Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Deel 3

Jan Pieter de Bie en Jakob Loosjes

bron
Jan Pieter de Bie en Jakob Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Deel 3*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1919-1931

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/bie_005biog03_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

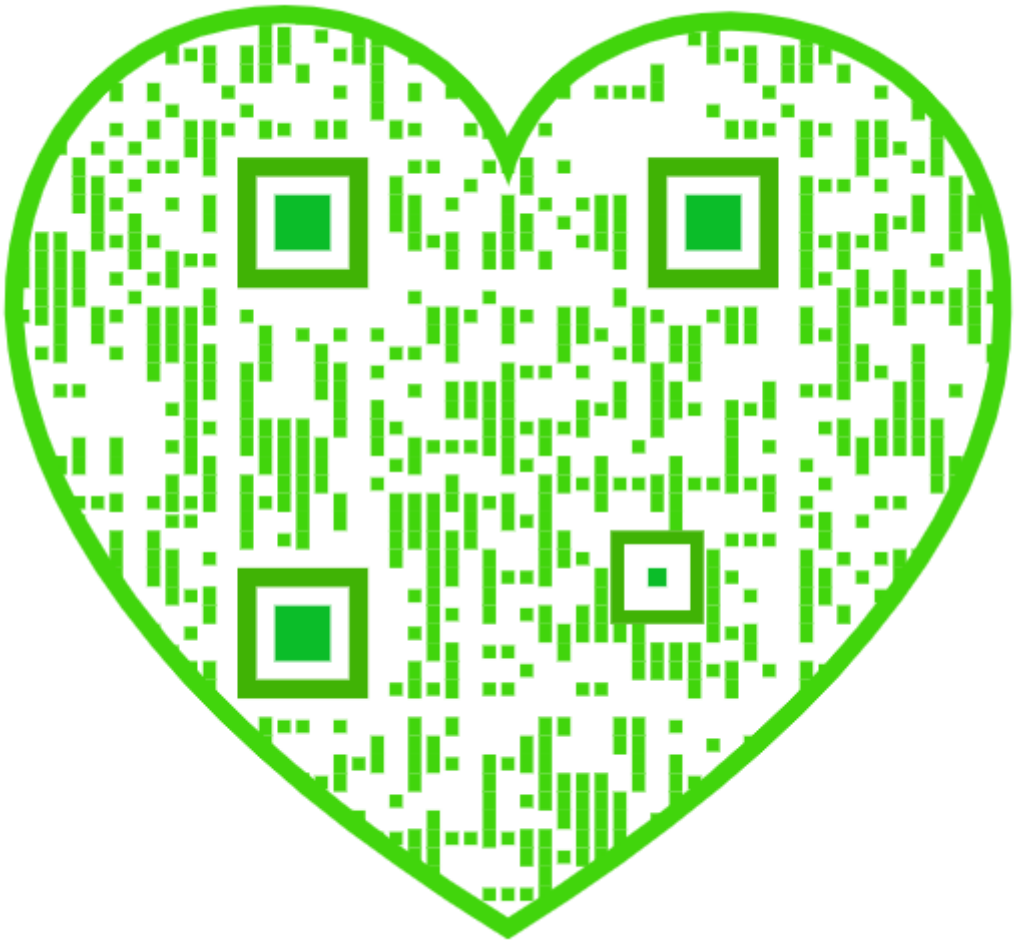

F

[Gellius Faber de Bouma]

FABER DE BOUMA (**Gellius**), zie **Bouma**.

[Jan Christiaan Fabius]

FABIUS (**Jan Christiaan**) den 25^{en} November 1780 te Amsterdam geboren, werd reeds op 15jarigen leeftijd, 19 September 1796, te Utrecht als student ingeschreven en volgde daar de lessen van Rau, Segaar, Royaards en Bonnet. Na in 1802 tot proponent bevorderd te zijn, werd hij den 20^{en} Maart 1803 als predikant te Lisse bevestigd. Vandaar ging het over Leerdam, waar hij, den 23^{en} Januari 1807 voor de tweede maal beroepen, den 24^{en} Mei d.a.v. zijn intrede deed, naar Delft, dat hem in Mei 1810 tot voorganger begeerde en waaraan hij zich den 7^{en} October van dat jaar verbond. Toen de Amsterdamsche gemeente hem den 28^{en} December 1819 riep, besloot hij tot haar over te komen en deed den 17^{en} Mei 1820 zijn intrede in de Hoofdstad. Nadat hij den 18^{en} Mei 1845 met 2 Cor. 4:5 zijn 25jarige ambtsvervulling aldaar herdacht had, nam hij op het eind van 1850 emeritaat, doch mocht niet lang van zijn rust genieten, daar hij reeds den 18^{en} Maart 1852 op 71jarigen leeftijd overleed.

Fabius was een man van algemeene ontwikkeling, vooral bedreven in geschiedenis en Oostersche letterkunde, terwijl de klassieke talen hem zóó gemeenzaam bleven, dat hij zich tot in zijn ouderdom gemakkelijk in het Latijn kon uitdrukken. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden telde hem ook een 25tal jaren onder hare leden. Als theoloog handhaafde hij de grondstellingen van het algemeen Christelijk geloof, niet omdat ze kerkelijk-rechtzinnig waren, maar omdat hij ze voor Evangelisch-waarachtig hield; de partij, die zich bij uitsluiting de orthodoxe wilde noemen, had dan ook in 't geheel niet zijn sympathie. Als prediker muntte hij niet uit door uiterlijke welsprekendheid of de gave van een gelukkig orgaan. ‘Hij drukte zich ook op den kansel dikwijls slechts ten halve in woorden uit, het overige aanvullend met eene eigenaardige gebarentaal, die sterker dan door woorden sprak. En zijne leerredenen waren wel zeer populair, maar altijd met zorg bewerkt.’ Van zijn karakter en godsdienstzin kon bij zijn heengaan worden getuigd: ‘Hij was een eerlijk en opregt vroom man, wiens Christendom meer in daden dan in woorden bestond, en wiens geloof, redelijk en gemoedelijk beide, in al zijn handel en wandel zigtbaar was.’

Met eenigen zijner ambtgenooten gaf hij uit:

Eenvoudig onderwijs in de Christelijke leer (Amst. 1834), terwijl hij ook eenige nuttige geschriften vervaardigde voor Bijbel- en Tractaatgenootschap, waarvan hij in het hoofdbestuur zat. Verder leverde hij menige bijdrage in de jaargangen 1822 en volgende van het *Christelijk Maandschrift voor den beschaafden stand.* Eindelijk gaf hij bij gelegenheid, dat de nieuwe beurs te Amsterdam werd ingewijd (7 Sept. 1845) in het licht: *Leerrede over het onmisbare van den*

goddelijken zegen tot den bloei des Koophandels (Amst. 1845). Van Fabius bestaat een portret naar H.W. Caspari, door J.H. Caspari.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, blz. 379. - Muller, *Cat. van Portr.*, blz, 84. - Levensbericht door Dr. D.H. Wildschut in: *Letterk. Lb.*, Jaarg. 1852, blz. 36-43. - *Cat. Luth. Sem.*, n°. 2648. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 186. - *Boekzaal*, Jaarg. 1803*a*, blz. 313; 1806*b*, 697; 1807*a*, 187, 630; 1810*a*, 516; 1810*b*, 447; 1820*a*, 85, 584; 1845*a*, 620; 1852*a*, 311.

[Arnoldus Fabricius]

FABRICIUS (**Arnoldus**), zoon van een voornaam Amsterdamsch koopman, werd in 1643 als student te Utrecht ingeschreven en na voleindigde studie, te Amsterdam proponent. Den 14^{en} December 1649 te Rucphen beroepen, deed hij aldaar 23 Januari 1650 intrede en verwisselde deze standplaats met Ossendrecht, Woensdrecht en Hoogerheide, waar hij 8 Juni 1653 bevestigd werd. Hier is hij in Maart 1675 overleden, terwijl zijn weduwe in 1676 naar Meurs vertrok.

Waarschijnlijk is hij de schrijver van

Twaalf Predicatiën. Amst. 1662.

Booze wereld. Amst. 1662.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* i.v. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, kol. 5. - *Hs. Borger*, i.v.

[Franciscus Fabricius]

FABRICIUS (Franciscus) is geboren uit een Amsterdamsch geslacht van vrij aanzienlijke kooplieden, misschien wel uit hetzelfde als de voorgaande. Zijn vader, Johannes Fabricius, wijdde zich echter aan den predikdienst en was achtereenvolgens predikant te Zandt daar buiten (Standdaarbuiten), Nieuwerkerk (bij Meurs) en ten laatste te Meurs. Hier wonende, huwde hij Katharina Felbier, dochter van den Amsterdamschen koopman Frans Felbier, bij wie hij vijf kinderen had, alle, behalve Franciscus, jong gestorven. Deze werd den 10^{en} April 1663 ten huize van zijn grootvader van moeders kant te Amsterdam geboren, aldaar den volgenden dag in de Zuiderkerk gedoopt, doch moest reeds op vijfjarigen leeftijd zijn ouders missen, die kort na elkander stierven. Grootvader Felbier nam nu de zorg voor zijn naamgenoot op zich en leidde zijn opvoeding gedurende zes jaren, toen de dood ook hem wegnam. Op zijn sterfbed sprak hij den wensch uit, dat Franciscus predikant zou worden, hetgeen zijn vroeg gestorven vader ook altijd gehoopt had en de kleinzoon legde zich met ijver erop toe, om dien wensch te vervullen. Reeds op 16jarigen leeftijd was hij bekwaam, om naar de Hoogeschool te vertrekken, maar besloot nog een jaar te Amsterdam te blijven, ten einde zich onder Wolzogen, de Ray en Francius in de welsprekendheid te oefenen; tevens bekwaamde hij zich in de gronden van het Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch en Syrisch onder leiding van David Sarphati Pina, geneesheer en tevens rabbi bij de Joodsche synagoge te Amsterdam. In September 1681 vertrok hij naar Leiden, waar hij o.a. de leiding genoot van Gronovius, Spanheim en vooral Wittichius, totdat hij in 1686 zijn studiën aldaar eindigde. Alvorens zich echter voor den predikdienst beschikbaar te stellen, oefende hij zich nog een jaar lang te Amsterdam in de Oostersche talen bij rabbi Pina, met wien hij gedurende zijn

Leidschen tijd in briefwisseling gebleven was, terwijl ook Ds. Gerbrandus van Leeuwen, predikant en hoogleeraar aan het Athenaeum te Amsterdam, veel tot zijn vorming bijdroeg.

In Juli 1687 door de Amsterdamsche classis tot de Evangeliebediening toege-

laten, werd hij den 23^{en} November d.a.v. door Ds. van Leeuwen te Velzen als predikant bevestigd, waar hij den 20^{en} Februari 1690 huwde met Anna van Teilingen. Zij schonk hem den 26^{en} Januari 1691 een zoon, Johannes, die echter op 24jarigen leeftijd overleed. Deze is waarschijnlijk dezelfde, die in 1701 'in het Elfde Jaar sijns Ouderdoms', een drietal grafschriften dichtte op den dood van den Leidschen predikant David Knibbe, welke in een bundeltje *Rouw-klagten* zijn opgenomen. Van zijn eerste standplaats behield Fabricius de aangenaamste herinneringen, zoodat, gelijk hij later getuigde 'ik aan dit Velzen nooit gedenke, dan met een soort van allerlei genoegen. Ik heb aldaar in zoete ruste en ijverige voorzettinge mijner Letteroefeningen, zo in de Goddelijke als menschelijke wetenschappen, mijne bediening doorgebragt den tijdt van acht jaren en een half.' Wel ontving hij verschillende beroepen, die hij echter 'onder de handt, en openlijk tegenging', terwijl hij er eerlijk bijvoegt: 'Of ik wel of qualijk deedt, late ik daar.'

Toen echter de Leidsche gemeente hem tot voorganger begeerde, besloot hij Velzen te verlaten en werd den 7^{en} Mei 1696 door Prof. Joan v.d. Marck, tegelijk met Bernard Hermkhuizen te Leiden bevestigd. Met ijver in deze groote gemeente werkzaam, was Fabricius aldaar zeer geliefd, zoodat hij bij de herdenking van zijn vijftigjarige ambtsvervulling met eenig naïef zelfbehagen kon getuigen: 'Wat opgang mijn dienst hadt, en toen, en vervolgens, laten daar van spreken de Ouden van dagen.' Maar ook buiten de stad had hij een goeden naam, zoodat hij in 1698 te Amsterdam werd beroepen, waarvoor hij evenwel meende te moeten bedanken.

Eenige jaren daarna, in November 1705, werden zijn wetenschappelijke verdiensten erkend door zijne benoeming tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Leiden in plaats van den overleden Jakobus Trigland, welke waardigheid hij den 13^{en} December d.a.v. aanvaardde met een redevoering over *Christus den enigen en altoosdurenden grondtslag der Kerke.* Deze oratie werd later gedrukt als bijlage tot zijn geschrift: *Christus unicum ac perpetuum fundamentum Ecclesiae. XIV dissertationibus philologico-theologicis demonstratus* (Leyden 1717), waarvan een uitvoerige beschouwing is gegeven in de *Boekzaal* Jaarg. 1718*a*, blz. 214-232. Hij bleef echter ook predikant te Leiden en verzocht daarom, ten einde zijn hoogleeraarsambt naar eisch te kunnen waarnemen, ontslag van den halven predikdienst op voorwaarde van half tractement, wat hem ook werd toegestaan. Tot 1734 heeft Fabricius, die oorspronkelijk zwak van gestel was, de gemeente kunnen dienen; in Augustus van dat jaar verkreeg hij salvis honoribus et emolumentis zijn emeritaat.

Als hoogleeraar was hem ook het onderwijs in de predikkunde opgedragen, waarvan hij bijzonder veel werk maakte. Den 8^{en} Februari 1717, toen hij 'ten tweeden mael de Regeerstaf over de Leidsche Hooge School nederleide', deed hij dit met eene *Oratio de scriba edocto in Regno Caelorum* (Lugd. Bat. 1717; 2^{e} druk 1730, toen gevoegd achter het in dat jaar uitgegeven geschrift *Fides Christiana patriarcharum ac prophetarum*), door Laurentius Steversloot, predikant te Leiden, vertaald en eenigszins uitgebreid onder den titel *Redenvoeringe over den schriftgeleerden, onderweezen in het koningrijke der hemelen* (Leyden 1717). Fabricius schetst daarin den schriftgeleerde als niet het nieuwe verwerpende, omdat het nieuw is, maar bereid en zich verplicht gevoelend, daaraan al zijn aandacht te wijden. Wie het nieuwe

verwerpt uit overdreven gehechtheid aan het oude, handelt als de Joden, die het Christendom als iets nieuws verwierpen en zich daardoor Gods oordeelen

op den hals haalden. Bovendien geeft hij opmerkingen over de wijze van preeken, die nog behartigenswaard mogen genoemd worden. De Schriftgeleerde, zegt Fabricius, ‘legt de waarheeden van dit Koningrijk, 't zijze Oude of Nieuwe zijn, uit vergelijking met de Schriftuur, met allen ijver bloot, hij steltze klaar en onderscheiden voor, hij prijstze, als aangenaam en nuttig, met betooninge van Geest en kragt, aan, hij vermaantze ... zeer ernstig ... en overtuigtze krachtdaadig. Want hij begrijpt het dus, dat hij ernstig in een ernstige zaak moet zijn, die Gods woorden in Gods naam als Gods mond tot Gods volk, als een gezant van Kristus, biddende van Gods wegen, alsof God door hem bad ... spreken moet.

Om deeze zelfde reede nogtans kruipt hij niet laag langs den grond, hij gebruikt geen straattaal, waardig om verweezen te worden naar die plaatsen, daar het slegte volkje met hunne bemorste en ongehaavende kleederen zit. Hij gebruikt ook niet, ik weet niet wat voor gezogte needrigheid, en als een zeekere Godvrugtigheid in het uitspreeken van de stem, of in het zwieren met zijn handen; [hem past geen] toon van een woord, gebogen naar een medelijdenden en fleemenden toon, of uytgebragt met een gedwonge talmerij uit het binnenste van de keel of neuze, of een stuurse, en boerse schikking van gebaerdens... Om die zelfde wet ondertussen, komt hij ook aan de andere kant niet voor den dag met een gemaakte welspreekendheid van hoogdreunende woorden... Hij barst ook niet uit in een wanschikkelijk geschreeuw van een onaangenaam klinkende stem of in een onbetaamelijk ongoddelijk ijdel roepen van nietige dingen, of in schelluydende toonen zonder geest of zin, of in wilde en onmatige zwetzerijen en geraas met de handen op de manier der kwakzalvers, ofte in al te gezogte, en die de Tooneelspeelers eigen zijn, maar legt zig daar op uit, om klaar en met den Geest der zagtmoedigheid, hoewel te gelijk met den Geest der deftigheid te spreeken.’ Dr. J. Hartog heeft gelijk, wanneer hij in zijne *Geschiedenis van de Predikkunde* Fabricius, die voor de fouten der toenmalige (en misschien nog enkele hedendaagsche!) predikanten zulk een open oog had, aanwees als ‘eene stem, die reeds met kracht aandringt op ernstige studie van de uiterlijke welsprekendheid, als onmisbaar voor den verkondiger van het Evangelie.’

Het zal voor Fabricius dan ook zeker een groote voldoening geweest zijn, dat hij den 8^{en} November 1721 tot hoogleeraar in de ‘Heilige Welsprekenheit’ benoemd werd, welk ambt hij den 8^{en} Juni 1722 aanvaardde met een rede over den *Orator sacer* (Lugd. Bat. 1722). Deze verhandeling, waarin wordt aangetoond, hoe een predikant heeft acht te geven op zaken, woorden, uitspraak en gebaren en die over de inrichting van een preek naar de eischen der liturgie nog zeer juiste aanwijzingen bevat, is in verschillende punten een uitwerking van de *Oratio de scriba edocto in Regno Caelorum*; zij werd door Ds. J.H. Jungius, predikant te Vlissingen, vertaald als: *Heilige Redevoerder* (Leyden z.j.) en in 1733 herdrukt. Bij de verschijning van beide drukken gaf de *Boekzaal* een uitgebreid overzicht van den inhoud (Jaarg. 1722*b*, blz. 199-231 en Jaarg. 1733*b*, blz. 407-431 en 647-677), waaruit wel kan worden afgeleid, dat de redevoering in ruimen kring belangstelling had gewekt. Aan den herdruk was echter toegevoegd: *Heptas Dissertationum Theologico-Oratoriarum*, van welk zevental reeds zes vroeger verschenen waren, n.l. *Over de orde*, *in ene Heilige Redenvoeringe waer te nemen*, vertaald uit het Latijn door Ds. J. van der Vorm, predikant te Vlissingen; *Twee redevoerkundige godtgeleerde verhandelingen aengaende de Inleidingen*, *in eene Heilige Redevoering met nut te gebruiken;*

en over den Priesterlijken zegen, *dien men noch hedendaegs in onze kerken gewoon is uit te spreken* (Leyden 1728), vertaald door Th. Paludanus, toen nog theol. stud., later predikant te Zuidzijpe, en eindelijk: *Drie redevoerkundige godtgeleerde verhandelingen. De ene van het gebedt*, *even voor het verklaren van den text uit te spreken. De andere over de zegenvorm*, *voor het houden der heilige redevoering... Met noch ene laetste over ene heilige redenvoering binnen het gestelde tijtperk te besluiten* (Leyden 1729), insgelijks door Paludanus vertaald. In deze laatste verhandeling wordt op kortheid van preeken aangedrongen en met ingenomenheid vermeld: 'ja, vele kerken hebben zelfs vastgestelt, dat de preek, met het zingen en het gebedt, op zijn hoogst niet over het uur duren moest.' Ten slotte heeft Fabricius aan zijn *Orator sacer* nog *Bijvoegsels der aantekeningen op den Heiligen Redenaar* toegevoegd en die tegelijk uitgegeven met een verhandeling over *Des Godtgeleerden*, *Christelijke Gódtgeleertheit*, *alleen uit de woorden des Heilandts*, *in de Euangelien voorkomende*, *kortelijk te samen gestelt* (Leyden 1735), door J. van der Poll vertaald onder den titel: *Theologi Theologia Christiana ex solis Christi Salvatoris verbis* (Lugd. Bat. 1735).

De naam van Fabricius was intusschen ook buitenslands met eere bekend geworden en het was zeker een onderscheiding, dat hij in 1726 werd benoemd tot lid van de Koninklijke Engelsche Maatschappij 'ter voortplantinge van het Evangelie in de Overzeesche Gewesten', die in 1701 door den koning-stadhouder Willem III was opgericht. Hoe hoog hij in eigen kring stond aangeschreven, kan blijken uit het feit, dat, toen hij in 1736 de Zuid-Hollandsche synode te Gorinchem met een *Leerreden over de inweyinge van Salomons Tempel*, *2 Chron. V:11-14* (Gorinchem 1736) geopend had, de Synode 'in zijne tegenwoordigheit, zonder dat hij behoefde buiten te staan, zo als anders de gewoonte is, hun oordeel vellende, hun algemeen en onuitdrukkelijk genoegen daar over betuigt en, ten blijke daar van, zijn HoogEerw. genoegsaam anders tegens de Synodale vaststellingen aan, op het vriendelijkste verzocht heeft, om dezelve door den Druk gemeen te maken.'

In het jaar, waarop Fabricius voor den derde maal rector-magnificus was, viel de gedenkdag van het 150jarig bestaan der Hoogeschool (8 Februari 1725) en hield hij daarop een *Oratio in natalem centesimum et quinquagesimum sive Annum jubilaeum tertium Academiae Batavae quae est Lugduni Batavorum* (Lugd. Bat. 1725), welke door D. Smout in het Hollandsch vertaald werd als: *Redenvoering van Fr. Fabricius*, *over den hondert en vijftigsten verjaer-dag*, *of het derde Jubeljaer van de Hollantsche Academie*, *die te Leiden is enz.* (Leyden 1725). Van de vertaling bestaat ook een uitgave met ingevoegde platen, terwijl zij in 1875 te Leiden herdrukt is. In 1737 legde Fabricius 'voor de vierdemaal den Bewindtstaf van 's Landts Hogeschole neder' en hield bij die gelegenheid een *Sermo academicus de provida christiani*, *praesertim Theologi senectute*, vertaald door Th. Paludanus, predikant te Zuidzijpe, die zich in de opdracht aan Fabricius' vrouw 'des Professors Lieveling' noemt, onder den titel: *Redevoering over eens Christens, vooral eens godtgeleerden voorzichtigen Ouderdom* (Leyden 1737).

Den 24^{en} November van ditzelfde jaar mocht hij, hoewel reeds emeritus, gedachtenis vieren van vijftigjarigen predikdienst, daar hij ook na zijn emeritaat meermalen voor oude of zieke collega's was opgetreden. Bij deze gelegenheid hield

hij een *Kerkelijke Redevoering over den voorzichtigen levenswandel enes gelovigen in*

de menschelijke zamenwoning, *vooral in het Christendom*, *uit Psalm XXXIV:12-19. Opentlijk uitgesproken den 24 November 1737. Toen hij zijne Jubilé-predikaatsie deedt over zijnen vijftigjarigen dienst in de Christengemeente*, *eerst te Velzen*, *vervolgens te Leiden*, waarachter: *Zeeuwsche Vreugdegalm*, door J.H. Jungius (Leyden 1738). In deze redevoering geeft hij zijn eigen levensbeschrijving en doet zich daarbij, ondanks een zekere zelfingenomenheid, kennen als een oprecht mensch en waar christen. Kalm en geloovig ging hij ook den dood te gemoet, die hem den 27^{en} Juli 1738 wegnam. Op zijn sterfbed waren de laatste woorden, die hij in 't Latijn tot zijn ambtgenoot J. van den Honert sprak: 'Ik sterve in dat gelove, dat ik altijdt gepredikt hebbe. Ik verzoeke u, en, nadien ik iets op u vermag, ik gebiede u, dat gij dit aan allen zegt, die iets van mij begeren te weten. Ik hebbe de Synode in dit jaar niet konnen bijwonen, maar zeg mijnen Broederen, dat ik henen ga naar de Hemelsche Synode, en dat ik hen daar afwachte.' Den 16^{en} September werd door Van den Honert een lijkrede op hem uitgesproken, getiteld: *Oratio de vita et obitu Clarissimi ac Plurimum venerandi viri Francisci Fabricii etc.*, in 1738 te Leiden in druk verschenen (2^{e} druk in 1740 in vol. I van de *Opera Omnia*), evenals de vertaling daarvan door H. Stochius, predikant te Grootebroek: *Academische redenvoering van Joan van den Honert*, *T.H. Soon*, *over het Leven en Sterven van den wijdtberoemden en hooggeleerden Heer Franciscus Fabricius enz.*

Fabricius, die als dogmaticus beneden Van Marck stond, was de Coccejaansche richting toegedaan, doch ook hierin zeer gematigd, daar hij over 't algemeen niet van een polemische natuur was. Hij heeft, behalve de reeds genoemde werken, de volgende geschriften in druk gegeven:

De sacerdotio Christi juxta ordinem Melchisedeci (Lugd. B. 1709). Een tweede druk zag in 1719 het licht, waarover de *Boekzaal* van 1720*a*, blz. 44-55, een uitvoerige aankondiging gaf. Een vertaling door Te Water verscheen onder den titel: *Verhandeling over het Priesterampt van Christus naer de ordeninge van Melchizedek* (Leyden 1740).

De scala Jacobi, *Gen. XXVIII:10-19* (Lugd. Bat. 1709).

De germine rege suscitando Davidi et Jehova justitia nostra, *Jer. XXV:5, 6* (Lugd. B. 1710) 2 dln.

De viro germine una rege et sacerdote in throno, *Zach. VI*:*12*, *13* (Lugd. B. 1710).

De nomine Patriarchae Josephi, *Gen. XXX:23*, *24* (Lugd. B. 1710).

De Messia propheta sicut Mose, *Deut. XVIII:15* (Lugd. B. 1711) 2 dln.

De impositione nominis Evae, *Gen. III:20* (Lugd. B. 1711).

De summa sapientia genita et uncta, *Prov. VIII:22*, *23* (Lugd. B. 1711).

De impositione nominis Sethi, *Gen. IV:25* (Lugd. B. 1712).

De impositione nominis Noachi, *Gen. V*:*29 et VI:8*, *9* (Lugd. B. 1712).

De spiritu Dei contendente cum hominibus ante diluvium per CXX annos, *Gen. VI:3* (Lugd. B. 1712).

Festivitas secularis anni supra millesimum septingentesimum decimi et noni. Celebrata a.d. XXIX Maji (door a Marck, Fabricius, Wesselius en T.H. van den Honert) (Lugd. B. 1719), vertaald als: *Eeuwvreugde van het jaer 1719*, *geviert den 29^{en} dag van Mai* (Leyden 1719).

Christologia Noachica et Abrahamica, *exhibita duodecim Dissertationibus philologico-*

exegeticis ad selectos textus Vet. et Novi Testamenti (Lugd. B. 1727). Een uitvoerig uittreksel hiervan vindt men in de *Boekzaal* van 1730*b*, blz. 30 v.v. en 131 v.v.
Voorbeelt der gezonde woorden, *in zich behelzende een kort begrip der Heilige Godtgeleerdheit*, *bij maniere van eene Belijdenis-Predikaatsie* (Leyden 1729).
Leerrede ter gelegentheit van de vernieuwde Kerk en bevestiging van enen nieuwen Leraer G.L. Koning, *in de Gemeynte der vrije Grondt-Heerlijkheyt van Hoogmade* (Leyden 1730). Hoewel Fabricius toentertijd reeds op leeftijd was, had hij zich tot deze dubbele taak laten overhalen, omdat hij nog nooit een vernieuwde kerk had ingewijd en de nieuwe leeraar hem van diens jeugd af reeds bekend was.
De fide Christiana patriarcharum ac prophetarum, waarachter twee verhandelingen gevoegd zijn, ééne *de scholis Prophetarum* en de reeds bovengenoemde *de scriba edocto in regno caelorum* (Lugd. B. 1730).
De Christen-Godgeleerdheid, *ontworpen eeniglijk uit de woorden van den Heere Jezus Christus*, *bij manier van een Belijdenis-Predikaetsie* (Leyden 1732). Hierin komt de eigenaardige opdracht voor: 'De Ouderling aen de uitverkorene Vrouwe, Cornelia van der Maersen, en aen alle hare kinderen, die ik in waerheit lief hebbe, en niet alleen ik, maer alle die de waerheit geleert hebben' (vgl. 2 Joh.:1).
Leerreden over Num. XX:25-28 ter bevestiging van Ds. J. van den Honert, *als predikant te Leyden*, *5 Sept. 1734*. Deze leerrede, die tezamen met Van den Honerts intreerede over Openb. XV:3 te Leiden in 1734 werd uitgegeven, beleefde in minder dan vijf maanden drie herdrukken.

Na Fabricius' overlijden werden zijn *Opera omnia Philologico-Theologica*, *Exegetica et Oratoria*, waaraan de lijkrede, door Van den Honert op hem gehouden, voorafgaat, in 1740 te Leiden in 5 deelen uitgegeven. Ds. Z.J. Streso, predikant te Leiden, bezorgde in datzelfde jaar een uitgave van Fabricius' *Geschiedenis der oude Israelitische kerke*, *in enige leerredenen ... voorgestelt* (Leyden 1740), terwijl in den reeds bovengenoemden bundel grafdichten op het overlijden van den Leidschen predikant D. Knibbe in 1701 nog een Latijnsch en een Hollandsch grafdicht, benevens een grafschrift van de hand van Fabricius worden aangetroffen.

Ten slotte heeft hij met de andere deputati uit Zuid-Holland: Noortbergh Velingius en Van Meurs, in 1737 een catalogus samengesteld van alle synodale boeken en papieren, die in de synodale kasten gevonden worden, welke catalogus thans nog in het oud-synodaal archief aanwezig is.

Van Fabricius bestaat een portret, gelithografeerd door L. Springer en een door P. van Gunst naar C. de Moor, terwijl nog een ander voorkomt in Smouts vertaling der *Redevoering* van 1725. Bovendien bevindt zich in de Leidsche Senaatskamer een portret 'in toga, met lange witte haren, rechts op den achtergrond een zuil, op welks voetstuk staat 1 Cor. II:2,' geschilderd door H. van der Mey.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. - *Vliss. Kerkh.*, blz. 242. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 130, 131. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. II, blz. 299. - *Arch. K.G.* dl. IX, blz. 496. - Schotel *Openb. Eered.* blz. 385. - Sepp, *Geschiedk. Nasp.*, dl. I, blz. 9. - Dez. *Stinstra*, dl. I, blz. 140, 162-165, 172, 179; dl. II, blz. 46, 60. - Blok en Martin, *De Senaatskamer der Leidsche Universiteit*, blz. 38

v.v. - *Rouw-klagten ter gedachtenisse van den ... Heer David Knibbe*, *getrouw Uitdeelder van Gods Verborgentheden binnen Leyden* (Leyden 1701). - Sincerus (J.G. Sprenger van Eyk) *De kansel-*

ontluistering in de Ned. Herv. kerk tijdens de 17de en 18de eeuw, blz. 99-103. - *Register van Academische Dissertatién en Oratiën*, *aanhangsel op het Repertorium Fruin*, dl. I, blz. 55, dl. II, blz. 23. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* dl. III, kol. 380-382. - Kok, *Vad. Wdb.* i.v. - Muller, *Cat. v. Portr.*, blz. 84. - Soermans, *Pred. Zd.-Holl.*, blz. 52. - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.*, blz. 30. - Veeris en de Paauw, *Pred. v. N. Holl.*, blz. 70. - Brans, *Pred. v. Zd.-Holl.*, blz. 50. - Cat. Burgersdijk en Niermans, blz. 180, 181, 773. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 568, 728, dl. II. kol. 496. - Rogge, *Cat. Pamfl. Remonstr. Bibl.* dl. II, 1e stuk, blz. 140. - *Boekzaal* Jaarg. 1717*a*, blz. 548-562, 630, 631; 1718*a*, 214-232; 1719*a*, 755; 1719*b*, 113; 1720*a*, 44-55; 1722*b*, 199-213; 1725*a*, 527-547; 1728*b*, 56-65; 1729*a*, 235, 348, 532-545; 1730*b*, 30-42, 94, 95, 131-164, 259-281, 440-461; 1732*a*, 476, 515-521; 1733*b*, 349, 407-431, 647-677; 1734*b*, 256, 636; 1735*a*, 478; 1735*b*, 499, 633-673; 1737*a*, 7-29, 223, 511-532; 1737*b*, 713; 1738*a*, 86, 235-252; 1738*b*, 466, 467, 609, 619-626; 1740*a*, 569, 570; 1740*b*, 329; 1741*a*, 628-641.

[Isbrandus Fabricius]

FABRICIUS (**Isbrandus**), zoon van Abraham Fabricius, eerst predikant te Twisk, later te Kampen, werd in 1669 in eerstgenoemde plaats geboren en studeerde te Leiden, waar hij 4 October 1689 werd ingeschreven. In 1693 nam hij als proponent een beroep aan naar Wilsum (niet: Winsum, gelijk Moonen abusievelijk vermeldt) en bleef daar tot hij in 1705 te Hasselt predikant werd, welke standplaats hij in 1714 voor Medemblik verliet. Hier is hij den 7en September 1724 in den ouderdom van 54 jaar overleden. In 1693 was hij gehuwd met Geertruyd Borcheer. Van hem zag het licht:

Nederlantse oordelen en rampen na een schriftmatige verklaringe van de twist godts met Israël ... betooght in de ... runt-vee sterfte, *stormwinden ... tot bekeringe der Nederlanders* (Alkmaar 1718).

De Bindinge Isaaks of Abrahams Offerhande op Moria betoogt, *tot een gelovige beschouwinge van de ware offerhande van den Messias*, *en een voorbeeldige opwekkinge tot gelove in Godt*, *en een Godtvruchtige gehoorzaemheit van zijne beveelen* (Alkmaar 1720). Dit werk bevat zeven leerredenen; volgens de *Boekzaal* zijn zij ‘alle wijtloopig bewrogt en zullen best in hunnen 't zamenhang, met genoegen gelezen worden.’

L i t t e r a t u u r : Veeris en de Paauw, *Pred. Nd. Holl.*, blz. 70. - Moonen, *Pred. in Overijsel*, blz. 48, 60. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 2, noot 2. - *Boekzaal*, Jaarg. 1720*b*, blz. 223; 1721*a*, blz. 105, 106; 1724*b*, blz. 393. - Cat. Burgersd. en Niermans, blz. 181. - *Hs. Borger*, i.v.

[Johannes Fabricius]

FABRICIUS (**Johannes**), Amsterdammer van geboorte, in welke stad hij omstreeks 1629 het levenslicht aanschouwde, heeft te Leiden gestudeerd, waar hij den 27en September 1649 als student aan de Hoogeschool werd ingeschreven. Na volbrachte studie ging hij in 1655 als proponent naar de gemeente Kuinre, welke hij diende tot zijn dood in 1670. Hij vertaalde uit het Engelsch:

Alle de theologische en prakticale werken van den Godtvrugtigen en zeer geleerden Heer Thomas Watzon, *in zijn leven getrouw Bedienaar des H. Euangeliums te Londen* (Utr. 1665), 2 dln.

Hoezeer dit werk in den smaak viel, blijkt uit het feit, dat het herhaalde malen

herdrukt werd: 3e dr., Dordrecht 1735, 4e dr., ald. 1744. Deze laatste twee drukken zijn vermeerderd met vier nieuwe *Tractaten*, welke ook werden opgenomen in een herdruk, die te Utrecht in 1871-73 verscheen. Ook bestaat er een druk van 1857.

Litteratuur: Knuttel, *Acta*, IV, blz. 480. - *Brinkman's Cat.* (1850-1882), blz. 1291. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jrg., 1912, blz. 149. - Cat. Burgersdijk en Niermans, blz. 682, no. 17710. - *Boekzaal* 1735*b*, blz. 622; 1744*a*, blz. 690. - *Hs. Borger*, i.v.

[Mr. Johan Jacob Fabricius]

FABRICIUS (**Mr. Johan Jacob**), één der vele Duitschers, die in de 17de eeuw als predikant de Luthersche kerk hier te lande hebben gediend, werd in 1618 te Lennep in het groothertogdom Berg geboren. Na de gymnasia te Lippstadt, Keulen en Dortmund te hebben bezocht, studeerde hij ijverig te Rostock, waar hij ook het vrije studentenleven volop genoot, totdat hij, door de ernstige prediking van den hoogleeraar Lutkemann getroffen, tot inkeer kwam, maar tevens in een ander uiterste verviel: van alle scherts en vroolijkheid deed hij afstand, zelfs wierp hij de versierselen van rok en hoed in 't vuur. Spoedig werd hij, na zijn academische studie, waarschijnlijk in 1645, volbracht te hebben, te Schwelm in het graafschap Mark beroepen, waar hij door vroomheid en trouwe plichtsvervulling de achting der gemeente won, maar streng optrad tegen alles, wat hij zondig achtte, zoodat hij zich daardoor de haat van velen op den hals haalde. Uit een boekje, toen door hem uitgegeven onder den titel *Vom vielgeplagten und dennoch verstockten Aegypten* bracht men allerlei stellingen bijeen, die niet goed Luthersch schenen te wezen, zoodat hij van zijn ambtsbediening ontzet werd; wel beval de Keurvorstelijke regeering hem in zijn ambt te herstellen, maar toch achtte men het beter, het ontslag te handhaven, daar Fabricius inmiddels door kwaadwilligen met steenen geworpen was en een geest van oproer in de gemeente was ontstaan. Een aangeboden geldelijke schadevergoeding werd door hem afgewezen en hij vertrok naar Zwolle, waar hij inmiddels op aanwijzing van Ds. Brauer of Brouwer, Luthersch predikant te Kampen, beroepen was (1650). Ook hier muntte hij uit door zijn ijver in het bevorderen van streng zedelijk leven en predikte in mystieken geest, hoewel waarschijnlijk niet zóó grof als hem door Schultz Jacobi wordt nagegeven, daar Gichtel hem onder de theologen rekent, die ‘dem Oraculo Spiritus Sancti in ihnen allezeit widerstehen, wegen der Regeln ihrer eingesoffenen academischen Orthodoxie.’

In dezen tijd, waarin strenge kerkelijke rechtzinnigheid bij de Nederlandsche Lutherschen boven alles gold, was echter die mystieke prediking reden genoeg, om Fabricius van onrechtzinnigheid te verdenken en in of kort vóór 1660 werd hij op eene te Amsterdam gehouden classicale vergadering afgezet. In hetzelfde jaar echter door hertog Christian August naar Sultzbach beroepen, schijnt hij daar tot 1669 werkzaam te zijn geweest, daar hij in dit jaar naar Noord-Amerika vertrok, waar hij te New-York de eerste Luthersche predikant is geweest. Na korten tijd keerde hij weer terug en is waarschijnlijk den 4en Maart 1673 te Amsterdam overleden.

Tweemalen is Fabricius gehuwd geweest: eerst met de dochter van een arme, uit Boheme verdreven weduwe, die te Kampen woonde, welk huwelijk hij sloot, omdat hij bij zijn vermaningen, om het geestelijke boven het wereldlijke te stellen,

meermalen het verwijt moest hooren, dat hij, als ongetrouwd man, niet wist, wat huiselijke zorg beteekende en wat tot het onderhoud van vrouw en kinderen noodig

was. Er moet eene levensbeschrijving van hem bestaan, bewerkt door zijn leerling D. Halterhoff, terwijl het Amerikaansch Tractaatgenootschap te New-York in 12° uitgaf: Dr. G.H. Schubert, *Das Leben des Joh. Jacob Fabricius*.

Fabricius was een man van groote geleerdheid. Grieksch en Hebreeuwsch sprak hij met zekere vlugheid, terwijl hij zich inzonderheid had toegelegd op Oostersche taalstudie, kerkgeschiedenis en wiskunde. Zijn reeds bovengenoemd Duitsch werk is ook in het Hollandsen vertaald en te Amsterdam uitgegeven onder den titel: *Het veelzins geplaagde en nogtans verstokte Egypten*, *of het tegenwoordig afgevallen Mondchristendom*, *zijnde thans een Heidendom*, *Babel*, *Sodoma en Egypten geworden.* Verder gaf hij:

Uitlegging van de Bergpredikatie, *Matth. V*, *VI en VII.*
Van de wedergeboorte of hertelijke boetvaardigheit, *tot verdere beproeving der godtvruchtigen*, *en tot waarschouwing der huighelaren.*
Oorsaecke der ellende ... van land en luyden, *neffens aenwijsingh hoemen daer ... van verlost kan worden*, 1672, opgedragen aan Friedrich Wilhelm, keurvorst van Brandenburg.
Sodom und Babel, *oder Lutherische Kirchen- und Schulzucht.*

Bovendien schreef hij nog sommige stukken onder den naam van Justus Klaager.

L i t t e r a t u u r : *Oud en Nieuw*, dl. IV, blz. 24, 118, 119, 129-134. - *Bijdr. Gesch. Luth. kerk*, dl. IV, blz. 68. - Sepp, *Geschiedk. Nasp.*, dl. II, blz. 203. - Hylkema, *Reformateurs*, dl. II, blz. 426. - *Naamrol*, i.v. - Manné, *Reformatie*, blz. 424. - *v.d. Aa*, *Biogr. Wdb.*, i.v. (geheel onjuist). - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, dl. II, 1e stuk, blz. 179, die het daar genoemde werkje te onrechte aan een anderen Fabricius toeschrijft, omdat hij v.d. Aa's foutieve opgave van het sterfjaar (1637) voor juist hield. - *Hs. Borger*, i.v.

[Johan Hendrik Faerkenius]

FAERKENIUS (Johan Hendrik), was de eerste Luthersche predikant te Rio-Berbice, alwaar hij in 1752 beroepen werd. Het volgende jaar wijdde hij een nieuwe Luthersche kerk in met een Hoogduitsche leerrede, die in het Nederlandsch werd vertaald onder den titel van: *Kerkelijke Redevoering op* 5 *Augustus* 1753, *toen de eerste lutherse kerk door den eersten godsdienst ingewijdt wierdt in Rio Berbice* (Amst. 1753).

Domela Nieuwenhuis getuigt van deze leerrede, dat zij ‘regt gezond en smakelijk zielenvoedsel bevat.’ Faerkenius stierf reeds in 1754.

L i t t e r a t u u r : *Bijdr. Gesch. Luth. kerk*, dl. VII, blz. 74. - *Naamrol*, i.v. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Cat. Luth. Sem.*, n°. 1356.

[Petrus de la Faille]

FAILLE (Petrus de la) stamde uit een geslacht, dat wegens de Spaansche vervolgingen uit Antwerpen naar Noord-Nederland was geweken en werd in 1584 te Dordrecht geboren, waar hij den 20^{en} September van dat jaar is gedoopt. Door zijn ouders in 't Calvinistisch geloof opgevoed, maakte zich langzamerhand de twijfel van hem meester, zoodat hij volslagen ongeloovig werd. In dezen gemoedstoestand

bij familie te Antwerpen vertoevend, kwam hij in aanraking met Roomsche priesters, hetgeen ten gevolge had, dat hij omstreeks 1607 tot het Katholicisme overging, in de orde van St. Franciscus trad en, na zijn studiën te Leuven voltooid te hebben, jaren lang als priester werkzaam was.

Naar hij zelf beweert, is hij ‘uyt een brandende ijver’ naar de Noordelijke Nederlanden getogen met het doel, onder de verstrooide Katholieken te werken en tevens het Calvinisme te bestrijden. Niet te onrechte wordt dit een eenigszins duistere periode uit zijn leven genoemd, daar het toch vreemd is, dat hij, met zulk een doel naar de Noordelijke provinciën gekomen, aan den aandrang van eenige geleerde en bekwame mannen toegaf en weer tot het Calvinisme overging. Het kan echter zeer wel mogelijk zijn, dat S. Baart de la Faille gelijk heeft, die hem als ‘een zoekende ziel’ beschrijft. Hoe het zij: den 23^{en} September 1622 als student in de theologie te Leiden ingeschreven, ontving hij in 1624 een beroep naar Koudekerk, hoewel de gemeente voor hem gewaarschuwd werd als een ‘nieuling en onlangs gescheyden uyt het pausdom.’

Drie jaren was hij in deze gemeente werkzaam, maar kon, volgens zijn eigen verklaring, in dien tijd geen gemoedsvrede vinden, zoodat hij besloot, openlijk van zijn Roomsch-Katholieke gevoelens in een prediking blijk te geven, om aldus een aanklacht uit te lokken. Den 7^{en} Februari 1627 volbracht hij dit voornemen in een preek over het veertigdaagsche vasten, waarna hij door den kerkeraad bij de classis werd aangeklaagd. Nadat de zaak den 15^{en} Maart op een vergadering der classis voorloopig was behandeld, waarbij de la Faille verklaarde, in zijn hart eigenlijk nooit het Roomsch-Katholicisme verzaakt en zich met de Gereformeerde leerstukken vereenigd te hebben, legde hij den 28^{en} Maart d.a.v. zijn ambt vrijwillig neder en werd kort daarop definitief afgezet. Met het doel, om met bekende Protestantsche theologen over het verschil in leer een twistgesprek te houden, begaf hij zich naar Leiden; telkens echter werd het dispuut uitgesteld en de la Faille, ondershands reeds meermalen gewaarschuwd voor het gevaar, dat hem dreigde, plotseling den 15^{en} April gevangen genomen. Reeds veertien dagen later werd hij weder ontslagen, daar de justitie oordeelde, dat zijn Roomsch geloof geen reden was, hem de vrijheid te ontnemen. Later schijnt hij ‘omtrent Amsterdam Paepsch Pastoor’ geweest te zijn, daar hij in 1639 voor twee jaar uit die stad werd gebannen, omdat hij een stervende de biecht had afgenomen en het H. Oliesel had toegediend. Waar en wanneer hij stierf, is onbekend.

Van zijn wedervaren heeft hij een beschrijving gegeven in:

Bekeeringhe Petri de la Faille, *predicant te Coudekerke uyt de Calvinissche Ketterije tot het H. Catholyk geloove* (Leuven 1628). Dit werk, waarvan in 1644 te Leuven een tweede, in 1764 te Antwerpen een derde druk verscheen en dat niet zoo zeldzaam is, als men vroeger meende, is in twee gedeelten verdeeld, waarvan het eerste behandelt de *Historie der resignatie des Predikantschap*, en het andere, grootste deel: *Principaele Artikelen der waere Roomsche kerk.* Verder gaf hij nog uit: *Oogen salve tot verlichtinge dergener*, *die sitten in de duysternisse der dolingen en dwalingen des ongeloofs en der ketterijen* (Leuven 1645; 2^{e} druk, Antwerpen 1766).

L i t t e r a t u u r : S. Baart de la Faille, *Eene bekeering in de* 17de *eeuw* (*Tijdspiegel*, Jaarg. 1887, dl. III, blz. 398 v.v.). - A. van Kerkhoff, *Petrus de la Faille* (*De Katholiek*, dl. CI, blz. 110 v.v., blz. 213 v.v.).- *Hist. Gen. Kron.*, dl. II, blz. 199. - *Nav.*, dl. IL, blz. 89-107. - *Cat. Bibl. Wall.*, T. I, p. 7.

[Willem Herman Julius Baart de la Faille]

FAILLE (**Willem Herman Julius Baart de la**) was geboren den 15^{en} November 1836 en werd den 12^{en} Augustus 1858 candidaat bij het Provinciaal Kerkbestuur van Drenthe. Zijn eerste gemeente was Surhuizum, waar hij den 30^{en} September 1860 zijn intrede deed, terwijl hij daarna achtereenvolgens werkzaam was te Deinum (1863-1866), Oostermeer e.a. (1866-1867), Hantum (1867-1869), Ridderkerk (1869-1876), Leiden (1876-1879) en Amstelveen. Hier aanvaardde hij den 4^{en} Mei 1879 de Evangeliebediening en diende deze gemeente nog 33 jaar, totdat hij den 3^{en} November 1912 emeritaat verkreeg. Hij vestigde zich daarna te Berlijn, alwaar hij den 25^{en} Maart 1915 overleed. Hij was ridder in de Orde van Oranje-Nassau, en gehuwd met Clazina Wychgram, dochter van C.L.W. Wychgram, predikant te Buitenpost.

Verschillende geschriften van zijn hand, meest leerredenen, hebben het licht gezien, namelijk:

Zelfbewaring voor de afgoden. Leerrede over 1 *Joh.* 5:21 (Heeg 1863).
Aanbeveling tot het gebruik van '*Wet en getuigenis*' *en bedreiging tegen haar misbruik. Redevoering*, *uitgesproken op de groote vergadering der* '*Vereeniging van Vrienden der Waarheid in Friesland*', *te Leeuwarden den* 12^{en} *Augustus* 1863. *Naar Jes. VIII*:20 (Sneek 1864).
Gods Onveranderlijkheid. Leerrede over Jak. I:17*b* (Heeg 1864).
Voor den rechterstoel van Christus. Godsdienstige rede, *uitgesproken op den* 14^{en} *July* 1865 *te Ferwerd* (Amst. 1865)
Tweetal leerredenen. Bevestigings-leerrede door W.H.J. Baart de la Faille en intree-leerrede door H. Leenmans (Heeg 1865).
Daar staat geschreven. Leerrede over Matth. 4:10*b* (Utr. 1866).
Roeping der Christenen, *om door openbaring alles goeds hun gemeenschappelijk geloof krachtig te doen zijn ter eere van Jezus Christus. Uitgegeven ter verwekking van deelneming in Christelijk nationaal schoolonderwijs en ten voordeele eener op te rigten school te St. Anna-Parochie* (Amst. 1866).

L i t t e r a t u u r : *Brinkman's Cat.* (1850-1882), blz. 69, 703. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1912, blz. 106. - Aangevuld door persoonlijke mededeelingen.

[Herman Fangman]

FANGMAN (Herman) werd den 24^{en} Maart 1793 te Hoorn geboren, bezocht aldaar de Latijnsche school en liet zich den 21^{en} September 1811 voor de eerste maal te Leiden als student inschrijven, terwijl zijn naam op 24 October 1814 nog eens in het Album Academicum voorkomt. Eerst studeerde hij in de letteren, waarin hij het candidaats-examen met goed gevolg aflegde, daarna in de theologie, volgde met veel vrucht de lessen der hoogleeraren Van Voorst, Borger, Clarisse en Suringar, totdat hij in Mei 1817 bij het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland als proponent werd aangenomen. Den 17^{en} Augustus van dat jaar werd hij te Hemmen als predikant

bevestigd en huwde Mej. P.A. van Assendelft, die hij echter na ruim een jaar door den dood moest verliezen.

De gemeente Edam beriep hem den 12^{en} November 1820, doch nadat hij aldaar den 11^{en} Maart 1821 bevestigd was, begeerde men hem reeds den 24^{en} Sept. d.a.v. als predikant te Schiedam, waar hij den 10^{en} Maart 1822 intrede deed. Hier bleef hij tot zijn vertrek naar Middelburg (beroepen 30 December 1830, intrede 8 Mei 1831), welke standplaats hij in 1833 met Leiden verwisselde, waar hij den 3^{en} Maart

was beroepen en den 7^{en} Juli werd bevestigd. Tot zijn emeritaat, dat den 24^{en} November 1867 inging, was hij te Leiden werkzaam en jaren lang voorzitter van het classikaal bestuur. Sinds 1833 telde de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hem onder hare leden.

Fangman onderscheidde zich, volgens zijn levensbeschrijver, 'door zekeren kinderlijken eenvoud, gemoedelijken ernst en wetenschappelijken zin,' de laatste zich meer uitend door blijvende liefde voor de klassieken, die hij tot op zijn ouden dag bleef lezen, dan door de uitgave van vele geschriften. Behalve een vertaling van *J.F. Bruch*, *Etudes philosophiques sur le Christianisme*, onder den titel van: *Wijsgeerige beschouwingen over het Christendom* (Leyden 1851), gaf hij uit: *Leerrede ter gedachtenis van het Tweehonderdjarig bestaan der Mare-kerk*, *over Ps.* 26*:*8, *gehouden 14 October 1849* (Leyden 1849) en *Het leven van B. te Gempt* in de *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde*, 1864, blz. 339 v.v.

Moeilijke dagen heeft Fangman doorleefd, toen zijn tweede echtgenoote, Wilhelmina Noorduyn, uit Nijmegen, hem in 1843 ontviel en evenzeer, toen hij in 1858 zijn derde vrouw, Aegidia Cornelia Gillesen, wed. Lisman, door den dood verloor. In hoogen ouderdom overleed hij te Oosterbeek den 17^{en} Augustus 1876. Van hem bestaat een portret op steen, door H. Ringeling en J.P. Berghaus.

L i t t e r a t u u r : W. Scheffer, *Levensbericht van H. Fangman* in: *Letterk. Lb.*, 1880, blz. 43-46. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. I, kol. 848. - (Leers) *Naamregister*, blz. 47, 225. - *Repertorium Fruin*, 2^{e} Supplement, blz. 140. - *Cat. Letterk.*, dl. III. kol. 221. - *Brinkman's Cat.* (1833-1849), blz. 200. -*Alb. Stud. L.B.*, kol. 1233. - *Boekzaal*, Jaarg. 1817*b*, blz. 357; 1820*b*, 652; 1821*a*, 390; 1821*b*, 509; 1822*a*, 346; 1831*a*, 90, 598; 1833*a*, 385; 1833*b*, 91.

[Johannes Farret]

FARRET of **FARRETH (Johannes)** geboren den 9^{en} September 1670 te Woerden, werd als candidaat den 19^{en} Augustus 1694 bij de Gereformeerde gemeente te Tiel beroepen en overleed aldaar den 24^{en} Februari 1714. Op dit afsterven werd een geschrift uitgegeven, getiteld: *Lijkklagten uitgestort op het schadelijk verlies van den doorgeleerden Here Johan Farreth*, *Leeraar in de gemeente J.C. binnen Thiel.* Hij was den 11^{en} Mei 1700 te Abcoude gehuwd met Anna Margaretha van Beeck, geboren te Amsterdam den 22^{en} Januari 1674 en overleden te Tiel den 22^{en} Mei 1738. Een zoon, Dirk Farret, werd schepen van Amsterdam. Van zijn hand verscheen in druk:

> *Leerrede tot roem van 's Heeren goedertiereheden en opwekking onser dankbaarheid bij gelegenheid van den dankdag op* 13 *Dec.* 1702.
> *Nederlands Hooft*, *verhoogt boven hare vijanden* (1703), een soort lofrede op prins Willem III na diens overlijden.

Ook schreef hij bij Johannes Vechoven's *Handt-leyding voor de geene*, *welcke sig ten H. Avondmaal begeven sellen* (Thiel 1699) een gedicht, waarin hij oordeelde, dat dit en andere werken van Vechoven waren:

‘te heerelijke schatten,
als dat sijn penne die in digtmaet soud bevatten.’

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. II, blz. 242. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1903, Bijl., blz. 156. - De Jongh, *Pred. in Gelderl.*, blz. 301. - *Hs. Borger*, i.v.

[Frederick le Faucheur]

FAUCHEUR (Frederick le), uit een aanzienlijk Fransch geslacht gesproten, dat zelfs Karel den Groote onder zijn aanverwanten telde, was het jongste der dertien kinderen van Samuel le Faucheur, eerst kapitein in Franschen dienst, later advocaat en procureur-generaal van het Parlement te Orange (broeder van Michel le Faucheur[1]) en Susanna Herault. Geboren in 1650 te Orange, kwam hij met zijn vader in 1656 naar de Nederlanden, ontving zijn eerste opleiding te Utrecht en studeerde daarna te Sedan, waar hij in 1670 praeparatoir geëxamineerd en tot den predikdienst toegelaten werd. In 1672 bood hij zijn diensten aan de Waalsche Synode te Leeuwarden aan, werd in April 1673 tot proponent verklaard en in Mei 1674 tot predikant der Waalsche gemeente te Maastricht beroepen. Gedurende zijn langen diensttijd deed hij zich kennen als een ijverig, vriendelijk en vooral nederig man, die van zijn aanzienlijke afkomst niet spreken of hooren wilde. Den 16^{en} September 1700 werd hij tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Maastricht benoemd, welke betrekking hij naast zijn predikambt waarnam, tot hij den 5^{en} September 1726 salvis honoribus et emolumentis uit het laatste ambt ontslag verkreeg. Den 29^{en} Januari 1736 overleed le Faucheur in den ouderdom van 86 jaar, nadat zijn echtgenoote Maria Cornelia Pain et Vin hem reeds in 1722 was voorgegaan.

Van zijn hand is in druk verschenen:

Réponse de M. Le Faucheur, *ministre de Maastricht*, *à M. Ernest Ruth d' Ans*, *ou examen sincère de la Conférence*, *qu' ils ont euë au sujet d' un Père Capucin*, *qui a abjuré la religion Romaine*, *dans laquelle M. Ernest Ruth d' Ans s'eforcoit de le faire demeurer.* (Amst. 1697).

In verband met dit werkje is het niet zonder belang, dat hij ‘de harten ... van alle de Inwoonderen onzer Stadt (Maastricht), zo wel Roomsche als Gereformeerde, door zijnen deftigen, stichtelijke, en tevens vrolijke en vriendelijke ommegang gewonnen’ had.

L i t t e r a t u u r : *Bull. Egl. Wall.*, I, p. 99; III, p. 98. - *Boekzaal*, Jaarg. 1697*b*, blz. 557, 558; 1726*b*, 370; 1736*b*, 354-360.

[Hermannus Faukelius]

FAUKELIUS (**Hermannus**), eigenlijk **Herman Fauckel, Foekel** of - waarschijnlijk foutief - **Fockel** genaamd, werd omstreeks 1560 te Brugge geboren, waar zijn ouders, die de leer der Hervorming waren toegedaan, tot den eenvoudigen burgerstand schijnen behoord te hebben. Tot zijn twintigste jaar woonde hij in zijn geboortestad en begaf zich in 1580 naar de doorluchtige school te Gent om zich, inzonderheid onder leiding van Jacobus Kimedontius, den ‘Professor der leeringe van Calvijn,’ en Lambertus Danaeus tot het predikambt voor te bereiden. Onder voorzitting van laatstgenoemden hoogleeraar, aan wiens onderwijs hij ook veel van zijn uitgebreide

1) Deze beroemde kanselredenaar is in 1634 (niet: 1636, gelijk Hartog in zijn *Gesch. der Predikkunde*, blz. 145, vermeldt) bij de Waalsche gemeente te Utrecht beroepen; hij is echter niet, gelijk Hartog meent, tot haar overgekomen, (Vgl. Duker, *Voetius*, dl. II, blz. XXII en *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 14, 15).

kennis der Oostersche talen dankte, verdedigde hij den 2^{en} Maart 1583 achttien stellingen, ontleend aan het tweede deel van den Nederlandschen Catechismus. In datzelfde jaar vertrok Faukelius naar Leiden, waar hij den 28^{en} Juni 1583 als student werd ingeschreven en zijn studie in de Oostersche talen onder leiding van den

bekenden Johannes Drusius voortzette. Ook genoot hij hier korter of langer tijd het onderwijs van bekwame mannen als Bonaventura Vulcanus, Hubertus Sturmius, Johannes Holmannus Secundus en Adrianus Saravia.

In 1585 werd Faukelius bij ‘de heymelicke gemeynte’ te Keulen tot predikant beroepen. Sinds aartsbisschop Gebhard Truchsess, die in zijn land ieder vrijheid van godsdienst toestond, kort na zijn huwelijk in 1583, verdreven was, had deze gemeente veel vervolging te lijden en behoorde er moed en beleid toe, om haar te durven en te kunnen besturen. Toch nam de jonge Faukelius het beroep aan en vertrok naar Keulen, waar hij den 8^{en} October 1585 de eerste kerkeraadsvergadering bijwoonde, hoewel hij nog niet peremptoir geëxamineerd en bevestigd was en dus nog geen bevoegdheid bezat, de Sacramenten te bedienen. Eerst den 31^{en} Juli 1586 werd hij, overeenkomstig het besluit van de classicale vergadering te Aken van 16 April, tot het houden van een proefpredikatie toegelaten en geëxamineerd, terwijl Johannes Badius hem den 1^{en} Augustus in het ambt bevestigde. Een bewijs van het gevaar, dat den predikant steeds boven het hoofd hing, geeft wel de volgende aanteekening in de kerkeraads-notulen van 13 Mei 1589: ‘Is goet gevonden, van wegen den anstaenden noot ende perykelen die hem nu presenteren, dat men een andre persoon nemen sal die den kyndren de Catechismus leeren sal, opdat onsen dienaer Hermannus niet sou vande kyndren bekendt en worden.’

Gedurende veertien jaren heeft Faukelius zijn beste krachten aan deze gemeente gewijd en toen hij dan ook, in 1594 te Middelburg vertoevende, door den Kerkeraad aangezocht werd, daarheen over te komen, weigerde de Keulsche gemeente den man af te staan, die haar ‘tot zoo veel steun en troost verstrekte, ja hare eer en kroone was.’ Het schijnt echter, dat Faukelius toen niet ongezind is geweest, de roeping naar Middelburg te volgen en dat hij den Kerkeraad beloofd had, te zullen overkomen, indien de gemeente te Keulen hem daartoe vrijheid liet. Want nadat hij den 24^{en} November 1598 te Amsterdam was beroepen, achtte hij zich door zijn gegeven woord aan Middelburg verbonden en wilde het beroep alleen aannemen, indien men hem daar van zijn woord ontsloeg. De Amsterdamsche kerkeraad spaarde daartoe geen moeite en zond zelfs twee ouderlingen naar Middelburg met een schrijven, waarin ten sterkste erop wordt aangedrongen, aan Faukelius in dezen de vrijheid terug te geven[1)]. Alles was echter vergeefsch: het verzoek werd den 2^{en} Februari 1599 afgewezen en Faukelius den volgenden dag te Middelburg beroepen. De Keulsche gemeente verzette zich thans niet; den 7^{en} Maart nam hij het beroep aan en den 27^{en} Juni had zijn bevestiging als negende leeraar in die toen zoo bloeiende gemeente plaats.

Ruim 25 jaren heeft Faukelius te Middelburg het predikambt bekleed, maar was in dien tijd meermalen in ruimer kring werkzaam. ‘Schoon hij zich nergens in drong, werdt hem echter, behalven de gewone waarneming van het dienstwerk nevens zijne Amptgenoten, doorgaans de last van Kerkelijke zaken opgelegd, niet om dat hij naar dezelve haakte, maar van wegens zijne bekwaamheid, arbeidzaamheid en getrouwheid’ ('s-Gravezande). Reeds in 1602 was hij door de classis van Walcheren afgevaardigd naar de Provinciale Synode te Tholen, waar hij tot assessor gekozen werd en op verschillende besluiten een beslissenden invloed oefende.

1) Een gedeelte van dezen brief is te vinden in *Boekzaal*, Jaarg. 1765*b*, blz. 167.

Twee jaar later verzocht prins Maurits aan de classis van Walcheren hem ‘twee der alder bequaemste Ministers’ als legerpredikant te zenden en tot degenen, die hiervoor achtereenvolgens werden afgevaardigd, behoorde ook Faukelius. In Mei 1605 volgde een opdracht, om gedurende twee maanden te Aardenburg den dienst waar te nemen; weldra bewoog hij den Kerkeraad aldaar, het verzoek om een eigen predikant bij de classis te hernieuwen en had hij de voldoening, dat het beroep reeds in Juli onder zijn leiding plaats greep.

Spoedig werd Faukelius nog tot posten van grooter vertrouwen geroepen. In 1607 kozen de Staten van Zeeland hem tot den ‘conventus praeparatorius’ van kerkelijke gedeputeerden uit de Zeven Provinciën, te 's-Gravenhage vergaderd, om Hun Ed. Mog. ‘te dienen van particulier advies de forma et modo Synodi.’ Op deze samenkomst bestreed hij, naar den wensch der Zeeuwsche kerken, de begeerte van Arminius, Uyttenbogaert e.a., om in de brieven ter convocatie eener algemeene synode te spreken over een revisie van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen Catechismus, aangezien ‘God loff! in onse Kercken ganschelijk gheen twijffel, off dispuyt geresen en is over de leere der gereformeerde Kercken deser Nederlanden, daervan de hooftsomme in den Christelicken Catechismo ende de XXXVII Artikelen beschreven staet.’ Verdere opdrachten toonden ook, hoezeer men in Zeeland met Faukelius was ingenomen: in Augustus 1612 door de classis van Walcheren met Joost van Laren afgevaardigd naar Zierikzee, om over de middelen tot handhaving van de belangen der Contra-Remonstranten in Holland te beraadslagen, werd hij met Willem Teellinck door deze vergadering naar den Haag gezonden, om met gedeputeerden uit de andere provinciën te spreken over de bijeenroeping eener Nationale Synode, ter beslechting der bestaande godsdienstige geschillen. In December 1613 volgde een benoeming tot mede-opziener van den Olijfberg, met welken naam men de gezamelijke kerken onder 't kruis in Vlaanderen aanduidde; ook hierin betoonde hij zijn gewonen ijver en de nauwgezetheid, die hem eigen was, evenals in de bediening der gemeente Goes in dienzelfden tijd, waar hij de rust herstelde, die door het ontslag van Philippus en Petrus Lansbergen verstoord was.

Een belangrijke opdracht werd Faukelius in 1616 door den Zeeuwschen coetus gegeven, toen' deze hem en Godefridus Udemans als afgevaardigden der kerken van Zeeland naar Amsterdam zond, ter bijwoning eener vergadering, door kerkelijken uit de verschillende provinciën belegd, ten einde de belangen der Contra-Remonstranten met kracht te bevorderen en door Brandt de ‘heimelijke’ of ‘kleine Synode’ genoemd[1]. Geen wonder dan ook, dat hij twee jaar later door de Zeeuwsche kerken naar de Nationale Synode te Dordrecht werd afgevaardigd, waar hem de eer te beurt viel, tot één der Assessoren te worden benoemd, aan welk ambt een bezoldiging van *f* 300.- was verbonden.

Als er iemand een bij uitstek werkdadig aandeel in het verhandelde ter Synode genomen heeft, dan is het wel Faukelius geweest. Niet alleen werd hem opgedragen, mede te werken aan een nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament en twee katechiseerboekjes te vervaardigen, maar evenzeer de Canones dezer Synode aan-

1) De acta dezer vergadering, door Faukelius gehouden, zijn door Borsius uitgegeven in het *Arch. K.G.*, dl. XIV, blz. 213-222.

gaande de betwiste punten te stellen en de Latijnsche, Fransche en Nederduitsche exemplaren der Geloofsbelijdenis onderling te vergelijken, om daaruit ééne samen te stellen, die men voortaan als de meest juiste kon aanmerken. Ook een aanvankelijk rapport aan de Staten-Generaal van hetgeen voorloopig met het oog op de Remonstranten verricht was, heeft Faukelius opgesteld, terwijl hij ten slotte aan de Algemeene Staten de erkentelijkheid der vergadering moest betuigen voor al de weldaden, aan de Kerk bewezen, en tegelijk approbatie der genomen besluiten verzoeken. Faukelius is dus zonder twijfel een representatief man geweest, hetgeen ten overvloede hieruit blijkt, dat hij ook een dergenen was, die na het uiteengaan der Synode, den Magistraat van Dordrecht uit aller naam dank moesten zeggen voor de beleefdheden, aan de hooge Kerkvergadering bewezen. Opmerking verdient, dat verschillende besluiten der Synode geheel overeenkomstig het verlangen der Walchersche classis genomen zijn en het is niet te gewaagd, daaruit af te leiden, dat Faukelius persoonlijk grooten invloed op de vergadering geoefend heeft. Deze gevolgtrekking wordt ook gewettigd door het feit, dat men zelfs weleens een belangrijke zaak alleen in zijn handen stelde; zóó b.v. het ontwerp van de wijze, waarop men de studenten in de godgeleerdheid tot de rechte waarneming van het predikambt moest voorbereiden.

Nauwelijks in zijne gemeente teruggekomen, werd in allerlei opzichten op Faukelius' werkzaamheid beslag gelegd. O.a. benoemde de classis Walcheren hem in een commissie, die haar zou voorlichten omtrent eenige punten betrekkelijk de Oost-Indische kerken, en toen hij deze opdracht tot haar groote tevredenheid verricht had, stelde zij hem aan 't hoofd van het bestuur over de zaken der Oost-Indische kerken, in welke hoedanigheid hij naar geschikte jongelieden voor den dienst dier kerken moest omzien, op hun vorming letten en hen ten slotte praeparatoir voor het ambt examineeren. Ook droeg men hem op, in vereeniging met een viertal ambtgenooten, ‘eenige artikelen te beramen omtrent de fundering van Fransche Kercken in de Klasse van Walcheren.’

Gelukte het in 1622 Faukelius, om aan het hoofd eener commissie, den vrede tusschen den kerkeraad van Sluis en den predikant van Cadzand, Marcus Florentii ab Halle, te herstellen, zijn werkzaamheid in de zaak van den Vlissingschen predikant Daniël van Laren had niet het gewenschte gevolg. Deze had het ongenoegen van ambtgenooten en kerkeraad opgewekt, door het denkbeeld te verkondigen, dat de martelaars duizend jaren vóór de andere dooden zouden wordenopgewekt, om alsdan met Christus op aarde te heerschen. De classis Walcheren, voor welke Van Laren te dezer zake was aangeklaagd, benoemde een commissie, om dit gevoelen te onderzoeken, tevens den predikant verbiedende, zijn meening op eenigerlei wijze te verbreiden. Bij monde van Faukelius bracht deze commissie een rapport uit, waarin het gevoelen van Van Laren werd verworpen; de classis nam deze meening over en ontzegde hem tevens, op verzoek van den Vlissingschen kerkeraad, het recht om te prediken en te katechiseeren. Bovendien werden twee predikanten, Willem Teellinck en Jacobus Miggrodius, afgevaardigd, om te Vlissingen van de kansels het gevoelen van Van Laren tegen te spreken en de gemeente aan te zeggen, dat het als onschriftmatig door de classis werd verworpen. De kerkeraad ging nog verder en ontzegde Van Laren het Avondmaal, waardoor zulk een ongenoegen onder zijn talrijke aanhangers ontstond, dat zij door drie vrouwen aan Faukelius en zijn ambtgenoot Bucerus een adres lieten aanbieden, waarin geëischt

werd, dat de classis de handeling van den Kerkeraad zou afkeuren en de censuur opheffen. Daar dit geweigerd werd, bleef de ontevredenheid voortduren en nam zelfs zoodanig toe, dat, toen Faukelius en Bucerus op den 1^{en} September 1623, als afgevaardigden der classis, te Vlissingen kwamen, er een oproer ontstond, dat zonder tusschenkomst der overheid, noodlottige gevolgen zou hebben gehad.

Te midden van vele werkzaamheden werd Faukelius plotseling den 9^{en} Mei 1625 door den dood weggenomen, nadat hij nog slechts twee dagen tevoren als scriba de classikale vergadering had bijgewoond, en werd den 12^{en} Mei in de Oude Kerk te Middelburg begraven. Mr. Johan de Brune, later raadpensionaris van Zeeland, herdacht zijn groote verdiensten in een lijkzang, terwijl Adriaan Hoffer, schepen en raad, later burgemeester van Zierikzee, hem huldigde in een *Klaagdicht op het salighe afsterven van den Eerweerdighen ende Godsaligen Heer Herm. Faukelius.* Zijn bibliotheek vermaakte hij bij testament aan de Consistorie der Ned. Herv. gemeente te Middelburg.

Borsius vermeldt (*Archief voor Kerkel. Geschied.*, dl. XV, blz. 240), dat Faukelius den leeftijd van 65 jaar bereikte, maar in het omschrift van een zeldzaam voorkomend portret, door S. Mesdach geschilderd en D. van Bremden gegraveerd en met een Latijnsch vers van A.v.d. Brouck voorzien (*A.w.*, blz. 244, noot 1), wordt zijn leeftijd op 67 jaar gesteld. Het portret vóór de verhandeling van Borsius in het *Archief* geplaatst (*A.w.*, tegenover blz. 188), is vooral genomen naar een oude, eenigszins beschadigde teekening in O.I. inkt op perkament en eertijds in 't bezit van den heer De Wind te Middelburg. Deze afbeeldingen doen hem kennen als een man van ‘een fikschen ligchaamsbouw, een forsch gelaat, een krachtig oog, met één woord een vast gestel, dat... door ziekten of kwalen weinig geleden heeft.’ Hij was ‘voorzien met eene mannelijke stem en deftige uitspraak’, hoewel in latere jaren moeilijker te volgen door het verlies van eenige tanden.

In het begin van 1588 schijnt Faukelius te Keulen gehuwd te zijn met Elisabeth Delynck, geboren te Ronse; in de kerkeraadsnotulen van 20 December 1587 lezen wij althans: ‘Hermannus Faukelius, begeerende sick tot den houwelicken staet te begeven met Elisabeth Delynck, geboren van Ronse, heeft begeerdt datmen naer die oordenynghe der kercke een ouderlynck by die ondertrouwe soude laeten wesen; alsoo is besloten dat Jooris van Peene daer bij zal zijn om te besien of alles ordentlick toegaet ende daer naer zal hij vercondiget worden.’ Nader vinden wij hieromtrent in de vergadering van 27 December opgeteekend: ‘Is besloten angaende die verkondynghe van Hermannus, dewijle dat vut die opentlicke verkondynghe gevaer konde ontstaen ende die persoon Hermanni in grooter kennisse kommen, dat een yder Ouderlynck in sijn quartier sal verkondighen ende die luyden vermaenen tot stille wesen om allerley oorsaecken.’ Alles moest blijkbaar zoo geheimzinnig mogelijk geschieden, om de aandacht der Overheid niet op den persoon van Faukelius te vestigen, zoodat de Kerkeraad nog den 7^{en} Februari 1588 bepaalt, dat men zijn huis zal ‘onbeswaert laeten om daer vermaenynghe te doen, want daer door Hermannus in gevaer soude staen.’

Toch schijnt zijn huwelijk in eenig opzicht onder zijn gemeenteleden stof tot critiek gegeven te hebben, daar de Kerkeraad op den 14^{en} Februari 1588 besluit: ‘Jan Ramaecker ende Matthijs Spille sullen gaen tot Grietgen Braems ende haer vermaenen dat sij des veelfeltighen geswets van Hermannus houwelick wil een

eynde maecken, dewijle dat daer door niemandt gebert (lees: “gebaet” of “gebeterd”) en wordt, ende sijn doch ongegronde reden.’ Over deze zaak worden wij echter verder in 't onzekere gelaten.

Vol lof wordt gesproken over de gaven en het karakter van ‘dezen voortreflyken Man... wiens gedachtenis onder andere groote Lichten in de Kerke van Godt billijk tot zegeninge is.’ Hij was ‘magtig in het aandringen der waarheid op de gemoederen, voorbeeldig in den wandel, en getrouw aan de waarheid’ ('s-Gravezande). ‘Een Leeraar, welke in zijn leven met meer als gemeyne gaven is vercierd geweest’ (Van Caan). Zijn zelfstandigheid van karakter, moed, voorzichtigheid en beleid worden geprezen; vooral de nauwgezetheid van geweten, waarvan hij bij zijn beroep naar Amsterdam blijken gaf, toen hij zich door een vroegere toezegging aan Middelburg gebonden achtte. Arbeidzaamheid is zeker ook een hoofdtrek van Faukelius' karakter geweest: in allerlei commissies had hij zitting en nam aan de werkzaamheden ijverig deel; bijzondere opdrachten werden hem telkens gegeven, terwijl hij niet alleen den zwaren predikdienst te Middelburg waarnam, maar ook dikwijls in de dorpen van de classis tijdelijk hulp moest verleenen. Toch waren zijn preeken, later door Burs en Van Caan uitgegeven, met zorg bewerkt. Teekenend is het ook, dat Faukelius in het dagboek van Daniël Eilshemius, predikant te Emden en afgevaardigde ter Synode van Dordrecht, onder zijn naam als zinspreuk plaatste: ‘Honos onus, fasces fasces’ (eer is last, eerambten zijn lasten).

Uit sommige gegevens moet worden opgemaakt, dat Faukelius voor zijn tijd inderdaad een vredelievend en gematigd man was. 's Gravezande getuigt van hem: ‘Hij mengde zich niet in de partijschappen, die in zijnen tijd tusschen de aanhangelingen van zijne Amptgenoten Gillis Burs en Willem Teellinck plaats hadden in de Gemeente te Middelburg, maar bescheiden en vriendelijk tegen allen, en zich wachtende voor 't staan naa Heerschappije of oeffening van gezag, poogde hij met Antonius Walaeus te waken tegen verdere verwijderingen of onderlinge benadeeling.’ Als wij Faukelius ‘met Willem Teellinck bij deszelfs broeder, den Ontvanger-Generaal van Zeeland, aan den vertrouwelijken vriendschaps-disch aantreffen’, terwijl Burs later één zijner geschriften uitgaf, dan blijkt wel genoegzaam, hoe hij met beide collega's op goeden voet stond, ondanks dat hij, toen hun twist voor de Nationale Synode te Dordrecht gebracht was, ook geroepen werd, tusschen hen een oordeel te vellen.

Zijn gematigdheid deed hem zich onder de Beneden-val-drijvers scharen en de leerregels der Synode, tot wier samenstelling hij heeft medegewerkt, mishaagden dan ook aan sommige leden, omdat men daarin gepoogd had, zich niet al te hard uit te drukken. Toch kan niet ontkend worden, dat hij zich tegenover de Remonstranten, met name den Alkmaarschen predikant Pijnakker, vrij scherp uitliet, hetgeen echter niet te verwonderen is met het oog op de tijdsomstandigheden en het karakter van een rechtbank, dat de Synode zoo langzamerhand meer en meer had aangenomen. Daarentegen wordt het besluit derzelfde Synode, om ‘met degenen, die bereid waren aan de begeerte der Nationale Synode te voldoen, op het allerzachtste te handelen, voor zooveel de waarheid en stichting lijden kan’, aan zijn invloed toegeschreven.

Evenzeer naar den geest van dien tijd moet Faukelius' vijandige houding tegenover de Doopsgezinden beoordeeld worden. Reeds in 1605, toen hij te Aardenburg den dienst waarnam, toonde hij zich weinig vriendschappelijk tegenover hen gezind,

maar vooral kwam zijn gevoelen uit in 1620 en 1621, toen de Doopsgezinden te Middelburg sterk toenamen en zelfs sommige Hervormden tot hen overgingen. Het is mogelijk, dat er toen in Zeeland, evenals te Dordrecht, nog echte Wederdoopers, van de secte der David-Joristen, waren, wier leer bijzonder verderflijk geacht werd, maar in allen gevalle waren er vele Oude-Vlamingen, versterkt door overgekomenen uit de Zuidelijke Nederlanden, die den ban ten strengste handhaafden, daardoor weleens in botsing kwamen met den Magistraat en zich bovendien niet ontzagen, ook partij te kiezen voor de Remonstranten. Zij lieten zich zelfs uit, 'dat het beter geweest ware, in het Pausdom te blijven, dan zich hier tot de Gereformeerden te begeven; dat de Leeraars te dezer stede het volk verleidden in zulker manieren, dat het wraecke riep voor God, enz.' De Middelburgsche kerkeraad meende in deze houding der Doopsgezinden niet te moeten berusten, maar vaardigde Faukelius met één zijner ambtgenooten af, om op een vergadering met hen te disputeeren. De Doopsgezinden weigerden echter, waarop korten tijd daarna twee andere predikanten tot datzelfde doel werden aangewezen, terwijl men Faukelius verzocht, eenige punten te ontwerpen, waarover men bij de tegenpartij op een stellige verklaring zou aandringen. Deze stelde toen 23 artikelen vast, later door al de Middelburgsche predikanten onderteekend en op veler verlangen gedrukt. De titel van dit geschrift luidt: *Babel*, *dat is, verwerringhe der Wederdooperen onder malkanderen*, *over meest alle de stucken der Christelicke leere. Met een kort verhael van den oorspronck*, *verbreydinge*, *menigerley verdeelingen ende scheuringhe derzelven van malkanderen. Uyt verscheyden hare schriften vergadert ende 't zamenghebracht door Hermannum Faukelium*, *Dienaer der Gereformeerde Gemeynte Jesu Christi tot Middelburg in Zeeland* (Middelburgh, Hans van der Helle 1621. Te Hoorn bij Martin Gerbrantsz verscheen ook een druk zonder jaartal, maar volgens opgave in den Cat. van Burgersdijk & Niermans in hetzelfde jaar uitgegeven).

In de voorrede verdedigt Faukelius het gebruik van de betiteling 'Wederdoopers'; andere benamingen als: Mennisten of Doopers willen zij niet op zich toegepast zien; hen 'rechtghedoopte' te noemen, acht hij natuurlijk om verschillende redenen onjuist. 'Aenghesien sij oock niet alleen herdoopen die in hare kintscheyt, of bij den Ghereformeerden, of anderen ghedoopt sijn; maer oock die welcke op haer gheloove onder haer ghedoopt sijn... men mach hun wel Wederdooperen noemen, sonder daerom een lasteraer te sijn.' Trouwens, in een redevoering voor de Amsterdamsche vroedschap in 1616 bedient de Groot zich van denzelfden naam.

Teekenend is het, dat Faukelius in dezelfde voorrede den nadruk legt op de reinheid van zeden der Wederdoopers en zijn eigen geloofsgenooten aanspoort, hen daarin te evenaren, opdat aldus één der sterkste steunsels aan zijn tegenstanders zal worden ontnomen. Ook verklaart hij tegen niemand onder hen persoonlijk vijandig gestemd te zijn. 'Maer niet hatende de persoonen, ick stelle mij parthie teghen hare valsche leere, die ick, amptshalve, schuldigh ben te bestraffen.' Toch blijkt hij zeer verdraagzaam te zijn: 'Mach oock wel lyden, dat sy onder onse Christelicke Overheyt de vrijheyt harer conscientie ghenieten, als sy die niet en misbruycken om vrijelick haere quade leeringhen te stroeyen, de oprechte Ghereformeerde Religie te lasteren, ende met onwaerheyt te bekladden, ende in stilheyt bij haer selven levend, de eenvoudighe niet en verstricken noch vervoeren.' Overigens is het te begrijpen, al mogen wij Faukelius daarover niet te hard vallen, dat hij

'soms de perken eener wijze gematigdheid' heeft overschreden: men was nu eenmaal in dien tijd gewoon, zich van vrij krasse uitdrukkingen te bedienen. Het boek zelf getuigt van des schrijvers groote belezenheid: niet alleen geeft hij een kort overzicht van den oorsprong en de verspreiding der Doopsgezinden in Duitschland, Zwitserland en de Nederlanden, alsmede van hun verschillende afdeelingen, maar bij de behandeling van die punten, waaromtrent hij van hen een stellige verklaring verlangt, toont hij bekend te zijn met de gevoelens van vele Doopsgezinde schrijvers.

Natuurlijk bleef zijn aanval niet onbeantwoord. Claes Claesz., Doopsgezind leeraar te Blokzijl, ook door andere geschriften bekend, gaf in 1624 te Amsterdam daartegen uit: *Bekentenisse van de voornaemste stucken des Christelijcken Gheloofs*, *ende der Leere*, *dienende tot antwoort op 't boecxken Hermanni Faukelii*, *Babel der Wederdoopers* (herdrukt te Utrecht, 1650), waarin hij beweert, dat Faukelius de meening der Doopsgezinde schrijvers niet goed gevat heeft en daardoor hun onjuiste meeningen toedicht. Bovendien verscheen van de hand van Anthonie Jacobs, Doopsgezind leeraar te Hoorn, na Faukelius' dood nog een geschrift met den meer vinnigen titel: *Babel*, *dat is*, *Verwerringe der Kinderdooperen onder malcanderen*, *tot een spiegel voor Hermanno Fauckelio* (z.p., 1626). Dat Faukelius het voorgoed bij de Doopsgezinden verkorven had, ondanks zijn milde voorrede, blijkt ten overvloede uit de beoordeeling van zijn *Babel* door Maatschoen, die het een eeuw later nog noemt: 'een boekje, vol van onwaarheden, vuile en gansch ongegronde beschuldigingen.'

Ongetwijfeld is Faukelius een man van groote geleerdheid geweest en dat hij ook als zoodanig door zijn tijdgenooten is erkend, blijkt wel uit verschillende opdrachten, die hem door kerkelijke lichamen gegeven werden. Vooreerst stond hij in 1615 aan het hoofd eener commissie, door de classis van Walcheren benoemd, om 'in geschrifte te stellen de dwalingen, die in Holland meer en meer veld wonnen, en de harde proceduren, daaruit ontstaande' (afgedrukt in *Arch. voor Kerkel. Gesch.*, dl. XIV, blz. 245-257). Daarna werd in 1616 aan hem, Walaeus en Bucerus de opdracht gegeven, om aan de geleerdste mannen en beroemdste academiën der Gereformeerde kerken in Frankrijk, Engeland en Duitschland te schrijven, ten einde hen met den oorsprong en de gesteldheid der twisten in Holland bekend te maken. In 1623 was hij het weer, die uit naam van den Middelburgschen kerkeraad de gemeente van Londen moest kennis geven van den ongelukkigen toestand der verdrukte Hervormden in de Paltz.

Aan zijn naam als geleerde heeft Faukelius het dan ook zeker te danken gehad, dat de Synode van Dordrecht hem en Rolandus bij het werk der Bijbelvertaling een dubbele taak opdroeg: niet alleen werd hij tot vertaler van het Nieuwe Testament benoemd, maar tevens tot plaatsvervanger van hen, die het Oude Testament in de landstaal moesten overzetten. Trouwens, hij had in dit opzicht reeds zijn sporen verdiend: in 1617 was te Middelburg van zijn hand een vertaling van het Nieuwe Testament verschenen, getiteld: *Het Nieuwe Testament onses Heeren Jesu Christi*, *wt den grieckschen overgheset*, *neerstelick nu oversien na de beste oversettingen*, *ende van veel druck-fauten ghesuyvert; met nieuwe sommarien ende afdeelinghen der capittelen midtsgaders annotatien aen den kant tot verclaringhe van den text.* Voor de tweede maal is deze vertaling uitgegeven in 1625 achter die van het Oude Testament, door Sixtinus Amama bewerkt.

In de voorrede zegt Faukelius, dat hij de overzetting, in de Gereformeerde kerken gebruikelijk, behouden en slechts hier en daar verbeteringen aangebracht heeft; de aanteekeningen nam hij grootendeels over ‘uit de annotatien Joannis Piscatoris en Amandi Polani.’ Een uitvoerige taalkundige beschouwing over deze uitgave schreef Borsius in het *Archief voor Kerkel. Gesch.*, dl. XV, blz. 287-318. Sixtinus Amama, die overigens voor de Contra-Remonstranten weinig sympathie heeft betoond, verklaarde dat deze vertaling van Faukelius ‘veel correcter is als de oude, ende van veele seer begeert, ende gepresen wordt.’ Ook blijkt, dat deze overzetting in breeden kring waardeering vond, daar Ernst Casimir, stadhouder van Friesland, met Gedeputeerde Staten dezer provincie den 16^{en} Januari 1632 bij resolutie bepaalde, dat de Evangelieboeken, tot onderwijs der jeugd op school gebruikelijk, naar deze vertaling moesten herzien worden.

Een vertaling van de geschiedkundige boeken des Ouden Verbonds door Faukelius den 17^{en} Juli 1624 ten einde gebracht, bleef in handschrift; zij berust in de consistoriekamer der Ned. Herv. gemeente te Middelburg en bestaat uit twee deelen groot folio, die getuigenis afleggen niet alleen van zijn ijver, geduld en netheid, maar vooral van zijn groote kennis van het Hebreeuwsch. Ook hiervan geeft Borsius in het *Archief voor Kerkel. Gesch.* (dl. XV, blz. 325-336) een vrij uitgebreid overzicht.

Vooral echter dient Faukelius genoemd te worden als schrijver van het bekende *Kort begrip der Christelijke Religie voor die zich willen begeven tot des Heeren Heilig Avondmaal*, dat in de kerkschriften, afzonderlijk of achter de psalmen gedrukt, tusschen de *Geloofsbelijdenis* en de *Liturgie der Hervormde kerken van Nederlana* geplaatst is. Grootendeels of geheel alleen is het door hem in 1608 opgesteld, waarbij hij blijkbaar heeft gebruik gemaakt van een uittreksel uit den Heidelbergschen Catechismus, door G. van der Heyden in diens uitgave der liturgie van 1580 geplaatst, daar de overeenkomst soms woordelijk is. Met goedkeuring van den kerkeraad werd het als katechisatieboekje in de Middelburgsche gemeente ingevoerd. Toen echter volgens het besluit der synode van Vere van 1610, te Middelburg in 1611 een herziene uitgave van den Catechismus, de Geloofsbelijdenis en de formulieren verscheen, is het *Kort begrip* daaraan toegevoegd, terwijl men niet zeker weet, op wiens gezag dit geschiedde. De Dordtsche Synode, hoewel last gegeven hebbende, een uittreksel uit den Heidelbergschen Catechismus te vervaardigen, liet het geheel aan de Provinciale Synoden over, dit uittreksel of het boekje van Faukelius te gebruiken en die van Zuid-Holland verklaarde zich in 1620 te Gouda ten gunste van het laatstgenoemde. In 1637 is het dan ook opgenomen in den eersten druk der nieuwe overzetting met de Psalmen en Formulieren van de leer en dienst, in 8° uitgegeven, naderhand in alle nadrukken behouden, en aldus in de plaats gekomen van de *Corte ondersouckinghe des ghelooves over den ghenen*, *die haer tot de gemeynte begheven ende des Heeren avondtmael met haer houden willen*, dat oorspronkelijk door a Lasco is opgesteld en tevoren voor het onderwijs van minder geoefenden werd gebezigd. Het formulier bij de aanneming van lidmaten gebruikelijk, dat achter de *Corte ondersouckinghe* stond en begint: ‘Als de gene’, werd onveranderd overgenomen en aan het *Kort Begrip* toegevoegd.

Na Faukelius' dood zagen nog de volgende werken van hem het licht: *Bruilofts-*

lied ter eere van Jesus Christus, *over den XLV Psalm*, *in* 48 *predicatien*, uitgeg. door G. Burs (Middelb. 1628), en *Josuat Jehovae of de zaligheid des Heeren*, *predicatien over de menschwordinghe ofte geboorte Christi uyt de vrouwe; alsook over zijne besnijdinghe*, *dood ende opstandinghe uyt de dooden*, *door H. Faukelium*, uitgeg. door Prof. van Caan (Middelb. 1633).

L i t t e r a t u u r : Borsius, *Hermannus Faukelius*, *zijn leven*, *karakter en letterkundige verdiensten* (*Arch. K.G.*, dl. XV, blz. 183-348). - 's Gravezande, *Geschiedkundig bericht aangaande Hermannus Faukelius*, *als mede den oorsprong van het Kort Begrip enz.* (*Boekzaal*, Jaarg. 1765b, blz. 165-180, 287-301). - Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. - v.d. Aa, *Biogr. Wab.* i.v. - Frederiks en van den Branden, *Biogr. Wdb.* i.v. - *Werken Marn. Ver.*, Serie I, dl. III, blz. 223-387; Serie II, dl. II, blz. 125, 137-139, 145, 147. - IJpey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 538; aant. blz. 111 en 258; dl. II, blz. 278-283. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 119, 125, 166, 197, 202. - W.J.M. Engelberts, *Willem Teellinck*, blz. 26, 28, 129, 140. - Kühler, *Socian.*, blz. 91, 101. - K. Vos, *Menno Simons*, blz. 132, 145, 320. - Sepp, *Geschiedk. Nasp.*, dl. I, blz. 139. - Dez., *Godg. Ond.*, dl. II, blz. 8, 20, 89. - Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, dl. II, blz. 438; dl. III, blz. 283-286. - Van Douwen, *Socinianen en Doopsgezinden*, blz. 63, 64. - Hoekstra, *De Leer der oude Doopsgezinden*, blz. 309. - Janssen, *Kerkh. in Vl.*, dl. I, blz. 315. - Dez., *Kerkh. in Brugge*, dl. II, blz. 95, 96, 221, 232. - Croese-Prins, *Pred. te Amst.*, blz. 32. - Geesink, *Calvinisten in Holland*, blz. 186-188. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 523, 525, 552, 586. - Van Troostenburg de Bruyn, *Herv. K. in O.-Indië*, blz. 119. - Kuyper, *Post-Acta*, Register. - Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl. III, blz. 441; dl. V, Register. - *Arch. K.G.*, dl. V, blz. 141; dl. XIV, blz. 196 v.v., 223, 232, 257. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1883, blz. 7, 8, 93; Jg. 1884, blz. 61, 62; Jg. 1897, blz. 115, 116, 118, 119; Jg. 1908, blz. 27. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 14. - Muller, *Cat. van Portr.*, blz. 85. - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.*, blz. 18. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, dl. II, 1e stuk, blz. 25. - *Cat.* Burgersdijk en Niermans, blz. 182. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 176, 177.

[Davides Petrus Faure]

FAURE (Davides Petrus), zoon van Abraham Faure, doctor in de rechten, werd den 11en November 1842 te Stellenbosch (Zuid-Afrika) geboren, waar zijn vader magistraat was. Vier jaar later verhuisde het gezin naar Kaapstad, waar hij in het gesticht ‘Tot Nut van het Algemeen’ zijn eerste opleiding genoot. In Maart 1861 trok de jonge Faure naar Holland, om te Leiden te studeeren, waar hij den 7en Juni van dat jaar als student in de theologie werd ingeschreven. Hier kwam hij onder den invloed der vrijzinnige richting en toen hij na volbrachte studie in 1866 naar Zuid-Afrika teruggekeerd was, kon hij in de Ned. Geref. kerk aldaar geen beroep aannemen, zonder zijn pas verworven overtuiging prijs te geven. Hiertoe niet gezind, predikte hij een tijdlang af en toe in verschillende kerken, maar stichtte spoedig, aangemoedigd door anderen, waaronder de latere president der Zuid-Afrikaansche Republiek, T.F. Burgers, een zoogenaamde Vrij Protestantsche kerk, waarvan hij voorganger werd.

Daar de gemeente financiëel niet sterk was, nam Faure in 1872 het ambt van permanenten tolk voor de rondgaande hoven aan, welke vrij winstgevende betrekking hij tot 1880 bekleedde. Zijn rechtvaardigheidsgevoel deed hem haar verliezen: de

jury had eenige burgers vrijgesproken, die na een gevecht met Korannas een aantal gevangenen, mannen, vrouwen en kinderen, te Victoria West in koelen bloede hadden doodgeschoten en Faure schreef diep verontwaardigd, onder het pseudoniem 'Fiat justitia', een scherpen *Brief aan de* '*Argus*', waarin hij de feiten bekend maakte. De Regeering, die daardoor niet weinig impopulair werd, strafte Faure met ontslag.

Van 1882-1886 redigeerde hij toen *Het Volksblad*, waarin hij allerlei maatschappelijke vraagstukken besprak en zich als volkomen onafhankelijk deed kennen. In 1883 vergezelde hij als tolk de Transvaalsche deputatie naar lord Derby, bij welke gelegenheid Engeland officiëel van de suzereiniteit over de Zuid-Afrikaansche Republiek afstand deed. Ook zag Faure kort daarna, in 1885, een denkbeeld verwezenlijkt, waarvoor hij jaren lang geijverd had, namelijk dat door een wettelijke regeling de uitbreiding van sommige besmettelijke ziekten werd beteugeld.

Toen de uitgave van *Het Volksblad* in 1886 door onvoldoende ondersteuning gestaakt moest worden, besteedde Faure den tijd, dien het ambt als voorganger zijner kerk niet in beslag nam, aan journalistieken arbeid en vertaalwerk. In 1897 moest hij echter wegens gezondheidsredenen dat ambt neerleggen en trok zich toen ook uit het maatschappelijk leven terug, hoewel hij in de gebeurtenissen van den dag groot belang bleef stellen; zoo liet hij zich onverschrokken en scherp uit over de onrechtvaardigheid van den oorlog van 1899-1902. De laatste jaren van zijn leven woonde hij stil en onopgemerkt te Kampsbaai, waar hij den 12^{en} Augustus 1916 overleed. Hij was in 1871 gehuwd met Augusta Munnik, uit welk huwelijk vier dochters en twee zoons gesproten zijn.

Faure was een man van een innemend en bijzonder eerlijk karakter. Zijn veelzijdigheid blijkt uit de verschillende betrekkingen, die hij behalve zijn voorgangersambt bekleeden kon, terwijl hij bovendien bij vele examens aan de Kaapsche Universiteit als examinator fungeerde, en onder de vrijmetselaars aan de Kaap een voorname plaats innam. Toch kon hij nog tijd vinden voor ontspanning, daar hij voor een goed schaakspeler bekend stond en, bezield met een groote liefde voor de natuur, gaarne lange wandelingen maakte. In 1907 gaf hij een *Levensschets* uit, niet alleen belangrijk voor de kennis van zijn persoon, maar ook van de gebeurtenissen en toestanden in Zuid-Afrika gedurende de tweede helft der 19^{e} eeuw.

Bovendien verscheen van zijn hand in druk:

Een woord op Paschen (Kaapstad 1868).
Hemelvaart (Kaapstad 1868).
De moderne theologie. Dertien toespraken, *gehouden in de Mutual Hall* (Kaapstad 1868).
De roeping van de nieuwe leden der nieuwe gemeente (Kaapstad 1869).
Onze kracht en onze zwakheid (Kaapstad 1872).
The good and faithful servant (Cape Town 1873).
Reasonable religion (Cape Town 1882).

L i t t e r a t u u r : *De Burger* (Kaapsch Dagblad) *van* 18 *Augustus* 1916 (levensschets met portret). - *Album Stud. L.B.*, kol. 1386. - Cat. Burgersdijk & Niermans, n°. 4673, 4674, 19358-19362.

[Hendrik Emanuel Faure]

FAURE (**Hendrik Emanuel**), den 17^{en} Augustus 1828 te Kaapstad geboren, werd den 17^{en} Februari 1848 te Utrecht als student ingeschreven en promoveerde aldaar in 1851 tot doctor in de theologie op eene *Dissertatio exegetico-theologica*, *continens annotationem in nonnulla loca Lucae*, *in Actuum Apostolicorum libro referentis de Paulo ad Christum converso* (Traj. ad Rh., 1851). Na den 8^{en} Augustus 1851 bij het Provinciaal Kerkbestuur van Overijsel tot proponent bevorderd en in Februari 1852 te 's-Gravenhage tot predikant ingezegend te zijn, werd hij in datzelfde jaar eerste gevestigde leeraar der Gereformeerde gemeente te Pietermaritzburg in Natal, totdat hij in 1859 voorganger werd der Ned. Gereformeerde gemeente van vrijgemaakte slaven te St. Stephens aan de Kaapstad. In 1863 te Utrecht vertoevende, ontving hij eerst een beroep naar Hazerswoude, doch bedankte hiervoor; daarna den 27^{en} November 1863 dat naar Bergschenhoek, waaraan hij gehoor gaf, zoodat hij aldaar den 1^{en} Mei 1864 zijn intrede deed. Door de gemeente Doesburg geroepen, kwam hij den 24^{en} Maart 1867 tot haar over en diende haar nog dertig jaren, tot zijn emeritaat op 1 Mei 1897. Niet lang mocht Faure van zijn welverdiende rust genieten, want reeds den 6^{en} April 1898 overleed hij. Den 20^{en} November 1851 was hij te Soestdijk gehuwd met Maria Joanne Louisa Alewijn, geboren den 22^{en} Mei 1830.

Een levendig aandeel heeft Faure genomen in de geestelijke opwekking, die, tusschen 1860 en 1870 in Amerika ontstaan, in 1874-76 de Oxford-Brighton-meetings ten gevolge had. Hij, zoowel als zijn vriend P. Huet, woonden deze samenkomsten bij, werden groote voorstanders ervan en riepen hier te lande ook zulke meetings op verschillende plaatsen in het leven. Bovendien werkte hij mede aan *Het Eeuwige Leven*, het orgaan dier beweging in Nederland, en hoewel hij hierbij samenwerkte met verschillende Baptisten-leeraars en meermalen in de Baptisten-kapel te Zutphen optrad, heeft het Baptisme als zoodanig weinig invloed op hem geoefend. Het Methodisme, de zienswijze van mannen als Moody en Sankey, trok hem meer aan; in zijn omgang met de menschen en bij zijn huisbezoek kwam dit duidelijk aan den dag, ook zijn preekmethode was door en door methodistisch, terwijl zij vroeger meer dogmatisch, meer gereformeerd was geweest.

Faure was een zeer eigenaardig, maar vooral een goedhartig, hulpvaardig man, met een warm gemoed en vromen zin, door velen bemind en met een groote begeerte bezield, om den menschen het Evangelie te brengen.

Behalve zijn dissertatie zag van hem het licht:

De goede Herder, *leerrede over Joh. X vrs.* 14 (Utr. 1863).

(Met Cohen Stuart, Esselen en Huet): *Herinnering aan Middachten*, *toespraken gehouden op het Zendingsfeest van* 29 *July* 1868 (Arnh. 1868).

Bijbelbeschouwingen, in: *Bijbel en Historie* (Amst. 1870).

Voorts gaf hij verschillende vertalingen uit het Engelsch, nl.:

William Chalmers Burns, *zendeling in China* (Harderwijk 1869).

Brock. Uit de Kinderwereld (Utr. 1870).

Spurgeon. Korenaren tusschen de schooven opgelezen (Utr. 1870; 2^{e} dr. Schoonhoven 1881).

Spurgeon. Voor iederen avond. Dagboek voor huisgezin en binnenkamer (4e dr. Rott. 1884; 6e dr. 1902).
Mahan. De Doop des Heiligen Geestes (Utr. 1878).

Eindelijk schreef hij een *Voorwoord* bij de vertaling van Mevr. Pearsall Smith, *Des Christens heilgeheim* (Utr. 1875, 3e dr. 1877).

Litteratuur: Wumkes, *De opkomst en vestiging van het Baptisme in Nederland*, blz. 217, 218, 235. - Vos, *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, dl. II, blz. 237, 238, 520. - *Album Stud. Rh. Traj.*, kol. 362. - *Brinkman's Cat.* (1850-1882), blz. 363. - *Id.* (1882-1891), blz. 507. - *Id.* (1901-1910), blz. 963. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1897, blz. 38; 1898, blz. 36; 1899, Bijl. blz. 150. - *Boekzaal,* Jaarg. 1851*b*, blz. 251; 1863*b*, 90, 694. - Aangevuld door persoonlijke mededeelingen.

[Jacob de la Faye]

FAYE (**Jacob de la**) of **Fayus**, Theologiae doctor, zoon van Theodorus de la Faye en geboren te Delft in 1667, werd in 1696 (niet 1697, gelijk Steven abusievelijk vermeldt) als opvolger van Johannes Best, voor wien hij reeds eenigen tijd den dienst had waargenomen, tot predikant bij de Engelsche kerk te Utrecht beroepen, waar hij den 27en December van dat jaar bevestigd werd. Na 52 jaren deze gemeente gediend te hebben, overleed hij in Mei 1748, oud 81 jaar.

Hij was een tegenstander van den bekenden Toland, tegen wien hij uitgaf: *Defensio religionis nec non Mosis et gentis Judaicae contra duas dissertationes Joh. Tolandi* (Utr. 1709).

Voorts is van zijn hand in druk verschenen:

Engelands en Neerlands treur-tijd ter gelegenheid van het ... afsterven van ... Maria II (Utr. 1695).

Lijkpredicatie over den dood van ... koning Willem III (Utr. 1702).

Hondertjarige gedachtenis van d' Instellinge en Oprechtinge der Utrechtsche Akademie, *uit vergelijkinge van het Joodtsche Jubeljaer voorgestelt*, *en toegepast in ene leerrede over Lev. XXV*:8, 9, 10. *Uit het Engelsch vertaald* (Utr. 1736).

Naar aanleiding van een bezwaarschrift, door een vijftal predikanten in September 1728 bij de synode van Utrecht ingediend, waarin zij beweerden, ‘dat het in hunne vrijheit behoord gelaten te worden, het eerste vraegstuk van het Formulier van den Kinderdoop, met zulke verandering, uitlating of bijvoegen voor te lezen als hen goet dunkt’, stelde de la Faye met drie andere gedeputeerden van de Synode, J.F. van Daverveld, B. Pauw en H.G. Chassé, een antwoord op, dat in 1729 te 's-Gravenhage werd uitgegeven onder den titel *Consideratien over het Bezwaerschrift van de Eerwaerde Heeren Abraham Josua Brakonier*, *Aegidius van de Putt*, *Johan Reinier Kelderman*, *Johannes Vos*, *Predikanten te Utrecht*, *en G. van Schuilenburg*, *V.D.M. te Tienhoven.*

Litteratuur: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - v. Rhenen, *Pred. Utrecht*, blz. 66. - Van Rhenen-Voet, *Pred. Utrecht*, blz. 25. - *Arch. K.G.*, dl. IX, blz. 499. - Steven, *The History of the Scottish Church at Rotterdam* (Edinb. 1832), blz. 341, 344. - Cat. Burgersdijk en Niermans, blz. 181, No. 12537. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 601. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, dl. II. 1e st., blz. 226. - *Hs. Borger*, i.v. - *Boekzaal*, Jaarg. 1729a, blz. 728; 1736a, 468; 1748a, 626.

[Douwe Feddriks van Molkwerum]

FEDDRIKS VAN MOLKWERUM (**Douwe)** was omstreeks 1700 voorganger van een gering aantal Doopsgezinden te Harlingen, die zich als ‘het kleine hoopke’ van de daar bestaande gemeente had afgescheiden. Later werd hij leeraar te Emden.

Als één der vurigste voorvechters van de oud-Menniste leer was het hem een aanstoot, dat zoovelen tot de Sociniaansche gevoelens overhelden, waarom hij in 1698 uitgaf: *Der Mennonisten leere of onderwijzinge voor de Doopsgezinde Christenheid; waar in de Leerstucken van hunne Belijdenisse voorgesteld*, *en door eene uitzuiveringe van alle aangewreevene vlecken*, *zonder omwendtsel*, *aan den dag gebragt worden*, *en met de Schriftuurplaatzen verrijkt enz.* (Amst. z.j.).

Vooral echter, toen Galenus Abrahamsz, de 'standaardhouder van vrijzinniger beginselen onder de Doopsgezinden' zijn *Korte Grondstellingen* uitgaf (1699), waarin hij een begunstiger der verdachte Sociniaansche gevoelens bleek te wezen, voelde Feddriks zich geroepen, daartegen op te komen in zijn *Mennonitisch onderzoek*, *op de korte grondstellingen*, *die van Dr. Galenus opgestelt zijn*, *in sijn Verdediging der Christenen*, *die Doopsgesinde worden genaamt. Benevens korte grondstellingen van hun Gelove en Leere*, *door Galenus Abrahamsz. met kennis*, *en toestemming van ander sijner Mede-Leeraren* (Amst. 1700). Galenus vond echter een warm verdediger in Jan Klaasz. van Grouw, die in 1702 te Amsterdam uitgaf: *De leer der Doopsgezinden verdedigd tegen de vreemde misduidingen van D. Feddriks*, *in zijn boekje genoemd: der Mennisten Leer*, waarin deze echter eerlijk betuigt, dat hij geen onderscheid ziet tusschen het gevoelen der Doopsgezinden en Socinianen, dan alleen in bewoordingen, waarover geen ware wijzen twisten. Douwe Feddriks liet zich dan ook niet onbetuigd, om de leer der Mennisten daartegen te verdedigen en schreef een uitgebreid werk: *De rechtzinnigheyd van de leer der Mennoniten opgesteld; met de H. Schrift beweezen*, *en uyt de eygene Doopsgezinde Schriften woordelijk vertoond: tegen de vreemd gemaakte misduydingen van Jan Klaassen van Grouw*, *in zijn Boek*, *genaamd de Leer der Doopsgezinden verdeedigd*, *enz. Met een zuyvering van eenige vreemde misduydingen; en een kort vertoog van Jan Klaassens Leer* (Amst. 1703). Blijkens de lofdichten van bekende leeraars, vóór in het boek geplaatst, geeft dit werk niet alleen de persoonlijke meening van den schrijver weer omtrent de leer der rechtzinnige Mennonieten, maar was het de uiting eener bepaalde richting of partij onder de toenmalige Doopsgezinden, namelijk die der Zonisten, waartoe o.a. H. Schijn en L. Bidloo behoorden. Dat dit boek ook buiten Doopsgezinde kringen zéér de aandacht trok, blijkt wel uit de uitvoerige inhoudsopgave, opgenomen in de *Boekzaal* van 1703.

Feddriks, die in dezen strijd den lof verhief der belijdenissen, voor wier verbindend gezag hij de pen voerde, was blijkbaar in de kennis der oude Doopsgezinde geschriften zeer bedreven en bovendien een scherpzinnig man. In handschrift heeft hij nog nagelaten: *Harmonie of overeenstemminge der vier Evangelisten.*

L i t t e r a t u u r : Van der Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Blaupot ten Cate, *Friesland*, blz. 235, 236. - Dez., *Holland*, dl. I, blz. 278, 295. - Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, dl. II, blz. 570, 571, 605-610. - Kühler, *Socian.*, blz. 162, 173. - Sepp, *Stinstra*, dl. I, blz. 199; dl. II, blz. 21. - *Ned. Arch. K.G.*, *N.S.*, dl. VII, blz. 333. - Muller, *Jaarboekje voor de Doopsgez. gem.*, dl. I, blz. 49. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jg. 1878, blz. 83, 96, 97. - *Boekzaal*, Jaarg. 1700*b*, blz. 372; 1703*b*, blz. 539-544. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 183, 244.

[Abrahamus Dominikus Feenstra]

FEENSTRA (**Abrahamus Dominikus**), ook **Abraham Dominici** geheeten, was te Leeuwarden geboren en stond in de eerste jaren der 17e eeuw te Tjerkgaast, vanwaar hij tusschen 1612 en 1615 naar Heerenveen vertrok (Romein, *Pred. in Friesland*,

blz. 611, stelt zijn vertrek te onrechte op 1610, maar noemt, blz. 572, het jaar 1613 als dat zijner komst te Heerenveen). Den 21^{en}Juni 1631 werd hij aangesteld tot ontvanger van de penningen, die gecollecteerd werden voor de verdreven Paltzische predikanten en overleed tusschen 15 October 1634, toen hij nog tegenwoordig was bij een examen, en 5 Februari 1635, op welken datum Heerenveen vacant was.

Hij was tegenwoordig op de synode van Leeuwarden, den 9^{en} Juni 1612, op die van Bolsward, den 6^{en} Juni 1615, en die van Leeuwarden, den 14^{en} September 1619 begonnen. Op deze laatste werden in de zitting van 16 September de canones der Nationale Synode van Dordrecht voorgelezen, ‘geapprobirt ende voor goedt gekent als in G.h. woort wel gefundirt’ en daarna een formulier van onderteekening voorgedragen, dat door alle afgevaardigden geteekend werd. Ook door Feenstra, die zich waarschijnlijk echter niet ten volle kon vereenigen met het absolute voorschrift, ‘dat wij niet alleene alle dwaelingen daerteegens strijdende, ende naementlijck die in den voornoemden synode gecondemniert zijn, verwerpen maer oock sullen teegenstaen, weederleggen ende helpen weehren.’ Hij stelde tenminste een geschrift op van *de Fondamenten of gronden der eenigheit en vrede tusschen de Christenen of van de kenteekenen waer door men de noodtsaekelijke van d'onnoodtsaekelijke dingen in 't stuk van Religie kan onderscheiden*, dat hij aan Barlaeus liet lezen, die oordeelde ‘dat hij over die stoffe, tot dien tijdt toe, nooit iet hadt gelesen, dat volkoomender en bondiger was geschreven. Tot noch toe waeren der onder de Kerkelijken weinige geweest die 't gewicht der leerstukken, en de noodtsaekelijkheit van 't geen men doen moest in ernst overwoogen. Daer uit ontstondt het dat de Schoolen door d'onnutte geschillen raesen, de Tempelen daeveren, en dat de Kerken onder de last van onnoodtsaekelijke gewoontens en overleveringen suchten. Maer nu toonde dees Leeraer 't onderscheidt van 't gewicht der saeken, en welke de dingen waeren, die in waerde bij 't goudt of silver, of kostelijke gesteente moogten haelen, en welke niet beter waeren dan hout, hooy en stoppelen.’ Het is te begrijpen, dat een man, zoo gematigd en verzoeningsgezind als Feenstra, die daarom op deze wijze door Barlaeus geprezen werd, het bij Bogerman voorgoed verkorven had. Bovengenoemd geschrift is echter niet in druk uitgekomen, evenmin als een Latijnsch gedicht van 1500 verzen, waarin hij de geschiedenis der gevangenschap van Oldenbarneveldt, de Groot en Hoogerbeets beschreef en de handelwijze der Overheid met deze mannen afkeurde.

L i t t e r a t u u r: Romein, *Pred. Friesland*, blz. 572, 611. - Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl. VI, blz. 206, 226, 274, 277, 278. - Brandt, *Reformatie*, dl. IV, blz. 24.

[Pieter Wepkes Feenstra]

FEENSTRA (**Pieter Wepkes**), geboren in 1768 te Franeker als zoon van Wepke Feenstra en Trientje Pieters, studeerde eerst aan het Athenaeum in zijn geboortestad en werd den 6^{en} Juni 1787 als student bij de Doopsgezinde Kweekschool te Amsterdam ingeschreven. Den 20^{en} Juni 1791 tot proponent bij de Doopsgezinden bevorderd, volgde hij in 1792 een beroep naar Holwerd, welke standplaats hij in 1797 met die bij de Waterlandsche gemeente te Sneek verwisselde. Kort tevoren had hij van de Maatschappij ‘tot Nut van 't Algemeen’ een gouden eerepenning ontvangen voor zijn antwoord op de door haar gestelde prijsvraag: ‘Daar luiheid en

schaamteloosheid veelal de oorzaken zijn, dat de Armenkassen daaglijks door nieuwe lasten gedrukt en uitgeput worden: wat middel is er, om den ijver en

werkzaamheid bij den minvermogenden Burger op te wekken? En hoe kan men best eene edele eerzucht in hem ontsteeken en onderhouden?' Te Sneek bleef hij werkzaam tot zijn emeritaat, dat den 29^{en} Mei 1842 inging en overleed algemeen geacht, in hoogen ouderdom den 23^{en} Augustus 1858. Onder hem had de vereeniging der Oud-Vlaamsche en Waterlandsche gemeente te Sneek plaats, welke den 13^{en} Juni 1838 tot stand kwam, waarop Feenstra den 8^{en} Juli d.a.v. een vereenigingspredikatie hield naar aanleiding van Joh. 17:20-24. Van zijn hand is in druk verschenen:

Leerrede en gebed op den dank- en bededag, 22 *Februari* 1809, *in de kerk der Doopsgezinden te Sneek* (Sneek 1809).

L i t t e r a t u u r : *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1890, blz. 116, 122, 123. - Muller, *Jaarboekje voor de Doopsgez. gem.*, dl. III, blz. 9, 48. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 279, 285. - *Boekzaal*, Jaarg. 1797*b*, blz. 382.

[Johannes Elias Feisser]

FEISSER (**Johannes Elias**) heeft zeker niet bij overerving van vaderszijde de liefde tot het predikambt verkregen. Hij stamde uit een familie van militairen: zijn grootvader, waarnaar hij genoemd was, geboren in 1747 te Homburg bij Frankfurt am Main, was officier in dienst van de Nederlandsche Republiek, leefde daarna ambteloos te Solwerd en stierf den 28^{en} September 1813. Zijn vader, Johannes Feisser, geboren den 14^{en} December 1773 te Groningen en overleden aldaar den 2^{en} Juli 1848, was ook eerst militair, maar werd in 1807 Rijksontvanger te Veendam, in welke betrekking hij nog dertig jaar werkzaam bleef. Te Winsum huwde hij met Anna Maria Bouer (overleden den 14^{en} October 1847) en aldaar werd den 10^{en} December 1805 zijn zoon Johannes Elias geboren. Het liefst hadden de ouders gezien, dat ook hij de familietraditie gevolgd en in den krijgsdienst getreden was, doch door den invloed van zijn grootmoeder van vaderszijde, Anna Heines Carsjens, in 1755 te Middelstum geboren en 15 April 1833 te Veendam overleden, voelde hij zich tot het predikambt aangetrokken en werd den 16^{en} Mei 1823 als student in de theologie aan de Universiteit te Groningen ingeschreven. Hier maakte hij zich met lof bekend door op de prijsvraag: *Num ex formula □ □ι□ς το□ θεο□, quae in sacro N.T. codice passim est obvia*, *comprobari possit divina Jesu Christi natura*, een antwoord te leveren, dat met goud bekroond en in de *Annales Academiae Groninganae*, 1826/27 (Gron. 1830) opgenomen werd. Reeds den 3^{en} Mei 1827 legde hij met goed gevolg het proponentsexamen af voor het Provinciaal Kerkbestuur van Friesland, waarop hij zich naar Leiden begaf, daar den 7^{en} September 1827 werd ingeschreven en den 21^{en} Juni 1828 promoveerde. Onder Prof. Clarisse te Groningen was zijn liefde voor kerkgeschiedenis ontwikkeld, zoodat hij ook op dat gebied het onderwerp voor zijn dissertatie koos, die den titel droeg: *De vita Basilii Magni Caesareae in Cappadocia episcopi* (Gron. 1828).

Inmiddels was Feisser te Lekkum (bij Leeuwarden) beroepen, waar hij den 3^{en} Augustus 1828 zijn intrede deed met Joh. 13:34, 35 en na enkele jaren huwde met Geertruide Elisabeth Barbara Orck, baronesse van Heeckeren. Reeds spoedig ontving

hij een beroep naar Winschoten, waar hij den 14^{en} November 1830 bevestigd werd en een werkje schreef, getiteld: *Jezus Christus of lotgevallen en lessen van den Zaligmaker der menschheid* (Gron. 1832), waarover de recensent van de *Boekzaal* oordeelde, dat daaraan wel ‘geen behoefte was, [maar] dat over 't algemeen deze

arbeid wel verrigt is.' Feisser zelf karakteriseert het als uitgegeven 'tot verspreiding van zuivere Evangeliekennis en ware lust tot Christelijke deugd.' Hij verkondigt daarin dan ook een 'redelijk Christendom', legt den nadruk op het volgen van Jezus' voorbeeld en acht het geloof bovenal een gehoorzamen aan de geboden des Heeren. Het geloof aan den persoonlijken duivel wordt door hem verworpen en daarom de laatste bede van het *Onze Vader* vertaald als: 'Verlos ons van *het* booze.' Niet onjuist noemt bovengenoemde recensent den schrijver 'een liberaal Godgeleerde, die zich geenszins vermeet, de sluyer der verborgenheden te pogen op te ligten, en voor zijne bijzondere gevoelens vrijmoedig durft uitkomen, zonder echter de regels der voorzigtigheid te overschrijden.'

Een beroep naar Franeker, den 4^{en} Februari 1833 bij loting op hem uitgebracht, was hem als man van studie zeer welkom. Den 9^{en} Juni deed hij intrede en bracht daar eenige jaren door, 'geëerd om zijne uitstekende talenten, bij de eerste familiën een steeds welkome verschijning.' Maar diepgaand lijden werd hem niet bespaard: zijn gestel was niet bestand tegen het ruwe zeeklimaat, twee kinderen werden hem door den dood ontnomen, eindelijk ook zijn vrouw, nog geen 24 jaar oud. Bovendien beroofde een heftige ontsteking hem bijna van één zijner oogen. Geheel geknakt vroeg Feisser ontslag uit den predikdienst, wat hem den 27^{en} September 1838 op de meest eervolle wijze verleend werd, waarop hij den 14^{en} October afscheid predikte en in het ouderlijk huis te Veendam rust zocht.

Hier begon onder den invloed van het doorgestane lijden de verandering in zijn godsdienstige inzichten, die langzamerhand en geleidelijk zich voltooide en hem tot zijn lateren werkkring voerde. De rust bleek voor zijn lichaam zóó heilzaam te wezen, dat hij zich spoedig weer bekwaam gevoelde, om het predikambt waar te nemen, het reeds den 28^{en} December 1838 op hem uitgebrachte beroep der gemeente Gasselter-Nyveen aannam en daar den 3^{en} Maart 1839 bevestigd werd. Van zijn gewijzigd godsdienstig inzicht gaf hij blijk in een geschrift: *Het ééne en altoos noodige* (Gron. 1841), waarin hij echter nog niet volkomen rechtzinnig in de leer is. De *Boekzaal*-recensent oordeelt: 'De taal is gemoedelijk ernstig, verstaanbaar voor het christelijk hart en geschikt, om christelijke gevoelens op te wekken en te versterken.' Feisser toont zich hier echter soms reeds den vurigen ijveraar, die de hand aan den ploeg wil slaan; b.v. waar hij zegt: 'Beleven wij tijden van onvoldaanheid met het bestaande, van berispingen, klachten en wezenlijke duisternis - verre van ons daarover te morren; 't is te beschouwen als een goede gave van boven: thans zijn de velden bijzonder wit om te oogsten.'

In hetzelfde jaar, waarin hij dit boek uitgaf, maakte hij kennis met Newton's *Cardiphonia of gemeenzame brieven* (3 dln., 1783), welk geschrift een beslissenden invloed op hem had en hem tot de meest strenge orthodoxie bracht. De Groninger theologie achtte hij 'een weer opwarmen van duizend en één dwalingen', de volkomen verdorvenheid der menschelijke natuur, de onmacht ter bekeering en de uitverkiezing werden onbepaald door hem voorgestaan, maar toen hij een en ander ook op zijne gemeente wilde toepassen en begon met den kerkeraad van doode leden te zuiveren, was dit de aanvang van een reeks oneenigheden met kerkeraadsleden en kerkvoogden, o.a. ook veroorzaakt, doordat Feisser weigerde, met onbekeerden het Avondmaal te houden. Bovendien voelde hij zich bezwaard, den kinderdoop toe te dienen en gaf van dit gevoelen blijk in een vlugschrift: *Waakt op! gij die slaapt*, *staat op uit*

den doode! En Christus zal over u lichten. Eene roepstem tot alle ware geloovigen en begeerigen in Nederland (Gron. 1843). Later aangezocht, om zijn meening duidelijker en krachtiger te ontwikkelen, gaf hij daaraan gehoor door de uitgifte van een *Beknopte aanwijzing van het ongeoorloofde in den Doop der kleine kinderen*, *benevens de weerlegging van de voornaamste gronden*, *welke voor den Kinderdoop bijgebragt worden* (Gron. 1843). Een en ander gaf groote opschudding in de gemeente; op een October-avond werden de glazen der pastorie ingegooid en het Classikaal bestuur achtte het noodig, Feisser te vermanen, volgens zijn eens gedane belofte Doop en Avondmaal te bedienen. In dien tijd kreeg hij uit het dorp Veldhuizen bij Bentheim het aanbod, daar als predikant te komen, waarbij hij dan van Doopsen Avondmaalsbediening zou zijn vrijgesteld; hiervoor bedankte hij echter en bleek evenmin genegen, zich bij de Afgescheidenen aan te sluiten, met wie hij daarover een samenspreking hield. Zij 'waren hem te schoolsch, hij was hun te vrij en zijn doopsopvatting [was] een onoverkomelijke hinderpaal.' Na een conferentie met het Classikaal bestuur werd Feisser toen voor het Provinciaal Kerkbestuur ontboden, den 19^{en} December gehoord en dienzelfden avond met ingang van 1 Januari 1844 uit zijn dienst ontzet 'en wel om verzuim en weigering van een gedeelte van zijn dienstwerk en de daaruit ontstane wanorde en ontstichting.'

In deze moeilijke dagen is zijn tweede vrouw, Karsina Hovingh Wichers, geboren den 15^{en} Maart 1821, vroeger één zijner leerlingen, met wie hij den 27^{en} October 1841 was gehuwd, hem tot grooten steun geweest. Hij bleef voorloopig te Gasselter-Nijveen, waarschijnlijk bij zijn schoonouders, wonen en gaf in Februari 1844 zijn geschrift uit: *Die den Geest Christi niet heeft*, *die komt Hem niet toe! Eene noodige waarschuwing voor alle heilzoekende zielen onder de Afgescheidenen en Niet-Afgescheidenen in Nederland* (Gron. 1844). Hierin handelt hij over het wezen, de namen en het werk des Heiligen Geestes en beantwoordt daarna drie vragen: 1°. wat is het, den H. Geest niet te hebben? 2°. den Heer Jezus niet toe te behooren? 3°. dien Geest te hebben en des Heeren eigendom te zijn? In hetzelfde jaar verscheen ook zijn *Getrouw verhaal van mijne werkzaamheden en lotgevallen als dienaar des Heeren te Gasselter-Nieuween* (Gron. 1844).

Feissers beschouwingen over het gemeentelijk leven hadden echter reeds jaren geleden in Duitschland aanhangers gevonden, waar het zoogenaamde Baptisme zich voortdurend uitbreidde; toen men daar van zijne geschiedenis op de hoogte kwam, besloten eenige zendelingen nadere inlichting bij hemzelf in te winnen en zochten hem in zijn woonplaats op. Het gevolg hiervan was, dat hij met een zestal anderen den 15^{en} Mei 1845 in een veenvaart bij Gasselter-Nijveen den doop bij onderdompeling onderging en daarna tot herder en leeraar der eerste 'gemeente van gedoopte Christenen' in Nederland werd aangesteld. Spoedig werd aan den Koning een adres gericht 'strekkende ter bekoming van toelating tot het inrichten eener Christelijke Afgescheiden gemeente,' waarbij zij als hun belijdenis de Gereformeerde opgaven, met uitzondering van den Doop; bij Kon. Besluit van 13 Augustus 1845 werd de gevraagde toelating verleend. In dezen tijd schreef Feisser een *Toespraak aan mijne medegeroepenen tot het dierbaar geloof in Christus ten eeuwigen leven over den H. Doop des Heeren en de onderlinge bijeenkomst der heiligen naar het goddelijk woord* (Gron. 1845).

Ondanks zijn ijver ging het ledental der kleine gemeente niet vooruit, zoodat

hij in 1849 besloot, naar Nieuwe Pekela te verhuizen, in de hoop, daar meer aanhangers te kunnen winnen, hetgeen hem in zooverre gelukte, dat hij er ook een kleine gemeente kon stichten, terwijl hij meermalen naar Gasselter-Nijveen overkwam, om daar den dienst te leiden. In de *Hamburger Missionsblätter* van 1850 gaf hijzelf een *Geschichte des Entstehens und weitere Schicksale der Gemeinde getäufter Gläubigen zu Gasselter-Nieuwveen.*

Gedurende zestien jaren is Feisser nog, ondanks zijn wankelende gezondheid, in zijn nieuwe gemeente werkzaam geweest. Onder den invloed van zijn langdurig lichaamslijden schreef hij nog de brochure: *De Levenswekker*, *een blijde boodschap voor allen*, *die aan de veelvuldige ziekten*, *welkte door gevatte koude ontstaan*, *alsmede aan andere ongesteldheden lijden. Uit Duitschland medegedeeld aan Nederland* (Gron. 1858). In zijn laatste levensdagen wenschte hij, die zich steeds zoo strijdvaardig en vol vuur had betoond, in stilte zijn weg met God te gaan, totdat hij den 2^{en} Juni 1865 in vrede ontsliep.

Feisser was een man, die ‘alle onwaarachtigheid haatte. “Spreek alzoo en doe alzoo”, placht hij te zeggen. Van geijkte, schoolsche, leerstellige uitdrukkingen had hij een afkeer. Voor hem had waarde het getuigenis uit eigen geestelijke ervaring en inzicht aangaande de waarheid in Christus.’ Snijdend scherp kon hij zijn en toch was zachtheid één zijner karaktereigenschappen; daardoor en om de overeenkomst in geestesrichting is hij niet te onrechte met Menno Simons vergeleken. Met de Duitsche broeders werd in den loop der jaren de band losser, zelfs meende hij, dat op den duur de gemeenschap met hen niet kon blijven bestaan; zij stonden hem te veel op het Afgescheiden standpunt, niet onderscheidend het Oude en Nieuwe Testament, terwijl hij het laatste van veel grooter en meer rechtstreeksch belang achtte. In de laatste jaren van zijn leven voelde hij zich meer tot het Engelsche Baptisme aangetrokken. Met Ds. Jan de Liefde was hij door vriendschap verbonden en onderhield met dezen eenigen tijd een geregelde briefwisseling.

Een portret van Feisser komt voor in het *Jaarboekje*, *uitgegeven door de Unie van gemeenten van Gedoopte Christenen in Nederland* (Sneek 1884).

L i t t e r a t u u r : Dr. G.A. Wumkes, *De opkomst en vestiging van het Baptisme in Nederland*, blz. 1-39 en Register. - *Jaarboekje*, *uitgeg. door de Unie van Gedoopte Christenen in Nederland* (Sneek 1884). - Romein, *Pred. Drenthe*, blz. 63. - Dez., *Pred. Friesland*, blz. 68, 236. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 74. - Knuttel, *Ned. Bibl. Kerkg.*, blz. 97. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Brinkman's Cat.* (1833-1849), blz. 202. - *Cat. v.d. Bibl. der Theol. School te Kampen*, blz. 139, 239, 240. - *Cat.* Burgersdijk en Niermans, blz. 183. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. II, kol. 441. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 276. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1275. - *Boekzaal*, Jaarg. 1828*b*, blz. 421; 1830*b*, 637, 755; 1833*a*, 259, 776; 1833*b*, 157-160; 1839*a*, 109, 384; 1842*b*, 23-29; 1844*a*, 263; 1846*a*, 21-24.

[Friedrich August Feldhoff]

FELDHOFF (**Friedrich August**) was de zoon van een koopman te Elberfeld en werd aldaar den 19^{en} November 1800 geboren. Na vanaf 1816 aan de hoogescholen te Heidelberg en Berlijn gestudeerd te hebben, nam hij sinds 1820 tijdelijk den dienst waar, eerst te Elberfeld, daarna te Leichlingen, vanwaar hij den 20^{en} October 1823

naar Nijmegen als Luthersch predikant beroepen werd. Den 11^{en} Januari 1824 door Ds. Rabe van Arnhem bevestigd, deed hij denzelfden dag intrede met een

predikatie, die uitgegeven is onder den titel: *Predigt beym Eintritt in die Gemeinde zu Nymwegen*, 11 *Jan.* 1824. Ruim vier jaar mocht hij in deze gemeente werkzaam zijn en wist zich in dien tijd buitengewoon bemind bij haar te maken. Vooral bleek dit, toen hij, na voor een beroep als hofprediker bij den vorst van Stolberg en daarna tot predikant te Wezel bedankt te hebben, in 1826 zeer geneigd bleek, naar Leichlingen, dat hem terugriep, weder te keeren. Niet alleen kwamen de meeste gemeenteleden persoonlijk hem verzoeken, voor het beroep te bedanken, maar op den Zondag vóór Kerstmis zong de gemeente, na het uitspreken van den zegen, staande hem een vers toe, waarin de droefheid werd uitgesproken, indien men hem moest verliezen en de hoop, dat hij de gemeente niet zou verlaten. Feldhoff wees, door deze bewijzen van waardeering overwonnen, het beroep af, maar vond eenige jaren later geen vrijheid, voor een beroep naar Wupperfeld te bedanken; den 30^{en} November 1828 nam hij van Nijmegen afscheid met Luc. 2:19. Spoedig daarna door een zenuwlijden aangetast, zette hij met moeite, maar toch vol ijver, zijn werk voort, totdat hij den 8^{en} Januari 1844 te Lauersfort op 43jarigen leeftijd overleed.

Een Hervormingsrede, door Feldhoff den 4^{en} November 1827 gehouden, door een vriend vertaald, en uitgegeven onder den titel: *Een woord van opwekking en bemoediging voor alle ware Protestanten in eene Leerrede over Psalm* 46:6 (Nijmegen 1827), heeft indertijd om vorm en inhoud nogal de aandacht getrokken. Exegese en het bouwen van de preek op de verklaring der Schrift, toen onder de Lutherschen sterk verwaarloosd, werden door Feldhoff in eere gehouden; zelfs in die mate, dat ‘de tekstverklaring zoo'n belangrijk deel ontving, dat men begon te denken aan het terugkeeren van de interpretatie der Coccejanen’ (Hartog). Maar blijkbaar spreekt Feldhoff één zijner idealen uit in de volgende woorden: ‘Alle uiterlijke kerkvormen zullen verbroken worden, gelijk men een steigerwerk verbreekt; want er zal eenmaal een tijd komen, waarin men niet meer zal spreken van Roomsch en Protestantsch, van Luthersch en Gereformeerd, van Doopsgezind of Remonstrantsch, en hoe de verschillende partijen meer heeten, maar waarin slechts gevraagd zal worden naar het eenige, levendige geloof in Jezus Christus, den gekruisten; naar de waarachtige gemeenschap met Hem en de wezentlijke, innerlijke vernieuwing naar zijn beeld.’ Zulk een geestdriftige uiting is den *Boekzaal*-recensent, deftig vertegenwoordiger van zijn bezadigden tijd, veel te kras: ‘Wij eeren dus de goede gevoelens des Schrijvers, hoezeer wij zijne Preekmanier, zooals wij die hier vinden, geenszins als bijzonder geschikt kunnen aanprijzen. Men ijvere wel, maar doe het toch altijd bezadigd, menschkundig en naar den geest van den Heiland zelven en van Zijne Apostelen.’

In het Nederlandsen heeft Feldhoff nog een *Predikatie over Daniël* 5:25, *ten behoeve onzer school en reparatie van dezelve* (Nymegen 1828) het licht doen zien, terwijl in het Duitsch bovendien van zijn hand zijn verschenen: *Zwei Predigten* (Elberfeld 1825) en twee deeltjes *Christliche Gedichte*, het tweede deeltje onder den naam: *Feierklänge* (Barmen 1840).

L i t t e r a t u u r : *Een vaste burg is onze God*, *orgaan van het Ned. Luth. Gen. voor In- en Uitw. Zending,* Jaarg. 1900, blz. 192-195. - *Hartog*, *Gesch. Predikk.*, blz. 458. - *Arch. Ned. K.G.*, dl. IV, blz. 272. - Maandel. *Mededeelingen uit de Evang. Luth. gem. te Nijmegen*, 5e Jaarg., n°. 1. - *Boekzaal*, Jaarg. 1823*b*, blz. 680; 1824*a*, 247; 1828*b*, 155-157, 865. - *Cat. Luth. Sem.*, n°. 1457, 1460, 1465.

[Bernardus Cornelis Felix]

FELIX (Bernardus Cornelis) stamde, naar verhaald wordt, uit een Spaansch geslacht, waarvan één der leden, Don Felix, tijdens de geloofsvervolging in Spanje, zijn vaderland op een koopvaardijschip ontvluchtte, verborgen in een wijnvat en daarbij geholpen door zijn trouwen tuinman, terwijl zijn goederen daarna werden verbeurd verklaard. Bernardus Cornelis werd den 6^{en} Augustus 1827 te Leiden geboren als zoon van den lakenfabrikant B.B. Felix en van M.C. Pas. In zijn geboorteplaats liet hij zich als lid der Waalsche gemeente aannemen en studeerde daarna te Utrecht onder de professoren Bouman, Royaards en Vinke. Na dezen studietijd voorspoedig voleindigd te hebben, werd hij echter bij zijn proponentsexamen door het Provinciaal Kerkbestuur herhaaldelijk afgewezen, waarbij, naar men zegt, het verschil van richting - Felix was den confessioneelen beginselen toegedaan - niet zonder invloed was. De jaren, reeds aan de studie in de theologie besteed, en zijn liefde tot de Evangeliebediening waren de oorzaak, dat hij nu tot de Christelijk-Gereformeerde (Afgescheiden) kerk overging en na nog eenigen tijd aan de Theologische School te Kampen gestudeerd te hebben, was hij als candidaat tot den H.D. sedert 1860 te St. Nicolaasga, in 1862 te Donkerbroek werkzaam, vanwaar hij den 4^{en} November 1864 naar Bolsward overkwam. In het laatst van 1865 beriep deze gemeente hem tot haar leeraar en nadat hij het peremptoir examen had afgelegd, bevestigde Prof. Brummelkamp hem in den dienst des Woords.

Hoewel hij volgens sommiger oordeel te ruim was in zijn prediking en de gemeente daardoor in partijschappen verdeeld werd, wist hij door zijn woord te boeien, was over 't algemeen zeer geliefd bij het volk en de gemeente breidde zich zóózeer uit, dat een nieuwe kerk moest gebouwd worden.

Den 13^{en} December 1867 vertrok hij naar den Helder, waar hij den 30^{en} Juni 1873 weder afscheid preekte, om de gemeente te Groningen te gaan dienen, die hij in 1878 met De Lier verwisselde. Mogelijk omdat hij zich in de Gereformeerde kerk niet geheel thuis gevoelde, nam hij in 1884 een beroep aan naar de Vlaamsch-Evangelische kerk te Rousselaere, en was daar werkzaam tot den 19^{en} Mei 1886, beurtelings in de Nederlandsche en in de Fransche taal predikende. Sedert werd hij emeritus en overleed den 21^{en} Maart 1907 te Delft.

Felix was in 1860 gehuwd met Anna Maria Backer, geboren den 17^{en} April 1834 te Amsterdam en overleden den 22^{en} Augustus 1877, dochter van den rijksontvanger Backer en Elisabeth Johanna van Engelen, uit welk huwelijk zes kinderen zijn gesproten. Later hertrouwde hij met Petronella Meijer, weduwe van den koopvaardijkapitein D.H. Buys, die hem reeds in 1880 ontviel, waarna hij zich in 1883 ten derden male in den echt begaf met Hester Elisabeth Schäuikes, weduwe van den Lutherschen predikant A.H. Broens te Delft, geboren den 26^{en} December 1831, overleden den 2^{en} Mei 1907, dochter van notaris Schäuikes te Heusden en Jansje Mee.

Van zijn hand zijn de volgende geschriften in druk verschenen:

Het Liberalisme onzer dagen en de ware vrijheid (Fran. 1861).

Wetenschap of godsdienst (Amst. 1867).

Brieven aan een Burgerman over en tegen de moderne richting, *door Bernardo* (Amst. 1868).
Feest- en boetpredikatie over Jes. 1:18-20, *ter gedachtenis aan den slag bij Heiligerlee* (Gorinch. 1868).

Vivia Perpetua. Eene vrouw uit de 3e *eeuw. Tafereel uit den vervolgingstijd der eerste Christenen* (Nieuwediep 1869).
Kort begrip der Christelijke godsdienst (Nieuwediep 1870).
Van Bethlehem naar den Olijfberg. Feestbundel en lijdensstoffen van eenige leeraren van de Christelijk-Gereformeerde kerk. Bijeengegaard door B.C.F. (Nieuwediep 1870-'72).
Merkwaardige dagen ter herinnering aan Nederlands verlossing. Uitgesproken op 1 *April* 1872 *... naar aanleiding van Esther* 9:17 (Kampen 1872).
De strijd- en overwinningstocht der Christelijke kerk door de gangen der eeuwen, 3 dln. (Leiden 1883-'85).

Ook zijn van hem leerredenen opgenomen in de bundels *Stuiverspreeken* (uitgeg. bij V.d. Bor, te Amsterdam) en *Nieuwe Stuiverspreeken* (uitgeg. bij Zalsman, te Kampen), terwijl hij met zijn ambtgenooten Diemer en Donner *De Wekstem*, *getuigenissen uit de Christelijk-Gereformeerde kerk in Nederland* redigeerde.

L i t t e r a t u u r : *Brinkman's Cat.* (1850-1882), blz. 116, 367, 368, 1298. - *Id.* (1882-1891), blz. 166. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.,* Jaarg. 1887, Bijlage, blz. 26, 27. - Het artikel is grootendeels bewerkt naar gegevens, mij welwillend verstrekt door Ds. N.C.J. de Minjer, Ned. Herv. predikant te Sexbierum.

[Jan Wouter Felix]

FELIX (**Jan Wouter**), broeder van den voorgaande, was ‘een figuur in de Vaderlandsche Kerkgeschiedenis uit de laatste helft der 19e eeuw.’ Hij aanschouwde in 1824 te Leiden het levenslicht, waar zijn vader naast Bilderdijk woonde, die geregeld bij hen aan huis kwam en dan somtijds den jongen Jan Wouter spelend op de knieën nam.

Zijn eerste godsdienstig onderwijs ontving hij van den Waalschen predikant Moquette, en na de voorbereidende scholen te hebben afgeloopen, werd hij den 10en September 1842 als theologisch student te Leiden ingeschreven. Met zijn vriend J.C. de Vijver behoorde hij onder de weinige studenten, die de oude geloofswaarheden vasthielden, welke juist in dien tijd door de nieuw opkomende richting werden bestreden. In 1845 aanvaardde Scholten het hoogleeraarsambt te Leiden, in 1846 kwam Opzoomer's bekend geschrift, *De wijsbegeerte den mensch met zichzelven verzoenende*, uit, eenige jaren tevoren had Strauss' *Leven van Jezus* het licht gezien en meer dan één herdruk beleefd. Felix heeft voor die inzichten niet moedwillig het oog gesloten, nam zelfs nauwkeurig kennis ervan, doch zijn geloofsovertuiging bleef ongeschokt.

In 1847 werd hij candidaat bij het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland en den 15en October van dat jaar beroepen te Longerhouw en Schettens, waar hij, na met Mejuffrouw De Mare gehuwd te zijn, den 13en Januari 1848 intrede deed, nadat Ds. J.J. Knap van Heeg hem had bevestigd. Spoedig ging zulk een roep van hem uit, dat velen, soms van verre, te voet of per wagen bij hem ter kerke kwamen, zoodat bij elk der twee boeren, waar men bij gebrek aan een herberg moest uitspannen, geregeld 50 à 60 rijtuigen stonden. Zelf noemde hij Longerhouw zijn ‘tweede hoogeschool’, waarin zijn gemoed gevormd werd door omgang met uitnemende

mannen als Eringa, Vellinga en Noordmans, maar waar hij zich ook ijverig toelegde op de bestudeering der beste 17e eeuwsche Gereformeerde schrijvers uit Nederland en Engeland. Een beroep naar Opheusden, den 16en Juni 1851 op

hem uitgebracht, meende hij echter te moeten aannemen, zoodat hij den 19^{en} October zijn *Afscheidsrede te Longerhouw* (Bolsward 1852) hield en zich de volgende week aan zijn nieuwe gemeente verbond. Hier bleef hij evenwel slechts korten tijd, daar hij reeds den 27^{en} November 1853 zijn *Afscheidsrede aan de gemeente te Opheusden* (Bolsward 1854) predikte en aldus bewaard werd voor het lot, dat zijn opvolger A. van Herwaarden den 29^{en} Juli 1855 trof, die namelijk in den namiddagdienst door den bliksem op den kansel gedood werd.

Daar Felix aan Friesland zoovele goede herinneringen had, was de roepstem der gemeente Heeg hem welkom en den 4^{en} December 1853 deed hij daar met Joh. 15:27*a* intrede. In deze plaats, waar hij tot 1860 stond, heeft hij op verschillend gebied een groote werkzaamheid ontwikkeld, vooreerst blijkend uit de geschriften, welke hij in die jaren het licht deed zien, namelijk:

Eenige hoofdstukken van de belijdenis der Hervormde kerk, *verklaard uit sommige plaatsen der Heilige Schrift* (Bolsward 1854).
Rede over Goddelijke genade en zedelijke vrijheid (Heeg 1858).
Zestal leerredenen (Heeg 1858).
Zestal leerredenen op den dag des Heeren of in bedestonden voor de gemeente gehouden (Heeg 1859).

Ook schreef hij in de *Evangelische Schatkamer*, *Maandelijksche lectuur ter verbreiding der waarheid* (1857), en leverde een vertaling van *Bonnet*, *Het gebed des Heeren in zeven leerredenen*, *en met een achtste leerrede vermeerderd* (Heeg 1859; 2^{e} dr., ald., z.j.), terwijl hij de volgende werken met een aanbevelende voorrede voorzag:

De Gedenkschriften over het leven, *de schriften en het kerkelijk standpunt van Dr. John Owen. Uit het Engelsch vertaald* (Bolsw. 1854; 2^{e} dr. Heeg 1857).
Bruining, *De Geloofsroem der vrijgekochten door het bloed van Jezus Christus* (Heeg 1855, 1856).
Schriftuur en bevinding. Keur van Engelsche leerredenen (1856-70).
Binning, *Des Zondaars heiligdom* (Sneek 1858) en den vijfden druk van *Ambrosius*, *Het zien op Jezus* (Heeg 1859).

Het meest echter heeft hij voor de opwekking van positief Christelijk leven gedaan door in Friesland de ‘Vrienden der Waarheid’ in een provinciale vereeniging te organiseeren. Aanleiding hiertoe was het beroep van Dr. L.S.P. Meyboom, aanhanger der vrijzinnige richting, te Amsterdam, dat ondanks adressen en protesten goedgekeurd werd en bij sommigen de vraag deed rijzen, of het niet beter was, een kerk, die haar belijdenis niet handhaafde, den rug toe te keeren. Felix en zijn geestverwanten waren hiertegen: men moest de kerk niet verlaten, maar, in haar blijvend, de toestanden verbeteren. Den 21^{en} September 1854 werd het door Felix ontworpen program der nieuwe vereeniging goedgekeurd en als tweeledig doel aangenomen: orthodoxe studenten in de theologie in hun studie te steunen en plaatselijke organisaties van Waarheids-vrienden op te richten. Den 7^{en} Juni 1855 verscheen haar orgaan *Het Kerkelijk Maandblad*, door Felix geredigeerd en in 1865 in een weekblad veranderd.

Tevens werd jaarlijks een almanak uitgegeven en zijn tractaatjes bij duizenden verspreid.

Vele beroepen - alleen in 1856 een vijftal - werden gedurende zijn verblijf te Heeg op hem uitgebracht, totdat hij eindelijk, omdat hij vreesde, dat zijn

gemeente teveel in hem zag, dat naar Nieuwe Tonge aannam en den 9^{en} September 1860 met Joh. 16:18 afscheid preekte. Hoewel hij in deze nieuwe gemeente ook veel waardeering ondervond, was hij er niet recht thuis en verwisselde haar in 1862 met Katwijk aan den Rijn, waar hij zich ook, naar zijn eigen woorden, voelde 'als een reiziger, die inkeert om ergens te vernachten' (Jer. 14:18).

Den 13^{en} Maart 1864 deed hij intrede op zijn laatste standplaats, Utrecht, waar hij nog bijna 30 jaren het Evangelie verkondigde, totaan zijn emeritaat, dat den 1^{en} Januari 1904 inging. Gedurende deze periode was hij, in 1863, één der oprichters van de Confessioneele Vereeniging, waarvan hij langen tijd secretaris, en ook voorzitter geweest is. Ofschoon hij het in dogmatisch opzicht niet geheel eens was met Dr. A. Kuyper, daar hij niet, als deze supra-, maar infra-lapsariër was, werkte Felix ijverig mede tot de oprichting der Vrije Universiteit, waarvan hij na de oprichting (20 October 1880) een tijdlang als president-curator fungeerde. Daardoor, oordeelt Dr. Vos, heeft hij 'tegen zijn wil, tengevolge van onbeslistheid en meegaandheid een groote scheur helpen bevorderen.' Ook had deze omstandigheid den ondergang der Provinciale vereeniging van Friesche Waarheidsvrienden ten gevolge. De vraag rees namelijk, of de door haar gesteunde studenten het onderwijs aan de Vrije Universiteit al of niet zouden volgen, wat Felix bevestigend, maar de bestuurders der Vereeniging, Ds. Krull en Ds. V.d. Bijtel, ontkennend beantwoordden, hetgeen zooveel oneenigheid gaf, dat de Vereeniging te niet ging.

De Doleantie bracht echter een volkomen breuk tusschen Felix en Dr. Kuyper. Evenals vroeger, meende de eerste, dat de volkskerk niet aan haar lot mocht worden overgelaten en schreef van dit standpunt *Brieven over kerkelijke aangelegenheden* in het blad *De Gereformeerde Kerk*, dat hij sinds den 11^{en} October 1888 met Dr. Hoedemaker en Dr. Van Ronkel redigeerde.

Ook na zijn emeritaat bleef hij nog levendig belang stellen in alles, wat kerk en theologie betrof, tot hij na korte ongesteldheid den 29^{en} Februari 1904 overleed. In 1889 was hij benoemd tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Felix was een klassiek gevormd man en uitnemend stylist, toegerust met pastorale wijsheid en voortreffelijke spreekgaven, hoewel hij zich niet op een sierlijke woordenkeus of 'mooi' preeken toelegde. Naar zijn inzicht heeft hij veel willen doen voor het uitwendig behoud der Ned. Hervormde kerk, 'ofschoon hij naar het voorbeeld van Groen, niet zelden lofwaardigen vrienden te veel lof toezwaaide' (Dr. Vos), terwijl zijn houding in zake de Vrije Universiteit van verschillende zijden tot critiek aanleiding gaf. Zijn portret op steen, door J.P. Berghaus, verscheen in 1856, terwijl ook in *Gedachtenis* en in *It Fryske Reveil* zijn portret voorkomt en het laatste werk bovendien een silhouet van hem bevat.

Behalve het boven reeds genoemde gaf hij in 't licht:

Christus en Zijn kerk afgebeeld in de schaduwen van het Oude Testament, *in praktikale bijbeloefeningen* (Heeg 1865; 2^{e} dr., ald. 1875).

De vacature te Zwammerdam. Bijdrage tot de Kerkgeschiedenis van onzen tijd, *en tevens antwoord aan de predikanten Ham (van Boskoop*), *Moquette* (*van Rijnsaterwoude)*, *de Graaff (van Oudshoorn) en Jentink (van Nieuwkoop)*. (Utr. 1867). De aanleiding tot dit werk was een volgens de kerkelijke wet onregelmatig aanblijven van den ouderling D. Hoogendoorn in 1865, toen de beurt van aftreding

voor hem gekomen was. Bij de keuze van een nieuwen predikant werd hierop de aandacht

gevestigd en moest de Kerkeraad aftreden, waarbij de richtingskwestie ook in 't spel scheen te zijn. Felix schreef hierover in zijn *Kerkelijk Weekblad* (12e Jaarg., no. 28) een artikel, ook afzonderlijk uitgekomen als *De vacature te Zwammerdam* (Leeuw. z.j.), terwijl G.A. Hoogeveen een geschrift in 't licht gaf, getiteld: *De Kerkeraad te Zwammerdam en het Klassikaal bestuur van Leyden* (Alphen a/d Rijn, z.j.). Ook verschenen naar aanleiding van deze zaak: *K.G.F.W. Ham*, *De kwade trouw der mededeelingen van J.W. Felix omtrent de vacature te Zwammerdam* (twee drukken te Utr. 1867) en *Moquette*, *de Graaff en Jentink*, *De vacature te Zwammerdam. Teregtwijzing voor J.W. Felix en G.A. Hoogeveen* (Alphen a/d Rijn 1867). Tegen deze laatste beide geschriften publiceerde Felix nu zijn bovengenoemde *Bijdrage.*

Herinnering en aandenken.

Gedachtenis (Utr. 1899). Dit werkje bevat schetsen van leerredenen, een bloemlezing van aanhalingen en eenige verzen, benevens een inleiding ‘aan mijne vrienden, allermeest aan mijn vroegere leerlingen onder hen.’

Bovendien schreef hij een voorrede bij de volgende werken:

Costerus, *De geestelijke mensch in zijn begin*, *voortgang en einde* (Heeg 1863).

Van Haemstede, *De Geschiedenis der Martelaren* (Arnhem 1864-68).

Prentbijbel voor kinderen.

A.v.d. Velde. De wonderen des Allerhoogsten.

Wulfert Floor, *Bundel van* 36 *nagelaten oefeningen.*

Verder bij de vertaling van *Winslow*, *Het werk des Heiligen Geestes* (Utr. 1865) en die van *Roussel*, *Heimweeklanken* (3e dr., Gron. 1897).

L i t t e r a t u u r: Wumkes, *It Fryske Reveil* (Sneek 1911), blz. 169-189 en Register. - Vos, *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, dl. I, blz. 285, 385; dl. II, blz. 194, 228, 238, 240, 259, 261, 294, 374, 381. - J. Krull, *Eenige mededeelingen aangaande het ontstaan en de geschiedenis der Provinciale Vereeniging van Vrienden der Waarheid* (Sneek 1894). - Lindeboom, *Hist.-Crit. Overzicht van de Tractaat-uitgaven in Nederland*, blz. 81. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. I, kol. 858, 859. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 387. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 97, 104, 123. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 812. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1330. - *Brinkman's Cat.* (1850-1882), blz. 368. - *Id.* (1891-1900), blz. 598. - *Boekzaal*, Jaarg. 1847*b*, blz. 780; 1848*a*, 652; 1851*a*, 748; 1851*b*, 621; 1853*b*, 783.

[Johannes Fenacolius]

FENACOLIUS, VENNEKOOLIUS of **van de VENNEKOOL** (**Johannes**), zoon van Leonard van de Vennecool, is geboren in 1577 te Delft of te Zevenhuizen en bezocht de hoogeschool te Leiden, waar hij den 21en September 1595 werd ingeschreven. Reeds in zijn studietijd gaf hij een Latijnsche *Lofrede op Prins Maurits* uit (1597). Na tot proponent te zijn bevorderd, werd hij eerst conrector te Delft, doch volgde in 1601 een beroep als predikant te 't Woud, waar hij den 16en December van dat jaar werd bevestigd. Deze standplaats verwisselde hij in 1608 met Maassluis en deed daar den 1en October zijn intrede. In dien tijd was deze stad nog slechts een plaatsje van zeer weinig beteekenis, dat zich ontwikkeld had rondom de Maeslandssluis, één der uitwaterende sluizen van Delfland, en een deel uitmaakte

van het dorp Maasland, terwijl ook de gemeente, die eerst in 1598 haar eersten predikant ontving, nog in haar opkomst was. Ruim 36 jaar heeft Fenacolius, terecht ‘een

pylaar in den tempel des Heeren' genoemd, deze gemeente volgens zijn eigen woorden, 'met ongelooffelijke en onbeschrijffelijke moeite in order gebracht en als een teder kind in de lueren opgebakert.' Hij beleefde het nog, dat de Groote kerk na tien jaar bouwen, in 1639 voltooid werd en zou haar den 9^{en} October inwijden. Den dag tevoren overleed echter zijn vrouw, maar toen een familielid hem in deze omstandigheden afraadde, bij de inwijding voor te gaan, antwoordde hij: 'Wat zal ik doen, den ijver van Gods huis verteert mij.' Op den bepaalden dag had de inwijding plaats, waarbij Fenacolius een rede hield naar aanleiding van Psalm 122. Den 13^{en} Mei 1645 ging ook hij de eeuwige rust in en werd in de Groote kerk begraven.

Blijkbaar is Fenacolius in de stad zijner inwoning een man van beteekenis geweest. In 1614 bewerkte hij met Jhr. Jacob van Egmond, dat Maassluis van Maasland afgescheiden en een afzonderlijke plaats werd, waarbij hij uit naam der mede-gemachtigden van Maassluis voor Gecommitteerde Raden van Holland en West-Friesland de zaak bepleitte. Bij de feestelijke herdenking van het 300jarig bestaan der gemeente Maassluis in 1914 zijn de verdiensten van Fenacolius nog dankbaar herdacht.

Zijn kennis der klassieken blijkt wel uit de volgende vertalingen:

Wijtberoemde Commentarien, *ofte corte historische aenteyckeningen van C.J. Caesar. Het eerste deel van sijn Fransche ende Nederlandsche oorlogen*, *het tweede deel van de burgherlicke oorloghe*, 2 dln. (Delft 1614). Een vertaling van hetzelfde werk verscheen in 1643 te Delft, in één deel. De Staten-Generaal schonken hem in 1615 voor dit boek een vereering van 150 Pond van 40 gr.

Annalen ofte Jaerboeken der Roomscher gheschiedenissen van C.C. Tacitus, *waer onder begrepen sijn de daden van de oude Duytschen*, *Bataviers ende Vriesen. Met de ... afbeeldingen der XII eerste Roomsche Keyseren. Waerby gevoeght: Historiaelsche commentariën*, *ofte corte historische aenteykeninghen tot verclaringhe van vele duysterheden in Tacito ende andere Romeinsche histori-schrijvers* (Delft 1616).

Een tweede vertaling, *met uytleggingen verrijkt*, *en nu ... oversien en ... verbetert*, verscheen te Amsterdam in 1645. Voor deze overzetting ontving Fenacolius van de Staten-Generaal een vereering van 200 pond, en van den Haagschen Magistraat eene van 60 pond.

De Romeynsche historiën ende geschiedenissen, *beschreven door Titum Livium van Padua ... Waerbij gevoeght zijn ... Corte historische Aenteyckeninghen van de oude forme ende wijse des ... Romeynsche Republycke* (Deventer 1645).

De historie van den aller voortreffelycsten oude historieschrijver Polybius Megalopolitanus, *van hem in Griex beschreven. Ende nu*, *ten grooten politijcken dienst ende nutticheid van alle lieden van state ... verduytscht* (Rott. 1640). Geldelijk werd die 'dienst ende nutticheid' niet erkend door eenige vereering, die wel aan Fenacolius geschonken werd voor eene *vertaling van Suetonius*, die hij ook geleverd heeft. Van de Staten-Generaal ontving hij daarvoor 100 pond, van den Haagschen Magistraat 24 pond.

Op godgeleerd gebied leverde hij nog twee vertalingen, namelijk:

XXII boecken van de stadt Gods ... beginselen en voortgang ... en verdedingen der Christelijcke religie, *beschreven door den heyligen outvader Aurelius Augustinus*,

bisschop van Hippo ... verciert met rijcke aenteickeningen (Delft 1621). Hiervan verscheen een tweede druk te Amsterdam in 1646, de derde aldaar in 1660, terwijl

een vierde, naar de nieuwe spelling herzien, te Lemmer is uitgegeven in 1875/78. Glasius vermeldt nog een druk, zonder jaar van uitgave op te geven, te Campen uitgekomen. De Haagsche Magistraat schonk den vertaler voor dit werk 18 pond, terwijl Ged. Staten van Groningen hem 12 Caroligulden toekenden.

Mysterium iniquitatis, *Dat is: Verborghentheydt der Ongherechticheydt*, *ofte Kerckelijcke Historie des Pausdoms*, *door Ph. Morney*, *heer van Plessis*, *... vermeerdert met een wijtlopich Register*, *wesende genoechsaem een cort inhout vant gansche werck*, *twelck inde Latijnsche ofte Fransche editien noyt gedruckt is* (Amst. 1635). Hiervoor ontving Fenacolius van den Haagschen Magistraat 18 pond, van die te 's-Hertogenbosch 90 gulden.

Zijn afbeelding bevindt zich in de Kerkmeesterskamer te Maassluis en komt ook voor op blz. 8 van Dommisse's *Maassluis in* 300 *jaar.*

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.* i.v. - H.T. Karsten, *Augustinus over het Godsrijk* (Haarl. 1914), Voorrede, blz. VIII. - C.P.J. Dommisse, *Maassluis in* 300 *jaar* (Maassl. 1914), blz. 8-12. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 225. - Dez., *Acta*, dl. I, blz. 89, 93, 129, 287, 325, 369, 468, 495; dl. II, blz. 181, 228, 351, 353, 388, 389, 510. - Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl. III, blz. 276, 325, 410. - *Arch. K.G.*, dl. XIII, blz. 216. - *De Spiegel*, Jaarg. 1913/14, blz. 266, 267. - *Nav.*, dl. XXVII, blz. 600, 601; dl. XLV, blz. 78. - *Hs. Borger*, i.v. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, dl. II, 1e stuk, blz. 150. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 598, 604, 605, 608.

[Ibertus Fennema]

FENNEMA (**Ibertus** of **Gerben**), ook **Fenema** geheeten, werd in 1669 te Marssum geboren als zoon (niet: kleinzoon, gelijk v.d. Aa zegt) van den predikant Nicolaas Boëtius Fennema, die in 1671 deze standplaats met Sybrandaburen verwisselde, waar hij in 1705 emeritus werd. Ook Ibertus werd, evenals twee zijner broeders, tot het predikambt opgeleid en in 1698 tot proponent bevorderd. Gedurende drie jaren was hij daarna conrector van de Latijnsche school te Leeuwarden, totdat hij in 1701 te Oudega, Nyega en Opeinde werd beroepen. Vanhier vertrok hij in 1703 als predikant naar Leeuwarden, waar hij den 9en September intrede deed en tot den 23en April 1744 werkzaam was, toen hij wegens ouderdom en aanhoudende zwakte emeritaat verkreeg. De Magistraat der stad stond hem boven de gewone toelage nog een aanzienlijke jaarwedde toe, die hij genoten heeft totdat hij den 29en Augustus 1750 'na langdurige en hooggaande worstelingen met veelvuldige bezoekingen en zware benauwtheden' overleed. Den 5en September d.a.v. is Fennema in de Westerkerk begraven. Een jaar vóór zijn dood schijnt nog een lasterschrift tegen hem te zijn uitgekomen, blijkens een *Brief*, *behelzende een Antwoordt op 't Laster- en Schendt-Schrift van een Naamloos Schrijver*, *gegeven van I. Fennema*, *Rustendt Leeraar te Leeuwaarden*, in 1749 aldaar uitgegeven. Bij zijn overlijden werd van hem getuigd, dat hij 'het werk van een Evangelist ... met veel drift, ijver en getrouwigheit [heeft] verrigt, waar in zijn Eerw. den Heiligen is aangenaam geweest. Zo dat de gedagtenisse van dezen Regtvaardigen nog lange in zegeninge zal blijven bij alle die gene, die Waarheit en Godtvrucht lief hebben.'

Van zijn hand verschenen de volgende werken:

De Twist des Heren met de Inwoonderen des Landts, *en Heilige klagten over het diep verval van zijne beminde Lo-ruchama en Lo-ammi* (Amst. 1731).

De Verborgentheit des Kruices, *vertoont in Job*, *en vervult in Jesus Christus*, *den Zone Godts*, *kortelijk opgeheldert* (Leeuw. 1748). Uit dit werk blijkt, dat hij was ‘een zeer ijverig voorstander der typische godgeleerdheid, maar zijne uitleggingen waren zo grof gesponnen, dat zij in het belagchelijke vielen. De Coccejaanen zelven konden niet nalaaten openlijk met dezelven den spot te drijven’ (Ypey).

Eenzame en vrije meditatien over den eenigen, *ouden*, *heiligen en veiligen weg der zaligheit*, *voorgedragen in Henochs wandel met Godt* (Leeuw. 1754). Blijkens de voorrede, gedateerd 19 October 1749, heeft Fennema zelf dit werk, na zijn dood uitgegeven, nog geheel persklaar gemaakt.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Romein, *Pred. in Friesland*, blz. 31, 153. - Van Veen, *De Geref. Kerk van Friesland*, blz. 162. - Ypey, *Kristl. Kerk* 18^{e} *eeuw*, dl. VII, blz. 156, 157; dl. VIII, blz. 492. - Diest Lorgion, *Herv. Kerk in Friesland*, blz. 224-226. - *Boekzaal*, Jaarg. 1731*b*, blz. 223; 1744*a*, 352, 608; 1748*b*, 187; 1749*a*, 418; 1750*b*, 378, 379, 504.

[Horatius Arends Ferf]

FERF (**Horatius Arends**), zoon van Arend Ferf en Sytske Schouburg, werd den 16^{en} Maart 1790 te Leeuwarden geboren en studeerde aan de Hoogeschool te Groningen, waar hij zich den 15^{en} Sept. 1805 liet inschrijven. Reeds den 4^{en} Juli 1809 werd hij tot proponent bevorderd, den 16^{en} Augustus d.a.v. ontving hij het beroep naar Terkaple, waar hij den 4^{en} November, dus op 19jarigen leeftijd, door Ds. T.L. Spannenburg met den zeer toepasselijken tekst 1 Tim. 4:12 is bevestigd. Reeds binnen 't jaar, 17 September 1810, wenschte de gemeente Wommels hem tot leeraar en den 11^{en} November aanvaardde hij aldaar zijn dienst, om deze standplaats den 28^{en} Februari 1813 met Hindeloopen te verwisselen, waarheen hij den 7^{en} Juni 1812 was beroepen. Deze gemeente heeft hij bediend tot zijn dood, 7 April 1850, ondanks lichamelijke zwakte, die hem meermalen het preeken verhinderde. Tevens was hij rector der Latijnsche school, die na zijn overlijden werd opgeheven, omdat zij geen of weinig leerlingen meer telde.

Hij gaf in 't licht een *Nederduitsche Woordenlijst*, *dienende tot het Handwoordenboek der Grieksche taal van J.T. Bergman* (Zutfen 1826).

In de *Stemmen voor Waarheid en Vrede* heeft H. Guittart een breedvoerig artikel geschreven, getiteld *Dominee Ferf*, waarin hij dezen eigenaardigen man teekent als ‘strikt, reglementair, plechtig, deftig, officiëel, vlijtig, maar ietwat eentoonig en vervelend’; in een plaatselijk reglement der gemeente poogde hij b.v. alles te reglementeeren, wat bij eenige mogelijkheid zou kunnen voorkomen. Toch kan ook van hem getuigd worden, dat door zijn toedoen in moeilijke dagen van algemeene slapte, het uitwendig kerkelijk leven niet is achteruitgegaan. Ferf is directeur geweest van het Nederlandsch Zendelinggenootschap. Hij was gehuwd met Hylkje Hilverda.

L i t t e r a t u u r : *Stemmen v. Waarh. en Vr.* Jaarg. 1903, blz. 999-1038 en 1126-1157. - Molhuysen en Blok; *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 397. - *Alph. Naaml.* (1790-1832), blz. 170. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 256. - *Boekzaal*, Jaarg. 1809*b*, blz. 357, 708; 1810*b*, 474, 584, 682; 1812*a*, 664; 1812*b*, 228; 1850*a*, 489, 753, 754.

[Horatius Nieubuur Ferf]

FERF (**Horatius Nieubuur**), te Leeuwarden in het jaar 1776 geboren, werd den 18^{en} September 1798 te Utrecht ingeschreven, waar hij den 18^{en} December 1799

promoveerde op een dissertatie *De fide et auctoritate Matthaei in referenda Jesu oratione*, *evang. C. V*, *VI*, *VII* (Traj. ad Rh. 1799). De promotor, Prof. Heringa, die door zijn collega Paulus van Hemert te onrechte als een aanhanger van Kant geprezen en hiervan weinig gediend was, zorgde ervoor, dat achter Ferfs dissertatie een stelling werd opgenomen, waarin deze het onvereenigbare van de Kantiaansche wijsbegeerte met de Christelijke leer verkondigde en dus als een tegenstander van die wijsgeerige richting werd aangemerkt.

Als proponent werd hij te Molkwerum beroepen, waar hij den 28^{en} Mei 1802 intrede deed. Reeds als jong predikant deed hij zich hooren in een zaak, die destijds niet weinig opschudding teweeg bracht en een merkwaardig licht werpt op de toenmalige toestanden. Een zekere Jan van Dalen, tuinmansknecht en hovenier in de nabijheid van Middelburg, had in Mei 1801 de plaats, waar hij woonde, moeten verlaten, maakte al zijn bezittingen te gelde en vatte het plan op, predikant te worden. Twee Middelburgsche predikanten, bij wie hij Latijn wilde leeren, verklaarden achtereenvolgens hem daartoe ten eenenmale onbekwaam, maar Van Dalen, hierdoor niet afgeschrikt, vertrok naar Groningen, om als student te worden ingeschreven en schijnt zich toen te hebben uitgelaten, dat hij toch geld genoeg had, om de hoogleeraren te bewegen, hem tot candidaat in de theologie te bevorderen, ook al was zijn kennis onvoldoende. De Groningsche hoogleeraar Abresch, bemerkende, dat Van Dalen geen Latijn kende, ried hem af, zijn studie voort te zetten, waarop hij zich naar Lingen begaf, onder voorgeven, dat Abresch hem niet rechtzinnig genoeg was. Daar was echter Prof. Meiling van hetzelfde gevoelen als zijn Groningsche collega, doch nadat Van Dalen eenigen tijd les in 't Latijn genomen had, ontving hij van den hoogleeraar Suringar een testimonium met een zeer krachtigen aanbevelingsbrief aan de classis, waarvoor hij het praeparatoir examen zou afleggen. Toch weigerde de classis Sneek hem, dit voor haar te doen, maar die van Bolsward en Workum, op buitengewone wijze samengeroepen, liet hem 6 September 1802 tot de Evangeliebediening toe. Hoe Van Dalen dit examen gedaan heeft, is een raadsel, daar hij geen woord Grieksch of Hebreeuwsch kende.

Een beroep bleef echter uit en den 1^{en} October 1804 wordt door de Classicale Vergadering van Bolsward en Workum het besluit genomen en in de *Boekzaal* gepubliceerd: ‘De classis van Bolsward en Workum verklaart bij dezen, om allergewigtigste en bij haar voldoende redenen, dat zij het examen van Johannes van Dalen, en haar besluit van 6 September 1802, waarbij voornoemde Johannes van Dalen tot Candidaat verklaard is, *geheel intrekt en vernietigt*, gelijk zij dezelve vernietigt en intrekt bij dezen.’

Van Dalen zelf of één zijner vrienden, poogde echter wraak te nemen. Er verscheen een geschrift, zonder naam van den drukker uitgegeven, getiteld: *De Geestlijkheid ontmaskerd: in een oprecht en waarachtig verhaal der onderdrukkingen geleden bij Johan van Dalen; geboortig uit Zeeland en Friesschen Candidaat*, waarin de classis van Walcheren ‘benevens eenige bijzondere Leden derzelve, op eene zeer honende en lasterlijke wijze werden gelaedeerd,’ hetgeen deze classis aanleiding gaf, officiëel in de *Boekzaal* te verklaren: ‘dat zij den zich schuilhoudenden Auteur van voornoemd Libel provisioneel houdt voor eenen eerlozen Faamrover en Lasteraar, tot zoo lange dezelve zich zal hebben geopenbaard, en zijne gewaande beschuldigingen voldoende zal hebben bewezen.’ In deze zaak liet Ferf zich ook niet

onbetuigd. Met zijn ambtgenoot H.W.C.A. Visser, predikant te Warns en Scharl, gaf hij in 't licht: *Noodige bijlagen tot het stuk*, *getiteld: De Geestlijkheid ontmaskerd enz.* (Sneek 1805).

Den 3^{en} Juni 1806 werd Ferf naar Bergum beroepen, waar hij den 15^{en} September d.a.v. zijn intrede deed en werkzaam was tot zijn emeritaat, dat met den 1^{en} Januari 1848 inging. Twee leerredenen zijn in dien tijd door hem uitgegeven. De ééne, onder den titel: *Leerrede over Joh.* 11:35. *Jezus weende* (Leeuw. 1810), hield hij naar aanleiding van het overlijden van den Leeuwardenschen predikant A. Brink, wegens zijn ‘naauwe betrekking op den overledenen, als zijn opregten vriend en raadsman in vele gevallen.’ Het is geen officiëele lijkpredikatie, daar die door een collega uit de Friesche hoofdstad moest gehouden worden. De tweede preek draagt het opschrift: *Hulde aan God en Jezus*, *bij de laatste toespraak aan de gemeente te Bergum op* 31 *December* 1847 (Bergum 1851). Een recensie hiervan komt voor in de *Boekzaal* van 1852, waarin weinig vriendelijk gesproken wordt over de wijdloopigheid van het stuk en ‘specialiteiten uit des Schrijvers afgelegde leven, welker vermelding vreemd moet geklonken hebben op den predikstoel’, vooral ook over zijn uitval tegen de Afscheiding en wat daarmede vergezeld ging. Maar ‘de stijl kenmerkt eenen man, die met de oude classici hoog ingenomen is, gelijk de bekendheid met die classici ook hier en daar in eene en andere citatie aan den dag komt.’

Behalve in zijn ambt, was Ferf ook werkzaam als schoolopziener, welke betrekking hij gedurende 43 jaren met grooten ijver heeft waargenomen. Dat hij godsdienst en onderwijs niet wilden scheiden, blijkt wel uit een tweetal redevoeringen, door hem uitgegeven:

Redevoering over het allergrootst belang van eene echt godsdienstige vorming der jeugd in de lagere scholen (Leeuw. 1841), en

Het Godsbestuur zigtbaar in het vijftigjarig bestaan van het verbeterd onderwijs in de lagere scholen van ons Vaderland, *Feestrede* (Leeuw. 1852). Dit laatste is een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen in Nederland, waarbij vooral ook de aandacht gevestigd wordt op J.H. van der Palm als den eigenlijken grondlegger van een verbeterde schoolinrichting. Ferf toont zich hierin een vurig voorstander van de gemengde school, die den invloed der Christelijke school op de vorming der jeugd verkeerd achtte en vreesde.

Eindelijk gaf hij nog een vertaling van *K.G. Bretschneider*, *De godgeleerdheid en de omwenteling* (Leeuw. 1838), waarvan in 1846 te Groningen een tweede uitgave verscheen.

Na zijn emeritaat bleef Ferf te Bergum wonen, waar hij den 6^{en} September 1859 op 83jarigen leeftijd overleed. Hij was gehuwd met Anna Eldering, die den 3^{en} Juli 1862 te Bergum stierf, oud 86 jaar.

L i t t e r a t u u r : Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 96. - v. Veen, *De Geref. kerk in Friesland* 1795-1804, blz. 233, 235. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 119, 407. - (Leers) *Naamregister*, blz. 227. - Wumkes, *It Fryske Réveil*, blz. 88. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 190. - *Brinkman's Cat.* (1833-1849), blz. 479. - *Cat.* Burgersdijk & Niermans, n°. 4723. - *Cat. Doopsg. Bibl.*, dl. I, blz. 95. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 309. - *Boekzaal*, Jaarg. 1804*b*, blz. 524, 525; 1805*a*, 407, 408; 1806*a*, 658; 1806*b*, 498; 1811*a*, 552-557; 1848*a*, 771; 1852*a*, 347-349; 1854*a*, 140-173, 263-293; 1859*b*, 462.

[I. Ferguson]

FERGUSON (I.), pseudoniem van S.F.W. Roorda van Eysinga (zie aldaar), predikant te Grevenbicht van 1863 tot 21 Juni 1868, overleden 15 Mei 1897, waaronder hij in het tijdschrift *Stemmen voor Waarheid en Godsdienst* schreef: *Eene Schriftbeschouwing* ('s Hertogenbosch 1861).

L i t t e r a t u u r: v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, dl. I, blz. 178. - *Cat.* Burgersdijk & Niermans, n°. 4724. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1898, Bijl., blz. 166.

[François Noë Louis Fernandez]

FERNANDEZ (**François Noë Louis**) stamde uit een zeer aanzienlijk Portugeesch Katholiek geslacht. Zijn grootvader, Don Pedro Fernandez de Pinto, overleed in 1663 als onderkoning van Brazilië, terwijl zijn vader, Don Pedro Louis Fernandez de Pinto, doctor in de theologie en de philosophie, tot aanzienlijke kerkelijke eereambten geroepen en meermalen door de Portugeesche regeering naar het Pauselijk hof afgevaardigd werd. Op een reis door zeeroovers gevangen genomen en naar Algiers gevoerd, sloeg hij 'in een zeer nette en verstandige uitgebreide Harangue en Aanspraak' het aanbod van den Bassa af, om diens eenige dochter te huwen, omdat hij dan tot den Mohammedaanschen godsdienst moest overgaan. Spoedig werd hij door bemiddeling van den Franschen gezant te Constantinopel vrijgekocht en deed een reis door Klein-Azië en Europa in gezelschap van den Engelschman Steele, die hem met den Gereformeerden godsdienst bekend maakte. In Zwitserland ging Fernandez tot het Protestantisme over, liet zijn naam de Pinto varen, trok naar Holland en werd in 1701 te Leiden aan de Hoogeschool ingeschreven, waar hij reeds in 1702 op veertigjarigen leeftijd tot doctor in de geneeskunde werd bevorderd. Vervolgens vestigde hij zich in den Haag, oefende dáár, en later te Leiden, de geneeskundige practijk uit en overleed den 30^{en} Januari 1740. In 1704 was hij gehuwd met Jonkvrouwe Esther Marie de Fleury, geboren den 15^{en} April 1683 te St.-Leu en overleden den 7^{en} Mei 1727.

François Noë Louis, geboren te Leiden den 3^{en} April 1716, was de jongste hunner vijf kinderen. Hij studeerde in zijn geboorteplaats en werd daar den 28^{en} September 1736 tot Artium Liberalium Magister en doctor in de philosophie bevorderd. Den 25^{en} April 1739 door de Waalsche Synode te Dordrecht tot den predikdienst toegelaten, moest hij, ook tengevolge van zware ziekte, wachten, tot hij den 12^{en} Augustus 1745 bij de Waalsche gemeente te Heusden tot predikant werd beroepen, alwaar hij den 14^{en} November d.a.v. zijn intrede hield. Bijna 19 jaar heeft hij hier zijn ambt 'met veel welspreekendheid, geleerdheid, ernst, zuiverheid en ijver' vervuld, totdat hij door voortdurende ongesteldheid zich genoodzaakt vond, emeritaat aan te vragen, dat hem den 31^{en} October 1764 verleend werd. Reeds den 7^{en} December van dat jaar is Fernandez overleden en den 12^{en} December in de Fransche kerk te Heusden begraven.

Van hem zag het licht:

De ladder Jacobs of Leerreden over Genesis XVIII vs. 10-17 (Dordr. 1752).

Panegyrique de Guillaume IV ou Discours prononcé à l'occasion du Décès de S.A.S. le Prince d'Orange et de Nassau etc., *etc.* (Dordr. 1752).

Deze *Lof- en Lijkreden* werd in het Nederlandsch vertaald door G. van Oostrum, en daaraan toegevoegd een *Brief van den Hooggeleerden Heer Johan van den Honert aan den Autheur* (Dordr. 1752).

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Bull. Egl. Wall.*, t. I, p. 181; t. III, p. 314. - *Boekzaal*, Jaarg. 1739*b*, blz. 78; 1745*b*, 626, 627; 1752*b*, 616, 617; 1765*a*, 517, 518, 621-631. - *Hs. Borger*, i.v.

[Pierre Moise Fernandez]

FERNANDEZ (**Pierre Moise**), oudere broeder van den voorgaande, den 22^{en} Maart 1708 te Leiden geboren, is reeds op elfjarigen leeftijd, den 15^{en} Augustus 1719, aan de Hoogeschool aldaar als student ingeschreven. In 1726 volgde zijn bevordering tot proponent en woonde hij eenigen tijd te Amsterdam. Den 26^{en} April 1728 bij de Waalsche gemeente te Brielle beroepen, deed hij aldaar den 6^{en} Juni intrede, maar overleed reeds den 9^{en} April 1736 te Schiedam, waar hij zich tijdelijk ophield, en werd den 14^{en} April d.a.v. te Brielle begraven.

Van hem wordt getuigd, dat hij geweest is ‘een zeer waardig, allergeleerdst, taalkundig, beroemd en rechtzinnig predikant der Walsche gemeente in den Briel, in de Republyk der Geleerden genoeg bekent.’ Dit oordeel over zijn groote gaven wordt bevestigd door het feit, dat van hem op 16jarigen leeftijd een werk het licht zag, getiteld: *De antiquitate baptismi Proselytorum Judaeorum* (Lugd. Bat. 1724). Als mensch schijnt hij minder hoog gestaan te hebben, getuige de verbreking eener huwelijksbelofte, gegeven aan Elisabeth Houblon, te Amsterdam, en uitvoerig beschreven in het *Bulletin de la Comm. pour l'Hist. des Egl. Wallonnes.* In November 1729 huwde hij te Delft met Hillegonde Beman, bij wie hij drie kinderen had.

Litteratuur: Veltenaar, *Het Kerkelijk leven der Geref. in den Briel tot* 1816, blz. 256, 288, 476. - *Bull. Egl. Wall.*, t. I, p. 181-186; t. III, p. 216. - G. Houblon, *Lettre à un ami touchant la conduite de P.M. Fernandez*, *Ministre à la Brille*, *par rapport à un engagement de mariage* (Rott. 1731). - *Nav.*, Jaarg. 1879, blz. 60, 61, 176. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 863. - *Boekzaal*, Jaarg. 1765*a*, blz. 627. - *Cat. Bibl. Wall.*, p. 37. - *Cat. Doopgez. Bibl.*, dl. II, blz. 134.

[Herman Ferrée]

FERRÉE (**Herman**), geboren te Groningen den 22^{en} Augustus 1725, bezocht aldaar de Latijnsche school en de Academie, waar hij den 4^{en} Juli 1743 werd ingeschreven, en werd den 7^{en} September 1751 (niet 1752, gelijk v.d. Aa abusievelijk vermeldt) proponent bij de classis Middelstum. Tot den 23^{en} Februari 1756 heeft hij ‘op de Markt ledig gestaan’, toen hij namelijk een beroep ontving naar Dreischor, waar hij den 9^{en} Mei 1756 bevestigd werd. Juist 19 jaar daarna, 9 Mei 1775, overleed Ferrée aldaar aan de tering.

Reeds als student gaf hij in 't licht: *De maagt van Groningen door de Intredt van S. Hoogvorst. Doorl. Willem Carel Hendrik Friso ... verheerlijkt, als Hoogst Gemelde zijn Erffelijk Steede-houderschap Hoogstatig aanvaarde*, *den* 22 *van Slagtmaand* 1749 (Gron. 1749), een gedicht van 24 coupletten, gevolgd door een *Klinkdigt op hetzelve van P.J.G. stud.*

Na zijn dood verscheen van zijn hand: *Verklaring van den Heidelbergschen Catechismus in 54 predikatiën*, *uitgegeven en met aanmerkingen verrijkt door C.*

Brinkman, pred. te Dirksland (Utr. 1787), 4 dln. Een nieuwe druk van dit werk werd in 1865-74 te Groningen uitgegeven, met een voorrede van Ds. J.H. Gravenstein en Ds. H. Renting.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 195. - *Boekzaal*, Jaarg. 1751*b*, blz. 362; 1756*a*, 548, 549, 802, 803; 1775*a*, 620. *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 455.

[Joam Ferreira]

FERREIRA (of **Fereira**) **d'Almeida** (**Joam**) was een Portugees van afkomst en omstreeks 1628 te Lissabon geboren. Zijn Roomsch-Katholieke ouders bestemden hem hoogstwaarschijnlijk voor den priesterstand, maar het is niet zeker, of hij inderdaad al te Goa als priester werkzaam is geweest en evenmin, of hij zich bij de Jezuïeten had aangesloten. Reeds op zijn 14de jaar heeft hij te Batavia vertoefd, maar eerst veel later had zijn overgang tot de Hervormde kerk plaats, waarschijnlijk ook te Batavia, waarheen hij was teruggekeerd. Tot deze verandering in geloofsovertuiging was hij gekomen door het lezen van een Spaansch werkje: *Differençea da christandade*, door hemzelf in 1650 in het Portugeesch vertaald onder den titel *Differencia da christandade da Igreja Reformata e Romana*, en in 1668 uitgegeven. Later werd dit polemisch geschrift tegen de Roomsch-Katholieke kerk ook door hem in het Hollandsch vertaald en op last van de Oost-Indische Compagnie gedrukt, als: *Onderscheijdt der Christenheijdt*, met een *Aanhangsel* (Amst. 1673). Ferreira's beeltenis werd na zijn overgang, te Goa, waar de aartsbisschop resideerde, openlijk verbrand.

Vóór 1654 was hij als krankbezoeker werkzaam, maar den 17en Maart van dat jaar legde hij ‘met approbatie des heeren generaels’ examen af en werd tot proponent aangesteld, terwijl de kerkeraad van Batavia, die dit bij schrijven van 6 November 1654 aan de Zuid-Hollandsche Synode mededeelt, verklaart, dat hij ‘goede hoope op Ferreira’ heeft en deze reeds tweemaal per week met de ‘swarte leermeesters’ katechiseert. De nieuwe proponent had de Nederlandsche Belijdenisschriften, door de synode van Dordrecht vastgesteld, moeten onderteekenen, doch tevens was bepaald, dat hij gedurende een jaar zijn predikatiën, vóórdat hij ze uitsprak, aan den voorzitter van den kerkeraad ter lezing moest geven en dat steeds één der examinatoren aanwezig moest zijn, als hij in de Portugeesche kerk dienst deed. Doen deze voorwarden al vermoeden, dat het examen niet volkomen in orde geweest is, de regeering te Batavia schijnt evenzoo er over gedacht te hebben en verklaarde het examen van onwaarde, omdat van harentwege geen examinator aanwezig was geweest. Den 22en Juli 1656 werd hij opnieuw geëxamineerd ‘met eenparige stemmen’ tot den predikdienst toegelaten en den 16en October d.a.v. met oplegging der handen bevestigd.

Als standplaats wees men hem nu Gale op Ceylon aan, waar hij van 1656-1658 werkzaam was; vandaar ging hij naar Tutucorijn op de Visscherskust, en in 1659 naar de gemeente te Colombo op Ceylon, terwijl hij nog ruim een jaar onder de Parrua's, in het Zuidelijkste deel van Voor-Indië, het Evangelie verkondigde; dit laatste echter zonder vrucht, vermoedelijk door Roomschen invloed. Ook aan avonturen ontbrak het niet: eens, toen hij tijdens zijn verblijf op Ceylon te paard een tocht maakte, terwijl zijn vrouw hem in een draagstoel vergezelde, kwam er, naar hij verhaalt, plotseling een olifant op den draagstoel af, terwijl hij zelf zich op eenigen afstand bevond. De dragers gingen verschrikt op de vlucht, lieten den stoel staan, doch de olifant ‘door wonderlijke bewaringe Godts, deed de vrouw geen quaat, maar sloegh met zijn tromp op de tente van den Pallenkijn en trompette eens helder uyt, en daarmede ging hij zijn oude tret.’

In 1663 werd Ferreira te Batavia beroepen als predikant bij de Portugeesche gemeente, die door zijn ijver voortdurend in bloei toenam. Den 3^{en} Januari 1671 meldt de kerkeraad van Batavia, dat Ferreira ‘haest een seeunds van noden sal

hebben', terwijl den 18^{en} December van datzelfde jaar wordt geschreven, dat Ds. Augustinus Thornton (gest. 1689), den weekdienst op Woensdag voor hem zal waarnemen. In 1673 werd Thornton als vast predikant bij de Portugeesche gemeente aangesteld.

Voor de kennis van Ferreira's denkbeelden is het feit van belang, dat hij herhaaldelijk, o.a. in September 1666, verzoekt, dat bij zijn gemeente inlandsche ouderlingen en diakenen zullen benoemd worden, hetgeen echter telkens wordt afgewezen. Vooral heeft hij zich evenwel bekend en verdienstelijk gemaakt door zijn vertaling van den Bijbel in het Portugeesch. Reeds op zijn 16de jaar had hij stukken uit het Nieuwe Testament, de z.g. 'pericopen', uit het Spaansch in het Portugeesch vertaald en daarna begon hij een vertaling van het geheele Nieuwe Testament uit het Latijn van Beza in het Portugeesch; waarbij hij zich ook van een Spaansche, een Italiaansche en een Fransche overzetting bediende, daar hij toen nog geen Grieksch kende en evenmin Nederlandsch verstond, zoodat hij ook van de Statenvertaling geen gebruik kon maken. Na een jaar was hij met dit werk gereed, maar of het spoedig daarna gedrukt werd, is twijfelachtig. Tenminste uit een schrijven d.d. 30 November 1678 blijkt, dat het 'translaet des Nieuwen Testamentz van D. Ferreira' in handen van den kerkeraad te Batavia was gesteld, die gecommitteerden had gekozen, om de vertaling te revideeren. In twee jaar was men daarmee echter niet verder gekomen dan het slot van het Evangelie van Marcus, en Ferreira, wien deze langzame werkwijze verdroot, had de geheele vertaling naar Nederland gezonden, om haar op kosten van de Oost-Indische Compagnie gedrukt te krijgen. De kerkeraad van Batavia, hierover verstoord, verzocht de Zuid-Hollandsche Synode, het afdrukken te doen verhinderen, maar schijnt hierin niet zijn zin gekregen te hebben. Hij schrijft tenminste den 26^{en} Februari 1683 aan de Zuid-Hollandsche synode te Woerden, dat de vertaling 'vermits de revisie in Holland' vol drukfouten was en dat een opsomming van deze te Batavia zou gedrukt worden, teneinde die aldus achter de vertaling te kunnen inbinden. Het schijnt dus een niet gering aantal geweest te zijn! Van deze overzetting is een uitgave bekend, gedrukt te Batavia in 1773 onder den titel: *O Novo Testamento Traduzido em Portuguez pelo rev. Padre I. Ferreira A d'Almeida.*

Ook werd door hem een vertaling van het Oude Testament in het Portugeesch ondernomen. In den laatstgenoemden brief bericht de kerkeraad van Batavia: 'De oversettinge van het O.T. in deselve tale was geavanceert tot in het midden van het boeck der Richteren, waerover tot revisores waren gestelt D.D. Torrenthon, Clavius en Vooght.' Waarschijnlijk heeft Ferreira haar ook voltooid, blijkens een uitgave, te Londen in 1819 uitgekomen, getiteld: *Biblia sagrada em Portuguez*, *Pedro* [*pelo*] *Padre Joas Ferreira d'Almeida.*

Evenzeer werden de Heidelbergsche Catechismus en de Liturgie door hem in het Portugeesch overgebracht, terwijl hij den 29^{en} April 1681 aan de classis van Amsterdam een Portugeesch controversie-boekje inzond met dringend verzoek, het te laten drukken, terwijl een gelijk verzoek bij de Zuid-Hollandsche Synode van 1683, te 's-Gravenhage gehouden, inkomt met de vermelding, dat het werkje 'tegen de Papisten' gericht is, blijkbaar dus een polemisch geschrift tegen de Roomsch-Katholieke kerk.

Zonder twijfel heeft hij groot nut gesticht met zijn taalkundigen arbeid en was

men zéér ermede ingenomen. Den 16^{en} December 1682 werd hem namelijk door Heeren XVII voor zijn ijver in het translateeren van boeken tot stichting dienend, de som van 200 ducatons toegelegd. Men was zelfs bereid, ter wille van dat werk, hem van een deel zijner ambtsbezigheden te ontheffen: uit Batavia wordt d.d. 23 November 1681 aan de Synode te Woerden (1684) bericht, dat Ds. Pape, 'oud en swack', hem in de Portugeesche gemeente helpt, terwijl een schrijven van 25 December 1683 aan de synode te Buren (1685) vermeldt, dat de predikanten Vooght en Heynen hem hebben aangeboden, den halven dienst voor hem waar te nemen, opdat hij 'te voorspoediger in het oversetten van het O.T. moghte voortgaan.' Slechts gedeeltelijk werd het aanbod aanvaard: Ferreira bleef elken Zondag éénmaal prediken, doch liet de katechisatie geheel aan zijn ambtgenooten over.

Wegens ouderdom en zwakheid werd hem in September 1689 emeritaat verleend, doch hij mocht zijn 'maandelijksche gagie' behouden, hetgeen de Bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie reeds den 23^{en} Juni 1684 tot erkenning van zijn verdiensten bepaald hadden. In Augustus - na den 6^{en} - van het jaar 1691 is Ferreira overleden.

L i t t e r a t u u r: Van Troostenburg de Bruyn, *Herv. K. in O.-Indiè*, blz. 17, 56, 58, 141, 206, 243, 273, 274, 324, 460. - Dez., *Biogr. Wdb. O.-I. pred.*, blz. 132-134. - Knuttel, *Acta*, dl. III, blz. 532, 533; dl. IV, blz. 166, 243, 503, 546; dl. V, blz. 34, 73, 164, 167, 214, 455, 486, 496, 528.

[Willem Ferwerda]

FERWERDA (**Willem**), in Maart 1784 te Wanswerd geboren, studeerde aan de Hoogeschool te Franeker en werd den 8^{en} Juni 1808 proponent onder de classis van Bolsward. Den 22^{en} September van dat jaar te Oppenhuizen en Uitwelleringa beroepen, aanvaardde hij den 30^{en} October de Evangeliebediening met Rom 1:16*a* en bleef daar tot zijn dood werkzaam, hoewel hij in 1818 te Gaastmeer en te Oosterend op Tessel, in 1821 naar Stavoren en in 1828 naar Reitzum c.a. beroepen werd. Den 28^{en} October 1821 mocht hij de vernieuwde kerk en een nieuw orgel te Oppenhuizen inwijden met een rede naar aanleiding van 1 Sam. 16:17*b*, en den 17^{en} November 1839 den eersten dienst doen in het wegens betere opkomst en aanwas der gemeente vergroote kerkgebouw. Hij is gehuwd geweest met Johanna Magdalena Pollius en overleed den 8^{en} Augustus 1849 in den ouderdom van 65 jaar.

Van zijn hand is in druk verschenen: *Merkwaardigheden uit de geschiedenis en het karakter van Paulus*, *voor kinderen.* 1832.

L i t t e r a t u u r: *Hs. Borger*, i.v. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 368, 369. - *Boekzaal*, Jaarg. 1808*b*, blz. 471, 606; 1818*b*, 108, 671, 795; 1821*b*, 391, 782; 1828*b*, 254, 425; 1839*b*, 821; 1849*b*, 233.

[Festus Hommius]

FESTUS HOMMIUS. Zie **Hommius**.

[Mr. Daniël Fett]

FETT (**Mr. Daniël**), ook **Fet** of **Vet** genoemd, was geboortig van Corbach in Waldeck, had vanaf 1599 eenigen tijd te Marburg gestudeerd, was daarna drie jaar in huis geweest bij Plancius' tegenstander Nicolaï in Hamburg, als opvoeder van zijn kinderen, vervolgens rector geworden te Dithmarschen en Nordstrand, en had zijn studie bekroond met te Rostock een dissertatie te verdedigen *de Nuptiis in Cana. Galileae.* Toen hij zich den 20^{en} April 1611 bij den Lutherschen predikant

te Amsterdam, Adolf Fischer aanbood, om hier te lande ‘de orthodoxe kerken te dienen’, achtte men iemand, die aldus was onderlegd, daartoe zeer geschikt en liet hem op verschillende plaatsen optreden, ten einde hem aan de kerkelijke gebruiken hier te lande te gewennen en eenigszins de taal te doen aanleeren. Den 2^{en} October 1611 werd hij door de gecombineerde Luthersche gemeente te Delft en den Haag beroepen, legde den 25^{en} Juli 1612 te Amsterdam een examen af, waarna Ds. Fischer hem den volgenden dag aldaar tot predikant inzegende. Weinige dagen later deed Fett intrede in Delft, in begin Augustus ook in den Haag, maar beantwoordde in 't geheel niet aan de verwachtingen, die men van hem koesterde. Volgens sommigen is hij het, die in 1613, in strijd met het gebod van het Amsterdamsch Consistorie, een boekje uitgaf tegen de Calvinisten, getiteld: *Schriftelijke conferentie van de eyntlicke volstandicheit der heilighen*, *ghevallen tusschen Daniël Vet*, *prediker onder de Luthersche tot Delft*, *Haghe*, *etc.*, *en twee litmaten der Ghereformeerde Kercke Christi tot Delft* (Delf 1613). Daar de schrijver niet vermeld wordt, twijfelen anderen echter aan Fett's auteurschap.

Daarna van dronkenschap en andere overtredingen aangeklaagd en overtuigd, achtte het Algemeen Consistorie hem onwaardig, om langer het predikambt te bedienen en al onderteekende Fett een belijdenis van boete, waarop het Consistorie hem wilde handhaven, de Delftsche gemeente dacht er anders over en besloot hem af te zetten (1615). Eerst den 19^{en} Januari 1619 werd hij ook uit den Haag verwijderd; waarschijnlijk is hij in 1643 te Rostock overleden.

Behalve bovengenoemd geschrift verscheen nog van zijn hand een *Doopppredicatie bij gelegenheid des Doops aan een kind van Philippus*, *graaf van Hohenloo*, *residerende te Delft* (1614).

L i t t e r a t u u r : Dr. J.W. Pont, *Lutheranisme*, blz. 533, 551, 570. - Domela Nieuwenhuis, *Overzigt der vroegere zorg van de Ned. Luth. kerk voor de opleiding tot het Herder- en Leeraarambt*, blz. 16. - Dez., *Gesch. der Amst. Luth. gemeente*, blz. 67, 72. - Dez., *Gesch. der Ev. Luth. gem. te 's-Gravenhage*, blz. 5-7. - Schultz Jacobi, *Gesch. der Ev. Luth. gem. te Rotterdam*, blz. 51, 55, 405. - Dez., *Oud en Nieuw*, dl. II, blz. 100, 152. - Molhuysen en Blok. *N. Biogr. Wdb.* dl. II, kol. 443.

[Guillaume Feugueraeus]

FEUGUERAEUS (**Guillaume**), ook Feugerius, **Figueraeus, Fugeraeus, Fugureus, Feuguerais, Feugeray, Feugère, Feuguières, Feugheran, Figuerais, Feugret, Pheugret** of **de Phaugret** genoemd, eerste hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de Leidsche Hoogeschool, stamde uit een adellijke, Normandische familie en werd te Rouaan geboren. In 1562 verkondigde hij het Evangelie te Dieppe, te Vire en te Quévilly, maar in 1565 treffen wij hem aan als vast predikant te Esneval bij Pavilly. Tijdens den moord der Hugenooten in den Barthelomeus-nacht was hij predikant te Longueville, vanwaar hij, om de vervolging te ontkomen, naar Londen vluchtte.

In Rouaan teruggekeerd, werd hij door De Villiers aan Oranje voor het hoogleeraarschap aan de pas gestichte Leidsche hoogeschool aanbevolen, waar sinds Februari 1575 voorloopig door Caspar Coolhaes lessen werden gegeven over den brief aan de Galatiërs. Den 17^{en} Juli van dat jaar volgde Feugueraeus' aanstelling op een tractement van *f* 500. -, benevens *f* 100. - ‘volgens belief van zijn F.G.’ (Willem

van Oranje). De Prins, door Feugueraeus vroeger reeds geprezen als een man, die ‘gelooft, dat de Religie moet aengeraden, niet aengedrongen worden,’ stelde

blijkbaar groot vertrouwen in den invloedrijken hoogleeraar, die zijn huwelijk met Charlotte de Bourbon had goedgekeurd, hoewel Willem's tweede vrouw, Anna van Saksen, nog in leven was; hij droeg hem namelijk de bijzondere zorg op voor zijn natuurlijken zoon, Justinus van Nassau, toen deze in 1567 te Leiden als student werd ingeschreven.

Onmiskenbaar groot is de invloed geweest, dien Feugueraeus tijdens de weinige jaren van zijn hoogleeraarschap op den bloei der Academie gehad heeft. Hij stelde een leerplan op voor het onderwijs, *Institutionis hypotyposis* (gedrukt achter zijn *Lugdunensia Opuscula* en in Molhuysen's *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, dl. I, blz. 39-43), terwijl Meursius van hem getuigt, 'dat hij zoo uitnemend de openlijke redetwisten wist te regelen en te besturen, dat hij juist daardoor vele uit- en inlanders derwaarts (naar Leiden) deed samenstroomen.' In 1576 was hij rector-magnificus, terwijl in 1577 op de Waalsche synode te Dordrecht zijn voorstel werd aangenomen, dat geen leerlingen der Leidsche hoogeschool tot de Evangeliebediening zouden worden toegelaten, dan nadat de raad en het oordeel hunner hoogleeraren hierover waren ingewonnen. Door laatstgenoemde synode werd hij ook afgevaardigd naar de Nationale Dordtsche synode van 1578.

Toch voelde Feugueraeus zich hier te lande niet thuis: hij bleef Franschman, predikte des Zondags in die taal en heeft nimmer Nederlandsch geleerd. Tevergeefs begeerden de Waalsche gemeenten te Dordrecht en te Keulen hem tot predikant, maar toen de kerk van Rouaan, die hem slechts tijdelijk aan Leiden afgestaan had, hem in 1579 terug riep, deed hij afstand van 'zijn zeker niet met vollen lust bekleed professoraat', verkreeg den 23^{en} Maart ontslag en ging naar zijn vroegere gemeente terug, vooral tot leedwezen van Oranje, die nog aanried, pogingen in 't werk te stellen, om hem van besluit te doen veranderen, op welk voorstel echter niet werd ingegaan. Feugueraeus was eerst nog eenige jaren werkzaam te Rouaan, in 1590 te Dieppe, dat hij ten slotte weer voor zijn geboortestad verwisselde, nadat deze zich aan Hendrik IV had overgegeven. Hoogbejaard overleed hij daar in 1613.

De volgende geschriften van zijn hand hebben het licht gezien:

Propheticae et apostolicae, id est totius divinae et canonicae scripturae thesaurus, in locos communes rerum, *dogmatum*, *suis divinis exemplis illustratorum*, *et phraseon scripturae familiarium*, *ordine alphabetico digestus*, *et Augustini Marlorati adversariis* (Lond. 1574; herdrukt te Lausanne in 1575, Bern 1601 en Genève 1624).

Van dit werk verscheen een *Compendium* of verkorte uitgave in 1613 te Genève.

Bertrami presbyteri de corpore et sanguine Domini liber ad Carolum Magnum imperatorem, *G.F. opera emendatus et commentario illustratus* (Lugd. Bat. 1579).

Responsa ad quaestiones cujusdam obscuri inquisitoris in Zelandia delitescentis; de ecclesiae perpetuitate et notis, *deque aliis quinque eodem pertinentibus capitibus* (Lugd. Bat. 1579).

De beide laatste werken werden vereenigd in zijn *Lugdunensia Opuscula* (Lugd. Bat. 1579), hetzelfde, wat Brandt in zijn *Historie der Reformatie* noemt: *Opuscula Feugueraei* en waarvan hij abusievelijk 1570 als het jaar van uitgave vermeldt. Van dit werk zijn twee exemplaren op de Bibliotheek der Universiteit van Leiden aanwezig; het ééne, vroeger in 't bezit van Prof. Doedes, bevat bovendien als derde stuk: *Schola Lugdunensis. Ex optimis quibusque de re scholastica scriptis et praestantissimis antiquae et nostrae aetatis scholarum exemplis expressa.*

Het andere exemplaar is samengebonden met: *Petit traicté de l'Eglise*, *faict par un de l'Eglise Romaine*, *avecq la Réponse* (1579), welk boekje waarschijnlijk niet van Feugueraeus is.

Novum Testamentum, latine, *ex versione et cum annotationibus Th. Bezae, paucis etiam additis ex Joachimi Camerarii notationibus*, *studio Petri Loselerii Villerii theol. profess. Genevensis et nunc postremo G.F. opera* (Lond. 1587).

In de *Illustr. Virorum epistolae selectae* komen brieven van Feugueraeus aan A. van der Mijle voor.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned. i.v.* - Luïscius, *Alg. Hist. Geogr. en Geneal. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 398-402. - Meursius, *Athenae-Batavus sive de urbe Leidensi et Academia virisque claris libri duo*, p. 250. - Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche Hoogeschool*, dl. I, blz. 28; dl. II, bijl., blz. 54. - Schotel, *De Academie te Leiden in de 16e*, *17e en 18e eeuw*, blz. 11, 20. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.*, dl. I, blz. 332. - Petit, *Bibliographische Lijst der werken van Leidsche Hoogleeraren*, 1e afl. (1894), blz. 12. - Knappert, *Een academisch leerplan van den jare* 1575 (*Leidsch Jaarboekje*, Jaarg. 1909, blz. 73-79). - Dez., *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 30. - Dez., *Verloving en Huwelijk in vroeger dagen*, blz. 64. - Sepp, *Godg. Ond.*, dl. I, blz. 34 v.v. - Dez., *Geschiedk. Nasp.*, dl. I, blz. 16. - Dez., *Drie Ev. dienaren*, blz. 45. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 35. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 125, 153. - Brandt, *Reformatie*, dl. I, blz. 558. - Rogge, *Coolhaes*, dl. I, blz. 47, 50, 58, 111, 206. - Knipscheer, *De invoering en waardeering der Geref. belijdenisschriften in Ned.*, blz. 40, 118. - *Arch. K.G.*, dl. XX, blz. 198, 203. - *Ned. Arch. K.G.*, *N.S.*, dl. V, blz. 199. - Soermans, *Acad. Reg.*, blz. 24, 32. - Rutgers, *Acta*, blz. 261, 303 v.v., 316, 329. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. I, blz. 111. - Doedes, *Merkwaardigheden uit den ouden Boekenschat* (*Stemm. v. Waarh. en Vr.*, 1871, December-afl.). - *Collection of Rariora of the late Dr. J.I. Doedes* (1898), no. 435. - *La France Protestante*, T. VI, p. 526, 527. - *Bull. Egl. Wall.*, T. I, p. 74.

[Cornelius de Feyfer]

FEYFER (**Cornelius de**), zoon van den koopman Johannes de Feyfer en Catharina Overgaauw, werd den 2en September 1697 te Middelburg geboren. Na eerst te Utrecht, daarna te Leiden gestudeerd te hebben, werd hij tot meester in de vrije kunsten bevorderd en daarna, in 1723, tot doctor in de wijsbegeerte. Den 2en September van dat jaar volgde zijn toelating als proponent onder de classis Middelburg en reeds den 26en October d.a.v. stond hij op een nominatie voor predikant van Schipluiden, die echter door den ambachtsheer geïmprobeerd werd. Toch beriep de Kerkeraad in Maart 1724 de Feyfer tot predikant en hoewel de ambachtsheer de zaak eerst voor den Hove van Holland wilde brengen, zag hij later hiervan af en schonk de volgende maand zijn goedkeuring aan het beroep, waarna de bevestiging den 9en Juli 1724 volgde. Den 22en Mei 1727 naar Hoorn beroepen, werd hij den 20en Juli aldaar bevestigd en bleef verder deze gemeente getrouw, hoewel hij meermalen door aanzienlijker plaatsen als leeraar begeerd werd. Wegens ‘onvermogen en klimmende jaren’ verkreeg hij den 1en November 1762 emeritaat, ‘blijvende nogthans zijn E.

behouden zijn Qualiteit, Vota, en rang als Predikant, zoo in Kerkelijke als Classicaale, en andere Kerkelijke Vergaderingen, benevens een Jaarlijks honorarium geduurende zijn E. leven.'

De Feyfer, die een man van groote welsprekendheid moet geweest zijn en sinds 1745 curator der Latijnsche school was, overleed zeer plotseling den 17^{en} Mei 1764. Hij was in 1731 gehuwd met Alida du Rieu.

Van zijn hand hebben de volgende twee geschriften het licht gezien:

De imperio Dei reaii et morali (Traj. ad Rh., 1721).

Schets der Goddelijke waerheden, *ten dienste der Leerlingen*, *die zich bereiden tot de Belijdenisse des Geloofs.* (2^{e} verm. dr. Hoorn, 1729; 3^{e} dr. 1740, 4^{e} dr. 1749, beide aldaar).

Bovendien bezorgde hij de uitgave van verschillende andere werken, namelijk:

Simon Simonides, *Heilzame Zielverlustiging over de Geestelijke Droefheit, of tranen der Gelovigen*, *gestort en afgevaegt*, *onder het Heilig Voorbeeldt van Maria Magdalena aen het Graf... met een ontleding over de Wonderspreuke Matth. 5 vrs. 4.* Met een kort voorbericht van de Feyfers hand. (Delft 1727; 2^{e} dr. Rott. 1736; 3^{e} dr. ald., 1759).

Carolus Tuinman. De Toevlucht en Sterkte van het ware Christendom in Leven en Sterven, *aangewezen in vijf en vijftig predikaatsien over den Heidelbergschen Catechismus.* (Amst. 1739; 2^{e} dr. ald., 1744).

Carolus Tuinman. Keurstoffen uit de Heilige Schriften der Profheten, 2^{e} deel (Amst. 1756), 3^{e} deel (Gron. 1761).

Van het werk van zijn ambtgenoot *F. Costerus*, *Nederlandts Vloek en Zegen en des zelfs Re Unie*, *vermeerderd met een nieuwe Vloek en Zegen en andere Biddagh-Stoffe, midtsgaders een Bevestiging en twe Synodale Predikaatsien,* gaf de Feyfer te Hoorn in 1740 een zesden vermeerderden druk uit, waarin hij het portret van den schrijver met een vers voorzag.

Ook zijn een tweetal geschriften van Johannes Wesselius door hem voor de uitgave gereed gemaakt, nl.:

Fasciculus Dissertationum Contionum et Orationum, en

Commentarius Analytico-Exegeticus tam litteralis quam realis in Epistolam Pauli ad Galatas (Leyden 1750).

Eindelijk vervaardigde hij twee grafschriften op Gerardus Schorrenberg, predikant te Rotterdam, overleden 26 September 1732.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - H. de Jongh Az., *Vervolg van Soermans' Pred. van Zd. Holl.*, blz. 32. - Veeris-de Paauw, *Pred. Nd. Holl.*, blz. 71. - Brans, *Pred. Zd. Holl.*, blz. 46. - Van Harderwijk, *Pred. Rott.*, blz. 72, 73. - Nagtglas, *Levensber.*, blz. 213, 214. - Sepp, *Stinstra*, dl. I, blz. 167. - *Boekzaal*, Jaarg. 1723*b*, blz. 513; 1724*a*, 360; 1724*b*, 113; 1727*a*, 620; 1727*b*, 122, 226; 1729*a*, 98; 1736*a*, 599; 1738*b*, 481; 1739*a*, 233, 597; 1740*a*, 573; 1740*b*, 754; 1744*b*, 449; 1745*a*, 480; 1749*a*, 99, 349, 562; 1750*a*, 566; 1751*a*, 71; 1756*a*, 350; 1761*b*, 468; 1762*b*, 659; 1764*a*, 629.

[Johannes Feylingius]

FEYLINGIUS (**Johannes**) behoorde tot een geslacht, afkomstig uit de Palz, vanwaar zijn vader, Jacobus Feylingius, naar deze landen gevlucht en in 1648 te Mierlo, in de Meierij van den Bosch, de eerste predikant geworden was. Hij overleed aldaar den 13^{en} October 1656 en werd op zijn ziekbed bezocht door den Emmerikschen Jezuïet Petrus Bruxelius, geboren te Mierlo, die met hem over het geloof redetwistte, zonder hem te kunnen overtuigen, doch later in een preek te Weert verkondigde, dat Feylingius wel Katholiek zou sterven.

Ook zijn zoon Johannes werd tot het predikambt opgeleid en den 6^{en} April 1653 te Budel en Gastel als predikant bevestigd. Den 11^{en} Mei 1659 verwisselde hij deze standplaats met Deurne, Vlierden en Liessel, waar hij veel bijdroeg tot de goede verstandhouding tusschen Roomschen en Gereformeerden in die heerlijkheid. Daarna deed hij den 24^{en} Augustus 1664 te Maarheze en Surendonk zijn intrede, alwaar hij in 1696 overleed. Hij was gehuwd met Sophia Brandhout, geboren te Amsterdam, en had bij haar acht kinderen, waarvan de tweede zoon Johan Wilhelm (zie beneden) en de vierde, Abraham, predikant zijn geworden. Laatstgenoemde was als zoodanig van 1692-1715 in Oost-Indië werkzaam en overleed op de terugreis daarheen in 1718 op de hoogte van Kaap de Goede Hoop.

Feylingius gaf reeds als predikant te Budel uit: *De Christelycke Swanen-Gesangh over de eerstelingen Canaäns; dat is*, *het blijde eynde der gheloovighen over den voorsmaeck der eeuwige saligheydt. Naer het leven vertoont in het doorluchtigh exempel van den ouden Simeon* (Amst. 1656). In denzelfden band bevindt zich een traktaatje over het bovengenoemd afsterven van zijn vader, getiteld:

Een brief vervattende den Triumph der Christenen, *over alle hare vijanden; met Sonnestralen getoont in het exempel van den eerwaardigen*, *Godsaligen en Godsgeleerden D. Jacobi Feylingii*, *in sijn leven Dienaer Jesu Christi tot Mierlo en Stiphout*, *in de Meyerij van 's Hertogenbosch*, *zijnde op sijn doodt-bedde hevigh besprongen geweest*, *door een Jesuyt van Emmerick*, *Petrus Bruxelius.*

Vooral echter maakte Feylingius zich bekend door zijn dichtwerk:

Het bloem-hofje der Gedighten, *vervattende allerlije Sinne-beelden*, *op Goddelicke Materien gepast*, *voor reysende lieden en andere. Mitsgaders het Bloem-Hofje van allerlije Sinne-beelden op stedelicke*, *huisselicke*, *politieke en militaire Materien passende. Alsmede het bloem-Potje van eenege geestelicke Lidekens*, *gedicht-gebeden en danckzeggingen* ('s-Gravenhage 1683). Dit werk bevat gedichten in den trant van Cats, ‘doch hem gansch niet evenarende’, waarbij de geringste voorwerpen ‘op goddelicke materien gepast’ worden, d.w.z. als aanleiding gebruikt worden tot het geven van godsdienstige en zedekundige lessen. De lof, door Simon Simonides eraan toegezwaaid:

> ‘dat, zoo de Goddelijcke Harpenaer,
> Had hij dit Dicht gezien, hetzelve zou behagen,’

mag veilig eenigszins overdreven genoemd worden. Arrenberg zet dit werkje abusievelijk op den naam van Feylingius' zoon Johan Wilhelm.

Verder zag van hem het licht:

Twee Hemelen te gelijk met den weg tot deselve (Amst. 1665).

De Macrocosmos en Microcosmos, *ofte de Wonderen van de Groote en Kleyne Werelt. Met allerhanden Historien verligt.* Opgedragen aan prins Willem Hendrik, later Willem III (Amst. 1665).

Op de aenstaende Uyt-tocht van de Nederlandsche Zee-macht, *onder het beleyd van M. de Ruyter en C. Tromp* (1675). In dichtmaat geschreven.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Witsen Geysbeek, *Woordenb. v. Ned. Dichters*, dl. II, blz. 155. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 402, 403. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz.

174. - H. de Jongh Az., *Pred. Gelderland*, blz. 301. - v. Troostenburg de Bruyn, *Herv. K. in O.-Indië*, blz. 20, 51, 232, 346, 588. -

Dez., *Biogr. Wdb. O.-I. pred.*, blz. 130. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, dl. II, 2e stuk, blz. 186. - *Boekzaal*, Jaarg. 1739*b*, blz. 69, 70.

[Johannes Wilhelmus Feylingius]

FEYLINGIUS (**Johannes Wilhelmus**), zoon van den voorgaande, werd den 20en Juni 1659 te Deurne geboren en aldaar den 3en Juli d.a.v. gedoopt. Na eerst door zijn vader, later ook te Eindhoven en te Amsterdam onderwezen te zijn in de voorbereidende wetenschappen, studeerde hij te Utrecht en werd in 1684 proponent onder de classis van Rhenen en Wijk. Nog in hetzelfde jaar ontving hij een beroep naar Bergambacht, waar hij in 1685 intrede deed. Gedurende den Spaanschen Successie-oorlog werd hij eenige malen door de classis van Gouda uitgezonden, om als veldprediker den dienst bij het leger waar te nemen, voornamelijk bij de artillerie-afdeelingen, en ‘door den zegen, die de Here hem gaf over zijn werk, en 't genoegen, 't welk hij voor zig zelven hadde, in die levenswijze aldaar, liet hij zig bewegen’, om in 1709 een beroep als garnizoenspredikant te Rijssel aan te nemen. Toen deze stad in 1713 aan Frankrijk werd afgestaan, bleef hij in gelijke betrekking te Yperen werkzaam, tot hij den 3en Augustus 1715 te Venlo beroepen werd. Deze gemeente diende hij nog 15 jaar, totdat hij in 1730 emeritus werd en den 18en April 1739 op 79jarigen leeftijd overleed, zonder ooit gehuwd te zijn geweest. Dezen ‘dagh zijner verhuizing’ heeft Feylingius inderdaad ‘met een waarlijk voorbeeldige onverzaagtheit afgewagt’, daar van hem vermeld wordt, dat hij ‘reedts een half jaar voor zijn doodt, zijn Doodtkist heeft laten verveerdigen, en in zijn Kamer stellen; en noch meer bijzonder, dat hij dezelve drie dagen voor zijn doodt ten zijnen aanzien heeft laten bekleden, en op denzelven tijdt met den Lijkbidder zijne Lijkstasie geregelt, en met een verwonderenswaardige bezadigheit over alles, wat daar toe behoort, bestel gegeven heeft.’ Dat onder Feylingius' toezicht op zijn drie standplaatsen Rijssel, Yperen en Venlo (1718) nieuwe kerken zijn gesticht, doet vermoeden, dat hij zeker groote belangstelling in, en misschien ook kennis van kerkbouw gehad heeft.

Verschillende godgeleerde werken zijn door hem in 't licht gegeven. Vooreerst: *De geschetste Heydelbergse Catechismus* (Utrecht 1705, waarvan te Amsterdam nog een herdruk moet zijn uitgekomen). Na Feylingius' dood is een breeder uitwerking van dit boek verschenen onder den titel van *Ontleding en verklaring van den Heidelbergschen Catechismus* (Leyden 1740), waarvan in de *Boekzaal* (Jaarg. 1742*b*, blz. 530-551) een omvangrijk uittreksel is opgenomen met een zeer gunstige beoordeeling om des schrijvers ‘kortheit, zakelijkheit en nette orde.’ Deze laatste blijkt voldingend uit de talrijke onderverdeelingen, waarin Feylingius de behandelde stof splitst en waarvoor hij Hebreeuwsche, Grieksche, hoofd- en kleine letters, alsmede Romeinsche en Arabische cijfers noodig heeft.

Verder gaf hij: *De waarheit der Christelijke Religie* (Amst. 1710), terwijl na zijn dood nog gedrukt werden: *XXVII uitgezogte Leerredenen*, *bij verscheide gelegentheden verhandelt en toegepast* (Leyden 1742). Deze predikatiën zijn gehouden bij gelegenheid van dank-, vast- en bededagen, voorbereiding, Nieuwjaar enz. Ook van dit werk verscheen in de *Boekzaal* een vrij uitvoerig uittreksel en een gunstige beoordeeling, waarin de leerredenen ‘net en zakelijk’ genoemd worden.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 403. - Knuttel, *Acta*, dl. V, blz. 585. - H. de Jongh Az.,

Pred. Gelderland, blz. 301. - Brans, *Pred. Zd. Holl.*, blz. 74. - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 111. - Van Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 174. - *Boekzaal*, Jaargang 1739*a*, blz. 609; 1739*b*, 69-73; 1740*a*, 571; 1741*b*, 585; 1742*b*, 530-551; 1744*a*, 537-550.

[Gerard Finselaer]

FINSELAER (**Gerard**), geboren in 1662, werd als proponent in 1692 tot predikant te Gellicum en Renoy beroepen, waar hij den 28^{en} Augustus van dat jaar in dienst trad. In 1706 verwisselde hij deze standplaats met Purmerend, hield daar den 25^{en} Augustus intrede en bleef er werkzaam totdat hij den 24^{en} Februari 1728 in den ouderdom van 65 jaar overleed.

Van zijn hand is in druk verschenen:

Uitleggінge over de Openbaeringe van Johannes (Amst. 1715 of 1716).

L i t t e r a t u u r : *Hs. Borger*, i.v. - *Boekzaal*, Jaarg. 1715, aflev. November, blz. 116; Jaarg. 1728*a*, blz. 378. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1904, Bijl., blz. 139; Jaarg. 1908, Bijl., blz. 132.

[Adolf Fischer]

FISCHER (Adolf), zie: **Visscher**.

[Johann Gottlich Fischer]

FISCHER (Johann Gottlich) was de eerste predikant der Luthersche gemeente te Groede, gesticht door de Saltzburg-Durnbergsche emigranten, die, in hun vaderland door de Roomschen vervolgd, op verzoek der Regeering van het Vrije van Sluis, zich in Zeeuwsch-Vlaanderen vestigden, om in het gebrek aan arbeidskrachten te voorzien. Toen de 789 ballingen, in November 1732 uit Durnberg vertrokken, over Passau te Regensburg aankwamen, werd Fischer, geboortig uit Greifstad in Thüringen en huisonderwijzer bij den Keursaksischen gezant te Regensburg, baron von Schönberg, door den gevolmachtigde der Staten-Generaal aldaar, Marines de Gallieres, den 1^{en} Januari 1733 onder goedkeuring van Hunne Hoogmogenden tot predikant der Salzburgers benoemd en trok met hen naar Zeeuwsch-Vlaanderen, waar zij den 9^{en} Maart 1733 aankwamen.

Eerst predikte hij des Zondags tweemaal op verschillende plaatsen, ten einde zooveel mogelijk in de godsdienstige behoeften der verspreid wonenden te voorzien, maar toen velen, door allerlei moeilijkheden in hun verwachtingen te leur gesteld, naar hun vaderland terugkeerden en de Zeeuwsche koorts talrijke offers geëischt had, zoodat er in Mei 1734 niet meer dan 224 Salzburgers waren overgebleven, die grootendeels in de buurt van Groede woonden, bleef dit dorp het middelpunt, waar de gemeente zich vestigde. De godsdienstoefeningen werden in de Gereformeerde kerk gehouden in de tusschenuren, als daar geen dienst was en Fischer, van nature een bescheiden man, bovendien in het Hoogduitsch predikende, zorgde ervoor, op geenerlei wijze aan de Gereformeerden aanstoot te geven. Toen echter de Vlissingsche

predikant Th. de Hartogh, voor de gemeente optredend, ‘op eene stoute wijse van den ordinairen predikstoel der Gereformeerde Gemeynte hadde gezaeyt zaden van verderffelijcke dwalingen ende ketterijen, tegen den woorde Gods ende de leere van de algemeene Christelijke Gereformeerde Kercke’, verzocht de classis van Walcheren, dat zoo mogelijk een andere plaats ter godsdienstoefening aan de Lutherschen mocht worden aangewezen. Dit gaf den stoot tot de oprichting van een eigen kerk, waarvoor Fischer nog den 28^{en} Mei 1742 den eersten steen mocht

leggen. Spoedig daarop vertrok hij naar Gouda, waar hij den 29^{en} Juli 1742 intrede deed en tot Januari 1775 werkzaam bleef. Na slechts een jaar rusttijd is hij in Januari 1776 overleden. Hij was in Augustus 1739 gehuwd met Susanna de Hartogh, geboren te Leiden en wonende te Vlissingen, waarschijnlijk een dochter van den Lutherschen predikant Jasper de Hartogh en zuster van Theodoor bovengenoemd.

Fischer heeft een verhaal van den tocht der Salzburgers opgeschreven en aan zijn vader gezonden, die het uitgaf onder den uitvoerigen titel:

Reisebeschreibung der Saltzburg-Durnberger Emigranten, *die um des Bekäntnisses der Christlichen Evangelii willen ihr Vaterland verlassen*, *Haab und Güter*, *Hausz und Hoff*, *viele auch Eltern*, *Geschwister und Freunde mit dem Rücken angesehen*, *und ihre beschwerliche Winterreise unter mancherley Verfolgung und Smach mit Göttl. Beystand nach Holland angetreten*, *zu Regensburg*, *Nurnberg*, *Franckfurth und anderen vielen Orten geistlich und leiblich erquicket und von denen Hochmögenden Herren General Staaten in die Flandrische Insel Cadsand gnädig aufgenommen werden*, *von dero vocirten und ordinirten Prediger und Seelsorger Johann Gottlob Fischern*, *kürzlich aufgezeichnet*, *übersendet und auf Begehren zum öffentlichen Preisz Gottes nebst einigen Anmerckungen dem Druck überlassen durch dessen Vater Johann Gottfried Fischern*, *Pfarrern zu Grieffstadt in Thüringen* (Leipzig 1734).

Dit weinig bekende geschrift, in het bezit van Ds. J.N. Pattist, Ned. Herv. predikant te Aardenburg, is gebonden achter de minder zeldzame *Ausführliche Historie derer Emigranten oder Vertriebenen Lutheraner aus dem Ertzbiszthum Saltzburg* (3^{e} aufl., Leipzig 1733), door I. Lelong vertaald als *Gedenkwaardig en uytvoerig historisch verhaal van de verdreven ballingen uyt het aartsbisdom van Saltzburg* (Amst. 1733). In het exemplaar van Ds. Pattist is nog achter de Reisbeschrijving gevoegd een *Glückwunsch zum Geistlichen Perlenfang und Menschenfischerey in Holland. Denen lieben Christ-Evangelischen Saltzburg-Durnberger Emigranten und dero vocirten und ordinirten Reise-Prediger*, *jetzo Pfarrern in der Halb-Insel Cadsand zu Gröda* (Groede) *Johann Gottlob Fischern*, *Seinem lieben Sohn*, *nebst väterlichem Trost*, *Segen und Ermahnung*, *historisch beschrieben und übersendet von Johann Gottfried Fischern*, *Pfarrern zu Grieffstädt in Thüringen.*

Fischer bezorgde verder de vertaling der laatste drie stukken van *Martinus Lutherus*: *Volkome Kerkpostil* (Leyden 1746, 1755 en 1774), waarvan het eerste stuk is vertaald door J.W. Martini, Luthersch predikant te Woerden.

L i t t e r a t u u r : *Bijdr. Gesch. Luth. kerk*, dl. V, blz. 130-133, 137, 139, 140, 144-148; dl. VII, blz. 47. - *Naamrol*, i.v. - Schultz Jacobi, *Gesch. der Ev. Luth. gem. te Rotterdam*, blz. 290. - Knappert, *Gesch. N.H.K.,* dl. II, blz. 52. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. III, blz. 387, Aant. blz. 196. - *Hs. Borger*, i.v. - *Boekzaal*, Jaarg. 1774*b*, blz. 487.

[Johan Flaman]

FLAMAN (Johan), ook **Flemin** of **Flamingius** genoemd, werd ongeveer 1597, waarschijnlijk te Leiden, geboren, aldaar den 26^{en} Februari 1610 aan de Hoogeschool ingeschreven en in 1618 als proponent beroepen te Oost- en West-Zaandam, vanwaar hij in 1620 naar Utrecht vertrok. In 1626 nam hij gedurende een vacature een maand

lang te Dordrecht den dienst waar en zoowel van zijn persoon als van zijn werk ging in den lande zulk een gunstige roep uit, dat Rotterdam in 1631, Haarlem in 1633 hem beriepen. Beide keeren bedankte hij evenwel en bleef te

Utrecht werkzaam tot zijn dood op 't eind van November 1661. Sinds December 1639 was hij ook scholarch der Hiëronymus- of Latijnsche school.

Van zijn hand is in druk verschenen:

Christelijke Meditatiën te Utrecht uitgegeven, terwijl hij met zijn ambtgenooten Teeckmanus, van Hengel en Heymenbergh gaf: een *Advys ofte Bericht*, *ten versoecke van de heeren Burgemeesteren*, *en Vroedschap der Stadt Utrecht ... over het gebruyck van goederen die men Geestelyck noemt* (Amst. 1660). Hierover vergelijke men Mr. F.C.W. Koker, *Onderzoek naar den aard en de geschiedenis der Vicarie-goederen in Nederland*, blz. 65-67.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Duker, *Voetius*, dl. II, blz. 325, 333, aant. blz. VII en CXX; dl. III, blz. 15, 65, 109, 111, 122, 136, 143, 144, 146, 172. - Knuttel, *Acta*, dl. I, blz. 289, 436. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. I, blz. 312, 313, 535. - Veeris-de Paauw, *Pred. Nd.-Holl.* blz. 71. - v. Rhenen-Voet, *Pred. Utrecht*, blz. 11. - *Hs. Borger*, i.v. - *Cat. Letterk*, dl. II, blz. 592.

[Lambertus Johannes Fledderus]

FLEDDERUS (**Lambertus Johannes**), geboren den 28^{en} Maart 1833 te Oldeberkoop, studeerde te Groningen, waar hij zich den 11^{en} September 1851 liet inschrijven, werd in Juli 1856 candidaat bij het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen en in Januari 1858 te Hellendoorn beroepen. Den 7^{en} Maart deed hij aldaar intrede, na bevestigd te zijn door zijn vader, Ds. J. Dyck Fledderus, predikant te Oldeberkoop. Tot zijn dood, 19 Januari 1891, bleef hij te Hellendoorn werkzaam en hoewel een spraakgebrek invloed had op het kerkbezoek, was hij als ijverig en trouw pastor bij de gemeente zeer gezien en bij velen geliefd. Hij was gehuwd met Charlotte van Riemsdijk.

Van hem zag het licht: *Tekstenboekje of verzameling van bijbelplaatsen ten gebruike op catechisatiën en zondagscholen* (Meppel 1865).

L i t t e r a t u u r : *Boekzaal,* Jaarg. 1856*b*, blz. 228; 1858*a*, 96, 113. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1892, Bijl., blz. 175. - *Brinkman's Cat.* (1850-1882), blz. 372. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 313.

[Sr. Robert Fleming]

FLEMING Sr. (**Robert**) of **Flaminius**, was een zoon uit het tweede huwelijk van den predikant James Fleming, die eerst getrouwd was geweest met Martha, de oudste dochter van John Knox. Hij werd in 1630 te Yester geboren, studeerde te Edinburg, hoorde den bekenden Samuel Rutherford te St. Andrews en werd nog vóór zijn 23^{e} jaar predikant te Cambuslang bij Glasgow. Na de Restauratie onder Karel II moest hij deze standplaats verlaten wegens de vervolging, den Presbyterianen aangedaan, en leidde een zwervend leven, waarvan hij later kon getuigen, ‘that it was made up of seeming contrarieties; great outward trouble and great inward comfort; and that he never found more comfort than when he was under most affliction.’

In 1677, terwijl hij zich te Londen bevond, ontving hij een beroep naar de Schotsche gemeente te Rotterdam, dat door hem werd aangenomen en waar hij tot zijn dood toe werkzaam bleef. Verschillende malen bezocht hij nog zijn Vaderland, waar hij

in 1679 eenige maanden werd gevangen gehouden, zoodat in den dienst te Rotterdam voorloopig moest worden voorzien.

In 1694, ook weer tijdelijk te Londen vertoevend, werd hij ziek en overleed aldaar den 25^{en} Juli van genoemd jaar, nalatend twee zoons, waarvan Robert (zie

beneden) hem te Rotterdam opvolgde. Hij wordt geteekend als ‘a person of tried worth and uncommon Christian experience ... a powerful, lively preacher, and as having particularly excelled in the gift of prayer.’

Fleming is de schrijver geweest van een zeer bekend werk, getiteld: *The Fulfilling of the Scripture* (2 dln.), waarvan het eerste deel te Rotterdam in 1674 is uitgegeven en dat zes drukken beleefde (6e dr. Glasgow, 1801). Hierin worden allerlei merkwaardige gebeurtenissen verhaald uit de geschiedenis van alle volken, maar inzonderheid van Engeland en Holland, als evenveel bewijzen voor de hulp van God in uren van gevaar.

Zijn geschrift *Joshua's Choice; or the confirmed Christian* (1684) is eerst in het Hollandsch verschenen onder den titel *Josuaas verkiesinge ofte de geresolveerde Christen*, *na sijn grondig ondersoeck en beproevinge der waarheit* (Amst. 1683). Bovendien gaf hij:

Truth and Certainty of the Protestant Faith (1678).
Epistolary Discourse (twee stukken, met opdracht aan Koningin Maria).
The Church wounded and rent by a spirit of division (1681).
The One Thing Necessary (1681).
Confirming Work of Religion (Rott. 1686).
Survey of Quakerism.
A discourse on Earthquakes (London 1693).
Aspect of our Times etc. (London 1694).

Vóór de folio-editie van *The Fulfilling of the Scripture* (London 1726) staat een *Funeral Sermon on Mr. Robert Fleming*, door Burgers.

L i t t e r a t u u r : Steven, *History of the Scottish Church Rotterdam* (Edinb. 1833), blz. 58-67, 83-113, 336. - *The Scotch Church Rotterdam*, *250th anniversary,* 1643-1893 (Amst. 1894), blz. 9. - Brans, *Pred. Zd.-Holl.*, blz. 87. - V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* i.v. (geheel onjuist).

[Robert Fleming Jr.]

FLEMING Jr. (**Robert**), zoon van den voorgaande en evenzeer een Brit van geboorte, voltooide zijn studiën in Nederland aan de hoogescholen te Utrecht en te Leiden en werd den 9en Februari 1688 te Rotterdam tot predikant geordend. Eerst was hij werkzaam in Engeland als huiskapelaan bij Mr. Soame of Thurlow, in welken tijd hij een *Poetical Paraphrase of the Song of Solomon* (1691), alsmede *Miscellaneous Poems* (1691) uitgaf, de laatste meest over godsdienstige en zedekundige onderwerpen, waarbij hij vier oden van Pindarus voegde, in het Engelsch vertaald, daar hij in het Grieksch zeer bedreven was. Ook deed hij in 1692 het licht zien: *Sermon on the death of the truly pious Mrs. Susanna Soame*, *who deceased Febr. 14*, *1692*, *with some account of her life and death*, *Eccl. VII:1.*

In datzelfde jaar 1692 werd hij tot predikant bij de Engelsche gemeente te Leiden beroepen en diende haar tot 1695, toen hij den 30en Januari als opvolger van zijn vader bij de Schotsche kerk te Rotterdam intrede deed.

Den 20en October 1697 wijdde hij aldaar de nieuwe kerk in met zijn ambtgenoot J. Brown, die tot tekst had gekozen Exod. 20:24*b*, terwijl Fleming den dubbelen tekst

Luc. 7:5 en Jes. 32:8 tot grondslag van zijn inwijdingsrede gebruikte. In April 1698 vertrok hij echter naar Londen als predikant van een Schotsche gemeente en overleed aldaar, algemeen geacht, den 21^{en} Mei 1716, een weduwe ep verscheidene

kinderen nalatende. Een *Sermon on the Death of the Rev. Ro. Fleming* verscheen van de hand van Joshua Oldfield. Zijn beeltenis, gegraveerd door R. White in 1701, naar een portret van C.D. Gard, komt voor in zijn werk, getiteld *Christology*, 3 dln., dat oorspronkelijk dubbel zoo groot zou zijn, maar waarvan slechts de helft gepubliceerd is.

Behalve de reeds genoemde werken gaf Fleming in het licht:

The blessedness of those who die in the Lord. A practical discourse occasioned by the death of king William; and a poetical essay on his memory (London 1702).

Discourse on several subjects. I. On the rise and fall of the papacy. II. Upon God's dwelling with men. III. The ministerial office etc. (London 1701).

Het eerste deel van dit laatste geschrift, *On the rise and fall of the papacy*, heeft zijn naam wijd en zijd bekend gemaakt. Hierin sprak hij de meening uit, dat hetgeen omtrent de vierde fiool in de Openbaring van Johannes (Hfdst. 16:8, 9) geschreven staat, betrekking zou hebben op een vernedering der Fransche monarchie in 1794, en toen de gebeurtenissen te Parijs in dien tijd inderdaad met die interpretatie overeenkwamen, trok zijn werk algemeen de aandacht. Het werd in 1793 herdrukt als *Apocalyptical Key. Extraordinary discourse on the rise and fall of papacy, or the pouring out of the vials in the Revelation of St. John* (± 1825 wederom herdrukt, terwijl latere drukken van 1848, 1849 en 1850 alleen *Rise and Fall of Papacy* getiteld zijn) en in allerlei talen vertaald. Ook in het Hollandsch, waarin het den titel draagt: *Sleutel tot de openbaaringe*, *of verhandeling over De opkomst en den val des Pausdoms; in zich behelzende voorzeggingen aangaande de omwendtelingen in Frankrijk; het lot van deszelfs Koning; het verval der pauslijke magt; tevens met de lotgevallen der omgelegene volken; den ondergang van het Mohammedaandom; de bekeering der Jooden; de herstelling en voleinding aller dingen enz. Uitgegeven met het begin des jaars 1701... Uit het Engelsch* (Amst. 1794). Met titelprent door M. Zürcher gegraveerd en voorbericht van den vertaler (3^{e} dr., 1848, 4^{e} dr., 1860).

Ook het door Van der Aa genoemde boek: *Nieuwejaars-geschenken aan mijne broeders en zusters. Uit het Engelsch*, te Rotterdam in 1795, dus in denzelfden tijd als het voorgaande, uitgegeven, zal wel door dezen Robert Fleming geschreven zijn.

L i t t e r a t u u r : Steven, *History of the Scottish Church Rotterdam*, blz. 83, 113-137, 315. - *The Scotch Church Rotterdam, 250th anniversary*, 1643-1893 (Amst. 1894), blz. 9. - Knuttel, *Bibl. Kerkg.*, blz. 98, 380. - *Hs. Borger*, i.v. - V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. (onjuist en onvolledig). - *Cat.* Burgersdijk & Niermans, n°. 4813-4816. - *Alph. Naaml.* (1790-1832), blz. 171. - *Brinkman's Cat.* (1833-1849), blz. 206. - *Id.*, (1850-1882), blz. 372.

[Johannes Mauritius Flenderus]

FLENDERUS (**Johannes Mauritius**), geboren te Zutfen, werd den 13^{en} Februari 1705 op 26jarigen leeftijd als theol. cand. te Leiden ingeschreven. Als proponent tot veldprediker benoemd, nam hij in 1711 een beroep aan naar de gemeente Aalst en vertrok vandaar in 1713 naar 's Gravenmoer, waar hij in 1739 emeritus werd. Hij overleed in 1745.

Zijn werken zijn meer merkwaardig uit militair en historisch, dan uit theologisch oogpunt en dragen de volgende titels:

Hollandt onnaekbaer en onwinbaer, *of Redenvoering waer in getoont wordt de Onnaekbaerheit en Onwinbaerheit van Hollandt en Westfrieslandt*, *door het Water*,

zo in het leggen en verbeteren der fortificatien van Vestingen of Steden, *als door verscheide dekkende Linien*, *en onnaekbare Forten* (Dordrecht, z.j., maar in 1730 uitgegeven). Het denkbeeld van een 'Hollandsche waterlinie' is echter niet oorspronkelijk van Flenderus, daar het in den oorlog van 1672 ook toegepast werd.

Gelderland onwinbaer of Redenvoeringe, *waer in aengetoont wordt de onwinbaerheit van Gelderland*, *in 't leggen en verbeteren der Fortificatien van de Vestingen of Steden door verscheide dekkende Linien en onnaeckbare Forten op 't Water* (Dordrecht 1732).

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Sepp, *Uit het pred. leven*, blz. 111. - de Jongh, *Pred. Gelderland*, blz. 302. - Brans, *Pred. Zd.-Holl.*, blz. 9. - H. de Jongh Az., *Vervolg van Soermans*, *Pred. v. Zd.-Holl.*, blz. 7. - *Nav.*, dl. VII, blz. 185. - *Boekzaal*, Jaarg. 1731*a*, blz. 99; 1739*a*, 611.

[Abraham Flier]

FLIER (Abraham) is eerst kruidenier geweest, daarna oefenaar te Woerden en trad meer op den voorgrond, toen de 'Gereformeerde gemeente onder het kruis' zich reeds in het begin der Afscheiding van de Christelijke Afgescheiden Gereformeerde kerk losmaakte. W.W. Smit te Zwolle en anderen beschuldigden deze kerk van onzuiverheid in de leer of practijk, omdat in 1837 door de synode van Utrecht de kerkorde van Dordrecht was veranderd en eenige artikelen daaraan waren toegevoegd; dit had ten gevolge, dat den 18^{en} Juni 1838 op eene provinciale vergadering te Nieuw Leusden de acte werd overgeleverd, waarbij de 'Gereformeerde gemeente onder het kruis' zich afscheidde.

Onder de gelijkgezinden te Woerden, waar zich de behoefte aan de bediening der sacramenten meer en meer deed gevoelen, heeft Flier toen, gedachtig aan Hand. 20:28: 'Zoo hebt dan acht op uzelve, en op de geheele kudde over dewelke u de Heilige Geest tot opzieners gesteld heeft, om de gemeente Gods te wijden', aan den Kerkeraad voorgesteld, hem als voorganger te bevestigen onder goedkeuring der gemeente Daar geen bezwaar van belang werd ingebracht, is hij met gemeene toestemming tot het leeraarsambt verkozen (1838) en werden voortaan door hem al de deelen der Evangeliebediening vervuld. Later legde hij zijn ambt neder en vertrok naar 's Gravenmoer, waar hij reeds in 1848 als rustend leeraar woonde en in 1858 is overleden. Hij was gehuwd met Francyna van Eersel. De waarheid der mededeeling, o.a. van de Cock en Verhagen, dat Flier later tot de Chr. Afgescheiden kerk is teruggekeerd, schijnt, volgens ingewonnen inlichtingen, op goede gronden betwijfeld te moeten worden.

Van zijn hand verscheen in druk: *Verantwoording tegen de lasteringen van H.P. Scholte* (Zwolle 1838).

Litteratuur: Dr. L. Wagenaar, *Het* '*Réveil*' *en de* '*Afscheiding*', blz. 247, 248. - De Cock, *Kort Overz. van de Gesch. der Chr. Afg. Ger. Kerk* (Kampen 1865), blz. 20, 21. - Dez., *H. de Cock*, *beschouwd in leven en werkzaamheid*, blz. 281. - Verhagen, *Gesch. der Chr. Ger. kerk in Nederl.*, blz. 592-594. - N.J. Engelberts, *De Ger. kerk in Nederl.*, *haar recht verdedigd en haar standpunt geschetst* (Zwolle 1869), blz. 125, 126. - *Not. v.d. Alg. Kerkel. Verg. der Ger. gem. onder het kruis*, *dd. 28 Mrt.*

1848 te Zwartsluis, art. 4, blz. 6. - *Catalogus der Bibl. v.d. Theol. School te Kampen*, blz. 212.

[Albert van der Flier]

FLIER (**Albert van der**) werd in 1835 te Nijkerk geboren en den 26^{en} Juli 1853 als student aan de Hoogeschool te Utrecht ingeschreven. Tot proponent bevorderd en den 1^{en} November 1859 te Bunschoten beroepen, deed hij aldaar den 5^{en} Februari 1860 zijn intrede, diende achtereenvolgens de gemeenten Broek op Langendijk (1863-1865), Zwartsluis (1865-1874), Harlingen (1874-1887), Lienden (1887-1888) en 's Hertogenbosch, waar hij vanaf den 8^{en} Juli 1888 tot zijn dood, 11 September 1902, werkzaam was.

In 1859 was Van der Flier tot doctor in de Theologie gepromoveerd op een belangrijk proefschrift *De Joanne Coccejo antischolastico* (Traj. ad Rh., 1859) en het was jammer, dat hij evenmin als G. van Gorkom, die in 1856 op een dissertatie *De Joanne Coccejo*, *S. codicis interprete* promoveerde, zijn studie in die richting heeft voortgezet. De bekende kerkhistoricus, Dr. C. Sepp, schreef namelijk hierover: 'Ik ben niet de eenige, die het betreurt, dat hunne geoefende pen in later jaren zich niet meer tot dergelijken arbeid geleend heeft. De inhoud hunner verhandelingen geeft in tekst en aanteekeningen overvloedige bewijzen van hunne bekendheid met het eigenlijke doel, dat Coccejus beoogde en het zou hun een lichte taak zijn geweest, uitvoerig en grondig allerlei vragen te beantwoorden, door den loop der godgeleerdheid van die tijden ons op de lippen gelegd. De mededeelingen van Ypey zijn door hen toegelicht en het bewijs geleverd, dat Max Goebel... niet ten onrechte Coccejus in één adem noemde met Calixtus en Schleiermacher.'

Behalve dit proefschrift heeft Van der Flier nog een preek over Matth. 13:33 het licht doen zien onder den titel: *Het koninkrijk Gods een zuurdeeg* (1872).

L i t t e r a t u u r : Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 338. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 99. - J.A. Cramer, *Heidanus*, blz. 2, 5, 6. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 196. - (Leers), *Naamregister*, blz. 115. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1903, Bijl., blz. 105. - *Album Stud. Rh. Traj.*, kol. 394.

[Gerrit Jacobus van der Flier]

FLIER (**Gerrit Jacobus van der**), volle neef van den voorgaande, werd den 27^{en} December 1841 te Nijkerk geboren als zoon van Albertus van der Flier en Petronella Jacoba de Hoest. Hij bezocht het gymnasium te Harderwijk, studeerde te Utrecht, waar hij zich den 31^{en} December 1859 aan de Hoogeschool liet inschrijven en promoveerde in 1866 tot doctor in de theologie op een proefschrift, getiteld: *Historisch-Kritisch Onderzoek naar de echtheid van Romeinen XV en XVI* (Utr. 1866). In ditzelfde jaar werd hij tot proponent bevorderd en den 6^{en} Januari 1867 als predikant te Eemnes-Binnen bevestigd, waar hij drie jaren werkzaam is geweest, om den 21^{en} Aug. 1870 afscheid te nemen met 2 Cor. 13:11*b.* Te Heemstede, waarheen hij vertrok en den 28^{en} Aug. van dat jaar zijn intrede deed, verkondigde hij ook een drietal jaren het Evangelie en hield daar den 20^{en} Juli 1873 zijn afscheidsrede, uitgegeven onder den titel: *De laatste bede. Afscheidsrede naar aanleiding van 1 Cor. 16:32*, *te Heemstede* (Amst. 1873). De gemeente Delft, die hem tot voorganger geroepen had en waar hij den 3^{en} Aug. 1873 intrede deed, diende hij juist vijf jaren,

gedurende welken tijd hij zich zeer aan haar hechtte. Echter meende hij een beroep naar 's-Gravenhage niet te mogen afwijzen; met een in 't licht verschenen leerrede *Christus in het hart. Afscheidsrede naar aanleiding van Ef. 3:17* (Dordr. 1878) zegde hij den 4^{en} Augustus 1878 de Delftsche gemeente

vaarwel en verbond zich tien dagen later aan die van 's-Gravenhage met een toespraak over *De zekerheid des Evangelies. Intreerede naar aanleiding van Luc. 1:1b* (Dordr. 1878), nadat hij den 11^{en} Augustus aldaar was bevestigd.

In den Haag ontwikkelde Van der Flier groote kracht en werkzaamheid in verschillende opzichten. Het werk in de gemeente en in zijn uitgebreiden wijk vorderde veel inspanning en bovendien werd hij tot de hoogste bestuursambten in de Ned. Herv. kerk geroepen. Sinds 1879 lid van het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland, werd hij den 1^{en} Januari 1892 tot vice-president, den 18^{en} Juli 1894 tot president van dit college benoemd, terwijl hij van 1881 tot 1887 en verder vanaf 1892 lid van de Synode was. In 1893 tot vice-president van dit bestuurslichaam gekozen, maakte hij in October 1898 een reis naar Palestina als officiëel afgevaardigde voor de Ned. Herv. kerk bij de inwijding der Verlosserskerk te Jeruzalem; daarna volgde in 1900 zijn benoeming tot voorzitter der Synode, welk belangrijk ambt hij tot zijn overlijden bekleedde. Ook was hij sinds den 1^{en} Januari 1894 secretaris der Commissie tot de zaken der Protestantsche kerk in Indië, welke taak door hem allerminst als een sinecure werd opgevat.

Ook voor ons Vaderland in 't algemeen heeft hij veel gedaan, doordat hij zich met groote nauwgezetheid wijdde aan de opdracht, om aan Koningin Wilhelmina godsdienstonderwijs te geven; deze verantwoordelijke taak werd door hem aanvaard, nadat hij den 1^{en} Mei 1894 tot hofprediker benoemd was. Den 25^{en} en 26^{en} October 1896 mocht hij de Koningin tot lid der Ned. Herv. kerk aannemen en bevestigen, terwijl de Koningin-Regentes Emma hem als blijk van ingenomenheid met de wijze, waarop hij zich van deze opdracht gekweten had, tot ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw benoemde. De *Toespraak bij de bevestiging van H.M. de Koningin* is te 's-Gravenhage in 1896 in druk verschenen. Den 7^{en} Februari 1901 zegende Van der Flier het huwelijk der Koningin in met een *Toespraak over Psalm 4:7b*, *bij de huwelijksinzegening van Z.K.H. Hendrik*, *Hertog van Mecklenburg en H.M. Wilhelmina* (den Haag 1901), waarvan drie drukken in hetzelfde jaar verschenen; bij deze gelegenheid werd de hofprediker tot ridder der Wendische Kroonorde benoemd. Twee jaar later herdacht hij zijn 25-jarig predikantschap in den Haag met een rede, uitgegeven als: *Na vijf en twintig jaar. Gedachteniswoord*, *uitgesproken in de Groote Kerk te 's Gravenhage* (den Haag 1903), waarna hij nog zes jaren in de Residentie werkzaam mocht zijn. Met ingang van 1 October 1909 verkreeg hij emeritaat en overleed spoedig daarna, den 25^{en} December van laatstgenoemd jaar, in den ouderdom van 68 jaar. Hij was gehuwd met Maria ten Bosch. Zijn portret komt voor in *de Schatkamer*, Jaarg. 1909, blz. 10.

Van der Flier was een man van veelzijdige bekwaamheid; daarbij was ‘een der aantrekkelijkste eigenschappen van wat hij sprak of schreef, de correctheid, de geacheveerdheid. 't Was àf, wat men van hem hoorde of las.’ De studie heeft hij dan ook nooit verwaarloosd en tweemaal stond hij op de voordracht voor kerkelijk hoogleeraar, eens te Leiden en eens te Utrecht. Bovendien kwam die studie zijn preeken ten goede, die uitmuntten door diepte en rijkdom van gedachten; daarvan getuigen die over *De Hemelvaart* en *De levende hoop* (1889), beide uitgegeven in *Het eeuwig Evangelie* van Cramer en Lamers, en over *Een Man van smarten* in den

10^{en} Jaargang der *Overdenkingen.* Als prediker behoorde hij tot de school van Van Oosterzee, maar was minder oratorisch dan deze; de gemeente hoorde

hem gaarne: ‘dertig jaar heeft hij in Den Haag gepreekt en zijn volk gehouden.’ Ook in het debat was hij ‘een krachtig spreker, snijdend, overweldigend, scherp.’ Als catecheet gaf hij degelijk en helder onderwijs, maar vooral in het examineeren van studenten als lid van het Provinciaal kerkbestuur muntte hij uit. Juist om zijn uitgebreide kennis had hij een gemakkelijke wijze van ondervragen, maar hij stelde zijn eischen niet laag, omdat hij terecht meende, dat de kerk mannen noodig had, die hun Bijbel en dogmatiek goed kenden. ‘Hij heeft met het examineeren den dank der Kerk verdiend.’

Behalve de boven genoemde, zijn de volgende geschriften van zijn hand uitgegeven:

Vóór of tegen. Leerrede naar aanleiding van Luc. 2:34 (Amst. 1872).
Het Darbisme geschetst en beoordeeld door de Heilige Schrift en de geschiedenis (Dordr. 1878). Hiertegen schreef H.C. Voorhoeve zijn *Brieven over Dr. van der Flier's* ‘*Darbisme*’, die Van der Flier beantwoordde door een omgewerkten druk van zijn zooeven genoemd boek, dat hij nu betitelde: *Het Darbisme geoordeeld door de Heilige Schrift en de geschiedenis* ('s Grav. 1879).
Brief aan Prof. Dr. J.H. Gunning Jr. naar aanleiding van zijn voorstel tot kerkreorganisatie ('s Grav. 1884).
Openbare Godsdienstoefening.
Een getrouw woord. Opwekkende rede, *voor het Bijbelgenootschap gehouden in de Prinsekerk te Rotterdam* (Rott. 1884).
Twee toespraken, *gehouden in de Groote Kerk te 's Gravenhage*, *bij gelegenheid van den 18den verjaardag van H.M. de Koningin (31 Augustus) en van de* ‘*Kerkelijke Plechtigheid*’ *(9 September)* ('s Grav. 1898).
Gods weldaden herdacht. Toespraak bij de herdenking van het 25-jarig verblijf van H.M. de Koningin-Moeder in Nederland (1e en 2e druk, den Haag 1904).
Trouw aan het Vaandel en *Het Vaandel omhoog*, *Toespraken bij de vaandeluitreikingen door H.M. de Koningin in 1904 en 1905* (beide uitgeg. te 's-Gravenhage).

Ook gaf hij een 15en herzienen en veel vermeerderden druk van *F.L. Zahn*, *Geschiedenis der Christelijke kerk* (Gron. 1887, 18e dr. 1890), terwijl hij met E. Barger, J. Groenewegen en S.S. de Koe een *Bijbelverklaring voor het volk* ondernam, waarvan echter alleen Matth. I-VI is verschenen (Delft 1883).

Verder werkte hij mede aan:

Gewijde Tafereelen (Dordr. 1878), waarin hij schreef: *Schepping en herschepping* en *Jezus en de Kinderwereld;*
J.J.L. ten Kate's: *Na arbeid en strijd*, waarin van zijn hand: *Strijden; Geloofsgetuigen. Galerij van Christelijke vrouwen van de eerste eeuwen des Christendoms tot op onzen tijd* (3 dln, Amst. 1879/80), waarin hij *Louise de Coligny* teekende;
verschillende stukken in: *Gewijde kunst* (Amst. 1900, 3e dr. Rott. 1915).

Eindelijk verschenen in verschillende periodieken de volgende stukken van zijn hand:

Het Socialisme en de inwendige zending (1885) en *De zoogenaamde Geloofsgenezing*, in: *Bouwsteenen.*
Langs een omweg; Stille uren; Geduld (1908), in: *Overdenkingen.*

Constantijn Huygens als Christen, in: *Jaarboekje van* '*Die Haghe*', Jaarg. 1896.
Biografie van M.A. Perk, in: *Woord en Beeld*, Jaarg. 1897, blz. 242-250.

De Willemskerk te 's-Gravenhage, in: *De Vriend des Huizes*, 1906.

en in *de 's Gravenhaagsche Kerkbode* de volgende stukken:

Kerkmuziek (4e Jaarg., no. 49-52, 5e Jaarg. no. 1-4); *Ter herinnering aan Gustaaf Adolf* (9e Jaarg., no. 10); *Oranje en de kerk* (11e Jaarg., no. 2); *Maatschappelijke misstanden* (11e Jaarg., no. 11-19); *Ons godsdienstonderwijs* (11e Jaarg, no. 49 vv.); *In Memoriam H.L. Oort* (13e Jaarg., no. 15); *Kerkelijke belangen* (15e Jaarg., no. 28, 29); *Hoe zou Jezus zaken doen?* (15e Jaarg., no. 30-34).
Na zijn overlijden verscheen een bundel *Ter Gedachtenis. Stichtelijke opstellen van Dr. G.J. van der Flier*, waarin een keur wordt gegeven van stukken uit: *Overdenkingen*, *Na arbeid en strijd* en *de 's Gravenhaagsche Kerkbode.*
Gedurende zijn verblijf te Delft richtte Van der Flier een blad op, dat hij ook redigeerde, en waarin hij schreef over kerkelijke en politieke aangelegenheden.

L i t t e r a t u u r : Schets van Van der Flier's werkzaamheid te 's-Gravenhage (geschreven door Dr. A.v.d. Flier) in het *Album bij de herdenking van zijn 25-jarig verblijf in den Haag* uitgegeven. - *De Schatkamer*, Jaarg. 1910, blz. 26-28, 98. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 99, 104. - *Brinkman's Cat. (1850-1882)*, blz. 373. - *Id. (1882-1891*), blz. 173. - *Id. (1891-1900)*, blz. 403. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, kol. 431. - Aangevuld door persoonlijke mededeelingen van Dr. A.v.d. Flier G Jz. en Ds. G.J.v.d. Flier Jr.

[Gerhardus Flockenius]

FLOCKENIUS (**Gerhardus**), ook **Flockerius** of **Flocherius** genoemd, geboren te Bremen, was waarschijnlijk de zoon van Henricus Flockenius (zie beneden), eerst predikant te Bremen, daarna te Emden, later hoogleeraar te Harderwijk; geboorteplaats en voornaam geven aan dit vermoeden grond, daar Henricus' vader ook Gerhard heette. Op de Synode te Brielle (4-13 Juli 1662) wordt gemeld, dat hij en Antonius Haselbrouck als predikanten den dienst waarnemen op 's Lands oorlogsvloot onder den vice-admiraal De Ruyter en den commandeur De Wilde. Deze vloot was in Mei 1661 in zee gestoken, om de Hollandsche koopvaardijschepen tegen de Turksche en Algiersche zeeroovers te beschermen, en eerst 19 April 1663 kwam zij in het Vaderland terug. Toen De Ruyter den 8en Mei van het volgend jaar weder tot hetzelfde doel met een vloot van twaalf schepen naar de Middellandsche Zee vertrok, vergezelde Flockenius hem weder als vlootpredikant op het schip ‘de Spiegel’, waarop hij den 27en Juli 1664 het Avondmaal aan boord vierde en meermalen in het gebed voorging. Over dezen tocht, waarvan De Ruyter den 1en Augustus 1665 te Tessel terugkeerde, gaf Flockenius in druk: *Journaal gehouden op 's Landts-schip ‘de Spiegel’ onder M. de Ruyter* (Amst. 1665). Zijn verdere lotgevallen zijn niet bekend.

L i t t e r a t u u r : Knuttel, *Acta*, dl. IV, blz. 276. - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 77, 78. - Brandt, *Het Leven en bedrijf van Michiel de Ruiter* (ed. 1732), blz. 317. - Van Troostenburg de Bruyn, *Herv. K. in O.-Indië*, blz. 85, 86. - V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v.

[Hendricus Flockenius]

FLOCKENIUS (**Hendricus**) werd als zoon van Gerhard Flockenius, predikant aan de Remberti-kerk te Bremen, aldaar den 3^{en} October 1602 geboren. Na het gymnasium in zijn vaderstad bezocht te hebben, vertrok hij naar de Hoogeschool te Leiden, waar hij gedurende zeven jaren studeerde, maar eerst den 29^{en} Mei 1628

ingeschreven werd. In 1632 werd hij, na zijn studie volbracht te hebben, zoowel te Maastricht als te 's-Gravenhage tot predikant beroepen, voor welke beide standplaatsen hij echter bedankte, om in 1633 naar Bremen terug te keeren, waar hij zijn vader, toen juist overleden, in het predikambt opvolgde. Gedurende vijftien jaren bleef Flockenius hier werkzaam, terwijl hij inmiddels in 1645 te Leiden tot doctor in de theologie promoveerde (bij zijn inschrijving abusievelijk Flockelius genoemd), waarbij hij eene *Disputatio theologica de Deo et divinis attributis* verdedigde en de formulieren van eenigheid onderteekende.

Toen kerkelijke twisten hem het verblijf te Bremen minder aantrekkelijk maakten, nam hij een beroep naar Emden aan, werd daar den 19^{en} Juli 1648 bevestigd, doch aanvaardde reeds in 1650 het professoraat in de theologie aan de pas opgerichte Geldersche Hoogeschool te Harderwijk. Met een *Oratio inauguralis de providentia Dei singulari circa academiarum incrementum* (Harderw. 1650), deed hij daar den 5^{en} Juli 1650 zijn intrede. Als hoogleeraar en academieprediker heeft Flockenius hier een uitstekenden naam achtergelaten, zoodat van hem getuigd wordt, ‘dat hij der Academie tot een braaf Leeraar en der kerk tot een goed Predikant verstrekt heeft.’ Talrijk waren de Latijnsche verhandelingen, door zijn leerlingen onder zijn voorzitting openlijk verdedigd en meestal handelend over gewichtige onderwerpen uit de dogmatiek, waarbij ook de leer der engelen uitvoerig behandeld werd.

Ruim vier jaren slechts is Flockenius aan de Hoogeschool te Harderwijk werkzaam geweest en toen Bremen hem den 18^{en} Mei 1654 weer beriep, aarzelde hij langen tijd, vóór hij kon besluiten, zijn werkkring hier te lande op te geven. Toch ging hij ten slotte hiertoe over en nam den 12^{en} April 1655 afscheid met een *Oratio valedictoria de praeteritis*, *praesentibus et futuris* (Harderw. 1655). Te Bremen, waar hij, behalve tot predikant, ook tot hoogleeraar aan het gymnasium werd aangesteld, heeft hij nog tot zijn dood, 24 September 1680, gearbeid.

Hoe kort Flockenius hier te lande ook het hoogleeraarsambt bekleedde, toch heeft hij, vooral door de vorming van een aantal leerlingen, in zijn tijd een niet onbelangrijken invloed gehad op den gang der theologische denkbeelden. Hij stond bekend als een vroom en geleerd man, eerst een gematigd aanhanger der leer van zijn stadgenoot Coccejus, maar later één zijner meest overtuigde en warmste bestrijders.

Behalve de bovengenoemde werken gaf hij:

Tabulae theologicae.

Opera Theologica (Deventer 1655).

Theologiae Catholicae prolegomena, *in quibus proponitur successie Theologiae Catholicae ab Adamo primo usque ad tempora nostra* (1664, waarschijnlijk te Harderwijk uitgegeven).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. - Moreri, *Le grand dictionnaire historique*, i.v. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.*, dl. I, blz. 157, 186, 196, 204, 205, 237; dl. II, blz. 611, 652. - Sepp, *Godg. Ond.*, dl. II, blz. 92. - *Arch. K.G.*, dl. IX, blz. 495. - *Register van Acad. Diss. en Oratiën*, uitg. door Fruin e.a., dl. I, blz. 55. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 210. - Meiners, *Oostvrieschlandts kerkel. Gesch.*, dl. II, blz. 454.

[Jacob Hendrik Floh]

FLOH (**Jacob Hendrik**), in 1758 geboren te Crefeld, ontving zijn opleiding aan de Kweekschool der Doopsgezinden te Amsterdam, waar hij den 29^{en} April 1777

is ingeschreven en den 27^{en} Februari 1783 tot proponent bevorderd werd. In datzelfde jaar tot leeraar der Doopsgezinden te Enschedé beroepen, heeft hij die gemeente gediend tot zijn emeritaat dat in 1829 inging en hoewel hij eens een beroep naar Crefeld ontving, wilde hij daarvoor Enschedé niet verlaten.

IJverig Patriot, wijdde hij de grootste opmerkzaamheid aan de staatkundige gebeurtenissen dier dagen en werd in 1796 door het vertrouwen zijner medeburgers geroepen, als Volksvertegenwoordiger in de Nationale Vergadering te 's-Gravenhage zitting te nemen. Om zijn schranderheid meermalen in belangrijke commissies benoemd, maakte hij ook deel uit van die, welke in 1796 adviseerde, kerk en staat te scheiden en aan de Gereformeerde kerk hare voorrechten te ontnemen Ook op zijn aansporing werden wetten gemaakt en gepaste maatregelen genomen, om de binnenlandsche fabrieken in bloei te doen toenemen. Toch bleek hij nog geheel een kind van zijn tijd, toen hij tegenover Vreede in 1797 den slavenhandel in bescherming nam.

Algemeen roemde men ook zijn onpartijdigheid, zoodat een ondoordachte uitval in de zitting van 23 Augustus 1796 te meer opzien verwekte. Er werd namelijk de vraag geopperd, of men den Joden het burgerrecht zou schenken, waarop Floh adviseerde, dat men hun dit uit hoofde van hun godsdienstige gevoelens niet weigeren kon, ‘ook dan zelfs niet, wanneer men bij regtmatige gevolgtrekking, als mooglijk kon berekenen, dat daaruit eenige onheilen voor de Maatschappij zoude kunnen voortvloeien.’ Ten bewijze hiervan haalde hij aan, dat dan evenmin ‘zij, die alle andere gezindheden, die niet in eene zekere kerk (de Roomsche) God aanbidden, de zaligheid betwisten, een oogenblik konden geduld worden in eene Maatschappij, uit allerlei Godsdienstige Genootschappen zamengesteld.’ Daarop vervolgt hij: ‘En hoe gevaarlijk, hoe strijdig met de broederschap is niet het leerstuk, dat gevonden wordt in den Heidelbergschen Katechismus, die nog iederen Zondag op vele predikstoelen in Nederland wordt verhandeld, volgens welke wij menschen van nature genegen zijn, God en onzen evenmensch te haten. Indien men de mogelijke schromelijke uitwerksels, die uit zoodanig een oneerbiedig leerstuk, dat beide voor den Schepper en zijn werk, zooals het ligt, onteerend is, zouden kunnen berekend worden, angstvallig wilde in aanmerking nemen, wie zou dan niet uitroepen: weg uit ons midden met zulke ellendigen, die zulks waarlijk geloven, zooals hier onvoorzigtig geschreven staat.’

Deze ‘onverlichte, onbescheidene, onstaatkundige en ongeoorloofde’ uitval verwekte natuurlijk veel misnoegen en de Arnhemsche Hervormde predikant Ewaldus Kist beantwoordde hem in een geschrift: *Aanmerkingen over de stelling van den Heidelbergschen Catechismus: wij zijn van nature geneigd God en onze naasten te haten*, *bij gelegenheid*, *dat de Burger-repraesentant J.H. Floh heeft kunnen goedvinden deze stelling te verklaren*, *als strijdig met de broederschap en verderflijk voor de Maatschappij* (Amst. 1796, en sindsdien verscheidene malen herdrukt). Hierin verklaarde Kist, dat de aangevallen woorden niet meer inhielden, dan dat wij door te groote zinnelijkheid tot allerlei verkeerden lust overhellen, waarvan de schrijvers der *Nederlandsche Stemmen* (dl. IV, blz. 76) echter beweerden, dat hij aldus de leer van den Catechismus omtrent de algemeene verdorvenheid van 's menschen natuur op ontwijkende wijze zoekt goed te maken. In poëzie (*Klagt over*

den deerlijk gehoonden Catechismus en bemoedigend antwoord op dezelve, door een oprecht

Vaderlander) en proza (J. Bakker, *Brief aan den Weleerw. Zeer gel. Heer Ew. Kist*, *pred. in de Hervormde gemeente te Arnhem*, *betrekkelijk zijne onlangs uitgegevene Aanmerkingen*, *tegen den Burgerrepresentant Floh*, Amst. 1796) werd Kist overigens verheerlijkt.

Floh beantwoordde echter zijn geschrift niet. Wel schreef een ongenoemde, die later bleek te zijn J. Brouwer, leeraar der Doopsgezinden te Leeuwarden, een *Brief aan E. Kist*, *over deszelfs onlangs uitgegevene aanmerkingen enz.* Amst. 1797), waarin hij betoogde, dat de Heidelbergsche Catechismus met zijn soms harde en dubbelzinnige uitdrukkingen, weinig geschikt was ter bevordering van ware vrijheid door de Christelijke godsdienstleer. Dit gaf Kist aanleiding, een *Vervolg van aanmerkingen over de stelling enz.*, *tot antwoord op den brief van den Eerw. J. Brouwer* (Amst. 1797) in het licht te zenden, waarin hij de aangevallen leer van alle hardheid vrijsprak, waarop Brouwer nog *Iets tot wederantwoord* (Amst.) schreef. Kist bewaarde echter hierop het stilzwijgen, evenals op *Vier brieven van een rustend opziender der Herv. gemeente aan den burger-leeraar E. Kist*, *over het vertoog tegen den Burger-representant Floh* (1797), waarvan later nog in 't licht kwam een *Zakelijke inhoud van de vier brieven enz.*, *met de beoordeeling dezer brieven door de schrijvers der Vaderlandsche Bibliotheek.* Aan Kist mag de lof niet ontzegd worden, in deze zaak door zijn bezadigdheid en mannelijke, doch vredelievende verdediging zeer veel nut gesticht en grooter twist voorkomen te hebben.

Intusschen bleef Floh de achting behouden, die men hem had toegedragen en werd hij in 1798 zelfs aangesteld tot secretaris bij de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen volks, een moeilijke en gewichtige post, dien hij op aandrang van anderen had aangenomen en ruim een jaar bekleedde, terwijl de Kerkeraad zorgde, dat door anderen in den dienst zijner gemeente voorzien werd.

Langzamerhand begon hij echter naar zijn vroegere stille werkzaamheden terug te verlangen, terwijl de staatkundige loopbaan haar aantrekkelijkheid voor hem verloor. Hij nam zijn ontslag, keerde naar Enschedé terug en wijdde zich verder aan zijn gemeente en aan de verbetering van het lager onderwijs. In 1800 aanvaardde hij het ambt van schoolopziener in het derde district van Overijsel en werd later nog tot secretaris der Provinciale Commissie van Onderwijs aangesteld. Bovendien getuigen verschillende geschriften van zijn belangstelling in onderwijszaken. In 1794 werd zijn verhandeling *Over de beste theorie van straffen en belooningen in de scholen*, door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bekroond en zelfs waard geacht, om buiten onze grenzen bekend te worden, daar zij in het Duitsch vertaald werd als: *J.H. Floh und A. van Dam*, *Theorie von Strafen und Belohnungen auf Schulen* (Erfurt 1798). Later gaf hij nog: *Onderrigtingen*, *raadgevingen en wenken voor min en meer geoefende schoolonderwijzers*, *en handleiding voor hen*, *die daartoe opgeleid worden* (Gron. 1808), waarvan een tweede, vermeerderde druk te Groningen in 1821 verscheen en hiervan weder in 1827 een tweede uitgave, wederom vermeerderd, nu met een *Voorberigt en bijvoegsel tot den 2^{den} druk der onderrigtingen*, *raadgevingen en wenken voor schoolonderwijzers* (Gron. z.j.). Het werd genoemd een ‘wel geschreven en zeer nuttig werkje, dat den schrijver eere aandoet.’

Tot het terrein van het onderwijs behoort ook zijn *Handleiding tot het oprigten en in stand houden van voor den Mensch en Burgerstaat zoo hoogst nuttige industrie-*

scholen (Zutphen 1813). Dit was een niet-bekroond antwoord op een prijsvraag, uitgeschreven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de Boekzaalrecensent vindt, dat er op stijl, spelling en interpunctie nog al wat aan te merken zou zijn. ‘Wij doen zulks echter liefst niet, overtuigd zijnde, dat het goede oogmerk en de heilzame strekking van dit boekje veeleer alle aanmoediging verdienen.’ Ook bekroonde de Maatschappij ter bevordering van den Landbouw zijne *Verhandeling over de geschiktste wijze om het gewone schoolonderwijs ten platten lande te doen strekken tot verbetering van gewoonten en voorouderlijke begrippen bij den boerenstand* (Amst. 1823).

Eén der eerste geschriften van Floh's hand was echter van meer algemeene strekking, namelijk eene, door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bekroonde verhandeling *Over het onwraakbaar verband dat 'er is tusschen de deugd en het waarachtig geluk* (Amst. 1793). Twee dergelijke werken verschenen later: *Vertrouwelijke gesprekken over verlichting*, *vrijheid en gelijkheid* (1795) en *Volksgeluk is zonder Volks-deugd onbestaanbaar* (Zwolle 1821). Dit laatste is ‘iets tot nabetrachting na den Algemeenen Dank- en Biddag van den 18^{en} Juny 1821’ en de schrijver geeft zich daarbij den eigenaardigen titel van ‘Christen-leeraar’ bij de Doopsgezinde gemeente te Enschedé.

Dat Floh veelzijdig ontwikkeld was, bewijzen wel zijn door de Hollandsche Maatschappij in 1809 bekroonde *Verhandeling over de ziekte der vruchtboomen;* zijn geschrift, getiteld: *Iets over de ondoelmatigheid der voornaamste weeshuizen in het voormalig koninkrijk Holland* (Amst. 1811) en zijn *Gesprekken over de pokken*, *de natuurlijke inenting van dezelve en meer bijzonder over het Inenten der koepokken* (Amst. 1811). Dit laatste bevat een viertal samenspraken tusschen eenige landlieden, twee geestelijken en een rechter, en is door den schrijver aldus ‘in den form van gemeenzame gesprekken’ gegeven, omdat hij, hiertoe opgewekt door treurige gevallen van pokziekte, aan eenvoudige lezers nogmaals de koepokinenting wilde aanprijzen.

Toch heeft deze veelzijdigheid bij Floh den godgeleerde niet op den achtergrond gedrongen; dit bewijst niet alleen de terugkeer naar zijne kleine gemeente na het eindigen van zijn staatkundige loopbaan, maar evenzeer toonen dit enkele geschriften op het gebied der godgeleerdheid door hem uitgegeven. In 1790 deed hij te Deventer het licht zien: *Proeve eener beredeneerde verklaaringe der geschiedenissen van 's Heilands verzoekinge in de woestijne.* Later anonym: *Iets over de bedestonden* (1817) en eindelijk eene *Kerkelijke Redevoering ter gelegenheid der Godsdienstige viering van het derde eeuwfeest der Kerkhervorming*, *uitgesproken te Enschedé den 2^{en} November 1817* (Zwolle 1818). De *Boekzaal*-recensent spreekt vrij scherp over de ‘voorafspraak, waar in vergeten is, de ouderwetsche en dikwerf zoo ongepast gebezigde woorden *fanatisme* en *liberale* door te strijken’ en neemt eenigszins aanstoot aan het ‘zeer korte voorgebed, waar in velen wel wat meer zalving, vuur en bidtoon zouden verlangd hebben.’ Men kan het zich echter begrijpen van een man, die bovenstaande *Beredeneerde Verklaaringe* gaf. Als theoloog was hij bovendien algemeen bekend om zijn zeer vrije denkwijze, die hij in zijn geschriften in 't geheel niet verheelde, wat misschien ook tot deze scherpe critiek heeft bijgedragen.

Van zijn welverdiend emeritaat, dat in 1829 inging, mocht Floh slechts kort genieten, daar hij reeds den 25^{en} Maart 1830 overleed. Hij was een man van onvermoeide werkzaamheid, uitgebreide kennis en vlug vernuft, bij zijn gemeente

en stadgenooten algemeen geacht, een eerlijk, oprecht voorstander van recht en gerechtigheid. Zijn silhouet komt voor in Rogge's *Geschiedenis der Staatsregeling van het Bataafsche volk* (Amst. 1799).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Glasius*, *Godg. Ned.*, i.v. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. I, kol. 865. - Reitsma, *Herv. en Herv. Kerk*, blz. 723. - *Glasius*, *Gesch. der Chr. kerk en Godsd. in Ned.*, dl. III, blz. 231. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. IV, blz. 206-210; aant. blz. 40. - Ypey, *Kristel. kerk 18e eeuw*, dl. VII, blz. 461-463. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 216. - Blaupot ten Cate, *Gron. en Overijsel*, dl. I, blz. 173-175. - Dez., *Holland*, dl. II, blz. 17, 129. - *Het Prot. Vaderland*, dl. I, blz. 649. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. II, blz. 659-663. - *Vaderl. Hist. ten verv. op Wagenaar*, 34^{e} dl., blz. 413; 35^{e} dl., blz. 66, 90, 106, 119, 124, 138, 358, 361; 37^{e} dl., blz. 47, 176, 213, 223; 38^{e} dl., blz. 313. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, 2^{e} dr., blz. 118. - Dez., *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 357. - C.L. Vitringa, *Gedenkschrift*, dl. II, blz. 373. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 513. - *Alph. Naaml.* (1790-1832), blz. 172, Suppl. blz. 41. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 284. - *Boekzaal*, Jaarg. 1793*b*, blz. 284-293; 1812*b*, 401-407; 1814*a*, 255-261; 1818*b*, 152-154; 1822*b*, 3-6; 1824*a*, 285-288.

[Johannes Florianus]

FLORIANUS (**Johannes**) aanschouwde in 1522 te Antwerpen het levenslicht, waar hij ook het eerste gedeelte van zijn leven schijnt te hebben doorgebracht; welk ambt of welke betrekking hij bekleedde, is echter niet bekend. In 1560 moest hij zijn vaderstad ontvluchten ‘uyt oorsake dat hij eenige stichtelijcke boecxkens uyt Latijn en Francoys in onse Nederduytsche tale had over-geset, dienende tot onderwijs en troost voor allen die hunner zielen zaligheid van harte beminnen; mitsgaders tot wederlegging van de dwalingen en bijgeloovigheden des Pausdoms.’

M.i. te onrechte wordt door sommigen (Dr. C. Sepp, H.Q. Janssen) aan hem de vertaling toegeschreven van *Reynaert de Vos. Een seer ghenouchlicke ende vermakelicke historie; in 't franchoyse ende nederduytsch. Reynier le renard. Histoire très ioyeuse et recreative*, *en francois et bas allemand.* (Antw. bij Plantijn, 1566). Het boek wordt genoemd in den *Appendix catal. librorum prohibitorum*, door Alva in 1570 uitgevaardigd, en wekt daarom bij Sepp het vermoeden op, dat bij deze vertaling een uitgave is gevolgd, die te Rostock eerst in 1538, daarna in 1543, 1549 en 1553 verschenen is, voorzien van glossen, blijkbaar afkomstig uit de pen van een Protestant, misschien van Obbe Philips. De opdracht van bovengenoemde vertaling is door Johannes Florianus onderteekend, die zich noemt: vertaler van de *Metamorphoses Ovidii.* Deze vertaling van Ovidius is in 1552 bij Hans de Laet te Antwerpen verschenen en een latere uitgave is op de Leidsche Bibliotheek aanwezig, waar de volledige titel luidt: *Metamorphosis*, *d.i. Her-scheppinghe ofte Veranderinghe beschreven van ... P. Ovidius Naso*, *ende door J. Florianum in onse Nederduytsche spraeck over-geset* (Rott. 1637). De Ovidius-vertaler Florianus was echter volgens Moreri rector van de Latijnsche school te Antwerpen en overleed aldaar 28 Juni 1585, blijkbaar dus een ander dan degene, over wien dit artikel handelt, zoodat aan dezen laatste de vertaling van de *Reynaert* ook niet mag toegeschreven worden.

Onze Florianus is echter ook bekend geweest om zijn kennis van het Latijn. Op de Nationale Synode van Middelburg in 1581 werd hem opgedragen ‘om in

duytsch ouer te setten de sermoenen Caluini in Iob' en als op de synode te Haarlem van 1582 de vraag wordt geopperd: 'oft het nyet raedtsaem ware sermones Calvini over Jobum in latijn te stellen', wordt geantwoord: 'alsoo in synodo generali te Middelborch Joanni Floriano opgeleeght is de oversettinge int nederlantsch, dat het daerbij wel blijven mach.' Voor zoover bekend, is alleen zijn *vertaling van Calvijn's Handelingen der Apostelen* in 1582 te Leiden uitgekomen. Deze wordt zelden afzonderlijk aangetroffen en is meestal gevoegd achter de vertaling der vier Evangeliën door Gerardus Gellinaceus, in hetzelfde jaar bij denzelfden uitgever in 't licht verschenen. Een bevoegd beoordeelaar (Wielenga) zegt van Florianus' vertaling: zij 'geeft wel over het algemeen den zin van het oorspronkelijke juist weer, doch zij doet dit niet door woordelijke overzetting, maar door eene meer of min breede omschrijving, terwijl taalkundige kwesties gewoonlijk werden weggelaten.'

Of, en zoo ja, waar Florianus eerst hier te lande het predikambt bekleed heeft, is mij niet bekend geworden. Wel, dat hij van 1582 tot 1583 predikant is geweest te Spykenisse, blijkens een predikantenlijst, die zich aldaar in een oud lidmatenregister bevindt, welke opgave overeenkomt met eene, die wordt aangetroffen in de kerk op een bord, waarop de namen van alle predikanten der gemeente staan opgeteekend. Van Spykenisse is hij in 1583 naar Brussel vertrokken, waar hij insgelijks als predikant is werkzaam geweest.

In laatstgenoemd jaar vertaalde hij uit het Fransch: *Christelycke antwoordde op den eersten Boeck der lasteringhen ende vernieude valscheden van twee apostaten Mattheus de Launoy, Priester*, *ende Hendrick Pennetier*, *die eertijds Ministers gheweest hebben*, *ende nu wederom tot hare uytghespogen vuylicheijt ghekeert zijn. Waerinne men sien sal het rechtveerdich oordeel Godes*, *slaende met dobbele blintheyt degene die zijne genade misbruycken. Midtsgaders eenen stichtelijcken Brief Thomae Tilii*, *dienaer des H. Euangelii*, *aan de E. Overheyt der Stadt van Antwerpen* (Antw. 1583). Dit geschrift was een weerlegging van een boek, dat beide bovengenoemde, tot de Roomsche kerk teruggekeerde predikanten uitgegeven hadden onder den titel: *La réfutation des fausses suppositions et perverses applications d'aucunes sentences des saintes Ecritures* (Douay 1578), vertaald als: *Die verclaringhe ende verworpinghe van het valsch verstant ende tquaet misbruycken van sommige sententien der heyligher schriftueren... Nu corts overgheset in onse nederlandsche tale* (Douway 1578).

In Brussel maakte Florianus het beleg der stad door Parma mede en toen bij de overgave voor de dertien predikanten, evenals voor het garnizoen, vrijgeleide was bedongen, trok hij den 8^{en} Maart 1585 de stad uit, kwam den volgenden dag bij Lier, maar werd, toen hij deze plaats wilde omtrekken, met zijn twaalfjarigen zoon gevangen genomen en naar Beveren bij Antwerpen gevoerd, waar Parma toen zijn hoofdkwartier had. Tevergeefs drongen zijn vrouw, de gewezen gouverneur van Brussel en de magistraat van Bergen op Zoom op zijne vrijstelling aan: door zijn gevangenschap te verzwaren en allerlei bedreigingen hoopte men hem van het Protestantsch geloof afvallig te maken, doch Florianus bleef standvastig. Eindelijk werd hij den 4^{en} April, in een zak gebonden, in een put of moeras geworpen, waar echter te weinig water stond, om hem te kunnen verdrinken, zoodat hij ten slotte met een speer moest worden afgemaakt. Kort vóór zijn sterven voegde de markies van Rijsburg hem toe: 'Ik verheug mij soo lang geleeft te hebben, dat ik u, sulk een vertwyffelden ketter, magh helpen verwijsen.' Florianus bereikte den leeftijd

van 63 jaar. Zijn zoon Jacobus werd in 1601 predikant te Zuidland en overleed daar in 1638.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Moreri, *Le grand dictionn. historique,* i.v. - V. Haemstede, *Historie der martelaren* (Amst. 1671), fol. 463. - Janssen, *Kerkh. in Vl.*, dl. I, blz. 155-158. - Dez., *Kerkh. in Brugge,* dl. II, blz. 121. - Brandt, *Reformatie*, dl. I, blz. 706. - Sepp, *Verb. Lect.*, blz 247. - Dez., *Pol. en Ir. Theol.*, blz. 66 68, 72. - Wielenga, *De Handel. der Apostelen*, *uitgelegd door J. Calvijn* (Kampen 1899), Voorwoord. - Rutgers, *Acta*, blz. 368. - Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl. I, blz. 97. - Soermans, *Pred. Zd.-Holl.*, blz. 119. - *Nav.*, dl. XLI, blz. 252. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 601.

[Foecke Floris]

FLORIS (Foecke) was de zoon van een visscher, en smid te Surhuisterveen; tevens nam hij in dit dorp den predikdienst bij de Doopsgezinden waar, als leeraar of ‘vermaner’, ongestudeerd gelijk de meeste zijner toenmalige ambtgenooten. Ondanks zijn nederigen stand en afgelegen woonplaats, was hij ‘in het laatst der 17de eeuw ongetwijfeld een persoon van beteekenis, niet alleen in den kring zijner geestverwanten, maar ook daarbuiten’, zoodat in de Synodale acta van Friesland over hem als ‘den welbekenden Foecke Floris’ wordt gesproken.

Evenals de vroegere Doopsgezinde ‘oudsten’ reisde hij het land door, predikende en conventikelen houdende, waarbij hij vooral ‘de Lieden van d' aertsche sinnelykheden, ja allerleye overdaet socht af te brengen’ en ze tot den ouden Doopsgezinden eenvoud wilde doen terugkeeren. Zóó kwam hij in den zomer van 1682 ook te Grouw, waar hij de aandacht trok van den Hervormden predikant Franciscus Elgersma, ‘een liederlijk sujet, die zich zelfs niet ontzag dronken op de preekstoel te komen’, maar die overigens als bestrijder der Socinianen niet onbekend was en zich als schrijver in een zekere vermaardheid mocht verheugen; een werk van zijn hand is althans in het Duitsch vertaald onder den titel: *Francisci Elgersma*, *Prediger in Grouw*, *Schwanen-gesang des Sterbenden Jesus*, *oder lehrreiche Betrachtungen über die sieben letzte wort Jesu Christi am Creutz gesprochen* (Frankf. a. M. 1694).

In het begin van 1683 hield Elgersma in zijn pastorie met Foecke Floris een vreedzaam gesprek over het leerstuk der Drieëenheid, maar toch vestigde hij den 16^{en} April van dat jaar in een gravamen de aandacht der Leeuwarder classis op den Mennisten leeraar, volgens hem ‘niet weinig van Socinianerij verdacht en betijgt.’ De classis nam dit gravamen over, de synode van Heerenveen approbeerde het en de Commissarissen-politiek zegden hun medewerking in dezen toe. Foecke bleef echter ongemoeid en schijnt in dien tijd een boek geschreven te hebben, waarvan de titel onbekend is, doch waartegen door den correspondens Geldriae op de synode te Buren in 1685 als een ‘schadelijck boeck’ wordt gewaarschuwd. In dien tijd gaf Elgersma ook een werkje uit, tegen Foecke gericht, getiteld: *Rechtzinnige Leere van het Sacrament des H. Doops* (1685), waarin hij hem scherp aanvalt en openlijk uitdaagt ‘yets teegen hem te schrijven.’ Eertijds waren er, zegt hij, ‘twee Oproerige Smeeden, die de Kerke Jesu Christi, ende de getrouwe Leeraars van dezelve veel

quaads deeden, namel: Demetrius een Zilver-smidt ende Alexander, een Koopersmidt, nu geschiedt datzelfde door een Onrustigen IJzer-smidt.'

Het is niet waarschijnlijk, dat Foecke met bovengenoemd boekje, waarvan de titel onbekend is, dezen aanval beantwoord heeft; maar dan heeft het wel zeer

langen tijd geduurd, voor hij op Elgersma's uitdaging inging. Hij deed het echter op zeer gematigde wijze in een tamelijk lijvig boekwerk: *Beschermingh der waerheyt Godts of schriftuyrlijcke verantwoordingh*, *gedaen op het boek van Elgersma*, *geintytuleert: de Rechtsinnige Leere van het Sacrament des H. Doops* (Leeuwarden 1687). Achteraan was gevoegd: *Een Tractaat Voorgestelt in twee Deelen*, waarvan het eerste handelt over de *Algemeyne Geloofs-Summa* en het tweede over den *Inwendigen Doop.* Naar aanleiding van dit boek werd eerst door Elgersma een gravamen gesteld en door de classis van Leeuwarden bij de synode te Harlingen in 1687 ingediend, wier deputaten zich tot Gedeputeerde Staten van Friesland wendden, die Foecke ter verantwoording vóór zich riepen. Na eenige twistgesprekken, die deze met Elgersma, de Leeuwarder predikanten Persijn en Van Holst, en eindelijk met den Franeker hoogleeraar Joh. van der Waayen voeren moest, beslisten Gedeputeerden den 18^{en} November 1687, dat ‘Foecke Floris niet alleen toegedaan is 't gevoelen der Socinianen, maar een heftige voorstander der selven’, weshalve de exemplaren van zijn boek moesten opgehaald en verbrand worden, terwijl hem verboden werd ‘oit na desen in 't publyk of privaat, in de Vermaanhuisen en particuliere plaatsen van dese Provintie meer te Leeren, Praediken, Vermanen, ofte te onderwijsen’.

Toch overtrad Foecke dit bevel, zoodat hij in het tuchthuis te Leeuwarden gevangen gezet en eerst na acht weken in vrijheid gesteld werd, onder de belofte van voorgoed de provincie Friesland te verlaten. Thans trok hij naar Oost-Zaandam, waar hij tot leeraar werd aangesteld, doch ook niet de gewenschte rust vond. De synode van Friesland waarschuwde die van Noord-Holland tegen zijn schadelijke leer en de Gereformeerde Kerkeraad te Oost-Zaandam riep de hulp in der synode, die in 1688 te Amsterdam vergaderde. Deze richtte zich tot den baljuw van Kennemerland, die Foecke bedreigde, ‘dat soo (hij) sig niet en retireerde binnen veertien dagen, als dan apprehensie op zijn persoon soude verleent worden’. Ten einde raad begaf hij zich naar Prins Willem III, die zich juist in Hellevoetsluis bevond, daar de vloot, waarmede hij in Engeland wilde landen, door storm genoodzaakt was geweest, aldaar binnen te loopen. Het gevolg was bijzonder gunstig: tot nader onderzoek moest elke vervolging op bevel van den Prins gestaakt worden.

Dat dit Foecke en den zijnen weer moed gaf, is te begrijpen. Elgersma had hem intusschen weder aangevallen in een *Seedige verhandeling van de hooge verborgentheit der H. Drie-eenigheid* (Leeuw. 1688), waartegen nu spoedig in 't licht werd gegeven: *Klaar vertoog*, *Dienende tot wederlegginge van de ongefondeerde beschuldigingen door Franc. Elgersma*, Praedikant tot Grouw. Gedaan tot laste van Foeke Floris, *En andere Christenen die hij Socinianen noemd.* Dit boekje, dat zonder naam van schrijver, drukker of plaats van uitgave verscheen, was, blijkens de bijzonderheden, die omtrent Foecke gemeld worden, door één zijner bijzondere vrienden geschreven, volgens het gerucht door niemand anders dan Galenus Abrahamsz.

Zelf gaf hij in 1690 te Haarlem een katechizatie-boek uit, getiteld: *Leerregel des Bibels*, *Ingestelt tot Onderwijs der Jonge Jeugt*, waarachter twee andere werkjes gevoegd waren: *Eenige Voorbeelden onzer loffelijke Vaderen*, *Die met verlies van Goet en Bloet der waarheyt getuygenisse gaven*, en *Een Hemelsch A.B.C. Voor de Jonge Jeugt.* Daar Foecke tevens met preeken voortging, werd door Deputaten der

Noord-Hollandsche synoden meermalen een request aan den Prins gezonden met verzoek, dit te verbieden, maar telkens zonder resultaat. Eindelijk toch werd

hem door den baljuw van Kennemerland na Augustus 1692 het prediken en het houden van conventikelen verboden, waaraan hij gehoorzaamde, waarschijnlijk door ouderdom toch verhinderd, dezen arbeid voort te zetten. Aan de classis van Haarlem werd door de Synode 'het opsicht over sijn persoon' aanbevolen, maar na 1694 komt zijn naam niet meer in de synodale acta voor. Toch leefde hij nog in 1696, toen hij te Amsterdam een werkje uitgaf onder den titel: *Afdeeling der H. Bibel-Wetten*, *of der geheele H. Schriftuyre*, *Zeer dienstig omze gezondt voor te dragen en aan te hooren. Verrykt met een korte Oeffening der Godtzaligheydt*, *En een Meditatie over het Vader Onze.* Zijn sterfjaar is niet bekend.

In hoever Foecke een Sociniaan geweest is, daaromtrent zijn twee bevoegde beoordeelaars het volkomen eens. 'Ik voor mij schroom hem dien naam te geven, hoewel hij niet vrij was van Sociniaansche gevoelens. Zeker, er waren punten van overeenkomst tusschen hem en de Socinianen, maar evenzeer punten van verschil. En dat behoeft ons niet te verwonderen bij een man, die niet voor de studie, maar voor de praktijk leefde, die niet in de eerste plaats een dogmaticus, maar eerder een moralist was' (Prof. Dr. S.D. van Veen). En: 'een volbloed Sociniaan is ook Foecke Floris, ondanks zijne loochening van de Drieëenheid en andere onrechtzinnigheden, niet geweest' (Prof. Dr. W.J. Kühler).

Hij liet onder degenen, die hem kenden, waaronder ook vele Gereformeerden, den naam na van een vroom man; zijn arbeid was niet voor eigen eer, maar tot uitbreiding van 'dat heerlyke en zeege-praalende ryke Jesu'.

L i t t e r a t u u r : Dr. S.D. van Veen, *Foecke Floris*, in: *Historische studiën en schetsen*, blz. 409-444 (overdruk van een artikel in *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1887, blz. 49-85). - V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. I, blz. 865. - *Het Protestantsche Vaderland*, dl. III, blz. 27. - Knuttel, *Acta*, dl. V, blz. 460, 524. - Dez., *Verb. Boeken* ('s-Grav. 1914), blz. 44. - Kühler, *Socinian.*, blz. 153, 177-180. Hylkema, *Reformateurs*, dl. I, blz. 72, 94, 186, 197, 199; dl. II, blz. 6, 41 v., 139, 175 v., 179, 472. - Blaupot ten Cate, *Holland*, dl. I, blz. 229, 230; dl. II, blz. 62. - Dez., *Friesland*, blz. 235, 384. - Sepp, *Staatstoezicht*, blz. 200. - *Cat. Doopsges. Bibl.*, dl. II, blz. 128, 291.

[Flud van Giffen]

Flud van Giffen, zie: **Giffen (van)**.

[Fluvialtus]

FLUVIALTUS, pseudoniem van **Frans Cornelis Arnold Hoogvliet**, geboren in 1828, candidaat bij het Prov. kerkbestuur van Noord-Brabant in October 1851. Hij deed den 9^{en} October 1853 intrede te Spaarndam met Hand. 20:24, vertrok vandaar in 1861 naar Monnikendam en volgde later een beroep naar Paramaribo, waar hij zich den 17^{en} April 1877 aan de gemeente verbond. In Juli 1884 met verlof naar Nederland vertrokken, kwam hij twee jaar later weer op zijn standplaats terug, doch overleed reeds den 27^{en} Augustus 1887.

Onder bovengenoemd pseudoniem schreef hij: *Gedachten en beschouwingen omtrent vragen des tijds op het gebied van godsdienst en kerk* (Purmerend 1862).

L i t t e r a t u u r : Van Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, dl. I, blz. 182. - *Boekzaal*, Jaarg. 1851*b*, blz. 506; 1853*b*, 490. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1878, blz. 826; 1886, blz. 336; 1887, blz. 330; 1888, blz. 314.

[Jacobus Focanus]

FOCANUS of **Fokkens** (**Jacobus**) was de zoon van Johan Focanus en Elisabeth van der Meer van Berendrecht, wier zuster Sophia, gehuwd met Cornelis Jansz. van Lodenstein, de grootmoeder was van den dichter Jodocus vin Lodenstein, die door Focanus, toen deze hem in 1639 één zijner werkjes opdroeg, ook zijn bloedverwant genoemd wordt.

In 1584 te 's-Hertogenbosch of te Dordrecht geboren, werd hij den 12^{en} April 1616 door de classis van Dordrecht tot den predikdienst toegelaten, om in datzelfde jaar een beroep naar Bleskensgraaf en Hofwegen te volgen, waar hij zeventien jaren werkzaam bleef. Uit deze rustige omgeving werd hij in 1633 echter naar een geheel ander arbeidsveld verplaatst. Toen in 1629 's-Hertogenbosch door prins Frederik Hendrik was ingenomen, verviel het oppergezag over de grootendeels Roomsche Meierij aan de Staten-Generaal, die zich ten doel stelden, hier stelselmatig het Protestantisme in te voeren en daarom bepaalden, ‘dat ses van de voornaamste plaatsen in de Meijerije van 's Hertogenbosch met Predikanten der Evangelische Waarheyd voorsien souden worden.’ Deze plaatsen waren Vught, Oss, Oosterwyk, Oorschot, Helmond en Tilburg, en voor de eerstgenoemde werd Focanus als predikant aangewezen. De bevestiging zou echter niet zonder moeilijkheden geschieden: het was al te voorzien, toen op den 7^{en} Juli 1633 eerst Ds. Texelius te Oss zijn intrede deed. ‘Geconvoijeert met eenige vuurroers’, kwam hij hierheen en na de plechtigheid werden de deuren der kerk gesloten ‘uyt last van de Ho. Mog. Heeren Staten, en een slot is aan deselve geslagen: van 't welke Ds. Texelius de sleutel ontfing, om alsoo alleen over de kerke meester te zijn’. Toen Focanus den volgenden dag zou bevestigd worden, vond men de kerk te Vught gesloten, terwijl ‘de Paap met de sleutels sig 't soeke maakte’. Op last van den ‘Stadhouder des Hooghschouts’ werd de kerk met geweld geopend en ‘de beelden en paapsche ornementen wierden door eenige oude vrouwkens devotelijk weghgedragen’. Toen kon de bevestiging voortgang hebben, die door Ds. Junius, predikant te 's-Hertogenbosch, geschiedde. Een maand later, 6 en 7 Augustus 1633, moest Focanus op zijn beurt zijn ambtgenooten Schapenbergius, Gortzenius en Arleboutius onderscheidenlijk te Oorschot, Oosterwyk en Tilburg bevestigen, hetgeen onder soortgelijke moeilijkheden, hun van den kant der Roomsche geestelijkheid en bevolking in den weg gelegd, plaats had, en waarbij een convooi van 50 à 60 ruiters, in de laatste plaats zelfs van een tweehonderdtal, niet overbodig bleek te zijn.

In zulke omstandigheden schijnt Focanus het veiliger gevonden te hebben, zich te 's-Hertogenbosch metterwoon te vestigen, ‘alsoo Vucht dicht onder de Stadt geleghen is, daer sijn Toe-hoorders hem dagelycx konden besoecken ende aenspreken.’ En ‘terwijle hij geen gelegentheit hadde, om zijne Gemeinte met de levendige stemme te onderrigten, heeft zijn werk gemaakt van te stichten met de penne, gelyk zoo verscheidene werkjens zoo in het Latijn als Nederduitsch, van zijn Ew. zijn uitgegeven, alle voor liet meest daarop uitkomende, om de dwaal gevoelens der Roomsche Kerk tegen te gaan.’ Met het schrijven van dergelijke werkjes was hij echter al te Bleskensgraaf begonnen en het is dus niet onwaarschijnlijk, dat daarom op hem de aandacht is gevallen, toen na 1629 nieuwe predikanten voor de Roomsche Meierij gezocht werden. Ook bezat Focanus zonder twijfel de noodige begaafdheid,

daar niemand minder dan Voetius hem noemt: ‘theologus in literis, historiis et scriptis politicis apprime versatus’, terwijl de gave, om in gebonden taal te schrijven, hem niet geheel vreemd was.

Hiervan getuigt het in 1629 (niet 1622, gelijk Schotel en V.d. Aa abusievelijk vermelden) te Delft naamloos uitgegeven gedicht: *Adoni-Beseck of Lex Talionis: dat is rechtveerdighe straffe Godts over den Tyrannen. Een Meditatie*, *off Discours over de Historie van den Coning Adoni-Beseck*, *beschreven Judicum I Cap. ende gheappliceert op den Coning van Spaignien*, *door een Liefhebber des Vaderlandts* (2e dr. Delft 1632; 3e dr. Leeuwarden 1643). Het hoofddoel van dit gedicht is 'af te manen van alle onderhandeling met Spanje en op te wekken tot krachtdadige voortzetting van den oorlog', waarbij men de uitgebreide belezenheid van den schrijver moet bewonderen, die achter zijn werk een register van de namen der auteurs heeft gevoegd, die door hem zijn gebruikt en wier getal 275 beloopt. Bovendien bevat het verschillende bijzonderheden omtrent de Vaderlandsche Geschiedenis.

Nadat Focanus in 1634 een *Trouhartige waerschouwinge aen alle verdoolde Pausgezinden*, *insonderheyt der stadt ende Meijerij van 's Hertogenbosch*, in 't licht gegeven had, waarop hij in het volgende werk doelt, verscheen kort daarop zijn *Fuga e Babylone. Dat is: een vermaeninghe*, *om uyt het Roomsche Babel te gaen. Tot waerschouwing van alle Roomsch-Catholijcken*, *om het geestelijke Babel te verlaten* (Delft 1635). Een tweede druk met eenigszins gewijzigden titel, nl. *Vermaning om uyt Babel te gaan*, *of vlugt uyt Babel*, werd in 1666 te Gorinchem met een vervolg uitgegeven door Arnoldus Montanus, die zich door meer geschriften heeft bekend gemaakt en toen predikant en rector der Latijnsche school te Schoonhoven was. Een derde druk verscheen te Gorinchem in 1679. Ook dit werkje getuigt van Focanus' belezenheid, maar overtreft *Adoni-Beseck* nog in bitterheid tegen de Roomsch-Katholieken. In de voorrede schreef hij ook, dat hij het vervaardigd had, om aldus, nu hij te Vught niet op de gewone wijze dienst kon doen, zijn tijd nuttig te besteden.

Zijn pogingen, om de Roomschen te bestrijden, brachten hem ook tot de weinig prijzenswaardige handelwijze, om daartoe strekkende boekjes onder zuiver Katholieke titels uit te geven, zoodat zij op die wijze door de aanhangers dier leer zouden gelezen worden. Zoo deed hij in 1639 te 's-Hertogenbosch naamloos verschijnen: *Een cort en suyverlick boecxken dienende tot waarschouwinge voor alle oprechte Catholijcken*, *dat sij haer van de Geusche Predikanten*, *niet en souden laten verleyden*, en nog een ander, getiteld: *Van de H. Misse*, *dat is een cort Catholijck tractaetken van de outheijt*, *heijlicheijt*, *ende nuttigheijt van het H. Sacrament des altaers*. Dit voorbeeld vond navolging, zoodat er spoedig een dergelijk anonym geschrift verscheen, waarvan Focanus ontkende, de schrijver te zijn. Toen echter een Roomsch priester te Antwerpen, die het bedriegelijke dier titels gemerkt had, laatstgenoemd geschrift met een boekje, getiteld: *Geesel*, weerlegde, was Focanus hierop dadelijk met een weder-antwoord gereed, dat hij uitgaf als *Handboecxken voor de Catholijcken ofte een brief aen een Roomsch Catholijck Priester van Antwerpen A.W. gepast op sijn Geesel* ('s-Hertogenbosch 1640).

Waren deze strijdschriften verre van opbouwend, wel was dit het geval met een klein geschrift, dat Focanus omstreeks denzelfden tijd het licht deed zien onder den titel: *De ratione studiorum dissertatio* (Dordrecht 1639), opgedragen aan Jodocium Lodensteinium, zijn bloedverwant, toen student te Utrecht. Het is in goed Latijn geschreven en getuigt van bekendheid met oudere en nieuwere schrijvers,

inzonderheid echter met de klassieken, waarvoor hij een bijzondere liefde toont te bezitten blijkens

zijn woorden: ‘Studio philologico sicut nihil est utilius ita nihil jucundius aut amoenius est’, en: ‘Omnem philologiam ab ineunte aetate et a teneris unguiculis semper amavi et magno in honore atque aestimatione habui, et adhuc habeo’.

Behalve de reeds genoemde, zijn door Focanus nog twee werken uitgegeven, namelijk:

Brief aen eenen Roomsch-Catholijcken Burgher van 's Hertogenbossche en: *Extractum Romano-catholicum ofte ontdekkinge des pausdoms* (Dordrecht 1644).

Volgens Oudenhoven had hij nog eenige geschriften onderhanden, toen de dood dezen kundigen en onvermoeiden bestrijder van het Roomsch-Katholicisme den 11^{en} Juli 1645 op 61-jarigen leeftijd wegnam. Twee jaren te voren moet hij al het predikambt neergelegd hebben, daar hij op de vergadering der classis 's-Hertogenbosch van den 10^{en} Augustus 1643 een acte had vertoond van Hunne Hoogmogenden, ‘daer in hij als emeritus ad vitam wordt aengesien ende verclaert’. Inderdaad is Focanus, die met bekende tijdgenooten bevriend was en briefwisseling hield, een man van invloed in zijn kring geweest, die meer dan tot nogtoe 't geval was, verdient gekend te worden.

Hij was den 5^{en} April 1615 gehuwd met Sara de Witt, overleden in 1653, dochter van Jacob, kleindochter van Frans de Witt, welke laatste de overgrootvader was van de staatslieden Johan en Cornelis de Witt. Uit dit huwelijk zijn drie zoons geboren, Johan, Jacobus en Frans. De laatste, die het ambt van landdrost der Meierij van den Bosch bekleedde en wiens verwantschap met de de Witten bekend scheen te zijn, werd kort na 1672, evenals vroeger Cornelis de Witt, aangeklaagd van een samenzwering tegen het leven van den Prins van Oranje, maar, na eenigen tijd in den Haag gevangen te hebben gezeten en verhoord te zijn, vrijgesproken.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. I, kol. 866. - Witsen Geysbeek, *Woordenb. van Ned. dichters*, dl. II, blz. 158. - Mr. W.C. Ackersdijk, *Herinnering aan Jacobus Focanus (Boekzaal*, Jaarg. 1831*a*, blz. 571-579). - C. de Witt, *Leerrede op het Eerste Eeuwen Feest van het classis van 's Hertogenbosch* ('s-Hert. 1741). - J. van Oudenhoven, *Beschrijving van de Meyerije van 's Hertogenbossche*, blz. 64, 65, 86. - J. van Haeringen, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Noord-Brabant en Limburg tijdens de 16^{e} en 17^{e} eeuw* (Heusden 1910), blz. 50. - Meindersma, *De Geref. gem. te 's-Hertogenbosch 1629-1635*, (Zalt-Bommel 1909), blz. 127, 239, 244-246. - Dez., *De groote kerkelijke vergadering van den Bosch in 1648* (in: *Ned. Arch. K.G.*, N.S., dl. VII) blz. 128. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. I, blz. 319, 320. - Duker, *Voetius*, dl. II, blz. 99, XXXII. - Proost, *Lodenstein*, blz. 262. - Soermans, *Pred. Zd.-Holl.*, blz. 23. - De Jongh, *Pred. Gelderland*, blz. 303. - *Arch. Ned. K.G.*, dl. VII, blz. 202-204. - Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl. III, blz. 466. - Knuttel, *Acta*, dl. I, blz. 195, 235, 274, 287, 517; dl. II, blz. 240. - V. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1880, blz. 52. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, dl. II, 2^{e} stuk, blz. 153. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 140.

[Johannes Focco]

FOCCO (**Johannes**), ook **Focco Johannis** genoemd, werd geboren te Franeker in 1587. Als student genoot hij een pensie van die stad, waarvoor hij zich den 27^{en} November 1605 verbonden had, haar te zullen dienen, indien zij hem later roepen zou. In 1616 vinden wij hem als predikant te Holwerd, vanwaar hij in 1619 naar

Franeker beroepen werd. Wegens verzwakking van zijn verstandelijke vermogens richtte de Kerkeraad den 14^en^ Juni 1641 tot de classis het verzoek, om den dienst bij provisie voor hem waar te nemen, waarop in Mei 1642 zijn emeritaat volgde. Bij resolutie van den 18^en^ Maart 1643 stonden de Staten van Friesland hem nog gedurende zijn geheele leven een toelage van 100 caroli-gulden 's jaars boven zijn emeritaat toe. Den 22^en^ Maart 1650 overleed hij aan een beroerte, ten gevolge van een schrik, hem door een krankzinnige aangejaagd.

Tweemaal is Focco gehuwd geweest, eerst met Magdalena Wilhelmius, daarna met Tijardka Gerbens, terwijl zijn zoon, die zich Johannes Phocylides ab Holwarda noemde, te Franeker het hoogleeraarsambt in de wijsbegeerte heeft bekleed. Een afbeelding van Focco door Savry is geplaatst vóór den 2^en^ druk van zijn *Proef-Praedicatien.*

De volgende werken, thans meestal zeldzaam voorkomend, zijn van hem in druk verschenen:

Conciones solemnes de afflictionibus et liberationibus Christianorum in hocce Belgio, *quoad periculum ab Heterodoxia et bellis continuis.* (Franeq. 1643), 2 dln.

Proef-Praedicatien ofte Voorbereydinge tot het H. Avontmael des Heeren (Fran. 1648; 2^e^ dr. Leeuw. 1653).

Nieuw-Jaars gift (Fran. 1649).

Conciones miscellaneae, *seu diversarum materiarum* (Fran. 1650).

Predikatien over het Geloof (Fran. 1652).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 229, 529. - Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl. VI, blz. 253. - Cat. Burgersdijk en Niermans, n°. 4843.

[Franciscus Fock]

FOCK (**Franciscus**) werd in 1755 te Loevestein uit een predikantengeslacht geboren. Zijn overgrootvader Gerardus Fock stierf den 30^en^ November 1745 op 74-jarigen leeftijd als predikant te Valburg en Homoet, zijn grootvader Franciscus en zijn vader Petrus kwamen beiden als proponent, respectievelijk in 1717 en 1749, te Loevestein, waar de eerste in 1748 stierf en de laatste in 1795 emeritus werd.

Den 7^en^ September 1770 werd Franciscus Fock te Leiden als student ingeschreven en na aldaar zijn studie volbracht te hebben, den 3^en^ September 1776 onder de classis van Gorinchem tot proponent bevorderd. Reeds den 5^en^ December volgde een beroep naar Tricht, waar hij den 6^en^ April 1777 bevestigd werd. Den 16^en^ October 1785 predikte hij hier afscheid, om de week daarop intrede te doen te Asperen, dat hem in September van dat jaar beroepen had. Vier jaar later vertrok hij naar de gemeente te Delftshaven, die hem in Augustus 1789 gevraagd had, tot haar over te komen en waar hij den 25^en^ October bevestigd werd, na den 18^en^ October van Asperen afscheid genomen te hebben. Deze standplaats verwisselde hij in 1797 met Gouda (beroepen den 14^en^ Maart, afscheid te Delftshaven den 30^en^ April en intrede te Gouda den 14^en^

Mei), om reeds binnen het jaar, den 18^{en} Maart 1798, intrede te doen te Amsterdam, na daar den 2^{en} Januari beroepen te zijn en den 11^{en} Maart te Gouda afscheid gepreekt te hebben. Nog bijna 22 jaar mocht hij in de hoofdstad werkzaam zijn, tot hij den 23^{en} Januari 1820 (niet gelijk veelal foutief wordt opgegeven, 1819) in den ouderdom van bijna 65 jaar overleed. Hij was den 31^{en} October 1779 te Deyl gehuwd met Adriana van Everdingen, geboren 1 November

1749 en in 1809 gestorven. Zijn portret, door H.W. Caspari geteekend, ziet het licht.

Van zijn hand zijn eenige verhandelingen in druk verschenen, nl.:

Verhandeling over de zachtmoedigheid (Amst. 1802), den 15^{en} November 1802 voorgelezen op de vergadering van het Departement Amsterdam van de Maatschappij 'tot Nut van 't Algemeen'.

Verhandeling over de vredelievendheid (Amst.).

Noach in zijn lotgevallen en karakter beschouwd, *in eene Verhandeling*, *voorgelezen bij het Eerste Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, *te Amsterdam; op den 17^{den} van Grasmaand 1809* (Amst. 1809).

Van deze laatste verhandeling, gehouden naar aanleiding van de overstrooming in ons Land in 't begin van 1809, verscheen een overzicht in de *Boekzaal.* De talrijke aanhalingen doen zien, dat het geschrift inderdaad 'in eenen deftigen stijl' gesteld is, terwijl de zeer juiste slotsom van den recensent luidt: 'Deze Verhandeling kan alleszins met nut en stichting door *het Algemeen* gelezen worden'.

Ook gaf Fock nog een voorrede vóór de vertaling van Ewald's *Opvoeding van het Menschdom.*

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Brans, *Pred. Zuid-Holl.*, blz. 40, 68, 101, 117, 164. - de Jongh, *Vervolg van Soermans' Pred. Z.-Holl.*, blz. 78. - *Alb. Stud. L.B.* - Muller, *Cat. Portr.*, blz. 86. - *Alph. Naaml.* (1790-1832), blz. 174. - Cat. Burgersdijk en Niermans, blz. 774, n°. 278, 279. - *Hs. Borger*, i.v. - *Boekzaal*, Jaarg. 1776*b*, blz. 376; 1777*a*, 86, 318, 449; 1785*b*, 335, 341; 1789*b*, 191, 454, 580; 1809*a*, 451-455; 1820*a*, 219.

[Herman Frederik Theodorus Fockens]

FOCKENS (Herman Frederik Theodorus), zoon van Lucas Fockens (zie beneden), werd den 21^{en} December 1794 te Windeweer geboren, waar zijn vader toen predikant was. Hij bezocht de Latijnsche school te Groningen, waar hij bij zijn grootmoeder T. Ippius, wed. Havingha, in huis was, studeerde daarna aan de Hoogeschool aldaar en deed den 10^{en} Maart 1816 met Titus 2:11-13 zijn intrede te Goïngarijp, na door zijn vader bevestigd te zijn. Binnen het jaar, namelijk den 26^{en} Januari 1817, nam hij reeds afscheid van deze gemeente en verwisselde haar met Hellum, waar hij van den 9^{en} Februari 1817 tot den 29^{en} November 1818 het predikambt vervulde, om vanhier naar Twijzel en Koten te gaan. Zoo spoedig hij zijn beide vorige gemeenten verlaten had, zoo lang is hij hier werkzaam geweest en wel van den 13^{en} December 1818 tot zijn emeritaat, dat met 1 Juni 1867 inging, waarna hij den 17^{en} April 1868 te Amersfoort overleed. Hij was gehuwd met Christina Elizabeth Hooglandt.

Fockens behoorde met Overdorp, P.J. Laan, le Roy en anderen tot de school van Van der Palm. Een minder gunstig oordeel spreekt Sepp over hen uit in de volgende zinsnede: 'Zij hebben met elkander dit gemeen, dat zij van V.d. Palm de methode van schikken, plooijen, van het vasthouden aan een hier en daar opborrelenden dubbelen zin enz. maar niet zijn smaak geërfd hebben.' Hiertegen teekent de hoogleeraar Bouman echter protest aan, als hij naar aanleiding van deze woorden

zegt: ‘Hun aller naam wordt door de vaderlandsche kerk, zooverre zij nog niet geheel gemoderniseerd is, met achting, meer dan één hunner met eerbied genoemd.’

Ook over Fockens' wetenschappelijken arbeid laat Sepp zich weinig goedkeurend uit. In 1851 had Fockens in de *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie* (dl. VII, blz. 603 vv.) een *Proeve van verbeterde overzetting des O.V.* gegeven en daarna

een *Vertaling van de historische boeken des Ouden Testaments* ondernomen, waarvan in 1853 te Franeker het eerste deel, bevattende de vijf boeken van Mozes, en in 1855 aldaar het tweede deel verscheen, dat de overige historische boeken inhield. Sepp oordeelde daarover: 'Ik vrees, dat Fockens een te zwaren arbeid ondernomen heeft; zonder grondige linguistische bekwaamheden kan men geene vertaling met goed gevolg volbrengen; bij de vorderingen in de kritische behandeling des Ouden Verbonds heeft hij niet getoond, burger te zijn op het gebied der uitlegkunde, en vooral de sprekendste bewijzen gegeven - men denke slechts aan zijn vervolg op Van der Palm's *Salomo* - dat hij die magt over de moedertaal, dien tact en aesthetischen smaak miste, welke bij het vertalen onmisbare vereischten zijn.' Doch ook tegen dit oordeel verzet Bouman zich ten sterkste en besluit zijn woorden aldus: 'Lof hebbe de theologische faculteit en de academische senaat te Groningen, die met het oog op de *exegetische* verdiensten, Fockens *eershalve* den doctoralen graad der Godgeleerdheid aanbood.'

Wel is het opvallend, dat zijn tijdgenoot, die in de *Boekzaal* zijn uitgekomen werken critiseerde, nu eens zijn 'bekwaamheid, goeden smaak en ijver' prijst, dan weer getuigt van zijn 'fijn gevoel, geleerdheid en gezond oordeel', maar meermalen wijst op te groote haastigheid bij de bewerking. Zoo b.v. in een critiek op het boven door Sepp aangehaalde werk, dat onder den titel *Salomo's spreuken*, *Hoofdstuk XXV-XXIX*, *in vertoogen* (2 dln) te Leyden in 1842 en 1844 het licht zag en een vervolg was op een zeer verdienstelijk werk van Van der Palm. De criticus achtte het wenschelijk, indien Fockens 'zich wat meer moeite gegeven en een langeren tijd genomen en besteed had, ter bewerking en beschaving, voor dat tot de uitgave wierd overgegaan.' Evenzeer uit hij bij het bespreken van Fockens' *Vertoogen*, *schetsen en tafereelen van godsdienstigen en gemengden inhoud* (Gron. 1843) den wensch, dat de schrijver 'zich meer bevlijtige om beter uitgewerkte stukken te leveren', terwijl ook van zijn geschrift: *J.H. van der Palm als Bijbeluitlegger*, *redenaar en schrijver gekenschetst* (Leyden 1841) gezegd wordt, dat het blijken draagt van hetgeen Fockens trouwens zelf erkent, nl. dat hij onvolkomen geschreven heeft 'grootendeels door den spoed, waarmede ik onder velerhande afleidingen, gedwongen werd het stuk af te werken' De recensent merkt hierbij ook vrij stekelig op, dat Fockens de voorbeelden van V.d. Palm's kunde en bekwaamheid zóó gekozen heeft, 'dat het eenigszins althans den schijn heeft, als had hij te gelijk zijn eigen schranderheid en buitengemeene kennis van zaken op deze wijze willen doen uitkomen.' Al is de criticus dus misschien niet geheel onpartijdig geweest, een zekere haastigheid in 't werken schijnt Fockens wel gehad te hebben. Overigens wordt zijn bekwaamheid, ook in deze critieken, volmondig erkend en het doctoraat honoris causa, hem den 24^{en} Mei 1850 geschonken, toont, dat zijn verdiensten ook in de wetenschappelijke wereld geëerd werden.

Behalve de reeds genoemde werken zag van hem het licht:

Job in zijn dichtspreuken, *in vier leerredenen* (Gron. 1830).

Verhandeling over het VIIe hoofdstuk van den brief van Paulus aan de Romeinen, antwoord op een prijsvraag, met goud bekroond door het Haagsch Genootschap tot verdediging der Christelijke godsdienst en opgenomen in de *Verhandelingen* van dat Genootschap, Jaarg. 1832, dl. I ('s-Gravenh. 1833). Een beantwoording, die 'de bekroning wel verdiende.'

Commentatio de Jobeïde (Zutphen 1836).
Vijf en twintig jaren, of herinneringen bij mijn ambts-jubel-viering. Eene leerrede over Ps. 40:6, uitgesproken op den gedenkdag der Kerkhervorming in 1843 (Sneek 1843).
Pulchra Jobeïdis loca (Amst. 1844).
De dichterlijke boeken des O.V., vertaald en opgehelderd ten dienste van beschaafde. Christenen, 1e stuk, bevattende het boek Job (Leeuw. 1845).
De Heilige Schrift des O.V. volgens Jezus en Zijn apostelen (Amst. 1848). Dit werk was eerst bedoeld als antwoord op een prijsvraag, uitgeschreven door Teyler's Genootschap, doch door de wijze van behandeling daarvoor minder geschikt. Het oordeel in de *Boekzaal* luidt: 'Een *nuttige* arbeid is het, meer dan een schitterende.'
Academia Groningana, dimidio seculo XIXo (Franeq. 1850).
Het Godgeleerde Groningen van vroegere en latere dagen. Eene historische studie, ter gelegenheid van het Jubilé der Groninger Hoogeschool in 1864 (In: *Nieuwe Jaarb. voor Wetensch. Theologie*, 6e dl., Jaarg. 1863, blz. 367-427). Ook gaf hij uit en voorzag van een voorrede het door zijn twee zusters samengesteld geschrift: *De nagedachtenis van Lucas Fockens, uit nagelaten brieven en andere geschriften verlevendigd voor zijn vrienden* (Fran. 1854).

L i t t e r a t u u r : Romein, *Pred. Friesland*, blz. 522, 523, 625. - S.D.v. Veen, *Aanvull. en Verbeteringen van Romein's Naamlijst*, blz. 67, 80. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 240, 253. - Bouman, *Godgel.*, blz. 299-301. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 301, 310, 317. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 99. - (Leers) *Naamregister*, blz. 139. - *Arch. K.G.*, dl. V, blz. 247. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 544. - Cat. Burgersdijk en Niermans, no. 4845-4848, 19383-19395. - *Alph. Naam!.* (1790-1832), Suppl. blz. 41. - Brinkman's Cat. (1833-1849), blz. 207, 697. - *Boekzaal*, Jaarg. 1816*a*, blz. 375; 1817*a*, 371, 373; 1818*b*, 182; 1819*a*, 100; 1832*a*, 409-415; 1834*a*, 287-303; 1837*b*, 443-453; 1842*b*, 416-427; 1844*a*, 413-427; 1845*a*, 687-689; 1845*b*, 10, 11; 1846*b*, 433, 434; 1851*a*, 139-141.

[Johannes Fockens]

FOCKENS (**Johannes**) was Groninger van geboorte, heeft aldaar aan de Hoogeschool gestudeerd, waar hij den 8en Juli 1743 is ingeschreven, en werd in 1748 proponent onder de classis Groningen. Den 21en September 1749 bracht de gemeente Ransdorp een beroep op hem uit, dat hij aannam; den 9en November van datzelfde jaar deed hij aldaar zijn intrede en bleef er werkzaam tot hij den 6en Mei 1771 zeer plotseling in de kracht van zijn leven stierf. Hij was gehuwd met een dochter van den zijdehandelaar F. Gesner. Als bijzonderheid kan vermeld worden, dat hij den 16en April 1758 een Moor, 'lijfeigen' van Ds. Doesburg, emeritus-predikant van Paramaribo, gedoopt heeft, die den naam Jan van Ransdorp ontving. Ds. Doesburg preekte 's morgens uit Jes. XLII:1, terwijl Fockens zijn doopredikatie hield naar aanleiding van den zeer toepasselijken tekst Zeph. 3:10, met een voorafspraak over Ps. 87:3, 4 en een inleiding over den Moorschen kamerling.

Van hem zag het licht:

Oorzaken der aarde en waterbewegingen, *Natuurkundig overwogen*, *en tot Gods ere en 's Menschen welzijn aangewezen; voornamentlijk met betrekking tot Lissabon en de Nederlanden* (Amst. 1756). Het boek is in twee hoofddeelen gesplitst: ‘het een Natuurkundig over de oorzaken. Het ander Zedelijk en Godgeleert, om de kennis derzelver tot Gods Eer, en het welzijn van den Mensche te brengen.’ Het eerste

gedeelte verraadt een inderdaad systhematische en uitgebreide studie, door Fockens van die natuurverschijnselen gemaakt, terwijl het tweede deel hem als een geloovig man doet kennen, aan wien wel is toevertrouwd, wat hij zich o.a. in 't begin tot taak stelde: ‘de wederlegging van het vooroordeel: dat de Natuurkunde nadelig, en het onderzoek der oorzaken van Gods Aardbevingen vermeten is.’ Het boek wordt dan ook besloten met ‘versterkende en vertroostende beloften tegen allerlei schrikwekkende Hemeltekenen, en schadelijke gevolgen.’ Inderdaad een merkwaardig boek in een tijd, toen men nog maar al te veel gewoon was, in zulke bijzondere natuurverschijnselen alleen Gods straffende hand te zien.

Zijn natuurkundige beschouwingen hadden de tegenspraak van Mr. J.F. Dryfhout uitgelokt, die zijn gevoelen uiteenzette in een verhandeling, opgenomen in het VIIe deel der *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen.* Fockens liet hem niet onbeantwoord. In 1765 gaf hij te Amsterdam uit:

> *Beschrijving van een nieuwen en drijvenden Hevel*, *dienstig om allerlei Vloeistoffen te bepalen tot egale en gelijktijdige Bewegingen*, *voor Fonteinen*, *Waterleidingen en Kwikhorologiën*, waaraan hij toevoegde eene *Verdediging over de naaste Natuurkundige oorzaak der Aarde- en Water-Bewegingen, tegen de nadere Aanmerkingen van den Heer Mr. J.F. Dryfhout over de Waterberoering.*
>
> Ook verscheen nog een gelegenheidsrede van zijn hand: *Jesus de Messias*, *geopenbaard in de Opwekking van den Jongeling te Nain*, *of eene bedroefde Weduwe en Moeder getroost*, *bij de uitdraaginge ten Graave van haaren eenigen Zoon. Uitgegeeven ter gelegentheid van het Ontslaapen en den Uitvaard van den Wel-Eerwaarden en zeer Geleerden Heer Hermannus Genet*, *zeer geacht Predikant in de Hervormde Gemeente te Amsterdam* (Amst. 1763).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 195. - *Boekzaal*, Jaarg. 1749*b*, blz. 489, 490, 616; 1756*a*, 605-613; 1758*a*, 477, 478; 1763*b*, 337; 1765*b*, 634; 1766*b*, 568-577; 1771*a*, 605-608. - *Hs. Borger*, i.v.

[Lucas Fockens]

FOCKENS (Lucas) is een der weinige beslist rechtzinnige Hervormde predikanten in Friesland geweest gedurende de eerste helft der 19de eeuw. Geboren te Groningen den 19^{en} September 1763, studeerde hij aldaar sinds 7 Juli 1781 met veel ijver aan de Hoogeschool, waar het echter niet tot een promotie in de Godgeleerdheid kwam, hoewel hij reeds aan een dissertatie over Judas gewerkt heeft. Den 15^{en} September 1789 tot proponent onder de classis Groningen bevorderd, deed hij den 9^{en} Mei 1790 met Deut. 32:2 en 3*a* intrede in de gemeente Windeweer en Lula, den 25^{en} September 1796 te Ruinen, den 30^{en} September 1798 te Grijpskerk. Hier begon het diep godsdienstig leven in hem te ontwaken, dat hem later tot één der aanhangers van het Friesche Réveil maakte en gedurende zijn geheele leven een bezielenden invloed op zijn prediking en herderlijk werk oefende. Hij bedankte voor een beroep naar Vlachtwedde, maar volgde dat naar Twijzel en Koten, hetwelk den 21^{en} December 1802 op hem uitgebracht was. Deze gemeente diende hij van den 24^{en} April 1803

tot den 25^{en} October 1807, om vanhier naar Sneek te gaan, waar hij den 1^{en} November d.a.v. met Matth. 16:18 intrede deed en werkzaam bleef, totdat hij den 13^{en} Juli 1850 in den ouderdom van 86 jaren overleed.

Hij was een man, van wien veel kracht uitging; volgens Dr. Wumkes is de oude Dominee of 'Pa' Fockens in Sneek nog niet vergeten en hangt zijn portret,

vooral bij de allerarmsten, nog in de woonkamer. Dikwijls bevond hij zich in gezelschappen van eenvoudigen, die, onder den invloed van het Réveil, ‘oefeningen’ hielden en, rechtzinnig als hij was, toonde hij zich ook met de geschriften van zijn neef H. de Cock zeer ingenomen, hoewel hij diens afscheiding van de Hervormde kerk niet kon goedkeuren. Een al te duidelijke uiting zijner gevoelens op den kansel heeft eenmaal voor hem zeer onaangename gevolgen gehad. Den 18^{en} April 1819, predikende over Joh. 20:24-29, zeide hij o.a. het volgende: ‘Abraham is zonder Christus niets en onze prediking over Abraham is zonder Christus klinkend metaal.’ Een lid van den Kerkeraad, de diaken M.J. de Jonge, die hierin, evenals verschillende anderen, een toespeling zag op een leerrede, kort te voren door een zijner meer vrijzinnige collega's gehouden, klaagde hem aan bij het Classikaal bestuur, dat Fockens schuldig verklaarde wegens ‘het verwekken van een kwaad gerucht van zijn medeleeraren en het aanleiding geven tot verwarringen in de gemeente des Heeren.’ Hij werd veroordeeld in de kosten van het proces en moest bij een strafpredicatie tegenwoordig zijn, die door Ds. Visser van IJsbrechtum den 2^{en} Juli 1820 gehouden werd.

Fockens was een groot bewonderaar en kenner der Oude Talen; zijn brieven bevatten vele aanhalingen uit de klassieke schrijvers en zelf maakte hij vele Latijnsche verzen, ook nog tot kort vóór zijn dood. Een *Carmen seculare* is opgenomen in de *Jaarboeken der Groninger Hoogeschool* (1814), terwijl hij ook het *Hooglied* in Latijnsche verzen vertaalde. Bovendien gaf hij een Nederlandsche vertaling van Prof. Tinga's *Oratio Inauguralis de J.C. doctore θεοδιδα□τ□, minime Esseno* en van Bengel's Duitsche verhandeling over hetzelfde onderwerp (Gron. 1805).

Na zijn dood werden een tweetal leerredenen van zijn hand uitgegeven, namelijk: *Jacobs voorspelling aangaande Juda. Predicatie over Genesis 49:8-12* (Franeker 1855) en *Over den bezwaarlijken weg langs welken de regtvaardigen tot het bezit der volle zaligheid komen en van de schrikbarende verwachting der Godloozen*, *in de eeuwigheid. Predicatie over 1 Petr. 4:18* (Franeker 1855).

In den zomer van 1793 huwde hij met Anna Wilhelmina Havingha, bij wie hij tien kinderen had, waarvan zeven hem overleefden: Herman Frederik Theodorus (zie hiervoor), Eppo Ippius Fockens (de tweede naam naar dien zijner grootmoeder van moederszijde) overleden als kapitein ter zee, Engelbertus Schrader Fockens, predikant te Jutrijp en Hommerts, Gerard, observator aan de Sterrewacht te Utrecht, Egberdina, gehuwd met W. Ringnalda, burgemeester van IJlst, Titia en Itia Henriëtte, welke beide laatsten een eereplaats innemen in de geschiedenis van het Friesche Réveil.

Er bestaat van hem een gelithografeerd portret zonder naam van den vervaardiger, terwijl ook in ‘*De nagedachtenis van L.F.*’ en in *It Fryske Réveil* een lithografie van hem is opgenomen.

L i t t e r a t u u r: Wumkes, *It Fryske Réveil* (Sneek 1911), blz. 1-13. - *De nagedachtenis van Lucas Fockens uit nagelaten brieven en andere geschriften verlevendigd voor zijn vrienden* (Fran. 1854). - Vos, *Gesch. Vad. Kerk*, 2e dr., blz. 425, 427. - Dez., *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, dl. I, blz. 201. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 337, 522. - Dez., *Pred. Drenthe*, blz. 219. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 748. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. I, kol. 867. - *Bijdr. tot de Gesch. v. Groningen*, dl. II, blz. 250. - *Cat.* Burgersdijk en Niermans, blz. 774, n^{o}.

280. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 236. - *Boekzaal*, Jaarg. 1789*b*, blz. 360, 1790*a*, 713, 1803*a*, 109, 587.

[Leonardus Fodinaeus]

FODINAEUS (Leonardus), in 1605 te Delft geboren, werd in 1627 of 1628 praeparatoir geëxamineerd in de classis van Leyden en verkreeg in 1631 Wormer als eerste standplaats. Reeds het volgend jaar vertrok hij als predikant naar zijn geboorteplaats, waar hij den 23^{en} Mei zijn intrede deed. Na bijna 15 jaar hier het Evangelie verkondigd te hebben, overleed hij den 16^{en} April 1647.

Toen Andries Pietersz. v.d. Linden, Luthersch predikant te Delft, in 1644 zijn *Harmonia Lutheri et Lutheranorum*, een verweerschrift tegen de aanvallen van Gereformeerde zijde, liet herdrukken, werd hij door Fodinaeus beantwoord in een werkje, getiteld: *Van de wille Godes* (Maessluys 1646), waarin de beschuldiging van onrechtzinnigheid, niet alleen bestaande in verschil van gevoelen met de Gereformeerden, maar ook in verschil van de Lutherschen met Luther zelf, door hem werd gehandhaafd.

Bovendien is een vers van zijn hand geplaatst vóór het werk van I. Junius: *Antapologia sive Animadversiones in XVI Priora capita apologiae Remonstrantium* (Delft 1640).

Van Fodinaeus bestaat een afbeelding naar A. Palamedes, door C. van Queboren, waarop de spreuk: Sapienti petimus coelum stultitia.

L i t t e r a t u u r: *Oud en Nieuw*, dl. II, blz. 101. - Schultz Jacobi, *Gesch. der Ev. Luth. gem. te Rotterdam*, blz. 221. - Pars, *Katwykse Oudheden* (Leyden 1697), blz. 299. - Knuttel, *Acta*, dl. I, blz. 285, 493; dl. II, blz. 1, 148, 181, 183, 437; dl. III, blz. 65. - Muller, *Cat. v. Portr.*, blz. 86. - *Cat.* Burgersdijk en Niermans, blz. 774. - *Boekzaal*, Jaarg. 1729*b*, blz. 732.

[Franciscus Fredericus Folkers]

FOLKERS (**Franciscus Fredericus**) was de zoon van kapitein Albert Folkers en Lubberta Anna Michorius en werd den 25^{en} Juli 1696 te Coevorden geboren. Na in Groningen aan de Hoogeschool gestudeerd te hebben, waar hij den 13^{en} April 1717 is ingeschreven, volgde zijn bevordering tot proponent aldaar den 14^{en} December 1719. Den 25^{en} November 1720 ontving hij een beroep naar Noordlaren, deed daar den 19^{en} Januari 1721 intrede en diende deze gemeente, totdat hij den 4^{en} Januari 1728 te Groningen beroepen, nog den 25^{en} van dezelfde maand in die stad bevestigd werd. Tot zijn dood toe, den 1^{en} September 1768, is hij hief werkzaam gebleven, zeker niet zonder zegen, al behoorde hij niet tot de gevierde predikers. Merkwaardig en misschien ook voor velen behartigenswaardig, is wel het volgende, dat men na zijn dood onder zijn aanteekeningen heeft gevonden: ‘De grootste toejuiching heb ik niet gehad, maar ik ben ook niet veragt geweest in de Gemeente. Ik danke mijnen God 'er voor, en ben wel te vreden met zijne wijze en goede bestelling, dewijl ik daar door bewaard ben voor opgeblazentheid aan den eenen, en voor neerslagtigheid aan den anderen kant.’

Van zijn hand is in druk verschenen:

Antwoord van Charles Drelincourt, *op den Brief*, *geschreven door den Prince Ernest*, *Landgrave van Hessen*, *aan de vijf Bedienaren des Goddelijken Woords*

van Parijs, *die te Charenton hunne Oeffening doen. Vertaalt door H. Dullart*, *naar een Exemplaar door de hand van den Schrijver verbetert en nu van nieuws overgezien en vermeerdert met eene Voorrede ter aanprijzing* (2e uitg. Gron. 1754).

Litteratuur: *Alb. Stud. Gron.*, kol. 163. - *Boekzaal*, Jaarg. 1720*b*, blz. 731; 1721*a*, 122; 1728*a*, 125, 255; 1754*a*, 671; 1768*b*, 375-378.

[Jacob Adriaan Folkers]

FOLKERS (**Jacob Adriaan**) is den 9^{en} November 1680 te Appingedam geboren, bezocht daar de Latijnsche school en volbracht zijn studie aan de Hoogescholen te Groningen en te Leiden. In 1706 tot proponent bevorderd, diende hij eerst de gemeente Akersloot, waar hij in Augustus 1708 beroepen en den 25^{en} November van dat jaar bevestigd werd. Daarna deed hij den 23^{en} April 1724 zijn intrede te Bergen op Zoom, dat hem in 1723 had aangezocht om over te komen en bleef deze standplaats verder getrouw, zoodat Vlissingen hem in 1727 te vergeefs tot leeraar beriep.

In 1747 werd Bergen op Zoom door de Franschen belegerd, waarbij zoowel Folkers als zijn ambtgenooten Janssen en Leidekker ‘strijdenden bemoedigden, gekwetsten hielpen, stervenden troostten’ en telkens in levensgevaar verkeerden. Toen de stad stormenderhand was ingenomen en er nog in de straten gestreden werd, sloeg de vijand tot plundering en allerlei moedwil over, waarbij vooral Ds. Janssen en een Roomsch priester ergerlijk mishandeld werden. Ook Folkers, die toen reeds 66 jaar oud was, moest het ontgelden en ‘werd driemalen uitgeschud, met de kolven van de snaphaanen geslaagen’ en met de afgescheurde bladen van een folio-bijbel ‘in het aangezigt gegeesselt’, onder het geschreeuw van: ‘Dienaar des Duivels, uw leer is Duivels.’ Over een en ander heeft Folkers in handschrift nagelaten een *Oprecht en echt Dag-verhaal van hetgeen mij ... gedurende de belegeringe als bij de overrompelinge van Bergen op den Zoom*, *anno 1747 is voorgekomen*, *zoo*, *dat ik zelf gezien*, *als uit geloofwaardige menschen gehoort hebbe. Tot gedachtenisse voor mijne vrouwe en kinderen*, *uit mijne eigenhandige aantekeningen*, *en uit mijne brieven*, *aan haar Ed. van postdag tot postdag toegezonden*, *en naderhand opgemaakt te 's Gravenhage*, *1758*. Hiervan berust een afschrift, groot 82 bladzijden 4°, in de Boekerij van het Noord-Brabantsch Genootschap, terwijl ook een gelijktijdig afschrift, 251 bladzijden groot, in de Bibliotheek van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden aanwezig is. Door Mr. W. Bezemer is het in de *Werken van het Provinciaal Genootschap voor kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant* uitgegeven ('s-Hertogenbosch 1895).

‘Wegens zijne opklimmende jaren, en geledene mishandelingen der vijanden’, werd aan Folkers in December 1747 salvo honore et stipendio emeritaat verleend, waarna hij zich te 's-Gravenhage vestigde. Hier herdacht hij in de Groote kerk op den avond van den 16^{en} Februari 1749 het herstel van den vrede, welke predikatie nog datzelfde jaar het licht zag onder den titel: *Jehovaas aanbiddelijke Wonderwegen. Zo ter beproevinge*, *als verlossinge van Nederlandts Israël*, *en deszelfs verschuldigde Erkentenis*, *opgemaakt en voorgestelt uit Psalm LXVI:10-13* ('s Grav. 1749). Later keerde hij metterwoon weder naar Bergen op Zoom terug en mocht daar den 9^{en} November 1760 zijn tachtigsten verjaardag herdenken, bij welke gelegenheid hem door zijn ambtgenoot Leidekker een *Geboorte-groet* werd toegebracht (opgenomen in de *Boekzaal*), die het doorslaand bewijs levert, dat laatstgenoemde beter als predikant in een belegerde stad dan als dichter op den Helicon op zijn plaats was.

Folkers overleed zeer plotseling den 12^{en} Augustus 1762 te Bergen op Zoom, terwijl zijn vrouw, Hendrika Gesellen, hem reeds in 1750 naar de eeuwigheid was voorgegaan.

Behalve het reeds genoemde, gaf hij in 't licht: *Jehovaas Loflijkheden*, *zijne Sterkheit en Wonderen*, *betoont en gewrogt in de belegeringe en het ontzet van Bergen op den Zoom, belegert door den Marquis Spinola*, *en ontzet door Prins Mauritz*, *den 3^{en} October 1622. Waar achter een nauwkeurig daghverhaal van al het gepasseerde*, *in die langdurige belegeringe voorgevallen*, *ter gedagtenisse aangetoont en*

voorgedragen, *uit Psalm LXXVIII:3*, *4*, *den 3en October 1732* (Amst. 1733, 2e dr. ald., 1747, terwijl er nog een druk bestaat zonder jaartal, te Rotterdam uitgegeven).

Bovendien gaf hij een vertaling van *S. van Til*, *De Zendbrieven van Paulus aen de Romeinen en Philippensen; ontleet*, *verklaert en betoogt* (1721).

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. I, kol. 872. - A. Rotterdam, *Gods weg met Nederland* (Amst., Utr. 1753), blz. 342. - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 93. - Veeris - de Pauw, *Pred. Nd.-Holland*, blz. 72. - Dr. W. Meindersma, *De Geref. gemeente te Bergen op Zoom en hare dienaren gedurende de belegeringen (Teylers Theol. Tijdschr.*, Jaarg. 1911, blz. 276 vv.). - *Cat. Letterk.*, Handschriften, blz. 44. - *Boekzaal*, Jaarg. 1721*b*, blz. 403; 1724*a*, 122, 496; 1733*a*, 481, 482; 1747*b*, 709; 1749*a*, 238, 351; 1760*b*, 649, 754; 1762*b*, 386.

[Henricus Johannes Folmer]

FOLMER (**Henricus Johannes)**, geboren te Zutfen in 1731, doorliep daar de Latijnsche school en studeerde vervolgens gedurende vijf jaren te Groningen. Den 11en Juni 1754 tot proponent bevorderd, moest hij ruim vier jaren op een beroep wachten, daar eerst den 4en September 1758 de gemeente Echteld hem tot voorganger begeerde. Den 12en November van datzelfde jaar volgde de bevestiging, doch slechts een half jaar bleef hij hier werkzaam. Den 8en Juli 1759 te Dwingeloo bevestigd, deed hij daar wegens ziekte eerst drie weken later zijn intrede en mocht er verder arbeiden tot zijn dood, die hem den 23en Februari 1781 na korte ziekte wegnam. Hij was in 1765 gehuwd met Geertruida Palthe, dochter van Arnold Palthe, burgemeester van Nieuwenhuis in het graafschap Bentheim.

Folmer heeft zich bekend en verdienstelijk gemaakt, door als afgevaardigde der provincie Drenthe in 1773 mede te werken in de Commissie voor de Nieuwe Psalmberijming, terwijl de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hem onder hare leden telde. Van hem bestaat een afbeelding, door J. Houbraken in 1776 gegraveerd.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Drentsche Volksalmanak*, Jaarg. 1906, blz. 80-95. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 141. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. IV, blz. 81. - Muller, *Cat. v. Portr.*, blz. 86. - *Boekzaal*, Jaarg. 1754*a*, blz. 713; 1758*b*, 377, 782; 1781*a*, 328-330.

[Herman Folmer]

FOLMER (Herman) studeerde te Groningen en werd den 5en Augustus 1830 door het Provinciaal Kerkbestuur van Drenthe tot den predikdienst toegelaten. Eerst den 8en Januari 1834 ontving hij een beroep naar Jukwert (classis Appingedam), waar hij den 20en April zijn intrede deed, ingezegend door zijn vriend C.H. van Herwerden, predikant te Groningen, terwijl Prof. P. Hofstede de Groot aan de handoplegging deelnam. Bijna 10 jaar later, den 1en April 1834, werd Folmer te Middelstum beroepen, deed daar den 16en Juni van dat jaar intrede en bleef er werkzaam tot zijn overlijden, dat den 2en October 1860 plaats vond.

Van zijn hand is in druk verschenen:

Proeve eener algemeen geldende voorstelling van het verband tusschen het lijden en sterven van Christus en de vergeving der zonden (Gron. 1834). Hiervan verscheen een beoordeeling in de *Godgeleerde Bijdragen* van hetzelfde jaar.

Doorloopende aanteekeningen op de vier Evangeliën, door den schrijver van de geschiedenis van Jezus Christus; voor ongeleerden en jongelieden bewerkt door H.F. (Gron. 1842).

Het geloof in Jezus Christus (Gron. 1843).

Litteratuur: Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, (2e dr.), blz. 135. - (Leers) *Naamregister* ('s-Grav. 1862), blz. 230. - Brinkman's *Cat.* (1833-'49), blz. 208. - *Boekzaal*, Jaarg. 1830*b*, blz. 262; 1834*a*, 108, 678; 1844*a*, 527; 1844*b*, 118.

[Lucretius Bernard Folmer]

FOLMER (**Lucretius Bernard**), zoon van Henricus Johannes Folmer (zie boven) en den 5en December 1771 te Dwingelo geboren, wijdde zich evenals zijn vader, aan de bediening van het Evangelie. Na een zestal jaren te Utrecht gestudeerd te hebben, werd hij den 5en Maart 1793 tot proponent bevorderd en, na den 25en Juni d.a.v. peremptoir geëxamineerd te zijn in de classis Loppersum, den 28en Juli te Bierum bevestigd door zijn broeder A. Folmer, predikant te Weender in Oost-Friesland. Den 2en Juli 1809 deed hij zijn intrede te Bonda in Oost-Friesland, waar hij den 3en Mei van dat jaar beroepen was, en bleef hier werkzaam, tot hij den 12en April 1825 ongehuwd overleed.

In de *Werken van het Haagsch Genootschap* zijn twee, met goud bekroonde verhandelingen van hem gedrukt, nl:

Over de eigenlijk genoemde Voorspellingen des O.V., *die regtstreeks op onzen Heer Jezus Christus zien* (1804) en

Over de kindschheid des menschdoms in de eerste tijden der Wereld (1807).

Litteratuur: *Arch. K.G.*, dl. V, blz. 261, 292, aant. 1. - *Boekzaal*, Jaarg. 1793*a*, blz. 316; 1793*b*, 245; 1809*a*, 246; 1825*a*, 750-752.

[Duco Folperda]

FOLPERDA (**Duco**), geboren in 1704 te Harlingen, studeerde te Franeker en werd den 4en October 1728 tot proponent bevorderd. Eerst ongeveer zes jaar later, den 19en September 1734, aanvaardde hij den dienst te Birdaard, vanwaar hij, na den 13en September 1744 afscheid gepreekt te hebben, den 20en van die maand naar Hempens en Teerns overging. De veepest, die in dit en het volgend jaar met groote hevigheid woedde, deed de inkomsten zijner pastoriegoederen zóó verminderen, dat hij in 1746 met twee ambtgenooten, die in gelijk geval verkeerden, een request zond aan de Staten van Friesland, ‘te kennen gevende, hoe door de sterfte onder het rundvee hunne pastoryezathen en landen weinigh huyr kunnende doen, de supplianten daardoor gefrustreert wierden van behoorlijk te kunnen bestaan, en versoekende door haar Ed. Mo. op de eene of andere wijse te werden geholpen.’ De Staten besloten toen bij resolutie van den 18en Maart 1746, maatregelen te nemen, dat aan requestranten en andere predikanten, die tot nog toe meer dan *f* 450 jaarlijks van hun pastorieën hadden genoten, laatstgenoemde som zou worden gewaarborgd.

Te Hempens en Teerns mocht Folperda in 1759 en 1769 zijn 25-jarige ambtsbediening, onderscheidenlijk in 't geheel en in deze gemeente herdenken. Toen zijn vrouw, Elizabeth Siccama, dochter van den Leeuwarder predikant Abel Siccama,

met wie hij den 15^{en} Juli 1736 was gehuwd, hun vijf kinderen den 8^{en} November 1780 in den dood gevolgd was, vroeg Folperda kort daarop, in Juni 1781, zijn emeritaat, en ging te Leeuwarden wonen, waar hij den 20^{en} Juni 1782 overleed. Hij was ‘wegens zijne kundigheid, bevallige predikgaven en goedaardigen inborst, geacht en geliefd.’

Van hem zag het licht:

Christus de Adem onser neusen, *leerrede over Klaagl. IV:20* (Leeuw. 1750).

Antwoord op het berigt van C. Blom, *nopens zijne onnosele veldbloemen*, *tot weeringe van onbetamelijke spot- en schertstaal.*
Nodig berigt ter waarschouwinge aan de lezers van het faam- en eerberovend smaadschrift van een naamloos schrijver.

Ook gaf hij een werk uit van wijlen Henricus Siccama, broeder van zijn schoonvader en, evenals deze, predikant te Leeuwarden, getiteld:

De zuivere en veilige Geloofs-weg, *om getroost te leven en zalig te sterven*, *een korte Verklaringe en Toeëigeninge van den Heidelbergschen Catechismus*, *in Vragen en Antwoorden*, 2 dln. Daarbij voegde hij van zijn hand een *Voorreden over Openb. XIV:6*, *7.* (Leeuw. 1753, 2e dr. ald., 1769).

In de *Boekzaal* van Juni 1765 (blz. 782) is een gedicht van hem opgenomen: *Op de Lijk-Busse van Haare Doorlugtige Hoogheid Maria Louisa*, *geborene Land-Gravinne van Hessen-Kassel*, *Princesse van Oranje en Nassau etc. etc. etc. Hoogst Rouwstatelijk bijgezet in de Kapelle van de Groote Kerk binnen Leeuwaarden*, *op den 13en Juni 1765.* Dichterlijke waarde kan moeilijk aan dit vers worden toegekend, getuige het eerste couplet:

Hier rust het Stoflijk Deel van een der Puik-Vorstinnen,
Uit Hessens Bloed geteelt; Prins Friso's wederhelft;
Des Vierden Willems Eer, en Moeder: laatst te Delft
Helaas ook bijgezet! Het Praal-Beeld van 's Volks zinnen.

Ook plaatste hij in de *Boekzaal* van November 1765 een *Welkomst-Groet aan Benjamin Frieswijk*, bij diens intrede te Leeuwarden den 22en September 1765, waarin o.a. voorkomt:

'Gedenk ook hoe ik u, naar twaallef Zonnekringen
Als eenen Nazireêr de blonde lokken schoer.'

Een welkome toelichting is de noot aan den voet der bladzijde, waarin wordt uitgelegd, dat Folperda, als praeses van de classis van Leeuwarden, hem den 7en Augustus 1753 tot S.S.M. Candidatus verklaarde.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 51, 470. - L.J. van Apeldoorn, *De Kerkelijke goederen in Friesland.* dl. II, blz. 97, 98. - Cuperus, *Kerkel. leven der Herv. in Friesland*, *tijdens de Republiek.* dl. I, Register. - *Boekzaal*, Jaarg. 1734*b*, blz. 394; 1735*a*, 739; 1744*b*, 231, 362; 1753*a*, 452; 1759*b*, 584; 1769*a*, 586; 1769*b*, 355; 1782*b*, 123, 124. - *Hs. Borger*, i.v.

[Aarnout Fonhoff]

FONHOFF (**Aarnout**), in Maart 1780 te Amsterdam geboren, studeerde van 1800-1802 te Amsterdam, daarna sinds 17 September 1803 te Utrecht en werd den 24en April 1805 proponent onder de classis Hoorn. Zijn eerste gemeente was Westwoud, waar hij den 30en Augustus 1805 is beroepen en den 17en November d.a.v. intrede deed. Vanhier ging hij naar Ransdorp, dat hem den 26en Jan. 1809 tot

leeraar gekozen had en waar hij den 30^{en} April 1809 bevestigd werd; daarna naar Hedel, waar hij in Februari 1818 was beroepen en 3 Mei 1818 intrede deed, na den 26^{en} April van zijn vorige gemeente afscheid te hebben, genomen. Daar was hij tot 27 Mei 1821 werkzaam, toen hij er afscheid preekte, om naar Waarder te trekken, dat hem den 12^{en} Januari beroepen had en waar hij den 3^{en} Juni het

predikambt aanvaardde. Deze plaats verwisselde hij weder met IJerseke (beroepen den 18^{en} Februari 1825, intrede den 3^{en} Juli, afscheid van Waarder den 26^{en} Juni). Gedurende den tijd, dat hij in deze laatste twee gemeenten werkzaam was, wees hij niet minder dan zes beroepen van de hand, maar toen Noorden hem den 13^{en} November 1828 tot voorganger begeerde, nam hij den 29^{en} Maart 1829 afscheid van IJerseke en verbond zich de volgende week aan zijn nieuwe gemeente. Nog 17 jaren diende hij haar, totdat hij, bij K.B. van 20 Januari 1846 emeritus verklaard, den 28^{en} Juni d.a.v. met denzelfden tekst als vóór 21 jaar te Waarder, nl. Joh. 12:36, van haar afscheid nam. Nog vier jaren genoot hij in laatstgenoemd dorp een welverdiende rust en overleed aldaar, algemeen geacht, den 6^{en} Juni 1850, ruim 70 jaar oud.

Van zijn hand is in druk verschenen:

Het Kerstfeest of leerredenen over 's Heilands menschwording (Goes 1824).

L i t t e r a t u u r: *Alph. Naaml.* (1790-1832) i.v. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, kol. 197. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 123. - *Hs. Borger*, i.v. - *Boekzaal*, Jaarg. 1805*b*, blz. 355, 584; 1809*a*, 197, 529; 1818*a*, 372, 628, 765; 1821*a*, 242, 778; 1825*a*, 352; 1825*b*, 91; 1846*b*, 87; 1850*a*, 750.

[Isaäc de la Fontaine]

FONTAINE (Isaäc de la) zag in Juli 1712 het levenslicht te Amsterdam, studeerde te Utrecht, waar hij den 3^{en} Juni 1733 onder Prof. H. van Alphen een dispuut verdedigde *de Historia Pauli*, en werd den 6^{en} September 1734 proponent bij de classis Amsterdam. Den 2^{en} Februari 1736 te Deurne, Vlierden en Liessel beroepen, deed hij daar den 5^{en} Augustus d.a.v. intrede, maar verliet den 31^{en} Juli 1740 deze standplaats voor Waardenburg en Neerijnen, waar hij, na den 11^{en} Juli 1740 beroepen te zijn, reeds den 14^{en} Augustus bevestigd werd. Den 25^{en} Januari 1747 koos de gemeente 's-Gravezande hem tot haar leeraar, aan welke roepstem hij gehoor gaf, zoodat hij, na den 12^{en} Maart afscheid gepreekt te hebben, daar den 26^{en} Maart 1747 intrede deed en tot zijn emeritaat in 1770 werkzaam bleef. Den 10^{en} December 1785 is hij overleden. Hij was gehuwd met Catharina Dapper.

Van hem zag het licht: Kort begrip der Kerkelijke Historie, *door J.H.S. Formey... Uit het Fransch vertaald*, *en met eenige Aanteekeningen vermeerderd*, 3 dln ('s-Grav. 1763-1765). Blijkbaar viel dit werk zeer in den smaak, zoodat in 1778 te Utrecht een tweede uitgave in twee deelen, *met vele bijvoegselen vermeerderd*, verscheen.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 99, 100. - de Jongh, *Pred. Gelderland*, blz. 303 (onnauwkeurig in de opgave der data). - Dez., *Vervolg van Soermans' Pred. Zd.-Holland*, blz. 98. - Brans, *Pred. Zd.-Holland*, blz. 146. - *Hs. Borger*, i.v. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, dl. II, 2^{e} stuk, blz. 210, 211. - *Boekzaal*, Jaarg. 1733*a*, blz. 717; 1734*b*, 387; 1736*a*, 230; 1736*b*, 224; 1740*b*, 98, 100, 226; 1747*a*, 103, 335, 339; 1764*a*, 212; 1770*b*, 745; 1779*a*, 112.

[Jacques Philippe Fontaine]

FONTAINE (Jacques Philippe) was de zoon van Abraham Fontaine, Fransch predikant te Cassel, begraven den 17^{en} September 1748 in den Briel, en werd den 19^{en} April 1712 te Cassel geboren. Als proponent den 14^{en} Mei 1736 te Brielle bij de Waalsche gemeente beroepen, deed hij daar den 30^{en} September van dat jaar intrede en was er werkzaam tot zijn emeritaat, dat hem den 18^{en} Maart 1774 verleend werd 'vu son âge et sa faiblesse croissante.' In September 1775 ging

hij te Rotterdam wonen, maar vergat zijn oude gemeente niet, die hij bij eene vacature in 1788 nog getrouw hielp door telkens een beurt te vervullen. Fontaine overleed in hoogen ouderdom te Rotterdam den 19^{en} of 20^{en} Juni 1798. Hij huwde den 22^{en} Juni 1749 met Marianne Certon, geboren te Dordrecht den 13^{en} Maart 1705, begraven te Brielle den 20^{en} November 1773.

Fontaine was ‘een hoogstaand man, bijzonder geleerd en uiterst rustig.’ Niet een, ‘die zich naar den voorgrond drong, maar een man van het stille studeervertrek en van een kostelijken, gerijpten geest.’ Hoewel hij sinds 1745 geplaagd schijnt te zijn door ‘timidité et anxiété d'esprit’, is zijn diensttijd de bloeiperiode geweest der Waalsche gemeente te den Briel. Zijn kennis van het Engelsch kwam hem uitstekend te stade, toen in 1772 het verzoek tot hem kwam, voor het Schotsche garnizoen in het Engelsch te prediken. Hij verklaarde zich dadelijk daartoe bereid en kweet zich tot den 21^{en} Maart 1773 geregeld en uitmuntend van deze vrijwillig op zich genomen taak. De belooning, hem daarvoor geschonken, stelde hij aan den diakenboekhouder zijner gemeente ter hand.

Op het Gemeentelijk archief van den Briel berust een handschrift, door Fontaine in 1772 vervaardigd en getiteld: *Mémoire instructif touchant la fondation de l'Eglise wallonne de la Brille.* Hij stelde dit op naar aanleiding van een vraag van den kerkeraad, om bij de 200-jarige herdenking der inneming van den Briel een mémoire te geven ‘sur l'origine et la fondation de l'Eglise Wallonne à la tête de laquelle il était placé.’ Eenparig verklaarde het Consistorie: ‘Nous l'avons trouvé solide et répondant à nos vues.’ De bijna volledige tekst van dit stuk is door Dr. H. de Jager gegeven in *de Navorscher*, Jaarg. 1879, blz. 124-133.

L i t t e r a t u u r : C. Veltenaar, *Het Kerkelijk leven der Gereformeerden in den Briel tot 1816*, blz. 246, 256, 357-360, 363, 385, 386, 404. - *Bull. Egl. Wall.*, T. I, p. 154, 155, 186-188; T. II, p. 188, 246, 267; T. III, p. 217. - Mounier, *Toespraak aan zijne geloofsgenooten*, *leeraars en opzieners der N.H. kerk* (Nijmegen 1843), blz. 19.

[Johannes Fontanus]

FONTANUS (Johannes), de Hervormer van Gelderland, heeft wel is waar geen enkel werk van zijn hand het licht doen zien, maar is een man geweest van grooten invloed op zijn tijdgenooten, ook op hun wetenschappelijke vorming, een godgeleerde, die door niemand minder dan Gomarus ‘reverendissimum et doctissimum Fontanum’ genoemd werd. Baudartius spreekt van hem als dengene, ‘die Godes Kercke, soo in het gemeyn als bij namen de Kercken in Gelderland, soo groote diensten ende stichtinghe ghedaen heeft, als een van alle de Kerckenleeraers, die te sijner tijde hier te Lande God in Sijne Kercke ghedient hebben.’

In 1545 is Fontanus te Zoller, een dorp in het land van Gulik, geboren als zoon van Engelbert Puts. Na de scholen te Emmerik bezocht te hebben, studeerde hij aan de Universiteit te Heidelberg, waar de hoogleeraar Zacharias Ursinus hem een vaderlijk vriend werd, toen hij zag ‘het cloec verstand en sedig wesen, dat van kindsbeen op hem geweest is.’ Men verhaalt, dat Ursinus in dien tijd tot den jongen Puts, die zich Johannes Puteanus schreef, zou gezegd hebben: ‘Men weet hier van geen *putten*, hier zijn *fonteinen;* gij zult uit de heilfontein der Heilige Schrift drinken

en anderen daaruit te drinken geven; heet daarom *Fontanus.*' Sinds dien tijd had Johannes dezen naam aangenomen.

In 1568, op 23-jarigen leeftijd, tot predikant te Neuhaus in de Palz beroepen, werd hij tevens met de waardigheid van Professor bekleed en nam deze ambten waar, ‘met grooten lof, met eere ende met groote stichtinge’, totdat de regeerende Calvinistische keurvorst, Frederik III, stierf en zijn oudste zoon en opvolger, een Lutheraan in merg en been, Fontanus en alle andere Gereformeerde predikanten afzette en uit zijn land verdreef. Hij vond echter bescherming bij den tweeden zoon van Frederik III, Hans Casimir, zoodat hij zich eerst als ambteloos burger te Frankendaal kon nederzetten, later de gemeente Groot-Bockenum als predikant diende.

Toen Hans Casimir echter, op herhaald aandringen der Staten-Generaal, in 1577 de Nederlanden met een leger van 5 à 6000 man te hulp kwam, koos hij Fontanus tot zijn veldprediker, die aldus zijn nieuw vaderland binnentrok, waaraan hij in 't vervolg steeds zoo nauw zou verbonden blijven. Een kwestie over toezenden van geld door de Staten-Generaal ter uitbetaling der soldij, was de oorzaak, dat Casimir zich eenigen tijd te Arnhem moest ophouden en Fontanus, in Emmerik opgeleid en het plat-Duitsch machtig, dat aan het plat-Geldersch zoo nauw verwant is, trad herhaaldelijk voor de Arnhemsche gemeente op, waar men hem best verstaan kon. Spoedig won hij veler hart en vooral de vriendschap van Gelderlands stadhouder, Jan van Nassau, thans nog blijkend uit een aantal brieven, die Fontanus later aan zijn vorstelijken vriend schreef, toen deze zich te Dillenburg bevond en die door Groen van Prinsterer in zijn *Archives de la Maison d'Orange-Nassau* gepubliceerd zijn. Zelfs schijnt Fontanus een belangrijk aandeel te hebben gehad in de totstandkoming van de nieuwe huwelijksverbintenis, die Jan van Nassau in 1580 sloot met de 23-jarige Cunigonda Jacoba van de Palz.

De Duitsche veldprediker had zoozeer de toegenegenheid der Arnhemsche gemeente gewonnen, dat zij aan graaf Casimir verzocht, hem bij leening aan haar af te staan, waartoe deze zijn toestemming verleende, evenals later tot Fontanus' aanstelling als ‘ordinaris kerken-leeraer binnen Arnhem’, waar laatstgenoemde den 5^{en} Augustus 1578 zijn intrede deed. Baudartius voegt zeer te pas hieraan toe: ‘Dezes godzaligen leeraars ijver en lust, om Godes kerke te Arnhem te dienen, is zoo in andere zaken, ook hierin gebleken, dat hij verlatende de delicate hofpartij en een tractement van duizend gulden 's jaars, den dienst der kerke te Arnhem heeft aangenomen op een tractement voor dien tijd van driehonderd gulden.’ Inderdaad een niet gering te schatten opoffering! Ook al werd de bezoldiging in 1585 tot *f* 400 -, in 1593 tot *f* 500 -, en later nog eens met *f* 50 - verhoogd, het bleek ook in dien tijd voor de behoeften van Fontanus en zijn gezin veel te gering te zijn, zoodat hij soms in geldnood zat en volgens zijn eigen mededeeling, langzamerhand zijn geheele vaderlijk erfdeel had verbruikt en *f* 1000 - van zijn eigen vermogen had ingeteerd. De Nationale Synode, in 1586 te 's-Gravenhage gehouden, heeft terecht over een zoo karige bezoldiging haar afkeuring uitgesproken en alleen omdat zij een beter tractement kon aanbieden, waagde de gemeente te Leeuwarden in 1590 Fontanus daarheen te beroepen, waarvoor hij echter bedankte.

Onvermoeid was hij in de bediening des Woords: des Zondags preekte hij tweemalen en dan nog bijna elken dag in de week één keer. Natuurlijk waren deze predikatiën geen kunststukken, maar meest ‘analytische bijbeloefeningen in polemischen toon met practische toepassing der ontwikkelde waarheid’ (Wagenaar).

Geheele Bijbelboeken werden aldus in vervolgpreeken behandeld; waarschijnlijk eerst

de brief aan de Romeinen, later het Evangelie van Mattheüs en het boek Jesaja. Door dit preeken werden echter langzamerhand de godsdienstige meeningen van het volk veranderd en in Gereformeerde banen geleid, zoodat de gemeente, bij Fontanus' komst nog klein in getal, in de stad een macht van belang werd, ook omdat de stadhouder Jan van Nassau, trouw de godsdienstoefeningen bijwoonde.

Den 20^{en} Augustus 1579 werd te Arnhem de eerste Geldersche provinciale synode gehouden, waarschijnlijk door Fontanus gepresideerd, gelijk zeker de particuliere synode te Zutphen, 19 en 20 Januari 1580, waarin den Arnhemschen predikant tijdelijk de zorg voor de Zutphensche gemeente werd opgedragen, wier onwaardige dienaar, Lagaeus, was afgezet. In hetzelfde jaar krijgt Fontanus nog een opdracht, die getuigt van de achting, welke men hem toedraagt, nl. te Zwolle de breuk, door een kerkelijke scheuring ontstaan, weer te herstellen. Geen wonder, dat hij door Gelderland naar de nationale synode te Middelburg in 1581 werd afgevaardigd.

Had reeds de Geldersche synode van 1582, ziende dat openlijke lastering van Gods naam en allerlei ergerlijke zonden de overhand namen, beslist, dat het ‘aller overheit ampt is beide taeffelen der geboeden Goedes te hanthaeven und toe beschermen’, enkele jaren later beginnen de pogingen van Fontanus met de andere Arnhemsche predikanten en den Magistraat, om met kracht deze verkeerdheden te weren en ‘van Gelderlands hoofdstad te maken een klein Genève’ (Wagenaar). De Zondagswetten worden steeds strenger: bij placcaat wordt men verplicht, ter kerke te komen; wie onder kerktijd durft wandelen, verbeurt zijn opperkleed. Alles wat uit den Roomschen tijd is overgebleven, wordt vernietigd, straffen worden uitgevaardigd tegen elke uiting van onzedelijkheid. Zelfs wil de kerk, dat drinken op iemands gezondheid als een heidensche superstitie zal gestraft worden, maar hiervoor is de overheid niet te vinden. Een enkele maal ontstaat er botsing tusschen Magistraat en predikanten: de stadsmusicus, die het kerkorgel bespeelde, gaf niet slechts vóór en na den dienst, maar ook daartusschen, na gebed of gezang, zijn gaven ten beste. De kerkeraad protesteert, de Magistraat acht het echter eene ‘immers burgerlijke zaak.’ Van den preekstoel wordt de overheid doorgehaald, wat ten gevolge heeft, dat Fontanus en zijn collega a Nycken op het stadhuis moeten komen, om een berisping te ontvangen. Doch het einde der zaak is, dat de overheid toch toegeeft en de organist alleen vóór en na den dienst mag spelen.

Ook is Fontanus' invloed op het schoolwezen toentertijd en later belangrijk geweest. In 1591 bewerkte hij de oprichting van een gymnasium, waarvan hij één der eerste curatoren werd, terwijl hij in 1611 de rectoren der Geldersche gymnasia samenriep, om door gelijke voorschriften eenheid en orde in het gymnasiaal onderwijs te brengen. Bovendien gaf hij zich veel moeite, om een Fransche school te stichten, waarvoor hij zijn eigen woning beschikbaar stelde. Zelfs buiten Arnhem strekte hij in dit opzicht zijn bemoeiïngen uit: zoowel tot de herstelling van het gymnasium als tot de oprichting der hoogeschool te Harderwijk werkte hij mede en trad als één der eerste curatoren der nieuwe academie op.

Een nog omvangrijker taak wachtte Fontanus in verband met het streven der kerk, om, geholpen door de overheid, de Reformatie in geheel Gelderland in te voeren. Gansche streken waren nog slechts in naam Gereformeerd, doch inderdaad bleven zeden en gebruiken uit den Roomschen tijd, soms zelfs nog van het oorspronkelijk heidendom afkomstig, er onbeperkt heerschen. Sommige dorpen waren ‘schier nog

geheel in heidensche ruwheid en bijgeloof verzonken.' Door de Algemeene synode te 's-Gravenhage werd Fontanus nu tot inspecteur over de Over-Veluwsche kerken benoemd en sinds 1592 nam hij het werk der reformatie ten platten lande krachtig ter hand. Pastoors werden ontboden en als zij de vastgestelde Gereformeerde artikelen niet wilden onderteekenen, afgezet en gepensioneerd; onwaardige predikanten verwijderd; kosters, schoolmeesters en organisten ontvingen hun instructies; reformatietochten werden ondernomen, om door persoonlijken invloed de orde te stellen op kerkelijke zaken. Ook buiten de Over-Veluwe strekte zich Fontanus' werkzaamheid in dit opzicht uit; in 1606 ging hij, overeenkomstig de opdracht der synode van Nijmegen, het land van Maas en Waal met de Tieler- en Bommelerwaard bezoeken, om aan de wantoestanden aldaar paal en perk te stellen. Het is dan ook niet te verwonderen, dat Fontanus in 1610 op 65-jarigen leeftijd in den Kleef-Gulikschen oorlog als veldprediker medegetrokken, met ijver ook in dit land als reformator optrad, toen de stad Gulik was ingenomen en de Gereformeerde kerken uit die streken, in generale synode te Duisburg samengekomen, hem en den Heidelberger hofprediker Abraham Scultetus als adviseurs gekozen hadden.

Zóó had Fontanus een dertigtal jaren met succes in streng Calvinistischen geest voor de Geldersche kerken gewerkt, Arnhem tot een klein Genève gemaakt en veel waardeering, ook buiten Gelderland, ondervonden. Als voorzitter van den door de Staten-Generaal in Mei 1607 te 's-Gravenhage samengeroepen conventus praeparatorius, had hij de besprekingen geleid, die ten doel hadden een nieuwe Nationale synode voor te bereiden, maar tevens reeds daar de kracht der opkomende Remonstrantsche beweging bespeurd, waarvan de leiders wenschten, dat op die synode Confessie en Catechismus zouden hierzien worden, terwijl Fontanus en zijn medestanders de oude belijdenis wilden handhaven. Echter meende hij in dit opzicht voor Gelderland gerust te kunnen zijn, vooral toen de overheid, nadat in Holland de kerkelijke geschillen ernstiger geworden waren, aan de classen der provincie een 'commission' richtte, 'dienende tot onderholdinge van die eenmahl angenommener wahrheit ende der onderlinghe broederschap ende liefde om allerlei nieuwichheden te weren uyt haren gebiedt.' De classis, te Ede onder voorzitterschap van Fontanus samengekomen, nam deze 'commission ende bevel goedwillichlich' aan, 'denselbigen alle gehoorsamheit beloovende.' Opnieuw onderteekenden de aanwezigen Confessie en Catechismus, alsmede een formulier van 'naerder en genauwer' verbintenis.

Dubbel hard moet het daarom voor Fontanus geweest zijn, plotseling met kracht een reactie te zien opkomen, waardoor de Remonstrantsche gevoelens meer en meer veld wonnen. Velen van de overheid kwamen onder invloed van Oldenbarneveldt, sommige predikanten op de Veluwe weken af, de geheele Betuwe kwam onder Remonstrantschen invloed, zelfs te Arnhem gingen vele gemeenteleden en de andere predikanten met de nieuwe richting mede, zoodat Fontanus eerlang alleen stond. De Magistraat, die echter vóór alles den vrede wilde bewaren, gelastte den predikanten, niet over de praedestinatie en andere geschilpunten te prediken, iets dat Fontanus, den strijder voor een vrije kerk, bovenmate griefde. Tegenover Sibrandus Lubbertus laat hij zich in een schrijven van den 4^{en} Januari 1613 daarover bitter uit: 'Nooit heeft het er met de rechtzinnige kerk zoo uitgezien als tegenwoordig. Wat? Zal bij de politieke overheid het oordeel zijn over de gewichtigste punten der Theologie?

En wij, die tevoren herders waren over de kudde van den Heere Christus, zullen wij voortaan schapen zijn onder 't gezag der overheid?'

Het vorige jaar was Fontanus nog naar 's-Gravenhage gereisd, om met afgevaardigden van andere synoden te beproeven, de Staten-Generaal te overreden, dat zij de toegezegde Nationale synode niet langer moesten tegenhouden. Een daartoe strekkend verzoekschrift was aangeboden, Maurits en graaf Willem Lodewijk hadden hun medewerking beloofd, maar het antwoord was afwijzend geweest: eerst later zou over deze zaak beslist kunnen worden, wanneer alle afgevaardigden volmacht van hunne provinciën hadden verkregen, om plaats en datum van samenkomst der nieuwe synode te bepalen.

Zoo zag Fontanus in de laatste jaren van zijn leven het werk afbreken, dat hij met moeite en zorg had opgebouwd. Hartzeer kwelde hem en uren lang kon hij voor zich uit zitten staren, totdat hij begon te schreien als een kind, zoo overvloedig tranen stortende, 'dat ze langs zijn baard en zijne casakke vloten en op de aarde biggelden.' In den kerkeraad kwam hij haast niet meer, in de gemeente was zijn Remonstrantschgezinde ambtgenoot Meilinck de gevierde man.

Langzamerhand kwijnde Fontanus weg. In September 1615 presideerde hij te Amsterdam nog een vergadering der voornaamste Contra-Remonstranten, om den toestand te bespreken, waarbij een nieuwe supplicatie aan de Staten-Generaal werd opgesteld, maar zwak en ontmoedigd kwam hij te Arnhem terug. Op zijn buiten aan den Velperweg bracht hij zijn laatste levensdagen door, waar hij meermalen bezoeken ontving van graaf Ernst Casimir, den zoon van zijn vroegeren vriend Jan van Nassau. Den 22^{en} November 1615 had de jonge Graaf hem weder bezocht en was juist heengegaan, om de godsdienstoefening bij te wonen, toen Fontanus voelde, dat zijn einde dáár was. Hij verzocht zijn schoonzoon, Ds. Ellardus a Mehen, predikant te Harderwijk, een gebed te doen, 'nette den wijsvinger van zijn rechterhand met speeksel, streek daarmee zijn beide oogleden toe, legde zijn hoofd in 't kussen en gaf - terwijl a Mehen een gebed deed - zonder een lid te verroeren, zonder zelfs een zucht te slaken, den geest.' Hij bereikte den ouderdom van 70 jaar.

Tweemaal is Fontanus gehuwd geweest: eerst met een zuster van den secretaris van Arnhem, Peter Verstege, of van diens echtgenoote Christina van Schrieck; de tweede maal, in 1609, met Willemke van Haren, misschien een dochter van den hofmeester van Graaf Jan van Nassau. Uit zijn eerste huwelijk had hij zeker twee dochters: Anna of Sara, die den 24^{en} Mei 1594 huwde met Ds. a Mehen, en een andere, wier naam onbekend is, doch wier zoons, Philips en Samuel Verstege, uit waardeering voor de diensten van hun grootvader, op 's Lands kosten te Harderwijk mochten studeeren. Misschien had Fontanus ook nog andere kinderen, daar in een landdagsreces van 1607 wordt gezegd, dat hij 'beladen was met sware huysholdinghe.'

Zijn uiterlijk voorkomen moet niet onaantrekkelijk geweest zijn: 'Het gelaat was wel echt-Duitsch breed en vet en de arme rossige wenkbrauwen braken slechts eenigermate het volle aangezicht; ook is de neus breed en groot, doch een fraaie, in twee punten uitloopende, keurig onderhouden baard geeft iets aristocratisch aan zijn voorkomen en zijn kleine oogen stralen zonneschijn uit... Iets schalks tintelt er in, doch de hoofdindruk van dit open gelaat is kalme beslistheid en vriendelijke goedheid en trouw.' Zijn beeltenis, vervaardigd door H. Delff, komt ook voor in zijn levensbeschrijving door Wagenaar.

Fontanus was een man van een vast karakter, die wist, wat hij wilde. ‘Jehova regnat’ was zijn zinspreuk en in dat geloof ging hij moedig voort, krachtig werkend in de richting die zijn overtuiging hem wees. Terecht wordt hij genoemd een ‘ervaren godgeleerde van den zuiveren Gereformeerden stempel, wiens omgang zich geen hoogleeraar schaamde, wiens adviezen een professoraal, soms zelfs dictatoriaal gezag erlangden’ (Anspach). ‘Antiek-Calvinist’, was hij een vijand van alles, wat naar ‘Roomsche superstitie’ geleek, die hij volkomen uit den lande wilde verbannen, terwijl hij dit doel weer niet door lijfstraf of boete trachtte te verwezenlijken. Haast nog meer dan tegen de Roomschen, was hij tegen de ‘dooperscen’ gekant, die hij, evenals later de Remonstranten, met groote beslistheid bestreed, terwijl hij voor den uiterst liberalen kanselier Leoninus waardeering gevoelde. Uit alles blijkt, dat Fontanus een kind van zijn tijd is geweest, die echter meer tegen de in zijn oog verkeerde beginselen dan tegen personen streed. Hoewel tot tweemaal toe de laster te vergeefs gepoogd heeft, op zijn zedelijk leven een smet te werpen, is geen enkele getuigenis te vinden, waaruit zou kunnen worden afgeleid, dat hij daarin niet onberispelijk is geweest.

L i t t e r a t u u r : Dr. L.H. Wagenaar, *De Hervormer van Gelderland. Levensbeschrijving van Johannes Fontanus* (Kampen 1898). Over dit boek wordt gehandeld in *Arch. Ned. K.G.*, dl. VII, blz. 441. - J.W. Staats Evers, *Joh. Fontanus, Arnhem's eerste predikant (1577-1615) en zijn tijd* (Amst. 1882). - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Van Hasselt, *Geldersch Maandwerk*, dl. I, blz. 20-24. Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 39-42, 44, 92, 156. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, blz. 81. - Hartog, *Gesch. Predikk.* blz. 28. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 348, 358, 359, 384. 449, 480, 483, 492, 494, 510. - Knipscheer, *De invoering en de waardeering der Geref. Belijdenisschriften,* blz. 130, 143. - A.C.J. v.d. Kemp, *Kerkelijk leven te Arnhem 1578-1815* (Arnhem z.j.), blz. 5-15. - Duker, *Voetius*, dl. I, blz. 127. - Acquoy, *Jan van Venray* (Utr. 1881), blz. 291. - Rutgers, *Acta*, blz. 359, 521, 642. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. I, III, IV, Register. - Muller, *Cat. v. Portr.*, blz. 87. - *Arch. K.G.*, dl. V, blz. 419; dl. X, blz. 249; dl. XIV, blz. 208, 224; dl. XV, blz. 215. - *Nav.*, Jaarg. 1881, blz. 185-197 en 253-262. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1863, blz. 48-54. - *Librye*, Jaarg. 1890, n° 3. - Van Schelven, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken der 16de eeuw*, blz. 265.

[Pieter Fontein]

FONTEIN (Pieter), geboren in 1708 te Harlingen uit Doopsgezinde ouders, werd voor het leeraarsambt bij die broederschap te Leiden en te Amsterdam opgeleid, in welke laatste plaats hij den 13^{en} Maart 1732 tot proponent werd bevorderd. Bij die gelegenheid gaf het eenige ontstemming, dat hij weigerde, de proponents-instructie te onderteekenen, waarin men o.a. beloofde, den predikant-curator van vacante gemeenten in zooverre gehoorzaam te zullen zijn, dat men daar, waar hij het gelastte, moest prediken. Tevens deed hij afstand van het proponents-tractement ad *f* 300. - 's jaars, daar hij ‘geen geld begeerde, maar wel een getuigschrift van volbrachte studiën.’ De verstoordheid der Amsterdamsche broeders over deze ongewone handelwijze had echter geen blijvend gevolg. In 1732 te Rotterdam predikant

geworden, volgde in 1739 een beroep naar de gemeente der Lamisten in de hoofdstad, dat door hem werd aangenomen. Hier bleef hij werkzaam tot 1748,

toen hij emeritaat aam, terwijl hij eerst den 7^{en} Augustus 1788 overleed. In 1736 was hij gehuwd met Jozina Stol, die in 1746 stierf, waarna hij zich in 1748 in den echt begaf met Sara Alida Vermande.

Fontein was meer litterator dan theoloog. Als leerling van de Leidsche hoogleeraren T. Hemsterhuis en A. Schultens, had hij zich vooral op de studie der classieke letteren toegelegd en leverde een niet geheel voltooide bewerking van de *Characteres ethici van Theophrastus*, naar een Florentijnsch handschrift, welke echter niet is uitgegeven. Hoewel een critiek over dezen arbeid, in het *Jaarboek van het Koninklijk Instituut* van 1851 opgenomen, niet zoo bijzonder gunstig is, schijnt de klacht van Fontein's geleerde tijdgenooten over het verlies, dat de beoefening der oude letterkunde leed, doordat dit werk niet werd uitgegeven, toch niet zonder grond te zijn, al heeft het, bij den tegenwoordigen stand der critiek, thans zijn belang verloren. De hoogleeraar S. Muller achtte het nog altoos ‘eene proeve van oud-hollandsche naauwgezette studie en overrijke geleerdheid.’

Om die geleerdheid en zijn letterkundige kennis genoot Fontein hooge achting bij geleerden in binnen- en buitenland en stond met sommigen hunner in briefwisseling. De Bosch en Wijttenbach waren zijn vrienden en de laatste droeg hem het eerste stuk van het derde deel zijner *Bibliotheca critica* op. Ook door den hoogleeraar Christophorus Saxius werd hij hoog gesteld; bij een verblijf in Engeland maakte hij kennis met Bentley, terwijl het wel een bewijs is van den grooten invloed, dien hij oefende, dat door zijn toedoen een geschil tusschen Ruhnkenius en Schrader werd bijgelegd.

Behalve de classieke, had ook de Nederlandsche letterkunde Fontein's belangstelling. Als hij heengaat uit Rotterdam, prijst de dichter Dirk Smits hem als voorstander en beoefenaar der Vaderlandsche letteren en de dichter Huizinga Bakker droeg hem in 1761 een vertaling van Higt's *Carmen trochaïcum in reditum veris* op, daar Fontein zich niet schaamde:

> ‘de Nederlandsche reijen
> Langs 't hooge gloriespoor, ten zangberg op te leijen.’

Hiervan legde hij ook getuigenis af, door met H.J. Roulland de *Gedichten van B. Huydecoper* (Amst. 1788) uit te geven. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en het Amsterdamsen gezelschap *Libertate et Concordia* telden hem ook onder hunne leden.

Als man van geleerdheid, smaak en ruime middelen, had hij een bibliotheek verzameld, die terecht genoemd wordt: ‘een gedenkstuk van de zorgvuldigheid en keurigheid, welke een hollandsche philoloog uit het midden der vorige eeuw, wien het niet aan de noodige middelen ontbrak, gewoon was daaraan te besteden’ (de Hoop Scheffer). Bij zijn leven stelde hij die gaarne open voor de studenten der Doopsgezinde Kweekschool, voor wie hij een ware vraagbaak was, en bij zijn dood wilde hij niet, dat deze boekenschat zou uiteengaan. Daarom schonk hij hem bij uitersten wil aan de Kweekschool, met een som van *f* 4000. -, om daarvoor ontbrekende werken bij te koopen. Deze erfstelling is thans nog een belangrijk gedeelte van de rijk voorziene Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam.

L i t t e r a t u u r : V. d, Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. -

Lentfrinck, *Ter gedachtenisse van den WelEerw. Zeergel. Heere Pieter Fontein, oudleeraar in de Mennoniete gemeente der stad Amsterdam.* - Blaupot ten Cate, *Holland enz.*, dl. II, blz. 156. - Dez., *Friesland*, blz. 237. - Sepp, *Stinstra*, dl. I, blz, 17, 174-176; dl. II, blz. 258. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1868, blz. 96. - *Alb. Ath. Amst.* blz. 510. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. I, Voorrede, blz. 2 en 3; dl. II, blz. 109. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 365.

[André Forestier]

FORESTIER (André), in 1647 te Montpellier geboren, studeerde te Leiden, waar hij den 2^{en} April 1669 aan de Hoogeschool is ingeschreven, en werd in 1671 door de Waalsche synode tot proponent aangesteld. In 1674 was hij veldprediker bij het regiment van luitenant-generaal Monpouillon in dienst van de Republiek, en ontving den 8^{en} Augustus van het volgend jaar een aanstelling tot kapelaan bij de Hollandsche ambassade te Constantinopel. Reeds in 1676 raakte hij echter in geschil met den Resident aldaar, Justinus Colyer, waartoe de inzegening van een huwelijk tegen de bevelen van den Resident, aanleiding schijnt gegeven te hebben, terwijl deze ook meermalen zonder den vereischten eerbied door Forestier werd behandeld. Het gevolg van een en ander was, dat hij den 17^{en} November 1676 werd afgezet. Hij begaf zich naar Smyrna, in de hoop, aldaar den predikant Danckerts te zullen opvolgen, die naar Holland terugkeerde, doch dit gelukte hem niet. In 1680 vinden wij hem weer dd. 9 Maart als V.D.M. aan de Hoogeschool te Leiden ingeschreven en den 19^{en} September van dat jaar volgde zijn benoeming tot predikant bij de Hollandsche ambassade te Versailles, waarbij hem *f* 250. - voor transport werd toegezegd. Na eenigen tijd werkzaam te zijn geweest, is hij door Hunne Hoogmogenden wegens slecht gedrag ontslagen, waarbij hem zelfs, volgens hun besluit, hetgeen hem nog aan tractement toekwam, niet zou uitbetaald worden. Hierover begon hij, nadat hij in 1687 tot het Roomsch-Katholicisme was overgegaan, een proces tegen den Hollandschen gezant te Parijs, Van Sterrenburgh, die het echter afwees, omdat niet hij, maar de Staten-Generaal, moesten aangesproken worden, doch tevens aan H.H.M.M. schreef: ‘il est toujours à craindre que ce vagabond, parce qu'il a changé de religion, ne soit soutenu par la Cour.’ Hoe het proces eindigde en wanneer Forestier stierf, is niet bekend.

Na zijn overgang tot de Roomsche kerk stelde hij een geschrift op: *Apologie pour les Réunis. Les justes raisons*, *que les Protestans de France ont euës de se réünir à l' Eglise Romaine*, *sous le regne de Louïs le Grand* (Paris 1687). Hierin zet hij de redenen uiteen, waarom hij ‘la Communion des Prétendus Réformés’ verlaten heeft, onder welke hij voornamelijk noemt: de verdeeldheid der Protestanten in verschillende secten, die der Gereformeerden onderling, en hun verwerping van de overlevering.

L i t t e r a t u u r : *La France Protestante*, T. V, p. 133. - *Ned. Arch. K.G.*, N.S., dl. XIII, blz. 100-106. - *Bull. Egl. Wall.*, T. IV, blz. 247, 258; T. V, p. 166, 189. - *Cat. Bibl. Wall.*, 1er Suppl., p. 19. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 554, 635. - *Hs. Borger*, i.v.

[Michaël Fortgens]

FORTGENS (Michaël), werd den 13^{en} Januari 1663 uit ‘eerlijke ouders en boven al seer deugdsamen Vader’ geboren en reeds in 1683, dus op twintigjarigen leeftijd als leeraar bij de Doopsgezinden te Amsterdam, die in ‘de Zon’ verga-

derden, aangesteld. De goede verwachtingen, van hem gekoesterd, stelde hij niet te leur, doch reeds op den 28^{en} Augustus 1695 overleed hij te Amsterdam na een ziekte van anderhalve maand en werd den 1^{en} September d.a.v. begraven. Zijn bekende ambtgenoot, Hermannus Schijn, hield een lijkrede op hem, getiteld: *Zalige nagedagtenis ter gelegentheid van het zalig, dog voor de Gemeente ontijdig ontslapen van Michaël Fortgens ... onder het zedig verklaren en toepassen van Davids leven en sterven (Hand. 13:36) plegtelijk gehouden op den 11 September 1695* (Amst. 1695). Hieraan zijn eenige gedichten toegevoegd van A. Jansen, G. Fortgens (waarschijnlijk een broeder van Michaël, daar hij zijn troostredenen richt tot de weduwe en haar als 'suster' aanspreekt) en Joh. Molinaeus de Jonge. Ook Fortgens' vriend, de Hoornsche leeraar P. Beets, hield in zijn gemeente een gedachtenisrede, die evenzeer in druk verscheen als: *Het bereidwillig sterven, gesien in de zalige verhuisinge van wijlen Michiel Fortgens ... voorgedragen aan de gemeente, die men Christo versamelt tot Hoorn. In een predikatie over de woorden van Simeon, Lucas 2:29, 30* (Hoorn 1695). Eigenaardig is het, dat Beets deze rede in 117 paragrafen heeft ingedeeld.

Verschillende afbeeldingen zagen van hem het licht, nl. door P. van Gunst en J. Folkema, beide naar Bidloo, en door J.C. Philips.

Tijdens zijn leven zijn met Fortgens' naam slechts twee geschriften uitgegeven, nl.:

Verhael der Onderhandelingen tot nader vereeniging tusschen wederzijds Gecommitteerdens van de Doopsgezinde, zoo uyt de Dienaerschap bij de Thoorn en 't Lam, als uyt de jaerlijksche bij-eenkomst en de Dienaren haer Vergadering houdende in de Zon, voorgevallen in Amsterdam, 1684 en 1685 (Amst. 1685). Namens, 'de Opsienders en Dienaaren, der Vereenigde Waterlandsche en Vlaamsche Doopsgezinde Gemeente tot Amsterdam' is het door Michaël Fortgens onderteekend.

Een brief aan N.N. rakende de laatste veronderhandeling tot nader vereeniging tusschen wederzijds-gecommitteerden, zoo uyt ... de Toorn en het Lam, als uyt ... de Zon enz. (Amst. 1692), geteekend door Mich. Fortgens 'als schrijver.'

Na zijn dood werden echter door Schijn de volgende leerredenen van hem uitgegeven:

XLII predicatien over uitgeleze Texten des Ouden en Nieuwen Testaments (Amst. 1696; 2^{e} verm. dr. Hoorn 1719).

Tijd- en Feest-Predikatien over uitgeleze Texten des Ouden en Nieuwen Testaments (Amst. z.j. [1699 of 1700]; tweede dr., waarachter gevoegd zijn: *VII Predicatien over Psalm 27*, Amst. 1722. Ook vermeldt v.d. Aa nog een druk van 1719, te Zwolle uitgegeven, hoewel die van 1722 uitdrukkelijk de tweede genoemd wordt).

Predikatien over de twee eerste Capittels vanden eersten Brief van Petrus enz. (Amst. 1711; tweede dr., ald. 1729).

Drie predikatien over uitgelesene texten des O. en N. Testaments (Hoorn 1719).

In deze leerredenen toont Fortgens een rechtzinnig Mennist te zijn en het is teekenend, hoe de *Boekzaal*-recensent in dezen tijd, toen de Doopsgezinden van Socianisme verdacht werden, op die rechtzinnigheid den nadruk legt. Van de *XLII Predicatien* heet het: ''t Gene dit werk te beter maakt, is, dat het van alle Onroomsche gezindheden

hier te Land met grote vrugt kan gelezen werden; dewijl geene de minste onregtzinnige stellingen maar zuivere gevoelens na den trant der Hervormers over al voorkomen.' Evenzoo naar aanleiding van de *Tijd- en Feest-predikatien:* 'Gaat heen nu, onkundige, en praat voortaan nog dat de Doops-

gezinde geen regtzinnige Christenen zijn ... Zegt liever van deze Christenen (of - in een noot aan den voet der bladzijde - liever van de Leeraars dezer Menniste Gemeinte in de Zon), dat zij (buiten Kinderdoop, Eedzwering, Oorlogvoeren, en wat daar aan kleeft) meerendeels van 't zelve gevoelen zijn met de genen die men Gereformeerden noemt.'

Als prediker stond Fortgens voor zijn tijd bijzonder hoog. Van zijn voordracht getuigt een tijdgenoot: 'Zijne Kerkredenen rolden met een zekere kragt van indruk, en de overtuiging van zijn gezag was te aangenamer door een levendige stem, die op den verhevenen stoel zelf dat gene vergoed, dat in 't lezen derzelver dikwils zoo duidelijk niet voorkomt.' Zijn stijl, zoo zegt Hartog, 'heeft hier en daar eene kortheid, eene spreukmatigheid, die ons denken doen aan de traktaten van Hans de Ries, en ons te meer aanleiding geven, om Fortgens te rangschikken onder de beste leeraars bij de Doopsgezinden in die dagen.' Zóó dacht de *Boekzaal*-recensent ook erover, die zelfs nog sterker verklaart: 'Laet vrij alle groote baezen en wintmaekers, hoogvliegers en baeyvangers bij onzen Fortgens koomen lessen haelen: zijne zagte en zoete, ernstige en deftige, welluidende en verstandige bijbelstijl zal dat uit het oog vliegen van sommige geesten rasselijk inhaelen en zagtkens temperen: en zoo verre, dat geene jonge lieden meer te vraegen hebben, waer een goede preekstijl te leeren.' In zijn leerredenen was tekstverklaring hoofdzaak en deze was 'doorgaans van den goeden stempel.' Een geregelde gang, de noodige orde, was echter niet altijd te vinden, maar vooral werden zijn preeken ontsierd door vertoon van onnoodige geleerdheid, het aanhalen en verklaren van Grieksche en Hebreeuwsche uitdrukkingen, soms zelfs door tekstcritiek, waar hij dan een andere lezing in de oorspronkelijke Grieksche woorden geeft.

Volgens zijn vriend Schijn was Fortgens een man van 'een groot en wakker verstand, een klaar en onderscheyden oordeel, een brave kennis en geleertheyd, een zierlijkheid en kragt en aangenaamheyd van seggen, gepaard met een betamelijke zedigheyd en Christelijke deftigheyd.' Maar beter dan door deze uitgezochte woorden wordt hij door Beets geteekend, als deze eenvoudig zegt: 'Hij was een man uit duisent; die alleen meer doen kon in het werk des Heere, dan veele van ons te samen.'

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. - Schijn - Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, dl. II, blz. 83, 658-662, 668. - Blaupot ten Cate, *Holland*, dl. I, blz. 285; dl. II, blz. 135. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 225. - Vos, *Menno Simons*, blz. 314. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 100, 331. - Muller, *Cat. v. Portr.*, blz. 87. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 71, 106, 269, 270. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, dl. II, 2e stuk, blz. 73. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 728. - *Cat.* Burgersdijk & Niermans, blz. 774. - *Boekzaal*, Jaarg. 1695*b*, blz. 553; 1697*a*, 144-152; 1700*a*, 447-450; 1722*a*, 239; 1722*b*, 768-774; 1738*a*, 595; 1758*b*, 765.

[Jan Hendrik Fortmeyer]

FORTMEYER (Jan Hendrik), den 2en Juni 1747 te Leiden geboren, werd den 11en Maart 1763, dus reeds op 15 jarigen leeftijd aan de Hoogeschool aldaar als student ingeschreven, terwijl hij tegelijkertijd bij den predikant Retman het leerstellig onderwijs genoot. Daarna zette hij zijn voorbereiding te Amsterdam bij

Ds. J. Mulder voort en vertrok den 6^{en} April 1768 naar Göttingen, waar hij onder Prof. C.G.F. Walch drie proefschriften schreef en verdedigde, één over de leer der verkiezing, getiteld: *Dissertatio de decretis Praedestinationis et reprobationis*, *ex Rationis judicio*, *non ex absolutis sed hypotheticis*, en twee over die der voldoening, onder den titel: *Excercitatio Theologica de Satisfactione pro omnibus hominum peccatis a Christo praestita*, alle drie uitgegeven te Göttingen, z.j.

Den 18^{en} Juni 1773 in Nederland teruggekeerd, werd hij nog datzelfde jaar tot proponent bij de Luthersche kerk bevorderd en stond den 11^{en} Januari 1775 op het drietal te Schiedam, waaruit echter A. Brughman beroepen werd. Eerst den 22^{en} Januari 1776 ontving hij een beroep naar Zierikzee, alwaar hij, na den 28^{en} Februari te Amsterdam te zijn ingezegend, den 24^{en} Maart van dat jaar intrede deed met Rom. 15:30. Nauwelijks twee jaren hier werkzaam geweest zijnde, predikte hij den 1^{en} Maart 1778 afscheid en vertrok naar Zutphen, dat hij reeds een jaar later verwisselde met Utrecht, aan welke gemeente hij zich den 18^{en} Mei 1779 verbond. Bij de viering van het 250jarig feest der overhandiging van de Augsburgsche Confessie, den 25^{en} Juni 1780, werd aldaar de nieuwe Amsterdamsche Psalmberijming ingevoerd en de uitvoerige leerrede over Coll. 3:16, bij die gelegenheid door Fortmeyer gehouden, verscheen in druk als: *Het regt gebruik van de leere van Christus en van het godsdienstig gezang* (Utr. 1780). Na den dood van zijn bejaarden ambtgenoot Veltgen hield hij op hem een *Lijkrede over Ps. 91:16* (Utr. 1781), die bijzondere vermelding verdient, omdat zij was ‘vrij van de wijdloopigheid en pronk van geleerdheid, waardoor sommigen der vroegere ... den indruk tegenwerkten, dien eene lijkrede behoort te maken.’

Overigens werd het verblijf te Utrecht voor Fortmeyer minder aangenaam gemaakt door de twisten over het beroep van een Hoogduitschen predikant, waarin de overheid zich krachtig gelden liet en de bemiddelende voorstellen van Fortmeyer weinig weerklank vonden. Welkom was hem daarom het beroep, dat den 21^{en} Februari 1791 door de Amsterdamsche gemeente op hem werd uitgebracht, waarna hij den 8^{en} Mei te Utrecht afscheid preekte met den in zijne omstandigheden zeer toepasselijken tekst Hebr. 13:18. Ds. Jänisch bevestigde hem in zijn nieuwe gemeente met een in druk verschenen leerrede: *Predigt bei der feierlichen Vorstellung des Herrn Jan Hendrik Fortmeier*, die als *Predikatie ter plechtige voorstelling van Jan Hendrik Fortmeier* in het Hollandsch vertaald werd.

Het begin zijner Evangeliebediening te Amsterdam was echter ook verre van rustig, daar zijn beroeping voor de ontevreden partij in de gemeente, die den meer rechtzinnigen Ds. Scholten van Rotterdam als predikant had gewild, aanleiding was, om den volgenden dag bijeen te komen en een plan tot oprichting eener nieuwe gemeente te beramen, die dan ook tot stand kwam onder den naam Hersteld-Evangelisch-Luthersche kerk. Fortmeyer was bij deze gelegenheid ook het onderwerp van anonyme vlugschriften als: *Aan mijn Luthersche Medebroederen*, *bij gelegenheid van het beroepen van den WelE. Zeergel. Heer Jan Hendrik Fortmeyer* en *Gedachten van eenen onpartijdige en eendracht minnende christen bij de intrede van den zo schandelijk als verregaande belasterde christenvriend! den heere Fortmeyer.* Vredelievend van aard, nam hij persoonlijk aan den gerezen twist geen

deel en bleef rustig arbeiden te Amsterdam tot zijn overlijden, dat den 27^{en} April 1812 plaats vond. ‘Hij vereenigde eene grondige geleerdheid met beschaafde manieren,

en had een opgeruimd, minzaam voorkomen. Ook de bevalligheid van zijne voordragt in de kracht zijns levens wordt nog door velen geroemd.'

Behalve het reeds boven genoemde, schreef hij: *Aanteekening op J.D. Michaëlis' overeenstemming van de Heilige Schrift met de gezonde reden en de leerstukken der H.S. aangaande zonde en genoegdoening* (Utr. 1785).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Naamrol*, i.v. - *Bijdr. Gesch. Luth. kerk,* dl. I, blz. 124-130, 136; dl. VI, blz. 39, 40; dl. VII, blz. 81. - Pont, *N. Bijdr.*, dl. I, blz. 35; dl. VI, blz. 67, 70. - Domela Nieuwenhuis, *Gesch. der Amsterdamsche Luth. gem.*, blz. 202, 208, 210, 232, 243, 244; Bijl. blz. 116, 117. - Dez., *Verdediging der Ned. Ev. Luth. kerk tegen de beschuldiging van Dr. G.C.A. Harless* (Utr. 1842), blz. 15. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1077. - *Cat. Luth. Sem.*, blz. 147, 194.

[Johannes Gerard Ernestus Pupke Fortmeyer]

FORTMEYER (Johannes Gerard Ernestus Pupke), zoon van den voorgaande en geboren den 25^{en} December 1786 te Utrecht, werd, na van 1805-1807 te Amsterdam, daarna te Utrecht, en eindelijk te Göttingen gestudeerd te hebben, in 1811 proponent bij de Evangelisch-Luthersche kerk en in hetzelfde jaar predikant te Monnikendam. Den 2^{en} Augustus 1814 ging hij naar Dordrecht, van welke gemeente hij juist vier jaar later afscheid nam, om den 23^{en} Augustus 1818 intrede te doen te Rotterdam. Aan zijn bemoeiïngen heeft de nieuw gestichte gemeente Brielle en Hellevoetsluis haar oprichting te danken; den 9^{en} Mei 1828 hield hij aldaar de eerste leerrede en bevestigde er den 10^{en} Augustus d.a.v. den eersten predikant C.J. Holtzapffel. In 1847 door een slepende ziekte aangetast, is hij daaraan den 28^{en} September 1849 overleden; de lijkrede, door J.C. Schultz Jacobi op hem gehouden, verscheen in druk als: *Voorstelling van den dood onder het beeld van den slaap* (Rott. 1849).

Langen tijd is Fortmeyer voor taal en stijl, lid geweest der redactie van het geneeskundig tijdschrift *Hippocrates* en heeft vele jaren door het geven van onderwijs in het Latijn tot de Klinische school in betrekking gestaan. Al zijn nagelaten arbeid is echter op zijn verlangen vernietigd, ook de Latijnsche verzen, door hem vervaardigd en de feestrede, gehouden bij het eeuwgetijde der Rotterdamsche kerk in 1836. Slechts één geschrift was tevoren reeds uitgegeven, namelijk: *Redevoering op de 8ste Algemeene vergadering der Rotterdamsche Afdeeling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap* (Rott. 1830).

Hij was gehuwd met Jacoba Josina Adelheid Zimmerman, die hem overleefde. Er bestaat een portret van Fortmeyer, door W. Nieuwhoff naar een teekening van J. Hari gegraveerd.

L i t t e r a t u u r: *Bijdr. Gesch. Luth. kerk*, dl. V, blz. 60. - Pont, *N. Bijdr.*, dl. I, blz. 60; dl. VII, blz. 243, 263. - *Oud en Nieuw*, dl. I, blz. 190, 202; dl. V, blz. 188, 211. - Schultz Jacobi, *Gesch. der Ev.-Luth. gem. te Rotterdam*, blz. 368, 369, 377, 378. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. II, blz. 229, 230. - *Alb. Athen. Amst.*, blz. 124. - *Boekzaal*, Jaarg. 1818*b*, blz. 255, 369; 1843*b*, 414-416; 1849*b*, 491, 492.

[F.P.Z.V.F.F.]

F.P.Z.V.F.F., pseudoniem, waaronder Ds. **Henricus Slatius** (zie aldaar) schreef: *Monsterkens van de nieuwe Hollandsche Inquisitie*, *ghelijck die nu zedert een jaer is ghepractiseert* ('t Hantw. 1620).

L i t t e r a t u u r : Van Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, dl. I, blz. 183.

[Johan Christiaan Fraissinet]

FRAISSINET (Johan Christiaan), in 1820 te Amsterdam geboren, werd den 4^{en} December 1838 te Leiden als student ingeschreven en den 1^{en} October 1845 door het Provinciaal Kerkbestuur van Zeeland tot den predikdienst toegelaten. Hier te lande is hij niet als predikant werkzaam geweest, maar in 1849 tot predikant in Nederlandsch Indië benoemd, diende hij achtereenvolgens de gemeenten te Riouw (1850), Padang (1851), Poerworedjo (1857), Soerakarta (1859), Rembang (1860), en ging in 1865 voor twee jaar met verlof naar Nederland. In 1867 teruggekeerd in Indië, werd hij predikant te Makassar, maar overleed reeds den 22^{en} Januari 1868.

Hij gaf in 't licht: *Hikajat Maha Radja Bispoe Radja (Geschiedenis van Vorst Bispoe-Radja)*, *uitgegeven en met aanteekeningen voorzien* (Leiden 1849).

L i t t e r a t u u r : Van Troostenburg de Bruyn, *Herv. K. in O.-Indië*, blz. 332. - Dez., *Biogr. Wdb. O.-I. pred.*, blz. 138. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1318. - *Brinkman's Cat.* (1833-1849), blz. 293. - *Boekzaal*, Jaarg. 1845*b*, blz. 543, 544.

[Paul Franck]

FRANCK (Paul), in 1721 te Maastricht geboren, studeerde eerst te Groningen, waar hij zich den 11^{en} September 1739, en daarna te Leiden, waar hij zich den 18^{en} September 1741 aan de Hoogeschool liet inschrijven en werd in het najaar van 1744 proponent bij de Waalsche Synode. In November of December 1747 ontving hij een beroep naar de Waalsche gemeente te Zutfen en verbond zich aan haar den 30^{en} Juni 1748, na door J.J. Rambonnet, predikant te Kampen, bevestigd te zijn. Gedurende 39 jaar diende hij deze gemeente, tot hij den 26^{en} Maart 1787 aan een uitterende ziekte overleed in den ouderdom van 65 jaar. Meermalen is hij als voorzitter of secretaris der Waalsche Synode opgetreden.

In 1767 werd hij door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem met zilver bekroond wegens zijn antwoord op de vraag: *Is het geoorloofd in onzen handel en wandel, met de onkunde van onze medemenschen ons voordeel te doen? en zoo jaa*, *in welke gevallen en hoe verre?* Zijn antwoord is in het 10^{e} deel, 1^{e} stuk, der *Verhandelingen* van die Maatschappij opgenomen.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.,* i.v. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 190. - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 340; T. V, p. 151, 152. - *Hs. Borger*, i.v. - *Boekzaal*, Jaarg. 1748*b*, blz. 92; 1767*b*, 208; 1771*a*, 252, 253; 1787*a*, 449.

[Henricus Francken]

FRANCKEN (Henricus), zoon van Gerard Francken, werd in 1634 te Amsterdam geboren, ging in 1652 te Utrecht studeeren en werd den 24^{en} October 1656 te Leiden aan de Hoogeschool ingeschreven. Als proponent nam hij in 1658 een beroep aan naar Wognum in West-Friesland, dat toen juist van de gemeente Watwey werd gescheiden, waar de proponent J. Larenius als predikant werd bevestigd. In 1662 vertrok Francken naar Dordrecht en bleef hier werkzaam tot zijn dood in 1704, hoewel hij meermalen voor een beroep naar Amsterdam in aanmerking kwam en zelfs in

1670 een gelijk aantal stemmen als de beroepene, Bernard Homoet, op zich vereenigde. Hij was gehuwd met Catharina van Esch, terwijl twee zijner zoons ook in het predikambt werkzaam zijn geweest: Aegidius, die volgt, en Petrus, die van 1695 tot zijn emeritaat in 1728 predikant te Geertruidenberg was en in 1740 stierf. Henricus Johannes Francken, in 1692 van Smyrna naar Voorburg beroepen, waar hij in 1694 stierf, en Johannes Francken, in 1696 predikant te Voorburg geworden en in 1703 overleden, waren beiden zoons van Henricus' broeder, Johannes Francken.

Van Francken zijn alleen eenige gedichten gedrukt, waarvan enkele geplaatst zijn vóór de werken zijner tijdgenooten, andere in *Het Verheerlijkt Nederland* en in het *Swart tooneelgordijn*, *vertoonende de Lauwerbladen*, *gestrooit op 't graf van de Heeren Cornelis en Johannes de Witt.* Echter liet hij ook een aantal aanteekeningen na, waarvan zijn zoon Aegidius gebruik maakte bij het samenstellen van zijn werk *Het heylig Offerlam* en die door dezen worden genoemd: een schatkist, waarin hij gevonden heeft wat somwijlen te vergeefs elders gezocht wordt, zoodat zij ‘die zijnen Vader over het Lijden des Heilandts hebben horen preken, en lust hebben, zijn werk te doorbladeren, hem daer in noch na zijne doot gedurig zullen konnen horen spreken.’

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. *Aegidius Francken.* - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 414. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 209, 210. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. I, blz. 496, 541; dl. II, blz. 770. - Witsen Gijsbeek, *Woordenb. van Ned. dichters,* dl. II, blz. 163. - *Arch. K.G.*, dl. XVIII, blz. 168, 169. - Knuttel, *Acta*, dl. IV, blz. 280, 515, 557, 560, 590; dl. V, blz. 174, 310, 348, 420, 544. - Veeris - De Paauw, *Pred. Nd.-Holl.*, blz. 73. - Soermans, *Pred. Zd.-Holl.*, bl. 4, 6. - de Jong, *Vervolg van Soermans' Pred. v. Zd.-Holl.*, blz. 4. - Brans, *Pred. Zd.-Holl.*, blz. 1, 5. - Van Alphen, *N. Kerk Handb.*, Jaarg. 1908, Bijl., blz. 150. - *Boekzaal*, Jaarg. 1732*a*, blz. 292.

[Aegidius Francken]

FRANCKEN (Aegidius), zoon van den voorgaande, moet zonder twijfel een godgeleerde van grooten invloed genoemd worden, daar enkele zijner werken tot in onzen tijd zijn herdrukt en lezers vinden. Echter zijn slechts weinig levensbijzonderheden van hem bekend, daar zijn nederigheid hem het uitdrukkelijk verlangen deed uitspreken, dat geen levensbeschrijving van hem in de *Boekzaal* zou worden opgenomen. Hij werd den 1^{en} Maart 1676 te Dordrecht geboren, kwam in 1704 als predikant te Rijsoord, vanwaar hij in 1713 naar Maaslandssluis of Maassluis ging. Ofschoon hij ook in aanmerking kwam voor het hoogleeraarsambt te Harderwijk, is hij op zijn tweede standplaats werkzaam gebleven, tot de dood hem na een langdurig lijden, den 16^{en} April 1743 wegnam. Een lijkdicht van één zijner leerlingen en twee grafschriften, onderscheidenlijk van Ds. Oudkerk te Haamstede en Ds. J.M. Hoffman te Maassluis, zijn in de *Boekzaal* opgenomen, terwijl de laatstgenoemde ook een lijkrede hield naar aanleiding van Josua 1:2. Hij was gehuwd met Anna van Cleverskerk. Zijn afbeelding, door W. Jongman naar J. Vollevens vervaardigd en met een vers van Westhovius voorzien, is geplaatst vóór zijn werk: *Het heylig Offerlam.*

Francken, in zijn tijd een zeer geliefd prediker, was een echte Voetiaan, evenwel minder een navolger van a Brakel, dan wel een Leidsche Voetiaan uit de school van a Marck. Moge de vorm, waarin hij zijn gedachten uit, nu voor velen vreemd klinken, omdat ‘alles, wat men in zijne schriften vindt, leenspreukig is en verstandigen er thans over moeten meesmuilen’, toch was ‘de daarin voorgedragene beoefeningsleer zuiver van zoodanige mystieke begrippen als die van Brakel waren. Veel zuiverder waren ze te dezen aanzien zelfs, dan de schriften van van Lodensteyn en deszelfs volgers.’ Niet onjuist rekent Hartog in zijn *Geschiedenis der Predikkunde* Francken onder de ‘anatomisten, eerst van den tekst en daarna van

het hart.' Zijn analytische tekstverklaring moge tot in 't dwaze verloopen, de analyse van het menschelijk hart is dikwijls meesterlijk, zoodat het te begrijpen is, dat zijn werk nog in deze dagen waardeering vindt. 'Te midden van allegorische onzinnigheden, vindt gij wat blijvende waarde heeft, en wat alleen gezuiverd moet worden om in een leerrede een sieraad te zijn, dat er niet in gemist mag worden.' Zijn geschriften zijn daarenboven in hartelijken toon gesteld en steeds dringt hij met hooge ernst aan op ware bekeering.

Verschillende werken, soms met eenigszins zonderlinge titels, heeft Francken het licht doen zien. Het eerst verscheen zijn intreerede op zijn eerste standplaats als *Dankdag te Rijsoort*, *of blijde intreede* (Dordrecht 1704). Hier heeft hij ook het boek bewerkt, oorspronkelijk om de hem 'toevertrouwde kudde aldaar tot de betrachting van de ware wijsheid aan te sporen', dat evenwel, blijkens de vele herdrukken, daarbuiten ook ettelijke lezers heeft gevonden en tot titel draagt: *Stellige Godtgeleertheit*, *dat is: de waerheden van de hervormde Leer eenvoudig ter nedergestelt*, *en met de oeffening der ware Godzaligheit aengedrongen*, 3 dln. (Dordrecht 1709 en 1710). De 2e druk van dit werk verscheen in 1721, de 3e in 1726, de 4e in 1734, de 5e in 1743, alle te Dordrecht, de 6e druk in 1757 te Rotterdam, de 7e in 1769 aldaar[1]. Van dit werk verscheen een uittreksel, als *Kern der Christelijke Leere* (Dordrecht 1713), opgedragen aan Franckens' moeder Catharina van Esch en zijn echtgenoote Anna van Cleverskerk, en voorzien van een *aanspraak aan de gemeente van Jezus Christus te Maassluis*, waarheen hij juist het beroep had aangenomen. Een herdruk werd in 1717 uitgegeven, in 1722 de 3e, in 1729 de 5e, alle te Dordrecht, terwijl de 6e met een vers van F.W. Westhovius versierd werd; later is het nog verschillende malen herdrukt, o.a. de 9e in 1743, vervolgens te Rotterdam in 1768 en te Rotterdam en Groningen in 1776 reeds de 17e druk. In 1862 verscheen te Groningen de 2e druk van een 'nieuwe en behalve de spelling onveranderde uitgave', met een voorwoord van T.F. de Haan, leeraar aan de Theologische School te Kampen, waarvan weder in 1870 een 3e, in 1883 een 4e druk uitkwam, terwijl in 1863 een uitgave het licht zag, ook in de nieuwe spelling en overigens onveranderd, met een voorwoord van het Classikaal Bestuur van Groningen. Eindelijk zond Ds. J. Teves een nieuwe volledige uitgave in het licht (Groningen 1893), waarin de opdracht en de aanspraak aan de gemeente Maassluis ook zijn opgenomen. Het doel van dit werkje is oorspronkelijk, blijkens de woorden uit de opdracht aan zijn echtgenoote, 'opdat het u zou kunnen dienen tot een handleiding voor onze kinderen, om hun de zaligmakende gronden des geloofs in te prenten en tot een teederen wandel voor des Heeren aangezicht aan te moedigen.' Maar tevens hoopt hij, dat de leden zijner gemeente Maassluis het

1) Vreemd is het, dat in de *Boekzaal*, Jaarg. 1719*b*, blz. 605, de tweede druk wordt vermeld van *Heilige Godgeleertheit*, *dat is de waarheden vande hervormde leer eenvoudig ter neergestelt en met de oeffening der waere Godzaligheit aengedrongen*, 3 dln. (Dordrecht 1719). Het tweede deel van den titel doet wel als zeker vermoeden, dat hier hetzelfde werk bedoeld wordt als de *Stellige Godtgeleertheit*, maar toch blijft de vraag, waarom dan de druk van 1721 in de *Boekzaal*, Jaarg. 1721*a*, blz. 616, uitdrukkelijk de tweede genoemd wordt. Of is de uitgave van 1721 dezelfde als die van 1719?

ook zullen gebruiken, om zichzelf en hunnen kinderen ‘de ware kennisse Gods onder des Heeren hulpe in te planten.’ Dat het veel waardeering gevonden heeft, bewijzen de bijzonder talrijke herdrukken en op één der eigenschappen, die hiervan de oorzaak zijn, wordt door Ds. Teves in zijn inleiding terecht gewezen: ‘Al zouden wij nu menig punt wat anders behandelen, Francken blijft om zijn helderheid in waarde.’

Kort na de *Kern der Christelijke Leere* zag het licht: *Geestelijk Houwelijk*, *dat is*, *een Verhandeling van de Ondertrouw der gelovigen met Kristus* (Dordrecht 1715), waarachter gevoegd was: *De kloppende Jesus aan de deure der Kerke van Laodicea*, *vertoond in een* (142 bladzijden groote) *verhandeling over Openb. III:20.* Het eerste spreekt over de verhouding van de menschenziel tot Christus, onder beelden, die ons thans vrij vreemd toeschijnen; het andere is een ernstige boeten tijdpreek ‘om die geenen, die deze bladeren lezen, uyt hunnen sluymerslaap wakker te maken, en alzoo aan te spooren, om des Heeren kloppende en roepende stemme in alle zijne handelingen met Neêrlands volk vaerdig gehoor te geven en op te volgen.’

Later zijn deze twee stukken bijeengevoegd in een zeer veel vermeerderde uitgave onder den titel: *Huwelijks-Vereeniging van de Kerk-Bruid*, *met den grooten Immaniël Christus*, *benevens een ernstig aenzoek van een afdwaelend zondaer*, *ter viering van zijn Koninglijk Bruylofts-Feest; en het betamelijk gedrag van de Bruid in haer Zalige ondertrou met Christus* (Dordregt, niet 's-Gravenhage, gelijk Schotel abusievelijk vermeldt, 1725). Hierin wordt eerst die Huwelijks-Vereeniging behandeld, vervat in tien afdeelingen of hoofdstukken. Daarop volgt: *Een ernstig aenzoek van den Bruidegom Jesus*, *bij de Kerk van Laodicea*, *om met hem*, *dat Koninklijk bruiloft-feest te willen vieren*, over de eerste woorden van Openb. III:20: ‘Zie ik sta aan de deur en ik klop.’ Verder: *De heilzaemste inkomste*, *van Bruidegom Jesus*, *aen die belooft*, *die zijne roepende stemme gehoorzamen*, naar aanleiding van het tweede deel van evengenoemd vers: ‘Indien iemand mijne stem zal hooren, en de deur opendoen, ik zal tot hem inkomen.’ Daarna volgt: *Het Zielsverquikkend onthael*, *het geen de Bruidegom Jesus en zijne Bruid malkanderen doen*, over het laatste deel van datzelfde vers: ‘En ik zal met hem Avondmaal houden en hij met mij.’ Hierna komt nog: *De Aendrang tot een gemeynzame verkeering van de Bruid met haeren Bruidegom*, volgens de woorden uit Job XXII:21: ‘Gewen u toch aan Hem en heb vrede, daardoor zal u het goede overkomen’, terwijl het geheel besloten wordt met *De opspooring van de Bruid tot een heilige blijdschap*, *over haer ondertrou met haeren Bruidegom*, naar Ps. IV:8: ‘Gij hebt vreugde in mijn harte gegeven, meer dan ten tijde als hun koren en hun most vermenigvuldigd zijn.’

De titels dezer verhandelingen mogen wat zonderling klinken, hoe gezond de opvattingen van den schrijver zijn, blijkt meermalen uit beschouwingen, die nog heden ten dage niets van hare waarde hebben verloren. ‘Hoe velen’, zegt hij b.v., ‘gaen geduurig met een hangend hooft, met een stuurs en bedroeft aengezigt, steets in een swart treurgewaed wandelende; altijt onder een naer gezigt van hunne zonden en onweerdigheit gebogen gaende, die altijt met zugten en kermen hunne ellendige dagen doorbrengen, zonder bijna nooit een regt vrolijk wezen te toonen, even eens, of het waere Christendom in een droefgeestig leven bestond; ik spreeke

niet van die geene, die hun aengezigten met de Fariseeuwen mismaken, die hun hooft als een bieze laten hangen, en steeds zugten en steenen, dog uit geveinstheit, neen, ik spreeke nu van de *opregten van harten*, en die in dit stuk een misvatting omtrent het wezen en den aert van de waere Godzaligheit hebben, even eens, als of dat in droefgeestigheit bestond, wel waerom vreest gij, daer niet te vreezen is? waer van daen trild en beeft gij voor schande, schade, naspraek en lasteringen van veele? gewend u liever aen een welgemoedigt en blijhartig leven, is dit immers niet betamelijk?' enz. Daarentegen ijvert hij met zeer sterke woorden tegen den 'rampzaligen wereldling, die de waere blijdschap nog mist en [zich] zelven vergaept aen een aerdsche en zondige vreugde', als hij b.v. zegt: 'Uwe vervloekte vrolijkheit mest u tog tot een eeuwige slagtbank, uwe vreugde zal in droefheit eindigen ... wanneer gij onder het naer gezigte van eenen vergramden God, van een schuldig gewisse, van een vervaerlijk Oordeel, van een eindelooze eeuwigheit, van een geopende Helle, zoo bang en verschrikt zult worden, dat gij de dood voor het leven zoud verkiezen.'

In 1724 deed Francken zijn *Witte keursteen of tien leerredenen* verschijnen, terwijl het volgend jaar van hem het licht zag: *Voorbeeld der Christelijke Leere*, *opgestelt tot onderwijs der eenvoudigen*, *in de eerste beginselen van de Goddelijke waerheid*, *voor die zich bereiden tot het doen van Belijdenisse vanden Gereformeerden Godtsdienst* (Dordregt 1725). Dit werkje schijnt ook veel aftrek te hebben gevonden, daar in 1728 een tweede druk verscheen en ook een uitgave van 1755 vermeld wordt, terwijl de vijfde druk in 1766 of 1768 moet zijn uitgekomen.

Het Heilig Offerlam, *geslacht voor de uitverkorenen*, *of de geschiedenis van 't lijden des Heilandts Jesus*, *uit de overeenstemminge der vier Euangelisten verklaert en toegepast*, is de titel van een werk in twee deelen, dat te Dordrecht in 1732 het licht zag, in 1740 en 1762 herdrukt werd en nog eens te 's-Gravenhage zonder jaartal is uitgegeven. Vooraan staat het oordeel van de Theologische Faculteit der Leidsche Hoogeschool over dit werk, waarin erkend wordt, dat de schrijver 'veelvuldige proeven van zijne geleertheit en arbeitzame bezigheden geeft en des met gemene stichtinge zal kunnen gelezen worden.' Het bestaat uit 43 leerredenen over het lijden en sterven des Heeren, waarbij Francken gebruik gemaakt heeft van de aanteekeningen, door zijn vader nagelaten. Als van een 'wel onderwezen Schriftgeleerde in het Koningrijk der Hemelen' zijn deze leerredenen 'met allerhande zaken, die 't verstant konnen verlichten, 't oordeel scherpen, en 't hart met een hemelsche wijsheit vervullen, gestoffeert. In de Verklaringen steekt H. Taelen Outheitkunde, en in de Toepassingen, Zedekunde uit.'

Zelf heeft hij nog in 1742 kunnen uitgeven: *Heylige feeststoffen ofte verhandelinge van 's Heilands geboorte*, *besnijdenis*, *opstanding en hemelvaerd en uitstorting des H. Geestes*, *in predikatien*, 2 dln. (Dordr. 1742, herdrukt aldaar 1762), terwijl na zijn dood nog verscheen:

De verzekerdheit van een Christen door den mond der waarheid zelve opgegeven in X leerredenen (Dordr. 1746) en *Heilig gebruik des orgels* (Delft 1748). Dit laatste is de leerrede over Ps. 84:3-6, door Francken den 4^{en} December 1732 uitgesproken bij de inwijding van het orgel te Maassluis, geschonken door Govert van Rijn; het geschrift is versierd met een afbeelding van het orgel en bevat eenige lofdichten, o.a. van Arnoldus Hoogvliet en F.W. Westhovius, alsmede een *Toegift*

op het voorgaande orgelwerk. Over het toenmalig kerkgezang komt in deze leerrede o.a. het volgende voor: ‘Hoe onchristelijk gaat dat menigmaal in zijn werk, hoe verwart, hoe onaandachtig, hoe oneerbiedig, hoe herte- en geesteloos zingt men veeltijds niet? Geschied het doorgaans niet zonder geest en leven, en maar uit een sleur-gewoonte? Veele zingen alleen de woorden, zonder dat zij eens verstaan wat zij zingen, oordeelende het voor hen genoeg te zijn, als zij maar hard konnen schreeuwen, zonder eenigszins op de toonen te letten: het welk men met recht een ijdel en ongoddelijk geroep mag noemen. Hoe onaangenaam zulken zingen is, verklaart God genoegzaam, als hij hetzelve een getier der liederen noemt (Amos V:23).’

Behalve de voorgaande werken noemt V.d. Aa nog als geschrift van Francken: *Voorbeeld der gezonde woorden* (Dordr. z.j.), dat ik echter nergens elders vermeld vind.

Zonder twijfel is Francken een man van beteekenis geweest, die niet mag vergeten worden en van wien het grafschrift, door Ds. Oudkerk vervaardigd, zonder overdrijving kan getuigen:

> ‘Hij was een Godt getrouwe knecht;
> In leere en leven gansch oprecht:
> En heeft gestadig na zijn plicht
> Gods Kerk in alles voorgelicht
> Jaa blijft nog lichten naa zijn doot.’

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 412. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. III, blz. 306. - Ypey, *Kristel. kerk 18^{e} eeuw*, dl. VIII, blz. 177, 178, 331, 574. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 114-116. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. I, blz. 497, 498. - Schotel, *Openb. Eered.*, blz. 72. - Dommisse, *Maassluis in 300 jaar* (Maassl. 1914), blz. 12. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.*, dl. II, blz. 148, 149. - Brans, *Pred. van Zd.-Holland*, blz. 32, 42. - Muller, *Cat. v. Portr.*, blz. 88. - *Cat.* Burgersdijk en Niermans, blz. 191, 774. - *Brinkman's Cat. (1850-1882)*, blz. 379. - *Id.*, *(1882-1891)*, blz. 176. - *Boekzaal*, Jaarg. 1715, blz. 45-49; 1719*b*, 605; 1721*a*, 616; 1725*a*, 482; 1725*b*, 214-223, 630; 1726*a*, 366; 1731*b*, 609; 1732*a*, 284-298; 1733*a*, 33-47; 1735*a*, 225; 1738*b*, 609; 1743*a*, 466, 589-591, 610; 1743*b*, 451.

[Ahasueros Francken]

FRANCKEN (Ahasueros), uit een aanzienlijk Geldersen geslacht gesproten, werd den 31^{en} October 1790 te Nijmegen geboren als zoon van Walraven Francken en Anna Christina van Goor. Na de Latijnsche school in zijn geboorteplaats afgeloopen te hebben, het hij zich den 21^{en} September 1808 te Utrecht als student inschrijven, waar hij vooral de lessen der hoogleeraren Heringa en Van Oordt met ingenomenheid volgde. In 1812 tot proponent bevorderd, deed hij den 10^{en} October 1813 zijn intrede te Slijk-Ewijk en Oosterhout, waar hij ruim vier jaren het Evangelie verkondigde. Den 23^{en} November 1817 hield hij zijn afscheidsrede, om veertien dagen later te Muiden bevestigd te worden. Vanhier ging het over Doetinchem (afscheid van Muiden

den 29^{en} Juli 1821, intrede te Doetinchem den 12^{en} Augustus d.a.v.), waar hij slechts zeer kort bleef, naar Delft, welke gemeente hem den 3^{en}

September 1822 had beroepen en waar hij den 4^{en} December 1822 intrede deed. Nog verwisselde hij deze gemeente met Utrecht, dat hem den 6^{en} November 1825 had gekozen en waar hij den 7^{en} Mei 1826 bevestigd werd, maar bleef verder hier werkzaam tot hij den 2^{en} October 1855 emeritaat verkreeg, terwijl hij een beroep naar Amsterdam, den 4^{en} December 1827 op hem uitgebracht, van de hand wees. Den 14^{en} Mei 1851 herdacht hij zijn 25-jarigen Evangeliedienst te Utrecht met een leerrede naar aanleiding van 2 Cor. 9:15.

In 1857 begaf hij zich tot herstel van gezondheid naar Doorn, doch overleed hier den 29^{en} Juli van dat jaar. Hij was gehuwd met Catharina Geertruida van Rossem, die hem vier kinderen schonk: Cornelis Marinus, hoogleeraar in de klassieke letteren, eerst te Groningen, daarna te Utrecht; Walraven (die volgt); Anna Christina, gehuwd met Ds. H.C. Voorhoeve, en Dorothea. Er bestaat van hem een portret, gelithografeerd naar G.G. Haanen door Houtman.

'Francken was een man met een helder hoofd en warm hart. Eenvoudigheid, opgeruimdheid, welwillendheid, vriendelijkheid, dienstvaardigheid, inschikkelijkheid en tevens zelfstandigheid waren trekken van zijn beminnelijk karakter en zijn aangenamen omgang.' Hartelijk en ernstig prediker, getuigde hij aldus van zijn vast geloof in en warme liefde voor den Heer; door die prediking en zijn omgang oefende hij op vele studenten een gunstigen invloed en was 'een met de daad deelnemend vriend voor gelukkigen en ongelukkigen.'

Zijn stijl was fraai en zuiver, de voorstelling helder en levendig, zijn kennis grondig en nauwkeurig. In Delft had hij aan den lateren privaat-docent M.D. de Bruyn de beginselen van het Hebreeuwsch onderwezen en zijn groote bekendheid met kerkrecht en kerkelijke wetten bleek meermalen, toen hij sinds 1828 secretaris van het Provinciaal Kerkbestuur van Utrecht en van het Provinciaal College van Toezicht was geworden, welke betrekkingen hij ook na zijn emeritaat bleef bekleeden. Ook werd hij naar de Synode afgevaardigd, waar hij in 1844 en 1845 het voorzitterschap waarnam. Als lid der Commissie tot de uitgave der Evangelische Gezangen, maakte hij zich evenzeer verdienstelijk, terwijl een tweetal zijner gedichten in den 'Vervolgbundel' zijn opgenomen, nl. n°. 213 'Bij de bevestiging van een Evangeliedienaar' en het verheven Oudejaarsavond-lied, n°. 252. Het laatste komt ook als n°. 437 in den Hersteld-Evangelisch-Lutherschen bundel voor, waar tevens nog een ander gezang van Francken staat: ''t Is de Heer' (n°. 84), dat, evenals n°. 213 van den Vervolgbundel, ook in den Amsterdamschen Doopsgezinden bundel is overgenomen. Het Oudejaarsavond-lied staat voor het grootste deel, en op het eind eenigszins gewijzigd, ook in de Godsdienstige Liederen, door den Protestantenbond uitgegeven.

Francken's verdiensten werden erkend door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, dat hem tot lid benoemde, terwijl Koning Willem II hem het ridderkruis der Orde van den Nederlandschen Leeuw schonk.

Van zijn hand heeft het licht gezien:

Brief aan een jongen vriend na het afsterven van den Hoogleer aar A.C.G. Suerman ('s-Grav. 1840).

Leerrede over Gen. XII:2b (Utr. 1843).

Opwekkende rede, *ter bevordering van betamende geestdrift bij het werk der Evangelie-verbreiding* (Rott. 1846).

Iets over het kerkelijk bestuur bij de Hervormden in Nederland (Utr. 1847). Hiertegen schreef O.G. Heldring: *Bedenkingen over het Kerkbestuur bij de Hervormden in Nederland*, *ter weerlegging van het geschrift van Ds. A. Francken:* '*Iets over het kerkelijk bestuur enz.*' (Amst. 1848).
Leerrede over Coloss. II:6, *bij de bevestiging van lidmaten der gemeente*, *ter aanprijzing van getrouwe verbindtenis aan hunnen Heer* (Utr. 1849).
Raad van een vader aan zijnen zoon bij diens vertrek naar de Hoogeschool (2e dr., Schoonhoven 1852).

Verder gaf hij uit:
Met H.E. Vinke: *Hulde aan J. Heringa Els.*, *bij zijn graf hem toegebracht* (Utr. 1840).
Met Dermout en C.L. van den Broek: *Rapport ter zake van het adres van den predikant B. Moorrees c.s. alsmede van den Kerkeraad van Nijkerk*, *Oosterwolde*, *Elspeet en 's Grevelduin-Capelle*, *strekkende tot handhaving van de leer der Hervormden* ('s-Grav. 1841).
Met J.E. Veltman: *Toespraken bij gelegenheid der algemeene vergadering van het Nederlandsche Zendeling-genootschap op den 19en Juli 1843 gehouden te Rotterdam* (Rott. 1843).

Eindelijk plaatste hij:
Verschillende opstellen in het *Dagboek ten gebruike bij den Bijbelschen Almanak* (Leiden 1836 en volgende jaren);
Over de waarde der vrouw, in *de Fakkel*, Jaarg. 1837;
De hooge waarde der Evangelie-geschiedenis voor vroege huiselijke opvoeding in *Licht*, *Liefde*, *Leven*, Jaarg. 1856.

Na zijn dood heeft zijn zoon W. Francken Az. van hem uitgegeven:
Gedichtjes. Met eene herinnering aan den ontslapene door S.G. Jorissen (Utr. 1858).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 412. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 131, 257. - *Letterk. Lb.*, 1894, blz. 229 vv. - *Levensschets van A. Francken*, *godgeleerde*, in *Onze Tijd*, dl. XX, Jaarg. 1857, blz. 218, 219. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, kol. 205. - *Cat.* Burgersdijk en Niermans, blz. 746, 774. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 268, 402; dl. II, kol. 968. - *Brinkman's Cat. (1833-1849)*, blz. 210, 690. - *Boekzaal*, Jaarg. 1817*b*, blz. 785, 795; 1821*b*, 229, 374; 1822*b*, 367, 783; 1825*b*, 679; 1826*a*, 661; 1827*b*, 814; 1828*a*, 99; 1849*b*, 137; 1851*a*, 632; 1855*b*, 464; 1857*b*, 254:

[Walraven Francken]

FRANCKEN (Walraven), zoon van den voorgaande, en geboren te Doetinchem den 4en September 1822, was in zijn jonge jaren 't liefst naar zee gegaan, maar gaf spoedig dit plan op, doorliep de Latijnsche school en liet zich reeds den 21en Juni 1839 te Utrecht als student inschrijven, waar hij als tijdgenooten Doedes, R.

Hugenholtz, van Oosterzee en Bruins aantrof. Vijf jaar later tot de Evangeliebediening toegelaten, ontving hij den 19^{en} Februari 1845 een beroep naar de Vuursche, waar hij den 1^{en} Juni van dat jaar door zijn vader bevestigd werd en zijn intrede hield met 1 Joh. 1:1-4. Na een driejarige werkzaamheid aldaar, beriep Waddingsveen hem den 7^{en} Juni 1848 en kwam hij den 1^{en} October 1848

tot deze gemeente over, die hem slechts kort mocht behouden, daar hij, den 26^{en} October 1849 te Rotterdam beroepen, hier den 17^{en} Februari 1850 door Doedes bevestigd werd en dien dag zijn intrede hield met Hand. 15:26. Tot zijn emeritaat, dat den 20^{en} Mei 1888 inging, diende hij deze gemeente, ging in 1892 te Utrecht wonen en overleed aldaar den 16^{en} Januari 1894.

Tweemalen is hij gehuwd geweest. Eerst met Alida Geertruida van Rossem, die hem in 1859 ontviel en na wier overlijden zijn leerrede over 2 Cor. 1:3 vv. het licht zag, onder den titel *Zelf getroost en anderen vertroostende.* In October 1862 begaf hij zich in den echt met M.G.A.E. Wijnaendts, die hij echter in Januari 1864 weer moest missen en wier overlijden hem het *Evangelisch Troostwoord zijnen medebedroefden aangeboden*, *naar Rom. 8:32* (Rott. 1864) in de pen gaf.

Francken wordt door een bevoegd beoordeelaar (Craandijk) geteekend als ‘een *trouw* man, trouw voor zijn gezin, trouw voor zijn vrienden, trouw in zijn werk, trouw aan zijn beginselen, trouw in wat hem waar en recht was. Onbeminnelijk kon hij somtijds schijnen, eerbiedwaardig bleek hij altijd. Populair was hij niet, en om populariteit te zoeken was hij de man niet.’ Typeerend is, dat toen hij in den *Tijdspiegel* van 1860 een *Brief aan den schrijver van de Max Havelaar* had geplaatst, Multatuli's antwoord eindigde met de volgende woorden: ‘Als ik Christen was, zou ik niets *meer*, niets *anders* willen zijn dan *zendeling.* Ik werp mijn vormen weg en groet u *broederlijk.*’

De ‘Middenpartij’, later de Evangelische richting genoemd, vond in Francken een warm voorstander. Toch had hij sympathie voor ieder eerlijk strijder, zoodat men hem weleens verweten heeft, ‘dat men niet wist, wat men aan hem had, dat hij nu eens met de eene, dan met de andere richting of partij meeging. Met een partij, als partij, nooit. Alle partijschap haatte hij.’

Als prediker kon hij wel een goed, maar geen groot gehoor trekken. Zijn stem was aangenaam, krachtig en welluidend, een orator was hij echter niet. Zijn preeken waren niet populair-eenvoudig, maar weldoordacht, degelijke stukken met frissche gedachten, zoodat Van Oosterzee van hem getuigde: ‘Daar is in Francken's preeken altijd iets bijzonders. Als hij spreekt, hoort men, dat hij iets te zeggen heeft. Maar er is niets gekunstelds in, niets gemaakt-moois, niets wat doet denken: let nu eens op, hoe schoon dit gezegd is.’ Als kanselwerk is, behalve de bovengenoemde preeken, door hem uitgegeven:

Viertal leerredenen (Rott. 1850), opgedragen aan de gemeente van Waddingsveen.

Een tijdwoord voor Evangelische Christenen, *leerrede over 2 Tim. 1:6-8a* (Rott. 1853).

Een Hollandsche gemeente opgewekt tot een gebed voor de Hervormde kerk van Frankrijk. Leerrede over 2 Thess. 3:1, *gehouden ter herdenking van de eerste Hervormde Synode*, *in 1559 te Parijs gehouden* (Rott. 1859).

De noodzakelijkste kritiek aanbevolen met het oog op dezen tijd. Leerrede over 2 Cor. 13:5 (Rott. 1864).

1 Joh. 1:1-4. Dezelfde tekst na Vijfentwintig jaren behandeld. Gedachteniswoord bij 25-jarige Evangeliebediening (Rott. 1870).

Ziet op den Oversten Leidsman en Voleinder des Geloofs. Gedachteniswoord over Hebr. 12:2a bij 40-jarige Evangeliebediening (Rott. 1885).

De Schat in aarden vaten. Afscheidswoord naar 2 *Cor. 4:7*, *uitgesproken 20 Mei 1888 bij het nederleggen mijner Evangeliebediening* (Rott. 1888).

Bovendien leverde hij eenige nummers in de z.g. *Groene Preeken* (uitgegeven bij V.d. Wiel, te Arnhem) en werkte mede aan *De Getuigenis van Christus*, *Evangelische Preeken*, onder redactie van Van Toorenenbergen.

Francken was een bijzonder veelzijdig man, niet alleen belangstellend in alles, wat met zijn ambt samenhing, maar ook in veel, dat feitelijk daarbuiten stond. ‘Zooals maar weinigen heeft hij met zijn tijd medegeleefd, of liever medegewerkt en medegedacht.’ Zijn oude liefde voor den zeeman heeft hij nooit verloochend en de stichting van het Zeemanshuis te Rotterdam is mede aan hem te danken; ook zijn verhandeling over *Het Londensch Matrozen-Logement* (Rott. 1852) getuigt hiervan. De kunst vond in hem een vurig bewonderaar, waarvan meer dan één artikel van zijn hand het bewijs aflegt. Maar vooral is de liefde voor geschiedenis, reeds te Utrecht door de hoogleeraren Royaards en Van Heusde in hem opgewekt, tot op 't eind van zijn leven hem bijgebleven en menige historische studie is onder zijn wetenschappelijke bijdragen te vinden. Dat hij medehielp bij het stichten van den gedenktoren te Dillenburg, ter herinnering aan Prins Willem van Oranje, ligt mede geheel in deze lijn en Francken was dan ook de man, die bij de eerste steenlegging een rede hield in het Duitsch en evenzeer in 1875 het bouwwerk met welsprekende woorden inwijdde.

Dichter bij zijn ambtswerk stond de zending, die zijn bijzondere sympathie had, waarom hij dan ook pijnlijk werd getroffen door de scheuring, die in Juli 1864 in het Nederlandsch Zendelinggenootschap plaats had. Toch was hij ‘in alles en boven alles predikant, die op het gebied der godgeleerde wetenschap een hooge plaats innam en wiens leeftijd valt in een allerbelangrijkst tijdvak van de geschiedenis der Ned. Hervormde kerk, waartoe hij behoorde, die hij liefhad, in wier strijd hij levendig deelnam, wier belangen hem na aan 't hart gingen.’

Zijn vruchtbaarheid als schrijver is buitengewoon groot geweest en zijn geschriften zijn ‘ook uit het oogpunt van taal en stijl beschouwd, geenszins verwerpelijk’, hoewel in lateren tijd de stijl zijner wetenschappelijke vertoogen weleens iets ‘ineengedrongen-Duitsch’ had. Aan allerlei periodieken heeft hij medegewerkt: *De Algemeene Kunst- en Letterbode*, de Bosch Kemper's *Volksblad*, de *Volksblaadjes*, uitgegeven door de Evangelische Vereeniging ‘Zutphen’, het *Christelijk Album*, *de Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *de Kerkelijke Courant*, *de Rotterdamsche Kerkbode* bevatten artikels van zijn hand, terwijl hij van 1853-1858 met zijn collega's Blaauw, Modderman, v.d. Pot en Hoekstra het tijdschrift *Licht*, *Liefde*, *Leven* redigeerde. Maar vooral zijn ettelijke bijdragen opgenomen in het tijdschrift *Geloof en Vrijheid*, waarvan hij tot 1889 voorzitter der redactie, en van 1890-1894 vast medewerker was, terwijl hij ook vele malen de rubriek *Verschijnselen des Tijds* bezorgde. In laatstgenoemd vierjarig tijdperk plaatste hij in dit tijdschrift elf artikelen, terwijl sinds de oprichting in 1867 tot 1889 een vijftigtal bijdragen van zijn hand werden opgenomen.

Bovendien schreef hij menig stuk in het *Evangelisch Zondagsblad*, waarvan enkele achter Prof. Gooszen's artikel over Francken in *Geloof en Vrijheid* (Jaarg. 1895, blz. 244-275) zijn afgedrukt.

Van zijn werkzaamheid legt de volgende lijst zijner geschriften, die waarschijnlijk nog niet op volledigheid kan bogen en waaraan men den bovenvermelden kanselarbeid moet toevoegen, een welsprekend getuigenis af:

Iets over Luther en Erasmus, *in wederzijdsche betrekking en in hunnen strijd omtrent den vrijen wil (Jaarb. Wetensch. Theol.*, Jaarg. 1847, dl. V, 2e stuk, blz. 203-241).
Het wezen der deugd volgens het Evangelie (Utr. 1849), gericht tegen Opzoomer's geschrift: *Het wezen der deugd.* Er behoorde moed toe, om een gevierd man als Opzoomer te bestrijden, maar Francken waagde het en deed het, volgens Prof. Gooszen, 'op veelszins voortreffelijke wijze.' Sepp *(Proeve enz.*, blz. 428) spreekt van Francken's 'antipathie' tegen Opzoomer en oordeelt, dat zij eigenlijk vrij dicht bij elkander staan, zoodat de strijd, die gevoerd werd, voor 't grootste deel een woordenstrijd was.
Christelijk Feestboekje (Delft 1851), stichtelijke meditaties in den trant van Tholuck's *Stunden der Andacht.*
De drang der Christelijke liefde tot deelneming aan den strijd tegen den sterken drank (Rott. 1851).
Johannes Ludovicus Vives, *de vriend van Erasmus*, *in zijn leven en als merkwaardig Christelijk theoloog en philantroop der 16e eeuw* (Rott. 1853).
Geschiedkundige bijzonderheden omtrent het derde, *zeventiende en een en twintigste der Evangelische Gezangen* (1854).
Ary Scheffer's Christus Remunerator, *als type van de verheerlijking des Christendoms door de kunst* (Rott. 1855).
Brieven van een beroemd martelaar der 15e eeuw (Joh. Hus), in den 4en Jaargang van *Licht*, *Liefde*, *Leven.*
De Geschiedenis van Henry Budd en Samuel Crowther (Licht, *Liefde*, *Leven*, 1855).
De biecht voor God van een groot man of de bekentenissen van Aurelius Augustinus. Naar het oorspronkelijke bekort, *met een levensschets en ophelderingen voorzien* (Amst. 1857). Dit werk 'heet beter een bloemlezing van treffende plaatsen, dan een vertolking van den tekst der *Confessiones*'.
Brieven over evangelische eeredienst en kerkbouw (in den 5en en 6en Jaargang van *Licht*, *Liefde*, *Leven).*
Lavater en Channing (Jaarg. 1859 van de *Nieuwe Jaarb. v. Wetensch. Theol.)*, later ook opgenomen in: *Uit de verstrooiïng saamgelezen.*
Opwekkend woord van Bestuurders van het Ned. Zendelinggenootschap aan de Protestantsche Christenen in Nederland (1859).
De eenheid des Bijbels (Rott. 1860).
Over den zendeling William Henry (Tijdspiegel, Jaarg. 1860).
Bijwerk op het gebied van kunst en geschiedenis (Rott. 1861). Hierin zijn allerlei verhandelingen opgenomen, ook sommige, die vroeger reeds verschenen waren, terwijl de titel *Bijwerk* gekozen werd, omdat de schrijver zijn arbeid als predikant 'hoofdwerk' acht. Men vindt hier o.a. een stuk over *Wereldgeschiedenis als wereldgericht* en een beschouwing over *Het Leven en de werken van John Williams.*
Beoordeeling van L.W.E. Rauwenhoff's Inaugureele rede, in 1860 gehouden. *(Nieuwe Jaarb. v. Wet. Theol.*, Jaarg. 1861).
Supranatureel - niet supranaturalistisch (Waarheid in Liefde, Jaarg. 1862).

Een paar aanteekeningen bij Mr. C.W. Opzoomer's redevoering over den geest der nieuwe richting (in: *Waarheid en Liefde)*.
Een vraagteeken bij Scholten's '*Evangelie van Johannes*' (in: *Godg. Bijdr.*, Jaarg. 1864 en 1866).

Open brief aan de Heeren H.P. Berlage, *W.P.R. Bouman*, *A. Kuenen*, *A.D. Loman*, *T. Modderman Az.* (*Godg. Bijdr.*, Jaarg. 1865).
Aan de Heeren Berlage c.s. (*Godg. Bijdr.*, Jaarg. 1866).
Advies in zake eener voorgestelde Verandering in de openlijke bevestiging van nieuwe leden, *uitgebracht op 16 October 1867* (Rott. 1867).
Een bezielde en bezielende beschouwing van Jezus (*Gel. en Vrijh.* Jaarg. 1867).
Aankondiging van J. Seely's '*Ecce Homo*' (Id., Jaarg. 1867).
Bijdrage in: *Gave der liefde ten voordeele van het fonds voor weduwen van Protestantsche Godsdienstonderwijzers in Nederland* (Amst. 1868).
Herinneringen aan Richard Rothe (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1868).
Een aandoenlijke, *ook leerrijke confessie* (Id., Jaarg. 1868). Naar aanleiding van het afscheid van Ds. Zaalberg.
Wonderen door Jezus geweigerd (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1868).
Jezus gekend uit de gelijkenis van den Verloren Zoon (Id., id.).
Tusschen hoop en vrees (Id., id.).
De Vervolgbundel der Evangelische Gezangen (Id., Jaarg. 1869).
Jezus' opstanding bestreden door Réville (Id., id.).
Overzicht der Bergrede (Id., id.).
Genieën in de Geschiedenis (Id., Jaarg. 1870).
Mededeelingen omtrent een weinig gekende en gewaardeerde menschlievende instelling (1870). Hier wordt de Vrouwenvereeniging voor Christelijk armbezoek bedoeld.
Verklaring van verschillende Bijbelplaatsen (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1870, 1873, 1875, 1885, 1886).
Humaniteit en kunst (Id., Jaarg. 1870).
Caterina van Siëna (Id., Jaarg. 1871).
Dillenburg, *geboorte- on tijdelijke verblijfplaats van prins Willem I*, *1533-1544*, *1567-1572* (Rott. 1872).
Angelus Merula (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1872).
Beoordeeling van E. Snellen's Blijvende waarde van den Christelijken godsdienst (Id., id.).
Behandeling van twee kernspreuken van Tertullianus en Augustinus (Id., id.).
Toespraak bij de 75e Jaarvergadering van het Ned. Zendelinggenootschap.
Met Hofstede de Groot en J.J.L. ten Kate: *Herziening van de Psalmberijming. Proeve als handschrift gedrukt* (1873).
Zichzelf verliezen (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1873).
Brief aan één mijner leerlingen over bedenkingen aangaande de wonderen van Jezus (Rott. 1874).
Keshab Chunder Sen, *de Hindoe-theïst* (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1875).
De moeder van Pieter Paulus Rubens (Rott. 1877).
De ervaring van de in Christus geopenbaarde liefde van God (Rott. 1878).
Kerkelijk Rotterdam in 1756 (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1879).
Beschrijving van de stichtelijke Muziekuitvoering in de Westerkerk te Rotterdam op 27 Mei 1879.
Blik op den wereldtoestand gedurende de drie eerste eeuwen der Christelijke kerk (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1880).

Ootmoed (Id., Jaarg. 1881).
Alexandre Vinet naar zijn brieven (Id., Jaarg. 1882 en 1883).
Een nieuw begin van Valeton Jr. (Id., Jaarg. 1882).
Pareau's ethiek (Id., id.).
Het leven van Dr. J.J. van Oosterzee in de *Levensberichten der afgestorven Medeleden v.d. Maatsch. der Ned. Letterk.*, *1883* (Rott. 1884).
Prins Willem op 10 Juni in de Groote kerk te Rotterdam herdacht (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1884).
Rede bij de Jaarvergadering van het Ned. Zendelinggenootschap (1884).
Uit de verstrooiïng saamgelezen bij 40-jarige ambtsvervulling (Rott. 1885).
Een Martelares der XIX eeuw, *Amalia von Lasaule* (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1885).
Levensschets van Henricus Brouwer (1886).
Heb uw naaste lief als uzelf (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1886).
Godsdienst. Gedachten bij Cannegieter's Wijsbegeerte van den godsdienst (1887).
Te Caesarea Philippi (*Gel. en Vrijh*, Jaarg. 1888).
Schriftinspiratie (Id., id.).
Levensbericht van C.W. van der Pot (*Letterk. Lb.* 1891). Insgelijks vóór diens *Levensbrood* (1892, 2e dr. 1899).
Jezus' getuigenis omtrent God naar de vier Evangeliën (Leiden 1892).
Vanwaar het Passielied: '*O Hoofd*, *vol bloed en wonden*' (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1892).
Het onlangs gevonden Petrus-Evangelie (Id., Jaarg. 1893).
Over Boëthius en zijn geschrift: '*der Wijsbegeerte vertroosting*' (Id., Jaarg. 1894).
Reisherinnering aan Constanz en München (*Jaarboekje ten dienste der Ned. Herv. gem. te Rotterdam*, 1894).

Bovendien schreef Francken een voorrede bij:
W. de Vries. Godsdienstige toespraken, *gehouden in de gevangenis voor jeugdige veroordeelden te Rotterdam* (Rott. 1857) en bij een vertaling uit het Hoogduitsch van *Merkwaardigheden uit het leven van A.M. Sieveking* (Rott. 1861),

terwijl de volgende geschriften door hem zijn vertaald:
Neander, *Het Rijk van Christus*, 2 dln. (Rott. 1857, 1858).
Piper, *De Christelijke Beeldenkring* (in: *Verzameling van Bijdragen tot de Godgeleerdheid uit het Buitenland*, 1859).
Kingsley, *De grenzen van exacte wetenschap in hare toepassing op de Geschiedenis* (*Wetensch. Bladen*, Jaarg. 1861).
Hase's betoog tegen Strauss, *over het 4de Evangelie en de wonderen* (*Godg. Bijdr.*, 1865).

Voor zijn vrienden en naaste betrekkingen zijn de artikelen, na Franckens dood over hem in dag- en weekbladen opgenomen, verzameld in een bundeltje, getiteld: *In Memoriam*, waarin ook zijn portret voorkomt.

Francken's veelzijdige verdiensten werden niet alleen erkend, doordat hij in 1860 tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, en in 1878 tot lid van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht werd benoemd, maar ook door het eere-doctoraat in de Godgeleerdheid, dat hem in 1886 door de Utrechtsche Hoogeschool werd toegekend.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, blz. 415. -

Frederiks en Van den Branden, *Biogr. Wdb.*, i.v. - J. Craandijk, *Levensbericht van Dr. W. Francken Az.* (*Letterk. Lb.*, 1894, blz. 218-246). - Dr. M.A. Gooszen, *Walraven Francken Ahazueruszoon theologus* (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1895, blz. 167-275). - Sepp, *Kerkhist. Stud.*, blz. 158. - Dez., *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 78, 87, 148, 173, 187, 228, 456. - Dez., *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 228, 229. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 320. - Van Harderwijk, *Pred. Rott.,* blz. 120. - Lindeboom, *Hist.-Crit. Overzicht van de Tractaat-uitgaven in Nederland*, blz. 73. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, kol. 328. - *Cat.* Burgersdijk & Niermans, n°. 4901-4904, 19393-19396. - *Brinkman's Cat.* (*1850-1882*), blz. 379, 380. - *Id.* (*1882-1891*), blz. 176. - *Id. 1891-1900*, blz. 559. - *Boekzaal*, Jaarg. 1845*a*, blz. 496, 755; 1848*a*, 759; 1848*b*, 473; 1849*b*, 598; 1850*a*, 224, 663, 664; 1853*a*, 691.

[Wilhelmus Henricus Frankamp]

FRANKAMP (Wilhelmus Henricus), geboren in 1807 te Delft, werd den 12^{en} Augustus 1825 te Leiden als student ingeschreven en in Augustus 1830 tot proponent bij het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland bevorderd. Een beroep naar Leidschendam en Wilsveen, den 31^{en} October 1831 op hem uitgebracht, nam hij aan, waarna hij den 1^{en} April 1832 door Ds. J.D. Schuuring van Delft werd bevestigd. Zeker heeft hij zich gedurende zijn diensttijd algemeen bemind weten te maken, daar de herdenking van zijn 25-jarige Evangeliebediening den 5^{en} April 1857, ook door zijn Roomsch-Katholieke dorpsgenooten medegevierd werd. Den 1^{en} Januari 1859 moest Frankamp echter wegens gezondheidsredenen emeritaat nemen, waarna hij den 4^{en} Februari 1891 hoogbejaard overleed.

Van zijn hand verscheen in druk:

Leerrede ter gedachtenis van 25-jarigen Evangeliedienst ('s-Grav. 1857).

L i t t e r a t u u r : (Leers) *Naamregister*, blz. 39. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1892, Bijl., blz. 175. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1267. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 1017. - *Boekzaal*, Jaarg. 1830*b*, blz. 239; 1831*b*, 638; 1832*a*, 487, 488; 1857*a*, 435, 436; 1859*a*, 84.

[Abel Frankena]

FRANKENA of **FRANCKENA (Abel)** wordt als eerste predikant van de geheele grietenij Ooststellingwerf genoemd, maar waarschijnlijk is zijn naam te onrechte op de predikantenlijsten verdwaald geraakt. Hij was geboortig van Oosterwolde en schijnt de zoon te zijn geweest van Johannes Frankes, die van 1544-1568 grietman van Ooststellingwerf was. In 1567 vluchtte Abel naar Emden, om de geloofsvervolging te ontwijken; in 1578 althans was hij tegenwoordig bij het twistgesprek, dat aldaar met de Doopsgezinden gehouden werd, terwijl hij ‘uit curieusheit voor hem zelven alles opteekende wat daar bij voorviel, dog gelijk hij voort van den beginne zulks niet heeft begonnen, ook maer alleen de voornaemste zaken heeft opgeteekent, zoo lieten de praesides van het gesprek hem zijne aanteekeningen behouden, dog verweigerden hem, om het zelve aen den Mennonisten

Schrijver, die zijne aenteekeningen in Duits gedaan hadde, over te geven, waar uit de Mennoniten gelegenheit namen, om ze voor partijdig uit te krijten.'

Tijdens het herstel der burgerlijke en kerkelijke vrijheid in Friesland, in 1580, koos Frankena een politieke loopbaan en werd door de Staten van Friesland in verscheidene gewichtige betrekkingen gebruikt. In laatstgenoemd jaar vertrok hij als afgevaardigde naar Groningen, om met de Staten van dat gewest over 's Lands

veiligheid te beraadslagen. Door Rennenberg gevangen genomen, ontsnapte hij slechts, door uit een venster te springen. In 1581 werd hij lid der Gedeputeerde Staten van Friesland en hielp als zoodanig krachtig mede tot het besluit, om te Franeker een academie op te richten, bij wier opening hij den 29^{en} Juli 1585 een *Oratio de consilio institutae Franequerae academiae* hield, die is opgenomen in *H.A. Nerdeni Initia academiae Franequerensis* (Fran. 1616) en in de *Kronyk* van Winsemius, terwijl zij door Foeke Sjoerds is vertaald.

In 1596 maakte Frankena deel uit van een gezantschap, dat naar koningin Elisabeth van Engeland werd gezonden, terwijl hij ook nog genoemd wordt onder de afgevaardigden der Algemeene Staten, die het leger naar Ostende vergezeld hadden en den uitslag van den slag bij Nieuwpoort afwachtten. Zijn verdere levensloop en zijn sterfjaar zijn onbekend. Misschien was hij de vader van Matthias Frankena, van 1611 tot 1624 secretaris van de grietenij Weststellingwerf, en van Abel Frankena, in 1601 predikant te Wapsterveen, doch die waarschijnlijk te onrechte door Romein dezelfde wordt genoemd als Abel Frankena of Abel Bartholdi, predikant te Peperga en later te Olde- en Nyeholtpade, daar deze eerst ongeveer 1673 overleed.

Een scherpzinnige gissing van Dr. H.G. Kleyn draagt mede bij, om de belangstelling voor Abel Frankena te verhoogen. In 1578 verscheen een geschrift: *Oratio de pacanda et componenda republica ad Belgas in qua malorum publicorum turn praeteritorum*, *tum praesentium et futurorum*, *praesentem patriae ruinam minitantium causae verae*, *cum veris eorundem remediis bona fide*, *et quasi digito*, *demonstrantur a Baleo Carfenna Hylandro.* Na de Oratio volgt een dialoog tusschen Baleus en Viator in vijftien disticha.

Wie zich onder dien schuilnaam Baleus Carfenna Hylander verborg, was onbekend, totdat Dr. Kleyn, die, evenals andere geleerden, aan een omzetting van den waren naam geloofde, tot de zeer waarschijnlijke gissing kwam, dat de schrijver Abel Frankena was, die naar de plaats van zijn afkomst ook Hylander verdiende te heeten. Het geschrift is o.a. daarom van belang, omdat daarin een schatting voorkomt van het aantal slachtoffers der Inquisitie in de 16de eeuw, die door Aggeus Albada in de *Acta Pacificationis quae ... Coloniae habita sunt* (Lugd. 1580) in ruimer kring is bekend gemaakt en zoowel door Brandt in zijn *Historie der Reformatie* (dl. I, Aant., blz. 47, kol. 1), als door Gerdes in zijn *Historia Reformationis* (Tom. III, p. 160-163) is overgenomen.

Dat Frankena als Evangeliedienaar werkzaam zou geweest zijn, wordt afgeleid uit het volgende, dat omtrent hem staat opgeteekend: ‘Hij schijnt te Oosterwolde de stigtinge Gods, die in het gelove is, na vermogen bevordert te hebben.’ Indien hij dit inderdaad als predikant heeft gedaan, moet hij dat ambt aldaar vóór zijn vlucht in 1567 bekleed hebben. Het is echter meer waarschijnlijk, dat hij zich als invloedrijk staatsman met de invoering van den Hervormden godsdienst in zijn geboorteplaats heeft bemoeid en hij te onrechte onder de predikanten gerekend wordt; de opgaven der predikanten-lijsten zijn alle min of meer onzeker en onduidelijk.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Bor, *Oorsprongh*, *begin en vervolgh der Nederl. oorloghen*, *beroerten ende Borgerlijcke oneenicheyden*, dl. II, fol. 185 v.; dl. VI, fol. 63 v. - Reitsma, *Honderd jaren*, blz. 219. - Id., *Herv. en Herv. kerk*, blz. 368. - *Arch. Ned. K.G.*, dl. V, blz. 323-325. - Sepp, *Drie*

Ev. dienaren, blz. 126. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 657, 661, 666, 667, 671. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, Aant., blz. 33 en 34. - *Register van Acad. Dissertatiën en Oratiën*, blz. 55, n°. 1036. - *Hs. Borger*, i.v. - *Boekzaal*, Jaarg. 1731*b*, blz. 586.

[Elias Fransen]

Fransen (Elias) werd den 4^{en} Juni 1827 te Twelloo geboren. Hij oefende eerst het landbouwbedrijf uit, huwde in 1849, maar verloor spoedig zijn vrouw, die hem één kind naliet. Kort daarna, in 1850, had een innerlijke verandering in hem plaats, zoodat hij zich al spoedig geroepen voelde, als oefenaar op te treden, terwijl hij aan zijn tweede vrouw, die hem vijf kinderen schonk, de boerderij overliet. In 1870 overleed de predikant der vrije Gereformeerde gemeente te Kampen, D. Hoksbergen, en Fransen werd aangezocht, hem op te volgen. Zijn vrouw verzette zich ten sterkste ertegen en zeide, nooit te zullen toestaan, dat haar man predikant werd, of er moest een wonder gebeuren. Toen zij spoedig daarop aan de pokken overleed en Fransen in 1871 tot predikant bij bovengenoemde gemeente beroepen werd, vond hij vrijmoedigheid, dit beroep te aanvaarden. Daar deze gemeente independent was en ontstaan door een afscheiding van de Christelijk-Gereformeerde (Afgescheiden) Kerk, had de handoplegging plaats door de twee ouderlingen Kloosterziel en Hulleman. In 1885 naar Lisse beroepen, diende Fransen deze gemeente van dat jaar tot 1895 en was daarna nog drie jaren te Barneveld werkzaam, waar hij den 4^{en} Juni 1898 overleed. Zijne gemeenten zijn den 5^{en} Juni 1907 vereenigd met die van wijlen Ds. Ledeboer, onder den naam van ‘Gereformeerde Gemeenten in Nederland.’

Fransen heeft de volgende geschriften in het licht gegeven:

De geestelijke wandelaar naar het hemelsche Sion, voorgesteld in 15 leerredenen (Nijkerk 1874).

De Gereformeerde belijdenis verdedigd tegen de Christelijk-Afgescheidenen en de zich noemende Hervormde Kerk (Utr. 1879).

Messias' heerlijkheid als de Alpha en de Omega, *in zijn borgtochtelijk verzoeningswerk voor zijn uitverkoren volk*, *voorgesteld in 15 leerredenen* (2^{e} dr. Rotterdam).

De kostelijke bruidschat betaald door den Zone Gods voor zijne uitverkorene Bruid, *in 8 leerredenen* (2^{e} dr. 's-Grav.).

De wapenrusting Gods om vast te staan en te strijden tegen de listige omleidingen des duivels, *de duisternisse dezer eeuw*, *in 6 leerredenen* (Rott. z.j.).

Drievoudige weeklachte over Nederlands hoofdzonden en den zinkenden staat van kerk en vaderland, *uitgebreid in eene leerrede over Jer. 22:29.*

Sions weeklachte over de verbrekinge Jozefs of de treurvolle strijd onzer dagen, *in een voorwoord en leerrede naar Hoogl. 1:7, 8.*

De verheerlijkte Immanuël, *wandelende in het midden van de zeven gouden kandelaren*, *10 leerredenen uit de Openbaring van Johannes* (Rott. z.j.).

Het oprechte geloof eene inplanting Gods, *leerrede naar den 7^{en} Zondag van den Heid. Catechismus.*

Het koningrijk der Hemelen of de kerk des Nieuwen Testaments. Leerrede op Zondag 21 van den Heid. Catechismus.
De brandende, maar niet verteerde braambosch van Gods Kerk op aarde, een samenspraak over de verschillen in leer, doop en Avondmaal.

Litteratuur: *Brinkman's Cat. (1850-1882)*, blz. 382. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1916, blz. 388. - N.H. Beversluis, *Ds. L.G.C. Ledeboer en zijne Gemeenten* (Middelb. 1900), blz. 29. - De levensbijzonderheden zijn ontleend aan mededeelingen van Ds. P.J.M. de Bruin, te 's-Gravenhage, die ze ontving van eene dochter van wijlen Ds. E. Fransen.

[Johannes Frantzen]

FRANTZEN (Johannes) is ondanks zijn korten levensloop, door zijn buitengemeene talenten een man van invloed geweest. Te Leiden in 1748 geboren en reeds den 13^{en} Maart 1761 aan de Hoogeschool aldaar ingeschreven, werd hij den 4^{en} Mei 1772 onder de classis Leyden en Neder-Rhijnland als proponent aangenomen. Één jaar later, in Mei 1773, ontving hij een beroep naar Bemmel, waar hij den 7^{en} November van dat jaar intrede deed en den 15^{en} Juli 1775 een nieuw orgel inwijdde, sprekende naar aanleiding van Ps. 33:1-4. Den 16^{en} Mei 1777 te 's-Hertogenbosch beroepen, verbond hij zich den 5^{en} October d.a.v. aan deze gemeente, na bevestigd te zijn door Ds. Mobachius, die op denzelfden dag afscheid preekte. Gedurende zijn diensttijd alhier werd Frantzen tevens tot hoogleeraar benoemd, doch vertrok in 1783 naat Groningen (beroepen den 3^{en} October, bevestigd den 28^{en} December), waar hij reeds den 19^{en} October 1785 aan een borstziekte op 37-jarigen leeftijd overleed. Hij was gehuwd met Lucretia Wilhelmina van der Swaag.

Zwak van gestel, ‘ijverig in het heilig Dienstwerk, kweet hij zich menigmaal boven zijn krachten.’ Vol lof wordt in zijn levensbericht (*Boekzaal* 1785) van hem gesproken: hij was ‘bedeeld met alles wat den mensch, wat den Leeraar, wat den Christen voortreffelijk en beminnelijk maakt. Waarachtige genade beheerschte zijne ziele, eene ongemeene schranderheid, een nauwkeurig en welwikkend oordeel, wijduitgestrekte wetenschap, en een rijke voorraad van nette en schoone gedachten woonden in het opgehelderd brein. Eene bevallige, hartbemeesterende en verstandig bestierde welsprekendheid vloeide van tong en lippen. Zijn hart was eerlijk, braaf, vol van tedere menschenliefde, en doortrokken met een bovendrijvende zucht voor Vaderland en Vrijheid. De verkeering en gemeenzame omgang ademde bescheidenheid, vriendelijkheid, mededoogen omtrent ellendigen, achting voor zijn Amptgenoten, en vreedzaamheid.’

Deze loftuiting moge wat hooggestemd schijnen - zij is blijkbaar niet onverdiend, daar wij haar, wat de uiterlijke predikgaven betreft, door mannen van gezag bevestigd vinden. Frantzen was een leerling van den bekenden Hollebeek en volgde diens preekmethode, ‘op zulk een ongedwongen manier, dat alles wat de tekst, of de waarheid, hetzij ze dogmatisch, hetzij ze zedelijk ware, daarin begrepen, hem aanbood, naar de gemeene vatbaarheid ontwikkeld en niet zonder sterke inspanning van toon en gaven op het hart werd toegepast, hetwelk bij velen zich onwillekeurig opende.’ Prof. P. Chevallier (zie *Prot. Vad.*, dl. II, blz. 44 v.v.), voorstander van dezelfde predikwijze, was meestentijds met bewondering onder zijn gehoor en Hollebeek zelf verheugde zich erover, dat zijn voorschriften door de buitengewone talenten van Frantzen algemeen in praktijk begonnen te komen. Want al is deze nog geen twee jaren in Groningen werkzaam geweest, toch heeft hij op de theologische studenten

aldaar een grooten invloed geoefend, zoodat mede door hem de preekwijze van Hollebeek bij de jonge predikanten in de Noordelijke provinciën veelvuldig in zwang kwam.

Niet zonder belang is het, op te merken, hoe deze kanselredenaar niet zijn kracht zocht in het prediken over bijzondere teksten, maar juist bij bijzondere gelegenheden zeer bekende Schriftwoorden koos. Zoo was zijn intreetekst te Bemmel: Luc. 10:5, 6, te 's-Hertogenbosch: 2 Cor. 4:5-7, te Groningen: 2 Cor. 12:9*a*, terwijl hij afscheid nam te Bemmel met Phil. 2:12*b*, 13 en te 's-Hertogenbosch met 1 Cor. 16:23, 24.

Het eenige oorspronkelijke werk, dat Frantzen het licht heeft doen zien, is getiteld: *De heuglijke verwachting van het Joodsche volk*, *naar het redebeleid van Paulus in Rom. XI*, *in XX vertoogen* (Leyden 1783) en werd door hem opgedragen aan zijn leermeester Prof. Hollebeek. Eigenlijk waren het kanselredenen, te 's-Hertogenbosch gehouden, maar die voor de uitgave tot vertoogen zijn omgewerkt. In de *Boekzaal* van Juni 1784 wordt een zeer waardeerende beoordeeling van dit werk gegeven en een gedeelte van het 13de vertoog medegedeeld, dat de gegrondheid van dit oordeel volkomen bevestigt.

Als student vertaalde hij de *Oratio inauguralis de Oratoris Sacri in refutandis divinae revelationis contemtoribus prudentia*, waarmede Prof. N. Hoogvliet den 17^{en} December 1770 te Leiden het Hoogleeraarsambt in de Godgeleerdheid aanvaardde, onder den titel: *Intree-reden over de Voorzigtigheid van eenen gewijden Redenaar*, *in 't wederleggen van de Veragters der Goddelijke Openbaring* (Leyden 1771).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 300, 301. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. IV, blz. 71, 72. - Ypey, *Kristel. Kerk 18e eeuw*, dl. VIII, blz. 659, 660. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. II, blz. 371. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1070. - *Cat. Luth. Sem.*, n°. 1879. - *Boekzaal*, Jaarg. 1771*b*, blz. 85; 1772*a*, 619; 1773*b*, 656; 1775*b*, 257, 258; 1777*a*, 576, 691; 1777*b*, 509, 512, 513; 1784*a*, 109, 595-605; 1785*b*, 634-637.

[David Frantzius]

FRANTZIUS (David) in 1678 waarschijnlijk te Hoogeveen, althans in Drenthe, geboren als zoon van Petrus Karsten en Judith Frantzius, ontving den naam van zijn grootvader van moederszijde, die predikant te Echten en Hoogeveen was. Zijn ouders verloor hij vroeg, zoodat hij door zijn oom Christianus Frantzius, predikant te Zuidwolde, werd opgevoed. Hij studeerde aan de Hoogeschool te Groningen en daarna te Utrecht, waar hij tot Meester der vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte werd bevorderd. Den 10^{en} Augustus 1705 te Staphorst beroepen, diende hij deze gemeente totdat hij den 8^{en} Juni 1708 naar Raalte vertrok, waar hij gedurende 33 jaren werkzaam bleef. In 1717 mengde hij zich in den strijd tusschen Ens en Fruytier (zie onder deze namen), ontstaan naar aanleiding van het boek *Sions Worstelingen*, door den laatste in 1715 uitgegeven, en gaf onder het pseudoniem Parmenas Tranquillus een geschrift uit, waarin hij, als gematigd Voetiaan, Ens' laatste werk, *Satans verantwoording*, bestreed, ‘minder partijzuchtig, doch vol attisch zout’, waardoor hij ook ‘veel beter dan Fruytier toonde in staat te zijn, om de wapens tegen Ens te voeren.’

Frantzius stond in zulk een roep van geleerdheid, dat verschillende jonge mannen naar Raalte kwamen, om zijn onderwijs te genieten. In April 1742, op meer dan 60-jarigen leeftijd, werd hij door Curatoren der Hoogeschool te Groningen tot

hoogleeraar in de Philosophie benoemd, als opvolger van Prof. N. Tilburg; hij gaf nog enkele colleges vóór de vacantie, maar overleed reeds den 15^{en} October

1742, in den ouderdom van 63 jaar en werd den 24^{en} van die maand in de Academie-kerk begraven. Hij was gehuwd met Anna ten Heuvel, overleden in 1728, dochter van den koopman Johannes ten Heuvel.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. III, blz. 193. - Sepp, *Stinstra*, dl. I, blz. 79. - Moonen, *Pred. in Overijsel*, blz. 71, 72. - *Hs. Borger*, i.v. - *Boekzaal*, Jaarg. 1742*a*, blz. 364, 460; 1742*b*, 90, 620, 621.

[Johannes Frantzius]

FRANTZIUS (Johannes), zoon van den voorgaande, in 1713 te Raalte geboren, liet zich den 27^{en} October 1731 te Groningen aan de Hoogeschool inschrijven en werd in 1734 te Zwolle tot den predikdienst toegelaten. Den 4^{en} Januari 1735 te Blokzijl beroepen, is hij aldaar den 27^{en} Maart van dat jaar door zijn vader bevestigd. Van Mei tot November 1745 heeft hij als legerpredikant in Vlaanderen dienst gedaan en is daarna nog in zijn gemeente werkzaam geweest, tot hij den 24^{en} December 1759 op 45-jarigen leeftijd ongehuwd overleed.

Van zijn hand verscheen in druk:

Friso uit den Hemel na zijn Doodt sprekende tot bemoediginge van zijne Gemalinne, *Hare Koninglijke Hoogheit Anna Kroon-Prinsesse van Groot-Brittannien*, *en Gouvernante der Unie*, *en van zijne Moeder*, *Hare Doorlugtige Hoogheit Marie Louise van Hessenkassel*, *of Troostbrief aan die Twee Prinsessen wegens het smertelijk Overlijden van Willem Carel Hendrik Friso* (Amst. 1752). Een herdruk is opgenomen in: *Gedenkteken van verscheide merkwaardige Wonderen en Gebeurtenissen vertoont in een verzameling van verscheide zo Boet- Dank- Lijk- als andere Predikatien ... alle door de volgende vermaarde Leeraren in Nederlandts Kerke opgestelt als: Egbertus Metelerkamp enz.*, *Johannes Frantzius Dz. enz.* (Amst. 1754).

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 180. - Moonen, *Pred. in Overijsel*, blz. 87. - *Boekzaal*, Jaarg. 1734*b*, blz. 121; 1735*a*, 124, 248, 381; 1745*a*, 620, 621; 1745*b*, 636; 1752*a*, 65, 66; 1759*a*, 109.

[Johan Christian Frauendorf]

FRAUENDORF (Johan Christian), den 15^{en} Juli 1693 te Coldits in Meissen geboren, was eerst huisonderwijzer bij den ambtman Welings te Pewsum in Oost-Friesland en ging in 1717 van de Luthersche tot de Hervormde Kerk over. Vervolgens was hij onderwijzer aan de Latijnsche school te Wener en schreef een werkje ter beantwoording van de vraag: *hoe men de Jeugd de Latijnsche taal het best kan leeren.*

Den 24^{en} Januari 1723 werd hij predikant op Nesserland in Oost-Friesland (in de *Boekzaal* wordt het 'Westerland' genoemd), in 1726 praeceptor aan de Latijnsche school te Enkhuizen. Twee jaar later tot garnizoenspredikant te Namen aangesteld, deed hij aldaar den 5^{en} December van dat jaar zijn intrede met Gen. 12:1, 2, na door zijn ambtgenoot De Boer te zijn bevestigd. In Juni 1735 volgde zijn benoeming tot

eersten predikant in de kolonie Berbice, waar hij den 14^{en} October van dat jaar aankwam. Reeds den 23^{en} October deed hij intrede op het fort, dat aldaar gelegen was, want de kerk, hoewel reeds in 1724 op acht uur afstand van het fort gebouwd, was nog nimmer gebruikt. Den 6^{en} November 1735 wijdde Frauendorf die kerk in met een predikatie over Psalm CXXII:1. Het jaar van zijn overlijden is niet bekend; hij leefde echter nog in 1759.

Van zijn hand is verschenen:

Eerste Biddags-Predicatie te Rio de Berbice, *benevens een korte Historie van dat land* (Amst.).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 112. (Hier wordt hij onjuist: Frauwenhoff genoemd). - de Jongh, *Pred. in Gelderland*, blz. 304. - *Boekzaal*, Jaarg. 1728*b*, blz. 627, 629; 1735*a*, 723; 1736*a*, 380; 1736*b*, 625, 626; 1759*a*, 814.

[Libertus Fraxinus]

FRAXINUS (Libertus, Lubbertus of **Liborius),** eigenlijk **du Fresne, de Fraisne, de Frene** of **van den Esch** (frêne = esschenboom), maar niet Fraxmaks of Fraxinus Eyck - gelijk Schotel schrijft - geheeten, is één dier onvermoeide predikers geweest, die zich niet hebben onderscheiden door het nalaten van vele geschriften, maar wel door hun ijver in dienst der kerk, waardoor zij ook van grooten invloed op hun tijdgenooten zijn geweest.

Daar hij den 13^{en} Mei 1616 in het *Album Academicum* te Leiden werd ingeschreven als Lovaniensis, 70 jaar oud, zal hij in 1546 te Leuven zijn geboren; zijn oorspronkelijke, Fransche naam kan ook wijzen op een Zuid-Nederlandsche afkomst. Waar hij gestudeerd heeft, is onbekend; misschien heeft hij om zijn Hervormingsgezinde gevoelens reeds vroeg zijn Vaderland moeten verlaten en wij treffen hem het eerst aan als predikant bij de ‘heymelijcke gemeynte’ te Keulen. Hier was hij op de Kerkeraadsvergadering van 18 Juni 1575 reeds tegenwoordig, doch zijne bevestiging als predikant had eerst den 17^{en} November van dat jaar plaats. Eenige jaren heeft hij deze gemeente gediend en het zal wel om die reden geweest zijn, dat juist hij in 1594 als Haagsch predikant met Uyttenbogaert door de Synode van Zuid-Holland naar de Staten-Generaal werd afgevaardigd, om de belangen der Keulsche gemeente te bepleiten, die verzocht had ‘om troostelijcke hulpe in hare benautheyt ende grooten last, hen aengedaen door de Papisten.’

In 1578 schijnt Fraxinus echter reeds naar de Zuidelijke Nederlanden vertrokken te zijn, om de kerk van Oudenaerde te dienen en hij bleef daar tegen de bedoeling der Keulsche gemeente, die tevergeefs poogde, haar leeraar terug te krijgen. In de Kerkeraadsvergadering werd dan ook besloten ‘datmen Libertum schrijven sall offt wel whaer is datmen hem beorlofft heefft dien van Audenarde zu dienen, soo is unse meyninge niet anders gheweest dan voer ienen tijt lanck te dienen, ende soo hem eenighe orloff ghegeven worden, van dien van Audenarde te scheyden, sall hij tot uns wederkieren, offt ten weynichsten sonder unseren wieten ende consent tot andere kirchen hem niet begheven; want wij hem voer unse ordinaire ende wetliche beroepene dienar hauden ende ons verbonden ende verobligiert is.’

Fraxinus kwam evenwel niet terug en is al in 1581 predikant te Antwerpen; hij onderteekent nl. een brief, dd. 16 Juni van dat jaar, uit deze gemeente, waarbij zij verzoekt, dat de Rotterdamsche predikant Valerius Pauli als vast predikant tot haar overkome, om het dienstwerk der leeraars te verlichten. In 1583 wordt hem opgedragen, de Staats-Kerkorde van Prins Willem van Oranje in het Fransch en het

Latijn te vertalen, maar na den val van Antwerpen wijkt hij met zoovele anderen naar het Noorden uit.

Voorloopig vestigde hij zich te Amsterdam en ontving daar, evenals zijn voor-

malige ambtgenoot Bastingius, een beroep naar de gemeente van Dordrecht. Gaf deze laatste hieraan gehoor, Fraxinus liet zich noch door hem, noch door den ouderling Balthazar Fransz overhalen, doch nam den 29^{en} October 1585 een beroep aan als derde predikant in den Haag op een tractement van *f* 400. -, dat later van tijd tot tijd verhoogd werd. Tevergeefs poogde de Dantziger gemeente reeds in 1586 Fraxinus door een beroeping aan zich te verbinden; hij weigerde, ook toen die gemeente den leden der Synode van 1586 verzocht had, hem over te halen en deze daartoe pogingen hadden aangewend. Evenzeer wees hij in datzelfde jaar een beroep naar Vlissingen van de hand, als opvolger van den overleden predikant Arundeus; den Haag bleef hij getrouw, ook toen kort daarna Amsterdam hem tot leeraar begeerde. Den 6^{en} Juli 1592 werd hij daar beroepen in plaats van Joannes Cochlinius, die tot hoogleeraar te Leiden was benoemd, maar 'nyet en soude van haer scheyden, voor ende aleer sy met eenen anderen bequaemen dienaer souden voorsien zijn.' Fraxinus hadden zij gekozen 'soo ten respecte van zijne gaven, alsmede dat hij een dienaer was der kercken van Antwerpen geweest ende noch aen deselve verbonden, en dat den meerderendeel der verstroyde kercke van Antwerpen tot Amsterdamme was residerende.' De Haagsche kerkeraad had wel toegestaan, dat hun predikant eenige weken te Amsterdam hulp zou verleenen, maar wilde hem niet voorgoed afstaan om 'haeren noodt, denwelcken zij achteden zoo groot te sijn als der kercken van Amsterdam.' De Zuid-Hollandsche Synode, in 1592 te Leiden gehouden, adviseerde hierop, dat Cochlinius in allen gevalle te Leiden behoorde te blijven en den Haag daarvoor Fraxinus desnoods een geheel jaar zou moeten afstaan, maar dat Amsterdam niet onwillig moest zijn, een anderen, vasten predikant te zoeken.

Hoewel laatstgenoemde gemeente thans van Fraxinus afzag, beriep zij hem den 11^{en} Juli 1595 voor de tweede maal, doch wederom te vergeefs, terwijl hij evenmin een beroep naar Dordrecht aannam, in 1601 of 1602 op hem uitgebracht, toen deze groote gemeente een vijfden predikant bleek noodig te hebben.

Als Haagsch predikant werden hem dan ook allerlei opdrachten toevertrouwd, waaruit bleek, hoe hoog men hem stelde. In 1586 was hij lid van de synode, op last van Leycester te 's-Gravenhage bijeengeroepen, waar ook door hem de Nederlandsche Geloofsbelijdenis werd goedgekeurd en onderteekend. In datzelfde jaar wordt hem door de synode van Rotterdam opgedragen, zich naar Woerden te begeven, waar de Luthersche predikant Segerus Coninxbergen neiging toonde, zich bij de Gereformeerden te voegen; Fraxinus moest 'met hem communiceren ende van sijn ghevoelen op desen vernemen.' Voorloopig heeft dit nog geen resultaat: Coninxbergen doet zich nog als Luthersch voor en zal eerst later openlijk voor zijn gevoelens uitkomen. Maar als 'eenighe vrome binnen Woerden' in 1590 klagen, dat zij daar geen Gereformeerde kerk hebben, besluit de synode, dat jaar te Dordrecht gehouden, bij de Staten aan te dringen, 'dat sulcke tweespalt van religie uyt de provincie van Hollandt geweert moghe worden.' Wanneer dan ook weder een klacht over den anderen, echt-Lutherschen predikant te Woerden, Ligarius, bij de Staten inkomt, besluiten zij den 22^{en} November 1590, dat Fraxinus voor twee maanden door de Haagsche gemeente bij leening zal worden afgestaan, om op het kasteel te Woerden Gereformeerde godsdienstoefening te houden. Toen dan ook in 1593 zoowel Coninxbergen als zijn ambtgenoot Boxhorn openlijk verklaard hadden,

met de leer der Gereformeerde kerk in te stemmen en men den Gereformeerden godsdienst zoo omzichtig mogelijk te Woerden wenschte in te voeren, werd Fraxinus voor de derde maal daarheen afgevaardigd, ‘om de voornaamste lidmaten der kerk te bezoeken en hen gerust te stellen, zoodat op Kerstfeest 1593 het Avondmaal met goede stichting en rust werd gehouden.’

In datzelfde jaar was Fraxinus ook met Hendrik van den Corput, predikant te Dordrecht, door de Zuid-Hollandsche synode naar Utrecht afgevaardigd, omdat de kerk aldaar haar hulp verzocht had in allerlei moeilijkheden, die gerezen waren en tevens omdat door eene ‘andere missive den bedroefden standt der religie generalyck int Sticht van Wtrecht, voornaemelyck ten platten lande, alwaer veele pauselycke ende andere onsuyvere ende ergerlycke persoonen in den kercken-dienste gestelt zouden zijn ofte geduldet werden, den synodo aengedient was.’

Voor een meer netelige zaak werd evenzeer Fraxinus' hulp ingeroepen. Petrus Overhaag of Hyperphragmus, vroeger predikant te Emden, Gent, Rotterdam en Leiden, doch die zich ‘noch in de leere der christelijcke religie gesondt, noch in sijnen wandel niet soo stichtelijcken, alst wel mochte, gedragen heeft’, had zich bij een vacature in den dienst te Hoogmade weten in te dringen, echter niet zonder goedkeuring en aanmoediging van den Heer van Poelgeest, die waarschijnlijk ook heer van Hoogmade was. Verschillende predikanten brachten thans bezwaren bij de Synode in en verlangden, dat hij, zonder getuigenis of attestatie van eenige gemeente overgekomen, eerst voor de classis zou geëxamineerd worden. Maar voor welke classis dit geschieden moest, de Laag-rijnsche of die van Leiden, stond niet vast, daar niet was uitgemaakt, waartoe Hoogmade behoorde. De Synode wilde daarom met Overhaag in persoonlijk overleg treden en zond hem eenige afgevaardigden, waaronder Fraxinus, die wellicht door zijn vroegeren dienst te Antwerpen met Overhaag persoonlijk bekend was. Laatstgenoemde wilde zich echter niet aan een examen onderwerpen en legde een brief van den Heer van Poelgeest over, waarin deze zijn gezag tegenover de Synode handhaafde. De samenkomst bleef dus zonder gevolg; in 1595 is Overhaag echter, als zijnde ‘niet geheel vreemt van de leere Osiandri’ en als schrijver van een boek, waarin hij ‘hem met eenen Hans de Rycke van de Waterlanders en de Voetwasschers tegen den kercken partije gevoeght heeft’, door den Heer van Poelgeest op aandrang der Synode afgezet.

Hoe groot het vertrouwen was, dat men in Fraxinus stelde, blijkt ook uit de herhaalde opdracht, hem gegeven, om nieuw uitgekomen geschriften ter goedkeuring te onderzoeken. Ook de ophelderingen, die Hermannus Herberts aan de Synode zou verstrekken betreffende duistere plaatsen in zijn toentertijd berucht werk: *Corte verclaringe over de woorden Pauli geschreven totten Romeynen*, *Cap. 2 vrs 28*, werden onderworpen aan het oordeel eener commissie, waarvan Fraxinus lid was. Meermalen is hij ook door het vertrouwen zijner medeleden met het voorzitterschap der Synode bekleed.

Den 1^{en} April 1603, dus reeds op leeftijd, trad Fraxinus in het huwelijk met Heylken Andries, ook Heylwig Heymans genoemd, dochter van Andreas Heymans en Alix Kolff, en weduwe van Hendrik van den Corput, predikant te Dordrecht. Misschien is dit zijn eerste huwelijk geweest; in 1586 althans is één der redenen, waarom de Dantziger gemeente hem tot predikant wenscht, daarin gelegen, dat hij ‘een Man allein is sonder Wiff ende Kinderen’, daar het haar moeilijk zou vallen

‘wt hair eigen burse einen Man met ein groet familie te onderhouden.’ Een onmiddellijk gevolg van dit huwelijk was tractementsverhooging: de Staten van Holland bepaalden bij resolutie van 26 Januari 1604: ‘Aan L. Fraximus (sic!), predikant in den Haag (mits nu gehuwd zijnde) geaccordeert gelijcke subsidie van 200 ponden 's jaers als d'andere 2 kerckendienaren in den Haag extra ordinaris genieten.’ Het huwelijk is waarschijnlijk kinderloos gebleven, daar Fraxinus bij zijn overlijden zijn broeder Du Fresne, ‘commys van de heeren Raden van Staten’, tot universeel erfgenaam aanstelde. Zijn vrouw was reeds in 1610 te Brielle overleden en werd daar den 10^{en} September begraven.

Naar laatstgenoemde stad heeft Fraxinus, die de herhaalde roepstem van Amsterdam en Dordrecht niet had willen volgen, ten slotte op 60-jarigen leeftijd nog een beroep aangenomen. Wat hem daartoe gebracht heeft, is niet meer na te gaan. De Kerkeraadsacta der Haagsche gemeente, die misschien eenig licht zouden kunnen geven, beginnen met 1628, terwijl de vroegere, mogelijk in verband met de Remonstrantsche twisten, zijn vernietigd.

Meestal wordt te onrechte voorgesteld, dat hij als Haagsch predikant bij leening in den Briel werkzaam was en in 1613 terugkeerde, maar dit blijkt onjuist te zijn. Den 29^{en} Augustus 1606 werd hij door de Brielsche regeering tot derden predikant beroepen, had dit beroep ook aangenomen, maar ‘hadde hemselven niet vastelick willen verbinden aen de kercke voorsz. (die van Brielle), also hij een oudt man was ende niet en wiste of hij de lucht, die in den Briel wat hard is, soude connen verdragen: bedongh derhalven sijne vrijicheyt te meugen houden, om uyt den voorsz dienst te scheyden, alst hem soude geraden duncken; behoudelick dat hij sulcx niet en soude doen lichtvaerdelijcken ende sonder de kercke tijdelicken te waerschouwen.’ Aldus getuigt zijn ambtgenoot Willem Crynsze, die hem zeer waardeerde, en uit deze weinig vaste verbintenis is het misverstand te verklaren, dat hij slechts bij leening te den Briel werkzaam was. Evenzeer, dat hij, toen de Stadsregeering zich later van hem wilde ontdoen, beweerde niet te behoeven ontslag te vragen, ‘dewijle hij niet verbonden en was.’ De resolutiën der Staten van Holland vermelden bovendien den 26^{en} October 1607, dat ‘aen H. Bereus, nieuw beroepen predikant te 's Hage in plaets van L. Fraximus verleent (wordt) *f* 700. - tractement’ enz.

Ondanks deze weinig vaste verbintenis heeft hij nog ‘eenen geruymen tijdt den kerckendienst in den Briel met eeren en goeden vrede bedient’; ook onttrok hij zich, ondanks zijn leeftijd, niet aan den partijstrijd, die in deze dagen opkwam en in de komende jaren ernstige verdeeldheid in de Gereformeerde kerken zou doen ontstaan. Op de conferentie, volgens besluit der Staten van Holland van Maart tot Mei 1611 te 's-Gravenhage gehouden en waarin gehandeld zou worden ‘over 't stuk van de Predestinatie en aenklevende punten’, was hij één der zes Contra-Remonstranten (de anderen waren Acronius, Becius, Bogardus, Hommius en Plancius), die met de zes Remonstranten Uyttenbogaert, Borrius, Poppius, Grevinkhovius, Corvinus en Episcopius, daarover van gedachten zouden wisselen. ‘Deze hebben 't verschil van de voorseide vijf punten lang genoeg met alle naerstigheit verhandelt, sonder elkanderen te konnen verstaen.’

Met de bovengenoemde Contra-Remonstranten moest hij tevens, uitgenoodigd door de Staten van Holland, een onderzoek instellen naar den persoon en de ge-

schriften van Vorstius, toentertijd tot hoogleeraar te Leiden beroepen en van onrechtzinnigheid beschuldigd. Het beroep werd eenstemmig afgeraden en de redenen daarvan zijn ontwikkeld in een geschrift, getiteld: *Bedenkingen over de beroepinge D.D. Conradi Vorstii*, *tot de Professie der H. Theologie in de Universiteyt tot Leyden*, *by eenighe Dienaren des Godl. Woorts opt begeeren*, *ende uyt last vande ... Staten van Hollandt ... voorgestelt en H.E.M. overghelevert op den 29 April 1611* (z.p. 1611).

Inmiddels begon Fraxinus den last der jaren te gevoelen, hij was ‘dickwils sieckelijck’ en had ‘gene hope van beteringhe ten respecte van sijnen ouderdom.’ Hij deelde den Kerkeraad van Brielle mee, dat hij eerlang zijn ambt zou moeten neerleggen en dat het wenschelijk was, intijds naar een anderen leeraar uit te zien. Men wilde dit echter in dezen tijd, ‘dattet mette Kercke in 't ghemeen soo qualijck stont’, zoo lang mogelijk uitstellen en een herhaalde mededeeling van Fraxinus in Januari 1612 bleef evenzeer zonder gevolg. In Juni drong hij wederom zeer sterk op ontslag aan en noch de drangredenen van zijn kerkeraad, noch het aanbod zijner ambtgenooten, om zijn dienst gedeeltelijk waar te nemen, konden in zijn voornemen verandering brengen. Wel wilde hij blijven, tot zijn opvolger intrede zou doen, maar dan moest ook met diens beroeping voortgang gemaakt worden.

Door den kerkeraad werd een en ander aan den Magistraat voorgelegd, maar zonder overlegging van een voordracht voor zijn opvolger, in de hoop, dat ‘de E. Magistraet Fraxinum soude connen bewegen om noch voor eenen tijdt te blijven.’ Ook de pogingen van den Magistraat waren echter te vergeefsch, doch Fraxinus bood wel aan, tot Mei 1613 in dienst te blijven. De Overheid wilde toen in zijn plaats Cornelis Burchvliet, predikant te Nieuwkoop, als zijn opvolger hebben, waarmede de kerkeraad zich evenwel niet kon vereenigen, zoodat hij weer alle moeite deed, om Fraxinus te behouden en den ouden man de verklaring wist te ontlokken, dat hij zijn werk zou pogen voort te zetten, ook ‘indien dese kercke te Meye noch niet en ware voorsien ende hij noch eenige cloecheyt hadde om te meugen dienst doen.’ De Magistraat, hiervan op de hoogte gesteld, nam daarmee geen genoegen, maar begeerde, ‘dat men mette handelinge Burchvlietij soude voortvaren’, waaraan evenwel niet voldaan werd, zoodat de Magistraat op het einde van November 1612 op eigen gezag den begeerden predikant beriep, ondanks de minder goede geruchten, die van hem in omloop waren. Op grond hiervan weigerden de predikanten Burchvliet's ‘proclamatiën te doen’, de zaak werd slepende gehouden en een conferentie, met hem, den Magistraat en den kerkeraad den 13^{en} April 1613 belegd, bleef zonder resultaat. De classis, van de aanhangige kwestie onderricht, stelde een onderzoek in, maar voordat dit was afgeloopen, tastte de Magistraat door, liet de predikanten ontbieden en toen zij nogmaals weigerden, de proclamatiën van Burchvliet te doen, werd Fraxinus zijn ‘demissie tegens Meye eerstcoemende’ aangezegd, terwijl de stadssecretaris op den eerstvolgenden Zondag vanuit de Magistraatsbank Burchvliet als beroepen leeraar proclameerde. Hoewel nog pogingen gedaan werden, om Fraxinus als ‘honorarius predicant’ te behouden, met de bevoegdheid, in de gemeente den predikdienst waar te nemen, bleef de Magistraat bij zijn besluit, dat hij na 1 Mei ‘wert gehouden voor ontslagen’ en ook niet meer zou preeken.

Het zal voor een man als Fraxinus hard zijn geweest, op deze wijze zijn veeljarigen dienst als predikant te moeten eindigen. Volgens een aanteekening in het notulenboek der classis van Voorne en Putten is hij naar Dordrecht vertrokken,

maar of hij daar korter of langer tijd gewoond heeft, is onbekend: slechts enkele gegevens omtrent hem zijn na dien tijd te vinden.

Den 13^{en} Mei 1616 heeft hij zich op 70-jarigen leeftijd te Leiden aan de Hoogeschool laten inschrijven en in datzelfde jaar een geschrift uitgegeven: *Den Staet van de voor-naemste quaestien ende gheschillen die gedisputeert worden tusschen de oude Rechtgesinde Contra-Remonstranten ende de Nieuw-gesinde Remonstranten* (Amst. 1616).

In een *Verweerschrift*, in Juli 1617 door den Brielschen predikant Willem Crijnsze vervaardigd, wordt van Fraxinus en zijn ambtgenoot Dammius gezegd, dat zij 'noch tegenwoordich int leven sijn.' In 1621 was hij echter al overleden, daar op de Synode, te Rotterdam in dat jaar gehouden, betreffende de *Schriften des Synodi van Suythollant* het volgende werd medegedeeld: 'Aengaende wijlen D. Fraxinum, om te becomen, dat hiervan bij hem in zijn leven ware geweest, seyde de Heer commissaris de Wit, dat men bij den heere Du Fresne, commys van de heeren Raden van Staten, broeder D. Fraxini saliger en desselfden universele erfgenaem, daerna conde vernemen.'

Het is zeker niet te veel gezegd, wanneer Fraxinus genoemd wordt: 'in zijn tijd een man van gezag en invloed.' Zijn tijdgenooten prijzen hem als 'een man ... van groote geleertheyt ende ervaren in kerckelycke zaken, vreedsaem ende van een seer stichtelyck ende onstraffelyck leven', terwijl zijn ambtgenoot Crijnsze in bovengenoemd *Verweerschrift* hem en Dammius huldigt als 'mannen ... welcke waerdich sijn van vrienden ende vianden gepresen te werden ende van welckers vromicheyt, geleertheyt ende goedt oordeel of geschicktheyt in de theologie onse parthiën selve moeten goedt getuygenisse geven.'

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Werken Marn.-Ver.*, Serie I, dl. III, blz. 79, 84, 119; Serie II, dl. II, blz. 57, 63, 71, 72, 74. 78. - *Arch. K.G.*, dl. XX, blz. 52. - *Arch. Ned. K.G.*, dl. III, blz. 345, 346; VI, 206, 207; VII, 1-57. - *Nav.*, dl. VI, blz. 160, 235; IX, 143, 174; X, 10. - *Troffel en Zwaard*, 15^{e} Jaarg., 2^{e} aflev., blz. 83. - *Bull. Egl. Wall.*, T. I, p. 313. - Rutgers, *Acta*, blz. 366, 472 vg., 523 vgg., 532, 536, 540, 565 vg., 612 vg. - Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl. I, blz. 186, 282, 326, 345; dl. II, register, vooral blz. 273, 324, 347, 432-437; dl. III, register en blz. 35, 36. - Knuttel, *Acta*, dl. I, blz. 7. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. I, blz. 136-139, 158, 208, 223, 256. - Rogge, *Johannes Uyttenbogaert*, dl. I, blz. 73, 77, 81, 142, 233; dl. II, blz. 74, 117. - Dez., *Coolhaes*, dl. II, blz. 158, 164. - Van Schelven, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken der 16^{e} eeuw*, blz. 271. Wagenaar, *Joh. Fontanus*, blz. 109. - Sepp, *Drie Ev. dienaren*, blz. 54, 119. - Pont, *Lutheranisme*, blz. 381, 389. - Janssen, *Kerkh. in Vl.*, dl. I, blz. 68, 69. - Veltenaar, *Het kerkelijk leven der Geref. in den Briel tot 1816*, blz. 126, 127, 136, 137, 139, 472. - Hania, *Helmichius*, Register. - Brandt, *Reformatie*, dl. II, blz. 159. - Soermans, *Pred. Zd.-Holland*, blz. 109, 128. - Croese-Prins, *Pred. te Amst.*, blz. 31. - *Vliss. Kerkh.*, blz. 34. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1890, Suppl. II, blz. 29. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 124. - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.*, blz. 5, n°. 29. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 366.

[Georgius Freilingius]

FREILINGIUS (Georgius) is geboren te Osnabrück en werd in 1590, naar ge-

meld wordt: als proponent, predikant te Geldermalsen. Mogelijk is het echter, dat hij tevoren reeds predikant te Emmerik geweest is, daar zijn naam ongeveer in dien tijd op de lijst der leeraren voorkomt, hoewel de jaren zijner bediening niet vermeld worden. In 1599 vertrok hij van Geldermalsen naar Naarden, waar hij om een onbekende reden in 1610 werd ontslagen. Nog datzelfde jaar bedankte hij voor een beroep naar Vlijmen, doch nam in 1611 een beroep aan naar de gemeente Aalsmeer, waar hij in 1626 overleed.

Hij schreef:

Korte 'tzamensprekinghe, *tusschen twee Persoonen. In forme van Vraghen ende Antwoorden gestelt*, *ter eere der E.E. Magistraten ende Regeerders des Volks: Ten tweedden*, *van den onderzaten*, *ende haren schuldighen plicht tot de Overheden* (Rott. 1612).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - de Jongh, *Pred. in Gelderland*, blz. 304. - Veeris-de Paauw, *Pred. Nd.-Holl.*, blz. 73. - Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl. I, blz. 344. - Duker, *Voetius*, dl. I, blz. 138. - *Monatshefte für Rheinische Kirchengeschichte*, 7er Jahrg., heft 3, S. 78. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* dl. II, 2e stuk, blz. 109. - Dodt v. Flensbuvg, *Arch. v. kerkel. en wereldl. gesch.*, dl. V, bl. 259.

[Henricus de Frein]

FREIN (Henricus de), zoon van Willem de Frein en Aafje Gijblands, den 11en Juni 1672 te Delft geboren, liet zich den 21en October 1693 aan de Hoogeschool te Leiden inschrijven en werd den 27en Mei 1696 te Wilsveen en Stompwijk als predikant bevestigd. Den 7en Februari 1700 ontving hij een beroep naar Middelburg, deed daar den 18en April d.a.v. intrede en bleef er werkzaam, tot hij den 14en Augustus 1746 wegens ouderdom en lichaamszwakte salvo honore et emolumento emeritaat ontving en den 6en October afscheid preekte. Eenige maanden daarna, den 11en Januari 1747 is de Frein overleden. ‘Hij schijnt een bekwaam en braaf man geweest te zijn, die eene belangrijke plaats in de gemeente vervulde, maar zich nooit op den voorgrond drong en daar hij zich ook zooveel mogelijk buiten den fellen politieken partijstrijd dier dagen hield, werd hem weleens verweten, dat hij den huik naar den wind hing’ (Nagtglas).

Vooral heeft de Frein zich bekend gemaakt, door, evenals zijn ambtgenoot d'Outrein, te velde te trekken tegen de ‘stinckende vuyle sonde van 't kaartspel’ en wel in zijn predikatie: *Het spelen met de kaart den christenen ongeoorlooft ... voorgestelt en ter afmaaning aangedrongen in een predicatie over Coll. 3:17.* De eerste druk van dit geschrift verscheen te Middelburg in 1719, terwijl in 1720 te Amsterdam een zoogenaamde titel-uitgave uitkwam, met voorgeplakten, anderen titel, waarvan een exemplaar in de bibliotheek van wijlen Prof. Acquoy aanwezig was. Een tweede druk werd in 1736 te Amsterdam bezorgd, waarvan de uitgave in 1738 te Middelburg, door Nagtglas vermeld, vermoedelijk weder een titel-uitgave is. De derde druk kwam te Utrecht in 1773 uit en werd, daar hij spoedig was uitverkocht, in 1774 door een vierde gevolgd, ‘van spelfouten gezuiverd en naar den hedendaagschen schrijftrant verbeterd.’ Bovendien maakte hij zich verdienstelijk

door zijne *CLXX Oefeningen*, *behelzende der Christenen Godtgeleertheid*, *tot vaststelling der waarheid*, *wederlegging van dwalinge*, *ontdekking van genadeloze*, *en opbouwing van des Heeren Gunstgenoten*, *naar de Leiding van den Heidelbergschen Catechismus* (2 dln., Middelb. 1746 en 1755), waarvan ook een Latijnsche uitgave in drie deelen

moet verschenen zijn. Van dit werk wordt getuigd, dat het ‘zo wel zeer nuttig is voor Studenten, Proponenten en jonge Predikanten, om er een betamelijk gebruik van te konnen maken; als voor gemeene, om bij zich zelven in de kennis der Waarheid, die naar de Godtzaligheid is te vorderen, en bij anderen daar uit tot onderlinge stigting te spreken.’ In het tweede deel bevindt zich een levensbeschrijving van de Frein door zijn schoonzoon en opvolger te Middelburg, W. Huygens.

Verder zag van hem het licht:

Het zalig Uiteinde der Rechtvaerdigen, *weldadigen*, *opregten*, *voor de Oordeelen binnen: Dog bij de Genadelooze niet opgemerkt*, *Lijkreden uyt Jesaia LVII vrs. I op de doodt van J. Plancius* (Middelb. 1723). In 1725 werd het te Amsterdam weder uitgegeven, tegelijk met:

Ongelukkige Staet der Godtloozen zonder Vrede in dit leven, *in haer doot*, *en in de Eeuwigheit*, *over Jes. 48:22.*

Een strijdende Heilige in de Wapenen tegen den Satan, *deszelfs listige omleidingen en vurige Pijlen*, *of een Verhandeling van Ephes. VI:10-18*, 2 dln. (Middelb. 1724, 3e dr. Dordr. 1737).

Zestal oefeningen over de geboorte, *de godheid en het zoonschap van onzen Heer Jezus Christus* (1738).

Negental oefeningen over de geboorte en het lijden van den Heer Jezus Christus, in drie stukken.

In het begin van den tijd der Afscheiding, misschien in verband met het echt-Gereformeerde in de Frein's werken, is de Amsterdamsche uitgever den Ouden tot een herdruk van sommige zijner werken overgegaan. Toen zijn namelijk van hem uitgegeven:

Een bijna en een waar Christen geschetst (Amst. en den Haag, 1836).

Negental oefeningen over verschillende onderwerpen, 3 stukken (Amst. en Leiden, 1838).

Zestal oefeningen over de Geboorte, de Godheid en het Zoonschap van onzen Heer Jezus Christus, 2 stukken (Amst. 1838),

terwijl V.d. Aa bovendien nog vermeldt: *Drietal oefeningen over het lijden des Heeren* (1838) en *Drietal oefeningen over de godheid van Christus* (1838), misschien echter reeds onder het tevoren genoemde Zestal of Negental begrepen.

Vijf malen is de Frein gehuwd geweest. Vooreerst met Johanna Munnink, waarmede hij den 24en Augustus 1700 in den echt werd verbonden, doch die reeds in 1701 overleed. Daarna in 1702 met Susanna van der Poele, weduwe van Jacob Munnink, gestorven in 1713. Verder den 2en Januari 1714 met Sara Fruytier, zuster van Jacobus (zie beneden), overleden in 1718. Vervolgens den 15en Augustus 1719 met Johanna Maria van Dusseldorp, die hem den 17en October 1740 ontviel en eindelijk den 1en Juli 1743 met Anna Boursse.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 231. - Knappert, *Het Zedelijk leven onzer Vaderen in de 18e eeuw*, blz. 68. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 729. - Soermans, *Pred. Zd.-Holl.*, blz. 46. - *Hs. Borger*, i.v. - v. Abcoude en Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 179. - *Alph. Naaml. 1790-1832*, blz. 211. - *Cat.*

Burgersdijk & Niermans, n°. 4940. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. I, blz. 353. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 942. - *Catalogue de la Bibliothèque*

Importante de feu M. le Dr. J.G.R. Acquoy (Leide, 1897), n°. 2532. - *Boekzaal*, Jaarg. 1725*a*, blz. 229; 1737*b*, 699; 1746*b*, 245; 1747*a*, 95; 1752*b*, 634; 1755*b*, 70; 1767*a*, 661; 1774*a*, 214; 1838*a*, 773.

[Petrus Isaäcus de Frémery]

FRÉMERY (Petrus Isaäcus de) stamde uit een aanzienlijk Henegouwsen geslacht, in den Hervormingstijd tot de nieuwe leer overgegaan en waarvan twee leden in 1566 het Verbond der Edelen hadden onderteekend. Bij de komst van Alva uitgeweken, vestigden zij zich eerst in Duitschland, daarna in 't begin der 17de eeuw in Holland, waar hun afstammelingen gedurende den tijd der Republiek Magistraats-ambten bekleedden en in de 18e eeuw zich ook aan den predikdienst wijdden. Tot deze laatsten behooren: Izaäc de Frémery (geb. 1667, pred. te Polsbroek 1694-1748), zijn zoon Johannes (in 1731 als proponent te Polsbroek overleden) en zijn broederszoon Johannes (geb. 1709, predikant te Berkenwoude 1733-1743, Groot-Ammers 1743-1748).

Deze laatste was gehuwd met zijn nicht Maria Cornelia de Frémery, dochter van bovengenoemden Isaac en twee hunner zoons wijdden zich aan de Evangeliebediening: Johannes, geboren 1741, proponent in 1765 en achtereenvolgens predikant te Poederoyen (1767), Raamsdonk (1768), Zierikzee (1773), Middelburg (1779), hoogleeraar aldaar in 1805, overleden 1819; en onze Petrus Isaäcus.

Den 8en April 1737 te Berkenwoude geboren, werd hij den 21en October 1760 proponent bij de classis van Gouda en Schoonhoven en den 17en Mei 1761 tot predikant te Zuiderwoude beroepen, waar hij den 16en Augustus d.a.v. bevestigd werd. Vanhier vertrok hij naar Overschie, dat hem den 4en Juli 1763 tot voorganger had gekozen en waar hij den 11en September van dat jaar zijn intrede deed, welke standplaats hij met Goes verwisselde, dat hem op Oudejaarsdag 1772 beriep en aan welke gemeente hij zich den 2en Mei 1773 verbond. Hier mocht hij slechts zeer kort arbeiden: 's-Hertogenbosch begeerde hem reeds den 30en Juli 1774 tot leeraar en drie maanden later werd hij daar als zoodanig bevestigd. Tevens verkreeg hij den 14en October 1777 een aanstelling als hoogleeraar in het Grieksch aan de Illustre school aldaar, waarvoor hij na het overlijden van Prof. de Booy in 1786 een jaarwedde van *f* 250. - ontving.

Den 8en December 1809 (v.d. Aa vermeldt abusievelijk: 1810) door koning Lodewijk salvo honore et stipendio emeritus verklaard, predikte hij den 23en April 1810 afscheid met de opwekkende woorden uit Phil. IV:1 en 4-9. Daarna vestigde hij zich metterwoon te Utrecht, waar hij den 18en Augustus 1811 predikte, ter herdenking van den dag, waarop hij vóór 50 jaar te Zuiderwoude bevestigd werd. Gedurende zijn emeritaat trad hij nog meermalen te Utrecht op, ‘beijverde zich zeer in de behartiging der belangen van Zendeling en Bijbel-genootschappen, was zeer naarstig in de waarneming van dezelve, deelde door zijn beminnelijk karakter in de algemeene achting, terwijl hij tevens een opwekkend voorbeeld was van godzaligheid.’ Den 7en December 1820 overleed hij te Utrecht en werd te Zeist begraven.

Een tijdlang is de Frémery gedeputeerde geweest tot de Oost-Indische zaken; vooral heeft hij zich echter bekend gemaakt als lid der Commissie voor de Evangelische Gezangen, waartoe hij ‘als warm voorstander van het geestelijk lied’, door de Geldersche Synode werd afgevaardigd.

Tweemaal is hij gehuwd: eerst den 5^{en} November 1764 met Anna Catharina, dochter van Roelandus van Tiel, predikant te Muiderberg en, na haar overlijden, in 1801 met Elisabeth Johanna Moorrees. Uit het eerste huwelijk had hij één zoon, Nicolaas Cornelis, geboren 1770, reeds in 1795 hoogleeraar in de geneeskunde te Utrecht, en in 1844 overleden.

Van zijn hand verscheen slechts één geschrift in druk, namelijk een 2de uitgave van *Anonymi cujusdam doctissimi exegesis passionum Jesu Christi Servatoris nostri* (Sylvaed. 1788).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 224. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. IV, blz. 321. - Van Troostenburg de Bruyn, *Herv. K. in O.-Indië*, blz. 127. - Bouman, *Godgel.*, blz. 118. - Brans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 45. - de Jongh, *Vervolg van Soerman's Pred. Z.-Holl.*, blz. 32. - *Hs. Borger*, i.v. - Bronsveld, *De Evang. Gezangen*, bl. 15-17. - *Boekzaal*, Jaarg. 1760*b*, blz. 496; 1761*a*, 676; 1761*a*, 229; 1763*b*, 95, 360; 1773*a*, 122, 615; 1774*b*, 236, 655; 1777*b*, 505; 1810*a*, 512; 1811*b*, 214; 1820*b*, 793.

[Geert Elias Frerichs]

FRERICHS (Geert Elias) werd den 24^{en} November 1836 te Rahe bij Aurich in Oost-Friesland geboren, bezocht het progymnasium te Norden en vervolgens het Seminarie der Doopsgezinden te Amsterdam, bij welk kerkgenootschap hij in 1861 tot proponent werd bevorderd. Den 24^{en} November van datzelfde jaar deed hij zijn intrede als predikant te Hoorn op Texel, vervolgens den 13^{en} December 1863 te Warns, den 1^{en} December 1878 te Nes op Ameland, den 30^{en} November 1884 te Oudebildtzijl en den 19^{en} October 1890 te Borne. Hier bleef hij werkzaam tot zijn emeritaat, dat den 24^{en} November 1901 inging, en overleed den 22^{en} December 1906.

Frerichs was met hart en ziel Doopsgezind. Dit blijkt ook uit zijn werk: *De godsdienst in het menschenhart en in de menschenwereld* (St. Anna-Parochie, 1890). Hiervan verscheen in 1899 een tweede druk, terwijl bij den derden druk, die in 1905 het licht zag, het boek zoowel in zijn geheel werd verkrijgbaar gesteld, als gesplitst in vier deeltjes, die, naar de bestaande vier hoofdstukken, getiteld zijn: *Waarom zijn wij godsdienstig? Waarom zijn wij Christen? Waarom zijn wij Protestant? Waarom zijn wij Doopsgezind?* In dit geschrift, door Prof. Dr. S. Cramer ‘een nog te weinig bekend en gewaardeerd boek’ genoemd, heeft hij een hoofdstuk gewijd aan de geschiedenis der Broederschap, waarin hij haar schetst ‘met liefde en soms hartstochtelijke warmte.’ Ook in het weekblad *De Zondagsbode* kwam hij bij herhaling op ‘voor 't behoud van de oude doopsgezinde stemmigheid en 't vermijden van alle aanraking met den staat, terwijl hij tevens de handhaving der gemeenten in haar oud karakter als huisgemeenten bepleitte.’

In de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1905 schreef hij een grondige studie over *Menno's taal* (blz. 72-111), een onderwerp, dat tevoren nog nooit behandeld was; in den Jaargang 1906 verschenen twee artikelen van zijn hand: *Menno's verblijf in de eerste jaren na zijn uitgang* (blz. 1-52) en *het Groningsch plakkaat van 21 Januari 1539* (blz. 139, 140), terwijl afzonderlijk door hem werd uitgegeven: *De beteekenis*

van Menno Simons voor onze Broederschap (Meppel 1893). Prof. Cramer achtte Frerichs, indien hij langer geleefd had, dan ook den aangewezen man, om

een leven van Menno Simons te schrijven, dat het in 1837 uitgekomen, maar nog altijd te waardeeren werk van A.M. Cramer over dezen Hervormer zou kunnen vervangen. K. Vos, die deze taak later op zich heeft genomen, geeft in zijn *Menno Simons* (Leiden 1914) over Frerichs een minder waardeerend oordeel (blz. 57), zonder daarvoor echter eenig bewijs bij te brengen.

Verder heeft Frerichs het licht doen zien:

Vroege vroomheid, *Tachtig lessen voor Catechisatie en Zondagschool* (St. Anna-Parochie, 1886; herdrukken in 1888, 1893 en 1904).

Leer van den Christelijken godsdienst. Vraagboekje bij het leerstellig godsdienstonderwijs (St. Anna-Parochie, 1885; 2e dr. 1889).

Vragen ter voorbereiding voor het lidmaatschap in de Doopsgezinde gemeente (St. Anna-Parochie, 1886. Deze eerste druk is niet in den handel, wèl de herdrukken van 1888, 1891, 1901 en 1912).

Korte geschiedenis der Doopsgezinde gemeente te Warns (Doopsgez. Bijdragen, Jaarg. 1874, blz. 85-114).

Niet zonder belang is het, op te merken, dat Frerichs de eerste is geweest, die in 1896, ‘een tijd waarin nog niemand in ons land er van had gehoord of er aan had gedacht, de Avondmaalsviering met eigen bekers in zijn Bornsche gemeente heeft ingevoerd.’

L i t t e r a t u u r : *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1898, blz. 192; Jaarg. 1907, blz. 186-188. - *Doopsgez. Jaarboekje*, Jaarg. 1908, bl. 21-30. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 399. - *Ned. Arch. K.G.*, *N.S.*, dl. XII, blz. 268. - Vos, *Menno Simons*, Register van schrijvers en drukkers, i.v., blz. 340. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 298. - *Boekzaal*, Jaarg. 1863*b*, blz. 706, 707.

[Jeremias Frescarode]

FRESCARODE (Jeremias), wiens vader, predikant te Montaud in Frankrijk, in 1685 om de geloofsvervolging uitgeweken en daarna tot November 1715 te Gouda in de Evangeliebediening werkzaam geweest was, werd in 1683 te Guyenne geboren. Eerst studeerde hij een jaar te Utrecht, daarna liet hij zich den 5en Maart 1703 aan de Hoogeschool te Harderwijk inschrijven, om zich nog gedurende een drietal jaren door de studie tot het predikambt voor te bereiden. Den 15en April 1708 deed hij zijn intrede te Maarssen, vanwaar hij na een paar jaar als Waalsch predikant naar Rotterdam vertrok, aan welke gemeente hij zich den 9en November 1710 verbond. Als hulde aan zijn veelomvattende kennis ontving hij den 4en Juli 1713 het doctoraat honoris causa in de wijsbegeerte van de Geldersche Hoogeschool. Amsterdam begeerde hem spoedig daarop als leeraar, maar toen hem het hoogleeraarschap aan de Illustre School te Rotterdam en *f* 300.- werd aangeboden, indien hij zijn hooggewaardeerde diensten aan laatstgenoemde stad wilde blijven wijden, werd dit aanbod door hem aanvaard en bleef hij Rotterdam verder getrouw. Hij overleed aldaar den 14en Juni 1749 in den ouderdom van 66 jaar, algemeen bemind ‘wegens zijn vromen, voorbeeldigen wandel en getrouwen dienst’, ook hieruit blijkend, dat Burgemeesters en Vroedschap hem een vijftal maanden tevoren ‘uit eigene beweging en hoogachting voor zijn persoon, een Proponent hebben toegelegt, 't geen nooit

voorheen geschiedt is.’ Het denkbeeld, om een weduwenbeurs voor de vrouwen der Waalsche predikanten te stichten, is van hem uitgegaan en door zijn toedoen in de Waalsche Synode aangenomen.

Frescarode heeft zich niet onbetuigd gelaten in een destijds zeer bekende twistzaak betreffende den beroemden Waalschen predikant en kanselredenaar te 's-Gravenhage, Jacques Saurin. In 1730 was deze voor de Synode ter verantwoording geroepen wegens zijn gevoelens, uitgesproken in een verhandeling *Sur le mensogne*, waarin hij de noodleugen in sommige gevallen geoorloofd noemde en deze zaak, die ernstige verdeeldheid in de kerk dreigde te geven, was met prijzenswaardige vredelievendheid van beide kanten bijgelegd. Echter niet tot tevredenheid van sommige tegenstanders van Saurin, die hem in woord en geschrift veroordeelden en hem als een ongeloovige brandmerkten. Frescarode, 'un des adversaires les plus acharnés de celui, dont il était d'abord l'admirateur et l'ami', schreef een ironische *Apologie pour les Synodes et pour Mr. Saurin* (Rott. 1731), vertaald als: *Verdediging van de Walsche synoden en van den heer Saurin* (Rott. 1731), die weder aanleiding gaf tot de *Reflexions sur la Déclaration que Mr. Saurin a donnée au dernier Synode; et Idée juste qu'on doit avoir de l'Apologie pour ce pasteur*, *composée par Mr. Jer. Frescarode ... par un des Pasteurs de l'Eglise Walonne à Leide* (Leiden 1731).

Bovendien worden nog als dissertaties van Frescarode vermeld:

Dissertatio philologica de mensis veterum en *Dissertatio philologica de poculis veterum* (Harderw. 1701). Men zou twijfelen, of het jaar der uitgifte van deze twee geschriften wel juist is.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Sepp, *Godgel. Ond.*, dl. II, blz. 142. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H K.*, dl. III, blz. 254-256, Aant. blz. 126. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.*, dl. II, blz. 197. - Van Oosterzee, *Jacques Saurin* (Utr. 1869), blz. 138. - Van Harderwijk, *Pred. Rott.*, blz. 133, 134. - v. Rhenen-Voet, *Pred. Utrecht*, blz. 48, 49. - *La France Protestante*, T. VI, p. 715. - *Bull. Egl. Wall.*, T. I, p. 142; III, 112; V, 15; deuxième série, T. IV, p. 383, 384. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, kol. 103. - *Alb. Stud. Acad. Gelro-Zutphan.*, blz. 57, 67. - *Cat. Bibl. Wall.*, p. 37. - *Boekzaal*, Jaarg. 1731*a*, blz. 591; 1749*b*, 108.

[Johannes Fredrik Freyer]

FREYER (Johannes Fredrik), in 1785 geboren, studeerde te Erlangen in Beieren en werd na zijn terugkomst hier te lande den 17^{en} Januari 1807 als predikant bij de Luthersche gemeente te Leeuwarden beroepen. Toen in den Franschen tijd het kerkgebouw in beslag werd genomen en moest dienen tot berging van goederen, die door de douanen waren aangehouden, werd Freyer, daar rechtmatig beklag nutteloos bleek, naar den Minister van Binnenlandsche Zaken, baron Van de Capellen, afgevaardigd. Hij slaagde zóó gelukkig in zijn zending, dat hij niet alleen een bevelschrift medebracht tot onmiddellijke ontruiming van het kerkgebouw, maar ook tot oplevering in denzelfden staat, waarin het tijdens de inbezitneming had verkeerd.

Bij het derde eeuwfeest der Hervorming in 1817 hield Freyer in de Hervormde kerk een *Leerrede over Rom. 13:12*, die in datzelfde jaar te Leeuwarden werd uitgegeven in één bundel met de leerredenen, door de Hervormde predikanten N. Lobry en W.A. van Hengel, den Doopsgezinden leeraar J. Brouwer en den Waalschen predikant G.H.M. Delprat bij dezelfde gelegenheid gehouden. Deze

gelegenheidspreeken, ook die van Freyer, onderscheidden zich daarin, dat zij het gebeurde vooral beschouwden uit een godsdienstig oogpunt, wat men vroeger bij dergelijke leerredenen te veel verzuimde.

Omdat de opkomst bij de godsdienstoefeningen des namiddags talrijker was dan des voormiddags, zag Freyer ook niet ertegen op, van den gewonen regel af te wijken en in den winter niet des voor-, maar des namiddags te preeken. Sinds 1829 werd hij door een keelziekte verhinderd, zijn dienstwerk waar te nemen, zoodat de proponent Schultz Jacobi hem moest vervangen, tot hij den 13^{en} Mei 1831 te Leeuwarden aan zijn ziekte bezweek.

Behalve bovengenoemde leerrede zagen naamloos van hem het licht: Een vertaling van *H. Zschokke*, *Geschiedkundig tafereel van den tegenwoordigen toestand des Christendoms over den geheelen aardbodem. Uit het Hoogd.*, *met Aanmerkingen van G.H.M. Delprat* (Fran. 1823).

De godsdienst naar den Bijbel. (Leeuw. 1827).

Bovendien liet hij in handschrift na: *Een beknopt verhaal van de opkomst en bloei der Ev. Luth. Gemeente te Leeuwarden*, dat door zijn opvolger Ds. H. Schutte, gebruikt werd bij zijn artikel over *De Luthersche gemeente te Leeuwarden*, in deel V der *Bijdragen tot de Geschiedenis der Evangelisch-Luthersche kerk in de Nederlanden* (blz. 185-204).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 386. - *Oud en Nieuw*, dl. I, blz. 146, 201; dl. V, blz. 181, 195. - *Bijdr. Gesch. Luth. kerk*, dl. V, blz. 185, 200-203, 222; dl. VI, blz. 78.

[Minutius Aquilovicanus Friesius]

FRIESIUS (Minutius Aquilovicanus), pseudoniem van Simon Episcopius (Zie *Prot. Vad.*, dl. III, blz. 62 noot).

[Benjamin Frieswijk]

Frieswijk (Benjamin), zoon van Willem Hendrik Frieswijk, pensionaris van Leeuwarden en R. van der Hoeff, broeder van H. Frieswijk, predikant te Groningen, werd den 18^{en} April 1731 te Leeuwarden geboren. Hij bezocht in deze stad de voorbereidende scholen, studeerde te Franeker en te Utrecht en werd den 7^{en} Augustus 1753 bij de classis Leeuwarden proponent. Beroepen te Britzum en aldaar den 28^{en} April 1754 bevestigd, verbond hij zich den 8^{en} Mei d.a.v. aan deze gemeente met Coll. 4:3. Hier heeft hij ‘door zijn bevallige talenten, gemoedelijke predikwijze, getrouwe Herderzorge en voorbeeldigen wandel’ de gemeente negen jaar gesticht, tot hij den 5^{en} Februari 1763 te Zierikzee beroepen, den 15^{en} Mei d.a.v. door zijn ambtgenoot G. van Hoogendorp met den eigenaardigen en op zijn voornaam passenden tekst Deut. 33:8-12 bevestigd werd en des namiddags met Zach. 6:15*a* intrede deed. Reeds twee jaar later verliet hij deze gemeente voor zijn geboortestad Leeuwarden, waar men hem den 8^{en} Juni 1765 beroepen had en hij den 22^{en} September werd bevestigd. Door Ds. D. Folperda van Hempens (zie boven) werd hem een *Welkomst-Groet* toegebracht, die in de *Boekzaal* (Jaarg. 1765*b*, blz. 525-528) is opgenomen.

Ondanks al die goede wenschen nam Frieswijk reeds het volgend jaar een beroep naar Rotterdam aan, hield den 2^{en} November 1766 zijn afscheidsrede en deed den

23en November intrede in zijn nieuwe gemeente, na daar den vorigen Zondag tegelijk met B. van Velzen bevestigd te zijn. Ten slotte den 4en Juni 1772 te 's-Gravenhage beroepen, nam hij den 20en September ‘een dankbaar en teder afscheid’ van Rotterdam, om den 27en September het dienstwerk in den Haag te aanvaarden, waar hij tot zijn emeritaat, dat den 21en Augustus 1804 inging, werk-

zaam bleef. In 1786 namen Gecommitteerde Raden het besluit, op hem en Petrus Nieuwland een wakend oog te houden, omdat men hen verdacht, van den kansel den oproerigen geest onder het volk te hebben bevorderd, welk besluit na de omwenteling buiten werking werd gesteld, met kennisgeving, dat zij van de schandvlek, daardoor op hen geworpen, gezuiverd waren.

Den 4^{en} November 1809 overleed Frieswijk algemeen geacht, daar hij ‘met uitgebreiden zegen volijverig gearbeid heeft’, terwijl ‘allen, die de vruchten zijner bediening smaakten, erkennen met dankbaarheid, dat zijn arbeid niet ijdel was in den Heere.’ Hij is eerst gehuwd geweest met Jonkvr. Isabella Allegonda Vegelin van Claerbergen, die in 1769 overleed, en daarna met Maria Adriana van Alphen, weduwe van J.C. van den Broek, Burgemeester en raad van Zierikzee, gestorven in 1807.

Theologische werken heeft Frieswijk niet geschreven. Wel was hij lid van het genootschap ‘Kunstliefde spaart geen vlijt’ en in de werken van dat Genootschap (dl. V, blz. 174) komt een vertaling van *De gewekte min*, door de la Motte, van zijn hand voor.

Er bestaat een afbeelding van hem, door Bolomey vervaardigd, en één door Schmidt geschilderd en door M. de Sallieth gegraveerd, met het volgende bijschrift van den dichter Johan van Hoogstraten:

> In Frieswijk schetst de kunst den braafsten menschenvrind,
> Die, warsch van huichlaarij en schuw van broedertwisten,
> Aan God en Land getrouw, Oranje en Vrijheid mint:
> Een schrandren Bijbeltolk en onbesproken Christen;
> De Haagsche Kerkbruid zag 's Mans beeld - bleef spraakloos staan,
> Zij drukte 't aan heur borst - en stortte een heete traan.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 35, 36, 76. - De Bie, *Hofstede*, blz. LXXXII, LXXXIII, LXXXVI, XCI, XCII. - *Cat.* Burgersdijk & Niermans, blz. 774, n°. 293, 294. - *Boekzaal*, Jaarg. 1753*b*, blz. 240; 1754*a*, 349, 599, 600; 1763*a*, 387, 388, 643; 1765*a*, 810; 1765*b*, 106, 108, 249, 405; 1766*b*, 360, 485, 609, 615; 1772*a*, 732; 1772*b*, 382, 524; 1809*b*, 574.

[Theodorus Jacobus Frilinghuisen]

FRILINGHUISEN of **FRELINGHUYSEN,** ook **FRIELINGHAUSEN** genoemd, **(Theodorus Jacobus),** zoon van Johannes Hendricus Frielinghausen, predikant te Lingen, werd aldaar in 1691 geboren en na in het ambt van zijn vader opgeleid en tot candidaat onder de classis Lingen bevorderd te zijn, in 1718 beroepen naar Logumer Voorwerk in Oost-Friesland. Slechts zeer kort schijnt hij hier werkzaam te zijn geweest, daar hij nog in hetzelfde jaar als conrector te Enkhuizen vermeld wordt. In 1720 vertrok hij als predikant naar de gemeente Raritan c.a. in den staat New-York, waar hij door zijn arbeid in zeer piëtistischen geest heftigen tegenstand verwekte, die hem zóó aangreep, dat hij soms aan ernstige ijlhoofdigheid leed en zijn tegenstanders hem krankzinnig noemden. In 1725 verscheen te New-York een *Klagte van eenige Leeden der Nederduytse Hervormde Kerk*, *woonende op de Raretans ... over het gedrag*, *alhier en elders*, *van Do. Theodorus Jacobus Frilinghuisen*, *met zijne kerkeraaden.... Met een noodige Voor-Reden tot opheldering van*

de Klagte uytgegeven door de Gevolmagtigden der gemelde Leeden. Hierin worden hem twistgierigheid en zelfverheffing ten laste gelegd en wordt hij een Labadist en Koelmannist genoemd. Toch heeft deze 'bevindelijke' prediker, die in 1753 overleed, grooten invloed geoefend en is zijn nagedachtenis bij velen lang in gezegend aandenken gebleven. Waarschijnlijk zijn het vier zijner zonen geweest, Theodoor Jacobus, Johannes, Jacobus en Ferdinand, die, na in de Nederlanden gestudeerd te hebben, daar onderscheidenlijk in 1745, 1749, 1752 en 1752 tot predikant bij verschillende Nederduitsch-Gereformeerde gemeenten in Amerika bevestigd zijn.

Van zijn hand ziet het licht:

Een Bundelken Leerredenen uit het Oude en Nieuwen Testament ... uitgegeven door enige van zijne welmenende vrienden in Hollandt (Amst. 1735).

L i t t e r a t u u r : *Ned. Arch. K.G.*, *N.S.*, dl. XIII, blz. 348-352, 356. - *Boekzaal*, Jaarg. 1718*a*, blz. 754; 1735*b*, 739; 1745*b*, 249, 503; 1749*a*, 715; 1749*b*, 113; 1752*a*, 721, 722; 1752*b*, 113.

[Vincentius Frisius]

FRISIUS (Vincentius), waarschijnlijk naar zijn geboorteland aldus genoemd, wordt (*Boekzaal*, Jaarg. 1773*a*, blz. 194) uitdrukkelijk als één der Nederlanders vermeld, die in Oost-Friesland den Evangeliedienst hebben waargenomen. Weinige levensbijzonderheden zijn van hem bekend. In 1554 kwam hij van Freepsum bij Emden naar Norden, waar hij, 'gezond in de leer en van godzaligen wandel', als hulp aan Maarten Micron werd toegevoegd. Van den 17^{en} tot den 19^{en} Februari 1556 stond hij, met Petrus Delenus en Van Wingen, Micron bij in een twistgesprek met den Mennoniet Adolph Spegelmaker en beproefde in Mei van datzelfde jaar met Micron tevergeefs een dergelijk dispuut te houden met den bekenden rondreizenden oudste Leenaert Bouwens, die zich echter daaraan onttrok, wijl hij het raadzamer achtte, dat de overheid van zijn verblijfplaats onkundig bleef. Den 27^{en} September 1556 overleed Frisius te Norden, waarna zijn plaats door twee ambtgenooten, Fedde Hommius en Albertus Holtmannus, werd ingenomen.

Hij is bekend door het aandeel, dat hij gehad heeft in de vertaling van het Nieuwe Testament, door Utenhove en anderen bewerkt, die in 1556 te Emden bij Gilles van der Erven (Gellium Ctematium) is uitgegeven; Meiners althans vermeldt zijn naam onder de medewerkers, terwijl Lelong en Pijper (*Jan Utenhove*, blz. 118 v.v.) hem niet noemen.

Bovendien schreef hij met Micron: *Ein kort Underricht vor den Eentfoldigen Christen*, *De Desz Heren Hillich Aventmahl werdiglycken willen geneten. In Frage Unde Antwoerdt Uth der hilligen Schrift vervatet Dorch Mart: Mycronium*, *Unde Vincentium Phrisium*, *Deners der Gemeine Christi tho Norden. Gedruckt na het Original van 1554*, *den 8 Decembr.* Een herdruk van dit werkje is opgenomen achter G. Outhof's *Waerschouwing aen alle Christenen ter bereidinge tegen de noch aenstaende en haest naderende allerzwaerste verdrukkinge. Uit Openb. III:11. Nevens deszelfs geschiedeniskundigh bericht van de Kerkvorming in Zwitzerland*, *Duitschlant*, *en in Oostvrieslant*, *en betooninge hoe Emden was een schuilplaats der Vluchtelingen enz.* (Emden 1723). Het werkje zelf is een handleiding tot zelfonderzoek voor hen,

die ten Avondmaal willen gaan en geconcipiëerd naar de *Korte Ondersoeckinge des Gheloofs*, die in de Londensche gemeente in gebruik was. Echter wordt in het *Kort Underricht* uitvoeriger over het Avondmaal gehandeld.

L i t t e r a t u u r: Meiners, *Oostvrieschlands kerkelijke geschiedenisse,* dl. I, blz. 364; dl. II, blz. 386. - Douwes, *Stemmen en Getuigenissen uit het leven der Hervormde kerk* (Gron. 1860), blz. 58. - J.H. Gerritsen, *Micronius*, blz. 61, 67, 89-91. - Vos, *Menno Simons*, blz. 120. - V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Arch. K.G.*, dl. XV, blz. 294. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 620. - *Boekzaal*, Jaarg. 1723*b*, blz. 569; 1773*a*, 194; 1783*b*, 420; 1784*a*, 72.

[Frisius]

FRISIUS, pseudoniem van Prof. H. Bouman (zie: *Het Protestantsche Vaderland*, i.v.), waaronder hij schreef in de *Bijdragen tot beoefening en geschiedenis der godgeleerde wetenschap.*

L i t t e r a t u u r: Van Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, dl. I, blz. 186.

[Frisius]

FRISIUS, pseudoniem van A.F. Eilerts de Haan (zie: *Het Protestantsche Vaderland*, i.v. de Haan), als schrijver van: *Een woord aan J.C. Zaalberg Pz.* (Steenwijk 1864).

L i t t e r a t u u r: Van Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, dl. I, blz. 186.

[Fruitier de Talma]

FRUITIER DE TALMA. (Zie: **TALMA)**.

[Daniël Fruytier]

FRUYTIER (Daniël), geboren te Middelburg als zoon van den koopman Daniël Fruytier en broederszoon van Jacobus (die volgt), werd evenals zijn broeder Aegidius Burs Fruytier voor het predikambt opgeleid, den 29^{en} Augustus 1716 op 22-jarigen leeftijd aan de Hoogeschool te Leiden ingeschreven en in 1718 tot proponent bevorderd. Den 31^{en} October van dat jaar te Ellewoutsdijk beroepen, deed hij den 15^{en} Januari 1719 aldaar intrede, maar bleef er slechts kort, daar hij, in Mei 1720 te Maartensdijk (Zeeland) als leeraar gekozen, hieraan gehoor gaf en den 13^{en} October d.a.v. werd bevestigd. Den 6^{en} Januari 1724 te Westzaandam als voorganger begeerd, deed hij hier den 7^{en} Mei van dat jaar intrede en diende deze gemeente gedurende 15 jaren, tot hij haar verwisselde met Steenbergen (beroepen den 8^{en} April, bevestigd den 28^{en} Juni 1739). Na nog geen jaar hier het predikambt te hebben waargenomen, volgde zijn intrede te Vlissingen den 5^{en} Juni 1740, alwaar hij den 13^{en} Maart beroepen was. ‘Wegens ouderdom en zwakheid des lichaams’ is Fruytier in December 1761 emeritus geworden en in 1763 overleden.

Van hem zag het licht:

Godtvruchtige en Zielroerende Afscheidt-Predikaatsie of leste vaarwel aan de Gemeente van Westzaandam, *over 1 Thess. 2:11*, *gedaan den 7 Juny 1739 door Daniël Fruitier*, *Eerw. en zeer geacht Bedienaar des Euangeliums op zijn vertrek naar Steenbergen; doch nu wederom beroepen en reeds Predikant in de*

aanzienlijke Gemeente te Vlissingen. Met een nodig Voorbericht (Zaandam 1740).

Uit dezen titel blijkt, dat 1739 niet het jaar der uitgifte kan zijn, gelijk in den *Catalogus der Bibl. van de Maatsch. der Ned. Lett.*, dl. I, kol. 728, staat opgegeven.

L i t t e r a t u u r : *Vliss. Kerkh.*, blz. 264-268. - Veeris-de Paauw, *Pred. Nd.-Holl.*, blz. 73. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 847. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1909, Bijl. Q, blz. 151. - *Boekzaal*, Jaarg. 1718*b*, blz. 615; 1719*a*, 129; 1720*a*, 763; 1720*b*, 619; 1724*a*, 120, 724; 1739*a*, 500, 504; 1739*b*, 92; 1740*a*, 470, 687, 709; 1761*b*, 730.

[Jacobus Fruytier]

FRUYTIER (Jacobus) was, naar men zegt, een kleinzoon van Jan Fruytier of Fruytiers, requestmeester van Prins Willem I, ijverig voorstander der Hervorming en schrijver van verschillende werken, o.a. van *Korte beschrijvinge van de strenge belegeringe en wonderbaarlijke verlossinge der stad Leyden in 1574.* Daar deze echter in den aanvang der 16e eeuw geboren werd en Jacobus den 5en Juni 1659, zal de laatste, indien hij al een rechtstreeksche afstammeling van Jan Fruytier is, eerder zijn achterkleinzoon geweest zijn.

Jacobus' ouders, Isaäk Fruytier en Susanna Callaer, woonden te Middelburg, waar zijn vader een welgesteld koopman was, die zijn zoon reeds vroeg tot het predikambt bestemde. Na voorbereidend onderwijs in zijn geboortestad genoten te hebben, werd Jacobus ter verdere opleiding gezonden naar Petrus Surendonck, 'die eer der Letterhelden', rector te Dordrecht, en vervolgens naar den bekenden Melchior Leydekker, toen nog predikant te Renesse en Noordwelle, die hem voornamelijk in theologie en Oostersche talen onderwijs gaf. In 1678 werd deze tot professor te Utrecht benoemd, Fruytier ging met hem mede, woonde bij hem in en liet zich datzelfde jaar aan de Hoogeschool aldaar inschrijven.

Reeds den 15en Mei 1681 tot proponent bevorderd, ontving hij een beroep naar Aardenburg, waar hij den 24en Augustus van dat jaar intrede deed. Den 8en Februari 1688 verbond hij zich aan de gemeente Dirksland, toen nog met Melissant en Herkingen vereenigd, die hij weer met Vlissingen verwisselde, waar hij den 30en September 1691 bevestigd werd en werkzaam was, tot zijn vaderstad Middelburg hem beriep. Hier deed hij den 5en Juli 1695 intrede, diende de gemeente bijna vijf jaren en nam den 18en April 1700 van haar afscheid met een *Laatste Vaart wel*, *of Afscheyds reden*, *aen de Gemeynte van Middelburg*, *op de Bevestinge van D.D. Daniël Beukelaar*, *Petrus Santvoort*, *Henricus de Frein*, *uyt Actor. 20:22-32* (Middelb. 1700). Den 25en April 1700 te Rotterdam bevestigd, overleed hij hier na bijna 50-jarigen Evangeliedienst den 23en Mei 1731, oud 72 jaar, en werd den 28en Mei d.a.v. begraven. Zijn ambtgenoot Johannes Wilhelmius hield een lijkrede op hem, naar aanleiding van Jes. LVII:1, 2, die in druk is verschenen.

Hij was in 1683 te Sluis gehuwd met Rebecca Coolbrand en na haar dood hertrouwd met Agneta Sassenraad, die in 1753 op 86-jarigen leeftijd overleed. Uit zijn eerste huwelijk had hij, behalve een dochter Maria, een zoon Jacobus, geboren in 1698, dien hij in 1723 bij de gemeente Spijkenisse inleidde met een *Predikaatsie over 1 Chron. 28:9*, *10*, *ter bevestiginge van zijnen zoone Jacobus* (Rott. 1723) en die den 16 Mei 1737 als predikant te Schoonhoven overleed. Zijn tweede huwelijk bleef kinderloos.

Gedurende zijn dienst te Middelburg kwam Fruytier in openbaren strijd met de Antinomianen of Hebreeën, een secte, waarvan zekere Jacob Verschoor, herhaaldelijk voor het proponentsexamen afgewezen, het hoofd was en wier denkbeelden op sommige punten met de als dwaling gekenschetste gevoelens van Spinoza overeenkwamen. Toch scheen men van kerkelijke zijde prijs te stellen op wederlegging hunner gevoelens, zoodat bepaald werd, dat op den 1en Maart 1697 tusschen de predikanten Nicolaas Schorer en Jacobus Fruytier eenerzijds, en

Verschoor met Grietje van Dijck anderzijds, een twistgesprek zou gehouden worden over een drietal verschilpunten. Tevoren waren al in het licht gegeven: *Theses*, *Opgestelt door de E. Gedeputeerde des E.E. Classis van Walcheren*, *Ds. Nic. Schorer*, *Jac. Fruytier*

en Joan. de Visser, *op order van ... de H.H. Staten van Zeeland ... geapprobeert den 31 Mey 1696*, *om voorgestelt te worden aen Jacob Verschoor en Grietje van Dyck* (Middelb. z.j.), die beantwoord waren met *Anti-Theses*, *of Correctie der Sestien Artykelen*, *Die door 't E. Classis van Walcheren aen Jacob Verschoor En aan Grietje van Dyck zijn opgegeven.* Het bovengenoemde twistgesprek, dat ten huize van burgemeester Steven Voet werd gehouden en van 's middags 4 tot 's avonds 11 uur duurde, liep vruchteloos af, doch men oordeelde, dat de Hebreeën hierin overwonnen waren, omdat zij in den redetwist te kort schoten. Een merkwaardig verslag wordt gevonden in een geschrift, door Schorer en Fruytier kort daarna uitgegeven onder den titel: *Brief*, *aen een vriend*, *behelsende een waeragtig ... verhael van het gepasseerde in een Conferentie tot Middelburg*, *ten huyse van een seer aensienlijk Heer*, *op den 1 Meert 1697*. *Als-mede een Antwoorde op dese vrage*, *of de soo genaemde Hebreen wel konnen voor Gereformeerde Christenen erkent werden.* (Middelb. z.j.). Ook gaf Fruytier alleen nog in hetzelfde jaar (1697), over deze zaak uit: *Klaer en kort Vertoog van de valsheyt en gedeformeertheyt van het gevoelen der soo genaemde Hebreen*, *Soo als het sig opdoet in haer Libellen*, *en wel voornamelijk in het geen sy intituleeren Het opreght Gereformeert gevoelen van de vervolgde.* (Middelb. z.j.), waarin hij over die secte schreef ‘met eene gematigdheid, welke waarlijk in die tijden voorbeeldig is.’ Dit boekje werd opgedragen aan de regeering van Vlissingen en Middelburg, maar eerstgenoemde keurde de opdracht aanstootelijk, zoodat zij ter beoordeeling aan beide besturen werd opgedragen, ‘om den opdracht naerder te examineren.’ Het gevolg van deze beoordeeling blijkt niet uit de notulen der Staten, maar waarschijnlijk werd om deze reden aan den schrijver geen geldelijke remuneratie toegekend.

Nadat Voetius in 1676 was overleden, werkte zijn geest te Utrecht nog lang door en toen Fruytier daar de Hoogeschool bezocht had, was hij ook een ijverig Voetiaan geworden. Misschien blijkt dit reeds uit een boekje, getiteld: *Broederlijke Wederstand, met een onderwijzing*, te Middelburg uitgekomen, waarvan W. Séwel in de *Twee-Maandelijksche uyttreksels van alle eerst uytkomende Boeken* (Jaarg. 1703, blz. 184), het volgende mededeelt: ‘Dit boekje behelst een twistzaak, hieruyt ontstaan, dat zeker Predikant te Middelburg, doch nu te Rotterdam beroepen, predikende uyt Matth. 11:28 enz. goed vondt zich uyt te laaten in 't wederleggen van de gevoelens der gener die men Koccejaanen noemt: weshalve de Schrijver eenige Stellingen of Aanmerkingen uyt die Predikacie (als eerstelijk, dat 'er Broeders gevonden wierden, die door de vermoeide en belaste de Jooden verstonden, die onder de ceremoniën als gebukt en vermoeid waaren) voordraagt, en daarop een onderzoek over die Stellingen laat volgen. Meer denk ik 'er niet van te zeggen, dewijl ik mij liefst buyten dier gelijke verschillen houde.’ Mogelijk zou met genoemden predikant ook Jacobus van Strijen bedoeld kunnen zijn, daar deze evenzeer van Middelburg naar Rotterdam is vertrokken, maar Fruytier's beslist Voetianisme doet in deze zaak dadelijk de aandacht op hem vallen, terwijl de woorden, in bovenbedoelde aankondiging gebezigd, erop wijzen, dat het beroep naar Rotterdam toen zeer onlangs had plaats gevonden. Van Strijen kwam daar in 1699, terwijl Fruytier hem eerst in 1700 volgde.

Toch verloochende Fruytier ook in zijn richting de gematigdheid niet, die hij in den strijd met de Hebreeën betoond had. In 1707 gaf de Voetiaansche Waalsche

predikant te 's-Gravenhage, Pierre de Joncourt, anonym een geschrift in 't licht: *Entretiens sur les differentes methodes d'expliquer l'ecriture et de précher de ceux qu'on appelle cocceiens et voetiens dans les Provinces unies*, waarin hij de Coccejanen beoordeelde ‘met een bitterheid van geest, welke alles te boven ging’, terwijl de Voetianen door hem werden bejegend ‘als waren zij de eenige lichten der kerk, de eenige handhavers der wijsheid en waarheid, de eenige wachters op de muren van Sion.’ Spoedig nadat dit boek verschenen was, gaven de Coccejanen S. van Til, hoogleeraar te Leiden en J. d'Outrein, predikant te Dordrecht, tegenschriften in 't licht; de eerste een *Antidotum viperinis morsibus D.J. oppositum* (Lugd. Bat. 1707), later door J. Janssonius, predikant te Moordrecht, vertaald als: *Tegengift tegen de Addersteken van P. de Joncourt* (Utr. 1708), de ander zijn *Brief aan een vriend, nopens het boek van Mr. de Joncourt.* Het pleit voor Fruytier's onpartijdigheid, dat hij, ofschoon zelf Voetiaan, het boek van de Joncourt openlijk durfde afkeuren en de beide Coccejaansche geleerden huldigde in zijn *Dankadres aan de Heeren S. van Til en J. d'Outrein over hunne schriften* (Rott. 1707). Hierin nam hij tevens de gelegenheid te baat, voor een verzoening van Voetianen en Coccejanen te pleiten, in welk geval de laatsten echter tot het standpunt van Coccejus zelf zouden moeten terugkeeren. Doch de tijd was nog niet rijp voor een verzoening; men meende, dat hij daarvoor teveel van de Coccejanen eischte in 't belang van zijn eigen partij en d'Outrein maakte hem hierop in zijn *Aanmerkingen op het dankadres* opmerkzaam. Ofschoon Fruytier daarna nog een *Nadere verklaringe van het dankadres* (Rott. 1709) in het licht zond, ontving hij van Coccejaansche zijde geen antwoord, hetgeen hem tegenover hen bitter stemde.

Intusschen werd de tweedracht tusschen de beide partijen niet weinig aangewakkerd door verschillende strijdschriften en vooral door een boekje, ‘nog vuilaardiger dan dat van de Joncourt’, getiteld: *Ouderlingsprotest en raad tegen der coccejanen leer en leven* (Franeker 1709) en geschreven door Didericus van Batenburg J.U.D. De Voetianen ergerden zich daarentegen in hooge mate over de plaatsing van Coccejus' marmeren borstbeeld aan één der pilaren van de St.-Pieterskerk te Leiden, wat door hen als beeldendienst werd gebrandmerkt. Ook Fruytier, tevoren zoo gematigd, werd door partijzucht meegesleept, terwijl zijn prikkelbaar gestel en de miskenning van zijn verzoeningspoging daarbij niet zonder invloed zullen geweest zijn. Hij zond een geschrift in het licht, daarin ‘op de vijanden met eene onverschrokkenheid losbrandende, waarvan geen voorbeeld was.’ Dit boek was het bekende *Sions Worstelingen of historische Samenspraken over de verscheide en zeer bittere wederwaardigheden van Christus kerke met openbare en verborgen vijanden* (1e dr. Rott. 1713, hoewel eerst in 1714 gereed; 2e dr. ald., 1715; 3e dr. Gron. 1740; 4e dr. ald., 1765; bovendien nog uitgegeven te Zierikzee 1817 en 1853/54, te Utr. 1868 en te Rott. z.j.).

Het werk is opgedragen aan zijn ‘waarde en veelgeliefde huisvrouw Agneta Sassenraat’ en verdeeld in drie samenspraken tusschen drie personen: Waerheydt, Godtvrucht en Nathanaël. De eerste samenspraak behandelt de worsteling van Christus' kerk vóór het ontstaan der Remonstrantsche twisten, de tweede loopt over die twisten zelf, terwijl de derde tot onderwerp heeft: ‘de tegenwoordighe toestandt in Godts kerke in Nederlandt.’ Daarin hebben Waerheydt en Godtvrucht ruimschoots gelegenheid, om bezwaren tegen de Coccejanen in te brengen, terwijl

Nathanaël, de ware Israëliet, daartegen bedenkingen oppert, die telkens weerlegd worden. Ook hierin maakt Fruytier een groot onderscheid tusschen de Coccejanen en Coccejus zelf. Zeer scherp is echter zijn oordeel over Prof. Röell, dien hij noemt: 'een opperste voorstander van die Rationalisten, die Gods woord smadelijk behandelen.'

De uitgave van dit boek is met bijzondere moeilijkheden gepaard gegaan, waarbij echter de beschuldiging van kwade trouw, vroeger aan Fruytier ten laste gelegd, volgens de laatste onderzoekingen onhoudbaar is gebleken. Het handschrift, in 1713 gereed, werd door Fruytier verkocht aan den uitgever R. van Doesburg en aan de visitatores librorum der classis Schieland ter goedkeuring aangeboden. Eerst hadden deze tegen de uitgave geen bezwaar, maar toen het halverwege gedrukt was, trok Ds. C. van Tol, boos, omdat Fruytier hem bij een beroep naar Rotterdam niet geholpen had, zijn toestemming in. Daar jaarlijks in October andere visitatores aangesteld werden, legde men na het aftreden van Van Tol de copie aan de nieuw benoemden ter beoordeeling voor, waarvan één het noch goed-, noch afkeurde. Inmiddels ging Van Doesburg met drukken voort en poogde Fruytier de approbatie van de godgeleerde faculteit eener hoogeschool te verkrijgen, welke goedkeuring met die der classis gelijk stond. Ook dit was echter te vergeefsch en toen ook de in 1714 opgetreden visitatores hun goedkeuring weigerden, gaf Van Doesburg het boek op eigen gezag uit en liet vóórin de woorden: 'Na kerkordre' drukken, ofschoon Fruytier hem aanbood, het copierecht terug te koopen met vergoeding van geleden kosten en schade. Van Doesburg weigerde echter, daar hij het voorafgegane uit handelsoogpunt een uitstekende reclame achtte en had in dit opzicht zeer juist gezien, want reeds zes weken na de uitgave bleek een tweede druk noodig te zijn. De classis daagde den drukker vóór zich en verbood hem het boek verder uit te geven (12 Febr. 1715), maar deze stoorde zich daaraan niet, zoodat *Sions Worstelingen* den 30^{en} April door de classis zelf geïmprobeerd werd.

Voor Fruytier zelf heeft dit alles ver-reikende gevolgen gehad. Hij wilde bij de Synode in appèl gaan, doch Burgemeesters van Rotterdam, door Van Doesburg in de zaak betrokken, bewogen Fruytier van dit beroep af te zien, terwijl ook de andere burgerlijke autoriteit, de Commissaris Politicq, op de Synode, die te Brielle gehouden werd, voorstelde de zaak te laten rusten. Deze kerkvergadering wilde hierop echter niet ingaan en gaf Fruytier een berisping en waarschuwing wegens de uitgave van zijn boek, waarop hij evenwel weigerde schuld te bekennen en ontwijkend antwoordde. De Synode van Woerden, in 1717 gehouden, daagde hem daarop wederom voor zich en eischte, dat hij zou erkennen, kwalijk gehandeld te hebben met de uitgave van *Sions Worstelingen* en beloven, in 't vervolg voorzichtiger te zijn. Nogmaals weigerde Fruytier en legde een verweerschrift over, uitgegeven als *Verantwoording*, *overgelevert aen de christelijke Synode te Woerden*, *wegens zijn boek*, *genoemt: Sions worstelingen enz.* (Rott. 1717), maar de Synode, hierdoor niet overtuigd, legde hem als straf op, dat zij hem 'nooyt als een lit van dese Zuid-Hollandsche synodus zou admitteren', vóór hij schuld zou bekend hebben. Ook het *Vervolg van de verantwoordinge wegens de handelingen en proceduren*, *gehouden omtrent zijn persoon bij gelegenheit van het uitkomen van zijn boek*, *genaamt* '*Sions Worstelingen*' *enz.* (Rott. 1718), bracht geen verandering teweeg en eerst in 1724 werd Fruytier op de synode, in zijn woonplaats Rotterdam gehouden, van de

censuur ontslagen na een betuiging van oprecht leedwezen, dat het boek was uitgekomen.

Onder de Coccejanen had de verschijning van *Sions Worstelingen* natuurlijk een storm van verontwaardiging doen ontstaan. ‘Schimp- en hekelschriften in menigte zijn hem om 't hoofd heen gevlogen. Veel hoons heeft hij moeten verduren, zelfs veel gevaars geloopen.’ In het *Derde Vervolg van de Latijnsche en Nederduitsche Keurdichten* (Utr. 1728) komt (blz. 1-59) onder den titel *Parnasloof gevlogten voor Dns. Jacobus Fruytier ter gelegenheit van 't uitgeven van zijn boek*, *genaamt Sions Worstelingen*, een verzameling schimpverzen voor, die bij deze gelegenheid het licht zagen. Fruytier wordt vergeleken bij een *fruit*-verkooper, die wilde kolokwint en verrotte of beschimmelde oranje-appelen en Spaansche limoenen te koop heeft, die geen sap hebben, maar geheel verdroogd zijn. Naar aanleiding van zijn woorden, overgenomen van Baudartius, over het afhouwen van Oldenbarneveldt's voorste vingers der rechterhand bij zijn onthoofding: ‘dat sommigen als een teeken van Godts rechtvaardigheydt aanzagen, aanwijzende en straffende dus zijn meyneedigheydt’, wordt er gezegd:

> ‘O, Hollants beste bestevaer
> Was 't niet genoeg, dat gij voorheen ...
> Uw ouden, afgeleefden strot,
> Op 't prinselijke hofschavot,
> Ten prooi most aan de muitzucht geven
> En met 's lants vrijheydt deerlijk sneven,
> Of most gij weer na honderd jaar,
> Van eenen Sions worstelaar
> En and're bitse lastertongen
> Nogh worden in uw graf besprongen.’

Een vers *Op de afbeelding van Jacobus Fruitier*, *Voetiaansch Kettermeester Generaal*, luidt aldus:

> ‘Dit is de beeltenis van Sions Worstelaar,
> Dien Farizeeuschen Grijns, dien helschen Lasteraar,
> Den Geesel van Röel, den schrik der Remonstranten,
> Den Kettermeester van het Geuze Vatikaan,
> Die mocht hij met dat Volk naar zijnen zin begaan,
> Straks d'Inquisitie weer zou op het outer planten,
> En ketens smeden om de vrijheid van 't gemoed
> Te kluisteren, die 't lant gekocht heeft met zijn bloet.’

Een betere bestrijding was de nieuwe titel-uitgave van *P. Heylin*, *Historie van de vijf artikelen: of een verklaring van 't gevoelen der Westersche kerken ... in de vijf verschilpunten overgehaelt onder de naem van Arminianerije*, in 1687 uit het Engelsch vertaald door G. Brandt de Jonge en thans voorzien met de volgende toevoeging op den titel: *waar in aangetoont is de ongegrondheid der zaken den remonstranten ten laste gelegt in 't boek van J. Fruytier, genaamt* ‘*Sions Worstelingen.*’ Ook gaf Fruytier's beschrijving van de Dordtsche Synode, terloops in het tweede

deel gegeven, aan Philippus a Limborch aanleiding, om zijn *Relatio historica de origine ac progressu controversiarum in Foederato Belgio de praedestinatione* (Amst. 1715) te schrijven, ten einde de Remonstranten te verdedigen.

Jammer, dat de hulp, die Fruytier in deze aangelegenheid vond, ‘van twijfelachtig allooi’ was en slechts diende, om den twist aan te wakkeren. Een onbekende schreef onder het pseudoniem Theophilus Zelotes een *Spieghel der hedendaegsche voorbeelden en schaduwen* (1715), voorzien van een voorrede, ‘geschreven met eene pen, welke in gal en alsem gedoopt was’, waartegen niet alleen Sanus Origenes, die zich een voorstander noemde der ‘kocceaansche of bijbelsche waarheden’, een geschrift in 't licht zond onder den titel: *De geesten van Coccejus en Cartesius in redekaveling met Jocoserius* (Leyden 1715), maar ook Prof. Joh. Ens in de meest scherpe bewoordingen opkwam. Had hij eerst reeds, onder den schuilnaam Hozeas Stichtenius, Fruytier bestreden in zijn *Satans verantwoording over het lasteren der schriften van Coccejus*, spoedig daarna zond hij onder het pseudoniem Daniël van der Heyde zijn vinnig *Ouderlings protest en raad*, *met Sions Worstelingen en de spiegel der voorbeelden*, *ontdekt en opgehelderd tot bewaaring van eenigheid en bevordering van den vrede der kerke* (Amst. 1715) in het licht. Later gaf hij nog onder zijn eigen naam een bestrijding van Fruytier's *Vervolg van de Verantwoordinge*, onder den titel van *Disputatio theologica de J. Fruytier adversus D. van der Heyde Apologia*, waarin hij ook het *Ouderlings protest* als zijn arbeid erkende. Maar Fruytier liet zich hiertegen niet onbetuigd: het volgend jaar verscheen zijn tegenschrift: *Afgeperste verantwoordinge tegen twee faamrovende schriften van D. Johannes Ens*, *Pred. te Utregt*, *het eene uitgegeven onder een vermomden naam van D. van der Heyde*, *het andere uitgegeven en gedrukt te Lingen* (Rott. 1720).

Ten opzichte van een ijveraar als dezen Rotterdamschen predikant behoeft het verhaal van zijn lijkredenaar Wilhelmius geen verwondering te wekken, dat hij in een half slapeloozen nacht gewekt was door een stem, die ‘Blaas alarm, blaas alarm’ riep, en toen hij over de beteekenis hiervan ging nadenken, deze stem nogmaals hoorde. Deze gebeurtenis gaf Fruytier aanleiding tot het schrijven van een werk in twee deelen: *Gerichtshandelingen van den allerhoogsten Godt met zijn volk van Nederlandt* (Rott. 1706; 2^{e} dr., ald., 1735; 3^{e} dr., Utr. 1766; 4^{e} nieuwe uitg. ald.; z.j. (1860); 5^{e} dr. ald., z.j.), waarbij tot grondslag werden genomen 's Heeren gerichtshandelingen met Zijn volk Israël. Het is een historische schets, waarin eerst de rampen, die het land getroffen hebben, als oordeelen Gods worden opgenoemd, daarna de voorspoed als een zegen des Hemels wordt aangemerkt. Bij een bespreking van den 3^{en} druk in de *Boekzaal* van 1767 wordt terecht de aandacht gevestigd op Fruytier's beschrijving van de Remonstrantsche twisten, die een geheel anderen kijk geven op den loop der zaken dan de bekende geschriften van Brandt, Uyttenbogaert en de Groot.

Nog aan het eind van zijn leven trad Fruytier op als verdediger van hetgeen hij de waarheid achtte. Lampe, toen hoogleeraar in de godgeleerdheid te Bremen, had in 1724 en 1725 te Amsterdam een *Commentarius analytico-exegeticus Euangelii secundum Johannem* in drie deelen uitgegeven, in diezelfde en volgende jaren door Dirk Smout in het Hollandsch vertaald. Daarin had hij bij de uitlegging van Joh. 5:26 en 15:26 gezegd, dat de algemeen aangenomen leer van de generatie des Zoons geen steun vond in de Schrift. Sommigen vreesden, dat zijn denkbeelden

hieromtrent zouden leiden tot een verfijnd Socianisme, of, wat nog erger was, tot een driegodendom, dat meer van den heidenschen dan van den Christelijken godsdienst had. Fruytier voelde zich nu geroepen, tegen Lampe op te treden en deed dit in zijn geschrift *De oude*, *gesonde beproefde en goddelijke leere van de ware gereformeerde christelijke kerke aengaende Godt den Heiligen Geest* (Rott. 1728, herdruk ald., 1782), spoedig daarop gevolgd door een *Kort vertoog van de waarheid der Heilige Schriftuur* (Rott. 1728). In het eerste werk betoogde hij, dat de generatie des Zoons van den Vader eeuwig, natuurlijk en onbegrijpelijk is, en dat den Heiligen Geest het goddelijk wezen van alle eeuwigheid was medegedeeld van den Vader en van den Zoon door aanademing. Dat Lampe's denkbeelden tot een driegodendom zouden kunnen leiden, achtte Fruytier begrijpelijk, omdat deze een leerling van Röell was, die zelf eenmaal, toen hem door Prof. Pontanus gevraagd was, waarom hij niet voor het Driegodendom uitkwam, geantwoord had: 'Ik vreze den haet der Theologanten.' Pontanus had het aan Fruytier 'mondeling verhaelt, als een waerachtige Historie.' Toch werd de historiciteit later nadrukkelijk bestreden door Röell's zoon bij de uitgave van zijns vaders werk over den zendbrief aan de Efeziërs, en het schijnt wel, dat Fruytier te goeder trouw, doch Pontanus in deze zaak niet volkomen eerlijk is geweest.

Hoewel Fruytier zijn tegenstander in dit werk niet hard had aangevallen, beantwoordde Lampe het onmiddellijk met een scherp en vinnig gesteld boekje: *Redenen*, *waarom op een naamrovend schrift van een onverstandigen*, *Rotterdamschen ijveraar niet geantwoord word.* (Utr. 1728). Ook schreef hij in 1728 en 1729 'met driftig onbescheid' zeven Latijnsche verhandelingen, die hij door zijn leerlingen te Bremen liet verdedigen en waarin hij o.a. het gevoelen van Fruytier voor half-Ariaansch verklaarde.

Natuurlijk miste deze heftigheid haar uitwerking niet. Fruytier zond in 1729 als antwoord in het licht: *Aanmerkingen tot verklaaringe en bevestiginge van de oude*, *gesonde*, *beproefde en goddelijke leere van de ware Gereformeerde Christelijke Kerke aangaande de eeuwige*, *eenige en natuurlijke Sone Gods en Godt den Heiligen Geest*, *verschenen naar aanleiding van* '*Redenen enz.*' (Rott. 1729). Hoewel hij hierin verklaarde, 'dat, schoon hij met de coccejanen in gevoelens verschilde, hij hun echter gaarne de hand van broederschap wilde toereiken, naardemaal hij die geschillen zoo hoog niet achtte, dat zij de grondslagen van den godsdienst om verre stieten', was hij tegen Lampe zelf zeer scherp, vooral daar deze niet altijd rond voor zijn gevoelen schijnt te zijn uitgekomen en het zooveel mogelijk met de leer der kerk zocht overeen te brengen. Ook had de Hoogleeraar onder zijn vertoogen bijzondere, dikwijls betwiste coccejaansche stellingen gemengd, die Fruytier evenzeer wilde tegenspreken, zoodat deze 'niet zelden gemelijk werd, waardoor hem alle bedaardheid ontnomen en hij in een onvriendelijke luim werd gebragt.' Lampe's dood in 1729 maakte, dat dit geschrift onbeantwoord bleef, maar daar hij in bovengenoemde Latijnsche verhandelingen zijn gevoelen omtrent den Heiligen Geest breeder ontwikkeld en Fruytier's meening aangevallen had, achtte deze het noodig, nog een *Vervolg van de Aanmerkingen enz. tegens hetgeen bij form van disputen is opentlijk geleert door F.A. Lampe* (Rott. 1730) in het licht te geven, dat even scherp gesteld was als zijn vorig geschrift.

De Zuid-Hollandsche predikanten schijnen door dit vertoog overtuigd te zijn

van de verderflijkheid der leeringen van Fruytier's tegenstander; dit zou kunnen worden afgeleid uit het besluit, in 1731 op de Synode genomen, om beroepingen van predikanten, onder zulke synoden behoorende, waar men niet verplicht was de gevoelens van Röell te verwerpen, niet goed te keuren, tenzij zij zich vooraf in dat punt rechtzinnig hadden verklaard. De laatste arbeid van Fruytier, die in 1731 overleed, is dus niet zonder succes geweest.

Behalve de reeds genoemde werken heeft hij nog de volgende het licht doen zien:

Dankpredikatie tot roem van de eeuwige Goedertierendheid van den Allerhoogsten Godt, *van wegens de groote overwinninge bij Oudenaerden*, *over Ps. 136:23* (Rott. 1708).

De Versche wonderen van den Alderhoogsten, *verhaald en aangedrongen tot overtuiging van Godverzakers* (Rott. 1718).

Salomons raedt aen de Jeugt, *om te ontgaen de smarten van de Boze dagen*, *en lusteloze jaren des Ouderdoms*, *zooals die voorkoomt Eccl. XII:1* (Rott., waarschijnlijk 1724).

Toegift aen de Christen jeugt, *om haer te bewegen*, *om Salomons Raed gewillig aen te nemen: waer in gehandelt wort*, *van het wezen*, *en van de onsterfelijkheidt der Ziele. Zijnde een vervolg van Salomons Raed aen de Jeugt enz.* (Rott. 1724).

Deze beide werken werden te zamen uitgegeven in een 2^{en} druk, Rott. 1725, vervolgens ald., 1738 (3^{e} dr.), 1757 (7^{e} dr.), 1768 (8^{e} dr.), 1774 (9^{e} dr.), 1787, terwijl in 1862 te 's-Gravenhage nogmaals een herdruk uitkwam.

De schrijver waarschuwt hier de Nederlandsche jeugd voor zijn oude tegenstanders: de godverzakers Spinoza, Leenhof, Bekker, Deurhof en de zoogenaamde Hebreeën. De *Boekzaal*-recensent zegt hiervan: ‘Hoe Bekker onder dezen te pas koomt, kunnen wij niet begrijpen; 's Mans bijzondere gedachten over de werkinge der geschapene Geesten, willen wij niet verdedigen, maer moeten evenwel zeggen, dat hij van brave Mannen, onzes wetens, nooit onder den rang der Godtverzakers gestelt is, of als een ondermijner van het Christendom te boek gestelt: maer zijnen naem is mogelijk den Schrijver onverhoets uit de penne gevallen.’

Groot voorregt van de Christen kinderen (Rotterdam 1726); dit werk is viermaal herdrukt en in 1888 te Leiden nogmaals uitgegeven met een inleidend woord van Ds. J. Wisse Cz.

Simeons Lofzang of Predikaatsie over 't afsterven van D. Jacobus van Strijen, *Luc. II:29*, *30.* (Rott. 1727), terwijl Van der Aa nog noemt:

Over het wesen en de onsterfelijkheid van 's Menschen ziel (Rotterdam; het opgegeven jaartal der uitgave, 1838, zal waarschijnlijk een drukfout zijn voor 1738, zoodat het toch na den dood van Fruytier moet zijn uitgekomen).

Bovendien voegde hij bij twee werken van Hulsius een voorrede, nl. bij *De Hedendaagsche Dwaal-leer*, *opentlijk te keer gegaan en wederlegt*, en *De Hedendaagsche Wetbestrijders.*

Zonder twijfel is Fruytier een waarlijk godvruchtig man geweest, die uit zuivere overtuiging heeft gehandeld; meermalen moet hij, volgens zijn lijkredenaar, betuigd hebben, ‘dat God de dierbare waarheden en verborgenheden des Evangeliums aan zijn hart zoo klaarlijk had verzegeld, alsof hij ze in God zelf had ingezien.’ Maar hoewel innerlijk tot gematigdheid geneigd, hebben zijn gestel, telkens als ‘zwartgallig’

geteekend, zijn heftige aard en ook de scherpte, waarmede hij werd aangevallen, hem dikwijls tot uitingen vervoerd, die wel aanleiding gaven tot het overigens partijdig oordeel over hem als ‘een vijand van alle liberaale denkwijze, die niet lijden tonde, dat in min gewigtige leerpunten zijne broeders anders dachten, dan hij - in één woord, gelijk Lampe hem naderhand te regt genoemd heeft, een onverstandig ijveraar.’

Als prediker werd hij te Rotterdam hoog geschat en ernstig drong hij erop aan, dat zijn gemeente haar Christendom ook in het leven zou toonen. Van zijn groote werkzaamheid getuigen zijn vele uitgegeven geschriften, waarin telkens zijn uitgebreide kennis van geschiedenis de aandacht trekt. Volgens Glasius geven zij echter geen hoogen dunk van zijn kennis als godgeleerde en zijn juistheid van oordeel, daar zij in beide opzichten veel te wenschen overlaten en toonen dat, hoeveel liefde hij ook voor de rechtzinnige waarheid gehad moge hebben, zijn overtuiging niet het gevolg was van grondig, nauwwikkend en waarheid wenschend onderzoek, terwijl hij ook als Bijbeluitlegger beneden velen van zijn tijdgenooten moet gesteld worden.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. - De la Rue, *Geletterd Zeeland*, blz. 30-32. - Nagtglas, *Levensber.*, blz. 234. - Kok, *Vad. Wdb.*, dl. XVI, blz. 691. - *Vliss. Kerkh.*, blz. 195-200. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. III, blz. 181-194, 202-205. - Ypey, *Krist. kerk 18de eeuw*, dl. VII, blz. 247, 270-274. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 11-13, 23, 24. - Glasius, *Gesch. der Chr. kerk in Nederland*, dl. II, blz. 169 v.v. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 661, 667, 672-674. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 101. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 337. - Dez., *Staatstoezicht*, blz. 153, 154. - *Levensbeschr. van gel. en ber. mannen*, dl. IV, no. VI, blz. 91-110. - Wilhelmius, *Lijkreden op Jac. Fruytier.* - J. Offerhaus Lz., *Jacobus Fruytier en zijn boek ‘Sions Worstelingen’, eene bladzijde uit de geschiedenis der kerkelijke tucht (Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1887, blz. 1-41). - Kuyper, *Post-Acta*, blz. 26. - Knuttel, *Verb. boeken*, blz. 45. - Rutgers, *Kerkelijke Deputaten*, blz. 34. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. II, blz. 235, 241. - Engelberts, *Willem Teellinck*, blz. 204. - Laurillard, *Op uw stoel door het land*, blz. 164. - Van Harderwijk, *Pred. Rott.*, blz 63, 64. - Brans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 32, 170. - Soermans, *Pred. Zd.-Holl.*, blz. 81, 122. - de Jongh, *Vervolg van Soermans Pred. Zd.-Holl.*, blz. 49, 57, 89. - *Arch. K.G.*, dl. XII, blz. 47; dl. XIX, blz. 78. - *Arch. Ned. K.G.*, dl. IV, blz. 428. - *Theol. Tijdschrift*, dl. XLIV, blz. 324 v.v. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, kol. 72. - v. Abkoude en Arrenberg, *Naamreg.*, i.v. - *Brinkman's Cat.*, (1850-1882), blz. 388. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, dl. II, 2e stuk, blz. 96. - *Catalogus v.d. Bibl. der Theol. School te Kampen*, blz. 364. - *Cat.* Burgersdijk en Niermans, no. 5014-5017, 6819. - *Cat. de la Bibliothèque de feu M. le Dr. J.G.R. Acquoy* (Leyde s.d.), no. 2152, 2167, 2307-2310. - *Collection of Rariora of the late Dr. J.I. Doedes* (Utr. 1898), no. 441, 493*e*, 493*g*, 493*i*. - *Boekzaal*, Jaarg. 1703*a*, blz. 184; 1706*b*, 542; 1726*b*, 104, 240; 1728*a*, 598-607; 1729*a*, 98; 1730*a*, 482; 1731*a*, 601; 1731*b*, 639; 1734*a*, 482; 1735*a*, 522-532; 1738*a*, 591; 1765*b*, 373; 1766*a*, 301; 1766*b*, 211; 1767*b*, 22 v.v.; 1770*b*, 622; 1774*a*, 695.

[Bernardus Fullenius]

FULLENIUS (Bernardus), theologiae doctor, was uit Westphalen afkomstig, waar hij omstreeks 1565 werd geboren. Reeds in 1584 als predikant werkzaam, werd hij in 1593 als zoodanig te Leeuwarden benoemd en bekleedde dit ambt tot zijn dood, die omstreeks 1636 plaats vond, daar hij volgens Ypey over de 70 jaar oud werd. Meermalen zijn hem door de Friesche Synode belangrijke opdrachten gegeven, terwijl hij ook meer dan eens het voorzitterschap van dit kerkelijk college bekleedde. In 1605 klaagde Johannes Hillebrandi, predikant te Dronrijp, hem op de Synode te Leeuwarden wegens crimen falsi aan, doch deze beschuldiging bleek ten eenenmale ongegrond; de zaak bleef echter hangende tot 1612, toen een volledige verzoening tusschen hem en Hillebrandi volgde. Hij was gehuwd met Attje Abbema.

Fullenius stond bekend als een geleerd man, die wel geen geschriften heeft nagelaten, maar om zijn geleerdheid vanwege Friesland werd gekozen tot revisor van de nieuwe vertaling des Nieuwen Testaments en in 1628, na het overlijden van den hoogleeraar Sibrandus Lubbertus, ook tot revisor van het Oude Testament. Den 4^{en} Augustus 1634 riep de Magistraat van Leeuwarden hem in het belang zijner gemeente terug en hij vertrok uit Leiden, met achterlating van zijn ‘observatien, om inde volgende besoignes daer op te mogen letten.’ In 1636 werd hem nog een verlof van twee maanden verleend, tot correctie der drukproeven.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 425. - Reitsma, *Honderd Jaren*, blz. 293, 298, 348, 351. - Brandt, *Reformatie*, dl. III, blz. 53. - Romein, *Pred. in Friesland*, blz. 16. - Meyjes, *Revius*, blz. 63. - Rutgers, *Kerkelijke Deputaten*, blz. 29. - Kuyper, *Post-Acta*, blz. 339, 492. - Telting, *de Fulleniussen (Friesch Jierboeckjen*, Jaarg. 1835, blz. I-XV). - *Friesche Volksalmanak*, Jaarg. 1862, blz. 80. - *Arch. K.G.*, dl. V, blz. 118, 149, 151. - Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl. VI, blz. 81-83, 91, 101, 105-107, 121, 129, 137, 157, 162, 172, 195, 203, 206, 208, 212, 216, 225, 232, 240, 243, 244, 272, 273, 280.

[Bernardus Fullenius Jr.]

FULLENIUS Jr. (Bernardus), zoon van den voorgaande, is omstreeks 1602 geboren en liet zich den 28^{en} Mei 1621 aan de Hoogeschool te Franeker als student inschrijven. Hier legde hij zich vooral toe op de studie van het Hebreeuwsch onder Prof. S. Amama, en van de Wiskunde onder Prof. A. Metius, doch hield zich ook bezig met de beoefening van het Grieksch, de wijsbegeerte, godgeleerdheid en geschiedenis. Hij verwierf zich zulk een roem van geleerdheid, dat hij reeds den 18^{en} December 1629 in de plaats van Amama tot hoogleeraar in het Hebreeuwsch werd benoemd, welk ambt hij den 22^{en} Februari 1630 aanvaardde. Zeven jaar was hij met ijver en lof in die betrekking werkzaam, totdat hij den 28^{en} Mei 1638 dezen leerstoel verwisselde met dien in de wiskunde, als opvolger van zijn leermeester Metius, terwijl Coccejus benoemd werd tot hoogleeraar in het Hebreeuwsch.

Na nog ruim 18 jaar de Hoogeschool tot roem verstrekt te hebben, waar hij onder zijn leerlingen den beroemden vestingbouwkundige Menno van Coehoorn en zijn lateren opvolger als hoogleeraar, Prof. Gravius, telde, overleed Fullenius den 27^{en}

Januari 1657 te Franeker en werd in de Martini-kerk aldaar begraven, waar men hem ter eere een Hollandsch grafschrift stelde. Arnold Verhel hield een lijkrede op hem. Zijn zinspreuk was: ‘Ne facias aliis, fieri quod tu tibi nolis’ (wat gij niet wilt, dat u geschiedt, doe dat ook aan een ander niet).

Den 5en December 1632 was hij gehuwd met Aebel Hinckena van Hinckenborch, die den 21en December 1670 overleed in den ouderdom van 65 jaren. Van hunne vier kinderen was Bernardus van 1684 tot 1707, evenals zijn vader, hoogleeraar in de wiskunde aan de Franeker Hoogeschool, en Froukje eerst gehuwd met Bloemersma, secretaris van Dokkum, daarna met den beroemden Balthazar Bekker. Fullenius' geschilderd portret bevindt zich op het stadhuis te Franeker.

Als wiskunstenaar gaf hij een tweede uitgave van *Metii Manuale arithmethicae et geometricae practicae* (Fran. 1646).

Voor de studie der Godgeleerdheid maakte hij zich verdienstelijk door de bewerking eener uitgave van *J. Drusii commentaria ad librum Coheleth Salomonis et Jobi*, die hij, met een voorrede van zijn hand, liet opnemen in de *Biblia critica*, dl. I, terwijl hij bovendien vóór of in 1631 uitgaf: *Tabulae in grammaticam hebraeam.*

Zijn *Oratio funebris in obitum Georgii Pasoris, ling. gr. prof.*, heeft in 1638 te Franeker het licht gezien.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 426. - Telting, *de Fulleniussen (Friesch Jierboeckjen*, Jaarg. 1835, blz. I-XV). - *Register. van Acad. Dissertatiën en Oratièn*, dl. I, blz. 85. - Knuttel, *Acta*, dl. II, blz. 310, 364, 411, 452. - *Arch. K.G.*, dl. V, blz. 174.

[Jean François Fullink]

FULLINK (Jean François), geboren in 1805 te Enkhuizen, liet zich den 23en September 1825 aan de Universiteit te Leiden inschrijven en werd den 7en October 1830 door het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Brabant tot het predikambt toegelaten. Door overvloed van candidaten tot den Heiligen Dienst heeft hij jaren op een beroep moeten wachten, was eenige maanden te Weerseloo in Overijsel als hulpprediker werkzaam en kwam als zoodanig in 1835 te Haarlem. waar hij gedurende twee jaren den ouden Ds. J. van der Zandt het dienstwerk verlichtte, dat dezen, die reeds 53 jaren de Evangeliebediening waarnam, langzamerhand te zwaar begon te vallen.

Den 29en April 1838 deed Fullink zijn intrede in de gemeente Gulpen (Limburg) en diende haar 40 jaar lang, tot hij den 1en Juli 1878 emeritaat verkreeg. Daarna vestigde hij zich te Tiel, later te Kampen, waar hij, na het overlijden van zijn eerste vrouw, nogmaals in het huwelijk trad en overleed in hoogen ouderdom den 19en Januari 1888.

Hij ‘deed zich als een vrij goed prediker naar buiten kennen’ door een *Leerrede over de gehoorzaamheid van Abraham*, *Gen. XXII:1-12*, *ten voordeele der stichting van een kerkgebouw te Turin* (Schiedam 1852) en gaf bovendien uit: *De zeven kruisgezegden* (Amst. 1869).

L i t t e r a t u u r : (Leers), *Naamregister*, blz. 198. - A. Loosjes, *Vóór ruim eene halve eeuw* (Haarl. 1897), blz. 9. - *Cat.* Burgersdijk & Niermans, blz. 196. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1268. - *Boekzaal*, Jaarg. 1838*a*, blz. 645.

[Johan Joachim of Isaack Fijbrants]

FIJBRANTS, **FIJBRANDS**, **FIJBRANDTS** of **FIJBRANT (Johan Joachim** of **Isaack)** was ‘van Europeesche afstamming’ en in 1724 waarschijnlijk te Colombo op Ceylon geboren. Na zijn opleiding aan het Seminarie aldaar te hebben ontvangen, werd hij in 1744 op kosten der Oost-Indische Compagnie naar Nederland gezonden, liet

zich den 22^{en} September van dat jaar aan de Hoogeschool te Leiden inschrijven en studeerde aldaar gedurende drie jaren als alumnus van het Statencollegie. Den 2^{en} October 1747 volgde zijn bevordering tot proponent te Amsterdam, waarop den 12^{en} December d.a.v. zijn bevestiging als predikant in Oost-Indië plaats vond. Van 1751 tot 1774 was hij werkzaam te Colombo en de onderhoorige kantoren en predikte zoowel in het Hollandsch als in het Maleisch en Singaleesch, terwijl hij bij de inlanders in hooge achting stond. In 1801 is Fijbrants overleden. Zijn taalkundige bekwaamheden bleken uit de volgende vertalingen:

Nieuw Testament uyt de oorspronkelijke Griekse in de Malabarse tale overgebragt (Colombo 1759). Dit werk werd door hem verricht in vereeniging met Ds. S.A. Bronsveld, die in 1754 te Colombo reeds een overzetting in het Tamulsch had uitgegeven van het *Kort begrip der christelijke religie*, *voor die zig willen begeven tot des Heeren heilig Avondmaal.*

De Handelingen der Apostelen, *beschreven door den Evangelist Lucas*, *weleer in de Singaleesche tale overgezet door twee Singaleesche taalkundige Tolken onder opzigt van ... Simon Cat; nu ... behoorlijk gerevideert*, *gecorrigeert en in het ligt gegeven door J.J. Fijbrands en H. Philipsz* (Colombo 1771).

Het Heylige Evangelium onses Heeren ... Jesu Christi, na de beschreijvinge van de ... Evangelisten Mattheus, *Marcus*, *Lucas en Joannes*, *uyt het oorspronklijke Grieks in de Singaleesche tale overgebragt*, *en nu weder ... nader gerevideert en van fouten verbeterd door J.J. Fijbrants en H. Philipsz* (Colombo 1780). Deze H. Philipsz was eveneens predikant op Ceylon. Uit de voorrede van het laatste werk, onderteekend door Ds. J.P. Wetzelius te Colombo, ult^{o} November 1739, blijkt, dat deze vertaling is gevonden onder de papieren van Ds. W. Konijn.

L i t t e r a t u u r : Van Troostenburg de Bruyn, *Herv. K. in O.-Indië* blz. 265, 438, 466, 518. - Dez., *Biogr. Wdb. O.-I. pred.*, blz. 140, 141. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 976, 995. - *Boekzaal*, Jaarg. 1747*b*, blz. 497, 707.

[Paschier de Fijne]

FIJNE (Paschier de), gekarakteriseerd hetzij als ‘nooit vervaard, vertrouwend op God en zijne goede consciëntie, vroom en meteen om een snaaksch woord nooit verlegen’ (Knappert), hetzij als ‘de levenslustige, woelige en op avonturen beluste Remonstrantsche predikant’ *(Geref. Bijdragen)*, is in allen gevalle een merkwaardig man geweest. Zijn ouders, Paschier de Fijne (eigenlijk Pasquier du Fin) en Maeike Couwets of Cawets, beide uit Belle in Fransch-Vlaanderen afkomstig, waren in den oorlogstijd naar Leiden gevlucht, waar zij huwden en met laken bereiden de kost verdienden. De jonge Paschier, oudste van acht kinderen, werd aldaar den 31^{en} Januari 1588 geboren en was reeds vroeg zijn ouders in hun handwerk behulpzaam. Zorgvuldig waakten zij voor zijn opvoeding, door hem zooveel mogelijk voor verkeerden omgang te behoeden, iets, waarvan hij nog op hoogen leeftijd dankbaar getuigde. Spoedig openbaarde zich ook zijn leeslust, terwijl hij gaarne naar de kerk ging en, zeer eigenaardig! zich het meest aangetrokken gevoelde tot de prediking van Gomarus, wiens aanhangers later zijn grootste tegenstanders zouden worden; de

lezing van Beza's *Grond der Christelijke godsdienst* was echter de eerste aanleiding tot zijn afkeer tegen de daarin verkondigde Calvinistische leerstellingen.

Intusschen oefende hij zich zoozeer in het vak van lakenbereider, dat hij op

zijn 16e jaar zijn proef als meester deed, waarna hij nog eenige jaren op zijns vaders winkel bleef werken. Zijn liefde tot studie verminderde evenwel niet, zoodat hij besloot, zich tot het predikambt, dat hem aantrok, voor te bereiden, waartoe zijn vader hem onder de leiding stelde van Cornelis Damman, predikant te Ouddorp op Goeree. Noch deze, noch zijn ambtgenoot te Goeree, Nicolaas van Dam, waren echter zeer geschikt, om zijn studiën te leiden, zoodat Paschier vooral op eigen oefening was aangewezen en dit zóó goed volbracht, dat hij, na driemaal, in April, Juli en October 1609, een voorstel gedaan te hebben, te Dirksland voor de classis Brielle met goed gevolg het praeparatoir examen aflegde. In Leiden teruggekeerd, begaf hij zich weder tot zijn oude handwerk, preekte somwijlen in één der dorpen in den omtrek en verkeerde veel met den Remonstrantschen predikant Van der Borre. In het jaar 1611 werd hij te Jaarsveld beroepen en na aldaar den 5en September bevestigd te zijn, huwde hij den 19en Februari 1612 te Leiden met Machteld Jans Bouchout.

Tot 1619 was hij rustig op zijn standplaats werkzaam, maar toen op de Synode van Dordrecht de Remonstrantsche gevoelens veroordeeld waren, ondervond De Fijne, die zich altijd als een aanhanger dier richting had doen kennen, hiervan de gevolgen. ‘Nae veele citatien gecompareert op den Synodum’, die van 23 Juli tot 17 Augustus 1619 te Leiden gehouden werd, weigerde hij de onderteekening der Dortsche canones, ‘als met Godts Woort niet overeencomende. Is daernae van zijnen dienst affgeset geworden ende heeft geweygert de acte van hare Ho. Mo. (den z.g. acte van stilstand) te onderteyckenen, omdat het niet geoorloft is de gaven, die men van den Heer ontfanghen heeft, te verberghen, hetwelck hem bij dese acte, zoo hij meynde, geboden wyert.’

Na zijn afzetting naar den Haag opontboden, om evenals vele zijner ambtgenooten over de grenzen gebracht te worden, gaf hij aan dat bevel geen gehoor, maar bleef heimelijk in het land. Van toen af predikte hij gedurende een reeks van jaren op allerlei plaatsen, in allerlei vermomming rondtrekkende, en slaagde erin, telkens als het gevaar dreigde, door stoutmoedigheid, list of schranderheid te ontkomen. Reeds in het begin van Augustus 1619 trad hij in 't geheim te Utrecht op in het Jeruzalem-straatje en hield te Gouda voor de Remonstranten de eerste predikatie buiten de stad. Daarna belastten de bestuurders der Broederschap hem eerst met een driemaandelijksche zending naar Vlaardingen, vervolgens naar Hoorn, terwijl hij, na eenigen tijd te Antwerpen vertoefd te hebben, in 1620 Zevenhuizen, Zoetermeer en Bleiswijk bediende, ‘dikwijls gejaegt en geplaegt’, maar nooit gedurende een predikatie overvallen. In Gouda hield hij in den winter van dat jaar ‘een preek, bij klaren dag, op het ijs, voor aan de Gouwe op eene slede staande, voor welke een paard gebonden was; hij had een groote schaar van toehoorders, waaronder zelfs eenige soldaten. Toen de preek uit was liet hij een Psalm zingen, en onder 't zingen reed de voerman met hem weg; een deel van zijn gemeente volgde hem op schaatsen tot Waddingsveen toe, terwijl de overigen bleven staan en den Psalm uitzongen.’ Hieraan had hij den schuilnaam ‘Het IJsvogeltje’ te danken, daar de Remonstranten voor de veiligheid bij onderlinge afspraak vele personen en steden met gefingeerde namen aanduidden. Zoo werd Paschier ook genoemd: ‘Rijk van den Ende’ of ‘Rijk-neef.’

In 1621 treffen wij hem aan, predikende in Delfland en Maasland; ook te

Gouda, waar men zijn prediking dikwijls oogluikend toeliet, terwijl hem in dat jaar met Wouter Cornelis van Waerder voor drie maanden de bediening van Warmond en Noordwijk werd opgedragen. In dien tijd kwam Paschier voor de eerste maal in aanraking met de Rijnsburgers of Collegianten, eerst te Warmond, later te Rijnsburg vergaderend, die, hoewel evenmin als de Remonstranten den strengeren geloofsbegrippen toegedaan, zich niet in één kerkelijk verband met hen wilden vereenigen. Evenals de Kwakers hadden zij bij hun godsdienstoefeningen geen voorganger, maar kon iedereen het woord voeren, die daartoe door den Geest werd gedreven. Paschier stelde allerlei pogingen in 't werk, om hen te overreden, zich bij de Remonstranten aan te sluiten, voerde zelfs in hun vergaderingen meermalen het woord, maar alles te vergeefsch; zij wilden hun afscheiding niet opgeven en hielden ten slotte zelfs zooveel mogelijk hun bijeenkomsten voor Paschier verborgen.

In het laatste deel van dat jaar, 1621, vertrok hij ook weder naar Gouda, waar hij het volgend jaar in betrekkelijke rust werkzaam was, om in 1623 weer het ambt van ‘ommegaand prediker’ op zich te nemen. Eerst in den Haag, waar hij o.a. den 4^{en} Mei in een huis aan de Laan predikte; daarna eenige maanden te Kampen in vrij wat moeilijker omstandigheden, daar de Overheid hier meer dan in eenige andere stad de Remonstranten vervolgde, zoodat de samenkomsten meestal 's nachts plaats hadden en hij menigmaal van verblijf moest veranderen ‘om het groot perykel dat er was’; eindelijk te Dokkum, waar een geheel andere geest heerschte en hij nooit in zijn predikatie gestoord werd, hoewel die veelmalen in 't openbaar geschiedde. In de daarop volgende jaren bewerkte hij nu eens Rotterdam en omstreken, dan weer den Haag - waar hij in het Jan-Hendrikstraatje preekte - of Leiden met de omliggende dorpen. Langzamerhand kregen de Remonstranten ook, na den dood van Prins Maurits, meer vrijheid en bezocht Paschier meermalen den pas uit Loevestein ontslagen Rombout Hoogerbeets, die echter spoedig daarna overleed.

Het jaar 1629 bracht hem in den Briel, waar hij zich zóó goed thuis gevoelde, dat hij in een brief aan Episcopius schreef: ‘Indien ik hier mijn Machtelt Jans (zijn vrouw) met haar jong gezelschap metterwoon had, ik zou geen zwarigheid maken, mijn leven hier te eindigen.’ Zijn verblijf duurde echter slechts tot het volgend jaar, toen hij weder als omgaand leeraar te Leiden werkzaam was en soms Hazerswoude bediende, totdat hij in Mei 1632 naar Rotterdam werd overgeplaatst, om hier voor Albertus Huttenus, die van Nijmegen beroepen, maar nog niet overgekomen was, den dienst waar te nemen. Dit zou voorloopig voor een half jaar geschieden, maar hij bleef er wel anderhalf jaar, terwijl hij in dien tijd een beroep als vast predikant te Vlaardingen, vervolgens een naar Hoorn van de hand wees. Liever wilde hij naar Noordwijk gaan, omdat daar een Latijnsche School was, die zijn zoon zou moeten bezoeken. Maar toen de gemeente te Haarlem hem verzocht, tot haar over te komen en vooral Episcopius zijn best deed, hem hiertoe te bewegen, nam hij dit beroep aan en aanvaardde in Augustus 1633 zijn dienst op deze nieuwe standplaats.

Hoewel de Haarlemsche magistraat nog kort te voren den Remonstrantschen predikant Lachterop had gevangen genomen en verbannen, kon Paschier rustig en in vrede zijn dienstwerk aanvangen en voortzetten, zoodat de moeilijke dagen van vroeger voorgoed achter hem lagen. Den 23^{en} December 1640 wijdde hij de nieuwe kerk in de Helmbrekersteeg in, waar de Remonstranten sedert geregeld zijn bijeengekomen.

Nog vier en dertig jaren mocht hij deze gemeente dienen. Wel werd hem in 1660, omdat hij wegens gezichtszwakte vreesde, zijn dienstwerk niet volkomen te kunnen volbrengen, Jacobus Kuyleman, later zijn opvolger, als hulp toegevoegd, maar eerst in October 1667 overleed hij hoogbejaard en werd den 27^{en} van die maand in de Groote kerk begraven. Zijn portret vindt men vóór de levensbeschrijving, door Van Vloten bewerkt.

Niemand zal Paschier den lof kunnen ontzeggen, van een zeer werkzaam man geweest te zijn, die met vurigen ijver was bezield voor de zaak, die hij voorstond en geen moeite ontzag, om het Evangelie naar zijn opvatting te verkondigen. Maar evenzeer, 'dat hij in de verdediging zijner zaak en in de bestrijding van de Contra-Remonstranten, niet zeldzaam zeer scherp was en eenen toon aansloeg, die alleen verschooning kan vinden in de bitterheid van zijn tijdperk en in zijne harde ondervinding.' Hiervan getuigen zijn korte geschriften, 'waarvan de taal nog eene afzonderlijke bestudeering wacht [en die] zich verre verheffen boven het middelmatige, in een kernachtig Nederlandsch, waar de levende volkstaal hoogtij viert, vol van de schilderachtigste uitdrukkingen en met geestige titels, in het uitdenken waarvan hij zoo ver is als de besten. Dat hij in die trieste en akelige dagen van wangeloofsrazernij ons nog af en toe een lach om de lippen brengt, mag ook nog op zijn creditzijde worden geboekt.' Aldus oordeelt een haast onverdeeld bewonderaar van zijn persoon, richting en geschriften: Dr. Knappert.

Paschiers vlugschriften, eerst afzonderlijk verschenen, zijn in twee bundels verzameld; de eerste daarvan verscheen onder den titel *Eenige tractaetjes van Paschier de Fijne*, *in sijn leven predikant onder de Remonstranten tot Haerlem* (Rott. 1694), waarbij gevoegd waren: Daniël Tilenus, *Van de oorzaek en oorsprong der zonde;* Johannes Uyttenbogaert, *Over Cap. IX des briefs tot de Romeinen;* 'een onbekent schrijver', *Van het absoluyt besluyt ter verwerpinge;* J. Westerbaen, *Kranckentroost voor Israël in Holland* en *Ooghsalf voor het verblinde Israël*, *met haren stercken troost tegen den krancken troost*, *die het tegenwoordigh heeft in Hollandt.* Bij den 3^{en} druk, die te Rotterdam in 1723 werd uitgegeven, was reeds gevoegd: *Het leeven en eenige bijsondere voorvallen van Paschier de Fijne door hemzelve beschreeven*, hetgeen alles in een 4^{en} druk te Amsterdam 1721, en in een 5^{en} druk te Rotterdam 1735 wederom in 't licht verscheen.

In 1736 kwam te Amsterdam het tweede deel uit, getiteld: *Verzameling der Tractaaten van P.d.F.*, *waerbij gevoegt is de leere der Synode van Dordrecht en Alez*, *op de proeve van de practijk gestelt door D. Tilenus.*

Deze twee bundels bevatten de volgende vlugschriften, naar tijdsorde gerangschikt:

Een Trouwhertighe vermaninghe aen alle lidmaten der Gemeente Jesu Christi, *die in Hollandt en andere plaetsen teghenwoordich suchten onder de herde vervolginge*, 1620. Dit tractaat diende 'tot troost, opbeuring en onderrichting zijner kruisdragende kerkgenooten', waarop in 1624 volgde: *Een broederlicke Vermaninge*, *waerin vertoont wordt de Ellende onses lieven Vaderlands*, *mitsgaders de middelen om dezelve voor te komen*, 'alle vrome Christenen ten goede.'

Scherp was het geschrift, dat in hetzelfde jaar over den toenmaligen toestand door Paschier werd uitgegeven als *Silvere naelde*, *om van de oogen der*

Hollanders af te doen de vliezen, die sinds eenige jaren op hunne oogen gegroeid zijn door het

innemen van die welverderfelijke spijze, *die den Satan*, *door zijne dienaren al over vele jaren onse trouwe voorvaderen*, *als gezonde medicijnen*, *heeft aangeprezen*, terwijl hij zijn broeders bij den aanvang van het volgend jaar, 1625, bemoedigde in een *Nieuwejaergeschenk*, *vereert aen alle Remonstrantsgesinden*, *so wel Predikanten als Toehoorders*, *die nu dese zes jaeren seer swaerlick onder de verdrucking gezucht hebben ende noch tot God*, *haren Hemelschen Vader*, *zuchten. Dienende*, *om haer niet alleen dit Nieuwejaer 1625*, *maer ook tot den eynde haers levens*, *tot volstandigheyt in de goddelijke waerheyt en vromigheyt des levens op te wecken.*

In dat jaar diende hij de zaak der Remonstranten ook, door een korte, maar scherpe inleiding te stellen voor Poppius' *Kort en grondig bericht* aangaande de leer der Remonstranten en Contra-Remonstranten, terwijl hij niet lang daarna *Een klein Monstertjen* in 't licht gaf van de vruchten, die het geloof der Contra-Remonstranten droeg, door een *waerachtig Verhael van de mishandelinge die den Remonstrantschen gevangen Predikanten geschiet is.* De poging, het vorige jaar met de *Silvere naelde* gedaan en die blijkbaar te weinig succes had gehad, herhaalde hij thans door uit te geven: *Silvere*, *vergulde Naelde*, *bequaem om af te lichten de vliezen van de oogen der Hollandsche regenten*, *als oock van alle trouhertige Hollanders*, *wiens oogen nu bijnae verduystert zijn*, *door het al te licht gelooven en navolgen van dien schadelijken raet der Predikanten*, *die zelfs op hare oogen vliezen als visschellen hebben*, *ende die*, *als blinde leytsluyden*, *de Hollandsche Regenten ende alle die haer navolgen van den rechten weg des waerheyts afleiden. Act. IX.18: Ende terstont vielen van zijne oogen gelijk visschellen ende hij wert terstont ziende.* 1625.

In de eerstvolgende jaren heeft De Fijne slechts *Een korte brief aan de Remonstranten*, 1627, geschreven, om hen te bemoedigen na een brief, die vanwege de Staten van Holland in sommige plaatsen was afgelezen tot ondersteuning van hunne plakkaten tegen zijn geloofsgenooten, daar deze op aandrang der beide Hollandsche synoden door de Staten vernieuwd waren. Volgens Cattenburgh is dit stuk echter door Carel Rijckewaert opgesteld. Eerst in 1633 deed Paschier weer van zich hooren door *Den ouden Leytsche Patroon ofte derden Octobers Bancket, waerin kortelijck ende waerachtelijck wort voorgeset de stercke belegeringe der stadt*, *de groote benautheyt der borgeren*, *ende de wonderbare wercken Godts*, *betoont in 't ontsetten van de stadt Leyden*, *geschiet in den jare onses Heeren 1574*, *op den 3 October*, *wezende Sondagh 's morgens. In 't jaer ons Heeren 1630.* De Leidsche magistraat had namelijk eenige Remonstrantsche burgers niet ontzien, die op den gedenkdag van het ontzet waren saamgekomen ter viering en dankzegging en Paschier schreef naar aanleiding daarvan in de voorrede: ‘Die God, die den hoogmoedigen Valdez door het water gedrongen heeft, deze stad te verlaten, heeft wel duizend middelen, om hen te bedwingen, die nu de vrome Leidenaren als op de keel trappen, en niet alleen beletten, dat zij samen komen om God te danken, maar hen, buiten het berooven van het geestelijk brood, ook met soldaten zware geldboeten afpersen.’ Hij hoopt, dat ‘God Almachtig hen middelerwijl bewaren zal voor schout Bont's kraaeyen, voor Broeckhovens (den onderschout) verspieders ... voor de kalvijnsche glazensmijters’ en voor al die menschen, ‘die onnut zijn tot eenigen goede en geneigd tot allen quaede, ja die van natuere genegen zijn om dien goeden God te haten.’

De aanhoudende vervolging te Leiden deed hem in 1634 *Twaelf vraegen aen de H. Professoren der H. Theologie tot Leyden* richten, in 1635 gevolgd door *Sestien*

vraegen aan een lidmaat der Hervormde kerk, voornamelijk over de leer, en in 1637 nog vermeerderd met *Sommige vraegen* over de leer der volstrekte verkiezing en verwerping. Bovendien verscheen in 1640, toen de vervolging nog krasser werd doorgezet, zijn *Aenspraeck aen de goede borghers en inwoonders der stadt Leyden*, *over de bedroefde vernieuwing van de onkristelijke verdrukking eeniger onnozele*, *vrome Remonstrantschgezinde leeraars*, *aldaar sedert weinig dagen wederom begonnen; en inzonderheid over het vangen van den E. godvruchtigen*, *welgeleerden Simon Lucae*, *die voordezen tien gansche jaren in den kerker van Loevestein zijnde vastgehouden geweest*, *nu aldaar op den 10^en^ July dezes loopenden jaars*, *wederom op lichten dage met drie Schouten en diefleiders uit zijn huis is gehaald en om des gewetens wil opnieuw gevangen is gezet.* Evenzeer scherp, maar meer voor jonge lieden bestemd en vooral gericht tegen de leer der praedestinatie, is het *Vaderlijk onderwijs*, *gestelt in 't samensprake tusschen een vader en zijn soon handelende van de gereformeerde kerkgang*, ook in 1640 uitgekomen.

Het jaar 1642 vond hem in strijd met eenige godgeleerden. Zijn *XII plompe vragen voorgestelt aen den hooggeleerden Carolus Maets*, *professor tot Uytregt*, waren gericht tegen eenige Contra-remonstrantsche stellingen over de voorbeschikking, door dezen hoogleeraar gepubliceerd, waarop de laatstgenoemde echter het stilzwijgen bewaarde. Niet alzoo de Woerdensche predikant Jakob van Cralingen, die Maats in een geschrift ging verdedigen, maar door Paschier eerst beantwoord werd in zijn *Krucke voor den zwakken broeder Jacob Cralingen*, en later, toen hij hierop een wederantwoord gereed had, een *Tweede Krucke* ontving. Even strijdlustig betoonde Paschier zich tegenover den Haagschen predikant Casparus Streso, die *Het voorbeeld der gezonde woorden of de gronden der zaligheid* had uitgegeven, waarin stellingen voorkwamen over de verkiezing en verwerping, geheel met Paschier's denkbeelden in strijd. Deze schreef daartegen zijn *Veenboere-Wegkortinge*, *of samenspraak tusschen een predikant en een veenboer*, en toen Streso zijn *Medeberigt aen de Haegsche gemeente* daarover had uitgegeven, beantwoordde De Fijne dit weder met een *Veenboere-Waerschouwinge.* Streso gaf daarna een *Nieuw Bericht*, Paschier een *Veenboere-bescheyt;* Streso wederom een *Bericht*, Paschier zijn *Winterturf aen Caspar Streso gesonden van zijn veenboer uit Roelevaertjens-veen* en in 1643 nog *De sieke veenboer*, *die van sijnen predikant besogt en vertroost wort.*

Nadat Paschier in *Zeemans nieuwe-jaer*, ook in 1643, de Contra-remonstrantsche denkbeelden over de leer der bekeering aangevallen had, achtte hij het ook noodig, zijn meening te zeggen over het geschrift van een onbekende, die *Een t'samensprekinge tusschen een wever en een mennisten vermaender* had uitgegeven, waarin de leer der algemeene genade werd bestreden. Paschier schreef een *Tweede t'samenspraecke*, om de ‘lossigheid van des wevers-redenen’ aan te toonen en gaf kort daarna zijn *Put-haeck om alle Menisten uyt dien put van hare doolinghe aengaende het poinct van de alghemeene ghenade te trecken*, *gestelt in eene t'samensprake tusschen eenen Gereformeerden wever en eenen Mennisten spoelder*, spoedig gevolgd door een *Emmer om aen des spoelders puthaeck te hangen.* Zijn tegenpartij bestreed hem in een *Derde t'ysamenspreeckinghe tusschen een wever en een Mennisten vermaender*, maar kreeg een wederantwoord van Paschier, getiteld: *Diemer-meers wandelpraetje tusschen een Doopsgesinde ende een*

Contra-Remonstrant. De Fijne's opgewekte strijdlust bracht hem ertoe, zich tegelijk te mengen in een pennestrijd tusschen den Waalschen

predikant Bontemps en de Doopsgezinden, die reeds tot verschillende pamfletten aanleiding had gegeven. Hij schreef *Een t'samen-spraek tusschen twee Gereformeerde* (Haarlem 1643), waarin Bontemps geducht over den hekel werd gehaald, en toen een zekere Lammert Lammertsz uitgaf: *Een Bril waer door men siet*, *hoe schoon Joost Hendriksz* (een Doopsgezind leeraar) *de Blocksche Mennisten*, *die men Vlamingen noemt*, *met sijn Spongie* (titel van een geschrift) *ghewasschen heeft*, volgde er van Paschier een *Oog-water tot verlichtinge van die niet konnen sien door dien donckeren Bril onlanghs uitgegheven* (Amst. 1644). Natuurlijk liet Lammertsz dit niet onbeantwoord en zette het debat en de beeldspraak voort in een werkje, getiteld: *Spiegel*, *waerin men siet verscheyden ongerijmtheden die aengewesen worden in het Oog-water* (Amst. 1644), waarop Paschier van repliek diende in een *Buerlijcke Aenspraeck aan Lammert Lammerts*, *Bril- ende Spiegelmaecker* (Amst. 1644). De Haarlemsche magistraat verbood verdere polemiek en maakte aldus aan de zaak een einde.

Aan het verzoek van zekeren Daniël Evertsen voldoende, gaf Paschier hem in een elftal punten een korte voorstelling der Remonstrantsche geloofswaarheden en stond hem toe, dit schrijven aan Ds. Tegularius te Haarlem te laten lezen. Het gevolg was, dat deze evenzeer elf stellingen tezamen bracht, waarop Paschier's zoon, Pieter de Fijne, deze beide gevoelens uitgaf, vermeerderd met een uitvoerige wederlegging van Tegularius, als *Het onderteekent gevoelen van twee predikanten*, 1644.

Ondanks de meerdere verdraagzaamheid, die langzamerhand ten opzichte der Remonstranten getoond werd, ging de magistraat van Kampen zelfs nog in 1648 op de oude wijze voort met hen te vervolgen: een Remonstrantsch proponent werd gevangen genomen, tot boete veroordeeld en verbannen. Tegen die ongerechtigheden schreef Paschier in dat jaar zijn *Camper-steurtjen*, *van harde eijeren*, *sterke boter*, *en bittere mostert*, waarin de handelingen van den Magistraat met verschillende Remonstranten uitvoerig werden medegedeeld en waarvan spoedig een vervolg verscheen als *Witte-broot*, *voor de predicanten tot Campen*, *om dat Camper-steurtjen bequamelicken op te eeten.* Tegen het eerste verscheen: *Weêrstuit van 't Camper Steurtjen*, en het tweede werd evenzeer beantwoord in: *Sout tot het ongesouten Camper-Steurtjen*, welk laatste geschrift wederom Paschier aanleiding gaf om, de beeldspraak voortzettend, uit te geven: *Een Frissche Dronk op het gesouten Kamper-Steurtjen om dat te beter te verzwelgen* (1649). Ook hierin worden verschillende vervolgingen der Remonstranten verhaald.

Na den dood van Willem II gaven deze gebeurtenis en de handelingen van den Prins in zijn laatste levensjaar Paschier aanleiding, om een *Amsterdamsch Nieuwe-jaer, of gelukwensching van een landman te Thamen aan zijn landheer te Amsterdam* (1651) samen te stellen. Uit politiek oogpunt was Willem's dood voor hem een reden van blijdschap, maar toch bezielde hem geen liefdeloosheid of haat. ‘Laat den Prins rusten; heeft hij wèl gedaan, hij zal wèl vinden en heeft hij kwalijk gedaan, ik hoop dat God hem heeft vergeven.’ Deze *Gelukwensching* schreef hij dan ook ‘tot niemands verbittering, maar tot ieders verbetering’ en ‘hij hield daarin zijnen landgenooten de lessen en vermaningen voor, die hem tot hun zedelijke beide en lichamelijke welvaart dienstig schenen en tot welke hij zich door de gebeurtenissen van het laatste jaar bewogen en aangespoord vond.’

Behalve deze bundels *Tractaatjes*, zijn nog een tweetal werken van geheel anderen aard door De Fijne geschreven. Vooreerst: *Diogenes Laërtius. Kort Begrijp*,

zijnde het Leven, *heerlijke Spreuken enz. der oude Philosophen: waarbij eenige treffelijke Spreuken en Gelijkenissen uit verscheyden Heydensche en andere schrijvers bijeen-gebragt door P.D.F.* (Rott. 1655), terwijl na zijn dood en zonder zijn naam het licht zag: *Kort*, *waerachtigh*, *en Getrouw Verhael van het eerste Begin en Opkomen van de Nieuwe Seckte der Propheten ofte Rijnsburgers in het Dorp van Warmont*, *anno 1619 en 1620. Beschreven door een Ooggetuyge*, *die meest over al selve is bij en omtrent geweest. Nevens een Voorreden dienende tot ontdeckingh en steuyting van het oogmerck des Autheurs van het Praetjen over Tafel*, *nu onlanghs over het handelen der Rotterdamsche Remonstranten en Waterlandtsche Doops-gesinden uytgegeven* (Waerstadt 1671). Hierover schreef J. Oudaan - insgelijks anoniem - zijn *Aanmerkingen over het Verhaal van het eerste Begin en Opkomen der Rijnsburgers*, waarvan twee drukken te Rotterdam in 1672 het licht zagen, de laatste druk met een *Bijvoegsel* vermeerderd.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. - Frederiks en Van den Branden, *Biogr. Wdb.*, i.v. - J. van Vloten, *Paschier de Fijne naar zijn leven en schriften* ('s-Hertogenb. 1853). - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 137, 141, 142, 146, 176. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 561, 562, 573, 575. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 287. - Brandt, *Reformatie*, dl. III, blz. 345-347, 876-879, 916, 917; dl. IV, blz. 81, 104-113, 351, 897. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, Register. - Sepp, *Staatstoezicht*, blz. 63. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 1, 340. - Soermans, *Pred. Zd.-Holl.* blz. 71. - Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl. III, blz. 360. - *Arch. K.G.*, dl. VII, blz. 45; dl. IX, blz. 63. - *Arch. Ned. K.G.*, dl. II, blz. 378-380, 381-386. - *Tijdschrift v.d. Rem. Broedersch.*, Jaarg. 1890, blz. 36; 1893, blz. 62. - *Nav.*, dl. IX, blz. 69. - *Konst- en Letterbode*, Jaarg. 1861, n°. 28. - *Boekzaal*, Jaarg. 1854*a*, blz. 505. - *Geref. Bijdragen*, dl. I, blz. 209 v.v. - *Alph. Naaml. (1790-1832)*. - *Cat.* Burgersdijk & Niermans, n°. 4768. - *Nederland en het Ned. volk.* (Catalogus, uitg. d. J.L. Beyers, 1909), blz. 219. - *Catalogue de la Bibliothèque de M. le Dr. J.G.R. Acquoy*, n°. 1231.

[Pieter de Fijne]

FIJNE (Pieter de), zoon van den voorgaande, ‘in gaven en dienstijver verre bij zijn vader ten achterstaande’, werd in 1644 proponent bij de Remonstrantsche broederschap en deed nog datzelfde jaar zijn intrede te Nieuwkoop. Na hier tot 1648 werkzaam te zijn geweest, kwam hij in 1650 te Nieuwpoort, welke gemeente hij vóór Mei 1652, waarschijnlijk eigenwillig, verlaten heeft. In 1654 is hij nog zonder vaste bediening, maar in 1655 treffen wij hem aan als eersten predikant te Boskoop. Als zoodanig raakte hij in strijd met Ds. J. Scheperus, predikant te Gouda, die den 3^{en} Juni 1661 een vlugschrift, getiteld *Chrysopolerotus*, het licht had doen zien, waarin hij betoogde, dat de Remonstranten tot de gemeenschap der Contra-remonstranten moesten terugkeeren Hiertegen kwam den 28^{en} of 29^{en} Juni een klein boekje van Pieter de Fijne uit, ‘dat hem op veel plaetsen wel wederleyd, doch hier en daer eenige seer harde manieren van spreken heeft.’ De magistraat van Gouda wilde eerst, onder invloed van Scheperus, den schrijver vervolgen en liet bij de aankomst van de Boskoopsche dorpsschuit de wacht houden, om De Fijne, indien hij Gouda wilde

bezoeken, gevangen te nemen; zelfs dreigde burgemeester Van der Graef, dat hij uit zijn eigen dorp zou opgelicht worden. Toch bloedde de geheele zaak vanzelf dood.

In 1669 werd hij met andere predikanten der kleinste gemeenten ten dienste van het Bestuur der Broederschap gesteld en schijnt Boskoop, wederom eigenwillig, verlaten te hebben; in 1673 werd hij althans voor de Vergadering ter verantwoording geroepen, bij welke gelegenheid hij zich bereid verklaarde, elders in commissie gebruikt te worden. In 1680 is Pieter de Fijne overleden.

Behalve de weerlegging van de *Chrysopolerotus*, gaf hij het werk van zijn vader uit, getiteld: *Het eygen gevoelen van een arminiaens predikant*, in: *Het onderteekent gevoelen van twee predikanten* (Haarl. 1644).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Van Vloten, *Paschier de Fijne naar zijn leven en schriften*, blz. 313, en aant. blz. 75, 78, 79. - Tydeman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, bl. 129, 151, 205, 445. - Sepp, *Staatstoezicht*, blz. 63, 64.

[Barend Fijnebuik]

FIJNEBUIK (Barend) is niet zoozeer belangrijk om zijn geschriften, als wel om de plaats, die hij in den eersten tijd der Afscheiding in de Christelijke Afgescheiden Gereformeerde kerk heeft ingenomen. Hij werd te Zwolle geboren en, na den 1^{en} Mei 1833 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Zeeland geworden te zijn, reeds den 10^{en} van die maand te Zoutelande beroepen, waar hij den 29^{en} September zijn intrede deed. Vanhier vertrok hij in 1836 naar Zwartsluis, om daar tot 1838 werkzaam te zijn; den 5^{en} Januari van dat jaar werd hij namelijk te Vlissingen beroepen en verbond zich den 6^{en} Mei aan deze gemeente. Daarna diende hij vanaf den 29^{en} December 1839 Hoogeveen, dat hem den 10^{en} October tot voorganger had gekozen, terwijl in 1842 de beroepen naar Genemuiden, Vollenhove en Oostermeer door hem van de hand werden gewezen. Tegen dit laatste beroep, den 30^{en} Mei uitgebracht, was echter reeds een schriftelijk protest ingediend, omdat Fijnebuik ‘als een voorstander van de zoogenaamde afgescheidenen of separatisten bekend stond en men hem alzoo niet als een zuiver Gereformeerd Predikant konde beschouwen.’

Een en ander bleek spoedig volkomen juist te zijn. In diezelfde maand, Mei 1842, waren er onderhandelingen aangeknoopt tusschen de Afgescheiden gemeente te Schiedam en Fijnebruik, die tot een beroep bij deze gemeente leidden. Den 10^{en} Juli legde hij de bediening te Hoogeveen neder, hetgeen openlijk door het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland in de *Boekzaal* werd bekend gemaakt, ‘zoodat hij geene bevoegdheid meer bezit, om eenigerlei functiën van het Herder- of Leeraarsambt in de Ned. Hervormde kerk uit te oefenen.’ Eerst na eenig dralen was Fijnebuik ertoe overgegaan, het beroep naar Schiedam aan te nemen en trad daar in dienst zonder bevestigd te zijn. Na vijf maanden legde hij plotseling het ambt neer en nam schriftelijk ontslag, waarbij hij o.a. als redenen van zijn vertrek opgaf: ‘de ordeloosheid en verwarring, de dwaling en oneensgezindheid, de verdeeldheid en de liefdelooze oordeelvellingen over het hart van andere, godvruchtige en waarheidlievende leeraren en leden, die niet tot de Scheiding behoorden.’ Toch was zijn werkzaamheid zeer vruchtbaar geweest: in de vijf maanden van zijn verblijf waren 80 personen tot de gemeente toegetreden, maar als er in den weekdienst 200 menschen ter kerke kwamen, oordeelde hij dat niet de moeite waard, om ervoor op te treden.

De Kerkeraad was verontwaardigd, schorste hem en weigerde hem attestatie te geven naar Zwolle, waar hij zich metterwoon had gevestigd. In deze stad was een deel der gemeente ontevreden over den predikant, Ds. Vos, omdat hij, huns inziens,

niet diep genoeg ging in de prediking en als volgeling van Ds. Brummelkamp, tegen het ambtsgewaad was. Deze partij meende in Fijnebuik een voorganger te vinden, die haar meer zou bevredigen en aldus werd hij den 4^{en} Juni 1844 door den Zwolschen kerkeraad, ondanks een waarschuwenden brief van Ds. Brummelkamp, tot tweeden predikant beroepen zonder vast tractement, hetgeen hij, daar hij gefortuneerd was, ook niet noodig had. Nadat hij den 30^{en} Juni voor de Schiedamsche gemeente belijdenis had afgelegd van trouwelooze verlating, ontving hij attestatie naar Zwolle en werd aldaar bevestigd.

Slechts één jaar heeft hij te zamen met zijn ambtgenoot de gemeente gediend. Feitelijk stond hij meer tegenover dan naast dezen, hun richting was in enkele opzichten verschillend en zelfs ontzag hij zich niet, in Friesland Ds. Vos van onrechtzinnigheid te beschuldigen, hetgeen een klacht van den kerkeraad te Leeuwarden ten gevolge had over Fijnebuik's ‘verkeerde richtingen en gesprekken en handelingen.’ Den 31^{en} Augustus 1845 kwam het tot een openlijke breuk. In zijn predikatie doelde Fijnebuik blijkbaar op Vos' onrechtzinnigheid, zoodat deze weigerde, hem de hand te geven, waarop Fijnebuik verklaarde, dat hij niet meer voor de gemeente wilde optreden. Een openlijke herroeping van dit besluit en van zijn beschuldiging tegen Ds. Vos werd door hem geweigerd en den 15^{en} September zond hij bij den Kerkeraad zijn ontslag in als herder en leeraar der gemeente. Eenige dagen later in zijn bediening geschorst, zegde hij met een vijftiental anderen den 22^{en} September zijn lidmaatschap van de gemeente op, hield in zijn eigen huis godsdienstoefening en daar velen, waaronder van de aanzienlijksten, hem volgden, was de scheiding in de gemeente een feit geworden, dat haar den ondergang nabij bracht.

Maar ook buiten Zwolle dreigde deze zaak ongewenschte gevolgen te hebben. Ds. S. van Velzen te Amsterdam, die blijkbaar veel met Fijnebuik op had, stelde kort na de scheuring, den 6^{en} November 1845, als voorzitter in de Provinciale Synode van Noord-Holland voor, hem te beroepen, ‘om den dienst in de Provincie waar te nemen’, aangezien in Noord-Holland slechts twee leeraars waren. Hoewel van dit voorstel niets gekomen is, lieten Van Velzen en de kerkeraad hem te Amsterdam preeken, waarover de Zwolsche classis ter provinciale synode van Noord-Holland van 7 Mei 1846, waar Fijnebuik tegenwoordig was, een schrijven inzond. Van Velzen en de Amsterdamsche kerkeraad verklaarden, dat zij de schorsing niet erkenden, omdat zij ‘sinds 1843 niet meer in de kerkelijke regeering met de provincie Overijssel vereenigd zijn en dus hetgeen de vergaderingen aldaar uitvoeren, niet voor [hen] verbindend is’; tevens achtten zij de schorsing onrechtvaardig toegepast. De zaak werd evenwel ook op de algemeene synode, den 16^{en} September 1846 en volgende dagen te Groningen gehouden, ter sprake gebracht, waar de meening van Ds. Van Velzen afkeuring vond en de provincie Noord-Holland werd opgewekt, ‘om nu tot de Vereeniging toe te treden, om dan alles te vergeten en te vergeven, wat achter is en voorts te wandelen in alle eenheid.’ Op de provinciale synode van Noord-Holland van 17-19 November 1846 blijkt Fijnebuik weer uitgenoodigd te zijn, als examinator van een te Urk beroepen candidaat op te treden.

Zijn gemeente te Zwolle bleef zich echter op den duur niet handhaven. Misschien lag de oorzaak voor een deel in kwade geruchten, over hem verbreid, die ook in de

provinciale synode van Noord-Holland den 14^{en} November 1847 ter sprake kwamen, maar vooral door het tactvol optreden van Ds. P. Postma, in 1849 als predikant

bij de Christelijke Afgescheiden gemeente te Zwolle gekomen, ontstond er een kentering. Velen van Fijnebuiks aanhangers dienden een verzoekschrift bij den kerkeraad hunner oude gemeente in, om weder tot haar te mogen terugkeeren, waarvoor hun toestemming verleend werd, zonder dat eenige bijzondere voorwaarde daaraan werd verbonden.

Fijnebuik zelf keerde tot de Ned. Hervormde kerk terug. Nadat zijn gemeente geheel te niet gegaan was, schijnt hij nog eenmaal verzocht te hebben, tot predikant bij laatstgenoemd kerkgenootschap te worden toegelaten, maar door het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland afgewezen te zijn. Hij bleef ambteloos te Zwolle wonen, trad nog een enkele maal in het gebouw der Hervormde Evangelisatie op en overleed in 1881. Van hem wordt getuigd, dat hij een man was van veel kanselgaven en van bijzondere gebedsgave. Van zijn hand verscheen in druk:

De Christelijke vrijheid beschouwd als een zegenrijk gevolg van de uitstorting des Heiligen Geestes. Leerrede over 2 Cor. 3 vs. 7 (Zwolle 1846).

L i t t e r a t u u r : *Notulenboek van de Synodale Vergaderingen in Noord-Holland over 1845*, *1846 en 1847* (Handschrift in het archief der Geref. kerk te Amsterdam). - *Handelingen en besluiten der Synodale Vergadering van de Chr. Afg. Geref. kerk in Nederland*, *gehouden den 16^en^ September en volgende dagen van het jaar 1846 te Groningen* (Amst. 1854), art. 65, 71, blz. 21 en 23. - Brummelkamp, *Levensbeschrijving van wijlen Prof. A. Brummelkamp* (Kampen 1910), blz. 171-174. - *Maandblad v.d. Geref. kerk te Zwolle*, Jaarg. 1911 en 1912. - Romein, *Pred. Drenthe*, blz. 192, 193. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1882, blz. 300. - *Alphab. Naaml.*, *(1833-1849)*, blz. 204. - *Boekzaal*, Jaarg. 1833*a*, blz. 647; 1833*b*, 384, 518; 1838*a*, 92, 627; 1839*b*, 556; 1840*a*, 258; 1842*b*, 110, 673, 793.

[Wybo Fynje]

FYNJE (Wybo), ofschoon het meest bekend door de staatkundige rol, die hij in zijn tijd heeft gespeeld, moet ook hier als predikant en schrijver vermeld worden.

Als zoon van Jan Wybes Fynje, leeraar der Doopsgezinden te Zwolle en Johanna Seye, werd hij den 24^en^ Januari 1750 in genoemde stad geboren. ‘Tegen zijn roeping in, waarschijnlijk op aandrang zijner voogden, volgde hij de familietraditie’ (Kronenberg), liet zich den 26^en^ Maart 1766 te Amsterdam bij de Kweekschool der Doopsgezinden inschrijven en werd den 18^en^ Juli 1771 tot proponent bevorderd. Eerst den 15^en^ November 1773 ontving hij een beroep naar Deventer, dat de Magistraat den 24^en^ van die maand approbeerde, waarop den 13^en^ Maart 1774 de bevestiging door Ds. Wolter ten Cate plaats had. Den 9^en^ Juli van dat jaar promoveerde hij te Leiden op een dissertatie, getiteld: *Theoriae Systematis Universi specimen philosophicum* (Lugd. Bat. 1774).

Slechts één jaar was Fynje te Deventer als predikant werkzaam, want in het archief der Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam berust een getuigenis omtrent hem dd. 13 Augustus 1775, door twee diaconen der Deventersche gemeente geteekend, waarin zij hun ‘rustenden’ leeraar met klem verdedigen tegen de nadeelige geruchten, die omtrent hem in omloop zijn. Zij erkennen zijn trouwen, ijverigen, hartelijken en

onvermoeiden dienst in de gemeente en hebben ‘ZEerw. de gewigtige zorge opgedraagen om een kundig en waardig man op te spooren’, die het verlies, door zijn vertrek geleden, eenigszins zou kunnen vergoeden, terwijl zij hem verder ‘tot een blijvend medelit en Broeder dezer Gemeente met eenparige

blijdschap' hebben aangenomen. Welke geruchten omtrent hem geloopen hebben en of hij uit gemis aan roeping het predikambt heeft vaarwel gezegd, is niet bekend. Dat hij te Deventer gewaardeerd werd, blijkt ook uit het feit, dat de gemeente hem nog jaren na zijn vertrek met *f* 150.- jaarlijks ondersteunde.

Fynje wijdde zich na het nederleggen van zijn ambt geheel aan de politiek. In de jaren vóór den Pruisischen inval van 1787 was hij te Delft één der leiders van de Patriotten en zijn *Delftsche Historische Courant* gaf dikwijls in het geheele land den toon aan. Van 1787 tot 1795 vertoefde hij in ballingschap te St.-Omer en verloor daar zijn vrouw Emilia Luzac, zuster van den bekenden Prof. J. Luzac, waarna hij hertrouwde met Marie Françoise Constance Tenar, uit St.-Omer.

In 1795 in het Vaderland teruggekeerd, werd hij lid van het Bestuur der Oost-Indische zaken. Na den coup d'état van 22 Januari 1798 tot één der vijf directeuren van het Uitvoerend Bewind gekozen, ontkwam hij nauwelijks aan gevangenschap, toen generaal Daendels den 12^{en} Juni van datzelfde jaar deze regeering omverwierp. Vanuit zijn ballingschap zond hij een stuk aan het toenmalig bestuur, waarin hij zich bereid verklaarde tot verantwoording van zijn daden aan de natie, kwam daarna naar den Haag terug, werd gevangen genomen, beschuldigd van verduistering van 's lands gelden ten eigen behoeve, maar bij de algemeene amnestie, op verlangen van de Fransche regeering afgekondigd (31 Juli), ontving hij weder de vrijheid. Na dien tijd hield hij zich eerst uitsluitend bezig met de beoefening van letteren en wetenschappen, vooral van de wiskunde, waarin hij bijzonder bedreven was, totdat hij onder de regeering van koning Lodewijk Napoleon met de oprichting en directie van de Koninklijke Staatscourant werd belast. Toch griefde het hem steeds, dat hij zich, tengevolge van bovengenoemde amnestie, niet openlijk heeft kunnen vrijpleiten van de beschuldiging wegens verduistering, die later ook geheel onjuist bleek te zijn. Hij trok zich dit zóózeer aan, dat hij reeds den 2^{en} October 1809 te Amsterdam aan de tering stierf.

Fynje wordt genoemd als 'een man vol geest en van een wezenlijk naar het verstandelijke gelukkigen aanleg, die bij veel werkzaamheid ongemeene kundigheden, vooral in de Wiskunde, voegde.'

Behalve zijn dissertatie gaf hij uit:

Beknopt tijdrekenkundig begrip der algemeene geschiedenis (Amst. 1783), waarvan slechts één deel het licht zag, daar het manuscript van het tweede deel tijdens zijn ballingschap is verloren gegaan.

Op het laatst van zijn leven redigeerde hij met J. Scheltema, J. Lublink de Jonge, J.D. Janssen, Prof. de Gelder, Ds. J. Schultz en anderen, den *Schouwburg van in- en uitlandsche Letterkunde*, te 's-Hage en Amsterdam bij J. Immerzeel uitgegeven.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - A.J. Kronenberg, *Wybo Fynje een misdadiger? (Fruin's Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudheidkunde*, 3^{e} Reeks, 4^{e} dl., blz. 191-208). - Dez., *Wybo Fynje (Fruin's Bijdragen enz.*, 3^{e} Reeks, 6^{e} dl., blz. 290). - Van Kampen, *Vaderlandsche Karakterkunde*, dl. II, blz. 710. - *Album Ath. Amst.*, blz. 512. - *Oud en Nieuw*, dl. V, blz. 145. - *Inventaris v.d. Archiefstukken*, *berustend bij de Vereen. Doopsgez. Gem. te Amst.*, dl. II, blz. 255. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1868, blz. 98. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 253.

G

[Petrus Gabriël]

GABRIËL (Petrus), ook **Schagius** geheeten en naar zijn geboorteland dikwijls ‘de Vlaming’ bijgenaamd, is in het begin van den Hervormingstijd hier te lande één der werkzaamste en moedigste predikers onder 't kruis geweest, vriend en geestverwant van Petrus Bloccius. Tevoren monnik, moet hij reeds in 1545 met levensgevaar in Vlaanderen en Holland als prediker der Hervormde leer zijn opgetreden. In 1564, misschien reeds vroeger, was hij de eerste bekende Hervormde predikant te Brugge, waar hij de gemeente, reeds gevormd onder het bestuur van ouderlingen en diakenen, voorging in het huis van zekeren IJsbrand den Orgelmaker. Toen deze echter den 25^{en} November 1564 werd gevangen genomen en de vervolging uitbrak, week Gabriël naar Antwerpen uit, ‘alwaar zijn dienst der gemeente zeer wel te stade kwam’. Eens in de veertien dagen kwam hij in 't geheim te Brugge, om de Hervormden te stichten, maar toen de vervolging den 16^{en} April 1565 met nieuwe woede aanving, moesten ook deze samenkomsten gestaakt worden.

In 1566 week Gabriël naar Amsterdam uit, woonde daar met zijn vrouw Elisabeth, bij wie hij geen kinderen had, in de Engelsche Steeg en ging elken Zondag, ofschoon ook hier door vervolging bedreigd, de gemeente voor in het verklaren van den Heidelbergschen Catechismus. Vanuit Amsterdam hield hij ook de bekende ‘hagepreeken’ in het open veld, het eerst bij Overveen. Gabriël zou den nacht tevoren bij den Hervormingsgezinden schout van Spaarndam doorbrengen, maar zijn geleider vond het veiliger, hem bij IJsbrant Staasz te Haarlem nachtverblijf te bezorgen. Doch toen 's avonds laat, op een bericht uit Amsterdam, dat te Overveen gepreekt zou worden, bij klokgelui de vroedschap werd bijeengeroepen, vreesde Staasz, dat het op Gabriël gemunt zou zijn en verborg hem dien nacht onder een hoop spaanders. Den volgenden morgen, 21 Juli 1566, bleven de poorten van Haarlem eerst gesloten, maar velen, die de prediking niet wilden verzuimen, klommen over de stadsmuren of werden heimelijk uitgelaten, zoodat de vroedschap te elf uur besloot, de poorten te openen, waarop duizenden naar een stuk land bij het Huis ter Kleef onder Overveen trokken, om Gabriël te hooren. Daar deze grond aan den bekenden Hervormingsgezinden Hendrik van Brederode toebehoorde, kon de samenkomst ongehinderd plaats vinden en toen Gabriël daar gekomen was, stak men twee stokken in den grond en ‘bondt daer een sperre over dwars aen vast, om hem voor stut en leuning te dienen’. Voor een gehoor van ongeveer 5000 menschen hield Gabriël zijn toespraak over Ef. II:8-10 ‘en dat, hoewel hij seer kleen en swak van persoon was, ontrent vier uuren langk, in een seer heeten sonneschijn’. 's Avonds trok hij naar Alkmaar, om daar den volgenden dag de gemeente te stichten, terwijl hij later op verzoek der Delftenaars zulk een hagepreek hield aan de Hoornbrug tusschen den Haag en Delft; daarna zelfs in de stad 's-Gravenhage vóór het huis van Cornelis Suys, lid van den provincialen Raad van Holland, waarbij gewapende burgers uit Delft hem voor overlast van de zijde der overheid beschermden.

Ook te Jacobswoude en onder Oostbroek bij Utrecht verkondigde hij op die wijze aan zijn geestverwanten het Evangelie.

Hartog meent terecht, dat het onjuist is, zulke preeken te beschouwen als eenvoudige verklaring en uitbreiding van het gelezen Bijbelwoord, daar verschillende hagepreekers, o.a. Gabriël, vroeger priesters geweest waren. Deze meening wordt zeker versterkt door de volgende teekening van Gabriëls gaven, ons door Reael gegeven; hij zegt namelijk, dat Gabriël in de Latijnsche en Grieksche taal tamelijk ervaren was, dat hij al de zendbrieven van Paulus bijna van buiten kende, veel schrijvers van zijn tijd gelezen had en 'leerde dierhalve met sterke bewijsreedenen'.

In deze omstandigheden waagde Gabriël het, een request aan de Amsterdamsche vroedschap te zenden, waarin hij verzocht, in die stad in 't openbaar te mogen prediken, waarop hij echter ten antwoord ontving, dat men geen vreemde predikers in de stad wilde toelaten, noch hun zou toestaan te prediken, vóórdat door de landvoogdes Margaretha van Parma en de 'princelijke excellentie' (Willem van Oranje) hierin voorzien zou zijn. Wèl veranderde de toestand in enkele maanden onder invloed van de toenmalige woelingen, dat de Amsterdamsche vroedschap nog in 1566 met de Protestanten een 'vruntlic accoordt' sloot, waarbij hun de openbare prediking in de Oude kerk werd toegestaan, maar zij een eed van getrouwheid aan de overheid moesten afleggen. Petrus Gabriël is, als 'dienaer der gemeente Christi tot Amsterdam', de eerste onderteekenaar van dit verdrag en bedient den 15^{en} December 1566 met Jan Arendts het Avondmaal in bovengenoemde kerk.

Van Gabriël en zijn twee ambtgenooten wordt in dien tijd door Brandt een zeer gunstig getuigenis afgelegd: 'drie predikanten, die den volke seer aengenaem waeren: want sij stonden naer geen schandelijk gewin; leefden seer maetig; waeren gastvrij, ontfingen al wie hun, om raedt of hulpe, t'huis quamen; sochten der rijken taeffelen niet, maer genoodigt schikten se sich naer den tijdt, bij arm en rijk, sonder met lekkernijen gedient te sijn; ook waeren se meest met weij, en melk, onder de huisluiden, geduurende de vervolging gespijst; hun kleeding was slecht, doch eerlijk'.

Het jaar 1567 met de komst van Alva bracht een geheele omkeering van zaken teweeg. Gabriël week uit naar Emden, waar hij de predikanten in hun ambtswerk ter zijde stond en door leden zijner oude gemeente, waarvan een deel met hem gevlucht was, onderhouden werd. Hij voelde zich nog aan de Amsterdamsche gemeente gebonden, teekende de acta der synode van Emden in 1571 als 'Amsterodamensis Ecclesiae minister' en werd het volgend jaar door die gemeente bij leening aan Delft afgestaan. Hij kwam in het Vaderland terug, aanvaardde in laatstgenoemde stad de Evangeliebediening, maar overleed er reeds in Augustus 1573.

Gabriël wordt geteekend als een man, die verbroedering van alle Protestanten in zoo wijd mogelijken kring beoogde; strakke rechtzinnigheid vond in hem geen voorstander en uit vrees daarvoor had hij eerst een 'afschouwen' van de Synode te Emden aan den dag gelegd. Toch heeft hij ten slotte de Geloofsbelijdenis van De Bray mede onderteekend.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Brandt, *Reformatie*, dl. I, blz. 149, 282, 315, 320, 321, 328, 378, 385, 459. - Hofstede de Groot, *Honderd Jaren*, blz. 211, 212. - Pont, *Lutheranisme*, blz. 150, 221, 253, 356. - Janssen, *Kerkh. in Brugge*, dl. I, blz. 13, 14; dl. II, blz. 125, 135. - Rutgers, *Acta*, blz. 118. - *Kalender voor de Prot. in Nederland*, dl. III, blz. 121, 122, 124, 135; dl. IV, blz.

84, 85, 88, 89, 99, 111-113, 115. - Ter Haar, *Gesch. der Kerkhervorming*, dl. II, blz. 160, 218. - Moll, *Ang. Merula*, blz. 144. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 17, 18. - Honig, *Alexander Comrie*, blz. 81. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 305. - Knipscheer, *De invoering en de waardeering der Geref. belijdenisschriften in Ned.*, blz. 41, 63. - *Arch. K.G.*, dl. XIII, blz. 40, 42; dl. XVI, blz. 388, 389; dl. XIX, blz. 188. - *Boekzaal*, Jaarg. 1729*b*, blz. 730.

[Barthelomaeus Gabry]

GABRY (Barthelomaeus) werd in 1743 te Gouda geboren, liet zich den 12^{en} Juni 1764 als student aan de Hoogeschool te Leiden inschrijven en deed den 26^{en} April 1772 zijn intrede te Acquoy. Deze gemeente verwisselde hij met Heenvliet, waar hij op 12 Mei 1776 bevestigd werd en werkzaam was tot zijn emeritaat, dat den 9^{en} October 1808 inging. Daarna vestigde hij zich te Gouda en overleed aldaar den 2^{en} Februari 1819. Hij staat bekend als de laatste Coccejaansche prediker, wiens leerredenen in druk verschenen onder den titel van: *Bundel van heilige keurstoffen* (Amst. 1785).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Ypey, *Chr. kerk 18^{e} eeuw*, dl. VIII, blz. 497-499, 654. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1081. - *Boekzaal*, Jaarg. 1819*a*, blz. 345.

[Ferdinand Henri Gagnebin]

GAGNEBIN (**Ferdinand Henri**) is den 3^{en} December 1816 in het dorp Engollon, kanton Neuchâtel, geboren. Evenals zijn vader en grootvader wilde hij predikant worden, studeerde daartoe o.a. in Duitschland onder leiding van Harless, Neander en Hengstenberg, maar tijdens zijn verblijf te Berlijn overleed zijn vader plotseling en moest hij, als oudste zoon uit een groot gezin zonder fortuin, door lesgeven de geldelijke zorgen helpen verminderen; hierbij had hij veel te danken aan den Koning van Pruisen, die toen vorst van Neuchâtel was. Toch bleef Gagnebin studeeren en kon reeds den 2^{en} November 1841 tot de Evangeliebediening worden toegelaten, maar vond door overvloed van proponenten niet dadelijk een vaste standplaats. Door directeur van een kostschool te worden, kon hij de opvoeding der overige kinderen uit het gezin bekostigen en tevens op 8 Juli 1846 een huwelijk sluiten met Charlotte Henriëtte Junod. Drie jaar later, in Juli 1849, mocht hij zich eindelijk aan zijn eerste gemeente, Planchettes, verbinden, die hij daarna verwisselde met Eplatures, ook in het kanton Neuchâtel gelegen, waar hij rustig arbeidde tot den 3^{en} September 1856, den dag, die voor zijn later leven de grootste gevolgen had.

In 1848 was te Neuchâtel de republiek uitgeroepen, maar de Pruisische koning Frederik Willem IV had geweigerd, van zijn rechten afstand te doen, terwijl vele van zijn vroegere onderdanen hem heimelijk getrouw bleven. De hoofden van deze partij beproefden dien 3^{en} September 1856 een tegenomwenteling tot stand te brengen, hetgeen echter mislukte en aan de republikeinsche partij aanleiding gaf, de voornaamsten der Koningsgezinden als gijzelaars gevangen te nemen, om aldus Frederik Willem te dwingen, van zijn rechten afstand te doen. Gagnebin, die als zeer Koningsgezind bekend stond, maar van de revolutionaire beweging onkundig was

geweest, werd ook gevangen gezet en moest tot einde Januari 1857 de vrijheid missen, toen hij met zijn lotgenooten door tusschenkomst van Napoleon III werd ontslagen. Kort daarna vertrok hij met een opdracht van zijn partijgenooten naar Berlijn, waar de Koning hem de Hohenzollern-orde schonk, doch was niet te

bewegen, een beroep als predikant naar die stad aan te nemen. Voordat de staatkundige kwesties in Neuchâtel volkomen geregeld waren, wilde hij ook niet daarheen terugkeeren en in die omstandigheden deed zijn landgenoot V.H. Guye, Waalsch predikant te Amsterdam, stappen, om hem als ambtgenoot aan deze gemeente te verbinden, ten einde Ds. Chavannes, die ziek was, in den dienst bij te staan. Gagnebin, die één uur na deze aanvrage het verzoek ontving, in zijn oude gemeente als leeraar terug te keeren, meende, dat de Voorzienigheid hem door die omstandigheid als roeping aanwees, in Holland te arbeiden. Hij trok naar Amsterdam, waar hij van 29 Maart tot 1 Juli als hulp van Chavannes werkzaam was en, toen deze op laatstgenoemden datum emeritaat ontving, den 22^{en} Juli 1857 tot predikant beroepen werd. Den 18^{en} October d.a.v. deed hij intrede, om er met liefde en ijver in rechtzinnigen geest de Evangeliebediening waar te nemen tot zijn emeritaat, dat op 1 Juli 1889 inging, nadat kort tevoren zijn echtgenoote hem door den dood ontnomen was. Hij keerde naar Neuchâtel terug, maar volgens zijn eigen woorden had het hem meer moeite gekost, zijn tweede vaderland te verlaten, dan in 1857 zijn geboorteland. Reeds den 15^{en} Januari 1890 is hij overleden. Zijn fotografisch portret komt voor in T. IV van het *Bull. Egl. Wall.*

Gagnebin heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt voor de kennis van de geschiedenis der Waalsche kerk in Nederland. Met groote werkkracht begaafd en met onvermoeid geduld alles naspeurend en bijeenbrengend, leverde hij niet alleen bouwstoffen voor die geschiedenis, maar ook gedocumenteerde monografieën over afzonderlijke gemeenten. Dat hij zich niet in kleinigheden verloor, maar de behandelde stof volkomen beheerschte en groote lijnen wist te trekken, blijkt wel uit de *Introduction*, waarmee hij het tijdschrift *Bulletin de la Commission pour l'Histoire des Eglises Wallonnes* bij het publiek inleidde (T. I, p. 7-68) en waarin hij een kort overzicht gaf van de geschiedenis der Waalsche kerken in ons Vaderland. In dat *Bulletin* gaf hij achtereenvolgens:

Pasteurs de France, *réfugiés en Hollande* (T. I, p. 97-151).
Etablissement de l'Eglise Wallonne de la Haye (T. I, p. 299-351).
Resolutions Synodales concernant les pasteurs français réfugiés en Hollande 1684-1687 (T. II, p. 47-60).
L'Eglise Wallonne de Harlem (T. II, p. 210-240 et 323-359).
Liste des églises wallonnes des Pays-Bas et des pasteurs qui les ont desservies (T. III, p. 25, 97, 209, 313),
terwijl na zijn dood nog werd opgenomen zijn studie over
Les cinquante-trois premières années de l'église wallonne de Breda, *1590-1643* (T. VI, p. 1-42).

Bovendien publiceerde hij nog op kerkhistorisch gebied:

Het derde Eeuwfeest van de vestiging der Hervormde Kerk in Frankrijk, *26-28 Mei 1559* (Amst. 1859), dat door H.J. Spijker uit het Fransch is vertaald, en
Souvenir du trois-centième anniversaire de l'église wallonne de Harlem, *5 Sept. 1886* (Harlem 1886).
Zijn toespraak *Ter herinnering aan Calvijn's 300-jarigen sterfdag* kwam in één bundel met andere toespraken, bij diezelfde gelegenheid gehouden, te Amsterdam in 1864 uit.

Naar aanleiding van het beroep van A. Réville schreef hij eene *Courte expli-*

cation présentée aux membres de l'église wallonne d'Amsterdam (Amst. 1868), ook in het Hollandsch vertaald als: *Korte verklaring aan de leden der Waalsche gemeente te Amsterdam naar aanleiding von het ... beroep op A. Réville.* Uit het Fransch vertaald (Amst. 1869). Réville gaf in antwoord hierop: *Le Manifeste de M. Gagnebin* (Rott. 1869).

Eindelijk hebben nog eenige leerredenen van Gagnebin het licht gezien, namelijk:

Het geloof in Jezus Christus. Leerrede over Joh. 3:36 (1857).
De liefde Gods jegens de wereld. Leerrede uit het Fransch naar het onuitgegeven handschrift vertaald door P.v.M.H. (Amst. 1858).
L'unité du corps de Christ. Discours sur 1 Cor. XII:12, *13*, *prononcé ... le 28 Janv. 1866* (Amst. 1866),

alsmede het werkje:

De weg des kinds. Uit het Fransch naar het onuitgegeven handschrift overgedragen door J. de Neufville (Amst. 1861).
In de Bibliothèque Wallonne te Leiden bevindt zich nog een manuscript van Gagnebin's hand, bevattende *Notices et extraits des Articles Synodaux et autres sources concernant diverses églises wallonnes dans les Pays-Bas*, *Outre-Meuse*, *Allemagne*, *Amérique.*

L i t t e r a t u u r : H.A. G(agnebin): *F.H. Gagnebin (Bull. Egl. Wall.*, T. IV, p. 405-407). - Bourlier, *M. le Pasteur Gagnebin*, in: *Le Christianisme au XIX siècle*, 23 Janv. 1890. - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 28. - *Cat. Bibl. Wall.*, p. 53, 85; IIe Suppl., p. 108; IIIe Suppl., p. 19. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 553.

[Jacques Gaillard]

GAILLARD (**Jacques**), Franschman van geboorte, was eerst hoogleeraar te Montauban, werd daarna in September of October 1662 predikant bij de Waalsche gemeente te 's-Hertogenbosch en deed, 3 Mei 1666 beroepen, vóór September d.a.v. zijn intrede als zoodanig te Leiden. Wegens zijn bekende geleerdheid benoemden Curatoren der Leidsche Hoogeschool hem reeds in 1667 tot lector in de godgeleerdheid, terwijl hij in 1670 tot regent van het Fransche Collegie werd aangesteld. In 1686 werd hem het hoogleraarschap in de theologie te Leiden opgedragen, dat hij aanvaardde met een rede *De natura et dignitate theologiae*, doch slechts kort mocht hij dit ambt bekleeden, daar hij den 17^{en} Juli 1688 overleed.

Gaillard, een man van opgeruimde gemoedsstemming, wiens ‘nomen’ volgens zijn tijdgenooten ‘omen’ was, stond als vreemdeling buiten den kring der vragen, die de Kerk in zijn dagen bezig hielden en heeft daarom weinig rechtstreekschen invloed geoefend. Coccejus zag niet hoog tegen hem op en Benthem zegt van hem: ‘Er hatte so seine eigene Gedanken und suchte allezeit genauer von der Sache zu reden, als andere vor ihm gethan.’ Vooral is hij bekend geworden door zijn gevoelen, dat Melchizedek, in het O.T. genoemd, Christus zelf zou geweest zijn, welke stelling hij in eenige academische oefeningen, onder den titel *Melchisedecus Christus* in

1686 te Leiden uitgegeven, trachtte te verdedigen, waarbij hij echter veel tegenspraak ondervond. Verder gaf hij uit:

La généalogie de Jesus Christ, *avec le démelement des difficultés*, *qui se rencontrent dans cette Généalogie*, *Matth. I:1 etc.*, *Luc. III:23 etc.* (Leiden 1683).

Specimen quaestionum in novum instrumentum de filio hominis (Lugd. B. 1684).

Van Gaillard bestaat een afbeelding, door A. van Zijlvelt vervaardigd.

Litteratuur: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 484. - Siegenbeek, *Gesch. d. Leidsche Hoogeschool*, dl. II, blz. 156. - Muller, *Cat. v. Portr.* n°. 1756. - Sepp, *Godg. Ond.*, dl. II, blz. 252, 253. - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 30, 62. - *Cat. Bibl. Wall.*, p. 106; 2^{e} Supp., p. 79. - *Cat. Burgersdijk en Niermans*, blz. 774. - Aangevuld met mededeelingen van Ds. M. Bresson, Waalsch pred. te Leiden.

[Abrahamz Galenus]

GALENUS ABRAHAMZ. of **de Haan,** 'een der allerberoemste en welspreekendste Leeraaren der Mennoniten' was van echt Doopsgezinden huize: zijn overgrootvader, de bekende Gillis van Aken, behoorde reeds onder hun voornaamste voorgangers en had zelfs om het geloof den marteldood ondergaan. Ook zijn vader Abraham Gelijnsz., gehuwd met Katrijntje Gillis, was leeraar der Doopsgezinden te Zierikzee, waar Galenus den 8^{en} November 1622 werd geboren. Na op de Latijnsche school in zijn geboortestad in de oude talen onderwezen te zijn, ging hij te Leiden in de medicijnen studeeren en verkreeg den 1^{en} Maart 1645 den titel van medicinae doctor. Hij zette zich te Amsterdam neer, huwde er den 16^{en} September 1646 Saartje Bierens, dochter van den Amsterdamschen leeraar Abraham Dirksz. Bierens en, naar het schijnt, door zijn schoonvader in de theologische wetenschap ingeleid, werd hij in 1648 tot leeraar bij de Vlaamsche gemeente, vergaderend bij 'het Lam', aangesteld.

Dat Galenus reeds dadelijk min of meer op den voorgrond trad, kan daaruit worden afgeleid, dat door hem in 1649 het ontmoedigend *Antwoord* werd opgesteld, dat de Vereenigde Vlaamsche, Duitsche en Friesche gemeenten gaven op de *Vredepresentatie* (beide zijn in 1664 te Amsterdam in 't licht verschenen), door de Waterlanders haar gedaan. De reden, dat men geen aansluiting wenschte, nl. omdat de Waterlanders onbepaalde verdraagzaamheid voorstonden, toont wel, dat Galenus later van meening is veranderd; moge hij als jong leeraar min of meer onder den invloed zijner ambtgenooten hebben gestaan, geheel tegen zijn eigen meening in zal hij bovengenoemd *Antwoord* niet opgesteld en onderteekend hebben. In hetzelfde jaar, 1649, trok hij ook met twee andere Amsterdamsche leeraars naar Tessel, om Claas Arentz, leeraar in de Nieuwe Zijpe, te steunen, die bij een doopsbediening aan de Waal op Tessel zich tegen den kinderdoop had uitgelaten en deswege reeds tweemaal in hechtenis genomen was; thans zou hij niet vrijgelaten worden, vóór hij zich behoorlijk had verantwoord tegenover de Hervormde predikanten. Zijn Amsterdamsche ambtgenooten namen aan het twistgesprek deel, dat Arentz de vrijheid bezorgde, maar overigens zonder belangrijke gevolgen afliep, hoewel Galenus zich 'een geducht debater' (Hylkema) toonde.

Galenus' godsdienstig standpunt wijzigde zich in de komende jaren onder invloed van de collegianten Adam Boreel en Daniël de Breen, zoodat hij niet te onrechte van Sociniaansche gevoelens verdacht werd, die bij vele collegianten ingang vonden. Voorzichtig als hij was, zeide Galenus van het leerstuk der Drieëenheid alleen, dat hij 'zijn besondere beschouwing en bevatting' daarvan had. Omtrent den persoon van Christus leert hij de praeëxistentie van den Logos, maar acht het niet ter zaligheid noodig, hieraan te gelooven, gelijk men evenmin behoeft in te dringen in de geheimen der menschwording. Den H. Geest beschrijft hij alleen als een kracht Gods. Tegen het leerstuk der satisfactie kwam hij in een preek, den 15^{en} November

1662 gehouden, met kracht op: dat was ‘een verleijdelijcke Leere, die den Menschen Sonde-peuluwen onder 't hooft en elleboghen leijde’. Galenus legt er den nadruk op, dat Christus door Zijn dood Zijn heilige leer bevestigd heeft, waarnaast dus, evenals bij de Socinianen, plaats bleef voor de opvatting, dat Jezus ‘voor ons’ is gestorven. Dr. Kühler, die in zijn werk *Het Socinianisme in Nederland* een uitgebreide beschouwing aan Galenus' opvattingen wijdt, merkt op ‘dat de uitdrukkingen van Galenus een enkele maal een meer rechtzinnigen klank hebben dan die van de Socinianen’, maar hij schrijft dit toe aan den invloed der tweede Latijnsche uitgave van den Rakowschen Catechismus, waarin het streven merkbaar is, om aan den dood van Christus een grootere beteekenis toe te kennen dan Socinus had gedaan, maar de satisfactie evenzeer verworpen wordt. De grootste verdraagzaamheid wordt ook door Galenus aanbevolen: waar het punten betrof, die ‘de fundamenten der Christelijcker Religie soo eijgentlijck niet aen en gaen’, was ‘onderlinge verdraagsaamheid ten uittersten noodsakelijk’ en moest men het oordeel ‘den grooten Regter bevolen laten’.

Galenus' onrechtzinnige gevoelens begonnen spoedig aanstoot te geven en waren aanleiding tot den zoogenaamden ‘Lammerenkrijgh’, die op de scheuring der Amsterdamsche gemeente uitliep. In 1655 ving de strijd aan met de uitgave van een *Commonitio aen de Vlaemsche Doopsgesinde Gemeynte binnen Amsterdam tegen eenige Leeraren onder haer* (Amsterdam 1655), waarmee Galenus en zijn ambtgenoot David Spruyt bedoeld werden, terwijl in hetzelfde jaar een *Kort begrip der principaale Poincten des Gheloofs: ziende eighentlijk op het ghevoelen van Dr. Galenus* uitkwam, waarin hij dus reeds met name aangevallen werd. Een aantal vlugschriften volgden, maar het is niet zonder belang, op te merken, dat Galenus zelf, nu en later in veel strijd gemengd, zelden zich door het schrijven van dergelijke pamfletten verdedigd heeft; dit was geheel in overeenstemming met ‘de tactiek van hooghartig zwijgen, die hij placht te volgen’ (Hylkema). Ook thans bepaalden hij en Spruyt zich tot samensprekingen met hun mededienaars, wat eerstgenoemden aanleiding gaf, om in Januari 1657 *Bedenckingen over den toestant der Sichtbare kercke Christi op aerden*, *kortelijck in XIX Artikelen voorgestelt* op te stellen en aan den kerkeraad te overhandigen, waarin zij o.a. betoogden, dat kerkelijke ambten en bedieningen moesten vervallen, daar zij niet door God waren ingesteld, dat alle broeders dus vrijheid hadden te leeren en te doopen en dat ook ongedoopten tot het Avondmaal moesten toegelaten worden. De kerkeraad gaf hierop een jaar later een *Antwoorde bij forme van aenmerckingen*, *vragen ende redenen*, maar toen zoowel de *XIX Artikelen* als het *Antwoorde* zonder medeweten of toestemming van Galenus en Spruyt werden uitgegeven, achtten zij het noodzakelijk, zelf hun werk in 1659 in 't licht te geven, van een *Nadere verklaring en verdediging* voorzien.

Het geschil bleef echter niet onbekend buiten Amsterdam en de afgevaardigden van verschillende Noord- en Zuid-Hollandsche gemeenten vergaderden den 18^{en} Juni 1660 te Leiden, ten einde de geschilpunten nader te onderzoeken. Het gevolg was, dat een viertal broeders naar Amsterdam vertrok, om Galenus en Spruyt tot vrijwilligen afstand van hun bediening over te halen en, zoo zij hierop niet ingingen, de gemeente te verzoeken, hen tot herroeping hunner gevoelens te brengen of anders hen niet meer te laten prediken. Deze poging leed echter zoowel bij de gemeente als bij Galenus volkomen schipbreuk; zelfs werd tusschen de partijen te Amsterdam

in Januari 1662 een wapenstilstand gesloten, op voorwaarde, dat men elkaar in leer, leven en gevoelen zou verdragen. Toch kwam het in November 1662 tot een nieuwe uitbarsting door de reeds genoemde, geruchtmakende preek van Galenus tegen de satisfactie. Zijn ambtgenoot Apostool (zie boven i.v.) liet dit niet ongemerkt voorbijgaan en de kansel werd gekozen, niet om de gemeente te stichten, maar om elkander te bestrijden. Spoedig bemoeide de Gereformeerde kerkeraad zich ook met de zaak, omdat hij tot de conclusie kwam ‘dat in de plaetse van een Mennonitische een openbare Sociniaensche vergadering in dese stadt geopend soude sijn’; Galenus werd voor de Staten van Holland van Socianisme beschuldigd, doch den 14^{en} September 1663 vrijgesproken en zelfs voor een goed Mennoniet verklaard.

Inmiddels regende het vlugschriften van beide partijen in de Amsterdamsche gemeente, hoewel Galenus' werkzaamheid in dit opzicht zich ertoe bepaalde, om tegen een *Zedighe overweginghe over den toestandt der jegenwoordighe onlusten in de Vlaemsche Doopsgesinde Gemeente binnen Amsterdam* (Haerlem 1663) een *Reductie van de soogenaemde deductie ofte zedighe overweginghe* enz. (Amsterd. 1663) te schrijven. Nog poogde de vroedschap door een plakkaat de oneenigheid te beteugelen, doch het was tevergeefsch: toen Galenus en de zijnen ook in het beheer der geldzaken hun zin kregen, had de scheiding in Mei of Juni 1664 plaats. De volgers van Galenus werden ‘Lamisten’, die van Apostool ‘Zonisten’ genoemd; later, in 1668, vereenigden de eersten zich met de Waterlanders, ook genoemd ‘Van den grooten Spijker’ of ‘van den Toren’, met wie zij in hun theorie van volstrekte verdraagzaamheid overeenkwamen.

In 1664 en volgende jaren liet Galenus zich ook meermalen op de vergaderingen der Sociniaansgezinde Collegianten hooren en wordt zijn naam telkens in de Gereformeerde synodale vergaderingen genoemd, als er van Socianisme sprake is. Op de synode, te Woerden in 1664 gehouden, klaagt men o.a. over ‘horrible en godslasterlikke, so oude als nieuwe staaltjens der Sociniansche leeringen door Dr. Galenus en andere’ en besluit, de Noordhollandsche synode, als het wordt aangevraagd, te helpen, wanneer deze ‘by het Ed. Hoff iets tegen Galenus en andere Socinianen mocht voornemen’. Hoewel deze door de overheid ongemoeid is gelaten, vindt men nog lang daarna een bewijs, hoe over hem door de Gereformeerden gedacht werd: den 16^{en} Maart 1691 laat de vroedschap van Edam, op herhaalde klacht van gedeputeerden uit den Gereformeerden kerkeraad aldaar, aan de Doopsgezinden aanzeggen, dat Dr. Galenus, die op 21 November 1690 in Edam een beurt vervuld had, dit niet meer mag doen, want anders zullen zij middelen in het werk stellen, ‘die sijn persoon niet aangenaam sullen wesen’.

In zijn eigen gemeente bleef Galenus intusschen de geëerde leider. In 1680 werd hem de opleiding van jongelieden voor den predikdienst opgedragen, waarbij hij zijn leerlingen de Schrift verklaarde, hun de bewijzen voor verschillende geloofspunten liet opsporen en datgene behandelde, wat tot een heiligen wandel kon opwekken. Verder konden zij ook bij de Remonstrantsche hoogleeraren a Limborch en Clericus ter school gaan, daar hun lessen ook voor Doopsgezinde leerlingen openstonden. Galenus voldeed zoozeer, dat hem in 1692 als hoogleeraar een jaarwedde en vrije woning werden toegekend.

Nog eenmaal ontstond er tusschen Galenus, reeds op jaren gekomen, en zijn geloofsgenooten oneenigheid. Prof. Spanheim had namelijk in 1694 zijn *Controversi-*

arum de Religione Elenchus historico-theologicus uitgegeven, eigenlijk de omgewerkte druk van een reeds in 1687 verschenen werk, waarin hij o.a. de Doopsgezinden vereenzelvigd had met de Munstersche Wederdoopers. Toen reeds had de Zonistische leeraar van de Rijp, E.A. van Doregeest (zie boven i.v.) in een vriendelijk gestelden *Brief* Spanheim op deze onjuistheid opmerkzaam gemaakt, maar in genoemden tweeden druk was de voorstelling ongeveer dezelfde gebleven. Thans mengde Galenus zich in den strijd en schreef een *Verdeediginge der Christenen*, *die Doopsgezinde genaamd worden*, *beneffens korte grondstellingen van hun geloove en leere* (Amst. 1699) - later vertaald als *Apologie pour les Protestans qui croyent qu'on ne doit baptizer que ceux qui sont venus à un âge de raison* (Amst. 1704) - waarin hij op sommige punten zeer omzichtig zijn leer uiteenzette. De Zonisten namen hieraan aanstoot: Galenus had Van Doregeest 'onsen Mede-dienaer' genoemd, hij deed het voorkomen, of zijn geloof dat van alle Mennisten was, en op een vergadering der Zonisten in Mei 1700 gehouden, werd ieder, die Galenus in dit opzicht wilde weerleggen, opgewekt, dit in geschrifte te brengen. Douwe Feddriks van Molkwerum (zie boven, i.v. Feddriks) nam dit op zich en deed nog in hetzelfde jaar het *Mennonitisch Ondersoek op de Korte Grond-stellingen* verschijnen, dat inderdaad aantoont, wat in Galenus' geloof en leer Sociniaansch moet genoemd worden. Galenus zelf heeft hierop weer niet geantwoord, maar vond een warm verdediger in Jan Klaasz van Grouw, die in 1702 te Amsterdam *De leer der Doopsgezinden verdedigd* uitgaf, dat door Douwe Feddriks met een tegengeschrift beantwoord werd. Galenus overleefde dezen strijd nog eenige jaren en overleed hoogbejaard den 19^{en} April 1706. Door zijn ambtgenoot W. van Maurick, evenals hij Med. doctor, werd de lijkrede over hem gehouden.

Ongetwijfeld is Galenus een hoogst merkwaardig man geweest, die echter zeer verschillend is beoordeeld. Noemen sommige tijdgenooten hem een 'tweeden Samuel', 'den fenix van zijn eeuw', anderen achten hem 'een nieuwen paus', verwijten hem ijdelheid en heerschzucht. 'Velen hebben hem vereerd en met onbegrensd vertrouwen aangehangen, anderen hem als den verderver van hun gemeente verfoeid.' Een bevoegd beoordeelaar, Dr. Kühler, geeft van hem de volgende karakteristiek: 'Galenus is een man van krachtige godsvrucht geweest: wie als hij leeft en lijdt voor zijne gemeente, moet door hoogere beginselen gedragen worden. In zijne prediking sleepte hij zijn gehoor mede door een welsprekendheid die even aangrijpend als oorspronkelijk was; al zijn volgelingen slaan eenzelfden hoogen toon van bewondering aan, en zelfs zijn vijanden huldigen zijn redenaarsgaven. Daarbij moet hij op meegaande naturen een overwegenden invloed geoefend hebben... Hij was welwillend en innemend, heusch en gedienstig, waar hij vertrouwen vond of schenken kon; en daarbij bezield door een ijver die het werk hem van de hand deed vliegen. Nooit was in zijn bediening een inspanning hem te groot; ontwaarde zijn scherpziende blik moeilijkheden - en hij heeft ze in overstelpende mate gekend - met koelen tact en groot beleid wist hij te sturen naar het vastberekende punt, waar hij de overwinning zag. Wilskracht en een rijke verstandelijke aanleg zijn het dan ook, die ons het eerst in zijn portret treffen. Het veelbelovend voorhoofd draagt de groeven van het nadenken, en de grijze haren zetten zekere eerwaardigheid bij aan het geheele voorkomen. Klaar en bedachtzaam zien de groote oogen u aan; maar hoe weinig is het benedendeel

van het gelaat geschikt om den gunstigen indruk te bevestigen! De saamgenepen mond getuigt van wilskracht en onverzettelijkheid, maar niet van een open karakter... Een man van groote gaven, maar die ook de fouten van zijn hoedanigheden bezat' (*Het Socianisme in Ned.*, blz. 154). En elders: 'Zeer zeker verstond Galenus de kunst, om zich bedekt en diplomatisch uit te drukken... in de voorzichtigheid, waarmede [zijn vijanden] zich tegenover hem wapenden, opdat hunne woorden niet opzettelijk verkeerd zouden worden uitgelegd; in het wantrouwen, waarmee zij hem naderden, zelfs in oogenblikken van mogelijke verzoening; in de eenstemmigheid, waarmee zij staaltjes mededeelden van zijne dubbelzinnigheid en daarbij naam noch tijd noch plaats verzwegen; - in dit alles ligt toch een aanwijzing, dat hun tegenstander allerminst een rondborstig man was' (ald., blz. 153). 'Een leidsman mag hij met het volste recht heeten; geen profeet of reformator' (ald., blz. 154).

Opmerkelijk is in dezen man, dat hij voor de beoefening der alchemie moeite noch kosten ontzag, zoodat hij, volgens Hylkema, veel duizenden guldens, zijn eigen en anderer geld, op deze wijze zoek maakte.

Galenus heeft, behalve de reeds genoemde, nog enkele geschriften in 't licht gegeven, die meestal herhaalde malen herdrukt zijn, namelijk:

Aanleiding tot de kennisse van den Christelijken godsdienst (Amst. 1677; 2e dr. ald., 1693; 3e dr. ald., 1724; 6e dr. ald., 1758).

Hiervan gaf hij ook een verkorting onder den titel:

Kort begrijp van de aanleidinge tot de kennisse van den Christelijken godsdienst (Amst. 1682; 6e dr. ald., z.j. (1701).

Beknopt vertoog van gelijkluydende getuygenissen der H. Schrift (Amst. 1684; herdrukken ald., 1685, 1696, 1717, 1740, 1756, 1793).

Aanspraak aan de Vereenigde Doopgezinde gemeente te Zaandam, *over Ezra III:11-13*, *op 2 Nov. 1687* (Amst. 1687), waarachter gevoegd is: *Schaakeling van de VIII Trappen ter Zaligheid*, *door onzen Zaligmaker Jesus Christus voorgesteld*, *Matth. 5:3-12.* Hierachter nog een vraag: '*Hoe een verstandig mensch in de hedendaagsche Roomsche Kerke volle gerustheid voor zijn gemoed*, *en volkomene zekerheid van zijn Zaligheid kan vinden?* enz.

Na zijn dood werd nog van hem uitgegeven:

Eenige nagelaaten Schriften, bestaande in: *Veertien predikatien over de Gelijkenis van den Verlooren Zoon; Eene Christelijke Zedekonst; Eene verhandelinge van den redelijk-bevindelijken godsdienst* (Amst. 1707). Over deze laatste *Verhandelinge* spreekt Schijn, die geen geestverwant was, vol lof, namelijk dat Galenus 'hier in eene geleerde en geluckige Vereeniginge tusschen de Menschelijke Reden, en de Leere der waare Mystiken heeft opgegeeven, zich voorzichtiglijk wachtende van Bijgeloovigheid, ijdele Inbeeldinge en het Geesteloos Voorgeeven van zommigen aangaande de kracht, en Werkinge des Heiligen Geests in hunne binnensten, terwijl zij door hunne daaden dikwils meer dan te veel toonen, dat zij niet na de Werkinge van den Heiligen Geest, maar naar den Vleesche wandelen.'

Waarschijnlijk is Galenus ook de schrijver van het anonyme *Klaar Vertoog tot wederlegginge van F. Elgersma A*^{o} *1689 gedaan tot last van Foeke Floris* (zie boven i.v. Floris).

Bovendien heeft hij enkele psalmen berijmd in den nieuwen Psalmbundel, die in 1689 bij de gemeente van ‘het Lam’ is ingevoerd.

Van Galenus bestaan twee afbeeldingen: één door J.C. Philips en één naar De Musscher door P. van Gunst; deze laatste staat vóór het eerste deel van Hylkema's *Reformateurs*.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. Abrahamsz. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 2. - Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, dl. II, blz. 574-581. - Blaupot ten Cate, *Holland*, Reg. - Kühler, *Socian.*, passim, vooral blz. 149, 151-171, 180-189. - Hylkema, *Reformateurs*, Reg. - Sepp, *Godg. Ond.*, dl. II, blz. 202, 207, 466. - Id., *Pol. en Ir. Theol.*, blz. 191, 192. - Id., *Geschiedk. Nasp.*, dl. II, blz. 220. - Knuttel, *Acta*, dl. IV en VI, Reg. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n^{is} 1774-1780. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1864, blz. 94; 1873, 142; 1875, 27 vv.; 1887, 121; 1892, 104, 117, 122; 1900, 1 vv., 88; 1902, 89 vv.; 1909, 158; 1916, 158, 159. - *Cat. Doopsg. Bibl.*, dl. II, blz. 60-66, 72, 141.

[Servatius Gallaeus]

GALLAEUS (**Servatius**) of **Gervais Gallé** werd in 1627 te Rotterdam - en niet, gelijk ook vermeld wordt, te Zierikzee - geboren, studeerde te Leiden, waar hij op 13 Februari 1652 staat ingeschreven (*Album Stud.*, kol. 418) en kwam in 1652 als predikant bij de Waalsche gemeente te Zierikzee. Vandaar den 31^{en} Juli 1670 te Haarlem beroepen, deed hij er den 26^{en} October d.a.v. intrede. Hoewel de meeste bronnen vermelden, dat hij in 1709 te Kampen stierf, schijnt dit geheel onjuist te wezen: Gallaeus is in 1689 te Haarlem overleden en aldaar den 22^{en} Februari van dat jaar begraven. Er bestaat een portret van hem, door R. de Hooghe vervaardigd.

Gallaeus heeft zich vooral bekend gemaakt door zijn onderzoek omtrent de Sibillijnsche orakelen. Daarvan getuigen de twee volgende werken:

> *Dissertationes de Sybillis earumque oraculis*, *cum figuris aereis* (Amst. 1688).
> Σιβυλλια□ο□ Χρησιμο□, *hoc est*, *Sibyllina oracula ex veteribus codicibus emendata ac restituta*, *et commentariis diversorum illustrata. Accedunt etiam oracula magica Zoroastris*, *Jovis*, *Apollinis etc. Astrampsychi oneirocriticum etc. Graece et Latine*, *cum notis variorum* (Amst. 1689).

Bovendien gaf hij uit:

> *Lucii Caeciiii Lactantii Firmiani opera*, *quae extant*, *cum selectis variorum commentariis: opera et studio Servatii Gallaei* (Leiden 1660), waar veelvuldige aanteekeningen het bewijs afleggen van Gallaeus' geleerdheid. Een tweede uitgave werd door hem voorbereid, maar door zijn overlijden is deze niet in 't licht verschenen. Als dichter deed hij zich kennen door een Latijnsch vers vóór het werk van Adrianus Coquius: *De arboribus et plantis sacris*, en door grafschriften, die hij met den bekenden J. Smetius vervaardigde op het monument voor den ridder John Conyers in de St.-Lievensmonsterkerk te Zierikzee.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 485. - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 48, 338. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 243. - *Vliss. Kerkh.*, blz. 147. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n°. 1783.

[Gerardus Gallinaceus]

GALLINACEUS (**Gerardus**), eertijds monnik, predikte ongeveer 1545 reeds met groot levensgevaar hier te lande de leer der Reformatie. Ongeveer 1572 schijnt hij leeraar te Brielle geworden te zijn, waar hij echter reeds in 1574 overleed. Als afgevaardigde van de classis den Briel was hij bij de Provinciale Synode, van 15-28

Juni 1574 te Dordrecht gehouden, tegenwoordig en klaagde Michael Andriesz aan wegens willekeurig verlaten van zijn standplaats Heenvliet.

Gallinaceus heeft vertaald: de *Homiliae over Daniël* van Bullinger en de *chronycque daerbij staende*, elders ook *Commentariën van Bullinger* genoemd. In de synode van Noord-Holland, 13 Maart 1582 te Haarlem gehouden, werd aan Martinus Lydius opgedragen, deze vertaling 'te oversien ende te corrigeren.' Deze schijnt zich van die opdracht niet spoedig gekweten te hebben: hij wordt althans op de synode van 3 Mei 1583 te Amsterdam vermaand, 'zeer naerstelycken' eraan te arbeiden en zal, volgens besluit der synode te Alkmaar, 21 Juni 1599, aangeschreven worden, dit werk te voltooien. Op de synode te Haarlem, 5 Juni 1600, komt een schrijven van Lydius in, waarin hij zich van de opdracht afmaakt en in zijn plaats wordt Petrus Cornelii aangewezen. In datzelfde jaar wordt aan de Zuid-Hollandsche Synode, 15 Augustus te Leiden vergaderd, medegedeeld, dat de origineele copie van Gallinaceus' vertaling bij zijn vrouw berust en Arnoldus Cornelii Crusius, predikant te Delft, zal het geschrift den gedeputeerden ter hand stellen. Intusschen toont Petrus Cornelii in de Noord-Hollandsche synode van 1601 zich ook niet geneigd, de herziening op zich te nemen en wordt zij opgedragen aan Cornelius Hillenius, die in 1603 verklaart, de vertaling aan Ds. Crusius te Delft gezonden te hebben, daar hij geen Latijnsch exemplaar van Bullinger heeft ontvangen, hoewel Andreas Demetrius het hem had toegezegd. Of Gallinaceus' vertaling ten slotte is uitgegeven, kan niet met zekerheid worden uitgemaakt.

Wel is dit het geval met een ander werk van zijn hand, getiteld:

Harmonia, *dat is*, *een tsamen-stemminghe gemaect uut de drie euangelisten*, *namelick Mattheo*, *Marco*, *ende Luca*, *met de uutlegginge van Jan Calviin. Overgheset uut den Latijnsche by Gerardum Gallinaceum*, *in zijn leven Dienaer des woordts Godts, ende onlancx met grooter neersticheyt oversien. Hierbij zijn geuoecht de handelingen der Apostelen*, *van nieus overgesettet by Johannem Florianum*, *Dienaer des Goddelicken woorts* (Thantwerpen 1582). Een tweede druk van dit werk verscheen in 1625 te Dordrecht[1)].

Het boek begint met een opdracht van Calvijn aan den Magistraat van Frankfort, gedateerd 1 Aug. 1555. Na de registers volgt de *Harmonia*, dan een niet op den titel genoemde *Uutlegginghe Johannis Calvini op het Euangelium Johannis* daarna met nieuwe pagineering de *Handelinghen der Apostelen.*

L i t t e r a t u u r : Brandt, *Reformatie*, dl. I, blz. 149. - Veltenaar, *Kerkel. Leven der Geref. in den Briel*, blz. 88, 472. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 23. - *Ned. Arch. K.G.*, *N.S.*, dl. V, blz. 395. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. I, blz. 101, 291, 334; dl. II, blz. 127, 140-142; dl. III, blz. 154.

[Hendrik Gallois]

GALLOIS (Hendrik), in 1792 te Deventer geboren, liet zich 14 November 1814 als student aan de Leidsche Hoogeschool inschrijven en deed 10 November 1816 zijn intrede als predikant te Vriezenveen. Deze gemeente diende hij tot zijn overlijden in Januari 1858. Anonym verscheen van zijn hand in druk: *Geschiedkundige*

1) Overeenkomstig het hier medegedeelde, verbetere men hetgeen boven i.v. Florianus van deze uitgave gemeld is.

Aanmerkingen op de Geschiedkundige Gedenkstukken en aanmerkingen over het bestuur

van Holland door Lodewijk Bonaparte enz. (Deventer 1820). Hierin wordt een scherpe beoordeeling gegeven van Louis Bonaparte's *Documents Historiques* en die koning te onrechte als een huichelaar voorgesteld. G.A. Visscher bepleitte Lodewijks goede bedoelingen in een *Brief aan den naamloozen schrijver* (Utr. 1821).

Onder eigen naam gaf Gallois een *Redevoering over het hoog wenschelijke der bijbelverspreiding*, *uit hoofde de grondteksten van den bijbel in oude*, *ja doode talen beschreven zijn. Met eenige aanteekeningen* (Amst. 1847). Bovendien schreef hij in de *Boekzaal* (Jaarg. 1820*a*, blz. 546-555, 663-672; Jaarg. 1820*b*, blz. 47-53, 196-202, 307-317, 468-477) een zeer uitgebreid artikel, getiteld: *Iets*, *waar toe het schrijven over een gevreesd gebrek van leeraars*, *in de Hervormde kerk*, *in deze dagen aanleiding heeft gegeven*, waarin hij het recht der Hervormde predikanten op een betere bezoldiging bepleit. Het artikel getuigt van groote belezenheid en historische kennis.

L i t t e r a t u u r : *Brinkman's Cat.*, *1833-1849*, blz. 215. - *Cat. Letterk.*, dl. II, blz. 227. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1238. - *Boekzaal*, Jaarg. 1816*b*, blz. 786; 1858*a*, 97. - V. Loosjes, *Louis Bonaparte* (Amst. 1888), blz. 14, 15.

[Carolus Gallus]

GALLUS (Carolus) of **Karel de Haan** verdient ongetwijfeld meer opmerkzaamheid, dan hem totnogtoe betoond is; niet alleen is zijn levensloop door afwisseling merkwaardig, maar de invloed dien hij in verschillende tijden op zijn omgeving heeft geoefend, is zeker grooter geweest, dan men van dezen nog te weinig bekenden man zou vermoeden. Hij werd den 16^{en} Augustus 1530 uit een aanzienlijk geslacht te Arnhem geboren, legde zich daar op het Latijn en Grieksch toe en vertrok naar Keulen, waar hij eerst in de rechten, vervolgens in de theologie studeerde. Daarna zette hij zijn studiën voort te Genève onder Calvijn en Beza, wat wel zeer eigenaardig is in verband met zijn voorbereiding voor het priesterambt in de Roomsch-Katholieke kerk. Zijn vriend Joannes Visser, kanonnik te Elst, waarschuwde hem dan ook voor de ‘loezerij’ van Rome's tegenstanders. Met zekerheid is het echter niet uit te maken, of de studie te Genève vóór of na zijn aanstelling als pastoor te Elst plaats had, tot welk ambt hij in 1556 werd benoemd. Zijn prediking aldaar was niet tegen de kerk gericht, maar evenmin rechtzinnig te noemen en het is niet onwaarschijnlijk, dat zij invloed heeft geoefend op zijn parochianen. Een zekere Ryckolt Swartzmuyl, wonend te Driel, dat tot de parochie van Elst behoorde, wordt in 1559 wegens ketterij gevangen genomen en gestraft; te Antwerpen is in hetzelfde jaar Adriaen Pan Petersz, geboren te Driel, om het geloof onthoofd; in 1563 ondergaat Hendrik Aertsz, insgelijks geboren te Driel, den vuurdood.

Gallus werd in 1560 benoemd tot pastoor bij de Lieve-Vrouwenkerk te Deventer en haalde in datzelfde jaar te Keulen den graad van baccalaureus in de godgeleerdheid. Ook verbond paus Pius IV den 16^{en} Juli 1560 het kanunnikaat en de praebende der St.-Lebuïnuskerk aan het pastoorschap of rectoraat, thans door Gallus bekleed, omdat dit laatste niet voldoende geacht werd voor levensonderhoud. Bij die gelegenheid wordt Gallus nog geroemd als ‘virum politiori literatura et lectione theologiae exercitatum, verbi Dei excellentem concionatorem et alias apud eos de idoneitate, fidelitate, prolutate, doctrina, sanctimonia et vita exemplari comprobatum’.

Toch begon men van kerkelijke zijde reeds spoedig anders over hem te denken; reeds in Februari 1561 werd hij door den deken van Deventer wegens onrecht-

zinnigheid aangeklaagd en hem ten laste gelegd, dat hij op Kerstmis 1560 het Avondmaal onder beide gestalten zou hebben uitgereikt. Die beschuldiging schijnt echter in dezen vorm onjuist geweest te zijn en Gallus, door de Stadsregeering gesteund, kon zich nog enkele maanden handhaven. Maar ook de landvoogdes Margaretha drong vanuit Brussel op verwijdering van den verdachten pastoor aan, terwijl zelfs met inkwartiering van 1800 man paardenvolk gedreigd werd, indien de Deventer magistraat niet toegaf. Den 29^{en} Juni 1561 werd Gallus ontslagen en verliet weinige dagen later de stad, om spoedig daarna door den hertog van Kleef te Hamm in het graafschap Mark als zielszorger aangesteld te worden. In Januari 1562 bevond hij zich reeds daar, doch een half jaar later zich tijdelijk te Arnhem ophoudend, werd hij op last van de landvoogdes Margaretha gevangen genomen en niet dan op sterk aandringen van den hertog van Kleef in vrijheid gesteld.

Vijftien jaar is Gallus te Hamm werkzaam geweest en heeft zich hoogstwaarschijnlijk in dien tijd openlijk bij de Hervorming aangesloten. Wellicht is hij daar ook gehuwd, hoewel zijn zoon Henricus, in 1589 predikant te Leiden geworden, in het *Album Stud. Lugd. Bat.* als 'Daventriensis' staat aangegeven en Gallus dus in zijn Deventerschen tijd als pastoor de gelofte van kuischheid schijnt overtreden te hebben.

Te Hamm raakte hij in strijd met den verstrooiden hoop van Munstersche Wederdoopers en ontzag zich niet, burgemeesters en raden der stad voor 'wederdoopers en derzelver patronen', voor 'kerkroovers en harpijen' uit te maken. Een procedure wegens beleediging volgde; overeenkomstig de beslissing der Universiteit van Helmstadt werd hij schuldig bevonden en moest herroepen. Gallus weigerde, verkreeg van den Hertog ontslag en vertrok in 1576 naar Bremen. Daar gaf hij een geschrift tegen de Wederdoopers uit, in het Duitsch gesteld, met een opdracht aan den Prins van Oranje, gedateerd 26 Augustus 1577, dat tot titel draagt: *Leer des christlicken geloovens in veer boecken tegen den wederdöpern erdommen*, waarvan in 1606 een Hollandsche uitgave te Arnhem verscheen, getiteld: *Malleus anabaptistarum: Een hamer op dat hoeft aller wederdoperschen secten*, *welcke slaet*, *breeckt ende gantschlik verderft haren kop*, *und verdedigt die Godtlicke waerheyt.* Een opdracht aan prins Maurits, gedagteekend 29 September 1603, gaat aan het werk vooraf. Sepp oordeelt, dat dit boek niet is geschreven door iemand, 'die de Nederlandsche Doopsgezinden in hunne eigenaardige dogmatiek kende, zoodat het, bij zijn uitgaaf in 1606, op dezen niet veel indruk kan gemaakt hebben'. Zelfs rekent hij 'den schrijver dit werk niet als een literarische verdienste aan'.

Te Bremen heeft Gallus niet lang gewoond. Reeds in 1578 werd hem, evenals Fontanus, door graaf Jan van Nassau opgedragen, de Hervorming in Gelderland door te zetten; zij moesten alsdan voor de krijgslieden als legerpredikant optreden en aldus de burgers ook tot de prediking lokken. Gallus heeft zich toen blijkbaar te Arnhem gevestigd, vanwaar hij den 14^{en} Januari 1580 aan graaf Jan een advies gaf over de vraag, of men den godsdienstvrede omtrent de Katholieken moest houden, en waar hij op 4 Mei van dat jaar een stuk, van het consistorie uitgaande, mede onderteekent. Uit iets vroeger tijd dateert zijn onuitgegeven *Discours von der administration der geistlicher guederen*, dat grooten invloed had op het plakkaat, den 31^{en} Mei 1580 op dat stuk uitgevaardigd, zoodat dit zelfs in uitdrukkingen en bewoordingen met het *Discours* overeenstemt. 'Er schijnt geen twijfel te zijn of hij

is de raadsman en doordrijver van dit werk der reformatie in het beheer der geestelijke goederen geweest, hetwelk door den stadhouder begonnen, maar niet voortgezet of voltooid is'. In de 'Ordonnantie en instructie voor de lieden van de kerkenrekenkamer', den 1^{en} Juni 1580 door graaf Jan en Raden van Gelderland uitgevaardigd, wordt dan ook aan Gallus het ambt van eersten auditeur opgedragen. Daar de voorgenomen hervorming echter mislukte en het spoedig vertrek van graaf Jan hem den grootsten steun ontnam, trok Gallus naar zijn oude standplaats Deventer, waar hij, evenals te Arnhem, trachtte te bewerken, dat de geestelijke goederen ten algemeenen nutte zouden geadministreerd worden. Den 17^{en} April 1581 werd door ouderlingen en diakenen een dergelijk Discours als het Geldersche ingediend, dat onmiskenbaar grootendeels het werk van Gallus is. Het gevolg was, dat wel geen rekenkamer werd opgericht, gelijk verlangd werd, maar toch een ontvanger der geestelijke goederen werd aangesteld, welken post Gallus van 8 Augustus 1583 tot 3 September 1586 bekleedde.

Intusschen was hij ook op ander gebied werkzaam. In datzelfde jaar 1583 verzoekt hij van den Magistraat van Arnhem, hem een handschrift terug te geven, dat hij ter beoordeeling had ingezonden en een *Commentaar en uitlegging der apostolische epistelen* bevat. Misschien is dit hetzelfde werk, waarover op de synode, te Doesburg van 28-31 Mei 1583 gehouden, wordt gehandeld. Ook poogde hij eenigen tijd later tot predikant te Deventer beroepen te worden, waarbij hij van de Overheid medewerking ontving, maar den Kerkeraad tegen zich had. Hij beriep zich namelijk op de aanstelling door den Magistraat, toen hij nog 'in het pausdom' was, terwijl de kerkeraad een beroep alleen als wettig erkende, wanneer het vanwege de kerk, waar de zuivere religie geleerd wordt, heeft plaats gevonden. Gallus kwam daartegen op in een insgelijks onuitgegeven geschrift, getiteld: *Examen decretorium Synodi Hagensis 1586 20 Jan. habitae*, waarin hij de dáár bekrachtigde kerkorde bestreed. Het einde was, dat de Overijselsche synode van 20 September 1586 hem niet als predikant te Deventer wilde toelaten, maar hem gaarne zou helpen, om ergens anders naar kerkenordening beroepen te worden of hem tot 'de regeeringe eeniger scholen te bevorderen'. Eer dit ten uitvoer kon worden gelegd, leverde Stanley op 29 Januari 1587 door verraad de stad Deventer aan de Spanjaarden over en moest Gallus, die kort tevoren zijn vrouw verloren had, de stad verlaten 'pia conjuge privatus, omnibus fortunis denudatus, cum numerosa denique prole in extremas miserias et angustias praecipitatus'.

Toch scheen hij juist toen een betere toekomst tegemoet te gaan. Te Leiden als vluchteling aangekomen, werd hij, zeker op aanbeveling van prins Maurits, misschien ook door de hulp van zijn neef Evert van Bronckhorst, hoogleeraar in de rechten aldaar, en mogelijk door invloed van zijn ouden beschermer graaf Jan van Nassau, den 4^{en} Mei 1587 op proef tot buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de Leidsche hoogeschool benoemd. Het hem en zijn zoon aangeboden predikambt werd door den laatste aanvaard, maar door den vader geweigerd. Gedurende zijn professoraat ontving hij met zijn ambtgenoot Trelcatius en vier predikanten in 1589 de opdracht, om over de 'nadere verklaring', die Herberts (zie beneden i.v.) in zijn geruchtmakende zaak gegeven had, te oordeelen. Toch heeft Gallus niet aan de in hem gestelde verwachtingen voldaan: 'daar hij weinig of geen toehoorders had', werd hem den 10^{en} Augustus 1591 zijn ontslag aangezegd,

dat zes maanden later zou ingaan. Indien het bericht, alleen door Burman vermeld inderdaad waarheid bevat, dat Gallus tevens benoemd werd, om Marnix bij dien voorgenomen vertaling van het Oude Testament behulpzaam te zijn, is dit zeker geschied, om zijn ontslag zoo eervol mogelijk te maken. Nergens is echter een bevestiging van dat bericht te vinden, terwijl Gallus' pogingen, om elders als predikant geplaatst te worden, het wel zeer twijfelachtig maken. Dat hij, zooals Sepp (*Godg. Ond.*, dl. I, blz. 77) meent, nog tot 1593 als hoogleeraar werkzaam zou zijn geweest, is evenzeer niet wel aan te nemen.

Spoedig na zijn ontslag, in 1592, gaf hij een werk in 't licht, waaraan hij reeds 20 jaar gearbeid had, zijn *Clavis prophetica nova apocalypseos*, *Joannis apostoli et Evangeliographi.* Daaraan werden toegevoegd de *Theses de antichristo*, den 15^{en} April 1591 onder zijn voorzitting door Cornelis Pijnacker verdedigd, alsook een *Tractatus de magistratu*, waarin hij zich, evenals vroeger in het bovengenoemde *Examen decretorium*, een tegenstander der kerkorde toont. Vooraf gaat een opdracht aan prins Maurits en de Staten van Holland, geteekend 8 Februari 1592. De *Clavis* zelf ‘onderscheidt zich niet door nieuwheid van vinding of juistheid van opvatting’; slechts over het in de Openbaring genoemde getal van het beest ontwikkelt de schrijver een eigenaardige zienswijze: 666 is in verband met 1 Kon. 10:14 voor hem slechts ‘een groote veelheid’. Dit getal duidt dus niet één antichrist aan, maar wijst op vele personen, die als vijanden der kerk dien naam verdienen, o.a. het meerendeel der pausen.

Gallus, die den 22^{en} Juli 1592 hertrouwde met Mejuffrouw Utenbroeck, doch reeds den 28^{en} Januari 1593 voor de tweede maal weduwnaar werd, poogde na zijn ontslag als hoogleeraar elders geplaatst te worden, waarbij zijn neef, Prof. van Bronckhorst, hem trouw hielp. Vergeefs hoopte hij in 1592 op een beroep als predikant te Rijnsburg en, ondanks Van Bronckhorsts aanbeveling, gelukte het hem evenmin, in 1593 als rector te Zwolle of te 's-Gravenhage aangesteld te worden. In Juni 1594 werd hij echter beroepen als predikant te Scherpenzeel en gelastte het Hof van Gelderland hem, zich ten spoedigste daarheen te begeven. Indien hij inderdaad aldaar werkzaam is geweest, was het toch gedurende zéér korten tijd: volgens verschillende opgaven nog in hetzelfde jaar 1594, zeker althans in Juni 1595 is hij predikant - niet de eerste, gelijk meestal onjuist vermeld wordt - te Nybroek op de Veluwe.

Het oude vuur is nog niet geheel gedoofd, want in 1597 wordt Fontanus uit Arnhem afgevaardigd, om een twist tusschen Gallus en den rechter Bloys te beslechten. Verder schijnt hij rustig op zijn standplaats gearbeid te hebben tot zijn emeritaat, dat hem, volgens de meeste schrijvers, in 1610 wegens ouderdom en zwakheid verleend werd. Misschien werd hem, gelijk De Jongh schrijft, toen alleen een adjunct toegevoegd, want Dr. Wagenaar vermeldt, dat op de vergadering te Arnhem in April 1611 gehouden, de classis aan Gallus ‘ten beste hield’, dat hij Confessie en Catechismus geteekend had ‘met protestatie over eenige artikelen der Christelijke leer, aangezien die substantie der Christelicke leere in den fundament van hem niet wort omgestooten’, doch dat zij Gallus tevens vermaande, de dingen die hij ‘bizonder gevoelde’, niet in 't openbaar te verkondigen, om te Nybroek geen verwarring te stichten. Bovendien werd hij berispt over den ongewonen ritus, door hem bij begrafenissen gebruikt.

Den 28^{en} Januari 1616 is Gallus te Nijbroek overleden en in de kerk onder

den predikstoel begraven. Uit zijn eerste huwelijk had hij o.a. zijn boven reeds genoemden zoon Henricus, als predikant te Leiden vóór hem overleden, nalatende twee zoons: Carolus, doctor in de rechten, ‘consulatu Leydensi clarus’ en Hugo, achtereenvolgens predikant te Diepenheim, Wilp en Vollenhove. Ook had Gallus een dochter Rachel, die zich bekend gemaakt heeft o.a. door de uitgave van een werkje *Den Paelsteen der Philosophen.*

Bij de vrij schaarsche en weinig volledige berichten, die wij omtrent Gallus bezitten, is het zeer moeielijk, over zijn karakter en beteekenis een juist oordeel te vellen. Zeker was hij een werkzaam, ijverig en strijdvaardig man; van edele karaktertrekken getuigt een brief aan zijn vriend, den kanunnik Visser te Elst; maar daartegenover is zijn houding te Hamm, hoewel nog niet voldoende opgelost, niet onberispelijk te noemen. Zonder twijfel is hij ook in zijn tijd als een geleerd man bekend geweest: zijn geschriften, zijn benoeming tot hoogleeraar, de mogelijkheid dat hij Marnix in diens Bijbelvertaling zou behulpzaam zijn, spreken hiervan, terwijl zijn zienswijze omtrent het bestuur der geestelijke goederen van een onafhankelijk inzicht getuigt. Mogelijk is het ook, dat hij in zijn tijd meer invloed geoefend heeft dan wij oogenschijnlijk zouden vermoeden: zijn benoeming te Leiden toch schijnt oorzaak geweest te zijn van de oprichting der hoogeschool te Middelburg, daar de rechtzinnige Zeeuwen hun kinderen niet aan de leiding van een man wilden overlaten, die op sommige punten van de Calvinistische leer afweek. Dat hij niet in alles met de heerschende partij in de kerk meeging, blijkt ook uit zijn strijd tegen de Haagsche kerkorde en zijn onderteekening van Confessie en Catechismus onder voorbehoud op 't laatst van zijn leven. Voegen wij hierbij nog, dat Schoockius het noodig vindt, hem in de eerste plaats, nog vóór Fontanus, als hervormer van Gelderland te noemen, dan zou men, alles saamgenomen, tot de conclusie kunnen komen, dat Gallus in zijn tijd een man van invloed is geweest, die echter om zijn onrechtzinnigheid door de streng-rechtzinnigen, die toen de kerk beheerschten, meer op den achtergrond gehouden is; wèl hebben zij hem geacht en, zoo noodig, geholpen, omdat hij indertijd voor zijn geloofsovertuiging vervolgd was, maar zijn invloed hebben zij gevreesd en zooveel mogelijk willen beperken.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 487. - Nijhoff, *Bijdr.*, dl. VI, blz. 125-161. - Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche Hoogesch.*, dl. I, blz. 54; dl. II, blz. 71. - Sepp, *Godg. Ond.*, dl. I, blz. 71-79, 84, 87, 88. - *Diarium Ev. Bronchorstii* (*Werken Hist. Gen.*, 3^{e} Serie, n°. 12, 's-Grav. 1898) blz. 16, 22-24, 27, 28, 32, 33, 36-38, 40, 41, 44, 49, 51, 52, 54, 56, 61, 64-66, 70. - Molhuysen, *Bronnen tot de Gesch. der Leidsche Univ.*, dl. I ('s-Grav. 1913), blz. 52, 53, 62, 66; Bijl., blz. 158, 160, 199. - *Archief Aartsb. Utr.*, dl. XVIII, blz. 421, 422; dl. XXII, blz. 381-384; dl. XL, blz. 279. - Revius, *Daventria Illustrata*, blz. 332, 511-515. - Meyjes, *Revius*, blz. 166-168. - *Ned. Arch. K.G.*, *N.S.*, dl. II, blz. 36, 51, 74, 330; dl. IX, blz. 310; dl. X, blz. 20. - Schoockius, *Liber de bonis ecclesiasticis*, blz. 459, 460, 509. - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 112. - Rogge, *Coolhaes*, dl. I, blz. 22; dl. II, blz. 159. - Rutgers, *Acta*, blz. 367, 428, 597-600. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 275, 282. - Wagenaar, *Fontanus*, blz. 48, 56, 71, 72, 104, 128. - Pont, *Lutheranisme*, blz. 172, 177, 180. - Vos, *Menno Simons*, blz. 323. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. II, blz. 403; dl. IV, blz. 28; dl. V, blz. 203-205, 243. - *Cat. Doopgez. Bibl.*, dl. II, blz. 175.

[Claes Ganglofs]

GANGLOFS, **Gangolf** of **Gangelof** (**Claes**) was in de tweede helft der zestiende eeuw één der voornaamste oudsten onder de Vlaamsche Doopsgezinden. Of hij te Groningen, dan wel te Emden dit ambt bekleedde, is niet duidelijk; Blaupot ten Cate houdt het laatste voor waarschijnlijk. Maar zeker is het, dat hij niet alleen in Groningen en Oost-Friesland, maar ook in Overijsel en Westfalen werkzaam is geweest. Wanneer hij oudste geworden is, kan evenmin worden vastgesteld: op de lijst der oudsten van de Harde Friezen, door K. Vos in het *Ned. Archief voor Kerkgesch.* uitgegeven, komt zijn naam tweemaal voor onder de afgevallenen: eerst in 1568, daarna in 1586; misschien zijn het verschillende personen. Bij het geschil, dat tusschen de z.g. Huiskoopers en Contra-Huiskoopers ontstond, werd Ganglofs met anderen op de vergadering, in 1589 te Haarlem gehouden, ontboden, om hun oordeel over deze zaak in te winnen, maar zij vertrokken spoedig weer, daar sommigen der vergaderden hun komst niet gewenscht hadden en die als ongevraagd veroordeelden. Ganglofs is daarna als één der hoofden van de Contra-Huiskoopers bekend geworden. Vredelievendheid schijnt geen hoofdtrek van zijn karakter te hebben uitgemaakt, want toen Lubbert Gerritsz (zie beneden i.v.) een toenadering van de Friesch-Hoogduitsch-Waterlandsche partij met de Vlamingen poogde tot stand te brengen door zijn *Brief*, *om overghelevert te worden aen de Leraren der Vlaemsche Mennoniten*, *anno 1604 in Majo 't Amsterdam vergadert* (Amst. 1604) schreef Ganglofs daartegen een *Antwoort ende verclaringhe*, *wt die Heylige Schriftuere aengetogen*, *van een Liefhebber der Vlaemsche ghemeenten: Op een gedruckt Boecxken der presentatie ofte uytbiedinghe tot vereeniginge van die Hoogduytsche*, *Vriesche*, *Waterlandtsche bevredichde Broederschap aen die Vlaemsche Gemeenten ghesonden* enz. (Amst. 1605, herdruk z.p. 1626), waarin hij Gerritsz' denkbeeld bestreed. Als liederendichter deed hij zich kennen door de uitgave van *Een nieuw Geestelick Liedtboecxken ghetogen wt den Ouden ende Nieuwen Testamente* (Gron. 1593; 2e dr. ald. 1606; 3e dr. ald. 1615; 4e dr. ald. 1633).

Ganglofs was, in tegenstelling met Menno Simons en Leenaert Bouwens, een voorstander van den herdoop, d.w.z.: dat iemand, die reeds op volwassen leeftijd bij een ander Christelijk kerkgenootschap den doop had ontvangen, toch nogeens gedoopt moest worden, als hij tot de Doopsgezinden overging. Wanneer Ganglofs overleed, is niet bekend.

Behalve het bovengenoemde verscheen nog van hem in druk:

Proeve des geloofs (1570, herdruk 1610).

Dat Gebedt ons Heeren Jesu Christi ... seer schoon uyt der Heyliger Schriftueren verclaert enz. (Gron. 1591; 2e, 3e, 4e, 5e, 6e druk ald., resp. 1593, 1606, 1606, 1615, 1633).

Een grondich bewijs wt de Godlijcke Schriftuere vertoont, *dat Gods gemeynte*, *de geloovigen op aerden eenich*, *een volck, onverdeylt*, *als leden eens lichaems tot malcanderen gevoecht*, *malcanderen te dienen ... beroepen zijn* (z.p., 1599; 2e dr. 1615; 3e dr. 1626).

Een grondelijcke ende Christelijcke vermaninghe ende Sendtbrief, *geschreven wt Christelijcke liefde aen syn Huysvrouw en Broeder. Met noch een Christelijck vermaninghe* enz. *Met noch eenighe Geestelijcke Liedekens* (z.p. 1633).

Ook zijn gedeelten van zijn betoogen herdrukt in J. de Buyser's *Christelijck Huysboeck* (1643, blz. 854-876).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa *Biogr. Wdb.*, i.v. - Blaupot ten Cate, *Holland*, dl. I, blz. 323; dl. II, blz. 210. - Id., *Friesland*, blz. 112. - Id., *Groningen*, dl. I, blz. 55-58, 108, 275; dl. II, blz. 123, 144. - Vos, *Menno Simons*, blz. 257. - *Ned. Arch. K.G.*, *N.S.*, dl. XI, blz. 345. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1900, blz. 74. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.,* dl. IV, kol. 628.

[Hendrik Gann Dun]

GANN DUN (Hendrik) werd den 6^{en} Augustus 1830 proponent bij het provinciaal kerkbestuur van Utrecht en was achtereenvolgens predikant te Balk (30 Jan. 1831-13 Oct. 1833), Veenendaal (20 Oct. 1833-29 Oct. 1843), Scheveningen (12 November 1843-28 Juni 1846), Vlissingen (5 Juli 1846-30 September 1849), Zwijndrecht (7 Oct. 1849-31 Aug. 1851), Harderwijk (7 Sept. 1851-24 Sept. 1854), Fijnaart (1 Oct. 1854-11 Jan. 1857, in welken tijd hij voor beroepen naar Katwijk aan Zee, Waarder en Axel bedankte), Scheveningen, 2^{e} maal (18 Januari 1857-25 Sept. 1859), eindelijk, nadat hij nog beroepen naar Bennekom en Almkerk had afgeslagen, sinds 9 October 1859 te Renkum, dat hij diende tot zijn overlijden op 20 Juni 1868. Hij was een zeer geliefd prediker van beslist Gereformeerde belijdenis.

Van zijn hand verscheen in druk:

En gij zult mijne getuigen zijn. Leerrede over Hand. 1:8, *gehouden te Scheveningen*, *13 December 1857*, *ter bevestiging van W. Krayenbelt* (Utr. 1858).

Over de hooge waarde van de gemeenschap des H. Geestes. Leerrede naar aanl. van 2 Cor. 13:13 (Utr. 1858).

L i t t e r a t u u r: *Boekzaal*, passim. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 434.

[Gerhardus Gansefoort]

GANSEFOORT (**Gerhardus**), misschien uit het geslacht van den bekenden Wessel Gansfort gesproten, en geboren te Hazen in Westfalen, was van 1626 tot zijn overlijden op 3 Juni 1653 predikant te Westerwijtwert.

Hij schreef:

Strena spiritualis, *dat is eene Geestelijke Nye-jahrs-gave*, *naemlyck dat hillige Bloot Jesu Christi am achten dage na syne geboort in de Beschnydinge vergaten. Luc. 2:21* (Embd. 1634).

Myrrha salutifera, *dat is: Het bitter*, *nochthans*, *salighmakende Lijden Jesu Christi*, *uyt de vier Evangelisten nae de nieuwe Oversettinge op een nieuwe forme*, *noyt voor desen gesien* enz. (Gron. 1648). In den Catalogus der Bibliotheek van wijlen Prof. Acquoy (n°. 2311) wordt als jaar der uitgave 1654 opgegeven.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 141. - *Cat Letterk.*, dl. I, kol. 820.

[Jacques Garcin]

GARCIN (**Jacques**) werd als zoon van den geneesheer Pierre Garcin en van Suzanne Maffei, in 1720 te Genève geboren. Eerst ontving hij onderwijs te Lausanne, maar was in 1739 te Frankfort a/d. Oder, waar hij in de godgeleerdheid en wijsbegeerte studeerde. In 1747 vinden wij hem als proponent te Hamburg, drie jaar later als adjunct-predikant bij de Waalsche gemeente te Amsterdam, tot hij, den 2^{en} Maart 1753 te Vere beroepen, aldaar den 15^{en} Juli d.a.v. intrede doet. Reeds na ruim een jaar, 24 September 1754, kiest Franeker hem tot predikant en den 30^{en} October van dat jaar wordt hem het buitengewoon hoogleeraarschap in de Fransche taal opgedragen. Hij aanvaardt beide betrekkingen, vangt 15 April 1755 zijn academische lessen aan en doet den 25^{en} April als predikant intrede.

De verhouding tot curatoren der Hoogeschool schijnt niet altijd even aangenaam geweest te zijn: tegen hun zin, maar op aanvrage en aansporing van prinses Anna, werd hij tot gewoon hoogleeraar benoemd en hield den 10^{en} Maart 1756 zijn plechtige inaugureele rede *De utilitate linguae Gallicae* (Fran. 1757). Toen Prof. Ratelband het doctoraat honoris causa in de theologie ontving, wenschte Garcin hetzelfde eerbewijs, maar de senaat, die dit in geen geval wilde, schonk hem op 23 Juli 1766 het eeredoctoraat in de wijsbegeerte 'ten einde alle swarigheden te voorkomen.'

Gedurende zijn professoraat hield Garcin, op verzoek der weduwe, den 14^{en} Juni 1763 een lijkrede op den overleden hoogleeraar in de theologie H.W. Bernsau, daar geen der godgeleerde ambtgenooten daartoe genegen was. Verder was Garcin tweemaal, in 1764/65 en 1773/74, rector der Hoogeschool en sprak beide keeren bij het nederleggen van dit ambt de gebruikelijke oratie uit, eerst: *De hodierna auxiliorum ubertate in omni studiorum genere*, *optimaque iis utendi ratione* en daarna: *De naturali et arcto vinculo*, *quod datur inter religionis et prudentis politicae principia*, die evenwel niet gedrukt zijn. Een professoraat in de wijsbegeerte te Franeker, waarvoor hij in aanmerking kwam, ontging hem, daar de bekende J.H. van Swinden tot dezen leerstoel geroepen werd.

Garcin was de laatste predikant der Waalsche gemeente te Franeker. Zij ging te niet, omdat het ledental te gering was geworden, hetgeen echter niet zijn schuld schijnt geweest te zijn, daar van hem, na zijn overlijden op 27 November 1796 gezegd wordt: 'après avoir desservi cette Eglise honorablement et avec zèle.' Hij was gehuwd met Anne Elisabeth Riboulleau, die hem een dochter schonk.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 630. - Boeles, *Friesl. Hoogesch.*, dl. II, blz. 526-528. - Sepp, *Stinstra*, dl. II, blz. 44. - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 231, 334; T. V, p. 37, 43, 48, 54, 55. - *Boekzaal*, Jaarg. 1765*a*, blz. 788.

[Hermanus van Garél]

GARÉL (Hermanus van), geboren 17 October 1681 te Amsterdam, werd door Theodorus Dominicus, Luthersch predikant aldaar, voor de Hoogeschool voorbereid. Na te Rostock gestudeerd te hebben, werd hij den 24^{en} Maart 1706 te Amsterdam als predikant geordend en aanvaardde den 19^{en} April van dat jaar de Evangeliebediening te Edam. Hier was hij werkzaam, totdat hij, naar den Haag beroepen, aldaar den 21^{en} November 1708 intrede deed. Den 23^{en} Januari tot predikant te Amsterdam beroepen, nam hij 19 Februari d.a.v. afscheid van de Haagsche gemeente en arbeidde in de hoofdstad tot zijn emeritaat, dat den 25^{en} April 1768 inging met behoud van het volle tractement ad *f* 2200. -. Sinds 1748 was hem echter op zijn verzoek Ds. J. Mulder tot verlichting van zijn dienst toegevoegd. In 1771 overleed hij, bijna 90 jaren oud. Op zijn afsterven hield Ds. Grensteen een *Verhandeling over Hebr. 13:7* (Amst. 1771). Zijn portret, gegraveerd door J. Houbraken naar D. van der Smissen, bevindt zich o.a. in het archief der Luthersche gemeente te Rotterdam, terwijl er nog een afbeelding naar Van der Smissen bestaat, vervaardigd door Sibelius.

Terecht wordt Van Garél in zijn grafschrift genoemd: ‘Der wees' en armen hulp, de troost der Emigranten.’ Hij ‘was een ijverig man. Hij deed wat hij kon om de verarmde Lutherschen te helpen en de verstrooide Lutheranen tot één te brengen’ (Pont). Dit toonde hij o.a. door zijn krachtige hulp bij de stichting

en bewaring der Luthersche gemeente te Schiedam en in de moeite, die hij deed om de belangen der Lutherschen aan de Kaap de Goede Hoop te behartigen. Hij was dan ook één der twee 'Gecommitteerden in de Caapsche Zaken.' Vooral echter toonde hij zorg voor en deelneming in het lot der Salzburger emigranten, die zich, na uit hun vaderland verdreven te zijn, in Zeeuwsch-Vlaanderen nederzetten en wijdde mede het nieuwe kerkgebouw te Groede in op den 1^{en} September 1743.

Als man van gezag had Van Garél ook zitting in de commissie ter beslissing van het geschil tusschen den Haagschen kerkeraad en Ds. Maassen. Maar bovenal heeft hij grooten invloed geoefend in zijn kerkgenootschap, doordat hij achtereenvolgens verschillende Luthersche predikanten voor de Hoogeschool en het leeraarsambt voorbereidde, zooals H. Hageman en J. Hamelau, later predikanten te Amsterdam, J.F. Scheffer en J.H. Munnikhuyzen te Rotterdam, C. Retman te Leiden, J. Meyer te Zaandam en H. Volkersz te Purmerend.

Van zijn hand verscheen in druk:

Lijkrede op Jacobus Hoving, *predikant te Delft* ('s-Grav. 1712).

De magtige hand Gods in Israëls verlossinge uit Egypten, *ter gedachtenisse van het groote werk der Reformatie*, *Ex. 13:3* ('s Hage 1717, herdrukt te Amst. 1717). Hierin 'een keurig overzigt der kerkelijke geschiedenis' (Domela Nieuwenhuis).

Lijkrede op Ds. H. Michels over 1 Petr. 5:2-4 (Amst. 1727, waarvan een nadruk op gemeen papier), uitmuntend 'door gezonde tekstverklaring, vloeyenden stijl, en oratorische verheffing' (Domela Nieuwenhuis).

Jubilé-predikatie van de overlevering der Augsburgsche Confessie over Ps. 119:46 (Amst. 1730). Deze preek is niet vrij van uitlegging van Hebreeuwsche woorden.

Lijkrede op Ds. Paulus Weslingh (Amst. 1732).

Bovendien gaf hij een voorbericht bij den 2^{en} en den 3^{en} druk van Beudeker's Psalm- en Gezangboek.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 501. - Domela Nieuwenhuis, *Gesch. v.d. Amst. Luth. Gem.*, blz. 148, 152, 160, 161, 168. - Schultz Jacobi, *Gesch. der Luth. gemeente te Rotterdam*, blz. 306. - Domela Nieuwenhuis en Schultz Jacobi, *Bijdr.*, dl. II, blz. 106; dl. III, blz. 150, 151; dl. IV, blz. 100; dl. V, blz. 26, 37, 41, 64-66, 141, 162; dl. VI, blz. 34; dl. VII, blz. 54, 81. - Pont, *N. Bijdr.*, dl. I, blz. 13, 18, 19, 21; dl. III, blz. 92, 95, 97, 100, 104; dl. IV, blz. 134; dl. VI, blz. 66; dl. VII, blz. 11, 277. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n°. 1791, 1792. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 630. - *Cat. Luth. Sem.*, n°. 1391.

[Franciscus Henricus Gargon]

GARGON (**Franciscus Henricus**), zoon van Mattheus Gargon (zie beneden) en diens eerste vrouw Geertruid van Velzen, geboren den 25^{en} Maart 1700 te Geffen, ontving te Vlissingen voorbereidend onderwijs en studeerde te Utrecht, hoewel zijn naam niet in het *Album Stud.* staat ingeschreven. Reeds in 1720 proponent onder de classis Walcheren geworden, ontving hij den 20^{en} Januari 1721 een beroep naar

Zuidzande, waar hij den 13^{en} April d.a.v. door zijn vader bevestigd werd. Beroepen als garnizoensprenikant te Meenen, predikte hij te Zuidzande den 7^{en} Augustus 1740 afscheid, om zich den 28^{en} dier maand aan zijn nieuwe gemeente te verbinden. Nadat deze stad den 4^{en} Juni 1744 was ingenomen, moest hij haar verlaten, maar werd wederom bij hetzelfde regiment geplaatst, dat toen te Dendermonde lag. Den

18^en^ Juni 1745 volgde een beroep naar Kats, waar hij den 1^en^ Augustus d.a.v. zijn intrede deed en werkzaam was tot zijn overlijden op 30 April 1751. Hij was den 25^en^ September 1721 gehuwd met Adriana du Mont, dochter van den ontvanger van Groede, die hem overleefde en negen kinderen schonk.

Van zijn hand heeft het licht gezien:

Lykpredikaetsie over het afsterven van Ds. A. Ruymig, *leraer in de Groede*, *den 2^en^ December 1725*, *over Ps. 38:18* (Leiden 1726).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 632. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz, 248 - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 112, 113.

[Jacob Gargon]

GARGON (Jacob), zoon van Petrus Mattheus Gargon (zie beneden) en van Geertruid van der Stelling, is den 12^en^ September 1728 te Hulst geboren. Van 1740-1744 was hij te Middelburg, daarna nog twee jaar te Vlissingen op de Latijnsche school en werd in 1746 student te Utrecht, waar zijn naam echter niet in het *Album Stud.* voorkomt. Den 5^en^ November 1750 tot proponent bevorderd ontving hij eerst 4 December 1752 een beroep naar 's-Gravenpolder, waar hij den 8^en^ April 1753 bevestigd werd, nadat hij den 7^en^ Maart van dat jaar gehuwd was met Constantia de Cliever. Toen zij den 2^en^ Augustus 1766 on 39jarigen leeftijd overleed, wilde hij van standplaats verwisselen, dacht eerst erover, naar Batavia te gaan, maar toen een Hollandsch predikant te St.-Petersburg gevraagd werd, bood hij zich daarvoor aan en ontving het beroep. Den 22^en^ Juli 1770 predikte hij te 's-Gravenpolder afscheid en verbond zich den 23^en^ September d.a.v aan zijn nieuwe gemeente. In de *Boekzaal* staan in de eerste jaren daarna telkens berichten opgenomen van zijn jubelpreeken op nationale feestdagen, zooals ter herdenking van keizerin Catharina's troonsbestijging, haar verjaardag, gewonnen veldslagen enz. Het gering aantal lidmaten der gemeente en vooral redenen van gezondheid deden Gargon besluiten, na afloop van zijn verbintenis, die voor vijf jaar was gesloten, den 7^en^ November 1774 ontslag te vragen, dat hem met loffelijk getuigenis omtrent zijn dienst verleend werd, waarop hij 3 Mei 1775 afscheid preekte en den 8^en^ Juli in 't vaderland terugkwam. Van 24 December 1775 tot 24 Juli 1776 stond hij te Utrecht Ds. Engel, die wegens zwakte den dienst niet kon waarnemen, als adjunct bij, maar bood zich daarna aan als vast predikant te Berbice, waartoe hij benoemd werd, nadat hij den 11^en^ Augustus 1776 was hertrouwd met Wilhelmina van Vloten. Den 5^en^ Januari 1777 deed hij zijn intrede aan het Fort Nassau, doch schijnt reeds in 1782 overleden te zijn.

Gedurende zijn verblijf te Rio-Berbice schreef hij een *Historisch berigt van de opkomst*, *lotgevallen en hedendaagschen toestand der Gereformeerde*, *bijzonder der Hollandsche*, *gemeenten*, *te Moscou*, *Archangel*, *Wologda*, *Jaroslov*, *Nizneï-Novogorod*, *St. Petersburg*, *Riga en bij sommige Colonisten in het Russische Keizerrijk*, dat door Prof. N.C. Kist in zijn geheel is uitgegeven in het *Nieuw Archief*

voor Kerkgeschiedenis, dl. I, blz. 7-83. Voor de geschiedenis der Nederlandsche gemeenten in Rusland in vroeger dagen is dit een hoogst belangrijke bijdrage. Veel daarvan zou, zooals de schrijver zegt, ‘buiten mij, in de asch der vergetelheid zijn begraven geworden.’

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr.*

Wdb., dl. IV, kol. 631. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 248. - *N. Arch. K.G.*, dl. I, blz. 4, 5, 62-69. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 203, 206, 207.

[Mattheus Gargon]

GARGON (Mattheus), wiens ouders, Pierre Gargon en Jeanne Lubbé, om hun geloof uit Doornik naar Holland gevlucht waren, werd den 23^{en} Februari 1661 te Haarlem geboren en bezocht daar de Latijnsche school. Vijftien jaar oud ging hij naar de Illustre school te Amsterdam, waar vooral Prof. Wolzogen zijn leermeester was en na aldaar twee jaren vertoefd te hebben, voltooide hij zijn studiën te Leiden - ingeschreven 1 November 1678 - onder de hoogleeraren De Volder en Spanheim. In 1680 verliet hij de Hoogeschool en werd toegelaten tot den predikdienst bij de Waalsche kerk. Na zes jaar lang op een beroep gewacht en eenigen tijd voor een predikant te Leeuwarden den dienst waargenomen te hebben, besloot hij zich in de Nederlandsche taal te oefenen, ten einde daarin te kunnen preeken, met het gevolg, dat hij in 1688 een beroep ontving naar Geffen en Nieland, in de Meijerij van den Bosch gelegen. Hier arbeidde Gargon gedurende 14 jaren, tot hij, op aanbeveling van den Middelburgschen burgemeester Herman v.d. Putte, den 11^{en} Maart 1702 te Serooskerke beroepen werd, waar hij vijf jaar bleef, tot de gemeente Vlissingen hem den 29^{en} Januari 1707 als leeraar koos. In 1708 werd hij tevens tot rector der Latijnsche school aangesteld en bedankte in datzelfde jaar voor een beroep naar Alkmaar. Met ijver en trouw nam hij beide betrekkingen waar tot zijn overlijden op 14 April 1728. In 1690 was Gargon gehuwd met Geertruid van Velzen, bij wie hij twee dochters en drie zoons had. De zoons, die hem overleefden, waren: Nicolaas, eerst geneesheer en van 1720 tot zijn overlijden op 14 December 1728 predikant te Sas van Gent; Franciscus Henricus (zie boven) en Petrus Mattheus (die volgt). Nadat zijn echtgenoote den 23^{en} Mei 1713 overleden was, huwde hij in 1728 met Catharina Maria de Visscher uit Leiden, die hem overleefde.

Gargon was een zeer vruchtbaar schrijver, die zich op zeer verschillend gebied bewoog en van wiens werken verscheidene meermalen herdrukt zijn. Ook thans vinden zijn theologische geschriften nog lezers. Van zijn hand heeft het licht gezien:

Nut-Tijdverdrijf, Davids psalmen in rijm, op muzijk, en proeven op de zinspreuken van Salomon (Amst. 1686, 2^{e} dr. ald., 1696). Gedeeltelijk behandelt dit dezelfde stof als de later door hem uitgegeven:

Digt- en Sang-matige Uitbreiding van het 2^{e} en 3^{e} Boek der Psalmen, begrijpende XLVIII Snaar-liederen, gedigt door ... David. In 1698 was dit reeds gevoegd achter S. van Til, *Het eerste boek der Psalmen, begrijpende 17 Snaar-liederen*, berijmd door N.v.d. Meer, predikant te Zutphen, maar in 1699 verscheen het te Dordrecht met afzonderlijken titel. Beide geschriften van Gargon waren voorloopers van zijn werk: *De CL Psalmen Davids in dichtmaat gebragt* (Vliss. 1711, 2^{e} dr. Amst. 1722).

Dichtmatige Uytbreyding over het Hooglied Salomons (Amst. 1697, 2^{e} dr. ald., 1724).

De zaligsprekinge over besnijdenisse en voorhuid, ofte opening van den XXXII Psalm (Leiden 1700).

De beide Zendbrieven van den H. Apostel Paulus aan Timotheus geopent en betoont (Leiden 1707, 2e dr. ald., 1718, 3e dr. ald., 1743).
De eenige troost of de Heidelbergsche Catechismus geopent (1e of 2e dr. 1713, 3e dr. 1718, *vermeerdert met eene Belijdenisleere der Hervormde kerk;* 4e dr. Leiden 1729).

Walchersche Arkadia, *waarin... oorspronkelijke heerlijkheden.. zeeden.. oudheden enz.*, *van Walcheren*, 2 dln. (Leyden 1715/16, 2e dr. ald., 1746, 3e dr. ald., 1755).

De gekruiste en verheerlijkte Christus, in 31 Leerredenen (Leyden 1719, 2e dr. ald., 1725).

Nadere verklaring en bevestiging van den gekruisten Christus en overeenstemming van het O. en N.T., *uyt Psalm XXII*, *XXXII en LXIX geopent en betoont* (Leyden 1723).

Zedige aanmerkingen op de redenering over de hedendaagsche predikwijs door Theophilus Zelotes (Vliss. z.j.)

Bijbelsche figuuren, door A. Moonen begonnen en door Gargon vervolgd.

Het waerelt's en Bijbelsch Tafereel, *met verscheide Digten verrijkt.*

Voorts vertaalde hij de volgende werken:

Boëthius, *Vertroostinge der wijsbegeerte* (Amst. en Gouda 1703, 2e dr. Amst. 1722).

Minutius Felix, *Octavius of vervolg op Boëthius* (Vliss. 1712).

Lampe, *XII Oeffeningen over Psalm XLV* (Dordr. 1719, 2e dr. ald., 1732).

Calmet, *Het algemeen groot...Naam- en Woordboek van den Bijbel*, 2 dln. (Leyden 1725/27), waarbij een *Bijvoegsel*, overgezet door Jakob van Ostade en A.H. Westerhovius, 2 dln. (Amst. en Leyden 1731).

Vitringa, *Over de openbaringe des H. Apostels Johannes*, 2 dln. (Amst. 1728).

Bovendien werden van Gargon in den *Bundel van Godgeleerde*, *Oudheid-*, *Geschied- en Letterkundige Oefeningen* de volgende verhandelingen opgenomen: in het 2e deel (Amst. 1757): *Verhandeling over Matth. IX:16*, *17* en in het 4e deel (Amst. 1758): *Gedagten over Ps. 46:3*, *Verklaringe over Ps. 110:3* en *Uitbreiding over Ps. 117.* Het is echter ook mogelijk, dat zij geschreven zijn door zijn zoon Petrus Mattheus (zie beneden).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 264, 265. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 501. - *Vliss. Kerkh.*, blz. 211-216. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 245-247. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 631. - Siegenbeek, *Museum*, dl. II, blz. 149-167. - Dr. J. ten Brink, *Gesch. der Ned. Letterk.* (Amst. 1897), blz. 500, 501. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 625. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 245; dl. II, kol. 989. - *Boekzaal*, jaarg. 1728*b*, blz. 108-111; 1739*b*, 311, 312; 1757*b*, 342; 1758*b*, 763.

[Petrus Mattheus Gargon]

GARGON (Petrus Mattheus), derde en jongste zoon van den voorgaande en van diens eerste vrouw Geertruid van Velzen, studeerde te Utrecht, werd in 1721 proponent onder de classis Walcheren en aanvaardde in 1722 de Evangeliebediening te Gapinge. Vanhier den 21en Maart 1728 naar Hulst beroepen, deed hij daar den 27en Juni d.a.v. intrede en verwisselde die gemeente in 1744 met Vlissingen (beroepen 19 Januari, intrede 29 Maart). Den 16en November 1751 overleed hij ‘na een langdurig

en elendig bedleger.' Hij was in 1728 gehuwd met Geertruid van der Stelling. Van zijn hand verscheen in den *Bundel van Godgeleerde*, *Oudheid-*, *Geschied- en Letterkundige Oeffeningen over uitgelezene stoffen*, 2e deel (Amst. 1757):

Verhandeling over de Afscheidende ziel voor haren Rigter (Pred. 12:7b).

Zedig onderzoek over de woorden van Paulus, *1 Cor. 15:29*, en in het 3e deel (Amst. 1758):

Verhandeling over 2 Thess. 2:3, *4.*

Misschien zijn ook de verhandelingen in genoemden bundel, bij Mattheus Gargon vermeld, van zijn hand.

L i t t e r a t u u r : Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 248. - *Vliss. Kerkh.*, blz. 282-286. - *Boekzaal*, Jaarg. 1722*a*, blz. 500; 1728*a*, 381; 1728*b*, 113; 1744*a*, 99, 478; 1751*b*, 611; 1757*b*, 457, 719, 720; 1758*a*, 68, 685.

[Cornelius Gavél]

GAVÉL (Cornelius), den 16^{en} December 1739 uit burgerouders, Jacobus Gavél en Elizabeth van Hecke, te Middelburg geboren, studeerde te Leiden, waar zijn naam echter niet in het *Album Stud.* voorkomt en werd den 15^{en} April 1765 candidaat onder de classis Franeker. Den 24^{en} December van hetzelfde jaar ontving hij een beroep naar Goedereede en deed aldaar intrede op 20 April 1766. In 1789 naar Schoondijke en in 1790 naar IJzendijke beroepen, bleef hij echter zijn eerste gemeente getrouw, die op verschillende wijzen toonde, dit op prijs te stellen en diende haar tot zijn overlijden, den 16^{en} April 1802. Hij was gehuwd met L. Goedkoop.

Zijn *Verhandeling over het eerste hoofddeel van Salomons Spreukboek* werd door het Bijbel-genootschap onder de zinspreuk: ‘Een ieder zal geprezen worden na dat zijn verstandigheid is’, met zilver bekroond en in het 1e deel, 1e stuk, der *Verhandelingen* van dat genootschap (Amst. 1778) opgenomen. Eenige jaren later, toen Priestley in een door hem uitgegeven werk de voornaamste leerstukken van den Gereformeerden godsdienst als bewijzen van verbastering van het Christendom had voorgesteld, werd Gavéls verhandeling daartegen, evenals die van A. Velingius en C. Segaar, bekroond door het Haagsch Genootschap en uitgegeven in het eerste deel der *Werken* onder den titel: *Prijsverhandeling ter wederlegging van het eerste deel der Verbasteringen des Christendoms van Joseph Priestley* ('s Grav. en Haarl. 1787).

Den 16^{en} November 1788 wijdde Gavél een nieuwe kerk te Herkingen in met een *Leerrede over Hebr. 13:16*^{b}, die in druk moet verschenen zijn.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 432. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 26. - *Boekzaal*, Jaarg. 1788^{a}, blz. 128; 1789^{a}, 215.

[Jacobus Geelkerke]

GEELKERKE (Jacobus), zoon van den Haarlemschen predikant Philippus Geelkerke en aldaar 5 October 1660 geboren, studeerde te Leiden, waar hij 8 Mei 1680 is ingeschreven, werd in 1685 predikant te Streefkerk en vertrok vandaar in 1691 naar Haarlem. In 1736 verkreeg hij wegens ouderdom en zwakheid emeritaat, maar overleed reeds den 7^{en} October van datzelfde jaar. ‘Hij was in zijnen tijd geacht voor een man van een uitmuntent schrander oordeel; waardoor hij een vermogen bezat om zich zeer kort en klaar uit te drukken.’

Na zijn dood werd van hem uitgegeven:

Zakelijke verklaring van eenige Brieven des Apostels Paulus, *namentlijk aan de Galaten*, *Ephesen*, *Colossensen*, *Timotheus en aan de Hebreën*, *als ook een schets van den Brief des Apostels Jacobus* (Haarl. 1748).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 637. - *Boekzaal*, Jaarg. 1736[b], blz. 493; 1748[a], 438.

[Barthold Reinier Geer]

GEER (Barthold Reinier, baron de), uit een oud adellijk, oorspronkelijk Brabantsch geslacht gesproten, werd den 22[en] Mei 1791 te Utrecht geboren als zoon van Barthold

de Geer van Jutphaas en Jacoba Gijsbertha Beatrix van Vianen. Aldaar den 9^{en} September 1808 als student ingeschreven *(Alb. Stud. Rh. Tr.*, kol. 204), werd zijn haast volbrachte studie voor eenigen tijd onderbroken, doordat hij in 1815, als eerste luitenant bij de compagnie Vrijwillige Jagers van de Utrechtsche hoogeschool, deelnam aan den strijd tegen Napoleon. In het vaderland teruggekeerd, promoveerde hij kort daarop, den 12^{en} Maart 1816, te Utrecht tot doctor in de godgeleerdheid op eene *Dissertatio de Bileamo*, *ejus historia et vaticiniis* (Ultraj. 1816). Dit proefschrift over een zeer bijzonder en niet gemakkelijk onderwerp trok zelfs in het buitenland de aandacht en werd daar met lof besproken.

Den 5^{en} Juni 1816 door het Provinciaal Kerkbestuur van Utrecht tot proponent bevorderd, volgde nog in datzelfde jaar een beroep naar Lienden, waar hij 2 Maart 1817 bevestigd werd. In December d.a.v. bedankte hij voor een beroep naar Lith en Lithoyen, maar nam dat naar Vreeland aan, toen deze gemeente hem den 2^{en} Januari 1822 tot leeraar koos. Den 10^{en} Maart 1822 nam De Geer afscheid van Lienden, om 31 Maart d.a.v. te Vreeland bevestigd te worden. Hier was hij werkzaam tot den 28^{en} Augustus 1825, toen hij deze gemeente vaarwel zegde om het hoogleeraarsambt in de godgeleerdheid te Franeker te aanvaarden, dat hem den 8^{en} Maart 1825 was opgedragen. Zijn inaugureele rede hield hij den 7^{en} Juni 1826 *De theologia*, *nostra aetate in Belgico fideliter exculta*, waarin hij o.a. ‘de liberaliteit in het denken, de liefde tot vrede en eendragt en de practische richting, in Nederland heerschende, als de oorzaken van den bloei der godgeleerdheid aanwees’ (Gieseler). Zijn richting was die van een Bijbelsch godgeleerde, in den zin van Van Voorst en Heringa. Bovendien gaf hij colleges over Vaderlandsche Geschiedenis, die druk bezocht werden. In 1837 vond hij zich genoodzaakt, ten gevolge van een steeds toenemende oogziekte ontslag te vragen uit zijn betrekking, dat hem bij K.B. van 17 April 1837 werd verleend. Reeds den 1^{en} Mei 1840 overleed hij op zijn buitengoed ‘de Bongenaar’ te Jutphaas.

De Geer, die, blijkens verschillende staaltjes door Boeles medegedeeld, een zonderling was, wordt geroemd als een geleerd man, die blijken gaf van uitgebreide en veelzijdige kennis in twee door het Haagsch Genootschap bekroonde verhandelingen. De eerste, waarvoor hij in 1826 de zilveren eerepenning verwierf, handelde *Over hetgeen de brieven van Paulus aan de Corinthiërs betreffende de Christelijke geloofs- en zedeleer opleveren* ('s Hage 1826); de andere, in 1831 met goud bekroond, was een *Verhandeling over het zedelijk karakter der Hervormers in de XVI eeuw en den invloed welken derzelver zedelijke grondbeginselen op hetgene zij ondernomen en verrigt hebben*, *heeft uitgeoefend* ('s Hage 1831), ‘geene gansch verwerpelijke bijdrage tot de geschiedenis der hervorming’ (Sepp). Bovendien beantwoordde hij een prijsvraag, uitgeschreven door een gezelschap Bijbelvrienden, ‘over het wel en vruchtbaar lezen des Bijbels’, welke verhandeling als één der beste over dit onderwerp werd geprezen. Hieruit ontstond zijne met Reddingius bewerkte *Handleiding tot het wel en vruchtbaar lezen van den Bijbel* (2e dr. Delft 1824; 3e dr. Amst. 1839).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 502. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 433. - Boeles, *Friesl. Hoogesch.*, dl. II, blz. 773-778. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 185. - Id., *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 52, 239. - Bouman, *Godgel.*, blz. 296. - Wagenaar, *Het*

Réveil en de Afscheiding, blz. 7. - *Arch. K.G.*, dl. IV, blz. 306; dl. V, blz. 273, 297. - *Boekzaal*, Jaarg. 1817*b*, blz. 555-561; 1828*b*, 748-752.

[Jhr. Louis de Geer]

GEER (Jhr. Louis de), uit hetzelfde geslacht als de voorgaande, werd den 28^{en} December 1831 te Utrecht geboren en bekroonde den 21^{en} Juni 1855 zijn theologische studie aan de Hoogeschool aldaar - ingeschreven den 7^{en} September 1850 - met een dissertatie *De oraculo in Moabitas*, *quod occurrit Jesaiae Cap. XV et XVI* (Traj. ad Rh. 1855). Den 5^{en} October 1855 door het provinciaal kerkbestuur van Utrecht tot den predikdienst toegelaten, ontving hij spoedig een beroep naar Bunschoten, waar hij den 18^{en} Mei 1856 bevestigd werd. In 1859 ging De Geer naar Baambrugge, in 1860 naar Baarn en in 1861 naar Doesburg, waar hij vijf zeer gelukkige en gezegende jaren doorbracht. Toen echter Groningen hem in 1866 beriep, meende hij aan die roeping gevolg te moeten geven en verbond zich den 4^{en} November van dat jaar aan zijn nieuwe gemeente met een uitgegeven leerrede over Rom. 1:16: *Ik schaam mij het Evangelie van Christus niet* (Gron. 1867). Eindelijk verwisselde hij deze gemeente nog met Rotterdam, waar hij 29 October 1876 intrede deed en werkzaam was tot zijn emeritaat, dat den 1^{en} April 1885 inging. Hij vestigde zich nu te Velp, werd lid van den gemeenteraad van Rheden, welke functie hij bekleedde tot zijn overlijden op 27 Februari 1909. Den 2^{en} Maart d.a.v. werd zijn stoffelijk overschot in het familiegraf te Jutphaas bijgezet. Hij was den 21^{en} October 1859 gehuwd met Petronella Elisabeth Beckeringh.

De Geer bewoog zich in de practijk van het leven. Sterk gekant tegen de moderne richting, die in zijn tijd zoo grooten invloed verkreeg, was hij jaren lang lid van het Hoofdbestuur der Confessioneele Vereeniging. Ook zat hij in het bestuur van de Voorloopige Opleiding, den Bond van Evangelisatiën, de Groen van Prinsterer-school, het Christelijk gymnasium te Utrecht en den Haag, de Vereeniging voor Bijzondere Leerstoelen en het Hoogeland. Bovendien heeft hij, behalve de reeds genoemde, nog verschillende geschriften het licht doen zien, namelijk:

De liefde Gods, *Leerrede over Joh. 3:16* (Utr. 1860).
Afscheidsrede naar Hebr. 11:13c (Amst. 1862).
Psalm XXV (Amst. 1864).
Toespraak over Pred. XIII:1a (Zeist 1865).
Twaalf tafereelen uit het leven van David (Zwolle 1866).
Ruth (Gron. 1867).
(Met Ploos van Amstel): *Bevestiging- en intreepreek* (Gron. 1869).
De arbeidersvraag en hare oplossing van kristelijk standpunt (Gron. 1870).
Psalm XIX (Amst. 1870).
Verklaring van Psalm 97 (Zwolle 1873).
Leiddraad bij de onderwijzing in de Heilige Schrift (2^{e} dr. Gron. 1876).
Gedachten en spreuken, *oorspronkelijk en verzameld* (Rott. 1877).
Psalm CXVII (Amst. 1883).

Verder schreef hij een inleiding bij het bekende boekje *Jessica's eerste gebed*, uit het Engelsch (Gron. 1868).

L i t t e r a t u u r : *Schatkamer*, Jaarg. 1909, blz. 97. - *Jaarboek v.d. Ned. Adel*, 5e Jaarg., blz. 327. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, kol. 375. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 200.

[Jacob Geerloff]

GEERLOFF (Jacob), in 1722 te Haarlem geboren, liet zich in 1743 te Utrecht als student inschrijven en promoveerde den 24^{en} Juni van laatstgenoemd jaar tot 'leraer in de wijsbegeerte en Meester der vrije konsten' op een proefschrift, dat het licht zag, getiteld: *De felicitate suprema lumine naturae non comparanda* (Traj. ad Rh. 1743). In October 1745 werd hij candidaat onder de classis Haarlem en deed den 26^{en} Juni 1746 zijn intrede te Baarland. Na in 1747 veldprediker en garnizoenspredikant te Steenbergen geweest te zijn, keerde hij naar zijn gemeente terug, aanvaardde den 17^{en} Juli 1749 den dienst te Oostsouburg en werd 27 Juni 1756 te Zuidzande bevestigd. In 1765 raakte hij door een 'toeval op de borst' buiten staat, den dienst behoorlijk waar te nemen, zoodat hem een adjunct-predikant werd toegevoegd. Na emeritaat genomen te hebben, overleed hij den 5^{en} April 1785 op zijn buitenplaats Baarzande bij Breskens. Hij was gehuwd met Catharina Aitema, die hem overleefde.

L i t t e r a t u u r: Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 113. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, kol. 143. - *Boekzaal*, Jaarg. 1743*b*, blz. 557; 1785*b*, 705 en passim.

[Arnoldus Geesteranus]

GEESTERANUS, Gesteranus of **Geysteranus (Arnoldus)**, geboren den 8^{en} November 1593, was de zoon van Jodocus Geesteranus, die van 1586-1593 als predikant te Assendelft, daarna tot 1631 te Gorinchem stond. Arnoldus studeerde te Leiden, waar hij 4 April 1612 werd ingeschreven (*Alb. Stud. L.B.*, kol. 105) en werd in 1617 predikant te Schelluinen. Gelijk hij later erkende, was hij toen reeds den Remonstrantschen gevoelens toegedaan, maar vermeed zorgvuldig, dit te doen blijken, terwijl het feit, dat zijn vader sterk Contra-Remonstrantsgezind was, alle verdenking afweerde. Geheel onverwacht echter weigerden hij en zijn broeder Cornelius (zie beneden) in 1619, de formulieren der Dordtsche Synode te onderteekenen - wèl onverwacht, 'overmits deselve ongeveerlick een halve uhre te vooren als sij haer selven openbaerden Remonstrants gesint te wesen, hadden helpen een Remonstrantsen schoolmeester censureren, seggende, dat hij qualick hadde gedaen, dat hij sodanigen leere ende procedueren, als der Remonstranten sijn, hadde helpen voorstaen ende maintineren.' De woorden, dat 'deselvige Geisterani... bedecktelick ende geveinsdelijck hare personagie tot den eynde toe hadden weten te speelen,' houden dan ook een rechtmatige aanklacht tegen de handelwijze der beide broeders in. Den 11^{en} November 1619 werden beiden afgezet en de provinciale synode, te Gouda in 1620 gehouden, hechtte haar goedkeuring aan dit vonnis.

Arnoldus sloot zich nu als predikant bij de Remonstrantsche broederschap aan en bediende in October 1621 de gemeente Kampen in commissie. Ook na de samenzwering tegen prins Maurits in 1623, bleef hij in 't land, om bij de Remonstrantsche gemeenten werkzaam te zijn. Echter werd hij den 1^{en} Juni 1624 te Amsterdam gevangen genomen en in December van dat jaar naar Loevestein gebracht, vanwaar hij den 19^{en} Juli 1631 ontvluchtte. Inmiddels was hij den 22^{en} December 1627 door zijn vader, die hem ondanks geloofsverschil bleef liefhebben en helpen,

in den echt verbonden met Susanna van Oostdijk uit den Briel; vroeger met hem verloofd, had hij haar na zijn gevangenneming haar woord teruggegeven, maar na den dood van haar moeder begaf zij zich naar Loevestein, om door haar huwelijk met Geesteranus zijn gevangenschap te deelen. Bekend is de ballade, die Tollens op deze echtverbintenis gemaakt heeft.

Geesteranus heeft *Aanteekeningen omtrent zijn gevangenneming en verdere lotgevallen tot 1631* te boek gesteld, die door Scheltema in zijn *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* (dl. III, St. III, blz. 198-224) zijn uitgegeven.

Na zijn vlucht liet de overheid Geesteranus verder ongemoeid; hij werd den 1^{en} Maart 1632 Remonstrantsch predikant in den Haag en bleef hier, algemeen geacht, werkzaam tot zijn dood, 28 Juni 1658. De lijkrede, door J. Batelier op hem gehouden, zag het licht. Er bestaat een afbeelding van hem, naar Westerbaan door H. Bary vervaardigd.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 505. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 439. - Brandt, *Reformatie*, dl. III, blz. 928-932. - Duker, *Voetius*, dl. I, blz. 270-274, C, CIII. - Sax, *Niëllius*, blz. 198-200, 234-238, 242. - Rademaker, *Camphuysen*, blz. 36, 37. - Van Vloten, *Paschier de Fijne*, aant., blz. 42. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, Reg. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 239. - Id., *Verloving en Huwelijk*, blz. 217-219. - A. Loosjes Pz., *A. Geesteranus en Suz. v. Oostdijk* (Haarl. 1807). - Duys, *Een huwelijk op Loevestein* (*Tijdstroom*, 1861, III, blz. 173 vv.). - Tollens, *Laatste Gedichten* (3^{e} dr., 1856), dl. I, blz. 179 vv. - *Nav.*, dl. VIII, blz. 350; IX, 258, 272; Jaarg. 1914, blz. 84-89. - *Arch. K.G.*, dl. VII, blz. 111, 128-133. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. III, blz. 431, 468, 473-475. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 775.

[Cornelius Geesteranus]

GEESTERANUS (**Cornelius**), oudere broeder van den voorgaande, was in 1588 te Assendelft geboren en werd, na sinds 28 Mei 1605 te Leiden gestudeerd te hebben (*Album Stud.*, kol. 79) in 1610 predikant te Hoogblokland. Reeds in 1617 verdacht men hem in de gemeente van Remonstrantsche gevoelens, want toen in dat jaar na den dood van Ds. Leeuwius een vacature-dienst te Gorinchem moest worden waargenomen door de predikanten der classis, plaatste men Geesteranus om die reden niet op de lijst. Zijn vader, de Gorcumsche predikant Jodocus Geesteranus, beklaagde zich hierover en de voorzitter der classis toonde zich genegen, den zoon ook op de lijst te plaatsen, indien deze zich wilde verklaren omtrent de vijf Arminiaansche geschilpunten. Cornelius voldeed onmiddellijk hieraan, zoodat de plotselinge weigering van hem en Arnoldus, om de Dordtsche formulieren te onderteekenen, al zeer onverwacht kwam en hem eenzelfde verwijt treft als zijn broeder (zie boven).

Door de classis Gorinchem den 20^{en} November 1619 afgezet, bediende hij in 1621 de Remonstrantsche gemeente te Gouda, doch werd in 1623 beschuldigd van medeplichtigheid aan de samenzwering tegen Prins Maurits, zoodat bij publicatie van den Hove van Holland, dd. 9 Februari 1623, een som van *f* 4000.- op zijn hoofd werd gesteld. Geesteranus week naar Holstein, rechtvaardigde zich schriftelijk en spoedig bleek ook uit de bekentenis van den beruchten Slatius, dat hij geheel onschuldig was. Zijn in beslag genomen goederen werden aan zijn vrouw teruggegeven en hij later bij acte van het Hof, dd. 23 Juli 1635, volkomen gerechtvaardigd. Inmiddels nam hij reeds in 1626 met anderen den dienst te Frederikstad waar, terwijl hij door kleinhandel in zijn onderhoud voorzag. Den 30^{en} Mei 1632 ontving hij daar het beroep tot vast predikant en bleef er, ofschoon hij in

1640 ontslag gevraagd had, op aandringen van den Magistraat tot 1647, toen hij den 13^{en} Mei

afscheid nam. Waarheen hij ging en wanneer hij stierf, is niet bekend. Op het stuk der overheid schijnt hij tot de gevoelens der Doopsgezinden te hebben overgeheld.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 504. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 441. - Brandt, *Reformatie*, dl. III, blz. 928-932; dl. IV, blz. 936-940. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 69, 87, 399-402. - Duker, *Voetius*, dl. I, blz. 206, 270, 274, XXXIII, XXXV, CIV. - Rademaker, *Camphuysen*, blz. 10, 36, 37, 137. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. III, blz. 431, 468, 471-475.

[Henricus Geesteranus]

GEESTERANUS (Henricus), zoon van Henricus, die waarschijnlijk een broeder was van Jodocus, promoveerde den 23^{en} Juli 1604 te Leiden tot artium liberalium magister op theses, getiteld *Philosophemata miscelanea* en deed in November van dat jaar zijn intrede als predikant te Assendelft, waar hij in September was beroepen. In 1610 behoorde hij tot de onderteekenaars der bekende Remonstrantie en ging in Juli 1612 van Assendelft naar Haarlem. Op de synode van Enkhuizen in October 1618 werd hij met twee ambtgenooten aangeklaagd op een zestal punten, waarvan de belangrijkste waren, dat hij mede de Kerkorde van 1591 had ingevoerd en de Remonstrantie onderteekend. Geesteranus verklaarde, dat het laatste hem thans leed deed en dat de invoering dier Kerkorde geschied was, om grooter kwaad te voorkomen, waarop de Synode besloot, hem als predikant te Haarlem te handhaven, indien hij ‘behoorlycke scultbekennynge’ aan de gemeente wilde doen en zich voorts als een getrouw herder zou gedragen. Geesteranus onderwierp zich aan dit besluit en diende verder de gemeente tot zijn overlijden in November 1640. Dat zulk een handelwijze hem door de Remonstranten nagehouden is, blijkt wel uit een brief van Paschier de Fijne aan Episcopius, opgenomen in v. Vloten's levensbeschrijving van De Fijne, aant., blz. 73.

Geesteranus schreef lofdichten in 't Latijn en 't Hollandsch op de werken zijner tijdgenooten, o.a. op Ampzing's *Beschrijving der stad Haarlem* en gaf verder uit: *Over 't Hooglied Salomons* (Amst. 1638).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 442. - Brandt, *Reformatie*, dl. II, blz. 920. - Molhuysen, *Bronnen t.d. Gesch. der Leidsche Univ.*, blz. 153, 463. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. I, blz. 370; dl. II, blz. 5-14. Knuttel, *Acta*, dl. II, blz. 185, 233, 261-263.

[Johannes Geesteranus]

GEESTERANUS (Johannes), was de zoon van Everardus Geesteranus, die van 1582 tot 1596 als predikant te Alkmaar stond, en van Grietje van Foreest, naar wier geslachtsnaam hij soms ook Joannes Everardi Forestus genoemd wordt. Geboren te Alkmaar den 8^{en} November 1586, studeerde hij te Leiden als bursaal van het Staten-Collegie, evenals Voetius, met wien hij te dien tijde door nauwe vriendschap verbonden was, getuige het kort, maar keurig epigram, dat hij op 21 November 1608 in Voetius' ‘album amicorum’ schreef, toen hij gereed stond, het Staten-Collegie vaarwel te zeggen. In 1609 aanvaardde hij het predikambt te Vreeland en ofschoon

hij zich niet openlijk bij de Remonstranten aansloot, was hij het toch in verschillende opzichten zoodanig met hen eens, dat vele Remonstranten uit Amsterdam in den laatsten tijd zijner bediening naar Vreeland kwamen, om hem te hooren, daar zij in hun

woonplaats reeds toen geen volkomen vrijheid van godsdienst hadden. Waarschijnlijk in 't begin van 1617 vertrok Geesteranus naar Alkmaar, daar hij vanhieruit een brief aan Rem Egbertsz Bisschop schreef, dien deze 6 Maart 1617 ontving en waaruit blijkt, dat Geesteranus nog slechts kort in die stad vertoefde. Spoedig werd hij van onrechtzinnigheid verdacht, want op de synode van Enkhuizen in 1618 diende de classis Edam een gravamen in omtrent eenige punten, die in strijd waren met de zuivere leer en zelfs Sociniaansch, waarbij gezegd werd, dat Geesteranus ‘ten minsten met eenige derzelver poincten besmet’ was.

Een oproer van Remonstrantsgezind volk te Alkmaar op 8 of 9 Maart 1619, toen een commissie van Gedeputeerden der Noordhollandsche synode en eenige politieke gecommitteerden ter onderzoek van de Remonstrantsche predikanten in de kerkekamer zitting hielden, was niet gunstig voor Geesteranus. Naast Remonstrantisme legde men hem en zijn broeder Petrus ten laste, het oproer te hebben aangestookt en den 11^{en} en 12^{en} Maart werden beiden voor deze commissie verhoord. Ofschoon hij zich gemakkelijk van de laatste beschuldiging kon vrijpleiten, werden hij en zijn broeder den 16^{en} Maart uit het predikambt ontzet na een onderzoek, dat vrij inquisitoriaal was en dat door hem beschreven en later tegelijk met een gelegenheidsrede uitgegeven is onder den titel: *Predicatie over 't ontset van Alckmaer gedaen 8 October 1618 over Act. 9:31*, *mitsgaders 't examen over hem den 11^{en} en 12^{en} Maert 1619 gehouden* (z.p. 1665; andere druk: Amst. z.j.)

De Dordtsche Synode bepaalde zich tot kennisneming van Geesteranus' meeningen en vonnis en verwierp zijn conclusie als ‘een gruwelijke en verfoeilijke lastering van Socinus.’ De Staten van Holland gelastten daarop beiden broeders, naar 's-Gravezande te komen, ‘tot naerder op [hunne] saeken sal sijn gelet en gedisponeert’, maar daar zij vreesden, aldus gemakkelijk naar Engeland te kunnen worden vervoerd, waar zij hun leven niet zeker zouden zijn, gehoorzaamden zij dit bevel niet: Petrus week dadelijk naar Norden uit en Johannes begaf zich in 't geheim naar Rijnsburg, waar hij zich bij de Collegianten aansloot. Want hoewel hij het in ‘de vijf artikelen’ met de Remonstranten eens was, en betreffende het waarnemen van het overheidsambt als de Doopsgezinden dacht, schijnt hij toch 't meest de gevoelens der Collegianten aangehangen te hebben. Van den aanvang af bevonden zich onder hen mannen, die de leer van Socinus op menig punt onderschreven en ook Geesteranus schijnt daartoe behoord te hebben. Dat hem in 1621 het rectoraat der school te Rakow werd aangeboden, strekt hiervan wel ten bewijze; dat hij daarvoor bedankte, omdat hij hun begrippen niet volkomen deelde, is geen bewijs van het tegendeel. Ook deelde hij de Sociniaansche opvatting van den doop: deze was niet strikt noodig, maar werd hij toegediend, dan moest het geschieden aan volwassenen en bij onderdompeling. Geesteranus is de eerste geweest, die op evengenoemde wijze in 1620 gedoopt werd.

Veiligheidshalve week hij niet lang daarna naar Norden uit, waar hij zijn broeder Petrus en ook Camphuysen vond, met wien hij ‘omging als David en Jonathan.’ Gelijk te Rijnsburg met weven, hield hij zich hier ook met handenarbeid bezig, om te kunnen leven en verwierf aller achting door zijn vroomheid en Christelijke liefde. Deze laatste toonde hij vooral bij het heerschen van een pestepidemie, die in 1622 te Norden heerschte, waardoor hijzelf op 14 October van dat jaar als offer der gevreesde ziekte overleed. Hij was gehuwd met Anna Gerrits, van wie Camphuysen zegt, ‘dat hij niet en wist van eenige Remonstrantse wijven,

die haer onder 't kruys zoo wel wisten te dragen.' Ook zij stierf, evenals haar zoontje Jan Evert, op 2 November 1622 aan de pest.

Van Geesteranus wordt door zijn broeder Petrus getuigd, dat hij 'niet veragt is geweest anders als van sulke, die hem niet gekent hebben, maer die van degenen, die hem te regt gekend hebben, nooit ten vollen heeft kunnen geprezen worden.' Voetius schildert hem als volgt: 'Geisterani excitatum erat ingenium; eximius ille in philosophia et lingua Hebraea, in poësi Latina et Graeca, in scripturarum lectione, in originalibus apprime exercitatus,' en wanneer hij over Geesteranus' afval van de rechtzinnige leer schrijft, doet hij het met de woorden van Vergilius: 'animus meminisse horret luctuque refugit.' Van Remonstrantsche zijde is de lof niet onverdeeld, omdat hij zich niet bij hun partij had aangesloten. Uyttenbogaert en Episcopius oordeelden, dat hij een man geweest is 'die de gemeene saeke veel goedts hadt kunnen doen,' indien hij 'nevens de godtsaligheit des levens, sich in eenige dingen wat rekkelijker hadt getoont tot onderhoudinge der eenigheit.' Sommigen beweerden ook, dat hij wel geleerd was, maar 'wat al te zeer bleef hangen aan zijn verstand en veel werk maakte van zijn eigen oordeel.'

Behalve het bovengenoemde heeft Geesteranus in druk uitgegeven:

Verborum seu dictorum distinctio.
De dilectione.
De magistratu.
Consensus Pauli et Jacobi, *sive de justificatione ex fide et operibus* (1620).
Beginsel-boek van de eere Gods, *stichtinge en saligheyt* enz. (1682).
Idolelenchus, door Camphuysen 'in duytse rijmen overgeset' en opgenomen in diens *Theologische Werken.*
Geesteranus' denkbeelden blijken ook uit een aan de Remonstranten gerichte *Waerschouwinghe voor de verdruckte Gemeynten over 't stellen van een Confessie. Begrepen in zeeckere extracten wyt eenighe brieven aen een particulier vrundt* (z.p. 1620), opgenomen in Camphuysen's *Theologische Werken* (uitg. 1672, blz. 607-615). Dit geschrift maakte zooveel indruk, dat ertegen werd uitgegeven: *Brieff der Ghecommitteerde van de Societeyt der Remonstranten aen alle Remonstrantsghesinde ghemeynten der vereenichde Nederlanden aengaende het stellen ende bevorderen van een Confessie tot Contra-Waerschouwinghe.*

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 444. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 503. - Rademaker, *Camphuysen*, blz. 78, 85-91, 95-102, 115, 146, 147, 246. - Duker, *Voetius*, dl. I, blz. 49, 109, 110, 291, XLVII. - Brandt, *Reformatie*, dl. II, blz. 512; dl. III, blz. 358-388. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 542, 574. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 144, 146. - Kühler, *Socian.*, blz. 148. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 292. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1883, blz. 70. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. II, blz. 17; dl. VI, blz. 342. - Kuyper, *Post-Acta.* blz. 498, 508. - *N. Arch. K.G.* dl. I, blz. 356, 357. - *Stud. en Bijdr.*, dl. IV, blz. 261-266. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 1e st. 1e afd., blz. 156, 157.

[Justus Geesteranus]

GEESTERANUS (**Justus**), zoon van Arnoldus Geesteranus en geboren op Loevestein, waarom hij dikwijls achter zijn naam ‘van Loevestein’ schreef, werd in 1655 proponent bij de Remonstrantsche Broederschap en deed in 1656 intrede te Zwam-

merdam. Vanhier den 4^en^ September 1657 te Amersfoort beroepen, stond hij in deze gemeente tot 1662, waarna hij naar Alkmaar vertrok, om hier tot zijn dood in 1671 werkzaam te zijn. Van zijn hand zag het licht:

Op de afwykinge van enige uit de vergadering der Christenen, *die om de remonstrantie van verdraagzaamheit Remonstranten geheten worden*, *uit wereldse inzigten tot anderen. Door N.N. bedien: des H. euang. in de gemeente der Remonstranten tot Vre-landt*, ('s-Grav. 1670).

L i t t e r a t u u r : Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 145, 293, 295, 318, 446. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 1^e^ st., 1^e^ afd., blz. 194.

[Nanning Geesteranus]

GEESTERANUS (Nannius of **Nanning)**, broeder van Johannes (zie boven) en van Petrus (die volgt), eerst predikant te Moordrecht, na 1617 te den Briel, bleef, hoewel als Remonstrant bekend staande, voorloopig als predikant gehandhaafd, omdat zijn eene ambtgenoot, Burgvliet, reeds gesuspendeerd en de andere, Rijckewaert, voor de synode van Dordt gedaagd was. In 1619 voor de synode te Leiden geroepen, verklaarde hij wel de Nederlandsche Confessie en den Catechismus te willen onderteekenen, maar niet de Dordtsche canones, waarop hij werd afgezet. Later teekende hij de acte van stilstand, maar moest eerst den Briel, daarna Delft verlaten, omdat men het hem telkens moeilijk maakte en zette zich in stilte op een dorp neer. Wanneer hij stierf, is niet bekend.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Veltenaar, *Kerkel. Leven in den Briel*, Reg. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 447. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 244. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. III, blz. 343, 344.

[Petrus Geesteranus]

GEESTERANUS (Petrus), broeder van Johannes en Nannius Geesteranus (zie boven), was in zijn studententijd reeds als respondent opgetreden bij een disputatie *de convenientia et discrimine Vet. et Novi Testamenti*, die niet vrij was van Socianisme en waarover Episcopius als hoogleeraar stond. Nadat hij in 1616 predikant te Egmond aan Zee en op den Hoef was geworden, werd hij betrokken in de Remonstrantsche oneenigheden te Alkmaar en de ambtgenooten der Alkmaarsche classis, die aan de zijde der Remonstranten stonden, zonden hem in 1618 met Joannes Dibbetius als afgevaardigden naar de synode te Enkhuizen. Daar legde men hem openlijk ten laste, dat hij ‘gesuspecteert was van Socianismo’, waarover hij echter weigerde, een nadere verklaring af te leggen, daar hij niet kwam om ‘geëxamineert te werden, maer als een medelidt met de vergaderynge te zitten.’ Den 16^en^ Maart 1619 werd hij tegelijk met zijn broeder Johannes afgezet en week terstond uit naar Norden, waar hij zich, evenals later Johannes, niet bij de Remonstranten aansloot, daar hij meer tot de gevoelens der Collegianten overhelde. Eerst hield hij een Fransche school en nam later het ‘molten’ ter hand. Zijn verder levenslot en sterfjaar zijn onbekend.

Petrus Geesteranus is de schrijver van *Inleydinge tot het christelijck lijden* (Haarl. 1644; 2^e^ dr. ald., 1655; 3^e^ dr. Rott. 1681). Dit boek wordt door sommigen, o.a. Brandt, te onrechte aan Johannes Geesteranus toegeschreven. Onder de handschriften

betreffende Camphuysen in het weeshuis ‘de Oranje-Appel’ te Amsterdam, bevindt zich ook een album, dat waarschijnlijk aan Geesteranus' zuster toebehoorde en waaruit door de onderteekening blijkt, dat het vers: *Gelijkenis van Gods Woord met*

het Mosterdzaad, voorkomend in het vierde deel van Camphuysen's *Stichtelijke Rymen*, van de hand van Petrus Geesteranus is.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 503. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, blz. 447. - Rademaker, *Camphuysen*, blz. 88, 101, 102, 147. - Wymenga, *Hommius*, blz. 196, 197. - Kuyper, *Post-acta*, blz. 498, 508. - Brandt, *Reformatie*, dl. II, blz. 392, 924; dl. III, blz. 364, 371, 372, 388. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 542, 574. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. II, blz. 42-44. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 1e st., 1e afd., blz. 157.

[Hendrik Gehle]

GEHLE (Hendrik), geboren den 2en Januari 1806 te Haarlem, studeerde aan de Leidsche Hoogeschool, waar hij zich 1 Juli 1824 liet inschrijven en werd in Mei 1830 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland. In datzelfde jaar aanvaardde hij het predikambt in de Hollandsche gemeente te Londen, waar hij werkzaam bleef tot zijn emeritaat in 1874. Hij overleed den 19en December 1880.

Terwijl hij reeds jaren lang in Engeland woonde, promoveerde hij te Leiden den 19en October 1838 op een kerkhistorisch proefschrift, getiteld: *Disputatio historico-theologica de Bedae Venerabilis presbyteri Anglo-Saxonis vita et scriptis* (Lugd. Bat. 1838). Achterin het proefschrift is een vers afgedrukt, door de dichteres Petronella Moens op Gehle's promotie vervaardigd.

L i t t e r a t u u r: Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 85. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 104. - Woudstra, *De Holl. Vreemdelingen-gemeente te Londen*, blz. 150. - *Alb. Stud. L.B.,* kol. 1263.

[Wilhelm Hendrik Geistman]

GEISTMAN (Wilhelm Hendrik), geboren in 1695, werd in 1716 proponent onder de classis Nijmegen en in October 1719 te Beuningen en Ewijk beroepen, waar hij 21 Januari 1720 intrede deed en werkzaam was tot zijn overlijden op 19 Maart 1742. Hij was algemeen geacht om ‘zijne kennisse, geleerdtheit, wijsheit, vriendelijkheit en trouwe’.

Omstreeks 1735 liet Prof. Callenberg te Halle verschillende tractaatjes in de Joodsch-Duitsche taal drukken, waarin hij, op grond der Oud-Testamentische profetieën, Jezus als den verwachten Messias aanwees en liet ze onder de Joden verspreiden met het doel, hen voor het Christendom te winnen. Deze poging werd met zóó goeden uitslag bekroond, dat Geistman ten behoeve der Nederlandsche Joden één dier tractaten vertaalde en met ophelderingen uitgaf. Het is getiteld: *Het licht ten tijde des Avonts*, *om te verligten de ogen van Israël ... gelijk onze voortreffelijke leraer en Rabbi Menachem ... in dit boek onderwijst den koopman Rabbi Samuel ... redenerende over de Verlossing en de Bekeering* enz. (Nijm. 1745).

L i t t e r a t u u r: *Boekzaal*, Jaarg. 1719*b*, blz. 611; 1720*a*, 115; 1735*a*, 217 vv; 1735*b*, 79, 80; 1742*a* 341, 342. - de Jongh, *Pred. Gelderl.*, blz. 306.

[Kornelis Geisweit]

GEISWEIT (Kornelis), geboren den 26^{en} Juni 1703 te Gorinchem, studeerde te Leiden, waar hij den 22^{en} Mei 1720 is ingeschreven en werd den 22^{en} April 1727 proponent onder de classis Gorinchem. Den 16^{en} Augustus 1728 beroepen naar Hedikhuizen en Herpt, deed hij hier eerst op 9 Juli 1729 intrede. Op 9 April 1731 ontving hij een beroep naar Rijswijk (Zuid-Holland), werd daar 8 Juli bevestigd en

deed ruim drie jaar later, 31 October 1754, intrede te Edam, waar hij 15 Augustus beroepen was. Nog verwisselde hij deze gemeente met Schiedam (beroepen 7 Juni, bevestigd 20 Augustus 1741) en overleed aldaar den 6^{en} Juli 1767.

Tijdens zijn verblijf te Schiedam werd Geisweit den 4^{en} Januari 1745 door de classis Schieland aangewezen voor het predikantschap bij de Hollandsche troepen in Westfalen, welk ambt hij eenigen tijd heeft waargenomen. De ondervinding, daarbij opgedaan, zal hem zeker aanleiding gegeven hebben tot het opstellen van het *Kerkelijk reglement of instructie voor de Leger-Predikanten* (Schiedam 1762). Eigenlijk is dit meer een handboek voor legerpredikanten, waarin gehandeld wordt over het beroep van zulk een ambtsdrager, zijn werkzaamheid en 'wat er al tot den Leger-Godsdienst in de Armeën behoort en eenige middelen tegen zommige Inconvenienten.'

L i t t e r a t u u r : Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 114. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 868. - *Boekzaal*, Jaarg. 1767*b* blz. 114 en passim. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 201.

[Gerardus Geldenhauer]

GELDENHAUER (Gerardus), naar zijn geboorteplaats ook **Noviomagus** genoemd, aanschouwde in 1482 te Nijmegen het eerste levenslicht, ging daar misschien op de Latijnsche school, doch heeft zeker zijn voorstudiën voltooid op de Fraterschool te Deventer onder Hegius. Daarna bezocht hij de hoogeschool te Leuven, ging er vriendschappelijk om met verschillende mannen, die later humanisten van meer of minder beteekenis werden, leerde er ook Erasmus kennen en verwierf er de een of andere geestelijke waardigheid, misschien ook den magisterstitel.

Weinig is van hem bekend vóór 1517, toen hij zich te Utrecht vestigde. Mogelijk is hij tevoren 'sacerdos sacellanus' geweest bij den lateren keizer Karel V, maar in genoemd jaar werd hij door Philips van Bourgondië, die toen bisschop van Utrecht was geworden, tot diens voorlezer en secretaris benoemd, terwijl hem nog allerlei andere bezigheden werden opgedragen; Dr. Prinsen spreekt dan ook niet te onrechte van een aanstelling als 'hofhumanist'. Vóór dien tijd hadden twee geschriften van zijn hand het licht gezien: in 1514 *De situ Zelandiae*, een zeer beknopt geografisch overzicht van Zeeland, geplaatst achter een *Dialogus* van Martinus Dorpius en waaraan een brief van zekeren Chrysostomus Neapolitanus *de situ vivendique Hollandorum institutis* was toegevoegd. In 1515 verschenen, tezamen met *Cornelii Graphei Alustensis Carmen pastorale*, Geldenhauer's *Satyrae octo ad verae religionis cultores;* in hetzelfde jaar werden deze nogeens afzonderlijk uitgegeven met de toevoeging 'a Martino Dorpio approbatae'. De *Satyrae* bewijzen 'hoe Geldenhauer reeds vroegtijdig een ruimen, onbevangen kijk had op de godsdienstige en maatschappelijke toestanden in zijn omgeving en er niet bang voor was, om een scherp, kritisch woord neer te schrijven.'

Van Mei 1517 tot den dood van Philips van Bourgondië, 7 April 1524, is Geldenhauer steeds in de onmiddellijke omgeving van den bisschop. De kring, waarin hij aldus verkeerde, is het best te kennen uit zijn *Vita Philippi a Burgundia Episcopi Ultrajectini* (Argent. 1529, later door Matthaeus in dl. I zijner *Analecta* opgenomen, en ook afgedrukt bij Marquard Freher in dl. III van *Germanicarum rerum scriptores aliquot insignes*, Frankf. 1600-1611, en in een latere uitgave hiervan met aanteekeningen van Struvius, Straatsb. 1717). Gedurende dit verblijf in Utrecht zag

ook zijn *Lucubratiuncula de Batavorum insula* (Antw. 1520) het licht, een beschrijving

van het eiland der Batavieren, niet van groot belang, maar waarbij ‘op een voor dien tijd verstandige manier bronnen werden opgezocht en gebruikt.’

Na den dood van bisschop Philips gaat Geldenhauer geleidelijk tot de Hervorming over, waarbij hij zich in 1525 openlijk aansluit. De invloed van Erasmus en andere humanisten deed zich gelden, hijzelf had reeds in zijn *Satyrae* de gebreken der oude kerk ingezien en daarbij komt thans Geldenhauer's indiensttreding bij Maximiliaan van Bourgondië, hoofd der Middelburgsche abdij. Daar heeft hij waarschijnlijk den invloed ondergaan van koning Christiaan II van Denemarken, die toen in Zeeland vertoefde en een vurig aanhanger der Hervorming was. Bovendien moest Geldenhauer in 1525 op last der Zeeuwsche heeren een tocht naar Wittenberg ondernemen, ‘een soort enquête naar den aard der Hervorming,’ waarvan hij een beknopte reisbeschrijving gaf: *Itinerarium Gerardi Geldenhaurii Noviomagi Antverpia Vitebergam Anno 1525*, uitgegeven in *Arch. K.G.*, dl. IX, blz. 509 vv. Daaruit blijkt al zijn verontwaardiging over de geloofsvervolging en zijn sympathie voor de Hervormingsgezinden. Misschien is hij na zijn terugkomst nog een korten tijd als prediker te Tiel werkzaam geweest, maar in allen gevalle heeft hij zich na zijn overgang niet meer veilig gevoeld in de Nederlanden. Hij week naar Duitschland uit, vestigde zich eerst te Worms en trad daar in 't huwelijk, waaruit een zoon, Eobanus Geldenhauer, is gesproten, later predikant in Oost-Friesland, voornamelijk te Emden.

In 1529 gaf Geldenhauer *Epistolae aliquot de re Evangelica et Haereticorum poenis ad Carolum Quintum*, *ad Germ. Principes in conventu Spirensi*, *ad Carolum Gelriorum Ducem*, *ad Philippum Hessorum Principem* in 't licht. Hierin wordt vooral over de kettervervolging gehandeld en een hervormingsplan gegeven, dat, steunende op godsdienstige grondslagen, een volkomen kerkelijke en staatkundige omwenteling beoogt. Hij spreekt hier als ‘een man van overtuiging... een man wiens hart tot spreken dringt en die spreekt.’ Afzonderlijk verscheen nog een *Ad Carolum quintum ... epistola Gerardi Noviomagi*, *in quo tractatur*, *utrum haeretici iure suppliciis adfici possint nec ne* (z.p., 1528). Ook maakte hij in zijn strijd voor de Hervorming gebruik van de waarde, die anderen aan de astrologie hechtten en gaf daarom een werkje uit: *De terrifico cometa ... qui apparuit anno MDXXVII mense Octobri*, *Epistola ad Carolum V* (z.p. of j.).

In het voorjaar van 1529 verscheen van Gelderhauer's hand een boekje, getiteld: *Epistolae Erasmi*, waarin hij eenige plaatsen uit de geschriften van den Rotterdammer aanhaalt betreffende het dooden van ketters, dat door dezen ten sterkste veroordeeld wordt; dit boekje werd toen naar den Rijksdag te Spiers gezonden. Erasmus was echter hoogst verontwaardigd over het gebruik maken van zijn naam en autoriteit en gaf in een schrijven van 4 November 1529 (opgenomen in zijn *Opera omnia*, Lugd. Bat. 1706, dl. X) zijn ongenoegen daarover te kennen, temeer daar kort hierop door Geldenhauer nog *Annotationes Erasmi* in 't licht waren gezonden, waarin de vorsten werden aangespoord, zich niet langer tegen de Reformatie te verzetten, de monniken van hun goederen te berooven en die aan de Evangelischen af te staan. Beide geschriften van Geldenhauer schijnen herdrukt te zijn als: *D. Erasmi Roterodami Annotationes in Leges Pontificias et Caesareas de Haereticis. Epistolae aliquot Gerardi Noviomagi. De re Evangelica et Haereticorum poenis* etc. (Argent. 1529), want Erasmus heeft een tweede tegenschrift gegeven, waarin hierop gedoeld wordt.

De scherpe toon der geschriften bewijst wel, dat de vroegere vriendschap, die tusschen de beide mannen bestond, in afkeer veranderd was. Geldenhauer's brief aan Karel V en later de vier brieven met de Annotationes, werden spoedig na het verschijnen in het Duitsch vertaald.

Geldenhauer is niet te Worms blijven wonen. Achtereenvolgens vestigde hij zich te Straatsburg, Augsburg, Marburg en daarna weer te Worms, tot hij daar in 1534 tot hoogleeraar in de theologie werd benoemd. Tot zijn dood, 10 Januari 1542, bleef hij in die betrekking werkzaam; hij overleed aan de pest en werd in de kerk te Marburg begraven.

De tijd zijner omzwerving is wel zijn meest vruchtbare tijd als schrijver geweest. Behalve de reeds genoemde werken gaf hij:

Historia Batavica (Straatsburg 1530), dat tot 1611 niet minder dan tien drukken beleefde en dus blijkbaar zeer in den smaak viel, hoewel Dr. Prinsen het niet gunstig beoordeelt. Vervolgens:
Germaniae inferioris historiae, in den vorm van een brief, gedagteekend 9 Januari 1531 (Francf. 1532; herdrukken: ald. 1533, Antw. 1585, Hannov. 1594; verder met andere werken tezamen nog uitgegeven in 1609, 1610 en 1611). Eindelijk:
Institutio scholae Christianae (Francf. 1534).

Ook schijnt hij een werk geschreven te hebben, dat tot titel draagt: *De viris illustribus Inferioris Germaniae*, waarop in andere geschriften uit dien tijd wordt gedoeld, maar dat totnogtoe onbekend is gebleven. Een gedeelte ervan, o.a. een *vita Wesselii Gansfortii*, is in een ander werk opgenomen. Er bestaat nog een *leven van Agricola*, door Geldenhauer geschreven, maar of het mede een deel uitmaakt van bovenbedoeld *de viris illustribus*, blijkt niet.

Als verdere werken van Geldenhauer worden hier en daar nog vermeld:

Pompa exequiarum Catholici Hispaniarum regis Fernandi (Lov. 1516).
De non comburendis haereticis, met een *Praefatio in librum Joannis Cathacuseni contra fidem Mahumeticam*.
Scholia in dialecticam Georgii Trapezuntii (Colon. 1538).
De regno, *civitate et domo Dei ac Domini nostri Jesu Christi libri tres*, *ex vetustissimis creaturae ac Scripturae libris*, *per D. Franc. Lambertum Avenionem collecti et per Gerardum Geldenhaurium Noviomagum recogniti in ordinemque degesti* (1538).
Vita Noutzeni (hoogleeraar te Marburg, overleden in 1536).
Germanicarum Historiarum illustratio nunc primum excusa (Marp. 1542). De inleiding is gedateerd 1 November 1541, en de uitgave waarschijnlijk na Geldenhauer's dood geschied. Het is een verzameling van veertien geschriften, waarvan enkele door hem zijn geschreven.

In de *Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 3^{e} Serie, n° 16, gaf Dr. Prinsen uit: *Collectanea van Gerardus Geldenhauer* (Amst. 1901). Het is een verzameling aanteekeningen over de meest verschillende zaken en gebeurtenissen uit de jaren 1521, 1522 en 1528-1532. Hierachter wordt een herdruk van eenige zijner werken gegeven, die zeer zeldzaam zijn geworden.

Over Geldenhauer geeft Dr. Prinsen de volgende karakteristiek: hij is ‘geen held, is in geen enkel opzicht werkelijk groot... een eenvoudige, een bedeesde, die als het er op aankomt, dapper en onverschrokken strijdt voor de zaak des

geestes ... In zijn reformatorische geschriften verdedigt hij helder en juist, strijdt hij met den moed van een innige overtuiging voor wat hij als de waarheid beschouwde.' En deze lof kan hem niet ontzegd worden: 'Wat zijn pogingen tot een kritische beoefening der historie betreft, kunnen we van hem zeggen, dat hij een der eersten geweest is in ons land, die zich eenigszins bewust werd, wat historiestudie eigenlijk zijn moest.'

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. en de daar aangehaalde bronnen. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 507. - J. Prinsen, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus* (Acad. Proefschrift) ('s-Gravenhage 1898). - Voorrede van de uitgave der *Collectanea* door Dr. J. Prinsen (*Werken Hist. Gen.*, 3e Serie, no 16).

[Arend Hendrik van Gelder]

GELDER (**Arend Hendrik van**), zoon van Arend van Gelder en Suzanna Oortman, aanschouwde den 11en Januari 1756 te Amsterdam het levenslicht. Reeds in 1773 proponent bij de Doopsgezinden geworden, werd hij nog in datzelfde jaar, dus wel op zeer jeugdigen leeftijd, tot predikant te Middelie en Axwijk beroepen, waar hij tot 1779 bleef. Vandaar ging hij naar Westzaan-Zuid en verwisselde deze plaats in hetzelfde jaar met Amsterdam, waar hij bij de gemeente 'de Zon' was beroepen. In 1795 poogde deze gemeente, vooral wegens haar financiëelen nood, zich met die van het Lam en den Toren te vereenigen, hetgeen door Van Gelder met ijver werd voorgestaan. Op de vergadering der Zonisten van 20 October 1795 gaf zijn stem den doorslag, om tot onderhandelen over te gaan, in een commissie die ter behandeling van deze zaak benoemd was, had Van Gelder evenzeer zitting, maar de poging mislukte. Zes jaar later werd zij met beteren uitslag hervat: den 22en April 1801 kwam de samensmelting tot stand en werd Van Gelder één der predikanten van de nieuwe Vereenigde Doopsgezinde gemeente; als zoodanig vervulde hij bij de kerkelijke viering op 3 Mei d.a.v. de middagbeurt. IJverig heeft hij ook deze gemeente gediend, tot hij den 18en Augustus 1819 ongehuwd overleed.

Van Gelder was een werkzaam, oprecht en rondborstig man, 'die bijna altoos naamloos schreef, zijn groot aandeel aan menigen arbeid liet wegschuilen achter anderen, een man, die bij zijn groote werkzaamheid althans niet zichzelven heeft gezocht' (S. Cramer). 'In alles de man van zijn tijd, vond hij in natuurkunde en plantkunde de lust zijns levens, mengde hij zich met zijn vurig temperament druk in de politieke gebeurtenissen zijner dagen en was hij vooral warm voorstander en ijverig hoofdbestuurder der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ... Het volk was hem alles; van de verlichting des volks verwachtte hij de genezing der kranke maatschappij en voor het onderwijs en de zedelijke verbetering van den zoogenaamden gemeenen man te arbeiden, beschouwde hij, ook als Evangeliedienaar, als zijn roeping' (S. Muller).

Die liefde tot de natuurlijke historie toonde hij door de uitgave van *Redevoeringen over onderwerpen uit de natuurlijke historie*, 2 stukken (Amst. 1813 en 1816); dat het 'Nut' zijn liefde bezat, blijkt niet alleen uit den steun, aan J. Nieuwenhuizen bewezen bij de oprichting dier maatschappij, maar ook door zijn *Drie redevoeringen ter opening van de Algemeene Vergadering*, als voorzitter in 1797, 1804 en 1810; door zijn geschriften in de *Mengelingen* en den *Almanak*, door het 'Nut' uitgegeven,

en door zijn medewerking aan het opstellen der *Algemeene Denkbeelden voor het Nationaal Onderwijs*, vanwege die Maatschappij in 't licht gezonden. Ook gaf hij bijdragen

in het *Algemeen Woordenboek van kunsten en wetenschappen* van G. Nieuwenhuis en werkte krachtig mede bij de samenstelling van den *Grooten Bundel*, ten gebruike bij de godsdienstoefeningen in de gemeente ‘de Zon’, waarin ongeveer 25 gezangen - en niet de minste! - van zijn hand voorkomen.

Als theoloog ‘heftig liberaal, voorstander van Christendom boven geloofsverdeeldheid’ (S. Cramer), is het oordeel van S. Muller, in de Vereenigde Gemeente zijn jongere ambtgenoot, over Van Gelder in dit opzicht zeer ongunstig: ‘Oude taalkennis was hem vreemd; en zijn boven alle beschrijving omslachtige en voorbeeldeloos slechte stijl maakte hem, bij zijn onbevallige voordracht, tot een weinig geliefd prediker. Ook bezat hij te weinige ontwikkeling en beschaving en was hij van alle theologische kennis zoozeer verstoken, dat hij voor het gehoor der gemeente van het Lam weinig paste.’ Terecht meent Cramer, dat dit scherpe oordeel beïnvloed werd door Muller's afkeer van vele toenmalige Doopsgezinde leeraren ‘die liefhebberden in politiek, in volksverheffing, in natuurkunde, intusschen de godgeleerdheid met alle bijbelstudie verwaarloosden en hunne gemeente met rustig hart lieten verloopen’ en dat daardoor zijn oordeel over Van Gelder niet rechtvaardig is. In Van Gelder's uitgegeven leerredenen, getiteld: *Leerrede over Ps. 118:23-25*, *gehouden na de omwenteling*, *zo gelukkig als spoedig*, *in Amsteldam en andere steden en plaatsen van Holland*, *sedert 18 Januari 1795 daargesteld*, *aan het bijzonder bestuur der Voorzienigheid toegekend*, *nevens twee redevoeringen op bedestonden 15 Maart 1793 en 4 November 1794* (Amst. 1795), wordt echter het stichtelijk element vrijwel gemist en de eerste der drie door S. Cramer ‘grenzenloos vervelend’ geoordeeld. Voor de geschiedenis van zijn kerkgenootschap maakte Van Gelder zich verdienstelijk door de bewerking van een *Naamlijst der Doopsgezinde gemeenten en leeraren in de Vereenigde Nederlanden ... opgemaakt en in orde gebracht voor den jare 1815* (Amst. 1815), waaraan hij, een lezenswaardig *Voorbericht* toevoegde. Bij de oprichting der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit in 1811 was Van Gelder één der eerste bestuurders.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 506. - Blaupot ten Cate, *Holland*, dl. II, blz. 110, 181, 189. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 231. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1865, blz. 84-93; 1898, 2, 8, 12-14, 16, 17, 22-26, 30-32, 37, 47.

[Bernard van Gelder]

GELDER (**Bernard van**), zoon van den gelijknamigen Witmarsumschen predikant en aldaar in 1689 geboren, werd in 1713 candidaat onder de classis Leeuwarden. Den 25^{en} Juli 1717 als predikant te Gaast en Ferwoude bevestigd, deed hij 1 Augustus d.a.v. zijn intrede en diende deze gemeente tot zijn emeritaat, dat den 16^{en} September 1759 inging. Hij overleed op 20 November 1765. Evenals meer predikanten in zijn dagen, heeft hij zich eenmaal schuldig gemaakt aan drankmisbruik en werd deswege geschorst, maar de tekst zijner boetpredikatie onderstelt welgemeend berouw.

Naar aanleiding van de plaag der zeewormen, die toen de palen der dijken in Friesland doorknaagden, gaf hij uit: *Het gezegende Nederlandt of een gedeelte van dien in noodt van overstrominge door een zeldtzaam Wormgeknaauw*, *doch noch hopende op des Heren handt ter hulpe. In acht uitvoerige leerredenen vertoont*, 2

dln. (Amst. 1734). In 1732 schijnt hij over hetzelfde onderwerp al een tractaat gegeven te hebben, getiteld: '*t Oordeel van de beproefde wormplage aan onze palen*, terwijl

Van der Aa nog een werk noemt: *Des Heren weg met Nederland*, 2 dln. (Amst. 1735). Dit echter vond ik nergens anders vermeld en misschien is 't hetzelfde als *Het gezegende Nederlandt* enz., daar in de uitvoerige voorrede vóór dit werk ook aangetoond wordt, ‘hoe Neerlandt tot het Dankofferen verplicht is aan dien Godt, welke het uit zo menigvuldige bedrukte en dootbrakende vervaarnissen verlost, en ten Erentrans verhoogt heeft.’

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Nav.*, dl. VIII, blz. 301. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 304, 321. - Cuperus, *Kerkel. leven in Friesl.*, blz. 146, 189, 201. - *Boekzaal*, Jaarg. 1734*b*, blz. 218-234.

[Hendrik van Gelder]

GELDER (Hendrik van) werd, als Doopsgezind proponent te Amsterdam, in 1759 te Ouddorp op Goeree beroepen, deed daar den 9^{en} December van dat jaar zijn intrede en werd den 17^{en} Augustus 1760 door Jacob Ouwejans van Rotterdam in den vollen dienst bevestigd. Den 20^{en} October 1765 vertrok hij naar Enkhuizen, waar hij op 3 November d.a.v. intrede deed, om er te arbeiden tot 25 Augustus 1771. Daarna vertrok hij naar Enschedé en verwisselde deze gemeente in 1781 met die der Vlaamsche Doopsgezinden te Zaandam-Westzijde, waar hij ook overleden is. Hij was gehuwd met Maria Smidt, dochter van Petrus Smidt, hoogleeraar bij de Zonisten te Amsterdam; hun zoon Petrus Smidt van Gelder heeft later als papierfabrikant grooten naam gemaakt.

Van Gelder wordt genoemd als beoefenaar der geschiedenis van zijn kerkgenootschap, waarvan zijn *Leerrede ter gedachtenis aan het 100jarig bestaan van het kerkgebouw der Doopsgezinde gemeente te West-Zaandam*, *4 November 1887* (Amst. 1787), ook de blijken draagt. Bovendien gaf hij een *Lijkrede op S. Hoekstra Wz.*, *leeraar te West-Zaandam* (Amst. 1786) en *Het leven van Joannes den Dooper*, *in leerredenen* (West-Zaandam 1803). Deze laatste verzameling van tien leerredenen, ‘in den smaak van Bijbeloefeningen, onderscheidt zich wel niet door groote homiletische waarde, maar toch wel door het nieuwe van het onderwerp, zoowel als door rijkdom van zaken’ (Hartog).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Blaupot ten Cate, *Holland*, dl. II, blz. 7, 141. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 432. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1907, blz. 163. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 102, 109.

[Gosuinus Geldorpius]

GELDORPIUS of **Van Geldorp (Gosuinus)** is als zoon van Henricus Geldorpius (die volgt) en van Aelcke Oenedochter in 1563 te Duisburg (niet: Doesburg, zooals Romein meldt) geboren. Hij staat op 19 October 1593 als student te Leiden ingeschreven (*Album Stud.*, kol. 38); of hij reeds tevoren predikant is geweest, valt niet uit te maken. In 1596 als zoodanig te Sneek beroepen, deed hij zich daar spoedig kennen als een vurig geestverwant van zijn jongen ambtgenoot Bogerman, die aldaar in 1599 intrede deed. Op grond van het Statenbesluit van 1584, waarbij bepaald was, dat ‘alle kerckedienaers ende andere persoonen van dit landschap een vrij gesprek ende vrijen ingang in der seckten vergaderinge sullen hebben’, begaven beide

predikanten zich den 13^{en} Februari 1600 naar een bijeenkomst der Doopsgezinden, waar hun echter door geschreeuw en handgeklap het spreken belet werd. Later herhaalden zij hun pogingen, waarbij het ook tot een twistgesprek kwam, dat echter geen resultaat opleverde, evenmin als een dispuut met den bekenden Peter

van Keulen ten overstaan van eenige leden der regeering gehouden. Bogerman en Van Geldorp achtten het daarom doeltreffender, een werkje van Beza over het ketterdooden te vertalen, dat onder den titel: *Een schoon tractaet des godtgheleerden Theodori Bezae, van de straffe welcke de wereltlijcke overicheydt over de ketters behoort te oeffenen. Overgheset door de dienaers des G. Woords binnen Sneek* (Fran. 1601), het licht zag. (Zie hierover: boven, dl. I, blz. 467, i.v. Bogerman).

Spoedig hierop werden Bogerman en Van Geldorp in een blauwboekje: *Zamenspraak van drie Personen*, *zijnde een Hollander*, *Emder en Gereformeerde* (1602) afgeschilderd als ‘gevaarlijke brandstokers, die 't oude Spaansche vuur met den Geneefschen blaasbalg wederom opblazen, verdervers des gemenen beste en verwoesters van 's lands welvaren,’ terwijl de Doopsgezinde leeraar Tymen Claesz Honich een pamflet van gelijke strekking uitgaf, getiteld: *Een christallinen Bril*, dat zelfs een tweeden druk beleefde.

De naam, dien Van Geldorp door deze handelwijze verkreeg, had ten gevolge, dat, toen hij den 27^{en} October 1611 te Amsterdam werd beroepen, sommige meer gematigde elementen zich daartegen verklaarden. Ook weigerde de kerkeraad van Sneek hem te ontslaan, maar Gedeputeerde Staten van Friesland besloten den 10^{en} Maart 1612, dat hij het beroep mocht aannemen, echter onder voorwaarde, dat hij zou terugkeeren, indien Heeren Volmachten zijn ontslag niet goedkeurden. Dit geschiedde echter niet en Van Geldorp deed den 2^{en} Mei 1612 zijn intrede te Amsterdam, waar hij arbeidde tot zijn dood, 11 Augustus 1627.

Als overtuigd Contra-Remonstrant en bekend om zijn geleerdheid, werd hij ook benoemd tot reviseur van de vertaling van het Oude Testament.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 640. - Reitsma, *Honderd jaren*, blz. 315-318, 340, 381. - Id., *Herv. en Herv. kerk*, blz. 454. - Brandt, *Reformatie*, dl. II, blz. 3, 184; dl. III, blz. 53. - Diest Lorgion, *Herv. kerk in Friesl.*, blz. 18-20. - Kleyn, *Alg. Kerk en plaatselijke gemeente*, blz. 28. - Blaupot ten Cate, *Friesland*, blz. 141. - Vos, *Menno Simons*, blz. 145. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 331. - *Arch. K.G.*, dl. V, blz. 117. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1873, blz 88-90. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. VI, blz. 168. - de Muinck Keizer, *Henricus Geldorpius*, blz. 79.

[Henricus Geldorpius]

GELDORPIUS (Henricus), die zich ook wel **Castritius** noemde, was wel geen godgeleerde, maar wordt hier vermeld, omdat zijn Reformatorische gevoelens niet zonder invloed zijn geweest op het godsdienstig leven zijner tijdgenooten en enkele zijner geschriften van belang zijn voor de beoefening der Vaderlandsche Kerkgeschiedenis. Geboren in 1522 of 1523 in het Noord-Brabandsche dorp Geldrop, ging hij op zijn 13^{e} jaar naar Deventer ter studie, twee jaar later naar Zwolle en in 1541 naar de Hoogeschool te Leuven. Zijn humanistische denkbeelden bleven hier niet verborgen, er werd een vervolging wegens ketterij tegen hem ingesteld, zoodat hij in 1545 Leuven ontvluchtte en zich naar Groningen begaf, waar hij in Praedinus, Frederici e.a., geestverwanten vond, die hervorming in de kerk wilden, doch zich niet bij Luther en de Reformatie aansloten. Spoedig ontving hij door invloed van zijn Groninger vrienden een aanstelling als rector te Sneek, aanvaardde dit ambt op

1 Mei 1546 en verwisselde het met het rectoraat te Leeuwarden, waar hij in het voorjaar van 1550 zeker reeds in functie was. Oneenigheid met den president

van het Hof van Friesland deed hem na eenige jaren ontslag nemen, waarop hij 7 Juni 1555 rector te Delft werd. In 1558 van ketterij aangeklaagd, vluchtte hij ziek en in den nacht naar den Haag, maar bevond zich in 1559 weer te Keulen, na wegens ketterij uit het land gebannen te zijn. In Mei van laatstgenoemd jaar ontving Geldorpius een aanstelling tot rector van de nieuw opgerichte school te Duisburg, opende haar 18 October en bracht haar tot bloei, tot hij weder wegens oneenigheid in 1561 ontslag moest nemen en in Duisburg een bijzondere school oprichtte. Kort daarop wenschte men hem zoowel te Stavoren als te Kampen tot rector der Latijnsche school en, daar vooral de laatstgenoemde stad hem zeer aantrok, zond hij in 1563 een smeekschrift in aan den Koninklijken Raad, om verlof tot terugkeer in zijn vaderland te verkrijgen, hetgeen hem evenwel geweigerd werd. In 1573 woonde hij nog te Duisburg, in 1578 had hij zijn school reeds naar Homburg overgeplaatst, bedankte in 1582 voor een professoraat in de wijsbegeerte te Leiden en stierf in den zomer van 1585 te Ruhrort, waar hij zich twee jaren tevoren gevestigd had. Hij was gehuwd met Aelcke Oenedochter, wier vader, Oene Sickesz., burgemeester van Sneek was.

Geldorpius heeft veel geschreven, meermalen anonym; eene opsomming zijner geschriften is in het *Biogr. Wdb.* van Molhuysen en Blok te vinden. Voor de studie der Nederlandsche kerkgeschiedenis zijn een tweetal werkjes van belang, evenzeer zonder zijn naam verschenen, maar waarvan hem waarschijnlijk wel het auteurschap mag worden toegekend. Zijn kleinzoon heeft dit meermalen medegedeeld en in de Nederlandsche vertaling van één der geschriften, de *Apotheosis Ruardi Tappart* in 1572 verschenen, wordt hij, dus nog tijdens zijn leven, als de schrijver van het oorspronkelijk werk genoemd. Dat hij in 1563 zelf dit ontkend heeft, kan zijn redenen gehad hebben: juist in dien tijd wenschte hij immers in het vaderland terug te keeren en moest zich dus zoo onschuldig mogelijk voordoen. Overigens is volstrekte zekerheid omtrent zijn auteurschap nog niet verkregen.

Het geschrift draagt tot titel: *Clarissimi Theologi D. Ruardi Tappart Enchusani*, *haercticae pravitatis primarii et generalis inquisitoris*, *cancellarii celeberrimae Academiae Lovaniensis*, *pridem inconsalibili suorum luctu vita functi*, *Apotheosis*. De schrijver noemt zich Gratianus Verus. (1^{e} dr. 1559; 2^{e} dr. Bazel 1567; 3^{e} dr. Fran. 1615; 4^{e} en 5^{e} dr. ald., 1643 en 1656; herdrukt in de *Bibl. Reform. Neerl.*, dl. I, blz. 565 vv.). Het is een hatelijk en soms grof geschrift, waarin Tapper wordt voorgesteld, pleitend om in den hemel te worden toegelaten. Petrus wil hem echter de hemelpoort niet ontsluiten en ten slotte wordt de inquisiteur door Cerberus en andere helsche geesten naar de hel gesleept. In die pleitrede en haar beantwoording komt het geheele leven van Tapper ter sprake. Een Hollandsche vertaling verscheen als: *De Hemelvaert des eersten ende oversten der Christenen in Nederlandt vervolghers*, *Ruarts Tappaerts van Enchuysen. Wt den Latijn in Duytsch overgheset*, *alsoo het int jaer 1558*, *na zijn doot eerst gheprent is metten naem Apotheosis* (1572; 2^{e} dr. Delft 1600; 3^{e} dr. Amst. 1622).

Het andere werkje waarvan Geldorpius als schrijver wordt aangewezen, is getiteld: *Totius Belgicae urbium*, *abbatiarum*, *collegiorum divisio ad opprimendum per novos episcopos Evangelium*, *Romae sub Paulo IIII*, *anno 1558 definita*, *authore Francisco Sonnio*, *Theologo Lovaniensi*, *Anno 1570.*

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr.*

Wdb., dl. III, kol. 449-451, en de daar aangehaalde litteratuur. - J.H. de Muinck Keizer, *Henricus Geldorpius* (Gron. 1893), met de aan den voet der bladzijden aangehaalde bronnen.

[Henricus Geldorpius]

GELDORPIUS (Henricus), kleinzoon van den voorgaande en zoon van Gosuinus Geldorpius (zie boven), aanschouwde den 1^{en} December 1600 te Sneek het levenslicht. Als candidaat deed hij in Februari 1625 intrede te Oostzaan, doch reeds in December van datzelfde jaar beriep hem de gemeente Leeuwarden in plaats van zijns vaders vriend Bogerman, die als voorzitter van de commissie voor de Bijbelvertaling in den Haag verblijf moest houden.

In het begin van 1626 werd Geldorpius te Leeuwarden bevestigd, maar arbeidde hier slechts enkele jaren, daar hij, na den 2^{en} Juni 1628 te Amsterdam beroepen te zijn, aldaar den 9^{en} October d.a.v. zijn ambt aanvaardde. Hij overleed te Amsterdam den 6^{en} October 1652, en niet 12 October, gelijk te onrechte op zijn afbeelding vermeld staat, die naar C. de Pas door A. Sioertsma vervaardigd werd. Zijn echtgenoote Neeltje Pool is in 1655 te Amsterdam eene der diaconessen geworden.

Geldorpius heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt als ‘gedeputeerde tot de Indische Zaken’, waartoe hij den 12^{en} April 1627 werd benoemd. Bovendien deed hij zich als dichter kennen door verscheidene bijschriften op de afbeeldingen van ambt- en tijdgenooten, maar vooral door zijn werk:

> *De Psalmen in rijm en dicht gestelt om gezongen te worden op veertich der gewoonlikke wijzen* (Amst. 1644). Hierin had hij de 129 zangwijzen, waarop Dathenus' psalmen berijmd waren, tot veertig van de bekendste en gemakkelijkste teruggebracht en alle psalmen daarop berijmd. Verder gaf hij nog uit:
> *De vijf voornaemste lijk-klachten ... gedaen op het afsterven van Rud. Petri* (1649).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 269. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 448. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 18. - Van Troostenburg de Bruyn, *Herv. K. in O.-Indië*, blz. 114, 119, 477, 622. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 2^{e} st., 1^{e} afd., blz. 161. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 775. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 1816. - *Boekzaal*, Jaarg. 1739^{b}, blz. 303.

[Franciscus Gellides]

GELLIDES (Franciscus) kwam als candidaat in 1680 te Bozum en diende deze gemeente tot zijn dood in 1714. Hij was ‘een flink predikant, streng zedemeester en bevorderaar van inwendige zending.’ Hoewel hij zich niet door geschriften bekend maakte, behalve door het samenstellen van een veel gebruikt *Vraagboekje* ‘ter opwekking der godzaligheid’, is hij belangrijk om zijn juisten blik op maatschappelijke toestanden, waardoor hij zijn tijd ver vooruit was. Reeds in 1691 stelde hij voor, weesinrichtingen ten platten lande te stichten, ‘opdat de weeskinderen van alle

gezindten beter besteld en onthaald worden en in de leer en vermaning des Heeren opgevoed', terwijl hij in 1694 erop aandringt, dat de onderhoudsplicht van een onecht kind mede aan den vader worde opgelegd.

L i t t e r a t u u r : Romein, *Pred. Friesland*, blz. 356. - Cuperus, *Kerkel. leven in Friesl.*, blz. 106, 155, 212.

[Foppo Gellius]

GELLIUS (Foppo), eigenlijk Foppe Jelles geheeten en zoon van den Leeuwarder

predikant Gellius Boëtius (zie boven i.v. Boëtius), werd den 8^{en} November 1674 als candidaat te Wirdum bevestigd en ging vanhier, na den 6^{en} Mei 1689 gedimitteerd te zijn, naar Hallum. In 1691 gaf R. Meylsma, predikant te Boxum, een boekje uit, getiteld *Noodlijdende waarheid ondersteund*, betreffende de kwestie tusschen de professoren Röell en Vitringa, dat door de predikanten Lautenbach van Jelsum, Reddingius van Oenkerk en Gellius, als gecommitteerden der classis Leeuwarden, geapprobeerd werd, omdat het was ‘bevonden schriftmatig en deftig bearbeid.’ Gedeputeerde Staten van Friesland dachten echter anders daarover en Gellius werd volgens resolutie dd. 30 October 1691 deswege met zijn ambtgenooten ‘gereprimandeerd.’

In 1702 ontving hij een beroep naar Dokkum, nadat, tengevolge van een geschil tusschen den kerkeraad en den magistraat, gedurende drie jaren die predikantsplaats onbezet was gebleven. Deze beroeping geschiedde door het lot, nadat de namen van zes predikanten op briefjes geschreven waren en, evenals bij de keuze van den apostel Matthias, ‘den naam des Allerhoogsten hertgrondig en krachtig uitgeroepen’ was. Het lot bleek Gellius gunstig, ‘hetwelk een ongemeen groot gejuig onder de grote menigte der omstanders maakte.’ Terecht merkt Cuperus op: ‘de vreugde over deze “lotsbeschikking” zal later wel wat getemperd zijn’, want Gellius ging zich soms aan den drank te buiten en werd ook van ‘oneerlijken wandel’ verdacht. Hij overleed in September 1708.

Na verleende vergunning, op rapport van Visitatoren, gaf Gellius op 6 November 1702 een geschrift uit. V.d. Aa meent, dat hierin over de oneenigheid tusschen kerkeraad en magistraat gehandeld wordt en dat de eerste hiertegen een *Brief aen Dom. Foppo Gellius*, *predikant tot Dockum*, *tot Antwoort op Syn Ed. Boekje*, *door de kercken-raad aldaar* (Dockum 1707) in 't licht gaf. Met het oog op het tijdsverloop van vijf jaar tusschen Gellius' geschrift en de uitgave van dezen *Brief* schijnt mij dit niet waarschijnlijk toe. De laatste zal eerder ter beantwoording van een ander geschrift van Gellius zijn opgesteld, mogelijk de door Cuperus vermelde *Preek over Openb. 22:15*, die hij in 1706 uitgaf ter verdediging tegen zijn vijanden, die hem verdachten van ‘al te frequente conversatie’ ten huize van Tsjetsje Schuiringa. De vergunning, in 1702 verleend, betreft waarschijnlijk zijn boek, dat onder den titel *Kerkredenen* in 1702 te Leeuwarden het licht zag. Bovendien schreef Gellius vóór Elgersma's *Rechtzinnige leer van het sacrament des H. Doops* (Zie boven: dl. II, blz. 719 en dl. III, blz. 71) een lofdicht.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 133, 155, 454. - Cuperus, *Kerkel. leven in Friesland*, blz. 115, 127, 147, 190, 202, 203, 208. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1887, blz. 56, 57.

[Gellius Faber de Bouma]

GELLIUS FABER DE BOUMA, zie: **BOUMA**.

[Gellius Snecanus]

GELLIUS SNECANUS, eigenlijk **Jelle Hotzes**, ook **Gellius Hotzenides** of **Hotzenius** geheeten, soms met den toenaam **Frisius**, kan met recht ‘de Hervormer

van Friesland' genoemd worden. In het eerste vierde gedeelte der 16e eeuw te Sneek uit een deftig geslacht geboren, ontving hij aldaar onderricht in de klassieke talen van den rector Joannes Lucaeus Rodius, ging daarna een tijdlang naar Zwolle, vervolgens naar het buitenland, waarschijnlijk Keulen, om tot geestelijke opgeleid te

worden. Daar in Friesland te dier tijde de denkbeelden der Hervorming, ook bij de geestelijken, gereedelijk ingang vonden, is het niet te verwonderen, dat ook Gellius, inmiddels pastoor te Giekerk - volgens sommigen te Tietjerk - geworden, in het openbaar naar zijn evangelische gevoelens predikte. Tevens trad hij, gelijk vele Friesche priesters vóór hem, in het huwelijk met Wobbe Auckesdochter, afkomstig van Oldeholtpade, die waarschijnlijk kort vóór 1584 is overleden.

Spoedig hierna ging Gellius openlijk tot de Hervorming over en vervulde reeds vóór 1565 nu en dan den dienst in de gemeente onder 't kruis te Leeuwarden, terwijl hij zich iets later meestal te Franeker ophield, waar men hem in Februari 1566 tot vast leeraar wilde aanstellen. In het begin van 1567 week Gellius echter naar Oost-Friesland uit, waar hij bij de Oostfriesche kerk werkzaam was en vanwaaruit hij waarschijnlijk als veldprediker met het leger van Lodewijk van Nassau den inval in Groningen medemaakte. Toen hij in het najaar van 1568 een reis naar Friesland ondernam, om zijn gezin en vrienden te bezoeken, verzocht de gemeente Leeuwarden hem, haar voorganger te worden; het Emder consistorie hechtte hieraan zijn goedkeuring en gedurende eenige jaren was hij één der weinige leeraren, die zich aan de gevaarvolle taak wijdden, in de geheime, dikwijls nachtelijke, bijeenkomsten der Hervormden in de hoofdstad, in Harlingen of op één der dorpen in den omtrek, de gemeente voor te gaan. Hierbij ondervond hij veel hulp van verschillende Friesche edelen, die hem beschermden en voor zijn veiligheid zorg droegen.

Ingevolge de doortastende maatregelen van den Spaanschen stadhouder Caspar Robles, was Gellius evenwel in het begin van 1573 genoodzaakt, na een verblijf van ruim drie jaren Friesland te verlaten en weder naar Emden uit te wijken, waar hij veel vrienden en beschermers terugvond en zich vooral aan de studie wijdde, waardoor hij de stof vergaderde voor de werken, die hij later heeft uitgegeven. Na het sluiten van den godsdienstvrede op 22 Juli 1578, keerde Gellius onmiddellijk naar zijn vaderland terug, geroepen door zijn oude gemeente Leeuwarden, voor welke hij den 13^{en} Augustus 1578 de eerste openbare leerrede hield. Wel werd hem een tractement van *f* 600. - in het vooruitzicht gesteld, maar de uitbetaling geschiedde zoo weinig regelmatig, dat Gellius in de eerstkomende jaren het grootste deel van zijn vermogen inboette, hoewel zijn aanzienlijke vrienden hem ook in dit opzicht ondersteunden; de gemeente zelf, met wier verzorging hij soms alleen belast was en die hij met ijver diende, betoonde hem de grootste aanhankelijkheid.

Toch was deze populaire prediker in zijn hart een man van het stille studeervertrek: de wetenschap bezat zijn grootste liefde en aan haar beoefening offerde hij veelal een deel van zijn nachtrust op. Hierdoor leed zijn gezondheid dermate, dat hij, na twee jaren Leeuwarden gediend te hebben, zich genoodzaakt vond, een rustiger werkkring te kiezen en een beroep onder de classis Bolsward te aanvaarden, naar veler gevoelen te Nijland, hoewel Romein hem onder de predikanten der stad Bolsward rangschikt. In 1581 was hij met Ruardus Acronius als afgevaardigde van Friesland op de synode van Middelburg tegenwoordig en woonde in 1583 met Bogerman die te Franeker bij, waar zijn eerste bundel verhandelingen tegen de Mennonieten kerkelijk werd goedgekeurd en tevens het besluit werd genomen, ‘dat hij sall moeghen na sijn eyghen wille ende wenschen van den dienst affstaen om soe veel thoe beeter moeghen vaceeren sijn studijs ten besten van der gantscher

Gemeynten.’ Tevens werd een commissie benoemd, om bij de Staten ‘een eerlijk onderhoud voor sijn

Eerw. te verzoeken'. Het gevolg hiervan was, dat hij een toelage ontving, waarvan hij onbezorgd leven kon en zijn rang als predikant behield. Gellius vestigde zich eerst te Leeuwarden, later te Franeker, woonde van 1586 tot 1588 te Harlingen, later weder te Franeker, en stierf waarschijnlijk in één der laatste jaren van de 16e eeuw te Leeuwarden, waar hij sinds 1595 verblijf schijnt gehouden te hebben. Anderen meenen, dat hij omstreeks 1600 te Oenkerk overleed.

Het ambteloos tijdperk is niet het minst belangrijke van Gellius' leven geweest: in die jaren heeft hij zijn werken uitgegeven, die hem als godgeleerde doen kennen en hem ook betrokken in den steeds scherperen dogmatischen strijd van die dagen.

Vooreerst trad hij tegen de Doopsgezinden op in zijn bovengenoemd, reeds in 1583 goedgekeurd geschrift, dat in 1584 te Leiden werd uitgegeven. Het zijn drie verhandelingen in één band, die tot titels dragen:

> *Methodica descriptio et fundamentum trium locorum communium sacrae scripturae. De gratuito Dei foedere*, *Sacramentalibus signis et Baptismo*, *ad Analogiam fidei*, *absque ulla amarulentia et odiosis in adversarios conviciis*, *solide et perspicue contractum*, *cujus summam et ordinem habes ante praefationem.*
> *Methodica descriptio sive doctrina de Christiana correctione et excommunicatione*, *quam Ecclesiasticam vocamus Disciplinam*, en *Commentarius brevis et necessarius, in quo Methodice solidis et perspicuis sacrae scripturae testimoniis et ex exemplis demonstretur non minus in Ecclesia Christi nunc sub Novo Testamento esse posse ac debere Magistratum*, *quam olim sub veteri et licere Christiano eundem gerere.*
> De Friesche synode van 1584 vond dit werk zóó belangrijk, dat zij, om het ook onder het volk bekend te maken, een vertaling wenschelijk achtte, die door S. Vomelius gegeven werd als *Ordentlijcke beschrijvinge ende fondament van drij gemeyne plaetsen der H. Schrift: Van 't Ghenaede-Verbondt Godts*, *de Sacramentlijcke teeckenen ende van den Doope; Item van de christelijcke vermaninghe en de Kercken-Tucht ofte Discipline. Ende een verclaringhe van de overheyt* (Fran. 1588).

Geen wonder, dat Gellius als bekend bestrijder der Doopsgezinden op de Synode van Bolsward in 1588 met eenige andere leeraars benoemd werd, om het *Fondamentboeck* van Menno Simons na te zien. Hij toch achtte het niet mogelijk, dat Anabaptisten, of hoe zij zich noemen wilden, vrome Christenen konden zijn, omdat zij van de Triniteitsleer afweken; evenwel is hij bezadigd in zijn bestrijding, als wij hem met zijn tijdgenooten vergelijken, zooals b.v. met Hagius, die van de Doopsgezinden zegt: 'Slaat de oogen ter aarde, o Friezen, dat uw land zulke monsters voortgebracht heeft' en dan van Gellius: 'maar heft het hoofd omhoog en looft den Heer, dat Hij één uit u heeft doen opstaan, die de verscheurende monsters beteugelt.'

In 1588 gaf Gellius te Franeker uit een *Commentarius de artificio Dialectices et Rhetorices ad S. Scripturam recte accommodando deque legitima ratione interpretandi eam*, 'een handleiding voor het gebruik van dialektiek en rhetoriek tot juiste uitlegging der H. Schrift ten dienste van de in de theologie studeerende jongelingschap', gelijk Gellius zelf het omschrijft. Daar de opleiding van vele predikers toen nog veel te

wenschen overliet en hij het belang van een meer wetenschappelijke vorming inzag, wilde hij daartoe door dezen *Commentarius*, als 't kon, iets bijdragen.

Inmiddels kreeg het zuiver Calvinisme in de Friesche kerk de overhand en Gellius, die meer een aanhanger van Bullinger en Melanchton was en vooral in het

leerstuk der voorbeschikking van de Calvinistische denkwijze afweek, ondervond daarvan niet weinig moeilijkheden. Hierop zinspeelt hij in een werk, waarin hij over verschillende leerstukken zijn gevoelen uitspreekt en dat hij in 1591, misschien op raad van zijn insgelijks onrechtzinnigen vriend Cornelis Wiggertz, in 't licht gaf; het verscheen zonder kerkelijke goedkeuring, die waarschijnlijk ook niet zou verkregen zijn, terwijl zelfs de naam van den uitgever en de plaats der uitgave - ‘iuxta Harlemum ex officina Joannis Theophili’ - gefingeerd waren. Het werk zelf draagt den titel: *Methodica descriptio de cognitione Dei et hominis*, *eiusque triplici in hac vita statu.* Het bestaat uit acht verhandelingen, waarvan de laatste, die het meest omvangrijk zijn, den zondeval, de praedestinatie en reprobatie en de oorzaak van behoud en verwerping behandelen. Gellius' doel is blijkbaar, om bij invloedrijke personen verandering van gevoelen, althans waardeering van zijn zienswijze, teweeg te brengen en deze als bijbelsch-rechtzinnig te handhaven. Volgens zijn eigen getuigenis heeft hij zich met deze uitgave veel aanhangers en voorstanders verworven, maar zeker nog meer vijanden, daar hij langzamerhand geheel den naam van rechtzinnig verloor. Zijn werk werd zelfs aan Beza ter beoordeeling gezonden en door dezen afgekeurd. Toch liet men het, overeenkomstig Beza's raad, onbeantwoord en onthield men zich ervan, om Gellius rechtstreeks moeite aan te doen, waarschijnlijk gedachtig aan hetgeen hij vroeger voor de zaak der Hervorming gedaan en geleden had en ook, omdat men zijn invloed, nu hij oud was geworden, niet hoog aansloeg.

Ongeveer vijf jaren later verscheen het laatste van Gellius' geschriften: *Isagoge in nonum caput Epistolae Pauli ad Romanos* (1596), evenzeer zonder vermelding van drukker of plaats der uitgave verschenen; het is een kort handboek, waarin hij betoogt, dat zijn gevoelen omtrent de voorbeschikking geheel overeenstemt met Paulus' leer. Niet onwaarschijnlijk heeft Arminius, toen ter tijde met Gellius in briefwisseling, op de uitgave van deze verhandeling aangedrongen. Gellius wordt dan ook door Brandt een voorlooper der Remonstranten genoemd.

In de voorrede der *Isagoge* komt hij met alle kracht op tegen de maatregelen der synoden in zijn dagen; menschelijk gezag mocht niet over de inzichten der menschen oordeelen, de regel des geloofs moest getoetst worden aan het goddelijk gezag der H. Schrift. Naar zijn meening vervalt men in de synoden, waar allerlei wordt vastgesteld omtrent de leer, tot hetzelfde kwaad, dat in de Roomschen wordt afgekeurd. ‘Gelijk de Conciliën der Pauselijken in dwaling waren, zoo moeten wij zorg dragen, dat ons niet hetzelfde overkome. De Satan kan den naam der Hervormde kerk wel verdragen, maar geenszins de reine leer des Evangeliums.’ Zeer opmerkelijk zegt hij verder omtrent de synode van 1581, door hem bijgewoond: ‘Als ik vrijuit mijn meening mag belijden: ik heb van deze en andere synoden al weer zooveel geleerd, dat ik mij niet langer verwonder over het zeggen van Gregorius van Nazianze, dat hij van een kerkvergadering altoos slechter thuiskwam.’

Gellius moet buitendien nog twee tabellen vervaardigd hebben, één als handleiding tot verklaring der H. Schrift, de andere tot het opstellen van leerredenen; Henricus Nerdenus of van der Linden volgde ze na in zijn *Episcopus. Tabula de proprietatibus Episcopi seu ministri verbi Dei ex fontibus exstructa* (1587).

Uit Gellius' geschriften blijkt, dat hij plan had, nog twee verhandelingen te schrijven, die echter niet bewerkt, althans niet uitgegeven zijn, nl. eene *Methodische beschrijving of hoofdzaak der leer over het Avondmaal des Heeren* en, naar aanleiding

van zijn werk over Romeinen IX, eene *Verzoening en nadere toelichting van tegen stellingen der leer.* Doordat hij meermalen naar deze laatste verhandeling verwijst schijnt zij in hoofdzaak gereed geweest te zijn.

In het zeldzaam geworden werk *Frisia nobilis* komen een aantal gedichten van zijn hand voor.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. Hotzes. - Glasius, *Godg. Ned.* dl. I, blz. 509. - *Stud. en Bijdr.*, dl. III, blz. 26-75. - *Nav.*, dl. XI, blz. 153 268. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 8, 122, 227, 264. - Reitsma, *Honderd Jaren* Reg. - Sepp, *Drie Ev. dienaren*, blz. 64. - Id., *Godg. Ond.*, dl. I, blz. 138, 147 dl. II, blz. 277. - Hofstede de Groot, *Honderd Jaren*, blz. 376. - Kühler, *Socian.* blz. 225. - Rutgers, *Acta*, blz. 358. - *Ned. Arch. K.G.*, N.S., dl. V, blz. 396. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. I, blz. 165; dl. VI, blz. 4, 5, 16, 19, 27.

[Bernhardt te Gempt]

GEMPT (Bernhardt te) werd in 1792 te Schüttorf in het graafschap Bentheim geboren, waar zijn vader burgemeester was. Hij studeerde te Groningen - ingeschreven 20 September 1809 - en werd, na in 1813 tot proponent bevorderd te zijn, door den graaf van Bentheim als unicus collator van Batenburg, met de predikantsplaats in die gemeente begiftigd, waar hij den 2^{en} Juli 1815 intrede deed. Tevens benoemde de Graaf hem tot administrateur en rentmeester zijner goederen, die aldaar gelegen waren, aan welk ambt hij ook een deel zijner krachten en talenten besteedde, getuige een werk over de houtteelt, door de Amsterdamsche Maatschappij van Landbouw met goud bekroond, en een geschrift over *Rivierpolders in Nederland* (Haarl. 1857). Zijn veelzijdigheid blijkt ook uit zijn liefde voor sterrenkunde en Hollandsche litteratuur; menig handschrift uit de Middeleeuwen werd door hem in de rijk voorziene bibliotheek van den graaf van Bentheim ontdekt.

Toch verwaarloosde hij noch zijn verplichtingen als predikant noch zijn theologische studiën: ijverig diende hij zijn gemeente en eenige geschriften in die richting verschenen van zijn hand. In 1829 beantwoordde hij namelijk een prijsvraag, door het Haagsch genootschap uitgeschreven, die met zilver bekroond en uitgegeven werd als: *Opheldering en verdediging der wonderwerken door Markus*, *hoofdstuk VII:32-37 en VIII:22-26 medegedeeld*, waarover Sepp echter niet gunstig oordeelt, als hij zegt: 'Principiëele vraagstukken bleven onaangeroerd of werden met laakbare vlugtigheid behandeld.' In 1837 werd nog een *prijsvraag over opvoeding*, door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgeschreven, door Te Gempt beantwoord en evenzeer met zilver bekroond, terwijl hij vertalingen leverde van: Bretschneider: *Wat leert de H. Schrift ten aanzien van het goddelijk regt der vorsten?* (Amst. 1833) en van C. Schmidt: *Johannes Tauler en de Godesvrienden* (Tiel, 1850). Tevens schreef hij ter eere van kroonprins Willem: *Principi Arausiae serenissimo*, *Domino indulgentissimo*, *de XVIIIme die natali gratulatio* (Batenb. 1858) en was vele jaren correspondent van de *Allgemeine Prot. Kirchen-Zeitung.*

Te Gempt overleed den 14^{en} Mei 1864. Hij is eerst gehuwd geweest met Jacoba Alida Maria van Olst, die hem in 1822 ontviel, en daarna met Helena Johanna Blom, wier zenuwzwakte zijn laatste levensjaren moeilijk maakte.

L i t t e r a t u u r : *Letterk. Lb.*, Jaarg. 1864, blz. 339 vv. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 292. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 129. - *Arch. K.G.*, dl. V, blz, 246. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 260. - *Cat. letterk.*, dl. I, kol. 906.

[Salomon te Gempt]

GEMPT (Salomon te), zoon van den voorgaande en in 1832 te Batenburg reboren, werd den 24^{en} September 1850 als student te Groningen ingeschreven en in 1858 candidaat onder het Provinciaal kerkbestuur van Drenthe. Toen de graaf van Bentheim, op verzoek van Te Gempt's vader, hem als diens opvolger te Batenburg wilde beroepen, werd dit recht door den Kerkeraad betwist; de zaak kwam eerst in behandeling voor de rechtbank te Nijmegen, daarna voor het Hof te Arnhem en in beide uitspraken werd het recht van den graaf van Bentheim erkend. Den 16^{en} Januari 1865 deed Te Gempt dan ook intrede in zijn gemeente. Eenige jaren later, in 1869, werd hij bij het Provinciaal kerkbestuur van Gelderland aangeklaagd en na een langdurige behandeling zijner zaak in verschillende instanties, ten slotte bij beslissing van 3 Mei 1871 door het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland uit zijn ambt ontzet. In verband hiermede gaf hij uit:

Twee toespraken aan de Hervormde gemeente te Batenburg (Gor. 1871).
Waarheid of brutaal geweld? Verweerschrift tegen het besluit van het provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland, *waarbij ik als predikant der Hervormde gemeente te Batenburg ben ontzet* (Gor. 1871).

Bij synodaal besluit van 9 Augustus 1876 in zijn ambt hersteld, werd Te Gempt 26 Augustus 1877 predikant te Oostvlieland, in 1882 te Eyerland, daarna te Callantsoog (1885), Hoogebeintum (1892), Nieuw-Vosmeer (1895), Ammerstol (1898), eindelijk den 24^{en} Februari 1901 te Urmond, waar hij arbeidde tot zijn overlijden in 1910.

L i t t e r a t u u r : *Schatkamer*, Jaarg. 1910, blz. 198. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 314. - *Brinkman's Cat. 1850-1882*, blz. 405, 406. - *Handelingen der Synode v.d. N. Herv. kerk*, Jaarg. 1865, Bijl. B., blz. 132, 133; Jaarg. 1869, blz. 63, 64; Jaarg. 1871, blz. 14, 15; Bijl. B., blz. 249-254; Jaarg. 1876, blz. 257-264.

[Caspar Gendt]

GENDT, VAN GENDT, **DE GENDT of GOUDT (Caspar**) was Arnhemmer van geboorte en liet zich 12 Augustus 1566 te Heidelberg als student inschrijven. Eerst diende hij de gemeente te Ridderkerk, vanwaar hij in 1575 als derde predikant te Leiden beroepen werd. Tevens was hij hier de eerste hoogleeraar in het Hebreeuwsch aan de nieuw opgerichte Hoogeschool, maar bekleedde dat ambt zéér kort, daar het in Juli 1575 reeds aan H. Renecherus werd opgedragen. Van Gendt kreeg of nam zijn ontslag als predikant te Leiden in 1578, vertrok naar Brugge en aanvaardde daar het predikambt in 't laatst van genoemd jaar of in 't begin van 1579. Misschien is hij dezelfde als Gaspard Hurerin, die in de *Naamreeks van valsche profeten*, *die in dezen ellendigen tijd Vlaanderen door hunne vergiftige leer hebben bedorven*, door broeder Jan Ballin, kloostergeestelijke te Clermaretz, als tweede predikant van Brugge wordt genoemd, ‘die in 1580 Brugge verliet, vele goede vrouwkens in droefheid latende, omdat hij haar groot vermaak had aangedaan.’ Vast staat althans, dat hij 4 Mei 1580 al te Arnhem als predikant gevestigd was en dat op de Middelburgsche synode van 1581 ‘die van Brugge begeeren Caspar Gendt’. Waarschijnlijk was hij dus bij leening aan Arnhem afgestaan, waar men blijkbaar met hem ingenomen is, want op genoemde

synode ‘contendeert arnheym te behouden’ en ‘is geoordeelt, dat Casper sal te Arnheym blijven, doch gecensureert worden van wegens eeniger onordeninge.’ Wat hij misdaan had, is niet bekend. In 1582 is Van Gendt te Arnhem aan de pest gestorven.

Litteratuur: v.d. Aa, Biogr. Wdb., i.v. - Janssen, *Kerkh. in Brugge*, dl. II, blz. 287, 328. - Id., *Kerkh. in Vl.*, dl. I, blz. 118. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 641. - Rogge, *Coolhaes,* dl. I, blz. 56, 95; dl. II, blz. 238. - Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche Hoogeschool*, dl. II, Toev. en Bijl., blz. 55. - Wagenaar, *Joh. Fontanus*, blz. 49, 56, 71, 73, 96. - Rutgers, *Acta*, blz. 367, 429. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 2.

[Wilhelmus van Gendt]

GENDT (Wilhelmus van) werd in 1714 predikant te Schenkenschans, ontving den 21^{en} December 1722 een beroep naar Harderwijk, waar hij den 14^{en} Maart 1723 intrede deed en vertrok, na 16 Februari 1738 afscheid te hebben gepredikt, naar Stellenbosch aan den Kaap de Goede Hoop, waar hij waarschijnlijk overleden is.

Zijn geschriften doen hem kennen als een, ‘die onvervalscht zijnde in de Lere, aan de rechtzinnige waarheit vasthoudt’. Vooral zijn *Onderzoek der Paapsche Misse*, *en derzelver vereischtens* (Amst. 1738) werd veel gelezen en hoog geroemd, zoodat na een half jaar een tweede druk het licht zag, met een vervolg *over de hostie en de Roose kransen* (Amst. 1738), terwijl de derde druk in 1742 te Amsterdam uitkwam met bijvoeging van zijn *Affscheidt-Predikaatsie van Harderwijk op 16 Februari 1738*, *over Ef. 6:10*, *11*, die reeds in eersten druk te Amsterdam in 1738 was verschenen.

Verder gaf hij uit:

Het leerstuk der volstrekte en nootzakelijke voldoeninge van Jesus Christus (Harderw. 1734).

Middel ter vergelijking tusschen de Euangelische, *die zich onderscheiden door den naam van Gereformeerden en Luthersche*, *aangeprezen door W. van Gendt*, *leeraar te Stellenbosch* (Amst. 1740).

Predikaatsie over Jes. 45:1-8 ... ter gelegenheit dat ... Baron G.W. van Imhof is aangestelt tot Gouverneur Generaal van Ned. Indien en Z.H. Welgeb. Gestr. aan Cabo de Goede Hoop gelukkig ... is aangekomen (Nymegen 1745).

Tevens vertaalde hij de twee volgende werken:

G. van den Busch. De Wonderbare en Zegepraalende Heirtogt van Koning Christus ... in vier en dertig Predikatien over den 68 Psalm, *nevens een Aanhangsel over Zach. 9:13-15 en Ps. 20:7* (Nym. 1733).

Afdelings-Predikaatsien van Jablonsky (Amst. 1738), terwijl in de twee volgende bundels geschriften van hem voorkomen:

Een keurlijke verzameling van Afscheids-, *Intree-*, *Inzegening- en Bevestiging-Predikaatsien door F.A. Lampe*, *Joh. de Bruine*, *W. van Gendt en A. Heijmans* (Amst. 1745).

Dagelijksche Offerhanden, *bestaande in Stigtelijke Aandagten en korte Gebeden ... waar agter het Gereformeerde Honigmerg ... door P.J. Tileman*, *S.S. Theol. Prof. en W. van Gendt*, *Predikant aan Cabo de Goede Hoop; waar agter zijn Geestelijke Balsem voor een klagende Christen* (Amst. 1745).

Litteratuur: V.d. Aa. *Biogr. Wdb.*, i.v. - V. Abk. -Arrenb., *Naamreg.*, blz. 187. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 663. - *Boekzaal*, passim.

[Petrus Augustus de Génestet]

GÉNESTET (Petrus Augustus de), hoewel meer dichter dan godgeleerde, heeft, vooral door zijn *Leekedichtjes*, een grooten invloed geoefend op de godsdienstige denkbeelden van velen zijner tijdgenooten en van het daaropvolgend geslacht, zoodat hij terecht ‘de dichter der moderne richting’ mag genoemd worden. Daar zijn

leven echter meermalen min of meer uitvoerig beschreven is, kan hier met een beknopte biografie volstaan worden. Geboren den 21^{en} November 1829, volgens Tideman's *Naamlijst* te Nieuwer-Amstel, volgens anderen te Amsterdam, was hij reeds vroegtijdig wees geworden en eerst door zijn grootmoeder te Breukelen, daarna op een kostschool te Barneveld opgevoed. Van 1843 tot 1847 bezocht hij de Latijnsche school te Amsterdam, werd in het najaar van 1847 als student aan het Athenaeum aldaar ingeschreven en bereidde zich aan het Remonstrantsch Seminarie tot het predikambt bij die Broederschap voor. De lessen in de klassieke talen van Prof. Bosscha hadden voor hem veel aantrekkelijks, maar vooral was Prof. Des Amorie van der Hoeven hier zijn leidsman. Veel is ‘deze oprechte, hartelijke, vaderlijke vriend’ voor hem geweest; ‘zij waren elkander waard en verstonden elkander’. De nieuwe richting in de godgeleerde wetenschap vond echter toen in De Génestet nog geen aanhanger; eerst later boeiden hem de wetenschappelijke vraagstukken van den dag. Als student ‘voelde hij zich in deze wereld van “moraal, kritiek en polemiek” gansch niet thuis. Zij was voor hem niet gemaakt en hij niet voor haar’ (Tiele).

In Juni 1852 proponent geworden, ontving De Génestet beroepen naar Moordrecht en Delft, welk laatste door hem werd aangenomen. Den 5^{en} December 1852 had zijne bevestiging door Prof. Des Amorie van der Hoeven plaats, nadat hij in September van dat jaar te Bloemendaal in het huwelijk was getreden met Henriëtte Bienfait. Voor de Delftsche gemeente is De Génestet in allerlei opzichten veel geweest: met ijver nam hij zijn ambtsplichten waar en vooral aan het kanselwerk besteedde hij een groot deel van zijn krachten en talenten: ‘Het was hem te doen, in elke preek een kunstwerk te geven, uitmuntend door ongemeene inkleeding en aangrijpende leering ... De kerk werd weldra te klein, om de steeds aangroeiende schaar zijner hoorders te bevatten.’ Bovendien was het zijn edelmoedigheid, die de gemeente in staat stelde, een eigen leeraar te bezitten, daar haar middelen hiervoor niet toereikend waren. Intusschen bleek zijn ijver zijn krachten te overtreffen; reeds van nature niet sterk, moest hij in Augustus 1859 wegens ongesteldheid zijn ambtswerk staken en toen hij in November d.a.v. zijn vrouw en kort daarop zijn eenig zoontje door den dood verloor, legde hij in 1860 zijn bediening neer. Hij vestigde zich te Amsterdam, bracht den zomer van dat jaar te Bloemendaal door, waar zich reeds zijn keelongesteldheid openbaarde, vond aanvankelijk herstel, maar overleed den 2^{en} Juli 1861 te Roozendaal in Gelderland, waarheen hij zich in 't voorjaar had begeven. Op het kerhof aldaar ligt hij begraven, terwijl een eenvoudig grafmonument met de woorden ‘Fiat voluntas’, zijn laatste rustplaats aanwijst. Er bestaan verschillende afbeeldingen van hem, waarvan één der beste geplaatst is vóór de prachtuitgave zijner volledige werken.

Het is hier niet de plaats, om in 't algemeen over De Génestet als dichter te spreken, noch een volledige bibliographie zijner werken te geven, welke reeds op zeer nauwkeurige wijze is samengesteld door Dr. Jan ten Brink in zijn *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letterkunde in de XIX eeuw* (Amst. 1889), dl. III, blz. 124-128. Alleen kan hieraan toegevoegd worden, dat sindsdien de *Verzamelde dichtwerken* nog meermalen herdrukt zijn en door Prof. J.J. Hartman een bloemlezing daarvan in het Latijn is vertaald onder den titel: *Genestetiana*, *sive Petri de Génestet poëtae neerlandici carmina selecta* (Lugd. Bat. 1901; 2e uitg. in: *Otium classicum*, L.B. 1915).

Wel behoort hier meer uitvoerig gehandeld te worden over de *Leekedichtjes. Rijmen en dichten*, *zoo oude als nieuwe* (eerst gedeeltelijk in *de Gids* verschenen, daarna volledig en afzonderlijk uitgeg. te Haarlem, 1860; 2e dr. ald., 1861; 3e dr. ald., 1863; 4e dr. Amst. 1867, later telkens herdrukt in de *Verzamelde Dichtwerken* en nog eens door H.U. Meyboom met aanteekeningen uitgegeven te Groningen, 1894). Gedurende zijn Evangeliebediening te Delft begon De Génestet zijn aandacht te wijden aan de theologische vraagstukken van den dag, toen de *Brieven over den Bijbel* zulk een indruk gemaakt hadden, de strijd over den vrijen wil, het determinisme, over dualisme en monisme ‘vele Nederlandsche hoofden vervulde,’ toen Dr. Meyboom zijn *Leven van Jezus* uitgaf en dit alles ‘lokte tot even langgerekte als hartstochtelijke debatten.’ Ook De Génestet koos partij en werd weldra een overtuigd aanhanger van de moderne richting. De vrucht zijner theologische en wijsgeerige denkbeelden legde hij in kleine, korte epigrammen neer, waarbij zich ook telkens zijn afkeer openbaarde van alles wat naar deftigheid of gemaaktheid zweemde. ‘Het waren modern-theologische Sneldichten, welke somtijds die van Huygens in de schaduw stelden.’ Terecht zijn zij algemeen geprezen om het vernuft en de goede smaak, waarvan zij getuigen, hoewel Dr. ten Brink terecht opmerkt, dat zij, uit letterkundig oogpunt beschouwd ‘niet tot het uitgelezenste deel zijner nalatenschap behooren. Wijsgeerig-theologische puntdichten komen mij voor een bastaardgenre van poëzie te vormen.’ Dat zij echter veel gelezen en algemeen bekend werden, is onwedersprekelijk; een wijdstrekkende invloed is ervan uitgegaan, die door andersdenkenden weleens gevreesd werd, zoodat b.v. van Roomsch-Katholieke zijde meermalen tegen de lezing van die gedichten gewaarschuwd is. Toch is daartegenover de critiek van Dr. Schaepman (*De Wachter*, Jaarg. 1873, dl. I, blz. 59) opmerkelijk, waar hij zegt: ‘De Génestet vertoornt u nooit, al zijt ge 't met hem oneens. Zijn pijltjens, hoe spits soms ook, dringen niet in het hart. Zij hebben kleurige veertjens, de spits is fijn, het schachtjen van keurig gesneden, geurig hout... Een flitsjen van de Génestet's koorde doet u schrikken, het rinkelt, het haakt vast, ge slaat met de hand, ge lacht met uw schrik. Zijn denkbeelden glijden langs de uwe heen, ze botsen niet in geweldigen schok, maar zoo ge vast zijt, glijden zij weg.’ Vernuftig, geestig, soms scherp, maar niet diep - aldus bedoelt de criticus, het blijkbaar en De Génestet zelf wilde ze niet anders beschouwd hebben. Werd bij zijn graf met het oog op dezen bundel gewaagd van ‘de volle wedergeboorte van den kunstenaar, welke daarin zamenviel met de definitieve vorming van den mensch en van diens karakter,’ Busken Huet deelt uit het laatste gesprek, dat hij in April 1861 met den dichter in de Haarlemmerhout had, mede, hoe De Génestet de *Leekedichtjes* slechts wilde aanmerken als een deel zijner totnogtoe uitgekomen poëzie, door hemzelf gekarakteriseerd als ‘zich bewegende binnen zekeren kring van gedachten en gevoelens, niet zeer ruim, niet zeer hoog en vrij alledaagsch; familie-poëzie, voor ieder begrijpelijk, gemoedelijk, niet te diep, niet te stout, vooral ook niet raar of onstichtelijk.’

Voor de aanhangers der moderne richting is De Génestet ‘de zanger harer vroomheid geweest en daardoor de weldoener van talloozen geworden’ (Knappert). ‘Daar leven er wel velen die, gekomen onder de bekoring van wat de modernen predikten, vreesden iets van hun geloof te zullen inboeten, maar voor wie het opnieuw opleefde onder den indruk van de Génestet's lied. Daar leven er *nóg*,

die, dát zich herinnerend, met ons zullen zeggen: gezegend zijn gedachtenis' (van Loenen Martinet).

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. II, kol. 466. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 271. - *Letterk. Lb.*, 1862, blz. 147 vv. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 332. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 102, 461. - J. ten Brink, *Geschiedenis v.d. Noord-Ned. Lett. in de XIX eeuw*, dl. III, blz. 70-128. - Busken Huet, *Nieuwe Litt. Fantaisiën*, 2e dr., dl. I, blz. 55-75.

[Arnoldus van Gennep]

GENNEP (Arnoldus van), geboren te Gorinchem den 12en Maart 1697 als zoon van Cornelis van Gennep, thesaurier dier stad, en van Elisabeth van den Burggraaff, doorliep de Latijnsche school aldaar en ging, nadat hij 'dat worstelperk doorgelopen hadde', ter studie naar Leiden, waar zijn naam echter niet in het *Album Stud.* staat ingeschreven; de hoogleeraren F. Fabricius en T.H. van den Honert waren hier vooral zijn leermeesters. In 1721 proponent onder de classis Gorinchem geworden, volgde den 18en Juni 1723 een beroep naar Eethen en Drongelen, aan welke gemeente hij zich 22 Augustus d.a.v. verbond, na door Abraham 't Gilde bevestigd te zijn. Zoowel de bevestigings- als de intreerede werden opgenomen in het eerste werk, dat Van Gennep uitgaf (blz. 307 vv. en blz. 330 vv.), getiteld: *Kerkelijke pligtplegingen op bijzondere tijden toepasselijk*, *in XV verscheide Keurstoffen voorgestelt* (Gor. 1738). Hij bleef de gemeente Eethen getrouw dienen, totdat ziekelijkheid hem in 1755 dwong, emeritaat te nemen, waarna hij den 25en October 1757 stierf. Den 31en October 1724 huwde hij Theodora van Brandwijk, geboren 23 Januari 1704, die hem overleefde en hem elf kinderen schonk.

Van Gennep wordt genoemd als een geleerd man, wiens leerredenen keurig uitgewerkt en, naar het voorschrift van zijn leermeester Fabricius (zie boven, blz. 5), kort waren. Proeven hiervan zijn te vinden in de volgende uitgaven:

Versaameling van uitgelezene keurstoffen, *op bijzondere tijden en gelegenheden toegepast* (Amst. 1742).

Het hertnypent en besmettelijk sterven onder het Rundt-vee, *bij wijze van waarschouwing*, *tot voorkoming van zwaarder straffen onder het menschdom en tot aansporing van ene ware en innige boetvaardigheit*, *vertoont uit Jeremia 22:5 en 6* (Breda 1745).

Innig Rouwgewaat, *aangetrokken en vertoont in ene uitwendige Treurreden over het ... afsterven van wijlen zijne Doorlugtigste Hoogheit Willem Carel Hendrik Friso enz.*, *uitgesproken op den 7 November 1751*, *over 2 Sam. 3:38* (Gor. 1751, 2e dr. ald., 1752).

Deze of de voorgaande leerrede - misschien beide - is opgenomen in: *Gedenkteken van verscheide merkwaardige Wonderen en Gebeurtenissen*, *vertoont in een verzameling van verscheide zo Boet-, Dank-*, *Lijk- als andere Predikatiën*, door E. Metelerkamp, A. van Gennep enz. (Amst. 1754).

Toen J. Schrassert, naar aanleiding van de toenmaals zeer toenemende neiging tot het houden van conventikels en onderlinge oefeningen, een *Rechtelijck bewijs*, *dat de hedendaegsche saemenkomsten ende oeffeningen van de soo genaemde Fijnen*

ongeoorlooft zijn, *ende diensvolgens geweerd ende de halssterrige gestraft behoren te worden* (Harderw. 1742) uitgaf en J. Lulofs daarop *Vrijmoedige dog zedige Aanmerkingen* (Zutph. 1742) gemaakt had, gevolgd door Schrassert's *Wederaanmerkingen*

(Harderw. 1743), zond Van Gennep ‘ter vereeniging dier beide van een verschillende Heeren of tot een behoorlijke middelweg derzelve’, in het licht:

Onpartijdig en onzijdig opstel ter gelegentheit van een Verschilstuk tusschen J. Schrassert en J. Lulofs, *over de Zamenkomsten en oeffeningen der particuliere ledematen* (Dordr. 1743).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Kromsigt, *Schortinghuis*, blz. 116, 119, 140, 215, 228. - Vorsterman v. Oyen, *Stam- en Wapenboek van aanz. Ned. familiën*, dl. I, blz. 304. - *Cat. Letterk.*, dl. II, blz. 373. - *Boekzaal*, Jaarg. 1757*b*, blz. 732-734.

[Cornelis Gentman]

GENTMAN (Cornelis), een ‘Godsgeleerde van geen geringen naam’, stamde uit eene oorspronkelijk Doopsgezinde familie, die om des geloofs wille onder het bestuur van Parma uit Vlaanderen naar Zeeland geweken was. Zijn vader, Adriaan Gentman, koopman in zijden stoffen, behoorde echter reeds tot de Gereformeerden en woonde te Goes, waar Cornelis den 11^{en} November 1617 geboren werd. Eerst zou hij voor den handel worden opgeleid, maar toen zijn vader bemerkte, hoezeer het predikambt zijn zoon aantrok, gaf hij aan dit verlangen toe en, na de voorbereidende studie in zijn vaderstad volbracht te hebben, vertrok Cornelis naar de Hoogeschool te Utrecht, waar zijn naam echter niet in het *Album Stud.* voorkomt. Hier verkeerde hij veel ten huize van Voetius, wiens trouwe volgeling hij werd. In 1640 begon hij zijn predikdienst te Heinkenszand, ging vandaar in 1649 naar Hulst en volgde in 1654 een beroep naar Utrecht, nadat Voetius persoonlijk te Hulst was gekomen, om hem tot aanneming van dat beroep over te halen. Den 14^{en} Januari 1655 deed hij daar zijn intrede en nam den dienst nog gedurende ruim 41 jaren waar ‘met groote wakkerheid, ijver en bequaamheid.’ Na het wegtrekken der Franschen uit Utrecht op 13 November 1673, hield Gentman nog dienzelfden dag een algemeene dankzegging in de ter nauwernood door de Roomsch-Katholieken verlaten Dom, terwijl Voetius den volgenden Zondag, 16 November, de *Eerste predicatie* hield, die in 1674 te Amsterdam is uitgegeven. Gentman huwde in 1640 met Magtelina Driewegen, die hem twee zoons en drie dochters schonk, en overleed den 23^{en} Januari 1696.

Gentman behoorde tot de Voetiaansche richting en wordt geroemd als een geleerd, welsprekend en vredelievend man. Met dit laatste kan Dr. Kühler zich echter in 't geheel niet vereenigen, daar hij hem om zijn houding tegenover de Doopsgezinden een ‘Calvinistisch drijver’ noemt. De kerkeraad der Gereformeerde gemeente te Utrecht meende namelijk ook op de Mennisten in die stad een wakend oog te moeten houden en toen vier ‘vermaners’ in 1659 een vrijzinnige geloofsbelijdenis opstelden, zond hij, door Gentman daartoe opgewekt, een request aan den Magistraat, om het verspreiden der ‘Sociniaensche grouwelen’ te verhinderen. Ook schriftelijk trok Gentman tegen hen te velde in zijn *Aenteyckeninghen op de geloofsbelijdenisse van G. van Aldendorp*, *A. van Heuven*, *J. Andries en Dr. van Maurik*, *vermaners der Mennonyten binnen Utrecht* (Utr. 1662), waartegen in hetzelfde jaar een ongenoemde schreef: *De Aanteikeningen van C. Gentman ... overwogen*, *beantwoord en wederleid* (Amst. 1662). Dit werkje gaf weder aanleiding tot een beantwoording, getiteld: *De aenteyckeninghen van C. Gentman verdedight tegen een ongenoemt Sociniaen* (Utr.

1663). Later liet Gentman de gewraakte belijdenis nogeens afdrukken *met haer tegengift*, wat weder een strijd van theologischen aard ten gevolge had.

Blijkbaar is hij later nogeens aangevallen, waartegen hij in 't licht zond: *C. Gentman's Aenmerckinge op 't geen hem raakt in twee boukjes*, *onlangs*, *sonder naem*, *uitgegeven*, *'t eene genoemt: Verdediging der proceduren etc.*, *'t ander: De oprechte Phariseus* (Utr. 1667), hetgeen weer de uitgave ten gevolge had van: *Westfrisius in 't hembd*, *vertoont in een discours tot wederlegginge vande aenmerckinge van Corn. Gentman*, *ende de missive van doctor Muyen*, *over den oprechten Pharisaeus*, *door Justus Veridicus* (Rott. 1668). Ook toonde Gentman zich een bestrijder der Labadisten in zijn werkje: *Bedenkingen wegens scheuringe en afscheidinge van de kerke* etc. (Utr. 1669), zoodat, al moge deze meermalen betoonde strijdvaardigheid van zijn standpunt te rechtvaardigen, misschien zelfs lofwaardig zijn, toch 'vredelievendheid' moeilijk één zijner karaktertrekken kan genoemd worden.

Bovendien gaf hij in 't licht:

Misadelphia of van de haat, *hoe noodzakelijk die te haten zij* (Utr. 1654).

Ahazia gestraft of uitbreidinge over 2 Kon. 1 (Utr. 1672).

Allon Bachuth of lijckpredikatie over de dood van den hoog-beroemden heere G. Voetius, *over 2 Sam. 3:38* (Utr. 1677). Een uitvoerig uittreksel hiervan vindt men bij Duker, *Voetius*, dl. III, blz. 348-352.

Uitbreidinge over den Catechismus (Utr. 1692; 2e dr. Amst. 1701).

Onzeker is, of Gentman, dan wel J. Leusden, schreef: *Rehabeams Raedt van Utrecht*, *Behelsende de redenen der goede Mannen van Utrecht ... waarom sij een Request hebben over-gelevert aen ... de Grave van Hoorne* (z.p. en j., maar zeker in 1673 uitgegeven).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa., *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 511. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 641. - Nagtglas, *Levensb.*, dl. I, blz. 253-255. - Hylkema, *Reformateurs*, dl. I, blz. 187, 192. - Knuttel, *Acta*, dl. IV, blz. 180. - Duker, *Voetius*, dl. II, blz. 334, VII; dl. III, *Reg.* - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 656. - Kühler, *Socian.*, blz. 172. - Van Veen, *Zondagsrust*, blz. 130. - De la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 399-402. - *Doopgez. Bijdr.*, Jaarg. 1916, blz. 152, 156, 180, 189. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 99. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 594.

[Herman Gerbade]

GERBADE (Herman), zoon van den gelijknamigen predikant bij de Lieve-Vrouwenkerk te Bremen en van Elisabeth Uythoff, werd den 26en October 1667 in genoemde stad geboren. Hij studeerde te Bremen, daarna te Groningen (ingeschreven 20 Sept. 1690, *Alb. Acad. Gron.*, kol. 134) en eindelijk te Franeker, was in 1693 legerpredikant bij het regiment van baron van Heeckeren en nog in 't zelfde jaar garnizoenspredikant te St.-Truyen. Vervolgens vervulde hij gedurende twee jaren het ambt van adjunct-predikant te 's-Hertogenbosch als hulp van den zieken Ds. J. Cuchenius en werd den 16en December 1696 door M. Gargon als predikant te Rosmalen en Empel bevestigd. IJverig was hij hier werkzaam tot 1709, toen hij, door krankzinnigheid aangetast, den vollen dienst aan een adjunct-prediker moest overlaten. Zijn kwaal bleek ongeneeslijk en hij overleed den 15en November 1736. In 1698 was hij gehuwd met Maria Ebbinck.

Zijn geschriften, ‘welke bij vele zeer geacht worden’, zijn thans nog bij sommigen niet geheel onbekend en onder de volgende titels in 't licht verschenen:

Zions vertroosting, *opgesloten in de prophetie van Zacharias*, *ontsloten en ontdekt* (Leyden 1702).
'*t Heyligdom den Heydenen geopent door de Brief van Paulus aan d'Ephezers* (Utr. 1707).

Dit laatste werk, in de *Boekzaal*, Jaarg. 1707*b*, blz. 542 vv. beoordeeld, kwam nog ter sprake op de vergadering der Geldersche Synode te Zutphen, dd. 17 Augustus 1707, art. 6 (hs.), omdat men daarin eenige onrechtzinnigheid meende te vinden.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 114. - *Boekzaal*, Jaarg. 1737*a*, blz. 92-96.

[Ruurd Gerbens]

GERBENS of **GERBENS VAN GROUW (Ruurd),** werd in 1680 te Leeuwarden aangesteld tot oudste bij de Jan-Jacobsgezinden, een afdeeling der Doopsgezinden. Hij gaf een *Korte Belijdenisse des christelijcken gheloofs*, *uyt de Schriften des O. en N.T. krachtig en leersamelijck beweesen* (Leeuw. 1698; 2e dr. Gron. 1717). Zij heeft echter geen gezag als richtsnoer voor 't geloof verkregen en is meer als vraagboek bij het godsdienstig onderwijs gebruikt.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Blaupot ten Cate, *Friesland*, blz. 157, 235. - *Ned. Arch. K.G.*, N.S., dl. XI, blz. 233, 347. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 291, 292.

[Daniël Gerdes]

GERDES (Daniël) was de zoon van een aanzienlijk koopman te Bremen, Humelius Gerdes, en van Anna Maria Hoehnia. Hij werd aldaar den 19en April 1698 geboren en toonde zijn vroege ontwikkeling door op 17jarigen leeftijd een *Disputatio ad Aristophanis Plutum*, *vrs. 34*, te verdedigen. Op de hoogeschool te Bremen legde hij zich eerst op de rechtswetenschap, daarna onder Prof. Lampe op de godgeleerdheid toe en leverde in dien tijd reeds een artikel over den *Oorspronk der Haert- en Huisgoden*, dat in het XVe stuk der *Historische en Critique Letterrepublyke* werd opgenomen, terwijl hij in 1719 onder voorzitting van Albert Schumacher een verhandeling verdedigde over den *Arbeidt der Euangelische Bedieninge*, *onder het Zinnebeeldt der Verzamelinge*, *die ten tijde des Oogsts geschiedt* (Joh. 4:35-38). In laatstgenoemd jaar begaf hij zich naar Utrecht, zette daar zijn studie aan de Hoogeschool voort, gaf in 1721 een soort strijdschrift uit: *De tempore messis Hebraeorum disquisitio et modesta ad celeberrimi D. Johannis Meieri Harderovicensis Academiae professoris animadversiones responsio* en werd den 29en Juni 1722 proponent onder de classis 's-Gravenhage.

Een reis door Nederland, Duitschland en Zwitserland ondernomen, deed hem met vele geleerden in kennis komen en spoedig stond hij op het drietal voor een professoraat te Hanau, waarvan echter een ander benoemd werd. In Maart 1724 ontving Gerdes een beroep als derde predikant te Wageningen, welk ambt hij den 7en Mei d.a.v. aanvaardde, maar slechts een paar jaar bekleedde: reeds in het voorjaar van 1726 tot hoogleeraar te Duisburg benoemd, predikte hij te Wageningen op 7 Juli

afscheid, nadat de senaat der Utrechtsche academie hem den 2^{en} Mei eershalve het doctoraat in de godgeleerdheid had geschonken.

Den 12^{en} Juli 1726 hield Gerdes zijn inaugureele rede *De docta in theologia ignorantia*, een onderwerp, reeds meermalen behandeld en waarin hij niet veel nieuws leverde. Van grooter beteekenis was het boek, waarin hij zijn dogmatisch stelsel

uiteenzette en dat tot titel droeg: *Doctrina gratiae sive compendium theologiae dogmaticae*, *quod de novo ex scripturarum fontibus hausit D.G.* (Amst. en Duisb. 1734; 2e dr. Gron. 1744). Hierin toonde hij zich een eclectisch Coccejaan en leerling van Lampe, maar was 'geen slaaf van de gevoelens, die anderen hadden voorgedragen. Hij heeft alles onpartijdig getoetst aan de uitspraken der H. Schrift, verworpen hetgeen de proef niet konde doorstaan, behouden hetgeen hem voorkwam gegrond te zijn'. (Ypey). Dat Lampe overigens hoog door hem vereerd werd, blijkt ook uit de uitgave van hetgeen Gerdes van hem in handschrift gevonden of uit zijn mond opgeteekend had, onder den titel: *Lampe*, *Meditationum exegeticarum opera anecdota*, *quibus sistuntur Commentarius in Psalmos gradium itemque fragmenta in Apocalypsin Johanneam et in Ecclesiasten Salomonis annotationes* (Gron. 1741), terwijl hij ook een voorrede gaf bij de uitgave van Lampe's *Dissertationum Philologico-Theologicarum syntagma* (Amst. 1737).

Nadat Gerdes in 1728 te Duisburg ook tot hoogleeraar in de Kerkgeschiedenis was aangesteld, bij welke gelegenheid hij een inaugureele rede had gehouden *De usu Eucharistiae medico* (Duisb. 1728), d.i. 'in hoeverre het H. Avondmaal een ligchamelijke Medecijn zij en moge genoemt worden' (Zie daarover: *Boekzaal*, Jaarg. 1728*b*, blz. 483, 484), werd hij in September 1735 tot hoogleeraar te Groningen benoemd als opvolger van Voget, die naar Utrecht was vertrokken; dit ambt aanvaardde Gerdes op 11 Januari 1736 met een rede *De unctione quae fideles docet omnia* (Gron. 1736). Volgens Sepp is deze verhandeling niet diep en niet veel anders dan een preek in het Latijn over den welbekenden tekst uit den brief van Johannes. Zij is ook opgenomen in de *Miscellanea Duisburgensia et Groningana* en werd in het Hollandsch vertaald door Adrianus Clant, predikant te Noordhorn, onder den titel: *Over de zalvinge der geloovigen*, *die hen alle dingen leert*, welke vertaling tezamen met zijn intreerede als academie-prediker: *Over de Godtspraak van Zach. IX:17*a als: *Twee godgeleerde verhandelingen* te Groningen in 1736 verscheen. In 1738 werd zij voor de tweede maal in het Hollandsch uitgegeven als *Academische Redevoering over de zalvinge der Gelovigen*, *die hen alle dingen leert*, thans door Gerdes zelf vertaald en verrijkt met een *Waarschouwend vertoog aangaande het vierde bijvoegsel der Herrnhutsche Brieven nopens de zalvinge der gelovigen* (Amst. 1738).

Den 15en Januari 1736 hield Gerdes zijn intreerede als academie-prediker, welke betrekking hij waarnam tot Februari 1752, toen hij op zijn verzoek hiervan ontslagen werd, maar hem het onderwijs in de kerkgeschiedenis werd opgedragen. Verder bleef hij tot zijn dood Groningen getrouw en bedankte zelfs voor een professoraat in zijn geboortestad Bremen, dat hem in 1743 werd aangeboden; hooggeëerd overleed hij te Groningen den 11en Februari 1765. In 1753 was hij benoemd tot eerelid van een geleerd genootschap te Jena, terwijl ook de Koninklijke Maatschappij van Wetenschappen te Berlijn hem sinds 1736 onder haar leden telde.

Gerdes is tweemaal gehuwd geweest. Eerst tijdens zijn verblijf te Duisburg, met Elizabeth Seullijn, dochter van Samuel Seullijn, geneesheer te Amsterdam; zij overleed kinderloos, waarna hij te Groningen hertrouwde met Reinudina Mellama, dochter van den ammunitie- en magazijnmeester Hermannus Mellama. Zij overleefde hem en schonk hem twee dochters: Anna Maria, gehuwd met Prof. E. Hollebeek, en Elizabeth, gehuwd met Prof. S.G. Manger.

Vóór zijn komst te Groningen had Gerdes zich, behalve door de bovengenoemde

geschriften, reeds door andere werken bekend gemaakt, nl. door *Vesperae Vadens*, (‘Wageningsche avond-uuren’), *sive diatribae theologico-philologicae de hyperbolis ex Scripturis eliminandis* (Utr. 1727) en *Uytgelesen Bijbelstoffen* (Amst. 1730). Als Groningsch hoogleeraar gaf hij daarna ten dienste van zijn colleges een bekend academisch handboek uit: de *Elenchus veritatum circa quas defendendas theologi elenchtica versatur*, *adornatus in usum scholae privatae* (Gron. 1740), waarin hij, in korte, zeer positief geformuleerde stellingen de gevoelens behandelt, die van de Hervormde kerkleer afwijken; hierbij ook die van Vorstius, wel een bewijs, welk een indruk deze met zijn leerstellingen gemaakt heeft, dat zij meer dan een eeuw later nogeens met nadruk bestreden worden! In de voorrede waarschuwt hij tegen het ongegrond maken van gevolgtrekkingen bij de behandeling van godsdienstige geschillen maar evenzeer tegen leervrijheid. Gewetensvrijheid staat hij over, maar leervrijheid was losbandigheid. Hij zegt dit ook met het oog op de pas verschenen *Deductie* van den Doopsgezinden leeraar J. Stinstra, ‘voortgekomen uit der Wederdooperen kroost’, waarin het *Request* der Doopsgezinden bij de Staten ingediend, houdende verzoek om verschoond te mogen blijven van alle examen, geloofsbelijdenis of onderteekening van menschelijke artikelen, nader wordt toegelicht. Gerdes achtte het ongehoord, dat de socinianerij, die, volgens Dr. Kühler, juist blijkens de *Deductie* aan 't vervloeien is, onbeperkt mocht verkondigd worden en deelde zijn voornemen mede, spoedig dit geschrift opzettelijk te zullen bestrijden.

In het zesde stukje van de *Leerzame Verlustiging*, door ‘eenige Naamlooze Liefhebberen’ te Haarlem uitgegeven, verscheen kort daarna een *Brief aan enen Vriendt*, *behelzende de redenen*, *waarom de Professor D. Gerdes van de Friesche Doopsgezinden waarschijnelijk niet zal beantwoord worden*, waarin van den *Elenchus* gezegd wordt, dat hij vol is van ‘onredelijkheit, valschheit, heethoofdigheit, vervolgingsgeest en verdraeying van woorden.’ Gerdes toonde zich hierover ten hoogste gebelgd blijkens een *Bekentmaking*, geplaatst in de *Boekzaal* van Februari 1741 (blz. 179-187), waarin hij den schrijver een ‘verdorvenen inborst’ toeschrijft en spreekt van het ‘mengelmoes’, waarin ‘zulke bevuilde papieren en Ligtmisserijen worden opgenomen’, waarmee het einde: ‘De Here de Godt des vredes heilige ons geheel en al’ enz., een eenigszins zonderlinge tegenstelling vormt.

Dat in deze stemming de beloofde bestrijding der Deductie niet zachtmoedig zou zijn, is te verklaren. Vooraf verschenen reeds in hetzelfde jaar 1741 te Groningen: *Twee godgeleerde Verhandelingen over de vrijheit des geloofs*, *des Godtsdienstes en der conscientie; alsmede over Socinianerij en de Socinianen*, ter gelegenheid van ‘zekere berugte Deductie der Friesche Doopsgezinden en als een voorlooper van de geheele ontbloting van de voornoemde Deductie met den aankleeve van dien’, waarvan de conclusie was, dat de Socinianen niet voor Christenen kunnen gehouden worden. Maar daarna kwam het beloofde geschrift onder den titel: *De vrijheit des geloofs*, *des godsdienstes en der conscientie*, *verdadigt in ene ontbloting en wederlegging van de deductie beneffens enige nodige Bedenkingen over de vijf predikaatsien van Ds. Jo. Stinstra.* (Gron. z.j., doch ook in 1741 uitgekomen). Het is een scherpe polemiek tegen Stinstra en zijn vermeend Socianisme, dat vooral afgeleid wordt uit de gunstige vermelding van den persoon van Socinus door den Doopsgezinden leeraar. Al toont Gerdes zich hierin niet verdraagzaam of zachtzinnig - terecht heeft Sepp opgemerkt, dat zijn houding verklaarbaar was. Hij was een bij uitnemendheid

gereformeerd man, een ijveraar voor zijn kerk. Daarbij zeer positief en ‘doorgaande openbaart zich de prijsstelling op eigen dierbaar geworden overtuigingen in een vrij sterke antipathie tegen hetgeen dat en dengene die van deze overtuigingen afwijkt.’ Aldus is het ook te verklaren, dat in zijne in 1744 uitgesproken oratie *De mediis se praeservandi ab apostasia fidei Evangelicae*, zijn oordeel over andersdenkenden zelfs niet altijd even billijk is. Als lid van den Groninger kerkeraad protesteerde hij dan ook herhaaldelijk tegen het beroep van een predikant ‘der nieuwe studie,’ zooals bij het beroep van Ds. J.C. Appelius, waarover hij uitgaf: *De wettigheid van het gedrag des E. Kerkenraads te Groningen betrekkelijk de nominatie en electie van Ds. J.C. Appelius.* Geeft Daniël Wyttenbach, professor te Marburg, in 1741 zijn *Tentamen theologiae dogmaticae*, *methodo scientifica pertractatae* in 't licht, waarin hij zich een aanhanger der Wolfiaansche wijsbegeerte toont, dan kant Gerdes zich ook hiertegen in zijn rectorale oratie van 1743: *De via quam mysteria rationis parant ad recipiendum mysteria revelationis* (opgenomen in de 2° uitgave zijner bovengemelde *Doctrina gratiae*).

Ook Schortinghuis ondervond bij zijn uitgave van *Het innige Christendom*, waarop hij de approbatie der Groninger faculteit wenschte, dat Gerdes en zijn ambtgenoot Driessen voor de zuivere leer pal stonden en sommige uitdrukkingen, ‘die uit de onreine schriften der mystieken ontleend waren of die door de voorstanders der mystiekerij konden misbruikt worden’, als ‘zielverderffelijke dwalingen’ achtten. Over het al of niet geheel laten drukken van de correspondentie, hierover met den schrijver gevoerd, ontstond een hoog loopende oneenigheid tusschen dezen en de faculteit, welke laatste besloot, dat Gerdes een verslag van al hetgeen in deze kwestie geschied was, zou opstellen en in 't licht geven. Hieraan voldeed hij door de uitgave van een *Historisch verhaal aengaande de Akademische approbatie ... over een zeker Boek uitgegeven door D. Wilh. Schortinghuis*, *pastoor te Midwolda*, *genaemt het Innige Christendom* enz. (Gron. 1740). De toon is minachtend en daardoor weinig verzoenend. Schortinghuis meende dan ook zijn standpunt daartegenover in 't licht te moeten stellen en gaf een *Zedig Antwoord op het Historisch Verhaal* enz. (Gron. 1740), waartegen Gerdes weder schreef: *Nodige aanmerkingen ter verdediging van het Historisch Verhaal ... waarin het geschrift*, *geintituleerd Zedig Antwoord nader onderzogt en wederlegt word* (Gron. 1740). Hierop werd echter niet meer door Schortinghuis geantwoord.

In later jaren wordt Gerdes' toon bezadigder en waarschuwt hij zelfs in zijn rectorale oratie van 3 September 1753: *De duobus in theologia elenctica scopulis evitandis* tegen het gevaar ‘om òf door het te hevig bestrijden zelf tot dwalingen te vervallen, òf door valsche drogredenen zich een gemakkelijke overwinning te verschaffen. Op dien toon en trant sprak hij waardiglijk voor het laatst van het openbaar spreekgestoelte der hoogeschool’ (Sepp).

Op het gebied der uitlegkunde gaf hij een zeer uitgebreide verhandeling over 1 Cor. 15, getiteld: *Meletemata sacra sive Isagoge et exegesis in caput XV Epistolae prioris ad Corinthios* (Gron. en Bremen 1759), eigenlijk een samenvoeging van verhandelingen, reeds sinds 1744 over dit onderwerp gepubliceerd. De vele citaten uit de schriften van kerkvaders en binnen- en buitenlandsche geleerden, getuigen van bijzondere belezenheid. Ook bezat Gerdes een uitgebreide boekenkennis: zijn

Florilegium historico-criticum librorum rariorum (Gron. 1740, 3e dr. Gron. en Bremen

1763), in navolging van Joh. Vogtius te Bremen, die tevoren ook een *Catalogus librorum rariorum* had uitgegeven, strekt daarvan ten bewijze. F. Stosch gaf bij deze twee werken: *Appendicula ad vir. celeberr. Dan. Gerdesius et Joan. Vogtius*, *illius florilegium et hujus catalogum librorum* (Lingae 1747).

Vooral echter heeft Gerdes zich als kerkhistoricus een algemeene bekendheid verworven. Reeds in 1731 had hij een *Kort begrip der voornaemste Merkwaerdigheden*, *rakende den opstel en de overgave der wijdtberoemde Augsburgsche Confessie ... ter gelegentheit van het twede Jubilé derzelver Confessie* (Amst. 1731; 2e dr. 1755) in het licht gegeven, eigenlijk de uitwerking van een academische verhandeling *Disputatio securalis in memoriam Augustanae Confessionis*, waarin hij tot besluit de vereeniging van alle Protestanten bepleit. Daarna gaf hij in 1733 een voorrede vóór Schelhorn's *Historische en kerkelijke verhandeling van den oorsprong*, *voortgang en lotgevallen van den Euangelischen godsdienst in de provinsie van Saltsburg* (Amst. 1733), vertaald door A.H. Westerhovius, terwijl verschillende kerkhistorische stoffen door hem behandeld werden in de *Miscellanea Duisburgensia et Groningana theologica*, *historica et philologica* (Amst. en Duisb. 1732-1743), 6 dln., een verzamelwerk, door Gerdes met medewerking van andere geleerden uitgegeven. In het 2de deel van dit werk (1733) komt o.a. zijn verhandeling: *Origines Evangelicae inter Saltzburgenses ante Lutherum* voor.

Maar hoogstbelangrijk was Gerdes' *Introductio in historiam Evangelii seculo XVI passim per Europam renovati doctrinaeque reformatae* (Gron. 1744-1752), 4 dln. Deel II-IV voeren den titel: *Historia Reformationis*, *sive Annales Evangelii saeculo XVI renovati* etc.; dl. II behandelt de Hervorming in Duitschland en Zwitserland van 1520-1530, dl. III de Hervorming in ons Land tot 1558, in Zweden en Denemarken, terwijl dl. IV de Hervorming in Frankrijk tot den dood van Frans I beschrijft, alsmede die in Engeland onder Hendrik VIII en Eduard VI. Voor zoover het op ons Land betrekking heeft, is deel III ook afzonderlijk uitgegeven als: *Origines ecclesiarum in Belgio reformatarum sive historia ecclesiastica Evangelii seculo Decimo Sexto in Belgio renovati*, *doctrinaeque reformatae ... usque ad excessum Imperatoris Caroli quinti* (Gron. 1749). Dit werk, dat nauwkeurig gedocumenteerd is en waarvoor Gerdes vele nasporingen heeft moeten doen, legt tevens getuigenis af van zijn onpartijdigheid en zucht, om alles naar waarheid voor te stellen. Om één punt te noemen: hij wees het eerst onwedersprekelijk aan, dat Zwingli onafhankelijk en zelfstandig de reformatie in Zwitserland gepredikt heeft, gelijktijdig met Luther, en dat hem dus naast den grooten Hervormer een eervolle plaats toekomt. De verdiensten van Gerard Brandt als geschiedschrijver erkennend, heeft hij diens *Historie der Reformatie* toch belangrijk aangevuld, inzonderheid voorzoover zij op Groningen betrekking heeft. Het geheel is een uitstekende proeve van onpartijdig historisch onderzoek.

Voor de wetenschap der kerkgeschiedvorsching maakte Gerdes zich bijzonder verdienstelijk door de uitgave van het *Scrinium antiquarium sive Miscellanea Groningana nova ad Historiam Reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia* (Gron. en Bremen 1748-1765, 8 dln. in 16 stukken). Terecht is opgemerkt, dat het onwillekeurig aan het *Archief voor Kerkgeschiedenis* van Kist en Royaards doet denken. Het bevat afdrukken van belangrijke documenten, waarvan vele uit het archief der Hollandsche gemeente te Londen, die voor de geschiedschrijving van

belang zijn, zooals brieven van Willem I, Marnix, a Lasco, Bullinger, Calvijn, Beza, Dathenus

e.a.; bovendien werden herdrukken van zeldzame boekjes erin opgenomen. Gerdes werd in de samenstelling van dit werk bijgestaan door andere geleerden, o.a. Prof. Chevallier en prof. Saxe. Het eerste stuk, opgenomen in Tom. V, Pars I, werd nog afzonderlijk uitgegeven onder den titel van *Historia motuum ecclesiasticorum in civitate Bremensi sub medium seculi XVI ab anno 1547 usque ad 1561 tempore Alberti Hardenbergii suscitatorum* (Gron. en Bremen 1756).

Gerdes was op het eind van zijn leven, in 1764, nog voornemens, een beschrijving van de Hervorming in Italië uit te geven, welk werk, blijkens een aankondiging in de *Boekzaal* van April 1764 reeds gedrukt werd en in Leiden het licht zou zien. De dood verhinderde hem echter, dit voornemen te volbrengen, maar na zijn overlijden heeft zijn schoonzoon Prof. Hollebeek het werk, voorzien van een voorrede en van een levensschets van Gerdes, uitgegeven als *Specimen Italiae Reformatae*, *sive observata quaedam ad historiam renati in Italia tempore Reformationis euangelii* etc. (Lugd. Bat. 1765). De Engelsche schrijver, M'Crie, die een *Geschiedenis der Hervorming in Italië* bewerkte, getuigt, dat Gerdes' werk latere Italiaansche schrijvers ertoe gebracht heeft, omstandigheden voor den dag te brengen, die zij anders, evenals hun voorgangers, met stilzwijgen zouden zijn voorbijgegaan. ‘Een vorst op het gebied der kerkhistorie’, wordt Gerdes door Prof. Lubbers genoemd en Mr. Boeles erkent (*Gedenkb. der Hoogesch. v. Gron.*, blz. 72): ‘Als beoefenaar der kerkgeschiedenis verwierf Gerdes zich een onsterflijken naam.’

Uit al het voorgaande blijkt wel de ontzaglijke werkkracht van dezen man, die zwak van lichaam en dikwijls ziekelijk was. Bovendien heeft hij nog het volgende in 't licht gegeven:

Disputatio de Judicio particulari animarum a corpore separatarum (Duisb. 1727).
Observationes Miscellaneae over enige Schriftuurplaetsen (1731).
Exercitationes academicae et orationes (Amst. 1738).
Excursus Apologeticus, quo Censoris cujusdam immodesti, *in Diario Gallico*, *cui titulus Bibliothèque Raisonnée vanitas denudatur et revincitur* (Gron. 1745).
De practico ceremoniarum sub Vet. Test. usu (Gron. 1747).
Twee Verhandelingen over Joh. 14:26 of Vertoog over de Genade Werkingen des Geestes omtrent de Memorie van des Heeren gunstgenooten, opgenomen in dl. X, 2e en 3e stuk, van den *Bundel van Godgeleerde enz. Verhandelingen* (Amst. 1761).

Bovendien gaf hij een voorrede bij de volgende werken:

P. Allixius, *Uitspraek der oude Joodsche kerke tegens de hedendaegsche zo genoemde Unitarii of lochenaers der H. Drie-eenheidt en de Godtheidt van Jesus Christus* (Amst. 1730).
J.J. Ulrich, *De hoogste wijsheid op de hoogten roepende*, *of verscheiden predikatien over Matth. 5*, *6 en 7.* (Gron. 1735).
J.A. Noltenius, *Dissertationes duae*,

en bij de volgende geschriften van I. Watts:

Verhandeling van de liefde Gods (Amst 1743), waarbij Gerdes' voorrede handelt ‘over de genadewerkingen des Geestes en over de Natuurlijke en de Geestelijke kennisse.’
Dood en hemel (Gron. 1745), waarbij een voorrede ‘over het Evangelie, dat den dooden verkondigd wordt, 1 Petr. 4:6’.
Handtleiding tot het gebedt (Gron. 1745).

De toekomende Wereldt (Amst. 1746; 2e dr. ald., 1767).
Ook moet Gerdes in *de Republyk der Geleerden*, Juli en Augustus 1751, beschuldigingen hebben ingebracht tegen Ds. B. Keppel, predikant te Monnikendam, blijkens diens *Zedige Verdediging* (Utr. 1751).

Twee afbeeldingen van Gerdes, beide naar J.M. Quinckhard vervaardigd door J. Houbraken en J.J. Haid, zien het licht.

Litterratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.* i.v. en dl. III, blz. 658. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 460. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. III, blz. 361. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 686. - Diest Lorgion, *Herv. kerk in Friesl.*, blz. 214. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, Reg. - Id., *Stinstra*, dl. I, blz. 96, 120, 132, 226-231, 260; dl. II, blz. 6-12, 216. - ld., *Godg. Ond.*, dl. I, blz. 213. - Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 323. - Kühler, *Socian.*, blz. 267. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 106. - Heerspink, *Godgel. Gron.*, dl. I, blz. 104-114; dl. II, blz. 3-19. - Kromsigt, *Schortinghuis*, blz. 9, 30, 138, 140, 192-209, 211, 214. - A. Loosjes, *Vóór ruim en halve eeuw*, blz. 15.- *Hist. Gen.* Bijdr. en Med., dl. XXXIII, blz. 439. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 203, 343, 607, 712, 775. - *Boekzaal*, Jaarg. 1727*b* blz. 719-721; 1728*a*, 329-339; 1728*b*, 619-622; 1729*a*, 231-234; 1731*b*, 385-400; 1735*a*, 415-428; 1736*a*, 511-518; 1739*a*, 9-24, 635-649; 1741*a*, 179-187; 1742*a*, 7-37; 1760*b*, 383-403.

[Jean Henri Gerlach]

GERLACH (Jean Henri), den 24en Maart 1816 te Groningen geboren, studeerde te Leiden, waar hij zich den 16en Maart 1833 liet inschrijven en werd proponent bij de Waalsche Commissie in 1838. Lang moest hij op een beroep wachten, want eerst den 16en Mei 1847 werd hij als Waalsch predikant te Middelburg gekozen en aanvaardde zijn bediening den 29en Augustus d.a.v. Hier bleef hij werkzaam tot zijn emeritaat, dat op 1 April 1890 inging, vestigde zich daarna te Voorburg en overleed er den 9en Juni 1896. Hij werd in 1854 lid der Waalsche Commissie, was van 1865 tot 1872 haar secretaris en trad daarna meermalen als haar voorzitter op. Ook was hij vele jaren secretaris van het ‘Comité Vaudois’ en redigeerde he ‘Berigt aan vrienden en begunstigers der Waldenzen’. In het *Bull. Egl. Wall.* werd een historische studie van zijn hand opgenomen, getiteld *Jean de Labadie à Middelbourg* (T. IV, p. 1-28). Zijn beeltenis komt voor in T. VII van genoemd *Bulletin.* Hij was gehuwd met Jacqueline Marie Cornélie Pické.

Litteratuur: J.J.L. Luti, *Jean-Henri Gerlach* (*Bull. Egl. Wall.*, T. VII, p. 290-292). - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 107. - *Cat. Bibl. Wall.*, IVe Suppl., p. 9, 100. - Vorsterman v. Oyen, *Stam- en Wapenboek v. aanz. Ned. familiën*, dl. I, blz. 306. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1298.

[Johannes Gerobulus]

GEROBULUS (Johannes), eigenlijk **Oudraadt** geheeten, is in Juni 1540 te 's-Gravenhage geboren en niet, gelijk sommige schrijvers mededeelen, te Utrecht,

daar hij zich onder zijn brieven soms ‘Haganus’ noemt. Reeds op vrij jeugdigen leeftijd trad hij hier te lande als Hervormd prediker op, hoewel niet met zekerheid is uit te maken, wanneer die werkzaamheid aanvangt. Vast staat, dat in 1566 de *Oostfriesche* of *Emdensche Catechismus*, door Gerobulus vertaald, te Emden is uitgegeven en dat hij daar conrector geweest is; bovendien uit een tweetal brieven, in het *Kerkhistorisch Archief* afgedrukt, dat hij in datzelfde jaar 1566 te Delft het Evan-

gelie verkondigde. Bevat de mededeeling, in de *Boekzaal* voorkomend, waarheid, dat Gerobulus reeds in 1565 den *Catechismus* vertaalde, die het volgend jaar uitkwam, dan moeten wij aannemen, dat hij eerst (in 1565) conrector te Emden is geweest, daarna predikant te Delft (1566) en in laatstgenoemd of het volgend jaar weer naar Emden uitgeweken is; dat dit in 1567 geschiedde, wordt ook door verschillende schrijvers gemeld. In Marcus' *Sententién van Alva* (blz. 313) komt hij onder de ingedaagden voor als: Johannes, predikend te Delft.

Toen de opstand in de Nederlanden algemeen werd, keerde Gerobulus naar zijn vaderland terug; in 1573 was hij scriba der Zuid-Hollandsche synode en nog vóór het einde van dat jaar predikant te Vlissingen, blijkens een brief, vandaar op 15 December 1573 door hem verzonden. Als afgevaardigde van Zeeland is hij ook op de Dordtsche synode van 1574 tegenwoordig.

Omtrent zijn verblijf te Vlissingen zijn slechts enkele bijzonderheden bekend. Den 8^{en} October 1578 predikte hij vanhieruit in de Groote kerk te Goes, waardoor de Hervorming daar haar beslag kreeg, en op 21 April 1580 gaf de kerkeraad hem verlof, voor den tijd van zes weken de gemeente Brugge bij leening als leeraar voor te gaan, overeenkomstig het verzoek der Middelburgsche predikanten Michael Panneel en Johannes Seu. In Vlissingen teruggekeerd, werd hem in de kerkeraadsvergadering van 11 Juni opgelegd, om bij zijn eerstvolgende prediking voor de gemeente schuld te belijden over een vergrijp en daardoor ontstichting, door hem veroorzaakt op een maaltijd, den 13^{en} of 14^{en} April 1580 ter eere van den prins van Oranje gehouden. Na het vertrek van den Prins, terwijl allerlei overheidspersonen tegenwoordig waren, had Gerobulus zich blijkbaar aan drank te buiten gegaan en was ‘over tafel slapende gevonden’; daarbij had hij door ‘ijdele woorden en gebaren’ de aanwezigen ontsticht. Gerobulus wilde zich aan die boetedoening onderwerpen, indien hij dan tevens in die predikatie afscheid, mocht nemen van de gemeente. Dit werd echter geweigerd en op Zondag 12 Juni hield hij de vereischte boetpreek, maar met verzwijging van de woorden: ‘bevangen geweest te zijn door den drank’. De kerkeraad nam hiermede geen genoegen, hoewel Gerobulus zeide, dit zonder opzet weggelaten te hebben, en de classis Zoutelande besliste, dat hij den volgenden Zondag een schuldbelijdenis, door zijn ambtgenoot De Hond voorgelezen, met ‘ja’ had te beantwoorden, aan welke uitspraak Gerobulus zich heeft onderworpen.

Deze tuchtzaak schijnt evenwel geen schade gedaan te hebben aan de achting, die men hem toedroeg; anders was hij zeker niet reeds in het volgende jaar, 1581, op de belangrijke synode te Middelburg afgevaardigd. In 1585 ontving hij een beroep naar Harlingen, om de plaats van Sibrandus Lubberti in te nemen, verzocht en verkreeg den 7^{en} Juli zijn dimissie en diende deze Friesche gemeente tot November 1586, toen hij naar Deventer vertrok. Hier was hij slechts zéér kort werkzaam, daar hij na het verraad van Stanley in Januari 1587, die de stad aan de Spanjaarden overleverde, Deventer moest verlaten, zoo goed als van alles beroofd. Met den oud-burgemeester Heyinck en den hopman Huete vertrok Gerobulus toen als gezant van de Deventer ballingen naar Engeland, om bij koningin Elizabeth te bewerken, dat hun uit de goederen van Stanley ondersteuning zou gegeven worden, maar de tocht was geheel vergeefsch, daar de Koningin zelfs hun brieven niet gelezen had.

In 1588 kwam er echter een einde aan Gerobulus' omzwerving: de gemeente Harderwijk beriep hem en na twee jaar aldaar werkzaam te zijn geweest, wenschte

men hem te Utrecht als leeraar. Hier waren de Calvinistisch gezinde predikanten door den Magistraat ontslagen, om ze te vervangen door andere, die meer 'vreetsaem' waren, waartoe o.a. Gerobulus behoorde. Hij mocht deze gemeente nog ruim 15 jaar dienen, tot hij den 14^{en} Februari 1606 overleed; in de Jacobi-kerk rust zijn stoffelijk overschot. Gerobulus was gehuwd met Johanna van Eijck, die hem den 31^{en} October 1601 in de eeuwigheid was voorgegaan.

Dat een man als Helmichius, die onder de afgezette Utrechtsche predikanten behoorde, niet zeer gunstig over hem oordeelt, is te begrijpen. In 1601 ontwierp Gerobulus een project-kerkorde, die door Helmichius niet minder dan een 'falsificatie ende vervalschinge vande rechte kerckenregieringhe ende Discipline' genoemd wordt, een toeleg, om de Generale Synode te voorkomen of haar samenkomen te bemoeilijken en bij 'particuliere kerckenordeninge', op bevel der Heeren Staten gemaakt en door hen goedgekeurd, alles in de provincie te regelen. Daardoor zou dan de separatie der Utrechtsche kerken van de algemeene teweeggebracht en een provinciaal 'polityck Pausdom' opgericht zijn. Zelfs beschuldigt Helmichius hem, een 'servus hominum', nl. der Staten, te zijn, maar of dit beeld juist is en Dr. Hania gelijkt heeft, die hem ten laste legt, 'een dubbelzinnige rol te spelen', valt te betwijfelen.

In allen gevalle blijkt Gerobulus bij zijn tijdgenooten in vele opzichten geëerd te zijn geweest. Hij toch werd met zijn ambtgenoot Pezelius door de synode van 's-Gravenhage in 1586 afgevaardigd tot een in dien tijd zeker belangrijke zending, namelijk om door een persoonlijk onderhoud met Dathenus, die zich in het buitenland bevond, te onderzoeken of de beschuldiging van geloofsverzaking, die tegen dezen bekenden strijder voor de Gereformeerde beginselen was ingebracht, waarheid bevatte (vgl. boven, dl. II, blz. 394 vv.). Bovendien werden de Staten van Utrecht in 1598 door prins Maurits ten zeerste bedankt, omdat zij onder meer anderen, ook Gerobulus tot veldprediker hadden aangewezen, om zijn diensten als zoodanig te gebruiken, wanneer de omstandigheden dit vereischten. Hij heeft dan ook grooten ijver betoond in de handhaving der zuivere leer, toen hij met Caesarius tegen hun beider ambtgenoot Blokhoven een schriftelijke aanklacht indiende, waarover veel te doen geweest is (vgl. boven, dl. II, blz. 5), terwijl hij de belangen der gemeente van harte bleek voor te staan, door bij den magistraat van Utrecht in 1600 op het beroepen van een vierden predikant aan te dringen. Niet onbelangrijk is het ook te vermelden, dat Gerobulus, hierin velen zijner tijdgenooten vooruit, de bezetenheid door en het uitwerpen van den duivel dwaasheid noemde, waarvan in *Francisci Dusseldorpii Annales* een merkwaardig staaltje voorkomt.

Behalve door de reeds genoemde vertaling van den Oostfrieschen Catechismus, maakte Gerobulus zich bekend door de volgende werken:

> *Vier en vijftich Predicatien*, *over den Christelijcken ende in Gods Woort ghegronden Catechismum*, *die in de kercken ende scholen deser Nederlanden ende der keur-vorstelijcke Paltz gepredickt ende geleert wort*, *door Balthazar Copius in de Hoochduytsche sprake uytghegheven ende nu voor de tweede mael ende van nieuws op het Nederduytsch ghetrouwelijck overghesett door Joannem Gerobulum. Waer-bij noch twee andere stucken ghevoecht sijn; namelijck verscheyden censuren ofte Berispingen over den selven Catechismum bij*

diversche Teghensprekers, *tot verscheyden tijden uytghegheven ende met eene grondighe Beantwoordinghe van dien tsamen in een Corpus*

ghebracht, *door den selven J. G: Item een boecxken ghenaemt Huys-Tafel (bij Copium op 't nieuws vermeerdert ende verbetert) inhoudende veelderley schoone spreucken der H. Schrift*, *dienstelijck om alle staten der menschen haers Ampts te vermanen* (Amst. 1590). Onder de 'teghensprekers', in dit werk genoemd, behoort ook de bekende Coornhert.

Een vertaling van Bullinger's *Huysboeck* (Dordr. 1595).

De CL Psalmen Davids, *ende der anderer Propheten in vijf Boecken* (Leyden 1596), 2 dln. (Met *Paraphrasen van Beza* en *gebeden van Petr. Martyr).* In de voorrede komt een levensbeschrijving van Gerobulus voor, tot het jaar 1596.

Een vertaling van Beza's *Commentaren op Job* (Amst. 1600).

Een vertaling van Andreas Hyperius' *Kalender der Bijbelen ... hoe men den gantschen Bijbel ... alle jaren eens doorlesen kan* (Amst. 1600) en van *Gelegenheid van de nieuwe overzettinge des Bijbels*, door denzelfden schrijver.

Waerachtich verhael van den staet der Gereformeerde kercke, *die den Sone Godts binnen Utrecht door 't Euangelium vergadert wert*, *midsgaders van alle andere minder dingen*, *tot hulpe en onderhoudinge van den selven staet aldaer gebruyckelyck ende in train synde* (Utr. 1603). Hierin wordt een zeer omstandig en nauwkeurig verhaal gegeven van alle fundatiën, gestichten en godshuizen, van oudsher te Utrecht opgericht. Franc. Dusseldorp noemt dit geschrift een libellum, waarin aldus tegen de Roomsch-Katholieken en ook tegen den Magistraat wordt te velde getrokken, dat de laatste alle exemplaren liet ophalen en verbranden. Fruin zegt echter in een aanteekening, dat de geest van dit werkje veel verdraagzamer is dan men uit Dusseldorps woorden zou opmaken en het nemen van die strenge maatregelen door den Magistraat waarschijnlijk onwaar is, althans door een opzettelijk onderzoek niet bevestigd werd. Wel is thans deze oude druk zeer zeldzaam. In het begin der 19e eeuw werd het herdrukt zonder opgave van drukker, plaats of jaar der uitgave; vermoedelijk geschiedde zij in 1812 bij J. Altheer te Utrecht. Een aanteekening in het exemplaar der Koninklijke Bibliotheek in den Haag noemt P. van Musschenbroek als dengene, die dezen herdruk bezorgde.

Berigt voor de kranken (Amst. 1616). Misschien is dit een herdruk, anders wel zeer lang in handschrift gebleven, daar reeds op de synode te Kampen in 1587 eenige visitatoren benoemd worden 'om over te sien een boecksken D. Gerobuli van die besoeckinge der crancken, ten einde hetselve mach gedrucket worden.'

Eindelijk werd hem in 1578 op de synode te Dordrecht opgedragen, de *Chronyk van Joh. Carion*, den leermeester van Melanchton, te vertalen, maar het is niet bekend, of dit werk voltooid is.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 515; dl. III, blz. 658. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. I, kol. 929. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 258-260. - *Vliss. Kerkh.*, blz. 17-27. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 31 en aant. (31). - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 23. - Meiners, *Oost-Vriesche Kerkel. Gesch.*, dl. I, blz. 338. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 185. - Sepp, *Godg. Ond.*, dl. I, blz. 39. - Janssen, *Kerkh. in Brugge*, dl. I, blz. 238; dl. II, blz. 188, 189. - Id., *Kerkh. in VI.*, dl. I, blz. 124. - V. Lennep, *Van der Heyden*, blz. 100. - Hania, *Helmichius*, blz. 107, 116-122. - Sax, *Niëllius,* blz. 252. - Bor, *Ned.*

Oorlogen, 30e boek, fol. 47-55. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 107. - *Franc. Dusseldorpii Annales* (*Werken Hist.*

Gen., 3e Serie, dl. 1) blz. 326, 327, 503. - *Kerkhist. Arch.*, dl. I, blz. 428, 429; dl. II, blz. 253, 254. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. II, blz. 127, 129, 130; dl. V, blz. 9, 205, 219. - Rutgers, *Acta*, blz. 132, 136, 192, 268, 336, 357. - *Boekzaal*, Jaarg. 1723*a*, blz. 603; 1723*b*, 580; 1729*b*, 730; 1784*a*, 72. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 204.

[Gerrit van Gerrevink]

GERREVINK (**Gerrit van**) werd geboren te Vaassen, studeerde aan de Leidsche hoogeschool, waar hij zich den 18en Juni 1828 liet inschrijven, nam als Leidsch jager deel aan den Tiendaagschen veldtocht en werd den 15en Mei 1834 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant. In 1838 te Hellouw beroepen en aldaar werkzaam, wees hij in 1855 het hulppredikerschap te Heusden van de hand, dat hem op 22 September van dat jaar was aangeboden, maar vertrok kort daarop, na den 13en Juli 1856 te Hellouw afscheid gepredikt te hebben, naar Oost-Indië. Hier diende hij achtereenvolgens de gemeenten Salatiga (1857), Amboina (1862) en Makasser (1864), verzocht en verkreeg in 1867 ontslag met pensioen, waarop hij naar Europa terugkeerde. Hij vestigde zich eerst te Zwolle, daarna achtereenvolgens te Arnhem, te Kleef en te Wiesbaden, eindelijk te Nizza, waar hij den 17en Februari 1885 overleed. Hij wordt geroemd als een geleerd man en een waardig Evangeliedienaar.

De volgende geschriften van zijn hand zijn in druk verschenen:

De trappen van het christelijk leven (Zwolle 1869).
De brief aan de Romeinen in zijn ideeëngang (Utr. 1870).
De brief van Jakobus in zijn denkbeelden (Utr. 1875).
De brief aan de Galatiërs in zijn denkbeelden (Utr. 1880).

L i t t e r a t u u r : Van Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.I. pred.*, blz. 145. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 646. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1279. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 204.

[Jan Gerrits]

GERRITS (**Jan**) was in de eerste helft der 17e eeuw te Amsterdam leeraar van eene afdeeling der Doopsgezinden, de zoogenaamde Uko-Wallisten, die zich in 1637 van de Groninger Vlamingen, volgelingen van den oudste Jan Luies, afscheidden. Jan Gerrits had dezen laatste in 1622 nog ter zijde gestaan in een twistgesprek te Hoorn met Pieter Jansz. Twisck en andere Friesche Doopsgezinden. In 1641 gaf Gerrits een werkje uit, dat op den twist tusschen Friezen en Vlamingen betrekking heeft en tot titel draagt: *Een Spieghel des Gheloofs.* (z.p., 1641). Hierin wordt tevens een geloofsbelijdenis der Oude Vlamingen aangetroffen. (Zie over het *Vermaen Boeckjen*, misschien door hem geschreven, beneden i.v. Jan Gerritsz van Embden).

L i t t e r a t u u r : Blaupot ten Cate, *Groningen*, dl. I, blz. 64. - Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, dl. III, blz. 76. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1876, blz. 39. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 54.

[Sibren Gerrits]

GERRITS (**Sibren**) zie **VOMELIUS** (**Sibrandus**).

[Dirk Gerritsz]

GERRITSZ (**Dirk**) was in het begin der 17e eeuw leeraar der Waterlandsche Doopsgezinden te Wormerveer op 't Noord. Na zijn dood werd van hem uitgegeven: *Twee corte vermaen brieven van wylen Dirck Gerritsz van Wormerveer*, *aen*

sijn kinderen, *met drie Schriftuerlijcke Liedekens van hem ghemaeckt. Mitsgaders noch eenighe Liedekens van sijn Kinderen* (Hoorn 1629).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Doedes, *Collection of Rariora*, n° 459. - Blaupot ten Cate, *Rede ter gedacht. aan het 300 jarig bestaan van een Doopsgez. Gem. te Zaandam* (Zaand. 1843), blz. 53.

[Jan Gerritsz van Embden]

GERRITSZ VAN EMBDEN (Jan), den 30^{en} April 1561 geboren, waarschijnlijk te Emden, kwam op 16jarigen leeftijd te Appingedam wonen, waar hij om zijn godvruchtigen wandel in 1597 tot leeraar der Doopsgezinden werd gekozen. Na negen jaar dit ambt aldaar vervuld te hebben, vertrok hij naar Haarlem, om ook hier als leeraar werkzaam te zijn. Niet langer dan één jaar duurde echter zijn verblijf in deze stad, daar het hem niet gelukte, de twistende partijen in de gemeente te verzoenen, hoeveel pogingen hij daartoe ook aanwendde. In 1607 vertrok hij naar Pruisen, om de gemeenten aldaar rond te reizen en te stichten, doch toen die te Dantzig hem dringend verzocht, haar leeraar te worden, gaf hij aan dat verzoek gehoor. Hoewel hij moeilijkheden had met de Socinianen, tot wie verscheidene leden van zijn gemeente overgingen, diende hij haar toch met veel vrucht en overleed er den 7^{den} April 1617. Jan Gerritsz moet hebben uitgemunt in ijver, vredelievendheid en herbergzaamheid.

Hij schreef:

Vijf Stichtelijke Predicatiën, *gepredickt onder de Doopsghezinde vereenigde Gemeente in Pruyssen*, (2^{e} dr., Amst. 1650). De tijd der eerste uitgave is onbekend. Achter dezen tweeden druk zijn gevoegd:

Twee brieven aan zijn kinderen,
Drie Euangelische Predicatien, en

Stichtelijke Gebeden en Meditatien, *dewelke mede ter zee gebruikt kunnen worden.* Maatschoen meent echter, dat de predikatiën en gebeden door Hans de Ries gemaakt zijn. Misschien is deze Jan Gerritsz ook de schrijver van:

Een Vermaen Boeckjen, *om also door het rechte gelove*, *ende het beleven van Gods Woort te komen*, *door Godts genade*, *tot de nieuwe wedergeboorte*, *met 42 Schriftuurlycke Liedekens* (Amst. 1643; 2^{e} dr. ald., 1648; 3^{e} dr. ald., 1655), hoewel het ook mogelijk kan zijn, dat zijn naamgenoot, de Amsterdamsche leeraar, het vervaardigde.

Zijn portret, in 1616, dus toen hij 55 jaar was, geschilderd door Uylenburgh en door J. Folkema gegraveerd, komt voor in Maatschoen's *Gesch. der Menn.*, dl. III. Bovendien bestaan nog twee afbeeldingen naar denzelfde, de ééne vervaardigd door C. van Dalen, de andere door J.C. Philips.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, dl. III, blz. 42-77. - Blaupot ten Cate, *Groningen*, dl. I, blz. 58, 59. - Kühler, *Socian.*, blz. 107-109, 111, 112. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 1839-1841. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 269, 312.

[Lubbert Gerritsz]

GERRITSZ (Lubbert) is in zijn tijd één der invloedrijkste oudsten onder de Doopsgezinden geweest, ‘onvermoeide Medearbeider in den Dienst des Euangeliums en hartelijk geliefde Boezemvriend’ van den bekenden Hans de Ries, met wien hij werd gemachtigd, de *Waterlandsche Belijdenisse* op te stellen, die in 1610 te Alkmaar voor 't eerst gedrukt en later vele malen herdrukt is. Gerritsz was in 1535 te

Amersfoort geboren en blijkens de lijst der oudsten, in *Ned. Arch. K.G.*, N.S., dl. XI, blz. 344 opgenomen, in 1559 door Dirk Philipsz tot oudste bevestigd. Eerst was hij voorganger van de Vlaamsche gemeente te Hoorn, maar nadat hij in 1567 mede-afgevaardigde was geweest, om uitspraak te doen over den twist, tusschen Friezen en Vlamingen in Friesland over het z.g. 'Verbond der vier steden' ontstaan (zie *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1893, blz. 1 vv.), werd hij, omdat de Noordhollandsche Sociëteit, waartoe hij behoorde, de partij der Friezen koos, leeraar der Vereenigde Hoogduitsche en Friesche gemeente te Hoorn. Zijn later aangewende pogingen tot verzoening der partijen bleven zonder gevolg.

Omstreeks 1578 begon Lubbert Gerritsz tot zachtere begrippen over te hellen op het punt van ban, echtmijding en buitentrouw en deed reeds in dat jaar vanwege de Friesche gemeenten in Noord-Holland een 'vredes-presentatie' aan de Vlamingen. Deze gevoelens hadden echter ten gevolge, dat hij in 1589 door de meer strenggezinden werd gebannen en het hoofd werd eener nieuwe, vrij talrijke partij, die der Jonge of Zachte Friezen. Hij vertrok als leeraar naar Amsterdam, waar hij in 1591 zijn *Verantwoordinghe op die seven Artyckelen*, *daer hij om gebannen is*, uitgaf. In datzelfde jaar op den 1^{en} Mei kwam een vereeniging van zijn aanhang en de Hoogduitschers tot stand; één of twee jaar later traden ook de Waterlanders te Amsterdam, vervolgens die van andere plaatsen, eindelijk den 11^{en} Augustus 1609 ook die van Haarlem, tot het broederverbond toe.

In 1597 poogde de Gereformeerde kerkeraad te Amsterdam den magistraat over te halen, Lubbert Gerritsz tot een twistgesprek te dwingen, dat hij reeds driemaal geweigerd had, maar het verzoek werd, vooral ook door den invloed van burgemeester Cornelis Pietersz. Hooft, die gewetensdwang vreesde, afgeslagen. Gerritsz, die na 1604 alleen bij de Waterlanders schijnt dienst gedaan te hebben, poogde in die dagen nog met vele Friezen, Hoogduitschers en Waterlanders, een toenadering met de Vlamingen tot stand te brengen door middel van een *Brief*, *om overghelevert te worden aen de Leraren der Vlaemsche Mennoniten*, *Anno 1604 in Majo te Amsterdam vergadert* (Amst. 1604, herdrukt in 1613). Doch dit mislukte, vooral door toedoen van Claes Ganglofs (zie boven i.v.), die daartegen een *Antwoord* enz. schreef (1605). Gerritsz overleed in 1612, oud 77 jaar, den naam nalatend van een ijverig en vredelievend man. Meer welmeenendheid en verlangen naar eensgezindheid dan dichterlijke gaven blijken uit zijn

Verzaamelinge van zommige aandachtige, *en leerachtige geestelijke Liedekens en Psalmen Davids*, *uit eenige Boeken*, *die te vooren gedrukt zijn*, *te zaamen gevoegd*, *met noch eenige nieuwe Liedekens*, *die nooit in druk geweest zijn*, *dewelke tot Gods eere zoo wel in 't vergaderen der predicatien als in 't scheiden gezongen moogen worden* (Amst. 1597), waarbij gevoegd zijn: *Twee Brieven aan de Gemeente Gods in Pruissen.*

Verder gaf hij een

Lied of *gezang* (Amst. 1598), waarin hij klaagt over de oneenigheden der Mennonieten om kleinigheden, en het daardoor ontstane bannen.

Sommighe Christelijcke Sendt-Brieven ghesonden aen diversche ghemeenten: ook aen eenige particuliere personen enz. (Amst. 1599), met zijn toestemming door een vriend uitgegeven. Deze brieven zijn herdrukt te Amsterdam in 1611, terwijl daaraan

nog *Vier brieven ende een Tractaet van de Uytterlijcke kercke* werden toegevoegd, terwijl de derde druk te Haarlem in 1646 uitkwam.

Zijn portret, in 1607 door Mierevelt geschilderd, was in Maatschoen's tijd (1745) in bezit van den Amsterdamschen apotheker Jeronimo de Bosch. Door W. Delff is het gegraveerd, terwijl Vondel een lofdicht erbij maakte. Ook Philips en Folkema maakten ieder daarnaar een gravure; de laatste is in Maatschoen's *Gesch. der Menn.* opgenomen.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Blaupot ten Cate, *Holland*, dl. I., blz. 112, 113, 126-128, 208, 259, 322, 385-389. - Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, dl. III, blz. 1-41. - Kühler, *Socian.*, blz. 99. - Sepp., *Staatstoezicht*, blz. 31. - *Arch. K.G.*, dl. XV, blz. 270. - *Ned. Arch. K.G.*, N.S., dl. XI, blz. 189, 190, 201, 344, 345. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg 1864, blz. 23, 25, 27, 41, 43vv.; Jaarg. 1867, blz. 59vv.; Jaarg. 1876, blz. 26vv., 30, 31, 36, 37; Jaarg. 1877, blz. 91; Jaarg. 1893, blz. 26, 32, 37vv; Jaarg. 1894, blz. 30; Jaarg. 1909, blz. 42. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 1841-1843. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 775.

[Jan Gerritzen]

GERRITZEN (Jan), zoon van Gerrit Thomas Gerritzen en Anna Aalbers, werd den 26^{en} November 1801 te Arnhem geboren en liet zich op 18 September 1819 te Utrecht als student inschrijven, waar inzonderheid Prof. J.H. Pareau zijn leermeester was. In zijn studietijd beantwoordde hij een prijsvraag, door de Litterarische faculteit der Utrechtsche hoogeschool uitgeschreven, op zeer verdienstelijke wijze, zoodat hij daarvoor de gouden eerepenning verkreeg, terwijl de verhandeling zelf, getiteld: *Commentatio de quaestione literaria: disquiratur*, *cur Hebraei ante exsilium Babylonicum se ad idolorum pluriumque Deorum cultum valde propensos*, *postea autem universe ab eo vehementer alienos ostenderint*, *tum etiam utrum in hac agendi diversitate mutaverint indolem an vero servaverint*, in de *Jaarboeken* der Utrechtsche Academie (1822/23) werd opgenomen. Den 4^{en} Mei 1825 door het Provinciaal kerkbestuur van Gelderland tot den predikdienst toegelaten, deed hij op 18 December 1825 zijn intrede te Zoelen, waar hij werkzaam bleef tot zijn emeritaat, dat den 1^{en} Januari 1866 inging. Hij was gehuwd met Johanna Hermina Repelius en overleed den 26^{en} April 1872 te 's-Gravenhage.

L i t t e r a t u u r: *Arch. K.G.*, dl. IV, blz. 308. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 226. - Aangevuld door persoonlijke mededeelingen.

[Johannes Abraham Gerth van Wijk]

GERTH VAN WIJK (Johannes Abraham), geboren te Wijk bij Duurstede den 27^{en} Augustus 1837, studeerde te Utrecht, waar hij reeds op 18 Juli 1853 werd ingeschreven en, na voor zijn examens ‘cum laude’ of ‘summa cum laude’ geslaagd te zijn, den 21^{en} Juni 1859 promoveerde op een *Specimen historico-theologicum*, *exhibens historiam ecclesiae Ultrajectinae Romano-Catholicae*, *male Jansenisticae dictae* (Traj. ad Rh., 1859). De toenmalige aartsbisschop der Jansenisten, die de promotie bijwoonde, voerde dadelijk deze dissertatie als leerboek op zijn Seminarie

in; later werd zij in het Duitsch vertaald en als leerboek gebruikt op het Oud-Katholiek Seminarie te Keulen.

In 1860 proponent geworden bij het Provinciaal kerkbestuur van Gelderland, deed hij op 18 Augustus 1861 intrede te Eemnes-Binnen, om vandaar in Juli 1866 naar Kampen te vertrekken. In deze gemeente arbeidde hij zes jaren en nam afscheid van haar met een uitgegeven leerrede, getiteld: *Des leeraars heilbede voor*

zijn geliefde gemeente. Afscheidsrede over Hebr. 14:20, *21*, *gehouden te Kampen op 4 Aug. 1872* (Kampen 1872). Twee jaar was hij daarna werkzaam te Groningen, tot hij deze gemeente verwisselde met die van 's-Gravenhage. De *Afscheidsrede gehouden te Groningen* (Gron. 1874) zag evenzeer het licht. Bijna 28 jaar diende hij nog met groote toewijding de Haagsche gemeente, herdacht zijn 40jarige Evangeliebediening met een leerrede, uitgegeven als: *Van Gods weldaden overstelpt* ('s-Grav. 1901) en verkreeg den 30^{en} April 1902 zijn emeritaat. Ook de afscheidsrede: *Gode en aan het woord Zijner genade bevolen*, *naar Hand. 20:32* (Grav. 1902), zag het licht. Den 23^{en} December 1907 is hij te 's-Gravenhage overleden.

Gerth van Wijk was een wetenschappelijk gevormd man, voor wien de studie der kerkgeschiedenis vooral aantrekkelijkheid bezat. Over het onderwerp, in zijn proefschrift behandeld, leverde hij nog een artikel in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, Jaarg. 1890, blz. 1227 vv. getiteld: *De hoof der bisschoppelijke klerezie*, *in 1774*, *verijdeld*, doch vooral heeft hij zich bekend gemaakt door een omwerking van *Wylie's Geschiedenis van het Protestantisme* (Leiden 1884-1889) en door de bewerking van het bekende *Leerboek der Kerkgeschiedenis* van J.H. Kurtz (1904). In beide werken heeft hij de gedeelten, die op Nederland betrekking hebben, aanzienlijk verbeterd en naar het laatstgenoemde een *Examinatorium in de kerkgeschiedenis* ontworpen (2^{e} dr., Utr. 1910). Bovendien leverde hij in de tweede uitgave van Herzog's *Real-Encyclopaedie* (1883) artikelen over *Jansenisten-Kirche* en *Holländ. Kirchliche Statistik*, welk laatste in de derde uitgave (1903) belangrijk werd uitgebreid, terwijl hij hierin ook artikelen over *da Costa*, *Het Haagsche Genootschap* en *Christo Sacrum* bewerkte.

Op ander gebied toonde Gerth van Wijk evenzeer thuis te zijn, getuige zijn geschriften:

> *Onze kinderen in Christus geheiligd. Bijdrage tot recht verstand van het doopformulier der Ned. Herv. Kerk* (Utr. 1866),
> een vertaling van *F. Bonifas*, *Het Apostolisch onderwijs in zijne eenheid geschetst* (eerst verschenen in de *Godgel. Bibliotheek*, daarna afzonderlijk, 1867), en
> *De Tabernakel*, *de woning Gods onder de menschen* (Amst. 1876).
> Bovendien verschenen onder zijn toezicht een nieuwe uitgave van *Flavius Josephus*, *Joodsche Oudheden* (Leiden 1884-1887) en een vertaling van *J. Cumming*, *De geschiedenis der Aartsvaders* (1896).

Ook in den Schoolstrijd heeft hij zich niet onbetuigd gelaten: jaren lang was hij lid van het Hoofdbestuur der Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs, krachtig werkte hij mede aan het Volkspetitionement in 1878 en aan de oprichting van de Unie 'Een School met den Bijbel.' Niet minder dan 245 maal trad hij als Unie-spreker op en tal van debatten over de Schoolkwestie werden door hem gehouden, naar aanleiding waarvan hij in 1881 te Leeuwarden candidaat werd gesteld voor de Tweede Kamer. Reeds jaren te voren had hij ook in geschrifte deze zaak voorgestaan, zoo door zijn uitgave van *Een woord over het anti-schoolwetverbond* (1^{e} en 2^{e} dr. Gron. 1873) als door zijn rede, op 17 Januari 1873 te Leeuwarden gehouden en eveneens gedrukt: *Een woord over Christelijk schoolonderwijs* (Gron. 1873). Deze laatste trok de aandacht van Groen van Prinsterer, hetgeen tot een kennismaking leidde, die later in een hartelijke vriendschap overging.

Gerth van Wijk wordt geroemd als ‘een ernstig en getrouw Evangelie-prediker

in gezond-gereformeerden geest.' Van zijn kanselarbeid heeft, behalve de reeds genoemde leerredenen, het licht gezien:

Leerrede ter gedachtenis aan Mevr. de Douairière J.L. Huydecoper van Maarsseveen (Alkm. 1864).

Een werk Gods herdacht. Leerrede over Ps. 115:12 op den gedenkdag der Kerkhervorming. (Kampen 1870).

Bij de eerstgenoemde behooren de mede uitgegeven *Toespraken gehouden bij en na de begrafenisplechtigheid van Mevr. de Douairière J.L. Huydecoper van Maarsseveen* door J.J.v. Oosterzee, J.P. Hasebroek en J.A. Gerth v. Wijk (z.p. 1864).

Nog worde van zijn hand vermeld: *Een rijke zegen*, vrij naar het Hoogduitsch, (Utr. 1869).

Gedurende eenige jaren leverde hij politieke overzichten in de *Protestantsche Illustratie*, terwijl verschillende bijdragen van hem zijn opgenomen in de tijdschriften *Magdalena*, *Chr. Huisvriend*, *Vaderlandsche Letteroefeningen*, *Evangelisch Penningmagazijn*, en in *Het eeuwig Evangelie*, in *Gewijde Tafereelen* en den *Weg ter Zaligheid.*

Zijn portret komt voor in *de Schatkamer*, Jaarg. 1908, blz. 16.

L i t t e r a t u u r : *De Schatkamer*, Jaarg. 1908, blz. 30, 31. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 274. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 107. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 393. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 605, 606.

[Cornelis Geselius]

GESELIUS, **GHESELIUS** of **van GESEL** (**Cornelis**) was de zoon van den kuiper Shnon van Gesel, die in 1569 om zijn geloof uit Antwerpen naar Dordrecht gevlucht was en daar in 1579 Johanna Francke had gehuwd. Cornelis, geboren te Dordrecht, liet zich op 10 September 1603 te Leiden aan de Hoogeschool inschrijven (*Alb. Stud. L.B.*, kol. 71), waar zijn leeftijd op 24 jaar staat aangegeven, zoodat hij dus in 1579 moet geboren zijn en niet in 1583, gelijk ook opgegeven wordt. Hij studeerde daar onder de hoogleeraren Gomarus, Junius en Trelcatius den oudere, wier streng Calvinistische overtuiging ook van harte door hem werd aangehangen. In 1605 predikant te Strijen geworden, huwde hij Johanna of Tanneke van Scharlaken, dochter van den baljuw en dijkgraaf van het land van Strijen. Echter beriep de Waalsche gemeente te Rotterdam hem reeds op het einde van hetzelfde jaar; Geselius gaf aan deze roepstem gehoor en deed aldaar intrede in April 1606.

Wel was hij hier tot groote tevredenheid van zijn gemeenteleden werkzaam, maar daar hij ook verplicht was, eenige weekbeurten in de Nederduitsch-Hervormde kerk te vervullen, kwam hij reeds spoedig in strijd met één der predikanten aldaar, 'den strijdlustigen Remonstrant Grevinchoven' (Reitsma). Niet altijd bleef Geselius binnen de perken, waar het de weerlegging van Grevinchoven's denkbeelden gold, zoodat de Kerkeraad hem aanmaande, zich op den kansel te matigen, hetgeen echter niet veel succes had, terwijl ook de pogingen van de vroedschap in dienzelfden geest zonder gevolg bleven. Tweemalen opgeroepen, om vóór haar te verschijnen, liet Geselius niets van zich hooren en eerst de derde maal verklaarde hij (20 Februari 1611), dat hij deze zaak niet mondeling kon behandelen, 'zonder onrust te

veroersaecken.’ Evenzeer weigerde hij deel te nemen aan het examen van Episcopius, toen deze, vooral onder invloed van den Rotterdamschen magistraat

als heeren van Bleiswijk, in dit dorp beroepen was, hetgeen de verhouding tusschen Geselius en het Stadsbestuur natuurlijk niet verbeterde.

Eenige maanden later, op 6 Juni 1611, werd hij weder voor den Magistraat geroepen, om met zijn ambtgenooten de resolutie tot onderlinge verdraagzaamheid, door de Staten van Holland den 20^{en} Mei afgekondigd, te onderteekenen; Geselius weigerde eerst dit te doen dan alleen, voorzoover zijn geweten hem dit toeliet. Toch onderwierp hij zich den volgenden dag, maar hield zich zóó weinig aan het voorschrift, de betwiste punten 'soberlijk en matiglijk' van den kansel te behandelen, dat men hem zelfs beschuldigde, het volk tegen de wettige overheid op te ruien. Na eenige conferenties, waarop Geselius zich weinig meegaand betoonde, ontzette de Magistraat hem den 24^{en} October 1611 van zijn ambt. Toch ging hij spoedig weer voor op samenkomsten van zijn trouwe aanhangers, die een 'dolerende gemeynte' of 'kruiskerke' vormden, maar toen dit meer openlijk geschiedde en het op de bijeenkomst van den 5^{en} Februari 1612 tot een twist kwam met de tegenpartij, waarbij men handgemeen raakte, ontbood het Stadsbestuur hem den volgenden dag vóór zich en bande hem uit de stad, die hij binnen acht dagen moest verlaten. Zijn zeer juiste tegenwerping, dat Joden en Mennisten toch ook vrijheid hadden, hun bijeenkomsten te houden, mocht niet baten en toen hij binnen den gestelden tijd Rotterdam nog niet verlaten had, werd hij den 14^{en} Februari d.a.v. in den vroegen morgen door baljuw en onderschout uitgeleid. Den 18^{en} Februari zond de Magistraat een schrijven aan alle vroedschappen der steden van Holland en West-Friesland, om zijn handelwijze te rechtvaardigen, dat uitgegeven is onder den titel *Cort bericht van de Redenen om de welcke de Heeren Burghemeesteren*, *Raden ende Vroetschappen der stede Rotterdam Corn. Geselium*, *ghetrouw Dienaer Jesu Christi niet alleen van zijnen Dienst gedeporteert*, *maer daer en boven oock wt hare stadt hebben doen leyden*, waarop Geselius den 22^{en} Februari een *Teghenbericht* het licht deed zien. Beide zijn in 1612 nogeens in compresser druk uitgegeven. De Staten gaven den verbannen predikant *f* 300. -, om in zijn onderhoud te voorzien, tot hij een nieuwe standplaats zou gevonden hebben. Eerst predikte hij voor zijn aanhangers te Delft en Schiedam, maar spoedig werd hij naar Edam beroepen, waar hij echter reeds den 4^{en} Januari 1613 overleed.

De beschouwing van Dr. Rutgers, dat Geselius 'een vredelievend man (was), die in zijn dienst eer te veel dan te weinig heeft toegegeven', is te zeer met de feiten in strijd, om geheel juist te kunnen zijn. Geselius beweert eenmaal zelf voor den Magistraat, dat hij zich reeds zooveel gematigd had, als zijn geweten hem toeliet - wèl een erkentenis, dat hij tevoren niet altijd gematigd was geweest. Ook Dr. Geesink en Dr. Wymenga willen hem teveel als slachtoffer voorstellen. Daarentegen hoopt Glasius, dat 'de verlevendiging van zijn nagedachtenis meest moge strekken, om te waarschuwen tegen een ijver, die de perken overschrijdt en tegen een onverdraagzaam dwingen, dat ongetwijfeld de waarheid niet bevordert,' een en ander natuurlijk ten nadeele van Geselius. De verlevendiging van 'zijn nagedachtenis' doet echter erkennen, dat de 'overmatige ijver' en het 'onverdraagzaam dwingen' ook 'den strijdbaren Remonstrant' Grevinchoven niet vreemd waren en het is te begrijpen, dat, waar deze laatste en een man van strenge overtuiging als Geselius tegenover

elkander stonden, een strijd niet kon uitblijven. Ook de handelingen van den Rotterdamschen magistraat, die vooral geen twist in de kerk wenschte,

zijn niet altijd van willekeur en onrechtmatigheid vrij te pleiten, maar het moet erkend worden, dat hij tegenover Geselius veel lankmoedigheid betoond heeft.

Tijdens zijn ambtsbediening te Edam gaf Geselius nog een geschrift in 't licht, om zich te rechtvaardigen, namelijk:

Proefken vande schadelijcke verschillen over de Christelijcke salichmakende leere, *door de welcke de ghereformeerde Kercke van Rotterdam ende vele andere ... zeer ellendichlijck worden beroert* (Amst. 1613).

Vooraf gaat een *Waerschou-brief* aan burgemeesters en vroedschappen, en een *Toe-eyghenbrief* aan de gemeente van Rotterdam,

terwijl na zijn dood nog is uitgegeven:

Corte waerachtighe Onderrichtinge ofte Beschrijvinghe, *van de Proceduren ende Handelinghen der heeren Burghemeesteren ende Vroetschappen der Stadt Rotterdam*, *ende der Predicanten*, *met sommighe Ouderlinghen van de Duytsche Kercke aldaer. Teghens Cornelium Geselium*, *Dienaer der Ghemeente Christi eertijdts tot Rotterdam*, *nu tot Edam. Door den selven* (z.p., 1614).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 516. - Geesink, *Calvinisten in Holland*, blz. 145-185. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 21, 109. - Wymenga, *Hommius*, blz. 145, 178, 183. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 497-499 en de daar aangehaalde bronnen. - Duker, *Voetius*, dl. I, blz. 163, 164, 200. - Brandt, *Reformatie*, dl. II, blz. 180-183, 341. - *Arch. K.G.*, dl. XIV, blz. 246. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. III, blz. 238. - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 110; T. VIII, p. 37-40; T. IX, p. 358. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 2^{e} st., 1^{e} afd., blz. 79. - *Boekzaal*, Jaarg. 1770*a*, blz. 223.

[Joachim Hermanus Geselschap]

GESELSCHAP (Joachim Hermanus), geboren in 1835 te Amsterdam, liet zich den 23^{en} September 1854 te Utrecht als student inschrijven en werd candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland op 7 October 1858. Te Garderen beroepen, deed hij daar den 6^{en} Maart 1859 intrede, diende vervolgens de gemeenten Rhenen (1862), Barneveld (1871), Fijnaart (1875), totdat hij den 18^{en} Augustus 1878 te Vlissingen bevestigd werd, waar hij arbeidde tot zijn emeritaat, dat den 1^{en} Juli 1901 inging. Daarna vestigde hij zich te Utrecht en overleed den 18^{en} September 1918. Van zijn hand zag het licht:

Waarom de Christus aan het kruis en waartoe de Christen in de woestijn? Twee leerredenen over vraag en antwoord 39 van den Heidelbergschen Catechismus en over Hosea 2:13 (Rotterd. 1885).

Ter gedachtenis van Veertigjarige Evangeliebediening (Vliss. 1899).

L i t t e r a t u u r : Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, passim. - *Boekzaal*, passim. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 400.

[Willem Jacobus Geselschap]

GESELSCHAP (Willem Jacobus), oudere broeder van den voorgaande, in 1830 te Amsterdam geboren, studeerde aan het Athenaeum aldaar, vervolgens aan de Hoogeschool te Utrecht, waar hij driemaal (30 Januari, 18 Dec. 1850, 20 Sept. 1851) werd ingeschreven. Den 3^{en} Augustus 1853 candidaat bij de Waalsche Commissie geworden, ontving hij den 26^{en} September 1854 een beroep naar Kootwijk, waar hij op 28 Januari 1855 intrede deed. Vandaar vertrok hij in 1857 naar IJsselmuiden, welke gemeente hem zéér aantrok, daar hij, na zeven beroepen (naar Balk, Polsbroek,

Veenendaal, Kesteren, IJlst, Ouderkerk a/d IJsel en Bennekom) afgeslagen en dat naar Aalburg in 1859 aangenomen te hebben, in 1865 van Haamstede, waar hij sinds 1862 werkzaam was geweest, naar IJsselmuiden terugkeerde. In 1869 deed hij intrede te Delftshaven, ging in 1874 naar Reitsum, in 1875 naar Rotterdam en deed den 6^{en} Juli 1881 intrede te Amsterdam, waar hij arbeidde tot zijn emeritaat, dat op 1 Juni 1904 inging. Den 4^{en} April 1911 overleed hij en werd den 8^{en} April d.a.v. te Muiderberg begraven.

Geselschap was ‘een ijveraar voor de confessioneele beginselen, ook reeds in den tijd, dat het allerminst gemakkelijk was, voor die beginselen in de Hervormde kerk uit te komen.’ In 1886 verliet hij die kerk niet, omdat hij meende, dat men moest trachten, genoemde beginselen in haar ingang te doen vinden.

Van zijn hand verscheen een herziening van: *Wester*, *De noodigste waarheden van den Christelijken godsdienst*, *tot onderwijs van kleine kinderen* (21^{e} druk, Kampen 1870), alsmede:

De God des heils het eene noodige. Zestal leerredenen ('s Hage 1873).

L i t t e r a t u u r : *De Schatkamer*, Jaarg. 1911, blz. 73, 74, 96, 98. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 372, 378, 383. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, passim. - *Boekzaal*, passim.

[Jhr. Herman van Gesseler]

GESSELER (Jhr. Herman van), in Januari 1811 te Groningen geboren, studeerde aan de Hoogeschool aldaar, waar hij den 6^{en} September 1830 en den 2^{en} April 1838 werd ingeschreven en den 18^{en} December 1839 tot doctor in de Godgeleerdheid promoveerde op eene *Dissertatio qua deducitur quomodo*, *ex Pauli apostoli sententia*, *ad religionem Christianam accipiendam praeparati sint Gentiles et Judaei* (Gron. 1839). Reeds tevoren candidaat geworden bij het Provinciaal kerkbestuur van Drenthe, deed hij den 20^{en} Juni 1841 intrede te Lellens, welke gemeente hij diende tot zijn onverwacht overlijden op 16 Februari 1850.

L i t t e r a t u u r : *Boekzaal*, Jaarg. 1841*b*, blz. 262; 1850*a*, 369. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 286, 297, 536. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 206.

[Timan Gesselius]

GESSELIUS (Timan) was conrector te Amersfoort en medicinae doctor, doch mag hier niet onvermeld blijven, omdat hij bekendheid verwierf door de uitgave van theologische werken. Tegen het einde der 16^{e} eeuw geboren als zoon van den Amersfoortschen rector Johannes Cornelius Gesselius en diens vrouw Wittia, bekleedde hij in 1619 onder zijn vader het conrectorschap en moest, evenals deze, de Dordtsche canones onderteekenen. De rector rekende zich daartoe niet verplicht, omdat hij Roomsch was, maar daar zijn ambt een ‘kerckelijcke bedieninge’ geacht werd, die alleen door een oprecht Gereformeerde mocht uitgeoefend worden, volgde zijn afzetting. Zijn zoon Timan weigerde evenzeer de verlangde onderteekening, maar noemt zich niet Roomsch, wat wel overeenkomt met het feit, dat een later door hem uitgegeven werk: *Antiqua et vera fides et sola servans* (Traj. 1664), den 15^{en}

Januari 1714 te Rome op de lijst der verboden boeken geplaatst is. Waarschijnlijk was hij Remonstrantsgezind, want ook hij werd afgezet. Eerst vestigde hij zich als geneesheer te Nijmegen, daarna te Utrecht, waar hij algemeen geacht werd, zelfs door Voetius, die hem kende. Hoogbejaard is hij aldaar overleden. Van hem bestaat een gravure door J. Edeling naar Rom. de Hooghe.

Zijn godgeleerde werken - behalve het reeds genoemde - zijn:

Synopsis Simplicii Christiano-Catholici (Amst. 1650), waarvan een 2e uitgave het licht zag onder den titel: *Simplicitas fidei Christianae* (Traj. 1666).
Historia sacra et ecclesiastica ordine chronologico ex optimis scriptoribus compendiose digesta ab anno Mundi ad annum Christi 1525 (Traj. 1659) 2 dln.
De distractione imperii et ecclesiae, een werkje, dat onder zijn nalatenschap is vermeld, maar misschien niet in druk is uitgekomen.

Bovendien een geschrift van meer algemeen, geschiedkundigen inhoud:

Historia rerum memorabilium in orbe gestarum ab anno mundi usque ad annum Christi 1525 (Traj. 1661).

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 517. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 109. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. VI, blz. 431-433, 450. - Muller, *Cat. v. Portr.*, no 1847.

[Harmen Berend Geuchies]

GEUCHIES (Harmen Berend), wiens ouders reeds tot de eersten der Afgescheidenen behoorden, werd den 2en Augustus 1826 te Ruinerwold geboren en voltooide zijn studiën bij Ds. W.A. Kok te Hoogeveen. In 1847 beroepbaar verklaard, verbond hij zich nog in datzelfde jaar aan de Afgescheiden gemeente te Langerak, om deze reeds twee jaar later, dus op zeer jeugdigen leeftijd, met Rotterdam te verwisselen. Hier arbeidde hij dertien jaren, maar moest wegens ziekte emeritaat aanvragen (1863), totdat hij in 1870 zich weder beroepbaar kon verklaren. Op 5 Februari 1871 aanvaardde hij het predikambt te Bunschoten en bleef hier werkzaam tot hij 5 Mei 1895 voorgoed emeritus werd. Den 4en Juli 1905 is hij aldaar overleden.

Geuchies is tweemaal gehuwd geweest: zijn eerste vrouw, Hilligje Koeling, stierf in 1868, zijn tweede echtgenoote werd hem in 1887 door den dood ontnomen. Vooral in het herderlijk werk muntte hij uit en ontzag in dit opzicht zijn leven niet, toen in 1871 de pokken te Bunschoten heerschten. De leerrede, waarmede hij eenmaal onder moeilijke omstandigheden van de Rotterdamsche gemeente afscheid nam, verscheen in druk onder den titel: *Een plegtig afscheid. Leerrede over Matth. 28:20* (Rott. 1863).

Van zijn kanselarbeid zag verder het licht:

Eenige oorzaken van Gods regtvaardige oordeelen over het Nederlandsche volk. Leerrede over Ezech. 9:9, 10 (Rott. 1853).
Jezus Christus, het eenige Fondament van zaligheid, in verband beschouwd met de Kerkhervorming. Naar 1 Cor. 3:11 (Rott. 1853).

De 'Aprilbeweging' zal aan deze beide laatste uitgaven niet vreemd geweest zijn.

Litteratuur: *Handboek ten dienste v.d. Geref. Kerken in Ned.*, Jaarg. 1906, (Goes 1905), blz. 290-293. - *Brinkman's Cat. 1850-1882*, i.v.

[Augustinus Geukama]

GEUKAMA (**Augustinus**), geboren 11 Maart 1682 te Kollum, diende van 14 November 1706 tot 25 Augustus 1709 de gemeente te Gerkesklooster, deed op 1 September d.a.v. zijn intrede te Oostermeer, waar hij den 23^{en} November 1711 gedimitteerd werd, om een beroep naar Zalt-Bommel op te volgen. Den 20^{en} December 1761 vierde hij zijn 50-jarigen Evangelie-dienst daar ter plaatse met een leerrede naar aanleiding van 1 Cor. 15:58, die, gelijk in de *Boekzaal* werd aange-

kondigd, het licht zou zien, maar waarvan het te betwijfelen valt, of zij inderdaad in druk is verschenen. Wel werden in de *Boekzaal* (Jaarg. 17620*a*, blz. 361) twee klinkdichten van de Amsterdamsche predikanten Th. van Schelluyne en R. Schutte opgenomen, waarin deze bijzondere gebeurtenis beschreven wordt en verscheen een geschrift, getiteld: *Jubel-feest*, *aan de Wel Eerw. Heere Augustinus Geukama bij gelegentheid van het plegtig vieren van zijn ... vijftig Jaarigen Predikdienst in ... Zalt-Bommel op 20 December 1761* (Zaltb. 1761). Niet lang daarna, den 22^{en} April 1762, overleed hij, ruim 80 jaar oud, op welk sterven twee grafschriften vervaardigd werden, opgenomen in de *Boekzaal* (Jaarg. 1762*a*, blz. 606, 607), waarvan het ééne aldus begint:

> 'De Geest van vromen Augustijn
> Wou na een dienst van vijftig Jaaren
> Gewijd aan zijne Boemelaaren
> Niet langer meer op aarde zijn' enz.

Meer dan door zulke verzen bleef Geukama's naam leven door het *Kort ontwerp vande leere der waarheid*, *die na de godzaligheid is* (Dokkum 1718, 8^{e} dr. Gron. 1735, 12^{e} dr. Leeuw. 1761), door hem met zijn ambtgenooten Mentes, M. en D. Duirsma opgesteld. Dit zoovele malen herdrukte onderwijsboekje is in zeer vele gemeenten in gebruik geweest onder den naam van 'Het boekje der vier predikanten' en heeft aldus op veler godsdienstig leven grooten invloed geoefend. Geukama gaf zelf hiervan in 't licht een: *Kort uittreksel van de leere der waarheid ... in het groot opgesteld door Duirsma*, *Geukama en Mentes*, *op nieuws nagezien door A.G.*, dat te Zaltbommel is uitgegeven en meer dan eens herdrukt is, o.a. in 1750.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 140, 505. - Diest Lorgion, *Herv. Kerk in Friesl.*, blz. 244. - *Cat. Burgersdijk en Niermans*, blz. 159, 206.

[Bartel van Geuns]

GEUNS (**Bartel van**), zoon van Matthias van Geuns, Doopsgezind leeraar te Haarlem, en geboren aldaar den 5^{en} Augustus 1805, studeerde sinds 1822 aan de Kweekschool der Doopsgezinden te Amsterdam, werd in 1828 leeraar te Akkrum en 16 Mei 1830 te Zaandam-Westzijde (Oude Huis of Vriesche gemeente). In 1841 had de samensmelting van deze gemeente en die van het 'Nieuwe Huis' (vereenigde Vlamingen en Waterlanders) onder den naam 'Friesch-Doopsgezinde gemeente' plaats; de toespraken, daarbij door de beide predikanten B.v. Geuns en C. Leendertz gehouden, werden uitgegeven als: *Leerredenen bij de godsdienstige viering der Vereeniging van de Vereenigde en Vriesche Doopsgezinde gemeenten te Zaandam-Westzijde op 21 Februari 1841* (1841). Van Geuns diende deze vereenigde gemeente nog tot zijn emeritaat, dat den 7^{en} Augustus 1870 inging en overleed op 24 Februari 1871.

In de *Letteroefeningen* van 1837 is een *Preek* van hem opgenomen *over 1 Petr. 1:17b*, tot godsdienstige viering van 's Konings verjaardag, één der zeer weinige over dit onderwep, die in druk zijn uitgegeven. Bovendien verschenen van zijn hand:

Herinneringen aan Taedse Jakles de Hoop, *leeraar te West-Zaandam* (Amst. 1838).
Beschrijving van Zaandam. Description de la ville de Zaandam (Nederl. en Fransch) Amst. z.j. (omstreeks 1842). Dit werk wordt zeer gunstig gerecenseerd in de *Boekzaal* (Jaarg. 1843*a*, blz. 462, 463).

Gods openbaringen aan den mensch (Zaand. 1851, 2e uitgebr. dr. Krommenie 1860).
Eindelijk met J. Groot: *Herinneringen aan D. Donker Hz.* (Zaand. 1841).

Zijn oudere broeder **Cornelis Sytse van Geuns** (geboren 14 Augustus 1794, overleden als Doopsgezind leeraar te Leeuwarden op 27 Februari 1827) schreef een kerkhistorische verhandeling: *Over den oorsprong der Doopsgezinden van de oude Waldenzen*, die na zijn dood opgenomen werd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1829.

L i t t e r a t u u r : Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 389, 399. - Blaupot ten Cate *Holland*, dl. II, blz. 141, 165, 192. - Hartog, *Gesch. Predikk.* blz. 387. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 75; dl. II, kol. 566. - *Cat. Doopsgez*, *Bibl.*, dl. II, blz. 110, 298. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1870, blz. 181.

[Jan van Geuns]

GEUNS (**Jan van**) was uit hetzelfde geslacht als de voorgaande gesproten: diens grootvader Steven Jan en Jan's vader Matthias waren broeders. Deze Matthias was eerst geneesheer te Groningen, later hoogleeraar te Harderwijk, daarna hoogleeraar te Utrecht, en uit zijn huwelijk met Sara van Delden werd Jan van Geuns in 1765 te Groningen geboren. Deze liet zich den 29en Juni 1780 te Harderwijk als student inschrijven en promoveerde den 21en April 1789, op denzelfden dag als zijn broeder Steven Jan, tot meester in de vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte na verdediging van een *Disquisitio philosophica inauguralis de justitia Dei* (Harderw. 1789). Den 8en Juli. van hetzelfde jaar werd hij proponent bij de Doopsgezinden en aanvaardde spoedig daarop het leeraarsambt te Leiden, dat hij tot 1814 bekleedde, terwijl hij in de laatste jaren daarbij nog schoolopziener was over het tweede schooldistrict van Zuid-Holland. In evengenoemd jaar werd hij tot leeraar der Amsterdamsche gemeente gekozen, waar hij tot 1830 werkzaam bleef, toen hij wegens vermindering van lichaamskrachten emeritaat verkreeg en den 18en April zijn ambt nederlegde met een *Afscheidsrede over 2 Cor. 13:13* (Amst. 1830). Hij vestigde zich te Nijmegen en overleed aldaar 25 Januari 1834. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, die der Wetenschappen te Haarlem en Teyler's Godgeleerd Genootschap telden hem onder hun leden. Hij was gehuwd met Geertruida van Heukelom.

'Van Geuns was een man van groote geleerdheid en van warme godsvrucht, die met mond, voorbeeld en pen het edele, ware en goede bevorderde'. Als Evangeliedienaar bleef hij zeer getrouw, ook al was in later jaren het kerkbezoek bij hem meestal gering. Over zijn uitgegeven *Drie opeenvolgende gelegenheids-leerredenen* (Amst. 1826) kan Hartog echter geen gunstig oordeel vellen: 'De tekst is in geene van drie iets meer dan een motto, en van tekstverklaring komt men niets op het spoor.'

Van zijn kanselarbeid heeft bovendien het licht gezien:
Eendragt, nederigheid en onbaatzuchtigheid noodzakelijk ter volkomene vestiging van de burgerlijke vrijheid. Leerrede bij gelegenheid van de in 1795 gesloten alliantie met Frankrijk (Leyden 1795).
Bede-stond op den eersten Zondag na den ontzettenden ramp (Leyden 1807).

Leerrede in den *Bundel ter viering van het derde Eeuwfeest der Hervorming, gehouden te Amsterdam den 2^{en} November 1817* (Amst. 1817).

Zeer geroemd wordt zijn verhandeling *Over de oorzaken van het verval in den openbaren eeredienst* (Utr. 1797), als antwoord op een prijsvraag, door het Leidsch genootschap 'Vrienden van godsdienst en deszelfs openbaare oeffeningen' uitgeschreven, waarvoor hij een premie van *f* 250. - ontving. Ook heeft Van Geuns zich voor zijn kerkgenootschap verdienstelijk gemaakt door met M. Siegenbeek, P. Beets Pz. en J^{o} de Vries den veelgebruikten bundel: *Uitgezochte liederen voor den openbaren en huisselijken godsdienst* (Leiden 1810) bijeen te brengen.

Zijn veelzijdigheid blijkt uit zijn overige geschriften, namelijk:
Brief aan het Committè ter regeling van de grondvergaderingen der gemeente van Leyden, *30 October* (Leyden 1795).
Bericht aangaande het leven van wijlen Jan Brunt (Leiden 1803).
Omwerking van J.C.F. Gutmuth's volledig leerstelsel van kunstmatige ligchaamsoefeningen, 2 dln. (1806-1812).
Eenige berigten aangaande J. van Bemmelen (1808).
Levensberigt van Cornelis de Vries, *rustend Leeraar der Doopsgezinden te Utrecht (Alg. Konst- en Letterbode*, Jaarg. 1813, blz. 227).
Met C.W. Westerbaen: *Redevoeringen ter inwijding van het nieuwe gebouw der Amsterdamsche departementen van het Nut voor 't Algemeen*, *10 November 1823.*
Vragen betreffende de Bijbelsche Geschiedenis (Amst. 1825).
Napoleon te Leiden in October 1811 (Amst. 1826).
Over het evenwigt in het geschapene.
Bovendien voorzag hij van een voorbericht en aanteekeningen het werk van *Philalethes Eleutherus* (W. de Vos): *Over den slaavenstand* (Leiden 1797), schreef als inleiding een *Brief* vóór de *Leerredenen van G.J. van Rijswijk* (Amst. 1816) en een vóór *A. Doyer's Bijdrage ter instandhouding en bevordering van godsdienstige plechtigheden bij de gemeenten der Doopsgezinden* (Zwolle 1825), terwijl nog artikelen van zijn hand voorkomen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en de *Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek van Wetenschap*, *Kunst en Smaak.*

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 518. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 649. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 274. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 408. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 437. - Blaupot ten Cate, *Holland*, dl. II, blz. 21, 129, 172. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.*, dl. II, blz. 426, 427. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1897, blz. 38. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 74, 255. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 480.

[Matthias van Geuns]

GEUNS (**Matthias van**), zoon van den Leeuwarder Doopsgezinden leeraar Cornelis Sytse van Geuns (zie boven, i.v. Bartel van Geuns), werd in 1824 aldaar geboren, studeerde sinds 1841 aan het Seminarie der Doopgezinden te Amsterdam en werd, na in 1847 tot proponent te zijn bevorderd, den 23^{en} Juli 1848 leeraar te Noord-Zijpe.

Den 3^{en} Maart 1850 deed hij intrede in zijn geboorteplaats en was daar werkzaam tot zijn emeritaat, dat op 1 October 1888 inging. Hij bleef te Leeuwarden wonen en overleed er in 1904. Veel heeft hij voor de Friesche Doopsgezinden gedaan, o.a. door van 1875 tot 1897 het secretariaat waar te nemen van de Friesche Sociëteit en het Friesche Studiefonds, terwijl hij terecht ‘als predikant in wijden kring bekend en bemind en invloedrijk’ (S. Cramer) mag genoemd

worden. Zijn populairiteit was zóó groot, dat bij eene socialistische woeling in Leeuwarden, waarbij vele ruiten het moesten ontgelden, zijn huis op uitdrukkelijk verlangen der raddraaiers gespaard werd. Oorspronkelijk 'van evangelische richting, die een rationalistischen, toch warmen ondertoon niet verloochende', werd hij, toen het modernisme omstreeks 1860 in ons Vaderland opkwam, met zijn vertrouwden vriend P.H. Hugenholtz Jr, destijds Hervormd predikant te Leeuwarden, één der overtuigdste aanhangers van die richting.

Van zijne indertijd zéér bewonderde lezingen gaf hij een verzameling uit, getiteld: *Ondeugende Scherts* (Leeuw. 1871), terwijl van zijn kanselarbeid het volgende het licht zag:

Leerredenen ter gedachtenis aan zijn vroeg ontslapene gade (Leeuw. 1855).
Oorlogslessen, *godsdienstige toespraken* (Leeuw. 1870).
Afscheidswoorden. Viertal toespraken (Leeuw. 1888).
Voorts verscheidene leerredenen in de *Stuiverspreeken* en zeer veel stichtelijke bijdragen in het *Bijbelsch Dagschrift.*

Zijn portret komt voor in de *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1903.

L i t t e r a t u u r : *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1903, blz. 119-123; Jaarg. 1904, blz. 239, 240.

[Marten Geurts]

GEURTS (**Marten**) was in het midden der 17de eeuw Doopsgezind leeraar te Veenendaal. Hij was een voorstander der rechtzinnige belijdenis en daarom gekant tegen de nieuwe denkbeelden van Galenus Abrahamsz, blijkens het door hem op 21 Januari 1656 onderteekende, maar eerst zes jaar later uitgegeven *Tractaet dienende tot beweeringe der sichtbare Gemeynte Gods* (Utr. 1662). Doch toen den vier Utrechtschen Doopsgezinden leeraars in 1661, tot toetsing hunner rechtzinnigheid, door den Magistraat een twaaftal vragen werden voorgelegd, die meer aan den Heidelbergschen Catechismus dan aan de Doopsgezinde belijdenisschriften deden denken, liet Geurts daartegen zijn ernstige bedenkingen hooren in een door anderen uitgegeven *Copie van een Brief*, *geschreven door Marten Geurts aen Harmen Segersz. Actum 3 Nov. 1661* (Amst 1662). Kort daarop is hij overleden, doch na zijn dood werden nog, met een uitvoerige voorrede, geteekend door de leeraren G. van Aldendorp, A. van Heuven, J. Andries en W. van Maurick, in het licht gezonden zijn: *Aenmerckingen over den handel en mis-slagen van eenige Mennoniten binnen Utrecht die van de oude belijdenisse der weerloose doopsgesinde Christenen sijn afgeweecken* (Utr. 1662).

L i t t e r a t u u r : Blaupot ten Cate, *Holland*, dl. I, blz. 397. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1863, blz. 98; Jaarg. 1916, blz. 161. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 2^{e} st., 2 afd., blz. 64.

[Bernard Gewin]

GEWIN (Bernard), de vriend van Beets, Hasebroek en Kneppelhout, was op 21 Mei 1812 te Rotterdam geboren, studeerde te Leiden, waar hij den 16^{en} Januari 1830

werd ingeschreven en is den 3^{en} Mei 1838 tot candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland bevorderd. Eerst deed hij eenigen tijd dienst als waarnemend predikant in de Hollandsche gemeente te Londen en ontving op 13 Juli 1841 een beroep naar Oosterland, waar hij den 7^{en} November d.a.v. door Hasebroek bevestigd werd, terwijl ook Beets aan de handoplegging deelnam. Den 24^{en} April 1853 nam hij afscheid van deze gemeente, om een week later intrede te doen te

Oud-Loosdrecht, dat hem op 14 December 1852 beroepen had. Slechts korten tijd, doch algemeen geacht en geliefd, was hij hier werkzaam, bedankte voor beroepen naar Vianen en Monnikendam, maar nam dat naar Heemstede aan, om aldaar Beets op te volgen, die naar Utrecht vertrokken was. Den 6^{en} Juni 1854 beroepen, werd hij hier op 1 October van dat jaar door zijn vriend en voorganger ingeleid, na den 17^{en} September van Oud-Loosdrecht een hartelijk afscheid genomen te hebben. In 1861 gaf hij gehoor aan de roepstem der gemeente IJsselstein; zijn *Afscheidsrede*, *gehouden te Heemstede op 27 October 1861* (z.p. of j.) verscheen in druk en bijna acht jaar arbeidde hij in dezen nieuwen kring, tot hij in Mei 1869 een beroep naar Utrecht ontving en van IJsselstein den 22^{en} Augustus d.a.v. afscheid nam. Op zijn nieuwe standplaats werd hij 5 September 1869 wederom door Beets bevestigd, doch overleed reeds den 11^{en} Maart 1873. De *Woorden*, *gesproken bij het open graf van den Weleerw. Zeergel. Heer B. Gewin*, *overleden 11*, *begraven 15 Maart 1873*, door Hasebroek, Beets, J.C. Verhoeff e.a., zagen het licht en onder zijn portret schreef Beets het volgende vers, gedateerd 15 Maart 1873:

> Gij neemt een vriendschap mede in 't graf
> Van veertig jaren,
> En wacht haar nieuwen morgen af
> Bij d'englenscharen.

Gewin heeft, behalve bovengenoemde leerrede, nog enkele bijdragen in Jaarboekjes geleverd, maar zich vooral bekend gemaakt door zijn, onder het pseudoniem ‘Vlerk’ uitgegeven *Reisontmoetingen van Joachim Polsbroekerwoud en zijn vrienden*, uitgegeven te Amst. 1841, herdrukt te Arnhem en Nijmegen z.j. (1902), met voorwoord van W.F.C. van Laak, een ‘proeve van die humoristische letterkunde, waarin Hildebrand, Jonathan en Klikspaan hun naam een halve eeuw handhaafden.’ ‘Het geheel valt merkwaardig in het genre van Dickens: hoofdonderwerp, stemming, stijl, platen en titelversiering’. Toen de vier vrienden (Beets, Hasebroek, Kneppelhout, Gewin) ‘of ten minste een paar van hen, een reisje langs den Rijn en naar Zwitserland gedaan hadden, had Gewin daar eene beschrijving van gemaakt, natuurlijk met allerlei bijwerk en verandering van namen en omstandigheden... Die goede Gewin was een liefhebber van grappen. Had hij niet als student een grooten brief aan mijn ouders geschreven, een brief zoo ontzaglijk, dat het vel sterk en dik papier wel een geheele tafel bedekte? Daarin had hij schertsend, in Bijbelstijl, in de tale Kanaäns, allerhande nieuwtjes medegedeeld, aardig te zamen gebracht, met geestige afwisseling van het een op het ander overgaand’ (V. Laak).

Na de *Reisontmoetingen* heeft Gewin echter niets meer van dien aard uitgegeven. ‘Voortaan zou Bernard Gewin de deftigheid bewaren voor het groote publiek en doen, alsof hij nooit den luchtigen Vlerk gekend had’ (V. Laak).

L i t t e r a t u u r: Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. I, kol. 936. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 275. - Dyserinck, *Herinneringen aan Nic. Beets* (Utr. z.j.), blz. 167. - Van Laak, *Voorwoord* bij de 2^{e} uitg. van de *Reisontmoetingen.* - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1286. - *Boekzaal*, passim.

[Melchior de Geyser]

GEYSER (Melchior de) is den 20^{en} Maart 1694 te Goes geboren als zoon van

Lodewijk de Geyser en Adriana Bossenblij. Hij studeerde eerst te Lingen, daarna te Leiden, waar zijn naam echter niet in het *Alb. Stud.* voorkomt, en werd 10 Maart 1721 proponent onder de classis Walcheren. Op 26 Juli 1723 beroepen te Ellewoutsdijk, deed hij daar 12 September van dat jaar intrede. Wel bedankte hij voor een beroep naar Ouwerkerk, maar gaf gehoor aan dat naar Dreischor, den 2^{en} September 1726 op hem uitgebracht, en bleef hier, totdat Sluis hem op 28 Augustus 1728 tot leeraar koos. Deze gemeente diende hij van 6 Maart 1729 tot zijn dood op 2 December 1741. Tweemaal is De Geyser gehuwd geweest: eerst korten tijd met Prina Cornelia Stevens, en vanaf 1 November 1730 met Elisabeth Teerling, die hem overleefde.

Hij was een man van strenge beginselen en had veel invloed in zijn gemeente. In zijn tijd, en waarschijnlijk door zijn toedoen, spoorde de Kerkeraad de Stadsregeering aan, om bij de Algemeene Staten erop aan te dringen, dat de Franschen en Vlamingen, wegens hun geloof naar Zeeland gevlucht, ondersteund zouden worden. Evenzeer protesteerde de Kerkeraad in zijn tijd tegen de heropening der Roomsche kerk.

De Geyser gaf in druk een boekje, getiteld: *Heylige kindermelk*, dat veel opgang maakte, maar thans vergeten is.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 250. - *Boekzaal*, Jaarg. 1742*a*, blz. 350-356.

[Allettinus Hendrikus Gezelle Meerburg]

GEZELLE MEERBURG (Allettinus Hendrikus), jongste zoon van George Franz Gezelle Meerburg (die volgt) en geboren den 15^{en} Juni 1845, werd in 1868 candidaat bij de Christelijk Gereformeerde kerk. Achtereenvolgens was hij predikant te 's-Gravendeel (1 November 1868), Almkerk (11 April 1875), Baarn (16 November 1879), Nijmegen (8 April 1888), Groningen (5 Maart 1890), Delft (16 April 1893) en Watergraafsmeer (9 Juli 1899). Na ruim 33jarigen dienst verkreeg hij op 1 Mei 1902 emeritaat, woonde eerst in den Haag, maar nam kort daarna, toen Ds. Los van Hilversum president Krüger als 'huisprediker' naar het Zuiden van Frankrijk volgde, eerst diens plaats te Hilversum in, om daarna te Mentone bij den Transvaalschen ex-president zijn ambtgenoot te vervangen. Hij volgde Krüger naar Clarent aan het meer van Genève en vestigde zich na diens dood (1904) weder te 's-Gravenhage, waar hij den 28^{en} Maart 1905 overleed. Volgens veler getuigenis paarde hij aan zachtheid van karakter een zeldzame trouw in het waarnemen der Evangeliebediening.

Vóór hij het ambt te Delft aanvaardde, maakte hij een reis naar Egypte en Jeruzalem; zijn op vele plaatsen daarover gehouden lezing werd later uitgegeven onder den titel: *Mijne reis naar Egypte en het Heilige land* (Heusden 1905).

L i t t e r a t u u r: *Handboek ten dienste van de Geref. Kerken in Ned.*, Jaarg. 1903, blz. 133; Jaarg. 1906, blz. 240, 277-282.

[George Franz Gezelle Meerburg]

GEZELLE MEERBURG (George Franz), geboren te Leiden den 1^{en} November 1806, liet zich den 18^{en} September 1826 aan de Hoogeschool aldaar als student

inschrijven en werd in October 1832 proponent, waarna hij den 5^{en} Juli 1833 een beroep naar Almkerk ontving en daar den 20^{en} October d.a.v. intrede deed. Hoewel in gevoelens met De Cock en Scholte overeenstemmend, poogde hij, vredelievend van aard, zoolang mogelijk een breuk met de Hervormde kerk te voorkomen; hij onderwierp zich aan het voorschrift, de vier gebruikelijke vragen bij de Belijdenis-

of Avondmaalspredikatie te stellen, vermaande de ongeregelden, die bij het zingen van een Evangelisch gezang den hoed opzetten en liet zelfs zulk een gezang ten slotte alleen na het nagebed zingen, zoodat degenen, die daaraan aanstoot namen, zich konden verwijderen, zonder de prediking te storen of te missen. Toen hij echter den algemeenen tegenzin tegen de gezangen bij zijn gemeenteleden bemerkte, besloot hij, in 't vervolg geen gezangvers meer op te geven. Hij werd ter verantwoording geroepen, tevens beschuldigd, dat hij eens bij Scholte, die zich reeds had afgescheiden, ter kerk was gegaan en den 24^{en} November 1835 door het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant uit zijn ambt ontzet. Met een groot deel der gemeente van Almkerk scheidde Gezelle Meerburg zich toen op 2 December 1835 van de Hervormde kerk af en bleef in de volgende jaren deze en andere Noord-Brabantsche afgescheiden gemeenten stichten en voorgaan. Een beroep naar Leiden, in 1839 op hem uitgebracht, wees hij van de hand, evenals een herhaalde roeping naar Harlingen, waar hij tevens werkzaam zou kunnen zijn aan de oprichting van een theologische school; dit laatste achtte hij een hinderpaal voor een mogelijke vereeniging der verschillende afgescheiden gemeenten, wier verdeeldheid hij ten zeerste betreurde. Toch mocht hij nog beleven, dat de vrede hersteld en de theologische school te Kampen opgericht werd, doch zwak van lichaam, overleed hij na veel lijden reeds den 12^{en} December 1855. Een portret komt voor in Rullmann's *Afscheiding*.

Gezelle Meerburg neemt onder de ‘vaders der Afscheiding’ een zeer eigenaardige plaats in. De Afscheiding zelf heeft niet de wending genomen, die hij ervan verwachtte: hij had gehoopt, dat zeer velen zich daarbij zouden aansluiten en aldus een algemeene kerkzuivering zou plaats vinden, terwijl inderdaad ettelijken meenden, dat dit niet door een afscheiding moest geschieden. Ruim van hart, bleef hij deze laatsten toch als broeders liefhebben, geloovend aan een hoogere eenheid der Kerk, wier leden tot alle kerkgenootschappen konden behooren. Daarom begroette hij met vreugde elk teeken van godsdienstig leven, waar zich dit ook vertoonde, was dankbaar voor elke stem, die zich tegen dwaalleer verhief. Toch verloochende hij zijn beginsel niet: persoonlijk was hij een voorstander der Afscheiding, en vooral achtte hij scheiding van kerk en staat voor de eerste een ‘noodzakelijk vereischte,... om onbelemmerd, op apostolischen grondslag arbeidzaam te kunnen wezen’; voor hem was het ‘één der hoofdvoorwaarden voor den waarachtigen bloei der kerk van Christus en van persoonlijke geloofsontwikkeling.’ Hij was overtuigd Gereformeerd, maar protesteerde toch nadrukkelijk tegen hen, die de Dordtsche kerkorde als onfeilbaren regel wilden zien aangemerkt; daardoor is zij ook in de Noord-Brabantsche gemeenten eenigszins gewijzigd ingevoerd. Hoog was hij ingenomen met den Catechismus, maar meende evenwel, dat, indien deze in onzen tijd gemaakt was, sommige stukken uitgebreid, andere bekort zouden zijn.

De volgende geschriften van zijn hand hebben het licht gezien:

De klagende gemeente (Amst. 1837).

De arglistigheid van het menschelijk hart. Predikatie over Jer. 17:9 (Amst. 1838; 2^{e} dr., Gor. 1874; 4^{e} dr., Rhenen 1898).

Waarschuwende en besturende opmerkingen over het bidden (Nieuwe uitg. 's Hage 1841; 2^{e} dr., met inleiding van A.H. Gezelle Meerburg, 1888).

Leerredenen (Zwijndr. 1848).

'*s Heeren bestendige zorg over zijn volk in onbekende*, *duistere en moeyelijke wegen* (Amst. 1848).
Twee bidstondsreden bij het heerschen der cholera (Nijk. 1854; 2e dr. Gorinch. 1866).
Twaalftal nagelaten leerredenen (Heusden 1859, 2e (titel) uitg., Gor. 1864).
Nagelaten leerredenen over den Heidelbergschen Catechismus. Met voorrede van J.H. Donner, 2 dln. Heusden 1868-1872; 2e dr. 1873).
Tweetal nagelaten leerredenen. Met inleidend woord van A.H. Gezelle Meerburg (Heusden 1883).
Bundel nagelaten leerredenen met de bevestigings-rede door C.C. Callenbach en een voorrede door G.A. Gezelle Meerburg, *benevens levensbeschrijving* (Rhenen 1884). Hierin zijn o.a. verschillende, vroeger verschenen leerredenen herdrukt.

L i t t e r a t u u r: Van Velzen, *Gedenkschrift der Chr. Geref. kerk bij 50 jarig jubilé* (1884), blz. 86-88. - *Officiëele stukken betreff. den uitgang uit het Ned. Herv. kerkgenootschap*, dl. II, blz. 255-312. - *Geref. Tijdschr.*, 12e Jaarg. blz. 133. - Wagenaar, *Réveil en Afscheiding*, blz. 172, 174, 190-193, 211, 237, 263. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1271. - Rullmann, *De Afscheiding*, Reg.

[Hendrik Ghijsen]

GHIJSEN (Hendrik) mag door den invloed, dien zijn psalmbundel heeft gehad op het kerkgezang, hier niet onvermeld blijven. Hij werd als ‘coopman, van Amsterdam, als gehuwd hebbende Aeltje Lenerts, dochter van Lenert Bouwensen, in zijn leven poorter en bakker’, den 12en Maart 1660 als poorter te Amsterdam ingeschreven. Zijn naam komt omstreeks 1670 voor op een lijst van leden van het zilversmidsgilde, terwijl hij den 30en Januari 1683 door Burgemeesteren werd aangesteld tot voorzanger der Amstelkerk. Den 4en November 1693 wordt zijn overlijden aan Burgemeesteren bericht en den 6en November d.a.v. wordt ‘Hendrik Ghijsen, anspreecker, in de Kerckstraat bij de Utrechtsche straat’ op het Leidsche kerkhof begraven, nalatende twee minderjarige kinderen.

Uit zeventien verschillende Psalmberijmingen koos hij telkens de beste regels en voegde die samen tot een nieuwe berijming, die hij in 't licht gaf onder den titel: *Den Hoonig-raat der Psalm-dichten, ofte Davids Psalmen*, *met d'andere lof-sangen*, *op sangmaate gestelt door verscheide autheuren. Zijnde een versaameling uit de seeventien berijmde Psalmboeken van Dathenus*, *Marnix*, *de Hubert*, *Camphuisen*, *Geldorpius*, *Revius*, *Boey*, *van Heule, Westerbaan*, *Bruno*, *Clercquius*, *Celosse*, *van Disselburg*, *Six*, *van Huls*, *Oudaan en Roldanus*. (Amst. 1686). Deze uitgave is in 8o, terwijl bij iederen versregel de naam van den dichter wordt vermeld. Dit laatste ontbreekt in een tweede uitgave, in 12o in hetzelfde jaar verschenen, maar waarbij de muziek is aangegeven. Een derde uitgave ‘van fouten gesuivert’ is in 1708 te Amsterdam uitgekomen.

Zeer verschillend wordt over Ghijsen's dichterlijk talent geoordeeld, maar zeker ‘had hij als compilator zeer groote verdiensten’. Zijn berijming werd met die van

Voet en van het genootschap ‘Laus Deo’ de grondslag der nog gebruikelijke berijming van 1773. In deze laatste zijn onveranderd van Ghijsen overgenomen: Psalm 4, 67, 75, 82, 100, 122, 126, 130 en 150, alsmede de eerste berijming van de Geloofsartikelen, de Bedezangen vóór de Predikatie en vóór het eten, de Dankzegging na het eten, de Morgenzang en de Avondzang. Huygens maakte een waardeerend lofdicht op Ghysens werk.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 519. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 139, 141. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 245. - Aangevuld door gegevens uit het Amsterdamsch archief medegedeeld door Dr. J.C. Breen.

[Johan Georg Gichtel]

GICHTEL (Johan Georg), Duitscher van geboorte, heeft een groot deel van zijn leven in Nederland gewoond en daar vooral zijn godsdienstige denkbeelden verbreid, zoodat zijn levensbeschrijving hier niet mag ontbreken. In 1638 te Regensburg geboren, openbaarden zich reeds vroeg bij hem de teekenen van een religieusen aanleg en meende hij hemelsche verschijningen te hebben, maar voor het overige onderscheidde hij zich niet van zijn medemenschen. Eerst vestigde hij zich als advocaat in zijn geboorteplaats, daarna te Spiers, waar hij zelfs equipage hield. Vrij plotseling had echter een geheele omkeer in zijn leven plaats: een rijke weduwe, wier belangen hij voor de rechtbank verdedigd had, bood hem hare hand, wat bij hem een afkeer van allen rijkdom en een verlangen naar hooger leven opwekte, hetgeen ook werd aangevuurd door een briefwisseling met den dweepzieken Lutherschen predikant van Zwolle, Friedrich Breckling. Eerst meende hij, dat het zijn roeping was, de heidenen in Indië te bekeeren, maar hij besloot ten slotte, naar Zwolle te gaan en nam zijn intrek bij Breckling (1664). Nog bekommerd over zijn zielstoestand, viel zijn oog op het Bijbelwoord: ‘Weet gij niet, dat uw lichaam een tempel is des Heiligen Geestes?’ Hij meende, dat dit een vingerwijzing was, om God niet buiten, maar in zichzelf te zoeken en deed de gelofte, zich in 't vervolg alleen door Hem te laten leiden. Hij keerde naar Regensburg terug, maar van kettersche, vooral wederdoopersche gevoelens beschuldigd, werd hij gevangen genomen en, met verbeurdverklaring zijner goederen, uit zijn vaderland verbannen. Een tijdlang vertoefde hij daarna te Weenen, maar vertrok in 1666 naar de Nederlanden, waar hij te Zwolle door Breckling's bemiddeling tot voorzanger werd aangesteld en dagelijks met dezen verkeerde. Na een jaar ontstond echter tusschen beiden een hoogloopende twist, omdat Gichtel ook tegenover Breckling als boetprediker optrad en hem zijn fouten verweet; toch verzoenden zij zich weder en koos Gichtel zelfs Brecklings partij, toen deze door het Amsterdamsch Consistorie van onzedelijkheid werd beschuldigd. Dit had evenwel ten gevolge, dat Gichtel gevangen genomen, aan de schandpaal gesteld en uit Overijsel verbannen werd, waarop hij zich naar Amsterdam begaf en aanvankelijk als corrector op de drukkerij van Blauw werkzaam was. Maar toen vermogende aanhangers hem geldelijk wilden steunen, liet hij deze betrekking weer varen, daar hij meende, dat een waarachtig Christen, om enkel in den Geest te leven, zich van arbeid, als iets hem onwaardigs, moest onthouden; werken stoorde de stemming tegenover God en was dus alleen goed voor de slaven der wereld.

In dezen tijd leerde hij de geschriften van Jacob Böhme kennen en neigde daardoor meer en meer tot allerlei buitensporigheden; toch verwierf hij zich een aanhang, waartoe o.a. de vroegere Harderwijksche hoogleeraar Alhart de Raedt en de staatsman Coenraad van Beuningen behoorden. Vele aanhangers vormden met Gichtel een soort huiskolonie, doch de meesten bleven in de wereld leven, en vereenigden zich tot kringen, die met de kolonie voeling hielden, zooals te Leiden, Rotterdam,

Amsterdam en Utrecht (1674). Dit duurde tot 1684, toen er een twist tusschen Gichtel en De Raedt ontstond, die nooit geheel is bijgelegd en

een scheuring in twee partijen ten gevolge had. De Raedt stichtte een zelfstandige huiskolonie te Warmond en langzamerhand verliep de aanhang van Gichtel zelf, wiens dweepzucht en verbeeldingskracht tot het krankzinnige naderden; alleen Johann Wilhelm Ueberfeld, die na Gichtels dood zijn werken uitgaf, bleef hem trouw. Aldus verlaten, klaagde hij, naar zijn eigen woorden, zestien jaar lang, tot hij omstreeks 1700 zich weer meer rustig en getroost begon te gevoelen en zijn laatste tiental levensjaren in die stemming doorbracht. Hij overleed in 1710.

Over Gichtel's godsdienstige denkbeelden wordt door Hylkema (*Reformateurs*, IIe stuk, blz. 430-461) zeer uitvoerig gehandeld, en daarbij de opmerking gemaakt, dat het moeilijk is, Gichtel te begrijpen, omdat ‘de methode volgens welke hij zijn stelsel opbouwt... een geheel andere [is] dan die van het gewoon wijsgeerig denken. Het vorschen, ontleden, combineeren vervult bij haar slechts een ondergeschikte rol: “het voornaamste is niet het vorschen, maar het ervaren, gevoelen, smaken, hetwelk geen tong kan beschrijven en dat ook niemand begrijpen kan, tenzij zijn ziel binnenwaarts keert en niet ophoudt met uit te zien naar God, totdat de dierbare Sofia haar ontmoet en van schrede tot schrede voortleidt.”’ Deze Sofia is een inwendige kracht, ‘die met haar Licht-vuur het magische vuuroog (hetwelk in Adam door den duivel vermoord is) ontsteekt, opdat het in de liefde helder brande en de ziel doorstrale’. De historische Christus treedt dan ook geheel op den achtergrond en met den naam Jezus wordt in Gichtel's geschriften dezelfde kracht aangeduid, die hij Sofia noemt. Stelt de mensch zich met haar in gemeenschap, dan komt een heilige lichtgeboorte tot stand, een soort wedergeboorte, wat echter evenzeer een psychisch als een physisch proces is. ‘Inwendig toch ontvangt de wedergeboren mensch een nieuw lichaam, nl. dat, hetwelk het man-vrouwelijk wezen Adam bij de schepping van God heeft ontvangen’. Het kan zelfs bij wijlen in uren van geestverruking inwendig gevoeld en gezien worden en ‘is subtieler nog dan de lucht, niet ongelijk aan de zonnestralen die door alle lichte corpora heendringen.’ De gemoedstoestand verandert evenzeer en dingen, die tevoren aantrekkelijkheid voor den mensch bezaten, verliezen die waarde. Zulke wedergeborenen, in geestelijk verbond met de hemelsche Sofia getreden, waren de ‘volmaakten of priesters’; zij moesten zich van allerlei wereldsche zaken, als arbeid voor levensonderhoud en het huwelijk, onthouden, terwijl dit als noodzakelijk kwaad aan de ‘onvolmaakten’, die een lageren rang in de gemeente bekleedden, werd toegestaan. Als de ‘volmaakten’ dan ook tot de huwelijksgemeenschap terugkeerden - zooals b.v. het geval was met De Raedt - wordt dit door Gichtel een ‘terugval in het vleesch’ genoemd. Leerstellige begrippen, als drieëenheid, genade, verzoening, verdoemenis, in zijn geschriften meermalen vermeld, krijgen bij Gichtel een geheel andere beteekenis dan de gangbare; van kerkelijke gewoonten en plechtigheden maakte hij zich ten eenenmale los. Toen hij pas in Amsterdam was, had hij nog eenmaal bij den Lutherschen predikant Jung te Monnikendam, die zijn geestverwant was, aan het Avondmaal deelgenomen, maar het had hem volkomen koud gelaten.

Hoewel de geschriften van Böhme grooten invloed op zijn denkbeelden gehad hebben en hij ze ‘so hoch als die Bibel’ eert, is Gichtel in verschillende opzichten een geheel andere meening dan Böhme toegedaan. Deze houdt zich aan de Schrift, gene meer aan het levende woord der onmiddellijke openbaring van God; Böhme is een vroom en ijverig huisvader, Gichtel acht elke andere verbintenis dan die met

Sofia, te vleeschelijk; doet Böhme mede aan de openbare godsdienstoefening en neemt hij aan de Avondmaalsviering deel, Gichtel acht dit onnoodig en van geen beteekenis; Böhme wil werken en bidden, Gichtel bidden, niet werken.

Opmerkenswaardig is ook, dit Gichtel in den grond eigenlijk alle wetenschap minachtte en zijn oneenigheid met vroegere aanhangers, o.a. de Raedt en den predikant Jung daaraan toeschreef, dat zij nooit geheel den 'theoloog' hadden afgelegd. Veel tegenstand ondervond hij ook van den Doopsgezinden Dr. Galenus Abrahamsz, die in het openbaar als zijn meening uitsprak 'dat er zoolang de wereld bestond geen zoo schadelijke secte was geweest als deze, die de menschen tot lediggang bracht; men moest ze in een welbestuurd gemeenebest niet dulden, maar met wortel en tak uitroeien'.

Gichtel's aanhang, naar hem de Gichtelianen genoemd, is langzamerhand te niet gegaan, maar toch heeft zijn fantastische leer tot diep in de achttiende eeuw onmiskenbaar invloed geoefend.

Voor zichzelf en enkele vertrouwelingen had Gichtel eenige aanteekeningen en bespiegelingen op schrift gesteld, zonder van plan te zijn, die uit te geven. Toen de belangstelling jaren na zijn dood nog levendig bleek, werd dit handschrift in prachtuitgave in 't licht gezonden onder den titel: *Eine kurtze Eröffnung und Anweisung der dreyen Principien und Welten im Menschen ... Abgemahlet und vorgestellet durch J.G. Grabern von Ringhausen und J.G. Gichteln von Regensburg. Im Jahr Christi 1696. Zum Druck befördert im Jahr 1723.*

Verder zijn Gichtel's zendbrieven op verschillende tijden uitgegeven onder den titel: *Theosofia Practica*, *auf Veranlassung in Briefen gestellet von dem Gottseligen Gottesfreund und Manne Sophiae*, *Johann Georg Gichtel.* De eerste twee deelen, uitgegeven door Arnold, zagen in 1701 het licht; zij werden in 1708 herdrukt en tevens drie deelen daaraan toegevoegd, terwijl in 1722 al hetgeen verschenen was, nogmaals herdrukt werd met bijvoeging van deel 6 en 7. Dit laatste bevatte een uit de zendbrieven opgemaakte levensbeschrijving onder den titel: *Der wundervolle und heilig geführte Lebenslauf des auserwehlten Rustzeugen und hochseligen Mannes Gottes Johann Georg Gichtel.* Van het geheele werk verscheen nog in 1899 een herdruk te Parijs. Het is een misvatting van Van der Aa, wanneer hij naast de *Theosofia Practica* als afzonderlijk werk nog noemt: vijf deelen *Theosophische Sendschreiben*, in 1710 uitgegeven; dit toch zijn de eerste vijf deelen der *Theosofia Practica*.

Een tegenstander van Gichtel beschreef ook nog diens leven in zijn werk: *Johann Gustav Reinbecks Consistorial Raths und Probsts in Berlin Nachricht von Gichtels Lebelauf und lehren* (1732), dat echter ook reeds eenige jaren tevoren was opgenomen in de *Berlinische Hebopfer.*

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 520; dl. III, blz. 659, en de daar aangehaalde bronnen. - Hylkema, *Reformateurs*, dl. I en II, Reg. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 657-660. - Domela Nieuwenhuis en Schultz Jacobi, *Bijdr.*, dl. V, blz. 55, 56. - Sepp, *Geschiedk. Nasp.*, dl. II, blz. 163-223. - Id., *Pol. en Ir. Theol.*, blz. 189. - Id., *Stinstra*, dl. II, blz. 185. - Id., *Godg. Ond.*, dl. II, blz. 329, 462. -

[David Flud van Giffen]

GIFFEN (David Flud van), zoon van een vermaard rechtsgeleerde te Sneek, werd aldaar in 1653 geboren, ontving van een huisleeraar voorbereidend onderricht en

bezocht daarna de hoogeschool te Franeker. ‘In weerwil zijner vrienden en voorstanders, die hem, gelijk voormaals zijne ouders, tot de oeffening der regtsgeleerdheid geschikt hadden’, volgde hij zijn neiging tot de studie der godgeleerdheid, waartoe hij vooral opgewekt was door de lezing van Erasmus' geschrift *Over den Christelijken krijgsman.* In 1674 tot de Evangeliebediening toegelaten, ontving hij een beroep naar Wyckel, waar zijn Coccejanisme en de vriendschappelijke verhouding, waarin hij tot den gelijkgezinden hoogleeraar Van der Waeyen stond, hem reeds moeilijkheden met zijn Voetiaansche ambtgenooten bezorgden, hetgeen nog te sterker uitkwam, toen hij in September 1678 te Nieuw-Brongerga of de Knype beroepen werd. Men had hem reeds van Brownisterij verdacht, omdat hij zwarigheid maakte, het Onze Vader anders dan bij het Avondmaal in de kerk uit te spreken, doch na eenige debatten met de classis was Van Giffen hiervan teruggekomen. Nu echter werkte de classis Zevenwouden de approbatie van zijn beroep tegen, zoodat eerst in Februari 1679 de intrede kon plaats hebben.

Tijdens zijn verblijf in de Knype verwierf hij zich de bijzondere genegenheid der Friesch-Stadhouderlijke familie, die dikwijls op het nabijgelegen Oranjewoud verblijf hield, waar Van Giffen dan in afzonderlijke godsdienstoefeningen voor haar optrad. Den 23^{en} Januari 1680 sprak hij daar een leerrede uit over Job's levenden Goël, naar aanleiding van Job 19:25, nadat hij enkele dagen tevoren hetzelfde onderwerp naar Ps. 8:10 in de Groote kerk te Leeuwarden behandeld had. Laatstgenoemde preek had een ‘opschudding door de geheele stad en provintie en groote alteratie onder de broederen’ veroorzaakt; daarentegen was de Stadhouderlijke familie zóózeer met de eerste ingenomen, dat zij Van Giffen dringend verzocht, beide leerredenen uit te geven. Hij voldeed hieraan en zond ze in 't licht onder den titel: *Jobs levende Goël en de nog verwagte heerlijkheit der kerke in de laatste dagen* (Leeuw. 1680) met een voorrede, waarin hij zich tegen zijn aanvallers verdedigt; een opdracht aan de Nassausche prinsessen en een goedkeurende brief van Prof. Van der Waeyen werden tevens aan het geschrift toegevoegd. Daar de theologische faculteit te Franeker de approbatie weigerde, verscheen het werk zonder kerkelijke goedkeuring.

De classis Zevenwouden was hierover diep verontwaardigd en toen het boek aan haar visitatie onderworpen werd, verklaarde zij, dat het ‘niet geapprobeert, maar geïmprobeert moest worden, wegens eenige onregtzinnigheden en dwalingen tegen de leere en eenige aanstotelijke redenen en uitdrukkingen tegen de liefde en zeden.’ Deze verklaring werd den 1^{en} September 1680 uitgevaardigd en daarbij nog het volgend jaar (3 Augustus 1681) besloten, dat Van Giffen aan de classis satisfactie moest geven; weigerde hij dit, dan zou hij niet ‘gehouden worden voor een volkomen regtzinnig leeraar, of konnen gauderen enige dimissie van zijn persoon tot een ander gemeinte, veel min enig getuigenis wegens leer of leven.’

Vóórdat dit besluit aan Van Giffen toegezonden was, werd hij (14 Augustus 1681) te Sneek beroepen en, ondanks de tegenkanting van de classis Zevenwouden, approbeerde die van Sneek het beroep, terwijl de kerkeraad van de Knype hem eervol ontslag verleende. De zaak werd nu voor deputaten der Friesche Synode gebracht, die de classis Zevenwouden in het ongelijk stelden en Van Giffen aan de kerk te Sneek toewezen (17 October 1681), waarop deze enkele dagen later (23 October) aldaar zijn intrede deed. Zevenwouden appelleerde nu echter op de Synode,

die in 1682 te Dokkum gehouden werd en deze besloot ‘niet naar rigoureuse wijze te procedeeren’: Van Giffen mocht te Sneek blijven, mits hij voor drie maanden van den predikdienst werd gesuspendeerd en aan de classis Zevenwouden zijn leedwezen betuigde over het gebeurde. Thans berustte Van Giffen niet in het vonnis; hij kwam in hooger beroep bij de Staten der provincie en Gedeputeerden bevalen, dat er niet verder tegen hem gehandeld mocht worden - wel een bewijs, hoe de Kerk onder suprematie van den Staat stond.

Inmiddels was Van Giffen tot hofprediker der stadhouderlijke familie aangesteld en hield als zoodanig op 7 Augustus 1684, naar aanleiding van den plechtigen intocht te Leeuwarden van Hendrik Casimir II en zijn jonge echtgenoote Amalia van Anhalt, op Oranjewoud een *Leerrede over Hooglied 3:11. Salomon van zijn moeder gekroond, op zijn bruiloftsdag*, die in hetzelfde jaar in druk verscheen. Tijdens zijn verblijf te Sneek gaf hij ook een geschrift uit: *Ad Ezech. XLVII:11 et VIII:14* (Leov. 1685), dat later in het Hollandsch vertaald is als *Godgeleerde en Letterkundige verklaringe van de voorzegginge Ezcch. 47:11*. Ook zijn ambtswerk heeft hij, volgens veler getuigenis, met ijver waargenomen, hoewel hij dikwijls afwezig was blijkens de broederlijke vermaning, tot hem gericht op de synode van Sneek (1685) wegens ‘veelvuldige absentie van zijn gemeente’. Toch viel hem het afscheid zeer zwaar, toen hij naar Dordrecht vertrok, waar hij zich den 21^{en} Augustus 1688 aan de gemeente verbond, sprekende over *Godts algenoegsaemheit, den leeraaren en gemeente Godts ... voorgestelt in een intreed-predicatie over Gen. XVII:1* (Dordr. 1688). Ook op deze nieuwe standplaats behield hij zijn roem als voortreffelijk prediker, terwijl hij in hooge achting bleef bij de Friesche Nassau's, op wier verzoek hij op 29 November 1690 Johan Wilhelm van Saksen-Eisenach en Amalia van Nassau op Oranjewoud in den echt verbond, waarbij hij een leerrede uitsprak *Over de vrijheit en vastigheit van het geestelick trouw-verbont, tusschen Christus en zijne geroepene, uitverkorene, gelovige, eertijds verbeeld in de maniere van uitlezing der tienden uit de kudden in Israël* (1690). In het midden van het jaar 1701 is Van Giffen te Dordrecht overleden. Er bestaat van hem een afbeelding naar A. Houbraken door A. Haelwegh gegraveerd; de achtergrond, waarop men de groote kerk te Dordrecht ziet, is het werk van Jan Luyken.

Van Giffen was een ‘man van veel kunde, oorspronkelijk denker, de eerste, die het echte Coccejanisme van den preekstoel den volke voordroeg’ en behoorde tot de z.g. ‘ernstige Coccejanen’. Schotel's bewering, dat deze ‘zich in hunne leerredenen meer vereenigden met de Voetianen’ en die preeken dus ‘meer verstaanbaar waren voor het volk, meer berekend voor de vatbaarheid der ongeletterden, meer in den eenvoudigen toon der gemeene christenheid gestemd’, wordt terecht door Hartog op verschillende gronden weerlegd. Van Giffen toch, achtte het nog noodig, in zijn leerredenen zoowel allerlei uitleggingen van Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche woorden op te nemen, als aanhalingen uit classieke schrijvers in te vlechten, die al zeer weinig tot de stichting der gemeente konden bijdragen. Maar zijn groote kracht ligt in de toepassingen, die inderdaad ‘ernstig, hartroerend, opwekkend, bemoedigend en stichtelijk’ waren. ‘Dat dringen op een Christelijk leven als de noodzakelijke vrucht van het geloof, dat strijden tegen een doode regtzinnigheid, is het, waardoor Van Giffen zich onderscheidt; hij was een “ijverig prediker der godzaligheid” en omdat hij hierin een baan heeft gebroken,

en onder strijd en moeite zijn beginselen heeft toegepast, en anderen tot navolging heeft opgewekt, verdient hij een plaats vóór anderen' (Hartog). Voget noemt hem dan ook 'een bedienaar des heiligen Evangeliums van een zeer uitstekend voorbeeld'.

Bovendien was hij ervaren in verschillende takken van wetenschap, vooral in de classieke talen en met vele bekende tijdgenooten ging hij vriendschappelijk om of hield hij briefwisseling. Daarbij bezat hij een uitmuntende bibliotheek en een merkwaardige verzameling autographa, waarvan een *Catalogus* (Dordr. 1702) is uitgekomen. Hierover schreef Th.J.I. Arnold een artikel: *Een autografenverzamelaar der 17e eeuw* ('s-Grav. 1873-75), dat o.a. 27 brieven van Van Giffen aan C. van Alkemade bevat (*Cat. Nijhoff n° 436*, *Biographies*, *Correspondances*, *Mémoires*, n° 2042).

Behalve de reeds genoemde werken gaf Van Giffen uit:

Brief aan Joh. Braunius, vertonende uit der oude Egyptenaren beeldsprake de overeenkomste des Antichrists met den krokodil, *en zijne gedagten over 't bewenen van Thammus uit Ezech. 8:14*, *met een aansprake aan den heer Petrus Vogelzang.*

Brief aan Nikolaas Blancard (in: P. Burmanni *Sylloge epistolarum a viris illustribus scriptarum*, T. II, p. 658 sqq.)

Den regtveerdigen Habel, *nog sprekende na zijn dood*, *voorgestelt uit Hebr. 11:4 aan de dierbare gemeente Jezu Christi binnen Dordrecht ter gelegenheit van het smertelijk afsterven van... Jacobus Sappius* (Dordr.. 1695),

terwijl na zijn dood al zijn geschriften door Voget werden uitgegeven onder den titel:

Verzameling van alle de wercken, *nagelaten en uitgegeven van den hooggeleerden en godvrugtigen heer David Flud van Giffen ... met een voorreden en aanhangzel van bijbelsche keurstoffen*, *door Alb. Voget*, *Dr. en Prof. der H. Godtgeleertheit* (Gron. 1735). De tweede druk verscheen te Groningen in 1753, *vermeerderd met een kerkreden over Marc. 9:49*, *50* en een derde druk te Amsterdam in 1767.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 655. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I. blz. 522. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 279. - Diest Lorgion, *Herv. kerk in Friesl.*, blz. 168-173, 177-179. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. II, blz. 63-87. - Veen, *De Doopsgez. in Schoterland*, blz. 140. - Sepp, *Staatstoezicht*, blz. 200. - Id., *Godg. Ond.*, dl. II, blz. 282. - Cuperus, *Kerkel. leven der Herv. in Friesl.*, blz. 33, 150, 170. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 134, 138-142. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.*, dl. II, blz. 45. - Engelsma, *Pred. class. Zevenwouden*, blz. 168-173. - IJpey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 516-523, aant. blz. 341-347. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 271, 278. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 335, 429, 579. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 634-637, 648, 676. - Knuttel, *Acta*, dl. VI, Reg. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 1857.

[David Flud van Giffen]

GIFFEN (David Flud van), tot hetzelfde geslacht als de voorgaande behoorend, - misschien zijn kleinzoon en naamgenoot - werd den 11en Juni 1760 te Groningen

geboren en studeerde aan de Hoogeschool aldaar, waar hij den 9^{en} Juli 1778 werd ingeschreven. Den 20^{en} April 1784 tot proponent bevorderd, ontving hij reeds den 18^{en} Augustus van dat jaar een beroep naar Blankenham, deed daar den 4^{en} November intrede, wees in 1789 een beroep naar Wapsterveen af, maar nam dat naar Nijeveen aan, hetwelk den 15^{en} Juni 1791 op hem was uitgebracht. Op 28 Augustus 1791

predikte hij te Blankenham afscheid, werd den 4^{en} Sept. d.a.v. in zijn nieuwe gemeente bevestigd, maar kon wegens ziekte eerst den 15^{en} October zijn intreerede houden. Bijna zes jaren later verwisselde hij deze standplaats met Heerenveen, dat hem den 30^{en} Juli 1797 beroepen had en waar hij werkzaam was van 20 Augustus d.a.v. tot zijn emeritaat, dat 1 Juli 1839 inging. Hoogbejaard overleed hij den 2^{en} Juni 1843. Hij was gehuwd met Hendrikje Heggers.

Van Giffen is bekend als één der eersten, zoo niet de eerste, die in zijn gemeente de openbare katechisatiën afschafte en deze verving door Bijbeloefeningen, die in den winter op Zondagavond gehouden werden en zeer in den smaak vielen. Van hem zag het licht:

Redevoering ten betooge dat de invloed van den Godsdienst op het bestaan en de voortduring eener welgeregelde burgerlijke maatschappij van zoodanig een uiterst gewigt is, *dat dezelve niet geheel aan de zorg en het oppertoezigt van de politieke regering behoort onttrokken te worden* (Gron. 1805). Hiervan komt een uitvoerig uittreksel voor in de *Boekzaal* (Jaarg. 1806*b*, blz. 151-157).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 656. - Veen, *De Doopsgezinden in Schoterland*, blz. 141. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 574. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 233.

[Lambertus van Giffen]

GIFFEN (Lambertus van) zoon van den voorgaande, geboren in 1807 te Heerenveen, liet zich den 2^{en} Juni 1824 te Groningen als student inschrijven en werd in 1829 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Friesland. Den 6^{en} December van hetzelfde jaar deed hij zijn intrede te Wyckel, diende deze gemeente bijna 55 jaar en nam toen nog een beroep aan naar Feerwerd (Groningen) waar hij, na op 28 September 1884 afscheid genomen te hebben, den 5^{en} October d.a.v. den dienst aanvaardde. Hier bleef hij werkzaam, tot hij op 20 September 1898, oud 91 jaar, overleed. Hij gaf uit:

Lijkrede ter gedachtenis van H. Muntingh, *predikant te Harich* (Leeuw. 1848).

L i t t e r a t u u r: *Alph. Naaml. 1833-1849*, blz. 234. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 277. - *Boekzaal* en *N. Kerk. Handb.*, passim. - Romein, *Pred. Friesland*, blz 432.

[Abraham 't Gilde]

GILDE (Abraham 't), geboren te Piershil den 30^{en} Juli 1664, studeerde eerst van 1683-1685 te Utrecht (waar zijn naam echter niet in het *Album Stud.* voorkomt) onder de hoogleeraren Leusden, de Vries en Witzius, vervolgens te Leiden - ingeschreven op 10 Mei 1685 - waar hij vooral Prof. van Til tot leermeester had. In 1688 praeparatoir geëxamineerd, werd hij in 1690 tot predikant van Wijngaarden onder de classis Dordrecht bevestigd, welke gemeente hij gedurende 46 jaar gediend heeft, tot hij in September 1736 overleed. Hij had ‘een gedurige Schrijf- en Studeerlust, voornamelijk in de Grieksche en Hebreeuwsche talen’ en was bij zijn tijdgenooten

als een ‘wakkeren Godtgeleerden’ bekend. De werken van 't Gilde, die het licht zagen, zijn de volgende:

Nederlands Dankseggingе op den 13 December 1702 over Ps. 138:7, *8* (Dordr. 1703).

Lucubrationes in Zachariae Cap. XIV (Dordr. 1716).

Onderzoeking des geloofs, *in vragen voorgestelt door S. van Til en met antwoorden ontvouwt door A. 't Gilde* (Dordr. 1726; 2e dr. ald., 1743; 3e dr. ald., 1756.)

Het heilige Tenpelwerk in ene Leerreden ter dienstinwijinge van zijn zoon uyt

1 Chron. 18:*20* (Dordr. 1726). Met de intreerede van dezen zoon, Gosuinus 't Gilde, over Ps. 119:17, 18, die toen door zijn vader te Langerak over de Lek bevestigd, maar reeds het volgend jaar wegens het verlaten van zijn dienst gedeporteerd werd.
Beknopt Tafereel der kerke van den Here Christus Jesus de ware Messias ... ofte verklaringe over het LIV kapittel van Jesaias (Dordr. 1731).
De drie algemene Zendbrieven des Apostels Johannes verklaart (Delft 1736). Dit laatste werk komt thans nog meermalen op antiquaar-catalogi voor en wordt dus nog gelezen.
Voorts liet hij in handschrift na:
Explicationes uberiores in Salomonis van Til Compendium Theologiae.
Explicationes in Jesaiae Cap. VI et XXVI.
Explicationes in Epistolam Judae.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Knuttel, *Acta*, dl. VI, blz. 69, 187. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 675. - *Boekzaal*, Jaarg. 1726*b*, blz. 658; 1731*a*, 437-444; 1735*b*, 678-691; 1736*b*, 478-480.

[Daniël Gildemeester]

GILDEMEESTER (Daniël) was Amsterdammer van geboorte en studeerde te Utrecht, waar hij den 28^{en} April 1843 als student werd ingeschreven. Den 3^{en} Augustus 1848 candidaat geworden bij het Provinciaal kerkbestuur van Gelderland, ontving hij nog in dezelfde maand een beroep naar Ophemert en deed daar op 3 December 1848 intrede. Tevergeefs begeerden de gemeenten Beesd, Elst (Utr.), Wijk en Garderen hem tot haar leeraar, maar toen Elburg hem den 29^{en} September 1852 beriep, meende hij niet te mogen weigeren en verbond zich den 8^{en} Mei 1853 aan zijn nieuwe gemeente, na den 17^{en} April te Ophemert afscheid gepreekt te hebben. Gedurende zijn verblijf te Elburg ontving hij beroepen naar Zwartsluis, Barneveld, Rhenen, Vlissingen, Veenendaal, Scheveningen, Renkum, Bennekom en Delftshaven, maar bedankte voor alle; doch toen Scheveningen hem op 13 November 1859 voor de tweede maal beriep, kwam hij in 1860 tot die gemeente over, waar hij twee jaren arbeidde. Vanhier ging hij in 1862 naar Utrecht en was er werkzaam, totdat hij den 21^{en} Maart 1869 op 43jarigen leeftijd overleed. Hij was een waardig, vroom man en werd zeer gewaardeerd als voorzitter der Utrechtsche zendingsvereeniging. Zijn portret komt voor in:
Zeven leerredenen. Ter nagedachtenis. Met levens- en karakterschets (Utr. 1869). Bovendien verscheen van zijn hand:
De palmtak des heils in hope (Elburg 1855).
Herinnering, zijnen veelgeliefden leerlingen aangeboden in de jaren 1853-1860 (Utr. 1869), terwijl hij nog een *Voorrede* gaf bij A. Monod's '*Kom en zie*'. *De ingeving der Heilige Schrift gestaafd door haar werking* (Gorinch. 1864).

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 342. - *Stemmen v. Waarh. en Vr.*, Jaarg. 1869, blz. 429, 451. - *Boekzaal*, passim.

[Aegidius Gillissen]

GILLISSEN (Aegidius of **Gillis)** was de zoon van gegoede burgerouders en werd den 12^{en} Juli 1712 te Middelburg geboren. Eerst zou hij voor de zeevaart worden opgeleid, maar daarna volgde hij zijn roeping, om predikant te worden. Hij doorliep de Latijnsche school in zijn geboorteplaats, studeerde te Groningen, waar hij zich op 23 Augustus 1732 liet inschrijven en een geliefd leerling van Prof. Van Velzen

was, tot hij den 1en November 1736 tot proponent onder de classis Walcheren werd bevorderd. Borselen was zijn eerste gemeente, alwaar hij den 8en September 1737 intrede deed en bleef tot 12 Maart 1741, toen hij naar Ter Neuzen vertrok (beroepen 9 December 1740, intrede 19 Maart 1741), na in 1739 voor Ritthem en in 1740 voor Wolphaartsdijk bedankt te hebben. Den 10en November 1744 ontving hij een beroep naar Bergen op Zoom, werd daar op 16 Mei 1745 bevestigd, maar verliet die gemeente reeds binnen het jaar: den 7en November 1745 had Vlissingen een beroep op hem uitgebracht, den 13en Maart 1746 deed hij daar, na één week te voren van Bergen op Zoom afscheid te hebben genomen, zijn intrede met een preek, uitgegeven onder den titel: *Vorst Messias' vrede beschikkinge aan de Gelovige Kerk*, *en door seven helden en acht vorsten uyt de menschen*, *haar verlossende van het geweld van Assur of Intre-reden te Vlissingen over Micha V:4*, *5* (Middelb. 1746). Daarin vergelijkt hij de in den tekst genoemde zeven herders met Vlissingen's zeven predikanten, op grond waarvan Sepp hem een Coccejaan noemt; evenwel te onrechte, daar zijn tijdgenooten erkennen, dat hij de Voetiaansche richting was toegedaan. Een uittreksel van deze preek is opgenomen in de *Kansel-Ontluistering in de Ned. Herv. kerk*, blz. 111-114.

Reeds beroemd om zijn geleerdheid en zijn bekwaamheid in het geven van godsdienstonderwijs, werd hij ongeveer één jaar later, 3 Maart 1747, tot hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de Franeker Hoogeschool benoemd; hij aanvaardde dat ambt in Augustus d.a.v. Nog ontving hij den 20en Maart 1748 een beroep naar Rotterdam, maar wees dit van de hand. Op 3 April 1748 volgde zijn bevordering tot doctor philosophiae en den 1en Mei 1749 hield hij zijn plechtige inaugureele rede als hoogleeraar *De praesentibus theologici fundi calamitatibus* (Fran. 1749); tevens was hij met lof als academie-prediker werkzaam.

In dien tijd gaf Gillissen in 't licht: *Disputationes duae de S.S. Euangeliis ad Apocryphos quosdam libros non accommodatis* (Fran. 1754), waarin hij het gevoelen van Mill en Grabe tegensprak, dat de Synoptische evangeliën ter bestrijding en verbetering van apocryphe opstellen als het Ev. sec. Hebr. en andere, geschreven zijn. Hij beweerde, dat laatstbedoelde de vruchten zijn van misvorming der in de Synoptische evangeliën bewaarde historische stof. Ook leverde hij den 24en September 1760 een *Oratio in obitum E.L. Vriemoetii* (Fran. 1760), waaruit zijn richting is op te maken. Op die oratie maakte W. Heshusius, predikant te Hindeloopen, een Latijnsch gedicht, opgenomen in de *Boekzaal* (Jaarg. 1760*b*, blz. 486, 487).

In 1765 tot Hoogleeraar te Leiden benoemd, eindigde hij den 19en Mei van dat jaar zijn dienst als academie-prediker te Franeker en hield den 17en Juni d.a.v. zijn inaugureele rede te Leiden, die tot titel droeg: *De veterum haereticorum injusta defensione* (Lugd. Bat. 1765). Ook hier maakte Gillissen zich algemeen geacht en bemind. Prof. Te Water noemt hem ‘magnum et doctrinae accuratae parataeque et severae sanctitatis exemplum’, terwijl Scharp zijn leermeester eert als ‘den in alle vakken uitmuntenden Gillissen.’ Toen hij op 8 Februari 1769 (niet: 1766, zooals V.d. Aa e.a. vermelden) het rectoraat nederlegde, hield hij een redevoering, die uitgegeven is als *Oratio de fabulis ecclesiasticis*, *temere arreptis ad infirmandam Euangelii veritatem* (1769). Bij besluit van curatoren dd. 7 November 1789 werd hem eervol emeritaat verleend, waarvan hij nog meer dan tien jaren genoot. Na een langzaam verval van krachten overleed hij den 13en Juni 1800.

Gillissen was den 3^en^ Mei 1751 te Middelburg gehuwd met Cornelia Petronella Willekens, die den 28^en^ Mei 1799 stierf in den ouderdom van 69 jaar. Hun eenige zoon Aegidius Willekens Gillissen werd predikant te Leiden en overleed in 1841. Gillissen's portret, een lithografie in kleuren door L. Springer, ziet het licht.

Behalve het reeds genoemde, heeft hij nog geschreven:

Oratio de Deistarum objectionibus Christianae religionis propagandae aptis (Fran. 1762), terwijl hij nog een *Voorbericht* gaf bij den 2^en^ druk van Trommius' *Volkomene Nederduitsche Concordantie.*

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 526. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 261, 262. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 656. - Bouman, *Godgel.*, blz. 240. - Sepp, *Stinstra*, dl. I, blz. 103; dl. II, blz. 41, 42. - Id., *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 67. - Siegenbeek, *Gesch. Leidsche Hoogeschool*, dl. I, blz. 283; dl. II, T.B. 211, 212. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. II, blz. 639. - Barger, *Een Predikant uit den Patr. tijd*, blz. 8. - *Vliss. Kerkh.*, blz. 286-289. - Boeles, *Friesl. Hoogesch.*, dl. II, blz. 497-499. - Schotel, *De Openb. Eeredienst in de Ned. Herv. kerk*, blz. 333. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 181. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 1865. - *Boekzaal*, Jaarg. 1761*a*, blz. 489.

[Hendrik Adolph Gillot]

GILLOT (Hendrik Adolph), den 26^en^ October 1836 te Groningen geboren, studeerde te Leiden, waar hij den 19^en^ September 1856 werd ingeschreven en aanvaardde in 1863 de Evangeliebediening te Eyerland op Tessel. Daarna diende hij de gemeenten Assendelft (1865-1869), Zierikzee (1869-1873) en hield in April 1873 zijn intrede in de Hollandsche gemeente te St.-Petersburg (Petrograd). In 1900 werd hij emeritus, bleef te Petrograd wonen en overleed aldaar den 24^en^ December 1916. Hij was gehuwd met Hermina Christina Moquette.

Gillot maakte zich bekend als vertaler van de volgende werken:

F.C. Baur, *Het Christendom en de Christelijke kerk der drie eerste eeuwen. Met voorrede van den vertaler* (Utr. 1867). Het verscheen in de *Nieuwe Theologische Bibliotheek*, Jaarg. 1867.

O. Pfleiderer, *De geschiedenis van den godsdienst* (Schiedam 1872).

L i t t e r a t u u r: Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 19, 111. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1372. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, passim. - Aangevuld met mededeelingen van Mevr. L.H. Loman-Gillot.

[Jan van Gilse]

GILSE (Jan van), zoon van Cornelis van Gilse en Geertruy van Maurik, werd den 21^en^ Februari 1756 te Rotterdam geboren, studeerde te Altona, waar hij in 1774 tot proponent werd bevorderd en aanvaardde in December van dat jaar het leeraarsambt bij de Vlaamsch-Doopsgezinde (Zoniste)gemeente te Zaandam, waar hij echter reeds in Juni 1783 overleed. Hij was gehuwd met Agatha Middelhoven.

Blaupot ten Cate noemt hem een man ‘van wijsgeerigen zin’, S. Muller spreekt van zijn ‘meer dan gewone bekwaamheden’. Dit kan ook blijken uit zijne door Teyler's Godgeleerd Genootschap met zilver bekroonde verhandeling *Over Gods bijzondere Voorzienigheid*, opgenomen in dl. II der *Werken* van dat Genootschap. Bovendien gaf hij in 't licht:

> *Redenvoering bij gelegenheid dat H. van Gelder als leeraar der gemeente in het Nieuwe Huis te West-Zaandam opentlijk erkend en verwelkomd wordt* (Amst. 1781).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Blaupot ten Cate, *Holland*, dl. II, blz. 127, 155. - *Arch. K.G.*, dl. V, blz. 254. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 102. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1864, blz. 105, 106. - Aangevuld met mededeelingen van Ds. A.G. van Gilse, te Zwolle.

[Jan van Gilse]

GILSE (Jan van), kleinzoon van den voorgaande en zoon van Jacob van Gilse en Jannetje van Neck, zag den 19^{en} October 1810 het levenslicht te Zaandam, waar zijn vader een houtzagerij had. Eerst zou hij als oudste zoon in die zaak worden opgenomen, maar zijn vlugheid van begrip, leergierigheid en goed geheugen hadden op katechisatie de aandacht getrokken van Ds. S.E. Wieling, Doopsgezind leeraar der gemeente Zaandam-Oostzijde, die zijn vader overhaalde, hem predikant te laten worden en op zich nam, hem voor de studie aan het Doopsgezind Seminarie voor te bereiden. In 't eerst scheen Van Gilse in 't geheel niet aan de in hem gestelde verwachting te zullen voldoen, doch de tijd kwam, dat het onderwijs vracht begon te dragen en in 1828 deed hij met goed gevolg het toelatingsexamen voor het Seminarie te Amsterdam. Hier kwam hij onder leiding der hoogleeraren S. Muller en Cnoop Koopmans, terwijl aan het Athenaeum Prof. Van Lennep en Prof. Roorda veel invloed op zijn vorming hadden en hij in R.C. Bakhuizen van den Brink een vriend vond.

Reeds spoedig leverde hij proeven van wetenschappelijken arbeid, toen hij voor de beantwoording van een prijsvraag over de profetie van Obadja, uitgeschreven door de Leidsche academie, een ‘accessit’ verkreeg (1831) en in 1832 met goud bekroond werd voor zijn antwoord op een vraag der Groningsche Hoogeschool, dat in de *Annales Academiae Groninganae* is opgenomen als: *Expositio doctrinae fontis libri Sapientiae Jesu Sirachidis*, *et comparatio libri cum Proverbiis Salomonis.* Daarna studeerde hij nog een jaar te Leiden, waar hij den 7^{en} Februari 1833 werd ingeschreven en wederom een gouden eerepenning behaalde voor zijn *Expositio et censura principiorum praeceptorumque moralium*, *quae scriptis Patrum Apostolicorum continentur*, als antwoord op een prijsvraag der Leidsche Academie, en in haar *Annales* opgenomen (1833).

Den 25^{en} Juni 1834 legde hij met goed gevolg het proponentsexamen af en ontving reeds in datzelfde jaar een beroep als tweede predikant der gemeente Koog en Zaandijk, waar hij op 14 December 1834 door Prof. Muller werd ingeleid. Bij zijn ambtswerk vond hij nog den tijd, om zijn reeds begonnen proefschrift: *Specimen exegeticum et criticum*, *exhibens commentarium in cap. XVII vaticiniorum Ezechiëlis* (Amst. 1836) af te maken, waarop hij den 10^{en} Juni 1836 te Leiden tot doctor in de godgeleerdheid promoveerde. Slechts korten tijd bleef hij te Koog en Zaandijk. In 1836 te Amsterdam beroepen, deed hij daar den 7^{en} April 1837 intrede en diende deze gemeente gedurende 12 jaren, totdat hij op 23 Mei 1849, met nagenoeg eenparige stemmen tot opvolger van zijn leermeester, Prof. Koopmans, benoemd, den 9^{en} October d.a.v. het hoogleeraarsambt aan het Doopsgezind Seminarie aanvaardde met een *Oratio de Theologiae disciplina*, *ad bene gerendum munus sacrum omnino necessaria* (Amst. 1849). ‘Daardoor kwam hij al dadelijk uit voor zijn overtuiging

.... dat de christelijke kerk evenals vroeger, zoo ook nu nog, mannen vereischt, die door grondige godgeleerde studiën in staat zijn de waarheid te kennen en haar overeenkomstig de behoeften des tijds, op waardigen en hartvermeesterenden toon aan de gemeente te verkondigen' (Muller). Met toewijding vervulde hij dit ambt,

ook toen later een verraderlijke ziekte zijn krachten deed afnemen, zoodat zijn aldus verzwakt lichaam een hevigen typhusaanval niet kon weerstaan, die hem in den nacht van 23 op 24 Mei 1859 wegnam. Tweemaal is Van Gilse gehuwd geweest: eerst met Jeannette Brester, die op 26 December 1838 overleed, waarna hij den 27^{en} Augustus 1840 hertrouwde met Alexandrina Geertruida Craandijk, die hem overleefde. Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde sinds 1851, van Teyler's Godgeleerd Genootschap sinds 1854, terwijl enkele weken vóór zijn dood ook de Koninklijke Academie van Wetenschappen hem onder haar leden had opgenomen.

Van Gilse is een in vele opzichten belangrijke persoonlijkheid geweest. In het *Levensberigt*, door Muller bewerkt, teekent deze hem als 'vriend en dienaar der waarheid in de wetenschap en het practische leven'. Die zucht naar waarheid bezielde hem als predikant: 'Alles was bij hem natuurlijk; geen zweem van manier; niets gedwongen; nergens de toeleg om te schitteren en door iets anders indruk te maken dan door de magt der waarheid'. Zijn onderwijs als hoogleeraar kenmerkt zich evenzeer door 'vrijheid, onafhankelijkheid en onbekrompenheid, uit liefde tot waarheid gesproten'. Hij stelde er daarom ook geen eer in, 'zoogenaamde kanselredenaars te fatsoeneeren ... maar hij zocht predikers van Gods Woord te vormen, die naar den eisch van hun leeftijd en naar de hoogheid van hun roeping, spreken omdat zij gelooven.'

Als theoloog wordt hij onder de liberale godgeleerden van zijn tijd genoemd, toch, volgens Prof. Veth, in den grond conservatief, 'een zoodanige in wien de weerzin om met de overlevering te breken, en de vrees om aan de kerk schade te berokkenen, werden opgewogen door een onbeperkte waarheidsliefde, die hem verbood de oogen te sluiten voor het licht, waar en door wien ook ontstoken', niet afkeerig van voorzichtige, wel van 'vermetele kritiek, die de geschiedenis van de wording der Christelijke kerk bouwt op hare eigen hypothesen'.

Zijn Schriftbeschouwing, die zich in den loop der jaren wel wijzigde, heeft hij eens neergelegd in de volgende woorden: 'De bijbel is ons aangeboden als de oirkonde en de geschiedenis van Gods openbaringen, meegedeeld tot heil eener zondige wereld, maar meegedeeld door menschen en dus in tijdelijken, onvolmaakten vorm', zoodat men moet 'onderscheiden tusschen den blijvenden inhoud en den voorbijgaanden vorm.'

Dat Van Gilse, met dergelijke denkbeelden bezield, een tegenstander vond in da Costa, is te begrijpen; de toon der polemiek tusschen beide mannen overschreed zelfs weleens de grenzen der gematigdheid. Maar ook de Groninger School werd meermalen door Van Gilse bestreden. Niet haar gronddenkbeeld, 'dat de hoofdzaak des Christendoms de openbaring Gods in Jezus Christus is' - dat was voor hem ook *de* waarheid; maar zij had volgens hem 'dat hoofddenkbeeld eenzijdig toegepast en daardoor aan den eenen kant zich van de waarheid verwijderd en aan de andere zijde aan hare zienswijze iets gekunstelds en gewrongens gegeven ... het is vooral hare methode, het zijn eenige uit haar beginsel niet natuurlijk en noodwendig voortvloeyende gevolgtrekkingen, waartegen hij gekant is' (Veth).

Van Gilse heeft zich niet onderscheiden door het schrijven van uitgebreide werken. Afzonderlijk heeft hij, behalve de reeds vermelde geschriften een *Disputatio de antiquissimo librorum S.S. Novi Foed. catalogo*, *qui vulgo Fragmentum Muratorii appellatur* (Amst. 1852) uitgegeven, waarin hij aanmerkelijk afwijkt van de zeer

uiteenloopende gevoelens van vermaarde geleerden over de oorspronkelijke lezing van dit stuk. Verder werkte hij mede aan het *Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk gezin*, dl. I en II, in 1854 en 1855 verschenen, waarin hij alle artikelen schreef, die betrekking hebben tot de Inleiding in de boeken van het Oude Testament, afkomstig uit den tijd vóór en in de ballingschap en tot de Inleiding in de Apocryphen van het O.T. Overigens leverde hij artikelen in godgeleerde tijdschriften, die echter om hun belangrijkheid zeer zeker verdienen vermeld te worden, nl.:

Iets over Dr. August Neander (Jaarb. v. Wetensch. Theol., dl. IX, blz. 249-308).

Het boek de Prediker en zijn nieuwste verklaring (Godgel. Bijdr., 1855, 11e stuk, blz. 843-872). Het is een beoordeeling van: D. Burger Jr., *Comment. in Ecclesiasten.*

Over de oorspronkelijke beteekenis van de benaming □πιστολα□ □αθολι□α□: *Algemeene Zendbrieven* (*Godg. Bijdr.*, 1857, 9e stuk, blz. 705-792) en *Over de beteekenis van* γεννη θ□ναι □νωθεν, *Joh. III:7 en 9 (Godg. Bijdr.*, 1858, 8e stuk, blz. 625-649).

Maar vooral in *De Gids*, waarvan Van Gilse sinds Maart 1852 redacteur is geweest, heeft hij menig artikel geschreven, vooral recensies, die bijdragen mogen heeten tot toelichting, ontwikkeling en vaststelling van door anderen behandelde vraagstukken en als zoodanig blijvende waarde bezitten. De wijze van schrijven is altijd puntig, soms scherp, weleens onverdiend hard; dit laatste o.a. in zijn artikel *Kerkgeschiedenis in Nederlandsch gewaad* (Jaarg. 1853, blz. 170-190), waarin hij de *Kerkelijke geschiedenis in Tafereelen* zóó critiseerde, dat het een blijvende verwijdering tusschen hem en Prof. N.C. Kist ten gevolge had. Evenzeer is zijn beoordeeling van W. Francken: *De biecht voor God van een groot man* (Jaarg. 1858, blz. 343-351) streng en niet geheel rechtvaardig te noemen.

De overige artikelen van zijn hand in *De Gids zijn:*

Beoordeeling van Twaalf preeken over teksten uit het Oude Testament door F.J. Domela Nieuwenhuis (Jaarg. 1846, blz. 837-862).

De geschiedenis van de opvoeding des menschdoms en de openbaring des Bijbels (Jaarg. 1848, blz. 430-461).

Nieuwe bundels preeken, nl. van Van Oosterzee, Ten Kate en Van Koetsveld (Jaarg. 1850, blz. 401-436, 545-592).

Over de vereeniging van de geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat (Jaarg. 1853, blz. 1-29 en 214-229).

Het herleven der geleerde Benedictijnen (Jaarg. 1853, blz. 369-392).

Eene beschrijving van het leven van Jezus (Jaarg. 1855, blz. 145-185), naar aanleiding van de pas verschenen, eerste drie stukken van Meyboom's *Leven van Jezus.*

De ontwikkeling van het Protestantisme (Jaarg. 1855, blz. 673-694).

De Groninger Godgeleerden in hun eigenaardigheid (Jaarg. 1856, blz. 305-340).

Het duizendjarig Rijk en het gezag der H. Schrift (Jaarg. 1857, blz. 1-46).

Het gebruik van de Latijnsche taal in de Theologie (Jaarg. 1857, blz. 504-536).

Beoordeeling van Dr. T.K.M. von Baumhauer's Voorlezingen over de vier Evangeliën (Jaarg. 1858, blz. 141-150).

Is Hugo de Groot Roomsch geworden? (Jaarg. 1858, blz. 357-388), ter bestrijding van den Warmonder hoogleeraar C. Broere, die dit had pogen te bewijzen.
Ulrich von Hütten (Jaarg. 1858, blz. 653-702), kritiek op het werk van Strauss.

De Brieven van Schleiermacher, *een getuigenis van zijn leven* (Jaarg. 1858, blz. 681-746).

Ook bewoog Van Gilse zich in de practijk van het leven. Hij bevorderde niet alleen krachtig de belangen der Doopsgezinde Zendingsvereeniging, maar was ook een tijdlang secretaris voor de Oost-Indische zaken bij het Nederlandsch Bijbelgenootschap en gaf geregeld elk jaar in de *Handelingen* van 1853-1858, *Verslagen van den staat en de werkzaamheden van het Ned. Bijbelgenootschap*, *in en voor de Overzeesche Bezittingen.* Tevens was hij hoofdbestuurder van de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' en hield als zoodanig in 1853 een zeer lezenswaardige toespraak over *de Volkstoon*, opgenomen in de *Bijdragen ter bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij*, 8e Jaarg., blz. 28-32, terwijl ook zijn *Voorafspraak ter opening van de Algemeene Vergadering van* 1855 in de *Handelingen*, blz. 6-13, gedrukt is. Eindelijk maakte hij deel uit van het bestuur der 'Vereeniging tot Ziekenverpleging te Amsterdam', en legde zijn gedachten *Over instellingen tot verpleging van zieken* neder in een brochure, die in 1845 te Amsterdam het licht zag.

Na Van Gilse's dood gaf Prof. P.J. Veth alle reeds verschenen en enkele onuitgegeven geschriften van Van Gilse in 't licht onder den titel: *Verspreide en nagelaten Schriften van Dr. J. van Gilse*, 5 dln. (Amst. 1860/61), voorafgegaan door een zeer uitvoerige levensschets. Deze kwam ook afzonderlijk uit als: *Het leven van Dr. J. van Gilse* (Amst. 1861), gelijk evenzeer de *Verspreide opstellen van historischen inhoud*, 2 dln. (Amst. 1860/61), de *Verspreide bijdragen tot verklaring der H. Schrift* (Amst. 1860) en *Twaalftal leerredenen* (Amst. 1860).

Er bestaat een afbeelding van Van Gilse, gegraveerd door S. Altmann Jr., naar een fotografie, en eene andere, gegraveerd door W. Steelink, in de *Amst. Stud. Almanak*, Jaarg. 1858.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Frederiks en Van den Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 280. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb*:, dl. IV, kol. 657. - *Ter nagedachtenis van den hoogleer aar J. v. G.* (*Godgel. Bijdr.*, dl. XXXIII, blz. 449). - Harting, *Necrologie van Dr. J. v. G.* (*N. Jaarb. v. Wet. Theol.*, dl. II, blz. 428). - Muller, *Levensberigt van J. v. G.* (*Letterk. Lb.*, 1859, blz. 217). - H.J. Koenen, *Levensbericht van J. v. G. (Jaarb. Kon. Acad.*, 1859, blz. 95). - *Levensschets van J. v. G.*, *godgeleerde* (*Onze Tijd*, dl. XXV, Jaarg. 1860, blz. 274). - Sepp, *Ter nagedachtenis van J. v. G.* (*Godg. Bijdr.*, Jaarg. 1859, blz. 449). - Veth, *Het leven van Dr. J. v. G.* (Amst 1861). - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 19, 25, 368, 492, 493. - Id., *Pragm. Gesch. Th.,* blz. 149, 153. - Bouman, *Godgel.*, blz. 380. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 335. - Muller, *Doopsgez. Jaarb.*, 1850, blz. 184 vv. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1887, blz. 47; 1901, blz. 21. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1298. - v. Someren, *Cat. v. Gegrav. Portr. v. Nederlanders*, dl. I, blz. 150. - *Boekzaal*, Jaarg. 1837*a*, blz. 19-28; 1859*a*, 563, 564.

[Jacob van Gilse]

GILSE (Jacob van), zoon van den voorgaande en in 1836 te Amsterdam geboren, studeerde aan het Doopsgezind Seminarie aldaar, liet zich 19 Juni 1855 te Utrecht

inschrijven ‘examinis causa’ en werd in 1860 proponent. Den 27^{en} Januari 1861 aanvaardde hij de Evangeliebediening te Zaandam-Westzijde, deed op 27 Februari 1870 intrede te Groningen, waar hij werkzaam was tot zijn emeritaat, dat 27 Mei 1906 inging. Den 8^{en} Juni 1917 is hij overleden, waarna twee artikelen over

hem in het Doopsgezinde weekblad *De Zondagsbode* verschenen zijn, in de nummers van 17 en 24 Juni, onderscheidenlijk van de hand van F. van der Ploeg en C. Leendertz.

Van Gilse is een tijdlang redacteur van het vrijzinnige weekblad *De Hervorming* geweest, eerst met Jorissen en Mosselmans, later alleen. Afzonderlijk verscheen van zijn hand:

Vier preeken (Gron. 1871).
De komst van het koninkrijk Gods, *naar Matth. 4:12-17* (Haarl. 1873).
Het beeld van den godsdienstigen mensch naar Matth. 6:9, *10* (Haarl. 1874).
Staat van de Doopsgezinde Gemeenten in de Provincie Groningen op ult. December 1875 (Gron. z.j.).

Van zijn kanselarbeid verscheen in: *Uit onze Godsdienstprediking* (uitgeg. bij Mijs te Tiel): *Hervorming, Matth. 23:8-11* (1872)*; De onmisbaarheid van den Christelijken geest*, *Joh. 15:5b* (1875); *Een Nieuwjaarswensch*, *2 Kor. 13:3b* (1884); *Kerstfeest*, *Openb. 5:9*, *10* (1890), terwijl in *Charitas* - een geschrift met verschillende artikelen, uitgegeven ten voordeele van een weldadige instelling - een *Leerrede over Jac. 2:19* werd opgenomen.

Bovendien leverde hij verschillende, meest exegetische verhandelingen, waaronder in het *Theologisch Tijdschrift:*

Exegetische studiën, *Matth. 6:22*, *23; Joh. 19:11* (dl. X, 1876).
Wat is die '*Basilica novorum*' *te Karthago?* (dl. XX, 1886).
Psalm LXXXIV (dl. XXX, 1896).
Verklaring van Philippensen II:5-11 (na zijn dood uitgeg., N.R., dl. IX, 1917).

In *Teyler's Theologisch Tijdschrift:*

Psalm CVIII (dl. VI, 1908).
Bewerkte Psalmen (dl. VIII, 1910).
Sela (dl. IX, 1911).

In het *Nieuw Theologisch Tijdschrift:*

Tijdsbepaling der profetie van Obadja (dl. II, 1913).
Jesaja 24-27 (dl. III, 1914).
De Engelenzang (dl. III, 1914).

L i t t e r a t u u r: Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 111. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 404. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 106, 281. - Aangevuld door mededeelingen van Ds. A.G. van Gilse, te Zwolle.

[Pieter Antony Giltay]

GILTAY (Pieter Antony), geboren den 20^{en} December 1790 te Dordrecht, werd den 17^{en} September 1808 te Leiden als student ingeschreven en in 1813 tot de Evangeliebediening toegelaten. Den 15^{en} Januari 1815 deed hij intrede te Wijngaarden en Ruigbroek, dat hem op 17 October 1814 beroepen had en predikte hier den 26^{en} Maart 1820 afscheid, om den 9^{en} April d.a.v. te Made en Drimmelen het predikambt

te aanvaarden, dat hem op 1 December 1819 als leeraar gekozen had. In deze gemeente arbeidde hij verder tot zijn overlijden, dat den 8^{en} April 1854 plaats had. De *Lijkrede* door Dr. B. Glasius op hem gehouden *over Joh. 12:26*, is uitgegeven (Dordr. 1854). Hij wordt algemeen geroemd als een man, 'die aan eenen inderdaad Christelijken zin en wandel eenen verlichten geest en onvermoeide werkzaamheid paarde.'

Van zijn kanselarbeid heeft het licht gezien:

De Koning leve! Leerrede op 6 December 1840 (Dordr. 1841).
Gedachtenisviering van 25-jarigen Evangeliebediening te Made en Drimmelen (Dordr. 1845).

Van beide komt een korte, maar waardeerende aanbeveling voor in de *Boekzaal* (Jaarg. 1841*a*, blz. 430 en Jaarg. 1846*a*, blz. 667).

Bovendien gaf hij in de *Boekzaal*, Jaarg. 1842*b*, blz. 624-638 en 764-769: *Hulde aan de nagedachtenis van Abraham van Bemmelen* (zie boven, dl. I, blz. 420-422).

Litteratuur: *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 251. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1217. - *Boekzaal*, passim.

[Daniël de Gimmer]

GIMMER (Daniël de), geboren in 1700, liet zich in 1720 te Utrecht als student inschrijven en werd te Arnhem den 15^{en} September 1723 tot proponent bevorderd. In Juli 1725 ontving hij een beroep naar Heemstede, waar hij den 21^{en} October d.a.v. intrede deed en ging vandaar naar Zwolle, dat hem den 16^{en} September 1727 had beroepen. Alhier op 7 December 1727 bevestigd, diende hij deze gemeente tot zijn emeritaat in 1762 en overleed den 5^{en} Januari 1763. De Gimmer was de Coccejaansche richting toegedaan en heeft met zijn collega Doitsma hun medeambtgenoot, den bekenden Van der Os, meermalen ernstig over diens wijze van prediken onderhouden, daar zij in verscheidene opzichten streed met de leer der Hervormde kerk. Knappert merkt op, dat De Gimmer ons daarbij meermalen aan Ds. Heftig uit de roman *Willem Levend* doet denken. Volgens zijn eigen getuigenis heeft De Gimmer zelf grootendeels de handelingen van den Zwolschen kerkeraad over de zaak van Van der Os opgesteld.

Van zijn hand is in druk verschenen:

Het borglijden van den Heiland der waereld ... voorgesteld in eene ontleedende verklaaring van den XXII Psalm (Amst. 1765). Bij dit werk, na zijn dood uitgegeven, is gevoegd: *Eene korte ontleedende uitbreidinge* door R.A. ten Brink, predikant te Amsterdam.

Voorts vertaalde hij en voorzag met een voorrede: *Allerkortste Schets der Christelijke Godtgeleertheit door Prof. Hieronymus van Alphen ... opgestelt en gebruikt tot onderwijs van zijn Hoog Vorstelijke Doorluchtigheit Willem Karel Hendrik Friso* enz. (Zwolle 1748).

Litteratuur: Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. III, blz. 466. - Honig, *Comrie*, blz. 257. - Knappert, *Het Zedelijk leven onzer vaderen in de 18^{e} eeuw*, blz. 132. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 121. - *Boekzaal*, Jaarg. 1763*a*, blz. 125, 126.

[Willem Hendrik Gispen]

GISPEN (Willem Hendrik) werd op 27 Augustus 1833 te Amsterdam uit godvreezende ouders geboren; met kinderlijke liefde en dankbaarheid heeft hij hen steeds herdacht en meer dan eens in zijn gedachtenis-leerredenen uitgesproken, welk voorrecht hem in die ouders geschonken was. Eerst zou hij tot zilversmid worden opgeleid, en was toen reeds een ijverig lid van een kring, waarin de Bijbel besproken

en men dieper in de waarheid ingeleid werd, een jongelingsvereeniging, waarin, zooals hij zelf eens schreef 'men nog niet christelijk gymnastiek deed, niet christelijk biljartte enz.' Daar werd het verlangen, om het predikambt te bekleeden, in hem opgewekt en aangevuurd, zoodat hij besloot, die roeping te volgen; na zich een

tweetal jaren in de practische vakken en het prediken geoefend te hebben, werd Gispen op art. 8 der Dordtsche Kerkorde predikant bij de Gemeenten onder 't Kruis, waartoe hij zich het meest aangetrokken gevoelde en waarbij hij zich had aangesloten. Gedurende zijn ambtelijke loopbaan heeft hij steeds door ijverige studie gepoogd, het gebrekkige in zijn wetenschappelijke opleiding aan te vullen.

Zijn eerste gemeente was De Lier bij Delft, waar hij den 17^{en} Augustus 1856 bevestigd werd; vanhier vertrok hij in 1859 naar Vlissingen, vervolgens in 1862 naar Giessendam en in 1864 naar Kampen. Hier bleef hij negen jaar, mocht, naar eigen getuigenis, op zijn werk 'wasdom zien' en genoot veel van den omgang met den docent De Cock. Den 4^{en} Mei 1873 nam hij van deze gemeente afscheid met een leerrede, die is uitgegeven onder den titel: *De eisch tot waarheid en vrede. Afscheidsrede te Kampen* (Kampen 1873), om een week later te Zwolle intrede te doen met eene insgelijks in 't licht verschenen preek: *Het woord der waarheid. Intreerede in de Chr. Geref. gemeente te Zwolle*, *11 Mei 1873* (Kampen 1873). Met een afscheidsrede, getiteld: *Gode bevolen* (Zwolle 1881) zeide hij deze gemeente den 7^{en} Augustus 1881 vaarwel en deed op 17 Augustus d.a.v. zijn intrede te Amsterdam, juist op den dag, waarop hij 25 jaar geleden bevestigd was. Ook de preek, bij die gelegenheid gehouden, is in druk uitgegeven als: *De Apostolische Prediking. Intreerede te Amsterdam en tevens ter herdenking van volbrachte 25jarige Evangeliebediening* (Amst. 1881). Nog 28 jaar mocht hij in de Hoofdstad arbeiden, herdacht zijn 40jarige ambtsbediening met een toespraak: *Niet de mensch*, *maar God. Leerrede over 1 Cor. 3:5-7* (Amst. 1896) en getuigde nog bij zijn 50jarigen Evangeliedienst *Van de goedertierenheden des Heeren*, in een *leerrede over Ps. 89:2*, te Amsterdam in 1906 uitgegeven. Enkele jaren daarna, den 23^{en} September 1909, overleed hij op ruim 76jarigen leeftijd. In 1892 was hij benoemd tot ridder in de orde van Oranje-Nassau, terwijl Hope-College te Holland (Michigan) hem in 1897 het doctoraat in de theologie honoris causa verleende.

Gispen, die ook aan de zaak van 't Christelijk onderwijs en de zending een deel zijner krachten gaf, was een zeer geliefd prediker. Zelf heeft hij getuigd: 'De gemeente te versterken door de eenvoudige uitlegging van Gods Woord, en daarbij het oog te houden op de tijden en de omstandigheden, op de behoeften van het rijke en volle menschenleven, op al de eigenaardigheden van het raadselachtige, onpeilbare en ondoorgrondelijke menschenhart, dat was het wat ik steeds als de hoofdzaak in mijn arbeid beschouwde.' In den vorm natuurlijk, zelfs nuchter, was zijn humor daarbij aantrekkelijk; 'hij stond geregeld voor volle kerken, had een eigenaardige preektrant, opwekkend, frisch, vertroostend ... Hij was bepaald gemakkelijk te volgen.'

Vooral is in het kerkelijk leven zijn streven geweest, aan te sturen op een vereeniging van alle Gereformeerden. Gelukte het hem reeds in Vlissingen, de Gemeente onder 't kruis en de Afgescheidenen aldaar te vereenigen (1860), het was hem een groote blijdschap, toen negen jaar later de samensmelting van beide groepen in het geheele land plaats greep en aldus de 'Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland' ontstond. Maar ook mocht hij de geheele vervulling van zijn wensch beleven, toen op 17 Juni 1892 de Doleerenden zich met de Christelijk-Gereformeerden vereenigden onder den naam 'De Gereformeerde Kerken in Nederland.' In zijn bovengenoemde leerrede over Psalm 89:2 getuigt hij dan ook met inge-

nomenheid: ‘Op mijn ouden dag geniet ik het onuitsprekelijk heerlijk voorrecht de ééne Gereformeerde kerk, in de hoofdstad des lands te mogen dienen.’

Gispen heeft, behalve door het reeds vermelde, zich nog door vele geschriften bekend gemaakt, namelijk:

De Heere onze behouder. Leerrede over Ps. 20:6-10, *op den vijftigjarigen gedenkdag der overwinning bij Waterloo* (Kampen 1865).
Volharden in de leer. Hervormingspreek (Kampen 1865).
Eene wekstem tot dankbaarheid. Leerrede ovef Ps. 103:2, *ter nabetrachting op het H. Avondmaal en herinnering aan de kerkhervorming in ons land* (Kampen 1866).
De geloofsbelijdenis der Ned. Gereformeerde Kerk toegelicht (Kampen 1869; herdrukken ald., 1877, 1893, 1900 en 1912).
Denkt aan uwe belijdenis (Kampen 1872; 3e dr. 1879; 5e tot 10e dr. ald., 1889, 1895, 1896, 1900, 1906, 1910).
Toespraak naar Gen. 4:26b, *gehouden bij de eerste godsdienstoefening in de nieuwe kerk der Chr. Geref. gemeente te Zwolle* (Kampen 1875).
(Met Strijks, Brummelkamp en Mulder): *1835-1875. Verdrukking en vrijheid. Toespraken gehouden bij herdenking der afzetting van Ds. A. Brummelkamp en viering van het 40jarig bestaan der Chr. Geref. gemeente te Hattem* (Amst. 1876).
Waarom gelooft een hedendaagsch Christen nog aan wonderen? (Zwolle 1878).
De toekomst van Gods dienstknechten. Rede ter nagedachtenis van wijlen Ds. G.C. de Moen (2e dr. Winterswijk 1880).
(Met J. Bavinck:) *De Chr. Geref. kerk en de Theologische School. Twee toespraken*, *gehouden op 9 Januari 1883* (Kampen 1883).
Pilaar en vastigheid. Leerrede over 1 Tim. 3:15b (Leiden 1885).
Voor God en de gemeente (Leiden 1893).
Tijdwoorden. Vier leerredenen (Amst. 1900).
Eenige brieven aan een vriend te Jeruzalem (Kampen 1903; volksuitg. ald. 1905).
Rechtvaardiging voor God (Kampen 1903).
Heiligmaking (Kampen 1904).
Wet en genade. Twaalf leerredenen (Amst. 1906).
Levensbeschouwing naar het Doopsformulier (Kampen 1908).
Particuliere genade en gemeene gratie (Kampen 1909).
Bovendien schreef hij talrijke artikelen in *De Bazuin*, waarvan hij van 1888 tot 1900 hoofdredacteur, en vóór en na dien tijd medewerker was. Zijn portret is geplaatst vóór de leerrede, uitgegeven bij zijn 50jarige ambtsvervulling.

L i t t e r a t u u r : *De Schatkamer*, Jaarg. 1909, blz. 199, 200. - *Handboek ten dienste der Geref. kerken in Ned.*, Jaarg. 1910, blz. 289-297. - *Brinkman's Cat.*, passim.

[Hermanus Glaserus]

GLASERUS (Hermanus) was de zoon van Arnoldus Glaserus (1564-1624) Luthersch predikant te Woerden, daarna te Amsterdam, die vier *Sermoenen* van Muykens,

getiteld: *Passie ofte het lijden ende sterven onzes Heeren Jesu Christi* (Leyden 1613), met een voorrede heeft uitgegeven.

Hermanus werd in 1606 te Woerden geboren. Vóór hij in 1631 als predikant naar Zwolle ging, had hij reeds in stilte de Lutherschen te Dordrecht het Evangelie verkondigd, en vanuit Zwolle kwam hij met datzelfde doel meermalen naar Kampen over, totdat hij in 1635 uit laatstgenoemde stad verbannen werd. Den 20^{en} Januari

1637 ving zijn dienst te 's-Gravenhage als adjunct van den predikant Hibbaeus Magnus aan, waarop in 1639 zijn aanstelling als vast predikant van die gemeente volgde, welke hij diende tot zijn dood, den 14^{en} Augustus 1674. Hij was gehuwd met een dochter van den Delftschen predikant Van der Linden, na wiens dood (1644) hij in diens plaats oblaten of ouwels leverde aan de Amsterdamsche gemeente.

Glaserus liet zich den 30^{en} Juni 1636 te Leiden aan de Hoogeschool inschrijven; vermoedelijk had hij toen uitzicht op het beroep naar den Haag, misschien dat beroep reeds ontvangen, doch hij zal hoogstwaarschijnlijk op dien datum niet meer predikant der Zwolsche gemeente geweest zijn. Dat hij ook in later leeftijd de studie niet verwaarloosde, blijkt wel uit zijn hoofdwerk:

Catechesis theoretico-practica, *dat is Eenvoudige verklaringe van de voornaemste hoofdstucken onses Catechismi*, *omhelsende de Practijcke des Christendoms*, *voorgestelt in vraagen en antwoorden* ('s Hage 1667; 4^{e} dr., Amst. 1724; 5^{e} dr. Amst. 1729). Met dit werk van ruim 500 bladzijden heeft hij ‘in die dagen een groot nut gestigt en menigeen op de beoefening der Christelijke Zedeleer opmerkzaam gemaakt... Als een gewoon Vraag- of Leerboek is het al te omslagtig, en door de redenerende Antwoorden, die twee, drie en soms meer bladzijden beslaan, voor leerlingen ongeschikt. Doch als een leesboek of eene handleiding voor hen, die in zijn *Catechismus-School* reeds onderwezen waren, tot onderhouding en uitbreiding der verkregen Godsdienstkennis, heeft dit werk zijne bijzondere waarde’. Twee lofdichten, één in 't Latijn van den Haagschen predikant Schellhammer en één in het Nederlandsch van den uitgever J. Rammazeyn, zijn aan dit werk toegevoegd.

Voorts schreef hij de bovengenoemde

Catechismus-School, waarvan echter verder niets bekend is;

Over de aanvegtingen onder het gebed, uitgegeven te Amsterdam, waarvan twee drukken verschenen;

Davids boetvaerdigheyt, *dat is een uytlegginge ende verklaeringe van de VII Boet-Psalmen in IX predicatien* ('s Grav. 1655),

en vertaalde: *J. Gerhard: Grondighe ende bescheydentlycke antwoordt op het papistische boecxken*, *ghenoemt morgen sterre*, *daer door een yder goet hertigh mensche tot kennisse der waerheyt haest ende lichtelyck komen kan* (2^{e} dr. Leyden 1658).

Zijn afbeelding, vervaardigd door A. Terwesten, ziet het licht.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Domela Nieuwenhuis en Schultz Jacobi, *Bijdr.*, dl. I, blz. 51, 52, 104; III, 126; VI, 145-150. - Pont, *N. Bijdr.*, dl. IV, blz. 134. - Domela Nieuwenhuis, *Gesch. der Ev. Luth. gem. te Amsterdam*, blz. 90, 93, 101, 162. - ld., *Gesch. Ev. Luth. gem. te 's Gravenhage*, blz. 11-21. - *Oud en Nieuw*, dl. IV, blz. 109, 110, 122, 124, 125, 129. - *Cat. Luth. Sem.*, n^{is} 817, 1293. - V. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 193, 194. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 278. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 1872.

[Barend Glasius]

GLASIUS (Barend), wiens naam zoo herhaaldelijk in de litteratuuropgaven onder de artikels van dit Woordenboek wordt aangetroffen, verdient te dezer plaatse zeker

een dankbare vermelding voor de vele biografische gegevens omtrent godgeleerden, door hem in zijn *Godgeleerd Nederland* beschreven. Hij is te Amsterdam den 13^{en} April 1805 geboren als zoon van den makelaar Gerrit Glasius en Johanna Maria van Nuys Klinkenberg, een dochter van den bekenden Amsterdamschen hoog-

leeraar en predikant; aan die moeder ‘die nooit klaagde, veel bad, nog meer deed, altijd tevreden was en bemoedigde’ heeft de jonge Glasius voor zijn zedelijke en godsdienstige opvoeding zeer veel te danken gehad. Eerst trok de zeedienst hem aan en is hij zeer kort op de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam geweest (1817), maar het overlijden van zijn grootvader Klinkenberg was oorzaak, dat hij zich een geheel ander levensdoel koos. Deze had namelijk bij testament bepaald, dat al wat hij in handschrift en als aanteekeningen had nagelaten, moest ter hand gesteld worden aan den kleinzoon, die in de theologie zou gaan studeeren en dat, indien geen van hen zich hieraan zou wijden, alles moest worden vernietigd. Glasius was de eenige kleinzoon, die nog kon gaan studeeren en hij durfde het niet op zich nemen, dat zulk een wetenschappelijke nalatenschap door zijn toedoen zou verloren gaan. Dit en de tegenzin zijner moeder tegen den zeedienst, deden hem besluiten, zich aan het predikambt te wijden. Na zijn voorbereidende studiën te hebben volbracht, o.a. onder leiding van den geleerden rector W.J. Zillesen, werd hij in 1822 als student aan het Athenaeum te Amsterdam toegelaten, op welke gebeurtenis zijn vriend Potgieter een niet onverdienstelijk gedicht vervaardigde.

Na eenige jaren onder leiding van D.J. van Lennep, Van Swinden en Van Hengel te Amsterdam gestudeerd te hebben, werd hij den 25^{en} October 1824 aan de Hoogeschool te Utrecht ingeschreven en hier trokken vooral de lessen van Royaards en Heringa hem aan; de eerste boezemde hem liefde in voor de studie der Nederlandsche Kerkgeschiedenis en de laatstgenoemde vormde hem tot theoloog van meer liberale, rationalistische richting. Den 8^{en} Mei 1828 legde Glasius te Utrecht het proponentsexamen af, na twee voorstellen in de Pieterskerk gehouden te hebben. Toen hij het laatste voorstel zou uitspreken en den dag tevoren het ongunstig oordeel van Prof. Heringa over den inhoud vernam, besloot hij een andere leerrede te maken, ving op den middag daarmede aan en overhandigde haar den volgenden ochtend te negen uur aan den hoogleeraar. Teekenend is dit voor den moed, waarmede Glasius iets durfde ondernemen en voor de vlugheid en werkkracht, waarmede hij het volbracht, eigenschappen, die hem steeds in zijn arbeid gekenmerkt hebben.

Den 31^{en} Augustus 1828 werd hij te Slijk-Ewijk en Oosterholt als predikant bevestigd en arbeidde daar bijna acht jaren. In dien tijd brak de Belgische opstand uit, wat hem aanleiding gaf tot de uitgave van eenige dichtstukjes, onder den titel *Bemoediging.* (Amst. 1830), terwijl hij het volgend jaar, 16 September 1831, in het huwelijk trad met Cornelia Gerardina Visser, geb. 30 December 1808, overleden 10 Maart 1872, die hem zes kinderen schonk. Na den 29^{en} April 1836 door koning Willem I als collator, tot predikant te Geertruidenberg benoemd te zijn, volgde den 9^{en} Mei de kerkelijke beroeping en den 24^{en} Juli van dat jaar zijn intrede in die gemeente, nadat hij bevestigd was door P.A. Giltay, predikant te Made en Drimmelen (zie boven i.v.), op wiens overlijden hij later een uitgegeven *Lijkrede ter Nagedachtenis van P.A. Giltay ... uitgesproken den 16 April 1854* (Dordr. 1854) hield.

Geertruidenberg met zijn historische herinneringen gaf Glasius aanleiding, zich in de geschiedenis van die plaats en haar omgeving te verdiepen, waarvan eenige geschriften het bewijs leveren, namelijk: *Iets over de verrassing van Breda door middel van een turfschip in 1590 (Vad. Letteroef.*, Oct. 1838), *Geertruidenberg van 1573 tot 1593 (Recensent*, *ook der Recens.*, n° 5, 1845) en *Korte beschrijving der*

stad en vesting Geertruidenberg (Dordr. 1846). Ook werd op zijn aansporing een gedenkteeken opgericht op het graf van den admiraal Zoutman in de kerk te Geertruidenberg en verscheen kort daarna in druk zijn *Rede*, *uitgesproken bij de plegtige onthulling van het gedenkteeken bij het graf van den Luitenant-Admiraal J.A. Zoutman in de kerk der Hervormden te Geertruidenberg op den 14^{en} Mei 1846* (Dordr. 1846). Evenzeer was hij vol ijver in de bestrijding der Ultramontaansche beweging dier dagen en schreef naar aanleiding daarvan anonym een viertal brochures: *Aan mijne landgenooten na het lezen van de Toespraak aan de Katholijke helft der natie in den Noordbrabander van 24 Maart 1840* (Dordr. 1840); *Verbodene Boeken of Waarom maakt de Noordbrabander onder de door hem verbodene en bij den Uitgever dezes in het licht verschenen werken slechts met een enkel woord gewag van 'des Hoogleeraars Rheinwalds reizen van eenen Saksischen Edelman ter opsporing der ware Godsdienst?'* (Dordr. 1840); *Wat moet de Protestantsche leeraar doen*, *om in onze dagen de Roomsche Kerk*, *zooals zij het Protestantisme bedreigt*, *tegen te werken? Naar het Hoogd. van J.S. Eichler* (Amst. 1842) en *Eene stem uit Noord-Brabant over Concordaat en Concordaatsverdedigers die in het overige gedeelte van Nederland wel gehoord mag worden* (1842).

Bovendien was Glasius een groot voorstander van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en hield daar meermalen lezingen, waarvan een drietal werden opgenomen in het tijdschrift *De Recensent*, *ook der Recensenten*, namelijk: *Op welke wijze kan de vrouw werkzaam wezen aan de bevordering van het doel der maatschappij Tot nut van 't Algemeen?* (1846); *Voorheen en thans* (1847) en *Het vormen van een juist begrip der beteekenis van de woorden*, *die men gebruikt*, *een krachtig middel om niet in den stroom van valsche meeningen*, *bijzonder aan onze dagen eigen*, *medegevoerd te worden* (1849).

Als predikant had Glasius groote kanselgaven: hij sprak gemakkelijk, zijn stijl was krachtig en schoon, ook omdat deze gevormd was door de studie van onze classieke schrijvers, vooral Hooft. Diep was hij overtuigd van den verheffenden invloed, dien godsdienst op den mensch heeft; in zijn artikel: *Constantijn Huygens*, *en het vaste beginsel*, *waarvan hij uitging*, *uit zijne geschriften beschouwd* (*Recensent*, *ook der Rec.*, 1844, n° 11) spreekt hij het aldus uit: 'Huygens en zijne tijdgenooten handelden uit het vast beginsel der wijze vroomheid: dat gaf hun kracht en moed, dat verheft hen nog in het oog der nakomelingschap,' terwijl de richting, waarin hij gewerkt heeft, valt op te maken uit de volgende woorden uit zijn gedachtenisrede bij vijftigjarigen Evangeliedienst: 'Van het geloofsstelsel, zooals dit vóór 50 jaren was [nl. het rationalistisch supranaturalisme, door hem vroeger aangehangen] is veel verloren gegaan ... maar behouden, ontwikkeld en krachtiger het geloof, dat God onze Hemelsche Vader is ... en dat de hoofdzaak van Jezus' Godsdienst bestaat in kinderlijk en vurig streven naar eenswillendheid met dien God door onvermoeide inspanning van al, wat in ons is, om meer volkomen te worden in heiligmaking en liefde.' Van zijn kanselwerk heeft, behalve de reeds genoemde lijkrede op Ds. Giltay, het volgende het licht gezien:

> *Onze hope is bij God. Opwekkingsrede bij het afsmeeken van den Goddelijken zegen over de regeering van Z.M. Koning Willem II*, *den 11 October 1840* (Dordr. 1840).

Zalig zijn de dooden, die in den Heere sterven. Leerrede uitgesproken na het afsterven van den heer J. Lagerwey Gzn. (Dordr. 1844).

Des Konings lijk bij Geertruidenberg. Eene herinnering aan den 3^{en} April 1849 (Dordr. 1849).
Voortzetting der Hervorming. Leerrede (geplaatst in de Leerredenen, uitgeg. onder redactie van A. van Toorenenbergen, 1860).

Ook in de hoogere kerkelijke besturen heeft Glasius zitting gehad: van 1871-1879 was hij voorzitter van het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant en van 1870-1874 lid der Synode, van welk lichaam bij in 1873 het Presidentschap bekleedde. Zóó behartigde hij de belangen der Kerk, gelijk hij dat reeds in de *Tijdspiegel* van 1870 gedaan had door zijn artikel: *Een wets-voorstel, maar dat gelukkig nog geen wet is*, waarin hij handelt over de doopsformule en, ofschoon zelf haar gebruikend, zich van elke bindende formule afkeerig betoonde. In de Synode waren zijn adviezen steeds in verzoenenden geest: hij was overtuigd, dat beide richtingen in één kerkverband konden blijven en verdedigde in 1873 en 1874 een voorstel tot reorganisatie der kerk, waardoor ook de minderheden zekere rechten verkregen. Ditzelfde bepleitte hij in de brochure: *De Synodale Besluiten ter reorganisatie der Kerk. Een woord tot de Hervormden in Nederland* ('s-Hertog. 1874). Later, toen de Synode de oude vragen bij de bevestiging der lidmaten handhaafde, gaf Glasius, die aan de eindelijke zegepraal der vrijzinnige richting geloofde, de wijze aan, waarop zijns inziens deze partij zich daartegenover had te gedragen, door zijn denkbeelden neer te leggen in een geschrift: *Wat te wachten en te doen na de jongste Synodale besluiten* (Haarl. 1876).

Veel invloed heeft hij ook gehad als lid van de ‘Commissie van voordracht’ voor de benoeming van kerkelijke hoogleeraren in 1877, en van 1874 tot zijn dood maakte hij deel uit van de ‘Commissie van toezicht op den druk en de uitgave der Evangelische gezangen’, waarvan hij als Secretaris een *Rapport aangaande de auteurs der bij de Ned. Herv. kerk in gebruik zijnde liederen* samenstelde, dat in de *Handelingen der Algemeene Synode* van 1880 (Bijlage van de notulen der zitting van 26 Juli) is opgenomen.

Aldus arbeidde Glasius met kracht en ijver voor Kerk en gemeente, tot een langzaam verval van lichaamskrachten hem dwong, met ingang van 1 April 1879 emeritaat te nemen. Hij vestigde zich te Breda en overleed daar den 12^{en} Juli 1886; den 16^{en} dier maand werd hij te Geertruidenberg begraven.

Vooral als beoefenaar der Vaderlandsche kerkgeschiedenis heeft Glasius zich naam gemaakt en terecht moet bij de beoordeeling zijner verdiensten het standpunt in aanmerking worden genomen, ‘waarop de wetenschap der Kerkgeschiedenis in ons land in het eerste derde deel onzer eeuw stond. Het is niet te veel gezegd als wij spreken van een tijdperk van diep verval ... Zijn laatste kerkhistorische studie over de Synode van Dordrecht bewijst, wat van hem te verwachten was geweest, indien hij in een anderen tijd dan juist in het eerste derde deel onzer eeuw de grondslagen zijner latere studie had gelegd.’ Maar gelijk Royaards, Glasius' leermeester ‘beter dan Ypey en Dermout onze kerkgeschiedenis verstond, zoo ... merken wij reeds in de vroegere werken van Glasius een vooruitgang bij bij vroeger op, zoo niet in de geschiedvorsching, dan toch in de geschiedschrijving’ (Kleyn). Het eerste, uitgebreide geschrift op dat gebied was een *Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdienst*

in de Nederlanden vóór het vestigen der Hervorming, 3 dln. (Leiden 1833-1836), bewerkt naar een dictaat van Prof. Van Nuys Klinken-

berg en onder diens nagelaten papieren bewaard. Bronnen-studie wordt hier gemist, daar het meer in Glasius' bedoeling lag ‘onzen landgenooten ter stichting een algemeen overzigt van den inhoud onzer kerkgeschiedenis, dan een streng wetenschappelijken arbeid te leveren ... Hij putte voornamelijk uit de meest bekende schrijvers, die hem voorgegaan waren ... en vulde de daar gevondene stoffen aan met andere, die hij grootendeels aan latere auteuren ontleende.’ Hoewel de schrijver ‘er blijkbaar op uit was, den pligt der historische onpartijdigheid te betrachten, huldigde ook hij nog de verouderde stelling, dat onze middeneeuwsche kerkhistorie hoofdzakelijk als eene geschiedenis van de steeds voortgaande verbastering des christendoms in ons vaderland is te beschouwen. Toch heeft zijn werk der wetenschap eene goede dienst bewezen: het heeft hare behoeften niet vervuld, maar ze levendiger dan tevoren doen gevoelen’ (Moll, *Kerkgesch. van Ned. vóór de Hervorming*, dl. I, blz. XXVIII).

Aangemoedigd door het gunstig onthaal, dat dit werk bij zijn tijdgenooten vond, besloot Glasius een vervolg daarop te geven in zijn *Geschiedenis der Christelijke kerk en Godsdienst in Nederland na het vestigen der Hervorming tot den troonsafstand van Koning Willem I*, *als Leesboek voor den beschaafden stand bewerkt*, 3 dln. (Amst. 1842-1844). Blijkbaar wilde hij dus aan dit geschrift geen wetenschappelijk karakter geven, noch het bestemmen om de *Gesch. der Ned. Herv. kerk* van Ypey en Dermout te vervangen, doch, gelijk hij in de opdracht aan den Secretaris-Generaal J.D. Janssen zegt: ‘het nageslacht opwekken, om het vele goede van dien vroegeren tijd na te volgen: maar ook voor het verkeerde van dien zelven niet blind te wezen; om de toen door bittere ervaring gekochte lessen niet te vergeten, maar ze op het tegenwoordige toe te passen.’ Waar Glasius aldus zijn doel omschrijft, is het oordeel van Sepp: dat hij dien arbeid ondernam ‘duid ik hem niet euvel; dat hij dien niet beter volvoerde, vergeef ik hem noode’, niet rechtvaardig, daar deze criticus hem te onrechte eenzelfde doel toedicht als Ypey en Dermout zich gesteld hadden. De hoogleeraar Bouman teekende dan ook tegen dit oordeel protest aan en deelde tevens als bewijs van Glasius' volharding mede, dat, tijdens het schrijven van dit werk ‘een naderhand gelukkig afgewende blindheid zijn oogen bedreigde en hij dus tot het naslaan van vele boeken de gedienstige hulp van een jeugdigen vriend moest inroepen’.

Was dit werk, ook volgens de bedoeling van den schrijver, dus niet met het doel geschreven, om in de eerste plaats wetenschappelijken arbeid te leveren, wèl is dit het geval met zijne door het Haagsch genootschap met goud bekroonde *Verhandeling over Erasmus als Nederlandsch kerkhervormer* (opgenomen in de *Verhandelingen* van dat genootschap, dl X, 2e stuk, 's-Gravenh. 1850). Glasius, die hier, geheel onafhankelijk van zijn voorgangers op dit gebied, zijn oordeel geeft, ontzegt aan Erasmus in een gedocumenteerd betoog den naam van Hervormer, schetst verder zijn invloed op de Nederlanders en toont aan, dat de Hervorming in Nederland Erasmiaansch gekleurd was. Evenzeer is *Godgeleerd Nederland. Biographisch Woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden*, 3 dln ('s-Hert. 1851-1856) een wetenschappelijk werk, terecht het nuttigste zijner geschriften genoemd. Slechts een enkele maal is uit geschreven bronnen geput, maar uit gedrukte werken is hierin een schat van biografische bijzonderheden over Nederlandsche godgeleerden bijeengebracht, waarmee hij ‘het Godgeleerd publiek en niet minder de beoefenaars der Geschiedenis

van ons volk ten hoogste aan zich heeft verplicht' (Kleyn). Dat het door Sepp in zijn *Biblioth. v. Ned. Kerkgeschiedschr.* slechts in een paar regels vermeld wordt met de mededeeling, dat het achterstaat bij Bayle's *Dictionnaire historique et critique* en de toegezegde nalezingen ontbreken (blz. 43), is niet in overeenstemming met de waardeering, die het bij anderen gevonden heeft en ook verdient. Zeker ontbreken somtijds artikels en opgaven omtrent personen, die men zou meenen, daar aan te treffen en is de uitgebreidheid van behandeling niet altijd gelijk aan de belangrijkheid der personen, maar het vele wetenswaardige, door Glasius in dit werk bijeenverzameld en oordeelkundig gerangschikt, weegt ruimschoots hiertegen op. Als het beste werk van Glasius uit wetenschappelijk oogpunt wordt genoemd zijn *Geschiedenis der Nationale Synode in 1618 en 1619 gehouden te Dordrecht en hare voorgeschiedenis*, *handelingen en gevolgen*, 2 dln. (Leiden 1860/61). Vele bronnen zijn bij de samenstelling van dit werk geraadpleegd en belangrijk is de opgave daarvan op de eerste bladzijden van dl. II, 1e stuk. Het dogmatisch standpunt van den schrijver deed hem echter een oordeel geven over de twisten van Remonstranten en Contra-Remonstranten, dat geheel mishaagde aan den vroegeren bestrijder van Ypey en Dermout's *Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk*, namelijk Mr. C.M. van der Kemp. Deze gaf een tegenschrift in 't licht, getiteld: *Geschiedenis der Nationale Synode in 1618 en 1619 gehouden te Dordrecht*, *volgens de beschrijving van B. Glasius ... naar de waarheid der historie beoordeeld en veroordeeld* (Rott. 1860/61). Scherp wordt hierin gesproken van Glasius' 'leugenachtigheid en lasterzucht', maar daarnaast 'hem gaarne de hulde doende, dat hij de groote feiten der geschiedenis met juistheid heeft opgegeven.' Sepp meent, dat 'beide geschriften verdienen geraadpleegd te worden, terwijl men gereedelijk erkennen zal, dat het van de hand des eerstgenoemden (Glasius) afkomstige in menig opzicht den voorkeur verdient,' terwijl Kleyn het voor het beste werk houdt, dat wij totnogtoe (1887) over deze kerkvergadering bezitten, een arbeid, die 'ons Glasius toont op het hoogtepunt zijner wetenschappelijke werkzaamheid.'

Zijn streven, om het Nederlandsche volk te doen deelen in de vrucht zijner studiën en het op te leiden tot liefde voor zijn geschiedenis, bracht Glasius ook ertoe, historische romans te schrijven, waarvan de eerste anoniem verscheen, de volgende onder het pseudoniem G. van den Berg. Zij dragen de volgende titels:

De Boetprediker te Utrecht: Een verhaal uit de veertiende eeuw (Dordr. 1856). De hoofdpersoon uit dezen roman is de bekende Geert Groote.

Machteld, 2 dln. ('s Hert. 1858), een verhaal uit den tijd van de Dordtsche Synode.

Bertha. Vóór driehonderd jaren (Amst. 1870; 2e dr. ald., 1872).

1572. Historisch Romantisch verhaal (Amst. 1872).

De Jonker van Adrichem, *verhaal uit de laatste levensdagen van Prins Willem I* ('s Hert. 1874).

Behalve al het reeds genoemde, heeft Glasius nog het licht doen zien:

Geschiedenis der Christelijke Kerk voor mingeoefenden, 4 dln. (Amst. 1836-1838).

Godsdienstig Leesboek. Onderwijs in de Bijbelsche Geschiedenis en in de Christelijke Godsdienstleer, *bijzonder ten gebruike bij de vraagboekjes van L. Egeling* (Dordr. 1840).

Toespraak bij het graf van den heer G. Lagerwey, *overleden den 19 December 1841 te Geertruidenberg* (Dordr. 1841).
Aäron zweeg stil (Dordr. 1844).

J. Lagerwey Gz., *geschetst als Christen in de verschillende betrekkingen zijn levens* (Dordr. 1845).
Tafereelen uit het leven van Christen-Martelaren (Dordr. 1845).
De voornaamste gebeurtenissen der Kerkhervorming in Nederland, *verhaald aan de Vaderlandsche jeugd* (Amst. 1847).
De invoering van het Christendom in Nederland, *aan de Vaderlandsche jeugd verhaald* (Amst. 1847).
Girolamo Savonarola. Eene schets uit de Italiaansche Hervormingsgeschiedenis naar het Engelsch (Amst. 1851). Wellicht is dit eene vertaling of omwerking van Mrs. George Lee: *The life and times of Girolamo Savonarola; illustrating the progress of the reformation in Italy* (Boston 1841).
Schetsen en beelden uit de Nederlandsche Hervormings- Geschiedenis ('s Hert. 1851)
Met H.M.C. van Oosterzee: *Galerij van Nederlandsche geloofshelden voor de Evangelische waarheid* (Tiel 1853 en 1854). Hiervan verschenen slechts twee afleveringen.
Over den Hoogleeraar H.J. Royaards ('s Hert. 1855). Dit is een overdruk van het artikel, in het *Godgeleerd Nederland* aan Royaards gewijd.
Leerrede over Marcus 4:30-33 door Isbrandus Balckius of Trabius, *uitgesproken te Antwerpen op den 9 April 1567. Naar de tweede uitgave*, *uitgeg. door B.G.* (Dordr. 1858). Vgl. boven, dl. I, blz. 308.
Vijftig jaren geleden, 1813-1863 ('s Hert. 1863).

Bovendien schreef hij nog in het tijdschrift *De Recensent ook der Recensenten, Erasmus' wankelmoedige denk- en handelwijze beschouwd in derzelver invloed op de Kerkhervorming der zestiende eeuw* (1843, n° 8); *De Jonkvrouw van Delft* (1844, n° 1). *Over het juist onderscheiden van waarheid en onwaarheid* (1844, n° 3); *Wat moet het doel van ons lezen zijn*, *en op welke wijze kunnen wij ons meest en best verzekeren dat doel te zullen bereiken?* (1846, n° 8). In het tijdschrift *Europa* werd van zijn hand opgenomen: *Drie malen aan den leeuwenmuil ontsnapt* (1858, n° 3) en *De Kloveniersdoelen te Dordrecht* (1859, n° 2), terwijl in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zijn beoordeelingen geplaatst werden van Kruyf's *Geschiedenis van het Anglo-Katholicisme* (1874) en Rogge's *J. Wtenbogaert en zijn tijd* (1874 en 1876). Eindelijk was Glasius hoofdredacteur van het *Kerkelijk Jaarboekje voor de Nederlandsche Hervormden* (Amst. 1853), dat echter niet verder is verschenen, en schreef hij nog zeer vele artikelen in de *Evangelische Kerkbode*, *de Kerkelijke Courant*, het te Dordrecht uitgegeven *Godsdienstig Dagboek* en andere bladen, waaronder een artikel in het *Utrechtsch Prov. en Sted. Dagblad* van 10 Febr. 1875, getiteld: *Het Leidsche Academiefeest en de ontwerp-wet op het Hooger Onderwijs ten opzichte der theologische fakulteiten* bijzondere vermelding waard is.

Glasius' verdiensten vonden op verschillende wijzen officiële erkenning. Het meest, doordat de Utrechtsche Hoogeschool hem in 1861 honoris causa den graad van doctor in de Theologie verleende, maar ook door zijn benoeming tot lid der Maatschappij van Ned. Letterkunde, van het Historisch Genootschap te Utrecht en van het Noordbrabantsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, respectievelijk

in de jaren 1844, 1851 en 1859. Den 12^{en} Mei 1874 ontving hij het ridderkruis der Orde van den Nederlandschen Leeuw.

L i t t e r a t u u r : H.G. Kleyn, *Levensbericht van Barend Glasius* (*Letterk. Lb.*

1887, blz. 112-143). - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 469. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 201, 202, 215, 216, 255, 310. - Id., *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 76, 261. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 111, 112. - *Arch. K.G.*, dl. IX, blz. 11, 12, 47. - Bronsveld, *De Evangelische Gezangen*, blz. 3. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 254. - *Cat. Letterk.*, dl. II, blz. 354.

[Jacobus Glay]

GLAY (Jacobus), te Hoorn geboren, liet zich in 1683 aan de Hoogeschool te Utrecht inschrijven en den 12^{en} September 1685 op 24jarigen leeftijd aan die te Leiden. In 1689 aanvaardde hij als proponent de Evangeliebediening te Midwoud, werd in 1696 predikant te Middelburg, tot hij in October 1733 emeritaat nam; hij overleed op 2 December 1735. Van zijn hand verscheen in druk: *Leerrede over Rom. 4:5* (Middelburg 1728).

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 78. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 677. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1908, Bijl., blz. 130; Jaarg. 1909, Bijl., blz. 139. - *Boekzaal*, Jaarg. 1733*b*, blz. 504; 1735*b*, 759.

[Jan Anthony Glindtkamp]

GLINDTKAMP (Jan Anthony), Amsterdammer van geboorte, ontving van Ds. Hageman voorbereidend onderwijs, studeerde daarna te Rostock en werd in 1757 Luthersch predikant te Harlingen. Vanhier ging hij in 1759 naar Purmerend, diende deze gemeente zeventien jaar en vertrok vandaar in 1776 naar Berbice. Hoelang hij daar werkzaam geweest is, valt niet uit te maken, daar verdere berichten omtrent hem ontbreken. Hij maakte zich bekend door de uitgave van *Vijf predikatiën over het eerste hoofdstuk van den Brief aan de Hebreën*, *tot het 12de vers ingeslooten.* (Amst. 1773-1775). Deze ‘zouden juister dogmatische verhandelingen heeten’. Ze zijn ‘afgetrokken leerstellig’ en moge het geheel ‘al geschikt zijn geweest, om kerkelijke regtzinnigheid te onderhouden en te vermeerderen, het mist ... de opwekking van den regten zin, om door handel en wandel den Christus en zijnen Vader te verheerlijken.’

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl I, blz. 531. - Domela Nieuwenhuis en Schultz Jacobi, *Bijdr.*, dl. V, blz. 78; VII, 117, 118. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 443.

[Guilhelmus Gnapheus]

GNAPHEUS (Guilhelmus), ook **Fullonius,** soms naar zijn geboorteplaats **Willem van Haghe** genoemd, is één der eerste Hervormden in Nederland geweest, die, hoewel geen eigenlijk godgeleerde, toch ter wille van sommige zijner geschriften hier niet mag ontbreken. In 1493 te 's-Gravenhage geboren, vinden wij hem in 1522 als rector der Latijnsche school in zijn geboortestad, maar reeds het volgend jaar wordt hij, evenals Cornelis Hoen, wegens reformatorische gevoelens te Delft gevangen gezet. Misschien was de oorzaak hierin gelegen, dat hij met Hoen en Johannes Rode een *Vertaling van het Nieuwe Testament* in het Hollandsch had bewerkt, die in 1523

te Amsterdam het licht zag. Spoedig werd Gnapheus op borgtocht in zooverre vrijgelaten, dat hij weer in den Haag mocht wonen, doch de stad niet verlaten; twee jaar later kreeg hij ‘op handtastinghe’ zijn volle vrijheid terug. Zéér kort slechts mocht hij hiervan genieten: in datzelfde jaar, 1525, werd hij, kort na Jan de Bakker, gevangen genomen, tot wiens verdediging hij schreef: *Apologetica oratio pro captivo wordenati de indicto sacerdotibus coelibato* (later te Straatsburg in

1546 uitgegeven en ook opgenomen in het *Martyrium Joh. Pistorii*). Van 31 Mei tot 15 September 1525 zat hij op de Voorpoort in den Haag gevangen, maar moest zich spoedig, na ontslagen te zijn, verantwoorden voor de 'sophisten van Leuven' met eenige daartoe benoemde commissarissen, wegens het schrijven van een 'troostelick chartebelle' aan een weduwe, wier zoon het klooster had verlaten. Daarin had hij haar op de Schrift gewezen en over het kloosterleven niet met den noodigen eerbied gesproken - zijn vonnis was: gevangenschap in een klooster, 'om er dry maenden penitentie te doen te bier en te broode.' Na zijn ontslag uit deze gevangenschap werd hij in 1528 opnieuw vervolgd op beschuldiging, dat hij de vasten niet gehouden had en bij afwezigheid veroordeeld, 'dat men hem vangen ofte dootslaen soude waer men hem sou vinden.' Tevoren schijnt hij beproefd te hebben, te Geervliet als schoolmeester op te treden, maar was zeker in December 1529 reeds buitenslands geweken en in 1535 vinden wij hem te Elbing in Pruisen terug als rector van een nieuw opgerichte school, hoewel de Roomsch-Katholieken hier de macht in handen hadden. Het valt niet uit te maken, of men zijn Hervormingsgezinde gevoelens niet gekend heeft, dan wel of hij ze heeft verloochend; waarschijnlijk toch waren aan het rectoraat geestelijke bemoeiïngen verbonden, want toen Gnapheus te Elbing in het huwelijk trad, leidde dit tot zijn afzetting. Hij trok naar Koningsbergen, werd daar in 1542 archipaedagogus aan het particularium of gymnasium en nam later, bij een vacature aan de nieuwe hoogeschool, gedurende anderhalf jaar eenige lessen op zich. Beschuldigd, dat hij stellingen verkondigde in strijd met de Luthersche leer, werd hij, als Anabaptist en dweper, uit zijn betrekking ontslagen en geëxcommuniceerd (9 Juni 1547), waarop hij zich eerst naar de Nederlanden, maar spoedig met zijn gezin naar Oost-Friesland begaf. Tegen zijn excommunicatie schreef Gnapheus een *Antilogia contra Friederichum Staphylum* (1548), met opdracht aan hertog Albrecht van Brandenburg, en verkreeg eenige jaren later openlijk eereherstel. In Oost-Friesland werd hem eerst, op aanbeveling van Johannes a Lasco, de opvoeding der zoons van de landgravin Anna toevertrouwd, waarna hij zich omstreeks 1560 te Norden schijnt gevestigd te hebben. Hier is hij burgemeester en rentmeester der geestelijke goederen geworden en den 29^{en} September 1568 op 75jarigen leeftijd overleden.

Gnapheus was 'geen streng Lutheraan; hij behoorde met Hoen en zooveel anderen tot den kring die, door het optreden van Luther moedig geworden, een zuiver Hollandsch reformatorische gezindheid heeft geopenbaard.' Voor de beoefening der Nederlandsche kerkgeschiedenis heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door zijn beschrijving van het martelaarschap van Jan de Bakker. Eerst gaf hij anoniem:

Een suuerlicke ende seer schoone Disputacie. Welcke gheschiet is in den Haghe in Hollant, *tusschen die kettermeesters ende eenen Christelycken Priester ghenaemt Jan van Woorden*, *aldaer ghevanghen ende oock verbrant. Welcke questien al wel ghenoteert gheweest zijn van eenen wel gheleerden man. Anno duysent vijfhondert XXV. Den vijfthienden dach Septembris* (Emden, z.j.; tusschen 1525 en 1529). Het laatste gedeelte van dit geschrift is niet van Gnapheus' hand, maar waarschijnlijk een vliegend blad, kort na den dood van Pistorius verschenen, doch allicht niet het werk van Peter Stesser, alias Lodewijck Hetser, welke naam als schrijver van het geheele werkje op den titel wordt genoemd. Andere drukken verschenen te Emden in 1556, te Wezel z.j., en te Delft in 1578, terwijl in *Catalogue n°. 429*, *La Reforme*, van de firma Nyhoff

te 's-Gravenhage, op n° 318 nog een tot nu toe onbekende editie vermeld wordt, eveneens uit 1556. Een uittreksel uit dit geschrift is afgedrukt in de *Bijdragen v. Vad. Gesch.* van Fruin (N. Reeks, dl. VI, blz. 361-364).

Nauw hangt hiermee samen een geschrift, onder Gnapheus' naam verschenen, doch dat geen letterlijke vertaling is van het voorgaande, en tot titel draagt:

Joannis Pistorii a Worden, *ob evangelicae doctrinae assertionem*, *apud Hollandos primo omnium exusti*, *uita. Per Gulielmum Gnapheum anno MDXXV conscripta*, *sed nunc primum a quodam pietatis studioso in lucem aedita. Accesserunt eiusdem Pistorij congressus disputatorij*, *cum Inquisitoribus Haereticae prauitatis habiti ... Addita est oratio apologetica*, *pro captiuo Vuordenate: de indicto sacerdotibus coelibatu. Eodem Gulielmo Gnapheo authore* (Argent. 1546). Hiervan heeft L. Rabus een getrouwe vertaling gegeven in zijn *Historien der Heyligen auserwölten Gottes Zeugen*, *Bekennern und Märtyrern* (Strassb. 1555-1558).

Revius, die noch de oorspronkelijke uitgave, noch de vertaling kende, meende dit geschrift voor 't eerst aan 't licht te brengen, toen hij het liet drukken als *Joannis Pistorii Woerdenatis*, *ob Euangelicae veritatis assertionem apud Hollandos primo omnium exusti*, *Martyrium. Descriptum a Guil. Gnaphaeo Hagiensi, tunc temporis in eundem cum beato Martyre carcerem conjecto* (Lugd. Bat. 1649). Een tweede druk verscheen te Leiden in 1650, terwijl spoedig een Hollandsche vertaling uitgegeven werd, getiteld: *De eerste Hollandsche Martelaer*, *ofte Historie van het liiden ende de doodt aengedaen Jan de Backer ... van Woerden ... in 's Gravenhage verbrandt in ... 1525 ... vertaelt door Jacob Verwey* (Leyden 1652). In 1657 verscheen hiervan te Leiden een tweede uitgave met eenigszins veranderden titel, terwijl in 1858 te 's-Gravenhage een herdruk het licht zag, wederom met gewijzigden titel. Een druk van 1529 van het Martyrium, door De Hoop Scheffer genoemd, schijnt niet te bestaan en de vermelding daarvan op een misverstand te berusten.

In de kloostergevangenis had Gnapheus zich bezig gehouden met het opstellen van een geschrift, dat één der belangrijkste is van die, welke uit de eerste dagen der Hervorming tot ons zijn gekomen, en ontstaan onder den onmiddellijken invloed van Erasmus. Het draagt den titel: *Een troost ende spiegel der siecken ende derghenen*, *die in lijden zijn*, *wt die heilige script bij een geuoecht ende neerstelick ghecorrigeert.* Het verscheen in 1531 buiten weten van Gnapheus, moet volgens zijn eigen woorden ‘menichmael herdruckt’ zijn - waarvan Sepp slechts één druk kent, nl. die van 1532, vermeld in den Catalogus van Lelong - maar toen de schrijver in 1547 de Nederlanden bezocht, bezorgde hijzelf een verbeterde en vermeerderde uitgave, getiteld: *Tobias ende Lazarus met groote neersticheyt gecorrigeert*, *verbetert ende in dry dialogos*, *oft tsamensprekinge*, *onderscheydelycken gedeylt*, *alle crancken*, *bedroefden*, *ende eenuuldighe menschen seer profytelick ende troostelick om lesen* (Emden 1547). Hiervan bestaat ook een editie, in 1577 uitgekomen, terwijl het mede afgedrukt is in de *Bibl. Ref. Neerl.*, dl. I, blz. 151-249, Sepp noemt het een uitmuntend geschrift en erkent gaarne, ‘veel stichting uit de lectuur genoten te hebben.’

Ook heeft Gnapheus op godgeleerd gebied gegeven een vertaling van Bullinger's *Somma des christelicken Religions* (1562); een 2^{e} druk van dit werk verscheen in 1567, een 3^{e} dr. in 1608.

Van geheel anderen aard is Gnapheus' overige letterkundige arbeid. Zijn satiriek karakter, dat hij ook in godgeleerde disputen niet verloochende, deed hem niet alleen

belang stellen in het oude blijspel, maar ‘hij heeft zelf beproefd, het voetspoor van Terentius te drukken.’ Nog gedurende zijn verblijf in den Haag voltooide hij in 1528: *Acolastus*, *de filio prodigo comoedia*, eerst in 1549 te Bazel gedrukt met negen andere opstellen onder den titel: *Comoediae ac tragoediae aliquot ex novo et vetere testamento desumptae.* Later verscheen het te Parijs in 1554, terwijl nog andere drukken te Keulen, te Antwerpen en te Leipzig het licht zagen. Verder schreef hij op dit gebied:

Tragicomoedia Hypocrisis, *de falsa Religione ficta disciplina et supplicio*, *deque Psyches calamitate et restituta ille per veram poenitentiam salute* (Bazel 1544, Heidelberg 1615). ‘C'est une tragicomedie, ou ce qu'on a depuis nommé un drame, le sujet est Tartuffe’ (Marron).

Morosophus, ook *Misobarbarus* genoemd.

Eloquentiae triumphus, reeds in 1545 te Koningsbergen opgevoerd en in 1551 te Keulen uitgegeven.

Eindelijk verscheen te Emden in 1553: □*γ*□□*μιον Civitatis Emdanae carmine elegiaco dicatum Christophoro et Johanni comitatibus Frisiae Orientalis* (2^{e} uitg., ald. 1557). Hiervan bestaat een Duitsche vertaling, getiteld: *Lobspruch der Stadt Emden und ganz Ostfrieslands*, *nach der Originalausgabe von 1557 aus dem Lateinischen übersetzt ... von H. Babucke* (Emden 1875).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 531. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 471. - H. Roodhuyzen Jr., *Het leven van Guilhelmus Gnapheus* (Acad. Proefschr.), Amst. 1858 en de daar op blz. 4-7 genoemde bronnen. - J.H. Stuffken, *Het leven van Guilhelmus Gnapheus* (Amst. 1858). - Sepp, *Verb. Lect.*, blz. 85, 86, 131, 132, 255-257, 265. - Id., *Geschiedk. Nasp.*, dl. II, blz. 50, 60, 61. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 83, 112, 113. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 10. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 104 en Aant., blz. 40. - Meyjes, *Revius*, blz. 220-225. - Pyper, *Jan Utenhove*, blz. LII. - *Meiners, Oost-Vriesche Kerkel. Gesch.*, dl. I, blz. 29. - Kühler, *Socian.*, blz. 48. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 153, 156-159, 166 en de daar genoemde bronnen. - *Cat. Letterk.*, dl. II, blz. 716.

[Gregorius Johan Gobius du Sart]

GOBIUS DU SART (Gregorius Johan), zoon van Ds. J.F. Gobius du Sart, predikant te Nigtevecht en geboren 6 Juni 1832, studeerde te Utrecht, waar hij zich op 12 September 1851 liet inschrijven en werd den 25 April 1857 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Gelderland. In datzelfde jaar deed hij intrede te St.-Jansga en verwisselde deze gemeente in 1861 met Arnemuiden, waar hij 29 Mei 1865 overleed.

Na zijn dood zag van zijn hand het licht:

Herinnering aan de twee laatste Zondags-leerredenen over Matth. 18:1-6 en Luc. 12:54-59, *gehoord en opgeschreven door J. Ball* (Middelb. 1865).

Zevental nagelaten leerredenen en een lijkrede (Utr. 1866).

L i t t e r a t u u r : Romein, *Pred. Friesland*, blz. 640. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1909, Bijl., blz. 123. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 382.

[Joan Jakob Gobius du Sart]

GOBIUS DU SART (Joan Jakob), oudere broeder van den voorgaande, 16 April 1818 geboren, studeerde te Utrecht - ingeschreven 29 Februari 1836 - werd

den 3^{en} Augustus 1842 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Overijsel en aanvaardde den 21^{en} Juli 1844 het predikambt te St.-Jansga. Daarna stond hij te Nigtevecht (1848), Bleskensgraaf (1 November 1857), Raamsdonk (1861) en Nijkerk (11 December 1870), waar hij werkzaam was tot zijn emeritaat, dat den 1^{en} April 1893 inging. Hij overleed den 20^{en} Februari 1894. In 1847 was hij gehuwd met Gezina ter Borg, die hem den 31^{en} Augustus 1858 ontviel.

Van hem verscheen in druk: eene vertaling van *J.G. des Bergeries*, *De ontsluijering van Mozes' verklaring van de voornaamste typen des Ouden Testaments* (Amst. 1857), terwijl hij een Voorrede en aanteekeningen gaf bij *Kohlbrugge's Betrachting over het 1^{e} Kapittel van het Evangelie van Mattheüs* (Utr. 1860).

L i t t e r a t u u r : Romein, *Pred. Friesland*, blz. 640. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, passim. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1897, blz. 74. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 313.

[Matthias van Goch]

GOCH (Matthias van), ook soms **Van Gogh** geschreven, was de zoon van den Remonstrantschen predikant Cornelius van Goch, die van 1690-1700 te Tiel stond, daarna te Nieuwpoort (1700-1732), ten slotte tot zijn emeritaat, 1739, te Boskoop. Hoewel Tideman nog aan deze verwantschap twijfelt, wordt zij toch voldoende bewezen door het *Alb. Stud. L.B.*, waarin Matthias van Goch den 15^{en} September 1721 werd ingeschreven als ‘Tila-Gelrus’ en 30 jaar oud. Hij is dus in 1690 of 1691 te Tiel geboren, werd in 1714 proponent bij de Remonstrantsche broederschap, doch moest in 1719 om ziekelijkheid den dienst verlaten. Daarna heeft hij te Leiden in de geneeskunde gestudeerd, is medisch doctor geworden en oefende eenige jaren te Gouda de practijk uit. In 1729 werd in de Groote Vergadering de vraag behandeld, of hij beroepbaar was als ouderling; Tideman, die dit mededeelt, zet terecht hierbij een vraagteeken. Het antwoord op deze vraag was toestemmend. Twee jaar later, in 1731, nam hij op zich, de gemeente Moordrecht om de veertien dagen te bedienen, hetgeen in 1732 door een vaste aanstelling als predikant aldaar gevolgd werd. Hier was hij werkzaam tot zijn dood, 16 Juni 1758.

Van Goch heeft zich bekend gemaakt door zijn weerlegging van een deïstisch geschrift, getiteld: *De godsdienst zonder bijgeloof, betoogende het geloof der Deïsten, vervat in een Brief van Jan van der Veen uit London aan zijn vriend Joost van Hattem in Holland geschreven.* Beide eigennamen zijn pseudoniemen en het boek bevatte inderdaad ‘godslasterlijke stellingen’, gelijk in het vonnis staat, dat in 1760, na het verschijnen van den derden druk, den uitgever, G. Baroen te Goes, veroordeelde, om het geschrift met eigen handen in de audiëntie van de rol te verscheuren, voorts hem een tuchthuisstraf van zes jaar oplegde en daarna ten eeuwigen dage uit Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht verbanden. Dit vonnis is te merkwaardiger, omdat het zich richtte tot den uitgever van den eersten (1752) en tweeden druk (1755), terwijl reeds in 1756 de inhoud openlijk door Van Goch was bestreden in zijn boek: *De geopenbaarde godsdienst zonder bijgeloof of overgodsdienstigheid, in tegenstelling van zeker geschrift*, genaamd de *godsdienst zonder bijgeloof, betoogende het geloof der Deïsten* (Rott. 1756).

Verder verscheen nog van zijn hand: *Hedendaegsche Historie*, *of Tegenwoordige Staet van alle Volkeren. Eerst in 't Engelsch beschreven door Th. Salmon*, *nu vertaelt en merkelijk vermeerdert door M. van Goch*, *M.D.* (Amst. 1729-1737) 5 dln.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr.*

Wdb., dl. I, kol. 950. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 200, 451. - Sepp. *Staatstoezicht*, blz. 126, 127. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 875.

[Johannes Ludovicus Gochenius]

GOCHENIUS (Johannes Ludovicus), zoon van Daniël Gochenius, predikant te Unna in het graafschap Mark, en van Catharina Elizabeth Wagener, werd den 25^{en} November 1697 in genoemde stad geboren. Eerst voor den handel bestemd, ging zijn begeerte uit 'tot een beter Koopmanschap' en vertrok hij naar de hoogeschool te Groningen, om zich daar tot het predikambt voor te bereiden. Alhier den 18^{en} Augustus 1716 ingeschreven, waren vooral de hoogleeraren Driessen en Verbrugge zijn leermeesters, totdat hij in Maart 1722 tot proponent in de classis van Groningen werd aangesteld. Achtereenvolgens predikant te Vierhuizen (23 Juli 1724), Garshuizen (12 Aug. 1731), Noorddijk (23 October 1735) en Delfzijl (7 Juli 1743), diende hij deze laatste gemeente tot zijn overlijden op 9 April 1767. Van hem wordt getuigd, 'dat hij altijd een zeer bescheiden Leeraar geweest is, die de waarheid betrachtte in de Liefde, en deswegens veel geacht op Classen, in Synoden en op de Synodale Commissiën'. Hij was in 1724 gehuwd met Anna Geertruida Hillers, die hem overleefde.

Van zijn hand zagen de volgende werken het licht:

Groote Voorrechten van den Rampzaligen Apostel Judas Iskariot, *allen trouwlozen Leraren*, *tot een schrik*, *en allen over het hedendaagsch Kerkverval verwarde Zielen tot waarschuwing voorgestelt*, *door Philadelphus Photius. Mitsgaders bedrieglijk dwaallicht in de Schriften van Christiaan Anthoni Römeling. Ontdekt door F.A. Lampe... En nu om zijne nuttigheit... vertaalt door J.L. Gochenius* (Gron. 1735).

Godtgeleerde Verhandeling, *waar in de Schapevagt den Socinianen afgetrokken*, *vertoont wordt. Door J.J. Rambach... waar bij gevoegt is Verhandeling van de Socinianerije door A. Heidanus... nu beide wegens hare voortreffelijkheit en nuttigheit uit het Latijn vertaalt* (Gron. 1743).

Bondeltje van bibelstof in een drietal van Leerredenen over Spr. 8:17, *Spr. 9:1*, *Matth. 5:3* (Gron. 1752).

Zijn zoon **Andreas Gochenius** (zie V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v.), predikant te Amerongen, vervaardigde als proponent een *Lijkkrans op Johannes Christophorus Brucherus*, predikant en rector te Appingedam, overleden in 1750.

L i t t e r a t u u r: Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 33, 59. - Sepp, *Stinstra*, dl. II, blz. 86. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 164. - *Boekzaal*, Jaarg. 1735*b*, blz. 498; 1767*b*, 77-79.

[Henricus Gockinga]

GOCKINGA (Henricus), te Groningen geboren, studeerde eerst aan de Hoogeschool aldaar, waar hij den 6^{en} September 1735 werd ingeschreven, daarna nog aan die te Leiden - ingeschreven 19 September 1740 - maar werd spoedig daarop, 16 Januari 1741, proponent bij de classis Leiden. Den 26^{en} Juni 1742 te Wilnis en Vinkeveen beroepen, werd hij op 25 November d.a.v. door Ds. J. van Vianen bevestigd met den

eigenaardigen tekst Zach. 14:20: ‘Te dien dage zal op de bellen der paarden staan: De Heiligheit des Heren; ende de potten in den Huize des Heren, zullen zijn, als de sprengbekkens voor den Altaar.’ Dienzelfden dag deed Gockinga intrede met een uitgegeven leerrede: *Paulus Heilige opvolging van Gods roepende stemme ... vertoont uit Gal. 1:15, 16. In eene Intrede tot de gemeente van Wilnis en Vinkeveen* (Utr. 1743). Hij diende deze gemeente tot zijn overlijden op

17 September 1772; na hem werden de beide gemeenten Wilnis en Vinkeveen zelfstandig.

V.d. Aa vermeldt, dat Gockinga veel rijmelarij vervaardigde, waaronder hier en daar een goede dichterlijke aanleg is te ontdekken. Hij schreef een aantal grafschriften op vermaarde tijdgenooten en gaf verder in 't licht:

Vreugdezangen ter gelegentheid dat E.S. Haverkamp Sz. ten Leeraer te Noordwijk aan Zee wierde ingehuldigt (Leiden 1740).
Lierdicht, *ter gelegenheit*, *als ... Wilh. van Rees van ter Aa ... naar Amersfoort vertrok*, gedateerd: Wilnis 25 Oct. 1743.
Nederlands volk opgewekt tot vreugde over de verheffing van Zijne hoogheid den Heere W.C.H. Friso, *Prince van Oranje en Nassauw enz.*, *in dichtmaat* (Amst. 1747).
Uitvinding der boekdrukkunst, *getrokken uit het Latijnsche werk van Ger. Meerman*, *met ene voorrede en aanteekeningen* (Amst. 1767).
De door Van der Aa vermelde *Verhandeling over Genesis* (Gron. 1797) 4 dln, is niet het werk van dezen Gockinga, maar van Jonkvrouwe H. Gockinga.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 185. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 983. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 11 en 554. - *Boekzaal*, Jaarg. 1772*b*, blz. 533.

[Conradus Goddaeus]

GODDAEUS (Conradus), zoon van Hermannus Goddaeus, van 1610 tot 1634 predikant te Vaassen, volgde, als proponent, zijn vader na diens overlijden in de Evangeliebediening aldaar op en was er werkzaam tot zijn dood in 1656. Hij was een vriend van P.C. Hooft, die hem om zijn geleerdheid hoogachtte hem, ‘een Roozelaar onder de doornen’ noemde, en zeer ingenomen was met zijn geestig geschrift: *De lof van den Uil.* ‘Geduirende een langduirige siekte en swackheed waardoor niet machtig de predikstoel te betreeden’, schreef hij een bundel, bestaande uit meestal stichtelijke gedichten, getiteld: *Nieuwe Gedichten*, *sonder rijm*, *naa de Griexe en Latijnse Dichtmaten*, *op allerhande soorten van versjes ingestelt. Noit voor desen in Nederduits gebruiklik* (Harderw. 1656). Het bevat: *Toneel der Oude Werelt*, *Eenige Psalmen Davidts*, *Swanesangh en Hellebrant.* Sommige gedichten van Goddaeus komen voor in C.J. Albrecht, *Die Römischen und Holländischen Dichter in ihren Meisterstücken*, *Poëtische Nachahmungen und andere Gedichte* (Amst. 1777/78).

Goddaeus is dus blijkbaar de eerste geweest, die rijmlooze verzen op classieke voetmaten vervaardigde, maar of hij, zooals zijn broeder F. Goddaeus (predikant te Bennekom 1648-1679) oordeelde, de menschen door zijn rijmwerk ‘bedonderd en verstomd heeft’, is zeer twijfelachtig.

Latere beoordeelaars noemen hem dichter noch rijmer, maar verzenmaker en vinden zijn poëzie stroef en prozaïsch.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 282. - *Cat. Letterk.*. dl. I. kol. 226, 342. - *Boekzaal*, Jaarg. 1720*a*, blz. 490. - De Jongh, *Pred. Gelderl.*, blz. 309.

[Johannes de Goede]

GOEDE (Johannes de) werd in 1689 proponent bij de Remonstrantsche Broederschap, diende de gemeenten Nieuwpoort (1691) en Hoorn (1695), totdat hij den 4^{en}

Februari 1699 een beroep naar Amsterdam ontving, waar hij arbeidde tot zijn dood op 20 Juni 1738. De *Lijkrede uit Pred. VII:1* (Amst. 1738), door zijn ambtgenoot K. Bremer op hem gehouden, ziet het licht.

De Goede gaf een *Voorrede* van niet minder dan 126 bladzijden bij zijn vertaling van Ph. a Limborch's werk: *Kort en beknopt verhaal ... wegens den oorsprong en voortgang der Geschillen*, *in de Vereenigde Nederlanden*, *over de Predestinaatsie. Uit het Latijn vertaalt. Nevens eene Voorreden ter verdediging der Remonstranten tegen de Lasteringen van Do. Jacobus Fruitier*, *in zijn boek genaamt Sions Worstelingen* (Amst. 1715, terwijl in hetzelfde jaar nog een tweede druk verscheen). Zie boven, blz. 141.

Ook gaf hij een *Opdracht aan Frans van Limborch* bij het werk van Ph. a Limborch: *Vriendelijke Onderhandeling met een geleerden Jood* (Amst. 1723).

Eindelijk schreef hij in het *Stamboek* van Johanna Koerten.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 206, 279, 283, 299, 302, 450. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 1^{e} st., 1^{e} afd., blz. 56, 184. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 113, 200.

[Willem Goede]

GOEDE (Willem) is in 1764 geboren en studeerde onder voortreffelijke leiding te Jena, daar hij zich tot het predikambt bij de Lutherschen wilde voorbereiden. Tot proponent bevorderd, verbond hij zich in 1787 aan de Luthersche gemeente te Doetinchem en ging vandaar in 1789 naar Kampen. In 1792 openbaarde deze gemeente den wensch, zich bij de Remonstrantsche broederschap aan te sluiten, waarvan vroeger ook een gemeente te Kampen bestaan had, die echter sinds 1700 was te niet gegaan. Deze wensch werd, volgens een daarbij gevoegde verklaring, ingegeven door een afkeer van alle banden van menschelijk gezag in den godsdienst, terwijl de Lutherschen tevens onderstand vroegen voor het tractement van hun leeraar. Goede zelf ondersteunde dit verzoek, maar de Vergadering der Broederschap wees het van de hand, omdat zij zelf in financiëele ongelegenheid verkeerde en niet gaarne zich wilde mengen in een geschil tusschen de Lutherschen te Kampen en het Amsterdamsche consistorie. Goede besloot nu, zijn kerkgenootschap te verlaten en tot de Remonstranten over te gaan; hij wendde zich tot het College van professoren en curatoren, had op 5 Mei 1795 met hen een onderhoud over zijn godsdienstige beginselen en werd zonder bezwaar onder de Remonstranten opgenomen. De kleine Vergadering der Broederschap stelde hem den 3^{en} Juni 1795 tot predikant aan op een tractement van *f* 500. -, zoolang hij geen vaste standplaats had, daar hij den 24^{en} Mei van dat jaar zijn bediening te Kampen had neergelegd. In druk verscheen zijn *Afscheidsredevoering*, *gehouden bij de Evang. Luthersche gemeente te Campen over Hand. 20:16-38*, *gevolgd van eerste leerrede bij de Remonstranten gehouden te Rotterdam over Joh. 8:31*, *32* (Amst. 1795). Beroepen te Rotterdam op 3 Februari 1796, als opvolger van C. Nozeman, die Generaal-Chartermeester der Marine was geworden, hield hij hier spoedig zijn *Intree-leerreden*, *gehouden 24 April 1796 bij de gemeente der vrije Christenen*, *genaamd Remonstranten te Rotterdam* (Rott. 1796) en bleef er werkzaam tot zijn emeritaat, dat 13 Januari 1820 inging. Daarna vestigde

hij zich te Kampen en overleed aldaar den 14^{en} Februari 1839. Hij was gehuwd met Susanna Maria Hulleman, die hem overleefde.

Goede, die in 't bijzonder werk maakte van het katechetisch onderwijs, heeft

zich bekend gemaakt door het schrijven en vertalen van vele godsdienstige geschriften.

De volgende oorspronkelijke werken verschenen van zijn hand:

Leerreden over de christelijke vrijheid, *Gal. 5:13-15* (Amst. 1791).

Godsdienstig magazijn voor predikanten, *katechizeermeesters enz.* (Rott. 1797).

De kinderen aan hunne zwakke zijde, *of tafereelen van kinderlijke ondeugden en gebreken* (Leiden 1805).

Een voorspellende droom (Amst. 1808).

De Onzigtbare, *of de Goddelijke Voorzienigheid*, *werkzaam in de lotgevallen der menschen*, 3 dln. (Amst. 1812/15). Dit geschrift verscheen naar aanleiding van een Duitsch werkje, getiteld: *Der Unsichtbare oder Menschen-schicksale und Vorsehung.*

Galerij van merkwaardige menschen en menschelijke lotgevallen (Dordr. 1813). Een tweede druk, *ten gebruike van de jeugd ingericht door L. v.d. Bor*, verscheen te Amsterdam in 1835.

Schoolonderwijs over de gezondheid van den mensch en derzelver bewaring (Zutph. 1813, 2e dr. ald., 1834).

Magazijn van en voor lijdenden en rampspoedigen, *of bijdragen ter hunner onderrigting*, *bemoediging*, *hulp en troost*, 2 dln. (Gron. 1817).

Nieuwe katechismus der natuurlijke geschiedenis, 4 dln. (Zutph. 1817; 2e dr. Gron. 1832).

Korte schets eener christelijke geloofsbelijdenis (Rott. 1818).

Gezangen uit den kerker. Ten voordeele van den dichter uitgegeven door W. Goede (Rott. 1819). Dit zijn gedichten van iemand, die op 18jarigen leeftijd gevangen gezet, na 17 jaar wegens goed gedrag werd ontslagen.

Gezondheidsregelen voor het opluikend geslacht (in het 1e dl. van: *Herinneringen en wenken ter onderhouding van het geleerde door jongelieden*, uitg. door W.H. Suringar, Leeuw. 1825).

Manier van catechiseren, *door hemzelven beschreven en met een aantal uitgewerkte catechisatien verrijkt* (Arnh. 1829).

Bloemen en vruchten, *geplukt in den grooten tuin der geschiedenis* (Breda 1830).

Nuttig en aangenaam allerlei (Kampen 1839).

Keur van Mengelingen, *ter bevordering van wijsheid*, *deugd en godsdienst* (Gorinchem 1839).

Als vertaalde werken deed hij het licht zien:

J.A. Starck, *Vrijmoedige overdenkingen over het Christendom* 2 dln. (Campen 1790/91).

Lichtenstein, *Reizen in het zuidelijk deel van Afrika in 1803-1806*, 4 dln. (Dordr. 1815).

L.C.G. Schmid, *Beknopte handleiding voor leeraars van den Christelijken Godsdienst om verstandig en nuttig te prediken over de lijdensgeschiedenis van Jezus Christus* (2e dr. Rott. 1808; 3e dr. Dev. 1852).

K. Hahn, *Parabels en zedelijke verhalen voor de nadenkende jeugd* (Gron. 1815).

J. Carr, *Reize door Ierland*, 2 dln. (Leeuw. 1816).

Ewald, *Gedachten over de vorming der Israëlieten in Christelijke staten* (Gron. 1817).
Ewald, *De laatste tooneelen voor de wederkomst van Jezus*, *volgens de Openbaring van Johannes* (Gron. 1817).

L.J. Snel, *Onderhoudende en leerrijke geschiedenissen voor de jeugd* (2e dr. Dordr. 1819; 3e dr. ald., 1824).
Ewald, *De Bijbelsche Geschiedenis*, *het eenige echte middel om den mensch tot waarlijk Christelijke godsdienstigheid op te leiden* (Amst. 1819).
Muzel, *Over het geloof aan de in het N.T. verhaalde wonderen* (Amst. 1819).
Ewald, *Geest des Christendoms en Christelijke gemoedsgesteldheid*, *geschetst voor beschaafde Christenen en inzonderheid voor de vrouwelijke sexe* (Amst. 1819).
J.H. Fritsch, *Handboek voor leeraars om verstandig en nuttig te prediken over de lijdensgeschiedenis* (Gron. 1820).
Donndorff, *Merkwaardigheden uit allerlei wetenschappen* (Gorinch. 1820).
Nicolai, *Over zelfkennis*, *menschenkennis en verkeer met de menschen* (Arnh. 1822).
H.L. Fischer, *Het bijgeloof ontmaskerd* (Zutph. 1824).
Heinig, *Des menschen ziel sterft niet*, *maar leeft in eeuwigheid* (Utr. 1824).
A.H. Niemeyer, *Philotas*, *Raadgever voor lijdenden en derzelver vrienden*, vrij gevolgd en met aanmerkingen vermeerderd (Utr. 1827).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. II, kol. 484. - Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 284. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 532. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 57, 58, 382. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 1e st., 1e afd., blz. 215-217. - *Boekzaal*, passim.

[Albert Goedkoop]

GOEDKOOP (Albert), geboren te Amsterdam in 1778, liet zich den 19en April 1803 te Utrecht als student inschrijven en was van 27 Mei 1804 tot 3 Juli 1807 werkzaam als predikant te Baarland. Den 12en Mei van laatstgenoemd jaar voor de tweede maal te Zonnemaire beroepen, vertrok hij naar deze gemeente, waar hij arbeidde tot 9 April 1815. In Maart tevoren was hij door den Souvereinen Vorst tot predikant van den Vlaamschen Olijfberg benoemd, met de bepaling, dat hij in Gent moest wonen en niet alleen de gemeente van Maria Hoorebeke, maar ook andere Protestantsche gemeenten in België moest bedienen. Zoo predikte hij ook te Dendermonde en zelfs te Kortrijk. Onvermoeid vervulde hij dit ambt, toen de Belgische opstand uitbrak; eerst moest hij op bevel van den commandant der Belgische troepen op 19 October 1830 dat land verlaten, maar spoedig werd dit bevel herroepen en den 31en October nam hij weder den dienst te Gent waar. Na 40 jaar vol plichtsbetrachting zijn ambt vervuld te hebben, vroeg hij emeritaat en verkreeg dit met ingang van 1 Januari 1844, echter met de bepaling, dat slechts ¾ van het pensioen zou worden uitbetaald, daar de jaren, gedurende welke Holland nog niet bij het Fransche keizerrijk was ingelijfd, niet werden meegerekend. Den 26en November 1843 predikte hij afscheid in zijn eigen huis, daar zijn borstkwaal hem niet toestond, van de kerk gebruik te maken. Toch bleef hem nog de predikdienst in het Tuchthuis te Gent opgedragen, maar reeds den 31en Maart 1844 hield hij als zoodanig zijn

afscheidsrede ‘daar geen gepensioneerd ambtenaar gelijktijdig tractement kon ontvangen’. Den 5^{en} Augustus 1852 is hij overleden, bijna 74 jaar oud.

Goedkoop heeft, vooral in 't begin en aan 't einde van zijn werkzaam leven, menig geschrift het licht doen zien. Afzonderlijk verscheen van zijn hand:

Bijbelsche verdediging der Theodicee van Paulus door J.F. van der Kemp, 2 stkn. (Amst. 1801).

Staan de gebeurtenissen van onzen leeftijd in verband tot een meerdere openbaring van het Godsrijk? (Dordr. 1810).
Vijftal brieven betrekkelijk der Joden wederkeering naar Palestina in de volgende dagen (Dordr. (1811).
In welk gedeelte van het gezigt der vier dieren en tien hoornen leven wij? (Dord. 1814).
In welk verbana staat Jezus' dood tot de schuldvergiffenis en zaligheid? (Dordr. 1815).
Feestreden gehouden voor de Protestantsche gemeente te Gend, *op het derde eeuwfeest der Hervorming*, *2 November 1817* ('s Grav. 1817).
De waarde der overleveringen als kenbron van den Christelijken Godsdienst onderzocht in een leerrede over Joh. 21:23-25 (Rott. 1823).
Saemenspraek over de colportage der H. Schriftuer (Gent 1837).
Korte grondstellingen betrekkelijk den aerd onzer ziel, *met opzigt tot de zedeku en eene goddelijke openbaring* (Brussel 1838).
De H. Kerke, *geschiedkundig beschouwd* (Gent 1840).
Bijbelsche beschouwing van den staetkundigen voorspoed des menschdoms, *gedurende de onderscheidene tijdperken van deszelfs bestaen op aerde* (Gent 1842).
De vraag: zal de Paus van Rome alsnog weder in zijn wereldlijke magt hersteld worden? toestemmend beantwoord (Amst. 1849).
In de *Boekzaal* schreef hij nog enkele artikelen, nl.: *Iets naders over de vrage van Jezus tot de bende: wien zoekt gij?* (Jaarg. 1818*a*, blz. 459, 460); *Aanmerkingen over Luc. 16:8*, *9* (Jaarg. 1846*b*, blz. 189-197) en *De verzoeking van Jezus in de woestijn. Een gezigt* (Jaarg. 1846*b*, blz. 466-472).
Bovendien leverde hij een vertaling uit het Engelsch van: Rich. Cecil, *Levensbijzonderheden van den Eerw. Heer John Newton*, 2 stukken (Amst. 1828).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 284. - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 115. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 197. - *Boekzaal*, passim.

[Pieter de Goeje]

GOEJE (Pieter de), zoon van Michiel de Goeje en Reinouwtje van der Velden, is den 4^{en} Juni 1806 te Enkhuizen geboren, studeerde te Leiden, waar hij zich den 19^{en} September 1825 aan de Hoogeschool liet inschrijven en werd in October 1831 candidaat onder het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland. Den 6^{en} Januari 1832 ontving hij een beroep naar Lippenhuizen, deed aldaar 8 April zijn intrede en bleef er tot den 28^{en} Februari 1836, waarna hij de gemeente Dronrijp diende van 8 Maart 1836 tot 27 October 1839. Op 8 Augustus van laatstgenoemd jaar naar Heerenveen beroepen, werd hij daar den 10^{en} November bevestigd, bedankte in 1841 voor een beroep naar Edam en overleed reeds op 47jarigen leeftijd, den 8^{en} Januari 1854. Eén zijner kinderen was Prof. M.J. de Goeje, hoogleeraar in de Oostersche talen te Leiden (1836-1909).

J. Wassenaar, predikant te Nyehaske, gaf een *Gedachtenisrede op P. de Goeje* (Heerenv. 1854) uit. De Goeje zelf schreef een bekroond antwoord op een prijsvraag der Leidsche Hoogeschool: *Exponentur praecepta Corani de officiis hominum erga Deum*, *erga semet ipsos et erga alios*, gedrukt in de *Annales* der Leidsche Academie 1827/28. Na zijn dood werden uitgegeven:

Nagelatene leerredenen (Leeuw. 1855).

L i t t e r a t u u r: Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. I, kol. 947. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 256, 575, 596. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1268. - *Boekzaal*, 1854*a*, blz. 112, 113.

[François Corneille Jean van Goens]

GOENS (François Corneille Jean van), gesproten uit het geslacht van den Gouverneur-Generaal Rijklof en den bekenden hoogleeraar en staatkundige Rijklof Michaël van Goens, is geboren te Amsterdam den 15^{en} Februari 1816 als zoon van Mr. Cornelius Joannes van Goens en Catharina Cornelia Willet. Eerst opgeleid op het instituut van den heer Moll te Amsterdam, studeerde hij daarna te Leiden, waar hij zich den 2^{en} Mei 1832 liet inschrijven, en promoveerde aldaar den 20^{en} Apri 1838 tot doctor in de theologie op een proefschrift, getiteld: *Disputatio historicotheologica de Aurelio Augustino apologeta secundum libros de Civitate Dei* (Amst. 1838). Den 14^{en} Maart van datzelfde jaar had hij een beroep ontvangen naar de Waalsche gemeente te Leeuwarden, waar hij op 24 Juni intrede deed. Den 5^{en} October 1842 nam hij van haar afscheid, om den 30^{en} d.a.v. te Rotterdam bevestigd te worden, dat hem op 20 Juni 1842 beroepen had. Vanhier ging hij naar Leiden (beroepen 14 Maart, afscheid te Rotterdam 18 Juni, bevestigd te Leiden 8 Augustus 1847) en te vergeefs koos Amsterdam hem den 2^{en} Januari 1850 tot leeraar: hij bleef te Leiden werkzaam tot zijn emeritaat, dat hij ten gevolge van ziekte en smartelijke verliezen met ingang van 1 October 1873 vroeg en verkreeg. Eerst vestigde hij zich te Lausanne en in 1879 te Parijs, waar hij op 30 November 1892 overleed.

Van Goens, in het rechtzinnig geloof opgevoed en het eerst van harte belijdend, veranderde door zijn verblijf en omgang te Leiden, vooral onder invloed van Scholten, geheel van overtuiging en legde hiervan openlijk getuigenis af in zijn geschrift *La Foi ancienne et la Foi nouvelle.* Toch eerde hij de gevoelens van andersdenkenden en op den kansel onthield hij zich strikt ervan, die meeningen af te breken; zijn denkbeelden legde hij neder in artikels, die in wetenschappelijke tijdschriften gaarne werden opgenomen. Zoo werkte hij mede aan de *Critique religieuse*, bijvoegsel van de *Critique philosophique de Renouvier*, aan *La Renaissance*, *Le Protestant*, *La Revue d'histoire des religions* en vooral aan de *Revue de théologie et de philosophie de Lausanne*, waarin eenige studies werden opgenomen, die tevens afzonderlijk verschenen, nl.:

Le Christianisme libéral. Deux conférences prononcées a Lausanne le 10 janvier et le 21 février 1876 (Lausanne 1876).

Essai sur l'authenticité du IVe évangile (Laus. 1878).

Le rôle de la liberté humaine dans la prédestination Paulinienne (Laus. 1884), alsmede een vertaling van J.H. Scholten's *Vrije Wil*, als: *Le libre arbitre* (Laus. 1875). Het belangrijk artikel *La Doctrine du Royaume de Dieu* (1892) is niet afzonderlijk uitgegeven.

Behalve het bovengenoemde verscheen van zijn hand in druk:

Le prix de la Réformation. Sermon sur Apoc. III:11, *prononcé le 2 nov. 1851* (Leyde 1851).

Levensbericht van Josué Teissèdre l'Ange (*Lb. Letterk.*, Jaarg. 1853, blz. 43 vv.)
Mededeeling betreffende de Parijsche Bijeenkomst van het Evangelisch Verbond, in Aug. 1835, uitgebragt in de Vergadering der Predikanten-Vereeniging van Zuid-Holland, den 22 Augustus 1855.

De Bijbel en de waarheid. Toespraak aan de Algemeene Vergadering der Afdeeling Leiden van het Ned. Bijbelgenootschap (Leiden 1858).
Voorheen en nu. Historische beschouwing over de ontwikkeling der Christelijke maatschappij (Leiden 1866). Verschenen in de *Bibliotheek van Moderne Theologie.*

Bovendien heeft hij in de *Godg. Bijdr.*, Jaarg. 1857, blz. 483 v.v., Colani's preekmethode bij het Nederlandsch publiek ingeleid.

Als pastor was Van Goens bijzonder geliefd, daar hij de plichten, die zijn ambt hem in dit opzicht oplegde, zeer getrouw waarnam. Hij was gehuwd met Angela Margaretha Charbon. Zijn fotografisch portret bevindt zich in de Bibliothèque Wallonne, terwijl een gegraveerde afbeelding is opgenomen in T. VI van het *Bull. Egl. Wall.*

L i t t e r a t u u r : G. Bonet Maury, *F.C.J. van Goens* (*Bull. Egl. Wall.*, T. VI, p. 216-220). - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 282. - Id., *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 78. - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 59, 64, 113; T. VII, p. 124, 125. - *Cat. Bibl. Wall.*, p. 11, 178; 1e Suppl., p. 28, 33, 36; IIe Suppl., p. 117; IVe Suppl., p. 100. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 516. - Vorsterman van Oyen, *Stam- en Wapenb. van aanz. fam.*, dl. I, blz. 319, 320. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1295. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 212. - *Boekzaal*, Jaarg. 1838*a*, blz. 613.

[Hugo Willem Goeree]

GOEREE (**Hugo Willem**) was in de eerste helft der zeventiende eeuw geneesheer te Middelburg, maar maakte zich ook bekend als beoefenaar der godgeleerdheid, waarin hij het doctoraat had verworven. Vooral toonde hij belangstelling in de studie der Joodsche oudheden en heeft bij zijn overlijden verschillende geschriften in manuscript daarover nagelaten, die echter grootendeels verstrooid zijn. Verscheidene stukken kwamen nog in handen van zijn zoon Willem (zie beneden), die hieruit samenstelde en met vermelding van zijns vaders naam uitgaf: *Eerste en Tweede vervolg op de Republijk der Hebreën van Petrus Cunaeus* (Amst. 1685 en 1700). Of het *Derde Vervolg*, dat in 1701 verscheen, van Hugo Willem of van Willem Goeree is, valt niet met zekerheid uit te maken, evenmin, of eerstgenoemde de vertaler is geweest van Cunaeus' *Republijk*, zooals Paquot zegt.

Goeree overleed omstreeks 1643; hij was gehuwd met Anna Eeuwouts, die hem overleefde.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 533, 534. - De la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 66, 67.

[Willem Goeree]

GOEREE (Willem), eenige zoon van den voorgaande, heeft, hoewel niet wetenschappelijk geschoold, zich door zijn studiën voor de wetenschap der godgeleerdheid verdienstelijk gemaakt en mag daarom hier niet worden voorbijgegaan. Den 11en December 1635 te Middelburg geboren, verloor hij spoedig zijn vader en, hoewel hij door aanleg en afkomst tot de beoefening der wetenschap voorbestemd

was en vooral gaarne den omgang met geleerden en kunstenaars zocht, achtte zijn strenge, ongestudeerde stiefvader het beter, dat hij een practischen werkkring koos. Hij ging in den boekhandel, maar bleef zich toch op verschillende wetenschappen toeleggen, waarvan de uitgave van een aantal werken het gevolg was. In 1666 huwde hij Elisabeth van Waesbergen, vestigde zich later te Amsterdam, waar hij den 2^{en} November 1701 poorter werd en op 3 Mei 1711 overleed. Zijn afbeelding door P. van Gunst, naar de schilderij van D. van der Plaats, ziet het licht.

Op het gebied der godgeleerdheid schreef hij de volgende werken:

Joodse Oudheden of voorbereidselen tot de Bijbelsche Wijsheit, 2 dln. (Amst. 1690; 2e dr. Utr. en Amst. 1700).

Mosaïsche Historie der Hebreeusche kerke, 4 dln. (Amst. 1700).

De Kerklijke en wereldlijke Historien uyt d'aalouwde aardbeschryvingen en uytgezogte gedenkpenningen opgehelderd (Amst. 1705; 2e dr. Leiden 1730).

Bovendien werd van hem, na zijn dood, onder het pseudoniem Philaletes uitgegeven:

Gemeene leidingen tot den godsdienst, *afgebroken*, *en weder opgebouwt*, *door een redenvoeringe over de hartstogten en hunne kenteekenen in 's menschen wezen* (Amst. 1712).

Verzameling van uitgelezene keurstoffen, *handelende over den godsdienst*, *natuur-*, *schilder-*, *teken-*, *oudheid-*, *redeneer- en dichtkunde* (Amst. 1713).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 534. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 285. - De la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 66-69. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 271, 272. - Muller, *Cat. v. Portr.*, no. 1883.

[Johannes Goethals]

GOETHALS (Johannes), was de zoon van Georgius Goethals van 1609 tot 1619 predikant te Blaricum en Laren en daarna tot zijn overlijden in 1670 te Hoorn Johannes werd geboren in 1611 en op 16jarigen leeftijd den 4en Mei 1627 als student te Leiden ingeschreven. Hoewel in het *Album Stud. L.B.* 'Hornanus' genoemd, valt te betwijfelen, of Hoorn inderdaad zijn geboorteplaats is geweest, daar zijn vader in 1611 niet aldaar, maar te Blaricum stond. Na tot doctor in de wijsbegeerte en proponent te zijn bevorderd, aanvaardde hij in 1632 de Evangeliebediening te Schellinkhout, ging in 1634 naar Purmerend en werd den 22en April 1640 te Delft bevestigd. In 1644 ontving hij een beroep naar den Haag en wenschte Utrecht hem als achtsten predikant, waarvoor Voetius zelf naar Delft reisde, om hem hiertoe over te halen, doch Goethals bleef zijn gemeente getrouw en diende haar tot zijn overlijden op 24 December 1673. Huygens wijdde hem een grafschrift *(Gedichten*, uitg. Worp, VIII, 106) en maakte ook een vers op het ongeluk, dat Goethals den 19en September 1645 trof, toen hij, bij Oost-Eeckeloo in een boot op de Schelde zittend, overzeild werd en nauwelijks het leven eraf bracht. In 1646 tot hofprediker benoemd, stond hij het volgend jaar prins Frederik Hendrik in zijn laatste oogenblikken bij en 'kweet zich als een getrouw Herder omtrent zijn Hoogheid, niet aflatende van hem te vermaanen, te vertroosten, te verkwikken, te bemoedigen, met alle bedenkelijke redenen op dezen veegen toestand passende.'

Goethals was blijkbaar hooggeacht en is in verschillende kerkelijke functiën werkzaam geweest. Zoo werd hij o.a. met Petrus Cabeljau, predikant te Leiden, afgevaardigd naar een conferentie, den 27en Juni 1653 te Emmerik met eenige Jezuïetenpaters gehouden, waarvan het verslag in 1655 te Leiden bij Cornelis Banheyningh is uitgegeven. Ook werd hem op 't laatst van zijn leven, in 1673, een bezending opgedragen naar prins Willem III in het leger te velde, met het verzoek,

dat deze vorst orde zou willen stellen op ‘de hooghstijgende boosheyt van veele woeste soldaten en ruyteren in ongoddelijck vloecken en sweeren.’

Van zijn hand verscheen in druk:

Godtzalig overlijden van Zijne Hoogheit Frederijk Hendrijk (Leiden 1647).

Ook vermeldt V.d. Aa van hem een lijkpredikatie op zijn vader. Zijn zinspreuk was: ‘Per convitia et laudes’ (Door hoon en lof). Van hem bestaat een afbeelding naar A. Palamedes door C. van Quebooren en één in zwarte kunst door J. Verkolje.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 90, 115, - Janssen, *Kerkh. in Brugge*, dl. II, blz. 180. - Duker, *Voetius*, dl. III, blz. 114, 144. - *Arch. K.G.*, dl. V, blz. 492. - *Ned. Arch. K.G.*, N.S., dl. XIV, blz. 248, 249. - Knuttel, *Acta*, dl. II-V, Reg. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 1889-1891. - (de Beaufort), *Leven van Frederik Henrik* ('s Grav. 1737), dl. II, blz. 656-664. - *Boekzaal*, Jaarg. 1729*b*, blz. 732.

[Franciscus van Gogh]

GOGH (Franciscus van), ontving als proponent te Utrecht, een beroep naar Abbenbroek, waar hij den 31^{en} Augustus 1783 intrede deed en werkzaam was tot den 7^{en} October 1792. Twee weken later werd hij te Nieuwerkerk op Duiveland bevestigd (beroepen 1 Juli 1792), vervolgens den 24^{en} November 1794 te Schiedam tot predikant gekozen en aanvaardde daar de Evangeliebediening op 15 Maart 1795, na de week tevoren van Nieuwerkerk afscheid genomen te hebben. Gezichtsverzwakking noodzaakte hem in 1818 emeritaat te vragen; hij vestigde zich daarop te Rotterdam en overleed er den 14^{en} Mei 1824.

Hij gaf de volgende geschriften uit:

Opwekking om alles te doen, *wat mogelijk is*, *tot bevordering van het echte Christendom* (Schiedam 1805).

Toespraak aan de gemeente van Schiedam, *ter gelegenheid van de troonsbeklimming van Willem I* (Schiedam 1815).

De Bijbel, *een boek zoo vermakelijk*, *als nuttig voor allerlei lezers* (Schiedam 1815).

Zijn beeltenis ziet het licht, zonder naam van den graveur.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 236. - *Boekzaal*, Jaarg. 1824*a*, blz. 727 en passim. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 775.

[Vincent van Gogh]

GOGH (Vincent van), liet zich 6 Juni 1805 op 16jarigen leeftijd aan de Hoogeschool te Leiden inschrijven, werd den 3^{en} October 1810 door de classis 's-Gravenhage tot den predikdienst toegelaten en ontving reeds op 4 December van dat jaar een beroep naar Ochten, waar hij van 7 Maart 1811 tot 29 September 1816 werkzaam was. Den 26^{en} Juli van laatstgenoemd jaar naar Benschop beroepen, deed hij aldaar op 13 October intrede en verwisselde deze gemeente in 1822 met die van Breda. Met ingang van 1 September 1853 emeritus verklaard, hield hij den 28^{en} Augustus zijn afscheidsrede en overleed den 7^{den} Mei 1874.

V. Gogh was jarenlang secretaris en boekhouder van de ‘Maatschappij ter bevordering van Welstand voornamelijk onder landlieden’, gevestigd te Breda; zijn

Woord tot Afscheid van de Algemeene Vergadering dier Maatschappij op 1 Juni 1866, zag het licht. Ook werden door hem uitgegeven:

Tiental leerredenen (Amst. 1867).

L i t t e r a t u u r: *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 291. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 213. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1207. - *Boekzaal*, passim.

[Dominicus Goltzius]

GOLTZIUS (Dominicus), geboren in 1644 te Franeker, werd lidmaat te Britsum in 1666, was als candidaat paedagoog ten huize van G.L. Burmania en ontving den

1^en November 1668 een beroep naar Achlum en Hitzum. Na op 13 Januari 1678 van deze gemeente afscheid te hebben genomen, deed hij een week later intrede te Tjummarum, werd daar den 28^en November 1684 gedimitteerd, om naar Hindeloopen te vertrekken, waar hij werkzaam was tot zijn emeritaat in Augustus 1719. Hij stierf waarschijnlijk in 1720 en was althans in 1721 reeds overleden. Naar een portret door A. Schoonebeek, waaronder een vers van Balthazar Bekker, bestaat een afbeelding van hem in zwarte kunst door P. Schenk en een gravure door J. van Hardenberg.

Goltzius was een Voetiaan en volgde in zijn preeken, waarvan ons vele door den druk zijn overgeleverd, de analytische methode. 'Die analyse werd echter een karikatuur, om de eenvoudige reden, dat het verbazend allegoriseren leidde tot eene analyse niet van zaken, maar van woorden' (Hartog). Ook mist Goltzius dikwijls den noodigen eenvoud, zijn woordspelingen zijn niet altijd van valsch vernuft vrij te pleiten, terwijl vertoon van geleerdheid door het gebruik van Latijnsche en Grieksche woorden zijn leerredenen ontsiert. Toch zijn ze nog niet geheel vergeten, daar zij menige krachtige en hartelijke Evangelieverkondiging inhouden.

De volgende werken zijn van hem in 't licht verschenen:

Uytnementheyt der liefde, *ofte schriftmatige uytlegginge van 1 Cor. 13 in 22 Predicatien* (Leeuw. 1685).

Onderlinge liefdeplicht tusschen leeraars en het volk (Leeuw. 1686).

Hemelsch geklanck (Leeuw. 1689).

Schriftmatige verklaringe en toepassinge tot geestelijk gebruyk van de eerste er tweede Sendbrief des Apostels Petri, 2 dln. (Workum 1691). Hiervan verscheen een 2^e druk te Amsterdam in 1721, maar tevens heeft in 1694 te Utrecht nog een uitgave (misschien titel-uitgave?) het licht gezien.

Uytgelesene Bybelstoffe, *soo des Ouden als des Nieuwen Testaments*, *schriftmatigh verhandelt*, *tot kennisse der waerheyd*, *die na de godtsaligheyt is* (Amst. 1694; 2^e dr. ald., 1724).

De Algemeene Sendbrief des apostels Jakobi verklaert (Amst. 1698; 2^e dr., met voorbericht van Cornelius van den Bogaerde, predikant te Amsterdam, ald., 1729).

De predikende en biddende Christus. Verklaring van Johannes 15-17. Met drie predikatien op het gebruik van het Avondmaal (Amst. 1700).

Geen heyl in het vertrouwen op prinsen. Lijkpredicatie naar Ps. 146:3-5, *over de dood van koning Willem III* (Amst. 1702).

Denk- en dankpredikatie wegens Hindeloopens verlossinge uit vuurs- en watersnood. Gedaen den 19 October 1701 uyt Nahum 1:6-7 (Amst. 1702). Dit en het vorige geschrift zijn ook opgenomen in:

Laetste gedachten over eenige bijzondere stoffen, *zo des Ouden als des Nieuwen Testaments ... zijnde agter aengevoegt de Afscheid en Intreed Predikatien in de verplaetzingen des Autheurs enz.* (Amst. 1702; 2^e dr. ald., 1723).

Naa-gedachten, *zijnde*, *een schriftmatige verklaringe en practicale toeëigening van het voortreffelijke achtste Kapittel van den Zendbrief van Paulus aen den Romeinen*, *waerbij gevoegt is een verklaring over de Lofzangen van Maria*, *Zacharias en Simeon* enz. (Amst. 1705; 2^e dr. ald., 1723).

Alder-laatste dingen, *nu in 'tlicht gebracht* (Workum 1720).

Bovendien noemt V.d. Aa nog een werk *Over verscheyden Texten* en meldt Cuperus, dat zijn *Leerrede bij 50-jarige ambtsvervulling* in 1718 ook is uitgegeven.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 218, 237, 400. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 102-104. - Cuperus, *Kerkel. leven Friesl.*, blz. 50, 83, 146-148, 210. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 2e st., 1e afd., blz. 202. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 775. - *Boekzaal*, passim.

[Theodorus Goltzius]

GOLTZIUS of **GOLTZ** (**Theodorus**) was van 1693 tot zijn overlijden op 1 Mei 1735 predikant te Leeroort of Lieroort, een fort nabij Leer aan de Eems gelegen, dat van 1606 tot 1744 een Staatsche bezetting had, voor wier geestelijke zorg de Raad van State een predikant benoemde. Goltzius was gehuwd met Margarita Eels. Hij schreef:

Agtien Voorbereijdingen tot de Openbaare Gebeden (Gron. 1710).

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 216. - *Boekzaal*, Jaarg. 1737*a*, blz. 369.

[Franciscus Gomarus]

GOMARUS (Franciscus) of **FRANÇOIS GOMAER**, wiens naam algemeen bekend is, wiens verdiensten als godgeleerde onbetwistbaar zijn, wiens levensomstandigheden en karakter een dankbaar voorwerp van studie zouden uitmaken, wacht nog steeds op een levensbeschrijver, die hem ons zal teekenen naar de eischen, die de wetenschap thans stellen kan. De stof daarvoor is ruimschoots aanwezig en wacht slechts op bewerking door deskundige hand.

Gomarus, waarschijnlijk uit hetzelfde geslacht waartoe Gabriël Gomarus behoorde, die na de overgave van Brugge aan de Spanjaarden (1584) zijn vaderstad verliet, werd aldaar den 30en Januari 1563 geboren als zoon van Franciscus Gomarus en Johanna Moermans. Hij bezocht eerst de Latijnsche school te Brugge, maar toen zijn ouders, die de Hervormde leer waren toegedaan, bevreesd voor geloofsvervolging in 1578 naar de Paltz uitweken, zonden zij Franciscus, die zich tot den predikdienst zou voorbereiden, naar Straatsburg, om aldaar onder leiding van den geleerden Joh. Sturmius zijn theologische studiën aan te vangen. Hier vertoefde hij drie jaren en werd door Sturmius, die een gematigd en verdraagzaam man was, ofschoon hij van de Luthersche tot de Calvinistische leer was overgegaan, met grooten eerbied voor Calvijn vervuld. Daarna vertrok hij naar Neustadt, waar o.a. Franciscus Junius zijn leermeester werd en de Heidelbergsche professoren Zacharias Ursinus, Hieronymus Zanchius en Daniël Tossanus, door den Lutherschen keurvorst Lodewijk van de Paltz uit Heidelberg verdreven, hem verder in de Gereformeerde theologie inleidden. Hier bleef hij echter slechts korten tijd en begaf zich in 1582 naar Engeland, waar hij eerst te Oxford de lessen van Rainaldus, daarna te Cambridge die van Whitaker volgde en hier in 1584 tot baccalaureus of magister philosophiae bevorderd werd. Inmiddels was keurvorst Lodewijk van de Paltz door zijn broeder Johan Casimir opgevolgd, de Calvinistische hoogleeraren keerden naar Heidelberg terug en de jonge Gomarus verliet Engeland, om zich nog van 1584 tot 1586 onder hun leiding in de godgeleerdheid te bekwamen. ‘Men kan zeggen, dat Gomarus zijn theologischen

stempel ontvangen heeft van Heidelbergsche theologen. Deze stempel is met de jaren allerminst uitgesleten, veeleer duidelijker en vooral scherper geworden, scherp in den zin van dieper ingesneden' (V. Dijk).

Tot de Evangeliebediening toegelaten, werd hij in 1587 door de Nederduitsche

gemeente (ecclesia belgica) te Frankfort a/d Main tot leeraar gekozen en diende haar gedurende zes jaren met ijver en getrouwheid, terwijl hij een beroep naar Arnhem, dat hem op verzoek van Fontanus was aangeboden, van de hand wees. Ook verwaarloosde hij in dezen tijd zijn wetenschappelijke studiën niet, daar hij een nieuwe uitgave bezorgde van een werk van Marsilius van Padua, waarin deze rechtsgeleerde en raadsheer van keizer Lodewijk van Beieren betoogd had, dat de keizer niet slechts wat het wereldlijk gebied betrof, maar ook in het kerkelijk leven boven den paus stond. Deze herdruk verscheen in 1592, voorzien van aanteekeningen en een opdracht in verzen aan Frederik IV, keurvorst van de Paltz. Toen echter in 1593 de vrijheden, vroeger te Frankfort aan de Gereformeerden verleend, werden ingetrokken, ging de gemeente langzamerhand te niet en werd bovendien aan Gomarus het verblijf in de stad ontzegd, omdat hij een vrouw ‘van buiten’ - waarschijnlijk zijn tweede echtgenoote Maria l'Hermite - had gehuwd.

Slechts zéér kort duurde zijn ambteloos leven. Gomarus' naam was hier te lande reeds zóó bekend, dat de Amsterdamsche gemeente hem tot haar leeraar wilde beroepen; doch reeds den 25^{en} Januari 1594 (en niet, gelijk Soermans zegt: 24 Februari) benoemden curatoren der Leidsche Hoogeschool hem, op aanbeveling van Franciscus Junius, tot hoogleeraar in de godgeleerdheid op een tractement van *f* 800 - 's jaars. Zij drongen tevens bij hun medelid Jan van Does erop aan, zich te haasten, om te pogen hem aan de Hoogeschool te verbinden en aldus Amsterdam vóór te zijn, onder verwijzing naar ‘zijn geleertheyt, wel bekentheyt, ervarentheyt niet alleen inden theologien maer oock inden spraecken en aenhaengende consten, sonderlinge dat hy inden loogycque soo niet zyns gelyck ten minsten weinich hem voorgaende soude hebben.’ Gaarne nam Gomarus deze benoeming aan, verwierf eerst den doctoralen graad te Heidelberg en hield den 8^{en} Juni 1594 zijn inaugureele rede *De foedere Dei* (later opgenomen in zijn *Opera theologica omnia*), waaruit zijn Calvinistisch standpunt duidelijk blijkt en hij zich een tegenstander toont van alles, wat naar Socianisme zweemt. Hij zegt hierin, dat God met Adam in het paradijs een verbond had gesloten als ‘mutua obligatio Dei et hominum de vita aeterna ipsis certa condicione danda.’ Die voorwaarde was volkomen gehoorzaamheid, waartoe de mensch vóór den val in staat was. Na Adam's zonde heeft God bij dit ‘foedus naturale et vetus’ een ‘foedus supranaturale et novum’ gevoegd, dat ‘mere gratuitum’ was en in dit genadeverbond biedt God ons Christus en diens gehoorzaamheid aan, zonder daarvoor iets anders te verlangen dan geloof, dat Hijzelf door Zijn geest in ons werkt.

Tegelijk met zijn professoraat heeft Gomarus het predikambt te Leiden waargenomen; den 19^{en} Februari 1598 geeft hij echter te kennen, dat hij wel gezind is, predikbeurten te blijven waarnemen, maar omdat ‘zijne professie hem meer dan te lastich viel’, vraagt hij, dat hij ‘ontslaegen mocht blijven vande comparitien ter consistorien ende 't besoucken vande crancken.’ In 1604 neemt hij nog meermalen den dienst waar, doch in 1606 is dit niet meer het geval. Zijn hoogleeraarsambt heeft hij daarnaast met grooten ijver vervuld, maar het is niet geheel juist, als Schotel zegt, dat hij nooit een les heeft verzuimd. De pedellen, aangesteld door curatoren als dwarskijkers der professoren, om den hooggeleerden wegens het ‘naerlaten van lessen affcorttinge te doen’, vertellen o.a. in 1595 ‘dat d. Gomarus leesende ten 2 uyren epistolas ad Romanos, niet en heeft geleesen 3 ende 5 Sept.’

De eerste acht jaren van Gomarus' hoogleeraarschap verliepen rustig, zonder eenig geschil met andere Nederlandsche godgeleerden; Sepp schrijft dit toe aan den goeden invloed van zijn ambtgenoot Junius, die Gomarus' 'hartstogten in toom gehouden en de uitspattingen van diens oploopendheid gebreideld' zou hebben. Het kan evenwel ook daarin gelegen zijn, dat zich geen rechtstreeksche aanleiding tot twist voordeed, terwijl Gomarus, gelijk meermalen blijkt, ook geen man geweest is, die den strijd zocht. Wel vond het Socianisme in hem een vurig tegenstander. Want toen de Socinianen Ostorodt en Woidowski in Augustus 1598 in de Nederlanden kwamen met boeken en geschriften, die zij aan de Leidsche godgeleerden wilden voorleggen, om met hen over den inhoud van gedachten te wisselen, oordeelde Gomarus, toentertijd rector der Hoogeschool, dat deze boeken ketterijen bevatten, die met de Turksche leer waren gelijk te stellen. Zelfs meende hij, dat deze Socinianen, die de godheid van Christus en van den Heiligen Geest loochenden, niet in het land geduld moesten worden. Zijn ambtgenooten Trelcatius en Junius waren het met deze zienswijze volkomen eens. Algemeen erkende men toen reeds Gomarus' geleerdheid: dit bleek o.a. op de Synode, te 's-Gravenhage den 31^{en} Augustus en volgende dagen gehouden, toen de voortzetting der vertaling van den Bijbel, door Marnix (gest. 1598) begonnen, aan Arnoldus Cornelii en Helmichius toevertrouwd, en Gomarus tot revisor benoemd werd (art. 33).

In 1602 breekt een meer bewogen tijdperk van zijn leven aan. De pestziekte, die in dat jaar te Leiden woedde, nam den 28^{en} Augustus - Sepp, *Godg. Ond.*, dl. I, blz. 101, zegt te onrechte: 12 September - Gomarus' éénen ambtgenoot Trelcatius weg; de andere, Junius, overleed den 23^{en} October aan diezelfde ziekte. Gomarus hield op hem zijn in druk verschenen *Oratio funebris in obitum Francisci Junii* (Lugd. Bat. 1602).

Terwijl Trelcatius' plaats eerlang door zijn zoon zou ingenomen worden, bracht de benoeming van Junius' opvolger groote moeilijkheden mede. Gomarus, de eenig overgebleven hoogleeraar in de theologische faculteit, wel wetend, dat studenten en curatoren het oog op Arminius gevestigd hadden, wilde, opgezet door Plancius, Helmichius en misschien nog andere gelijkgezinden, een poging wagen, Arminius' benoeming te voorkomen. Hij verzocht en verkreeg op 9 November 1602 gehoor bij curatoren en wees eerst op eenige buitenlandsche geleerden, die wel voor een benoeming in aanmerking zouden komen, maar om verschillende redenen haar niet zouden aanvaarden, terwijl inlandsche godgeleerden zich 'beter schikken naar de humeuren hier te lande'. Daarom beval hij Arnoldus Cornelius, predikant te Delft, en Wernerus Helmichius, predikant te Amsterdam, voor het hoogleeraarschap aan; mochten zij bedanken, dan wees hij op Coddaeus, die 'in de godgeleerdheid geene mindere bekwaamheid had, dan in de Hebreeuwsche taal'. Blijkbaar heeft zijn advies weinig gewicht in de schaal gelegd: toen hij heengegaan was, begonnen curatoren dadelijk te beraadslagen, op welke wijze men Arminius zou kunnen overreden, naar Leiden te komen, en teekenden zij in hun Resolutieboek op, 'dat het advies van Gomarus niet voortkwam uit een zoo goed hart, als den godgeleerde betaamde.'

Arminius werd nu aangezocht, den opengevallen leerstoel te bezetten, maar eerst den 15^{en} April 1603 liet de Amsterdamsche regeering zich bewegen, hem als predikant te ontslaan, doch op eenige voorwaarden, o.a. dat hij vooraf met Gomarus een conferentie zou houden, om zich van de verdenking van onrechtzinnigheid te zuiveren.

Slechts ongaarne bewilligden curatoren der Leidsche Hoogeschool in deze voorwaarde, ‘omdat daarbij gevoegd werd, dat het zou moeten geschieden in tegenwoordigheid van de Gedeputeerden der Synode, dewelke altijd getracht hebben eene stem of gezag in de Universiteit te verkrijgen, alhoewel de Statuten het tegendeel medebragten, en waartoe hun hierdoor als nu een grondslag gelegd zou worden’. Vooraf had Gomarus nog met Wtenbogaert een gesprek over Arminius en verklaarde daarin, dat deze door zijn leerredenen over Rom. VII had getoond, niet volkomen met de leer der kerk overeen te stemmen; doch Gomarus voegde eraan toe, dat hij gaarne in Arminius als ambtgenoot zou dulden en verdragen, wat hij in goeden gemoede zou kunnen. Daarna had de conferentie tusschen Arminius en Gomarus te 's-Gravenhage ten huize van Douza op 6 en 7 Mei 1603 plaats, waarbij curatoren der Leidsche Hoogeschool, alsmede Helmichius en Cornelius voor de synoden van Noorden Zuid-Holland tegenwoordig waren. Ook dit gesprek liep voornamelijk over Rom. VII en volgens eenige berichten heeft Arminius aan Gomarus ‘eenigszins voldaan’. Laatstgenoemde schrijft zelfs aan Walaeus, dd. 9 Mei 1603: ‘[Arminium] cum quo amica collatione instituta notitiam contraxi eo gratiorem, quod non dubitem de sinceritate illius in fundamento doctrinae, etsi in quibusdam aliquid diversi pro libertate judicii ac salva pietate sentiat.’ Na den 10^{en} Juli door Gomarus tot doctor in de theologie bevorderd te zijn, aanvaardde Arminius in September het hoogleeraarsambt.

De goede verstandhouding tusschen de beide ambtgenooten was echter niet van langen duur. Op 7 Februari 1604 had Willem Basting onder leiding van Arminius volgens rooster 15 stellingen verdedigd over de praedestinatie; daartegen liet Gomarus, waarschijnlijk op aansporing van anderen, den 31^{en} October van dat jaar, buiten de afgesproken orde en zonderdat het zijn beurt was, ‘tot oeffeninghe der jeucht’, 32 theses behandelen, die een rechtstreeksche bestrijding van Arminius' standpunt inhielden. Beide disputen zijn later, tegen den zin van Gomarus, in het Hollandsch vertaald en uitgegeven onder den titel: *Twee Disputatien van de goddelijcke Praedestinatie*, *d'eene bij Doct. Fr. Gomarus*, *d'ander bij Doct. Jac. Arminius*, *beyde proff. in de theologie tot Leyden* (Leyden 1609). Gomarus betoogt hier, ‘dat het voorwerp der praedestinatie redelijke, dienstbare, doemwaardige, aan Gods scheppende hand onderworpen en voor verbetering vatbare schepselen zijn; dat God uit deze schepselen naar Zijn vrijen wil en welbehagen eenigen had voorbeschikt tot het eeuwige leven en tot de wegen en middelen, om hen tot de zaligheid te brengen. Daarentegen dat God anderen had voorbeschikt tot den eeuwigen dood, mitsgaders tot de wegen of middelen, die derwaarts leiden, nl. de schepping in een rechten staat, de toelating van 's menschen val in de zonde, het verliezen van de oorspronkelijke gerechtigheid en het laten van den mensch in zulk een ellendigen toestand, om daardoor Zijn vrijmacht, Zijn toorn, Zijn macht over de zondaren en Zijn genade jegens de uitverkorenen te openbaren.’ Arminius legde Gomarus op grond van dit gevoelen ten laste, ‘dat hij de oorzaak der zonde Gode toeschreef, en door 't inscherpen van een Noodlot de gemoederen der menschen verhardde.’

Deze strijd tusschen de beide hoogleeraren had aan de Hoogeschool groote beweging veroorzaakt: de studenten trokken partij voor Arminius of Gomarus en hun verschil van gevoelen werd steeds scherper voorgesteld en breeder uitgemeten. IJverige predikanten spraken erover op den kansel en deputaten van Noord- en

Zuid-Holland, te Delft vergaderd, achtten het noodig, zich in Juni 1605 tot Arminius te wenden om nadere inlichting omtrent zijn gevoelen, doch deze wenschte zich niet aan een onderzoek van dien kant te onderwerpen. Wel had er op de vraag van curatoren aan de hoogleeraren, of 'hun eenige verschillen bekend waren?' den 10^{en} Augustus een conferentie tusschen Gomarus, Trelcatius, Arminius en Cuchlinus plaats, waarop die vraag aldus schriftelijk beantwoord werd: 'dat zij wel geloofden, dat onder de studenten meer geschillen vielen dan hun lief was; doch dat zij niet wisten, dat zooveel de fundamenten der leer aanging, onder de Professoren van de Faculteit der Theologie eenig verschil was.' Gomarus heeft deze verklaring mede onderteekend en het schijnt wel, dat zijn afkeer van twist hiervan de oorzaak is geweest. Arminius schrijft ook omtrent dezen tijd in een brief: 'Ik heb met Gomarus vrede en meen dat hij bestendig genoeg zijn zal'. Wymenga keurt Gomarus' vredelievendheid min of meer af en vindt, dat hij aldus 'meer toegaf dan veroorloofd was.' Intusschen waren deputaten der Noord- en Zuid-Hollandsche synoden niet tevreden en besloten een nader onderzoek te doen naar de bestaande geschillen, waartoe eerst eenige 'Redenen' werden opgesteld. Den 8^{en} November 1605 wenden zij zich tot curatoren der Hoogeschool en vragen, of de hoogleeraren 'haer rondelijck ende sinceerlijck willen verklaren'; maar curatoren, die ongaarne eenige inmenging der Synode in de aangelegenheden der Hoogeschool zagen, legden aan deputaten de verklaring der hoogleeraren over, dat er geen verschil bestond en de vragers moesten hierin berusten.

Intusschen bleef de twist voortduren tusschen de aanhangers der beide hoogleeraren, ook omtrent andere punten, dan die de aanleiding tot verdeeldheid waren geweest; zoo b.v. over een mogelijke herziening van Confessie en Catechismus, die door de aanhangers van Arminius gewenscht, door die van Gomarus onnoodig geoordeeld werd. Beide partijen verlangden de bijeenroeping eener nationale synode, waarin een en ander zou worden besproken, en de Staten-Generaal stemden op 15 Maart 1606 hierin toe, op voorwaarde dat tevoren een voorloopige samenkomst zou plaats hebben ter vaststelling van de punten, die op de synode zouden moeten behandeld worden. Aan deze voorloopige conferentie, den 26^{en} Mei 1607 geopend, nam ook Gomarus deel, maar in plaats van eenstemmigheid te verkrijgen, werd de verwijdering tusschen beide partijen nog grooter.

Een en ander had allerlei twistgeschrijf ten gevolge, maar daarbij werd de goede naam van Arminius, en ook die van Wtenbogaert, niet weinig aangetast. Nu drong men bij Oldenbarneveldt erop aan, dat beiden in de gelegenheid zouden worden gesteld, zich openlijk te rechtvaardigen en de Regeering, in de hoop daardoor den vrede eenigszins te zullen herstellen, riep Arminius en Gomarus tot een nieuwe conferentie op, die den 30^{en} Mei 1608 'voor den Hove van den Hoogen Raad' plaats vond in tegenwoordigheid van vier predikanten, waaronder Helmichius. Gomarus weigerde eerst, den Staat als rechter in dit kerkelijk geschil te erkennen, maar uitte toch, zij het dan onder protest, zijn gevoelen en nadat ook zijn tegenstanders gehoord waren, brachten de raadsheeren in tegenwoordigheid der partijen aan de Staten verslag uit en verklaarden, dat h.i. 'de verschillen tusschen de twee Professoren geresen, van geen grooten ghewichte en waren, ende dat se voornemelicken bestonden over sommige subtijle disputatien van de Predestinatie, die ofte naergelaten, ofte door onderlinge verdraegsaemheyt souden connen oversien worden.'

Oldenbarneveldt ‘streek over dit alles nog een zoet-gemoedelijk zalfje’ (Van Dijk), toen hij uit naam der Staten betuigde, hoe aangenaam hun dit bericht was, terwijl hij tevens tot vrede vermaande en partijen opwekte, zich aan den catechismus en de confessie te houden. Dit was Gomarus te veel en hij uitte ‘een woord, geperst uit de diepste indignatie’ (Van Dijk), namelijk: dat ‘hij voor zich niet met Arminius' gevoelen voor Gods rechterstoel zou durven verschijnen.’ Men heeft dit gezegde Gomarus zeer ten kwade geduid en het allerminst in overeenstemming geacht met zijn vroeger gevoelen, dat tusschen hem en Arminius wat het fundament der leer betrof, geen verschil bestond. Toch is hierbij te veel vergeten, dat de verschillende meeningen der beide hoogleeraren in de laatst verloopen jaren meer aan den dag waren gekomen en zij veel scherper dan tevoren tegenover elkander stonden.

Eenige maanden later, den 30^{en} October 1608, werd aan Arminius nog eens gelegenheid gegeven, zijn gevoelens voor den Hoogen Raad open te leggen en zoodra Gomarus dit vernomen had, verzocht hij - misschien weder op aandringen van predikanten zijner partij - ook gehoord te mogen worden. Den 12^{en} December verscheen hij voor den Raad. Thans beschuldigde hij Arminius rechtstreeks van afwijking van ‘de gesonde leere,’ van Pelagianisme en zelfs Jezuïtisme, terwijl hij ook de bedekte wijze, waarop Arminius zijn gevoelens ingang poogde te doen vinden, ten sterkste afkeurde. Dat diens denkbeelden niet met de Gereformeerde leer overeenkwamen en door hem zeer onrechtzinnige, zelfs Roomsche schrijvers ter bestudeering aan de studenten werden aanbevolen, is ook door Caspar Sibelius afdoende verklaard, die in 1608 en 1609 een privatissimum van Arminius volgde. Grooter verwijdering gaf nog een openbaar dispuut, onder leiding van laatstgenoemde den 25^{en} Juli 1609 gehouden, over 's menschen roeping tot zaligheid. Arminius verkondigde denkbeelden, zóó rechtstreeks tegen Gomarus' gevoelen in, dat deze, die mede tegenwoordig was, in de gehoorzaal zelf moeite had, zich te bedwingen en bij het verlaten daarvan in heftige woorden tegen Arminius uitviel, die door dezen op gelijke wijze beantwoord werden.

Nogeens beproefden de Staten van Holland door een conferentie der twee hoogleeraren, van 12 tot 22 Augustus 1609 gehouden, den vrede tot stand te brengen. Beiden mochten vier predikanten van hun partij meebrengen, om zich met hen te beraden; Arminius koos daartoe Van der Borre (Leiden), Grevinchoven (Rotterdam), Wtenbogaert (den Haag) en Venator (Alkmaar), terwijl Gomarus vergezeld was van Acronius (Schiedam), Roelandus (Amsterdam), Bogardus (Haarlem) en Hommius (Leiden). Na eerst drie dagen over bijkomstige zaken gedisputeerd te hebben, werd in de volgende zittingen gesproken over de rechtvaardigmaking, de praedestinatie, den vrijen wil en de volharding der heiligen; Gomarus sprak voor de vuist, terwijl Arminius allerlei op schrift gesteld had. Ook hier kwam men tot geen resultaat, nog minder tot overeenstemming; beide partijen zouden schriftelijk nogeens hun gevoelen aan de Staten overleggen, waaraan Gomarus op 8 September voldeed. Arminius echter, die wegens zijn ziekelijken toestand verlof had gevraagd, om weg te gaan en de conferentie op te heffen, kon deze schriftelijke uiteenzetting niet meer ter hand nemen: zijn ongesteldheid nam toe en hij overleed den 19^{en} October 1609.

Bertius, regent van het Staten-college, hield op 22 October een spoedig uitgegeven *Oratio in obitum reverendissimi et clarissimi viri d. Jacobi Arminii* (Lugd Bat. 1609), vertaald als: *Lijck-oratie over de doot vanden eerw. ende wijtberoemden*

heere Jacobus Arminius ... ende namaels door een liefhebber verduyst (Leyden 1609), waarvan inhoud en strekking gekarakteriseerd worden door de volgende daarin voorkomende woorden: ‘Fuisse in Batavia virum, quem qui norant non potuerint satis aestimare, qui non aestimarunt, nunquam satis cognoverint’ en waarin Arminius als de man des vredes en der waarheid werd voorgesteld. Natuurlijk was dit Gomarus een ergernis en hij gaf daartegen een *Bedencken over de Lijck-oratie P. Bertij* (Lugd. Bat. 1609) uit, dat ‘wel in staat is, ons over Gomarus gunstiger te doen denken dan gewoonlijk geschiedt’ (Sepp). Hierin wil hij niet beoordeelen, wat tot lof van Arminius zoo overvloedig gezegd wordt, maar alleen spreken over Bertius' woorden betreffende den godgeleerden strijd. Eerst herinnert hij eraan, hoe Junius nog op zijn sterfbed bezorgdheid toonde, dat Arminius misschien tot zijn opvolger zou worden benoemd; voorts spreekt hij over Bertius' meening, dat de Heilige Geest Arminius tot afwijking van Beza's gevoelen zou gebracht hebben - dat is onmogelijk, want de H. Geest voert niet tot verwarring, maar tot eenigheid en waarheid. Beweert Bertius, dat Arminius de ware manier van studeeren in zwang heeft gebracht en ‘de verdwalde jonge luyden weder heeft gheleydt tot de heylsame, suyvere, ende van alle dreck ledighe fonteinen, op dat daer uyt de religie gesocht soude worden’ - Gomarus doet daartegen een beroep op de leerlingen van Junius en de beide Trelcatii, en wijst bovendien aan, dat door Arminius de eerbied voor werken, door Coornhert, Socinus en dergelijken geschreven, bij de studenten erin is gebracht. Terecht acht Gomarus de toespraak ‘niet soo seere uyt de borst ghesproten, als na de conste der orateuren beschreven,’ want deze lofrede is weinig in overeenstemming met hetgeen Bertius zelf eens aan den Delftschen predikant Jan Barensen geschreven had, nl. dat hij menigmaal wenschte ‘Jacobs Schalkheit (Arminius) te Amsterdam ware gebleven.’ Naar aanleiding van dit geschrift van Gomarus gaf Bertius een *Aenspraeck aen dr. Fr. Gomarum op zijne bedenckinghe over de lijck-oratie ghedaen na de begraefenisse van dr. Jacobus Arminius zaligher* (Leyden 1609), wat door Gomarus weer beantwoord met een *Proeve van mr. P. Bertii aenspraeck* (2 drukken, Leyden 1610). Dit werd weder gevolgd door een *Schouwe over d. Fr. Gomari proeve van m. P. Bertii aen-spraeck*, *bij een van sijn discipulen* (nl. Corvinus) *tot nodige protestatie voor de eere sijns meesters*, *ende voorbode van de wederlegginghe van d. Gomari waerschouwinghe uytgegheven* (2 drukken, Leyden 1610).

Daar Prof. Trelcatius Jr. reeds den 12^{en} September 1607 overleden was, bleef Gomarus na Arminius' dood als de eenige hoogleeraar in de godgeleerdheid te Leiden over en ving hij 7 November aan, de loci communes te behandelen, ‘misschien wel heimelijk verheugd alzoo een tegenwicht te kunnen geven aan het onderwijs, daarin vroeger door Arminius verstrekt’ (Duker). In dien tijd verscheen ook de reeds boven genoemde vertaling der stellingen, waarover Gomarus en Arminius vijf jaren vroeger hadden laten disputeeren, waarschijnlijk van de hand van Corvinus, die ook de evengemelde *Schouwe* had geschreven. Dit gaf den ouden predikant Donteclock (zie boven, i.v.) aanleiding, in eene meermalen gedrukte *Tsamenspreeckinghe* de partij van Gomarus te kiezen, waarop Corvinus anoniem een *Christelicke ende ernstighe vermaninghe tot vrede aen R. Donteclock* ('s-Grav. 1609) in 't licht gaf. Donteclock beantwoordde dit weer met een *Antwoorde op een seker Schrift eens onbekenden*, *'t onrechte geintituleert*, *Christelicke ende ernstighe Vermaninghe*, terwijl de Staten bij resolutie dd. 5 December 1609 in 't bijzonder den

Magistraat van Leiden vermaanden, te letten op de geschriften, die tegen Donderklok (sic!) werden uitgegeven. Gomarus, die meende dat Wtenbogaert de schrijver der *Vermaninghe* was en juist een scherp geschrift ter verdediging van Donteclock had opgesteld, zond de reeds afgedrukte vellen aan de Staten, die na lezing de uitgave wenschten te keeren. Daarna te hunner vergadering toegelaten, vroeg Gomarus rechtstreeks, of hem de uitgave verboden zou worden, maar dat durfden de Staten blijkbaar niet: bij resolutie van 8 December 1609 verklaarden zij, dat het naar hun oordeel beter was, het boek in te houden, doch dat den hoogleeraar de keus zou gelaten worden. Gomarus zette nu de uitgave door en zijn *Waerschouwinghe over de Vermaninghe aen R. Donteclock* verscheen te Leiden nog tweemaal in 1609 en een derde druk in 1610. Aan dit geschrift werden nog toegevoegd: *Verclaringhe der Hooftpunten*, *gehandelt in de laetste conferentie met D. Arminio*, het *Bedencken over de Lijck-Oratie m. P. Bertij* en een *Vertooch voor de E.E. Heeren Staten gedaen over de leere ende beleydt D. Arminij.* Corvinus beantwoordde Gomarus weder in een *Teghen-bericht jeghens D. Franc. Gomari Waerschouwinghe over de Vermaninghe... aen Donteclock* (z.p. 1610).

Intusschen moest naar een opvolger van Arminius worden omgezien. Curatoren zochten eerst Wtenbogaert aan, die echter bedankte, maar Conradus Vorstius, hoogleeraar aan het Seminarie te Steinfort voor de opengevallen plaats aanbeval. Uit onpartijdigheid en voorzichtigheid wilden Curatoren eerst het gevoelen van Gomarus inwinnen: den 1^{en} October verscheen deze in hun vergadering en zette op vrij heftige wijze zijn bezwaren tegen Vorstius' stellingen, in diens boek *De Deo ejusque attributis* ontwikkeld, uiteen. Hij achtte ze hoogst gevaarlijk, zelfs leidend tot atheïsme en verklaarde, dat, als die ‘doctor ignorantiae’ benoemd werd, Leidens Hoogeschool door ieder zou worden ‘gedecrieert’, want ‘hoewel d. Arminius sijn gevoelen hadde, soo was hij nogtans een Sant te rekenen bij desen’. Ook verzette hij zich in dezen tijd zoodanig tegen het plan van curatoren, om Johannes Arnoldi, predikant te Leiden, in de bestaande vacature lessen in de Godgeleerdheid te laten geven, dat zij dit voornemen opgaven. Bovendien verkondigde hij het gevoelen, dat kerkelijke personen hun ambten en bedieningen van God hadden, zoodat zij vóór alles schuldig waren, Gode te gehoorzamen, dit in tegenstelling met hetgeen Wtenbogaert in zijn *Tractaet van 't ampt ende Authoriteyt eener Hoogher Christelicker Overheyt in kerckelicke saeken* beweerd had.

Ondanks dit alles scheen Vorstius toch als hoogleeraar aan de Leidsche Hoogeschool te zullen verbonden worden, maar voordat dit een voldongen feit was, nam Gomarus ontslag uit zijn ambt, terwijl hij openlijk den ouders der studeerende jeugd ontraadde, hun kinderen naar Leiden te zenden, indien Vorstius daar werd benoemd. Misschien dat onaangenaamheden met Curatoren aan dit besluit niet vreemd waren, maar zeker omdat hij niet Vorstius' ambtgenoot wilde wezen, ging Gomarus tot dien stap over, hoewel Walaeus nog door den kerkeraad van Middelburg tot hem werd gezonden, om hem te bewegen, ondanks Vorstius te Leiden te blijven. Tevens kwam Walaeus met de opdracht, om, indien Gomarus' besluit tot heengaan vaststond, dezen mede te deelen, dat Middelburg hem gaarne als predikant in een bestaande vacature zou beroepen en hem ‘boven dien een seker tractement van de Magistraet van Middelburch te presenteeren, om eenige publycke lessen aldaer in Theologia te doen.’ Dit aanbod werd Gomarus in Februari 1611 gedaan en den 21^{en} April

d.a.v. hield hij zijn afscheidscollege te Leiden. De Academische senaat maakte aanvankelijk nog bezwaren, hem een testimonium van ontslag te geven, ‘partim quia in ultima lectione sugillaverat Magistratum ingratitudinis, quod per integrum annum loco defuncti Henrici Galli sine honorario esset concionatus et praeterea acriter et vehementer incusaverat defunctum Arminium de impuritate in doctrina et religione’; maar na advies van de Staten en van Curatoren werd het hem evenwel verleend, op voorwaarde ‘ne illud tenderet in praejudicium Ordinum, Curatorum vel Magistratus hujus urbis’, waaraan een clausule werd toegevoegd ‘quod quaestiones controversae inter ipsum et Arminium relinqueretur in medio et de veritate earum nihil certi a nobis dejudicaretur in testimonio.’

Gomarus' heengaan werpt wel een eigenaardig licht op zijn karakter: het doet veronderstellen, dat hij niet de strijdlustige man was, dien de traditie van hem gemaakt heeft. Zijn partijgenooten waren dan ook allerminst ermede ingenomen. Hommius schrijft, dat vrome en moedige mannen zijn vertrek afkeurden en verder: ‘Hij liet het zich echter niet afraden. Dikwijls heb ik in hem zijn overijlde besluiten, waarbij hij zeer onbezonnen pleegt te werk te gaan, afgekeurd.’ Dat Gomarus zich verder in de aanhangige zaak van Vorstius van alle openbare inmenging onthield, wekt ook blijkbaar Hommius' ergernis op, die hem in deze weinig malsche bewoordingen veroordeelt: ‘Non miror ... Scis eum solere esse in rebus talibus et timidiorem et tardiorem. Promittit subinde aliquid sed subito evanescit zelus ille, ita ut ego quidem vix aliquid ab eo exspectem’. Toch was Gomarus allerminst onverschillig omtrent hetgeen in de zaak van Vorstius geschiedde, blijkens den dank, die hij in een brief van 14 November 1611 aan Bogerman brengt ‘pro fideli et data opera in detegendo illo fuco et ecclesiarum peste Vorstio.’

Middelburg had ter handhaving en uitbreiding van de Contra-Remonstrantsche begrippen een Collegium Theologicum opgericht. Dit was onder veel tegenkanting geschied: de Staten van Zeeland hadden subsidie geweigerd en men zegt zelfs, dat Hugo de Groot de regeering te Goes heeft aangespoord, de vestiging tegen te werken. Gomarus ontving dus als docent in het Hebreeuwsch en de godgeleerdheid, zijn bezoldiging uit de stedelijke kas en aanvaardde den 28^{en} Mei 1611 zijn ambt met het houden van een inaugureele rede in de Koorkerk. Reeds in Juni werd hem door de Stadsregeering een huis afgestaan in plaats van de toegezegde *f* 200.- voor huishuur. Min of meer gespannen was echter zijn verhouding tot Walaeus, toentertijd predikant te Middelburg en docent aan de Latijnsche school in de wijsbegeerte en het Grieksch. Toen dezen zou aangeboden worden, om aan het Collegium lessen in de geloofsleer te geven, verzette Gomarus zich heftig daartegen en beschuldigde hem van ketterij, omdat hij eens als student zóó krachtig geopponeerd had tegen een aangenomen leerstelling, dat men hem van afdwaling verdacht kon houden. Het gevolg was, dat Walaeus zich tot de vakken bleef bepalen, waarin hij reeds onderwijs gaf. Toch had deze zulk een achting voor Gomarus' verdiensten, dat, toen Walaeus later professor te Leiden was, hij zijn ouden tegenstander bij een vacature voor hoogleeraar aanbeval, met bereidverklaring, hem in de faculteit de eerste plaats toe te kennen. Gomarus, toentertijd professor te Groningen, toonde zich diep getroffen: hij verklaarde op een samenkomst der Bijbelvertalers te Leiden, dat Walaeus hem door dit bewijs van vriendschap beschaamde en vroeg hem verschooning voor de onaangenaamheden, hem vroeger te Middelburg aangedaan.

Ook de classis Walcheren wist Gomarus' kunde op prijs te stellen: zij droeg hem in 1612 op, ‘in geschrift te stellen de dwalingen die in Holland meer en meer veld wonnen, en de harde proceduren daaruit ontstaande’. Evenwel zou Gomarus dit werk niet volbrengen en hij liet het ter uitvoering aan Faukelius over, omdat hem kort daarna een andere werkkring werd geopend: de Hoogeschool te Saumur droeg hem in 1614 het professoraat in de godgeleerdheid op en mogelijk was het hem niet onwelkom, de theologische school te Middelburg, die in een kwijnenden toestand bleef verkeeren, vaarwel te kunnen zeggen. Hij vertrok naar Frankrijk, werd in 1615 te Saumur voor twee jaar tot rector der Hoogeschool benoemd, schijnt daar nog oneenigheid gehad te hebben met Duplessis de Mornay, doch in 1618 vertrok Gomarus weer voorgoed naar de Nederlanden.

In 1614 was namelijk te Groningen een Hoogeschool opgericht, waaraan Hermann Ravensperger als eerste hoogleeraar in de godgeleerdheid verbonden werd, hoewel Hommius Gomarus voor dat ambt had aanbevolen. Enkele maanden echter, nadat Ravensperger zijn lessen aangevangen had, den 28^{en} Februari 1615, besloten de Staten van Stad en Lande ‘opt voerstellent gedaen bij den Heeren gecommitteerden vande Hooge Schoele nopende het beroepen van Dns. Gomaro tot professorem Theologiae et Hebraïcae Linguae’, dat men ‘denselven Gomarum met d'eerste gelegentheyt sall beroepen ende sien te becoemen opt tractement van twalff hondert Carolusgulden jaerlicx: mits dat d'Heeren van een eerb. Raedt beloofft hebben hem boven dien noch te willen versien met die behuysinghe ende hoff soe wijlen die pastoer Dns. Joachimus bij sijn levent gebruyckt heefft.’ Of dit besluit voorloopig niet is uitgevoerd, dan wel dat zich onverwachte moeilijkheden hebben voorgedaan, blijkt niet, maar eerst in 1618 aanvaardde Gomarus het hoogleeraarsambt te Groningen.

Nog in hetzelfde jaar werd hij door de Staten van Groningen en Ommelanden naar de Synode van Dordrecht afgevaardigd en het was te voorzien, dat de Remonstranten in hem een heftig tegenstander zouden vinden. Reeds bij den aanvang der vergadering bleek dit, toen Gomarus het gerucht ter sprake bracht, dat zij de Staten-Generaal niet als hunne overheid erkenden en hij daarom het voorstel deed, hun vooraf te vragen, of zij het gezag van deze als wettig erkenden. Maar vooral toonde Gomarus zich weinig gematigd in de zitting van 19 Februari 1619 bij een woordenwisseling met den Bremer afgevaardigde Martinius, toen het derde en vierde artikel tegen de Remonstranten behandeld werden. Van Dijk zegt: hij ‘nam op geanimeerde wijze aan de discussie deel door het houden van een uitvoerige rede over de genoemde artikelen’, terwijl Edema van der Tuuk beweert, dat Gomarus ‘schold en tierde als een verwoede en slechts eindigde toen hem de adem ontbrak.’ Zeker is, dat Martinius en zijn beide mede-afgevaardigden Isselburg en Crocius tengevolge van Gomarus' woorden op 't punt hebben gestaan, naar Bremen terug te keeren. Ook in de twistzaak van Maccovius, die mede op de Synode behandeld werd, ging Gomarus de grenzen der gematigdheid te buiten. Dat hij Maccovius inderdaad voor ‘plomperd, staak, babok, ezel’ uitgescholden heeft, is niet zonder voorbehoud aan te nemen, daar dit slechts door twee Remonstranten, Dwinglo en Wtenbogaert, wordt medegedeeld, zonderdat zij de bron vermelden; maar Maccovius zelf deinsde ook niet voor scherpe woorden terug.

Geheel overeenkomstig zijn beginselen als voorstander van de rechtzinnige leer,

verzette Gomarus zich in de Synode met kracht tegen de opneming der apocryphe boeken bij de kanonieke. Eén der leden voerde hem vrij scherp tegemoet: ‘se non videre cur major authoritas catechesi quam libris apocryphis debeatur’. ‘Is het nu zoo'n wonder dat Gomarus in de niet malsche terminologie van dien tijd, van de “insertio” spreekt als van een “horrendae et idolatricae superstitionis occasio?” De harde woorden raakten harde zaken, d.w.z. vitale belangen’ (Van Dijk). Ook op de uitlegging van het sabbathsgebod heeft Gomarus met Walaeus invloed geoefend, en wel in verzachtenden zin, toen daaromtrent op de Synode bepaald werd: ‘in hoc praecepto esse *morale* quid, quod certus et status dies cultui Dei sit destinatus et tanta quies, quanta ad cultum Dei, sanctamque ejus meditationem sit necessaria; et quid *ceremoniale*’, waaronder men verstond: ‘quietem diei septimae et regidam ejus diei observantiam Judaeis praescriptam.’

Opmerkelijk is het ook, dat Gomarus, die tot de bovenvaldrijvers behoorde, in het debat, dat daarover in de Synode gevoerd werd, zich ‘kalm en zachtmoedig, ja schier toegevend’ betoonde. Zonder protest onderteekende hij later de vastgestelde leerregels, waarbij het gevoelen der benedenvaldrijvers werd gehuldigd, maar de supralapsarische voorstelling niet werd veroordeeld of buitengesloten. Om zijn algemeen erkende geleerdheid werd Gomarus bij de Bijbelvertaling tot revisor van de overzetting van het Oude Testament gekozen.

Naar Groningen teruggekeerd, heeft Gomarus het laatste deel van zijn leven daar in rustige werkzaamheid doorgebracht. De getuigenis van zijn leerlingen wordt door Van Dijk aldus ‘vrijelijk in 't Hollandsch’ vertaald: ‘Gomarus bemoeide zich niet met een andermans zaken en hij was geen tapijttrapper bij de aanzienlijken.’ Evenals vroeger te Leiden nam hij ook hier trouw zijn lessen waar: hij heeft nooit ‘geferiëerd’, behalve toen de Synode te Dordrecht vergaderde en later, toen het overzien der Bijbelvertaling hem in 1633 naar elders riep. Hij zeide dan ook schertsend, dat zij, die hun ambt niet nauwgezet waarnamen, overtreders waren van het 8ste gebod. Bovenal besteedde hij zijn krachten aan de verklaring der Schrift, zijn eigen werk telkens meer beschavende, ‘ceu ursus catulos suos lambendo.’ Slechts bij uitzondering deed hij in godgeleerde geschillen zijn meening hooren. Dit was het geval, toen Jacobus Burs, predikant te Middelburg, in 1627 zijn *Threnos ofte weeclaghe, aenwijzende de oorsaken des jammerlijcken stants van het lant ende de ontheyliginge des Sabbathdaechs* uitgaf, waarin hij een minder strenge opvatting van de Sabbatsrust huldigde en Voetius daartegen opkwam in een vlugschrift, getiteld: *Lacrymae crocodili abstersae.* Gomarus schreef toen zijn *Investigatio sententiae et originis sabbathi* (1628), waarin hij den oorsprong van den sabbat uit de woestijn Sin, niet bij de Schepping, verdedigde en erop wees, dat rust als middel, niet als doel werd opgevat; bovendien beweerde hij, dat de Christenen den sabbat niet hielden krachtens het 4de gebod, maar volgens vrije, wijze keuze der Kerk. Tegen deze opvatting schreven Walaeus, Rivetus en Amesius, maar Gomarus heeft zich niet verder in den strijd gemengd.

Kort vóór zijn dood heeft hij nog moeilijkheden ondervonden, toen hij in 't openbaar een *Disputatio de divinae praedestinationis hominum objecto* wilde laten verdedigen, waarin het supralapsarisch gevoelen werd voorgestaan. Jonker Edzardt Jacob Clant, vroeger afgevaardigd ter Dordtsche Synode, verzette zich daartegen, bewerende, dat Gomarus' gevoelen op de Synode veroordeeld, de hoogleeraar zelf

door den Engelschen bisschop scherp berispt was en ten slotte in het tegenovergesteld gevoelen had berust. Op grond hiervan begaven de Groningsche predikanten Wesselius Emmius en Petrus Keuchenius zich naar curatoren der Hoogeschool en wisten, gesteund door Prof. Alting, te bewerken, dat verboden werd, het dispuut te houden. Gomarus beklaagde zich daarover bij de Staten van Groningen, maar deze handhaafden het verbod bij resolutie van 10 Juni 1640, omdat de stellingen in strijd waren met de leerregels der Dordtsche Synode en omdat zij vreesden, dat daaruit ‘verscheidene onlusten in de kerke Godes konden ontstaan.’ Wel moest Gomarus hierin berusten, doch hij verscheen op de Groninger synode van dat jaar, vol verontwaardiging verzoekende, de bovengenoemde predikanten te ontbieden, om hem te bewijzen, dat zijn stellingen in strijd waren met hetgeen te Dordrecht was vastgesteld. De synode, bevreesd voor twist, vermaande hem, geen brandstof meer in 't vuur te werpen en Gomarus legde zich hierbij neer, maar verscheen niet meer op de synodale vergaderingen. Toch vroeg hij den nog levenden leden der Dordtsche Synode, getuigenis te willen afleggen omtrent de beweringen van Jonker Clant en had de voldoening, dat de onjuiste voorstelling van dezen tegenstander afdoende bleek. Nog op zijn sterfbed heeft Gomarus aan de uitgevers zijner werken een verweerschrift gedicteerd, dat in zijn *Opera omnia* is opgenomen. Aldus heeft hij gearbeid tot het eind van zijn leven; na een langdurig lichaamslijden overleed ‘de hamer der Arminianen’ den 11^{en} Januari 1641.

Driemaal is Gomarus gehuwd geweest: eerst trouwde hij te Frankfort met Anna Emerentia Musenhole, die daar waarschijnlijk ook is overleden; de predikant Muysenholius, in 1602 te Breda beroepen en bekend als een groot vriend van Gomarus, zal dus waarschijnlijk zijn aanverwant, misschien zijn zwager, geweest zijn. Eveneens te Frankfort verbond hij zich in tweeden echt met Jonkvrouwe Maria l'Hermite, zuster van Jeanne l'Hermite, die de derde vrouw van Prof. Junius was, en dochter van Simon l'Hermite, schepen te Antwerpen. Zij overleed in 1621 en daarna is Gomarus voor de derde maal, waarschijnlijk te Middelburg, gehuwd met Anna Maria la Noye. Alleen uit zijn tweede huwelijk had hij kinderen, nl. een zoon, die vóór hem overleed, en twee dochters, waarvan de ééne de echtgenoote werd van David de la Haye, predikant bij de Fransche gemeente te Groningen.

Een volkomen onpartijdige teekening van Gomarus' karakter te geven, is zeer bezwaarlijk. Als hoofd van de partij der strenge Calvinisten heeft zich omtrent hem een overlevering gevormd, die, ook blijkens uitlatingen van tegenstanders, in vele opzichten met de waarheid in lijnrechten strijd is. Komt men door onderzoek der gegevens tot een ander resultaat, dan loopt men gevaar, ook in dit opzicht te overdrijven. Daaraan is Van Dijk bij zijn karakterteekening van Gomarus in *Academia Groningana* niet geheel ontkomen: terecht bestrijdt hij de meening, dat Gomarus een twistziek man was en voegt dan erbij: ‘al zal het wel waar zijn, dat hij door zijn moeilijk en onrustig leven niet bepaald geworden is een gemakkelijk en glad salonmensch. Misschien kan hij het best beschreven worden door een beeld. Er zijn in het bosch reeds wat oudere boomen, die op hun oppervlak hier en daar knoesten vertoonen. Die knoesten komen er, vermoed ik, ook niet door louter lieven zonneschijn. Jonge boomen in de omgeving kunnen zich nu wel beroemen op hun gave, gladde stammen, maar zij hebben ook niets ondervonden. Zulk een oudere boom is Gomarus geweest’. Hier wordt Gomarus' heftigheid geheel als

gevolg zijner levensomstandigheden verklaard en geen karaktertrek genoemd. Toch moet men aannemen, dat dit een niet geheel juiste beschouwing is, wanneer men b.v. nauwkeurig zijn gespannen verhouding tot den zachtmoedigen Walaeus te Middelburg nagaat en in verband daarmee zijn latere bekentenis, dat hij dien ambtgenoot vroeger zooveel onaangenaamheden had aangedaan. Reeds in zijn twistgesprekken met Arminius, toen hij nog weinig tegenslag ondervonden had, toont hij zich telkens vrij heftig en zijn 'korzeligheid' en 'oploopendheid', door zijn tegenstanders steeds op den voorgrond gesteld, worden door zijn partijgenooten nooit ontkend. Neen, Gomarus was geen gemakkelijk of gelijkmoedig man; was hij twistziek geweest, dan zou dit de oorzaak kunnen zijn van zijn strijd te Leiden, te Middelburg, te Saumur en in de Dordtsche Synode. Maar waar telkens afdoende blijkt, dat hij den strijd niet gezocht heeft, dien zelfs ontweek, moet heftigheid van karakter hem tot krasse uitvallen en onaangename woorden verleid hebben, die soms aanleiding gaven tot oneenigheid. De 'kerckedienaren der Remonstranten', die in 1623 over den *Oorspronck ende Voortganck der Ned. kerckel. verschillen* schreven, zeggen dan ook, dat 'Gomarus zelf de allereerste noch de voorbarigste was, om zich tegen Arminius te kanten, hoewel hij van nature een zeer toornig en hevig man was.' Juist door zijn aan de tijdgenooten zeker algemeen bekend karakter aldus op den voorgrond te stellen, leggen zij in dezen zin datgene, wat zij erin willen uitdrukken: een soort lofspraak op hun tegenstander. Dit doen zij juist, om andere tegenstanders daartegenover aan de kaak te stellen, wanneer zij vervolgen: 'maar dagelijks ontving hij brieven, om op Arminius' lessen, woorden en disputen te letten en zich mannelijk tegen hem aan te kanten.' Dit doelt op de predikanten Plancius, Hommius en waarschijnlijk nog andere, die Gomarus voortdurend opgezet hebben, daar hij zelf 'geen man van krakeel' (Knappert) was. Hiermede komt ook zijn bekende uitlating overeen, 'dat hij zelf wel vrede wilde houden, maar dat de kerken (nl. de predikanten) hem niet met vrede lieten', terwijl zijn verzoenende houding tegenover Arminius in het begin van diens hoogleeraarschap, zijn heengaan uit Leiden, toen Vorstius daar zou komen en zijn inschikkelijkheid op de Synode bij de behandeling van supra- en infralapsarisme, op afkeer van strijd wijzen. Ook Arminius heeft, volgens Stolker, *Gedachtenis van J. Arminius* (1809), meermalen verklaard, dat hij met Gomarus, zoo deze slechts niet naar anderen geluisterd had, in vrede zou kunnen leven. Aan den anderen kant valt Gomarus niet vrij te pleiten van zekere zwakheid, omdat hij dus blijkbaar gemakkelijk aan inblazingen van anderen het oor leende en zich in zijn handelingen te veel door anderen liet leiden.

Stolker spreekt ook van zijn te groote eerzucht; daarvan is Gomarus evenzeer beschuldigd op grond van de veronderstelling, dat hij Arminius eerst tegenwerkte, later Vorstius ontweek, uit vrees dat zijn persoonlijke invloed aan de Hoogeschool zou verminderen en hij door hen geheel in de schaduw zou gesteld worden. Dit is echter slechts een onbewezen veronderstelling, die niet zonder verder bewijs ten nadeele van Gomarus' karakter mag worden aangevoerd, te meer omdat de verwisseling van Leiden met Middelburg geen vooruitgang was en Gomarus zich te Groningen nooit op den voorgrond heeft gesteld.

Algemeen roemt men zijn rondheid en oprechtheid; hij was eerlijk in zijn overtuiging, overal en altijd bekend als een oprecht Calvinist. Bovendien is over zijn bekwaamheid en geleerdheid maar één stem. Hieruit is het ook te verklaren,

dat hij in geregelde, vriendschappelijke briefwisseling met een man als Vossius kon blijven, die blijkbaar omtrent de leer der praedestinatie door Gomarus nauwkeurig onderricht wilde worden. Slechts Scaliger maakt in zijn beoordeeling van Gomarus' bekwaamheid een opvallende uitzondering, als hij zegt: ‘Il a une belle librairie... Il pense estre le plus sçavant Theologien de tous. Il s'entend à la Chronologie, comme moy à faire de la fausse monnaye.’ Toch schijnt dit ongunstig oordeel beheerscht te zijn door den onaangenamen indruk, dien Gomarus persoonlijk op Scaliger maakte, want bij wilsbeschikking van 1607 vertrouwde Scaliger hem de bewerking van een nieuwen druk toe van den in 1606 zeer slordig uitgegeven *Thesaurus temporum* en vermaakte hem de verbeterde copie van den *Thesaurus*, terwijl Scaliger daaraan het door hemzelf gebruikte en met aanteekeningen voorziene exemplaar van Flavius Josephus toevoegt.

Voetius, evenals Samuel Desmarets en Jacobus Revius een leerling van Gomarus, roemt zijn leermeester als een ‘magnum inter theologos philologum’ en erkent dankbaar, dat Gomarus de liefde voor het Oostersch in hem gewekt heeft, terwijl hij zeker op Voetius' godgeleerde denkwijze en persoonlijk karakter grooten invloed geoefend heeft. Bogerman, die voor een groot deel de vertaling van het Oude Testament bewerkte, vroeg bij dezen arbeid herhaaldelijk de voorlichting van Gomarus en zijn Groningsche leerlingen hebben een duidelijk bewijs geleverd, hoe hoog zij hem geschat hebben. Toen Gomarus namelijk op zijn laatste ziekbed lag, kwamen enkele dagen vóór zijn dood drie predikanten, J. Vereem van Uithuizermeeden, A. Sibelius van Warfhuizen en M. Ubbenius van Warfum, bij hem met de vraag, wat er met zijn handschrift moest geschieden: zij toch hadden alles wat Gomarus gedicteerd had, onafgebroken bijgehouden. Hij droeg hun op, die afschriften met zijn handschriften te vergelijken en het aldus nageziene als zijn werk uit te geven. Dit is geschied en aldus bewaard gebleven, wat ongeveer 2/3 van Gomarus' werken uitmaakt. ‘Dat is wel een buitengewoon sterk bewijs èn van Gomarus' werkzaamheid èn van zijn invloed, zoodat men lang kan zoeken, vóórdat men een tweede exempel van dien aard gevonden heeft’ (Heerspink). Sepp vat zijn werkzaamheid en geleerdheid in de volgende goedgekozen woorden samen: ‘Zijn onderwijs was ongetwijfeld grondig; zijn belezenheid groot; zijn ijver onuitdoofbaar; met groot gemak bewoog hij zich in de wijsgeerige vragen van dien tijd, en wie ook in afstand of klimmen van jaren verschooning mogt zoeken voor het aanvaarden van eenige taak, Gomarus stond altijd gereed... Men moet erkennen, dat hij het ernstig nam met hetgeen hij van zijnen plicht achtte.’

Wat zijn godsdienstige gevoelens betreft, kan Gomarus een echt Calvinist genoemd worden, die ‘de beginselen van den Geneefschen hervormer voorstond met onwankelbare trouw, zonder ooit terug te deinzen voor eenige gevolgtrekking, door de onverbiddelijke logica daaruit afgeleid’ (Duker). Recht ging hij af op het voorgestelde doel, tevreden ‘de waerheydt te mogen groot maecken’, daarbij ‘willich ende bereydt’, haar ‘tegen alle poorten der hellen’ te verdedigen, in vast vertrouwen op Gods genade, ‘onder wiens schilt goet te vechten is.’ Die waarheid was voor hem ‘de suyvere gesonde leer’, geput uit den Bijbel en vervat in Confessie en Catechismus.

Zijn leerstelsel had ook invloed op zijn exegese en hij heeft daarvan meermalen de bewijzen geleverd; terecht acht Heerspink het ‘een opmerkelijk verschijnsel, dat een dogmaticus als Gomarus zooveel exegetische schriften heeft nagelaten.’ Waar

hij b.v. Joh. 3:16 behandelt, betoogt hij, dat het woord ‘wereld’ de kleine wereld der uitverkorenen beteekent en bij Joh. 12:32 (‘En ik, zoo wanneer ik van de aarde zal verhoogd zijn, zal ze allen tot mij trekken’), dat hier onder ‘allen’ moet verstaan worden: al de uitverkorenen, uit Joden en Heidenen. Ook behandelt hij gaarne betwiste punten, zoodat het weerleggende gedeelte in zijn exegese een veel ruimer plaats inneemt dan het uitleggende. Toch was hij geen slaafsch navolger van hetgeen door gezaghebbende mannen, zelfs Calvijn, geleerd was: op enkele punten tracht hij dezen zelfs te weerleggen.

Ook was Gomarus niet bevreesd, om in sommige stukken een afwijkende meening te verkondigen: zóó, gelijk boven reeds gemeld is, ten opzichte van het sabbatsgebod en bij het handhaven van zijn supralapsarisch standpunt tegenover de meerderheid in de Dordtsche Synode. Dit laatste gevoelen had hij zoodanig aan de Groningsche Hoogeschool ingang doen vinden, dat het nog na zijn dood ‘als een soort heiligschennis geacht werd, het infralapsarisch gevoelen voor te dragen’ (Sepp). Den 29^{en} Januari 1645 zou onder Maresius de stelling worden verdedigd: objectum praedestinationis Divinae non est homo creabilis et indefinite praescitus, sed creatus et lapsus, sive creandus et lapsarus. Velen woonden dit dispuut bij, om te weten, of misschien in het debat aan Maresius een woord mocht ontvallen, dat de eer van Gomarus aantastte. Maresius echter verklaarde, dat hij zich steeds onthield, den naam van Gomarus te noemen, hoewel hij voor zich de vrijheid begeerde, van diens zienswijze af te wijken en voor het gezag der Dordtsche Synode te buigen. Tegen den Paus en de Roomsche kerk (meretrix illa magna) was Gomarus ten zeerste gekant; evenals anderen uit zijn tijd ‘hield hij den blik zóó op haar dwalingen gevestigd, dat hij geen oog had voor het goede in haar’ (Heerspink).

Onder zijn werken verdienen die, welke aan de uitlegging van Mattheus, Lucas en Johannes gewijd zijn ‘bovenal loffelijke vermelding’ (Boelen). Zij werden in de *Opera omnia* opgenomen onder de titels: *Illustrium ac selectorum ex Euangelio Matthaei locorum explicatio; Selectorum Euangelii Lucae locorum illustratio* en *Selectorum Euangelii Joannis locorum illustratio.* Behalve de reeds genoemde zijn de volgende geschriften door Gomarus in 't licht gezonden:

Conciliatio doctrinae orthodoxae de providentia Dei (Lugd. Bat. 1597), later vertaald als: *Accoort van de recht-sinnige leere der voorsienicheyt Gods* (1613). *De schildt der waerheydt*, *die in de christelycke kercke der Neerlanden geleert wordt*, *waerin de schildt der catholijcken*, *ghemaeckt van Fr. Costerus*, *nu wederleyt wordt door Fr. Gomarus*, *uyt het latijn overgheset* (Leyd. 1599). Dit boek, een weerlegging van Costerus' *Enchiridion controversiarum* (1585), werd op verzoek der synode van Zuid-Holland door Gomarus geschreven en door hem aan de Regeering van Arnhem opgedragen, uit erkentelijkheid voor het beroep naar die stad, vroeger op hem uitgebracht. Uit dank schonk het stadsbestuur hem een verguld zilveren beker, ter waarde van omtrent 50 daalders, die hem door burgemeester Johan de Voocht werd overhandigd. Gomarus bedankte ervoor met een Latijnschen brief (opgenomen in Van Hasselt's *Kronijk van Arnhem*, blz. 252, 253). Tegen Gomarus' weerlegging schreef Fr. Costerus weder: *Verantwoorde ... veur het tweede deel sijns schildts der Catholijcken v.d. H. Schrifture teghen Fr. Gomarum* (Antw. 1605).

Speculum verae Ecclesiae Christi (Hann. 1603), vertaald als: *Spiegel van de ware kercke Christi* (1604).

Lyra Davidis (Lugd. Bat. 1620, herdrukt in 1637). Het is niet zoozeer een verklaring van Davids psalmen en andere Bijbelsche dichtstukken, als wel een oordeelkundige verhandeling over het schoone, dat erin heerscht en vergeleken wordt met het schoone in de schriften der oude Grieksche dichters. Voetius prijst het als een ‘eruditus labor.’
Examen controversiarum de genealogia Christi (Gron. 1627).
Dissertatio de Evangelio Matthaei quanam lingua sit scriptum (Gron. 1632).

De meeste werken van Gomarus werden na zijn dood door een drietal leerlingen uitgegeven als:

Francisci Gomari, *Brugensis*, *Opera theologica omnia*, *maximam partem posthuma*, *edita a discipulis: Joh. Vereem*, *Ad. Sibelius*, *Mart. Ubbenius* (Amst. 1644; herdr. ald. 1664).
Door Prof. de Courcelles werden in 1645 bij zijn werk: *J. Arminii examen thesium F. Gomari de praedestinatione* ook de *Theses van Gomarus* herdrukt.
Later gaf A. Sibelius, predikant te Warfhuizen, nog uit: *Locorum communium theolog. epitome* (Amst. 1653).
Eindelijk is in 1764 te Leeuwarden Gomarus' geschrift *Over de Sacramenten*, *uit het Latijn vertaalt en met een Voorrede verrijkt door Irenaeus contra Haereses* uitgegeven.
Misschien is Gomarus ook de schrijver van *Schermutselinghen ... d.i. aenwijsinghe van de bedriegelicke ... wijse van doen int verbreyden der nieuwicheden*, *ghepleecht bij de voorstanders van d. Arminius en d. C. Vorstius* (1613).
Toen de Dordtsche Synode bijeen was, verscheen nog een spotdicht, waarin Gomarus met name aangevallen wordt en dat tot titel voert: *De Triomphe vanden Duyvel*, *over zijn oudt Proces*, *teghen Godt*, *dat nu in Hollandt tot Dordrecht in die Synode ghe-endt sal worden*, *waervan Calvinus en Gommarus die Advocaten zijn*, *soo dat Sathan goede hope heeft om het proces te winnen. Ballade. Ghedruckt int jaer 1619.*

Voorts bevinden zich nog eenige brieven van Gomarus in het Oud-Synodaal Archief.

Verschillende portretten van Gomarus hebben het licht gezien, nl. één naar Buys door Vinkeles, één door Reckleben en één door Swanenburg gegraveerd (voorkomend in Knappert's *Gesch. der N.H.K.*, dl. I, blz. 102). Ook één zonder naam van den graveur, opgenomen in *De Remonstranten*, *Gedenkb. v.h. 300jarig bestaan der Broederschap*, blz. 69, en in Brandt, *Reformatie*, dl. II, blz. 52, waaronder door Brandt het volgende vers is geplaatst:

Vermaerde balling van het ijvrig Vlaenderlandt,
Vlieg niet te hoog in 't licht met uw geleerdt verstandt,
De nutste waerheit is de klaerste en lichtst te vaeten.
Die om het duister twist, sal 't noodigste verlaeten.
Dan mist men 't beste, en als de hevige afkeer groeit,
Vergaet de liefde en 't saedt der vreê werdt uitgeroeit.

Gomarus' handteekening komt voor in Jonckbloet's *Gedenkboek* en op blz. 70 van *De Remonstranten.* Zijn zinspreuk was: ‘Dum spiro, spero.’

L i t t e r a t u u r : Het is niet de bedoeling, een volledige opgave te geven van

alle geschriften, waarin over Gomarus gehandeld wordt; in de onderstaande werken komen ook de noodige verwijzingen naar andere geschriften voor. V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Bayle, *Diction. hist. et critique*, T. II, p. 1342-1344. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 537. - Id., *Gesch. der Nat. Syn.*, passim. - Brandt, *Reformatie*, passim. - *De Remonstranten*, *Gedenkboek bij het 300jarig bestaan der Rem. Broederschap*, blz. 66. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 79. - Sepp, *Staatstoezicht*, blz. 42, 43, 232. - Id., *Godg. Ond.*, dl. I en II, Registers. - Id., *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 70. - Id., *Geschiedk. Nasp.*, dl. III, blz. 80-82. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, Reg. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, Reg. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, Reg. - Id., *Honderd Jaren*, blz. 395. - Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 262. - Wumkes, *Geref. kerk in de Ommelanden*, blz. 112. - Jansen, *Kerkh. in Brugge*, dl. II, blz. 71, 122, 233. - Nagtglas, *Levensb.*, dl. I, blz. 277, 278. - *Levensbeschr. van eenige voorname*, *meest Ned. Mannen en Vrouwen*, dl. IV, blz. 89-103. - Hofstede de Groot, *Honderd Jaren*, blz. 389 vv. - Kühler, *Socian.*, blz. 55, 69, 225. - Kuyper, *Post-Acta*, Reg. - V. Veen, *Zondagsrust*, blz. 25, 116-118. - Molhuysen, *Bronnen v.d. Gesch. der Leidsche Hoogeschool*, Reg. - Siegenbeek, *Leidsche Hoogesch.*, dl. I, blz. 73, 74, 90, 92, 99; dl. II, T. en B., blz. 80, 81. - Soermans, *Acad. Reg.*, blz. 34. - Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen* (Gron. 1864), levensbeschr. der professoren, blz. 13. - *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV* (Gron. 1914), blz. 338-346 (Is. van Dijk, *Franciscus Gomarus*). - Heerspink, *De Godgel. aan de Hoogesch. te Gron.*, dl. I, blz. 9-16. - Dijk, *De strijd, over Infra- en Supralapsarisme in de Geref. kerken van Nederland*, passim. - Knipscheer, *De Invoering der Belijd. Schriften in Ned. vóór 1618*, blz. 122, 123, 159, 180. - Van Schelven, *Vluchtel. kerken*, blz. 230. - Duker, *Voetius*, Reg. - Keizer, *Turrettini*, blz. 40. - Edema v.d. Tuuk, *Joh. Bogerman*, passim. - Engelberts, *W. Teellinck*, blz. 131. - Meyjes, *Revius*, blz. 17, 55. - Kromsigt, *Schortinghuis*, blz. 87. - Wijmenga, *Hommius*, blz. 33, 34, 61, 68, 70, 138, 139, 167. - Hania, *Helmichius*, blz. 17, 66, 233, 242, 246, 249, 250, 276, 284. - Wagenaar, *Fontanus*, blz. 94. - Rogge, *Wtenbogaert*, passim. - A. Kuyper Jr., *Maccovius*, blz. 82-100. - De Lind van Wijngaarden, *Walaeus*, Reg. - *Diarium Ev. Bronchorstii* (*Werken Hist. Gen.*, 3^{e} Serie, n° 12, 's-Grav. 1898), blz. 69. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. I, blz. 349, 370; dl. III, blz. 67, 109, 153, 190, 262, 296; dl. VII, blz. 339, 340, 353. - *Arch. K.G.*, dl. III, blz. 515, 542, 555, 608, 612, 622, 647; dl. V, blz. 87, 90, 99, 149; dl. VI, blz. 68; dl. IX, blz. 492; dl. XV, blz. 218; dl. XIX, blz. 24-26. - *Alg. Ned. Familieblad*, Jaarg. 1888, blz. 150, 176, 219. - *Nav.*, Jaarg. 1914, blz. 89, 90. - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.*, blz. 27, 143. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 2^{e} stuk, 1^{e} afd., blz. 18, 20. - Muller, $^{\text{Cat. v. Portr.}}$, n° 1903-1911. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 15, 16, 131, 154, 155, 213, 618, 775. - *Boekzaal*, Jaarg. 1764*b*, blz. 91.

[Jan Jacob Denier van der Gon]

GON (Jan Jacob Denier van der), geboren in 1791 te 's-Gravenhage, studeerde te Utrecht, waar hij den 21^{en} Januari 1807 als student werd ingeschreven. Den 4^{en} Juni 1811 tot proponent bevorderd, deed hij reeds den 20^{en} October, nog geen volle 20 jaar oud, intrede te Zoelen. Den 23^{en} Augustus 1814 te Naaldwijk beroepen, hield

hij op 23 October zijn afscheidsrede te Zoelen en verbond zich den 13^{en} November d.a.v. aan zijn nieuwe gemeente. In 1836 mocht hij hier zijn, later uit-

gegeven *Leerrede bij de vervulling zijner Vijfentwintigjarige Evangeliebediening, over 2 Kor. 3:6*[a], *op 23 Oct. 1836* (Delft 1836) houden, maar werd spoedig daarna door een pijnlijke ziekte aangetast, waaraan hij den 4[en] Februari 1838 overleed. Hij wordt geroemd als een 'verlicht en scherpzinnig Godgeleerde, menschkundig en begaafd redenaar, werkzaam en waakzaam Herder.' Zijn afbeelding in steendruk, naar C. de Cocq door H.J. Backer vervaardigd, ziet het licht.

Behalve genoemde leerrede gaf hij uit: *Tweetal leerredenen bij het 3[e] Eeuwgetijde der Hervorming* ('s-Hage 1817); *Zestal leerredenen* (Amst. 1828); *De stem van Vorst en Vaderland eene stem van God (Joz. 1:9)* ('s-Grav. 1830); *Hollands krijgsroem* ('s-Grav. 1831), een gedicht.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 202. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 505. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n[o] 1912. - *Boekzaal*, Jaarg. 1838*a*, blz. 371-373.

[Karel Alexander Gonlag]

GONLAG (Karel Alexander), te Deventer geboren, liet zich den 21[en] December 1863 te Groningen, daarna den 10[en] October 1867 op 21jarigen leeftijd te Leiden inschrijven en werd in 1868 proponent bij het Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap. Op 11 April 1869 deed hij intrede te De Rijp, vertrok in 1871 naar Harlingen en was daarna, van 25 Juni 1876 tot zijn overlijden op 27 November 1901, predikant te Beverwijk. Hij was gehuwd met A. Appelman, die hem overleefde. De volgende kerkhistorische geschriften verschenen van zijn hand:

De Luthersche gemeente te Antwerpen in de 16[e] eeuw (Bibl. v. Mod. Theol. en Lett., dl. IV en V).

Woorden van Dr. M. Luther over eigen leven en werk (Beverwijk 1883).

Het doleerende Lutherdom in de 17[e] eeuw. Tien jaren uit de geschiedenis der Evang. Luth. gemeente te Amsterdam 1681-1691 (opgenomen in *Arch. Ned. K.G.* dl. III, blz. 32-72; ook afzonderlijk uitgegeven, Beverwijk 1888).

L i t t e r a t u u r: Pont, *N. Bijdr.*, dl. I, blz. 130. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 328. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1409. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 213.

[Gerrit van Goor]

GOOR (Gerrit van), den 24[en] Juli 1848 te Ootmarsum geboren, studeerde te Leiden, waar hij op 21 September 1866 werd ingeschreven en gedurende zijn studietijd geheel van godsdienstig inzicht veranderde: eerst vrijzinnig, werd hij thans een aanhanger der beslist Calvinistische beginselen. Daarna studeerde hij nog te Utrecht, waar hij zich tweemaal, den 27[en] April 1871 en den 17[en] Juni 1872 liet inschrijven; de laatste keer, om er op evengenoemden datum te promoveeren tot doctor in de godgeleerdheid op een proefschrift, getiteld: *De strijd over den Ketterdoop* (Utr. 1872). 'Het onderwerp ontleende actueel belang door het kort te voren op de Synode der Ned. Hervormde kerk bepaalde over de Doopsformule als verplichtend, dat tot inleiding door den schrijver met opgaaf van de literatuur vermeld is.'

Den 27en October 1872 werd Van Goor predikant te Opper- en Neder-Andel, arbeidde in Oud-Beyerland van 1876 tot 1878 en deed den 28en April van laatstgenoemd jaar zijn intrede te Rotterdam. Toch keerde hij nog binnen het jaar naar zijn vorige gemeente terug, waaraan hij zich den 6en April 1879 opnieuw verbond en werkzaam bleef, tot Bunschoten en Spakenburg hem beriep. Hier werd hij den 14en October 1883 bevestigd, sloot zich op 24 Januari 1887 met een deel der ge-

meente bij de Doleantie aan en is sindsdien met kracht werkzaam geweest in dienst der Gereformeerde kerken. Vele jaren was hij o.a. curator der Theologische School te Kampen en meermalen president-curator; ook was hij gedurende korten tijd redacteur van *de Heidenbode.* Zijn 'groote kanselgaven en machtige prediking' worden geroemd. Van Goor overleed te Bunschoten den 21^{en} November 1902.

L i t t e r a t u u r : Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 96. - *Handboek ten dienste van de Geref. Kerken in Ned.*, Jaarg. 1903, blz. 316-319. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1403. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 514, 522.

[Maurits Albrecht Gooszen]

GOOSZEN (Maurits Albrecht) was de zoon van A.J. Gooszen, predikant te Eibergen en van een dochter van Johannes Petrus Amshoff, laatstelijk predikant te Emmen (zie boven, dl. I, blz. 156). Te Eibergen den 30^{en} April 1837 geboren, bezocht hij de dorpsschool aldaar, vervolgens het gymnasium te Ootmarsum en werd den 17^{en} September 1856 te Groningen als student ingeschreven. Daar onderging hij, volgens zijn eigen woorden 'den heerlijken invloed' van Hofstede de Groot, Muurling en vooral Pareau en toonde zich een ijverig aanhanger der 'Groninger school', waartoe waarschijnlijk ook de omgang met zijn oom, den Groningschen predikant M.A. Amshoff (zie boven, t.a.p.) heeft medegewerkt. In Mei 1861 legde hij met goed gevolg het proponents-examen af voor het Provinciaal kerkbestuur van Friesland en werd den 24^{en} November 1861 te Wilnis als predikant bevestigd. Vandaar ging hij in April 1865 naar Dwingelo en vervolgens in Maart 1867 naar Emmen. Toen hij hier beroepen werd, stelde de Confessioneele Vereeniging er een evangelist aan, zoodat hij een orthodoxe partij in de gemeente tegenover zich kreeg, die hij, evenzeer als het modernisme, van den kansel niet zonder heftigheid bestreed en waaruit waarschijnlijk 'zijn sterke antipathie tegen de confessioneelen en het confessionalisme, in menig scherp woord in later tijd blijkende' (Beversluis) te verklaren is. Inmiddels richtte hij met Dr. Van Loenen en andere geestverwanten het tijdschrift *Geloof en Vrijheid* op, waarvan op 1 Januari 1867 het eerste nummer verscheen. In het begin van 1869 werd Gooszen predikant te Veendam, waar hij tot April 1872 werkzaam was en zijn eerste belangrijk artikel op theologisch gebied schreef, getiteld: *Wat dunkt u van den Christus?* (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1871). Nadat hij in 1872 de Evangeliebediening te Schiedam aanvaard had, plaatste hij in laatstgenoemd tijdschrift nog twee artikelen over *De samenkomst der Evangelischen in Utrecht* (Jaarg. 1874 en 1876) en een stuk over *Nippold's* '*in memoriam van Rothe*' (Jaarg. 1873), terwijl in *Waarheid en Liefde* (Jaarg. 1872) een uitgebreide verhandeling over *De gelijkenissen van Jezus als kenbron van het Christendom* van zijn hand werd opgenomen. In dienzelfden tijd raakte hij in debat met Ds. F. Domela Nieuwenhuis, toenmaals Luthersch predikant, die in de *Bibliotheek van Moderne Theologie* de Evangelischen gehekeld had in een artikel: *De middenpartij in de rol van miskende en verdrukte onschuld.* Gooszen antwoordde met: *Een getuigenis in eigen zaak* (*Gel. en Vrijh.*, 1875) en toen Nieuwenhuis hierop zijn scherp gesteld: *Heelen en halven* publiceerde, gaf Gooszen in *Gel. en Vrijh.* 1876, zijn stuk: *Tot sluiting van het debat over de Evangelische richting.*

In 1878 werd Gooszen benoemd tot kerkelijk hoogleeraar te Leiden. Volgens V(an) P(opta) in de *Schatkamer* ‘ging dat wat vreemd in zijn werk’. De Commissie van Voordracht moest, daar er zes kerkelijke hoogleeraren benoemd zouden worden,

een twaalftal aanbieden, maar over die 'voordracht was de Synode niet erg tevreden'. Van vijf voorgedragenen, o.a. Gooszen, 'werd vooral vermeld, dat zij medewerkers waren van *Geloof en Vrijheid.* En vooral werd de nadruk gelegd op hun *kennis.* Deze was: veel, veel omvattend, wetenschappelijk, degelijk. Geroemd werd hun scherpzinnigheid en helderheid van oordeel'. Bijzonder werden Gooszen's verdiensten voor de Dogmatiek geroemd; dat hij geen doctor was, daarvoor 'maakte de Commissie haar verontschuldiging. Genoeg: de Commissie had voorgedragen, de Synode moest benoemen, professor Muurling trok aan de touwtjes en zoo werd naast Dr. Acquoy, Ds. Gooszen benoemd'.

Den 27^{en} Mei 1878 aanvaardde hij het hoogleeraarsambt met een rede over *De dogmatiek*, *hare taak in de wetenschap*, *hare roeping in de Protestantsche kerken* (Schiedam 1878), die - dit als curiositeit - eenvoudig met 'Mijne Heeren' begint. Zij sluit zich geheel aan bij hetgeen hij vroeger in zijn artikelen *Wat dunkt u van den Christus?* ontwikkelde en was de eerste stap op den weg zijner verdere studiën, die zich vooral met de dogmatische ontwikkeling der hervormingsdenkbeelden zouden bezig houden. Spoedig hierna verschenen zijn beide hoofdwerken: *De Heidelbergsche Catechismus*, *Textus Receptus met toelichtende teksten. Bijdrage tot de kennis van zijne wordingsgeschiedenis en van het Gereformeerd Protestantisme* (Leiden 1890) en *De Heidelbergsche Catechismus en het boekje van de breking des broods in het jaar 1563-64 bestreden en verdedigd. Oorkonden en Dogmenhistorisch onderzoek*, *nieuwe bijdrage tot de kennis van het Gereformeerd Protestantisme* (Leiden 1892). Hiertoe gaven aanleiding de boeken door A. Kluckhahn uitgegeven: *Briefe Friedrichs des Frommen*, *Kurfürsten von der Pfalz* (1868 en 1872) en *Friedrich der Fromme*, *Kurfürst von der Pfalz, der Schützer der reformirten Kirche* (1879). In zijn bovengenoemde boeken stelt Gooszen een hypothese, waardoor 'hij zich voorgoed een naam in de theologie verworven heeft', nl. dat er een zoogenaamd 'tertium genus' of soteriologisch-bijbelsche richting is in het Gereformeerd Protestantisme, de oorspronkelijke reformatorische richting in de 16^{e} eeuw, naast Lutheranisme en Calvinisme. Vooral Bullinger is hiervan de vertegenwoordiger en de Heidelbergsche Catechismus de vrucht. Op ditzelfde onderwerp hebben nog verschillende artikelen betrekking, door hem in *Geloof en Vrijheid* geplaatst, nl. *De Leidsche onderteekeningsformule* (1879), *De oudste Nederlandsche Hervormde godsdienstleer* (1882, naar aanleiding van Bomelius' *Summa der godlijker schrifturen*)*; Calvinisme*, *Protestantisme*, *Christendom* (1883); *Bijdrage tot de kennis van het Gereformeerd Protestantisme* (1887); *De soteriologisch-bijbelsche richting in het Gereformeerd Protestantisme* (1891); *Nog eens: een tertium genus?* (1894); *Moderne Scholastiek* (1899); *Het besluit*, *achter de Dordtsche leerregels geplaatst en de theologie en religie van onzen tijd* (1901); *Aanteekeningen ter toelichting van den strijd over de praedestinatie in het Gereformeerd Protestantisme. I. Nominalistische opvatting van de opperheerschappij van God* (1908), *II. Heinrich Bullinger* (1909). Dat de dissertatie van Dr. A.J. van 't Hooft: *De theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche Reformatie* Gooszen's aandacht trok en zijn studie in diezelfde richting vooruitbracht, is te begrijpen.

Tijdens zijn verblijf te Leiden door Dr. C. Sepp op Ritschl gewezen, erkende Gooszen in dezen een geestverwant en zocht hem in Nederland te doen kennen en

waardeeren door meermalen in de *Verschijnselen des tijds*, die hij een tijdlang geregeld in *Gel. en Vrijh.* schreef, op Ritschl te wijzen. Ook door zijn artikel *Refor-*

matie in dat tijdschrift (1880), vooral opgesteld naar aanleiding van Ritschl's *Geschichte des Piëtismus.* Gooszen wilde hierin betoogen, dat het beginsel der reformatie niet was: formeel het gezag der Schrift en materiëel de leer der genade, maar: het streven naar de ware vrijheid des menschen in het dienen van God; vereeniging van geloof en leven in een leven van overgave aan God.

Van de overige artikelen in *Geloof en Vrijheid*, volledig achter zijn levensbericht door Beversluis (*Letterk. Lb.*, 1918) vermeld, verdienen nog genoemd te worden: *Gedachten over Van Oettingen's Anti-ultramontana* (1876), *Calvijn als kerkelijk Hervormer* (1879), *Het Kuyperianisme als ongereformeerd door Voetius veroordeeld* (1884), *Het oudste ons bekende Christelijke leer- en kerkelijk handboekje* (1885) nl. de *Doctrina XII Apostolorum*, en de levensschetsen van *Jacobus van Loenen* (1890) en *W. Francken theologus* (1895), alsmede van *Johannes Reitsma* in *Letterk. Lb.*, Jaarg. 1904. Een overdruk van twee artikelen uit *Gel. en Vrijh.* verscheen afzonderlijk onder den titel: *Heinrich Bullinger en de strijd over de praedestinatie* (Rott. 1909). Uit de meeste van deze geschriften blijkt, dat Gooszen 'niet minder dan tegen het intellectualisme links en rechts, gekeerd was tegen het mysticisme, dat hij ontdekte bij de Neo-calvinisten en vooral bij het Katholicisme' (Beversluis).

Eerst medewerker aan de *Kerkelijke Courant*, werd hij op 1 Augustus 1885 redacteur van het niet-officiëele gedeelte van dit blad en gaf daarin een zeer groot aantal artikelen, waarvan de titels volledig staan opgegeven achter zijn meergenoemd levensbericht in *Letterk. Lb.* In 1897 werd hij door de Synode aangewezen tot het vaststellen van den oorspronkelijken tekst van den Heidelbergschen Catechismus en van de geschriften, die achter de psalmboeken gedrukt worden; het resultaat dezer studie werd gevoegd achter Acquoy's uitgave der Psalmen, *vermeerderd met den volledigen catechismus*, *de formulieren en verdere liturgische schriften*, *naar de oorspronkelijke bronnen opnieuw bewerkt door M.A. Gooszen.* Deze Catechismus is ook afzonderlijk verkrijgbaar. Naar aanleiding hiervan verdedigde Dr. H.H. Kuyper het aandeel der Synode van Dordrecht in de vaststelling van den tekst, maar werd door Van Langeraad bestreden, hetgeen aanleiding gaf tot een nieuwe brochure van Kuyper en een bestrijding daarvan door Van Langeraad en Gooszen in de *Kerkelijke Courant.*

Gooszen doceerde Dogmatiek, Kerkrecht en Zendingsgeschiedenis, totdat hij wegens den bereikten 70jarigen leeftijd als hoogleeraar moest aftreden; zijn laatste college hield hij den 30^{en} Mei 1907. In de jaren van zijn professoraat had hij vele malen als hoogleeraar of als Waalsch ouderling zitting in de Synode. Na zijn aftreden vestigde hij zich te Lochem en overleed daar den 28^{en} Januari 1916. Hij was op 3 Mei 1862 gehuwd met Elizabeth Catharina Aalbers, die hem overleefde. Zijn portret is opgenomen in: *Onze Hoogleeraren* (Rott. 1898). Gooszen was lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en ontving een beteekenisvolle erkenning zijner wetenschappelijke verdiensten, doordat de Leidsche Universiteit hem den 13^{en} Mei 1890 het doctoraat in de godgeleerdheid honoris causa verleende.

L i t t e r a t u u r : M. Beversluis, *Levensbericht van Maurits Albrecht Gooszen* (*Letterk. Lb.*, 1918). - Id., *Prof. Dr. M.A. Gooszen als Evangelisch theoloog* (*Nw. Evang. Tijdschr.*, 3^{e} Jaarg., blz. 48-72). - *Schatkamer*, Jaarg. 1916, blz. 75-77. - Kuyper, *Post-Acta*, blz. 412. - *Onze Hoogleeraren* (Rott. 1898), blz. 29. - Sepp, *Bibl.*

Kerkgesch., blz. 58. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 341. - *Alb. Stud. Gron.*, kol 320.

[Pieter van der Goot Pz.]

GOOT Pz. (Pieter van der), geboren 17 October 1817 te Zaandam, studeerde vanaf 1834 aan het Doopsgezind Seminarie te Amsterdam en aanvaardde als proponent in 1841 de Evangeliebediening te Wormer en Jisp. Reeds het volgend jaar nam hij een beroep aan naar Rotterdam en deed den 2^{en} November 1851 zijn intrede te Amsterdam, waar hij werkzaam was tot zijn emeritaat, dat hij wegens ongesteldheid aanvroeg en met ingang van 1 Januari 1876 verkreeg. Den 31^{en} Mei 1877 overleed hij te Amsterdam. Hij was gehuwd met Clasina Margaretha Mabé Grevingh.

Van der Goot was een zeer gezien predikant, die, daar de vrijzinnige richting in zijn tijd door vele Hervormde predikanten in de hoofdstad aangehangen werd, ook vele rechtzinnige Hervormde gemeenteleden onder zijn toehoorders telde. Hij was een man van levendig gevoel, die treffend en 'bevindelijk' preekte in den geest van het Réveil, piëtistisch ook in sommige uitdrukkingen. Van zijn hand verscheen in druk:

> *Opwekkingsrede bij het verslag van de 35ste Openlijke Vergadering der Rotterdamsche Afdeeling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap*, *18 October 1849* (Rott. 1849) en anoniem: *Geloofsbeproeving en Geloofskracht bij Christelijke martelaressen* (Amst. 1858).

L i t t e r a t u u r : A. Loosjes, *Jezus Christus altijd dezelfde. Leerrede ter gedachtenis van Pieter van der Goot Pz.* (Amst. 1877). - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1861, blz. 156; 1876, 129; 1878, 132; 1886, 74; 1895, 128; 1898, 51; 1901, 26. - *Cat. Doopsg. Bibl.*, dl. II, blz. 14, 264.

[Marinus Göpner]

GÖPNER (Marinus) werd den 4^{en} April 1856 te Middelburg geboren als zoon van Bernard Göpner en Hendrina Hackenberg. Hij doorliep de Hoogere Burgerschool aldaar met het voornemen, om officier te worden, maar door den invloed van een vroeggestorven zuster veranderde hij van levensrichting en bereidde zich voor, om de Evangeliebediening waar te nemen. Ofschoon reeds lid van de Luthersche gemeente, ging hij, wegens een besluit, door de Luthersche Synode genomen, tot het Hervormde kerkgenootschap over, liet zich den 26^{en} September 1876 te Utrecht als student inschrijven en werd in September 1881 proponent bij het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant en Limburg. Reeds toen trokken in zijn geboortestad zijn kanselgaven de aandacht en spoedig ontving hij een beroep naar Linschoten, waar hij den 29^{en} Januari 1882 bevestigd werd en tevens de geestelijke zorg voor de jeugdige vrouwelijke veroordeelden in het Rijksopvoedingsgesticht te Montfoort op zich nam. Den 27^{en} September 1885 verbond hij zich aan de gemeente te Gendringen, waar hij den tijd der Doleantie medemaakte en in antwoord op het verzoek van eenige lidmaten, 'dat de Kerkeraad de Reformatie zijner kerk ter hand neme' een even waardig als scherpzinnig gesteld *Herderlijk Schrijven van den Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Gendringen aan de heeren C. Seesink en J. Teeuwsen* (Doetinchem 1887) onder zijn gemeenteleden liet verspreiden, dat, met toestemming van Göpner,

door Ds. Van Dijk, directeur der Doetinchemsche Stichting, herdrukt en in duizenden exemplaren verspreid werd. Den 15^{en} April 1888 te Harderwijk bevestigd, nam hij ijverig en met goeden uitslag het werk der Middernachtzending ter hand, zoodat door den Gemeenteraad de bordeelen aldaar gesloten werden. Vanhier ging Göpner naar Amsterdam, deed er 8 Mei 1891 intrede, na den 3^{en} van die maand bevestigd te zijn en mocht zijn 25jarige ambtsbediening herdenken

met een uitgegeven leerrede: *Om te bouwen een altaar voor mijnen God (Gen. 35:3)* (Amst. 1907). In 1899 was hij echter reeds door zware typhus aangetast, waaruit zich een kwaal ontwikkelde, die zijn krachten sloopte en zijn werkzaamheid beperkte; na veel en geduldig lijden overleed hij den 15^{en} Mei 1916.

Göpner was, ondanks zijn eigenaardige uitspraak, als prediker zéér geliefd; 'ieder, dien men sprak, roemde de preeken om vorm en inhoud.' Behalve de reeds genoemde, gaf hij tijdens de spoorwegstaking in 1903 een leerrede uit: *Op weg naar het doel* (Amst. 1903) en zijn na zijn dood door de zorg zijner weduwe nog een *Zevental Leerredenen* in 't licht verschenen. Ook voor de Zondagschool had Göpner veel hart; een lezing, voor de afdeeling Amsterdam der Ned. Zondagschoolvereeniging gehouden, werd uitgegeven als: *Wat het Boek Job ons leert.*

Göpner was den 19^{en} Januari 1882 gehuwd met Caroline Guillemine Antoinette Abendroth, die hem overleefde en drie kinderen schonk.

L i t t e r a t u u r : *Schatkamer*, Jaarg. 1916, blz. 123-125. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 551. - Aangevuld door mededeelingen van Mevr. C.G.A. Göpner-Abendroth.

[Gerrit van Gorkom]

GORKOM (Gerrit van), zoon van Gerrit van Gorkom, hoofd eener lagere school te Zutphen, en van Anna Margaretha van der Veen, is in genoemde stad op 28 Augustus 1833 geboren. Reeds in 1846 en 1847 stierven achtereenvolgens zijn vader en zijn moeder, waarna hij ten huize van Dr. Gantvoort te Borculo voor de klinische school werd opgeleid, daar hij plattelandsheelmeester moest worden. In 1849 nam zijn broeder Evert, candidaat in de klassieke letteren, zijn opleiding over, zoodat hij reeds in 1851 staatsexamen te Delft kon doen en, volgens zijn wensch, zich den 13^{en} September van dat jaar te Utrecht als student in de theologie liet inschrijven. Vooral trokken hem hier de lessen van Opzoomer aan en na een vijfjarige studie verwierf hij den 19^{en} Juni 1856 den graad van doctor in de godgeleerdheid op een dissertatie *De Johanne Coccejo*, *Sacri codicis interprete* (Traj. ad Rh. 1856). Op 27 October van dat jaar te Eemnes-Binnen beroepen, werd hij aldaar den 22^{en} Maart 1857 bevestigd door Ds. W. Stroes Jansen, predikant te Delft, met wiens dochter Cornelia Adriana Johanna hij den 11^{en} Maart was gehuwd. Reeds zéér spoedig overleed zij, waarna hij den 12^{en} Mei 1859 in het huwelijk trad met Sara Jacoba Suzanna Carolina Laan (gest. 5 April 1894). Ofschoon in geloofsovertuiging verschillend van zijn gemeenteleden, 'leefde het eenvoudig landvolk met den jongen leeraar mede, was blijde met den blijden en weende met den weenenden. Eemnes is in zijn herinnering als een idylle blijven leven.'

In 1861 werd Van Gorkom te Leiden beroepen en deed daar den 5^{en} Mei intrede, na door Dr. E. Laurillard bevestigd te zijn met een rede, die in druk verscheen (Leyden 1861). Hier arbeidde hij gedurende zeven jaar en genoot den vriendschappelijken omgang van de hoofdmannen der moderne richting, o.a. Scholten, Kuenen, Tiele en Rauwenhoff. Hij noemt het zelf: 'een tijd vol bezieling, vol zoeken naar "het hoogste." O, eer ik u vergete, gij geestelijke dagen van eertijds!' In die dagen hield hij met gelijkgezinde hoogleeraren en predikanten populaire voorlezingen en verscheen in de *Nieuwe Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie* zijn critiek op de

verhandeling van den Remonstrantschen predikant Van Teutem, getiteld: *Een blik in den eersten brief van Petrus* (1861).

Ofschoon het verblijf te Leiden zooveel aantrekkelijks voor hem had, meende

Van Gorkom een beroep naar Amsterdam, dat in 1868 op hem werd uitgebracht, niet te mogen afwijzen. Van grooten invloed was daarbij de omstandigheid, dat in 't vervolg niet de kerkeraad, maar het kiescollege een beroep zou uitbrengen en Van Gorkom voorzag terecht, dat alsdan de keuze op een orthodox predikant zou vallen. Na met een *Afscheidsrede*, *uitgesproken in de Pieterskerk te Leiden* (Leid. 1868) zijn oude gemeente vaarwelgezegd te hebben, deed hij den 29^{en} April 1868 intrede te Amsterdam met een uitgegeven *Toespraak gehouden bij de aanvaarding van het leeraarsambt in de Ned. Herv. gemeente te Amsterdam* (Leiden 1868), na wederom door Laurillard te zijn bevestigd, wiens leerrede mede het licht zag (Leyden 1868). Ook hier hield hij omgang met vrijzinnige geestverwanten als Loman, Hoekstra, Hugenholtz, Meyboom e.a., zonder zich echter bij een theologischen krans aan te sluiten, maar nam toch ijverig deel aan de moderne beweging dier dagen. Strijd met den langzamerhand orthodox wordenden kerkeraad bleef niet uit, 'licht ontvlambaar, kon hij ook op den kansel den tegenstander niet altijd sparen', maar 'strijdvaardig mocht hij zijn, strijdlustig was hij niet.' Het beroep, dat de Remonstrantsche gemeente te Amsterdam in 1875 op hem uitbracht, was hem daarom zeer welkom, omdat hij dan niet meer aan een strijd behoefde deel te nemen, waarbij, volgens zijn eigen getuigenis, 'mijne ziel begon schade te lijden. Menigmaal, als men om een scherp woord op den kansel of in een vergadering mij had toegejuicht, voelde ik mij onrustig, straks ongelukkig.' Den 30^{en} October 1875 deed hij intrede in de Remonstrantsche gemeente, het begin van een reeks gelukkige jaren, tot hij emeritaat verkreeg en met een *Afscheidswoord* (opgenomen in het tijdschrift *Uit de Remonstrantsche Broederschap)*, den 25^{en} April 1897 zijn bediening nederlegde. Meermalen trad hij daarna nog op in vrijzinnige gemeenten en verscheen als vrucht zijner studie een artikel over *David Friedrich Strauss* in *de Gids* van Februari 1898. Eerst bleef hij nog eenigen tijd te Amsterdam wonen, vestigde zich daarop aan de Steeg, vervolgens in Bussum, ten slotte in den Haag, waar hij na langdurige ziekte op 14 Januari 1905 overleed.

Van Gorkom 'was een geboren spreker', op den kansel, op de tribune en in den gezelligen kring, maar 'op den kansel stond hij in zijn volle kracht.' Hij besprak zijn onderwerp in vrijen gedachtengang, improviseerde gaarne en gemakkelijk en 'uit zijn preeken straalde een diep religieuse geest', terwijl 'zijn moraalpreeken getuigden van fijne menschenkennis en gegronde karakterstudie' (Slotemaker). Van zijn kanselwerk verscheen, behalve het reeds genoemde, het volgende in druk:

Eert uwe Vaderen, *Leerrede* (Leyden 1862); *Van gelijke bewegingen. Toespraak ter bevestiging van R. Koopmans van Boeker en te Leyden* (Leyden 1862); *Oudejaarsavondpreek te Leiden* (1866); *Een woord op het Pinksterfeest* (Amst. 1871); *Meer of minder dan Hij* (1899); *De kranke van Bethseda* (1899), terwijl in de *Leerredenen tot bevordering van Evangelische kennis en Christelijk leven* werden opgenomen: *De profetie van Joël* (1863) en *Ongeloof* (1866). Bovendien gaf hij: *Tiental leerredenen* (Arnh. 1866) in *Neerlands Kansel; Excelsior* in het *Evangelisch Magazijn* (1864); *Alles of niets (Christelijk Album*, 1867); *Oudejaarsavondpreek* (1869) en *Een heilig volhouden* (1873) in *Taal des Geloofs; Karakter* (*Onze Godsdienstprediking*, 1875); *De verplichting der sterken* (*Godsdienst en Leven*, 1899), en *Uit Mefiboseths leven (Godsdienstig Album*, 1899).

Ook als godgeleerde deed Van Gorkom zich kennen door zijn reeds genoemde

critiek op Van Teutem's verhandeling, door zijn *Kritiek op een verhandeling van Dr. J. Cramer*, *getiteld: de Illusie der moderne richting (Tijdsp.* 1867 en 1868) en door zijn weerlegging van Dr. Kuyper's verhandeling: *Het Modernisme een Fata Morgana op christelijk gebied*, die onder den titel *Dr. Kuyper en het Modernisme* in *Los en Vast* (1871) verscheen.

Toch lag zijn grootste kracht niet op het gebied der theologie. Zijn arbeid verkreeg ‘meer het karakter van een populaire verdediging van de moderne richting en alras bleek hij een meester te zijn in de polemiek zoo rechts tegen de orthodoxie als links tegen de vrijdenkerij’ (Slotemaker). Het ‘pseudo-humanisme’ van Pierson en Busken Huet, bestrijdt hij evenzeer als Van Vloten's uitspraak: ‘de moderne theologie is erger dan jenever’; tegen de Dageraadsmannen keert hij zich evengoed als tegen Doedes en Van Oosterzee; zoowel Kuyper als Hofstede de Groot werden door hem aangevallen. Dit alles in het tijdschrift *Los en Vast,* dat van 1866-1896 bestond en waarvan de eerste jaargang verscheen met de bijvoeging ‘Uit de briefwisseling van een student.’ De redacteuren werden niet genoemd, maar spoedig was het bekend, dat Van Gorkom met zijn Leidsche ambtgenooten H.G. Hagen, J. Knappert en W. Scheffer de redactie uitmaakten. Dit tijdschrift was ‘terstond een strijdschrift van de moderne richting. En dat is 't voor een deel gebleven, ofschoon ook aan zuiver letterkundige studiën een breede plaats werd ingeruimd.’ Van 1867-1874 zijn Van Gorkom en H. de Veer de schrijvers en redacteurs van *Los en Vast* geweest, daarna namen anderen hun plaats in, hoewel Van Gorkom tot 1891 nu en dan nog een artikel inzond. In 't geheel heeft hij 67 opstellen in *Los en Vast* geschreven, alle opgesomd in de lijst zijner geschriften achter het levensbericht, door Dr. L.H. Slotemaker gegeven in *Letterk. Lb.*, Jaarg. 1905 (blz. 223, 224). De voornaamste zijn opgenomen in: *Uit het Godsdienstig-Letterkundig Leven 1867-1875. Opstellen van Dr. G. van Gorkom*, *bijeengebracht door Dr. L.H. Slotemaker* (Leiden 1905), nl. *In Memoriam* (Prof. v. Hengel, 1871); *Op St.-Bogermansdag* (1869); *Iets over Natuurstudiën* (1868); Een ‘*Voorwoord*’ *met een* ‘*Bijbel voor de Jeugd*’ (fragment, 1872); *Niet over den oorlog* (1870); *Uit het zondenregister van twee faculteiten* (1870); *Voor Israël* (1870); *Lidewijde* (1868); *Dr. A. Kuyper en het Modernisme* (1871); *De kerk aan boord* (1871) en *Ter nagedachtenis.* Slotemaker noemt ze ‘geschreven in bij uitstek zuiver Nederlandsch, gekruid door fijnen humor, uitblinkend door een scherpzinnig oordeel over geschriften en personen, gekenmerkt door een gezonde levensbeschouwing en met beslistheid partij kiezend voor vrije vroomheid.’ Verschillende bekende romans, in dien tijd verschenen, werden door hem in *Los en Vast* gecritiseerd, waarbij vooral inhoud en strekking, meer nog dan de vorm, het voorwerp van zijn beschouwing uitmaakten. In de *Tijdspiegel* van 1866 plaatste hij nog twee artikelen: *Over de Jan Rap's brochure* en *Iets over orgels en nog wat*, en gaf bijdragen in *Het Morgenlicht.*

Ten slotte verdient opmerking, dat de waardeering, die Van Gorkom's werk bij zijn tijdgenooten zou gevonden hebben, geheel verschillend wordt aangegeven. In *de Amsterdammer*, *Weekblad voor Nederland*, acht C.F. van der Horst, dat Van Gorkom's leven in miskennen en miskend worden geëindigd is, terwijl Dr. Slotemaker beweert: ‘Weinig miskenning heeft hij ondervonden. Maakte dat weinige hem soms bitter, meest drong het hem tot grooter krachtsinspanning.’

Zijn afbeelding naar een fotografie, is opgenomen in: *Uit het Godsd.-Letterk. leven 1867-1875.*

L i t t e r a t u u r : Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 289. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. II, kol. 487. - *Letterk. Lb.*, 1905, blz. 195-221. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 286. - Busken Huet, *Litt. Fant.*, 4e Reeks, dl. I, blz. 200. - De Keyser, *Ned. Letterk. in de 19e eeuw*, dl. I, blz. 937. - *Uit de Remonstr. Broederschap*, 8e Jaarg., blz. 200 en 16e Jaarg., blz. 162. - *Alb. Stud. Rh-Traj.*, kol. 383. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 728.

[Douwe Simons Gorter]

GORTER (Douwe Simons) werd den 3en Augustus 1811 te Joure geboren als zoon van Simon Gorter, die eerst molenaarsknecht te Westzaan was geweest en, zich uit eigen kracht opwerkend, in 1801 tot leeraar der Doopsgezinden te Joure gekozen was en die gemeente tot 1831, daarna Zijldijk tot 1856 gediend heeft. In 1829 liet Douwe Gorter zich als student bij het Seminarie der Doopsgezinden inschrijven, aanvaardde in 1834 de Evangeliebediening te Stavoren en Warns, deed daarna op 7 Mei 1854 intrede te Balk, waar hij de eerste gestudeerde en bezoldigde leeraar was en arbeidde in deze gemeente tot zijn dood, den 27en Augustus 1876. Hij was gehuwd met Trijntje Koopmans (gest. 25 October 1885).

Ofschoon op zulke bescheiden plaatsen zijn ambtelijk leven doorbrengend, is Gorter ‘één der geleerdste Doopsgezinde leeraren’ geweest die ‘een tijd lang met grooten ijver getracht heeft, de gehechtheid aan onze [Doopsgezinde] broederschap op godsdienstige en godgeleerde gronden te doen rusten en voor deze, voor een specifiek doopsgezind Christendom de harten warm te maken’ (Cramer). Toen Prof. Scholten's *De Leer der Hervormde kerk* verscheen, waarin hij ook de Doopsgezinden besprak, gaf Gorter daartegen een werkje uit, getiteld: *Onderzoek naar het kenmerkend beginsel der Doopsgezinden*, *benevens een aanhangsel bevattende eene beantwoording en toelichting van de voorstelling en beoordeeling der Doopsgezinde beginselen door Prof. J.H. Scholten* (Sneek 1850), dat met veel belangstelling ontvangen werd. Zoowel dit geschrift als het werk van Scholten werden opnieuw besproken door S. Hoekstra in: *Nog iets over het eigenlijk wezen van den Doopsgezinden Christen* (Hoorn 1851). Later trok Gorter nogeens tegen Scholten en zijn openbarings-begrip te velde, toen hij ‘zijn door velen toegejuicht boek’ uitgaf: *De theologie van Prof. J.H. Scholten getoetst*, *ten opzigte van hare wijsbegeerte*, *openbaringsbegrip en inhoud des geloofs* (Gron. 1858). Toch bleken anderen niet met zijn zienswijze overeen te stemmen, want niet alleen werd zij door Scholten zelf bestreden in een *Brief aan een vriend*, maar evenzeer door een ongenoemden Theol. Doctor en predikant in een *Open brief*, door H.J. Spijker in het *Christelijk Maandschrift van 1858*, door J. Hooykaas Herderschee in *Godg. Bijdr.* en door D. Chantepie de la Saussaye in *Ernst en Vrede.*

Zijn gehechtheid aan de Doopsgezinde Broederschap en hare beginselen toonde hij zoowel in zijn *Brief aan J. Visscher over de waardeering van den kinderdoop (Jaarb. Wetensch. Theol.*, dl. IX, 1851), waarop deze een *Antwoord aan D.S. Gorter betreffende de waardeering van den kinderdoop* schreef, als door zijn geschrift *De Christelijke doop* (Sneek 1854), maar vooral door de uitgave van *Doopsgezinde*

Lectuur ter bevordering van Christelijke kennis en godzaligheid, waarvan de drie deelen achtereenvolgens in 1854, 1856 en 1858 te Sneek uitkwamen. Het eerste deel, dat tot titel voert: *Godsdienstige lectuur voor Doopsgezinden*, is voor verreweg het grootste

deel van Gorter's hand, bij de andere deelen werkten verschillende ambtgenooten, o.a. P. Cool en S. Hoekstra, mede. In deze laatste twee deelen is ook een rubriek 'Kerknieuws' opgenomen en toont Gorter aldus een vervolg te willen geven op Prof. Muller's *Jaarboekje*, dat in 1850 voor 't laatst verschenen was. Nadat de uitgave der *Doopsgezinde Lectuur* was gestaakt, hebben de *Doopsgezinde Bijdragen* sinds 1861 die taak op zich genomen.

Behalve bovengenoemde geschriften heeft Gorter nog in 't licht gegeven:

Onderzoek naar den genoegzamen en noodzakelijken regel van een Christelijk kerkgenootschap (1852); *Brief aan J.H. Scholten over zijne 'Leer der Hervormde kerk'* (1853); *Opmerkingen over het gezag van de schriften des N.T. aan Van der Brugghen* (1854); *De persoon van Christus* (1858); *Licht- en schaduwzijde der moderne Theologie* (Gron. 1862); *Vruchten van onderzoek en strijd in een veertigjarige Evangeliebediening* (Sneek 1874).

Bijzondere vermelding verdient een belangrijke historische studie over *Hans van Overdam en de gemeente der Doopsgezinden te Gent*, voorkomend in het 1e deel van *Doopsgezinde Lectuur* (blz. 41-104).

Litteratuur: Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 396, 399, 405. - Id., *Pragm. Gesch. Theol.*, blz. 172, 173, 190. - *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1861, blz. 131; 1877, blz. 147; 1901, blz. 23, 24, 145. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. I, blz. 419; dl. II, blz. 122, 132, 264.

[Foeke Wigles Gorter]

GORTER (Foeke Wigles) was gedurende een veertigtal jaren liefdeprediker bij de Doopsgezinden te Sappemeer. In 1790 werd hij gekozen als één der vier Commissarissen, die den algemeenen opziener van de Groninger Sociëteit der Oude Vlamingen, Wolter ten Cate, in het bestuur van deze vereeniging moesten bijstaan en na Ten Cate's overlijden in 1796 zelf dat bestuur in handen namen, tot de Sociëteit in 1815 te niet ging. Gorter overleed den 8en Mei 1836; hij was gehuwd met Akke Sybenga uit de Knype. De volgende geschriften van zijn hand zagen het licht:

> *De inhoud van het Evangelie.* Leerrede (Gron. 1793); *Eenige vragen en antwoorden om te gebruiken bij Aankomelingen* (Gron. 1818); *Handleiding tot het onderwijs van jonge lieden in de godsdienst* (Gron.).

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Blaupot ten Cate, *Groningen*, dl. I, blz. 135, 139; dl. II, blz. 159, 161. - Muller, *Jaarb. v. Doopsg. Gem. in Ned.*, Jaarg. 1837, blz. 32. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 277, 297. - Aangevuld door mededeelingen van Ds. F. ten Cate, te Sappemeer.

[Klaas Simons Gorter]

GORTER (Klaas Simons), jongere broeder van Douwe Gorter (zie boven), geboren te Oosternieland den 19en Mei 1822, werd in 1840 student aan het Doopsgezind Seminarie te Amsterdam en deed in 1850 intrede te den IIp, dat hij verwisselde met de Doopsgezinde Jan-Jacobsgemeente op Ameland, waar hij den 31en October 1852 de Evangeliebediening aanvaardde en de eerste gestudeerde leeraar was. In 1854

vereenigde deze gemeente zich met de Waterlandsche onder den naam van ‘de Doopsgezinde gemeente op Ameland’, met twee leeraarsplaatsen, ééne te Hollum en ééne te Nes. Gorter bekleedde die te Hollum en arbeidde daar, tot hij den 17^{en} November 1895 met een in druk verschenen leerrede, getiteld: *De welstand der gemeente*, *de roem en de blijdschap van den scheidenden leeraar*, *rede over*

1 Thess. 2:19, *20* (Leeuw. z.j.), afscheid nam. Hij bleef te Hollum wonen en overleed er den 25en Juni 1901; zijn echtgenoote, Trijntje Kat, was hem den 24en December 1884 reeds ontvallen. Zijn lithografisch portret, door W. Troost naar het leven gemaakt (± 1854) ziet het licht. Van zijn hand verscheen in de *Doopsgez. Bijdr.* een uitgebreide verhandeling: *Uit de vroegere geschiedenis der Doopsgezinde gemeenten op Ameland* (Jaarg. 1889, blz. 1-50 en Jaarg. 1890, blz. 1-38), die zéér belangrijk is voor de kennis van het Doopsgezind gemeenteleven uit vroeger dagen.

L i t t e r a t u u r : *Doopsgez. Bijdr.*, Jaarg. 1861, blz. 146, 161; Jaarg. 1901, blz. 213.

[Simon Gorter]

GORTER (Simon), zoon van Douwe Gorter, heeft zich vooral als letterkundige naam gemaakt. Geboren te Warns den 11en December 1838, bezocht hij het gymnasium te Sneek en liet zich in September 1856 als Student bij het Seminarie der Doopsgezinden te Amsterdam inschrijven. In den zomer van 1861 werd hij tot proponent bevorderd en deed den 3en November van dat jaar zijn intrede in de gemeente Aalsmeer op den Zijdweg. Hier predikte hij op 25 Mei 1863 afscheid, om den 7en Juni d.a.v. zich aan de gemeente Wormerveer op het Zuid te verbinden, doch reeds in December 1864 moest hij naar Arcachon vertrekken, om genezing te zoeken van de tering, die hem had aangetast. Zijn gemeente bleef hem als haar leeraar beschouwen en na zijn terugkomst, April 1866, diende hij haar nog eenige jaren, tot hij, na veel strijd, besloot, het leeraarsambt neder te leggen en op Oudejaarsavond van 1869 zijn afscheidsrede hield. Daarna trad hij op als hoofdredacteur van het pas opgerichte dagblad ‘Het Nieuws van den Dag’, maar overleed reeds den 5en Juni 1871. Hij is te Rhenen begraven, waar in 1888 een gedenkteeken op zijn graf werd opgericht. Den 21en November 1862 was hij in 't huwelijk getreden met Johanna Catharina Lugt. Zijn gelithografeerd portret komt voor in het eerste deel van *Een jaar levens voor de Dagbladpers.*

Gorter ‘predikte het Evangelie in den geest der modernen, maar zonder zich te laten vervoeren tot eenig marktgeroep, ja volgens sommigen met wat al te veel omzichtigheid ... Van zijn liefde voor den godsdienst en tevens van zijn ongekunstelde, eenvoudige en innige kanselwelsprekendheid’ (Jo de Vries) getuigen de leerredenen van zijn hand, door Prof. De Hoop Scheffer verzameld en uitgegeven onder den titel *Ik geloof*, *daarom spreek ik* (Amst. 1871), en evenzeer *Het Evangelie des Kruises*, opgenomen in jaargang 1869 van *De Taal des Geloofs.*

Zijn naam als letterkundige heeft hij met één slag veroverd, toen hij onder den titel *Arcachon*, in *de Gids* zijn bekende schetsen in briefvorm over zijn reis naar Frankrijk, over de badplaats Arcachon en het leven aldaar plaatste. ‘Zonder overdrijving kan men zeggen, dat Gorter van dat oogenblik af de beste onder de jongere mede-arbeiders van den *Gids* geweest is’ (Busken Huet). Daarna leverde hij nog verschillende artikelen in dat tijdschrift, die, met een tweetal bijdragen in de jaargangen 1869 en 1870 van den *Almanak der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, door Prof. De Hoop Scheffer in twee bundels *Letterkundige Studiën* (Amst. 1871; 2e dr., ald., 1881; 3e dr., ald., 1891) zijn verzameld en met een voorrede voorzien.

Terecht is opgemerkt, dat zij geen voorliefde toonen voor eenig bepaald vak van wetenschap of studie; voor den theoloog is het stuk over *Een groot man en een felbewogen tijd* (Jeremia) het belangrijkst. Ook in het *Bibliographisch Album* van *de Gids* schreef hij ettelijke boekcritieken, die, evenals zijn artikelen in *Het Vaderland*,

in de *Aanteekeningen* achter zijn levensbeschrijving in *Letterk. Lb.*, 1872, blz. 57, zijn opgesomd. Hier staan ook nog vermeld: een paar stukjes, die hij in den *Almanak van het Amst. Studentencorps M.O.D.U.S.*, Jaarg. 1860, plaatste, het *Voorwoord* bij de vertaling van Erckman-Chatrian's *Geschiedenis van de Fransche Revolutie van 1789 door een boer verhaald* en een brochure, getiteld: *Een paar cijfers uit het laatstverschenen verslag van den toestand der gemeente Wormerveer.* Een keur van hoofdartikelen, door Gorter in het 'Nieuws van den Dag' geschreven, werd door H. de Veer uitgegeven als: *Een jaar levens voor de Dagbladpers* (Amst. 1872), 2 dln; een nieuwe uitgave verscheen hiervan onder den titel: *Een Keurbundel* (Nijm. en Arnh. 1896). De Maatschappij der Ned. Letterkunde benoemde hem in 1869, het Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in 1870 tot medelid.

L i t t e r a t u u r : Frederiks en Van den Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 290. - Jo de Vries, *Leven- en Karakterschets van Simon Gorter* (*Letterk. Lb.*, Jaarg. 1872, blz. 37-58). - De Keyser, *Ned. Letterk. 19e eeuw*, dl. I, blz. 1013. - Busken Huet, *Nieuwe Litt. Fant.*, dl. II, blz. 19-29. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 300, 301. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 749. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 281.

[Thomas Gosuinus]

GOSUINUS of **GOSWINIUS** (**Thomas)**, geboren te Kampen, liet zich den 12^{en} Juni 1587 aan de Hoogeschool te Leiden inschrijven en werd in 1597 predikant in zijn geboorteplaats. Met zijn ambtgenooten Vosculius, Schotlerus en Matthisius, die, evenals hij, het Remonstrantsch gevoelen waren toegedaan, schreef hij, niettegenstaande de Staten van Overijsel bij resolutie van 1616 bepaald hadden, dat men niet openlijk over de praedestinatie zou disputeeren, een werkje, getiteld: *Oprecht ende Claer bericht*, *waer in cortelyck tegens een ander gestelt is I. Wat die Predicanten van Campen hier ondergeschreven van die hedensdaechsche verschillen over 't stuck van die Praedestinatie ... gevoelen. II. Wat die selvige oock daer tegens als Onwaerheyden ... verwerpen* (1617). Spoedig verschenen hiertegen: van den Hasseltschen predikant Vogellius een *Opreght ende klaer Tegen-beright* enz. (1618) en van G. Aertz (misschien Ger. Arsenius, afgezet predikant van Blankenham?) *De kleyne Goudt-balans* enz. (1618). Op de synode van Vollenhove, 29 Sept. 1618 en volgende dagen gehouden, moest Gosuinus zich over zijn *Bericht* verantwoorden en deed dat schriftelijk (Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. V, blz. 304, 305). Daarna voor de Dordtsche Synode gedaagd, werd hij afgezet en verbannen. Met Matthisius wilde Gosuinus zich te Nienhaus in het graafschap Bentheim vestigen, maar de Graaf beval hem te vertrekken en evenmin wilde men hem te Steinfurt dulden. Ook te Vreden mochten zij slechts enkele maanden blijven, waarop zij naar Grol vertrokken, dat nog Spaansch was. In Januari 1623 trad Gosuinus, de ballingschap moede en ziekelijk zijnde, in onderhandeling met de Contra-Remonstrantsche predikanten te Kampen, onderteekende de Acte van stilstand en moest niet alleen beloven, dat hij in particuliere gesprekken de Gereformeerde leer tegen de Remonstranten zou verdedigen, maar ook bij de Contra-Remonstranten ijverig ter kerke gaan. Sindsdien woonde hij te Kampen zonder eenig kerkelijk ambt waar te nemen. Wanneer hij overleed, is niet bekend. Brandt noemt hem 'geen ongeleerdt man' en zegt, dat zijn verlies 'den Remonstranten, om de waerde des mans ... seer smertelijk viel'.

Litteratuur: Kuyper, *Post-Acta*, blz. 216, 218, 219, 320, 503. - Sax,

Niëllius, blz. 68, 70, 88, 102, 147. - Meyjes, *Revius*, blz. 26, 33, 37. - Brandt, *Reformatie*, dl. III en IV, Reg. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 375, 377. - Reitsma, *Herv. en Herv. Kerk*, blz. 556. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. V, Reg. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 22. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1912, Bijl., blz. 147. - Moulin, *De Remonstranten in Kampen*, blz. 36, 63-68. -

[Ubbo Peter Goudschaal]

GOUDSCHAAL (Ubbo Peter), geboren in 1809, liet zich den 16^{en} December 1826 te Groningen als student inschrijven en werd op 4 Augustus 1831 door het Provinciaal kerkbestuur van Friesland tot de Evangeliebediening toegelaten. Den 5^{en} Augustus 1832 deed hij intrede te Rottum, waar hij den 16^{en} Mei van dat jaar was beroepen, verwisselde deze gemeente in 1835 met Godlinze, en preekte daar 3 November 1839 afscheid, om de volgende week te Scheemda intrede te doen, dat hem den 15^{en} Augustus tot leeraar had gekozen. Deze gemeente diende hij nog bijna vijftig jaren, tot hij den 24^{en} September 1889 overleed.

Goudschaal's eerste geschrift werd zeer ongunstig beoordeeld. Het was een vertaling van Rütenick's populair bewerkte *Glaubenslehre* onder den titel van *De leer des Christendoms systematisch ontwikkeld* (Gron. 1834), waartoe hij door Hofstede de Groot was aangezocht, die meende, dat aldus Schleiermacher's geloofsleer bij het publiek ingeleid zou worden. De *Godg. Bijdr.* (1835, blz. 642) oordeelden zeer uit de hoogte: ‘Wij schatten het beneden het ambt van een protestantsch leeraar, om zulke geschriften te vertalen en zonder teregtwijzende aanteekeningen in het licht te geven’. Het tweede deel van Goudschaal's vertaling is niet verschenen, zeker tengevolge van het weinig gunstig onthaal, dat het eerste ondervond. Verder heeft Goudschaal een aantal, meest populaire, geschriften uitgegeven, waaraan meer waardeering ten deel viel, namelijk:

Gods leidingen met M. Luther (Gron. 1842; 2^{e} verm. dr. ald., 1851). Dit is een vertaling en omwerking van Holzschuher, *Das Lutherbüchlein* (1836); *Het hulpgeroep uit verren lande tot ons werelddeel gerigt. Redevoering gehouden in de eerste vergadering van het Zendeling-genootschap te Veendam*, *17 Mei 1843* (Gron. 1843); *Een woord ter waarschuwing tegen het Gemengde Huwelijk* (Gron. 1843); *Gods leidingen met Ulrich Zwingli* (Winsch. 1847); *Christelijke mengelingen voor geest en hart*, *uit de schriften van Lavater verzameld* (Gron. 1848), 2 dln.; *Gods leidingen met Joh. Calvijn* (Winsch. 1850); *Gods leidingen met Phil. Melanchton* (Winsch. 1851); *Christelijke inwijdingsrede op onze nieuwe munt* (Winsch. 1851); *De kracht des geloofs*, *zigtbaar in de verdrukking der Evangelische Salzburgers. Uit het Hoogduitsch* (Gron. 1852); *Gods leidingen met Ulr. Zwingli*, *Joh. Calvijn en Phil. Melanchton*, Nieuwe uitg. (Winsch. 1853); *Gods leidingen met Catharina van Bora* (Gron. 1853); *Gods leidingen met Ansgarius*, *den apostel van het Noorden* (Gron. 1855); *Gods leidingen met Ludger*, *den apostel der Friesche Ommelanden* (Gron. 1856); *Dierenspiegel voor de jeugd* (Gron. 1861); *Gods leidingen met Joh. Huss* (Gron. 1863), waarin het portret van Goudschaal voorkomt, gegraveerd door A. Weger; en *Herinneringen uit mijn bijna 70jarigen leeftijd* (Gron. 1876).

Verder werkte hij mede aan de *Bijdragen tot bevordering van het Christelijk leven*, uitgegeven door Amshoff en Muurling, en gaf een *Preek over Matth. 13:13* in de *Preken*, *uitgegeven om Evangelisch licht te verspreiden en Christelijk leven aan te kweeken*, *vooral onder de mindere standen des volks* (Koevorden 1846).

Blijkens het *In Memoriam*, dat hij schreef bij den dood van Hofstede de Groot (1886) bleef hij zijn leven lang der Groninger richting toegedaan, terwijl hij ook te Scheemda lid bleef van het Theologisch Gezelschap te Groningen, dat zuiver 'Groningsch' was.

L i t t e r a t u u r: Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 57. - Heerspink, *Leven en Werken van P. Hofstede de Groot* (Gron. 1898), blz. 336. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 281. - *Boekzaal*, passim. - *Brinkman's Cat.*, passim.

[Simon Goulart]

GOULART (Simon), zoon van Simon Goulart, predikant te Genève en van Susanne Picot, werd waarschijnlijk den 2^{en} October 1575 te Genève geboren. Noch zijn geboortejaar, noch zijn geboorteplaats, zijn met zekerheid te bepalen, evenmin als de dag van zijn overlijden. Is deze laatste inderdaad op 19 Maart 1628 te stellen (het jaar, waarin zijn vader stierf, van wien sommige geschriften ook weleens op naam van den zoon gesteld worden) en heeft hij inderdaad den ouderdom van 52 jaar bereikt, dan zal 1575 en niet, gelijk veelal wordt opgegeven, 1576 zijn geboortejaar zijn. Ook wordt Senlis meermalen zijn geboorteplaats genoemd, maar Brandt, die blijkbaar vele origineele brieven van hem bezat en in zijn *Reformatie* zéér uitvoerig over hem handelt, noemt hem uitdrukkelijk: Simon Goulart van Genève (dl. IV, blz. 382), terwijl hijzelf zich ook aldus in één zijner geschriften noemt, zoodat hij hoogstwaarschijnlijk daar geboren is. Na voor de Evangeliebediening te zijn opgeleid, aanvaardde hij het predikambt te Wezel, ontving in September 1601 een beroep bij de Waalsche gemeente te Amsterdam en deed daar den 14^{en} October van dat jaar zijn intrede. In 1606 was hij secretaris der Waalsche Synode, die toen te Dordrecht gehouden werd. Theoloog in den geest van Melanchton, gevoelde hij veel voor de Remonstrantsche denkbeelden en toen zijn ambtgenoot Maurois den 13^{en} September 1615 in de voormiddagbeurt de strenge praedestinatieleer in den geest van Calvijn verdedigde, hield Goulart des namiddags een hartstochtelijk pleidooi voor de Remonstrantsche gevoelens op dat punt. De Kerkeraad riep hem ter verantwoording en verklaarde, na verschillende voorafgaande besprekingen, hem in zijn dienst te zullen schorsen, tenzij hij zijn woorden herriep, om vergiffenis bad wegens het prediken tegen de leer en beloofde, zijn medebroeders niet alleen niet tegen te spreken, maar de Remonstranten bij elke gelegenheid te helpen weerleggen. Goulart antwoordde schriftelijk, dat hij zich aan Gods Woord en de leer gehouden had; dat zijn heftigheid is 'procedé d'infirmité et fragilité humaine', terwijl hij beloofde, zich ook in 't vervolg aan Schrift en Confessie te zullen houden. Niëllius, en op diens gezag ook Wtenbogaert, geven een eenigszins andere lezing, nl. dat hij vergiffenis vroeg voor zijn heftigheid, beloofde, de Contra-Remonstranten voortaan niet meer te zullen tegenspreken en zich geheel aan het gevoelen van Melanchton te zullen houden. De Kerkeraad nam hiermede geen genoegen: de schorsing werd uitgesproken en aan Goulart de deelneming aan het Avondmaal ontzegd, niettegenstaande Niëllius tot zachtheid aanmaande. Evenmin baatte het, dat Wtenbogaert en Taurinus zich tot de Amsterdamsche regeering om tusschenkomst wendden, daar deze weigerde, zich met de zaak in te laten, waarop Goulart den 31^{en} October door den Amsterdamschen Kerkeraad werd afgezet. Naar aanleiding van deze zaak verscheen een vlugschrift: *Conferentie gehouden den eersten Novembris 1615*, *ten huyse van Samuel Godin*

ouderlingh, tusschen Thomas Maurois, predicant ter eenre ende ses lidtmaten van de Walsche Kercke tot Amsterdam ter

anderer zijde (1615), terwijl Goulart te zijner verantwoording een fragment van de gewraakte preek uitgaf onder den titel: *S. Goulart van Geneven ... heeft in September deses jaers 1615 ghepredickt als volght*, *waer-over hij dadelijck bij den kercken-raedt is geschorst van de bedieninghe des woordts ende mede van de nuttinghe des h. avontmaels* (Leiden 1615), waarachter de Fransche vertaling gedrukt is als: *Simon Goulart*, *de Geneve ... a presche au mois de Septembre*, *de cest an 1615*, *ceque s'en suit: Dont quant et quant il est suspendu par le consistoire de son Ministere*, *et de la Communion de la Sainte Cene. Derniere partie de l'exposition sur le 9me Dimanche.*

Een week na het uitspreken der predikatie werd de Waalsche Synode te Utrecht gehouden, maar Goulart's zaak niet ter sprake gebracht. Op die te Middelburg in Mei 1616 bijeengekomen, wilde de Amsterdamsche kerkeraad de zaak wel behandeld hebben, terwijl Goulart zelf verscheen, om zich te verantwoorden, maar de Synode maakte zich ervan af met te zeggen, dat zulk een dogmatische kwestie op een nationale synode moest behandeld worden, doch dat men elkaar liever van weerszijden moest beloven ‘de ne point se plaindre pour l'advenir l'un de l'autre, ains d'ensevelir les choses passees au tombeau d'oubliance.’ Dit gebeurde echter niet, doch ook de Synode van 1617 te Amsterdam wilde Goulart's zaak niet bespreken.

Inmiddels bleek zijn Remonstrantsche denkwijze duidelijk uit een door hem uitgegeven *Brief traité de la grace de Dieu envers les hommes*, *et de l'éternelle élection des fidèles et reprobation des infidèles* (Amst. 1616). Hiertegen verscheen een geschrift van zekeren Carlier-Cafatier, getiteld: *Réponse au brief traité de la grace de Dieu envers les hommes*, *contenant la réfutation des principales raisons alléguées par S. Goulart* (Amst. 1617), terwijl tevens Goulart's opvolger te Amsterdam, Fabrice de la Bassecourt (zie boven, dl. I, blz. 338-340) ertegen uitgaf zijn: *Election éternelle et ses dépendances. Approuvées*, *maintenues et confermées par la parole de Dieu* (Amst. 1618). Dit laatste geschrift beantwoordde Goulart met: *Examen des opinions de M. Fabrice Bassecourt*, *contenues en son livre de disputes*, *intitulé: Election éternelle et ses dépendances.*

Het verzoek, van Remonstrantsche zijde gedaan, eerst aan de Staten-Generaal, later aan de Dordtsche Synode, dat Goulart ook ter Synode mocht worden beschreven, werd door de Dordtsche vergadering van de hand gewezen, daar de gedeputeerden der Waalsche kerk verklaarden, dat hij, met toestemming der Waalsche Synode, sinds lang was afgezet. De Remonstranten, dit later vernemend, protesteerden hiertegen, daar de Waalsche Synode noch de schorsing had goedgekeurd, noch zich ooit met de behandeling der zaak had willen inlaten. Toch werd later ook over hem te Dordrecht het vonnis geveld: daar hij de Canones en de Acte van stilstand weigerde te onderteekenen, volgde zijn afzetting en moest hij de Nederlanden verlaten. Hij begaf zich eerst naar Antwerpen, op welken tocht hij tusschen Heusden en Breda overvallen en uitgeplunderd werd; doch na het einde van het Twaalfjarig Bestand week hij uit naar Calais, waar de Gouverneur hem, tot groote vreugde van de Gereformeerde Hugenooten aldaar, in 1623 het verblijf ontzegde, omdat vanuit Holland bericht was, dat de Remonstranten te Calais de aanleggers waren van den aanslag tegen het leven van prins Maurits. Wel werd dit bevel weder ingetrokken, omdat hun onschuld ten volle bleek, maar Goulart achtte zich te Calais niet veilig en besloot te vertrekken. Was hij de Hollandsche taal voldoende machtig geweest, dan zou hij als andere gebannen Remonstranten in 't geheim in de Nederlanden

zijn teruggekeerd, om zijne geloofsgenooten te stichten, maar voor de weinige Remonstrantsgezinde Walen in Amsterdam wilde hij zijn vrijheid niet op 't spel zetten en vertrok naar Frederikstad in Holstein, waar hij zich in 1624 vestigde. Hier overleed hij, volgens sommigen den 19^{en} Maart 1628, terwijl anderen dit jaartal foutief achten, omdat dit het sterfjaar van zijn vader is, met wien hij al te veel wordt verward. Men vermoedt, dat Daniël Goulart, van 1644 tot 1645 Remonstrantsch predikant te Zegwaart en Zoetermeer, een zoon van Simon Goulart geweest is.

Behalve de reeds genoemde geschriften verscheen van zijn hand in druk: *Traicté de la Providence de Dieu et autres poincts qui en dépendent*, *avec une réfutation des sermons de Joseph Poujade*, *contre les cinq articles des Rémonstrans* (1627), terwijl in de *Epistolae ecclesiasticae et theologicae* (Amst. 1684) eenige *Lettres* van hem voorkomen. Zijn portret bevindt zich in de Bibliothèque Wallonne.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 550. - Bayle, *Diction. hist. et crit.*, T. II, p. 1366. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 507, 508, 530. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 49, 92, 222, 254, 272, 400. - Sepp, *Pol. en Ir. Theol.*, blz. 92. - Sax, *Niëllius*, blz. 4, 25-27, 36, 41, 43, 44, 46, 56, 166. - Meyjes, *Revius*, blz. 214. - Keizer, *Turrettini*, blz. 128. - Brandt, *Reformatie*, dl. II, III en IV, Reg., i.v. Simon of Goulart. - J.A. Beyerman, *Een voorspel der Dordtsche synode in de Waalsche kerk te Amsterdam 1615* (*Uit de Remonstr. Broederschap*, Mei 1915). - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 25. - *Cat. Bibl. Wall.*, 1^{e} Suppl., p. 9; 2^{e} Suppl., p. 20, 89; 5^{e} Suppl., p. 26. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 1^{e} st., 1^{e} afd., blz. 154. -

[Jacques Gousset]

GOUSSET (Jacques) of **Jacobus Gussetius,** te Blois den 7^{en} October 1635 geboren, was aanvankelijk door zijn vader, Raad en rentmeester des konings, niet voor den geleerden stand bestemd; maar toen deze bemerkte, dat zijn zoon in 't geheim aan een onderwijzer in zijn woonplaats verzocht had, hem in het Latijn te onderwijzen, zond hij Jacobus naar een Protestantsche school, ter voorbereiding voor het hooger onderwijs aan de Hoogeschool te Saumur. Hier studeerde hij onder de hoogleeraren Amyraldus, le Fèvre en Capelle, onder den laatstgenoemde het Hebreeuwsch. In 1662 aanvaardde hij de Evangeliebediening te Poitiers en was zóó aan die gemeente gehecht, dat hij een driemaal herhaald aanzoek, om een professoraat te Saumur op zich te nemen, van de hand wees. De herroeping van het Edict van Nantes noodzaakte hem echter in 1685 Frankrijk te verlaten; hij ging naar Engeland en kwam vandaar in 1687 naar de Nederlanden. Volgens Niceron werd hij, op aanbeveling van Samuel van Til, tot Waalsch predikant te Dordrecht aangesteld op een tractement van *f* 600. -; dit bericht wordt door Glasius (*Godg. Ned.*, dl. III, blz. 660) betwijfeld, omdat Brucherus (*Gedenkb.*, blz. 321) mededeelt, dat Gousset zich ‘eenige dagen’ te Dordrecht ophield en Schotel (*Kerkel. Dordr.*, dl. I, blz. 339) hem niet onder de Dordtsche Waalsche predikanten noemt. Toch pleit de vermelding van het tractement en van Van Til's aanbeveling wel voor de waarheid der mededeeling, te meer daar Brucherus niet spreekt van ‘eenige dagen’, maar van ‘eenigen tijd’, en in die jaren vele Waalsche gemeenten uitgeweken Fransche leeraars als ‘buitengewoon predikant’

aanstelden (vgl. Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1895, blz. 320 vv.). Mogelijk is Gousset als zoodanig werkzaam geweest en niet vermeld

in de lijst, vóór *Les Réglémens du Consistoire*, door Schotel gevolgd. In 1691 tot hoogleeraar in de wijsbegeerte en de Grieksche taal te Groningen benoemd, tevens met de bevoegdheid, Theologie te doceeren, aanvaardde hij dit ambt den 6^{en} April van genoemd jaar en bleef er werkzaam tot zijn dood op 4 of 5 November 1704. Hij was in 1666 met Anna Pain en, na haar overlijden, in 1677 met Henriëtte Bertran gehuwd, die hem overleefde. Prof. R. Eyssonius, hoogleeraar in de botanie, hield de later uitgegeven *Oratio funebris de vita et morte J. Gussetii* (Gron. 1705). Gousset wordt geroemd om zijn verdraagzaamheid, godsvrucht en deugd; in de lijkrede wordt een ieder opgewekt 'om God zóó bovenal te beminnen en den naaste met reine liefde aan te kleven, zooals hij het bij zijn leven gedaan had'.

In de wijsbegeerte was Gousset een volgeling van Cartesius; dit blijkt uit zijn *Dissertatio ostendens Cartesianum mundi systema non esse*, *ut quidam existimant*, *periculosum. Oratio item qua Deum esse ex mundi hujus inferioris harmonia demonstratur.* Bovendien schreef hij tegen Malebranche: *Causarum primarum et secundarum realis operatio*, na zijn dood in 1716 te Leeuwarden uitgegeven.

De evengenoemde *Dissertatio* en *Oratio* zijn gevoegd achter een *Dissertatio de viva deque mortua fide doctrina Jacobi apostoli evoluta* (Amst. 1696), een twaalftal voorlezingen voor studenten gehouden, waarvan Heerspink getuigt: 'Hoe klein dat boek in omvang wezen moge, het kan in mijn oog tegen menig foliant wel opwegen en verdient algemeen bekend te zijn'. Heerspink geeft dan ook in zijn *Godgel. Gron.*, dl. I, blz. 67-71, een uitvoerig uittreksel, waarin vooral Gousset's uitspraak opmerkelijk is, dat de *ethiek* der H. Schrift het hechtste bewijs is voor haar goddelijkheid. Als godgeleerde en exegeet deed hij zich verder kennen door zijn *Disputationes in Epistolam Pauli ad Hebraeos et ad Leviticum XVIII:14*, die na zijn dood in 1712 te Amsterdam het licht zagen, en door *Vesperae Groninganae*, *sive amica de rebus sacris colloquia*, *ubi varia Scripturae loca selecta*, *difficilia et magni momenti accurate tractantur atque egregie explicantur*, eerst te Amsterdam in 1698 verschenen en vervolgens aldaar in 1711 door Johan Varnerius uitgegeven. Wekelijks hielden de Fransche predikanten te Groningen met Gousset een bijeenkomst, waarin zij wijsgeerige, letterkundige en godgeleerde onderwerpen bespraken, en het belangrijkste daarvan schijnt door Gousset in deze *Vesperae Groninganae* verzameld te zijn. Ook verwierf hij bekendheid, door het Christendom tegen een Rabbijnsch geschrift, getiteld *Chizzak-Emuna*, te verdedigen. Reeds vóór zijn professoraat had hij hierover in 't licht gegeven: *Controversiarum adversus Judaeos ternio in specimen operis jam affecti*, *quo R. Isaaci Chizzak-Emonna confutatur. Praemissa praefatione de disputationibus adversus Judaeos et subjuncto monito de Ph. a Limborch cum Judaeo collatione* (Dordr. 1688), maar een uitvoeriger geschrift van zijn hand over hetzelfde onderwerp werd eerst na zijn dood door de zorg van Arnold Borstius uitgegeven als: *Jesu Christi Euangeliique veritas salutifera demonstrata in confutatione libri Chissoak-Emonna a R. Isaaco scripti* (Amst. 1712) en met algemeene toejuiching ontvangen. Als theoloog en taalkundige was hem de verschijning van een *Projet d'une Traduction Françoise de la Bible* (1696) door Le Cene geschreven, een ergernis; deze stelde daarin allerlei veranderingen in den bestaanden Bijbeltekst voor, wees op tal van verkeerde vertalingen der Vulgata en der Protestantsche Bijbels en haalde zich daarmee de beschuldiging van Pelagianisme,

Arminianisme en Socinianisme op den hals. Gousset onderwierp dit *Projet* aan een zeer scherpe critiek, neergelegd in zijn

Considérations théologiques et critiques sur le projet d'une nouvelle version françoise de la Bible, *publiée l'an 1696 sous le nom de M.Ch. le Cene*, *dans lesquelles la vérité est défendue par un grand nombre de passages de l'écriture Sainte* (Amst. 1698). Hierin beschuldigt hij Le Cene ook, de waarheid en de grondslagen van den godsdienst ondermijnd te hebben.

Als taalkundige wordt Gousset niet zoozeer geroemd. Hij gaf *Commentarii linguae Ebraicae* (Amst. en Utr. 1702) uit, waarin hij tegenover zijn ambtgenooten Hulsius en Braun zich op het standpunt stelde, dat de beteekenis der Hebreeuwsche woorden zonder hulp der oude overzettingen, van de Rabbijnsche verklaringen en Oostersche dialecten moest opgespoord en vastgesteld worden. Deze meening trok wel de algemeene opmerkzaamheid, maar verwierf weinig instemming en al had zij na Gousset's dood nog voorstanders onder de professoren der Hoogeschool, langzamerhand is zij door den arbeid der beide hoogleeraren Schultens als onwaar ter zijde gesteld.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 551; dl. III, blz. 659, 660. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 666. - Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogesch. te Gron.*, levensbeschrijving der hoogleeraren door Boeles, blz. 50, 51. - Sepp, *Godg. Ond.*, dl. II, blz. 326. - Id., *Stinstra*, dl. I, blz. 32. - Id., *Staatstoezicht*, blz. 234, 235. - Heerspink, *Godgel. Gron.*, dl. I, blz. 66-72. - Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 321, 322. - *Bull. Egl. Wall.*, T. I, p. 141.

[Lieuwe Willemsz Graaf]

GRAAF of **GRAEF (Lieuwe Willemsz),** geboren te Harlingen in 1652, ging reeds vroeg naar zee, werd schipper op Hamburg en andere Duitsche plaatsen, waarna hij eerst in zijn geboortestad, en na 1694 te Amsterdam, tot leeraar bij de Oude-Friesche of Jan-Jacobsgezinde Doopsgezinden werd aangesteld. Hij overleed in 1704.

Met ijver had Graaf zich op de sterrenkunde toegelegd en liet een Latijnsch boekje van Prof. M. Wasmuth vertalen als: *Kort Begrijp van de algemeene herstellinge des Tijds enz.*, *door Mattheus Wasmuth en Lieuwe Willemsz Graaf.* In een later werkje erkent hij, dat Wasmuth's geschrift onveranderd was overgenomen en zijn eigen naam op den titel staat, omdat hij de ‘uitgeever en bekostiger’ was. Ook beijverde Graaf zich, om de lengte van Oost en West te vinden, waarvoor de Staten-Generaal omstreeks 1689 een premie hadden uitgeloofd. Ondanks veel tegenstand kreeg hij octrooi op zijn in dit opzicht gedane uitvinding en gaf over deze kwestie een werkje in 't licht: *Eenvoudig en onvervalscht verhaal van 't voorgevallene in 's Graaven Haage ter vergaaderinge van de Ho. Mog. Heeren de Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden over 't aanwijsen van 't vinden der Lengte van Oost en West en de waare tijdreekeninghe* (z.p. 1689). Ook gaf Graaf, die eenigen tijd later te Amsterdam een school opende, waarschijnlijk tot onderwijs van zeevarenden, een boek over de stuurmanskunst in 't licht, getiteld: *De nieu gepractiseerde oefening der stuurlieden* (Amst. 1698; 2e dr. ald., 1711). Hierachter is gevoegd: *De tafelen der Sinuum Tangentium et Secantium ofte der Hoekmaten*, *Raecklijnen*, *en Snijlijnen enz. ... door Klaas Jansz. Vooght Geometra*, *op nieuws oversien*, *en verbetert door L.W. Graaf.*

Zijn portret, gegraveerd door P. Tanjé, en met een vierregelig vers van A. Spinniker voorzien, komt voor in Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, dl. III, terwijl er ook

nog een afbeelding van hem bestaat door J.C. Philips, en één in zwarte kunst naar Sterrenbergh door P. Aeneae vervaardigd.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 485-487. - Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, dl. III, blz. 433-484. - Blaupot ten Cate, *Friesland*, blz. 235. - Sepp, *Stinstra*, dl. I, blz. 199. - *Ned. Arch. K.G.*, N.S., dl. XI, blz. 220, 221, 230. - Muller, *Cat. van Portr.*, n° 1934-1938.

[Nicolaas Hendrik de Graaf]

GRAAF (Nicolaas Hendrik de), zoon van notaris Nicolaas de Graaf en van Hendrika van Sisseren, werd te Utrecht geboren den 17^{en} Februari 1823. Hij doorliep het Gymnasium aldaar en liet zich den 12^{en} Januari 1841 inschrijven aan de Hoogeschool te Utrecht, volgens het *Alb. Stud.* als jurist. Den 3^{en} Mei 1849 door het Provinciaal kerkbestuur van Utrecht tot den predikdienst toegelaten, ontving hij enkele dagen daarop een beroep naar Elden en deed er 12 Augustus van dat jaar zijn intrede, om vanhier naar Apeldoorn te gaan, waar hij tot tweeden predikant benoemd was en 12 Januari 1853 bevestigd werd. Na voor Vlissingen bedankt te hebben, deed hij den 2^{en} Mei 1863 zijn intrede te Rotterdam; één week te voren had hij van Apeldoorn afscheid genomen. Van Rotterdam vertrok hij den 8^{en} October 1871, om de daaropvolgende week te Amsterdam door Ds. J. Cramer bevestigd te worden met een later uitgegeven leerrede: *De Evangeliedienaar van allen vrij en en toch allen dienstbaar*, *1 Cor. 9:19^{b}*, waarop hij den 18^{en} October zijn intreerede hield. Hier bleef hij werkzaam tot zijn overlijden op 19 November 1886. Hij was gehuwd met Johanna Elizabeth Pierson (geb. 21 Febr. 1830, gest. 14 Februari 1913).

Slechts één geschrift van zijn hand heeft het licht gezien, nl. een *Toespraak naar aanleiding van 1 Tim. 4:8^{b}*, *gehouden in het kamp bij Milligen*, *16 Sept. 1860* (Amst. 1860), maar door zijn 'zeer eigenaardige persoonlijkheid' heeft hij vooral te Amsterdam grooten invloed geoefend. 'Wonderbaar populair was deze prediker. Hij had de gave om op den kansel geestig te zijn, zonder ooit tot platheid te vervallen of ook maar iets van zijn deftigheid te verliezen en de plaats te vergeten, waar hij stond ... Hij hield een besliste, ernstige preek, maar dat hij den strengsten toets aan de Gereformeerde belijdenis had kunnen doorstaan, gelooven wij niet.' In de dagen der Doleantie schaarde hij zich ook onder de tegenstanders van Dr. A. Kuyper. Officiëel werden zijn verdiensten erkend door zijn benoeming tot ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Litteratuur: *Tr. en Zw.*, 22^{e} Jaarg., blz. 105. - A. Loosjes, *Vóór ruim een halve eeuw*, blz. 120, 121. - *Boekzaal*, passim. - Aangevuld door mededeelingen van den Heer W.M.C. Regt, te Oudshoorn.

[Cornelis Nicolaas de Graaff]

GRAAFF (Cornelis Nicolaas de), geboren den 25^{en} Augustus 1810 te Koedijk als zoon van den predikant Nicolaas de Graaff (die volgt) en van Antje Voormans, studeerde sinds 27 Juni 1828 te Leiden en promoveerde daar den 19^{en} December 1834 tot doctor in de godgeleerdheid op een proefschrift, getiteld: *Analecta in*

epistolam Petri alteram (Lugd. Bat. 1834). Den 2^{en} Augustus 1835 ontving hij een beroep naar 't Woud, waar hij den 18^{en} October d.a.v. intrede deed en werkzaam was tot 25 April 1841, toen hij van deze gemeente afscheid nam, om zich de volgende week aan die van Oudshoorn te verbinden, waar hij 17 December 1840

beroepen was. Het 200-jarig bestaan van de kerk aldaar werd den 22^{en} October 1865 door hem herdacht in een *Leerrede ter gedachtenisviering van het 200-jarig bestaan van de kerk van Oudshoorn en Gnephoek*, *over Ps. 26:8* (Alphen 1865). Met ingang van 15 Augustus 1878 emeritus geworden, predikte hij den 11^{en} van die maand zijn afscheid en ging te Haarlem wonen, waar hij den 7^{en} Februari 1888 overleed. Driemalen is hij gehuwd geweest, nl. 1° met Johanna Roelofsz (gest. December 1844); 2° met Anna Elisabeth Willemina Cornelia Sanderson (1816-1854) 3° in 1855 met Cornelia Honigh, geb. 30 Jan. 1826, die hem overleefde.

De Graaff was oorspronkelijk der Groninger richting toegedaan, maar werd, toen het modernisme veld won, meer behoudend. Hij wekte steeds op tot onderzoek van den Bijbel naast het door hem gesproken woord en stond te Oudshoorn bij alle richtingen in zeer hooge achting. De Roomsche kerk vond in hem een hevig bestrijder en insgelijks is hij bekend geworden als vijand van den drank. Van zijn kanselwerk zag nog, behalve de reeds genoemde leerrede, het licht:

> *Het uur zijner openbare belijdenis van het Evangelie*, *het onvergetelijkste uur uit het leven van den Christen. Leerrede over Joh. 1:40^{b}* (Leiden 1843); *Leerrede over Joh. 11:25*, *26* in de *Achttal Leerredenen*, *uitgegeven ten voordeele der Protestantsche gemeente van Curaçao* (Amst. 1844).

Van zijn wetenschappelijken zin legde hij, behalve door zijn dissertatie, getuigenis af door een monografie: *De levensgeschiedenis van den apostel des Heeren*, *Simon Petrus* (Haarl. 1835) en door de aandacht van Prof. Kist te vestigen op een stuk, dat dezen hoogleeraar aanleiding gaf tot zijn artikel. *De oorsprong van het Patronaatsregt der kerk van 't Woud* in *Arch. K.G.*, dl. XIII.

Verder schreef hij in de kwestie betreffende het aanblijven van den ouderling D. Hoogendoorn te Zwammerdam (zie boven, blz. 37, i.v. Felix):

Open brief aan G.A. Hoogeveen, *naar aanleiding van zijn geschrift: De kerkeraad van Zwammerdam en het Classikaal Bestuur van Leiden* (Alphen 1867) en met J.B. Moquette en J.E. Jentink: *De vacature te Zwammerdam. Teregtwijzing voor Ds. J.W. Felix en G.A. Hoogeveen* (Alphen 1867).

Eindelijk gaf hij nog een *Redevoering over het Christelijk karakter der Maatsch. Tot Nut van 't Algemeen*, *uitgesproken ter gedachtenisviering van het 50-jarig bestaan van het Departement Alphen en Oudshoorn*, *21 Januari 1859* (Alphen 1859) en *Vragen over de Christelijke Geloofs- en Zedeleer ten dienste mijner leerlingen* (Alphen 1860).

L i t t e r a t u u r : *Arch. K.G.*, dl. XIII, blz. 209, 218. - A. Loosjes, *Vóór ruim een halve eeuw*, blz. 160. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1279. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 215. - Aangevuld door mededeelingen van den Heer W.M.C. Regt te Oudshoorn.

[Nicolaas de Graaff]

GRAAFF (Nicolaas de), zoon van den bollenkweeker Simon de Graaff en van Catalina Langeveld, werd den 15^{en} Augustus 1785 te Lisse geboren en studeerde te Leiden, waar hij op 27 Augustus 1803 aan de Hoogeschool werd ingeschreven. In Juni 1808 tot proponent onder de classis Schieland bevorderd, ontving hij reeds den

9en Augustus d.a.v. een beroep naar Koedijk, slaagde den 4en October voor zijn peremptoir examen en aanvaardde den 13en November 1808 de Evangeliebediening in genoemde gemeente. Hier arbeidde hij tot 21 Januari 1816, deed de daarop-

volgende week zijn intrede te Oudkarspel, waar hij 30 November 1815 beroepen was, en vertrok, na in 1817 voor den Burg op Texel bedankt te hebben, naar Bloemendaal (beroepen 11 Augustus, afscheid te Oudkarspel 25 October 1818). Van 8 November 1818 tot 29 Juni 1849 was hij hier werkzaam; wegens ongesteldheid vroeg en verkreeg hij emeritaat en overleed te Haarlem den 13^{en} September 1857. Driemaal is hij gehuwd: 1° met Antje Voormans; 2° op 14 Mei 1823 met Antje Zwaan; 3° op 31 Augustus 1831 met Adriana Petra Vrolijk (geb. 17 Juli 1792, gest. 19 December 1862).

De Graaff wordt als een eerwaardig en bekwaam man genoemd; een tweetal zijner geschriften worden in de *Boekzaal* ook zeer gunstig beoordeeld. De volgende zijn door hem in 't licht gegeven:

Theophilus. Een leesboek voor vrienden van Godsdienst en Christendom, 2 dln. (Haarl. 1830); (onder de voorletters: N.D.G.): *Hollands aloude roem treffelijk gehandhaafd in den tiendaagschen veldtogt* (Amst. z.j., maar in 1831 uitgegeven); *Godsdienst en Christendom* (Amst. 1832); *Het Evangelie*, *de weg der zaligheid*, 2 dln. (Haarl. 1834/35).

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1202. - A. Loosjes, *Vóór ruim een halve eeuw*, blz. 160. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 503. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 215. - *Boekzaal*, passim. - Aangevuld door mededeelingen van den Heer W.M.C. Regt, te Oudshoorn.

[Johannes Grambusch]

GRAMBUSCH (Johannes), te Dulken in het hertogdom Gulik den 17^{en} Februari 1711 geboren, ging, nog geen jaar oud zijnde, met zijn ouders naar Venlo, waar hij zijn voorbereidende studiën volbracht. Daarna studeerde hij vier jaren aan de Utrechtsche Hoogeschool, waar zijn naam echter niet in het *Alb. Stud.* voorkomt, en werd, 18 jaar oud, den 7^{en} September 1729 proponent onder de classis van Nijmegen. Reeds den 1^{en} April 1730 ontving hij een beroep naar Zegveld, waar hij in September d.a.v. intrede deed en werkzaam was, tot hij den 13^{en} December 1733 te Venlo bevestigd werd als adjunct van Ds. J.W. Feylingius (zie boven, blz. 54) en tevens het rectoraat van de Latijnsche school op zich nam. Dit laatste legde hij neer, toen hij na Feylingius' overlijden, 18 April 1739, tot den vollen predikdienst geroepen werd. Echter moest hij wegens verzwakking sinds 1757 door een adjunct-predikant worden bijgestaan en ging in 1769 met verlof van den Raad van State te Buren wonen, waar hij den 11^{en} Mei 1787 overleed. Hij was in 1739 gehuwd met Dina Adriana Mesch, die hem overleefde.

Van zijn hand zag het licht:

Vreede toegewenst alle tijdt, *in allerlei wijze aan de Kerk en het Landt in het gemeen*, *en aan de Gemeente te Venloo in 't bijzonder*, *op de Eerste dag van het Vredes-Jaar 1749*, *uit 2 Thess. 3:16* (Delft 1749); *De Staat der Gereformeerde Kerkgemeentens*, *in het Opperquartier van Gelderland*, *bijzonder te Venlo*, *voorgevallen*, *bij den aanvang der Reformatie en verders tot op dezen tijd vervolgd* (Nijm. 1789).

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - De Jongh, *Pred. Geld.*, blz. 311. - *Boekzaal*, Jaarg. 1787*a*, blz. 692; 1789*b*, 548.

[Aäron le Grand]

GRAND (Aäron le), geboren te Amsterdam den 29^{en} Augustus 1733, studeerde te Utrecht, werd den 14^{en} Maart 1758 te Amsterdam proponent en diende achtereenvolgens de gemeenten Oosterleek (5 Augustus 1759 tot 3 October 1762), Oud-

Vossemeer (24 October 1762 tot 9 September 1764), Nieuw Loosdrecht (23 September 1764 tot 13 Maart 1774) en Elburg (27 Maart 1774 tot 31 December 1775). Den 14^{en} Januari 1776 aanvaardde hij de Evangeliebediening te Amsterdam en bleef daar 'met veel getrouwheid en niet zonder aanmerkelijken zegen' werkzaam tot zijn overlijden op 3 April 1808. Zijn portret, naar H. Pothoven door J. Houbraken gegraveerd, ziet het licht. Van zijn hand verscheen eene *Leerrede ter gedachtenis aan zijn 25jarigen predikdienst te Amsterdam* (Amst. 1801). Hij was gehuwd met Maria Dorothea van Driest.

L i t t e r a t u u r : *Cat. Letterk.*, dl. I, blz. 728. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 776. - *Boekzaal*, passim.

[Thomas Benjamin Granpré Molière]

GRANPRÉ MOLIÈRE (Thomas Benjamin), den 25^{en} September 1843 geboren te Amsterdam, studeerde te Utrecht, waar hij zich driemaal liet inschrijven (op 27 Januari 1862, 13 Juni 1863 en 27 Mei 1867) en werd in 1868 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Overijsel. Den 29^{en} November van dat jaar aanvaardde hij de Evangeliebediening te Zalk, ging in 1876 naar Weesp, maar ontving den 3^{en} December 1876 een benoeming tot veldprediker in Ned. Oost-Indië, waarna hij op 8 Maart 1877 als zoodanig te 's-Gravenhage bevestigd werd. Drie jaar later met verlof in Nederland vertoevend, volgde op 2 December 1880 zijn benoeming tot predikant bij de Protestantsche kerk in Oost-Indië, waar hij eerst tijdelijk werkzaam was te Batavia (1881), daarna de gemeenten Riouw (1882) en Soerakarta (1885) diende. In 1889 vertrok hij met verlof naar Nederland, werd op 1 November 1890 eervol ontslagen en gepensioneerd, nadat hij den 5^{en} October van dat jaar te den Helder intrede had gedaan. In 1893 vertrok hij naar Franeker, werd in 1895 bij de Evangelisch-Luthersche kerk beroepbaar verklaard en arbeidde in de Luthersche gemeente te Woerden van 16 Juni 1895 tot zijn dood, den 31^{en} Mei 1898. Hij was gehuwd met Jeannette Caroline Bommezijn, overleden 20 September 1915.

Van zijn hand verschenen in druk: *Het Protestantisme in Nederlandsch Indië* (Helder 1892) en een *Feestrede*, *uitgesproken op 27 September 1896*, *ter herdenking van het 250jarig bestaan van het kerkgebouw der Evang.-Luth. gemeente te Woerden* (Woerden 1896), terwijl hij vooral zijn aandacht wijdde aan het godsdienstonderwijs, blijkens de volgende door hem uitgegeven werkjes: *Catechisatieboekje ten gebruike bij het godsdienstonderwijs aan eerstbeginnenden* (Zwolle 1876; 2^{e} dr. 1879; 4^{e} dr. 1891; 5^{e} dr. 1897), gevolgd door het met Van Leeuwen bewerkte *Catechisatieboekje ten gebruike bij het godsdienstig onderwijs aan eenigszins ontwikkelde leerlingen* (2^{e} dr. Zwolle 1879; 3^{e} dr. 1886; 4^{e} dr. 1890; 5^{e} dr. 1895). Verder: *Handleiding bij de aannemingscatechisatie* (Zwolle 1882); *Geschiedenis van de Chr. kerk van haar ontstaan tot aan den vrede van Munster* (Zwolle 1889); *Leesboek ten gebruike bij het godsdienstonderwijs aan eenigszins ontwikkelde leerlingen*, 5 stukjes (Zwolle 1887-1889); *Uitgebreide handleiding voor catechetisch onderwijs*, 2 dln. (Zwolle 1890); *Vraagboekje ten gebruike bij de aannemingscatechisatie* (Zwolle 1891); *De Bijbel voor Zondagschool en Catechisatie* (Tiel 1893/94) met daarbij behoorende

Blinde Vragen, 2 stukjes (Tiel 1893/94) en een *Leesboek voor de aannemingscatechisatie* (Woerden 1897).

L i t t e r a t u u r : Van Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.-I. Pred.*, blz. 306. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 446, 453, 484. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, passim. - *Brinkman's Cat.* passim. -

[Jaque Grass]

GRASS (Jaque) was eerst chapelain du Régiment grison de Schmidt, werd den 11^{en} Mei 1788 tot Waalsch predikant te Bergen op Zoom beroepen, waar hij den 29^{en} Juni d.a.v. intrede deed en werkzaam was, tot hij op 6 October 1795, tusschen 30 en 35 jaar oud, overleed. Hij gaf in 't licht: *Le Simbole des Apôtres*, *ou les Dogmes du Christianisme*, *considérés sous leur point de vue primitif* (Bergen op Z. 1791), met een opdracht aan Willem Frederik, erfprins van Oranje.

L i t t e r a t u u r : *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 214. - *Cat. Bibl. Wall.*, p. 171.

[Jhr. Dirk Petrus Marius Graswinckel]

GRASWINCKEL (Jhr. Dirk Petrus Marius), geboren 2 April 1836 te Utrecht als zoon van Herman Barthout Graswinckel en Caroline Louisa Charlotte Dorothea Abresch, liet zich op 4 Mei 1854 te Leiden als student inschrijven en werd in 1860 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant en Limburg. Hij deed den 3^{en} Maart 1861 intrede te Zalk, diende daarna de gemeente Zierikzee (1868-1871) en was vervolgens werkzaam te Amersfoort tot zijn emeritaat, dat op 15 April 1901 inging. Als emeritus woonde hij te Utrecht, was nog eenige jaren notabel bij de Ned. Herv. gemeente en overleed aldaar den 15^{en} November 1913. Hij was ridder in de orde van Oranje-Nassau en op 30 Januari 1861 gehuwd met Augustine Ernestine Frederica List.

Dr. A.F.H. Blaauw spreekt in zijn rede ter opening van de voorjaarsvergadering der Evangelische vereeniging (2 en 3 Juni 1914) van Graswinckel als ‘die begaafde en bezielende persoonlijkheid.’ Groot was de toewijding, waarmee hij zijn ambt bekleedde en ‘geen geleerde, heeft hij toch immer met bijzondere belangstelling de vragen van den dag en de ontwikkeling der wetenschap gevolgd’ (Van Popta). Dit alles heeft hij bewezen in verschillende geschriften en in een aantal artikelen door hem, daar hij de Evangelische richting was toegedaan, geplaatst in het tijdschrift *Geloof en Vrijheid.*

Van zijn hand is afzonderlijk in druk verschenen: *De roeping van de Christelijke*, *inzonderheid van de Protestantsche kerk*, *in zake het godsdienstonderwijs* (Rott. 1867); *Gedachten over ons gevangeniswezen* (Zierikzee 1871); *1572-1872. Neêrlands vrijheid*, *eene gave Gods* (Amersf. 1872); *Open brief aan het bestuur van het anti-schoolwetverbond* (Amersf. 1873); *Hebt gij geloof? De groote vraag van Jezus*, *door onzen tijd beantwoord* (Amersf. 1876); *Jezus Christus*, *de grondslag van den Godstempel. Toespraak bij gelegenheid van zijn 25jarige Evangeliebediening* (Amersf. 1886); *Vroegere en hedendaagsche oorlogen* (1895); *Twee toespraken bij gelegenheid van de inhuldiging en het huwelijk van H.M. Koningin Wilhelmina* (Amersf. 1901).

In *Geloof en Vrijheid* behandelde hij de volgende onderwerpen: *Jezus' opstanding. Een physisch of een psychisch wonder* (Jaarg. 1867, blz. 403-425); *De noodzakelijkheid van Jezus' verschijning* (Jaarg. 1869, blz. 624-628); *De strijd om de Kerk in onzen tijd* (Jaarg. 1871, blz. 346-367); *Waarom evenmin orthodox als modern? Maar wel Evangelisch?* (Jaarg. 1886, blz. 381-406); *Misvattingen van Jezus' woorden in Johannes' Evangelie* (Jaarg. 1889, blz. 259-287); *Wat wij van God weten* (Jaarg. 1890, blz. 144-185); *Hoe hebben de Evangelischen te denken over de*

beteekenis van Jezus' dood? (Jaarg. 1894, blz. 591-624); *Op welken grondslag rust het geloof in Jezus Christus?* (Jaarg. 1902, blz. 327-348); *De geboorteverhalen van Jezus* (Jaarg. 1903, blz. 261-277); *De gronden voor het geloof aan onsterfelijkheid* (Jaarg. 1906, blz. 129-155); *Johannes de Dooper in de lijst van zijn tijd* (Jaarg. 1909, blz. 165-202).

Litteratuur: *Schatkamer*, Jaarg. 1914, blz. 15. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1364. - *Gel. en Vrijh.*, Registers. - Van Alphen, *N. Kerk.*, *Handb.*, passim. - Vorsterman van Oyen, *Stam- en Wapenboek van aanz. familiën*, dl. I, blz. 311. - *Evang. Zondagsblad* van 23 Nov. 1913 (n° 1926).

[Jan Aafko Gratama]

GRATAMA (Jan Aafko) werd den 16^{en} April 1817 te Assen geboren als zoon van Mr. Sibrand Gratama, president van het Gerechtshof in Drenthe, en van Johanna Gesina Oldenhuis Kymmell. Den 14^{en} Januari 1832 liet hij zich te Groningen als student in de Godgeleerdheid inschrijven en promoveerde daar den 27^{en} Juni 1845 op een proefschrift, getiteld: *Commentatio in Paulinae epistolae prioris ad Corinthos caput VII* (Gron. 1845), dat in de *Boekzaal* (Jaarg. 1846*a*, blz. 267-269) vrij gunstig beoordeeld werd. Waarschijnlijk wegens gezondheidsredenen werd Gratama geen predikant, maar was van 26 Januari 1852 tot zijn dood, 2 December 1872, redacteur van de Nederlandsche Staatscourant. Hij moet een eenzelvig man met zeer bijzondere gewoonten geweest zijn. Misschien is ook van zijn hand een verhandeling *Socratis de rebus divinis doctrina*, die zonder vermelding van plaats of jaartal het licht zag, maar hoogstwaarschijnlijk in 1836 uitkwam.

Litteratuur: *Alb. Stud. Gron.*, kol. 289. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, blz. 217. - Vorsterman van Oyen, *Stam- en Wapenboek van aanzienl. familiën*, dl. I, blz. 338. - Aangevuld door mededeelingen van Mr. S. Gratama, te 's-Gravenhage.

[Eskelhoff Carsjen Gravemeyer]

GRAVEMEYER (Eskelhoff Carsjen), afstammend uit een Oost-Friesch predikantengeslacht, wier leden sinds 1727 de Hervormde kerk in Oost-Friesland en Nederland gediend hebben, werd den 17^{en} Augustus 1847 te Onstwedde geboren als zoon van Henricus Eskelhoff Gravemeyer, predikant aldaar (zie beneden) en van Wubbina Busemann. Den 13^{en} October 1868 liet hij zich aan de Hoogeschool te Groningen inschrijven en promoveerde er den 10^{en} December 1874 tot doctor in de godgeleerdheid op een proefschrift, getiteld: *De Paulinische leer van de verzoening* (Gron. 1874). Voor zijn opleiding had hij zeer veel aan zijn vader te danken, terwijl ook de leiding der hoogleeraren D. Chantepie de la Saussaye en F.W.B. van Bell met groote waardeering door hem in de voorrede van zijn proefschrift herdacht wordt. Na den 30^{en} Augustus 1876 gehuwd te zijn met Titia Groen (geb. 30 September 1851), werd hij den 10^{en} September d.a.v. door zijn vader bevestigd als predikant te IJsselmuiden. Achtereenvolgens verbond hij zich aan de gemeenten Oosthem (20 October 1878), Oldeboorn (23 October 1887), Gorinchem (8 November 1891) en Utrecht (16 Juni 1895), waar hij na een korte ongesteldheid op den 1^{en} Paaschdag, 15 April, 1900 overleed.

Gravemeyer, die het laatste jaar van zijn leven lid van het Hoofdbestuur der Confessioneele Vereeniging is geweest, was een man ‘die het liefst in eenvoudigheid zijnen weg ging ... die gebukt ging onder het gemis aan liefde, aan broederlijke liefde vooral, waardoor onze tijd helaas! in zoo menig opzicht met een zwarte kool staat

geteekend.' Hij had de Hervormde kerk lief en betreurde de scheuring, die door de Doleantie ontstaan is. Op zijn uitnoodiging en die van Dr. Wagenaar uit Heeg kwamen den 14^{en} April 1885 eenige predikanten te Sneek samen, die toen de Friesche Gereformeerde predikantenvereeniging hebben opgericht.

Behalve zijn proefschrift gaf Gravemeyer: *Zalig zijn de dooden*, *die in den Heer sterven. Leerrede na het overlijden van Ds. C.P.N. Pikaar* (Utr. 1897) en een

Catechetisch Leerboekje naar het '*Leesboek over de Gereformeerde geloofsleer*' *van H.E. Gravemeyer* (Utr. 1896). Met L.W. van Deventer vertaalde hij het eerste gedeelte van Calvijn's *Uitlegging op de profetieën van Jesaja* (Utr. 1901), terwijl onder zijn toezicht de tweede druk eener vertaling van Hutcheson, *Zakelijke en Praktikale Verklaring van de twaalf kleine Propheten*, bewerkt werd. Bovendien bezorgde hij nieuwe uitgaven van enkele werken van zijn vader (Zie volgend artikel).

L i t t e r a t u u r : *De Gereformeerde Kerk* van 19 April 1900, waarin een *In Memoriam* door (Dr B.) v(an) M(eer). - Honig, *Comrie*, blz. 3, 126. - Kuiper, *Gesch. v.h. Godsd. en Kerk. leven in Ned.*, blz. 620. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 332 en 580. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 383. - *Boekzaal*, Jaarg. 1776*b*, blz. 741. - Aangevuld met mededeelingen van Ds. K.H.E. Gravemeyer, te Voorburg.

[Henricus Eskelhoff Gravemeyer]

GRAVEMEYER (Henricus Eskelhoff) is den 13^{en} April 1813 te Weenermoor in Oost-Friesland geboren en werd den 5^{en} September 1837 te Emden tot den predikdienst toegelaten. Slechts zéér kort bleef hij in zijn eerste gemeente Oldersummergast, waar hij op 23 December 1838 intrede deed, want reeds den 28^{en} Mei 1839 werd hij bevestigd te Ryssum, na aldaar voor de tweede maal beroepen te zijn. Den 10^{en} December 1843 verbond hij zich aan de gemeente Onstwedde, den 29^{en} Augustus 1852 aan Losdorp, bedankte voor Hattem (1854) en Nieuwerkerk (1855), maar nam een beroep naar Hantum c.a. aan, waar hij op 12 September 1856 intrede deed. Reeds spoedig predikte hij hier afscheid met een uitgegeven leerrede, getiteld: *Jezus Christus onveranderlijk. Troostwoord en afscheidsrede over Hebr. 13:8*, *aan Hantum en Hantumhuizen* (Dokkum 1857), om den 22^{en} Februari 1857 te Midwolda (Oldambt) intrede te doen met een insgelijks uitgegeven rede: *Goddelijk geleide. Intreepreek over Exod. 33:15 te Midwolda* (2 drukken, Winsch. 1857). Met *Afscheid van Midwolda*, *Preek uit 1 Joh. 2:28* (Winsch. 1865) zegde hij deze gemeente vaarwel, om voor de tweede maal naar Onstwedde te gaan, na voor beroepen naar Garyp, Ee en Balk te hebben bedankt. Ongesteldheid noopte hem in 1878 de bediening neer te leggen met een *Schriftelijk afscheidswoord aan de gemeente te Onstwedde*, *5 Mei 1878* (Kampen 1878), doch na tegen verwachting spoedig zijn gezondheid teruggekregen te hebben, nam hij een beroep naar Elburg aan en deed daar intrede met een rede: *Hulpverbeidend opzien tot God. Intreepreek over Ps. 121:1*, *2 te Elburg op 11 Augustus 1878* (Kampen 1878). Hier arbeidde hij tot zijn emeritaat in 1885 en legde zijn bediening neer met *Het laatste woord der Heilige Schrift*, *Openb. 22:20*, *21. Scheidpreek te Elburg*, *26 April 1885* (Elburg 1885). Hij vestigde zich daarna eerst te Kampen, waar hij zich verheugde in den omgang met S. van Velzen, docent aan de Theologische school, maar ging na enkele jaren te Oldeboorn wonen, waar zijn zoon toen predikant was. Hier overleed hij op Andringastate, den 6^{en} December 1890. Hij was gehuwd met Wubbina Busemann, die op 9 Maart 1854 bij Bremen is gestorven.

Gravemeyer is zijn leven lang den Gereformeerden beginselen, maar ook de Ned. Hervormde kerk trouw gebleven. 'Door zijne prediking had hij zich vele vrienden verworven, zoowel in de Hervormde als in de Christelijke Gereformeerde Kerk. Ook

door zijn omgang. Door zijn innemend, voorkomend en vriendelijk karakter jegens ieder dwong hij aller achting af ... Men kon altoos van hem leeren en in een enkel kort kernachtig woord lag meer opgesloten dan in eene lange rede van anderen'. Zijn hoofdwerk is getiteld: *Leesboek over de Gereformeerde Geloofsleer*,

dat eerst bij stukken uitgegeven, van 1877 tot 1890 te Sneek en Kampen het licht zag, terwijl van het eerste stuk in 1882 te Sneek een herdruk verscheen; een tweede druk van het geheele werk in drie deelen is, opnieuw herzien en uitgegeven door Dr. E.C. Gravemeyer, te Utrecht in 1896 van de pers gekomen. Van dit boek, dat met groote belangstelling werd ontvangen en door geestverwanten zeer gunstig is beoordeeld, wordt gezegd: het is ‘een werk over de belijdenis der Gereformeerde kerk ... dat niet alleen de leden der gemeente, maar ook hare voorgangers een helder inzicht in deze waarheid verschaft en van veel studie en evenveel liefde voor de waarheid getuigt’ (Dr. Hoedemaker). Verder gaf hij: *Gereformeerde geloofsleer. Katechetisch onderwijs met aanteekeningen* (Winsch. 1865; 3e, 5e, 10e dr. ald., 1872, 1880, 1910; zijn zoon Dr. E.C. Gravemeyer, bewerkte hiervan een verkorte uitgave, Gron. 1893); *Bijbelsche Geschiedenis des O. Verbonds. Katechetisch leeren leesboek* (Winsch. 1862; 4e verkorte uitg., ald. 1882); *Aanteekeningen op de inleiding van Dr. Hoedemaker's Handboek voor het Godsdienstonderwijs* (Gron. 1875). Behalve de reeds genoemde leerredenen zag van zijn kanselwerk het licht: *Jezus' gelijkenis van het onkruid des akkers. In vier predikatiën* (Winsch. 1846; 2e dr. Utr. 1898); *Een kreupele genezen. Leerrede over Hand. 3:1-8* (Winsch. 1858); *Jezus' zondaarsliefde, Luc. 15:1-7* (2e dr. Winsch. 1858); *Zestal leerredenen over Luc. XV* (Gron. 1868; 3e dr. ald. 1893); *De deurwachter voor den Herder opendoende. Leerrede over Joh. 10:3a, gehouden 10 September 1876 ter bevestiging van zijn zoon E.C. Gravemeyer, Theol. Doct. als herder en leeraar te IJsselmuiden* (Kampen 1876); *Vijftal leerredenen uit den brief aan de Hebreeën.*

Gravemeyer's portret komt voor in Kuiper, *Gesch. v.h. Godsd. en Kerkel. leven in Ned.*, tegenover blz. 598.

L i t t e r a t u u r : Romein, *Pred. Friesland*, blz. 544. - Kuiper, *Gesch. v.h. Godsd. en Kerkel. leven in Ned.*, blz. 589. - Voorrede vóór den 2en druk van het *Leesboek over de Geref. Geloofsleer. - Brinkman's Cat.* en *Boekzaal*, passim. - Aangevuld door mededeelingen van Ds. K.H.E. Gravemeyer, te Voorburg.

[Adrianus 's Gravezande]

GRAVEZANDE (Adrianus 's), zoon van Gerrit 's Gravezande en Geertruid van Roode, is in 1714 te 's-Gravenhage geboren en den 11en Mei van dat jaar aldaar gedoopt. Eerst was hij op het kantoor van den procureur Jan Roscam werkzaam, maar werd door het lezen van een preek van den Middelburgschen predikant Jacobus Willemsen zóó getroffen, dat hij zich ook aan de Evangeliebediening wilde wijden. Reeds was hij tot notaris bevorderd, toen hij in September 1737 naar Leiden vertrok en zich daar den 4en van die maand aan de Hoogeschool liet inschrijven. Spoedig volbracht hij zijn studie en werd den 28en November 1741 proponent onder de classis 's-Gravenhage. Op 2 Februari 1742 ontving hij een beroep naar Noordwijk aan Zee, deed daar 10 April d.a.v. intrede en ging vanhier naar Asperen, waar hij den 3en Juni 1743 bevestigd werd. Deze gemeente diende hij tot 29 November 1745 en aanvaardde een week later het predikambt te Gorinchem, dat hem 17 October van dat jaar beroepen had. Ten laatste verwisselde hij Gorinchem nog met Middelburg en bleef deze gemeente dienen, zelfs een beroep naar Amsterdam afwijzende, dat den 25en

Januari 1757 op hem was uitgebracht. De stedelijke regeering van Middelburg toonde haar waardeering door hem *f*800 - als geschenk aan te bieden en het pensioen der predikants-weduwen op *f* 500 - te brengen. Op 16 April 1787 overleed

hij na een langdurig lijden, terwijl zijn echtgenoote, Petronella Antonia van der Kemp, hem reeds den 18^{en} October 1779 was voorgegaan. Zijn beeltenis werd naar Perkois door de Sallieth gegraveerd.

''s Gravezande was een merkwaardig man, wiens verdiensten nog te weinig zijn gewaardeerd. In de archieven van classis en kerkeraad vindt men overal blijken van zijn onvermoeide werkzaamheid, zijn keurige orde en netheid in schrift en stijl, zijn uitgebreide kennis en helder oordeel ... In den kerkeraad was hij de vraagbaak, waar verschil van inzicht door historische kennis kon worden vereffend, en het is een lust, de duidelijke rapporten te lezen, die door den scherpzinnigen man over vele gewichtige zaken werden uitgebracht' (Nagtglas). Bovendien was hij niet ijdel: bij zijn testament had hij een geschrift gevoegd, waarin hij verzocht, dat over hem geen lijkrede zou gehouden worden en ook 'dat mijne kinders geene Rouwgedichten (zoo 'er zijn mogten) ter drukpers geeven; en dat men in de Boekzaale, zonder omslag, mijn overlijden melde.'

Vooral heeft 's Gravezande zich als kerkhistoricus verdienstelijk gemaakt; in zijn werken vindt men vele bijzonderheden, die elders tevergeefs gezocht worden en 'voor den beoefenaar der Nederlandsche Hervormingsgeschiedenis zijn en blijven [zijne] geschriften onmisbaar... Op dwalingen [hem] te betrappen valt veel moeilijker dan onvolkomenheden aan te wijzen; doch het laatste doe men nooit zonder te erkennen dat [hij] alles gebruikt [heeft], waarover [hij] beschikken kon' (Sepp). De eerste vrucht zijner kerkhistorische studie was: *Geschiedkundig bericht aangaande Hermannus Faukelius*, *alsmede den oorsprong van het kort begrip der christelijke religie*, *voor die haar willen begeven tot het H. Avondmaal* (opgenomen in *Boekzaal*, Jaarg. 1765*b*, blz. 165-180, 187-201). Daarna gaf hij achtereenvolgens: *Twee honderd-jarige gedachtenis van het eerste Synode der Nederduitsche kerken onder het kruis*, *zo in*, *als buiten Nederland allezins verstrooid*, *gehouden te Wesel den 3 November 1568*, *gevierd in een kerkreden over 1 Cor. 14:40 den 20 November 1768* (Middelb. 1769); *Tweede eeuw-gedachtenis der Middelburgsche vrijheid zoo in den godsdienst als burgerstaat* (Middelb. 1774); *Geschiedkundige Narichten betrekkelijk de blanke en zwarte Jooden te Cochin op de kust van Malabar* (*Verhandd. Zeeuwsch Gen. der Wetensch. te Vlissingen*, dl. VI, blz. 517 vv., dl. IX, st. 2, blz. 515 vv.; Middelburg 1778, 1782); *De Unie van Utrecht herdacht*, *in een kerkrede over Ps. 133:1* (Middelb. 1779); *Vreede-groet ter inwijing van het nieuw gebouwde Armziekenhuis op de Heeregragt te Middelburg* (Middelb. 1785); *Bedenkingen over de Aanmerkingen wegens de Psalmborden in de Kerken*, *voorgesteld in de Boekzaal van Juli 1786* (*Boekzaal*, 1786*b*, blz. 205-208). Dit betreft den historischen oorsprong van het woord 'Pause' op die borden.

Evenzeer getuigt van historischen zin de uitgave van een *Naamlijst*, *van alle de Predikanten der Nederduitsche Gereformeerde Kerke te Middelburg zedert de openbare invoeringe der Kerk-Hervorminge*, door 's Gravezande en Aug. van der Sloot, predikanten te Middelburg. Er bestaat een druk van 1758, terwijl de derde druk, 'nu door den Eerstgenoemden vervolgd,' te Middelburg in 1782 verscheen. Bovendien was in een 'vernieuwde uitgave' der *Naamlijst der Predikanten*, *Ouderlingen en Diakonen*, *Die de Gereformeerde Nederduitsche Kerke en Armen der stad Middelburg in Zeeland bediend hebben sedert de Reformatie ... tot het jaar*

1766, *ingesloten*, 3 stukken (Middelb. 1766), de herziening der predikantenlijst van 's Gravezande's hand.

In de *Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen*

gaf 's Gravezande, behalve het boven reeds genoemde: *Over den Franschen schrijfstijl (Stilus Curiae)* in *Verh.*, dl. IV (Middelb. 1775); *Aanteekeningen over de gewoonte van het begraven in de kerken*, in *Verh.*, dl. XII (Middelb. 1786); *Onderzoek over de oplossing der schijnstrijdigheid tusschen Matth. 9:1-26*, *vergeleken met Marc. 2:1-22 en Luc. 5-17-39* in *Verh.*, dl. XIII (Middelb. 1786). Ook wordt van hem genoemd een verhandeling *Over de Stadsrekeningen van Middelburg*, terwijl hij tevens gehouden wordt voor den schrijver van de eerste acht deeltjes van den *Chronyk van Zeeland verkort en aangevuld* (Middelb. 1778).

's Gravezande stond ook in briefwisseling met Voltaire. In de *Godg. Bijdr.*, Jaarg. 1864, blz. 271, staat een brief afgedrukt, door Voltaire aan hem gericht, terwijl C.A. van Sypesteyn in de *Vad. Letteroef.*, Jaarg. 1869, dl. II, blz. 321, een artikel schreef: '*s Gravezande en Voltaire.*

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 289-291. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 235, 236. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 115. - Kuyper, *Post-Acta*, blz. 83, 86, 89, 272, 276, 277, 351. - *Arch. K.G.*, dl. X, blz. 385 vv. - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.*, blz. 102. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 966. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 776. - *Boekzaal*, Jaarg. 1787*a*, blz. 460-463.

[Daniël Gravius]

GRAVIUS, VAN DE GRAAF, VAN DE GRAEF of **GRAUW (Daniël),** geboren te Dordrecht in 1616, werd op 12 April 1636 student in de wijsbegeerte te Leiden en verdedigde daar den 22^{en} Juni 1638 een *Disputatio ethica*, *de causa efficiente virtutis moralis* (Lugd- Bat. 1638), opgenomen in de *Disputationes ab alumnis fundationis Halletianae defensae.* Na door de classis Walcheren tot de Evangeliebediening te zijn toegelaten, werd hij 27 October 1643 predikant te Aardenburg, maar, door de classis Walcheren aangenomen tot predikant voor Oost-Indië, vertrok hij daarheen en kwam 14 Juli 1645 te Batavia aan. Hier diende hij gedurende twee jaar de Nederlandsche gemeente en vroeg toen overplaatsing naar Formosa, hetgeen hem toegestaan werd ondanks de moeite, die de Kerkeraad te Batavia deed, om hem te behouden. Op Formosa zocht hij op verschillende wijzen kennis en beschaving te verbreiden, niet alleen door onderwijs en prediking, maar ook door zelf ploegbeesten erop na te houden, ten einde den inlanders een betere bewerking van den grond te leeren. Met zijn ambtgenoot Antonius Hambroek maakte hij ernstig werk van de bestudeering der taal. De gouverneur Nicolaas Verburch was echter den predikanten niet welgezind, schreef in zijn rapporten allerlei kwaad over ‘die luyden’ en na een hoogloopend geschil waren Gravius en zijn collega Happart in 1651 genoodzaakt te vertrekken. Reeds een onderzoek van den Raad van Justitie te Batavia bracht hun onschuld aan het licht (Januari 1652), Gravius werd voorloopig tot dienstdoend predikant te Batavia aangesteld, maar het Bestuur der O.-I. Compagnie besloot den 12^{en} Januari 1654, hem naar het Vaderland te ontbieden, ten einde zijn zaak nogeens te onderzoeken. Den 12^{en} October van dat jaar verscheen hij voor de vergadering der Bewindhebbers, vervolgens op 5 April 1655 voor de classis en beide keeren volgde een volkomen rehabilitatie. De classis gaf hem (6 April) een goed getuigschrift en de Bewindhebbers besloten (9 April), hem uit te betalen, wat hij van

de Compagnie nog te goed had, hetgeen de aanzienlijke som van ruim *f* 14000. - bedroeg.

Te Kampen, waar hij op de nominatie stond, werd hij niet gekozen, maar nog in November 1655 volgde een beroep naar Veere, dat door hem werd aangenomen.

Den 8^en^ November 1671 beriep hem de gemeente Middelburg, die hij diende tot zijn dood in Maart 1678. Gravius was in December 1645 te Batavia gehuwd met Martijntje Poots, geboren te Gouda, weduwe van Gerbrant Cunst, en hertrouwde na haar overlijden te Veere met Maria Hubregtse, dochter van Cornelis Hubregtse, burgemeester van Veere en bewindhebber der O.-I. Compagnie. Er bestaat van hem een portret, geschilderd door Z. Blijhof en gegraveerd door J. Munnichuisen, waarvan een reproductie voorkomt in *Eigen Haard*, Jaarg. 1897, blz. 101 en in *Zel. Ill.* Het randschrift roemt hem als ‘een neerstig, geleerd en godtsalig arbeider.’

Gravius, van richting Coccejaan en geestverwant van Van der Waeyen en Momma, was blijkbaar een zeer veelzijdig man, daar hij ook studie maakte van wis- en natuurkunde en groote verdiensten als taalkundige gehad heeft. Te Veere teekent hij op 16 Mei 1661 de voorrede van zijn *Vertaling van de Evangeliën van Mattheus en Johannes* in het dialect van Sinkang. Hij deelt in die voorrede mede, dat Hambroek de geheele vertaling met wijzer oordeel en verbeterende hand heeft nagezien. Ook gaf hij in 't licht: '*t Formulier des Christendoms*, *met de verklaringen van dien*, *in de Sideïs-Formosaansche tale* (Amst. 1662). Op last van den Raad van Formosa en den landvoogd François Caron hadden Ds. J. Happart en Ds. S. van Breen eertijds ‘een accuraat en wijtloopig Formulier naar de ordre onses Catechismi zamengestelt’, dat niet gedrukt was. Hiervan maakte Gravius een uittreksel, een soort onderwijsboek, het evengenoemde *Formulier*, dat hij in het Formosaansch vertaalde en uitgaf. De Formosaansche en Nederlandsche tekst staan naast elkander gedrukt en het geheel is een populair-catechetische verklaring der hoofdwaarheden van het Christendom, volgens de orde en met vrije gebruikmaking der gedachten en uitdrukkingen van den Heidelbergschen Catechismus.

L i t t e r a t u u r : Van Troostenburg de Bruyn, *Gesch. H. Kerk in Indië*, Reg. - Id., *Biogr. Wdb. O.-I. Pred.*, blz. 152-155, 512, met de daar opgegeven litteratuur. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 673. - De Balbian Verster, *De Hollanders op Formosa* (*Eigen Haard*, Jaarg. 1897, blz. 102, 103). - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 291-293. - Knuttel, *Acta*, dl. III, blz. 266, 328, 329, 373, 473, 532, 534. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 1985. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1909, Bijl., blz. 121.

[Johannes Gravius]

GRAVIUS (**Johannes**) liet zich, 19 jaar oud, den 5^en^ Mei 1683 als student te Leiden inschrijven, aanvaardde in 1690 de Evangeliebediening te Klaaswaal en Cromstrijen en diende deze gemeente tot zijn dood op 1 Januari 1707. Van zijn hand verscheen een vraagboekje, getiteld: *Ontwerp der Goddelijke Waarheden*, *tot nutte der Eenvoudigen*, *beknoptelijk ontworpen* (Dordr. 1701), waaruit blijkt, dat hij een aanhanger was der denkbeelden van Coccejus en Cartesius. In de voorrede zegt Gravius, dat hij het werkje heeft uitgegeven op aanhoudend verzoek dergenen, die in de wintermaanden koude noch duisternis ontzagen, om, dikwijls van ver afgelegen woonplaatsen, zijn onderwijs over de Christelijke waarheid te hooren. Het geeft ook een eigenaardigen kijk op de godsdienstige ontwikkeling van de ‘eenvoudigen’ dier dagen, daar de inhoud allerminst oppervlakkig is.

L i t t e r a t u u r : Cramer, *Heidanus*, blz. 123, - Knuttel, *Acta*, dl. VI, blz. 32, 145, 403, 497. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 660. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1907, Bijl., blz. 128.

[Thomas Greaves]

GREAVES (Thomas) was van 1752 tot zijn dood in 1798 predikant bij de English Presbyterian Church te Rotterdam. Van hem werd in 't licht gegeven: *De broosheid van 't menschelijk leeven*, *een leerreden gedaan in Rotterdam op 9 Januari 1763*, *ter gelegenheid van het overlijden van Mej. Hanna Somden. Uit het Engelsch* (Rott. 1763).

L i t t e r a t u u r: Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 2e st., 1e afd., blz. 226. - Steven, *History of the Scottish Church Rotterdam*, blz. 230, 232, 334, 335.

[Huibert Joan George Greebe]

GREEBE (Huibert Joan George), zoon van Jan Pieter Greebe, predikant te Schoonrewoerd, werd aldaar den 29en April 1835 geboren, liet zich op 12 Augustus 1852 als student te Utrecht inschrijven en aanvaardde den 2en October 1859 te Oosterwierum de Evangeliebediening, na op 8 October 1858 candidaat te zijn geworden in Gelderland. Den 2en November 1862 deed hij intrede te Dokkum, den 13en December 1868 te Grouw, waar hij arbeidde tot zijn overlijden op 20 December 1909. Gedurende 22 jaren was hij praeses van het Classikaal bestuur van Leeuwarden, terwijl zijn verdiensten erkend werden door zijn benoeming tot ridder in de orde van Oranje-Nassau. Gedurende zijn 50jarige ambtsbediening memoriseerde hij zijn geheel uitgeschreven leerredenen zoodanig, dat hij geheel uit het hoofd sprak en nooit eenig geschrift vóór zich had liggen.

Greebe was een aanhanger der Groninger school en bleef zijn leven lang de Evangelische richting getrouw. Van zijn hand verscheen een novelle, getiteld: *Eene profetes in de achterbuurt* (Dockum 1868) en een *Gedenkschrift der vestiging van de Hervormde godsdienst in Friesland*, *31 Maart 1580* (Leeuw. 1880), terwijl hij bovendien bijdragen leverde aan verschillende tijdschriften, waaronder vooral *Het testament van Anna Maria van Schurman* (*St. v. W. en Vr.*, Jaarg. 1878) vermelding verdient.

L i t t e r a t u u r: *Schatkamer*, Jaarg. 1910, blz. 27, 28. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 103. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 352. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 164, 349, 458. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 387. - Aangevuld door mededeelingen van den Heer W.M.C. Regt, te Oudshoorn.

[Jean Henri de Greef]

GREEF (Jean Henri de), geboren te Leiden, studeerde aan het Amsterdamsch Athenaeum, liet zich tweemaal, 20 Maart 1843 en 25 April 1844, te Utrecht inschrijven en werd in 1845 candidaat bij de Waalsche Commissie. In datzelfde jaar verkreeg hij te Utrecht het doctoraat in de godgeleerdheid op een proefschrift, getiteld: *De epistolae Pauli ad Romanos cap. V*, *sect. I-II* (Amst. 1845). Na in 1848 beroepen naar de Ned. Herv. gemeenten Krabbendijke en Fort Bath van de hand gewezen te hebben, volgde hij dat naar de Waalsche gemeente te Maastricht, den 3en Augustus

1849 op hem uitgebracht. Hier was hij van 2 September 1849 tot 5 Mei 1878 werkzaam, toen hij op 57jarigen leeftijd overleed.

Litteratuur: *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 101. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 342, 347. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, blz. 218. - *Boekzaal*, Jaarg. 1848*a*, blz. 236, 371, 500.

[Koenraad Hendrik Greeven]

GREEVEN (Koenraad Hendrik), geboren op 27 Februari 1798 te Rotterdam, liet zich den 7^{en} September 1821 te Utrecht als student inschrijven en legde daar het candidaatsexamen in de letteren en in de theologie af. In het voorjaar van 1825 werd hij door het Provinciaal kerkbestuur van Utrecht tot den predikdienst toegelaten en

ontving spoedig een beroep naar Schalkwijk, waar hij op 14 Augustus 1825 intrede deed. Na voor Veenendaal en Veen bedankt te hebben, kwam hij den 12^{en} November 1826 als predikant te Hoogvliet en ging vandaar naar Doetinchem, waar hij den 9^{en} December 1827 bevestigd werd. Op 18 April 1830 predikte hij aldaar afscheid, deed den 2^{en} Mei d.a.v. intrede te Delfshaven en diende deze gemeente tot zijn emeritaat, dat op 1 Januari 1859 inging. Hij overleed den 5^{en} Juni 1876.

Behalve zijn geschrift: *Goddelijke redding uit doodsgevaar. Een woord ten tijde van de cholera* (Amst. 1833), verscheen van hem een veelgelezen werkje, getiteld: *Overdenkingen over het wederzien in de eeuwigheid* (Utr. 1839; 2^{e}, 3^{e} en 4^{e} dr. ald., 1840, 1848, 1853; de laatste twee zijn vermeerderde drukken). Het bestaat uit een drietal overdenkingen en is de uitwerking van een preek over *Weerzien in de eeuwigheid*, gehouden naar aanleiding van den dood zijner eerste vrouw, en geplaatst in het *Letterkundig Magazijn van Wetenschap*, *Kunst en Smaak*, Jaarg. 1835. Bovendien gaf hij in de *Boekzaal* nog verschillende gelegenheidsgedichten.

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 233. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 218. - *Boekzaal*, Jaarg. 1839*a*, blz. 617; 1841*b*, 361; 1845*b*, 798; 1846*b*, 354 en passim.

[Leendert Grendel]

GRENDEL (Leendert), geboren te Gouda in 1766, studeerde te Utrecht, waar zijn naam echter niet in het *Alb. Stud.* voorkomt, legde op 2 September 1788 voor de classis Gorinchem het praeparatoir, op 19 Mei 1789 het peremptoir examen af en werd den 7^{en} Juni d.a.v. te Sluipwijk bevestigd. In 1797 legde hij echter zijn ambt neder, daar zijn godsdienstige richting te zeer van die zijner gemeente verschilde, wat tot groote onaangenaamheden aanleiding had gegeven. Reeds in hetzelfde jaar, na korten tijd ter vervanging van P. Bosveld, die zitting had in de Nationale Conventie, als hulpprediker te Dordrecht gearbeid te hebben, ontving hij beroepen naar Waalwijk en Dirksland; hij nam het laatste aan en was in die gemeente zeer geliefd, hetgeen daaruit blijkt, dat zijn tractement met *f* 200 - verhoogd werd, toen hij in 1807 een beroep naar Nieuwerkerk ontvangen had. Toch meende hij niet te kunnen weigeren, toen Maastricht hem tot voorganger begeerde en deed er in Juni 1809 intrede. Reeds den 22^{en} Juli 1813 overleed hij aldaar. Hij was gehuwd met Mejuffrouw Crooswijck uit Rotterdam, die hem in de eeuwigheid is voorgegaan.

Van Grendel's kanselarbeid zag het licht: *De geschiedenis van Ruth in zes winteravond-leerredenen overwogen* (Dordr. 1799) en *Eenige oude geschiedenissen van den Bijbel*, *in leerredenen* (Rott. 1805). Ook had hij eenigen naam als dichter; als zoodanig was hij lid der 'Kamer der Goudsbloemen, daer men schrijft: Uit Jonste begrepen' te Gouda en werkte mede aan de *Heilwenschen*, *Meiversen* enz., door de leden dier Kamer, uitgegeven te Gouda van 1786-1794. Bovendien liet hij de volgende gedichten drukken: *Ter zilveren Bruilofte van mijne Schoon-Ouderen Dirck Crooswijck en Petronella Makfarland* (1793); *Het nut der leesgezelschappen ter bevordering van verlichting*, *betoogd uit de verwoestingen der domheid* (1798) en *Dankfeest bij den Algemeenen Vrede*, *godsdienstig gevierd den 2^{en} van Wintermaand 1802 in Dirksland* (Rott. 1802).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. II, blz. 201, 389, 783. - *Cat. Letterk.*, dl. I, blz. 220, 548. - *Boekzaal*, passim.

[Daniël Grensteen]

GRENSTEEN (Daniël) staat van 1770-1775 vermeld als proponent bij de Lutherschen in Nederland. Daarna werd hij op 1 November 1784 beroepen te Medemblik en op den 22^{en} van die maand geëxamineerd. Te Medemblik arbeidde hij tot 1790, toen hij naar Pekela vertrok, waar hij van 30 Mei 1790 tot zijn emeritaat, 16 Februari 1829, werkzaam was. Hij overleed den 14^{en} November 1840, oud 98 jaar en 6 maanden. Typeerend voor den geest van dien tijd is het, dat hij gaf: een *Verhandeling over Hebr. 13:7*, *ter gelegenheid van het afsterven van Ds. H. van Garél te Amsterdam* (Amst. 1771). Dit is echter niet de officiëele lijkrede, daar deze den 16^{en} Augustus 1771 door Ds. Klap werd gehouden, doch waarschijnlijk niet in druk verschenen is.

L i t t e r a t u u r : Pont, *N. Bijdr.*, dl. I, blz. 51. - *Cat. Luth. Sem.*, blz. 147. - *Boekzaal*, Jaarg. 1841*a*, blz. 118. - Aangevuld door mededeelingen van den Heer J.C. Webster, archivaris der Luth. gem. te Amsterdam.

[Egbert Jan Greve]

GREVE (Egbert Jan), 'hij die gedurende de dagen van zijn leven door zoo weinigen gekend en in zijn waarde erkend is', werd den 5^{en} October 1754 te Deventer geboren als zoon van den koopman Hendrik Greve en van Hendrika Everdina Frantzen, die hem een streng godsdienstige opvoeding gaven. Van 1771-1778 studeerde hij aan het Athenaeum in zijn geboortestad, waar vooral A.F. Rückersfelder, hoogleeraar in de godgeleerdheid en Oostersche talen, zijn leermeester was, en liet zich den 27^{en} Augustus 1778 als student te Leiden inschrijven. Hier merkte Prof. Schultens reeds dadelijk op, hoezeer Greve in de kennis van het Arabisch uitmuntte en noodigde zijn leerling uit, zich op gemeenzamen voet verder met hem in die taal te bekwamen, waartoe de hoogleeraar hem Oostersche handschriften uit het Legatum Warnerianum verschafte. Ook de kerkvaders werden ijverig door hem bestudeerd en bij een zelfstandig onderzoek der brieven van Paulus en der geschriften van Luther en andere Hervormers, begon hij een meer vrije opvatting der kerkleer te huldigen, dan die waarin hij was opgevoed, zoodat hij, toen hij den 29^{en} April 1783 bij de classis van Deventer als proponent werd toegelaten, de formulieren onderteekende met de toevoeging: 'als menschelijke inzettingen, volgens art. 2 der Geloofsbelijdenis zelve'.

Predikant is Greve nooit geworden: zwak van lichaamsgestel en van stem, rekende hij zich voor dat ambt niet geschikt, terwijl de wijze, waarop hij de formulieren onderteekend had, zijn rechtzinnigheid in verdenking bracht. Bovendien was hij een aanhanger der Patriotten-partij, wat in vele plaatsen een beletsel was, om beroepen te worden. Hij bleef dus in het ouderlijk huis zijn studiën voortzetten, maar achtte het, toen in 1787 dat huis door het Prinsgezinde grauw niet gespaard werd, toch maar 't best, bij den intocht der Pruisische troepen het land te verlaten. Hij vestigde zich te Steinfurt, maar keerde eerlang naar Deventer terug, waar hem na de omwenteling van 1795 het professoraat in de Oostersche talen aan het Athenaeum werd aangeboden. Greve bedankte echter, maar nam in het begin van 1796 het ambt van lid der Nationale Vergadering aan, waartoe hij door het district Winterswijk gekozen was en ofschoon

hij voor een staatkundige loopbaan weinig geschikt was, wijdde hij zich met veel ijver aan dien nieuwen werkkring. Den 22^{en} Juni 1797 werd hij evenwel tot een ambt geroepen, dat beter met zijn neiging en studiën overeenkwam, namelijk het professoraat in de Oostersche talen en Hebreeuwsche oudheden te

Franeker. Op den 15^en^ November van dat jaar hield hij zijn inaugureele rede *De nexu, qui studio linguarum orientalium cum ceteris artibus et doctrinis humanioribus intercedit indivulsus*, die hij inderhaast had opgesteld en die alleen op aandrang van het bestuur der Hoogeschool en tegen Greve's zin het licht zag (Leov. 1800). Met hart en ziel gaf hij zich in de jaren van zijn professoraat aan de beoefening der wetenschap over, stond in 1804 nog op een drietal voor hoogleeraar te Harderwijk, maar de ingespannen studie had op zijn zwak gestel een zeer ongunstigen invloed. Te Harlingen vertoevend, om bij familie eenige ontspanning te zoeken, overleed hij daar ongehuwd aan een zenuwkoorts, den 13^en^ Augustus 1811.

Greve was een buitengewoon geleerd man, een wetenschappelijk genie, met al de uiterlijke eigenschappen van een afgetrokken geleerde: 'klein, mager en slordig in kleedij. Zijn haar was zwart en hing als dat van een ouden Rabbijn vrij lang van zijn hoofd af; menigmaal werd hij voor een Jood aangezien, zelfs door den pas tot zijn collega benoemden Lotze. Er was bovendien veel vreemds in zijn manieren; geregelde orde in doen kende hij niet; studerende vergat hij het onderscheid tusschen dag en nacht, en liep door het huis, waar hij ongehuwd zijn intrek genomen had' (Sepp). Hij bezat een buitengewoon geheugen, zoodat hij voor zijn studie zeer weinig boeken noodig had: hij wist, na een boek gelezen te hebben, voorgoed wat het bevatte. Alle baatzucht of eerzucht was hem vreemd; daarom was hij in de nationale vergadering 'niet op zijn plaats, en verliet gaarne een tooneel, waarop zoo veel hartstogten om de overwinning kampten' (Sepp). Aan den anderen kant kan hem een zekere stijfzinnigheid in zijn bijzondere meeningen niet ontzegd worden. Dit laatste bleek vooral uit het doel, dat hij met zijn Oud-Testamentische studiën steeds voor oogen had: het metrisch stelsel der Hebreeuwsche poëzie uit te vinden en vast te stellen. Reeds zijn Deventer leermeester, Prof. Rückersfelder, was hem daarin voorgegaan, door in 1762 een *Commentatio quaedam cantica sacra ex ingenio Pindaricorum illustrans* enz. uit te geven, maar Greve ging in dit opzicht veel verder. Hij veranderde met vrije hand den Hebreeuwschen tekst, offerde het parallelismus op, om de Hebreeuwsche woorden in dactyli, spondaei enz. te herscheppen, zoodat Bouman niet onjuist van 'het Procrustes-bed van zijn metrisch stelsel' sprak. Reeds als student te Deventer begon Greve het boek Job te bewerken, vergeleek de poëtische boeken van het O.T. met de voortbrengselen der Arabische dichtkunst, leerde Syrisch en Perzisch, alleen met dat ééne doel: de vaststelling van het Hebreeuwsche metrum; toch mocht het hem niet gelukken, in ons Land voor zijn stelsel veel aanhangers te winnen, zelfs trok het nauwelijks de opmerkzaamheid der toonaangevende theologen.

Het resultaat dezer Oud-Testamentische studiën legde hij neer in: *Ultima capita libri Jobi*, *nempe XXXVIII-XLII*, *ad graecam versionem recensita notisque instructa. Accedit tractatus de metris Hebraicis praesertim Jobaeis*, waarvan het eerste deel in 1788 te Deventer, het tweede deel in 1791 te Steinfurt uitkwam. In de voorrede en opdracht van het eerste deel had hij zijn gevoelen geüit over de geweldpleging der Pruisen in ons Land, waarom de Deventer magistraat, dadelijk na de uitgave van het werk, de bladzijden, waarop hiervan melding werd gemaakt, liet uitscheuren en vernietigen. Later gaf Greve nog op ditzelfde gebied: *Vaticinia Nahumi et Habacuci cum interpretatione et notis* (Amst. 1793) en *Vaticinorum Jesaiae volumen postremum a cap. XL ad XLVI Hebraica ad numeros recensuit*, *versionem et notas adjecit: Accedit Interpretatio Belgica* (Amst. 1810).

Ook op het gebied der exegese van het N. Testament schreef Greve eenige werken, die, volgens Glasius, getuigen van zijn grondige kennis en van zijn helderen geest, maar waarmee hij, naar Sepp's oordeel, weinig naam maakte, ‘dewijl hij aldaar aan de regelen der grammaticale exegese veel minder gehoor gaf dan aan de vernuftige invallen van zijn altijd met het onderwerp vervulde brein.’ Eerst gaf hij *De brieven van den Apostel Paulus aan de Efeziërs*, *de Colossers*, *en de eerste aan Timotheus*, *nevens den brief aan Philemon. Uit het Grieksch vertaald met een verklaring* (Dev. 1790), uitgegeven door zijn broeder E.H. Greve, en later: *De Brieven van den Apostel Paulus aan de Romeinen*, *de Corinthiërs en de Galaten met aanmerkingen; benevens eene Verhandeling over de echtheid en het gezag van den Brief van Jacobus* (Amst. 1794-1818), 4 dln.

Bovendien gaf hij met zijn ambtgenooten E. Tinga en J.H. Regenbogen: *Verstrooide gedachten over verschillende onderwerpen. Uitgegeven voor leeraars en vrienden van godsdienst en godgeleerdheid* (Fran. 1802-1806) en anonym een verhandeling: *Van de Staatszorg der Overheid voor den Godsdienst*, *en de Vrijheid der Christenkerk in Nederland.* Na zijn dood dichtte Feith een vers: *Op het afsterven van mijn vriend E.J. Greve* en zond tevens een *Verzameling van eenige losse stukjes* in 't licht (Haarl. en Zwolle 1813), bevattende een en ander ‘van gehouden gesprekken of gedeelten van bijzondere brieven’, waarop hij van Greve antwoord ontvangen had. In handschrift liet Greve nog verschillende studies na over het metrum en de Psalmen, benevens een Koptische grammatica, terwijl ook bleek, dat hij zich met de studie van het Turksch had beziggehouden. Zijn beeltenis, naar H.A. Bauer door R. Vinkeles vervaardigd, ziet het licht en is opgenomen in het Vervolg op Wagenaar's *Vaderl. Historie* (dl. XXXVIII, blz. 87), terwijl bij Rogge, *Staatsregeling*, plaat I, kol. 2, zijn schaduwbeeld voorkomt.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 554 (waar hij te onrechte Everhardus genoemd wordt). - *Konst- en Letterbode*, Jaarg. 1811, dl. II, blz. 294 vv. - Lotze, *Laudatio* (*non dicta*) *Egberti Joannis Greve* (Lugd. Bat. 1815). - Laurman, *Museum van Kerkel. Gesch.*, blz. 71. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 10, 72, 80, 81. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 236, 237. - Reitsma, *Herv. en Herv. Kerk*, blz. 732. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.*, dl. II, blz. 539. - Id., *Godgel.*, blz. 281, 282. - *Arch. K.G.*, dl. IV, blz. 266. - Boeles, *Friesl. Hoogesch.*, dl. II, blz. 657-666. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1128. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 1990. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 220, 776. - *Boekzaal*, Jaarg. 1811*b*, blz. 299-301.

[Henricus Grevenstein]

GREVENSTEIN (Henricus),, uit een predikantengeslacht afstammend (zie *Boekzaal*, Jaarg. 1753*b*, blz. 494-497) werd te Leeuwarden geboren als oudste zoon van Jacobus Grevenstein, medicinae doctor aldaar en 's Lands medicus van Friesland; zijne moeder heette Sara Ursinus. Tot den predikdienst opgeleid, werd hij den 10^{en} Mei 1728 door de classis Bolsward tot de Evangeliebediening toegelaten en reeds den 18^{en} Juli van dat jaar te Burgwert bevestigd, welke gemeente hij van 25 Juli 1728 tot 14 Augustus 1735 diende. Op 28 Augustus 1735 deed hij intrede te Oosterlittens en arbeidde daar tot zijn emeritaat, dat hem den 2^{en} October 1780 verleend werd. Den 25^{en} October

1781 overleed Grevenstein op 75jarigen leeftijd. Hij stelde een relaas op van zijn wedervaren gedurende de bekende onlusten in 1748, dat in de *Nieuwe*

Friesche Volks-almanak, Jaarg. 1859, blz. 42-46, staat afgedrukt. Een gedicht, door hem vervaardigd op de inwijding der vernieuwde kerk te Britswerd, is opgenomen in de *Boekzaal*, Jaarg. 1752*b*, blz. 798-800, terwijl hij zich voor de kerkelijke geschiedenis van Friesland verdienstelijk maakte door de samenstelling van een *Naamlijst der Predikanten*, *die zedert de zuiveringe van den Godtsdienst tot in den jare 1751 het Euangelium hebben bedient in de Steden en Dorpen*, *welke tot de E. Classis van Bolswert en Workum behoren en voormaals behoort hebben*, enz. (Leeuw. 1751).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 244 (te onrechte wordt hij hier Gravestein genoemd). - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 116. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 275, 287. - Cuperus, *Kerk. leven Friesl.*, blz. 202, 211. - *Boekzaal*, Jaarg. 1728*a*, blz. 635; 1780*b*, 543; 1781*b*, 664.

[Caspar Grevinchoven]

GREVINCHOVEN (Caspar) of **SWERINCKHUYSEN** heeft tot 1600 meestal laatstgenoemden naam gedragen; als scriba onderteekent hij de acta der synode, te Leiden van 15 tot 23 Augustus 1600 gehouden, als: ‘Caspar Grevinchovius, ghenaemt Swerinchusen’ en wordt daarna geregeld Grevinchoven genoemd. Hij werd in 1550 te Dortmund geboren en was reeds in 1573 predikant te Zalt-Bommel. De ‘Credentzbrief’ dd. 22 Mei 1578 voor de afgevaardigden der classis Bommel ter Dordtsche Synode van dat jaar, is nog door hem in naam der classis geteekend, zoodat hij toen nog aldaar werkzaam was; ook spreekt hij op de synode, te Rotterdam in 1581 gehouden, nog over zijn ‘nastendige besoldinge te Bommel’, die hij niet krijgen kan, zoodat Acquoy's meening, dat hij kort na 1573 Bommel verliet, wel niet juist zal zijn. In 1578 is hij waarschijnlijk naar 's-Hertogenbosch vertrokken: in dat jaar zijn aldaar weer predikanten gekomen, waaronder ook genoemd wordt: Gaspar Mercurialistis, gehuwd en met talrijk kroost. Hiermede wordt naar alle waarschijnlijkheid Grevinchoven bedoeld, die in 1579 predikant te Rotterdam werd en toen van den Bosch kwam. Na 8 Juli 1579 zijn ook de predikanten met de meeste Gereformeerden uit die stad vertrokken, nadat zij nog veel overlast hadden ondervonden. Te Rotterdam was hij verder werkzaam tot zijn dood op 18 September 1606; hij werd aldaar in de Groote kerk op het koor begraven.

Grevinchoven is zeker in zijn tijd een man van beteekenis geweest, blijkens de opdrachten, hem gegeven in verschillende synoden, waar hij ook meermalen het ambt van praeses of scriba vervult. Hij wordt door Reitsma in zijn *Herv. en Herv. K.*, ‘gematigd rechtzinnig’ genoemd, was in zijn leer meer Melanchtoniaansch dan Calvinistisch, maar toch wilde hij Duyfhuis niet als leeraar in de Hervormde kerk erkennen en toonde zich een bestrijder der gevoelens van Hermanus Herberts. Tegen diens geschrift *Eene corte ende grondige verclaringhe van den Antichrist* had Grevinchoven een *Cort Verhael* geschreven, waarin hij hem o.a. ten laste legde, de Mennonieten in hun valsche leer van Christus' menschwording te versterken. Ook had hij over Herberts' denkbeelden een brief geschreven aan eenige Vlaamsche broeders te Gouda en naar aanleiding van een en ander gaf Herberts in 't licht eene *Naerder verklaringhe over XXIII articulen door Hermannum Herberts ... binnen der Goude ghedaen: welke Caspar Swerinckhuysen ... wt die ghedruckte schriften*

desselvighen Hermanni getrocken, *ende in een missive aen ettelicke Vlaemsche mannen (woonachtich binnen der Goude*) *overgheschreven heeft* enz. (z.p. 1592).

Hoe hij tegen andersdenkenden buiten de kerk ijverde, blijkt uit verschillende

werkjes, waarvan sommige na zijn dood zijn uitgekomen. Tegen den bekenden ‘Hendrick Niclaes ende sijnen aenhanck’ schreef hij een *Ontdeckinghe van de monstreuse dwalingen des libertijnschen vergodeden vrijgheestes Hendric Nicolaessoon* (Rott. 1604), waartoe de afgevaardigden ter synode van Schiedam, van 27 tot 31 Augustus 1602 gehouden, hem met kracht hadden aangespoord, tevens bevelend: ‘Sullen mede alle predicanten hen vermaent houden de boecxkens ende stucken, die se hebben ofte crygen connen van H.N. den voornoemden Casparo toe te senden’. Tegen de Doopsgezinden kantte hij zich in zijn *Grondelijc bericht van den Doope*, *ende Wederdoope* (Rott. 1599), terwijl over Luther's denkbeelden gehandeld wordt in een *Grondelijc bericht Martini Lutheri*, *van het avondtmael des Heeren*, *in twee korte tractaten wt de schriften Lutheri en der Augsborchsche confessie t'samen ghebracht* (Rott. 1605), dienstig ‘om te verhinderen der Martinisten aenwas’ (Synode te Rotterdam, 1605, art. 20), en de Lutherschen bestreden worden in *Grondelijck bericht van de Dolingen der Nieuwe Lutherschen voornaemlijc opghekomen na de doot der eerweerden Doctoren der Theologie D. Martini Lutheri ende D. Philippi Melanchtonis*, *met korte wederlegginghe tot dienste van allen toeghedaen der Augsborchscher confessi ende nae de waerheyt des H. Euangelii ijverende* (Rott. 1611). Hoe hij dan ook in 't algemeen over de secten en haar vrijheid van godsdienstoefening dacht, blijkt reeds uit den titel van zijn werkje: *Van de vrijheyd der secten*, *hoe schadelijck deselve zij: tot naedeel der algemeyne warachtige kercke ofte Gemeynte Godes* enz. (Dordr. 1611).

Vooral echter is Grevinchoven bekend geworden door zijn bestrijding van den Jezuïet Costerus. Eerst gaf hij een *Onderwijsinghe van de oude Catholycke Apostolische ende Roomsche kercke ende Religie*, *tot een cort ende slecht berigt voor alle goedhertighe Catholycken*, *op de calomnien P. Francisci Costeri ende syns gelijcke Sectarissen*, *die onder den tytel der Catholycke Kercke*, *ende Societatis Jesu*, *de Catholycke Apostolische Roomsche Kercke ende Religie soecken te onderdrucken* (Rott. 1597), dus inzonderheid tegen het Jezuïtisme gericht. Costerus beantwoordde dit in zijn *Apologia Catholica*, *d.i. Catholycke antwoorde op een kettersch bouxken Casparis Grevinckhovii*, *Geusch predikant tot Rotterdam* (Antw. 1598), dat ook in het Latijn is vertaald en uitgeg. te Colon. et Lugd. in 1609. Grevinchoven vond hierin aanleiding, zijn *Defensio Catholica*, *dat is Catholycke verantwoordinghe der Apostolische*, *Catholycke ende Roomsche Religie*, *op de calumnien ende lasteringhen Francisci Costeri in zijne Apologia Catholica* (Rott. 1598) uit te geven, wat van Costerus' zijde door een *Tweede Apologie Francisci Costeri op ketter C. Grevinckhoven boeck* (Antw. 1599) gevolgd werd. De Rotterdamsche predikant schijnt hierop een *Tweede Defensie* en *Dialoghen* te hebben geschreven, die Costerus beantwoordde met een *Seyndtbrief aen C. Grevinckhoven* (Antw. 1600). Waarschijnlijk heeft Grevinchoven naar aanleiding daarvan een brief d.d. 17 April 1600 aan Costerus geschreven, die weer gevolgd werd door diens *Epistola ad Gasparum Grevinckhovium*, *Calvini verbi*, *apud Rotterdamenses praedicantem* (Col. Agripp. 1600), die ook vertaald is als *Sendtbrief Francisci Costeri aen ketter Caspar Grevinckhoven*, *predicant des woordts Calvini tot Rotterdam*, *versch binnen Roomen in den Latijne geschreven ende nu overgheset door J.G. Ovik*, *priester derselver societeit* (Antw. 1600). Met dezen pennestrijd zullen hoogstwaarschijnlijk ook in verband staan een werkje van Grevinchoven, dat ik vermeld vond onder den titel: *Collatio pontificia*, *d.i. Verghelijckinge des pausdoms met het oud Roomsche*

Heydendom (Rott. 1599) en een *Seyndtbrief aen d'edele ende wijse Heeren representerende de Staten en Raedt van Hollandt*,

Zeelandt enz. met een sendtbrief aen C.G. (Antw. 1598). Glasius noemt nog een geschrift: *Thegenstelling der Catholycke Evangelische ghereformeerde Kercke* (Rott.), waarvan hij niet weet, of het van Grevinchoven's hand is. Wel heeft hij geschreven een *Fondament-Boeck van de ware Christelijcke ghereformeerde religie*, *in een korte summa begrepen*, *tracterende de voornaemste hoofdstucken derselver* (Lemmer 1870-72).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. III, blz. 407, 408. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. II, kol. 506. - Rogge, *Coolhaes*, dl. II, blz. 164, 166, 235, 236. - Acquoy, *Joh. v. Venray*, blz. 175. - De Bie, *Hofstede*, blz. 56. - Hania, *Helmichius*, blz. 75, 109, 115, 117, 119, 121, 146, 167, 211, 249. - Janssen, *Kerkh. in Vl.*, dl. I, blz. 12, 13, 52, 55, 203, 220, 383. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 321. - *Kerkhist. Arch.*, dl. II, blz. 125. - *Ned. Arch. K.G.*, N.S., dl. XIV, blz. 247. - Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl. III, Reg., i.v. Grevinchoven en Swerinchuysen; dl. IV, Reg. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, blz. 498. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 220, 589.

[Nicolaas Grevinchoven]

GREVINCHOVEN (Nicolaas), zoon van den voorgaande, behoort op 8 Februari 1593 onder de jongste bursalen der Leidsche Hoogeschool en wordt in 1601 als proponent tot predikant te Rotterdam beroepen, dus als ambtgenoot van zijn vader. In Mei 1603 is hij één der opponenten bij de promotie van Arminius tot doctor in de godgeleerdheid, vóórdat deze zijn professoraat aanvaardde en na den dood van zijn vader, in 1606, komt hij meer openlijk voor zijn Remonstrantsche gevoelens uit. Sinds dien tijd is hij een der hoofden van deze partij geworden. Eerst werd hij door Arminius uitgekozen, om met drie ambtgenooten van Remonstrantsche zijde tegenwoordig te zijn op de conferentie, met Gomarus den 22^{en} Augustus 1609 gehouden (Zie boven, blz. 290); daarna nam hij deel aan de samenkomst van zes predikanten uit elke partij, in Maart 1611 gehouden met het doel, om zoo mogelijk tot overeenstemming te komen, en eindelijk verscheen hij ook op de Delftsche bijeenkomst, beschreven in het vlugschrift, getiteld: *Schriftelijke conferentie*, *ghehouden tot Delff*, *26 en 27 Februari 1613*, *tusschen zes Kercken-Dienaren* (Delft 1613). De vijf andere predikanten waren Wtenbogaert, v.d. Borre, Bogardus, Becius en Hommius.

Intusschen ondervond hij te Rotterdam niet weinig tegenstand van zijn ambtgenoot Geselius, hetwelk echter eindigde met diens afzetting (Zie boven, blz. 231, 232) en in een later gehouden conferentie tusschen de Rotterdamsche predikanten en Geselius' aanhangers wordt Grevinchoven's optreden als de hoofdoorzaak van de bestaande scheuring beschouwd. ‘Strijdlustig’ (Reitsma) is Grevinchoven zeker wel geweest, want in dienzelfden tijd raakte hij in dispuut met Amesius (Zie boven, dl. I, blz. 142), dat, mondeling aangevangen, daarna schriftelijk werd voortgezet. Amesius gaf eerst: *De Arminii sententia* (Amst. 1613), hetgeen Grevinchoven beantwoordde met eene *Dissertatio theologica de reconciliatione per mortem Christi impetrata omnibus ac singulis hominibus et de electione ex fide praevisa* (Rott. 1615), die ook in het Hollandsch werd vertaald als: *Theologische verhandelinghe over ... de verzoeninge door de doodt Christi voor allen ende yeder mensche verworven ... van de verkiesinge*

uyt het voorzien gheloove (z.p. 1615). Amesius schreef hiertegen weer een *Rescriptio Scolastica brevis* (Leiden 1617). Een onbekende (V.d. Aa noemt Grevinchoven zelf als den schrijver) deed naar aanleiding van dit geschil het licht zien een *Theologische*

verhandelinghe over twee poincten, *huydens-daeghs in geschil staende ... tusschen Guilhelmum Amesium ende Nicolaum Grevinchovium* (Rott. 1615).

Intusschen waren zoovelen van de Contra-Remonstrantsche partij te Rotterdam op Grevinchoven, als den voornaamsten woordvoerder der Remonstranten, verbitterd, dat hij in 1617 op aanraden van Hugo de Groot, toen pensionaris aldaar, aanbood, zijn ambt neer te leggen, waarop echter niet nader werd ingegaan. Wel ondervond hij den haat van den gewezen predikant Adriaan Smout, die in laatstgenoemd jaar een zóó heftig pamflet, in 't Latijn gesteld, tegen hem uitgaf, dat de Kerkeraad bij de Staten van Holland daarover zijn beklag deed. Grevinchoven verdedigde zich in eene *Apologia publica et privata*, *hoc est*, *abstersio calumniarum Adriani Smouti quibus in suo*, *quem inscribit Nic. Grevinch. Heautontimoroumeno illustres ordd. ac plerasque civitates Hollandiae*, *nec non Remonstrantes*, *eorumque patronos*, *socios*, *aliosque cum istis pacem colentes*, *nominatim vero Nic. Grevinchovium*, *in odium atque invidiam orbis christiani adducere satagit* (Rott. z.j., maar uitgeg. in 1617).

Natuurlijk kon Grevinchoven, die in 1617 nog een vergadering der voornaamste Remonstranten te Utrecht had bijgewoond en het volgend jaar uitgaf: *Thien Contra-Remonstrantsche positien voor grouwelyk ende afgrijselyc verklaert in de laetste Geldersche synode tot Arnhem* (Rott. 1618), een afzetting niet ontgaan, toen zijn tegenpartij de macht in handen kreeg. De Staten van Holland bevalen hem, op de vergadering der Synode, te Delft van 8 October tot 6 November 1618 gehouden, te verschijnen, maar het Remonstrantsche deel zijner gemeente wilde hem niet naar den Haag laten vertrekken en de Rotterdamsche Magistraat, bevreesd voor oproer en den Remonstranten genegen, beval hem zelfs te blijven en nam alle verantwoordelijkheid op zich. Daarop ‘deporteert de synodus Nicolaum Grevinchovium ... van alle de kerckelicke diensten, totdat hij denselven synodo ofte de gedeputeerden van dyen sal hebben gedaen behoorlicke satisfactie.’ Hij mocht dus in het land blijven en in November 1618 werd van Remonstrantsche zijde aan de inmiddels saamgeroepen Synode van Dordrecht gevraagd, of hij met Wtenbogaert en Goulart (Zie boven, blz. 316) nevens de andere geciteerden de vergadering mocht bijwonen; hierop volgde echter een weigerend antwoord. Toch heeft Grevinchoven ongeveer half December een paar dagen te Dordrecht vertoefd.

Den 5^{en} Maart 1619 leidde hij een geheime vergadering, door tien Remonstrantsche predikanten en eenige kerkeraadsleden te Rotterdam gehouden, die onder den naam van ‘Remonstrantsche tegen-synode’ bekend is geworden. Daar werd een begin van uitvoering gegeven aan het plan tot oprichting van een eigen kerkgenootschap, want men besloot, afzonderlijke godsdienstoefeningen te organiseeren en met elkander een ‘gemeene broederschap’ of sociëteit te vormen, die zich tot hoofddoel stelde, de godsdienstige vrijheid te handhaven tegen elke verdrukking. Anoniem verscheen hierover een geschrift, getiteld: '*t Ghebesoigneerde. Dat is T'ghene in sekere heymelycke vergaderinghe binnen Rotterdam*, *by eenighe Remonstrantsche Predicanten*, *Ouderlinghen*, *ende Diaconen*, *is verhandelt gheworden in Martio deses Jaers 1619* (z.p. en j.) Meestal wordt Grevinchoven voor den Schrijver gehouden, maar Sepp houdt het voor 't werk van Ds. Tombergen, predikant te Gouda. Ook om het bijwonen dezer vergadering en wegens andere zware beschuldigingen werd Grevinchoven den 17^{en} Mei 1619 voor het Hof van Holland gedaagd, doch hij achtte

het raadzaam, niet te verschijnen en verliet het land, waarop hij werd verbannen, terwijl zijn goederen werden verbeurd verklaard.

Eerst begaf Grevinchoven zich naar Antwerpen, waar hem weldra een zending naar 's-Hertogenbosch werd opgedragen, om met de Remonstranten, die zich te Waalwijk bevonden, te onderhandelen. In Antwerpen teruggekeerd, was hij scriba der vergadering, den 30^{en} September en volgende dagen aldaar gehouden en waarop feitelijk de Remonstrantsche Broederschap is gesticht. Episcopius, Wtenbogaert en Grevinchoven werden tot Directeuren benoemd, die vanuit het buitenland de zaken der Remonstranten zouden regelen; laatstgemelde heeft tot Maart 1621 voor de administratie der gereede penningen gezorgd. Tevens werden de drie Directeuren met Niëllius gemachtigd, een ‘Verklaeringh of Belijdenisse te stellen en te sijner tijdt der Broederen gemein ondersoek en oordeel t' onderwerpen’; het zou echter meer een verklaring van hun godsdienstige overtuiging dan een bindende belijdenis zijn. In het volgend jaar schreef Grevinchoven met zijn twee mede-directeuren een in druk verschenen *Brief aende ... Staten Generael over de Sententie Joh. Grevii ... Mitsgaders over eenighe saecken roerende t' Examen Sam. Princii ende Bernh. Vesekii* (z.p. 1620).

Intusschen werd in 1621, na het eindigen van het Twaalfjarig Bestand, de oorlog met Spanje voortgezet en de Remonstrantsche leeraars schijnen geoordeeld te hebben, dat hun geen langer verblijf te Antwerpen voegde. Grevinchoven reisde in Mei 1621 naar Keulen, om daar voor zich en zijn geloofsgenooten een toevluchtsoord te zoeken, maar men was aldaar niet op hun verblijf gesteld en reeds den 7^{en} Juli was hij te Antwerpen terug. Hier had hij nog de voldoening, De Groot na diens ontsnapping uit Loevestein, in zijn huis te kunnen ontvangen, maar in Mei 1622 verliet hij Antwerpen voorgoed en begaf zich, na eerst te Tonningen en te Hamburg vertoefd te hebben, naar Holstein, om te Frederikstadt de vestiging der Remonstranten te regelen. Toch vergat hij zijn geloofsgenooten in het Vaderland niet, want toen de beruchte Remonstrant Slatius in zijn gevangenschap zijn geloofsgenooten belasterde, om bij de tegenpartij in 't gevlei te komen, schreef Grevinchoven daartegen: *Naem-scherm der Remonstranten: teghen de naemschendelycke calumnien uytghestroyt by den Hove provinciael in Hollant*, *door 't uytgeven van het lasterschrift Henrici Slatii* ('s Grav. 1623). De *Copye van een missive ... van een remonstrantsch predicant ... nopende de schriften H. Slatii ... tot beswaeringhe der Remonstranten uytghegheven*, *als oock zijne wederroepinge* (1623) betreft echter geen brief van Grevinchoven, zooals meermalen abusievelijk vermeld is, maar een schrijven van Van den Borre aan hem gericht.

Te Frederikstadt ging Grevinchoven eerst met eenige ambtgenooten de gemeente voor, tot men besloot, één leeraar te beroepen, tot welk ambt hij den 28^{en} November 1623 werd gekozen. Met toestemming van de Directeuren der Sociëteit en van de Rotterdamsche gemeente, waaraan hij zich nog altijd gebonden achtte, aanvaardde hij den 12^{en} Mei 1624 den predikdienst, waarbij evenwel eenige andere predikanten hem behulpzaam waren. In 1626 wenschte Rotterdam hem weer als predikant terug te ontvangen, hij vroeg ontslag en kwam in 't laatst van 1626 in het Vaderland terug. Daar hij voortdurend ongesteld was, nam Episcopius te Rotterdam den dienst voor hem waar en hoewel men hem in 1627 wederom tot Directeur benoemde, werd Van den Borre om Grevinchoven's ziekte als vierde Directeur aangesteld. In 1627 en 1628 woonde hij te Rotterdam, bezocht in 1629 nog gedurende het beleg van den Bosch,

het kasteel Loevestein, om de omgeving en leefwijze der gevangen Remonstranten te zien, waarbij hij door een soldaat herkend, maar niet verraden werd, doch keerde

spoedig daarop naar Hamburg terug, vanwaaruit hij de belangen der gemeente Frederikstadt, zooveel hij kon, behartigde. In Februari 1632 verwachtte men hem te Rotterdam voor de vervulling van den vasten predikdienst, maar het reizen werd hem belet door een ernstige ziekte, waaraan hij te Hamburg in Mei overleed. Hugo de Groot was onder hen, die hem de laatste eer bewezen. Hij was gehuwd met Sara Schaelkens, die op 21 Januari 1629 te Rotterdam overleed.

Algemeen wordt Grevinchoven als een talentvol en welsprekend man geroemd en zeker was hij een kundig en scherpzinnig godgeleerde. De Groot zegt bovendien, dat hij, waar hij als predikant gestaan heeft, ten zeerste bemind was. Steeds was hij gereed, met woord en schrift de zaak, die hij voorstond, te verdedigen, strijdvaardig, maar ook strijdlustig, en scherp was zijn oordeel over de tegenpartij. Als hij van de Gereformeerde leer zegt, dat zij ‘Godt maeckt tot een Tyran, eenen geveynsden Menschenhater, autheur van de sonde etc; dat sij erger is als de Stoïsche Philosophie, de Manicheïsche ketterije, de Leere der Turcken’, dan is het niet te verwonderen, dat de oude Lansbergen, vóór hijzelf Remonstrant werd, van Grevinchoven zegt, ‘dat hij so vol ketterije is als een eij vol suyvels en een padde vol venijns.’

Behalve de reeds genoemde geschriften heeft hij nog in 't licht gegeven: *Korte en grondighe refutatie ... van een zeker boecxken*, *onlancx in druc uytghegheven*, *door eenen onghenoemden liefhebber der waerheyt*, *op den name van Adam Hertwech* (Rott. 1612); *Cort berecht nopende seeckere copye van een remonstrantie ... vervatet in eenen seynt-brief ... d. Joannis Wtenbogaert aen ... N.G.* (Rott. 1612); *Vertoogh van verscheyden nieuwigheden*, *nopende principalyc d'absolute praedestinatie metten aenkleven van dien* (Rott. 1617; 2e dr. z.p. of j., doch ook 1617); *Waerachtigh verhael van 't ghene ghepasseert is ... tusschen Nic. Grevinchovium ende I.D. Kool ter eender ende A.A. Havelaer*, *G.D. Kool en S. Beyer ter ander zijden* (Rott. 1617); *Der Remonstranten kerck-gangh: dat is: verscheydene redenen*, *waerom de Remonstrans-ghesinde hare afghesonderde vergaderingen niet en behooren na te laten* (z.p. 1619); *Fundament van de ware Christelijke Religie* (Rott. 1619); *Acta van eenige Remonstrantsche Dienaren*, *verantwoordt tegen sekere Bedenckingen over de selve Acte onlanghs uytghegheven* (1626). Dit is een tegenschrift tegen *Acta van de Handelinge der Remonstransche Dienaren ... Als oock Eenige korte Bedenckingen over de selve Acten*, *waer in gespeurt wert de groote lossigheyt ende oneenigheyt tusschen de Remonstranten in het stuck der Christelijcke Religie* ('s Grav. 1626); *Amsterdamsche Beroerte. Dat is Waerachtigh verhael*, *van den oproer die Paesch-maendagh lestleden binnen Amsterdam is voorghevallen. Met een Aenspraeck*, *principaelick aen de Predicanten van Amsterdam*, *ontdeckende den oorspronck vande selve beroerte* (1626); *Twee copien*, *d'eerste van eene remonstrantie ... tot beswaernisse van de Remonstrantsche predicanten*, *d'andere van eene verantwoordinghe voor deselve predicanten* (2 drukken, 1626); *Vertoogh van den Contra-Remonstrantschen Joabs-kus* (1626). Bovendien komen in de *Brieven van verscheyde Vermaerde en Geleerde Mannen deser eeuwe* (Amst. 1662), door Van Limborch uitgegeven, eenige brieven van Grevinchoven voor.

De beeltenis van Grevinchoven ziet het licht, door B. Bos gegraveerd; deze is opgenomen in Brandt, *Reformatie*, dl. III en in *De Remonstranten*, blz. 151. Ook is deze later bij Soetens en Zoon te 's Hage gelithographeerd uitgegeven. Bovendien

bestaat er een ander zonder naam van den graveur en een derde, door J.F.C. Reckleben gegraveerd.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 556. - *De Remonstranten*, *Gedenkb. bij het 300-jar. bestaan* (Leiden z.j.), blz. 121, 123, 128, 151. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, Reg. - Brandt, *Reformatie*, dl. II, III, IV, Registers. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 5, 29, 50, 110. - Wymenga, *Hommius*, blz. 34, 67, 107, 113, 155, 182, 187-189. - Rademaker, *Camphuysen*, blz. 93. - Molhuysen, *Bronnen tot de Gesch. der Leidsche Acad.*, blz. 247, 469. - Sepp, *Staatstoezicht*, blz. 61. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 264, 274; Aant., blz. 194. - Groenewegen, *Remonstr. te Rotterdam*, blz. 13, 23 vv. - Sax, *Niëllius*, blz. 125-127, 222. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, blz. 497, 498, 518, 530, 534, 537, 556, 564, 566, 567. - Geesink, *Calvinisten in Holland*, blz. 152, 153. - Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl. II, blz. 48; dl. III, blz. 177, 228, 238, 256, 258, 306, 311, 314. - *Arch. K.G.*, dl. IX, blz. 341; dl. XIV, blz. 246. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 1e stuk, 1e afd., blz. 110-112. - Muller, *Cat. v. Portr.*, no 1991. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 125, 220, 776.

[Hendrik Kampheuve Greving]

GREVING (Hendrik Kampheuve), geboren te Amsterdam den 3en Februari 1798, werd op 5 Mei 1824 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland, diende van 6 Februari 1825 tot 24 Augustus 1828 de gemeente Langerak bezuiden de Lek en van 14 September 1828 tot zijn emeritaat, 1 December 1865, die te Vorden. Hij overleed op zeer hoogen leeftijd den 5en September 1891. Hij schreef: *De bediening des Evangelies eene heerlijke bediening. Leerrede over Ef. 3:7a*, *ter gedachtenis van vervulden vijf en twintigjarigen Evangeliedienst op 10 Febr. 1850* (Amst. 1850).

Litteratuur: Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, passim. - *Boekzaal*, passim.

[Johannes Grevius]

GREVIUS (Johannes) of **DE GREEFF** werd omstreeks 1580 te Burik, tegenover Wezel, in het hertogdom Kleef geboren als zoon van Johannes de Greve. Na de school te Wezel bezocht te hebben, studeerde hij te Herborn en waarschijnlijk ook te Burgsteinfort onder Vorstius, wiens ‘discipulus ende commensalis’ hij genoemd wordt, werd in 1605 tot de Evangeliebediening toegelaten en hield op 10 Mei van dat jaar zijn eerste preek te Arnhem. Den 2en April 1606 deed hij intrede te Heteren en Randwijk, nam den 14en Januari 1610 deel aan de beraadslagingen van de Remonstranten te Gouda na den dood van Arminius, maar wist, toen er te Heusden een vacature was, van den Calvinist Fontanus een aanbeveling te krijgen, waarop hij in het voorjaar van 1610 door den Calvinistischen kerkeraad te Heusden, hoewel ‘seer ongheerne’, werd beroepen en op 11 Augustus tot lid der classis werd aangenomen, nadat hij had ‘belooft sich te onthouden van alle nieuwicheden ofte altijt deselvige eerst tijts met den broederen des classis te communiceeren, sonder die ofte bedectelijck ofte openbaerlijck te divulgeeren.’ Hoewel hij door zijn nog in hetzelfde jaar gesloten huwelijk met Josina van Ravesteijn, weduwe van den Heusdenschen predikant Haluinus Gothofredus, bij de Calvinisten vertrouwen wekte

omtrent zijn gevoelens, bleek hij in het vervolg van zijn dienst te Heusden op zeer partijdige wijze den Remonstrantschen denkbeelden ingang te willen verschaffen, terwijl hij daarbij heftig en eigenmachtig te werk ging.

Inmiddels nam hij van najaar 1610 tot Paschen 1611 den dienst te Vlijmen waar en schijnt, naar Heusden teruggekeerd, daar somwijlen ook zeer nalatig in de uitoefening van zijn ambt geweest te zijn. Toen Voetius echter, ondanks Grevius' krachtige

tegenwerking, in 1617 zijn ambtgenoot was geworden, werd laatstgenoemde reeds den 28^{en} Mei 1618 door den kerkeraad van Heusden om zijn Remonstrantsche gevoelens gedeporteerd, hetgeen op 1 November van dat jaar door de synode van Delft is goedgekeurd. Hij begaf zich nu naar Waalwijk, maar op last der Staten opgeroepen, om den 5^{en} Augustus 1619 voor de Zuid-Hollandsche synode te verschijnen, die te Leiden vergaderd was, ten einde de acte van stilstand te teekenen, ging hij daarheen en verzocht nog eenigen bedenktijd, maar verklaarde bij voorbaat, ‘dat hy hem noch hielt voor een kerckendienaer, dewijl het kerckampt was een character indelebilis.’ Ten slotte weigerde hij de onderteekening en werd daarom den 10^{en} September door Gecommitteerde Raden verbannen en naar Waalwijk teruggevoerd.

Ofschoon zijn bloedverwanten poogden, hem van denkwijze te doen veranderen, bleef hij ijverig Remonstrantsgezind, predikte in Januari en Februari 1620 heimelijk te Kampen, waar hij verblijf hield ten huize van Arsenius, vroeger predikant te Blankenham, maar werd den 22^{en} April 1620 te Emmerik verraderlijk gevangen genomen en naar den Haag gebracht. Bij vonnis van 4 Juli veroordeelden Gedeputeerden ter Generaliteit hem tot levenslange gevangenschap ‘in 't secreet Tuchthuis te Amsterdam, om aldaar zijn leven lang als andere tuchtelingen getracteerd en bewaard te worden.’ Aanvankelijk hard behandeld, van vuur, licht en boeken verstoken, kwam hierin langzamerhand verbetering: hij ontving gelegenheid, zijn studiën voort te zetten en legde zich in 't bijzonder op de rechtsgeleerdheid toe. Inmiddels dienden directeuren der Remonstrantsche Sociëteit een verzoekschrift tot zijn invrijheidstelling in, dat echter van de hand gewezen werd. Toen waagde zijn ambtgenoot Sapma in Augustus 1621 een poging, om hem te bevrijden; hoewel deze mislukte, had een andere, in den nacht tusschen 12 en 13 October ondernomen, een beteren uitslag: door nagemaakte sleutels werden de deuren van Grevius' gevangenis geopend en langs touwladders gelukte het hem te ontsnappen. Eenige maanden diende hij nu heimelijk de Remonstrantsche gemeente te Amsterdam, maar vertrok daarna naar Duitschland; den 9^{en} October 1622 was hij tegenwoordig bij het sterven van Vorstius te Tonningen en hield bij diens begrafenis een lijkrede, die misschien in druk verschenen is. In datzelfde jaar vertoefde hij korten tijd te Frederikstad, en ging vandaar naar Hamburg. Niet lang na 1624 begaf hij zich op reis naar Spiers, maar sindsdien werd nooit meer iets van hem vernomen, zoodat hij op dien tocht schijnt omgekomen te zijn.

Tijdens zijn gevangenschap te Amsterdam heeft hij zich inderdaad verdienstelijk gemaakt, door een in vloeiend Latijn geschreven verhandeling over de pijnbank samen te stellen, die hij in 1624 te Hamburg met een opdracht aan den Hertog van Holstein, het licht deed zien. Bayle oordeelt hiervan, ‘que si les materiaux se sont presentez en abondance, il a sçu s'en bien servir,’ en het strekt zeker tot Grevius' lof, dat hij toen reeds gewezen heeft op de onjuiste wijze, om door middel van de pijnbank de schuld of onschuld van den beklaagde vast te stellen. De Dordtsche dichter Daniël Jonctijs gaf later een Hollandsche omwerking van dit geschrift onder den titel: *De pijnbank wedersproken en bematigt* (Amst. z.j.). Grevius' verhandeling kwam uit als: *Tribunal Reformatum*, *in quo sanioris et tutioris justitiae via judici Christiano in processu criminali commonstratur*, *rejecta et fugata tortura*, *cujus iniquitatem*,

multiplicem fallaciam, atque illicitum inter christianos usum libera et necessaria dissertatione

aperuit Joannes Grevius Clivensis, *quam captivus scripsit in ergastulo Amsterodamensi* (Hamb. 1624).

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I., blz. 558. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 300, 376, 398, 413, 428. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. II, kol. 507. - Duker, *Voetius*, dl. I, blz. 126-260, LXI, LXV-LXXII, LXXIX, LXXXI- LXXXIX, XCI-C, CVII, CVIII; dl. II, blz. 44. - Acquoy, *Jan v. Venray*, blz. 201. - Sax, *Niëllius*, blz. 126. - Bayle, *Dict. Hist. et Crit.*, T. II, p. 1398, 1399. - *Arch. K.G.*, dl. VII, blz. 58. - *Kerkhist. Arch.*, dl. I, blz. 308, 310. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, blz. 518, 606. - De Jongh, *Pred. Geld.*, blz. 312. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. III, blz. 309, 310, 368, 369; dl. IV, Reg. i.v. Graevius. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 135.

[Ausonius Greydanus]

GREYDANUS (Ausonius), zoon van Tjardus Greydanus (zie beneden) en geboren te Achlum, studeerde te Franeker en werd den 6^{en} September 1723 tot de Evangeliebediening toegelaten. Reeds den 1^{en} October te Pietersbierum beroepen, werd hij aldaar den 31^{en} October bevestigd, deed een week later zijn intrede en diende deze gemeente tot zijn dood, die op 23 October 1759 plaats had. Door de classis Franeker is hij den 7^{en} Mei 1725 voor eenigen tijd in den dienst geschorst. Hij schreef een Latijnsch vers vóór Muilman's *Dissertatio de libro Dei* (Fran. 1720) en een Hollandsch gedicht op de *Friesche geschiedenissen* van Chr. Schotanus, terwijl na zijn dood door Johannes Heringa, predikant te Winschoten, van hem werd uitgegeven: *Naamlijst der predikanten die zedert de Herforming gedient hebben in de Classis van Franeker* (Leeuw. 1761).

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.,* i.v. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 209. - Cuperus, *Kerk. leven Friesl.*, blz. 192, 211.

[Tjardus Greydanus]

GREYDANUS (Tjardus), zoon van Johannes Greydanus, hoogleeraar in de wijsbegeerte te Franeker, werd aldaar den 19^{en} Januari 1656 geboren en liet zich op 13 Mei 1673 als student aan de hoogeschool zijner vaderstad inschrijven. In 1677 tot proponent bevorderd, deed hij den 20^{en} Februari 1678 zijn intrede te Achlum en Hitzum, welke gemeente hij diende tot zijn overlijden op 19 Maart 1712. Behalve een Hebreeuwsch vers op de Oratie van den hoogleeraar Witsius, zag van zijn hand het licht: *De brandklok tot Hitzum geklipt*, bevattende twee leerredenen, gehouden bij gelegenheid dat het huis van een zedeloos man aldaar door brand vernield was.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 237.

[Petrus Gribius]

GRIBIUS of **GRYBIUS (Petrus)** was de zoon van Petrus Gribius, die van 1642 tot 1652 de Engelsche gemeente te Middelburg diende en daarna tot zijn dood in 1666 Hoogduitsch predikant te Amsterdam was (zie over hem *Vliss. Kerkhemel*, blz. 125),

en van Maria Brandijn. Hij werd den 25^{en} October 1651 te Middelburg geboren, bezocht te Amsterdam en te Appingedam de Latijnsche school, tot hij in 1667 te Amsterdam terugkeerde en zich daar nog eenige jaren op Hebreeuwsch, Grieksch, wijsbegeerte en wiskunde toelegde, waarna hij onder leiding kwam van Hubertus Leydecker, predikant te Noordgouwe. In 1671 ging hij naar de Utrechtsche hoogeschool, hoewel zijn naam niet in het *Alb. Stud.* staat ingeschreven, doch staakte

zijn studie bij den inval der Franschen in 1672, om die het volgend jaar te Leiden te hervatten (ingeschreven 16 Februari 1673), waar hij zich verder in de godgeleerdheid bekwaamde, vooral onder leiding van Prof. Spanheim. Na op 10 Maart 1676 onder de classis Haarlem proponent te zijn geworden, deed hij met den lateren hoogleeraar Jacobus Trigland een reis naar Engeland, bezocht daar de universiteiten te Oxford en Cambridge, benevens verschillende andere belangrijke steden. Den 1^{en} Augustus 1677 deed Gribius intrede te Middelie, werd den 16^{en} April 1679 te Grootebroek bevestigd en den 4^{en} April 1680 te Harderwijk, om vandaar naar Delft te gaan, waar hij op 19 October 1681 (de Jongh, *Pred. Gelderl.* zegt: 1682) de Evangeliebediening aanvaardde. Hier bleef hij 'altoos zeer gelieft en geacht' werkzaam tot zijn emeritaat, dat hem in September 1734 eervol verleend werd en overleed er hoogbejaard op 30 October 1739. Hij was gehuwd met Debora van der Heul, die hem reeds den 9^{en} April 1702 is ontvallen.

Gribius wordt 'als een der grootste predikanten zijns tijds' geroemd. Zijn leerredenen waren duidelijk, begrijpelijk voor zijn gehoor, en bevatten altijd iets nieuws. Terecht is echter opgemerkt, dat zijn nagelaten kanselarbeid 'geen gunstig bewijs levert van den prediktrant dier dagen' (V.d. Aa), want voor onzen smaak zijn vele zijner uitdrukkingen plat en zelfs zeer zonderling te noemen. Maar evenzeer is het waar, dat het niet aangaat, 'dergelijke toespraken te vergelijken met hetgene in onzen tijd nuttig, welluidend en schoon wordt geacht' (Nagtglas). In druk is van hem verschenen: *Twe redenvoeringen over Job XIV vrs. 1 en 2*, *uitgesproken op sijnen vijftigjarigen Delfsen predikdienst en tagtigjarigen ouderdom*, *den 21 en 23 October 1731* (Delft 1731) en *Verscheyde redenvoeringen op bijzondere tijden en omstandigheden* (Delft 1740); dit laatste is na zijn dood door Ds. W. Velse uitgegeven, waaraan de lijkrede over Gribius, door Velse gehouden, is toegevoegd, welke tot titel draagt: *Een Schriftmatige verklaringe over het sterven van Godts Knegt*, *den groten Moses*, *uit Deut. 39:5-8.* Bovendien is het voorzien van verschillende rouw- en lofdichten, o.a. van A. Hoogvliet en H. Schim, alsmede van Gribius' portret, naar F. v.d. Wilt door J.C. Philips gegraveerd, waaronder een Latijnsch vers van J.C. Velse en een Hollandsch van Reinier Boitet staan.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 561; dl. III, blz. 660. - De la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 69-73. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 294-296. - *Arch. K.G.*, dl. XIII, blz. 417. - Knuttel, *Acta*, dl. V, blz. 421; dl. VI, Reg. - De Jongh, *Pred. Geld.*, blz. 312. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 581. - Muller, *Cat. v. Portr.*, no 1992. - *Boekzaal*, Jaarg. 1729*b*, blz. 734; 1734*b*, 384.

[Petrus de Grient Dreux]

GRIENT DREUX (Petrus de), zie **DREUX**.

[Anthony van Griethuysen]

GRIETHUYSEN (Anthony van) behoort met al de anderen van dezen naam, die hier genoemd worden, tot ééne familie, al wordt deze naam, ook in officiëele bescheiden, meermalen aangetroffen als: Van Griethuizen of Van Griethuyzen. Hij was de zoon van Hendrik van Griethuysen (die volgt), werd op 17 Januari 1826 te

Utrecht geboren en liet zich den 21^{en} Mei 1844 aldaar als student inschrijven. Na tot de Evangeliebediening te zijn toegelaten, diende hij de gemeente te St. Jansga van 5 Januari 1851 tot 31 Juli 1853 die te Gaast en Ferwoude van 7 Augustus 1853 tot 29 October

1854, waarna hij den 5^{en} November 1854 te Hylaard intrede deed, doch reeds den 5^{en} September 1855 op 29jarigen leeftijd stierf. Naar aanleiding van dit overlijden zag een *Leerrede over Hand. 8:2b. Opgedragen aan de gemeente van Hylaard bij het afsterven van haar leeraar* (Sneek 1855) het licht. Van Griethuysen zelf gaf in druk zijn *Intree-predikatie*, *gehouden te Hylaard op 5 November 1854*, *over Rom. 1:16a* (Heeg 1855), terwijl na zijn dood werden uitgegeven: *Viertal nagelaten leerredenen* (Sneek 1855) en nog *Viertal leerredenen* (Sneek 1856).

L i t t e r a t u u r: Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 181, 305, 640. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 347. - *Brinkman's Cat. 1850-1882*, blz. 449. - *Boekzaal*, passim.

[Hendrik van Griethuysen]

GRIETHUYSEN (Hendrik van), geboren op 17 Juli 1806 te Utrecht, liet zich den 17^{en} December 1823 aldaar als student inschrijven (hier Van Griethuizen genoemd) en werd in 1829 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Gelderland. Achtereenvolgens diende hij de gemeenten Kortenhoef (1 November 1829-1835), Putten (5 April 1835-28 April 1844), Nunspeet (5 Mei 1844-10 Mei 1846), IJlst (17 Mei 1846-25 April 1858), Huizen (2 Mei 1858-14 Augustus 1859), Poortvliet (21 Augustus 1859-1863), Losdorp (31 Mei 1863-1864) Nieuwe Tonge (2 October 1864-1868), Oudega (3 Mei 1868-1873), Schoonrewoerd (6 April 1873-1878) en voor de tweede maal Oudega vanaf 6 October 1878 tot zijn emeritaat, dat met 1 Januari 1886 inging. Hij overleed op 11 October 1892. Van zijn hand zag het licht: *Afscheids-Leerrede*, *uitgesproken den 10^{en} Mei 1846 te Nunspeet*, *over Hand. 28:30*, *31* (Sneek 1847) en *Drietal uitgesproken leerredenen* (Beverwijk 1872), terwijl hij met J.J. Knap en J.C. Eykman gaf: *Leerredenen en overdenkingen* (Sneek 1848).

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 248. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 365, 381. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1893, Bijl., blz. 114 en passim. - *Boekzaal*, passim.

[Jan Gysbert van Griethuysen]

GRIETHUYSEN (Jan Gysbert van), zoon van Otto Jacobus van Griethuysen en Maria Alijda Waller, werd op 20 Augustus 1807 te Voorburg geboren, waar zijn vader toentertijd predikant was. Hij liet zich op 30 Juni 1824 te Utrecht als student inschrijven, werd den 6^{en} October 1830 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur aldaar en op 10 April 1831 te Zalk beroepen. Deze gemeente, waar hij den 10^{en} Juli 1831 intrede deed, verwisselde hij in 1835 met Sneek, nam alhier afscheid op 21 April 1839 en was eindelijk van 5 Mei d.a.v. tot zijn emeritaat, dat op 1 Augustus 1872 inging, werkzaam te Zutphen. Den 7^{en} Juli 1889 is Van Griethuysen overleden. Hij was den 23^{en} Juni 1831 gehuwd met Martha Johanna Luchtmans. Behalve zijn afscheidsrede, getiteld: *Het blijven bij den Heer. Afscheidsrede op 28 Juli 1872*, *bij het eindigen zijner leeraarsbediening in de Hervormde gemeente te Zutphen* (Zutph. 1872), gaf hij verschillende leerredenen uit in den bundel *Leerredenen ter bevordering van Evangelische kennis.*

Litteratuur: *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 251. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 338. - V. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, passim. - Vorsterman v. Oyen, *Stam- en Wapenboek van aanz. familièn*, dl. I, blz. 341.

[Theodorus Johannes van Griethuysen]

GRIETHUYSEN (Theodorus Johannes van), jongere broeder van den voorgaande, is op 23 Juli 1818 te Wageningen geboren en studeerde te Leiden, waar hij tweemaal

(16 April 1836 en 23 Mei 1846) werd ingeschreven. Den 3^{en} Augustus 1842 door het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland tot den predikdienst toegelaten, moest hij jaren lang, tengevolge van den overvloed van candidaten, op een beroep wachten en maakte zich dien tijd te nutte door te promoveeren tot doctor in de godgeleerdheid op een proefschrift, getiteld: *De notionibus vocabulorum σ□μα et σ□ρξ in Novi Testamenti interpretatione distinguendis* (Amst. 1846), dat in de *Boekzaal* (Jaarg. 1846*b*, blz. 724-727) gunstig beoordeeld werd. Den 18^{en} Juni 1848 te 't Waal en Honswijk beroepen, deed hij aldaar den 24^{en} September van dat jaar intrede en diende deze gemeente tot zijn dood, die op 18 Januari 1888 plaats vond. Hoezeer hij geacht werd, blijkt uit een gedenksteen met opschrift, in het kerkgebouw ter zijde van den kansel door zijn dankbare gemeenteleden aangebracht. Hij was den 9^{en} Juni 1853 gehuwd met Anna Adriana Petronella Joosting (1828-1859).

Van Griethuysen gaf, behalve zijn dissertatie, nog een geschrift over *De verhouding van de Synode der Ned. Herv. kerk tot de provinciale kerkbesturen* (Utr. 1871) en schreef een drietal belangrijke kerkhistorische artikelen in *Stud. en Bijdr.*, nl.: *De ontzegging van het Avondmaal*, *aan de afsnijding voorafgaande*, *bij de Gereformeerde kerken niet van den aanvang af in gebruik*, *maar eerst later in hare tucht-oefening opgenomen* (dl. III, blz. 294-340); *Artikelen ten behoeve van predikantsweduwen en weezen in 1580* (dl. IV, blz. 258-260) en *Antonius Hornhovius*, *bij intercessie der Staten van Utrecht in 1626 gecensureerd* (dl. IV, blz. 393-429).

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1309 en 1340. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 381 (onjuist). - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 221. - V. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1889, blz. 156. - Vorsterman v. Oyen, *Stam- en Wapenb. van aanz. familiën*, dl. I, blz. 341.

[Willem Huibert van Griethuysen]

GRIETHUYSEN (Willem Huibert van) jongere broeder van Otto Jacobus van Griethuysen en oom der beide voorafgaanden, werd te Wageningen den 30^{en} April 1779 geboren, liet zich op 25 September 1802 te Harderwijk als student inschrijven en legde den 15^{en} Juni 1808 praeparatoir examen af voor de classis Neder-Veluwe. Den 27^{en} November 1808 werd hij bevestigd als predikant te Woudenberg, den 1^{en} September 1816 te Thamen a/d Amstel en den 3^{en} November 1822 te Hasselt, waar hij arbeidde tot zijn emeritaat, dat met 1 Januari 1849 inging; hij overleed te Olst den 28^{en} Maart 1854. Uit zijn huwelijk met Catharina Elisabeth de Haan Hugenholtz had hij o.a. een zoon, Willem Theodorus, die volgt. Als student te Harderwijk verdedigde hij onder Prof. Clarisse een *Dissertatio pro Evangelii Joannei α□θεντ□□* (Hard. 1807), waarover Prof. Bouman zich met zeer veel lof uitlaat, als hij zegt: 'Commentatio, quae ne nunc (1850) quidem antiquata censenda est aut lectu indigna' en: 'Hanc enim accurate diligenterque scriptam esse dissertationem ac disciplinae Clarissianae praestantiam commonstrare, una fuit et consentiens intelligentium vox et testimonium.' Ook droeg Clarisse aan Van Griethuysen en eenige andere van zijn beste leerlingen den eersten druk zijner *Lessen over de uiterlijke Kanselwelsprekendheid* (Zutph. 1814) op.

L i t t e r a t u u r : Bouman, *Memoria Joannis Clarisse* (Traj. ad Rh., 1850), p. 71, 80. - Van Epen, *Alb. Stud. Acad. Gelro-Zutphanicae*, blz. 158*a*. - Vorsterman v. Oyen, *Stam- en Wapenboek van aanz. fam.*, dl. I, blz. 341. - *Boekzaal*, passim.

[Willem Theodorus van Griethuysen]

GRIETHUYSEN (Willem Theodorus van), zoon van den voorgaande, werd den

24en Maart 1824 te Hasselt geboren, liet zich den 13en April 1842 te Utrecht als student inschrijven en slaagde den 4en Mei 1848 voor het examen ter toelating tot den predikdienst, bij het Provinciaal kerkbestuur van Gelderland. Reeds den 21en Juli d.a.v. te Bunnik beroepen, deed hij aldaar op 12 November intrede en diende deze gemeente tot 3 April 1853. Veertien dagen later werd hij te Waddingsveen bevestigd, wees in 1855 een beroep naar 's-Graveland van de hand, maar nam dat naar Harlingen aan, zoodat hij 26 Sept. 1858 van Waddingsveen afscheid nam en zich den 24en October d.a.v. aan zijn nieuwe gemeente verbond. Op 21 September 1859 te Rotterdam beroepen, nadat Beets voor de op hem uitgebrachte keuze bedankt had, deed hij aldaar op 19 Februari 1860 intrede en arbeidde er tot zijn dood, die in den nacht van 25 op 26 Maart 1886 plaats had. Hij was den 17en October 1849 te Bunnik gehuwd met Jonkvr. Petronella Johanna Strick van Linschoten.

Van Griethuysen, die de Evangelische richting was toegedaan, was indertijd een zeer populair man, die, in de eerste plaats predikant en, met groote werkkracht begaafd, de vele ambtsbezigheden in zijn groote gemeente ijverig waarnemende, toch ook in velerlei besturen zitting had en zich onder allerlei soort menschen gemakkelijk bewoog. Daar hij zeer bemiddeld was, kon hij ruimschoots aan zijn lust tot reizen voldoen, waardoor hij een ruimen blik en veel menschenkennis verkreeg. Als kanselwerk gaf hij slechts een paar preeken in 't licht, nl.: *Ons danklied. Feestrede over Ps. 9:1-5 op den gedenkdag der herstelling van Nederland in 1813* (Rott. 1863); een *Leerrede bij de inwijding van de Westerkerk te Rotterdam op 12 Juni 1870* (Rott. 1870) en *Het wapen der gemeente. Leerrede* (Rott. 1872). Zijn overige geschriften ‘een stapeltje van zeer bescheiden omvang’, zijn ‘goed gedacht, helder gesteld, aangenaam van vorm, zuiver van taal, practisch van strekking ... Zonder zich bepaald als stichtelijk aan te melden, ademt alles een gezonden godsdienstigen geest en staat in dienst van het schoone ... naar zijn innerlijke overtuiging onafscheidelijk verbonden aan wat hem waar en goed was.’ De overige geschriften zijn: *Uit den vreemde* (Rott. 1865), reisschetsen, ten deele reeds elders geplaatst; *Merkwaardige zegeteekenen op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1867* (Rott. 1868; 4e dr., ald. 1869); *Veldbloemen* (2e dr., Rott. 1871); *In het gebergte. Dichtregelen* (Rott. 1875), waarin het portret van den schrijver voorkomt; *Dr A. de Jager. In Memoriam* (Rott. 1877, niet in den handel); *De zonnestraal in de bergen*, met muziek van G.B. van Krieken (Rott. 1877); *Uit het leven. Twaalf dichtstukjes* (Rott. z.j., maar in 1884 geschreven); *Redevoering ter opening van de algemeene vergadering der Hollandsche Maatschappij van fraaye kunsten en wetenschappen in 1884* (Verslagen dier Maatschappij, Jaarg. 1884).

Bovendien plaatste hij in den 5en Jaargang van *Gel. en Vrijh.* een artikel over *De Katakomben te Rome in verband met Paulus' brief aan de Romeinen*, werkte mede aan *Fantasia*, *nieuwe bundel proza en poëzie*, te Amsterdam in 1878 verschenen, schreef een voorbericht bij de vertaling van Lenau's *Savonarola* door J. van Krieken (Rott. 1881) en gaf een aanbevelend woord bij diens vertaling van Longfellow's *Evangeline* (Rott. 1883). In 1875 was Van Griethuysen benoemd tot lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

L i t t e r a t u u r: Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 297. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 500, 501. - J. Craandijk, *Levensbericht van*

W.Th. v. G. (Lett. Lb., Jaarg. 1887, blz. 13-26). - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 381 (onjuist) en 489. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 339. - *Cat. Letterk.*, dl. II,

blz. 523, 975, 984, 994, 999. - Vorsterman v. Oyen, *Stam- en Wapenboek van aanz. fam.*, dl. I, blz. 342. - *Boekzaal*, passim.

[Theodorus van der Groe]

Groe (Theodorus van der) in 1705 te Zwammerdam geboren en den 16^{en} September aldaar gedoopt, was de zoon van den predikant Ludovicus van der Groe en van Johanna Laats. Den 31^{en} Januari 1729 voor de classis Leiden en Nederrijnland praeparatoir geëxamineerd, werd hij op 14 Augustus van dat jaar beroepen te Rijnsaterwoude en deed, na op 28 Februari 1730 met goed gevolg peremptoir examen te hebben afgelegd, aldaar den 19^{en} Maart d.a.v. intrede. Den 14^{en} April 1740 ontving hij een beroep naar Kralingen, nam dit aan en werd er den 10^{en} Juli van genoemd jaar bevestigd, waarna hij deze gemeente diende tot zijn dood, den 24^{en} Juni 1784.

In het jaar 1756 ontstond een gespannen verhouding tusschen hem en enkele Rotterdamsche predikanten, o.a. Ds. Bruining en den bekenden Ds. P. Hofstede. Bij een vacature te Rotterdam was nl. verschil ontstaan over de vraag, of het recht van vrije beroeping ook het recht van vrije nominatie in zich sloot. De meerderheid van den Kerkeraad meende, dat dit wel het geval was, maar Hofstede e.a. betwistten dit en achtten den Magistraat bevoegd, eenige aanwijzing te geven betreffende de nominatie. De zaak werd bij de Staten van Holland aanhangig gemaakt, Hofstede en Bruining begaven zich naar den Haag met een memorie, ter verdediging van hun standpunt, maar de meerderheid van den Rotterdamschen kerkeraad diende daartegen een *Contraremonstrantie* in, die hoogstwaarschijnlijk door Van der Groe was opgesteld en waarin de memorie genoemd werd ‘gansch informeel, erroneus en injurieus’. Hoe de zaak afliep, vindt men nauwkeurig beschreven bij De Bie, *Hofstede*, blz. 87 en 88, maar naar aanleiding dezer kwestie zagen verschillende geschriften het licht, waarin Van der Groe rechtstreeks betrokken was. Vooreerst verscheen er een Hollandsche vertaling van Voetius' verhandeling *De Quaestione penes quos sit potestas Ecclesiastica*, getiteld: *Schriftmatige en redenkundige Verhandeling over de Kerkelijke Macht: Waer in grondig betoogt wordt*, *dat deselve niet aen de Politike Overheit*, *maer aen de Kerke*, *en haere Dienaeren*, *toekomt* enz. (1756), door ‘een Liefhebber van Waarheit en Vrede’, hoogstwaarschijnlijk Van der Groe. ‘Men lette er op: Voetius moet dienst doen tegen Hofstede's gevoelen!’ (De Bie). Doch nadat Bruining en Hofstede in Mei 1756 *Het Recht der Rotterdamsche Kerk... ter wederlegginge van zekere Contra Remonstrantie* (Rott. 1756) hadden uitgegeven, zag daartegen het licht een *Klaere en Grondige wederlegging van het nieuw verzonnen Hollandtsch Kerkelijk Beroepingsrecht*, *onlangs uitgegeven door Dom. H. Bruining en P. Hofstede... aen het licht gebracht door Eenigen der gewesene Gecommitteerden van den E. Grooten Kerkeraedt van Rotterdam* (Rott. 1756), vol van bittere persoonlijke aanmerkingen, in 't bijzonder tegen Hofstede. Na onderzoek bij de drukkersfirma, die dit ‘naamloos libel’ in 't licht had gezonden, bleek, dat zes Rotterdamsche predikanten de uitgevers waren, maar dat het geschrift zelf door Van der Groe was opgesteld; hiervan werd in de *Boekzaal* (1756*b*, blz. 632-638) door een *Bekentmaking* mededeeling gedaan. Van der Groe verdedigde zich in een andere *Bekentmaking*, evenzeer in de *Boekzaal* opgenomen (1756*b*, blz. 774 vv.), en beweert, dat Bruining en Hofstede ‘met hunne aanstotelijke Handelingen, en ongerijmde

Gevoelens, onze wettige Kerkelijke Ordere, en Kerkelijk Recht, op ene onverantwoordelijke wijze, hebben benadeelt'; hij kondigt tevens zijn *Bescheiden Antwoordt op de onbescheidene Bekendtmakinge van Dom: H. Bruining*, *en*

P. Hofstede aan, dat te Rotterdam in 1757 het licht zag. De beide aangevallenen gaven geen kamp: in een *Bekendmaking* in de *Boekzaal* (Jaarg. 1757*a*, blz. 85-87) kondigen ook zij een tegenschrift aan, waarin zij hopen aan te toonen, dat Van der Groe zich aan ‘zo veel belagchelijkheid; onkunde; valsheid, bedrog, en laster heeft schuldig gemaakt, dat zij... enz.’ Zij noemen hem ‘een Man van zulk een gevaarlijk Karakter’ en spreken van ‘de veelvuldige stalen van zijn ongehoorde trouwloosheid.’ In den *Boekzaal*, Jaarg. 1757*a*, blz. 214-219, verdedigt Van der Groe zich weer tegen deze ‘onfatzoenlijke Bekendtmaking’ en toont met de stukken aan, dat sommige beweringen van Hofstede en Bruining met de waarheid in strijd zijn. Hun heftig tegenschrift zag inmiddels het licht als: *Het Kralinger Lasterschrift*, *genaamd Klaere en Grondige Wederlegging enz. Een uitvoerige Beantwoordinge Onwaardig* (Rott. 1757), terwijl Van der Groe ongeveer gelijktijdig nog een *Noodig Aanhangsel der klaere en grondige wederlegging* (Rott. 1757) uitgaf en in April daarop liet volgen: *De Erastianisterij van D. Bruining en Hofstede*, *Met hun onlangs uitgegeven onstigtelijk Libel*, *geheeten Het Kralinger Lasterschrift*, *niet weggenomen*, *maar konstig bedekt* (Rott. 1757). In 1757 en 1758 verschenen daarna te Rotterdam bij gedeelten de *Kralingiana of Zedige Aanmerkingen over de Kralinger Twistschriften door een Genoodschap van Letterbeminnaars*, *Verdeelt in Twaalf Boeken*, waarvan echter slechts negen boeken verschenen zijn. Hofstede heeft ‘op eene of andere wijze waarschijnlijk de hand gehad’ (De Bie) in dit ‘breedvoerig, dikwerf geestig, zomtijds laf, maar doorgaans zeer stekelig, vuilaartig hekelschrift’ (Ypey), waarin Van der Groe ‘wordt aangevallen op eene wijze, die op hare beurt den toets eener zelfs toegevende critiek niet kan doorstaan’ (De Bie). In één der boeken wordt een ontwerp opgesteld voor een Kralingsche Sociëteit, waarvan de leden een veertigtal wetten moeten onderteekenen, b.v. ‘om de hartstochten op te wekken, met de voeten te maayen en met de handen te stampen’; ‘na elke uitgesprokene periode te zugten en nu en dan eens op te rispen’; ‘in gezelschap zijnde voor de thee te bidden, zonder in zijn eigen huis daaraan gebonden te zijn’ enz. Of Van der Groe de schrijver is van een naamlooze satyre, tegen de *Kralingiana* in 't licht verschenen en getiteld: *De Hofstediaensche Spotgeest in 't Verbeter huis. Eerste Boek* (Rott. 1758), is niet zeker. ‘Wat stekeligheid betreft, doet het voor de *Kralingiana* niet onder’ (De Bie).

Van der Groe, hoewel nog niet de nieuwe preekmethode van Bonnet en Clarisse volgend, heeft echter als prediker een grooten invloed gehad, die zich tot in deze dagen doet gevoelen. Wel vindt men de oude ontleding van ieder tekstwoord, de oude toepassing op zorgeloozen, onbekeerlijken, bekommerden en bekeerden, maar de *Boekzaal*-criticus voelt zeer juist, wat Van der Groe bedoelde, waar hij van dezen zegt: ‘De Schrijver schijnt voor te geeven, een buitengewoon Gezant van God te zijn, en onmiddelijke openbaaringen en beveelen van God ontvangen te hebben’. Als zoodanig waarschuwt hij tegen de heerschende zonden van zijn tijd en vermaant tot bekeering, vooral sprekend over de oordeelen, die God over Nederland zal doen komen om, ‘de aanhouding van 's Volks gruuwelijke Atheisterij en onbekeerlijkheid’ en omdat, ‘nu allerwegen in onze Gereformeerde kerk, de bevindelijke en geestelijke leere van de rechtvaardigheid van God, en van 's menschen waaragtige onmacht en verdoemelijkheid, nevens die van het oprecht geloovig vertrouwen op Christus, en de genade alleen, als waren het zielverdervelijke en God-onteerende dwaalingen, alzo verworpen en bitterlijk gelasterd en bestreeden worden’. Vandaar dat een man

als Jan Mazereeuw, die de thans nog bestaande secte der Mazereeuwers in West-Friesland stichtte (zie *Ned. Arch. K.G.*, N.S., dl. XV, blz. 25-48) en de Hervormde kerk met haar leeraars streng veroordeelde, een uitzondering maakte voor 'Nederlandsch getrouwe Godsgezant' Van der Groe, die evenals later Schotsman, tegen de zonden van ons volk zijn waarschuwende stem verhief. Ook is het opmerkelijk, dat vooral in den tijd der Afscheiding en der Doleantie, Van der Groe's geschriften herhaaldelijk herdrukt of naar zijn handschrift uitgegeven werden en zeer teekenend mag het genoemd worden, dat toen Ds. H. van Selms in 1888 van Leerdam naar Kralingen ging, een oude vrouw uit eerstgenoemde plaats hem toevoegde: 'Ventje, ventje, hoe durf jij het wagen, op den kansel van den godzaligen Van der Groe te staan!' Zijn geschriften worden in bepaalde kringen dan ook nog hoog gewaardeerd.

Misschien is hij één der medewerkers geweest van: *De oude orthodoxe leer der ware gereformeerde kerk* (Rott. 1740), ter verdediging van 'het berugte boekje van J. Eswijler, genaamt *Ziels-eenzame Meditatiën.*' Daarna gaf hij: *Beschrijvinge van het oprecht en zielzaligend Geloove. Nevens eenige brieven* (1742; een latere uitgave verscheen te Rott. z.j.), waarvan het handschrift in 't bezit is van Dr. A.G. Honig. Vervolgens verschenen eenige vertalingen, door Van der Groe met een voorrede voorzien, die meestal later afzonderlijk werd herdrukt, namelijk: *Hutcheson*, *Sakelijke en Practikale Verklaringe van de twaalf kleine Propheten*, 2 dln. (Leiden 1747/48), het eerste deel met een voorrede over *De praktikale studie des Bijbels* en het tweede met een voorrede over *De Zeven Tijdtperken van Godts Verbondt als den Sleutel der Profetiën* enz. (onveranderde uitg. der voorrede, onder toezicht van E.C. Gravemeyer, Gron. 1891); *Erskine*, *Blijde boodtschap in zware tijden enz.*, *vert. door J. Ross*, *voorafgegaan door een brede Voorreden of Verhandelinge over den Plicht van het Lezen der H. Schrift*, *en andere Godtgeleerde boeken enz. door Th.v.d. Groe* (Rott. 1747; 2e dr. ald., 1762), waarvan de voorrede herdrukt is als: *Een Verhandeling over het lezen van Gods Woord en andere godgeleerde boeken. Met voorrede van J.A. van Boven* (Oud-Beyerland 1898); *Erskine*, *Christus het Verbondt des Volks enz.*, *vert. door J. Ross*, *waarbij gevoegt is een Voorreden*, *handelende van het oprecht gelovig aannemen en gebruikmaken van de beloften des Heiligen Euangeliums*, *tot ontdekkinge van Waan- Gelovigen*, *en bevestiginge van Ware Gelovigen door Th.v.d. Groe* (Rott. 1749; 2e dr. ald., 1765), welke voorrede met een voorwoord van S.J. Tromp, predikant te Britsum, herdrukt is (Leeuw. 1840); *Hutcheson*, *Zakelijke en Praktikale Verklaringe van het boek Job*, *vert. door J. Ross*, *met een brede Voorreden over de Goddelijkheit*, *en het regte gebruik der H. Schrifture; tegen alle heilloze Atheisterij*, *Enthusiasterij en Pelagianerij door Th.v.d. Groe* (Leiden 1751); *Erskine*, *Godts naam verheerlijkt in Christus enz.*, *vert. door J. Ross, met een Voorreden*, *tot vermaninge der Christenen*, *om zig zorgvuldig te wagten voor de Waereldtsche Verzoekingen*, *door Th.v.d. Groe* (Rott. 1754); *Erskine*, *De Trapswijze Overwinninge*, *vert. door J. Ross. Vooraf gaat ene breetvoerige Verhandelinge*, *bij wijze van ene Voorreden*, *over de nodige Voorbereidtselen*, *wezentlijke Eigenschappen*, *en onafscheidelijke Vrugt-gevolgen van het ware zaligmakende Gelove*, *door Th.v.d. Groe* (Rott. 1751; 2e dr. ald. 1761), welke voorrede als: *Verhandeling over de voorbereidselen*, *eigenschappen en vruchtgevolgen des waren geloofs* herdrukt is te Sneek (1820), te Amst. (1838) en te Rott. (z.j.).

Eindelijk gaf hij nog zijn bekend werk: *Toetsteen der ware en valsche genade*, *ontdekkende in het helderschijnende ligt de zuivere Gereformeerde waerheit vervat in*

den Heidelbergschen Catechismus enz., waarvan het eerste deel te Rott. het licht zag in 1752 en in hetzelfde jaar herdrukt werd, terwijl het tweede deel aldaar in 1753 verscheen. Het geheele werk werd herdrukt te Rotterdam in 1786 en 1841, te Gorinchem in 1854/55 en te Nijkerk in 1866.

Na Van der Groe's dood zijn ettelijke preekbundels van hem uitgegeven, nl.: *Verzameling van Biddags-Predikatiën* (Utr. 1787; 2e dr. Rott. 1809; 3e dr. Amst. 1838; 4e dr. Nijkerk 1862). Deze verzameling van 16 predikatiën werd door de classis Utrecht geapprobeerd met de bijvoeging: 'Doch verklaart daarbij, dat dezelve eenige gedachten en wijzen van voorstellen voor den Autheur laat'; *Verzameling van een tiental predikatién* (Sneek 1818); *Tiental godvruchtige predikatién* (Sneek 1824; 2e dr. ald., 1833); *Israël en Nederland. Leerrede over Jes. 29:10* (Amst. 1831); *Verhandeling over Hozea 11:4* (Sneek 1832; 2e dr. Amst. 1854; 3e dr. Utr. 1888). In de *Boekzaal*, Jaarg. 1834*a*, blz. 15-23 komt een afbrekende critiek op dit geschrift voor; *Verzameling van een viertal nagelaten leerredenen over Ps. 4:7*, *twee over den 7en Zondag van den Heidelbergschen Catechismus en Matth. 9:12* (Rott. 1837); *Vijftal nagelatene leerredenen over Openb. 2:11 en 17* (Zwijndr. 1842; 2e dr. Rott. z.j.; 3e dr. Utr. 1888). Deze laatste twee bundels zijn tezamen uitgekomen als: *Negen leerredenen*, *vijf over Openb. 2:11 en 17 en vier over Ps. 4:7 enz.; Des Christens eenige troost in leven en sterven of verklaring van den Heidelbergschen Katechismus*, 3 dln. (Rott. 1838; 2e dr., met voorrede van Ds. J.J. Knap, Rott. 1844; 3e dr. ald., 1890). Deze predikatiën zijn geschreven 'in het eerste tijdvak van Zijn Eerw. Bediening en sommige derzelve, later met belangrijke aanmerkingen door Zijn Eerw. vermeerderd'; *Drietal leerredenen*, *waarvan eene op Nieuwjaarsdag en twee op Paschen*, *over Luc. 16:2*, *Joh. 20:11-18 en Philipp. 3:10. Naar het handschrift van den Autheur* (Zwijndr. 1839; 2e dr. Amst. 1854; 3e dr. Utr. 1888); *Brieven*, *waarachter eenige brieven van Mej. S. Bosman. Nieuwe uitgave* (Rott. 1844; 2e dr. ald., 1852); *Veertien nagelatene biddags-predikatiën* (Rott. 1840); *Zeventien Leerredenen. De Bekeering* (Zwijndr. 1841; 2e dr. Amst. 1854; 3e dr. Rott. z.j.); *Acht en veertig Predikatiën over het lijden van onzen Heere Jezus Christus*, 2 dln. (Rott. 1842); *Het eeuwige leven der regtvaardigen*, *in vier predikatiën. Nieuwe Uitgave* (Rott. 1844; 2e dr. ald., 1852); *Bundel van uitmuntende en uitgezochte predikatiën, handelend over onderscheidene keurige stoffen uit het Oude en Nieuwe Testament* (Rott. 1845); *De gelijkenis van den tollenaar* (Gron. 1848); *Zevental Predikatiën bevattende de genezing van den blinden Bartimeus* (Ouderkerk, z.j.).

Van Van der Groe bestaan twee afbeeldingen, beide naar A. Boon; de één gegraveerd door J. Groenendijk, de ander door J. van der Spruyt.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - De Bie, *Hofstede*, blz. 8, 81, 87, 89, 98, 99, 101-107, 110-113, X, XI, XIII. - Honig, *Comrie*, blz. 159, 219. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. I., Aant., blz. 170. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 312, 313. - *Cat. Letterk.*, dl. II, kol. 373, 374. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 776. - *Brinkman's Cat.*, passim. - *Boekzaal*, passim.

[Cornelis Pieterzen Groen]

Groen (Cornelis Pieterzen), in 1719 proponent te Gouda, had van Goeree een soort toezegging van beroep ontvangen en aangenomen, doch werd in September 1719 te Dirksland beroepen. De kerkeraad van Goeree verzette zich hiertegen en de classis stelde hem in 't gelijk, maar beval hem ‘D. Groen ten eersten te beroepen’, waaraan

Goeree in October voldeed. In December 1719 deed Groen hier intrede en diende deze gemeente tot zijn overlijden in 1736, waarschijnlijk Juni. Hij schreef: *Een Kerkganger*, *in zijn vierdubbelde Plichtbetragting*, *met betrekking op Gods Heiligdom*, *voorgesteld* (volgens Abk. en Arrenb. te Amst. in 1733 uitgegeven, volgens V.d. Aa, die het onjuist noemt: *Verstandige Kerkganger*, in 1735 te Rotterdam). Het zijn vier leerredenen over 1 Kon. 8:38, 39, Spr. 16:20, Deut. 15:7-11 en 2 Kron. 5:13, 14, waarin een goed kerkganger achtereenvolgens voorgesteld wordt ‘als een hertelijk Bidder, als een opmerkend Hoorder, als een milddadig Aalmoezenier en als een geestelijk Psalmzinger.’ Hieraan zijn twee aanhangsels toegevoegd, behelzende ‘een naauwkeurig onderzoek, of 't een natuurlijk mensch ongeoorlooft is te bidden, of dat hij 'er toe verpligt is’ en ‘eenige spreekmanieren, betrekkelijk op 't geven van aalmoessen,’ waarbij ook ‘eenige Texten worden geopend en verklaard.’

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - V. Abk.-Arr., *Naamreg.*, blz. 200. - *Boekzaal*, Jaarg. 1719*b*, blz. 614; 1768*b*, 611; 1769*b*, 313.

[Theodorus Groen]

GROEN (Theodorus) is geboren te Heusden als zoon van den procureur Cornelis Groen, onder de Heusdenaren vermaard door meer dan gewone mathematische kundigheden, en van Maria van Liemt, die eerst gehuwd was met Johannes van Diest en wier dochter Deliana de vrouw was van Voetius. Den 22^{en} Mei 1619 liet Groen, die te Heusden tot ‘stads student’ was aangenomen, zich op 20jarigen leeftijd aan de Leidsche Hoogeschool inschrijven, werd in Mei 1623 te Vlijmen als predikant beroepen en huwde daar den 29^{en} September van laatstgenoemd jaar met Anneken Lamberts van Bueren, weduwe van Johannes Seroyen, predikant te Heusden, die jong overleden was. Tot 1640 diende hij de gemeente Vlijmen en ging daarna naar Maastricht, waar hij in 1654 overleed. Hij was zeer ervaren in de geschiedenis en oudheidkunde, hetgeen ook blijkt uit zijn werk, getiteld: *Een pertinente Beschrijvinge van de stadt Maestricht ende 't landt van over-Maes*, terwijl hij in handschrift een *beschrijving van Stad en Lande van Heusden* naliet, waarover J. van Hemert Fz. een en ander mededeelde in het *Tijdschrift v. Nd.-Brab. Gesch.*, dl. III, blz. 10, 21. Voetius noemt Groen ‘in scriptoribus, et antiquitatibus ac novitatibus Papisticis versatissimus’, welk oordeel wordt bevestigd door zijn overige, tegen de Roomsche kerk gerichte geschriften, die de volgende titels dragen: *Naaktheid en schande der Roomsche kerk* (1642); *Antwoordt op seecker Manifest genaemt Gheloofs-Spieghel*, *uytgegeven bij Judocus Kedd*, *Jesuwijt binnen Aken* (Amst 1648) en *Voorstel en bewijs der strijdigheyt van de Roomsche kerk in verscheyde leerstucken*, *tegens de Catholijke waerheyt.*

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Duker, *Voetius*, dl. I, blz. 356, LXIII, CII, CXXIII; dl. III, blz. 193, 194. - Knuttel, *Acta*, dl. I en II, Reg. - De Jongh, *Pred. Gelderl.*, blz. 312. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 141.

[Hinrich Groeneveld]

GROENEVELD (Hinrich), geboren 3 Januari 1832 te Midlum bij Emden, als zoon van Johann Gerhard Groeneveld en Jantje Bayen Everts, liet zich op 28 Februari

1867 te Utrecht als student inschrijven en werd in 1874 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur aldaar. Den 30^{en} Augustus 1874 deed hij intrede te Waarder, den 20^{en} Maart 1881 te Hoogblokland en den 28^{en} September 1884 te Aalburg. Hier arbeidde hij tot zijn emeritaat, dat op 1 September 1901 inging, nadat hij van Mei 1897 tot Juni 1898 buiten bediening was geweest. Hij vestigde zich te Oud-Heusden

en overleed aldaar op 4 December 1908. Groeneveld behoorde tot de streng-Gereformeerden en was gehuwd met Jonkvr. T.M.F.C. baronesse Taets van Amerongen.

Van zijn hand verscheen in druk: *Er zal niet één klaauw achterblijven. Voorbereidingspredicatie over Exod. 10:26* (Gouda 1876); *Avondmaalspredicatie over Spr. 9:4, 5* (Gouda 1876) en een *Leerrede gehouden te Waarder over Ps. 10:4a* (Utr. 1878).

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 483. - *Brinkman's Cat. 1850-1882.* - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.* passim.

[Willem Christiaan Groenevelt]

GROENEVELT (Willem Christiaan), geboren te Alkmaar, werd den 20^{en} September 1848 aan de Utrechtsche Hoogeschool als student ingeschreven en den 4^{en} Mei 1854 door het Provinciaal kerkbestuur van Overijsel tot de Evangeliebediening toegelaten. Na eerst in 1854 en 1855 te Dordrecht als hulpprediker werkzaam te zijn geweest, diende hij de gemeente Noorden van 6 April 1856 tot December 1858, deed den 2^{en} Januari 1859 intrede te Monnikendam en legde wegens richtingsverschil met zijn gemeente zijn ambt den 5^{en} April 1868 neer met een uitgegeven leerrede: *God is liefde. Afscheidswoord tot de Hervormde gemeente te Monnikendam*, *5 April 1868* (Alkm. 1868). Daarna liet hij zich den 29^{en} September van laatstgenoemd jaar te Leiden als student in de letteren inschrijven en overleed na zwaar lijden reeds den 14^{en} November 1873. Hij was een man, ‘die den moed zijner overtuiging bezat en wiens kunde, oprechtheid en heilige ernst in de vervulling van zijn ambt, zelfs door tegenstanders geroemd worden.’ Van zijn hand verscheen nog: *Bijbelsch onderwijs voor meergevorderden* (Purm. 1864), ook uitgegeven *met verklarende aanteekeningen* (Purm. 1864), tevens in het Fransch verschenen als: *Cours d'instruction biblique*, *à l'usage des élèves plus avancés* (Purm. 1863).

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 365. - *Alb. Stud. L*, *B.*, kol. 1411. - *Brinkman's Cat. 1850-1882* en *Boekzaal* op de genoemde jaren. - Aangevuld door mededeelingen van den Heer W.M.C. Regt, te Oudshoorn.

[Jacobus Lansbach Groeneweg]

GROENEWEG (Jacobus Lansbach), geboren in April 1751 te Haarlem, doorliep daar de Latijnsche school en studeerde aan de Hoogeschool te Utrecht, waar hij op 21 Juni 1771 staat ingeschreven. Den 7^{en} October 1772 verdedigde hij onder voorzitting van Prof. Segaar zijn *Observationes quaedam in Epist. Pauli ad Titum*, *Cap. I*, *in primis in Com. 12* (Traj. ad. Rh. 1772), werd 2 Maart 1773 door de classis Haarlem praeparatoir geëxamineerd en ontving den 4^{en} Juli d.a.v. een beroep naar Watergang. Deze gemeente diende hij van 17 October 1773 tot zijn onverwacht overlijden op 14 Augustus 1787. In hem verloor Watergang ‘eenen vluggen en welmeenend Leeraar, die zonder aanzien van Persoonen, het Euangelie der Zaligheid verkondigde’, terwijl zijn ‘gulhartige verkeering en getrouwen arbeid’ geroemd worden. Kenschetsend voor zijn gezindheid en merkwaardig als teeken des tijds is

het, dat hij in 1785 uitgaf: *De noodzakelijkheid eener algemeene Wapenoefening, voorgesteld in eene leerreden* (Amst. z.j.).

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 166. - *Cat. Letterk.*, dl. II., kol. 205. - *Boekzaal*, Jaarg. 1772*b*, blz. 512 en 1787*b*, 217-220.

[Henricus Groenewegen]

GROENEWEGEN (Henricus) heeft te Leiden gestudeerd, waar hij zich den 13^{en}

Januari 1662 aan de Hoogeschool liet inschrijven, aanvaardde in 1667 de Evangeliebediening te de Lier, werd op 14 December 1670 beroepen te Delfshaven, waar hij in 1671 intrede deed en ging vanhier naar Enkhuizen, welke gemeente hem op 16 October 1679 tot voorganger gekozen had. Hij diende haar van den 17^{en} November 1679 tot zijn dood, die op 15 Juli 1692 plaats vond; den 21^{en} Juli d.a.v. werd hij in de Westerkerk te Enkhuizen begraven. Of, en zoo ja waarom, hij van zijn dienst ontzet is geweest, is niet met zekerheid bekend.

Groenewegen heeft zich door een aantal geschriften bekend gemaakt, die van zijn denkwijze getuigenis afleggen. Hij was namelijk zonder eenige afwijking een volgeling van zijn leermeester Coccejus, wat vooral blijkt uit zijn verklaring der profetische Bijbelboeken. Van Til, ook een vereerder van Coccejus, schrijft zelfs van Groenewegen's *Over het Hooglied Salomons en de verlossinge Israëls uit Zion* (Delft 1670, 2^{e} dr. Amst. 1692): 'Multa quidem scripsit Gr., lingua vernacula sed fere omnia exscripsit a clarissimo Coccejo.' Bovendien legde hij zich meer toe op geleerde uitleggingen, waarin hij zeer bedreven was, dan dat hij aandrong op een practische toepassing van geloof en Bijbelkennis, op een christelijk leven. Hierin onderscheidde hij zich van zijn geestverwant Flud van Giffen (Zie boven, blz. 246 vv.), hetgeen ten gevolge had, dat men twee richtingen in het Coccejanisme ging onderscheiden: de 'ernstige' Coccejanen, volgers van Van Giffen, en de 'Leidsche' of - naar Groenewegen - 'Groene' Coccejanen, die zich als de meest onvervalschte aanhangers van het Coccejaansche stelsel wilden doen kennen. Dat Groenewegen, met zulke gevoelens bezield, door de Voetianen niet met rust zou gelaten worden, was te voorzien: toen hij zijn *Keten der Prophetische Godgeleerdheit* (Enkh. 1682; 2^{e} dr. Amst. 1703) had uitgegeven, schreef Henricus Brinck (Zie dl. I, blz. 615-617) hiertegen zijn *Ontschakelinge van het genaemde keten der Prophetische godgeleerdheit of schriftmatige verdediging der oude uitleggers ... tegen de nieuwigheden en ongerymtheden van Johannes Coccejus en Henricus Groenewegen* (Leeuw. 1683) 2dln., waarin hij vooral tegen den laatste te velde trok en hem niet minder dan 104 verwerpelijke gevoelens toekende. Reeds vroeger had Ryssenius ook al Groenewegen met name als onrechtzinnig gebrandmerkt in zijn geschrift: *De oude Rechtzinnige Waerheyt verdonckert en bedeckt door Descartes*, *Coccejus*, *... Groenewegen* (Middelb. 1674).

Toen Balthazar Bekker's *Betoverde Weereld* in 't licht verscheen, schaarde Groenewegen zich ook onder de bestrijders van dit toen zooveel aanstoot gevende boek. Hij deed dit door de uitgave van *Pneumatica*, *ofte leere van de geesten*, *zijnde denkende en redelijke wesens ... Uitgegeven bij gelegentheyd van 't boek de betooverde Weereld*, *geschreven door D. Balthazar Bekker* (Enk. 1692). Bloemrijk en echt-Coccejaansch (Zie Schotel, *Openb. Eered.*, blz. 358), heet het daar in de voorrede, dat hij zich geroepen voelde, 'dit volledig tractaat op te stellen, terwijl hij bezig was om in den herffst des voorleden jaars te gaan plukken de lieffelijke en voortreffelijke vruchten, welke onze Heiland voor zijn Bruid hadde bereid, op dat hij (Gr.) de zelve aan haar in den name van haar Bruidegom als Speelnoot mogt aanbieden'. Ter opheldering staat erbij, dat hij juist bezig was, een werk samen te stellen, dat als *Hieroglyphica*, *anders Emblemata sacra; ofte schatkamer der zinnebeelden en voorbeelden* (Enkh. 1693; 2^{e} dr. Amst. 1699) het licht heeft gezien. Tevoren schijnt hij echter reeds tegen Bekker geschreven te hebben blijkens een mij overigens

onbekend geschrift van zijn hand: *Vermeerderde articulen*, *voor te stellen aen D. Balth. Bekker* (1691).

Verder worden nog verschillende werken van Groenewegen genoemd, waarbij het echter mogelijk is, daar soms alleen verkorte titels zijn overgeleverd, dat een werk tweemaal wordt genoemd: de verschillende bronnen melden dan ieder een gedeelte van den meestal zeer langen titel, door Groenewegen aan zijn geschriften gegeven. Hij schreef:

Sleutel der Profetiën ofte uytlegginge van de Openbaringe van Joannes ('s Hage 1677; 2e dr. 1682; herdrukt te Amst. 1796; Arrenberg vermeldt een druk van 1703 te Amst. uitgekomen), 2 dln.; *Mond der opperste wysheid* (Amst. 1678), 2 dln.; *Uytlegginge van den zendbrief aan de Hebreën* (Schied. 1679; 2e dr. Amst. 1693; 3e dr. Leiden 1703); *Afscheid van Delfshaven* (1679); *Keten van de gantsche Godgeleerdheid ofte uytlegginge van den zendbrief Pauli aan de Romeynen* (Gorinch. 1681; Amst. z.j.); *De Gantsche Wapen-rustinge Gods ofte den Geestelike krijgsman ... Verklaringe van Ephes. 6:10-17. In tien Predikatiën* (Enkh. 1682); *Over de Psalmen* (Enkh. 1687; 2e dr. Amst. 1703), 2 dln.; *Oefeningen over den Heidelbergschen Catechismus*, *ofte gronden der christelyke god-geleerdheid* (Leyden 1688; ald., 1698; 7e dr. ald., 1706; Rott. 1726). Hoogstwaarschijnlijk is: *Betrachtingen over den Heid. Cat.* (Rott. 1672) hetzelfde werk. Naar aanleiding hiervan schreef Christianus Patrophilus: *Groenewegens wederlegging*, wat Groenewegen beantwoordde met: *De volkomen vergevinge der sonden als een voorrecht des N. Test...*, *zijnde een wederlegginge van seker Christianus Patrophilus* (Rott. 1673); *Over eenige Capittelen van het Euangelium van Mattheus*, *13*, *20*, *22*, *24 en 25* (Amst. 1688); *Over de Parabolen* (Fran. 1692); *Hemelsche Bruiloftsfeest* (Amst. 1692); *Kleine Catechisatie ofte Oeffeninge* (3e dr. Amst. 1712; ook bestaat een druk van 1737; misschien is dit hetzelfde werk als *Onderwijs in de gronden van de Christelyke jeugt); Teekenen der Tijden; De heerlijkheid van Christus' Koningrijk* (misschien hetzelfde, dat elders genoemd wordt: *Uitbreiding van Christi Koningrijk*)*; Bekeering der Jooden; Over de vyf boeken van Moses.* In Knuttel, *Acta* (dl. V, blz. 504) wordt gesproken van een boek, getiteld *Verandwoording enz.*, door Ds. Groenewegen, die in Nd.-Holland stond (waarschijnlijk Henricus G.), geschreven en waarin hij van een resolutie der Staten van Friesland gezegd had, 'dat sij niet regtmatig maar partijdig was'. Hierop slaat ook de uitdrukking: 'Groenewegens lastertael' (a.w., blz. 460). Van deze *Verantwoording* vond ik overigens geen melding gemaakt.

Twee verschillende portretten van Groenewegen zien het licht: één zonder naam van den graveur, G. Valck excudit, en een ander naar J. van Neck door C. van Hagen vervaardigd.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 562; dl. III, blz. 660. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 124. - Cramer, *Heidanus*, blz. 128. - Krull, *Koelman*, blz. 170. - Sepp, *Godg. Ond.*, dl. II, blz. 221, 358. - IJpey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 521-523. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, blz. 636. - Knuttel, *Acta*, dl. IV, blz. 402, 432, 587; dl. V, blz. 82, 123, 139, 180, 344, 504. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, 2e st., 1e afd., blz. 181. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 494. - Muller, *Cat. v. Portr.*, nis 2003, 2004. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, blz. 222, 776. - *Boekzaal*, Jaarg. 1692, blz. 123; 1693*b*, 322.

[Jacob Groenewegen]

GROENEWEGEN (Jacob) is zeker niet, gelijk in het *Biogr. Wdb.* van Frederiks en Van den Branden staat, predikant geweest; op den titel van zijne werken noemt hij zich telkens ‘lidmaat der Gereformeerde gemeente.’ Waarschijnlijk bekleedde

hij een kerkelijk ambt, daar zijn bestrijder, Ds. Koppiers, predikant te Neder-Hardinxveld, van hem meermalen (o.a. *Boekzaal*, Jaarg. 1752*b*, blz. 476) spreekt als ‘zijn Eerw.’ Mogelijk is hij molenmaker geweest: zijn verblijf te Oudshoorn valt samen met de droogmaking van den grooten Vierambachtspolder aldaar, en te Werkendam, waar hij later woonde, verkreeg een Jacob Groenewegen in 1761 octrooi tot het maken van een waterwerktuig van voordeeliger werking dan de gewone schepradmolens. Is dit inderdaad één en dezelfde persoon geweest, dan deed hij het licht zien: *Twee verhandelingen over een nieuw geïnventeerde Watermachine* (Gor. 1762) en een *Verhandeling van de verbeterde geoctrooyeerde Tregtermoolen* ('s Grav. 1763). Hier echter verdient hij vermelding, om de vele theologische werken, door hem uitgegeven, waarvan een enkel nog heden ten dage gelezen wordt.

De ouders van Jacob Groenewegen hebben in het begin der 18^{e} eeuw te Zoetermeer gewoond; waarschijnlijk is hij daar ook in dien tijd geboren en wel ‘uit eenen Vader, welke hoe onergerlijk ook in zijn bestaan, niet te min in belijdenisse aan de Remonstranten verbonden was, egter had hij voorregt, dat hij de melk van een hervormde moeder heeft gezoogen’ (Claessen, *Lijkrede op Joh. Groenewegen*, blz. 30). Claessen zegt, dat het gezin ongeveer 1714 ‘na een ander lustig dorp onder den rook van de beroemde koopstad Rotterdam, ik meen Kralingen’, ging; daarna vestigde Jacob Groenewegen zich te Hillegersberg, daar hij en zijn vrouw Maria Geneuglijk, in April 1737 met attestatie van Hillegersberg naar Oudshoorn overkomen. Later, na 1746, moet hij zich te Werkendam hebben gevestigd, waar hij in 1752 zeker woonde en zijn broeder Johannes (zie beneden) predikant was. Het jaar, waarin hij is overleden, vond ik niet opgegeven.

Groenewegen is de eerste uit zijn ouderlijk gezin geweest, die van de Remonstrantsche naar de Gereformeerde kerk overging; in 1726 of 1727 werd hij door zijn broeder Johannes daarin gevolgd, en de zoons werden hierin ‘tot voorgangeren voor hunnen Vader ... die de slippen zijner Zoonen greep, zeggende: ik zal met u gaan, want ik zie, dat de Heere bij ulieden is’ (Claessen, a.w., blz. 31). Van dien overgang legde Jacob Groenewegen later rekenschap af in zijn geschrift: *Redenen*, *die den Schrijver bewogen hebben om de Lere der Algemene Genade*, *zo als die in de Remonstrantsche kerke geleerdt wordt*, *te verlaten*, *en die der Bijzondere Genade*, *zo als die in de Gereformeerde kerke geleert wordt ... aan te nemen* (Leiden 1746). Van denzelfden geest getuigen zijn *Roem van Gods Vrije Genade* (Rott. 1740) en *Verdediging van Gods Vrije Genade tegen Arrenberg* (Rott. 1740).

Had hij in laatstgenoemd jaar ook reeds medegewerkt aan *De Oude Orthodoxe Leer der ware Gereformeerde Kerke* in twintig brieven, bijeengebracht door ‘eenige liefhebbers der waarheid’ en wel tot verdediging van ‘het berugte boekje van J. Eswijler, genaamt *Ziels-eenzame Meditatien*,’ het ligt geheel in die lijn, wanneer hij zich ingenomen betoont met de bekende Nijkerksche beweging, in 1749 ontstaan. Toen er *Aanmerkingen* in 't licht werden gegeven op het *Getrou Verhaal*, dat Ds. Kuypers omtrent de beweging had opgesteld, voelde Groenewegen zich geroepen, daartegen een *Vrijmoedige en ernstige verdediging van het werk Godts te Nieukerk*, *voornamelijk ingerigt tegen de berugte Aanmerkingen op het getrou verhaal van Ds. Kuypers* (Gorinch. 1751) uit te geven. Prof. Van den Honert schreef daartegen een *Brief*, die Groenewegen aanleiding gaf tot zijn *Antwoord aen Prof. J. van den Honert*

op den Brief van den Professor, geschreven tegen den autheur van de ernstige en vrij-

moedige Verdediging van het werk Godts te Nieukerk: waerin is gevoegt een Verhaal van het werk der Overtuiging en Bekeering van den jare 1746 te Werkendam voorgevallen (Gorinch. 1751). Van dezelfde strekking is zijn geschrift: *De eer en leer van het Synode van Dordrecht verdedigt in het Leerstuk van des menschen blindheit van nature*, *en de noodzakelijkheit van het Bovennatuurelijk Ligt der wedergeboorte. En in de Werkinge en Verligtinge des Geestes*, *in de harten der menschen te Nieuwkerk etc.* (Gorinch. 1751), spoedig gevolgd door een *Nodig bijvoegsel tot het werkje genoemd de eer en leer van het Synode van Dordrecht enz.* (z.p. 1752). Een bespreking van deze geschriften is te vinden in de *Ernstige en nuttige Samenspraak over het werk des Heren te Nieuwkerk*, *te Aalten*, *en op andere plaatsen; en over deszelfs schriften voor en tegen*, *zo wel die van Do. Kuipers*, *als van den Professor Van den Honert*, *Do. Kennedy en Groenewegen* (Rott. 1751). Ook gaf Groenewegen nog *Een opregt Verhaal*, *en ene Verdediging van het werk der overtuiging en bekering van zondaren*, *voorgevallen in de gemeente van Werkendam in den jare 1751 en 1752* (Gorinch. 1752; herdr. Dordr. 1867), waarin Ds. Koppiers van Neder-Hardinxveld en Giessendam door hem wordt aangevallen, die naar aanleiding daarvan een zeer vinnige *Verantwoording tegen den laster hem opgelegt door den berugten Jakob Groenewegen* in de *Boekzaal* (Jaarg. 1752*b*, 468-482) schreef. Een *Brief van Jakob Groenewegen aen den Heer Artus Koppiers*, *predikant te Giessendam*, *tot zijner verantwoording en verdediging van zijn goeden naam*, *tegen dat lasterschrift*, *dat Ds. Koppiers in de Boekzaal van October heeft gesteldt* (Gorinch. 1752), was hiervan het gevolg.

Ook met Comrie kwam Groenewegen in strijd, toen eerstgenoemde tegenover Schultens en Van den Honert zijn rechtzinnigheid verdedigde in zake de leer der rechtvaardigmaking. Groenewegen, die vroeger Comrie zeer hoogachtte, schaarde zich thans aan de zijde van diens tegenstanders en viel hem aan met een boekje, getiteld: *Eenige Brieven ... over de Rangschikking en Betrekking die 't Geloof in Christus*, *en de Rechtveerdigmaking tot malkander en hebben* ('s Grav. 1755). Comrie liet de bestrijding van dit geschrift aan één zijner gemeenteleden over, die een brochure schreef: *Bedenkingen over de Rechtvaerdigmakinge des Zondaars* (Amst. 1755), waarin hij o.a. de meening uitsprak, dat Ds. Johannes Groenewegen de inzichten van zijn broeder niet deelde; deze echter ontkende dit in een vrij heftig *Advertissiment*, in de *Boekzaal*, Jaarg. 1756*b*, blz. 99-101, opgenomen.

Behalve het voorgaande vond ik nog eenige theologische werkjes van Groenewegen vermeld, nl. *Samenspraaken der Hemelingen*, *aangaande hunne Reyzen na het Hemelsche Canaän*, waarvan slechts het 1e tot 3e stukje in 1753 te Gorinchem het licht zagen. Hierover handelt B. de Moor in het Voorbericht vóór zijn *Leerredenen over 1 Cor. 12:2-9.* Verder: *De heerlijke Kerkstaat die verwagt word in het laatste der dagen* ('s Hage 1757) en *Over de rangschikking van het Geloof* ('s Hage 1775). Bovendien heeft Jacob Groenewegen een verzenbundel gegeven, die thans nog lezers vindt, nl. een tweede deel van het liedboek, dat door zijn broeder vervaardigd is en tot titel draagt: *De lofzangen Israëls*, *waaronder de Heere woond.* Heeft Jacob het eerste deel reeds uitgegeven, omdat zijn broeder dit werk ‘te gering bezag’, en zelf zes liederen eraan toegevoegd - het tweede deel is geheel door hem samengesteld en verscheen afzonderlijk als: *De lofzangen Israëls*, *zijnde een nieuw geestelijk gezangboek* ('s Hage 1755; 2e dr., vermeerderd met vier gezangen, Gorinch. 1760).

Later zijn beide deelen gezamenlijk herhaaldelijk uitgegeven tot in dezen tijd (Zie volg. art.).

Jacob Groenewegen ‘heeft, blijkens de Acta van de classe van Leiden en die van de Synoden van Zuid-Holland, aan de kerkelijke vergaderingen veel te doen gegeven, wegens zijne liefhebberij voor 't uitgeven van Theologische werkjes’ (Honig). Ds. Koppiers vermeldt in zijn bovengenoemde *Verantwoording*, ‘dat het een man is die tweemaal, niet zonder reden, gecensureert is, en een gedrag houdt, waar van zijn vrienden oordelen, dat het uit een goedt oogmerk voorkomt, en anderen, die de waarheit alleen beminnen, dat het onbetamelijk, ja ergerlijk is.’ Dit vriendenoordeel in aanmerking genomen, schijnt hij een ‘animal disputax’ geweest te zijn; mogelijk staat het tweemaal censureeren daarmede in verband, dat hij de perken der gematigdheid te buiten was gegaan.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 300. - Honig, *Comrie*, blz. 30, 278, 279. - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.*, blz. 116. - V. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 201. -Aangevuld door mededeelingen van den Heer W.M.C. Regt, te Oudshoorn.

[Johannes Groenewegen]

GROENEWEGEN (Johannes), broeder van den voorgaande, werd den 7^{en} Juli 1709 te Zoetermeer geboren en daarna te Kralingen opgevoed, waarheen zijn ouders in 1714 verhuisden. Zóó verhaalt zijn lijkredenaar Claessen, hoewel het eigenaardig is, dat hij als student beide malen bij de inschrijving ‘Roterodamus’ wordt genoemd en bij zijn aanneming tot proponent: ‘Cralinga Batavus.’ Op 17jarigen leeftijd ging hij van de Remonstrantsche tot de Hervormde kerk over, maar was aanvankelijk niet voor het predikambt bestemd, ‘want daer toe scheen niet veel gelegendheid’ (Claessen). Eerst op zijn 24^{e} jaar besloot hij, zich tot de Evangeliebediening voor te bereiden en legde zich met zooveel ijver op de studie toe, dat hij zich reeds den 12^{en} September 1735 aan de Hoogeschool te Groningen kon laten inschrijven. Vervolgens ging hij naar Leiden - ingeschreven 17 September 1736 - genoot daar veel van de leiding van Wesselius en werd den 2^{en} Juli 1737 door de classis Leiden als proponent aangenomen. Den 8^{en} October volgde een beroep naar Aarlanderveen en na den 7^{en} Januari 1738 peremptoir geëxamineerd te zijn, deed hij aldaar den 26^{en} dier maand intrede, om er tot 2 Augustus 1739 werkzaam te zijn. Van 14 Augustus 1739 tot zijn overlijden op den 12^{en} Augustus 1764, diende hij met zeer veel ijver de gemeente Werkendam en De Werken. In 1738 huwde hij met Anna Maria Valk van Blanken, die hem in 1745 door den dood ontviel, waarop hij zich in 1749 in den echt verbond met Cornelia Josina Barovius, dochter van J.G. Barovius, predikant te Ameide. Ds. Johannes Claessen hield een lijkrede over Groenewegen naar aanleiding van Jerem. 22:10, getiteld: *Het groote en weezendlijke onderscheid tusschen het betaamelijk en onbetaamelijk Weenen* (Utr. z.j.).

Al heeft Groenewegen slechts drie geschriften in 't licht gegeven, het groot aantal herdrukken van twee dezer werken tot in onze dagen, toont zonder twijfel, dat hij daarin iets gegeven heeft, wat voor bepaalde kringen van blijvende waarde is. Zijn katechisatie-boek, getiteld: *Kort opstel der Godlijke waarheden*, *zo als die in de Hervormde Kerk geleert*, *gelooft en beleden worden*, *in Vragen en Antwoorden* (Gorinch. 1755), beleefde slechts één druk, maar anders is het met *De Lofzangen*

Israëls, *waaronder de Heere woond*, een bundel geestelijke liederen, voor 't eerst in 1751 te Gorinchem uitgegeven door zijn broeder Jacob Groenewegen (zie boven), want Johannes ‘wilde zich met de uitgave niet bemoeijen, bezag zijn werk te gering.’ Een 4e druk zag

reeds in 1757 te Gorinchem het licht met een *Aanhangsel*; daarna werd het gezamenlijk met het tweede deel, door Jacob Groenewegen vervaardigd, uitgegeven, waarvan ik nog de volgende drukken aantrof: Zaltbommel 1820; Gorinchem z.j. (1824 of 1825); Harderwijk z.j.; 's Hage 1841; Rott. 1861; Rott. 1879 (9e druk eener nieuwe uitgave); Rott. z.j. (12e dr.); Rott. 1917 (13e dr.). Na Groenewegen's dood werd van zijn hand uitgegeven: *Verzameling van veertien uitgezogte en stigtelijke, zoo Afscheidals Intree- en andere Predikaatsien, over verscheide keurige Stoffen des O. en N. Testaments, uitgesprooken voor de Gemeenten van Aarlanderveen en Werkendam* (Utr. 1766), waarvan de Utrechtsche faculteit getuigde, dat daarin gevonden worden 'veele blijken van 's Mans ervaarenheid in de kennisse der Waarheid, die na de Godzaligheid is'. Herhaaldelijk is ook deze Verzameling herdrukt: in 1846 verscheen te Sneek een nieuwe uitgave, in 1882 te Leeuwarden een 8e dr., te Rott. z.j. de 9e dr., eindelijk is zij in 1917 te Harderwijk nogeens herdrukt.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 300. - Claessen, *Lijkrede op J. Groenewegen* (Utr. z.j.). - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 185. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 963. - V. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 201. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 222. - *Boekzaal*, Jaarg. 1769*b*, blz. 125-129.

[Johannes Groenewegen]

GROENEWEGEN (Johannes), geboren in 1847 te Amsterdam, doorliep aldaar de Latijnsche school, volgde de lessen aan het Amsterdamsch Athenaeum, waar hij leerling van Moll was, en liet zich viermaal aan de Utrechtsche Academie inschrijven (11 Juni 1868, 10 Juni 1870, 7 Dec. 1871 en 23 Sept. 1872). Aan deze Hoogeschool promoveerde hij ook in 1872 onder Van Oosterzee op een proefschrift over *Pontius Pilatus* (Amst. 1872) tot doctor in de godgeleerdheid. In hetzelfde jaar werd hij candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant en deed op 23 Maart 1873 intrede te Fort Bath, dat hij in 1875 met Almkerk verwisselde. Den 18en November 1877 verbond hij zich aan de gemeente Delft, waar hij ruim 32 jaar werkzaam was en in velerlei opzichten, vooral als catecheet, hoog gewaardeerd werd. Een keelziekte noodzaakte hem, emeritaat aan te vragen en op 2en Kerstdag 1909 las zijn ambtgenoot Dr. Grundlehner Groenewegen's afscheidswoord aan de gemeente voor. Daarna vestigde hij zich te Velp, waar hij menig stuk in de *Kerkbode van Velp* schreef, en overleed aldaar, na veel geleden te hebben, den 3en Maart 1914. Hij was gehuwd met mej. W.C.G. Piepers.

Groenewegen was van zuiver Gereformeerde beginselen, maar volstrekt geen partijman en in breeden kring geacht. Ook op later leeftijd verzuimde hij de studie niet, hoewel hij na zijn dissertatie geen werk van dien aard heeft uitgegeven. Naar aanleiding van Dr. Glasius' brochure: *Wat te wachten en te doen na de jongste synodale besluiten?* schreef hij: *Het Synodaal Besluit ter handhaving der bevestigingsvragen en zijne gevolgen* (Amst. 1876), een geschrift, waarin hij even kalm als beslist zijn standpunt uiteenzet en dat van veel kennis getuigt. Een verhandeling, in 1882 op de Predikantenvereeniging gehouden over: *Wat is het karakteristieke in Dr. Kohlbrügge's leer en standpunt?* heeft het licht gezien en in de *Stuiverspreeken* komen mede leerredenen van zijn hand voor. Ook heeft hij met

E. Barger, G.J. van der Flier en S.S. de Koe een *Bijbelverklaring voor het volk* (Delft 1883) begonnen, welke uitgave echter, nadat Matth. I-VI verschenen was, gestaakt werd.

Litteratuur: *De Schatkamer*, Jaarg. 1914, blz. 60, 61. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 492, 509, 520, 524. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 222. - Aangevuld met mededeelingen van mevr. de Wed. Groenewegen-Piepers.

[Johannes Jacobus Groenewoud]

GROENEWOUD (Johannes Jacobus) is in November 1754 te Dokkum geboren en dáár op 6 October 1777 praeparatoir geëxamineerd. Beroepen te Wynjeterp, werd hij daar den 28^{en} December 1777 bevestigd, hield zijn intreerede op 4 Januari 1778, wijdde den 29^{en} November van dat jaar een nieuwe kerk aldaar in met 2 Kron. 6:21 en diende deze gemeente tot 21 Mei 1780. Vervolgens arbeidde hij te Marssum (4 Juni 1780-12 Mei 1782) en te Roordahuizum (26 Mei 1782-19 Juli 1789), om den 9^{en} Augustus 1789 intrede te doen te Zierikzee, waar hij den 10^{en} April beroepen was. Wegens ongesteldheid werd hij den 5^{en} September 1805 eervol ontslagen, onder voorwaarde, dat hij, wanneer hij volkomen herstelde, bij een eventueele vacature de vrijheid had, in de gemeente zijn dienstwerk te hervatten. Hiertoe is het echter niet meer gekomen: eerst vestigde hij zich te Utrecht, waar zijn zoon (zie volg. art.) studeerde, volgde dezen in 1813 naar Hoog-Blokland, in 1817 naar Franeker en overleed aldaar den 14^{en} September 1825. Hij was gehuwd met Anna Sara Swijghuisen.

Hij gaf in 't licht: *E. Scheidii*, *Lexicon Hebraicum et Chaldaicum manuale in codicem sacrum Veteris Testamenti*, *curanti J.J. Groenewoud* (Lugd. Bat. 1810). Glasius beweert, evenals V.d. Aa, dat hij ‘zich door zijne kennis der Oostersche taal- en letterkunde grooten roem verwierf’ en ‘zich vooral verdienstelijk gemaakt heeft’ door de uitgave van bovengenoemd boek, dat een voortzetting en voltooiïng was van een door E. Scheidius begonnen werk. Echter meent Sepp, dat het ‘niet gelukkig ... afgewerkt’ is, en Bouman, steeds gereed om Sepp's soms scherp oordeel te weerleggen, haalt wel het een en ander aan ‘ter vergelijking en verbetering’ van hetgeen Sepp omtrent Scheidius gezegd heeft, maar spreekt verder niet over Groenewouds afwerking. Critieken daarover vermeldt Bouman wel in zijn *Godgel.*, blz. 272, noot 1.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 562. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 62, 166, 585. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 77. - Bouman, *Godgel.*, blz. 272.

[Jacob Cornelis Swijghuisen Groenewoud]

GROENEWOUD (Jacob Cornelis Swijghuisen), zoon van den voorgaande en van Anna Sara Swyghuisen, werd den 30^{en} November 1784 te Roordahuizum geboren. Hij ontving eerst zijn opleiding te Zierikzee, vooral van zijn vader, liet zich daarna den 8^{en} September 1803 te Utrecht als student inschrijven, waar hij een geliefd leerling van Van Heusde was, ook door Royaards gevormd werd, maar zich met behulp van zijn vader, die zich als emeritus te Utrecht gevestigd had, voornamelijk op de studie der Oostersche talen toelegde. Hierin had hij Prof. Rau tot leermeester en toen deze wegens lichaamszwakte zijn ambt neerlegde, nam Groenewoud tot de komst van

Prof. Pareau zijn lessen waar en kweet zich hiervan op uitstekende wijze. Den 2^{en} Juni 1812 legde hij te Utrecht praeparatoir examen af en ‘wegens de uitmuntende en zeldzame verdiensten van dezen Jongeling heeft de Classis eenparig goedgevonden, dat er voor den correspondens aangaande dit Examen een meer uitvoerig bericht in de *Boekzaal* zou gegeven worden’, dat dan ook Jaarg. 1812*a*, blz. 655-657 te vinden is. Reeds op 9 Juni ontving hij een beroep naar Hoogblokland, deed op 4 Augustus d.a.v. peremptoir examen, doch kon, door het lang

uitblijven der Keizerlijke goedkeuring, eerst in 1813 de Evangeliebediening aanvaarden. Bij Kon. Besluit van 30 Juli 1817 gekozen tot opvolger van Prof. Hamaker als hoogleeraar in de Oostersche letteren te Franeker, predikte hij op 12 October van dat jaar te Hoogblokland afscheid en hield den 5^{en} November zijn inaugureele *Oratio de adhibenda ad docendas literas orientales popularitate Socratica* (Leovard. 1818). Hier was hij dertien jaar werkzaam, geacht om zijn geleerdheid, bemind om zijn nederigheid, zijn gul en open karakter. In dien tijd werd hij door een oogziekte aangetast, die hem bijna geheel blind maakte, maar waarvan hij volkomen herstelde. Na in 1830 gehuwd te zijn met Doedonea Jacoba Bergsma (overleden 6 Februari 1882, bijna 86 jaar oud), ontving hij in December van dat jaar een benoeming tot hoogleeraar in de Oostersche letteren te Utrecht, als opvolger van Pareau, en aanvaardde dat ambt op 16 Juni 1831 met een rede *De aetate nostra ad provehenda literarum orientalium studia quam maxima apta.* Ook hier maakte hij zich om zijn oprechtheid en weinige vormelijkheid bemind, terwijl ‘zijne geleerdheid door Hamaker zelven, hoe verre ook beider inzigten uiteen liepen, zeer geprezen werd. Zijn grammaticale schriften toonden wel, hoe zeer zijn naam der School van zijn Leermeester Seb. Rau tot eere verstrekte’ (Bouman). Laatstbedoelde geschriften zijn een *Institutio ad Grammaticam Hebraicam ducens* (Traj. ad Rh. 1834) en een *Institutio ad Grammaticam Aramaeam ducens*, *in discipulorum usum* (Traj. ad Rh. 1845). Na het bereiken van den 70jarigen leeftijd ontving Groenewoud eervol emeritaat en overleed den 14^{en} Juni 1859 te Utrecht. Zijn weduwe verrijkte kort na zijn dood de bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool, door haar alle boeken uit de verzameling van haar echtgenoot af te staan, die aan de bibliotheek ontbraken, hetgeen voor haar een belangrijke aanwinst was op het gebied van Oostersche letterkunde, Israëlitische oudheden en uitlegkunde des O. Verbonds.

Behalve het reeds genoemde gaf Groenewoud in 't licht: *Oratio de sanguinis quae vocatur vindicta Arabibus maxime propria* (Gron. 1822); *De Corano* (1843); *Specimina e versione Syriaca Peschito selecta*, *cum vocum notitionibus* (Traj. ad Rh. 1846). In handschrift liet hij een geheel afgewerkte Latijnsche verhandeling over het boek Esther na, die hij bij het eindigen zijner academische lessen, aan zijn leerlingen als afscheidsgroet had willen opdragen.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Boeles, *Friesl. Hoogesch.*, dl. II, blz. 754-757. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 166. - Bouman, *Godgel.*, blz. 278, 293. - B.J.L. de Geer, *Levensberigt van J.C. Sw. Groenewoud*, in den *Utr. Stud. Alm.*, Jaarg. 1860, blz. 172-185. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 197. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 108.

[Lukas van Groenewoud]

GROENEWOUD (Lukas van) heeft zich ‘van jongs af, in het midden van zijne lichamelijke bezigheden, en het oeffenen van de Cijfferkonst, toegelegt op het betamelijk onderzoek van Godts woort, en van alles wat daer uit tot Zaligheit nodig is, te weten, te geloven, en doen.’ Al vroeg werd hij door den Kerkeraad te Leiden tot katechiseermeester benoemd en ongeveer 1700 ook tot krankbezoeker aangesteld. Toch ging hij voort met verzamelen en lezen van allerlei boeken, stelde zelf ook geschriften op en overleed vóór 1726. Een lofredenaar, zekere Johannes van Heusden, die een vers schreef vóór Groenewoud's uitgegeven werk over het geloof, noemt

hem een ‘idioot’ en teekent daarbij aan: ‘zo worden doorgaens zulke genaemt, die geen

openbare Studenten op de Akademie zijn geweest, andersints pasten hem die naem niet, vermits uit dit zijn Werk zal kunnen gezien worden, wat kennis hij in de vreemde talen heeft gehadt.' Men vindt achter dit werk ook een register van Hebreeuwsche en Grieksche woorden, dat bewijst, hoe Van Groenewoud zich ook op die vreemde talen had toegelegd. Het boek zelf, waarvan de Leidsche hoogleeraren verklaarden, dat zij hierin 'niet alleen niets gevonden hebben, strijdende met de Regtzinnige lere der waerheit, maer ook vele nuttige zaken tot stigtinge en opbouwinge in het gelove en oeffeninge der Godtzaligheit', draagt tot titel: *Een naukeurige behandeling van het zaligmakende gelove*, *waer in*, *na een korte Verklaringe van dat der wonderen*, *tijdt en historisch*, *de oude en nieuwe gevoelens over het zelve*, *zo van ketters als regtzinnige getoetst zijnde*, *de valsheit en ongegrontheit van velen ontdekt*, *de natuur*, *oorspronk*, *onderwerpen*, *daden etc. deszelfs*, *zakelijk*, *zuiverlijk en schriftmatig verklaert*, *bewezen*, *tegen de schijngronden en tegenwerpingen verdedigt*, *de fijnste vragen beantwoordt*, *en tot bevorderinge der onvervalste waerheit*, *en H. godtvrugt*, *in zeer klare*, *verstaenbare*, *en de zaek voldoende uitdrukkingen werden te samengestelt*, *en op de gemoederen toegepast* (Leiden 1726; 2e dr. Amst. 1749). Terecht spreekt Glasius van 'den uitvoerigen en met den scholastieken inhoud overeenstemmenden titel', want kunde en spitsvondigheid kunnen den schrijver niet ontzegd worden. Groenewoud had dit geschrift opgesteld naar aanleiding van de twisten tusschen de hoogleeraren Lampe en Driessen aan den eenen kant en den Dokkumschen predikant Van Thuynen aan de andere zijde, over het wezen des geloofs. Hij kwam bij zijn uitlegging tot de slotsom, dat beide partijen onrechtzinnig in de leer waren en ontwikkelt zijn meening in de vijfde afdeeling van zijn boek, aanwijzend, waarin 'het zaligmakend geloof bestond.' Hier maakt hij b.v. onderscheid tusschen geloof, dat volgens hem is: 'de geschiktheid der ziel, door den Heiligen Geest, om te kunnen gelooven', en gelooven, waaronder hij verstaat: 'de oefening van die geschiktheid.' Wat het geloof dan volgens hem is, kan men breed omschreven vinden bij Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. III, Aant., blz. 100, 101.

Behalve dit werk heeft nog van zijn hand het licht gezien: *Uitmuntende Verhandeling van het Genaden-Verbondt*, *tot roem van den Algenoegsamen Verbonts-Godt; onderrichting en stichting voor allen die op Vrije Genaden zoeken te leven*, *en te sterven*, *op een klare Euangelische wijze* (Amst. 1736; 2e dr. 1740).

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 563. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. III, Aant., blz. 99-102. - *Boekzaal*, Jaarg. 1726*a*, blz. 647-665; 1736*a*, 600.

[Willem David Grommé]

GROMMÉ (Willem David) is geboren op 9 April 1744 te Vlissingen, als zoon van Willem Jacobus Grommé, van 1738-1755 predikant aldaar, later te Utrecht (zie over hem: Vrolikhert, *Vliss. Kerkhemel*, blz. 262-264 en een uitgebreide levensbeschrijving in *Boekzaal*, Jaarg. 1758*b*, blz. 626-635) en van Frederica Knibbe, dochter van den bekenden Leidschen predikant David Knibbe. Hij studeerde te Utrecht en te Leiden, hoewel zijn naam nergens in de *Alb. Stud.* voorkomt, legde den 7en Juni 1774 voor de classis Utrecht het praeparatoir examen af en ontving in October 1775 een beroep naar Grosthuizen. Na den 29en November d.a.v. peremptoir geëxamineerd te zijn,

diende hij deze gemeente van 17 December 1775 tot 19 October 1777, vervolgens Abbekerk - beroepen 14 September 1777 - van

2 November 1777 tot 9 November 1788, en deed op 23 November van dat jaar intrede te Baambrugge, dat hem op 3 September tot leeraar gekozen had. Van 17 Mei 1798 tot 22 Februari 1807 diende hij de gemeente Makkum, gaf gehoor aan een op 6 November 1806 op hem uitgebracht beroep naar Voorhout en deed daar den 8^{en} Maart 1807 intrede. Alhier overleed hij op 80jarigen leeftijd den 20^{en} Maart 1825. Hij was gehuwd met Catharina Soetbrood. Gedurende zijn verblijf te Makkum heeft hij zich bijzonder verdienstelijk gemaakt: 'De Friesche kerk in het tijdvak na 1795 heeft veel aan hem te danken. Pas in Friesland gekomen, werd hij tot lid der Kerkelijke Commissie benoemd en als lid en scriba dier vergadering heeft hij zeer veel gedaan, meer misschien dan iemand anders, in het belang der Kerk en voor de kennis harer geschiedenis' (Van Veen). Met drie andere predikanten, Brouwer, Gardingius en Wesselius, vervaardigde hij een concept voor het Nieuw Kerkelijk wetboek voor Friesland, dat in 1806 in 't licht verscheen.

Grommé heeft zich ook als schrijver bekend gemaakt. Het eerst verscheen: *De Christelijke Standvastigheid in de Leere des Geloofs*, *tot afscheid van de Christelijke Synode van Noord-Holland* (Utr. 1786), daarna een bundel *Leerredenen* (Utr. 1787). In 1808 stelde Grommé, op begeerte van een gezelschap Hervormde Christenen, uit eenige verhandelingen van de predikanten H. Oudenhoff, J.H. Jolink en H. van Lil een volledig gebedenboek samen, dat hij met een voorrede in 't licht zond onder den titel: *De biddende Christen*, *of Verzameling van gebeden*, *uit onderscheiden verhandelingen bijeengebragt* (Leiden 1808). Hiervan geeft de *Boekzaal* (Jaarg. 1809*a*, blz. 439-450) een uittreksel met niet altijd even waardeerende opmerkingen, vooral wat de taal betreft. Toch werd het te Amsterdam in 1822 herdrukt en te Leiden in 1847 opnieuw uitgegeven, vermeerderd door J. Tichler. Verder schreef hij: *Aanmerkingen ter bevordering van het godsdienstig onderwijs* (Leiden 1817) en een *Handleiding tot de regte viering van het Heilig Avondmaal* (Amst. 1823), waarvan de *Boekzaal* (Jaarg. 1826*a*, blz. 709-713) zegt, 'dat het geheel er al te stelselmatig uitziet, om het boekje voor onzen tijd algemeen aan te prijzen. Wij bezitten daartoe betere handleidingen en verblijden ons zeer, dat men vrij algemeen, een minder bekrompen, min menschelijke, meer Evangelische wijze van denken heeft aangenomen.' Eindelijk moeten te Utrecht nog *Afscheidsleerredenen* van zijn hand verschenen zijn.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Van Veen, *Geref. Kerk in Friesl.*, Reg. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 299. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 297.

[Christoph Gronau]

GRONAU (Christoph), ook **GRONOUW** genoemd, te Bremen geboren in 1721, liet zich den 10^{en} September 1743 aan de Hoogeschool te Groningen inschrijven en legde den 7^{en} April 1744 voor de classis aldaar het praeparatoir examen af. Na te Mensingeweer beroepen te zijn, werd hij den 5^{en} Januari 1745 peremptoir geëxamineerd en den 24^{en} d.a.v. in zijn eerste gemeente bevestigd. Beroepen te Slijk-Ewijk op 4 September 1748, deed hij hier, om onbekende redenen, eerst den 9^{en} Augustus 1750 intrede en ging spoedig naar de Meeden in de Ommelanden, waar hij van 24 October 1751 tot zijn dood, den 25^{en} September 1797, werkzaam was, als

een ‘veelgeliefde, doorkundige en trouwmeenende Euangeliedienaar’. In 1765 was hij gehuwd met Johanna Maria Driessen. Gronau heeft in 't licht gegeven: *De Daemoniacis* (Bremae 1743) en *Hiskia's opwekkende Vermaanstemme aan de priesters en leviten ... Kerkelijke redevoeringe over 2 Chron. 29:11*, *bij gelegenheid van het sluiten der hooge Kerk-*

vergaderinge van Stad en Lande, *op den 22 May 1772 te Groningen voorgedragen* (Gron. 1773).

L i t t e r a t u u r : Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 124, 154.- *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. I, blz. 106. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 196. - *Boekzaal*, Jaarg. 1797*b*, blz. 570, 571.

[Sarus Adriaan Jacob de Ruever Groneman]

GRONEMAN (Sarus Adriaan Jacob de Ruever), zoon van Albertus Groneman en Elizabeth de Ruever, werd den 12^{en} December 1810 te Alphen aan den Rijn geboren. Na een kortstondig verblijf te Koudekerk, vestigde zijn vader zich te Utrecht, waar de zoon bij zijn voorbereiding voor de Academische lessen veel aan Dr. Ekker, praeceptor aan het Gymnasium, te danken had. Den 29^{en} November 1828 liet Groneman zich als theologisch student aan de Utrechtsche Hoogeschool inschrijven, maar wijdde zich in 't begin vooral aan letterkundige studiën, zoodat hij in 1833 het candidaats-examen ad summos honores in de letteren aflegde. Reeds tevoren had hij, door zwakte verhinderd om in 1830 met de vrijwillige jagercompagnie, uit Utrechtsche studenten gevormd, het vaderland te dienen, zich op het beantwoorden van een prijsvraag toegelegd en was door de letterkundige faculteit te Utrecht daarvoor met goud bekroond. Het antwoord, een *Commentatio de militum Praetorianorum apud Romanos historia* is in de *Annales Acad. Rh.-Traj. 1830/31*, blz. 101 sqq., opgenomen en werd ook afzonderlijk gedrukt (Traj. ad Rh., 1832). Bij de studie in de theologie voelde hij zich vooral door Royaards aangetrokken en openbaarde zich zijn voorliefde voor kerkgeschiedenis, hoewel eerst door Van Heusde en later Heringa het wijsgeerig element ook werd aangekweekt, dat ‘zich gaande weg ontwikkelde tot die echt liberale opvatting van het Christendom, die hem zijn leven lang een geopend oog deed behouden voor den algemeenen vooruitgang, die in alle takken der theologie zich later heeft geopenbaard’ (Scholten). Den 24^{en} Juni 1837 promoveerde hij tot doctor in de theologie op een proefschrift, getiteld: *Diatribe in Johannis Wicliffi*, *Reformationis prodomi*, *vitam*, *ingenium*, *scripta* (Traj. ad Rh. 1837), dat ‘met lofspraak vermeld wordt door Wiclif's biograaph bij uitnemendheid, prof. Lechler, boven anderen op dit gebied tot oordeelen en prijzen bevoegd’ (Sepp). Daar inmiddels zijn ouders overleden waren en Groneman onbemiddeld was achtergebleven, werd hij huisonderwijzer van den zoon van Baron Taets van Amerongen te Renswoude, kon hierdoor eerst den 3^{en} October 1838 door het Provinciaal kerkbestuur van Utrecht tot de Evangeliebediening worden toegelaten en moest nog, bij den overvloed van proponenten, tot 1840 te Renswoude in genoemde betrekking blijven. Eerst in dat jaar, toen zijn academievriend J.H. Scholten, predikant te Meerkerk, tot hoogleeraar te Franeker was benoemd, kreeg hij een beroep naar deze gemeente, dat den 8^{en} December op hem uitgebracht werd. Den 28^{en} Februari 1841 volgde de intrede, maar zijn zwakke gezondheid belette Groneman op den duur het predikambt waar te nemen: bij Kon. Besluit van 10 Mei 1849 op zijn verzoek eervol ontslagen, predikte hij den 24^{en} Juni d.a.v. zijn afscheid.

Nadat hij de rijke bibliotheek van zijn academievriend Mr. de Jonge van Ellemeet te Oost-Kapelle had gecatalogiseerd, vestigde hij zich te Utrecht en leefde daar verder ambteloos, terwijl hij zich geheel aan de studie, vooral die der godgeleerdheid, wijdde. Omdat zijn eenige zuster in België gehuwd was, besloot hij, zich daarheen metterwoon

te begeven en koos eerst Mechelen,, daarna Antwerpen, eindelijk Brussel tot woonplaats. Hier overleed hij aan een pijnlijke ziekte op 17 Juni 1873 en werd den 19^{en} van die maand begraven. ‘Groneman was een geleerde, een denker, een man van

studie. Hij droeg een werkzamen geest vol kracht en leven om in een zwak lichaam ... Den mensch te leeren kennen, zijn oorsprong, zijne bestemming, zijne betrekking tot God was zijn lust en zijn leven' (woorden ven Ds. Rochedieu, gesproken bij Groneman's begrafenis en door Scholten met instemming aangehaald).

Vanuit België een reis naar Straatsburg makend, leerde hij daar den hoogleeraar Bruch kennen, wiens werken hij door zijn vertalingen en omwerkingen in Holland bekend maakte. Zoo was zijn geschrift *De idee van God*, *de grondslag der godsdienst* (Utr. 1851) een beschouwing, getrokken uit Bruch's *Die Lehre von den göttlichen Eigenschaften* (Hamb. 1842). Aan de werken van denzelfden hoogleeraar ontleende hij: *Het wezen van het Liturgisch bestanddeel in de Christelijke eeredienst* (Utr. 1852); *Onderzoek naar de wijsbegeerte der Hebreën* ('s Hert. 1853); *Het wezen der menschelijke ziel* (Utr. 1860); *Theorie van het bewustzijn* (Utr. 1865), terwijl hij vertalingen van Bruch's werken gaf in: *De kracht van het Christendom tot verlossing der wereld*, *in haar beginsel beschouwd* (Utr. 1857); *De Protestantsche vrijheid* (Utr. 1857); *Het wezen van het Christendom* (Utr. 1868). Verder vertaalde hij uit het Hoogduitsch: *Het Irvingisme* (Utr. 1851); *De Bijbel*, door Tholuck (Utr. 1852); Bunsen's *Wijsgeerige Aphorismen* (Utr. 1854); Von Oertzen's *Uit 's levens strijd* (Utr. 1869); *Vraagstukken des Christendoms in den tegenwoordigen tijd*, door Bluntschli, Holtzmann, Rothe en Schenkel (Utr. 1869) en Krause's verhandeling over *Het Christendom en de natuurwetenschappen* (Rott. 1870). Ook Groneman's geschrift: *Matthaeus Zell*, *de eerste Evangelische Herder en Leeraar te Straatsburg*, *en Katharina Schütz*, *zijne echtgenoote* (Utr. 1866) is een 'levensschets, medegedeeld uit het Hoogduitsch', terwijl *Frans Hemsterhuis*, *de Nederlandsche wijsgeer* een verslag bevat van E. Grucker's boek: *François Hemsterhuis*, *sa vie et ses oeuvres* (Paris 1866). Uit het Fransch vertaalde hij bovendien drie werken van Edmond Scherer, nl.: *De critiek en het geloof* (Leiden 1851); *Wat is het Rationalisme?* (Utr. 1853); *Het vraagstuk der inspiratie en de genetische ontwikkeling ervan* ('s Hert. 1854), en één van Schaeffer: *De verdraagzaamheid en hare toekomst* (Rott. 1860).

De liefde voor Kerkgeschiedenis, reeds uit het onderwerp van zijn proefschrift gebleken, deed Groneman nog verschillende verhandelingen en vertaalde werken op dat gebied in 't licht zenden. In *Godg. Bijdr.*, Jaarg. 1864, dl. 38, 2^{e} stuk, blz. 899-934, verscheen: *De Bijbelvertaling van Johannes Wycliffe*, *en een Overzigt van de Litteratuur zijner Levensbeschrijving* en Gieseler's *Nieuwe Kerkgeschiedenis*, 3 stukken (Utr. 1861/63) werd door hem vertaald. De levensbeschrijving van dezen godgeleerde door Redepenning gaf hij in het Hollandsch onder den titel: *J.C.L. Gieseler's Leven en Werken*, *en de uitgave zijner nagelaten schriften* (Utr. 1857), terwijl hij kort daarna diens *Inleiding tot de Dogmengeschiedenis en Algemeene Dogmengeschiedenis* (Utr. 1858) en *Bijzondere Dogmengeschiedenis*, 2 dln. (Utr. 1859/60) in 't licht gaf.

In de *Algemeene Konst- en letterbode*, *Het Kerkelijk Weekblad*, *Waarheid in Liefde*, *Godgeleerde Bijdragen* en *Vaderlandsche Letteroefeningen* schreef Groneman verder een aantal verslagen, aankondigingen en beschouwingen van uitgekomen geschriften, die volledig achter zijn levensbericht in *Letterk. Lb.*, Jaarg. 1874 blz. 35-38, zijn opgenomen. Aldus kan hem de verdienste niet ontzegd worden, dat hij vele, vooral buitenlandsche werken op die wijze in breeder kring heeft bekend gemaakt en door

omwerking of critiek daaraan de vrucht van eigen studie of inzicht heeft toegevoegd. De oorspronkelijke geschriften van zijn hand zijn echter betrekkelijk weinig in aantal

en bepalen zich, behalve zijn proefschrift en hetgeen hij in *Godg. Bijdr.* over Wycliffe schreef, tot het volgende: *De Heilige Schrift in hare verhouding tot het geloof* (Utr. 1853); *Levensberigt van J.H. Scholten* en *van J.F. Bruch (Onze Tijdgenooten*, Utr. 1859-60, blz. 451-459); *Gedachte over de lastering tegen den Heiligen Geest (Waarh. in Liefde*, Jaarg. 1847, IV, blz. 676-696); *De Canon van het N.T.*, *volgens het fragment van Muratori (Godg. Bijdr.,* Sept. 1855); *Stellingen over den invloed der vorderingen*, *die de natuurkundige wetenschappen in nieuweren tijd gemaakt hebben*, *op de Theologie en het Christelijk leven (Godg. Bijdr.*, Jaarg. 1865, 2e st., blz. 801-811) en *Joannis Calvini Institutio Christianae Religionis (Godg. Bijdr.*, Jaarg 1866, 1e st., blz. 171-176). Eindelijk vervaardigde hij de *Registers* in de 4 drukken van Scholten's *Leer der Herv. kerk*, in Royaards' *Hedendaagsch Kerkregt*, *Compendium Historiae Ecclesiae Christianae* en *Geschiedenis van het gevestigde Christendom in Ned. gedurende de middeleeuwen*, terwijl alles wat in het Register van het *Arch. Ned. K.G.* (dl. XI), voorkomt betreffende de stukken van Royaards' hand, door hem bewerkt is.

In 1853 werd Groneman benoemd tot Lid der Maatschappij van Ned. Letterkunde.

L i t t e r a t u u r : Scholten, *Levensschets van S.A.J. de R.G. (Letterk. Lb.*, Jaarg. 1874, blz. 23-38). - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 152, 167. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 110, 213, 285. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 278. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 80, 660, 751; dl. II, kol. 896, 915.

[Abram Pieter van Groningen]

GRONINGEN (Abram Pieter van) zag den 7en Maart 1798 te Haarlem het levenslicht als zoon van den godsdienst-onderwijzer Lambertus van Groningen en van Maria Bayard. Hij doorliep de Latijnsche school in zijn geboortestad en liet zich den 19en September 1815 te Leiden als student in de godgeleerdheid inschrijven. Zijn dichterlijke aanleg en liefde tot de geschiedenis deden hem het studenten-gezelschap ‘Rederijkers’ stichten, aan de beoefening der vaderlandsche dichtkunst en historie gewijd, waarvan o.a. ook Da Costa eenigen tijd lid was. In den studentenalmanak verschenen sommige van Van Groningen's verzen, waarvan vooral de twee *Zedeprinten* in den trant van Huygens zeer populair waren en vooraan geplaatst werden in de *Studentenzangen* (Leiden 1822). Op 3 October 1821 legde hij met goed gevolg voor het Prov. kerkbestuur van Zuid-Holland het proponentsexamen af en ontving dadelijk een beroep naar Bleskensgraaf en Hofwegen, waar hij den 9en December 1821 intrede deed. Spoedig werd hij lid van de toen nog jeugdige maatschappij ‘Diversa sed una’ te Dordrecht, waar hij zijn eerste uitvoerige dichtstukken voorlas en veel van den omgang van begaafde mannen, o.a. E. Kist en B.F. Tydeman, genoot. Van Bleskensgraaf vertrok hij den 7en October 1827 naar 's-Gravendeel waar hij op 2 Augustus beroepen was en op 14 October intrede deed. In deze verwaarloosde gemeente wist hij veel belangstelling te wekken en bleef er tien jaren, ‘de bloeitijd zijner dichterlijke gaven’ (W. Moll). In dien tijd gaf hij ook zijn *Zangen voor onze dagen* (Dordr. 1831) naar aanleiding van den Belgischen opstand in 't licht, die algemeen gunstig ontvangen werden, maar door een onbekende in de *Utrechtsche Courant* van 11 November 1831 scherp werden gehekeld als

‘hoogdravende onzin’. Doordat dit stuk eindigde met enkele versregels van J. van Lennep, scheen het, alsof deze de bedoelde criticus was, maar weinig dagen daarna deed Van Lennep een *Brief over de zangen voor onze dagen* (Amst. 1831) drukken, waarin hij dit ontkende en Van Groningen en zijn werk volkomen recht liet wedervaren. Den 30^{en} Juli 1837 deed

Van Groningen intrede te Ridderkerk (beroepen 26 April; afscheid 's-Gravendeel 23 Juli), waar zijn moeder, die bij hem inwoonde, in 1843 overleed; zijn gevoel van eenzaamheid bezong hij in het later uitgegeven gedicht *De Sterrenhemel.* Den 23^{en} April 1845 verbond hij zich in 't huwelijk met Mej. M. Sitter (overleden 1883).

De vele détail-studiën, die hij voor zijn geschiedkundige gedichten gemaakt had, stelden hem in staat een *Geschiedenis der Watergeuzen* (Leiden 1840) samen te stellen, die toen zeer geprezen werd, maar nu verouderd is. Op historisch gebied leverde hij later nog een *Kort verhaal van de invoering der bisdommen in Nederland in 1559* (Haarlem 1853). Zijn gedichten werden in twee bundels uitgegeven, namelijk: *Onuitgegeven en verspreide gedichten* (Leiden 1855; 2^{e} dr. ald., 1869) en *Onuitgegeven en verspreide poëzy* (Leiden 1855; 2^{e} dr. ald., 1869), het laatste voorzien van Van Groningen's welgelijkend portret. Den 22^{en} December 1861 is hij overleden, terwijl zijn nagedachtenis gehuldigd werd door J.H. Peetsold en P.J. de Bosson in een redevoering en een gedicht, te Dordrecht in 1862 verschenen als: *Hulde aan de nagedachtenis van A.P. van Groningen.*

Zijn biograaf, Prof. W. Moll, dien hij te de Vuursche als predikant bevestigd had, roemt hem om zijn edel karakter; alle jacht naar menscheneer was hem vreemd, vandaar dat hij moeilijk was over te halen, om zijn gedichten te doen drukken. Verschillende geschriften zijn in handschrift bewaard gebleven en een aantal losse aanteekeningen op zijn verlangen na zijn dood vernietigd.

Behalve het reeds genoemde zag van hem het licht: In *Letterk. Lb.* de *biografieën van J.G. la Lau* (Jaarg. 1858, blz. 14) en *C. Gébel* (Jaarg. 1859, blz. 79); verder: *Nieuwjaarswenschen van Leidens Weezen voor 1842; Julianus* (z.p., 1850) en een *Leerrede over 1 Cor. 3:11*, *bij gelegenheid van zijn 25jarigen Evang. dienst uitgesproken* (Zwijndr. 1847). Ook plaatste hij een mededeeling omtrent Joris Wybo of Sylvanus in de *Bijdr. tot de Oudheidkunde en Gesch. van Zeeuwsch- Vlaanderen* (dl. II, blz. 317 vv.); een recensie van Glasius' verhandeling over *Erasmus als kerkhervormer* in *Nepveu en Schüller*, *Rec.*, 1852, blz. 184 vv., en verzen in *Mnemosyne*, Nieuwe Verz., 6^{e} stuk (1826). Eindelijk werkte hij mede aan een bundel *Leerredenen*, door Arnhemsche en andere predikanten in 1846 uitgegeven, aan *Bijbelsche Vrouwen*, *Dichterlijk Album* (Haarl. 1847/49), aan de *Proeven van Christelijke gezangen*, door Beets e.a., die in 1854 te Amsterdam het licht zagen, en bezorgde de uitgave van A. Biben, *Timotheus* (Schoonh. 1851).

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 678. - Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 301. - J.P. de Keyser, *Ned. Letterk. in de 19e eeuw*, dl. II, blz. 589. - *Letterk. Lb.*, Jaarg. 1864, blz. 141-159. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 117. - Sepp, *Geschiedk. Nasp.*, dl. III, blz. 167. - *Ned. Arch. K.G.*, N.S., dl. XII, blz. 277, 285. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1240. - *Cat. Letterk.*, dl. I, kol. 77, 268, 404, 523. - *Boekzaal*, passim.

[Dirk Albertus de Groot]

GROOT (Dirk Albertus de), zoon van Cornelis Petrus de Groot en Anna Geertruyda Hofstede, broeder van Prof. P. Hofstede de Groot (zie beneden, en aldaar meer over zijn vader), werd den 22^{en} September 1796 te Pietersburen geboren, liet zich op 15

October 1814 als student te Groningen inschrijven en beantwoordde als zoodanig een prijsvraag, waarvoor hij een bekroning ontving.

Na den 4^{en} Mei 1820 door het Provinciaal kerkbestuur van Groningen tot de

Evangeliebediening te zijn toegelaten, diende hij achtereenvolgens de gemeenten Eppenhuizen (11 Februari 1821 tot 2 November 1823), Woltersum (9 November 1823 tot 7 April 1828), Vries (13 April 1828 tot 3 October 1831) en Sneek, waar hij op 9 October 1831 intrede deed en, algemeen geliefd, werkzaam bleef tot zijn emeritaat, dat den 2^{en} Juni 1866 inging. Daarna vestigde hij zich te Groningen, waar hij boven zijn broeder woonde, en overleed aldaar op 1 December 1878. Hij was den 14^{en} Juni 1825 gehuwd met Hendrika Udina Costerus.

De Groot, die blijkens zijn medewerking aan de *Bijdragen tot bevordering van het Christelijk leven*, uitgegeven door Amshoff en Muurling, en aan *Waarheid in Liefde*, de Groninger richting was toegedaan, heeft zich vooral bekend gemaakt als voorstander der zending. Zijn *Beknopt overzicht van de geschiedenis der nieuwere Zendeling-genootschappen en derzelver verrigtingen* (Gron. ± 1830) en *Het Christendom op de Zuidzee-eilanden* (Gron. 1841), oorspronkelijk in *Waarheid in Liefde* (Jaarg. 1841, I) verschenen, getuigen daarvan, doch voor een benoeming tot Director van het Ned. Zendelinghuis te Rotterdam, in 1838 door hem ontvangen, meende hij te moeten bedanken. Zijn broeder, Prof. Hofstede de Groot, zegt van hem: Hij ‘heeft in mijn kindsheid een gelukkigen invloed op mijn karakter gehad; hij was mijn gids in de jeugd en de beschermer mijner onschuld.’

Van zijn kanselwerk zag het licht: *Leerrede ter gedachtenis-viering van mijn 25jarige Evangeliebediening*, *gehouden 8 Februari 1846* (Sneek 1846); *Dankrede bij de vervulling van mijn 25jarige Evangeliebediening in Sneek* (Sneek 1856) en *Leerrede over het aan Christus toegewijd leven en winstgevend sterven*, *ter gedachtenis van Ds. H. Oolgaardt* (Sneek 1858). Bovendien gaf hij: *Stuber en Oberlin*, *twee edele Predikanten in den Elzas* (Gron. ± 1830), werkte mede bij de samenstelling van Thoden en Velzen's *Het leven en sterven van Ruurd Paskiers van Dijk* (Leeuw. 1847), een ter dood veroordeelden moordenaar, ook door De Groot in de gevangenis bezocht, en schreef in de *Boekzaal* (Jaarg. 1845*b*, blz. 49-65) over *De Predikanten-Vereeniging in Vriesland.*

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 681. - Romein, *Pred. Friesland*, blz. 338. - De Bie, *Hofstede*, Geslachtslijst der fam. Hofstede. - *Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1914, blz. 151. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 266. - *Boekzaal*, passim.

[Jacobus de Groot]

GROOT (**Jacobus de),** geboren den 26^{en} Juli 1696 te 's-Gravenhage, werd op 13 Februari 1716 te Leiden als student ingeschreven en legde op 27 November 1719 met goed gevolg in zijn geboortestad het praeparatoir examen af. In Januari 1722 beroepen te Naaldwijk en op 10 Februari d.a.v. peremptoir geëxamineerd, deed hij intrede op 1 Maart 1722, kwam den 5^{en} December 1728 als predikant te Purmerend en verwisselde deze gemeente met Utrecht, waar hij op 27 Juni 1738 was beroepen en den 7^{en} September van dat jaar bevestigd werd. Alhier overleed hij na een langdurige ziekte op 10 Augustus 1750; niet minder dan drie grafschriften op hem zijn in de *Boekzaal* (Jaarg. 1750*b*, blz. 258-260) opgenomen en op zijn dood werd een gedenkpenning geslagen. Hij was gehuwd met Hester Adriana Baartmans, een kleindochter van den bekenden vice-admiraal Callenberg.

De Groot was in zijn tijd een bekend en geliefd predikant. Bij de aankondiging van één zijner werken in de *Boekzaal* wordt, eenige jaren na zijn dood, gezegd:

‘Te groot en te beroemd in de Kerk, is de naam van den nu zaligen De Groot, om van zijn naagelaaten Schriften, met grootspraak, te schrijven’. Na zijn overlijden werd van zijn hand in druk gegeven: *Verzameling van leerredenen over verscheide wigtige stoffen der H. Schriftuur*, *met voorrede van G. Bonnet en pourtrait van den Autheur* (Utr. 1758; een 2e druk, zonder portret, en goedkooper editie kwam aldaar in hetzelfde jaar uit). Een levensbeschrijving van De Groot is hierin opgenomen; *Verklaaring van het XXVI Hoofdstuk van de Profeet Jesaia .. met een aanprijzende en dit Capittel verder opheldernde voorreeden van Carolus Segaar, predikant te Utrecht* (Utr. 1763). Zijn portret, naar Quinkhard door P. Tanjé gegraveerd, ziet het licht.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 845. - Muller, *Cat. v. Portr.*, no 2048. - *Ned. Leeuw*, XVII, 45. - *Boekzaal*, Jaarg. 1759*b*, blz. 3-16; 1764*b*, 265-285, en passim.

[Pieter Cornelis de Groot]

GROOT (Pieter Cornelis de), geboren den 28en Juli 1767 te Ooltgensplaat, liet zich op 15 September 1786 te Leiden als student inschrijven, werd proponent onder de classis Edam en den 13en Juli 1790 beroepen te Brandwijk. Na den 27en October peremptoir examen te hebben gedaan, diende hij genoemde gemeente van 14 November 1790 tot 28 April 1799, deed den 5en Mei 1799 intrede te Gapinge en den 22en November 1801 te Aardenberg, waar hij, algemeen geacht en geliefd, reeds op 14 Februari 1805 overleed. Hij gaf in 't licht: *Twee leerredenen*, *uitgesproken in de kerk te Brandwijk* (Dordr. 1791).

Litteratuur: *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1154. - *Boekzaal*, Jaarg. 1805*a*, blz. 435.

[Cornelis Philippus Hofstede de Groot]

GROOT (Cornelis Philippus Hofstede de), ‘waardige zoon van den waardigen vader’ (Sepp), werd den 20en October 1829 te Groningen geboren als zoon van Prof. P. Hofstede de Groot (zie beneden) en Geertruida Agneta van Herwerden. Na zijn voorbereidende studiën volbracht te hebben, liet hij zich den 21en Augustus 1846 aan de Groningsche Hoogeschool inschrijven, studeerde onder leiding van zijn vader, Pareau en Muurling, en werd op 7 October 1852 door het Provinciaal kerkbestuur van Friesland tot den predikdienst toegelaten. Eenige jaren later, den 22en Juni 1855, volgde zijn promotie tot doctor in de godgeleerdheid op een proefschrift, getiteld: *Pauli conversio*, *praecipuus Theologiae Paulinae fons* (Gron. 1855); het ‘getuigt van uitgebreide studie en rijke litteratuur, en draagt tegenover Baur's arbeid een apologetisch karakter.’ Van 29 Juni 1856 tot 1860 diende hij de gemeente Rottum, was daarna werkzaam te Dwingeloo (1860-1864), te Purmerend (1864-1866) en te Kampen (1866-1878). Hier stelde hij als voorzitter van een kerkeraadscommissie een tweetal rapporten op betreffende de verplichting van den Stedelijken Raad, om de predikantstractementen, bijna drie eeuwen reeds van Stadswege genoten, al of niet uit te betalen. Hoewel de archivaris, Mr. Bysterbos, in dezen zijn tegenstander was, heeft De Groot door vele en nauwgezette studie het pleit gewonnen; de rapporten

zagen het licht onder den titel: *De kwestie van de betaling der traktementen van de predikanten bij de Herv. gemeente te Kampen* (Kampen 1869) en *De kwestie enz. Nader rapport*, *uitgebracht in den kerkeraad* (Kampen 1871). Nadat de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs gekomen was, werd De Groot tot kerkelijk hoogleeraar te Groningen benoemd en inaugureerde met een rede over *Het kerkelijk*

professoraat (Gron. 1878). ‘In deze rede slaagde hij .... niet gelukkig; men vindt er De Groot niet geheel in weder; 't welk volkomen verklaarbaar is voor allen, die zich zijn lijdenden toestand juist in die dagen herinneren, zoodat hij mij zelf verzekerde er ernstig aan te hebben gedacht, om nog ter laatster ure op zijn gegeven woord terug te komen’ (H. Brouwer). Slechts kort mocht hij dit ambt bekleeden: reeds den 11^{en} Augustus 1884 overleed hij vrij onverwachts te Groningen. Hij was gehuwd met Catharina Dorothea Star Numan.

Hofstede de Groot was een man van groote onafhankelijkheid en van ‘zeldzame onbekrompenheid van karakter. Hij zocht geen gunst bij eenige partij, 't zij ter linker of ter rechter zijde, waar hij niets anders dan een leerling van den eenigen Meester wilde zijn, maar juist daarom het goede in elke richting, waar hij het vond, wist te waardeeren... Zijn groote nederigheid, gepaard met zijn strengen waarheidszin, maakte hem bereid om altijd, om overal, om van ieder te leeren.’ Veel heeft hij voor zijn karakterontwikkeling en vorming tot geleerde aan zijn vader te danken, wien hij niet evenaarde in genialiteit, rijkdom van geest en veelomvattende kennis; maar meer dan zijn vader was hij ‘gewapend tegen de eenzijdigheid in den partijstrijd, waaraan het Hoofd eener nieuwe richting zich zoo licht blootgesteld ziet.’ Brouwer meent zelfs, dat de zoon een weldadigen invloed heeft geoefend ‘op dat mild en waardeerend oordeel, waarmeê de vader hoe langer hoe meer den gang der ontwikkeling op het gebied van theologie en kerk gadesloeg.’

Behalve door een uitgebreide verhandeling in *Waarheid in Liefde* (Jaarg. 1858) over *William Ellery Channing*, *een Apostel der Evangelisch-Catholieke Kerk*, maakte De Groot zich reeds spoedig bekend door zijn *Brieven over den Bijbel*, *naar aanleiding van Busken Huet's brieven over den Bijbel* (Gron. 1859, 2 dln.; ook herdrukt). Hierin wordt Huet beschuldigd van gebrek aan eerbied voor het heilige en evenzeer voor de wetenschap. Kuenen bestreed De Groot's supranaturalistisch standpunt, waarop deze zich in een *Naschrift* verantwoordde, maar als teeken van den tijdgeest is niet alleen het afbrekend oordeel in het *Leeskabinet* (Jaarg. 1861, n° 5, blz. 61 vv.) en den *Bijbelvriend*, *Nieuw en Oud* (Jaarg. 1859) aan te halen, doch ook het *8e Leekedichtje* van De Génestet, geschreven naar aanleiding van de woorden uit De Groot's voorrede: ‘Leonard is op verre na zoo geestig niet als Reinout of Machteld, of zelfs, hij is in 't geheel niet geestig. Konde hij het zijn, hier zou hij het niet willen’, en het *19e Leekedichtje*, waarin de geheele opzet bespot wordt.

Met zijn vriend Ds. L. van Cleeff van Uithuizen gaf hij uit: *De Apocryphe Evangeliën*, *naar de nieuwste uitgaven van C. Tischendorff vertaald* (Amst. 1867), met een ‘belangrijke inleiding’ (Sepp). Verder heeft De Groot zich op kerkhistorisch gebied verdienstelijk gemaakt door: *De Geschiedenis van het Protestantisme. Op nieuw verhaald door Dr. J.A. Wylie. Voor Nederland vrij bewerkt* (Amst., Leiden 1876-1881, 3 dln.), wat in waarheid een omwerking mag genoemd worden. Maar vooral door een gedeelte hiervan nogeens zelfstandig te bearbeiden en uit te geven als: *Honderd jaren uit de Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden* (*1518-1619*) (Leiden 1883), waarvan misschien te weinig waardeerend gezegd wordt: ‘trots enkele feilen een nog altijd lezenswaardig werk’ (Knappert). Het bevat een grooten rijkdom van gegevens en is in aangenamen vorm geschreven; ‘geen geringe aanwinst voor onze litteratuur over die hoogst belangrijke tijden’.

Zijn geschrift *Zondagsrust* (Gron. 1882) teekent zijn belangstelling in deze aan-

gelegenheid; vooral op zijn initiatief is dan ook de ‘Vereeniging tot bevordering van Zondagsrust’ in 1881 gesticht.

Behalve het reeds genoemde, is van zijn hand in druk verschenen:

De Runderpest. Godsdienstige toespraak. (Purm. 1866), waarin hij waarschuwt tegen de lijdelijkheid van een zoogenaamd geloof en aandringt op gehoorzaamheid aan de Overheid; *Waarom typhus?* (drie drukken), waarin hij de meening bestrijdt, dat die toen heerschende ziekte een strafgericht van God zou zijn; *Godsdienst en leven. Bloemlezing uit de nalatenschap van F.W. Robertson* (Gron. 1865; 2e dr. ald. 1873); *Ter gedachtenis* (Kampen 1878) en een vertaling van Luther's *De Vrijheid van den Christen* (Arnh. 1883).

In *Waarheid in Liefde* schreef hij, behalve het artikel over Channing: *Vergelijking van den Paulus der Brieven met dien der Handelingen* (Jaarg. 1860, IV), min of meer in aansluiting aan zijn dissertatie; *Jezus Christus*, *verheven boven de bevatting der Evangelisten* (Jaarg. 1862, VI); *Moet men kiezen tusschen orthodox en modern?* (Jaarg. 1863, I), ontkennend beantwoord, naar aanleiding van Pierson's *Zwakheid en Kracht; Het leven van Jezus door E. Renan* (Jaarg. 1863, IV), waarbij zijn eindoordeel is, dat ‘het nog meer aan de persoonlijkheid des schrijvers, dan aan zijne wetenschappelijke meeningen ligt, dat zijn arbeid mislukt is.’ Later plaatste hij zijn bijdragen in *Geloof en Vrijheid*, waarin achtereenvolgens zijn opgenomen: *Door welke middelen kunnen wij de kerk van het twisten en veroordeelen*, *dat haar verdeelt*, *terugbrengen tot het opbouwen van christelijk geloof en leven*, *dat verzoent?* (Jaarg. 1874, blz. 600-611), een referaat op de vergadering der Evangelischen te Utrecht den 6en en 7en Mei 1874 gehouden. Het antwoord is: geen polemiek, geen bitter oordeel, maar samenwerking op allerlei practisch gebied; doch vooral wedergeboorte van kerk en individu door persoonlijk godsdienstig geloof. Verder: *De 27e October 1553* (Jaarg. 1876, blz. 646-651), dag van Servet's verbranding; *Is het doemvonnis over de wederdoopers: Qui iterum mergit*, *mergatur*, *van Zwingli?* (Jaarg. 1878, blz. 144-148), ontkennend beantwoord; *Dr. Pierson's Studien over Johannes Kalvijn* (Jaarg. 1881, blz. 177-204) en *Nog iets over Kalvijn* (Jaarg. 1881, blz. 480-498); *Luther in zijn studeervertrek met het Nieuwe Testament van Erasmus* (Jaarg. 1883, blz. 517-566), een psychologische studie over Luther, naar aanleiding van een exemplaar van Erasmus' Nieuwe Testament, aanwezig op de Groninger Bibliotheek, waarin Luther eigenhandig aanteekeningen maakte, die den indruk weergeven, door de lezing in hem gewekt; *Het ‘Onderwijs der Apostelen’ (eene kerkorde uit de tweede eeuw)* (Jaarg. 1884, blz. 254-262) en *Kalvijn in 't licht der Geschiedenis* (Jaarg. 1884, blz. 138-153), naar aanleiding van *Pierson's Studiën over Johannes Kalvijn*, 2e stuk. In de *Tijdspiegel* van 1881 plaatste hij een artikel: *Zijn de Remonstranten op de Synode van Dordrecht te recht veroordeeld?* welke vraag ontkennend wordt beantwoord. Al is dit betoog niet openlijk bestreden, merkt Sepp terecht op, dat het ‘gewis geen algemeene sympathie gevonden heeft bij degenen, die meenen, dat vraagstukken van historischen aard zuiver naar hun tijd, niet naar een lateren, zij het ook beteren, beoordeeld mogen worden.’

Na zijn dood bezorgde J.M. Boon-Hofstede de Groot de uitgave van: *Liefde en geloof. Bloemlezing uit de nalatenschap van C.P. Hofstede de Groot* (Amst. 1885).

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. II, kol. 529. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 361. - H. Brouwer, *In memoriam C.P.H.*

d. G. (Gel. en Vrijh., Jaarg. 1884, blz. 597-615). - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 331, 342. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, blz. 808, 832. - Bouman, *Godgel.*, blz. 378. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, Reg. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 117. - Van Veen, *Zondagsrust*, blz. 1. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 307. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 275.

[Petrus Hofstede de Groot]

GROOT (Petrus Hofstede de) is de man geweest, wiens naam een tijdlang, vooral tusschen 1837 en 1845, ‘een der meest genoemde in Nederland was, door velen met diepe hoogachting en bewondering uitgesproken, door nog meerderen met niet minder diepen afkeer en vrees.’ Voor de vrijzinnigen uit dien tijd was hij ‘een banierdrager voor vrijheid en vooruitgang’, voor de orthodoxen ‘de ongeloovige bij uitnemendheid’. Later, toen hijzelf voor verstand en hart vrede had gevonden ‘in zijn opvatting van het Christendom, door onderzoek en nadenken, onder worsteling en strijd verworven en in een stelsel neergelegd,’ sloegen vele zijner vroegere volgelingen andere wegen in en, naarmate de moderne richting veld won, ontvielen hem steeds meer aanhangers. Daar hij zich met deze richting in 't geheel niet kon vereenigen, sloot hij zich in 't kerkelijke weer meer bij de orthodoxen aan, zonder hun vertrouwen te kunnen winnen; zijn invloed verminderde en toen hij hoogbejaard stierf, ‘gaf zijn heengaan geene ledigheid in wijderen kring.’ Toch is ‘de geschiedenis van het godsdienstig leven van het Protestantsche deel van ons volk gedurende de middelste tientallen jaren dezer (19e) eeuw voor een goed deel geschiedenis van *zijn* werken en streven’ (Offerhaus).

Den 8^{en} October 1802 werd De Groot te Leer in Oost-Friesland geboren als zoon van Cornelis Petrus de Groot en Anna Geertruyda Hofstede. Zijn vader, uit de réfugiés-familie Le Grand gesproten, was eerst artillerie-officier en zeer Oranjegezind; in 1795 moest hij daarom de Nederlanden verlaten en vestigde zich te Leer, waar hij eerst een ijzerhandel kocht en later ontvanger werd. Daarna benoemd tot ontvanger-generaal te Emden, verkreeg hij na de omwenteling van 1813 het ambt van ontvanger te Nieuwe Pekela en werd eindelijk aangesteld als controleur bij de Kamer van Waarborg te Groningen. Zijn moeder, broedersdochter van den bekenden Petrus Hofstede, hoopte, dat haar zoon, naar dezen genoemd, evenzeer een steun der kerk en handhaver der orthodoxie zou worden, maar ofschoon hij, ook overeenkomstig den wensch van zijn beide ouders, in de theologie ging studeeren, heeft hij aan die verwachting van den beginne af niet beantwoord. Zijn ‘gevoel kwam op, vooral tegen de leer der volstrekte praedestinatie, maar ook tegen vele andere leerstukken; angsten en benauwdheden had ik er over van mijn kindsheid af, jaren lang.’ Toch blijkt een soort theologische roeping reeds vroeg bij hem aanwezig te zijn: ‘Ik wil dominé worden: als ik maar eerst rooken kon.’

Na het gymnasium te Groningen afgeloopen te hebben, werd hij op 24 Februari 1819 aldaar aan de Hoogeschool ingeschreven, studeerde eerst drie jaren in de oude letteren, daarna in de theologie, echter, volgens zijn eigen mededeeling, minder om predikant te worden, dan wel om te zien, wat het Christendom eigenlijk wilde. De toen heerschende richting, om voor het uiterlijk de orthodoxie te handhaven, maar haar leerstellingen zooveel mogelijk pasklaar te maken voor 't gezond verstand,

terwijl men gemakshalve de meer diepe problemen op zijde schoof, bevredigde De Groot al evenmin als de strenge orthodoxie, waarin hij was opgevoed. Hij wilde alle kerk-

leer toetsen aan het gezag van den Bijbel, kwam door de *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel* van zijn leermeester, Prof. Muntinghe, tot de overtuiging, dat er een historische gang is in de openbaring Gods en nam van Hugo de Groot de streng grammaticale uitleggingsleer over, onafhankelijk van de kerkleer. Zóózeer was hij met de werken van dezen beroemden naamgenoot ingenomen, dat hij reeds als student een begin maakte met de uitgave van diens *Adnotationes in Novum Testamentum*, die in 9 deelen van 1826 tot 1834 te Groningen het licht zagen. Langzamerhand kwam hij ook tot de overtuiging, dat het wezen van het Christendom meer in gezindheid en leven dan in de leer moest gezocht worden en vooral Herder en Schiller oefenden op hem een bezielenden invloed. Zijn bijzondere opvattingen omtrent het Christendom zijn echter voor een groot deel ontstaan onder den invloed van den Utrechtschen hoogleeraar Ph.W. van Heusde: in 1819 ontving hij van een vriend een excerpt van Van Heusde's college over de Historia Philosophiae, waarvan hij zelf later zegt: ‘Nooit heeft wellicht eenig geschrift zulk een invloed op mij geoefend als deze weinige bladen. Ik zag, om het voor mijn leven niet meer te vergeten, wat het *hoogste* op aarde is, naar welks kennis en bezit wij moeten zoeken: de *menschelykheid;* wat de geschiedenis moet zijn: het verhaal van de *ontwikkeling des menschdoms* tot menschelijkheid en beschaving; wat wijsbegeerte moet zijn: een streven naar helder inzicht in alle dingen, opdat de mensch meer *mensch* worde.’ Clarisse, in 1823 hoogleeraar te Groningen geworden, bouwde op Van Heusde's beginselen voort en wees zijn leerlingen vooral op de eigenaardig Nederlandsche verschijnselen en personen op het gebied van letteren en godgeleerdheid.

In 1825 behaalde De Groot zijn eerste lauweren op wetenschappelijk gebied: zijn antwoord op een door den Utrechtschen academischen senaat uitgeschreven prijsvraag werd met goud bekroond en in de *Annales Academiae Trajectinae* van dat jaar opgenomen als: *Disputatio qua epistola ad Hebraeos cum Paulinis epistolis comparatur.* Daarna legde hij den 10^{en} Mei 1826 met goed gevolg het proponentsexamen af en voltooide in datzelfde jaar zijn studiën aan de Groningsche Hoogeschool door den 29^{en} November op eene *Disputatio de Clemente Alexandrino, philosopho Christiano* (Gron. 1826) tot doctor in de godgeleerdheid te promoveeren. Den 10^{en} December d.a.v. aanvaardde hij de Evangeliebediening te Ulrum en huwde gedurende zijn verblijf aldaar, den 4^{en} Juni 1828, met Geertruida Agneta van Herwerden (overl. 28 Juni 1859), zuster van zijn vriend C.H. van Herwerden, later predikant te Groningen.

Slechts enkele jaren arbeidde De Groot te Ulrum, een gemeente, die door een driejarige vacature niet weinig verwaarloosd was en waarvan een gedeelte der leden tot de Dordtsch-confessioneele richting neigde; toch oefende hij op vele anderen een belangrijken invloed door prediking en onderwijs. Zelf zegt hij ervan: ‘Mijn ruim tweejarig predikantsleven is mij een tweede hoogeschool geworden.’ Den 25^{en} September 1828 overleed echter zijn leermeester Prof. Clarisse, wat hem aanleiding gaf, een zeer warm gestelde *Hulde aan Th.A. Clarisse* (Gron. 1828) in 't licht te geven, en kort daarna werd hij zelf, nadat Ds. P. van der Willigen te Tiel voor een benoeming bedankt had, geroepen, den opengevallen leerstoel te bezetten. Hij predikte op 26 April 1829 afscheid te Ulrum, dat spoedig daarop algemeen bekend zou worden, toen De Groot's academie-kennis H. de Cock hem daar was opgevolgd en Ulrum één

der middelpunten van de Afscheiding werd. Den 6^{en} Mei 1829 aanvaardde De Groot het hoogleeraarsambt met eene *Oratio de Davide Poëta (Ann.*

Acad. Gron., 1828-29) en was in dit ambt werkzaam tot hij op 8 October 1872 met een toespraak, getiteld *Vijftig jaar in de theologie* (Gron. 1872), afscheid nam.

Kort vóór hem, 20 Februari 1829, was zijn geestverwant J.F. van Oordt den hoogleeraar Tinga opgevolgd en op 16 November 1831 kwam L.G. Pareau, met gelijke denkbeelden bezield, in plaats van Prof. Ypey te Groningen. Beiden behoorden tot de uitstekendste leerlingen van Van Heusde en nauw was de band, die hen met De Groot verbond. Elke Vrijdagavond was aan gemeenschappelijk onderzoek, vooral van den Bijbel, gewijd, 'dáár hebben zij hunne godgeleerde en godsdienstige denkbeelden uitgewerkt: dáár is de Groninger School gesticht.' Aan dezen engeren kring sloot zich een wijdere aan, die het denkbeeld van I. Busch Keizer, predikant te Westerwytwert, verwezenlijkte, om een godgeleerd gezelschap onder de zinspreuk: 'Gods Woord is de waarheid' op te richten (October 1835), dat weldra het tijdschrift *Waarheid in Liefde* uitgaf. Van 1837 tot 1872 is dit verschenen en het bevat o.a. bijdragen van Reitsma, Rutgers van der Loeff, Meyboom, Witkop, Coolhaas, Van der Woude, Douwes, Van Loon en Busch Keizer, maar Hofstede de Groot was gedurende al die jaren het meest werkzame lid der redactie en schreef er ongeveer 200 geteekende en een kleiner aantal niet onderteekende artikelen in. Toen in 1840 W. Muurling, ook een leerling van Van Heusde, als hoogleeraar van Franeker naar Groningen kwam, sloot hij zich als geestverwant hij zijn ambtgenooten, en ook bij dezen kring aan.

De nieuwe richting, door deze theologen aangehangen, is als de Groninger school bekend geworden en 'al hebben de leeraars zelf en de leerlingen meer dan eens verzekerd, dat Pareau eigenlijk de ziel van de Groninger school is geweest, de bewegende kracht blijft niettemin Hofstede de Groot, en een beschouwing, die de school niet van strikt theologisch gezichtspunt maar als tijdsstrooming zoekt te verstaan, moet hem op den voorgrond plaatsen.' Zijn geschrift: *De Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid* (Gron. 1855), in het Duitsch vertaald door U.P. Goudschaal (Gotha 1863), geeft over het ontstaan en de richting der school belangrijke inlichtingen.

Allen nadruk legden de Groningers op het historisch uitgangspunt hunner richting: 'eigenlijk is de historie hoofdzaak in het Christendom'. Van Heusde's voorstelling van den 'langzamen voortgang des menschelijken geslachts tot rijper en volwassen leeftijd', dus een trapsgewijze ontwikkeling van het menschdom, verbonden zij met het hoofddenkbeeld van Muntinghe: 'God zich openbarend in alle groote feiten der geschiedenis tot opleiding van het menschdom.' Dit in Evangelischen zin uitwerkend, komen zij tot de beschouwing, 'dat in het Christendom het voornaamste is: de openbaring en opleiding door God in Jezus Christus ons gegeven, om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken.' Zij vinden dit beginsel uitgesproken in de eerste verzen van Galaten IV, waar Paulus, volgens Pareau, zegt, dat 'God de kindschheid des menschdoms naar de eerste kinderlijke beginselen zijner opvoeding geleid heeft, totdat Hij in de volheid des tijds Zijnen Zoon heeft gezonden, opdat wij door den geest des Zoons bezield, als volwassene kinderen van God zouden leven.'

De Groot ontwikkelde deze denkbeelden in zijn *Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God tot op de komst van Jezus Christus* (Gron. 1846; 2^{e} dr., met een *Aanhangsel*, ald., 1848/49; 3^{e} dr. ald., 1855; 4^{e} dr. ald., 1861), 'in mijn schatting ... het beste, dat hij ons schonk, en het product waarin zijne

theologie in 't algemeen zich van de meest gunstige zijde vertoond heeft' (Sepp). Terecht is weleens gezegd, dat zij aldus hun godsdienstige voorstellingen grondden 'op een buiten de theologie om gewonnen geschiedphilosophie.' Doch hierbij mag niet worden voorbijgezien, dat ernaast stond een 'innig gevoelselement', niet alleen aan Van Heusde ontleend, maar reeds door de geschriften van Stilling en Benjamin Constant in hen gewekt, en geheel verschillend van de toen gangbare vereering van 'nuttigheid en deugd.' Daardoor weleens voor mystieken gehouden, zijn de Groningers als zoodanig dit eigenlijk nooit geweest, al is De Groot in 1836 tot een ijverig aanhanger van het spiritisme bekeerd.

Vooral echter lag de aantrekkingskracht der Groninger richting in het feit, dat haar historische zin Jezus Christus aan het godsdienstig gevoel als het 'centrale object' aanwees. De persoon van den Heiland staat op den voorgrond, niet het dogma over Hem, 'niet de leer, maar de Heer'. Geloof is dan ook niet: voor waar houden, maar: zich toevertrouwen aan Jezus; gelooven in Jezus beteekent: met verstand, hart en gemoed leven in Jezus. Van Hemzelf heet het: 'Persona Jesu Christi, hominis perfectissimi et unici Dei filii, est perfecta Dei imago'. De wonderbare geboorte en de praeëxistentie van den Logos - zij vertalen dit als: *Woordvoerder*, *tolk*, *openbaarder* van God - worden door hen aangenomen; dat laatste is zelfs een hoofddogma der Groninger School. De Groot zegt dan ook: 'dat Jezus mensch was, ja, maar eigenlijk een ander wezen, 't welk de menschelijke natuur slechts had aangenomen, om het menschdom zalig te maken'. Door die praeëxistentie aan te nemen, is Jezus' zondeloosheid ook begrijpelijk, gelijk De Groot het uitdrukt: Jezus is niet zondeloos *geworden*, maar *geweest* van der jeugd af, want 'vita ante acta cum vita, quam J.C. his in terris degit, sic est conjuncta, ut illa sit fons ejus excellentiae, nominatim ejus sanctitatis perfectae, quae in hac apparuit.' Het Christocentrische kan men dan ook hoofdzaak en hoofdverdienste der Groninger school noemen, gelijk dit reeds blijkt uit De Groot's eerste rectorale *Oratio de ecclesiae Christianae quae nostris temporibus cernitur commotione*, *ita regunda*, *ut ad ipsum J.C. accuratius contemplandum et ardentius amandum ducatur ecclesia* (*Ann. Acad. Gron.* 1837/38), vertaald en met eenige stukken vermeerderd verschenen als: *Jezus Christus de grond van de eenheid der Christelijke kerk* (Gron. 1846). 'Tot Jezus op te zien, in Hem zich te verdiepen, Hem na te volgen', dat was het leven van den Christen. De zonde wordt in haar *natuur* als afwijking van God beschouwd, haar oorsprong is gelegen in overheerschende zinnelijkheid en zelfzucht.

Bekeering en wedergeboorte werden op het Groninger standpunt eigenlijk teruggebracht tot opvoeding en ontwikkeling, de heilsgeschiedenis werd omgezet in een opvoeding tot hooger menschelijkheid - blijkbaar raakte de School aldus met de rechtzinnige kerkleer in strijd. Bovendien leidde het goddelijk opvoedingsplan tot aanneming van een eindelijke zaligheid voor allen en dit stond rechtstreeks tegenover de leer der uitverkiezing.

Het denkbeeld der Groningers omtrent het opvoedend wezen der openbaring leidde vanzelf tot het standpunt, dat hun eigen taak niet anders mag zijn dan een afschaduwing van die der Godheid, dus: opvoeding. De Evangeliedienaar moet de gemeente helpen, haar verheven stemming te bereiken, hij moet populair en practisch zijn, kennis verbreiden en opbouwen. 'De Groot had bij zijn studie onmiddellijk de voorstelling voor oogen, aan welke menschen zijn weten ten goede kon komen:

aan de studenten, de burgerij, de jeugd, de onderwijzers, de misdeelden. Door zijn maatschappelijken arbeid, zijn schoolopzienerswerk, zijn buitengemeene en stille liefdadigheid heeft hij aan de practische verplichtingen, die zijn leven hem oplegde, ruim voldaan.'

Met groot optimisme bezield, meenden de Groningers, dat hun richting spoedig de alom heerschende en erkende zou zijn: zij waren de kerk der toekomst, de naam 'school' was hun onsympathiek en De Groot kan in 1851 niet vatten, 'welk redelijk denkende godgeleerde nu nog onze tegenstander zou zijn'. Hij hoopt, dat alle andersdenkenden binnen korten tijd voor zijn opvatting van het Evangelie zullen gewonnen zijn, toenadering der verschillende kerkgenootschappen wil hij zooveel mogelijk bevorderen, veel voelt hij voor de Oud-Katholieken en zou ook zóó gezind zijn geweest tegenover de Roomsche kerk, indien hij niet telkens in pennestrijd was geweest met haar priesters. Toch stelde hij zich de opbouwing van ééne Evangelisch-Katholieke kerk voor, waarin alle bestaande onderscheidingen zich zullen oplossen; in zijn tweede rectorale *Oratio de theologia futura Evangelico-Catholica*, *gehouden 13 October 1853* (Gron. z.j.) wordt dit denkbeeld ontwikkeld en enkele jaargangen van *Waarheid in Liefde* (1857-1861) zijn verschenen met de toevoeging: *Nieuwe Reeks*, *bijzonder gewijd aan de opbouwing van de Evangelisch-Catholieke Kerk der toekomst.* Deze kerk zal de bekrooning zijn van een echt Nederlandsche nationale theologie, die de Groningers voorstaan en waarnaar zij zich ook wel de Evangelische en Nederlandsche Theologen noemen. Ook dit denkbeeld van een speciaal Nederlandsche Theologie stamde uit de school van Van Heusde, die al op de beteekenis van Geert Groote gewezen had, en De Groot heeft, hierop voortbouwend, een echt Nederlandsche godgeleerdheid gevonden in Thomas a Kempis, Wessel Gansfort, Erasmus en Duifhuis, een godgeleerdheid, die door buitenlandsche invloeden, nl. van Luther en Calvijn, langen tijd werd verdrongen. Remonstranten en Doopsgezinden bleven gedurende eeuwen in zeker opzicht de dragers der oorspronkelijke denkbeelden, maar nu, meende De Groot, was de tijd gekomen, om 'ons weder aan te sluiten aan onze aloude Nederlandsche godgeleerden ... die het evangelie als Nederlanders voor Nederlanders hebben opgevat en toegepast.' Deze denkbeelden zette De Groot uiteen in zijn *Beschouwing van den gang dien de Christelijke godgeleerdheid in het algemeen tot dus verre in Nederland heeft gehouden* (*Arck. K.G.*, dl. XIII, blz. 121-190); naar aanleiding hiervan schreef Prof. Royaards, 'op teregtwijzenden toon en zonder voorkennis van de Groot', in hetzelfde deel (blz. 329-382): *Brieven aan Prof. P. Hofstede de Groot over den gang der Christelijke godgeleerdheid in Nederland* (1842). Gedeeltelijk door historisch onderzoek, nog meer door intuïtie is De Groot tot deze meening gekomen, die later, na uitgebreider geschiedkundige studiën, ook door andere kerkhistorici werd aangehangen en vooral door Dr. M.A. Gooszen als het 'tertium genus reformationis' is bekend gemaakt (Zie boven, blz. 304).

De Groninger richting is dus niet onder invloed van Schleiermacher ontstaan, al werd reeds de eerste uiting harer beginselen door de kritiek als Schleiermacheriaansch gekenmerkt. De Groot verklaarde zelf, dat hij bij het schrijven van het eerste ontwerp zijner *Theologia Naturalis* in 1832 en 1833 zóó weinig belangstelling in Schleiermacher stelde, dat hij diens naam nergens noemde. Wel nam hij spoedig met belangstelling en ingenomenheid kennis van Schleiermacher's werken, zoodat het

op zijn aansporing is geweest, dat U.P. Goudschaal Rütenick's populair bewerkte *Glaubenslehre* van Schleiermacher in 1834 vertaalde (Zie boven, blz. 314).

Ook mag de Groninger School niet de bakermat der moderne richting genoemd worden, al is ‘voor menigeen “Groningen” de overgang tot “Leiden” geworden’ (Knappert). Kuenen noemde de Groningers ‘onze vaders, want zij hebben de vrijheid liefgehad, gebruikt, gehandhaafd’, maar dit is dan ook het eenige punt van overeenkomst, want zij zelf achtten het modernisme een ‘onware en verderflijke rigting’ en ‘plankjes, waarop zij moeten gaan drijven, die de arke Gods versmaden’ (De Groot in: *De moderne theologie in Nederland volgens de hoofdwerken harer beroemdste voorstanders*, Gron. 1870). Het verschil in beginsel is dan ook te groot, dan dat nauwe verwantschap van beide richtingen met recht zou kunnen verdedigd worden. De Groningers hebben zelfs het recht der modernen in de kerk met kracht ontkend en De Groot sloot zich later in den kerkelijken strijd bij de orthodoxie aan.

Opmerkelijk is de overeenkomst in theologische denkbeelden tusschen de Groningers en de Zwijndrechtsche Nieuwlichters, al is er groot onderscheid in de waardeering der Kerk. De laatstgenoemden wendden zich dan ook in een schrijven tot de redacteurs van *Waarheid in Liefde*, waarin zij van hun sympathie getuigenis aflegden, hetgeen echter door Hofstede de Groot nogal uit de hoogte werd beantwoord. Die geestverwantschap was hem blijkbaar niet aangenaam, temeer daar Capadose reeds in een anoniem geschrift, getiteld *Zwijndrechtsche en Groninger godgeleerde wetenschap*, in 1842 eenigszins spottend erop gewezen had, ‘dat de Groninger School langs den omslachtigen weg van de geleerdheid tot dezelfde uitkomst geraakt is, welke reeds vóór ettelijke jaren een Stoffel Muller als 't ware door éénen genialen sprong bereikt had.’

Dat De Groot met zijn godgeleerde beschouwingen en zijn strijdvaardig en impulsief karakter al spoedig met andersdenkenden in conflict zou komen, was te voorzien. Niet rechtstreeks tegen de toen nog weinig of niet bekende Groninger richting, maar tegen alle predikanten, die meer in evangelisch-vrijzinnigen trant leerden, was in de eerste jaren na 1830 van rechtzinnige zijde de aanklacht gerezen, dat zij hun eed op de formulieren van eenigheid braken en gestolen brood aten. In 1833 gaf De Groot daartegen zijn *Gedachten over de beschuldiging tegen de leeraars der Ned. Hervormde kerk in deze dagen openlijk ingebragt*, *dat zij hunnen eed breken door af te wijken van de leer hunner kerk*, *die zij beloofd hebben te zullen houden* (Gron. 1834, in hetzelfde jaar gevolgd door een 2^{en}, veel vermeerderden druk), waarin hij verklaarde, dat ‘beloften, al zijn ze ook met eede bevestigd, geen onregt tot regt kunnen maken, maar zoo dikwijls ze tegen de waarheid en den voortgang in het goede strijden, moeten verbroken worden.’ De leeraars der Hervormde kerk behoefden niet meer Dordtsch-rechtzinnig te zijn, zij hadden slechts aan één belofte zich te houden, namelijk Gods Woord getrouw te prediken naar den aard des Christendoms en de bedoeling der Hervormers, hetzij het menschenwoord, en dus ook de kerkleer, ermede overeenkomen, hetzij niet. ‘Zoo iets had de Hervormde kerk sedert de dagen van Dordrecht niet gehoord. Het hooge woord was eindelijk uitgesproken, klaar en ondubbelzinnig.’

Reeds tevoren had De Groot met een anoniem geschrift, getiteld: *Wien zult gij gelooven*, *den mensch of God?* (1^{e} en 2^{e} dr. Gron. 1833; 3^{e} dr. ald., 1856) de rechtzinnigen geprikkeld, maar nu onder zijn naam bovengenoemde *Gedachten* het

licht zagen, kwamen orthodoxen van verschillende schakeering met kracht daartegen op; ook De Cock, toen reeds geschorst, diende bij het Provinciaal kerkbestuur een aanklacht in, waarop echter geen acht werd geslagen. Maar het meest belangrijke tegenschrift kwam uit den kring van Da Costa voort, nl.: *De beschuldiging tegen de leeraars der Ned. Hervormde kerk gestaafd en de gedachten van P. Hofstede de Groot over die beschuldiging weerlegd* (Rott. 1834), geschreven door den bekenden strijder voor de rechtzinnige beginselen, Mr. C.M. van der Kemp. Toch had De Groot ook zijn voorstanders en in een reeks vertoogen, opgenomen in de *Godg. Bijdr.* van 1834 en 1835, verklaarde de president der Synode, Donker Curtius, openlijk, dat hij met De Groot instemde: nu hij over deze zaak was begonnen, was het beter ‘zich onbevreesd aan de waarheid vast te houden.’ De strijd, door De Groot's boek in 't leven geroepen, was aanleiding, dat in de volgende jaren in de Synode de vraag behandeld werd, of de aanstaande Evangeliedienaren, die tot het leeraarsambt wilden toegelaten worden, beloofden de formulieren te houden, omdat (quia) of in zooverre (quatenus) zij overeenkomstig Gods Woord zijn. Nadat vijf jaar lang hierover gesproken was en een aantal adressen van predikanten en lidmaten ter verdediging van één der beide zienswijzen waren ingekomen, besloot de Synode in 1841 eenstemmig tot de uitlegging ten gunste van het quatenus.

Inmiddels had De Groot zijn theologische denkbeelden ook in geschriften neergelegd. In 1834 gaf hij met de Groninger predikanten C.H. van Herwerden en M.A. Amshoff: *Christelijke Betrachtingen. Eene bijdrage tot de stichtelijke lectuur naar de behoeften dezer tijden*, de eerstelingen der Groninger theologie, en deed vervolgens in *Waarheid in Liefde* een aantal artikelen verschijnen, waaruit zijn godgeleerd standpunt ten duidelijkste blijkt. Scherp wordt, vooral in *De leer van den Apostel Paulus in eenige van hare hoofddenkbeelden voorgesteld* (Jaarg. 1837, II, blz. 329 vv.) de nadruk gelegd op het verschil tusschen de leerbepalingen, later door de kerk vastgesteld, en de denkbeelden, door Paulus en andere Bijbelschrijvers uitgesproken, en aldus tegenover de kerkleer een zeer onafhankelijk standpunt ingenomen. Vooral ten behoeve zijner studenten deed hij in 1834 te Groningen zijn *Institutiones Theologiae Naturalis*, *sive Disquisitio philosopha de Deo hominisque cum Deo conjunctione* (2^{e} verm. en 3^{e} dr. ald., 1839 en 1845; 4^{e} dr. Utr. 1861) het licht zien. Een overzicht van den inhoud van dit belangrijk werk vindt men in Heerspink's *Godgel. Gron.*, dl. II, blz. 273-294 en in *Letterk. Lb.*, 1887, blz. 251-253; Offerhaus noemt het daar ‘een spiegel van geheel zijn inwendig leven, op het oogenblik toen het tot volle rijpheid was gekomen en nog in al de frischheid der jeugd zich vertoonde, nog ongeteisterd door de zware stormen des levens’ en Abr. des Amorie van der Hoeven zegt ervan in zijn Dagboek: ‘'t Is een voortreffelijk werk. Er is éénheid in, de éénheid des levens. Zijn systeem is eigenlijk geen systeem, maar een ζ□*ov*, een organisch wezen.’ In 1835 werd dit werk gevolgd door *Institutiones Historiae Ecclesiae Christianae* (Gron. 1835; 2e dr., als *Lineamenta*, ald. 1852), een handboek voor kerkgeschiedenis, terwijl hij gezamenlijk met Pareau een *Encyclopaedia Theologi Christiani* (Gron. 1840; 2^{e} dr. ald., 1844; 3e dr. ald., 1851) en een *Compendium Dogmatices et Apologetices Christianae* (Gron. 1840; 2e en 3e dr. ald., 1845 en 1848) uitgaf; het oorspronkelijk ontwerp der *Encyclopaedia* is echter van De Groot's hand. Aan den reeks van handboeken der Groninger school, waarvan nog twee door Pareau en één door Muurling bewerkt werden,

voegde De Groot nog toe: *Overzigt der Bijbelsche en Kerkelijke Godgeleerdheid* (Gron. 1856, niet in den handel).

Nu de invloed der Groninger richting steeds toenam en in 1841 het bovengenoemd Synodaal besluit genomen was, meenden de hoofden der orthodoxe of Bilderdijksche partij hiertegen ten sterkste te moeten protesteeren. In Mei 1842 richtten de zoogenaamde zeven Haagsche heeren (Van Hogendorp, Gevers, Capadose, Groen van Prinsterer, Elout, Singendonck en Van der Kemp) een door Groen gesteld *Adres aan de Synode over de formulieren*, *de academische opleiding der predikanten*, *het onderwijs en het kerkbestuur* (Leiden 1842), waarvan wordt getuigd, dat het 'zonder twijfel in vorm, taal en betoogkracht superieur is aan het meeste, wat van de Groninger theologen is uitgegaan.' Daarin wordt de Synode uitgenoodigd tot strikte handhaving van de oude kerkleer en de tucht, alsmede tot een herziening van de reglementen. Het is gericht tegen 'die gevoelstheologie, welke, na den grondslag der vereeniging met God weggenomen te hebben, zich in ijdele bespiegelingen en droomerijen over eene liefde zonder straffende geregtigheid verliest.' De leer, verkondigd in *Waarheid in Liefde*, wordt strijdig genoemd met de belijdenis der Hervormde kerk en de zaligmakende leer der Heilige Schrift, terwijl de Groninger hoogleeraren worden beschuldigd van 'stelselmatige loochening van de leer, wier verkondiging hun opgelegd is, en verraad aan de dierbaarste belangen onzer kerk.' In dit adres wordt voor 't eerst de naam 'Groninger School' gebruikt (blz. 19). De Synode, twee maanden later vergaderd, kreeg tevens over adressen van vooren tegenstanders, na dit geschrift ingekomen, te oordeelen, terwijl ook een ministeriëele beschikking ter tafel werd gebracht, waarbij de Regeering verklaarde, aan de Synode geen bevelen te kunnen geven, 'om de hangende kerkelijke geschillen in dezen of genen geest te beslissen'. De slotsom der beraadslagingen was, dat de Synode verklaarde te volharden bij het gevoelen, ten vorigen jare uitgesproken. Hofstede de Groot opende op 7 September 1842 zijn academische lessen met een toespraak: *Wat moeten wij*, *Godgeleerden in de Ned. Hervormde kerk*, *nu doen?* (Gron. 1842), op welke vraag het antwoord was: voortgaan op het ingeslagen pad. Tevens begon hij voor studenten van alle faculteiten en ontwikkelde gemeenteleden met het houden van de reeds boven genoemde *Voorlezingen over de opvoeding des menschdoms door God tot de komst van Jezus Christus*, waardoor hij 'eerst recht populair werd in de stad zijner inwoning' en die hem later 'dien krachtigen steun deden vinden, die ongetwijfeld tot handhaving van zijn en zijner ambtgenooten recht heeft bijgedragen.'

Nu hun adres aan de Synode zonder het gewenschte gevolg was gebleven, wendden de Zeven Haagsche heeren zich in Februari 1843 in een geschrift *Aan de hervormde gemeenten in Nederland*, waarin zij hun adres toelichtten en rechtvaardigden, terwijl zij tevens de gemeenten aanspoorden, om overal, waar de predikanten niet rechtzinnig waren, deze bij de bevoegde kerkbesturen aan te klagen en aldus het kwaad uit te roeien. Tenslotte wenschten zij, dat de Regeering de Groninger theologen zal ontzetten. In een *Toespraak aan de leden der Ned. Hervormde kerk* (Gron. 1843), ongetwijfeld door De Groot opgesteld, verdedigden de aldus aangevallenen zich ernstig en kalm, maar in Groningen zelf wekte het Haagsche geschrift algemeen verzet: den 8^{en} Maart publiceerden een aantal Groningers een *Plegtige Verklaring*, waarin zij den hoogleeraren een votum van vertrouwen schonken en vijf

dagen later brachten de studenten aan de drie Groninger professoren een serenade. Een *Noodzakelijke Verklaring*, door een minderheid van Groninger orthodoxen gegeven, had daartegen weinig invloed, maar in de Synode scheen de strengere richting een oogenblik te zullen zegevieren: in 1843 werd een voorloopig besluit genomen, dat, wanneer een hoogleeraar ontrouw bleek te zijn aan ‘de hervormde kerk en aan de leer, welke overeenkomstig Gods heilig Woord, in haren aard het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van hare belijdenis’, de Synode hem onbevoegd zou verklaren tot den predikdienst en de Regeering verzoeken, over den leerstoel te beschikken. Uitdrukkelijk werd hierbij verklaard, dat men ook de reeds fungeerende hoogleeraren wilde treffen. Een finaal besluit is echter niet genomen, daar eerlang de meerderheid der Synode Groningsch werd.

Van 1840-1865 hebben de Groninger theologen te Groningen onbeperkt geheerscht en daarbuiten grooten invloed geoefend door de talrijke predikanten van haar richting, die de Ned. Hervormde kerk toen dienden. ‘De Groot bleef de onbetwiste leider. Zijn macht wordt door iemand, bij uitstek tot oordeelen bevoegd, vergeleken bij die van Dr. A. Kuyper in dezen tijd.’ In den academischen senaat was hij de man, tot wien men zich voor allerlei aangelegenheden, ook buiten het gebied der godgeleerdheid, wendde. Studenten van andere faculteiten bezochten zijn colleges, hij en Pareau ‘waren het, die aanvulden, wat er aan het philosophisch onderwijs in de litterarische faculteit ontbrak.’ Maar vooral als academie-prediker was zijn invloed groot: bij de avondbeurten in de Martini-kerk, door hem en zijn ambtgenooten waargenomen, was het gebouw geheel bezet met een aandachtig gehoor uit alle standen en kringen. De Groot ‘was geen eigenlijk redenaar ... maar zijn woordenkeus was juist, zijn stijl eenvoudig en net, indeeling en gedachtengang waren geleidelijk en helder... al wat hij sprak van 't begin tot het einde was klaar, waar en warm... En terwijl zijn denkbeelden door den onontwikkelde konden worden gevolgd en begrepen, gaven zij tevens den meest ontwikkelde stof tot nadenken en waren voor alten een prikkel tot zelfbeproeving, tot rein gevoelen en ijverig handelen. Aan die innerlijke trekken zijner prediking beantwoordde zijn uiterlijk en zijne stem. Zijn voorkomen was hoogst eenvoudig, zijne stem niet zwaar maar glashelder, zijne uitspraak goed gearticuleerd; gemakkelijk werd hij door de gansche gemeente verstaan. En hij vergde niet te lang hare aandacht, zijne preeken waren doorgaans kort, terwijl de keuze van het te zingen lied van fijnen liturgischen smaak getuigde’ (Offerhaus). Een groot aantal preeken van zijn hand heeft het licht gezien, meest gelegenheidspreeken, die niet de beste zijn; De Groot's preekwijze kan men beter leeren kennen uit den bundel *De zaligheid in Jezus Christus door God aan het menschdom gegeven. Twaalf leerredenen* (Gron. 1854).

Van meer dan één zijde bleef de Groninger school, en Hofstede de Groot in 't bijzonder, ook waar zij zegevierden over hun tegenstanders, bestrijding vinden. Toen de tweede druk van het Handboek over Dogmatiek en Apologetiek door De Groot en Pareau geschreven, in 1845 uitkwam, gaf Da Costa daartegen *Eenige opmerkingen omtrent het onderscheidend karakter der Groningsche Godgeleerde School* (Amst. 1847), waarin hij hare denkbeelden op zulk een onjuiste wijze weergaf, dat De Groot zich geroepen achtte, een tegenschrift in 't licht te geven: *De berichten omtrent de Groninger Godgeleerde School van I. da Costa toegelicht* (Gron. 1848). Da Costa's verkeerde voorstellingen en de daarop gegronde beschuldigingen acht hij, ‘met zóó weinig kunde

en op zóó aanmatigenden toon' geschreven, dat hij verder van ernstige discussie afziet. Tegenstand van denzelfden kant openbaarde zich, toen hij in 1851 als afgevaardigde ter Synode in den Haag vertoevend, dáár den 6^{en} Juli een predikbeurt vervulde. In Groen's blad *De Nederlander* werd een heftig protest opgenomen, dat De Groot, de erkende ketter, gewaagd had, dit te doen, terwijl het den Haagschen predikant Timmers Verhoeven, die zijn beurt aan De Groot had afgestaan, tot een misdaad werd gerekend, dat hij tot zóó iets de hand had geleend. De Groot schreef daartegen *Een Woord aan de Hervormde Gemeente te 's Gravenhage*, dat in hetzelfde jaar, 1851, acht drukken beleefde.

Doch ook met de moderne richting raakte De Groot eerlang in strijd: met Kuenen's resultaten, neergelegd in diens *Historisch-Kritisch Onderzoek* (1861), kon hij zich in 't geheel niet vereenigen (*Waarheid in Liefde*, 1861, II, blz. 373-450), maar vooral wekte Scholten's determinisme zijn weerzin op. Bovendien stootten beider karakters elkander af, zoodat zij bij de bespreking hunner onderscheiden denkbeelden zich onnoodig scherp uitlieten, De Groot in zijn *Beantwoording van J.H. Scholten* (Gron. 1859) en deze, waar hij De Groot onderhanden nam in de voorrede vóór den 4^{en} druk zijner *Leer der Hervormde Kerk* (1861). Hoe meer de moderne richting haar denkbeelden bekend maakte en verbreidde, hoe minder De Groot zich daarmede kon vereenigen, vooral toen voormalige geestverwanten en leerlingen, zooals Muurling, Meyboom, Diest Lorgion en Amshoff, tot die richting overgingen en een deel der Groningsche gemeente zich mede bij haar aansloot. Vanzelf naderde hij daardoor meer de gematigd-orthodoxe stroomingen en zocht zich nauwer aan deze te verbinden. Een groote teleurstelling was het hem echter, dat men in 1866 op de Algemeene Vergadering der 'Evangelische Alliantie in Nederland' hem niet als spreker wilde toelaten, tenzij hij zijn instemming betuigde met de orthodox-confessioneele beginselen, wat hem natuurlijk onmogelijk was; van een en ander gaf hij verslag in een brochure, getiteld: *Iets over de Evangelische Alliantie* (Gron. 1866). Ook bij de keuze der leden voor het Kiescollege, dat in die dagen was ingevoerd, waardoor de Kerkeraad het recht van coöptatie verloor en gemeenteleden de nieuwe kerkeraadsleden moesten kiezen, schaarde De Groot zich met zijn kiesvereeniging 'Het Evangelie' - vandaar ook hun naam 'Evangelischen' - aan de zijde der orthodoxen. Van dezen stap gaf hij rekenschap in een geschrift *Aan de Nederduitsche Hervormde gemeente te Groningen* (Gron. 1867), daarin als zijn meening uitsprekend, dat de orthodoxen mogelijk hun macht zouden misbruiken, maar dat hij dit van de modernen zeker verwachtte. De uitkomst was, dat, toen de orthodoxe partij gezegevierd had, De Groot zelf met zijn geestverwanten uit kiescollege en kerkeraad gestemd werden.

Hofstede de Groot heeft de opkomst en het verval der Groninger richting meegemaakt. Wel was hij overtuigd, dat 'het spoedig weder verdwijnen van veel, aan deze zienswijze eigen, is te verwachten'; wel zag hij het gevaar van ontaarding en wist, dat 'het woord van menig meester in menig leerling wordt versteend', maar in plaats van de samensmelting der geloofsverschillen, waarop hij gehoopt had, ontstond er grooter tegenstelling en de invloed der Groninger richting zelf nam zichtbaar af. Reeds in 1860 noemt Chantepie de la Saussaye haar een beweging, die haar tijd gehad heeft en ook De Groot's persoonlijke invloed verminderde sterk in de laatste jaren van zijn hoogleeraarschap; vooral na 1866, toen hij zich bij de

invoering van het lidmaten-kiesrecht bij de orthodoxen had aangesloten, volgde slechts een gering

aantal studenten zijn eenmaal zoo druk bezochte colleges. Na zijn aftreden als hoogleeraar werd de uitgave van *Waorheid in Liefde* gestaakt en alleen in de Synode heeft de Groninger invloed nog het langst doorgewerkt.

Bij de uitgesproken historische richting der Groninger School is het te begrijpen, dat De Groot ook de studie der Kerkgeschiedenis ter harte ging. Nog vóór de reeds genoemde *Institutiones Historiae Ecclesiae Christianae* (1840) en het *Overzicht* (1856) had hij een *Geschiedenis van de Broederenkerk te Groningen*, *eene bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming en der Roomschgezinde gemeente in deze stad* (Gron. 1832) in 't licht gegeven, die met de belangrijke aanteekeningen, eraan toegevoegd, nog altijd hare waarde behouden heeft. Behalve nog *Johan Wessel Ganzevoort*, *op het negende halve eeuwfeest zijner geboorte herdacht* (Gron. 1871) en *De Oud-Katholieke beweging in het licht der Kerkgeschiedenis* (Gron. 1877, 2 dln.) heeft De Groot echter geen afzonderlijke werken op dit gebied der theologie het licht doen zien. Wel is hij van plan geweest, een levensbeschrijving van Erasmus uit te geven en waren in 1836 reeds twaalf bladen hiervan afgedrukt, maar zijn practische werkzaamheden en de uitgave van *Waarheid in Liefde* legden teveel beslag op zijn tijd, dan dat hij zich genoegzaam aan nauwkeurig en geduldig onderzoek kon wijden. In laatstgenoemd tijdschrift is echter menig kerkhistorisch artikel van zijn hand opgenomen. Ook is het te betreuren, dat de uitgave van het dictaat, behoorend bij zijn Handboek voor Kerkgeschiedenis, onder den titel *Commentarii de hominibus et rebus in Ecclesiae Christianae Historia maxime memorabilibus* na de verschijning van het vierde vel is gestaakt. Als Nederlander ook vol liefde voor de roemrijke geschiedenis van zijn eigen land, hield hij in 1873 bij de onthulling van het monument te Heiligerlee een geestdriftige toespraak (uitgeg. te Gron. 1873), terwijl zijn rede over *De herstelling van Nederlands volksbestaan in 1813* (Gron. 1863) van hetzelfde gevoel getuigenis aflegt.

Wat de practijk van het leven betreft, heeft Hofstede de Groot zich vooral op het gebied van het schoolonderwijs bewogen. In 1833 is hij tot schoolopziener benoemd en gedurende 28 jaar met ijver als zoodanig werkzaam geweest. Zoowel de materiëele als de geestelijke zijde van het onderwijs hadden zijn aandacht en zijn standpunt ten opzichte van de laatste blijkt het duidelijkst uit een redevoering, gehouden in de vijfde Algemeene Vergadering van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap - door hem en Van Swinderen opgericht - die het licht zag onder den titel: *Welke zal voortaan de geest van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap zijn?* (Gron. 1848). Steeds verdedigde hij de noodzakelijkheid, ‘dat er openbaar onderwijs van overheidswege moet bestaan en dat dit onderwijs algemeen Christelijk moet zijn met een afzonderlijk Israëlitisch schoolwezen.’ De wet van 1857, ‘die het Christelijk opvoedend karakter van het lager onderwijs in werkelijkheid prijs gaf,’ bevredigde De Groot dan ook allerminst, terwijl hij zich ook niet bij de door Groen gestichte ‘Maatschappij tot bevordering van Christelijk Nationaal Schoolonderwijs’ wilde aansluiten. ‘De openbare school moeten wij blijven voorstaan.... haar prijsgeven - nimmer’, zoo sprak hij zich uit. Maar toen hij in twee redevoeringen, in 1860 en 1861 gehouden, zijn gevoelen over de wet en haar uitvoering, tegen de zienswijze der Regeering, in 't licht plaatste, ontving hij bericht, dat, zoo hij zijn ontslag niet vroeg, dit hem zou gegeven worden. Den 28^{en} November 1861 diende hij toen zijn aanvrage tot ontslag in.

Ook op het gebied der inwendige zending was De Groot een man van de daad; niet alleen toonde hij sympathie voor het werk van Heldring, Van 't Lindenhout, Wichern en Fliedner, maar zelf richtte hij te Groningen de ‘Vrouwenvereeniging’ op, later nog het ‘Gesticht voor Pleegzusters’ en een, ‘Toevluchtsoord voor verwaarloosde meisjes.’ Tevens vond de uitwendige zending in hem een warm voorstander en vooral toonde hij ingenomenheid met het Nederlandsch Zendeling-genootschap, om den grondslag, waarop het berust, en zijn wijze van werken. Evenzeer bevorderde hij gaarne de bepaald Protestantsche belangen, hoewel hij het goede, dat de Roomsch-Katholieke kerk kenmerkt, in 't geheel niet uit het oog verloor en het leven der gemeenschap in ééne kerk, dat haar eigen is, meermalen aan de Protestanten ten voorbeeld stelde.

Veelzijdig als De Groot was, had hij een diepe vereering voor de schilderkunst, vooral waar zij in dienst stond van het heilige: Ary Scheffer stond hoog bij hem aangeschreven en aan hem wijdde hij een geschrift (Gron. 1872), dat ook in het Duitsch te Berlijn is uitgegeven. Daarnaast was hij geen vreemdeling in de kennis der natuur, getuige zijn *Natuurbeschouwingen van een Evangeliedienaar* (Arnh. 1858). Op staatkundig gebied bewoog hij zich zelden; alleen toen in 1848 de belangen van onderwijs en godsdienst naar zijn overtuiging bedreigd werden, schreef hij daarover een brochure: *Wat hebben wij van het ontwerp van gewijzigde Grondwet te verwachten met betrekking tot Godsdienst en Onderwijs?* (Gron. 1848).

Nadat De Groot in 1872 het hoogleeraarsambt met de reeds genoemde rede *Vijftig jaren in de theologie* had neergelegd, bleef hij nog op allerlei gebied ijverig werkzaam: aan de *Voorlezingen over de Geschiedenis der Opvoeding des Menschdoms door God* werd nog een derde deel: *Godsopenbaring de bron van Godsdienst en Wijsbegeerte voor het menschdom* (Gron. 1885) toegevoegd en verschillende artikelen van zijn hand verschenen in *Geloof en Vrijheid* en *De Tijdspiegel.*

Ook zijn 80^{en} verjaardag (1882) vierde hij nog met groote opgewektheid en dat zijn eenige zoon, Dr. C.P. Hofstede de Groot, in 1878 tot kerkelijk hoogleeraar te Groningen benoemd werd, was hem een reden tot groote blijdschap. Des te harder trof het hem, dat die zoon hem reeds in 1885 door den dood werd ontnomen. Spoedig zou hij dezen volgen: in Augustus 1886 door ongesteldheid aangetast, is Hofstede de Groot na enkele maanden van ziekte, in den nacht van 4 op 5 December 1886 kalm en rustig ontslapen. Zijn vrienden en leerlingen deden een gedenkteeken op zijn graf plaatsen, dat op 9 April 1888 werd onthuld en waarvan een afbeelding voorkomt in zijn levensbeschrijving door Heerspink.

De Groot was in den omgang eenvoudig, hartelijk en opgewekt; allerlei voorbeelden daarvan kan men vinden in de biografie, die zijn dochter van hem gaf in *Gel. en Vrijh.*, 1914. ‘Bij vele van zijn tijdgenooten maakte hij dikwijls den indruk van den steeds strijd- en slagvaardigen Petrus. Maar wij kennen hem beter: in zijn persoonlijk en huiselijk leven, bij zijn geheele werkzaamheid vertoonde zich aan ons oog een Johannes-ziel, wier ideaal was het praktisch Christendom van heilige liefde’ (Gooszen). ‘Hij was een Christen en daarin lag de eenheid van zijn karakter en werken bij alle verscheidenheid van levensbetrekkingen, waarin hij zich bewoog ... Hij had een sterk sprekend subjectief karakter en dat deed hem ongetwijfeld wel eens te veel eigen opvatting van het Christelijke aanzien voor den objectieven maatstaf ervan’ (Offerhaus). Hiermede stemt wel de getuigenis overeen, dat hij was ‘één van die

naturen, die al wat zij meenen, vurig meenen, die zich nauwelijks kunnen voorstellen, dat een ander het te goeder trouw met hen oneens is, een man van plotselinge ingevingen, die zijn werken onderneemt met hart en ziel en ze tot stand brengt in een opwinding, die tot overspanning leidde, vatbaar voor den stoutsten moed en voor de grootste inconsequentie en zelfbedrog' (Huizinga). Toch trachtte hij naar billijkheid in het beoordeelen van anderen, wat hem niet altijd even gemakkelijk moet gevallen zijn bij de herhaalde, soms zeer scherpe aanvallen van zijn tegenstanders.

Buitengewoon was zijn werkzaamheid en werkkracht: reeds vóór het ontbijt arbeidde hij gewoonlijk eenige uren op zijn studeerkamer en zijn talrijke geschriften zijn hiervan wel het sprekendst bewijs. Een zooveel mogelijk volledige lijst daarvan is door zijn kleinzoon, C. Hofstede de Groot, samengesteld en gevoegd achter De Groot's levensbeschrijving in *Letterk. Lb.* Zij beslaat daar 23 bladzijden en nog kan zij volgens den bewerker 'op volkomen volledigheid, vooral wat ongeteekende en kleinere stukken betreft', geen aanspraak maken. Kortheidshalve zij hier naar die volledige lijst verwezen, doch buiten de in dit artikel reeds genoemde geschriften, moet nog op de volgende de bijzondere aandacht gevestigd worden: *Brevissimus Historiae Ecclesiae Christianae Conspectus* (Gron. 1832); *Groningen's bevrijding in 1672. Rede, gehouden den 28en Augustus 1838, met aanteekeningen* (Gron. 1838); W. Leipoldt, *Geschiedenis der Christelijke kerk. Met een voorbericht* (en vele verbeteringen!) *van P. Hofstede de Groot* (Gron. 1841; 2e, 3e, 4e, 5e, 6e, 7e, 8e, 10e dr. ald., resp. 1842, 1844, 1847, 1852, 1856, 1861, 1868, 1882); *De bewegingen in de Ned. Herv. kerk van 1833 tot 1841* (Rott. 1841); *Proeve van eene herziening der meest gebruikelijke formulieren der Ned. Herv. kerk* (Gron. 1850); *Opleiding tot zelfstandig inzicht in het Christendom. Leiddraad bij Academische lessen en gesprekken met niet-godgeleerden* (Gron. 1852); *De Hervorming te Genève, naar Celerier* (Gron. 1853); *De invoering der Pauselijke bisschoppen in Nederland* (Gron. 1853); *Kort overzicht van de leer der zonde* (Gron. 1856); *Het onderscheid van vrijheid van wil en vrijheid van handelen* (*Waarh. in Liefde*, Jaarg. 1858, I, blz. 9 vv.); *L.G. Pareau als man der wetenschap* (*Waarh. in Liefde*, 1867, blz. 103 vv.); *De zending een wereldmacht* (Gron. 1882; 2e dr. ald., 1883). Ook werkte hij mede aan de *Kerkgeschiedenis in Tafereelen* en aan de *Geschiedenis der Christelijke kerk in Nederland in Tafereelen.*

In 1847 erkende de Regeering De Groot's verdiensten door zijn benoeming tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw. Zijn afbeelding op jongen leeftijd, in professorale toga, naar een steendruk van J. Ensing, is opgenomen in Knappert's *Gesch. N.H.K.*, dl. II, tegenover blz. 314. Een portret op ouderen leeftijd staat in *Eigen Haard*, Jaarg. 1882, blz. 503, en in Heerspink's biografie van De Groot.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. II, kol. 530. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 360, 361. - Heerspink, *Petrus Hofstede de Groot* (Gron. 1898). - Id., *Godgel. Gron.*, dl. II, blz. 268-332. - J. Offerhaus, *Petrus Hofstede de Groot* (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1898, blz. 121-180). - Id., *Id.* (*Letterk. Lb.*, Jaarg. 1887, blz. 237-318). - J.M. Boon - Hofstede de Groot, *Het leven van P. Hofstede de Groot, beschreven door zijn dochter (Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1914, blz. 1-44, 117-170). - Gooszen, *Prof. Hofstede de Groot (Eigen Haard*, Jaarg. 1882, blz. 503). - H.G. Braam, *Levensbericht van P. Hofstede de Groot* (*Gel. en Vrijh.*, Jaarg. 1887, blz. 253). - Boeles, *Levensschetsen der Hoog-*

leeraren, blz. 142, 143, in: Jonckbloet, *Gedenkboek der Gron. Hoogeschool* (1864). - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, Reg. - Id., *Staatstoezicht*, blz. 143. - Id., *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 56, 57, 97, 128, 137-154, 160, 164, 174, 197, 225, 256, 261, 264, 268, 272, 273. - Bouman, *Godgel.*, blz. 401 vv. - De Bie, *Hofstede*, Geslachtslijst der fam. H. - Marang, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters* (Dordr. 1909), blz. 255-273. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, blz. 752-755, 778-787, 804, 810. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 269, 299, 300, 314-322. - Rullmann, *De Afscheiding*, blz. 90, 99, 124-127, 132, 175, 190. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 117. - *Ned. Spectator*, Jaarg. 1886, blz. 429. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 271.

[Petrus Grootveld]

GROOTVELD, GROODVELDT of GROOTVELT (PETRUS), zoon van Franciscus Grootveld, die den 25^{en} Maart 1736 als predikant te Arkel overleed, werd aldaar geboren en liet zich den 23^{en} September 1728 als student te Leiden inschrijven. Op 19 April 1735 door de classis Gorinchem tot de Evangelie-bediening toegelaten, nam hij eerst eenigen tijd voor Ds. D. van Heuven te Gouda den predikdienst waar en ontving den 8^{en} Mei 1737 een beroep als adjunct-predikant van Ds. S. Neomagus te Vessem c.a. Hier deed hij den 7^{en} Juli d.a.v. intrede en was er werkzaam, tot hij op 14 Augustus 1740 als predikant te Schijndel en Liempde bevestigd werd, waar hij den 29^{en} Maart was beroepen. In 1747 diende hij als legerpredikant te velde, werd bij de inneming van Bergen op Zoom ‘onder den drom der wijkende naar Steenbergen voortgesleept’ en was aldaar eenigen tijd met Ds. Geerloff (zie boven, blz. 188) garnizoenspredikant. Den 1^{en} Januari 1748 aanvaardde hij weder zijn dienst te Schijndel en vierde den 18^{en} Augustus 1765 zijn 25-jarig ambtsfeest aldaar met een leerrede over Ps. 71:17, 18, die een merkwaardig licht werpt op zijn Bijbelbeschouwing. Hij toonde namelijk ‘in 't verhandelen van bovengemelde Textstoffe... van gedagten te zijn, dat dezen Psalm voornamentlijk sloeg op den Apostel Johannes, als wiens character, ontmoetingen en verrigtingen tot aan zijnen hoogen ouderdom, hij meende, dat in 't gantsche beloop van dien Psalm, vergeleken met des Apostels Euangelium, Zendbrieven en Openbaring, klaarlijk te vinden zijn.’ Hij was gehuwd met Theodora de Jongh en overleed den 7^{en} April 1773.

Grootveld staat bekend als een ijverig voorstander van het Protestantisme, terwijl hij als Latijnsch dichter een *Ode in aeternam templi Rodensis St. Odae dicti memoriam* vervaardigde. Wat van hem verder in 't licht verscheen, munt uit door de wijdloopige en soms zonderlinge titels; het zijn de volgende geschriften:

> *Pittaecion of gestrafte Lasterar*, *onder een duidelijk bewijs, dat het beredeneert vertoog van Cornelis de Witt*, *predikant en professor der Oostersche talen te 's Bosch*, *aangaande een Clandestine Verlovinge enz. gantsch billijk*, *stigtelijk en een getrouwe Leeraar in Gods Kerke ten uiterste betamelijk zij*, *en dat daarentegen het vuile Libel van des tegen Schrijver P.V.D.A. onder den titel van Gestrafte Liefdeloosheit enz. alle blijken van onverstandt*, *onheilige spot*, *en lastertaal*, *en velerlei Godtloosheit behelze*, 1^{e} dl. Breda 1749, 2^{e} dl. 1750. Een 3^{e} dl. is aangekondigd, maar mij is niet bekend, of het in druk is verschenen.

Toxandria male feriata of het bedrijf en de woede van Jobel Abaddon in de majorye van 's Hertogenbosch, ter gelegentheit van 't zo genaamde Roomsch jubeljaar MDCCLI. Ontdekt en ter beschaminge bloot gesteldt, over deszelfs attentaat tot Geldorp en Heze, in twee Samenspraken ('s Hert. 1752).

Boettrompet van getrouwe voorgangeren in het Protestantsche Zion, *tegen of in de uure der verzoekinge geblazen*, *en beantwoordt zo door een opregt duive-gekir van 's Heren bedrukte Gunstgenoten*, *of droefheit der Heiligen*, *die na Godt is*, *in de naarste raadt- en hopelooste omstandigheden van tijden en zaken*, *onder een gevoelig en smertelijk bewenen van haar verval en zonden*, *als derzelver oorzaken*, *als wanhopig beirengebrom of een droefheit na de wereldt*, *van den beroemden Huichelaar en verschrokken zondaar*, *voor den Here uitgestort. Voorgestelt ... op den algemeenen dank- vast- en bededag*, *den 16 van Sprokkelmaand 1746 in ene Leerrede over Jes. 59 vrs. 9*, *10 en 11* ('s Hert. 1760). Misschien is de leerrede op den bededag van 't jaar 1746, die door V.d. Aa nogeens afzonderlijk vermeld wordt, een vervolg op de *Boettrompet;* Grootveld hield namelijk op dienzelfden 16^{en} Februari 1746 des middags nog een leerrede over Jes. 59 vrs. 16 en 17, die hij, blijkens de opdracht in de *Boettrompet*, ook van plan was, uit te geven.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 588. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. IV, kol. 682. - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 116. - *Nav.*, 1913, blz. 152-156. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 919. - *Boekzaal*, passim.

[Frederik Hendrik Johan Grundlehner]

GRUNDLEHNER (Frederik Hendrik Johan) is geboren te Nijmegen den 27^{en} Juni 1851 als zoon van Johan Frederik Grundlehner en Anna Christina Everts. Hij studeerde te Utrecht, waar hij zich op 24 October 1869 aan de Hoogeschool liet inschrijven en promoveerde aldaar in 1876 op een proefschrift, getiteld: *Johannes Damascenus in zijn leven en werkzaamheden* (Utr. 1876), tot doctor in de godgeleerdheid. In dit geschrift over den laatste der Kerkvaders, ‘den veel gevierden en veel verguisden man’ heeft Grundlehner gepoogd, dezen meer recht te doen wedervaren, dan totnogtoe geschied was en overvloedig stof geleverd, om het ongunstig oordeel, door Nieuwland over Johannes Damascenus geveld, te herzien. In 1876 werd Grundlehner door het Provinciaal kerkbestuur van Utrecht tot den predikdienst toegelaten en diende achtereenvolgens de gemeenten Makkum (14 Januari 1877), Renswoude (26 September 1880) en Delft (21 September 1884). Met ingang van 1 Mei 1917 verkreeg hij eervol emeritaat en overleed den 15^{en} December 1919. Hij was eerst gehuwd met A.F.M. Beynen (overl. 1886), dochter van den bekenden Haagschen rector Dr. L.R. Beynen, en daarna in 1891 met J.F. Drost, dochter van Ds. A. Drost (Zie dl. II, blz. 617). Zijn portret is opgenomen in het *Jaarboek voor de N.H. Kerk* (Red. Briët en Van der Flier), 1^{e} Jaarg., tegenover blz. 177.

Grundlehner, die een aanhanger der ethische richting was, gaf behalve zijn proefschrift: *Geloof en belijdenis. Leerrede*, *gehouden bij de bevestiging van nieuwe lidmaten* (Delft 1889) en een verhandeling over *Het Protestantisme in België*, opgenomen in de *Theologische Studiën* van 1883.

L i t t e r a t u u r : Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 300. - Wumkes, *Fr. Réveil*, blz. 213. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 85, 493. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 505. - *Cat. Bibl. Wall.*, 3e Suppl., p. 62.

[Thomas Gruterus]

GRUTERUS (Thomas) is, volgens Nagtglas ongeveer 1520 te Zierikzee geboren, maar zonderdat dit met eenig bewijs gestaafd kan worden; Van Gouthoeven deelt in zijn *Chronyk* mede, dat hij uit Vlaanderen afkomstig was. Hij is eenigen tijd

rector van de Latijnsche school te Dokkum geweest en waarschijnlijk in den tijd der invoering van de nieuwe bisdommen ontslagen (± 1559), omdat hij wegens zijn godsdienstige gezindheid verdacht werd. In dienzelfden tijd moet hij een geschrift over David Joris hebben saamgesteld en stond over dat onderwerp in correspondentie met Johannes Acronius te Bazel. Daarna heeft hij Zwitserland, Italië en Duitschland doorreisd en was in 1560 en 1561 hoogleeraar te Duisburg. Dat hij, zooals Nagtglas beweert, tot 1568 dat ambt zou bekleed hebben, is niet waarschijnlijk, daar zijn zoon Reinier ongeveer 1566 te Deventer geboren werd. In 1578 keerde hij naar de Nederlanden terug en werd in dit of het volgend jaar predikant te Zierikzee. Op de synode van 21 Februari 1581, te Vlissingen gehouden, werd hij met drie ambtgenooten afgevaardigd naar de Nationale synode, die den 30^{en} Mei 1581 en volgende dagen te Middelburg bijeenkwam. Hij bleef in genoemde gemeente werkzaam tot zijn dood in November 1605 en is te Zierikzee in de St.-Lievens-Monsterkerk begraven. Bij zijn huisvrouw Aeltgen Jans had hij, behalve Reinier, reeds boven genoemd, nog drie zoons: Petrus, Jacob en Johannes, die zich allen min of meer in de geleerde wereld naam hebben gemaakt.

Gruterus heeft eenige geschriften in handschrift nagelaten, die in 1629 nog bestonden en tot titel dragen: *Hodaeporicon belgicum*, *helveticum*, *italicum*, *germanicum*, *westphalicum*, in twee boeken; *Ephemeris rerum*, misschien een dagboek over hetgeen in zijn tijd is voorgevallen; *Historia Davidis Georgii*, in twee boeken; *Refutatio sectae Davidis Georgii*, tweede deel; het eerste is verloren gegaan; *Commentarius in Hesiodi opera et dies; Opera theologica varii generis; Index vocabulorum rariorum in Plinii naturali historia.* Een *Genealogia Gruterorum* is verloren gegaan. In *Petri Gruteri Epistolarum Centuria* (II, p. 194-200) zijn eenige brieven van Thomas Gruterus te vinden.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.,* i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. III, kol. 510. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 300, 301. - De la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 541. - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk.*, blz. 195. - Rutgers, *Acta*, blz. 357. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, dl. V, blz. 9. - Bayle, *Dict. Hist. et Crit.*, T. II, p. 1408, n. A. - Van Gouthoeven, *D'oude Chronijcke ende Historien van Holland* (Dordr. 1620), blz. 225. - *Alg. Ned. Familieblad*, dl. XII, blz. 125-127. - V. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1909, Bijl., blz. 155.

[Pieter Grijspeer]

GRIJSPEER of **GRIJSPEERT (Pieter)** stamde uit een Zuid-Nederlandsch geslacht en was tusschen 1625 en 1655 leeraar bij de Vereenigde Vlaamsche en Hoogduitsche Doopsgezinden te Haarlem. Reeds op jongen leeftijd werd hij tot dien dienst door de gemeente gekozen, terwijl hij toen tot zijn kenspreuk aannam, die onder verschillende zijner geschriften voorkomt: ‘Ik ben jonck.’ Grijspeer was één der onderteekenaars van de zoogenaamde ‘Belijdenis van Outerman’, die den 8^{en} October 1626 door de vertegenwoordigers van negen gemeenten bij Gedeputeerden van het Hof van Holland werd ingeleverd. Ook was hij met zijn ambtgenoot Jan Doom tegenwoordig bij de vredehandeling te Dordrecht op 21 April 1632 en onderteekende mede de daar opgestelde belijdenis. Ook op de kerkelijke bijeenkomst van Doopsgezinden uit Holland, Zeeland, Utrecht, Vlaanderen en Overijsel, in Juni 1649

te Haarlem gehouden met het doel, een nadere vereeniging van gemeenten in deze gewesten en van andere daarbuiten te bewerken, was Grijspeer als oudste leeraar van Haarlem aanwezig.

Hij moet uitgemunt hebben door een vredelievenden en verdraagzamen geest, die zich ook openbaart in zijn werkje, getiteld: *Een Christelyck hand-boekje gemaakt onder verbeteringe*, *hoe men bequaamelyke als elk zijn geloove beleeft*, *en zijne regeeringe waerneemt*, *Goddelijk de gemeente kan regeeren. Door een liefhebber van de Apostolische kerk en algemeyne Christelicke vrede* (z.p., 1654). Maatschoen heeft het geheel overgenomen in Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, dl. III, blz. 188-232. Ook verscheen van zijn hand: *Sommige leerachtighe geestelijcke liedekens*, *gemaeckt uyt den ouden ende nieuwen Testamente; met oock eenighe Psalmen Davids*, *uyt verscheyden boecken bijeen vergadert om inde vergaderinge der geloovigen tot des Heeren prijs ende stichtinge onder malkanderen gesongen te worden. Vermeerdert met eenighe nieuwe liedekens door P.G.* (Hoorn 1629). Eenige dezer liederen zijn van Pieter Jansz. Twisck en van enkele anderen. Als aanhangsel is hieraan echter toegevoegd: '*s Herten vreucht*, *inhoudende eenige nieuwe Liedekens uyt den Ouden ende Nieuwen Testamente bij een vergadert tot vermaeckinghe des gheests door P.G.* (Hoorn 1629). Dit bundeltje bestaat uit twaalf liederen, waarvan elf door Grijspeer zijn vervaardigd en één door een onbekende. Vier dezer liederen komen ook voor in François de Knuyt's *Onder Verbeteringe*, *een corte bekentenisse onzes geloofs* (3e dr. Haarl. 1635). Achter dit bundeltje zijn nog zes liederen gevoegd van de martelares Elizabeth, Menno Simonsz., Dirk Philipsz., Joost Ewoutsz., Jacques van Renighem en een onbekende. Deze zes liederen ontbreken in een tweeden druk van '*s Herten Vreucht*, die in 1638 te Haarlem verscheen.

Gryspeer's afbeelding, door S. Fokke naar C. v.d. Pas gegraveerd, komt voor in Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, dl. III. Naar hetzelfde portret heeft ook J.C. Philips een afbeelding vervaardigd.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 589. - Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 298. - Kühler, *Socian.*, blz. 103. - Blaupot ten Cate, *Holland*, dl. I, blz. 62. - Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, dl. III, blz. 183-236. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, dl. II, blz. 312.- Muller, *Cat. v. Portr.*, nis 2062-2064. - *Cat. Burgersd. en Niermans*, blz. 776.

[Jean Guépin]

GUÉPIN (**Jean**) was geen theoloog, maar heeft zóózeer medegewerkt, om Dathenus' bekende Psalmberijming door een betere te doen vervangen, dat hij in 't kort moet vermeld worden. Geboren den 15en Januari 1715 te Vlissingen als zoon van Jacob Guépin en Mary Attwel, bezocht hij de Latijnsche school, waar de predikant-rector J.H. Jungius zijn talenten wist te ontwikkelen; bovendien beoefende hij met vrucht de Nederlandsche Letterkunde, terwijl de Fransche taal die van den huiselijken kring was. Toch wijdde hij zich niet aan de studie, maar ging in den handel, hoewel hij als lid der rederijkerskamer 'De klimmende Leeuwerik' en van het genootschap 'Conamur tenues grandia' veel tijd aan letterkundige uitspanning wijdde.

Al was hij diaken bij de Waalsche gemeente, toch bezocht hij meermalen de Ned. Hervormde kerk en ergerde zich aan de daar gebruikelijke psalmberijming van Dathenus. Een satyriek geschrift, dat hij in 1752 daartegen vervaardigde, getiteld: *Petri Datheni CL Psalmi*, *ad fidem veterum membranarum curis Philomusi sedulo castigati*, met een lofdicht *Voor den uitmuntenden Lier- en Harpzanger Petrus*

Dathenus, en een titelprent, verbeeldende een manshoofd met ezelsooren en een harp, met de woorden: ‘Non bene conveniunt’, werd spoedig bekend en afge-

schreven. Enkele jaren later deed iemand met den naam van Juvenalis Glaucomastix, het drukken als: *Datheniana*, *of ophelderingen en aanmerkingen over de vermaarde psalmberijminge van Petrus Dathenus* (1758), en toen dit door een voorstander der berijming werd aangevallen, deed Guépin een geestig *Lofdicht voor den uitmuntenden Lier- en Harpdichter Petrus Dathenus of Datheniaansche bedenkingen over de Maandelijksche bijdragen* het licht zien, dat ook krachtig heeft medegewerkt, om een betere berijming der psalmen te verkrijgen. Guépin, die op 26 November 1756 gehuwd was met Elisabeth Freni, overleed den 15^{en} Juni 1766. Betje Wolff maakte op hem een hartelijk grafdicht.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 590; dl. III, blz. 660. - Nagtglas, *Levensber.*, dl. I, blz. 308-310. - H.C.M. Ghysen, *Betje Wolff* (Rott. 1919), blz. 27. - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 201. - Kuiper, *Gesch. v.h. Godsd. en Kerkel. leven in Ned.*, blz. 316.

[Frederik Gueynier]

GUEYNIER, GUEINIER, GUINIER of **QEUNEYEX (Frederik)**, studeerde in Nederland in de theologie en kwam, voorzien van aanbevelingsbrieven van Prof. G. Voetius, den 18^{en} Juni 1668 te Batavia. Hier werd hij in November 1669 geëxamineerd en tot den predikdienst toegelaten, maar is niet, zooals somtijds te onrechte gemeld wordt, doctor in de theologie geweest. Van 1671 tot 1682 diende hij de Maleische gemeente te Batavia en weigerde in 1678 voor een ter dood veroordeelden Mahomedaan, die zijn geestelijken bijstand niet wenschte, het publiek gebed te doen. De kerkeraad van Batavia maakte toen den 19^{en} December van laatstgenoemd jaar een resolutie, waarbij den predikanten opgedragen werd, in zoodanig geval toch te bidden, doch Gueynier weigerde in 1682 wederom dit te doen, toen een Mahomedaan zijn assistentie op de gerechtsplaats afwees. Zelfs volhardde hij in zijn weigering, nadat de Gouverneur hem stellig gelast had, in dezen zijn plicht te doen. Als ongehoorzaam aan Hare Hoog Edelheden en aan de Resolutie van den kerkeraad, werd Gueynier voor zes weken gesuspendeerd en zou niet weer tot den dienst worden toegelaten, vóór hij beloofd had, zich aan genoemde Resolutie te onderwerpen. Hij weigerde echter dit te doen en kreeg den 7^{en} September 1682 verlof, om met zijn gezin te repatriëeren, terwijl zoowel de kerkeraad van Batavia als Gueynier zich zouden onderwerpen aan de uitspraak der Synode van Noord-Holland. Op de vergadering dezer Synode, in 1684 gehouden, werd besloten, dat hij ‘van zijn suspencie zal ontslagen worden, doch na voorgegane satisfactie wegens zijn faalgreep aan de Eerw. Classis van Amsterdam.’ Van zijn verder leven is niets bekend.

Gueynier heeft zich verdienstelijk gemaakt door de uitgave van een Maleisch woordenboek, getiteld, *Vocabulaer ... Duytsch ende Mallays* (Batavia 1677), dat verbeterd en vermeerderd werd opgenomen in dl. II der *Collectanea Malaica vocabularia of Maleische Woordboek-sameling* (Bat. 1708).

L i t t e r a t u u r : Van Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.-I. Pred.*, blz. 158. - Id., *Gesch. N.H.K. in Indië*, Reg. - Knuttel, *Acta*, dl. V, blz, 73, 164, 167, 214, 375, 487, 539. - *Cat. Letterk.*, dl. I., kol. 49. - *Acta N. Holl. Syn.*, *1684*, art. 57, (hs. in Archief Ned. Herv. gem. te Amsterdam, Reg. n° 238).

[Jean Isaac Guicherit]

GUICHERIT (Jean Isaac), geboren in 1737, werd den 7^{en} Augustus 1754 als student te Leiden ingeschreven en in September 1760 door de Waalsche synode tot

proponent aangesteld. Eerst was hij eenigen tijd als ‘capellaan van Zijne Exc. den Ambassadeur Boreel’ werkzaam en trok waarschijnlijk ook met dezen naar Engeland, waar Boreel den nieuwen koning George III uit naam der Staten-Generaal moest begroeten. Den 23^{en} Februari 1763 ontving Guicherit een beroep naar de Waalsche gemeente te Maastricht, diende haar van 5 Juni 1763 tot 17 Juni 1764, om den 22^{en} Juli 1764 te 's-Gravenhage als Waalsch predikant intrede te doen, waar hij arbeidde tot zijn dood, den 31^{en} Augustus 1796.

In Maart 1781 werd hij door Willem V tot hofprediker benoemd en als zoodanig nam hij achtereenvolgens de prinsen Willem Frederik - later koning Willem I - en Willem George Frederik - in 1799 te Padua als generaal in Oostenrijkschen dienst overleden - tot lid der Hervormde kerk aan. De toespraken, die hij bij deze gelegenheden hield, zagen het licht; de eerste verscheen onder den titel: *Aanspraak aan Z.D.H. den Erfprins Willem Frederik ... wanneer Hij ... tot lidmaat der Hervormde Christelijke kerk was aangenomen den 9 July 1788*, gevolgd door den Franschen tekst: *Exhortation adressée à Monseigneur le prince héréditaire Guillaume Frédéric ... lors qu'il fut admis au nombre des membres de l'église chrétienne réformée*, *le 9 Juillet 1788* ('s Grav. 1788); de andere is opgenomen in *Recueil de Documents relatifs à l'Eglise française de Voorburg*, *publié par H.J. Caan* (la Haye 1859) en is getiteld: *Allocution adressée à son Altesse Serénissime Monseigneur Guillaume George Frédéric*, *prince d'Orange et de Nassau*, *lorsque ... ce Prince fut admis au nombre des membres de l'église chrétienne réformée*, *le 12 Janvier 1790.*

Na Guicherit's dood zagen van hem het licht: *Sermons sur divers textes de l' Ecriture Sainte* (Amst. 1797), die homiletisch en om hun inhoud zeer veel goeds bevatten: ‘Hier vinden wij niet alleen de leer en de praktijk der godzaligheid naauw verbonden, maar ook groote getrouwheid aan het gekozen woord der Schrift. Hij analyseert, niet zoo, dat de eenheid en de aandacht schade lijden door het samenvoegen van ongelijksoortige bestanddeelen, maar zoo, dat de tekst den hoorder in zijne beteekenis en kracht voor oogen staat, als de preek ten einde is.’ Ook om zijn uiterlijke welsprekendheid wordt Guicherit hoog geroemd.

L i t t e r a t u u r : *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 54, 99. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 403, 407. - Scheltema, *Staalkundig Nederland,* dl. I, blz. 128. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1046. - *Cat. Bibl. Wall.*, p. 167. - *Boekzaal*, Jaarg. 1781*a*, blz. 310.

[Jean Guillebert]

GUILLEBERT (Jean) was eerst predikant te Caen, maar week bij de herroeping van het Edict van Nantes naar Holland uit, waar hij den 13^{en} December 1685 tot derde predikant bij de Waalsche gemeente te Haarlem beroepen werd. Op 20 Januari 1686 deed hij als zoodanig intrede, werd in Juni 1689 tweede predikant, maar overleed reeds den 28^{en} December 1691 en is den 31^{en} d.a.v. begraven. Van zijn hand zag het licht: *Sermons sur divers textes de l' Ecriture Sainte* (Amst. 1687; 2^{e} dr. Amst. 1711).

L i t t e r a t u u r : *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 48. - *Cat. Bibl. Wall.*, p. 154; 3^{e} Suppl., p. 88. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jaarg. 1895, blz. 327.

[Jean Guiot]

GUIOT (Jean), zoon van een notaris, die in de vallei van Pragelas in Piemont woonde, werd aldaar den 5^{en} Mei 1710 geboren. Toen in 1728 een vervolging van den kant der Roomsche geestelijkheid tegen de daar wonende Protestanten uitbrak,

besloot zijn vader twee jaar later, het land te verlaten en Jean Guiot begaf zich naar Leiden, waar hij op 23 December 1733 aan de Hoogeschool werd ingeschreven. De Waalsche Synode, den 23^{en} April 1739 en volgende dagen te Dordrecht vergaderd, liet hem tot de Evangeliebediening toe, maar eerst den 17^{en} October 1743 volgde een beroep naar Arnhem, dat hij aannam. Van 22 Maart 1744 tot 8 October 1747 diende hij de Waalsche gemeente aldaar, wees in Mei 1747 een beroep als adjunctpredikant te Amsterdam van de hand, maar nam dat naar Rotterdam aan, waar hij den 7^{en} Juli 1747 tot voorganger gekozen was. Hier arbeidde hij van 22 October 1747 tot zijn emeritaat, dat met 1 Juni 1777 inging, en overleed 2 of 5 Mei 1778. Zwak van gestel - om gezondheidsredenen was hij reeds in 1749 genoodzaakt geweest, eenigen tijd naar Genève te gaan, om weer op krachten te komen - wordt hij door zijn opvolger De la Saussaye geroemd om 'l'universalité de ses connoissances, la solidité de son jugement ... l'accord si rare de la simplicité et de la profondeur, de l'érudition et du goût', vooral om zijn bijzondere bescheidenheid.

Na zijn dood zag van zijn hand het licht: *Sermons sur divers Textes de l'Ecriture sainte*, 3 t., met zijn portret door Houbraken naar La Croix. Een critiek op het 2e deel werd in de *Nederlandsche Bibliotheek* opgenomen, wat aanleiding gaf tot een *Brief aan de Heeren Schrijvers van de Nederlandsche Bibliotheek over Hun Ed. recensie van het 2e deel der Leerredenen van Guiot* (Amst. 1782). Achter bovengenoemde *Sermons* zijn gevoegd: *Six Sermons sur la Guerre*, die in het Nederlandsch vertaald, afzonderlijk in 't licht zijn verschenen als: *Leerredenen over den oorlog* (Amst. 1787). Het zijn zes preeken, in 1745 gehouden, alle over Spr. 21:31, waarin hij de verschillende vragen behandelt, die zich van Christelijk standpunt tegenover het oorlog voeren kunnen voordoen.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 29, 113. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 194. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 948. - *Cat. Bibl. Wall.*, p. 163; IVe Suppl., p. 100. - *Boekzaal*, Jaarg. 1778*a*, blz. 542.

[Marcus Guitton]

GUITTON (Marcus), 'gesproten uit een beroemt Geslagt, en die onder zijne Voorvaderen mogt rekenen den beroemden maire de la Rochelle, Guitton, berugt door die gedenkwaardige belegering, die hij tegen al de macht van Lodewijk den XIII ten voordeele van onze gelukkige Hervorming heeft uitgehouden,' was de zoon van Marcus Guitton, Hervormd predikant in Frankrijk, die met zijn vader Isaac Guitton, evenzeer predikant, na de herroeping van het Edict van Nantes naar Holland uitweek. Marcus Guitton, de vader, werd tot Waalsch predikant te Hoorn beroepen, waar zijn zoon Marcus den 12^{en} Augustus 1692 geboren werd. Nog geen twintig jaar oud, werd deze op 17 Juni 1712 tot Waalsch predikant te Maastricht beroepen en deed hier den 30^{en} October van dat jaar intrede. Zijn, 'ongemene begaaftheden' waren aanleiding, dat hij in 1720 door de Hooge Overheid gekozen werd tot predikant bij de Nederlandsche Ambassade te Parijs, waar hij 'gemeenzamen omgang hield met de grootste geesten en geleerdste mannen der Roomsche kerk; en zijne bekwaamheid in de geschilstukken, waar in hij in zijn tijd weinige zijns gelijk vond, ontstak het schier uitgebluschte vuur der Hervormde in Vrankrijk, donderende tegen hun

lafhartigheid, als zij hunne kinderen in de Roomsche kerk lieten dopen.' Hierover handelt ook zijn geschrift, waarschijnlijk in dien tijd uitgegeven, maar waarvan plaats nog jaar van uitgifte bekend zijn, getiteld: *Lettre d'un Théologien d' Hol-*

lande à un nouveau converti de France au sujet du Batême des Enfans. In 1727 verlangde Guitton weer naar zijn gemeente terug te gaan en verkreeg van den toenmaligen ambassadeur eervol ontslag. Daarna was hij nog van Juli 1727 tot zijn emeritaat, ingaande op 17 November 1757, te Maastricht werkzaam; zelfs in zijn rusttijd predikte hij van tijd tot tijd en gaf geregeld godsdienstonderwijs, waarvoor hij bijzondere gaven bezat. Algemeen geacht en geliefd, stierf hij den 14^{en} Januari 1767.

Behalve het reeds genoemde geschrift, gaf hij uit: *La dette du ministère et l'attention aux verges de Dieu*, *ou Sermons sur Rom. 1:14*, *15 et Mic. 6:9* (Rott. 1721) en *Lettres à un Protestant françois touchant la déclaration du Roi concernant la réligion*, *du 14 Mai 1724* (Londres 1725) 2 vol.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 99. - *Cat. Bibl. Wall.*, 3e Suppl., p. 56. - *Boekzaal*, Jaarg. 1767*a*, blz. 305-307.

[Jan Hendrikus Guldenarm]

GULDENARM (Jan Hendrikus), is gesproten uit een Friesch predikantengeslacht. Zijn grootvader Petrus, zoon van Adam Guldenarm en Maria van der Doe, en geboren te Delft den 26^{en} Februari 1739, kwam op 14 April 1800 als predikant te IJlst, na eerst de gemeenten Vreeland, Nunspeet en Hattem bediend te hebben; hij overleed den 2^{en} Maart 1815, en was in 1774 gehuwd met Maria Jacoba Koelman, in 1791 met Maria Kleyweg. Uit zijn eerste huwelijk had hij een zoon Adamus, den 16^{en} Augustus 1777 geboren en van 1 Augustus 1802 tot zijn overlijden, 1 Augustus 1824, predikant te Oosthem. Ook deze is tweemaal gehuwd geweest, nl. in 1804 met Hiltje Blaauwmuts Heineman en den 17^{en} October 1817 met Cornelia Visser, die in Juli 1829 overleed. De jongste zoon uit dit tweede huwelijk was Jan Hendrikus, die den 5^{en} Januari 1824 te Oosthem werd geboren. Na den dood van zijn moeder opgevoed ten huize van zijn halfbroeder Wigle Visser te Heeg, had Ds. Becking, predikant aldaar (Zie dl. I, blz. 369), veel invloed op zijn godsdienstige vorming. Hij doorliep met veel lof de Latijnsche school te Sneek en werd op 17jarigen leeftijd, den 9^{en} September 1841, te Utrecht als student ingeschreven, waar hij wel het doctoraal examen in de godgeleerdheid aflegde, doch niet gepromoveerd is. Op 2 Augustus 1848 door het Provinciaal kerkbestuur van Utrecht tot den predikdienst toegelaten, aanvaardde hij den 15^{en} Juli 1849 de Evangeliebediening te Engwierum, na den 27^{en} Mei tevoren in het huwelijk te zijn getreden met Etta Maria Koch, (geboren 29 Januari 1826, overleden 8 April 1906). Achtereenvolgens verbond hij zich aan de gemeenten Losdorp (8 November 1857), Oosthem (20 Maart 1859), De Vuursche (3 Juni 1877) en Nyland (1 April 1883), tot hij met ingang van 1 Augustus 1887 emeritaat verkreeg. Hij vestigde zich eerst te Utrecht, maar overleed te 's-Gravenzande in hoogen ouderdom den 20^{en} Februari 1907.[1)]

1) Omtrent zijn laatste oogenblikken deelt Dr. Wumkes *(Fryske Réveil*, blz. 293) mee: 'Foar 't lèst wies er yetris nei Boppen, rôp: "Help."' Volgens mededeeling van zijn dochter is dit onjuist en waren zijn laatste woorden: 'Hulp van God ontvangen.' Dezelfde onjuistheid komt voor in *Yn us eigen Tael*, Jaarg. 3, n° 6.

Guldenarm was met hart en ziel aan Friesland gehecht, daardoor kon hij in de Vuursche minder goed aarden, de volksaard was hem vreemd. Zelfs heeft hij met zijn ambtgenooten Felix en Bryce in 1859 gepoogd, een Friesche zendingsvereeniging op te richten, die voor eigen rekening een zendeling zou onderhouden, welk plan

echter mislukt is. In zijn leven en omgang was hij ‘altijd deselde, earnstich, deftich’ (Wumkes), doch als prediker was hij bijzonder geliefd: niet minder dan 127 beroepen zijn op hem uitgebracht. In zijn leerredenen, die kort, welgemeend en op-den-man-af waren en waarin hij meer 't oog had op stichting dan op sierlijkheid van vorm, was de invloed van Engelsche schrijvers als Erkine, Newton, Perkins en Leyghton onmiskenbaar.

Confessioneel van richting, kon Guldenarm zich echter niet met de Doleantie vereenigen en bleef in 1886 in de Hervormde kerk. Scherpe uitvallen, die hij in ‘de Heraut’ naar aanleiding hiervan las, deden hem veel leed, daar hij meende, volgens overtuiging en geweten niet anders te hebben kunnen handelen. De toestand, waarin de kerk toen verkeerde, schijnt ertoe te hebben bijgedragen, dat hij spoedig zijn emeritaat nam. Zeer gezocht zijn Guldenarm's *Praktikalc Bijbelbeschouwingen* (Leeuw. 1877) 2 dln., bestaande uit de verklaring van een groot aantal Schriftuurplaatsen, oorspronkelijk verschenen in het *Kerkelijk Weekblad*, dat in 1865 vooral door toedoen van Guldenarm uit het *Kerkelijk Maandblad* van de Friesche Waarheidsvrienden was ontstaan. Ds. Krull uit Spannum heeft bovenbedoelde Schriftverklaringen uit het *Kerkelijk Weekblad* bijeengezameld en in boekvorm gebracht. Buitendien zagen slechts een tweetal kleine geschriften van Guldenarm het licht, namelijk: *Een terugblik op het IJsvermaak* (Heeg 1861) en eene *Overdenking over Psalm 102:18* (in: *Vliegende Blaadjes*, n° 1). Zijn dochter, Mevr. Van den Bijtel-Guldenarm te 's-Gravenzande, gaf onder den titel: *Geslacht aan geslacht* ('s-Grav. 1909) twaalf leerredenen uit van vier geslachten Guldenarm: haar overgrootvader P., haar grootvader A., haar vader J.H. en haar broeder A. Guldenarm JHz.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. I, kol. 1005. - *Schatkamer*, Jaarg. 1907, blz. 142-144. - Wumkes, *It Fryske Réveil*, blz. 276-295 en Reg. - *IJn us eigen Tael*, 3e Jaarg., n° 6. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 365, 382, 383, 388, 493. - *Arch. Ned. K.G.*, N.S., dl. XII, blz. 285. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 336. - Aangevuld door mededeelingen van Ds. A. Guldenarm en Mevr. Van den Bijtel-Guldenarm.

[Abraham Gulichius]

GULICHIUS of **VAN GULICH (Abraham)** is, ondanks den korten levenstijd, die hem toebedeeld was, een man geweest, die door zijn geschriften veel invloed heeft gehad op de godsdienstige en wijsgeerige denkbeelden van zijn geestverwanten. In 1642 te Heusden geboren als zoon van Nicolaas van Gulich en Anna van Ravestein, werd hij op twaalfjarigen leeftijd naar de Latijnsche school te Nijmegen gezonden, waar hij de leiding van Werichius genoot en aan de academie aldaar de lessen van Joh. Schultingius en Christophorus Wittichius in de wijsbegeerte volgde. Den 23^{en} Januari 1663 werd hij aan de Hoogeschool te Leiden ingeschreven, legde zich onder Joh. de Raey op de wijsbegeerte, maar bovendien onder Coccejus en Heydanus op de godgeleerdheid toe, voornamelijk de profetische geschriften onder leiding van Coccejus onderzoekende. Spoedig had hij zich zulk een naam gemaakt, dat hem een buitengewoon professoraat in de theologie te Nijmegen aangeboden werd, dat hij den 17^{en} Januari 1667 aanvaardde met een *Oratio de vero ac perpetuo omnis prophetiae objecto* (opgenomen in de straks te noemen *Theologia Prophetica*).

Volgens zijn eigen woorden, aan Coccejus gericht, ‘in ea [oratione] probare conatus sum, Prophetas etiam Vet. Testamenti de rebus sub regno Christi usque ad ultimum

judicium gerendis, ut S. Johannem in apocalypsi esse vaticinatos.' Hij herhaalt in de oratie, wat hij van Coccejus geleerd heeft, met wiens denkbeelden hij 'in succum et sanguinem' vervuld is, en is overtuigd, dat hij alleen op deze wijze aan den inhoud der Schrift recht laat wedervaren. Als volgeling van Coccejus is niet alleen de Schrift zelf, maar ook haar verklaring het middel, om opgebouwd te worden in het geloof.

Op het einde van hetzelfde jaar, 1667, te Hamm tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en welsprekendheid en tot buitengewoon hoogleeraar in de theologie aan het Gymnasium benoemd, sprak hij nog in 1667 zijn *Lectio Valedictoria Noviomagensis* uit (opgenomen achter het tweede deel der *Theologia Prophetica*, 1694), waarin hij dezelfde Coccejaansche denkbeelden verkondigt, zonder echter een even sterk voorstander der foederaal-theologie te zijn. Te Hamm, waar hij twaalf jaren werkzaam was, heeft hij de vruchten zijner studie in verschillende geschriften neergelegd. Op wijsgeerig gebied gaf hij *Disputationes philosophicae*, waaronder verhandelingen *de notitia communi*, *de substantia* en *de accidente*, terwijl twee redevoeringen, in dien tijd door hem gehouden, *Oratio de via Pacis* (1675) en *Oratio de Temporibus S. Script. memorabilibus usque ad Christum* (1677) later in het tweede deel zijner *Theologia prophetica* (1694) zijn uitgegeven. Maar vooral maakte hij zich toen bekend door het eerste deel van laatstgenoemd werk, getiteld: *Theologia Prophetica de rebus Veteris Testamenti. Accedit necessaria Praefatio in eaque Hermeneutica sacra bipartita*, *artis praeceptiones de ratione interpretandi*, *tum S. Scripturam universe*, *tum speciatim Prophetias summatim explicans* (Amst. 1675). Deze druk is zeer slordig uitgegeven en een tweede, die te Amsterdam in 1690 verscheen, is dan ook 'infinitis mendis repurgata.' Dit boek is 'een referaat, beter misschien gezegd een compilatie van alles, wat Coccejus in druk en handschrift ter verklaring van den profetischen inhoud des O.V. heeft gegeven. Gulich beroemt er zich op, zulk een geschrift aan de geleerde wereld te kunnen schenken' (Sepp). Hij is ervan overtuigd, dat de profetieën niet alleen bestemd waren, om de komst van den Heiland voor te bereiden, af te schaduwen en aldus te bevestigen, maar ook de geschiedenis der Kerk ligt in de profetieën beschreven. 'In korte aphorismen doorloopt Gulich de geschiedenis van Adam tot de hemelvaart van Christus; bij iedere gebeurtenis voert hij uit het O.T. de plaatsen aan, waarin het verhaalde òf wordt toegelicht of voorspeld en tracht den lezer het bewijs voor te leggen, dat in dien zin werkelijk het N. Verbond in het Oude schuilt, en het Oude in het N. eerst regt in het licht komt' (Sepp). Het tweede deel der *Theologia Prophetica* verscheen eerst na Gulichius' dood (Amst. 1694) door de zorg van J.T. Schalbruch, rector der Amsterdamsche school, en is opgedragen aan Wittichius en Willem Anslaer, den schoonzoon van Coccejus. Hierin wordt het vervolg der profetische geschiedenis behandeld tot de verwoesting van Jeruzalem. Het vernuft der vinding is dikwijls bewonderenswaardig, maar vooral verdient het beginsel hulde, dat aan Gulichius werk ten grondslag ligt. Hij was namelijk overtuigd, op deze wijze de eer van God te bevorderen, die aldus door de profetieën 'reeds vóór den dag der aanschouwing, de geloovigen zalig gemaakt heeft in hope en zekerheid.'

Na twaalf jaren te Hamm gewerkt te hebben, werd Gulichius naar het vaderland teruggeroepen. De Cartesiaansche wijsbegeerte, die in dezen tijd in Holland en Utrecht met alle kracht bestreden werd, vond aan de Franeker hoogeschool veel ingang, zoodat hare bezorgers twee hoogleeraren in de wijsbegeerte van die richting benoemden.

Naast Johannes Schotanus a Sterringa viel hun oog op den algemeen geachten en bekenden Gulichius, die, aan deze roeping gehoor gevende, Hamm verliet en den 6^{en} October 1679 zijn professoraat aanvaardde met een *Oratio de admiranda hominis natura*, na te voren tot Philosophiae doctor en artium liberalium magister bevorderd te zijn. De groote verwachtingen, die men nog van hem koesterde, werden niet verwezenlijkt: lichaamszwakte verhinderde hem, dadelijk college te geven, slechts enkele private voorlezingen kon hij nog houden, maar reeds den 31^{en} December 1679 overleed hij in den bloei der jaren. Zijn ambtgenoot Schotanus a Sterringa hield de lijkrede, die uitgegeven is als *Oratio funebris in obitum Abr. Gulichii*, *phil. prof.* (Fran. 1680). Gulichius was gehuwd met Geertruid Japin.

Persoonlijk heeft hij natuurlijk weinig invloed op de Friesche hoogeschool kunnen oefenen, maar van alle Nederlandsche godgeleerden heeft Gulichius het meest gedaan, om de Coccejaansche hermeneutiek ook naar buiten te verbreiden. Teveel is zijn naam thans vergeten, ook doordat reeds in 1739 ‘alle prophetische Schrifften Gulichii in Buchladen gar nicht mehr zu haben sind, auch sonst selten zum Vorschein kommen’ (Lilienthal). Röell achtte één zijner nagelaten geschriften belangrijk genoeg, om ook dat door den druk bekend te maken, nl. *Librorum propheticorum Vet. et Novi Testamenti compendium et analysis* (Amst. 1694). Vooral de Psalmen worden hier zeer uitvoerig behandeld en de aanprijzing van Gulichius' werken door Van Til, ‘quae insignem cum praebeant compositioni sermonum ecclesiasticorum materiam, hoc opere bibliotheca theologica carere non potest,’ is ook op dit werk toepasselijk.

Gulichius' naam is nog een aantal jaren na zijn dood in eere gebleven: Van Til dicteerde aan de studenten een *specimen supplementi in cl. A. Gulichii theologiam propheticam*, dat in 1717 in druk werd uitgegeven en opgenomen achter Van Til's *Methodus concionandi.* Als mensch wordt Gulichius ook wegens zijn godsvrucht en voorbeeldigen levenswandel zeer geroemd.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 590. - Boeles, *Friesl. Hoogesch.*, dl. II, blz. 284-286. - Sepp, *Godg. Ond.*, dl. II, blz. 146, 303-307. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz. 457. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 503.

[Theodorus Martinus van Gulpen]

GULPEN (Theodorus Martinus van), geboren te Abcoude den 28^{en} September 1782, studeerde te Utrecht, waar hij zich op 1 October 1798 als student liet inschrijven en werd den 2^{en} September 1805 praeparatoir geëxamineerd onder de classis Nijmegen. Reeds vier dagen later te Druten beroepen, deed hij, op 11 December 1805 peremptoir geëxamineerd, den 19^{en} Januari 1806 aldaar intrede en ontving nog op 10 December van datzelfde jaar een beroep naar Zoelen. Deze gemeente diende hij van 5 April 1807 tot 21 April 1811, om naar Culemborg te vertrekken, dat hem den 3^{en} Januari 1811 tot predikant gekozen had. Hier arbeidde hij van 5 Mei 1811 tot 18 September 1814 en volgde een beroep naar Nijmegen, dat den 12^{en} Juni 1814 op hem was uitgebracht. Na hier op 2 October d.a.v. bevestigd te zijn, bleef hij er werkzaam, ofschoon hij beroepen naar Amsterdam, Dordrecht en den Haag ontving, totdat hij den 13^{en} Maart 1837 op 54jarigen leeftijd overleed. In alle gemeenten, die

hij diende, was hij zeer geliefd en men roemt hem als een man, ‘begaafd met een vurigen geest, zoo levendig en prikkelbaar van aard, vasten wil, fijngevoelig harte, scherpzinnig onbekrompen oordeel, met uitnemende kennis toegerust ... door

de natuur met buitengewone gaven, die den Kanselredenaar versieren, uitgedoscht.' Slechts ééne leerrede, 'ernstig, eenvoudig, hartelijk, doelmatig en nuttig', heeft van zijn hand het licht gezien, nl. *Toespraak aan mijne Gemeente*, *op den laatsten avond van het jaar 1830*, *over Klaagl. 3:22. Uitgegeven ten voordeele van het Vaderland* (Nijm. 1831).

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, kol. 191. - *Boekzaal*, passim en Jaarg. 1837*a*, blz. 493, 494.

[Johannes Hermanus Gunning]

GUNNING (Johannes Hermanus), tot den dood van zijn vader, 28 Februari 1889, zich **Jr.** teekenend, werd den 20^{en} Mei 1829 te Vlaardingen geboren als zoon van Johannes Hermanus Gunning, predikant aldaar, en van Anne Elizabeth van Campen. In 1832 volgde zijn vader een beroep naar Hoorn en ging vandaar in 1835 naar Leeuwarden, waar Gunning het voorbereidend onderwijs ontving en met een rede *De comoedia attica* het Gymnasium verliet. Den 13^{en} Augustus 1846 werd hij als student aan de Hoogeschool te Utrecht ingeschreven, waar hij bij zijn oom Dr. Dompeling inwoonde en vooral de lessen volgde van de hoogleeraren Royaards, Vinke, Karsten, Opzoomer en Ackersdijk. Op 8 Augustus 1851 legde hij met goed gevolg voor het Provinciaal kerkbestuur van Utrecht het proponentsexamen af en werd tot de Evangeliebediening toegelaten, hoewel sommigen meenden, dat hij wegens zijn liberale gevoelens moest worden afgewezen; toch werd om zijn buitengewone bekwaamheid en 'blanke eerlijkheid' tot zijn toelating besloten.

Daar Gunning wegens den overvloed van proponenten niet dadelijk een beroep ontving, gaf hij eenigen tijd te Barneveld aan het instituut van den heer Kapteyn lessen, vooral in de geschiedenis, en leerde hier Johanna Jacoba Hoog kennen, dochter van den plaatselijken predikant I.M.J. Hoog, met wie hij later in het huwelijk trad. Nog in hetzelfde jaar 1851 vertrok hij naar Antwerpen, om Ds. Stockfeld, die ziekelijk was, als hulpprediker bij te staan en moest daar zoowel in het Hollandsch als in het Fransch den dienst waarnemen; in dezen tijd genoot hij den omgang van den later predikant geworden schilder Van der Waeyen Pieterszen, die grooten invloed op hem oefende.

In 1852 verwisselde Gunning het hulppredikerschap te Antwerpen met dat te Heusden, waar men lang de herinnering behield aan zijn bijbellezingen; hij preekte hier op den 2^{en} Kerstdag 1853 afscheid, om den 22^{en} Januari 1854 door zijn vader als predikant te Blauwkapel bevestigd te worden, na den 6^{en} Januari van dat jaar met Mejuffrouw Hoog gehuwd te zijn. Gedurende zijn verblijf alhier schreef hij vele artikelen, vooral op natuur-, geschied- en letterkundig gebied, in het in 1853 opgerichte tijdschrift *Pantheon*, in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en in *Ernst en Vrede.* De gemeente Blauwkapel verliet hij den 22^{en} Februari 1857 en werd den 1^{en} Maart d.a.v. door zijn schoonvader I.M.J. Hoog te Hilversum bevestigd. In de hierop volgende periode trad hij het eerst als theologisch schrijver op: een preek, getiteld *Een bazuin Gods. Beschrijving van het uitleggend gedeelte der Godsverheerlijking door de Hervormd-Christelijke gemeente te Hilversum op 1 Augustus 1858*, *voorafgegaan door een woord tot de gemeente*, zag in 1858 te

Hilversum het licht, terwijl *Een woord over sommige vereischten der hedendaagsche prediking* in 1861 verscheen, met negen vertaalde toespraken van Kingsley. Ook was hij in 1857 opgetreden als redacteur van *De Referent voor de theologische wetenschap*, een tijdschrift, dat onder dien naam

slechts één jaargang beleefde en nog een jaar onder anderen titel en redactie van A. Pierson werd voortgezet, maar dat juist in die dagen de leemte heeft aangevuld, die tusschen het verschijnen der oude en nieuwe *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie* bestaat. Intusschen bleef Gunning belang stellen in de litteratuur en recenseerde eenige bekende letterkundige werken, in dien tijd verschenen. Gedurende zijn Evangeliebediening te Hilversum ontving hij een beroep naar de Vrije Evangelische gemeente te Amsterdam, maar aanvaardde dit niet: de Hervormde kerk had zijn liefde, hij 'geloofde' in haar. Wel volgde hij in 1861 de roepstem der Haagsche gemeente, werd aldaar den 11^{en} Augustus bevestigd en deed den 14^{en} d.a.v. zijn intrede. Hier ontplooide hij zijn volle kracht en maakte den kerkelijken strijd mede, waarbij Zaalberg en Hoevers aan den éénen, Groen van Prinsterer met de zijnen aan den anderen kant stonden.

Na de reorganisatie van het Hooger Onderwijs werd in 1878 aan Gunning het hoogleeraarsambt van wege de Ned. Hervormde kerk te Utrecht opgedragen, waarvoor hij meende te moeten bedanken. Toen hem echter in 1882 te Amsterdam hetzelfde ambt werd aangeboden, nam hij het aan en inaugureerde den 18^{en} December van laatstgenoemd jaar met een rede, getiteld: *Het kruis van Christus*, *de waarheid voor wetenschap en kerk* (Amst. 1882). Geschiedenis der Ned. Herv. kerk en haar leerstellingen, dogmatiek en geschiedenis der zending waren de vakken, waarin hij college gaf. In 1889 verwisselde hij Amsterdam met Leiden, waar hij, als opvolger van Rauwenhoff, tot Rijks-hoogleeraar was benoemd en aanvaardde dit ambt den 21^{en} September met een toespraak over *De wijsbegeerte van den godsdienst uit het beginsel van het geloof der gemeente* (Utr. 1889). Aan deze Universiteit gaf hij onderwijs in Encyclopaedie der godgeleerdheid, de geschiedenis van de leer aangaande God en de wijsbegeerte van den godsdienst; dit laatste vak werd later door Prof. Tiele overgenomen, terwijl Gunning ethiek en symboliek op zich nam. Wegens het bereiken van den 70jarigen leeftijd moest hij in 1899 als hoogleeraar aftreden; daarna vestigde hij zich te Arnhem, waar hij de kerk nog als ouderling diende en overleed aldaar, korten tijd na zijn echtgenoote, den 21^{en} Februari 1905. Op het kerkhof 'Moskowa' werd den 20^{en} Mei 1907 een monument op zijn graf onthuld, waarbij Ds. C. Hunningher van Amsterdam het woord voerde. In 1862 werd Gunning tot lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap benoemd en in 1877 ontving hij op voordracht van Prof. Opzoomer het doctoraat in de wijsbegeerte honoris causa. Zijn portret is o.a. te vinden in het *Gedenkboek der Evangelische Alliantie*, *1867*, blz. 558, in T. de Vries, *Mr. Groen van Prinsterer in zijn omgeving*, blz. 150, in *Onze Hoogleeraren*, blz. 32, en in den *Almanak van het Leidsch Studentencorps*, Jaarg. 1906.

Gunning die in het ouderlijk huis 'een echte, oprechte, vaak ook ondeugende jongen was' (Hunningher's woorden, onjuist in Herzog's *Realencyclopaedie* weergegeven), maar zeer geliefd bij zijn broeders Jan Willem, later hoogleeraar in de scheikunde, en Marius Willem, later professor in de oogheelkunde, heeft op velen van hen, die hem als leermeester gehad hebben of persoonlijk leerden kennen, een diepen indruk gemaakt. Als 'een Protestantschen kerkvader' typeert Van Gheel Gildemeester hem, en Beversluis gedenkt den tijd, 'toen ik tot hem als tot een Godsman en profeet, wiens woorden mij bijna een orakel waren, opzag'. Van Rhijn

spreekt van zijn ‘gewijde persoonlijkheid ... het schouwende in zijn blik en het priesterlijke

in zijn verschijning', terwijl De Sopper hem noemt: deze 'onwereldsche figuur, dezen nobelen, louteren, nog door de ergste kwalen onzer moderniteit niet aangevreten profetischen theoloog-wijsgeer.' Als voorganger 'stond hij op den kansel naar boven ziende met opgeheven gelaat, diepzinnig predikend, maar verstaanbaar voor velen en voor anderen, die het namaals hebben verstaan' (Pijnacker Hordijk); als hoogleeraar ging een eigenaardige invloed van hem uit op zijn colleges, 'waar meer werd getuigd dan betoogd, meer aan wel warm maar vaag gevoel, dan aan scherp denken werd geofferd, zijn mystieke orthodoxie, zijn stoute beelden als "hemelgloed door galm en rook omneveld"' (Knappert). Zijn vroomheid was zelfs bij zijn tegenstanders spreekwoordelijk, terwijl hijzelf toch ontkende, dat 'het op vroomheid des harten aankomt': wat God voor den mensch deed, daarop kwam het aan. Kenmerkend is ook het woord van De Sopper, dat hij 'ons altijd voorhield, van den tegenstander geen caricatuur te maken, doch hem te nemen op zijn best.' Daardoor kon hij, ondanks diepgaand verschil in kerkelijke en politieke aangelegenheden, als predikant te 's-Gravenhage de huisvriend van Groen van Prinsterer zijn en schrijven, dat dit verschil 'niets afdoet van de onvergankelijke liefde ... waarmee ik mij aan hem gehecht voel', terwijl hij evenzeer Zaalberg's 'hart verkwikte door vriendelijke deelneming' (Zaalberg, *Aan mijn vrienden*, blz. 36). 'Nooit zou hij, zooals Busken Huet het hem heeft gedaan, iemand persoonlijk kwetsen ... Liever zag hij overeenstemming dan verschil' (Pijnacker Hordijk). Daarnaast is het teekenend voor zijn karakter, dat hij den moed heeft gehad, den Koning persoonlijk het Avondmaal te ontzeggen en weken lang elken morgen om zes uur een arbeider, aan den drank verslaafd, langs de kroeg naar de fabriek bracht, om hem voor dronkenschap te bewaren.

Als predikant vond hij in zijn tijd weinig uiterlijke waardeering, hij was dan ook de man niet, om de groote menigte te trekken en preekte over 't algemeen voor een klein gehoor. Slechts enkele leerredenen heeft hij uitgegeven, maar wel zijn schriftelijke aanteekeningen van zijn preeken in den Haag bewaard, die verschenen als: *Een liefdegave voor een liefdewerk. Ten voordeele van het Diaconessenhuis te 's-Gravenhage* (Utr. 1892). In een voorrede deelt Gunning 'met beschamende openhartigheid' (Pijnacker Hordijk) zijn oordeel over eigen kanselwerk mede. Voor zijn katechisaties werd, onder zijn toezicht, in 1873 vertaald: C. Ernst, *De Raad Gods* en *Vraagboekje in woorden der H. Schrift*, maar een uitgebreide toelichting op Doedes' *Leer der zaligheid*, blijkens prospectus van 1865 door hem ondernomen, is niet voortgezet.

Een stelselmatig overzicht van Gunning's theologische denkbeelden is moeilijk te geven, nooit heeft hij deze in één werk uiteengezet. Hij was 'een denker, zooals er in de geschiedenis der laatste eeuw in ons vaderland weinige hebben geleefd ... [doch] niet wat men zou kunnen noemen een nuchter denker; de denker loopt bij bij hem telkens gevaar van op zijde te worden gestreefd door den dichter, den ziener' (Van Rhijn). Beversluis spreekt ook van 'den dikwijls duisteren, moeilijk te vatten vorm zijner geschriften.' Zijn gedachtenrijkdom was overstelpend, zijn veelzijdigheid verbazingwekkend; hij was thuis in Plato, Spinoza, Kant, Dante, Goethe, Schiller, Bunyan, Kingsley, 'kende de theosophische werken van Cullman en Keerl nagenoeg van buiten, leefde met Carrière, Maurice, vooral met den Bijbel.' Eerst was de invloed van Opzoomer duidelijk merkbaar, later deed zich vooral die van

Schleiermacher, Hofman, Beck, Rothe, Böhme en Vinet gelden, hoewel Gunning op alles een eigen stempel drukte. Een juist inzicht in zijn denkbeelden wordt ook bemoeilijkt, doordat hij, al naar gelang van de beschouwingen, waartegen hij zich keerde, in het bijzonder den nadruk legde op datgene, waarin hij van den ander verschilde, terwijl hij daarnaast een 'sterk gevoel voor de waarheid in de meening van anderen' had; daardoor laadt hij weleens de schijn van inconsequentie op zich. Aan den anderen kant is Gunning weer gemakkelijker te begrijpen, doordat zijn 'ideeën als het ware één vast aaneengesloten geheel vormen, dat niet in de gestalte van een lijn logisch uit een bepaald punt getrokken, van idee tot idee verder gaat, maar dat als een overal in zichzelven terugkeerenden cirkel geen bepaald uitgangspunt heeft, maar onafscheidelijk de deelen met elkaar samenkoppelt.'

Als vertegenwoordiger van het 'ethisch beginsel' is Gunning het naast verwant aan D. Chantepie de la Saussaye: niet door het verstand, maar op geestelijk-zedelijke wijze moeten godsdienstige waarheden door ons benaderd en als juist erkend worden. Saussaye wil dit evenzeer laten gelden voor de geopenbaarde waarheid als voor ons geloof, maar bij zijn jongere geestverwanten is een splitsing op te merken: de meesten leggen den nadruk op het ethisch karakter van het geloof en nemen het ethisch beginsel vooral anthropologisch op, Gunning daarentegen legt den nadruk op het ethisch karakter van de objectieve openbaring Gods in den persoon van Jezus Christus (Zie zijn werk: *Jezus Christus*, *de Middelaar Gods en der menschen*, Amst. 1884). In de wereld heeft een indaling Gods plaats gehad, een zelfmededeeling Gods in Christus, zonder eenig verzoek of toedoen onzerzijds, en die in den Heiligen Geest nog steeds plaats heeft. Deze geestelijke ervaring doet den mensch beseffen, waartoe hij bestemd is, maar ook welk een afstand hem in dit leven nog scheidt van die bestemming. Aldus wekt zij verootmoediging en schuldbelijdenis, maar ook kinderlijk vertrouwen in de liefde des Vaders, ernstige keus om de zonde te bestrijden en gewillige overgave aan den invloed van Gods Geest.

De gemeenschap van hen, die door Christus deze volle zelfbewustheid hebben verkregen, noemt Gunning 'de gemeente', en het zoo dikwijls genoemde 'geloof der gemeente' is dan deze geestelijke wedergeboorte, door de leden dier gemeente bij ervaring gekend, 'de diepste ervaring van allen, die waarlijk in gemeenschap met den opgestanen Christus leven', dus niet een dogmatische overtuiging. Dit geloof heeft den 'Christus der Schrift', het vleeschgeworden Woord, den uit de dooden opgewekte, tot voorwerp, en geeft volle zekerheid aangaande de waarheid van hetgeen in den Bijbel geopenbaard wordt. Een Bijbelsch verhaal moge, uit zuiver wetenschappelijk oogpunt beschouwd, onzeker zijn, de waarheid, daarin verkondigd, neemt Gunning aan, omdat het 'wettig past in het geheel van het zedelijk-religieuse leven dat op het gebied, waartoe het behoort, heerscht.' Zóó kunnen de geboorteverhalen geen van alle wetenschappelijk-kritisch geacht worden, zeker te zijn, maar alle 'passen in het geheel van de vleeschwording des Woords.'

Bijbelcritiek laat Gunning dus ook toe en toonde dit al zeer duidelijk, toen van zijn *Leven van Jezus* de eerste aflevering verscheen (1879), waaruit bleek, dat hij 'met open blik stond tegenover de vragen van het nieuwe onderzoek.' Dat hij deze aflevering weder introk onder invloed van den ouden Haagschen predikant Moll, heeft tot zeer verschillende beoordeeling aanleiding gegeven: de één verweet hem gemis aan durf en waarheidszin, de ander zag hierin fijngevoeligheid tegenover de eenvou-

dige geloovigen en vrees, om 't geloof der gemeente te kwetsen. Over 't algemeen bleef Gunning, evenals Saussaye Sr., tegenover de historische critiek op beslist conservatief standpunt staan.

Ten opzichte van de dogmatiek is Gunning zeker vrijzinnig: allen nadruk legt hij op de ervaring des harten aangaande den levenden Christus en omtrent een aantal leerstellige overtuigingen laat hij de grootste vrijheid toe. Afkeurend spreekt hij dan ook over een orthodoxie, die roept: Vrij onderzoek der H. Schrift! doch de uitkomst vooraf bepaalt. Bij dit standpunt is het weer zeer eigenaardig, dat hij in *Wat is het geloof?* (Amst. 1887) verklaart: 'Wij zeggen met volle zekerheid, dat wie niet in den drieëenigen God gelooft, die gaat zonder twijfel voor eeuwig verloren.'

Meermalen is het de fout in Gunning's stelsel geacht, dat hij het voorstelt, alsof de dogma's, die hij uit de ervaring des geloofs meent te moeten afleiden, ook met logische noodzakelijkheid daaruit volgen; zijn reeds vroeger aangenomen overtuiging, vóór hij tot zelfstandig geloof kwam, zou in dezen van grooten invloed geweest zijn. Doch hierbij moet worden opgemerkt, dat Gunning in min of meer rationalistischen kring is opgevoed en bij zijn proponents-examen om zijn vrijzinnige beginselen haast was afgewezen. Bij Van Rhijn rijst de vraag weleens, 'of de verhouding tusschen ervaring en overgeleverde dogmatiek, ervaring en geschiedenis, wel altijd even duidelijk is en of het bij Gunning niet aan een nauwkeurig gepreciseerd begrip van ervaring heeft ontbroken'; meerderen achten het ook onjuist, dat Gunning uit *zedelijke* ervaring *historische* feiten wil bewijzen, die alleen door historisch onderzoek vast te stellen zijn. Maar tegen dit laatste is gezegd, dat de indaling Gods in de wereld, de zelfmededeeling Gods in Christus 'zich niet naar de gewone methode van historisch onderzoek doet kennen, maar haar waarheid betuigt zich in het hart der kinderen Gods, zooals de zon zichzelve bewijst aan het oog, dat haar stralen opvangt ... Over de wonderwereld der H. Schrift, welke buiten haar gebied ligt, kan de wetenschap in het geheel niet oordeelen' (Hunningher). 'De wetenschap moet afstand doen van de waan, het zedelijke, het persoonlijke te kunnen begrijpen ... De wetenschap constitueert niet, maar constateert' (Van Rhijn). In dit verband maakt Gunning ook onderscheid tusschen godgeleerdheid en godsdienstwetenschap. Deze laatste is verstandelijk onderzoek aangaande het verschijnsel van den godsdienst en kan door niet-wedergeborenen worden beoefend, maar de godgeleerdheid heeft tot voorwerp de geloofservaring der gemeente en niemand kan haar beoefenen, tenzij hij wedergeboren is door den H. Geest en staat in het geloof in Christus.

Onder de verschillende theologische richtingen neemt die van Gunning een bijzondere plaats in. Door den persoon en het werk van den Christus der Schrift zoozeer op den voorgrond te plaatsen, dat de beschouwing van het geloofsleven daarbij op den achtergrond treedt, onderscheidt hij zich van de Utrechtsche ethischen. Christocentrisch is hij als de Groninger School, maar hare Christologie is de zijne niet: de eeuwige godheid van Christus wordt onbepaald door hem geleerd; ook hun denkbeeld van opvoeding van den mensch door God, ten koste van den eisch der bekeering, kan Gunning niet deelen. Met de apologetisch-bijbelsche richting van Doedes en Van Oosterzee kan hij zich evenmin vereenigen: die intellectualistische verdediging van het supranaturalisme, van het wonder, ligt niet in zijn lijn, waar hij de theologie van Vinet en Saussaye voortzet, die scherp staat tegenover alle scholastiek en waar hij niet agressief of onverzoenlijk is tegenover de methode of de resultaten

van het critisch Bijbelonderzoek. Sterk is hij gekant tegen het modernisme van zijn ambtgenoot Zaalberg; hij erkent het recht der modernen niet, maar wil ze niet uit de kerk werpen; hij is overtuigd, dat door versterking van het orthodoxe element het modernisme vanzelf verdwijnen zal en meent, dat die richting in haar consequente aanhangers als Huet en Zaalberg te gronde gaat (Zie: *Waartoe verwonderd?* 's-Grav. 1864 en: *Is er blijdschap bij de Christenen over de nederlaag der modernen?* 's-Grav. 1864). Maar scherper stond hij tegenover de orthodoxie, niet zoozeer in den tijd, toen Groen van Prinsterer de leider was, maar wel toen Kuyper in *Heraut* en *Standaard* tegen de ethischen te velde trok.

Gunnings invloed is echter wijdstrekkend geweest: niet alleen op zijn geestverwanten, waaronder er zijn, die zijn denkbeelden geheel of ten deele aanhangen, maar - en dat is nog het belangrijkste - ook op ‘velen zijner tegenstanders, [meer] dan men over 't algemeen inziet’ (Beversluis). Dit laatste heeft betrekking op de sterke strooming naar rechts, die zich in 1890 en volgende jaren onder de modernen doet gevoelen. De invloed van Gunning op enkelen van hen, die zijn colleges te Leiden volgden, is, volgens Knappert, daaraan niet vreemd.

Een korte beschouwing over Gunning als litterator mag hier niet ontbreken. ‘Uit het hart komen voort al de goede en kwade dingen, ook de goede en kwade smaak’, schreef hijzelf, maar eenparig is de getuigenis over hem als ‘smaakvol litterator’. Een kenner als Busken Huet noemt hem zelfs ‘den begaafden en dichterlijken prozaschrijver’ en zegt tegenover Gunning's meermalen geüite, eigenaardige bewering, dat hij geen schrijver is: ‘Het is den heer Gunning niet genoeg, sedert jaren met de daad zijn eigen lievelingsbeweren te hebben gelogenstraft, dat hij geen schrijver is: hem drijft bovendien de behoefte, dat démenti onder woorden te brengen’. Huet acht dit ‘iets, wat ik den hartstogt der zelfmiskenning of zelfkastijding zou willen noemen’, wat min of meer overeenstemt met Gunning's neiging, om, daar hij geen vaktheoloog was, voortdurend geestelijke minderheid te toonen tegenover anderen, die op een bepaald gebied specialen arbeid geleverd hadden. Misschien hangt hiermede ook eenigszins samen een karaktereigenschap, die Hunningher aldus omschrijft: ‘Andererseits darf nicht verschwiegen worden, dasz er auch einen gewissen Hang zum Märtyrertum hatte’.

Huet meent bovendien uit deze herhaalde bekentenis van Gunning, dat hij geen schrijver is, te mogen afleiden, dat hij zijn roeping gemist had. ‘Bedrieg ik mij in den oorsprong dier bekentenissen’, zoo zegt hij, ‘of getuigen zij van leedgevoel over eene miskende roeping? Wie het noodig acht, telkens in herinnering te brengen, dat hij niet datgeen is, voor hetwelk een ieder hem aanziet, schijnt in zijn schatting den verkeerden weg te zijn opgegaan of een averegtsch deel gekozen te hebben. En zoo is het werkelijk, volgens mij, met den heer Gunning gesteld. In de wieg gelegd voor een man van letteren, hebben de kerkelijke vraagstukken van den dag hem zijne ware bestemming doen missen, en is uit den geboren schrijver een kunstmatig oefenaar gegroeid. Nog telkens evenwel herinneren de muzen hem aan zijn eerste liefde en lokken hem terug naar de dreven zijner jeugd. Dan wendt hij het hoofd af en wederstreeft, maar met een zucht. Dan schrijft hij boekjes over Dante en Schiller, maar onder voorbehoud’ enz.

De waarheid van Huet's bewering valt te betwijfelen, vooral nu zijn argumentatie - als men die althans zóó noemen mag - door al te scherpe uitdrukkingen

onjuist wordt. Den theoloog Gunning een ‘kunstmatig oefenaar’ te noemen, is zeer zeker een niet alleen ongerechtvaardigde, maar zelfs onware qualificatie en de minachtende woorden: ‘boekjes over Dante en Schiller’, zijn geheel in strijd met hetgeen Huet zelf elders over die boekjes schreef: ‘De zinnebeeldige verklaring, die in Dante's persoon het verborgen leven van ieder mensch zich laat weerspiegelen, is scherpzinnig en met kennis van zaken toegepast door J.H. Gunning Jr. in *Dante Alighieri* (Amst. 1870) en in *Het leven der menschheid en des menschen eene Divina Commedia* (Amst. 1875)’. Gunning zelf achtte litteratuur zeer hoog, maar zij ‘mag niet en kan niet het hoogste doel des levens zijn. Zij is een middel, niets meer. Niet alles is hetzelfde voor allen. Wat voor den eenen een staf kan zijn, dat wordt vaak in de hand eens anderen eene slang’.

Gunning heeft verbazend veel geschreven, maar vergelijkenderwijze weinige omvangrijke boeken. Voor het samenstellen van boeken ‘was zijn geest te licht bewogen, zijn gemoed te gevoelig. Boven alles was Gunning schrijver van vlugschriften’ (Pijnacker Hordijk). Door dezen zelfden Gunning-kenner en -vereerder worden zijn wijze van schrijven en de oorzaak daarvan zeer juist geteekend in de volgende woorden: ‘Het vele, dat hij zag en gevoelde kon hij niet in zich houden, moest hij mededeelen en dat oogenblikkelijk, vandaar bij het diepzinnige in elkander het breede achter elkander gestelde. Vandaar de vele noten en naschriften, die niet opgenomen werden in den tekst, de voorwoorden, die dikwijls vooruitgrijpen op den inhoud, de afdwalingen van het onderwerp, de invallende gedachten, de beelden en vergelijkingen, aan allerlei gebied ontleend, die de verstandelijken ontevreden maken, maar toch ook weer velen van hen, die verstand hebben van de dingen des geestes, sympathiek zijn’.

Een volledige opsomming van alles, wat Gunning geschreven heeft, kan hier niet gegeven worden: daarvoor zijn de artikelen, door hem in allerlei periodieken geplaatst, te groot in aantal. De Heer A. Brom Jr. heeft met veel zorg en nauwkeurigheid een zooveel mogelijk volledige bibliografie samengesteld, die echter niet is uitgegeven. Met de grootste welwillendheid heeft hij haar te mijner beschikking gesteld, waardoor ik in staat ben, de volgende lijst van afzonderlijke werken te geven, alsmede een opgave der periodieken, waarin stukken van zijn hand - en dikwijls zeer belangrijke - geplaatst zijn. Hier en daar heb ik enkele brochures, naar aanleiding van Gunning's geschriften verschenen, erbij vermeld. Achtereenvolgens deed hij het licht zien:

Het Evangelie en het gezellig verkeer (Utr. 1855). - *Het Evangelie en de Litteratuur* (Utr. 1856). - *Een woord aan mijne mede-christenen over de inenting der pokken* (Hilv. 1857). - *Een bazuin Gods* (Hilv. 1858). - *Gordel en wijnkruik (Jer. 13:1-17). Gedachten over zonde en ellende* (Utr. 1860; omgew. dr. 1865). - *Beginsel en meeningen of hoe gaat vastheid van beginsel met wisseling van meeningen samen?* (Utr. 1860; 2^{e} dr. ald., 1880). - *Openbare brief aan de ouderlingen der Vrije Evangelische gemeente te Amsterdam* (Utr. 1860). Hiertegen een scherp *Antwoord* van De Liefde (Amst. 1860). - *De vrijheid der gemeente* (Utr. 1861). - *Het kruis des Verlossers* (Amst. 1861), overdruk van een artikel, in het tijdschrift *Beréa* verschenen; daarna is het omgewerkt en getiteld: *Christus de gekruisigde voor ons en in ons* ('s-Grav. 1862, herdrukt in 1864, 1870, 1881, 1904). Het is één van Gunnings meestgelezen werken, waarin voornamelijk op het heil in Christus de nadruk gelegd

wordt. Het werd vertaald in het Fransch als: *La Croix du Rédempteur* en door A. Schreiber in het Duitsch als: *Christus für uns und in uns*, *mit einer neuen Vor-*

rede von J.H. Gunning Jr. (Gotha 1876). - (Anonym): *Een woord tot een gedeelte van de Hervormde gemeente te Zwolle. Met een naschrift van D. Molenaar*, *rustend leeraar te 's-Gravenhage* ('s-Grav. 1863). - *Waarschuwing tegen de kwade trouw der moderne leer* ('s-Grav. 1863; 2e dr. ald., 1866). - *Opmerkingen naar aanleiding van eene avondmaalsviering op Palmzondag 1863 te 's-Gravenhage* (2 drukken, 's-Grav. 1863). - *Een woord tot de Christelijke gemeente over school-onderwijs* (2 drukken, 's-Grav. 1863, 3e dr. ald., 1864). Deze en andere brochures getuigen van zijn belangstelling in het onderwijs. - *Vorm en Geest* ('s-Grav. 1863). Hiertegen schreef A. Capadose: *Geest en vorm* ('s-Grav. 1863). - *Een vraag aan Dr. J.C. Zaalberg* (2 drukken, 's-Grav. 1863). Zaalberg schreef hierop: *De vraag van Dr. Gunning beantwoord* ('s-Grav. 1863). - *Geloof en Kerkvorm* ('s-Grav. 1863). - *Beginsel of behoudszucht?* ('s-Grav. 1864). - *Mededeelingen aan de Hervormde gemeente te 's-Gravenhage*, nis I-VII ('s-Grav. 1864). - *Twee brieven*, *één aan Dr. J.C. Zaalberg Pz. en één aan Ds. W. Hoevers* ('s-Grav. 1864). - *Zeven stemmen over schoolonderwijs* ('s-Grav. 1864). - *Waartoe verwonderd?* (2 drukken, 's-Grav. 1864). Groen van Prinsterer beantwoordde dit met: *Is er geen oorzaak?* ('s-Grav. 1864), waarop Gunning schreef: *Eén doel*, *twee wegen* ('s-Grav. 1864). - *De kracht der waarheid tot overwinning. Antwoord aan Mr. G. Groen v. P. op zijn: Natuurlijk of ongerijmd? en Confessioneel of Reglementair?* ('s-Grav. 1864). - *Voorstel omtrent een dringende behoefte op het gebied der inwendige zending* (Amst. 1864). - *De H. Doop* (2 drukken, Rott. 1865). - *Toespraak over het goede en het gevaarlijke van Christelijke vereenigingen* ('s-Grav. 1865). - *Toespraak ter inwijding van het gebouw voor Evangelisatie opgericht aan den Helder door de vereeniging 'Ter verbreiding der waarheid'* (Nieuwediep 1865). - *Is er zaligheid buiten het geloof?* ('s-Grav. 1865; 2e dr. ald., 1870). - (Anonym) *Brief aan een vriend over het Irvingianisme* ('s-Grav. 1865). - *Is er blijdschap bij de Christenen over de nederlaag der modernen? Een kort woord naar aanl. van het 'Ongevraagd advies' van Busken Huet* ('s-Grav. 1866). - *Brief over de dronkenschap* ('s-Grav. 1866). - *De diepe onzedelijkheid onzer kerkelijke toestanden* ('s-Grav. 1867). - *Zestien stellingen betrekkelijk het stemrecht der gemeente* (Amst. 1867). - *Aan de Evangelie-belijders in de Tweede Kamer* (Utr. 1867). - *Een kort woord tot de Haagsche gemeente over het aftreden van J.C. Zaalberg* ('s-Grav. 1867). - (Anonym) *Nederlands weerbaarheid. Een antwoord op de oproeping van het Centraal Comité van den Ned. Weerbaarheidsbond* (Amst. 1867). - *Schoolwetsherziening*, *tegen J.A. Lamping bepleit* (Amst. 1868). - *Anti-modern*, *daarom anti-Roomsch* ('s-Grav. 1868). - *Bluscht den geest niet uit* (2 drukken, 's-Grav. 1868). - *Gelooflooze wetenschap is blind bijgeloof* (Amst. 1868). - *Waarschuwing tegen verkeerde geestelijke bewegingen onzes tijds*, *tot de gemeente gericht* (Amst. 1869). - *Ter nabetrachting van 31 October en ter voorbereiding tot 17 November* ('s-Grav. 1869). - *Blikken in de Openbaring*, 4 dln., (Amst. 1866-1869). Dit werk is gunstig beoordeeld door Roorda van Eysinga, maar niet door Oort. - *De oogst is groot*, *de arbeiders zijn weinig* (Amst. 1870). - *Dante Alighieri* (Amst. 1870). - *Schiller's Taucher* (Amst. 1871). - *Adel in rang en hart* (Amst. 1871). - *Het Christelijk wondergeloof. Een reeks beschouwingen uitgegeven en ingeleid* (Amst. 1871). - *Goethe's Faust* (Amst. 1872). - *De profeten in Israël* (Amst. 1872); dit is een herdruk van artikelen, opgenomen in de *Vereen. Chr. Stemmen*. - *De olmboom*

van Hirsan (1872). - *Geheel-onthouding*, *een eisch der Christelijke vrijheid* (Wagen. 1872, 2e dr. 1898. -

De H. Schrift, *Gods Woord. Andwoord aan A. Kuyper op zijn* '*Confidentie*' (Amst. 1873). - *Kerkelijk verband en Zondagscholen* ('s-Grav. 1873). - *Een woord over de inenting der pokken* ('s-Grav. 1873). Dit werd *Getoetst en weerlegd* door A. Capadose ('s-Grav. 1873). - *Atchin*, *een waarschuwing Gods aan ons* (Amst. 1873). - *Gods raad met de volken* (Amst. 1874). - *Geestelijke opwekking (Revival)* (Amst. 1875). - *Geen strijd voor* '*Christelijke*' *scholen* ('s-Grav. 1875). - *Het leven der menschheid en der menschen*, *eene divina commedia* (Amst. 1875). Dit werd door L. van Haersolte vertaald als: *Das leben der Menschheit und des Menschen eine göttliche Komödie. Mit einer neuen Vorrede von J.H. Gunning Jr.* (Gotha 1878). - *Lijden en heerlijkheid* (Amst. 1875, 2e dr. 1876). Dit werk van G. is bij velen zeer geliefd. - *Spinoza en de idee der persoonlijkheid* (Utr. 1876; 2e dr. Baarn 1919). Dit boek behoort tot het beste en belangrijkste, dat G. geschreven heeft (De Sopper). - *Godskennis* ('s-Grav. 1876). - *Het ethisch beginsel der theologie* (Gron. 1877), te zamen met P.D. Chantepie de la Saussaye, die het tweede deel schreef. - *Het Leven van Jezus*, 2 dln. ('s-Hage, 1878-1880). Voor een zeer groot deel is dit boek ontleend aan en vele stukken zijn letterlijk vertaald uit: F.W. Farrar, *The life of Christ*, 2 dln. (London 1874). - *Overlevering en Wetenschap*, *met betrekking tot de Evangelische geschiedenis*, *inzonderheid van de eerste levensdagen des Heeren* ('s-Hage 1879). - *Een troostwoord uit Gods Woord* (Amst. 1879). Dit is een overdruk van hetgeen in 1872 door Gunning in de *Vereen. Chr. Stemmen* werd geschreven. - *Een persoonlijk woord bij het gedenken van 25jarige Evangeliebediening* (2 drukken, Amst. 1879). - *Die objektive Wahrheit des Gemeindebekenntnisses* (Gotha 1879). - *Deze wereld of de toekomende? Naar aanleiding van het oprichten van een standbeeld voor Spinoza* (Utr. 1880.) - *Een woord over onzen kerkelijken toestand* ('s-Grav. 1880). - *Van Calvijn tot Rousseau* (Rott. 1881). - *J.A. Schuurman een bode des vredes. Herinneringen der gemeente aangeboden* ('s-Grav. 1881). - *Het kruis*, *de waarheid voor wetenschap en kerk* (Amst. 1882). - *Glaube und Sittlichkeit* (Amst. 1882). - *Uw Koninkrijk kome! Afscheidsrede op 3 Januari 1883 te 's-Gravenhage gehouden* (2 drukken, 's-Hage 1883). - *Irenisch. Een woord aan de gemeente over de Proponentsformule* (Amst. 1883). - *Discipelen des Woords* (Amst. 1883). - *Omdat en zooals het in den Bijbel staat* (Amst. 1883). - *Zelfstandigheid der gemeenten* (Amst. 1884). - *Jezus Christus de Middelaar Gods en der menschen* (Amst. 1884). - *De Vrije Universiteit en de Ned. Herv. kerk* (Utr. 1885). - '*De heelen en de halven*', *naar aanleiding van de weigering van de Kloosterkerk* ('s-Grav. 1885). - (Met Adriani, Beets e.a.) *Leliën en rozen*, *Dicht en ondicht*, 2 dln. (Utr. 1885). - *Medegetuigenis in zake het kerkelijk incident te Amsterdam* ('s-Grav. 1886). - *Nog eene getuigenis in zake het kerkelijk incident te Amsterdam* ('s-Grav. 1886). - *Onze schuld tegenover de* '*Gereformeerden*' (Nijm. 1887). - *Wat is het geloof?* (Amst. 1887; 2e dr. Nijm. 1892). Dit is een uitgebreide overdruk van een artikel in *Woorden des Eeuwigen Levens*, 1e Jaarg., 1e stuk). - *De prediking van de toekomst des Heeren* (1888). - *Christus wereldrichter als des Menschen Zoon* in: *Feestgave*, *aangeboden ter herinnering aan het 25jarig bestaan der Chr. school te Doetinchem* (Doet. 1889). - (Met Adriani, Beets e.a.) *Bloemen op den levensweg. Proza en poëzy* (Utr. 1889). - *Het geloof der gemeente als theologische maatstaf des oordeels in de wijsbegeerte van den godsdienst* (Utr. 1890). - (Met Adriani, Saussaye e.a.) *Feeststoffen* (Utr. 1890). - *Werkelijkheid van den godsdienst* (Nijm. 1890). - *Nog eens: werkelijkheid van den godsdienst* (Nijm. 1891). - *Niet*

ontbinden, *maar vervullen* (Nijm. 1891). - *Godgeleerdheid en godsdienstwetenschap. Naar aanleiding van Pfleiderer's Entwicklung der Prot. Theologie* (Utr. 1892). - *Een liefdegave voor een liefdewerk* (Utr. 1892). - *Wordt volmaaktheid trapsgewijze bereikt?* (Nijm. 1892). - *Komt het op vroomheid des harten aan?* (Nijm. 1893). - *Wij mogen niet. Een woord bij de nadering der classicale vergaderingen in de Herv. kerk* (Nijm. 1893). - *Anarchisme* (Nijm. 1894). Dit is door A. Schowalter vertaald als: *Freiheit und Anarchie. Academische Rede van Prof. Dr. J.H.G. - De belijdenis van den Naam des Heeren Jezus naar de H. Schriften*, *de eerste en hoogste plicht der Kerk als kerk* (Nijm. 1895). - *De evolutie der samenleving* (Nijm. 1895), door A. Schowalter vertaald als: *Soziale Evolution und die Aufgabe christlicher Theologie* (Berlin 1896). - *Hooger dan de kerk?* (Nijm. 1897). - *Rekenschap* (Nijm. 1898). - *Blijft in Hem. Afscheidswoord*, *uitgesproken op 13 Juni 1899* (Nijm. 1899). - *De opbouw der kerk op haren grondslag* (Nijm. 1900). - *Wereld-Evangelisatie* in: *Het Bethel-boek* (Brussel 1901). - *Onze zonde. Antwoord aan J.Th. de Visser* (Nijm. 1901). - *Niet bij elkander houden*, *maar uit den grond opbouwen* (Nijm. 1901). - *Verlagen wij ons zelve niet!* (Nijm. 1902). - *Om 's Heeren heerschappij in de Ned. Herv. kerk* (Nijm. 1902). - *De eenheid des levens naar Spinoza's Amor intellectualis* (Nijm. 1903). - *Open brief aan de Synode der Ned. Herv. kerk* (Amst. 1904). - *Heel de kerk en heel het volk* (Nijm. 1904). - *De wortel des kwaads ligt*, *ook voor een betere wijze van bedeelen, hierin*, *dat onze Kerk als kerk den naam des Heeren Jezus Christus niet belijdt* (Arnh. 1904).

Een voorrede, voorwoord, inleiding of aanbeveling schreef Gunning bij de volgende werken: J.F. Lobstein, *Het Christelijk Jaar* (Amst. 1859); M. Nathusius, *Tante Anna* ('s-Grav. 1862); Bunyan's *Pelgrimstogt* (met levensbeschrijving van B.); Naville, *Het eeuwige leven* ('s-Grav. 1863); *Twee in den hemel of zij zijn thuis* (Amst. 1863); Tayler, *De kracht des gebeds* ('s-Grav. 1864); Von Harlesz, *Augusta*, *of het gebed des geloofs zal den kranke behouden* (Utr. 1867); *De kracht des gebeds of de wonderbare leiding Gods met George Müller* (Amst. 1867); Held, *Wat zegt Jezus van zichzelven?* vert. door F.W. Stutterheim ('s-Grav. 1869); R. Löber, *De heerlijkheid Gods in den mensch* (Amst. 1869); E. Stuart, *Eunice* (Amst. 1871); Ernst, *De Raad Gods* ('s-Hage 1873); Id., *Vraagboekje in woorden der H. Schrift* ('s-Hage 1873); R.F. Grau, *Ontwikkelingsgeschiedenis van het zamenstel der Schriften des N.T.*; *Bij het graf van Mr. Groen van Prinsterer. II. Gedenkschrift* (Amst. 1876); Tryfosa, *Een woord over diakonessen-arbeid* ('s-Grav. 1877); *Tien jaar onder verwaarloosden* (Leiden 1877); P.A. v.d. Bergh, *Land- en Volkenkundig Woordenboek der H. Schrift* (Amst. 1877); De la Motte Fouqué, *Sintram* ('s-Grav. 1879); Schmalenbach, *Met Jezus* (Amst. 1879); Tophel, *Onze kinderen* (Zwolle 1880); Disselhoff, *Shakespeare's treurspelen een wegwijzer naar het geloof* (Utr. 1881); *Christelijke werkzaamheden onder fabrieksjongens en fabrieksmeisjes te Leiden. Verslag over de jaren 1877-1881*; Hofacker, *God met ons* (1883; 3^{e} dr. 1900); *Koning Dood en zijn dienaren. Een getuigenis uit Afrika* (Utr. 1888); F.D. Maurice, *De zedelijke grondslag der maatschappij* (Nijm. 1889; 2^{e} dr. 1891); W.G. Brill, *Nederland en de Oostersche volken* (2^{e} dr. Leider 1889); J.J. van IJsseldijk, *Een eisch voor den Christen*, *een zegen voor het volk* (1889) A. de Vlieger, *De Hollandsche zending in Egypte* (Neerbosch 1892); M. Kähler, *Onse strijd voor den Bijbel* (Nijm. 1896); W.

Robertson, *De sleutel des geloofs* (Hilv. 1901) Herbst, *De Raadselen van het goddelijk wereldbestuur* (1904). Nog werd een *Brief*

van zijn hand aan het *Lid der gemeente* afgedrukt bij diens: *Verstand of geweten? Twee van Dr. Zaalberg's toespraken besproken* en een *Brief aan J.A. Schuurman* bij diens *Levensvragen voor de kerk van Christus* ('s-Grav. 1865). Ook is onder zijn toezicht vertaald: Trottel, *Het gebed van den leeraar voor zijne gemeente* ('s-Grav. 1861).

Artikelen van Gunning verschenen in de volgende tijdschriften, periodieken en couranten: *De Utrechtsche Studentenalmanak*, *Pantheon*, *De Gids* (o.a. 1882 over E. van Calcar's *Emanuel van Swedenborg*, *de ziener*), *Ernst en Vrede*, *Magdalena*, *Vaderlandsche Letteroefeningen*, *Maandschrift voor den Beschaafden Stand*, *De Vereen. Chr. Stemmen*, *Boekzaal*, *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, *Het Eeuwig Evangelie*, *Prot. Bijdragen*, *Paedagogische Bijdragen*, *Maranatha*, *De Zaaier*, *Bethel*, *Studiën*, *Theol. Tijdschrift*, *De weg ter godzaligheid*, *Woorden des Eeuwigen Levens*, *Martha*, *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, *De Stem der Liefde*, *de Portefeuille*, *Berichten aangaande de uitbreiding van Gods Koninkrijk op aarde*, *Eltheto*, *Pniël*, *Almanak voor het Chr. Nederland*, *Onder Neerlands Vlag*, *Ons Tijdschrift*, *Salz und Licht*, *Evangelisches Gemeindeblatt*, *Geschriften van het Nederlandsch Tractaatgenootschap*, *van de Evangelische Alliantie*, *de Rijnsche Zending*, *Handelsblad*, *N. Rott. Courant*, *Vaderland*, *Nederlander*, *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, *Arnhemsche Courant*, *Kerkelijke Courant*, *Leidsch Predikbeurtenblad*, *Amsterdamsch Predikbeurtenblad*, *Arnhemsch Predikbeurtenblad*, *Ned. Kerkbode*, *Chr. Volksblad*, *De Volksbode*, *Ons Maandblad* (van den Ring-Arnhem van Chr. Jong. Vereen.), *Ned. Zendingsbode*, *Nationale Onthoudersbode.*

Eindelijk zijn de volgende boeken door hem vertaald: J. Cumming, *Het ware levensgeluk* ('s-Grav. 1855); C. Kingsley, *Christelijke toespraken*, *voorafgegaan door een woord over sommige vereischten der hedendaagsche prediking* (dit laatste van Gunning zelf) (Dordr. 1861) en W. Ziethe, *De waarheid en heerlijkheid des Christendoms* ('s-Hage 1865), terwijl ook Gunning's *Leven van Jezus* min of meer als een vertaling beschouwd kan worden (zie boven).

L i t t e r a t u u r : Herzog-Hauck, *Realencyklopaedie*, *f. Prot. Theol. und Kirche*, 23er B., S. 607-612 (door C. Hunningher). - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk*, blz. 832, 833, 835. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, blz, 337, 341, 342, 347, 351. - Pijnacker Hordijk, *Prof. Dr. J.H. Gunning (St. v. Wh. en Vr.*, Jaarg. 1894, blz. 327-346). - Id., *Haagsche herinneringen uit het ambtsleven van Ds. Gunning* (*Het Lampje*, Jaarg. 1907, dd. 18 Mei en 7 Sept.). - F.J. van der Tak, *Blijft op de hoogte* (Utr. 1907). - F. Smit Kleine, *Denkers en dichters* (1905), blz. 1-137. - M. Beversluis, *Het ethisch beginsel volgens Prof. Dr. J.H. Gunning en zijne verhouding tot de orthodoxe dogma's* (Gron. 1912) en de critiek hierop door C. Hunningher in de *Nederlandsche Kerkbode* 16 en 30 Maart 1912. - *Ned. Kerkbode* van 4 Maart 1905, waarin: C. Hunningher, *Een woord over de levensbeginselen van Prof. Gunning*, en F.J. v.d. Tak, *Aan de nagedachtenis van Prof. Dr. J.H. Gunning.* - C.L.R., *J.H. Gunning Jr.*, *een studie in De Katholiek*, dl. XCI. blz. 103 vv. - H.M. van Nes, *Prof. Gunning*, in *Almanak voor het Chr. Nederland*, uitgeg. door het Diaconessenhuis te Arnhem, Jaarg. 1906, blz. 35-39. - Id., *In Memoriam Prof. Gunning*, in den *Amst. Stud. Alm.*, Jaarg. 1906, blz. 49-51. - J.C.B., *Joh. Herm. Gunning*, in *Alm. v.h. Leidsch Studentencorps*, Jaarg. 1906, blz. 337, 338. - J.H. Gunning JHz., *Iets over mijn vader in Pniël*, Jaarg. 1914,

blz. 210, 211. - Mr. T. de Vries, *Mr. Groen van Prinsterer in zijne omgeving* (Leiden 1908), blz. 149-152. - Dr. P. Smit, *Minister Van der Brugghen*, blz. 246. - *Onze Hoogleeraren* (Rott. 1898),

blz. 33. - A.J. de Sopper in *N. Theol. Studiën*, 3e Jaarg., blz. 165-167. - M. van Rhijn, *Bij den herdruk van Gunning's Spinoza*, in *Eltheto*, 74e Jaarg. (1920), blz. 226-244. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 193, 355, 363. - Busken Huet, *Litt. Fan.*, 4e reeks, 3e dl., blz. 63. - Id., *Ned. Belletrie*, dl. II, blz. 211-219. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 354.

[Nicolaas Gurtlerus]

GURTLERUS (Nicolaas) was van geboorte een Zwitser, die echter ook als hoogleeraar aan Nederlandsche hoogescholen verbonden is geweest en als zoodanig merkbaren invloed geoefend heeft op onze vaderlandsche theologen. Als zoon van Nicolaas Gurtler, koopman te Bazel, en van Anna Maria Kok, zag hij aldaar op 8 of 9 December 1654 het levenslicht. In zijn geboortestad legde hij zich toe op de beoefening der voorbereidende wetenschappen, vooral der geschiedenis, behaalde den 26en Juli 1672 den graad van artium liberalium magister en legde zich onder leiding van Joh. Rud. Wetstein, Joh. Zuingerus, Petrus Werenfels en Lucas Geslerus op de beoefening der godgeleerdheid toe. Den 9en Maart 1676 werd hij tot de Evangeliebediening toegelaten na verdediging eener *Disputatio de ordine actuum Decretorum Dei* (Bas. 1676) en ondernam daarna een wetenschappelijke reis, waarbij hij ook de academies te Genève en te Saumur bezocht. In Bazel teruggekeerd, werd hij privaat-docent in geschiedenis, letteren en godgeleerdheid, maar ontving in 1685 een benoeming tot hoogleeraar in de wijsbegeerte en welsprekendheid te Herborn, welk ambt hij aanvaardde met een *Oratio de fato philosophico in Ecclesia Christiana* (Herb. 1685). Het volgend jaar promoveerde hij tot doctor in de godgeleerdheid op een *Disputatio de munere Christi regio* (Heidelb. 1686) en werd kort hierop aangesteld tot hoogleeraar in de theologie te Hanau, om in 't bijzonder onderwijs te geven in de theoretische en practische wijsbegeerte. Zijn inaugureele *Oratio de migratione doctorum et scientiarum et religionis* (Hann. 1687), trok zeer de aandacht en het aantal geschriften, inmiddels reeds door hem uitgegeven, maakte hem langzamerhand in de geleerde wereld zóó bekend, dat er in 1691 reeds sprake van was, hem te Groningen te beroepen. Enkele jaren later tot gewoon hoogleeraar te Bremen benoemd, aanvaardde hij dit ambt den 18en Juni 1696 met een *Oratio de adventu et habitatione Jesu Christi in plaga Bremensi* (Brem. 1696; ook in Gerdes' *Miscellanea Gron.*, dl. I, blz. 651 vv. opgenomen), maar, hoewel hij hier steeds een grooten toeloop van studenten had, verliet hij in 1699 Bremen voor Deventer, dat hem tot opvolger van Bynaeus had beroepen en inaugureerde hier met een *Oratio de filio Dei doctore et discipulo ab aeterno et in tempore* (Dav. 1699). Doch toen de bekende Röell van Franeker naar Utrecht vertrok en men te vergeefs getracht had, in zijn plaats Werenfels aan de Friesche hoogeschool te verbinden, werd het professoraat te Franeker den 16en Juli 1705 aan Gurtlerus aangeboden op een tractement van *f* 1000 -. Blijkbaar achtte hij die bezoldiging onvoldoende en bedankte, maar toen hij twee jaar later, 21 Juli 1707, andermaal benoemd werd en het tractement op *f* 1500 - werd gesteld, nam hij deze betrekking aan en hield den 6en October van dat jaar zijn inaugureele *Oratio de vili contemtoque statu Jesu Christi post ipsius introitum in gloriam* (Fran. 1707). De *Boekzaal* (Jaarg. 1707*b*, blz. 562) noemt dit ‘vertoog ... kort en goet.’ Niet lang mogt Gurtlerus te Franeker werkzaam wezen: zijn gezondheid

was ondermijnd en reeds den 28^{en} September 1711 is hij overleden; Van der Waeyen hield op hem een lijkrede. Hij was gehuwd met Anna Magdalena Baron, uit Hanau.

Gurtlerus was een godvreezend en deugdzaam man, beschaafd en wetenschappelijk, ‘een oordeelkundig geleerde met onverniste godsvrucht’ (Ypey). Hij moet ‘onder de voornaamste beoefenaars der wetenschap gesteld worden’ en gold in zijn tijd ‘voor den heraut der theologia prophetica.’ Op dit gebied gaf hij een *Systema Theologiae Propheticae* (Amst. 1702; 2e dr. Traj. ad Rh. 1724 of - volgens *Boekzaal*, Jaarg. 1759*b*, blz. 548-1742), dat langen tijd het leer- en leesboek van alle Coccejaansche theologen bleef. Hij verdeelt in dit werk het beloop der wereldgeschiedenis in drie tijdperken: het eerste van Adam tot Mozes, het tweede van Mozes tot den dood van Christus en het derde ‘coepit cum Jesu Christi a mortuis excitatione et desinet cum mundi fine’; deze drie tijdperken kenmerken zich door convenientia, die hij dan nader aanwijst. Een uittreksel is te vinden in de *Boekzaal*, Jaarg. 1703*b*, blz. 56-72. Zijn naam als kerkhistoricus en geleerde vestigde hij door een *Historia Templariorum, observationibus ecclesiasticis aucta* (Amst. 1691; 2e dr. ald., 1703) en zijn *Institutiones Theologicae, ordine maxime naturali expositae* (Amst. 1694; 2e dr. Halae 1721; 3e verm. dr. Marp. 1732). Zijn werk: *Origines mundi* (Amst. 1707) wordt geprezen ‘als een schat van belezenheid, duidelijke, bondige wijze van voorstelling’ en een vrij uitvoerig uittreksel van de twee boeken, waaruit het bestaat, wordt gevonden in de *Boekzaal*, Jaarg. 1707*b*, blz. 328-344. Dat zijn *Lexicon manuale IV linguarum*, *Lat.*, *Gr.*, *Germ.*, *Gall.* (Basil. 1682) veel waardeering vond, bewijzen wel de herdrukken, achtereenvolgens in 1692, 1702, 1715, 1731 en 1769 uitgekomen.

Verder zijn de volgende geschriften van zijn hand verschenen: *Dissertatio de legatis* (Herb. 1686); *Vita M. Netheni*, *orat. parentali descripta* (Herb. 1687); *Disputatio de passionibus et gloriis J.C.* (Brem. 1697); *Matth. Martini Epitome S. Theologiae methodice disposita vocum Typico-Propheticarum brevis explicatio* (Brem. 1698; Traj. ad Rh. 1715; Amst. 1722); *Dialogi Eucharistici de esu ult. Paschatis Christi* (Brem. 1699); *De sacris epulis* (Brem. 1699); *Theses eucharisticae ad Ps. 23* (Brem. 1699); *Elegia ad regem Borussiae super obitum conjugis reginae Sophiae Charlottae e Germ. sermone Jo. Besseri in latinum traducta* (Amst. 1705); *Orationes inaugurales* (Fran. 1707); *Forma sanorum sermonum in usum scholarum privatarum* (Amst. 1709), ook herdrukt onder den titel: *Synopsis Theologiae Reformatae* (Amst. en Marb. 1715); *Dissertationes de Jesu Christo in gloriam evecto satisque populi ipsius*, *ex historia et vaticiniis repetita* (Fran. 1711); *De transsubstantiationis origine*, *mediis*, *progressu ejus inservientibus*. Voorts gaf hij *Praefationes ad Criticorum sacrorum opera in S. Script. Vet. et N. Test.*, *Ed. Francofurtanae* (1696) en *ad Forbesii opera* (1703), terwijl anonym van hem verscheen: *Petit traité historique de l'état des Reformés en France* (1685) en een *Dissertatio ad defensionem Catecheseos Palatinae* (1687), dit laatste tegenover de meeningen van Roomschen en Lutherschen omtrent de 80e vraag in den Heidelbergschen Catechismus. Na zijn dood werden van zijn hand uitgegeven: *Aphorismi theologiam propheticam delineantes* (Leiden 1717), terwijl hij in handschrift naliet: *Exegesis analytica in textus nonnullos propheticos V.T.* en *Catecheseos Heidelbergensis succincta explanatio*; een geschrift *Idea Doctrinae de Conscientia* bleef onafgewerkt.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 591. - Boeles, *Friesl. Hoogesch.*, dl. II, blz. 367-370. - Sepp, *Stinstra*, dl. I, blz. 38, 107. - Id., *Godg. Ond.*, dl. II, blz. 333-335 - *Boekzaal*, Jaarg. 1701*b*, blz. 173.

[Victor Henri Guye]

GUYE (Victor Henri), geboren in 1810 te Neuchâtel, werd den 30^{en} October 1829 te Leiden als student in de godgeleerdheid ingeschreven en den 19^{en} Februari 1833 te 's-Gravenhage door de Waalsche Commissie tot de Evangeliebediening toegelaten. Den 26^{en} October 1835 tot Waalsch predikant te Maastricht beroepen, diende hij deze gemeente van 13 December 1835 tot 24 Juni 1849, vervolgens de Groningsche gemeente van 8 Juli 1849 tot 23 Juni 1850 (beroepen aldaar 27 Maart 1849), om ten slotte zich den 14^{en} Juli 1850 aan die van Amsterdam te verbinden, waar hij den 29^{en} Januari 1850 tot leeraar gekozen was. Tot zijn emeritaat, dat met 1 October 1871 inging, was hij hier werkzaam en overleed den 26^{en} Mei 1892. Hij schreef: *Souvenir de mon Ministère. Six sermons adressés à mes amis* (Amst. 1872).

L i t t e r a t u u r : *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 28, 47, 101. - *Cat. Bibl. Wall.*, p. 176. - *Boekzaal*, Jaarg. 1833*a*, blz. 270.

[Henri Daniel Guyot]

GUYOT (Henri Daniel) heeft niet als godgeleerde uitgemunt, maar zich als stichter van het Instituut voor doofstommen te Groningen een algemeene bekendheid verworven. Hij stamde uit een oud Lotharingsch geslacht, was de zoon van Charles Guyot, geneesheer te Trois-Fontaines, in het Limburgsche graafschap Dalhem, waar hij den 25^{en} November 1753 geboren werd, en van Susanne de Lambermont. Reeds den 18^{en} Maart 1762 verloor hij zijn vader, werd opgeleid aan de Latijnsche school en het Athenaeum te Maastricht, en liet zich in 1770 aan de Hoogeschool te Franeker inschrijven, waar hij vooral onder leiding van Prof. Venema, die hem zeer vriendschappelijk gezind was, zich tot het predikambt voorbereidde. Door de Waalsche Synode, die op 8 September 1774 en volgende dagen te Arnhem bijeenkwam (niet 1775, gelijk meestal vermeld wordt), tot proponent bevorderd, ontving hij den 26^{en} September 1776 een beroep naar de Waalsche gemeente te Dordrecht, waaraan hij zich den 9^{en} Februari 1777 verbond. Een beroep naar Groningen, den 16^{en} Januari 1781 op hem uitgebracht, meende hij niet te mogen afwijzen en na op 29 April van dat jaar de gemeente Dordrecht vaarwel gezegd te hebben, deed hij veertien dagen later te Groningen intrede.

Enkele jaren later, in 1784, maakte hij op een reis naar Frankrijk, te Parijs kennis met den abt L'Epée, in wiens school voor doofstommen Guyot zoozeer belangstelde, dat hij tien maanden te Parijs bleef, om van L'Epée het noodige onderricht te ontvangen. In Groningen teruggekeerd, begon hij dadelijk de verkregen kennis ten nutte van enkele doofstommen aan te wenden en wel met zulk een goeden uitslag, dat hij in 1789 het plan ontwierp, met hulp van eenige weldenkenden te Groningen een Instituut van onderwijs voor doofstommen op te richten, hetgeen in 1790 ook tot stand kwam. Guyot werd Hoofddirecteur en had de voldoening, dat zijn inrichting sinds 1796 van staatswege krachtig gesteund werd.

Den 20^{en} Juli 1801 werd Guyot met anderen door het Uitvoerend Bewind benoemd tot schoolopziener, ten einde het schoolwezen te helpen organiseeren. Op verschillende wijzen zich aldus te Groningen verdienstelijk makend, deed men van alle kanten

pogingen, hem voor die stad te behouden, toen hij in October 1804 een beroep naar Haarlem ontving. Krachtig werd men hierin gesteund door de Magistraat van Groningen en het Departementaal Bestuur van Stad en Lande, die aanzienlijke toelagen toezegden, zoodat Guyot aldus bewogen werd, te blijven.

Met ingang van 1 October 1809 nam hij echter emeritaat en legde tevens het

ambt van schoolopziener neer, ten einde zich geheel aan het Instituut, door hem opgericht, te kunnen wijden. Dezen arbeid heeft hij voortgezet, tot de dood hem den 10^{en} Januari 1820 wegnam. Nabij het Instituut is een gedenkteeken te zijner eer opgericht. Hij was den 21^{en} Juni 1789 gehuwd met Francina Scatina Margaretha van Iddekinge, geboren 1762, overleden 1828.

Geen werken van zijn hand hebben het licht gezien. In de Bibl. Wall. bevindt zich een manuscript van 4 bladzijden, dat zijn korte levensschets bevat, benevens een preek over Luc. 1:32^{a}, eveneens in handschrift.

Op velerlei wijzen is aan Guyot's verdiensten bij zijn leven hulde gebracht: in 1807 benoemde Lodewijk Napoleon hem tot ridder in de Orde van de Unie, en bij de herschepping dier orde schonk Keizer Napoleon hem het ridderkruis van de Reunie. Koning Willem I benoemde hem den 2^{en} November 1814 tot professor honorarius aan de Groningsche Hoogeschool en tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, terwijl Guyot op 16 October 1815 in de letterkundige faculteit der Hoogeschool werd opgenomen. De Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, het Utrechtsch en het Zeeuwsch genootschap - dit laatste reeds sinds 20 October 1790 - telden hem onder hunne leden; bovendien was hij correspondeerend lid van de 2^{e} klasse van het Koninklijk Instituut. Er bestaat van hem een portret, door R. Vinkeles vervaardigd, een houtsnede door E. Vermorcken, een afbeelding naar H.W. Caspari door P. Velijn, eene naar Caspari door Quenedey en eene naar Desau door Portman (deze staat in: *Gedachten en Redev.* van Mr. H.A. Spandau, Amst. 1804). Ook bezit de Bibliothèque Wallonne een fotografisch portret van Guyot.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 593. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. I, kol. 1008. - Boeles, *Levensschetsen der Gron. Hoogleeraren*, blz. 121, 122, in: Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogesch. te Gron.* - Vorsterman v. Oyen, *Stam- en Wapenb. v. aanz. Ned. fam.*, dl. I, blz. 350. - *Almanak d. Acad. v. Gron.*, Jaarg. 1829, blz. 35. - Lulofs, *Gedenkrede op H.D. Guyot* (met portret) Gron. 1828. - *Hand. Maatsch. Ned. Lett.*, 1828, blz. 7. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. II, blz. 214, 215. - *Bull. Egl. Wall.*, T. III, p. 45, 47. - Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 2069-2071. - *Cat. Bibl. Wall.*, IIe Suppl., p. 10; IVe Suppl., p. 90, 100. - *Boekzaal*, Jaarg. 1790*b*, blz. 739; 1805*a*, 106-108.

[Daniël Gysius]

GYSIUS (Daniël), geboren te Leiden in 1588 en den 24^{en} Juli 1601 op dertienjarigen leeftijd te Leiden aan de Hoogeschool ingeschreven, diende van 1616-1618 de Zuid-Nederlandsche kerk ‘la Vigne’ te Antwerpen en werd den 30^{en} Augustus 1618 tegelijk met Johannes Smetius als predikant te Nijmegen bevestigd. Den 24^{en} Augustus 1623 is hij alhier uit den dienst ontslagen en werd op 13 November d.a.v. weder student te Leiden. Toch verlangde men hem in 1626 als predikant te Nijmegen terug, maar de Magistraat schrapte hem van het opgemaakte vijftal. Van 1629 tot 1638 was hij daarna werkzaam te Koudekerk en van 1638 tot zijn dood in 1641 te Leiden. Blijkens de Acta der verschillende Synoden werden hem allerlei opdrachten gegeven, een bewijs, dat men vertrouwen had in zijn ijver en toewijding. Van zijn hand zag

het licht: *Van de genade Gods*, *ende van de Volherdinghe der ware Gelovigen ... tegen de dwalingen van Jac. Arminius ... door Robertus Abbotus ... uijt het Latijn overgeset* (Leyden 1618).

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. II, kol. 535. - Duker, *Voetius*, dl. I, blz. CXIII. - Reitsma en V. Veen, *Acta*, dl. IV, Reg. - Knuttel, *Acta*, dl. I en II, Reg.; dl. III, blz. 16. - *Arch. Ned. K.G.*, dl. IV, blz. 136, 137. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 62. - *Nav.*, XV, omslag blz. 4; XXI, 161; Jaarg. 1903, blz. 443.

[Johannes Gysius]

GYSIUS (Johannes) werd te Ostende geboren als zoon van Jan Ghijs, predikant aldaar, en van Francyntje Hackis of Haclis, die, nadat haar echtgenoot in 1584 overleden was, hertrouwde met Karel van den Broeck, predikant te Renesse. Dat Gysius, toen hij den 7^{en} Mei 1603 te Leiden als student werd ingeschreven, 17 jaar oud was, gelijk het *Alb. Stud. L.B.* meldt, berust dus waarschijnlijk op een vergissing. Den 9^{en} Maart 1610 onder de classis Dordrecht peremptoir geëxamineerd, aanvaardde hij 4 April d.a.v. de Evangeliebediening te Streefkerk, waar hij werkzaam bleef tot zijn overlijden in 1652. Den 4^{en} September 1631 was hij in plaats van Bucerus, tot bewerker van de Staten-vertaling des Bijbels aangesteld. Ook heeft hij vele synodale archivalia verzameld en gecopiëerd; zoo vervaardigde hij in 1639 te Dordrecht een afschrift van de artikelen der samenkomst te Wezel op 3 November 1568, dat door L.J.F. Jansen in *Arch. K.G.*, dl. V, blz. 426 vv. werd afgedrukt en in 1871 overgenomen in de verzameling van A.L. Richter: *Die Evangelischen Kirchenordnungen des sechszehnten Jahrhunderts* (dl. II, blz. 310 vv.). Dit afschrift was echter zeer onnauwkeurig.

Anonym gaf Gysius een geschiedkundig werk onder den titel: *Oorsprong en voortgang der Nederlandscher beroerten ende Ellendicheden*, *waarin vertoont worden de voornaamste Tijrannijen*, *moorderijen*, *ende andere onmenschelijke wreetheden*, *die onder het ghebiedt van Philips de II Coninck van Spaengien door zijne Stadhouders in 't werck ghestelt zijn*, *gheduyrende dese Nederlantsche Troublen ende Oorlogen. Hier zijn mede bygevoecht*, *de voornaamste Placcaten*, *Brieven ende Remonstrantien van beide zijden; mitsgaders de afbeeldingen der Princen*, *die aen d'een zijde getijranniseert hebben*, *ende aen d'ander zijde Tijranniger wijze omghebracht zijn* (z.p., 1616). Hiervan verscheen na enkele jaren een woordelijke vertaling in 't Latijn, getiteld: *Origo et historia Belgicorum tumultuum*, *immanissimaeque crudelitatis per Cliviam et Westphaliam patratae fidelissime conscripta et tabellis aeneis repraesentata. Accedit historia tragica de furoribus Gallicis*, *Auctore Ernesto Eremundo Frisio* (Lugd. Bat. 1619; 2^{e} dr. Amst. 1641). Dit bijvoegsel was vroeger al in 't licht gegeven als: *De furoribus Gallicis*, *horrenda et indigna Admirallii Castillioni nobilium atque illustrium virorum caede*, *scelerata ac inaudita piorum strage*, *passim edita per complures Galliae civitates*, *sine ullo discrimine generis*, *sexus*, *aetatis et conditionis hominum*, *vera et simplex narratio Ernesto Veramundo Frisio auctore* (Edemb. 1573). Het hoofdwerk, van Gysius' hand, kwam dus wederom uit zonder naam van den schrijver. In 1626 verscheen een tweede, vermeerderde uitgave van Gysius' Hollandsch werk als: *Oorspronck ende voortgang der Nederlandscher beroerten*, *midsgaders de voornaemste Tijrannijen*, *moorderijen ende andere onmenschelycke wreedheden enz.* (Delft 1626), waarbij de naam van den schrijver, die naar aanleiding van zijn Latijnsch werk, door Saxe ‘classicus rerum autor’ genoemd wordt, op den titel vermeld staat. Waarom Gysius

tevoren zijn naam niet vermeld had, wordt verklaard uit de onderstelling, dat het boek zou geschreven zijn met het kennelijk oogmerk om te voorkomen, dat gedurende het

Twaalfjarig Bestand de vrede met Spanje zou voorbereid worden en het tegenover de vele voorstanders van den vrede gevaarlijk zou geweest zijn, zich te noemen. De Latijnsche vertaling zou gemaakt zijn ‘om ook naar buiten te werken’ (De Wind). Toen in 1626 dit gevaar niet meer bestond, zou Gysius ook zijn naam niet meer verzwegen hebben en de opdracht, die in den eersten druk luidde aan ‘alle vrome Nederlanders’, werd thans gericht aan de Staten van Holland en West-Friesland. Hiertegenover staat echter, dat de stad Dordrecht hem - volgens Van Doorninck - *f* 50 schonk voor de eerste uitgave, zoodat Gysius toch blijkbaar als de schrijver bekend stond.

Opmerkelijk is het, dat er groote overeenkomst bestaat tusschen Gysius' boek en den *Spiegel der Jeugd*, die reeds vóór 1616, in 't begin van het Twaalfjarig Bestand is uitgegeven; zelfs zijn geheele bladzijden woordelijk gelijkluidend. Evenzeer is het tweede deel van de *Spiegel der Spaanse Tirannije* (Amst. 1638) bijna niets anders dan een verkorting van de *Origo et historia*, en daarin ook de *Historia Tragica* eenigszins bekort overgenomen. Of Gysius ook van deze werken de schrijver geweest is, valt niet uit te maken. In zijn *Oorsprong* verhaalt hij bijzonderheden, die bij Bor, Van Meteren en andere geschiedschrijvers van dien tijd niet gevonden worden, o.a. een breedvoerig verhaal van Montigny's gevangenschap in Spanje.

Ook heeft hij een nieuwe, verbeterde en vermeerderde uitgave bezorgd van Van Haemstede's Martelaarsboek, als: *Historiën der vromer Martelaren*, *die om het getuygenisse der Euangelischer waerheydt haer bloedt gestort hebben van de tijden Christi onses Salighmaeckers af tot den jaere 1656 toe ... ende elck op syn behoorlick jaer en tijdt met grooter vlijt ende neerstigheyt tusschen gevoeght door J.G.O.* (Dordr. 1657). Op den gegraveerden titel wordt J.G.O. genoemd: Joannes Gysius, predikant te Streefkerk. Het is mogelijk, dat ook de vorige edities, vanaf die van 1633, bewerkt door I.S., van zijn hand zijn; I.S. moet dan Johannes Streefkerkensis beteekenen. Ook de uitgave van 1657 is herhaaldelijk herdrukt (zie Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 123). Zóózeer schijnt dit als Gysius' werk beschouwd te zijn, dat Claas Bruin daarnaar schreef, zonder van Haemstede's naam te vermelden: *Korte Schets van het leeven en sterven der Martelaaren*, *getrokken uit de geschiedenissen ... van J. Gysius* (Amst. 1719).

Misschien is Gysius ook de schrijver van de twee volgende werken: *Monster der Roomschen Afgoderije ... door Symeon Ruytinck*, *nu voor het tweede mael tot dienst dezer Nederlanden uytgegeven*, *vermeerdert ende verbetert* (Leyden 1623) door J(ohannes) O(stendanus), en: *Schriftuerlycke onderwijsinghe in de leere vande goddelycke Predestinatie. Eertijds in Hoochduytsch beschreven door Wilhelmum Zepperum ... alsnu wt den Latijne ... overgheset door J.G.O.* (Rott. 1612).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. I, blz. 595; dl. III, blz. 660, 661. - Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 280. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, dl. II, kol. 534. - Rutgers, *Acta*, blz. 6, 8. - Reitsma en V. Veen, *Acta*, dl. III, blz. 466. - Knuttel, *Acta*, dl. I, II en III, Registers. - Id., *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 53, 123. - Van Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, dl. II, kol. 420. - *Arch. K.G.*, dl. V, blz 426: dl. VI, blz. 87. - De Wind, *Bibl. der Ned. Geschiedschrijvers*, blz. 328-337, 501, 571-577, 594. - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.*, blz. 23. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 69.

H

[Petrus Haack]

Haack (Petrus) geboren te Brielle den 10^{den} Oct. 1747, ontving voorbereidend onderwijs in zijn vaderstad, later te Rhenen, en werd daarna anderhalf jaar onderwezen in het Grieksch door Ahasv. Bresser, rector te IJsselstein. Op vijftienjarigen leeftijd ingeschreven als student aan de Utrechtsche Hoogeschool (hoewel zijn naam in het *Alb. Stud.* niet voorkomt), werd hij den 7^{den} Maart 1769 bevorderd tot proponent bij de Classis Utrecht. Den 26sten Nov. d.a.v. volgde zijn bevestiging te Noordgouwe door Ds. J. van de Velde, pred. te Zierikzee (m. 1 Cor. IV:1, 2; intr. m. Num. XI:29*b*). Zijn tweede gemeente was Zwartewaal; intr. den 20sten Nov. 1774 (m. Ezech. XLVII:10); bev. d. Ds. Laur. Boom, pred. te Simonshaven en Biert (m. Matth. IV:18-20); afsch. te Noordgouwe den 13^{den} te voren (m. Pred. XII:13, 14). Zijn derde gemeente was Sommelsdijk, waar hij, na voor een gelijktijdige beroeping naar Colijnsplaat bedankt te hebben, bevestigd werd den 6^{den} Juli 1777 door Ds. Joh. Steenbakker, pred. te Ouwerkerk (Duiveland) (m. Joh. XXI:15-17; intr. m. 1 Cor. V:23, 24; afsch. te Zwartewaal den 29sten Juni te voren m. Jud.: 24, 25).

Zijn vierde gemeente was Breda, waar hij, op collatie van Prins Willem V beroepen, den 23sten Juni 1782 bevestigd werd door Ds. Petr. van Kempen, pred. ald. (m. Jes. XXX:20*b*, 21; intr. m. 1 Cor. II:6, 7; afsch. te Sommelsdijk den 16^{den} te voren m. Hand. XX:32). In 1784 stelde de Prins als Heer en Baron van Breda hem aan tot titulair-Professor Theol. en Hist. Sacrae aan de Illustre School daar ter stede, waarmede een aanzienlijke verhooging van tractement gepaard ging. Niettemin vertrok hij vandaar, afscheid nemende den 15^{den} Nov. 1789 (m Ef. III:14-16), naar Amsterdam.

In deze zijn laatste gemeente had zijn bevestiging plaats den 22sten d.a.v. door Ds. D. ten Dall pred. ald. (met 1 Petr. V:11-13), en den 25sten zijn intrede (m. 1 Joh. V:11).

Hij was overtuigd Oranjepredikant, en betoonde dit metterdaad, toen hij, cordaat op zijn post, in 1796 met andere ambtgenooten weigerde den eed van onderwerping afteleggen aan den toenmaligen regeeringsvorm als in strijd met zijn geweten. Deze weigering leidde tot zijn ontslag, waarna hij een tijdlang de Hollandsche gemeente te Hamburg en Altona diende. Den 17^{den} Juni 1804 predikte hij afscheid te Altona (m. Rom. VIII:28*a*) en keerde daarop naar Amsterdam terug, hersteld in zijn dienst aldaar. In 1812 werden er klachten ingediend bij den Minister van Eeredienst te Parijs tegen de Nederlandsche Protestantsche leeraren, als zouden dezen hunne gemeenten opzetten tegen het Fransche bewind. Vooral op Haack viel daarbij de aandacht. De welwillende Intendant d'Alphonse verdedigde hem, maar schreef intusschen ambtshalve de prefecten aan om een onderzoek intestellen. Uit een schrijven van den prefect der Zuiderzee bleek dat de geruchten veel erger waren dan Haacks uitdrukkingen.

In zijn in 1785 door het Zeeuwsch Genootschap met zilver bekroonde verhandeling over de middelen om het gebrek aan goede krankbezoekers bij de O.-I. Compagnie te verminderen omschrijft hij zijn plan om in een der Zeeuwsche steden, liefst te Zierikzee (vermoedelijk omdat daar nog hangende was de quaestie over het legaat van Pieter Mogge) een kweekschool voor krankbezoekers te stichten met 80 jongelieden van veertien tot zestien jaar oud, vier docenten en een cursus van drie of vier jaren. De leerlingen wilde hij vooral zoeken onder de meest belovende knapen in de weeshuizen onzer vaderlandsche steden. Zoodoende zou men jaarlijks 20 of 25 geschikte en wèlonderlegde personen naar Indië kunnen zenden. Zijn voorstel is echter niet uitgevoerd.

Bij de plechtige beëediging van de Grondwet der Vereen. Nederlanden hield Haack, daartoe aangewezen door den Prins van Oranje, bij gelegenheid van diens inhuldiging als Souverein Vorst der Nederlanden, den 30^{en} Maart 1814 in de Nieuwe kerk te Amsterdam, een godsdienstige rede over 1 Sam. VII:15 die uitgegeven werd met de beide toespraken van Z.K.H. in het 'Voorberigt'[1]. Den 20^{en} Febr. 1816 werd Haack benoemd tot Ridder der Orde van den Ned. Leeuw.

Haack was een zeer kundig man, die verschillende degelijke werken over godgeleerde onderwerpen heeft uitgegeven. Zijn prediking werd steeds door groote scharen gezocht.

Aan zijn invloed was het te danken dat het verzoek om verlof voor openbare godsdienstoefeningen der Hersteld Lutherschen te Amsterdam den 15^{en} Maart 1791 ingediend, door Burgemeesteren werd goedgekeurd, zonder dat daarbij de Kerkeraad der bestaande Luthersche gemeente geraadpleegd werd.

Den 24^{en} Nov. 1814 herdacht hij zijn 25-jarigen dienst te Amsterdam en tevens zijn 45-jarige bediening (m. 2 Cor. IV:1), den 28^{en} Nov. 1819 zijn bediening gedurende een halve eeuw (m. Ef. III:20, 21).

Sterk van gestel overleed hij na een ziekte van weinige dagen den 27^{en} Juli 1824. Hij werd begraven in de Westerkerk waar een vers zijn grafsteen siert. Zijne weduwe was Johanna van Ball (overl. 22 Aug. 1824), dochter van Abraham v. Ball, Secretaris der Baanderheerlijkheid van Haamstede. Uit hun huwelijk, den 11^{en} Dec. 1770 voltrokken, werden zes kinderen geboren, waaronder drie zonen, van welke twee jong overleden en ook de ander zijn vader in den dood voorging, onverzorgde wee zen achterlatend.

Haack was lid van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen en van de Maatsch. v. Landbouw te Amsterdam. Verscheiden jaren fungeerde hij als Assessor in het Classicaal Bestuur van Amsterdam.

De gedichten door hem vervaardigd, zijn meer vloeiend dan verheven.

Over zijn portretten vgl. Muller, *Cat. v. Portr.* N° 2084*a*-2089* en J.F. van Someren, id. II, N° 2181*-2183* en verv. op Croese, *Pred. Amst.* blz. 167.

Van hem zag het licht:

De zegeningen van Jozefs Vorstelijk Huis door Jacob Stervende uitgeboezemd dichtmaatig toegepast in eene Redevoering over Genes. XLIX:22, 26, op het Vorstelijk Huis van Willem den V^{en} Neerlands Erfstadhouder etc. etc. etc. ter gelegenheid van den Plechtigen Doop bediend aan den Erfprins Willem Frederik. Zirikzee. 1772. 8°.

1) Vgl. *Boekzaal* Jrg. 1814*a*, blz. 477-483.

Israels dankbaerheid over hunne verlossing uit de Vrijhandel en Godsdienstdrukkende slavernij der Egyptenaren, *in eene Redenvoering over Exod. XV:13*, *ter gelegenheid v.h. tweede Eeuwfeest der Heilrijke Hervorming in de gemeinte v. Sommelsdijk.* Rott. 1779. 8°. - *Verhandeling over de lastering tegen den Heiligen Geest*, *ten betoge dat die Onvergeevelijke zonden tans niet meer gevonden word.* Breda 1786. 8°. (3de dr. in 1790). - *Antwoord op de vraag, betreffende de beste en minst kostbare middelen*, *om het gebrek van goede krankbezoekers in dienst der O.-I. Compagnie te verminderen*, *en dezelve van den last der kwalen te bevrijden.* (In *Verhand. v.h. Zeeuwsch Genootsch. der Wetensch. te Vlissingen.* Dl. XIV, blz. 76-132. Middelb. 1790. 8°. - *De overeenstemming der Evangelisten in de lijdens- en feest-stoffen.* Amst. 1795. 8°. - *De leer der waarheid*, *die naar de Godzaligheid is. Volgens den Heidelbergschen Catechismus.* Amst. 1800. 8°. - *Paulus' grootheid van geest en verheven karakter.* Altona. 1801. - *Paulus' vorderingen in wijsheid en heiligheid.* Altona 1803. - *Het leven van Paulus den Apostel*, in Kerkelijke Redevoeringen. uitgespr. in de Herv. Gem. van Breda en van Amsterdam. Amst. 1804. 8°. 3 dln. 6 st.[1]. *Het leven*, *de leer en de daden van den Verlosser.* Met aanteek, voor mingeoefenden. Amst. 1825. 8°.

Men heeft Haack ook te houden voor den schrijver van een anoniem verschenen:

Antwoord op de Ernstige bedenkingen op zekeren rondgaanden brief v.d. Cardinaalen, *Aartsbisschoppen en Bisschoppen v.d. Gallicaansche Kerk*, *voor echt verklaard door de Amsterdamsche predikanten Jacques Renaud Bouillier*, *Filip Serurier*, *Petr. Haack en Thomas Peirson; betreffende de Onbeëedigde Uitgewekene Fransche Priesters.* Amsterd. 1794. 8°[2].

Voorts werd aan Haack toegeschreven een *Adres aan alle de respective Hoogeerw. Synodale Vergaderingen der Herv. Nederduitsche Gemeenten dezer landen*, *die dezen jare zullen gehouden worden: tot redres van de voorkomende gebreken in de nieuwe Evangelische gezangen*, *zoo ten aanzien v.d. Herv. leer*, *als die der taal en dichtkunde. Door en van wegens een aantal Leeraren*, *Ouderlingen en Diakenen en Leden der gemeente in ons Vaderland.* Amst. 1807[3].

Wat zijn gedichten betreft, onder de zinspreuk: Tandem bona causa triumphat' komt van hem een gedicht voor, getiteld: *Eene Bespiegeling van het heil aan Nederland geschonken door de aanbiddelijke hand der Goddelijke Voorzienigheid*, *in de zegenrijke omwending in Gedenkzuil opgerigt ter gedachtenis v. Nederlands*

1) In het uitvoerig voorbericht komt voor een soort van verhandeling *Over den oorsprong en de privilegiën*, *der Gereformeerden in Altona en Hamburg.* Deze leerredenen vonden een weinig gunstige beoordeeling in de *Bibliotheek van Theol. Letterkunde.* Inhoud: *Godgel. verhandel.* enz. III (1e st) 1805, blz: 730-743.

2) Vgl. over dit *Antwoord*: J. Broekema, *Catal. v.d. Pamfl.*, *Tractaten enz. aanwezig in de Prov. Biblioth. v. Zeeland.* I. (1568-1795) N°. 3352. Onder de no's. 3312 en 3313 worden van dezen Catal. I de volgende gedrukte brieven vermeld, tot Haack gericht: Philalethes, *Troost- en moedgevende brief aan ... Petr. Haack .... Pred. te Amsterdam ...* 8°. D°. Amst. 16 Nov. 1793. *Toegift op den Troost- en moedgevende brief aan .... Petr. Haack .... te Amsterdam.* Opschrift v.e. 16-regelig hekeldicht. 8°.

3) Hiertegen verscheen: *Brief van Philadelphus aan den opsteller van het Adres* enz. Leiden 1807. Vgl. over beide: *Biblioth. v. Theol. Letterk.* (als boven). VI, blz. 123-125 en III, blz. 730-743.

heil en Oranje's zegepraal. Ook de *Bundel Lijkzangen* op Petr. Hofstede bevat een gedicht van

hem. Verder zijn nog bewaard van hem twee bekroonde dichtstukken, waarvan een gedicht getiteld: *De verheerlijking van Christus op den Berg*, waaraan een accessit werd toegekend door het Haagsche Dichtgenootschap: 'Kunstliefde spaart geen vlijt.' Dat Haack felle vijanden had blijkt uit den *Schimpbrief* tegen hem gericht d.d. 16 Nov. 1793, geteekend: Philalethes (zie: *Nav.* XLII (1892), blz. 384-390.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 1. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 1; III blz. 661. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, blz. 513-516. - *Aanh. op het Woordenb. v. Kunsten en Wetensch.* III lett. G.-K. blz. 273. - *Boekz.* Jrg. 1814*b*, blz. 778; jrg. 1824*b*, blz. 228, 229. - Croese. *Pred. Amst.*, blz. 441-447; verv. op Croese, blz. 167-169. - Domela Nieuwenhuis, *Luth. Gem. Amst.*, blz. 243. - v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dichters.* II, blz. 293, 294. - H. Bosscha, *Gesch. der Ned. Staats-Omwentel. in Ned.* III, blz. 143. - v. Troostenburg de Bruyn, *Herv. K. in O.-Indië*, blz. 343. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* IV, blz. 546 v.v. - *Alg. Konst- en Letterbode.* XI (1793) N° 287, blz. 203. - *Nav.* VII, blz. 95, 253, 254; VIII, blz. 134, 238, 239, 300, XXI, blz. 506. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* II N° 104.

[Hylco van Haagen]

HAAGEN (Hylco van) in Sept. 1787 te Leeuwarden uit burgerouders geboren, toonde al vroeg 'zulk een onleschbaren dorst naar wetenschap', dat Ds. Alb. Brink de gelegenheid voor hem opende om te studeeren. Den 8^{en} April 1806 werd hij ingeschreven als student te Groningen, waar hij behoorde tot de meest geliefde leerlingen van Herm. Muntinghe. Candidaat geworden bij de classis Dokkum deed hij den 1^{en} Dec. 1811 intrede te Oudwoude en Westergeest (m. Hand. IV:12^{a}), na bevestigd te zijn door Ds. J.P.B. Riedel, pred. te Kollum (m. Hand. XX:28^{a}), Den 28^{en} Juli 1816 nam hij daar afscheid (m. 1 Joh. II:28) wegens vertrek naar Bolsward, waar hij den 11^{en} Aug. d.a.v. intrede deed (m. Jer. IX:23, 24). In Aug. 1817 bedankte hij voor eene beroeping naar Middelstum c.a., in Juli 1820 voor eene naar Deventer, maar kort daarop vertrok hij naar Zuidbroek en Muntendam, waar hij den 19^{en} Nov. 1820 intrede deed (m. 1 Joh. IV:9-11), na bevestigd te zijn door Ds. L.E. van der Tuuk, pred. te Noordbroek (m. Matth. V:13-16; afsch. te Bolsward 5 Nov. m. 2 Petr. I:3-11). Hij overleed te Zuidbroek 1 Oct. 1822, nalatende eene weduwe met drie minderjarige kinderen.

Nadat hij op Muntinghe's hoofdwerk uitvoerige registers had samengesteld droeg deze hem, een verkorting van zijn werk op, waarvan hij slechts 110 bladzijden mocht bewerken. Na zijn dood voortgezet door Cramer van Baumgarten werd het in 1827 en 1830 uitgegeven onder den titel: *De geopenbaarde godsdienstleer des Bijbels*, 2 dln.

Klein van postuur huisde in hem een vlugge geest. Volgens J.H. Halbertsma, die zeer met hem bevriend was, en dien hij op zijde streefde, had hij de eerste scholen in het Grieksch en Latijn niet *doorgeloopen*, maar was hij die *doorgevlogen.* Mr. H.A. Spandaw heeft aan zijn nagedachtenis een waardeerend gedicht gewijd (zie: Spandaw, *Gedichten*, III. N. uitg. Gron. 1837, blz. 62, 63.)

Litteratuur: *Alb. Stud. Gron.*, k. 256. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 272, 527. - *De Vrije Fries.* Mengel, uitgeg. d.h. Friesch Genootsch... XI Dl. N.R. V Dl., blz. 6, 7, 52.

[Abrahamsz. de Haan]

HAAN (Abrahamsz. de) zie: **GALENUS ABRAHAMSZ**.

[Karel de Haan]

HAAN (Karel de) zie: **GALLUS**.

[Annaeus Frederik Eilerts de Haan]

HAAN (Annaeus Frederik Eilerts de) geboren te Olst den 21^{en} Mei 1834 was een der kinderen van Lambertus Eilerts de Haan, laatst pred. te Olst en ald. als emer. overleden den 19^{en} Nov. 1870. Hij bezocht het gymnasium te Elburg en werd ingeschreven als student te Utrecht 11 Aug. 1852, later te Leiden 16 Oct. 1858. Proponent geworden in Overijsel, werd hij 23 Sept. 1860 bevestigd te Noordwolde door zijn vader (m. 2 Cor. IV:7; intr. m. Zach. IV:6^{b}; afsch. 26 Jan. 1868 m. 1 Joh. II:15-17). Daarna diende hij de gemeenten te Ternaard (bev. 2 Febr. 1868 door Ds. W.H.J. Baart de la Faille, pred. te Hantum c.a.m. Tit. II:1, 7, 8; intr. m. Zach. IV:6b; te Eext (bev. 17 Aug. 1884[1)]; afsch. 17 Mei 1885 m. 1 Thess. V:19; te Borger (bev. 24 Mei 1885 door Ds. T. van Berkum, pred. te Odoorn m. 1 Cor. XIV:1, 4^{b}; intr. m. 1 Thess. V:20); te Benningbroek (bev. 14 Aug. 1887 door Ds. P. Beets, pred. te Sybekarspel m. Hand. X:37, 38, 44; intr. m. 1 Cor. IV:20). Op grond van voortdurende ongesteldheid, waardoor hij anderhalf jaar ongeschikt was tot waarneming van zijn dienst, verkreeg hij eervol emeritaat met ingang van 1 April 1893. De rust buiten bracht hem herstel. Hij overleed den 28^{en} Dec. 1899 onverwachts ten huize van zijn zoon Mr. W.Th. Eilerts de Haan, te Meppel.

Eilerts de Haan behoorde tot de vrijzinnige richting, en bewoog zich ook op buitenambtelijk terrein; met name als landbouwkundige onderscheidde hij zich. Als predikant in Friesland was hij lid van de Dokkumer krans van moderne predikanten, die den stoot gaf tot oprichting van de ‘vergadering van moderne predikanten te Leeuwarden’. Bedoelde krans vergaderde voor het eerst te Dokkum en voorts elke maand.

Van zijne zonen was een, J.G.W.E. d. H. luitenant ter zee 1ste kl., overl. 30 Aug. 1910 als leider van de Corantyne-expeditie; een ander D.E. d. H. is predikant te Heilo, bekend o.a. als lid van de Alg. Synode der Ned. Herv. Kerk.

Van A.F. Eilerts de Haan zag het licht:

Gedachten en opmerkingen over de laatste dagen des jaars voor den eenvoudigen Christen. Steenwijk, 1863, post 8°. - [Ond. pseud. Frisius]: *Een woord aan J.C. Zaalberg Pzn.*, *Pred. bij de Hervormden te 's-Gravenhage.* Steenwijk, 1864, post 8°. - *Open Brief aan Klaasje Zevenster.* Ten voord. v.d. te Noordwolde op te richten werk- en industrieschool. Amst. 1867, post 8°. [Ond. pseud. Henri]: *Mijn vriend Pik.* Oorspr. novelle. Leeuw. 1872, roy. 8°. *De Noord-Nederlandsche Landbouwkoloniën.* Eene studie over de Maatsch. v. Weldadigheid. Amst. 1875. gr. 8°.

Ook bestaan er van zijne hand verschillende tijdschriftartikelen, o.a.:

De geschiedenis der Zuid-Nederlandsche Landbouwkoloniën in *Jaarb*, *v.d. Maatsch.* v. Weld. 1872. *Geschiedenis en kritiek der Belgische Reform*

1) Nog in 1884 bedankte hij voor een beroeping naar Rolde.

(*verbetering*)*scholen*. Id. 1874. *Het Rijksgesticht te Veenhuizen.* Id. 1876. *Het eigenaardig philanthropisch karakter der Maatsch. v. Weldadigheid* 1897. *De verpleging van zenuwlijders en rustige krankzinnigen in 't gezin.* Id. 1899.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Rh.-Traj*. k. 387. - Id. *L.B.*, k. 1379. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz, 547, 666. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb. er N. en*

Zuid Ned. Letterk. blz. 306. - *Erica* (Jaarb. der Maatsch. v. Weld. 1901), blz. 1-3. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, blz. 186, 225. - *Ned. Arch. K.G.*N.S. 15de dl. (1919), blz. 90.

[Tamme Foppes de Haan]

HAAN (Tamme Foppes de) werd geboren te Duurswoude den 28en Jan. 1791. Zijne ouders, die bemiddeld waren, behoorden tot de gezeten burgerij. De geestelijke atmosfeer in hun gezin droeg ertoe bij dat de begeerte, die al vroeg in hem leefde, om predikant te worden, versterkt werd. Al vroeg verloor hij echter zijn ouders door den dood. Doch hij kon zijn studiën voortzetten; en na twee-en-een half jaar bijzonder voorbereidend onderwijs te hebben genoten - Ds. S.H.A. Begemann te Norg onderwees hem in de oude talen - werd hij den 3en Nov. 1814 ingeschreven als student te Leiden; o.a. van der Palm was daar zijn leermeester. Groote invloed is aldaar op zijn vorming geoefend door den bekenden predikant Nic. Schotsman, die voor enkele studenten een wekelijksch privatissimum hield. Van de Leidsche ging hij naar de Groningsche academie, waar hij werd ingeschreven den 27en Sept. 1816, en de colleges volgde o.a. van Ypey.

Den 7en Oct. 1818 proponent geworden bij het Prov. Kerkbestuur van Groningen, volgde zijn bevestiging te Valkenswaard (N.-Br.) den 5en Dec. 1819 (door Ds. W. Meenderin pred. te Bergeik; intr. m. Rom. XII:12*a*.) Hij bleef aldaar nog geen twee jaar; den 29en April 1821 preekte hij afscheid (m. 2 Thess. III:18) wegens vertrek naar Hurwenen, waar hij den 13en Mei d.a.v. bevestigd werd door Ds. R. Macalester Loup pred. te Zaltbommel (m. 1 Cor. III:16*a*; intr. m. 1 Cor. II:2). Te Hurwenen kwam hij, die vroeger onberispelijk en godsdienstig geweest was, door zwaren zielestrijd heen tot het besef in genade bij God te zijn aangenomen. Hij ontving de armen in zijn pastorie, spijzigde hen en verkondigde hun het Evangelie. Die niet tot hem konden komen, bezocht hij. Een en ander bezorgde hem ook veel tegenstand en verdachtmaking. Daarbij kon hij zich om des beginsels wil niet vinden in den bestaanden toestand der Herv. Kerk. Dit bracht hem ertoe zich met een breed request te wenden tot den Koning, die approbatie verleende bij het beroepen der predikanten, met het verzoek reformeerend optetreden, daar hij anders Gods oordeelen over het land duchtte. Eer de Haan tot dezen stap kwam, had hij zich een ganschen dag afgezonderd en een teeken van Boven begeerd. Na het verzenden van dezen brief geraakte hij in zulk een toestand van depressie en overspanning, dat hij met 1 Juli 1824 emeritaat liet aanvragen, waarbij hem door tusschenkomst van zijn vrienden voor den tijd van drie jaren een jaarlijksch pensioen van *f* 150 werd toegekend. Hij vestigde zich daarna te Gorredijk, waar hij een paar jaren rustig voort leefde en een bundel gedichten in het licht zond; de bewering[1)] dat hij gekrenkt was in zijn geestvermogens is dan ook minder juist[2)]. In 1826 vervulde hij hier en daar weer preekbeurten, en ontving hij beroepingen, waarvan de wettigheid bestrijding vond. Hij richtte in verband met dit laatste verschillende verzoekschriften aan den Koning,

1) L.H. Wagenaar, *Het Réveil en de Afscheiding*, blz. 199.
2) Zijn emeritaatsverklaring geschiedde op grond hiervan dat hij was ‘mentis impos.’ Uit de voorrede van zijn bundel gedichten blijkt dat hijzelf wist dat men hem hield voor een zwakzinnige. Zijn toestand lijkt meer verregaande zenuwoverspanning te zijn geweest.

waarop hij eindelijk bericht ontving dat hij altijd beroepbaar was geweest en nog beroepen kon worden, wanneer hijzelf zich in staat gevoelde zijn arbeid te

verrichten. De tegenkanting van hen, die hem een dweper noemden, werd dientengevolge minder. Hij nam nu een beroeping aan naar Molkwerum, waar hij den 2^{en} Sept. 1827 bevestigd werd door Ds. H.J.C. Mensonides, pred. te Koudum (m. Rom. X:14-17; intr. m. 2 Joh. 9-11). Hij werkte daar met lust en zegen, tot zijn vertrek naar Exmorra en Allingawier, waar hij den 5^{en} Juli 1829 bevestigd werd door zijn schoonvader Ds. J. Heringa, pred. te Oudenhoorn (m. 1 Thess. V:12, 13; intr. m. Joh. VI:29; afsch. te Molkwerum den 28^{en} Juni m. 2 Joh.:8.) Hij beoefende te Exmorra de studie van de Oude Talen, ook het Arabisch, Syrisch en Chaldeeuwsch, en kreeg de overtuiging dat hij eenmaal a.s. predikanten zou opleiden. In den Belgischen opstand evenals vroeger te voren bij de overstroomingen, die ons land teisterden, zag hij de straffen Gods over het verval der Kerk. Het sterven van één zijner kinderen maakte het geruimen tijd geestelijk donker voor hem, maar hij kon er daarna blijmoedig in berusten. Juist toen hem geldelijke ongelegenheid kwelde, daar voor de theologische studie van een stiefzoon het benoodigde geld ontbrak, ontving de Haan een beroeping naar Ee, dat hem ruimer voordeden bood, waardoor de jongeling onbezorgd twee dagen later naar de hoogeschool kon vertrekken. Den 22^{en} Febr. 1835 preekte de Haan afscheid te Exmorra, (m. 2 Cor. XIII:13) en den 8^{en} Maart d.a.v. werd hij te Ee bevestigd wederom door zijn schoonvader (met denzelfden tekst als te Exmorra; intr. m. Rom. I:16*a*). Hij zette te Ee met ijver zijn studiën voort. Ten opzichte van de Afscheiding van 1834 nam hij aanvankelijk een weifelend standpunt in, totdat hij in 1839 ervoor gewonnen werd, waartoe de invoering van den Gezangenbundel het hare bijdroeg. Op Goeden Vrijdagavond van gen. jaar deelde hij zijn gemeente mee dat hij zich voegde bij de Afgescheidenen. Hoewel hij daarna nog een tijdlang hevig geslingerd werd, volhardde hij toch bij zijn besluit; waarop hij den 5^{en} Aug. 1840 door het Prov. Kerkbestuur van Friesland uit zijn bediening ontzet werd[1)]. Immiddels had hij zijn pastorie moeten ontruimen en, van eigen middelen ontbloot, had hij Ee verlaten om zich te vestigen te Birdaard, waar sinds 1836 een Afgescheiden gemeente bestond. Een vriendenhand, die hem van woning voorzag, zorgde ook voor zijn levensonderhoud in dien tijd. Door de provinciale vergadering van opzieners uit de Afgescheiden gemeenten in Friesland, te Leeuwarden door hem bijgewoond, werd hij daarop uitgenoodigd zich als leeraar bij de Afgescheidenen aan te sluiten en zich te belasten met de ‘opleiding’ van hen, die zich in Friesland aanmeldden om predikant te worden bij die gemeenten. Hij nam deze uitnoodiging aan. Intusschen ging hij voort nu hier dan daar te prediken. Toen na eenigen tijd Ds. H. de Cock, de vader der Afscheiding, die voor Groningen de leeraren opleidde, 14 Nov. 1842 overleden was, werd de Haan ‘Hoofdonderwijzer’ voor Friesland en Groningen, en vestigde hij zich in 1843 te Groningen. Verscheiden Afgescheiden predikanten zijn door hem opgeleid, o.a. de naar Amerika vertrokken Dosker, de vader der ‘Dopperchurch’ in Z.-Afrika Ds. Postma, voorts een der vaders van Chr. Ref. Church in Amerika L. Hulst en Ds. W. Diemer, thans em. pred.

Zijn verblijf te Groningen was voor de Haan een aangenaam tijdperk; hij was toen nog in volle kracht, en ook vrij van geldelijke zorgen. Bij de stichting van de Theologische School te Kampen in 1854 benoemde de Synode te Zwolle hem tot

1) *Hand. Syn. N. Herv. Kerk* 1841, blz. 110.

een van de vier docenten, en droeg hem het onderwijs op in Logica, Metaphysica, Mythologie, Grieksch, Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch, Syrisch, Arabisch en in de Dogmatiek. Reeds op jaren gekomen stond hij daar in de schaduw van mannen als de Cock, v. Velzen en Brummelkamp. Hij leidde te Kampen 60 jongelieden op, en bevestigde 43 predikanten in Afgescheiden gemeenten.

Op zeventigjarigen leeftijd trad hij af, daar hij wegens ouderdom zijn taak niet langer naar behooren vervullen kon; hij bleef zich echter in den kring van docenten en studenten bewegen. Den 28^{en} Maart 1868 overleed hij. De Haan was ‘een fijngevoelige geest, een bijzonder conscientieus karakter’, een man van nauwgezet geestelijk leven, maar impressief als hij was, ook zwaartillend, en niet vrij van stijfzinnigheid. Hij leefde veel bij ingevingen. Een en ander maakte zijn leven niet gemakkelijk; vaak werd hij gekweld door zware aanvechtingen, waaruit ook zijn tijdelijke zenuwoverspanning te verklaren is. Hij was geneigd meer tot afwachten, dan tot handelen en verkeerde dikwijls in onzekerheid over den weg, dien hij te volgen had. Maar zag hij dat het oogenblik van handelen daar was, dan was hij ook door niemand daarvan aftebrengen. Bij tegenspraak vooral van jongeren kon hij heftig worden. Hij was vrij van bemoeizucht en viel niet gaarne anderen lastig.

De juistheid der overlevering dat zijn naam eens zou zijn voorgekomen op een aanbeveling voor het professoraat in de Oostersche Talen te Groningen, staat niet vast. Maar hij stond er zelf zeer op ‘professor’ genoemd te worden, toen de leeraren der Theol. School alzoo nog niet plachten betiteld te worden. Tegen den tijd, dat hij te Molkwerum kwam trad hij in het huwelijk met Aletta Heringa, wed. van Ds. H. Ynzonides, die hem vijf kinderen schonk.

Een portret van hem treft men aan vóór de hierna te noemen levensschets in den Almanak van het Stud. Corps ‘F.Q.I.’ Vele geschriften gaf de Haan niet in het licht. Te noemen zijn:

Gedichten. Heerenveen, 1825, 8°. *Iets over Rhetorica*, *met vragen en antwoorden voor mijne leerlingen bij het lezen en verklaren van den Bijbel.* Gron. 1852. kl. 8°.

Ook schreef hij een woord vooraf bij den 2^{en} druk van een ‘nieuwe en behalve de spelling onveranderde uitgave’ van Aug. Francken, *Kern der Christelijke Leere.* Gron. 1862, waarvan in 1870 een 3de, in 1883 een 4de druk uitkwam (vgl. *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* III, blz. 103).

L i t t e r a t u u r : Harundo, *Tamme Foppes de Haan* in: *Almanak v.h. Stud. Corps* ‘*Fides Quaerit Intellectum*’ *v.h. jaar 1905*, blz. 93-99. - Dr. G. Keizer, *Hurwenen* en: *Tamme Foppes de Haan* in de *Geldersche Kerkbode* 20, 27 Juli, 3 Aug. 1918. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1231. - Id. *Gron.*, k. 269. - Romein, *Pred. Friesl.*, (reg.) en v. Veen, *Aanv. en Verbet.*, blz. 62. - *Catal. Bibl. Th. Sch. d. Ger. K. in Ned.*, blz. 404. - *Brinkman's Catal.*, (1850-82) blz. 379, 464. - Aangevuld met mededeelingen van Dr. G. Keizer te Tiel.

[Bernard ter Haar]

HAAR (Bernard ter), werd geboren den 13^{en} Juni 1806 te Amsterdam, waar zijn ouders Barend ter Haar en Johanna Judith Hamming (deze laatste afkomstig uit Arnhem, waar haar vader schout was) een bloeiende zaak dreven. Na uitstekend voorbereidend onderwijs genoten te hebben werd hij in 1823 ingeschreven als student aan het Amsterdamsche Athenaeum; vervolgens volgde hij den hoogleeraar van Hengel naar Leiden, waar zijn inschrijving plaats had den 8^{en} Juni 1826. Reeds in

zijn Amsterdamschen tijd blonk zijn kennis van de oude talen uit. Een antwoord door hem ingezonden op een Latijnsche prijsvraag van de Litterarische Faculteit te Groningen werd met goud bekroond[1]. Zijn studie verliep verder voorspoedig en in Aug. 1829 werd hij door het Prov. Kerkbestuur van Z.-Holland toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Herv. Kerk. Hierdoor werd zijn promotie tot Theol. Doctor verhinderd. Reeds was een daartoe gekozen onderwerp *de Testamento XII patriarcharum* door hem bewerkt, maar de resultaten, waartoe die bewerking hem gevoerd had, brachten zijn promotor tot het advies ze niet te publiceeren. Hij begon daarop aan een verhandeling *de vita et meritis Gregorii Magni.* Intusschen had hij de beroeping naar Eemnes Binnen aangenomen, waar hij den 23^{en} Mei 1830 bevestigd werd door zijn schoonbroeder Dr. J.A. Anspach, pred. te Zalk (m. Matth. XVIII:14) en intrede deed (m. Joh. XII:50^{a}). Den 36^{en} Maart 1833 nam hij afscheid van zijn eerste gemeente (m. 2 Thess. II:16, 17), vertrekkende naar Vlaardingen, waar hij den 17^{en} Maart d.a.v. intrede deed (m. Joh. XVII:17) na bevestigd te zijn door Ds. A. Hazeu, pred. ald. (m. 1 Cor. III:7). Zijn derde standplaats was Arnhem, intr. ald. den 24^{en} Mei 1825 (m. Ef. II:20b); bev. Ds. H.H. Donker Curtius pred. ald. (m. Tit. II:1); afsch. te Vlaardingen den 10^{en} Mei (m. Fil. IV:1b.) Na in het volgende jaar voor een beroeping naar Leiden en in 1837 voor eene naar Dordrecht bedankt te hebben volgde hij in 1838 een herhaalde roepstem van Leiden op; afsch. te Arnhem den 4^{en} Nov. van gen. jaar (m. 2 Cor. XIII:11); bev. te Leiden den 18^{en} Nov. daar door Ds. J. Dermout pred. ald. (m. 2 Cor. IV:3^{b}); intr. ald. (m. 1 Cor. I:2 l.w). Zijn laatste gemeente was Amsterdam; afsch. te Leiden den 16^{en} Juli 1843 m. Ef. III:14-21); bev. den 30^{en} Juli d.a.v. door Dr. H.J. Spyker, pred. ald. (m. 1 Cor. IV:3-5); intr. den 2^{en} Aug. (m. 1 Cor. III:9^{c}).

Te Leiden werd hij den 2^{en} Febr. 1839 door de Theol. Faculteit ald. vereerd met het doctoraat *honoris causa.* In 1842 werd hem de gouden médaille toegekend door de 'Hollandsche Maatschappij voor Fraaie Kunsten en Wetenschappen' voor zijn *Proeve van Beantwoording der vraag; Welken invloed heeft het Christendom gehad op de Poëzy?* In 1843 volgde eenzelfde onderscheiding van het 'Haagsch Genootschap tot verdediging van de Chr. Godsdienst' voor zijne degelijk bewerkte, boeiend geschreven *Geschiedenis der Kerkhervorming in Tafereelen*, die vaak herdrukt werd en in het Hoogduitsch vertaald.

In 1854 werd ter Haar benoemd tot hoogleeraar te Utrecht, - een benoeming, die in rechtzinnige kringen groote teleurstelling wekte - den 23^{en} Juni van dat jaar hield hij in keurig Latijn zijn inaugureele oratie (zie ond: 'Litterat.') Den 11^{en} Juni preekte hij afscheid te Amsterdam (m. 2 Tim. II:19).

In het jaar te voren den 15^{en} April had hij ten paleize van koning Willem III aangeboden het door duizenden onderteekende adres, waarin diens hulp werd ingeroepen tot afwending van het onheil dat Nederland bedreigde door de invoering van de bisschoppelijke hiërarchie. Bij die gelegenheid hield ter Haar vergezeld van een commissie van elf Amsterdamsche predikanten een toespraak, waarin hij de beteekenis van het adres nader toelichtte.

1) *Commentatio de Heraclidarum Incursionibus in Peloponesum earumque causis atque effectibus* in 'Annales Acad. Gron.' 1827.

Was hij als prediker, behoorend tot de school van van der Palm en van Hengel,

zeer gevierd, zijn academisch onderwijs (over Kerkgeschiedenis, Ethiek en Inleiding op het N. Test.), aanvankelijk tegen den uitgedrukten wensch zijner studenten is in het Latijn gegeven, beantwoordde niet geheel aan veler hooggespannen verwachtingen; toch droegen zijn colleges blijk van veel studie, en gaven zij niet weinig. Vooral de Kerkgeschiedenis had zijne liefde. Zijn *Historiographie der Kerkgeschiedenis* is bijzonder geprezen; vrij van dorheid, was dit nochtans zijn geleerdste werk. De door hem uitgesproken wensch[1)] om afzonderlijk de kerkelijke Historiographie van Nederland te bewerken is onvervuld gebleven.

De resultaten, waartoe hij kwam bij zijn N. Testamentisch onderzoek, getuigden van zijn conservatief standpunt. Tegen een Strauss en een Renan richtte hij zich in poëzie en in proza. Vooral in zijn bekende gedicht dat zoo grooten opgang maakte: *Aan een Apostel des ongeloofs* sprak hij uit wat in een met hem geestverwanten breeden kring van het gematigd behoud door duizenden is gevoeld. Met de moderne theologische richting kon hij zich volstrekt niet vereenigen; de resultaten, waartoe deze kwam, werden door hem betreurd. Maar ook de oplevende Gereformeerde richting had allerminst zijne sympathie. Een sterk dogmatisch aangelegde geest was hij zeker niet. Men miste bij hem het trekken van vaste lijnen. In 't algemeen gaf zijn optreden niet den indruk van kracht. Hiervan is meermalen misbruik gemaakt. Dat hij een goedhartig, vriendelijk man was, meelevend met zijne leerlingen, is door niemand betwist. Had hij den 22^{en} Mei 1870 te Utrecht zijn veertigjarigen Evangeliebediening herdacht (m. 1 Tim. I:5), den 17^{en} Dec. 1874 nam hij afscheid van zijne leerlingen en oud-leerlingen. Hoewel door de wet nog niet tot heengaan genoopt, zag hij zich gedrongen het hoogleeraarsambt neerteleggen tengevolge van een ongesteldheid, die hem niet slechts het preeken, maar ook het geven van colleges belette. Een borstkwaal met hinderlijke hoest gepaard was in hevigheid toegenomen. Ook het overlijden zijner tweede echtgenoote had hem een zeer gevoeligen knak gegeven. Hij vestigde zich daarna te Velp, waar hij zijn 'Refugium' bewoonde tot zijn overlijden den 19^{en} Nov. 1880. Op het kerkhof te Rozendaal, na da Genestets dood door hemzelf bezongen, rust zijn stoffelijk overschot.

Voornamelijk als dichter heeft ter Haar zich naam gemaakt. Reeds op negenjarigen leeftijd openbaarde zich bij hem de drang om een vers te maken; in zijn latere jongensjaren waagde hij zich zelfs aan Latijnsche verzen. De dichters, die bijzonder zijn liefde hadden, waren Tollens, Schiller en vooral de Lamartine, terwij ook van Harens invloed soms bij hem niet te miskennen valt. Hier en daar, zooals in studentenalmanakken publiceerde hij van zijne gedichten door den druk, maar zijn eerste zelfstandig optreden, waardoor hij als dichter naam maakte, had plaats in 1838 bij de uitgave van zijn *Johannes en Theagenes.* In 1844 zag het licht zijn zoozeer geroemd *Huibert en Klaartje.* Hiermede en met zijn gedicht aan Strauss heeft hij naar de opmerking van Busken Huet (*Litt. Krit. en Fant.* V, blz. 25) voor altijd het hart van zijn landgenooten gestolen. *De St. Paulusrots* was voor de verschijning in verschillenden kring voorgedragen, uitbundig geprezen, werd daarna door het publiek gretig ontvangen, maar stond ook bloot aan Potgieters gedrukte critiek, waartegen Alberdingk Thym het opnam.

1) Zelfs nog in zijn rusttijd leefde bij hem die wensch, dien hij reeds had uitgesproken in het eerste stuk van zijn bovengen. werk, p. IX, vgl. voorr. 3de st. (1873) p. VIII.

De dichter ter Haar gaf Christelijke romantiek, niet zonder talent van schildering, maar langdradig, schel van kleur, met kennelijk stichtelijke strekking, gekenmerkt door zekere naïeveteit. Hij bezat de kunst der beschrijving, der plastische voorstelling, waar het uiterlijke toestanden geldt - en zijn hartstochtelijke liefde voor de natuur kwam daarbij sprekend uit - maar zijn zwakke zijden waren de schemerachtigheid van de diepere karakteristiek zijner personen en zijn neiging tot breedsprakigheid gevoegd bij de al te groote weekheid en gemaniëreerdheid, die hem eigen waren. Zijne gedichten richten zich tot het gemoed, en hebben, zoowel de blijde als de droevige, dat ontroerende, dat de hartetoon meebrengt. Van de achteloosheid voor zijn uiterlijk, die hem als mensch kenmerkte, dragen ze geen spoor. Ondanks het sterk pathetische en galmende van zijn voordracht wist hij ook zijne hoorders te boeien, en het was den studenten, die zijne colleges over oratorie volgden, een genot hem zijn eigen gedichten te hooren voordragen.

Een school heeft hij niet gevormd, maar niettemin was hij als prediker, geleerde en dichter een man van onmiskenbare gaven en bekwaamheden. Hartelijk lief had hij de Ned. Hervormde kerk, zooals o.a. bleek uit zijn lied aan de Hervormde Kerk gewijd en zijn optreden nog in zijn laatste levensjaren als lid van Arnhems Classicaal Bestuur.

Zijne eerste echtgenoote, aan wie, onder den naam Elivire, door hem menig lied werd gewijd, was Johanna Maria van Woudenberg, geb. 1806. Met deze dochter van den Haagschen predikant Hubertus van Woudenberg trad hij in 1830 in het huwelijk. Zij overleed in 1851. Uit dit huwelijk werden geboren drie zonen, van wie een vroeg gestorven is, en een dochter. Een zijner zonen was, naast den hierna behandelden Barend, de op 29 Juni 1833 te Vlaardingen geboren Dr. Mr. Hubertus ter Haar, die den 26^{en} Juni 1858 te Utrecht promoveerde tot Doctor Theol. op een *Specimen historico-theologicum Petri Datheni vitam exhibens* etc.; deze werd proponent bij het Prov. kerkbestuur van Overijsel den 5^{en} Mei 1859, maar ging daarna over tot de juridische studie en diende het onderwijs; hij overleed te Nijmegen den 30^{en} Juni 1892 (*Lett. Lb. Bijl. t.d. Hand.* 1894-'95, blz. 203-242).

Den 16^{en} Nov. 1854 hertrouwde Bern. ter Haar met Helena Elisabeth Roering, wed. L.D. Jonquière. Zij overleed den 8^{en} Maart 1874 na langdurig lijden.

Vanaf 1846 was hij medebestuurder van het Haagsch Genootschap. Onder de portretten van hem is er een, gegraveerd o.a. door J.P. Lange naar C.J.L. Portman, door J.W. Kaiser naar W.C. Chimaer v. Oudendorp, door W. Steelink n. J.H. Neuman en door D.J. Sluyter, vgl. Muller, *Cat. v. Portr.* N° 2097-2099; v. Someren, id. N° 2189-2190; *Cat. Burgersd. en Niermans.* Portr. N° 349. Ook komt van hem een in hout gesneden portret voor in *Eigen Haard.* Jrg. 1880.

Geschriften v. Bern. ter Haar: behalve zijn reeds vermelde beantwoording van een prijsvraag: *Adversaria. Mengelingen* Begonnen Mey 1821. Geëind. Jan. 1822. Handschr. 4°. 348 blz. - *Adversaria.* II. *De Poezy.* Begonnen Maart 1822, geëind. Mei 1823. Handschr. 4°. 368 blz. - *Verhaal van mijn vertoef te Ootmarssum van den 19^{en} Aug. tot den 3^{en} Sept. 1824.* Handschr. 4°. 100 blz. - *Proeve van eene beantwoording der vraag: Welken invloed heeft het Christendom gehad op de Poëzy?* Bekr. door en opgen. in *N. Werken v.d. Holl. Maatsch. v. Fraaye Kunsten en*

Wetensch. II. 1843. - *De Geschiedenis der Kerkhervorming in Tafereelen.* Bekr. en uitgeg. d.h. Haagsch Gen. 1843. herdr. in 2 dln. Amst. 1844. 3^{en} dr. ald. 1846;

4en dr. ald. 1849; 5en dr. ald. 1854 (vert. in Hoogd.). - *Hollands Bloei in schoone Kunsten en Wetenschappen*, *bij het sluiten v.d. Munsterschen vrede twee eeuwen later beschouwd.* Eene voorlezing. Leiden 1849. gr. 8o. (Ook in: 'Werken der Holl. Maatsch. enz. III. 1850). - *De ware boven alles begeerlijke vrijheid*, *door Christus verkrijgbaar.* Leerr. over Joh. VIII:36. Amst. 1848. 8o. - *Woorden van troost en besturing in dagen van droefheid en rouw.* Tiental Leerred. Amst. 1852; 2de verm. dr. ald. 1864. post. 8o. - Verschillende leerred. in de 1846-1870 te Arnhem uitgegeven 'Leerredenen t. bevorder. v. Evang. kennis en Chr. leven' o.a. *Opwekking tot blijmoedig en godvruchtig vertrouwen*, *bij de intrede des jaars.* N. aanl. v. Neh. II:20*b.* Jrg. 1853, blz. 1-16. - *Aanspraak aan Z.M. den Koning ... uitmakende de deputatie v.h. Protestantsch adres tegen de Bisschoppelijke Hiërarchie*[1]. Amst. 1853. 8o. - *Levensberigt van Mr. Jeronimo de Vries* in *Letterk. Lb.* Jrg. 1853, blz. 182-218. - *Leerredenen.* Amst. 1853. 8o. - *De onwrikbare vastheid v.h. Godsgebouw.* Afsch. rede over 2 Tim. II:19, geh. te Amsterdam den 11 Juni 1854. Amst. 1854. 8o. - *De Historiae ecclesiasticae et Theologiae moralis studio*, *his nostris diebus archissime coniungendo.* Oratio inauguralis. Traj. ad. Rh. 1854. - *De Historia religionis Christianae indole*, *hodie nimium spretâ*, *haud sine gravissimo damna contemnendâ ac negligenda.* Oratio rectoralis. Traj. ad Rh. 1860. 8o. - *Noachs eerste offerhande na den zondvloed.* Leerr. over Genes. VIII:20*a* uitgespr. na het wijken v.d. watervloed 17 Febr. 1861. Utr. 1861. 8o. - *Voorrede* voor M.A. Perk's *Beknopte Gesch. v.h. Protestantisme.* Dordr. 1861. post 8o. - *Levensschets v. Dr. Nicolaas Christiaan Kist* in: *Letterk. Lb.* Jrg. 1861. blz. 45-143. - *Offergave-verzameling v. verspr. en onuitgeg. opstellen aan het gebied v. Kunst en Letteren ontleend.* Eene bijdrage t.d. opbouw v.d. Kerk der Hervorming te Enschedé. Utr. 1862. - *Van God onze hulpe.* Leerr. over Ps. CXXI 1:2 ter godsd. open. v.h. Academiejaar. Utr. 1864. 8o. - *Wie was Jezus?* Tiental Voorlez. over het 'Leven v. Jezus' door Ernest Renan, na de open. der Acad. lessen gehouden. Utr. 1864. 8o. (vert. in het Hoogd. (*Zehn Vorlesungen über Renan's Leben Jesu.* Deutsch van H. Doermer. Gotha 1864. 8o. - *Levensbericht v. J. Steenmeyer* (m. medew. v. R. Bennink Janssonius.) Arnh. 1865. 8o. - *Voorrede* voor H.W. Terpstra, *Zestal leerredenen.* Zaandijk. 1865. 8o. - *Voorrede* van C.G. Montyn, *Geschied. der Herv. in de Nederl.* Arnh. 1865, bevattende levensbericht v.d. schrijver. - *De wachters op den morgen.* Leerr. op den 350en gedenkdag der Kerkherv. over Ps. CXXX:6*b* uitgespr. op 3 Nov. 1867. 's Grav. 1867. - *De slotsom eener veeljarige Evang. bediening.* Leerr. over I Tim. 1:5. Uitgespr. 22 Mei 1870 bij de gedacht. zijner veertigjar. Ev. dienst. Utr. 1870. 8o. - *Wijsheid en oorlogswapenen.* Leerr. over Pred. IX:18*a*, uitgespr. 25 Sept. 1870 ter godsd. opening v.h. Acad. jaar. Utr. 1870. - 8o. *De Historiographie der Kerkgeschiedenis.* Utr. 1870-1873. 2 dln. 8o. - *Levensschets* voor: H.J. Spijker, *Tiental nagelaten leerred.* Amst. 1872. - *Utrecht in 1672.* Eene histor. voorlezing. Utr. 1872. 8o. - *Bedrogen hoop.* (Utr. 1873). - *Afscheidsrede* uitgespr. bij zijn aftreden als hoogl. in de Godgeleerdh. te Utrecht den 17en Dec.

1) Een belangwekkende bespreking van deze rede door J. Hartog vindt men in *Gel. en Vrijh.* 4en (Jrg. 1870), blz. 461-473.

1874. Arnh, 1874. 8°. Ook gaf hij met Dr. W. Moll en Dr. E.B. Swalue en verschill. and. medewerkers uit: *Geschiedenis der Chr. Kerk in Tafereelen.* Amst. 1852-'59. 5 dln. kl. fol. *Geschied. der Chr. Kerk in Nederl.* Amst.

1865-'68. 2 dln. Van zijn hand komen ook bijdragen voor in den bundel: *Bemint elkander.* 1850. post 8°. en in het *Chr. Maandschr. voor den beschaafden stand.* Amst. 1822-'61 en in de eerste Jaargangen v. *De Gids*, waarvan hij aanvankelijk mederedacteur was. Voorts was hij medewerker aan: *Bijbelsche Vrouwen*, Haarl. (1847); *Apostelen en Profeten.* Arnh. z.j. *Voor Visschers gevangen.* N. Bundel proza en poëzie.) Amst. (1875).

Dichtwerken: *De zelfopoffering.* Met zilv. bekr. en gepl. in de werken v.h. Genootsch. 'Tot Nut en Beschaving'. 1826. - *November 1813 herdacht.* Rott. 1831. - *Vaderlandsche poëzy.* Amst. 1833. - *De Batavieren.* Leeuwarden 1833. - *De ondergang v. Jeruzalem.* Rott. 1836. - *De reis naar Java.* Rott. 1837. - *Johannes en Theagenes.* Eene legende uit de Apostol. Eeuw. Arnh. 1838. 4e dr. 1856. ald.; 5e dr. ald. *Dichtregelen bij den dood v.d. Hoogl. J.H. van der Palm*, na de bijwoning zijner plegtige uitvaart, den 12 Sept. 1840. Leiden 1840. 8°. - *Huibert en Klaartje.* Eene vertelling. 's Gravenh. 1844. 3e dr. Haarl. 1858; later nog versch. dr. geïllustr. vert. in het Eng., Boeren-Friesch en Hongaarsch. - *De St. Paulusrots.* Amst. 1846. 2e, 3e dr. 1847. (N. uitg. 1856.) gevolgd d.e. nauwkeur. verhaal der schipbreuk v.h. Nederl. barkschip Jan Hendrik in bloemaand 1845, opgemaakt uit de papieren v.d. scheepsheelm. J. Hanou Jz. en den opperstuurman A. Vierow. Amst. 1847. gr. 8°. - *Verzameling v. verspreide en onuitgegeven gedichten.* Arnh. 1848. 2e dr. 1850; 3e dr. 1852. - *Zangen bij het 25-jarig bestaan v.h. Gen. t. zedel. verbet. der gevangenen.* 1849. - *Het Communisme onzer dagen.* Lierzang bij den aanvang v.d. 2e helft der 19en eeuw in: Jaarboek v.h. kon. Ned. Instituut 1850. - *Zangen v. vroegeren leeftijd* en *Nieuwe gedichten.* Arnh. 1851. Beide bundels vereen. ond. den titel: *Gedichten.* In 2 dln. Nieuwe uitg. Arnh. 1857. *Proeve Chr. gezangen.* Amst. 1854. *Gedichten.* Derde Verzamel. Arnh. 1866. *Gedichten.* Prachtuitg. geïll. d. Nederl. schilders. Arnh. en 's Gravenh. 1872-'76. *Laatste gedichten.* 's Gravenh. 1879. *Kompleete gedichten.* (Volksuitg.) 's Gravenh. 1878-'79. *De Kerk. Op mijn herinneringsfeest. 1840-1880.* Arnh. 1880. (Niet in den handel). Ook voorzag hij de nieuwe uitgaaf van het gedicht van A. Hoogvliet, *Abraham de aartsvader* van voorbericht en aanteek. Nijmegen. 1841. 8°. Zie ook den bundel *Fantasia.* N. Bundel proza en poëzie. Amst. 1878.

L i t t e r a t u u r: *Alb. Ath. Amst.*, blz. 154. - *Alb. Stud. L. B*, kol. 1270. - N. Beets in *Letterk. Lb.* jrg. 1881, blz. 247-301; overgedr. in N. Beets, *Sparsa. Verzam. v. verstrooide opstellen en kleine geschriften*, blz. 459-521. - G.H. Lamers, *Bernard ter Haar* in *St. v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1881, blz. 477-513. - A.W. Bronsveld, *Een Theologisch Klaverblad*, blz. 1-22; hetz. in: *Utr. Stud. Almanak.* Jrg. 1882, blz. 243-264. - Prins, *Kerk. Reg. Amst.* blz. 57-59. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, kol. 536, 537 (art. v. Dr. J. Herderscheê). - *Een halve eeuw. 1848-1898. Nederl. ond. de regeer. v. Kon. Willem III en het Regentschap v. Koningin Emma door Nederlanders beschreven.* I, II (reg.) - H. de Veer, *Bern. ter Haar*, in: *Eigen Haard.* 1880, blz. 496-498. - Knappert, *Gesch. N.H.K. 18e en 19e eeuw* blz. 323, 325, - Reitsma, *Herv. en Herv. kerk* (3e dr.), blz. 795, 806, 810. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 264. - Dez., *Polem. en Iren. Theol.*, blz. 179. - Dez. *Bibl. Kerkgesch.* (reg.) - Dez., *Godg. Ond.* II, blz. 423. - *Kerk. Courant.* 4 Dec. 1880. N° 49. - G. Kalff, *Gesch. der Ned. Letterk.* VII. (reg.) - J. ten Brink, *Gesch. der Noord-Ned. Letteren in de*

XlXe eeuw. II, blz. 1-52. - W.J.A. Jonckbloet, *Gesch. der Ned. Letterk.* VI (4^{en} dr. bijgew. d. C. Honigh),

blz. 212-223. - Cd. Busken Huet, *Litterar. Fantasiën.* N. Reeks III blz. 1-27. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jr. 1903, Bijl. U, blz. 103; Jrg. 1907, Bijl. Q blz. 132, 162; Jrg. 1908, Bijl. P., blz. 103; Jrg. 1910, Bijl. S, blz. 155. - G.J. Vos Azn., *Groen v. Prinsterer en zijn tijd.* (reg.) Over de familie ter Haar: *Ned. Patriciaat.* XI, blz. 105-111.

[Barend ter Haar]

HAAR (Barend ter) werd den 28^{en} Sept. 1831 te Eemnes-Binnen geboren uit het eerste huwelijk van den lateren hoogleeraar Bernard ter Haar (zie hiervoor). Hij genoot voorbereidend onderwijs aan het gymnasium, vervolgens aan de Latijnsche School van Dr. P. Epkema te Amsterdam, en werd als student aan het Athenaeum ald. ingeschreven in 1849, waarna hij te Leiden het onderwijs genoot van geleerden als v. Hengel, Scholten en Kuenen (ingeschr. ald. 15 Febr. 1850). Hier werd de zoon van den dichter, die tegen D. Fr. Strauss als ‘held des ongeloofs’ en ‘apostel der verdichting’ getuigd had, vurig aanhanger der moderne theologie. Dit geschiedde niet zonder zwaren strijd. In Juni 1854 door het Prov. Kerkbestuur van Z.-Holland tot proponent bij de Ned. Herv. Kerk bevorderd deed ter Haar intrede te Arkel den 7^{en} Jan. 1855 (m. 1 Cor. I:23^{a}), na bevestigd te zijn door zijn vader (m. 1 Cor. XVI:10^{b}). Vandaar vertrok hij naar Delden, waar hij den 5^{en} Juli 1857 bevestigd werd door Ds. J.A. de Lorraine Holling, pred. ald. (m. Rom. I:16) en intrede deed (m. Cor. IV:2^{b}); afsch. te Arkel den 21^{en} Juni (m. Joh. XVII:11^{b}). Nog geen twee jaren diende hij zijn tweede gemeente; den 20^{en} Maart 1859 nam hij afscheid van haar (m. Fil. IV:1 l/ged.), waarna hij den 27^{en} intrede deed in zijn derde en laatste gemeente Nijmegen (m. Col. I:28); als zijn bevestiger trad daar op Ds. Joh. Hooykaas Herderscheê, pred. ald. (m. Joh. XVIII:37^{b}). Het vooruitzicht naast dezen te arbeiden was een der redenen geweest, die hem gedrongen hadden deze roepstem op te volgen. Hoewel bij herhaling naar elders beroepen (Delft, Leeuwarden) bleef hij te Nijmegen, herdacht er in 1880 zijn 25jarige Evangeliebediening (m. 1 Tim. III:1) en verkreeg op zijn verzoek eervol emeritaat, ingaande 1 Mei 1897[1)]; den 25^{en} April te voren preekte hij afscheid (m. Ef. III:14-17). Hij verliet daarna Nijmegen metterwoon niet, en diende er de plaatselijke afdeeling van den Ned. Protestantenbond, o.a. door waarneming van catechisatie. Na een ziekte van tien dagen overleed hij aldaar in het Protestantsche Wilhelminaziekenhuis den 27^{en} April 1902 en werd er begraven op ‘Rustoord’, de begraafplaats, aan welker ingang op marmeren plaat een gedicht, door hem vervaardigd, te lezen is.

Ter Haar heeft te Nijmegen vrij heftigen strijd doorgemaakt. In 1865 werd hij met Hooykaas Herderscheê aangeklaagd wegens onrechtzinnigheid, maar de kerkeraad weigerde op deze bezwaren integaan. Een adres van 75 gemeenteleden ‘tegen de toenemende stoutheid, waarmede twee door hen genoemde predikanten aldaar de hoofdwaarheden van het Evangelie en van de belijdenis der Herv. Kerk openiijk ontkenden en bestreden’ werd terzijde gelegd door de Synode, die de leervrijheid wilde handhaven. Jarenlang was ter Haar lid van het Prov. Kerkbestuur, totdat hij in 1874 als zoodanig door een rechtzinnig ambtgenoot werd vervangen.

1) Ten onrechte noemt zijn biograaf Dr. J. Herderscheê in *Letterk. Lb.* hier het jaar 1895.

Ter Haars prediking had bovenal een practische strekking. Beurtelings met Hooykaas Herderscheê hield hij gedurende eenige winters ook religieuze lezingen in

modernen geest. Bij zijn optreden deed hij zich kennen als iemand, die de gave des woords bezat. Vooral waar hij kon vertellen, kwam deze gave uit. Herhaaldelijk trad hij ook buiten Nijmegen op met een lezing of voordracht. In 1884 werd de vergadering van moderne theologen te Amsterdam door hem gepresideerd, en in 1901 die van het Taal- en Letterkundig Congres te Nijmegen. Nog in den winter van laatstgen. jaar sprak hij een boeiend feestwoord uit bij gelegenheid van het veertigjarig bestaan der zangvereeniging Erato.

Hoewel hij zich geroepen vond in 1868 met kracht te protesteeren tegen de brochure van den Amsterdamschen priester J.W. Brouwers over Nederland en de gevierden te Heiligerlee, en den strijd aanbond tegen het ultramontanisme, bezat hij in hooge mate de gave der waardeering en vond hij ook onder zijne Roomsche medeburgers vriendschap gelijk hij trouwens in breede kringen sympathie wekte door zijn hartelijke hulpvaardigheid. Meer dan op theologisch bewoog hij zich op letterkundig terrein; menige novelle gaf hij ten beste.

Meermalen gevoelde hij behoefte zich in dichtregelen te uiten, om aan zijne aandoeningen lucht te geven; daardoor kwam zijn bewogen gemoed dan weer tot rust. Slechts weinig gedichten zijn echter van hem in het licht gegeven. Hij was ook man van de daad; bij herhaling ging er persoonlijk initiatief van hem uit; maar het kostte zijn levendige natuur moeite zich lang achtereen met hetzelfde bezig te houden. Ook buiten zijn ambt heeft hij veel gearbeid, niet het minst voor afschaffing van sterken drank, terwijl hij ook aan andere volksbelangen zich wijdde. Van tal van vereenigingen was hij lid tot het einde zijns levens.

Tweemaal was hij gehuwd; den 14^{en} Dec. 1854 werd hij in den echt verbonden met Catharina Christina van Raalte (overl. den 18^{en} Nov. 1874); den 22^{en} Dec. 1876 met Sara Catharina Louise van Gulpen (overl. den 31^{en} Oct. 1891). Uit het eerste huwelijk werden geboren drie zoons en drie dochters, die hem overleefden (een der zoons is Dr. H, W. ter Haar, thans pred. te Deventer). Zijn dochtertje uit het tweede huwelijk overleed twee jaren oud. Gedurende zijn laatste levensjaren woonde hij ‘en pension.’

Van hem zag afzonderlijk het licht: *Roode Teun.* Ten bate der noodlijdenden door den watersnood. 1861. - *Antonie van Bockhorst.* (1566) Eene Nijmeegsche novelle. Arnh. 1862. 2 dln. 8°. Guldenred. N°. 24, 26. - *Niet sterven.* Rede n. Joh. XI:26. Uitgespr. den 25^{en} Jan. 1863. Nijm. 1863. post 8°. - *Zonnestraaltjes in de ziekenkamer.* Tiel. 1864. 8°. (Een hoofdstuk uit dit geschrift getiteld: *Vrees voor het sterven* was afzonderl. uitgeg. t. voord. v.d. rampspoedigen door den brand te Genemuiden. Tiel 1863.) - *Jezus' zegevierende strijd tegen de verzoeking.* Rede n. Hebr. IV:15*b*, voorafgeg. d.e. enkel woord over het protest v. een der Nijmeegsche ouderlingen. Nijm. 1865. post 8°. - *Photogrammen.* Schetsen en verhalen. Nijm. 1869. post 8°. - *Tweetal historische novellen aan de geschiedenis van Nijmegen ontleend.* (met weldadig doel.) - *Niet vertragen.* Arnh. z.j. (na het overlijden zijner echtgenoote.) - *Grafbloemen uit den vreemde en van eigen grond.* Nijmegen. 1878. kl. 8°. - *Gerrit en Hanna.* Met 3 pl. Tiel 1879 post 8°. 2^{e} dr. Amst. 1905. gr. 8°. - *Rijkdom en armoe.* Met 6 platen in kleurendr. Tiel. 1880. 4°. - *Aan Gladstone.* Gedicht 1881. - *Aan de Boeren in de Transvaal.* Uitgeg. t. voord. der Maatsch. v. Weldadigh. Nijm. 1884. gr. 8°. - *Een honderdjarige.* Nijm. 1885. post 8°. *Johannes Hooykaas Herdersscheê.*

Eene karakterschets. Met de toespraken aan het graf gehouden door B. ter Haar Bzn., Joosting

en Feenstra. Nijm. 1886. post 8°. - *Kerstcantate voor kinderen.* Nijm. 1884 post 8°. - *Een vuurbaak op het land.* (Uit het dagboek van een geneesheer), Leiden 1895. 4°. - *Gods daden aan eens menschen ziel.* Gedachtenisrede over Ps. 66:16, geh. den 13en Jan. 1895 na volbr. 40 jar. Ev. bediening, Nijm. 1895. 4°. - *Koninginnelied:* Muz. v.e. zangstem en piano accomp. 1898. 4°. - *Koningin Wilhelmina-cantate.* Feestzang bij de troonsbestijging v. H.M. Koningin Wilhelmina der Nederlanden 31 Aug. 1898 (op muziek gezet door A.M. van Beuge) Nijm. 1898. 4°. *Aan onze strijdende broeders in Z.-Afrika.* (Een tegenzang op het Transvaalsche volkslied) Opgedragen aan den HoogEd. Gestr. Heer S.J.P. Krüger, Staatspresid. der Z. Afr. Rep.) Nijm. 1900. plano. Ook leverde hij de volgende bewerkingen of vertalingen: Ad. Streckfuss, *De dageraad der volksvrijheidgeschied. v.d. wording der Ned. Republ. aan het volk verhaald.* Leiden 1872. roy. 8°. - Dez., *De geschiedenis der wereld aan het volk verhaald.* Leiden 1865-1877. roy. 8°. ald. 1901 roy. 8°. - J.J. Weber, *De geschiedenis der wereld v. 't begin der Fransche omwenteling tot op onze dagen.* Zwolle 1878-87. N. uitg. Rotterd. 1901, '02. gr. 8°. - Bewerking van de poëzie van Frits Reuter in de uitg. van diens *Alle de werken.* Rott. 1891. gr. 8°. Felix Dahn, *Sigwalt en Sigride.* Eene Noorsche vertelling in Ned. dichtm. bewerkt. Amst. 1899. 8°. Met E. Laurillard, H.P. Schim v.d. Loeff e.a. stelde hij samen den bundel *Lichtstralen.* M. platen. 1890. 4°. Buitendien komen van hem bijdragen voor in verschillende tijdschriften, o.a. *Jezus' vijanden* in *Nieuw en Oud* Jrg. 1864 en *De eenvoudigheid van Jezus' godsdienst.* id. Jrg. 1865. Ook in *De Tijdspiegel* (o.a. over den volksdichter Klaus Groth; Jrg. 1899) en de *Geldersche Almanak* komen bijdragen van ter Haar voor. Aan het *Nijmeegsche Weekblad* en de *Nijmeegsche Nieuwsbode* werkte hij geregeld mede. Van laatstgen. was hij met Mr. J.B. Kan, destijds rector van het gymnasium, redacteur; hij schreef daarvoor wekelijks een buitenlandsch overzicht. Voorts nog: *Berg-en-Dal. Gids voor de bezoekers van Nijmegens omstreken*, 5de verb. dr. Nijm. z.j. 4°.

Litteratuur: *Alb. Ath. Amst.*, blz. 154. - Alb. Stud. L.B,, kol. 1350. - J. Herderscheê, *Letterk. Lb.* Jrg. 1902, blz. 25-50. Dez. in: Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* II, k. 535, 536, - S.D. v. Veen, *Eene eeuw v. worsteling*, blz. 136. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 146; Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 102[1)].

[Hendrik Haaring]

HAARING (of: **HERING) (Hendrik)** werd den 2en Dec. 1787 te Alkmaar gedoopt. Zijn ouders waren Christiaan Haaring en Johanna Veenhuyzen. De rechtbank te Alkmaar gaf aan zijn vader den 19en Aug. 1845 verlof zijn familienaam te veranderen in *Hering*, tevens met wijziging van de doopacten zijner zonen. Genoemde zoon studeerde te Erlangen, werd als proponent bij de Ev. Luthersch Kerk beroepen te de Rijp, waar hij in 1809 de bediening aanvaardde. Zijn tweede gemeente was Amersfoort, waar hij den 15en Aug. 1819 bevestigd werd door Ds. J.A. Muller J. Azn., pred. te Culemborg (m. Cor. I:24) en intrede deed (m. 2 Cor. XIII:9); afsch. te de Rijp 1 Aug. 1819 (m. 2 Cor. XI:11b). Vandaar vertrok hij, afscheidnemend 21

1) Bij v. Alphen niet vermeld onder de predikanten van Delden.

Juni 1829 (m. Hand. XX:32) naar Middelburg, waar hij intrede deed den 5^{en} Juli d.a.v. (m. 2 Cor. XIII:11), na bevestigd te zijn door den consulent Ds. J.L. Becker (m. 1 Thess. V:12, 13a). Den 9^{en} Dec. 1849 herdacht hij aldaar zijn veer-

tigjarige bediening (m. Ps. CXVIII:14). Wegens zwakte verkreeg hij eervol emeritaat met ingang van 1 Jan. 1853. Den 26^{en} Dec. 1852 preekte hij afscheid (m. Luc. II:8-14). Metterwoon vertrok hij naar Gelderland; den 6^{en} Juli 1874 overleed hij te Wageningen. Van hem zag het licht:

Gedenkt aan den Heer op al uwe wegen. Leerr. over Spr. III:16*a*, uitgespr. ter gelegenh. der groote ramp v. Hamburg e.a. bezoekingen der latere jaren, 1842.
Feestrede over het honderdjarig bestaan der Ev. Luth. Kerk te Middelburg, 1842. (m. aanteekeningen).

L i t t e r a t u u r : *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk*, IV (1840), blz. 108; V (1844), blz. 115, 116. - Nagtglas, *Levensber.* I, blz. 314, 315. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 519.

[Gerardus de Haas]

HAAS (of: **HAES) (Gerardus de)** geboren den 13^{en} Sept. 1737 te IJzendoorn, wist den tegenstand zijns vaders tegen zijn studie te overwinnen, ontving voorbereidend onderwijs te Tiel en studeerde vervolgens aan de Utrechtsche Hoogeschool, waar hij werd ingeschreven in 1761. Den 6^{en} Sept. 1762 bevorderd tot proponent bij de Classis Gorinchem, en den 30^{en} Nov. d.a.v. gepromoveerd tot Doctor Theologiae te Utrecht na verdediging van een proefschrift (zie ond. *Acad. Redev.*), deed hij den 2^{en} Jan. 1763 intrede te Scherpenzeel (G.) (m. Job XXXVI:11, 12), na bevestigd te zijn door Ds. Jac. Hinlopen (m. 2 Cor. VI:1). Na voor eene beroeping naar Sluis te hebben bedankt, nam hij den 6^{en} Nov. 1763 afscheid van deze gemeente (m. Jes. XLVIII:16), vertrekkend naar Amersfoort, waar hij, met het lot beroepen, den 20^{en} Nov. d.a.v. bevestigd werd door Ds. N. Guyking, pred. aldaar (m. Openb. I:16a) en intrede deed (m. Deut. XXXIII:3). Van hieruit bedankte hij in 1766 voor Goes. Zijn derde gemeente was Middelburg, waar hij bevestigd werd den 9^{en} Mei 1773 door Ds. H.J. Krom, pred. aldaar, (m. 1 Cor. III:1-16) en intrede deed (m. Hand. XVI:9, 10); afsch. te Amersfoort den 25^{en} April (m. Jes. XL:6-8). Hij woonde er in de Bogerdstraat. Tegen het laatst van Nov. 1778 bedankte hij voor Delft, waarvoor hij van de stedelijke regeering van Middelburg een geschenk van *f* 800. - ontving. Maar een beroeping in 1781 te Amsterdam op hem uitgebracht nam hij aan. Na den 27^{en} Mei van dat jaar afscheid te hebben gepreekt te Middelburg (m. 1 Joh. II:28), werd hij den 10^{en} Juni te Amsterdam bevestigd door Ds. Hillebr. Mentes, pred. aldaar (m. Jes. XXX:20, 21) en deed hij den 13^{en} Juni intrede (m. Rom. I:15, 16). Hij herdacht er den 3^{en} Jan. 1813 zijn vijftigjarige bediening (m. Heb. II:1) en overleed er den 9^{en} Dec. 1817, na den 30^{en} Nov. te voren nog zeer opgewekt gepredikt te hebben.

Hoewel getrouw in zijn ambt als predikant betoonde hij zich een man van bijzonderen studielust, zoodat hij vaak zeer verstrooid was in het dagelijksch leven, waaromtrent nog lang na zijn dood anecdoten in omloop waren. Om zijn geleerdheid moet hij met onderscheiding genoemd worden. Zijn kennis kwam bepaaldelijk uit op exegetisch dogmatisch gebied. Ook beoeffende hij de dichtkunst. Hij behoorde tot de Oranjepredikanten. Tijdens zijn verblijf te Amersfoort huwde hij met Alida

Christina Cramer, dochter van Alexander Cramer, pred. te 's Gravendeel. Uit dit huwelijk werd een dochter geboren.

Van hem bestaan verschillende portretten o.a. een op 50-jarigen leeftijd in ambtsgewaad naar J.C. Mertens, door R. Vinkeles met 4-reg. vers van hemzelf. (*Zelandia*

Illustrata. I, blz. 291). Vgl. over zijn portretten: Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 2111-2115 en v. Someren, verv. op Muller, n° 2194. Van hem zag het licht behalve enkele kleine verzen de stukjes:

De lof van het Nazireerschap van den Heer G.J. Nahuis. 1762. *Aanmerkingen over het Zevende Boek der Godspraaken van Jesaya.* Utr. z.j. (1773). *Herdr. 1780. 8°. - Praktikaal Vertoog aangaande de uitnemendheit v.d. leere der Verzoeninge, vervat in eene verhandeling over den XXXII Psalm.* Middelb. 1779. 8°. 2de dr.

Academische Redevoeringen. Amst. 1788. 8°. onder welken titel saamgevoegd zijn in het Latijn vertaald: 1. *Specimen criticum in loca quaedam Euangelistica.* 2. *Dissertatio Philologico-critico-theologica de Paulino velandae mulieris praecepto ad 1 Corinth. XI vs. 10.* 3. *Dissertatio theologica inauguralis de legitima, quae est in Christi Sermonibus, Cohaerentia. - Het vijfde en drie volgende Hoofdstukken uit Paulus' Brief aan de Romeinen verklaard.* Amst. 1789-'93, 8°. 3 dln. - *Verhand. over de toekomende waereld.* Amst. 1798. 8°. - *De Openbaring v. Johannes, als een Boek voor het verstand en hart.* Haarlem, 1870, gr. 8°. 3 dln. - *Het XV Hoofdstuk van Paulus eersten Brief aan de Corinthiërs.* Amst. 1818. 8°. (m. portr.). - *Dichttafereel v.h. Goddelijkge richt ten jongsten dage.* 3de dr. Amst. 1818.

Voorts voltooide hij het werk van G.J. Nahuys, dat het licht zag onder den titel: G.J. Nahuys en G. de Haas, *Over den Brief v. Paulus aan de Philippensen.* Amst. 1783. 3 dln. Ook vervaardigde hij een grafschrift op Ds. Rutg. Schutte. Een gedicht op de Haas' overlijden (get. H. Kroese) komt voor in *Boekzaal* Jrg. 1818, blz. 72-70.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 8, 9. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 2. [Vgl. ook III, blz. 661]. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, kol. 519. - *Alb. Stud. Rh. Traj.* kol. 158 - *Boekzaal* Jrg. 1817*b* blz. 795. - *Lijkrede op G. de Haas.* N. h. Latijn. Leyden 1818. - Croese, *Pred. Amst.* blz. 396-400; verv. op Croese, blz. 160, 161. - Nagtglas, *Levensber.* blz. 316. - Dez., *De Alg. Kerkeraad der Ned. Herv. Gem. te Middelburg v. 1574-1860*, blz. 46, 47, 63. - *Stadsrekeningen van Middelburg* (1778-1779). - Abr. Rutgers, *Het Tweede Eeuwgetijde v. Amersfoorts Hervorming plechtig gevierd in een leerr. over Deut. VI:20-25 den ... 28^{en} v. Lentemaand 1779*, blz. 78. - Ypey, *Chr. Kerk 18^{e} e.* VIII, blz. 452. - J.L. Overdorp, *Verhand. over de Profetiën des O.V. byz. der Messiaansche, of v. die welke het Godsrijk op aarde betreffen.* I, blz. 110-114. - *Gel. en Vrijh.* 9^{e} Jrg. (1875), blz. 148. - v.d. Aa, *Ned. Wdb. v. Ned. Dichters.* II, blz. 196, 197. *Arch. Ned. K.G.* IX (1838), blz. 201. - v. Alphen, *N.K.*, *Hdb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 154, 155; jrg. 1908, Bijl. P, blz. 103; jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 139; Jrg. 1910, Bijl. S, blz. 151.

[Willem Jacob de Haas]

HAAS (Willem Jacob de) werd den 15^{en} Jan. 1853 geboren te Amsterdam als zoon van Willem de Haas, ouderling bij de Chr. Afgescheiden Kerk aldaar, waaraan deze

zich later onttrok, en Aaltje Prins. Hij werd opgevoed in de Gereformeerde leer, bezocht een der eerste Christelijke scholen van zijn vaderstad en ontving catechetisch onderwijs van Dr. A. Kuyper, destijds predikant bij de Ned. Herv. Gem. te Amsterdam. In overleg met dezen werd hij naar Kampen gezonden om naar den tijdelijk gedoofden, maar weer bij hem opgekomen wensch van zijn hart voor predikant te worden opgeleid. De docent S. van Velzen droeg veel bij tot zijne

vorming. Candidaat geworden in Sept. 1878 deed hij 1 Dec. d.a.v. intrede bij de Chr. Geref. Gemeente te Breukelen. Zijn tweede gemeente was Haarlemmermeer, waar hij 12 Dec. 1880 intrede deed (m. 2 Cor. IV:7) na bevestigd te zijn door den consulent Ds. P. Kapteyn, pred. te Amstelveen (m. Fil. II:29). Vervolgens stond hij nog te Hattem (intr. ald. 17 April 1887) en te Culemburg van af 29 Sept. 1895. Na zeer smartelijk lijden overleed hij den 24^{en} Juni 1899 in het Diaconessenhuis te Utrecht. Te Culemborg werd hij begraven.

Hij toonde zich in steeds meerder mate een man van studie; inzonderheid de exegese vond in hem een ijverig beoefenaar, maar in zijn tweede gemeente hield hij zich ook bezig met het kerkrecht en het kerkelijk leven; hiervan werd op menige provinciale en generale synode de vrucht geoogst. Zijn exegetische studie maakte hij in later tijd dienstbaar aan het sociale leven, waarvan o.a. zijne *Sociale Schriftbeschouwingen* in het weekblad 'Patrimonium' blijk gaven. Aan het 'Gereformeerd Weekblad' was hij nauw verbonden.

Hij was een man van gaven, waarmede hij gewoekerd heeft, een man ook van vaste beginselen, die hij toepaste op het gebied van kerk en school, zending en wetenschap, maatschappij en staat. Daarbij was hij gekenmerkt door een krachtig idealisme. Hij huwde in 1878 met Hendrica Hermina Kors, geb. te Amsterdam 29 Oct. 1852, die hem overleefde.

Zijn portret komt voor in het hieronder gen. *Levensbericht* door W.H. Oosten.

Behalve tal van studiën en artikelen in organen als de bovengen.:

Ons geloof. Rede ter inleid. op het gebed voor de Vereen. v. Geref. Schoolonderwijs. Uitgespr. te Dordrecht den 4^{en} Aug. 1885. Hoogeveen, 1885, post 8°. - *Een Apostolisch Woord voor de gemeente van Christus.* Leerr. over Hebr. X:32-35 uitgespr. Zond. 12 Dec. 1886, n. aanl. v.d. afzetting der 75 geschorste kerkeraadsleden te Amsterdam. (Tot steun v.h. 'Fonds der afgezette en uitgetreden Dienaars des Woords.' Amst. 1887. gr. 8°. - *De Geest van den antichrist*, *of het zondig spiritisme getoetst aan Gods Woord.* Heusden, 1888. post 8°. - *Het Kerkelijk Diaconaat.* Leiden. 1889. *Sociale Schriftbeschouwingen.* Zwolle, 1893, '94. 2 dln. post. 8°. - *Doop en tucht of klein tractaat van de tucht der Kerken over haar* '*gedoopte*' *leden.* Aan de Kerken aangeboden, 1^{e} en 2^{e} verm. dr. *Beter dan dicht goud*, *of de praktijk der Godzaligheid in het maatschappelijk leven uit het Spreukenboek toegelicht.* Harderwijk. 1898, post. 8°. - *De souvereiniteit des Heeren over de Koningen der aarde.* Feestrede en tijdwoord ter gelegenh. v.d. kroning v. H.M. koningin Wilhelmina. Kampen. 1898. gr. 8°. - *Samuel. Een licht in de duisternis*, 25 Schriftbeschouwingen, 2de bundel. - *Uw Koninkrijk Kome.* Met Levensbericht door Ds. W.H. Oosten. Amst. (1899), post 8°.[1)].

L i t t e r a t u u r: W.H. Oosten, *Levensbericht* (als boven). - Dez., *Willem Jacob de Haas in Handboek t. dienste v.d. Geref. Kerken in Nederl. voor het jaar 1900*, blz. 274-278. - Rullman, *De doleantie in de Ned. Herv. Kerk der 19^{e} e.*, blz. 311.

[Johannes Habbema]

1) Door den schrijver zelf zijn deze 22 zendingstoespraken, beslaande 310 bladz. nog in gereedheid gebracht; zijn zwager en biograaf moest zich echter belasten met de uitgave.

HABBEMA (Johannes), geboren te Leeuwarden in 1732, studeerde te Leiden (ingeschr. 9 Sept. 1754) en promoveerde te Franeker in 1756 tot Doctor Theol. op

een dissertatie over 1 Cor. VI:4. Ook bezocht hij in dat zelfde jaar de Groningsche Universiteit (ingeschr. 6 Oct. 1756). Den 5^{en} Sept. 1757 door de Classis Franeker bevorderd tot proponent werd hij bevestigd als predikant te Twyzel en Kooten den 18^{en} Juni 1758 door Ds. Jodocus Heringa, pred. te Drogeham (m. Marc. IX:49); intr. den 25^{en} d.a.v. (m. Jerem. I:17). Hij bedankte voor een beroeping naar Dirksland (1761), maar nam (1762) eene naar Gorinchem aan, waarop hij echter wegens den strengen winter eerst den 6^{en} Maart 1763 afscheid preekte (m. Deut. XXX:19). Den 27^{en} d.a.v. had zijn bevestiging te Gorinchem plaats door Ds. G. Cappelhof, pred. ald. (m. Jes. XLII:5) en zijn intrede (m. Hand. VIII:5). Zijn derde en laatste gemeente was Rotterdam. Hier werd hij bevestigd den 16^{en} Aug. 1767 door Ds. B. van Velzen, pred. ald. (m. 2 Kron. XXIX:11 en deed hij intrede (m. Joh. X:2-4); afsch. te Gorinchem 9 Aug. (m. Hebr. XIII:20, 21). Hij werd emeritus wegens gekrenkte geestvermogens den 2^{en} Febr. 1789 en overleed den 12^{en} Maart 1800 te Delft.

Werden zijn kanselgaven niet geroemd, om zijn persoon genoot hij achting, en als handhaver van de rechtzinnige leer der Gereformeerde Kerk was hij een man van beteekenis.

In 1777 werd hem na het emeritaat van Ds. J. Patijn vanwege H.H. Regenten van de Weeskamer der stad Delft, als opvolgende executeuren van het testament van den Heer Walter Senserff opgedragen het houden van de acht leerredenen per jaar, waarvoor in bedoeld testament 500 guldens waren besproken, en die gericht moesten zijn tegen Atheïsten, Deïsten, Joden, Heidenen of andere openbare bestrijders van het Christelijk geloof. Hieraan voldeed Habbema tot algemeene voldoening tot aan zijn emeritaat.

Ook was hij betrokken bij de uitgave van de *Nederlandsche Bibliotheek* waarvan in 1774 de eerste jaargang verscheen en waarvan hij de leiding had. Habbema's bekende ambtgenoot te Rotterdam, Petrus Hofstede, nam er het initiatief toe, omdat hij het gewenscht achtte een tijdschrift te publiceeren, dat in anderen geest werd geredigeerd dan *De Denker* en de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, waarvan hij gevaar duchtte, omdat daarin de geest aan het woord was van de ‘met een averegtsen naam’ genoemde ‘Toleranten’ afwijkend van de ‘Nederlandsche Kerkleer en Formulieren’. Het nieuwe tijdschrift, bevatte ‘werken, die van tijd tot tijd, over allerleie wetenschappen, oorspronkelijk of vertaald, in ons vaderland uytgekomen, volledig en oordeelkundig worden opgegeeven. Benevens Mengelwerk, tot Geleerdheid, Kunsten en Weetenschappen betrekkelijk.’ Bij de uitgave van het tweede deel werd deze *Bibliotheek* ‘meer ingerigt tot bevestiging en verdediging van den Christelijken Godsdienst in 't gemeen, en van den Gereformeerden in 't bijzonder.’ Moge Hofstede er de ziel van geweest zijn, Habbema maakte zichzelf bekend[1)] als ‘Verzamelaar en Uitgever’. In dit tijdschrift werd een scherpe critiek geoefend op een Nederlandsche vertaling van Moses Mendelssohns *Verhandeling over het Verhevene en Naïve in de Fraeje Wetenschappen*, waarvan een ‘tweede uitgave met verbeteringen’, evenals de eerste voorzien van eene voorrede van den vertaler R.M. van Goens, Buitengewoon Hoogleeraar in de Oude en Nieuwe Letteren te Utrecht, in 1774 het licht had gezien. Van Goens had het in zijn voorrede gemunt op Hofstede als aan-

1) In *De Rott. Courant* van 18 Maart 1775.

voerder in den ‘Socratischen oorlog’. Habbema nam het tegen van Goens op, al is de onderstelling uitgesproken dat Habbema daarbij niet geheel zelfstandig te werk ging; later in elk geval trad Hofstede in deze quaestie meer op den voorgrond.

De zaak werd door van Goens voor de overheid aanhangig gemaakt en wikkelde Habbema als verantwoordelijk uitgever in ernstige onaangenaamheden. Hij verdedigde bepaalde geïncrimineerde zinsneden uit de recensie, in zijn *Historisch verhaal nopens het gebeurde te Utrecht met de Ned. Bibliotheek*, enz., gevolgd door een *Bericht van den Prof. van Goens*, *rakende de recensie van zijne vertaling van de verhandeling van Moses Mendelssohn* enz., waarin van Goens als zijn meening uitspreekt dat niet Habbema, van wien hij immer goede geruchten vernomen had, maar Hofstede in deze de aansprakelijke persoon zou zijn, hetgeen evenwel niet waarschijnlijk is.[1)] Evenzoo heeft men waarschijnlijk ten onrechte het daarop volgend *Tegen-Bericht*, dat mede op naam van Habbema het licht zag, aan dezen ontzegd. Toch is het niet ondenkbaar dat Hofstede het geïnspireerd heeft. Zoowel het *Hist. Verhaal* als het *Tegen-Bericht* zijn in hartstochtelijken toon gesteld; beide gaan in beschuldiging ten opzichte van Van Goens te ver.

Ook een critiek op de gedichten van den Amsterdamschen hoogleeraar Petrus Burman gaf aanleiding tot een ernstig conflict[2)], dat als een voorbode is beschouwd van die politieke twisten, die het vaderland hebben beroerd.

Met zijn ambtgenoot J.J. le Sage ten Broek te Rotterdam voerde Habbema strijd over het borgtochtelijk lijden van Christus. Ten Broek had in een lijdenspreek den 14^{en} Maart 1782 de voorstelling bepleit, dat de verzoening, door Christus teweeggebracht, bewerkt was door Zijn sterven aan het kruis, maar niet door allerlei uitwendige bijzonderheden van Zijn lijden, die daaraan voorafgingen. Men mocht wel zeggen: Christus leed als Borg, maar niet: Hij werd als Borg geslagen enz. Tegen deze voorstelling teekende Habbema, gevolgd door Hofstede, van den kansel verzet aan. De onrust, dientengevolge in de gemeente ontstaan, zou waarschijnlijk geweken zijn, indien niet Habbema zich nader had uitgesproken in een ten jare 1783 verschenen verhandeling: *De Leer der Herv. Kerk aangaande het Borgtogtelijke van Christus Lyden Bevestigd* enz. Zonder dat daarin ten Broek genoemd werd, bedoelde dit geschrift kennelijk een bestrijding van dezen. Het geschil veroorzaakte nu een heele serie geschriften[3)]. O.a. Habbema deed zich nog verder hooren. Ook buiten Rotterdam baarde deze quaestie opzien. Voor de Classis van Schieland en voor de Staten gebracht, maakten deze laatste er ten slotte een einde aan.

Bij al zijn geleerdheid was Habbema niet zelfstandig van karakter. Zijn toegefelijkheid bracht hem ook in moeilijkheden met den uitgever van de *Ned. Bibliotheek*, M. de Bruijn, die hem had weten over te halen het tijdschrift aanvankelijk te doen verschijnen zonder kerkelijke approbatie; toen het twaalf jaar lang met die approbatie het licht had gezien, maakte de uitgever van Habbema's geesteskrankheid, die hem al in 1787 tot dezen arbeid minder geschikt maakte gebruik, om voor het vervolg weer van

1) Vgl. daarover de Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede*, blz. 319.
2) *Ned. Biblioth.* III. 1ste st., blz. 86-91; Ypey en Dermout a.w. III, blz. 640 vv. en de Bie a.w., blz. 471.
3) Vgl. over deze: Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk.* III Aant., blz. 254-256, en de Bie a.w. blz. 444, 445.

die approbatie af te zien. Waarschijnlijk is het onder invloed geweest van zijn vriend en geestverwant Hofstede dat Habbema in het strijdperk zoo sterk naar voren trad.

Van Habbema bestaat een portret op 53-jarigen leeftijd, in zittende houding naar J. Prey, door J. v.d. Spruyt; vgl. Fr. Muller, *Cat. v. Portr.*, No. 2117 en Burgersdijk en Nierm., *Bibl. Th. et Philos.*, p. 777.

Van hem zag het licht behalve de *Ned. Bibliotheek: Kortbondige grondvragen over Luthers Catechismus.* Rott. 8°. - *Historisch Verhaal nopens het gebeurde te Utrecht met de Nederl. Bibliotheek; Beneffens De Noodige en Beloofde Verdediging der aldaar in voorkomende Beoordeeling Over het Werkje van den Jood Moses Mendelszoon*, *Zoo als de Heer Rykloff Michael van Goens*, *Extraordinair Professor in de Historien*, *Eloquentie*, *Antiquiteiten en Grieksche taal te Utrecht*, *het zelve heeft uitgegeven.* (Juli 1775). Rott. MDCCLXXV. 8°. - *Bedenkingen over de Orde des Heils en de algemeene aanbieding van het Evangelie aan den ... Heer David Kleman*, *Veel geacht Evangelie-Dienaar te Voorburg. Voorgesteld in eenige brieven*, door E.D.P. Uitgeg. door Johannes Habbema 1775. - *Tegen-Bericht of Kort Vertoog van de kleine kragt doch grooten drift*, *die er is in het Bericht van Rykloff Michael van Goens. Extraord*, *Prof. in de Historien enz. enz.*[1]. Rott. MDCCLXXVI. 8°. - *De Leer der Hervormde Kerk aangaande het Borgtogtelyke van Christus Lyden Bevestigd*, *Of Betoog*, *Dat alle de smaadheden en smerten*, *welke de Zaligmaaker van het begin Zijnes levens tot in Zyn graf*, *geene uitgezonderd*, *naar ziel en lighaam heeft ondergaan*, *eene Betaaling geweest zyn voor de zonden*, *en daar door verdiende straffen*, *van Zyn volk. Als Mede dat de Byzondere en Onderscheidene gedeelten van Christus Lyden*, *op den voorgang der Heilige Schriftuur*, *kunnen*, *mogen en moeten aangemerkt worden als eene voldoening voor de Byzondere en Onderscheidene Schulden der Zynen.* Amst. MDCCLXXXIII. - *Verhaal en Opgave van eenige zaken*, *betrekkelijk tot het onlangs uitgekomen werk van het borgtogtelijk van Christus lijden en zekere verantwoording daartegen. - Eere verdedigend Berigt*, *over zeker gezegde in het Tweede deel der Staatkundige Bydragen van Adolus den Opmerker*, *Nopens het voorgevallene tusschen de Vroedschap Elsevier en Ds. Habbema op den 22 Maart 1784.* Rott. 1784. 8°. - *Aanspraak aan de Gemeente van Rotterdam*, *ter voorbereidinge tot het Avond-Gebed. Op den 23 September 1787.* Rott. MDCCLXXXVII 8°.

Een gedicht van Habbema komt voor in:

Poëmata in honorem ... Johannis Schraderi ... cum ... Arausionis et Nassaviae principi ... acerba et immatura morte rapto, *oratio parentaret*, *Ad. d. 4 Febr. A CI□ I□ CCLII.* Franequerae. CI□ICCLII. 4°.

Aan hem (ook wel aan J. Barueth) is toegeschreven: *Katechismus van het Stadhouderschap.* Rott. 1787. 2 dln. 8° (vgl v. Doorninck, a.w. n° 2403).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, VI, blz. 10. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 3, 4. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1046. - Id. *Gron.*, k. 211. - *Boekz.*, Jrg. 1800*a*, blz. 321. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, III, blz. 587 v.v., 631, 637-640; Aant., blz. 253, 275-277. - Ypey, *Chr. Kerk 18^e e.* VII, blz. 428, 440-432, 435 v.v.; VIII, blz. 86. - Columba-Dreas. *Pred. Cl. Dokkum*, blz. 199, 200. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 521. - v. Veen, *Verv. op Romein*, *Pred. Friesl.*, blz. 67. - v. Harderwijk, *Pred. Rott.*, blz.

1) Hierachter: *Drie Brieven aan den Heer R.M. van Goens* door P. Hofstede.

89, 90. - Brans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 86, 99. - *Vad. Hist. t. verv. op Wagenaars Vad. Hist.* IX, blz. 110. - De Bie, *Hofstede* (reg.) - Sepp, *Godg.*

Ond., II, blz. 144. - Dez., *Pragm. Gesch. Th.* (2de dr.) blz. 5. - Dez., *Stinstra.* blz. 25, 41, 45. - Cuperus, *Kerk. leven in Friesl.*, blz. 72, 76. - *Gedenkschr. v. Gijsb. Jan v. Hardenbroek*, Uitg. en toegel. d. Dr. F.J.L. Krämer (Dl. V. 1784-85. Amst. 1917, uitg. v.h. Hist. Gen. te Utr.), blz. 214. - J.R. Callenbach, *De Ned. Herv. Kerk*, in: *Rotterdam in den loop der eeuwen*, 2de dl., 3de st., blz. 77, 78. - v. Doorninck, *Anon. en Pseud.* no 690*, 2403.

[Casper Frederik Hachenberg]

HACHENBERG (Casper Frederik) studeerde in de Theologie, werd bevorderd tot proponent, en aanvaardde daarop een benoeming tot rector der Latijnsche School te Wageningen. Als zoodanig hield hij den 31en Juli 1741 zijn inaugureele rede *De studio mathematico-scholastica juventuti utili.* Hij bleef zich ook met theologische studie bezig houden. Benoemingen te Harderwijk, Gorinchem en Dordrecht sloeg hij af op aandrang van den Wageningschen Magistraat. Hij bleef te Wageningen werkzaam totdat hij wegens ouderdom en doofheid in 1790 op zijn verzoek eervol werd ontslagen. Ruim 83 jaar oud overleed hij den 1en April 1793 in welverzekerd geloof.

Hij was gehuwd met Wilhelmina van Setten. Zijn beide zoons waren predikant; de tweede van hen, *Jan Anthonie Hachenberg* was van 1797 tot zijn dood, 18 April 1840 pred. te Amsterdam. Zijn dochter was gehuwd met Gerrit Ockerse, geneesheer te Wageningen. Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Vertoog over de welmeenende aanbieding van Genade en Zaligheit. Utr. 1774. 8o. - *Grammatica graeca.* Ultraj. 1792. 8o. II partes.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, VI, blz. 10. - *Boekz.* 1793*a*, blz. 561, 562.

[Arnoldus Hachting]

HACHTING(IUS) (Arnoldus) behoorde tot het bekende geslacht, waaruit verschillende predikanten voortkwamen, en ook de geleerde *Johannes Hachting* (zoon van den in 1626 als predikant te Leeuwarden overleden *Regnerus Hachtingius*, Art. Lit. Mag. Philos. Doctor), die van 1622 tot zijn dood den 22en Sept. 1630 hoogleeraar in de logica te Franeker was en in strijd geraakte met Maccovius[1]. Hij was de vader van *Regnerus Hachting*, die evenals zijn grootvader predikant te Leeuwarden was en aldaar op 33 à 34jarigen leeftijd overleed den 20en Oct. 1665.

Bovengen. Arnoldus, die zichzelf Leeuwarder noemde, zeker een broeder van den vermelden Franeker hoogleeraar Joh. H., werd ingeschreven als student te Groningen den 8en Mei 1618, in welk jaar hij aldaar ook onder Prof. Maccovius dertien theologische theses verdedigde *de aeterna Dei electione.* Kort daarop predikant geworden te Garijp, Suameer en Eernewoude, diende hij die gemeente tot hij haar in 1625 verwisselde voor Tzummarum; vanaf 1629 diende hij tevens de gemeente

1) Vgl. Boeles, *Friesl. Hoogesch.* II, 1ste helft, blz. 119-121. - A. Kuyper Jr., *Johannes Maccovius*, blz. 47-50, 53, 54.

van Firdgum, later met Tzummarum vereenigd. In het begin van 1641 vertrok hij naar Dokkum, waar hij in het laatst van 1657 overleed.

Hij was lid der Prov. Synode te Heerenveen 1641; Deput. Syn.1642; Corresp. naar Z.-Holland 1643; Praeses der Syn. te Dokkum 1646; Deput. Syn. 1649.

Hij was gehuwd met Lucia Kolde (dochter van Hermannes Kolde (zich schrij-

vende: Colde), pred. te Leeuwarden, en oom van Arnoldus Roetgers, hoogleeraar in de Rechten te Groningen.

Van hem zag het licht:

Theses Theologicae de aeterna Dei electione, *quas inscripta Reverendis Doctissimisque Viris D. Hermanno Kolde*, *D. Regn. Hachtingio*, *D. Bernh. Fullenio*, *D. Johanni Bogermanno*, *Eccl. Leoward. Ministris fidelissimis ... sub praesidio ... D. Johannis Maccovii ... pro virili defendere annitetur Arnoldus Hachtingius.* Leov. Fris. Fran. 1618. in fol. plano, behelz. 13 theses en 2 corollaria. - *Zyons Tempel-vreughd; ofte Predicatie gedaen ten eersten byeen-comste van Christi ghemeynte in de nieuw-gebouwde Kercke in de Feen-Wolden*, *over Ps. LXXXIV:1-4.* Leeuw. 1650. 12°. - *Noodsakelyke Waarheden*, *Verantwoordinge van de nootsakelycke Waerheyd.* Leeuw. 1655. 8°. (Dit geschrift, waarvoor hem door Gedeput. Staten van Friesland bij resolutie van 19 Mei 1655 honderd gulden toegekend werden, was gericht tegen G. Vorstius, *Wederlegginge v.d. nootsaeckelycke waarheydt.* 's-Hertogenb. 1652. 8°). Tegen G. Vorstius zag ook van hem het licht:
Censura censurae, *anders gezegd: Mondstopper. Nootsaeckelycke Censure G. Vorstii.* 1676. 8°. (dit laatste waarschijnlijk een herdruk).
Nog wordt van hem genoemd:[1] *Klaer ende onpartydigh bericht*, *van de vyf strydige poincten aengaende de praedestinatie*, *enz. door wylen Conradus Vorstius*, *waerby gevoegt* is Guerneri Noodzakelyke censure. Dokkum 1652. 8°. Hiervan verscheen in 1676 de 3de druk getiteld: *Doodsteek gegeven aan de absolute praedestinatie ...* door C. Vorstius, enz.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 11. - *Alb. Stud. Gron.*, kol. 6. - *Athen. Fris.*, p. 225. - Greydanus, *Pred. Cl. Franeker*, blz. 110. - Columba en Dreas, *Pred. Cl. Dokkum*, blz. 75. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 134, 217, 219, 452. - *Arch. N.K.G.* III, 1831, blz. 565.

[Hackius Petrus Hacke]

HACKE (Hackius Petrus), geboren te Leiden, werd benoemd tot regent, of liever 'tot paedagoog der schamele studenten'. Hij was toen predikant te Wachtendonk, en kwam om gemelden werkkring te aanvaarden met zijne echtgenoote in Juni 1578 naar Leiden, waar hij den 28en van die maand werd ingeschreven in het Album Stud. Hij vond er echter noch bursalen noch een geschikte woning, zoodat hij zich terstond gedrongen zag zijn beklag bij de regeering te doen en bij haar een voorschot te vragen voor de noodige meubelen en brandstoffen met het oog op de ontvangst der studenten. Slechts zeer kort stond Hackius aan het hoofd van het College; reeds in het volgende jaar legde hij zijn post als zoodanig neder.

In 1581 werd hij te Leiden bij leening voor eenigen tijd aangenomen. Al spoedig werd hij in absoluten dienst aan deze gemeente verbonden. In 1582 nam hij, ook bij leening, den dienst waar te Alphen a/d Rijn, vanwaar hij 30 Aug. van gen. jaar naar Leiden terugkeerde. In het volgend jaar liet hij zich heftig uit tegen het huwelijk van Willem I met Louise de Coligny en in 1584 durfde hij zelfs diens vermoording een

1) *De Navorscher* IX (1859), blz. 266; X (1860), blz. 114.

wrake Gods noemen, over het prachtige doopmaal, dat de Prins een maand vroeger bij den doop van Frederik Hendrik had aangericht.

In 1584 stond Leiden hem voor vier maanden bij leening af aan Medemblik;

hier brachten de Wethouders hem op den preekstoel tegen den zin van den kerkeraad; den overste Sonoy, bevelvoerder van de stad, die hem het betreden van de stad wilde verbieden, schold hij van den kansel uit voor tyran, waarop deze hem liet gevangen nemen en de stad uitzetten. Dit leidde tot klachten van den Magistraat bij de Staten van Holland, die een paar afgevaardigden naar Medemblik zonden, om de zaak te onderzoeken en zoo mogelijk bij te leggen. Maar met dat al moest Hacke op bevel van Prins Maurits naar Leiden terugkeeren.

In laatstgen. stad stond hij in gunst bij de overheid. Deze kon hem echter op den duur niet handhaven. Heftig tegenstander als hij was van de oud-kerkelijke partij en van het gezag der Synode en voorstander van een nieuwe kerkregeering, werd hij ook beschuldigd van onzuiverheid in de leer en van vijandschap tegen de kerkelijke tucht. Dit leidde den 14^{en} Nov. 1586 tot zijn schorsing met behoud van tractement.

Na zijn schorsing schijnt hij een andere studie te hebben opgevat. Hij liet zich althans den 23^{en} Dec. 1586 inschrijven als student in de medicijnen. Dit verhinderde hem evenwel niet zich te blijven roeren. Uit de acta der Particuliere Z.-Hollandsche Synode in Aug. 1587 te Delft gehouden blijkt dan ook dat hij voortging met lasteren ondanks alle vermaning van kerkeraad en classis van Leiden, dat hij ook, niettegenstaande zijn schorsing het prediken niet naliet en zijn kind te Wassenaar had laten doopen. Hoewel heftig tegenstander van een vastgestelde belijdenis in de Geref. Kerk, had hij zich, als gedeputeerde van Leiden aanwezig op de Synode, te harer invoering vergaderd, niet openlijk daartegen durven verzetten; des te meer ijverde hij van den kansel tegen het gezag der Synode. Zoo beweerde hij in een kerkeraadsvergadering dat de Leidsche regeering eer de Spaansche inquisitie dan de Geneefsche discipline zou toelaten of zich onder een Synode zou begeven. Ook zeide hij tot zijn ambtgenoot van de Wouwer, die behoorde tot de partij der Gereformeerden van Leicester, dat de regeering den Graaf niet vreesde, dat zij den Spanjaard en den Franschman had tegengestaan, en het ook de Engelschen zou doen, al zou er geen steen op den anderen blijven.

In 1589 werd hij in zijn ambt hersteld, maar de strijd was daarmede niet ten einde. In de Particuliere Synode te den Briel 31 Aug. 1593 verzocht hij ‘dat alle acten in classe en synode van hem gestelt geroyeert zouden worden’; op de verklaring dat dit niet kon, werd hij vermaand zich te houden aan het vredescontract van 1589.

Toen begin Oct. 1592 de reparatie van het voormalige paedagogium in zoover gereed was dat het tenminste door den oeconomus en de alumni kon betrokken worden, schreven de Staten den 6^{en} Oct. met het oog op de plechtige inwijding een drietal godsdienstoefeningen uit; in die in de St. Pieterskerk trad Hackius op met een leerrede over 1 Tim. IV:6-8.

In de Part. Synode te Rotterdam 2 Aug. 1594 hield hij volgens opdracht een ‘corte vermaningh’ over 1 Thess. V:19.

Na herhaalde vergeefsche vermaning tot den vrede ontzette de Magistraat hem uit zijn ambt in 1595, en verbande hem uit de stad. Nog in datzelfde jaar stierf hij.[1)]

1) Verschillende van deze gegevens, welwillend verstrekt door den Heer W.M.C. Regt te Oudshoorn, berusten op onderzoek van het kerkelijk archief te Leiden.

Hoezeer gekant tegen confessie en kerkorde durfde Hackius zich in de Synode daartegen niet openlijk daartegen verklaren. Door Remonstrantschgezinde historieschrijvers geprezen is hij van andere zijden genoemd ‘een berucht predikant’, een voorlooper der Remonstranten. ‘Te Medemblik heette hij den Roomschgezinden zoo dubbelt te hebben konnen toepraeten, dat dezelve peinsden dat hij gansch Paepsch was’. Hij deed zich overigens kennen als medestander van Coolhaes.

Van hem bestaat een overzetting van:

(Franc. Hotman) *Bruttum fulmen*, *d.i. crachteloose Blixem*, *daermede wort bewesen*, *dat de verclaringe des bans uytgesproken van paus Sixto V tegen Henrick van Bourbon*, *Coning van Navarre is te achten voor ydel;* vermeerd. d. P. Hackius. Leiden. 1588. 8°.[1] - *Biblia*, *dat is de gantsche Heylige Schriftuere grondelyck ende trouwelyck verduitschet. Met seer schoone Annotatien*, *nae den Geneefschen Exemplaer*, *(en van Aug. Marloratus). nu eerst uit de Francoysche Taale in de Nederduytsche Spraakkunst overgeset, door P.H.* Leyden. 1581. In Fol. - *Biblia*, als boven. Nu ten *tweedemaal* overgesien ende verbetert, door veel nieuwe Allegatien van gelijkstemmende Schriftuerlicke Plaatsen; ende daar en boven noch vermeerdert, met eene noch bijgevoegde *Chronyke* ofte *Tydreekening* over de geheele *Bybel*, *tot op het 72ste Jaer der Geboorte Christi*, *seer nuttelyk ende dienstig tot outhoudenisse der voornaemsten Historien, beyde des O. en des N. Testaments. Alles te samen gevoegt door P.H., Dienaar des Godd. Woorts.* Leyden. A° 1591. In Fol.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 12. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 3, 21, 26. - G.D.J. Schotel, *Een studenten-oproer in 1594*, *bijdrage tot de geschiedenis v.h. Staten-Collegie te Leiden*, blz. 8, 35, 98. - Hooft, *Ned. Hist.* XXI, blz. 44-46. - Wtenbogaert, *Kerk. Gesch.* III, blz. 227. - Brandt, *Reformatie*, I, blz. 703, 704, 738, 739 - Wagenaar, *Vad. Hist.* VIII, blz. 27, 259. - v. Wyn e.a. *Bijv. en Aanmerk. op Wagenaar.* VIII, blz. 19. - Te Water, *Eeuw-getyde*, blz. 84, 85, 243-245. - Le Long, *Boek-zaal*, *Ned. Byb.*, blz. 740 v.v. - Rogge, *Coolhaes.* I, II (reg.)[2]. - *Werken der Marn. Ver.* S. III, D.V. (reg,). - Reitsma en v. Veen, Acta. I, II, III (reg.). - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 198. - Hania, *Helmichius*, blz. 208. - Soermans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 49. - *Cat. Oud-Synod. Arch.* (reg.). - Reitsma, *Herv. en Herv. Kerk* (2de ed.) (reg.).

[Adriaan van Haemstede]

HAEMSTEDE (Adriaan van), ± 1525 in Zeeland geboren, wordt niet zonder grond[3] gerekend als behoorende tot het geslacht van den vermaarden Witte van Haemstede, hij stamde dan van vaderskant af van de Graven uit het Hollandsche

1) Vgl. over dit geschrift Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. I, Afd. 1, blz. 21.
2) II, blz. 244 is een erratum.
3) In de opdracht van het in 1552 van van Haemstede's hand verschenen boek door hemzelf ‘primitiae studiorum’ genoemd en getiteld: *Tabulae totius Sacrosancti Juris Canonici* aan zijn ‘patronus unicus’ M. Livinus Bloxenius a Burgh et Oudewerff, licentiaat in de beide rechten, vond Dr. L.A. van Langeraad (in een recensie van Goeters studie, geplaatst in de Kerk. Courant van 6 Sept. 1907) aanleiding tot de conclusie dat A. v. Haemstede met het adellijk geslacht der v. Haemstedes niets te maken had; zijn naam zou dan alleen zeggen dat

Huis en van moederskant (zijne moeder heette waarschijnlijk Barbara van Lier) van de Graven van Aerschot. Zijne zuster Catharina moet gehuwd zijn geweest met Hieronymus van Sandyck.

Van zijn eerste levensjaren is niets bekend. Hij studeerde te Leuven, waar hij in 1552 vertoefde. Dat zijn opvoeding deugdelijk moet geweest zijn blijkt o.a. daaruit, dat hij later verschillende levende talen sprak en gemakkelijk Latijn schreef. De onderstelling is uitgesproken, dat zijn ouders ter wille van de gewetensvrijheid naar Engeland waren overgestoken en aldaar overleden. Dan is het mogelijk dat Wouter Delenus en Marten Mikron aan zijn vorming hebben meegewerkt en kan hij bij de verstrooiing der Londensche gemeente in 1553 met die beide naar O.-Friesland zijn overgekomen, waar hij zich in elk geval in 1556 als predikant bevond. In laatstgen. jaar verliet hij Emden voor Antwerpen, waarheen hij gezonden werd ter assistentie en eventueel ter vervanging van Gaspar van der Heyden als voorganger, hoewel nog niet als zoodanig geordend. De gemeente nam onder zijn bearbeiding sterk toe. Niet het minst ook de hoogere standen werden door hem getrokken. Veelal hield hij zijne toespraken in particuliere woningen,[1)] buiten medeweten van den kerkeraad. Omstreeks dien tijd arbeidde hij ook buiten Antwerpen en wel te Oudenaarde, waar hij een dispuut hield met den libertijn en pseudo-Nicomediet Jan Daelman[2)]. Ook te Antwerpen zelf gevoelde hij zich gedrongen ook in het publiek te prediken - hij deed dit vóór Augustus 1557 minstens éénmaal - maar de Waalsche kerkeraad aan wien hij advies vroeg, ontried dit. Het presbyterie van Emden, waarop zoowel van Haemstede als de kerkeraad te Antwerpen zich in hoogster instantie beriepen, stelde eerstgenoemde in het gelijk. Maar diens positie werd er onzeker door. Ook was armoede zijn deel. Een en ander gaf hem aanleiding den terugkeer af te wachten van G. van der Heyden, die Emden had bezocht, om daarna zelf naar Emden te reizen, om over de hangende quaestie beslissing te erlangen en tevens om de stoffelijke zaken van zijn zuster te regelen.

Een plotseling dreigend levensgevaar verhaastte die reis. Bedoeld gevaar was gevolg van zijn prediken in het openbaar en van zijn dispuut met een monnik. Dit moet hebben plaats gehad kort na den 21^{en} Juni 1557.[3)] Den 30^{en} Aug. d.a.v. wist de kerkeraad te Antwerpen dat van Haemstede zich te Emden bevindt en bezwaar heeft terug te keeren. In naam van heel de gemeente verzocht de kerkeraad in een zeer

hij te Haamstede (bij Zierikzee) geboren zou zijn. Deze conclusie is getoetst en onwaarschijnlijk bevonden door Dr. A.A. van Schelven (*Ned. Arch. v. Kerkgesch.* Red. F. Pyper. N.S. VIII (1911), blz. 354-356.) Wél doet de voorrede van gen. studie vermoeden dat hij eerst voor jurist werd opgeleid.

1) Dat v.H. naast de kerkelijke samenkomsten 'salonmeetings' hield, zooals Dr. v. Schelven t.a.p. het voorstelt, wordt betwijfeld door Past. P. Bockmühl te Odenkirchen, en wel op grond van het feit, dat ook *armen* daarbij tegenwoordig waren; hij noemt v.H. 'eind Freund des Allianzgedankes und der Gemeinschaftskreise'. Over v. H's arbeid vóór 1552 en in en na 1559 meent Bockmühl eenig spoor gevonden te hebben in een brief van Johannes Caesarius in 1548, gericht aan Joh. à Lasco te Emden, en vooral in het verhaal eener kerkvisilatie in Sept. en Oct. 1559 in het hertogdom Jülich. Zie: *Monatshefte für Rheinische Kirchengeschichte* VIII (1914), S. 238-253. Vgl. *Kerkelijke Courant* 25 Sept. 1914. N° 39.

2) Dit blijkt uit Petr. Dathenus' geschrift: *Een Christelycke Verantwoordinghe op die Disputacie, ghehouden binnen Audenaerde tusschen M. Adriaen Hamstadt, ende Jan Daelman beschreven met onwaerheyt, en wtghegheven door Jan Daelman voorseyt.* Antw. 1582.

3) *Werken der Marn.-Ver.* S. III, dl. II, blz. 51, 56, 57 cf. Arch. K.G. VI (1835), blz. 116 v.v.

waardeerenden brief zijn terugkeer. Wanneer die terugkeer heeft plaats gehad laat zich niet met zekerheid vaststellen. Van den 1^{en} December 1557

dagteekent een schrijven van van Haemstede aan Koning Hendrik II van Frankrijk ten behoeve van zijne in dat land verdrukte en in kerkers zuchtende geloofsgenooten.[1)] Maar de opgaaf van de plaats, waar deze brief werd geschreven, ontbreekt. Deze plaats zal intusschen wel Antwerpen zijn geweest, want met Kerstmis was hij daar alweer geruimen tijd werkzaam. Opnieuw hadden zich daar quaesties voorgedaan. De afspraak was dat van Haemstede de toestemming der 'dienaren' zou vragen. In twijfelachtige gevallen zouden de Walen, en in laatster instantie die van Emden beslissen. Hij was nu weder in de woningen van lieden gekomen, die niet tot de gemeente behoorden. Weldra bleek weer van buitengewone samenkomsten. Zijn collega van der Heyden bracht hiertegen bezwaar in, waartegen hij verklaarde zich niet te kunnen schikken naar het verlangen des kerkeraads; elke gelegenheid meende hij te moeten gebruiken. Op Kerstmis d.a.v. had de conferentie plaats tusschen hem en een commissie van drie personen waartoe ook behoorde de voormalige secretaris van Kardinaal Granvelle, Jean Taffin. Deze laatste stelde op verzoek een verslag op van al het hierbij verhandelde; dit werd, door beide partijen onderteekend aan den kerkeraad te Emden toegezonden om daarover ambtshalve uitspraak te doen. Deze uitspraak bleek van Haemstede bijtevallen. Ze draagt als dagteekening 23 Maart 1558, en onderstelt dat van Haemstede zich toen nog te Antwerpen ophield en voorloopig zou blijven. Hiermede strookt weinig het vaak overgenomen bericht dat hij den 10^{en} Febr. 1558 met 13 Vlaamsche koopmansfamiliën te Aken zou zijn gekomen en alleen verder zou zijn doorgereisd naar Frankfurt a/M., daarna einde Mei vandaar naar Antwerpen zou zijn teruggekeerd, den 1^{en} Aug. om vervolging ontslag zou hebben genomen en gegaan zou zijn naar zijn zuster Katharina te Norden (O.-Friesl.,) vanwaar hij in 1559 tegen het adres van Albert Holtman, predikant te Norden, in, naar Engeland zou zijn overgestoken.

Gedurende 1558 bleef in elk geval Antwerpen in hoofdzaak zijn arbeidsveld. Hij predikte er op H. Sacramentsdag van dat jaar bij gelegenheid eener groote processie openlijk 'op de Maere' bij een hoog opgericht kruis. Dit klopt wel met wat in zijn martelaarsboek wordt vermeld, nl. dat er een zware vervolging ontstond, nadat men in den nacht van den 18^{en} Juni in de gemeente juist het H. Avondmaal had gevierd. Deze vervolging zou dan kort na den bedoelden Sacramentsdag zijn losgebroken. Den 1^{en} Aug. zou hij dan volgens Harckenroht[2)] ter oorzake van de vervolging zijn ontslag hebben genomen en naar zijn zuster te Emden zijn gereisd, tot hij in 1559 naar Engeland zou zijn gegaan. Evenwel te Genève wordt bewaard een brief van van Haemstede d^{o} 26 Nov. 1558 in zake de gedragslijn van de Overheid te Antwerpen, die huwelijken, in de gemeente gesloten, als rechtens onwettig beschouwde, in welke quaestie hij Calvijn om advies vraagt. Hij zinspeelt daarin op een gelijksoortige moeilijkheid ten opzichte van den doop der kinderen, welke door de broederen te Frankfurt onder zijn aandacht was gebracht. De vraag is geopperd of een reis van van Haemstede naar Frankfurt, waarvan boven sprake was, niet waarschijnlijker in dezen tijd, tusschen 18 Juni en begin September zal hebben plaats gehad. In elk geval was hij lang vóór November terug. De eerste, hoogst zeldzame

1) Afgedrukt in Arch. Ned. K.G. VI (1835), blz. 122-124.
2) Harckenroht; cf. *Excerpta ex literis Eilh. Folckarthi Harckenrohtii ad Th. Hasaeum* in diens *Bibl. Hist.-Phil.-Theol.* V (1722), p. 713.

uitgave van het martelaarsboek, welke van Haemstede in deze maanden te Antwerpen bewerkte, bevat trekken zijner werkzaamheid, die in latere edities voor een deel zijn verdwenen.

Begin October 1558 ging hij met Gilles Verdickt naar Brussel, om dezen bij de broederen aldaar als dienaar te installeeren. Vóór zijn verbranding op 24 Dec. verklaarde deze aan zijn inquisitoren dat te Antwerpen openlijk gepredikt werd door Adr. van Haemstede. Uit een brief[1] van v. Haemstede aan Frederik III, Keurvorst van den Paltz, blijkt wat sommigen in de gemeente te Antwerpen te lijden hadden, hoe v. Haemstede hun voorspraak was bij den burgemeester, en dat later een edict werd uitgevaardigd, waarbij het bijwonen zijner prediking werd verboden. Zelfs kwam het zóóvèr, dat op zijn hoofd een prijs werd gezet van 300 Car. guldens. Daarop verliet hij de stad, waar hij naar schatting wel voor 2000 toehoorders placht te prediken, en begaf hij zich op aandringen der broederen naar de vrije Rijksstad Aken, waar hij, den 10^{en} Febr. 1559 aangekomen, het Evangelie predikte; maar reeds den 12^{en} Sept. d.a.v. schreef hij van uit Londen een brief aan den Keurvorst van den Paltz, als bijlage bij de confessie[2], door hem opgesteld voor de Gereformeerden te Aken op hun aandringen. Vóór zijn overtocht naar Engeland schijnt hij zich in O.-Friesland bij zijn zuster te hebben opgehouden.

Door het consistorie te Emden werd hem in Maart 1559 opgedragen naar Groningen te gaan om tevens de broeders in W.-Friesland, Holland en Overijsel te vermanen, maar waarschijnlijk is het niet, dat daaraan door hem gevolg is gegeven.

Van den zomer van 1559 tot het einde van 1560 vertoefde hij in Engeland. De Nederlanders, die na de troonsbestijging van Koningin Elisabeth bij scharen daar waren teruggekeerd, begeerden hem als prediker. Zijn eerste openbare prediking te Londen in de kerk van St. Denys, die zeer voldeed, gaf daartoe aanleiding. Maar hij ging op het verzoek niet in, omdat het niet in zijn voornemen lag zich op den duur in Engeland te vestigen. Slechts tijdelijk stond hij er aan het hoofd der Nederlanders, die in de Christus-kerk of in de Margaretha-kerk of elders vergaderden. In zijne prediking viel intusschen een en ander op te merken, waaruit bleek dat hij afwijkende gevoelens voorstond. Dit kwam uit ten opzichte van de wederdoopers, die hij verklaarde voor wakkere leden van Christus, terwijl hij ook een anabaptistische opvatting der incarnatie bleek te huldigen. De inkleeding daarbij was echter zeer voorzichtig. Bij herhaling werd hij voor den kerkeraad gedaagd, maar hij verscheen niet. Ten laatste gedwongen te verschijnen, bracht hij een schare van trouwe volgelingen mede; maar deze werden niet toegelaten. Alléén werd hij ondervraagd, met dit gevolg, dat hij weigerde de bekentenissen af te leggen, die de kerkeraad van hem verlangde. Hij verzocht dat hem eenige artikelen zouden worden voorgelegd en een termijn zou bepaald worden, binnen welken hij zich kon verdedigen. De artikelen waren zóó ingericht dat hij zich in het nauw voelde gebracht. Lastige vragen werden hem gedaan. Hij bracht bij velen zijn tegenpartij in verdenking. En inmiddels hield hij zich druk bezig met het opstellen van een verweerschrift.

Toen nu een aantal Nederlandsche Wederdoopers in hunne moedertaal een uit voorzichtigheid niet onderteekend verzoekschrift richtten tot bisschop Edmund Grindall,

1) Bewaard in het Geh. Staatsarchiv te Stuttgart.
2) Vgl. over deze confessie Goeters in diens *Dokumenten* enz., zie ond. 'Litteratuur', blz. 27-42.

waarbij zij verlof vroegen om zich in zijn bisdom te vestigen, waren er die van Haemstede hielden voor den opsteller, omdat deze zich eens had uitgelaten, dat hij in dien geest uit naam van eenige Wederdoopers zich tot den bisschop wilde wenden. Daarom dacht Grindall erover zijn antwoord aan van Haemstede te zenden, in de verwachting, dat het dan wel aan het juiste adres zou belanden. Vooraf won hij echter advies in bij Utenhove en Petr. Delenus, die uit jarenlange ervaring beter met den aard der secte bekend waren. Hij zond daarom aan de beide genoemden het origineel van het ontvangen verzoekschrift. Nu werd van Haemstede's positie hoe langer hoe meer onhoudbaar. De artikelen van den kerkeraad beantwoordde hij zóó, dat zij hem uitmaakten voor een Ariaan, hoewel hij zich nadrukkelijk verklaarde tegen die Wederdoopers, die 'loochenen de eewighe godtheyt Jesu Christi[1)].

Den 17^{en} Nov. 1560 werd van Haemstede door bisschop Grindall, die bij herhaling hem had zoeken te bewegen tot herroeping zijner gevoelens, plechtig geëxcommuniceerd. Petrus Martyr, tot wien de kerkeraad zich had gewend om advies, ried den getroffene aan, de schorsing evengoed optenemen als de Apostel Petrus, toen deze door Paulus bestraft werd. Maar vergeefs. Er ontstond groote tweedracht. De gebannene vertrok en bleef ondanks een gevaarlijke zeereis[2)], berooving van zijn eigendom, vervreemding van zijn oude vrienden te Emden, en verbolgen vijandschap, goedsmoeds, zooals blijkt uit een brief den 10^{en} Febr. 1561 aan 'Mayken Jacob Cools huisvrouwe' te Londen van uit Emden geschreven. Zijn echtgenoote, die hem vergezelde, schonk in dien bangen tijd drielingen. Uit een correspondentie tusschen Granvelle en Koning Philips blijkt, hoe men vergeefs zocht hem in handen te krijgen.

Volgens sommige berichten zou hij daarna in Zeeland zich hebben opgehouden[3)]. Zijn vriend Acontius, die, evenals Karel van Utenhove e.a., het te Londen voor hem opnam, moet hem in den volgenden zomer hebben uitgenoodigd naar Londen te komen, maar zijn antwoord was afwijzend. Hij schetste daarbij zijn vredig landelijk leven te Oldersum (O.-Friesl.). De nood der broederen te Londen zou al zeer hoog gestegen moeten zijn, wilde hij overkomen. Wèl wachtte hij verlangend af waar zijn Zender hem roepen zou. Vele verzoeken werden hem in O.-Friesland gedaan om zijn geestelijken arbeid daar te hervatten, maar het nut hiervan zag hij niet in. Hij wachtte een betere gelegenheid af om vruchtbaar te werken. Goeters t.a.p. plaatst in dien tijd wat reeds werd vermeld van een arbeid in Groningen in opdracht van den kerkeraad te Emden, op grond van een schrijven 'wt Groninghen den neghenst dagh Aprilis anno 1562' door hem gericht aan de 'Dienaers en Olderlinghen' der Emdensche gemeente. Door zijn zuster, die in Engeland geweest was, vernam hij van de oneenigheden daar en de uitzichten op verbetering van den toestand. Hij wilde daarop met goedvinden van de Emdensche gemeente derwaarts reizen in gezelschap van een deputatie van onpartijdige mannen. Er bestond voor het slagen zijner pogingen goede kans, daar de beide predikanten der Hollandsche gemeente te Londen binnen één maand aan de pest waren overleden. Maar reeds den 31^{en} Juli werd hem door den bisschop van Londen een

1) Vgl. zijn *Geschied. der Martelaren*, 1ste uitg., blz. 341.
2) Dit blijkt ook uit een brief van de Landvoogdes. Vgl. F. Nagtglas t.a.p.
3) De beteekenis van zijn arbeid aldaar bij te Water, *Reform. Zeel.* blz. 20 v. v, is zeker overdreven.

herroepingsformulier voorgelegd; van Haemstede kon echter zijn vroegere gedragslijn en optreden niet verloochenen. Dit had tengevolge een edict van de 'Privy Council' aan de kerkelijke Commissarissen d^{o} 19 Aug. 1562, waarbij hij uit het land werd verwezen als hardnekkig verbreider van dwaalleeringen, waarop hij opnieuw Engeland verliet. In datzelfde jaar moet hij in O.-Friesland overleden zijn[1].

Zijn niet langdurig leven is rijk geweest aan strijd. Zijn karakter schijnt eigenaardig en niet gemakkelijk te zijn geweest: bij zijn verblijf te Antwerpen stoorde hij zich al evenmin aan de wenschen zijner medekerkeraadsleden als aan het advies van het consistorium der Waalsche zusterkerk. Zijn vertrek naar Engeland in 1559 had plotseling plaats zonder dat hij daarbij met iemand overleg pleegde.

In eene Sententie van 20 Dec. 1558[2] wordt hij beschreven als 'een lanckachtig man, mager, met een dunnen bruynachtigen baerde, ende hebbende veel sproeten in syn aensicht'.

Bijzonder bekend is hij door zijn uit de bronnen, verhooren, afgelegde belijdenissen enz. geputte *Geschiedenis der Martelaren*, waarvan de eerste uitgaaf in 1559 het licht zag. Daarvan kon getuigd worden:[3] 'Van Haemstede, 't zij hij overneemt, 't zij hij oorspronkelijke opgaven volgt, heeft met ijver en trouw zijnen arbeid volbragt. Zelfs waar hij bloot vertaalde, is hij soms zijn eigen weg gegaan.' Dit eerste Nederlandsche Martelaarsboek van Gereformeerde zijde vond grooten bijval en zes jaar later verscheen een tweede uitgave. En daarbij bleef het niet. Het mag betreurd worden, dat van Haemstede zich niet bepaald heeft tot de geschiedenis der martelaren, die in de Vereenigde Nederlanden geleefd en geleden hebben om de belijdenis des Evangelies.

Merkwaardig voor de kennis van v. Haemstede's theologisch standpunt is vooral de reeds genoemde door hem opgestelde confessie voor de Akensche geestverwanten den 12^{en} Sept. 1559 door hem van uit Londen gezonden aan Frederik van den Paltz. Kenmerkend Calvinistisch is de inhoud niet; van een bepaald partijkiezen tusschen de stroomingen in het Protestantisme valt niets optemerken; verschillende uitdrukkingen en de vorm van inkleeding toonen overeenkomst met Melanchthon zonder nog bepaald Luthersch te zijn. Maar tevens blijkt zijn bekendheid eruit met Calvijns *Institutie.* Hij was verzoeningsgezind en wilde zich alleen op de H. Schrift gronden. Zijn ijver en geloofsmoed waren onmiskenbaar. Hij schijnt meer van practischen dan van dogmatischen aanleg te zijn geweest.

Grooten invloed op den gang der Reformatie hier te lande heeft hij niet uitgeoefend. Met name te Londen had hij echter tal van aanhangers en geestverwanten. De familienaam zijner echtgenoote was Peter. Uit zijn huwelijk werden, voor zoover bekend, drie kinderen geboren in 1561: Emmanuel en Charitas; een van de drielingen was spoedig gestorven.

Werken van van Haemstede:

Tabulae totius Sacrosancti Iuris Canonici Clariss. utriusque Iuris Licentiato, M. Livino Bloxenio à Burgh dicatae, omnibus utriusque Iuris studiosis et utiles et necessariae. Lovanii. 1552. - *De gheschiedenisse ende de doodt der vromer Martelaren*,

1) Volgens een register in handschrift van de Hollandsche predikanten te Londen. Vgl. *Bibl. Hist.-Phil.-Theol.* VI, p. 715 etc.
2) *Antwerpsch Archievenblad.* II, blz. 353.
3) Sepp, *Geschiedk. Naspor.* II, blz. 42.

die om het ghetuigenisse des Euangeliums haer bloedt ghestort hebben, *van de tyden Christi af*, *totten Jare M.D.LIX toe*, *by een vergadert op het Kortste. Apocal. VI. Ick sagh onder den altaer .... gelyck als sy. 1559*, *den 18 Martii.* Z. pl. 4°.

In de 2de uitgave van zes jaren later is een kleine wijziging en bijvoeging in den titel opgenomen. Een 3de uitgave verscheen te Dordrecht in 1590, een 4de te Delft in 1593 in 4°. een 5de in fol. in 1633, door andere gevolgd. Een veel vermeerderde en verbeterde uitgave, in 1639 bezorgd door Joannes Gysius, predikant te Streefkerk. Deze editie beleefde tal van drukken, zooals in 1645, 1657. Amst. 1658, 1659, allen in folio, de laatste met platen. Later is v. Haemstede's werk nog herdrukt met bijschriften van verschillenden onder iedere plaat. Amst. 1730. fol. en Leiden. 1747. fol.[1)]

In 1883 zag te Doesburg een uitgave het licht (m. vele platen), voorzien van eene inleiding van Dr. A. Kuyper.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, VI, blz. 16. - *Godg. Ned.* II, blz. 4-6. - Nagtglas, *Levensber.* 2de afl., blz. 321-324. - Paquôt, *Mémoires.* II, p. 342-344. - J. ab Utrecht Dresselhuis, *Adr. v. Haemstede in zijn bedrijf*, *denkwijze en karakter voorgesteld. Eene bijdrage tot de Geschied. der Ned. Herv. Kerk* in *Arch. N.K.G.* VI (1835), blz. 41-150. - W.G. Goeters, *Adriaen v. Haemstede's Wirksamkeit in Antwerpen u. Aachen* in 'Theol. Arbeiten aus dem Rheinischen Wissenschaftl. Prediger-Verein (herausgeg. van Prof. D. Simons).' Neue Folge. Achtes Heft. Tübingen, 1906, S. 50-95. Een omwerking hiervan is van denzelfden, *Dokumenten v. Adr. v. Haemstede*, *waaronder eene Geref. Geloofsbelijdenis v. 1559* in *Ned. Arch. K.G.*N.S., V (1908), blz. 1-67. - A.A. van Schelven, *Karakter en stand van v. Haemstede* in *Ned. Arch. K.G.*N.S., VIII (1911), blz. 352-356. - Dez., art. v. Haemstede in: Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, I, kol. 1013-1016. - Bar. de Schickler, *Les Eglises du refuge en Angleterre.* I, p. 117 suiv. - C.A. Rahlenbeck in 'Biogr. Nation.... de Belgique' VIII (1884, '85), kol. 600-604. - A. 'sGravenzande, *Twee Hond.-jar. Gedacht. v.h. Eerste Syn. te Wezel*, blz. 48, 195. - Ed. Meiners, *Oostvrieschl Kerkel. Gesch.* enz. I, blz. 371-376, 396, 405. - Sepp, *Godg. Ond.*, blz. 260-262. - Dez., *Uit het Pred. leven*, blz. 37, 38. - Dez., *Pol. en Ir. Theol.*, blz. 4. - Brandt, *Reformatie*, I, blz. 149, 214. - Reitsma, *Herv. en Herv. Kerk* (3de dr.) reg. - *Corpus Reformat.* Opp. Calv. T. XVI-XXI, passim. - Hessels, *Ecclesiae Lond.-Bat. Archivum.* T. I. reg. - M. Woudstra, *De Holl. Vluchtel. gem. te Londen*, blz. 24, 28, 29. - A.A. v. Schelven, *De Nederd. Vlucht. Kerken der XVIe e. in Engel. en Duitschl. in h. bet. voor de Ref. in de Nederl.* reg. en blz. 340 v.v. - M.F. van Lennep, *Gasp. v.d. Heyden*, blz. 18-27. - F. Pyper, *Jan Utenhove*, *zijn leven en zijne werken* (reg.) - F.L. Rutgers, *Calvijns invloed op de Reform. in de Ned. voor zoov. die door hemzelf is uitgeoefend.* reg. - G.D.J. Schotel in *Alg. Konst- en Letterbode*, II (1838), blz. 182. - J. Hartog, *Gesch. Predikk.* blz. 29. - *Werken der Marn. Vereen.* S. I. Dl. I; S. III. Dl. I, II. reg. - *Life and acts of archbishop Grindall.* (Lond. 1710) passim. - *The Publications of the Huguenot Society of London.* Vol. X, P. I, 201 etc. -

1) Nagtglas t.a.p. vermeldt van v. Haemstede nog een *Jubelpreek* 1550, en van Abkoude, *Naamreg.* I D. 1 St., blz. 140: *Stellige belydenis der Goddelyke Waarheden.* Amst. 1738. 4°.

Kirchenrathsprotocollen, sub. 26 July, 13 Sept. 1557; 1 Aug. 1558; 27 Febr., 16 Maart 1559. - Schoock, *Liber de bonis vulgo Ecclesiasticis dictis*, p. 527. - A.A. v. Schelven, *Johannes*

Engelram, in 'Stemmen des Tijds', 1916, blz. 174 v.v. - *Kerk. Crt.* 7 Sept. 1907. - Over v. Haemstede's *Ghesch. der Martel.:* Sepp, *Geschiedk. Nasp.* II, blz. 9-136. - H.T. Oberman, *De betrouwbaarh. der Martelaarsboeken v. Crespin en v. Haemstede* in 'Ned. Arch. K.G.' N.S. IV (1907), blz. 74-110. - Mr. S. de Wind, *Biblioth. der Ned. Geschiedschr.* I, blz. 501, 593-595. - A. Klaver, *De Inhoud van v. Haemstede's Martelaarsboek* in *Ned. Arch. K.G.N.S.* VI (1909), blz. 174-190. - F. van der Haeghen, *Bibliogr. des Martyrologes Prot. Neerl.* T. II (1890), p. 259-378. - v. Doorninck, *Anon. en Pseudon.*, N° 2039. - *Bibl. Bremensis.* Cl. V, Fasc. IV, p. 710-714.

[Jan van Haeringen Kzn.]

HAERINGEN Kzn. (Jan van) werd den 11^{en} Oct. 1867 geboren te Avereest, waar hij voorbereidend onderwijs ontving. Op zestienjarigen leeftijd toegelaten tot de Theol. School te Kampen, werd hij den 17^{en} Dec. 1890 bevestigd als predikant bij de Geref. Kerk te Genderen (N. Br.) door zijn zwager Ds. J. v. Haeringen Az., destijds pred. te Werkendam (m. Jes. LXII:6; intr. m. Ef. VI:19). Den 11^{en} Nov. 1906 predikte hij afscheid te Genderen (m. Ef. VI:23, 24), om te vertrekken naar de Geref. Kerk te Hoek van Holland, waar hij den 18^{en} Nov. d.a.v. bevestigd werd door Ds. J. Vonk, pred. te Maassluis (m. 2 Tim. IV:1-6; intr. m. 2 Thess. III:1*a*). Op zijn tweede standplaats bleef hij werkzaam tot hij wegens hartlijden met ingang van 1 Juli 1918 eervol emeritaat verkreeg; een afscheidsrede kon hij niet houden; alleen werd na zijn vertrek een afscheidsbrief van hem voorgelezen. In Juni 1919 vestigde hij zich te Heemstede, waar hij den 10^{en} Juni 1920 overleed.

Reeds in zijn eerste gemeente openbaarde zich zijn groote liefde voor historische navorsching vooral wat de Kerkgeschiedenis betreft, waarbij zijn volhardende speurzin hem goed van pas kwam. Zijn *Geschiedenis der Kerkhervorming in N. Brabant en Limburg* is van Roomsche zijde fel bestreden, maar van anderen kant vaak geprezen om de wetenschappelijke waarde ervan. Een man uitsluitend voor de studeerkamer was v. Haeringen echter niet. Voor de Evangelisatie der Geref. Kerken in N. Brabant en Limburg had hij een warm hart, en ook te Hoek v. Holland bewoog hij zich op practisch terrein; aan het 'Groene Kruis', de Vereeniging 'Eerste hulp bij ongelukken', verleende hij zijn medewerking en vooral tijdens de ramp met de 'Berlin' in 1907 betoonde hij grooten ijver. Daarbij nam hij ook met veel nauwgezetheid en toewijding zijn ambtelijk werk waar.

Hij huwde den 27^{en} Nov. 1890 met Johanna van Haeringen. Uit dit huwelijk werden twee zoons geboren.

Van v. Haeringen zag het licht:

De Invoering van het Christendom in Teisterbant. Lezing voor Chr. Jong. Ver. Heusden. 1901. - *Onze zeventigjarige scheiding.* Leerr. over Dan. IX:1-5 bij de herdenking van de Afscheiding. 1 Nov. 1904. Heusden. 1905. gr. 8°. - *Een bloeiende wildernis.* Feestrede bij het honderdjarig bestaan v.d. Dedemsvaart 1909. - *Geschiedenis der Kerkhervorming in N. Brabant en Limburg tijdens de 16e en 17e eeuw.* Heusden. 1910. gr. 8°. - *Een vijfentwintigjarige Zeekerk.* Leerr. ter herdenking v.h. 25jarig bestaan der Geref. Kerk te Hoek v. Holland 's Gravenzande. 1914. - *Een kwart eeuw in de Heilige Bediening.* Gedachtenisvier. v. 25jar. Evangeliebedien.

(Niet in den handel). - Voorts komen in de *Bode v.d. Geref. Kerken in N. Brabant en Limburg* voor van zijn hand 119 artikelen getiteld: *Stad en Land van Heusden*, (van 5^{en} jrg. N° 5 tot 10^{en} jrg. N° 22) (niet afzonderlijk uitgegeven).

L i t t e r a t u u r : *Brinkman's Cat.* 1901-'10 blz. 388.

De gegevens voor boveng. biogr. werden welwillend verstrekt door den Heer K. van Haeringen Jzn., litt. hum. cand.

[Frans de Haes]

HAES (Frans de) werd geboren te Rotterdam den 18^{en} April 1708 en overleed ald. den 14^{en} April 1761. Zijn vader was Joan de Haes, zijn grootvader Frans de Haes aldaar; hij dichtte gelijk deze beide, en gaf een aantal niet onverdienstelijke stichtelijke verzen. Ondanks de bekrompen taalzifterij, in zijn tijd gebruikelijk, waarin hij zooveel belang stelde dat hij voor eigen gebruik een *Nederduitsche Spraakkunst* schreef, die hij tot maatstaf nam bij al zijn werk, onderscheidde hij zich gunstig van de meeste dichters onder zijn tijdgenooten. Had hij zijn talent niet naar dien maatstaf ontwikkeld, dan zou hij nog meer hebben uitgeblonken. *Het verheerlykt en vernederd Portugal* is het beste van wat hij geleverd heeft.

Hij was gehuwd met Anna Reeven, eerder weduwe van Ds. Corn. van den Berg; zij was zelve eenigszins dichteres en bezorgde na zijn dood de uitgave van zijn *Nagelaten Gedichten en Nederd. Spraakkunst* (in 2 dln.).

Behalve eenige vertalingen, o.a. van de *Gedenkschriften van Filip van Comines* (met aanteek.) Amst. 1757 en zijn uitgave van de *Poëzy van H. Snakenburg.* Leiden. 1753, zag van hem het licht:

Poëtische Uitbreiding en Bespiegeling over de Evangeliegelijkenis van den Verloren Zoon. Rott. 1744. 2de dr. ald. 1754. - *Stichtelijke Gedichten.* Amst. 1746. - *Het verheerlykt en vernederd Portugal*, met een verzameling v. vescheidene gedichten. Amst. 1758. 4°. - *Nagelaten Gedichten en Nederd. Spraakkunst*, 2 dln. Amst. 1764. 4°. - Buitendien schreef hij eenige lijkzangen op *Adr. v. Cattenburch* (1743), op *J. Wetstein* (ook afzonderlijk uitgeg.) (1754). Het geschrift *Poëtenstrydt voor en tegen het .... Huis v. Oranje en Nassau*, *en de Stadhouderlyke Regeering; voorgevallen te Rotterdam*, *in .... MDCCXLII* bevat gedichten van J. Oudaen en F.D.H., (waarmee vermoedelijk F. de Haes is bedoeld) n. aanl. van een preek, van Ds. v.d. Hoeven te Rotterdam, waarin deze Oldenbarneveld verdedigd had.

L i t t e r a t u u r : Witsen Geysbeek, *Biogr.*, *Anthol. en Crit. Wdb. v. Ned. Dichters.* III, blz. 18-36. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 311. - *Nav.* VIII (1858) blz. 349-351. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* IV, N° 17496.

[Hermannus Haga]

HAGA (Hermannus), geboren te Sneek den 2^{en} April 1750, als zoon van B. Haga, aanzienlijk koopman aldaar, en Sytske Harmens, ontving voorbereidend onderwijs in zijn vaderstad, te Kampen en Dordrecht, studeerde vier jaren te Franeker, vervolgens te Groningen (ingeschreven ald. 14 Sept. 1771). Proponent geworden deed hij den 29^{en} Aug. 1773 intrede te Oldeboorn en Nes (m. 2 Cor. XII:9*a*), na den 22^{en} bevestigd te zijn door Ds. G. van Bleyswyk en Ds. J. Fennema, resp. pred. te Lemmer en Haskerhorne (door laatsgen. m. 2 Cor. II:15. daarna door eerstgen. m. Ef. II:17). Hij preekte er afscheid den 16^{en} Sept. 1781 (m. Fil. I:9-12), en deed den

30^{en} d.a.v. intrede te Hindeloopen. Zijn derde en laatste gemeente was Deersum en Poppingawier, waar hij den 3^{en} Dec. 1786 intrede deed (m. 1 Cor. III:7); afsch. te Hindeloopen den 19^{en} Nov. (m. Hand. XX:32). Op weg naar N. Holland, waar hij een vriend als predikant zou bevestigen, werd hij nog dicht bij zijn woning door een toeval getroffen, en overleed na drie uren den 26^{en} Oct, 1804, en werd begraven in het ouderlijk graf te Sneek.

Hij vervaardigde ‘een ontwerp van een fonds ter instandhouding van den openbaren Godsdienst bij het Hervormd Kerkgenootschap in Friesland’, voorzien van aanteekeningen van hemzelf en van een commissie uit de classis Sneek. Later kwamen nog twee nieuwe ontwerpen van Haga ter tafel in de vergadering dier classis. Ondanks waardeering werd een en ander voor onuitvoerbaar verklaard. Als herder en leeraar was hij zeer gezien.

Den 3^{en} Oct. 1773 huwde hij met Grietje Eekman, die hem overleefde. Uit dit huwelijk werden een zoon en een dochter geboren, van welke de eerste vroeger stierf en de laatste op den dag van haars vaders begrafenis 20 jaar oud werd.

Van hem verscheen in druk:

Redevoering over Psalm CL vs, *3-5*, *ter inwijding van 't orgel in de kerk te Oldeboorn op den 27*^{en} *Mei 1779 uitgesproken.* Leeuwarden. 1779. 8°. - *Een woord op zijn tijd ter opwekking aan het Gereform. volk v. Nederland.* Sneek. 1800. 8°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 24. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 225. - *Boekz.* Jrg. 1804*b*, blz. 642-644. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 344, 402, 646. - v. Veen, *Geref. Kerk in Friesl.*, blz. 199. - Cuperus, *Kerk. leven in Friesl.*, blz. 146.

[Joannes Hagelis]

HAGELIS (Joannes), geboren te Amsterdam den 22^{en} Nov. 1676, studeerde te Franeker onder hoogleeraren als van der Waayen en Roëll, en daarna onder leiding van S. van Til, destijds predikant en professor aan de Illustre School te Dordrecht. Vervolgens werd hij predikant te Koudum in 1701, te Asperen den 6^{en} Dec. 1705, te den Briel den 29^{en} Dec. 1709 (bevest. door Ds. Petr. Texelius, pred. ald.), te Dordrecht den 4^{en} Nov. 1714; hier nam hij afscheid (m. 2 Thess. III:16) om te vertrekken naar Amsterdam, waar hij den 25^{en} Dec. 1718 bevestigd werd door Ds. G.P. Hondius, pred. ald. (m. Hebr. X:17; intr. met 1 Cor. IV:1). Hij overleed aldaar den 16^{en} Nov. 1735.

Van zijn geleerdheid als theoloog en philoloog ging een groote roep uit. In Aug. 1727 werd hem het professoraat in de Theologie te Utrecht aangeboden, waarvoor hij echter bedankte.

Hij huwde met Maria van Anstenraedt (overl. eind Juni 1741 op haar buitenplaats ‘Rijnoord’ te Oudshoorn). Uit dit huwelijk werd een zoon geboren (1710).

Geschriften en afbeeldingen zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 24. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 422, 423. - M. Beekman, *Beschrijving v.d. Stad en Baronie Asperen*, blz. 391. - H. de Jager, *De predik. der N.H. Gem. te Brielle* in *Alg. Ned. Fam. blad.* Jrg. 1902, blz. 296. - Veltenaar, *Geref. den Briel*, blz. 243. - Schotel, *Kerk. Dordr.* II, blz. 289-291. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 171, 172. - *Boekz.* Jrg., 1735*b* blz. 649.

[Henricus Hageman]

HAGEMAN (Henricus) geboren te Amsterdam in Dec. 1706, studeerde eerst onder leiding van Ds. Herm. van Garel, Ev. Luth. pred. aldaar, en vervolgens aan de hoogeschool te Rostock. Te Amsterdam proponent geworden bij de Ev. Luth. Kerk, predikte hij aldaar voor het eerst den 18^{en} Oct. 1728 (t: Hos. II:19, 20). Zijn eerste standplaats was Enkhuizen, waar hij 14 Nov. 1728 intrede deed (m. Rom. I:16), na 8 Nov. te voren in zijn vaderstad geëxamineerd en er den volgenden dag in de Oude Kerk bevestigd te zijn. Tegen het laatst van 1740 verliet hij Enkhuizen voor Gouda,

en den 4^{en} Aug. 1741 deed hij zijn intrede als zesde predikant te Amsterdam (m. Jes. XLI:9*b*, 10). Den 13^{en} Oct. 1767 werd hij emeritus met een pensioen van *f* 1000 en *f* 400 of vrije woning met *f* 100. Hij overleed 12 Jan. 1774, en werd den 18^{en} d.a.v. begraven in de Oude Luthersche Kerk.

In zijn leerrede ter inwijding van den preekstoel te Enkhuizen vergeleek hij dezen met Habakuks wachttoren (vgl. hieronder).

Aan zijn nagedachtenis gewijd zag het licht een *Bundel van Lijkzangen* 'door eenige Beminnaaren der Dichtkunde opgesteld'. Amst. 1774.

Van hem bestaat een portret, ter halver lijve, rechts, in ambtsgewaad, zw. kunst. naar en door P. Louw, gr. 8°, m. randv. en 4-reg. vers van C. Brandt (vgl. Muller, *Catal. v. Portr.*, n° 2128-2131).

Hij was de vader van *Pieter Christoffer Hageman*, Ev. Luth. pred. te Schiedam (1761), Vlissingen (1762), Amersfoort (1768), Beverwijk (1773); na zijn ontslag waarn. pred. te Leiden en Sappemeer (1781); overl. April 1783. Deze gaf uit een vertaling van J.E. Schubert, *Verhandel. over de zielenstaat na den dood*, waarbij gevoegd is een *Leerr. over de opstanding der dooden.* Utr. 1772. 8°.

Van hem verscheen in druk:

Habakuks wagttoren en vesting. Enkhuizen. 1735. 4°. - *Historische en Godgeleerde Verhandeling over Luthers Boek van de Knegtelijke Wil tegen Erasmus.* Amst. 1760. 8°. Herdr. ald. 1762. 8°. - *Historische Aanmerkingen over de beide Catechismussen van Lutherus.* Amst. 1760. 8°. - *Aanhangzel tot de Symbolische Boeken der Ev. Luthersche Kerke.* Amst. 1760. 8°. Herdr. ald. 1762. 8°. 1792. 8° (2 dln.). - *De groote Catechismus van Dr. M. Lutherus in vragen ea antwoorden opgesteld door J. Spangenberg*, *waer agter de kleine Catechismus van Lutherus*, *benevens het Corpus Doctrinae door Matthaeus Judex.* Amst. 1761. 8°. - *Verzameling v. Nederduitsche byvoeglyke Naamwoorden*, *uit verscheiden Schryvers ... in Alphabetische orde gebragt.* Amst. 1771, '72. 8° (2 dln.). - *De Herforder Catechismus*, verbeterd. Amst. 2^{e} dr. 8°.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 24, 25. - *Naamrol Luth. pred.*, blz. 44. - Domela Nieuwenhuis, *Luth. Gem. Amst.* blz. 151, 152, 160, 161. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* VII, blz. 72, 73. - *N. Bijdragen Lutheran.* I (1907), blz. 22, 23, 25. - *Jaarboek der Ver. v. Ned. Luth. Kerkgesch.* (in *N. Bijdr.* enz. IV), blz. 13.

[Hermanus Gerardus Hagen]

HAGEN (Hermanus Gerardus), geboren te Amsterdam den 9^{en} Jan. 1831 uit het huwelijk van Jacobus Hagen, koopman aldaar, en G. Kluivers, werd ingeschreven als student te Utrecht den 15^{en} Sept. 1851, proponent bij het Prov. Kerkbestuur van Gelderland den 6^{en} Mei 1856 en promoveerde tot Doctor Theol. op een proefschrift: *over de onbevlekte Ontvangenis van Maria.*

Den 2^{en} Nov. 1856 werd hij bevestigd als predikant te Piershil door een van de vroegere predikanten aldaar Dr. H.J. Spijker van Amsterdam (m. 1 Cor. I:19), en deed hij intrede (m. 1 Cor. II:27). Hij nam van deze gemeente afscheid den 3^{en} Juli 1859 (m. 1 Cor. XIII:8a), en werd den 10^{en} d.a.v. bevestigd te Koog aan de Zaan wederom door Dr. H.J. Spijker (m. Luc. I:2*m*; intr. m. 1 Cor. IX:16). Zijn laatste gemeente was Leiden, waar hij den 11^{en} Nov. 1860 intrede deed (m. 1 Thess. V:24, na bevestigd te zijn door Ds. F.J. Kuyper, pred. ald. (m. 2 Cor. VII:2*a*); afsch. te Koog a/d Z. 4 Nov. (m. 1 Petr. I:25). Den 1^{en} Mei 1897

emeritus geworden, overleed hij te Leiden den 23^{en} Nov. 1901, en werd aldaar begraven op het kerkhof aan de Groenesteeg. Dr. Hagen was in den kring zijner geestverwanten een bekend man, geliefd als prediker en hartelijk vriend. Te Leiden was hij aanvankelijk omringd door een uitgelezen staf van vrijzinnige predikanten, mannen als Laurillard, van Gorkom, Scheffer, Knappert, Koopmans van Boekeren. Na den dood van dezen laatste was hij er de eenige predikant zijner richting in de Ned. Herv. Gemeente. Beginselstrijd bleef hem niet gespaard. Tal van functies zijn te Leiden door hem vervuld: vele jaren was hij voorzitter van de Ned. Gustaaf-Adolf-Vereeniging, van de Evang. Maatschappij, van de plaatselijke afdeeling der Maatschappij van weldadigheid, de Maatsch. v. Toonkunst, van schoolkindervoeding, van de vereeniging tot bevordering van geregeld schoolbezoek, enz. enz. Ook was hij lid en bestuurder der Maatsch. v. Ned. Letterkunde. Als predikant behartigde hij de geestelijke belangen der verpleegden van het Invalidenhuis en van de Rijkswerkinrichting.

Hij huwde den 25^{en} Sept. met Susanna Philippine Antoinette Krantz (overl. 26 Mei 1895) en liet bij zijn overlijden negen kinderen na, van welke een zoon predikant is te 's Hertogenbosch.

Hij was Ridder in de Orde van den Witten Valk van Saksen-Weimar-Eisenach, van die van Adolph van Nassau en van die van Oranje-Nassau.

Van hem bestaat een photogr. portret.

Met G. van Gorkom, R. Koopmans v. Boekeren en W. Scheffer vormde hij de oorspronkelijke redactie (1866-1867) van het tijdschrift *Los en Vast.*

Zijne geschriften zijn:

Disquisitio historico-dogmatica inauguralis de Dogmate Immaculatae conceptionis Mariae. Traj. ad Rh. 1856. post 8°. - [Met Dr. W. Scheffer e.a.]. *Godsdienstonderwijs voor meer ontwikkelden.* 3de dr. Leiden, 1887. - *Een bede uit Indië.* Toespr. geh. op de Alg. Vergad. v.h. Ned. Zend. Gen. 21 Juli 1875 in de Gr. Kerk te Rotterdam. Leiden. 1875. post 8°. - [Met and.] *Korte Leiddraad bij het Godsdienstonderwijs.* Leiden. 1884. - *Levensbericht v. August Mattheus Lodewijk Rümke*, in *Letterk. Lb.* 1886, blz. 193-197. - *Blijft in de liefde.* Toespr. aan nieuwe leden der gem. en afscheidswoord uitgespr. in de Pieterskerk te Leiden, 11 April 1897. Leiden, 1897. post 8°. - *Herdenking van een heilige ure, voor leden der gemeente.* 2de dr. Amst. 1898. kl. 8°. - *Het Woord Gods blijft in eeuwigheid.* Toespr. bij de herdenking v. mijne 40jarig. Ev. bediening. (Uitg. t. voord. v.h. wijkgeb. 'Geloof, hoop en liefde' te Leiden). Leiden. 1896. gr. 8°. - *Mijne verhouding tot de vrijzinnige Hervormden te Leiden.* Leiden, 1899. gr. 8°.

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 283. - Rullmann, *De Doleantie*, blz. 116. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* II, kl. 361.

[Johannes van der Hagen]

HAGEN (Haegen) (Johannes van der) werd geboren te Eindhoven, waar zijn vader Johannes v.d. H. de eerste predikant was; zijn moeder heette Leent Jansdr. Op 22

jarigen leeftijd werd hij den 23^{en} Sept. 1661 ingeschreven als student te Leiden. Proponent geworden werd hij bevestigd te Budel c.a. den 22^{en} Febr. 1665. In 1674 vertrok hij vandaar naar Groot-Waspik en 's Grevelduyn (bev. 4 Mei), waar hij werkzaam bleef tot zijn dood in 1684. Hij is bekend geworden door zijn verzen, waarvan men er een vindt in het bundeltje van Joh. Feylingius, pred. te Maarhees en Zurendonk,

getiteld: *Het Bloem-Hofje der Gedichten*, *vervattende allerlye sinne beelden*, *op goddelicke Materien gepast*, *voor reysende lieden en andere met nog aanhangsels*. 's Gravenh. 1683.

Andere geschriften zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. L.B.*, k. 492. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 702. - Soermans, *Pred. Z. Holl.*, blz. 13. - Knuttel, *Acta* V. (1673-1686). (reg.).

[Petrus van der Hagen]

HAGEN (Petrus van der), geboren te Amsterdam den 26^{en} Febr. 1641, studeerde te Leiden, waar J. Coccejus zijn leermeester was. In de classis Leiden werd hij in 1660 tot proponent bevorderd, en nog in hetzelfde jaar ging hij met de buitengewone ambassadeurs der Nederlanden naar Engeland, vanwaar hij in Oct. 1661 naar Frankrijk trok, om er als predikant dienst te doen bij de particuliere gezanten van ons land Joan van Gend, Heer van Oosterweede, Koenraad van Beuningen en Justus de Huybert, met wie hij in Mei 1662 naar het vaderland terugkeerde. Hij vestigde zich daarop metterwoon te Leiden, en liet zich daar inschrijven als student (den 25^{en} Sept. 1662). Den 25^{en} Febr. 1663 deed hij intrede te Leidschendam (m. 1 Cor. XI:2). Reeds den 3^{en} Dec. d.a.v. preekte hij er afscheid (m. Fil. I:27), vertrekkend naar Leiden, waar hij den 6^{en} Jan. 1664 intrede deed (m. Ps. VIII:3). Zijn derde en laatste gemeente was Amsterdam, waar hij den 11^{en} Mei 1670 intrede deed (m. Rom. I:15, 16; afsch. tekst te Leiden: Hebr. XIII:20, 21). Reeds op dertigjarigen leeftijd overleed hij den 3^{en} Juli 1671; begraven in de N. Zijdskapel. Hij presideerde de Z.-Hollandsche synode, van 8 tot 18 Juli 1669 te Schoonhoven gehouden.

Als prediker is hij hoog geroemd ook door beroemde buitenlandsche godgeleerden, en volgens deskundig oordeel uit later tijd[1)] was hij een der uitstekendste predikanten uit de laatste helft der 17de eeuw. Zijn verklaring van den Brief aan de Efesiërs in vervolgpreeken, moest hij onvoltooid staken, omdat hij werd weggenomen. Van de vele preeken door hem uitgegeven zijn enkele in het Duitsch vertaald. Dat ze herdrukt zijn tot diep in de 18de eeuw, bewijst wel dat ze gaarne gelezen werden.

Den 24^{en} April 1663 huwde hij met Adriana van Wassenaar (dochter van Joh. v. Wassenaar, overl. 26 Juli 1652 als pred. te Nieuwendam en Buiksloot). Zij overleed den 12^{en} Mei 1667, nalatende een zoon Johannes (zie hierna) en een dochter. Den 4^{en} Febr. 1670 hertrouwde hij met Maria du Noys. Van hem bestaan portretten, o.a. borstb. rechts, zw. kunst naar W. Vaillant, door A. Bloteling (?); vgl. Muller, *Catal. v. Portr.* N° 2132-2135*; *Cat. Burgersdijk en Niermans* (portr.), N° 357.

Na zijn overlijden zijn van hem uitgegeven:

De Brief des H. Apostels Paulus aan de Philippensen verkl. in verscheyde predikatiën. Amst. 1693. 4°. Herdr. ald. 1734. 4°. Hoogd. vert. door Joh. Car. Bröszke. Frankf. 1710. 4°. - *De Heydelbergsche Catechismus verklaert in twee en vyftigh Predikatiën. Met vier Inleidings Predicatiën.* Amst. 1676. 1684. 8°. 1736. 4°. Hoogd. vert: *Die Grunde der Seeligkeit in LII Predigten über der Heidelb. Cat.*, *angewiesen durch weiland Petr. van der Hagen*, *Samt. IV.*

1) J. Hartog, t.a.p. (*Litt.*)

Einleitungspredigten, aus der Niederl. in die Hochd. Sprache übersetzt von Johann Vogelsang. Bremen. 1693. 4°. - *Waere Boetvaerdigheyt voorgesteld in verscheyde predikatiën.* Amst. 1676. 4°. Herdr. 1687,

1694, 1737, alle in 4°. Hoogd. vertal. door J.H. Winkelhäuser. Frankf. 1701. 4°. - *Verborgenheyt der Godzaligheyt.* Amst. 1677. 4°. 6de dr. ald. 1736. 4°. - *Verzameling van 74 Predikatiën.* Amst. 1681. 5 dln. 4°. Vele herdr. o.a. Amst. 1685, '93, 4°. (Hierin: zijn Intrede- en Afscheidspredikatiën en het begin zijner verklaring over Ef. I.) - *Predikaties over uitgelezen plaatsen van het Woord Gods.* Amst. 1733. - *Twee en veertig Lydenspredikatiën. - Honderd en twee predikatiën over het lijden en Feeststoffen.*

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 25. - Adelung-Jöcher, *Gel. Lex.* II Bd., kol. 1727. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 501. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 98-101. - v. Langeraad, *De Ned. Ambassade-kapel te Parijs*. I. Inh. opg. p. x, blz. 237, 238, 255. - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 244, 249. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 95, 96. - Knuttel, *Acta.* IV (1657-1672) (reg.). - G. Kalff, *Gesch. der Ned. Letterk.* V, blz. 40.

[Joannes van der Hagen]

HAGEN (Joannes van der), geboren te Leiden den 20en Sept. 1665, als zoon van P. van der Hagen (hiervoor behandeld) en Adriana van Wassenaar, studeerde eerst in zijn vaderstad, daarna te Herborn (ingeschr. in 1687). Tot proponent bevorderd werd hij den 26en Juli 1691 bevestigd als predikant te Bathmen, en reeds in Jan. 1692 te Wageningen. Vandaar vertrok hij al weer in 1693 naar Edam (bevest. in Mei). Den 9en Aug. 1696 werd hij aan de Arnhemsche gemeente verbonden; hier bleef hij ruim zes jaren; den 17en Dec. 1702 volgde zijn bevestiging te Leiden. Zijn laatste gemeente was Amsterdam; bevest. 17 Aug. 1704; intr. 20 d.a.v. (m. Col. I:25-29). In het begin van 1729 op zijn verzoek wegens ouderdom en zwakte emeritus verklaard, overleed hij aldaar den 25en Juni 1739. Hij werd begraven in de Oude Kerk. Hij hield de sluitingspredikatie voor de N.-Hollandsche Synode te Hoorn in 1713 (Ps. CXXXIV).

Hij verdiende zijn sporen als geleerde door zijn bestudeering van de kerkelijke tijdrekenkunde, vooral van den Paaschcyclus in de Oostersche en Westersche Kerken, waarbij hij zich uit bescheidenheid anoniem hield.

Hij huwde den 27en Dec. 1695 met Clara Elisabeth van Wassenaar (overl. den 9en Mei 1705), dochter van zijn oom Joan van W., med. doctor; zij liet hem behalve twee dochters een zoon na, *Petrus* (1725-1737 pred. te Kamerik, daarna emeritus). Portretten zijn van hem niet bekend.

De door hem geschreven werken zijn:

Observationes in Prosperi Aquitani Chronicon integrum, *ejusque LXXXIV annorum Cyclum et in Anonymi Cyclum LXXXIV annorum a Muratorio editum*, *nec non in Anonymi Laterculum Paschalem C. annorum a Bucherio editum.* Amst. 1733. 4°. - *Observationes in veterum Patrum et Pontificum Prologos*, *et Epistolas Paschales*, *aliosque autiquos de ratione Paschali Scriptores. Accedit Dissertatio de Cyclo Lunari Dionysii et Bedae.* Amst. 1734. 4°. - *Observationes in Theonis Fastos Graecos priores et in ejusdem Fragmentum in expeditos Canones. Accedit de Canone Regum Astronomico*, *ejusque Auctoribus*,

Editionibus, *M Sctis*, *et qua*, *eo pertinent*, *Dissertatio*, *in qua duplex Canon Regum Astronomicus nunc primum editur ex Codice M. Scpto Lugduno-Batavo et ejusdem quoque Codicis ampla notitia exhibetur.* Amst. 1735. 4°. - *Observationes in Heraclii Imperatoris Methodum Paschalem*, *et in Maximi Monachi Computum Paschalem*, *nec non in Anonymi Chronicon Paschale*, *ejusque Chronotaxin*,

et Methodum Paschalem. Amst. 1736. 4°. - *Dissertationes de Cyclis Paschalibus, qui Enneadecaëteride Alexandrina nituntur*, *Dionisii scilicet*, *et Bedae*, *Ravennatensi*, *Isidori*, *Felicis*, *Cyrilli*, *Theophili*, *Aniani*, *Panadori*, *Metrodori*, *Anatolii*, *Eusebii*, *Synodi Nicaenae*, *et Athanasii*, *ut et de Computo lunari Alexandrinorum*, *ut et de Computo Solari in genere*, *et Pauli Alexandrini atque Alexandrinorum in specie.* Amst. 1736. 4°.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 25, 26. - *Ned. Stud. Herborn* (*Letterk.* 1886), blz. 180. - Brans, *Pred. Z.-Holl.* blz. 50. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 144-146; verv. op Croese, blz. 129. - Moonen, *Pred. in Overijssel*, blz. 8. - De Jongh, *Pred. Gelderland*, blz. 132, 133, 316. - Veeris, *Chronol. Ecclesiast.* blz. 89. - Saxe, *Onom. Liter.* Pars VI, p. 497, 498. - *Biogr. Univ. ou Diction. de tous les Hommes*, *qui se sont fait remarquer par leurs écrits*, etc. Bruxelles. 1844. IX, p. 169. - N.G. v. Kampen, *Bekn-Gesch. der Lett. en Wetensch. in de Ned.*, I, blz. 414.

[Andreas Hagius]

HAGIUS (ook geschreven: **HEGIUS**[1]) **(Andreas),** zoon van Simon Hagius, en toegenaamd *Frisius* werd ingeschreven als student te Heidelberg den 14^{en} Apr. 1568 en was in 1572 predikant te Sneek, vanwaar hij in 1573 zich genoodzaakt zag te vluchten. Hij ging naar Holland en werd in 1577 predikant te Heenvliet, nadat de classis besloten had dat hij aldaar ‘gepresenteert’ zou ‘werden om syn gaven te laten hooren, om aldaer als dienaer des woorts aengenomen te mogen werden’.. In 1578 ontving hij een beroeping naar Sneek en de classis consenteerde hem daarheen te gaan, wanneer het Evangelie er ‘met vreede ende opentlyck’ zou kunnen worden gepredikt. Zijn antwoord aan Sneek luidde, dat hij Holland niet dacht te verlaten ‘voor ende aleer het vrede was in geheel Nederlandt’. Toch duurde zijn verblijf te Heenvliet nog slechts kort, want den 12^{en} Maart 1579 besloot de kerkeraad van Den Briel hem te beroepen, ter vervanging van den overleden Andries Cornelisze[2]; in 1579 verhuisde hij dan ook daarheen. Maar in 1580 volgde weer een beroeping naar Sneek. Den 1^{en} Sept. vertrok hij derwaarts. In 1583 werd hij predikant te Rhijnsburg, en in 1586 werd hij beroepen als derde predikant te Hoorn, waar hij in 1589 overleed.

Onder degenen, die de Acta van de Prov. Synode van Dordrecht in 1574 onderteekenden, komt als laatste onderteekenaar ‘Andreas Hagius, frisius’ voor.

Hij was praeses van de Z.-Hollandsche synode te 's-Gravenhage van 7 Juni tot 5 Juli 1583 en van de N.-Hollandsche synode te Amsterdam van 30 Mei tot 1 Juni 1589. Door laatstgen. synode werd hij aangewezen als lid eener commissie om door middel van de Staten het geschil met Taco Sybrantsz van Alkmaar bijteleggen, die op advies van de classis van Alkmaar door den magistraat van Medemblik tot predikant was verkozen, waarmede de kerkeraad aldaar verklaarde geen genoegen te nemen. Gevolg was een klacht van den kerkeraad bij de classis van Enkhuizen.

1) Misschien afkomstig uit Heeg.
2) Ook wel toegenaamd *Brilensis.* Dat hij ook *Hagius* zou geheeten hebben, berust op een misverstand; zie: H. de Jager, *De Brielsche Archieven*, blz. 141. De verwarring van beide predikanten, die ook in predikantenlijsten, zooals zelfs bij Romein voorkomt, wordt hier opgehelderd.

Hagius beleefde de oplossing van deze quaestie door Prins Maurits (in Oct. 1590) niet meer.

De Schiedamsche synode benoemde hem ter vervanging van Prof. Saravia in een commissie tot onderzoek van de ‘breedere verklaring’ van Herberts, waarbij

deze zich nader uitsprak over bepaalde punten in zijn bestreden boek over Rom. II:28.

Geschriften zijn van Andr. Hagius niet bekend; portretten evenmin.

L i t t e r a t u u r : de Wal, *Ned. Stud. Heidelb.* n° 756. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 330, 331. - Soermans, *Pred. Z.-Holland*, blz. 59, 109. - H. de Jager, *De Brielsche Archieven. Geschiedk. Mededeelingen*, 1ste en 2de stuk, blz. 125-155. - *Alg. Ned. Familieblad.* XIV, blz. 241. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, I, II (reg.). - Hania, *Helmichius* (reg.). - Veeris, *Pred. N. Holl.*, blz. 128. - Veltenaar, *Geref. den Briel*, blz. 85.

[Ages Haitsma]

HAITSMA (HAYTSMA) (Ages of **Aggaues)**, zoon van Johannes Haitsma, lid van de vroedschap en meermalen regeerend burgemeester der stad Franeker, werd aldaar geboren in 1722; hij studeerde er ook en verdedigde er in 1744 een Dissertatio (zie onder). Daarna zette hij zijne studiën nog voort te Leiden (ingeschreven 9 Sept. 1745), om er het onderwijs van den hoogleeraar Schultens te ontvangen.

Proponent geworden te Franeker den 23^{en} April 1747, werd hij den 5^{en} Sept. 1748 bevestigd als predikant te Wier door Ds. Siricius Arnoldi en Ds. Ger. Cuperus, resp. predikanten te Annakerk (St. Annaparochie) en Belkum (Berlikum) (teksten: resp. Zach. III:6, 7; Jac. I:21); den d.a.v. Zondag intr. (m. 2 Cor. IV:1, 2). Hij bleef er tien jaren; 10 Sept. 1758 preekte hij afscheid (m. 1 Petr. V:10, 11), en deed den 17^{en} d.a.v. intrede te Midlum (m. Rom. XV:29, 30)[1]. Aldaar overleed hij den 3^{en} Juli 1784, na een pijnlijke ziekte van enkele dagen.

Den 15^{en} Maart 1773 had zijne bevordering tot Theol. Doctor plaats te Franeker na verdediging van een *Specimen* (zie onder). Hij behoorde tot die kundige predikanten, die waarlijk theoloog mochten heeten. Daarvan getuigen zijn commentaren op een paar boeken van den Pentateuch en op Jeremia. Van zijn kennis der Oostersche talen, inzonderheid van het Arabisch en Hebreeuwsch geeft ook blijk zijn vertaling van het gedicht van Ibn. Doreid. Hij was ongehuwd. Evenals hijzelf werd blijkens den grafsteen ook zijn zuster te Midlum begraven.

Portretten zijn van hem onbekend.

Van hem zag het licht:

Dissertatio de Auleo Adyti Tabern. Levit. ejusque ratione Liter. et Mysterio. Fran. 1744. 4°. - *Curae philologico-exegeticae in Genesin.* Fran. 1753. 4°. Herdr. Haarl. 1766. 4°. - *Commentarius in Librum Sacrum Exodum.* Fran. 1756. 4°. Herdr. ald. 1771. 4°. - *Twee Leerredenen over Ps. LXXXVII en XXIV*, *op twee byzonderen Inwyingen*, *naamentl. v.e. nieuw orgel*, *en eenen nieuwen Leeraar*, *in twee byzondere Kerkgemeentens v. Friesl.*, uitgespr.. en met tal v. aanteek. vermeerdert, in het licht gegeven. Fran. 1768. 4°.[2] - *Exercitationes selectae in Jeremiam ...* Franeq. 1769.[3] - *Specimen observationum Miscellanearum*, *ad textum Hebraeum sacri codicis*, *ex Poëmatii Doreidaei*, *scholiorumque Arabic. loquutionibus.* (Acad. proefschr. 1773.)

1) Bevestiger en tekst niet vermeld.
2) Vgl *Boekzaal*, Jrg. 1768*a*, blz. 639-646.
3) De Approbatie in ('t Latijn) door G. Harkenroht en G. van Velzen.

- *Poemation Ibn Doreïdi, cum scholiis Arabicis excerptis. Edidit Aggaeus Haitsma.* Franeq. 1773. 4°. - *Meditationes in Psalmum LXVIII.* Acc. mantissima comparat. Ps. etc. Franeq. 1782.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 27. - *Alb. Stud. L.B.* kol. 1007. - *Boekzaal.* Jrg. 1784*a*, blz. 134-136. - Greydanus, *Pred. Cl. Franeker*, blz. 75. - Laurman, *Pred. Cl. Leeuw.*, blz. 62. - Romein, *Pred. Friesl.,* blz. 100, 202. - Steenstra, *Oudheidk. Aanteek. v. Franekeradeel*, blz. 29. - *22ste Verslag der Hand. v.h. Friesch Gen. v. Gesch.-Oudh. en Taalk.* uitgebr. in de verg. v.d. 4 Juli 1850, blz. 331. - Cuperus, *Kerk. leven Friesl.*, blz. 90, 209. - N.G. v. Kampen, *Bekn. Gesch. der Lett. en Wetensch in de Ned.* III, blz. 177, 178. - *Nav.* IX (1859), blz. 203, 353, 383.

[Nollius Hajonides]

HAJONIDES (Nollius), geboren te Bolsward den 3en Dec. 1634, werd ingeschreven als stud. te Franeker, den 20en Nov. 1649, keerde als cand. van daar met attestatie do 29 Juli 1654 te Bolsward terug, en werd rector der Latijnsche Scholen aldaar. Hij werd beroepen te Berlikum (destijds onder de classis Franeker) tegelijk met Jac. Buma, rector te Franeker, die door een andere partij werd aangewezen. Eerstgen. beroeping werd door de classis geapprobeerd; aan de andere zijde appelleerde men op de Deputaten der Synode en vervolgens op de Gedeputeerde Staten, die de uitspraak der classis handhaafden bij resolutie van 1 Juli 1658. De Deputaten der Synode hadden bij besluit van 1 April Hajonides aangesteld om den dienst bij provisie waar te nemen. Hij werd in zijn ambt bevestigd den 1en Aug. 1658 door Ds. G. Bethelius en Ds. P. Horreus, resp. predikanten te Wier en Anna Parochie, en werd den 2en Aug. lid der classis. Den 8en d.a.v. deed hij intrede. In 1664 was hij Deputaat der Synode. Hij vertrok van Berlikum naar Emden, waar hij den 11en Nov. 1666[1)] bevestigd werd en den 19en Febr. 1671 overleed. Hij werd begraven in het koor der Groote kerk aldaar, de gewone rustplaats der Emder predikanten.

Hij huwde in 1656 te Bolsward met Auckjen Claeses, na haar overlijden den 15en Juni 1661, hertrouwde hij in 1664 met Anna Schotanus van Rinckema, dochter van Wilh. Sch. v. R., emer. pred. van Amsterdam, te Sneek. Een zoon uit zijn eerste huwelijk overleefde hem; deze, Gaius H., was ook predikant te Berlikum (1686-1708).

N. Hajonides stond in familiebetrekking tot Gijsbert Japiks; en ook hij was een kundig taalgeleerde.

Een portret is van hem niet bekend.

Uit het Engelsch vertaalde hij *Twaalf Boetpredikatien.* Bolsw. 1659; 2e dr. 1663.

Samuel van Haringhouck, boekverkooper en -drukker te Bolsward, droeg zijn vertaling van A. Hildersam, *Leere v. vasten*, *bidden een vernedering v.d. zonde in acht aaneenv. Predikatien* enz. in 1659 verschenen, uithoofde van bovengen. arbeid aan Hajonides op.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 27, 28. - P. Nota, *Twee Leerred.* (Franek. 1781), blz. 126, 130. - J. Halbertsma, *Hulde aan Gysb. Japiks bewezen*, *in de St. Martini Kerk te Bolsw. op den 7 Julij 1823.* 2e st., blz. 375. - *N. Friesche Volksalmanak v.h. jaar 1861*, 9e jrg., blz. 46. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, kol. 702. - Laurman, *Pred. Cl. Leeuw.*, blz. 63, 64. - Romein, *Pred. Friesland*,

1) Meiners, t.a.p. noemt hier 1661. Anderen, onder wie Dr. Wumkes in *N. Ned. Biogr. Wdb.*, stellen zijn komst te Emden in 1664.

blz. 95. - v. Veen, *Aanv. en Verb. v. Romein*, blz. 11. - Meiners, *Oostvrieschl. K.G.* II, blz. 520. - J.L. Harkenroht, *Emdens Herder Staf*, blz. 44, 45.

[Dithmarus Hakman]

HAKMAN (HACKMAN), **(Dithmarus)** geboren te Wald (in Groothertogd. Berg), waar zijn vader predikant was, werd den 16^{en} Dec. 1730 23 jaar oud, ingeschreven als student te Leiden en den 18^{en} Nov. 1736 als proponent bevestigd te Wassenaar door Prof. A. Schultens van Leiden (m. Ps. LXV:5; intr. m. Ezech. XX:37). Aldaar bleef hij werkzaam tot aan zijn emeritaat hem verleend 28 Juni 1770. Hij overleed den 14^{en} Jan. 1778. Hij huwde den 4^{en} Juli 1742 met Helena Anthonia Schas, die vóór hem overleed. Zij was een dochter van Hendrik Schas, kanunik a.d. Dom van Utrecht.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Praecidania Sacra, *sive Animadversionum Philologico-Criticarum ad Textum originalem Veteris Testamenti T. I*, *exhibens Genesin*, *Exodum et Leviticum.* Lugd. Bat. 1735. 8°.

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. L.B.*, k. 931. - *Boekz.* Jrg. 1778*a*, blz. 175, 176. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 164. - *Nav.* IX (1859), blz. 301; X (1860), blz. 51.

[Barend Hakvoord]

HAKVOORD (HACKVOORT, **HAKVOORT**, ook geschreven: **HAKFORT) (Barend** of **Beerent)**, wiens geboorteplaats en -jaar onbekend zijn[1)], werd den 31^{en} Dec. 1694 aangesteld tot voorzanger der Groote kerk te Zwolle, en den 21^{en} Febr. tot catechiseermeester aldaar. Hij was tevens boekverkooper ‘aan de Koorn-Markt’. Dat zijn arbeid als onderwijzer gewaardeerd werd, blijkt wel hieruit dat b.v. zijn *Gemeene Zendbrieven* langen tijd een veelgebruikt schoolboek is geweest en meer dan twaalf drukken beleefd heeft.

Door zijn pennevruchten heeft hij echter ook veel opspraak en tegenspraak gewekt. Hij werd beschuldigd van Leenhovisme, Spinozisme, zelfs van atheïsme. In 1696 verscheen te Amsterdam een boekje, waarin o.a. voorkomt een circulaire der E. Classis van Walcheren aan de overige classes van Zeeland *wegens eenige oneenigheden*, *getrokken uit het boekje van B. Hakfort*, *genaamd de Schole van Christus.* In dit boekje behandelt hij in 66 lessen aan de hand van den Heidelbergschen Catechismus de belijdenis van de Gereformeerde Kerk. Hij schijnt echter min of meer besmet te zijn geweest met Spinozistische ketterij. Althans nadat nog in 1698 en 1706 (Amst., G. de Groot Keur) drukken de pers hadden verlaten, vestigde de Overijselsche Synode de aandacht der Staten op dit en het volgende boekje als zeer gevaarlijk. De Staten van Overijsel constateerden ‘dat zy bevonden hebben van de voorschrevene boekjes verscheiden drukken te zijn, ende dat in de drucken van het jaer 1689 ende vervolgens influeren verscheidene stellingen, die seer erroneus syn ende naerdeeligh aen de waere Gereformeerde Religie...’ Het ging daarbij ook om

1) Noch de doopboeken, noch het lidmatenboek te Zwolle bevatten zijn naam. Aangenomen moet worden, dat hij elders geboren is. Bij zijn huwelijk te Zwolle trad mede als getuige op ‘syn hospes’. Hij moet dus bij vreemden in de kost zijn geweest en niet bij zijn ouders.

een ander door hem uitgegeven geschrift: *De Staat der Kerke.* Het herdrukken en verkoopen der boekjes werd den 10^{en} Maart 1708 door de Staten verboden op een boete van 50 goudgulden.

Den 6^{en} April 1708 werd hij door den Zwolschen kerkeraad om voormelde redenen gecensureerd, terwijl de synoden van Overijsel zich nog ongeveer twintig jaren met hem hebben beziggehouden.

Ook een zoon van hem schijnt aan zijns vaders zijde gestaan te hebben. Henr. Ravesteyn, pred. te Zwolle, die in zijn *De Heerlykheden van de Stad Gods of de Kerke des N. Test.* (Zwolle 1725) tegen B. Hakvoort de bekende beschuldiging inbrengt, noemt ook diens zoon 'een adderengebroedsel en qualick opgevoede en verstandelooze Jongeling'.

Blijkbaar danig in zijn gezondheid geschokt, deed hij in 1729 vrijwillig afstand van zijn voorzangersambt, waarbij hem 75 gulden per jaar gedurende zijn leven werd toegezegd. Hij overleed in 1735 en werd in groeve n° 340 in de Groote kerk begraven. Hij was den 15^{en} Mei 1694 te Zwolle gehuwd met Jackomina Smits.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

De Schole van Christus, *behelzende zes en zestig lessen*, *waar in de gansche belydenis der Geref. Godsdienst beknoptelyk voorgesteld en volgens den draad van de Heidelbergsche Catechismus duidelyk verklaard*, *en uit de H. Schrift bevestigt wordt.* Amst. 1692. 3de dr. ald. 1693, 6de dr. ald. 1706. Een 8ste druk zag het licht te Amst. in 1739 ond. den titel: *De Vernieuwde Schole van Christus* enz. - *Over het Avondmaal.* Amst. 12°. - *Den Staat der Kerke en de wegen Gods onder de driederlei bedeelinge des tyds.* Amst. 1689. 8°. 2de dr. Amst. 1728. 8°.[1)] Op aandrang der synode bezorgde hij een nieuwe, verbeterde uitgave, welke in 1725 te Zwolle verscheen onder den titel: *De Heerlikheid van de Stadt Gods.* - *Opregt onderwys in de Letter-konst*, *zeer bekwaam alle personen in korten tyd*, *op de gemakkelykste wyze te leeren spellen*, *lezen en schryven. Ten dienste van alle gemeene scholen en schoolmeesters beknoptelyk samengestelt.* Deventer (1702). 8°. Van dit geschrift zagen nog latere drukken het licht. Nog in 1770 verscheen er een, 'van nieuws overzien, gecorrig. ende verbeterd. - *Kinder Bybel.* Amst. 1703. 12°. - *Leidster.* Amst. 1706. 8°. - *Gemeene Zend-brieven*, *zo die in de Duitsche scholen van Nederland worden geleert.* Geheel vernieut en veel verbet. met by-voeging v. requesten, huwelyks-voorwaarden, accoorden, enz. In desen 12^{en} dr. van den auteur oversien en vermeerdert. Amst. 1765. 4°. - Hetz. werk. Dezen laatsten dr. nader overzien en verbet. Gorinch., z.j. 4°.

L i t t e r a t u u r : *Boekz.* Jrg. 1725*b*, blz. 674, en bovengen. geschrift van H. Ravesteyn. - Joh. Bouwmeester (pred. te Hellendoorn), *Klaagbrief aan alle ... predikanten en ouderlingen ... leden v.d. Classis v. Overyssel ... over de zaak v. Berent Hakvoort.* Rotterd. 1729. - F. Bezemer Sr., *Nieuws uit oude boeken.* (Rott. z.j.), blz. 62. - *Bijdragen t.d. Geschied. v. Overyssel*, uitgeg. d. Mr. J.I. v. Doorninck en Mr. J. Nanninga Uiterdijk. VIII (1886), blz. 279, 280. - Knuttel, *Verb. Boeken*, blz. 51. - *Nav.* II (1852), blz. 170.

[Justus Hiddes Halbertsma]

HALBERTSMA (Justus Hiddes), zoon van Hidde Halbertsma, koopman, behoorend tot een bekende Friesche familie en Ruurdtje Binnerts, werd den 23^{en} Oct. 1789 geboren te Grouw. Hij was de oudste van vier broeders. Van zijn elfde jaar af genoot

1) Deze 2de druk heeft (ondanks bovenvermeld verbod der Staten) het licht gezien bij G. de Groot Keur te Amsterdam in 1728.

hij voorbereidend onderwijs op de kostschool van Jhr. Waubert de Puiseau te Leeuwarden en aan het gymnasium aldaar onder den geleerden rector Valentinus

Slothouwer. Tot zijn godsdienstige vorming werd vooral veel bijgedragen door den bekwamen Doopsgezinden leeraar Jan Brouwer, die het middelpunt was van een degelijken kring en in wiens familiekring hij werd opgenomen.

In 1805 werd hij ingeschreven in het Album van het Doopsgezinde Seminarium; van 1807 tot 1811 volgde hij de lessen aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, waar hij zich bewoog in een hoogstaanden vriendenkring. Hij was bestemd voor 'menniste preeker'. De laatste hand daarvoor werd gelegd door Rinse Koopmans, Doopsgezind leeraar te Amsterdam, eveneens van Grouw afkomstig.

In 1813 werd Halbertsma tot proponent bevorderd en in 1814 beroepen te Bolsward. Daar stond hij tot hij in 1822 naar Deventer vertrok, waar hij in 1856 zijn bediening neerlegde. Den 27^{en} Febr. 1869 overleed hij er. Wat zijn kerkelijke en theologische beginselen aangaat, deze waren door en door vrijzinnig. Hij bleef zijn leven lang een liberaal van den ouden stempel, hoewel hij den geest van centralisatie van het liberalisme tegenstond. De neiging, die hij meer en meer meende waar te nemen met name onder de jongere Doopsgezinden hier te lande om de practische zedeprediking te vervangen door de verkondiging der genade, vervulde hem met ernstige bezorgdheid en drong hem zijn studie over *de Doopsgezinden en hunne herkomst* in het licht te geven. Wat rechtzinnig was behoorde volgens hem in de Societeit der Doopsgezinden niet thuis; het zou haar ondergang ten gevolge hebben. Hij geraakte daarover in strijd met Prof. Samuel Muller e.a., die betoogden dat er voor Halbertsma's vrees en beschuldigingen geen reden bestond en hem gebrek aan kennis en godsdienstzin verweten. Ook de bekende de Liefde, dien hij met zijn beschuldiging op het oog had, bleef niet in gebreke hem van antwoord te dienen.

Halbertsma onderscheidde zich intusschen meer als letterkundige en geschiedvorscher dan als godgeleerde. Zelf verklaarde hij al de jaren sinds zijn academietijd 'in een volkomen afzondering van de theologische wereld doorgebragt' te hebben. Theoloog in zijn hart is hij dan ook nooit geweest.

Uitgeblonken heeft hij als taalvorscher. Den tijd, dien hij aan zijn ambtswerk ontwoekeren kon, besteedde hij vooral aan de beoefening der Noorsche talen. Vooral van Gijsbert Japiks, voor hem een incarnatie van den Frieschen geest, maakte hij studie. Op zijn initiatief werd voor dezen 7 Juli 1823 een borstbeeld opgericht in de St. Maartenskerk te Bolsward. Bij die gelegenheid hield Halbertsma een gedenkrede. Door zijn *Hulde aan Gysbert Japiks* heeft hij ook zichzelf een monument gesticht. Door dien arbeid bewerkte hij een opleving van den Frieschen geest. Hij kwam daardoor ook in aanraking met tal van mannen van naam, o.a. met Bilderdijk. Door zijn *Lape Koer* maakte hij zich naam als Friesch volksschrijver en -dichter, samen met zijn broeder Eeltje Halbertsma[1)], met wien hij meer geschriften uitgaf. Tot zijn belangrijke studie over *het geslacht van Haren* (Deventer 1829) en zijn *Letterkundige Naoogst* (II. Dev. 1845) werd hij in staat gesteld door zijn vriendschappelijke betrekking tot Jhr. W.A. van Haren, zoon van Jhr. Onno Zwier v. Haren, op den huize Vogelsangh te Veenwouden.

Zijne vele binnen- en buitenlandsche reizen gebruikte hij om de eigenaardigheden van tongvallen en talen door nauwkeurig opmerken te leeren kennen. Vooral etymologiseeren was zijn lust. Om zich geheel te wijden aan de bewerking van een

1) Zie over dezen: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 28.

Friesch-Latijnsch woordenboek legde hij zijn ambt neer. Toen het echter tot die bewerking zou komen, ontving hij de vereerende uitnoodiging van den Prins Louis Lucien Bonaparte, te Londen verblijf houdende, om van het Evangelie van Mattheus een vertaling in het Land-Friesch te bewerken, voor diens vertalingen (ongeveer 100 in getal) van overzettingen van evangeliën of fragmenten van Evangeliën. Daaraan voegde Halbertsma in *De Vrije Fries* (Xe D. 1863, blz. 1-78) toe een *Rekenschap van de beginselen*, *welke hem geleid hebben bij de vertaling, in 1858 door Prins Napoleon uitgegeven en van zijne afwijkingen van de gewone lezingen.* Het bedoelde woordenboek bewerkte hij daarna nog zoover, dat duizend kolommen waren afgedrukt, toen hij in zijn 80ste levensjaar de pen moest neerleggen.

Naast zijn taalstudie beoefende hij ook die der Antiquiteiten.

Zelf bezat hij een verzameling van Friesche antiquiteiten en een aanzienlijke bibliotheek, waarvan hij in 1865 een groot gedeelte wegschonk aan de Provincie Friesland (de catalogus telt 90 bladzijden druks); bij testamentaire beschikking viel aan de Provinciale Bibliotheek ook het overige ten deel benevens al zijn hoogstbelangrijke manuscripten, prenten enz.

Halbertsma neemt een plaats in onder de groote taalkenners van Nederland. Als schrijver was hij oorspronkelijk en frisch.

De Senaat der Leidsche Universiteit verleende hem honoris causa den titel van Phil. Theor. Magister et Lit. Hum. Doctor (1836). Het Koninklijk Nederlandsch Instituut benoemde hem tot lid (1836). Het Frysk Selskip liet 28 Mei 1879 een eeresteen met kopstuk in médaillon plaatsen in zijn geboortehuis te Grouw. En in 1919 had na een halve eeuw op zijn sterfdatum in de Doopsgezinde Kerk door het 'Frysk Selskip Joast Halbertsma' in samenwerking met de 'Jong Fryske Mienskip' de plechtige herdenking plaats van zijn sterfdag.

Halbertsma huwde 1 Mei 1816 te Workum met Johanna Iskjen Hoekema (geb. 6 April 1794, overl. te Deventer 30 Juni 1847) dochter van Jacob Hoekema Doopsgez. leeraar. Uit dit huwelijk werden te Bolsward twee zonen geboren: Petrus, overl. in 1855 als rector te Elburg, en Hidde, overl. in 1865 als hoogleeraar te Leiden.

Hij was de vader ook van Dr. Tjalling Justus Halbertsma, rector te Haarlem (geb. 1829, overl. 1894), aan wien hij had opgedragen het bij zijn overlijden reeds afgedrukte gedeelte van zijn woordenboek uit te geven.

Er bestaat een portret van J.H. Halbertsma op 54 jarigen leeftijd ter halver lijve. Slechte lith. zond. naam v. auteur en a^{o} 1850 een borstbeeld links in toegeknoopten rok. Lith. d. E. Desmaisons te Parijs 4°, en een op lateren leeftijd. Borstb. v. voren. Met facsim, Staalgrav. d. D.J. Sluyter. In zijn: *Rimen en teltsjes.* Dev. 1870. 8°. Vgl. Muller *Cat. v. Portr.*, n° 2137 en v. Someren, id., n° 2220, 2220*.

Geschriften van J.H. Halbertsma:

Hulde aan Gysbert Japiks bewezen, *in de Sint Martini kerk te Bolsward*, *op den 7 Julij 1823.* Bolsw. 1824, (m. portr. v.d. dichter). - *Het Geslacht der van Harens. Fragmenten.* Deventer, 1829. 8°. - *Letterkundige Naoogst.* 1ste st. Dev. 1840. (m. Fransche opdr. aan den Graaf Castiglioni te Milaan.) - *De Doopsgezinden en hunne herkomst.* Een ruwe schets, benevens eene Lykrede op Prof. P.O.C. Vorsselman de Heer, en eenige Kerkredenen. Dev. 1843. 8°. - *Aanteekeningen op het vierde deel*

van den Spiegel Historiael van Jacop van Maerlant. Uitgeg. d.d. Tweede Klasse v.h. Kon. Ned. Instituut v. Wetenschappen enz. Dev. 1851. 8°. - *Programma voor*

Frieslands Kabinet van Oudheden. gr. 8° en *Lijst eener Bijdrage* van 68 voorwerpen, door den schrijver daartoe afgestaan en hierin beschreven en opgehelderd, kl. 8°.

Geschriften in het Friesch:

[met Dr. E. Halbertsma] *De Lape koer fen Gabe Skroor.* Dimter. 16°. (Niet in den handel). - *De Lapekoer fen Gabe Skroor.* Dimter, foar ien fen Gabes Folk. 12°. - *De Lapekoer fen Gabe Scroar.* Tredde Jefte. Dimter. 1834. gr. 12°. (Een Hoogd. verscheen te Leipzig 1846 bewerkt door Dr. Q.J. Clement te Kiel, m. platen post 8°; een Nederd. vert. van een groot gedeelte van de Lapekoer, en van sommige der hierna volgende kleinere geschriften bezorgde J.J.A. Goeverneur, ond. den titel: De Lappekorf van *Gabe-Snijer* enz. Schetsen en teeken. v.h. Friesche volksl. en dorpsleven. Dev. 1860. 2 dln. post 8°. - *De Sceerwinkel fen Joute-baes.* Dimter. 1835. kl. 8°. (Hierin ook een samenspraak, geschr. d.z. broeder Tjalling H.) - *De Freemter (It Reventer) fen it Sint Anthoni Gasthuws to Ljouwert*, *of trye leugenars troch ien greate ljeagen forbettere*, *fen Dr. E. mei Kântteikeningen fen J.H.* Dimter. 1836. kl. 8°. - *De Noärcher Ruen oan Gabe scroar. Ien Brief screaun yn de Moanne*, *foun in opbracht troch syn Omke Dr. E.H. fen Grouwergea*, *mei Kântteikeningen fen J.H.* Dimter. 1836. kl. 8°. - *Oan Eölus oer it Needwaer den 29sten Novimber 1836; ien Letter fen J.H.H.* Dimter. 1837. kl. 8°. - *Eölus*, *grewa fen storm in onwaer*, *syn Antwird oan Dr. J.H.H. mei oar Grjimmank.* Dimter. 1837. kl. 8°. (Onder de bijvoegs. ook drie versjes van Dr. E.H.) - *Twigen uwt ien alde Stamme*, *uwtjown* troch Dr. E. mei aanteikeningen fen Dr. J. Dimter. 1840. 12°. Vertal. d. J.J.A. Goeverneur, getit: *Twijgen*, *uit een ouden stam opgeschoten.* Dev. 1841. post 8°. - *Leed in Wille fen E.H. in de Flotgeurzen fen J.H.H.* Dimter. 1854. gr. 12°. - *Het Evangelie van Mattheus vertaald in het Landfriesch.* London. 1858. (De Prins Bonaparte (zie boven) deed 250 ex. op zijn kosten drukken en enkel als pres.-ex. uitreiken, waarvan de schrijver 50 tot zijn beschikking had.) - *Friesche Heiligen fen Dr. J.H.*, *Dr. E.H. in Keapman T.H.* (1837?) - *Rimen ind Teltsjes fen de Broârren Halbertsma.* Dimter. 1868.

Voorts tal van verspreide geschriften, waarvan een volledige opgaaf in *De Vrije Fries*, XII (1873), blz. 75-80; hieronder:

De Witte Wiven. Volksbijgeloof en fabelleer, *afkomstig uit de Heidensche Godsvereering* in de *Overijsselsche Almanak van Oudheid en Letteren.* Jrg. 1837, blz. 217-252. - *De oudste vertaling van de Psalmen.* (Verklar. v.d. tekst, in 1827 reeds afgedr. in de *Hulde aan Gysb. Japiks.* II, blz. 264-274, vooral wat betreft de grammaticale vorming der woorden) in gen. *Almanak* Jrg. 1838, blz. 274-321. - *Paascheijeren.* (De oorspr. bij Heidenen en Christenen v.h. zinnebeeld der godsdienstige feesten, die op het saizoen der lente invallen), in gen. *Almanak.* Jrg. 1840, blz. 154-188. - *Shákya Sinha.* (De stichter v.h. Buddhisme dat zich als eene hervorming v.h. Brahmanisme ontwikkelde, en wel op den bodem v. Hindostan, waar hij den menschen de ware bronnen v. ellende en geluk begon aan te wijzen) in gen. *Almanak*, Jrg. 1843, blz. 192-263. (De afdrukken zijn getiteld: *Het Buddhisme en zijn stichter.* Opgedr. aan F.B. Vrijheer v. Gagarn. - *Rinse Posthumus*, *in leven Kerkleeraar ond. de Herv. Gemeenten v. Waaxens en Brantgum*[1)]. *Met een Aanhangsel aer de Plaatsnamen Ternaard, Ameland*, *Sneek en Waaxens* in *De Vrije Fries.* IX,

1) H. gaf een levensbericht van dezen zijn vriend in *Letterk. Lb.* Jrg. 1861, blz, 2-9.

blz. 207-271. - *De Friesche Kerk te Rome. Met opheld.*, *toevoegs. en aanteek.* in *De Vrije Fries.* XI, blz. 147-192.

L i t t e r a t u u r: *Alb. Ath. Amst.*, blz. 157. - A. Eekhoff, *Voorlez. over het leven v. Dr. Just. Hiddes Halbertsma en zijne verdiensten omtr. Geschied.*, *Taal- en Letterkunde*, *vooral v. Friesl.* Uitgespr. in de vergad. v.h. Fr. Genootsch. v. 22 Apr. 1869 in *De Vrije Fries.* XII (N. Reeks VI). 1873, blz. 1-80. - G.A. Wumkes, *Worp v. Peyma en zijn vrienden* in *De Vrije Fries.* XXII (1914), blz. 110, 156, 157, 159, 162, 163, 171. - Dez. art. in *N. Biogr. Wdb.* III, blz. 528-530. - Eelco Verwijs in *De Ned. Spectator*, 1869. N° 13, blz. 97-99. - S. Muller, *Jaarboekje v.d. Doopsgez. Gem.* III, blz. 207 v.v. - *Doopsgez. Bijdragen.* Jrg. 1892, blz. 61; jrg. 1897, blz. 169; jrg. 1901, blz. 21, 24, 51 v.; 53, 149 v.; jrg. 1892, blz. 68. - W. Eekhoff, Inleiding op *Rimen en Teltsjes.* Dev. 1895. - *Sjucht en Rjuicht.* 1898. N°. 4. - J.B. Schepers, *In praetsje over Domeny Joast* in Deventer Crt. 5 Maart 1869. - *Friesche Volksalmanak*, *1891*, blz. 63-99. - *Ned. Patriciaat* V (fam. Halbertsma).

Ook Halbertsma's collectie brieven in de Prov. Bibliotheek te Leeuwarden bevat tal van gegevens voor zijn biographie.

[Herman van Halen]

HALEN (Herman van) werd geboren te Utrecht den 30^{en} Aug. 1633 als eenig kind uit het huwelijk van Bartholomeus van Halen en Lucretia Bylart, die spoedig na zijn geboorte naar Zaltbommel verhuisden. Na den vroegtijdigen dood zijner moeder werd hij aangenomen als kind door Johan van Breedveld, Raad en Vroedschap der Stad Utrecht, die met een tante van hem gehuwd was. Op raad van theologen als Gualt. de Bruin en Joh. Hoornbeek werd hij om zijn aanleg voor de studie bestemd. Ingeschreven in 1650 aan de hoogeschool zijner vaderstad genoot hij er onderwijs van mannen als de gen. Hoornbeek, Essenius en G. Voetius. Den 6^{en} Juli 1656 door de Classis van Utrecht bevorderd tot proponent, werd hij in 1658 predikant te Klein-Ammers en zes jaren daarna te Utrecht, waar hij den 1^{en} Mei 1664 bevestigd werd in den Domkerk en des namiddags intrede deed in de Janskerk. Op denzelfden dag werd daar bevestigd als predikant ‘tot vorder sublevement van den dienst der predicanten’ prof. Fr. Burman voor den halven dienst. Hoewel van Halen Voetiaan was en Burman tot de Coccejanen behoorde, bestond tusschen beide een intiem vriendschappelijke verhouding, hoezeer sommigen liever verdeeldheid tusschen hen hadden gewenscht. Had Burman hem tijdens een ernstige ziekte van Essenius aanbevolen met het oog op het professoraat als ‘vir doctus et valde pacificus’,[1)] die de hoogeschool goede diensten zou kunnen bewijzen, - ook te Deventer was hij daarvoor in aanmerking gekomen - in 1681 werd van Halen benoemd tot buitengewoon, en twee jaren later tot gewoon hoogleeraar in de Godgeleerdheid. Als zoodanig werden ondanks zijn geleerdheid zijn colleges weinig bezocht, en een uitgebreide school van leerlingen vormde hij niet; maar zijn discipelen brachten het alle tot aanzienlijke standplaatsen. Hij werd geroemd als uitstekend theoloog, maar bleek niet geneigd de vrucht zijner studiën aan de pers toetevertrouwen. Het hieronder genoemde kleine geschrift, door hem uitgegeven, uitmuntend door helderheid, vond bij velen ingang omdat het diende tot bevordering van den

1) Cf. Burmans brief aan Jacobus Alting, Alt. *Opera*, V Epist. N° LXXXIII.

vrede, dien hij altoos sterk voorstond. Eere voor zichzelf zocht hij niet, en hoewel vast in zijn overtuiging, liet hij zich gaarne door anderen onderrichten.

Hij overleed aan verval van krachten den 1^en^ Maart 1701. Kort na zijn komst te Utrecht was hij gehuwd met Petronella de Cupere (dochter van Christiaan de Cupere, heer van Klein-Ammers en Bergambacht, en Maria Magnus, beide van adellijken huize); zij overleed in 1692, hem nalatende een dochter (een zoontje was reeds bij de geboorte overleden). Hij huwde andermaal met Catharina Elisabeth de Meyer (dochter van Petrus de Meyer uit een oud adellijk Duitsch geslacht, en Josina van Aerbout), die hem overleefde.

Van hem bestaan twee portretten op 68jarigen leeftijd, borstb. rechts in toga, in ov., m. 3 reg. onderschr. en spreuken: 'Disce contemnere et contemni'). Zw. kunst d. J. Broedelet, J. Specht excud. 1690 fol. en een borstb. links, in toga, in ov. iets grooter dan het vor. m. 2 reg. onderschr. zond. spreuk. Zw. kunst zond. naam v. grav. Met adres v. J. Specht. Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, N° 2138, 2139.

Van hem zag het licht:

Iudicium de positionibus quibusdam Franequeranis[1], *in classe Ultrajectina nupere. ventilatis. Addita Dissertatione de providentia Divina*, *Reali et Morali.* Traj. ad Rhen. MDCLXXX-XIX. 8°.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 29. - Glasius, *Godg. Ned.* II blz. 8, 9. - Petr. Burmanni, *Oratio funebr. in obit. H. van Halen*, Ultraj. 1701. 4°. (Holl. vert: d. D. Smout: P. Burmannus, *Lykrede*, *Over de Dood v.d. Heer Hermannus van Halen D. der H.Th. Prof. in de Academie en Herder in de Kerke v. Utr. Gedaan den 14 Maart 1710.* - H.L. Benthem, *Holl. Kirch u. Schulen-Staat.* II, S. 68, 69. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 24. - J. Heringa, *Oratio de Auditorio Acad. Rh.-Traj.* etc. p. 142. - *Traiectum cruditum*, *virorum doctrina inlustrium*, *qui in urbe Traj.*, *et regione Traj. nati sunt*, etc., p. 125, 126. - Sepp, *Godg. Ond.* II, blz. 355, 356. - Knuttel, *Acta* IV (reg.). - Duker, *Voetius* (reg.)

[Adam van Halen]

HALEN (Adam van) werd geboren te Rotterdam in 1650. Hij studeerde te Utrecht en vervolgens te Leiden, waar hij werd ingeschreven resp. in 1670 en den 13^en^ Mei 1672. In 1678 werd hij predikant te Oude Tonge, waar hij dienstdoende bleef tot zijn overlijden, den 20^en^ Jan. 1719. Dat hij ook de dichtkunst beoefende blijkt uit de klinkdichtjes, geplaatst op elk van de vier schildjes van de koperen kroon, die bij gelegenheid van de overgave van de goederen van het ontbonden schuttersgilde aan de Hervormde gemeente aldaar in haar kerkgebouw werd opgehangen.

Hij huwde in 1687 met R. van Borrevelt.

Van hem bestaat een portret op 54jarigen leeftijd, ter halver lijve, v. voren en rechts, een boek in de hand. Met Hebr. spreuk op het voetstuk. Naar N. Juweel door P. Sluiter. 4° vgl. v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, n° 2222.

1) Het geldt hierbij de door Ulr. Huber e.a. voor gevaarlijk gehouden zinsneden uit de geschriften van Joh. van der Waeyen, H.A. Roëll, G.W. Duker en Brouwer. Van Halen bracht deze zinsneden bijeen onder drie lectiones: *de ratione humana*, *Scriptura sacra* en *Corruptione Mentis*, en maakte aanteekeningen op al die *Positiones.*

Van hem zag het licht:

Triumph der waarheid. Doesburg. 1683. 4°. - *Den Urim en Thummim op den borstlap des Hoogepriesters*, *voorgesteld en toegepast*, *over Exod. XXVIII vs. 30. Mitsgaders het leven en de leere v. J. Christus*, *gestelt tegen het leven en de leer v. de Paus v. Rome.* Rotterd. 1695. 8°. - *De klagende Dogter v. Juda*, *over het verlies van haar kroon. Toegepast op de Allerbeklaaglykste dood v. Zijn Majesteid Willem de Derde. Door Gods genade Koning v. Engeland*, *Schotland*, *Vrankrijk en Yrland*, *enz. In deze tijden voorgestelt uit Klaagl. V:16.* Aan de Gem. Jesu Chr. op de Oude Tonge, den 7 Mey 1702. Rotterd. 1702. 4°. - *Fondament des Geloofs.* Rotterd. 1705. 8°. - J. Lydius en Joh. Lomeyer, *Spreekwyzen ontleent uit de stryden der Grieken en Romeinen*; *overgezet en vermeerderd d. A. v. Halen.* Rotterd. 1703. 8°.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, a.w. VI, blz. 28, 29. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, kol. 65. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 576. - *Boekzaal.* Jrg. 1719*a*, blz. 127, 128. - B. Boers, *Beschryving v.h. eiland Goedereede en Overflakkee* (Sommelsdijk. 1843), blz. 198, 199, 205. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* III (1689-1713), n° 14709. - Dez., *Acta* V, VI (reg.)

[Johannes Halewijn]

HALEWIJN (ALEWIJN) (Johannes), geboren te Leiden, in Nov. 1709, werd den 10^en^ Sept. 1723 ingeschreven als student in zijn vaderstad. In 1735 beroepen te Bunschoten, werd zijn laatste examen voor de classis dat 2 Nov. zou plaats hebben, wegens ongesteldheid verdaagd. Het had toen plaats 18 Jan. 1736. Zijn examinator Ds. M.A. de Jong, pred. te Nederhorst den Berg, bevestigde hem te Bunschoten den 12^en^ Febr. d.a.v. (m. Matth. III:1, 2); des namidd. deed hij intrede (m. 2 Cor. XII:4*a*). Hij bleef aldaar werkzaam tot aan zijn dood, den 17 Febr. 1768.

Dat hij de poëzie beoefende blijkt uit een dichtstuk door hem vervaardigd op het overlijden van den Haagschen predikant Ger. Sandifort en een op wijlen den Leidschen hoogleeraar J. van den Honert, beide in 1758.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wab.*, VI, blz. 29. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 887. - *Boekz.*, Jrg. 1736*a*, blz. 122, 247; jrg. 1758*a*, blz. 93, 94, 454, 455; jrg. 1768*a*, blz. 236, 237.

[Joannes Hallius]

HALLIUS (Joannes), geboren te Keulen in 1549, kwam met goed getuigenis uit den Paltz over naar ons land, predikte eenigen tijd te Warmond (± 1578), zonder daar een vaste gemeente te hebben, terwijl hij gedurende dien tijd bij Coolhaes te Leiden aan huis inwoonde. In dezen tijd vervoegden zich eenige afgevaardigden uit Vlaanderen te Leiden met de opdracht een predikant te beroepen; de kerkeraad achtte daartoe Hallius geschikt ‘omdat hij een eenloopend gezel was en omdat hij nog geen vaste gemeente had te Warmond’. Daarop werd Hallius beroepen zonder verdere navraag, maar daar het buiten hem was omgegaan, weigerde hij zijn arbeid te Warmond te staken. Hieruit ontstond een conflict met den kerkeraad, die beweerde vrijmachtig een predikant naar een bepaalde gemeente te kunnen zenden. De zaak kwam den 5^en^ Nov. 1578 voor de classis van Rhynland te Leiden, wier voorzitter toen Coolhaes was. Daarop vroegen de afgevaardigden voor drie maanden Hallius

ter leen. Het lot zou beslissen. Toen zijn naam ‘onder anderen was uitgekomen’ vaardigde men twee ouderlingen met Hallius naar Warmond af. Maar de gemeente wilde hem noode missen, terwijl de ambachtsvrouw, van twee zijden gedrongen, niet wist wat te moeten doen. Door bemiddeling van Coolhaes werd de

zaak voor de Staten gebracht, die het onraadzaam oordeelden Rhynland van predikanten te berooven en het ongeoorloofd achtten leeraren in 's lands dienst bij leening of anderszins te laten vertrekken buiten hun toestemming. Nauwelijks was den 11^{en} Nov. het schriftelijk consent van de Warmondsche gemeente om Hallius te ontslaan overhandigd, of Coolhaes bracht dit schrijven van de Staten in den kerkeraad. De zaak, die vooral voor Coolhaes nog onaangenaamheden tengevolge had, eindigde hiermede dat Hallius bleef.

In 1579 werd Hallius beroepen te Leiden door de stedelijke regeering, die een reglement had ontworpen met de bepaling, dat de kerkeraad voortaan een dubbel getal ouderlingen en diakenen zou voordragen, waaruit zij naar eigen goedvinden de helft zou kiezen. De regeering wilde dit reglement aan de gemeente opdringen, zette alle ouderlingen en diakenen af en beriep Hallius als derden predikant.

Dat Hallius slechts korten tijd te Leiden in dienst is geweest vond zijn oorzaak in een geschil ontstaan tusschen zijn ambtgenooten Coolhaes en Lucas Hespe, dat ten slotte in hoofdzaak liep over de vraag, of zij, die tezamen het Avondmaal gebruiken, precies van hetzelfde gevoelen moeten zijn; Hespe nam dit standpunt in, Coolhaes een tegenovergesteld. Hallius werd nu door dezen laatste tot Hespe gezonden om daaromtrent overleg te plegen en werd tot diens gevoelen overgehaald, waarna beide zich tot Coolhaes begaven om hem terechttewijzen. Deze liet daarbij, zooals hijzelf later erkende, zich al te heftig vooral tegen Hallius uit, en bood zelfs zijn ontslag bij kerkeraad en magistraat in, hetgeen hem echter geweigerd werd. De strijd duurde voort. Coolhaes' tegenstanders brachten de zaak voor den Prins en de Staten. Ook Hallius weigerde na herhaalde klachten ten slotte langer met Coolhaes één gemeente te blijven dienen, en de Prins schreef in Sept. 1581 aan de Leidsche regeering dat de predikanten door anderen vervangen moesten worden. Daarop legde ook Hallius zijn ambt neder.

Hij vertrok daarop naar Amsterdam, waar hij, na gehoord te zijn, den 19^{en} Sept. 1581 met algemeene stemmen beroepen werd en den 12^{an} Oct. 1581 bevestigd werd en den 2^{en} Oct. 1619 overleed. Hij was van de pestziekte, die bij de heerschende epidemie (1602-'03) ook hem had aangetast, hersteld. In 1614 kreeg hij vanwege zijn hooger leeftijd vrijstelling van weekpredikatiën en anderen arbeid.

Hij was een man, die in het kerkelijk leven zijner dagen op den voorgrond trad en invloed oefende. Zijn rechtzinnigheid werd niet betwijfeld. Meermalen werd hij herkozen tot quaestor classis. Van de N.-Hollandsche synode te Edam 2 Juni 1586 was hij scriba, van die te Amsterdam 30 Mei 1589 assessor, van die te Amsterdam 19-26 Juni 1595 en 18 Juni 1601 praeses. In Juli 1603 vertegenwoordigde hij de N.-Hollandsche synode bij de Geldersche synode te Harderwijk, gelijk hij bij herhaling als synodaal afgevaardigde optrad.

Toen den 28^{en} Sept. 1612 in den Haag een vergadering werd gehouden van Contra-Remonstranten om voor de Synode-Nationaal ruggesteun te vinden van de groote meerderheid in de Staten-Generaal en van de beide Stadhouders, was ook Hallius daarbij tegenwoordig en met Fontanus en Baudart verkreeg hij bij die gelegenheid een particuliere audientie bij 's Lands Advocaat. Ook in dergelijke bijeenkomsten 17 Sept. 1613 en 17-19 Sept. 1615 te Amsterdam was Hallius, gelijk te verwachten was, present.

Evenals in een vergadering in 1616 aldaar gehouden, om naar eenig middel van

accomodatie te zoeken. Toen de afgevaardigden der ‘klagende Kerken’, die daar in grooten getale waren saamgekomen, de hulp van den Amsterdamschen kerkeraad inriepen tot het opstellen van een verzoekschrift aan de Staten, werden Hallius en Heydanus hiertoe aangewezen.

Ook behoorde hij tot de eerste onderteekenaars der ‘Acte van separatie’, door de Amaterdamsche vergadering van correspondentie op 25 Jan. 1617 opgesteld, waarbij verklaard werd dat men met de Remonstranten geen gemeenschap in prediking en sacrament kon houden.

Hij was gehuwd eerst met Neeltgen Mertensdochter, en den 19^{en} Maart 1593 hertrouwd met de veertigjarige Neeltgen Hendriksdochter. Zijn portret bestaat in borstbeeld rechts met lang gepunten baard, in ov. m. randschr., m. 8 reg. Lat. vers van J. Cl. en 6 reg. Holl. vers. Door W. Delff, kl. fol.; hierbij zijn uitvoerige handteekening.

Van hem bestaat:

Oratie of Leerrede gehouden in de synode van Dordrecht den 29^{en} Nov. 1618 over Pred. VII:16. Gouda. 1871. gr. 8°.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 35. - Brandt, Reformatie, II, blz. 430, 460 v.v. - Trigland, *Kerck. Gesch.*, blz. 173, 183. - C.M. v.d. Kemp, *De eere der Herv. kerk gehandh.* II, blz. 120. - Wagenaar, *Synode 1618/19* (reg.) - Rogge, *Coolhaes.* I (reg.). - Dez., *Het kerk. en godsd. leven*, blz. 15 (in: *Amst. in de 17^{e} e.*) (met Hallius' portret). - Vos, *Amstels kerk. leven*, blz. 33 v. (m. portr.), 48 v., 50, 72, 166. - *Werken der Marn. Ver.*, S. II, D. III; S. III, D. II, III. - *Orde volg. welke de feest. en lijd. teksten ... te Leiden gepred worden.* (1829), blz. 125. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 26, 27. - Hania, *Helmichius* (reg.), - *Nav.* VIII (1858), blz. 318.

[François Halma]

HALMA (François) werd geboren den 13^{en} Jan. 1653 te Langerak bez. de Lek, waar zijn vader *Reinier Jorisz. Halma* van 1640 tot 1660 predikant was[1)]. Zijn moeder vestigde zich als weduwe te Utrecht, waar haar zoon Latijn leerde om voor predikant te worden opgeleid. Door omstandigheden evenwel mislukte dit plan en bereidde deze zich voor om in den boekhandel te gaan. Zijn taalkennis, die hem daarbij goede diensten bewees, vermeerderde hij door het verkeer met Fransche officieren, die tijdens Utrechts beleg in 1672 door de Franschen, dagelijks bij zijn meester aan huis verkeerden.

In 1674 vestigde hij zich als boekhandelaar te Utrecht; hij werd er tot academiedrukker aangesteld. In 1699 verplaatste hij zijn zaken naar Amsterdam, en in 1710 vertrok hij vandaar naar Leeuwarden, waar de Staten van Friesland hem tot landschapsdrukker hadden aangesteld. Aldaar overleed hij den 13^{en} Jan. 1722.

Hij was een man, wiens weg voorspoedig was, die in breeden kring groote achting genoot en wiens naam ook buiten de vaderlandsche grenzen met onderscheiding

1) Van dezen verscheen in druk:
Een historisch verhaal van vele watervloeden enz., die den Alblasserwaard in 't byzonder getroffen hebben sedert 860. Schoonhoven. 1660. - *Loths wyfs opgerechte zoutpylaar.* Utr. 1663.

bekend was. Verschillende zijner geschriften hebben een Bijbelsche en stichtelijke strekking. Ook beoefende hij de dichtkunst, maar zijn gedichten, meestal

ernstig en godsdienstig, staan, hoewel vrij vloeiend, achter bij die van sommige zijner tijdgenooten. Zijn Psalmberijming werd zeer geroemd en veel gebruikt.

Hij was lid van het Leidsche Dichterlijk Genootschap ‘Kunst wordt door arbeid verkregen.’

Uit zijn huwelijk, in 1674 gesloten met Machteld Pos werden vier dochters en zes zonen geboren, onder welke laatste *Franciscus Halma*, pred. te Holwerd (1716), te Elburg (1725), te Amsterdam (1727; overl. ald. 1733).

Er bestaat een portret van François Halma op 69 jarigen leeftijd, ter halver lijve rechts, een rol in de hand houdende, in ov., m. randschr. Met 6 reg. vers v. Ab. Br. v. Nidek. Naar A. Boonen, door F. Ottens. kl. fol. vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 2151.

Van hem zag het licht:

Hollandt aan de voeten des Konings, door La Volpelière, uit het Fr., met tegenzangen e.a. stukken. Amst. 1707, 12° (m. pl.). - *Davids Harpzangen of de CL Psalmen .... nevens de gewoone Lofzangen in de kerken gebruikelijk. Op nieuw*, *naar den Nederd. overzetting en kanttekeningen op de gewoone zangwyzen*, *in dichtmaat gebragt.* [Met den Catechismus]. Amst. 1707. Met muziek. 12° (vaak herdrukt). - *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche taalen*, *uit het gebruik en uit de beste schryveren*, *met behulp v. voornaame taalkundigen opgesteld. Dictionnaire flamand et françois.* Amst. 1708. 8° 2de druk. Utr. 1710. 3de dr. nauwkeurig overzien, verbeterd en opnieuw zeer veel vermeerderd. Leiden. Utr. 1758. 4°. - *Le grand dictionnaire françois et flamand*, *tiré de l'usage et des meilleurs auteurs* 5me ed. revue avec soin corrige et dérechef considérablement augmentée. (Volgt Holl. titel). Leiden-Utr. 1761. 4°. - *Muurkroon behaald door Z.D.H. Johan Willem Friso ... met de bemagtiging der sterke Staat Douai benevens de vesting De Scarpe op den 26 v. Zomermaandt 1710.* Leeuw. 1710. fol. - *Friesland in rouw over den dood v. Johan Willem Friso.* Leeuw. 1711 fol. - *Goddelyke begeerte v.e. geloovige ziel.* Leeuw. 8°. - *Gereformeerd Gezangboek over de voornaamste gevallen en waarheden van 't Christendom. Met toepassende zielzuchtingen en gebeden*, *in dichtmaat.* Leeuw. 1712. Met muziek. 12°. - *Het Kasteel van Aigermont en d' omliggende lantstreken in de Heerlijkheid van Nederkan*, *nevens de stadt Maastricht*, *in heldendicht afgeschetst*, enz. Leeuw. 1715. 4°. Met pl. - *De Heidelb. Catechismus.* Leeuw. 1716. - *Woordenschat der H. Schrift.* Leeuw. 1716. fol. - J. Lamigue, *Het leven v. Johan Willem Friso*, *Prins v. Oranje*, vert. en vermeerd. Amst. 1716. 8°. 2 dln. - *Kanaän en d'omleggende landen vertoont in een woordenboek uit de H. Schrift en Josephus.* Leeuw. 1717. 4°. (m. pl.). - *Kaartboek van Friesland.* Amst. 1718. fol. - *Heilige Feestgezangen*, *behelzende geboorte*, *lyden*, *opstanding* enz. Leiden 1718. 4°. (m. pl.) - *Toneel der Vereen. Nederlanden en onderhorige landschappen*, *geopend in een Algem. historisch*, *genealogisch*, *geographisch en staatkundig woordenboek.* Leeuw. 1725. fol. (2 dln.) (m. pl.) (Tot letter W. door Halma; voltooid en uitgeg. d. M. Brouërius van Nidek).

Ook leverde hij vertalingen van:

Mos. Amyrald, *Van den Staat der geloovigen na hun doodt.* Utr. 1680. - Petr. Jurieu, *De Staat-kunde van de Geestelykheyt van Vrankryk.* Utr. 1681. - Petr. Jurieu, *Vervolg van de Vervulling der Prophetien*, *ofte Uitbreiding van de*

Historische Bewysen, dewelcke betonen dat het Pausdom 't Antichristendom is.... Hier is byge-

voegd, *de Verantwoording voor 't Boek van de vervulling der Prophetien*, *waar in de tegenwerpingen*, *die tegen het zelve zijn gemaakt*, *beantwoord worden ...* Uit het Fransch vertaalt. Utr. MDCCLXXXVIII. Met privilegie 4°. - P. Bayle, *Leven van B. de Spinoza benevens betoog v.d. waarheid des Christelyken Godsdienst* (door Jaquelot). Utr. 1711. - B. Pictet, *De christelyke zedekunst of schriftuurlyke en natuurkundige grondtregels om godvruchtig te leeven en zalig te sterven.* Uit het Fr. Leeuw. 1720. 4°.

Verder een paar bruiloftsdichten en een grafdicht.

Ook gaf hij uit: Joann. Brants *lyk-reeden over het afsterven van Maria II* enz. *in dichttrant nagevolgd en uitgebreidt.* Utr. 1695. 4°.

De Bibliotheek van de Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden bevat van hem een brief in manuscript.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 35, 36. - M. Brouërius v. Nidek, *Het Leven v. Fr. Halma*, vóór: *Het Toneel der Vereen. Nederlanden.* - Saxe, *Onom. Liter.* T. VI, p. 130, 646. - Witsen Geysbeek, *Wdb. Ned. Dichters* III, blz. 50-57. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 204. - v. Iperen, *Kerk. Hist. Ps.-gesang.* I, blz. 221, 222. - Bennink Janssonius, *Gesch. v.h. Kerkgez.* blz. 153. - P.O. v.d. Chys, *De Munten van Friesl.*, *Gron. en Drenthe* (uitg. v. Teylers 2de Genootsch. XXVI. 5), blz. 115. - *Nav.* VII (1857), blz. 3. - *Brinkman's Cat.* (1850-1882) blz. 472.

[Johannes Halsberch]

HALSBERCH (HALSBERGIUS) (Johannes), geboren te Kortrijk in 1560, studeerde te Genève (ingeschreven 10 Nov. 1582 als 'Andowerpensis ecclesiae alummus') en te Heidelberg (ingeschreven 26 Juli 1586). Hij werd voor stadsrekening van Amsterdam voor den predikdienst opgeleid, en was de eerste predikant, die voor rekening der Overheid studeerde. In 1589 proponent geworden werd hij den 4en Mei van dat jaar te Amsterdam aangenomen om zich verder in het prediken te bekwamen. Cuchlinus was zijn examinator. Den 7en Juni 1590 werd hij er beroepen tot tweeden predikant aan de Gasthuiskerk, en in 1599 voor alle kerken. Hij overleed er in het voorjaar van 1607[1)] in de kracht van zijn leven, diep betreurd ook door Arminius, die hem zijn 'trouwen vriendt en seer lieven broeder in den geloove' noemde. De grondslag van die vriendschap werd reeds te Genève gelegd. Uit de Acta van den Senaat der Leidsche Hoogeschool blijkt dat Halsbergius ook den doctorstitel droeg.

Hij fungeerde als scriba van de Particuliere N.-Hollandsche synode gehouden in Juni 1598 te Edam en was deputaat der N.-Hollandsche synode op de Geldersche synode 26-28 Juni 1604 gehouden te Zutphen. Hij vergezelde Wern. Helmichius op een van diens reizen naar Den Haag, om in opdracht van den kerkeraad van Amsterdam op verzoek van de 'gedeputeerden' der beide Hollandsche synoden mee te beraadslagen over de bevordering der Nationale Synode.

Zijn *Bybel der Nature* is geroemd als een verdienstelijke verdediging van het Christendom tegen de Heidenen, de Joden, de Mahomedanen uit het oogpunt der natuur. Deze vertaling achtte Halsbergius en met hem eenige godvruchtige mannen, Bewindhebbers der O.-Indische Compagnie noodig om de zeevaarders te wapenen

1) Volgens Veeris, *Pred. N.-Holl.*, en Wagenaar t.a.p. zou hij in 1606 overleden zijn.

tegen de ongeloovigen, inzonderheid tegenover de propaganda van Mahomedaansche zijde, waarvan reeds een gevaarlijke invloed uitging.

Bedoelde door Halsbergius bewerkte en aan de Staten Generaal opgedragen vertaling verscheen onder den volledigen titel:

Bybel der Nature, *dat is*, *van de Waerheyt der Christel. Religie, teghens de Atheisten*, *Epicuriën*, *Heydenen*, *Joden*, *Mahumedisten*, *ende ander ongheloovighe*, *door Philips Mornay*, *heere van Pleseis. Nu eerst verduyscht*, *met verclaringen veler duystere woorden*, *redenen ende spreucken.* Hierbij zijn nog ghedaen drie *registers door J. Halsbergium.* Amst. 1602. 4°.[1)]

Ook schreef hij:

Godsalighe Betrachtinge over eenige psalmen des Coninckclicken Propheets Davids. Herdr. 1645.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 38. - de Wal, *Ned. Stud. Heidelb. Geneve*, blz. 20, 37, 84, 142. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 30, 31. - Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst*, enz. II, blz. 143. - Brandt, *Reformatie* II, blz. 70. - Rogge, *Het kerk. en godsd. leven* (in: *Amst. in de 17e e.*), blz. 15. - Vos, *Amstels k. leven*, blz. 135. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, I, III, IV (reg.). - *Werken der Marn. Vereen.* S. III, D. IV, V (reg.). - Hania, *Helmichius* (reg.) - *Nav.* 5de jrg. (1855), blz. 98, 99.

[Karel George Frederik Wilhelmus Ham]

HAM (Karel George Frederik Wilhelmus), werd geboren te Hilversum den 5en Dec. 1830 uit het huwelijk van Sigismundus Pieter Ham en van Sophia Helena van der Schaft. Zijn grootvader was Fred. Ham, pred. te Hilversum. Aanvankelijk aan het onderwijs verbonden werd hij later ingeschreven als student te Utrecht den 17en Mei 1853; in 1858 beroepbaar gesteld door het Prov. Kerkbestuur van Overijsel; deed hij den 16en Oct. 1859 intrede te Berkenwoude (m. Luc. XI:2; bev. d. Ds. J.L.J. Hallo, pred. te Naarden m. Mal. II:7*b.* Vandaar vertrok hij naar Boskoop, waar hij den 30en Apr. 1865 bevestigd werd door Ds. J.W.A. Boers, pred. te Stolwijk (m. 2 Cor. V:19*b* en intrede deed (m. 1 Tim. II:4-7*a*; afsch. te Berkenwoude 23 Apr. m. Joh. XIV:27*a*). Zijn derde gemeente was Middelharnis; hier werd hij den 28en Sept. 1884 bevestigd door Ds. H.J. v. Nouhuys, pred. te Oudshoorn (m. Jer. XIX:14*b*) en deed hij intrede (m. 1 Cor. IX:16*b*; afsch. te Boskoop 21 Sept. m. 2 Cor. XIII:13). Hij bleef werkzaam te Middelharnis tot hij met ingang van 15 Nov. 1899 eervol emeritaat had verkregen; den 15en Oct. te voren hield hij een rede, waarbij hij zijn loopbaan als predikant herdacht. Den 29en Oct. volgde zijn afscheid (m. 2 Cor. XIII:13). Hij vestigde zich daarna te Hilversum, waar hij den 24en Aug. 1902 plotseling overleed.

Tot de moderne richting behoorend was Ham een man van erkende bekwaamheid vooral op kerkrechtelijk gebied. Ook zijn leerboekjes voor de catechisatie werden zeer geroemd en beleefden tal van herdrukken. Tot zijn vele vrienden behoorde o.a.

1) In 1646 zou van dit zeldzame werk een nieuwe uitgave verschenen zijn (vgl. Muller, *Catal. v. Holl. Godgel. Werken*, blz. 96, N° 889).

Prof. Dr. G.H. Lamers te Utrecht. Ook zijn arbeid als prediker en pastor bezorgde hem veler sympathie.

Hij was eerst gehuwd met Willemijntje Lagerwey, later huwde hij den 5^{en} Juli 1888 te Boskoop met Johanna Koster (geb. ald. in 1863; overl. te Hilversum 25 Juli 1914), dochter van Arie Koster Az., wethouder en president-kerkvoogd ald. en

van Johanna van Heiningen. Uit het eerste huwelijk werden twee zoons geboren; Sigismund Pieter, Inspecteur van den Boschbouw in Indië, en Andries, scheepsbouwkundig-ingenieur te Luik; uit het tweede huwelijk twee dochters, van wie de oudste gehuwd is met M.J.J. Simon Thomas, Ingenieur te Bussum[1].

Van hem verscheen in druk:

De kwade trouw der mededeelingen van J.W. Felix omtrent de vacature te Zwammerdam. Per open brief aan Z W. Eerw. in 't licht gesteld. Utr. (Amst.) 1867. 1ste en 2de dr. gr. 8o. - *Leerboekje over de geschiedenis v.d. chr. godsdienst.* Schoonhoven, 1876. kl. 8o. - *Handleiding bij het godsdienst-onderwijs.* Schoonhoven, 1884-'91. post 8o. en kl. 8o.

Tal van herdrukken van de in deze Handleiding uitgegeven boekjes verschenen. De laatste (Schoonh. 1901-1910) herz. door L. Knappert[2].

A. *Leerboekje over de geschied. v.d. Chr. Godsd.* 9de dr.
B. *Eenvoudig leerboekje over de verhalen v.h. O. Test.* 6de dr.
C. *Eenvoudig leerboekje over de verhalen v.h. N. Test.* 4de dr.
E. *Eenvoudig leerboekje over den Chr. Godsd.* 5de dr.
F. *De verhalen v.h. O. Test.* 3de dr.
H. *Beknopt leerboekje over de gesch. v.d. Chr. Godsd., tevens leiddraad voor de aannemingscatechisatiën.* 4de dr.

Het Reglement op de Algem. Weduwenbeurs der Ned. Herv. Kerk en de daarin voorgestelde wijzigingen. Ongevraagd advies. Schoonhoven. 1893. gr. 8o. - *Het Algem. Reglement der Ned. Herv. Kerk toegelicht en beoordeeld.* M.e. inl. woord v. J.I. Doedes. Utr. 1896. post. 8o. - *De zaak der op Nieuwjaarsdag bevestigde leden van Beilen's kerkeraad besproken.* Utr. 1897. post 8o.

Hij gaf ook uit een door hem bewerkte metrische overzetting van Schiller, *Het Lied van de Klok.* Schoonh. 1883. post 8o, en in de *Godgel. Bibliotheek* een vertaling van E. de Pressensé, *Gesch. v.d. drie eerste eeuwen der Chr. Kerk.* Uit het Fr. 2 dln. Ook afzonderl. verkrijgbaar.

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 392. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907. Bijl. Q, blz. 105, 106, 136. - *Brinkman's Cat.* 1850-'82, blz. 472; id. '83-'91, blz. 217; id. '91-1900, blz. 274; id. blz. '01-'10, blz. 391, 392.

[Frederik Constans van den Ham]

HAM (Frederik Constans van den) werd geboren den 13en April 1817 te Rotterdam uit het huwelijk van Frederik v.d. Ham, een bekend pred. ald.[3] en Sophia Constantia

1) Deze mededeelingen werden welwillend verstrekt door den Heer Regt.
2) Een paar boekjes werden in dezen laatsten herdruk niet meer opgenomen.
3) Hij was (geb. te Barneveld 5 Juni 1773) pred. te Otterloo (1798), IJsselstein (1804), Rotterdam (1816), emer. Oct. 1840. Overl. te Utrecht 18 Juli 1855. Vgl. over hem v. Harderwijk, *Pred. Rotterdam*, blz. 115, 116. Van hem zag het licht: *Opwekkingsrede, n. aanl. v. Zach. IV: 6b*, geh. voor het Ned. Zendel. Gen. den 16den Juli 1835. Rott. 1835. 8o.

Petronella van der Muelen. Hij werd als student te Utrecht ingeschreven den 8^{en} Dec. 1835. Proponent geworden bij het Prov. Kerkbestuur van Utrecht in Oct. 1841, werd hij den 22^{en} Mei 1842 door zijn vader bevestigd als pred. te Veenendaal (m. Jac. I:21*b*), en deed hij intrede (m. Gal. I:11). Hij nam er afscheid den 28^{en} Febr. 1847 (m. Ef. III:14-21) en deed den 7^{en} Maart d.a.v. intrede te

Harderwijk (m. Lc. XIV:25*b*), na bevestiging door Ds. B.J.H. Taats, pred. ald. (m. Lc. XIV:17). Kort te voren, den 18^{en} Jan. 1847, werd hij andermaal ingeschreven in het Album Stud. te Utrecht, waarna hij den 21^{en} d.a.v. aldaar summa cum laude den doctorstitel in de Theologie verwierf na verdediging van een van grondige geleerdheid en helderen geest getuigend proefschrift over de leer aangaande O. en N. Verbond in den Hebreeërbrief (titel hieronder). Zijn laatste gemeente was Utrecht, waar hij den 11^{en} Mei 1851 bevestigd werd door Ds. J.F. van Hoogstraten, pred. ald. (m. Matth. XXVIII:18-20) en intrede deed (m. Col. I:27*b*, 28*a*); afsch. te Harderwijk den 4^{en} Mei (m. Hebr. XIII:20, 21). Hij overleed te Utrecht den 19^{en} Aug. 1863. Verscheiden gemeenten begeerden hem als herder en leeraar.

Tot zijn vriendenkring reeds als student behoorden J.I. Doedes en J.J. van Oosterzee. Zijn prediking was sterk dogmatisch, maar verloor de practijk daarbij niet uit het oog. Hij liet een diep spoor na. De studie bleef hij bijhouden. Voor candidaten hield hij te Utrecht een privatissimum, waarin hij J.H. Scholtens Leer der Hervormde Kerk bestreed.

Tot de door hem onderwezen en gedoopten behoorde ook Dr. Ph.S. van Ronkel, eertijds Israëliet. Toen door de Kaapsche Synode der Ned. Gereformeerde Kerk besloten werd tot oprichting van een seminarium te Stellenbosch, werd hij den 3^{en} Nov. 1852 benoemd tot hoogleeraar aldaar, waarvoor hij echter een en andermaal bedankte, omdat ‘eene bijzondere duidelijke en bepaalde aanwijzing’ om aantenemen altezeer hem ontbrak. De door hem uitgegeven leerredenen zijn degelijk, maar zijn voordracht was niet sierlijk. Een toga droeg hij nooit. Zijn zwak gestel was hem in velerlei een belemmering. Hij behoorde tot de oprichters van de Utrechtsche Zendingsvereeniging.

Hij huwde den 31^{en} Mei 1844 te Utrecht met Elisabeth Antonia Backer (overl. te Utrecht 27 April 1884). Ook zijne moeder overleefde hem. Zijn eenig kind was de latere hoogleeraar F.C. van den Ham te Groningen (overl. 1913).

Van hem bestaat een portret, kniestuk rechts zittende. Lith. m. facs. door C.C.A. Last. 4°. Vgl. v. Someren, *Cat. v. Portr.*, N° 2250*.

De toespraak door een oud-leerling gehouden op zijn graf, verscheen in druk bij H. Melder te Utrecht. Hij was medewerker aan: *Elpis.* Algem. Tijdschr. v. Z.-Afrika.

Afzonderlijk zag van hem het licht:

Doctrina de veteri novoque Testamento, *in epistola ad Hebraeos exhibita.* Ultraj. 1847. (Dissert.) - *De Ontferming des Heer en over de ellende der Heidenen.* Leerr. geh. te Zeist 4 Aug. 1852. Utr. 1852. gr. 8°. - *Christus de weg*, *de waarheid en het leven.* Drie leerredenen. (Uitgeg. t. behoeve v. Veenendaals noodlijdenden door de overstrooming). Utr. 1855. gr. 8°. - [Met J.J.L. ten Kate en B.J.H. Taats]: *Een offer der liefde.* Drietal Leerred. Utr. 1856, gr. 8°.

In *Jaarboeken van Wet. Theol.:*

Over de trichotomie des menschen volgens de schrijvers des N.T. Bijdrage t.d. Bijbelsche Anthropologie. D. V, blz. 3-66.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* II, kol. 540. (art. v. A.F. de Savornin Lohman). - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 312, 358. - *Boekzaal.* Jrg. 1863^{2}, blz.

210, 220, 223. - A.W. Bronsveld, *Voor Vijftig Jaren. Persoonl. Herinner. aan Utrecht* blz. 49-52. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U,

blz. 131; jrg. 1910, Bijl. S. blz. 167, 168. - G.J. Vos Azn., *Groen v. Prinsterer en zijn tijd* (reg.)

[Anthonius Hambrouck]

HAMBROUCK (**HAMBROECK**, **HAMBROECO**, **HAMBROEK**), **(Anthonius),** geboren te Rotterdam in 1605, werd ingeschreven den 30^{en} Jan. 1623 als student te Leiden, waar hij in het Staten-collegie werd opgenomen. Den 4^{en} April 1632 werd hij als predikant te Schipluiden bevestigd door Dion. Spranckhuisen, pred. te Delft, waar hij bleef tot 1647. In die periode werd hij (in 1637) van Staatswege op 's lands vloot onder Tromp gecommitteerd om een zeetocht te doen. Door de classis van Schieland werd hij in 1647, uitgezonden naar N.O. Indië, den 14^{en} Nov. van dat jaar kwam hij te Batavia en den 20^{en} April 1648 werd hij beroepen naar Formosa. Van 1648 tot 1661 was hij er predikant in het district Mattauw. Hij toonde er zich volijverig, maar uit een schrijven van Gouverneur en Raad van Formosa in 1655 blijkt dat hij, toen althans ‘zeer zwak en uitermate ziekelijk was.’ Intusschen, toen in Nov. 1656 de zoo noodige kerkvisitatie zou gehouden worden, werd Hambrouck bij loting daartoe aangewezen voor het derde jaar, doch daar van de predikanten voor de beide voorgaande jaren de een een nieuweling was en de ander geen inlandsche taal verstond en ziekelijk was, bood Hambrouck zich ‘naar zijn zeggen uit puren ijver daartoe gedreven’ aan, de eerstvolgende drie jaren de visitatie te doen. Ook bood hij zich aan bedoeld werk in het Zuiden voorgoed op zich te nemen, onder beding dat twee à drie inlandsche leeraars bij hem in Mattauw zouden geplaatst worden, die hij tegen bijzondere vergoeding dagelijks wilde catechiseeren, opdat zij later zelfstandig onder zijn leiding het werk zouden waarnemen. Dit was een aanbod, waaruit veel zelfopoffering sprak, omdat er groote gevaren en kosten aan verbonden waren. De Hooge Regeering te Batavia wees echter dit aanbod van de hand uit twijfel of dit Hambroucks krachten niet zou te boven gaan. Dit werd door den kerkeraad zeer kwalijk genomen omdat het ontmoedigend was voor Hambrouck, en bewees hoe de Heeren van Batavia het oordeel van den kerkeraad geringachtten, die Hambrouck daartoe alleszins geschikt rekende. Evenwel werd hem na het overlijden van een predikant het opzicht en bestuur opgedragen van de ‘meest sukkelende’ kerkelijke zaken; en toen in 1657 een school zou opgericht worden tot opleiding van eenige Formosaansche mannen tot leeraren werd die taak door den kerkeraad van Fayouan aan Hambrouck opgedragen. Zoo liet deze zich kennen als iemand, die niet tegen moeilijkheden, vermoeienissen en gevaren opzag, waar hij zich geroepen achtte, en die zijn beschikbaren tijd gaarne besteedde voor bestudeering van de inlandsche taal. Volgens Herport gaf hij aan de Formosanen een letterschrift met Latijnsche karakters en een overzetting van den geheelen Bijbel in hun taal, terwijl hij buitendien onderwijs aan de jeugd en de scholen zou gegeven hebben[1)].

Aangrijpend was zijn levenseind, dat mede getuigt van zijn buitengewoon krachtig karakter.

Toen de Chineesche zeeroover Coxinga op Formosa geland was en velen in de zuidelijke dorpen hem toevielen, verliet Hambrouck ijlings Zoulangh, over welk

1) Met Ds. Dan. Gravius vertaalde hij ook de Evangeliën van Mattheus en Johannes in een der dialecten van het Formosaansch. Amst. 1661. 4°.

gewest hem het bestuur was opgedragen en waar hij toen geen goed meer kon doen.
Niettemin

viel hij in Coxinga's handen, die hem zond naar het fort Zelandia, waar de bevelhebber Fred. Coyet met de trouwgebleven manschappen tegenstand bood. Hambrouck, die in last had de Hollanders daar tot overgave te bewegen, verheugde er zich in dat deze daaraan geen gehoor gaven, hoewel hij en de zijnen daardoor gevaar liepen dat hun gevangenschap zou voortduren. Zelfs zou hij de manschappen aangespoord hebben zich niet aan den vijand over te geven. Heldhaftig keerde hij terug ondanks de pogingen der zijnen om hem terug te houden. Zijn optreden berokkende hem het doodvonnis: zijn onthoofding had plaats den 5^{en} Mei 1661 in tegenwoordigheid van zijn bloedverwanten, die hem straks in den dood moesten volgen.

Hambroucks moedig gedrag en levenseinde zijn bezongen o.a. door Helmers in *De Hollandsche Natie*[1].

Over de historische waarde dezer gebeurtenis is intusschen vrij wat strijd gevoerd.

Hambrouck was vader van een zoon en twee dochters. Een dezer beide huwde in Jan. 1659 te Mattauw met Johannes van der Burch, de andere in Mei van dat jaar met Dominicus van Vorster.

Portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 41. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 706 (art. v. Dr. J. Herderscheê). - *Alb. Stud. L.B.*, k. 174. - Soermans, *Pred. Z. Holl.*, blz. 45. - Knuttel, *Acta* II, III, IV (reg.) - *De Beschryving der O. Ind. Reizen v. Albrecht Herport van Bern. Sedert zijn uitvaart, in 't jaar 1659 tot zijn wederkering in dat v. 1668 ...* vert. d. J.H. Glazemaker. Amst. 1670, blz. 153, 154. - W. Schoutens, *O.I. Voyagie ...* Amst. 1676, 2de bk., blz. 167. - Ph. Baldaeus, *Beschryv. der O.-Ind. kusten Malabaz en Choromandel der selver aangrensende koninckrycken en vorstendommen.* I, blz. 119. - G. Lauts, *Geschied. v.d. vestiging, uitbreid., bloei en verval v.d. magt der Nederlanders in Indië.* II, blz. 70, 71. - L.G. Visscher, *Leiddraad t.d. Alg. Geschied. v.h. vaderland.* II, blz. 275, 276. - Dez. in *Astrea* I, blz. 195. - U.G. Lauts, *Hambroeks zelfopoffering* in *Alg. Konst en Letterbode v.h. jaar 1851.* II, blz. 119-124. - W.G. Brill, *Betwiste Bijzonderheden, op het gebied der studie v.d. geschiedenis v. ons vaderland*, blz. 111-127. - v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.-I. Pred.*, blz. 163, 164. - Dez., *De Herv. Kerk in O.-Indië* (reg,). - W.A. Terpstra in: *Abnemosyne.* Mengel, voor wetenschappen en Fraaye Letteren. V. (1868), blz. 369-382. - v. Wyn., *Vervolg op Wagenaar Vad. Hist.* III, blz. 43.

[Anton Gerard van Hamel]

HAMEL (**Anton Gerard van**) was een der tweelingszoons[2] van den Waalschen predikant Joost Adriaan van Hamel (overl. te 's Gravenhage 5 Sept. 1885 als emer. van Leiden)[3] en Gosiena Celia Gerarda Ramaer. Afstammend uit een geslacht van Franschen oorsprong werd hij den 17^{en} Jan. 1842 geboren te Haarlem, waar zijn

1) 6de dr. 's Gravenh. 1822, blz. 20, 21.
2) Zijn tweelingbroeder was de latere hoogleeraar in het strafrecht aan de Universiteit te Amsterdam wijlen Mr. Ger. Ant. van Hamel.
3) Diens necrologie door A.G. van Hamel in *Bull. Egl. Wall.* II, p. 401-403. Van J.A. v. Hamel verscheen in druk een *Levensbericht van H. Obreen* (*Letterk. Lb.* 1880) en *Toespraak geh. op den 7den bijeenkomst der Oud-Jagers.* Z. pl. en j. (Leid. 1875).

vader destijds predikant was. Te Groningen, waarheen deze in 1850 vertrokken was, ontving hij voorbereidend onderwijs, en werd hij den 9^{en} Juli 1860 ingeschreven als

student. Hij volgde er de colleges van P. Hofstede de Groot, Pareau en Muurling. Zijn studiën verliepen zeer voorspoedig. In 1863 legde hij zijn candidaats- en zijn doctoraalexamen af. In datzelfde jaar verhuisde het ouderlijk gezin naar Leiden, en hijzelf ging naar Genève, om zich aldaar voor te bereiden voor het predikambt in de Waalsche Kerk. Reeds bij zijn studie voor het cand. examen koesterde hij sympathie voor de moderne richting, tot groot verdriet van zijn rechtzinnigen vader, die gekant was tegen de Groninger School en nog scherper tegen gen. richting. Na zijn verblijf te Genève, waarvan zijn ouders verandering zijner richting hadden gehoopt, en vervolgens te Parijs keerde hij terug als overtuigd geestverwant der 'modernen'. Hij liet zich nu den 6^{en} Oct. 1864 inschrijven als student te Leiden en werd er gevormd door Scholten, Rauwenhoff en Kuenen, terwijl hij ook eenigen tijd redacteur was van het *Leidsch Dagblad*, uitgegeven door de firma Sythoff.

Voor de Waalsche Commissie in 1865 bevorderd tot proponent was hij eerst in 1866 een paar maanden hulpprediker te Brussel, ter vervanging van Ds. Rochedieu, en in het volgende jaar 'suffragant' te Leiden. Den 16^{en} Febr. 1868 deed hij intrede als predikant bij de Waalsche gemeente te Leeuwarden (m. Hand. III:6), na bevestigd te zijn door zijn schoonvader Dr. F.C.J. van Goens, pred. te Leiden (m. Luc. XXII:32). Zijn beroeping had in die kleine gemeente aanleiding gegeven tot vrij hevigen beginselstrijd, tengevolge waarvan een paar leden van het consistorie hun ontslag namen. Van Hamel nam te Leeuwarden ook de herderlijke zorg in de gevangenis waar. Hij verloor in Frieslands hoofdstad zijn kind, en in hetzelfde jaar (1870) ontviel hem zijn vrouw, die hij al in 1869 wegens ziekte naar hare ouders te Leiden had gebracht; in verband hiermede vertoefde hijzelf veel buiten zijn gemeente. Hij nam den 14^{en} April 1872 van deze afscheid (m. 1 Cor. III:21b-23), en deed den 5^{en} Mei d.a.v. intrede te Rotterdam. In Juni van datzelfde jaar hield hij de openingsrede voor de Waalsche Réunie te Zwolle (t. Hand. II:11). Korten tijd had hij te Rotterdam als collega den vermaarden Alb. Réville, die in 1873 naar zijn vaderland vertrok. Door zijn talentvolle prediking en beminnelijken omgang maakte van Hamel er indruk op velen; hij werd op de handen gedragen; maar ook de ongewilde vrucht van zijn optreden werd openbaar nl. dat velen onder invloed daarvan vroeger of later van Kerk en van Christendom vervreemdden. Intusschen had hij pogingen gedaan om het gemeenteleven te organiseeren, zooals hij dat wenschelijk oordeelde (vgl. zijn verhandeling: *Het Gemeenteleven*). Zijn prediking was eenvoudig en practisch. Gaandeweg had zijn overtuiging zich echter dusdanig gewijzigd, dat hij meende zijn ambt te moeten neerleggen. De motieven daartoe deelde hij mede in een tweetal preeken: *Ma démission et mes adieux*, waarvan een zijn afscheidsrede was, uitgesproken den 30^{en} Nov. 1879 (t. Joh. IV:20, 21). Kort te voren was hij te Groningen nog gepromoveerd tot Theol. Doctor op een dissertatie, die een kritiek bedoelde op de leer der goddelijke Voorzienigheid. Van Hamels heengaan werd diep betreurd door velen, die meenden dat dit den genadeslag beteekende voor de gemeente te Rotterdam. Al heeft hijzelf volgens eigen verklaring nooit spijt gehad van zijn uittreden, hij bleef met sympathie denken aan zijn vroegeren werkkring, maar voor de theologie had hij alle belangstelling verloren.

Hij vertrok naar Parijs om zich aan de wetenschappelijke studie van het Fransch te wijden. In de Parijsche omgeving was hij reeds krachtens zijn aanleg geheel op zijn plaats. Hij bezocht er de 'Ecole des Chartes', en werd in Dec. 1879 inge-

schreven als ‘élève de l'Ecole des Hautes Etudes’. Vier jaren volgde hij de colleges van geleerden als Gaston Paris, Paul Meyer e.a. over de Romaansche taalwetenschap; daarna (in 1883) studeerde hij gedurende eenige maanden te Berlijn onder Tobler. Zijn diepgaande en breede studie van de Fransche taal werd bekroond door de verkrijging van den graad van ‘élève diplômé de l'Ecole des Hautes-Etudes’ (1883), straks door zijn benoeming tot hoogleeraar voor den nieuwen leerstoel voor Fransche taal en letterkunde en de beginselen der Romaansche philologie in het algemeen. Hij aanvaardde dit ambt den 29sten Sept. 1884 met het uitspreken eener rede: *La chaire de français dans une Université Néerlandaise.* Hij bekleedde dit ambt tot aan zijn dood. Naast zijn academische werkzaamheid was een groot deel van zijn ambtelijk leven gewijd aan het voorzitterschap der akteexamens voor de Fransche taal, dat hij van 1889 af geregeld elk jaar waarnam. Inmiddels bleef hij jaarlijks Frankrijks hoofdstad bezoeken. Op zijn 65sten verjaardag vroeg hij ontslag als hoogleeraar met het plan zich te Parijs aan de studie en aan het letterkundig leven aldaar te gaan wijden; met ingang van 1 Mei 1907 werd hem dit verleend, maar nog daarvóór overleed hij onverwacht aan een hartverlamming den 15en April na een operatie tengevolge van een val, 3 April te voren bij gelegenheid van een feestvoorstelling in den stadsschouwburg ter eere van het vijfde Nederlandsche Philologencongres. Hoezeer van Hamel in den Franschen geest was ingedrongen en hoe groot zijn meesterschap over de Fransche taal was, toch bleef hij Hollander.

Wat hij aanvankelijk niet was geweest, trad later aan het licht: hij deed zich kennen als *ethisch-modern* theoloog. In April 1874 trad hij op in de vergadering van Moderne Theologen tot beantwoording van de vraag: ‘Welke waarde hebben de pogingen, die in den laatsten tijd zijn aangewend om den godsdienst los te maken van alle metafysica, hem op te vatten als levensbeschouwing, niet als wereldbeschouwing, en het Christendom te beschrijven als zedelijk idealisme?’ Het antwoord verscheen in druk onder den titel: *Godsdienst zonder metaphysica.* De consequenties van de verwerping van alle metaphysica leidt volgens hem tot een verbreken van elk verband tusschen wereld- en levensbeschouwing, al erkent hij toch ook weer eenigen invloed van de eene op de andere; het voerde hem tot het verwerpen van de idee der Voorzienigheid. De moderne richting bestrijdt volgens hem bij haren historischen en kritischen arbeid het supranaturalisme met alle kracht en zonder eenige reserve. Het gebed was voor hem een boven zichzelf uitgaan. Jezus was hem de hoogste openbaring van het idealisme; daarom verwierp hij de gelijkstelling van alle godsdiensten als ongerijmd.

Van Hamel omschreef nader zijn standpunt in zijn door omstandigheden wat haastig gesteld proefschrift. Hij vond bestrijding o.a. bij Kuenen[1)], I.J. le Cosquino Bussy[2)] en A. Bruining.

Het eindstation, waar hij vrijwel als eenling uitkwam, was naar zijn eigen uitdrukking het ‘atheistisch Christendom’, dat hij in tal van artikelen voor het publiek heeft trachten aannemelijk te maken. Aanvankelijk meende hij dat de modernen

1) Vgl. *Letterk. Lb.* Jrg. 1893. W. v.d. Vlugt, *Levensber. v. Abr. Kuenen*, blz. 328-331.
2) *Over de waarde en den inhoud v. godsdienstige voorstellingen.* Amsterd. 1880 (hierin een bestrijding van Hs. proefschrift).

rechten in de Kerk konden doen gelden. Daarom bleef hij predikant tot hij het als een illusie begon in te zien, dat er voor zijn ondogmatisch 'atheistisch Christendom' ooit plaats zou zijn. En na dien is van Hamel meer los geworden van Christendom en Kerk. Wat hem vroeger een ideaal was geweest gold hem later als voorbijgaande korte émotie. De verstandsman had bij hem den boventoon gekregen. In 1897 sprak hij bij de overdracht van het rectoraat een oratie uit over *L'âme française.* Hij had zijn ziel gegeven aan het 'génie' van het Fransche volk.

De vruchten van zijn Romaansche taalstudie legde hij neer in de uitgave van de gedichten van de *Renclus de Molliens* en van de *Lamentations de Mattheolus*, van welk oud-Fransch gedicht hij het handschrift in het Latijnsche origineel ontdekte in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht. Door genoemde uitgave heeft van Hamel zich naam gemaakt onder de geleerde philologen. Na deze bewerkingen schreef hij vooral wèl gedocumenteerde essays voor het groote publiek. Op het nieuwe terrein door hem betreden is van Hamel bijzonder productief geweest. Te midden van zijn grondige studies ging hij voort onder het pseudoniem 'Antonio' luchtig geschreven feuilletons te schrijven in *De Opr. Haarl. Courant.* Buitengewoon was zijn meesterschap over de taal. Groot was de waarde, door hem gehecht aan den vorm. Hij bezat taalgenie. Hoezeer ook zich verdiepend in détailstudie, droge kamergeleerdheid was hem vreemd. Reorganisatiegedachten in zake het onderwijs te bepleiten was zijn lust. En dit bleek niet onvruchtbaar; bijvoorb. door zijn *Gids*artikel over *gesproken en geschreven Fransch* heeft hij veel invloed gehad op de verbetering van het onderwijs in de Fransche taal. De phonetiek had zijn bijzondere belangstelling. Bij zijn optreden in het publiek viel het oratorische niet te miskennen. En nooit blonk hij meer uit dan als redenaar; op tal van congressen kwam dit uit; dit bleek vooral, toen hij President Krüger bij diens reis vergezelde en diens woorden vertolkte. Het tooneel was zijn passie; hij heeft zich op dit terrein veel bewogen en er ook invloed geoefend.

Hij toonde zich steeds meer moralist dan wijsgeer. Menschen trokken hem meer aan dan de natuur en dan abstracte geleerdheid. Kenmerkend voor zijn persoon was zijn verlangen naar altijd wat nieuws.

Van Hamel is (met J.P. de Keyser) redacteur geweest van het *Godsdienstig Album* (1871-1877); vast medewerker aan *Los en Vast* (1875-1879) en redacteur (1880-1884); mederedacteur van *De Gids* (1887-1907); hierin komen ongeveer 60 opstellen van zijn hand voor. Hij was medewerker aan *Het Tooneel* (1888-1895), aan *Het Museum* (vanaf 1893), aan *De Ned. Spectator* (vanaf 1878), aan de *Stemmen uit de Vrije Gemeente* (van 1878-1881), aan de Almanak *De Liefde Sticht* (1875, 1876). Van einde 1882 tot 18 Sept. 1884 was hij correspondent te Parijs van *De Oprechte Haarlemsche Courant.* Ook was hij medewerker aan *Levenslicht*, *Stichtel. bloemlezing voor onzen tijd*, verzameld door P.H. Hugenholtz Jr. met veler medewerking, 2de druk. Amst. 1886. 8°.

Van Hamel huwde 1° den 6^{en} Mei 1868 te Leiden met Jeanne Marguérite van Goens, geb. ald. 12 Jan. 1848; overl. ald. 22 Maart 1870; 2° den 30^{en} April 1873 te Bolsward met Elizabeth Margaretha de Kok, geb. ald. 15 Aug. 1851, overl. te Groningen 13 Nov. 1887; 3° in Oct. 1896 te Lisse met Clara Maria van Stockum, die hem overleefde. Uit dit laatste huwelijk werd in 1900 geboren zijn eenige zoon Georges Maurice.

Een portret van van Hamel komt o.a. voor in *Onze Hoogleeraren.* Portretten en Biografieën. Rotterd. 1898, blz. 118.

De door van Hamel uitgegeven theologische en stichtelijke geschriften[1] zijn:

a.) Afzonderlijk verschenen:
Het zout der aarde. Preek. 1870 of '71. - *Verkeerde oplossing van een godsdienstig vraagstuk.* Haarl. 1872. post 8°. - *Belijdenis doen*[2]. Een schetsje uit de kerkel. en onkerkelijke wereld. 's Bosch. z.j. (1873). Nieuwe titeluitg. 1883. 8°. - *De Onbekende God.* Toespr. op de Alg. Vergad. der 'Evang. Maatschappij' te Amsterdam op 9 Sept. 1873. - *Un roi*, *un peuple*, *un Dieu.* Sermon prêché à Rotterdam, le 17 Mei 1874, pendant les fêtes de 25me anniversaire de l'avènement du roi au trône. - [Met C.G. Chavannes]: *La Bible des familles.* Vert. v. Hooykaas en Oort: *De Bijbel voor Jongelieden.* I, II. 1875[3]. - *Godsdienst volgens de beginselen der ethische richting onder de modernen.* Voorlezing, vereen. in een bundel met drie voorlezingen, resp. van Dr. I. Hooykaas, J. Hooykaas Herderscheê en Dr. H. Oort[4]. 's Hertogenb. 1876. 8°. - *Proeve eener kritiek van de leer der goddelijke Voorzienigheid.* Acad. Proefschr. Gron. 1879. - *Ma démission et mes adieux.* Deux sermons prononcés dans la Temple de l'Egl. Réf. Wall. de Rotterdam, le 19 Octobre et le 30 Novembre 1879. Rott. 1880. 8°.

b.) In tijdschriften:
Godsdienst en Wijsbegeerte (In *Nieuw en Oud.* Jrg. 1869), n. aanl. v. Paul Janet. *Le spiritualisme français au* XIXe siècle. - *Een nieuwe Hervorming in Zwitzerland* (id.). - *La Science et la Foi.* Vertal. v. S. Hoekstra, *Empirisme en Idealisme.* (In de *Revue de Théol. et de Philos.* uitg. d. Astié en Dandiran. Jrg. 1870). - *Waar is uw God?* (In *Godsd. Album.* Jrg. 1871). - *Het lied der Hope.* (id.). - *Een kijkje in Huisgezin en Kerk. Hervormingsfantasie.* (In *Godsd. Alb.* Jrg. 1871). - *Geschiedenis van een Kerstpreek.* (id. Jrg. 1872). - *Op weg naar Emmaüs.* (id.). - *Herinnering aan den Protestantendag.* (id.). - *De tocht over den Rubicon* (id.). - *Een laatste kerkgang op Kerstmis.* (id. Jrg. 1873). - *Oudejaarsavond en Nieuwjaarsmorgen.* (id.). - *Een lijdenstekst.* (id.). - *De Helden des Ongeloofs.* (id.). - *Het gebed om een nieuwe kerk.* (id.). - *Onze eerste Protestantendag.* (id.). - *Liefde en geloof.* (id. 1874). - *Waartoe dit verlies?* (id.). *De legende van den Zwaanridder* (id.). - *Het verloren Paradijs.* (id). - *Een loflied op den Mensch* (id.). - *Van gedaante veranderd.* Preek uitgeg. in *Taal des geloofs*, red. W. de Meyier. (Jrg. 1874). - *Godsdienst zonder Metafysica* (in *Theol. Tijdschr.* Jrg. 1874). - *Toelichting en Antikritiek* (id. Jrg. 1875). - *De tocht naar de overzijde.* (id.). - *Paaschmorgen.* (id.). - *Zichzelf behouden.* Preek. (id.). - *Zuivere en onzuivere Godsdienst.* (id.). - *Niet gedoopt* (Almanak *De liefde sticht* 1875). - *Een blik op de hoogten.* (*Godsd. Alb.* 1876). - *Een stichtelijk boek*, (n. aanl, v.h. prospectus v. Dr. J. Herderscheê, *Bloemlezing uit de godsdienstige geschriften der Isralieten.* (id.). - *Wat ziet gij op naar den Hemel?* (id.). - *Openbaring.* (id.). - *Vogels en leliën.* (id.). - *Een vervulde belofte* (aankondiging van Dr. Herderscheê's bovengen. werk). (id.). - *Het*

1) Vgl. voor zijne talrijke overige geschriften de lijst in *Letterk. Lb.* Jrg. 1907-1908, blz. 61-66 en *Jaarboek der Rijksuniv.* Jrg. 1906-1907, blz. 44-47.
2) Ook geplaatst in *Godsdienstig Album.* 1873.
3) Voortgezet door Chavannes alleen.
4) Dit viertal lezingen verscheen ook in *Godsdienstig Album.* Jrg. 1875.

Gemeenteleven. (id.). - *Aan het einde van den tocht.* (id.). - *Een woord op zijn pas*, (n. aanl.

v. A. Pierson, *Een levensbeschouwing*). (*Los en Vast* Jrg. 1876). - *21 Februari 1877* (n. aanl. v. E. Renans voordracht over Spinoza). (id. Jrg. 1877). - *Een werk Gods.* (*Godsd. Alb.* Jrg. 1877). - *Het Evangelie der opstanding.* (id.). - *Dweepzucht en zelfzucht in den godsdienst.* (id.). - *Ten afscheid.* (id.). - *Echo's uit Zwitserland.* (*Stemmen uit de Vrije Gemeente.* Jrg. 1878). - *Brieven over de kerkelijke crisis in Nederland* (*Alliance libérale.* Jrg. 1878). - *Vanwaar? Waarheen?* (*Stemmen uit de Vrije Gemeente.* Jrg. 1879). - *Over de beteekenis die de Christelijke feesten voor ons moeten hebben.* (*De Hervorming* 17 Mei 1879). - *Leider auch Theologie.* (*Los en Vast.* Jrg. 1880). - *Stemmen uit Parijs.* I. (*Stemmen uit de Vrije Gemeente.* Jrg. 1880). - *De Val van den Christus.* (*Los en Vast.* Jrg. 1881). - *De Humanist.* (id. Jrg. 1882). - *Uit den Vreemde.* II. (*Stemmen uit de Vrije Gemeente.* Jrg. 1882). - *Uit den Vreemde.* III. (id. Jrg. 1883). - *Oudejaarsavond.* (*Los en Vast* Jrg. 1883). - *De Paaschweek te Rome.* (*Opr. Haarl. Crt.* 27 April 1889). - *Allard Pierson.* (*De Gids.* Jrg. 1896). - *Parijsche Devotie.* (id. Jrg. 1897 en: *Het Letterk. Leven in Frankr.* Amst. 1898 en 1907). - *Piersons nagedachtenis.* (*De Gids.* Jrg. 1903). - Over Cd. Busken Huet schreef v.H. in *Mannen v. Beteekenis.* XVIIIe Bundel. (1887).

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Gron.*, kol. 324, 583, 630. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1398. - *Bull. Egl. Wall.* 1re S. III T., p. 59, 114: 2me S. II T., p. 128, 129; id. IV T., p. 393-395. - *Letterk. Lb.* 1907, blz. 1-66 (biogr. d. J.J. Salverda de Grave). - *Jaarboek der Rijksuniv. te Groningen*, 1906-1907, blz. 22, 23, 43-47. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* II, kol. 540, 541 (art. van Dr. J. Herderscheê). - *Gron. Stud. Almanak.* 1908, blz. 56-70. - *De Ned. Spectator.* 48ste Jrg. (4 Mei 1907), blz. 159-161. - *De Gids.* 25ste Jrg. (1907). II, blz. 192* (I-X), 385-400. - *Eigen Haard.* Jrg. 1907, blz. 261, 262 (m. portr.) - *Den Gulden Winkel.* Jrg. 1902, blz. 131-134 (m. afbeeld.). - R.N.L. Mirandolle en L. Bresson, *Geschied. d. Waalsche Kerk* in: *Rotterdam in den loop der eeuwen.* 2de ged. 6de st., blz. 57, 58. - A.M. Brouwer, *De Moderne Richting*, blz. 77, 78, 82, 84, 85, 88, 90, 95. - *Een Halve Eeuw.* 1848-1898. *Nederland onder de regeer. v. Kon. Willem den Derden en het Regentschap v. Koningin Emma door Nederlanders beschr.* ond. red. v. Dr. P.H. Ritter. II, blz. 11, 24, 275, 373. - Knappert, *Gesch. N.H.K. 18^{e} en 19^{e} e.*, blz. 331^{n}. - G.H. Lamers, *De Wetenschap v.d. Godsdienst.* II. Wijsg. Dl. (Wijsbeg. v.d. Godsd.) in: J. Cramer en G.H. Lamers, *N. Bijdr. op het gebied. v. Godgeleerdh. en Wijsbeg.* 12de dl., blz. 104, 825.

[Johannes Hamelau]

HAMELAU (Johannes), geboren te Amsterdam uit Luthersche ouders den 23sten Maart 1737, studeerde eerst onder leiding van Ds. Herm. van Garel en vervolgens te Rostock. Proponent geworden bij de Ev. Luthersche Kerk preekte hij voor het eerst den 5^{en} Aug. 1757 te Amsterdam, doorstond er den 20sten Juli 1760 zijn laatste examen, werd bevestigd 1 Aug. d.a.v. en deed den 17^{en} d.a.v. intrede te Amersfoort (m. Jer. I:6, 7). Hij preekte er afscheid 31 Jan. 1762 (m. Jud. 20, 21) en werd bevestigd te Bodegraven 14 Febr. d.a.v. door Ds. W. Noordenhout (m. 1 Thess. V:12, 13), waarna hij intrede deed (m. 2 Cor. V:20). Hij wijdde daar het kerkorgel in met een

rede (over Ef. V:19), in druk verschenen (zie hierna). In 1767, 1769 en 1772 preekte hij op proef te Rotterdam, te 's-Gravenhage en te Amsterdam. Zijn derde gemeente was Leiden, waar hij 11 Oct. 1772 intrede deed (m. Hand. XVIII:9, 10), na bevestigd te zijn door Ds. C. Retman,

pred. aldaar (m. 1 Thess. V:12, 13); afsch. te Bodegraven 27 Sept. (tekst onvermeld).

In 1774 preekte hij andermaal op proef te Amsterdam. Hij werd er echter pas beroepen in 1779, en deed in dat jaar intrede.

In den tijd van zijn verblijf aldaar openbaarde zich meer en meer verdeeldheid tusschen recht- en vrijzinnigen; ook het zestal predikanten verdeelde er zich daarbij in twee kampen. De oudste drie, tot wie Hamelau behoorde, namen positie tegenover de drie jongeren. Reeds in 1786 was in de gemeente een conflict ontstaan, doordat een viertal gemeenteleden een aanklacht bij het consistorie indiende tegen de jongste drie predikanten in zake afwijking in de leer. De beroeping van een predikant in de plaats van Ds. Alberti, die tot een der drie oudsten behoord had, opende een nieuwen strijd. Een bezwaarschrift in denzelfden geest als dat van 1786 werd ingediend. Hamelau nam aan de vergadering ter beroeping, die in vrijzinnigen geest geschiedde, geen deel, en weigerde bovendien medeonderteekening van het getuigschrift omtrent leer en leven van zijn liberalen ambtgenoot Mützenbrecher, die tot Generaal-Superintendent van Oldenburg was benoemd. Later verklaarde Hamelau door de omstandigheden hiertoe gebracht te zijn en leed te dragen over de gevolgen. Toen straks Hamelau als de eenige rechtzinnige onder de predikanten was overgebleven, kwam het tot een openlijke breuk. Het plan werd beraamd om een nieuwe gemeente te stichten, waarin geen andere leer zou verkondigd worden dan die vervat was in de symbolische geschriften en met name in de onveranderde Augsburgsche Confessie. Aan dit plan gaven velen adhaesie, en in April 1791 gaven Burgemeesteren, daartoe aangezocht, verlof tot openlijke godsdienstoefening voor bedoelde gemeente. Het consistorie der oude gemeente bevorderde de breuk eer dan dat zij daartegen maatregelen nam. Op Zondag 3 Juli 1791 beriepen Directeuren der Hersteld Luthersche gemeente Ds. Hamelau. Een paar dagen later verklaarde deze aan een commissie, daartoe uit het consistorie afgevaardigd, dat hij de beroeping had aangenomen. Den volgenden Zondag werd van de kansels afgelezen uit naam der groote consistoriale vergadering dat Ds. Hamelau zijn ambt als herder en leeraar in de gemeente had neergelegd. Met Hamelau's overgang was de scheuring voltooid. In de op Woensdag 28 Aug. 1793 gehouden *Redevoering ter inwijding van de Hersteld Luthersche Kerk te Amsterdam* over Exod. XX:24 (blz. 15-17) beschrijft hij hoe hij daartoe gekomen was om des beginsels wil. Na zijn overgang volgden hem nog vele lidmaten.

Woensdag 3 Aug. 1791 preekte Hamelau voor de Herstelde gemeente voor 't eerst in de Gasthuiskerk (t: Hand. II:42*a*). Hij verklaarde bij die gelegenheid ‘geld, gemak en eerampten te verlaten om des Heeren wil’ en op zichzelf Paulus' woorden toetepassen: ‘Ik ben in alle dingen en bij allen geschikt, beide verzadigd te zijn en honger te lijden’. Intusschen hadden Directeuren hem beroepen op het tractement, dat hij vroeger genoten had. Met de ‘Eerampten’ kan alleen bedoeld zijn het regentschap van Van Brands Rusthofje.

In zijn rede ter inwijding van het kerkgebouw vlocht hij het volgend vers in blijkbaar door hem gedicht:

> ‘Eertijds stond hier een huis voor die krankzinnig waren,
> Nu staat er een gebouw voor 't Lutherdom gesticht;
> Opdat de Leeraars hier, niet naar het nieuwe Licht,
> Maar naar het Licht des Geestes het Bijbelwoord verklaren.’

Voor instandhouding van de leer had de Directie der Hersteld Luth. Kerk in 1792 aan Hamelau en diens ambtgenooten opgedragen een Geloofsbelijdenis optestellen, door druk te publiceeren en een exemplaar daarvan aan alle gemeenten toetezenden. Volgens de kerkelijke ordinantie was deze belijdenis ‘van dezelfde verbindende kracht als de Symbolische Boeken’. Ten opzichte van de verschilpunten met de Gereformeerden was zij voorzichtig; van die zijde ondervond de Herstelde gemeente sympathie, o.a. toen velen hunner hare godsdienstoefeningen bijwoonden in den tijd der schorsing van 13 Oranjegezinde predikanten, die geweigerd hadden den eed aan de regeering afteleggen en mitsdien in 1796 geschorst waren.

Intusschen bleven ook in de Herstelde gemeente oneenigheden niet uit; ze ontstonden bij gelegenheid eener verkiezing van kerkeraadsleden en den bouw der kerk; Hamelau onthield zich gedurende eenige maanden van prediken, en dreigde zelfs zich geheel te zullen onttrekken. Noch hij noch zijn ambtgenoot Reuter wilden verder meer vergaderingen bijwonen; ook onttrokken zij zich aan het examineeren van studenten en het inzegenen van proponenten en kerkeraadsleden. Hamelau bracht de quaesties meermalen op den kansel, wat kwaad bloed zette. Met zijn overlijden 23 Sept. 1804 keerde de rust terug in kerkeraad en gemeente. Krachtens zijn uiterste wilsbeschikking werd na zijn dood een schriftelijke verklaring van zijn hand gepubliceerd in de *Nederlandsche Mercurius*, waarin hij zijn geloof beleed en verklaarde; ‘Bij allen ijver in mijn ampt was ik een arm zondaar, en ik heb dagelijks de vergeving mijner zonden in 't bloed van Jesus zo wel gezocht als dat ik bij aanhoudendheid het woord der Verzoeninge naar waarheid gepredikt heb.’ Aan Hem droeg hij zijn tegenstanders op, die zelfs naar zijn dood hadden verlangd en hem ‘ter verdoemenisse toe vervloekt’ hadden.

Zijn prediking was beslist, hartelijk en stichtelijk; zijn preekwijze omslachtig, zooals bij velen in zijn tijd; ook was ze sterk polemisch en vaak vreemdsoortig allegoriseerend.

Teekenend voor zijn persoon is dat hij op zekeren nieuwjaarsdag te Leiden visitekaartjes liet rondbrengen, waarop aan de eene zijde stond: J. Hamelau, Beroerder des volks, in navolging van Jezus Christus’, en op de keerzijde: ‘Reizigers, haast u. Redt uwe ziel. Het einde komt. Ik verkondig u leven en dood, zegen en vloek.’

Ook de dichtkunst werd door hem beoefend, maar op hoogst gebrekkige wijze.

Hamelau had tot zwager Arn. Brughman Jr., die als Ev. Luth. pred. te Schiedam door hem bevestigd werd op 26 Maart 1775 (m. Richt. VI:14).

Van Hamelau bestaan verschillende portretten, o.a. een op 42 jarigen leeftijd door J. Houbraken naar J. Quink met 4 reg. vers als onderschr. (vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, n° 2158; *v. Someren*, id., n° 2252-2254).

Van hem zag het licht:

Redevoering over Eph. 5 vs. 19, *ter inwijding v.h. orgel in de Luth. Kerk te Bodegrave.* Gouda. 1771. 8°. - *Godvrugtige Overdenkingen van waarheden der H. Schrift in korte vertogen voorgesteld.* Gouda. 1771. 8°. - *De verlichte tijd.* (Naar het Hoogd.) Amst. 1783. 8°. - *Leerrede over Psalm LXXI vs. 17*, *18 ter gedachtenis van zijn 25jarige predikdienst.* Amst. 1785. 8°. - *Schetse der eerste leerrede*, *voor de Herstelde Luth. Gemeente te Amsteldam*, *op Woensd. av. den 3^{en} v. Aug. A^{o} 1791 in*

de Gasthuis Kerk uitgespr. Amst. 1791. 8°. - *De liefdemaaltijden der eerste Christenen in den aanbrekenden Evangeliedag.* Amst. 1791. - *Aanwyzing der Geloofsleer voor*

de Jeugd. - Redevoering ter Inwydinge v.d. Kerk der Herst. Luth. Gem. te Amsteldam op Woensd. av. den 28^en^ Aug. A^o^ 1793 uitgespr. door haar oudsten leeraar. Amst. 1793. 8°. - *Handleiding voor Catechiseermeesters en meesteressen.* 1793. (Nieuwe bewerking v.d. door hem in 1768 vertaalde *Handleiding* v.d. Haagschen pred. J.G. Lohmeyer, getiteld: *Die Ordnung des Heils*). - *Iets voor een Christelijk Huisgezin of gebeden en gezangen op iederen dag der week.* Amst. 1796. 8°.

Van zijn gedichten werden gedrukt:

[J.H.] *Vriendschapspligt den Heere A. van Assendelft bewezen op den 3^en^ v. Wynmaandt 1774.* Leyden. 1774. 8°. - [J.H.] *Leyden tot dankbaarheid verwekt op het tweede eeuwfeest der heugelyke ontzettinge.* Leyden. 1774. 8°. - *Feest-zang ter gedachtenisse v. Leydens Beleg en Ontzet, Geviert op den 3^en^ v. Wyn-Maand ... 1775.* Leyden. MDCCLXXV. 8°. - *Gedachten in slapelooze nachten.* Amst. 1796 8°. - *Nuttige uitspanningen in eenzame uuren, nagelaten door wylen Ds. J. Hamelau.* Amst. 1805. 8°.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 42, 43. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 9-11. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* I, blz. 63, 72; II, blz. 106; V, blz. 41, 42; VI, blz. 159, 160; VII, blz. 126. - *Nieuwe Bijdr. t. kennis v.d. Gesch. en het Wezen v.h. Lutheranisme in Ned.* I, blz. 35, 47. - Domela Nieuwenhuis, *Luth. Gem. A'dam*, blz. 168, 171, 193, 199, 200, 205, 207, 210, 213-217, 222, 243, 249, 250, 253, 258, 259, 263, 264. - Ypey, *Chr. Kerk 18e eeuw.* IV, blz. 395, 408, 418, 423, 429. - Glasius, *Gesch. der Chr. Kerk en Godsd. in Ned.* II, blz. 336, 339. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 370, 371. - P.G. Witsen Geysbeek, *Biogr. Anthol. en Crit. Wdb. der Ned. Dichters.* III, blz. 57-59. - *Cat. Letterk.* I, kol. 461. - v. Doorninck, *Bibl. v. Ned. Anon. en Pseud.*, n° 1494, 5150.

[Ysbrand van Hamelsveld]

HAMELSVELD (Ysbrand van) werd den 7^en^ Febr. 1743 te Utrecht geboren. Zijn ouders waren Ysbrand van Hamelsveld, die aan het hoofd stond van een fabriek van speelkaarten, en Elisabeth Wiggers. Hoewel eerst bestemd om in het bedrijf van zijn vader te worden opgeleid, veranderde dit plan, en bezocht hij van 1758 de academie van zijn vaderstad, waar hij eerst de propaedeutische studie behartigde[1)] en zeer bedreven werd in de Grieksche en Latijnsche talen.

Den 1^en^ Juni 1763 verdedigde hij er onder voorzitting van Prof. Seb. Rau een *Exercitatio tertia ad Car-Fr. Houbigant Oratorii D.J. Sacerdotis Prolegomena in Scripturam Sacram Cap. II. Art. II* en in 1764 een *Dissertatio philologico-antiquaria de aedibus veterum Hebraeorum.* In 1765 herhaalde hij den doctorstitel op eene *Dissertatio theologica inauguralis de moribus antediluvianis typo morum adventum servatoris antecessurorum.* Den 4^en^ Juni van datzelfde jaar proponent geworden bij de classis Utrecht werd hij den 23^en^ April 1766 bevestigd als predikant te Durgerdam door Ds. D.J. Geugjes Bakker, pred. te Purmerland (m. Jes. XII:6, 7; intr. m. 2 Kron. XX:20). Hij bleef er tien jaren, den 28^en^ Juli 1776 nam hij er afscheid (m. Hand.

1) Het *Album Stud.* vermeldt 1763 als jaar zijner inschrijving.

XVI:40) en den 18^{en} Aug. d.a.v. werd hij bevestigd te Grootebroek door Ds. W.J. Roldanus, pred. te Enkhuizen (m. Jes. XLIX:22; intr. m. Ezra V:11). Aldaar duurde zijn verblijf kort. Reeds het volgende jaar vertrok hij naar Goes, waar hij den 23^{en} Nov. bevestigd werd door Ds. Nic. Pronck, pred. ald. (m. Hebr.

XIII:17; intr. m. 2 Cor. IV:7; afsch. te Grootebroek 26 Oct. m. Jes. XXII:5, 6*a*). De toeloop bij zijn prediking te Goes, ook van uit buitengemeenten, was groot, maar hij kreeg er, vooral met een zijner ambtgenooten, Dirk Kaas, onaangenaamheden, die oorzaak waren dat hij in Juni 1779 van zijne bediening afstand deed, hoewel zijn ontslag hem geweigerd was.[1)] De redenen daartoe zijn door hem uitvoerig uiteengezet in een gedrukt *Berigt*, straks na een *Afgeperst Antwoord* van Ds. Kaas nog door een ander geschrift van zijn hand gevolgd.[2)] Een later gedrukte afscheidsrede sprak hij niet uit.

Na zijn vertrek uit Goes vestigde hij zich als ambteloos burger te Utrecht, waar sommigen hem wel begeerden beroepen te zien in een inmiddels ontstane predikantsvacature; daartoe kwam het echter niet op grond hiervan dat hij te Goes onwettig ontslagen zou zijn[3)]. Hij werd evenwel tot hoogleeraar benoemd, en aanvaardde den 26^{en} Febr.[4)] 1784 zijn ambt als zoodanig met het uitspreken van een oratie, getiteld: *de statu rei Christianae*, *hodierno*, *laeto an tristi? Quidque in posterum de eo sperare vel timere debeamus?* Bij de staatkundige omwenteling van 1787 deed hij zich kennen als een ijverig aanhanger van de partij der patriotten. Hij werd beschuldigd op zeer bedenkelijke wijze betrokken te zijn bij de onlusten. Op grond daarvan werd hij den 1^{en} Oct. 1787 uit zijn ambt ontzet en hem het recht ontnomen om in de provincie Utrecht te prediken. Ook werd zijn portret uit de senaatskamer verwijderd en van bijtend opschrift voorzien elders opgeborgen. Den 4^{en} Oct. werden hem zijn rechten en privilegies als burger ontnomen. Daarna vertrok hij uit Utrecht[5)]. Voornemens zich nu te Amsterdam te vestigen werd hem dit ontzegd, waarop hij naar Durgerdam trok. In deze zijn eerste standplaats hield hij zich op tot 1789; daarna begaf hij zich naar Leiden, waar zijn zoon in de Rechten ging studeeren. Tengevolge van de staatsomwenteling van 1795 werd hem een hoogleeraarszetel te Leiden aangeboden, maar blijkbaar heeft hij daarvoor bedankt. In datzelfde jaar keerde hij naar Utrecht terug, waar de vroeger tegen hem genomen onteerende besluiten werden ingetrokken en hem ook zelfs weer een hoogleeraarszetel werd aangeboden, waarvoor hij echter bedankte om niet een ander van diens plaats te verdringen: ook andere eervolle aanbiedingen wees hij van de hand. Nadat inmiddels zijn dochter overleden was, verliet hij Utrecht weer voor Amsterdam, maar verhuisde in 1796 naar 's Gravenhage in verband met zijn benoeming tot lid van de Nationale Vergadering. Hij deed er het voorstel tot het houden van een Biddag,

1) Dat hij met den kerkeraad zelf in moeilijkheden zou geraakt zijn (zooals Nagtglas t.a.p. beweert) wordt door hem zelf weersproken: ‘Met mijne Kerkenraden te Durgerdam, Grotenbroek en Goes heb ik nooit hamerslag van twist gehad ... Ik beminde de *vooraanzittingen* niet en was niet heerschzugtig.’ (Zie: *Voorberigt* op □A□TON *τιμωρουμενος*, p. IX).
2) Zie onder de lijst zijner geschriften. Onder het pseudoniem Justus Schertszer zag ook het licht een *Brief* tegen v.H. gericht. Vgl. ook: *Advys van de Eerw. Classis v. Zuid-Beveland* en *Resolutie van het Wel-Eerw. Collegium Qualificatum te Goes in de zaak van Ds Y. van Hamelsveld*, *S.Th. Dr. en Pred. te Goes.*
3) Zie de uiteenzetting van een en ander door v. Hamelsveld zelf in de voorrede voor deel VIII van zijn: *De Bijbel verdeedigd.*
4) Aldus volgens Heringa, *Oratio*, p. 153.
5) Vgl. hierover het geschrift: *Onpartijdig Onderzoek an volledig betoog van de beroepelykheid v.d. Heer ... Y. v. Hamelsveld*, Dordr. 1782.

maar ontmoette daarbij in de vergadering tegenstand; het werd ten slotte door den voorzitter Bicker buiten behandeling gesteld. Als lid der Nationale Vergadering heeft hij mede uitgevaardigd het decreet van 5 Aug. 1796 en de afscheiding van Kerk en Staat mee in de constitutie geschreven. Als voorzitter bleef hij in functie tot Aug. 1797. Nog in datzelfde jaar aanvaardde hij een benoeming tot lid van de Tweede Nationale Vergadering. Bij de tegenomwenteling in 1798 wachtte hem hetzelfde lot als velen zijner medeleden: hij werd den 22^{en} Januari uit zijn waardigheid ontzet en moest zelfs eenigen tijd in de gevangenis[1)] doorbrengen. Daarna verliet hij het staatkundig tooneel en bracht hij zijn laatste levensjaren door ten huize van zijn zoon te Amsterdam, waar hij den 9^{en} Mei 1812 na korte ongesteldheid overleed. Volgens zijn uitdrukkelijk verlangen werd zijn stoffelijk overschot bijgezet te Durgerdam in het graf van zijn vader.

Van Hamelsveld was een man van meer dan gewone bekwaamheden, die ook op theologisch gebied veel heeft geleverd, maar daarop zeker nòg meer gepraesteerd zou hebben, had hij geen roeping gevoeld zich op politiek terrein te begeven. Bijzonder verdienstelijk was zijn pogen om de geschiedenis der Kerk te beschrijven, en wel op een wijze, die zich kenmerkt door een streven naar volledigheid. Verschillende onderdeelen der Theologie zijn door hem beoefend. Vooral ook op het gebied van Bijbelvertaling en exegese was zijn arbeid vruchtbaar. Niet alleen dat hij op dat terrein verschillende werken vertaalde en van eigen opmerkingen voorzag, maar ook met zelfstandige studieën trad hij op. Door zijn gemakkelijke en zoetvloeiende Bijbelvertalingen heeft hij voor velen het verstaan der H. Schriften bevorderd. Het is evenwel jammer dat hij zich daarbij liet verleiden om de Hebreeuwsche poëzie in Hollandsche (rijmlooze) verzen over te zetten, waardoor de juistheid en zuiverheid schade leden. De gebreken der Coccejaansche school, waartoe hij behoorde, heeft hij echter weten te vermijden. Zijn *De Bijbel verdeedigd* (eigenlijk een verkorte uitgave van Lilienthals Bijbelverklaring) bevat een niet onverdienstelijke poging tot weerlegging van de deïsten. Met onderscheiding mag vermeld worden dat hij de veelszins verwaarloosde *apocryphen* ter hand nam en daarvan een vertaling leverde, van korte aanmerkingen voorzien.

Intusschen lag, bij al wat hij geleverd heeft op het terrein der Oostersche talen, daar zijn kracht niet. Wat zijn *dogmatische* studie betreft, reeds als student ontstond (in 1765) tusschen hem en een medestudent te Utrecht Johannes Petsch een geschil in zake de vraag of in den Heidelbergschen Catechismus geleerd wordt een voldoening van Christus *voor alle menschen*, hetgeen door v. Hamelsveld werd ontkend[2)]. De strijd daarover duurde vier jaren zonder dat een van beide partijen van ongelijk overtuigd was; maar toen straks meerderen betrokken werden in het meeningsverschil over de aanbieding der genade, deed v. Hamelsveld een geslaagde poging om den strijd bij te leggen door de voorstelling ‘dat nergens een *byzondere*, nergens eene *gemeene* aanbieding geleerd wordt, maar wel eene onbepaalde.’ Hij verklaarde heel het verschil voor een woordenquaestie.

Vooral op *practisch-ascetisch* terrein van het Christendom heeft v. Hamelsveld zich gunstig onderscheiden. Zijn studie en arbeid heeft ook voor ongeletterden vrucht

1) Volgens Heringa ‘in villa Arausaca, quae nemus Haganum ornat.’
2) Vgl. zijn verhandeling in de *Akademie der Geleerden.* 1765, blz. 351 v.v.

gedragen. In zijn *De ongeveinsde Christen* b.v. toont hij de geestelijke behoeften van zijn tijd uitnemend te verstaan.

Hij studeerde gemakkelijk - meestal te midden van zijn huisgezin.

Van verscheiden geleerde genootschappen was hij lid, o.a. sinds 1781 van het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen; sinds 1791 van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen; sinds 1792 van de Bataafsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem en van het Genootschap tot verdediging van den Chr. Godsdienst te 's Gravenhage; sinds 1800 van de Bataafsche Maatschappij van Taal en Dichtkunde. Zijn gedicht *Durgerdams Waterwee* is zonder poëtische waarde.

Tengevolge van toenemende doofheid onthield hij zich in zijn laatste levensjaren van het bijwonen van vergaderingen.

Van Hamelsveld huwde in 1769 met Suzanna Flandreau, wed. van Albert Alders, in leven kapitein in dienst der O.I. Compagnie. Uit dit huwelijk werden geboren een dochter en een zoon Willem Ysbrand (overl. 12 Eebr. 1855 als raadsheer in het Hoog Gerechtshof te 's Gravenhage).

Van hem bestaan verschillende portretten; o.a. borstb. links in ov. Door R. Vinkeles.[1]. 8°. (Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.* n°. 2156, 2157; v. Someren, id. n° 2254*, 2255, 2256).

Van van Hamelsveld verscheen in druk:

Zedig onderzoek noopens de Doode Zee, *of dezelve de plaats beslaat*, *waar eertyds de steden Sodom*, *Gomorrha enz. gestaan hebben*, *dan niet.* In: *Nederl. Letterverlustiging.* Dl. II. Amst. 1763, blz. 362-370. - *'t Gevoelen van den Heere J.C. Harenberg*, *dat sommige afdeelingen der H. Schrift onder elkander vermengt en verward geraakt zouden zyn*, *ter toetze gebragt en wederlegt*, als boven, blz. 477-491. - *Verhandeling over de Pyramiden van Egypten*, *derzelver Naamsoorspronk*, enz. in *De Akademie der geleerden.* Dl. I. Amst. 1774, blz. 121-130. - *Geschiedenis der Medische Koningen.* Als boven, blz. 195-213. - *Vrymoedig en Zedig Onderzoek*, *of de Heidelbergsche Katechismus*, *en derzelver Opstellers*, *in het gevoelen van eene Algemeene Genoegdoening van 's Waerelds Heiland zyn* enz. Als boven. 1765, blz. 351-368. - *Geschiedenis der Assyrische Koningen.* Als boven. Dl. III. 1767, blz. 172-198. - *Het Onderzoek*, *of de Heidelb. Katechismus*, *en deszelfs Opstellers*, *in het gevoelen v. eene Algemeene Genoegdoening v. 's Werelds Heiland zijn*, enz. Amst. 1767. - *Hanna's Lied*, *1 Sam. II vs. 1-10*, *in zes Leerred. en Schetse*, *over Pred. VII:13.* Utr. 1773. - *Korte Aanmerkingen op Marc. XVI:15.* - *Aanmerkingen over het verhaal v. Flavius Josephus*, *aangaande Alexander den Grooten.* In: *Nederl. Bibliotheek.* Dl. II. afd. 2. Amst. 1774, blz. 209-229. - *Mijne gedachten bij het beschouwen van Durgerdams Waterwee* (tusschen den 14 en 15 v. Slachtmaand 1775). (Gedicht). Amst. 1775. 8°. - *Berigt aangaande de redenen*, *die hem bewogen om zyn dimissie als predikant te Goes in Zuid Beveland te vraagen*, *en deze hem geweigerd zynde zyn ambt intusschen aldaar neer te leggen.* Utr. 1779. 8°. - *Afscheidsrede aan de Gemeente te Goes* (over 2 Cor. XI:11). Utr. 1779. (Een 2de druk v.d. *Afscheidsrede* zag nog in 1779 het licht, waarbij gevoegd werd een Bekendmaking wegens

1) Zie vervolg op Wagenaar, *Vad. Gesch.* Dl. XXI tegenover blz. 132 en in *Zelandia Illustrata.* I, blz. 451 m. dicht. bijschr. v. A. Simons.

't gestelde in de Boekzaal v. Juli, p. 118 en 91[1]. gr. 8°). - □A□TON *τιμωρουμενος of het afgeperst antwoord v.d. WelEerw. Heere Dirk Kaas*, *Pred. te Goes*, *ontleed.* Utr. 1780. - *Vaticinium Jeremiae XXX:31-40 illustratum.* Traj. ad Rh. 1780. 8°. - *Bibliotheca Exegetico-Theologica ex Actis Eruditorum Lipsiensibus Librorum ac Scriptorum Exgetici et Theologici argumenti quae in actis Eruditorum Lipsiensibus occurrunt. Curante Y. v. Hamelsveld.* Pars I-III. Traj. ad Rh. - *Parodie van Horatius I. Boek. Lierz. XXII.* In: *Tweede Proeve v. Oudheid*, *Taal- en Dichtkunde v.h. Genootschap: Dulces ante omnia musae.* Utr. 1782, blz. 300. - *Twee Leerred. over Esther IX en X.* Utr. 1782. 8°. - *Bedenkingen op A.H. Niemeyers Characterkunde van den Bybel*, *betreffende de Geschiedenis v. Esther.* In: *Nieuwe Ned. Bibliotheek.* Dl. II. 2de st. Amst. 1782, blz. 463-472. - *Grafschrift op J.H. de Ruyter.* Z. jr. (1782). 8°. - *Twee Leerred. over Matth. VII vs. 6-11.* Utr. 1783. 8°. - *De Bijbel verdeedigd.* 8 dln. Amst. 1783-88. 2de dr. Amst. 1797. - *De Voortreffelykheid*, *Nuttigheid en Noodzaakelykheid v.d. Geschiedenissen des O.T. betoogd in eene Redevoering over 1 Cor. X vs. 11.* Utr. 1783. 8°. - *Oratio inauguralis.* Traj. ad Rh. 1784[2]. Een vertaling hiervan, van de hand van Anton Koppen, Lit. Hum. Stud. (later pred. te Ter Aa en te Hien en Dodewaard), verscheen onder den titel: *Inwyings-Redevoering over den tegenwoordigen voor- of nadeeligen staat van het Christendom en het geen omtrent denzelven in 't vervolg door ons mag gehoopt of moet gevreesd worden.* Utr. 1784. 8°. - *De gronden van hoop op verhooring van onze plegtige gebeden*, *in eene Leerreden over Ps. CXLV vs. 18*, *19.* Utr. 1785. 8°. - *Over de weigering der Joden*, *om de Samaritanen deelgenooten in den herbouw van den tempel te maken.* In: *Verhand. v.h. Prov. Utr. Gen.* Utr. 1785. 8°. 2de dl. *Ophelderingen aer H. Schrift uit de Nieuwe Oostersche en Uitlegkundige Bibliotheek v. Michaëlis.* Leid. 1786 1ste st. - *Aardrykskunde des Bybels.* Amst. 1790-1798. 8°. (6 dln. m. pl.) - (Een Hoogduitsche vertal. in 3 dln. v. R. Jänisch te Hamburg), getit. *Bibl. Geograph. aus dem Holländ. übersetzt und mit einigen Anmerkungen versehen.* Hamburg. 1793-1796. - *Het N. Testament.* N. h. Grieksch, 2 dln. - *Korte Aanmerkungen over het N. Test. voor ongeleerden.* 2 dln. Amst. 1789-1791. - *Briefswyze verhandeling*, *betreffende het leeven van Em. Swedenborg*, *zijne schriften en derzelver betrekking tot een voorloper van een kort uittreksel*, *uit 's mans schriften*, *behelzende zyne godgeleerde gevoelens van God*, *de Waarheid*, *Hemel*, *Hel*, *Waereld der Geesten en het toekomende leven*, *met eenige aanmerkingen in het licht gegeeven.* Amst. 1790. 8°. - *Brief aan de Schryveren der Vaderl. Bibliotheek enz. behelzende eenige byzonderheden nopens Barend (thans Bernardus) Meulman*, *Pred. te Katwyk aan Zee*, *Schryver van De Tyd*, *in brieven ...* Amst. MDCCXI. 8°[3]. - *Aanspraak by gelegenheid dat de gewapende burgers den schutterlyken eed hebben afgelegd op d. 5 Maart 1795.* 8°. - *Het O. Testament. N. h. Hebr.* 4 dln. - *Korte Aanmerkingen over het O. Test. voor ongeleerden.* 4 dln. Amst. 1791-1796. - *De welmeenende Raadgeever.* Amst.

1) Blz. 91-93 van de *Boekz.* Juli 1779 bevat een scherpgestelde Bekendmaking van D. Kaas naar aanleiding van het Advys v.d. Eerw. Classis v. Zuid-Beveland en Resolutie v.h. WelEd. en WelEerw. Collegium Qualificatum te Goes, in de zaak van Ds. Y. van Hamelsveld enz.
2) Titel zie blz. 481.
3) Gen. Meulman had een anti-kritiek geschreven op Y. v. Hamelsvelds recensie van zijn onbeholpen werk: *De Tyd.* In brieven.

1791-1795. 5 dln. - *De zedelyke toestand der Nederlandsche Natie op het einde der achttiende*

eeuw. 2de dr. Amst. 1791. 8o. - *De Vraagal.* 6 dln. Leid. en Amst. 1790-1796. 8o. - *Noodig Bericht aan het Publiek, nopens de handelingen van Paulus v. Hemert, omtrent hem.* Amst. 1793. 8o. - *Vertoog over de middelen, tot voltooijing en handhaaving van de goede zaak der vryheid, voorgedragen aan de burgery v. Leiden, vergaderd in de Maare-kerk den 3. Maart 1795. Met een Aanhangsel, zynde eene beantwoording v. zekere Bedenkingen*, enz. Leyden. MDCCXCV. 8o. - *De Apocryfe Boeken v.h. Grieksch en Latyn.* 2 dln. *Korte Aanmerkingen over de Apocryfe Boeken.* 2 dln. Amst. 1796-'98. - *Bybel-Geschiedenisse.* In twee dln. m. platen. Amst. 1797. 8o. (2de verb. dr. Amst. 1819). - *De ongeveinsde Christen.* 8 dln. Amst. 1797-1804. - *De Christen bevestigd in zijn geloof.* Amst. 1799. 8o. - *Historisch Handboekjen v.d. Bybel.* M. pl. 3de dr. Amst. 1799; 4de dr. ald. 1830. - *Algemeene Kerkel. Geschiedenis der Christenen.* M. pl. 23 dln. Haarl. 1799-1813. Na v. Hs. dood voortgezet d. A. Ypey, die het vervolg uitgaf onder zijn eigen naam. Dl. XXIV-XXVI. Haarl. 1814-'17. - *De gewichtigste geschiedenissen des Bybels. - De beste Mensch Jezus in een gedeelte v. Zijn leven en leer, handel en wandel, lyden en dood, opstanding en hemelvaart, naar kinderlijke vatbaarheid afgebeeld.* Schoolboek m. pl. d. den kindervriend Jan Luyken. Amst. 1800. 8o. - *Verhandel. over de kunst om lang en vrolyk te leven.* Z. pl. en jr. (1801). 8o. - *Kort Begrip der Algem. Geschied. v.d. schepping der wereld af, tot het einde der agttiende eeuw.* M. pl. Amst. 1802. - *Bybelverklaring.* 2de uitg. 9 dln. 1803. - *Romeinsche Geschiedenissen v. M. Stuart verkort*, in vier Deelen. M. kaarten en pl. Amst. 1803 '06. - *De Geschiedenis v. Abraham, voor kinderen.* Amst. 1803. - *De Geschiedenis v. Izaäk, voor kinderen.* Amst. 1804. - *De Geschiedenis v. Jacob, voor kinderen* Amst. 1804. - *De Bybel.* Uit het Hebr. en Gr. Amst. 1805. 2 dln. 12o[1)]. - *Geschiedenis der Joden. Sedert de verwoesting v. Jeruzalem, tot den tegenw. tyd.* Amst. 1807. 2 dln. (2de uitg. ald. 1808). - *De redelyke Christen.* Weekblad. Amst. 1807. 8o - *Algemeene Geschiedenis, ten gebruyke voor de Jeugd.* Verm. door A. van der Swan. Amst. 1809. 2 st. - *De Huisvader.* Amst. 1810. 8o. 2 dln. - *Het Euangelie volgens het O. Test., of, Onderzoek, welke kundigheden van den Godsdienst en Zedenleere de menschen volgens den inhoud der Boeken des O. Test., van de alleroudste tyden af, van Eeuw tot Eeuw, door Goddelyk onderwys gehad mogen hebben.* Amst. 1810. 8o. - *Bybelsch Handwoordenboek van alle eigen namen v. personen, volken, landen, bergen, rivieren, steden enz., welke in den Bijbel voorkomen.* 2 dln.

Van Hamelsveld was ook vele jaren medewerker (als opvolger van J. Kantelaar) aan de *Hedendaagsche Vaderlandsche Bibliotheek* (1808-1811) (die hij eenigszins tot strengere richting deed terugkeeren) en aan de *Boekzaal.*

Voorts gaf hij uit met *Aanmerkingen*, van den med. Doctor. C. Rensing: *Verhandeling betreffende eenige merkwaardige byzonderheden van het smartelijk Lyden, het Sterven en de Opstanding v. onzen Heere Jezus Christus, uit een geneeskundig oogpunt beschouwd.* 2de uitg. Amst. 1807.

1) Vgl. *Brief v.e. Heer uit Utrecht enz. over eenige gebreken in de Bijbelvert. d. Y. v. Hamelsveld.* Amst. (1803).

Ook schreef hij breedvoerige levensbijzonderheden van J.H. van Dongen bij de door hem bezorgde uitgave van diens werk: *Myn Tijd Winst.* M. pl. Amst. 1789-1791. 3 dln. 8°; een voorrede o.a. voor J.J. Hess, *Gesch. Verhalen des O. en N. Test.*

inzond. geschikt voor de Jeugd. Vert. d. J.W. v. Haar 3de dr. m. pl. 1820; en een voorrede en aanmerking bij Petrus Allix, *Redenmatige Bedenkingen over de H. Schrift dienende ter bevestiging v.d. waarheid van 't Christendom*, uit het Fr. vert. d. P.F. Mussel.

Talrijk zijn de door hem bezorgde vertalingen, waarvan hier de volgende genoemd worden:

Kort Begrip der verdeediging v.d. waarheid en goddelykheid v.d. kristl. Godsdienst. 1783. - J.D. Michaëlis, *Verklaaring der Geschiedenis van de Begravenis en Opstanding v. Christus volgens de Evangelisten. Met betrekking tot de tegenwerpingen*, *gemaakt in de Fragmenten en derzelver beantwoording.* Amst. 1784. 8o. - J.D. Michaëlis, *Oostersche en Uitlegkundige Bibliotheek.* - D.C.F. Bahrdt, *Proeve v.e. Bybelsch Zamenstel der Leerstellige Godgeleerdheid.* M. aanmerk. - J.A. Cramer, *Verklaring v.d Brief v. Paulus aan de Ephesiërs en aan de Romeinen.* - J. Isélin, *Geschiedenis der menschheid.* - J.G. Herder, *Brieven betreffende de beoefening der Godgeleerdheid.* Amst. 1785. 8o. 4 dln. - Th.C. Lilienthal, *Oordeelkundige Bybelverklaaring: of de Eere der Waarheid der Goddelijke Openbaaring v.h. O. en N. Verbond*, *tegen derzelver vyanden beweezen en gehandhaafd.* Met eenige Aanmerk. vermeerd. 17de dl. gr. 8o. - J.L. von Mosheim, *Geschiedenissen der Vyanden v.d. Chr. Godsdienst*, *of Waarheid en Goddelykheid v.d. Chr. Godsdienst*, (later opnieuw uitgeg. en m. ophelder. Aanmerk. verrijkt door M.D. Winkler). 1785. - *Gedenkschriften van den Baron de Tott betreffende de Turken en Tartaaren.* Uit het Fr. Amst. 1787. 2 dln. - J.G. Eichhorn, *Inleiding in het O. Test.* Utr. en Amst. 1789. 8o. 4 dln. - J. Dusch, *Orestes en Harmiona. - Ophelderingen der H. Schrift*, *getrokken uit de Nieuwe Oostersche Bibliotheek.* v. J.D. Michaëlis. - Herder, *Over den vervallen smaak*, *bij de verscheiden volken daar hy voorheen bloeide.* Amst. 1790. 8o. - *Brieven ter bevordering der menschelykheid.* Uit het Hoogd. Utr. 1794. - *Korte schets der Fransche Omwenteling, door een Genootschap v. Latynsche Schrijvers* (*Lat. en Ned.*) *Naukeurig nagezien n.h. oorspr. Te Rome*, *propè Caesar is hortos. en te Parys*, *nabij den Tuin der Tuilerien. III. Kal. Sept. V.C.* MMDLIV.XII Fructudor v.h. III Jr. (Amst. 1800). 8o. - J.R. Boullier, *Leerredenen.* Amst. 1805. 8o. - J. Fr. von Meyer, *Hades, eene verhandeling over den Staat der Afgescheidene Zielen na den Dood*, *eene Bydrage t.d. Theorie der Geisterkunde*, m.e. voorr, en korte Aanmerk. Uitgeg. Amst. 1811. gr. 8o. - Necker, *Bedenkungen van eenen wysgeer over den Godsdienst.* gr. 8o. 4 dln. - C.T. Damm, *Inleiding tot de Fabelkunde der Oude Grieken en Romeinen.* - *Staats- en karakterkundige byzonderheden betreffende Frederik II*, *Koning v. Pruissen.* - J.L. Ewald, *Jesus Menschenkennis*, *of Overdenkingen over de Gelykenissen van onzen Heiland.* 2de dr. Amst. 1810. 8o. - J.J.G. Scheller, *Beknopte Latynsche Spraakkunst of Grammatica voor de Scholen. - Nieuwste Berichten over het Turksche Ryk.* - J.W. v. Archenholz, *Geschiedenis v.d. zevenjarigen oorlog in Duitschland.* - A.F. Bussching, *Karakter van Frederik II. - Emilia Wertheim.* - James Beattie, *Grondbeginzelen der zedelijke eigenschappen.* - Maria Wolstonecraft, *Verdediging van de rechten der vrouwen.* - Edw. Evanson, *De strydigheid der vier algemeen aangenomen Euangelisten*, *en de klaarblykelijkheid van dezelver echtheid onderzocht.* - *Geschiedkundige en Wysgeerige Gedenkschriften over Paus Pius VI* (Uit het Fr.). - Jozeph Priestley, *De Echtheid der Euangelies bewezen.* Met aanmerkingen.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 43, 44. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 11-17. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 159. - *Alg. Konst- en Letterbode v.h. jr. 1812*. I, blz. 322; II, blz. 148-153. - J. Heringa El. fil., *Oratio*, *de auditorio academ. Rh. Traj.*, *variam olim fortunam experto*, *nunc praesenti eius conditioni adaptato*, *dicta publice Die XXV Martii MDCCCXXV* etc. Traj. ad Rh. MDCCCXXVI, p. 27, 28, 153, 228-233. - J. ab Utrecht Dresselhuis, *De Herv. Gem te Goes en hare leeraren in 1846* ...., p. XXIX, XXX. - Nagtglas, *Levensber.*, blz. 325, 326. - Wagenaar, *Vad. Hist.* D. XXI, blz. 25, 44, 132; D. XXXII, blz. 242; XXXIV, blz. 332; XXXV, blz. 76 v.v.; XXXVII, blz. 196, 197; XXXVIII, blz. 109. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III, blz. 606, 611; Aant. blz. 265; IV, blz. 446, Aant., blz. 66. - Ypey, *Chr. Kerk 18e e.* D. II, blz. 87-89; VII, blz. 454-456; VIII, blz. 449, 452, 499, 723-727. - v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dichters.* II, blz. 202, 203 - R. Fruin's *Verspreide Geschr.*, Uitg. Dr. P.J. Blok e.a. D. X, blz. 211. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 23, 354. - Dez., *Pragm. Gesch. Th.* (reg.). - H.J. Koenen, *Gesch. der Joden in Ned.*, blz. 20, 21. F.J.L. Krämer, *Gedenkschr. v. Gysb. Jan v. Hardenbroek.* D. VI (1785-1788) in: *Werken Uitgeg. d.h. Hist. Gen.* Derde Serie no 40, blz. 167. - v. Doorninck, *Anon. en Pseudon.*, No 689, 5106. - Bouman, *Godgel.* (reg.) - *Boekz.* Jrg. 1774 *b*, blz. 3-19; jrg. 1789*a*, blz. 375-388; *b* blz. 373-385, 493-504, 627-641, jrg. 1790*a*, blz. 15-24; *b*, blz. 7-16; jrg. 1791*a*, blz. 445-457; jrg. 1762*a*, blz. 223-235; achter Reg., blz. 1-14; *b*, blz. 633-645, 574-584; jrg. 1794*a*, blz. 265-276; *b*, blz. 633-645; jrg. 1797*b*, blz. 163-175, 459-471, 718-733; jrg 1806*a*, blz. 11-16, 248-255, 563-572; *b*, blz. 646-651; jrg. 1807*a*, blz. 346-352; jrg. 1808*a*, blz. 37-45, 545-558; *b*, blz. 18-26; jrg. 1809*b*, blz. 609-618; jrg. 1810*a*, blz. 466-476; *b*, blz. 231-240, 319-327, 381-389, 595-604; jrg. 1811*b*, na blz. 346; jrg. 1812*a*, blz. 115-121; jrg. 1818*b*, blz. 271-279.

[Hendrik Hamer]

HAMER, (HAMERUS, HAMERS) (Hendrik), behoorende tot een geslacht waarschijnlijk van Sittard afkomstig, was een zoon van Abraham Hamer en Margaretha van der Hagen. Zijn vader had wegens vervolging om des geloofs wil uit het Guliksche de wijk genomen naar Frankfort a/M., waar zijn zoon Hendrik, een zijner negen kinderen, den 27en Sept. 1594 geboren werd. Toen de vrijheid van geloof ook te Frankfort ophield, ging hij mede met zijn ouders naar Hanau, waarheen deze toen de wijk namen, en waar de vader straks burgemeester werd en medestichter van de nieuwe stad en van de Gereformeerde gemeente; in 1607 werd de vader door keizer Rudolf in den adelstand verheven wegens diensten door hem in Hongarije bewezen. Hendrik groeide op in de Gereformeerde gemeente te Hanau, die tot zinspreuk had: ‘De rechtvaardige zal groeien als een palmboom’. Met het doel predikant te worden bezocht hij verschillende academiën in Duitschland, Frankrijk, Zwitserland: Herborn, waar echter zijn naam in het *Alb. Stud.* niet voorkomt, Marburg (1616-'17), Sédan en Parijs (beide in 1618), Genève, waar hij in 1619 de lessen volgde van een Turretinus en een Buxtorff Sr., te Basel, waarna hij nog Bern en Zürich aandeed en te Leiden, waar hij den 12en Nov. 1619 als student werd ingeschreven. Na het houden van een *disputatio de creatione* aan laatstgen. academie werd hij den 23en Nov. 1620 geëxamanieerd door de Waalsche synode en beroepbaar gesteld. In 1621 werd hij predikant te 's-Gravendeel, waar hij krachtig den

bouw van een kerk bevorderde. In 1653 beroepen naar Mannheim, overleed hij, nog vóór zijn vertrek, te 's-Gravendeel den 9^{en} Nov. 1653.

Hij was een vermogend en zeer geleerd man. Zijn strijd tegen den Jezuïet Landsheer, bij herhaling gevoerd, getuigt van den ijver, waarmee hij de beginselen en leer der Reformatie verdedigde. Hij behartigde daarbij de belangen zijner gemeente met zorg. Hij was gehuwd te Hanau op 19 Nov. 1623 met Elisabeth Inderschmitten, overl. 1 Sept. 1655, nalatende negen van de dertien kinderen, die zij hem geschonken had.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem verscheen in druk:

Korte en welgegronde beantwoordinge op sekere onghefondeerde maximen ende lasteringhen daer mede.... Guillaume de Landsheere .... syne sermoenen binnen Antwerpen gewent is te besmetten. Dordr. 1646[1]. - *Achitofels Strick of eerste deel der Verantwoordinge op de Collattiën van Pater Landsheer.* Dordr. 1647, 48. 8°. (2 dln.) - *Momus redivivus in den Jesuït G. Landsheer afgebeeld.* Dordr. 1650. 8°.

L i t t e r a t u u r: J. van der Baan, *Geslacht Hamer*, in: *De Ned. Leeuw.* Jrg. 1884. N° 9, blz. 70. - Nagtglas, *Levensber.*, blz. 326, 327. - V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 45. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 17, 18. - *Alb. Stud. L.B*, k. 144. - Paquôt, *Mémoires.* I, p. 234. - Soermans, *Pred. Z. Holl.*, blz. 16. - Dez. *Syn. Reg*,, blz. 11. - Knuttel. *Acta*, I. II, III (reg.)

[Diederich Hamer]

HAMER (Diederich of **Dirk)**, zoon van Martinus Hamer, werd geboren te Worffelt, bezocht het gymnasium te Harderwijk, waar hij ook als student werd ingeschreven. Na een driejarig verblijf aldaar vertrok hij naar Steinfort; anderhalf jaar later ging hij ook vandaar en hield zich elders in het buitenland op. Hij wijdde zich in dien tijd aan het onderwijzen van kinderen van aanzienlijken en aan het schrijven van verschillende stukken van wijsgeerigen en godgeleerden inhoud. In 1624 bij zijn terugkeer was hij bezig aan een werk over de *Controversiae Theologicae*, vroeger door Alting aan de Heidelbergsche Academie behandeld. In April 1625 was hij weder te Harderwijk; in Sept. d.a.v. in den Haag, waar hij bleef tot April 1626. Vandaar trok hij naar Londen, waar hij 20 Maart 1627 nog was. Zeer kort daarna begaf hij zich naar Sédan, waar hij zich een jaar ophield; vandaar naar Genève, waar hij berichten van huis ontving, die vermoedelijk een beroeping betroffen en hem noopten tot terugkeer. Onderweg hield hij zich nog een paar maanden op te Rouaan. Daarna vond hij tegen het eind van 1629 rust van zijn omzwervingen te Oosterbeek bij Arnhem, waar hij predikant werd. De beste getuigschriften omtrent zijn kennis en levensgedrag had hij van overal meegebracht. Zijn tweede gemeente was Rijnberk, waar hij van 1635 tot 1643 verbleef en ‘groote diensticheyt, soo by de H.M. Heeren Staten, den Prince van Orangien, als by den Ed. Hove van Gelderland ende waer het

1) V.d. Aa noemt onder zijn geschriften *Annotatien tot verdediging der Herv. religie tegen en over zekere collatie of sermoenen van den Jesuit G. Landsheer.* Dordr. 1646. 8°. Bedoeld is blijkbaar bovengen. geschrift (vgl. v. Doorninck, *Bibl. v. Ned. Anon en Pseud.* N° 5722).

meer van noode was' deed. Van 20 Aug. 1643 tot 1657 diende hij de gemeente van Huizinge (Ommelanden), waar het hem goed ging totdat hij in moeilijkheid geraakte met den collator Jonker Bernhard Coenders van Helpen, die in zijn tegenstander verkeerde

toen Hamer zich ging bemoeien met het beheer der kerkegoederen. De verwijdering tusschen beide had negen jaar geduurd, toen het tot een uitbarsting kwam. Genoemde collator, die juist den rechtstoel bekleedde, bracht hem in verdenking valsche munt in omloop te hebben gebracht. Hamer bezocht in verband met deze beschuldiging zijn schoonzoon Suydster, die er hem van in kennis had gesteld, en dien hij den 28^{en} Oct. 1657 naar Coenders zond om zijn onschuld te betuigen en hem voor te stellen dat hij wel vertrekken wilde. Vergeefs echter. Daarop betuigde hijzelf schriftelijk aan Coenders zijn onschuld, die intusschen de zaak had gesteld in handen der justitie. Een beroep door Hamer gedaan op de gedeputeerden der Synode mocht niet baten. De fiscaal der stad Groningen toog op last van Burgemeesteren en Raad naar Emden om Hamer gevangen te nemen, maar deze wist, bijtijds gewaarschuwd, nog juist te ontkomen. Hij spoedde zich naar het Duitsche stadje Hensberg (niet ver van Sittard). Het valsche gerucht dat hij zou gevat zijn en onthoofd worden drong inmiddels door tot zijn vrouw, die ‘van die uyre af in haer verstant ende sinnen gekrenckt wierde’, en in de pastorie in verzekerde bewaring gesteld, van al hare middelen ontzet en op allerlei wijze gekweld werd.

Hamer zelf zat met een ongemak aan zijn linkervoet te Hensberg, zoekende bewijzen voor zijn onschuld te verzamelen. Geen advocaat liet zich vinden voor hem te pleiten. Aanwijzingen, die voor zijn onschuld pleitten, wilde men niet aanvaarden. Coenders en de regeering van Groningen hadden het op zijn veroordeeling toegelegd. Den 8^{en} Jan. 1658 werd Hamers ‘lyf ende goet volgens lantrecht verbeurt’ verklaard, met bedreiging dat hij terechtgesteld zou worden, wanneer hij zich waagde te vertoon en binnen de provincie. Zijn eenige fout was geweest, dat hij geldstukken te Gronsveld (een uur ten Z. van Maastricht) op een wettige rijksmunt door den landsheer gemunt, had ontvangen en weer uitgegeven, zonder dat het zelfs was onderzocht of hij al dan niet wist, dat in Groningen verboden was die geldstukken uittegeven of zelfs blijkt dat inderdaad zulk een verbod bestond.

Op de sententie volgde spoedig Hamers ontzetting uit het ambt en een excommunicatie door de classis, hoewel hij terstond tegen het vonnis geprotesteerd had en uit Emden door zijn schoonzoon een verweerschrift had gezonden aan alle colleges, politieke en kerkelijke, in Groningen en Ommelanden, met de bewijzen van zijn onschuld; dit was opgesteld òf door hemzelf òf getuigde van zijn rechtskennis en belezenheid. Op smadelijke wijze werd hem door Coenders een afschrift van het vonnis geweigerd. Het tusschentreden in zijn belang van den Vorst van O.-Friesland bij den Stadhouder en de Staten van Groningen had tengevolge dat hij 1 April 1658 te Emden werd gevangengenomen en geketend naar Groningen gebracht. Burgemeester en raad van Groningen zouden zijn rechters zijn. Hijzelf werd in de Poelpoort opgesloten. Nu werd hij aan Coenders als wettigen rechter op diens verzoek overgeleverd, ondanks de uitdrukkelijke belofte der regeering. Hamers protest baatte niet. Den 28^{en} Juni werd hij ontheven van de vroegere veroordeeling en gratie, veroordeeld in alle kosten en gedwongen zijn verdediging te herhalen, maar zonder dat men hem de beschuldiging en de informatiën *schriftelijk* wilde mededeelen, zoodat hij met den advocaat niet kon raadplegen. De Graaf van Gronsveld zond nu aan Hamer attestatiën, waaruit zijn onschuld in zake valsche munterij duidelijk bleek. Daarna toog de als advocaat-fiscaal aangewezen Doctor Gleynts naar Limburg om getuigen tegen hem te zoeken, en bracht vandaar zoogen. bewijsstukken mee,

door hemzelf opgesteld en door een schout, die er den inhoud niet van verstond, onderteekend. Inmiddels had men Hamers dienstbode zelfs door mishandelingen verklaringen pogingen te ontlokken, die valsch werden opgeteekend. Na terugkeer van Dr. Gleynts den 7^{en} Aug. ging men opnieuw Hamer dreigen met tortuur en straf. Deze vroeg opnieuw om raad aan zijn schoonzoon te Emden, die hem verwees naar Dr. Ketteler, op wiens advies hij een request om vrijlating onder cautie en een om mededeeling van de stukken overgaf, terwijl men bezig was hem in verhoor te nemen op meer dan vijftig artikelen, aan Gleynts' valsche attestatiën ontleend zonder hem die voor te lezen of tijd van beraad te geven.

Daarna richtte hij een verzoek tot de regeering van Groningen met afschrift van beide requesten. Gevolg was dat Coenders nu gedwongen werd de verlangde copieën aan den beschuldigde te geven. Zijn tegenpartij sloeg de schrik om het hart. Nu stelde Dr. Ketteler een memorie voor hem op. De Groninger regeering werd gunstiger voor hem gestemd. Dit verdroot Coenders, die er nu over dacht hem naar Huizinge te vervoeren en daar pas over hem te rechten. De Raad verbood dit echter. Hamer bleef den heelen winter door toedoen van Coenders als gevangene te Groningen zonder vuur en licht. Nieuwe pogingen om recht te krijgen hielpen niet. Het slot was dat hij 7 Febr. 1659 ten eeuwigen dage uit de stad en provincie Groningen verbannen werd met veroordeeling in de kosten en een boete van 300 pond Vlaamsch.

Intusschen hield men hem nog gevangen; terwijl verder zijn have en inboedel op last van Coenders verkocht werd, wat voor een deel trouwens, reeds vroeger gebeurd was. Hamer voerde een uitgebreid landbouwersbedrijf. Uit de opbrengst van den verkoop werden de proceskosten betaald. Tot 24 Febr. 1659 bleef hij in de gevangenis.

De Provinciale Synode van Groningen te Appingedam weigerde zijn afzetting op te heffen, en de classis van Middelstum liet hem nog 145 gulden betalen ter vergoeding van kosten, die zij beweerde voor hem gemaakt te hebben. Zij ontzag Coenders.

Een gedrukt verzoekschrift om revisie van zijn vonnis door Hamer, van uit Emden 15 Aug. 1659 ingezonden bij de Groninger Staten en Magistraat werd in beslag genomen op verzoek van Coenders als een fameus libel of pasquil. Een herhaalde indiening door middel van twee notarissen leidde evenmin tot iets. Daarop liet Hamer alle stukken van zijn proces met een omstandig verhaal drukken. Dit ging niet zonder tegenwerking. Maar ten slotte verscheen toch in 1660 te Pilsum een en ander (titel zie hieronder).

De Particuliere Synode van Z. Holland in Juli 1659 te Gouda gehouden, waar hij binnenstond, verklaarde zijn zaak niet ontvankelijk als zijnde van politieken aard.

Hamer overleed in ballingschap.

Van hem zag het licht:

Toet-steen der waarheyd ofte èene korte ende klaere aanwysinghe van de dwalingen des pausdoms. Harderw. 1631. 3de druk. Gron. 1643[1)]. - *Historia pérsecutionum injustarum* Pilsum. (Zond. opg. v. drukker of pl.) 1660.

L i t t e r a t u u r: B.J.L. de Geer v. Jutphaas, *Een crimineel proces in de Omme-*

1) Voor dit onbeduidend boek, door hem aan de Magistraat van 's Hertogenbosch vereerd, schonk deze hem 30 Juni 1631 50 gulden. De 2de uitgaave van dit geschrift droeg hij, in 1647, andermaal aan de regeering op, die hem nog 30 gulden schonk. *Nav.* Jrg. 1895, blz. 77.

landen. 1657-1659, in: *N. Bijdr. voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving.* N. Reeks. Dl. VI. Jrg. 1880, blz. 453-475; hetz. opnieuw geplaatst in: *Groningsche Volksalmanak v.h. jaar 1897*, blz. 45-76. - *Prov. Gron. Courant.* 2 Febr. 1897. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 708. - v. Alphen *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 147[1)]. - Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 123. - Knuttel, *Acta.* IV. (reg.).

[Petrus Hamer]

HAMER (Petrus), een der dertien kinderen van Hendrik Hamer voornoemd, werd geboren te 's Gravendeel den 14^{en} Oct. 1646. Nog geen negen jaren oud wees geworden ontving hij zijn opvoeding door oudere broeders en zusters; vooral één broeder oefende uitnemenden invloed op hem. Den 7^{en} Oct. 1658 werd hij ingeschreven als student aan de Leidsche hoogeschool (niet vermeld in *Alb. Stud. L.B.*) Den 29^{en} Mei 1669 verdedigde hij openlijk een disputatie over den oorsprong van het goede, en in Nov. d.a.v. werd hij door de classis van Leiden en Neder-Rhijnland bevorderd tot proponent. Om ook den dienst in het Fransch te kunnen waarnemen, ondernam hij in April 1669 een reis naar Frankrijk, waar hij zich eerst te Nantes ophield en vervolgens de Sorbonne te Parijs bezocht. Het gerucht dat Lodewijk XIV zich met de Nederlanden in oorlog zou begeven, drong hem in 1672 naar het vaderland terug te keeren, waar hij den 27^{en} Nov. van dat jaar beroepen werd als predikant te Numansdorp en aldaar werkzaam bleef van 1673 tot aan zijn overlijden den 12^{en} Jan. 1716.

Hij behoorde tot de Coccejanen en hield zich bij de theologische en kerkelijke geschillen van zijn tijd niet onbetuigd. Bepaaldelijk tegen Balth. Bekker, F. van Leenhof, Deurhoff nam hij het op.

Hij huwde in Dec. 1677 met Helena van Thiel uit Dordrecht (overl. 13 Sept. 1726). Uit dit huwelijk werden negen kinderen geboren, van welke twee predikant zijn geworden: *Adam*, geb. 2 Dec. 1685, pred. te Nieuwenhoorn (1709), legerpredikant (1713), Vlissingen (1729); overl. ald. 26 Oct. 1751, en *Petrus*, geb. 13 Nov. 1689, pred. te Kruiningen tot zijn overlijden 12 Maart 1770.

Van hem is geen portret bekend.

Geschriften van Petr. Hamer:

Ontwerp om de onteerde oudheid van Godskerk in luister te doen herstellen. Dordr. 1674. 4°. - *Smaadt en laster*, *die Gods naam wordt aangedaan door de onteerde oudheit*, *onder den naam van beide*, *van Zacharias de Oude.* Dordr. 1674. 4°. - *Petr. Hamers D.J.C. in Numansdorp*, *wenscht de Heilige Algem. Chr. Kerke; en met name ons waerde Vaderland dit Nieuwe Jaar 1675 vol-op van alle Heil en Zegen; volgens den eisch der Leere ons vertoont in de Besnydenisse .... J. Chr. volgt een kort onderricht aan kerke ... raden.* Dordr. 1675. 4°. - *Verval v. Kerke en Politie*, *vertoont in de dagen Noë ... bestaende in 't misbruik v. Eten etc. Trouwen etc. Bouwen en planten. De voor-rede spreekt v. Nederlands Wonder-ryp*, *voorgev. in Jan. 1675.* 4°. - *Gevoegt met een Staaltje v. Register der zaken in den H. Bybel...* Eerste Dl. Rott. 1675. - *Over Deuteron. XXXII*, *tot bewys dat het lied Mosis is een sleutel van de Kennisse der Prophetien; waerin met een verdedight worden Coccejus*, *Burmannus*

1) Hier en ook elders wordt hij *Theodorus* genoemd.

en Heydanus tegen Fr. Ridderus' Schriftuurlyk Licht aangaande de verklaring der Prophetische Schriften. 2 dln. Leiden. 1674. 4°. (Herdr. *met vermeerderingen v.d. Pro-*

phetische Waarheit in witte klederen. Leiden. 1676. 4°. - *Schriftmatige Verklaringen v.h. Boek der Psalmen Davids.* - [Ond. pseud. Patrofilus Eliëser], *Verhandel. over de 70 jaarweken v. Daniel.* Dordr. 1689. 12°. - *Over 't boek der Psalmen.* Rott. en Amst. 1680-1690, 4°. 3 dln. - *Twee Missiven met een Na-courier aan Ds. Bekker over zyn Betoverde Wereldt*, *Daniel en de Kometen.* 's Gravenh. 1692. 4°. - *Voorloper tot de volstrekte wederlegging van het gene de Heeren Orchard*, *Daillon en Bekker hebben aan 't licht gebragt Aengaende de werken en macht der geesten*, *en met name der Duivelen.* Uitgeg. n. Kerken-ordre. Met de belofte refutatoir v. zekeren Brief aan een Regent v. Amsteldam. Dordr. 1692. 4°. - [I. Iratiel Leetsozonius], *Den Swadder*, *die E.W. de Coccejanen en Cartesianen Geworpen heeft in zijne twee deelen van aardige duwelarge*, *zuiver afgevaagt.* Amst. 1692. 4°. - *Volstrekte Wederlegging van Orchard*, *de Daillon en Bekker over de Werkinge der geesten uitwaarts*, *en met name der duivelen. Bij occasie*, *en tegen D. Bekkers Betooverde Wereld: en Kort Bericht*, *tot Vertoog dat de Heeren Voetius*, *Scot*, *v. Dale etc. door hem vergeefs worden aangetrokken; mitsdien zy hem in de grond van de zaak tegen zyn. De Voorreden geeft eenige aanmerkingen*, *over twee brieven van Dr. Ericus Walten; d'eerste aan een Regent v. Amsteldam*, *meest over de Art. v. Satisfactie by Bekker aan den E. Classe ald. overgegeven den 22 Jan. 1692. en d' andere aan den Graven v. Portland*, *rakende eenige wezentlyke stoffen: mitsgaders over Dr. Bekkers zoo genaamde Viervoudige Verantwoordinge.* Dordr. 1693. 4°.[1)] - *Technologemata Sacra*, *of heilige kunstredenen in eenige staalties vertoont.* 's-Gravenh. 1699. 8°. - *De Bazuine Gods*, *na het Bevel syner Propheten aen den Mond genomen*, *op de Dood v. William. III. Den 30 April 1702 voor de gemeynte v. Numansdorp...* Rott. 1702. 4°. - *Nederlands Wonderjaar van 1702*, *met eene Paraphrasis over Jesaya LVII-LIX.* Rott. 1703. 8°. - *Missive over den Hemel op aarde v. Fred. v. Leenhof.* Dordr. 1704. 4°. - *Willem Deurhof's verkeerde gronden ontdekt en verydelt in drie brieven v.e. vriendt aan een vriendt*, Rott. 1706. 8°. - *Kerk en Wereldlyke Staet vertoont in de last v. Dumah*, *Jes. XXI:11-12 met een Paraphrasis over Nahum.* Leiden. 1707. 8°. - *Brief ter verdediging der Prophetische Aanmerkingen*, *enz. in het wonderjaer 1702 tegen de aanvallen van Joncourt.* 1708. 8°. - *Consideratie voor en tegen den brief van den Paus aan den Hertog v. Wolfenbuttel*, *wegens zijn overgang tot Romens Gemeenschap*, *strekkende tot een waerschuwing om elk Romens strikken te doen myden* 1710. - *Vreede-school van zin- en voorbeelden des Heyligdoms over de reine en onreine dieren volgens de Wet*, *en hoe men de Prophetische Schriften zich in deze dagen ten nutte zal maken.* Leiden. 1710. 8° - *Kroon des geloofs*, *hoe te ontfangen of te verliezen. Voorgestelt ter bevestiging van zyn oudsten zoon in den Nieuwenhoorn.* Rott. 1711. 8°. - *Zions Klaagstoffe in Numansdorp.* 1712. 8° Paquôt t.a.p. vermeldt nog van hem een verklaring van de profetie van Obadja.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 45, 46. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 17-19. - Nagtglas, *Levensber.* I, blz. 327. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 538, 539. - Paquôt, *Mémoires.* I, p. 234, 235. - Soermans, *Pred. Z.-Holl.*, blz.

1) De voorrede is gedagteekend 14 Juni 1692.

19. - Dez., *Syn. Reg.*, blz. 19. - *Boekz.* Jrg. 1716*a*, blz. 579; *b.* blz. 101. - *Maandbl. v.d. Ned. Leeuw.* Jrg. 1884, N° 9, blz. 70. - v. Doorninck. *Anon. en Pseudon.* N° 4301.

[Petrus Hamer]

HAMER (Petrus), behoorende tot het geslacht te voren beschreven, werd den 17^{en} Maart 1716 geboren te Deventer uit het huwelijk van Jan Hamer, apotheker aldaar, en Petronella Braakman. Zijn vader verloor hij vroeg. Hij werd ingeschreven in het Album Stud. van de Illustre School zijner vaderstad den 12^{en} Sept. 1735, later in dat te Groningen den 10^{en} Sept. 1738. Proponent geworden bij de classis van Groningen was hij predikant te Wybelzum O. Friesl., waar hij den 29^{en} Oct. 1741 bevestigd werd door Ds. Loth, pred. te Larreld; daarna van Oct. 1744 tot den 16^{en} April 1752 te Wirdum (bevest. door Ds. Eilshemius, pred. te Uttum; van 23 April 1752 tot 28 Sept. 1760 te Leer, en van 12 Oct. 1760 tot zijn dood, den 2^{en} Dec. 1779, te Emden, waar hij ook inspector was (bevest. door Ds. M. Meiners, pred. ald. (m. Jes. XXX:20; intr. m. Jerem. XXIX:7; afsch. te Leer m. Hebr. XIII:20, 21).

Te Emden geraakte hij in conflict met de Doopsgezinden. T.J. Vissering, een aanzienlijk Mennoniet, was in 1746 met zijn vrouw overgegaan tot de Gereformeerden. Hamer hield na diens overlijden op hem een lijkrede, die hij liet drukken in 1768. Toen de dochter van den overledene nu weer terugkeerde tot de Doopsgezinden, bezorgde Hamer een omwerking van bedoelde lijkrede, en liet deze met een vroeger ook reeds verschenen voorrede drukken. Hij viel daarin de Mennonieten op krasse wijze aan. De Doopsgezinde leeraar R. Rahusen gaf hiertegen uit een *Afgeperste Verdediging van de Eere en Leere der Mennonieten tegen de kwaadaardige Beschuldigingen en bitze Voorstellingen v.d. Wel-Eerw. Heer Petrus Hamer. Uitgestort in de Voorreede v.d. uitgegeven Kerkreden v.d. Wel-Eerw. Godvr. Heer Helmerus Schrôder*, *wylen Pred. te Emden*, *en de daar agter aangevoegde Lyk-Predikatie over wylen Tob. Jac. Vissering.* In een uiterst fel *Beknopt Antwoord* kwam Hamer daarop terug. Ook de Mennonitische leeraar H. Waerma (vroeger te Emden; sinds 1761 in de bediening te Deventer) was door Hamer in diens lijkrede niet gespaard. Waerma verdedigde zich door een *Noodige Beantwoordinge tegen Hamer*, waarop deze hem weer van antwoord diende in een brief achter zijn *Antwoord op R. Rahusens Smaadschrift.* Daarin wenscht hij o.a. den Mennonieten toe dat het hun gaan moge als den Jezuieten in Portugal (p. 18). Hamer had de *agt Kerckredenen* tegen de verordening in, zonder censuur laten drukken; de magistraat had dit door de vingers gezien, om den predikant niet onaangenaam te zijn. Van zijn *Beknopt Antwoord* echter gaf de magistraat het handschrift aan twee predikanten, opdat deze Hamer tot andere gedachten zouden brengen. Zoo kreeg de Coetus het in handen; deze had er geen bezwaar in en gaf het aan den auteur terug. Toen Hamer het opnieuw naar den drukker zond, liet de magistraat de volle verantwoordelijkheid voor dezen, die het nu in het licht zond, zonder approbatie van de overheid, met de bijvoeging: 'Tot verantwoording van den Autheur.' Nauwelijks van de pers, liet de regeering echter zoowel dit geschrift als dat van Rahusen confiskeeren en alle aanwezige exemplaren intrekken.

P. Hamer huwde den 12^{en} Juli 1744 met A. Wallands; uit dit huwelijk werden vijf zoons en drie dochters geboren, van welke twee zoons en een dochter vóór hem overleden. Twee der overgebleven zoons zijn predikant geworden in O. Friesl.:

Bernard van 20 Apr. 1777 tot zijn overlijden 8 April. 1788 pred. te Ophuizen, en *Petrus*, eerst pred. te Woldhuizen, en van af 1791 te Hamswerum.

Geschriften van Petr. Hamer:

Lyk-Predikatie over wylen Tob. Jac. Vissering, achter de door Hamer uitgegeven

Agt uitgebragte Kerckredenen van wijlen Ds. H. Schrôder. - *Antwoord op R. Rahusens Smaadschrift met zyn E. Brief ter bescheidene Verdeediging van zyn E. Aanmerking over de E. Geloofs-leere en noodige beantwoording*, *onlangs uitgegeven door H. Waerma.* Emden. 1769. 4°.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 46. - v. Slee, *De Ill. Schooi te Deventer*, blz. 244. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 189. - *Maandbl. v. De Ned. Leeuw*, 1885. N° 2, blz. 12. - Blaupot ten Cate, *Friesland.* I, blz. 164. - T.D. Wiarda, *Ostfriesische Geschichte*, IX Bd., S. 206-210.

[Johannes van Hamerstede]

HAMERSTEDE (HAMMERSTEDE) (Johannes van), geboren te Bergen-op-Zoom, werd op twintigjarigen leeftijd ingeschreven als student te Leiden den 28en Maart 1640, en als proponent bevestigd te Gilse en Rijen in 1646. Daarna was hij nog predikant te Heusden van 1651, te Maastricht van 1659, te 's Hertogenbosch van 1671. Aldaar overleed hij in Juni 1683. Hij trok de aandacht door zijn heftige polemiek tegen Rome.

Hij huwde te Maastricht in Oct. 1667 met Barbara Thiens, van Amersfoort. Zijn eenige dochter Anna Barbara overleed in haar achtste levensjaar 20 Maart 1676. Zijn broeder was *Simon v. Hamerstede*, als propon. bevest. te Gilse en Rijen 1674. emer. 1723, overl. 11 Sept. 1729.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Bileams Raadt of Nooddringen van het Paapsche afgodenoffer. 's Hertogenb. 8°. - *Den ontkapten Capucyn gedaen in den persoon van Hubertus Munsterman*, *anders genaemt Pater Desiderius*, *gewesene Mis-priester ende Monick van de ordre der Capucynen.* In de S. Janskerck tot Maestricht op den XII. van den Sprockel, des Jaers MDCLXXII voorgestelt. Over de woorden Apoc. 18. 4. Amst. 1662. 4°. - *Den H. Servaas ontmaskert.* Utr. 1667. 8°.

Litteratuur: V.d. Aa. *Biogr. Wdb.* VI, blz. 46. - *Alb. Stud. L.-B.*, k. 312. - De Jongh, *Pred. Gelderl.*, blz. 178, 220, 317, 318. - *Alg. Ned. Fam. blad.* XI, blz. 35 (over het geslacht van Hamerstede).

[Ludovicus Hamerster]

HAMERSTER (Ludovicus), geboren te Leeuwarden den 25en Febr. 1727, ontving aldaar en te Dokkum voorbereidend onderwijs, bezocht daarop van 1743 af de Academie te Franeker en werd den 29en Aug. 1746 ingeschreven aan die te Leiden. Den 24en Febr. 1749 tot proponent bevorderd door de classis van Leiden en Neder-Rhijnland, werd hij op collatie van den Prins van Oranje predikant te Apeldoorn, waar hij den 2en Aug. 1750 bevestigd werd door Ds. Rutg. Schutte, pred. te Amsterdam (die later met Hamersters zuster huwde) (m. Matth. IX:36, 38) en intrede deed (m. Ps. CXIX:9). Van Apeldoorn nam hij afscheid den 9en Maart 1755

(m. 2 Joh.:8), waarna hij den 16^{en} te Zutphen bevestigd werd door Ds. J.A. Eck (m. Jes. XL:9) en intrede deed (m. Ps. XXXII:8). In 1763 verzocht hij niet in aanmerking te komen voor een beroeping naar zijn vaderstad, waar zijn naam op een drietal geplaatst was. In 1768 bedankte hij voor eene beroeping naar Middelburg, maar drie jaar later nam hij die naar Amsterdam aan. Te Zutphen nam hij den 25^{en} Aug. 1771 afscheid (m. 2 Thess. II:16, 17 en III:1); den 8^{en} Sept. volgde zijn bevestiging te Amsterdam door Ds. Rutg. Schutte (m. Ps. XCII:13, 16) en

den 11 d.a.v. zijn intrede (m. Ef. VI:19, 20). Aldaar overleed hij den 1^{en} Jan 1789 aan een slijmziekte. Hij was een zeer geacht predikant. Te Zutphen staande bevorderde hij de invoering van een nieuwe Psalmberijming; met twee ambtgenooten afgevaardigden uit andere classes ontwierp hij een geschrift daaromtrent, waarvan zij den inhoud den 25^{en} Mei 1763 mondeling en schriftelijk voorstelden aan den Landdag

Hij was gehuwd met Adriana Agneta Hoogenbergh, die hem met zijn eenige dochter Maria Agnes overleefde.

Van hem zag het licht een *Leerreden over het Godvrugtig Leven en Zalig afsterven van zyn Behuwd Broeder den Eerw. Zeergel. en nu Zaligen Heer Rutgerus Schutte*, uitgespr. den 2^{en} van Louwmaand A^{o} 1785, uit Ps. LXXIII:24-26. Amst. 1785. gr. 8°.

Ook bezorgde hij na het overlijden van R. Schutte de uitgave van diens *Tweetal Verhandelingen behelzende eene verklaaring v. Gods Test. en Verbond onder de nieuwe huishouding en derzelver Zegelen* en een *Onderzoek nopens den aard van 't Verlossingen 't Genade Verbond.* Amst. 1783.

L i t t e r a t u u r : Croese, *Red. Amst.* blz. 347-349; verm. en verbet., blz. 14, 21, 22; verv. op Croese, blz. 142, 143. - *Alb. Stud. L.-B.*, k. 1012. - V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 46. - v. Iperen, *Hist. Ps. Gezang.* I, blz. 293. - Schotel, *Kerk. Dordr.* II, blz. 368, 369.

[Albertus Jacobus Hamerster]

HAMERSTER (Albertus Jacobus), geboren te Leeuwarden, werd ingeschreven als student te Groningen den 5^{en} Aug. 1832. Hij promoveerde er tot Doctor Theologiae den 27^{en} Juni 1838 op een proefschrift (zie onder). Den 2^{en} Aug. 1837 proponent geworden in Friesland werd hij den 12^{en} Aug. 1838 bevestigd te Marssum door Ds. E.J. Diest Lorgion, pred. te Hallum (m. 1 Cor. III:9*a*) en deed hij intrede (m. 1 Joh. I:3). Hij nam er afscheid den 19^{en} Maart 1843 wegens vertrek naar Wolvega, waar hij den 26^{en} d.a.v. bevestigd werd door Ds. H.J. Kuyper, pred. te Scherpenzeel c.a. (Fr.) (m. 1 Thess. V:12, 13*a*) en intrede deed (m. 2 Cor. III:12). Den 10^{en} Nov. 1844 reeds had zijn afscheid daar plaats (m. 2 Petr. III:18*a*). Hij werd den 24^{en} d.a.v. bevestigd te Noordbroek door Ds. I. Tinga, pred. te Zuidbroek (m. 1 Cor. I:22-24) en deed aldaar intrede (m. 2 Cor. XIII:9*b*). Zijn laatste gemeente was Dokkum, waar hij den 8^{en} Oct. 1854 intrede deed (m. 1 Tim. I:5), na bevestigd te zijn door Ds. P.A.C. Hugenholtz pred. aldaar (m. 1 Cor. III:9*a*); afsch. te Noordbroek 1 Oct. (m. Ef. V:8*b*). Hij overleed te Dokkum den 25^{en} Jan. 1864, oud 49 jaren, nalatende een weduwe met acht kinderen.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Zijn geschriften zijn:

De lege, ex Pauli sententia. Gron. 1838. (acad. proefschr.) - *Leerrede ter gedachtenisviering van vervulde 25-jarige Evangeliedienst.* Dokkum. 1864. post 8°.

Litteratuur: *Alb. Stud. Gron.*, k. 290, 534. - Romein, *Pred. Friesl.* (reg.)

[David van der Hammen]

Hammen (David van der), geboren in 1723 te Hilvarenbeek, werd ingeschreven als student te Leiden den 18^{en} Sept. 1745. Proponent geworden bij de classis van 's Hertogenbosch, werd hij den 1^{en} Dec. 1748 bevestigd te Groot Schermer door Ds. Joh. Kramer, pred. te Driehuizen (m. Jes. LXII:6; intr. m. Jes. LXI:5). Hij bleef aldaar tot zijn overlijden na langdurige ziekte den 9^{en} Nov. 1782.

Zijn inwijdingsrede over Ps. XCVI:7, 8, hieronder genoemd, munt uit door gezwollenheid en valsch vernuft.

Het was zijn wensch dat na zijn dood geen levensbeschrijving van hem in de Boekzaal zou geplaatst worden.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Hij was gehuwd met Magdalena Verboom (overl. 1771) en vader van *David Leonard v.d. Hammen* (overl. 24 Dec. 1804 als pred. van Rhijnsaterwoude), van *Samuel Christiaan v.d. H.* (overl. 14 Maart 1812 als pred. van Nijkerk), en vermoedelijk ook van *Jacobus Henricus v.d. H.* (overl. 5 Febr. 1785 als pred. van Huisduinen, nog geen vol jaar predikant zijnde).

Van hem zag het licht:

Neerlands Liefderykheid, *aangetoond in twee Leerredenen*, uitgespr. ter geleg. v.d. plegtige Inwydinge v.d. Nieuwgebouwde Kerk te Groot-Schermer, op den 26 Juny 1763 des voorm. over Ps. XCVI:7, 8. (De tweede Leerr. is van M. Verboom, pred. te Edam).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 47. - *Alb. Stud. L.-B.*, k. 1008. - *Boekz.* Jrg. 1763*b*, blz. 96. - v. Alphen. *N.K. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 115. - Sincerus, *Kanselontluistering*, blz. 142-145.

[Jacques Hanapier]

Hanapier (HANAPPIER HANNAPIER) (Jaques), in 1683 uit zeer vermogende en deftige familie te Nantes geboren, werd opgevoed in de leer der Roomsche Kerk. Op dertienjarigen leeftijd werd hij naar Holland gezonden, om voor den handel te worden opgeleid. Hier bezocht hij eerst een instituut te Bodegraven, waar hij met het Evangelie der Schriften werd bekendgemaakt; van grooten invloed op zijn geestelijk leven was ook de lezing van Bunyans ‘Eens Christen Reize naar de Eeuwigheid’. Na het verlaten van het Instituut werd hij te Rotterdam op een kantoor geplaatst; vooral de prediking van Daniel de Superville deed het verlangen bij hem rijpen tot de Gereformeerde Kerk overtegaan, waartoe hij onderwijs ontving van laatstgenoemde en van Wilh. à Brakel. Door den raad van de Supervilles moeder ontkwam hij daarop de hinderlaag zijner bloedverwanten, die hem naar Nantes had willen doen komen. Daar het echter te Rotterdam voor hem niet meer veilig was, zochten zijn vrienden aldaar voor hem een wijkplaats bij den predikant te Kaag, Frederik van Houten, onder wiens leiding hij met verloochening van alle uitwendige voordelen en bezittingen, die hij in Frankrijk achterliet, openlijk tot de Gereformeerde Kerk overging, en met wien hij in 1702 naar Middelburg verhuisde. Zijn vertrek uit Rotterdam had er zelfs toe geleid dat de Fransche Gezant bij de Staten-Generaal dreigend protesteerde. Tengevolge van zijn eigen kloek uitkomen voor zijn belijdenis liet men hem verder met rust.

Nadat hij het doodsbericht van zijn vader had ontvangen, kwam hij ertoe zich voor het ambt van predikant voortebereiden. Den 27^{en} Sept. 1707 werd hij daartoe ingeschreven als student te Leiden. Van Houten beleefde de ambtsaanvaarding van zijn geestelijken zoon niet, daar hij den 2^{en} April 1711 overleed. Hanapier in 1710 proponent geworden bij de classis Walcheren, woonde na diens dood in bij den

Middelburgschen predikant Petr. Immens. In 1712 werd hij predikant te Kapelle (Z.-Beveland), waar hij reeds in het volgende jaar afscheid nam (m. Deut. XXX:19), om te vertrekken naar 's-Gravendeel (intr. m. Ps. XXXIV:12), waar hij met veel vrucht werkzaam was van 1713 totdat hij na kortstondige ziekte den 12^{en} Juni 1751 overleed.

Hij huwde in 1713 met Sara Strype, uit Holland, die hem overleefde. Uit dit huwelijk werden geboren twee zonen (van wie de oudste in 1781 nog proponent was) en een dochter (gehuwd met Pieter Michiel de Lichte, apotheker en rijmelaar te Middelburg). Portretten zijn van hem niet bekend.

Van Hanapier zag het licht:

Leerreden over Jerusalems Gebouw, *Gods-dienst*, *Gerichte*, *en Vrede*, *uyt Ps. CXXII vs. 3-6*, *ter opening v.d. Syn. v. Z.-Holland. Met twee bygev. Predikatien over 1 Petr. I vs. 22 en over Judas vs. 22.* Middelb. 1746. 4°.

Ook gaf hij uit: *Trouwhartige Brief*, *ter onderrichtinge*, *bemoediginge en opwekwekkinge aan een duisteren*, *dodigen*, *kleinmoedigen*, *en onder de kracht der inwonende zonde worstelenden. Geschreven door D. Wilh. à Brakel*, *in leven Bedien. des Godd. Woordts te Rotterdam. Met een voorreden over de begenadigde kracht- en machteloosheit*, *om alleen uit het Grondbeginzel des Geestelyken Levens*, *zonder den gedurigen invloedt des bewerkingen van Christus' Geest*, *recht geestelyk werkzaam te zyn*, enz. 8°.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 47, 48. - Nagtglas, *Levensber.* I, blz. 329, 330. - Voorr. v. Prof. Jac. Willemsen voor: P. Immens, *De Godvruchtige Avondmaalganger;* hieraan ontleende H.J. Koenen zijn levensschets van Hanapier in *De Vereeniging: Chr. Stemmen.* I D. (Amst. 1856), blz. 22-34. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 801. - *Boekz.* Jrg. 1751*a*, blz. 701. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 541, 542.

[Cornelius Hanecop]

HANECOP (HANECOPIUS, HANCOPIUS) (Cornelius), werd geboren te Breda den 17^en^ Dec. 1577; zijn eigenlijke naam was *Hanecop geseyt van Duyvenvoirde*[1)]. Hij werd ingeschreven als student te Leiden den 5^en^ Maart 1605. Zijn eerste gemeente was Brandwijk en Molenaarsgraaf, die hij diende van 1607 tot 1610; daarna stond hij te Sprang en Besoyen; na splitsing van deze beide gemeenten in 1613 bleef hij uitsluitend predikant te Sprang[2)]. Den 22^en^ Sept. 1615 werd hij beroepen te Heusden, waar hij meermalen gepredikt had, met algemeene stemmen behalve die van Ds. J. de Greeff aldaar. De zaak gaf aanleiding tot besprekingen over en weer. Hanecop toonde zich daarbij conciliant, zonder evenwel de beroeping sterk begeerd te hebben. Toen de Greeff voortging zich er als predikant alleen te beschouwen, zag Hanecop geen bezwaar[3)] een op hem uitgebracht beroep naar Breda aantenemen. Hij werd daar zoo onmisbaar geacht, dat, toen hij in het najaar van 1619 te Rotterdam was beroepen, de gemeente van Breda hem niet wilde ontslaan. De Rotterdamsche kerkeraad bracht de zaak voor de classis, aan wie Hanecop de beslissing overliet, maar ondanks het aandringen van de Rotterdamsche gemeente op zijn overkomst, opperde die van Breda daartegen zoovele bezwaren, dat de classis de bekrachtiging der beroeping

1) Van zijn afkomst is heel weinig bekend. Bloedverwant van hem was *Wilhelmus Hanecop*, als propon. in 1674 gekomen te Gilse en Ryen; ald. overl. in 1688.
2) Gisb. Voetius had voor een beroep derwaarts bedankt.
3) Over het verloop van dezen strijd vgl. Duker, *Voetius* I, blz. 184-190.

weigerde omdat door zijn vertrek ‘de kerk van Breda in desolaten toestand zou gebragt worden’[4].

4) Ook een beroeping naar Gouda door Hanecop aangenomen, werd door ‘die van de Kercke, magistraat ende classe van Breda afgeslagen. Een klacht daarover uit Gouda werd behandeld in de Prov. Synode v. Z.-Holland in 1620 te Gouda zelf gehouden. Het resultaat was dat men er zich bij neerlegde, omdat er geen apparitie en was om Hanecopium tot haar predikant te becomen.’

Zijn verblijf te Breda werd ook gekenmerkt door een quaestie met zijn ambtgenoot aldaar Boxhornius in 1618, die door hem van onrechtzinnigheid verdacht werd. Het geschil tusschen beide werd ook op den kansel gevoerd, en verwekte zooveel beroering dat de regeering van Breda de tusschenkomst der classis inriep, aan welke het gelukte beide twistenden tot elkander te brengen, waarbij ‘alle schriften over ende wêer tegen malcanderen geschreven verbrand werden.’ In 1619 ontvlamde de strijd opnieuw. Wederom wendde de overheid ztch tot de classis, maar dezen kon thans geen verder resultaat bereiken dan dat Boxhorn en Hanecop elkander de hand reikten en beloofden vrede te houden, ofschoon *elck op syn geheel blyvende*, *soo deen of dander wederom oorsake ware tot twist.* De quaestie was echter daarom niet uit. In 1621 vond de classis aanleiding om voor de toekomst tot voorzichtigheid te vermanen, maar vergeefs: in 1622 nog gevoelde de regeering zich gedrongen een buitengewone vergadering der classis aantevragen om het geschil tusschen de predikanten bijteleggen en de gemeente verdere ergernis en beroering te besparen.

Het voornaamste punt in geschil gold de wijze waarop Christus geboren was. Hanecop en de ambtgenoot, die hem ter zijde stond, beschuldigde Boxhorn daaromtrent overtehellen tot de voorstelling der Roomsche Kerk en aanleiding te hebben gegeven tot de verdenking, dat Christus slechts een *phanthastisch* lichaam zou hebben rondgedragen. Bovendien verklaarden zij Boxhorns prediking niet vrij van Arminniaansche smetten.

Bij de behandeling dezer zaak onderscheidde zich Hanecop het meest door bescheidenheid en zachtmoedigheid. Toen na veel moeite de strijdende partijen verzoend waren achtte de classis het noodzakelijk aan Anth. Plancius, pred. te Oosterhout (later Hanecops ambtgenoot te Amsterdam) optedragen op Zondag 4 Maart 1622 van den kansel te doen voorlezen de artikelen omtrent de wijze van Christus' geboorte, waarover men tot eenstemmigheid was geraakt.

Toen in 1625 Breda door de Spanjaarden onder Spinola werd ingenomen en de Gereformeerde religie daar afgeschaft, moest hij zijn bediening neerleggen. Hij vluchtte naar Amsterdam, waar hij met open armen ontvangen werd. Nog in datzelfde jaar, den 1^{en} Juli, werd hij, hoewel wegens de ‘haastige overlevering der stad’ zonder attestatie, als man van onverdachte rechtzinnigheid met algemeene stemmen en zonder iemands tegenspraak, zelfs met eenparige toestemmingen van H.H. Burgemeesteren, te Amsterdam beroepen. Den 29^{en} Juli d.a.v. reeds had zijn bevestiging aldaar plaats.

Hij maakte er grooten opgang, en verwekte hierdoor sommiger afgunst. Alras bleek echter zijn ijver tegen de Remonstranten niet zoo groot als velen verwacht hadden. In zijn jegens de Remonstranten niet ongunstige gezindheid werd hij nog versterkt door de gebeurtenis op den 2^{en} Paaschmorgen 1626, toen het huis waar de Remonstrantsche conventikelen werden gehouden (bij den Mont-Albaanstoren), werd geplunderd. Met de wijze, waarop de kerkeraad tegen de Remonstranten procedeerden, kon Hanecop zich allerminst vereenigen. Zijn verhouding tot de andere predikanten, die tegen de Remonstranten predikten en hunne samenkomsten voor onwettig verklaarden, werd al scherper. Vooral met Trigland kreeg hij het te kwaad. Dezen werd opgedragen met den scriba van den kerkeraad en twee ouderlingen een acte op te maken voor al hetgeen aan Hanecop werd ten laste gelegd. Hanecop had

reeds een verdediging of ‘lamentatie’ ingediend, die door de oudste predikanten, onder wie ook Trigland, onderzocht was, maar die hen niet

had bevredigd. Tot nader onderzoek werden nu Hanecops vrouw en anderen gehoord. De geheele gemeente raakte erdoor in beroering. Broederlijk vermaan werkte bij Hanecop niets uit. Het einde was dat hij òf aan den kerkeraad satisfactie moest geven òf ontslag zou krijgen. Tot het eerste was hij niet te vinden, met het laatste kon hij zich vereenigen, mits het een dimissie zou zijn, waarop een herroeping naar een andere gemeente kon volgen. Hiervoor was de kerkeraad echter niet te vinden. Hij werd nu voorloopig gecensureerd. Dat de kerkeraad meende te moeten doortasten, vond ook daarin oorzaak dat Hanecop in Juli 1626 geschriftjes had laten verspreiden om zijn houding te verdedigen. De eindbeslissing wachtte. Bij de Burgemeesters hadden Trigland en een ouderling, die bij hem waren komen aandringen op Hanecops ontslag, weinig ingang gevonden: de Amsterdamsche Burgemeester van die dagen lieten de vergaderingen der Remonstranten toe, en wilden Hanecop zoo maar niet laten vertrekken. In Febr. 1627 had een geheime onderteekening plaats van een Remonstrantie aan den magistraat, om Hanecop te bevrijden van de aanvankelijk op hem toegepaste censuur.

De kerkeraad achtte zich geroepen, omdat de zaak zooveel opspraak verwekte, zijn licht te laten schijnen over deze quaestie (vgl. *Openinge v.d. bedriegelyckheden v. Hanecop's schriften die v. synentwege uitgestroyt zyn*, *sedert het laatste v. Dec. 1626* enz. De kerkeraad bracht de zaak ook voor de classis (wier ziel en hoofd de predikanten van Amsterdam waren). Deze advizeerde in den geest van den kerkeraad, maar vermaande tot geduld en zachtmoedigheid, opdat Hanecop van zijn dwalingen mocht teruggebracht worden. De kerkeraad besloot het nog één maand met hem te willen beproeven, wanneer hij ongelijk bekende. Zijn antwoord bevatte een uiteenzetting van zijn bekend standpunt in zake uitbanning der Remonstranten. Hierop werd een commissie uit den kerkeraad aangewezen, om hem zoo mogelijk nog tot andere gedachten te brengen. Deze commissie stelde o.a. de vraagpunten op, waarvan de grondgedachte was of hij het in *de leer der discipline* wel *eens was met de broederen.* Ook stelde zij tien *Theses* en *Antitheses* op.

Inmiddels had men door middel van de classis aan de N. Hollandsche Synode verzocht ‘de goede hand’ te leenen tot bevordering van de rust in de Amsterdamsche gemeente. In het najaar van 1627 was ter Provinciale Synode te Haarlem, behalve de gewone vertegenwoordigers der classis Amsterdam, ook de kerkeraad opgeroepen, opdat de Synode met volledige kennis van zaken zou kunnen oordeelen. Trigland en een ouderling, die als vertegenwoordigers waren afgevaardigd, brachten tegen Hanecop op vier punten aanklachten in: 1° onzuiverheid in de leer (omdat hij de dwalingen der Remonstranten niet fundamenteel achtte); 2° scheurmakerij (oneenigheid met zijne ambtgenooten); 3° bedriegerij; 4° vergrijp tegen de liefde. De Synode stelde unaniem den Amsterdamschen kerkeraad in het gelijk; maar verklaarde zich tevens bereid Hanecop als predikant van Amsterdam te blijven erkennen, indien hij staande de Synode, verklaarde op alle punten der religie het eens te zijn met de Gereformeerde Kerk, inzonderheid ten aanzien van de Vijf Artikelen tegen de Remonstranten. Hij zou dan weer tot het Avondmaal, dat hem ontzegd was, worden toegelaten en na een proeftijd van zes maanden overal beroepbaar zijn.

Hanecop betuigde daarop zijn leedwezen over zijn optreden en beloofde de insluipende dwalingen der Remonstranten te zullen bestrijden. De Synode ging met deze satisfactie geheel accoord.

De kerkeraad verlangde eerst nog dat Hanecops satisfactie in zijn vergadering zou herhaald worden, maar liet dezen eisch ten slotte toch varen. Op voorstel van Trigland werd echter bepaald dat Hanecop niet tot het Avondmaal zou worden toegelaten, eer de acta van het in de Synode verhandelde zich in handen van den kerkeraad bevonden. Dit gaf voor Hanecop den doorslag; hij verzocht den 10^{en} Nov. 1627 om gezondheidsredenen ontslag, daar hij zich niet langer tegen de lasten voelde opgewassen.

Opmerkelijk is dat blijkens een brief van Episcopius aan Petrus Cupus, Remonstr. predikant te Rotterdam, geschreven in 1643, Hanecop in dat jaar, mogelijk vroeger, onderhandelingen had aangeknoopt om predikant te worden bij de Remonstranten, zonder dat deze resultaat hadden gehad. Episcopius schrijft dat Hanecop op de meeste punten met de Remonstranten sympathiseerde, maar vast stond in het stuk der absolute verkiezing en volharding, hoewel hij verklaard had daarvan niet te zullen spreken, en prediken dan in zoover men er beiderzijds accoord mee zou kunnen gaan en het tot stichting zou kunnen dienen. Episcopius zou 't met Hanecop wel durven wagen, ware 't niet dat vrees hem weerhield dat hij een schare Contraremonstranten met zich op sleeptouw zou nemen, die meenden dat hij 't in de voornaamste stukken met de Publieke Kerk eens was, en daardoor de grootste verwarring zouden kunnen stichten.

Hanecop bleef na zijn ontslag buiten kerkelijke bediening en overleed te Amsterdam den 15^{en} Juli 1655.

Het is bekend dat Vondel in zijn *Rommelpot van 't hanekot* (onder zijn *Hekeldichten*) het met Hanecop te Breda en te Amsterdam voorgevallene heeft bezongen.

Tot zijn grootste tegenstanders te Amsterdam behoorde met Trigland de bekende predikant A. Smout.

Een der zoons uit Hanecops huwelijk Cornelis gaf zijns vaders hieronder genoemd geschrift uit, waartegen gewaarschuwd werd. Een andere zoon Arnoldus werd van stadswege opgenomen als kweekeling in het Staten-Collegie te Leiden.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem werd door zijn zoon uitgegeven:

De Schriftuerlycke Leytsterre ter Zalicheyt. M. gegrav. titel. Amst. 1658. 4$^{o1)}$.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 48. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 19-23; III, blz. 662. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* II. Aant., blz. 228-230. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 51, 52. - Wagenaar, *Beschr. v. Amst.* IV. blz. 381 v.v. - *Alb. Stud. L. B*, k. 77. - Vos, *Amstels kerk. leven*, blz. 228-234. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* III (reg.) - Knuttel, *Acta* I, IV (reg). - H.W. ter Haar, *Jacobus Trigland* (acad. proefschr.), blz. 58-63. - Duker, *Voétius* (reg.). - *Nav.* XI (1861), blz. 364.

[Stephanus Hanewinckel]

1) Volgens Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* II, Aant. blz. 230 was de classis van Zutphen nog in 1664, op haar hoede tegen de uitgave van Hanecops geschrift: *De Schriftmatige Wegwyzer tot het eeuwige leven.* (Vgl. Zutphens Klassikaal Register, blz. 55). Ook in Friesland en Utrecht hield men er zich mede bezig. Volgens Knuttel, *Acta*, IV. blz. 211[2] heeft men hier met hetzelfde geschrift te doen als het bovengenoemde.

HANEWINCKEL (Stephanus) werd geboren te Nunen den 30^{en} Sept. 1766 uit het huwelijk van Hermanus Christianus Hanewinckel, pred. aldaar, en Catharina Elisabeth Sluiter; in onafgebroken rij waren zijne voorvaderen predikant geweest in N.-Brabant;

zijn bet-overgrootvader Johannes H. was in 1654 als proponent te Gemert gekomen, in 1656 te Mierloo en overleden in 1702. Hij zelf werd gratis ingeschreven als student te Groningen den 20^{en} Sept. 1784. In 1789 proponent geworden en den 24^{en} Febr. 1790 peremptoir geëxamineerd door de classis van Peel en Kempeland werd hij den 14^{en} Maart d.a.v. bevestigd te Bakel bij Eindhoven door zijn vader (m. Spr. XXIII:15-18) en deed hij intrede (m. 1 Cor. IX:16*b*). Vandaar werd hij nog in hetzelfde jaar door de Classis ordinair, vergaderd te Eindhoven, beroepen te Aarle, Baak en Lieshout; hij deed er intrede den 10^{en} April 1791 (m. 1 Cor. II:2), na bevestigd te zijn door zijn behuwdoom Ds. Jac. Slingsbie, pred. te Geldorp en Riel (m. 1 Cor. I:23). Vandaar ging hij naar Oost Graftdijk, waar Ds. D. Palthe, pred. te Etershem en Scharwoude den 4^{en} Nov. 1798 als zijn bevestiger optrad; 21 Oct. afscheid te Aarle c.a. (m. 2 Cor. XIII:13). Zijn vierde gemeente was Vierlingsbeek, waar hij den 25^{en} Juli 1802 bevestigd werd door Ds. D.J. Stolk, vroeger pred. aldaar (m. Joh. IV:35-38) en intr. deed (m. Ps. CXXXIII geheel); 11 Juli afsch. te O. Graftdijk (m. 2 Cor. I:12), toen Sambeek daaraan werd toegevoegd en deze gemeente hem bij collatie werd opgedragen, deed hij hier den 30^{en} Nov. intrede (m. Hebr. XIII:18) na bevestigd te zijn door Ds. P.C. Wassenbach, pred. te Beugen (m. 2 Cor. V:20*a*). Hij vertrok naar Warns en Scharl, waar hij den 23^{en} Juni 1811 intrede deed (m. 1 Cor. II:2); afscheid te Vierlingsbeek (m. Pred. XII:13, 14) en te Sambeek (m. 2 Cor. XIII:13) beide op 26 Mei.

Zijn laatste gemeente was Ravenstein, waar hij den 25^{en} Oct. 1818 bevestigd werd door Ds. S.A. Heshusius, pred. te Dieden (m. 2 Cor. IV:2) en intreê deed (m. Hebr. X:24); afsch. te Warns 11 Oct. (m. Rom. XV:33. Den 16^{en} Oct. 1825 werd hij ook bevestigd te Dieden (dat toen met Ravenstein gecombineerd werd) door den consulent Ds. J. Leyds, pred. te Oyen.

Met ingang van 1 Juli 1841 werd hij emeritus. Den 1^{en} Aug. d.a.v. bevestigde hij zijn zoon *Johan Hendrik Albert Carel Hanewinckel* (geb. te Warns 23 Sept. 1805, overl. 8 Dec. 1861), die in 1839 cand. t.d. H.D. was geworden bij het Prov. Kerkbestuur van Gelderland, als predikant te Ravenstein (m. Spr. XXIII:15-18) en den 8^{en} Aug. deed hij hetzelfde te Dieden (m. Hebr. XIII:20*a*, 21); bij beide gelegenheden sprak hij zelf een afscheidswoord. Hij overleed 15 Dec. 1856.

Hij was een geleerd man. Zijne hieronder genoemde *Reize door de Majory van 's-Hertogenbosch* ademt een sterk anti-Roomschen geest, en vond om die reden ook heftige bestrijding. Ze getuigt intusschen toch van grondige kennis van land en volk en opmerkingsgave. Hij was in tegenstelling van bovengen. zoon door en door liberaal.

Hij huwde te Rixtel den 21^{en} Oct. 1798 Johanna Alida Clara von Schmidt auf Altenstadt (geb. te Boxtel 28 Maart 1779, overl. te Ravenstein 18 Oct. 1858), dochter van Johann Heinrich Adolph v. S. a. A. (overl. als Generaal Majoor O.-I. Leger, een der oprichters van het corps Rijdende Artillerie in 1790, 1791) en van diens eerste echtgenoote Johanna Judith de Gualtherie.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Behalve een *Krygsman-Handboek* (bekroond door de Maatsch. tot Nut van 't Algemeen) en een *Handboek voor Zeelieden* schreef hij de volgende werken:

[anon.] *Reize door de Majory van 's-Hertogenbosch in den jaare 1798 en 1799 (in Brieven).* Amst. 1799-1800. 2 dln. m. pl. 8°. - [Een Meiëryënaar], *Gedachten over de Meiëry van 's-Hertogenbosch en derzelver inwoners bij het begin der negentiende*

eeuw. Eene bijdrage tot de Reizen door dat land in de jaaren 1798 en 1799. Amst. 1801. 8°. - *Geschied- en aardrijkskundige beschryving der Stad en Meiëry van 's-Hertogenbosch beginnende met de vroegste tijden en eindigde met 1802...* Met eene kaart. Nijm. 1803. 8°. - *Verhandeling over de gronden*, *op welke men kan vaststellen*, *dat de Brieven van Paulus*, *zoo als die in de Schriften des Nieuwen Verbonds voor handen zyn*, *door hem zelven zyn vervaardigd*, *en dus niet moeten worden aangemerkt*, *als alleen hoofdgedachten van Paulus behelzende*, *welke door anderen*, *ons onbekenden*, *zouden uitgebreid en beschreven zyn.* (Met goud bekroond door het 'Haagsch Genootschap tot verdediging v.d. Chr. Godsdienst', en opgenomen in de *Nieuwe Verhandelingen* van dat Genootschap (1818).

Onder den schuilnaam *Philalethes* schreef hij twee werkjes:

Bezoek by een gierigaard en bezoeken by ambachtslieden. Heusden. 1847. 8°. - *Het bezoek in de hut eens armen en het bezoek in de woning des ryken.* Heusden. 1847. 8°.

In *Ned. Arch. K.G.* IV (1844) blz. 109-111 komt een mededeeling voor van zijn hand over een *Oud Referein 't welk in de Meyery van 's-Bosch pleeg gezongen te worden.*

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 49. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* I, k. 1022. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 239. - *Boekzaal.* Jrg. 1856*b*, blz. 721-723. - v. Kampen, *Beknopte Gesch. der Lett. en Wetensch. in de Nederl.* III, blz. 278. - H.J. Royaards, *Het Haagsche Genootsch. geschiedk. geschetst.* Feestr. t. vier. v.h. vyftigjar. best. des Gen. den 23 Oct. 1835. Aant. en Bijl. blz. 150. - v. Doorninck, *Anon. en Pseud.* N° 682, 684, 1557, 3880.

[Gillis Happart]

HAPPART (Gillis of Gilbert) geboren te Goes behoorde tot een geslacht van hoogen Brabantschen adel, dat een wapenschild droeg met leliën en leeuwen. Zijn grootvader Gabriël Happart, in zijn jeugd schrijnwerker, voelde zich al vroeg aangetrokken tot de Gereformeerde leer en begon deze al vroeg te verkondigen. Als predikant was deze werkzaam te Domburg, toen deze gemeente verbonden werd met Aagtekerke (1574) en hij bleef er tot hij emeritus werd (1624). Diens oudste zoon Abraham Happart (pred. te Oostkapelle (1606), daarna te Goes (1614), ald. overl. 1655) was de vader van Gilles Happart[1)], die ingeschreven werd als student te Utrecht in 1643, daarna te Groningen den 7^{en} Mei 1645. Door de classis van Schieland als proponent voor den Indischen dienst aangewezen, kwam hij in Aug. 1648 te Batavia, en het volgend jaar op Formosa, waar hij in Maart 1649 beroepen was. Daar arbeidde hij in de eerste gemeenten van Ds. Rob. Junius, in Sincan Tavacan, Backluan. Hij kenmerkte zich door ijver, maar was ziekelijk, en moest daarbij nog den Hollandschen dienst in het kasteel 'Zeelandia' waarnemen. Hij ondervond veel tegenkanting, ook van den landvoogd Nicolaas Verburg, die hem zoo onbeschoft behandelde, dat hij den 26^{en} Dec. 1652 te Batavia kwam om zijn gravamina aan Gouverneur en Raden

1) Abr. Happart was als weduwnaar 2 Nov. 1627 te Zierikzee gehuwd met Helena Rolland, weduwe (overl. Maart 1640); hij hertrouwde opnieuw 30 Jan. 1647 te Goes met Magdalena Jacobs, wed. Jan Huyghen.

van Indië over te leveren. Een Resolutie van den Opperlandvoogd in Rade d^{o} 24 Mei 1653 was hiervan gevolg. Den 7^{en} Maart 1653 was Happart echter weer naar Formosa beroepen, waar hij vervolgens werk-

zaam was te Favorlang. De landvoogd werd in dat jaar door een ander vervangen. Happart stierf waarschijnlijk op 't laatst van 1653 op Formosa.

Een brief door hem 29 Oct. 1649 geschreven aan de classis Amsterdam is bewaard gebleven.

In 1839 vond Dr. van Hoëvell onder de archieven der Herv. Gemeente te Batavia een handschrift in folio met Romeinsche letters, zijnde een ‘Woord-boek’ der Forlangsche taal door G. Happart, genoemd naar het dorp Favorlang, de oorspronkelijke taal van het eiland. Dit woordenboek werd in 1842 met taalkundige en opheldernde aanmerkingen uitgegeven door Dr. van Hoëvell in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (Dl. XVIII) met een Formosaansch vocabularium door Dr. C.J. van der Vlis. In 1840 had Dr. W.H. Medhurst doen drukken te Batavia: *Dictionary of the Favorlang dialect of the Formosan language by Gilbertus Happart*, written in 1650. Een manuscript van dit woordenboek, afkomstig van Prof. Adr. Reland, bevindt zich in de Univ. Bibliotheek te Utrecht.

G. Happart huwde den 22^{en} Dec. 1647 te Goes met Maria Hoochkamer (of Hoogkamer) dochter van Willem H. ald., die in Mei 1654 hertrouwde met Kapitein Hans Pieter Tschifly.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Een broeder of nabestaande van hem, *Johannes Happart* was predikant te Waarde, werd door een bende Spaansche stroopers in 1633 opgelicht en weggevoerd naar Aalst, aldaar door liefdegiften vrijgekocht; vervolgens diende hij van 1634 tot 1641 de gemeente van Nisse, daarna die van Terneuzen, werd den 26^{en} Maart 1643 door de classis van Walcheren beroepen als predikant in O. Indië, kwam per schip ‘Zelandia’ 9 Nov. 1643 te Batavia aan, en was van April 1644 tot 1646 eveneens predikant op Formosa, dragende ‘een naam, die weghen zyne groote diensten aldaar nimmer moet sterven,’ Hij stelde toen op last van den landvoogd François Caron een uitvoerig en accuraat formulier op naar de orde van den Catechismus, welk stuk niet gedrukt werd, maar waarover Dan. Graevius voor zijn *Formulier des Christendoms* veel heeft ontleend.

L i t t e r a t u u r : Nagtglas, *Levensber.* 2de afl., blz. 332, 333. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 4. - *Id. Gron.*, k. 51. - v. Troostenburg de Bruyn, *De Herv. Kerk in N.O.-I.*, blz. 34, 35, 440, 443, 597. - Dez., *Biogr. Wdb.*, blz. 165-167. - *Verhand. Batav. Gen. v. K. en Wet.* D. 18, blz. 34. - *Tijdschr. v. N.-I.* III, (1840), blz. 634. - *Tijdschr. v. Ind. Taal-, Land- en Volkenk.* VI (1857), blz. 105. - *Verslagen en Meded. v.d. Kon. Akad. v. Wetensch.* VII (1862), blz. 39. - *Godgel. Bijdr.* 1869, blz. 376 v.v. - P.A. Boele v. Hensbroek, *Beoefening der Oost. Talen*, blz. 39. J.J. v. Toorenenbergen in *De Gids.* VII (1892), blz. 29. - *Nav.* XV (1865), blz. 280, 282.

[Petrus Herdenberg]

HARDENBERG (HERDENBERG) (Petrus), geboortig van Zwolle, werd ingeschreven als student te Heidelberg 21 Juli 1571 en werd nog in datzelfde jaar voorganger in de geheime bijeenkomsten der Kruiskerken van Franeker en Leeuwarden. In 1573 week hij uit naar Emden. Hij was een der eerste predikanten van Emderland. Vandaar werd hij den 17^{en} Aug. 1578 beroepen te Amsterdam en

reeds den 31^{en} d.a.v. ald. bevestigd (tegelijk met Joh. Kuchlinus) door P. Dathenus.
Lang was hij er niet

werkzaam; in 1579 werd hij vandaar voor eenigen tijd ‘geleend’ aan Zwolle, waarna hij twee maanden lang de gemeente van Deventer diende. Daarna volgde hij weer een roeping uit Zwolle op (20 Juni 1579). ook ter wille van zijn gezondheid. Als dienaar des Woords te Zwolle werd hij 29 Mei 1581 afgevaardigd naar de Nationale Synode van Middelburg. Maar in 1582 fungeerde hij als predikant te Antwerpen, waar hij bleef tot de overgave der stad aan Parma in Aug. 1585. Vervolgens moet hij zich te Leiden hebben opgehouden, waar hij betrokken was in de geschillen met Casp. Coolhaes, wiens tegenstanders zijn hulp inriepen ten einde te bewerken dat deze niet in zijn ambt zou worden hersteld. Daarna trok hij weer naar den Paltz, en werd hij in 1595 opnieuw in het album der Heidelbergsche academie ingeschreven en den 11^{en} Dec. 1599 bevorderd tot baccaularius artium. Ook was hij waarschijnlijk in den Paltz superintendent of inspector van twee dassen.

In 1600 was hij weer in Holland terug, want den 4^{en} Nov. van dat jaar werd hij andermaal ingeschreven in het Album Studiosorum te Leiden. In 1602 was hij predikant te Franeker. Hij presideerde de Prov. Friesche Synode ald. gehouden van 1 tot 3 Juni 1602, en bleef te Franeker tot zijn dood, den 22^{en} April 1604.

Geschriften en portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* I, k. 1026, 2027 (art. van A.A. van Schelven). - *Alb. Stud. L.B.* k. 59. - Borger, Hs. i.v. - *Werken. Marn. Ver.* S. II, D. III, blz. 359; S. III, D. II, blz. 27, 223; D. V, blz. 207, 235, 236, 238. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 19, 20; verv. op Croese, blz. 120. - Greydanus, *Pred. Cl. Franeker*, blz. 29. - Janssen, *Kerkherv. in Brugge.* I, blz. 78. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* I, IV, VI (reg.). - Te Water, *Ref. Zeeland*, blz. 348. - *Arch. K.G.* VIII (1837), blz. 453; X (1840), blz. 180. - *N. Arch. K.G.* VIII (1848), blz. 183.

[Albertus Rizaeus Hardenberg]

HARDENBERG (HARDEBERGUS, HARDENBURCH, DURIMONTANUS) (Albertus Rizaeus[1)] **of Ritzes),** geboren te Hardenberg in 1510 was, naar zijn eigen mededeeling, een aanverwant van paus Adriaan VI. Op ongeveer zevenjarigen leeftijd werd hij door zijn vader als leerling geplaatst op de school van de broeders des gemeenen levens te Groningen, waar hem toen reeds vereering werd ingeboezemd voor Wessel Gansfort, waardoor hij later gedrongen werd diens leven te beschrijven. Tot zijn medeleerlingen behoorde daar ook Regnerus Praedinius, met wien hij vriendschap sloot voor het leven. Zijn verdere opleiding ontving hij in het rijke Bernardiner-klooster Aduard bij Groningen. Hij verbleef daar vermoedelijk van 1527 tot hij in 1530 student werd te Leuven. Hier kwam hij wèlonderlegd, meer in den geest van de broeders des gemeenen levens dan scholastisch gevormd. De sterke anti-reformatorische gezindheid, die de Leuvensche academie beheerschte, dreef hem nog verder in juist tegenovergestelde richting; in menige moeilijkheid werd hij dientengevolge gewikkeld, waarbij hij beschermd werd door hertog Karel Egmont van Gelder, op wiens aandrang hij ook naar Leuven gekomen was. Nadat hij echter

1) De naam *Rizaeus* komt voor in het hem door Johannes Molanus gewijde grafschrift. Men heeft daarbij vermoedelijk te denken aan zijn familienaam. Bedoeld grafschrift zie Meiners, *Oostvrieschl. K.G.* I, blz. 455-457.

het baccalaureaat had verkregen, achtte hij het geraden Leuven te verlaten voor of na

30 Juni (sterfdag van den hertog). Op weg van daar naar Italië werd hij onderweg te Frankfurt a.d. M. ziek. Dit deed hem van plan veranderen. Na zijn herstel trok hij naar Mainz, waar hij spoedig gelegenheid kreeg eenige colleges te geven en (naar alle waarschijnlijkheid in Dec. 1537) tot Doctor Theologiae werd bevorderd. Hier leerde hij ook à Lasco kennen, wiens vriendschap zooveel invloed op zijn leven geoefend heeft. Als Doctor meende hij zich nu te Leuven vrijer te kunnen bewegen; spoedig was hij daar dan ook teruggekeerd; hij behandelde er de Brieven van Paulus, waaruit hij de leer der rechtvaardiging door het geloof openlijk voordroeg. Naast grooten bijval bij studenten en burgers vond hij er sterken tegenstand bij de geestelijkheid; ook het hof kreeg hij tegen zich. Hij schijnt zelfs openlijk zijn waardigheid als Bernardijner te hebben afgezworen. Een proces werd tegen hem op touw gezet; hij liep gevaar naar Brussel vervoerd en daar als ketter terechtgesteld te worden; maar zijn aanhangers wisten te bewerken dat het proces te Leuven gevoerd werd; het liep vrij gunstig voor hem af, hoewel hij veroordeeld werd de kosten te betalen en een deel zijner boeken verbrand werd. Hij vond zich daarop genoodzaakt Leuven te verlaten en begaf zich naar het klooster Aduard, waar de abt Reekamp, die echter openlijke hervorming vreesde, hem zelfs opdroeg colleges te geven. Hij bleef hier van 1540 tot 1542 of '43. Hier rijpte bij hem het besluit onder invloed van brieven en bezoeken van en aan à Lasco, om geheel met Rome te breken. Hiertoe werkte ook mede een reis in 1541 door hem ondernomen in opdracht van den hervormingsgezinden bisschop van Münster Frans von Waldeck naar den aartsbisschop van Keulen Herman von Wied. Ook zijn betrekking tot Melanchthon werkte mee tot zijn overgang. Wèl keerde hij uit Bonn naar Aduard terug, maar om het spoedig op raad van à Lasco en Melanchthon te verlaten. Dit beteekende zijn openlijke breuk met Rome. Hij ging nu naar Wittenberg (1542), maar hield zich waarschijnlijk onderweg op, want eerst in Juni 1543 werd hij er ingeschreven (onder de ‘pauperes gratis recepti’). Hij moet er Luther hebben leeren kennen, al blijkt uit niets van een vriendschapsbetrekking tusschen beide; wèl blijkt dat zijn vriendschap tot Melanchthon, met wien hij tot diens dood in correspondentie bleef, al hechter werd. In het vroege voorjaar van 1544 (vóór einde Maart), verliet hij Wittenberg. Over Spiers ging hij opnieuw naar den aartsbisschop van Keulen, die voor de verbreiding van de Reformatie in zijn landen en hare verdediging op den rijksdag te Spiers, naar een geschoold theoloog uitzag; Melanchthon had hem Hardenberg aanbevolen. De werkzaamheden hem daarbij opgedragen namen hem zoozeer in beslag dat hij andere aanbiedingen afsloeg. Het ging daarbij om de invoering van een van Bucer en van Melanchthon afkomstig en door den aartsbisschop goedgekeurd hervormingsontwerp voor het aartsbisdom. Hardenberg stemde hiermede geheel in. Alle andere opdrachten in dien tijd hem van elders verstrekt wees hij af, o.a. de aanbieding van een hoogleeraarszetel te Greifswald. Op den rijksdag te Spiers (1544) en vermoedelijk ook op dien te Worms (1545) bewees hij den aartsbisschop groote diensten; daartusschenin maakte hij op diens verzoek een reis om op verschillende punten licht te ontsteken bij onderscheiden theologen. In dien tijd richtte hij zich bij herhaling schriftelijk tot Calvijn, dien hij persoonlijk niet kende, maar die voor hem toch gold voor leermeester en leider bij uitnemendheid. Van zijn brieven aan hem gericht, schijnt slechts een te zijn overgebleven, d^{o} 12 Maart 1545, toen Hardenberg te Bonn vertoefde, na pas een geheele maand bij zijn intimus

à Lasco te Emden te hebben doorgebracht; hij schreef bedoelden brief, om in zake de Avondmaalsleer nadere inlichting van Calvijn te ontvangen, hetgeen dan voor hem afdoende zou zijn en voorts ook om à Lasco, die dit gaarne wilde, met Calvijn in relatie te brengen.

Op zijn reizen in dien tijd kwam Hardenberg ook te Straatsburg, waar hij met Bucer verder arbeidde aan het bedoelde ontwerp voor het aartsbisdom, te Basel, waar hij o.a. met Bullinger bevriend werd, en te Constanz. Daarop ging hij weer naar den aartsbisschop, om voor den rijksdag te Worms een verdedigingsgeschrift uittewerken in zake de Keulsche reformatie, vermoedelijk in gezelschap van à Lasco. Ook na den rijksdag wilde de aartsbisschop Hardenbergs adviezen niet missen. In dien tijd schijnt deze beroepen te zijn als predikant te Kempen. Maar hij bleef bij den aartsbisschop totdat deze zich (begin 1547) genoopt zag zijn ambt neerteleggen. Het aartsbisdom werd toen weder Roomsch, en hiermede eindigde ook Hardenbergs arbeid daar. Daarop was hij predikant te Eimbeck, maar hij kon hier slechts zeer kort blijven omdat hij verdacht werd van Zwingliaansche opvattingen in zake het Avondmaal. Een verzoek om zich beschikbaar te stellen ten dienste van de reformatie in Engeland wees hij in dezen tijd af. In het begin van juli 1547 had tusschen hem en Melanchthon een ontmoeting plaats te Brunswijk. Daarna fungeerde hij als veldprediker in dienst van graaf Christoffel van Oldenburg, hem van uit Keulen bekend. In den slag bij Drakenborg (23, 24 Mei 1547), waardoor de stad Bremen bevrijd werd, werd Hardenberg gewond; toch nam hij deel aan den glorierijken inocht van het leger in Bremen, waar hij door toedoen van het destijds reeds bijna geheel Luthersche domkapittel, door graaf Christoffel Sr. benoemd werd tot domprediker van genoemd kapittel, een eigenaardige betrekking, waarbij hij geen eigen gemeente had, maar twee predikatiën in de week hield en ook colleges gaf. Moeilijkheden bleven hier niet lang uit. De overige Bremer predikanten waren goed Luthersch; het verschil ten opzichte van het Avondmaal tusschen hen en Hardenberg bleef niet verborgen. Laatstgen. wist tijdelijk den storm te bezweren doordat het hem gelukte een door hem opgestelde confessie, die een Gereformeerden geest ademde, door zijn ambtgenooten, dogmatisch slecht op de hoogte als zij waren, te doen aannemen. (Jan. 1548). Voorloopig kwam het daarop zelfs tot ongestoorde samenwerking. Maar op den duur kon de strijd niet uitblijven, toen Hardenberg zich al klaarder bewust werd van zijn niet-Luthersche gevoelens en ook buiten Bremen de tegenstelling weer aan het licht trad.

Aanleiding tot hernieuwing van den strijd werd de verschijning (in 1555 of begin 1556) van een boek van Hardenbergs ambtgenoot Timann; volgens diens eigen uitlating geschreven met de bedoeling een uitdaging tot Hardenberg te richten, wat vooral uitkwam in den eisch dat alle Bremer predikanten het zouden onderteekenen. Hardenberg, trouwens hij niet alleen, weigerde dit. Het boek was getiteld: *Farrago sententiarum consentientium in vera et catholica doctrina de coena domini*, *quam firma assensione et uno spiritu iuxta divinam vocem ecclesiae Augustanae confessionis amplexae sunt*, *sonant et profitentur* etc. Na Hardenbergs weigering (omstreeks 'vasten' 1556) begon Timann tegen hem te prediken. Een colloquium door de Bremensche overheid bewerkt bleef zonder resultaat. De strijd werd al heftiger. Hardenberg gaf toen uit zijne *Theses adversus ubiquitatem corporis Christi*, waarmee hij echter geen polemiek bedoelde tegen de Augsburgsche Confessie. Twee raadsheeren werden naar Witten-

berg afgevaardigd, om de Theologische Faculteit te bewegen Timanns geschrift voor juist te verklaren; zij kregen echter ten antwoord, dat men zich houden moest aan de Augsburgsche Confessie en geen nieuwe omschrijvingen geven, b.v. quod panis et vinum sint essentiale corpus et sanguis Christi. Toen Hardenberg nader zijn gevoelen omtrent het H. Avondmaal schriftelijk moest uiteenzetten, antwoordde hij geen bezwaar te hebben tegen de Augsburgsche Confessie, indien deze naar de verklaring van Melanchthon werd uitgelegd. De Bremensche raadsheeren, die aan de zijde van Timann stonden, verlangden van de Lübecksche, Hamburgsche en Lüneburgsche predikanten, dat zij de geloofsbelijdenis zouden onderteekenen, hetgeen dan ook geschiedde. In dien tijd kwam bij den Raad een schrijven in van den koning van Denemarken, dat men Hardenberg als Zwingliaan van zijn ambt zou ontzetten, en van twee hertogen van Saksen een schrijven van denzelfden inhoud. Hardenberg had intusschen den burgemeester Daniel van Buren en drie raadsheeren benevens de meeste burgers op zijn hand, ook tal van domheeren en Johannes Molanus. De algemeene beroering te Bremen werd van dien aard, dat Hardenbergs leven zelfs niet veilig was. Eindelijk in Febr. 1561 werd de zaak behandeld in de vergadering van den Kreistag van het Bremer aartsbisdom te Brunswijk (nadat ze in een vorige vergadering in 1560 was uitgesteld), met dit gevolg dat den 8^{en} Febr. aan het domkapittel bevolen werd Hardenberg binnen veertien dagen te ontslaan. Deze keerde ijlings naar Bremen terug, diende den 15^{en} Febr. een protest in en verliet daarop den 18^{en} met zijn vrouw Bremen, om een tijdlang in de Zuidelijke Nederlanden te prediken. Daarna vertoefde hij tot 1565 in het klooster Rastede bij Oldenburg en schreęf daar verschillende werken. Hij verliet het klooster om predikant te worden te Sengwerden een plaatsje binnen het gebied van den jonker van Knyphausen; ook bewees hij zijn diensten te Elbing (in W.-Pruisen). Van uit Sengwerden maakte hij groote zwerftochten, waarbij hij diensten bewees aan onderscheiden Kruiskerken o.a. te Elburg, Harderwijk en Amsterdam, totdat hij den 16^{en} Oct. 1567 predikant werd te Emden, waar hij terwille van zijn leeftijd en zwakke gezondheid van ziekenbezoek en het bijwonen van begrafenissen werd vrijgesteld. Overigens vervulde hij getrouw zijn taak tot zijn overlijden, den 18^{en} Mei 1574.

Zijn bibliotheek vermaakte hij aan de Emdensche gemeente, die ook in het bezit is van zijn portret. Dit laatste is ook aanwezig in de coetus- en consistoriekamers aldaar, en staat voor in: *Gerdesii hist. motuum eccles. in civit. Bremensi.*

Hardenberg is gehouden voor een aanhanger van Bullingers denkbeelden, maar hij was, hoewel zijn meeste biografen dit verzwijgen, veeleer geestverwant van Calvijn. Daarbij onderscheidde hij zich als zelfstandig denker en zachtmoedig karakter.

Hij huwde in 1547 met Drusilla van Sissinge (Truitje Sissing), gesproten uit aanzienlijk geslacht, die vroeger Begijn was geweest in het klooster, dat eenmaal stond op de plaats, waar zich thans het Universiteitsgebouw te Groningen bevindt. Zijn huwelijk bleef kinderloos.

In de *Bibl. Bremensis* Cl. VII, p. 332 sqq. zijn verschillende brieven afgedrukt door Hardenberg aan haar gericht om haar te bewegen het pausdom te verlaten.

Onder zijn talrijke geschriften is het meest bekende zijn *Vita Wesseli Groningensis* (Gron. 1640), waarvan de tekst in twee recensies is bewaard gebleven. De in de

Groningsche editie van Wessels werken gedrukte uitgave, en ook het manuscript van Hardenberg zelf, berusten in de Königl. Bayerische Hof- und Staasbibliotheek te

München. Over den tijd, waarin hij dit werk schreef, bestaat verschil van gevoelen. Er zijn vele onjuistheden in dit geschrift en er is gegronde aanmerking op gemaakt; toch bevat het vele vertrouwbare gegevens en is het als bron voor de kennis van Wessels leven van niet geringe waarde, omdat de schrijver in betrekking stond tot tal van personen uit Wessels omgeving.

Zijn overige geschriften zijn:

Themata sive positiones adversus ubiquitatem corporis Christi in farrigine Jo. Amsterodami plus 38 locis repetitam. Addita est sententia de C.D. ex commentariis Wolfg. Musculi in Matthaeum et Psalmum LXVIII. 1566. - *Summa doctrinae de coena*, *quain obtuli Senatim Bremensi per dominos de capitulo summo. - Theses adversus ubiquitatem corporis Christi. - Teutsche Confession.* 1558. Expositio germanica doctrinae suae de S. coena concionatoribus Norwegis transmissa, tit: *De Schuldinge hier to Bremen angefangen von den hl. Sakrament des Lives un Blodes unseres Herrn J.C. - Beweis dasz die Wittenbergische Censur gegen die Bremischen Prädicanten Confession sey. - Summaria doctrina mea Alb. Hardenbergii de ubiquitate et coena domini qua neque rejicio*, *neque accipio recessum Halberstadiensem et futurum conventum Brunsuicensem.* 1560. - *Hardenbergs geschreven geschiedenis tot op den 25sten Nov. 1560. - Brevis et aperta ad quaestiones mihi a dominis legatis et statibus inferioris Saxionae proposîtas*, *responsio.* 1561. - Verklaring van de *Openbaring van Johannes* (pas in 1614 gedrukt). - *De ubiquitate scripta duo adversaria D. Alb. Hardenb. et Elardi Segabadii. Item Hardenb. brevis et aperta controversiae de Eucharistia explicatio.* Myloecii. 1564.

Brieven van Hardenberg zijn te vinden in Jo. a Lasco Epist., *Zeven Brieven aan Melanchthon* en Eber in *Epist. clarorum virorum e Bibliothecae Gothacae autographis*, *collect. a Cypriano.* 1714. Voorts een belangrijk aantal brieven en verklaringen, afzonderlijk genoemd bij Rotermund, *Lexicon Brem.* I, S. 161, 162. De gezamenlijke strijdschriften, die verschenen zijn naar aanleiding van de geschillen met Hardenberg te Bremen, worden vermeld in de *Dänische Bibliothek* 5tes stck., p. 160 flgg.

L i t t e r a t u u r : *Herzog's Realencykl.* VII Bd., S. 408-416 (enz. v. L. Bertheau). - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* I, k. 1023-1026 (art. v. A.A. v. Schelven). - V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* X, blz. 116. - Rotermund, *Lexicon Brem* I.S. 157-162. - Meiners, *Oostvrieschl. K.G.* I, II (reg.) - Brucherus, *Gedenkb.* (reg). - Toepke, *Matrikel Heidelb.* II, S. 160, 179. - v. Schelven, *Vluchtel. Kerken*, blz. 59. - Reitsma, *Herv. en Herv. Kerk*, (reg.). - Hille Ris Lambers, *Kerkherv. Veluwe* (reg.). - Rutgers, *Calvyns invloed op de Reform. in de Ned.*, (reg.)[1] - *Ned. Arch. K.G.*N.S. VIII (1911), blz. 80. - Dan. Gerdes, *Historia motuum ecclesiasticorum in civitate Bremensi* 1547-1561. Gron. et Brem. 1756. - E. de Coussemaker, *Troubles religieux de XVIe siècle dans la Flandre maritime* I, p. 102, 103. - W. Schweckendieck, *Dr Albert Hardenberg.* Emden. 1859. - Bernh. Spiegel, *D. Albert. Rizaeus Hardenberg.* Bremen. 1869. - H. Dalton, *Johannes à Lasco* (reg.). - C. Rottländer, *Der Burgemeister Daniel van Büren und die Hardenbergschen Religionshändel in Bremen.* Göttingen. 1892. - Dalton, *Joh. à Lasco* (reg.) - *Dänische Biblioth. oder Sammlung von alten u. neuen gelehrten Sachen*

1) Inpl. v. blz. 52, lees: 53.

aus Dänemark. V. Bd. S. 160-266. - Chr. Aug. Salig, *Vollständ. Hist. der augsb. Konfession.* III. Th., S. 716-763. -

G.J. Planck, *Geschichte des protest. Lehrbegriffs.* V Bd. 2 Th., S. 138-328. - Heinr. Schmidt, *Der Kampf der luth. Kirche um Luthers Lehre von Abendmahl.* 2e Ausg., S. 186-194. - A. Walte, *Der allmählige Uebergang Bremens vom luther. zum Reform. Bekenntnisz* in Niedners *Zeitschr. für Theol. u Kirche.* Jrg. 1864. Heft. 1. - W. von Bippen, *Geschichte der Stadt Bremen.* 5 Lief. Bremen 1896, S. 147 ff. - *Allg. Deutsche Biogr.* X.S. 558 ff. - In *Corpus Reformatorum:* Melanchthons opera edidit Bretschneider-Bindsell (Hal. 1834 vv.) vindt men correspondentie van Hardendenberg met Melanchthon, en in *N. Arch. v. K.G.*N.S. (1911) VIII, blz. 74-80 een brief van P. Delenus aan Hardenberg gericht, waaruit blijk dat deze Delenus tot voorzichtigheid had aangemaand.

[Izak van Harderwijk]

HARDERWIJK (Izak van), den 19en Jan. 1784 geboren uit fatsoenlijke burgerouders te Huizum openbaarde al vroeg zin voor studie en werd daarom gezonden naar de Latijnsche School in het dichtbij gelegen Leeuwarden. Tengevolge van het overlijden van zijn vader, Reinier v.H. vertrok hij met zijn jongeren broeder naar Rotterdam, waar hun oom Jan van Harderwijk, handelaar in koffie en thee, zelf kinderloos, hen verder opvoedde. Aldaar bezocht hij de Latijnsche School onder het rectoraat van den geleerden Nodell. Den 16en Sept. 1799 ingeschreven als student te Utrecht, bleef hij aldaar niet lang; de hevige twisten tusschen zijn leermeesters, de hoogleeraren Jod. Heringa Ez. en Bonnet waren oorzaak dat hij Utrecht voor Leiden verliet, waar den 9en Juli 1801 zijn inschrijving als student plaats had. In 1804 door de classis van Schieland beroepbaar gesteld werd een nog in dat zelfde jaar op hem uitgebrachte beroeping naar Abbenbroek ongeldig verklaard daar hij den vereischten leeftijd nog niet had bereikt. Den 17en Nov. 1805 aanvaardde hij zijn bediening te Vinkeveen (m. Rom. I:16), na bevestigd te zijn door Ds. Thom. Hoog, pred. te Rotterdam (m. Rom. XIV:10*b*). In 1812 ontving hij tegelijkertijd een beroep naar Warmenhuizen en een naar Warrega, Warstiens en Wartena; het laatste nam hij aan; zijn afscheid had plaats den 2en Mei 1813 (m. Fil. IV:1); zijn intree den 16en Mei d.a.v. (m. Hebr. II:13)[1]. Hij verliet Warrega voor Katwijk aan Zee, waar hij den 13en Juli 1817 bevestigd werd door den genoemden Ds. Hoog (m. Tit. II:15*b*) en intrede deed (m. 1 Cor. II:2); den 29en Juni had zijn afscheid plaats (m. Fil. I:27). Te Katwijk bleef hij werkzaam tot zijn overlijden, den 31en Dec. 1847.

Hij betoonde zich niet alleen met hart en ziel predikant, maar ook man van studie. De Latijnsche letterkunde, maar vooral de Nederlandsche en Oud-Nederlandsche, ook de kerkgeschiedenis en penningkunde vonden in hem een ijverig en verdienstelijk beoefenaar, waarbij zijn - ook door handschriften - kostbare bibliotheek hem zeer van nut was. Deze laatste kwam met zijn groote collectie penningen, antiquiteiten en rariora in 1848 te Rotterdam onder den hamer. Bij zijn arbeid en liefhebberijstudie, bleef hij er tot het einde wel tien jaren jonger uitzien dan hij was.

Hij was Praetor van den Ring Noordwijk, bezette meermalen belangrijke plaatsen in Leidens Classicaal Bestuur. Van 1834 af was hij lid van de Maatschappij der Ned.

1) Van zijn bevestiging wordt niets vermeld.

Letterkunde te Leiden, van 1840 lid van het Prov. Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Zijn eerste echtgenoote Jannetje van Dam verloor hij in 1816 door den dood;

hij hertrouwde met Maria Johanna Wintzent, die enkele dagen na hem overleed. Behalve een zoon, die elders gevestigd was, liet hij drie dochters na, nog alle thuis bij zijn sterven.

Van hem bestaat een portret op 48-jarigen leeftijd, borstbeeld v. voren, met bril op. Naar J.W. Schmidt, door J.P. Lange. 8°. Fraaie proefdr. vóór den naam. Met facsim. in *Ned. Muzenalmanak.* 1840. vgl. Muller. *Cat. v. Portr.*, N° 2160.

Van I. v. Harderwijk zag het licht:

Verslag van een handschrift, *bevattende Jacob van Maerlants Nederduitsche Prozaïsche Bybelvertaling*, *met Aanteek. en Bylagen* 's Gravenh. 1831. 8°. - *Geschieden letterkundige bijdragen.* Rott. 1837. 8°.

In tijdschriften:

Fragment v.d. Roman v. Parthénopéus en Meliore met eene Inleiding en Aanteek. in: *N. Werken v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* D. V, St. II (1841), blz. 155-241. - *Bijdrage t.d. Geschied. der Heidens of Egyptiërs in de Noordel. Nederlanden* in: *Aanteek. v.h. verhandelde in de Sectie-vergad. v.h. Prov. Utr. Genootsch. v. Kunsten en Wetensch....* 1847, blz. 82-87. - *Bijdrage t.d. kennis der schriften v. David Joris* in: Kist en Royaards, *Ned. Arch. v. K.G.* Dl. VII, blz. 393-411.

De bibliotheek van de Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden bezit van hem bovendien in handschrift een viertal aanteekeningen en toelichtingen op werken van letterkundigen en historischen aard (zie *Catal.* v. gen. bibl. H.S., blz. 33, 34, 42).

L i t t e r a t u u r: *Letterk. Lb.* Jrg. 1848, blz. 46-49. - *Alg. Konst- en Letterbode.* Jrg. 1848, Dl. I, blz. 66-72. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 192. - *Alb. Stud. L.B.*, k., 1197. - Romein. *Pred. Friesl.*, blz. 158. - *Boekz.* Jrg. 1848*a*, blz. 88, 89, 239.

[Anthonie van Hardeveld]

HARDEVELD (HARDEVELDT; ook genaamd: **HARTENVELT) (Anthonie van)**[1] werd als proponent den 7^en^ Dec. 1721 bevestigd te Eethen en Drongelen door Ds. Tilemannus Walraven, pred. te Heusden. Den 21^en^ Maart 1723 nam hij er afscheid (m. Jerem. XVII:16), waarna den 11^en^ April zijn bevestiging plaats had te Wijk bij Heusden. In het najaar van 1776 emeritus verklaard overleed hij den 11^en^ Juni 1777.

Hij is bekend geworden door zijn geschriften en door zijn niet zonder invloed gebleven pogingen, om niet zoozeer een kerkelijke samensmelting, als wel een verbroedering te bewerken tusschen Lutherschen en Gereformeerden. Aanleiding hiertoe was dat in die dagen ernstig ter sprake was gebracht een mogelijke vereeniging tusschen Roomschen en Protestanten. Deze achtte hij evenwel onmogelijk.

Hij hield in 1757 een Preek over Ps. CXLIV:9, 10 naar aanleiding van den slag 5 Nov. 1757, waarbij de Pruisen en de Engelschen wonnen, 5 Dec. van dat jaar een preek over Ps. XVIII:47-51 naar aanleiding van den slag bij Breslau en in Oct. 1769

1) Zijn vader was misschien *Carolus Hardeveld*, overl. in Juni 1739 als predikant te Alem en Maren, waar hij stond sedert 1711. Daarvóór was hij vanaf 1709 adjunct-predikant te Rosmalen. Anth. v.H. zou dan daarvóór geboren zijn.

een over Zach. X; 11 naar aanleiding van de overwinning door de Russen op de Turken behaald.

Hij had drie zonen, die predikant zijn geworden, van wie een hierna volgt; de oudste was *Johannes Antonius* van Hardeveld, overl. 30 Oct. 1759 als pred. te

Aalburg en Heesbeen, de tweede *Carel Willem v.H.*, ruim 80 jaar oud overl. 1 Oct. 1819 als pred. te Made en Drimmelen, waar hij 7 Dec. 1777 als cand. was gekomen.

Alegonda Klara, dochter van Anth. v.H., beoefende de dichtkunst blijkens een grafschrift door haar vervaardigd op de Gouvernante Anna, in 1759 overleden.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem verscheen in druk:

Dankreden wegens een Genadige verlossing uit zware krankheit, *bij zelfs ondervinding de gemeente te Wijk voorgestelt.* Gorinch. 1720. 8°. - *Absalons Pylaar vergeestelykt*, met eenige Gezangen. Gorinch. 1732. 8°. Herdr. 1746. 8°. - *De ontdekte wolf in den Pot ofte historische Saamenspraak van een Predikant met een Christen. Over de Vermaarde Profeetsie van Paus Benedictus XIII op den beruchten Sacramentsdag van 1734 en bij deezen gelegenheidt over de Gereformeerde Religie*, *het onderscheidt der tegenwoordige Roomschen en Paapschen* enz. Utrecht, 1735. 4°. - *Verklaring over den LXXXIX Psalm.* Utr. 1735. 4°. - *De verspiede vos in den wijngaard.* Utr. 1755. 4°. - *Vriendelijk Buurpraatje gehouden tussen drie buuren.* Dordr. 1739. - *Noodige Verdediging tegen de ongegronde en spotagtige Aanmerkingen van Th. de Hartog.* Dordr. 1740 8°. - *De verbaasde en erbarmelyke vlucht der inwoonders des landts van Heusden*, *wegens de laatste overstrooming*, *vertoont in eene predikatie.* Dordr. 1741. 4°. - *De Kerk Gereformeert in Zeeden*, *met een kort berigt van de Kerkform der zoogenaamde Hernhutters.* Dordr. 1741. 4°. - *De Kerk Gereformeert in Zeden*, *daar men in uitgebeeld ziet*, *onder den Persoon v. Judas en Nathanaël*, *eenen Geveinsden en Opregten Christen*, *met betrekkinge op allerly Staats- en Stands-persoonen. Waar by ook getoond wordt*, *in hoe verre Al en Niet de waare Leden van de waare Kerk te kennen zyn; aangelegt*, *met Gods zegen*, *zo tot eene algemeene verbeteringe*, *als tot eene rust en vrede in Kerk en Politie*, *by wyze van Zamenspraak tusschen een Predikant en een Christen.* Amsterd. 1741. 4°. - *De Huyspredikant of Noachs Voorbeeld.* Leiden 1742. 4°. - *Het Schip van Staat*, *genaamt Prudentia ofte Voorzigtigheid om van alle regte gronden van Staat*, *zoo in Oorlog als Vrede*, *recht te oordeelen*, *met byzondere toepassing op het Verenigt Nederland in deeze dagen; kortelyk ontworpen tot nut en dienst van alle ware Patriotten.* Leiden. 1744. 4°. - *De Joodsche Republyk*, *in der zelver opkomst en ondergang*, *ten spiegel v. Neerlandts Gemeenebest vertoont*, *alles*, *met een byzonder oogmerk op dezen tegenwoordigen tyd toegepast in een bededags predicatie uit Zephanja I. vs. 2 waar by komt een Voorber. vertoonende de voorn. redenen v.h. veeltydts lang prediken der Nederd. Leeraren.* Leyden. 1745. 4°. - *Huys-predikant tot dienst v. alle Christelyke huysgezinnen*, *in een leerreden uyt Hebr. II vs. 7.* Leiden. 1746. 4°. - *Kerkelijk pleidoy; vertonende op eene bescheidene wyze*, *de onpartydige Redenen*, *waarom de Gereformeerden hunne Vereniging met met de Ev. Lutherschen*, *en niet met de Roomschen konnen zoeken; gesterkt*, *zo met Historische*, *Theologische*, *als mede andere Polityke bewyzen*, *ten dienste van den Roomschen Schryver*, *den Heere L. Zeelander*, *waar by de onpartydige middelen eener nadere vereeniging, tusschen de Gereformeerden en Lutherschen onderscheidenlyk worden opgegeven*, *zoowel*, *als de wezenlyke verschillen*, *tusschen beide*, *tot wegneming van vele ongunstige veroordelen der broederen in den grond beschouwt worden. Men vindt*

hier ook een Bewerp, hoe zelfs ene plechtige Correspondentie, tusschen de Protestantsche Kerken in Nederlandt, zoude konnen gehouden worden. Alles ten gemenen

nutte v.h. Protestantendom, *onder Godts Zegen aangelegd.* Opgedragen aan de Ed. Mog. Heren, Commissarissen Polityk der beide Synoden v. Z. en N. Hollandt. Amsterd. 1747. 4°. - *De zuyvere genade weg van God in Zyn Heyligdom*, *betreffende het weezen der waaragtige bekeeringe des menschen* enz. Utr. 1750. 4°. - *Antwoord op die deelen v.h. eerste pleitgeding v. Ds. Ger. Kuypers*, *betreffende de Brieven v.d. Heer Brocades*, *ten anderen des schryvers oogmerk in zyn boekje genaamt de zuyvere genade weg v. Godt in Zyn Heyligdom enz. tot rust en vrede der Kerke*, *en behoudenis der broederlyke liefde.* Leiden. 1752. 4°. - *Geestelyken Oorlog.* Met verv. 2 st. Amst. 1752. 8°. - *Onpartydig Oordeel.* Amst. 1755. 8°. - *Zamenspraak en Gedachten van Zwaar-hoofd*, *Ligt-hoofd en Kloek-hart*, *over het Criticq gestel der zaken v. Europa. Benevens den Pruissischen Oorlog*, *tot nut en dienst van alle Protestantsche Patriotten.* Amst. 1756. - *Kerkelyk pleidoy wegens de vereeniging der Gereformeerden*, *Lutherschen en Roomschen*, *met een bewerp van correspondentie tusschen de Protestantsche Kerken in Nederland*, *opgedragen aan de Ed. Mog. Commiss. Politiek der beide Synoden v. Z. Holland.* Amst. 1755. 4°. - *Gedachten v. Swaar-Hoofd*, *Ligt-Hoofd en Kloek-Hart*, *over het criticq gestel der zaken v. Europa. Benevens den Pruisischen Oorlog. Tot nut en dienst v. alle Protestantsche Patriotten.* Amst. 1758. 4°. - *Historisch Vertoog betreffende de verscheidene Crisissen of de gevaarlijke tijdsgewrichten*, *in welke zich het Protestantendom*, *'t zedert keizer Karel den Ve tot op dezen tijd bevonden heeft*, *alsmede de tien groote vervolgingen v.d. Apostolisch-Catholyken* enz. Opgedragen aan de Hoog Eerw. Theol. Faculteit in de Holl. Universiteit te Leiden. Amst. 1759.[1)]. - *Romen in brand*, *Wegens den Portugieschen Oorlog*, *met den Paus en de Jezuiten*, *Verhandelt in een Zamenspraak tusschen een Protestant*, *Papist en Roomschen. Waar by men vind eene naauwkeurige vergelyking van Christus en den Roomschen Paus*, *Beneffens de Beruchte Prophetie v. den Aarts-Bisschop v. Dublin*, *aangaande de Jezuiten v. den Jaare 1558. Voorts worden hier*, *Ignatius Lojola in het Zwart*, *en Cornelius Janssenius in het Wit verbeeld. Ten gemeenen nutte v. alle waare Catholyke Christenen.* Amst. 1763 gr. 8°. - *Vervolg der Zamenspraak van Romen in Brand*, *tusschen een Protestant*, *Papist en Roomschen*, *wegens het Bannissement der Jesuiten*, *niet alleen uit Portugal*, *maar uit Spanje*, *met zekere verlichte Secte aldaar*, *zo wel als uit Napels*, *Sicilien*, *Parma*, *neffens den aankleve van dien. Waar by komt de eigenaardige Beschryving van de Monarchy der Solipsen*, *als ook het juiste Character van den Generaal derzelve Romen resideerende. Voorts de nadere Vervulling van de doorluchte Prophetie des Aarts-Bisschops van Dublin*, *omtrent de Jesuiten*, *in den jare 1558 gedaan; met de begroting des aantals van dezelven in 't geheel*, *als byzonder van Polen*, *en hun Paspoort*, *opgemaakt uit den naam van Jesuiten*, *enz. Alles ten gemeene onderrichting en nutte van alle ware Catholyke Christenen.* 1768. - *Vriendelyk onderricht aan de Christen waereld in Rijm vervat by Gelegenheid des beruchten Belisarius v.d. Heere Marmontel*, *Romansgewys Beschreeven.* Leyden. 1769. 4°. - *Bulla in Coena Domini v. Paus Leo* X. Amst. 1769. - *Politie v.h. Pausdom in Engeland.* 8°. - *Eene volledige Historie der zo genaamde Pietisten; aangaande derzelver opkomst*, *voortgang en*

1) Een voor v. Hardenveld zeer vleiende dankbetuiging voor deze opdracht, gesteld door Prof B. de Moor. vindt men in de *Boehz.* Jrg. 1759*b*, blz. 33.

uiteinde van beide de Protestantsche Hooft-Kerken, in Duitschland en Zwitserland, veroordeeld, strekkende, zo ten

spiegel der waare Gereformeerde Kerke in Nederland, *als ten byzondere narigt van alle opregte Godvruchtigen*, *in deeze dagen zo nodig voor zuivere Waerheid en zuivere Godsvrucht*, *als voor de Heilige Vrede van Gods Kerk.* Leiden. 1770. 8°.

Van hem bestaat ook een gedicht:

Oranjes deugdeschets ten vorstelyken eerespiegel van Willem V..., *in een keurdicht begrepen.* 's Grav. 1762. 4°.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 54, 55. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 24, 25; III, blz. 662. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III, blz. 272; Aant. blz. 132. - Ypey, *Chr. Kerk 18e e.* IV, blz. 109. - Sepp, *Pol. en Ir. Theol.*, blz. 153. - *Boekzaal.* Jrg. 1761*b*, blz. 173-185.

[Samuel van Hardeveld]

HARDEVELD (HARDEVELDT) (Samuel van), zoon van den vorige, werd geboren te Wijk bij Heusden in 1728. Proponent geworden bij de classis Gorinchem, werd hij den 8en Dec. 1750 peremtoir geëxamineerd voor de classis Leiden en Neder-Rhijnland en den 27en d.a.v. bevestigd te Valkenburg (Z.-H.) door zijn vader (m. 1 Tim. III:1; intr. m. 2 Cor. II:16slot). Hij bleef daar werkzaam totdat hem wegens voortdurende lichaamszwakte en borstziekte emeritaat werd verleend; den 25en Mei 1788 preekte hij afscheid (m. Ef. VI:23, 24). Hij vestigde zich daarop te Leiden, waar hij 22 Jan. 1790 overleed. Zijn stoffelijk overschot werd 26 Jan. bijgezet in de kerk te Valkenburg.

Van zijn studiezin getuigde ook dat hij nog den 2en Mei 1788 op bijna zestigjarigen leeftijd zich liet inschrijven in het Album Stud. te Leiden.

Den 26en Jan. 1759 hield hij een lijkrede over Amos VIII:9, naar aanleiding van het overlijden van de Gouvernante Anna. Aan deze rede voegde hij een gedichtje toe, dat afgedrukt is in *Boekz.* Jrg. 1759*a*, blz. 381.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Voorbereiding tot de aanstaande Kerkhervorming; of Christus' gereedheid om den Dorschvloer Zyner Kerke te doorzuyveren, *en elk naar zynen staat te behandelen en te vergelden ter heilzaame*, *en tans zoo zeer noodige ontdekkinge en waarschuwinge van zorgeloze Belyderen en naby-Christenen; en tot opwekking*, *en bemoediging der waare Godzaligen*, *voorgestelt in eene Verhandeling over Matth. III:12.* Leyden. 1757. 4°. - *De betrekkelyke Staatsverandering van elk der Uitverkoorenen*, *voor zynen Persoon*, *in haaren rechten aart en grootheid beschouwd*, *of eene Verhandeling over een gewigtig stuk der Herv. rechtzinnige Godsdienst leere*, *tot welks klaar en onderscheiden begrip wel eene meerdere Overweeging vereischt wordt*, *dan men veeltyds denkt: namelyk*, *hoe het te verstaan zy*, *dat Gods toorn en de vloek der Wet*, *op de Uitverkoorenen*, *voor welke de Heiland voldaan heeft*, *ook nog blyft rusten*, *tot het tydstip hunner dadelyke personeele Rechtvaardiging; met byzondere aanmerkingen over deeze weldaad daar uit voortvloeiende; en wat elk hier omtrent tot Zaligheid moet nodig achten te ondervinden.* Leiden. 1767. gr. 8°. - *Harmonie van 't saamen vastgehoudene*, *maar te veel gescheidene Waarheden;*

waar in uitvoerig wordt beweezen, dat de uitverkoorenen, tot het tydstip, dat de rechtvaerdiging omtrent hen, by wyze van eene overgaande daad geschiede, voor hunnen persoon noch in zeker opzigt, onder de strafschuld, Gods toorn en den vloek der wet zyn: gelyk dan ook getoond wordt, op welke eenewyze dit niet en al te begrypen zy, en wat in die rechtvaerdiging dan plaats hebbe; en daar by, dat zulks met andere Godlyke Waarheden, ook dit stuk betreffende, zeer wel overeenkomt:

zynde een Byvoegzel of vervolg der verhandeling genaamd de Betrekkelyke Staatsverandering der Uitverkoorenen, noch eene en andere zaak behandelende, met eene wat uitgebreide voorreede. Leiden. 1769. 8°. - *Vraagen, ten aanzien der nieuwe gedachten over de Middelen ter verkryging van den Geestelyken Smaak, aan de Heeren, door welke dezelve in Geschrifte zijn voorgedraagen, of ook verder omhelst worden, gedaan, met vriendelyk verzoek van een duidelyk antwoord, ter nadere ontwikkeling van hun eigentlyk gevoelen*, in: *Boekz.* Jrg. 1775*a*. blz. 457-459 (vgl. ook *Boekz.* id., blz. 601, 602; jrg. 1777*a*, blz. 72.). - *Vraagen, welke de ondergeschreeven de vryheid neemt, den Wel-Eerw. Heer D. Kleman, en zyne Medestanderen, voor te stellen, als welker duidelyke beantwoording een korte weg zoude kunnen zyn, om het niet alzins wel begreepen worden, daar men van klaagt, ten opzicht der voornaamste zaaken, een einde te doen neemen, en nader te doen zien, wat men van hun aankleeven aan de Leer der waare Hervormde Kerke, waar mede zy betuigen het eens te zijn, te oordeelen hebbe* in: Boekz. Jrg. 1776*a*, blz. 426-429). - *Beantwoording van zes Vragen, welke volgens de beginselen en denkwyze v.d. Wel-Eerw. Zg. Heere J.E. Voet is ontworpen, uit liefde tot Waarheid en Christelyke vreede kortelyk overwoogen, met eenige bedenkingen aangaande sommige begrippen v. welgemelden Heer en met aanmerkingen omtrent zulke Wysgeerige stellingen, waar op 't wel het meest ter afdoening der zaaken, wat het Philosophische betreft, zal aankomen.* Leiden. 1777 8°. - *Byzondere uitlegging van alle de Bewoordingen in 't gebed des Heeren; met aanwyzing hoe elke uitdrukking behalven dat ze alle de Geloovigen des N. Testaments in 't gemeen betreft, ook daarby in zich bevat hier opgegeeven Byzonderheden, meest de Discipelen en Apostelen van Christus aangaande; en hoe men deeze, teffens met den gemeenen zin, die ook in den Heidelb. Catechismus gemeld, en elders breeder behandeld wordt, in eene voegzame orde kan voordragen. Zynde een Ontwerp eener veelzins nieuwe Verklaaringswyze van het volmaakst Gebed in 't gemelde opzicht; ter nadere beantwoording aan 't hoogstwys bedoelde des grooten Leermeesters ingericht.* Hier achter is een kort *Byvoegsel* aangaande de Nederduitsche Taal. Leiden. 1780. gr. 8°. (vgl. *Boekz.* Jrg. 1781[a], blz. 61; *b.*, blz. 155-161).

Dat S. v. Hardeveld ook gedichten maakte blijkt behalve uit zijn dichtstukje bij de lijkrede over Amos VIII:9 uit zijn:

Klinkdicht op het hoge Huwelyk v. Zyne Doorlucht. Hoogheid Willem den V Prince v. Oranje en Nassau, Erfstadhouder, Capitein en Admiraal Generaal der Vereen. Nederlanden enz. enz. enz. en Haare Koningklyke Hoogheid, Frederica Sophia Wilhelmina, Princes v. Pruisen enz. enz. enz. Leiden. 1767. in plano.

L i t t e r a t u u r : V.d, Aa, *Biogr. Wab.*, VI, blz. 55. - *Alb. Stud. L.B.*, kol. 1160. - *Boekz.*, Jrg. 1758*a*, blz. 619-633; jrg. 1777*b*, blz. 280-289; jrg. 1781*b*, blz. 155-161. - Brans, *Pred. Z. Holl.*, blz. 64.

[Adrianus Hardy]

HARDY (Adrianus), werd candidaat bij de Classis Zalt-Bommel in 1746, deed peremtoir-examen op 28 Juni 1747, en intrede te Waardenburg en Neerijnen den 18[en] Juli d.a.v. (m. Ps. CXXI:1, 2) na bevestigd te zijn door Ds. W. Graad, pred. te

Gameren (m. Ezech. III:17). In Aug. 1756 werd hij op zijn verzoek van zijn dienst ontslagen. Hij overleed in 1763.

Zijn geschriften in dichtmaat en in proza zijn van geen of geringe beteekenis. Hij huwde met Johanna Henriëtta de la Fosse (geb. 21 Oct. 1722) dochter van Hendrick de l. F., overl. 1739 als luit.-kol. inf. te Sas van Gent.

Hij gaf uit:

Brief aan den WelEerw. Heer J.E. Jungius, *Pred. te Zutphen*, *waar in aan den zelve over den bedreigden Laster van de Zonden tegen den Heiligen Geest aan ieder ongeloovige omtrent zyne Openbaringe gedaan*, *en de Openbaring en Uitcyffering van 't Getal des Beests*, *666 zelfs*, *breder en vrymoediger geschreven wordt. Ten einde zijn WelEerw. de voortgebragte zwarigheden mag oplossen*, *en zyne vertogen met meerder kragt van bewyzen*, *nadere Verklaringe aan de Waereld*, *geloofbaarder maken.* Zalt-Bommel. 1ste, 2de dr. 1750.[1] - *Tweede Brief aan den Wel. Eerw. Z. gel. Heere Johannes Ernestus Jungius*, *Pred. te Zutphen. Waar in aan den zelven over zyne Bekentmaking in de Boekzaal v. Febr. 1750. geredeneert wordt. Ten einde zyn Wel. Eerw. 't stuk des Verschils met Reden*, *voorneeme te vereffenen*, ald. 4°. - *Poëtische en Stigtelyke Mengeldigten*, *over verscheide Stoffen*, *in rym gebragt* (hierin Poëtische Brieven I Aan den Wel. Eerw. Heere W.A. Bachiene. Bed. des W. te Kuilenborg II. Aan Rutg. Schutte, enz.) Gorinchem. 1750. 4°. - *Schets der gepreze Nederduitsche dichtkunde* enz. 's Gravenh. 1759. 4°.[2]

L i t t e r a t u u r : Witsen Geysbeek, *Wdb. Ned. Dichtk.* II, blz. 64. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 55.

[Jan Haren]

HAREN (ook wel genoemd: **HARING) (Jan)** zou volgens sommigen te Valenciennes geboren zijn. Hij werd opgevoed in het Gereformeerde geloof ter wille waarvan zijn vader, die predikant was, ter dood was veroordeeld. Daarop vluchtte de zoon naar Genève, waar hij de vriendschap genoot van Calvijn, bij wiens sterven in 1564 hij ook tegenwoordig was. Vervolgens predikte hij op verschillende plaatsen, zoo in 1566 tot 1567 te Brugge, maar om zijn goederen te redden had hij in dien tijd zijn geloof verloochend. Hij betuigde zijn berouw en werd daarop weer toegelaten tot het predikambt, hoewel er velen waren, die hem voor onoprecht en eerloos hielden. Op de Waalsche Synode 16 Sept. 1578 bleek dat Valenciennes toen in Haren een eigen predikant had. Deze kreeg daarop de opdracht den dienst te gaan waarnemen te Brugge ‘totdat de Kerk van Valencyn de openbare oefening der godsdienst verkregen hebbende, hem zou terugroepen, om haar toegewezen te zijn.’ Haren is echter niet naar Valenciennes wedergekeerd. Van omstreeks Juni 1578 af was hij zes jaren lang predikant te Brugge. Hij woonde er in een gedeelte van het Karmelietenklooster. Den 3en Juli 1579 werd zijn woning bestormd door de Roomschgezinden, die hem wilden dooden, maar, daar hijzelf niet thuis was, zijn echtgenoote mishandelden onder geschreeuw dat men de Geuzen zou wegjagen, de weggezonden geestelijken zou terugroepen en de magistraat veranderen en uit Roomschgezinden zou samenstellen. Den 46en Juli, toen de stad door Staatsche troepen bezet was, ijlde Haren aan het hoofd van een troep Waalsche soldaten, om blakend van wraakzucht het huis van den kolonel Jhr. Hieron. de Mol te plunderen.

1) Naar aanleiding van dezen *Brief* plaatste J.E. Jungius een *Bekentmaking* in *Boekz.* Jrg. 1750, blz. 218-223, gevolgd door een *Bekentmaking* van Hardy (a.w., blz. 351).
2) De Bibliotheek v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden bezit een ex. van deze *Schets* met aanteekeningen in handschrift van den schrijver (zie: *Catal.* I, k. 375).

Dat Haren een man van invloed was in de Waalsche Kerk blijkt wel hieruit, dat hij op de Synode van Gent, 16 Maart 1580, als scriba fungeerde, en op die van Gent, 19 Sept. 1582 een openingsrede hield en er het voorzitterschap bekleedde.

Op de classis van Brugge 19 Jan. 1580 werd besloten hem te vragen of hij ook begeerde lid der Brugsche classis te zijn. Haren antwoordde toestemmend, maar doorgaans was hij in de vergaderingen der classis afwezig; in 1582 werd hem officieel gevraagd waarom hij de vergaderingen der classis verzuimde; zijn antwoord is niet bekend, maar in latere acta wordt zijn naam niet meer aangetroffen.

De Synode van Antwerpen 30 en 31 Maart 1583 droeg hem op om met den predikant Massis aan Karel van Croy, prins van Chimay, een beschikking der Synode omtrent een door hem gedaan verzoek bekend te maken. Zoodoende is Haren met bedoelden prins in aanraking gekomen, al spoedig nadat deze in Aug. 1583 als gouverneur van Brugge aldaar gevestigd was. Wellicht trad hij als hofprediker bij dien prins in dienst. In elk geval stond hij tot dezen in nauwe betrekking, wat ook hieruit blijkt dat hij naar Middelburg werd afgevaardigd om er den 28^{en} Aug. de credentiebrieven van Chimay en de vier leden van Vlaanderen te overhandigen aan den prins van Oranje. Dat hij ook bij dezen vertrouwen genoot bewijst wel dat Oranje hem den 2^{den} Sept. van uit Middelburg zond naar zijn broeder, Graaf Jan van Nassau en nog in diezelfde maand naar Keulen met een opdracht aan hertog Jan Casimir, schoonbroeder van genoemden graaf, om den wensch van Oranje te kennen te geven; in een schrijven d^{o} 20 Sept. uit Keulen verklaart Haren ook dat zijn zending niet voorspoedig was. Daarop keerde hij naar Brugge terug. Hier bleef hij tot de verovering der stad door de Spanjaarden. Ook nam hij, misschien in dienst van Chimay het predikambt waar, want hij gaf er dezen veinzenden prins in 1584 een attestatie van de Gereformeerde religie. Ook deed hij bij hem dienst als verklikker. Wat in een door hem bijgewoonde vergadering in Jan. 1584 afgesproken was, nl. dat men zich van Chimay zou meester maken, indien men daartoe Oranje's toestemming verkrijgen zou, bracht hij aan Chimay over.

De verdenking rustte verder op hem dat hij den vredeshandel met Spanje bevorderd zou hebben. Door de gecommitteerde raden van de Staten van Zeeland op last van Oranje naar Delft ontboden, verklaarde hij in zijn verhoor aldaar den 14^{en} Juni 1584 dat hij veeleer tegen dien vredeshandel gewaarschuwd had en ook het vredescontract niet medegeteekend, maar het veeleer veroordeeld had. Met twee anderen was hij vanwege de Waalsche Kerken afgevaardigd geweest naar de Synode te Vitry (Bretagne), waar geoordeeld was dat het niet vrijstond te onderhandelen met een vorst, die de Gereformeerde religie niet was toegedaan. Behendigheid in zijn pogen om zichzelf vrij te pleiten kan hem niet ontzegd worden.

Veertien dagen vóór het sluiten van het verdrag met Spanje ontvlood hij Brugge en begaf zich naar het gebied van Oranje. Daarop keerde hij terug tot Chimay en volgde hem naar diens goederen, zonder er zijn gemeente van in kennis te stellen. Vandaar dan ook dat de broederen op de Synode van Leiden den 2^{en} Oct. 1584 bepaalden dat hem zou geschreven worden zich op de volgende Synode te verantwoorden. Haren bleef echter zwijgen, en wierp zich in de armen der Jezuieten, bij wie hij den 3^{en} Maart 1586 het Gereformeerde geloof ten tweeden male afzwoer, terwijl hij zich niet ontzag dit geloof door middel van gedrukte libellen te lasteren. In verschillende steden, zooals Antwerpen en Keulen, gaf hij openlijk rekenschap van zijn overgang. Ook deed hij dit door een open brief (titel zie onder)[1].

1) Onder de geschriften van Franc. Junius is er een getiteld: *Response à l'apologie de J. Haren.* Amst. 1587.

Hevig geschokt sprak de synode van Leiden 18 tot 20 Sept. 1585 te Leiden hare diepe verontwaardiging uit; ook besloot zij (art. 14) hem op Zondag 23 Oct. in al de Waalsche Kerken der Nederlanden plechtig te doen verklaren als afgesneden van de gemeenten, waartoe zij opzettelijk een banformulier opstelde.

Haren werd voorts verdacht in 1602 een opzienbarend libel uitgegeven te hebben, waarin de Protestantsche vorsten op schandelijk wijze beschuldigd werden. Destijds in dienst zijnde van de hertogin van Kleef werd hij gevangen genomen en vervoerd naar Lorraine. Aan tal van andere dingen, waarvan hij mede beticht was, werd hij onschuldig bevonden, en omstreeks 1609 ontslagen.

Daarop gebeurde nog het meest opzienbarende. Te Wesel gekomen, deed hij daar in de Waalsche Kerk den 7^{en} Maart 1610 opnieuw openlijk boete met het doel andermaal terugtekeeren tot de Gereformeerde Kerk. Hij gaf daarvan publiek kennis ook door zijn geschrift: *La Repentance de Jean Haren* etc.; tot het drukken van dit geschrift ‘in de Walsche en Duitsche sprake’ werd door de Staten-Generaal den 29^{en} April 1610 voor den tijd van zes jaren octrooi verleend aan Loys Elzevier de jonge te 's Gravenhage. De synode van Amsterdam 21 tot 24 April 1610 toonde de bekeering van Haren niet sterk te vertrouwen noch er zeer mede ingenomen te zijn. Men kende zijn wispelturigheid. De verzoening werd getroffen op de synode van Breda 15 tot 17 Sept. 1610.

De Waalsche broederschap ondersteunde hem verder. Blijkbaar vestigde hij zich daarop ergens in de Nederlanden, waartoe hij vrijheid vond door een resolutie van de Generale Staten, waarbij hem werd toegelaten ‘op zyn ootmoedig begeren van remissie van gedane fouten’ met zijn huisvrouw hier te lande te komen wonen. De synode te Dordrecht 14 tot Sept. 1611 (art. 22) besloot, daar het hem niet gelukt was zich een positie te verschaffen, hem tegemoettekomen met de som van 100 daalders en hem schriftelijk aan eenige kerken in Frankrijk aantebevelen. Blijkbaar is hij niet meer tot den predikdienst toegelaten. Dit was de straf voor zijn samenspannen met den prins, aan wien grootendeels de ondergang der Hervorming in Vlaanderen was toeteschrijven.

Bij de synode te Delft (art. 4) diende hij eenige kleine geschriften ter approbatie in, waartoe een commissie benoemd werd; het besluit daartoe werd aangehouden in de synodale vergadering van 18 en 19 Sept. 1612 te Delft (art. 14).

Harens verdere lotgevallen en sterfjaar zijn niet bekend. Hij was ongetwijfeld een man van talent en invloed, maar tegelijk een tragische figuur, aan wien, hoe zacht men hem ook beoordeeld moge hebben, onbetrouwbaarheid niet kan ontzegd worden. Portretten zijn van hem niet bekend.

Geschriften van J. Haren zijn:

Brief discours des causes justes et équitables qui ont meues Mr. Jean Haren, jadis Ministre, de quitter la Religion prétendue Reformée, pour se renger au giron de l'Eglise Catholique, recitées publicquement au peuple d'Anvers en la Grande salle du collège des Pères de la Société, le IX jour de Mars 1586 par ledit Haren. Aquel sont adjoustées certaines demandes Chrestiennes, proposées par ledit Jean Haren à un certain Ministre Protestant (*Ambrosius Wille*) *touchant*

les principaux pointz de la Religion Catholique, etc. Anvers. 1587. 12°.[1] - *Treize Catechèses contre Calvin et*

1) Een jaar te voren in het Hollandsch verschenen met een opdracht aan Karel van Croy, prins van Chimay.

les Calvinistes. Nancy. 1599. 12°, (opgedragen aan prinses Antoinette van Lotharingen, gehuwd met den hertog Jan Willem van Gulik). - *Profession Catholique de Jean Haren.* Nancy. 1599. 12°. - *Epitre et Demande Chrestienne de Jean Haren à Ambroise Wille*, *Ministre des Etrangers Walons.* Nancy. 1599. 12°. - *La Repentance de Jean Haren et son retour en l'église de Dieu*, *publiquement par lui récitée en l'église Wallonne de Wesel.* (Met titelvignet) A. Hanaw. Par Dan. Avbri MDCX.[1)]

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* blz. 55, 56. - Paquôt, *Mémoires.* I, p. 379. - Groen v. Prinsterer, *Archives*, 1e série. T. VIII, p. 239, 241, 255. - Janssen, *Kerkh. in Brugge*, I. II, (reg.). - Dez., *Kerkh. in Vlaand.* I, II (reg.). - E. v. Meteren, *Ned.-Hist.* B. IX, fol. 262; B. XI, fol. 356; B. XII, fol. 354, 357. - Bor, *Ned. Oorl.* B. XXI, blz. 849 (120). - *Nav.* III (1852) blz. 347, 348. - *Werken der Marn. Ver.* S. II D. III; S. III, D. IV (reg.).

[Alexander van Harencarspel]

HARENCARSPEL (Alexander van) behoorend tot een geslacht, ook wel **VAN HARINGCARSPEL** genoemd, werd den 26en Juni 1758 geboren te Eenigenburg (gem. St. Maarten) uit het huwelijk van Abraham v.H. en Johanna Bakker, wier vierde zoon hij was. Na van zijn vader voorbereidend onderwijs aan huis te hebben ontvangen, werd hij, na den dood van dezen in 1773, nog in datzelfde jaar geplaatst op de Latijnsche School te Lingen, waar hij drie jaren bleef. In 1776 werd hij student te Utrecht[2)]; eer hij na zes jaren de academie verliet, gaf hij het geschrift uit, hieronder vermeld, aanvankelijk bestemd voor het genootschap 'Tendimus ad idem et Tandem fit surculus arbor,' waarvan hij gewoon lid was.

Den 28en Mei 1782 door de classis Alkmaar met lof bevorderd tot proponent, werd hij den 21en Augustus d.a.v. peremtoir geëxamineerd te Amersfoort, en den 6en Oct. d.a.v. bevestigd te Bunschoten door Ds. P.Th. Avinck du Pré, pred. te Zuilen (m. 2 Tim. IV:5*b*; intr. m. Hand. XVI:9, 10). Vandaar vertrok hij naar Tiel, waar hij den 3en Juli 1785 bevestigd werd door zijn broeder A.F.J. van Harencarspel, pred. te Nijmegen (m. Hebr. XIII:17; intr. m. Ef. III:8; afsch. te Bunschoten 19 Juni m. Hand. XX:31, 32*a*). In 1788 bedankte hij voor een uitnoodiging om te prediken te Leeuwarden, waar zijn naam op een drietal stond en voor een beroep naar Maastricht, in 1792 eenparig op hem uitgebracht; hiervoor ontving hij van overheidswege een aanzienlijk geschenk in zilver. Den 20en Nov. 1793 wijdde hij de geheel vernieuwde Kleine Kerk te Tiel in (m. Hebr. X:25*a*). Den 12en Febr. 1797 nam hij echter afscheid van Tiel (m. Gal. VI:16), vertrekkend naar zijn laatste standplaats Amsterdam, waar hij den 5en Maart d.a.v. werd bevestigd door Ds. J.M. Noothoven, pred. ald. (m.

1) Holl. Vertaling: *Het Berouw ende het Leedtwesen van Jan Haren Ende syne wedercomste inde Kercke Godes*, enz. Wt het Fransche ghetrouwelick ... overgheset.... Ghedruckt nae de Copye van Hanau, by Dan. Aueri (sic.), 1610, ende nu tot Amstelredam, by Dirck Pietersz., inde Witte Persse opt Water. Z. j. In twee kolommen gedr. 4°.

2) Zijn naam komt echter in het *Alb. Stud. Rh. Traj.* niet voor.

Hand. III:22*b*) en den 8^{en} intree deed (m. Rom. I:15). Hij overleed aldaar den 2^{en} April 1817.

In 1810 fungeerde hij als assessor in den N. Hollandsche synode te Enkhuizen.

Hij huwde den 15^{en} Sept. 1782 met Johanna Aartzen, (overl. 1 Nov. 1800) oudste dochter van Wouter Aartzen, in leven Schepen der stad Alkmaar. Den 21^{en} Oct.

1806 hertrouwde hij te Watergraafsmeer met Dina Catharina Elisabeth Farret (geb. 15 Nov. 1779, overl. 28 Juli 1853 te Alkmaar), dochter van Mr. Johan Pieter Farret, oud-wethouder enz. te Amsterdam. Alle zes kinderen uit het eerste huwelijk stierven nog vóór de moeder; van de vijf uit het tweede was de oudste *Joan Pieter van Harencarspel* (geb. 16 Nov. 1807, overl. 24 Apr. 1862), pred. resp. te Echten en Driel (1831), Voorschoten (1834), Wageningen (1837), Leeuwarden (1843); van hem is een leerrede bewaard in een bundel leerredenen voor den Haarlemmermeerpolder.

Van Al. v. Harencarspel zijn geen portretten bekend.

Van hem zag het licht:

Betoog en verdediging van de achtbaarheid der geschiedkundige Boeken des O. Testaments. Utr. 1782. 8°. 2 dln.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 62. - Vervolg op Croese, *Pred. Amst.* (1818), blz. 54-60. - *Nederlands Patriciaat*, 6de Jrg. (1915), blz. 146.

[Anneus Guido Harger]

HARGER (Anneus Guido), geboren den 3en Sept. 1836 op het eiland Marken, waar zijn vader *Johannes Gerardus Harger* (26 Febr. 1842 als pred. te Meerssen overleden) destijds predikant was, werd ingeschreven als student te Groningen den 4en Juni 1854. Hij moest zijn theologische studiën voor geruimen tijd onderbreken, om op geneeskundig advies zich voortebereiden voor het examen van scheepsdokter, ten einde een reis per zeilschip te kunnen maken naar O. Indie ter genezing van al ver gevorderde tuberculose; bedoelde reis had het beste gevolg. Hij zette zijn godgeleerde studiën voort en werd door het Prov. Kerkbestuur van Drente in 1861 bevorderd tot proponent. Achtereenvolgens diende hij de gemeenten van het Eiland Marken (bev. 5 Juli 1863 door zijn schoonvader Ds. H. Uden Masman Sr., pred. te Groningen m. 1 Cor. IV:1-4; intr. m. 1 Cor. III:9; afsch. 3 Juli' 70 m. Fil. I:27*a*), Giethoorn (na bedankt te hebben voor Warder en Oudega; 10 Juli '70 bev. door zijn schoonvader m. I Petr. V:2-4; intr. m. 2 Cor. I:24; afsch. 20 Mei '77 m. Matth. XIII:8*a*), Wezepe (bev. 27 Mei '77 door zijn zwager S.G. Geertsema Beckeringh, pred. te Hippolytushoef, m. Ef. IV:12-15; intr. m. 1 Tim. IV:16*a*; afsch. 12 Dec. '80 m. 1 Cor. XV:58), Ruinen (na bedankt te hebben voor Andijk; bev. 19 Dec. '80 door zijn vriend en voorganger Ds. A. Adema, pred. te Norg, m. Gen. XII:2; intr. m. Ef. IV:11*a*; afsch. 11 Sept. '81 m. 1 Cor. XV:58), Wapserveen (bev. 18 Sept. '81 (door zijn bovengen. zwager)[1] Hij overleed den 9en Oct. 1882 te Groningen, waarheen hij begin Sept. van Wapserveen vervoerd was met ondragelijke pijnen tengevolge van een abces in het hoofd. Hij liet een weduwe na (geb. A.C.H. Masman, met wie hij 24 Juli 1863 te Groningen gehuwd was), en acht kinderen, waarvan het jongste een jaar oud was.

Harger was in zijn gemeenten zeer geacht als man van karakter en trouw in de vervulling van zijn plichten. Dit was ook op Marken het geval, waar de orthodoxe

1) Volgens mededeeling van een familielid heeft Ds. Geertsema Beckeringh de bevestigings- en de intreepreek bij die gelegenheid uitgegeven. Titels onbekend.

bevolking hem, die beslist modern was, om zijn persoon in eere hield. Hij trad te Giethoorn staande, op als lid van het Class. Bestuur van Kampen.

Van hem verscheen in druk:

Het Christendom van Jezus. Tiental godsdienstige toespraken en laatste rede. Ureterp. 1883. 8°.[1)].

Ook werden van zijn hand enkele preeken opgenomen in *Onze Godsdienstprediking* (red. J.W. Lieftinck en W.C. v. Manen). Tiel. 1875 en volg. jaren.

Litteratuur: *Alb. Stud. Gron.*, k. 319. - *St. v. W. en V.* Jrg. 1882[2], blz. 717. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, N° 6165.

[Nicolaas Haring]

HARING (Nicolaas), geboren te Oostzaan den 5en Nov. 1633, werd ingeschreven als student te Leiden den 17en Jan. 1657. Achtereenvolgens was hij predikant te Uitgeest (Febr. 1658), Edam (ber. Nov. 1660), Leeuwarden (vertr. v. Edam 1 Nov. 1678; bevest. te L. Dec. d.a.v.), Utrecht (bevest. 26 Juni 1681). Aldaar bleef hij werkzaam tot zijn dood, den 25en Maart 1708.

Hij huwde 1° den 17en Aug. 1663 te Amsterdam met Susanna Marcus, 2° den 16en Nov. 1690 te Amsterdam met Catharina Oostzaan, van Oostzaan, wed. Pieter van den Bergh.

Van hem bestaat een portret ter halver lijve, in mantel, in ov. met 4 reg. vers. Naar M. Gillig, door J. Gole. Met adres v. J. Specht. kl. fol. (vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, N° 2173). Een vers van hem getiteld *De gangen Gods in 't heiligdom* vindt men vóór het rijmwerk van Henrica Hoolwerf, *Kracht in zwakheid.*

Verder zag van hem het licht:

Oude-vier-baeck, *ofte gedachtenisse vande brandt tot Edam*, *24 Febr. 1602.* Edam. 1677. 4°. - Θρησ□ειολογ□α, *ofte aanmerkingen over de Religie*, *tot ontdekking en vaststelling der ware godsdienst*, *als ook tot opwekking en bevordering van de kragt der Godzaligheid.* Utr. 1696. 4°.

Litteratuur: *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 454. - Laurman, *Pred. Cl. Leeuwarden*, blz. 16. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 27. - v. Rhenen-Voet, *Pred. Utr.*, blz. 18. - v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dichters.* II, blz. 203.

[Eelhart Folkert Harkenroht]

HARKENROHT (Eelhart Folkert) behoorde tot een oude familie, afkomstig uit Herzogenrat (Hartogenraad, Hartogenrood, Harkenroht) in het Limburgsche, die om des geloofs wil was uitgeweken naar Emden[2)]. Hij werd als derde zoon uit het huwelijk van Johannes Harkenroht en Martina Doeyma geboren te Emden den 15en Mei 1670. Na al vroeg de Latijnsche Scholen bezocht te hebben verliet hij deze in 1688 met een *oratio de vera linguae Latinae pronunciatione*, waarna hij achtereenvolgens de academiën te Groningen (ingeschr. 3 Sept. 1688), te Leiden (waar in het *Alb. Stud.*

1) Vermoedelijk met een levensschets als voorbericht.
2) Uitvoerige bijzonderheden over deze familie bevat *Boekz.* Jrg. 1732*a*, blz. 628. Vlg. ook *Nav.* XXXVI (1886), blz. 424, en vooral het art. van J.F. de Vries (zie ond. *Litt.* a.w., S. 1-5) en Strodtmann. *N. Gelehrte Europa* X Th., S. 395, 396.

zijn naam ontbreekt; hij was er met enkele andere studenten den hoogleeraar à Marck gevolgd) en eindelijk te Franeker, waar hij onder voorzitting van Campeg. Vitringa in 1691 ten beste gaf een *disputatio de Mediatore Mose ad Gal. II. 19.* Kort daarna toegelaten tot het predikambt, diende hij de gemeenten te Hamswehrum (bev. 24 Jan. 1692), Pilsum (1695; hier en in zijn eerste gemeente was zijn afscheidstekst: Hand. XX:31, 32), Hinte (1697), Emden (waar in 1708 en '12 zijn naam al geplaatst was op een drietal (intr. 11 Nov. 1714; afsch. te Hinte een

week later). Hij betoonde zich ook daar behalve een trouw pastor een geleerd beoefenaar van de Latijnsche dichtkunst en van Latijnsche en Nederlandsche oudheid- en geschiedkunde; vooral wijdde hij zich aan het onderzoek van de historie zijner geboortestad, waarbij het Emdensch archief hem menige bron deed ontdekken. Het blijft zijn verdienste door zijn uitgave van Beninga's Chronyk de kennis van den Oostfrieschen voortijd meer algemeen te hebben gemaakt. Door afdruk van de *Summa en bekentenisse Christelyker lere der Predikanten in Oostfriesland van 1528* en het *smeekschrift der Oostfriesche predikanten aan Graaf Enno II van 1530* moest, schoon niet bepaald uitgesproken, blijken dat Graaf Edzard de Gereformeerde belijdenis naar Zwingli's opvatting door Georg. Aportanus in zijn graafschap had ingevoerd en dat deze belijdenis in die eerste jaren door heel O. Friesland heen de alleen geldige was geweest.

Harkenrohts kennis der geschiedenis van Emden bewees hare diensten in den politieken strijd. Ook nadat de Stenden en de stad Emden hadden moeten bukken in den strijd met den vorst bleven zijne sympathieën aan den kant der partij, die het onderspit delven moest, en nog in 1729 spoorde hij van den preekstoel zijn hoorders aan alles, ook zelfs eigen leven, voor het vaderland op te offeren. Deze aansporing bracht hem in conflict met de keizerlijke commissie en bezorgde hem een dagvaarding.

Ondanks de verwikkelingen, waarin hij betrokken was, vond hij nog tijd tot studie, waarvan zijn werken getuigen.

Zijn overlijden was vrij plotseling. Nog den 21^{en} Jan. 1732 was hij tegenwoordig bij een vergadering van den Emdenschen kerkeraad, waar hij een rapport uitbracht. Vier weken later, den 18^{en} Febr. overleed hij.[1)] In de Gasthuiskerk zou hij begraven zijn. Te Emden kent men zijn graf echter niet. Ook zijn van hem geen portretten bekend.

Tal van gedichten zijn door hem vervaardigd in verband met blijde en droeve aangelegenheden in de burggrafelijke familie, met wie hij op goeden voet verkeerde.

Veertig jaren lang was hij gehuwd met Maria Elisabeth Lorrie (Lordye), geb. te Leiden. Uit dit huwelijk werden twee kinderen geboren, waarvan een later volgt.

Behalve verschillende verhandelingen in de *Biblioth. Bremensis* (cl. V-VIII) zijn van hem afkomstig de volgende geschriften:

Eggeric Beninga, *Volledige Chronyk v. Oost-frieslant*, *Behelsende niet alleenlik de Historie v. Oost-frieslant*, *maar ook v. alle Nabuirige Volkeren ten Oosten en ten Westen*, *besonder de alderseldsaemste Geschiedenissen v.h. oude en hedendaegse Friesland*, *zoo ten tyde des Heidendoms*, *als sedert het is gekristent geworden. Met Randen Kantteikeningen*, *Byvoegselen en oude Versegelingen e.a. stukken verrykt en vermeerdert.* Emden. 1723. 4°. (Opgedragen aan de Emder Magistraat en de O. Friesche Landsstenden). - *Nader Berigt v.d. Eersten Kerkstaat Van de Gemeente binnen Breda*, *Onder het Kruis In 't verborgen. Uit de Oude stukken*, *bewaert bij de Oude Moederkerk van Nederland*, *te Emden* in: *Boekz.* Jrg. 1731*a*, blz. 333-346. - *Geschiedenissen*, *behoorende tot de Moederkerke in Emden en Oost-Vrieslandt*, *I. Boek*, *behelzende een Naemlyst der Leraers*, *die de verbeterde Belydenis der Genade-Lere*,

1) Aldus volgens J.F. de Vries t.a.p. Elders wordt 28 Febr. als sterf- en 5 Maart als begrafenisdatum genoemd. Hij zou volgens deze berichten den 28sten Febr. vm. nog gepredikt hebben over een vervolgstof (Ef. IV:17, 18).

in de Dorpen van 't Emder ampt, *en de Heerlykheid Risum verkondigt hebben*, *opgebragt en verzameldt.* Harlingen. 1726. 8°.

In de *Biblioth. Bremensis* zijn van hem de volgende verhandelingen:

Ad Theodorum Hasaeum Epistola. Cl. V, fasc, I, p. 117-128.- [*Gerh. Eobani Geldenhaurii Epistola Irenica ad Ecclesiae Emdanae Ministros*] cum *prolegomenis Eilh. Folc. Harckenrothii*, *Ecclesiastae Emdensis*, etc. Cl. V, f. II, p. 316-349. - *Epistola ad Theodor. Hasaeum in qua nonnulla quae ad historiam Saeram literariam seculi XVI*, *praesertim Frisiacam spectant*, *exhibentur.* Cl. VI, f. I, p. 538-560. - *Excerpta ex literis Eilh. Folkc. Harckenrothii; scriptis ad T. d. H.*, *in qua de nonnullis memorabilibus Bibliothecae Emdensis*, *aliisque agitur*, *πενταϛ literarum a Jo à Lasco ad Drusillum Sissinga scriptarum exhibetur.* Cl. VII f. II, p. 310-348. - *Analecta quaedam Anecdota ad Historiam Ecclesiasticam seculi XV. facientia cum Notis Eilh. Folc. Harkenrothii.* Cl. VII, f. VI, p. 1052-1073. - *Vitae Guilhelmi Gnaphei brevis descriptio.* Cl. VIII, f. VII, p. 111-119.

In de *Boekzaal* verder nog:

Aanmerkingen nopens de Herv. Huis- en Kruiskerken in Nederland. Uit de oude stukken, *bewaart by de oude Moederkerk v. Nederlandt te Emden*, *samengestelt.* Jrg. 1731*a*, blz. 569-579. - *Nader berigt* v.*d. Eersten Kerkstaat Van de Gemeente binnen Leeuwaarden*, *onde*r *het Kruis. In 't verborgen. Tweede St. Uit de Oude Stukken*, *bewaart by de oude Moederkerk v. Nederlandt. te Emden* Jrg. 1731*b*, blz. 66-83. - *Aenmerkingen nopens de Herv. Huis- en Kruiskerken v. Nederl., als elders.* Jrg. 1731*b*, blz. 454-476.

Ook bestaat van hem een *Naamlyst v.d. Predikanten van 't Emder Ampt.* Emden 1726.

In handschrift liet hij na:

Emder Kerkstaat voor, *in en na de Reformatie. - Vervolg op de Chronyk van Beninga. - Brief aan M. Tydeman.* (*Cat. Letterk.* I, Hs. blz. 61).

Een van Harkenrohts laatste werken was een schoolorde van 1728 voor de Latijnsche School van Emden, waarvan hij scholarch was. Deze orde is naar H.'s gewoonte doorspekt met de namen der vroeger aan de School verbonden rectoren, conrectoren en leeraren.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 66. - J.F. de Vries, *Die Gebrüder Harkenroht* (in: *Jahrbuch der Gesellschaft fûr bildende Kunst und vaterländische Altertümer. Zu Emden.* 6ter Bd, 2tes Heft (Einden. 1885). S. 31-42). - *Alb. Stud. Gron.*, k. 130. - Schotel, *Kerkel. Dordr.* II, blz. 269. - Meiners, *Oostvr. Kerkgesch.* II, blz, 532, 533. - J. Chr. Adelung-Rotermund *Fortsetz. u. Ergänz. zu Chr. G. Jöchers Allg. Gel. Lex.* 2ter Bd., k. 1795, 1796.

[Jacob Ysbrand Harkenroht]

HARKENROHT (**Jacob Ysbrand**), jongste broeder van Eelh. Folk. H., werd geboren te Emden den 27en Juli 1676. Na de Latijnsche School aldaar bezocht te

hebben studeerde hij te Groningen (ingeschr. 10 Sept. 1695[1]). Hij hield zich er óók bezig met de bestudeering der Grieksche, Romeinsche en Friesche historieschrijvers; de liefde tot oudheidkundig onderzoek en vooral tot de geschiedenis van Emden had hij uit zijn vaderstad meegebracht. Een en ander bleef hem zijn leven lang bij.

1) De Vries t.a.p. noemt hier ten onrechte 1694.

Zijn *Oostvriessche Oorspronkelykheden*, waarvoor hij meer dan 200 bronnen raadpleegde, getuigt daarvan. Hij verdedigde te Groningen in 1698 een dissertatie *de planctu Thamuz*, en werd den 18^{en} Juli 1699 door den Coetus van O.-Friesland toegelaten tot den predikdienst. Den 14^{en} Aug.[1)] 1701 had zijn bevestiging te Rysum (door Ds. E.F. Kettler) plaats, gevolgd door zijn intrede (m. Jer. I:6, 7). Den daaraan voorafgaanden tijd had hij gebruikt voor oudheidkundig onderzoek in tal van plaatsen in O.-Friesland, waarvan het resultaat werd neergelegd in zijn *Oostvriesch Kronikje*, dat een chronologische aaneenrijging bevat van de hoofdfeiten der O.-Friesche geschiedenis. Zijn tweede standplaats was Larrelt, waar hij, na voor een beroep naar Groothusen bedankt te hebben, den 24^{en} Juli 1712 intrede deed (m. Ps. CXXII:7-9; bev. d. Dr. Joh. Brunius, pred. te Wyvelsum m. Hebr XIII:17; afsch. te Rysum eerst den volgenden Zondag m. Fil. I:27).

Kort na de verschijning van zijn *Rysumer Catechisatie-Boekje* (1706) deed hij een poging den Oostfrieschen of Emder Catechismus in het Latijn te vertalen, en deze vertaling te voorzien van passende Bijbelplaatsen. Ook Eilshemius' kleinood, een uitvoerige verklaring van den Emder Catechismus in het plat-Duitsch, wilde hij in het Hollandsch vertalen. Daarenboven bearbeidde hij een werk *Roomsse Nalezingen*, waarin hij meer in het breede wilde behandelen oude gebruiken en gewoonten, die ook na de reformatie in de Prot. Kerk waren overgebleven en waarvan hij de afschaffing aanbeval, o.a. het St. Nicolaasfeest en dat der Drie Koningen.

Zijn uitlatingen in zijn *Oostvr. Oorspr.* ten gunste van de Gereformeerde belijdenis, waarbij hij ook het oorspronkelijk Gereformeerd karakter van de hervorming in O.-Friesland had gehandhaafd,[2)] berokkende hem moeilijkheden; hij werd tegen 2 Dec. 1712 voor het consistorium te Aurich ter verantwoording geroepen en op straffe van geldboete gewaarschuwd in de toekomst iets te laten drukken, dat niet vroeger ter beoordeeling aan het consistorium onderworpen was; hiertegen protesteerde hij bij den tweeden druk van zijn *Oostvr. Oorspr.* Zijn *Emdens Harderstaf* (als voorlooper van *Oostfrieslants Godsdienst* welk laatste werk hij tegen zijn bedoeling nog niet kon uitgeven) verscheen evenals zijn *Kerkreede over Oostfr. Rundvees Pest* in 1716 zonder bekrachtiging van het consistorium te Aurich. Deze miskenning van het vroeger gegeven bevel bezorgde Harkenroht een nieuwe oproeping den 2^{en} Oct. 1716 om voor het consistorium zich te verantwoorden. Hij liet zich vertegenwoordigen door een advocaat. Den 5^{en} Juli 1717 veroordeeld tot de boete, wendde hij zich den 22^{en} Sept. d.a.v. tot den Emder Coetus, die zich nu in zijn rechten verkort achtte door het consistorium te Aurich. Het slot was dat Harkenroht weigerde de boete te voldoen; toen men hem ertoe wilde dwingen, sprongen de landsstenden hem bij en werd de geldsom uit de landsmiddelen voldaan.

Inmiddels waren tengevolge van natuurrampen zijn inkomsten sterk verminderd, en zijn tractement, dat 800 gulden bedragen had, meer dan de helft ingekrompen. In Nov. en Dec. 1716 lag hij zelf vier weken lang doodziek neer. Een jaar later (met Kerstmis 1717) werd zijn omgeving geteisterd door een geweldigen watervloed,

1) Volgens andere opgaaf den 31sten Juli. Aan de handoplegging nam deel zijn oudere broeder, destijds reeds pred. te Hinte.

2) In zijn *Oostvrieslands Jubeljaar* legt hij er nogeens nadruk op, dat O.-Friesland in den eersten tijd van de reformatie Gereformeerd was, en hij spreekt er den wensch uit dat op den duur eenheid tot stand kome tusschen de Gereformeerde en Luthersche gezindten.

die de grootste verwoestingen aanrichtte, en waarbij 34 menschen en zeer vele dieren verdronken. Bedestonden werden overal gehouden. Ook Harkenroht hield ze dagelijks van 16 Jan. tot Pinksteren 1718 's voorm. 11-12 uur. Vijf jaar lang trok hij als gevolg dezer ramp geen inkomsten uit zijn ambt. Toch behield hij den moed om er getrouw in te blijven en tusschentijds nog te reizen voor oudheidkundig onderzoek. Maar zijn zorgen bleven groot. Naar aanleiding van de verschijning van zijn geschriften over den *Kers-vloet* zonder bekrachtiging van het consistorium te Aurich, werd hij hiervoor andermaal gedaagd; op de vraag van den kanselier wie hem tegen het Keizerlijk bevel in den raad had gegeven dit boek uittegeven antwoordde hij: de resolutie van den Stendenlanddag van het jaar 1719.

Niet lang daarna kwam er verandering in zijn levenslot door een roeping, die hem uit het Westen bereikte. Op zijn aanraden had de coetus in 1721 met Ds. ter Haar uit Suurhûsen ook Ds. Ysbr. Eelh. Harkenroht uit Hinte (zie blz. 527,) afgevaardigd naar de synoden in Holland voor een collectereis ten behoeve der Oostfriesche noodlijdenden; na ruim een jaar was het resultaat niet gering. Tijdens dat verblijf predikte hij in verschillende gemeenten en werd te Hindeloopen beroepen. Dit voorbeeld deed ook zijn oom besluiten naar verplaatsing in Nederland uittezien; daartoe ging hij in Juni 1721 op reis, predikte 20 Juli te Amersfoort, en 10 Aug. te Renswoude, waar hij ook den 21^{en} d.a.v. beroepen werd; de ambachtsheer keurde deze beroeping echter niet goed. In die dagen werd hij naar huis geroepen voor de begrafenis van een zijn kinderen. Zoo trof hem slag op slag. Hij keerde echter naar Holland terug, en preekte 14 Sept. 's avonds in de Westerkerk te Amsterdam (daardoor werd zijn naam op de nominatie aldaar gebracht), verschillende Zondagen daarop in gemeenten in Friesland en in Groningen. Den 22^{en} Febr. 1722 preekte hij te Appingedam; in de daarop volgende maand werd hij benoemd tot rector der Latijnsche School en den 4^{en} April d.a.v. beroepen tot predikant aldaar; dit laatste deed hem over alle bezwaren heenkomen, zoodat hij besloot derwaarts te gaan. Den 25^{en} Mei (Pinkstermaandag) 1722 deed hij intrede te Appingedam (m. 2 Cor. VI:1) na bevestigd te zijn door G. Alberthoma, P. Idema en N. ter Mooy, resp. pred. te Appingedam, Opwyrda en Farmsum (afsch. te Larrelt m. Spr. XXIX:18); als rector hield hij er den 17^{en} Aug. d.a.v. zijne inaugureele rede *de Didactica Christiana deque Officiis Magistratuum Parentum atque Praeceptorum circa Scholas.*

Den 9^{en} Maart 1734 hield hij bij gelegenheid der openlijke introductie van Lucas Johannes Spandaw een *oratio de Utilitate ac Necessitate Scholarum.* Zijn arbeidslust bleef ook aldaar hem bij. Hij vond er gelegenheid een *Beknopte Chronyk van Groningen en Ommelanden* te schrijven, en de geschiedenis en oudheden van Appingedam te bestudeeren. Een werk, waarvan hij in zijn *Oostvr. Oorspr.* meermalen spreekt: *Appingedamster Oudheden*, is mogelijk de in 1732 verschenen *Briefwisseling over de oudheid v. Appingedam;* mogelijk is het het verloren geraakte geschrift van Harkenroht, waarvan een manuscript op het stadhuis te Appingedam melding maakt.

Te midden der voortdurende oneenigheden te Emden werd de verkoop van een latere uitgave van zijn *Oostvr. Oorspronkelykheden* bij decreet van de regeering 3 Nov. 1731 streng verboden. Als antwoord hierop verscheen een hoogstwaarschijnlijk door Harkenroht anoniem uitgegeven, tot nogtoe ongedrukt gebleven geschrift van Emmius: *Historia nostri temporis* Gron. 1731; dit geschrift werd op hoog bevel in 1733 verbrand.

Over zijn laatste levensjaren zijn de berichten uiterst schaarsch. Een borstkwaal maakte in 1736 (vermoedelijk den 8^{en} Febr.) te Appingedam een eind aan zijn leven. Geen grafteeken of bijzondere aanwijzing wijst zijn laatste rustplaats aan.

Hij was een onvermoeid navorscher van het verleden, een man van buitengewone belezenheid, een grondig kenner van de vaderlandsche geschiedenis, een productief schrijver, daarbij een ijverig herder. Door zijn *Oostvr. Oorspronkelykheden* maakte hij zich, vooral in Duitschland, naam.

Hij huwde den 9^{en} Nov. 1704 te Rysum met Anna Andreasdr. Indys, uit Emden, die hem overleefde. Uit hun huwelijk werden in 't geheel negen kinderen geboren: de meeste waren gestorven vóór hun vader, o.a. een zoon als Groningsch student.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Zijn geschriften zijn:

Oostfriesch kronikje. Emden. 1700. 12°. - *Rysumer Catechisatieboekje.* 1706. - *Oostfriesse Oorsprongkelykheden*, *Van alle Steden*, *Vlekken*, *Dorpen*, *Rivieren enz. in Oostfriesland en Harlingeland*, *uit oude Verzegelde Brieven*, *Gedenkteekenen*, *Overleveringen*, *Aantekeningen en Beregtingen*, *volgens onze oudste Landtaal. Met een voorberegtende Handleidinge*, *Inlandze en Buitenlandze Oudheden*, *als ook Godgeleerdheidkundige Aanmerkingen en Bladwyzers*. Emden. 1712. kl. 8°. 2de dr. in 2 dln. ond. eenigszins gewijzigden titel: *Oostfriesche Oorsprongkelykheden*, *Van alle Steden .... in ende buiten Oostfriesland en Harrellingerland*, *Uit Oude Boeken*, *Verzegelingen*, *Gedenkteekenen*, *Opschriften en Aanteekeningen*, *Volgens onze oudste Landstaale.* Met een Voorberigtende Handleidinge,.... en vier omstandige Bladwyzers. Gron. 1731. kl. 8°. - *Emdens Harderstaf draagende de Naam-Lyst der Predikanten in de Nederduitze Gemeente te Emden*, *zedert de Hervorming ald. begonnen in het jaar 1520 tot op dit tegenwoordige jaar 1716.* Emden. 1716. 8°. Hierachter de *Acta ofte Handelinghen der verzamelinghe der Nederl. Kercken*, *die onder 't Cruys zitten*, *ende in Duytschlandt*, *ende Oostvrieslandt verstroeyt zyn*, *gehouden tot Emden den 5 Oct. anno 1571.* Volgens de Delfze Druk des jaars 1612. Nu opnieuws overgesien en uitgegeven. Emden. 1716. 8°. Voorts is erachter gevolgd: *Een Liedeken van den gantschen Handel der Nederlanden*, *Ende van den val Babylons* door I. v. Voort, een anoniem gedicht: *Een Klaegliet der Nederlantsche verdrevene Cristenen* en een *Brief aan E.F. Harkenroht*, *Pred. binnen Emden van J.I. Harkenroht*, gedat. 4 Dec. 1715. Ook vindt men er Harkenrohts *Aanspraak aan 't Coetus van Oost-Vriesland*, *binnen Emden. - Kerkreede over Oostfrieslands Rundvees Pest*, *gevreest*, *en helaas gekoomen*, *aangetoont uit Jes. VII vs. 21 .... Op een Maandelyke Bededag Aan de Gemeente te Larrelt in Oosfriesl. - Nevens een Herderklagte over de sterfte*, *onder 't Rundvee*, *met eenige theol. e.a. Aanmerkingen* enz. door Dr. Ger. Outhof. Emden. MDCCXVI. Ook over Ps. LXXVIII:50 en Zef. I:2, 3 gaf hij leerredenen uit naar aanleiding van de sterfte onder het rundvee. - *Kerkrede over Oostvrieslants Kersvloet*, *uit Psalm CVII. 33*, *34. Naer tyds- en lants gelegenheit op deszelfs oorzaken en afwendende middelen ter godtzaligheid en ware Bekeeringe in deze jammerlyke dagen breeder uitgebreit*, *uit de oudheden verklaert en toegepast.* Waer achter: *Kersvloets kort ontwerp v.h. omgekomene*

aen menschen, *beesten en huizen*, *in Oostfrieslant*, *Harlingerlant*, *Kniphuizen*, *Jeverlant en Butjadingerlant*, *met eenige Oudheden verrykt.* Emden. 1719. 8°.
- *Oost-Frieslants Jubeljaar over de Reformatie des Godsdients zedert het Jaer 1519*, *in*

de Maend Junius, *aangetoont uit 1 Kor. XV:1*, *2. De Inleidinge is uit 2 Kron. XXXIV:15*, *16. Tot Roem v.d. Goedertierenheden des Heeren onzes Gods*, *naer tyds en dezes lands gelegenheit in hare Godvrugtigheid en Heiligen yver in deze yverloze dagen breeder uitgebreit*, *uit de Oudheden en Kerkelyke geschiedenissen verklaert en nader toegepast*, *op den 25 Junius dezes Jaers 1719*. Emden. 1720. 8°. - *Oost-Vrieslands Jubeljaer*, enz. *waar by gevoegd is Oost-Vrieslands Muysejaer. Aangetoont uit Exodus VIII vs. 21. In deese jammerlyke dagen uit gegeven tot grootmakinge v.d. goedertierentheden des Heeren onses Gods ter Godvrugtigheld en waere bekeering aangedrongen*, *breeder uytgebreyd uyt de oudtheden en taalen.* Amst. 1723. 8°. - *Oostfriesche Watersnood*, *in eene Kerkrede over den Kersvloedt v.h. jaar 1717 ende deszelfs kort ontwerp*, *alsmede een kort verhaal des Nieujaars vloed v.h. jaar 1720. Met outheden en prentverbeeldingen ook des Dollaarts uitgebreit.*[1] 2de dr. Emden. 1723. 8°. - *Wegwyzer der Goddelyke waerheden*, *volgens welke de Verbonden Godts en de Hooftstukken des Geloofs; niet alleen voor de kinderen in de Scholen; maer ook voor de Volwassenen*, *byzonderlyk voor die geene*, *welke hen tot des Heren Heilig Avondtmael willen laten onderwyzen.* 2de dr. 1727. 12°. - *Judas Iskarioth*, *uitwendig Ledemaet en Leraer van de zigtbare Kerke Godts op Aerden. Briefs wyze tot nuttige onderrigtinge en verbeteringe dezer tyden in het kort vertoont.* Gron. 1731. 4°.[2]. - *Zeeworm in Nederlandts Paalwerk voor de Dyken*, *tot een buitengewone Straffe van den Here der Heirscharen toegezonden*, *aangetoont uit Jon. IV:7. Na tyts en landts gelegenheit op deszelfs oorzaken*, *en voorkomende middelen*, *ter ware bekeeringe en ongeveinsde Godtzaligheit*, *gepredikt en toegepast op een buitengewonen Vast- en Bededagh der Provintsie v. Groningen en Ommelanden*, *aan de Gemeente binnen Appingedam den 8 October 1732. Uit de Oudheden der Volkeren breder uitgebreidt.* Gron. 1733. 8°. - *Kerkgeschiedenissen in Oostfriesland.* Harl. 8°. - *Brief. Nopens de Goude Bulle des Keizers*, *Karel den IV*, *in de jare 1356*, *te Neurenberg* (*in Boekz.* Jrg. 1735*b*, blz. 208-222). - *Brief. Nopens de waarheid van de Pausinne Johanna*, *of gemeenlyk Paus Jut*, *in den jare 1584. tegen het gevoelen van Petavius*, *Jesuit* (Id. jrg. 1735*b*, blz. 339-351). - In de *Biblioth. Bremensis* komt van hem voor een *Epistola de origine*, *progressu*, *divisione et reputatione Vener. Coet. Fris. Orient.*

Voorts bezorgde hij uitgaven van:

Appingedamster Buurbrief, *in een opentlyke Landdags Vergaderinge van alle Frye Friesen bevestigt*, *by den Upstalsboom in Oostfriesland des jaers 1327. Uit het Latynsche Originaale Pergamenten Handschrift op 't Raadhuis te*

1) *Accedit Isebr. Eilardi Harkenroht Ecclesiastae Hindelopensis Dissertatio Epistolaris*, *De Busto Lharledano.*

2) J. Chr. Brucherus, pred. te Tjamsweer, schreef naar aanleiding hiervan: *De Wettige Avontmael-Gebruiker*, *zynde een Kort Vertoog van de onwaarschynlykheit dat Judas het H. Avondtmael zoude hebben genoten*, *gepaert met een aanwyzing*, *dat de Lere der Hervormde*, *de Gelovige daer toe geregtigt houdt*, *nevens afweringe van agterdagt*, *welke op deze en andere stukken gelegt wordt. Met betrekkinge op de Brief van D. Harkenroth genaemt Judas uitwendig Ledemaet en Leraer*, *briefs wyze voorgestelt.* Gron. 1731. 4°.

Appingedam bewaart, *met veel neerstigheid afgeschreven*, *en nu voor de Nakomelingschap*, *en Minnaers van Oudheden uitgegeven.* Gron. 1730. 8°. - *Korte Beschryvinge v. enige vergetene en verborgene Antiquiteiten der Provintsien en Lauden*, *gelegen tusschen de Noord-Zee*, *de Yssel*,

Eemse en Lippe. Waer by gevoegt zyn Annales Drentiae dat zyn enige Aentekeningen en Memoriën v. sommige gedenkwaerdige Geschiedenissen, gepasseert in het Antiquiteitsryke Landschap Drenth, van de Geboorte v. Christus af, tot op dezen tyd CI□ DCLX. Mitsgaders een Korte Beschryvinge der Stadt, des Kasteels, en der Heerlykheit Koevorden, 't Samen vergadert, en aen het ligt gebragt door Johan Picardt, Theol., Past. Covordiensem primum Doctorem Medicum. 2de dr. Gron. 1730. - *Briefwisseling over de oudheid v. Appingedam.* 1732.

Onder zijn toezicht verscheen:

Christlicke und Schriftmetige Kercken Ordening, om alle desorder voor te comen, und eenicheit, rust und vrede in de Gereformeerde Kercke, in der Stadt und Omlanden van Groeningen toe mogen onderholden enz. *volgens het eerste Exampl., voort na de Reform. deezer Provintsie, in den jaere 1595, gedrukt te Franeker.* Gron. 1728.

Sinds 1701 gaf hij jaarlijks uit een *Kort Bericht v. Oostfriesland van alle Personen, die in publyke dienst zyn.*

Dat hij ook de dichtkunst beoefende blijkt uit zijne lofverzen vóór het werk van G. Outhof te Emden *Verklaaringe over 't boek van Ruth.* Emden en Amst. 1711. 4o.

Enkele zijner werken bleven onuitgegeven.

Van zijn hand zijn 21 brieven, aan Ludolf Smits gericht, bewaard in de Bibliotheek van de Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 66, 67. - J.F. de Vries, *Die Gebrüder Harkenroht* (in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bild. Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden.* 6ter Bd, 2tes Heft. Emden. 1885, f. 5-31. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 141. - *Boekz.* Jrg. 1719*b*, blz. 478; jrg. 1720*b*. blz. 113, 114; jrg. 1727*b*, blz. 223-225; jrg. 1736*a*, blz. 376-379. - Schotel, *Kerkel. Dordr.* II, blz. 269-271.

[Ysbrand Eelhard Harkenroht]

HARKENROHT (Ysbrand Eelhard), zoon van den vroeger genoemden Eelhard Folk. Harkenroht, werd den 3en Juni in 1693 geboren te Hamswerum (O. Friesl.). Hij ontving voorbereidend onderwijs in het ouderlijk huis en bezocht vervolgens de hoogeschool te Franeker. In 1711 proponent geworden diende hij achteenvolgens de gemeenten te Loppersum (door zijn vader bevestigd in 1713), Hinte (waar hij in 1714 zijn vader opvolgde), Hindeloopen (bev. den 10en Juli 1721); zijn herhaald prediken op een collectereis in ons land vestigde hier de aandacht op hem; hij nam te Hindeloopen tevens het rectoraat der Latijnsche School waar; hij werd hiertoe aangesteld den 14en Febr. 1724. Zijn laatste gemeente was Harlingen (bev. den 6en Mei 1725; intr. m. 1 Cor. IV:1; afsch. te Hindeloopen den 29en April m. Hand. I:4; ook hier bediende hij van af 1729 vele jaren het rectoraat der Latijnsche School, totdat hij in 1760 ontslag kreeg met behoud van aanzienlijk pensioen. Hij overleed den 24en Febr. 1770 of in 1771.

Hij was gehuwd met Anna van Clauwen uit Emden.

Als predikant werd hij geroemd om zijn ijver en trouw, als geleerde deed hij zich kennen door verschillende geschriften, hieronder vermeld. De *Bibl. Bremensis* bevat van zijn hand tal van artikelen, meest van archaeologischen of topographischen inhoud. Later schijnt hij meer werk gemaakt te hebben van Grieksche taalstudie, zooals blijkt uit de stukken door hem geplaatst in de door d'Orville geredigeerde

Miscellaneae observ. crit. Het meest maakte hij zich hier te lande naam door de bezorging eener tweede uitgave van het Latijnsche werk van Campegius Vitringa Sr. *P. Typus Theologiae Practicae sive de Vita Spirituali*, *Ejusque affectionibus Commentatio Oratio de Synodis earumque*, *Utilitate*, *Necessitate*, *Auctoritate.* Harl. 1750. 8°.

Verder verschenen van hem de volgende verhandelingen:

Dissertatio de Rachele. Ad loca Jerem. XXXI, *15 en Matth. II*, *18. qua disseritur et per coniecturam probabilem evinci videtur*, *Rachelem*, *non matrem Iosephi et Benjaminis*, *sed Vrbem vel vicum Iudae*, *indicare* in: *Bibl. Bremensis.* Cl. V, fasc. VI, p. 1095-1111. - *Dissertatio topographico-theologica*, *de Monte Sublimi*, *in quo Christus a Diabolo tentatus perhibetur. Matth. IV:8*, *Luc. IV:5*, *6*, *qua modeste inquiritur de montis situ*, *è cuius cacumine eminus Servator videre potuit omnia Regna mundi et gloriam eorum*, *qui conjicitur idem fuisse*, *in quo Christus transfiguratus legitur. Matth. XVII:1*, *Marc. IX:2*, *Luc. IX:28* in: *Bibl. Brem.* Cl. VI, fasc. V, p. 969-989. - *Dissertatio Choro-topographico de Aenon prope Salim*, *qua modeste de huius vero situ anquiritur*, *eumque circa fines regionis Jisachariticae*, *non ita procul Jardene et Nephtalitidos*, *quondam termino quaerendum esse ostenditur*, *ad illustrationem loci Joh. III*, *23*, in: *Bibl. Brem.* Cl. VII, fasc. II, p. 349-356. - *Dissert. topographico-theologico-mystica*, *de* ופצה *ad locum Ezech. I;4*, in: *Bibl. Brem.* Cl. VII, fasc. IV, p. 601-623. - *Periculum criticum quo* AEBHΔΩN *Hesychii*, *aliaque ejus depravata loca explicantur*, in: *Bibl. Brem.* Cl. VIII, fasc. II, p. 339-357. - *Epiphyllidum Critico-Sacrarum Fasc. I* in *: Miscell. Observat. crit.* Vol. X. T. I, p. 69-84. - *Sicilimentorum ex Hesychii Glossis maniperlus primus;* in hetz. werk Vol. X. T. II, p. 311-316; T. III, p. 321-335. - *Coniectanea de Athenodoro Sandonis F. Cananita*, *Pauli apostoli literario formatore*, *Philosophico Stoico;* in: *Misc. Observ. crit. Nov.* T. I, p. 49-62. - *Dissertatio epistolaris*, *De Busto Lharledano.* Traj. 1721 8°. 2de dr. achter *Oost-friesche Watersnood* enz. van zijn oom J.E.H. hiervóór).

Ook gaf hij een vertaling van: *Het voorbeeld van de leer der goddelijke genade* van? en schreef hij een voorrede voor een werk van Campegius Vitringa (zie: Cuperus, *Kerk. leven Friesl.*, blz. 209).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa. *Biogr. Wdb.* VI, blz. 67. - Saxe, *Onom. liter.* T. VI, p. 388. - Schotel, *Kerkel. Dordr.* II, blz. 269, 270. - Greydanus. *Pred. Cl. Franeker*, blz. 52. - Romein, *Pred. Friesl.* blz. 190, 400. - v. Veen, *Geref. Kerk in Friesl.*, blz. 37. - Sepp, *Stinstra.* I. blz. 249, 250. - *Boekz.*, Jrg. 1770*a*, blz. 312, 313. - Strodtman, *Das neue Gelehrte Europa* X. Th. S, 395-401.

[Jan Jacobsz Harlingen]

HARLINGEN (Jan Jacobsz.) zie: **Jacobsz**.

[Martinus van Harlingen]

HARLINGEN (Martinus van) werd in 1643 geboren te Nigtevecht, waar zijn vader Henricus Martini van Harlingen destijds predikant was. Zijn grootvader was *Martinus Johannis Harlingensis*, die van 1605 tot 1607 predikant was te Obdam en Hensbroek, vanwaar hij niet zonder quaestie[1)] vertrok, daarna in 1601 overkwam

1) Vgl. daarover: Reitsma en v. Veen, *Acta.* I, blz, 400-402.

tot de gemeente van Rouveen, den 18^{en} Nov. 1618 om Remonstrantsche gevoelens werd ontslagen, welk besluit ondanks zijn beklag in 1619 door de Deputaten der synode te Zwolle werd bevestigd[1)], waarna hij van 1621 af drie jaren lang op Ameland predikte, waar hij ook herbergier en wagenhouder was[2)].

De kleinzoon bovengen., was achtereenvolgens predikant te Renswoude (Dec. 1668), Rijswijk (1669), Amersfoort (ber. Oct. 1671), Delft (Gasthuiskerk) (ber. Sept. 1674), Hoorn (Maart 1677). In laatstgen. gemeente overleed hij den 23^{en} Febr. 1721. In 1719 herdacht hij zijn vijftigjarige bediening (m. 2 Petr. I:14). Kort daarop deed hij een val in zijn woning, waarvan hij de gevolgen niet meer te boven kwam, hoewel hij nu en dan nog predikte, de laatste maal op Hemelvaartsdag 1720.

Hij opende in 1695 de N. Hollandsche synode te Hoorn met een leerrede over Exod. XXVIII:30.

Hij was scholarch der Latijnsche School, en, zooals hieronder blijkt, beoefende hij ook zelf de Latijnsche dichtkunst.

Hij huwde met Susanna Salden van 's Gravenhage (ondertr. 11 Aug. 1669 ald.)

Van hem bestaat een portret ter halver lijve, rechts, staande, predikend. Met 6 reg. vers v. Q. Kleinoven. Zw. kunst door P. van Ruyven fol. (vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, N° 2175).

Verscheiden tractaatjes zijn door hem uitgegeven o.a. een *Verklaring over de Urim en Tummim.* Ook leverde hij een vertaling van Witsius' *Vier Boeken van de verscheide Bedelingen der Verbonden Godts met de Menschen.* 4de verm. dr. 1739. 4°.

Van hem zag verder het licht:

Heroica Belgarum expeditio, *pro reparanda Protestantium in Anglia libertate sucepta auspicatissimo ductu Guiljelmi III ... Arausionensium Principis et nunc .... una cum celsissima conjuge Maria .... ad Regium Angliae .... solium evecti .... heroico carmine enarrata ....* Hornae. MDCLXXXIX. 4°. (Naar aanleiding hiervan werd v. Harlingen door Willem III bekroond met een gouden médaille.) Ook schreef hij een *Lamentatio elegiaca* en een *Dedicatio metrica* aan het eind van: *Hizkia's dood En Koninklyke-Lykstacy Uyt 2 Chron. Cap. 32 vs. 33. Verklaard en toegepast in een Predikatie op de eygen dagh der Begravenisse van .... Maria Stuart ....* Door Theod. Lakeman, Dien. J.Chr. tot Hoorn. Hoorn. 1695. 4°.

Een gedicht op het sterven van Gisb. Voetius komt met gedichten van vele anderen voor in de uitgave van Andr. Essenius' *Oratio funebr.* Vgl. Duker, *Voetius*, III, CII.

De Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden bezit van hem een bruiloftsdicht voor H. Duysendpond en E. de Vicq (*Cat. Letterk.* k. 532)[3)].

1) F.A. Ebbinge Wubben, *Plaatsbeschrijving der gem. Staphorst*, blz. 32n.
2) Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Broedersch.*, blz. 417, 418; Mr. J. Loosjes, *De Geref. Kerk v. Ameland* 1611-1816, blz. 15, 16.
3) Hij moet niet verward worden met *Eduard van Harlingen*, die blijkbaar geen predikant is geweest, maar omtrent wien geen levensbijzonderheden te ontdekken waren. Ook van dezen v. Harlingen zijn een paar gedichten bewaard, nl. een opgenomen in de gedrukte leerrede van Jacobus Tyken, pred. te Amsterdam. *Gods Souvereiniteit of Vrymagtig Welbehagen soo wel in het slaan als in het zegenen van die Hy wil*, voorgesteld in een leerr. over Zach. II vs. 13 in de Oosterkerk voorm. den 16 Oct. 1751. Ook in het *Aanhangzel* v.d. *Dichtk.*

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 67. - v. Rhenen-Voet, *Pred. Utr.*, blz. 62, 69. - *Boekz.* Jrg. 1721*a*, blz. 245, 246. - *Nav.* 9de Jrg. No. 6 (omslag).

Cypressenbladen komen van dezen Ed. v. Harlingen dichtregelen voor (vgl. v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 204). Ook was hij de schrijver van *Christus geslagt ten Pascha.* Utr. 1686. 8o.

[Dirk Karel Harmsen]

HARMSEN (Dirk Karel), geboren te 's-Gravenhage den 19^{en} Jan. 1772 uit het huwelijk van Gerrit Harmsen en Adriaantje van Zantdijk, werd den 1^{en} Sept. 1791 ingeschreven als student te Leiden. Proponent geworden in 1796, deed hij den 26^{en} Maart 1797 intrede te Ter Heide (cl. 's-Gravenhage) (m. 1 Thess. V:8; bev. door Ds. J.J. le Roy, pred. te St. Anthoniepolder m. Luc. V:10*b*, 11). Hier nam hij reeds den 29^{en} Juli 1798 afscheid (m. 1 Cor. XVI:23, 24), vertrekkend naar Oegstgeest, waar hij den 19^{en} Aug. d.a.v. bevestigd werd door zijn behuwdbroeder Ds. J.C. Vorstman, pred. te Z.-Beyerland (m. Hand. XI:23, 24; intr. m. Hand. V:42). Van hieruit bedankte hij nog in datzelfde jaar voor een beroeping naar Bergambacht. Zijn derde gemeente was Steenbergen, waar hij den 18^{en} Mei (2^{en} Pinkst. dag) 1807 intrede deed (m. Tit. II:11-14; opnieuw door Ds. J.C. Vorstman, toen pred. te Haarlem, bev. m. Matth. XVI:18*b*; afsch. te Oegstgeest den 10^{en} Mei m. Joh. XV:11). Vandaar vertrok hij naar Maastricht, waar hij den 2^{en} Juli 1815 als derde predikant bevestigd werd (tegelijk met Ds. A. Jonckers) door Ds. J. Verloren, pred. ald. (m. Hand. XVI:17*b*; intr. m. 1 Cor. XIII:1-3; afsch. te Steenbergen den 25^{en} Juni m. Joh. XV:8). Na op Zondag 25 Maart 1821 des avonds gepredikt te hebben en den volgenden morgen aan twee zijner leerlingen geloofsbelijdenis te hebben afgenomen, werd hij den daaropvolgenden avond door een beroerte getroffen en overleed hij reeds den 29^{en} Maart op ruim 49jarigen leeftijd, zeer betreurd door zijn gemeente. Hij was een bekwaam Schriftverklaarder en erkend geleerde.

'Het Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst' te 's-Gravenhage bekroonde hem in 1804 met goud voor de bewerking van het door het Genootschap verlangde betoog, dat *volgens de doorgaande leere des Bijbels de Heer Jezus in zijne gehoorzaamheid*, *lijden en sterven*, *moet worden aangemerkt als Borg van zondaren*, *die daardoor in hunne plaats aan Gods gerechtigheid genoeg gedaan en hun het eeuwige leven verworven heeft; met wederlegging van hedendaagsche daarvan verschillende gevoelens.* Harmsen hield daarbij vast aan de typiek der offerande.

Hij was lid van het Haagsche Dichtgenootschap *Kunstliefde spaart geen vlijt*, in welks werken verzen van hem voorkomen, die getrouw den telgang der genootschapsleden van dien tijd houden.

Portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 68. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1172. - *Boekz.* Jrg. 1821*a*, blz. 520-522. - H.J. Royaards, *Het Haagsche Genootsch. geschiedk. geschetst*, blz. 148. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 51. - v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dichters.* II, blz. 204.

[Marten Harp]

HARP (Marten),[1] geboren te Westzaandam[2], was, behalve ‘Med. Doctor,

1) Op het titelblad van zyn *Lyk- en Pligtpred.* staat zijn naam vermeld als *Marten J. Harp.*
2) Aldus volgens v.d. Aa. In 1692 werd te Utrecht als student ingeschreven: *Marten Harp*, geb. te Alkmaar (*Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 90). Indien dit de bovenbedoelde is, dan zou de opgaaf bij v.d. Aa onjuist zijn.

Chirurgyn en Vroedmeester', voorganger van de Doopsgezinde gemeente, eerst in zijn geboorteplaats, later te den Ilp. Bijzonderheden omtrent zijn leven en werkzaamheid ontbreken[1]. Ook een portret van hem is niet bekend.

Van hem verscheen in druk:

Lyk- en Pligt-predicatie, *over het zalig afsterven v.d. Godvruchtigen Jongeling en Leeraar der Doopsgezinden Gerrit Dirksz. Tot Landsmeer over de woorden Matth. 24:46*, *47.* [Ps. 16:10]. Gedaan in den Ilp, den 5 Juny 1701. Amstd. 1701. 4°. - *Troost in droefheit*, *wegens de sterfte van het Runtvee*, *en reden van blydschap voor de lievelingen Godts*, *Wegens de geslootene Vrede met de Koningen v. Vrankryk en Spanje.* In vier Predikatien [Waer in *Abrahams Offerhande* en de Gelykenisse v. *den Verlooren Zoon* nauwkeurig overwogen worden. Amst. 1717. kl. 8°.]

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 69. - *Naamlyst der Doopsgez. Schryv. en Schriften* (MDXXXIX-MDCCXLV), blz. 44. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. II, Afd. II, blz. 76. - *Cat. Bibl. Doopsgez. Amst.* II, blz. 107, 272. - *Zaanl. Jaarboekje* (1853), blz. 38.

[Joan Hartigveldt]

HARTIGVELDT (HARTIGVELD, HARTIGVELT, HARTOCHFELT, (Joan), werd in 1616 of 1617 geboren te Rotterdam uit het huwelijk van Cornelis Hartigveldt, Raad in de Vroedschap, Burgemeester der Stad, Hoogheemraad van Schieland en Bewindhebber der O.-I. Compagnie, en Agatha Welhouk, behoorende tot een aanzienlijk Delftsch geslacht. Hij ontving een opvoeding geheel overeenkomstig zijn stand en werd ingeschreven als student in de Rechten te Leiden den 14^{en} Mei 1637. Met den graad van Doctor in de beide Rechten keerde hij vandaar terug. Zijn zeer vermogende ouders besloten hem vreemde hoven in Europa te laten bezoeken. In 1641 viel hem de onderscheiding te beurt tot het gezelschap van aanzienlijke jongelieden te behooren, dat den toekomstigen stadhouder Prins Willem II van Oranje naar Engeland vergezelde, die daar zijn bruid ging afhalen. Daarna begaf hij zich naar het hof van Frankrijk, maar terwijl hij daar vertoefde overleed in 1645 zijn vader. Temidden van de verstrooiingen van het leven te Parijs greep dit sterfgeval den gevoeligen jongenman sterk aan, zoo zelfs dat hij er ernstig krank door werd. De nietigheid van wereldsche grootheid drong zich zoo aan hem op, dat hij besloot een nieuw leven te beginnen. Hoewel van onberispelijken levenswandel, had hij gedorst naar geld en eer, thans, na zijn herstel, keerde hij alle wereldsche genotzucht en gunstbejag den rug toe. Hij trok zich een tijdlang terug op een eenzame landhoeve nabij den Briel, stortte er zijn bedroefde ziel in het gebed uit en werd 'op bijzondere wyze' verzekerd van Gods vergeving, ''t welck hij hield voor een grooter bewys van de waerheydt van den godsdienst dan alle raisonnementen.' In zijn vaderstad weergekeerd viel dit duidelijk bij hem optemerken. Beslist zag hij af van alle ambten en waardigheden, waartoe hij inplaats van zijn vader geroepen zou worden; hij liet

1) In de archieven van geen der beide gemeenten, waar Harp voorganger was, komt de naam van Harp voor. Die archieven zijn echter voor een belangrijk deel door brand vernield. De gemeente van den Ilp kreeg in 1746 haar eersten vasten leeraar in Benedictus Sytzes Hoekstra.

deze geheel over aan zijn broeders Cornelis en Willem. Het kostbaar gewaad der jonge menschen van zijn stand verwisselde hij voor eenvoudige zwarte kleedij, en zijn zwierig hoofdhaar liet hij knippen; kleine vergrijpen van vroeger werden met

overgroote nauwgezetheid van geweten goedgemaakt; hij nam een zeer strenge levenswijze aan; een en ander kwam hem te staan op heel wat afkeuring en spot, ook bij zijne huisgenooten, van wie alleen zijn moeder hem in bescherming nam.

Gevolg was dat de roep van zijn verandering zich snel verbreidde. Van Gereformeerde en van Remonstrantsche zijde zocht men hem te winnen. Hij sloeg de noodiging der Gereformeerden, tot wie hij trouwens van huis uit behoorde, niet af, ofschoon hij zich niet kon vereenigen met hun leer der rechtvaardigmaking en der absolute verwerping. Aanvankelijk meende hij vrijheid te hebben op die punten zijn eigen gedachten te kunnen voordragen aan anderen, doch dit werd hem geweigerd. Daarop voegde hij zich bij de Remonstranten, van wie hij zich echter eerlang weer afscheidde. Op een college hunner gemeente leerde hij Gerrit van Velsen kennen, ‘een jonkman van grooten invloed’ en Jan Dionysz. Verburg, die zijn intiemste vrienden werden. Door eerstgen. werd hij in kennis gebracht met de voornaamste Doopsgezinden van Galenus' richting en welhaast overgehaald tot de Doopgezinde opvatting aangaande het overheidsambt, den oorlog en het weerlooze Christendom, maar op het punt van den waterdoop bleef hij van meening dat deze niet tot de *latere* tijden der Christelijke Kerk moest zijn in stand gehouden. Door dienzelfden van Velzen werd hij ook gewonnen voor het geloof aan het duizendjarig rijk. Onder diens invloed werd hij een der zuilen van het Rijnsburger College te Rotterdam (omstr. 1650).

De Remonstrantsche zoowel als de Galenistisch Doopsgezinde broederschap waren hem bij nader inzien te kerkelijk, en hij kon niet rusten voor hij in de oprichting van het college het plan eener volkomen breuk met het kerkelijk Christendom verwezenlijkt had. Hij bleef tot zijn dood toe een trouw vriend en bezoeker der Rijnsburgsche vergadering. Intusschen ook aan andere bijeenkomsten tot het houden van godsdienstige oefeningen, waaraan het te Rotterdam niet ontbrak, nam hij met zijn vrienden ijverig deel; zoo aan het college, dat Woensdags samenkwam in de kerkekamer der Vlaamsche Doopsgezinden, en aan het z.g.n. Vrijdagsch college in de kerkekamer der Remonstr. kerk, waar men eerst samenkwam tot het bespreken van geloofsvragen en onderlinge opwekking, maar waar allengs de invloed zich begon te doen gelden van de aanhangers der Rijnsburger Collegianten, onder wie de oud-Rotterdammer en Remonstrant Frans Joachimsz. Oudaen een belangrijke plaats was gaan innemen. De vrije leekenprofetie kwam er meer en meer aan het woord. Hartigveldt werd er de ziel van. In deze samenkomsten werden velen getrokken deels uit afkeer van kerkelijke organisatie, deels om haar meer ondogmatisch karakter. Het samenkomen met mannen, die op het stuk der belijdenis zeer uiteenloopende, en daaronder Sociniaansche gevoelens bepleitten, bracht in deze colleges een geest, die velen bedenkelijk voorkwam; van Remonstrantsche zoowel als van Doopsgezinde zijde werden maatregelen getroffen tegen het doorwerken van den Rijnsburgschen geest. Dit leidde er toe dat Hartigveldt met zijn beide vrienden overging tot de stichting van een zelfstandig college.

Hartigveldt behoorde tot die Collegianten, die tegen ‘mondbelijdenis en doop’ waren als tegen karakteristieke kenmerken van de wereldsche Christenen; den Doop noemde hij ‘een oude ceremonie’. Een meer dan Platonische liefde tusschen man en vrouw achtte hij ongeoorloofd, en hij was een dergenen die ‘om der wille van Christus zich besneden van den houwelycken staet’. Hij was de eerste, die zich plaatste op het standpunt, dat men geen vergadering mag bijwonen, waar geen vrij-

heid van spreken is. Wat zijn belijdenis betreft, deze bezorgde hem den naam van Sociniaan. In de samenkomsten zocht hij menigmaal te stichten, doch stichten deed hij minder door zijn toespraken, waarvoor hij weinig gaven scheen te bezitten, dan wel door zijn hartelijke gebeden, waarbij hij aan zijn tranen vaak den loop liet.

Hij stond sterk de weerloosheid voor, keurde allen oorlog af en veroordeelde het ambt der overheid. Men zou hem kunnen noemen ‘een soort christen-anarchist’ uit de 17de eeuw.

Van zijn buitengewone milddadigheid getuigt ook de brief uit Creuzburg dº 8 Maart 1663, waarbij meer dan twintig unitarische leeraren hem lof toezwaaien voor zijn liefdadigheid. De rijkdommen, hem door zijne moeder nagelaten, schonk hij grootendeels aan de armen; toch hield hij nog genoeg over om het Collegiantenweeshuis bij testament te bedenken. Zijn fout, door hemzelf erkend en betreurd, was dat hij bij zijn redetwisten vaak tot drift en heftigheid oversloeg. Dit ééne verhinderde echter niet dat hij tot het einde toe in hoog aanzien stond om zijn vromen ernst en strengen levenswandel. Men heeft hem zelfs genoemd het ‘licht der Christenheidt’. Van den grooten invloed, die van hem uitging getuigt Verburg in zijn *Lyk-reeden* (blz. 7): ‘In de voornaamste steden van ons vaderland zal men bevinden dat de menschen, die hij met liefde bezeten hadden in 't geestelycke en zy hem, dat ze verre boven andere uitstaken in modestie en verzakinge van de wereld.’

Hij overleed aan slepende koortsen den 22en Oct. 1678.

Portretten zijn van hem niet bekend, hetgeen niet te verwonderen is.

Van hem zag het licht:

Byvoegsel by de aenmerckingen over het verhaal[1] *van het eerste begin en opkoomen der Rynsburgers.* Rott. 1672. 4º. - [Anon.] *Schriftuerlyke waardeeringe van het hedendaaghse Predicken en Kerckgaan*, *Vertoonende dat het geen van beyden past aen degenen*, *die de Vryheyt van spreken in de Gemeente en de onderlinge verdraagzaamheit voorstaan. Dienende tot beantwoording van het Praetje tusschen een Remonstrant*, *Waterlandts-Doopsgezinde en Waerdt. By welcke occasie onderzocht wordt of de geseyde onderlinge verdraegzaemheyt vereyscht*, dat de *hedendaeghsche Remonstranten*, *Doopsgezinde en andere moderate Gesintheden met malkanderen tot een lichaem behooren te vereenigen.* Motto: 1 Thess. 5:19-21. Rotterd. 1672. 4º.[2] - *De Recht Weerlooze Christen. Of verdeediging v.h. gevoelen der eerste Christenen*, *en gemartelde Doopsgezinden; Weegens het Overheyds-ampt*, *Oorlog en geweldige teegenstand.* Hier is bijgevoegt (sic) een *Lyk-reeden*, *over het leeven en afsterven v. Jan Hartichfeld.* En het *Lyk-gedicht van Joachim Oudaen.* Rotterd. MDCLXXVIII. 4º.[3].

1) Bedoeld is het geschrift Van Paschier de Fyne, dat na diens dood en zonder diens naam het licht zag: *Kort*, *waerachtigh*, *en Getrouw Verhael van het eerste Begin en Opkomen van de Nieuwe Sekte der Propheten ofte Rynsburgers* enz. (zie *Biogr. Wdb. Prot. Godg. in Ned.* III, blz. 154. Het diende tot weerlegging van *het tafelpraetje* (zie het hierna gen. geschrift van v. Hartigveldt), waarin beweerd wordt dat de Rynsburgers vrij van scheuring waren.
2) Vgl. hierover J. Hartog in: *De Gids.* Jrg. 1892, blz. 530.
3) Dit tractaat van J. Hartigveldt werd na den dood des auteurs uitgegeven door F. Kuyper, die er een voorrede voor schreef. Daarop volgt de *Lyk-reeden* door J. Dion. Verburg (m. afzonderl. titel. Rott. 1678) en het vers van J. Oudaen.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 72. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 26-28; III, blz. 662. - Paquôt, *Mémoires.* II, p. 623. - Molhuysen en Blok,

N. Biogr. Wdb. I, k. 1031. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 286. - Jan Dionyssen Verburg, *Lyk-reeden Over Het Leven en Sterven v.d. Godvruchtigen Jan Hartigveld:* Op den dag zyner Begrafenisse voorgedragen, aan de Broederen Collegianten In haar Vergaaderingen tot Rotterdam. Rott. MDCLXXVIII. - *Historie der Rynsburgsche Vergadering.* Rott. MDCCLXXV, blz. 107-112, 133-139, 153. - *Het leven van Joachim Oudaen* (achter 3de dl. v. *Joachim Oudaens Poëzy*), blz. 484-488. - v. Slee, *Rijnsb. Colleg.* (reg.). - Dez., *Gesch. Socin.* (reg.). - Hylkema, *Reformateurs.* I, II(reg.). - Jac. Scheltema, *Geschied- en Letterk. Mengelwerk.* I. 1ste st., blz. 125-131. - J. Hartog, *Een echte Collegiant* (in: *De Gids* Jrg. 1892 blz. 526-540. - H.Y. Groenewegen, *Het Remonstrantisme te Rotterdam*, blz. 86 (in: *Rotterdam in den loop der eeuwen.* 2de ged. 5e st.)

[Dirk Harting]

HARTING (Dirk) was de derde en jongste zoon uit het huwelijk van Dirk Harting, makelaar in tabak, en Jeanette Blijdesteyn. Geboren te Rotterdam den 6en Oct. 1817 verloor hij, nauwelijks twee jaar oud, zijn vader door den dood. Hierna verhuisde de moeder met hare vier kinderen naar Utrecht, vanwaar zij afkomstig was. In 1825 verhuisde het gezin echter vandaar naar Elburg, waar haar zoon Dirk, evenals zijn broeders, leerling werd van het Instituut van Kinsbergen. Van zijn oudsten broeder ontving hij onderwijs in het Latijn. Ook werd door de vier kinderen ijverig de muziek beoefend, waarvan Dirk H. altoos een hartstochtelijk beminnaar bleef. Nadat in 1828 het gezin weer naar Utrecht verhuisd was, bezocht hij er het gymnasium, en den 22en Dec. 1834 werd hij er ingeschreven als student aan de hoogeschool. Hij nam er weinig deel aan het studentenleven, maar studeerde zeer ijverig. Tot zijn vrienden, met wie hij de oude taal beoefende, behoorde o.a. B.J. Lintelo de Geer en H.H. Kemink. In 1837 vertrok hij, na afgelegd cand. examen in de Letteren, naar Amsterdam, met de bedoeling er te studeeren aan het Seminarium der Doopsgezinden. De later zoo bekende Remonstrantsche predikant J. Herman de Ridder was te Amsterdam zijn contubernaal en vriend. Hij beoefende daar naast zijn theologische studie ook de Nederlandsche letterkunde. In 1840 bevorderd tot proponent, bedankte hij voor een beroeping naar Terhorne (Fr.) en nam die naar Enkhuizen aan. Den 13en Nov. van datzelfde jaar deed hij daar zijn intrede, en hij bleef er werkzaam tot het ingaan van zijn emeritaat (1 April 1888).

De kleine gemeente, die hij al dien tijd met toewijding diende, liet hem gelegenheid voor de theologische studie, die hij ijverig en met resultaat bleef beoefenen. Nadat een in 1848 door hem ingezonden antwoord op de prijsvraag van het Haagsch Genootschap *Over de echtheid van den Brief aan de Efeziërs* met goud bekroond was, werd hij niet slechts in datzelfde jaar opgenomen onder de leden van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden, maar ook bevorderd tot Doctor honoris causa aan de Universiteit te Utrecht, juist terwijl hij zich voorbereidde er den doctorstitel te verwerven door de bewerking van een proefschrift *De Marcione*, dat gedeeltelijk ter perse lag;[1)] in de 'Praefatio' kon hij thans zijn dank betuigen voor de

1) De Inhoud werd in ruimer kring verbreid door Hartings beide verhandelingen in het Hollandsch geschreven in dl. VII en VIII van de *Jaarb. v. Wet. Th.* (zie lijst zijner geschr.).

hem tebeurtgevallen onderscheiding. De verhandeling was een scherpzinnige beoordeeling van de kritiek der Tübingsche godgeleerden.

Veel van de resultaten zijner studie heeft Harting neergelegd in de *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie*, in de redactie waarvan hij in 1851 met den 7^{en} jaargang de plaats innam van Mr. Lintelo de Geer; toen in 1857 de uitgave der *Jaarboeken* eindigde en in 1858 voortgezet werd door die der *Nieuwe Jaarboeken v. Wet. Theol.*, nam Harting van deze de redactie alléén op zich; vooral op het gebied van het N. Testament bewoog zich zijn studie, maar ook historische bijdragen werden door hem geleverd, zoo als o.a. blijkt uit de door hem (met P. Cool, Doopsgez. leeraar te Harlingen) van 1861 tot 1869 geredigeerde *Doopsgezinde Bijdragen*[1].

Wat zijn theologisch standpunt betreft, dit was aanvankelijk conservatief, maar met ingenomenheid constateerde hij den toenemenden invloed van F.C. Baur en in 't algemeen van de moderne theologie waarvan hij een aanhanger werd; dit was oorzaak dat hij na 1863 niet meer voortging met de *Nieuwe Jaarboeken.* Dat hij niet werd benoemd tot hoogleeraar aan het seminarium der Doopsgezinden, toen Sam. Muller als zoodanig aftrad in 1859, was tegen veler verwachting en beteekende voor hemzelf een grievende teleurstelling. Op andere wijze echter toonde men hem als geleerde hoog te schatten, o.a. door zijn benoeming in 1860 tot Lid van de Kon. Akademie van Wetenschappen. Aan de Synodale Bijbelvertaling nam hij een werkzaam aandeel.

Het schoolonderwijs bevorderde hij naar zijn vermogen en inzicht. Met zijn broeder Dr. P. Harting nam hij door bijeenroeping eener vergadering op 27 Oct. 1869 te Utrecht het initiatief tot stichting van het ‘Schoolverbond’, met het doel het bezoek van de lagere school te bevorderen. Leerplicht durfde men nog niet aan. D. Harting werd van het Hoofdbestuur Secretaris. Met 1 Jan. 1876 hield deze vereeniging echter op te bestaan, wegens samensmelting met de vereeniging ‘Volksonderwijs’. Harting onttrok zich daaraan, omdat daarbij een en ander was waarmee hij zich evenmin als zijn broeder, kon vereenigen. Zijn arbeid voor het ‘Schoolverbond’ had hem intusschen in 1870 de ridderorde van den Nederl. Leeuw bezorgd. Menig artikel in de door hem in 1870 gestichte en tot 1887 geredigeerde ‘Enkhuizer Courant’ getuigt van zijn medeleven in onderwijszaken; zoo ook zijn voorzitterschap van de plaatselijke schoolcommissie gedurende tal van jaren.

Ook het plaatselijke Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen kon op zijn steun rekenen.

In 1851 was hij benoemd tot lid van het Prov. Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, in 1862 tot lid van Teylers Genootschap, waar hij een werkzaam aandeel nam in het beoordeelen der antwoorden op de uitgeschreven prijsvragen. In 1875 trad hij op als lid van het Bestuur der Alg. Doopsgezinde societeit. Als zoodanig examineerde hij mede de aspirant-studenten. Midden in de drukke bezigheden bij de tweede uitgave van zijn veelgebruikt, verdienstelijk *Grieksch-Nederl. Handwoordenboek op het N. Test.* werd hij in Oct. 1887 door een aanval van beroerte getroffen, nadat hij den 16^{en} van die maand nog (voor het laatst) zijn gemeente was voorgegaan. Na dien aanval was hij een gebroken man, beneveld in

1) In 1870 voortgezet door J.G. de Hoop Scheffer. Onder Hartings medewerking verschenen de jaarg. 1861-'65, en N. Serie jaarg. 1867-'69. Slechts één art. komt daarin voor, dat zijn onderteekening draagt. Naar alle waarschijnlijkheid zijn er nog wel ongeteekende stukken in van hem afkomstig.

zijn denkvermogen. Herhaalde aanvallen bleven niet uit. Zijn droevig bestaan sleepte hij voort tot zijn overlijden den 22^{en} Febr. 1892.

Met hem ging een man heen van grondige studie, een theoloog, die invloed geoefend heeft en, zelf aanhanger geworden van de moderne beginselen, tegenover zijn tegenstanders onpartijdig kon zijn; een man, die ook natuurschoon, muziek en poëzie zeer wist te waardeeren, en zelf wel de dichtkunst beoefende. Op later leeftijd verhoogden zijn dichte 'zilvergrijze lokken', gevoegd bij hoffelijke manieren het aristocratische van zijn uiterlijke verschijning.

Hij huwde in 1840 met Antoinette Françoise van der Pant, van Utrecht, (overl. in 1867). Kinderloos bleef hij achter. In 1870 hertrouwde hij met Anna Hermina Burgerhoudt. Uit dit huwelijk werden twee zonen geboren.

Zijn oudste broeder was de bekende hoogleeraar Pieter Harting, eerst te Franeker, later te Utrecht.

In afzonderlijke uitgave zag van hem het licht:

[Met B.J. Lintelo de Geer, H.H. Kemink en W.L. Welter]: *Bijdragen tot de kennis en verspreiding der oude letterkunde.*[1)] 1837. - *Verhandeling over de echtheid v.d. Brief aan de Efeziërs.* Prijsvr. m. goud bekr. Uitg. d.h. Haagsche Genootsch. 's Grav. 1848. gr. 8°. - *Quaest. De Marcione*, *Lucani Evangelii*, *ut fertur*, *adulteratore*, *collatis Hahnii*, *Ritschelii*, *aliorumque sententiis.* Ultraj. 1849. 8°. - *De Munstersche Furie*, *of het oproer der Wederdoopers te Munster in de jaren 1534 en 1535. Eene geschiedk. voorlezing n. aanl. v. Meyerbeer's Prophète.* Enkh. 1850. gr. 8°. - *De macht v.h. kleine op geestelijk gebied door een voorbeeld opgehelderd.* Utr. 1851. kl. 8°. - *Een kritisch vraagstuk opgelost. Onderz. n.d. echtheid der schriften van Johannes.* ± 1853. - *Grieksch-Nederlandsch Handwoordenboek op het N. Test.* Utr. 1863. 2 st. gr. 8°; 2de omgew. dr. ald. 1888. gr. 8°. - *Een maand op reis in N.-Italië*, *Savoye en Zwitserland.* (met Ds. G. Vissering). Utr. 1864. post 8°. - *Een dag in den vreemde.* Amst. 1868. post 8°. - *Een arme kinderschool der vorige eeuw.* Enkh. 1875. gr. 8°. 2de dr. ald. 1877. 8°. - *Sedan en Parijs.* Liederen en gedichten uit den eersten Punischen oorlog der XIXe eeuw. Enkh. 1871. post 8^{e}. - *Enkhuizen ontwaakt.* Cantate uitgevoerd te Enkhuizen 31 Mei 1872, bij gelegenheid v.h. derde eeuwfeest v. d, overgang der stad tot den Prins v. Oranje. 1872. - [Met G.P. Nyhoff]: *Eene stem van de minderheid over het besluit*, *door den gemeenteraad van Enkhuizen den 17 Aug. dezes jaars genomen in de zaak v. middelbaar onderwijs.* - *Een duurzame vrede.* Brief aan een Vriend over de oplossing der schoolkwestie. Enkh. 1877. gr. 8°. - *Proeve v. herziening onzer wetgeving op het lager onderwijs*, *naar de behoeften des tijds.* Enkh. 1885. gr. 8°. - *De Synoptische Evangeliën* (in de 'Synodale Bijbelvertaling'). 1853-1866. Voorts bewerkte hij de vertaling van het belangrijke werk van Dr. Ph. Schaff, Hoogl. a.h. Theol. Semin. te Mercesburg in Penssylvaniën: *Duitschland. Zyne hoogescholen*, *godgeleerdheid en godsdienstig kerkelijke toestand; benevens Schetsen v. Neander*, *Tholuek*, *Olshausen*, *Hengstenberg, Twesten*, *Nitzsch*, *Müller*, *Ullmann*, *Rothe*, *Dorner*, *Lange*, *Ebrard*, *Wichern e.a. beroemde*

1) Vertaalde bloemlezing uit de werken van Latijnsche en Grieksche schrijvers.

Duitsche Godgeleerden v.d. tegenw. tijd. Uit het Eng. (Uitgeg. in ‘De Godgel. Biblioth.’). Utr. 1858. 8°[02)].

2) Op blz. 98-105 vindt men een correspondentie tusschen Harting en Irvingiaansche zendelingen, die in 1851 ons vaderland bezochten en met wie hij op advies van Dr. Doedes een onderhoud zou hebben. Harting werd hierin verhinderd door een lichten aanval van mazelen, waarop bedoelde briefwisseling volgde.

Een ‘voorwoord’ schreef hij voor: J. Smit, *De edele wraak.* Dichterl. verhaal. Hoorn. 1854. gr. 8°.

In periodieken verscheen behalve tal van boekbeoordeelingen verslagen en mededeelingen van zijn hand:

Jaarboeken van Wetensch. Theologie:
De richting der Tübingsche Godgeleerde School in eenige hoofdtrekken geschetst. D. V, blz. 242-326. - *Iets over de verklarende tusschenvoegsels in de Statenvertaling des Bijbels.* Ibid., blz. 607-648. - *De vraag of Marcion geacht moet worden het Ev. v. Lucas vervalscht te hebben*, *onderzocht en beantwoord.* D. VII, blz. 587-632. - *Nog iets over het Evangelie van Marcion en zijne verhouding tot het Evangelie v. Lucas.* D. VIII, blz. 90-99. - *Iets over de Theologie als bestanddeel van het Hooger Onderwijs.* Ibid., blz. 633-661. - *Over de beteekenis van □□□□ Rom. V: 12.* D. IX, blz. 203-220. - *Schetsen uit het leven en de werkzaamheid v. Nicolaus Ludwig Graaf von Zinzendorf.* D. X, blz. 203-257. - *Stemmen uit de R. Kath. Kerk v. dezen tijd over den toestand dier Kerk gedurende de eeuwen*, *die aan de Hervorming het naast vooraf zijn gegaan.* D. XII, blz. 689-731. - *Twee Redevoeringen van den Heer. I. De Bergrede. II. Eene Verdedigingsrede (Matth. XI*). D. XIII, blz. 637-697.
Nieuwe Jaarb. v. Wetensch. Theologie:
Het standpunt en de roeping der Theol. Wetenschap v.d. tegenw. tijd. D. I, blz. 1-37. - *Ter nagedachtenis van Dr. H.H. Kemink.* D. IV, blz. 551 v.v.
Doopsgez. Bijdragen:
Onze roeping. Jrg. I. blz, 1-31.
Doopsgez. Lectuur tot bevordering v. Chr. kennis en godzaligheid (verzam. d. D.S. Gorter m. medew. o.a. v. D. Harting):
Eene oude zinspreuk. 2de Jrg. (1855), blz. 111-134. - *De Kindermoord van Bethlehem*, blz. 313-335.
Verslagen en Mededeel. der Kon. Academie v. Wetensch. Afd. Letterkunde:
De verschillende beteekenis van waarde en waardij. - De spreuk: Tout comprendre c'est tout pardonner. - Basilides als getuige voor de echtheid v.h. Vierde Evangelie. XII D. (1869), blz. 29-57. - *Bijdrage tot de vaststelling v.d. tekst der Schriften v.h. N. Testament.* 2de Reeks. IX D. (1880), blz. 46-70.
De Gids:
De echtheid v.d. Brief aan de Efeziërs bestreden en verdedigd (verh. over: *De kritiek der Tübingsche School*, *inzonderh. t. aanzien v.d. Brief a.d. Efez.* door A. Niermeyer, pred. te 's Heer-Arendskerke). Jrg. 1848^{2}, blz. 497-521. - *De geloofwaardigheid v.d. schrijver v.h. Boek De Handelingen der Apostelen*, *verdedigd.* Jrg. 1849^{1}, blz. 477-503. - *Bijdrage t.d. kennis v.h. hedendaagsche standpunt der kritiek des N. Test.* Jrg. 1850^{1}, blz. 673-728. - *Akademische Prijsvragen.* Jrg. 1852^{1}, blz. 29-40. - *De Waldenzen.* Jrg. 1852^{2}, blz. 45-61, 190-208. - *Een kritisch vraagstuk opgelost. Onderzoek n.d. echtheid der schriften v. Johannes.* Jrg. 1853^{1}, blz. 397-432, 541-568. - *Een leefregel voor de Kerk in onzen tijd.* (verh. over: *Handboek t.d. kennis v.d. Schr. des N.V.* door J.J. Prins, 2 dln. Rott.

1851 -'52). Jrg. 1854[2], blz. 385-416. - *Wetenschappelijk-populaire Theologie.* (verh. over: *Christol. des N.V.* door J.J.v. Oosterzee). Jrg. 1856[2], blz. 1-51. - *De Kerkedag te Barmen in 1860.* Jrg. 1861[2] blz. 277-313.
Levensberichten Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden:
Levensbericht v. Dr. G. Vissering. Jrg. 1870, blz. 479-505.

Buitendien: tal van artikelen in de *Enkhuizer Courant* (1870-1887), en Verslagen v.h. Schoolverbond.

L i t t e r a t u u r : *Letterk. Lb.* Jrg. 1892, blz. 150-185 (art. v. A. Winkler Prins). - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 544, 545 (art. v. J. Herderscheê). - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 307. - *Alb. Ath. Amst.*, k. 163. - Sepp. *Pragm. Gesch. Th.* (reg.). - Dez., *Bibl. Kerkgesch.* (reg.)[1]. - *Alph. Naaml.* (1733-1849), blz. 272; id. (1850-1882), blz. 487; id. (1883-1891), blz. 224.

[Johannes Hartmanni]

HARTMANNI (HARTMANNUS, **HARTMANIUS) (Johannes)** geboren te Sittard en den 26[en] Juli 1581 ingeschreven als student te Leiden, is waarschijnlijk dezelfde, die predikant is geweest te Yperen. Blijkens een schrijven aan den kerkeraad der Ned. Geref. gemeente te Londen (d[o] 24 Nov. (= 4 Dec. N.S.) 1585) was hijzelf met zijn collega's van Yperen behouden in Zeeland aangekomen. Zijn vertrek uit Yperen had plaatsgehad den 19[en] April 1584 naar aanleiding van de inneming der stad door Parma. Volgens bedoeld schrijven, van uit Goch verzonden, was hij van uit Zeeland naar het land van Cleve gegaan, en diende hij toentertijd de ‘heimelicke vergaderinghe’ aldaar. Hij verbleef te Goch van 10 Juni 1584 tot Paschen 1587. Daarna ging hij, door gebrek genoopt, naar Holland, waar hij predikant was te Bleiswijk (1587-'88). Van daaruit nam hij op aandrang van andere predikanten en omdat hij geen vrijheid vond onder zulke omstandigheden zich te onttrekken, de beroeping naar Heusden aan voor den tijd van een jaar, om de inwoners dier bedreigde veste zoo mogelijk met raad en daad bij te staan. Hij trof er een verwarden toestand aan, gevolg van een twist tusschen den vertrokken predikant en de gemeente. Het gelukte Hartmanni den vrede te herstellen, maar hij vond in den toestand der gemeente toch aanleiding naar een andere gemeente uittezien, en wel liefst binnen de classis Walcheren, waartoe hij zich in een broederlijk schrijven richtte tot de predikanten van Middelburg. In bedoeld schrijven[2] noemt hij als oorzaak van zijn begeerte om Heusden te verlaten de ‘groote goddeloosheyt des levens, warin sij doch niet en willen gestrafft sijn, ende een groote verachtingen des godtlicken woorts.’ Zijn schrijven had echter niet het gewenschte gevolg. Ondersteld is dat hij van Heusden zou vertrokken zijn naar Zoeterwoude; want de Part. Synode van Z. Holland, van 22 Oct. tot 6 Nov. 1591 te 's Gravenhage gehouden, werd door Hartmanni als predikant

1) In pl. v. blz. 322 leze men in dit reg. 332.
2) Het bevindt zich in het archief van den kerkeraad der Ned. Herv. Gem. te Middelburg en is afgedrukt in *Troffel en Zwaard.* 3[de] Jrg. (1901), blz. 181-183.

van Zoeterwoude[3] bijgewoond. Nadat Prins Maurits in Sept. 1591 Hulst had vermeesterd zou hij aldaar predikant zijn geworden[4] en overleden zijn in Mei

3) Onder de predikanten van Zoeterwoude wordt hij bij Soermans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 60 en bij v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 168 genoemd *J(ohannes) Hermanni* (1591).

4) Bij v. Alphen a.w. Jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 134 wordt hij niet genoemd onder de predikanten van Hulst. Tegen de voorstelling dat *J. Hermanni* (*Hartmanni*), pred. te Zoeterwoude, dezelfde zou zijn, die als pred. te Hulst is overleden, pleit dat onder de predikanten van Berkhout vermeld wordt *J. Hermansz* (of *Hermanni*), gek. v. Zoeterwoude 1592; vertr. naar Wormer (1598) ald. ontslagen in 1608; vertr. naar Zandvoort 1612; onder de predikanten van Zandvoort komt hij voor als *J.H. Follinus*, ontsl. pred. v. Wormer; vertr. als vlootpredikant 1622. (v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1908. Bijl. P, blz. 107, 151, 153).

1594[1]. Bij resolutie der Staten van Holland en W. Friesland den 27[en] Juni 1594 werd aan zijn weduwe pensioen toegekend. Hij was gehuwd met Maria Huyck en liet vijf zonen na.

Geschriften in druk en afbeeldingen zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. L.B.*, k. 10. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, (blz. 545, 546 (art. A.A. v. Schelven). - Soermans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 84, 98. - *Vliss. Kerkh.*, blz. 67. - Janssen, *Kerkherv. in Vlaand.* I, blz. 254, 261. - Hessels, *Eccl. Lond. B. Arch.* T. III, P. I, N[o] 1004, 1034. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* II, blz. 385 (ten onr. in reg. 358). - E. Simons, *Synodalbuch* (Neuwied 1909) S. 486, 587* ff.). - E.J.W. Posthumus Meyjes, *Uit het Predikantenleven der zestiende eeuw in Tr. en Zw.* 3[de] jrg. (1901), blz. 179-183. - Duker, *Voetius.* I, blz. 27, 27[1]. - Scheltus, *K. Placaātboek.* II, blz. 109. - *Ned. Patriciaat.* III, blz. 136.

[Nicolaas Hartman]

HARTMAN (Nicolaas) werd geboren te Enkhuizen in 1677 uit het huwelijk van Constantinus Hartman, pred. ald. (van 1644 tot zijn dood 21 Febr. 1693; te voren van 1660 af te Rijswijk (Z.-H.)) en Catharina van Leeuwen. Hij studeerde te Leiden in de godgeleerdheid; zijn naam ontbreekt echter in het *Alb. Stud.* Proponent geworden was hij eerst predikant te Warder (1701), daarna te Jisp, (bev. 13 April 1710), eindelijk te Zwolle (13 Aug. 1719 bev. door Ds. J. v. Wena, pred. ald., m. Hebr. XIII:17; intr. m. Jud. vs. 3; afsch. te Jisp 30 Juni). Hij bleef te Zwolle werkzaam totdat hij eind Febr. 1748 wegens hoogen leeftijd salvo honore emeritus werd verklaard. Kort daarop, den 26[en] Maart 1748 in den vroegen morgen overleed hij aldaar.

Hartman, die zich als Coccejaan deed kennen, mengde zich in meer dan één strijd op theologisch en kerkelijk terrein. Zoo publiceerde hij in 1718 een Latijnschen brief ter weerlegging van het gevoelen van Anth. Driessen, die in zijne *Meditationes in sacram Apocalypsin* geen onderscheid had gemaakt tusschen de tijdperken der zegelen in Johannes' Openbaring. De strijd werd zoo heftig gevoerd dat naar Hasaeus' opmerking de christelijke liefde er meer door geschaad dan dat het onderzoek der waarheid erdoor gebaat werd[2].

Met B.S. Cremer, hoogleeraar te Harderwijk, voerde hij een polemiek over den profetischen zin der wonderwerken van den Zaligmaker, dien hij grootendeels ontkende, terwijl Cremer dien handhaafde. Diens *certitudo et praestantia Theologiae emblematicae et typicae* .. verscheen in 1734 in Nederl. vertaling ‘met vier nieuwe proefstukken en tegen den Heer N. Hartman verdedigt’[3], waarop laatstgen. met zijn *Antwoordt* niet achterwege bleef[4].

Ook op *Het Innige Christendom* van W. Schortinghuis oefende hij in zijne *Aanmerkingen* (1741) een scherpe critiek. Hij deed dit zeer uit de hoogte en telkens

1) Op dien datum was hij tegenwoordig bij de bevestiging van Joost van Laeren als predikant te Yperen. (Te Water, *Herv. Kerke te Gent*, blz. 101).
2) *Bibl. Brem.* Cl. II, p. 366; vgl. ook: *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg.* II, blz. 600.
3) Vgl. *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg.* II, blz. 308.
4) Vgl. over deze quaestie ook de *Voor-rede aan de Lezer* van Hartmans *Huys-Bybel over de Euangelisten.*

vervallend in een spottenden, minachtenden toon. Sommigen van zijne *Aanmerkingen* troffen echter wel doel. De aangevallene voelde zich in zijn ernstige bedoelingen gekrenkt en beantwoordde 3 Maart 1742 Hartman in een geschrift, getiteld: *De rechtzinnigheid van het Innige Christendom vertoont en verdedigt tegen de ongegronde. en nuttelooze aanmerkingen.* Hij noemt daarin Hartman's *Aanmerkingen* 'een gants onnosel prulschrift', maar blijkt er meer door getroffen te zijn dan hij erkennen wil. Had Hartman Schortinghuis gedreigd om, wanneer hij zich niet rechtvaardigde, zijn boek 'in desselfs grondslag voor onrechtsinnig te houden, gelyk ook alles wat daarop geboud is', door diens verdediging was hij geenszins voldaan, zooals blijkt uit zijn reeds in Juni d.a.v. verschenen: *Nadere Aanmerking.* Intusschen hadden eenige met Schortinghuis bevriende Emdensche predikanten de handen ineengeslagen en onder hun namen een geschrift uitgegeven met approbatie van den Coetus van O.-Friesland; het droeg tot titel: *Zedige voorsprake van de regtzinnige waarheit*, *uitgegeven tot verdediging van waarheit en Godsvrugt*, *alsmede tot herstellinge en bewaringe van vrede en eenigheid*, *door sommige predikanten van Emden*, *met betrekking op de schriften van de Eerw. Heeren D.N. Hartman en D.H. Stegnerus tegen het boek van den Eerw. Heer Schortinghuis*. Dit den 19^{en} Nov. 1742 verschenen boekje, dat Schortinghuis' verdedigingsschrift in zakelijkheid en klaarheid vèr overtreft, deed Hartman weer naar de pen grijpen en gaf aanleiding tot de verschijning in 1743 van diens *Bekentmaking betrekkelik het boekje de Zedige Voorspraak.* Daarin verklaarde hij den Emdenaren niet te zullen antwoorden, omdat zij geen antwoord verdienden 'als verstaande met hun vieren niet eens den staat des geschils'. Volgens Hartman liep het geschil over deze vraag: 'Of in de letter van Gods Woord de zaligmakende waarheid niet ligt opgesloten, en wel zoo, dat men die daaruit leeren kan?' Welke vraag door Hartman bevestigend, door Schortinghuis ontkennend beantwoord werd. Had Hartman in zijn tweede geschrift Schortinghuis voor onrechtzinnig verklaard, de Emder predikanten hadden pogen aantetoonen dat Hartman onrechtzinnig was. Deze rustte daarop niet voor hij in 't gelijk was gesteld; tegelijk wilde hij aan zijn eigen verklaring omtrent Schortinghuis' heterodoxie kracht bijzetten. Hij beklaagde zich in de vergadering der Classis Zwolle (23-25 Apr. 1743) dat hij en met hem de approbatoren[1)] van zijne strijdschriften, door de Emdenaren 'op 't hatelykst werden afgemaalt, niet alleen als onregtsinnig in de Leer der waarheit, maar ook als grondleggende tot benadeeling van waarheid en Godsvrugt eischende zyn Eerw. gelyk ook de Heeren Approbatoren, dat deze Classis, indien sulx mogte waar zyn haar Eerw.'s geliefde te regte te stellen of andersints mogte justificeeren.' Dit laatste geschiedde; bovendien besloot de Classis aan de Synode de vraag voorteleggen, 'hoe met sulke Leden ener Buitenlandsche Kerke te handelen, die so stout syn, dat se een Regtsinnig predikant in een openbaar Boek voor onregtsinnig durven uitkryten, en een Boek durven defenderen, 't welk by een synode onzer Nederlandsche Kerke in vele stukken geimprobeert is.' (Acta Class. art. 11, ad 7).

Hartman behaalde een schitterende overwinning; de Overysselsche synode te Zwolle 18 Juni 1743, gesteund door de overheid, improbeerde het boek. Zij wendde zich nu tot de correspondeerende synode om instemming met deze improbatie; maar deze poging slaagde niet. De verontwaardiging van de Overysselsche synode (te

1) H. Ravesteyn, D. Frantzius, A. Jansenius, D. de Gimmer en L. de Vries, pred. te Zwolle.

Kampen 13 Juni 1746) hierover was groot. Een van de moderatoren - en dit was naar alle waarschijnlijkheid N. Hartman, die juist scriba was - verklaarde dat Schortinghuis' boek meer kwaad deed, dan ooit dat van Spinoza gedaan had.

Inmiddels had Hartman den strijd voortgezet door ‘tien bekende vragen’ neerteleggen ‘in den schoot van Neerlands Kerk’, waarover zekere P. Bakker hem onderhanden nam in een geschrift: *Den vrager beantwoord en gevraagd.* Amst. 1744. 8°. gevolgd door *Weegschaal der gesegdens, van den Eerw. Heer Nikolaas Hartman*, *Jakob Sluyter*, *En van veel vertelders. Met de Roskam Voor Dwaalgeesten*, *en twee Wysgeeren*, *Benevens Beoordeeling der Tien Vermaarde Vraagen*, Openb. 2:11, Matth. 19:12. Amst.[1]. Hartman weigerde echter dezen Bakker te antwoorden; men moest niet denken dat hij, wijl hij een vraag ‘in de schoot van Neerlands Kerk’ had neergelegd, nu wilde dat ieder hierop antwoorden zou en dat hij aan al wie er lust toe had vrijheid gaf hem ‘op 't lyf te vallen gelyk kraijen op een dood aas’.[2]

Hartmans voornaamste grief tegen Schortinghuis was en bleef ‘dat het wezen van een Christen niet bestaat in gevoel, maar in 't geloove in Christus, en syn kenteeken niet in een gevoelig begrip, maar in syn werkzaamheyd des geloofs’. Intusschen deed ook Hartman zijn tegenpartij niet in alle opzichten recht wedervaren. Toch was zijn oordeel niet geheel ongegrond. Al bestond er bij hem en andere bestrijders gevaar voor rationalisme, toch is het onjuist hem eenvoudig een rationalist te noemen. Rechtzinnigheid kan hem tot op zekere hoogte niet ontzegd worden.

Wat zijn dogmatische overtuiging betreft, leerde hij de rechtvaardigmaking van eeuwigheid evenals Alex. Comrie, die in het geschil over de letterkennis openlijk de partij koos van Schortinghuis.

Hartman behoorde tot de zeer bekende predikanten van zijn tijd; van zijn geleerdheid getuigen zijn verschillende werken. Zijn *Huys-Bybel* genoot groote reputatie en beleefde tal van herdrukken. Dit boekwerk draagt een zéér sterk analytisch karakter.

Hij huwde te Amsterdam den 7_{en} Jan. 1707 met Cornelia de Marsman. Hun zoon was *Constantinus Hartman*, pred. te Oosterhesselen (1739), Koekange (1743), waar hij 6 Sept. 1781 ongehuwd overleed. (Deze vervaardigde zijn eigen doodkist).

Portretten zijn van N. Hartman niet bekend.

Van hem zag het licht:

Denkbeeldige Wysgeerte, vertoont in Willem Deurhof, *Beginzelen van Waarheid.* Amst. 1717. 8°. - *Epistola ad Verum Clarissimum Antonium Driessen*, *S.S. Theol. Doct. et Prof. etc. in Cl. Academia Groningana et Omlandica*, *In qua Praecipue Hypotheses χρονοταξεως*, *Ejus Apocalypticae examinatur.* Amsterd. 1718. 4°. - *Wederantwoort ... aen den zeereerwaerden en hooggel. Heer Antonius Driessen*, *Theol. Doctor en Prof. in de Hooge Schoole der Stat en Lande van Groningen.* Amsterd. 1718. 4°. - *Twede Wederantwoordt .... aen denzelfde.* Amst. 1718. 4°. - *Denkbeeldige Wysgeerte verhuist in een Groenlandtsche Wever*, *of Verdediging van de Wysgeerte.* Amst. 1719. 4°. - *De Bedriegelyke Philosooph ontdekt uit de nagelaten werken van Benedictus de Spinosa*, *en in*

1) Vgl. over dezen Pieter Bakker en zijn verdere geschriften: Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 79, 80 (art. v. Dr. Knuttel).

2) In *Boekz.* 1744*a*, blz. 567-569.

het Ligt gegeven. Zwolle. 1724. 8°. - *De ongeveinsde Christen in zyn geloof en wandel beknoptelyk afgeschetst.* Zwolle. 1727. 8°. 4de dr. ald. Zwolle. 1736.

8°. 5de dr. ald. 1745. 8°[1]. - *Korte Aanmerkingen over een gedeelte der Voorreden van het Systema Literale et Typicum van Prof. B.S. Cremer.* Zwolle. 1733. 4°. - *Het Antwoordt op de Aanmerkingen* aan den Hr. Professor B.S. Cremer, vervat in zijn Boet, genoemd *de zekerheid en waardigheid van de Zin- en Voorbeeldsche Godtgeleertheit.* Met vier nieuwe Proefstukken bevestigt, en tegen den Heer N. Hartman verdedigt. Zwolle. 1734. 4°. - *Huisbybel of Verklaring over de geheele H. Schrifi, uitgezonderd de Psalmen.* Zwolle. 1734 -1742. 8 dln. 4°.

Latere uitgave:

Huysbyhel of Verklaring over de Boeken des O. en N. Testaments, geschikt tot beter verstand des Bybels in 't Huislyk gebruik derzelve, zynde zoo ingerigt dat mingeoeffende dog leerzame Christenen hier in vinden, eene korte Ontlediging om de Zaken met den eersten opslag in haar verband en onderschikking te konnen nagaan, en dienstig tot bevordering van de Kennisse der Waarheid en oefening der Godzaligheid, als mede om den Christen te brengen tot een klaere en beknopte Bybelkennis, aangaande de Hoofdwaarheden van zyn Geloof, en de hoofdpligten van zyn Wandel. Amsterd. 1771 (8 dln.) 4°. - *Eenige Aanmerkingen over het Boek v.d. Eerw. Heer Wilhelmus Schortinghuis, genaamd het Innig Christendom.* Zwolle. 1741. 8°. 3de dr. ald. 1742. 8°. - *Een Vrage .... gedaan aan den Heer Wilh. Schortinghuis: (Boekz.* Jrg. 1742*a*, blz. 337, 338[2]. - *Nadere Aanmerkinge op 't Antwoordt v.d. Eerw. Heer Wilhelmus Schortinghuis, op Hartmans Aanmerkinge over zyn Innige Christendom.* Zwolle 1742. 8°. - *Bekentmakinge betrekkelik het boekje de Zedige Voorspraak voor de regtzinnige waarheid.* Amsterd. 1743. 8°. - *Tien bekende vragen in den schoot van Neerlands Kerk nedergelegd.* Amsterd. 1744. 8°. - *Korte Verklaring over het (Onder die naam bekende) Kort Begryp der Christelyke Religie.* Zwolle. 1744. 8°. - *Uittrekzel uit de Korte Verklaring van het Kort Begryp. Voor de eerst beginnende.* 2de dr. Zwolle. 1744. 8°. Herdr. 1775. *Hier zyn bygevoegt: eenige vraagen, gelegt ter Beoordeeling en ter Beantwoording in den schoot van Neêrlands Kerk. - Vergelyking van de Leer, van D. Schortinghuis, in zyn Boek, genaamt het Innig Christendom, met de Leer v. Godts Woordt.* Zwolle. 1746. 8°.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 73. - Glasius, *Godg. Ned.* I, blz. 3, 13, 338; II, blz. 25, 26; III, blz. 662. - *Biogr. Wdb. v. Prot. Godgel.* II, blz. 308, 600. - *Boekz.* Jrg. 1730*b*, blz. 542-545; jrg. 1748*a*, blz, 379. - Ypey, *Chr. Kerk 18e e.* VII, blz. 332, 333, 453; VIII, blz. 427, 428. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III, blz. 327; aant. blz. 155. - J.Ch. Kromsigt, *Wilh. Schortinghuis* (reg.)

[Rudolph Hartman]

1) Een uittreksel van dit werkje vindt men *Boekz.* Jrg. 1727*b*, blz. 511-527.
2) Het antwoord van Schortinghuis in *Boekz.* Jrg. 1742*a*, blz. 454, 455; het wederantwoord van Hartman in *Boekz.* Jrg. 1742*a*, blz. 578.

HARTMAN (Rudolph), zoon van Constantinus H., en broeder van Nicolaas Hartman, hiervoor genoemd, werd geboren den 2^{en} Aug. 1668[3)]. Candidaat geworden werd hij in 1689 benoemd tot vlootpredikant; daarna diende hij van 3 Sept. 1690 tot zijn overlijden den 26^{en} Juli 1700 de gemeente van Steenbergen.

Hij huwde te Steenbergen den 23^{en} April 1696 met Christina Bruynhoven, (gedoopt te den Briel 25 Aug. 1657, dochter van Dr. Arn. Bruynhoven en Johanna

3) Dat hij te Rijswijk geboren zou zijn, zooals vermeld wordt in *Nav.* Jrg. 1901, blz. 530* zal wel op een vergissing berusten; dit zal moeten zijn: Enkhuizen.

van der Veen). Een dochter van R. Hartman, Catharina, huwde in 1721 te Steenbergen met Jacobus van Hoek; uit dit huwelijk werd geboren Mr. Rud. Hartman van Hoek, burgemeester van Bergen-op-Zoom (overl. 1784).

Portretten zijn van R. Hartman niet bekend.

Van hem verscheen in druk:

'□ποτυπωσις □γιαιν□ντων λ□γων, dat is *een Voorbeeldt der gezonde Woorden ofte Kort Begrip van de voornaamste Grondtwaarheden der Lere Christi: strekkende tot onderlinge Huysoeffeninge der Christenen, en tot onderwys voor die gene, welke genegen zyn om door de belydenssse des Geloofs haar te begeven tot de Gemeinschap van het H. Avondtmaal. Agter aan is nog bygevoedt een kortbondiger ontwerp van de Religie, tot behulp voor de eenvoudige; onder de naam van de eerste Beginselen der woorden Godts. Alles in Vragen en Antwoorden te samen gesteldt, ten dienste v.d. Gemeente Christi in de Baronie en Heerlijkheid van Steenbergen.* 2de dr. Enkhuizen. 1752. 8o.

L i t t e r a t u u r: *Boekz.* Jrg. 1752*b.* blz. 486, 487.

[Nicolaas Henricus Hartman]

HARTMAN (Nicolaas Henricus), geboren te Groningen den 4en Sept. 1743, werd bevorderd naar de academie aldaar 10 Juli 1760 (hoewel zijn naam niet voorkomt in het *Alb. Stud.*) en werd door de Waalsche Synode te Vianen den 4en Sept. 1767 peremtoir geëxamineerd. Hij werd den 11en Oct. d.a.v. als predikant bij de Waalsche gemeente te Groede bevestigd door Ds. J.J. Bourcard, Waalsch pred. te Oostburg (m. 1 Tim. VI:12; intr. m. Rom. I:16). Den 8en Juni 1772 nam hij aldaar afscheid (m. 1 Thess. IV:1), om te vertrekken naar Aardenburg, waar hij den 21en d.a.v. bevestigd werd door Ds. J. Masson, pred, te Sluis (m. 2 Cor. IV:7; intr. m. 2 Thess. III:1). De derde Waalsche gemeente, die hij diende, was die te Zierikzee, waar hij den 7en Aug. 1774 bevestigd werd door Ds. J.Th. Griot, pred. aldaar (m. Spr. XI:30*b*; intr. m. Col. I:28); bij zijn afsch. te Aardenburg den 31en Juli (m. 1 Thess. II:12) bevestigde hij tevens zijn opvolger J. Maurel).

Hij bleef te Zierikzee werkzaam tot zijn overlijden, dat plaats had den 29en Oct. 1826, nadat hij nog veertien dagen te voren gepredikt had. Doofheid was in zijn ouderdom zijn eenig lichaamsgebrek. Hij was de laatste predikant der Waalsche gemeente te Zierikzee, welke opgeheven werd bij Kon. Besluit van 4 Juni 1827. Hij herdacht er zijn 50-jarige bediening den 12en Oct. 1817 (m. Ps. LXXI:6, 7) en den 8en Aug. 1824 zijn 50-jarig verblijf aldaar (m. Ps. CXVI:12). Hartman was een kundig en zachtmoedig man, die de algemeene achting genoot, en, nog te Aardenburg zijnde, er met zijn ambtgenoot Petrus Moens veel toe heeft bijgedragen dat bij hun beider vriend Jan Nieuwenhuyzen, destijds Doopsgez. Leeraar aldaar, het plan rijpte tot stichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

In 1787 woonde hij den Coetus bij ter bezichtiging der autographa.

Hij was gehuwd met Susanna Catharina Hogendorp, dochter van Georgius Hogendorp (van 1759 tot 1790 pred. te Zierikzee); zij overleed ruim een maand vóór haar echtgenoot 27 Sept. 1826.

Geschriften en portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : Nagtglas, *Levensber.* 2de aflev. blz. 338, 339.- *Bull. Egl. Wall.* III, p. 211, 238, 340. - Ab Utr. Dresselhuis, *De Waalsche Gem. in Zeel.*, blz. 104, 107, 121, 124, 125. - J. v.d. Baan in *Goessche Crt.* 4 Jan. 1876. - *Nav.* 19de Jrg. (1869), blz. 502.

[Pieter Hartman]

HARTMAN (Pieter) uit Barsingerhorn deed in 1780 intrede als leeraar bij de Doopsgezinde gemeente te De Rijp. Hij had het ongeluk tijdens zijne bediening aldaar geheel blind te worden en daardoor ongeschikt voor zijn dienstwerk. De kerkeraad wenschte dat hij zijne bediening zou neerleggen, maar hij verklaarde ‘daaromtrent geene ruimte te hebben uithoofde van zijn tijdelijk bestaan.’ Het eind was dat besloten werd na veel verwikkeling hem 400 gulden pensioen aantebieden, indien hij afstand wilde doen. Dit laatste geschiedde.

Hij was het voorbeeld van een bekwaam leeraar, die niet gestudeerd had. W. Bruin, vroeger timmerman en molenmaker, later ongestudeerd leeraar bij de Doopsgezinden te Westzaan, dankte aan hem zijn opleiding.

Verdere levensbijzonderheden en portretten zijn van Hartman onbekend.

Hij was de schrijver van een veelgeroemd volksboek, door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1791 met den buitengewonen zilveren eereprijs bekroond en in twee stukjes uitgegeven onder den titel: *Hendrik en Anna*, een Volks-Roman.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 73. - S. Muller, *Jaarboekje voor de Doopsgez. Gem.* enz. I. (1837), blz. 115, 116, - G. Fopma, *Uit de geschiedenis der Doopsgezinden in de Ryp* (in: *Doopsgez. Bijdr.* (54ste jrg.) (1917), blz. 61, 62. - *Gedenkschr. der Maatsch. v. Nut v. 't Algem.* 1809-1834, blz. 286.

[Hartocht]

HARTOCHT, zie: **HERTOGHE**.

[Jan Hartog]

HARTOG (Jan) werd geboren te Westzaan den 14en Aug. 1829. Zijne ouders waren Jacob Hartog, Doopsgezind leeraar aldaar en Cornelia Bek uit De Rijp. Hij ontving voorbereidend onderwijs, ook in Latijn en Grieksch, van Ds. J. van der Lee, Herv. pred. te Westzaan, straks van Dr. W. Doorenbos te Zaandam, terwijl ook de toenmalige Doopsgezinde leeraar te Westzaan-Z., Chr. Sepp, veel invloed had op zijne vorming. Na afgelegd Staatsexamen te Zwolle werd hij ingeschreven in het Album Stud. van het Athenaeum te Amsterdam in 1847. Den 10en Febr. 1848 volgde zijn inschrijving aan de Leidsche academie. In 1849 werd hij bevorderd tot de theologische colleges van de hoogleeraren Sam. Muller en J. van Gilse; in Sept. 1852 volgde zijn aanstelling als proponent der Alg. Doopsgezinde Societeit. Den 6en Febr. 1853 deed hij intrede te Joure. Maar reeds den 25en Juni 1854 verbond hij zich aan zijn tweede gemeente, die van Zaandam O. z. (m. 2 Cor. IV:5). Daar bleef hij meer dan zeven jaar. De inwijding van de kerk der Doopsgezinden aldaar den 24en Nov. 1861 geschiedde door hem (m. 1 Petr. II:4, 5), even nog vóór zijn afscheid. Den 15en Dec. 1861 deed hij intrede te Utrecht (m. 1 Cor. III:11), Deze gemeente, waar hij zijn veertigjarige bediening herdacht (m. 1 Cor. I:30, 31) diende hij tot zijn eervol emeritaat; m. Ef. II:16-22 nam hij er op 2 Sept. 1894 afscheid van zijn ambt, waarna

hij zich vestigde te Doorn; hier overleed hij, na toenemende verzwakking, toch nog onverwacht den 26^{en} Sept. 1904.

Als prediker werd hij bijzonder geroemd, zoowel om den inhoud als om den vorm zijner *leerredenen.* Zijn standpunt, dat daarin uitkwam, kon evenmin modern als rechtzinnig genoemd worden. Hartog was de Evangelische richting toegedaan en had een scherp afgebakende overtuiging naar rechts en naar links. In de Doopsgezinde Societeit werd hij tot de meest rechtschen gerekend; maar opmerkelijk is dat bij zijn proponentsexamen zijn conservatieve examinatoren er sterk over gedacht

hebben hem niet toe te laten om zijn liberale gevoelens in het stuk der Messiaansche profetieën. Zijn preeken werden voorts gekenmerkt door fijne psychologische opmerkingen, terwijl ze tevens beoogden zielevoedsel te geven en het geloof te sterken. Ook hielden ze verband met de teekenen der tijden. Daarbij werden ze voorgedragen in ongemeen keurig proza. Hartogs voordracht was sober, maar zijn zeggingskracht groot. Tal van geleerden, ook homileten van naam, schaarden zich onder zijn gehoor. Preek*bundels* verschenen van hem niet, wel afzonderlijke preeken, meest gelegenheidsleerredenen, niet in den handel, en deze kunnen in menig opzicht gelden als modellen. Zijn drooge, puntige geestesaanleg kwam telkens duidelijk uit, maar in zijn preeken liet hij zich nooit verleiden tot sarcasme.

Zijn homiletische kennis kwam ook uit in zijne *Geschiedenis van de Predikkunde*, opgedragen aan Prof. Dr. Sam. Muller, en zes en twintig jaren na de verschijning verbeterd en vermeerderd opnieuw uitgegeven. Dit boek, getuigend van zijn belezenheid en scherp oordeel, is hier en daar zelf een homiletiek. Tal van preeken zijn ook daarbuiten door hem gerecenseerd. Bovendien vertaalde hij er ettelijke.

Ook studiën van anderen aard, en daaronder van blijvende waarde, zijn van hem als theoloog bewaard in periodieken o.a. *Geloof en Vrijheid*, het tijdschrift der Evangelische richting, te zijnen huize door hem met eenige geestverwanten in het leven geroepen, en waarvan hij tot 1886 een der redacteuren gebleven is. Optimist noch pessimist was hij. In zijn kerkbeschouwing was voor leertucht geen plaats; hij wilde ruimte zien gemaakt voor oprecht godsdienstigen, wier hart uitging naar Jezus Christus; toch wilde hij geen kerkgenootschap zonder geloofsbelijdenis. Hoog stelde hij een man als S. Hoekstra, die het consequente determinisme van Scholten van het begin af had bestreden. Hartog verdedigde niet het 'liberum arbitrium', alsof de mensch op een moment in staat zou zijn iets al of niet te willen; wèl geloofde hij dat het den mensch ingegeven was om in zekere richting meer en meer te willen; dit was volgens hem als genadegift Gods aan de menschelijke natuur verbonden en verbonden *gebleven* ondanks de macht der zonde.

Menig blijk van zijn voortgezette studie, bepaaldelijk op historisch gebied gaf Hartog ten beste. De lijst zijner geschriften bewijst tevens hoeveel hij geproduceerd heeft. Het 'Prov. Utrechtsch Genootschap' bekroonde zijn antwoord op de uitgeschreven prijsvraag omtrent de *De Spectatoriale geschriften* uit de tweede helft der 18de eeuw. De gouden eerepenning hem daarop verleend werd hem in de vergadering van 24 Juni 1873 uitgereikt door Prof. J.J. van Oosterzee. Dit werk van Hartog werd uitverkocht en in 1889 gevolgd door een 'tweeden verm. en verbet. druk.'

Bij besluit van 25 Jan. 1878 kende de Senaat der Universiteit te Utrecht hem met algemeene stemmen het Doctoraat in de Godgeleerdheid honoris causa toe.

Hartog was scherpzinnig, en hoe hoekig ook, een door en door oprecht man, wars van allen opschik en tooi, een geestelijk aristocraat.

Bij tal van geleerden in zijne woonplaats stond hij in hoog aanzien. Mannen als van Oosterzee e.a. stelden bijzonder prijs op zijn prediking en woonden deze meermalen of zelfs geregeld bij; ook trok hij daardoor vele studenten. Nic. Beets verklaarde zich niet te herinneren dat één beoordeeling van zijn 'Camera Obscura' hem aangenamer had aangedaan dan die van Hartogs 'zoo bevoegde hand'. Buiten

den geleerden Utrechtschen kring en zijn gemeente bewoog Hartog zich weinig.
Slechts bij uitzondering is buiten academische en theologische kringen op den stylist

en historicus Hartog de aandacht gevallen; toch beteekenen verschillende zijner geschriften een aanwinst voor onze letterkunde.

Zijn lidmaatschap van het 'Prov. Utrechtsch Genootschap' dagteekent van 1863; dat van het 'Historisch Genootschap' van 1868; dat van de 'Maatschappij der Ned. Letterkunde' van 1870. De Ned. 'Gustaaf-Adolf Vereeniging' werd warm door hem gesteund. Te Utrecht werd enkele jaren vóór zijn vertrek door hem opgericht de 'Zustervereeniging' in dienst der Zending.

Den 20sten Jan. 1853 huwde hij Geurtje Honig, van Zaandijk, die hem overleefde. Uit dit huwelijk werden zes kinderen geboren, van welke vier gehuwd zijn. Een zijner beide zoons is de Doopsgezinde leeraar van Joure M.L. Hartog. Zijn schoonzoon en vroegere leerling Dr. G. Doyer van Cleeff wijdde hem een gedachteniswoord in de Doopsgez. 'Zondagsbode' (zie ond. Litt.) Een andere schoonzoon van Hartog is Prof. W. Mallinckrodt, em. kerkelijk hoogl. te Groningen.

Een portret van Dr. J. Hartog komt voor in het aangehaald artikel in 'Den Gulden Winckel.'

Van hem zag afzonderlijk het licht:

Geschiedenis van de Predikkunde en van de Evangelieprediking in de Protestantsche Kerk van Nederland. Amst. (Utr.) 1861. 8o. Tweede verm. en verb. dr. Utr. 1887. roy. 8o. - *Gods weldadigheid over een volk, en haar eisch. Leerr. over Exod. 20:2.* Uitgespr. op den 50sten verjaardag v.d. overw. bij Waterloo. Utr. 1865 gr. 8o. - *Het Nieuw Verbond.* Leerr. over Hebr. VIII:8. Uitgespr. den 12en Dec. 1869, na de opening v.h. concilie te Rome. Veenend. (Amst.) 1869. post 8o. (Niet in den handel). - *Leerrede over Psalm LXXXIV:4 bij gelegenh. v.d. inwijding v.h. nieuwe orgel.* Veenendaal 1870. 8o. - *Rijken en armen.* Een woord aan beiden, op grond v.d. H. Schrift. Utr. 1871. gr. 8o. - *Doopsgezinde Martelaren uit het jaar 1572.* Wageningen. 1872. gr. 8o. - *De Spectatoriale Geschriften van 1741-1800. Bijdrage t.d. kennis v.h. huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven onder ons volk in de tweede helft der 18e eeuw.* (Uitgeg. d.h. Prov. Utr. Genootsch. v. Kunsten en Wetensch.) Utr. 1873. 8o. Tweede verm. en verb. dr. Utr. 1889. 8o. - *Het Feest der Tempelvernieuwing.* Leerr. over Joh. 10:22, uitgespr. op 9 Nov. 1873 ter gedachtenis aan het honderdjar. bestaan v.h. Kerkgebouw der Doopsgez. gem. te Utrecht. Amst. 1874. roy. 8o. - *De Oranjepredikanten en hunne tegenstanders. Eene bijdrage tot de kennis v.d. tijd der Patriotten.* Rotterd. 1875. post 8o. (Niet in den handel). (Eerst verschenen in: *Gel. en Vrijh.* Jrg. 1875, blz. 131-187). - *De Patriotten en Oranje van 1747 tot 1787.* Amst. 1882. 8o. (Premie van 'Het Nieuws v.d. Dag'). - *Een Psalm hij het graf van een Prins.* Leerr. uitgespr. den 19en Jan. 1879. - *Uit de dagen der Patriotten.* Amst. 1896. post 8o. (Hierin zijn verschillende artikelen van zijn hand vereenigd). - *Een laatste Evangelieverkondiging.* Afscheidsrede geh. den 2en Sept. 1904. 8o. (Niet in den handel).

Van hem verschenen als vertalingen:

T. Colani, *Nieuwe Leerredenen.* Uit het Fr. Amst. 1860. gr. 8°. - Fr. Delitzsch, *Kommentaar op de Psalmen.* Utr. 1871, '75. (2 dln.) 8°. - G.F. Oehler, *Theologie v.h. O. Testament* (in Serie: *Godgel. Biblioth.*) Utr. 1879. 8°. - Aug. Baur, *Maarten Luther in zijn leven en ontwikkeling geschetst.* Utr. 1879. roy. 8°. - Heinr. Schmid, *Handboek der Kerkgeschiedenis.* Utr. 1881-1883. 2 dln. 8°. - Osk. Holzmann, *Geschiedenis v.d. N. Testamentischen tijd.* Utr. 1898 gr. 8°.

Verder komen in tijdschriften en periodieken als *Gel. en Vrijh.*, *Godgel. Bijdr.*, *Jaarb. v. Wetensch. Theol.*, *Stud. en Bijdr.*, *De Gids*, *Doopsgez. Bijdr.*, *Eigen Haard*, *Den Gulden Winckel* een groot aantal recensiën, bijdragen en studiën van Hartog voor; ook in *De Chr. Huisvriend* (red. Chr. Sepp), *Het Chr. Album*, (red. W.C. Mauve), *De Zondagsbode*, Doopsgez. Weekbl. zijn verschillende artikelen van hem geplaatst.

Enkele titels volgen hieronder:

Eenige opmerkingen ter verklaring v.d. 22sten Psalm (in: *N. Jaarb. v. Wet. Theol.* Jrg. 1863, blz. 105-128). - *Bijzonderheden aangaande de Doopsgezinden te Utrecht* (in: *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1863, blz. 75-103.) - *Iets over de publieke opinie over de Doopsgezinden in het midden der 18de eeuw* (in: *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1867, blz. 91-109). - *De strijd om de Confessie. Eene bladzijde uit de geschied. der Doopsgez. te Utrecht* (in: *Gel. en Vrijh.* Jrg. 1874, blz. 490-522.) - *De laatste dagen der heerschende Kerk* (in: *De Gids.* Jrg. 1880[3], blz. 209-237). - *De verhouding v.h. Christendom tot de maatschappij volgens de Schrift* (in: *Gel. en Vrijh.* Jrg. 1885, blz. 437-458). - *Iets over de liberale Theologie hier te lande in de eerste helft der vorige eeuw* (in: *Gel. en Vrijh.* 29ste Jrg. (N.S. 6de Jrg. 1895, blz. 1-27). - *Uit de Broederschap der Doopsgezinden. Herinneringen en Uitzichten* in: *Gel. en Vrijh.* 39ste Jrg. (N.S. 7de Jrg.) 1896, blz. 129-183).
In *Letterk. Lb.* Jrg. 1871, blz. 89 vv. komt een door hem geschreven *Levensbericht van Jacob Honig* voor.
Slechts een enkele maal werd een stuk van zijn hand anoniem geplaatst; zoo in: *Godgel. Bijdr.* Jrg. 1866, blz. 262-268 het art. *Jacques Saurin over J.W. Felix.*

Voorts vindt men nog een leerrede van hem in: *Homiliarium.* Verzam. v. uitgezochte leerred. Utr. 1897.

L i t t e r a t u u r : *Letterk. Lb.* 1905, blz. 54-86 (door J. Craandyk). - *Gel. en Vrijh.* 38ste Jrg. (N.S. 15de jrg. 1904), blz. 555-567; 40ste jrg. (N.S. 17de jrg. 1906), blz. 118. - *Doopsgez. Bijdr.* 1ste Jrg. (1861), blz. 165; 2de jrg. (1862), blz. 149, 152; 44ste jrg. (1904), blz. 238. - *De Zondagsbode* (Doopsgez. Weekbl. ond. red. v. P. Feenstra Jr) 17de jrg. No 46; id., No 49, 50. - *Den Gulden Winckel*, 1ste jrg. (1902), blz. 145-149 (d. F. Smit Kleine; m. portr. en reprod. v. brieven v. Nic. Beets). - *Alb. Ath. Amst.* blz. 163. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1344. - *Boekz.* Jrg. 1861[2] blz. 492; jrg. 1862[1], blz. 100. - Sepp, *Pol. en Ir. Theol.*, blz. 155, 156. - Dez., *Stinstra*, I, II (reg.) - Dez., *Godg. Ond.* II (reg.). - Dez., *Bibl. Kerkgesch.* (reg.). - Knappert, *Gesch. N.H.K. 18e en 19e e.*, blz. 122. - *Brinkman's Cat.* (1850-1882), blz. 80, 125, 256, 404, 490, 1047; id. (1883-1891), blz. 186, 225, 484; id. (1891 -1900), blz. 285, 316, 317. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* I, blz. 393; II, blz. 14, 100m, 111, 254, 267m, 281. - *Cat. Letterk.* I, II (reg.). - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, No 6240, 6241, 19485.

[Arnold Hendrik de Hartog]

HARTOG (Arnold Hendrik de), geboren te Valburg den 29^{en} Oct. 1837, werd als student in de Theologie te Utrecht ingeschreven den 30$_{en}$ Juni 1853, opnieuw den 22^{en} Oct. 1860, en als student in de Letteren aldaar den 28^{en} Nov. 1862. Proponent geworden bij het Prov. Kerkbestuur van Gelderland in 1861 en gepromoveerd te Utrecht deed hij, Theol. doctorandus, den 18^{en} Jan. 1863 intrede te Ressen (m. Jerem. I:6, 7) na bevestigd te zijn door den consulent Ds. A.R. Rutgers, pred. te Lent (m. Joh. I:46-50). Den 20^{en} Aug. 1865 nam hij afscheid van zijn

eerste gemeente (m. 1 Thess. II:8) bij zijn vertrek naar Lent, waar hij den 3^{en} Sept. d.a.v. bevestigd werd door Ds. O.G. Heldring, pred. te Hemmen (m. Luc. V:1-11) en intrede deed (m. 1 Cor. I:23, 24). Zijn derde gemeente was Rotterdam; hier werd hij bevestigd den 13^{en} Jan. 1867 door Ds. F. Rauwenhoff, pred. aldaar (m. Joh. XVII:21*a*), waarna hij des avonds intrede deed (m. Jos. I:9); afsch. te Lent 30 Dec. 1866 (m. Ezra VI:2*b*: 'Gedachtenis'). Hij toonde te Rotterdam te willen blijven tot hij emeritaat aanvroeg met ingang van 1 Oct. 1882; den 3^{en} Sept. te voren nam hij er afscheid (m. Rom. VIII:38, 39).

Sedert wijdde hij zijne krachten en gaven aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Eerst als Regent van het Hospitium, dat in 1885 werd opgericht, bij welke gelegenheid hij een rede uitsprak: *Het doel en de inrichting van Hospitién.* Daarna als hoogleeraar-titulair in de Letterkunde en in de Latijnsche taal, alsmede in de Exegese van het N. Testament.

Zijn levenseinde kwam onverwacht, den 5^{en} Febr. 1896.

Van harte was deze vriendelijke man de beginselen toegedaan, die leidden tot de doleantie. En hij schroomde niet daarvan met woord en daad te getuigen. Toen op 7 Dec. 1877 de uitgave van het weekblad *De Heraut* werd hervat, nam de Hartog de rubriek: *Uit den Schat der Kerk* voor zijne rekening.

Hij was iemand van klassieken aanleg, die - ook op den kansel - gaarne het Latijn tepasbracht. Bijzonder geliefd was hij beide als prediker en pastor; en na zijn vertrek te Rotterdam was hij daar niet spoedig vergeten, gelijk hij ook voortdurend contact zocht met deze zijn oude gemeente. In den omgang had hij iets zeer aantrekkelijks. In zijn later leven nam zijn lijden tengevolge van een overgevoelig zenuwgestel toe, waardoor hem ook het beklimmen van den kansel moeilijk viel. Al trok mede uit dit oogpunt de overgang naar Amsterdam hem aan, toch predikte hij nog menigmaal daarna, vrij geregeld zelfs, te Rotterdam. De man, die diepgaand huiselijk leed te doorworstelen had, kon jong blijven met de jeugdigen; tot enkele uren vóór zijn dood, toen hem het bewustzijn verliet, wist hij zijn blijmoedigheid te bewaren. Van zijn aangeboren humor getuigen zijn Betuwsche schetsen; ook kwam deze bijzonder uit wanneer hij Cremers novellen uit de Betuwe voordroeg. Ook bezat hij onmiskenbare muzikale gaven.

Niet alleen de Vrije Universiteit leed in zijn heengaan een gevoelig verlies, maar ook van het Chr. Gymnasium te Zetten behartigde hij als President-Curator de belangen. Zijne bijdragen in het orgaan, 'Patrimonium' (later afzonderlijk verschenen) bewijzen zijn vriendschap voor de werklieden.

De Hartog huwde den 18^{en} Dec. 1862 te Terborg met Johanna van den Brandhof (overl. 9 Nov. 1892 te Amsterdam); later hertrouwde hij te Rotterdam met mej. van Swet, die hem overleefde. Deze echt bleef kinderloos. Uit zijn eerste huwelijk overleefden hem twee kinderen. Zijn eenige zoon is Dr. A.H. de Hartog, pred. bij de Ned. Herv. Gem. te Amsterdam.

Van hem zag het licht:

Ter Loofhutten. Leerr. over Joh. 7 vs. 37 en 38, gehouden in de Prinsenkerk 24 Oct. 1869. Rotterd. 1869. gr. 8°. - *Zestal toespraken.* Rotterd. 1870. post 8°. - *Jezus alleen.* Toespraak. Rotterd. 1877. gr. 8°. - *Levenswoorden.* Twaalf toespraken. Rotterd. 1879. post. 8°. - *Niet te scheiden van de liefde Gods.* Toespr.

geh. 3 Sept. 1882 in de Groote kerk te Rotterdam. Rotterd. 1882. gr. 8°.
(afscheids-

rede). - *Uit den Schat der Kerk.* Gedachten en spreuken, bijeenverzameld, Rotterd. 1882. post 8°. - *Het doel en de inrichting van hospitiën.* Rede, geh. bij de inwijding v.h. hospitium der Vrije Universiteit, op den 29 Januari 1885. Rotterd. 1885. imp. 8°. - *Uitlegkundige wenken. Korte aanteekeningen op den Brief aan de Ephesiërs.* Amst. (in aflev.). 1891, 1892. post 8°. - *Universiteit en Hospitium*, *in onderling verband*, *naar den eisch der Gereformeerde beginselen.* Referaat, ter inleid. v.h. debat, geh. op 21 Juni 1888 te Zwolle. Amst. 1888. gr. 8°. - [Batavus], *Pluksel-blaodjes. Het leven in maatschappij en huisgezin in losse schets gebracht.* (m. platen). Amst. 1889. post 8°. - [Batavus], *Neie blaodjes. Het leven in maatschappij en huisgezin in losse schets gebracht.* Amst. 1890 post 8°. - [Batavus], *Pluksel-blaodjes* enz. als boven. (m. platen). Amst. 1892. Dl. III, post 8°. - *Uitlegkundige wenken. Korte aanteekeningen op de Brieven v.d. Apostel Paulus aan Timotheus.* Amst. 1893, 1894. 2 dln. post 8°. - *Uitlegkundige wenken. Korte aanteekeningen op de Brieven v.d. Apostel Petrus.* Amst. 1894, 1895. Dl. I.
Ook komt van hem een leerrede voor in de serie *Eén Heer*, *één geloof.* Twaalftal Leerr. door H.J.R.G. Theesing, J.D.B. Brouwer, e.a.
Hij bezorgde de uitgave van de *Hier. Zanchii Commentarii in epistolam Sancti Pauli ad Ephesios.* Pars I, II. 1888, 1889 in: *Biblioth. Reform.* Amst. vol. V, VI.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Rh. Traj.*. kol. 393, 437. - *Handboekje v.d. Geref. Kerken.* Jrg. 1896, blz. 229 v.v. - v. Alphen. *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 153[1)]; jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 154. - Hania, *Wern. Helmichius* (reg.). - Rullmann, *De Doleantie*, blz. 258. - Brinkman's Cat. (1850-1882), blz. 490, 1185; id. (1888-1891) blz. 44, 225, 332; id. (1891-1900), blz. 48, 73. 285.

[Jasper Hartogh]

HARTOGH (oorspr. **HARTIGH**, later: **DE HARTOGH**)[2)] (**Jasper**) werd geboren te Rotterdam den 20^en^ Mei 1666. Zijn ouders waren Jacobus Hartigh, Baljuw van Benthuizen en diens tweede vrouw Maria van der Horst. Eerst bezocht hij de Universiteiten van Oxford en Cambridge. In 1684 werd hij ingeschreven als student te Leiden; daarna genoot hij nog drie jaren onderwijs bij den Lutherschen predikant te Delft, Benedictus Haen, waarop zijn examen en proefprediking te Amsterdam volgde. Na nog een jaar (1688-1689) studie te Jena, waar hij in het openbaar een *Disputatie* verdedigde *over de gewoonten der volkeren omtrent de Verbonden*, werd hij hier te lande beroepen bij de Ev. Luthersche gemeente te Dordrecht en te Monnikendam; de eerste nam hij aan; hij was van die gemeente de eerste in de rij der predikanten; na 19 Maart geëxamineerd te zijn in een Classicale vergadering, daartoe belegd, saamgesteld uit gecommitteerde predikanten, werd hij te Dordrecht bevestigd door Ds. P. Weslingh, pred. te Amsterdam (m. Matth., IV:19, 20). Na nog

1) Bij v. Alphen wordt de Hartog ten onrechte niet vermeld onder de predikanten van Ressen.
2) In de Doopboeken te Leiden komt zijn naam voor als Hartogh. De familienaam komt ook voor als Hartog en den Hartogh.

geen volle twee jaar deze gemeente gediend te hebben, vertrok hij naar Haarlem, waar hij 17 Nov. 1692 beroepen was. Zijn laatste gemeente was die van Leiden (ber. ald. 11 Nov. 1702). Hij overleed aldaar 6 Oct. 1727.

Hij wordt geroemd als een in geleerdheid en zedelijk opzicht uitnemend man, die in breeden kring hoog was aangeschreven. Hij stond bekend als zeer rechtzinnig. Tot zijne intiemste vrienden behoorde Joh. à Marck.

Een vraagboekje *Wegwyzer der eenvuldigen* van zijn hand, dat bij veel aanbevelenswaardigs ook niet geringe gebreken vertoonde, o.a. dat het meer in naam dan inderdaad beknopt was (er zijn antwoorden in van drie bladzijden) vond zeldzamen ingang. Het beleefde in 1793 een twaalfden druk.

Een lijkrede op hem gehouden door Jacobus Boon, destijds pred. te Rotterdam (over Klaagl. V:16) verscheen aldaar in druk.

Hij huwde te Amsterdam den 10^{en} Juni 1691 met Catharina Torner (Toorner), geb. 1674, overl. 11 Jan. 1738. Uit dit huwelijk sproot de zoon, die hieronder volgt; een dochter, Susanna, huwde met Johann Gottlieb Fischer, Luth. pred. te Groede 1733), Gouda 1742, emer. 1775, overl. te Gouda 1776, en eene andere Anna Martina met Jacobus Driehuys, Luth. pred. te Edam 1751, Enkhuizen 1759 (wiens moeder, Susanna de Hartogh, uit hetzelfde geslacht de H. was).

Portretten zijn van Jasper de Hartogh niet bekend.

Van hem zag het licht, behalve de reeds genoemde *Disputatie* door hem te Jena verdedigd, waarvan pl. en jaar v. uitg. onbekend zijn:

Lykpredikatie over den dood van Ds. J.F. Mitzen. Leiden. 1720. 4°. - *Wegwyzer der eenvuldigen: volgens den trant v. Luthers Kleine Catechismus in vraegen en antw. beknopt opgestelt ten dienste v.d. Christ. jeucht.* Leiden. 1721. 6de dr. Amst. 1759. 12de dr. ald. 1793. kl. 8°.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa., *Biogr. Wdb.* VI, blz. 73, 74. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 28; III, blz. 662. - Domela Nieuwenhuis, *Luth. Gem. A'dam*, blz. 174, - *Naamrol*, blz. 40, 41. - Schotel, *Kerkel. Dordr.* I, blz. 356, 357; II, blz. 222, 785. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* I, blz. 56, 57; V, blz. 39. - J. Brahé, *Vlissings Eeuwgetyde*, blz. 203[1] - *Cat. Luth. Sem.*, N° 1299, 1300, 1333.

[Dirk Hartogh]

HARTOGH (Dirk, later gen. **Theodorus**[1)] **de)** geboren te Leiden den 25^{en} April 1704, als zoon van den hiervoor beschreven Jasper de Hartogh, studeerde in zijn vaderstad (ingeschr. ald. 15 Maart 1718). Geëxamineerd te Rotterdam den 7^{en} en aldaar bevestigd den 8^{en} Sept. 1729 deed hij den 15^{en} d.a.v. bij de Luth. gemeente te Middelburg intrede (m. Ps. XX:6) na aan haar voorgesteld te zijn door Ds. Joh. N. Treitel, pred. aldaar (m. 1 Tim. IV:12-16). Op 25 Juni 1730 hield hij er een feestrede op het tweede eeuwfeest van de overlevering der Augsburgsche confessie (t: Jes. XIV:12-17) (zie hieronder). In een Hoogduitsche predicatie (over Ezech. XX:5-7) sprak hij de Salzburger emigranten toe, die om des geloofs wil onder leiding van Ds. Treitel herwaarts waren gebracht volgens besluit van de stedelijke regeering in 1731. In 1735 werd de Hartogh wegens twisten met den kerkeraad en wangedrag uit zijn ambt ontzet. Onder zijne bediening ging de gemeente niet vooruit. Daarna vroeg hij met de veertig te Vlissingen wonende Lutherschen (tot dien tijd leden der Middelburgsche gemeente), op 12 Maart 1735 bij de Stedelijke Regeering vrije godsdienstoefening aan, die haar bij Resolutie van 16 April werd verzekerd. De

1) Onder den naam Theodorus werd hij ingeschreven als student te Leiden en is hij bekend geworden.

Hartogh was van de nieuw gestichte gemeente de eerste predikant en diende haar tot zijn dood, den 13^{en} Jan. 1741.

Zijn predikwijze was omslachtig en kenmerkte zich door veel vertoon van geleerd-

heid. Ook had hij de gewoonte op een Latijnsche schets te preeken, gelijk in vroeger dagen o.a. de vermaarde G. Brandt.

Hij waagde zich in geschrifte in het geschil rakende de algemeene en bijzondere genade Gods, waarin ook van Luthersche zijde tegen den Leidschen hoogleeraar J. van den Honert de strijd was aangebonden. De Hartogh leverde nl. een kritiek op de Voorrede van v.d. Honert vóór de vertaling van een boek van Waldschmidt (zie onder). Daartegen plaatste v.d. Honert een uitvoerige *Bekendmaking* in de *Boekz.* (Jrg. 1738*b*, blz. 482-504), waarvan nog in datzelfde jaar een afzonderlijke, eenigszins vermeerderde 2de druk verscheen. Hiertegen richtte de Hartogh zijne *Aanmerkingen* (zie onder), waarop v.d. H. uiterst scherp antwoordde in een *Nadere Bekendmaking* (*Boekz.* Jrg. 1740*a*, blz. 47-84). De Classis Walcheren achtte het noodig naar aanleiding van dit conflict uittegeven een *Nodige en Getrouwe Waarschouwinge aan alle de Gemeenten v.d. Enige*, *Ware*, *Zuivere Kerke v. Nederl. en in het byz. v. Zeelandt. Tegen de allergruwelykste Lasteringen op de Lere en op het gansche Lichaam v. derzelver Leraars*, *uitgebraakt door Theod. de Hartoch Jaspr. zn..*, *Luth. pred. binnen Vlissingen. Getrokken uit zyne Aanmerkingen*, *zo over de Bekentmakinge wegens hem uitgegeven door den Hoog Eerw. Hoog geb. Here Joan v.d. Honert*, *T.H. zn. enz. als over noch eenige andere zaken te dier stoffe betrekkelyk. Tot billykinge v. hunne handel tegen zo een openbaren Faamrovenden Lasteraar.* Middelb. 1740. 8o. (Vgl. *Boekz.* Jrg. 1740*a*, blz. 682). Reeds vroeger zag te Dordrecht het licht: *Een vriendelyke Buurspraak tusschen drie Geburen*, *een Gereformeerden*, *een Lutherschen*, *en een Roomschen*, *betreffende zo het Schrift*, *dat de Heer Theod. de Hartogh Jasp. zn. Luthers Leraar te Vlissingen, heeft konnen goedvinden*, *tot grote Injurie der Geref. Predikanten*, *uittegeven; als de gedane Bekentmaking*, *hier tegen*, *in de Boekzaal*, *v.d. Hr. Prof. Joan v.d. Honert T.H. zn. te Leiden. Na verscheidene Redenwisselingen worden dese drie Geburen ook eens*, *in 't Gelove der Geref. Religie.* (Vgl. *Boekz.* Jrg. 1738*b*, blz. 705, 706).

Een proeve van dichtkunst door Th. de Hartogh gegeven en opgedragen aan zijne ambtgenooten te Amsterdam, 's-Gravenhage en Middelburg en te vinden voor in zijn gedrukte feestrede (1730) is zeer middelmatig.

Na zijn dood verscheen een onbeduidende *Rouwklagt ter gedagtenisse v.d. gel. Heer Theodorus de Hartogh*, *eerste Predikant der onverand. Augsb. Belydenis binnen Vlissingen*, *godzalig in den Heere ontslapen den 13 v. Louwmaand* 1741. 4o.

Hij huwde te Vlissingen den 3en Febr. 1739 met Christina van Gulick Adriaansdr. uit welk huwelijk geboren werd een zoon Jasper Adriaan, die 19 Juli 1760 op bijna twintigjarigen leeftijd overleed.

Van hem zag het licht:

Het vermeetel Baebel gevallen en verwoest, *naar Jesayas voorzeggine.* Kap. XIV:12-17. Middelb. 1730. 4o. - Vertal. v. S. Walter en Joh. Fabricius, *Over de Verkiezing der Genade*, *naar het IXde Hoofdst. v. Paulus Brief a.d. Romeinen.* Hierbij zijn gevoegd *eenige Aantekeningen*, *en eenige Aanmerkingen op de Voorreden* v. Joan v.d. Honert T.H. z. voor diens vertal. v. J.J. Waldschmidt, *Over Gods Heilsame Genade*, *tegen de Algemeene Genade*, *soo als die is voorgestelt door den Hr. Prof. Joach. Lange*, *Prof. der H. Godgeleerdh. te*

Halle. - Aanmerkingen over de Bekentmaaking v.d. Heer Prof. J. van den Honert. (Gedat. 14 Juli 1739). Middelb. 8°.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 74. - Glasius, *Godg. Ned.* I,

blz. 29; II, blz. 29. - *Alb. Stud. L.B.* k. 857. - *Naamrol*, blz. 45. - Ypey, *Chr. Kerk 18e e.* VII, blz. 140. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III, blz. 270. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* V, 89, 90, 113, 114, 123; VII, blz. 69, 70. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 172. - Nagtglas, *Levensber.*, blz. 339, 340. - Schotel, *Kerkel. Dordr.* II, blz. 785.

[Hartoghe]

HARTOGHE zie: **HERTOGHE**.

[Nicolaus Hartsoecker]

HARTSOECKER (HARTSOEKER, **HERTSOECKER**, **HERTSUYCKER) (Nicolaus** of **Niklaes)**, zoon van Albertus Hartsoecker, hoofdschout te Kampen uit een oorspronkelijk Drentsch geslacht, studeerde te Leiden (ingeschr. den 12en Maart 1612) en werd predikant te IJsselstein. Toen de Classis van Buren van hare leden onderteekening eischte der formulieren, beklaagde hij zich met Th. Boom, pred. te Beusichem, bij Maria van Nassau, Gravin van Buren, die haar Drossaard een streep liet halen door dit besluit in het acta-boek der Classis. Bij den twist over Huttenus, wiens bediening te Buren van contra-Remonstrantsche zijde onwettig werd verklaard, en die dan ook in Jan. 1619 geschorst werd, werd ook tegen Hartsoecker ingebracht dat hij onwettig beroepen was; en toen in 1619 de reeds genoemde Boom door Gedeputeerden uit zijn bediening ontzet was werd Hartsoecker beschuldigd scheuring te hebben willen maken in de classis van Buren.

Toen de Nat. Synode te Dordrecht had verklaard dat geen kerkedienaren hier te lande in den dienst mochten bestendigd worden dan degenen die verklaarden de synodale canones met goede conscientie te kunnen onderteek enen en zich in hun leer hieraan te houden, behoorde Hartsoecker tot de predikanten die zich naar aanleiding hiervan te verantwoorden hadden voor de Z.-Hollandsche Synode van 23 Juli tot 17 Aug. 1619 te Leiden gehouden. Bij zijn verantwoording verklaarde hij zich aan de bepaling der Nat. Synode niet te kunnen onderwerpen. Hierna werd hem ‘de sententie van syn deportement voorgelesen ende daerna de acte van hare Ho. Mo.; dese heeft hy voor die tyt geweygert te onderschryven, begeerende tyt van beraet, die hem gegunt is, maer deselve geexpireert zynde heeft hij gepersisteert by de voorgaende weygeringhe.’ Met Hutten en Boom werd hij gedaagd om den 20en Nov. 1619 te verschijnen voor de Staten-Generaal en daar de Acte van Stilstand te onderteekenen op straffe van verbanning. Hun werd ten laste gelegd ‘dat se 't landt doorliepen, en hier en daer haeghpredikatiën deden.’ Den 21en d.a.v. volgde wegens het weigeren dier beloften verbanning uit de graafschappen Buren en Leerdam en uit de baronie en vrije heerlijkheid van IJselstein. Nadat Hartsoecker den 16en Maart 1621 te Utrecht beschreven was tot het lezen der Rem. confessie, werd hem in datzelfde jaar bij continuatie de bediening der Remonstranten te Tiel opgedragen voor de drie laatste maanden; in 1624 die van Brielle, Vlaardingen en Maasland; in 1630 voor vier maanden die van Zegwaard, Zoetermeer en Bleiswijk; in 1631 werd hij in deze bediening gecontinueerd. Den 2en Maart 1632 volgde zijn aanstelling als vast predikant te Zalt-Bommel; deze had echter geen voortgang, omdat men hem

aldaar niet genegen was. Maar den 28^{en} April d.a.v. werd hem voor het komend zomerhalfjaar opgedragen de bediening van Oudewater, waar wel een ‘klein beginsel’ van Remonstrantsche gezindheid gevonden werd zonder dat er echter ooit een gemeente ontstond. De Gereformeerde predikanten remonstreerden

er met nadruk bij de stedelijke regeering tegen de godsdienstige vergadering der Remonstranten; Hartsoeker ging daarbij voor in een gehuurd huis aan de markt, en wel voor het oog van allen, die naar de publieke kerk gingen. De Magistraat antwoordde hierop niet, waarop de predikanten hun klacht herhaalden. Toen ook op dit adres het antwoord uitbleef, richtten zij een uitvoeriger schrijven tot de Overheid. Opnieuw bewaarde deze het stilzwijgen, waarop de predikanten nogmaals een request inleverden uit naam van den kerkeraad. Dit laatste had eenig gevolg; aan Hartsoecker werd nl. den 8^{en} Juli geboden binnen veertien dagen te vertrekken of handwinning te vertoonen. Daar deze echter zijn werk bleef continueeren, verzonden de predikanten nog weder een adres, waarin zij de Magistraat nadrukkelijk wezen op de plakkaten tegen de conventikelen der Remonstranten. De Magistraat scheen er weer weinig acht op te geven, maar onvoorzichtige uitlatingen, door den Oudewaterschen predikant Lydius opgevangen in verband met de terechtstelling van Oldenbarneveld, deden den kerkeraad een nieuw request indienen, waarin op de stoutigheid der Remonstranten gewezen werd en Hartsoecker als een gevaarlijk man werd aangeduid, die indertijd Henr. Slatius, (beticht van samenzwering tegen Prins Maurits) in diens gevangenis gesproken had, waarbij Slatius hem had medegedeeld, dat er waarschijnlijk een goede verandering in den staat op handen was; hiermede zou Hartsoecker zeer ingenomen zijn geweest. Nòg een request d^{o} 23 Febr. 1633 werd door den kerkeraad bij de Oudewatersche overheid ingediend; hierin heette het ‘dat wijl er niets gedaan werd tegen het optreden van Hartsoecker, de Remonstranten meer couragie kregen.’ Wat de gevolgen van dit request waren is niet bekend. Ook niet wat het eind van Hartsoecker is geweest.

Hij behoorde tot de ruim 30 onderteekenaren van een derde Vertoog aan den Prins, de Staten-Generaal en de Staten van Holland, waarbij de zaak der Remonstranten bepleit en het intrekken der plakkaten en vrije ongehinderde godsdienstoefening gevraagd werd. Hij was tegenwoordig in de Classicale Vergadering der Remonstranten te Rotterdam, begin Nov. 1624, en in de vergadering der Remonstr. predikanten te Rotterdam 16-18 April 1630 en in die te Rotterdam 15 Oct. 1631.

Portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.* (reg.). - Dez., *Sticht. Rem. Br.* I, II (reg.). - Brandt, *Reformatie.* IV, blz. 59, 60. - J.W. Margadant, *Blikken in het kerkelijk en gemeentelijk leven onzer vaderen*, blz. 97-102. - Wagenaar, *Syn. 1618*, '*19*, blz. 146, 199, 401, 408. - Reitsma en v. Veen, *Acta* III (reg.). - *Arch. K.G.* X (1840), blz. 313-315.

[Christiaan Hartsoecker]

HARTSOECKER (HARTSOEKER, **HARTZOEKER**,**) HERTSOECKER (Christiaan)**, zoon van den hiervoor genoemden Nic. Hartsoecker, werd geboren den 16^{en} Dec. 1626. Hij werd in 1651 bevorderd tot proponent bij de Remonstr. Broederschap en aanvaardde den 14^{en} Mei 1652 de bediening te Frederikstad a.d. Eider. Een beroep, op hem uitgebracht te Moordrecht, werd den 11^{en} Sept. 1654 toegestaan. Hij bleef predikant der Rem. gemeente aldaar tot 1661. Gedurende die jaren woonde hij te Gouda. In gen. jaar aanvaardde hij een beroeping naar Alkmaar,

vanwaar hij in 1669 vertrok naar Rotterdam (ber. 19 Juli). Hier bleef hij werkzaam tot zijn overlijden, den 6^{en} Aug. 1683.

Hij is bekend geworden als Bijbelverklaarder en Bijbelvertaler. Hij stond in

briefwisseling met Remonstrantsche geleerden als Curcellaeus, A. Poelenburgh, à Limborch, G. Brandt.[1)]

In den tijd dat hij predikant te Moordrecht was, huwde hij met Anna van der Mey. Uit dit huwelijk werd geboren de door zijn vader voor het predikambt bestemde, doch later zeer vermaard geworden natuurkundige Nic. Hartsoecker (1656-1725) (vgl. over dezen uitvoerig A.G. Luiscius, *Het Algem. Hist.*, *Geograph. Geneal. Wdb.* V, blz. 320, 321).

Van Chr. Hartsoecker bestaat een portret, borstb. rechts, m. calot op, en bef. Met 4 reg. vers v. G. Brandt. Zw. kunst n. A. Bakker d. P. Schenk m. adr. aan B. Bos. 4°. (vgl. V. Someren, *Cat. v. Portr.* II, N° 2278).

Van hem zag het licht:

Aantekeningen over het H. Euangelium v. Mattheus. Amst. 1668. 4°. 2de d.d. aut. verb. en verm. dr. Amst. 1684. 4°. - *Aantekeningen over het H. Euangelium V. Marcus.* Amst. 1671. 4°. - *Het Nieuwe Testament of Verbond*, *v. nieuws uyt het Grieksch vertaelt.* Met korte aant. Amst. 1680. 8°. - *Aanteekeningen over het H. Euangelium v. Lucas* .... tot aan het 17de Cap.; verv. d. J. Molinaeus tot aan 't eind. Amst. 1687. 4°.

Met Ph. à Limborch bezorgde hij de *Epistolae Praestantium et eruditorum virorum eccles. et theol.* Amst. 1660.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 76. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.* (reg.). - Sepp, *Godg. Ond.* II, blz. 204, 207. - Dez., *Pol. en Ir. Theol.* blz. 190, 198. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 165. - Cattenburch, *Bibl. Scr. Rem.*, p. 92, 93. - *Cat. Rem. R'dam* (reg.). - Le Long, *Boekz. Ned. Bijb.* (1732), blz. 841, 842. - *Nav.* IX (1859), blz. 15, 332; X (1860), blz. 143. - Hylkema, *Reformateurs.* I, blz. 92. - F. de Haas, *Rouw-klage der Remonstr. Gem. tot Rotterdam over het afsterven van Chr. Hartzoeker.* Rott. 1683. 4°.

[Adam Hartwech]

HARTWECH (HARDWECH, **HARTWEGH**, **HARTWICH)**, **(Adam)**, geboren te Rotterdam. werd in 1616 predikant te Kesteren, vanwaar hij in 1619 naar Grave vertrok. Den 19en Dec. 1622 werd hij beroepen te Zunderdorp, vanwaar uit hij ook Nieuwendam diende van 1625 tot 1627 (in welk jaar laatstgen, gemeente met Buiksloot werd vereenigd). In den loop van 1629 verliet hij Zunderdorp voor Stad aan 't Haringvliet, waar hij in 1642 emeritus werd. Jaar en plaats van zijn overlijden zijn onbekend.

Reeds vóór hij predikant was geworden, deed hij zich kennen als een vurig Contra-Remonstrant, die zijn overtuiging verdedigde in gezelschappen in zijn vaderstad, en in de geschriften hieronder vermeld. Het eerste bevat een briefwisseling tusschen hemzelf en Caerle Bluffier ‘Saey trappier by de Koepoorte’ te Leiden. Het tweede werd door hem uitgegeven ter bestrijding van een anoniem verschenen boekje: *Korte en Grondighe Refutatie ofte Wederlegghinghe*, *van een Boexken in Druc*

1) Voor deze brieven vgl. Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* I, blz. 197; *Catal. der Handschr. in de Rem. Biblioth. te Rotterdam.*

uitghegheven door een Liefhebber etc., waar nog bijgevoegd zou zijn, zooals de auteur zegt, Hartwechs ‘grove en zeer absurde bekentenisse.’ Het geschil ging hierover, dat Hartwech zeer krasse consequenties trok uit de leer der praedestinatie.

Hij liet een dochter na, die in 1671 weduwe was van Jacob Goedhart.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem verscheen in druk:

Copie van sekere brieven de welcke twee personen aen malcanderen hebben gheschreven, handelende van de perseverantie ofte volhardinghe der Heylighen. Hier is noch by ghevoecht eene antwoorde op de vraghe van de hedendaagsche gheschillen, de salicheyt betreffende .... Wtghegheven door een Liefhebber der Waerheyt. Dordr. 1612. 4°. - *Defensie van Hartwech beyde met redenen, waerom hy den Wederlegger syns briefs niet anders en antwoort: Als ooc met syn eenvoudighe verklaringhe ende bekentenisse teghens de beschuldighen (!) ende ghetuighenissen die hem Lasterlyck nae gaen. Ps. 35 vs. 11, 15, 16. 1 Cor. 13 ve. 6.* Rotterd. 1612. 4°.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 77. - *Ned. Arch. K.G.* IV (1844), blz. 20. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* IV, blz. 314. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg, 1907, Byl. Q, blz. 160; jrg. 1908, Byl. P. blz. 154, - *Nav.* VI, blz. 234. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* I, k. 364. - Aangevuld door mededeelingen van den Heer W.M.C. Regt.

[Elisabeth van Harwarden]

HARWARDEN (HARREWARDEN) (Elisabeth van), dochter uit het huwelijk van Cornelis Matthysse van Harwarden, glazenmaker, afkomstig van Tiel, en Rachel Amos Roonhuysen, werd den 31^en^ Oct. 1686 gedoopt in de Oude Kerk te Amsterdam. Zij huwde den 6^en^ Aug. 1717 met Jurriaan Vriesekolk, afkomstig van Zutphen, uit welk huwelijk twee zoons weiden geboren.

Zij schreef enkele werken van exegetischen en dogmatisch-stichtelijken aard, die onder de volgende titels het licht zagen:

Verhandeling van de zuyvere godtsdienst in drie deelen, 't eerste in Vragen en Antwoorden, voor die zig zoeken te begeven tot des Heeren Heyligen Avondmaal; het tweede is eene redenering tusschen een Gereformeerde tegens Roomsche, Luthersche, Mennoniten uit de Zon, tegens die uit 't Lam, de Spyker en 't Arkje, tegens Socianen (!), Remonstranten, Deurhovianen, Hernhutters, gewezene Vrye Metzelaars enz.; het derde een Samenspreking tusschen een Christen met verscheide Joodsche Rabijnen, en een korte verklaring over de vier Evangelisten en Actoren, over Matth. IV vs. 5-10 en Lukas XV: 7. Amst. 1749. 8°. - *Een Stigtelyke Samenspreking tusschen een Christen met verscheide Joodsche Rabynen, en een korte verklaring over de Historie van de Joodsche Mannen, en een kort begrip hoe men de Propheten moet verstaan, als zy spreken van de XIV stammen Israëls, Genesis XLIX vs. 28.* Amst. 1749. 8°. - *De verklaring van de waare Menschheid Jobs, waar in voorkomt zijn stam en afkomst, de plaats en tijdt van zijn geboorte, de tijdt zijner regeringe, zijn sterven, en de plaats zijner begraaffenisse, als mede een korte aanmerkinge over hetzelve tot troost van alle geloovigen, en tot wederlegginge van die geene die de ware Menschheid Jobs en deszelfs gantschen boeks durven ontkennen.* Amst. 1750. 8°.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 77. Aangevuld met gegevens uit het archief der gemeente Amsterdam, welwillend verstrekt door den Heer A.B. van der Vies aldaar.

[Hasaert]

HASAERT, zie: **HAZAERT**.

[Hasard]

HASARD, zie: **HAZARD**.

[Wilhelm de Hase]

HASE (HAESE, **HAZE**, **HAAS) (Wilhelm de)**, vermoedelijk een der kinderen van *Petrus Hase*[1)], werd in de Hervormde religie opgevoed door zijn ouders, die om des geloofs wil den marteldood ondergingen. Met zijn 17de jaar legde hij belijdenis des geloofs af in de Hollandsche gemeente te Londen, en verkeerde volgens zijn eigen getuigenis daarna terwille van zijn geloof meermalen in gevaar, ook als Evangeliedienaar. Volgens de gewone opgaaf werd hij in 1588 predikant te Rijnsburg,[2)] vertrok hij vandaar in 1591 naar Haarlem (intr. ald. 22 Sept.), waar hij tengevolge van jarenlange lichamelijke verzwakking, hoewel zijn geest helder bleef, in 1618 ontslagen werd en in Febr. 1625 overleed.

Toen te Haarlem een predikantsvacature ontstond, gaf de regeering als haar verlangen te kennen dat de beroeping zou geschieden volgens de nieuwe conceptkerkorde van 1591, waarbij aan de regeering meer zeggenschap was toegestaan dan in een vroegere (die van 1586). Tegen dat verlangen ontstond verzet in den kerkeraad. De Hase nam daarbij een voor de regeering tegemoetkomende houding aan. Hierover had hij van de tegenstanders heel wat te verduren. Men verweet hem dat hij vroeger tegen een dergelijke wijze van verkiezen gesproken had. Op dit punt zocht hij zich in zijn *Vriendelicke en corte Verantwoordinghe* te verdedigen. Ook hieruit blijkt zijn verzoenende gezindheid. Ook Dion. Sprankhuysen, die in 1615 als predikant te Haarlem kwam, en over wiens beroeping naar de felbestreden kerkorde zooveel te doen was geweest, roemt in zijn druk verschenen verdediging (1617) de vredelievendheid, redelijkheid en rekkelijkheid o.a. van zijn ambtgenoot W. de Hase. G. Brandt noemt hem een vijand van twist. Hij was echter tijdens het beroepingsgeschil reeds lijdende, ofschoon nog helder van geest. Van zichzelf verklaart hij, dat hij ook in zijn ouderdom, ‘gheen Buyck-Dienaer’ wilde zijn, en liever evenals vroeger zijn ouders vervolgd zou worden dan ten believe van Heeren of Machtigen iets te doen tegen Gods Woord.

In de Part. Synode van 25 Aug. en vlg. 1620 te Alkmaar kwam de vraag van de classis Haarlem ter tafel ‘hoe men voorts handelen sal met Wilhelmus de Haze, oudt-dienaar aldaar, dewyle de middelen om hem met de Kercke voorsz. te reconcilieren, van den Kerckenraet en de Classis onderleyt, vruchteloos syn’, waarop besloten werd dat kerkeraad en classis nog op de meest heusche manier met hem zullen blijven handelen, en, wanneer zij niet slagen, de hulp der Synode zouden vragen.

Te Rynsburg zijnde fungeerde hij als Inspecteur der Classis van Leiden en Neder-Rhynland. De N.-Hollandsche synode te Enkhuizen (Juni 1597) vaardigde hem af naar de Z.-Hollandsche synode te Schoonhoven in Sept. d.a.v., en benoemde hem als een der twee leden van een commissie in de zaak van C. Wiggertszoon te Hoorn. Van de N.-Hollandsche synode te Edam (Juni 1604) was hij praeses.

1) Den 23sten Oct. 1568 werd deze verbrand (zie: v. Schelven, *Vluchtel. Kerken*, blz. 1951).
2) Uit de Acta eener op 24 Juni 1586 te Delft gehouden samenkomst van gedeputeerden van enkele Z.-Hollandsche classen blijkt dat W. de Hase daar reeds tegenwoordig was als gedeputeerde van de classis Leiden. Vgl. Reitsma en v. Veen, *Acta.* II, blz. 284. Zijn toenmalige standplaats wordt er niet bij vermeld, maar in elk geval bevond hij zich toen in de gen. classis. Hij moet trouwens reeds vóór dien tijd predikant zijn geweest; want in zijn *Vriendelicke en corte verantwoordinghe* (1615) verklaart de Hase zelf dat hij 37 jaren lang het Evangelie bediend had. Nadere gegevens hieromtrent ontbreken echter.

W. de Hase heeft een zoon gehad, *Abraham de Hase*, die na de vestiging dier gemeente, in 1600, predikant te Wijk aan Zee en Wijk Binnen is geworden, doch reeds in 1605 aldaar overleden is.

Portretten zijn van W. de Hase niet bekend.

Van hem zag het licht:

Vriendelicke ende corte verantwoordinghe teghens de groote lasteringhen, *die dagelijcx soo buyten als binnen de Stadt werden uytghestroyt*, *tot verachtinghe van Wilhelm de Hase. Oud Dienaer der Ghemeente Christi binnen Haerlem. van hem*, *naer gheleghentheydt sijns Lichaems*, *eenvoudichlijck tsamen gestelt*, *so tot troost ende gherustmaeckinghe van die ghenen*, *die inde lasteringhen te hooren syn ontrust*, *als tot vermaninge*, *waerschouwinge en verbeeteringe van de Lasteraers selve.* Isidorus de summo bono lib. 3. Hy en is niet alleen strafwaerdich, die van een ander t'gheen valsch is spreekt (!): maer oock die, die syn ooren haestich neycht om t' beschuldighen te hooren. Haerlem. 1615. 4°.

L i t t e r a t u u r : Brandt, *Reformatie.* II, blz. 301 (randteek.). - Trigland, *Kerck. Gesch.* IV, blz. 823. - Wagenaar, *Syn. 1618/19*, blz. 187. - F. Allan, *Gesch. en Beschr. v. Haarlem.* III, blz. 443, 445. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 151; Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 116. - Reitsma en v. Veen, *Acta* I, II, III (reg.) - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. II, Afd. I, blz. 147.

[Johannes Petrus Hasebroek]

HASEBROEK (Johannes Petrus), geboren te Leiden den 6^{en} Nov. 1812, behoorde tot een familie, die, afkomstig uit Fransch-Vlaanderen, haar naam ontleende aan de stad Hazebrouck. Om des geloofswil uitgeweken hadden sommige leden zich gevoegd bij de Pilgrim-Fathers, die naar Amerika trokken (in de Vereen. Staten komt de familie Hasebroek nog voor), andere kwamen naar Holland, en vestigden zich met name te Leiden, waar zij tot de Waalsche gemeente behoorden. J.P. Hasebroeks grootvader, een letterlievend man, ook als dichter eenigszins bekend, (geb. 17 Febr. 1742) was predikant te Poederoyen (1768), Haaften (1771), Oude Wetering (1774), ald. overl. 8 Maart 1782[1)]; uit diens huwelijk met Elisabeth Blauw, zuster van den Leidschen pensionaris, die een groote rol speelde bij de omwenteling, werd geboren Johannes Hasebroek, apotheker te Leiden, die negen kinderen had, waaronder Johannes Petrus een der beide zoons was. Zijn grootvader van moederskant, Mr. Johannes Petrus Kleyn, was zeer bevriend met de meest bekende dichters en geleerden zijner dagen; hij was als vurig Oranjeklant, met achterlating van huis en inboedel, nauwelijks ontkomen aan de handen der Patriotten; ook zijn kleinzoon, naar hem genoemd, had het huis van Oranje lief; hij was een der eersten onder de 230 studenten, die op 's Konings proclamatie naar aanleiding van den opstand te Brussel (1830) onder de wapenen kwamen; in den strijd verkeerde zijn leven meermalen in gevaar. Aan dezen tijd behield hij de levendigste herinneringen, waarvan verschillende zijner gedichten getuigenis afleggen. Na zijn behouden terugkeer zette hij zijn studie te Leiden voort, waar hij reeds den 21^{en} Sept. 1829 was ingeschreven. Aan de academie

1) Hij promoveerde te Leiden op een dissertatie: *De precum loco et tempore.* L. Bat. 1767.

verkeerde hij in een kring van medestudenten, die het nieuwe leven in de litteratuur met groote belangstelling volgde. Dat hij tot algemeene verbazing in Mei 1835 voor het proponentsexamen niet slaagde, vond misschien hierin zijn oorzaak dat hij zich al te veel met letterkunde en poëzie had beziggehouden. Er

verliep een jaar, en in Mei 1836 werd hij door het Prov. Kerkbestuur van Utrecht toegelaten tot de Evangeliebediening. Den 30^{en} Oct. d.a.v. volgde zijn bevestiging te Heilo door Ds. L. v. Plateringe, pred. te Akersloot (m. 1 Tim. III:1*b*; intr. m. 1 Cor. I:23*a*); aan de handoplegging nam o.a. deel zijn leermeester Prof. J.H. van der Palm, aan wien Hasebroek bijzonder gehecht was. Hij bewoonde te Heilo de pastorie met zijne talentvolle zuster Elisabeth Johanna, met wie hij straks het middelpunt werd van den bloeienden Alkmaarschen letterkundigen kring, waarin de latere Mevrouw Bosboom-Toussaint uitblonk. Jaarlijks kreeg hij er bezoeken van mannen als Kneppelhout, v. Lennep, Bern. Gewin, Bake, met wie hij van de academie af bevriend was; ook ontmoette hij er geregeld zijn vriend Nic. Beets. Zijn voorganger te Heilo was zijn oude academievriend W.R. Veder, met wien hij ook als vrijwillig jager het militair kwartier te Eindhoven (1831) had gedeeld. Potgieter was het die hem in zijn eerste gemeente ertoe bracht proza te schrijven. Hoewel zijn vriendschap met de mannen van het Réveil later verbroken werd, omdat hij dezen te irenisch was, bleef da Costa hem toch trouw; de uitgave van diens 'Kompleete Dichtwerken' geschiedde onder Hasebroeks toezicht.

Een beroep naar Den Helder wees hij af, maar toen Breda hem beriep, nam hij dit aan, om er den 26^{en} Maart 1843 bevestigd te worden door Ds. C.M.J. van den Broek pred. ald. (m. 2 Cor. IV:6; intr. m. 1 Cor. II:2; afsch. te Heilo den 19^{en} Maart m. Joh. XVII:1*a*). Van Breda uit bedankte hij voor een beroep naar Vlissingen, maar aan de roepstem van uit Middelburg gaf hij gehoor; hij werd er den 13^{en} Mei 1849 bevestigd door Ds. J.R. de Bruine, pred. ald. (m. Mt. XXVIII:18-20; intr. m. 2 Kon. II:9; afsch. te Breda den 6^{en} Mei m. Openb. III:18). In Zeelands hoofdstad kreeg hij weldra zijn vriend J.J.L. ten Kate als ambtgenoot, al was het ook voor korten tijd.

Zijn laatste gemeente was Amsterdam, waar hij den 9^{en} Nov. 1851 bevestigd werd door Ds. H.H. Sluiter, pred. ald. (m. Ef. II:22) en intrede deed den 12^{en} d.a.v. (m. Gal. VI:14*a*; afsch. te Middelburg den 26^{en} Oct. (m. 2 Joh.: 5).

In de hoofdstad des lands sloot hij zich aan bij het Réveil; aan het orgaan dezer beweging *Ernst en Vrede*, werkte hij mede. Zijn openlijk partijkiezen in deze bezorgde hem aanvankelijk tegenstanders, maar om de wijze van zijn optreden en om zijn persoon duurde de ontstemming slechts kort. Zijn gehoor nam gedurig toe. In een brief van 27 Dec. 1852 schreef Wormser aan Groen v. Prinsterer: 'Hasebroek maakt hier veel opgang. Mijn gezin is doorgaans 1½ uur vroeger dan de predikant in de kerk en vindt dan reeds de kerk vol. Hij predikt uitmuntend, meer, gelijk men het noemt, Evangelisch dan karakteristiek Gereformeerd.' Zijn preekmethode, als die van Adolph Monod, was uitstekend. 'Zijn hart was in zijn woord en het woord der genade in zijn hart'. (Dr. Vos). Zijn prediking was meer vertroostend dan bestraffend. Er ging onberekenbare zegen uit van zijn bediening; de veelvermogende vrienden van Beets en da Costa te Amsterdam erkenden in hem hun geestelijken vader. Zijn leven bewoog zich in een richting, waarvan de naam: 'ethisch-irenisch' naar zijn hart was. In April 1861 sprak hij de leerrede uit: *Alle dingen vernieuwd*, in tegenwoordigheid van Koning Willem III bij diens jaarlijksch bezoek aan de hoofdstad, nadat Z.M. op treffende wijze zijne deelneming had betuigd in de ramp der in den voorafgeganen winter door watersnood geteisterden. In 1874 leidde hij een plechtige godsdienstoefening ter viering van 's Konings 25-

jarige regeering. Bij verschillende andere officieele gelegenheden - ook buiten het kerkelijk terrein - trad hij als redenaar op. Op zijn 70^{en} verjaardag ontving hij van alle kanten blijken van hartelijke belangstelling, en daaronder een bedrag van 18.000 gulden, door jonge vrienden en vriendinnen bijeengebracht voor den bouw van een elfde kerk der Ned. Hervormde gemeente te Amsterdam. Met ingang van 1 Mei van het volgende jaar verkreeg hij eervol emeritaat; den 29^{en} April 1883 legde hij openlijk zijn bediening neder (m. Matth. XXIV:35). Den 28^{en} Mei 1895 ontsliep hij na kort doch smartelijk lijden te Amsterdam, waar hij als emeritus was blijven wonen.

Hasebroek dankte zijn populariteit als predikant mede aan zijn medeleven met de nooden van het volk. Hij is een dergenen, die in zichzelf het bewijs heeft geleverd dat men geliefd en ijverig predikant kan zijn en tegelijk verdienstelijk letterkundige en dichter.

Groot was zijn gave als vertaler, van jongsaf tot op hoogen ouderdom. Zijn overzetting van Thomas à Kempis' *Imitatio* met medewerking van Chais van Buren, beleefde een vierden druk (1885).

Zijn oudoom van moederszijde, de predikant W.A. Ockerse, lid der eerste en tweede Nationale Vergadering, een smaakvol redenaar, had hem al vroeg groote bewondering geïnspireerd voor Bellamy. Nog op bijna 80-jarigen leeftijd vernieuwde hij diens nagedachtenis opzettelijk in geschrifte. Zijn eerste eigen gedicht voor het groote publiek verscheen in den Muzen-almanak van 1833, onder den titel: *Bilderdijks dood;* en in datzelfde jaar stichtte hij met eenige andere studenten de *Rederijkerskamer voor uiterlijke welsprekendheid*, waarbij N. Beets zich in het volgend jaar aansloot. Zijn vriendschap met dezen dagteekent van het voorjaar van 1833. De dichtschool, waartoe Hasebroek behoorde, had hare meesters in Engeland; vooral Charles Lamb was zijn model; aan diens ‘Essays’ ontleende hij zijn pseudoniem ‘Jonathan’, waaronder hij zijn *Waarheid en Droomen* schreef: de zesde druk van dit werk verscheen in prachtuitgave (1886), spoedig gevolgd door een zevenden; en Fr. Strauss' *Kerkklokstonen*, door Hasebroeks zuster vertaald, werd door hem uitgegeven en aanbevolen (5de dr. met een brief van J.P.H. 1858).

Hij behoorde tot een geslacht, bij wie de Muze ‘altijd was tot neuriën gereed’; zij ‘hield haar rythmus en haar rijmen met groote gulheid klaar voor elk gelegenheidsgedicht; geen hoofdbreken over nijpende nooden; maar godsdienst en humor om te troosten over het leed der aarde - en een pen, die, zoo ze maar fijn bleef, los en vaardig, alle kans had om tot de beste in den lande gerekend te worden. In die generatie behoort hij tot de eersten; niet alleen omdat zijn proza altijd even zuiver is, altijd even klaar en vloeiend, niet alleen omdat hij een versbouw zijner dagen met zooveel gemakkelijkheid, zooveel gevoel voor rhytmiek beheerscht, maar bovenal ook om de *oprechtheid* van zijn talent.’ (Antonio t.a.p.) Hij drong zich niet op den voorgrond, wilde geen aanvoerder zijn, maar trok toch ook vurig met anderen mee op. Van harte kon hij anderen bewonderen en zich verheugen in den opgang, dien een Beets maakte; geen hartstocht, die den dichter tot dichter maakt, bezat hij, maar wel geestdrift. Zijn dichterlijke ideeën mogen tekortschieten, toch was hij niet vreemd aan idealisme. Hij was voorzitter van de Holl. Maatsch. v. Fraaie Kunsten en Wetenschappen.

Hasebroek huwde te Breda den 27^{en} Oct. 1847 Anna-Maria Jacoba van Tets

(overl. te Amsterdam 10 Juni 1890, op 75 jarigen leeftijd.) Dit huwelijk bleef kinderloos.

In 1893 is zijn marmeren borstbeeld in het Rijksmuseum geplaatst.

Van hem bestaan portretten o.a. een a^{o} 1844 borstb. rechts, naar W. Grebner door J.P. Lange, Arendsen e.a. en een a^{o} 1850 lithogr. n. A.J. Ehnle door P. Blommers. 4°.

Ook in het Jaarboekje *Magdalena* van 1857 komt zijn beeld in gravure voor, waarnaar het portret, te vinden bij Rullmann, *De strijd voor Kerkherstel* (tegenover blz. 80); vgl. verder: Muller, *Cat. v. Portr.*, N° 2183-2185 en v. Someren, id., N° 2280-2282.

Van de meer dan zeventig geschriften van J.P. Hasebroek vindt men een nauwkeurig, ofschoon niet volledig overzicht bij J. ten Brink (zie ond. *Litterat.*). Hier volgen de titels van zijn homiletische en enkele stichtelijke prozawerken:

Leerredenen. Breda. 1846. gr. 8°. 2de dr. Breda. 1883. gr. 8°. (Met opdracht aan zijn zuster Elis. Johanna). - *Afscheidsrede*, geh. te Middelburg den 26 Oct. 1851. Middelb. 1851. gr. 8°. - *Nieuwe Leerredenen.* Breda 1853. gr. 8°. - *Leer ons bidden.* Gebeden voor het huisgezin, oorspronkelijk en vertaald. Amst. 1857. post 8°. - [Met L.S.P. Meyboom e.a.]. *Het Tweede Eeuwfeest v.h. Weeshuis der Ned. Herv. Gem. te Amsterdam 15 Dec. 1857 herdacht.* Amst. 1858. m. pl. gr. 8°. - *De Blijde Boodschap.* Twaalftal Leerred. Amst. 1860. gr. 8°. - *Studiën en Schetsen.* Amst. 1860. gr. 8°. Goedk. uitg. ald. 1864. gr. 8°. - *Jozua's keuze*, *herinnerd op den Gedenkdag v. Neêrl. Verlossing.* Den 17 Nov. 1861. Amst. 1861. gr. 8°. - *Gods Stem in den watervloed.* Leerr. uitgeg. t. voordeele der noodlijd. d.d. watersnood. Amst. 1861. gr. 8°. - *Alle dingen vernieuwd.* Leerr. bij het jaarl. bezoek des konings in de hoofdstad, in tegenw. v.h. Vorstel. Huis uitgespr. in de Nieuwe Kerk te Amst. op den 14 April 1861. Amst. 1861. gr. 8°. - *Des Evangeliedienaars hoogste roem.* Feestr. op den gedenkd. der Kerkherv. en dien eener vervulde 25 jar. Ev. bediening. Amst. 1861. gr. 8°. - *De vijftigste verjaardag v. Neerl. verlossing als een jubeldag gevierd.* Feestr. bij de gedacht. vier. dier verlossing in 1813, op den 15 Nov. 1863 des av. in de Westerkerk te Amst. Amst. 1863. gr. 8°. - *Na het feest.* Leerr. t. besl. der Nov. feesten t. herinn. aan Neêrl. verlossing in 1813, op den 21 Nov. 1863 in de N.Z. Kapel te Amst. Amst. 1863. gr. 8°. - *De Chinees tot Christus geleid.* Toespr. bij den doop v.e. Chin. jongeling, bediend den 20 Maart 1864. Amst. 1864. gr. 8°. - *Het Jubelfeest v.d. overw. v. Waterloo.* Feestr. Amst. 1865. gr. 8°. - *Een Hagepreek te Overveen na drie eeuwen herdacht.* Amst. 1866. kl. 8°. - *Zestal Leerred.* in de Serie: *Verscheidenh. v. gaven*, *dezelfde geest.* Zeist. 1865-'71 (5de bundel). - *Het Eeuwig Evangelie.* Gedachteniswoord na 40 jar. Ev. dienst en 25 jar. ambtsvervull. te Amst. uitgespr. 12 Nov. 1876. Amst. 1876. gr. 8°. - *Gedachtenis.* Laatste Leerred. Amst. 1884. 8°. - *Het Nieuwe Testament als Gids voor het Chr. leven.* Naar de 'Réflexions morales' v. P. Quesnel, vrij gevolgd. Amst. 1884-1890. gr. 8°. - *Een weenende Rachel door den Heer vertroost.* Het dagboek eener moeder in dagen des lijdens. Het Engelsch vrij gevolgd en m.e. voorber. voorzien. Amst. 1884. post 8°. - *Een Evangelist zonder*

kanselkleed. N°. 36 in uitg. ‘Ned. Godsd. Traktaatgenootsch.’ Amst. 1885. kl. 8°.[1)].
-

1) In de bibliographie bij J. ten Brink niet vermeld.

Novissima Verba. Twaalftal Leerr. t. afsch. Amst. 1889. gr. 8°, - *Een dichteralbum van vóór 100 jaren. De gedachtenis aan Bellamy en zijne kunstvrienden nog eens vernieuwd.* Amst. 1890. post 8°. (M. portr.).

Voor Hasebroeks overige geschriften, zijne vertalingen en gedichten, zie men het overzicht bij J. ten Brink, waar ook tal van zijne bijdragen in tijdschriften en albums genoemd worden.

Ook gaf hij een *Levensbericht van Hendrik Jacob Koenen* in *Letterk. Lb.* Jrg. 1875, blz. 105-134.

L i t t e r a t u u r : *Letterk. Lb.* Jrg. 1896-'97, blz. 117-152. - Molhuysen en Blok, *N. Ned. Biogr. Wdb.* III, k. 546-548. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1285. - *Ned. Patriciaat.* 4de Jrg. (1913), blz. 158. - E.J. Potgieter, *Kritische Studiën.* I, blz. 188. - Taco H. de Beer, *Na een halve eeuw.* Aanteek., opmerk. en verklar. bij 'Waarheid en Droomen'. - M.A. Perk, *J.P. Hasebroek* in: *Eigen Haard.* Jrg. 1882, blz- 555. - *Nieuws v.d. Dag*, 5 Nov. 1912. - L.C. Schuller tot Peursum in; *Alg. Handelsblad*, 5 Nov. 1912 (Avondblad). - *Den Gulden Winckel.* Jrg. 1912, blz. 163. - J.Th. de Visser in: *Stemmen des Tijds.* Nov.-Dec. 1912. - G.J. Vos, *Groen v. Prinst. en zijn tijd* (reg.). - S. Kalff, *Gesch. v.d. Ned. Letterk.* VII (reg.) - *Een Halve Eeuw.* 1848-1898. Hist. Gedenkb. uitgeg. d.h. N. v.d. Dag bij de inhuldig, v. Kon. Wilhelmina (reg.). - J. ten Brink, *Gesch. der Ned. Letteren in de XIXe e.* I, blz. 282-321. - G. Hulsman, *In Memoriam Ds. J.P. Hasebroek.* (Overdr. uit: *Berichten v. Eltheto*), Utr. 1896. - Antonio (Prof. Dr. A.G. v. Hamel), *Jonathan's feestdag.* Feuillet. der O. Haarl. Crt. v. 7 Nov. 1892. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* I, k. 303. - Voor de kennis van zijn persoon en werk verdient ook aanbeveling kennis te nemen van *In memoriam.* Bij het graf v. Ds. J.P. Hasebroek. Woorden v. F.E. Daubanton, E. Laurillard, G.J. Vos Azn., P.C. van der Horst, J. Kool, Hasebroek's laatste dichtregelen en portret. Amst. 1896. gr. 8°.

[Arnold Wilhelmus Haselaar]

HASELAAR (Arnold Wilhelmus) werd in 1780 geboren uit het huwelijk van Cornelis Pieter Haselaar en Cornelia Snoey en den 22en Oct. 1780 gedoopt in de Groote Kerk te 's-Gravenhage. Hij werd ingeschreven als student te Leiden 15 Juni 1797 en opnieuw 29 Juni 1799 en promoveerde er den 29en Nov. 1806 tot Theol. Doctor op een proefschrift (zie onder). Bevorderd tot cand. bij de classis 's-Gravenhage den 6en Nov. te voren, diende hij achtereenvolgens de gemeenten te Ter Aa (bev. 12 Apr. 1807 d. Ds. I.J. Dermout, pred. te 's-Gravenhage m. Mt. XXVIII: 20*b*; intr. m. Col. I:28; in Nov. 1808 bedankte hij voor Oudewater tot groote blijdschap zijner gemeente); Waardenburg (bev. 12 Nov. 1809 d. Ds. J.A. Streso, pred. te Zaltbommel m. 2 Tim. 1:7; intr. m. Hebr. II:3, 4; afsch. te Ter Aa 29 Oct. m. Ef. II:8*a*); Oud-Beyerland (bev. 7 Juli 1811 d. Ds. A. Ledeboer, pred. ald. m. Col. III:23, 24; intr. m. Neh. II:20*a*; afsch. te Waardenburg 23 Juni m. 1 Cor. XV:58); Zevenbergen (bev. 5 Juni 1814 d. Ds. J. Schoenmakers, pred. te Willemstad m. Joh. XII:26; intr. m. Joh. IX:4; afsch. te O.-Beyerland 22 Mei m. Hand. XX:32; hij bedankte van Zevenbergen uit voor Heusden, Tholen, Dokkum en Haarlem); Enkhuizen (11 Oct. 1818 bev. d. Ds. O. v. Tricht m. Mt. XI:28-30; intr. m. 1 Thess.

V:25; afsch. te Zevenbergen 20 Sept. m. Ef. VI:24); Middelburg (bev. 7 Oct. 1821 d. Ds. B. v.d. Feen pred. ald., m. Hebr. XIII: 17*b*; intr. m.

2 Tim. II:19; afsch. te Enkhuizen 16 Sept. m. Mt. XIII:23); Arnhem (bev. 16 Nov. 1823 d. Ds. W. Overduyn, pred. ald., m. 2 Cor. 1:24*b*; intr. m. Col. I:27*b*; afsch. te Middelburg 26 Oct. m. Ps. CXXXVIII:8). Na vierjarigen dienst te Arnhem zag hij zich genoopt wegens voortdurende lichaamszwakte emeritaat aantevragen, dat hem in 1827 werd verleend. Den 28^{en} Jan. 1831 overleed hij te Arnhem aan een borstkwaal. Hij was een geleerd man, die, ten voorbeeld voor zeer velen, zich vooral door zachtmoedigheid kenmerkte.

Hij was gehuwd met Johanna Danckerts, die hem overleefde.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Dissertatio exegetica de nonnullis actuum Apostolicorum et epistolarum Paulinarum ad Historiam Pauli pertinentibus locis. Lugd. Bat. 1806. 8°. Van deze dissert. verscheen een vertal. in druk.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. L.B.* k. 1188, 1192. - *Boekz.* Jrg. 1831*a*, blz. 355, 356. - M.H.A. v.d. Valk, *Kerkel. Oud-Beyerland*, blz. 55-57.

[Johannes Haselbeeck]

HASELBEECK (HASELBEEK, -BEKE, HASENBEEK, -KIUS) (Johannes) werd als candidaat bevestigd te Tolbert en Midwolda den 25^{en} Maart 1616; vandaar vertrok hij naar Midsland op Terschelling waar hij in Nov. 1621 bevestigd werd. In 1633 werd hij veldprediker; den 10^{en} Juni 1638 beriep zijn eerste gemeente hem weer als van Terschelling. Hij bleef te Tolbert tot zijn overlijden den 11^{en} Maart 1655.

Een kleinzoon van hem was vermoedelijk Johannes Haselbeeck, overl. als pred. te Heveskes den 6^{en} Nov. 1700. Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Metamorphosis Christiana, *d.i. Schriftuerlycke ende waerachtighe Veranderinghe*, poëetsche wyse ghestelt. Amst. 1633. 4°. (2 dln.).

L i t t e r a t u u r : Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 200. - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 117. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* VII (reg.). - *Catal. Letterk.* I, k. 335. - Aangevuld door mededeelingen van den Heer W.M.C. Regt.

[Hemmo Wilhelmus Haselhoff]

HASELHOFF (HAZELHOFF) (Hemmo Wilhelmus), geboren te Groningen den 10^{en} Oct. 1794, uit het huwelijk van Derk Haselhoff en Tetesina Johanna Hemmes, werd ingeschreven als student aldaar den 7^{en} Oct. 1813. In Mei 1818 tot proponent bevorderd door het Prov. Kerkbestuur van Groningen, nam hij van den 1^{en} Jan. 1819 af den dienst waar te Schiermonnikoog als hulpprediker, en werd aldaar den 17^{en} Febr. d.a.v. bevestigd als predikant door Ds. P. Heringa, pred. te Anjum (m. Joh. XIII:15*a*; intr. m. Joh. IV:14; zijn eerste preek op 1 Jan. was over Dt. XXXII:2, 3*a*). Hij bedankte van hieruit voor Nyeveen, Terkaple, Wyckel, maar nam er den 23^{en}

Sept. 1821 afscheid (m. 2 Cor. XIII; 11) wegens vertrek naar Foudgum en Raard, waar hij den 30^{en} d.a.v. bevestigd werd door Ds. J. Herderschee, pred. te Dokkum (m. Mt. XIII:3-9; intr. m. Joh. IV:14). Zijn derde gemeente was Engelbert; hier werd hij den 4^{en} Aug. 1822 bevestigd door Ds. G.H. van Senden, pred. te Middelbert (m. Col. I:28, 29; intr. m. Mt. XXII:35-40; afsch. te Foudgum c.a. 28 Juli m. Openb. II:10). Vandaar vertrok hij naar Westerbroek, waar hij den 16^{en} Nov. 1828 bevestigd werd door Ds. J.H. Hemmes, pred. te Farmsum (m. Rom. X:14-17; intr. met 2 Thess. III:1; afsch. te Engelbert 9 Nov. m. Hand. XX:32). Zijn laatste gemeente was Rijperkerk en Hardegarijp, waar hij

den 6^{en} Oct. 1833 bevestigd werd door Ds. H.U. Thoden van Velzen pred. te Oudkerk en Roodkerk (m. 2 Tim. IV:5*b*; intr. m. Col. III:11*c*; afsch. te Westerbroek 29 Sept. 1833 m. Ef. VI:23). Hij bleef in functie te Rijperkerk totdat zijn emeritaat inging 1 Jan. 1866; den 28^{en} Dec. 1865 legde hij er zijn bediening neer m. Pred. XII:13). Gedurende de laatste jaren werd hij bijgestaan door hulppredikers. Hij overleed te Hardegarijp den 23^{en} Febr. 1870.

Hij was gehuwd met Elisabeth Brands (geb. te Groningen en overl. te Hardegarijp 11 Mei 1869). Uit dit huwelijk werden onderscheiden kinderen geboren.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Jezus Christus, *de Psalmen en de Evangelische Gezangen*, *mitsgaders de Formulieren v. Eenigheid.* Gron. 1841. gr. 8°. - *Christus en Christus alleen*, *de spiegel der Christenheid. Een Prosaïsch Gedicht.* Leeuw. 1843. - *De Synode van 1844*, *ontmoet op het Grondgebied der H. Schrift*, *bij haar voorloopig vaststellen van een zestal artikelen ter regeling van de betrekking der Hoogleeraren in de Godgeleerdheid tot de Herv. Kerk. Leeuw.* 1845. gr. 8°. - *De vernietigde vloek. Een verhaal uit den tegenw. tijd.* Leeuw. 1845. gr. 8°. - *Stemmen uit mijn studeerkamer.* Leeuw. 1848. - *Ter elfder ure. Iets v. algem.-christel. godsdienstigen en zedekundigen inhoud. Voor beschaafde niet geleerde lezers.* Dokkum. 1869. post 8°.

Voorts komen van hem voor verschillende bijdragen in proza en poëzie in de *Boekz.* Jrg. 1838*a*, blz. 356-360; 610-612; *b.* blz. 729-740; jrg. 1839*a*, blz. 69-73, 476-478; *b.* blz. 372-387; jrg. 1840*a*, blz. 746-748.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Gron.*, k. 265. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 325. - Romein, *Pred. Friesl.* (reg.); - v. Veen, *Aanv. en Verb.* v. Romein, blz. 14. - Brinkman's Cat. (1843-'49), blz. 273; id. (1850-'82), blz. 493. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, N° 6307, 6308, 6373. Aangevuld door een enkele mededeeling van den Heer R. Haselhoff, arts te 's-Gravenhage, kleinzoon van H.W.H.

[Hasenaar]

HASENAAR, zie: **HESENER**.

[Adrianus Hasius]

HASIUS (of: **DE HAES) (Adrianus),** geboren te Rotterdam in 1601, werd den 6^{en} Dec. 1617 ingeschreven als student te Leiden;[1)] en als candidaat beroepen te Kralingen; dit beroep ging met moeilijkheden gepaard[2)]. Hij diende die gemeente van 1623 tot 1627; daarna die van Poortugaal (1627-'36), die van Brielle als derde pred. (bev. 27 Juli 1636 tot 1645). Na ontvangst van een synodale aanschrijving besloot de Brielsche kerkeraad 31 Juli 1644 hem ‘een tyt lanck by leeninge’ aftestaan aan Woerden, maar

1) Achter zijn naam in het *Alb. Stud.* staat M. Het kwam destijds meermalen voor dat men tegelijkertijd in de Theologie en in de Medicijnen studeerde.
2) Vgl. Knuttel, *Acta.* II, blz. 69-72, 99.

in Oct. d.a.v.[3)] volgde zijn beroeping naar Leeuwarden, een gemeente ‘uyt wel 1000 ledematen bestaande.’ Pogingen in den Briel aangewend om hem te doen blijven, wogen niet voor hem op tegen den aandrang van Gedeputeerden uit Leeuwarden. Hij diende laatstgen. gemeente van 1644 tot 1650. In Aug. van dat jaar vertrok hij naar Rotterdam. Daar de gemeente van Leeuwarden

3) Verkeerdelijk is de opgave 1645 bij Romein e.a. Vgl. de op authentieke acta berustende gegevens bij H. de Jager (zie ond. *Litterat.*)

hem niet had willen loslaten en ook de magistraat hem niet had willen ontslaan, was een beroep gedaan op de classis. Nog vóór zijn bevestiging te Rotterdam overleed hij, den 14^{en} Sept. 's morgens 6 uur.

Uit de acta der Prov. Synode te Leiden Juli 1629 blijkt dat Hasius door de classis van Schieland voor eenigen tijd als legerpredikant was afgevaardigd. Ook in Oct. 1640 werd hij als zoodanig 'gedeputeert'; in April 1641 werd zijn 'credentie om nae het leger te gaan gelesen, geprobeert en geteeckent'. Bij de Z.-Hollandsche synode te Rotterdam (Juli 1641) beklaagde hij zich over de groote schaarschheid van legerpredikanten, tengevolge waarvan veel geestelijke arbeid in het leger ongedaan bleef. Na zijn terugkeer te Brielle overhandigde hij aan den kerkeraad *f* 123 voor de Diaconie.

Herhaaldelijk werd Hasius aangewezen als synodaal correspondent. Ter inleiding van de Z.-Holl. Synode te Leiden (Juli 1639) hield hij een prediking over Mt. XXIII:8. Aldaar werd hem met eenige zijner mede-afgevaardigden opgedragen 'een cort project in te stellen, begrypende die abusen ende swaricheden, die heden ten dage uit stuk van de beroepinge der predicanten ende andere diergelycke meer, meest de kercken drucket.'

Hij was scriba van de Z.-Holl. Synode, 7-26 Juli 1642 te Gorinchem gehouden, en van de Friesche Synode te Heerenveen 1648. Ook werd hij bij herhaling door Prov. Synoden benoemd tot correspondent.

Als predikant te Leeuwarden werd hij in 1648 door Hunne Ed. Mog. aangewezen om met eenige predikanten uit andere provinciën naar eenige bekwame mannen uittezien en deze in de Meyerij van 's-Hertogenbosch te introduceeren.

Bij zijn komst te Brielle bracht hij zijne vrouw Adriana Gerrits van Holthuysen mede. Zijn zoon Gerardus, geb. te Brielle, werd predikant te Beetgum, en diens zoon Adrianus pred. te Cubaard.

Van Adr. Hasius bestaat een portret ter halver lijve rechts in mantel, voor een opengeslagen Bijbel, met 4 reg. onderschr. Naar J. Wolf door J.H. 8°. Vgl. v. Someren, *Cat. v. Portr.* N° 2282*.

In druk zag van Hasius het licht:

Den geestelycken alarm tot schrik der Godtloosen en troost der vroomen .... Met toegift passende op den tegenwoordigen vrede tusschen den Staat en den Koning van Hispaniën. Leeuw. 1648. 4°. - *Meditatiën over Ps. XXXII.* - *Koninklyke Leydster na den Hemel.* Leeuw. 1650. kl. 8°.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, 77, 78. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 113. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 128. - Soermans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 85, 87, 110. - Greydanus, *Pred. Cl. Franeker*, blz. 129. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 21 en v. *Veen, Aanv. en Verbet.*, blz. 3. - v. Harderwyk, *Pred. Rotterd.*, blz. 37. - H. de Jager, *De Pred. der N.H.G. te Brielle*, in: *Alg. Ned. Fam. blad.* N.S. XV Jrg. 1902, blz. 194, 195. - Knuttel, *Acta.* I, II, III - *Naam-rol Godg. Schryvers.* I, blz. 150.

[George Frans Haspels]

HASPELS (George Frans) werd geboren te Nijmegen den 7^{en} April 1864 als een der acht kinderen uit het huwelijk van degelijke ouders. Zijn vader, aannemer van beroep, was iemand, die tot de uitbreiding van Nijmegen door zijn ondernemingsgeest een eersten stoot gaf; zijn moeder Catharina Maria Callenbach was een

dochter van den bekenden predikant C.C. Callenbach[1)], in wien de Réveilgeest leefde, welke te Nijmegen zijn middelpunt had in de Waalsche gemeente en ook in het gezin Haspels zich gelden deed. Na voorbereidend onderwijs te hebben genoten aan de 'Klokkenberg', de H.B. School en het Gymnasium, waar hij ijverig, maar niet makkelijk leerde, werd George Haspels den 26^{en} Nov. 1883 ingeschreven als student te Utrecht. Hier nam hij ijverig deel aan het studentenleven, maar ook deed hij op tijd zijn examens. Sterk was de geestelijke invloed, dien hij onderging van Prof. Valeton. Hij was lid van het Theologisch Oratorisch Gezelschap Secor-Dabar, waar zijn fijne opmerkingsgave meermalen bewondering afdwong en waar hij zijn bijzondere vrienden vond in A.S. Talma, J.H. Gerretsen, C.D. Moulyn, C.L. Voorhoeve, G.J.A. Jonker. Toen hij de universiteit verliet had hij meer gewonnen aan levenswijsheid en vriendschap dan aan theologische kennis. In 1888 tot proponent bevorderd door het Prov. Kerkbestuur van Overijsel deed hij den 12^{en} Aug. van dat jaar intrede te Colmschate (m. Rom. XV:29, 30, 32; bev. d. Ds. C.H. Callenbach, pred. te Maartensdijk m. 1 Cor. III:11-15). Hij won er, niet het minst als herder, de harten, en vond er, bij zijn gewonen arbeid, gelegenheid een paar novellen te schrijven, die bij allerlei gebreken toch reeds iets van zijn litteraire talenten deden zien en hem zelf bekendheid gaven, al zocht hij deze niet. Maar ook haalde hij in zijn dorpspastorie veel in van zijn tekort aan theologische studie, waarbij hij zich al meer bewust werd geen dogmatischen aanleg te bezitten. Naast theologie beoefende hij er litteratuur en Grieksche tragedie. Makkelijk van zijn eerste gemeente scheiden kon hij niet, hoewel hem tot heengaan gelegenheid werd geboden; zoo bedankte hij voor een beroeping naar Utrecht. Zijn tweede standplaats was Kralingen. Hij werd er den 10^{en} Mei 1896 bevestigd door een zijner beste vrienden, wiens plaats hij er kwam innemen, nl. Ds. G.J.A. Jonker, toen pred. te Haarlem (m. 1 Cor. IV:1 l. ged; intr. m. Rom. XV:29; afsch. te Colmschate 3 Mei m. Joh. XVI:33). Van Kralingen, waar hij den 31^{en} Maart 1901 afscheid preekte, vertrok hij naar het aangrenzend Rotterdam, waar hij den 14^{en} April d.a.v. werd bevestigd door Dr. P.J. Kromsigt, pred. aldaar (m. Rom. X:17; intr. m. 2 Cor. I:24*b*). Volijverig en stipt in de waarneming zijner veelomvattende bediening en in werkzaamheden, waaraan hij meende zich niet te mogen onttrekken, zooals het onderwijs geven aan kweekelingen van het Ned. Zendelinggenootschap, in wier hoofdbestuur hij zitting had, was hij er echter niet op uit zich met alles intelaten; toch wijdde hij zich evenzeer aan voortgezetten letterkundigen arbeid. Daarbij kwam de leiding van den door hem gestichten Rotterdamschen kring, waar hij verschillende elementen vereenigde tot bespreking van actueele geestelijke vraagstukken. Bij een en ander gunde hij zichzelf nauwelijks rust. Hij nam een 'verterend aandeel' in het leven. Zoo werden zijn krachten betrekkelijk vroegtijdig gesloopt. Den laatsten zomer van zijn leven bracht hij in lijdenden toestand door op zijn zomerverblijf 'Welna' te Lochem. Den 16^{en} Dec. 1916 overleed hij in het Diaconessenhuis te Arnhem. Zijn stoffelijk overschot werd den 20^{en} d.a.v. bijgezet te Hillegersberg.

De hem eigen natuurlijkheid en eenvoud drukte op al wat hij gaf in woord en geschrift, het stempel zijner persoonlijkheid. Zijn verschijning gaf den indruk van iemand van artistieken aanleg. Zijn fijnbesneden gelaat, zijn open oog, de eigen-

1) Vgl. over hem: *Biogr. Wdb. v. Prot. Godgel.* II, blz. 8-10.

aardige glimlach spelend om zijn lippen getuigden soms welsprekender dan woorden, van wat er omging in zijn ziel. Kon hij scherp zijn tegen wat hem voorkwam als onwaarachtig, hij was een trouw vriend voor wie hij rekende tot zijn intiemeren kring. Het was zijn streven niet de massa te behagen; als prediker was hij dan ook niet door haar gezocht: hij ging boven de bevatting der meesten; daarbij had zijn stijl iets ingewikkelds en was deze voor menigeen te zwaar. Hij begeerde voor de prediking een eigen stijl, doch, waar dit niet mocht, nog 'liever de sprake Petri Datheni dan de taal van 'De Nieuwe Gids'. Grijpen naar modewoorden was hem zooveel als menschenbehagen. Hij koesterde dan ook eerbied voor het classieke van Staten-vertaling en Formulieren. En onder de boeken, die hij het meest ter hand nam, waren Calvijns commentaren op het N. Test. Evenals zijn prediking werden ook zijn Bijbellezingen gevolgd door een kleineren, maar getrouwen kring. Als pastor was hij geliefd in zijn wijk, die hij door en door kende, en ook in het Weeshuis en in het Ned. Herv. Lidmatenhuis, waarvan de geestelijke verzorging aan hem waren toevertrouwd. Het geheim van den invloed, waar hij dien oefende, lag daarin dat hij 'leefde met zijn hart'. Een open oog en hart had hij voor de menschen in hunne behoeften. Hij zocht door te dringen tot de volksziel, en zijn reizen, ook zijn tocht met het hospitaal-kerkschip 'De Hoop', kwamen aan zijn geschriften ten goede. Hij was zeldzaam weinig egoïst. Daardoor ging er iets verkwikkends van hem uit. De hoop des eeuwigen levens was bij hem niet gescheiden van een sterk gevoel voor de schoonheid van dit leven; dit komt vooral uit in zijn *Onder Open hemel.* 'Al wat van hem uitging leefde, omdat hijzelf leefde.'

Ook zijn letterkundige arbeid was niet gescheiden van zijn arbeid als predikant.

Zijn talrijke schetsen, novellen en enkele grootere romans, zijn litteraire opstellen over 'Nieuwe Boeken' in *Onze Eeuw*, van welk tijdschrift hij van den beginne af mede in de redactie zitting had en dat zooveel aan hem te danken heeft, vertegenwoordigen een aanzienlijke letterkundige nalatenschap. Gedurig blijkt daarin hoezeer zijn gemoed openstond voor indrukken uit de natuur. In verschillende schetsen heeft hij getoond meesterlijk met de pen te kunnen schilderen. Ook in zijn romans komt in klimmende mate zijn talent uit, ofschoon hier vooral zijn tekort aan dramatischen en epischen aanleg zich wel doet gevoelen. Zijn laatste roman *David en Jonathan* staat in kwaliteit bovenaan. In 't algemeen is zijn letterkundig werk vèr verheven boven de dusgenaamde 'Christelijke literatuur.'

Aanraking met brandende levensvragen bracht hem er ook toe zich meermalen te bewegen op het terrein der wetenschap. Een door hem ingezonden beantwoording van een prijsvraag van het Stolpiaansch legaat (in 1900) behandelde een 'hoofdstuk van levensleer'; het door hem geleverde werd niet bekroond, maar toch eervol vermeld. Hij verkortte dit werk tot een geschrift getiteld: *De Weerloosheid.*

Twee zijner in den bundel *Toespraken* opgenomen redevoeringen, nl. *Het zaligende zien* en de *Communis opinio der belijdende gemeente* zijn gehouden voor de 'Ned. Hervormde Predikantenvergadering' te Utrecht, resp. in 1906 en in 1911, waarbij als derde gevoegd kan worden *Onze preek* (zie onder zijn geschriften). Hij kwam er slechts zeldzaam toe van zijn preeken uittegeven; de bundel *Onder Open hemel* zond hij in het licht naar aanleiding van zijn 25jarige ambtsherdenking, die hij niet openlijk wenschte te vieren. Deze preeken getuigen van het 'ontdekkend, diep ethisch karakter' van zijn kanselwerk.

Haspels was lid van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden.

Hij huwde den 7^{en} Nov. 1893 te Colmschate met Constantia Charlotte Kleyn van Brandes (geb. te Rome 25 Juli 1867). Uit dit huwelijk zijn vier dochters en een zoon geboren, alle nog in leven.

Van Haspels bestaat een portret (borstb. links) in: *Letterk. Jaarboek.* R'dam. 1910, blz. 79 en een (borstb. links. Foto (1916) R'dam. Vgl. Dr. H.C.H. Moquette, *Catal. v.d. Portr. verzam. Arch. der gem. R'dam* N° 1001, 1002. Ook het art. v. J.J. Tilanus in *Eigen Haard* (zie ond. *Litterat.*) bevat een portret van Haspels naar een teekening van L.L.B. Haspels Jr.

Van hem zag het licht:

In afzond. uitgave:

[pseud. Compassione], *Frans Burgstein.* Utr. 1892. 8°; 2de dr. Nijkerk. 1903. 8°. - [id.] *Ab. Hurck.* Nijmegen. 1893. 8°. - *De Kinderen niet verhinderen.* Toespr. t.d. Jaarvergad. der Ned. Zondagssch. Vereen., uitgespr. den 13^{en} Oct. 1897 in de Prinsenkerk te Rotterdam. Amst. 1898. 8°. - *Onze litteratuur en onze Evangelieprediking.* Opstel, gelezen voor de leden v.h. tweede Kerkel. Congres v. Hervormden op 2 Juni 1898 te Amsterdam. Nijmegen. 1898. 4°. - *De Pastorie van Nöddebo*, door Nicolaas, oud 18 jr. Uit het Deensch. Nijkerk. 1900; 2de dr. ib. 1901; 3de dr. ib. 1906. 8°. - *Vreugden v. Holland.* Amsterd. 1900; 2de dr. ib. 1904. 8°. - *De Weerloosheid.* Een hoofdstuk van levensleer. Amst. 1901. 8°. - *Zee en Heide.* Amst. 1902; 2de dr. ib. 1913. 8°. - *Herrijzenis.* Amst. 1904. 8°. - *Scandinavische reisschetsen.* Nijkerk. 1904. 8°. - *Ten dage der verschrikkingen.* Leerr. over Jerem. XLVI:27*b*, geh. in de Noorderkerk te Rotterdam, 20 Oct. 1907. Rotterd. 1907. 8°. - *Boete.* Haarl. 1907. 2 dln. 8°. - *Onder den Brandaris.* Amsterd. 1908; 2de dr. ib. 1915. 8°. - *De Geestelijke Poëzie.* Serie I, n° 8. Baarn. 1909. 8°. in: *Uit onzen bloeitijd.* Schetsen v.h. leven onzer Vaderen in de 17de Eeuw. Ond. red. v. Dr. S.D. van Veen.

Bijdrage in: *Beveel gerust uwe wegen.* Bundel proza en poëzie van J.R. Callenbach, G. v.d. Giesen e.a. Rotterd. 1909. 8°. - In: *Het Licht der wereld.* Nijkerk. 1911. (met platen en bijschr. v. versch. predikanten): *Laat de kinderen tot Mij komen.* Blz. 97-106. - *Christus predikt aan de zee.* Blz. 117-126. - *Christus weent over de stad.* Blz. 177-186. *Toespraken.* Nijkerk. 1911. 8°.

In: *Ons Eigen Land.* Uitgeg. d.d. 'A.N.W.B. Toeristenbond voor Nederland' ter viering v. haar 25jar. bestaan: *Ons Delta-land.* IV, blz. 1-32.

De stad aan het veer. Amsterd. 1912. 8°. - *Onder open hemel.* Utr. 1913-'14. 8°. I. *Die aan de deur staat en klopt.* 1913. II. *In de schuts des Allerhoogsten:* Overdenkingen voor Oud- en Nieuwjaar. 1913. III. *De beker der verlossinge.* 1914. IV. *Heerlijkheid.* 1914). - *In 's Heer en hand*, in: *Getuchtigd en niet gedood.* Overdenkingen voor onzen tijd door verschill. pred. Utr. 1914, blz. 59-78.

Wisselend Uitzicht. Amsterd. 1914. - *Vondel.* Serie I, N° 1 van: *Onze groote mannen.* Baarn. 1914. - *Leven en sterven* in: *De Goede belijdenis.* Door versch. pred. 's-Gravenh. 1915 (blz. 209-231). - *David en Jonathan.* Amsterd. 1915.

2de dr. 1917. 8o. - *Zee en Heide.* 2de dr. Amst. 1913 uitg. in vereenv. spelling (voor Z.-Afr.) Amsterd. en 's-Gravenh. 1916. 8o.
In: *Stemmen voor Waarheid en Vrede:*
Een echo van Luthers woorden. Jrg. 1896, blz. 1-35. - *Een mysticus* (Johan Tauler),

ib., blz. 421-450. - *Twee Intimiteiten* (Italië). Jrg. 1897, blz. 1-16, - *Maria Stuart* II, ib., blz. 409-434. - *Hervormingsbede aan Engeland.* 31 Oct. 1900 (gedicht; voor Transvaal). Jrg. 1900, blz. 1065, 1066. - *Onze Preek.* Jrg. 1915, blz. 781-807.

In *De Gids:*

Eene aderlating. Jrg. 1895. III, blz. 1-10 (later opgenomen in: *Vreugden v. Holland).* - *Een Engelenzang* (*Gli Angioli di Fra Angelico*). Jrg. 1896, I, blz. 407-417 (later opgen. a. b,) - *De erfgenaam.* Jrg. 1897. III, blz. 1-11 (later opgen. a.b.) - *Urk.* Jrg. 1898. IV, blz. 1-15 (later opgen. a.b.). - *U.K. 282.* Jrg. 1899. I, blz. 1-26 (later opgen. a.b.). - *De liefde der Eerwaarde.* Jrg. 1899. IV, blz. 1-25 (later opgen. a.b.). - *Transvaliana.* (Gedichten). Jrg. 1899. IV, blz. 568-572; jrg. 1900. I, blz. 179. - *Op weg naar eene levensleer.* (Dr. J.D. Bierens de Haan, *Idee-Studies*). Jrg. 1900. III, blz. 151-154.

In *Onze Eeuw:*

De Oplossing. Jrg. 1901. II, blz. 509-521 (later in: *Zee en Heide*). - *Strandjutten.* Jrg. 1901. III, blz. 985-1006. - *Onze Lieve Vrouwe v. Michel Angelo* (*Brugge*). Jrg. 1901. III, blz. 1251-1262. - *Een Trio.* (Fra Angelico, Adriaan Brouwer, Arnold Böcklin). Jrg. 1901. III, blz. 1285-1299. - *Impressionisme.* Jrg. 1902. I, blz. 488-516. - *Dmitri Merejkowsky.* Jrg. 1902. II, blz. 898-918. - *Aan .....* (bij de oprichting uit 't ziekbed). Jrg. 1902. III, blz. 1, 2. (n. aanl. v. herstelling van H.M. Koningin Wilhelmina). - *Opgevischt.* Jrg. 1292. III, blz. 177-241 (later in: *Zee en Heide*). - *Noorsche Contrasten.* Jrg. 1903. I, blz. 134-141. - *Humor en Litteratuur.* Jrg. 1903. I, blz. 257-279. - *Nicolaas Beets* † 13 Maart 1903. (Gedicht). Jrg. 1903. II, blz. 493. - *In het gezicht van de haven.* Jrg. 1903. blz. 101-117 (later in: *Onder den Brandaris*). - *Herrijzenis.* I, II, III. Jrg. 1903. IV, blz. 477-504, 653-714, 821-876. - *Scandinavische Reisschetsen.* I [op zee]. Jrg. 1904. II, blz. 161-177; id. II [op de stolkjaerre], blz. 329-350; id. III. III, blz. 219-247. - *Kierkegaard vertaald.* Jrg. 1905. II, blz. 474-485. - *Onder den Brandaris.* Jrg. 1906. I, blz. 1-58 (later in: *Onder den Brandaris*). - *Nieuwe Kunst.* Intermezzo. Jrg. 1906. II, blz. 98-128, 321-335 (later in: *Onder den Brandaris*). - *Boete.* Jrg. 1907. I, blz. 1-26, 161-180, 321-377; II, blz. 15-53, 161-209; III, blz. 1-44, 372-425. - *De Voorlezing.* Jrg. 1908. III, blz. 161-217 (later in: *Onder den Brandaris*). - *Nieuw licht over het N. Test.* (n. aanl. v. A. Deiszmann, *Licht vom Osten*). Jrg. 1910. IV, blz. 455-468. - *Tolstoj.* Jrg. 1911. I, blz. 161-192. - *Zwakke kracht.* Jrg. 1911. II, blz. 1-9 (later in *Wisselend Uitzicht*). - *De medeplichtige.* Jrg. 1911. III, blz. 161-184. - *De stad aan het veer.* 1, 2. Jrg. 1912. I, blz. 1-48, 165-222. - *Vriendschap*, Jrg. 1913. I, blz. 321-352 (later in: *Wisselend Uitzicht*). - *Normen der Aesthetiek.* Jrg. 1913. IV, blz. 43-71. - *In den Staringskoepel op visite.* Jrg. 1914. I, blz. 1-32 later in: *Wisselend Uitzicht*). - *David en Jonathan.* 1-4. Jrg. 1915. II, blz. 169-208, 321-364; III, blz. 169-231. - '*Hooger Katholicisme.*' Jrg. 1916, II, blz. 339-374. Bovendien tal van artikelen onder de rubriek: *Nieuwe Boeken.* Jrg. 1904-1916.

In *Hand. v.d. Maatsch. d. Ned. Letterk.:*

Taalvirtuoos of Apostel? Voordracht voor gen. maatsch. Jrg. 1902-1903. Bijl. II, blz. 25-51.

Verder komen van zijn hand tal van stichtelijke artikelen voor in: *De Rotterdamsche Kerkbode.* (Jrg. 1901-1916).

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 583. - P.D. Chantepie de la Saussaye, *Levensbericht* in: *Letterk. Lb.* 1916-1917, blz. 128-173; hetz. (zonder lijst v. geschr.) in: *Onze Eeuw.* Jrg. 1917, blz. 161-195; vgl. ook blz. 1, 2. - J.J. Tilanus, *G.F. Haspels* in: *Eigen Haard.* 13 Jan. 1917. N° 2, blz. 21-23 (m. portr.) - *De Schatkamer.* Jrg. 1917, blz. 78-80. - J. Petri, *G.F. Haspels herdacht*, in: *Stemmen des Tijds.* 6de Jrg. I, blz. 414-416. - G. v. Eckeren, *In memoriam G.F. Haspels*, in: *Den Gulden Winckel.* Jrg. 1917, blz. 1, 2. - J.R. C(allenbach) in: Briët en v.d. Flier, *Jaarb. v.d. Ned. Herv. Kerk*, 2de jrg., blz. 393-394. - *De Rotterdamsche Kerkbode.* 23 Dec. 1910. N° 39.

[Sjoerd Folkert van Hasselt]

HASSELT (Sjoerd Folkert van) werd geboren te Arnhem den 1^{en} Febr. 1809 uit het huwelijk van Barthold Theodorus Wilhelm v. Hasselt (wiens vader Johan v. Hasselt Burgemeester was van Zutphen) en Baukje Rypperda. Ingeschreven als student te Groningen den 13^{en} Apr. 1829 werd hij bevorderd tot proponent door het Prov. Kerkbestuur van Groningen 1 Mei 1833. Den 19^{en} Oct. 1834 werd hij als zoodanig bevestigd in zijn eerste gemeente Wommels, door Ds. D. Tyssen, pred. te Leeuwarden (m. 2 Cor. XII:9*a*; intr. m. Col. I:28). Zijn tweede gemeente was Zuidwolde, waar hij intrede deed den 21^{en} Apr. 1839 (m. Joh. IV:34; bev. d. Ds. A. Rutgers van der Loeff, pred. te Noordbroek m. 1 Cor. III:9*a*; afsch. te Wommels 7 Apr. m. 1 Cor. XV:58). Vandaar vertrok hij naar Sneek, waar hij den 22^{en} Mei 1842 zijn intreepreek hield (m. Hand. XVIII:10; bev. d. Ds. L. Fockens pred. ald. m. Spr. XI:30; afsch. te Zuidwolde den 8^{en} Mei m. Col. I:22*b*, 23*a*). Met ingang van 1 Oct. 1859 eervol emeritus verklaard, legde hij den 25^{en} Sept. 1859 zijn bediening neder wegens zijn benoeming tot Secretaris van de Algem. Synode der Ned. Herv. Kerk (afscheidstekst te Sneek Col. III:14). Als zoodanig bleef hij werkzaam tot zijn overlijden te 's-Gravenhage, den 6^{en} Maart 1881. Met ijver en trouw verrichtte hij zijn nieuwe functie, en bij zijn begrafenis werden door den voorzitter van de Algem. Synode en door dien van de Indische Kerk de diensten herdacht, door hem, ook in moeilijke tijden, aan de Ned. Herv. Kerk bewezen.

Van Hasselt was de vrijzinnige beginselen toegedaan. In de synode was hij een volhardend verdediger van het recht der Friesche floreenplichtigen.

Hij huwde den 28^{en} Jan. 1836 te Groningen met Dorothea Lydia Louisa van der Loeff (geb. te Hattem 1 Apr. 1816, overl. te 's-Gravenhage 16 Maart 1894), dochter v. Abr. Schim van der Loeff en Johanna Theodora Rutgers. Uit dit huwelijk werden geboren zes kinderen. Een der drie zoons volgt hierna.

Van S.F. van Hasselt zag het licht:

De Nederl. Vereeniging tot afschaffing van den sterken drank aangeprezen. Sneek. 1853. gr. 8°. - *Afscheidsleerrede.* Sneek. 1859. - *Het eenig streven v.d. echten Evangeliedienaar.* N. 2 Tim. II:15*a.* Leerr. uitgespr. t. bevest. v. zijnen zoon B.Th.W. van Hasselt, als herder en leeraar bij de Herv. Gem. te Terheyden bij Breda, den 5^{en} Maart 1865. 's Gravenh. 1865. gr. 8°. - *Verslag v.d. Secretaris der Synode omtrent hare handelingen ter zake v. reorganisatie v. Kerk en Kerkbestuur.* 's Gravenh. 1874. 8°.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Gron.*, k. 284. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 279, 338. - v. Veen, *Aanv. en Verbet. v. Romein*, blz. 33. - Romein, *Pred. Drenthe*, blz. 247. - *Nederland's Patriciaat.* A^{o} 1911 (2de jrg.), blz. 201, 202. - *Brinkman's*

Cat. (1850-'82), blz. 494. *Cat. Rem. R'dam*, blz. 260. - Reitsma, *Herv. en Herv. Kerk* (3de dr.), blz. 815 (en het daar aangeh. uit de Handel. der Alg. Syn. v.d. N.H.K.).

[Barthold Theodorus Wilhelmus van Hasselt]

HASSELT (Barthold Theodorus Wilhelmus van), werd den 26en Juni 1839 geboren te Zuidwolde uit het huwelijk van Sjoerd Folkert v. Hasselt (hiervóór behandeld) en D.L.L. v.d. Loeff. Ingeschreven als student te Groningen den 10en Sept. 1857, promoveerde hij ald. tot Doctor Theol. den 1en Oct. 1863 (titel van proefschr. onder lijst zijner geschr.). In datzelfde jaar proponent geworden bij het Prov. Kerkbestuur van Friesland werd hij den 5en Maart 1865 bevestigd in zijn eerste gemeente Terheyden (cl. Breda) door zijn vader (zie ond. lijst v. diens geschr., intr. m. Matth. IX:9). Hij preekte er afscheid den 18en Febr. 1866 (m. Joh. XIII:35) tengevolge van zijn benoeming tot predikant in N.-O. Indië. Daar was hij eerst gevestigd te Amboina. In 1872 keerde hij wegens ziekte met tweejarig verlof naar Nederland terug. In 1874 hervatte hij de bediening te Buitenzorg, stond daarna van 1881 te Soerabaya, ging met verlof in 1885, was in 1887 te Soerabaya terug; hij overleed te Grissee den 16en Juli 1889.

Evenals zijn vader was hij voorstander van de vrijzinnige beginselen en theologie.

Hij huwde den 26en Jan. 1866 te Terheyden met Carolina Rosalina Engelina Catharina Gelpke, geb. te Semarang 25 Mei 1844 (dochter van Allard Adriaan Gelpke en Clasina Wilhelmina Dibbets), die hem overleefde. Uit hun huwelijk werden vier zoons en drie dochters geboren. Geen der zoons werd predikant.

Van B.Th.W.v. Hasselt verscheen in druk:

De verhouding van Jezus tot de Mozaïsche wet volgens de Synoptische Evangeliën. (Diss.) Gron. 1863. 8o. - *Iets over de Ambonsche Christenen en de zending op Oost-Java.* (Rott. 1886). 8o. - *Iets over den Islam en het Javaansche volk.* (Rott. 1887). 8o. - *Ter nagedachtenis.* Een zestal leerred. door hem gedur. het laatste jaar voor zijne geliefde gem. uitgespr. Phil. I:24.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Gron.*, k. 321. - *Nederland's Patriciaat.* Ao 1911 (2de jrg.), blz. 202. - v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.-I. Pred.*, blz. 171. - *Kerk. Crt.* 24 Febr. 1866. No 8. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, No 6313-6316.

[Olivier van Hattem]

HATTEM (Olivier van) werd in 1572 te Utrecht geboren uit een aanzienlijk geslacht. Zijn ouders waren overtuigde Calvinisten en bestemden hem voor predikant. Hij studeerde te Franeker (ingeschr. 23 Juni 1595), eerst in de medicijnen, waaraan hijzelf de voorkeur gaf; daarna, tengevolge van ongunstige omstandigheden, legde hij zich ook op de theologische studie toe. De bewering dat hij ook te Leiden zou gestudeerd hebben wordt niet gestaafd door het *Album Stud.* dier academie, waarin zijn naam niet voorkomt. ‘Ten leste’, zoo verklaart hijzelf, ben ick wt iver ende raedt mynder verwanten, tot de Calvinisten predickdienste naer hare wyse verordent, geroepen,

ende geëmploieert geweest, ende dat van den 18 Octobris anni 1596 af, doen ick naer d'examinatie ende publique disputatie *in d'academie van Franeker* te 10 uren voor de middach ben opgenomen ende geconfirmeert'. Reeds in zijn studententijd verdiepte hij zich ook in Roomsch-Katholieke schrijvers; nadat zijn leermeester Sybr. Lubberts te Franeker hem daarop eens betrapt had, werd hij zelfs openlijk ter verantwoording geroepen.

Nog in 1596 zou hij predikant zijn geworden te Hagestein,[1] maar heel waarschijnlijk is deze onderstelling niet. Indien hij te Hagestein is geweest, kan hij er gepredikt hebben van omstreeks den zomer 1597 tot den 'oegst' van 1599; toen toch vertrok hij naar Cillaarshoek, destijds nog gecombineerd met St. Anthonypolder. Hij zette er zijn studie voort, evengoed van Augustinus, Gregorius den Groote en Bellarminus als van Luther, Calvijn en Zwingli. Volgens zijn eigen verklaring was zijn studeerkamer hem liever dan de classicale en synodale vergaderingen. Omdat men hem verdacht van afwijking in de leer, werden de ouderlingen zijner gemeente voor de classis Dordrecht in verhoor genomen. Den 7^{en} Aug. 1607 had hijzelf zich te verantwoorden voor de vergadering van vijf gedeputeerden dier classis, onder presidium van Balth. Lydius, pred. te Dordrecht, gehouden te Klaaswaal. Voorloopig werd hij nog in zijn bediening gehandhaafd, maar hij kreeg de opdracht mee om zijn gravamina tegen den Heidelb. Catechismus en de Ned. Geloofsbelijdenis op schrift te stellen en in te leveren bij de classis. Reeds eer het tot dit laatste gekomen was ontspon zich een polemiek tusschen v. Hattem en de Dordtsche predikanten Dibbets en Lydius. In de eerstvolgende vergadering der classis was hij niet tegenwoordig, maar werd zijn zaak, daar hij volhardde in zijn gevoelens, door Lydius als urgent aan de orde gesteld. Tegen den avond van 15 Nov. 1607 werd een dispuut belegd in de kerk te Cillaarshoek. Dit steekspel vond hij 'verdrietelick' en hij ging met zijn vrouw en negen kinderen over tot de Roomsche Kerk, waartoe reeds lang de neiging bij hem had bestaan. In 1608 werd hij door de classis Dordrecht afgezet als predikant. Hij vestigde zich daarna als geneesheer te Antwerpen[2], waar hij den 23^{en} Dec. 1610 overleed. Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in de Minorietenkerk, thans het Antwerpsch Museum van schilderijen. Een vrij breedvoerig grafschrift[3] vermeldt in 't kort zijn levensloop. De meeste zijner kinderen traden in Godsdienstige orden.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Verdedigingh teghen de Bedienaers van de Ghereformeerde Godtsdienst.[4] - *Justificatie. Reden ende oorsaecken*, *waer wt gespoordt can worden*, *waerom D. Oliverius Hattem den heidelbergschen Catechismum niet heeft willen onderteickenen*, *veel minder onderschryven*, *dat de Roomsche Catholycke Kercke soude wesen een hoer*, *die van Godt een scheidtbrieff ontfangen had; gelyck hy in Hollant*, *Anno 1607*, *den 7 Augusti*, *int Classi van Dordrecht*, *gehouden in Claeswale*, *daer op is gedrongen geweest; ende in cas van refuse*, *daer om is verdreven wt synen dienste van twee Kercken ende wt alles*

1) Aldus ook v. Rheenen-Voet, *Pred. Utr.*, blz. 92 (die hem ook evenals anderen, een leerling van Lipsius noemt, wat niet aannemelijk is) en v. Alphen, *N.K. Hdb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 121. In het kerkelijk archief te Hagestein komt zijn naam niet voor.

2) Dat hij nog te Leuven zou geweest zijn om er den med. doctorsbul te verwerven wordt bestreden in *De Katholiek.* XCIX. t.a.p.

3) Men vindt het o.a. bij Paquôt (zie ond. *Litterat*).

4) Paquôt, v.d. Aa (zie ond. *Litt.*) e.a. meenen dat dit geschrift, waarvan jaar en plaats van uitgave niet bekend zijn, de eerste druk kan zijn van de *Justificatio Oliferii Hattem*, *genomen wt de kenteikenen der Kerke Godts enz.* Den titel van dien eersten druk luidt echter *Justificatie. Reden ende oorsaecken* enz. Zie onder lijst zijner geschriften. Hij polemiseert hierin vooral tegen Balth. Lydius, pred. te Dordrecht.

dat hy had. Keerende syn selven door de genade Godes tot de Eenige, *Heilige*, *Algemeine*, *Apostolische Kerck*, *die hy wel vastelicken hier bewyst*, *de rechte en de ware bruidt Christi te syn: de secten*, *rotten*, *ende scheuringen daerentegens alle*, *die huiden ten dage veele gevonden worden*, *de hoer van Babel*, *die so menich hooft heeft*, *alsser onder haer lieder secten*, *rotten*, *ende scheuringen syn.* Gedr. tot Leuven. 1608. 12°.

Een 2de uitg. verscheen onder den titel:
Justificatio Oliferii Hattem, *genomen wt de kenteikenen der Kerke Godts; daer wt een yder sal mogen spooren*, *hoe men de waerachtige Kercke*, *niet alleen nu*, *maer oock ten allen tyden*, *wt de kettersche Synagogen onderschryven sal.* Beschreven door denselven Oliferius Hattem. De tweede ed., by den Autheur in veel deelen vermeerdert en verlicht. Leuven. 1610. 12°. (Opgedragen aan de regeering van Antwerpen). - *Apostille op seeckere calumnieuse Requesten aan den Paus teghen Oliv. Hattem ghepresenteert.* 12°.

Naar aanleiding van zijn overgang tot de Roomsche Kerk verscheen:
Desiderius Philalethus, *Een ootmoedige supplicatie aan den Paus voor O. v. Hattem.* in pl. 1609.

L i t t e r a t u u r: Paquôt, *Mémoires.* T. IX, p. 96-98. - V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 84, 85. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 717. - H.J. Allard, *Olivier v. Hattem. 1572-1607-1610* in: *De Katholiek.* D. XCVI (N.R. VIII), blz. 196-208. - A. v. Kerckhoff, o.c., *De Justificatie v. Olivier v. Hattem* in: *De Kath.* D.XCVIII (N.R. X, blz. 215-233, 261-272; D.XCIX (N.R. XI), blz. 173-190. - Regenboog, *Hist. der Remonstr.* II, blz. 243, 244.

[Pontiaen van Hattem]

HATTEM (Pontiaen van) werd in 1645[1)] te Bergen-op-Zoom geboren als vierde zoon van de acht kinderen uit het huwelijk van Diederick v. Hattem en Johanna Muyshondt. Hij werd den 4en Mei 1661 ingeschreven als student te Leiden. Of hij ook nog te Saumur heeft gestudeerd, hetzij dan daarvóór of vóór of na zijn proponentsexamen, is aan twijfel onderhevig; wèl is het waarschijnlijk dat hij ook buitenslands zijn studiën gedurende eenigen tijd heeft voortgezet. In Nov. 1670 althans bevond hij zich te Oxford. Al meer dan drie jaar te voren, den 22en Maart 1667, was hij na gehouden praepatoir examen voor de classis Tholen en Bergen-op-Zoom toegelaten als proponent. Den 17en Maart 1672 beroepen te Philipsland, maakte v. Hattem tegen deze beroeping bezwaar om de daaraan verbonden voorwaarden. De classis improbeerde de beroeping. Den 27en Mei d.a.v. werd hij andermaal beroepen; den 31en Juli 1672 volgde zijne bevestiging, en den 11en Oct. werd hij als lid der Classis aangenomen. Bij de verschillende verwikkelingen, die hij den eersten tijd te Philipsland moest doormaken, betoonde hij zich even

1) Zie: *Nav.* (23ste Jrg. 1873), blz. 129. Zijn levensbeschrijvers zijn gewoon 1645 voor zijn geboortejaar te houden. Hij werd den 1sten Maart 1645 te B. o. Z. gedoopt.

bedachtzaam en beleidvol als vredelievend en bescheiden. De belangen van de armen, den openbaren eeredienst en de school hielden hem geheel bezig. Hij was ijverig als pastor en als prediker. Bij zijn verdraagzaamheid tegenover personen en de ootmoedigheid, waarvan hij blijk gaf, wist hij nochtans op zijn stuk te staan, wanneer de ernst en de waardigheid van zijn ambt ermede gemoeid waren. Dat hij aan zijn gemeente gehecht was en er niet naar stond zich een naam te maken mag ook

hieruit blijken dat hij in 1676 weigerde te Brouwershaven op nominatie te prediken, hetgeen hij reeds vroeger geweigerd had te Lillo, te Sas van Gent en te Goes. Niets in dien tijd 'doet vermoeden, dat hij in iemands schatting niet goed gereformeerd zou zijn geweest', totdat opeens in 1680 het gerucht zich verbreidde, dat hij afweek in de leer. Misschien was dit gerucht afkomstig van broeders in zijn Classis, die het in hun vergadering den 2^{en} Juli van dat jaar ter sprake brachten. Hijzelf verzocht op dien dag dat men vanwege de Classis zijn gemeente zou visiteeren. Daarbij rezen bedenkingen tegen veertien Lessen, door hem geschreven over Kort Begrip en Catechismus. Niet zonder aarzeling gaf hij afschrift van een zevental, en dit had tengevolge dat hij door de eerstvolgende Classicale vergadering van 1 en 2 Oct. geschorst werd met alle kerkeraadsleden, omdat de mede-afgevaardigde ouderling zijn partij had opgenomen.

Het Collegium Qualificatum, samengesteld uit kerkelijken en politieken, legde zich evenwel hier niet bij neder en begeerde dat van Hattem zich zou onderwerpen, waarop de Classis zich wendde tot den Ambachtsheer van Philipsland. Deze nam de partij van den geschorste op. Vervolgens maakte men de zaak aanhangig bij de Gecommitteerde Raden van de Staten van Zeeland. Inmiddels was den 22^{en} Oct. het vonnis bekrachtigd door de Classis, die het tweede zevental zijner Lessen wist in handen te krijgen.

Het genoemde Collegium kon zich echter ook bij deze herhaalde schorsing niet neerleggen, en de Ambachtsheer bleef voor v. Hattem partij trekken en bevond zich, met dezen, juist te Middelburg bij Gecommitteerde Raden, toen de afgevaardigden der Classis over de aanhangige zaak hunne opwachting kwamen maken bij de Edelmogenden.

Na beide partijen gehoord te hebben, verklaarden deze laatsten geen schuld in den beklaagde te vinden, maar de beoordeeling van zijn rechtzinnigheid op wettige wijze gaarne over te laten aan de Classis. Intusschen hieven zij den 2^{en} Nov. de schorsing op als in strijd met de Kerkorde. De Classis volgde dit voorbeeld door den 12^{en} Nov. uit eigen beweging de censuur over den kerkeraad opteheffen, maar wilde toch de zaak niet loslaten, en won het advies in van de Theologische Faculteiten te Leiden en te Utrecht. Deze oordeelden v. Hattem onrechtzinnig. Het bericht daarvan kwam reeds den 10^{en} Dec. in. Thans werd volgens den door de Kerkorde voorgeschreven weg het Collegium Qualificatum verzocht om tot schorsing overtegaan; na eenige aarzeling voldeed het Collegium aan dien wensch; den 27^{en} Febr. 1681 werd de schorsing over v. Hattem uitgesproken voor den tijd van zes weken, later stilzwijgend voor onbepaalden tijd verlengd. Terwijl de Classis aandrong op zijn afzetting, was de Ambachtsheer erop uit om de zaak voorshands sleepende te houden, vooral daar v. Hattem op aandringen van den Leidschen hoogleeraar Wittichius zich bereid had verklaard eenige uitdrukkingen in zijn Lessen te wijzigen. Onder den invloed der Classis, hadden de Staten van Zeeland juist (23 Sept.) het Collegium gelast, de zaak binnen twee weken ten einde te brengen, toen dit Collegium vergaderde en besloot den 6^{en} Oct. 1681 hem in zijn ambt te herstellen, nadat hij o.a. beloofd had niets te leeren in afwijking zijner hier en daar gewijzigde Lessen en van de H. Schrift, de Confessie en de leer der Gereformeerde Kerk.

De Classis die daarop reeds den volgenden dag bijeenkwam, kon met dit besluit geen genoegen nemen; zij weigerde ook v. Hattem's geredresseerde Lessen goedtekeuren; hij moest zijn eerste Lessen herroepen. Nadat hij den 12^{en} Oct. des voor-

middags nog voor zijn gemeente was opgetreden, ontzegde een bevel van Gecommitteerde Raden voor het vervolg hem den kansel, totdat zijn zaak nader overwogen zou zijn. Het Collegium Qual. en v. Hattem verdedigden zich daarop, tengevolge waarvan laatstgen. den 7^{en} Nov. de schorsing als opgeheven mocht beschouwen, nadat Gecommitteerde Raden hem en andere belanghebbenden hadden gehoord en de verklaringen van Wittichius hadden gelezen. De Theologische Faculteiten te Leiden en te Utrecht onder toezending van afschriften der geredresseerde Lessen nu andermaal gevraagd om consideratie en advies, oordeelden verschillend; de eerste vond geen reden meer tot vervolging, de tweede bleef bij haar vroeger uitgesproken gevoelen.

De Gecommitteerde Raden riepen de hulp in van de Classis, en op advies van deze lieten zij v. Hattem in hun tegenwoordigheid ondervragen over zekere stellingen en tegenstellingen, die gen. afgevaardigden hadden getrokken uit zijn Lessen. Zij werden daarbij overtuigd dat deze Lessen niet beter waren dan de oorspronkelijke en dat beklaagde zijn stellingen niet wilde herroepen. Nu werd deze den 9^{en} Maart 1682 andermaal geschorst, ditmaal voor drie maanden. Daarop hield de Classis tal van vergeefsche samenkomsten om te pogen, hem in het rechte spoor te brengen.

Eindelijk verzocht de Classis aan Gecomm. Raden een Coetus of Prov. Synode. saamteroepen uit de vier Zeeuwsche Classes. Vrienden van v. Hattem te Middelburg spoorden de Classis aan, een verzoening te beproeven; deze voldeed eraan, maar zonder bedoeld gevolg. Ten slotte vaardigden de Staten een besluit uit, waarbij de gewenschte Coetus tegen den 17^{en} Mei 1683 te Middelburg werd saamgeroepen in tegenwoordigheid van twee politieken. Den 29^{en} Mei d.a.v. werd het vonnis geteekend van v. Hattems ontzetting uit het ambt. De tegenkanting der Gecomm. Raden in hun vergadering van 8 Juli baatte niet. Bij resolutie der Edelmogenden werd hij onmiddellijk daarop als predikant ontslagen, met bevel zich ‘met der woon uyt Philippilant elders te begeven.’

Aan dit laatste voldeed hij den 23^{en} Aug. d.a.v. Hij trok naar Bergen-op-Zoom, waar hij zich herhaaldelijk had opgehouden, wanneer suspensie hem belette zijn gewone bezigheden uitteoefenen. Ook woonden daar zijn ouders nog en had hij er vrienden. Hij hield er oefeningen, en weldra schaarden zich eenige leerlingen om hem heen, voor wie hij zijn gevoelens op schrift stelde, welke geschriften later, meermalen tegen zijn wensch, anoniem zijn uitgegeven. De kerkeraad deed wel herhaalde pogingen om hem naar elders te doen vertrekken, maar de magistraat nam hem in bescherming; zoodat hij vrij wel ongestoord zijne conventikelen kon houden niet alleen te Bergen-op-Zoom, waar ze zelfs een driedaagsch ‘tumult’ tengevolge hadden, dat slechts door tusschenkomst van de Overheid kon worden gestuit, maar ook in verschillende steden van Zeeland ten plattenlande, waar hij aan invloed begon te winnen, en zelfs in Amsterdam en den Haag. Hij zag volgens eigen verklaring zijn roeping in het brengen ‘van de *Nieuwe Tydinge* zoowel aan de allergrootste van al de heeren, als de allerverachtsten van haar gevolg’. Den 21^{en} Maart 1692 werd een Resolutie genomen door de Staten van Zeeland, naar aanleiding eener Remonstrantie van de Classis van Walcheren, ingediend mede uit naam van de andere Zeeuwsche Classes, en waarbij de doleerende zich beklaagde over den voortgang van v. Hattems dwaalleer doordat zijn veelgelezen *Brief aan zeker Heer* en zijn. *Uitlegginghe over den Catechismus* zonder de vereischte goedkeuring werden

gedrukt en verspreid, en hijzelf gedurig in verschillende plaatsen tot scheuring der Kerk werkzaam was. Bij bedoelde Resolutie werd hem verboden zijn ‘erroneuse en lasterycke’ leeringen verder te verbreiden. Dit gold uiteraard slechts voor Zeeland. Daarom verzocht de kerkeraad de Classis den 18^{en} Nov. 1692, zich door tusschenkomst van Zeelandts Staten of Gecommitteerde Raden, te wenden tot de Staten-Generaal, opdat ook door dezen de Zeeuwsche Resolutie tegen v. Hattem ‘werckstelligh moghte worden gemaeckt’. De Staten-Generaal richtten zich dientengevolge begin Maart 1693 schriftelijk tot Bergen-op-Zooms magistraat, en daarna, in Sept. 1694, gaven zij zelfs een ‘sekere resolutie’, waarbij verboden werd dat boeken of geschriften van v. Hattem zouden worden verkocht of opgehaald, en dat zijn gevoelens op eenigerlei wijze zouden worden gepropageerd. Maar gen. magistraat liet zich noch door het een noch door het ander vinden tot het nemen van strenge maatregelen. Er waren ook verschillende aanzienlijken in de stad, die tot de Hattemisten moesten gerekend worden. Ook door uitgebreide correspondentie won v. Hattems invloed; wat hij gesproken had werd door hem schriftelijk toegelicht in brieven en opstellen, die met zijne Lessen en andere exegetische of dogmatische verhandelingen zijn uitgegeven na zijn dood door Mr. Jacob Roggeveen in *Den Val van 's wereldts Afgod* enz.

Hoewel hij slechts zelden voor de pers werkte was v. Hattem vaardig met de pen. Hoe fel ook bestreden als gevaarlijk (Car. Tuinman[1)] b.v. noemde hem ‘den grooten profeet onzer vrijgeesten’) ging hij kalm zijn weg zonder zich in den regel tot bitterheid te laten verleiden.

Hij overleed te Bergen-op-Zoom in Sept. 1706 en werd den 13^{en} Sept. begraven in het oude koor der kerk. Zijne leeringen werkten nog lang na in verschillende conventikelen in Zeeland en Z.-Holland. Er schijnen zelfs tegenwoordig nog volgelingen van zijn leerling, den Leidschen wever en catechiseermeester Jacob Brill, gevonden te worden. Tot zijn meest bekende aanhangers behoorden verder de schoenmaker Marinus Adriaansz. Booms, die om zijn leeringen ‘strydigh tegen de leere der waarheyd’ uit Middelburg gebannen, zich te Bergen-op-Zoom vestigde, waar hij moeilijkheden kreeg, waarop hij naar Roosendaal (later naar Breda) verhuisde; ook Dina Jans, Gosuinus van Buitendyck, in 1712 afgezet als predikant te Schore en Vlake,[2)] Steven Kloet, die in 1714 wegens ‘kettery en Godslastering’ tot driejarige tuchthuisstraf werd veroordeeld, en vooral de reeds genoemde Mr. Jacob Roggeveen, bekend ook als ontdekkingsreiziger.

Onder de Hattemisten deden zich verschillende stroomingen kennen, waarvan bij sommige bepaald afwijking van de leer van v. Hattem zelf viel te constateeren.

Tegenover al de tegen hem ingebrachte beschuldigingen is v. Hattem blijven volhouden dat hij aan de leer der Gereformeerde Kerk getrouw was. Dat hij Spinozist zou geweest zijn, is wel gedurig beweerd, - het eerst door W. Spandaw (zie ond. *Litteratuur*), - en wel kan dit van latere Hattemisten gezegd worden, maar wie hemzelf leert kennen uit zijn door Roggeveen uitgegeven schriftelijke nalatenschap vindt daarin geen grond hem Spinozistische gevoelens toeteschrijven. Trouwens de Theol. Faculteit te Leiden verklaarde zijn gevoelens voor paradox en

1) *Het helsche gruwelgeheim der Vrijgeesten*, blz. 229.
2) Vgl. J.J. v. Binsbergen, *Korte Gesch. der kerken en gem. v. Schore en Vlake*, blz. 34 v.v.

kettersch[1)], die te Utrecht meende dat hij, tenzij hij zijn sociniaanschen, antinomiaansche, libertijnsche, goddelooze en godslasterlijke sufferijen varen liet, in de Gereformeerde Kerk niet kon geduld worden, maar van Spinozisme betichtten zij hem niet, evenmin als onder de 37 punten van beschuldiging tegen hem ingebracht in het veroordeelend vonnis van den Zeeuwschen Coetus een dergelijke aanklacht voorkomt. Roggeveen zelfs verklaart dat God v. Hattem gebruiken wilde om hem van Spinozist Christen te maken. Terwijl Spinoza zijn stelsel alleen uit het menschelijk verstand opbouwt, beroept v. Hattem zich telkens op de H. Schrift. Dat men hem later voor een geestverwant van Spinoza kon houden is wel hieruit te verklaren, dat hij in sterke mate een passief Christendom leert en er telkens bij hem valt waartenemen tendenz naar het pantheïsme.

Hij blijkt voortdurend bevreesd te zijn zich te binden aan de *letter* der Schrift, en vindt daarin vrijheid wat met zijn stelsel niet overeenkomt, te verstaan 'naar den *geest*', waardoor hij ruimte krijgt voor de meest bandelooze exegese.

Wat zijn verhouding tot de belijdenis betreft, hij beroept zich nergens op de Nederl. Geloofsbelijdenis of op de artikelen tegen de Remonstranten, wèl op de XII Artikelen en op den Catechismus. Voortdurend tracht hij de verschillen in belijdenis tusschen de onderscheiden Kerken te nivelleeren.

Sterken nadruk legt hij op de *liefde*, niet op de gerechtigheid Gods. Het kruis van Christus is een uitsluitend bewijs van de eerste; het recht der Wet schakelt hij daarbij uit; hij erkent ook niet het objectieve recht der Wet. Dat God toornen zou over de zonde is hem een wanbegrip. God heeft niets te eischen van den mensch, maar omdat Hij de Algenoegzame is, geeft Hij hem alles. Zijn algenoegzaamheid heeft God door Christus geopenbaard. Het bloed van Christus is het middel geweest om den mensch tot andere gedachten omtrent God te brengen. Op deze verandering van *gedachten* - niet van verhouding - komt het in v. Hattems stelsel voornamelijk aan. Daarmede ontaardt de religie bij hem in wijsbegeerte. Om de *realiteit* der dingen bekommert hij zich niet. Het is slechts de vraag, hoe wij over de dingen *denken.*

Door zijn Christologie, hoe eigenaardig ook, redt hij nog eenigszins den schijn alsof hij religie zou bedoelen en geen philosophie. 'Alles, zoo leert hij, moet van den Christus uit worden bezien. Hierdoor krijgt men den rechten blik op God, en het rechte begrip. Van persoonlijke *toepassing* door wedergeboorte s hierbij geen sprake. In Christus *zijn* allen wedergeboren en tot een leven in gerechtigheid uit de volheid van het leven Gods bekwaam.' Ieder mensch moet gelooven in zijn persoonlijke wedergeboorte. Dit laatste is een van v. Hattems hoofdstellingen. De mensch heeft zijn zaligheid niet te zoeken, daar hij dan zichzelf zoekt; integendeel heeft hij te erkennen dat hij van Christus is gezocht en gevonden. Dit kan hij echter niet erkennen, tenzij het hem door God is gegeven. Het is de grootste ondankbaarheid de liefde Gods, waardoor Hij zich aan ons gegeven heeft, niet te erkennen. Alleen de wedergeborene is van deze ondankbaarheid verlost. Grooten nadruk legt v. Hattem op het onderscheid tusschen de Oude en de Nieuwe Bedeeling.

1) In weerwil van hun uitgesproken oordeel, noemden de Leidsche hoogleeraren hem, op grond van zijn eigen verzekering van trouw aan de leer der Gereformeerde Kerk, rechtzinnig. Toen hij later van zijn gevoelens niet bleek aftewijken, trokken zij deze getuigenis in.

Onder de laatste in tegenstelling van de eerste heeft God naar de belofte Zijn Wet geschreven in onze harten, d.w.z. ons de *eigenlijke* beteekenis Zijner Wet en Zijn *eigenlijken wil* te kennen gegeven, nl. dat Hij niets eischt, maar alles geeft. De wil Gods wordt niet volbracht door *doen*, maar door *lijden.* In het laatste en niet in het eerste bestaat dan ook de geheele godsdienst. Van Hattems opvatting van de zonde, die hem in de richting van het pantheisme voert, is bij voorkeur niet die van *schuld*, maar van *krankheid:* wij loochenen nl. van nature onze 'verkregene vrijheid', hierin bestaande 'dat wij reeds in de gemeenschap van Gods Zoon gehoorzaam en zalig zijn, eer dat wij nog eenig lid bewogen of niet bewogen hebben.' Van deze loochening moeten wij worden genezen om tot de erkentenis onzer 'verkregen vrijheid te worden gebracht.' Dan zullen wij inplaats van 'natuurlijke' denkbeelden 'geloovige' denkbeelden aangaande God en aangaande onszelf hebben. He geloof is bij v. Hattem feitelijk een soort autosuggestie, een zichzelf opdringen op grond van een ondersteld getuigenis van Gods Woord, dat men een geloovige is. Hij blijft daarbij op zuiver-intellectueel gebied.

Omtrent de *heiligmaking* vindt men bij v. Hattem wel een en ander, dat aan de Gereformeerde voorstelling herinnert. Maar hij vat de heiligmaking altijd min of meer op in *quietistischen* zin en laat het voornaamste goede werk bestaan in het 'in bezit nemen van de erfenis der Heidenen', d.w.z. in het zoeken van de bekeering van den naaste, in het propaganda maken voor het Hattemistisch geloof. Op het punt der heiligmaking komt vooral ook zijn antinomianisme uit, grenzend aan het pantheïsme, dat geen onderscheid kent tusschen goed en kwaad. Waar v. Hattem het *wettische* in de prediking en geheel het godsdienstig leven van vele Voetianen zijner dagen bestrijdt, slaat hijzelf in een ander uiterste over.

Bij het bovengezegde moet opgemerkt worden dat v. Hattem tegen de consequentie van het pantheïsme, die hij, uit zijn stelsel niet trekken wil, zich uitdrukkelijk verdedigt. Dat stelsel laat zich verklaren als reactie tegen een nomistisch en ziekelijkmystisch Voetianisme.

Uit geen authentieke stukken blijkt of v. Hattem gehuwd was.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Uitlegginghe over den Catechismus. - Brief, waar in beneffens andere dingen vooruit bewezen word, dat nog de zoo genaamde Geref., nog geene uit alle de zoo gen. Christel. secten geloof geeft aan haar eige geloofs-belydenis: en waar in ten tweede word getoond, dat overzulks het regte middel tot bekeeringe, en dus tot vereeniginge van het zoo genaamde geheele Christendom in 't gemeen als v.d. zoo genaamde Gereformeerden in 't byzonder niet en is iemand over te brengen van de eene gezindheid in de andere, maar denzelven met Gods hulp in de gezindheid, waar in hy is van zyne eige geloofsbelydenis verstand en geloof te geven. Gedr. na de copie v. Middelburg. Amsterd. 1694. - *Petrus verlost uit de magt v. zyn misbruikers of van een schriftmatige verklaring en geestelyke toepassing v. 2 Petri 1:3, 11. Nevens een onderzoek over de 86 vrage v.d. Heydelb. Catechismus* enz.... *Uitgegeven tot een vertoog v.d. regtzinnigheid des auteurs.* 's Gravenh. 1696. - *Verantwoordinge .... dienende tot een nader bericht v.d. Seer Eerw. Coetuale Vergaderinge, tegenwoordig vergadert binnen Middelburgh, overgelevert aen de selve op den 27sten Mey 1683. Door den*

selven Pontiaen v. Hattem, Pred. v. Philips-landt. In 't light gebraght door een Liefhebber

der Waarheydt. En gedruckt, *voor den selven. In 't Jaar onses Heeren Jesu Christi M.DCC.IX.*[1]. - *Brief aan zeker Friesch Godgeleerde.* 8°.

Na zijn dood werden zijn geschriften uitgegeven door Mr. Jacob Roggeveen onder den titel:

Den val v. 's Werelts Af-god, *ofte het geloove der heyligen*, *zege-pralende over de leere van eygen geregtigheyt. Klaer vertoont in de nagelatene schriften v. Pontiaen v. Hattem. Vervattende Zyne Verklaaring over eenige voornaame Texten uyt de H. Schrift*, *en andere byzondere stoffen; verstrekkende alles tot volkomen vertroosting*, *en dus tot Zaligheid van 's Menschen ziel.* Dl. I. 's Gravenh. 1718. 4°.[2]

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 85. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 29-37. - Nagtglas, *Levensber.*, blz. 340-342. - Herzog's *Realencyklop. f. prot. Theol. u. Kirche* - herausgeg. von D. Alb. Hauck. VII^ter Bd. (1899), S. 475, 477 (art. v. Dr. S.D. v. Veen). - *Alb. Stud. L.B.*, k. 488. - W.C. v. Manen, *Pontiaan v. Hattem. Eene bladzijde uit de geschied. der Geref. Kerken dezer landen*, in: *De Gids.* 49ste Jrg. (1885). III, blz. 357-429; IV, blz. 84-115. - Dez., *De procedure tegen Pontiaan v. Hattem*, *2 Juli 1680-8 Juli 1683* in: *Arch. N.K.G.* I (1885), blz. 273-348. - P.J. Kromsigt, *Het Antinomianisme v. Pontiaan v. Hattem* in: *Tr. en Zw.* 13de Jrg. (1910),

1) Steeds weigerde v. Hattem ondanks herhaalden aandrang zijn *Verantwoordinge*, den 27sten Mei 1683 bij den Coetus ingeleverd, in druk uittegeven. Hij hield haar voor te onvolkomen en de lust om het later bijtewerken ontbrak hem. Ook verwachtte hij voor de zaak, die hij voorstond, geen heil van zulke polemische geschriften. Toen vrienden van hem haar voor eigen gebruik wilden afschrijven, gaf hij van de twee ontbrekende hoofdstukken niet den gereedliggenden tekst, maar een overzicht, dat eigenlijk behoort tusschen de hoofdstukken 12 en 13 en nu gevonden wordt *Verantwoordinge*, blz. 233-245. Hij had die hoofdstukken teruggehouden, omdat daarin nog al wat verbeterd moest worden. Buiten zijn weten werd de *Apologie* in 1685 gedrukt, doch slechts in 30 à 40 exemplaren, ten behoeve van zijne vrienden, omdat drukken goedkooper was dan zoovele afschriften maken. Eerst na zijn dood verscheen voor het publiek de *Verantwoordinge* onder bovenomschreven titel. De Staten van Zeeland hadden haar bij Resolutie den 21sten Maart 1692 voor een verboden boek verklaard, tegelijk met zijn anoniem verschenen *Brief aan zeker Heer te Middelburg* (in: *De Val* enz. III:1-89) en zijn *Uitlegginghe over den Catechismus.*

2) Van 1719-1727 verschenen nog drie deelen. De Staten v. Holland verboden deze uitgaaf zijner werken den 26sten Febr. 1732. Den 21sten Mei 1733 werd dit verbod herhaald door de Staten-Generaal. Dl. I was reeds 10 en 11 Oct. 1718 te Rotterdam verboden.
Onder de tien kettersche geschriften, die Burgemeesters en Schepenen van Middelburg den 29sten Maart 1714 door den beul lieten verscheuren en verbranden, behoorden ook een aantal werkjes van v. Hattem, die men opgenomen vindt in: *Den val v. 's Werelts Af-God*, nl. *Tweeledige Apostolische Waarschouwing aan alle geloovige*, *of onderzoek en verhandelinge v.* 2 (sic!) *Coloss.* 2:13-23. - *Predikatiën v. onzen Zaligmaker op den berg*, *ofte Verhandeling over Matth.* 5, 6, 7 (1712). - *De Gereformeerde Belydenis ontheven v. haar hedensdaags misbruik*, *aangetoont uit den rechten zin van de Catechismus.* 1713. 8°. - *Verklaring der X geboden Gods.* 1713. 8°. - *Handgeley tot eene Christelyke pligtsbetragting.* 1713. 8°. - *Tzamenspraak tusschen een Hollander en Zeelander*, *aangaande den eenigen waarachtigen God*, *en Jesus Christus.* 1713. 8°. - *Korte onderwyzinge te zamen gestelt met vragen en antwoorden.* 1713. 8°. - Vgl. A. v.d. Linde, *Spinoza-bibliographie* n° 167, 168; en voorts: *Arch. K.G.* I (1885), blz. 82, 83. - *Den Val v. 's Werelts Af-god* vond bestrijding o.a. bij den hoogleeraar B.S. Cremer te Harderwijk (vgl. *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* II, blz. 308).

blz. 309-326, 371-381; 14de Jrg. (1911), blz. 31-45, 144-156, 201-216, 257-276. vgl. ook *Tr. en Zw.* 19de Jrg. (1916), blz. 140*n.* -

Theod. Hasaeus, *De nupere Schoristarum et Hattemistarum in Belgio secta ejusque auctoribus relatio* in: *Museum Hist.-Phil.-Theol. Bremense.* Vol. II, p. 144-172. - J. Post, *Het Masker der Hattemisten afgeligt*, *zynde een catechismus dier Vrygeesten*, *Waar in hun gewaande euangelieleer wordt voorgesteld..... Tot vereideling der klachte v. Hendr. Woutelaars.* Amst. 1734. - *Boekz.* Jrg. 1696*a*, blz. 344-353; *b*, blz. 342-350. - Ypey, *Chr. Kerk 18de e.* D. VII, blz. 290-301. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III, blz. 124-128; Aant, blz. 71-73. - *Ned. Arch. K.G.* I (1841), blz. 287-362. - *Nav.* XIII (1863), blz. 78, 106, 107, 135, 198; XXIII, (1873), blz. 128-130. - Knappert, *Gesch. N.H.K. 18e en 19e e.* (reg.). - Reitsma, *Herv. en Herv. K.* (reg.). - W. Spandaw, *De bedekte Spinozist ontdekt in de persoon v. Pontiaan v. Hattem.* Goes. 1700. - H. Heppe, *Gesch. des Pietisimus u. der Mystik in der Ref. Kirche*, *namentl. der Niederlande*, S. 376-379. - Knuttel, *Verb. Boeken.*, blz. 52, 53. - A. v.d. Linde, *Benedictus Spinoza.* Bibliogr. N° 153-177. - H.Q. Janssen, *Catal. Oud-Syn. Arch.* N° 88, 5. - Kromsigt, *Schortinghuis* (reg.)

[Abdias Hattinga]

HATTINGA (Abdias), ± 1664 geboren te Sneek, werd, na gepromoveerd te zijn tot Theol. Doctor,[1)] den 12en Aug. 1694 bevestigd als predikant te Midwolde en de Leek (Gron.). Den 12en Maart 1702 kwam hij te Sluis, waar hij in groote oneenigheid geraakte met zijn ambtgenoot ald. Johannes van Leeuwen, dien hij van onrechtzinnigheid beschuldigde. De Magistraat met de minderheid van den kerkeraad koos voor laatstgen. partij; de meerderheid van den kerkeraad en de classis waren op de hand van Hattinga. De classis deed vergeefsche pogingen den hevigen twist bijteleggen.

In Mei 1715 wijdde hij de nieuwe kerk in te Waterlandkerkje, nadat de vroegere door een inval der Franschen verbrand was. De spoedige bouw van de nieuwe kerk kon geschieden door liefdegaven, waarvoor Hattinga zich veel moeite gaf. Zijn liefdadigheid bleek ook uit de reis, die hij met een ouderling ondernam naar Amsterdam, om te collecteeren voor den opbouw van het weeshuis te Sluis, dat in 1730 door brand vernield was. Bij die gelegenheid werd hij ziek en overleed hij in Nov. 1731 te Amsterdam.

Hattinga was zeer vermogend en bezat landerijen om en in IJzendijke.

Hij huwde in 1694 te Leeuwarden met Maria Thielenius, (docht. v. W. Thielenius en Eliz. de Jonge v. Bruinisse), geb. 1659, overl. 1724. Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren, waarvan een zoon te Leiden tot Med. Dr. promoveerde, later burgemeester van Hulst werd en zich vooral als kartograaf verdienstelijk maakte.

Van Abd. Hattinga bestaat een geschilderd portret op 37-jarigen leeftijd, dat in de familie bewaard wordt.

Van hem verscheen in druk:

Lykrede over het afsterven v.d. Heer Generaal Baron Frederik Nicolaas Fagel, *gedaan in de kerk te Sluis in Vlaanderen*, *ten dage der begravenisse den 2en Maart des jaars 1718.* Middelburg 1718. 4°.

1) In geen der gedrukte *Alb. Stud.* komt zijn naam voor.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 85. 86. - Nagtglas, *Levensber.*, blz. 342, 343. - Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 189. - *Boekz.* Jrg. 1731*b*, blz. 628. -

N. Arch. K.G. VIII (1846), blz. 141, 142. - *Nav.* VIII (1858), blz. 199; IX (1859), blz. 50; X (1860), blz. 170, 336.

[Henri Philipponneau Hautecourt]

HAUTECOURT (Henri Philipponneau),[1)] den 5^{en} Sept. 1646 geboren te Duche (in Neder-Normandië) als oudste zoon uit het huwelijk van Jean Philipponneau, heer van Montargyer, en Elisabeth Bazin, behoorde tot den adelstand. Reeds op negenjarigen leeftijd werd hij gezonden naar Saumur, waar hij het gymnasium bezocht en in 1662 ingeschreven werd als student in de wijsbegeerte. In 1664 had zijn bevordering plaats tot Artium Liberalium Magister. Ook na zijn promotie zette hij zijn philosophische studiën voort, en gaf hij zelfs aldaar college in de theoretische en practische philosophie tijdens de ziekte en na het vertrek van zijn leermeester R. Chouet, wiens opvolger hij ook zou geworden zijn, indien hij er in dien tijd niet toe gekomen was zijn oorspronkelijke bestemming te volgen en was overgegaan tot de theologische studie. Vrucht van deze laatste was de verdediging in 1669 eener *dissertatio de fide*, welke van één uur 's namiddags tot den avond duurde. Twee jaren daarna deed hij intrede als predikant te Saumur (22 Nov. 1671) na afgelegd synodaal examen. Den 18^{en} Maart 1677 werd hem het hoogleeraarsambt te Saumur opgedragen; dit bleef hij bekleeden totdat in Jan. 1685 de hoogeschool op last van Lodewijk XIV werd opgeheven. Dank zij de voorspraak van zijn invloedrijke verwanten en vrienden kreeg hij een speciale koninklijke vergunning om zijn vaste goederen te gelde te maken, en met zijn overige bezittingen en betrekkingen Frankrijk te verlaten.

Den 7^{en} Febr. 1686 betrad hij den Nederlandschen grond. Al dadelijk werd hij gelijktijdig te Deventer en te Middelburg benoemd beide tot predikant en hoogleeraar. Terwijl de tijd van beraad nog niet voor hem verstreken was, benoemden Curatoren der Friesche academie hem tot hoogleeraar in de Theologie te Franeker. Deze benoeming volgde hij op; en den 17^{en} Juni 1686 hield hij er zijn inaugureele rede *de vera ratione ordinis decretorum divinorum*, *de salute generis humani.* In diezelfde dagen had zijne bevordering tot Theol. Doctor plaats.

Met groote trouw heeft hij zijn ambt als professor waargenomen. Vooral was hij als leidsman gezocht door hen, die predikant wenschten te worden in de Fransche Kerken in en buiten ons vaderland, en voor wie hij zich veel moeite getroostte. Hoezeer zijn kennis en gave van meedeelen gewaardeerd werden, toch was het jammer dat hij, die het Latijn volkomen meester was, gedurende de 19 jaar van zijn verblijf in Friesland onze taal nooit heeft aangeleerd, om welke reden hij tweemaal voor het Rectoraat bedankte. De opmerking van Sepp (zie onder *Litt.*) dat hij, beoordeeld naar de titels der door hem geschreven handelingen, ook vreemdeling bleek te wezen in de godgeleerde vragen, die toentertijd in Nederland aan de orde waren, is aan bedenking onderhevig; Vitringa in zijn *Oratio funebris* (p. 50-53) getuigt van het tegendeel. De Hautecourt bestudeerde inderdaad het Coccejaansche stelsel en de daarmee samenhangende quaesties, maar kwam daarbij tot de slotsom dat de verschillen vaak om een woordenspel zich bewogen en door sympathieën en antipathieën werden gevoed. In de twisten tusschen Vitringa en Roëll gaf hijzelf blijk van een bemiddelende gezindheid.

1) Eigenlijk geheeten: *Henri Philipponneau*, *Sieur de Hautecourt.*

Op philosophisch gebied was zijn richting tamelijk vrijzinnig.

Uitgebreid was zijn kennis, en in de behandeling der stof, die hij steeds beheerschte, tintelde altoos het levendig vernuft van den vluggen Franschman. Hij kon zich daarbij niet houden binnen de enge grenzen van systematische handboeken. Aan zijn gaven van verstand en hoffelijke vormen paarde zich bij hem een vroom gemoed.

Hij overleed den 30^{en} Oct. 1715 aan een beroerte, die hem den 25^{en} te voren getroffen had.

Spoedig na zijn intrede als predikant te Saumur trad hij in het huwelijk met Hélène Perroteau, dochter van een advocaat te Parijs; uit dit huwelijk werden zes kinderen geboren, waarvan bij de komst der ouders te Franeker nog twee in leven waren. Deze echtgenoote ontviel hem in 1689 te Franeker door den dood, waarna hij in 1696 een tweede huwelijk aanging met Louisa Mauricette l'Huillier, Vrouwe van Chalandeuse (overl. 27 Maart 1711), die hem een dochter schonk. De eenige dochter uit zijn eerste huwelijk, die hem overleefde, huwde in 1709 met den Franschen predikant te Leeuwarden Isaäc la Migue.

Er bestaat van hem een afbeelding. Vgl. Moes, *Iconographia Batava*, N° 3267.

Wat zijn geschriften betreft, tal van studiën, waaronder commentaren op Leviticus, Jesaja en Marcus, verhandelingen over de Messiaansche voorzeggingen en het Genadeverbond, door hem voor de pers bewerkt, hebben het licht niet gezien.

De volgende werken van zijn hand zagen het licht:

Dissertatio de Mysterio Pietatis, ad 1 Tim. III:16. Franeq. 1687. 4°. - *Diss. ad Oraculum Genes. III:15.* Franeq. 1689. 4°. - *Diss. de Symbolo Apostolico.* Franeq. 1691, 1692. 4°; herdr. zonder zijn naam, als *Disquisitiones de Symbolo.* Amst. 1702. 4°. - *Diss. de Peccato in Spiritum Sanctum*, *ad Marc. III; 28*, *29*, *30.* Franeq. 1702. 4°. - *Diss. ad historiam Daemoniaci a Christo sanati*, *Marc. IV:1-20.* Franeq. 1704. 4°. - *Diss. de Lege et Evangelio*, *ad Joh. I:17.* Franeq. 1706, 1710. 4°. - *Controversiarum de religione brevissima synopsis.* Franeq. 1709. 12°. - *Disp. theologica de Scriptura Sacra.* Franeq. 1709. 4°.

L i t t e r a t u u r : Vriemoet, *Ath. Fris.*, p. 682-688. - Boeles, *Friesl. Hoogesch.* II, blz. 324-329. - C. Vitringa, *Oratio funebris in memoriam Henr. Philipponei de Hautecour.* Franeq. 1716. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 87, 88. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 38-40. - Sepp. *Godg. Ond.* II, blz. 311, 312. - H.J. Koenen, *Geschied. v.d. vestig. en invl. der Fransche vluchtel. in Ned.* (in: *N.R. v. Werken v.d. Mij. der Ned. Letterk. te Leiden*), blz. 167. - v. Slee, *De Ill. School te Deventer*, blz. 35.

[Mr. Thomas Henricus Haver]

HAVER (Mr. Thomas Henricus), in 1697 geboren te Onna (in Westfalen) als een der acht kinderen van Ds. Mag. Thomas Haver, pred. ald. en Catharina Elisabeth Wisman. Na voorbereidend onderwijs te hebben ontvangen studeerde hij te Herford van af zijn 16de levensjaar. Ruim twee jaar later werd hij student te Rostock, en bleef daar acht jaar. Ziekte van zijn vader veroorzaakte zijn terugkeer naar Onna, den 25^{en} Juni 1725. Daar nam hij eerst als candidaat voor zijn zwakken vader den dienst waar; na diens overlijden (den 10^{en} Jan. 1726) werd hij als zijn plaatsvervanger beroepen

(1 Mei d.a.v.) Na op 9 en 12 Nov. te Amsterdam op proef gepredikt te hebben, werd hij aldaar als Hoogduitsch predikant beroepen en hield er Vrijdag den 21^{en} Mei 1728 zijn intreerede (t: 1 Cor. IV:1, 2; afsch. te Onna 2 Mei). Hij overleed er den 19^{en} Aug. 1737.

Zijn lijkredenaar roemt hem als vrij van de zucht om menschen te behagen,

ijverig, vriendelijk, oprecht en vredelievend. Hij mocht veel zegen op zijn arbeid ondervinden. Zijn hieronder genoemde feestrede vertoont alle gebreken, die zoovele preeken in dien tijd vervelend en nutteloos maakten, zelfs ontleding van de Hebreeuwsche woorden.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Vier Pfeiler und Grundvesten des Evangelischen Lutherdums den 25 Junii 1730 angepriesen, Amst. 1730. 4°.[1]. - *Lykpredikatie op het afsterven van... Ds. Franciscus Bosch*, *in leven rustend Ev.-Luth. pred. te Bodegraven.* Amst. 1736. 4°[2].

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 89. - *Naamrol. Luth. pred.*, blz. 43. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk* V, blz. 39; VII, blz. 55. - Domela Nieuwenhuis, *Luth. Gem. Amst.*, blz. 148. - *Nav.* X (1860), blz. 149; XIV (1864), blz. 292. - *Catal. Ev. Luth. Seminar.* N°. 1352. - J.E. Meyer, *De Ontydige*, *doch zalige wegneming der heiligen: Voorgestelt in een Lykreden*, *Over de Woorden Jesaia LVII vs. 1*, *2. Ter gedachtenisse v. Den zeer Eerw.*, *Hooggel. en Godzaligen Heere Mr. Thomas Henricus Haver*, *In zijn Leven*, *getrouw en vermaard Leeraar in de Gemeente v. Jezus Christus*, *omhelzende de zuivere Leere*, *vervat in de onveranderde Augsburgsche Geloofsbelijdenis tot Amsterdam.* Ald. gedaan en uitgespr., in de Nieuwe Kerke den 30 Augustus, 1737. Amst, z.j. 4°[3].

[Siwart Haverkamp]

HAVERKAMP (HAVERCAMP) (Siwart, Sivert of **Sigebertus)**, zoon van Evert (Everhardus) Haverkamp, werd in Dec. 1684 geboren te Leeuwarden[4] en den 15en Sept. 1703 ingeschreven als student te Leiden[5]. Hij was van 1710 tot 1720 predikant te Stad aan 't Haringvliet. Den 9en Mei van laatstgen. jaar werd hij aangesteld tot Lector der Grieksche taal aan de Leidsche hoogeschool, welk ambt hij den 1en Juli d.a.v. aanvaardde met een *oratio utrum majus sibi nomen paraverint graeci bellica laude et victoriarum gloria*, *an artium invetitione disciplinis liberalibus et studio*

1) Rede over Ps. CXIX:30, 31, gehouden op het 2de eeuwfeest van de overlevering van de Augsburgsche Confessie.
2) Een broeder van Th.H. Haver, nl. Balthasar Joan Haver, werd in 1733 als proponent te Bodegraven bevestigd in de vacature van den toen emer. geworden Franc. Bosch. Deze B.J. Haver nam in 1739 zijn ontslag uit den dienst op verzoek van den kerkeraad wegens oneenigheid en vestigde zich elders als med. doct. Ds. Th.H. Haver zond in 1736 uit Amsterdam een gift van ± *f* 238 voor de reparatie van het kerkgebouw te Bodegraven. Hij schijnt dus betrekking gehad te hebben op die gemeente; dit ter verklaring dat hij (en niet Ds. B.J. Haver) gen. Lijkpredikatie hield. Dit laatste werd ons welwillend meegedeeld door Ds. Ph.L.G. Steenbeek, Ev. Luth. pred. te Bodegraven.
3) Achterin vindt men een *Levensloop* van Haver, blz. 28-33 en twee gedichten op zijn verscheiden, waarvan één ('Denckmahl der Liebe') vervaardigd is door den hiervoor gen. broeder van den overledene: *Balthasar Joan Haver*, Prediger bey der Ev.-Luth. Gem. zu Bodegraven.
4) De opgave 'in 1683 te Utrecht geb.' (bij Glasius, t.a.p.) is blijkens het doopregister te Leeuwarden foutief.
5) Volgens V.d. Aa. t.a.p. studeerde hij te Utrecht; uit het *Alb. Stud. Rh.-Tr.* blijkt daarvan niets.

eloquentiae. Toen men hem een jaar later het professoraat aan de Franeker academie opdroeg, bedankte hij hiervoor, omdat Curatoren der Leidsche hoogeschool hem, op

aanbeveling van P. Burman, die daardoor de benoeming van Tib. Hemsterhuis wilde voorkomen, benoemden tot hoogleeraar in de Grieksche taal. Den 2^{en} Dec. 1721 opende hij als zoodanig zijn colleges met een *oratio*, *qua probatur*, *vigente aemulatione et gloriae studio*, *virtutem Graecorum ad maxima imperii et literarum incrementa pervenisse*, *at vero*, *sublata aemulatione et exstincto gloriae ardore*, *omne decus literarum*, *una cum imperio*, *concidisse.* Drie jaar later werd hij ook tot hoogleeraar der welsprekendheid en historie aangesteld; als zoodanig hield hij den 18^{en} Dec. 1724 een inaugureele oratie *de actione Oratoris*, *sive corporis eloquentia.* Van 1741 af was hij ook Curator der Latijnsche School. Hij overleed te Leiden den 25^{en} April (volgens de *Boekz.*) of den 27^{en} April (volgens Siegenbeek e.a.) 1742 aan een beroerte, die hem enkele dagen te voren getroffen had.

Haverkamp behoorde tot de geleerdste mannen van zijn tijd, en door zijne vele geschriften verwierf hij zich een vermaarden naam. Hier blijve onvermeld wat hij op het gebied der taalkunde heeft gepraesteerd, maar ook voor de godgeleerde wetenschap heeft hij zich verdienstelijk gemaakt zooals blijkt uit de hieronder aangehaalde geschriften; vooral de patristiek vond in hem een beoefenaar.

Hij was gehuwd met Agneta Root. Een zoon uit dit huwelijk was Everhard Siwartz Haverkamp (hierna) behandeld.

Van hem bestaat een portret borstb. links in toga naar F. v. Mieris, door J. Houbraken fol. Hetz. zonder ov. en beeldw. lith. in kleuren. In: Springer, *Galery v. Leidsche hoogl.* Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.* N° 2210-2212; v. Someren, id. II, N° 2306. Zie ook: Moes, *Iconographia Batava*, N° 3271.

Zijne geschriften, op de Theologie betrekking hebbende, zijn:

Tertullianus apologeticus recogn. et perpetuo commentario illustr. c. fig. Lugd. Bat. 1718. 8°. - *Disquisitio de vera aetate Apologetici a Tertulliano conscripti.* Lugd. Bat. 1720. 8°.

Ook bezorgde hij de uitgave van:

Flavii Josephi Opera omnia, *graece et latine*, *cum plurimorum interpretum animadversionibus.* Amst. 1726. fol. 2 tom.

Behalve zijn vrij talrijke werken op het gebied der Grieksche en Latijnsche taal en oudheidkunde, leverde hij ook vele vertalingen uit het Italiaansch ten behoeve van den grooten *Thesaurus Rerum Italicarum.*

Van zijn dichterlijken aanleg getuigen zijne dichtregelen in het Stamboek van Johanna Koerten, en al uit zijn studententijd zijn *Zege-zang op de weergalooze Overwinning behaald op de Franschen en Beyerschen by Hochstet*, *Onder het beleid van John Churchill*, *Hertog v. Marlboroug*, *en de Prins Eugenius v. Savoyen. Den 13. Aug. des jaars 1704.* z. pl. e. jr. De M^{ij} der Ned. Letterk. te Leiden bezit dichtregelen van hem op de bruiloft van W. Crucius en A. Gronovius (Vgl. *Cat. Letterk.* I, k. 443, 531).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 89. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 38. - Saxe, *Onom. lit.* T. VI, p. 346-350, 711. - *Alb. Stud. L.-B.*, k. 776. - *Boekz.* Jrg. 1742*b*, blz. 656. - Siegenbeek, *Leidsche Hoogesch.* II, T. en B. blz. 185, 186, 275. - v. Kampen, *Beknopte Gesch. der Lett. en Wetensch. in de Nederl.* enz. II, blz. 211,

212, 242, 243. - v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 209. - *Nav.* XXXII (1882), blz. 550.

[Gerardus Haverkamp]

HAVERKAMP (**HAVERCAMP**[1]) **(Gerardus)**, geboren te Amsterdam, broeder van den vorige, werd den 2^{en} Juni 1691 op 17jarigen leeftijd ingeschreven als student te Leiden. Praeparatoir geëxamineerd in 1697 werd hij in 1701 beroepen te Wilsveen en Stompwijk[2], vertrok vandaar in 1710 of 1711 naar Heenvliet, vanwaar hij in 1715 te Oud-Beyerland werd beroepen. Zijn vierde en laatste gemeente was 's-Hertogenbosch, waar hij den 1^{en} Sept. 1720 bevestigd werd door zijn ambtgenoot Prof. Joh^{s}. Leyendekker ald. (m. Col. IV:17; intr. m. Ps. XXXII:8; afsch. te O.-Beyerland m. 2 Cor. XIII:11). Den 10^{en} Juni 1730 werd hij tevens aangesteld tot hoogleeraar in de Grieksche taal aan de Illustre School te 's-Hertogenbosch, welk ambt hij den 7^{en} Aug. d.a.v. aanvaardde met eene *Oratio Linguae Graecae Commendatrix*. In 1747 emeritus geworden, overleed hij aldaar den 24^{en} Sept. 1752.

Zijn zoon Ludovicus Haverkamp á Kerkhoven was predikant te Meeuwen; een andere zoon, Everhardus Haverkamp van der Helst pred. te Sleeuwijk.

Portretten zijn van G. Haverkamp niet bekend.

Van hem zag het licht:

De voce μ□γας. L. Bat. 1694. - *Zalige Uitkomst v. Enochs Wandeling. Voorgesteld in een Lyk-Predikatie Ter gedagtenis v.d. Godvrugt. en Wel-Gel. Heere David Grimes*, *in zyn E: leeven Bedienaar der Godd. Woords tot Abbenbroek. Met eenige Aanmerkingen op de selve*, *En daar in Bysonder v.h. Paradys*, *waar van Luc. 23:43*, *en 2 Cor. 12:2*, *4*. Delft. 1713. 4°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 90. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 716. - *Boekz.* Jrg. 1752*b*, blz. 656. - de Jongh, *Pred. Gelderl.*, blz. 321. - Brans, *Pred. Z.-Holl.* (reg.). - v. Alphen, *N.H. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 122, 145, 165. - M.H.A. v.d. Valk, *Kerkel. Oud-Beyerland*, blz. 14, 15. - Abd. Velingius Wzn., *Redenvoering over de Ill. Schoole te 's-Hertogenb.*, blz. 83. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* I, blz. 53.

[Everhard Siwartz Haverkamp]

HAVERKAMP (Everhard Siwartz), zoon van Sigebertus Haverkamp (zie hiervóór). werd den 15^{en} Sept. 1711 te Stad aan 't Haringvliet geboren en den 9^{en} Maart 1724 als student te Leiden ingeschreven[3]. In 1740 met lof tot proponent bevorderd, werd hij den 6^{en} Nov. van dat jaar bevestigd als predikant te Noordwijk aan Zee door Prof. Joan van den Honert THzn. (m. Mt. IV:19; intr. m. Ps. XVI:8). Den 7^{en} Jan. 1742 deed hij intrede in zijn tweede gemeente Barneveld (m. Spr. VIII:20, 21; bev. d. Ds. L. Zeger Ryser pred. te Nieuwkerk m. 2 Tim. II:15; afsch. te Noordwijk a. Z. 26 Dec. 1741 m. Ps. CXXVIII:5, 6). Vandaar vertrok hij naar Nijmegen, waar hij den

1) In de Acta der Z.-Holl. Syn. 9-18 Juli 1697 komt zijn naam voor als *Havencamp* (Knuttel, *Acta* VI, blz. 445).
2) Deze gemeente was van 1657 tot 1818 zelfstandig; daarvóór en daarna gecombineerd met Leidschendam.
3) Volgens het *Alb. St.* op 15jarigen leeftijd; dit klopt niet met de opgaaf van zijn geboortejaar in *Boekz.*

15en[4)] Maart 1744 bevestigd werd door Ds. G. in de Betouw, pred. ald. (m. Hebr. XVII:17; intr. m. Ps. LI:17; afsch. te Barneveld 23 Febr. m. Num. VI:24-26). Den 1en Juli 1785 ging zijn emeritaat in wegens ouderdomszwakte. Hij overleed in helder geloofsbewustzijn te Nijmegen den 18en April 1791 aan koortsen, die in twee weken zijn lichaam sloopten.

4) Aldus volgens *Boekz.* 1744*a*, blz. 341; *Boekz.* 1791*a*, blz. 523 noemt abusievelijk den 8sten Maart.

De *Boekzaal* van 1752 bevat een *Bekendmaking* van zijn hand, bevattende een protest tegen een gedrukten *Brief van een Winkelier in Nymegen aan den Eerw. Godtsal. en Hooggel. Heer*, *schryver v.h. Boekje*, *genaamt het Schadelyke v.d. Societyt der Vry Metselaars*, *voor Kerk en Borgerstaat aangetoont en bewezen uit een Brief van enen Vry Metselaar van de St. Lodewyks Loge te Nymegen*, *geschreven aan den Wel Eerw. Godtsal. en Hooggel. Heer Everhard Haverkamp Sig. Fil.*, *Pred. ald. over een gedeelte der Toepassing v. zyn Leerreden*, *op den Dank-*, *Vast en Bededag*, *den 22 Maart 1752 in de Grote Kerk te Nymegen*, *tegen de Vry Metselaars uitgesproken. Gedr. raadt eens waar!* Haverkamp ontkent met betuiging van medelijden voor den schrijver, de auteur van bedoeld boekje te zijn en verklaart dezen anoniemen Vry-Metselaar niet te zullen antwoorden.

Hij huwde den 3^{en} Juli 1746 te Nijmegen met Helena Cornelia Smits, die hem 13 Juli 1778 door den dood ontviel. Bij zijn overlijden waren twee hunner zoons in leven: Mr. Sigebert Haverkamp, sinds 1766 practiseerend advocaat te Nijmegen, en Leonard Haverkamp, Raad in de Vroedschap te Hoorn.

Portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. L.B.*, k. 890. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903. Bijl. U, blz. 116, 145; 1907. Bijl. Q, blz. 142. - *Boekz.* Jrg. 1752*b*, blz. 774-777; rg. 1753*a*, blz. 453; jrg. 1791*a*, blz. 522-524. - *Cat. Letterk.* I, k. 554.

[Willem Haverkamp]

HAVERKAMP (Willem), geboren te Amsterdam den 7^{en} Maart 1851, werd aldaar in het Album van het Athenaeum ingeschreven in 1869 en in dat van de Leidsche Universiteit den 29^{en} Sept. van datzelfde jaar en vervolgens den 26^{en} Sept. 1871 en den 17^{en} Nov. 1873. Hij werd den 25^{en} Sept. 1876 te Leiden tot Theol. Doctor bevorderd op een proefschrift over *het Universalisme van den tweeden Jesaya.* In datzelfde jaar proponent geworden bij het Prov. Kerkbestuur van Overijsel werd hij den 25^{en} Febr. 1877 bevestigd te Geervliet door Ds. J.W. Assink Calkoen, pred. te Sloterdijk (m. Hebr. X:9*a*; intr. m. Mt. VI:33). Hij nam afsch. te Geervliet 16 Jan. 1881 (m. Joh. XII:27*a*), vertrekkend naar Venhuizen, waar hij den 6^{en} Maart d.a.v. bevestigd werd door Ds. J.F.L. Boonacker, pred. te Plem (m. 1 Thess. V:12, 13; intr. m. Genes. XXII:1*b*). Zijn derde gemeente was Bergen-op-Zoom, waar hij den 13^{en} Maart 1887 bevestigd werd door Ds. J.C. Tersteeg, pred. ald. (m. Mt. V:16; intr. m. Ps. XXXIX:8; afsch. te Venhuizen 6 Maart m. Fil. II:12*b*, 13). Vandaar vertrok hij naar Purmerend, waar den 24^{en} Nov. 1895 als zijn bevestiger optrad Ds. H. Fortuyn, pred. ald, (m. 2 Cor. XII:19*b*; intr. m. 2 Petr. I:19; 27 Nov. afsch. te Bergen-o.-Z.). Nog geen twee jaren was hij te Purmerend; den 25^{en} Juli 1897 preekte hij er afscheid (m. Luc. XVII:21*b*), om te vertrekken naar Nijmegen, waar hij den 1^{en} Aug. d.a.v. door den emer. pred. B. ter Haar, wiens vacante plaats hij kwam innemen, bevestigd werd (m. 2 Tim. IV: 2*a*; intr. m. Mt. V:14*b*). Hij bleef aldaar ijverig werkzaam tot hij 1 Maart 1917 eervol emeritaat moest vragen; hij was toen lijdend en had al eenige maanden geen dienst meer kunnen doen. Den 17^{en} April 1917 overleed hij.

Haverkamp, die na zijne dissertatie nooit meer iets schreef van wetenschappelijktheologischen aard, ging op in de practijk van het leven, waarop

hij blijkens de voorrede van zijn academisch proefschrift al van den beginne het oog had gericht. Voor de Huisvlijt, uitgaande van den Volksbond, heeft hij te Nijmegen en elders

geijverd; de jaarlijksche tentoonstellingen, op dat gebied te Nijmegen gehouden, waren, mede door zijn toewijding, een succes; om die reden werd hij gekozen in het Bestuur der te Scheveningen gehouden Nationale Huisvlijttentoonstelling. De commissie voor Wijkverpleging, uitgaande van de Nijmeegsche afdeeling van den Ned. Protestantenbond, had bijna van de oprichting af, in hem haar voorzitter. Van de Vereeniging *Tot Steun* was hij een krachtig medewerker om jonge menschen terechttebrengen. In zijn laatste jaren hield hij op verschillende plaatsen een voordracht over *Herinneringen en ervaringen uit hef herderlijk leven.*

Zijn zin voor het practische kwam ook uit in wat hij schreef. Evenals in zijn prediking en in heel zijn streven kwam hij ook daarin uit als overtuigd aanhanger van de moderne richting, en tevens als idealist, die sterke neiging vertoonde om ideaal en werkelijkheid te vereenzelvigen, zonder dit zichzelf bewust te zijn. Hij zag allen en alles liefst van den zonnigsten kant.

Hij was met hart en ziel predikant. Als begaafd redenaar wist hij zijn gehoor te boeien, door zijn voordracht, en reeds door zijn uiterlijke verschijning.

Hij was ongehuwd.

Een portret van hem komt voor in den 2^{en} jrg. v. Briët en v.d. Flier, *Jaarboek v.d.N.H. Kerk.*

Tal van bijdragen verschenen van zijn hand in het Weekblad *Nieuw Leven* en in de *Stichtelijke Blaadjes;* aan deze beide werkte hij vrij geregeld mee. In Boon's *Geïllustreerd Magazijn* schreef bij over enkele schilders, o.a. over Munkacszy.

Afzonderlijk zag van hem het licht:

Onderzoek naar het universalisme v.d. tweeden Jesaja. Amst. 1876. 8°. (acad. proefschr.) - *Paasch-cantate.* Amst. 1888. post 8°. - '*De stem des volks*, *de stem van God*'. Feestr. op den tienden verjaardag v.H.K.H. de Kroonprinses der Nederlanden, (uitg. t. voord. v.e. ongelukkige). Tholen. 1890. gr. 8°. - *Het eene noodige.* Bijbelplaatsen, welke ieder kennen moet, verzameld. Nijmegen. 1898. post 8°. - *De ure van stilheid op den dag der gelofte.* Een woord v. godsd. wijding op Neerlands Feestdag 31 Aug. 1898. Uitgespr. 31 Aug. 1898 voor de Remonstr. Gem. te Groningen, Nijm. 1898. 8° (eenige dagen tevoren op verzoek van Nijmeegsche vrienden gedrukt en op 31 Aug. aan dezen ter lezing aangeboden). - *Jozef Israëls het evangelie predikende met zijn penseel. Indrukken* Nijmegen. 1899. 4°. - *Wij zijn niet geboren om te sterven.* 1912. In de uitg.: *Voor denkende menschen.* IIe serie N° 7. - *Zondagsviering.* 1915. In de uitg.: *Onderzoekt alle dingen.* Uitg. v.d. Ned. Protest. bond (voortzetting v: *Voor denkende menschen*). 1ste Serie N°. 4. - *Sophocles of Jezus.* In: *Vrijzinnige Godsdienstprediking.* 8ste Jrg. N° 23.

Door de *Vereen. v. Stichtelijke Blaadjes* werd een geschriftje van zijn hand uitgegeven getiteld: *U groeten al de heiligen*, ter uitreiking aan de nieuwe leden der gemeente bij hunne bevestiging.

L i t t e r a t u u r: *Alb. Ath. Amst.*, blz. 165. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1416, 1422, 1434. - Briët en v.d. Flier, *Jaarb. voor de Ned. Herv. Kerk.* 2de Jrg. (1918), blz. 390, 391 (Necrol. door Dr. I.M.J. Hoog). - I.M.J. Hoog, *Dr. W. Haverkamp herdacht.* Gedachteniswoord uitgespr. in de Gr. Kerk te Nijmegen 22 Apr. 1917. In: *Mededeelingen.* Maandbl. v.d. Afd. 'Nijmegen' v.d. Ned. Protestantenbond. 12de

Jrg. 19 Mei 1917 (N° 2). - *Brinkman's Cat.* (1885-'91), blz. 228; id. (1891-1900), blz. 288; id. (1911-'15), blz. 271, 490, 727. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, N° 6358.

[François Haverschmidt]

HAVERSCHMIDT (François) werd den 14^{en} Febr. 1835 te Leeuwarden geboren als op één na de jongste van de kinderen (vier zoons en drie dochters) uit het huwelijk van Nicolaas Theodorus Haverschmidt, apotheker en wijnkooper, en Geeske Bekius. Zijn overgrootvader heette enkel Haver en was van Pommeren afkomstig; zijn grootvader in Nederland geboren, nam bij zijn naam nog dien aan van een oom Schmidt, bij wien hij te Enkhuizen werd opgevoed. Zijn moeder behoorde tot een geslacht, dat vele predikanten had voortgebracht en was zelve een dochter van François Bekius, pred. te Dantumawoude. Van zijn vierde tot zijn achtste jaar logeerde hij telkens in de maand Aug. bij zijn grootouders van moederszijde; hierdoor ontving zijn ontvankelijk gemoed indrukken, die bij hem de begeerte deden ontstaan om predikant te worden. Hij genoot voorbereidend onderwijs in zijn vaderstad, schreef als veertienjarige knaap een 'grotesk-komisch gedicht in 4 zangen', getiteld: 'Barend Krul', van aardige teekening en portret voorzien, en toonde liefde voor verzenmaken en komediespelen. In 1851 werd hij lid van het gymnasiastengezelschap 'Minerva nos jungit', waarvoor hij menige voordracht hield. Reeds in dien tijd kon hij uitgelaten vroolijk en ook 'zeer triest' zijn. Onder zijn van toen bewaarde voordrachten verdienen bijzondere vermelding: *Geschiedenis der welsprekendheid* en *Afscheid nemen* (11 Sept. 1852); ook het verslag van het 8ste jaar van het gezelschap werd door hem als secretaris uitgebracht (19 Apr. 1851).

Den 7^{en} Juli 1851 nam hij afscheid van het gymnasium met een Latijnsche oratie over Karel den Groote; in de volgende maand slaagde hij te Delft voor het staatsexamen, maar daar zijn ouders hem nog te jong achtten om student te worden, ging hij pas het volgende jaar naar Leiden voor de studie (ingeschr. 21 Sept. 1852). In het daartusschen liggende jaar verdiepte hij zich vooral in de nieuwe litteratuur (inzonderheid Heine, Schiller, Victor Hugo, Dickens). In zijn studententijd, die niet van *enkel* vroolijkheid getuigde, doorstond zijn liefde om predikant te worden glansrijk de vuurproef. In zijn laatste studiejaar nog werd hij gekozen tot Praeses van het Collegium, waarvan hij een vorig jaar als quaestor had zitting gehad. Druk bewoog hij zich in het corpsleven; geen zijner corpsbroeders was meer gezien en bemind dan hij. Onder Scholten en Kuenen, die hem beide zeer sympathiek waren, legde hij zijn candidaatsexamen 'summa cum laude' af. Den 7^{en} Oct. 1858 werd hij door het Prov. Kerkbestuur van Z.-Holland toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Herv. Kerk en den 3^{en} Juli 1859 volgde zijn intrede te Foudgum en Raard (m. Joh. VI:40*a*; bevestigd door zijn voorganger Ds. N.J. Lankhorst, pred. te Workum, m. Joh. XV:4^{b}). Drie jaren van vaak drukkende eenzaamheid bracht hij in zijn eerste gemeente door; den 7^{en} Dec. 1862 nam hij van haar afscheid (m. 1 Joh. II:18*c*), om te vertrekken naar den Helder, waar hij den 25^{en} Dec. d.a.v. bevestigd werd door Ds. L.V. Ledeboer Azn. pred. ald. (m. Joh. I:7*a*) en intrede deed (m. Luc. II:10*b*). In een moedelooze periode, kort vóór Pinksteren 1863, nam hij het besluit zijn ontslag te vragen, maar zijn ambtgenoot Bron bracht hem hiervan terug; Haverschmidt's ontslagbrief aan den kerkeraad gericht werd door hemzelf vernietigd en de zaak bleef geheim. Intusschen duurde zijn verblijf in den Helder niet lang; den 17^{en} Juli 1864 preekte hij er afscheid (m. Lc. X:2), om den 31^{en} d.a.v. intrede te doen te Schiedam (m. 2

Cor. XII:19*b*; bev. door zijn voorganger ald. Ds. F.C.A. Pantekoek, pred. te Amsterdam, m. 1 Cor. IX:9). Een enkele maal werd hij naar elders beroepen; ook werd hem in 1871 na den dood van Simon Gorter, het

hoofdredacteurschap van het *Nieuws van den Dag* aangeboden, maar hij was nog naar zijn eigen verklaring met hart en ziel predikant, en voor de hem aangeboden betrekking maakte zijn gevoelig zenuwgestel hem ongeschikt. Dit deed hem ook later bedanken voor een hem aangeboden plaats in de redactie der letterkundige afdeeling van het *Handelsblad.* Wèl brachten teleurstelling en tegenwerking hem soms op het punt van zijn ambt afstand te doen. Maar zóóver kwam het niet. Hij bleef predikant te Schiedam tot zijn diep-tragisch, onverwacht sterven den 19^{en} Jan. 1894 in een nieuwe vlaag van melancholie, waarmee hij, de vaak zoo vroolijke man, bijna zijn leven lang te kampen had gehad.

Haverschmidt was een talentvol spreker; het heeft hem veel leed gedaan, dat zijn vrijzinnige geestverwanten zoo ontrouw opkwamen onder zijn gehoor in de kerk, terwijl velen hunner wèl zijn lezingen bijv. voor het Nut bijwoonden. Bij zijn prediking was het hem altijd meer om de practijk dan om de leer te doen. Intusschen was hij als overtuigd moderne van de Academie gekomen; Busken Huets *Brieven over den Bijbel*, hadden hem daarin versterkt, hoewel hij toch ook gesticht kon worden door Beets' *Stichtelijke Uren.* In zijn preeken kwam zijn sympathie uit voor de Genestet, wiens leekedichtjes hij gaarne aanhaalde. Ook op den kansel verloochende zijn zin voor humor zich niet. Daarbij kwamen in zijn prediking zijn groote kennis van het menschelijk hart en zijn rijke verbeelding uit. Degelijk van inhoud was zijn kanselwerk, tevens keurig van vorm. Aan improviseeren op den preekstoel, waagde hij zich niet, wat zeker ook samenhing met zijn gemis aan zelfvertrouwen. Op huisbezoek deed hij zich kennen als een beminnelijk, in lief en leed meelevend pastor. Was zijn gehoor te Schiedam in de kerk vooral in later tijd dun gezaaid, bij de vele lezingen door hem in allerlei plaatsen gehouden was de opkomst in den regel groot. Hij leefde in hetgeen hij voordroeg; en zijn schrijven was als zijn spreken, eenvoudig en natuurlijk; humoristisch, vol fijne ironie of droefgeestig-ernstig. Vertellen kon hij als weinigen. Niet in het theologisch en kerkelijk leven gevoelde hij zich het meest in zijn element (de jaarvergaderingen der ‘Moderne Theologen’ bv. placht hij niet te bezoeken), maar wel bij letterkundige lezingen en het daarmee vaak gepaard gaande gezellig samenzijn. Het strijdperk en dispuut trokken hem niet aan, bedeesd van karakter als hij was uit vrees om door ruwheid te worden gekwetst; deze weeke persoonlijkheid kon het ook zichzelf maar niet vergeven, wanneer eens een hard en bitter woord van zijn lippen was gevloeid, en wist streng voor zichzelf te zijn. Bij zijn begrafenis te Schiedam werden overeenkomstig zijn verlangen geen toespraken gehouden; hij had een afkeer van al wat zweemde naar openbaren lof.

Het karakter van Haverschmidts schrijfkunst is echt Nederlandsch, al blijkt meermalen de invloed van Heine en Dickens. In zijn *Snikken en Grimlachjes* zijn opgenomen eenige door hem in de Leidsche Studentenalmanak van 1857 en eenige latere jaargangen onder zijn bekenden schuilnaam *Piet Paaltjens* geplaatste gedichten; men zou ze kunnen noemen letterkundige karikaturen. Ook in eigenlijken zin teekende hij meermalen geestige karikaturen, waarvan in zijn levensschets door Dr. Dyserinck enkele reproducties voorkomen.

Haverschmidt huwde te Utrecht den 6^{en} Aug. 1863 met Jacoba Johanna Maria Osti (geb. 2 April 1841 overl. den 14^{en} Juni 1891). Uit dit huwelijk werden geboren een dochter en twee zonen, van welke laatste de oudste hem reeds in Oct. 1869 aan hersenontstekiug ontviel. Dit verlies gaf hem het aandoenlijk verhaal:

De geschiedenis van den kleinen Bob in de pen, dat door hem niet in druk werd uitgegeven, maar wel meermalen werd voorgedragen.

Er bestaan van Haverschmidt verschillende portretten, o.a. als student n.e. teek. v. J.H. Hoffmeister, een photo, gereprod. bij Dyserinck a.w., terwijl de 3de druk van zijn *Familie en Kennissen*, geïllustr. d.J. Hoynck v. Papendrecht, verrijkt is met zijn portret door Thérèse Schwartze n.e. photogr. Onder de illustratiën, waarmede J. ten Brinks opstel in *Elzevier's Geïll. Maandschr.* versierd is, bevindt zich ook een afbeelding o.a. van H.'s studeerkamer.

Dat niet meer van Haverschmidt in druk verscheen laat zich verklaren uit de hem aangeboren bescheidenheid. Van hem zag het licht: *Jan van Zutphe's*[1] *Afscheidsmaal.* 1257. Een middeleeuwsche Ballade van Piet Paaltjens. m. pl.[2] 8o. - *Bloemlezing uit de dichterlijke nalatenschap van Piet Paaltjens*, bestaande uit: 'Voorberigtt' in proza; get. Leiden, Nov. 1855. F.H. Daarna: 'De bleeke Jongeling, Romance'; get. 'Naar het Lithauwsch van Joh. Plutzkow, 1851'; 'Uit de Immortellen' (zes gedichten); get. '1850-1852.' 'Liefdewraak, Leidsche ballade'; get. 'Dec. 1852'. Aan den Kamper poëet F.F.C. Steinmetz, na de lezing van zijn bundeltje: 'Een liefdegift'; get. Godesberg, Aug. 1853[3]), Leyden. 1856. 8o. - *Des zangers min.* Get. Jan. 1853. 1853. 8o. - *Drie Studentjes* (Stud. Alman. 1859). Get. 1853. - *Brief aan Dr. Eelco Verwijs* in: *Nederlandsch Dicht en Ondicht der negentiende eeuw* door Dr. J. v. Vloten. Deventer. 1862. Dl. II, blz. 623 v.v. (Hierbij herdruk v.d. voornaamste gedichten v. Piet Paaltjens uit de Leidsche Stud. Alman. v. 1856, 57 en 59). - *Snikken en Grimlachjes.* Academische Poëzie van Piet Paaltjens. M. portr. Schied. 1867. kl. post 8o. 2de dr. ald. 1871. kl. post 8o. (Met brief v. Piet Paaltjens als voorrede). 7de dr. ald. 1895. Een Fransche vertal. door F.L.A. de Jagher verscheen ond. den titel *Sanglots et sourires* in 1860 te Schiedam. Proeven dezer vertal. in *De Banier.* 3de jrg. afl. 9. - *Abraham Lincoln*, *eene Volksvoorlezing* in: *Jaarboekje voor de Stad en het Kanton Schiedam.* 21e Jrg. Schied. 1867. post 8o. - *God is liefde.* Leerr. No 6. v. 'Leerred. t. bevorder, v. Evang. kennis en Chr. leven' Jrg. 1867. Arnh. 8o. - *Kuno en Bertha*, *Ridderromance en Frits en Kee*, *moderne ballade* in: *Jaarboekje van Vlaardingen.* Jrg. 1858. - *Een groot man en een goed man* in: *Alman. v.d. Maatsch. t. Nut v. 't Alg.* Jrg. 1868. - *Het gebed van Jezus* in: *Stuiverspreeken v. woordvoerders der nieuwe richting*, verzam. d. Dr. H. Oort. 1ste Jrg. Harlingen. 1869. post 8o. - *Wat hebt gij gedaan?* Toespr. geh. in de Gr. Kerk te Schiedam op den Oudejaarsav. v. 1869. T. voord. v.h. Diakoniehuis der Herv. Gem. te Schied. 1870. post 8o. - *Op den gedenkdag der Kerkhervorming* in *Stuiverspreeken v. woordvoerders der nieuwe richting.* 2de Jrg. Harl. 1870. post 8o. - *Nabij God* in: *Taal des Geloofs*, godsd. toespraken v. Dr. F.W. v. Bell, Dr. J.W. Bok e.a. Haarl. 1871. post. 8o. - *Mijn ouders huis.* Feuilleton in: *Ons Streven*, weekbl. v. vrouwen en meisjes. Schied. 1872. 3de Jrg. no 14, 15, 16. - *De Pastorie v. mijn Grootvader* in; *Almanak* 'De Liefde Sticht.' Jrg. 1872. Amst.

1) Pseudon. van zijn intiemen vriend G.J.B. Henny uit Zutphen; gedicht na diens promotie te Leiden en vóór diens vertrek als advocaat naar O.-Indië.
2) Onderteekend: Zomerlust bij Leiden, 9 Oct. 1853.
3) Al deze bijdragen komen voor in den Leidschen Studentenalmanak (1856).

12°, blz. 31-37. - *Tante Mientje en Tante Bet* in: *Alman.* als boven. Jrg. 1873, blz. 51-66. - *Mijn*

broertje in *Alman.* als boven, blz. 51-75. Vert. in het Fransch door Mlle S. Rigoullot '*Mon petit frère* in: *Revue Chrét.* Nov. 1886. - *We gaan den heelen dag uit rijden* in: *Omnibus*, geïll. bladen aan schoone Letteren en Kunst gewijd. Jrg. 1874. - *Wat kleine John te zien kreeg* in: *Alman.* '*De Liefde Sticht*' Jrg. 1875, blz. 42-52. - *Op een Donderdagavond* in *Alman.* als boven Jrg. 1876, blz. 39-57. - *Familie en Kennissen.* Schied. 1876. post 8°. (Versch. stukjes hierin opgenomen waren vroeger in periodieken geplaatst, zooals eenige der genoemden in: *De Liefde Sticht.* Voor den 3en vermeerd. druk stelde Haverschmidt zelf vlak vòòr zijn dood nog een nieuw voorbericht op, dat echter onvoltooid bleef. De 5de dr. ald. 1900. Een gedeeltel. vertal. in het Fransch door wijlen Ds. G. Collins, pred. bij de Waalsche gem. te Rotterdam, is niet in het licht verschenen. Enkele stukjes werden in het Duitsch vertaald. En een Zweedsche vert. kwam uit in 1881 te Stockholm ond. den titel *Värt hem* bew. door Mevr. Louise Sigfrid Flodin. - *Toespraak* geh. in de Vrije Gem. te Amsterdam op 16 Maart 1878, n. Marc. 12:28-34*a* in: *Stemmen uit de Vrije Gemeente* ond. red. v. P.H. Hugenholtz Jr. Amst. 1878. post 8°. - *Uit den Studententijd.* In: *Landjuweel.* Proza en Poëzie. Bijeengebr. d.A.J. Berman. Eerste bundel. Amst. 1878. post 8°. - *Twee Broeders.* In: *Erica.* Jaarboekje v.d. Maatsch. v. Weldadigh. v. 1878. Amst., blz. 54-84. - *Uitgedelgde Schuld.* In: *Erica* als boven 1879, blz. 64-81. - *Mijntje* in: *Gouverneur's Oude Huisvriend.* Sneek. 1880, blz. 13-19. - *Terug in mijn geboortestad* in: als boven. 1880, blz. 385, 386. - *Eene Kerstvertelling* in: *De Huisvriend.* Jrg. 1880, blz. 6-11 en 34-36. - *Kwaad worden* n: als boven 1881, blz. 58-61. - *Bedorven* in: *De Oude Huisvriend.* 1881. - *Louw de Lieger* in: als boven 1882. - *Eene kinderlijke herinnering.* Feuilleton v. 2-4 Jan. 1883 in het *Alg. Handelsblad.* - *Amsterdam en Insulinde*, *of Amor maakt alles goed.* Dramat. schets in drie tooneelen door Martinus. Als handschr. gedr. te Amst. Niet in den handel. - *Ter gedachtenis v. Joan Frederik Asma*, *emer. pred.* op den avond van den 3 Febr. 1883, uitgespr. in de Gr. Kerk te Schiedam. Niet in den handel. - *Ter gouden bruiloft van Mr. D.H. Levyssohn Norman en Vrouwe Jeanette Jacobson*, *16 April 1884.* Onuitgegeven. - *De muurschilderingen in het Leidsche Academiegebouw* in: *Eigen Haard*, 1886. N° 29, blz. 352-356. - Twee gedichten in de Feestnummers v. *Vox Studiosorum* en *Minerva* ter gelegenh. der corpsfeesten te Leiden in Maart 1889. - *Steek af naar de diepte.* Luc. 5:4*m.* Toespr. geh. in de Protestantenvereenig. te Schiedam op 6 Oct. 1889. Schied. 1889. 8°. - *Uit Geest en Gemoed.* Toespraken. Schied. 1894. M. portr. 8°.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. L.B.*, k. 1359. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 552-554. - Johs. Dyserinck, *Fr. Haverschmidt (Piet Paaltjens).* M. portr. en illustr. - J. ten Brink, *Gesch. der N. Ned. Letterk. der XIXe e.* bijgew. d. Taco H. de Beer. III, blz. 29-32 (m. bibliogr.). - S. Kalff, *Gesch. der Ned. Letterk.* VII (reg.). - J.E. Sachse, *Letterk. Tijdgenooten in Nederland.* I (1890), blz. 1-18[1)] - *Eigen Haard.* Jrg. 1894, blz. 84-88 (art. v. Jer. de Vries). - *Elsevier's Geïllustr. Maandschr.* D. VII (1894), blz. 318-336 (art. v.J. ten Brink). - Mr. A. Bloembergen, Ezn., *Ter gedachtenis v. Fr. Haverschmidt.* Voordr. geh. in het Friesch Gen., den 23en Febr. 1894 in *De Tijdspiegel.* Jrg. 1894, 2de dl., blz. 172-182. - *De Tijdspiegel.* Jrg. 1909. I, blz. 280-296 (art. v. Dr. A.S. Kok). - *De*

1) Hiertegen G. van Gorkom in *Los en Vast.* Apr. 1890.

Nieuwe Taalgids. III (1909), blz. 76-85, 120-127 (art. v. Dr. A. de Vletter). - *De Huisvriend.* Geïll. Magazijn gewijd aan Lett. en Kunst. Jrg. 1894, blz. 63 v.v. (art. v. Dr. Liezenberg). - v. Doorninck, *Anon. en Pseud.*, N° 2177, 4140. - *Schiedamsche Crt.* 21 Jan. 1894.

[Jean de la Haye]

HAYE (Jean de la)[1], van Fransche familie afkomstig, was vermoedelijk eerst bij de kruisgemeente te Keulen in dienst, werd in 1601 rector van de Latijnsche School te Breda en den 26^{en} Sept. 1604 beroepen als predikant bij de Nederd. en Waalsche gemeenten te Kampen; hier voldeed zijn prediking in de Hollandsche taal niet, om welke reden hij in den zomer van 1608 zijn ontslag indiende. Op dringend verzoek bleef hij zijn dienst nog waarnemen tot Paschen 1609. De Synode van April 1609, van zijn voornemen in kennis gesteld, berispte hem om zijn haars inziens ongegrond besluit, maar stond hem tegelijkertijd toe een beroeping naar elders aan te nemen. Hij nam daarop een beroeping aan naar 's Gravenhage, waar hij sedert 1610 de Nederlandsche en, van af 1611 ook de Waalsche gemeente diende.

Van zijn prediking is verder niets bekend. In zijn tractaat *Den ghematichden Christen* droeg hij op innemenden toon de meening voor van hen, die verwachtten dat een Nationale Synode de verdeeldheid onder de Protestanten kon wegnemen. Hij was het eens met velen in zijn tijd, die voor het diepgaande verschil tusschen Arminius en Gomarus geen oog hadden, en meenden dat de bestaande verschillen gemakkelijk te vereffenen vielen; zijn genoemd tractaat scheen te strekken tot aanbeveling van de door Oldenbarneveld verlangde verdraagzaamheid; het bevat echter slechts een uittreksel uit een geschrift van de la Noüe, dat op Fransche toestanden betrekking had. In de opdracht aan de Overheid dringt de la Haye evenwel aan op een ruimer verdraagzaamheid. Deze opdracht schijnt Trigland aanleiding te hebben gegeven tot het schrijven van diens werk *Den Recht-gematighden Chisten* enz. Amst. 1615.

De la Haye werd wegens onrechtzinnigheid geschorst[2] en is tijdens deze schorsing; in Sept. 1618, te 's Gravenhage overleden.

Hij was gehuwd met Margriete van Zeventer (overl. in 1640 of 1641). Uit dit huwelijk werd te Keulen o.a. geboren David de la Haye, F. Gomarus' schoonzoon, Waalsch pred. bij den Olijfberg (kruisgem. in Vlaanderen) (1618), Groningen (1619),

1) Onder de predikanten van Kampen komt noch bij Moonen, *Pred. in Overyssel*, blz. 37, noch bij v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1912, Bijl. S, blz. 147 de naam de la Haye voor; wel *Joannes van der Heiden* (of *Heyden*), met de enkele bijvoeging: ber. 1607, De vraag is of men daarbij misschien te denken heeft aan denzelfde als J. de la Haye. Het *Alb. Stud. L.B.*, k. 35 vermeldt *Joannes van der Heide* als op 26 jarigen leeftijd ingeschreven den 12^{den} Juni 1602 met bijvoeging: 'Zelandus.' Volgens de Acta der Prov. Syn. v. Overyssel den 21sten Juli 1607 was in de Prov. Syn. te Kampen tegenwoordig vanwege de classis van Kampen Johannes van der Heiden, die er ook als een der deputati synodi verkozen werd. In latere Acta der Ovoryss. Syn. ontbreekt zijn naam. (Reitsma en v. Veen, *Acta.* V, blz. 273, 276). De naam de la Haye komt ook in de Acta niet voor.

2) Dit blijkt uit de notulen van den kerkeraad van 's Gravenhage in zake het proces door de weduwen van wijlen J. de la Haye en van andere predikanten gevoerd (1638-1640) over de inkomsten uit legaten. Verdere bijzonderheden omtrent bedoelde schorsing ontbreken; de Acta des kerkeraads over *deze* jaren zijn zoekgeraakt, en de Acta van de Prov. Synoden van Z.-Holland maken van de schorsing geen melding.

overl. 1652. In 1612 kocht J. de la Haye te 's Gravenhage een huis benoorden in het Voorhout. Portretten zijn van hem niet bekend.

Van J. de la Haye zag een aantal vertalingen het licht, nl. *De bekeeringhe van J. Haren ende syn weder-komen tot de Ghemeynte Godts*, *door hem openbaerlijc wtghesproken in de Walsche Kercke tot Wezel*, *in de tegenwoordicheyt v.d.... raedt*, *van de predikanten ende het volc*, *vergadert den 7 dach Martij 1610.* Wt het Frans int Nederd. overh. 's-Gravenh. 1610. (Met uitvoer. voorr. v.J. Haren 'aen de gheloovige Christenen v. 't Nederlant.') - *De archlisticheden des Satans*, *begrepen in acht boeken. In de welcke ghehandelt wort*, *van de maniere hoe men de Kercke Gods wel sal reformeeren*, *soo wel in de leere*, *als in de goede seden*, *ende hoe men se wel sal versien tegen de lagen des Satans; beschreven door wylen ... Jacobum Aconcium en by denselven ... de ... coninginne v. Enghelandt*, *Elisabeth ... toegeeygent. Een seer wtnemende werck ... insonderheyt den bedien. v. Godts woordt noodich.* Van nieus int latyn wtgegeven ... door Joh. Jac. Grasserum van Basel, ende int neerd.... overgheset. 's-Grav. 1611. - *Den vreedsamen Christen*, *of van den vrede der Catholycke Kercke. Een seer uytnemende ... tractaat*, *aenwysende ... hoe men in de christenheyt de vrede heylichlick*, *moet bewaren ... selfs in de verscheydenheydt der opinien. Beschreven door ... Fr. Junium ... ende na ... getrouwelick verkort ende overgeset met aent. op den kant verricht.* Amst. 1612. (Door den vertaler opgedragen aan de Staten v. Holland). - *Den gematichden Christen*, *of van de matichеyt die men ghebruycken moet in religions verschillen*, *tot ghemeene ruste der Kercke*, *eenicheyt der christenen en 's lands welvaren. Seer noodich in desen tydt*, *om de ghemoederen te matighen*, *derghener die al te lichtveerdichlijck hare broederen haten en veroordeelen*, *tot droefheyt der vromen ende blyschap onser vyanden. Ghetr.... uyt het boeck v. wylen .... de la Nove gheint. Discours politiques & militaires*, *ende by een ghestelt.* 's-Gravenh. 1613. (M. opdr. v. 24 Oct. aan de regeering v. Amsterdam).[1] - *Theophilus ofte een uytnemende tractaet van de Godlyke liefde. Int franc. beschr. door P. du Moulin .... ende .... overgh. Nae de leste editie door den autheur verbetert.* Amst. 1615. 12^3. - *De heylighe geestelijcke opweckinghe. In het fransche beschr. v.... P. Molinaeus .... In onse .... sprake .... vertaelt.* (Met and. tractaten uitgegeven ond. den titel P. Molinaeus, *Verscheyden aendachtige en Godsalighe tractaten*, *van hemselven in frans. beschreven ende nu .... overgheset.* Amst. 1622. 12°.

Buitendien vertaalde hij in het Fransch het werk van E. van Meteren: *Historie der Nederlandsche ende haerder Naburen Oorlogen en Geschiedenissen.* Bij besluit der Staten-Generaal resp. den 16^{en} Juli 1611 en den 4^{en} Mei 1618 werden hem naar aanleiding hiervan geldelijke toelagen geschonken.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 91. - *Bull. Egl. Wall.* III, p. 51, 210 (cf. 45, 321). - E. Bourlier, *Souvenir du troisième centenaire de l'Egl. Wall. de la Haye*, p. 25. - Jac^s. Regenboog, *Hist. der Remonstr.* I, blz. 116, 117. - Dodt v. Flensburg, *Arch. v. Kerk. en Wer. Gesch.*, *inz. v. Utrecht.* V, blz. 245; VII, blz. 32. - Mr. J.I. v. Doorninck en Mr. J. Nanninga Uitterdijk, *Bijdr. t.d. Gesch. v. Overyssel.* III (1876), blz. 130. - Rogge, *Wtenbogaert.* II, blz. 221, 290. - Sepp, *Godg. Ond.* I, blz. 230, - Dez., *Polem. en Ir. Theol.*, blz. 164, 165. - *Nav.* VIII (1858), blz. 258; IX (1859), blz. 78; XXIII (1873), blz. 123; XXVII (1877), blz. 601, XXIX (1879), blz. 335. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. II, Afd. I, blz. 3, 217, 218; Afd. II, blz. 123.

1) De Haagsche magistraat kende hem voor de ontvangst van eenige exemplaren 12 pond toe.

[Remko Hayens]

HAYENS (HAEYENS) (Remko), geboren te Groningen in 1695, werd aldaar als student ingeschreven den 29^{en} Juli 1720 en den 27^{en} Juli 1727 te Hellum (ook genoemd: Helm) bevestigd door Ds. Helperus Helperi, pred. te Siddeburen, en door Ds. E.H. Vinckers, pred. te Schildwolde (welke laatste tot tekst had 1 Tim. IV:16; intr. m. Ps. XXXIV:12). Reeds den 25^{en} Juli 1728 nam hij aldaar afscheid (m. Deut. XXX:19) om den 15^{en} Aug. d.a.v. te Geervliet bevestigd te worden door Ds. Dan. v. Henghel, pred. te Rotterdam (m. Tit. II:7, 8; intr. m. Jer. XXXI:6) Zijn derde gemeente was Schiedam, waar hij (na 1 Febr. 1733 afscheid gepredikt te hebben te Geervliet) den 8^{en} d.a.v. (tegelijk met Ds. Joh. de Planke) bevestigd werd door Ds. Joh. Rotteveen, pred. te Schiedam (m. Hand. XX:28) en den 15^{en} d.a.v. intrede deed (m. Jer. VI:17). Hij overleed aldaar den 26^{en} Sept. 1762 op 67-jarigen leeftijd na een ziekbed van vier weken.

Hij sloot in 1753 de Z. Hollandsche Synode te Dordrecht met een leerrede over 1 Cor. XV:58.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Jacobs laatste Bevelen, *Dood en Verheerlyking Aangetoont en Toegepast in een Lykreden over het smertelyk afsterven v.d. Eerw.*, *Z. Gel. en Godtsal. Heer Johannes Rotteveen*, *in zyn leven Ernstig en Getrouw Leeraar by zyne Gemeinte te Schiedam.* Uyt Gen. XLIX:33. Op den 23 v. Hoeimaand (sic!) 1734. Rott. 1734. 4°. - *Een Korte Schets van het Ongeloof der Kinderen Godts*, *vertoont in zyn Opkomst*, *Voortgang en Uiteinde; met een Byvoegsel v.h. Ongeloof der Wereldtlingen.* Rott. 1737. 4°. - *Enige Aanmerkingen over het Boekje*, *genaamt Ziels eenzame Meditatiën*, *over de voornaamste waarheden des Euangeliums*, *enz.*, *door een Liefhebber der Waarheit*, *Vervat in een onderlinge Samenspraak tusschen een Leraar en een Lidtmaat v.d. Geref. Gemeente; in welke Samensprake ook gehandelt wordt over het Wettisch en Euangelisch Werken v. Godts Volk*, *waar in het niet*, *en waar in het al bestaat. Als ook het onderscheit tusschen het eene en het ander.* Rott. 1739. 8°. - *Nederlands Rechtmatige blijdschap door de verkiezing en aanstelling v. Zyne Doorl. Hoogh. W.C.H. Friso*, *tot Stadhouder ... over de XII Vereen. Provintiën ... Als een Heiland en Meester op het roepen v.h. bedrukt Zion ter verlossing van God gezonden*, *aangetoond in een Leerreden uyt Jes. XIX:20.* Rott. 1747. 4°. - *Opwekkende Vermaning tot Standvastigheid en Volharding in het werk des Heeren*, *genomen tot een Afscheidsreede van het Synode v. Zuyd-Holland*, *vergadert binnen Dordt*, *voorgestelt den 13 Julij 1753 over 1 Cor. XV:58.* Dordr. 1753. 4°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI., blz. 91. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 717, 718. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 167. - *Boekz.* Jrg. 1734*a*, blz. 721; jrg. 1737*a*, blz. 217; jrg. 1739*a*, blz. 224; jrg. 1753*b*, blz. 228. - Sincerus, *Kanselontluistering*, blz. 97-99. - Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 64. - Brans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 88, 129. - Borger H.S. i.v.

[Pieter Hazaert]

HAZAERT, (**HAZART, HAZARD**, **HASAART**, **HASARDT**, **HAESAERT**, **HAESARDT**, **AZART, HAESHERT**), (**Pieter**),[1)] geboren in 1518 of '19 te Belle (Bailleul) in W.

1) Hij is gedurig ten onrechte verward met *Peter de Haze* (*Hase*) (*Petrus Hasius*), die, eveneens uit de Z. Nederlanden afkomstig, oorspronkelijk een gewoon leek, daarna Hervormd prediker, den 23sten Oct. 1568 te Yperen levend verbrand werd (vgl. Janssen, *Kerkherv. te Brugge.* I, II (reg.); v. Schelven, *Vluchtel. Kerken*, blz. 195^{n}).

Vlaanderen[1)], zou reeds in 1547 als monnik onder de Vlamingen met groot levensgevaar de leer der Hervorming gepredikt hebben. In 1557 was hij werkzaam als predikant bij de gemeente onder het Kruis in W. Vlaanderen. In 1560, kort nadat hij een predikantenvergadering had bijgewoond, waarin was uitgesproken dat het ongeoorloofd moest heeten een gevangene op gewelddadige wijze uit den kerker te bevrijden, nam hij de wijk naar Engeland. In 1562 was hij vandaar teruggekeerd en hield hij zich op in de omgeving van Yperen, terwijl uit een brief van P. Delenus d^{o} 27 Apr. 1562 blijkt, dat hij toen naar Frankrijk vertrokken was. Het gerucht ging dat hij, om daarheen uittewijken, de gemeenten in Vlaanderen zou hebben in den steek gelaten. In Oct. 1562 bevond hij zich te Antwerpen, waar hij toen jarenlang bleef. Bij de woelingen van 1566 in W. Vlaanderen verscheen hij op zekeren dag met 200 man voor de stadspoort van Veurne; ook op tal van andere plaatsen bevond hij zich in dien tijd, o.a. te Hondschoote; in de kerk te Briele bij Yperen predikte hij tijdens den beeldenstorm in deze stad, en hoewel de Wethouders het hadden trachten te beletten, predikte hij toch den 29^{en} Sept. te Yperen, zonder dat hij een eed had gedaan, waardoor inbreuk werd gemaakt op het accoord van 20 Sept., door de Hervormden bezworen en onderteekend. Het plan schijnt bij hem te hebben bestaan om op 15 Dec. Yperen met geweld te vermeesteren; hij verscheen er toen echter niet. In diezelfde maand hield hij verblijf te Nieuwkerke. In de verschillende plaatsen, waar hij zich bevond, trad hij op deels als prediker deels als leider van het verzet tegen de regeering.

Was hij reeds vóór 1566 door den raad van Vlaanderen om onbekende redenen verbannen voor vijftig jaar, toen de kansen keerden na herroeping van de moderatie werd hij ten tweeden male verbannen; ook behoorde hij tot de uitgeslotenen van het algemeen pardon in 1574 door Spanje uitgevaardigd.

Na zijn tweede verbanning vertoefde hij eerst te Breda, en week hij kort daarop naar Engeland uit, waar hij prediker werd bij de vluchtelingengemeente te Norwich (1567); maar reeds in 1568 keerde hij plotseling in verband met geschillen in die gemeente naar het vasteland terug; daarop schijnt hij predikant te zijn geworden te Comen, evenwel slechts voor zeer korten tijd, indien hij althans niet rechtstreeks van uit Engeland is gegaan naar Duitschland, waar hij zich kort daarop bevond. In de Handelingen van den kerkeraad der geheime Ned. Hervormde gemeente te Keulen treft men zijn naam aan. Volgens de notulen van 21 Aug. 1571 schijnt hij zich te hebben opgehouden in de buurt van Keulen; 4 Maart 1572 was hij assessor van de Keulsche classis te Bebur (Bedbur). Den 23^{en} Nov. 1572 fungeerde hij als predikant te Keulen; den 11^{en} Jan. 1573 besloot de kerkeraad aldaar hem ‘dry daelders’ te vereeren wegens diensten door hem somtijds bewezen; 22 Febr. was hij er weer. Vanuit Wesel en Emmerik, waar hij in dien tijd verblijf hield, verleende hij telkens zijn diensten aan de Keulsche gemeente, en meermalen ook aan die te Goch, waar in dat jaar (1573) een vacature ontstond, die meer dan een jaar duurde. Ook woonde hij verschillende vergaderingen bij van de Gulikssche classis. Dat hij

1) In het door P. Louwyck uitgegeven geschrift wordt als geboorteplaats van Hasaert genoemd: Dadizeele.

omstreeks dien tijd zich ook te Emden heeft opgehouden, blijkt hieruit, dat zijn naam voorkomt op de lijst der vreemdelingen aldaar, die (tusschen 1569 en 1576) extraordinaire bedeeling genoten[1]. Waar hij kort daarna zich bevond ligt in het duister; maar in 1579 kwam hij tot de gemeente van Sluis, waarmede hij echter geen vaste verbintenis schijnt te hebben aangegaan. Hij begaf zich vandaar waarschijnlijk naar Oudenburg (bij Ostende), waar de gemeente een vermoedelijk mislukte poging deed om hem aan zich te verbinden. Intusschen bleef zijn woning te Sluis voor hem bewaard, en den 13^{en} Aug. 1579 was hij er weder, maar koesterde toen het plan voor goed die stad te verlaten, terwijl door den kerkeraad aldaar herhaalde pogingen werden gedaan om hem te behouden, ook met het oog op zijn prediking in de omliggende dorpen. Kort na den 25^{en} Febr. 1580 moet hij echter uit Sluis vertrokken zijn. Vermoedelijk is hij daarop gegaan naar Naaldwijk, waar hij eenigen tijd vóór 1583 predikant is geweest. Nog geen vijf jaren later was hij evenwel weer van Naaldwijk vertrokken of hij bevond zich opnieuw aan den Beneden-Rijn. In de vergadering der classis van Wesel 7 Mei 1585 was hij aanwezig als afgevaardigde van Emmerik. Om ons onbekend gevaar moest hij echter die streken verlaten.

Blijkens de Acta der Brielsche classis van 10 Aug. 1587 was hij toen te Rockanje, waar hij de gemeente als predikant diende. Volgens de Acta der Part. Synode van Z.-Holland (1587) en die te Schiedam (1588) was hij aangewezen als Inspector in de classis van den Briel. In laatstgen. jaar (in elk geval na 9 Mei) moet hij Rockanje verlaten hebben. Waar hij daarna heeft vertoefd is onbekend, maar in Sept. 1590 bevond hij zich nogmaals in het consistorie der vluchtelingenkerk te Keulen; hij schijnt het plan te hebben gehad slechts kort in die stad te blijven, maar het kwam anders uit en hij bleef er jaren zoowel de vluchtelingen als de Duitsche gemeente aldaar dienende. Een poging uit de Nederlanden (1593) om hem terug te krijgen heeft geen gewenscht resultaat gehad, of slechts voor korten tijd, en in dit geval tusschen 1594 en 1596, want in deze jaren was hij aan den Neder-Rijn. Uit de Classicale Acta van den Briel van 2 Mei 1594 blijkt dat hij destijds in armoedige omstandigheden verkeerde, zoo zelfs dat er gelden voor hem werden ingezameld. In 1598 was hij weer in het vaderland; op een doorreis naar Walcheren kwam hij in dat jaar op den 7^{en} Mei te Naaldwijk, om er zijn oude gemeente te bezoeken, waarop hij er den 9^{en} predikte ter voorbereiding voor het Avondmaal, en eveneens den 10^{en}, Pinksterzondag voormiddag; dienzelfden avond werd hij ziek, en den 31^{en} d.a.v. ontsliep hij aldaar, bijna tachtig jaar oud. Zijn stoffelijk overschot werd overeenkomstig zijn wensch bijgezet in de kerk te Naaldwijk, recht tegenover den preekstoel, op 2 Juni.

Hij was een der vurigste en moedigste hagepreekers, die gedurende een halve eeuw in verschillende landen, zooals het in zijn Epitaphium heet ‘clamque palamque Dei mystica verba docens.’ De vluchtelingengemeenten hadden veel aan hem te danken. Dat hij door velen niet geliefd was, zal wel te wijten zijn geweest aan zijn heftigheid, die hem in Engeland den bijnaam ‘Drayliert’ bezorgde. Met wie hij gehuwd was is niet bekend; en portretten van hem bestaan niet. Maar wat zijn uiterlijke verschijning aangaat, daaromtrent luidt een beschrijving vermoedelijk van 1559: hij ‘draacht ghemeenlic een hooghen zyden hoet, zeer dikke ghestaen met

1) *Werken Marn.-Ver.* S. I D. II, blz. 85.

eenen mantele ende eene langhe sayen casacke, met blaye upgherolde slopkouskens, die ghemeenlic ooc gedreghen worden by dandere broeders.'

Geschriften zijn van hem niet uitgegeven, behalve de Pinksterpreek door hem zoo kort vóór zijn dood te Naaldwijk gehouden en uitgegeven door den toenmaligen predikant aldaar Pieter Louwyck (Lowick). Zij is herdrukt in het geschrift van A. Pijnacker Hordijk (zie onder. Litterat.); deze sprak haar opnieuw uit op Pinkstermaandag 1898 en voorzag haar van toelichtingen. Zij draagt een analytisch, meer stichtelijk dan dogmatisch karakter, en valt, ook om de samenstelling, te roemen. Zij verscheen onder dezen titel:

Petr. Louwyck, *De Uitcomste der Wandelinge v.d. Eenweerdigen*, *Ghetrouwen ende Godsaligen Dienaar Jesu Christi ende Zyns Heyligen Woorts Pieter Hasaert*, *Mitsgaders zyn laetste predicatie*, *door hem ghepredickt in der Gemeente te Naeldwyc op Pingsterdach*, *wesende den 10 Mey*, *int jaer 1598*, *Ghetrouwelyck beschreven.* Delf MDXCVIII. 8°.

Een brief van P. Hazaert aan de dienaren der gemeente van C.J. te Emden do 9 Maart 1562 is door Dr. A.A. v. Schelven meegedeeld in *Ned. Arch. K.G.* N. S, VIII (1911), blz. 202-204.

L i t t e r a t u u r : A. Pijnacker Hordijk, *Kerkelijk Naaldwijk.* Eene merkwaardige Pinksterpreek in 1598 te Naaldwijk uitgesproken met aanteek. v. allerlei aard in 1898 opnieuw uitgegeven. Nijmegen 1898. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 77. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* I, k. 1037-1040 (art. v.v. Schelven). - Brandt, *Reformatie.* I, blz. 149. - Ed. Simons, *Niederrhein Synodal- u. Gemeindeleben* '*unter dem Kreuz*' S. 117, 118. - Ders. u.a., *Synodalbuch. Die Akten der Syn. u. Quertierkonsistoriën in Jülich*, *Cleve u. Berg.* 1570-1610 (reg.) - Ders., *Köln. konsistorial-Beschlüsse* (reg.) - Ed. de Coussemaker, *Troubles religieux du XVIe siècle dans la Flandre maritime.* 1560-1570. Documents religieux I, II, III, IV (reg.) - Janssen, *Kerkherv. in Brugge*, II. (reg.), - Dez., *Kerkherv. in Vlaanderen*, I (reg.). - H.Q. Janssen en J.H.v. Dale, *Bijdr. t.d. Oudheidk. en Geschiedenis*, *inzond. v. Zeeuwsch- Vlaand.* II, blz. 245, 246. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* II (reg.). - *Werken Marn.-Ver.* S. I. D. III; S. II. D. II; S. III. D. I, III, IV (reg.) - v. Schelven, *Vluchtel. Kerken*, blz. 195, 303. - Hessels, *Eccles. Lond. Bat. Archiv.* II (reg.). - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 22, 23. - J. Wiarda, *Huib. Duifhuis*, *de prediker van St. Jacob*, blz. 61n. - *Nav.* III (1853), blz. 26; XXXVIII (N.S. XXI) (1888), blz. 248, 249. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907. Bijl. Q, blz. 138, 152; Jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 147. - H.v. Steenberghe, *Hist. de la ville et de la Seigneurie d'Honschoote*, p. 170.

[Matthias Hazaert]

HAZAERT (HAZARD, HASAERT) (Matthias), geboren te Yperen[1)], werd den 21en Juni 1601 op twintigjarigen leeftijd ingeschreven als student te Leiden. Als proponent bevestigd te Wijk aan Zee en Wijk-binnen in 1606[2)], bleef hij aldaar predikant tot zijn emeritaat in 1643. Hij overleed in 1663.

Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij behoord tot hetzelfde geslacht als Pieter Hazaert (hiervóór beschreven). Zijn huwelijk, den 4en Aug. 1605 te Leiden vol-

1) Aldus volgens het *Alb. Stud.;* zijn trouwacte noemt hem jm. van 'Dadisele'.
2) Volgens Knuttel, *Acta* I, blz. 395 is hij ald. bevestigd vóór Mei 1606.

trokken, staat aldus aangeteekend; ‘Matthias Hasaert, jm. van Dadisele in Vlaanderen, predikant te Beverwyck, vergeselt met Jorys Hasaert syn broeder; met Johanna de Vos, van Norwits in Engeland, wed. van Pieter Lubberts wonende alhier, vergezelt met Syntgen de Vos, haer schoonmoeder’.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Hij gaf uit een vertaling van M. Mollerus, *Hant-boecken van de voorbereydinge ter doodt.* Gron. 1634, en een verbeterde uitgave van: H. Bunting, *Itinerarium Sacrae Scripturae. Dat is het reysboeck der heiligher Schrift.* Uit het Hoogd. door N.N. Amst. 1642. M. geogr. kaart. 4°. Een nieuwe uitg. verscheen te Leiden in 1648.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. L.B.*, k. 62. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* I, k. 1033. - Veeris-de Paauw, *Pred. N. Holl.*, blz. 89, - *Nav.* 4de jrg. (1854), blz. 199. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, N° 2398.

[Georgius Hazard]

HAZARD (HASARD, HAZAERT) (Georgius), Fries van geboorte, werd in 1649 ingeschreven als student te Utrecht en, tot den H. Dienst toegelaten onder de Classis Zevenwouden, als proponent beroepen naar Nieuw-Brongerga of de Knype; dit beroep werd geapprobeerd den 13en April 1659; hij werd als lid der Classis erkend den 4en Mei d.a.v., nadat hij bevestigd was door Ds. R. Sigersma, pred. te Oudeschoot, en Ds. Joh. Nicolai Schuiring, pred. te Langezwaag. Hij is de oorzaak geweest van heel wat ergernis en strijd. De acta der Classis van Zevenwouden (23 Apr. 1662) vermelden van hem dat hij ‘zich gedroeg, onvatsoenlyk onbeschaemt, aanstotelyk so in woorden als gestes en gebaren, alle leden (sic!) classis beschimpende en belachende, ook de oudste dienaren, die van wege de jaren zijne vaders konden wezen, yder syn onwetenheyt en onbedachtzaemheyt verwijtend, tanquam solus sapiens et prudens.’ Hij was daarbij aan den drank verslaafd. Den 6en Aug. 1662 werd hij voor zes weken geschorst, maar hij appelleerde op de Deputaten der Synode. Dit appèl werd wel aangenomen, doch tevens werd hem bevolen het ‘binnen ses weken te vervolgen;’ hij ‘desisteerde egter van dit appèl den 3 Sept. 1662. Het suspens wierd ook op zijn vernederinge opgeheven.’ Evenwel, toen een acte daarvan door een der twee daartoe gecommitteerden werd voorgelezen in de kerk van de Knype, heette hij haar onwaar, hoewel hij haar te voren zelf had onderteekend in het Actaboek. Pogingen om hem tot schuldbekentenis te bewegen faalden ‘waar op eenparig gesuspendeert wierde ter tyd van gehoorzaamheid en belydenisse.’ Hij beriep zich toen op de Deputaten der Synode en beschuldigde de Classis en de Gecommitteerden van vervalsching, en wilde de vergadering ondanks het bevel van den praeses niet verlaten. Het slot was dat hij eindelijk den 27en Jan. 1664 werd afgezet, terwijl volgens Resolutie van H.H. Gedeputeerden, d° 2 Febr. 1664, op verzoek van de Classis, werd goedgevonden zijn tractement intehouden. De uitspraak der Classis werd bevestigd door de Deputaten en door de Synode te Bolsward gehouden.

In den loop van datzelfde jaar zond hij in het licht een geschrift in zake zijn *uitgang uit de Classis van Zevenwouden* (zie onder.) De Classis beklaagde zich hierover bij Gedeputeerden, die daarop Hazard gelastten zich aan de over hem uitgesproken sententie te onderwerpen en hem het uitgeven van zulke lasterschriften te verbieden.

Evenwel ook daarna liet hij, gesteund door zijn lastigen broeder Cornelis, minderwaardige pamfletten drukken, rondventen, en op allerlei manier, zelfs bij trommelslag, aanbevelen.

Hazard is na zijn afzetting Mennist geworden.

Van hem zag het licht:

De Uytgangh van G. Hasaert, *Uyt het Classis v. Sevenwolden. In Frieslandt*, *Verwatende* (sic) *de Oordeelen ende Sententien over sijn Persoon.* Pred. 3:16. Uitgeg. d. Georg. Hasaert. Leeuw. z.j. (1664) 4°.[1)]

Portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : Engelsma, *Volglyst v. Pred .... ond. de Cl. v.d. Zevenwouden*, blz. 165-167. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 23. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 579. - Cuperus, *Kerk. leven Friesl.*, I, blz. 59, 188, 199; II, blz. 121. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* II, N° 8971.

[Johannes Hazeu]

HAZEU (Johannes), zoon van Cornelis Hazeu, werd den 15en Febr. 1754 geboren te Schoonhoven. Hij dreef een boekhandel, waaraan later een drukkerij verbonden werd, te Amsterdam, en werd in 1791 in het boekverkoopersgilde aldaar opgenomen. Hij maakte zich naam door het schrijven van een vrij groot aantal stichtelijke boeken en godsdienstige werkjes voor de jeugd, waarvan enkele een tienden druk, andere meer dan één oplaag beleefden. Als dichter muntte hij allerminst uit, hoewel zijne *Nieuwe Stichtelijke Liederen*, die in vijfden druk verschenen, in vele huisgezinnen en zanggezelschappen langer dan een halve eeuw gezongen zijn.

De laatste jaren van zijn zeer werkzaam leven woonde hij, algemeen geacht, te Haarlem, waar bij den 25en Nov. 1835 overleed.

In 1791 huwde hij te Amsterdam met de dochter van den boekhandelaar A. Bakker, welke laatste zich aldaar van uit Groningen metterwoon had gevestigd.

Van Hazeu bestaat een portret, gegrav. in 1789 door C. Brouwer, en een op ouderen leeftijd, door C.J. de Huyzen, naar de teekening van J. van Meurs (vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*[2)] N° 2217, 2218.)

Van hem zag het licht:

Lykzang op J. Bellamy. Zaandam. 1787. gr. 8°. - *De Zegepraal van Mr. J. Necker.* Tooneelspel. Amst. 1789. 8° (m. portr.) - *De Heidelb. Katechismus iu LII gezangen.* Utr. 1790. 12°. - *Aangenaam Onderwijs in voorbeelden*, *vragen en gebeden. Voor kinderen.* N. uitg. m. plaatjes. Gron. 1792. 8°. - *Onze boerderij.* Onderhoudende gesprekken over landbouw van eenen landman. M. pl. z.j. - *Gezangen op de geboorte*, *het lyden*, *sterven en de verheerlijking v. Jezus Christus.* Gron. 1794. 8°. - *Het Psalmgezang*, *gemakkelijk gemaakt*, *in gezangen voor kinderen.* Amst. 1797. 8°. - *Historie der omwentelingen in vaderl. gesprekken. Voor kinderen.* Gron. 1797. 8°. - *Stichtelyke Gezangen*, *ontleend aan den Peinzenden Christen v. P. Broes.* 3 dln. M. portretten. Amst. 1801. gr. 8°. - *Gesprekken voor de jeugd over de inlandsche insecten.* M. gekl. pl. Amst. 1805. 8°. - *Ouderlievende gesprekken.* Een leesboek

1) Onder de ingelaschte bewijsstukken komt blz. 46 voor: *Copia ex Actis Synodi ghehouden binnen Bolswaert*, *Anno* 1664, (d° 18 Juni 1664), waardoor twee vroegere Sententiën van kerkelijke vergaderingen tegen G. Hazard bekrachtigd werden.

2) Ten onrechte wordt hij daar genoemd: Herv. predikant.

voor kinderen. M. pl. Amst. 1809. 8°. - *Kinderpligt en Zinnebeelden*, 2 st. 3de dr. Haarl. 1809. 8°. - *Gebeden*, *Overdenkingen en Gezangen.* Amst. 1809. 8°. - *Verdedigend Antwoord*, *aan den Recensent der Gebeden*, *Overdenkingen en Gezangen*, *betreffende eenige gesprekken*

en woorden uit den mond v. Jezus. Een huisboek voor Christenen. Eerste Dl. Zie: *Biblioth. v. Theol. Letterk. voor 1810.* N° 1 en 3. Amst. MDCCCX. 8°. - *Het zanglievend gezelschap te Steenwijk.* 2de uitg. Gron. 1811. 8°. - *De dankbare weeskinderen. Een leesboekje voor de scholen der liefdadigheid.* Amst. 1815. 8°. - *Leerzame voorstellen in proza en poezy naar al de letters der Nederduitsche taal.* M. gekl. afbeeld. Amst. 1816. 16°. - *Reinharts raadgevingen aan Eduard en Louize ter verkrijging van het ware genot des levens.* Gron. 1816. 8°. - *Het Leven van Jezus*, *in Evang. gesprekken voor de jeugd.* N. uitg. 2 dln. M. pl. Sneek. 1817. 8°. - *Bijbelsche Geschiedenissen uit het N. Test. voor minvermogenden.* Amst. 1817. 8°. - *Het beloofde geschenk*, *of belangrijke lessen voor kinderen.* 3de dr. Dord. 1819. 8°. - *De onderwijzende landman met zijne kinderen. In leerzame gesprekken over den landbouw en de landhuishoudkunde.* M. pl. Amst. 1820. kl. 8°. - *Leerzame gesprekjes*, *of de vlijt der kinderen opgewekt*, 2 st. m. pl. 10de dr. Amst. 1822. kl. 8°. - *Nieuwe stichtelijke liederen*, *voor de huisgezinnen en gezelschappen der Christenen*, *op nieuwe zangwijze gesteld* door D. van der Reyden Nzn. 2 dln. 5de dr. Gron. 1822. 8°. - *De Nieuwe stichtelijke liederen op vier stemmen gebragt*, door D. van der Reyden Nzn. Amst. 1822. 8°.[1)] - *Bybelsche Mengelzangen voor de huiselyke godsdienst en de zanggezelschappen der Christenen.* M. nieuw gecompon. muziek door D. v.d. Reyden Nzn. 2 st. Gron. 1823. 8°. - *De geschiedenis van Laura Guldenbeek.* M. pl. Amst. 8°. - *Grootvader Goedhart met zyne kleinkinderen.* M. gekl. pl. Amst. 1828. kl. 8°; ald. 1838. kl. 8°. - *Kinderspelen in Gedichtjes.* M. pl. Amst. 1827. 8°. - *De mensch*, *het byzondere voorwerp van Gods liefde*, *in bespiegelingen.* Amst. 1827. 8°. - *De heilrijke gevolgen van een deugdzaam leven.* Amst. 1828. kl. 8°. - *Leerzame dichtstukjes voor kinderen.* Amst. 1828. kl. 8°. - *Onderwyzende gedichtjes uit de natuur ontleend*, *voor kinderen op de buitenverblijven.* M. afb. Amst. 1828. kl. 8°. - *Pligten en leerbeelden voor myne jeugdige landgenooten.* Amst. 1828. 8°. - *Onderwyzende leesoefeningen en zangstukjes.* Amst. 1828. kl. 8°. - *Fabelen uit het dierenrijk*, *in dichtmaat.* Amst. 1830. 8°. - *Het hartelijk vaarwel aan alle leerlingen*, *die de scholen verlaten.* Amst. 1830. 8°. - *Liederen aan de huisselyke godsdienst gewijd.* Amst. 1830. 8°. - *Natuuronderwijzende gesprekken voor de jeugd.* M. pl. Zaandijk. 1831. 8^{u}. - *Mijn laatste werk op aarde* - uitgeg. na zijn dood door zijn zoon A. Hazeu, pred. te Vlaardingen, *met een voorrede en een naschrift*, *het leven en de werken des afgestorvenen betreffende.* Haarl. 1836. 8°. - *Nuttige*, *leerzame en onderhoudende verhalen en gedichtjes voor de Nederl. jeugd.* Gron. 1839. kl. 8°. Ook gaf hij 14 gezangen als toevoegsel aan: P. Immens, *De Godvruchtige Avondmaalganger*, enz. Uitgeg. m.e. voorr. over Spr. X:7 door J. Willemsen. 11de dr. Rott. 1838. kl. 8°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa. *Biogr. Wdb.* VI, blz. 93. - Dez., *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 211. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* I, k. 1040, 1041. - *Alphab. Naaml.* (1790-1832), blz. 236, 237; id. (1833-1849), blz. 274, 321. - *Alg. Konst- en Letterb.* 1834. D. II, blz. 369, 370.

1) 1ste dr. ald. m. eenigsz. and. titel 1806.

[Servatius Hazevoet]

HAZEVOET (HASEVOET) (Servatius), werd den 2^{en} April 1657 te Middelburg geboren uit het huwelijk van Jacobus Hazevoet en Anna Frank, behoorende tot den fatsoenlijken burgerstand. Door zijne ouders voor een anderen werkkring bestemd

toonde hij zulk een liefde voor de studie der Theologie dat hij in 1680 als student te Franeker werd ingeschreven, waar o.a. van der Waeyen en Vitringa Sr. zijn leermeesters waren.

In 1685 praeparatoir geëxamineerd door de Classis Amsterdam werd hij bevorderd tot proponent. Als predikant diende hij achtereenvolgens de gemeenten van Krabbendijke (bev. 4 Juli i688; intr. m. Mt. IX:37, 38), Steenbergen (bev. 31 Juli 1701; intr. m. Mt. XIII:52), Vlissingen (bev. 5 Dec. 1705; intr. m. 2 Cor. V:20, 21). In deze zijn derde gemeente bleef hij met ijver en trouw zijn bediening waarnemen tot hij er na een ziekte van zes dagen den 17^{en} April 1725 overleed. Gedurende zijn diensttijd te Krabbendijke was hij ook nog als legerpredikant werkzaam, waartoe hij in 1691 bij besluit der Staten van Zeeland was aangesteld.

Als predikant kenmerkte hij zich door ijver en trouw en stond hij in aanzien. Daarbij legde hij zich toe op de studie, met name op die der exegese; hiervan getuigen zijn doorwrochte geschriften; onder de Coccejaansche Bijbeluitleggers uit het begin der 18de eeuw nam hij zijn plaats met eere in.

Ook was hij geen ongelukkig beoefenaar der dichtkunst, zooals blijkt uit de gedichten op onderscheiden tijden en bij verschillende gelegenheden door hem gepubliceerd, vooral uit de berijmde *Historie van het lijden onzes Heilands*, dat hij reeds op twintigjarigen leeftijd uitgaf.

Hij was eerst gehuwd met een dochter van Johannes Willemsen, commissaris ter Kamer van Assurantie, te Middelburg, daarna met Anna Maria Anemaet, die hem overleefde met de vier dochters, uit hun huwelijk geboren, van welke de oudste, Petronella, eerst was gehuwd met Ds. Joh. Verschuring, overl. als pred. te Vlissingen 31 Aug. 1727, (daarna met med. Dr. Adr. Fasseel v. Deinse).

Portretten zijn van hem niet bekend.

Hij bewoonde te Middelburg op de oude Markt het huis, waar zijn voorzaten Biscop en Osdorpius ook in gewoond hadden.

Van hem verscheen in druk:

De vijftien liederen Hammaäloth, *met eene naspeuringe van derzelver profetis oogwit*, *verklaringe der woorden*, *historisse vervullinge en gebruik tot godvruchtigheid.* Rott. 1704. 8° (opgedr. aan zijn schoonvader Joh. Willemsen). - *Brief v.d. H. Apostel Paulus aan de gemeenten v. Efezen en Filippi ontleedt*, *verklaert en betoogt.* Leiden. 1715. 4° (opgedr. aan zijn zwager Adrs. Anemaet, rentmeester der Staten v. Zeeland over N.-Beveland). - *De Brieven v.d. H. Ap. Paulus aan de gemeenten der Galateren en Kolossensen verklaart.* Leid. 1720. 4°. - *De Brief v.d. H. Ap. Paulus aan de gemeente te Rome verklaart.* Leid. 1725. 4°.

In poëzie:

Historie v.h. lyden onzes Heilands. Middelb. 1677. In de verzameling van het Zeeuwsch Genootsch. der Wetenschappen bevindt zich een Latijnsche brief d^{o} 1722 van S. Hazevoet aan Jacobus Willemsen, theol. stud., cognato interg. en in het museum een op satijn gedrukt gedicht van hem ter eere van den kunstschild. Zach. Blyhooft.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, VI, blz. 93-94. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 40, 41. - *Vliss. Kerkh.*, blz. 208-211. - Nagtglas, *Levensber.*, blz. 350, 351. - *Boekz.* Jrg. 1725*b*, blz. 370-372. - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 118. - v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 211, 212. - Ypey, *Chr. Kerk 18^{e} e.* VIII, blz. 403.

[Ghysel Hebberecht]

HEBBERECHT (HEBBRECHT) (Ghysel) (Gilles) behoorde tot een zeer geachte Gentsche familie.[1)] Zijn vader Christoffel Hebberecht, indertijd verdacht een vergadering van Wederdoopers te hebben bijgewoond, was door het Hof te Gent gevonnisd en had eenige dagen in den kerker doorgebracht, maar heette sindsdien van ketterij bekeerd; hij had zich in 1633 te Aardenburg gevestigd. Ghysel Hebberecht zelf was in 1640 (met welk jaar de lidmatenlijst der Doopsgez. gemeente te Aardenburg ophoudt) nog niet tot die gemeente gekomen. In 1651 werd hij aangesteld als haar 'vermaner'. Het werk van zijn voorganger aldaar zette hij met ijver voort. Het optrekken van het nieuwe 'vermaanhuis' der gemeente in de Biezen uit vrijwillige bijdragen bracht hem de eerste maal in conflict met de regeering zijner woonplaats, waarbij de rechtzinnige predikant der Waalsche gemeente aldaar Pierre Bucée met groote gestrengheid tegen hem optrad. Een tweede conflict ontstond toen in 1655 bij een optocht op den 2^{en} Pinksterdag de Doopsgezinden bemoeilijkt werden. Later kwam het tot nog veel heviger uitbarsting tusschen Hebberecht en de regeering. In den winter van 1657-'58 maakte de onveiligheid van Staats-Vlaanderen het optreden van een burgerwacht noodig; de majoor van dezen verweet den Doopsgezinden, dat zij afgeleefde, ongeschikte menschen in hun plaats naar de wacht zonden. Ghysel Hebberecht bekende zelf anderen opgeruid te hebben de boete, hun opgelegd vanwege hun niet verschijnen op de monstering niet te voldoen, nadat hij eerst zelf geweigerd had te betalen. Zijn afkeer van plooien, maar ook zijn drift kwamen uit bij de met de regeering gevoerde onderhandelingen.

Ook te Aardenburg stonden de Doopsgezinden bloot aan de verdenking van Socinianisme in 1660. De reeds genoemde Waalsche predikant aldaar Bucée trad ook daarbij tegen hem op. Den 16^{en} Febr. dienden drie personen een verklaring bij den Magistraat in, dat Ghysel Hebberecht in zijn 'vermaning' gezegd zou hebben 'dat God een eenig Wezen was, dat met drie namen genoemd werd'. Dit ging in tegen het plakkaat van 30 Dec. 1659, kort te voren afgelezen, tegen de Socinianen. Hebberecht had daarbij woorden van Calvijn (*Instit. rel. Christ.* lib. I, C.XIII, § 5) buiten het verband aangehaald. Getuigen werden hierop wel gehaald, maar de zaak werd gesust. De regeering vond geen grond voor verdere vervolging. In geen der kerkelijke archieven te Aardenburg wordt van het in 1660 met Hebberecht voorgevallene melding gemaakt. Daar Staats-Vlaanderen (behalve Biervliet) tot de Generaliteitslanden behoorde, en door de Algemeene Staten, op het punt van de religie, zeer toegevend bestuurd werd, legde men den Doopsgezinden te Aardenburg bij hun aanneming tot burgers, geen moeilijkheden in den weg, terwijl de Doopsgezinden hunnerzijds ook geen bezwaar maakten om de verlangde verklaring onder het aanroepen van God tot getuige (naar hun opvatting geen eed, omdat het geen zelfvervloeking inhield!) afteleggen. Ook Ghysel Hebberecht legde als voogd van een paar weezen een getuigenis op die wijze af.

Hij nam een werkzaam aandeel in de verdediging van Aardenburg in 1672, ondanks zijn standpunt als Doopsgezinde ten opzichte van het wapendragen.

1) Bijzonderheden over de familie vindt men *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1879, blz. 15 v.v.

Men treft zijn naamteekening het laatst aan in een armenrekening van 1680, waaruit men zou opmaken dat hij overleden is vóór het doen der rekening van 1681. Heftig als hij was had hij met tal van moeilijkheden te kampen gehad, maar hij

scheidde uit dit leven in vrede met allen, die eens zijn tegenstanders waren geweest.

Gedurende zijn bediening was de gemeente te Aardenburg tot volkomen wasdom geraakt, terwijl zij bij het begin van zijn optreden met moeite in stand werd gehouden.

Portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : J.H. v. Dale, *Ghysel Hebberecht*, *Vermaner bij de Doopsgez. gem. te Aardenburg*, *beschuldigd van Socinianisme* in: *Cadsandria.* Zeeuwsch-Vlaamsch Jaarboekje v.h. jaar 1857, 4de jrg., blz. 3-14. - *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1877, blz. 11, 42; jrg. 1879, blz. 14, 15, 18, 24, 33-39, 47-50; jrg. 1881, blz. 2, 10, 12, 19, 29; jrg. 1883, blz. 1, 11, 13-18, 22; jrg. 1884, blz. 32, 33, 56, 60. - H.Q. Janssen en J.H. v. Dale, *Bijdr. t.d. Oudheidkunde en Geschied. v. Zeeuwsch-Vlaand.* VI (Middelb. 1863), blz. 11, 40, 46, 48-52. - v. Slee, *Socin.*, blz. 171. - *Nav.* XXVII (1877), blz. 63.

[Theophilus van Heber]

HEBER (Theophilus van), schuilnaam waarschijnlijk van iemand uit den kring van N. Holtius en A. Comrie[1)], schrijver van een *Verhandeling over den naam van Antinomianen en Antinomianerij in Nederland.* Z. pl. en jr. [1760]. 4o. Vgl. Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III, blz. 504-507; v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* I, k. 220; Honig, *Al. Comrie*, blz. 165, 166.

[Heeckeren]

HEECKEREN. Zie: **HEKEREN**.

[Willem Frederik Casper Johannes van Heel]

HEEL (Willem Frederik Casper Johannes van), geboren te 's-Gravenhage den 16en Apr. 1836 uit het huwelijk van Johannes Jacobus van Heel en Anna Maria Veldhoedt, werd den 25en Juni 1855 ingeschreven als student te Utrecht. Proponent geworden bij het Prov. Kerkbestuur van Gelderland in Sept. 1861, werd hij den 11en Jan. 1863 bevestigd als predikant te Roermond door Dr. J.C. Zaalberg, pred. te 's-Gravenhage (m. Lc. IV:16-21; intr. m. Filem. vs. 8, 9). Den 21en Maart 1865[2)] werd hij te Utrecht bevorderd tot Theol. Doctor na verdediging van een proefschrift over Vitringa als theoloog. Deze dissertatie bevat naar Sepps uitdrukking ‘een volledig onderrigt en gematigde beoordeeling van Vitringa's werken.’ Dat van Heel reeds toen aanhanger was van de moderne theologie, gelijk hij tot het eind is gebleven, blijkt o.a. uit stelling X achter gen. proefschrift: ‘Hoe meer de beginselen der moderne godgeleerdheid veld winnen, des te eerder is het met de R.C. Godsdienst gedaan’. Ook stelling XV trekt de aandacht: ‘Bij de oefening in de gebaren is het gebruik van den spiegel voor den Evangelieprediker zeer aan te raden’.

Van Heel bleef te Roermond totdat hem met ingang van 1 Maart 1897 eervol emeritaat wegens ziekte werd toegekend. Den 7en Maart d.a.v. preekte de consulent

1) Vgl. Comrie's *Brief over de Rechtvaerdigmakinge*, blz. 34, waar hij verklaart v. Heber niet te kennen.

2) Op dien datum werd zijn naam andermaal ingeschreven in het *Alb. Stud.*

namens hem afscheid. Als emeritus vestigde hij zich in zijn vaderstad, waar hij den 29^{en} April 1899 overleed.

Hij was lid van het Prov. Kerkbestuur van N.-Brabant en Limburg.

Hij was gehuwd met Philippina Margaretha Wilhelmina van Boven, overl. te 's-Gravenhage 9 Dec. 1909, nalatende zes kinderen.

Hij gaf geen geschriften uit behalve zijn acad. proefschrift: *Campegius Vitringa Sr. als godgeleerde beschouwd.* 's-Grav. 1865. 8°.

Portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 404, 466. - Sepp, *Godg. Ond.* II, blz. 300. - *Kerk. Crt.* 20 Mei 1899. N° 20.

[Abraham Heems]

HEEMS (Abraham), behoorende tot de Doopsgezinden, was wever en zijdenstoffabrikant te Haarlem en maakte zich ook als dichter eenigen naam. Zijn poëzie, zonder bepaalde verdienste, is weinig geprezen; het meest in den smaak viel zijn *Bijbel-poezy*, in een kostbare uitgave opgedragen aan den Doopsgez. leeraar Joh. Bremer te Amsterdam. Zijn geboortedatum is onbekend; zijn sterfdatum eveneens, maar in 1747 was hij nog in leven.

Hij was gehuwd met Johanna van Dalen; uit dit huwelijk werd o.a. een dochter Fermina geboren, die in Apr. 1745 huwde met Gerard Hugaert, eveneens behoorend tot een geachte Doopsgez. familie te Haarlem. Deze dochter was een begaafde, ontwikkelde vrouw, die een kring van kunst- en letterlievenden om zich heen verzamelde[1]. In den bundel *Huwelykszangen* bij gelegenheid van haar bruiloft komt ook een gedicht van haar vader voor.

Portretten van Abr. Heems zijn niet bekend.

Zijn afzonderlijk uitgegeven gedichten zijn:

Absalon of de gestrafte Heerschzucht. Haarl. z.j. 8°. - *Antipater of de dood van Alexander en Aristobulus.* Amst. 1723. 8°. - *Bybelpoezy in Alleenspraken*, *Tafereelen*, *Uitbreidingen en Zedelessen.* Amst. 1729. 4°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 107. - Witsen Geysbeek, *Wdb. Ned. Dicht.* III, blz. 106. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 719. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 329. - *Naamlijst Doopsgez. Schr.*, blz. 45.

[Hermanus Heemskerk]

HEEMSKERK (Hermanus) werd den 13^en^ Juni 1814 geboren te Amsterdam uit het huwelijk van Jan Jacob Bysterus Heemskerk, Directeur van den Oosterschen handel en reeder, en diens tweede echtgenoote Geertruid ten Cate. Hij werd ingeschreven als student te Leiden den 4^en^ Juni 1833, ontving zijn verdere opleiding aan de kweekschool der Remonstrantsche Broederschap (1832-1837), werd bevorderd tot proponent bij die Broederschap den 20^en^ Juni 1838 en promoveerde den 29^en^ Juni 1839 Doctor Theol. op een proefschrift over de uitdrukking Koninkrijk der hemelen, Gods en van Christus naar de bedoeling van Jezus Christus. Deze studie, hoezeer getuigend van ijver en kennis, stond aan vrij afkeurende kritiek in het buitenland bloot.

Intusschen was hij den 20^en^ Jan. te voren bevestigd als predikant bij de Rem. gemeente te Haarlem door Prof. Abr. des Amorie van der Hoeven (m. Mt. XIII:18; intr. m. 2 Cor. II:17); door denzelfde werd hij den 25^en^ Apr. 1847 ook in zijn tweede

1) Vgl. over haar: Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 788, 789.

gemeente te Amsterdam bevestigd (m. Joh. XIII:20*b*; intr. m. Gal. IV:19; afsch. te Haarlem 18 Apr. m. Mt. XXVIII:20). Met ingang van 1 Apr. 1875 kreeg hij op zijn verzoek wegens ziekte eervol emeritaat. Hij overleed te Amsterdam den 11^{en} Maart[2)] 1889.

2) Ten onrechte noemt Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 285, den 12den Mei 1889.

Na het ingaan van zijn emeritaat woonde hij nog meermalen de jaarvergaderingen van de Rem. Broederschap bij, te voren herhaaldelijk door hem gepresideerd; zijn heldere adviezen werden er zeer op prijs gesteld. Hij had de Broederschap hartelijk lief. In het curatorium harer Kweekschool had hij zitting van 1864 tot 1868 en van 1869 tot 1874. Aanvankelijk gekeerd tegen groote veranderingen, die in het leven der Broederschap vielen waartenemen, wist hij, zonder zijn overtuiging prijs te geven, daarmee genoegen te nemen, en bovenal was hij een man des vredes. Ook was de gave der waardeering hem eigen. Zijn prediking was eenvoudig, gemoedelijk, in wat somberen toon, maar indrukken nalatende. Van zijn fijnheid van smaak en ontwikkeling getuigde zijn keurige vertaling van nieuwere Fransche dichters, waarmee hij zich in zijn vrijen tijd te Amsterdam bezig hield.

Hij huwde te Amsterdam in Sept. 1839 met Joanna Sophia Sara Braams, die hem binnen een jaar door den dood ontviel; den 13^{en} Oct. 1842 hertrouwde hij te Amsterdam met Catharina Elisab. Waller (overl. ald. 12 Mei 1906). Uit dit huwelijk werden o.a. vier dochters geboren, nog in leven, en een zoon, die consul der Nederl. was te Shanghaï (1877-'82), te Hongkong (1895-1904); overl. te Hamburg 1 Sept. 1906. Herm. Heemskerk was broeder van den Staatsraad Mr. Jan Heemskerk Bzn. (geb. 1811 † 1880) en zwager van Ds. C.W. van der Pot, Rem. pred. te Leiden, later te Rotterdam.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Inquisitio in notionem τ□ς Βασιλε□ας τ□ν ο□ρανο□ το□ Θεο□, το□ Χριστου ex mente Jesu Christi. Amst. 1839. (Acad. proefschr.) - *De vrijmakende kracht der waarheid.* Leerr. over Joh. VIII:31, 32, uitgespr. den 5^{en} Nov. 1848. Amst. 1848. gr. 8°. - *Onze Vader die in de hemelen zijt!* Het gebed des Heeren bewerkt voor de gemeente. 1ste dr. Haarl. 1852. 2de dr. ald. 1857. 8°.

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. L.B.*, k. 1299. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 166. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.* (reg.). - A. Loosjes, *Voor ruim eene halve eeuw*, blz. 103, 104. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, N° 6393, 6394. - *Brinkman's Cat.* (1833-1849), blz. 275. - *Uit de Rem. Broedersch.* 1ste Jrg. (1890), blz. 26. - Aangevuld met mededeelingen van den Heer W.M.C. Regt.

[Lucas de Heere]

HEERE (Lucas de) (D'HEERE, MYNHEERE, MYNSHEEREN, DERUS, DHEERING) werd in 1534 geboren te Gent uit het huwelijk van Jan de Heer en Anna Smyters (of de Smytere). Zijn vader was beeldhouwer en bouwkundige, zijn moeder vaardig in het teekenen van miniatuurportretten. Van hen ontving hij zijn eerste teekenen schilderlessen, ook op reizen, waarbij hij zijn vader vergezelde. Vervolgens werd hij te Antwerpen in de leer gedaan bij den kunstschilder Frans Floris (Fr. de Vriendt). Na dezen verlaten te hebben, maakte hij kunstreizen door Frankrijk en Engeland, waar hij het portret schilderde van Maria Tudor. Uitmuntend in die kunst als hij was, vestigde hij zich vervolgens te Gent, waar hij als schilder en ook als dichter naam maakte. Op aanbeveling vermoedelijk van zijn begunstiger Adolf van Bourgondië, heer van Wackené en hoogbaljuw van Gent, maakte hij bij

diens aanzienlijke bloedverwanten op het vorstelijk slot Zandenburg bij Veere kennis met den Burgemeester en Rentmeester dier stad Carbonier, die ook gedichten schreef, waarvan er o.a. door de Heere zijn opgenomen in zijn *Hof en Boomgaard der Poesiën.* (Gent.

1565). De Heere huwde met diens dochter Eleonora, wier portret hij ook schilderde.

Dit huwelijk, waartegen haar vader zich eerst verzet had, heeft er zeker toe medegewerkt dat de Heere, aanvankelijk nog trouw aan Rome's Kerk, de zijde der Reformatie koos, hoezeer ook afkeurend den beeldenstorm, waardoor vele zijner beste schilderijen verloren gingen. Zijn sympathie voor de beginselen der Hervorming (± 1567) blijkt uit de *Vlaamsche Klacht*, die hij in 1568 zond aan zijn vriend, den dichter J. Rademaker (Rotarius) te Middelburg, en die hij teekende met zijn devies: *T'oudste is tbeste.* Alva's komst in de Nederlanden was oorzaak dat hij het vaderland ontweek. Zijne goederen werden verbeurdverklaard. Hij week daarop uit naar Engeland en koos Londen tot zijn verblijfplaats. Zijn levensbijzonderheden in de daarna volgende jaren zijn onbekend, tot 1576, toen hij bij de afkondiging der Pacificatie van Gent in zijn geboortestad terugkeerde. Van toen af koos hij openlijk de partij van Willem den Zwijger, diens zegetochten verheerlijkend in beeld en in dichtmaat. De Prins schijnt zijn vriendschap te hebben op prijs gesteld, getuige een aan d'Heere gerichten brief, door Prof. J. van Vloten in het Belgische Rijksarchief gevonden, en waarin zijn steun wordt ingeroepen bij een beraamde onderneming op Nieuwpoort.

In 1577 vestigde hij zich te Middelburg, doch om spoedig naar Gent terugtekeeren. Na 's Prinsen dood, toen alles erop wees dat Gent door de Spanjaarden heroverd zou worden, verliet hij de stad en ging hij naar Parijs, waar hij den 29^{en} Aug. 1584 overleed, door zijn echtgenoote overleefd. In 't laatst van zijn leven liet hij de schilderkunst geheel varen en hield hij zich uitsluitend bezig met de staatkundige en godsdienstige bewegingen; hij bracht zijn tijd door in gezelschap van en samensprekingen met reformatorischgezinde en geletterde mannen, die hem gunstig ontvingen of met hem geestelijk verkeer onderhielden.

Tegenstanders der Reformatie spaarden hem niet in pamfletten. Maar van andere zijde is hem reeds in de 16de eeuw ruimschoots lof toegebracht als kunstenaar en dichter.

Hij was ook een geleerd chronoloog, en kenner van antiquiteiten en médailles, waarvan hij een uitgebreide verzameling bezat, die na zijn dood werd verspreid.

Zijn zinspreuken, behalve de reeds vermelde, waren: *Dient uit liefde d'Heere*, *Paeys is goedt* en: *Schade leer u.*

Afbeeldingen van hem zijn niet bekend.

Van zijn hieronder genoemde Psalmberijming is gezegd dat zij die van Datheen overtreft, maar onderdoet voor die van Marnix. Hij dichtte in het Latijn, in het Fransch en in het Nederlandsch; Witsen Geysbeek t.a.p. geeft van zijn gedichten niet hoog op. Zijn hieronder ook vermelde vertaling *Tractaet* enz. is getrouw, vloeiend en in gespierden stijl.

Hij was de vader van Jacob en van Philippus de Heere, die wegens hunne Doopsgezinde gevoelens genoodzaakt waren hunne woonplaats Aalst in de Z.-Nederlanden te verlaten. Zij vestigden zich daarop te Harlingen, waar zij de eerste bonten boezelweverij oprichtten. Philippus bleef bij de Vlaamsche gemeente der Doopsgezinden, maar Jacob voegde zich tengevolge van een huwelijk, door hem te Harlingen gesloten, bij de gemeente der Friezen. Deze Jacob, die den naam Scheltema aannam, was de vader van *Jan Jacobsz.* (Zie ald).

In het Nederlandsch verscheen van Lucas de Heere o.a.: *Psalmen Davids na*

d' Ebreusche waerheit, *ende d' alderbeste exemplairen of translatien*, *liedekenswyze in dichte ghestelt: op de voysen en maten van Clement Marots-psalmen.* Autheur. L.H.D. Paeys is goedt. Gent. 1565. - *Tractaet ofte handelinghe van de Kercke: daer in gheleerdelick ende treffelick ghedisputeert wordt op alle de bysonderste questiën*, *die in onse tyden hebben opgheworpen geweest. Eerst in Francoys ende Latyn ghemaeckt*, *by Ph. v. Mormay*, *heer van Plessis-Marly enz. ende nu overghestelt in de Nederlandsche sprake ende versiert met eene tafele om alle byzondere poincten ende materiën te vinden.* Antw. 1580. 8°.

L i t t e r a t u u r : Paquôt, *Mémoires.* T. IV, p. 359-361. - *Biogr. Nationale*, *publiée par l'Acad. Royale des Sciences*, des Lettres et des Beaux Arts de Belgique. T. V, k. 152-169 (art. v. Edm. de Busscher). - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 331. - Witsen en Geysbeek, *Biogr.*, *Anthol. en Crit. Wdb. v. Ned. Dicht.* III, blz. 112, 113. - Nagtglas, *Levensber.* 2de aflev. blz. 352-354. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* I (reg.) In 1855 liet Jhr. Philips Blommaert te Gent uitgeven een biographie: *Lucas d'Heere*, *kunstschilder te Gent.*

[Jacob de Heere]

HEERE (Jacob de), zie: **Jacobsz. (Jan).**

[Johannes Bernardus Folkerus Heerspink]

HEERSPINK (Johannes Bernardus Folkerus) werd den 21en Dec. 1812, geboren te Sleen uit het huwelijk van Johannes Herman Heerspink, pred. ald., en Janna Gosselaar, bezocht het Gymnasium te Lingen, werd ingeschreven als student te Groningen den 12en Sept. 1832. Den 6en Oct. 1836 tot proponent bevorderd door het Prov. Kerkbestuur van Drente, werd hij den 5en Nov. 1837 bevestigd als predikant te Kolderveen door zijn neef Ds. E.H. Sikkes, pred. te Bonda (O.-Friesl.) (m. 2 Tim. IV:7, 8*a*; intr. m. Joh. X:16*b*). Van zijn eerste gemeente nam hij afscheid den 19en Maart 1843 (m. 2 Joh. vs. 3), om den 26en d.a.v. intrede te doen te Gasselte, (m. Ef. IV:15) na door zijn broeder Folkert Herm. Heerspink, pred. te Gieten, bevestigd te zijn (m. 2 Cor. V:20*a*). Toen deze broeder (reeds den 2en Mei d.a.v.) overleden was, werd hij in diens plaats beroepen te Gieten; deze beroeping aanvaardde hij, en nog in datzelfde jaar den 22en Oct. deed hij er intrede (m. Joh. IV:37; bevest. door Ds. C. Tjassens Keiser, pred. te Enum m. 2 Cor. V:20). Te Gieten bleef hij werkzaam tot hij er wegens emeritaat den l6en Nov. 1879 afscheid preekte (m. Fil. I:27), waarna hij zich vestigde te Groningen. Hier overleed hij den 30en Juni 1899.

Heerspink bleef tot het einde toe een overtuigd aanhanger van de Groninger School. Hij was, zooals ook uit zijn geschriften blijkt, een dankbaar leerling en warm bewonderaar van L.G. Pareau en P. Hofstede de Groot, en wat hij publiceerde, getuigt van degelijke studie. Hij was jarenlang voorzitter van het Prov. Kerkbestuur van Drente en woonde verscheiden zittingen van de Alg. Synode der Ned. Herv. Kerk bij, 't laatst in 1878. Verder was hij o.a. in 1878 lid van de commissie van voordracht voor de benoeming van kerkelijke hoogleeraren en van 1877 tot aan zijn dood lid

van de commissie van Toezicht op den druk en de uitgave der Ev. Gezangen. Hij was Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

Hij huwde den 12^{en} Juli 1842 met Diddina Haukea Hitjer (overl. 1889), uit een bekende O.-Friesche familie. Uit dit huwelijk werden tien kinderen geboren, van welke acht hem overleefden, o.a. Ds. H.H. Heerspink, pred. resp. te Oudeschans, Sleen, Zalk, Eelde, emer. 1912.

Van J.B.F. Heerspink bestaat een photographisch portret.

Hij gaf in het licht:

Gedachtenisrede op Folkert Herman Heerspink, *in leven predikant te Gieten*, *gest. den 2^en^ Mei 1843*, uitgespr. den 14^en^ Mei in de kerk te Gieten. Gron. 1843. gr. 8°. - *De hope des wederziens. Een woord voor al degenen*, *die dierbare betrekkingen verloren hebben.* Gron. 1858. gr. 8°. - *De Godgeleerdheid en hare beoefenaars aan de Hoogeschool te Groningen*, *gedur. het 250jarig bestaan der Academie (l6l4-1884).* Gron. 1864, '75. 8°. (2 dln.) (toegewijd aan de nagedachtenis v. zijn vader, van zijn leermeesters Prof. J.F. v. Oordt en L.G. Pareau; opgedr. aan P. Hofstede de Groot.) - *Dr. Petrus Hofstede de Groot's leven en werken.* Gron. 1898.[1)] 8°. Achterin (overgenomen uit het *Evang. Zondagsblad*) de toespraak door J.B.F. Heerspink gehouden bij de onthulling van Hofstede de Groots grafmonument.

Voorts bevat *Waarheid in Liefde* van Heerspink het volgende:

Over de Gebedsverhooring. Beantwoording der vraag: Bestaat er Gebedsverhooring, *ook behalve de zedelijke kracht des gebeds op den mensch? Zoo ja*, *bestaat die ook zonder deze? Wat leert de Bijbelsche Geschiedenis*, *het Bijbelsch*, *vooral het N. Testamentisch onderrigt en de gezonde wijsgeerte omtrent dit punt?* Jrg. 1855, blz. 219-284. - *In hoeverre is de. Heer Jezus Christus een geheel eenig persoon*, *met wien niemand uit geheel de wereldgeschiedenis kan gelijk gesteld worden?* Jrg. 1856, blz. 281-397. - *Over wonderen.* Jrg. 1872, blz. 481-526.

In de serie ‘Preken uitgeg. om licht te verspreiden en Chr. leven aan te kweeken vooral onder de mindere standen des volks’ zijn van hem een paar preeken opgenomen, nl. *De Wekstem der Hervorming* en een G. Vrijdagpreek *Over de zeven Kruiswoorden.* (3de jrg. N° 7. Koevorden. 1848).

In de *Gron. Studentenalmanak v.h. jaar 1838*, blz. 128, 129 komt van hem een vrij vertaald gedicht voor: *De Kinderjaren*, naar Mahlmann.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Gron.*, k. 290. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr Wdb.*, blz. 331. - Sepp, *Godg. Ond.* I. II (reg.). - Romein, *Pred. Drenthe*, blz. 58, 72, 205. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* VII, N° 28124. - *Brinkman's Cat.* (1850-'82), blz. 500. - Aangevuld met meded. v. Ds. H.H. Heerspink, emer. pred. te 's-Gravenhage.

[Johannes Heeser]

HEESER (HESER) (Johannes), geboren te Siegen, werd ingeschreven als student te Harderwijk den 11^en^ Oct. 1684. Als proponent beroepen te Otterloo diende hij deze gemeente van 1690 tot 1700; vervolgens die te Doesburg, waar hij in 1716 overleed.

Heeser was een zeer geleerd man, vermaard om zijn kennis van Hebreeuwsch en Grieksch.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht een uitgave van:

1) Vgl. ook: *Gel. en Vrijh.* 32ste Jrg. 1898 (N.S. 9de Jrg.,) blz. 1-19. R.H. Drijber, *Wat heeft het beeld van Hofstede de Groot Sr.*, *door Heerspink geteekend*, *thans tot ons te zeggen?* Referaat uitgespr. in de vergad. der Evangelischen te Groningen. April 1898.

Ed. Leigh, *Critica sacra seu Observationes phil. et theol. in omnes radices Vet. Test. et omnes graecas voces Novi Test. Ed. IIIa. Acc. Prodromus criticus seu Observat. in omnes voces chaldaïcas V. Test.* a Joh. Heeser. Amst. 1696. 8°. -

רזצה ובא *i.e. Lapis Adjutori*, *sive Lexici Philologici Hebraeo-Chaldaeo-Sacri Pars Prima*, *Etc. Dat is*, *Eben Hagneser*, d.i. *Steen des Hulpmiddels*, *of het Eerste Deel v.h. Hebreeuwsche en Chaldeeuwsche Woortboek*, *behelzende alle de Hebreeuwsche en Chaldeeuwsche Woorden v.h. O. Verbont*, *welke in de twee eerste letteren v.h. Hebreeuwsche A B C (naemlyk de Aleph en Beth) voorkoomen: die door eene Taelkundige en Godtgeleerde Uitlegging opgeheldert worden; waerin de Oorsprongen der Woorden aen de hant gegeeven*, *der zelver kracht en nadruk aengetoont en de verscheide betekenissen in de H. Schrift opgegeeven worden: met eene vergelykinge van allerleie Uitbreidingen en Overzettingen*, *zoo Oostersche als Westersche: zynde hier ook te hulpe geroepen alle de beste Woortboekschouvers*, *Oordeelkundige Uitleggers en Kanttekenaers*, *met noodige Bladwyzeren.* Harderw. 1716. 4°.

v. Abkoude-Arrenberg t.a.p. noemt bovendien ook van hem:

Historisch verhaal van de geboorte, *het leven en den dood van C. Jansenius.* 4°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 119. - *Alb. Stud. Gelro-Zutphan.*, p. 39. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 219. - *Boekz.* Jr. 1717*a*, blz. 255-283.

[Casparus Heesper]

HEESPER (Casparus), geboren te Werden in 1663, werd in 1689 veldprediker, en vervolgens predikant bij de Luthersche gemeente te Edam (Juli 1701), Gouda (1705; afscheid te Edam 1 Nov.). Te Gouda werd hij in 1734 emeritus; (ald. overleed hij 2 Juli 1736.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

De ydele verwachting der Joden, *na de komste van den Messias. Getoond in een Duop-predicatie*, *ter gelegenheyt wegens het Doopen van een Bekeerd Jood.* Uitgesproken den 14 April 1721. Gouda. 1721. 4°.

Litteratuur: *Naamrol Luth. pred.*, blz. 40. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* St. V, blz. 65; St. VII, blz. 53. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 119. - Knuttel, *Cat Pamfl.*, IV, N° 16553.

[Rudolphus Heger]

HEGER (HEGGERUS) (Rudolphus,) geboren te Osnabrück, ging later naar Lingen, en kwam 17 Juli 1620 in het Luthersche Consistorie, dat te Amsterdam vergaderde, laatst komende van Zwolle, om zijn testimonia vandaar overteleggen. Uit het onderschrift onder zijn portret (zie blz. 609) van J.J. Verwey worden als zijn gemeenten genoemd Born (bedoeld is niet, gelijk men gemeend heeft Bernhem, een dorp tusschen Antwerpen en Dendermonde, maar Borne)[1)], Zwolle, Kampen, Dordrecht, die hij gediend zou hebben gedurende een tijdvak van tien jaren. Gewoonlijk neemt men aan dat hij in 1622 bij de Lutherschen onder het Kruis te

1) Hij schijnt aldaar als ‘paedagogus’ en particulier prediker te zijn verbonden geweest op den huize Welevelt bij den landjonker Zweder Schele, waartegen de Overijsselsche Synode in 1619 bezwaar maakte, ‘dewijle de huijsluijden daerdoor uth der kerken tot Borne getrocken werden.’ (Reitsma en v. Veen, *Acta.* V, blz. 361, 374, waar echter Heger niet bij name genoemd wordt).

Dordrecht predikant is geworden; dàn zou hij tusschen Juli 1620 en 1622 elders nog dienst gedaan hebben. Hij is echter als eerste predikant in Aug. 1620 te Dordrecht gekomen. Hij vertoefde er kort, want in 1622 (niet in 1623) moet hij die stad, waar de Lutherschen geen vrijheid van godsdienstoefening konden verkrijgen, met Leiden hebben verwisseld.

Den 4^{en} April van datzelfde jaar 1622 werd hij, dertig jaar oud, ingeschreven als student te Leiden.

Als Luthersch predikant aldaar geraakte hij in 1650 in twist met Mr. Casper Ledebuhr, die zijn afzetting begeerde om den heftigen inhoud zijner preeken, strijdig met de kerkelijke ordonnantie. Het gelukte den afgevaardigden van 's-Gravenhage niet de oneenigheid bijteleggen; zij schijnt zelfs invloed te hebben gehad op een anderen twist, vier jaar later, tusschen Heger en diens ambtgenoot Johannes Pechlinus gevoerd over verandering van de Kerkelijke Ordonnantie betreffende den dienst van den kerkeraad. Door de Afgevaardigden van Amsterdam, 's-Gravenhage, Delft en Haarlem kwam de vrede tot stand den 27^{en} Maart 1654, en werd een algeheele *amnestie* voor beide partijen vastgesteld. Ook zij, die in deze quaestie iets tegen Heger hadden laten drukken, verzoenden zich weder met hem.

Vijf jaar daarna wilde Heger kerkelijke tucht oefenen tegen zekeren Johan Musch of Muiskens, een lakenbereider en -perser, die voor de deur zijner woning met buskruit een oude houten pers had doen springen, tengevolge waarvan een jongmensch van 18 jaren gedood was. De beschuldigde werd vrijgesproken, maar Heger vorderde dat hij nochthans in het openbaar boete zou doen voor de gemeente, om zich ook te verzoenen met ‘onsen Heere God, dien hij met sodanige groote onvoorsigtigheid vertornt ende bloetschulden op hem met syn huys geladen hadde Deut. 22 vs. 8, en met onse Christelike Gemeinte, die hij grootelyks door sodanige onvoorsigtigheit geergerd heeft, omdat hij niet de ordinarie middelen, te weten van byl, van beitel en diergelijke, maer buscruyt, niet op den velde, daer geen menschen vorhanden, maer in een populeuse stadt; niet op een werckdag, maer op een Marcktdag, en op een vrij beestenmarkt gebruyckt, ende also Godt getenteert hebbe hetwelck ernstelyck verboden. Deut. 6:16’. Heger raadpleegde eerst de Theol. Faculteit te Leiden, die in dit geval geen openbare boete noodig achtte. Hiermee niet tevreden ging Heger nu te rade door een derden persoon met de Utrechtsche Faculteit, zonder vermelding van plaats en gemeente. Deze Faculteit oordeelde dat om de veroorzaakte ergernis bedoelde persoon voor de gemeente schuld moest belijden of anders ten minste voor den kerkeraad, eer hij ten Avondmaal zou worden toegelaten. Aan Musch, verschenen voor de Synodale vergadering te Amsterdam, werd opgelegd in haar midden boete te doen. Hieraan voldeed deze, maar daarna ontkende hij de boete en kwam niet meer onder Hegers gehoor. Laatstgen. raadpleegde toen andermaal de Utrechtsche Faculteit, onder meedeeling van het Advies der Leidsche. Het advies der Utrechtsche luidde nu, dat Musch, daar hij berouw toonde, niet mocht worden afgesneden, maar zijn leedwezen voor den kerkeraad, en liefst ook voor de geheele gemeente had te betuigen. Tot dit laatste kwam het, en hiermee was Musch tevreden.

Heger overleed te Leiden in 1665.

Van hem bestaat een zeldzaam portret a^{o} 1656 borstb. links, met calot op, in toga m. pels. In ov., m. Lat. randschr. en 8 reg. Holl. vers van J.J. Verwey. Naar J. de Vos, door J. Suyderhoef. Zeer goede dr., m.e. later bijgev. adres v. Chr. Allard, kl. fol. Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, N° 2238 en *Catal. der Prentenverzam. der gem. Leiden.*

Van hem zag het licht:

Lyck-predicatie over Luk. II vs. 29-32 op Petr. Viehban, Luth. pred. te Leiden

(overl. 2 Febr. 1642). 1642. - *Trias Cavillorum anti-Ledebvrianorum. Dat is, Korte drievoudige Victorieuse ende Christelijke Antwoordt. Op de Fameuse en Thrasonische Schimp- en Lasterwoorden daer mede Caspar Ledebuhr tegen myne Apologie haspelt ende uytbarst. Om Zyne Calumnien, waer 't mogelijck, staende te houden, ende doch daer mede zijne boosheyt, ende myne onschult, hoe langher hoe meerder aen den dagh brenght. Tot vernietinge van des Duyvels Tragoedien, ende waerschouwinge aen alle Evangelische Kercken en Scholen, dat sy haer voor sulcken Godtloosen, Eerloosen, Schaemteloosen Rumoer-Geest, Lasteraar, en Leugenaer wachten sullen.* Den tweeden Druck. Daer is bygevoecht en aengehangen Een drievoudigen Strick om Ledebuhrs hals. Met noch een anderen Aenhanck. Leyden. 1652. 4°. - *Apologia Dat is Waerachtigh Verhael, teghens het Leugenachtigh gedruckt Laster-geschrift, dat seecker Student, die hem M. Casp. Ledebuhr, inspector der Kirchen zu Leiden der A.C. zugethan, derff noemen. Op den Voorleden Stevens-dagh, wesende den 26en December, Anno 1651. in de Luthersche Kercke selve heeft aengheplackt, ende onder de Lidmaten der Christelycke Gemeente, die daer tegenwoordich waren, om de Verkiesinge van nieuwe Ouderlingen ende Diaconen, die op den selven Dagh van oudts-her, altijts plach te geschieden by te woonen. Mede in Druck ghegheven, om alsoo niet alleen zyne langhduurighe patientie ende onschult, maer oock des diffamateurs ende injurianten moetwillige boosheit ende boosachtige moetwille by provisie aen den dagh te brengen.* 1652. 4°. - [Met J.J. Verwey, P.D. v. Ellinckhuysen e.a. ouderlingen en inspecteuren der Luth. Gem. te Leiden]: *Anti-Ledebuhr, d.i. waere ende oprechte verklaringe over de Kerkelyke Ordonnantie ende usantie der Christelycke Gemeynte, toegedaen de onveranderde Confessie v. Augsburgh tot Leyden. Ter instantie ende requisitie v. Bartholomeus Oeloff, Doctor Johannes Origanes, ende Hans Jorisz. Jaghleven, Ouderlingen der voorsz. Gemeynte .... Dienende tot onderrechtinge ende wederlegginge van Ledebuhr, ende allen zijnen oproerigen twist, ofte scheuringhsoeckenden Aenhang. Met intimatie, dat se doch in dese onze Kercke ende Ghemeynte, tegens gedane Beloften, gheene Eyghenbatige Nieuwicheden invoeren, maer deselve iu goede ruste ende vreede alsoo laten mogen, gelyck als zij deselve, hier komende, gevonden hebben.* 1653. 4°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 119. - *Naamrol Luth. Pred.*, blz. 37. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 720. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* V, blz. 16-21, 35. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 159. - Schotel, *Kerkel. Dordr.* I, blz. 167. - A. Paauw, *Europa's Lutherdom*, blz. 382, - J.S. Schultz Jacobi, *Oud en Nieuw. Uit de Gesch. der Ned. Luth. Kerk.* Jrg. 1865, blz. 123, 124. - Pont, *Lutheranisme*, blz. 431n, 553. - Janssen, *Kerkherv. in Vlaand.* I, blz. 93, 94. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* II, N° 7342, 7343.

[Heidanus]

HEIDANUS. Zie: **HEYDANUS**.

[Casparus van der Heide]

HEIDE (Casparus van der), geboren te Amsterdam den 7^{en} Oct. 1727, studeerde aldaar onder leiding van Ds. Jac. Boon en werd proponent in zijn vaderstad in 1750, na vooraf bevorderd te zijn tot Artium liberalium Magister et Philosophiae Doctor. Beroepen bij de Luthersche gemeente te Zierikzee, werd hij eerst te Amsterdam den 28^{en} Juni 1752 bevestigd door Jac. Boon, en daarop te Zierikzee den 16^{en} Juli d.a.v. door Ds. Zach. Feldman, oudsten predikant te Middelburg. Zijn prediking, gekenmerkt door een bloemrijken stijl, viel zeer in den smaak ook van Hervormden

vooral van de aanzienlijken en in 't bijzonder van de leden der regeering, die meest Coccejaanschgezind waren. Tengevolge van den sterken toeloop onder zijn prediking moest het kerkgebouw der gemeente vergroot worden. Dit geschiedde met steun van de stedelijke regeering, aan wie v.d. Heide dan ook zijn (in druk verschenen) preek (over Jes. LIV:2, 3) ter inwijding van de vernieuwde kerk opdroeg. Inmiddels had hij een, den 20^{en} Oct. 1755 op hem uitgebrachte, beroeping naar Gouda aangenomen, maar onder voorwaarde dat hij eerst dan zou overkomen, wanneer de inwijding van de kerk te Zierikzee zou hebben plaats gehad. Dit laatste geschiedde den 18^{en} Jan. 1756; den 18^{en} Febr. d.a.v. ging hij in deze kerk voor op den eersten jaarlijkschen grooten Dank-, Vast- en Bededag, en den 22^{en} Febr. hield hij er zijn afscheidsrede. Te Gouda deed hij den 14^{en} Maart 1756 (m. Ps. CXXXVII:5) zijn intrede. Vandaar vertrok hij naar 's Gravenhage, waar hij den 7^{en} Oct. 1757 beroepen was en in 1791 overleed. Hij wijdde er den 13^{en} Dec. 1761 de nieuwgebouwde kerk in (met een in druk verschenen preek) en den 10^{en} Sept. 1762 leidde hij, evenals zijn ambtgenooten, ieder een dienst ter inwijding van het orgel in die kerk; hij deed dit met Ef. V:19. Den 30^{en} Aug. 1772 predikte hij 's avonds bij gelegenheid van de geboorte van den Erfprins Willem Frederik over Gen. XXI:1-3.

Van der Heide was een der meest begaafde predikanten in de Luthersche Kerk van dien tijd. Ook was hij een zeer geleerd man. Hij deed zich kennen als iemand van gematigd-Coccejaansche richting. Zijn overdrachtelijke voorstellingen behaagden de Coccejanen. Zijn stijl was gezwollen in den geest zijner dagen. Dit blijkt vooral in zijn kerkinwijdingsrede te Zierikzee; met het aanhalen van Latijnsche spreuken is hij spaarzaam, maar het plaatsen van geleerde noten onder aan de bladzijden kon hij toch niet nalaten. In zijn hierondergen. preek over Gen. XXVIII:27 is zijn stijl minder beeldrijk, zonder dor en droog te zijn. Er was in zijn wijze van voorstelling iets levendigs, dat boeide.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

De heerlyke Uitbryding der Kerke Gods, *voorzegt door Jehovah's Geest en opgeteekent door Zynen H. Ziender Jesayas*, *Cap. 54 vs. 2, 3.* Zierikzee. 1756. 4°. - *Het Echte Opschrift der Godgewyde Kerk-tempelen*, *vervat in Jacobs verrukkende taal Gen. XXVIII*, *vs. 17.* Ter gelegenheid, dat het nieuwe Kerk-Gebouw der Gemeente, toegedaan de onveranderde Augsburgsche Geloofsbeleidenisse binnen 's Haage, ingezegend wierd .... voorgesteld op den avond van des Heeren Dag den 13. December 1761. 's-Gravenh. Z.j. 4°. (Met een Opdragt aan den Doorluchtigsten Vorst en Heer den Heer Lodewyk, Hertog v. Brunswyk-Wolffenbuttel, enz. enz.)

[met F.G.C. Rütz en A. Stark] *Drietal Leerredenen*, geh. in de Luth. Kerk te 's-Gravenhage. 's-Gravenh. 1780. 8°.

Ook bezorgde hij een uitgave - misschien wel de laatste - van een liederenbundel, die tot 1790 in gebruik bleef bij de Luthersche gemeenten te 's-Gravenhage en te Leeuwarden, maar elders (zooals te Leiden) niet ingevoerd werd, omdat men er ‘Hernhutterij’ in meende te ontdekken, nl. van het in 1709 te Amsterdam voor 't eerst verschenen en door Petr. Martini, Luth. pred. te Leeuwarden, uitgegeven *Geestelyk Zielen-vermaak Of eenige Geestelyke liederen*, *Gepast op alle de Christelyke*

Feestdagen, *mitsgaders Morgen- en Avondstyd*, *noods- en doods-gevallen.* Uit het Hoogduits na het Dortmondse exemplaar (ten dienste v.d. Leeuwaarder Gemeente

en verdere Liefhebbers) getrouwlyk overgezet... Bekwaam om by de Lutherse Testamenten en Psalmboeken te kennen gebonden werden. Martini's werk, bij herhaling uitgegeven (1725, '32, '34, '53), verscheen nogmaals te Amsterdam z.j. 'Nagezien en Verbeterd' door Casparus van der Heide, onder den vermelden titel met bijvoeging: 'Nu herdrukt met Approbatie van het Eerw. Consistorium der Luth. Gem. in 's-Graven-Haage'. (Vgl. *Bijar. Gesch. Luth. Kerk.* IV St., blz. 90-93); v.d. Heide's *verbetering* is hier en daar een *geheel nieuwe overzetting.*

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 123. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 55; III, blz. 663. - *Naamrol Luth. pred.*, blz. 47. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* St. VI, blz. 22-29; St. VII, blz. 76-81. - Domela Nieuwenhuis, *Gesch. der Ev. Luth. Gem. te 's-Gravenhage*, blz. 54, 57. - Nagtglas, *Levensber.* 2de afl., blz. 358, 359.

[Gaspar en Johannes van der Heiden]

HEIDEN (Gaspar en **Johannes van der)**, zie: **HEYDEN**.

[Jacob van der Heiden]

HEIDEN (HEYDEN), **(Jacob van der)**, van wien geen levensbijzonderheden bekend zijn[1)], was 'Hoofdman van eene bende Voetknegten'. Van hem zag het licht:

Klaag-liederen van den Propheet Jeremia. Uitgebreid, *in Rymen en Gesangen.* Leeuwarden. MDCLXXXIII. 8o. (Met opdracht aan Mevr. Sibilla van Jongestal, genaamt van Viersen).

[Christianus van Heidelberg]

HEIDELBERG (Christianus van), schuilnaam van een onbekende (blijkens de *Voorrede* (p. IX) van zijn geschrift geen predikant), die in druk uitgaf: *De Eer en Leer der Gereformeerde Kerke verdedigd tegen den Schryver der Memorie*, *die zich tegen den Advocaat der Vaderlandsche Kerke verzet. Waar in bewezen wordt*, *dat vele gezegden van den Memorieschryver ongefundeerd en honende zyn voor de Vaderlandsche Kerke enz. enz. en eenige staaltjes van stoutigheden zo van hem*, *als van zyne Cliënten*, *worden aangewezen.* Amsterd. Z.j.

[Menso Heidenrijk]

1) Vermoedelijk is hij dezelfde Jacob v.d. Heyden, die (volgens Witsen Geysbeek, *Biogr.. Anth. en Crit. Wdb. Ned. Dicht.* III, blz. 114) ook een tooneelstuk schreef getiteld: *Cleander en Anarch*, *ofte Gestadige Liefde.* Z. pl. 1684.
Den 14den Nov. 1669 huwde (volgens mededeeling van den Heer W.M.C. Regt) te Steenwijkerwold Jacob van der Heyde, cap(iteyn) des armes onder de compagnie v.d. Heer Capiteyn Vych met Anna Haquet (Hacquet), en van 1676 tot 1680 was een Capiteyn Jac. van der Heiden (of: Heyden) in Garnizoen te Sluis; deze moet elders overleden zijn. Of men bij dezen aan bovengen. 'Hoofdman' te denken heeft, is niet gebleken. Uit het commissieboek van den Raad van State blijkt dat de Kapitein Jacob v.d. Heyden sinds 5 Dec. 1690 in Friesland niet meer actief was. Deze mededeeling werd welwillend verstrekt door den Heer Ph. van Romondt te 's-Gravenhage.

HEIDENRIJK (Menso) werd den 9^{en} Febr. 1644 te Wesel geboren uit het huwelijk van Jan Anthonij Heidenryk, Kapitein ten dienste dezer landen, en Drieske Honnerts, welke laatste op 95 jarigen leeftijd kort vóór haren zoon overleed. Deze werd ingeschreven aan de Academie te Harderwijk den 9^{en} Sept. 1661. In 1666 tot proponent aangesteld, werd hij in 1668 door gedeputeerden van de toen vijf correspondeerende Nederlandsche Synoden beroepen te Climmen (± 3 uren verwijderd van Maastricht); den 16^{en} Sept. werd hij er door drie 'afgezondene' van bovengen. vergadering bevestigd, nl. de predikanten Lamotius van s' Gravenhage, Ursimus van Rotterdam

en v. Galen van Edam. In 1673 werd hij, evenals andere predikanten op het platteland in die omgeving door de overwinning van den koning van Frankrijk genoodzaakt zijn standplaats te verlaten en elders een goed heenkomen te zoeken; hij vestigde zich toen te Voorburg, om dicht bij 's Gravenhage, in voorkomende gevallen ter beschikking te zijn. In het volgende jaar echter reeds zag hij zich geroepen tot den legerdienst en geplaatst bij de bezettingen te Leuven en Diest; op den weg, dien hij geregeld moest gaan tusschen beide plaatsen verkeerde zijn leven meermalen in gevaar; ook maakte hij de veldtochten van 1675 en 1676 mee, bij welke gelegenheid zijn bekwaamheid tot dezen dienst duidelijk bleek. In laatstgen. jaar werd Hasselt zijn standplaats; hij bleef er ruim twee jaren, en werd toen bij de reductie van Maastricht onder het gebied van de Staten, in deze gemeente beroepen, nadat hij op last van den Prins van Oranje bedoelde reductie herdacht had in een preek over Jes. II:3, en dit tot bijzonder genoegen der gemeente. Zijn bevestiging aldaar geschiedde den 22^{en} Jan. 1679 door Ds. v. Bergen te Maastricht (m. Hand. XX:28; intr. m. Ef. I:2). Hij bleef er werkzaam tot zijn overlijden aan een waterkwaal, den 12^{en} Oct. 1724; nog een week vóór zijn dood had hij gepredikt, en in dat jaar nog de Geldersche Synode te Nijmegen als deputaat bijgewoond. Hij deed zich kennen als een kundig, aantrekkelijk en slagvaardig man.

Hij was tweemaal gehuwd 1° met Johanna Catharina van der Beek, 2° met Aletta van Hensbergen (overl. 1723). Eerstgenoemde stierf kinderloos; uit zijn tweede huwelijk werden vijf kinderen geboren, van welke een zoon en twee dochters hun vader overleefden.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Het uitgedoofde Vagevuur, behelzende een voorstel over de leer v.d. Oud-Vader Augustinus, overgaende het Vagevuur, door Pater Bonaventura Moors, in die tyd Prediker onder de Augustynen te Maestrigt, en daer tegen: a. Een wederlegging van des Paters redenen en bewysstukken. b. Een vertoog hoe noch in de H. Schrift, noch by de eerste Vaderen iets van 't Roomsche Vagevuur te vinden is. c. Een ontdekking van deszelfs oorsprongk, voortgang en bevestiging in de Roomsche Kerke. d. De redenen een bewyzen v.d. Geref. Kerk, zoouit de H. Schrift, als by toemate uit de Oudvaderen tegen het Vagevuur. Harderw. 1700. 8°. - *De Canonisatie des Heiligen en de Excanonisatie van Paus Pius den V, in een gemeen betoog van de onzekerheit der Roomsche Heiligen, nevens eene verdediginge van de Waldenzen, door Dominicus en Pius den V vervolgt tegen zekeren Pater Mattheus Dolmans, Prediker onder de Dominicanen te Maestrigt.* Harderw. 1713. 8°. - *Het Jubeljaer van Menso Heidenryk, vervattende het voornaemste, het welk hem in zynen vyftighjaerigen Kerkendienst is ontmoet; nevens den ontdekten Dolleman; zynde eene bescherming der waerheid in Heidenryks Traktaat (genoemt de zekere onzekerheit der Roomsche Heiligen; en de belasterde Waldensen verdedigt) begreepen. Vervattende een klaer betoog van de zoo zinnelooze driften, onverantwoordelijke onwaerheden, openbaere lasteringen en heillooze verdraejingen, als Mattheus Dolmans, Ordin. Prediker in het Konvent der P.P. Dominikaenen, te Maestricht daer tegen heeft ingebracht in zyn boek onder den tytel van de zekere onfeilbaerheyt der Roomsche Kerke en Paussen enz. Vervolgens ook een overtuigende wederlegging van alle bewysstukken, waer mede*

M. Dolmans in zyn gemelt boeck het ketterdooden meende buiten weerspraek te hebben gestelt. Zamen ter

nader ontdekking van dwaeling en bevestiging van waerheit in het licht gegeeven. 2 dln. Harderw. 1721. 8°.

Bij Heidenryks overlijden lagen er nog twee dergelijke tractaten grootendeels afgedrukt, het eene by gelegenheid van het afvallen van zeker lidmaat der Maastrichtsche gemeente tot de Roomsche Kerk, getiteld: *De lichtvaerdige afval* -, het ander 'by gelegentheid van het beryden van een patient, door 't hooge Brabands gericht dezer Stad ter dood veroordeelt, tegen zekere Pater Wolfemius'; doch het scheen quaestieus of beide geschriften het licht zouden zien, omdat er de laatste hand nog aan gelegd moest worden.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 124. - *Alb. Stud. Gelro-Zutph.*, p. 136. - de Jongh. *Pred. Gelderl.* blz. 221, 223, 323. - *Boekz.* Jrg. 1722*a*, blz. 197-210; Jrg. 1724*b*, blz. 521, 653-655. - Sepp. *Uit het Pred. leven*, blz. 118. - Jac. Bolwerck, *Het ongelukkig Uiteynde der Vaderen en kortstondig verblijf der Profeeten. Aen het oude Israël ter waerschuwing*, *en beetere gebruykmaking voorgestelt*, *door den Profeet Zacharias Cap. 1 vs. 5. Uitgebreyd*, *en toegepast*, *in de Jans-kerk den 22. Oct. 1724. By gelegenheyd v.h. afsterven v.d. Heere Menso Heydenryck*, *Pred. des H. Evang. te Maestrigt. Aldaer ontslapen den 12. Oct. 1724.* Utr. .... z.j. 4°. (met de gebruikelijke bijdragen in verzen).

[Casparus van Heimenberg]

HEIMENBERG (HEYMENBERG, HEYMENBERGH) (Casparus van) behoorde tot een geslacht, dat zijn naam ontleent aan een oude buurtschap of heerlijkheid, gelegen op een heuvel bij de zoogen, 'Konings-tafel' tusschen Rhenen en Wageningen. Hij werd den 18en Juli 1658 in den Dom te Utrecht gedoopt als oudste der kinderen uit het huwelijk van Johannes v. Heimenberg, pred. te Utrecht[1)], en Margaretha van Mansvelt, wier vader maarschalk was van de stad en het land Montfoort. In 1666 kwam hij op de Latijnsche School in zijn geboortestad Utrecht, en in 1672 aan de Academie aldaar (als jaar zijner inschrijving vermeldt het *Alb. Stud.* 1678). Op 15- jarigen leeftijd verdedigde hij onder Prof. Leusden een dispuut, terwijl de Franschen nog binnen Utrecht waren, en in 1674 onder denzelfden hoogleeraar een dispunt van eigen maaksel in verband met vragen betreffende den Hebreeuwschen grondtekst. Toen hij tot de eigenlijke theologische studie overging, volgde hij de lessen van mannen als Voetius, Essenius, Mastricht, Leydekker en van den boezemvriend van zijn vader en van zijn schoonvader C. Burman Sr. Nadat zijne ouders beide in 1677 overleden waren, genoot hij nog eenigen tijd het onderwijs aan de Illustre School te Deventer[2)]. Den 12en Aug. 1680 tot proponent bevorderd, werd hij den 26en Aug. 1681 door zijn schoonvader bevestigd als predikant te Kudelstaart, na den 7en Juni peremptoir geëxamineerd te zijn. Reeds in 1682 vertrok hij vandaar naar Wijk bij Duurstede, waar ook de overgrootvader zijner vrouw, Laur. Modaeus (overl. als pred. te 's-Gravenhage) en later zijn broeder Henricus v. Heimenberg hun standplaats hadden. In 1685 verwisselde hij deze gemeente voor Kampen, waar Ds. S. Omius, pred. ald. als zijn bevestiger optrad. In het laatst van Maart 1731 preekte

1) Hij was dus niet, zooals v.d. Aa t.a.p. schrijft, een zoon van Henricus v. Heimenberg, maar diens broeder.
2) Zijn naam komt echter in het *Alb. Stud.* niet voor.

hij voor 't laatst (over Cat. Zond. 3); daarop werd hij ziek, tengevolge waarvan hij den 19^{en}

Mei d.a.v. emeritus werd verklaard. Bij gelegenheid zijner vijftigjarige bediening hield zijn middelste zoon een herdenkingsrede (zie hierna). Als emeritus was hij nog in menig opzicht werkzaam. In 1732 fungeerde hij als assessor van de synode te Vollenhove; in 1733 woonde hij als deputaat de synode te Deventer bij. Ook hield hij zich nog bezig met catechisatie en huisbezoek en studie. Hij wijdde zich aan het vertalen van stichtelijke redevoeringen uit het Fransch of aan het opstellen van een eigen verhandeling over 1 Petr. IV:7, maar kon daarmee niet gereed komen, omdat de dood hem verraste in den nacht van 21 op 22 Febr. 1734. Hij was toen ruim 75 jaar oud.

Casparus v. Heimenberg huwde den 4^{en} Juli 1782 met Catharina van Breen, dochter van Ds. Petrus van Breen, pred. te Utrecht en van Johanna Hammius, welke laatste verschillende predikanten onder hare voorvaderen had. Uit dit huwelijk werden zes zonen en zes dochters geboren; zijn echtgenoote overleed in 1723, en bij zijn overlijden waren nog behalve een dochter drie zoons in leven, die allen predikant zijn geworden, en van wie een hier volgt.

Portretten zijn van Casparus v. Heimenberg niet bekend.

Van hem zag het licht:

Mozes en Aäron of pligten der overheden en leeraren. Kampen. 1710. 8°. - Ook schreef hij een *voorreden* voor een boek van zijn overleden ambtgenoot en bevestiger te Kampen: *Sierlyke Kroon en Krans des Gryzen ouderdoms.* 1707.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 125. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, k. 72. - *Boekz.* Jrg. 1731*b*, blz. 538-548; jrg. 1734*a*, blz. 246, 368-373 - *Geneal. en Herald. Bladen.* Maandbl. v. Geslacht-, Wapen- en Zegelkunde (red. Jhr. Mr. E.B.F.F. Wittert v. Hoogland) 2de jrg. ('s-Grav. 1907), blz. 76, 321-326. - v. Rheenen-Voet, *Pred. Utr.*, blz. 41, 85. - Moonen, *Pred. in Overyssel*, blz. 39. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 220.

[Henricus van Heimenberg]

HEIMENBERG (HEYMENBERG) (Henricus van), zoon van Johannes v. Heimenberg, predikant te Utrecht, en diens echtgenoote Margaretha van Mansvelt, een jongere broeder van Casparus v. Heimenberg voornoemd, werd geboren te Utrecht (gedoopt in de Catharinakerk ald. 12 Apr. 1663). Na in zijn vaderstad gestudeerd te hebben[1)], werd hij in 1687 als proponent bevestigd te Schalkwijk; vandaar vertrok hij in Nov. 1696 naar Wijk-bij-Duurstede; hier nam hij in 1709 afscheid, vertrekkende naar Schiedam, waar hij reeds den 30^{en} Aug.[2)] 1710 overleed.

Hij was gehuwd met Maria van den Helm.

Hij schreef:

De komst van den Schiloh ter bestemder tyd voorgevallen ende de toevloed der Heydenen tot den selven. Utr. 1692. 8° ald. 1695. 8°. - *De Propheterende Hanna, ofte den Lofzang van Hanna, de Moeder van den Groten Samuël, waer in zy Godt voor dezen haren Zone dankende, met enen opzingt en voorspelt de gevallen v.d. Kerke Gods zelve onder de Huishoudinge v.h. N. Test. Mitsgaders den Propheterenden*

1) Zijn naam komt echter in het *Alb. Stud. Rh.-Tr.* niet voor.

2) v. Rheenen t.a.p. noemt 1 Sept. 1710 als zijn sterfdag.

Ethan, *zynde een Verklaringe nu Toepassing v. Ethans Prophetie Ps. LXXXIX vs. 14 tot 20*.... Hier by komen nog deszelfs *Afscheids- en Intre Reden*, gedaan

te Wyk te Duurstede, ende Schiedam, als ook een *Verhandelinge v. Ps. LXVIII. 12.* Amst. 1714. 4°. (Door zijn broeder uitgegeven).

L i t t e r a t u u r : v. Rheenen-Voet, *Pred. Utr.* blz. 86, 220. - Brans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 88. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 220. - *Geneal. en Herald. Bladen* (red. Jhr. Mr. E.B.F.F. *Wittert v. Hoogland*). 2de Jrg. (1907), blz. 1, 76, 324.

[Casparus Henricus van Heimenberg]

HEIMENBERG (HEYMENBERG) (Casparus Henricus van), middelste zoon van Casparus v. Heimenberg (zie hiervóór) werd den 18en Nov. 1694 geboren te Kampen. Hij studeerde te Utrecht en te Leiden[1)] en werd den 28en Sept. 1716 aangenomen tot proponent. Den 27en Mei 1720 peremptoir geëxamineerd door de Classis Edam werd hij den 16en Juni d.a.v. bevestigd te Middelie door Ds. Winter, pred. te Beemster (m. 2 Cor. V:20; intr. m. Rom. XV:29, 30). Vandaar vertrok hij naar Wormerveer, waar hij den 16en Nov. 1721 bevestigd werd door zijn vader (m. 1 Tim. IV:16; intr. m. Hoogl. VII:11-13; afsch. te Middelie 9 Nov. m. Neh. XIII:14). Aldaar bleef hij werkzaam totdat hij in 1762 emeritus werd, waarna hij zich te Haarlem vestigde. Hier overleed hij den 27en Oct. 1764.

Hij was een zeer geleerd man en beoefenaar van de historie. Zijn veelgeroemde leerredenen van talrijke aanteekeningen voorzien, door hem bij verschillende gelegenheden uitgesproken, getuigen daarvan. Ook gaf hij soms voor de werken zijner vrienden rijmen, die echter geen waarde hebben.

De naam zijner echtgenoote is niet bewaard gebleven.

Portretten zijn van hem niet bekend.

In 1717 maakte hij een grafschrift op Lucas van der Meer, pred. te Kampen.

Voorts schreef hij:

's Vaders Jubilé door een zoon geviert, of Kerkreden over Godes bestel en voorzorg, omtrent het werk, en de tydt des dienstes der Leviten, beschreven in Mozes IV Boek, VIII Hftst. vs. 23-26. By gelegenheit v.d. vyftigjarigen predikdienst v. Casparus Heimenberg Joh. zn. thans oudt-Leraer in de Geref. Gem. te Kampen, en aldaer uitgesproken op den eersten dagh in Zomermaent des jaers 1731. Amst. 1731. 4°. - *Wagen Israëls en zyne Ruiteren; of de Wonderbaare Hemelvaart v. Elias, met den beweeglyken uitroep, en de droefheit v. Elisa: in ene Kerkreden over het 2 Boek der Kon. II.11, 12. Kortelyk opgeheldert en overgenomen by gelegenheit v. de doot v. zynen nu Zaligen Vader Casparus v. Heimenberg, Joh. zoon in leven oud Leeraar in de Gemeente te Kampen - ald. uitgespr. den 14 in Lentemaand des jaars 1734.* Amst. 1734. 4°. - *Hoofdtsomme der Waarheden, die het Gereformeert Christendom belydt, als noodzakelyk om te weten, te geloven, en te betrachten tot Zaligheit, met een Kort Begrip der zelve, ter handtleiding voor den zulken, die begeren tot het gebruik v. 's Heren Avondtmaal töegelaaten te worden: ten dienste zyner Leerlingen opgestelt.* Amst. (1736). 8°. - *Wormerveers Kerk-Jubilé, in drie Leerr. behelzende I. Een Voorbereidings-Predikaatsie tot dien aanstaanden Gedenkdagh, de Vastigheit en Hoogheit v.h. nieuwe Zion over Jes. II:1, 2a. II. Voormiddags Predikaatsie op dien dagh, de Toevloed der Heidenen tot des Heren Berg en Huis; of het nieuwe Volk*

1) Zijn naam komt echter in het *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, noch in het *Alb. Stud. L.B.* voor.

v.h. nieuwe Zion: over Jes II, 2b en vs. 3. III. Namiddags Leerreden, Godts gunstige verhoring v. Koning Salomons Gebedt, gedaan by de Inwying v. Zynen volbouwden Tempel

over 1 Kon. IX.3, *vergeleken met 2 Chron. VII.12*, *15*, *16.* Amst. 1739. 4°. - *Onderzoek over den Perel-Koophandel in het Koninkryk der Hemelen.* N° XVII in Dl. IX der *Acad. e.a.: Verhand. inhoudende vele Aanmerkenswaardige Stoffen over verscheide plaatzen der H. Schrift enz. opgestelt door verscheidene Geleerde Mannen*, *Professoren*, *Predikanten*, *enz. voornamelijk in Duitschlandt en Nederland.* (Zie: *Boekz.* Jrg. 1740*b*, blz. 331, 332). - *Pharaoos Droom*, *volgens Josephus Verklaringe*, *in Egyptens Zevenjarige Overvloedt*, *en zo langdurenden Hongersnoodt*, *door God vervult*, *in XVIII. Leerredenen over Gen. XLI-XLVII. Mitsgaders Hongersnoodt en Oorlog aan Jerusalem en Juda bedreigt*, *in twe Predikatien over Ezech. IV.9-17 en Jes. VII.17-20*, *alle na tydts gelegenheit verhandelt.* Leid. 1742. 4°. - *De Vastigheit en Cieraad der Kerke*, *over Hoogliedt Hfdst. I. vs. 17 ter Bevestig. v.d. Eerw. Heer Joannes Ratelband*, *in den H. Predikdienst te Koog*, *den 7 v. Sprokkelmaandt des Jaars 1745.* Amst. 1745. 4°. - *Vrienden raadt tot Wysheit; door de Opperste Wysheit en derzelver Dienaren*, *op het lieflykste voorgestelt*, *en met overtuiginge van de zekerheit der Waarheit krachtig aangedrongen: of Leerreden*, *over Salomons Spreuke XXII.17-21. Ter Gedagtenisse der vijf en twintig jarige Predikdienst in zyne Gemeente te Wormerveer*, *en voor dezelve uytgesproken den 20 v. Slagmaendt 1746.* Westzaandam. 1747. 4°. - *Het Eeuwgetijde van Nederlandts Vryheit*, *door de Heeren*, *die wel eer over het zelve geheerst hebben*, *ten vollen erkent in de Munstersche Vredehandeling; en door den Heere onzen God tot hier toe bewaart by Vryheidt en Godtsdienst. den 13den Maart 1748. Zynde een Dank-*, *Vast- en Bededag*, *uit last der Hoge Overigheidt*, *ter Gedachtenisse v. des Heeren Name*, *aan zyne Gemeente kort voorgestelt*, *over Jes. XXVI.13.* Westzaandam. 1748. 4°. - *Vrede- en Boetbazuin*, *geblazen in een Voor- en Namiddag-Predikaatsie op den Dank- en Bededag over den vreede te Aken gesloten op den 18 v. Wynmaandt des jaars 1748 en gevierdt den 11 v. Zomermaand 1749 in twee Kerkredenen over Ps. XXXIX en 2 Kon. XXII vs. 15 tot 20.* Haarl. 1749. 4°. - *Laatste Eerbewyzingen v. gantsch Juda aan Koning Jehiskia*, *en erflyke opvolging v. Manasse in 's Vaders plaatze*, *over 2 Chron. XXXII:33. Toegepast op de plegtige Begravenisse v. zyn Doorlugtige Hoogheit Willem Karel Hendrik Friso*, *Prins v. Oranje en Vorst v. Nassau, enz. enz. enz. Erfstadhouder, Kapitein en Admiraal-Generaal der Vereen. Nederlanden enz. enz. enz. en opvolging v. Zyn Doorl. Hoogh.*, *Willem de V. als Erfprins*, *en Erfstadhouder enz. enz. enz. Op den 6 Febr. 1752*, *zynde de twede dag na de Begravinge*, *aan zyne Gemeente te Wormerveer voorgesteld.* Amst. 1752. 4°. - *Voorzegginge der Teekenen*, *die den geloovigen zullen volgen* uit Marc. XVI:17, 18. Tweede Verhand. 3de st. Dl. X. in: *Bundel v. Godgel. Oudheid-*, *Geschied- en Letterk. Oeffeningen over uitgelezene stoffen.* Amst. 1762. - *De zekerheid der Waarheid dat Jesus is de Christus*, *de Heere en Gods Zoon bewezen door onwraakbaare Oog- en Oorgetuigen*, *volgens 2 Petr. I:16-18.* Tweede Verhand. 4de st. als boven. Amst. 1762. - *Tweede Verhandel. over 2 Petr. I:17.* Eerste Verhand. 5de st. Dl. X als boven. Amst. 1762. - *Korte Aanmerkingen over Ps. CXXXVI*, vergeleeken m.d. voorgaanden. Tweede Verhand. 6de st. Dl. X als boven. Amst. 1762. - Predikatie over Num. VIII:23-26. N° 3 in: *Bundel v. IV Jubel- en Huwelijks Leerred.* Amst. - *Predikatie over 2 Kon. II:11*, *12*, N° 3 in: *Bundel v. VII Lykredenen.* Amst. - De Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden

bezit een van hem in druk verschenen bruiloftsvers uit 1716. 4°. (*Cat. Letterk.* I, k. 541).

Litteratuur: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 125, 126. - *Boekz.* Jrg. 1764*b*, blz. 663-665. - *Geneal. en Herald. Bladen.* Maandbl. voor Geslacht-, Wapen- en Zegelkunde (red. Jhr. Mr. E.B.F.F. Wittert v. Hoogland). 2de Jrg. (1907), blz. 11, 321-326. - v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 213.

[Casimir Albrecht Wilhelmus Hein]

HEIN (**Casimir Albrecht Wilhelmus)**, geboren te Almelo in Maart 1725, werd in 1746 voor de classis Deventer bevorderd tot proponent en den 25en Sept. 1747 bevestigd te Almen door Ds. Albr. J. Schluiter, pred. te Zutphen en Inspector der Classis (m. 2 Tim. I:6; intr. m. Jer. I:5*b*-9). Hij nam afscheid van deze gemeente den 5en Nov. 1775 (m. 2 Joh. vs. 8), en werd den 12en d.a.v. bevestigd te Genemuiden door zijn broeder Ds. C.H. Hein pred. te Meppel (m. Zach. III:7; intr. m. Hand. XVI:9, 10). Vandaar vertrok hij naar Hoogeveen, waar hij den 11en Juli 1779 bevestigd werd wederom door zijn broeder bovengen. (m. Mt. XXVIII:18-20; intr. m. Ps. LXXI:17; afsch. te Genemuiden 4 Juli m. Jer. XVII:16).

Te Hoogeveen geraakte hij door zijn optreden in verband met een paar voorvallen, die zich in die gemeente hadden voorgedaan, in moeilijkheden met de Staten van Drente. Ook weigerde hij het afleggen van den eed, bij gen. Staten, den 11en Maart 1788 gearresteerd, om welke reden hij door Drost en Gedeputeerden van zijne bediening ontzet en onbevoegd werd verklaard binnen dit Landschap het predikambt of eenige functiën, direct of indirect daarop betrekking hebbende, voortaan te kunnen waarnemen. Op den Landdag werd door den Drost meegedeeld, dat hem uit informatiën gebleken was, dat de gewezen predikant Hein openlijk van den kansel in de laatste door hem gehouden predikatie, den 28en Sept. 1788, de personen, die tegen hem hadden getuigd, als meineedigen had gebrandmerkt. Daarom werd hij bij resolutie van 24 Maart 1789 door 'Ridderschap en Eigen Erfdens Staten' gelast binnen zes weken het Landschapsgebied te verlaten en zich voortaan daarbuiten te houden. Blijkens een 'Extract uit het Register der Resolutien van de Ed. Mog. Heeren, Drost en Gedeput. Staaten der Landschap Drenthe' do 21 Aug. 1788 gold hij 'voor een Persoon, de verderfelijke gevoelens en nieuwigheeden der zogenaamde Patriotten toegedaan', waarvan hij op den preekstoel veelvuldige blyken had gegeven.[1)]

Hij overleed te Lochem den 20en Nov. 1794 na een ziekte van tien weken.

Hij was gehuwd met Lucina Raedt, die hem met vijf kinderen overleefde en in Drente als predikantweduwe werd bedeeld.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Echte Opgaave en Verhaal, *van de redenen om welken*, *en de wyze op welke C.A.W. Hein*, *Predikant op het Hoogeveen*, *Door Hun Ed.*, *Mog.*, *Drost en Gedeputeerde Staten der Landschap Drenthe*, *van zijnen dienst ontzet*, *en hem door Hun Ed. Mog. de Staaten van gemelde Landschap*, *de inwooning in het zelve is ontzegt: in het licht gegeeven*, *door bovengenoemden Predikant. Voor den Waarheid Lievenden.* Gedrukt in Holland. 1790. 8o. - *'s Heeren Geregtigheid*, *voorgesteld als het verheven onderwerp der vermelding van een Evangeliedienaar.* Deventer. 1793. 8o.

1) *Echte Opgaave en Verhaal* enz. (Bijlagen), blz. 118.

L i t t e r a t u u r : Romein, *Pred. Drenthe*, blz. 189, 190. - Moonen, *Pred. in Overyssel*, blz. 144. - *Boekz.* Jrg. 1794*b*, blz. 732.

[Georg Henricus Hein]

HEIN (Georg Henricus) werd in 1788 geboren te Meppel. Zijn vader Ds. Chr. Henr. Hein, jongere broeder van C.A.W. Hein (zie hiervóór), werd in 1796 als predikant ald. ontzet, omdat hij weigerde het Declaratoir, door de Volksrepresentanten van Drenthe, in Oct. 1795 uitgegeven, te teekenen, op welke weigering deze straf was gesteld; na zijne herstelling in het ambt diende hij nog de gemeenten te Giethoorn (1797), Gorredijk (1799), Lage (O. Friesl.) (1802), emer. 1807; hij overleed te Lage 29 Juli 1813.

G.H. Hein werd ingeschreven als student te Groningen den 18^{en} Juni 1806. In 1810 praeparatoir, en in datzelfde jaar 13^{en} Nov. voor de classis Loppersum peremptoir geexamineerd, werd hij den 2^{en} Dec. d.a.v. bevestigd te Enum door zijn vriend en leermeester Prof. H. Muntinghe (m. Hand. VIII:5; intr. m. Jerem. I:6-8). Vandaar vertrok hij naar Noordlaren, waar hij den 14^{en} Maart 1813 bevestigd werd door Ds. J. Sannes, vroeger pred. ald. m. Mt. XXVIII:20; intr. m. Ps. CXXII:9; afsch. te Enum 28 Febr. m. Mt. XXIV:46). Zijn derde gemeente was Bellingwolde, waar den 16^{en} Apr. 1815 als zijn bevestiger optrad Ds. J. Borgesius, pred. te Vrieschelo (m. 1 Petr. I:21*b*; intr. m. Ef. VI:19; afsch. te Noordlaren 2 Apr. 1815 m. 1 Thess. III:8). Vandaar ging hij naar Meppel, waar Ds. J. Böttichius Meurs, pred. ald., hem den 15^{en} Juni 1817 bevestigde (m. Joh. IX:4; intr. m. Joh. XVII:3; afsch. te Bellingwolde 18 Mei m. Gen XXXII:10*a*). Van Meppel nam hij afscheid den 30^{en} Sept. 1821 (m. Luc. IX:10*a*); den 7^{en} Oct. d.a.v. verbond hij zich aan de gemeente te Kampen (m. Ps. CXXXIII:3*b*), na bevestigd te zijn door Ds. N.C. Hoek, pred. ald. (m. Ez. XXXIII:1-9). Hij overleed, na een smartelijk lijden, te Kampen den 13^{en} Dec. 1840.

Hij was gehuwd met Elizabeth Catharina Emmen, wier vader Mr. Cornelis Henric Emmen, advocaat, gildrechtsheer, later rentmeester van Groningen was.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

[Met A. de Koning, pred. te Meppel], *Twee Leerred. tot duurzaam aandenken voor de Herv. Christel. Gem. te Meppel aan de*, *haar zoo verblijdende*, *uitkomst gevierd*, *op den 13den der Bloeimaand 1821.* Breda. 1821. 8°. (Bevest. en intr. van Ds. A. de Koning te Meppel.) - *Leerrede ter aanprijzing v.e. Christelijk werkdadig medelijden*, *of ter opwekking tot ruime mededeelzaamheid aan de behoeftigen ten gevolge der thans keerschende ziekten in Overijssel*, *Groningen*, *Vriesland enz.* Uitgespr. den 8^{en} Oct. 1826. Kampen. 1826. 8°. - [Met N.C. Hoek, pred. te Kampen], *Twee Leerred. ter gelegenh. v.d. Overysselschen Dankdag voor 't Gewas.* Uitgeg. t. voord. v.d. gekwetsten in den huidigen strijd. Kampen. 1831. Gr. 8°. - *Leerr. t. besluit v.h. jaar 1837.* Kampen. 1838. Gr. 8°. - *Dank- en Bidstond*, *n. aanl. v. Ps. LXVI:20a*, uitgespr. op 's Konings verjaardag, 24 Aug. 1838. Kampen. 1838. Gr. 8°. - *Iets over de verdiensten v.d. WelEdelen Z. Gel. Heer*, *Roeland van Wyk Jacobus Zoon*, *in leven Phil. Theoret. Mag. Litt. Hum. Doctor en Rector v.d. Latynsche Scholen te Kampen;* eene voorlezing, geh. in de winteravond-vergad. der ald. gevest. Afd. der Maatsch. t. Nut van 't Algemeen, den 19 Dec. 1838, in: *Bijdrage ter vereer. der Nagedacht.*

v. Roel v. Wyk Jac. Zn. enz. door G.H. Hein, P.H. Gallé e.a. Zwartsluis. MDCCCXXXIX. blz. 1-26.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. L.B. Gron.*, k. 257. - Romein, *Pred. Drenthe*, blz. 152, 153. - *Boekz.* Jrg. 1831*a*, blz. 148-150; jrg. 1841*a*, blz. 103, 107, 117. -

Cat. Letterk. I, k. 95. - *Alphab. Naaml.* (1833-1849), blz. 277. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* VI (1796-1830), N° 25090, 25577.

[Nicolaus Heineken]

HEINEKEN (Nicolaus), geboren te Bremen in 1719, werd ingeschreven als student te Harderwijk den 20^{en} Dec. 1735 en opnieuw den 9^{en} Mei 1740, en promoveerde den 16^{en} Juni 1740 tot Doctor in de Philosophie na de openlijke verdediging van een *dissertatio de gravitate universali eiusque caussa.* Volgens het Album Stud. van de Leidsche academie werd hij aldaar nog in datzelfde jaar ingeschreven den 16^{en} Juli 1740. Proponent geworden werd hij den 18^{en} Aug. 1743 bevestigd als predikant te Veessen door Ds. Sam. ab Hooglant, pred. te Vaassen (m. Jes. LXII:6; intr. m. 1 Kon. XXII:14*b*). Hij diende deze gemeente ruim twee jaren; benoemd tot hoogleeraar aan het Athenaeum te Deventer nam hij afscheid van haar den 21^{en} Nov. 1745 (m. 2 Cor. XIII:11), om den 23^{en} Dec. d.a.v. zijn nieuw ambt te aanvaarden met een *oratio de recta via ad veram eruditionem.* Hij bekleedde dit ambt zoolang zijn gezondheid het hem toeliet; in 1774[1)] werd hij tot Professor honorarius verklaard en vertrok hij naar Amsterdam. Hij overleed den 7^{en} Juli 1782 te Elburg, waarheen hij zich tot herstel van gezondheid begeven had, ten huize van zijn broeder Diderik Heineken (die hierna volgt), aan een beroerte, die hem daar overviel.

Geschriften zijn van hem niet bekend, maar hij was een man van grondige studie. De ‘rechte weg’ in zijn bovenvermelde inaugureele rede bedoeld, was logica en mathesis; deze voeren tot kennis der andere wetenschappen, vooral der physica, die ook voor theologen van groot belang is, hetgeen door Heineken dan nader wordt uitgewerkt. Uit bedoelde rede blijkt dat hij behoorde tot die geleerden, bij wie de natuurkennis een sterk godsdienstige strekking had en de wijsbegeerte volstrekt niet vijandig aan den godsdienst was. Dit bleek ook uit zijn colleges over eenige ‘capita ontologiae’ of ‘de impedimentis studii philosophiae maxima ob theologicum studium removendis’.

Bij raadsbesluit van 3 Maart 1747 werd aan hem en aan prof. J. de Rhoer opgedragen beurtelings alle maanden in de Groote kerk te prediken, waarvoor aan elk 50 gulden per jaar werd toegezegd. Na zes jaren werd Heineken hiervan op zijn verzoek ontheven. Zijn tractement als hoogleeraar, dat bij resolutie der Staten d. 7 Sept. 1745 op 550 gulden gesteld was, werd later bij herhaling verhoogd.

Portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wbd.* VI, blz. 128. - de Jongh, *Pred. Gelderl.*, blz. 171, 324. - *Alb. Stud. Ac. Gelro-Zutph.*, k. 87*b*, 92*b*. - Id. *L.B.*, k. 981. - *Boekz.* Jrg. 1728*b*, blz. 215, 216. - v. Slee, *De Ill. School te Deventer*, blz. 34, 114, 115, 118. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.*II, blz. 199, 200.

[Diderik Heineken]

HEINEKEN (Diderik), broeder van Nicolaus Heineken, werd in 1730 te Bremen geboren; hij studeerde in zijn vaderstad, vervolgens te Deventer, waar hij,

1) Aldus volgens *Boekz.*; Glasius e.a. noemen hier het jaar 1775.

ingeschreven den 1en Sept. 1747, onderwijs ontving o.a. van zijn broeder, later te Harderwijk, waar hij werd ingeschreven 2 Sept. 1750 en 22 Jan. 1753 en den 5en Juni 1753 promoveerde tot Doctor in de wijsbegeerte na verdediging van een

dissertatio de Physico scientiarum indagatrice. Hij was ook Theol. Doctor. Na zijn promotie proponent geworden en den 11^{en} Febr. 1756 peremptoir geëxamineerd te Nunspeet door de classis Nederveluwe, werd hij den 21^{en} Maart 1756 als predikant te Doornspijk bevestigd door Ds. Arn. van Ermel, pred. te Kampen (m. Mt. V:13; intr. m. Joh. IV:35-38). Als zoodanig bleef hij echter te Elburg wonen. Hij overleed er den 6^{en} Aug. 1795 aan de gevolgen van krampkoliek.

Van Did. Heineken die een leerling was van den vermaarden Harderwijkschen hoogleeraar B.S. Cremer, ging een roep van groote geleerdheid uit. Bij herhaling kwam hij bij Curatoren der Geldersche hoogeschool in aanmerking voor de vervulling van een professoraat in de wijsbegeerte en de godgeleerdheid. Zijn geschrift, waarvan hieronder de titel volgt, doet hem kennen als Coccejaan.

Hij huwde in Jan. 1758 met Theodora Segerina van Lom; uit dit huwelijk weden negen kinderen geboren, waarvan bij zijn overlijden nog vijf in leven waren. Na het overlijden zijner echtgenoote hertrouwde hij met Egbarta Römer, wed. van Marle, met wie hij dertien jaren gehuwd was.

Portretten zij van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

De planting van Jesus Kerke door dienst der Apostelen, zeer levendig afgebeeld onder de vier doorluchtigste wonderwerken van den Heere Christus, beschreven Matth. VIII:2-16, In helder dagligt gesteld en op zyn rechte onderwerp toegepast. Amst. 1769. 8°.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 128, - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 55, 56. - v. Slee, *De Ill. School te Deventer*, blz. 247 m. *Alb. Stud.* (reg.). - *Alb. Stud. Gelro-Zutph.*, k. 105*a*, 108*b*. - *Boekz.* Jrg. 1769*b*, blz. 465, 466; Jrg. 1795*b* blz. 357, 358. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.* II (reg.).

[Hendrik Heining]

HEINING (HEN (N)ING, HEN(N)INGIUS) (Hendrik) (Henricus) was de zoon van Hendrik Heining, die in 1583 predikant te Harderwijk was, in Juni - Juli 1586 als deputaat van den kerkeraad aldaar de Nationale Synode te 's-Gravenhage bijwoonde, in Juli 1592 tegenwoordig was op de Classis Neder-Veluwe, waar elf ‘pastores’ geëxamineerd werden en waar hij, omdat hij oud en ziekelijk was, de hem eershalve opgedragen waardigheid van praeses overdroeg aan den assessor en gast Joh. Fontanus, en eindelijk in Sept. 1593 nog verscheen op de Synode te Arnhem, waar hij wegens ouderdom ‘gantz onvermogent’ werd verklaard, zoodat hij ongeschikt bleek voor ‘inspectator’ over het Harderwijksche Veluwekwartier. Men heeft dezen vader gewoonlijk[1)] vereenzelvigd met zijn gelijknamigen zoon. Knipscheer evenwel heeft aangetoond dat er *twee* Heinings zijn geweest, en tevens de meening uitgesproken dat het de vader was, die in 1583 uit Harderwijk naar Brussel zou gekomen zijn, waar hij gebleven zou zijn totdat deze stad den 13^{en} Maart 1585 door Parma ingenomen werd, om daarna naar Harderwijk terugtekeeren. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat de Calvinisten, die in de Hofresidentie der Nederlanden hun zaak aan ervaren en krachtige theologen en geleerden wisten toetevertrouwen, daartoe

1) Zie bij Knipscheer t.a.p.

in 1583 ook iemand zouden beroepen, die betrekkelijk kort daarna in 1593 wegens ‘olderdom

gantz onvermogend' bleek te zijn. Wat meer zegt: toen een der predikanten na de inneming van Brussel (1585) den marteldood was gestorven, en aan diens weduwe was diets gemaakt dat haar echtgenoot 'syn eighen doot' was gestorven, werd deze weduwe daaromtrent later juister ingelicht bij monde van Henricus Henningius, tevoren Bedienaar des Godd. Woords te Brussel, laatstelijk te Middelburg. Dit laatste volgens een bericht in v. Haemstede's Martelaarsboek. Het zou vreemd zijn, wanneer in elke nieuwe uitgave van het Martelaarsboek bedoeld bericht omtrent Heining, indien het onjuist was, zou zijn overgegaan, zonder dat één van diens bekenden op die onjuistheid zou hebben gewezen.

Zoo zal het aan den *vader* toegeschreven verblijf te Brussel (1583-1585) moeten gelden voor den *zoon.* Het is niet zeker, vanwaar deze Hendrik Heining te Brussel gekomen is; volgens de algemeene opvatting uit Harderwijk; maar de mogelijkheid is niet uitgesloten dat hij al veel vroeger dan in 1583 te Brussel is geweest, en de waarschijnlijkheid bestaat dat, indien de Brabantsche Calvinisten hem een zoo belangrijken post te Brussel hebben toevertrouwd, zij hem al vroeger in de Z.-Nederlanden aan het werk hebben gezien en daarbij zijn kennis en geloofsijver hebben leeren waardeeren.

Hoe dit laatste zij, deze zoon, die in de Z.-Nederlanden zijn leven heeft gewaagd voor het geloof, die predikant te Brussel is geweest, totdat hij de wijk heeft moeten nemen, is in 1586 als predikant te Serooskerke (W.) gekomen. Lang heeft zijn verblijf daar niet geduurd: in Febr. 1587 diende hij de gemeente van Tholen. Hij schreef en onderteekende een brief aan Prins Maurits, inhoudende een advies in zake den vredeshandel met Spanje. In de Zeeuwsche Synode te Zierikzee (Aug. 1588) nam hij deel aan de behandeling der zaak van Ds. Gysb. Samuels, voornamelijk wegens onzuiverheid in de leer ontslagen, maar provisioneel weer aangenomen. Heining was een der twee onderteekenaars van een schrijven in deze gericht aan 'de Gravinne van Bueren'.

Als predikant van Tholen verscheen hij voorts nog in de Zeeuwsche synoden te Middelburg van 1 Febr. 1591 en van 19, 20 Oct. 1593 en te Goes van 15 tot 18 Apr. 1597. Als scriba van laatstgen. synode richtte hij opnieuw een schrijven aan Prins Maurits d^{o} 19 Apr. betreffende het predikantstractement te Steenbergen. Al enkele maanden te voren (22 Dec. 1596) was hij beroepen tot 7^{en} predikant te Middelburg en reeds had hij van de classis Tholen een loffelijk attest ontvangen met dank voor de door hem bewezen diensten; maar zijne bevestiging te Middelburg had eerst plaats den 8^{en} Juni 1597. Hij overleed in 1612 (begraven 16 Nov.)

Portretten zijn van hem niet bekend.

Hij stond in briefwisseling met Theod. Beza, en gaf als predikant te Tholen een zeer zeldzaam geworden overzetting uit van een paar van diens tractaten; ze verschenen onder den titel:

Twee Verhandelingen. Djeerste, *vande Polygamie ofte houwelyck met veel Vrouwen. D'andere. Vatt Ondertrou en Echtsscheydinghe. Getrocken wt den Lessen D. Theodori Bezae Vezelij; over den eersten brief totten Corinthen.* Verduytst wt den Latine... Siet den inhoudt breeder op de naeste Sijde. Hebr. 13 v. 4. Het Houwelick is by allen eerlick, ende een onbevlect bedde: Maer hoereerders ende overspeelders sal God oordeelen. Middelb By Richard Schilders, Drucker der Heeren Staten v. Zeelandt. 1595.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* I, k. 1057, 1058 (art. v.

F.S. Knipscheer). - *Het Boek.* Tweede Reeks v.h. Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen ond. red. v. C.P. Burger Jr. e.a. Den Haag. 1913, blz. 160-166 (art. v. Mr. Leon. Willems Azn.). - Reitsma en v. Veen, *Acta*, IV, V (reg.) - Rutgers, *Acta*, blz. 520, 522, 535. - *Stud. en Bijdr.* IV (Amst. 1880), blz. 368. - *Nav.* LVIII (1909), blz. 515, 516. - H. Schokking, *Leertucht*, blz. 129, 130. - Nagtglas, *De Alg. Kerkeraad, der N.H. Gem. te Middelb. v. 1574-1860*, blz. 40, 41. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 131; jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 138, 147, 149.

[Godfried Heinrici]

HEINRICI (HEINRICO, **HENRICI**, **HENDRIKS) (Godfried),** in 1667 te Berlijn geboren, werd te Leipzig geordend en beroepen als Hoogduitsch predikant te Kopenhagen. Hij werd er in 1705 uit zijn bediening ontzet naar aanleiding van een proces hem aangedaan in verband met het ontvreemden van een zilveren pokaal benevens 50 exemplaren der *Postillen* van Dr. Lassenius aan diens weduwe.

Daarop in ons vaderland gekomen studeerde hij aan de hoogeschool te Harderwijk, waar hij, den 9^{en} Sept. 1707 ingeschreven, ook promoveerde tot Doctor in de Medicijnen. Vervolgens predikte hij te Zaandam in het Hoogduitsch. Te Amsterdam werd hem den 5^{en} Sept. 1708 de preekstoel geweigerd; daarna zocht hij te Buiksloot of aan den Overtoom een predikantsplaats te stichten; ook predikte hij in Nov. van dat jaar in een huis op de Lindengracht in het Hoogduitsch, volgens de overlevering wel voor 300 personen van onaanzienlijken stand. Den 5^{en} Dec. voor het consistorie ontboden, beloofde hij zich van het prediken te zullen onthouden; in het volgende jaar werd hij beroepen te Purmerend (waar hij op of kort na Paschen 1709 reeds was); tijdens zijn verblijf aldaar wijdde hij op den 2^{en} Paaschdag 1712 het nieuwe kerkgebouw der Luth. gemeente aldaar in (met een in druk verschenen rede over Ef. II:19, 20). Te 's-Gravenhage op een nominatie voor Hoogduitsch predikant gesteld, voldeed zijn proefprediking er over 't algemeen, terwijl de berichten omtrent hem uit Erfurt en Kopenhagen ontvangen, geen grond gaven hem te weren. Toch kwam er van een paar personen protest in; ook verscheen in druk: *Sententie tegen H. Heinrici te Coppenhagen*, *uitgesproken den 21 Febr. 1705*, *waarbij de voorsz. H. wegens dieverij van het predikambt aldaar geremoveerd wordt.* Hiertegen gaf een zijner vrienden de vertaling van zijn laatste predikatie te Kopenhagen gehouden uit, getiteld: *De gevallene*, *maar niet wechgeworpen Aäron* enz., een leerrede over het algemeen onderhoudend en voor dien tijd vrij goed, maar hier en daar ontsierd door onkiesche en grove uitdrukkingen.

Zelf gaf Heinrici uit een *Bescheyden Verantwoordinghe op seeker geschrift*, *genaemt: Sententie*, enz. waarin zeer gunstige getuigenissen voorkwamen aangaande zijn gedrag, afgegeven door den Raad van Purmerend, zijnen Kerkeraad en de Gereformeerde predikanten aldaar. Er volgde een proces, maar bij sententie van den Hove van Holland werden de opposanten in het ongelijk gesteld, en de Kerkeraad beriep den 8^{en} Nov. 1716 Heinrici bij meerderheid op *f* 1000 tractement en eene pastorie. Deze zaak had, afgezien van de proceskosten, die door de partij betaald werden, een nadeeligen invloed op de gemeente, daar eerst de meeste leden uit de kerk bleven, omdat zij voor Heinrici waren, en later zijn tegenstanders afzonderlijk

vergaderden. Toen de Kerkeraad den 29^{en} Oct. daartegen requestreerde bij de Heeren van het Hof, werd de zaak naar de Staten verwezen en door hen naar de Gecommitteerde Raden verzonden, waarna aan het afzonderlijk vergaderen van een deel der gemeente

een eind kwam (1 Febr. 1718). Intusschen had Heinrici 30 Nov. 1716 intrede gedaan (m. Jud. vs. 1, 2). Hij herdacht mede het 2de eeuwfeest van de overgave der Augsburgsche Confessie (m. een preek over Joh. XII:35). Hij overleed den 7en Maart 1732.[1)]

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Waarachtige Species facti en volslagen afschrift uit het Protocol van het gevolgd proces. (1705). - *Lykpredikatie* over 2 Tim. IV:7, 8, op het afsterven van Ds. Elias Pomian Pesarovius, uitgespr. op den 2en Zondag na Paschen 1709. Gedr. in het Hoogd. Amst. 4o.[2)] - *De heilige wooningen des Hoogsten by den Christen*, *in eene inwyings-Predicatie van een nieuw gebouwt Godshuis binnen Purmerende.* Amst. Z.j. (1712.) 4o. - *Laatste Zegenwensch uytgestort over de Gemeynte Jesu Christi binnen Purmerend.* 's-Grav. 1716. 4o. - *D'eerste Vreeden-groet aan de Gemeynte Jesu Christi in 's-Gravenhage.* 30 Nov. 1716. Uit h. Hoogd. 's-Grav. 1716. 4o. - *Bescheyden Verantwoordinge op seeker Geschrift genaemt Sententie die uitgesprooken soude syn tot Copenhagen* den 21 Febr. 1705. 's-Gravenh. 1716. - *De gevallene*, *maar niet wechgeworpen Aäron of Schriftmatige Verklaring v.d. gepleegde Afgodery des Israelitischen Hoogepriesters Aäron en zyne Gemeente met het gouden kalf*, *en de straffe van hem daarvoor geleden.* 's-Gravenh. 1717. 4o.[3)]

Litteratuur: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 128. - *Alb. Stud. Gelr. Zutph.*, k. 61*a.* - Manné, *Reformatie* blz. 332, 392. - *Naamrol Luth. Pred.*, blz. 42. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* V, blz. 75-77; VII, blz. 48, 50. - Domela Nieuwenhuis, *Gesch. der Amsterd. Luth. Gem.*, blz. 145. - Dez., *Gesch. Luth. Gem. te 's-Gravenhage*, blz. 36-39. - *Cat. Biblioth. Ev. Luth. Semin.* (reg.) - *Werken Marn. Ver.* S. II. D. III. (reg) - *Ned. Arch. K.G.* IV. (1844), blz. 248.

[Daniël Heins]

HEINS (HEINSIUS) (Daniël) werd geboren te Gent den 9en Juni 1580 uit het huwelijk van Niklaas Heins[4)] (zoon van Niklaas Heins, burgemeester van Geeraardsbergen) en Elizabeth Navegheer. Door de roerige tijdsomstandigheden verlieten zijn ouders, toen hij nog slechts drie jaar oud was, Gent, om elders een onderkomen te zoeken. Daniel werd gebracht te Veere bij twee zijner tantes, die daarheen de wijk hadden genomen. Vandaar staken zijne ouders met hem over naar Engeland, waar zij gedurende eenige maanden te Dover en te Londen woonden. Daarop keerden zij naar Holland terug, hielden zich eerst te Delft op, vestigden zich vervolgens niet vèr vandaar te Rijswijk, en later te Vlissingen, waar hij, aanvankelijk zooveel mogelijk door zijn vader opgevoed, door kundige mannen voorbereid werd aan de Latijnsche School voor de Academie. Op veertienjarigen leeftijd kwam hij aan de Franeker Academie om aldaar in de Rechten te studeeren. Hij bleef er echter

1) Ten onrechte vermelden v.d. Aa t.a.p.e.a. 1742 als zijn sterfjaar.
2) Van dezen Pesarovius (overl. 9 Febr. 1709) was Heinrico de opvolger.
3) Vertaald en uitgegeven door een van Heinrici's vrienden. Het oorspr. in het Hoogd. was verschenen in 1705 te Hamburg.
4) De familie Heinsius, waartoe de Raadpensionaris Anthonie Heinsius behoorde, is aan dit geslacht niet verwant.

niet langer dan een half jaar, en ging toen naar Leiden, waar hij, voor dezelfde studie werd ingeschreven den 30^{en} Sept. 1598 en later nog den 11^{en} Oct. 1600. Reeds al sknaap maakte hij behalve Nederlandsche ook Latijnsche verzen, en bij zijn academische

studie bleek zijn voorliefde voor de klassieken, vooral voor de Grieksche. Ondanks het heftig verzet van zijn vader zeide hij zijn oorspronkelijke studie vaarwel, om zich geheel te wijden aan die der Letteren. Daarbij verwierf hij zich de bewondering en genegenheid van geleerden als Dousa en ook van Scaliger, aan wien hij grootendeels zijn vorming te danken had. Laatstgen., die in zijne armen stierf, vermaakte hem een gedeelte zijner bibliotheek, geheel door Heinsius geïnventariseerd. Heinsius' roem verbreidde zich reeds toen; hij had omgang met Marnix van St. Aldegonde en tal van mannen van beteekenis, of stond met hen in briefwisseling. Den 7^{en} Mei 1602 gaven Curatoren der Leidsche Hoogeschool hem reeds verlof 'uyt de vermaerde poëten te expliceren en daerop in dese universiteit openbare lessen te doen', zij het ook zonder academischen titel en aanvankelijk zonder geldelijke vergoeding. Zijn uitleggingen betroffen Grieksche en Latijnsche dichters. Bij besluit van 10 Febr. 1603 werd hem door Curatoren een jaarwedde van *f* 300 toegekend, en een paar maanden later verbonden zij hem aan de Hoogeschool door hem te benoemen tot buitengewoon hoogleeraar in de Dichtkunde met een tractement van *f* 400, dat bij besluit van 8 Aug. d.a.v. tot *f* 600 werd verhoogd, omdat er vrees bestond, dat hij de Hoogeschool zou verlaten. In 1605 werd hem de titel van hoogleeraar in de Grieksche taal toegekend met een verhooging van ^{f} 100, den 1^{en} Sept. 1607 werd hem opgedragen het ambt van bibliothecaris; den 8^{en} Mei 1608 werd hij toegevoegd aan B. Vulcanius als secretaris van den Senaat; hij stond dezen hoogleeraar ook bij in diens colleges en volgde hem na diens dood (begin Nov. 1614) op. Den 8^{en} Febr. 1609 stonden Curatoren hem toe te 'mogen hebben en gebruycken den titele van Prof. Politices, mits nochtans lesende en dezelve explicerende Graecê'. Den 9^{en} Febr. 1613 werd hem 'toegestaen te mogen lesen Politica latine, des tallen tyden de voers. *(sic!)* Curateurs en Burgemeesteren aen hun behouden van denselven weder op te leggen te lesen of waer te nemen de grieksche lessen.'

Den 18^{en} Nov. droegen Curatoren hem op lessen te geven in de Geschiedenis. Zijn tractement werd bij deze verschillende gelegenheden nog bij herhaling verhoogd. Buitendien werd hij met eerbewijzen overladen; o.a. benoemde de Zweedsche koning Gustaaf Adolf hem in 1618 tot zijn Historieschrijver en kort daarop tot Raad, en de Venetiaansche Republiek schonk hem in 1623 de waardigheid van Ridder van St. Marcus. In 1627 kozen de Staten hem tot hun Historieschrijver.

Ongeloofelijk veel heeft Heinsius door zijn onderwijs en zijne overtalrijke geschriften bijgedragen tot den roem der Leidsche Academie. Men stroomde toe ook van het buitenland om zijn colleges te volgen of hem te ontmoeten. Met de meest verheven woorden werd zijn lof gezongen. Onder de Nederlandsche dichters van zijn tijd werd niemand zoo hoog geschat als hij. Al was hij geen dichter van den eersten rang, wel blonk hij als zoodanig uit boven zijn meeste tijdgenooten. Rijkdom van gedachten is het kenmerk van zijne verzen niet; maar ook bij een zekere eentonigheid, die er niet aan ontzegd kan worden, zijn ze vloeiend en beschaafd. In de keurige uitgaaf van zijne *Nederduytsche Poëmata byeenvergadert en uytgegeven* door P. S(criverius) Amst. 1616 komt o.a. voor *Hymnus of Lofsanck van Bacchus* en *Lofsanck van Jesus Christus.*

Het kan hier echter de bedoeling niet zijn zijne letterkundige, bibliographische en wetenschappelijke verdiensten nader te omschrijven, wèl zijn optreden op kerkelijk terrein en als theoloog.

Tot de eereposten, waartoe de Staten-Generaal hem riepen behoorde ook die van Secretaris van het College van Politieke Commissarissen, die de Nationale Synode te Dordrecht in 1618 en '19 bijwoonden. In dien tijd oordeelde hij allesbehalve gunstig over de Remonstranten; ja van af 1618 toen hij openlijk tegen hen partij koos, vervolgde hij hen met bitteren haat. Vroeger was dit anders geweest, getuige zijn Latijnsch lofdicht op Arminius (1609), dien hij daarin met den Cherusker Herman vergeleken had. Ook ‘viel er wat bedenkens’ op Heinsius' leven. Bogerman had dit aan Willem Lodewijk te kennen gegeven, toen sommigen Heinsius hadden willen zien aangewezen als ‘Orateur’ op de Synode, en de Graaf had dit overgebracht aan den Prins. Vandaar dat de Staten-Generaal eerst besloten geen Secretaris aan het bedoelde College te gunnen. Straks echter werd Heinsius naar Dordrecht geroepen. In ijver, vlugheid en bedrevenheid kon hij door niemand overtroffen worden. Maar deze invloedrijke man, wiens lievelingsschrijver de Grieksche herder-dichter Theocritus was, meer dan Augustinus of Calvijn, en wien de schoonheid en vreugde van het leven meer schenen te bekoren dan het diepe onderzoek van de goddelijke waarheid, kon op deze Synode slechts ten deele op zijn plaats zijn. Wanneer hij er, inplaats van den veder te voeren, somwijlen den hamer greep en heftig hanteerde, verscheen hij niet op het aantrekkelijkst. In het uitvaren tegen mannen als Episcopius en Niëllius ging hij vaak alle perken te buiten. Meermalen trad hij op als tolk en mond van de gevolmachtigden der Staten.

Van Heinsius' ijver tegen de Remonstranten getuigt ook dat hij een brief uitgaf van Episcopius, d^{o} 15 Aug. 1619 door dezen gericht aan Paulus Stochius, gewezen Secretaris van de weeskamer te Leiden, waarin Episcopius betoogde dat hij den tijd voor het samenstellen van een confessie der Remonstranten, zooals hem met anderen door de vergadering van Remonstranten te Antwerpen was opgedragen, nog niet rijp achtte. Deze brief was bij een huiszoeking bij Stochius gevonden en werd bij de uitgave door Heinsius voorzien van een breedvoerige voorrede, waarin hij den Remonstranten Roomschgezindheid en Socinianisme verweet. Deze voorrede ‘aen de Hoog.: Mog. Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden’ eindigde met de beschuldiging, dat de Remonstranten ‘nu met eygen hant bekennen, dat sy geene (confessie) en hebben, dat is, noch soecken, wat zij met de hare eenparelick gelooven moeten’. Heinsius' heftig en vijandig optreden tegen de Remonstranten veroorzaakte, een breuk tusschen hem en Hugo de Groot, eertijds een zijner beste vrienden.

Wat Heinsius' *theologische* werken betreft, zijn enkele homiliën (zie ond. geschriften) vonden niet veel ingang, maar destemeer een werk dat hem in de pen was gegeven doordat de Dordrechtsche Rector Fr. Nansius in druk uitgaf: *Nonni Panopolitani Graeca paraphrasis sancti Evangelii secundum Joannem*, *cum interpretatione Latina et ipso D. Ioannis Euangelio Graeco*, en daarin de versus meedeelde, die hijzelf vervaardigd had ter aanvulling van den onvolledig overgeleverden tekst van Nonnus. Be bewonderaars van dezen dichter juichten dit toe. Maar Heinsius bestreed later de ingenomenheid zijner tijdgenooten met Nonnus; bij de door hem in 1627 ter perse gelegde uitgaaf werd opgenomen: *Heinsii Aristarchus* etc. (zie onder Heinsius' geschriften). Heinsius' ongunstig oordeel over *Nonnus* is wel bestreden, maar maakte toch zooveel indruk, dat twee eeuwen lang geen nieuwe uitgaaf van Nonnus verschenen is.

Van zijne theologische werken maakten echter het meest opgang zijn niet zonder

reden hooggeprezen *Exercitationes Sacrae ad N. Test.*, waar hij lang aan arbeidde, hoewel ze ook sterke verguizing vonden en zijn tegenstanders tegen hem in het harnas jaagden, zooals zijn ambtgenoot te Leiden Salmasius, een zijner bitterste vijanden, met wien hij een hardnekkigen, geruchtmakenden strijd voerde. Zijn voortdurende twisten, gevoegd bij zijn overmatig ingespannen studie, ondermijnden Heinsius' gezondheid dermate, dat hij in 1642 verzocht rustend leeraar te mogen worden; maar Curatoren weigerde dit omdat zij in het belang der Academie hem wilden behouden. Door bemiddeling van den Prins van Oranje in Nov. 1647 werd hij eindelijk voor een jaar vrijgesteld van zijne openbare lessen. Maar toen in 1649 Curatoren hem weer de functiën van het professoraat oplegden, verzocht hij dat de gegeven dispensatie, voor zijn leven mocht gecontinueerd worden. Curatoren stelden de 'deliberatie' nogmaals uit, en uit de registers der Academie blijkt niet of hij er ooit ontslagen van is geweest.

Inmiddels verviel hij zichtbaar 'zoodat het hem te veel scheen dat hij sprak'. In 1653 trad hij af als geheimschrijver van den Academischen Senaat. Hij behield echter zijne emolumenten en ook zijn positie als bibliothecaris, maar Thysius werd hem hierbij als secundus toegevoegd. In zijn laatsten levenstijd verloor Heinsius zijn geheugen en den 25^{en} Febr. 1655 overleed hij. Zijn stoffelijk overschot werd in de Pieterskerk bijgezet.

Anth. Thysius herdacht hem in een lijkrede. Heinsius was een man van buitengewone belezenheid, veelomvattende kennis en groote begaafdheden. Met de meeste geleerden van zijn tijd stond hij in betrekking, waarvan ook talrijke brieven van en aan hem gericht, getuigenis afleggen[1)]. Het Latijn beheerschte hij volkomen. Tal van vermaarde geleerden hebben hem bestreden; onder dezen ook Casp. van Baerle, die hem smadelijk verweet dat hij in het leerstuk der Drieëenheid uit onwetendheid tot Sabellius' dwaling vervallen zou zijn, maar toch in een schrijven aan een van Heinsius' warme vrienden, Constantijn Huygens, hem noemde een groot man van velerlei geleerdheid, vooral Grieksche. Ook Ger. Vossius trok tegen Heinsius te velde, evenals aanvankelijk ook diens zoon Isaäk. Heinsius' hooggeprezen *Exercitationes* stonden mede aan duchtige critiek bloot o.a. van Hugo de Groot; ze werden ook, omdat ze vaak afweken van de vertaling en verklaring van Theod. Beza, aangevallen van Fransche Gereformeerde zijde o.a. door den predikant Jean de Croy (Johannes Crojus), die daarover later zijn leedwezen zou hebben betuigd. De Croy's aanval gaf aanleiding tot een Apologie. Een zijner allerbitterste vijanden was ongetwijfeld zijn ambtgenoot Salmasius te Leiden, die ook op zijne *Exercitationes* heftige critiek oefende, hem 'den ouden Leidschen Afgod' noemde, en in zijn tegenstand steun vond bij Sarau (Sarravius), Raadsheer te Parijs. Een zeer ongunstig oordeel is van andere zijde uitgesproken over Heinsius' verwaandheid, zijn nonchalance bij de voorbereiding zijner colleges, zijn laffe aardigheden[2)].

Intusschen hebben vele beroemde mannen van heinde en verre blijkbaar voor hun klassieke vorming niet weinig aan hem te danken gehad. Gisb. Voetius, die gedurende het vierde en vijfde jaar van zijn verblijf in het Staten-Collegie maar

1) Waar deze brieven voor een groot gedeelte zijn afgedrukt wordt vermeld o.a. bij Schotel, *Letter- en Oudheidkundige Avondstonden*, blz. 180, 181.
2) Zie *Alg. Konst- en Letterbode* v.h. jaar 1835, II, blz. 149, 150, waar een citaat voorkomt uit een Levensschets van Johann Balthazar Schuppius, godgel. en letterk. na 1649 pred. te Hamburg.

zelden verzuimde Heinsius te gaan hooren, en ook later met hem in correspondentie bleef, heeft hem genoemd 'lumen academiae Leidensis universo literatorum orbi conspicuum et admirandum'. Een vergeefsch aanzoek werd door den Raadpensionaris Cats, en later door Adr. Pauw bij hem gedaan om zijn medewerking aan de overzetting van het N. Test. Toch kan hij geen baanbreker der wetenschap heeten, zooals zijn zoon, wiens distinctie hij miste. Een groote hartstochtelijkheid was hem eigen zoowel in zijn haat als in zijn genegenheid. Zijn karakter en levenswandel vielen minder te roemen dan zijn kennis en ijver. Van een zekere wulpschheid zijn ook zijne gedichten niet vrij.

Hij huwde in 1617 met Ermgard Rutgers, dochter uit het huwelijk van Wynand Rutgers en Kornelia Muys van Holy; zij overleed in Sept. 1633. Door deze verbintenis werd Heinsius verwant aan de aanzienlijkste Dordrechtsche geslachten, waardoor zijn invloed nog versterkt werd. Een dochter en een zoon werden uit dit huwelijk geboren, de eerste Elisabeth werd de echtgenoote van Mr. Willem Goes, Eerste Raad in het Hof van Holland, de tweede Nicolaas was o.a. Secretaris van het Kabinet van Christina, koningin van Zweden, en een onzer beroemdste letterkundigen.

Een geschilderd portret van Dan. Heinsius bevindt zich in de Leidsche bibliotheek: ook bestaan er van hem tal van gegraveerde portretten, o.a. een op 26-jarigen leeftijd, ter halve lijve, rechts, in gebloemd kleed, m. mantel, in ov., m. Lat. en Gr. randschr. en 6 regelig Lat. vers van Hugo de Groot. gr. 4°. Vgl. over zijn portretten: Muller, *Cat. v. Portr.*, N°. 2267-2279; v. Someren, id. II, N°. 2361-2364; E.W. Moes, *Iconographia Batava*, N°. 3370; Maandbl. *De Ned. Leeuw.* 29ste Jrg. (1911), blz. 27.

Op het gebied van Kerk en Theologie verschenen van Heinsius de volgende werken:

In Theophania, *sive Domini-Natalem*, *Homilia.* L. Bat. 1612. 4°.[1] - *Θεο□ραστου του* Ερεσιου *□παντα. Theophrasti Eresii graecè et latinè opera omnia. Daniel Heinsius textum graecum locis infinitis ex ingenio partim ex libris emendavit: hiulca supplevit; male concepta recensuit: interpretationem passim interpolavit. Cum indice locupletissimo.* L. Bat. 1613. fol. - *In cruentum Christi Sacrificium sive Domini passionem Homilia.* L. Bat. 1613. 4°.[2] - *In natalem Domini et ejus Passionem.* L. Bat. 1613. 4°.[3] - *Clementis Alexandrini opera*, *graece et latine*, *quae extant. Dan. Heinsius emendationes adjecit. Accedunt diversae lectiones et emendationes a Frid. Sylburgio collectae.* L. Bat. 1616. fol. - *Lofsanck v. Jesus Christus den eenigen ende eeuwighen Sone Godes. Met noodelicke uytlegginghen soo ghestelicke als wereltlicke. Nu eerstelick uytgegeven door P. S(criverius)* Amst. 1616. 4°; 2de uitg.: *Lofsanck v.J.C.*, *den eenigen ende eeuwigen Sone Godes: Met noodelicke uytleggingen, aanwysende den gront v.h. out christelyk geloofd*, *in den selven vervat: Met eene voor-reden v.d. auteur.* Amsterd. 1618. 4°.[4] - *Simonis Episcopij brief. Inde welcke de gront van de Re-*

1) Uitgesproken 21 Dec.; opgedragen aan Cornelis van der Myle.
2) Vert. door Adr. Hoffer, Heer v. Bommenede: *Over de bloedige offerande Christi.* Zierikzee. 1613. 12°. (Vgl. de la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 299.)
3) Vert. door bovengen. Adr. Hoffer; *Gespreek over den Geboortedag onzes Heeren J.C.* Dordr. 1622. 12°. (vgl. de la Rue, t.a.p.).
4) Van dezen *Lof-sanck* zag nog te Amsterdam een uitg. het licht 'in 1621 en eene in 1622 ald. nieuwelijk oversien, vermeerdert, ende verbetert, met de uitleggingen'. In dezen druk komen

monstranten aengaende hare Belijdenis ende eenstemminge in het gheloove, naecktelick ontdekt wort. Met een Voorreden aende Hoog. Mog. Heeren Staten Generael, der Vereenighde Nederlanden. 's-Gravenh. 1620. 4°.[1] - *De contemptu mortis libri IV. Ad Nobilissimum Amplissimimque virum Janum Rutgersium*[2] L. Bat. 1621. 4°. - *Aristarchus sacer, sive ad Nonni ad Johannem Metaphrasin exercitationes. Quarum priori parte Interpres examinatur posteriori Interpretatio ejus cum Sacro Scriptore Confertur: in utraque S. Evangelistae plurimi illustrantur loci. Accedit Nonni et S. Evangelistae contextus: tres item Indices: unus Sulburgij in Nonnum Graecus; duo recentus in Aristarchum; alter Graecus, alter Latinus.* L. Bat. 1627. 8°; 2de ed. 1639; ed. Cantabr. 1640. - *Exercitationes Sacrae in N.T.* L. Bat. 1639. fol.; Cantabr. 1648. 4°. 8°. - *Pro D. Heinsio adversus J. Croii calumnias apologia necessaria.* L.B. 1646. 8°.

L i t t e r a t u u r : Anth. Thysii. *Oratio funeb. in obitum Dan. Heinsii, S. Marci Equitis et Hist. Professoris* (in: H. Witten, *Memor. Phil.* T. II, p. 171-200.) - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 129-135. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 56, 57; III, blz. 663. - *N. Biogr. Wdb.* II, k. 554-557 (art. Dr. Kan.) - A. Angz. Angillis, *Dan. Heins, Hoogleeraar en Dichter* in: *De Dietsche Warande.* VI (1864), blz. 7-44, 421-450, 546-559. - Mr. W.J.C. v. Hasselt, *Over Dan. Heins*, ald., blz. 136- 141, 256, 257. - J. Koopmans, *Dan. Heinsius*, in: *De Beweging*, Alg. Maandschr. v. Lett., Kunst, Wetensch. en Staatk. 5de jrg. III. 1909, blz. 181-203, 276-289. - G.D.J. Schotel, *Letter- en Oudheidk. Avondstonden*, blz. 167-182. - *Biogr. Nationale, publiée par l'Académie Royale .... de Belgique.* T. VIII, 851-874. - J.P.v. Cappelle, *Bijdr. t.d. geschied. der Wetenschappen en Letteren in Nederl.* Amst. 1821, blz. 201-222. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 53, 59. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* II (reg.). - Siegenbeek, *Leidsche Hoogesch.* I, II (reg.). - G.D.J. Schotel, *De Acad. te Leiden in de 16e, 17e en 18e e.*, blz. 64, 132-135. - Soermans, *Acad. Reg.*, blz. 10; Toev., blz. 90-92. - W. te Water, *Herv. Kerke te Gent*, blz. 149-164. - A.H. Haentjens, *Sim. Episcopius als Apologeet v.h. Remonstrantisme in zijn leven en werken geschetst*, blz. 56, 128, 149, 150. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.* (reg.). - Dez., *Godg. Ond.* I, II (reg.). - Dez., *Geschiedk. Naspor.* I, II, III (reg.). - N. Hinlopen, *Hist. v.d. Ned. Overzett. des Bijbels*, blz. 119.

ook nog andere stukken van Heinsius voor, o.a.: *Den XLII Psalm.* Ook in 1650 verscheen gen. *Lofsanck....*: ende zyne andere nederduytsche poëmata Nieuwelycks oversien, enz.

1) Hiertegen zag weer het licht: *Nodige Verantwoordinge der Remonstranten nopende soo wel het stellen van een eyghene en bysondere confessie, verclaringe haers gevoelens, vereeninge met de Luthersche: alsmede over hare Leere van den Doop, Avontmael, ende Rechtvaerdigmakinge uyt den gheloove. Mitsgaders van de vruchten der Contra-Remonstranten gheloove, dienende tot claere aenwijsinge ende wederlegginge vande notoire valscheden (sic!) die Daniel Heinsius, gewezene Secretaris v.d. Heeren Politijquen op de Dortsche Synode, onlangs gepleecht heeft in sijne voorrede over seeckere brief Simonis Episcopii, in druk uytgegeven ende den Ho.: Mog.: Heeren Staten Generael toegeeygent.* Gedr. in 't jaer 1620. 4°.

2) Deze bekende tijdgenoot van Heinsius was zijn zwager. Bovengen. zeer geroemd gedicht is door Jacob van Zevecote in Nederl. dichtmaat overgebracht, en verschenen onder den titel: *Verachtinge des Doots. In 't latyn beschreven door den Ed. ende Wytvermaerden Dan. Heinsius.* Leyden 1625. 4°. Op de vier boeken in verzen volgt een prozastuk: *Summa doctrinae quae singulis libris de Contemptu mortis continetur* en *Platonis locus ex Phedone de Vita secundum mentem, quae est munus Philosophi et iniiium mortis.*

- Duker, *Voetius* (reg.). - *Nav.* V (1855), blz. 99; XXI (1871), blz. 51-54; XXIII (1873), blz. 183, 327-330, 338.- Witsen Geysbeek, *Biogr.*, *Anthol. en Crit. Wdb. Ned. Dicht.* III, blz. 114-129. -

G. Kalff, *Gesch. der Ned. Letterk.* IV (reg.). - *Vliss. Kerkh.*, blz. 54-56. - Glasius, *Gesch. der Nation. Syn. in 1618 en '19 geh. te Dordr....*, II, blz. 25. - Wagenaar, *Syn. 1618/19* (reg.) - [B. Dwinglo], *Grouwel der Verwoestinghe Staende in de Heylighe plaetse: D.i. Claer en warachtich Verhael vande voornaemste Mis-handelinghen, Onbillijcke Procedueren ende Nulliteyten des Nation. Synodi, Ghehouden binnen Dordrecht, in de Jaren 1618 ende 1619*. I, blz. 47, 48. - Balen, *Beschr. v. Dordrecht*, blz. 1136.

[Hemmo Heins]

HEINS[1] **(Hemmo)**, geboren te Groningen den 12^{en} Oct. 1729, bezocht in zijn vaderstad de Latijnsche Scholen, en werd aldaar den 10^{en} Jan. 1746 ingeschreven als student, waar hij vooral het onderwijs van zijn leermeester van Velzen op prijs stelde, wiens discipel hij zich gaarne noemde. Den 24^{en} April 1754 beroepbaar gesteld door de classis Emmen werd hij den 14^{en} Sept. 1760 bevestigd te Zevenhoven door Ds. Tako Sibelius, pred. te Alphen a/d Rijn (m. Spr, XVI:23, 24; intr. m. 2 Cor. II:16*b*). Hij bleef er werkzaam tot het ingaan van zijn emeritaat in Maart 1808; den 11^{en} Oct. 1807 daags voor zijn 78^{en} geboortedag preekte hij nog met opgewektheid over Hoogl. I:2*a* en bediende hij het Avondmaal; kort daarop werd hij getroffen door een slijmberoerte; dit en het verlies zijner vrouw brachten hem ertoe emeritaat aantevragen met 1 Jan. 1808; den 10^{en} Apr. d.a.v. liet hij afscheid preeken door Ds. B.A. v. Meerbeek, van Nieuwveen. Daarna woonde hij te Aarlanderveen, waar hij den 1^{en} Maart 1814 in vast geloof ontsliep en den 5^{en} d.a.v. begraven werd.

Hij was den 17^{en} Jan. 1769 gehuwd met Johanna Moriaanshoofd (overl. 27 Oct. 1807); uit dit huwelijk werden twaalf kinderen geboren, waarvan slechts drie hem overleefden.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Hij gaf gedichten uit, die van geen waarde zijn. n.l.

Lykklagte ter Gedachtenisse van Albertus Alberthoma[2]. - *Amstelsche Uitspanningen of Stichtelijke Gedichten.* Amst. 1760. 8°. I. - *Amstelsche Uitspanningen of Stichtelijke Gezangen*, verrijkt m.e. Voorbericht. op order v.d. H.H. Gedeput. des E. Classis v. Woerden en Over-Rhynlandt. Amst. 1762. 8°.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI. blz. 140. - *Alb. Stud Gron.*, k. 199.- *Boekz.* Jrg. 1760*a*, blz. 473; jrg. 1762*b*, blz. 758; jrg. 1808*a*, blz. 76, 77; jrg. 1814*a*, blz. 325. - v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 212, 213, - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 107. Wapenheraut I, 139, 140.

[Gerhard van Hekeren]

HEKEREN (HEECKEREN) (Gerhard van), geboren te Doetinchem, werd ingeschreven als student te Utrecht in 1671, en later op 22-jarigen leeftijd te Leiden den 21^{en} Sept. 1674. Als proponent beroepen te Almen in 1678, diende hij deze gemeente tot 1687, daarna die van Haaksbergen tot zijn overlijden in Oct. 1724.

1) Dat hij zooals v.d. Aa beweert ook *Heinsius* zou heeten blijkt verder uit niets.
2) Bedoeld zal vermoedelijk zijn de Groningsche predikant van dien naam, overl. 11 Mei 1758.

Hij liet geen weduwe na.
Portretten zijn van hem niet bekend.
Van hem zag het licht:

Juda's onachtzaamheid omtrent de wegrapinge der vrome; ofte een lykrede over Jes. 57:1, gepast op de Dood en begraaffenisse v. Haar Koninkl. Majesteit Maria

Stuart, *in haar leven Koninginne v. Engeland*, *Schotland*, enz. Uitgespr. binnen Haaksbergen op den jaarl. Bededag der Prov. Overyssel. Deventer. 1695. 4°.

Litteratuur: *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 66. - Id. *L.B.*, k. 592. - *Boekz.* Jrg. 1695*b*, blz. 367, 368. - De Jongh, *Pred. Geld.*, blz. 324.

[Arnoldus van Hel]

HEL (HELL) (Arnoldus van of **ab) (HELLIUS)**, geboren te Zwolle, studeerde eerst te Franeker o.a. onder Maccovius, werd daarna den 28^{en} Maart 1619 op twintigjarigen leeftijd ingeschreven als student te Leiden, en in Juni 1620 door de classis van Gouda peremptoir geëxamineerd. Zijn eerste gemeente was Jaarsveld, vanwaar hij in 1632 vertrok naar Nieuwpoort. Hier overleed hij in 1635.

Door de Part. Z.-Hollandsche synode van Oct. 1630 werd hij gedeputeerd om de onderlinge correspondentie te onderhouden met de synode van Overijssel, waarvan hij in de synode van 1631 te Schiedam verslag uitbracht. Uit de acta dezer synode blijkt dat hij ook een der beide predikanten was, aan wie was opgedragen de behandeling van een beroepingsquaestie te Rotterdam, met de Overheid aldaar ontstaan. Dezelfde synode wees hem ook aan als visitator der Classis. In de Z.-Hollandsche synode te Dordrecht van 24 Juli tot 4 Aug. 1635 te Woerden was hij nog tegenwoordig; hij werd er aangewezen als lid eener commissie om in de vergadering der classis Dordrecht een synodale resolutie overtebrengen en aannemelijk te maken; ook werd hij in diezelfde synode benoemd tot deputatus ad correspondentiam naar Groningen.

Hij was gehuwd met Elisabeth Schaegen (vermoedelijk een dochter van Mr. Gerbrand Jansz. Schagen, pred. laatstelijk te Wijk bij Duurstede); uit dit huwelijk werd o.a. geboren Simon v. Hel(l) (zie hierna). Gen. echtgenoote van Arn. v.H. hertrouwde later als weduwe met Ds. Cornelis van Leeuwen Corn. zn., pred. te Boskoop (overl. ald. 1681) en was bij dezen moeder van den Amsterdamschen theol. Prof. Gerbr. v. Leeuwen.

Zijn broeder was **CASPAR VAN HEL(L)**, die van 1621 tot 1625 predikant was te Aalburg en Heesbeen, de eenige gemeente, die hij diende, en waar hij reeds in laatstgen. jaar overleed. Deze verdedigde in 1620 te Franeker *Theses de Sacramentis in genere*, *sub praeside nobilissimi clarissimique viri D. Johannis Makowsky, S S Oh. Doctoris ejusdemque Facultatis ut et Philosophiae theoretïcae professoris dignissimi*, *praeceptoris mei multis modis observandi*, waarachter Maccovius een Latijnsch gedicht plaatste (afgedrukt bij A. Kuyper, *Joh. Maccovius*, Bijl, G, p. XVI)[1)].

Een zoon van Arn. v. Hel was **SIMON V. HEL(L)**, achtereenvolgens predikant te Overschie (bev. 23 Aug. 1648), Weesp (bev. 21 Aug. 1650), Hoorn (bev. in Aug. 1654), Haarlem (bev. 2 Juli 1656; ald. overl. 26 Mei 1704). Hij vertegenwoordigde enkele malen de N.-Hollandsche Synode in andere Prov. Synoden. Van hem wordt verhaald dat hij eens onbekend tegenwoordig was in de kerk te De Ryp, waar de later zoo vermaarde Sal. van Til naar gewoonte na afloop van den gewonen namiddagdienst het Evangelie van Mattheus voor meer ontwikkelden verklaarde, en dat hij bij die

1) Vgl. ook Sepp, *Godg. Ond.* I, blz. 154.

gelegenheid zich niet kon weerhouden de gemeente met het bezit van zulk een leeraar geluktewenschen en v. Til aantesporen zoo voorttegaan[2]. Uit het eerste

2) Schotel,*Kerk. Dordr.* II, blz. 33.

huwelijk van Sim. v. Hel (met Margr. van Leek) werd één dochter geboren, die later huwde met Campegius Vitringa; een zoon uit zijn tweede huwelijk (met Margaretha v. Dommelen, wed. v. Ds. Greg. Cossius (of Costius), pred. te Rotterdam) heette Arnold v. Hel(l) en is predikant te Sloten geworden (van 1685 tot aan zijn dood in 1710).

Van geen dezer predikanten v. Hel(l) zijn portretten bekend.

Van Arn. v. Hel(l) verscheen in druk:

Collegii Theologici Controversiarum Quaestiorum Disputatio prima, *quae est de Quaestione hac*, *Utrum Deus velit omnes et singulos salvos fieri: ad quam A.D.O.M. Praeside Nobilissimo ac Clarissimo viro, D. Iohanne Maccovio ..... respondebit.* Fran. 1618. 4°. (Opgedragen o.a. aan drie bloedverwanten Reinerus, Henricus en Gerardus Nicosius ab Hell, van wie de eerste twee hooge militaire waardigheden bekleedden).

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. L.B.*, k. 140, 149. - Soermans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 66, 71, 99. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 140; Jrg. 1910, Bijl. S, blz. 156. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* III, blz. 428. - Knuttel, *Acta.* I, II, III, IV, VI, (reg.). - *Arch. Ned. K.G.* III (1831), blz. 566.

[Ottho Gerhard Heldring]

HELDRING (Ottho Gerhard) werd den 17^en^ Mei 1804 in het toen nog Pruisische, sinds 1816 Nederlandsche grensstadje Zevenaar geboren als een der vijf kinderen uit het huwelijk van Otto Gerhard Heldring, predikant aldaar, en Louize Geertruda Janssen, dochter van Johann Wilhelm Janssen, consistoriaal president en leeraar in in de kolonisten-gemeente Pfalzdorf bij Kleef. Zijne voorouders van vaderskant waren sedert lang militairen in Nederlandschen dienst; zijn overgrootvader, omstreeks het midden der 17de eeuw om des geloofswil uit zijn geboorteland Hessen uitgeweken, was naar Holland gevlucht, en had hier in vaderlandschen dienst getreden. Prins Willem van Oranje, den lateren koning Willem III als kapitein naar Engeland vergezeld. Ottho Heldring Jr. genoot van zijne ouders een opvoeding, beheerscht door dezen regel: ‘Geef uwen kinderen, die gij in de vreeze Gods opleidt, zooveel mogelijk vrijheid.’ Zijn moeder was piëtiste in den gezonden zin. In zijn kinderjaren sloot hij, door de omstandigheden veel aan zichzelf overgelaten, zich gaarne aan bij geringeren in stand. Zoo leerde hij, naar zijn eigen latere verzekering, het leven der armen liefkrijgen.

Met zijn zesde jaar werd hij gezonden naar de Hervormde school in zijn geboortestad; hij was daar het voorwerp van vele plagerijen van den kant zijner meest Roomsche medescholieren, terwijl de uiterst strenge meester er onbarmhartig op kon los ranselen. Vervolgens bezocht hij de Latijnsche School te Zevenaar, waar de weinige leerlingen door den rector, een Duitsch candidaat, nooit bestraft werden. Hij werd in het Hebreeuwsch onderwezen door een Joodsch Rabbijn, die hem zijn belangstelling wist inteboezemen voor het Jodendom. In die jaren verslond hij allerlei lectuur; de klassieken trokken hem aan, maar het allerliefst verdiepte hij zich in de Duitsche letteren. Den 16^en^ Sept. 1820 werd hij ingeschreven als student te Utrecht tegelijk met zijn neef Wilhelm Janssen uit Pfalzdorf, die in de academiestad met hem samenwoonde, en aan wiens vriendschap hij zelf later verklaarde zooveel te danken

te hebben. Door dezen werd hij achtereenvolgens ingewijd in de denkbeelden van Herder, Jacobi en Spinoza, en al vatte Heldring de studie van het Spinozisme niet zoo diep en breed op als zijn neef, ook hij ontleende daaraan de rationalistische trias: God, deugd en onsterfelijkheid, en meer en meer ontglipte ook

hem alle geloof aan de Godsopenbaring. Zijn professoren, van Heusde e.a. boeiden hem slechts in geringe mate. Van de officïeel propaedeutische studiën trokken hem eigenlijk alleen die der geschiedenis aan.

Na wèl volbracht propaedeutisch examen begon hij met het derde studiejaar aan de Theologie, die hem echter weinig aantrok; hij was een traag collegebezoeker. Straks volgde een periode van verbittering, nadat hem vanwege de Faculteit een strenge berisping was toegediend om zoogen. verregaand onzedelijk gedrag, waarvan hij zichzelf in 't minst niet bewust was; zelfs werden deswege hem eenige academische voorrechten onthouden; de oorzaak bleek hem ten slotte te liggen in een onwillekeurigen glimlach op zijn gelaat bij een college, waaraan een achterdochtig hoogleeraar de wanorde op dat college toeschreef. De felle verbittering, die daarop bij hem ontstond, maakte straks plaats voor een ongekenden studieijver, waarin hij op raad van een zijner vrienden een edele wraak vond, maar die tengevolge had dat hij zich overwerkte. Een tijdlang totaal buiten staat zich geestelijk intespannen en overgegeven aan moedeloosheid, oefende hij zich van Maart tot Sept. 1826 in handenarbeid buiten in den tuin en op het veld bij zijn grootvader te Pfalzdorf.

Zoo herkreeg hij zijn gezondheid. Maar liefde tot het ambt, waartoe hij zich voorbereidde, bleef hem ontbreken; veeleer was het arbeidersleven zijn ideaal. Toch deed hij reeds den 5^{en} Oct. 1826 proponentsexamen op aandringen van zijn vader; den 25^{en} Maart 1827 werd hij in de destijds uit slechts 150 zielen bestaande gemeente van Hemmen door dezen bevestigd (m. Dan. XII:3; intr. m. 1 Joh. IV:7*a*). Hij genoot er den omgang van den geleerden kasteelbewoner W.J.E. Baron van Lynden en diens vrouw. Voor zijn inwendig leven bleef hij echter onbevredigd, totdat hem bij het lezen van een preek van Prof. I.I. Sack ter voorbereiding van zijn eigen eerste Kerstprediking een nieuw licht opging over het Evangelie en over den persoon van Christus. Van dien tijd af vervulde hij met hart en ziel zijne bediening en moest hij positie nemen tegen het rationalisme zijner dagen, dat ook op hem invloed had geoefend. Ook op het gebied der praktische armenzorg maakte hij te Hemmen een leerschool door. In dien tijd ontwikkelde zich zijn liefde voor het opsporen van oudheden. Daartoe was een bijzondere aanleiding. Zijn neef L.J.F. Janssen, slechts kort predikant te Neerlangbroek, dreigde den weg op te gaan van diens broeder, Heldrings' vroegeren contubernaal Wilhelm, die onder invloed van het Spinozisme gebleven, diep melancholisch, en krankzinnig was geworden en reeds in 1829 als predikant te Eck en Wiel was afgetreden. Heldring wist den broeder nog tijdig te bewegen zijn bediening nederteleggen, nam hem in zijn pastorie op, en maakte van daaruit tochten met hem met het oog op oudheidkundige nasporingen, die niet zonder vrucht bleven. Na het vertrek van dezen neef, die een geheelen winter in de Hemmensche pastorie doorbracht (hij werd in in 1835 Conservator bij het Museum van Oudheden te Leiden) werd Heldring ernstig ziek, en moest straks tot herstel van krachten naar buiten. Hij hield zich toen weer op te Pfalzdorf, en daarna elders o.a. in Westphalen. Ook na zijn in Oct. 1832 gesloten huwelijk ondernam Heldring nog menigen onderzoekingstocht, waardoor hij behalve oudheden ook het volksleven en allerlei volksvoorstellingen en -bijgeloof leerde kennen. Meer dan een zijner geschriften (ook tal van bijdragen in Nijhoff's *Bijdragen* en in den *Gelderschen Volksalmanak*) dankt daaraan zijn oorsprong. Hoewel met zijn kleine gemeente

meelevend, sloeg hij de vleugelen ook daarbuiten uit, en met opoffering van letterkundigen roem

rijpte in hem de man, die in de volksnooden deelde, de volkszonden krachtig bestreed, en erop uit was een toevlucht te zijn voor allerlei ellendigen. Op een zijner tochten ter opsporing van oudheden op de Veluwe ontdekte hij daar in 1841 het dorp Hoenderloo, destijds gevormd door de samenwoning van 24 armelijke hutten. Die kennismaking drong hem niet te rusten eer ook hier de zinspreuk was vervuld, die hij gelezen had op den kerkmuur te Pfalzdorf, waar zijn grootvader als een andere Oberlin geleefd en gewerkt had: 'Die Wüste soll zum Acker werden.' Een bron en een school waren het eerst noodig. De giften, die daartoe bij Heldring inkwamen, waren bemoedigend. Ook het Koninklijk Huis hield zich niet onbetuigd. Straks kon er een kerk worden gesticht. In het gebrek aan onderwijzers werd voorzien. Zoo kreeg het dorp langzamerhand een heel ander aanzien. Straks werd het vereerd met een bezoek van H.M. de Koningin en den jeugdigen Kroonprins. Heldring had door woord en geschrift warme belangstelling weten te wekken. De ontginningen, waarmede het dorp werd omringd, boden gelegenheid tot arbeid voor de bevolking van een Doorgangshuis voor jongens, dat het begin is geweest van de thans zoo bekende Stichting te Hoenderloo. Heldring ging bij een en ander niet onvoorbereid te werk; te voren stelde hij zich door persoonlijk bezoek van dergelijke stichtingen elders op de hoogte. Ook tegen de drankzucht, dien hij bij zijn wandelingen onder het volk met al hare ellendige gevolgen moest constateeren, bond hij den strijd aan; het woeden der cholera, waarmee Europa in 1833 zoo zwaar was geteisterd werd voor hem aanleiding om te schrijven over *de Jenever erger dan de Cholera.* De aardappelnood in 1845 en 1846, waarin hij een oordeel Gods over ons volk zag, deden hem eveneens naar de pen grijpen en ernstige pogingen aanwenden tot verwezenlijking eener buitenlandsche en binnenlandsche kolonisatie.

Onder alles had Heldring één doel voor oogen: het welzijn der Kerk, de uitbreiding van Gods Koninkrijk. Zijn philanthropische bezieling stond in het nauwste verband met zijn geloof, en dit geloof stond onder invloed van den Réveilgeest. Zijn betrekking tot de vergadering van 'Christelijke Vrienden' is aan het welslagen van zijne ondernemingen onmiskenbaar ten goede gekomen. Hij was het, die tot aaneensluiting van dien kring, waartoe mannen behoorden als Groen van Prinsterer, Capadose, da Costa, den stoot heeft gegeven. En het is bekend hoe deze vergadering zich daadwerkelijk interesseerde voor in- en uitwendige zending, evangelisatie, Bijbelverspreiding. *De Vereeniging*, *Christelijke Stemmen*, het orgaan, waar van de eerste 25 jaargangen onder Heldrings redactie het licht zagen, geven daarvan een volledig overzicht. In dit verband verdient nog vermelding dat op initiatief van Heldring, die geregeld de jaarvergadering der Broedergemeente te Zeist bezocht, en in 1862 in de buurt van Maagdenburg een zendingsbijeenkomst in de open lucht had bijgewoond, het eerste Nederlandsch Nationaal Zendingsfeest te Wolfheze gehouden werd den 6^{en} Aug. 1863, waar 10.000 feestgenooten bijeen waren, en de openingsrede door hem werd uitgesproken.

Een bezoek in 1847 door hem gebracht in de eenige vrouwengevangenis hier te lande, te Gouda, had groote gevolgen. In zijn hart werd toen de ontferming wakker over gevallenen, die hij daar aantrof, en het besef dat zijne roeping was naar Ezech. 34 het verlorene te zoeken en een toevlucht te openen. Hij kocht een in zijn nabijheid gelegen, van ouds bekende bierbrouwerij genaamd 'Steenbeek', waarvan de eigenaar insolvent was geworden, aan voor ± *f* 12.000, alle onkosten inbegrepen

en richtte dit gebouw in als asyl voor gevallen vrouwen; hierdoor was in 1848 een begin geschapen van de Zettensche stichtingen; in 1856 volgde de stichting van 'Talitha Kumi' voor verwaarloosde kinderen, in 1861 'Bethel' voor verwaarloosde meisjes, die in zedelijke gevaren verkeerden; in 1864 riep hij de 'Normaalschool' in het leven voor onderwijzeressen in christelijken zin en geest; den 19^{en} Juni 1870 wijdde hij op den top van den Vluchtheuvel, dien zijn volhardende ijver in de Betuwe had weten te doen opwerpen, het op zijn initiatief gebouwde kerkje in, dat erop berekend was, om bij overstrooming aan de bewoners der omliggende dorpen een veilige toevlucht te bieden, en waarin hijzelf nog zes jaren lang elken Zondag het Evangelie verkondigen zou voor de gezamenlijke bevolking zijner stichtingen. Daartoe werd hij op zijn verzoek den 1^{en} April 1867 van zijne bediening als predikant te Hemmen losgemaakt. Hij preekte aldaar afscheid m. 2 Kon. IV:13.

Voor zijne stichtingen heeft Heldring zich vele opofferingen getroost. Na de opening van 'Steenbeek' doorreisde hij maanden lang het land om in de voornaamste steden op grond van Ezech. 34 te getuigen tegen de zonde. 'Getuigen en redden' was zijn devies. Na zijn vertrek uit de pastorie te Hemmen vestigde hij zich in de directeurswoning, die uitzicht geeft op de Vluchtheuvelkerk.

Na het overlijden van zijne echtgenoote, den 10^{en} Oct. 1873, voelde Heldring zich gedrukt door de eenzaamheid en gebreken van den ouderdom. In het voorjaar van 1876 werd om gezondheidsredenen verandering van lucht gezocht; den 20^{en} Juni verrichtte hij zijn laatsten arbeid op de Normaalschool, waar negen élèves hare belijdenis aflegden, een plechtigheid, die hem geheel uitputte; den volgenden dag vertrok hij naar Mariënbad in Bohemen, waar hij reeds den 11^{en} Juli overleed. Den 17^{en} Juli 1876 werd zijn stoffelijk overschot ter aarde besteld te Zetten op het kerkhof aan den voet van den Vluchtheuvel. Een week later sprak Prof. Dr. N. Beets een lijkrede uit in het kerkje over Hand. XIII:36*a*, waarin hij een meesterlijke karakterschets van den overledene gaf.

Dat Heldring niet als letterkundige op den voorgrond trad lag niet aan gemis aan litterarische talenten; de man, die Claudius, Stilling en Jean Paul zoo zeer waardeerde, meer dan den in zijn dagen in trek zijnden onkerkelijken Lord Byron, was niet alleen goed thuis in de litteratuur, maar had ook zelf op dat terrein verdiensten; hij vertoont ook humoristische trekken, die herinneren aan de 'Wandsbecker Bode', evenals ook sommige zijner geschriften in Betuwsch dialect doen denken aan Cremer. Hier en daar zijn ze dichterlijk getint. Er is echter iets ongeregelds in. Van compositie of dispositie is nergens sprake. Geen klove scheidt zijne litterarische van zijn pastorale en philanthropische werkzaamheid. Ook hierin komt uit hoe de man, die vaak absent kon schijnen, er terdege bij was en stond in de volle realiteit van het leven. Als herder en leeraar was hij zeer getrouw in huisbezoek en catechisatie. Op deze laatste bracht hij zijne leerlingen tot Schriftonderzoek, waardoor het lezen van den Bijbel in de huisgezinnen bevorderd werd. Vraagboekjes gebruikte hij niet. Zijn preeken bracht hij aanvankelijk geheel op schrift; later gewende hij zich eraan uit het hoofd te spreken; maar nooit beklom hij den kansel zonder ernstig overdacht te hebben wat hij zeggen zou; zijn sterk geheugen bewees hem daarbij goeden dienst. Hij wist de harten te treffen. 'Zijn forsche stem, zoo vol nadruk, zijn ernstig voorhoofd, zijn doordringende blik' gaven aan zijn woord dat indrukmakende, dat veroverende, dat hem beslag deed leggen op zijn hoorders. Maar bovenal blonk hij

uit als de ‘heros’ op het gebied der *Inwendige Zending*, waarop hij de baanbreker was, wiens invloed is uitgegaan vèr buiten het vaderland. Ook op het terrein der *Uitwendige Zending* heeft hij geijverd. Hij verliet met anderen het Ned. Zendelinggenootschap, toen in 1864 was uitgemaakt dat ook de ‘modernen’ lid konden blijven. Hij wenschte zekerheid dat zendelingen niet slechts, zooals hij het uitdrukte ‘civilisatie-commissarissen’ zouden zijn. Hij bood steun aan Joh. Goszner te Berlijn, den stichter der *Gosznersche Missionsverein*, die in 1849 kennis met hem maakte en wiens zendingsdenkbeelden hij deelde.

Heldring heeft nooit de hoop opgegeven op een gezamenlijk optrekken van de orthodoxie in breeden zin tegen het liberalisme - voor hem van het ‘geloof’ tegen het ‘ongeloof’. Toch bracht de practijk hem vaak ook in welwillende aanraking met mannen van ‘links’. Maar evenmin als hij het op kerkelijk gebied vinden kon met de richting der ‘Afgescheidenen’ en met de groote Protestantsche partij, bij wie de rationalistische trias ‘God, deugd en onsterfelijkheid’ den boventoon voerde, evenmin kon hij op *philantropisch* terrein zich vereenigen met de mannen van het ‘Nut van 't Algemeen’, die van hun' kant zijn optreden wel waardeerden, maar wien ‘dat àl te rechtzinnige, dat àl te Gereformeerde’ tezeer hinderde om er zich bij aantesluiten. Zoo stond hij vrijwel in zijn philanthropisch streven geïsoleerd, maar de steun van zijn vriend Groen van Prinsterer, bij wien hij raad zocht, en van anderen hielp hem bij het bereiken van zijn doel. Groot en veelomvattend was de zegen die van zijn zeldzaam werkzaam leven is uitgegaan, een leven, dat tevens door eenvoud gekenmerkt was.

Heldring was sedert 1837 lid van de Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden, en sedert 1840 Lid van het Utrechtsch Genootschap. In 1858 werd bij benoemd tot Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Uit zijn huwelijk met Anna Elisabeth Deuffer-Wiel, van Wijk bij Duurstede werden acht kinderen geboren, van wie een zoon Dr. Jan Lodewijk Heldring, em. pred. van Amsterdam, de uitgaaf van zijn *Leven en Arbeid* bezorgd heeft.

Zijn schoonzoon Karl Bastian (1821 - † 1881) pred. te Bernburg, stichtte aldaar een asyl naar het voorbeeld van zijn schoonvader. Zijn kleinzoon O.G. Heldring is een der predikanten van de ‘Vluchtheuvelkerk.’

Van O.G. Heldring bestaan verschillende portretten, o.a. een borstb. links omgeven door afbeeldingen zijner stichtingen. Lith. v. G.J. Thieme. 4°. vgl. v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, N° 2369-2372.

Van hem zagen de volgende geschriften het licht:

De natuur en de mensch, *of levensbeschouwingen van pachter Gerhard op zijne wandelingen met neef Jonas.* Amst. 1834. 3 st. gr. 8°. - *Winteravondlectuur van pachter Gerhard.* Amst. 1835, '36. 2 st. gr. 8°. - [Met B.T. Lublink Weddik], *Waarheid en gevoel in het leven.* 1ste st. Amst. 1837. gr. 8°. - [Met C.P.E. Robidé v.d. Aa], *De zoon der natuur en de man naar de wereld.* Amst. 1837. 2 dln. 8°. - *De jenever erger dan de cholera. Een volksboek*, *in voorb. en cijfers*, *voor arm en rijk*, *oud en jong.* Arnh. 1838. kl. 8°. - *Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche Oudheden*, *legenden*, enz. 1838, '40. 2 st. gr. 8°. - *De nimmer rustende Israëliet tot rust gekomen.* Eene Christelijke legende. Amst. 1839. 2 dln. gr. 8°. - *Van Geuns*,

over het gebruik en misbruik van sterke dranken. Gron. 1839. 8°. - *De arme Jacob.* Eene treffende geschiedenis voor kinderen. Gron. 1840. kl. 8°. -

Zelfonderzoek eens Christens naar het Woord van God. Een oud boekske, vernieuwd naar onzen tijd, voorafgegaan v.e. beschouwing van den eenigen weg tot ware zelfkennis. Amst. 1841. kl. 8°. - [Met R.H. Graadt Jonckers], *De Veluwe. Eene wandeling.* Arnh. 1841. 8°. - *Waarom staan de namiddagkerken zoo ledig? Wat is de oorzaak v.d. tegenzin tegen den Heidelb. Catechismus?* Een gesprek tusschen drie Hervormde Evangeliedienaars. Nijm. 1841. 8°. - *Godsdienstige traktaatjes.* Nos 1-6. Nijm. 1842. kl. 8°. - *Oom Koenraad en zijne lievelingen. Een geschenk voor de lieve vaderl. jeugd.* Koevorden. 1842. kl. 8°. m. pl. - *Hoe Simon Bar-Jona, aan de hand v. Jezus, Petrus geworden is.* Leiden. 3 afd. gr. 8°. - *Schat der zielen.* 's-Grav. 1842. 8°. - *De bijbel en de mensch.* Amst. 1842, '44. 1ste en 2de dln., 1ste st.; het 1ste st. ook ond. den titel: *De togt der kinderen Israëls door de woestijn en Symboliek der Mozaïsche Godsdienst.* Amst. 1844. gr. 8°. M.e. kaart. - *De Godvreezende Willem.* Een christelijk schoolboekje. Nijm. 1842. kl. 8°; 2de dr. Zutph. 1862. kl. 8°. - *In liet zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten. Een volksboek, behandelende de vraag: Hoe de armoede te stuiten, en eigen verdiend brood den huisgezinnen te verschaffen?* Arnh. 1844. post 8°; 2de dr. schooluitg. 1844. kl. 8°. - [Met G. Haasloop Werner], *Wandelingen over de Veluwe.* Arnh. 1845. 8°. - *De arme bedelknapen door Willem den Krijgsman opgekweekt tot godvreezende en bekwame arbeiders. Een volksboek, schetsende de onuitputtelijke bronnen van broodwinning in ons vaderland.* Arnh. 1845. kl. 8°. - *Wat te denken van en wat te doen in den aardappelennood?* Amst. 1845. gr. 8°. - *Over den naam van Christen. Een gesprek tusschen drie naar waarheid zoekende vrienden.* Amst. 1846. kl. 8°. - *Binnen- en buitenlandsche kolonisatie, in betrekking tot de armoede.* Amst. 1846. gr. 8°. - *De nood en hulp der armen in betrekking tot den arbeid, de weelde en het medelijden. Eenige praktische blikken in den toestand onzes volks.* Amst. 1846. gr. 8°. - *Noodkreet over de belasting op het gemaal, en den hoogen prijs v.h. brood.* Amst. 1846. gr. 8°. - *De Anna-Paulowna-polder. Een blik op het gebied der binnenlandsche kolonisatie in betrekking tot de armoede en nationale welvaart.* Amst. 1847. gr. 8°. M.e. kaart. - *De Christen-werkman als zendeling. Waar achter een brief v.e. Christen-landman uit N.-Amerika, schetsende naar waarheid wat de landman aldaar te wachten heeft.* Amst. 1847. gr. 8°. - *De Christen-werkman den zendeling toegevoegd als een medearbeider.* (Uittreksel uit: *De Vereeniging*). Amst. 1847. gr. 8°. - *Opmerkingen op eene reis langs den Rijn.* Amst. 1847. gr. 8°. M. platen. - *Bedenkingen over het Kerkbestuur bij de Hervormden in Nederland, ter wederlegging v.h. geschr. v. A. Francken: 'Iets over het Kerkel. Bestuur' enz.*[1] *Bevattende eene ontwikkeling der oude regten van de Ned. Herv. Kerk, met betrekking tot het kerkelijk bewind, tegenover het gezag, eigendunkelijk thans aan sommigen toegekend.* Amst. 1848. 8°. - *Hoe is ons Nederland zoo rustig?* Een vraag in deze donkere dagen beantwoord. Amst. 1848. kl. 8°. - *Christendom en armoede.* Haarl. 1849. 1ste st. 12°; 2de st. ald. 1850.

1) A. Francken, *Iets over het Kerkelijk Bestuur der Hervormden in Nederland.* Tengevolge der opmerkingen van O.G. Heldring omtrent dit onderwerp medeged. in het tijdschr. *De Vereeniging* N° XII. Juni. 1847, blz. 166 en vlg. Utr. 1847.

kl. 8°. - *Reis naar Hamburg en Berlijn*, *of eenige dagen toegewijd aan het gebied der Innere Mission.* Arnh. 1850, '51. 2 st. gr. 8°. - *Reis naar Stuttgart.* Amst. 1851. 8°. - *Zelfonderzoek eens Christens naar het Woord van God*, *een oud boeksken*, *vernieuwd naar onzen tijd.* 2de dr. Amst. 1851. kl. 8° - *Twee huisgezinnen.*

Haarl. 1852. kl. k°. - [Met L.J. v. Rhijn], *Twee Kerkdagen. Tocht naar Elberfeld en Bremen.* Arnh. 1858. 8°. - *De Nederl. Hervormde Kerk in Indië.* Utr. 1855. gr. 8°.[1] - *Een brief aan zijne niet-moderne medebroeders over den toestand onzer Kerk in deze dagen.* Utr. 1864. post. 8°. - *Levenservaringen op de gestichten verzameld.* Oud en Nieuw uit den schat des harten. Rotterd. 1865. 1ste afl. post 8°. - [Met J. de Liefde], *Twee merkwaardige brieven.* Nijm. 1871. - *Leven en arbeid.* Leiden. 1881. 2 dln. post 8°. Met portr. staalplaatje en titelgrav.[2] Goedk. uitg. 1882. post 8°. In Hoogd. vertal. v. Rud. Müller 'mit Vorwort' v. W. Baur. Gütersloh. 1882.

Heldring redigeerde:

Geldersche Volksalmanak. Arnh. 1835-1876. - *De Bijwagen.* Tijdschr. toegewijd aan wetenschappen en gezellig onderhoud. Arnh. 1837. gr. 8°. - [Met Mr. G.P.E. Robidé van der Aa], *De Volksbode*, een tijdschr. t. nut van 't algemeen. Arnh. 1839-1847. gr. 8°. - *Volksalmanak voor tijd en eeuwigheid.* Arnh. 1848-1851. kl. 8°. - *De Vereeniging Chr. Stemmen.* Amst. gr. 8°; de eerste 25 jaargangen van 1846 af ond. red. v. O.G.H. - *Magdalena.* Evangelisch Jaarboekje. Uitgeg. t. behoeve v.h. Asyl Steenbeek. Amst. 1853-1876. - *Bethel.* Chr. stads- en dorpsalmanak, uitgeg. t. voord. v.h. gesticht Bethel. Rott. 1863-1876. - *Het Zettensch Dorpskronykske.* Zetten. 1868, 1869.

Voorts zijn door Heldring gesteld: het 1ste tot het 28ste *Verslag van den staat en de verrichtingen v.h. Asyl Steenbeek.* 1848-1876, het 1ste tot 20ste *Verslag van Talitha Kumi.* 1856-1876; het 1ste tot 14de *Verslag v. Bethel.* 1862-1877; het 1ste en 2de *Verslag v.d. Chr. Normaalschool.* 1864. 1868.

Verschillende bladen en tijdschriften bevatten nog artikelen van zijne hand; zoo plaatste hij een bijdrage in *De Navorscher: Eenige wenken voor vrienden van oudheden, uit vroegere ervaringen bijeenverzameld.* 2de Jrg. (1852), blz. 57, 58.

Voorts verscheen nog van hem in druk:

Schat der zielen of de begeerige ziel naar de liefde en de gemeenschap van God; eene allegorie uit het Spaansch vertaald, thans opnieuw bewerkt. 's-Gravenh. 1842. kl. 8°. - E. Demole, *De doop des H. Geestes.* Leerr. op Pinksteren over Hand. I:5. M.e. voorr. en uitgeg. door O.G. Heldring.

Voorrede voor: O.v. Behr, *Goede raad voor landverhuizers naar de Vereen. Staten v. N.-Amerika, ook met betrekking tot Texas.* Arnh. 1849. kl. 8°. - Voorrede voor: Th. Carlyle, *De Fransche omwenteling.* Een geschiedk. tafereel. N.h. Engelsch en Hoogd. door F.F.W. Koch. Maarssen. 1849. 1ste dl. gr. 8°; 2e en 3e dl. ald. 1850. '51. gr. 8°. - Voorrede voor: S.C. Kapff, *Waarschuwing van een vriend der jeugd tegen haren gevaarlijksten vijand, of onderrigting omtrent de geheime zonden* enz. enz.

1) Naar aanleiding hiervan verscheen: J.J. Scheuer, *Iets voor de zending in Indië. Bijdragen ter beoordeling v. O.G. Heldring's Herv. Kerk in Indië.* Arnh. l855. gr. 8°.

2) Dit werk door Dr. L. Heldring uitgegeven, is door dezen uit aanteekeningen van zijn overleden vader, in den autobiographischen vorm overgenomen, bewerkt tot een doorloopend geheel. Door saamvoeging uit verschillende bronnen, *schijnt* het 1ste deeltje een eigenhandige beschrijving van O.G.H. 's leven en arbeid. Dl. II lievat opstellen van den overledene, die zich kenmerken door oorspronkelijkheid van vorm en inhoud.

N.h. Hoogd. Amst. 1854. kl. 8°. - Bijschrift bij: J.H. Grandpierre, *Groote, godsdienstige opwekking in N.-Amerika.* Amst. 1858. gr. 8°.

Bijdrage in: *Het Huisaltaar.* Handboekjen voor godsdienstige huisgezinnen.

Bijeengebr. en uitgeg. t. voord. v.h. Asyl Steenbeek, door Nic. Beets. 1859. 3de dr. 1876.

Inleiding op: H.R. Edwardes, *Het volgen eener chr. staatkunde in Britsch-Indië, als de eenige die waarborgen van veiligheid oplevert.* Redev. uitgespr. in de 61e jaarl. vergader. v.h. Zendings-Gen. der Episkopaalsche Kerk. N.h. Eng. Amst. 1862. gr. 8o. - Voorrede voor: W.E. Taylor, *De kracht des gebeds.* N.h. Eng. 's-Gravenh. 1863. - Voorr. met J.H. Gunning Jr. voor: *De kracht des gebeds of wonderbare leiding Gods George Müller.* Een levensgeschiedenis. Amst. 1867. post 8o. - Inleid. woord voor: Mej. Rutgers, *Abrahams offerande.* Eene novelle. Amst. 1867. 12o. - Voorbericht voor: *Tafereelen uit de geschiedenis der zending onder de Heidenen*, uitgeg. door de Calwer-vereeniging. Vert. en m. aanteek. voorzien door J.H. v. Linschoten. Zutph. 1867-'69. gr. 8o. (Geïllustr. m.e. menigte houtgravuren).

L i t t e r a t u u r : O.G. Heldring, *Leven en Arbeid.* - N. Beets, *Letterk. Lb.* Jrg. 1877, blz. 79-94. - W. v.d. Bergh, *Na het ontslapen van O.G. Heldring.* (Amst. 1876,) 8e. - Herzog, *Realencykl.* VIIter Bd., S. 613-615 (art. v. Theod. Schäfer). - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 721-725 (art. v. Ch. de la Saussaye). - *Eigen Haard.* Jrg. 1876, blz. 262-264 (art. v. A.W. Bronsveld). - *St. v. W. en Vr.* Jr. 1881 (XVIII), blz. 382-403, 603-648 (art. v. J. v.d. Have). - A. Pierson, *Oudere Tijdgenooten*, blz. 34-69 (overgedr. uit: *De Gids.* Jrg. 1882, I, blz. 1-33. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 229. - *Boekz.* Jrg. 1826*b*, blz. 540; Jrg. 1827*a*, blz. 483. - W. v. Oosterwyk Bruyn, *Het Réveil in Nederland, in verband met de vergaderingen der Chr. Vrienden te Amsterdam*, blz. 26-50. - R. Müller, *Erinnerungen an O.G. Heldring*, in: *Monatschr. für Diak. u. Inn. Miss*, IV (1880). S. 433 ff. - Schäfer, *E v. Volkslexikon.* Bielefeld, 1899, S. 321 ff. - *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1901, blz. 134, 136v., 169, 173, 179, 183. - S.D. v. Veen, *Eene eeuw van worsteling.* (reg.). - J. de Liefde, *O.G. Heldring en zijne gestichten hij Hemmen, in Nederland* (in zijn: *Vruchten des geloofs ingezameld op den akker v.h. Protestantisme.* Amst. 1877. - Sepp, *Bibl. Kerkg.* (reg.). - *Alph. Naaml.* 1833-1849, blz. 278, 279; 1850-1882, blz. 504, 505. - *Cat. Letterk.* I, II (reg.). - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, No 6480-6487.

[Abraham Hellenbroek]

HELLENBROEK (HELLENBROECK) (Abraham) werd den 3en Dec. 1658 te Amsterdam geboren als een der negen kinderen uit het huwelijk van Jan Hellenbroek, koopman aldaar, en Elisabeth Kluft. Van zijn tiende jaar af bezocht hij met vrucht de Latijnsche School van zijn vaderstad; bij zijn promotie vandaar naar de Illustre School aldaar hield hij in Sept. 1674 een oratie in Latijnsche verzen: *De vitae humanae fragilitate.* Den 12en Maart 1677 werd hij ingeschreven als student te Leiden, waar hij zich eerst vooral bezig hield met de Cartesiaansche, daarna met de Peripatetische Philosophie, om zich vervolgens te werpen op de Theologie. Den 17en Maart 1682 tot proponent bevorderd door de Classis van Leiden en Neder-Rhynland, beroepen te Zwammerdam en peremptoir geëxamineerd den 9en Febr. 1683 door de Classis van Woerden en Over-Rhynland, werd hij in gen. gemeente den 28en Febr. d.a.v.

bevestigd door Ds. J. van Cralingen, pred. te Rijnsaterwoude (m. 1 Petr. V:2; intr. m. Jes. XL:6*a*).

'In 't 7de jaar zijner bediening', zoo verhaalt zijn lijkredenaar Tiele 'behaagde het den Algenoegzaamen zich als een verzoend God, aan zyne ziele t' ontdecken'; een paar jaar later nam hij geestelijk verrijkt afscheid van Zwammerdam (m. Fil. II:12),

om te vertrekken naar Zwijndrecht, waar hij, den 7^{en} April 1691 beroepen, den 4^{en} Juni d.a.v. na bevestigd te zijn door Ds. A. Celosse, pred. te Ridderkerk intrede deed (m. Ps. XXXIV:12). Ook daar, gelijk elders, stroomden velen naar zijn prediking toe, vooral van Dordrecht. Toen hij van Zwijndrecht afscheid nam (m. Jerem. XVII:16) ‘was de rouwklage grooter dan de Rouwklage van Hadradrimmon, in het dal van Megiddon’. Den 29^{en} Mei 1694 werd hij bevestigd te Zalt-Bommel door Ds. Just. Schalwyk à Velde, pred. ald. (m. 2 Tim. IV:5; intr. m. Richt. III:20). Zijn verblijf in die gemeente was van korten duur; reeds in het begin van 1695 preekte hij er afscheid (m. Ef. VI:24), waarna hij den 23^{en} Jan. te Rotterdam bevestigd werd door Ds. Lud. de Wit, pred. ald. (m. Col. IV:17; intr. m. Jerem. XXXI:14); hier arbeidde hij met grooten ijver (ook in het Stadsweeshuis); zelfbeheersching, regelmaat en godsvrucht kenmerkte al zijn doen; zijn geschriften getuigen van zijn voortgezette studie. Voor een beroeping in 1704[1)] op hem te 's-Gravenhage uitgebracht, bedankte hij, en eveneens voor eene op 19 Aug. 1710 hem te beurt gevallen beroeping naar Amsterdam, waar zijn naam in Oct. 1714 andermaal op een drietal voorkwam. Den 27^{en} Jan. 1728 werd hem wegens toenemende lichaamszwakte emeritaat salvo honore toegekend. Ook daarna predikte hij nog eenige malen. Op Zondag 16 Dec. 1731 overleed hij na een slaapziekte van eenige dagen; den 21^{en} werd zijn stoffelijk overschot bijgezet bij dat zijner dochters op het Hooge Koor in de Groote Kerk, in tegenwoordigheid eener groote menigte.

Hellenbroek was een van de meest vermaarde en invloedrijke streng-Voetiaansche predikanten van zijn tijd. Zijn innemende, mystiek getinte prediking, waarbij hij b.v. een Bernard van Clairveaux aanhaalt, was eenvoudiger dan die van velen zijner tijdgenooten, vooral in de toepassingen niet ontbloot van natuurlijke, kunstelooze welsprekendheid. Op den predikstijl zijner dagen heeft hij invloed geoefend. Toch ging hij vèr in het vergeestelijken, en was ook hij gewoon zijn preeken te stoffeeren met Hebreeuwsche woorden, spreuken, zelfs met Latijnsche gedichten.[2)] Zijn uitgegeven preeken vonden ook in later tijd nog veel aftrek.

Meer en langduriger bekendheid heeft hij verkregen door zijn catechetisch leerboekje (zie lijst zijner geschr.) Na zijn dood werd het nog aangevuld, en aldus bekend als Groot-Hellenbroek. Ook diende het als model, zooals blijkt uit de *Korte en Eenvoudige Catechisatie over het Voorbeeld der Godd. Waarheden* door J. Niepoort (Utr. 1777); sterk bestreden, werd het ook warm verdedigd; de predikant S. van Emde leverde er een verdediging van (vgl. *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* II, blz. 725). Ook gaf Ph.J. Resler, pred. te Maassluis, in 1801 *tot gebruik zijner leerlingen*, *byzonder voor minvermogenden* uit: *Het Leerboekje van Hellenbroek verkort* (2de dr. Rott. 1803). Zelfs verscheen er een berijming van door D. van Wijngaarden,

1) Volgens zijn lijkredenaar A. Tiele, (*De Roem der Heiligen na hun Dood*, blz. 56) werd hem deze beroeping opgedragen 19 Nov. 1704. Blijkens de Notulen v.d. Kerkeraad te 's-Gravenhage echter werd in den Kerkeraad op 7 Nov. 1704 gerapporteerd dat Ds. Hellenbroek ‘weigerde veel redenen te geven, seggende alleen, dat er sulke waren, welke men niet veilig konde wijken, en dat hij geen overhelling in syn gemoet voelde tot de gemeynte van 's-Gravenhage.’ (Zie: E.J.W. Posthumus Meyjes *Kerkelijk 's Gravenhage in vroeger eeuw.* Schetsen uit de Geschied. der Herv. Gem. 's-Grav. 1918, blz. 46).

2) Van de talrijke verdeelingen en onderverdeelingen in zijn preeken vindt men een veelzeggende proeve bij Schotel, *Kerk. Dordr.* II, blz. 322-325.

vroeger onderwijzer, koster en voorzanger te Willemstad, onder den titel: *Hellenbroek's Voorbeeld der Goddelyke Waarheden*, *in rym gesteld om alle de hoofdstukken op de Psalmwyze te kunnen bezingen* (Rott. 1798) hetgeen den bewerker nog een beschuldiging van onrechtzinnigheid bezorgde. Hellenbroeks vraagboekje dat een buitengewoon groot aantal drukken beleefde, werd bij uitsluiting in de kringen der Voetianen gebruikt, waar het het veel minder schoolsche *Kort Begrip* verdrong, en wordt ook nog in den tegenwoordigen tijd bij het catechetisch onderwijs in verschillende gemeenten gebezigd. Zeker heeft nooit een dergelijk boekje zóó grooten opgang gemaakt.

Hellenbroek huwde den 21^{en} Febr. 1699 te Rotterdam met Geertruid van der Hoeven, dochter van Nicolaas van der Hoeven, groot koopman en regeerend Schepen aldaar, die een buitenplaats had te Bodegraven; vandaar de kennismaking met Hellenbroek. De zes kinderen, uit dit huwelijk geboren, overleden deels zeer jong deels in den bloei der jaren. Zijne echtgenoote overleefde hem.

Er bestaat een portret van Hellenbroek door P. v.d. Werff ter halver lijve rechts en van voren, zittende voor een lezenaar waarop een Bijbel opengeslagen bij Jesaya. In ov. m. 4 reg. vs. v. C. Cocq. Het was in bezit van den in 1783 overleden achterneef van H. van moederszijde, die het legateerde aan de Ned. Herv. Gem. te Rotterdam. In de collectie handschriften van wijlen den Heer van Dam v. Noordeloos bevond zich een gedicht op het afbeeldsel van den Heer Mr. Hellenbroek en een ander op dat van den Heer A. Hoekenbrill (Hellenbroek).

Hellenbroek was een liefhebber van de zangkunst. De Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden bezit van hem een bruiloftszang bij het huwelijk van J. Ghys en K. Verhagen. Leyden. 1686. 4°. (*Cat. Letterk.* I, k. 533.)

In de acta der Part. Z.-Holl. Synode 3-14 Juli 1690 te Schoonhoven gehouden komt zijn naam voor onder die van de visitatores der Classis Woerden en Over-Rhijnland. De Classis van Schieland vaardigde hem af naar verschillende Synoden, en van de Prov. Synoden te Dordrecht (1709) en te Schoonhoven (1712) was hij praeses.

Van hem verscheen verder in druk:

De Evangelische Jesaya, *ofte deszelfs voorname Evangelische Prophetiën*, *in haar samenhang*, *eigen inhoud*, *oogwit*, *vervulling en nuttig gebruik vertoond.* Rott. 1702. Amst. 1736. 4 dln. 4°. - *Voorbeeld der Goddelyke Waarheden voor eenvoudigen, die zich bereiden tot de belydenisse des geloofs.* Rott. 1706. 8°. - *Salomons Hoogliet verklaert en vergeestelykt.* Rott. 1718. Amst. 1736. 4°. - *Bybelsche Keurstoffen*, zynde een verzameling v. verscheiden teksten des O. en N.T. 180 predikatiën. Amst. 1735. 4°. (2 dln.) 2de dr. - *De Kruis Triumph v. Vorst Messias*, *of verklaring van het Lyden des Heeren in 48 Predikatiën.* Amst. 1745, 1746. Dordr. 1777. Dordr. 1791. 2 dln. - *Nuttige Mengelstoffen.* Leiden. 1742. Ib. 1742. 4°. - *Algemeene Rouw-klagt in de straaten v. Rotterdam Over den Zeer Eerw. Godvrugtigen en Geleerden Heere Wilhelmus à Brakel*, *Laatst Bedienaar des H. Euangeliums tot Rotterdam: Heenen gegaan na zyn eeuwig Huys Op den 30 Oct. 1711. Voorgesteld uit het laatste ged. v. Predik. XII:5.* Rott. 1711. 4°. (m. gedichten o.a.v. D. Howart Med. Dr. en Joh. Doesburg).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 147. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 58-60. - *Boekz.* Jrg. 1702*a*, blz. 24-47; jrg. 1718*a*, blz. 462-470; jrg. 1731*b*, blz. 721; jrg. 1732*a*, blz. 235-247. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 612. - v. Harderwijk, *Pred. Rott.*, blz. 58-60. - Hartog, *Predikk.*, blz. 86, 97. - Alardus Tiele, *De Roem*

der Heiligen na hun dood Afgemaald, *en Vertoond in 't Leven en Sterven v.d. Hoogepriester Jojada*, *uit 2 Chron. 24:15*, *16. Uitgespr.*, *en toegepast ter gelegenh. v. 't Zalig Afsterven v.d. Eerw.*, *Godz. en zeer Gel. Heer Abraham Hellebroek* (sic!). *In zyn Ed. Leven getrouw*, *en alom beroemd Leeraar in de Herv. Gem. J.C. te Rotterdam ontslapen den 16*, *en Begraven den 21 Dec. 1731.* Rott. 1732. 4°. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* II, blz. 280; III. blz. 371. - Ypey, *Chr. Kerk 18e e.* VIII, blz. 395-398, 408. - Schotel, *Kerk. Dordr.* II, blz. 246, 322-325, 785. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.* I, blz. 239. - Vos, *Gesch. Vad. Kerk*, blz. 115. - Soermans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 34, 81, 145. - de Jongh, *Pred. Gelderl.*, blz. 62, 325. - Knuttel, *Acta.* V, VI (reg.). - Dez., *Cat. Pamfl.*, N° 15991. - *Cat. Letterk.* I, k. 384, 533, - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 222. - v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dicht.* III, blz. 402.

[Abraham Exters Hellenius]

HELLENIUS (HELENIUS) (Abraham Exters), geboren te Dordrecht den 28en Sept. 1713, werd ingeschreven als student te Leiden den 17en Aug. 1731 en den 16en Juli 1736 praeparatoir geëxamineerd voor de Classis Leiden en Neder-Rhijnland door Prof. J. v.d. Honert T. Hzn.; den 3en Sept. 1737 volgde zijn peremptoir examen voor de classis Alphen en den 22en Sept. zijn bevestiging als predikant te Noorden door Ds. Ulricus Velingius, pred. te Leiden (m. Joh. XXI:15-17; intr. m. Col. I:28, 29*a*). Vandaar vertrok hij naar Schoonhoven, waar hij den 11en Sept. 1746 bevestigd werd door Ds. Herm. van der Horst, pred. ald. (m. Jes. XXXII:20; intr. m. Jes. LXII:10-12; afsch. te Noorden 4 Sept. m. Jud. vs. 24, 25). Zijn derde en laatste standplaats was Nijmegen, waar hij den 5en Dec. 1751 bevestigd werd door Ds. E. Siwartz Haverkamp, pred. ald. (m. Num. XXVII:15-18; intr. m. Jes. LV:5; afsch. te Schoonhoven 21 Nov. m. Lc. IV:42*b*). Hij was een vredelievend man en stond te Nijmegen zeer in aanzien. In 1756 bedankte hij op aanzoek van de overheid voor een beroeping naar Middelburg, en werd terstond daarop (22 Sept. 1656) door Hun Ed. Gr. Achtb. te Nijmegen benoemd tot Professor in de Theologie aan de Academie aldaar op een jaarwedde van 100 ducatons. Het besluit daartoe was echter genomen op onwettige wijze, zonder de vereischte meerderheid van stemmen en ‘buiten concurrentie der gemeenslieden’; klachten daarover werden ingebracht bij de Gouvernante, die voorstelde het te casseeren en de benoeming op wettige wijze te doen geschieden; aldus geschiedde. Maar de wangunst der tijden en de ijverzucht der partijschappen stonden in den weg; het plan tot herstel der inrichting, die, na in 1656 van Illustre School tot kwartierlijke Academie verheven te zijn met alle rechten en instellingen eener universiteit, nooit tot grooten bloei was gekomen, viel in duigen. In 1757 vlamden de kerkelijke burgertwisten van 1705 weer op, tengevolge waarvan de hoogeschool verdween, temeer daar zij ook in Den Haag werd tegengewerkt.

Exters Hellenius stierf in vol geloofsvertrouwen, den 8en Aug. 1784[1)]. Op zijn nagelaten schriftelijk verzoek werd geen lijkrede op zijn verscheiden gehouden en geen levensbeschrijving van hem in de *Boekzaal* geplaatst behalve alleen de vermelding van eenige datums. In 1766 en 1772 fungeerde hij als praeses der Geldersche Synode te Nijmegen. Geschriften gaf hij niet uit.

1) Ten onrechte noemt v.d. Aa t.a.p. als zijn sterfjaar 1768.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Litteratuur: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 147, - *Alb. Stud. L.B.*, k. 934. - Brans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 72, 156. - *Boekz.* Jrg. 1756*b*, blz. 492; jrg. 1784*b*, blz. 236, 237. - H. v. Berkum, *Gesch. der Stadt Schoonhoven*, blz. 414. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.* I, blz. 269. - Mr. H.D.J. v. Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten*, *markten*, *pleinen*, *open ruimten en wandelplaatsen*, blz. 175. - *Geld. Volksalmanak*, 1864, blz. 27. - G.D.J. Schotel, *De Illustre School te Dordr.*, blz. 232.

[Christoffel Heller(us)]

HELLER(US) (HILLEGERUS) (Christoffel) (Christophorus), geboren te Bremen in 1579, ingeschreven als student te Leiden den 10^{en} Febr. 1599, later opnieuw den 21^{en} Juni 1601 en den 12^{en} Juni 1606, werd den 21^{en} Nov. 1606 met goed gevolg geëxamineerd ‘om te dienen in de Kercke van Rotterdam[1)]’. Daar koos hij al in den beginne, onder invloed van zijn ambtgenoot Nic. Grevinchoven, de partij der Remonstrantschgezinden.

Hij was voorzitter van de extra-ordinaire vergadering der Classis (27 en 28 Sept. 1610), waarin Episcopius werd geëxamineerd en waaruit verschillende predikanten zich verwijderden, omdat de examinandus geen attestatie van Amsterdam had. Heller gedroeg zich zoo voorzichtig dat hij langen tijd van een aanklacht wist vrij te blijven. De Remonstrantie werd door hem niet onderteekend.

In Oct. 1615 hadden degenen, die zich te Rotterdam tot een ‘Cruyskerck’ vereenigd hadden, tot de Vroedschap het verzoek gericht om meer vrijheid voor hunne samenkomsten, in het vertrouwen dat dit hun zou toegestaan worden, omdat enkele leden van de Vroedschap op de hand der Contra-Remonstranten waren. Het verzoek werd evenwel afgewezen, aangezien de leden der Vroedschap meenden ambtshalve niet te mogen toelaten dat de Gereformeerde Religie te Rotterdam gescheurd werd. Dit gaf aanleiding tot eene conferentie, die, aangevangen den 4^{en} Nov. 1615, wel vijf dagen duurde, en waarbij Heller met Grevinchoven e.a. stonden tegenover Festus Hommius uit Leiden e.a., die daartoe door de doleerenden in den arm waren genomen, terwijl de Vroedschap vertegenwoordigd was door den Rotterdamschen Pensionaris Mr. Hugo de Groot. Men zocht er naar een modus vivendi, die ten slotte gevonden werd en bestond uit achttien artikelen. Deze hielden in dat te Rotterdam weder één Kerkeraad zou zijn met een gelijk aantal predikanten, ouderlingen en diakenen aan de eene en aan de andere zijde, en dat de Groote Kerk en de Prinsenkerk bij beurten zouden gebruikt worden, doch zoo, dat in de eene kerk niet des morgens het eene en des namiddags het andere gevoelen aan het woord zou zijn. Bij het Avondmaal moesten slechts ouderlingen assisteeren, die het eens waren met den predikant, door wien het werd bediend. Heller en zijne vrienden verzetten zich hiertegen; zij hielden zichzelf voor zuiver Gereformeerd, en meenden dat niemand reden kon hebben om zich in dogmatisch opzicht van hun gemeenschap ‘soo in de leering als in 't gebruyk der heilige Sacramenten aftescheyden’. Alzoo beweerden zij aan het hoofd van een stuk dat zij den 5^{en} Nov. d.a.v. bij den Magistraat inleverden.

1) De meeste berichtgevers noemen 1607. De Rotterdamsche Kerkrekeningen melden echter op 15 Sept. 1607: ‘Item betaelt aan Christoffel Hellerus 43 gulden, 10 stuivers dat over negen maanden zyner bediening hem toegevoegt is by Myn Heeren burgemeesteren, verschenen den 1sten September 1607.’

Toen tegen het eind van 1615 met anderen ook Ds. P. Wassenburg, predikant

te Poortugaal, weigerde zich te onderwerpen aan de Kerkorde van 1591, die de Staten in dien tijd poogden intevoeren benevens ‘al de besluiten tot onderhouding van de eenigheid en vrede der Kerk’, staatsgewijze genomen, was Heller een der afgevaardigden van de toenmaals overwegend Remonstrantschgezinde classis van Rotterdam, die te Poortugaal verschenen, om Wassenburg en zijn kerkeraad alsnog te bewegen tot gehoorzaamheid aan de Resolutiën der Staten.

In de Z.-Hollandsche Synode te Delft 8 Oct.-6 Nov. 1618 diende Heller, daar als afgevaardigde tegenwoordig, met enkele andere Remonstrantschgezinde predikanten eenige schriftelijke klachten in ten opzichte van zekere punten ‘int stuck van de christelicke leere’, onder verklaring ‘by sooverre de synodus dit haar gevoelen voor goet kende, dat sy dan eens waren met den synodo, soo nyet, begeren sy dat synodus tegen dese hare theses wille stellen antitheses.’ Verder verzochten zij te mogen vernemen de punten van beschuldiging, die men tegen hen had, waarop de Synode ten antwoord gaf, dat hun geen aanleiding was gegeven om heentegaan, dat men hen als leden der Synode erkend had, en dat, wanneer overeenkomstig een aanschrijving der Staten de andere Remonstranten verschenen zouden zijn, de punten in hun geschrift aangeroerd beter konden onderzocht worden.

Toen tijdens de vergadering der Nationale Synode te Dordrecht de Heeren Staten in April 1619 een algemeenen Vast- en Bededag hadden uitgeschreven, maakten verschillende predikanten van Remonstrantsche zijde bezwaar vanwege den inhoud, den uitschrijvingsbrief van den kansel aftelezen. Te Rotterdam weigerden met zijn ambtgenoot Lansbergen ook Heller hieraan gevolg te geven, naar het heette omdat ‘'t geen gebruik was de biddagsbrieven van stoel af te kondigen’. Beide predikanten werden ontboden en hun werd gelast alsnog in den namiddag aan het bevel te voldoen, waaraan eerstgen. gehoorzaamde ofschoon met toenemenden tegenzin tegen den inhoud van het schrijven.

In 1619 schijnt Heller, die voor ‘moderaat’ doorging, meer openlijk voor zijne Remonstrantsche gevoelens te zijn uitgekomen. Den 20^{en} Juli 1619 werd van de pui van het Stadhuis te Rotterdam afgekondigd een kort te voren uitgevaardigd Plakkaat, waarbij de Staten-Generaal een scherp verbod deden uitgaan tegen alle ‘aparte vergaderingen’ der Remonstrantschgezinden. Bij gelegenheid van die afkondiging ontstond er, tengevolge van het springen van een paard, een tumult, dat echter tot bedaren werd gebracht. Dienzelfden namiddag - het was op een Zaterdag - werd aan Heller en Franciscus Lansbergen het prediken verboden, en de Prinsenkerk, die juist eenigen tijd geleden ten gebruike van de Remonstranten vergroot was, gesloten. Tengevolge van een en ander hadden op die volgenden Zondag samenscholingen plaats van aanhangers der Remonstranten, en het scheelde weinig of het was tot gewelddadigheden gekomen.

De beide genoemde predikanten verschenen voor de Z.-Hollandsche Synode te Leiden, die aanving den 23^{en} Juli d.a.v. Daar werd hun gevraagd[1)] of zij bereid

1) Een verslag van het tusschen de Prov. Syn. en Heller verhandelde vindt men ook in art. 35 van de Aanteekeningen, bijeenverzameld uit de Syn. Vergadering van Z.-Holland van al het voorgevallene in de zaak en leer der Remonstranten van 1619 tot 1777. Deze bijeenverzameling had plaats, op verzoek der Classis van Schieland en volgens synodaal besluit in 1778, o.a. door de Rotterdamsche predikanten P. Hofstede, J.W. de Heyde en B. van Velzen.

waren de Canones der Nationale Synode te onderteekenen, waarop zij antwoordden: ‘De Schout, Burgemeesteren, en Schepenen van Rotterdam hebben ons beide van den Kerkendienst afgeset, en wij sijn bereidt ons als afgesette en ampteloose persoonen te draegen, en dienvolgens niet gehouden ons gevoelen over de Canons t' openbaeren.’ Toen hun daarop de Acte van Stilstand werd voorgelezen ter onderteekening, verklaarden zij een dergelijke Acte reeds te hebben geteekend op last van de Magistraat van Rotterdam, die hun alleen daar ter stede de uitoefening van alle kerkelijke diensten verbood, terwijl de Acte der Staten hun verbod in deze uitstrekten tot alle plaatsen der vereenigde Provinciën. De Synode drong er nog verder bij hen op aan dat zij de Canones der Nat. Synode zouden teekenen, maar vergeefs. Daarop werden zij door de Synode uit hun ambt ontzet, welke ‘sententie’ te Rotterdam van den preekstoel zou worden afgelezen.

Later gingen Heller e.a. er op herhaalden aandrang toe over de Acte van Stilstand te onderteekenen, nadat zij den 10^{en} Oct. d.a.v. voor de Gecommitteerde Raden waren ontboden.

Na zijn afzetting trad Heller waarschijnlijk in het ambteloos leven, en is blijkbaar vóór 1636 overleden. Hij was gehuwd met Wilhelmina Becx, die als zijn weduwe op 15 Juli 1636 een huis in de Zandstraat te Rotterdam verkocht.

Portretten zijn van hem niet bekend, evenmin als geschriften van zijn hand.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 148. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 54, 62, 83. - Brandt, *Reformatie.* III. (reg.) - v. Harderwijk, *Pred. Rotterdam*, blz. 23, 24. - Schotel, *Kerkel. Dordr.* I, blz. 376. - H. van de Hagt, *Naamlijst v.d. Predikanten bij de Nederd. Herv. Gem. te Rotterdam werkzaam geweest sed. de Herv.* XV (10) in: *De Rotterdamsche Kerkbode.* 3 Sept. 1890 (10de jrg. N° 45). - Soermans, *Pred. Z.-Holl.* blz. 79. - Dez., *Syn. Reg.*, blz. 66. - Geesink, *Calvinisten in Holland*, blz. 153, 245, 269, 279. - Wagenaar, *Synode 1618*, '*19* (reg.). - Duker, *Voetius.* I (reg.). - Reitsma en v. Veen, *Acta.* III. (reg.).

[Hendrik Helligers]

HELLIGERS (Hendrik of **Henricus)**, werd den 5^{en} Febr. 1713 te Dordrecht geboren. Bevorderd tot proponent voor de classis Dordrecht in 1750, werd hij, na den 6^{en} Juni 1753 peremptoir geëxamineerd te zijn bij de classis Zaltbommel, den 1^{en} Juli d.a.v. bevestigd te Zuilichem en Nieuwael door Ds. J.A. Aemilius, pred. te Poederoyen (m. Hebr. XIII:17; intr. m. 1 Sam. XII:23, 24). Vandaar vertrok hij naar Doeveren en Genderen, waar den 31^{en} Aug. 1755 als zijn bevestiger optrad Ds. H. Schouw, pred. te Heusden (m. Openb. IV:8; intr. m. 2 Cor. V:18; afsch. te Zuilichem 17 Aug. m. Hand. XX:26, 27). In zijn tweede gemeente overleed hij, aan de gevolgen eener beroerte, den 17^{en} Maart 1782, nalatende eene weduwe en twee kinderen.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Kort Begrip v.d. Christelyke Lere, *volgens de leiding v.d. Heidelb. Catechismus*, *in het ligt gegeven ten nutte v. alle*, *die zig tot de kennis v.d. eerste beginzelen der Goddelijke Waarheden begeren te oeffenen* enz. 2de dr. Dord. 1754. 8°. - *Verhandelinge over het onderscheid der kennis van de waarheden van het*

Euangelium in den Onwedergeboorenen en Wedergeboorenen: Waar in werd aangetoond, dat een onwedergebooren Mensch, nog blyvende in zyn Natuurstaat, de waarheden van het Euangelium

niet kennen (sic!): *zoo*, *dat hy die kend in haar eigen weezen en gedaante*, *gelyk ze in waarheid zyn*, *of gelijk ze van de Wedergeboorenen gekend worden.* Gorinchem. 1762. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 148. - *Boekz.* Jrg. 1754*b*, blz. 531; 1762*b*, blz. 629; 1782*a*, blz. 455. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 166.

[Sybrandus Hellinga]

HELLINGA (Sybrandus), geboren te Twijzel den 28en Mei 1724,[1] bezocht de Latijnsche School te Dokkum, studeerde vervolgens te Franeker, daarna te Groningen, waar hij den 17en Sept. 1744 werd ingeschreven. In Juli 1747 proponent geworden bij de classis Dokkum, deed hij den 14en Juni 1750 intrede te Norg (m. Rom. XV:30-33) na den 7en te voren bevestigd te zijn door de Deputaten der Classis H.C.v. Byler, J. Mensinga en B. Alting, resp. pred. te Gieten, Zuidlaren en Eelde (tekst v. laatstgen.: Joh. XXI:15-17). Hij bedankte in 1761 voor een beroeping naar Odoorn, en bleef te Norg zijn leven lang; Nov. 1797 verkreeg hij er op zijn verzoek emeritaat wegens het afnemen zijner geestvermogens; zijn laatste prediking hield hij in April 1797; hij overleed te Norg den 9en Jan. 1802. Hij was geliefd om zijn ijver en trouw. Door de Synode van Drenthe werd hij mee aangewezen om de Psalmberijming van J.E. Voet nauwkeurig te overzien en met andere gemaakte berijmingen, bepaaldelijk die van het Kunstgenootschap *Laus Deo Salus Populo*, te vergelijken en daarvan aan de Synode verslag te geven.

In 1760 fungeerde hij als scriba der Drenthsche synode.

Portretten en geschriften zijn van hem niet bekend.

Litteratuur: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 148. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 197. - Romein, *Pred. Drenthe.* - *Boekz.* Jrg. 1802*a*, blz. 337, 338. - v. Iperen, *Kerk. Hist. Ps. gezang.* I, blz. 317, 318. - Hs. Borger.

[Wernerus Helmichius]

HELMICHIUS (HELMYCHIUS, **HELMIGH**, **HILMICHIUS) (Wernerus**, **Warnerus**, **Warnardus**, **Wernherus**, **Willem)**[2] werd in 1551 geboren te Utrecht uit het huwelijk van Mr. Adriaan Hellemys van Welle[3], die in 1562 Raad en Commissaris te Utrecht, en Gysberta van Parys van Lachmondt. Waarschijnlijk kreeg hij voorbereidend onderwijs in zijn vaderstad. Den 5en Dec. 1566 werd hij ingeschreven als student te Genève, waar toen Beza de eenige professor theologus was van de Theologische Faculteit. Helmichius, die nergens in zijn geschriften diens naam noemt, heeft zich daar waarschijnlijk aan de propaedeutische studie gewijd, en de theologische studie beoefend aan de hoogeschool, waar hij vervolgens, den 10en Oct. 1570, werd ingeschreven, nl. die te Heidelberg, en waar hij onderwijs kreeg

1) Aldus volgens bericht in de *Boekz.*; zijn grafsteen noemt als zijn geboortedatum 28 Aug.
2) Zelf noemde hij zich blijkens zijn brieven, als hij zijn naam *voluit* schreef, bijna steeds *Wernerus Helmichius.*
3) Op een *lijst van de leden v.h. Stedel. Bestuur te Utrecht* heet hij *Adriaen Jans Helmich.*

o.a. van Tremellius en Zanchius. Mogelijk heeft hij te Heidelberg toen mannen leeren kennen als Ursinus, Olevianus, Junius, Datheen en Taffyn. In 1574 predikte hij te Frankfort a/M; misschien is hij er toen predikant ‘bij provisie’ geworden, misschien ook ‘vaste leeraar’; in elk geval was hij dit laatste in 1575. De gemeente aldaar verkeerde tijdens zijn verblijf steeds in drukkende omstandigheden, vooral tengevolge van de Lutherschen,

en Helmichius heeft er moeten prediken in een schuur. In 1576 beriep ‘de Ghereformeerde Kercke Christi binnen Antwerpen’ hem als tweeden leeraar, en in 1577 werd hij als tweede leeraar te Zierikzee beroepen, maar geen van beide beroepingen werden door hem opgevolgd. In 1578 verliet hij Frankfort heimelijk om te Utrecht ‘bij leening’ te dienen, krachtens besluit van de Nationale Synode, 3-18 Juni 1578 te Dordrecht gehouden, waarbij brieven waren ingekomen van de gemeenten te Antwerpen, Gent, Brussel, wellicht ook van Utrecht, waarin de drie eerstgenoemde alle aan de synodale vergadering berichtten dat zij Helmichius tot predikant hadden beroepen, terwijl de broeders uit Antwerpen ‘verstaen hebbende, hoe dat D. Wernerus Helmichius affkoemen soude totten Synodum daer men van syne beroeping sal handelen’, erop aandrongen, dat de Synode daarover zoo spoedig mogelijk besliste, en dan liefst in hun voordeel, omdat zij hem ‘anderhalf jaer gheleden’ ook al beroepen hadden en in Antwerpen de ‘noot’ groot was. Het resultaat was dat Utrecht hem werd aangewezen. Hij kwam er in 1578 (waarschijnlijk in Aug.), arbeidde er toen enkele weken, keerde, eind Sept. of begin Oct. weer naar Frankfort ontboden, kort daarop daarheen terug en kwam in de eerste helft van 1579 ten tweeden male naar Utrecht terug, om er nu als *vast* leeraar te blijven ‘op de gagie van *f* 300 's jaars’, welke later klom tot *f* 400, plus *f* 50 voor huishuur. Den 15^{en} Jan. 1581 deed hij de eerste preek in de Domkerk, nadat deze den Gereformeerden was toegewezen. In 1581 werd hij te Leiden beroepen, zeker als dank voor de diensten, in 1580 door hem aan de gemeente aldaar bewezen, toen hij eenigen tijd had gearbeid om den vrede te herstellen, die tengevolge van den twist met Coolhaes verstoord was. Helmichius bedankte echter voor deze beroeping, maar Utrecht stond hem in het laatst van 1581 nogmaals, voor hetzelfde doel als vroeger, enkele weken (16 Dec. 1581 tot 18 Jan. '82) aan Leiden af. In 1580 kreeg hij te Utrecht Herm. Moded, in 1584 Joh. Wtenbogaert naast zich, die hij beide, evenals andere ambtgenooten wist te waardeeren. Den 21^{en} Jan. 1583 predikte hij voor 't eerst in de ‘Waalsche sprake’, nam eenigen tijd lang alleen Waalsche beurten waar, en kreeg later tijdelijk hulp; samen met J. Wtenbogaert organiseerde hij de Waalsche gemeente. In 1588 woonde hij zelfs, met een ouderling, als haar vertegenwoordiger de Waalsche synode te Haarlem bij. Twee jaar tevoren was hij als deputaat der Prov. Synode van Utrecht tegenwoordig in de Nat. Synode der Geref. Kerken ‘van beyder talen’, die tegen 20 Juni 1586, met autorisatie van Leycester, te 's-Gravenhage was saamgeroepen. Hij fungeerde als haar scriba, en deed dit met de meeste zorg; er is geen Nederlandsche synode in de 16de eeuw geweest, aan wier notulen zooveel arbeid is ten koste gelegd. Jammer dat al spoedig het origineel dezer acten spoorloos verdwenen is.

In het staatkundige behoorde hij tot de partij van Leycester, in het kerkelijke tot de (Gereformeerde) Consistorialen, die gescheiden leefden van de (Erasmiaansch getinte) Parochianen (Duifhuisianen)[1], elk in eigen Kerkformatie. Nadat reeds in Oct. 1578 Duif huis door Helmichius e.a. was aangesproken om tot eenheid in den kerkdienst te komen, had, ook nog in 1578, een dergelijke principieele samenspreking plaats, waarbij Helmichius tegenwoordig was. Bij de samensprekingen met Duifhuis in Febr. en Apr. 1579 was Helmichius wegens afwezigheid naar Frankfort niet tegenwoordig, maar kort na zijn terugkeer had hij opnieuw een privaat onderhoud

1) Vgl. *Biogr. Wdb. v. Prot. Godgel. in Ned.* II, blz. 639.

met den voorganger van St. Jacob. Door een en ander werd de klove tusschen beide gemeenten niet weggenomen. Een soort eenheid kwam in 1586 tot stand door Leycesters invloed, maar zij was van geforceerd karakter.

In 1588 werd Helmichius met twee andere afgevaardigden naar Engeland gezonden, om bij koningin Elisabeth op behartiging der Protestantsche belangen aantedringen en haar daarom den vrede met Spanje, waarover toen gehandeld werd, te ontraden. Den 20^{en} Juni toegelaten bij de Koningin te Rochemont, was het Helmichius, die hare vragen en opmerkingen beantwoordde.

Den 18^{en} Aug. waren hij en zijn ambtgenoot Sopingius, een zijner medeafgevaardigden, te Utrecht terug. Zijn dagen daar bleken echter geteld. In Oct. 1588 en '89 werd in de stedelijke regeering beide malen de partij van Leycester vervangen door anderen, die het Consistorie allesbehalve gunstig gezind waren, zoodat in 't laatst van 1589 nog maar een paar aanhangers van Leycester zitting hadden in de Magistraat. En toen nu een deel der burgerij, dat zich met de predikanten der Ned. Geref. Gemeente maar niet vereenigen kon, door die Raadsverandering weer moed kreeg en de St. Jacobskerk terugvroeg, weigerden de Heeren van 't Stadhuis wel dat verzoek, maar ontsloegen de predikanten uit hun dienst (17 Dec. 1589). Beklag mocht niet baten. De predikanten bleven gelicentiëerd met verlies van hun tractement en Helmichius is dan ook sindsdien nooit meer op een Utrechtschen preekstoel geweest. Een verzoek om hem terug te krijgen van de zijde der ‘suppliceerende’ gemeente in 1591 en '92 gedaan, werd door den ‘Raad’ afgewezen, evenals ook een latere poging daartoe in 1605 mislukte.

Helmichius bleef met Wtenbogaert na hunne afzetting nog te Utrecht, maar de Magistraat wist te bewerken dat Prins Maurits twee raadsheeren daarheen zond, om namens hem beide te verzoeken, in den Haag te willen komen. Op 12 Jan. 1590 werden zij voorgesteld aan den Prins, en naar diens bedoeling bleven zij tot nader order in die stad, waar Helmichius ook een enkele maal predikte. Dordrecht zou hem in dien tijd gaarne gehad hebben, maar de Staten hadden hem bestemd voor den Haag; doch van dit laatste kwam niet; wel van een beroeping naar Delft, den 26^{en} Maart 1590 op hem uitgebracht, met dit gevolg dat hij spoedig daarop naar Delft verhuisde. Te midden van zijn arbeid daar werd hij in 1591 benoemd tot hoogleeraar te Leiden, waarvoor hij ook reeds vroeger in aanmerking zou gekomen zijn maar noch kerkeraad noch regeering van Delft wilden hem laten gaan, zoodat hij bleef. In 1597 diende hij bij leening de gemeente te Hoorn, waar hij 18 Oct. kwam en zestien weken den dienst waarnam; even vóór zijn vertrek daarheen had hij een beroeping naar Franeker afgewezen.

Drie jaar later werd hij beroepen te Amsterdam. Al meer dan twintig jaar vroeger had men er vergeefs moeite gedaan hem aan de gemeente daar te verbinden. In 1589 was een beroeping daarheen door de Utrechtsche overheid belet. In 1595 wilde men hem er weer ‘bij leening’ hebben, maar Delft wilde hem ook zelfs daarvoor niet loslaten[1)], Maar toen het er in 1601 weer tot een beroeping kwam op Helmichius, nam deze haar na pijnlijke slingering aan. Eerst in 't begin van Mei

1) Het bericht bij Croese, t.a.p. e.a. dat hij in 1595 inderdaad ‘bij leening’ te Amsterdam zou zijn geweest is dan ook onjuist.

1602 verliet hij Delft en den 12^{en} Juni[1] d.a.v. ving hij zijn bediening te Amsterdam aan. In dienzelfden zomer woedde een hevigen pest in de stad, waardoor duizenden werden ten grave gesleept. Einde Juli werd een 'vastdach' in verband daarmee uitgeschreven, waarop Helmichius een ontzaglijke menigte voorging; wel een duizend menschen moesten de opgepropte kerk verlaten, zonder zelfs een bescheiden staanplaats te vinden; de voorganger zelf bleef van de ziekte verschoond, hoewel hij pestzieken bezocht. Hierdoor steeg hij in de algemeene achting, die hij zich waardig had gemaakt door de trouwe vervulling zijner zeer veelomvattende ambtsbezigheden. In 1607 achtte de Part. Synode, te Amsterdam gehouden, het geraden dat hij van zijn lasten verlicht zou worden met het oog op zijn arbeid aan de Bijbelvertaling. Sterk van gestel was Helmichius niet; te Delft had hij reeds jaren lang min of meer last van zijn maag; ook om redenen van gezondheid had hij de beroeping naar Amsterdam aangenomen, waar het hem tot 1605 vrij wèl ging; in dat jaar kreeg hij de koorts; hij herstelde, maar in Mei 1608 keerde hij ongesteld terug uit den Haag, waar hij een conferentie tusschen Arminius en Gomarus voor het Hof van den Hoogen Raad had moeten bijwonen, hij bleef daarna lijdend, maar verscheen toch in Juni d.a.v. weer in de vergadering der Classis. Daarop volgde zijn einde spoedig; nog dienzelfden zomer den 29^{en} Aug., overleed hij. Op zijn laatste ziekbed klaagde hij er herhaaldelijk over, dat Joh. Wtenbogaert, dien hij had liefgehad 'als een Moeder haar Kint' tegenover hem stond in de Arminiaansche geschillen.

Helmichius was een man, die in menig kerkelijk conflict op den voorgrond is getreden; o.a. in de geschillen met Herm. Herberts, met Casp. Coolhaes, met Ad. Venator, met Jac. Arminius trad hij actief op. Toch zocht hij niet naar wat verdeelde, maar naar wat vereenigde. Hij was van aard vredelievend. Bij zijn tijdgenooten genoot hij hooge achting om zijn grondige geleerdheid en oprechte godsvrucht. Voetius noemde hem 'pium pariter atque eruditum' en zelfs 'eruditissimum et praestantissimum theologum', en hoewel tegen de Remonstrantschgezinden staande, is hem door mannen als G. Brandt groote lof toegebracht. Arminius getuigde van hem: 'Egregie officium facit quà publice quà privatim. Talem se praebet, qualem ego sane optare possim maxime; virum bonum, candidum et syncerum esse arbitror. Comem se et affabilem declarat omnibus, neminem prae se contemnere videtur, licet insignibus a Deo donis sit instructissimus. Ego sane magnopere Ecclesiae nostrae gratulor, quod illum nacta sit'.[2] Dat hij een gewenscht man was voor gewichtige betrekkingen blijkt voorts nog hieruit, dat hij in 1606 bij Hollands Staten werd aanbevolen voor regent aan het Collegium theologicum. Deze door Kuchlinus' overlijden vacante post werd toen echter voorloopig niet vervuld door de benoeming van een nieuwen regent.

Bij de verscherping der dogmatische geschillen zag hij zich ook genoodzaakt scherper lijnen te trekken, en trad zijn beslist Calvinistisch standpunt, met name ook ten opzichte van het *decretum absolutum*, sterker in het licht. Intusschen is onjuist de bewering[3] alsof hij te voren Zwingliaan zou zijn geweest. Petrus Plancius heeft blijkbaar te Amsterdam wel invloed op Helmichius geoefend en hem aangevuurd in

1) Vos t.a.p. blz. 126 schrijft 2 Juni (oude stijl).
2) *Praestantium et erudit. virorum Epistolae.* Amst. 1684, p. 105.
3) Bij Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* II, blz. 67, 242 v.v.

den strijd, maar hem niet van beginsel doen veranderen. Zoo kras mogelijk liet hij zich over Arminius uit, die volgens hem aan het land meer kwaad had berokkend dan Spinola met 12000 man. Toen Arminius zijn benoeming tot hoogleeraar ontvangen had en er den 6^{en} Mei 1603 een samenspreking werd gehouden tusschen hem en Gomarus, ten huize van burgemeester van der Does te 's-Gravenhage, Curator van de Leidsche universiteit, opdat de pasbenoemde zich zou zuiveren van alle vermoeden van onrechtzinnigheid, was Helmichius daarbij tegenwoordig als deputaat der N.-Hollandsche Synode. Toen Arminius nog maar kort het hoogleeraarsambt bekleedde, kwam Helmichius gedurig naar Leiden over en hield hij er dogmatische conferentiën met hem, terwijl hij er bij Gomarus, die hem gaarne als hoogleeraar naast zich had gezien[1)], op aandrong in het krijt te treden tegen diens ambtgenoot. Hoewel Helmichius een en andermaal ontwapend Arminius verliet, heeft hij ertoe medegewerkt dat het kwam tot het geruchtmakend conflict tusschen dezen en Gomarus. In Jan. 1605 woonde hij een lezing van Arminius bij; wat hem daarin verdacht voorkwam besprak hij uitvoerig met dezen; terwijl hij er bij hem op aandrong met geen nieuwigheden voor den dag te komen, zonder er eerst met zijne ambtgenooten over gesproken te hebben. Arminius loochende de nieuwigheden en beweerde dat al het verzet uit Amsterdam kwam, hetgeen door Helmichius ontkend werd. Twee maanden later had er weer een samenspreking tusschen beiden plaats over nieuwe punten, ditmaal te Amsterdam. Naar Helmichius' meening kwam Arminius niet rond voor zijn meeningen uit en moest een synode hier uitspraak doen. Eindelijk kreeg Helmichius het zóóver dat de Gedeputeerden van Z. en N.-Holland den 30^{en} Juni 1605 Arminius bezochten, zonder echter door dezen ontvangen te worden, omdat hij alleen aan Curatoren zich tot rekenschap verplicht achtte. Dit werkte ertoe mede dat zijn leeringen des te eer voor hare aangewezen rechters werden gebracht, nl. voor de synode.

Toen Helmichius' wensch in vervulling beloofde te gaan en een Nationale Synode werd toegezegd, geschiedde dit met de voorwaarde dat de Confessie moest worden ‘geresumeerd’. Daarop reisde Helmichius met Plancius naar Den Haag en stelde daar een stuk op, waarin men aan de Staten verzocht de clausule met die voorwaarde te willen weglaten, doch met de bijvoeging, dat men er zich noodgedrongen, onder protest, in schikken zou, als de ‘acte’ dan maar terstond werd gegeven. Helmichius bracht dit verzoek ‘mondeling’ over in de Statenvergadering.

Den 15^{en} Maart 1606 werd daarop de acte afgegeven; maar nu bleek het woord ‘resumtie’ veranderd te zijn in ‘revisie’. Helmichius bracht na ontvangst van de acte de zaak in den kerkeraad, waarvan hijzelf praeses was; de kerkeraad was, evenals ook de classis, beslist tegen de clausule ‘revisie’. Helmichius wilde er zich niet tegen verklaren, vertrouwende op de goede gezindheid der Staten. Hij wilde geen vaste revisie, maar was toch ook anderzijds tegen ‘crystallisatie der belijdenis en afsnijding van ontwikkeling’.

Helmichius ondervond op allerlei manier het getalm der Staten. Nadat einde Mei 1607 een samenkomst van zeventien theologen te 's-Gravenhage gehouden was, waarin hij als assessor werd aangewezen, en een achttal punten behandeld waren,

1) Gomarus had hem met Cornelii en Codde daartoe bij Curatoren aanbevolen, nadat de pest in 1602 twee theologische hoogleeraren te Leiden had weggerukt. Vgl. Wagenaar, *Syn.* 1618, '19, blz. 42.

waaromtrent de Staten-Generaal advies der ‘Kerkelijken’ begeerden, kon hij in de N.-Hollandsche Synode te Amsterdam, die 11 Juni 1607 aanving, eenige punten betreffende de voorbereiding der Nationale Synode vaststellen. Op gen. Prov. Synode was hij een der twee, die verslag uitbrachten van de praeparatoire conventie; voorts werd de houding van Arminius en Wtenbogaert er langdurig besproken en zeer ongunstig beoordeeld. Toen laatstgen. bemerkte dat tegen zijn rechtzinnigheid bezwaren waren uitgebracht, stelde hij in Juli met Arminius een protest op, dat aan alle classen werd toegezonden, en dat maanden later door Helmichius en diens mederapporteur werd beantwoord.

Wtenbogaert vond het niet der moeite waard hierop nog nader integaan. Aan de voorbereidende vergaderingen heeft Helmichius nog verder een werkzaam aandeel gehad; in haar midden had hij met Plancius een gesprek over Arminius, waarbij beiden het geheel eens bleken, ofschoon Helmichius zich zeker meer gematigd uitdrukte.

Ook aan de geschiedenis der *Bijbelvertaling* is Helmichius' naam verbonden. Toen de Middelburgsche synode van 1581 besloten had dat een vertaling van de H. Schrift ‘vut de nyeuwe oversettinge tremellii ende vut de francoyse’, waarmee men te Genève bezig was, zou worden tot stand gebracht, werd, met Moded, Helmichius door de classis Utrecht als vertaler benoemd; beide zagen zich de ‘alleronduidelykste’ en ‘allerduisterste’ boeken aangewezen; maar door andere noodzakelijke bezigheden opgehouden vorderde hij er zéér langzaam mede. Nadat de Generale Synode van den Haag (1586) besloten had het werk optedragen aan één persoon, Marnix van St. Aldegonde, en deze daarvoor bedankt had, wees de Part. Z.-Hollandsche synode te Delft, in 1587, vier predikanten aan als Bijbelvertalers, en één van deze vier was weer Helmichius. Ook nu vorderde het werk niet, hoewel het besluit van 1587 door de Part. Z.-Hollandsche synoden enkele jaren achtereen vernieuwd werd. De onrust der tijden belette den voortgang. In 1593 namen de Staten een resolutie, overeenkomend met het besluit der Generale Synode van 1586, nl. dat één persoon het werk zou verrichten; eenige maanden later wees de Synode daartoe opnieuw Marnix aan. Zoo werd Helmichius dus nogmaals ‘oversetter’ af, maar dezelfde Synode benoemde hem tot mede-revisor van Marnix' overzetting, en mede-aangewezene om met dezen ‘te spreken van den voet, die men in dit werck [zou] mogen nemen’. In Mei 1595 voerde hij, met drie anderen dezen last uit, en reeds in 1596 ontving hij van Marnix de vertaling van Genesis. Toen in Dec. 1598 laatstgen. gestorven was, besloot de Z.-Hollandsche Synode, met Arn. Cornelisz., Helmichius voortestellen om het werk voorttezetten. Andere Prov. Synoden stemden hiermede in, en in 1601 benoemde de Synode te Gouda hen beiden definitief tot opvolgers van Marnix. Zoo was aan Helmichius ten derden male bedoelde taak opgedragen, ditmaal saam met een zijner meest vertrouwde vrienden, met wien hij te Delft ook had saam gearbeid. Helmichius zou de vertaling ontwerpen en het ontworpene van tijd tot tijd aan Cornelisz toezenden; dit plan werd gevolgd; totdat het overlijden van laatstgen. (5 Juni 1605) dezen gang van zaken verder onmogelijk maakte. Vooral van de zijde van Helmichius schoot de vertaling niet op, niet uit gebrek aan ijver, integendeel; zelf verklaart hij dat geen werk hem liever was; elk beschikbaar uur woekerde hij ervoor uit, maar zijn vele andere bezigheden bleken hem een beletsel, en zeker ook zijn niet sterk gestel. Na Cornelisz' dood bleef hij er tot zijn smart alleen voor zitten, waarbij kwam dat de Geldersche Synode te

Zutphen (1605) aan Ds. Baudartius, pred. ald. opdroegen ‘uijt Hooghduyts d'oversettinge des bijbels D. Joannis Piccatoris’ overtezetten. Ondanks protest van de Hollandsche synoden werd dit plan doorgezet, terwijl Baudartius in datzelfde jaar uitgaf zijn *Wechbereynder op de verbeteringe van den Nederlantschen bybel*, waarin hij den tragen voortgang van Helmichius' arbeid toeschreef aan ijverloosheid. Dit stekelig boekje berokkende Helmichius nieuw leed, maar terwille van de kerkelijke onrust kwam hij terug van zijn voornemen om wijlen Cornelisz en zichzelf daarop te verdedigen. Wèl deed hij mondeling zijn beklag voor de Part. N.-Hollandsche synode in Juni 1607 te Amsterdam gehouden, waar hij een belangrijk betoog hield, waarop het verzoek der synode aan Gelderland volgde de nog overig zijnde ‘copien’ van Baudartius' *Wechbereyder* in te houden en te vernietigen, waaraan echter niet geheel en al voldaan werd. Intusschen stond de Amsterdamsche kerkeraad hem 31 Jan. 1608 dusdanige verlichting van dienst toe, dat hij zich bijna geheel kon wijden behalve aan zijn prediking in de kerken aan de Bijbelvertaling. Maar in datzelfde jaar maakte zijn dood daaraan een eind. Het is niet te zeggen, hoever zijn overzetting toen gevorderd was; vermoedelijk was hij toen reeds aan Exodus begonnen. De in 1618 te Dordrecht benoemde Bijbelvertalers hebben van de door hem nagelaten fragmenten gebruik gemaakt.

Helmichius heeft ijverig meegewerkt aan de bevordering eener Nationale synode, hij trad meermalen in de vele Provinciale synoden waarheen hij werd afgevaardigd op den voorgrond. Behalve dat hij scriba was van de Nat. Synode te 's-Gravenhage in juni 1586, moest hij van 1590 tot 1602 meer dan eens zitting nemen in het moderamen, en werd hij bij herhaling met de eene of andere opdracht belast. Zesmaal (1592, '94, '95, 98, 1600 en 1601) werd hij door de Delftsche classis ter Part. synode afgevaardigd, waarvan hij niet minder dan viermaal in het moderamen zitting had. Te Leiden presideerde hij de synodale vergadering en hield er de sluitingspredikatie uit 1 Petr. V; in 1594 was hij praeses der Rotterdamsche Synode, te Gorinchem in 1595 assessor, in 1598 weer praeses te Dordrecht, in 1601 praeses te Gouda, in 1594 en '95 werd hij door de Z.-Hollandsche Synode mede-aangewezen om te ‘correspondeeren’ met de Synode van N.-Holland; in 1600 provisioneel tot ‘correspondent’ naar de Synode van Overijsel gedeputeerd; in 1600 en 1601 ‘geordineert’ tot visitator in de Delftsche classis, terwijl hij in 1593, '94, '97, en '98 behoorde tot de ‘deputaten’ der synode, die namens haar moesten verrichten wat hun opgedragen werd, de loopende zaken afdoen en op de e.v. synode rapporteeren. Op de Part. N.-Hollandsche Synode te Hoorn 4-12 Juni 1602 werd hij dadelijk weer tot ‘deputatus’ aangewezen. In 1603 was hij als correspondent dier synode in den Briel.

Den 8^{en} Mei 1580 huwde hij met Elisabeth van Zuylen van de Haer, wier vader Adriaen v. Zuylen, deken was van St. Jan te Utrecht was. Als weduwe werd zij in 1611 diacones bij de Ned. Geref. Gem. te Amsterdam. Uit hun huwelijk werden verschillende kinderen geboren; wier getal zich echter niet laat vaststellen. Onder hen waren een of meer predikanten. Een zoon, Gerardus, overleed als predikant te Veenendaal in 1636.

Van Helmichius bestaan drie portretten; een borstb. links in ov., 4° en *Les vrays Pourtraits de les célèbres et plus renommés Professeurs de Leide*, zie v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, N° 2380*a*).

Voorts een kleiner portret, in borstb. rechts in ov. (vgl. Hania, *Helmichius*, blz. 89[1)], en een grooter in borstb. rechts in ov., kl. fol. m. randschr. en 8 reg. onderschr. zond. naam v. grav. C. Koning excud. (vgl. Muller, a.w. N° 2292*a* en 2292*b* en *Cat. der Bibl.* v. J. Thysius, blz. 295).

Blijkens zijn portretten was Helmichius een tengere gestalte; bij zijn hiervóór vermelde audientie bij koningin Elizabeth van Engeland hield deze hem dan ook voor een nauwelijks volwassen jongeling.

Hij kon niet besluiten iets van zijn pennevruchten in druk uittegeven. Behalve ongeveer 140 brieven[2)], waarvan menig licht werpt op hemzelf en op zijn tijd, en enkele missiven, die echter niet aan hem alleen kunnen worden toegeschreven, zijn de vier volgende werkjes van Helmichius, na zijn dood, in het licht verschenen; het eerstgen. is door hem zeker te Frankfort geschreven, het tweede te Utrecht en de beide andere te Delft: *Treffelycke predikatie op 't 1ste vers van den XV psalm Davids* gepredickt door den seer waerden ende Gods. d.W. Helmichius, sal. ghed., den 23 Jan. a^{o} 1576 binnen Franckfort. Amst. 1628. 16°. - *Grondich Bericht van de wettelycke beroepinghe der Predicanten ofte Kerckendienaren. Eertydts beschreven door den godtsal. en hooch-gel. Wernerum Helmichium, ten tyde syner bedieninghe der Kerche Christi binnen Vtrecht. Nu ter tydt wtghegheven door eenen die van herten wenscht ende bidt dat alles in den Huyse Godes met orden ende na stichtighe wetten mach toegaan. Hier is byghevoecht een bewys v.d. nootwendicheyt des Kercken-raedts*. Tot Delf. Anno M.D.C.XI. 4°.[3)] - *Psalmorum Davidis et aliorum prophetarum Analysis,* concinnata a Wern. Helmichio, Ultrajectino Pastore. Amstelod. Anno CI□I□CXXI. 4°. (door H. opgesteld in 1594; namens zijn weduwe opgedr. aan 'Consules' en 'Senatores' van Amsterdam als bewijs van erkentelijkheid voor de bijzondere gunst aan haar man bij diens leven en aan haar nòg betoond.) - *Goliaths Sweert ende Riedtstock van Pater Coster Iesuwijt. Dat is, Antwoordt op eenen Send-brief Francisci Costeri*[4)]; *Pater van de Iesuwijten tot Brussel, gheschreven aen de E.E. Heeren Staten v. Hollandt, Zeelandt, etc. Waer inne claerlyck vertoont wert dat de Iesuwijten met hare eyghen redenen hare eygen Religie ende Kercke*

1) Vgl. Hania, a.w., Hfdst. II § 2.
2) Hiervan zijn er meer dan 110 uitgegeven in de *Werken der Marn. Ver.* S. III. D. IV, blz. 1-269, 273-285, en in *Nav.* Jrg. 1874, blz. 143, 144; één bij Crenius, *Animadversiones Philogic. et Historic.* Ps. XVII, p. 113. Enkele zijner brieven vindt men bij Hania, *Helmichius.* Bijl. D. Bij Trigland, *Kerk. Gesch.*, blz. 401, 408 is afgedrukt een brief van Helmichius en Hermannus Gerardi, in antwoord op een schrijven van Arminius en Wtenbogaert, en gericht aan de N.-Hollandsche classes.
3) In de *Kon. Biblioth.* bevindt zich een ex. onder dezen titel: *Grondich Bericht van de wettelijcke beroepinghe der Predicanten ofte Kerckendienaren. Mitsgaders vande noodtwendicheydt des Kercken-raedts ofte Consistorie. Eertijdts beschreven door den godtsal. en hooch. gel. Wernerus Helmichius ten tyde zyner bedieninghe der Kercke Christi binnen Utrecht. Nu ter tydt wtghegeven door eenen die van herten wenscht ende bidt dat alles inden Huyse Godes met orden ende na stichtighe wetten mach toegaen*. Tot Delf. Anno M.D.C.XI. 4° Aan het einde: Tot Schiedam. Anno M.D.C.XI. 4° (Knuttel, Pamfl. I^{1}, N° 1910).
4) Deze Fr. Coster, met wien Gomarus reeds strijd had gevoerd, was de auteur van liet dikwijls herdrukte *Enchiridion controversiarum praecipuarum nostri temporis* (vgl. Backer-Sommervogel, *Bibliothèque de la Comp. de Jésus. II, i.v. Costerus*) en een geweldig en rusteloos tegenstander van de Gereformeerde leer en de Gereformeerde belijders.

afbreecken, ende in 't stryden tegen de ware Christelicke Religie met enckel crancke leughenen omgaen. Gestelt door

Wernervs Helmichivs, in zyn leven Dienaer des Godlicken Woorts tot Amsteldam. Leyden. 1609. 12°[1)].

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 151, 152. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 60-64; III, blz. 663. - Herzog, *Realencykl.* VII Bd. S. 639, 640. - Hania, *Helmichius.* - Casp. Burmannus, *Trajectum eruditum* (Traj. 1738), p. 130-132. - v. Rheenen-Voet, *Pred. Utr.*, blz. 4. - Soermans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 36. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 35-37. - de Wal, *Ned. Stud. Genève*, blz. 34, 127, 128. - Dez., *Ned. Stud. Heidelb.* (ed. 1886), blz. 63. - H. de Vries, *Genève*, *Pepinière du Calvin. Holl.* T. I (reg.). - *Allg. Deutsche Biogr.* XI, S. 702, 703. - Voetius, *Polit. eccles. et theol.* P. II, L. III. Tract. II. CX. - Paquôt, *Mémoires.* T. II, p. 138. - Rogge, *Coolhaes.* I. blz. 184 v.v.; II, blz. 157 v.v., 183, 223. - P. Scheltus, *Kerkel. Placaatboek.* II (reg.). - Reitsma en v. Veen, *Acta.* I-VI (reg.). - Rogge, *Wtenbogaert.* I, blz. 37, 47, 49, 51, 53, 116, 117, 120, 188, 192-194, 208, 209, 215-217, 222, 224, 230, 231, 252, 277-279, 291, 298, 308. - Trigland, *Kerk. Gesch.* (reg.). - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* II, blz. 157 v.v., 183, 223; Aant., blz. 242-245. - Vos, *Amstels Kerk. leven*, (reg.). - Wagenaar, *Syn. 1618*, '*19.* (reg.). - Knappert, *Gesch. N.H.K. 16e en 17e e.* (reg.). - *Nav.* VIII, blz. 293; IX, blz. 26, 119, 346; XIV, blz. 379; XXIII, blz. 122; XXIV, blz. 143, 144; XXVII, blz. 295-301. - *Werken Marn. Ver.* S. II, Dl. III; S. III, Dl. II, III, IV, (reg.) - *Arch. K.G.* IX (1838), blz. 316, 366; *Ned. Arch. v. K.G.* VI (1846), blz. 199-202, 255, 256, 262, 273, 276, 278, 279; VII (1847), blz. 234, 242, 243, 260, 289, 301-303, 305. - H.J. Royaards, *Gesch. der Herv. in Utr.*, blz. 165-168, 222, 228, 242, 244, 245, 248, 274, 282, 283, 300, 324, 329, 342, 343, 345. - N. Hinlopen, *Hist. v.d. Overzett. des Bijbels*, blz. 23, 26-63, 101, 222. - G. Tjalma, *Philips v. Marnix*, *Heer v. St. Aldegonde* (reg.). - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.* blz. 181. - *Stud. en Bijdr.* IV (1880), blz. 328, 360, 362, 365. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* I[1], N°. 1910. - Rogge, *Pamfl. Rem. Bibl.* St. II. Afd. I, blz. 13. - *Cat. Oud-Syn. Arch.*(reg.). - *Diarium v. Arend van Buchell* (uitg. d. Dr. G. Brom en Dr. L A. v. Langeraad) in: *Werken v.h. Hist. Genootsch.* Derde Serie N°. 21, blz. 79, 182. - *Rob. Fruin's Verspreide Geschriften.* (uitg. Dr. P.J. Blok e.a.). D. VII. I, blz. 239, 240. - *Alg. Ned. Fam. blad.* Jrg. 1895, blz. 125 - A.L.G. Bosboom-Toussaint, *Leycester in Nederland.* II, blz. 75 (en passim).

[Franciscus Mercurius van Helmont]

HELMONT (Franciscus Mercurius van) werd in 1618, vermoedelijk te Vilvoorden geboren uit een oud-adellijk geslacht van Nederlandschen oorsprong. Hij was de jongste zoon uit het huwelijk van Johannes Baptista v. Helmont en Margaretha van Ranst. Zijn vader had zich zekere vermaardheid verworven door zich met verschillende wetenschappen bezigtehouden, vooral met de geneeskunde, waarbij hij tevens blijk gaf van theosophische, fantastische denkbeelden. De zoon had van zijn vader de neiging tot de geheime wetenschappen overgeërfd. Niet van aanleg ontbloot maakte hij zich al spoedig vertrouwd met tal van kunsten en handwerken. Men verhaalt van hem dat hij in zijn jeugd zijn vader ontloopen zou zijn, en een tijdlang met een bende Zigeuners door de wereld zou hebben gezworven. In de voorrede voor de door hem bezorgde uitgave van zijns vaders geschriften verklaart

1) Het exemplaar, dat zich bevindt in de *Kon. Biblioth.* is in 8°.

hijzelf geen Universiteit bezocht en geen ander onderwijs genoten te hebben, dan dat zijn vader hem gegeven had, met name in de chemie en in de medicijnen. Zijn (gebrekkige) kennis van het Latijn leerde hij uit een Latijnsche vertaling van het N. Testament, terwijl een Duitsch N. Testament hem min of meer vertrouwd maakte met de Duitsche taal.

Met de theosophische en mystieke denkbeelden van zijn vader niet tevreden, begeerde hij de geheele 'heilige kunst' te leeren kennen, of den 'boom des levens' te omvatten, door doortedringen tot het wezen der dingen en hun gemeemschappelijk beginsel, en aantewijzen de identiteit der gansche natuur met God. Voor hem bestond er, evenals voor Spinoza, maar één substantie met verschillende modi. Christus beschouwde hij als verbindingsschakel. Hij verkeerde in den waan door inspanning van zijn verbeeldingskracht, alles te weten te komen. Ook beroemde hij er zich op het levenselixir te kennen. De beoefening der chemie bracht hem tot die der alchemie. Alle schepselen, stoffelijke en geestelijke, zocht hij te classificeeren, en deze terugteleiden tot het ééne als hun oorsprong.

Deze pantheïst, melancholisch van aard als hij was, verdiepte zich zoozeer in zijne droomerijen, dat hij alle aardsche belangen en genietingen verwaarloosde. Door middel van gebed en geloof, hoop en liefde zocht hij optestijgen tot God, zooals hij zich Hem voorstelde, het eeuwige Wezen, waaruit alle dingen waren voortgevloeid; zichzelf noemde hij 'philosophum per Unum in quo omnia.' In de reeds vermelde voorrede heeft hij in verwarde taal en duistere beelden zijne pantheïstische ideeën uitgewerkt.

In het eerste jaar na den dood zijns vaders (30 Dec. 1644) schijnt hij in de Z.-Nederlanden gebleven te zijn, waar hij zich druk bezighield met het uitgeven van diens geschriften, hoewel hij dezen arbeid zeer slordig verrichtte, waarschijnlijk tengevolge van zijn tegenzin tegen allen aardschen arbeid. Kort daarop ving hij zijn zwerftochten aan in allerlei landen; in 1662 bevond hij zich te Rome, waar hij door de propaganda, die hij maakte voor zijn denkbeelden omtrent zielsverhuizing, in handen der Inquisitie viel; na een tijdlang gevangen gehouden te zijn werd hij echter weer op vrije voeten gesteld. Gedurende zijn gevangenschap of verblijf te Rome stelde hij saam zijn ontwerp van het oorspronkelijke natuur-alphabet der heilige taal, dat hij in 1667 te Sulzbach liet drukken, en waarin hij voorgaf de taal te hebben teruggevonden, die de menschen gesproken hadden vóór den val. De Hebreeuwsche letters golden hem voor het echte natuur-alphabet, dat zelfs een doofstomme op het eerste gezicht kon leeren uitspreken.

Vervolgens hield hij zich op te Mannheim, waar hij ingang vond bij den keurvorst Karel Lodewijk, en kennis maakte met diens zuster, die gehuwd was met den hertog van Brunswijk-Hannover, hetgeen zijn verblijf te Hannover tengevolge had. In 1666 bevond hij zich te Sulzbach, waar hij zich eenige jaren ophield, en met zijn ideeën wel ingang vond. Hij ontmoette er den schrijver van de *Kabbala denudata* Korr von Rosenroth, en nam er deel aan de uitgave van kabbalistische geschriften, waarbij hij van vervalsching werd beticht. Bij zijne omzwervingen hield hij zich ook geruimen tijd op in de Nederlanden. Te Amsterdam was hij zeer in aanzien; hij voerde er strijd met Joh. P. Speeth over vervalsching van de Kabbala. In Engeland voegde hij zich bij de Quakers, stelde zich aan als een hunner, zocht hunne secte te hervormen, maar geraakte tenslotte met hen in conflict en werd uit hun gemeenschap

gebannen. In Engeland liet de gravin Connaway, zuster van den kanselier H. Finch zich door hem onderwijzen in de Theologie en Philosophie; bij haar overlijden (nog vóór 1690) liet zij verschillende theosophische verhandelingen in het Engelsch in handschrift na, waarvan enkele in het Latijn vertaald werden, en de anonieme uitgave ongetwijfeld door v. Helmont bezorgd werd onder den titel *Opuscula philosophica* etc. Van het zeldzaam zonderlinge en destijds beruchte *Seder Olam*, dat werd toegeschreven aan gen. gravin, was hij zeker, ofschoon hij het zichzelf niet heeft toegekend, de auteur, mogelijk op haar aandringen of hare onderrichting. Het bevat allerlei vreemdsoortige voorstellingen, vooral in verband met de zielsverhuizing. Na den dood der gravin zal v. Helmont zich weer in ons vaderland hebben opgehouden, waar hij in 1692 zie *Aanmerkingen over den mensch* deed verschijnen; het 2de deel van dit werk, dat van medischen inhoud zou zijn, heeft nooit het licht gezien. Vanhier begaf hij zich weer naar Sulzbach, waar hij zijn voornaamsten steun niet meer in leven vond; daarom ging hij andermaal naar Hannover (1696), waar hij op intiemen voet verkeerde met den wijsgeer Leibnitz, die, hoewel niet zonder critiek, toch bewondering voor hem koesterde. Gedurende zijn verblijf te Hannover hield hij zich bezig met zijn verduidelijking van het Mozaïsch scheppingsverhaal, die in 1697 het licht zag, en waarvoor Leibnitz hem litteratuur bezorgde. Van uit Hannover werd hij aanbevolen aan de keurvorstin van Brandenburg, eene Hannoversche prinses, te Berlijn, tot wie hij zich nog in 1697 begaf. Hier vertaalde hij, zoo 't heette, Boëthius' geschrift over de troostgronden, op haar aandringen in het Duitsch; maar wat hij leverde was eigenlijk een verbeterde uitgave van een vroeger verschenen vertaling; deze gaf hij uit voor de zijne.

Hij overleed ia 1699 te Cölln aan de Spree, een der voorsteden van Berlijn. Leibnitz vervaardigde een grafschrift op hem.

Van Helmont is in zijn tijd niet slechts een veelbesproken, maar ook vaak hooggeprezen man geweest. Bij zijn studiën wierp hij zich op allerlei wetenschap, maar bleef doorgaans aan de oppervlakte, al scheen hij ook diepzinnig. Zijne geschriften zijn vol vreemdsoortige, verwarde denkbeelden. Zichzelf noemde hij een ‘zoeker’. Hij verstond de kunst indruk te maken en zich, niet het minst bij aanzienlijken, ingang te verschaffen. Hij voerde een zeer sobere levenswijze. Zijne reizen maakte hij te voet. Zijne levensbehoeften wist hij te beperken tot het strikt noodige. Ten opzichte van zijn uiterlijk was hij verregaande nonchalant. Overigens herinnerde hij in zijn kleeding aan de Quakers.

Van hem bestaan twee portretten: een borstb. v. voren en links, in mantel. M. 5 reg. Lat. onderschr. Zonder naam v. grav. 4o. en een op ouderen leeftijd, borstb. v. voren en links. Door Ch. Ongena. 4o. (vgl. v. Someren, *Cat. v. Portr.*, No. 2381, 2382.)

De door hem nagelaten geschriften zijn uitgegeven door zijn zoon onder den titel: *Opuscula medica inedita.* Amst. 1648. 4o.

Gedurende zijn leven verschenen van hem:

Alphabeti vere naturalis Hebraici brevissima delineatio, *quae simul methodum suppeditat*, *juxta quam qui surdi nati sunt*, *sic informari possunt*, *ut non alios saltem loquentes intelligant*, *sed et ipsi ad sermonis usum perveniant.* Sulzbach. 1667. 12o. Behalve een Duitsche zag ook een Holl. vert. van dit werk het licht door J.C. Amman, getiteld: *Afbeelding v.h. ware natuurlijke Hebreuwsche A.B.C.*, *welke*

te gelijk de wyse vertoont, *volgens welke die do* (sic!) *geboren zijn*, *sodanig konnen onderwesen werden*, *dat sij ... konnen verstaan ... selfs ... spreken. Alsm. een verhandeling om de doof-geboorene te leeren spreken.* Amst. 1697. M. pl. 12°. - [ond. pseud. *Peganii*], *Eigentliche Erklärung über die Gesichter* (sic!) *der Offenbahrung St. Johannis*, *voll unterschiedlicher neuer Christlicher Meynungen*, *darinnen das wahre und falsche Christenthum kürtzlich doch eigentlich abgemahlet*, *und eines jeden Zeit ziemlich genau ausgerechnet*, *auch auf mathematische Art gar gründlich bewiesen*, *und anbey die Zeit des allgemeinen jüngsten Tages mit vorgestellet wird.* 1670[1]. - *C C Problemata de revolutione animarum humanarum* (in de reeds genoemde, door v.H. bezorgde uitgave der geschriften van de gravin Connaway: *Opuscula philosophica*, *quibus continentur principia Philosophiae autiquisimae et recentissimae.* Amst. 1690. 12°. - *Parodoxical Discourses.* Lond. 1690. (Een Duitsche vert.: *Paradoxal-Discurse oder ungemeine Meinungen von dem Macrocosmo und Microcosmo.* Hamburg. 1691. 8°. (Holl. vert. door C.K.: *Paradoxale Discoursen*, *ofte ongemeene meeningen van de groote en kleine wereld*, *desselfs vereeniging in alle natuurlyke zaken en speciaal van de wederkeering der menschelyke zielen.* Amst. 1693. 12°. - *Aanmerkingen over den mensch en desselfs ziektens; alles op gewisse en onfeilbare gronden*, *zoo van de natuurlijke reden als ervarentheid gevestigd.* I Dl. Amst. 1692. 12°. (Een Lat. vert. door J.C. Amman verscheen te Amst. 1692[2]. - *Seder Olam sive Ordo saeculorum*, *historica enarratio doctrinae.* Z. pl. (in Holl. verschenen) 1693. 12°. M. aanh.: *Quaestiones aliquot in Apocalypsin sive quaestiones aliquot explicatoriae in singulis Apocalypseos Iohannes capitibus*[3]. - *Quaedam praemeditatae & consideratae cogitationes super quatuor priora capita libri primi Moysis*, *Genesis nominati. D.i. Eenige voorbedagte en bepeinsde bedenkingen over de vier eerste hoofddeelen van 't eerste boek v. Mozes*, *genaamd Genesis.* Amst. 1697. 8°. (Dit werk werd door v.H. eerst in het Holl. opgesteld); in 1698 verscheen te Amst. in 12° een 2de uitg.: *Eenige voorbedagte en overwogene bedenkingen*, *over de vier eerste kapit. des eersten boeks Mosis*, *Genesis genaamt.*

Verder werden nog verschillende stukjes door v.H. uitgegeven, o.a. *Tractatus de Attributis divinis* en *De Inferno.*

In de briefwisseling tusschen Quirinus Kuhlmann, tijdens diens verblijf te Parijs gevoerd met Antoinette Bourignon, komen ook brieven voor aan v.H. blijkens den titel, waaronder deze correspondentie in 1686 te Amst. werd uitgegeven: *Brieven van Parijs aan den Heeren Joh. Rothe*, *aan Vrouwe Danneke van Swinten*, *aan den Heer Franciscus Mercurius v. Helmont*, *Vrijheer*, *en Juffer Antoinette Bourignon.* (Vgl. over Kuhlmann: Arnold, *Unpart. Kirch. u. Ketz. Hist.* Bd. II, dl. III, Cap. XIX).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 152, 153. - *G. Arnolds unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie* Vom Anf. Des N. Test. Bis auf das Jahr

1) Aldus bij Arnold, *Unpart. Kirch. u. Ketzer-Hist.* II. Bd. Th. III. C. VIII, S. 398. Het is de vraag of van dit onder den schuilnaam Peganii verschenen werk het hier verder genoemde aanhangsel achter zijn *Seder Olam* een overzetting is.
2) In de voorrede voor deze Lat. uitg. verklaarde v.H. dat hij het 2de deel niet zou uitgeven, tot straf, omdat van medische zijde zijn werk miskend en bespot was.
3) Vgl. hierboven en Adelung, *Gesch. der menschh. Narrheit* u.s.w, IV Th., S. 120.

Christi 1688. Bd. II, Th. III, C. VIII, S. 397, 398. - *Biogr. Nationale*, publiée par l'Acad. Royale des sciences etc. de Belgique. T. VIII, k. 921-926 (art. v. Alph. Le Roy). - Jöcher, *Gel. Lex.* II Th., K. 519, 520. - Adelung, *Geschichte der menschl. Narrheit*, *oder Lebensbeschr. berühmter Schwarzkünstler*, *Goldmacher* u.s.w. IV Ph., S. 294-323. - *Boekz.* Jrg. 1693*a*, blz. 50-56; jrg. 1694*a*, blz. 519, 520; jrg. 1697*b*, blz. 373, 374. - Hylkema, *Reformateurs.* I, blz. 89*n.* - *Cat. Letterk.* I, K. 36. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* I, blz. 417. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, N°. 6501.

[Jonathan Helosius]

HELOSIUS (Jonathan) was volgens Gisb. Voetius een schuilnaam, waaronder Sam. Maresius hem had aangevallen. Voetius nl. beklaagde zich bij gelegenheid der Utrechtsche Synode van 1651 dat het de Groningsche hoogleeraar was, die door het boekje getiteld *Jonathanis Helosii hyperaspistes* 'syn goede naem dapper had aengetast'; weshalve Utrechts primarius theologiae professor terwille van zijn onschuld en uit liefde tot de eer van zijn ambt, niet nalaten kon zich tegen dezen aanval te verdedigen. (Duker, *Voetius.* III. p. LXX, LXXIII.)

[Petrus van Hemert]

HEMERT (Petrus van), geboren te Middelburg, werd op twintigjarigen leeftijd ingeschreven als student te Leiden den 11^{en} Sept. 1704. Van den 17^{en} Mei[1)] 1708 was hij in dienst als Vlootpredikant, hiertoe door de Classis Walcheren bestemd. In 1710 werd hij beroepen als predikant te Wolfaartsdijk; de Ambachtsheeren achtten zich bij die beroeping miskend, in de meening dat de keuze van den Kerkeraad onder invloed had gestaan van twee leden van de Staten, die aan de beroeping hadden deelgenomen en die v. Hemert als gewezen Vlootpredikant gaarne deze standplaats bezorgd hadden. Dientengevolge dienden de Ambachtsheeren bij de Classis protesten in tegen de beroeping; toch werd, nadat hare wettigheid aangetoond was, den 22^{en} Juli de Classicale approbatie verkregen. Zijn bevestiging had plaats den 24^{en} Aug., den 9^{en} Sept. nam hij zitting in de Classis van Z.-Beveland. In 1734 was hij een der Gedeputeerden in de Vlaamsche Kruiskerken. Hij genoot weldra de genegenheid en het vertrouwen zijner gemeente. Hij overleed als predikant van gen. gemeente den 8^{en} Juni 1739, aan verval van krachten, dat al spoedig na het sluiten van zijn tweede huwelijk was begonnen, en tengevolge waarvan de Classis in zijn dienstwerk voorzag.

Hij huwde den 17^{en} Sept. 1719 te Wolfaartsdijk met Margrita van Cappelle, geb. te Veere; uit dit huwelijk werden vier zoons en een dochter geboren. Na het overlijden zijner echtgenoote in 1735, hertrouwde hij den 7^{en} Juli 1738 te Scheveningen met Appollonia de Koning.

Geschriften en portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r: J. van der Baan, *Wolfaartsdijk*, *geschetst als eiland en ambachtsheerlijkheid*, *als burgerlijke en kerkelijke gemeente v.d. vroegste tijden tot op heden*, blz. 264-269. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 782. - *Nav.* XIV (1864), Omslag N° 11; XV (1865), Omslag N° 1. - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 79.

1) Volgens *Nav.* Jrg. 1865 t.a.p. den 17den Juni.

[Gerardus van Hemert]

HEMERT (Gerardus van of **van den)** was, volgens het wapenschild op zijn brieven, afkomstig van het adellijk geslacht van dien naam. Geboren te Middelburg

den 21en Jan. 1698[1)] uit het huwelijk van Gerrit v. Hemert en diens eerste vrouw Elisabeth Benier, werd hij den 21en Maart 1715 ingeschreven als student te Leiden, en, in 1719 proponent geworden, nog in datzelfde jaar beroepen te Leidschendam; dit beroep werd echter geïmprobeerd daar v. Hemert toen nog niet de vereischte leeftijdsgrens had bereikt. Na den 11en Juni 1720 peremptoir geëxamineerd te zijn, volgde enkele weken later den 7en Juli zijn bevestiging te Hellevoetsluis. Hij bleef er slechts een jaar, en nam er toen afscheid (m. 1 Petr. V:2-4), om te vertrekken naar Voorschoten, waar hij den 20en Juli 1721 bevestigd werd door Ds. Joh. Doornik, pred. te Oegstgeest (m. 1 Petr. V:2-4; intr. m. Ef. III:8-10). Ook hier duurde zijn verblijf kort; Paaschmaandag den 6en April 1722 nam hij er afscheid (m. Fil. 2-6); den 26en d.a.v. werd hij bevestigd te Middelburg door Ds. Alb. Voget, pred. ald. (m. Ezech. III:3, 4; intr. m. 2 Kron. I:10). Den 14en Oct. 1725 bedankte hij voor een beroeping naar Delft. Den 15en Jan. 1726[2)] werd hij benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte der Illustre School in Zeelands hoofdstad, en den 3en Jan. 1728 tot curator der 'Doorlugtige School'. Hij gaf daar les voor een aanzienlijk gehoor. Zijn geleerdheid werd ook buiten Zeeland erkend: in 1737 werd hij benoemd tot hoogleeraar te Utrecht, maar op aanhoudend verzoek wees hij deze benoeming af, waarop de stedelijke regeering hem met een geldgeschenk vereerde. Na drie jaren lang met zijn gezondheid gesukkeld te hebben overleed hij te Middelburg den 11en Oct. 1759. De laatste maal predikte hij den 13en Mei te voren over Zondag VII van den Heidelb. Catechismus. Op zijn verzoek werd geen formeele lijkpredikatie op hem gehouden.

Zijn heftig geschrift tegen de Wind en de Doopsgezinden, waaraan hij zijn hoogleeraarsbenoeming te Utrecht te danken had, schoot te kort, waar het gold de bestrijding van den historischen oorsprong en den Schriftmatigen grond van de dogmatiek der Doopsgezinden. Zijn *Brief* aan den Amsterdamschen Doopsgezinden leeraar Maatschoen gericht, dat den 6en Febr. 1744 de classicale approbatie verkreeg, werd door de revisores geprezen als 'geleerdt, bondig en regtzinnig'.

Hij huwde den 27en Nov. 1722 (vermoedelijk te Middelburg) met Anna Dubbels. Uit dit huwelijk werden geboren een dochter en twee zoons.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van Ger. van Hemert verscheen in druk:

Gerardus de Wind, *M.D. en Leraer der Doopsgezinden te Middelburg in Zeelandt*, *uit zyne Verhandeling van Godts Algemeene Genade ontmaskert. Zynde ene Tegenverhandelinge*, *waer in de schadelyke en Zielverderfelyke Stellingen*, *welke Doctor de Wind zig niet ontzien heeft*, *in Afwyking van alle de zuiverder Doopsgezinden*, *en in overeenstemming met verscheide Ketteren*, *ongevergt en ongemoeid in de Waereld te werpen*, *klaer en duidelyk*, *met hunne eigene woorden ten toon gespreit worden; tot Bevestiging en Verdediging van Godts niet Algemeene maar Byzondere Genade.* Vooraf gaat een berigt wegens de Doopsgezinden en

1) Aldus, in afwijking van andere opgaven omtrent geboorteplaats en -jaar, het Maandbl. *De Nederl. Leeuw.*

2) Volgens *Boekz.* Jrg. 1759 t.a.p. Nagtglas, *De Alg. Kerkeraad der N.H. Gem. te Middelburg.* t.a.p. heeft als datum zijner benoeming 6 Oct. 1725.

derzelver Lere. Middelb. 1730. 8°. - *Brief ... aan den Here G. Maatschoen Betreffende voornamelyk den oorsprong en*

betrekkinge der Mennoniten of Doopsgezinden in opzigt tot de Munstersche en andere oproerige Doopsgezinden v. die tyden; als mede enige byzonderheden tot dezelve behorende; strekkende tot antwoordt op zyn Eerws. Aantekeningen, *by de vernieuwde*, *en door denzelven vertaalde uitgave v.d. Geschiedenis der Mennoniten eertydts in het Latyn beschreven door den Here Hermannus Schyn. in zyn leven Medeleraar onder de Mennoniten*, *en der Medicynen Doctor te Amsteldam.* Middelb. 1744. 8°.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, VI, blz. 160. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 841. - *Boekz.* Jrg. 1730*a*, blz. 722. 723; jrg. 1759*b*, blz. 578-580. - Brans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 65, 124. - *De Nederl. Leeuw.* 5de Jrg. (1887), blz. 30. - Nagtglas, *Levensber.*, 2de aflev., blz. 365. - Dez., *De Alg. Kerkeraad der N. Herv. Gem. te Middelb.*, blz. 45, 49. - *Vliss. Kerkhemel*, blz. 307. - Sepp, *Godg. Ond.* II, blz. 110, 357. - *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1891, blz. 66. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 131. - *Nav.* XXVI (Jrg. 1876), blz. 287; XXVII (1877), blz. 639. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* II, blz. 184, 248.

[Paulus van Hemert]

HEMERT (Paulus van), geboren te Amsterdam in 1756, bezocht eerst het Athenaeum in zijn vaderstad, werd ingeschreven als student te Leiden den 15en Juli 1774, daarna te Utrecht (waar in het *Alb. Stud.* zijn naam echter wordt gemist). In Oct. 1780 voor de classis Utrecht bevorderd tot proponent, werd hij den 14en Dec. 1780 beroepen als adjunct-predikant te Baarn en Eembrug; hij werd er den 1en April 1781 bevestigd door zijn oom en aanstaanden schoonvader Ds. Corn. van Dam, pred. te Werkendam (m. Jerem. III:15; intr. m. 1 Cor. I:23, 24). Hij bedankte nog in datzelfde jaar voor een op hem uitgebrachte beroeping naar Wijk-bij-Duurstede, maar toen deze gemeente hem toch daarop andermaal begeerde, gaf hij hieraan gehoor tevens bedankende voor een in dienzelfden tijd door hem ontvangen beroeping naar Wageningen[1)]. Den 25en Nov. 1781 nam hij afscheid van zijn eerste gemeente (m. Gal. VI:16), en den 16en Dec. d.a.v. werd hij bevestigd te Wijk-bij-Duurstede door Ds. B. Eickma, pred. ald. (m. 1 Cor. XIV:4; intr. m. Ps. XL:10). In den betrekkelijk korten tijd van zijn verblijf aldaar kwam hij herhaaldelijk voor beroepingen naar elders in aanmerking; den 18en Mei 1784 deelde hij in den kerkeraad mede een eenparig op hem uitgebracht beroep naar Naarden te hebben ontvangen en na eenige dagen beraad ook aangenomen te hebben.

Intusschen had er een verandering in zijn denkwijze plaats gegrepen. Den 1en Juni d.a.v. berichtte hij aan zijn kerkeraad dat hij tegen de leer der Publieke Kerk eenige gravamina had. De kerkeraad betuigde hierover zijn smart en benoemde een commissie van onderzoek. Twee dagen later diende hij bij de vergadering een Memorie in, bevattende een korte uiteenzetting van zijn bezwaren. Hieruit bleek dat v. Hemert de leer der praedestinatie, inzonderheid art. 16 der Ned. Confessie, verwierp; hij verklaarde te gelooven dat de verdiensten van Christus ten goede komen aan de geheele wereld, en dat niemand kan zalig worden tenzij hij die verdiensten,

1) Volgens H.V. Groenewegen, a.w., blz. 9 zou v.H. *gedurende* zijn verblijf te Wijk-bij-Duurstede beroepen zijn te Wageningen. Dit komt niet overeen met het bericht in de *Boekzaal.*

wanneer ze hem door het Evangelie bekend zijn geworden, zichzelf ten nutte maakt, waarbij het de aandacht trekt dat v. Hemert met het woord ‘verdienste’

hier heel wat anders bedoelde dan de confessie, en er eigenlijk alleen onder verstond de prediking der Christelijke beginselen van godsdienst en zedelijkheid. Zonder dat hij er zichzelf nog recht rekenschap van scheen te hebben gegeven, ontkende v. Hemert daarmee Christus' godheid en zoendood. Ook loochende hij de onmiddellijke en onweerstaanbare werking van den H. Geest, terwijl hij geloofde dat de mensch, ofschoon een zekere wanorde was gekomen in zijn verstandelijke en zedelijke vermogens, toch uithoofde van zijn zedelijkheid en vrije werking den Geest Gods kan weerstaan of opvolgen, ‘die trouwens door allerlei motieven allerkrachtigst de Heerlijkste Zedenkunde aan onze rede opdringt.’ Het christelijk geloof was voor v. Hemert een aannemen van den Christelijken Godsdienst ‘rustende op de redelijke overtuiging dat Jezus waarlijk Gods Zoon is, zoodat de waarheid van zijn leer volkomen zeker is.’ Bovendien meende hij dat wij van het Goddelijk Wezen te weinig weten, om over verborgenheden als de Generatie en de Spiratie ‘bij wijze van geblaas zoo diepzinnelijk te philosopheeren’. Bij de onderteekening dezer bezwaren noemde v. Hemert zich: ‘uw heilzoekende broeder’.

Deze niet geringe afwijkingen van de belijdenis der Kerk baarden in zijn gemeente groot opzien. Een commissie met zijn rechtzinnigen ambtgenoot te Wijk-bij-Duurstede Eickma aan het hoofd, werd afgevaardigd om ‘Zijn Eerw. in den schoot der waare Kerk weeder te brengen’; terwijl hemzelf werd verzocht zich van allen kerkelijken dienst te onthouden. De uitslag der samenspreking met v. Hemert was voor kerkeraad en gemeente ontmoedigend; hij bleek van zijn woorden in geen enkel opzicht iets terugtenemen. Tevens moest de commissie namens v. Hemert meedeelen dat deze zijn ambt in de gansche Publieke Kerk neerlegde. Een voorstel door hem met het oog op de vervulling zijner eerstvolgende beurten gedaan, om nl. (met een neutraal onderwerp) nog een enkele maal vóór zijn definitief ontslag door de classis, voor de gemeente optetreden, werd afgeslagen. De classis vernam het rapport over v. Hemerts verklaring ‘met de uyterste bevreemding en gevoelig leetwezen’; men betreurde zijn afwezigheid, waardoor debat onmogelijk was, maar prees hem om den moed zijner overtuiging, terwijl anderen dergelijke afwijkende gevoelens, die ook zij koesterden, bedekt hielden. Een poging van de classis om hem bij de kort daarop gevolgde kerkvisitatie tot andere gedachten te brengen, had geen resultaat. Een schrijven, door hem ingeleverd bij de classis op 24 Aug., waarin hij rekenschap gaf van het neerleggen zijner bediening, had, gevoegd bij het rapport der commissie, tengevolge dat hij onbekwaam werd verklaard tot zijn werk en onbevoegd om ‘eenige deelen van 't heilig ambt in onze Kerk te vervullen zonder nadere voorkennisse van deze Classis’. Deze uitspraak werd door middel van de *Boekz.* alom bekend gemaakt.

Onder degenen, die door v. Hemerts optreden onaangenaam waren getroffen, behoorde diens vroegere leermeester, de Utrechtsche hoogleeraar Gysb. Bonnet. Een gesprek tusschen beide mannen op het buitenverblijf van laatstgen. te Zuilen gaf aanleiding tot hun openbare briefwisseling, waarbij Bonnet het ‘menschlievend oogmerk had den dwalenden leerling tot de Belijdenis der Gereformeerde Kerk terug te brengen’, en waarin v. Hemert uitdrukking gaf aan al zijne formeele en materieele bezwaren. Reeds de eerste *Brief* die van laatstgen. verscheen, wekte groot opzien; hij handelde over de *Rede en haar gezag in den Godsdienst* (1784) en bevatte een verdediging van de stelling: de Rede is niet bedorven, dus heeft zij gezag in den

godsdienst. Op de tegenwerping, die hij voorzag: dat hij eigenlijk de gansche openbaring maakte tot een verbeterd onderwijs der natuur, verklaarde hij dit *in zekeren zin* ook te erkennen, omdat hij het als den hoogsten roem van het Christendom beschouwde, dat er overeenstemming bestaat tusschen Jezus' leer en onzen natuurlijken aanleg. Daarbij gaf hij er zichzelf geen rekenschap van dat hij hier op het punt stond het supranaturalistisch openbaringsbegrip prijs te geven. De openbaring is voor hem een verdere opheldering der waarheden, die uit onze natuur reeds kenbaar zijn, en gepaard aan drangmiddelen, die voor redelijke menschen het meest geschikt zijn. Zoo heeft volgens hem Jezus ons het duidelijkst en volledigst den waren God doen kennen. Diens wonderen en verschijning nopen ons meer dan iets anders tot gehoorzaamheid aan de wet der liefde. Schrift en natuur zijn hem twee oorkonden der ééne openbaring in twee verschillende talen, die beide dezelfde hoofdstelling bevatten, en, mits behoorlijk verklaard, elkander niet kunnen tegenspreken.

Bonnet gaf op dezen Brief in 1785 te Utrecht uit zijn *Eerste Antwoord aan den WelEd. Zeer Gel. Heer P.v. Hemert*, *op zijn WelEd. Brief over de Rede en haar gezag in den Godsdienst.* Maar ook anderen lieten zich niet onbetuigd. Alras na de opening van den strijd mengden zich daarin allerlei bevoegden en onbevoegden. De Delftsche predikant M. Pannebakker verdedigde ten opzichte van de aangeroerde quaestie de uitspraken van de belijdenis der Kerk. Van Hemert beantwoordde hem evenmin als zekeren Philoxenus ‘onder geene gezindheid behoorende’, die tegen hem uitgaf: *Het gebrekkige der rede*, *vooral in den Godsdienst*, *wijsgeerig voorgesteld ...aan P.v. Hemert* (Amst. 1785), waarin de voorslag gedaan werd tusschen v. Hemert en Calvijn een middelweg te kiezen, door de rede noch bedorven noch gezond te verklaren, al meende de schrijver daf die van v. Hemert genoeg bewijzen van bederf vertoonde. Bovendien mengden zich allerlei schotschrijvers in den strijd. Ook v. Hemerts optreden vond veel bijval, al namen zijne vrienden voorloopig nog eene afwachtende houding aan. Zijn naam werd hoe langer hoe meer bekend en allerwege kwam vraag naar zijn geschriften.

Van Hemert ging op den ingeslagen weg voort en gaf (in 1786) het tweede stuk uit van zijn straksvermelde verhandeling. Het werd daarbij duidelijk dat het geschil met Bonnet niet liep over de scholastieke quaestie of voor Gods rede waarheid kan zijn wat voor ons valschheid is, maar wel over de vraag, of er voorwerpen onzer rede kunnen zijn, die wij niet bevatten kunnen niet alleen, maar die zelfs met onze zekere bevattingen strijden. Dit laatste ontkent v. Hemert, daar zulke dingen voor ons buiten alle geestelijk verband zouden staan en derhalve noch waar noch valsch voor de rede zouden kunnen zijn.

Op den tweeden van v. Hemerts *Brieven* antwoordde Bonnet in *Aanmerkingen.. op het tweede stuk des Briefs van den W.E. Zr. Gel. Heer Paulus v. Hemert over de Rede en haar gezag in den Godsdienst.* Utr. 1786; hij ontlokte hierdoor aan v. Hemert in 1787 diens *Derden Brief.* De strijd tusschen beiden werd van toenaf heftiger.

Bonnet voelde zich geraakt door v. Hemerts betoog dat hij niet rechtzinnig zou zijn en verweet dezen voorbarigheid en hatelijke voorstelling van de leer der Kerk; voor dit verwijt bestond alleszins aanleiding, nadat v. Hemert de volstrekte praedestinatie een gruwelijk besluit had durven noemen, daar zij volgens hem in God ook maar de mogelijkheid eener onrechtvaardigheid zou onderstellen. Geen van beide was door den ander overtuigd. In 1788 en 1789 gaf Bonnet nog uit: *Twee Brieven*

aan een vriend over het geschil aangaande de Rede en haar Gezag in den Godsdienst, waarin hij zich beklaagde het met v. Hemert niet eens te hebben kunnen worden over de orde der behandeling en nogmaals zijn denkbeelden uiteenzette; zonder de oplossing van beider geschil iets nader te brengen. Later in 1804, deed v. Hemert een nieuwen aanval op zijn tegenstander, in zijn *Zelfverdediging.*

Van Hemert was begonnen met aan de dogmatiek den toets van het 'vrije denken' aanteleggen; dit drong hem verder tot critiek der Schriftbeschouwing; zoodoende kwam hij tot critiek van de Schrift zelf en van de daaruit geputte voorstelling van Gods wezen; totdat ten slotte Kants wijsbegeerte voor hem de samenvatting werd van al zijne negatieve en positieve resultaten. Hiermede bereidde hij in ons vaderland de komst voor van een 'vrije godsdienstwetenschap en onafhankelijke wijsbegeerte'.

Deze gedrukte correspondentie had intusschen, naarmate zij heftiger werd, al meer stof opgejaagd. Schotschriften en ook deftige betoogen, ongeleerde en geleerde aanvallen werden bij tientallen tegen hem gericht. Ook van Bilderdijk bestaat (in handschrift) een vers, waarin v. Hemert voor niet veel meer dan voor een instrument van den Duivel wordt uitgemaakt. Zelf is v. Hemert van dit vers onkundig gebleven; overigens was 't voor iemand van zoo prikkelbare natuur moeilijk de verschillende aanvallen onbeantwoord te laten. Het boosaardigst werd hij bestookt in een anoniem verschenen boekje, getiteld: *Joodsche Brieven;* dit schijnt te zijn verloren geraakt. Niet minder heftig was ook de toon van zijn antwoord. Bijzonder sterk komt dit uit in zijn tegenschrift: *De Handvol Aanteekeningen teruggekaatst* enz. naar aanleiding van een smadelijken aanval op hem gericht in: *Een Handvol Aanteekeningen op den Tweeden Brief v.d. Heer P.v. Hemert*, *over de Rede en haar gezag in den Godsdienst.* Utr. 1786, waarvan hij vermoedde dat het afkomstig was van den toentertijd beroemden Alewijn en geinspireerd door een bekend predikant. Zijn bovengen. tegenschrift, waarin v. Hemert nader zijn afwijkende gevoelens over de wedergeboorte en de leer der verzoening en Drieëenheid uiteenzette, werd door den schrijver van de 'Handvol' beantwoord met dertien brieven aan een vriend, waarop de aangevallene zich opnieuw terweerstelde in: *Brieven aan een vriend* enz. De eerste drie dezer Brieven zijn geschreven te Rotterdam, de vierde te Amsterdam, de laatste drie te Brussel.

Inmiddels had v. Hemert zich metterwoon gevestigd te Rotterdam, waar hij zich aansloot bij de Remonstranten, tot wie hij zich om begrijpelijke redenen het meest aangetrokken gevoelde, ook al zal zeker menig Remonstrant in die dagen in zijne denkbeelden een gevaar hebben gezien. Ook in den kring der Collegianten te Rotterdam liet hij zich van tijd tot tijd hooren. In 1788 werd hij benoemd tot lid van de groote vergadering der Remonstrantsche Broederschap, waarbij hem verleend werd de *facultas docendi.* In het volgend jaar verhuisde hij naar Amsterdam, waar hij theologische en Hebreeuwsche lessen gaf. En reeds in Aug. 1790 volgde zijn benoeming door Curatoren van het Seminarium der Remonstranten tot hoogleeraar in de Fraaie Letteren en Wijsbegeerte. Hij aanvaardde dit ambt den 24^{en} Nov. d.a.v. met het uitspreken eener oratie over het beleid, waarmede Christus, de Apostelen en de Evangelisten zich in hunne redenen en geschriften zooveel mogelijk naar de vatbaarheid des volks hebben geschikt. In deze rede verklaarde hij verscheiden begrippen en voorstellingen in het N. Testament voor ons godsdienstig en menschelijk denken onhoudbaar. Hiervoor durft hij Jezus en de Apostelen niet aansprakelijk

stellen; veeleer meent hij dat deze zich met groote wijsheid geschikt hebben naar onschadelijke dwalingen in het volksgeloof, ofschoon zij zelf beter wisten. En hij gelooft dat zij daardoor de godsdienstig-zedelijke hoofdgedachten hunner prediking beter ingang hebben doen vinden.

Zoo bevatte de inaugureele rede van den nieuwen hoogleeraar, die een begaafd redenaar was, feitelijk een aanval op het Schriftgezag. Geen wonder dat zij niet naliet grooten indruk te maken en zoowel verbazing als ergernis wekte. Terwijl zij in de geschriften van het Haagsch Genootschap bestrijding vond, bewees dat van Teyler zijn sympathie door het uitschrijven van een prijsvraag, die v. Hemert de gelegenheid opende zijn stelling nader te verdedigen. Zijn studie werd, onder de vele antwoorden, den gouden eerepenning waardig gekeurd; eenzelfde bekroning viel ten deel aan zijn beantwoording van een andere prijsvraag, enkele jaren vroeger door gen. Genootschap uitgeschreven, terwijl v. Hemerts antwoord op een derde prijsvraag een accessit verwierf en een tweede zilveren medaille; deze vraag omtrent 'de hartstochten in God', was ten tweeden male door het Genootschap uitgeschreven; de eerste maal was slechts één antwoord ingekomen, dat den Directeuren waardig leek uitgegeven te worden, zonder den gouden eerepenning te verdienen; dit werd in 1795 met de later bekroonde uitgegeven; het bleek van v. Hemert te zijn en de weifeling van Directeuren was wel goeddeels hieruit te verklaren dat er stellingen en gevolgtrekkingen in werden verkondigd, die zóó in ons land nog niet waren gepubliceerd. Van Hemert beantwoordde de vraag of men Gode hartstochten of aandoeningen mocht toeschrijven, in ontkennenden zin.

Ook de rede door hem den 19^{en} Juni 1792 als hoogleeraar in de Remonstrantsche kerk te Amsterdam gehouden ter nagedachtenis van zijn overleden voorganger en vriend Prof. A.A. van der Meersch wekte groote beroering, daar zij een herinnering inhield aan een onaangename ervaring door laatstgen. eens ondervonden van de zijde van Prof. A. Voget. Alras na het uitspreken der rede werd, blijkbaar door v. Hamelsveld, deze aan zeldzaam heftige critiek onderworpen in de *Vaderlandsche Bibliotheek*, enkele dagen later gevolgd door een tegenschrift van v. Hemert[1)], die hierin zijn beschuldiging handhaafde, en verder door een menigte pamfletten voor en tegen v. Hemert[2)]. Toen v. Hamelsveld zich daarop durfde verschuilen achter

1) Getiteld: *Aan den Uitgever der Vaderl. Bibliotheek.* Nog verscheen van Ysbr. v. Hamelsveld: *Nodig Bericht aan het publiek nopens de handelwijs v. Prof. Paulus v. Hemert omtrent hem.* Amst. 1793.

2) De *Catal. Letterk.* I, k. 85 noemt v. Hemert zelf schrijver van het *Schuit-praatje*, *geh. op* 24 *Dec.* 1792 enz. (Zie: lijst van v. Hemerts geschriften).
Voor v. Hemert verscheen nog:
Troostelijke Brief van eenen welmeenende, *aan den Uitgever der Vaderl. Bibliotheek.*
'Die kaatst moet den bal verwachten'.

Wèl is v. Hemert gehouden voor den schrijver dezer beide pamfletten, doch ten onrechte, blijkens zijn eigen verzekering (*Noodig Tegenberigt*, blz. 17).
Tegen v. Hemert verscheen o.a.:
Wie heeft het hem gedaan? ... Waarom raast hy zoo? ... Of iets over de Remonstr. Prof. Paulus v. Hemert op zyn Noodig Bericht. Toen hy in de Algem. Vaderl. Letteroeffeningen, *No* 11 *van 't Jaar* 1792, *na zyn zin niet gunstig genoeg was gerecenseert of beoordeeld; alzo zyne Lykreden voor een Mager Stukje is verklaard en dat door zyn eigen Tolerantsche vrienden.* Een Zamenspraak t. nut v. 't Algem. Amst. z.j.

de anonymiteit van bedoelde recensie, waaraan hij, als redacteur van de *Vaderl. Bibliotheek*, in elk geval niet onschuldig was, richtte v. Hemert zich nogmaals tegen hem in een *Noodig Tegenberigt*, waarin hij hem voor een 'schandelijken eerrover en verachtlijken lasteraar' uitmaakte.

Den 30^{en} Maart 1796 nam v. Hemert, toen nieuwe echtvereeniging en volslagen afkeer van staatkundige woelingen, hem noopten tot verandering van woonplaats, in een Curatorenvergadering vrijwillig, hoewel noode, als hoogleeraar ontslag, dat den 10^{en} Juni d.a.v. door de groote vergadering der Rem. Broederschap werd bekrachtigd. Daarna woonde hij als ambteloos burger eerst op zijn landgoed Reckenburg boven Emmerik; na het overlijden zijner tweede echtgenoote omstreeks 1798 keerde hij terug naar zijn geboortestad. Stond hij vroeger nog ver af van Kants wijsbegeerte, na zijn aftreden trad hij op als een overtuigd voorstander daarvan. Te Emmerik voltooide hij zijn werk over de *Beginzels der Kantiaansche Wysbegeerte*, en na zijn terugkeer te Amsterdam wijdde hij zich geheel aan de studie der Kritische Wijsbegeerte, welke hij hier te lande verbreidde met mond en pen, door voorlezingen voor de Maatschappij Felix Meritis en andere letterkundige genootschappen, en vooral door de uitgave van geschriften.

Het door hem uitgegeven tijdschrift *Magazijn voor de critische wysbegeerte* maakte in 1804 plaats voor zijn *Lectuur bij het ontbyt en de theetafel*, waarin Kants wijsgeerige begrippen in populairen stijl werden ontwikkeld, en waarvan elf stukken in den tijd van vijf jaren verschenen. In laatstgen. werken trad v. Hemert, die in zijn vriend Mr. Joh. Kinker een even vurig medestander gevonden had, niet alleen als pleitbezorger der Kantiaansche wijsbegeerte op, maar richtte hij ook zijne scherpe aanvallen en bijtenden spot op mannen van naam, die met het almeer tot mode geworden dwepen met Kant zich niet konden vereenigen. Meer dan een van dezen meende zich tegen v. Hemerts drijven in dit opzicht te moeten verdedigen. Zoo gaf Prof. J. Heringa, nog wel door hem geprezen, aan zijn ontevredenheid lucht o.a. in stellingen achter een onder zijn voorzitterschap verdedigde dissertatie[1)], en sprak de Harderwijksche hoogleeraar B. Nieuhoff zich in 1803 uit o.a. in: *Aan P. van Hemert, betreffende het Eudaemonisme.* Gevaarlijker gevolgen had de aanval van de zijde van v. Hemerts voorganger als hoogleeraar bij de Remonstranten, den wereldvermaarden philoloog en kenner der classieke wijsgeeren Daniel Wyttenbach, voor wien jaren geleden v. Hemert zelf zijn vereering had uitgesproken. Misverstand en miskenning van Kant bij een geleerde als dezen te constateeren smartte hem, waarbij kwam dat Wyttenbach, zonder hem bij name te noemen, v. Hemert doorloopend had aangevallen in een *Epistola ad Lyndenum*[2)] (F.G. Baron v. Lynden) d^{o} 24 Dec. 1808. Van Hemert gaf daarop eveneens een Latijnschen Brief uit, die door den aanvaller in zijn *Philomathia* van terzijde vinnig werd beantwoord, waarop eerstgen. zich weer

1) Vgl. H. Bouman, *Jodocus Heringa, als voorstander v.h. vaderland en deszelfs heilzame instellingen ...geschetst*, blz. 146 v.v.

2) Zie Wyttenbach's *Bibliotheca critica.* Vol. III. Pars IV. Van Hemert wordt hier aangeduid als magazijnmeester, en zijn ijver voor de critische wijsbegeerte belachelijk voorgesteld. De geheele belangrijke strijd tusschen hem en Wyttenbach is beschreven door von Prante: *Dan. Wyttenbach als Gegner Kant's*, in: *Sitzungsberichte der Philos.-philolog. u. hist. Classe der K.B. Akademie der Wissenschaften zu München.* Jahrg. 1877. S. 264 ff.

tot Wyttenbach richtte in *Trias Epistolarum.* Thans deed Wyttenbach er het zwijgen toe, maar een zijner verdienstelijkste leerlingen, de toenmalige Zierikzeesche Rector Mahne, later hoogleeraar te Gent, nam het voor hem op in zijne *Epistolae Sodalium Socraticorum Philomathiae*, waarin hij v. Hemert krankzinnig verklaarde. Deze liet zich daardoor verleiden nog een laatste woord te schrijven, zijn beruchten satyrieken nieuwjaarsbrief op den 1^{en} Jan. 1815 *(Strena .. ad D. Wyttenbachium ..)* en dit in een Latijn zeldzaam zuiver voor iemand, die lang niet meer gewoon was in die taal de pen te voeren. Dit was v. Hemerts laatste, maar overigens lang niet meest geroemde geschrift, dat van de pers kwam.

Daarna nam zijn geest en ook zijn levensloop een heel andere wending. Naar 's-Gravenhage vertrokken wijdde hij zich van toen af voortaan geheel aan de belangen van de Maatschappij van Weldadigheid, waarvan hij bij de stichting van 1818 al terstond lid der permanente commissie en secretaris werd. Hieraan bleef hij zich wijden tot zijn overlijden den 10^{en} Febr. 1825.

Hij heeft er, wijsgeerig begaafd als hij was, meer dan iemand anders toe medegewerkt dat de Kantiaansche wijsbegeerte aan het eind der 18de en begin der 19de eeuw in ons vaderland opgang maakte. Toch lijkt zijn werk niet voltooid. Navolging en voortzetting vond het niet. De toejuiching die hij vond, kwam van een plat-rationalistische menigte, die er zelf toch iets van scheen te gevoelen dat zij niet bij hem behoorde. Ook gemoedelijk rechtzinnigen als R. Feith en Hier. van Alphen hebben dit beseft; vandaar dat hun tegenstand kalm was. Toen v. Hemert en Kinker zich nu vrij scherp tegenover deze mannen plaatsten, en den strijd over godsdienst en zedeleer telkens tot zuiver wijsgeerige vragen terugbrachten, raakte meer en meer de belangstelling bij de numerieke meerderheid zoek, die eigenlijk om philosophie niet gaf. Daarbij schijnen de heftigheid van v. Hemerts karakter, de scherpte van zijn geest en de toon der debatten, waarin hij gemengd was, hoewel voor een deel uit den toon zijner aanvallers te verklaren, beletselen te zijn geweest voor zijn invloed. Dat hij een volijverig, geleerd, bijzonder welsprekend en in den omgang aangenaam man was, bleek op verschillende wijzen. In zijn laatsten levenstijd gaf hij blijk den christelijken godsdienst, waarvan hij tevoren vervreemd was geraakt, meer en meer te waardeeren, en prees hij hen gelukkig, die waarlijk *konden* gelooven.

Verschillende geleerde Maatschappijen huldigden zijn verdiensten door hem haar lidmaatschap op te dragen. Koning Lodewijk Napoleon benoemde hem tot lid der Tweede Klasse van het Kon. Nederlandsch Instituut, welke hijzelf, volgens het daartoe gegeven verlof, met de Derde Klasse verwisselde. Ook was hij sinds 1792 lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem en later lid van verdiensten der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen.

Hij was tweemaal gehuwd; de vader van een zijner echtgenooten was Cornelius van Dam, pred. te Werkendam.

Van hem bestaat een portret (Febr. 1816); borstb. rechts. Naar H.W. Caspari, door J.E. Marcus, kl. 8° (aanwezig in de Kon. Acad. te Amsterdam). Ook bestaat hetzelfde portret in O.-Ind. inkt voor het voorg. 12°. Met handteekening. Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.* N° 2306, 2307; v. Someren, id., I, N° 208, Groenewegen, a.w., blz. 71^{2}.

Van Paulus van Hemert zag het licht:

Briev geschreven aan de Eerw. Classis van Rhenen en Wijk, Vergaderd te

Rhenen, *op den 24 v. Oogstmaand 1784.* Utr. 1784. 8°. - [vert. v. Charles Chauncy, theol. dr. en pred. te Boston], *De Verborgenheid*, *die van alle eeuwen en geslachten verborgen was*, *openbaar gemaakt door het Evangeli: of de eindelijke gelukzaligheid aller menschen*, *voornamelijk bedoeld in het plan van God*, *hetwelk in de Schriften v.h.N. Testament voorgesteld en aan Jezus Kristus ter uitvoering is toebetrouwd*, door een algemeen menschenvriend. Rotterd. 1786, '87. 8°.[1)] - *De Rede en haar gezag in den Godsdienst*, *briefswijze voorgesteld ... aan den Hoogëerw.*, *Hooggel. Heer Gisbertus Bonnet*, *Doctor en Professor in de H. Godgeleerdheid en Akademie pred. te Utrecht.* 3 st. Utr. MDCCLXXXIV. 8°. Rotterd. 1786. 8°. ib. 1787. 8°. - *De Handvol Aanteekeningen teruggekaatst*, *of de spotter tentoongesteld in eenige Brieven aan den Zeer Eerw.*, *zeer gel.*, *zeer Godzal.*, *zeer regtzinnigen zeer heldhaftigen Heer Hans Judas Kakologus Misadelphus*, *Doctor in de Noëmatokatascopologikunde en andere Fraaie Wetenschappen* enz. Rotterd. 1786. Motto: 'Alle wijsheid is den dwaas te hoog'. Salomo. - [Ond. pseudon. Paulus Samosatenus], *Over de gevoelens der eerste Christenen en Kerkvaders betrekkelyk den persoon van Christus.* 1787. 8°. - *Aanmerkingen op de Prijsverhandelingen tegen Priestley.* 1787. [vert. v.J.A. Starck, opperhofpred. te Hessen-Darmstadt.] - *Proeve eener Geschiedenis van het Arianismus.* Rotterd. 1788. 8°. - *Brieven aan een vriend over het tweede geschrift of de Dertien Brieven van den Heer Mr. Zacharias Henric. Alewyn.* Rotterd. 1788. 8°. - *Verhandel. over de vraag*, *Hoe zal men den grondregel der Protestanten*, *dat yder Kristen*, *zynes verstands magtig*, *geregtigd*, *en naar zyne bekwaamheid verpligt is*, *om*, *in zaken v. den godsdienst*, *voor zich zelven te oordeelen*, *duidelykst verklaaren*, *en deszelfs aanneemlykheid ten bondigsten bewyzen?* in: *Verhandel. v. Teyler's Godgel. Genootsch.* XI. Dl. (1791), blz. 1-178. - *Oratio de prudenti Christi apostolorumque et Euangelistarum consilio sermones et scripta ad captum atque intellectum*, *vulgi*, *quantum illud fieri potuit*, *accomodantuum;* habita Amstelod., in aede sacra Rem.... die XXIV Nov. a° MDCCX. Amst. 1791. 8°. - *Redenv. over de voorzigtigheid*, *waermede Kristus de Apostelen en Evangelisten zig*, *in hunne redenen naer de vatbaarheid des volks*, *geschikt hebben.* Uit het Latyn door P. Weiland. Amst. 1791. 8°. - [Met W. de Vos], Verhandelingen over de vraag: *Heeft Christus*, *in Zijne prediking*, *hebben de Evangelisten en Apostelen in hunne geschriften zich somtijds naar de toen heerschende volksbegrippen geschikt? Zoo ja; in welke gevallen en hoe verre? en hoe zeer kan dit denkbeeld*, *wel begrepen*, *dienen ter verklaring der Schriften des N.V.?* In: *Verhandel. v. Teyler's Genootsch.* Dl. XII (1792), blz. 1-198. - *Oratio funebris in abitum viri clar. A.A. van der Meersch.* Amst. 1792. 8°. - *Lijkreden op den Hoogeerw.*, *Hooggel. Heer Abraham Arend van der Meersch*, MDCCXCII uitgespr. den XIX Juny des zelfde jaars, hoogl.... ond. de Rem., overl. de XII v. Apr. Uit het Lat. d. P. Weiland. Amst. 1792. 8°. - *Aan den Uitgever der Vaderl. Bibliotheek.* Amst. 1792. 8°. - [anon.] *Schuit-praetje*, geh. op 24 Dec. 1792, Over de *recensie* der *Lykoratie* v. Prof. v. Hemert op wijlen Prof. A.A. van der Meersch, in de *Vaderl. Bibliotheek*, IV^de^ Dl. N° 12. Medeged. door een Leydsch Heer

1) Het Genootschap onder de zinspreuk: *Ten nutte van het Kristendom* loofde een gouden medaille met stempel van het Genootschap uit, voor wie de stellingen, in dit boek voorgedragen, zou kunnen weerleggen.

Aen zyn vriend te Amsterdam; Om te dienen tot eene bylage der werken v.d.
Exprofessor Ysbr. v. Hamelsveld.

Z. pl. (1793). - *Noodig Tegenberigt nopends de handelwyze v. Prof. Y. van Hamelsveld.* Amst. MDCCXCIII. 8°. - Verhandel. over de vraag: *Zijn er goede gronden om Gode hartstochten (of aandoeningen) toe te schrijven? Zoo ja; is het dan mogelyk, de werking dier hartstochten (of aandoeningen) in dier voege te verklaren, dat deeze werking geen invloed hebbe op Gods gelukzaligheid?* In: *Verhand. v. Teylers Genootsch.* Dl. XIV (1795), blz. 175-310. - *Beginzels der Kantiaansche Wysbegeerte.* N.h. Hoogd.[1] vrijelijk gevolgd en met aanteekeningen en eenen voorrede uitgegeven. Amst. 1796-1798. 4 dln. gr. 8°. - *Proeve ter beantwoording van de vraag betreffende het bestaan van beginzelen ener belangloze goedwilligheid in het menschlyk hart.* Amst. 1798. 8°. - Hoogd. vert. d. F.W. Dethmar, *Ueber die Existenz der Principien eines reinen uneigennützigen Wohlwollens in Menschen von P. van Hemert.* Aus dem Holländ, nebst einer *Vorrede und Kurzen Geschichte der Schicksale der Kantischen Philosophie in Holland.* Dortmund. 1799. 8°. - *Magazijn voor de Critische Wysbegeerte en de geschiedenis van dezelve.* Amst. 1799-1803. 6 dln. 18 st. 8°. - *Over 's menschen voortreffelijken aanleg, zigtbaar ook in zijne vatbaarheid voor het verhevene*, den 1 Febr. 1804 in Felix Meritis gehouden. Leeuw. 1804. 8°. - *Zelfverdediging .... tegen de beschuldiging van Prof. Gisbertus Bonnet, in deszelfs geschrijf tegen Prof. Heringa*, (in een Brief aan den Hr. P.F. v. S.) Amst. MDCCCIV. gr. 8°. - *Rede over het verhevene.* Amst. 1804. 8°. - *Lectuur bij het ontbijt en de theetafel.* Amst. 1804-1808. 11 dln. - *Aan den Recensent van v. Hemerts Lektuur.* Amst. 1808. 8°. - *Aan Ysbrand v. Hamelsveld.* Amst. 1808. 8°. - *Epistola ad Danielem Wyttenbach virum clar.* Amst. 1809. 8° maj. - *Trias Epistolarum ad Dan. Wyttenbach.* Amst. 1810. 8° maj. - *Strena ad Dan. Wyttenbach, missa ipsis Kalendis Januariis MDCCCXV.* Hagae Comitis. 1814. 8°.

Ook is hij gehouden voor den bewerker van: Edv. Evanson, *Briev aan den Lord-Bisschop v. Lichtfield en Coventry over de Antikristische grondbeginselen in de meeste Kerkelijke Genootschappen*, uit het Engelsch vertaald en m.e. voorrede in het licht gegeven door het Genootschap *Pro Ecclesia Ejusque Libertate.* Dordr. 1785. 8°.

Er bestaat een handschrift in 243 pag., ongedateerd: *Philosophia logica, juxta dictum viri clar. Dan. Wyttenbachii tradita a P.v. Hemert, vir. clar.* Prof. J. Tideman acht het afkomstig van v. Hemerts Remonstr. ambtgenoot J. Konynenburg. Volgens Groenewegen a.w. blz. 108[2] doet het veeleer denken aan v. Hemerts hand. Het gaat zeker aan diens Kantiaansche periode vooraf. Vgl. J. Tideman, *Catal. der boeken en handschr. v.d. Rem. Geref. Gem. te Amst.* blz. 87, N° 106*a*.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 161, 162. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 65-69. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 335. - H.Y. Groenewegen, *Paulus van Hemert, als godgeleerde en als wijsgeer.* Amst. 1889 (Acad. Proefschr.). - B.H.C.K. van der Wyck, *Over Paulus van Hemert* in: *De Gids.* 4de S., 8ste jrg. (1890), 2de dl., blz. 135-144. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1115. - Abr. des Amorie van der Hoeven, *Het Tweede Eeuwfeest v.h. Seminarium der Remonstranten te Amsterd. op den 28 Oct. MDCCCXXXIV plegtig gevierd*, blz. 48, 194-200. - Matthys Pannebakker,

1) Zelfstandige bewerking van: F.G. Born, *Versuch über die ursprüngliche Grundlage des menschlichen Denkens, und die davon abhängigen Schranken unserer Ev. Kenntniss.*

Verscheidene gewigtige bedenkingen by wyze v.e. brief voorgesteld aan den Heere Paulus v. Hemert, wegens het nederleggen van zijne

bediening als predikant en zijnen uitgang uit de gemeenschap der Geref. Kerk, *en van weegens verscheidene gezegdens in zyn Brief a.d. Cl. v. Rhenen.* Delft. 1785. 8°. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 7, 21, 25-27. - *Boekz.* Jrg. 1784*b*, blz. 658, 659; jrg. 1785*a*, blz. 604, *b*, blz. 58, 456; jrg. 1786*a*, blz. 627; *b*, blz. 403, 685. - *Alg. Konst- en Letterbode* v.h. jr. 1825, blz. 97, 130-134. - Ypey, *Kr. Kerk*, *18e e.* VII Dl., blz. 457-459. - Knappert, *Gesch. N.H.K. 18e en 19e.*, blz. 109, 175. - Sepp, *Pragm. Gesch. Theol.* (reg.). - Kühler, *Socin.*, blz. 279, 282, 283. - N.G.v. Kampen, *Beknopte Gesch. der Lett. en Wetensch.*, II, blz. 589-591. - Herzog, *Realencykl.* XVIter Bd., S. 638. - *Arch. K.G.* V (1834), blz. 242, 253, 259, 296; VI (1835), blz. 210, 212. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.* II, blz. 496, 497. - *Cat. Letterk.* I, II (reg.). - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. I. Afd. I, blz. 84-86. - *Cat. Rem. Rott.* (reg.) m. *Suppl.* (reg.). - Knuttel, *Cat. Pamfl.* V, VI. (reg.). - *Alph. Naaml.* (1790-1832), blz. 240, 241. - v. Doorninck, *Anon. en Pseud*, I, k. 547.

[Gerrit Klaas Hemkes]

HEMKES (Gerrit Klaas), geboren te Hallum (Friesl.) den 6en Mei 1838, ontving, na gewoon lager onderwijs, drie jaren lang, privaatlessen van Ds. J.R. Kreulen aldaar, bezocht vervolgens het Gymnasium te Franeker en werd in 1863 student aan de Theol. School te Kampen. In 1865 door de classis Enumatil bevorderd tot proponent werd hij kort daarop verbonden aan de Chr. Geref. Gemeente te Leek als opvolger van zijn vroegeren leermeester Ds. Kreulen. Deze gemeente verwisselde hij in 1873 voor die van Stadsmusselkanaal, waarna hij nog de Oud-Geref. Gemeente te Bunde (O.-Friesl.) diende. Vandaar vertrok hij naar N.-Amerika, waar hij in Mei 1877 de bediening aanvaardde bij de Chr. Geref. Gemeente van Vriesland (Michigan). In 1883 werd hij benoemd om Prof. Boer aan de Theol. School te Grand Rapids te assisteeren als docent; in 1884 volgde zijne aanstelling als gewoon hoogleeraar, om, behalve verschillende litterarische vakken, onderwijs te geven in de Kerkgeschiedenis en in de Hebreeuwsche taal en letterkunde. In 1908 legde hij zijn hoogleeraarsambt neder, en werd hij bibliothecaris aan dezelfde Theol. School. Vier jaren vóór zijn dood deed hij een ernstigen val; tengevolge daarvan was hij geheel aan huis gebonden. Hij overleed den 4en Dec. 1920.

Tijdens zijn verblijf te Franeker sloot hij vriendschap met den later zoo bekenden Ds. J. van Dijk Mzn., met wien hij wel geestverwantschap erkende, maar die straks in 1868 in zijn streven om te 'alliëren door Alliantie' openlijk door hem bestreden en met verwijten overladen[1] werd. In de daartoe strekkende brochure van 1868 somt Hemkes tevens zijn bezwaren op tegen de Hervormde Kerk.

Bij zijne begrafenis kon van hem getuigd worden dat hij door zijne innemende manier van optreden zich vele vrienden gemaakt had. Hij schroomde niet voor zijne overtuigingen uittekomen, maar wist ook de gevoelens zijner tegenstanders recht te doen weervaren. Zijne prediking was gespeend aan dorheid en door de schare gezocht.

Gedurende zijn verblijf als predikant in het vaderland behoorde hij tot de groep der talentvolle leiders in de Chr. Geref. Kerk, en was onder hen een der meest

1) Vgl. de onder Hemkes' geschriften vermelde brochure, blz. 45-47. In *De Wekstem* 25 Jan. 1868 vindt men van B.C. Felix eene recensie van die brochure.

onderlegden. Zoowel toen als later in Amerika zou hij nòg meer op den voorgrond zijn getreden, indien zijn bescheiden aard dit niet had verhinderd.

Hij verloor zijne beide echtgenooten door den dood, en liet vijf kinderen na.

Van hem zag het licht:

Het kerkelijk streven van Ds. J. van Dijk Mzn. geopenbaard in de brochure: Alliëren door alliantie. In liefde beoordeeld. Kampen. 1868. post 8°. 2de verm. dr. gr. 8°. - *Hoe onze vaderen in 1572 kermis vierden.* Een verhaal voor Zondagscholen. Gron. 1872. kl. 4°. - *Eenige bladzijden uit het dagboek of ontmoetingen eens leeraars in en buiten de gemeente.* Gron. 1874. - *Eene geschiedenis uit het Godsrijk of fragment uit de mondelinge mededeeling eens jongelings opgeteekend.* Kampen. 1874. post 8°. - *Kerstverhaal of een zeer belangrijke bladzijde uit het leven van een predikant.* Uitgeg. vanw. de Zondagsch.-Vereen. Jachin. Heusden. 1874. 16°. - *Zendingsboekje.* Beelden uit de zending v. vroegeren en lateren tijd. N.h. Duitsch. Delfzijl. 1877. kl. 8°. - Gedurende zijn verblijf in Amerika: *Algemeene Bepalingen der Chr. Geref. Kerk. - De kinderdoop uit God. - Het Adventisme. - Beoefening der Propaedeutische Wetenschappen.* (Inaug. rede). - *Het rechtsbestaan der Holl. Chr. Geref. Kerk in Amerika. - Een man des volks. - Onder en boven. - Oud en Nieuw Calvinisme* (met D. Hulst).

Ook gaf hij vele jaren met Ds. J. Noordewier uit het *Jaarboekje ten dienste der Chr. Geref. Kerk in N.-Amerika*, en redigeerde hij van 1878 tot 1884 het Amerik. Weekblad *De Wachter.*

Bovendien komen in andere periodieken bijdragen voor van zijne hand, o.a. in *De Getuige.* Maandschr. in het belang v. Waarheid en Godzaligheid ond. red. v. J. Bavinck en H. de Cock. 1ste jrg. (1869) Kampen: *De toekomstige vergelding, voorgesteld naar het N.T.* (blz. 157-176) en: *Was de gedachte aan belooning en straf na dit leven ook aan de Ouden (onder het O.V.) bekend?* (blz. 209-223). In het *Jaarboekje der Chr. Geref. Kerk in Ned.* (1870): *Een gevaarvolle zeetocht.*

L i t t e r a t u u r : *N. Rotterd. Crt.* 29 Dec. 1920 (Ochtendbl. A) (overgen. uit: *De Rotterdammer*). - *The Banner.* A Weekly Published by the Publication Committee of the Christian Ref. Church, Grand Rapids, Mich. 9 and 16 Dec. 1920. - *De Wachter* 22 Dec. 1920 (m. portr.) - G.A. Wumkes, *Uit het leven en levenswerk van J. van Dijk Mzn.*, blz. 82, 83, 218, 221. - *Alph. Naaml.* 1850-'82, blz. 507, 1365. Aangevuld met mededeelingen v. Ds. J.C. Rullmann te Utrecht en Prof. H. Bouwman te Kampen.

[Franciscus Hemsterhuis]

HEMSTERHUIS (Franciscus, François, Frans) werd den 27en Dec. 1721 te Franeker geboren als tweede der drie zoons uit het huwelijk van den beroemden philoloog Tiberius Hemsterhuis, hoogleeraar te Franeker (later te Leiden) en Cornelia Maria de Wilde. Zijn vader heeft overigens op zijn vorming grooten invloed uitgeoefend, waarbij ook een verzameling van antieke munten als leiddraad diende. Tegelijk met zijn jongeren broeder Tiberius werd hij den 24en Juni 1747 ingeschreven als student in de Mathesis te Leiden. Den 23en Dec. 1755 werd hij benoemd tot commies van den Raad van State, een zeer tijdroovende betrekking, die hem evenwel nog gelegenheid liet aan zijn wijsgeerigen geest uiting te geven in brieven, verhandelingen en dialogen, alle in de Fransche taal. In verband met zijn zwakke gezondheid werd hij den 9en Nov. 1780 op de meest eervolle wijze van zijn post

ontheven met behoud van zijn vol tractement. Hij overleed ongehuwd, aan verval van krachten, den 7^{en} Juli 1790 te 's-Gravenhage, waar hij woonde aan het Plein (hoek Korte Houtstraat). Zijn stoffelijk overschot werd ter begrafenis naar Leiden vervoerd.

Hij heeft zich doen kennen als een genialen kenner der klassieken, die tot zelfs in het buitenland naam had door zijne dichterlijk wijsgeerige studiën over Socrates, over Plato's leer en door zijn smaakvolle archaeologisch artistieke geschriften over oude graveer- en beeldhouwkunst. Zonder een academischen graad verworven te hebben bezat hij de kennis van een hoogleeraar. In 1755 plaatsten de Senaat der Franeker hoogeschool zijn naam op een tweetal voor een vacanten professoralen leerstoel. Het is voor gen. academie jammer genoemd dat hij niet benoemd werd.

Was Frans Hemsterhuis geen theoloog in den eigenlijken zin, toch mag zijn naam hier niet worden verzwegen. Zijn uitgegeven geschriften en zijn brieven worden beheerscht door een onmiskenbaar religieus gevoel en geheel zijn wijsbegeerte zou men religieuze philosophie kunnen noemen. Toch rept hij ternauwernood b.v. van de voorzienigheid Gods. Hij vindt God in 's menschen leven en in de geschiedenis van het menschelijk geslacht, maar hij ziet in de geschiedenis niet den gang der opvoeding van God den Vader met Zijn menschenkinderen.

De Theol. Faculteit te Groningen schreef in 1838 een prijsvraag uit betreffende de verdiensten van Fr. Hemsterhuis ten opzichte van de Leer van God en 's menschen betrekking tot God. Het antwoord van den theoloog L.S.P. Meyboom, destijds candidaat tot den H. Dienst bij de Ned. Herv. Kerk, werd met goud bekroond, dat van den litterator J.G. Römer te Utrecht verwierf een eervolle vermelding. Laatstgen. behaalde op deze studie in 1839 den doctorstitel. De eerste gaf in 1840 zijn antwoord in druk uit (zie ond. *Litt.*) In zijne studie over de ‘Alexis’ van F. Hemsterhuis (zie ond. *Litt.*) herinnerde E.H. Lasonder, pred. te Leeuwarden (later Kerkelijk Hoogleeraar te Utrecht) er aan hoe Prof. Pareau, leerling van Ph.W. van Heusde, welke laatste de smaak voor Hemsterhuis' werken in Nederland vooral verlevendigde, in zijn *Moraal* zich telkens op Hemsterhuis beroept, meer dan eens met de lofspraak ‘dat hierover door zijnen voorganger iets nieuws of uitnemends gezegd werd,’ waarna Lasonder het onderscheid tusschen beide mannen hierin gelegen achtte dat Hemsterhuis in de eerste plaats wijsgeer, daarna Christen was, en omgekeerd Pareau. Hemsterhuis erkent een verwantschap van den mensch met God, een behoefte aan en vatbaarheid voor gemeenschap met Hem, maar maakt hiervan een ontoereikend gebruik. Meesterlijk weet hij 's menschen vermogens, hunne werkzaamheid en onderling verband te ontleden, maar het geloof beperkt hij geheel tot de sfeer des verstands. Het geloof is volgens zijn opvatting ‘het vermogen om te kunnen gelooven wat ongeloofelijk is, of te willen gelooven wat ongeloofelijk schijnt, of te gelooven wat geloofelijk schijnt’. Hoewel hij den christelijken godsdienst zelfs heeft geroemd als die alleen den mensch persoonlijk gelukkig maakt, hem aan zichzelf hergeeft en alles terugbrengt tot 's menschen verplichting jegens God, ging zijn wijsbegeerte buiten Christus om. De Chr. religie bezag hij uitsluitend in het licht, waarin zij gepredikt werd in zijn tijd. Den Bijbel verwaarloosde hij, en zoo bleef Christus hem een vreemde. De disputen der godgeleerden, de orthodoxe dogmen boezemden hem afkeer in. Hij was geen christen, maar wèl theïst. Van theologische en kerkelijke zijde werd hij gehouden voor een verachter der religie. Het is bij hem of men een leerling van Plato hoort spreken, die in de 18de eeuw is verdwaald, en dialogen voordraagt, in den trant van zijn meester, in het salon van Amalia, gravin van Schmettau, gemalin van den prins van Gallitzin, buitengewoon gezant in Den Haag

vanwege het Russische hof. Deze vrouw had bij den Haag een landgoed, dat zij eigenaardig *Niet 't huis*

had genoemd, om aanteduiden dat zij dáár, ver van hofintrigues en stadsgewoel, in stille afzondering wilde leven, om zich te wijden aan de opvoeding harer kinderen, waartoe zij vooral de studie der classieken bezigde. Hier ontving zij tweemaal per week Hemsterhuis, met wien zij (altoos Platonisch!) innig verbonden was; even zoo dikwijls schreef hij haar, die hij aanduidde als ‘ma toute chère Diotime’ en geregeld antwoordde zij hem. Na haar vertrek naar Munster, sloot hij een even innig vriendschapsverbond met Anna Corn. Mollerus, wed. van Mr. A. Perrenot, in 1785 gehuwd met den vermaarden J. Meerman; deze vrouw noemde hij ‘sa belle Daphné’. Ook o.a. met de Fagels en den graaf von Fürstenberg was hij zeer bevriend. Door Madame de Stael is hij genoemd ‘de grootste denker der achttiende eeuw, bewonderd door Herder, Jacobi, Lessing, Hamann, Kant, Mendelssohn, Lavater en Forster’; ook Goethe heeft van hem verklaard: ‘Met teederen fijnen zin jaagde die uitstekende man onvermoeid het zedelijk goede en het zichtbare schoone na’. Na zijn verscheiden zijn de werken van dezen ‘Socrate batave’ pas recht gekend en gewaardeerd, al werd hijzelf dan ook bij zijn leven in allerlei landen vereerd, en al verklaart hijzelf in een schrijven aan de prinses de Gallitzin dat de belangstelling in Nederland in zijne geschriften zoo groot was dat zijn werken te 's-Gravenhage verkocht werden voor ‘een buitensporigen prijs’. Nadat hij reeds zoo goed als vergeten was, heeft de dissertatie over zijn leven en werken, waarop Emile Grucker, leeraar aan het Prot. Gymnasium te Straatsburg promoveerde, de belangstelling in zijn werken weer opgewekt.

In de verschillende, hieronder genoemde uitgaven zijner *Oeuvres* vindt men o.a. *Lettre sur les désirs; Lettre sur l'homme et ses rapports; Alexis*, *ou de l'âge d'or; Lettre sur l'athéisme.*

In 1782, dus bij zijn leven nog, verscheen te Leipzig een Duitsche vertaling van zijne toen in druk uitgegeven geschriften; een 2de druk daarvan zag het licht in 1797. Te Parijs werd in 1792 een uitgave van zijne complete *Oeuvres philosophiques* bezorgd, deze uitgave werd in 1809 door een 2^{den} druk gevolgd, waaraan een paar brieven (van Herder en van Jacobi) aan den Hollandschen wijsgeer waren toegevoegd. In 1825 bezorgde Silvain van de Weijer te Leuven een derde, en in 1846 Dr. L.S.P. Meyboom een vierde uitgaaf in twee deelen, in 1850 gevolgd door een supplement; deze uitgaaf draagt tot titel: *Oeuvres philosophiques de François Hemsterhuis.* Nouvelle édition, augmentée de plusieurs pièces inédites, de notes et d'une étude sur l'auteur et sa philosophie. Avec planches, vignettes et portrait. Leeuw. 8°.

Bedoeld portret van Fr. Hemsterhuis stelt hem voor als buste rechts. Lith. door P. Blommers 8°; er bestaat van hem nog een andere afbeelding eveneens als buste, rechts. Lith. door L. Springer. 4°. Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, N° 2308; v. Someren, id., N° 2393.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 167, 168. - J.W. de Crane, *Byzonderheden de familie Hemsterhuis betreffende*, blz. 91, 92. - *Biogr. Universelle.* T. XX, p. 46, 47. - N.G.v. Kampen, *Geschied. der Ned. Lett. en Wetensch.* II, blz. 300-304; III, blz. 184. - P.H. Tydeman, *Proeve eener lofrede op Fr. Hemsterhuis.* Leid. 1834. - Dez., *Letter- en Geschiedk. Verzam. v. Biogr. Bijdr.*, blz. 491. - L.S.P. Meyboom, *Fr. Hemsterhusii vita*, voor: *Commentatio Theol.-Philosophica de Francisci Hemsterhusii meritis in Philosophiae loco de Deo hominisque cum Deo*

conjunctione explicando. Gron. 1840. - Dez., *Coup d'oeil sur François Hemsterhuis et sa philosophie* in: Meybooms ed. der *Oeuvres philos. de Fr. H.* III, p. 110-227. -

J.G. Römer, *Specimen in doctrinam Fr. Hemsterhusii de natura divina.* Utr. 1839. - E. Grucker, *Franc. Hemsterhuis*, *sa vie et ses oeuvres.* Par. 1866. - S.A.J. de Ruever Groneman, *Frans Hemsterhuis*, *de Nederl. wijsgeer.* - E.H. Lasonder, *De* '*Alexis*' *v. Fr. Hemsterhuis* in: *Gel. en Vrijh.* 6de Jrg. (1872), blz. 39-81. - D. Smits, *Een vergeten wijsgeer* in: *De Amsterdammer.* Weekbl. voor Nederland No 1778. 23 Juli 1911. - *Kerkel. Courant* 25 Aug. 1911. No 34. - Jul. de Boer, *François Hemsterhuis*, in: *De Gids.* 76ste Jrg. (1912), 3de dl., blz. 283-318. - Herzog, *Realencykl.* 14 ter Bd. S. 542. - *Arch. K.G.* X (1840), blz. 155. - v. Veen, *Eene eeuw v. worsteling*, blz. 33. - P.J. Blok, *Geschied. v.h. Nederl. volk.* VI Dl., blz. 358. - *Alg. Konst- en Letterbode.* Jrg. 1790*b*, blz. 25; jrg. 1850*b*, blz. 39-48.

[Laurens Hendricksz]

HENDRICKSZ (HENDRIKSZ, **HENDRIKS) (Laurens)** was een der vermaners of leeraren[1)] bij de Vereenigde Doopsgezinden te Amsterdam, wier nieuwgevormde gemeente den 26en April 1639 was tot stand gekomen, toen de Vlamingen zich vereenigd hadden met alreede verbonden Friezen en Hoogduitschen. Bij de leeraarskeuze in deze gemeente had een onderzoek plaats naar zuiverheid in de leer en overeenstemming met de confessie, die eigenlijk uit drie belijdenissen bestond: de Olijftak (1627), de Hoogduitsche van Jan Cents (1630) en de Dordtsche van Adr. Cornelis (1632). Bedoeld onderzoek verhinderde echter niet dat de leeraren hun eigen confessie voorlazen, waarbij Laurens Hendricksz de belijdenis der gemeente nog iets poogde te verscherpen, terwijl zijne ambtgenooten Galenus Abrahamsz en David Spruyt twee critieke punten in de confessie zochten te vermijden. Straks werden deze beide van Sociniaansche gevoelens beticht. Een hardnekkige strijd in de gemeente was hiervan gevolg. Bij een der samensprekingen, door Galenus en Spruyt met hunne mededienaren gehouden, besloten zij, na een ganschen dag van vruchteloos debat, tot het plan, een schriftelijk ontwerp van hunne gevoelens omtrent den toestand der Kerk te maken. Zoo ontstonden de 'XIX Artikelen', waarvan zij in Jan. 1657 een afschrift gaven aan hunne tegenstanders onder voorwaarde dat niemand buiten het college der dienaren het stuk zou mogen inzien. Ruim een jaar later ontvingen zij een *Antwoorde by forme van aanmerkingen*, *vragen*, *ende redenen*, voornamelijk door Laurens Hendricksz opgesteld, maar - wat in strijd was met de afspraak - zoowel de Artikelen als de bedenkingen daartegen kwamen in het licht. Hierop zagen Galenus en Spruyt zich genoopt zelf hun werk uittegeven met een 'Aenspraeck aen den Leser' en een 'Wederlegginge van het Geschrift van L.H.'

Den 18en Juni 1660 vergaderden te Leiden de afgevaardigden van verschillende N. en Z.-Hollandsche gemeenten, om in hoofdzaak de aanhangige geschilpunten in de leer te behandelen; men gevoelde dat de strijd met Galenus beteekenis had voor de geheele Doopsgezinde Broederschap; het ging erom maatregelen te nemen tegen Sociniaansche en andere afwijkende gevoelens in haar midden. Vier afgevaardigden uit de vergadering werden aangewezen om te pogen Galenus en Spruyt tot vrijwilligen afstand te bewegen, en, zoo dit niet gelukte, de dienaarschap en de gemeente in den arm te nemen om het zóóver te brengen dat de beide beschuldigden òf hunne

1) Op de lijst van leeraren bij de Ver. Doopsgez. gem. te Amsterdam schijnt intusschen zijn naam niet voortekomen.

gevoelens herriepen òf tijdelijk hun dienst niet zouden waarnemen. Deze pogingen der afgevaardigden leden schipbreuk. Maar de rechtzinnigen lieten het hierbij niet. De mannen van buiten, wier optreden streng gelaakt werd, ontvingen een uitnoodiging zich hierover te komen verantwoorden. Dit slimme plan bedoelde hen toch gelegenheid te geven hunne eigenlijke opdracht te vervullen. Het was beraamd door Laurens Hendricksz, maar werd ten slotte toch verijdeld, doordat de vrijzinnigen een verklaring wisten te krijgen van de Galenisten in de gemeente, die in de meerderheid waren, waarbij aan de buitenmannen elke inmenging werd ontzegd. In Jan. 1662 kwam het tot een wapenstilstand tusschen de strijdende partijen.

Het geschil dook echter weer op, toen men van Gereformeerde zijde begon zich met de ketterij onder de Dissenters intelaten. Vermoedelijk hadden de rechtzinnige Doopsgezinden de hulp der Gereformeerden ingeroepen; tenminste toen in 1663 Galenus bij de Staten van Holland van Socinianisme beschuldigd werd, wezen zijne vrienden openlijk Laurens Hendricksz als aanklager aan, terwijl een zijner vijanden een verklaring aflegde, die meer dan een halve bekentenis inhield. De poging faalde evenwel, en Galenus werd den 14^{en} Sept. vrijgesproken door het Hof van Holland en zelfs voor een goed Mennoniet verklaard. Daarop deden de ouderen, onder wie Laur. Hendricksz, den 20^{en} Dec. 1663 nog een 'Vredes-presentatie', bestaande uit elf artikelen, waarbij zij opnieuw vroegen instemming van 'de vrienden' met de belijdenis omtrent de Drieëenheid, de Voldoening enz. Het aanbieden van dit stuk veroorzaakte heftige tooneelen. Het gevolg was dat 700 leden zich afscheidden; het waren de (al spoedig zoo genoemde) 'Zonisten', de overblijvenden heetten 'Lamisten'.

Het is opmerkelijk dat ook Laurens Hendricksz door sommigen beschuldigd is, afgeweken te zijn van de oude leer der Mennonieten. Een zijner beide ambtgenooten, die met hem van hetzelfde beschuldigd werden, was T.G. van den Wyngaard, die dit vermeldt in de *Voorreden* voor de in 1665 te Amsterdam gedrukte *Algemeene Belydenissen der Vereen. Vlaamsche*, *Vriesche*, *en Hoogduitsche Doopsgez. Gemeentens Gods*, *waar op van haar de Geestelyke Gemeenschap aan den Eens-Geloovigen Doopsgezinden aangeboden*, *en de Christelyke Vreede op verscheidene tyden met verscheidene Volken gemaakt*, *en bevestigd is.* V.d. Wyngaard zette uiteen dat hij met zijne ambtgenooten zich hield aan de 'met de H. Schriftuur overeenkomende Geloofs-Belydenissen der Mennoniten'.

Laur. Hendricksz behoorde tot de onderteekenaars der *Algemeene Belydenissen.*

Zijne verdere levensbijzonderheden zijn onbekend.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Als zijn geschrift wordt genoemd:

Vrede-presentatie aan Galenus Abrahamsz, *en zyne Medestemmers.* Amst. 1664. 4°.

L i t t e r a t u u r : Kühler, *Socin.* blz. 165, 170. - Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.*, blz. 241. - Hylkema, *Reformateurs.* II, blz. - *Doopsgez. Bijdr.* 40ste Jrg. (1900), blz. 1. - *Naaml. Doopsgez. Schr.* blz. 45.

[Jacob Hendricz]

HENDRICZ (HENRICX, **HENRIXEN**, **HENDRIKS**, **HENDRIKZE) (Jacob)**, van wien geen verdere levensbijzonderheden bekend zijn, was vermaner bij de Menniste gemeente te Blokzijl.

Met zijne medevermaners bij die gemeente Jan Adriaensz en Berent Janssen

werd hij door de Classis Vollenhove aangeklaagd van Sociniaansche gevoelens; waarop zij bij resolutie der Gedeputeerde Staten van Overijssel van 1 Aug. 1684 vermaand werden zich te onthouden van het verbreiden van zulke gevoelens.

In 1686 kwam het tot hun schorsing, nadat zij van dezelfde ketterij door de Prov. Overysselsche Synode waren aangeklaagd bij de Staten van dat gewest. Meer dan een jaar lang bleef hunne gemeente dientengevolge verstoken van godsdienstoefening. Maar toen de Gereformeerde predikanten hunne beschuldiging niet konden bewijzen, werd hunne schorsing (behalve van Jan Adriaensz., van wien dit niet blijkt), opgeheven, evenwel met bedreiging van arbitrale correctie, indien zij in de gemeente Sociniaansche dwalingen leerden.

Hiermede scheen deze zaak afgedaan. Maar men bleef zich over Jacob Hendricz beklagen. Ook van Doopsgezinde zijde, misschien wel hoofdzakelijk. In de Vereenigde Vlaamsche en Waterlandsche Gemeente te Blokzijl was de tegenstelling der richtingen van de Doopsgezinden van de *Zon* en die van het *Lam*, uit Amsterdam, doorgedrongen, gelijk ook in andere gemeenten. De meerderheid der Blokzijlsche gemeente, die de rechtzinnige richting van de *Zon* was toegedaan, ergerde zich aan de prediking van Jacob Hendricz. Vermoedelijk is een aanklacht tegen hem ook van die zijde uitgegaan. Daarbij kwam nog de uitgaaf in 1698 van zijn *onderwijs na den weg ten hemel;* dit werd de aanleiding dat van Gereformeerde zijde, nl. door Gedeputeerden der Overysselsche Synode, bij den Drost van Vollenhove opnieuw een aanklacht tegen hem werd ingediend, nl. 31 Mei 1699[1)]. Hij werd daarbij aangeduid als 'azijnmaker en gewezen Leeraar der Mennonijten'. Zijn bovengen. boekje werd daarin omschreven als 'een vuil en lasterlijk libel', vol van 'raaskalleryen, botheden, dwalingen, ketterije, spotterije met allerley godsdiensten, en inzonderheid de Gereformeerde en hare Leeraars; maar ook met godslasterlijke Sociniaensche Stellingen, gelijk hij na voorgaende citatie op den 5 May 1699 van dit alles, van stelling tot stelling, na eenige geringe dag niet de minste solide tegenstribbelinge .... overbodig is geconvinceert'. Den 15^{en} Juni d.a.v. had Jacob Hendricz zich te verantwoorden voor de Zwolsche Synode; hier werd hem een vijfvoudige verklaring voorgelegd, waarbij hij schuld en leedwezen had te bekennen over de uitgave van zijn geschrift en te beloven nooit meer iets te zullen schrijven of leeren ten nadeele van de Gereformeerde leer en van 'de vaderlijke Godsdienst' en alle exemplaren van zijn boekje zou overgeven aan den Drost. De gedaagde gaf op geen enkel punt toe; op zijn volhardende weigering werd hij in Jan. 1700 door den Drost in hechtenis genomen. Zes maanden moest hij in de gevangenis doorbrengen, waarna hij veroordeeld werd tot een boete van 100 zilveren ducaten. Buiten machte die som te betalen, terwijl ook zijn gemeente hiertoe niet bereid bleek, ook al wilde men de boete tot 100 gulden verminderen, werd hij veertig dagen lang op water en brood gezet in den pijper, een vuile, stinkende onderaardsche gevangenis. Na hieruit ontslagen te zijn, werden zijne meubelen, toen hij nog weigeren bleef, de boete te voldoen, aan een uitdrager verkocht voor niet meer dan 30 gulden, omdat niemand er een bod op had willen doen.

Bij het verlaten van den kerker werd hem ter hand gesteld een schriftelijke acte van den Drost, d^{o} 19 Nov. 1700, waarbij hem gelast werd zich voor het vervolg

1) Afgedrukt uit de *H.S. van de Bibliotheek der Amsterdamsche Remonstr. Gem.* Catal. N° 158 in: *Stud. en Bijdr.* IV, blz. 276-278.

voor nieuwe moeilijkheden te wachten. Zijn geruchtmakende procedure werd kort daarop aan een scherpe critiek onderworpen in een boekje getiteld: *Praetje by de weg*, dat wel zijn naam niet als schrijver vermeldde, maar waarin men toch geloofde dat hij de hand had gehad.

Na zijn terugkeer uit den kerker ging hij intusschen voort in denzelfden geest als voorheen te prediken. Dientengevolge werd de beroering in de gemeente van dien aard, dat de rechtzinnige meerderheid zich afscheidde en een nieuwe Vlaamsche gemeente stichtte. Hetzelfde bedehuis aan de Breestraat te Blokzijl, waar deze gemeente van toenaf vergaderde, is tegenwoordig nog bij de Doopsgezinden aldaar in gebruik. In 1802 zijn de beide gemeenten weer vereenigd.

Jacob Hendricz is tot aan zijn dood in 1724, leeraar der Vereen. Vlaamsche en Waterlandsche gemeente op het Noorderhoofd gebleven. Bij zijn overlijden droeg hij den naam: **JACOB HENDRICS SMIDT**.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Onderwys na den Weg ten hemel. Amst. 1698. 12°.

L i t t e r a t u u r : Blaupot ten Cate, *Groningen*, blz. 67. - v. Slee, *Socin.*, blz. 180-182, 279. - *Stud. en Bijdr.* IV, blz. 276-288. - *Naaml. Doopsgez. Schr.*, blz. 46. Aangevuld met mededeelingen van Ds. G. Hofstede, Doopsgez. leeraar te Blokzijl.

[Alewynsz Hendrik]

HENDRIK (HENDRICK) Alewynsz, een Doopsgezinde, van wien overigens geen levensbijzonderheden bekend zijn, was door de broederen te Middelburg gekozen om Gods Woord te bedienen (te Water noemt hem zelfs professor) bij de ‘secte van Mennon’; op nog jeugdigen leeftijd in deze bediening gekomen, was hij met de jaren zeer toegenomen. Hij voorzag in het onderhoud van zijn gezin door handenarbeid als ‘tas-maecker’. Den 9en Febr. 1569 om zijn geloof gewurgd en verbrand, gaf hij te voren op de pijnbank een getuigenis, afgedrukt bij van Bragt (zie onder), terwijl ook zijn afscheid aan zijne geloofsgenooten en zijn merkwaardig ‘adieu’ aan zijne kinderen aldaar zijn te vinden.

Hij liet een weduwe en drie kinderen na.

Portretten zijn van hem niet bekend.

De titels van zijne gedrukte getuigenissen luiden:

Grondige leeringe wat een Mensche noodich zy ter Zaligheit,.... zynde te Middelburg gevangen, en aldaar op den 9 Febr. 1569 Gedoot. 1577 en 1581. 16°. - *'s Ensuivent Plusieurs belles Instructions, suivant la parole de Dieu, tant du vieil que Nouveau Test., par lesquelles est demonstré ce qui est besoin et necessaire á l'homme, pour avoir salut.* 1626. 4°. - *Veel schoone ende grondige leeringen van Hendr. Alewyns.* Z. pl. 1581. *Veel schoone, grondige leeringen van Alewynsz.* Hoorn 1611. - *Eenen Sendtbrief van Hendrick Alewynsz, gesonden aen de lieve Kinderen Godts in Zeelandt, geschreven in sijn gevanckenis tot Middelburgh, alwaer hy de Waerheydt Gods met sijn doodt standtvastigh betuyght heeft, den 9. Februarius Anno 1569.* (Zie: v. Bragt, t.a.p.). - *Een*

Vaderlyck adieu, *Testament*, *ende gantsch sorghvuldighe schriftelijcke onderrechtinge van Hendrik Alewynsz aen zyne Kinderen.* (Zie: v. Braght, t.a.p.).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 174. - te Water, *Ref. Zeel.*, blz. 147. - J. v. B(raght), *Het Bloedig Tooneel der Doopsgez. en weerloose Christenen.* (Dordr. 1660), blz. 470-488. - A. v. 's-Gravezande, *Tweede Eeuw-Gedachtenis der*

Middelburgsche Vryheid, *zoo in den godsdienst als burgerstaat* enz., blz. 484. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* II. blz. 14. - *Naaml. Doopsgez. Schr.*, blz. 4. - Blaupot ten Cate, *Holland.* I, blz. 41, 74.

[Arnoldi Hendrik]

HENDRIK ARNOLDI. Zie: LINDEN.

[Pieter Hendriks]

HENDRIKS (HENDRICKS) (Pieter), van wien geen levensbijzonderheden bekend zijn[1)], was leeraar bij de oud-Vlaamsche Doopsgezinden te Sapmeer. Geestverwant van den rechtzinnig-Doopsgezinden Groninger leeraar J. Rysdijk, bestrijder van het Socinianisme, tegenstander van Stinstra, verklaarde hij bij de uitgave van zijn *Schriftuurlyke Catechismus* 'niet te durven inslaan den weg, dien J. Stinstra eenigen tijd met veel moeite en weinig geluk bewandeld heeft, naamlijk van *groote onbepaaldheyd*, zelfs in de gewigtigste stukken van den Godsdienst voor te staan, en te verdedigen, met ontrusting van veel hoge en lage Personen, ja der Doopsgezinden zelve, die ver de meeste niet zoo onverschillig in hunne gevoelens zijn.' Hij drong er bij Stinstra op aan de door dezen gebezigde wapenen neerteleggen en de Drieëenheid Schriftuurlijk te belijden.

In 1750 werden hij en elf anderen door de Groninger Societeit der Oude-Vlamingen aangewezen meer als algemeene Opzieners dan wel als Oudsten in den vroegeren zin om proefreizen bij de gemeenten afteleggen. De verkiezing werd vertraagd tot 1754, maar inmiddels bleken er vier van deze mannen uitgevallen te zijn, deels door bedanken, deels door overlijden; een van deze vier was Pieter Hendriks.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Korte Schets van verscheiden waarheden des Christendoms, *voorgesteld in XVI overwegingen over 1 Petr. II*, *9.* Gron. 1743. 8°. - *Schriftuurlyke Katechismus*, *waar in de Grondlere der Doopsgezinden in 't gemeen*, *dog der sogenoemde oude Vlamingen in 't byzonder met den Woorde Gods opengelegd is.* Gron. 1744. 8°. Een 2de uitg. droeg tot titel: *Schriftuurlyke Catechismus*, *waar in de Grondleer der Doopsgez. in 't gemeen*, *doch der z.g.n. Oude Vlam. in 't bysonder*, *werd aangetoond*, *nevens een Aanhangsel*, *behelzende de Schets der leer v. Menno Simons.* Gron. 1747. 8°. - *De redelyk bevindelyke Godsdienst der weerloze Christenen*, *eenvoudig en duidelyk voorgesteld in LXX Korte Predikatiën.* Gron. 1747. 8°.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 177. - Blaupot ten Cate, *Groningen*, I, blz. 133. - Sepp, *Stinstra.* II, blz. 100. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 224. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* II, blz. 249, 250, 294.

[Joost Hendricksz]

1) Noch het Archief der Doopsgez. gemeente te Sappemeer noch dat der burgerlijke gemeente Sappemeer bevatten eenige gegevens omtrent Pieter Hendriks.

HENDRIKSZ (HENDRICKSZ, **HENDERICKSZ**, **HENDERICKZEN) (Joost)**, geboren in 1592, was eerst vijf jaren lang te Harlingen, daarna te Amsterdam gedurende dertien jaren leeraar der Doopsgezinden; na een ‘zeer vruchtbaaren Dienst’ overleed hij den 2^{en} Maart 1644. Hij werd geroemd als een getrouw en welsprekend leeraar.

Toen te Harlingen de vereeniging deels in 1610, deels in 1626 tot stand gebracht tusschen de Vlaamsche en de Friesche Doopsgezinden, ernstig verzet veroorzaakte,

zagen vele Hollanders daarin een zeer gewenscht begin van meer algemeene verzoening tusschen de partijen onder de Doopsgezinden en schreven in 1627 een brief tot bevordering van den vrede, waarop in 1628 eene Presentatie volgde, met welker verdediging o.a. Joost Hendriksz zich belast zag.

Als voorganger der Vereenigde Vlaamsche gemeente te Amsterdam voerde hij een polemiek met Denys van der Schuere en Jacob Cornelisz. van Dalen, leeraars bij de Waterlandsche gemeente aldaar, over den dood van Christus. Van meening, dat deze beide in dit stuk dwaalden, gaf hij in 1640 zijn hieronder vermeld geschrift uit, *Eenighe Extracten* enz. Hoewel het anoniem was verschenen, erkende hij echter zelf er de auteur van te zijn.

De beide Waterlandsche leeraars bleven op dit geschrift hun antwoord niet schuldig en gaven uit: *Korte Vertooninghe van de onware beschuldigingen*, *gepleecht in een Boecxken sonder naem des Autheurs*, *geintituleert*, *Eenighe Extracten enz. Waer in den Autheur poogt de Leere van de voorsz. Leeraren verdacht te maken*, *dat volgens haer gevoelen volgt*, *dat niet voor ons ghestorven is Gods Eenige*, *Eygen en Ware Sone. Ghestelt tot waerschouwingh van de eenvoudigen*, *en de waerheydt lievenden.... Met kennis*, *en toestemming harer Mede-Dienaren.* Gedr. te Amsteldam, voor Denys Van der Schuere. 1640. 8°. Het geschil bestond in niet veel meer dan woordenstrijd. Met het daarop gevolgde *Nader Bericht* van Joost Hendriksz was het geëindigd.

Ook tegen P. Bontemps, 'bedienaer des H. Evangeliums in de Fransche tale binnen Haerlem', die de Doopsgezinden bestreed[1)], trad hij in geschrifte op. Blijkbaar vereenzelvigde Bontemps hem met Geeraerd van Vryburgh; ten onrechte, want van dezen laatste verscheen nog in het jaar nà het overlijden van Joost Hendriksz een tegenschrift tegen een eveneens in 1645 uitgegeven geschrift van Bontemps.

Na J. Hendriksz' verscheiden werd een bundel met leerredenen van zijn hand uitgegeven, waarvan tal van drukken het licht zagen. Aan den tweeden druk werd toegevoegd een ook door hem gestelde verhandeling over het wederaannemen van degenen, die wegens buitentrouw uit de gemeente waren uitgebannen.

Op zijn overlijden verschenen tal van lijkdichten.

Van hem bestaan verschillende portretten, die hem voorstellen in zijn sterfjaar, op 51-jarigen leeftijd, o.a. een ter halver lijve rechts, zittende voor een tafel met opengeslagen Bijbel bij het Ev. v. Matth. Zond. jaartal in de plaat. Met 4 reg. vs. v. J. Soet. Door C. de Pas. 4°. Onder deze plaat een 8 reg. vers v. J. Soet afz. bijgedrukt. Dezelfde plaat komt voor, op versch. and. wijzen uitgegeven, o.a. versneden, zonder handen en Bijbel, borstb. in ov., m. 4 reg. vs. v. A. Spinniker. Door J.C. Philips. 4°; alzoo bij Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Mennon.* II (tegenover blz. 646). Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, N° 2320-2325; v. Someren, id., blz. 320.

Zijn geschriften zijn:

[Anon.] *Vrede-Handelinghe*, *Openbaer Gehouden*, *tot Amsterdam*, *den 3. 4. en 5. October 1630. tusschen de Dienaren der Vlaemsche Gemeente ter eender*, *ende de Vereenighde Hoog-Duytschen en Vriesen ter ander zijde. Mitsgaders Twee Brieven vande selfde Hoogh-Duytschen*, *d'eene Anno 1592. aende Poolsche Broeders*, *d'ander Ao 1630 aende Vlaemsche Gemeente. Als mede Noch Eenes Vreed-lievenden Ernstighe Aenmaeninge tot gemeynschap der Heyligen.*

Amsterd. 1630. 8°. (M. gedicht a.d. keerzij

1) Zie: *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* Dl. I, blz. 489, 490.

v.d. titel). - [Anon.], *Olyftacxken*, *of Schrift. aenwijsingh over wat lieaen den vrede Godts staet, oock hoe deselve tot vrede .... verbonden zyn; beneffens een christel. presentatie*, *waermede alle .... kinderen Godts tot .... eenigheyt.... worden genoodight. Door de ghemeente Godts tot Amst.... de Vlamingen*, *met toe-stemminghe van veel andere gem.....* Hier is nog bij-gev. de *Vredehandelinge*, *Openbaer ghehouden tot Amsteldam*, *den 3, 4 ende 5 Oct. 1630*, *tusschen de dienaren der Vlaemsche Gem.... ende de Vereen. Hoogduytsche en Vriesen .... Mitsg. een Korte Vertooninge van hetgene .... verder gehandelt is in de Vergad. in Amst. van .... 3 tot .... 7 Juny 1636.* Haarl. 1636. 8°. - [Anon.] *Eenighe Extracten*, *soo uyt den Catechismus*, *ghesteldt door Reynier Wybrantsz, als mede uyt eenige schriften*, *door Denys van der Schuure en Jacob Cornelisz.*, *Leeraren in de Gemeente*, *die men Waterlanders noemt*, *binnen Amsterdam, handelende van den Persoon Christi; waer uyt blyckt*, *dat volghens haer ghevoelen niet voor ons ghestorven is Die*, *dewelcke sy selve belyden*, *Godts Eenighe Eighen*, *en Ware Sone te syn. Gestelt in Vraegh*, *en Antwoord*, *tot opmerck van den Eenvoudighen.* Gedr. te Amsteld. 1640. 8°. - *Nader Bericht van hetgene Denys van der Schure en Jacoh Cornelisz segghen in seecker Boecxken*, *dat sy met kennisse*, *en toestemmen van haer Mede-Dienaren hebben laten uytgaen*, *Geintituleert*, *Corte Vertooninge van de onware beschuldiginge*, *gepleecht in seker Boecxken sonder naem des Autheurs; voorghestelt in seeckeren Brief.* Amsteld. 1640, 8°. - *XXXVIII corte*, *stichtelijcke Predicatiën.* Amst. 1646. 4°; de 2de dr. verscheen onder denzelfden titel: *waer achter: Een Predicatie op den Karsdag en Een Christelycke ondersoeckinge wanneer men dengenen, die om een Buytentrouw van de gemeente gestraft is weder behoort aen te nemen.* Haerlem. 1647. 8°. De 3de dr. (1650) bevat nog bovendien een Hemelvaartpreek: *XXXIX corte en stichtel. Predic.* enz. In 1666 verscheen nog een uitgave getiteld: *XXXX korte en stichtel. Predic.*, *ontworpen ende schriftelijck naer-gelaten by wylen .... J. Hendricksz.* Den 5en Dr. verbet. en met nog een predic. vermeerd. Amst. - *Wederlegginge van de argumenten voorgestelt door P.B. om te bewijsen dat dat de Menniste leeraers zijn beyde Goddelijcke en menschelijcke majesteytschenders.* Amst. 1643.[1] - *Spongie tot afwasschinge van de vuyle vlecken*, *die P.B. de Mennisten nu weder heeft aenghewreven in Naeder* (sic!) *ontdeckinghe van de grove en schadelicke dwalingen der Mennistische secte den Blocq genaemt.* Amsteld. 1643.[2] - *Klage des Vredes aan alle Doopsgezinde* Amst. 1650 4°.

1) Hierop antwoordde P. Bontemps in: *Naerder Ontdeckinge van de grove en schadelicke dwalingen der Mennistische Secte*, *den Blocq genaemt*, *ende der gener*, *die met haer gevoelen. Met Wederlegginge vande uytvluchten v. Joost Hendriksz.* Haerl. 1643.
Ook verscheen van denzelfde: *Wederlegginge v.d. onghegronde uytvlucht en menighvuldighe lasteringhen v. Joost Hendricksz ende v. Geeraerd Vrijburgh*, *ongheluckige advocaten v.d. dwalinghen der Mennisten.* Haerl. 1643.

2) Hierop volgde een anon. geschrift: *Bril waerdoor men siet*, *hoe schoon Joost Hendriksz de Blocksche Mennonisten met sijn Spongie ghewasschen heeft.* Amst. 1644. Dit werd weer beantwoord in een ook anon. verschenen verweerschrift: *Oogwater tot verlichting van die met konnen sien door dien donckeren Bril onlanghs uitgegheven.* Amst. 1644. Schrijver van dit laatste was Lambert Lammerts (Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* (Contra-Rem. geschr.) blz. 249).

L i t t e r a t u u r : Schijn-Maatschoen, *Gesch. der Mennon.* II, blz. 646-648; III, blz. 295-299. - Blaupot ten Cate, *Friesl.*, blz. 66. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 1082 (art. v. K. Vos). - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 67. - v. Slee,

Socin., blz. 177. - *Doopsgez. Bijdr.* (1892), blz. 75. - *Naaml. Doopsgez. Schr.*, blz. 45. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* II (reg.) - *Cat. Rem. Rott.*, blz. 70. - Knuttel, *Bibliogr. v. Kerkg.*, blz. 361. - Rogge, *Cat. Pampfl. Kon. Bibl.* St. II Afd. II, blz. 59. - *Cat. Luth. Sem.*, N° 2574. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, N° 2614, 4054. - *Nav.* 13de Jrg. (1863), blz. 47, 112.

[Henricus Hendriksz]

HENDRIKSZ (HENDRICXSEN) (Henricus), geboren in Zeeland, studeerde aan de Groningsche Academie (ingeschr. 1 Sept. 1728) en werd, na den 26^{en} Juni 1737 in een extra-ordinaire classis peremptoir geëxamineerd te zijn, den 28^{en} Juli d.a.v. bevestigd als predikant te Wilnis en Vinkeveen door Ds. Is. van Vianen, pred. te Kockengen en de Haar (m. Hand. XX:28; intr. m. Ps. CXXI:1, 2). Hij preekte aldaar afscheid den 1^{en} April 1742 (m. Fil. II:12), om te vertrekken naar W.-Indië, waar hij predikant werd te Christiaanstadt op het eiland S. Cruz (St. Croix) (intr. 14 Oct. 1742). Hij overleed aldaar in Nov. 1743.

Hij wijdde kort vóór zijn vertrek uit Wilnis de nieuwe kerk in met een in druk verschenen[1)] predikatie: *Zions Tempel- Vreught*, *of Christelyke Inwyinghs-Predikaatsie*, geh. in de nieuw gebouwde Kerck te Wilnis, den 4 Febr. 1742, uit Haggaï II:10. Amst. 1742. 4°.

Portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 178. - Nagtglas, *Levensber.* 2de afl., blz. 367. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 176. - *Hs. Borger. - Boekz.* Jrg. 1742*a*, blz. 334, 454. - Noordbeek en Mourik, *Naam-rol der Godgel. Schr.* I, blz. 271.

[Daniel Hendriksz]

HENDRIKSZ (Daniel)[2)], geboren te Schiedam den 28^{en} Maart 1766 uit het huwelijk van Antoni Pieter Hendriksz en Adriana de Lange, werd ingeschreven als student te Leiden den 15^{en} Sept. 1783 en praeparatoir geëxamineerd te Schiedam den 23^{en} Juni 1789. Beroepen te Schellinkhout en te Zunderdorp, nam hij laatstgen. beroeping aan; na peremptoir geëxamineerd te zijn den 5^{en} Oct. 1789 werd hij den 25^{en} d.a.v. in zijn eerste gemeente bevestigd door Ds. N. Schotsman, pred. te Oudshoorn (m. Zach. III:6, 7; intr. m. Hand. IV:29*b*). Te Zunderdorp nam hij afscheid den 26^{en} Juni 1791 (m. Pred. XII:13), om te vertrekken naar Krimpen a.d. Lek, waar hij den 10^{en} Juli d.a.v. bevestigd werd door Ds. H. Donker, pred. te Ouderkerk en Krimpen a.d. IJssel (m. Zef. III:9; intr. m. Gal. VI:14*a*). Zijn derde gemeente, waar hij het grootste deel van zijn leven arbeidde was Groningen; hij werd er den 20^{en} Sept. 1801 bevestigd door Ds. Joh. Rutgers, pred. ald. (m. 2 Cor. IV:5; ook Ds. Th. Brunsveld de Blau sprak daarbij een welkomstwoord n. aanl. v. Dan. X:11*a*, 19*a*; intr. m. 1 Petr. I:12*b*).

1) Dat van hem, zooals v.d. Aa en Nagtglas t.a.p. vermelden, ook *Acht en dertig stigtelyke predikatiën* zouden verschenen zijn, is niet gebleken. Bedoeld bericht zal gevolg zijn van verwarring met de van Joost Hendriksz uitgegeven XXXVIII *corte*, *stichtel. Predicatiën* (zie i.v.)

2) v.d. Aa t.a.p. noemt hem ten onrechte Dan. Henricus Hendriksz.

In 1810 bedankte hij voor een beroeping naar Dordrecht. Den 7^{en} Maart 1841 overleed hij als oudste der Groningsche predikanten. Een bezetting op de borst had hem al eenigen tijd het prediken onmogelijk gemaakt. De laatste maal trad hij voor de gemeente op bij de bediening van het H. Avondmaal den 13^{en} Dec. 1840. Evenwel in ander opzicht bleef hij werkzaam tot zelfs op den dag vóór zijn dood.

Hij werd geroemd als een zeldzaam beminnelijk man, dienstvaardig, erop uit anderen genoegen te doen en vredelievend. Zijn gesprekken deden hem kennen als iemand van lichtbewogen gemoed; daarbij was hij vroolijk, geestig en gevat. Zijn prediking kenmerkte zich door bevattelijkheid; ze was daarbij streng logisch en goed gestyleerd. Hij geloofde zelf van harte wat hij predikte, had Christus oprecht lief en gevoelde van jongsaf de begeerte om het Evangelie te verkondigen. Tegen uitersten was hij op zijn hoede. Hij vreesde het nieuwe niet omdat het nieuw, en hechtte aan het oude niet, omdat het oud was.

Hendrickz heeft verschillende kerkelijke functiën van beteekenis waargenomen. Wel een kwart eeuw lang was hij voorzitter van het Classicaal Bestuur en vele jaren ook voorzitter van het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen. Hij bleek als leider van zulke vergaderingen bijzonder op zijn plaats; voorzichtigheid paarde hij aan scherpzinnige opmerkingen; ook bezat hij de kunst een middenweg te vinden tusschen zeer uiteenloopende gevoelens. De zachtheid en de hardheid der liefde gingen bij hem samen.

Bij het totstandkomen van de kerkelijke organisatie van 1816 werd hij mede aangewezen als lid van de door den Koning benoemde consuleerende commissie; hij nam een belangrijk aandeel in de haar opgedragen werkzaamheid ter concentratie van het kerkelijk beheer. Meermalen trad hij op als lid van de Alg. Synode der Ned. Herv. Kerk; ook als haar vice-president. In het Prov. College van Toezicht in Groningen bracht hij er veel toe bij orde en eendracht te handhaven.

Zijn verdiensten werden erkend door zijn benoeming tot Ridder der Orde van den Nederl. Leeuw.

Na het overlijden zijner eerste echtgenoote, Barta van der Wal, hertrouwde hij te Groningen den 16^{en} Mei 1822 met Jonkvr. Henrietta Ferdinanda Wichers (geb. ald. 7 Apr. 1794, overl. ald. 4 Sept. 1855); uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren, van wie de zoon en naamgenoot zijns vaders, als emer. pred. van Meerssen overleed 10 Nov. 1899.

Van D. Hendriksz Sr. zag het licht:

Onderwijs in de leer van den Godsdienst, *naar het Kort Begrip der Chr. Religie.* Rotterd. 1800. 8°; 26ste dr. Gron. 1870. 8°.

Van Hendriksz bestaan een paar portretten: een silhouet, borstb. rechts. Naar W. Lubbers, m. adres v. J. Oomkens. 8°; een op hoogen leeftijd; silhouet borstb. links, m. ridderorde, boven een grafkapel, m. vele zinneb. bijwerk en 6 reg. onderschr. Lith. n. H. Neven door Dupuy. fol. Vgl. v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, N° 2396*; 2396**.

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. L.B.*, k. 1144. - *Boekz.* Jrg. 1841*a*, blz. 400-403. - S.D. v. Veen, *Uit drie eeuwen. Zes Jubeljaars-predicatiën*, blz. 231. - Knappert, *Gesch. N.H.K.* II, blz. 253. - *Alph. Naaml.* 1790-1832, blz. 242; id. 1850-1882, blz. 509.

[Wessel Albertus van Hengel]

HENGEL (Wessel Albertus van) werd den 12^{en} Nov. 1779 te Leiden geboren als eenige zoon uit het huwelijk van Jacobus van Hengel en Margaretha van Groen (overl. 1798). Zijn vader, Hoofdgaarder van het gemaal, (overl. 1818) ging het

tengevolge van de tijdsomstandigheden niet voordeelig. Zelf deed hij op zeer jeugdigen leeftijd een val, die hem zijn leven lang een gebrekkigen gang bezorgde; in zijn kindschheid werd hem geen lang leven voorspeld. Het lager onderwijs door hem

genoten liet veel te wenschen over; evenzoo dat aan de Latijnsche School in zijn vaderstad, die hij verliet met een *Oratio de praestantia poeseos;* hoewel hij gewoonlijk eerste prijzen verwierf, verliet hij die School zonder er kennis gemaakt te hebben zelfs met Homerus en Horatius. Reeds den 18^{en} Sept. 1792 werd hij voor de eerste maal ingeschreven als student te Leiden; later nogmaals den 14^{en} Sept. 1795. Aan de hoogeschool was hij met zijne leermeesters ook niet gelukkig; bij zijne propaedeutische studiën had hij buitengewoon veel te danken aan den toen nog jeugdigen van der Palm, die straks echter vertrok; bij zijne theologische studiën droeg bepaaldelijk Prof. Johannes v. Voorst veel tot zijne vorming bij. Reeds toen was v. Hengel bekend om zijn buitengewone vlijt en had de uitlegkunde met name van het N. Testament zijne bijzondere liefde. Na in Mei 1802 door de Classis van Leiden en Nederrhynland tot proponent bevorderd en den 9^{en} Nov. d.a.v. te Alphen door de Classis van Woerden en Overrhynland peremptoir geëxamineerd te zijn, werd hij den 2^{en} Jan. 1803 in zijne eerste gemeente Kalslagen (thans gecombineerd met Leimuiden) bevestigd door Ds. D. Dagevos, pred. te O. en N.-Wetering (m. Joh. XV:13; intr. m. Joh. XV:14). Daar te Kalslagen beleefde hij iets, waardoor hij zeer werd geschokt en dat ook van beteekenis werd voor zijn verderen levensloop. Op een Aprildag schoot hij uit een open raam op vogels, die gedurig schade aanrichtten in den door hem met zorg bewerkten pastorietuin; dientengevolge vatte het rieten dak zijner woning vlam, tengevolge waarvan niet alleen deze laatste, maar ook de school benevens vier of vijf arbeiderswoningen totaal afbrandden. Al zijn inboedel, boeken en papieren, op zeer enkele na, gingen in vlammen op; zelf vond hij een onderkomen te Leiden, waar hij veel deelneming ondervond, terwijl ook elders gaven tot wederopbouw van de pastorie werden ingezameld; maar naar lichaam en geest leed hij zoozeer onder de ramp, dat hij eerst den 15^{en} Mei zijn werk te Kalslagen hervatten kon. Op schamperen toon werd hier en daar over hem gesproken, hetgeen hem niet verborgen bleef. Hij wierp zich toen op de studie, waartoe hem ook de vrees drong anders zijn leven lang in de gemeente, waar hij weinig weerklank vond, te zullen blijven. In dezen tijd publiceerde hij echter nog geen enkele vrucht zijner studie. Zijn eenige ontspanning, die hij zich toen gunde, was de geregelde Zaterdagsche samenkomst, die hij had met eenige schoolmeesters uit die omgeving, met wie hij op onderhoudende manier zich onderhield over verschillende vakken van onderwijs, waarop hij zich te voren ten hunnen gerieve had toegelegd. In den zomer van 1805 ontving hij tegelijk twee beroepingen, eene naar Elkerzee en eene naar Driehuizen en Zuidschermer, welke laatste door hem werd aangenomen; den 8^{en} Sept. preekte hij afscheid te Kalslagen (m. 1 Thess. IV:11), waarna hij den 15^{en} in zijne tweede gemeente bevestigd werd door een zijner vrienden Ds. J. la Lau, pred. te Heilo (m. Fil. II:29*b*; intr. m. Mt. XXVIII:20). Volle zorg wijdende aan zijn werk voor kansel en catechisatie, restte hem tijd genoeg voor wetenschappelijke studie; van toen af begon hij een en ander te publiceeren; het eerste in zeker maandwerk een *Opstel over Palestina als het beste land tot woonplaats voor de Joodsche natie.* In 1808 zag hij zijne *Verhandeling over de geschiedenis van den wonderdadig opgewekten Lazarus* door het Haagsche Genootschap met zilver bekroond. Dit prikkelde zijn ijver om een tweede verhandeling bij gen. Genootschap intezenden, nl. eene zorgvuldig bewerkte *Verhandeling over de hemelvaart en koninklijke waardigheid van Jezus Christus*, die de gouden médaille verwierf.

Nadat in de *Bibliotheek voor Theol. Letterkunde*, zijne vijf *verhandelingen over de eeuwigheid der straffen* waren opgenomen, werd hij aan dat tijdschrift verbonden tot het leveren van recensiën. Als medewerker van de daarop gevolgde *Bijdr. tot de beoefening en Geschied. der Godgel. Wetenschappen* leverde hij o.a. zeer gunstig beoordeelde beschouwingen over *Kritiek en Exegese van het N.T.*

Nadat hij in Juli 1808 voor een beroeping naar Koedijk had bedankt en ook Aartswoud hem vruchteloos begeerd had, vertrok hij naar Grootebroek, waar hij den 6^{en} Mei 1810 bevestigd werd door Ds. J. Hess, pred. te Venhuizen (m. Hand. V:29-32; intr. m. Mt. XVII:5*b.*) In zijne derde gemeente, waar hij zich stoffelijk ruimer bewegen kon (zijn tractement werd hem, ondanks de Fransche overheersching geregeld uitbetaald uit de kerkelijke bezittingen), genoot hij veel van den omgang met den lateren Leidschen hoogleeraar J.M. Schrant (destijds pastoor te Bovenkarspel), hetgeen niet zonder invloed schijnt te zijn gebleven op de wijze, waarop hij later de Roomschen placht te beoordeelen, hetgeen o.a. bleek uit zijn afkeuring van de Aprilbeweging van 1853. De weekavonddiensten te Grootebroek, door hem geleid, trokken verschillende predikanten o.a. uit naburige gemeenten. Ook bereidde hij in dien tijd jonge menschen voor tot de theologische studie en voor onderwijzers-examens. Ook daar verloor hij de beoefening der theol. wetenschap nimmer uit het oog; zijn *Betoog dat de Doop en het Avondmaal*, *naar het oogmerk van Jezus' instelling*, *door alle tijden dezer wereld moeten voortduren* werd in 1811 door het Haagsche Genootschap bekroond; zijne verhandelingen *Over het gevoelen van J.A. Eberhard wegens den oorsprong van den Chr. godsdienst* (bij de bewerking waarvan aan v. Hengel niet alle litteratuur had ten dienste gestaan) en *Over den invloed van de byzondere karakters in persoonlijke denkwijzen der Evangelisten en Apostelen op derzelver geschriften*, beide in antwoord op prijsvragen door Teylers Godgel. Genootschap uitgeschreven, werden resp. in 1812 en in 1813 een zilveren en een gouden eerepenning waardig gekeurd. In laatstgen. studie zocht v. Hengel een middenweg te bewandelen ten opzichte van het leerstuk der inspiratie, door deze meer op den *godsdienstigen* dan op den *geschiedkundigen* inhoud van het N.T. toepasselijk te maken.

De aandacht verdienen uit deze periode van v. Hengels leven voorts de door hem bewerkte *Bijdragen over hetgeen in de leerstellingen van Jezus en de Apostelen betrekking had tot de personen*, *tyden en plaatsen*, *in en onder welke zij leefden;* onder dezen titel waren bij het Haagsche Genootschap stukken ingekomen, die onbruikbaar geacht werden, maar toch wel een en ander bevatten, dat, door bekwame hand bewerkt, voor uitgave in aanmerking kwam; deze uitgave werd in opdracht van Prof. v. Voorst bezorgd door v. Hengel; zij verscheen als *Bijdrage tot de werken des Genootschaps* in 1814, in 1816 gevolgd door een *Nalezing* of *Bijvoegsel*, geheel van hem afkomstig.

Een en ander was aanleiding genoeg dat Prof. v. Voorst hem aanbeval voor een hoogleeraarszetel; bij Kon. Besluit van 16 Oct. 1815 werd hij dan ook benoemd tot Theol. Professor aan het Athenaeum te Franeker, welk ambt hij, na den 10^{en} Dec. d.a.v. afscheid gepreekt te hebben te Grootebroek (m. Mt. XXVI:41*a*), den 28^{en} Dec. aanvaardde met eene *Oratio de elementis disciplinae theologicae bene ac diligenter pertractandis*, waaraan hij bij de uitgave nog een tweede, niet-uitgesproken stuk

toevoegde. De inrichting, waar hij doceerde, telde nog slechts twee propaedeutici voor de Theologie; aan deze beide, straks met een vermeerderd, gaf hij op

bevattelijke wijze Inleiding tot de Godgel. Wetenschappen. Terwijl het getal studenten toenam, behandelde hij met deze zeer elementair Kerkelijke Geschiedenis en de gronden der Bijbelsche Uitlegkunde. In 1817 kon hij constateeren dat het aantal zijner studenten tot 23 gestegen was. Aan de studenten van alle Faculteiten doceerde hij destijds *Logica*, bij gemis aan een leerstoel voor die wetenschap.

Lang duurde zijn verblijf te Franeker echter niet. Nadat hij er den 6^{en} Nov. 1817 de rectorale waardigheid had overgedragen aan zijn opvolger met eene *Oratio de singulari religionis christianae vi atque efficacitate ad piam honestamque puerorum educationem*, volgde in de eerste dagen van 1818 zijne benoeming tot hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Amsterdam, waar hij den 8^{en} Juni d.a.v. zijne inaugureele rede hield *de religionis Christianae disciplina verae ac nativae eloquentiae uberrima nutrice.* In 1819 werden zijne verdiensten door den Senaat der Leidsche hoogeschool gehuldigd door het doctoraat honoris causa, waarmee deze hem vereerde. Te Amsterdam omvatte zijn onderwijs de Kerkelijke Geschiedenis, Hermeneutiek, Theologia naturalis, Dogmatiek en Exegese, bovendien bij afwisseling de Moraal, Homiletiek, Encyclopaedie en Methodologie; daarbij kwam de hem opgedragen taak om a.s. godsdienstonderwijzers en -onderwijzeressen opteleiden en zijn werk als Concionator Athenaei, waardoor hij een halve predikbeurt voor zijne rekening kreeg, die hem telkens veel zorg kostte, maar hem ook een aanzienlijk gehoor toevoerde; verschillende bundels *Leerredenen* zijn van dien arbeid de vrucht. Buitendien vond hij, de man, die geen aangeboren vlugheid van geest bezat, nog tijd om werkzaam lid te zijn o.a. van de derde klasse van het *Kon. Ned. Instituut*, en van het Bestuur van het *Ned. Bijbelgenootschap*, terwijl hij geregeld door de vruchten zijner studie bleef publiceeren, zoowel in afzonderlijke uitgave als in periodieken, en met geleerden van naam ook in het buitenland in briefwisseling stond.

Niet alleen dat v. Hengel ondanks weleens wankelende gezondheid en tegenslag in zijn gezin al zijn ambtswerk geregeld waarnam: hij deed dit ook op voortreffelijke wijze, zoodat ook de kweekelingen der Doopsgezinde, Remonstrantsche en Hersteld-Luthersche seminarien erop uit waren zijne colleges te volgen. Tot zeer veler voldoening bedankte hij in 1822 voor een benoeming tot hoogleeraar aan de Utrechtsche hoogeschool, maar in 1827 gaf hij gehoor aan de roeping om te Leiden den katheder intenemen tot hiertoe bezet door zijn leermeester Prof. v. Voorst, die geen ander tot zijn opvolger begeerde. Na den 16^{en} Sept. van dat jaar afscheid in de Nieuwe Kerk te hebben genomen van de Amsterdamsche gemeente (m. 1 Kron. XXIX:15*a*) hield hij den 22^{en} d.a.v. zijn inaugureele *Oratio de grammatica literarum sacrarum interpretatione*, waarin zich de richting afspiegelde, die hij reeds lang had gevolgd, nl. die der streng grammatische interpretatie, in dienzelfden tijd door Winer aanbevolen en aan vaste regelen onderworpen. Voortaan wijdde v. Hengel zich voornamelijk, aan de Hermeneutiek en Exegese des N.T.; bij deze laatste gaf hij ook een college over de ‘loci classici’. Een enkele maal behandelde hij de Prolegomena der Dogmatiek, en de hoofdpunten der Natuurlijke en Stellige Godgeleerdheid, waarbij hij rekening hield met de opmerkingen der Prov. Kerkbesturen aangaande het gebleken tekort bij de proponentsexamens. Speciaal ook legde hij zich toe op de *Homiletiek*, die hij had te doceeren. Zijn in 1829 verschenen *Institutio Oratoris Sacri* werd door hemzelf voor een zijner beste werken gehouden. Hij ontwikkelde daarin

in wetenschappelijken vorm de vereeniging van analyse en synthese. Reeds vroeger in het

voorbericht voor den eersten bundel leerredenen (gedr. in 1821) had hij zijne beginselen uitgesproken. Hij legde bijzonder nadruk op de strikte gebondenheid van den prediker aan zijn tekst. Bij de tekstkeuze achtte hij het gewenscht zich te laten leiden door de tijdsomstandigheden. Hij waarschuwde tegen diepzinnige redeneeringen en drong erop aan de waarheid aanschouwelijk te maken. Zooals Dr. J. Hartog t.a.p. aanwijst, is v. Hengel in zijn leerredenen niet altijd getrouw gebleven aan den eisch door hemzelf gesteld om zich aan de hoofdgedachte van den tekst te houden. Uit zijn leerredenen blijkt hoe lief hem de Moraal is; slechts een enkele maal behandelt hij een bepaald dogmatisch onderwerp. Overigens kenmerkten zijn preeken zich door de hem eigen, spreekwoordelijk geworden nauwkeurigheid; dat sterke nadruk bij hem valt op de tekstverklaring ligt geheel in zijn lijn. Daarbij onderscheiden ze zich door iets natuurlijks, eenvoudigs en populairs. De welsprekendheid, die hij zocht, was wat anders dan de oratorie, door des Amorie v.d. Hoeven in diens *Johannes Chrysostomus* verdedigd. Hierin koos v. Hengel de zijde van zijn vriend Schrant.

In 1840 liet hij een *Korte Schets der Academische lessen over de Evangeliebediening in de Ned. Herv. Kerk* afdrukken, waarin alles behandeld wordt wat men later heeft begrepen onder den naam 'Practische Godgeleerdheid.'

Wat de beoefening van zijn hoofdvak betreft, de Exegese des N.T., de liefde daarvoor was hem deels geinspireerd door zijn leermeester Prof. v. Voorst, deels kwam zij voort uit de overtuiging dat het gebouw der Christelijke Dogmatiek op zuiver exegetischen grondslag moest worden opgetrokken. Zelf heeft hij als exegeet een school gesticht, daar onderscheidenen zich naar zijn voorbeeld gevormd hebben. Het was vooral de bewerking zijner al te breed opgezette *Geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving van het hedendaagsch Europa* (waarvan de *Inleiding*, die bijna het geheele eerste deel vulde, in 1831 verscheen), die veroorzaakte dat de onverdeelde beoefening van de Exegese eerst in het laatste tijdvak zijns levens waarlijk hoofdzaak bij hem geworden is. Het plan tot bedoelde *Geschiedenis* stond in verband met den achteruitgang zijner inkomsten als gevolg van zijn verplaatsing naar Leiden. De latere deelen der uitgave getuigden van grondiger bewerking; had het eerste deel een min gunstig onthaal gevonden[1)], lang nadat (in 1844) het vierde en laatste van de pers was gekomen, bleek een nieuwe uitgave gewenscht, waartoe v. Hengel in overleg trad met Prof. Dr. E.J. Diest Lorgion te Groningen; die indertijd afgekeurde Inleiding (380 bladz. groot) werd nu geheel weggelaten, terwijl aan allerlei bedenkingen werd tegemoetgekomen; v. Hengel nam aan deze nieuwe uitgave (in 3 dln. 1862-1866) zelf ook een werkzaam aandeel. Hoe hij zich interesseerde voor de uit Leidsche studenten gevormde vrijwillige jagercompagnie, die uittrok in verband met den Belgischen opstand, blijkt o.a. uit een Brief van zijn hand in den *Studenten-Almanak* van 1832 geplaatst, uit de rede door hem als Rector-Magnificus in de Pieterskerk gehouden na den feestelijken intocht der teruggekeerden en uit de op 8 Febr. 1832 bij overdracht van het rectoraat gehouden *Oratio de Religionis Christianae efficacitate in bellum tum plane singulari*, *tun maxime salutari.*

Niet het minst door zijn *Commentarius Perpetuus in epistolam Pauli ad Philippenses*, waaraan hij twee jaren werkte, is v. Hengels naam bekend geworden in het buitenland.

Van polemiek onthield hij zich in den regel; maar op één aanval heeft hij

1) *Godgel. Bijdr.* D. VI, blz. 508-542. Vgl. D. X, blz. 709-739.

geantwoord, nl. op Dr. J.I. Doedes' studie *Over de leer en het Avondmaal*, die hier en daar gericht was tegen v. Hengels verhandeling in de *Jaarb. v. Wet. Theol. over het verband tusschen den Liefdemaaltijd en het Avondmaal by de oudste Christenen.* Op v. Hengels tegenschrift antwoordde Doedes (in: *Jaarb. v. W.Th.* VI, blz. 78-133).

Later stonden beide in vriendschappelijke briefwisseling na de uitgave van Doedes' *Hermeneutiek voor de Schriften des N.V.* (1867).

Bij de vele publicaties, door v. Hengel in de laatste periode van zijn professoraat bezorgd, bepaaldelijk op exegetisch gebied, gaf hij ook toen zijne krachten als praeadviseerend lid der Synode, en als lid van de Commissie tot de Zaken der O. en W.-I. Kerken; in deze laatste functie heeft hij zich zeer beijverd het lot der predikanten in onze koloniën (een hunner was zijn vierde zoon) te verbeteren.

Na het bereiken van den 70jarigen leeftijd zette hij op verzoek van Curatoren in den aangevangen cursus zijn colleges nog voort, maar besloot toch zijn loopbaan als hoogleeraar den 16^{en} Dec. 1849 met een afscheidsrede als academieprediker. Gaandeweg onttrok hij zich daarna aan academische werkzaamheden; alleen zette hij een paar jaar nog zijne avondcolleges voor candidaten in de Theologie voort. Toen in 1850 gevaar dreigde dat bij een nieuwe regeling van het H.O. de Godgeleerde Faculteit zou worden opgeheven, moet zijn geschrift *Over de Godgeleerdheid in het algem. en hare betrekking tot het onderwijs op 's Lands hoogescholen in het byzonder* ertoe medegewerkt hebben dat het gevaar werd verijdeld.

Aan de Synodale Bijbelvertaling nam hij een werkzaam aandeel. Een rapport, door hem mede namens anderen aangaande dit plan in de Synodale Commissie uitgebracht, gaf er den stoot toe. In opdracht van de daartoe benoemde commissie stelde hij een ontwerp saam bevattende de daarbij te volgen regelen. Hij gaf daarop in 1852 uit een *Proeve van Grondslagen voor eene nieuwe Nederduitsche Vertaling v.h. N.T. naar den leiddraad der Vertaling v.d. Statenbybel en volgens de genomen Griekschen tekst.* Ondanks bedenkingen o.a. van Dr. J.I. Doedes en Dr. J.H. Holwerda werd zijn ontwerp goedgekeurd door Gecommitteerden tot de Nieuwe Bijbelvertaling (Apr. 1854); zij legde v. Hengels geschrift, op enkele wijzigingen na, tot grondslag aan haren arbeid. Hij leidde als voorzitter bedoelde vergadering der Gecommitteerden en trad op als ‘Algemeen Adviseur’, maar wilde om zijn leeftijd geen gedeelte van den Bijbel ter vertaling op zich nemen. In het *Chr. Maandschr.* van 1855 bepleitte hij *Het wenschelijke eener Nieuwe Nederduitsche Vertaling v.d. Bijbel in het algem. en v.h. N.T. in het bijzonder*, *volgens de nu gelegde grondslagen* (dit opstel verscheen ook afzonderlijk). Met den voortgang van den arbeid heeft hij zich ijverig ingelaten.

Nog tal van jaren heeft v. Hengel als emeritus geleefd[1)]. Hij mocht de voldoening ook smaken dat hij de omwerking van zijne in vernieuwde behandeling genomen vroegere Academische lessen over Rom. I-XI nog voltooien mocht; in zes fasciculi verscheen alzoo van 1854-1859 zijne *Interpretatio epistolae Pauli ad Romanos*, *primum in lectionibus academicis proposita*, *nunc novis curis ad editionem*

1) Hoe hij bij gelegenheid van zijn 80sten verjaardag gehuldigd werd blijkt o.a. uit: B. ter Haar, *De* 80. *verjaardag v.d. Hoogl. W.A. van Hengel den* 12. *Nov.* 1859 *te Leiden gevierd. Brief aan H.J. Spijker.* (Utr. 1860) en N.C. Kist, *Zout in ons zelven en vrede onder elkander.* Leerr. over Marc. IX:50b, geh. te Leiden 13 Nov. 1859 daags na den 80sten verjaardag v. A.W. v. Hengel. Amst. 1859.

parata. Het geheel vormde met de beknopte paraphrase van Rom. XII-XVI erbij benevens *Addenda et Corrigenda* twee lijvige boekdeelen. Zijne laatste afzonderlijke uitgave en studie was die *over de gave der talen* (1866), waarop Dr. A. Ritschl in Duitschland de aandacht vestigde.

Op zijn 91^{en} verjaardag was v. Hengel eenigszins ongesteld; een vleugje van beterschap volgde, maar den 6^{en} Febr. 1871 overleed hij, hooggeacht en betreurd in breede kringen, ook om zijn persoonlijkheid en karakter. Als theoloog dankt hij zijn naam vooral aan wat hij leverde op *exegetisch* terrein. Sloeg hij vroeger den weg der apologetiek in, deze voldeed hemzelf later niet meer. In de streng-grammatische methode door hem bij zijn uitlegkunde toegepast, volgde hij, hoewel zelfstandig, Reinhard. Tal van kundige exegeten zijn door hem gevormd. Tot zijn bekende leerlingen, die zijn nagedachtenis zeer hoog hielden, behoorden mannen als Dr. E. Laurillard en Dr. G. van Gorkom. Wat hij leverde was steeds vrucht van gerijpt onderzoek. Veel is daarom bij hem in de portefeuille gebleven.

Toen v. Hengel als jong predikant zijn loopbaan begon, werd hij voor rechtzinnig gehouden, later week hij kennelijk van de kerkelijke belijdenis af. Dat zijne latere geschriften niet alleen belangrijker en rijker waren dan zijne vroegere, maar ook in ander opzicht van deze verschilden, sproot echter ook nog hieruit voort dat zijn methode van exegese eerst in zijn verder leven meer vastheid gekregen heeft; het heeft hem niet geringe strijd gekost de grammatisch-historische methode te volgen. Daaraan paarde hij een tot het uiterste gedreven nauwkeurigheid en een zucht om onafhankelijk te zijn, ofschoon toch somtijds eigen dogmatische overtuiging hem hierbij parten speelde. Van de Exegese verwachtte hij langen tijd oplossing van twistvragen. Zelf liep hij aan niemands leiband. Het goede erkende hij in verschillende richtingen, maar doorgaans met de klacht, dat het haar aan strenge exegese ontbrak, een fout die hij vooral meende optemerken bij de Groninger richting.

Heeft v. Hengel zich tot een tevoren niet gekende hoogte als exegeet weten optewerken, baanbrekenden invloed op den ontwikkelingsgang der Godgeleerdheid heeft hij niet geoefend. De beweging der geesten in het buitenland, de nawerking van Schleiermachers *Reden über die Religion* heeft hij slechts uit de verte gevolgd. Volgens R. Fruin t.a.p. heeft hij, die aan de Leidsche Academie den toon aangaf, en om zijn beminnelijk karakter, vooral als emeritus in de algemeene achting en vereering deelde, op den leerstoel zich getoond ‘een kleingeestig uitpluizer’ van wat mannen als Bakhuizen v.d. Brink en diens vrienden voor nietigheden hielden, terwijl hij zweeg over wat hun gemoed en verstand juist begeerde te hooren. Dit oordeel kan niet zonder voorbehoud onderschreven worden.

Dat zijn oordeel zelfstandig was, blijkt o.a. hieruit dat hij na de verschijning van Strauss' geruchtmakend werk wèl onbevoegden waarschuwde tegen kennismaking daarmede, maar tevens sprak hij hierdoor erkenning uit van het wetenschappelijk karakter van diens arbeid, dat door velen voorbijgezien werd.

In de kracht zijns levens vaak heftig, waar het ging om recht, waarheid en zedelijkheid, werden zijn vormen bij het ouder worden aangenamer. Aan de Voorzienigheid Gods hield hij onder alles onwrikbaar vast. Door zijn betoon van barmhartigheid was hij bij zijn stadgenooten algemeen gezien.

In het burgerlijk zoowel als in het kerkelijk leven bleef hij belangstelling koesteren. Menschen van allerlei richting vooral ook jonge menschen, zochten gaarne zijn

gezelschap. Met verschillende in zijne vroegere gemeenten bleef hij tot zijn einde briefwisseling onderhouden, en jaarlijks kreeg hij nog een paar N.-Hollandsche boeren te logeeren.

Koning Willem II vereerde hem bij zijne troonsbestijging met de Ridderorde van den Nederl. Leeuw. De Maatschappij der Nederl. Letterkunde benoemde hem reeds in 1825 tot haar medelid; doch hare vergaderingen woonde hij slechts zelden bij. Ook was hij medebestuurder van het *Haagsche Genootschap t. verded. van den Chr. Godsd.* (sinds 1830), Curator van het *Stolpiaansch legaat* (sinds 1843), honorair lid van het Genootschap *Doctrina et Amicitia* en van de Maatsch. *Felix Meritis.*

Van Hengel huwde den 8^{en} Aug. 1808 met Anna Maria Hupé, wed. van den Amsterdamschen geneesheer Biesterbos. Uit dit huwelijk werden tien kinderen geboren, waarvan vijf hunne beide ouders hebben overleefd. Zijn echtgenoote overleed den 13^{en} Maart 1859, nadat zij in het voorafgaande jaar hun gouden huwelijksfeest hadden gevierd.

Van v. Hengel bestaan verschillende portretten, nl. een silhouet, borstb. links, m. toga en ridderorde. M. facsim. Znd. nm. v. grav. kl. 8°; een portr. op gevord. leeftijd. Ter halver lijve, rechts, in toga m. ridderorde, zittende voor e. tafel m. opengesl. boek. Lith. m. facsim d. W.C. Chimaer v. Oudendorp by Trap. fol.; een te halver lijve, links en v. voren, in toga m. ridderorde. Lith. d. J.P. Berghaus 1850 bij Trap. 8°; borstb. links. in toga, znd. bef en ridderorde. In ov. m. gewerkten rand. Door D.J. Sluyter. fo. Vgl. v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, N° 2399-2402. Een door Jacob Spoel geschilderd portret van v. Hengel hangt in de Senaatskamer te Leiden.

Vele van v. Hengels studiën, overdenkingen en leerredenen hebben afzonderlijk het licht gezien, nl.:

Hulde aan God, *Wegens de rampzalige verwoesting in de stad Leyden*, *voorgevallen den 12 Jan. dezes Jaars 1807.* Leyden z.j. - *Verhandeling over het gevoelen van J.A. Eberhard wegens den oorsprong v.d. chr. godsdienst.* Haarl. 1815. (ook: in *Verh. v. Teylers Godgenootsch.* zie ald.) - *Verhandeling over den invloed v.d. bijzondere karakters en persoonlijke denkwyzen der Evangelisten en Apostelen op derzelver geschriften.* Haarl. 1815. 4°. - (Ook in: *Verh. Teylers Godg. Genootsch.* zie ald.) - [Anon.] *Gesprekken over de burgerlijke verdraagzaamheid.* Uit het Fr. vert. 's-Gravenh. 1816. 8°.[1)] - *Oratio de elementis disciplinae theologicae bene ac diligenter pertractandis.* (Inaug. or. 28 Dec. 1815). (Ook afgedr. in: *Annales Acad. Gron.*) - *Opwekking der Prot. Christenheid t.e. regte gedachtenis aan de Hervorming v.d. Godsdienst*, in e. leerr. over Joh. X:22^{a} (geh. te Franeker). - *Oratio de singulari Religionis Christianae vi atque efficacitate ad piam et honestam puerorum educationem.* Gron. 1818. 4°. (Ook afgedr. in: *Annales Acad. Gron.*). - *Oratio de religionis christianae disciplina verae ac nativae eloquentiae uberrima nutrice.* Amst. 1818. 4°. Vert. *Redev. over de leer v.d. Chr. Godsdienst*, *als de vruchtbare moeder der ware en natuurlijke welsprekendheid.* Amst. 1818. 8°. - *St. Nikolaas en het St. Nikolaasfeest.* Redev. geh. voor het Dep. t. Nut v. 't Alg. te Franeker.

1) Blijkens een eigenhandige aanteekening van den schrijver in het ex. van dit werkje, berustend in de *Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden* is dit geschrift niet uit het Fr. vertaald, doch oorspronkelijk in de Ned. taal geschreven.

Leiden. 1831. 8°; (later omgewerkt verschenen in: *Arch. K.G.* III (1831), blz. 753-798, en in het Hgd.

vert. d. J.H. Costers in: *Zeitschr. für Hist. Theol.* 1840, Heft 3). - *Leerredenen.* Amst. 1821. 1817. (3 dln.). - *Redev. ten betooge*, *dat de Bijbel*, *naar de uitspraak der geschiedenis*, *den weldadigsten invloed op 's menschen waar en onvergankelijk heil heeft.* Amst. 1823. - *Annotatio in loca nonnulla N. Test.* Amst. 1824. 8°. - *Afscheid van de Chr. Herv. Gem. te Amsterdam.* Amst. 1827. - *Oratio de grammatica literarum sacrarum interpretatione.* L. Bat. 1827. 4°. - *Institutio oratoris sacri.* L. Bat. 1829. 8°. - *De Joodsche natie ter tijde der opbouwing v. Jeruzalem*, *een beeld voor ons Nederlanders.* Leerr. Leid. 1830. 8°. - *Verwelkoming der Leidsche Jagers*, den 23 Sept. 1831. Leiden. 1831. 8°. - *Oratio de religionis christianae efficacitate in bellum*, *cum plane singulari*, *tum maxime salutari.* L. Bat. 1832. 4°. - (Ook in: *Annales Acad. L. Bat.* 1831-1832). - *Nieuwe Leerredenen.* Amst. 1830-1835. 8°. 3 dln. - *Geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving v.h. hedendaagsche Europa.* Zalt-Bommel. 1832-44. gr. 8°. - *Memoria Joannis v. Voorst.* L. Bat. 1834. 8°. - *Nieuwe Leerredenen*, *geh. in de jaren 1834*, *1835 en 1836.* 's-Grav. 1836. 8°. - *Commentarius perpetuus in epistolam Pauli ad Philippenses.* L. Bat. 1838. 8°. - *Achttal Leerredenen.* Amst. 1839. 8°. - *Korte Schets der Akademische lessen over de Ev. bediening in de Ned. Herv. Kerk.* Leiden. 1840. 8°. - [Met J. Dermout], *Bij de uitvaart van J.H. van der Palm den 12 Sept. 1840.* Z. pl. 8°. - *Meritorum Joannis Henrici van der Palm commemoratio brevis.* Lecta in classe tertia Instituti regii Neerlandica. L. Bat. 1840. 8°. - *Bevestiging v. Frederik Ulrik v. Hengel*, *als Evangeliedienaar in de O.-Ind. Kerk*, *door deszelfs vader verrigt in 's-Hage*, *den 14den Nov. 1841.* Leiden. 1841. 8°. - *Tweede Achttal Leerredenen.* Leiden. 1844. 8°. - *Keizer Hendrik de Derde; een tafereel v. 's mans leven*, *deugden en verdiensten.* (1017-'56). Leiden. 1844. 8°. - *Toespraak bij het graf v. J. Clarisse*, *in leven A.L.M.Th. et Phil. Doct.*, *oud-hoogl.* enz. Leiden. 1846. 8°. - *Betoog: dat de vraag door Jezus*, *Joann. XXI:15*, *aan Petrus gedaan*, *verklaard moet worden: Hebt gij mij liever dan gij deze dingen hebt?* Schoonh. 1846. 8°.[1] - *De leer v.h. Avondmaal door J.I. Doedes*, *beoordeeld*, *en deze plegtigheid nader beschouwd.* Leiden. 1847. 8°. - *Vijf Brieven over Das Leben Jesu*, *krit. bearb. van D.F. Strauss 3e Aufl.*, *in het algemeen en over een gedeelte der Lijdensgesch. in het bijzonder.* Leiden. 1839. 8°; 2e veel verm. en verb. uitg. Amst. 1847. 8°. (De eerste uitg. vindt men: in *N. Chr. Maandschr. v.d. beschaafden stand.* D. III. blz. 399-426, 462-487, 528-544[2]. - *Leerrede over den wensch v. Salomo by de inwyding v.d. Jeruzalemschen tempel*, *als den onzen by de gedachtenisviering v.d. Munsterschen Vrede.* Leyden. 1848. 8°. - *Leerrede*, *20 Sept. 1849*, *te Schoonhoven gehouden*, *ter bevestiging v. zijnen schoonzoon*

1) Zie ook ond. *Bijdr. t. bevord. v. Bijb. Uitlegkunde.* Naar aanl. van de hiertegen in het tijdschrift *Waarheid in Liefde* ingebrachte bedenkingen gaf v.H. zijn verder genoemde studie uit: *De betrekking v.h. gevoel t.h. uitleggen v.d. Bijbel.*

2) Vgl. hierbij J.F. v. Oordt, *Brief aan den Hoogl. W.A. v. Hengel*, *bij de 2de uitg. v. zijne Vijf Brieven over das Leben Jesu v. F. Strauss. Eene proeve omtr. de overeenstemming der Evangelisten in gedeelten der Lijdensgesch.* Leiden. 1847. 8°.

C.J. van Ketwich. Schoonhoven. 1849. 8°. - *Acht Leerredenen* (Nieuwe uitg.) Arnh. 1850. 8°. - *Afscheidsrede als Akademieprediker aan de Hoogeschool te Leyden*, geb. 6 Dec. 1849. Leyden. 1850. 8°. - *Laatste leerredenen*, *aan zijne leerlingen v. vroeger en later tijd opgedragen.* Arnh. 1850. 8°. (Het portr. afzonderl.) - *Over de Godgeleerdheid in het*

algemeen en hare betrekking tot het onderwys op 's lands hoogescholen in het byzonder. Leyden. 1850. 8°. - *Commentarius perpetuus in prioris Pauli ad Corinthios epistolae caput quintum decimum.* Voorafgegaan door: *Epistola ad Winerum. Theologum Lipsiensem.* Sylvae Ducis. 1851. 8°. - *Proeve v. grondslagen voor eene nieuwe Nederd. vertaling v.h. N. Test.*, *naar den leiddraad der vertaling v.d. Statenbybel en volgens den gewonen Griekschen tekst.* 's-Hertogenb. 1852. 8°. - *De betrekking v.h. gevoel tot het uitleggen v.d. Bijbel.* 's-Hertogenb. 1852. 8°. - *Het wenschelijke eener nieuwe vertaling v.d. Bijbel in het algemeen*, *en v.h. N. Test. in hei bijz. volgens de nu gelegde grondslagen.* Amst. 1854. 8°. (Ook in *N. Chr. Maandschr.* 1854, blz. 665-701.) - *Iets over het wenschelijke eener nieuwe Nederd. Bijbelvertaling.* Arnh. 1855. 8°. - *Interpretatio epistolae Pauli ad Romanos*, *primum in lectionibus academicis proposita*, *nunc novis curis ad editionem parata.* Silvae Ducis. 1855-1859. 8°. 6 Fasc. 2 T. - *De Testamenten der Twaalf Patriarchen op nieuw ter sprake gebragt.* Amst. 1861. 8°. - *De gave der talen.* Pinksterstudie. Leid. 1864. 8°. - *Geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving v.h. hedendaagsch Europa.* Veel verbet. en vermeerd. zoo door den schrijver zelven als, en wel voornamelijk door E.J. Diest Lorgion. Leiden. 1866. 3 dln. 8°.

Van v. Hengel komen in periodieken de volgende bijdragen voor:
In: *Bibl. v. Theol. Letterk.* v.h. jr. 1803-1811 (17 dln.): *Verhandelingen over de eeuwigdurendheid der toekomende straf.* Dl. VI, blz. 736-776, 921-947; Dl. VII, blz. 261-296, 447-473, 600-648, 800-834. - In: *Bijdragen t.d. beoefening en geschiedenis der Godgel. Wetenschappen.* In Dl. I, blz. 47-246, over *Kritiek en Exegese v.h. N.T.* En voorts naamloos geplaatste bijdragen in elken volgenden jaargang. - In: *Verhand. v. Teylers Godg. Genootsch.: Verhand. over het gevoelen v. Eberhard wegens den oorsprong v.h. Christendom.* Dl. 26, blz. 185 288, *Verhand. over den invloed v.d. bijz. karakters en persoonl. denkwijzen der Evangelisten en Apostelen op derzelver geschriften.* Dl. 27, blz. 1-139. - In: *Werken v.h. Haagsch Genootsch. t. verded. v.d. Chr. Godsd.: Verdediging v.d. geschied. v.d. wonderdadig opgewekten Lazarus.* Jrg. 1808, blz. 1-118. - *Verhand. over Jezus' Hemelvaart en daarop gevolgden verhoogden staat*, *als volkomen waarachtig*, *en geenszins als kunstige fabelen (Mythen) aan te merken.* Jrg. 1809, 1ste st. - *Betoog*, *dat de Doop en het Avondmaal naar het oogmerk v. Jezus' instelling door alle tijden dezer wereld moeten voortduren.* Jrg. 1811, 2de st. - *Over hetgeen*, *in de leerstellingen en voorschriften v. Jezus en de Apostelen betrekking had tot de personen*, *tijden en plaatsen*, *in en onder welke zij leefden.* In: *Bijdragen t.d. werken des Genootschaps* (1814) gevolgd door een *Nalezing* of *Bijvoegsel* (1816). - Vertal. uit het Latijn v. K.C. Seltenreich: *Verhand. over de voortplanting des Christendoms.* (M. eigenhandige aanteekeningen). Jrg. 1816, 1ste st. blz. 307-380. - In: *Commentationes latinae Tertiae Classis Instituti Regii Belgici.* Amst. 1833-1836. 4°. *Disputatio de bonorum communione ab antiquissimis Christi sectatoribus instituta.* In: T. IV (1833). - In: *Bijdragen t. bevord. v. Bijbelsche uitlegkunde.* Verz. d. B. v. Willes en J. ab Utrecht

Dresselhuis. Schoonh. 1842-1849 *Verklaring v. Matth. XXVI:51a.* Dl. I, blz. 140-151. - *Betoog dat πιστις in het N.T. nergens de leer des geloofs*, *maar overal de daad des geloofs beteekent.* Dl. II, blz. 123-152; Dl. III, blz. 106-110. - *Verklaring v.d. woorden v. Paulus 1 Kor. XI:28 en toelichting v.h. gansche verband der rede.* Dl. III, blz. 318-348. - *Betoog*, *dat de vraag*, *door Jezus Joann. XXI:15 aan Petrus gedaan*, *verkl. moet worden: Hebt gij*

mij liever dan gij deze dingen hebt? Dl. IV, blz. 283-321. - In het daarop volgend: *Magazijn voor Kritiek en Exegetiek des N. Test.* Uitg. d. J ab Utrecht Dresselhuis en A. Niermeyer (1850-1852): *Over den tweestrijd v. Petrus*, *in zijn gevoelen omtrent de Heidenen*, *volgens Hand. II:39*, *en X:34*, *35*. Dl. II, blz. 1-18. - In de *Godgel. Bijdragen: Schets v.d. leer des N.T. nopens* '*verkiezing*', '*roeping*', *en hetgeen daarmede verbonden is of daartegen overstaat.* Jrg. 1855, blz. 9-32. - *Verklaring v.h. gesprek tusschen Jezus en Pilatus*, *volgens Joh. XVIII:33-38.* Jrg. 1857, blz. 1-54. - *Over de toetreding v. Paulus tot de vier Nasireërs te Jeruzalem*, *naar Hand. XXI.* Jrg. 1859, blz. 981-1018. - *De Testamenten der Twaalf Patriarchen.* Jrg. 1860, blz. 881-970 (zie ook ond. afzond. uitg.). - *Verklaring v. 's Heilands bede Joh. XVII:5.* Jrg. 1862, blz. 1-39. - *Antwoord op de vraag: Wat is die Ananias*, *van wien Hand. XXIII:1-5 gesproken wordt?* Jrg. 1862, blz. 1001-1027. - In: *Jaarboeken v. Wetensch. Theol: Over het verband tusschen den liefdemaaltijd en het Avondmaal bij de oudste Christenen.* Dl. IV (1854), blz. 211-312. - In: *Letterk. Lb.: Levensbericht van W. Broes.* Jrg. 1858, blz. 85-133.

Verder komen in de *Recensent*, *ook der Recensenten* anonieme boekbeoordeelingen en opstellen van hem voor, en hield hij in de *Vaderl. Letteroefeningen* een openbare briefwisseling over de beteekenis van Hebr. II:10 met A. Stolker, Rem. pred. te Rotterdam.

Van het onder medewerking van predikanten tezamen uitmakende den Ring Amsterdam uitgegeven *Chr. Maandschrift*, *voor den beschaafden stand* was hij van de oprichting (in 1822) af vijf jaren lang lid der redactie, waartoe ook de Amsterdamsche predikanten W. Broes, zijn bijzondere vriend en G.J. Rooyens, later v. Hs. opvolger als hoogleeraar, behoorde. Talrijk zijn de dergelijke bijdragen in dit *Maandschr.* later in het *Nieuw Chr. Maandschr.*, door v.H. geplaatst; men vindt ze allen nauwkeurig aangeduid in *Letterk. Lb.* Jrg. 1871, blz. 240-242. (Naar enkele van deze werd reeds boven verwezen). Ook behoorde hij met Broes, des Amorie v.d. Hoeven e.a. tot de redactie van *De Evangelische Kerkbode.* Amst. 1841-'53.

Voorts schreef hij een Voorber. voor de uitg. van H. Cats, *Huisbijbel ... overeenk. de thans meest gebruikel. taal en spelling.* Arnh. 1834. 4°; een voorr. voor de *Nagelaten Leerred.* van D. van Heyst. Leiden. 1837. 8°, en een voorber. v. J.J. Hess, *Kern der leere v. Gods Koningryk.* 1850. Volgens een aanteekening in het ex. van wijlen Ds. B.F. Tydeman van het anon. verschenen werkje: *Schamele Proeve van edele pogingen of mengelstukjes in proza en poezy.* Leyden. 1804 zou een en ander daarin afkomstig zijn van W.A. v. Hengel, destijds pred. te Grootebroek. Vgl. v. Doorninck, *Anon. en Pseud.* II, k. 462.

In de *Academische Vaderlandsche Leerredenen* (1831) komt voorts een preek voor v. Hengel; evenzoo in *Leerred. t. bevorder. v. Ev. kennis en Chr. leven* (1855); de in deze laatste (blz. 1-16) geplaatste *Leerr. over de blijdschap van den Kamerling op zynen terugtogt naar Ethiopië* werd door v.H. zelf onder zijne beste gerekend.

Een enkele maal heeft v. Hengel een gedicht vervaardigd, getuige zijn: *By de aanvankelyke verlossing van mijn vaderland.* Amst. (1813). 8°.

L i t t e r a t u u r : J.J. Prins, *Levensber. v. Prof. W.A. v. Hengel* in: *Letterk. Lb.* Jrg. 1871, blz. 175-242. - A. Kuenen, *W.A. v. Hengel* in: *De Ned. Spectator*, 25 Febr.

1871. N° 8, blz. 58, 59. - G. v. Gorkom, *In memoriam*, in: *Los en Vast voor 1871*, blz. 108-121. *Leidsche Dagblad.* 7 Febr. 1871. - Boeles, *Friesl. Hoo-*

gesch. II, 2de h., blz. 733-738. - Hartog, *Gesch. Predikk.* (reg.). - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.* (reg.). - Dez.. *Pragm. Gesch. Th.* (reg.) - Bouman, *Godgel.* (reg.). - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 575-577 (art. v. Dr. J. Herderscheê). - S. Muller, *Jaarboekje v.d. Doopsgez. Gemeenten in de Nederl.* Jrg. 1850, blz. 153, 154, 163. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1176, 1184. - *Prot. Kirchenzeitung.* 1871. No 9, 10 (art. v. F. Nippold). - *Arch. K.G.* V (1834), blz. 241, 246, 267, 269, 294; VI (1835), blz. 210; IX (1838), blz. 492; *Ned. Arch. K.G.* IV (1844), blz. 310. - Knuttel, *Bibliogr. v. Kerkg.*, blz. 131. - *Alph. Naaml.* 1790-1832, blz. 142; Suppl., blz. 56; 1833-'49, blz. 282, 283, 292, 494, 702; 1850-'82, blz. 509, 510.

[Frederik Ulderik van Hengel]

HENGEL (Frederik Ulderik van), vierde zoon van Wessel Albertus v. Hengel (zie hiervóór), werd geboren te Grootebroek den 11en Jan. 1814. Hij werd ingeschreven als student te Leiden den 5en Oct. 1831, maar was zijne studiën daar al vroeger begonnen. In Oct. 1837 bevorderd tot proponent bij het Prov. Kerkbestuur van N.-Brabant, zag hij langen tijd vruchteloos uit naar een beroeping in het vaderland. Bij Kon. Besluit van 2 Oct. 1841 benoemd tot predikant van de 3de klasse in O.-Indië, werd hij den 14en Nov. d.a.v. te 's-Gravenhage als zoodanig bevestigd door zijn vader, die aanvankelijk tegen zijn vertrek naar de Oost gekant was geweest, met een in druk verschenen leerrede over Mc. XVI:15*b.*

Achtereenvolgens diende hij de O.-I. Kerk te Samarang (1842), Makassar (intr. 22 Jan. 1843 m. 2 Cor. IV:5), Pasoeroean (1847), Soerabaya (1849), Batavia (1850). In 1857 repatrieerde hij met verlof, werd na het eindigen van dit laatste opnieuw predikant te Samarang in 1860. In Mei 1871 vestigde hij zich, op verzoek eervol ontslagen en gepensioneerd, te Hilversum. Zijn vader, om wien hij zijn terugkeer had verhaast, vond hij niet meer in leven. In het volgende jaar verlegde hij zijn domicilie naar Kampen, waar hij wonen bleef. Hij overleed te Hilversum, en wel den 15en Mei 1876.

Hij was driemaal gehuwd; 1o te Valkenburg (Z.-H.) met Paulina Aletta van den Ende, geb. te Rotterdam, overl. in O.-I. 27 Oct. 1853; 2o met Maria van der Plas (overl. te Hilversum 18 Dec. 1871), 3o met Wilhelmina Catharina van der Hartbeek (geb. te Bergen in Henegouwen), welke laatste in 1884 te 's-Gravenhage hertrouwde met B.P.W. Verweyde, Inspecteur der Posterijen in Z.-Holland. F.U. v. Hengel liet verscheiden kinderen na.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem bestaat in druk:

Afscheidsrede over Philipp. I:27, geh. te Pasoeroean den 7en Oct. 1849. Bat. 1849. 8o. - *Korte Handleiding tot het afleggen v. belijdenis voor mingeoefenden.* Batavia. 1853. 12o 2de verb. dr. - *Korte Handleiding tot het afleggen v. belijdenis voor min en meer geoefenden.* Samarang. 1858. 12o 3de verb. en verm. dr. - *Het christelijk vertrouwen op God.* Bat. 1862. 8o.

In het *Tijdschr. tot bevorder. v. chr. leven in N.-Indië* (red. A.A.T. Mounier.) Jrg. I (1855) Dl. 1, blz. 75-91, 198-211 komt van hem een reisbeschrijving voor

getiteld: *Kerkelijke bezoekreis naar de Prot. gemeenten van Buitenzorg*, *de Preanger Regentschappen en Krawang.*

L i t t e r a t u u r: v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.-I. Pred.*, blz. 178. -

Dez., *De Herv. Kerk in N.O.-I.*, blz. 332. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1293. - *Boekz.* Jrg. 1842*a*, blz. 374. - J.J. Prins, *Levensber. v. Prof. W.A. v. Hengel* in: *Letterk. Lb.* 1871, blz. 207, 208. - *Java-Bode.* 4 Jan. 1871. - J.A. van der Chys, *Proeve eener N.-I. bibliographie*, blz. 89, 100, 128. - *Bijl. Hand. d. Syn. N.H.K.* 1869, blz. 4. Aangevuld met mededeelingen van den Heer W.M.C. Regt.

[Gerrit van Hengelaer]

HENGELAER (Gerrit van) was in de tweede helft der 17de eeuw diaken bij de Doopsgezinden te Utrecht. Hoewel de gemeente zich de Vereenigde noemde was zij in twee deelen gesplitst, die scherp tegenover elkander stonden. De scheiding werd in alles doorgetrokken, wat dit voordeel had dat de vroegere geruchtmakende strijd tenminste had opgehouden. De rechtzinnige richting, die de belijdenissen handhaafde en tot de Gereformeerde leer overhelde, stond tegenover de vrijzinnige, waartoe de vier leeraren behoorden, die alle Galenistische denkbeelden koesterden, maar hierin, zelfs naar het oordeel van sommigen hunner partijgenooten, te ver gingen. G. v. Hengelaer behoorde tot deze laatste ontevredenen. Zelfs vond hij aanleiding, hierin door een ander voorafgegaan, zijn ambt als diaken tusschentijds neerteleggen. In zijn boekje: *Een Morgen-wecker* (1673) zette hij de reden hiervan uiteen. Zijn grieven waren 1° dat men bij de preek begon met overluid gebed inplaats van zich te houden aan het stille gebed der vaderen; 2° geringschatting van den Doop, dien men nuttig, doch niet noodzakelijk achtte, terwijl men ook ongedoopten aan het Avondmaal wilde toelaten; 3° dat men de vrijheid van spreken zocht intevoeren; 4° de nieuwe maatregel, dat de diakens na korten diensttijd moesten aftreden, juist wanneer zij op de hoogte waren gekomen van de toestanden in de gemeente; alsof zij huurlingen waren, en de leeraren zonen des huizes! Dit had volgens v. Hengelaer geen andere strekking dan om altijd ‘jabroers’ te kunnen kiezen. Hij beklaagde er zich over, dat de gemeente over het geheel meer Remonstrantsch dan Doopsgezind werd; oude banden werden losgemaakt, en lieden van allerlei slag, als ze maar onbesproken van leven waren, werden toegelaten. Van toenadering tot de behoudenden verwachtte v. Hengelaer heil. Maar zijn stem was te zwak en de breuk tusschen partijen te groot dan dat de vrede gesloten kon worden.

Verdere levensbijzonderheden van v. Hengelaer zijn niet bekend, en evenmin afbeeldingen.

Een morgen-wecker; dienende tot op-weckingh van die broederen, *die haer .... noemen Vereen. Vlaamsche*, *Vriesche*, *Hooghd. Doops-gesinde*, *en nu door twisten .... gescheyden syn .... opdat sy in dese bedroefde dagen mochten opwaken en besien .... wat ongeluck dat onse Gemeynte gebracht is. Mitsg. een belydenis van de .... fondamenten der christ. religie .... Met*:*... beweeghredenen .... om te ondersoecken .... hoeveel dat wy verschillen*, *ons .... te beproeven wat wy in malkanderen draegen moeten .... Alles onder verbeterigh* (sic!). Utr. 1673. 4°.

L i t t e r a t u u r : *Doopsgez. Bijdr.* 3de jrg. (1863), blz. 95; 53ste jrg. (1916), blz. 191. - *Naaml. Doopsgez. Schr.*, blz. 46. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. II. Afd. II, blz. 70. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* II, blz. 99.

[Daniel van Henghel]

HENGHEL (HENGEL) (Daniel van of **van den)** geboren te Amsterdam den 26^{en} Oct. 1618, studeerde te Utrecht (in het *Alb. Stud.* komt zijn naam niet voor). Hij

respondeerde er den 4^{en} Juli 1640 *De superstitione*[1]. Als proponent beroepen te Amerongen werd hij aldaar bevestigd den 3^{en} Apr. 1642. Vandaar vertrok hij naar Utrecht, waar hij mede op aandringen van Voetius beroepen was (nadat Ds. Jac. Stermont, pred. te Rotterdam, door anderen begeerd, bedankt had[2]. De bevestiging van v. Henghel te Utrecht geschiedde door zijn leermeester Voetius den 10^{en} Sept. 1648. Hij bleef er de gemeente dienen tot zijn overlijden den 22^{en} Aug. 1689, de laatste dertien jaren als oudste predikant.

Zijn vruchtbare pen heeft meer dan één tractaat geleverd betreffende de quaestie der kerkelijke goederen, die in die dagen een hevigen strijd veroorzaakte, waaraan ook Voetius deelnam. Niet voor de eerste maal wendde in 1659 de regeering te Utrecht zich tot den kerkeraad aldaar met verzoek om het gevoelen van dezen te vernemen 'aengaende de Canonisyen en Vicareyen' te dier stede; hierbij ging het om de vraag: 'of soodanige goederen, van een gereformeert Christen, sonder beswaringe des gemoets, in sulcke Collegien op soodanige Titulen en voorts sulcke wijse, als hier nu geschiet, mogen beseten en genoten worden'. De meerderheid van den kerkeraad, waartoe ook J. van Lodenstein behoorde, antwoordde in ontkennenden zin. Onder de minderheid van vier predikanten, die zich in een *Advys ofte bericht* (Febr. 1660) in tegenovergestelden zin uitsprak, bevond zich v. Henghel.

Blijkens de tot de stedelijke regeering gerichte voorrede van bedoeld *Advys* hadden de vier predikanten gewenscht, dat men gebleven ware 'by de uitsprake des Synodus Nationael van Middelburgh de anno 1581 *(Particularia*, art. 95) ende de continuele practijcke vande Kercke daer op gevolght, sonder verder quaestie daer over te moveren'. De vier predikanten 'exhibeerden' aan het consistorie, in zijne vergadering van 30 Jan. 1660 'een cort begrip van het advijs[3] bij haer E.E. de Vroetschap behandigt, over het besitten der geestelijcke goederen, en een plaats inde tegenwoordige capittelen.'

Onder deze vier predikanten trad v. Henghel het meest op den voorgrond; zoowel op zijn eigen naam als onder schuilnamen zond hij verschillende geschriften over de aanhangige quaestie in het licht. In Febr. 1662 hield hij naar aanleiding dezer materie ook een preek over Achans zonde (Jos. VII), die heftige bestrijding vond bij Voetius.[4]

Als scriba van Utrechts consistorie behoorde v. Henghel tot de commissie, waaraan het onderzoek was opgedragen van het geruchtmakend, 'sterck verkocht' *Tractaet van de Afgoderye en Superstitie* van den Cartesiaan Lamb. van Velthuysen. Toen deze laatste in 1669 een *Derde Apologie* had doen verschijnen, was v. Henghel een dergenen, die als vroegere gecommitteerde, aan de stedelijke overheid mondeling bericht had te doen, dat het consistorie lust noch noodzaak gevoelde op dit nieuwe schrijven te repliceeren.

1) Vgl. Voetius, *Disputationes Selectae.* T. III, p. 91-137.
2) Vgl. *Gedruckte onnoselheyt opgerecht; of Weghneminghe van Notabele lasteringhen*, *ten principale teghen de professor Gisbertus Voetius*, *in eenighe pasquillen gestroyt. Door D. Regelium Veronensem.* Amst. 1660, blz. 14-17.
3) Men vindt dit 'cort begrip' afgedrukt bij Duker. *Voetius* D. II, 3de st., Bijl. XCIV.
4) In Voetius, *Polit. Eccles.* T.I. Pars II, p. 759-791. Vgl. v. Henghel, *Zedig en Grondigh Bericht over het gebruyck der gen. geestelycke goederen*, enz., 2de dr. blz. 21-34. Voetius zelf had vroeger in Dec. (1644) in twee leerredenen over hetzelfde Bijbelgedeelte gesproken over gebruik en misbruik der geestelijke goederen.

Begin Nov. 1673 behoorde v. Henghel tot de ‘veertien’ rijkste en voornaamste ingezetenen van Utrecht, die zouden dienen als ‘gijzelaars’, door den Franschen gouverneur van Utrecht Stoupa geëischt onder belofte dat dan de uitvoering van het bevel van Frankrijks koning om bij het verlaten de stad ‘te plonderen, ruineren en in brandt stecken’ door hem zou verzacht worden. Hiervoor moesten opgebracht worden vijf tonnen gouds, de helft terstond te voldoen en de rest door gijzelaars te waarborgen.

Den 6^{en} Nov. 1673 's avonds werden v. Henghel en dertien andere voorname inwoners der stad, onder wie twee burgemeesters en Prof. de Roy, bij den Gouverneur ontboden, vervolgens opgesloten in een kamer, terwijl hun werd aangezegd dat zij tot onderpand moesten dienen voor de betaling der gevorderde som. Den nacht brachten de gijzelaars, onder strenge bewaking, op eenige matrassen door. Omstreeks zes uur in den morgen werd hun bevolen zich reisvaardig te maken; twee uren later reden zij, op vier wagens ingedeeld, onder geleide van veertig ruiters, de stadspoort uit. Van Henghel was op den vierden wagen gezeten naast zijn ambtgenoot Jod. v. Lodenstein. De tocht ging over Rhenen naar Arnhem, waar zij niet binnengelaten werden, zoodat zij genoodzaakt waren, in een armoedige hut zonder vensters, en zonder stoel of bank, te overnachten. Een teug brandewijn was de eenige lafenis hun gegund, een weinig hout en plaggen diende hun om zich te verwarmen. Na een ontbijt, bestaande uit een stuk droog brood, ging het verder naar Doetinchem, waar zij den volgenden nacht doorbrachten. Des Zondagmorgens, 9 Nov. werd de tocht vervolgd, onder gevaar van vallen, terwijl de wegen dicht met sneeuw bedekt waren. Langs vele omwegen kwam men 's avonds zes uur te Rees (in het land van Kleef), waar de gijzelaars naar het stadhuis werden gebracht. De magistraat behandelde hen hier zeer goed. Zij werden echter den 14^{en} Nov. naar de vesting overgebracht op last van Robert, den intendant van Lodewijk XIV, die den bevelhebber van het fort Nieuw Rees gelastte, terstond v. Henghel en nog een ander onder de gijzelaars op vrije voeten te stellen, terwijl andere in hunne plaats verschenen, met nog zes nieuwe gijzelaars bovendien. Reden voor deze verwisseling werd niet opgegeven; niet onwaarschijnlijk geschiedde het op verzoek van Utrechts magistraat, die in deze troebele tijden gaarne ontslagen was van de predikanten, die niet op zijne hand waren. Door den regeeringsgezinden v. Henghel in te ruilen tegen een van diens ambtgenooten, van wien het tegenovergestelde gold, had de magistraat heel wat gewonnen.

Zondagmorgen 16 Nov., den dag voor zijn afreis (denzelfden avond nog werd hij met zijn metgezel naar Rees overgezet), hield v. Henghel voor zijne medegijzelaars ‘een kleine vermaninghe uyt Genesis, 37. cap., over de historie van Joseph, daer hij bij sijn broederen vercoft en vervoert wiert.’

Bij zijn terugkomst, den 22^{en} Nov., verhaalde v. Henghel van de vriendelijkheid, door burgemeesters en predikanten van Rees aan de gijzelaars bewezen, en ook dat hun door een heer uit Kleef 1500 gulden was toegezonden, onder belofte van meer, indien noodig, terwijl deze heer zijn jachtmeester had bevolen hun disch dagelijks van genoegzaam wild te voorzien, terwijl zij op hun woord van eer naar Rees mochten overvaren.

Dat v. Henghel de Roomschen bestreden heeft, blijkt uit zijn geschrift, waarin hij uit ‘medelyden met de dwalenden’ hun een ‘sachtmoedige onderwysinge’ gaf,

waarop de bekende Pater Cornelius Hazart (doorgaans genoemd ‘de Jezuiet van Antwerpen’) hem te woord stond en aanduidde als ‘de advokaet van quaede saeken’[1]. Later gaf v. Henghel zijn *Beknopte Weegschaal*[2] in het licht, waarop dezelfde Hazart hem opnieuw en bij herhaling van antwoord diende[3]. Terwijl laatstgen. den Utrechtschen predikant van diens ‘onmacht en verlegentheyt’[4] meende overtuigd te hebben, kon hij tevens niet nalaten hem om zijne ‘maetigheyt in het schrijven, gemengelt met beleeftheyt’, te prijzen en van hem te verklaren: ‘dat is een man naar mijn harte.’

Als correspondent woonde v. Henghel de Part. Z.-Holl. synoden bij te IJselstein 7-15 Juli 1665 en te Dordrecht 6-18 Juli 1676.

Van Henghel is geroemd als ‘een van de verstandigste, godzaligste ende bescheidenste’ der Utrechtsche predikanten[5]. In een anoniem spotdicht[6] is hij geteekend als ‘Godefried’, wiens lof ‘de burgers van Utrecht met geen kunst behoefden te verbloemen.’

Voetius droeg hem op het vijfde deel zijner *Disputationes selectae.* Intusschen sympathiseerde v. Henghel toch niet in elk opzicht met hem; dit bleek uit zijn *Staet des geschils*, *over 't stuck van de bancken van leeninge* en ook ten opzichte der ‘geestelijke goederen’.

Hij was gehuwd met Elisabeth de Witte, behoorende tot een aanzienlijk geslacht uit Zeeland. Uit dit huwelijk overleefden tien kinderen hunne ouders. De derde zoon was *David van Henghel*, pred. aan de Bildt (1686), Zevenhuizen (1689), Utrecht (1690); ald. overl. 9 Apr. 1711. Op dezen werd den 23^{en} Juli 1702 toegepast een correctie ‘ter oorsake van odieusen expressien’, tegen den magistraat in zijn predicatie gebruykt.’

Portretten zijn van Dan. v. Henghel niet bekend.

Van hem zag het licht:

Siloloquium ofte eenspraecke en heylighe bedenckingh van een gelovige ziele over den inhoud en practyke des Heyl. Doops. 1657. - [Met D. Arn. Teekmannus, D. Joh. Flaman en D. Joannes Heymenbergh, Bed. des H. Ev. binnen Utrecht], *Advys ofte Bericht*, *ten versoecke v.d. Heeren Burgemeesteren*, *en Vroedschap der stadt Utrecht .... over het gebruyck v. goederen*, *die men geestelijck noemt.* Na de Copye. Amst. 1660. 4°. - [Ond. pseud. *Christianus Philadelphus Batavus*], *Zedigh*, *en Grondigh Bericht over het gebruyck der Genaemde Geestelijcke Goederen*, *soo in 't gemeen*, *als bysonderlijck in den Gestichte v. Utrecht.* Amst. 1661. 4°. - [Anon.], *Missive*

1) *De Adv. v. quaede saecken met naame Dom. v. Hengel .... vertoont door den Eerw. P. Corn. Hazart.* Antw. 1673.
2) Het is ons ondanks allerlei nasporing niet gelukt den volledigen titel van dit geschrift van v.H. te weten te komen.
3) In: *Bedenckingen van Mynheer Dan. v. Hengel*, *pred. der genoemde Ghereformeerden tot Uytrecht*, *hem toeghesonden van Pater Corn. Hazart .... over een seker schrift*, *getiteld: Beknopte Weegschael* enz. Antw. 1676; en: *Dan. v. Hengel*, *pred....*, *Opgeweghen in zyn eyghen weegschael en bevonden te licht te sijn.* Antw. 1677.
4) *Sendbrief van P. Corn. Hazart*, *Pr. der Soc. Jesu aen D. v. Hengel .... over syn onmacht en verlegenheyt in het beantwoorden van de argumenten syner Partye. Luc.* 14.30. Antw. 1677.
5) Zie de aanhaling bij Duker. *Voetius.* III D. 2de st., blz. 121.
6) *Den Stichtelyken hekel voor de Stichtse Predicanten.* 1660. 4°.

van een Vrient aen sijn vrient, *vervattende eenige Korte Aenmerckingen*, *Op de Historische Instructie aengaende de Canonicken ende haer' Goederen*, *Onlangs uytgegeven door D. Matthias Nethenus....* Amst. 1641. 4°. - Herdruk van beide hiervoor gen. geschriften in: *Zedigh en Grondigh Bericht Over het Gebruyck der Genaemde Geestelycke Goederen*, *Soo in 't gemeen*, *als bysonderlijck in den Gestichte v. Utrecht. Mitsgaders Des zelfs Verdedigingh*, *Vervat in eenige korte aenmerckingen op de Historische Instructie van de Canoniken*, *ende de Exceptien daer in verhaelt.* By N.N. Doct. en Prof. der H. Theologia. Utr. 1666. 4°.[1] - [Ond. pseud. *Salomon van Amstel*], *Vredes-drangh*, *Ofte Accuraet ende leersaem Discours aengaende de dispuyten ende onlusten in de Kercke tot Utrecht: Waer in de rechte oorsaecken ende remedien der selve worden aengewesen: Voor-gestelt by forme v. T'samenspraecke tusschen Prudentius ende Zelotes.* Harl. 1662. 4°. - *Klaer en grondigh nader-onderrigt over de waerschouwinge v. Timotheus Philalethius*[2] *ende het beter onderricht .... die gegeven zijn tegen Vredes-drangh.*[3] Amst. 1663. 4°. - [Anon.] *Sabbaths-onrust verandert in Sabbaths-rust*, *d.i. de disputen en twisten over den Sabbath beslist ende neder-geleyt.* Z. pl. 1664. 4°. - [Ond. pseud. *Christianus Philalethes*], *Staet des geschils over 't stuck van de bancken v. Leeninge*, *sommierlick geopent. Joann. 7:24.* Utr. 1665. 4°. - *Onpartydigh Receul* (sic) *ofte versamelinge v.d. wederzijts Argumenten*, *Redenen en Replicen Die van de strydende Partyen worden by-gebracht*, *Over de materie ofte questie van den Sabbath. Met het oordeel des Autheurs in desen.* Utr. 1668. 4°. - *Het Afkeer ende de Bitterheyt over 't Verschil der Religie Gematicht ende recht bestiert*, *Mitsgaders Medelijden met de dwalende ende sachtmoedige onderwysinge der selve.* Utr. 1673. 4°. (Opgedr. aan Ev. van Weede v. Dykvelt, den 20 Dec. 1672). - *Nehemia*, *ofte Voorbeelt van een Godvrugtig Vorst ende Welgestelde Regeeringe*, *Voorgestelt en aangedrongen uit Nehemia I*, *vs. 3*, *met een Voorrede aan zyn Doorluchtige Hoogheit den Heere Prinse v. Oranje. Mitsgaders aan de Ed. Mog. Heeren Staten 's Lands van Utrecht.* Utr. 1674. 4°. Amst. 1748. 4°. (Ook opgenomen in een bundel gelegenheidsredenen in 1733 verschenen onder den titel: *Gedenkteken v. verscheide merkwaardige Wonderen en Gebeurtenissen vertoont in een verzameling v. verscheide zo Boet- Dank- Lijk- als andere Predikatién*, enz. enz. Vgl. *Boekz.* Jrg. 1733*b*, blz. 69). - *Siloloquia*, *ofte eenspraecken ende heylighe bedenckinghen van een geloovige ziele*, *over den inhoud ende practijke der twee Sacramenten des N. Test.* Utr. 1688.

1) In de uitvoerige opdracht aan de Staten van Utrecht maakt v. Henghel zich bekend als schrijver van de hierboven gen. *Vredes-drangh* enz., van *Sabbaths-onrust verandert in Sabbats-rust* en van *Staet des Geschils over 't stuck v.d. Bancken v. Leeninge* enz. Tevens zet hij uiteen wat door hem in de quaestie der Geestelijke Goederen gedaan is.

2) Bedoeld is een geschrift, verschenen ond. pseud: *Timotheus Philalethius: Korte ende noodwendige Waerschouwinge of onderrichtinge over seecker Boeexken Genoemt Vredes-drangh....* Harderwyck. 1662. 4°.

3) Hier is bedoeld een geschrift van *Eusebius Philadelphus:* (Ds. C. Gentman, pred. te Utrecht) *Zelotes en Prudentius beter onderricht over den Vreden-drangh v. Salomon v. Amstel wegens de onlusten tot Utrecht.* Campen. 1662. 4°. (Vgl. v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* I, k. 510.)

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 179. - v. Rheenen-Voet, *Pred. Utr.*, blz. 18, 19, 87. - *Berigten v.h. Hist. Genootsch. gev. te Utr.* (1857) VI D. 1ste st. (2de S. 1ste dl. 1ste st.), blz. 144, 146, 166-169. - J.A. Alberdingk Thym, *Volks-almanak voor Ned. Katholieken in het jr. onzes H. 1871*, blz. 59, 60. -

B. ter Haar, *Utrecht in 1672*, blz. 35, 81-83. - Proost, *Lodenstein*, blz. 38-42. - Duker, *Voetius* II, III. (reg.). - *Knuttel*, *Acta* IV, V. (reg.) - Dez., *Cat. Pamfl.* II (reg.). - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* II, blz. 166. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, N° 6538-6544. - *Boekz.* Jrg. 1748*a*, blz. 44. - G. Muller, *Cat. eener uiterst zeldz. verzam. v. Holl. Bybels Psalmen*, *Incunabelen*, *Godg. werken (zoo Prot. als R.-Cath.) der 16^{e} en 17^{e} e.*, blz. 78 (N° 730). - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* I, k. 480, 481; II, k. 483. - *Cat. Letterk.* (reg.). - Sepp, *Godg. Ond.* II, blz. 179.

[Daniel van Henghel]

HENGHEL (HENGEL) (Daniel van of **van den),** was een kleinzoon van den hiervóór behandelden Utrechtschen predikant en de oudste onder de elf kinderen van David v. Henghel, eveneens pred. te Utrecht, en diens volle nicht Johanna Elisabeth v. Henghel. Hij werd den 3^{en} Maart 1689 geboren aan de Bildt, waar zijn vader toen predikant was, bezocht de Latijnsche Scholen te Utrecht en van 1704 af de Academie aldaar (in het *Alb. Acad.* ingeschreven 1707). In 1707 begon hij met het publiceeren en verdedigen van zijne philosophische disputen, waarvan het eerste handelde over de *Goddelijke Besluiten*, mathematisch opgesteld en betoogd. Den 25^{en} Febr. 1710 werd hij bevorderd tot Doctor in de Philosophie na verdediging van een dispuut over *de vereniging van de ziele met het menschelyk lighaam.* Tot zijne theologische leermeesters behoorde Melch. Leydekker. Op zijn verjaardag in 1711 werd hij toegelaten tot den H. Dienst, en na peremptoir examen voor de Classis van Edam, den 6^{en} Sept. 1711 bevestigd te Purmerland door Ds. Isaäcus Verdonk, pred. te Durgerdam (m. Hand. XX:28; intr. m. 1 Cor. IV:1). Vandaar vertrok hij naar Koog, waar hij den 13^{en} Oct. 1715 bevestigd werd door Ds. Georg. Erhard, pred. te Zaandijk (m. Num. X:1-10; intr. m. Ef. VI:19; afsch. te Purmerland 6 Oct. m. Hand. XX:18-21); te Koog was de toeloop tot zijn prediking zoo groot dat sommigen er zelfs uit Amsterdam voor over kwamen. Hij bleef er totdat hij de beroeping naar Rotterdam opvolgde, waar hij 23 Dec. 1716 beroepen was nadat hij er eens bij gelegenheid van een vacantiereis had gepredikt In datzelfde jaar had hij een beroeping naar Vlaardingen afgewezen, en te Purmerend was men van plan hem te beroepen. Den 7^{en} Febr. 1717 preekte hij afscheid te Koog (m. 1 Cor. XV:1, 2); den 21^{en} volgde zijn bevestiging te Rotterdam door Ds. Dan. le Roy (m. Col. IV:7; intr. m. Hand. XVII:1-3). Nadat hij Woensdag 12 Aug. 1733 nog in de voormiddagbeurt was voorgegaan, werd hij den volgenden dag door hevige koorts aangetast, die hem den 25^{en} d.a.v. deed bezwijken. In de Fransche kerk werd zijn stoffelijk overschot bijgezet den 31^{en} d.a.v.

Als herder en leeraar werd hij in allerlei opzichten hooggeprezen; zijne prediking, niet het minst zijne wekelijksche Bijbellezing in het Schotsche Kerkje, was zeer gezocht. Hij was een geleerd en welsprekend man.

Nog kort vóór zijn dood presideerde hij de vergadering der Prov. Z.-Hollandsche synode te Leiden, die aanving den 7^{en} Juli 1733, en waarheen de Classis Schieland hem had afgevaardigd. Voor de twee volgende jaren was hij als deputaat van de Z.-Hollandsche Synode verkozen.

Tegenover den grooten lof hem toegebracht werd hij ook, misschien uit persoonlijke verbittering, met zeer hatelijke kleuren afgeschilderd in een anoniem schotschrift getiteld: *Schuitpraatje tusschen Een Rotterdammer*, *Saerdammer En een Boer*, *Handelende van verscheide zaken onlangs te Rotterdam voorgevallen.* Saerdam. Gedr.

bij Experto Credo Roberto, 1728. Hier wordt hij voorgesteld als een ‘geestelijke quakzalver’ (blz. 28) en in deze versregelen:

> ‘Wie van den Henghel wil naer zyn waerdy ontleden,
> Die noem hem onbeschroomt en vry
> (Ontbloot van alle huichlary)
> Een Samenknoopsel van alle ongeregtigheden’. (blz. 37).

Hij huwde den 16^{en} Mei 1718 te Rotterdam met Adriana van Bergen, die hem overleefde.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

Een leraar in de Heerlykheit, *vertoont uit Daniel XII:3. Op het Godzalig afsterven v.d. Wel Eerw.*, *Godvrugtigen en Hooggeleerden Here Wilhelmus Eversdyk*, *Laatst Bedienaar des Euangeliums te Rotterdam.* Rotterd. 1729. 4°. - Volgens *Naam-rol der Godgel. Schrijvers.* II, blz. 393 gaf Dan. v.H. ook een geschrift uit *Over het negentiende Capittel v.d. Handel. der Apostelen*, 8°. Ondanks allerlei nasporing was de juiste titel van dit geschrift niet vasttestellen.[1)]

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 179, 180. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 69. - Wilh. Velingius Abd. Zn., *Daniels Uiteinde*, *Rust en Heerlykheid vertoont in eene Lykrede uit Dan. XII:13.* Ter Nagedagtenisse v.d. Wel Eerw., Godzal. en Doorgeleerden Heere *Daniel van Henghel* Ph. Doct. Laatst getrouw Predikant te Rotterdam. Uitgespr. op den 3 Sept. 1733. Rotterd. 1733. 4°. - *Boekz.* Jrg. 1733*b*, blz. 496-500. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 108. - v. Harderwijk, *Pred. Rott.*, blz. 71. - Noordbeek en Mourik, *Naam-rol der Godgel. Schrijvers.* II, blz. 393.

[David van Henghel]

HENGHEL (David van), geboren te Utrecht den 7^{en} Juni 1717 was de jongste der elf kinderen uit het huwelijk van Mr. Carel v. Henghel, Ontvanger der Domeinen te Utrecht (zoon van Dan., broeder van Dav. v.H., beide pred. ald.) en Maria van Baarle, dochter van Mr. Jan v. Baarle, Raad in de Vroedschap. Na voorbereidend onderwijs in zijn vaderstad, werd hij student; twee jaren later zette hij zijne studiën aan de Leidsche Academie voort (ingeschr. ald. 15 Sept. 1735), waarna hij nog twee jaren te Utrecht studeerde (ingeschr. ald. in 't laatst van 1738).

In Maart en in Dec. 1739 verdedigde hij er twee theologische disputaties (zie hieronder). Intusschen was hij den 27^{en} Oct. van dit jaar bevorderd tot proponent door de Classis van Utrecht met een zeer loffelijk getuigschrift omtrent ‘zijn verheven geest’ en ‘ongemenen voorraat van geleertheit’. Van de drie gemeenten Huissen, Leiderdorp en Soest, die hem als predikant begeerden, koos hij de laatste; hij verbond

1) Bij v.d. Aa t.a.p. wordt onder zijne geschriften ook genoemd: *Over den dood van Ds. P. van Eyndhoven.* 4°. Laatstgen. overleed als pred. te Utrecht den 25en Dec. 1707. Bedoelde lijkrede zal dus gehouden zijn door Daniel v.H.'s vader David v. Henghel (zie boven, blz. 696, 698). Het eveneens aan Dan. v.H. toegekende geschrift: *Voorbeeld v.e. gcdvruchtig vorst* was van diens grootvader (zie ond. diens geschriften).

zich aan haar den 27^{en} Nov. 1740 (m. Neh. I:11) na bevestiging door Ds. Jac. de Groot, pred. te Utrecht (m. 1 Kron. XXVIII:10). Hij nam van Soest den 12^{en}

Nov. 1741 reeds afscheid (m. 2 Joh. I:8), om te vertrekken naar Zevenhuizen (Z.-H.), waar hij den 3^{en} Dec. d.a.v. bevestigd werd door Ds. L. Myseras, pred. te Bergschenhoek (m. Joh. XXI:15; intr. m. Hand. X:33-35). Na den 14^{en} Oct. 1742 het Avondmaal bediend en dankzegging gehouden te hebben werd hij in diezelfde week door koorts aangetast, waaraan hij den 30^{en} Oct. reeds overleed met de woorden: 'Och Heere Jezus kom haastig; hoe vertoeft gij zoo lang?' Hij was iemand, met vele gaven toegerust, en een bezield en geliefd predikant, van wien, ware hij niet zoo jong ontslapen, nog veel te verwachten was geweest.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem verscheen in druk:

Disputatio Theol.-Philol. ad Proverb. XXV:22. De prunis super caput inimici ponendis. Seu Qua quis hujusce phraseos sensus sit disquiritur. Pars posterior quam propitio numine sub Praes. Viri plur. Vener., ac Clar. D. Guil. ab Irhoven .... h.t. Rectoris Publ. Disq. submittit .... ad diem XI Martii..... Traj. ad Rh. MDCCXXXIX. 4°. - *Disputatio Hist.-Philol.-Theol. ad II Timoth. II:17, 18. Qua quaenam vere fuerit haeresis Hymenaei, et Phileti Dicentium resurrectionem iam factam esse, disquiritur.* Quam propitio numine sub Praesidio Viri plur. Vener., ac Clariss. D. Guil. ab Irhoven .... Publ. Disquisitioni submittit .... Ad diem XIX Dec., ... Traj. ad. Rh. MDCCXXXIX. 4°.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. L.B.*, k. 957. - Id. *Rh.-Traj.*, k. 139. - Brans, *Pred. Z.-Holl.*, bl. 93. - *Boekz.* Jrg. 1743*a*, blz. 72-81.

[Henricus Heppener]

HEPPENER (Henricus), in 1780 te 's-Gravenhage geboren, liet zich den 14^{en} October 1799 als student te Utrecht inschrijven en werd proponent onder de classis Tiel. Op 11 December 1804 ontving hij een beroep naar IJsselmuiden, waar hij den 3^{en} Maart 1805 zijn intrede deed en op 24 Juli 1808 afscheid predikte, om naar Drachten te vertrekken. In het begin van Augustus 1808 aanvaardde hij hier de Evangeliebediening, werd tevens schoolopziener te Drachten, maar moest met ingang van 1 Januari 1833 wegens zwakheid van gezicht emeritaat nemen. Den 9^{en} December 1839 is hij, verzwakt naar lichaam en geest, overleden.

Heppener is tweemaal vanwege de Maatschappij 'tot Nut van 't Algemeen' bekroond: eerst in 1818 voor een ingezonden verhandeling *Over het Vooroordeel* en in 1820 voor eene, die de *Oorzaken van het ongelukkig huwelijk* uiteenzet. Tevens gaf hij nog een *Redevoering over den weldadigen invloed van een wel ingerigte opvoeding en onderwijs op het geluk van den mensch en de maatschappij* (Amst., z.j.).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, kol. 192. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 147. - *Alph. Naaml.*, *1790-1832*, blz. 243. - *Boekz.*, Jrg. 1804*b*, blz. 743; 1805*a*, 320; 1808*b*, 228; 1818*b*, 347; 1819*b*, 333; 1820*b*, 345; 1821*b*, 337; 1833*a*, 257; 1840*a*, 100, 107.

[Hermannus Herberts]

HERBERTS of **HERBERS (Hermannus)** is in het midden der 16e eeuw te Grol geboren. Rogge (*Kal. d. Prot. in Ned.*, III, 142) noemt hiervoor: Juni 1540, terwijl Brandt *(Ref.*, II, 69) spreekt van April 1544. In een klooster opgevoed, werd hij tusschen 1560 en 1564 als conventuaal (lid van den minder strengen groep der Franciscaner-orde) in het klooster te Burlo opgenomen, waarvan de prior, Arndt Proeustynck, niet geheel van de Hervormde leer afkeerig was. Herberts schijnt daar

gelegenheid gehad te hebben, naast de H. Schrift ook de werken van Luther, Erasmus en andere Hervormers te bestudeeren, totdat hij op verzoek van Willem Ketteler en met toestemming van zijn prior, het klooster verliet, om te Winterswijk den pastoor op te volgen, die aan de pest gestorven was. Dat hij hier - zooals sommigen schrijven - leeraar der Hervormden zou geweest zijn, is niet aan te nemen, daar in dien tijd van een 'predikant' in Gelderland nog geen sprake kan zijn. Waarschijnlijk heeft hij zich wel reeds als pastoor een aanhanger der nieuwe leer betoond en zal dit aanleiding geweest zijn, dat hij bij de komst van Alva uit het land week. Niet lang daarna werd hij Gereformeerd predikant te Wezel, vanwaar hij in Februari 1577 te Dordrecht werd beroepen op een tractement van *f* 400. - met vrije woning. Hieruit bleek wel, hoe men hier zijn komst op prijs stelde, daar zijn ambtgenooten *f* 100. - minder ontvingen.

Herberts voldeed aan de verwachtingen, die men van hem koesterde: door zijn 'groote capaciteyt ende lofwaardighe bespraaktheid', kreeg hij een grooten toeloop en andere steden, o.a. Mechelen, Antwerpen en Gouda, vroegen hem, zooals toen dikwijls geschiedde, voor eenigen tijd te leen. Volgens Brandt is hij te Antwerpen op die wijze werkzaam geweest en ook te Gouda moet hij reeds kort na zijn komst te Dordrecht, eenige maanden de gemeente hebben geleid; op de classikale vergadering van Maart 1578 vraagt de Kerkeraad van Gouda namelijk, of Herberts aldaar nog een maand kan blijven. Dat hij er geliefd was, blijkt wel uit een hernieuwde aanvrage van diezelfde gemeente, eveneens nog in 1578, of Herberts hun 'weder mochte werden toegeschicket' en toen dit verzoek niet hielp, zond zij de predikanten Caesarius en Vossius met een ouderling naar Dordrecht, om den Kerkeraad tot inwilliging over te halen. Daar ook dit vruchteloos bleek, schreef de magistraat van Gouda dd. 3 Juni 1578 een brief aan de Staten van Holland, om hun tusschenkomst te vragen, waarbij zij o.a. zeggen, dat in hun gemeente, wier leden zich 'qualicken ... hebben connen begeven tot de smaecke ende tghehoor des goddelicken woordts', Herberts 'het woordt des Heeren soe vuytgedeelt heeft, dat nyet alleen de swacke gemeente deser kercke grootelix heeft aengenomen, maer heeft oock de herten vanden ghenen, devangelische leere contrarie zijnde, soe beroert, dat oock veele van hen dat goddelicke woort aengenomen ende hen totter gemeente christi begeuen souden hebben.' Na Herberts' vertrek was de belangstelling echter verdwenen en nu zou men hem gaarne voor eenigen tijd weder te leen ontvangen, 'aleer de kercke in ruyne quame.' De Staten van Holland besloten, dit verzoek te steunen bij de synode, die van 3 tot 18 Juni 1578 te Dordrecht gehouden werd en waarheen Herberts zelf door de classis Dordrecht was afgevaardigd. In de classikale vergadering van 8 Juli 1578 toonde hij zich echter weinig bereid, om aan de roepstem van Gouda gehoor te geven; hij verklaarde, 'dat sijn beroep tot Dort were ende en begheerde sich van sijnder ghemeynte niet te scheijden', tenzij de classis het hem krachtens haar autoriteit opdroeg. Dit schijnt geschied te zijn, al heeft Herberts zijn vertrek lang uitgesteld, want nog op de classikale vergadering van 2 September 1578 wordt gezegd, dat hij eerstdaags naar Gouda zal gaan. Ook is hij daar niet lang gebleven, daar hij op 4 November d.a.v. weder de vergadering te Dordrecht presideert.

Op zijn standplaats teruggekomen, moest Herberts zich weer het volgend jaar naar Leiden begeven, om zoo mogelijk eenige orde te brengen in de verwarring, door de handelingen van Coolhaes ontstaan. De Leidsche predikant Pieter Cornelissen,

Coolhaes' tegenstander, was blijkbaar weinig met zijn komst ingenomen, hetgeen wel te begrijpen is, daar Herberts de gevoelens van Coolhaes voorstond, wat ook in zijn prediking te Dordrecht weleens aan den dag kwam. Men zag dit echter bij den algemeen geliefden predikant over 't hoofd, oordeelende ‘dat het of uit onkunde, of uit het lezen van gevarelijke boeken, als die van Coornhert, David Joris en andere, voortsproot.’ Of inderdaad zijn ambtgenooten Van de Corput en Naeranus, door afgunst op Herberts' populariteit gedreven, ook de aandacht der gemeente op zijn afwijking in de leer hebben willen vestigen, is niet zeker uit te maken: Corput was bekend om ‘zijn beslisten afkeer van twist en gekrakeel, zijn ijveren voor rust en orde’ (zie boven, II, 261, i.v.) en het behoeft niet aan gekrenkten trots te worden toegeschreven, als hij zich op de volgende wijze tegenover Herberts uit: ‘Ick bemerke wel, dat die borgerije gheneygender is, u te hooren, als ymanden van ons anderen. Doch niemant mach tot opbouwinge van 't huys des Heeren meer offeren, als hij ontfangen heeft: die goudt heeft, die mach goudt brengen, en die coper heeft, mach ook 't seluige brengen.’ Aan Naeranus, die onder een preek van Herberts hardop zegt: ‘Ja ghij, lieue, wat segdy doch? Soudet also zijn, lieue, wat segdy doch?’ zou men eerder een booze bedoeling toeschrijven, maar als de beide ambtgenooten daarna aan Herberts voorstellen, dat zij Zaterdags bij elkander zouden komen ‘ende ons onderlingen bespraken, wat wij leeren souden, ten eynde dat wij eenderley voortbrochten’, dan toont dit toch verzoeningsgezindheid en is Herberts' afwijzend antwoord eenigszins eigenaardig, waar hij het hierop grondt, ‘dat wij, so doende, die gaue des heyligen gheestes (om welcke den leeraers te bidden staet, dat hij haer mont ende wijsheyt wil geven) souden voorcomen ofte voorschrijuen, ende zijn werck verhinderen ofte ophouden: want Paulus seyt niet een woort te spreken derren, ten ware dattet Christus in hem wrochte.’

Herberts toch - het blijkt ook uit het vervolg van zijn geschiedenis - is geen gemakkelijk man geweest; gaarne wilde hij zijn zin doordrijven en toegeven deed hij eerst in de uiterste noodzakelijkheid. Vandaar de conflicten, waarin hij gemengd werd, eerst te Dordrecht en later ook met een ambtgenoot te Gouda, en al zijn V.d. Corput en Naeranus misschien naijverig geweest op den toeloop, dien hij als predikant had, Herberts was niet de man, om vóór alles verzoeningsgezind op te treden: zijn beginselen en zijn inzicht moesten geëerbiedigd worden.

Reeds kort na zijn komst te Dordrecht raakte hij in conflict met Jan van Campen, predikant te Oud-Beyerland, welke twist echter op de classicale vergadering van 6 Mei 1578 bijgelegd werd, doordat ‘eenen Christlijcken orden gemaeckt’ werd, ‘ende met handtgevinge bevestiget.’ Maar een andere strijd, die groote gevolgen zou hebben, brak in 1582 uit. De Heidelbergsche Catechismus, reeds op de synoden te Wezel en Emden als leerboek door de Gereformeerde kerk aangenomen, behoorde volgens de bepalingen der Dordtsche Synode van 1574 in alle kerken gebruikt te worden, terwijl later nog vastgesteld werd, dat professoren en schoolmeesters hem moesten onderwijzen. Dat de predikanten wekelijks uit den Catechismus moesten preeken, was nog niet dwingend voorgeschreven, hoewel het in de meeste gemeenten reeds was ingevoerd. Ook te Dordrecht bestond deze gewoonte, tot Herberts in 1582 op eigen gezag en zonder den kerkeraad vooraf ervan kennis te geven, nu en dan de Catechismus-prediking naliet en vrije stoffen behandelde; ook de Belijdenis-predikatie vóór het Avondmaal liet hij na, daar hij een vrije stof ‘duysentmael beter’

oordeelde. Op de vraag, ‘of inden Catechismo yet was, dat hem beswaerde’, gaf Herberts een ontkennend antwoord, maar kort daarop kwam hij hiermede in tegenspraak, toen hij in een preek over Phil. 4:13 verklaarde, dat de Christen in dit leven tot volmaaktheid kon komen; dit toch was in strijd met den 44^{en} Zondag van den Catechismus. Dat Herberts' onwil om den Catechismus te prediken, een gevolg zou geweest zijn van den invloed van Coornhert's boek: *Proeue vande Nederlantsche Catechismo omme te verstaen* (herdrukt als: *Proeve van de Heydelberghsche Catechismo)*, is onjuist: al komen Herberts' denkbeelden met die van Coornhert overeen, de *Proeve* van den laatste is 8 November 1582 gedrukt (Zie boven, II, 229), terwijl Herberts' onwil reeds in 't begin van dit jaar zich openbaarde.

De Kerkeraad meende dit niet lijdelijk te moeten aanzien. Hij verzocht Herberts, om in tegenwoordigheid van een medelid der classis, met zijn ambtgenooten een ‘communicatie’ te willen houden ‘over 't gene in syne sermoenen gemerckt ende gehoort was,’ en wel over de volmaaktheid der geloovigen in dit leven, de wezenlijke inwoning van Christus in de geloovigen en het onderscheid tusschen het eeuwige Woord Gods en het gepredikte woord. Doch wel verre van tot overeenstemming te komen, werd men nog meer tegen elkander verbitterd en op de vraag, of men het gesprek in tegenwoordigheid van andere leeraars zou hervatten, gaf Herberts een antwoord, dat voor hem teekenend is, nl. ‘dat hij met zijn mede-dienaers int geloof niet eens was, ende blijven wilde bij tghene hem was gheopenbaert, ende 't gunt hij in sijn hert hadde; dat hem niemant daer af soude brengen; dat hij hem oock niemants oordeel en wilde onderwerpen; want sy souden hem ongelijck gheven, dewijle sij gesint waren, als zijne ambtbroeders.’

Toen het aldus bleek, dat Herberts met zijn ambtgenooten niet tot overeenstemming kon komen, gaf de kerkeraad onmiddellijk van het gebeurde kennis aan den Magistraat en verbood Herberts, die 's avonds voor de gemeente zou optreden, den kansel, waarop deze zich terstond naar Gouda begaf, waar hij zeer gezien was. Zijn vertrek veroorzaakte een groote beweging in de Dordtsche gemeente, waarvan een belangrijk deel hem ook zeer hoog stelde en deze aanhangers lieten niet na, hun ergernis uit te spreken tegenover Herberts' ambtgenooten, wien zij de schuld gaven van het gebeurde. Van de Corput klaagt hierover in een brief aan zijn vriend Arendt Cornelissen, predikant te Delft, in de volgende bewoordingen: ‘De bedroeffenisse mijnes herten kan ick nyet schrijven, nyet alleen van des wegen dat de kercke Godes ende dat heylige Euangelium met soe veel lasteringe beladen wert, maer oyck dat voir onse trouwe opwaeckinge ende bittere beswaernisse, die ick al den tijt mijns diensts hier gehadt hebbe, dat noch ick ende mijn dienst, als oyck mijns mededieners, vutgeschreyen wert, als schier der onvroomsten die oyt geweest sijn.’ De Dordtsche magistraat keurde echter de handelwijze van den kerkeraad goed en schorste ‘soo vele oneinigheden wars ende voor arger beducht’, tegen den zin van een groot deel der gemeente, Herberts in zijn ambt.

Eenige dagen later keerde deze echter terug en werd door een achttal gedeputeerden van de Regeering in den kerkeraad verhoord; hij ontkende niets van hetgeen hem ten laste gelegd werd, maar verzekerde, zijn gevoelen te zullen handhaven met de hem teekenende woorden: ‘ende nochtans daeromme niemant in sijn ghevoelen begeerde te verwerpen, gelyck hij oock van niemant daerinne begeerde geoordeelt te worden’.

Omtrent het verder verloop dezer zaak zijn de mededeelingen van Schotel en Rogge min of meer verward, maar de brieven van V.d. Corput aan Cornelissen *(Werken der Marnix- Vereen.*, Serie III, dl. II, 2e st., blz. 207-223) maken de zaak duidelijker. Herberts heeft zich na het voorgaande niet aan het oordeel van den kerkeraad willen onderwerpen en evenmin aan dat der classis, die hem verschillende malen vóór zich riep; zelfs had hij ‘voirgaenden dincxdach schier een bloedige beroerte gemaect’ (brief dd. 23 Aug. 1582). De classis deelde nu den stand der zaken aan Willem van Oranje mede, die den bekwamen raadsheer Adriaan van der Mijle nog in Augustus naar Dordrecht zond, om, na verhoor van Herberts door vier leden der classis, den twist te beslechten. V.d. Corput is met dezen loop der zaken allerminst ingenomen, want hij wenscht die inmenging van de Overheid in kerkelijke zaken niet. Hij schrijft: ‘Het bedroeft mij dat doir onrechte exceptien kerckenraedt ende Classis hare authoriteyt wort benomen ende dat de handelinge op een vreemde wijse wert begonnen; liet men hem eerst overtuygen van 'tgene daer inne hij onrecht heeft, soe soude hij verootmoediget; nu steect hij 't hooft op en heeft gewonnen spel.’ V.d. Corput's inzicht bleek niet geheel onjuist te zijn: Van der Mijle riep een commissie samen, bestaande uit vier gedeputeerden van de classis, twee gecommitteerden van den Magistraat, twee ouderlingen, de beide Dordtsche predikanten en V.d. Mijle zelf, waartegenover Herberts ook vier getuigen van zijn kant in de vergadering mocht brengen. Eerst wordt Herberts de Nederlandsche Geloofsbelijdenis voorgelezen en hij verklaart, niets daartegen te hebben, maar hem niet te willen teekenen, om zich aan geen menschelijk gezag te binden. Nu stelt V.d. Mijle een accoord voor, waarvan een acte wordt opgemaakt - opgenomen in *Cort en Waerachtich Verhael* (zie beneden onder Litteratuur) blz. 24 tot 26 - waarbij Herberts verklaart, nooit van meening geweest te zijn, om van de leer der Gereformeerde kerk en van den Catechismus af te wijken; dit stuk wordt door alle aanwezigen onderteekend. Verder moest Herberts van den kansel een schuldbelijdenis doen voor de gemeente, wat hij echter naliet en waarvan hij later botweg verklaarde, het vergeten te hebben (*Acta Classis Dordr.*, fol. 62 v.).

Ook hadden zijn ambtgenooten gewild, dat Herberts in het accoord verklaarde, afstand te willen doen van de gevoelens van David Joris, daar men meende, dat hij dezen was toegedaan en ook de hand had gehad in den herdruk van diens ‘Wonderboeck’. Hiertoe was Herberts evenwel niet te bewegen geweest; zelfs zou hij gezegd hebben, dat hij liever wilde, zich ‘van stonde aen zijn hals laten afslaen.’ In hoever Herberts inderdaad David-Joristische neigingen gehad heeft, is niet gemakkelijk uit te maken. In 1582 verklaarde hij, voordat het accoord werd opgesteld, dat hij de geschriften van David Joris en Henrick Niclaes verwierp, voorzoover zij met de Evangelische waarheid in strijd waren, maar dat hij het goede, dat in hun boeken stond, niet wilde verwerpen. Dat hij geen onderscheid maakt tusschen het gepredikte woord en het eeuwige Woord Gods, wijst ook op David-Joristische gevoelens en op de classikale vergadering van 16 Maart 1583 en volgende dagen is Herberts' houding al zeer zonderling te noemen. Aangeklaagd door den drukker Jan Canin, dat hij de uitgave van David Joris' ‘Wonderboeck’ zou gelast hebben, ontkent hij dit ten sterkste en belooft een schriftelijke verantwoording te zullen geven. Deze belofte komt hij echter eerst niet na, doch betrekt den Magistraat in de zaak en toont zich zeer onhandelbaar. Eindelijk zendt hij een verantwoording in, waaruit

drie dingen blijken: vooreerst ‘dat het Wonderboeck wt Hermanni huys gecomen’ is; vervolgens: ‘dat hij consent gegeven heeft, datselve te drucken’ en eindelijk: ‘zijn profijt daermede aff te hebben’, bij welk laatste punt Herberts nog voegt, dat het hem vrij stond, dit voordeel aan te nemen of te verwerpen. Naar aanleiding van deze verantwoording volgt een uitgebreide discussie, waarvan het resultaat is, dat men het aan de beoordeeling der synode zal overlaten (*Acta classis Dordt*, fol. 63r en vlgg.). Deze werd in 1583 te 's-Gravenhage gehouden en Canin heeft hier beweerd, dat Herberts tegenover hem David Joris ‘hooghelick als met eenen excellenten gheest begaeft gheweest zijnde, ghelooft ende ghepresen hadde ende de dienaers des woordts letterknechten ghenaemt.’ Ook, dat Herberts hem ‘opentlick op der strate becreten ende een schelm ghescholden hadde.’ Met de beweringen van dezen Canin moet men echter voorzichtig wezen: hij was eerst ouderling der Gereformeerde kerk, maar werd in 1580 in de kerkelijke ban gedaan wegens het drukken van het *Wonderboeck*, terwijl Schotel hem een hoofd der Wederdoopers noemt (*Kerkel. Dordr.*, I, 165). Bovendien moet daartegen de getuigenis van Herberts gehoord worden, die mededeelde, dat juist Canin zelf hem verzocht had, het boek te vertalen. Ook de beschuldiging, dat bij het *Voorlooperken*, *zijnde een Tractaetgen van 't inhouden der schriften van Davidt Joris* zou hebben bewerkt, verwierp hij, terwijl hij tevens als schrijver Clemens Roseus, predikant te Lekkerkerk, aanwees. De meest aannemelijke verklaring omtrent Herberts' David-Jorisme is waarschijnlijk die, welke hij zelf op de Synode te Gouda in 1589 gaf, nl. dat hij met ‘David Joris ende Henrick Niclaessen geen gemeynschap noch hem verbonden en heeft ende dat de waerheyt bij hen niet en is, dewijl sij onder malcanderen oock strijdich sijn, maer dat hij hare schriften niet en begeert te verwerpen door sulck versoeck, als aen hem gedaen wort, opdat daerdoor niet en schijne, dat hij met haerlieden yet gemeyns hebbe, gelijck hem nagegeven wort.’ Bovendien was Herberts ruimdenkend genoeg, om, als hij in die geschriften iets goeds vond, dat niet te willen verwerpen en daarbij in staat, om dit openlijk te erkennen, ongeacht den indruk, die dit natuurlijk op zijn naaste omgeving moest maken; een soort uittartende onafhankelijkheid, die tot minder aangename conflicten aanleiding kon geven. In dit verband mag ook niet onvermeld blijven, dat Herberts ongeveer in dezen tijd ook in briefwisseling stond met Dathenus, die toen in Duitschland woonde en evenzeer van David-Jorisme is verdacht. Daar die brieven ons echter onbekend zijn, moet met deze vermelding worden volstaan en kan daaruit op zichzelf nog geen nader bewijs worden afgeleid, dat Herberts tot David-Jorisme overhelde.

Hoe het zij, het accoord werd 30 Augustus 1582 geteekend. Maar de magistraat wilde Herberts toch niet handhaven: den 7^{en} September 1582 heeft deze ‘eendrachtelick besloten, dat hij (Herberts) van hier vertrecken sal’, schrijft V.d. Corput op 9 September. Verschillende leden der gemeente willen hem echter te Dordrecht houden; eenige dekens der schutters doen ook ‘haer devoir’ en V.d. Corput is ‘oyck bij eenige vrouwen versocht, dat ick daer inne wilde consenteren’, maar hij vindt dit niet raadzaam. Herberts, zegt hij verder, wil graag blijven, maar als hij vertrekken moest, wilde hij ‘geerne oyck van onsen kerckenraedt attestatie hebben’, wat hem geweigerd wordt; de zaak toch was hun uit handen genomen en de commissie, die haar behartigd had, moest nu in dit opzicht ook maar weten, wat zij deed. Kort daarna ontving Herberts ontslag, omdat hij ‘bevonden worde in eenige

punten des geloofs te wesen van ander ghevoelen dan de leere der gemeenen gereformeerden kercken medebrengt, die bij Sijne Exell. ende de Heere Staten des lants is aengenomen'; hem wordt 'geconsenteert wt der stad te vertrecken op andere plaetsen, daer hij te rade vinden soude'. Toch ging hij nog niet dadelijk heen. Ongeveer half October kwam bij den Magistraat nog een request in, om hem te Dordrecht weder in dienst te stellen en hoewel requestranten 'voirgaven dat nyet te doen ten versuecke Hermanni, soe is onse gevoelen, ende vele argumenten ter contrarien', schrijft V.d. Corput op 21 October. De Magistraat blijft echter weigeren (16 October) en heeft zelfs de requestranten 'seer harde bestraffet'. Herberts begreep toen blijkbaar, dat er niets meer aan te veranderen viel, en vertrok onmiddellijk naar Dordrecht, waar hij tegen alle kerkelijke orde (Hania) nog in dezelfde maand (October 1582) in dienst trad.

Met open armen werd hij hier ontvangen; de gemeente had vroeger reeds getoond, hem op hoogen prijs te stellen en dat hij de Catechismus-prediking naliet, was hier geen bezwaar: later werd Eduard Poppius zelfs te Gouda beroepen op voorwaarde, dat hij niet uit den Catechismus zou prediken. Ook de Magistraat der stad was Herberts gunstig gezind en toonde dit, door hem in 't vervolg meermalen, zelfs tegenover de Synode, de hand boven 't hoofd te houden. Voor zijn karakter is het van belang, op te merken, dat hij meer dan eens oneenigheid had met zijn ambtgenooten; Johannes Andelius moest om zijnentwille van Gouda naar Meerkerk vertrekken en Everard Bommelius of Evert Woutersz werd wegens hoogloopend geschil met Herberts door den Magistraat ontslagen, met verbod om voortaan te prediken. Echter was op dezen Bommelius ook heel wat aan te merken: niet alleen moest hij te Gouda een openbare schuldbekentenis uitspreken wegens lastering van Coolhaes, maar ook te Benschop en te IJsselstein heeft hij zich niet 'Christelijk en stichtelijk' gedragen. Dit neemt evenwel niet weg, dat, nu juist Herberts ook hier met zijn ambtgenooten oneenigheid krijgt als vroeger te Dordrecht, dit het boven uitgesproken vermoeden bevestigt, dat hij geen gemakkelijk man is geweest.

Hoewel Gouda dus voor Herberts een veilig toevluchtsoord bleek te zijn, kon hij hetgeen hem te Dordrecht overkomen was, niet dadelijk vergeten. Eenige afgevaardigden waren naar den Prins te Antwerpen gereisd, om zijn oordeel over de zaak van Herberts te vernemen en Oranje had den Magistraat geraden, 'om de eenicheyt beter te betuygen, dat Hermannus ten naesten onsen avontmale beroepen soude worden om mede ter tafele te gaen en dat de magistraet daeraff met den kerckenraedt spreken soude' (brief van V.d. Corput, dd. 25 Nov.). Inmiddels had Herberts nog een achttal dagen te Dordrecht vertoefd waardoor nieuwe onrust ontstaan was. De kerkeraad schijnt ook niet op den verzoenenden raad van den Prins te zijn ingegaan, hoewel Herberts van zijn kant ook verschillende pogingen in dien geest deed en zich daartoe in een schrijven tot den kerkeraad wendde. Zelfs wilde deze hem geen attestatie uitreiken en toch, zoo schrijft V.d. Corput dd. 13 Dec. 1582, heeft Bommelius in de classis van Gouda medegedeeld, dat dit stuk was afgegeven. De schrijver voegt hieraan toe: 'Oft Hermannus Everardum hier inne verblendt heeft met de attestatie, die hij van de magistraet heeft, nyet sonder cladde, oft datter eenige collusie tusschen hen oft eenich ander bedroch soude mogen schuylen, en weet ick nyet'. Dergelijke verdenking schijnt hard, maar is te verklaren, omdat te zelfder tijd door Herberts het gerucht was verspreid, dat het accoord van Augustus

1582 een verontschuldiging van hemzelf en een beschuldiging tegen zijn ambtgenooten inhield. Dit onjuiste gerucht, dat ons zelfs aan de eerlijkheid van Herberts doet twijfelen, was zoo hardnekkig, dat zijn tegenpartij het voor de classis bracht, die in hare vergadering van 16 Maart 1583 de geheele zaak nogeens grondig behandelde *(Acta classis* op dat jaar) en tot de slotsom kwam, dat nimmer de andere predikanten, maar wel Herberts, van onrechtzinnigheid in de leer waren beschuldigd, zoodat het accoord een beschuldiging van eerstgenoemden niet kon inhouden. Herberts was hiermede echter niet voldaan, zoodat besloten werd, de uitspraak over de beteekenis van het accoord en de behandeling der geheele zaak, Herberts betreffende, over te laten aan de Zuid-Hollandsche synode, die den 7^{en} Juni 1583 en volgende dagen in den Haag samenkwam. Herberts, meermalen opgeroepen, verscheen niet, doch er bestaat geen aanleiding, met Hania te zeggen, dat hij zich achter het verbod van den Magistraat van Gouda verschool. Integendeel: er wordt verklaard, dat 'Hermannus wel ghewillich was te comen, maer dat het de magistraet niet woude toelaten' (Reitsma en V. Veen, *Acta*, II, 247). Ten opzichte van het accoord stelde de synode de Dordtsche predikanten in 't gelijk, nl. dat deze daarin 'niet beschuldicht werden, ghelijck oock in deselve de voorsz. Hermannus niet ontschuldicht werdt.' De zaak tusschen hem en zijn vroegere ambtgenooten werd verder ter behandeling opgedragen aan vier gedeputeerden, nl. de predikanten Saravia, Billichius, Swerinckhuysen en Pieter Jansz., die zich daartoe naar Gouda of eenige andere plaats zouden begeven. Toen zij echter te Gouda kwamen, waren de Dordtsche predikanten daar niet verschenen, omdat Herberts gezegd had, dat zij 'heydensch ende onchristelick' met hem hadden gehandeld. Onverrichter zake keerde de commissie terug, waarna men besloot, de beslissing aan den Prins van Oranje over te laten. Deze kwam in November 1583 te Dordrecht, waar hij van een groot deel der gemeenteleden een verzoekschrift ontving, een klacht inhoudende, dat aan Herberts en sommige zijner geestverwanten het Avondmaal was ontzegd, benevens de vraag, of 'deze gemeente' (Trigland vermoedt hier opzet, om een scheuring teweeg te brengen, als te Utrecht tusschen de officiëele gemeente en die van Duif huis) ook van tijd tot tijd mocht gespijsd worden, als haar predikant gelegenheid had, van Gouda naar Dordrecht over te komen. Het is te begrijpen, dat het onder deze omstandigheden voor den Prins al zeer moeilijk was, een beslissing te nemen; hij verwees de zaak naar de eerstvolgende synode en langzamerhand keerde in de Dordtsche gemeente de rust weder.

Laatstgenoemde synode zou dus waarschijnlijk een einde gemaakt hebben aan de 'twistingen ende scandeliseringen, ende de wonden hebben toegeheelt, soe Herberts dyen nyet met een schroemelyke scheure had opgehaelt.' Hij deed dit namelijk door een geschrift in 't licht te geven, getiteld: *Corte verclaringe ouer de woorden Pauli geschreuen totten Romeynen*, *Cap. 2 vers 28*, dat, behalve een voorrede en register, 584 bladzijden telde en waarin achteraan gedrukt staat: 'voleyndt den laedtsten Nouember, indt jaer ons Heeren 1584'. Onder den titel van het boek leest men de spreuk: 'Dat oude sal wijcken, als beter can blijcken', ook in 't Fransch en 't Latijn vertaald, en bovendien de voorstelling van een man, die zich van een eikenboom, waaronder 'umbra' staat, afkeert naar een korenveld met het onderschrift 'veritas', terwijl hij de woorden uitspreekt: 'sat quercus', d.i. 'tis lanck genoech eeckelen gegeten'. De strekking is duidelijk: Herberts geeft hierin een

verdediging der punten, waarover hij met den Dordtschen kerkeraad en zijn ambtgenooten getwist heeft en komt daarbij op tegen het bindend gezag van belijdenis en Catechismus. Daarboven stelt hij de Christelijke gezindheid, pleit voor vrij Bijbelonderzoek en verwerpt de voorbeschikking tot zaligheid of verdoemenis. Zelf verdedigt hij de uitgave van dit boek met de woorden van 1 Thess. 5:19: ‘Bluscht den geest niet uit’, vraagt onpartijdige lezing en meent, dat het geschrift dan geen onrust zal wekken, maar veeleer vrede en rust bevorderen.

De uitkomst bewees, dat deze meening wel wat naïef was: de Dordtsche kansels ‘daverden van 't schandspreecken en 't gekrijsch’, het misnoegen was algemeen en reeds in 't begin van 1585 werd vermoedelijk aan Wernerus Helmichius opgedragen, een weerlegging van Herberts' boek te schrijven. Ook Reinier Donteclock, toen predikant te Delft, die hem niet ongunstig gezind was, gaf Herberts in een brief zijn afkeuring te kennen, vooral omdat deze zijn werk niet volgens kerkelijke ordonnantie had laten onderzoeken. Herberts toonde zich bereid, met Donteclock en eenige ambtsbroeders de betwiste punten te bespreken en op Dinsdag na Pinksteren van 't jaar 1586 had dit gesprek inderdaad te Gouda plaats, waarbij Donteclock vergezeld was van Saravia, Bastingius en Helmichius, terwijl enkele Goudsche magistraatspersonen, ouderlingen en Herberts' ambtgenoot mede aanwezig waren. Voornamelijk sprak men over de rechtvaardiging, maar reeds den tweeden dag gelastte de Goudsche regeering het te staken, nadat één der burgemeesters Donteclock wegens zijn heftigheid had moeten bestraffen. ‘Re infecta’ gingen de afgevaardigden weder naar huis.

Hoewel de *Corte Verclaringe* op de kansels en door kerkelijke vergaderingen algemeen veroordeeld werd, kreeg Herberts, volgens zijn eigen mededeeling, meer dan honderd brieven van instemming uit allerlei kringen. Een opgave uit een verkoop-catalogus (thans niet meer te controleeren) noemt nog twee boeken van Herberts, die in hetzelfde jaar te Vianen zouden verschenen zijn, nl. *Eene corte ende grondige verclaringhe van den Antichrist. Waerinne angewesen wordt*, *dat die paus niet alleene een Antichrist sij*, *maer oock een yegelijc mensche bij hem zelven (vervreemdet zijnde van den geest Christi)* en *Een corte verclaringhe over die woorden des apostels Pauli*, *beschreven 2 Thess. II vers 3*. In nagelaten aanteekeningen geeft Prof. Kleyn ook, zonder aanwijzing van bron, 1584 als jaar der uitgave van het eerste geschrift op, terwijl Rogge (*Coolhaes*, II, 234) het vóór 1591 stelt.

Kort na het gesprek met Donteclock kwam de Zuid-Hollandsche synode te Rotterdam bijeen (2 Juni 1586), waarbij Herberts zich beklaagde, dat men hem op de synode van 1583 bij het oordeel over 't accoord, door hem met zijn Dordtsche ambtgenooten getroffen, ‘met prejuditie onghehoort ghecondemneert hadde’. Ter synode ontboden, verschijnt Herberts evenwel niet en de zaak wordt verwezen naar de nationale synode, die spoedig daarop, 20 Juni, samenkomt. Hier was men van beide kanten blijkbaar verzoeningsgezind, want toen Herberts op 't eind van Juli in de vergadering verscheen, vergezeld van gecommitteerden uit den Goudschen kerkeraad en magistraat, toonde hij zich bereid, vijf bijzondere bekentenissen af te leggen, nl. over de volkomenheid der Christenen, de rechtvaardigmaking, letter en geest, de vernedering van Christus en de verkiezing, waarnaar de synode een algemeene acte van schuldbekentenis en een verklaring opmaakte, die door Herberts onderteekend werd. Ook de Geloofsbelijdenis verklaarde hij te willen onderschrijven,

met een klein voorbehoud op art. 16, te weten: dat God niet de oorzaak der zonde was,

terwijl hij ook bezwaar had tegen den brief aan Philips II, vóór de Confessie geplaatst, omdat hij niet ermee instemde, dat dien koning een oordeel over dolingen in de leer zou gelaten worden. Tevens erkende hij, met den Heidelbergschen Catechismus te kunnen instemmen, nadat hem antwoord 114 nader was omschreven, en eindelijk beloofde hij over sommige punten in zijn *Corte Verclaringe*, die 'impertinentelick ende duyster' waren, een breedere verklaring te zullen geven, met voorweten van de Leidsche faculteit, van Bastingius, Helmichius en Saravia. Hierop werd Herberts vrijgesproken van onrechtzinnigheid en voor zuiver in de leer gehouden.

Toch zou de zaak daarmede niet afgeloopen zijn. In de Zuid-Hollandsche synode, den 24^{en} Augustus 1587 te Delft samengekomen, konden sommigen zich niet met het oordeel van de Nationale Synode vereenigen en, daar de breedere verklaring nog op zich liet wachten, besloot men, den drie commissieleden te vragen, wat zij in deze kwestie gedaan hadden en hun te verzoeken, binnen drie maanden aan hun opdracht te voldoen. Saravia was echter in dien tijd voortvluchtig, omdat hij had deelgenomen aan een toen juist ontdekte samenzwering ten gunste van Leicester, en in zijn plaats werd Donteclock tot scriba van de commissie benoemd, om Herberts 'zijne erronee poincten toe te senden'. In de synode van 1588 te Schiedam bleek, dat men nog niet met het onderzoek was gereed gekomen en aan Herberts, die ter synode was afgevaardigd, werden stem en zitting geweigerd; tevens benoemde de vergadering nog Arnoldus Cornelii en Andreas Hagius, met Libertus Fraxinus als secundus, tot leden der commissie van onderzoek. Eindelijk kon Donteclock den 15^{en} Februari 1589 aan Herberts de 'Aanwijsingen van eenige dwaelachtige punten, in acht hooftstucken gedeelt', doen toekomen, terwijl hij tevens een brief zond aan de commissie, waarin hij zich beklaagde, dat Herberts van den kansel onware berichten omtrent het verhandelde op de Haagsche Synode had uitgestrooid, wat echter door dezen ontkend werd. Reeds in September 1589 bood Herberts aan de synode te Gouda een 'Breedere verclaringe' aan, waarna de gecommitteerde predikanten Bastingius, Helmichius, Cornelius en Fraxinus, met de hoogleeraren Trelcatius en Gallus te Leiden bijeenkwamen, om daarover te oordeelen. Ook Herberts was hier verschenen, maar vertrok spoedig, door den Magistraat van Gouda daartoe gedwongen, terwijl de gecommitteerden beloofden, hem schriftelijk hun oordeel toe te zenden. Toch werd Herberts nogmaals ontboden en verscheen nu weder - wel een bewijs, dat hij toen van zijn kant poogde, de zaak in der minne te schikken. Den 6^{en} November ontving hij schriftelijk het oordeel der commissie, luidende: 'dat dese Verclaringe geen rechte verclaringe' was 'end' derhalve in soodaniger form niet behoorde gedruct te werden'. Over 't algemeen was de toon in dit stuk wel vredelievend en Herberts verscheen weer op bijzondere conferenties te Rotterdam, Gouda en elders, waar men tot overeenstemming hoopte te komen. Maar toen de gedeputeerden tot dat doel den 9^{en} September 1590 zich nogmaals naar Gouda hadden begeven, verklaarde de Magistraat, dat hij een verder dispuut niet zou toelaten en ïn allen gevalle Herberts als predikant zou handhaven. Deze woonde dan ook, volgens 't verbod van den Magistraat, de provinciale synode niet bij, die tezelfder tijd te Dordrecht gehouden werd, en waarop zoowel de Corte als de Breede Verclaringe werden veroordeeld, als inhoudende 'vele dwalingen, onschriftmatige redenen, duysterheden, strijdighe dinghen; verkeerde allegatiën der Schrift ende vele andere impertinentiën.' Toch wordt hem nog de gelegenheid

geopend tot een conferentie te Rotterdam of elders met vijf predikanten, nl. Bastingius, Cornelii, Fraxinus, Helmichius en Swerinckhuysen ‘tot beternisse van d'ergernisse, met den boeck gegeven’. Indien hij dan nog ‘d'onderwijsinghe verwerpt’, moeten de gedeputeerden ‘yet tegen sijn voorsz. boeck in druck laten uytgaen’ en zullen zij verder ‘procederen naer kerckelijcke discipline tot censure, suspensie van sijnen dienst en van den avondtmael ende eyndelyck tot excommunicatie exclusive, welcke gerefereert sal worden tot de naeste synode particulier off generael.’

Inderdaad heeft de bedoelde conferentie in October 1590 te Rotterdam plaats gehad, maar zonder eenig resultaat op te leveren, evenmin als eene andere in Augustus 1591 aldaar gehouden tusschen Herberts, Helmichius en twee Rotterdamsche predikanten. Een maand later was er te Gouda nog een derde bijeenkomst, die opgeheven werd door een hernieuwd verbod van den Magistraat, om verder met Herberts te disputeeren. Toen dan ook in dat jaar de particuliere synode te 's-Gravenhage samenkwam, heeft zij, ondanks een schriftelijk beklag van Herberts over het ongelijk hem op vorige synoden aangedaan, hem in den dienst geschorst en het gebruik van het H. Avondmaal ontzegd, 6 November 1591. De acte van suspensie is in haar geheel te vinden bij Reitsma en Van Veen, *Acta*, II, 419-421. Hierop gaf Herberts zijn *Bekentenisse des gheloofs van verscheyden articulen der Christelicker leere*, *welcke voor breeder verclaringhe gestelt zijn van Hermanno Herbers... over sekere berispingen*, *welcke teghens zijnen wtgheghevenen boeck*, *gheintituleert: Corte verclaringe over de woorden Pauli Rom. II:28*, *van eenighe ghecommitteerde dienaars des Zuyt-Hollandtschen synodi (wt namen desselvigen) gheordineert ende gestelt zijn. 1 Cor. XIV:29* (Gouda 1591).

Nadat Herberts aldus geschorst was, heeft Thomas Bruschenus, predikant te Ouderkerk, hem nogeens in 't particulier vermaand, zijn gevoelens te herroepen en werd dit even vruchteloos op 1 Mei 1592 officiëel herhaald door Gedeputeerden, zoodat het bijna tot ontzetting uit het ambt was gekomen: op 7 en 21 Juni waren de eerste en tweede voorstelling, door de kerkenorde voorgeschreven, reeds gedaan te Rotterdam, Dordrecht en Schoonhoven, nadat Herberts in een bitteren brief aan den Rotterdamschen predikant Swerinckhuysen de Gedeputeerden beschuldigd had, ‘dat zij zich stoutmoedig op den rechterstoel van Christus hadden geplaatst, waarop de heer des huizes hen niet had gezet’. Kort na de tweede voorstelling, den 3^{en} Juli, schreef hij ook aan Bastingius en stelde hem voor, een definitieve beslissing op te dragen aan vier onpartijdige predikanten, aan een generale synode of aan de kerk van Zürich. De Magistraat van Gouda zond copie van dit schrijven aan de Staten van Holland, die de derde voorstelling stuitten en, de zaak in der minne willende beslechten, aan Helmichius en zijn mede-gedeputeerden verzochten, inlichtingen te geven. Deze moesten ‘zich schikken’ (Hania) in een conferentie van Herberts met Wtenbogaert en Lansbergen, die eindelijk tot de gewenschte verzoening geleid heeft. Voorloopig had deze reeds plaats op de synode te Leiden in 1592, waar Herberts een confessie aanbood en een door de synode aangeboden ‘schuldbekentenisse’ onderschreef, nadat Oldenbarneveldt de Gedeputeerden tot verzoeningsgezindheid had vermaand en voor de Staten een vrij heftig twistgesprek tusschen hen en de Goudsche afgevaardigden had plaats gevonden.

Ook werd bepaald, dat men van beide zijden geen twistschriften meer zou uitgeven, daar men genoegzaam het verschil van standpunt had openbaar gemaakt.

Dit was inderdaad het geval: Herberts had eerst anonym uitgegeven: *Waerachtige beschrijvinghe aller articulen ende poincten*, *waermede Henric van den Corput en Servaes Janszoon*, *dienaers des Woorts binnen Dordrecht*, *Hermannus Herbers*, *haeren ghewesenen mededienaer*, *van valsche leere beschuldicht hebben. Waer benevens ghevoecht is: Hermanni antwoordde. Joh. VII:51* (Gouda 1592), waarop de tegenpartij het licht deed zien: *Kort end waerachtich verhael*, *waeromme de particuliere Synodus van Zuyt-Hollant het boeck Hermanni Herberts*, *predicants ter Goude*, *genaemt Korte verklaringe over de woorden Pauli*, *Rom. 2 etc.*, *als onsuyver end' schadelick gheoordeelt*, *ende hem van het predickampt ghesuspendeert oft opgeschorst heeft* ('s-Grav. 1592). Hiertegen had Herberts weder geschreven: *Teghen-bericht Hermanni Herberts... gestelt tegens een seecker boecxken*, *geïntituleert: Cort ende waeraechtig verhael etc.*, *welcks wt den name van den Zuyt-Hollandischen synodo onlangs teghen hem wtghegheven is; alles tot een vrij oordeel van alle Godmeynende. Rom. II:23* (z.p., 1592). Bovendien had Swerinckhuysen tegen Herberts' *Corte verclaringe* een *Cort Verhael* geschreven, dat door dezen werd beantwoord met: *Naerder verklaringhe over XXXII articulen door Hermannum Herberts*, *dienaer des Woorts binnen der Goude gedaen: welcke Caspar Swerinckhuysen*, *dienaer des Woorts*, *wt die ghedruckte schriften desselvighen Hermanni getrocken*, *ende in een missive aen ettelicke Vlaemsche mannen (woonachtich binnen der Goude) overgheschreven heeft; welcke hij seyt die te zijn*, *die de ghecommitteerde des synodi met Hermanno te handelen hadden etc. Ende hij die selvighe met den voorghenoemden oock (zonder breeder verclaringhe te sien) niet can toestaen*, *2 Cor. XI:3* (z.p. of j., maar de voorrede is gedateerd: 26 Martii 1592). Eindelijk was er verschenen een *Bekentenisse des geloofs van de rechtveerdichmakende ghenade Jesu Christi*, *gheordoneert ende gestelt door vijf dienaren des Woorts*, *wesende daertoe gedeputeert van den Zuyt-Hollandschen Synodo*, *overgesonden aen Herberts*, wat deze beantwoord had met een *Bekentenisse van die rechtveerdichmakende ghenade Jesu Christi*, *geordineert ende gestelt deur vijf dienaren des Woorts (wesende ghedeputeerde des Zuyt-Hollandischen synodi) dewelcke sij in een sekere missive aan Hermannus Herberts*, *dienaer des Woorts binnen der Gouda*, *hebben overghesonden*, *mit dat teghenbericht des voorgenoemden. 2 Cor. IV:13; VI:8* (z.p. of j., maar de voorrede is gedateerd op 25 Aug. 1592).

Toen de voorloopige verzoening eenmaal had plaats gehad, volgde spoedig een definitieve en wel op een buitengewone synode, in Augustus 1593 te 's-Gravenhage gehouden, waar Herberts' belijdenis op verschillende betwiste punten overeenkomstig Gods Woord werd bevonden en hij ‘ten ernstighen aenhouden ende begheeren van sijne Excellentie ende mijne Heeren Staten, uyt broederlijcke liefde, voor vereenight ende versoent met den kercke’, daarin weder opgenomen werd. De acte hiervan werd op den 22^{en} Augustus te Gouda, Dordrecht, Rotterdam en Schoonhoven van den kansel afgelezen en op de synode, te den Briel kort daarna gehouden, de geheele handeling met Herberts goedgekeurd.

Na dezen tijd is Herberts rustig te Gouda werkzaam geweest, hoewel telkens op latere synoden de klacht voorkomt, dat te Gouda de Catechismus niet werd gepredikt. Ook droegen Gedeputeerden der Synode in 1606 aan Hommius op, een schrijven te richten aan de classis Gouda, ten einde haar aan te sporen, de Goudsche predikanten,

o.a. Herberts, te vermanen, omdat zij in het gebed vóór de predikatie de belijdenis der erfzonde weglieten, wat, volgens hun zeggen, geschiedde

‘om de Coornherdisten en de zwakken’ niet te ergeren. Tevens is Herberts nogeens op 't hart gedrukt, meer acht te geven op de ‘Vlaemsche broeders’ te Gouda, die zeer rechtzinnig schijnen geweest te zijn, ‘dewijle deselve oock sijne schapen waren’, waarvan hij rekenschap zal moeten geven voor Christus. Tot dien rustigen diensttijd in Gouda heeft zeker ook medegewerkt, dat zijn ambtgenooten, o.a. zijn zoon Theodorus (die volgt), gelijkgezind waren. Nog in 1606 verscheen Herberts op de synode te Gorinchem, maar overleed het volgend jaar, 23 Februari 1607.

Zooals boven reeds meer dan eens is opgemerkt, was Herberts geen gemakkelijk man en wilde hij gaarne zijn beginselen zien zegevieren. Daarvoor ontzag hij zich niet, een gemeente als de Dordtsche in rep en roer te brengen en, als de storm schijnt te bedaren, een geschrift als dat over Rom. II:28 uit te geven, waarvan hij kon verwachten, dat het de oneenigheid weder zou aanwakkeren. Sommigen achten hem twistziek, maar dat is waarschijnlijk te sterk gezegd: hij zocht geen twist, maar ontzag dien ook niet, als dit het gevolg zou zijn van het handhaven zijner meening. Helmichius noemt hem in een brief aan Arnoldus Cornelii, dd. 22 Maart 1605, een ‘plompaert’ en het dunkt Helmichius, dat Wtenbogaert en Arminius ‘haer te goet houden dan met sulcken plompaert aen te spannen’. Die weinig vriendelijke beoordeeling door Helmichius zal wel voor een deel daaraan te wijten zijn, dat deze bij zijn bemoeiïngen in de zaak van Herberts weinig succes gehad heeft, maar toch waarschijnlijk geen minachting van diens geestelijke vermogens inhouden: Herberts toch is zonder twijfel een helder denker en goed theoloog geweest, die zijn groote kennis van den Bijbel, de kerkvaders en latere uitleggers der Schrift, ter bevestiging van zijn eigen gevoelens met talent te pas wist te brengen.

Zeker kan Herberts een voorlooper der Remonstranten genoemd worden. ‘Hij wilde vrijheid van overtuiging, vrijheid van onderzoek, geen bindend gezag van geloofsbelijdenis en catechismus’ (Rogge). Zijn gevoelens over eenige bijzondere geloofspunten kunnen het best gekend worden uit de twee door hem afgelegde geloofsbelijdenissen, waarvan hij de eerste in October 1591 aan de commissarissen der provinciale synode te 's-Gravenhage inzond en de laatste in 1593 door de buitengewone synode, in dezelfde stad gehouden, overeenkomstig met Gods Woord werd bevonden. Over de ‘rechtvaerdigmakende genade Christi’ zegt hij, dat, hoewel het bloed van Christus tot onze verzoening gestort is, ‘niemant daerin mach geheylicht of ghereynicht worden ... tensij dat die mensche denselven geest Christi dadelick doort gheloof aenneme, ende door cracht des gheloofs zijn onreyne siele daermede tot gehoorsame afstervinge van de sonde dagelycx besprenge ... Niemant is heylich, ofte van de ijdele wandelinghe verlost ... tensij dat hij hem in de wille Christi eerst selve verlochene’. - Zeer beslist verwerpt hij de leer, dat de mensch zalig wordt door goede werken, maar erkent evenzeer: ‘also en mach ook geen oprecht gelove zijn sonder goede wercken.’ In Christus gelooven sluit in: te doen wat Hij gebiedt. - De H. Schrift erkent Herberts voor het geopenbaarde Woord Gods, waarin ‘de goddelicke wille, midtsgaders de sin ende meyninghe des heylighen Gheestes, volcomelyck begrepen is, alsoo dat alle 't gunt den mensche ter salicheyt van noden is, daer inne volcomelick gheleert wert. De duysterheyt die hier ende daer inde heylige Schrift bevonden wort, en is niet eygentlick inde Schrift selve, maer inden mensche, voor so vele hij onherboren ende onverlicht is’, zoodat niemand de Schrift begrijpen kan en deze voor niemand ‘ten leven krachtich is,

ten sij de h. Gheest int herte des ghenen dien 't selvige woort vercondicht wert, wercke'. De H. Geest is dan ook 'de hooghste ende volmaekste leeraer ... also nochtans dat de h. Geest den mensche anders niet leert inwendich, dan uytwendich int gheschreven woort begrepen is'. - Omtrent de sacramenten gelooft hij, dat ze door Christus zijn ingesteld 'tot onser nutticheyt, versterckinge onses gheloofs, ende onderwijsinghe om toe te nemen in de ghemeynschap Jesu Christi ende broederlycke liefde ... datse ons tot ghene tijden, so langhe wij leven, onnut ende nodeloos zijn'. Zeer uitvoerig is hij over den doop en betreurt den twist over kinder- en bejaarden-doop, waardoor de een den ander uit stad en land zou willen verdrijven. God heeft onder alle volken en partijen de zijnen en zoo wij Hem in gemeenschap niet nader komen dan in den letterlijken naam van Vader, Zoon en Heiligen Geest, zoo zijn wij slechts uitwendig gedoopt; de ware kracht van den doop bestaat echter in vernieuwing des geestes. - In verband met de vraag, of Herberts een voorlooper der Remonstranten was, is natuurlijk zijn gevoelen omtrent de praedestinatie van belang. Hierover schreef hij, zonder opgave van plaats of jaartal der uitgave: *Van de eeuwige predestinatie ofte voor-schickinge Godes. Antwoorde Hermanni Herberts*, *dienaer des Woorts binnen der Gouda*, *op verscheyden objecten ofte tegenworpingen*, *desen artyckel betreffende. Waermede bewesen wert*, *dat niemant door Godes voorordeninghe tot desselvigen haet of tot den doot ende verdoemenis komt*, *maer alleen door zijn zelfs boosheyt ofte sonde. 2 Thess. II:12*, *13*. Hiervan verscheen later te Rotterdam een herdruk, waarbij op den titel de eerste zin: *Van de* tot *Godes* gemist wordt. Herberts neemt geen voorbeschikte verwerping der goddeloozen aan en acht Gods verkiezing te bestaan in die van het menschelijk geslacht in Christus; buiten Christus waren er geen uitverkorenen. Wilde men daartoe behooren, dan moest men zijn wil en leven buigen naar en overgeven aan den wil en het leven van Christus. 'God toont zijn goddelicke barmherticheydt tot alle menschen, opdat Hij hen van 't leven der sonden, in den wille ende 't leven des gheloofs in Christo soude wederbrenghen ende salich maken ... So dan yemant onder ons ghevoelt, dat hij noch niet onder 't ghetal dergenen is, die van Godt ter salicheyt verordineert zijn, d.i. onder die geestelyck levendich-gemaecte kinderen Gods, laet dien van zijn leven des vleesches dan afstaen, ende hem tottet leven Christi begeven, so sal hij onder tgetal der gepredestineerden bevonden worden'.

Wat den Catechismus betreft, was Herberts niet tegen het boek zelf gekant, maar wel tegen de wijze, waarop men het naast de Confessie wilde ingevoerd en gebruikt hebben. Vooral ook, dat men den Catechismus z.i. boven de Schrift stelde, dewijl elken Zondag in een kerkdienst daaruit en niet uit den Bijbel werd voorgelezen en gepreekt: zoo werden 'menschelijke glosen' boven het Woord gesteld en dit dikwijls dienstbaar gemaakt, om den Catechismus te verklaren. Ook ergerde het hem, dat alle leeraars onder eede moesten beloven, de profetische en apostolische geschriften getrouw te leeren, naar inhoud van den Catechismus. Zóó werden volgens hem de Christelijke vrijheid belemmerd, de gaven des Geestes aan regelen gebonden en een nieuwe menschelijke dienstbaarheid ingevoerd.

Behalve de reeds genoemde geschriften heeft Herberts nog in 't licht gegeven: *Een corte verclaringhe over die woorden des apostels Pauli beschreven 2 Thess. II:3. En laet u van niemant verleyden in geenderley wijze enz.* (z.j. en, blijkens den naam van den uitgever, verschenen te Vianen), terwijl Schotel nog opgeeft:

A.B. of vrageboekje. Rogge *(Coolhaes*, II, 236) acht het waarschijnlijk, dat hiermede de zoogenaamde 'Goudsche Catechismus' bedoeld is. Dit was een boekje, tot titel dragend: *Korte onderwijsinghe der kinderen in de Christelijke Religie*, dat door de Goudsche predikanten Hermannus Herberts, zijn zoon Theodorus en Arboldus (Thombergen) was opgesteld ten dienste van het katechetisch onderwijs. Ook met Arminius was erover van gedachten gewisseld, die het gelezen en goedgekeurd had. Het begon met het alphabet, behandelde dan in vijf en veertig vragen de geloofsleer, waarbij de antwoorden meest alle uit teksten bestonden, en werd besloten met eenige gebeden en spreuken uit de Schrift. Tijdens het leven van Herberts was het nog niet gedrukt, maar reeds de gedeputeerden der Delftsche synode van 1607 kenden het en wisten, dat het op de scholen zou worden ingevoerd. Toch hebben zij op die synode nog niet erover gesproken, daar Theodorus Herberts hun dit verzocht had en beloofd, dat het niet gedrukt zou worden vóór Gedeputeerden het hadden goedgekeurd. Dadelijk na het uiteengaan der synode was het echter zonder toestemming gedrukt, waarover Th. Herberts later (1618) zijn leedwezen betuigde (Reitsma en V. Veen, *Acta*, III, 302), doch hetgeen de Gereformeerden op het kwaad vermoeden bracht, dat dit geschrift bestemd was, om den Heidelberger te verdringen. Nog in 1607 waren Gedeputeerden toen van plan, naar Gouda te gaan, om met de predikanten aldaar over die uitgave te spreken, maar zij gaven aan dit voornemen geen gevolg; wel schreven zij dd. 13 Februari 1608 een brief, waarin zij een drietal bezwaren ontwikkelden (Wyminga, *Hommius*, 58), hetgeen echter niet veel uitwerkte, daar de synode te Dordrecht in 1608 opnieuw aan Gedeputeerden opdroeg, met den Magistraat en den Kerkeraad van Gouda over de afschaffing van dit leerboek en de invoering van den Heidelberger te handelen. Donteclock schreef in laatstgenoemd jaar zijn *Proeve des Goudschen Catechismi* en noemde het boekje 'een schoe, die aen alle voeten past', omdat de stukken des geloofs òf niet verklaard werden òf zóó, dat de aanhangers van iedere richting het onderschrijven konden, zonder hun gevoelens te verloochenen.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. II, blz. 69-74; dl. III, blz. 663. - *Kalender v.d. Prot. in Nederland.* dl. III, blz. 140-171. - Hania, *Helmichius*, blz. 191-207. - Rogge, *Coolhaes*, dl. II. blz. 152-181, 233-236. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, blz. 435-438, 483, 484. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, dl. I, blz. 125-144. - Rutgers, *Acta*, blz. 299, 315, 325, 534, 553, 554, 558, 559. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 16, 64, 89, 92-94, 106. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. II, aant., blz. 73-75. - Knipscheer, *De Invoering en de waardeering der Geref. belijdenisschriften in Ned. vóór 1618*, blz. 75, 76, 116, 117. - Wyminga, *Hommius*, blz. 41, 56, 57. - Ruys, *Dathenus*, blz. 205. - Sepp, *Godg. Ond.*, dl. I, blz. 83. - Janssen, *Kerkh. in Vlaand.*, dl. I, blz. 11, 13, 219, 380, 381, 413. - Van Veen, *De Kinderdoop der Gereformeerden (Kerk en Secte)*, blz. 43. - Schokking, *De Leertucht in de Gereformeerde Kerk van Ned. tusschen 1570 en 1620*, blz. 286, 289, 293, 294. - Kühler, *Socin.*, blz. 50. - Heppe *Gesch. des Piëtismus*, S. 87. - Bor, *Ned. Oorl.*, 21e boek, fo 81v-106v. - Brandt, *Reformatie*, dl. I, blz. 692, 693, 715, 716; dl. II, blz. 56, 69, 577. - *Tr. en Zw.*, 14e Jaarg., blz. 344, 345; 15e Jaarg., blz. 167. - *Arch. K.G.*, dl. IX, blz. 312-314, 317, 318, 362. - *Ned. Arch. K.G.*, N.S., dl. VI, blz. 298, noot 7. - Reitsma en V. Veen, *Acta*, dl. II en III, Registers. - Knuttel, *Acta*, dl. II, blz. 74. -

Werken Marn. Ver., Serie III, dl. II, 2e stuk, dl. IV en V, Registers. - Stegeman, *Uit de Kerkelijke Geschiedenis van Winterswijk*, blz. 18. - *Acta Classis Dordrecht*, *1577 en volg. jaren* (handschr.)

[Theodorus Herberts]

HERBERTS (Theodorus of **Dirk)**, zoon van den voorgaande, studeerde te Leiden, hoewel zijn naam niet in het *Alb. Stud.* voorkomt, werd in April 1599 geëxamineerd en nog in datzelfde jaar als proponent te Gouda beroepen. Met zijn vader en zijn anderen ambtgenoot Arboldus (Thombergen) stelde hij den 'Goudschen Catechismus' (zie vorig artikel) op en gaf voor de synode, die van 8 October tot 6 November 1618 te Delft gehouden werd, een verhaal, hoe dit geschrift was ontstaan. Tevens verzekerde hij, dat de uitgave hem leed deed en dat hij 'oock sijn beste dede om hem in te houden, hebbende tot dien eynde alle de exemplaren tot hem genomen ende opgeslooten om onder de luyden nyet te laten comen'. Op de synode te Leiden in 1619 erkende hij, bij zijne Remonstrantsche gevoelens te zullen blijven en weigerde, de Dordtsche artikelen te onderteekenen, waarop hij werd afgezet. Ook de 'acte van stilstand' wilde hij 'in dese tegenwoordige vergaderinghe' niet teekenen, hoewel hij zeide, 'dat hij hare E.M. daerin zoude contentement doen'. Later heeft hij die acte door een ander 'als borge' laten onderteekenen en schijnt hem meerder vrijheid dan den anderen Remonstranten te zijn vergund, maar de synode van 1620 te Gouda acht het buiten twijfel, 'dat hij hier ende daer noch d'onrust der kerc voet', zoodat zij de overheid zal verzoeken, hiertegen de noodige maatregelen te nemen. Op de synode van 1621 te Rotterdam wordt echter medegedeeld, dat Herberts de acte van stilstand geteekend heeft en acht men het onnoodig, de acte van deportement van den kansel af te lezen; desnoods kan haar inhoud na afloop der predikatie worden bekend gemaakt. De verdere levensbijzonderheden omtrent Theodorus Herberts zijn onbekend. Uit het voorgaande kan wel afgeleid worden, dat hij een geheel ander karakter bezat dan zijn vader: wel was hij, evenals deze, openhartig en verkondigde zonder voorbehoud zijn afwijkende meening, maar den zoon kenmerkten een bescheidenheid en een vredelievendheid, die den vader vreemd waren, doch bij den eerstgenoemde, blijkens het teekenen van de acte van stilstand, aanleiding konden geven tot de beschuldiging van zwakheid.

Van zijn Remonstrantsche gevoelens heeft Herberts getuigenis afgelegd in een geschrift, getiteld: *Cort ende claer bewijs uyt de H. Schriftuur*, *Van 't ghevoelen der ghereformeerde Leeraren die ten huydighen dage van sommighe Remonstranten ghenoemt worden aengaende de Godlijcke Predestinatie ende andere aenclevende poincten. Met corte opening ende verclaring van de principale Schriftuyr-plaetsen die hier souden mogen schijnen teghen te strijden. In vier Capittelen afghedeelt*, *ende ghestelt tot dienst van de ghene die int corte eenvoudigh onderricht hier van soecken* (Gouda 1616). Nog in hetzelfde jaar verscheen een tweede druk, 'van nieuws oversien, ende alleen in de Voorrede tot vrede vermeerdert', terwijl Herberts tevens een Fransche vertaling bewerkte, die tot titel droeg: *Vérification briefve et claire par la parole de Dieu de l'opinion des ministres réformés etc.* (der Gouw 1616). Een derde druk van het Hollandsche werk verscheen nog in 1647 te Rotterdam; sommigen willen hieruit afleiden, dat de schrijver in dat jaar nog leefde.

Het is kenschetsend voor den schrijver, dat hij in de voorrede zijn verwondering betuigt, dat zoovelen van een dispuut over de praedestinatie een afkeer hebben;

door zoo'n twistgesprek komt de waarheid immers meer en meer aan 't licht en de zaak zelf behoeft toch tot geen scheiding of scheuring aanleiding te geven. Hier is immers geen sprake van een ‘fundamenteele nootsaeckelijcke waerhijt, te wete of Jesus is Christus’ en daarom behoort er ‘verdraaghsaemheyt plaets te hebben’. De bekende Jacobus Revius achtte het evenwel zijn plicht, Herberts te bestrijden en gaf tegen hem uit: *Schriftuurlyck Tegen-Bericht van de Leere der Gereformeerde Kercken aengaende de Goddelijke Predestinatie ende andere aen-clevende poincten. Tegen de dwalingen dergener die haer selven Remonstranten noemen*, *voorghestelt in 't boecxken van D.H. Herberts*, *ghenaemt Cort ende claer bewijs etc.* (Dev. 1617). Hier toont Revius zich ‘den verklaarden Contra-Remonstrant’ en ‘het stuk mag een warm pleidooi voor de leer der kerk worden genoemd’ (Meyjes). Herberts beantwoordde den aanval in zijn *Christelijcke Verdediginghe ende Breeder Bewijs uyt de H. Schriftuyr vande Leere der gereformeerde Kerckendienaren die men Remonstranten noemt*, *aengaende de Godtlijcke Predestinatie. Gestelt op 't Teghenbericht J. Revii*, *onlancx van hem uytgegeven etc.* (Gouda 1617). Hierin verklaart hij tot vrede vermaand te hebben en in plaats daarvan komt Revius hem bestrijden! Tot een wederantwoord is deze echter niet gekomen.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, dl. II, blz. 74. - *Kalender v.d. Prot. in Ned.*, dl. III, blz. 171. - *Arch. K.G.*, dl. VII, blz. 49, 50. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 94. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, blz. 436. - Reitsma en V. Veen, *Acta*, dl. III, Reg. - Knuttel, *Acta*, dl. I, blz. 13, 24; dl. II, blz. 76. - Janssen, *Kerkh. in Vlaand.*, dl. I, blz. 14, 455, 456. - Rogge, *Wtenbogaert*, dl. I, blz. 268. - Meyjes, *Revius*, blz. 121-126. - Hania, *Helmichius*, blz. 206. - Wyminga, *Hommius*, blz. 56, 57. - Duker, *Voetius*, dl. I, blz. 295.

[Adrianus de Herder]

DE HERDER of **DEN HARDER (Adrianus)** is te Rotterdam geboren, waarschijnlijk aldaar den 9^{en} Januari 1639 gedoopt als zoon van Dirk Jacobse en Maertje Ariens, en liet zich den 29^{en} September 1659 als student te Leiden inschrijven. In 1662 werd hij in de classis van Leyden en Nederrijnland praeparatoir geëxamineerd en nog in datzelfde jaar predikant te Bleiswijk. Op 29 October 1662 huwde hij te Schiedam Adriana van der Lee, wonende te Rotterdam. In de eerste jaren zijner bediening viel niets belangrijks met hem voor, maar langzamerhand schijnt hij onder den invloed van Jean de Labadie gekomen te zijn, die in 1666 predikant te Middelburg was geworden. In 1670 ontstonden de eerste moeilijkheden: De Herder meende, geen kinderen te mogen doopen van ouders die ‘enkel natuurlicke menschen’ waren, die ‘geen kennisse van de Leere der Waarheid in 't gemeen, noch van de Leere des Doops in 't bijzonder hadden’ en van ‘openbare Godloozen, enkel levende na de maniere van de Booze Werelt, niets Christelijks in haar vertoonende’. De classis, tot wien hij zich gewend had, achtte, dat hij de orde, in de kerk gebruikelijk, moest volgen en toezien, dat zulk een kind door goede getuigen ten doop werd aangeboden. Maar bovendien kwam er moeilijkheid over de bediening van het Avondmaal, waar De Herder ook alleen ware geloovigen wenschte te zien toegelaten. Onderhandelingen met de classis waren van een en ander het gevolg, terwijl de kerkeraad van Bleiswijk zich ook niet met De Herder's meeningen kon vereenigen. Ten slotte werd hem

aangezegd, dat hij van zijn opvattingen omtrent het bedienen der Sacramenten afstand moest doen en toen hij metterdaad weigerde

en eenige conferenties met Ds. F. Ridderus zonder resultaat bleven, besloot de classis elken Zondag één harer predikanten naar Bleiswijk te zenden, om den Doop en, zoo noodig, het Avondmaal te bedienen. De eerste maal kwamen er zelfs twee, die in de classikale vergadering van 2 October 1670 verslag uitbrengen, waarin zij mededeelen, dat De Herder geweigerd had te doopen, waarop één van hen het in zijn plaats had verricht. Op dienzelfden dag werd De Herder voorloopig verboden, te Bleiswijk te prediken. Dadelijk diende hij een ‘Protestatie’ in, die de classis met een ‘Acte van apologie’ beantwoordde, waarop De Herder zelf in de classikale vergadering van 6 October verscheen en een ‘Tweede Protest’ indiende, waarin hij verklaart, dat, nu de classis hem actu gedeporteerd heeft, hij zich aan den kerkdienst te Bleiswijk zal onttrekken, daar hij een vijand van oproer is. De classis daarentegen hoopte, dat hij zijn dwalingen zou inzien en dan bij de gemeente blijven: zij had hem niet ontslagen en wilde dat ook nu niet doen; maar De Herder volhardde, wilde niet langer lid der classis blijven en nam afscheid.

De bijzondere snelheid, waarmede de geheele zaak afgewikkeld werd, moet volgens Knuttel worden toegeschreven aan de angst der kerkelijken voor het dreigend separatisme en voor invloed van De Labadie. Eigenaardig is zeker ook De Herder's houding, die nog in dezelfde maand, October, te Rotterdam conventikels ging houden met een kleine, hem toegedane gemeente van 28 leden, maar toch nog in het volgend jaar onderhandelde over een mogelijken terugkeer naar Bleiswijk. De Rotterdamsche Magistraat scheen ook gaarne de zaak in der minne beslist te willen zien en heeft waarschijnlijk in begin Februari 1671 met De Herder besprekingen gehouden, waarvan het gevolg was, dat deze in een bij de classis ingeleverd geschrift zich tot allerlei concessies bereid toonde. Toen hij echter op de classikale vergadering van 7 April verscheen, bleek hij weer bij zijn oude gevoelens te blijven, waarop den 12^{en} Mei het beroep van een nieuwen predikant te Bleiswijk volgde. Toch laat de Rotterdamsche Magistraat het hierbij niet: in de classikale vergadering van 2 April 1673 vraagt hij, of er geen middel bestaat, De Herder met kerk en classis te verzoenen, terwijl De Herder bericht, over deze vraag eerst te zullen beslissen, als hij met zijn gemeente gesproken heeft, maar hijzelf voelt er niet veel voor.

Een en ander maakt een zeer vreemden indruk, want niet alleen achtte men het afkeurenswaardig, dat De Herder conventikels hield, maar de vraag rees, of de kinderen, door hem op die bijeenkomsten gedoopt ‘voor wettige en waare gedoopte moeten gehouden worden’. De Synode, in 1672 te Brielle gehouden, geeft hierop geen rechtstreeksch antwoord; zij wil alleen, dat de lidmaten ernstig gewaarschuwd zullen worden, om hun kinderen niet door De Herder te laten doopen en verder zal zij den Magistraat van Rotterdam vragen, de conventikels te verhinderen. Het gevolg van dit laatste was, dat de plaats dier samenkomsten van overheidswege met een slot gesloten werd, doch De Herder stelde nu zijn eigen huis voor die vergaderingen open en schreef een verdediging van zijn standpunt, getiteld: *Historia Apologetica*, *ofte Waarachtigh Vertoogh van al 't geen in de Kerke tot Bleiswijk*, *Als ook in de Classe van Schieland*, *over 't werk van de Reformatie voorgevallen is. Tot verantwoordinge van alle de ongefondeerde Beschuldigingen des opgemelten Classis. 't Samengesteldt door Adrianus de Herder*, *opziender der congregationale Gemeente Christi tot Rotterdam* (Rott. 1673). Uit dit boek blijkt ook, dat de classis Schieland tevoren over deze zaak een *Verhaal des E. Classis van Schielandt* in 't licht gegeven had.

Ter weerlegging van De Herder gaf Ridderus een geschrift uit, getiteld: *Dolende Herder.* De Rotterdamsche Magistraat nam echter krasser maatregelen en waarschuwde De Herder, dat hij het houden van vergaderingen moest staken op straffe van verbanning uit Rotterdam en Schieland, welke straf ook werd toegepast, toen De Herder niet gehoorzamen wilde. Ondanks dit vonnis bleef hij echter kalm in Rotterdam, waarop de Magistraat hem voor zes weken in het tuchthuis zette, met bedreiging, dat, indien hij daarna weer conventikels hield, hij voor drie jaar zou worden opgesloten. Wel hield De Herder zich, na zijn straf ondergaan te hebben, eerst wat rustiger, maar spoedig ging het weer den ouden gang, terwijl de Magistraat werkeloos toezag. In 1676 kan eindelijk ter synode van Dordrecht gerapporteerd worden, dat de Rotterdamsche overheid beloofd heeft, om, indien de Staten een algemeen plakkaat tegen de conventikels doen uitgaan, ook tegen De Herder te zullen optreden en tevens, dat deze nogmaals door den Magistraat is vermaand, zich rustig te houden. In de synode van 1677 en 1678 wordt weder medegedeeld, dat De Herder zich stil houdt en zijn aanhang afneemt, de classikale acta van 1679 noemen nogeens zijn naam, maar verder wordt over hem gezwegen. In 1685 blijkt hij te Rotterdam te wonen, waar hij op 't eind van Januari 1699 kinderloos overleden en in de Groote Kerk begraven is.

De Herder en zijn kring schijnen veel sympathie gevoeld te hebben voor de Kwakers, die tot 1675 hun bijeenkomsten te Rotterdam hebben gehouden. In de classikale vergadering van 19 Januari 1671 wordt althans bericht, dat de kring zich poogt te vereenigen met de ‘independenten’, waaronder waarschijnlijk de Kwakers moeten verstaan worden, daar deze ook in de Kerkeraadsnotulen van 1674 met De Herder in één adem worden genoemd. Reitsma *(Herv. en Herv. K.*, blz. 651) deelt mede, dat De Labadie pogingen heeft gedaan, De Herder aan zich te verbinden, doch dat dit op niets is uitgeloopen, terwijl Hylkema juist zegt *(Réformateurs*, I, 206), dat hij zich bij de Labadisten heeft aangesloten. Waarschijnlijk zal hij dit aan Schotel *(A.M. v. Schurman*, blz. 200) ontleend hebben, maar voor deze meening is verder geen bewijs te vinden. Wel verhaalt Hylkema later *(a.w.*, II, 111), dat Thomas Servaasz, vroeger knecht op een scheepstimmerwerf en volgeling van De Herder, een tijdlang aan het hoofd van diens kring stond, maar zich ten slotte bij de Labadisten te Herford voegde, waar hij één der predikers werd. Daar het verblijf der Labadisten te Herford tusschen 1670 en 1672 valt, is het mogelijk, dat, terwijl De Herder een zelfstandigen kring vormde, een deel van zijn aanhangers onder Servaasz zich reeds spoedig bij de Labadisten heeft aangesloten.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - W.P.C. Knuttel, *Adriaan de Herder* (in: *Rotterdamsch Jaarboek*, 2e reeks, 6e Jaargang, blz. 1-13). - Knuttel, *Acta*, dl. IV, blz. 281, 375, 517, 553, 588, 605; V, 22, 23, 64, 106, 107, 157, 199, 244, 288, 325, 341. - Hylkema, *Réformateurs*, dl. I, blz. 206; II, 111. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, dl. I, blz. 283, 284. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, dl. III, blz. 29 en Aant., blz. 10. - Soermans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 84. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, blz. 651. - Schotel, *A.M. v. Schurman*, blz. 200. - Koelman, *Historisch Verhael nopende der Labadisten scheuringh*, blz. 43, 72, 116. - W. a Brakel, *Redelijke Godtsdienst*, dl. I, blz. 595. - Los, *Wilhelmus a Brakel*, blz. 209. - Olthuis, *De doopspraktijk der Gereformeerde kerken in Nederland 1568-1816*, blz. 93, 94. - H. v.d. Hagt, *Kerkzegels*, XXII *(Rott. Kerkbode*, 4 Juli 1894, 34e Jaarg., no 14).

[Johannes Hooykaas Herderscheê]

HOOYKAAS HERDERSCHEÊ (Johannes) werd den 20^{en} Sept. 1822 geboren te Dokkum uit het huwelijk van Jacobus Herderscheê, pred. aldaar[1)] en Geertrui Maria Hooykaas. Zijn vader werd geroemd als een man van ernst en eenvoud, beschaving en vernuft, die zichzelf volkomen in bedwang had, bovendien een degelijk geleerde, altezaam eigenschappen en trekken, die ook den zoon niet vreemd waren. Moest deze laatste vroegtijdig door den dood zijne moeder verliezen, in het voorjaar van 1827 verhuisde het gezin naar Hoorn. Na aldaar de Fransche School, waarvan hij het neutrale onderwijs in later jaren tot een voorbeeld bleef stellen, en vervolgens de klassen der Latijnsche School met den meesten lof doorloopen te hebben, werd hij den 23^{en} Sept. 1840 ingeschreven als student te Leiden. Hij was praeses der Theol. Faculteit en had als zoodanig zitting in het collegium, dat hem ook terstond tot zijn voorzitter koos, iets dat wel van beteekenis was met het oog op een student als Hooykaas Herderscheê, die vanwege zijn zwak lichaam en kreupelen gang zeer stil leefde. Daarbij wijdde hij zich aan degelijke studie; van zijn litterairen ijver in dien tijd getuigen zijne bijdragen in den studentenalmanak, waarvan hij meermalen redacteur was. Tot candidaat in de Letteren en doctorandus in de Theologie bevorderd, zag hij in 1845 met goud bekroond zijn antwoord op de te Utrecht uitgeschreven prijsvraag over de *Vergelijking van den Eersten Brief van Petrus met de Petrinische redevoeringen in de Handelingen der Apostelen.* Sterken invloed onderging hij van zijn in 1843 te Leiden opgetreden leermeester J.H. Scholten, sterker misschien dan iemand anders; aanvankelijk behoorde hij dan ook geheel tot diens school; later kwam er een tijd, waarin hij zijn leermeester in vrijzinnigheid voorbijstreefde. Deze laatste gelijk ook v. Hengel, noemden hem later nog als een der meest uitstekende studenten.

Den 7^{en} Mei 1846 door het Prov. Kerkbestuur van N.-Brabant bevorderd tot proponent werd hij den 13^{en} Juni 1847[2)] bevestigd te Kamperveen door Ds. J. Hooykaas, pred. te Middelharnis (m. Joh. XXI:17; intr. m. Mc. X:40). Deze gemeente verwisselde hij voor Edam, waar hij den 20^{en} Oct. 1850 bevestigd werd door Ds. J.H. Tersteeg, pred. ald. (m. Hand. XXIII:24, 25; intr. m. 1 Thess. V:19). Reeds den 12^{en} Apr. 1852 (2^{en} Paaschdag) nam hij hier afscheid (m. Hebr. XIII:20, 21), waarop zijn bevestiging te Nijmegen den 18^{en} April volgde door den oudsten predikant aldaar Ds. E. Pijnappel v. Voorthuyzen (m. 1 Cor. IV:1, 2; intr. m. 1 Cor. XV:14*a*). Hij bleef er werkzaam, totdat de gevolgen van een aanval van beroerte, die hem den 5^{en} Jan. 1883 getroffen had, hem met ingang van het daaropvolgende jaar emeritaat deden aanvragen; den 30^{en} Dec. '83 sprak zijn ambtgenoot B. ter Haar Bzn. op zijn verzoek een afscheidswoord. Den 21^{en} Febr. 1884 werd hem een treffende hulde gebracht in den vorm van geschenken, in stilte aan zijne woning bezorgd uit naam van vele geestverwante gemeenteleden, maar ook van ruim zestig hoogleeraren en

1) *Jacobus Herderscheê* werd prop. 1813, pred. te Ravenswaay in 1814, te Krimpen a/d Lek in 1820, te Dokkum in 1821, te Hoorn in 1827, ald. overl. 31 Oct. 1844. Na zijn dood werd een *Zestal nagelaten leerredenen* van hem uitgegeven voorzien van een voorrede der 3 Hoornsche predikanten, J.A. Coenen, H.L. Oort en J.C. ter Brummeler Andriesse. Hoorn 1845.

2) Ten onrechte vermeldt het *N. Biogr. Wdb.* t.a.p. als jaar van bevestiging 1846.

predikanten uit verschillende vaderlandsche Prot. gemeenten. Uit enkele kort vóór zijn dood van hem verschenen pennevruchten bleek

dat, al had zijn spraakvermogen geleden, zijn hoofd nog helder was. Den 15^{en} Maart 1886 overleed hij te St.-Anna bij Nijmegen, waarheen hij in April 1885 verhuisd was.

Hooykaas Herderscheê was een der eerste woordvoerders in tijds- en rangorde van de Moderne richting; hij schaarde zich bij de ethisch-modernen, die consequent S. Hoekstra's beginselen doorvoerden en het godsdienstig geloof afscheidden van de wereldbeschouwing, iets waar Hoekstra zelf nog niet toe gekomen was. Uitgaande van de stelling dat de wereld - de natuur en de geschiedenis - niets leeren omtrent God, is het godsdienstig geloof diensvolgens voor hem geen wereldbeschouwing; het is levensbeschouwing, voortkomend uit 's menschen zedelijke behoefte. Toen in zijn studententijd de verschijning van Strausz' *Leven van Jezus* bij velen verontwaardiging en bezorgdheid opwekte, was dit bij Herderscheê niet het geval; zijn diepgewortelde overtuiging was los van de resultaten der Bijbelcritiek. Het laat zich dan ook op zijn standpunt verklaren, dat hij het later opnam voor den inhoud van een artikel van A.G. van Hamel over *Godsdienst zonder Metafysica*[1)], dat van moderne zijde, ook van Kuenen, sterke bestrijding had gevonden; Herderscheê noemde bedoeld artikel ‘voortreffelijk’. Met v. Hamel, I. Hooykaas (behalve zijn geest- ook zijn bloedverwant) en H. Oort, gaf hij, om de ethisch-moderne richting aantebevelen en te verdedigen, een viertal voorlezingen uit, getiteld: *Godsdienst, volgens de beginselen der Eth. richting onder de Modernen.* Ook bestreed hij[2)] D.S. Gorter, die in zijn studie over *De Theologie van Prof. J.H. Scholten ten opzigte van hare wijsbegeerte, openbaringsbegrip en inhoud des geloofs*, een wijde kloof had geconstateerd tusschen God en mensch, zoodat openbaring dus niet anders zou zijn dan mededeeling van buiten af, van gene zijde der kloof. Het min of meer tweeslachtig (verstandelijk èn zedelijk-godsdienstig) karakter der Moderne richting in vroeger jaren, was hem vreemd; zijn religieuze persoonlijkheid en wetenschappelijke zin vormden een schoone harmonie. Van al wat naar verstandsvergoding zweemde had hij een afkeer. Van zijne onafhankelijk- heid en zelfstandigheid getuigt, dat hij het opnam voor D. Chantepie de la Saussaye, den criticus voor Scholtens standaardwerk, ‘een alleenstaand strijder’, dien men vanwege zijn duisterheid veronachtzaamde, en ook voor Prof. A.D. Loman, al beaamde hij zelf diens hypothese niet.

Dat bestrijding, met name ook op kerkelijk terrein hem niet gespaard bleef, ligt voor de hand. Hij stond er bij herhaling aan bloot. Reeds in 1863 had hij in *Nieuw en Oud* de toen pasingevoerde belijdenisvragen moeilijk verstaanbaar genoemd voor de leerlingen, bovendien onzeker van beteekenis en slechts in practischen zin te gebruiken, waardoor afwijking van hare letter of zelfs algeheele terzijdestelling geoorloofd zou zijn. Was hij de man, die zich meer aan zijne beginselen dan aan kerkelijke reglementen stoorde, in 1865 samen met Ds. B. ter Haar in den kerkeraad wegens doorgaande onrechtzinnigheid in zijne prediking aangeklaagd, en had de kerkeraad bij die gelegenheid geweigerd de ingebrachte bezwaren te ondersteunen, zoodat een aanklacht bij het Class.-Bestuur van Nijmegen achterwege was gebleven, toen hij in 1874 werd aangeklaagd wegens het bevestigen van lidmaten op naar [3)]

1) In: *Theol. Tijdschr.* Jrg. 1874, blz. 477-509.
2) In: *Godgel. Bijdr.* Jrg. 1858, blz. 578-594.
3) *Schakeersels van Modernen* in: *Theol. Tijdschr.* Jrg. 1875, blz. 76-92.

eigen overtuiging geformuleerde vragen, werd de zaak wel voor genoemd Bestuur gebracht. Dit Bestuur oordeelde, dat Herderscheê, ook met het oog op de toekomst, ‘terechtwijzing en waarschuwing’ behoorde te ontvangen. Het resultaat van het daarop gevolgde proces, dat alle kerkelijke instantiën doorliep, was de uitspraak van het Prov. Kerkbestuur van Overijssel overeenkomstig de lastgeving van de Synodale Commissie dat er wel een strafbaar feit was gepleegd, doch dat er niet goed was gestraft; ‘terechtwijzing en waarschuwing mochten niet als tuchtmiddel worden gebruikt, maar moesten dienen om de verkeerdheden in den geest der broederlijke liefde uit den weg te ruimen’. Herderscheê bleef niet in gebreke op deze broederlijke vermaning een broederlijk wederwoord te richten tot bedoeld Prov. Kerkbestuur[1)].

Toen in 1876 de beurt der openbare belijdenis op Goeden Vrijdag weer aan Herderscheê was, richtte deze te voren een openbaren brief aan zijne leerlingen, waarin hij zijne opvatting van den inhoud der bevestigingsvragen uiteenzette. Voor de mogelijkheid gesteld dat hunne namen niet zouden worden ingeschreven in het lidmatenboek, werden van de tien aannemelingen zes (onder wie Herderscheê's eigen dochter), die bezwaar maakten tegen de kerkelijke bevestiging op de voorgeschreven vragen, door hem op 9 Apr. afzonderlijk toegesproken (naar aanl. van Joh. VI:37*b*) en daarmee bij de gemeente ‘ingeleid’, zonder voor ‘bevestigd’ te zijn verklaard. Toch volgde een aanklacht, waarop Herderscheê door het Class.-Bestuur voor den tijd van zes weken in zijne bediening werd geschorst, met behoud van tractement. In de door hem bij het Prov. Kerkbestuur ingediende memorie gaf de geschorste een weerlegging van de gronden dier veroordeeling: ‘bevestiging van lidmaten’ had ditmaal niet plaats gehad, zooals ook blijken kon uit de in druk verschenen leerrede. Het slot was dat het Prov. Kerkbestuur van Groningen, op last der Synodale Commissie het vonnis der schorsing vernietigde, omdat er geen bevestiging had plaats gehad volgens de letter van het reglement. Toen de vrijspraak juist op den Protestantendag te Arnhem, waar ook Herderscheê zelf tegenwoordig was, bekend werd, wilde men hem eerevoorzitter maken, maar hij wees deze onderscheiding af; hij was voor zichzelf afkeerig van alle vertoon. Het proces bracht vele pennen in beweging; dag- en weekbladen waren er vol van. Protestvergaderingen werden gehouden, om aan de Synode te verzoeken dat de bevestiging van lidmaten voortaan geen kerkrechtelijk, maar een zuiver godsdienstig karakter zou dragen en aan de predikanten ook bij de leiding van deze plechtigheid de noodige vrijheid zou gewaarborgd zijn. De Synode nam de zaak ernstig ter harte. Nadat deze aangelegenheid verschillende phasen doorloopen had, was het slot de invoeging in art. 39 van den *geest* en de *hoofdzaak*, ten jare 1880, en eenige faciliteiten voor de bevestiging van eigen leerlingen en van elders woonachtigen[2)]. Het met Herderscheê gebeurde was zeker aan dit resultaat niet vreemd.

Vermelding verdient dat Herderscheê behoorde tot de onderteekenaars van het ‘non-possumus’-adres aan de Synode van 1875, en dat ook een door hem den 7^{en} Jan. 1872 geleide bevestiging van Kerkeraadsleden aanleiding gaf tot een conflict, omdat hij daarbij de vragen van het Formulier ter bevestiging niet gesteld had;

1) Zie: *De Hervorming.* 1 Oct. 1875.
2) Over deze geschiedenis zie men: Dr. J. Herderscheê, *De Modern-godsdienstige richting in Nederland*, blz. 182-187.

bedoelde bevestiging had toen plaats den volgenden Zondag door Ds. P. van Son, op wiens initiatief aan het Class. Bestuur is gevraagd of art. 22 Regl. op de Kerkeraden ook van toepassing is op de vragen van gen. bevestigingsformulier.

Dat Hooykaas Herderscheê, die geen vakgeleerde was, maar de Theologie veelzijdig beoefende, bij de benoemingen voor kerkelijk hoogleeraar telkens gepasseerd werd, dat hij bij het derde eeuwfeest der Leidsche Academie niet honoris causa tot theol. doctor werd gepromoveerd, heeft bevreemding gewekt. Trouwens met veel eervolle onderscheidingen, waarop hij, zonder het te willen, meer dan menig ander aanspraak mocht maken, is hij niet verwend. Te Nijmegen bleef een doorgaans kleine, doch trouwe kring hem volgen. Zijn ambt als predikant was hem onder alles hoofdzaak. Aan zijne preeken, waarvan velen in druk verschenen zijn, besteedde hij steeds groote zorg; van bevoegde zijde zijn ze genoemd ‘godsdienstige essays’. Aan een degelijken inhoud paarde zich een niet schitterende, maar eigenaardige, puntige, beknopte stijl. Hij gaf daarin zichzelf geheel, gelijk hij trouwens nooit iets ten halve deed. Ook op zijn catechetisch onderwijs legde hij zich bijzonder toe; vele zijner leerlingen hebben daarvan kunnen getuigen. Behalve zijne van studie getuigende voorlezingen, te Nijmegen gehouden over *Het leven van Jezus volgens Renan* (1863, '64), over *de voornaamste leerstukken der Geloofsbelijdenis van de Ned. Herv. Kerk* (1864, '65) hield hij met B. ter Haar Bzn. ook nog voorlezingen over *Het vierde Ev.* (1866, '67), over *Paulus in verband met de Handelingen*, (1867, '68). Verschillende onuitgegeven voordrachten werden door hem gehouden voor de Departementen der Ev. Maatschappij, der Maatsch. t. Nut v.h. Alg. Hij was voorzitter der commissie v.d. Depart. Nutsscholen, enz. Ook behoorde hij tot de oprichters van de Evang. Maatschappij, welke een vrucht was van de Aprilbeweging van 1853, en was hij meer dan dertig jaar lang secretaris van haar Hoofdbestuur. Voorts was hij (sinds 1876), lid van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden, secretaris van de commissie voor het Prot. Ziekenhuis te Nijmegen, medearbeider tot opvoeding van weezen in het huisgezin, bestuurslid van de afd. Nijmegen tot Afschaffing van sterken drank, lid van het Hoofdbestuur der Vereen. voor Lijkverbranding; de benoeming to bestuurder van het Ned. Zendelinggenootschap liet hij zich in 1862 en in 1867 welgevallen onder voorbehoud van zijn vrijheid en onder protest tegen art. 2 der statuten, als z.i. in strijd met het beginsel van het Genootschap; dit werd de reden, waarom hij eindelijk de betrekking afbrak.

Herderscheê's persoonlijkheid, uiterlijk zwak en kreupel, maar sterk van geest, werd bij al haar ernst gekenmerkt door iets geprononceerd geestigs; soms zwaaide hij den geesel der satyre wel wat al te sterk; dit werd door hem zelf erkend en betreurd. Streng voor zichzelf was hij dit ook voor anderen; menigeen heeft met zekere vrees tegen hem opgezien; toch was hij uitermate fijngevoelig en kiesch.

Den 27^{en} Mei 1847 huwde hij te Leiden met Jeanne Petronella Brutel de la Rivière, die hem na een zeer gelukkig huwelijksleven zag voorgaan naar het graf. Uit hun huwelijk werden zeven kinderen geboren. Van de drie zoons overleefde alleen de oudste Dr. J. Herderscheê, emer. pred. laatstelijk van 's-Hertogenbosch, zijn vader; een der dochters, gehuwd met Dr. C.C.N. Krom, den verdienstelijken rijksarchivaris in N.-Brabant,[1)] bleef in Nov. 1885 drie jaren na haar huwelijks-

1) Zie over hem: *Letterk. Lb.* Jrg. 1886, blz. 278-297.

voltrekking als weduwe achter met een zoontje; deze en vroeger door hem geleden beproevingen smartten Hooykaas Herderscheê diep, maar hij wist ze met geestkracht te dragen.

Van hem bestaan verschillende photographische portretten in grooter en kleiner formaat.

Van hem zag het licht:

Vriendschap, *Wetenschap*, *Maatschappelijk leven.* Toespr., geh. den 11^{en} Juny 1850 te Leyden, in het groot Auditorium der Academie, bij gelegenh. der stud.-reünie v. 1840-1846, door den voorzitter der commissie. Leyden. 1850. gr. 8°. - *De zon van het Afschaffingsgenootschap verduisterd.* Leyden en Amst. 1851. 8°. - *Leerredenen ter gedachtenis aan zijne vrienden te Edam.* Niet in den handel. D.J. Haspels. Nijm. 1852. 8°. - *De Christen bij zijne dooden. Iets voor het klaaghuis.* Nijm. 1853. 8°. - *Jezusprediking naar tijdsgelegenheid.* Nijm. 1862. 8°. - [Ond. pseudon. *Tyrus:*], *Aan den Jurist*, *ambtenaar v.h. Openb. Ministerie*[1)] *in zake Moderne Theologie. Pleidooi buiten rechten.* Nijm. 1862. 8°. - *Anathema.* Nijm. 1863. post 8°. - *Bijdrage tot de beschrijving van de jongste geschiedenis v.h. Ned. Zendelinggenootschap.* 1864. - *Aan Cd. Busken Huet*, *adviseerend lid v.d. Herv. Kerk.* Nijm. 1866. post 8°. - *Toespraak v.d. voorzitter der schoolcommissie bij de opening v.d. jongejuffrouwenschool te Nijmegen.* Nijm. 1867. - *Hoorn des overvloeds.* Herdenking v. 25-jarige Evangeliebediening. Nijm. 1872. 8°. - *Bijdrage tot de kennis van onzen Kerkelijken toestand.* Geschiedenis der bevestiging v. Kerkeraadsleden te Nijmegen. 7 Jan. 1872. Nijm. 1876. 8°. - *Niet uitgeworpen.* Toespr. geh. 9 Apr. 1876 en gevolgd door een vonnis tot schorsing in het predikambt. Nijm. 1876. 8°. - *Brief aan zijne leerlingen over de aannemingszaak.* 1876. - *Wasdom te midden der ontbinding. Eene stem uit de diepten der kerkelijke ellende.* Nijm. 1877. 8°. - *Najaarsbloemen.* Nijm. 1884. 8°.

Voorts o.a. in: *Leerred. tot bevorder. v. Evangeliekennis en Chr. leven: Het gebruik v.d. Bijbel* (1856). - *Gods gebod niet vèr te zoeken* (1856). - *De toon v. 's menschen dagtaak in het lied voor den Schepper des heelals* (1862). - In: *Stuiverspreeken: Het Joodsche en het Christelijke Godsbegrip.* - *Nieuwjaarspreek* (1865). - *Raak mij niet aan.* (1867). - In: *Taal des Geloofs:*

1) De latere Minister van der Brugghen, Herderscheê's overbuurman en vriend, die had uitgegeven: *Pleidooyen in zake de Orthodoxie en gevoegde Partyen tegen de Moderne Theologie. Door een Jurist.* Na het antwoord van *Tyrus* deed v.d. Br. zich opnieuw hooren, ditmaal in een *Open Brief van een Jurist aan Ds. Gunning over een pleidooi van Tyrus.* Nijm. 1862. De schr. noemt het boekje van Tyrus een geestvol boekje, waaraan echter iets wezenlijks ontbreekt; het maakt nl. geen onderscheid tusschen het bovennatuurlijke en het geestelijke. Nog in hetzelfde jaar gaf Ds. J.H. Gunning Jr., destijds pred. te s Gravenhage uit zijn *Antwoord aan* '*een Jurist*' *op zijn Brief over een pleidooi van Tyrus.* Nijm. 1862. De philosoof Dr. A. van der Linde zond hierop in het licht: *Eenvoudige vragen aan den Jurist naar aanleiding van zijn Open Brief aan Ds. Gunning over de Moderne Theologie door een kluizenaar.* Amsterd. z.j. Hierop antwoordde Mr. v.d. Brugghen weer in een *Brief van een Jurist*, *die geen kluizenaar aan een kluizenaar*, *die geen Jurist is.* Nijm. 1863. Vgl. over een en ander: F.D.J. Moorrees, *Theologische Pleidooien ten jare* 1862 *te Nijmegen in druk verschenen*, *na vijftig jaar herdacht*, in: *Geloof en Vrijheid.* 47ste Jrg. (N.S. 24ste Jrg. 1913), blz. 113-149.

Godsdienst. toespr. v. C.P. Tiele, G. v. Gorkom, Joh. Hooykaas Herderscheê e.a.: *Wandelen op zee* (1873). -

Geloof in een God, *dien wij niet begrijpen* (1873). - In: *Onze Godsdienstprediking: Als laatste vijand de dood vernietigd.* (1875). - *Bemoediging van den zondaar* (1880). - *De persoon van Jezus geen hoofdzaak* (1882). - Met Dr. A.L. Poelman redigeerde hij een tijdschrift 'ter verklaring van den inhoud en geest des Bijbels', getiteld: *De Bijbelvriend;* dit tijdschrift was begonnen in 1856 onder red. v. Dr. Poelman; straks (1857), trad Dr. U.P. Okken als tweede redacteur op. In 1860 werd deze laatste als zoodanig vervangen door Hooykaas Herderscheê. In 1861 werd de titel gewijzigd in: *De Bijbelvriend. Nieuw en Oud.* Motto: Matth. XIII:52. Vanaf 1866 luidde de titel alleen: *Nieuw en Oud*, onder dezelfde red., waarvan Herderscheê de ziel was, en later *feitelijk* de eenige redacteur, toen Dr. Poelman, (van 1857 tot 1858 pred. te Nijmegen, en daarop naar Noordbroek vertrokken) allengs blind werd. De zéér talrijke door Herderscheê in dit orgaan geleverde artikelen zijn vermeld in *Letterk. Lb.* Jrg. 1886, blz. 232, 233, vgl. blz. 241[2]. Hij bleef nog jarenlang redacteur. Alleen de laatste jaargang (1872) stond onder redactie der vier Leidsche predikanten, Hagen, Knappert, Rogge en Scheffer.
In *Godgel. Bijdragen:* art. over: C.P. Hofstede de Groot, *Pauli conversio.* D.XXX. (1856), blz. 242-246. - Art. over: H.P. Berlage, *Disquisitio exeg.-theol. de formulae Paulinae π□στις □ησο□ Κριστο□*, id. blz. 481-490. - [Ond. Pseudon. *Tyrus*], *Brief aan een student in de Theologie over den invloed der godsvrucht op de beoefening der Theol. wetenschap.* D.XXXI. (1857), blz. 449-470. - Art. over: D.S. Gorter, *De Theologie v. Prof. J.H. Scholten getoetst ten opz. v. haar wijsbegeerte*, *openbaringsbegrip*, *grond en inhoud des geloofs.* D.XXXII (1858), blz. 578-594. - In de *Bibliotheek v. Moderne Theol. en Letterk.: Het karakter der onafhankelijke Theologie.* Jrg. 1873, blz. 256-272. - *Eene voorlezing over de Christologie.* Jrg. 1877, blz. 121-163. - In *Theol. Tijdschr.: Schakeersels van modernen.* Jrg. 1875, blz. 76-92. - In: *De Hervorming* art. o.a. *Over levensmoeheid.* (Referaat geh. in de verg. van Moderne Theol.) Jrg. 1881. - *De Oud-Katholieken te Karlsruhe.* Jrg. 1885. - In: *Bijblad v. De Hervorming*, o.a.: *Samenspraak tusschen Art. VII en Prof. Doedes.* Jrg. 1880. - *Getuigenis voor de Ethische richting.* Jrg. 1885. - In: *Levenslicht: Vrijheid voor de Wetenschap.* - In: *Chr. Album: God Zijn aangezicht voor ons verbergende.* - *Veel en weinig.* - *God Ontfermer als Schepper.* - *Een eeretitel.* - In het later z.g.n *Godsdienstig Album:* o.a. *Het suizen v.d. zachte stilte.* 1872. - *Zware strijd door de verwoestingen des doods.* (Leerr. na het sterven te Leiden v. Hs. tweeden zoon, adelborst eerste klasse, na langdurige, smartelijke ziekte, op 19jarigen leeftijd). 1874. - *Het samenbindend vermogen der godsdienstige vrijheid.* 1877. - In: *Geloof en Leven. Bijdragen t. bevorder. v. godsd. volksontwikkeling* (red. J. v.d. Ven en H. Vrendenberg) o.a. *Aquila en Priscilla.* - In: *Stemmen uit de Vrije Gemeente: Beeld en werkelijkheid.* Jrg. 1880, blz. 283-299 (vgl. ook blz. 314-330). - *De godsdienst stervende?* Jrg. 1884. (Amst. 1885), blz. 320-334. In den bundel: *Godsdienst volgens de beginselen der ethische richting onder de Modernen.* ('s-Hertogenb. 1876. 8°.) komt van zijn hand voor de tweede voorlezing over: *de Godsdienst der ervaring en hare verhouding tot het bidden.* - In *Onze Tolk* zijn verschillende letterkundige voordrachten van hem geplaatst, o.a. *Natuurpoëzy.* - *Over het lezen.* - *Van het verhevene tot het belachelijke*

maar ééne schrede. - In den Almanak, losse geschriften, Tijdschrift en Maandblad der *Evang. Maatschappy*

komt menige bijdrage van zijn hand voor[1]. In *Het Brood des levens: Opwekkend woord voor vrienden v.h. Ned. Zendelinggenootschap te midden v.d. strijd.* 1859.

Voorts verleende hij zijn medewerking aan Prof. F. Nippold, *De R.-Kath. Kerk in Nederland*, en bewerkte hij voor Nederland Dr. Otto Meyer's *De propaganda, voorn. in Protest. landen, naar offic., deels tot hiertoe onbekende bronnen, met opgave van de missiën tot uitbr. der Kath. Kerk over de geheele aarde.* 2 st. Nijm. 1853, '54. 8°. 2de dr. Arnh. 1862, '63, eene omwerking ook in het buitenland geroemd.

L i t t e r a t u u r : *Letterk. Lb.* Jrg. 1886, blz. 215-247 (art. v. Dr. I. Hooykaas). - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, I, k. 1086, 1087 (art. v. Dr. W. Meindersma). - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1324. - B. ter Haar Bzn, *Johs. Hooykaas Herderscheê. Een karakterschets.* Met de toespraken, aan het graf geh. door de H.H. ter Haar, Joosting en Feenstra. Nijm. 1886. - J. Herderscheê, *De Moderne richting* (reg.). - Dez., *Eene oude actualiteit.* In: *Teekenen des tijds.* Jrg. 1914, blz. 137-146. - A.M. Brouwer, *De Moderne richting.* Eene hist.-dogm. studie, blz. 77, 82, 85. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 73. - *Maandbl. Ev. Maatsch.* 11 Apr. 1886 (art. *Een plechtige uitvaart).* - *N. v.d. Dag.* 16 Maart 1886. - *De Hervorming*, 20, 27 Maart 1886. - *Brinkman's Catal.*, 1850-'82, blz. 551, id. 1883-'91, blz. 253.

[Petrus Heringa]

HERINGA, (HERINGHA) (Petrus), werd op 24jarigen leeftijd den 23en Nov. 1644 ingeschreven als student te Leiden (met bijvoeging 'Batavus') en als proponent in 1649 beroepen te Oost-Graftdijk, welke gemeente in dat zelfde jaar kerkelijk was gescheiden van W.-Graftdijk[2]. Hij bleef aldaar werkzaam tot zijn overlijden in 1683.

Verdere levensbijzonderheden en afbeeldingen van dezen predikant zijn onbekend.

Van hem zagen het licht de volgende geschriften overgezet uit het Engelsch:

Drie Parabolen ofte Gelykenissen der Heylige Schrift, van Nehemia Rogers te Messing in Essex. Amst. 1661. 8°. - *De vrient te middernagt en vygeloosen Vygeboom of Geleerde en Schriftmatige Uytlegginge over Parabolen der H. Schrift*, van Nehemia Rogers te Doding-hurst in Essex. Amst. 1664. 8°. - *Drievoudige Gront-slag der Verootmoedinge, wegens de Sonde, der Moetgrypinge, wegens Gods genade, der Dankbaarheyt, wegens Gods voorsorge*, van Obadia Sedgwick, gewezen pred. te Covent Garden. Amst. 1666. 8°. - *Drie pylen Gods wegens Pest, Honger en Swaart*, van W. Gouge. 8°. - *Versameling v. eenige gewichtige Gront-regels der Christelyke leere, waarin getoont word, hoe zigh een christen sal aenstellen in 't leven der godtsaligheyt*, van J. de Labadie. Amst. 1666. fol. - *Opera omnia of alle de Theol. werken* van D. Edward Reynolds, Bisschop v. Norwich. Amst. 1667. 8°. - *Het Nootwendigh Middel der Behoudenis, krachtigh gepredikt en voorgestelt, tot opweckingh v.d. onboetvaerdige Sorgeloosen deser Eeuw, of verhandelingh der ware Bekeeringe.*

1) Verscheidene ervan worden vermeld in *Letterk. Lb.* Jrg. 1886, blz. 228[1].

2) In 1807 zijn beide gemeenten weer vereenigd.

Van Rich. Baxter, Leeraar der Kercke J.C. tot Kide-munster. 2 Cor. V. 17. Amst. 1669. kl. 8°.

Buitendien vermeldt v. Abkoude t.a.p. nog van Heringa: *Geloof en hoope der kinderen Gods.* 8°. - *Predicatiën over Job XIX.* 8°. Of ook dit vertaalde werken zijn valt uit deze titels niet optemaken.

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 355. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 114. - v. Abkoude, *Naamreg.* I D. III St., blz. 93. - Duker, *Voetius.* III D. 2de st. blz. 211[1]. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 326[3].

[Jeen Joukes Heringa]

HERINGA (Jeen Joukes, zichzelf noemend: **Johannes Jodocofilius)** behoorde tot het geslacht der Heringa's, die zich eeuwenlang in Friesland's geschiedenis met eere onderscheiden hebben. Vier dezer Heringa's waren onderteekenaars van het Verbond der Edelen. Edo Heringa, hoveling te Rauwerd, vluchtte om des geloofs wil met zijne vrouw A. Roorda naar O.-Friesland en overleed aldaar in 1575. Boveng. Johannes Heringa werd den 11^{en} Jan. 1733 te Groningen geboren als tweede der drie zoons uit het huwelijk van Jodocus Heringa[1)] en diens eerste echtgenoote Catharina Camphuis. Hij doorliep de Latijnsche Scholen te Appingedam, en studeerde eerst te Franeker, vervolgens te Groningen (ingeschr. aldaar den 24^{en} Aug. 1751). In Juli 1754 bij de Classis van Dokkum bevorderd tot proponent deed hij den 22^{en} Juni 1755 intrede te Beetsterzwaag (m. Rom. I:16; bev. door Ds. J.D. de Jonge, pred. te Ureterp, en Ds. Jac. Chevallier, pred. te Wijnjeterp c.a.m. 2 Cor. VI:16*b*). In deze zijne eerste gemeente voerde hij een hevigen strijd tegen daar heerschende dronkenschap en onzedelijkheid, zooals blijkt uit de verslagen over de 'censura morum'. Hij vertrok van hier naar Marssum, waar hij den 3^{en} Sept. 1758 intrede deed (m. Ps. CXXXII:8, 9; 20 Aug. afsch. te Beetsterzwaag m. 2 Tim. I:13). Zijn derde gemeente was Winschoten, hij deed ald. den 21^{en} Juni 1761 intrede[2)] (m. 2 Cor. V:20; bev. door Ds. Joh. Weruméus Buning, pred. ald. m. Jes. III:7; afsch. te Marssum den 7^{en} Juni m. Hand. XX:32); den 27^{en} Nov. 1768 te Scheemda (m. Ps. V:8; bev. d. Prof. G. Kuypers van Groningen m. Jes. LXII:6. 7; 13 Nov. afsch. te Winschoten m. 1 Thess. V:23-25); den 2^{en} Dec. 1770 te Nijmegen (m. Lc. X:5, 6; bev. d. Ds. Abr. Bredius Boonen m. Joh. XVII:18-20; 21 Oct. afsch. te Scheemda m. Mt. XXVIII:20); den 8^{en} Jan. 1772 te 's Gravenhage (m. Jes. XLV:24, 25; bev. 5 Jan. d. Ds. J.J. Serrurier m. 1 Cor. XV:58). Hij bleef onvermoeid te 's Gravenhage arbeiden, waar hij woonde aan de Raamstraat, totdat hij met ingang van 1 Sept. 1814 emeritaat verkreeg. Den 1^{en} Febr. 1816 overleed hij.

Niet slechts om zijn persoonlijke eigenschappen, maar ook om zijn grondige geleerdheid stond hij hoog aangeschreven. Tegen zijn bedoeling en aanleg in, werd hij betrokken in den strijd, waartoe het geschrift van Dav. Kleman, pred. te Voorburg, over *De orde des heils*, *volgens welke God aan bijzondere menschen Zijne zaligmakende genade schenkt; of het verband tusschen Genade en Plicht*, in 1774 aanleiding had gegeven. Nauwelijks was dit geschrift, aan de goedkeuring van twee daartoe benoemde leden der Haagsche Classis onderworpen, in het licht verschenen, of er rezen van verschillende kanten bezwaren tegen. Men beschuldigde den schrijver van Pelagianisme en Arminianisme; deze leverde daarop in Mei 1775 eene verdediging in bij de Haagsche Classis, die van hem een nadere verklaring had

1) *Jod. Heringa*, gedoopt te Minnertsga 3 Febr. 1704, werd in 1737 beroepen te Simonswold (in O.-Friesl.) en was van 1741 tot zijn overlijden 21 Juni 1782 pred. te Drogeham en Harkema-Opende. Hoewel van hem slechts kleinere geschriften en enkele gedichten bekend zijn, stond hij bekend als letterkundige en geleerde. Vooral om zijne practische gaven en ervaring was hij de vraagbaak van de meesten zijner ambtgenooten in Friesland. Hij noemde zich *Jodocus Valeriifilius Heringa*, maar was op zijn Friesch gedoopt *Jouke Watzes.*

2) Een gedicht: *Ter Inwyinge o.d. Wel Eerw. en z.g. Heer Joh. Heringa Tot jongste Leeraar in Christus Kerk te Winschooten*, get. M.R. vindt men in *Boekz.* Jrg. 1761*b*, blz. 117.

gevorderd. Deze apologie werd door de Classis aan zes harer leden toevertrouwd, van welke twee, o.a. J. Heringa, verzekerden zich wel niet te kunnen vereenigen met Klemans

gevoelen, maar hem toch vrijpleitten van onrechtzinnigheid, waarvan hij door de andere vier werd beschuldigd, omdat hij te veel aan 's menschen eigen kracht zou hebben toegeschreven; met deze vier vereenigde zich de meerderheid der Classis; zij besloot in Nov. 1775 een termijn van zes weken aan Kleman te stellen, om hem gelegenheid te geven het bewijs te leveren van de overeenstemming zijner leer met den Bijbel en de Formulieren van Eenigheid. Daarop richtte Kleman zich in Maart 1776 tot de Staten van Holland en W.-Friesland met het verzoek de Haagsche Classis te gelasten hem geen verdere moeilijkheden in den weg te leggen over een geschrift, dat met kerkelijke goedkeuring verschenen was. Enkele leden der Classis, onder wie J. Heringa, dienden een verzoekschrift in van gelijke strekking. Het slot was dat de Staten den 18^{en} Mei 1776 aan de Classis vrijheid gaven om de kerkelijke approbatie intetrekken en haar tevens te gelasten de zaak verder te laten rusten. Heringa stelde ter bevrediging een *Rapport* op, dat kort daarna, buiten zijn weten, in druk werd uitgegeven door iemand, die zich noemde: Justus Aletophilus Pacificus. Ter toelichting van het door Heringa ingenomen standpunt ten opzichte van Kleman kan dienen het bericht in de hieronder nader aangehaalde *Gedenkschriften van G.J. v. Hardenbroek*, dat hij er bij gelegenheid van een bezoek bij den Prins op had aangedrongen dat deze zich voor den Voorburgschen predikant zou partij stellen in die mate zelfs dat ‘op 't sterk en reciteratif aandringen’ van Heringa de Prins ‘op 't point was geweest om hem met een arm de deur uit te zetten’; Z. Hoogh. meende niet genoeg verstand van deze materie te hebben, om er zich partij in te stellen.

Ook in de staatkundige woelingen werd Heringa betrokken. Hoewel hofprediker van Willem V en vroeger er meermalen voor uitkomend als predikant naar 's Gravenhage te zijn verhuisd ‘uit liefde voor 't stadhouderlijke huis’ meende men later optemerken dat hij zeer ‘den patriot uithing’. Zelfs werd hij met zijn Haagsche ambtgenooten W. Muilman en J. van Spaan beticht van ontrouw aan dezen stadhouder, onder wien het gezag van het oude heldengeslacht meer en meer scheen te verzwakken. Heringa behoorde tot degenen, die zich openlijk in meer dan één opzicht verklaarden tegen het optreden van de stadhouderlijke partij. Hierdoor kreeg hij velen, vooral uit de volksklasse, tegen zich, zoo zelfs, dat hij en Ds. Muilman bescherming verzochten bij het Hof van Holland en de Magistraat. Deze laatste won nader advies in bij den kerkeraad, welke bij missive van 31 Oct. 1787 verklaarde dat er tegen Heringa geen beswaren waren ingebracht. Daarop werd een proclamatie uitgevaardigd, waarbij het Hof van Holland en de Magistraat van 's Gravenhage ieder waarschuwden de predikanten Heringa en Muilman niet te hinderen in de uitoefening hunner bediening op straf, eventueel zelfs van levensverlies; de lidmaten evenwel behielden de vrijheid gegronde bezwaren tegen beide voorgangers intebrengen. Deze publicatie moest ook van den kansel op 25 Dec. worden afgekondigd, hetgeen in den door Heringa in de Kloosterkerk geleiden dienst een rustig verloop had; in den dienst 's namiddags door Muilman geleid ontstond daarop tumult en baldadigheid.

Heringa behoorde tot de oprichters van het *Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst* (1785) en was daarvan Bestuurder en President van het begin tot 1816. Kort vóór de stichting van het Genootschap werd door hem met vier andere Hollandsche stadspredikanten een prijsvraag uitgeschreven tegen de *Historie der verbastering van het Christendom* door Joseph Priestley (in

1784 in Ned. vertaling te Dordrecht verschenen)[1]. Uit de inkleeding van het Programma dezer prijsvraag gelijk daarna bij de stichting van het Genootschap blijkt, dat het Heringa en zijne medestanders ging om handhaving van het rechtzinnig Christendom tegen loochening door ‘geletterden’ van de noodzakelijkheid, het gezag, de volkomenheid der gewijde Openbaring en de goddelijke ingeving en ongeschondenheid der H. Schrift, de verborgenheid, inzonderheid de leer van God den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest, het bestaan van goede en booze engelen, de staat der rechtheid, den val en de diepe verdorvenheid der menschen, de verdiensten van den Middelaar’ enz. Aldus liet Heringa zich uit in zijn Aanspraak ter Algem. Vergadering van 1787. Toch verklaarde hij bij deze gelegenheid ook: ‘ik ben zoo achterdochtig en kwaadaardig niet, dat ik groote Mannen, die in het ophelderen, uitbreiden, bevestigen en verdedigen der Evangelische geloovs- en zedeleere nu en dan gewaagde stappen doen, daarom aanstonds zoude verketteren of in den rang der hedendaagsche Bestrijderen van den Chr. godsdienst plaatsen.’ Op omzichtigheid drong hij aan.

Van de niet-onverdienstelijke wijze, waarop Heringa in het Latijn dichtte, bevat de *Boekzaal* eenige proeven. Hij was lid van het Genootschap *Kunstliefde spaart geen vlijt* en Curator der Latijnsche Scholen te 's Gravenhage.

Ook verdient vermelding dat het aan hem te danken was dat zijn neef Jod. Heringa El. zn. (zie hierna) de studie der Theologie ging beoefenen; van dezen neef bleef hij tot zijn dood toe de raadgever.

Hij huwde den 25^{en} Jan. 1756 met Houkjen Mensonides uit Makkum (overl. Oct. 1808). Vijf kinderen waren bij den dood van hun vader in leven. De eenige zoon uit dit huwelijk Sybrand Heringa (geh. m. Maria Jacoba Scheidius) overleed den 22^{en} Nov. 1801 op 37-jarigen leeftijd als predikant te Leiden. Ook deze was een geletterd man, die de vaderlandsche dichtkunde beoefende; hij behoorde tot de oprichters van het Ned. Zendelinggenootschap.

Van Joh. Heringa zijn geen portretten bekend.

Van hem zag onder de initialen J.H. het licht een vernieuwde uitgave van: *Naamlijst der Predikanten Die zedert de Herforming gedient hebben in de Classis v. Franeker: Met eene Voorrede, Meldende de Edel-Mog. Heeren Commissariën, Welke uit het College der Edel-Mog. Heeren Gedeputeerde Staten v. Friesland tot de Provinciale Synoden van tyd tot tyd zyn afgevaardigt, en Aanmerkingen Over de Naamlysten van andere Classen. Uit vele egte stukken by-een-verzamelt door Ansonius Greydanus, In leven Predikant te Pietersburum. En na deszelvs dood, met eenige Vermeerderingen en een volkomen Register in het licht gegeven.* Leeuw. 1761. 8°. - Van hem verscheen ook in druk: *Schets van de verderfelijke pogingen des ongeloofs ten onzen tijde tegen het Christendom in het werk gesteld.* Met een *verslag van de inrigting van het Genootschap....* Aanspraak in: *Prijsverhand. v.h. Haagsche Gen.* Jrg. 1787, p. XXXVI-LXXVI. - *Godsdienstige Redevoering op verzoek en in tegenwoordigheid der provisioneele representanten v.h. volk v. Holland, ter gelegenheid v.d. geslotene en geratificeerde Alliantie tusschen de Fransche en Nederlandsche Republieken, in 's-Hage gehouden, Den XVII v. Zomermaand*

1) De uitgave der bekroonde antwoorden in 1787 werd door Heringa voorzien van een voorrede, waarin hij tevens de Waldenzen tegen Priestley verdedigde.

MDCCLXXXXV. 's-Hage. 1795. 8°. - *Schriftmatig Onderzoek, welk belang wy hebben bij de regte kennis van*

Christus Jezus onzen Heer? en hoe wy ons jegens Hem gedragen moeten? Aanspraak ter gelegenh. eener Alg. Verg. v.h. Haagsche Gen.... Den 26 July 1804. In: *Prijsverhand. v.h. Haagsche Genootsch.* Jrg. 1804, blz. 1-86.
Ook bezorgde hij eene Nederd. vertaling van de oratio inauguralis van Prof. G. Kuypers onder den titel: *Inwyings-Reedenvoering v. Gerardus Kuypers*, *over de Beletselen om het zekere in de Godgeleerdheid vast te stellen*, *en over de beste wyze om die*, *tot groot voordeel v. den Godtsdienst*, *voor te koomen*, *opentlyk uitgespr. in 't Choor v.d. Academie-Kerk*, *den 6. December 1765, als zijn Hoog-Eerw. het gewoone Hoogleeraar-Ampt der H. Godtgeleerdheid in de Hooge-School v. Groningen en Omlanden plegtiglyk aanvaardde.*

Van Joh. Heringa bevindt zich een brief in handschr. aan H.W. Tydeman (anno 1806) in de Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden. *(Cat. Letterk.* I Hs., k. 61).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 201, 202. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 75, 76. - J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, *De gemeente Beetsterzwaag sinds de Kerkhervorming*, in: *St. v. W. en Vr.* 58ste Jrg. (1921), blz. 932-936. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 61, 592. - Jod. Heringae El. fil., *Oratio de auditorio Acad. Rheno-Trajectinae*, *variam olim fortunam experto*, *nunc praesenti eius conditioni adaptato*, dicta publice, die XXV. Martii, A. MDCCCXXV, quum academiae regundae munus tertium poneret novumque auditorium inauguraret. Accedit annotatorum copia. Traj. ad Rh. MDCCCXXVI, p. 29, 237-242[1]. - *Boekz.* Jrg. 1816*a*, blz. 216, 229-231, 256, 257. - *Arch. K.G.* V (1834), blz. 302. - *Alb. Stud. Gron.,* k. 205. - H.J. Royaards, *Het Genootsch. t. verded. v.d. Chr. Godsd. tegen derzelver hedendaagsche bestryderen geschiedk. geschetst.* Feestr. t. vier. v.h. 50jar. bestaan des Genootsch., den 23 Oct. 1835. M. Aanteek. en Bijlagen, blz. 17, 27, 61, 154-156. - A. Kuenen, *Het Haagsche Genootsch. t. verded. v.d. Chr. Godsd.* Gedenkschr. v. zijn 100jar. bestaan. 1785-1885, blz. 11, 12, 15, 21. - Ypey, *Chr. Kerk*, *18e e.* D. VI, blz. 685, 686; D. VII, blz. 423-425. - E.J.W. Posthumus Meyjes, *Kerk. 's-Gravenhage in vroeger eeuw*, blz. 83v., 111. - *Gedenkschr. v. Gysbert Jan v. Hardenbroek*, *Heer v. Bergestein* enz. (1747-1787), uitgeg. en toegeh. d. Dr. F.J.L. Krämer. D.I. (In: *Werken Uitgeg. d.h. Hist. Gen. (gev. te Utr.)* Derde S. No 14), blz. 381; D. VI (id. Derde S. No 40), blz. 558. - Sepp, *Stinstra.* II, blz. 15. - *Boekz.* Jrg. 1766*a*, blz. 427-446. - *Cat. Letterk.* II, k. 623. - Knuttel, *Cat. Pamfl.*, V, No 22472, 22681. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* II, No 3045.

[Jouke Heringa Eliza'szoon]

HERINGA Eliza'szoon (Jouke of **Jodocus)** werd den 14en Oct. 1765 te Gorredijk geboren uit het huwelijk van Eliza Heringa, genees- en heelmeester aldaar, later procureur-fiscaal te Leeuwarden, en Janke Halbertsma. Aanvankelijk door zijne ouders bestemd voor de genees- en heelkunde, werd hij door toedoen van zusters van zijn vader, bij wien hij ter ontspanning te Groningen logeerde, aldaar op de Latijnsche School geplaatst, waar een zijner leermeesters, zijn aanleg bespeurende, den raad gaf hem voor predikant te doen opleiden. Zijne ouders kantten zich eerst

1) Ook in: *Annales Acad. Rh.-Traj.* 1824-'25, p. 237-242.

hiertegen, niet het minst uit financieele overwegingen; maar zijn oom Joh. Heringa (zie hiervóór),

die tot zijn dood zijn leids- en raadsman bleef, wist de bezwaren uit den weg te ruimen. Na vier jaren leerling te zijn geweest aan de Latijnsche School werd hij reeds den 9^{en} Maart 1780 aan de Academie te Groningen als student ingeschreven. Hier oefenden vooral de hoogleeraren N.W. Schroeder, P. Abresch en Th. Lubbers kennelijken invloed uit op zijne vorming. Het resultaat zijner theologische studiën legde hij o.a. neer in de onder Prof. Abresch in 1785 verdedigde en te Utrecht in het licht verschenen *Dissertatio Philol. Theol. de formula Baptismi.* Den 25^{en} Apr. 1786 tot proponent bevorderd door de Classis Leeuwarden, werd hij den 8^{en} Oct. d.a.v. bevestigd als predikant te Nijkerk o/d Veluwe, waar hij van den 21^{en} Mei af reeds als hulpprediker gefungeerd had wegens lichaamszwakte van zijn lateren schoonvader Ds. H. Nagel pred. ald.; toen deze laatste kort daarop zijne bediening neergelegd had, werd Heringa eenstemmig als opvolger beroepen. Zijn bevestiging had plaats door zijn reeds genoemden oom Joh. Heringa (m. Jac. I:21-25; intr. m. Mt. VI:10*a*). Hij bleef te Nijkerk tot zijn vertrek naar Vlissingen, waar hij den 11^{en} Dec. 1791 bevestigd werd door Ds. Joh. Horthemels Hanssen, pred. ald. (m. 2 Tim. III:10; intr. m. Ps. LXII:12, 13*a*; afsch. te Nijkerk 13 Nov. m. Ps. CXXXVII:5, 6*a.*) In Juni 1793 bedankte hij voor een beroeping naar Gorinchem. In het volgende jaar werd hij op aanbeveling van Bonnet en van Reinh. Baron van Lynden benoemd tot hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Utrecht, eene benoeming, die hij niet zonder strijd aannam, ook omdat zij hem de verplichting oplegde van het waarnemen van een vollen predikdienst. Na den 2^{en} Apr. 1794 tot Theol. Doctor bevorderd te zijn, waarbij Prof. Herm. Royaards zijn promotor was, preekte hij den 25^{en} Mei d.a.v. afscheid te Vlissingen (m. 2 Cor. VI:11-13) en hield hij den 5^{en} Juni zijn inaugureele oratie te Utrecht *de Theologiae in scholis institutione ad praesentem republicae christianae conditionem prudenter accomodanda.* Tien dagen daarna ving hij er zijn predikdienst aan met een leerrede over Joh. XVI:8-11. De gunstige roep, die van hem uitging, werd al meer versterkt, ook door de bekroning der door hem geleverde beantwoordingen van prijsvragen van het Haagsch Genootschap. Den 28^{en} Nov. 1797 werd hij beroepen als leeraar en tevens als hoogleeraar aan het Athenaeum te Amsterdam; hij bedankte hiervoor echter en verbond zich den 10^{en} Dec. opnieuw aan de Utrechtsche gemeente met een leerrede over Joh. III:4; den daaropvolgenden dag vereerde de Raad der Stad hem met den titel van *Professor Theologiae tum naturalis*, *tum imprimis christianae.* Twee jaren later wees hij een benoeming tot hoogleeraar te Leiden af, en verbond zich daarna den 17^{en} Apr. 1799 opnieuw aan de Utrechtsche hoogeschool met eene (onuitgegeven) *Oratio de christianae societatis perpetuitate fidenter expectanda*, en aan de gemeente met een prediking over 2 Cor. I:13*b*, 14. Als blijk van ingenomenheid ontving hij den 22^{en} Apr. d.a.v. den titel van hoogleeraar in de Uitlegkunde van het N. Testament.

Hij bleef met groote toewijding de Utrechtsche Academie en gemeente dienen. Zelfs nadat hij in 1835 emeritaat had verkregen, bleef hij colleges geven. Hij overleed onverwacht en bijna ongemerkt, den 18^{en} Jan. 1840 des nachts, nadat hij den onmiddellijk voorafgaanden avond van den 17^{en} nog een catechisatie voor bejaarden gehouden had.

Hij was iemand van uitnemenden aanleg; groot waren zijne gaven van verstand en hart, en hij wist deze voor anderen ten nutte te maken. Zijn ernst ging niet gepaard met somberheid, en zijn bedenken van de eeuwige dingen bracht allerminst

bij hem mee ontoegankelijkheid voor aardsche belangen. In zelfbeheersching had hij zich geoefend, zoodat hij opkomende drift wist te overwinnen en zich een voorzichtigheid had eigen gemaakt, die weleens miskend is, ook meermalen wel te vèr ging, maar die hem toch doorgaans niet belette voor zijn wélgegronde overtuiging uittekomen. Hoewel zich de hem geschonken gaven bewust was hij nochtans bescheiden; toegevend, waar hem dit mogelijk bleek, zocht hij liever vrede dan twist. Met volhardenden ijver wijdde hij zich aan zeer onderscheiden belangen en bijzonder wist hij met de uren te woekeren. Op beschaafde vormen bijzonder gesteld, vertoonde hij deze zelf overal in zijn dagelijksch optreden. Hij verstond de kunst om den tijd uittekoopen. In gezelschap of bij een belangrijk gesprek was hij echter niet gehaast. Zijn woord was met zout besprengd, en tactvol zijn omgang ook met zijn onderhoorigen. Mocht zijn spreken uiterst langzaam heeten en zijn besluiten zeer omzichtig, wanneer het eenmaal op uitvoeren aankwam bleek zijn standvastigheid. Inzonderheid tijdens zijn verblijf te Vlissingen liet hij zich veel gelegen liggen aan de bevordering van het christelijk gezang. In zijn prediking kwam uit dat hij een leerling was van Paulus Chevallier, den Groningschen hoogleeraar, medestander van Hollebeek. Hij verviel echter niet in het gebrek van Chevallier, die redevoeringen gaf inplaats van leerredenen; toch was hij menigmaal op de grens der synthetische algemeenheid; zelfs geraakte hij daar meer dan eens overheen, hetgeen vooral uitkomt in zijn *Tiental Leerredenen ter aanwijzing van Christelijke deugden.* Zijne *Bijbeloefeningen* hebben volgens Dr. J. Hartog t.a.p. veel grooter waarde. Hij weet vaak zeer gelukkig den hoofdinhoud van het te behandelen gedeelte in weinige woorden uittedrukken, zonder dat dit een bepaald thema is. Zijn Schriftverklaring is helder en zoowel als zijn redeneering binnen ieders bereik. In zijn prediking blijkt de gave der populariteit in den goeden zin. Als herder der gemeente was hij aan deze inniger verbonden dan een zijner ambtgenooten. Nauwgezetheid en tact vertoonde hij ook in zijn pastorale practijk.

Wat zijn beteekenis als *exegeet* betreft, hij was een der op den voorgrond tredende theologen, die de uitlegging van het N. Test. rekenden te behooren tot hun taak, en de *dogmatiek* niet verzuimden, maar deze plaatsten onder het gezag der exegese, en een ‘Bijbelsche theologie’ doceerden, die vrijer dan voorheen stond tegenover de leer der Kerk. Heringa liet (volgens Sepp) zijn hoorders van zich gaan met den indruk, dat er tusschen *Bijbelsche theologie* en *Christelijke dogmatiek* geen essentieel onderscheid bestond. Dit laatste hing naar Sepp's meening samen met het weinig ontwikkeld Schriftbegrip en de miskenning van de waardij eener zoo nauwkeurig mogelijke kennis van de individualiteit der Bijbelschrijvers maar vooral met het gebrek aan *wijsgeerige methode.* Heringa leerde meer exegetiseeren dan philosophisch combineeren. Hij gaf blijkens zijne *opera exegetica et hermeneutica*, in 1845 door zijn opvolger Prof. Vinke uitgegeven, aan zijne leerlingen, al dicteerende, *animadversiones de locis N.T. quorum praecipuus est usus in probandis doctrinae Christianae capitibus* in de pen, waarbij de prudentie tot het alleruiterste is gedreven. Behalve door nauwkeurigheid en buitengewone belezenheid zou (volgens Sepp)[1] zijn exegetisch onderwijs, althans gedurende zekere periode van zijn leven, gekenmerkt zijn geweest door de zucht om zoo min mogelijk heterodox te zijn. Hij paste de

1) Dit wordt ontkend door H. Bouman, *De Godgeleerdh. en hare beoefenaars in Ned.*, blz. 308.

hermeneutische beginselen van Ernesti, waarin hij door zijn leermeester Prof. Abresch was opgeleid, consequent toe, terwijl hij zich beijverde door zijne uitlegkundige studiën en door zijn persoonlijk onderwijs de beoefening der exegese te doen ingang vinden. Vermelding verdient hierbij dat hij aan zijne exegese een practikale strekking heeft gegeven, getuige o.a. zijn door de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' bekroonde verklaring der Bergrede. In het beoefenen der *tekstcritiek* was hij een der weinigen, die durfden wandelen in het spoor van Mill en Wetstein. Hoezeer hij zich op dit gebied bewogen heeft, blijkt uit zijn in 1799 uitgegeven verhandeling over *gebruik en misbruik der kritiek*, en later vooral uit zijn afkeurende recensie[1] van de door Lotz ondernomen herdruk van Wetstein's *Prolegomena* en ook uit zijn *dissertatio de L.C. Valckenaeri sententia*, *qua Interpretes N.T. Belgae doctorum virorum conjecturas*, *nullo etiam codice confirmatas*, *in versionem suam recepisse dicuntur*,[2] waarin hij het onhoudbare van V.'s gevoelen aantoonde. Na Heringa's dood heeft Prof. Vinke den *Codex Boreelianus* uit diens nalatenschap gepubliceerd.

Zijn onderwijs in de *dogmatiek* bestond eigenlijk in een geordende opgave van Bijbelplaatsen, eene korte dogmengeschiedenis en eene epikrisis, waarbij hij uitging van de goddelijke inspiratie der H. Schrift, en hare onderlinge harmonie zocht te handhaven. Hij was er dan ook op uit, zich zoo Schriftuurlijk mogelijk uittedrukken. Hoewel zijne dogmatiek eigenlijk niet veel verschilde van 'Bijbelsche Theologie', droeg zij toch een eenigszins kerkelijke kleur, omdat zij zich hoofdzakelijk bepaalde bij de Schriftuurplaatsen, die volgens de leer der Kerk voor *loca classica* golden.

Dat hij zich op het gebied der *zedekunde* bewoog, blijkt o.a. uit zijn overzetting van buitenlandsche zedekundige geschriften en zijn reeds genoemde *Tiental Leerred. ter aanwijzing van chr. deugden.*

Bij de beoefening der *Kerkgeschiedenis* stond hem zijn kostbare bibliotheek, waarin vele rijke bronnen gevonden werden, ten dienste. Bepaaldelijk aan de vaderlandsche Kerkgeschiedenis wijdde hij zijn studiën, waarvan zijne belangrijke tijdschriftartikelen getuigden.

De *Practische Theologie* heeft onder zijn beleid te Utrecht gebloeid. Van zijn op de practische vorming van aanstaande herders en leeraars gerichte colleges geeft zijn *Kerkelijke Raadvrager en Raadgever* een indruk. Uit dit inhoudrijk werk, vol van practische beschouwingen over al wat het ambt van predikant en de inrichting van den eeredienst[3] aangaat, valt ook voor het nageslacht nog veel te leeren. Een groot getal predikanten, onder wie zeer bekende, zijn uit zijne school voortgekomen.

1) In: *Godg. Bijdr.* Jrg. 1832, blz. 781-876.
2) *Comment. Lat. Tert. Class. Inst. Reg. Bat.* T. VI.
3) Bijzonder belangrijk is daarin ook zijn *Berigt aangaande de Ev. Gezangen in de Ned. Herv. Gemeenten voormaals gebruikt.* Het gelukte hem in 1814 een exemplaar te ontdekken van den in 1615 te 's-Gravenhage uitgegeven bundel van 58 liederen, voor kerkelijk gebruik bestemd, getiteld: *Hymni ofte Loff-sangen op de Christelycke Feest-Daghen ende Ander-zins*, *met privilegie*, verschenen naar aanleiding van de resolutie der Staten van Utrecht (1610), op grond waarvan de Utrechtsche synode in een art. der Utrechtsche Kerkordening van 28 Aug. 1612 besloot tot het invoeren van gezangen in de Kerk. Heringa vermoedde dat Uytenbogaert in de uitgave van gen. bundel de hand had gehad *(Kerk. Raadvr. en Raadg.* II D. II St., blz. 245-353)- Ook vindt men er o.a. een *Leerrede ter gedachtenis aan den zaligen Jacobus Hinlopen*, *en ter herhaalde Geloofsbelijdenis.* A. w. I D. 1 St., blz. 135-167.

Dat onder hen mannen gevonden werden van zeer uiteenloopende richting, stond zeker niet buiten verband met zijn *methodus docendi;* deze beheerschte de gedachten der toehoorders niet, maar wekte die op en was bloot exegetisch, in 't geheel niet philosophisch, zoodat zijn opvolger Prof. Vinke zelfs schrijven kon: ‘Philosophiam in exponenda Theologia Christiana nunquam fere in scholis suis adhibuit’. In de eerste jaren van zijn hoogleeraarschap stond hij in de reuk van onrechtzinnigheid.

In 1800 verscheen in druk eene *briefwisseling over de Godheid van den Heiligen Geest*, gevoerd tusschen Heringa en den predikant van Amerongen, C. van Herwerden, die hem beschuldigde in vertrouwelijk gesprek blijk te hebben gegeven van onrechtzinnige gevoelens. Naar aanleiding daarvan werden anoniem in druk uitgegeven: *Schetsen over de VIII. en XX. Afdeeling v.d. Heidelb. Catechismus*, *door den HoogGel. Heer J. Heringa Eliza'szoon*, *Profr. in de Uitlegkunde v.h. N. Test. te Utrecht*, *Dienende tot nadere opheldering*, *wegens de gehoudene Briefwisseling over de Godheid v.d. Heil. Geest*, *tusschen gemelde Hoogleeraar*, *en den WelEerw. Heere C. van Herwerden*, *Ev. dienaar in de gem. Amerongen.* Amst. e.a. pl. 2 jr. 8°. De *Briefwisseling* gaf aanleiding tot de verschijning van nog enkele vlugschriften.[1)].

Dat Heringa's rechtzinnigheid aanvankelijk niet vertrouwd werd, blijkt ook hieruit dat bij vacante gemeenten, vooral in de provincie Utrecht, in dien tijd de spreuk algemeen was: ‘Wij lusten geen Hering’; men bedoelde ermede, dat men geen leerlingen van hem als predikant begeerde. Wie in de eerste jaren der 19de eeuw te Utrecht uit eene beurs studeerde, ontving de vermaning Heringa's colleges te mijden. Zijn reeds vermelde inaugureele oratie (1794) scheen velen toe van de vrijheidszucht zijner dagen doortrokken te zijn. Daarbij kwam dat zijne ambtgenooten G. Bonnet en H. Royaards hem, den alumnus der Groningsche School, den discipel van Abresch, met tegenzin ontvingen. In 1803 kwam het tot een openlijk conflict tusschen deze beide en Heringa. Toen in dat jaar het onderwijs van dezen laatste hoog werd geroemd en op het getuigenis van de vier oudste predikanten te Utrecht, zijne rechtzinnigheid boven alle bedenking verklaard werd, deed de destijds tachtigjarige Bonnet verschijnen een *Brief aan een vriend bij gelegenheid van eene aanteekening in de Bibliotheek v. Theol. Letterkunde*, waarop Heringa antwoordde met een *Afgeperste Verdediging*, waarvan nog in datzelfde jaar een tweede druk verscheen. In deze *Verdediging* verklaart Heringa: ‘Zinds negen jaren ben ik het voorwerp van velerleien smaad en laster geweest. Mijne leer in Kerk en Hoogeschool wierd, als onrechtzinnige, kettersche leer, in verdenking gebragt. Ik zelf als een, voor de Nederlandsche Hervormde Kerk, schadelijk mensch, uitgekreten’. Spoedig daarop volgde van Bonnets zijde een *Tweede Brief aan een vriend* enz. (1803). Heringa hield het ervoor dat Bonnet zelf die brieven niet had opgesteld. Hij beriep zich op zijn eigen geschriften om de tegen hem ingebrachte beschuldigingen te weerleggen en poogde zijn rechtzinnigheid te handhaven in een *Vervolg der Afgeperste Verdediging*, waarin hij tevens

1) Kuriakéfilos, *Gedachten over het Gehouden Gedrag v.d. WelEerw. Heer C. van Herwerden*, *Pred. te Amerongen*, *omtrend Den Hoog Eerw. Hooggel. Heer J. Heringa. Eliza'szoon*, *Professor in de Uitlegkunde v.h. N. Test. te Utrecht.* Amst. e.a. pl. Z. j. 8°. - [Anon.] *Aan den Schrijver der Gedachten over 'tgedrag v.d. Weleerw. Heer C. v. Herwerden*, *Pred. te Amerongen. Omtrent de Brief-wisseling met den Hooggel. Heer J. Heringa El.z. Prof. te Utrecht*, *Zich noemende Kuriakéfilos.* Utr. 1801. 8°. - [Anon.] *Heeft Professor Heringa genoeg gezegd?* Leyden e.a. pl. Z. jr. 8°.

den strijd, binnenskamers tusschen hem en zijne beide ambtgenooten gevoerd, publiceerde. Het conflict was hoogst onverkwikkelijk doordat ook zijn karakter werd aangetast en hij door beide van onoprechtheid beticht werd. Ik 1804 gaf Bonnet tezamen met Royaards uit: *Bijlagen tot de twee Brieven van G. Bonnet aan een vriend*, waarop Heringa zijn *Tweede Vervolg der Afgeperste Verdediging* in het licht zond. Ondanks de aanvallen, waaraan hij zoovele jaren had blootgestaan, betuigde hij bij zijn voornemen te volharden om op den ingeslagen weg voorttegaan. Het bleef zijn bedoeling 'Bijbelsch theoloog' te zijn, niet kerkelijk-rechtzinnig, hoewel hij nooit bepaald de leer der Kerk opzettelijk bestreed en ieder zijner leerlingen, die haar aanviel, zelfs zeer tegen zijn geest handelde.

In later tijd heeft Heringa ongaarne over dezen strijd gesproken en wilde hij er liefst niet meer aan herinnerd worden.

Het is opmerkelijk dat de school van denzelfden Heringa, die eerst in zulk een reuk van neologie had gestaan, in later jaren geacht werd de kweekschool van kerkelijke rechtzinnigheid. Hijzelf was toen van zijne vroegere liberale neigingen bekomen. Dit bleek ook uit zijn optreden tegen Prof. P. Hofstede de Groot, toen deze naar aanleiding van de destijds brandende vraag of de leeraren der Ned. Herv. Kerk nog rechtzinnig behoorden te zijn in den zin van de te Dordrecht vastgestelde leer, dezen in het voorjaar van 1834 openlijk ontkennend beantwoordde. Waren er in die dagen, die de separatistische lijn volgden, er waren anderen, als da Costa en diens vrienden, die sedert 1834 de *Nederlandsche Stemmen* als hun orgaan uitgaven, en die verwijdering van onrechtzinnige elementen uit de Kerk beoogden; en nog anderen, die aandrongen op strenger bepalingen in zake handhaving der belijdenis. Naast deze groepen stond de fractie, die om der zwakken wil en uit schroomvalligheid de Formulieren ongerept wenschte te laten. Tot deze moet Heringa gerekend worden; hij verdedigde het *quia*, maar beperkt door de verklaring dat men de Formulieren bleef onderschrijven omdat men deze *in de hoofdzaak* als overeenkomstig Gods Woord beschouwde.

Bij de Algemeene Synode van 1835 kwamen verschillende adressen in; men verlangde van haar een ondubbelzinnige verklaring; maar de vergadering besloot eenstemmig in geen nadere uitlegging te treden. Het was Heringa alleen, die hiertegen met nadruk opkwam, maar vergeefs. Voor het laatst als praeadviseur in de Synode aanwezig, werd niet hij, maar zijn leerling Prof. J.F. van Oordt in de commissie van rapport over de van verschillende zijden ingekomen adviezen benoemd. Heringa liet protest aanteekenen tegen het besluit der Synode.

In het reeds genoemde veelbewogen jaar 1834 was er nog iets dat Heringa, ondanks zijn hoogen leeftijd en een maandenlange ongesteldheid, naar de pen deed grijpen. In een geschrift getiteld: *Gedachten over den toestand van Neêrlands Kerk, en de daaruit voortvloeijende beschuldigingen tegen de Leeraars dier Kerk ingebragt* (blz. 62-64), werden zeven betwiste stellingen meêgedeeld, in het nog loopende Academische jaar onder Heringa's voorzitting in Dispuutcolleges verdedigd; daaraan was de opmerking toegevoegd dat ze den schrijver beter aanstonden dan die, welke kort te voren door een hoogleeraar aan een der vaderlandsche Academiën bepleit waren. Dit had velen, die Heringa kenden, bevreemd en aanleiding gegeven tot gissingen, waarvoor z.i. geen grond was; opvattingen werden hem toegedicht, die hij niet had bedoeld. Dit was volgens hem gevolg van onnauwkeurige Nederduitsche vertaling,

die men had geplaatst naast de oorspronkelijk Latijnsche *Quaestiones.* Met het oog daarop gaf Heringa uit zijn *Berigt aangaande Zeven Stellingen*, *betreffende Formulieren van Eenigheid des Geloofs in de Ned. Herv. Kerk*, *onlangs verdedigd*, onder zijne voorzitting. De schrijver wilde dit *Berigt* beschouwd zien als voorlooper van een breedere *Verhandeling over het betamende en nuttige gebruik der Formulieren van Eenigheid des geloofs in de Ned. Herv. Kerk.* De eerste der bedoelde Zeven stellingen luidde: 'Symbolische boeken, bijaldien zij slechts naar den regel der Goddelijke boeken worden beoordeeld, doen een uitstekend nut in de Chr. Gemeente'; de laatste: 'Men moet de instelling onzer Kerk niet laken, volgens welke een Zamenstel der Chr. leer voor de Gemeente pleegt te worden voorgedragen, naar den leiddraad van den Paltsischen Katechismus'.

Heringa heeft niet alleen meermalen het rectoraat aan de Utrechtsche Academie bekleed, maar ook verdedigde hij hare belangen tijdens de Fransche overheersching en 'in spijt van Napoleons alles verdelgenden euvelmoed mogt hij Utrechts Hooge School, als op de puinhoopen van het gesloopte Vaderland staande houden'; toen zij den 22^{en} Oct. 1811 gedegradeerd was tot eene School van den tweeden rang was het niet het minst aan zijn beleid en doortastendheid te danken, dat er straks weer beter dagen voor haar aanbraken. In 1815 werd zij verheven tot Rijksuniversiteit, waarop zij door Heringa was ingewijd. Uit zijne oratie, bij het nederleggen van het rectoraat, den 26^{en} Maart 1816 gehouden en in druk verschenen, blijkt wat door hem, gesteund door zijne ambtgenooten, in dit opzicht gedaan was.

In verschillende functies wijdde hij zich aan de belangen der stad Utrecht; ook voor de Zending klopte zijn hart; nog in het allerlaatst van zijn leven werd van zijne hand gepubliceerd een *Rapport van de commissie tot de Joden*, *uitgebragt in de buitengewone vergadering van het Ned. Zendelinggenootschap den 18 Julij 1839.* Daarnaast ijverde hij voor de belangen van Bijbel- en Matigheidsgenootschap, en - vooral vóór de inlijving van het vaderland bij Frankrijk, ook voor het schoolwezen. Elfmaal fungeerde hij als praeadviseerend lid van de Algem. Synode der Ned. Herv. Kerk. Hij was voorts lid van het Prov. Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (sinds Juni 1794), van de Holl. Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem (sinds 1797), van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (sinds 1797), corresp. lid van het Bataviaasch Genootschap van Wetenschappen (sinds 1826), lid der derde klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut (sinds 1827), van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden (sinds 1828). Zijne verdiensten werden erkend door zijne benoeming tot Ridder der Orde van den Ned. Leeuw.

Hij was eerst tien jaar lang gehuwd met Geertruida Wolvega, overl. 25 Dec. 1796, na den 17^{en} Dec. te voren bevallen te zijn van een zoontje, dat eveneens stierf. In 1797 verloor Heringa een dochtertje. Den 28^{en} April 1803 hertrouwde hij met Clara Judith Nagel (overl. 16 Dec. 825). Dit tweede huwelijk bleef kinderloos. Zijn eerste echtgenoote liet hem twee zonen na. *Koenraad* (overl. als emer. pred. laatstelijk te Delfzijl 1869) en *Eliza* (overl. als emer. pred. laatstelijk te Blauwkapel 1861); en eene dochter gehuwd met Anthonie van de Wetering (overl. als emer. pred. laatstel. te Purmerend 1869).

Van 1794 af tot aan zijn dood bewoonde Jod. Heringa Elzn. te Utrecht het huis, waarin eertijds Voetius woonde, 'inde Poelenburch steege' tusschen Domplein en Achter St. Pieter.

Van Jod. Heringa Elzn. bestaat een portret borstb. links, in toga, zonder ridderorde, in ov. Lithogr. n. Madou, door Jobard, fol.; een dito, doch verkleind en m. ridderorde. Lithogr. d. H.J. Backer. M. facsim. 4° (voor in: H. Bouman, *Jod. Heringa als voorstander v.h. vaderl.* enz.); hetz. portr. afgedr. op Chineesch papier; een silhouet, borstb. links, in ov. zonder rand. Naar en door G. Kockers. gr. 12° (voor in: H.E. Vinke, *Over de krachtvolle werking v.d. Chr. Godsd.* Holl. vert.). (Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, N° 2338-2340; v. Someren, id. II, N° 2407). Een portret in olieverf bevindt zich in de Senaatskamer te Utrecht, een ander bij de familie Heringa.

Heringa's kostbare bibliotheek, waarvan Prof. H.E. Vinke een catalogus bezorgde, bracht, bij publieke verkooping te Utrecht, ongeveer *f* 14000 op.

Van Jod. Heringa El. zn. verscheen in druk:

Dissertatio Philol.-Theol. de Formula Baptismi, *D. i. Taalkundige en Godgel. Verhandel. over het Formulier v.d. Doop*, *welke met Gods hulpe*, *onder de Voorzitting v.d. Zeer beroemde Heer Petrus Abresch*, *Doct. der H. Godgeleerdh.*, *en Gewoon Prof.*, *aan 't openbaar onderzoek onderwerpt de schrijver Jod. Heringa Elzn*, *student der Godgeleerdh.*, *Fries van Gordijk.* Gron. 1785. Gr. 4°. - *Oratio de Theologiae in scholis institutione ad praesentem reipublicae Christianae conditionem accomodanda.* Ultraj. 1794. 4°. maj. - *Leerrede over het betamend gebruik der Vrijheid*, *n. aanl. v. Gal. V:13. Op den agtsten v. Lentemaand 1795 ter vieringe v. den*, *in het land v. Utrecht gehouden Dank- en Biddag uitgespr.* (Met een Bijvoegsel van Aanmerkingen naar de gelegenheid onzes tijds). Utr. 1795. 8°; 3de dr. ald. 1795. 8°. - *Redevoering ter gedachtenisse v. Steven Jan van Geuns*, *Matth. z, beroemden Hoogleeraar der Genees-*, *Mensch-*, *Kruid- en Scheikunde aan de Hoogeschool te Utrecht enz. enz.*, uitgespr. voor het Utrechtsche Departement der Maatsch. t. Nut v. 't Algem., op den 25 v. Zomermaand 1795 in de Pieterskerk. Utr. 1796. 8°. - *Briefwisseling over de Godheid v.d. H. Geest*, *gehouden tusschen den Hooggel. Heer J. Heringa Elzn.... en den WelEerw. Heere C. van Herwerden*, *Ev. dienaar in de gem. Amerongen.* Amst. e.a. pl. Z. j. (1800). 8°. - *Praktikale Aanmerkingen en Bijvoegsels* op: *Gedenkwaardigheden uit het leven v. Jezus*, *volgends de vier Euang.* Uit het Hoogd. n. H.C. Bergen, met voorber. v.H. Muntinghe. Met Aanm. vermeerd. 2de dr. Leyden. 1798, 1800, 2 dln. 8°; 3de dr. ald. 1804-1806. 8°; 4de dr. ald. 1819. 8°. - *Afgeperste Verdediging.* Motto: Spr. XVIII:17. Utr. 1803. 8°; 2de dr. ald. 1803. 8°. - *Vervolg der Afgeperste Verdediging.* Utr. 1803. 8°. - *Tweede Vervolg der Afgeperste Verdediging.* Utr. 1804. 8°. - *Ter Gedachtenisse v. wijlen Jan Frederik van Beeck Calkoen*, *Hoogl. in de Wijsbeg., Wis- en Sterrekunde aan de Hoogeschool te Utrecht.* Utr. MDCCCXIII. 8°. - *Redevoering over het Gode gevallige der onderneming van het Zendeling Genootschap*, *niettegenstaande de belemmering en derzelver uitvoering.* Utr. 1813. Gr. 8°. - *Redevoering ter inwijding v.d. Akademie te Utrecht bij hare nieuwe inrigting* enz. (Utr. 1815). 8°. - *Oratio*, *de rebus*, *quae Academiae Rheno-Trajectinae*, *ipso rectore*, *acciderunt*, *prosperis et adversis*, dicta publice, die XXVI. Martii, a. MDCCCXVI, quum acadeniae regundae munus solemni ritu deponeret. Traj. ad. Rh. MDCCCXVI. 8°. - *Tiental Bijbeloefeningen in*

leerredenen. Amst. 1818. Gr. 8°. - *Kerkelijke Raadvrager en Raadgever.* Utr. 1819-1843. 4 dl. 8°. - *Oratio*, *de auditorio academiae Rheno-Traiectinae*, *variam olim fortunam experto*, *mune praesenti eius conditioni adapteto*, dicta publice die XXV. Martii,

A. MDCCCXXV, quum academiae, regundae munus tertium poneret, novumque auditorium inauguraret. Tr. ad Rh. MDCCCXXVI. 8°.[1] - *Tiental Leerredenen ter aanprijzing v. Chr. deugden.* Utr. 1826. gr. 8°. - *Raad en aanmoediging tot biddend werken en strijden*, *voor het bedreigde Vaderland*, *in twee Leerred.* Utr. 1830. kl. 12°. - *Bemoediging onder de tegenwoordige rampen*, *door herdenking v.d. goddelijke redding*, *voor zeventien jaren ondervonden.* Naar Ps. LXXVII:12*a*, Leerr. uitgespr. te Utr., in de Domkerk, des voorm., op den 28 v. Slagtmaand 1830, den verjaardag v.d. bevrijding dier stad uit de magt des Franschen Keizers, ten jare 1813. In: *Leerred. betrekking hebbende op de jongste omstandigh. v.h. vaderl.*, *tot deszelfs voordeel uitgeg.*, *door de gezamenl. Nederl. Akademiepredikers*, (verz. d.H. Bouman). Utr. 1831. 8°, blz. 57-86. - *Beoordeeling v.d. nieuwe uitgave der Prolegomena in N.T. van Joannes Jacobus Wetstein.* Amst. 1833. gr. 8°.[2] - *Berigt aangaande zeven stellingen*, *betreffende Formulieren van Eenigheid des geloofs in de Ned. Herv. Kerk*, *onlangs verdedigd*, *onder voorzitting v.d. Utrechtschen Hoogl. der Godgeleerdh. Jod. Heringa El. zn.*, *nu nader door hem verklaard.* Utr. 1834. 8°. - *Berigt aangaande de Utrechtsche vereeniging*, *tegen het misbruik v. sterke dranken.* Utr. 1835. gr. 8°. - *Nagelatene Leerredenen.* (Uitg. d.K. en E. Heringa en H.E. Vinke). Utr. 1840. 2 dln. 8°. - *Disputatio de codice Boreeliano nunc Rheno-Traject.*, *ab ipso in lucem protracto.* Ed. H.E. Vinke Traj. ad. Rh. 1843. 4°. - *Opera exegetica et hermeneutica.* Edidit adjectis annotationibus, operis conspecta, indicibus, et praemissa praefatione H.E. Vinke. Traj. ad Rh. 1845. 8° maj.[3] - In: *Verhand. v.h. Genootsch. t. verded. v.d. Chr. Godsd.*, *tegen desselfs hededaegsche bestrijderen: Verhandeling ten betooge*, *dat Jesus en Zijne Apostelen zich doorgaans niet geschikt hebben naar de verkeerde denkbeelden van hunne tijdgenooten.* (Bekroond). Jrg. 1789, 1ste st. - *Vertoog over het vereischt gebruik*, *en hedendaagsch misbruik der kritiek*, *in de behandeling der Heil. Schriften*, met een Bijvoegsel. (Bekroond.). Jrg. 1790. 3de st. - *Verhandeling over het ware denkbeeld*, *hetwelk de Bijbel-schryvers hechten aan de koninglyke waardigheid of heerschappy van den verheerlykten Middelaar Jesus Christus.* (Bekroond). Jrg. 1797. 2de st. (Ook afz. verschenen. Amst. en 's-Grav. 1799. Gr. 8°.) - *Redevoering over het belang der regte kennis v. Jezus.* Jrg. 1804. 1ste st. - *Verhandeling over het bestaan der Engelen*, *uit de leer en geschiedenis van Jezus en de Apostelen afgeleid.* Jrg. 1811. 1ste st. (Bekroond). - *Gedenkschr. v.d. Derde Classe v.h. Kon.-Nederl. Instituut v. Wetensch.*, *Letterk. en Schoone Kunsten.* - Een verslag van *twee voorlezingen over een Grieksch handschrift der vier Evangeliën*, *op parkement*, *met Unciaal schrift*, *denkelijk in de achtste*, *negende of tiende eeuw onzer jaartelling geschreven.* D. IV, blz. 64, 65 (Comment. latinae Vol. IV, p. LVI, LVII. - *Disputatio de L.C. Valckenaeri*

1) In dexe *Oratio* komen ook voor door hem bewerkte biographiëen van H. Royaards, Ysbr. v. Hamelsveld en Joh. Heringa (zie hiervóór: Litterat. ond. *J. Heringa*).
2) Overgedr. uit *Godgel. Bijdr.* VI. (1832), blz. 781-849.
3) Een door Dr. H.N. van Teutem in duidelijk handschr. bijgehouden dictaat van Heringa's colleges: *Introitus criticus et hermeneut. in universum N. Test. cod.* bevindt zich in de Biblioth. der Remonstr.-Geref. Gemeente te Rotterdam.

sententia qua interpretes N.T. Belgae doctorum virorum conjecturas nullo etiam codice confirmatas in versionem suam recepisse dicuntur. Vol. VI. - In: *Arch. K.G.: De twistzaak van den Hoogleeraar Johannes Maccovius*, *door de Dordrechtsche Synode*, *ten jare 1619 beslecht.* D. III (1831), blz. 503-664. - *Levensberigt en Karakter-*

schets v. wijlen den Hoogleeraar Jean Henri Pareau. D. IV (1833), blz. 253-319. - *Bijzonderheden betreffende de vervaardiging van de gewone Nederl. Bijbelvertaling.* D. V (1854), blz. 57-202. - In: *Verhandel.: Uitgeg. d.d. Ned. Maatsch. Nut v. 't Algem.: De verklaring der Bergrede van Jezus.* Uitgeg. d.d. Maatsch. t. Nut v. 't Alg. Amst. 1814. 8°. dl. XIV[1)] (136 blz.). - In: *Tijdschr. voor Algem. Munt- en Penningkunde* uitgeg. d. P.O. van der Chys: *De godsdienstigheid v.d. Nederlanders*, *bij de grondvesting v. hun gemeentebest*, *blijkbaar uit hunne gedenkpenningen.* Eene voorlezing. In D. I (Leiden. 1838), blz. 641-656.
Hij vertaalde uit het Latijn het in 1788 door het *Genootsch. t. verded. v.d. Chr. Godsd. tegen desselfs hedendaegsche bestryderen* met goud bekroonde werk van Theoph. Caelestinus Piper, S.S. Theol. in Acad. Gryphiswaldensi Dr. & Prof. et ad aedem St. Jacobi Pastor, getiteld: *Verhandel. over de overeenkomst*, *en het verschil tusschen de vroeger en later bestrijders v.d. Chr. Godsdienst.* (In: *Prijsverh. v.h. jr. MDCCLXXXVIII.) - Zendelings-reis naar den Stillen Oceaan*, *ond. het bevel v. James Wilson.* Uit het Engelsch m. kaarten en plaaten. 3 dln. Met een Brief, over deze en soortgelijke ondernemingen, ten onzen tijde, ook in ons Vaderland. Dordr. en Amsteld. MDCCCI. II. 8°. - G.F. Seller, *Bijbelsche Uitlegkunde of grondstellingen en regelen*, *ter verklaring der H. Schr. des O. en N. Test.* Uit het Hoogd. m. aanm. en bijv. Leyden. 1804. 8°. - J.C. Lavater, *Brieven aan jongelingen; met gebeden en gezangen v. Lavater en Gellert.* Uit het Hoogd. 3de verb. uitg. Amst. 1834. Gr. 8°.
Ook leverde hij eene *Voorrede* en uitvoerige *Registers* bij de door hem bezorgde uitgave van het werk v. Prof. Abresch: *Specimen quartum Paraphrasis et Annot. in Epist. ad Hebr.* Traj. ad Rh. 1817. 8°. - Voorts een *Voorberigt* voor: *Onderrigt en raad*, *in drie brieven*, *van eenen vader aan zijnen zoon*, *onlangs in krijgsdienst getreden.* Met een *naschrift v. wijlen J.M. Sailer.* Utr. 1833. gr. 8°.
In de *Alg. Konst- en Letterbode: Levensschets v. wijlen den Hooggel. Heer Johan Frederik Hennert*, *in leven Hoogl. der Wijsgeerte*, *Wis- en Sterrekunde te Utrecht*, *Lid v.h. Holl. Instit. v. Wetensch. en v. versch. Geleerde Genootsch. in en buiten Nederl.* Jrg. 1814. I, blz. 198-203, 217-222, 227-236. - *Levensberigt en Karakterschets v. Matthias van Geuns*, Med. Doctor en Emer. Prof. te Utrecht, overl. den 9en Dec. 1817. Jrg. 1819. II, blz. 339-347, 356-364, 374-381. - *Levensberigt v. wijlen den Hoogleeraar Jean Henri Pareau.* Jrg. 1833. I, blz. 356-360, 371-381.[2)] - *Levensberigt aangaande wijlen den rustenden Hoogleeraar Gabriël van Oordt.* Jrg. 1837. I, blz. 212-217, 227-231, 243-252.

Een bericht door hem opgesteld van hetgeen door den predikant der Remonstr. gemeente C.W. Westerbaen, te Utrecht verricht werd, is woordelijk opgenomen in

1) De Maatsch. t. Nut v. 't Alg. kende Heringa voor deze verklaring den uitgeloofden eerepenning toe. Hij verkoos echter de waarde daarvan in afdrukken zijner verhandeling, omdat hij de verspreiding hiervan nuttig achtte.
2) Bij de 3de klasse v.h. *Kon. Ned. Instituut v. Wetensch.*, *Letterk. en Schoone Kunsten* zond Heringa een opstel in ter Nagedachtenis v. J.H. Pareau. *(Gedenkschr.* v. gen. Cl. 1833, blz. 65, 66). Een meer uitgewerkte biographie van Pareau van Heringa's hand vindt men in: *Arch. K.G.* (Zie onder zijne geschriften).

de aanteekeningen op de *Lykrede over C.W. Westerbaen*, geh. in de Remonstr.-Geref. Kerk te Amsterdam, op den 18 Maart 1832 door N. Swart, Leeraar bij die Gemeente. Amst. 1832, blz. 45-47.

Voorts komen bijdragen van Heringa voor in de *Godgel. Bijdr.*, in het *Dagboek ten gebruike bij den Bijbelschen Almanak* en in de *Nieuwe Nederl. Bibliotheek* (volgens v.d. Aa t.a.p. is o.a. van zijn hand het ongeteekend art. in D. VIII, 2de st., blz. 492-503: *Proeve eener verklaring van Luc. XII:24. (Strijdt om in te gaan door de enge poort).)*

Ook is door Heringa opgesteld de *biddagsbrief* van den 8en Maart 1795 (afgedr. bij N.C. Kist, *Neêrland's Bededagen en Biddagsbrieven.* II, blz. 518-523, vgl. I, blz. 346[1)].

Van Heringa's exegetisch onderwijs getuigen de bovenvermelde in druk verschenen: *Quaestiones de vitis Apostolorum et locis N.T. difficilioribus.* Tiel. 1844. 8o.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, VI, blz. 202-204. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 75-86; III, blz. 663. - Saxe, *Onom. lit.* T. VIII, p. 434, 435. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 340. - Nagtglas, *Levensber.* 2de afl., blz. 372. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 235. - H. Collot d'Escury, *Holland's roem in Kunsten en Wetensch. in de Nederl.* II, blz. 580; blz. 251. - Herm. Bouman, *Jod. Heringa Eliza'szoon*, *als voorganger der Christelijke gemeente geschetst*, *in eene leerrede.* Utr. 1840. - Dez., *Joh. Heringa Ezn. als voorstander v.h. Vaderland en deszelfs heilzame instellingen*, *gelijk mede in eenige andere betrekkingen geschetst. Eene redevoering met aanteek. en bijvoegsels.* Utr. 1840. (M. portr.). - *Jod. Heringa Elzn. Eene biographische schets (19 Jan. 1840).* Utr. 1840. (Overgedr. uit het *Tijdschr. v. Geschied.*, *Oudh. en Statistiek v. Utrecht).* - [R.A. Soetbroodt Piccardt], *Herinnering aan J. Heringa Elzn.* Door een zijner leerlingen. Utr. 1840. - C.W. Stronck, *Lijkrede over den Hoogeerw. Hooggel. Heer Jodocus Heringa Ezn.*, *Dr. en Prof. der Godgeleerdh. te Utrecht.* (n. aanl. v. Joh. V:35*a*). Dordr. 1840. - H.E. Vinke, *Leerr. geh. den 9 Febr. 1840*, *na het afsterven v.d. Hoogl. J. Heringa Elzn.* Utr. 1840. - H.E. Vinke en A. Francken, *Hulde aan J. Heringa El. zn. bij het graf toegebragt.* Utr. 1840. - H.E. Vinke, *Oratio de religionis christianae in confirmandis hominum animis iisque consolandis vi atque efficacitate*, p. 11-23. - Dez., *Levensschets v. wijlen den Hoogl. Jod. Heringa Ez.* In: *Utr. Studentenalmanak v.h. jr. 1841*, blz. 265-326. - Wesselii Scholten *Epistola ad J.H. Scholten filium de Jod. Heringa El. fil. - Prof. Heringa Elz. in zijnen dagelijkschen omgang.* Geschenk aan de leerlingen en vrienden van den onvergetelijke. (Motto: 'Standvastig, moedig, vroom, doordringend, ondoordringbaar'. Da Costa, *Willem de I.)* Utr. 1846. - *Godgel. Bijdr. v.h. jr. 1840.* D. XIV, 3de st., blz. 448-459. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* IV, blz. 279-281; Aant., blz. 39, 40. - Ypey, *Kr. Kerk 18e e.* D. VIII, blz. 453, 458, 500, 501. - Sepp, *Prag. Gesch. Th.* (reg.). - Dez., *God. Ond.* I, II (reg.). - Dez., *Stinstra.* II, blz. 31. - Dez., *Bibl. Kerkgesch.* (reg.). - Bouman, *Godgel.* (reg). - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 232, 279-281, 315. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.* (reg.). - Duker, *Voetius* (reg.). - J. Clarisse, *Encyclopaediae Theologicae Epitome* (reg.). - Dez., *Voorlez. over de uiterl. Kanselwelsprekendheid volgens Ewald* (2de uitg.), blz. 170, 276 (reg.). - *Alg. Konst- en Letterbode v.h. jr. 1840.* I, blz. 50, 51, 67. 68. - Verv. op Croese, *Pred. Amst.*, 1792-1817, blz. 80. -

1) Een niet onbelangrijk geschenk, als blijk van tevredenheid den opsteller aangeboden, werd door dezen niet aangenomen. Van deze 'genereusiteit van Prof. Heringa' maken de *Notulen v. representanten van het volk v. Utrecht* (do 7 Jan. 1796) volgens Glasius a.w. II, blz. 791 opzettelijk melding.

Boekz. Jrg. 1786*a*, blz. 128-137. - *Arch. K.G.* V (1834), blz. 238, 241, 259, 265, 266; VI (1835), blz. 79; IX (1835), blz. 500; *Ned. Arch. v. K.G.* II, (1842), blz. 187. - *Kronyk v.h. Hist. Geselsch. te Utr.* II, blz. 79, 295-301; V, blz. 226. - *Biblioth. v. Theol. Letterk.* Jrg. 1830, blz. 595-597. - *Nav.* X (1860), blz. 94; XXIV, blz. 277; XXV, blz. 465; XXVI blz. 288; XXVII blz. 65; XXIX blz. 281 (Omslag afl. 6). - *Handel. v.d. Alg. Syn. der N.H.K. v.h. jr. 1820*, blz. 36; 1822, blz. 39, 40; 1832, blz. 128-130. - S. Muller Fzn., *De Universiteitsgebouwen te Utrecht*, blz. 33, 34. - *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg.* III, blz. 665. - L. de Geer, *Ontstaan*, *invoering en ontvangst v.d. Ev. Gezangenbundel in de Ned. Herv. Kerk* (Acad. Proefschr.), blz. 9, 10. - *Het gevoelen v. Prof. Heringa over het brengen v. meer Ouderlingen in de Besturen der Herv. Kerk verdedigd.* Utr. 1842. - W. Steven, *The History of the Scottish Church*, *Rotterdam*, p. 343. - *Alph. Naaml.* 1790-1832, blz. 244, 245; suppl., blz. 56; verv. 1833-'49, blz. 285, 286, 381, 453, 488, 491, 535, 642, 702; verv. 1850-'82, blz. 120, 554. - *Cat. Letterk.* I, II (reg.). - *Cat. Burgersd. en Nierm.* N° 6680-6694. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* V, VI, (reg.). - Petronella Moens, *Toonen des christel. weemoeds*, *bij het onvoorzien overlijden v. Utrechts hoogleeraar Jodocus Heringa Ez.*, *den 18^{den} Jan. 1840. - Ontboezeming bij het onverwacht afsterven v.d. Hooggel. Heer Jod. Heringa Ez. ontslapen in den ouderdom v. ruim 74 jaren*, *in den nacht v.d. 17^{den} Jan. 1840.* Utr. 1840.

[Simon Petrus Heringa]

HERINGA (Simon Petrus), zoon van Koenraad Heringa, destijds pred. te Bevlicum (N.-Br.) werd daar ter plaatse geboren den 29^{en} Oct. 1830. Tegelijk met zijn tweeling-broeder Koenraad[1)] den 23^{en} Aug. 1850 ingeschreven in het *Album Stud.* te Utrecht (beide met bijvoeging 'probatus testimonio Collegii Regii'), werd hij door het Prov. Kerkbestuur in 1856 bevorderd tot proponent. Den 31^{en} Mei (Pinksteren) van datzelfde jaar aanvaardde hij het hulppredikerschap te Hellendoorn; van 1856 tot in 1857 bekleedde hij ditzelfde ambt te Sneek. Den 11^{en} Sept. 1859 werd hij door zijn vader, destijds emer. pred. laatstelijk van Delfzijl, bevestigd te Zuid-Scharwoude (m. 1 Tim. III:1*b*; intr. m. 2 Cor. IV:13*b*). Dat hij er zijn wetenschappelijke studie voortzette bewijst zijne promotie tot Theol. Doctor den 7^{en} Nov. 1861 te Utrecht op een proefschrift over Herm. Witsius als Bijbelsch theoloog. Langer dan een kwart eeuw bleef Heringa in zijn eerste gemeente. Eerst den 6^{en} April (2^{en} Paaschd.) 1885 nam hij er afscheid (m. 1 Tim. I:5) om te vertrekken naar Renesse, waar hij den 12^{en} d.a.v. bevestigd werd door zijn broeder K. Heringa van Groenloo (m. Mt. XIII:33; intr. m. 1 Petr. III:16*a*). Zijn derde en laatste gemeente was Purmerland, waar hij den 11^{en} Sept. 1887, opnieuw door zijn broeder bevestigd werd (ditmaal m. Mt. X:27;

1) Deze *Koenr. Heringa* werd cand. in Gelderland 1857, hulppred. te Werkhoven Mei '57, te Giessen en Rijswijk Nov. '57, te Hulst '58, te Haringkarspel '61, te Ophemert Nov. '61, te Schipluiden '62; pred. te Kage 15 Febr. '63, te Losser 10 Juli '70, te Groenloo 25 Mei '73; emer. 1 Oct. 1903; overl. ald. 20 Dec. 1904. Van hem komt een artikel voor in *Geloof en Vrijheid* 8ste Jrg. (1874), blz. 399-424: *De Historiographie der Kerkgeschiedenis*, *Geschetst door B. ter Haar*, *Hoogl. te Utrecht*, *uitg. te Utr.*

intr. m. 1 Joh. I:3*a*; afsch. te Renesse 4 Sept. m. Fil. IV:9). Na tweejarig smartelijk lijden overleed hij den 22^{en} Nov. 1895.

S.P. Heringa was een diepzinnig beoefenaar der godgeleerdheid, een man van groote denkkracht, die met onverdoofbaar verlangen naar waarheid zocht. Hij

behoorde tot de eenvoudigen, die in bescheidenheid stil hun weg gaan. Bij zijn wetenschappelijk onderzoek paarde hij omzichtigheid aan grondigheid. Zijn hieronder vermelde studie over F.C. Baurs theologischen arbeid werd door Teylers Godgel. Genootschap met goud bekroond.

Als echtgenoot en vader was hij zeer zorgzaam en voor zijn vrienden trouw. Hij huwde den 20^{en} Nov. 1861 met Jacoba Hulst te Oosterblokker, uit welk huwelijk vijf kinderen werden geboren, waarvan drie hun vader overleefden.

Van hem bestaat een portret, gemaakt bij Alb. Greiner te Amsterdam.

Van hem verscheen in druk:

Specimen historico-theologicum de Hermanno Witsio theologo biblico. Amst. 1861. 8°. - [Met D. Lodeesen], *Geschiedenis v. Jezus tijd en tijdgenooten.* N. h. Hoogd. bewerkt. Amst. 1868-'72. Gr. 8°. - *Ferdinand Christiaan Baur. Volledig en kritisch overzicht v. zijn werkzaamheid op theologisch gebied.* 1669. In: *Verhand. rak. de nat. en geopenb. godsd. Uitg. d. Teylers Godg. Genootsch. N.S.* 1ste dl. 2de st. 1870, blz. 1-571. - *Uit alle werelddeelen. Schetsen en tafereelen uit de natuur en het volksleven*, *nihilisme*, *Jodenvervolging*, *emigratie* enz. enz. Amst. 1882, 83 afl. 1-7.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Rh.-Tr.* k. 374, 445. - Sepp, *Godg. Onderw.* II (reg.). - *Kerk. Crt. 7* Dec. 1895 N° 49. - *N. Jaarboeken v. Wet. Theol.* (red. Dr. D. Harting), V D. 2de st. (1862), blz. 546-553. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 140, 154; jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 145. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* I, blz. 287. - *Brinkman's Cat.* 1850-'82, blz. 495, 513, 1301; id. 1883-'91, blz. 600. Aangevuld met meded. van den Heer A.v. Wetering, gep. ass. Resident te 's-Gravenhage.

[Barendsz Herman]

HERMAN (Barendsz, Barends, Barendsen), afkomstig van Utrecht, voorheen ‘pestdrager’ van beroep, was door den kerkeraad der Ned. Geref. gemeente te Amsterdam aangesteld als krankenbezoeker. Jaren achtereen in het begin der 17de eeuw berokkende hij vanwege zijne Remonstrantsche gevoelens den kerkeraad vele moeilijkheden. In 1608 afgezet, volgens Brandt ‘buiten kennisse der Burgemeesteren’, ‘ter saeke, dat hy, gewoon sijnde met eenige syner medebroederen somwijle eenig gesprek te houden’ zijn afwijkend gevoelen in het stuk der voorbeschikking te kennen gaf, verscheen hij den 23^{en} Apr. 1609 voor den kerkeraad, om herstel te verzoeken in zijn ambt. Dit werd geweigerd, te meer omdat hij den voorafgaanden Zondagmorgen na de preek met eenige predikanten en ouderlingen in 't ‘Doophuisjen’, voordat de gemeente gescheiden was, hun de quaestie had voorgesteld ‘of God alle menschen in Adam ten eeuwigen leven geschapen had’. Dit had een toeloop van het volk om het Doophuis tengevolge gehad. De Burgemeesteren verlangden zijn herstel, doch Petr. Plancius, aan wien hier door Brandt hardheid verweten wordt, zeide hem aan, dat zijne Utrechtsche vrienden hem, den thans van kostwinning beroofde, maar moesten helpen, daarmee waarschijnlijk bedoelende, dat hij maar naar Utrecht terugkeeren moest, om geholpen te worden. De kerkeraad meende reeds lankmoedigheid genoeg jegens Herman Barendsz betoond te hebben.

In 1613 werd hij, ondanks het verzet van den kerkeraad tegen zijne uitzending, door Bewindhebbers der O.-I. Compagnie naar de Oost afgevaardigd, om in het onderhoud van zijn gezin te kunnen voorzien. Volgens Taurinus heeft hij daarbij zijne vrouw moeten achterlaten.

Zijne verdere levensbijzonderheden zijn niet bekend.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Ook gaf hij geen geschriften uit.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 206. - Brandt, *Reformatie.* II (reg.). - Jac. Taurinus, *Van de Onderlinge Verdraagsaamheydt.... Tegen Jacobi Triglandi (t'onrecht genaamden) Recht-Gematigden Christen)* I.D. XII Bt. Afd. 19. - Vos, *Amstels kerk. leven* (reg.)

[Herman de Timmerman]

HERMAN (HARMAN) (de) Timmerman, zooals zijn naam in de wandeling luidde, heette eigenlijk **Herman van den Geyn.** Hij was een der eerste en voornaamste Waterlandsche Doopsgezinden. In zijn in 1560 verschenen *Verklaringhe* omtrent de macht door Christus aan Zijne jongeren in de 'afsonderinghe' gegeven, bestreed hij den toenemenden en onrekkelijken ban-geest. Dit geschrift is een wederlegging van het boekje *Over de afzondering* door Dirk Philips en van Menno Simons' *Bericht over de excommunicatie*, beide in 1558 uitgegeven, en is dan ook aan deze twee schrijvers opgedragen. In de voorrede verzekerde hij 'uit bitteren nood zijner conscientie gedrongen' te zijn, om de eere Gods en de eeuwig zaligmakende waarheid te verdedigen en met smart te hebben bemerkt dat Menno en Dirk Philips van hun vroegere zachtheid in het stuk der 'opneming' waren teruggekomen, zoodat hij hen, die anders aller eere waardig waren, moest tegenspreken. Hij drong er bij zijne lezers op aan van alle vleesch, ook van hemzelf, aftezien en alles alleen aan Gods Woord te toetsen.

In Jan van Tricht en Matthys Joriaensz had hij ijverige medehelpers. Hunne mildere beginselen vonden bij velen ingang. Op een der reizen, die Herman Timmerman van tijd tot tijd buiten de provincie ondernam om de broeders te versterken, zich te Antwerpen bevindende en op het punt staande, om op aandrang zijner geloofsgenooten, de vervolging aldaar te ontwijken, werd hij door een zich als geestverwant voordoenden dienaar van den markgraaf verraden en gevangen genomen. Gedurende zijn gevangenschap had hij veel te lijden; zelfs zouden hem de duimen zijn verbrijzeld en afgesneden, om hem het schrijven te beletten. In 1569 kort vóór Paschen werd hij met twaalf andere Doopsgezinden te Antwerpen ter dood gebracht.

Portretten van hem zijn niet bekend.

Misschien vóór zijne gevangenschap stelde hij de *Corte.... Bekentenisse des Geloofs* op (zie hieronder). Zij bevatte zijn antwoord op een aan hem gezonden brief. Blz. 13 begint: '*Een liedeken*, *tracterende van sommighe*, *opgheofferde Kinderen Gods*, *van den Jare 62 tot den jare 69 binnen Ghent opgheoffert*' en handelt over 41 martelaren in die jaren te Gent terdoodgebracht.

Van hem verscheen in druk:

Een Verklaringhe: hoe en in wat manieren de Heere Jesus Zijnen Jongeren in der afsonderinge macht gegeven heeft; eerst in druck uytghegheven Anno 1560, den 28 Jan. 2de dr. Haarlem. 1618. - *Een corte Bekentenisse en Grondighe aenwysinge uyt der H. Schrift*, *dat Godt*, *Vader*, *Soon ende Heylighe Gheest een onderscheyden Godt is*, *ende dat Christus Jesus oock Godt ende mensch is.* Gedr. 1578. 16o(16 bladen). Haarlem. 1602. (Bij Fr. Muller, *Catal. v. Holl.*

Godgel. Werken 1857, N° 776 wordt een uitgaaf van 1577 vermeld). Vgl. ook v. Braght t.a.p.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 207. - Brandt, *Reformatie.* I, blz. 501. - v. Braght, *Het Bloedigh Tooneel der Doopsgez. en weereloose Christenen.*

Dordr. 1660, blz. 493-498. - Blaupot ten Cate, *Holland.* I, blz. 114, 115, 138. - *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1864, blz. 126; jrg. 1881, blz. 39; jrg. 1882, blz. 53; jrg. 1894, blz. 58. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkgesch.*, blz. 132. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* II, blz. 161, 163, 230.

[Petrus Hermanni]

HERMANNI (Petrus), geboren te Harlingen, werd in 1613 van uit de classis Leeuwarden beroepen te Dokkum, en den 7^{en} Juli van gen. jaar lid der classis van Dokkum. Evenals zijn ambtgenoot aldaar Hajo Lamberti deelde hij Remonstrantsche gevoelens. Beiden maakten bezwaar de Dordtsche leerregels te onderteekenen. De Prov. Synode te Leeuwarden had op den 16^{en} Sept. 1619 een formulier opgesteld, behelzende een verklaring, dat men geloofde dat alle artikelen en stukken der leer in Confessie en Catechismus der Nederl. en Geref. Kerken begrepen ‘mitsgaders de verklaringen over eenige poincten der voorsch. lere in den nation. synode anno 1619 tot Dortrecht gestelt, in alles met Godes Woord overeen comen’. Dit formulier werd ter onderteekening aangeboden aan alle predikanten in Friesland. Allen voldeden hieraan, behoudens een viertal, waaronder de twee Dokkumer predikanten. In bovengen. synode kwam tevens een anonieme missive ter tafel, waarin o.a. deze beide hevig beschuldigd werden. Hermanni noemde de missive ‘een eerloos schandschrift ofte fameus libel vol grove leugenen en lasteren’. De synode gelastte de classis van Dokkum een onderzoek intestellen naar beider leer. De reuk van onrechtzinnigheid, waarin zij daardoor geraakten, deed de deputaten nauwlettender op hen toezien en strenger met hen handelen dan anders allicht zou geschied zijn, waartee volgens zijn eigen getuigenis[1)] een persoonlijke haat van sommigen tegen Hermanni nog zou hebben medegewerkt. Deze laatste begeerde, toen hem het door de synode opgestelde formulier ter onderteekening werd voorgelegd, van de deputaten, dat zij hem ten aanzien van sommige bezwaren beter zouden onderrichten, tevens stellig verklarende het formulier te zullen onderschrijven, wanneer hem uit Gods Woord of anderszins bewezen werd dat de synode bevoegd was hem zulks te gebieden en hij haar in dezen gehoorzaamheid verschuldigd was. Hij beriep zich op de predikanten te Dordrecht, die zich eveneens bezwaard gevoelden om, zonder nadere uitlegging, het formulier te onderteekenen. Bij sterker aandrang ging hij nochtans tot onderteekening over, evenwel onder voorwaarde, dat men hem niet zou drijven te erkennen ‘dat uit kracht van Gods eeuwig besluit, sommige bijzondere menschen noodzakelijk en onvermijdelijk *moeten* gelooven en zalig worden, en andere bijzondere menschen niet *kunnen* gelooven en zalig worden, maar noodzakelijk en onvermijdelijk in het ongeloof moeten volharden, en diensvolgens verdoemd worden’. De deputaten namen met deze verklaring geen genoegen en eischten een nieuwe onderteekening, waartoe Hermanni zich ook bereid verklaarde, evenwel slechts onder deze bijvoeging ‘dat Adam niet noodzakelijk en onvermijdelijk, maar vrijwilliglijk gezondigd hadde’, voor welke verklaring hij zich beriep op de 9de vraag van den Catechismus. Op deze voorwaarde werd hem echter de onderteekening geweigerd.

1) In zijn adres aan de Gedeputeerde Staten van Friesland, afgedrukt bij Diest Lorgion, a.w. Bijlagen, blz. 315, 316.

Uit de ‘acta deputatorum synodi’ vergaderd te Leeuwarden den 1^{en} Oct. 1619 blijkt, dat de beide Dokkumer predikanten met nog twee andere voor de vergadering

ontboden werden. Waar men in bedoelde acta het verhoor van Lamberti en Hermanni verwachten zou, treft men twee blanco bladzijden aan[1]. Wat te voorzien was gebeurde: Hermanni werd van zijn bediening ontzet. In de Prov. Synode van Friesland te Joure den 14^{en} Juni 1620 werd hem op zijn verzoek audientie verleend, en ook in de naastvolgende synode te Sneek stond hij volgens zijn verklaring binnen, maar met geen ander resultaat dan dat hem gelast werd zich te gedragen naar de sententie door de deputaten tegen hem geveld. Het zeer waardeerend getuigenis, door magistraat en kerkeraad van Dokkum omtrent zijn persoon en bediening gegeven, kon deze uitspraak niet verhinderen.

De afzetting van Hermanni en van zijn ambtgenoot Hajo Lamberti had tengevolge dat te Dokkum een gemeente van Remonstranten gesticht werd. Volgens Brandt verzwegen beide aanvankelijk de oorzaak van hunne afzetting, om geen onrust in de gemeente te verwekken. Toen Hermanni echter voor de oorzaak was uitgekomen, bleven velen uit de kerk weg. Zelf verklaart hij, dat hij toentertijd ‘buiten Dockum op 't Land wonende’ zich met zijn gezin ‘gestadich’ onder de prediking in de kerk liet vinden, totdat bleek dat sommigen dit beschouwden als een erkennen van ongelijk zijnerzijds. Eenige lidmaten wendden zich in 1621 tot de synode met de verklaring, dat hunne voormalige predikanten afgezet waren om hun gevoelen omtrent de voorbeschikking, en dat de nieuwe, die niet afgezet werden, erkenden hierin met die beide eenstemmig te zijn, tengevolge waarvan velen in de gemeente in tweestrijd verklaarden. De vier vragen, die bij deze verklaring gevoegd waren, werden door de synode niet beantwoord. Daarop werd heel het vertoog, voorzien van een scherpe voorrede, in het licht gegeven. Dit werkte mede dat velen te Dokkum zich van de Herv. Kerk afscheidden.

Nadat Hermanni zich in 1621 nogmaals vergeefs op de synode beroepen had, verliet hij evenals Lamberti metterwoon Dokkum door den invloed van beider opvolgers, die bevreesd waren dat zij de gemeente geheel zouden zien verloopen. Beide vestigden zich te Franeker. Om bepaalde redenen, waarover hij zich liever niet wilde uitlaten, zag hij zich verhinderd aldaar geregeld ter kerk te gaan, nochtans hield hij zich ‘niet geheel schu van het gehoor’; tot het Avondmaal werd hij er niet toegelaten. De gecommitteerden uit de classis Bolsward bespraken op de synode van 1621 het gevaar dat het wonen der beide predikanten te Franeker opleverde; dit leidde er toe dat aan deputaten werd opgedragen aan Gedeputeerde Staten te verzoeken, een langer verblijf te Franeker aan beide te verbieden ‘als zynde eene plaats, daar ze de Kerke Gods de allermeeste schade en afbreuk vermogen te doen.’ Dit schijnt echter weinig gebaat te hebben, want in 1623 werd de behartiging dezer zaak nogmaals in de synode aan de deputaten laten opgedragen.

In 1624 verscheen Hermanni opnieuw in de synode. Hij overhandigde haar een adres, door hem te voren aan Gedeputeerde Staten gezonden, en hem teruggegeven met een apostille, waarbij aan de synode werd gelast den inhoud rijpelijk te overwegen ‘volgens de christelijke liefde en alle broederlijke bescheidenheid’. De synode nam van het belangrijke stuk kennis en achtte het wel noodig de zaak tot een afdoend einde te brengen, maar meende dit niet te kunnen o.a. omdat gecommitteerden der classis verklaarden geen voldoende opdracht te hebben ten einde hierin een beslissing

1) Reitsma en v. Veen, *Acta.* VI, blz. 273.

te nemen; daarom droeg de synode de verdere behandeling op aan de respectieve classen, met verzoek om benevens de gewone deputaten der synode, uit elke classis één of twee predikanten of ouderlingen te committeeren, ten einde de zaak verder aftehandelen tot stichting der gemeente ‘mits dat Petrus voornoemd intusschen in leer, leven en conversatie behoorlijk respect, correspondentie, liefde of gehoorzaamheid zal betoonen tot de publieke kerkdienst, opdat de classen, daarvan blijkende, zij des te beter en eerder mogten bewogen werden, hem in integrum te restitueeren’.

Dit is het laatste dat de synodale handelingen over Petr. Hermanni bevatten. Zijne vrouw drong bij hem aan op het onderteekenen van de acte van stilstand, maar daar zij na den dood van haar echtgenoot den Remonstranten getrouw bleef, zal zij daarbij niet volhard hebben. Vermoedelijk is Hermanni in of kort na 1624 overleden. Het staat volgens Brandt vast dat hij op zijn sterfbed gesproken heeft: ‘Ik heb den contra-remonstranten zooveel toegegeven als ik konde. Meer kan ik niet, en ik ben niet verandert; maar het beste is als het eerste en het eerste is als het beste’.

Portretten of geschriften zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 207. - Columba-Dreas, *Pred. Cl. Dokkum*, blz. 71. - Brandt, *Reformatie.* IV, blz. 25, 26, 531, 534. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* II, Aant., blz. 178-180. - Diest Lorgion, *Herv. K. in Friesl.*, blz. 67-77; Bijl., blz. 314-333.[1)] - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 451. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.* blz. 361, 362. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* VI (reg.)

[Henricus Hermannius]

HERMANNIUS (HERMANNI, HERMANI) (Henricus), geboren te Bremen, werd, na tot proponent bevorderd te zijn, den 9^{en} Juni 1645 bij de classis van Groningen bevestigd als predikant aan de Hollandsche gemeente te Fernambuco in Brazilië[2)]. Hij bleef aldaar negen jaar lang, voor de W.-Ind. Compagnie ter Kamer van Stad en Ommelanden, zijn ambt waarnemen; daarop keerde hij ‘vermits het overgeeven en verlies van die glorieuse Koninglyke Conqueste’, gelijk hij het zelf uitdrukte, met zijn gezin binnen Groningen terug. Aan de Synode van Stad en Lande richtte hij in 1655 het verzoek zijn achterstallige tractement te mogen ontvangen en tevens recommandatie om in eene of andere gemeente beroepen te worden. Als eerste predikant van Veendam werd hij den 16^{en} Dec. 1655 bevestigd. Hij hield de allereerste preek in de ‘Veenen’; als bedehuis diende een schuur; voor stoelen en banken gebruikte men hooi-, en stroobulten, voor preekstoel een oud vat. Een ‘looper’ riep tot den dienst op. De tekst was Mt. IX:1 v.v. De beide door hem gehouden leerredenen ter inwijding van het kerkgebouw en later van den preekstoel zijn herdrukt in den hieronder genoemden bundel; aan de eerste leerrede gaat vooraf (blz. 1-8) een door hem gestelde ‘Opdragt’ aan de Gedeputeerde Staten van Stad en Ommelanden. Ds. H. Janssonius, die beide meer dan eeuw daarna uitgaf (samen met drie predikatiën

1) Deze bron is de meest vertrouwbare; de gegevens, hier verstrekt, zijn ontleend aan de syn. acta; in de Bijl. vindt men afgedrukt het *Adres v. Petr. Hermanni aan de Gedeput. Staten v. Friesl.*, waarin hijzelf den loop van zaken meedeelt. De hier gegeven mededeelingen verbeteren op meer dan één punt de berichten bij Ypey en Dermout e.a.

2) De Classicale Acta van Brazilië afgedruk in de *Kronyk v.h. Hist. Genootsch.* (1873) eindigen met het jaar 1644.

van zichzelf) had ze ontdekt ‘in de Huisbezoeking’ zonder hij van het bestaan dier leerredenen wist.

Henr. Hermannius was gehuwd met Margaretha Hardenberg.

Portretten zijn van hem niet bekend.

De beide leerredenen van Hermannius zijn getiteld:

Veendammer Kerk Ingewyet. Of eerste Predikatie, gedaan in voorzeide Kerk, den 5 Oct. 1662. Uit Exod. XX:24 (blz. 9-57). - *Veendammer Predikstoel.* Of eerste Predikatie gedaan op voorschreven Predikstoel, den 26 Apr. 1663. Uit Neh. VIII:5-7 (blz. 60-115). Beide zijn te vinden in een bundel, die tot opschrift draagt: *Een Vyftal van Leerredenen*, *De twee eersten behelzen de Inwying van Veendammer Kerk en Predikstoel*, *gedaan door Henrikus Hermannius*, *Eerste Predikant aldaar*, *De drie laatste vervatten*, *Veendammer Jubeljaar*, *Veendammer Kerk vergroot En Wildervank in rouw.* Het Voorberigt houd *(sic!)* in een onderzoek naar den *Aart* en *oorsprong* dier Veenen. Nevens eenige Aanmerkingen op het werk over de *Sacramenten*, v.d. WelEerw. Heer Rud. Ottinga, Rustend Pred. te Moerkapelle, door Hillebrandus Janssonius, Pred. te Veendam. Gron. 1772. 8°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 208. - Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 232. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 225. - *Boekz.* Jrg. 1771*b*, blz. 736.

[Jacob Hermansz]

HERMANSZ (Jacob). Zie: **ARMINIUS**.

[Frederik van Hermkhuysen]

HERMKHUYSEN (HERINKHUYSEN[1]) (Frederik van), geboren te Leiden, werd op 21-jarigen leeftijd den 8^en^ Apr. 1675, en later nogmaals op 25-jarigen leeftijd, den 21^en^ Mei 1680, ingeschreven als student aan de Academie zijner vaderstad. Later studeerde hij nog te Utrecht, waar zijn inschrijving plaats had in 1683.

Den 5^en^ Mei 1686 werd hij door zijn broeder Bern. v.H. (zie hierna) bevestigd als predikant te Etten (N.-Brab.) Hier ontstond een langdurig proces tusschen hem en zijne dienstmaagd, met wie hij beticht werd in onzedelijke verhouding te hebben geleefd. Er rezen nog meer bezwaren tegen hem. Dat onder de ‘vele beschuldigingen’, tegen hem ingebracht, ook behoorde dat hij vr. 86 en 87 van den Catechismus niet ‘durfde’ behandelen, wijst op een zelfbewustheid van ergerlijke misstappen. Hij werd dan ook door de Classis van Breda geschorst in de uitoefening zijner bediening; de kerkeraad van Etten diende tegen deze schorsing appèl in bij de Part. Z.-Hollandsche synode te Delft (Juli 1688). De geschorste, gesteld onder het opzicht van daartoe gecommitteerden, werd eindelijk door de Part. Z.-Hollandsche synode te Schiedam (Juli 1696) weer in zijne bediening hersteld. Het proces werd door hem gewonnen. Tengevolge van het gebeurde echter was zijne positie in zijne gemeente onhoudbaar geworden, zoodat de collator Willem III, Koning van Groot-Brittannië, een bevel uitvaardigde (d^o^ 't Loo, 21 Sept. 1691) tot v. Hermkhuysen's verplaatsing naar Asch

1) Aldus schijnt de familienaam oorspronkelijk geluid te hebben. De hier genoemde predikanten schreven echter zichzelf *Hermkhuysen.* Hun naam komt ook voor als *Hermkhuyzen, Hermekhuyse*, *Hermikhuyzen, Herminckhuysen.*

(in het Graafschap Buren), terwijl de predikant vandaar naar Gilse, en die van Gilse naar Etten verplaatst werd, een *dubbele* ‘ruiling’ alzoo, waarbij *drie* predikanten van standplaats verwisselden, en die wel als unicum kan beschouwd worden.

Hij overleed te Asch den 5^{en} Juli 1707.

Als deputaat van de classis van Buren woonde hij de Part. Synode van Z.-Holland te 's-Gravenhage (6-16 Juli 1694) bij en die te Breda (9-18 Juli 1697.)

Portretten zijn van hem niet bekend.

Hij huwde te Hoeven den 27^{en} Dec. 1687 met Cornelia Duls, geb. te Rosendaal (N.-Br.), waarschijnlijk eene dochter van Pieter Duls, pred. te Hoeven.

Van hem zag het licht:

Israël ter Vitvaart met Mirjam, *of Lykreden over Num. XX:1. In 't einde*, *by Gelegentheid v.d. begravenisse der allerdoorlugtigste*, *grootmagtigste Vorstinne Maria Stuart*, *door de genade des Alderhoogsten Koninginne v. Engeland*, *Schotland*, *Vrankrijk*, *en Yerland*, *&c &c &c Beschermster des geloofs.* Uitgesproken tot Asch, in 't Graafschap Bueren, den 10 Maart des jaars 1695. St. Jul. Amst. 1695. 4°.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. L.B.*, k. 596, 637. - Id. *Rh.-Traj.*, k. 78. - *Nav.* XV (omslag) N° 8 en 9.[1] - Soermans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 146, 156. - R. Peaux, *Naaml. der Predik.*, *sed. de opening der Herv. Kerk*, *te Etten*, in: *Kerkhist. Arch.* II (1859), blz. 286. - *St. v. W. en Vr.* 12de jrg. (1875), blz. 999, 1002, 1012. - H.L. Benthem, *Holl. Kirch. u. Schulen-Staat* II Th., S. 684. - *Boekz.* Jrg. 1695, blz. 551. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* III, N° 14176. - Dez., *Acta.* V, VI (reg.) - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.* (reg.)

[Bernhardus Hermkhuysen]

HERMKHUYSEN (HERINKHUYSEN) (Bernhardus of **Barnardus)**, geboren te Leiden in 1655 als broeder van den hiervóór genoemden Frederik v.H., werd in zijne geboortestad in het *Alb. Stud.* ingeschreven den 9^{en} Maart 1675. Als proponent beroepen te Meliskerke in Sept. 1679, diende hij deze gemeente tot 1682, in welk jaar hij vertrok naar Ameide; in 1687 werd hij predikant te Oost-Zaandam en in 1696 te Leiden, waar hij in Juli 1700[2] overleed (begraven den 29^{en} van die maand).

Hij was gehuwd met Geertruyt Sybingh (overl. in Juni 1702). Een zoon uit dit huwelijk volgt hierna.

Van hem zag het licht:

De Wet der schaduwen aangaande den Tabernakel der Getuygenisse, *desselfs gewyde dienaars*, *en plegtelyke vyer-dagen*, *uit de Woorden Gods en de Insettingen der Jooden opgehelderd*, *tot de afgebeelde genade over-gebragt*, *en tot oeffeninge van geloov' en heyligmakinge toegepast.* Amst. 1700. 4°; 2de dr. ald. 1703; 3de dr. ald. 1720. Een latere druk verscheen nog in 1738.

In dezen ongeveer 800 blz. bevattenden bundel komt o.a. voor de oudste, aan Prof. Kist bekende leerrede over Leiden's ontzet.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 211. - Nagtglas, *Levensber.* 2de afl., blz. 373. - Soermans, *Pred. Z.-Holl.* (reg.). - *Alb. Stud. L.B.*, k. 595. - *Orde volg. welke de Feest- en Lijdensteksten in de Ned. Herv. Gem. te Leiden gepred. worden.*

1) Hier wordt als zijn eerste standplaats ten onrechte Elten genoemd inplaats van Etten.
2) Ten onrechte noemen v.d. Aa t a.p. e.a. als zijn sterfjaar 1701.

(Leid. 1829), blz. 130. - N.C. Kist, *Letterk. en beoordeelend overzigt der geschied. v.h. beleg en ontzet der stad Leiden*, blz. 25. - Knuttel, *Acta.* V, VI (reg.).

[Joannes Sybing van Hermkhuysen]

HERMKHUYSEN (Joannes Sybing van), zoon van Ds. Bern. v. Hermkhuysen (zie hiervóór), werd in 1690 geboren te Oost-Zaandam, en den 8^{en} Maart 1701

(met bijvoeging: ‘gratis inscriptus’), en nogmaals den 20^{en} Febr. 1705 en den 23^{en} Sept. 1710 ingeschreven als student te Leiden; in 1712 volgde zijne inschrijving in het *Alb. Stud.* te Utrecht (met de bijvoeging: S. Min. cand.). In 1716 werd hij beroepen te Rolde onder voorwaarde dat hij lijkpredikaties zou houden; den 22^{en} Apr. van datzelfde jaar legde hij het peremptoir examen af; kort daarop had zijne bevestiging plaats en, nadat hij den 2^{en} Juli 1720 opnieuw was ingeschreven in het *Alb. Stud.* te Leiden, den 16^{en} d.a.v. zijne promotie aldaar tot Theol. Doctor op een proefschrift over Gal. II:11-14 (zie ond. zijne geschr.). Bij die gelegenheid onderteekende hij mede de Dordtsche Formulieren.

Van Rolde, waar hij den 27^{en} Febr. 1724 afscheid preekte (m. Hand. XX:32), vertrok hij naar Utrecht, waar hij bijna twee maanden later, den 23^{en} Apr. bevestigd werd door Ds. J.F. v. Daverveld, pred. ald. (m. Jes. LII:7; intr. m. Jes. LXVI:20). Hij overleed als predikant te Utrecht den 28^{en} Jan. 1740 aan eene langdurige, uitterende ziekte.

Hij huwde in 1730 (ondertr. 19 Mei) te Amsterdam met Maria de With, wed. Mr. Joannes Bakker.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Reeds op twaalfjarigen leeftijd maakte hij een gedicht op het overlijden van David Knibbe, pred. te Leiden in 1701.

Verder verscheen van hem nog een tweetal gedichten in druk:

Epicedium In luctuosum Obitum Viri celeberrimi, *Jac. Triglandi*, *S.S. Theol. Doct. Ejusdemque Fac. Ut et Antiq. Hebraicarum in Acad. Lugd. Bat. Prof.*, *longe Clarissimi*, *Mysteriorum Divinorum*, *Dispensatoris fidelissimi*, *Nec non Gymnasii Curatoris indefessi.* Achter: Johannis Marckii *Oratio Funebris in obitum Jacobi Triglandii.... Theol.... Prof....* Habita A.D. XXIII Sept. A. MDCCV. L. Bat. 1705. 4°. - *Felicitas Saecularis Academiae Trajectinae ad Rhenum*, *celebrata A.D. VI. Kal. April. A. MDCCXXXVI.* Traj. ad. Rh. 1736. 4°.

Zijn academische dissertatie was getiteld:

Dissertatio Theologica Inauguralis de Hypocrisi Petri a Paulo Reprehensa Antiochiae. Ad locum Gal. II. 11-14. Quam annuente Deo Ter Opt. Max. Ex Auctoritate Magnif. Rectoris D. Taconis Haionis van den Honert. S.S. Theol. Doct. et Prof. Ordin.. Nec non Ampliss. Senatus Acad. consensu, et Venerandae Facultatis Theologicae Decreta, pro gradu doctoratus, Summisque in Theologia Honoribus et Privilegiis ritè ac legitimè consequendis, Publico ac Solenni Examini submittit..... L. Bat. MDCCXX. 4°.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 211. - *Alb. Stud. L.B.* k. 764, 784, 818, 868. - Id. *Rh.-Traj.*, k. 114. - Romein, *Pred. Drenthe*, blz. 117. - *Nav.* IX, blz. 101, 224, 252. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1910, Bijl. S, blz. 166. - *Boekz.* Jrg. 1740*a*, blz. 104. - de la Rue, *Gelett. Zeel.* (2de dr. 1741), blz. 81. - *Maandbl. De Ned. Leeuw.* 1919. 37ste Jrg., k. 118. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* III, N° 15428; VII Suppl., N° 17023*b*. - *Arch. K.G.* IX D. (1838), blz. 496.

[Hermanus Hermsen]

HERMSEN (HERMSSEN, **HARMSEN)**, **(Hermanus),** geboren te Doesburg in 1691[1)],

1) Volgens het onderschrift onder zijn door J. Houbraken gegraveerd portret was hij geboren den 9den Dec. 1696. Dit jaartal stemt niet overeen met Hermsens eigen aanwijzingen betreflende zijn leeftijd.

verloor op jeugdigen leeftijd zijn vader en moeder, welke laatste tot de Roomsche Kerk had behoord, en werd daarop door de overheid geplaatst in het Burgerweeshuis, waar hij in de Hervormde leer werd opgevoed, welke hem reeds met zijn veertiende jaar lief was.

Met kerkelijke attestatie d^{o} 4 Maart 1719 vertrok hij van Doesburg naar Rotterdam, waar hij in sterke mate den invloed onderging van enkele predikanten, vooral van Hellenbroek; hier had ook zijne bekeering plaats, die met al den daarmee gepaard gaanden geestelijken strijd door hemzelf uitvoerig beschreven is. Welk maatschappelijk beroep Hermsen uitoefende blijkt niet, maar wèl dat hij bij de uitoefening daarvan de gelegenheden aangreep om anderen van de geestelijke dingen te spreken, gelijk hij ook veelal in 'gezelschappen' verkeerde en daarvan de leiding had.

Rotterdam verliet hij na verloop van jaren weer; althans volgens het door hem opgesteld verhaal van zijne ontmoeting met een ruwen Roomschen soldaat, welke diens bekeering tengevolge had, bevond hij zich in Mei 1734 opnieuw te Doesburg, waar, gelijk trouwens ook elders, meerdere personen onder den geestelijken invloed, die van hem uitging, veranderden. Later heeft hij zijn 'beroep' nog geruimen tijd uitgeoefend te Zevenhuizen (Z.-H.)

Opnieuw te Doesburg teruggekeerd ondervond hij daar om zijn getuigen veel tegenstand. Over het algemeen werd zijn weg in deze latere jaren gekenmerkt door tegenspoed. Ook verloor hij te Doesburg zijne vrouw, met wie hij achtentwintig jaren was gehuwd geweest, en een klein kind. Zijne laatste levensjaren sleet hij in het gasthuis te Doesburg, waar hij zich in 1760 bevond; in Oct. 1770 leefde hij nog. In het laatst van zijn leven schijnt hij blind te zijn geweest. Zijn sterfjaar is niet bekend.

In 1757 gaf Hermsen destijds woonachtig te Doesburg, een boekje uit, gedrukt te Rotterdam, onder den titel: *De uitnemende kracht van Christus Liefde* enz. (zie hieronder); het bevatte een verhaal van zijn geestelijke ervaringen, en werd uitgegeven zonder kerkelijke visitatie en approbatie. Doesburgs magistraat verbood den verkoop als strijdig met de kerkenorde en omdat H.H. Ed. Achtb. in het boekje eenige bedenkelijke, ongenoegelijke en aanstootelijke gezegden hadden aangetroffen. De magistraat gaf het daarop aan Ds. Noot over ter kerkelijke examinatie. Deze onderzocht het en bracht er rapport over uit in den kerkeraad, die besloot den schrijver te hooren. Bij dit verhoor werden hem negen vragen voorgelegd, o.a. betreffende uitlatingen omtrent predikanten en de wijzen, waarop de duivel, zooals hij beweerd had, zich aan zijn verstand vertoond had. Gevolg van dit verhoor was dat Hermsen werd aangezegd dat hij, waar bedoeld boekje buiten zijn schuld zonder approbatie verschenen was, zich voor het vervolg voor iets dergelijks zou hebben te wachten; mocht het ooit herdrukt worden zonder weglating der aanstootelijke zinsneden en wijziging van sommige woorden, dan zou hem ontzegging van het Avondmaal wachten en een verbod om oefeningen te houden. De magistraat werd door den kerkeraad dank gebracht voor de bemoeiing, en tevens verzocht toetezien dat het boekje niet werd herdrukt. In de *Boekzaal* legde Hermsen de verklaring af (d^{o} 10 Aug. 1757), dat hij het boekje introk en dat hij sommige zinsneden niet zoo hatelijk bedoeld had, als men deze had opgevat. De Doesburgsche kerkeraadsacta berichten enkele maanden later: 'Van het boekjen van Br. Hermsen hadden de Heeren Broeders

niets naders vernomen'. Het heeft evenwel later nog tal van nieuwe drukken beleefd: de 'negende echte druk' door hemzelf vermeerderd met het verhaal van

'eenige nadere ondervindingen der Goddelijke ontferming', verscheen den 16^{en} Oct. 1770. Zelfs een 13de druk zag het licht, waarin een portret van den schrijver voorkomt.

Het werd met verschillende aanhangsels opgenomen in de hieronder vermelde *Chr. Adversaria*, en behoorde tot de werkjes, die in Gereformeerd-piëtistische volkskringen langen tijd veel aftrek gevonden hebben.

Van Herm. Hermsen bestaat een portret, geteekend door A. Boon, gegrav. door J. Houbraken in 1772, uitgeg. door A. Goejet, met 4 reg. vers van Joh. v. Boskoop vgl. Fr. Muller, *Cat. v. Portr.*, N° 2344, 2345.

Zijn bovenomschreven werkje was getiteld:

De uitnemende Kracht van Christus Liefde, *zigtbaar doorstralende in het ontdekken en overtuigen der Ziele*, *en het komen tot den Here Jezus*, *in het aannemen van Hem door 't Geloove*, *onder de bewerkinge en leidinge des H. Geestes*, *na het zuivere Woord van God. Benevens de zalige vruchtgevolgen*, *van eene Ziele*, *welke met den Here Jezus Ondertrouwt en Verenigt is; zoo als dezelve al enige jaren door Godts Geest geleert*, *en op verscheidene tyden en plaatsen*, *in zeldsame gevallen en omstandigheden*, *ondervonden zijn*, *in den Persoon v. Hermanus Hermsen*, *Lidmaat v. Christus Kerke te Doesburg. Gemeen gemaakt ten nutte v. onsterffelijke Zielen*, *om haar te bereiden voor eene ontzaggelijke Eeuwigheid.* Rotterd. 1757. 8°. 9de dr. Amst. 1770. 8°.
Met den verkorten titel: *De uitnemende kracht van Christus' liefde*, *ontdekt in de bekeering v. Herm. Hermsen* afgedrukt in: *De Christelijke Adversaria of Verzameling v. Levens- en Bekeeringsgeschiedenissen Uit den Ouden en Nieuwen Tijd.* M.e. voorwoord v.P. Deetman, Pred. te Bennekom. Doesb. 1871, blz. 291-320; gevolgd door *Verhaal der krachtdadige bekeering v.e. Roomsch soldaat* (blz. 321-334); *Des Heeren zegen*, *bij het houden v. mijne oefeningen*, *krachtdadig ondervonden*, *en in verscheidene voorbeelden aangetoond* (blz. 335-343); *Verscheidene verzoekingen en listen des Satans* (blz. 344-348); *Liefdes-uitlatingen v. den Heere Jezus aan mijne ziet* (blz. 349-378); *Aan den heilzoekenden Lezer* (blz. 379, 380); *Redding uit kruis en ongèstalte* (blz. 381-401); *Een geloovig zien van de aanstaande heerlijkheid* (blz. 402-404); *Nu nog eene byzondere genadige ontmoeting* (blz. 405-409); *Verhaal van een krachtdadige bekeering van eene Jufvrouw te Wageningen* (blz. 410-429).

L i t t e r a t u u r : Bovengen. geschr. v.H. Hermsen zelf. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 211[1)]. - *Boekz.* Jrg. 1757*a*, blz. 654, 655; *b*, blz. 240, 241. Aangevuld met mededeelingen van Ds. Ph.J. Hoedemaker, pred. te Doesburg.

[Abraham Hertoch]

HERTOCH (HARTOCH, HERTOG(H)IUS)[2)] (Abraham), geboren te Amsterdam, werd in 1619 geëxamineerd door de classis van Woerden, en in datzelfde jaar bevestigd als predikant te Zwammerdam. In de Z.-Holl. synode van Juli 1621 brachten

1) Hier wordt van Hermsen alleen vermeld dat hij 'Godsdienstoefenaar te Rotterdam' was.
2) Bij Soermans wordt hij genoemd: *de Hartog.* In het handschrift der Acta van de Z.-Holl. synode te Leerdam 25 Aug. tot 4 Sept. 1636, waar hij als afgevaardigde der classis van Woerden tegenwoordig was, komt zijn naam voor als *Harstock.*

de afgevaardigden der classis van Woerden rapport uit van de maatregelen door hem genomen in verband met zijn zware melancholie. De synode verklaarde zich, met zijne suspensie te vereenigen; zij achtte het eveneens noodig dat hij ‘van wegen de swackheyt zijns verstants’ zijn dienstwerk staakte totdat ‘God de Here hem genadige beterschap verlene’. Zij meende, dat zijn langer verblijf te Zwammerdam onder de

gegeven omstandigheden voor de gemeente schadelijk was. Daarom liet de synode uit haar naam een schrijven richten aan den kerkeraad te Amsterdam, opdat deze er bij Hertochs ouders aldaar op zou aandringen hun zoon bij zich in te nemen of hem te bewegen naar een andere plaats te vertrekken. Intusschen zouden de classis van Woerden en de Deputaten der synode aan de Ed. Mog. Staten verzoeken hem eenig jaarlijksch tractement te waarborgen. Dit verzoek bleef niet zonder gevolg, want gedurende den tijd, dat hij buiten de bediening zou zijn, verleenden de Staten hem een subsidie van 200 guldens per jaar. Zwammerdam zou voorzien worden van een ander predikant. Bij de Z.-Holl. synode te 's-Gravenhage van Juli 1624 zond hij van uit zijn ouderlijke woning bericht in dat hij weer ‘tot gesonden verstande ende memorie’ gekomen was en van Oct. af tot hiertoe op verschillende plaatsen ‘met contentement’ gepredikt had; hij voegde er het verzoek aan toe weer in actieven dienst te worden gesteld ‘ofte dat hij alternatim, ende by gebeurte mochte predicken tot Swammerdam’. De synode toonde zich bereid zijn herstelling in den dienst te bevorderen en vestigde daartoe op hem de aandacht der classis van Woerden in verband met de vacature te Kalslagen. In deze gemeente had men echter reeds een ander op het oog. Voor de gemeente te Noorden in dezelfde classis hadden Gedeputeerden namens de classis voor de beroeping aldaar een proponent ‘synde een duyts klerc’ aanbevolen en had men reeds besloten dezen te beroepen; doch een der vier predikanten, die bedoelde commissie vormden, had hiertegen geprotesteerd, in de meening dat voor deze beroeping allereerst Abr. Hertoch in aanmerking kwam. De Z.-Holl. synode te Woerden van Juli 1625, waarvoor deze quaestie werd gebracht, oordeelde dat de drie Gedeputeerden zich wel wat meer moeite voor Hertoch hadden behooren te geven en dat zijne beroeping daar, indien eenigszins mogelijk alsnog moest bevorderd worden. Aan Hertoch werd opgedragen in tegenwoordigheid van enkele gecommitteerden te Noorden een preekbeurt te vervullen. Dit geschiedde, en had tengevolge dat zijn prediking de gemeente wèl behaagde en ook tegen zijn persoon geen bezwaar bestond, maar dat men meende van den reeds beroepene niet meer te kunnen afzien; vier afgevaardigden uit Noorden deelden dit den volgenden dag dag aan de synode te Woerden mede, die nog een vergeefsche poging aanwendde om den beroepene te bewegen zich terugtetrekken, maar daar zij de gemeente niet wilde dwingen, deze beroepingsquaestie opnieuw stelde in handen van de Woerdensche classis, ten overstaan van de Gedeputeerden der synode. Inmiddels constateerde zij dat Hertoch nog altijd lid was van de classis van Woerden, dat hij mitsdien in de vergaderingen dier classis diende toegelaten te worden, dat hem ook het recht van preferentie toekwam met het oog op vacante gemeenten in de classis. Aan alle overige classen binnen het ressort der synode werd buitendien verzocht bij vacaturen in haar midden Hertoch aantebevelen. Ook besloot de synode tot de Ed. Mog. Staten het verzoek te richten een zoodanige subsidie aan Hertoch te verleenen, als zij anderen buiten dienst zijnde predikanten plachten toeteleggen. In de Z.-Holl. synode van het volgende jaar (Juli 1626) te IJselstein werd medegedeeld dat de broederen der classis van Woerden geslaagd waren met een op Hertoch uitgebrachte beroeping naar Sluipwijk. Om nieuwe moeilijkheden te voorkomen beval de synode dat deze beroeping in de eerstvolgende vergadering der classis aan Hertoch zou worden terhandgesteld en terstond order zou worden gegeven voorstelling en bevestiging dadelijk te doen volgen.

Zoo trad in 1626 Hertoch op als predikant te Sluipwijk. In de Z.-Holl. synode te 's-Gravenhage van 18 Juli tot 11 Aug. 1643 te 's-Gravenhage werd hem dank betuigd voor de aanbieding van zijn boek *Hypotyposis*, dat hij met een 'Dedicatie brief' aan de synode had voorzien, uit dankbaarheid voor 'die sonderlinghe liefde' jegens zijn persoon en dienst hem vroeger betoond. De dankbetuiging der synode geschiedde 'met toewenschinge van vermeerdering der gaven des H. Geests *(sic!)* aen sijne waerde *(sic!)*'. De Z.-Holl. synode te Leiden van Juli 1639 ontbood hem ter verantwoording over het feit dat hij 'sijn residentie binnen Gouda' hield; hij deelde daarop de redenen mede 'waerom sijn vrouwe met de kinderen haer ter Gouda in eenige neeringe hadde nedergeset', terwijl hijzelf toch óók te Sluipwijk resideerde. De synode besloot op zijn verzoek hem niet op het strengst te behandelen, en de zaak aantehouden tot de volgende synode, hem intusschen vermanende geen aanleiding te geven tot klachten uit zijne gemeente. De synode te Gouda van Juli 1640 beval dit punt opnieuw aan bij de classis van Woerden. In de synode in Juli van het volgende jaar te Rotterdam kwam ter tafel, met begeleidende missive, een gedrukt geschrift door Hertoch aan de meeste classes toegezonden, waarin hij zich beklaagde 'over eenige resolutien in de Classe van Woerden, als in den voorgaenden Synodo Roterodamensi anno 1621 gehouden tot sijn nadeel' genomen. Zijne geschriften werden gesteld in handen eener commissie, met wie hij, inmiddels ontboden, confereerde; gevolg was dat werd voorgelezen een ontworpen acte van verzoening tusschen hem en de classis; 'edoch dewijle de presente leden des Classis van Woerden sulcx over haer niet en dorsten nemen, is op des Synodi goedvinden een extra-ordinair Classis vergadert, in dewelcke dit project niet smakende, so is, na eenige vorder onderhandelinge tusschen Hertogium en de voorgemelde leden des Classis, per Deputatos ad causam dese sake gestelt ter dispositie van de ordinaire gedeputeerde om met den Classe suo tempore alles tot ruste ende vrede te richten'. Hertoch werd tevens vermaand buiten classis of synode om, niets te schrijven of te doen drukken 'dat in praejudicie van 't Classis oft Synodus soude mogen streken'. Aan het oordeel der classis en deputaten der synode zou hij zich te onderwerpen hebben. Deputaten zouden bij de Staten aandringen op nog eenige subsidie in verband met de schade door hem geleden in den tijd, waarin hij buiten dienst was geweest. Jarenlang was hij visitator der classis van Woerden en Over-Rhynland; nog in het jaar vóór zijn overlijden wordt hij als zoodanig vermeld. Dit overlijden had plaats in de eerste helft van 1655.

Hertoch was een man van wetenschappelijke ontwikkeling. In zijne geschriften toont hij bekend te zijn met de werken niet alleen van verschillende kerkvaders, maar ook van godgeleerden als Polyander, Hommius, Trigland e.a. Ook wist hij zich vlot uittedrukken in Latijnsche versregels. Zijn *Hypotyposis* blijkt tot doel te hebben vertroosting dergenen, die gemeenschap hebben aan het lijden van Christus, opdat dit lijden geheiligd worde aan hart en leven. 'Datter is een diepte van de liefde Christi, waervoor wij hem, in aller manieren, behoorden danckbaar te zyn, ende ons sorghvuldich te wachten voor de sonde' was het kort begrip van Hertochs prediking. Tot polemiseeren toont hij weinig of geen neiging. De Arminianen bestrijdt hij in zijn genoemd werk niet met name, en wat hij tegen het Pausdom aanvoert, is van alle heftigheid vrij. Het geschrift, dat 27 schetsen van leerredenen over Psalm XXII bevat, is een doorloopende, zeer sterk allegorische interpretatie,

hoewel hijzelf verklaart ‘Wy en willen, met sommighe, niet al te seer allegoriseeren.’ (Blz. 104).

Van Abr. Hertoch zijn geen portretten bekend.

Van hem zag het licht:

Aen Edeldom der Christenen ghepractiseert in een heylich ondersoeck der Cortheyt ende Ellendicheyt des menschelycken Levens door Gheestelijcke Meditatiën over sommighe bysondere texten der H. Schrifture. - Meditatiën over Dan. 6, 26, 27. Eerst sommarischer wijse ghepredict de 25e Sept. 1631 in de Oude Kerck t Amsterdam als die groote victorie noch nieuw ende versch was. Doch nu 't ghene doe cort was, wijders uitgebreydt. Amst. 1631. - *Hypotyposis 27 Concionum: ofte een exemplaer van 27 Predicatiën: handelende van de ghelyckformicheyt des Lydens der geloovigen, met haren Hoofde Jesu Christo, ende 'tgleene wyders begrepen is Psalmo 22, Uitghegeven volghens d'ordre der Kercken deser Landen.* 't Amstelredam voor de weduwe van Dirck Troost: in de Vyselstraet in den Eenigen Troost. Gedr. ter Goude. 1634. - *De Betrachtinghe der ware Danckbaerheydt voor ghestelt in sekere Danckseggínghe: Sommierlyck voor desen ghedaen na het H. Avondmael uyt den lof des H. Apostels Pauli: daer in hy uyt berst. 1 Tim. 1:17.* Amsterd. 1636.

Ook schreef hij een opdracht in den vorm van een Latijnsch gedicht: *Ad venerandum Virum D. Jacobum Sceperum, Per-doctum, Pium, ac Fidelem Verbi Dei Ministrum, Goudae, Insignis Victoriae Hulstanae, Anno 1645 Partae.* (Gouda XVII Febr. 1646), voorafgaande aan de Jubelpredikatie van gen. Sceperus, *Verbaesde Verwondering der Castilianen, En Danckbare Vreughde der Vereenighde Nederlanders Over het innemen v.d. Stadt Hulst en desselfs onderhorige Sterckten. Door den Doorlucht., Hooch-gebor. Vorst Frederick Henrick, Prince v. Orangien, etc.* Int korte voorgestelt Op den 22 Nov. 1645, in de Danckseggínge over Hulst. Ter Goude. 1646. 12o.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 214. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 175. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* III (reg.). - Knuttel, *Acta.* I, II, III (reg.). - J. Hartog, *De Allegoriën van Ds. Hertoghius*, in: *Gel. en Vrijh.* 4de Jrg. (1870), blz. 163-181. - Dez., *Gesch. Predikk.*, blz. 86. - Dodt v. Flensburg, *Arch. Utr.*, III, blz. 284. - Soermans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 142, 143.

[Michaël Hertoghe]

HERTOGHE (HERTOOGE, **HARTOGH**, **HARTOGE**, **HARTOCHT) (Michaël** of **Michiel),** zoon van Adrianus den Hertoghe, werd geboren te 's-Gravenhage, en op achttienjarigen leeftijd ingeschreven als student te Leiden den 20en Sept.[1)] 1651, opnieuw den 16en Maart 1655, en later te Groningen den 26en April 1658. Door toedoen vooral van den ambassade-secretaris Rompf werd hij aangesteld tot predikant in de Nederlandsche Ambassade-Kapel te Parijs. Door de Classis van den Haag peremptoir geëxamineerd aanvaardde hij zijn ambt als opvolger van den pas naar het vaderland teruggekeerden Jacobus Hooghcamer den 23en April 1666. Toen het na den dood van den ambassadeur Boreel (29 Sept. 1668) te verwachten was dat de

1) Abusievelijk bij v. Langeraad a.w., blz. 91 21 Sept.

Hertoghe naar Holland zou moeten terugkeeren, werd zijn dienst te Parijs door de Staten-Generaal bestendigd op verzoek van de hem toevertrouwde gemeente, daarbij krachtig gesteund door den secretaris Rompf, bij wien hij zijn intrek zou moeten nemen tot

er een opvolger voor den gestorven gezant zou gekomen zijn; daarbij werd voor zijn onderhoud aan Rompf een jaarlijksche tegemoetkoming toegestaan van vijfhonderd gulden. Over het uitbetalen van deze som en over het tractement is heel wat te doen geweest. De bepaalde jaarwedde werd hem niet op tijd voldaan; en de Hertoghe stelde het voor alsof de man, aan wien hij zijn betrekking te danken had, een oneerlijke rol speelde, wat niet pleitte voor het karakter van den klager. Bij de komst van den nieuwen ambassadeur Pieter de Groot (Aug. 167O) verliet hij het huis van Rompf, maar toen eerstgen. den 23^{en} Maart 1672 naar Nederland terugkeerde, terwijl zijn secretaris te Parijs bleef, kwam de Hertoghe weder bij dezen inwonen.

De Hertoghe was een humeurig en eigenzinnig man; ook gaf hij aanstoot door zijn heftig optreden en ijveren tegen de Roomschen, hetgeen zelfs oorzaak werd dat de openbare godsdienstoefeningen in de Kapel moesten gestaakt worden. Na het uitbreken van den oorlog (7 April) liet hij zich Zondag den 24^{en} Apr. 1672 in zijn nagebed de woorden ontvallen dat ‘God Almachtigh den Raadt van haere Ho. Mo. vyanden soude gelieuen te niet en te schande maecken als die van Achitofel.’ Maar vooral de heimelijke wijze, waarop hij twee monniken, die naar Holland wilden vluchten en aan wie niet zonder reden Rompf den door hen gevraagden geldelijken steun weigerde, toch in diens huis had weten te verbergen, waar zij den volgenden morgen vroeg bij onverwachte huiszoeking ontdekt werden, had tengevolge, dat de Kapel, waar anders de dienst nog ten minste zes maanden na het uitbreken van den oorlog had kunnen gehouden worden, aanstonds (1 Mei) gesloten werd, op last van Rompf. Daarop verliet de Hertoghe de woning van laatstgen. en nam zijn intrek bij mevrouw Caron, de eenige die Rompf verweten had dat hij voor de twee vluchtende monniken niet beter gezorgd had. Met deze dame leefde de Hertoghe op zeer intiemen voet, hetgeen de aandacht der buitenwereld trok. Van uit zijn nieuwe woonplaats begon hij den legatie-secretaris tegen te werken op allerlei manier. Inmiddels leidde hij zelf een gemakkelijk leven, jaagde genietingen na en vergezelde zijn beschermvrouw 's Zondags naar de kerk te Charenton.

Om onbekende redenen verlangde hij in den zomer van 1673 naar het vaderland te gaan; hij verzocht Rompf daartoe om een paspoort voor hem aantevragen, dat den 1^{en} Juli te Parijs arriveerde aan het adres van mevr. Caron, die zich met den Hertoghe toen op haar landgoed te Charenton bevond. Vóór den 4^{en} Juli kwamen zij niet te Parijs en zoolang bleef het paspoort berusten bij Rompf. De Hertoghe heeft er echter geen gebruik van kunnen maken, omdat de regeering op zijn verzoek om naar het vaderland terugtekeeren afwijzend beschikte. Hij moest wachten tot Rompf zou weerkeeren, hetgeen eerst den 28^{en} Maart 1674 plaats had. Den 11^{en} April kwam deze met den Hertoghe te 's-Gravenhage aan. In den tijd vóór deze overkomst schijnt hij van gedachten veranderd te zijn, zooals blijkt uit een request toen door hem ingediend, waarbij hij verzocht, wanneer Rompf kwam te vertrekken, zijn dienst te Parijs te continueeren, terwijl hij beloofde de regeering in alles te zullen gehoorzamen. Hierop werd afwijzend beschikt. Hij zou te Parijs na het vertrek van den legatie-secretaris niet meer veilig zijn.

Na zijn terugkomst in Holland werd hij in 1675 legerpredikant, doch reeds den 20^{en} Dec. 1676[1)] bevestigd tot predikant te Loenen a/d Vecht, waar hij werkzaam

1) Ten onrechte noemt Veeris *(Pred. N.-Holl.*, blz. 96) 1678 als jaar van zijn komst te Loenen.

bleef tot zijn overlijden, dat plaats had tusschen den 7^{en} Aug. en den 4^{en} Sept. 1701.[1)]

Hij deed zich kennen als een zeer middelmatig verzenmaker, zooals blijken kan uit de regelen, die van hem voorkomen in Johanna Koertens Stamboek.

Verdere geschriften en portretten zijn van hem niet bekend.

Hij ondertrouwde te Amsterdam 23 Mei 1681 met Maria Hagebaert, van Amsterdam; hij zal te Loenen getrouwd zijn.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 73. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 415, 442. - Id. *Gron.*, k. 83. - L.A. v. Langeraad, *De Ned. Ambassade-Kapel te Parijs*. I, II (règ.). - Sepp, *Uit het Pred. leven*, blz. 119. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1910, Bijl. S. blz. 159. - Knuttel, *Acta* IV, blz. 404. - *Nav.* XXIV (1874) Omslag, blz. 144. - *Maandbl. v.h. Geneal.-Herald. Gen.* '*De Ned. Leeuw*', 37ste Jrg. (1919), k. 14.

[Adrianus van Herwaarden]

HERWAARDEN (Adrianus van) werd den 26^{en} Sept. 1815 te Gorinchem geboren. Behalve zijne ouders oefende ook zijn oom, die godsdienstonderwijzer was, invloed uit op zijn geestelijke vorming. Na de lagere en de Latijnsche scholen doorloopen te hebben, bezocht hij de academie te Utrecht, waar hij na afgelegd propaedeutisch examen, waarbij hij het om zijne orthodoxe beginselen zwaar te verantwoorden had, ingeschreven werd als student in de Theologie den 2^{en} Sept. 1837. Den 2^{en} Mei 1843 bevorderd tot proponent door het Prov. Kerkbestuur van Overijsel, werd hij den 20^{en} Aug. d.a.v. bevestigd te Waarder door zijn voorganger ald., Ds. D. van Wijngaarden, pred. te Zwijndrecht (m. Mt. XXIII:10*b*; intr. m. 1 Cor. VI:17). Zijn tweede gemeente was Fynaart en Heiningen, waar den 1^{en} Maart 1846 zijn bevestiging geschiedde door Ds. F. van Spall, pred. te Klundert (m. Lc. XV:7; intr. m. Fil. I:21; afsch. te Waarder den 22^{en} Febr. m. Joh. XVII:14, 15).

Voor verschillende beroepingen bedankte hij: in 1847 voor Balk, in 1850 voor Koudekerke, in 1851 voor Wijk bij Heusden en voor Harderwijk, in 1852 voor Hoornaar en voor Oud-Alblas, in 1853 voor Veenendaal. Den 2^{en} Juli 1854 evenwel nam hij afscheid van Fijnaart (m. Mt. XXV:10*b*), om te vertrekken naar Opheusden, waar den 9^{en} d.a.v. zijn bevestiging plaats had door Ds. J. van der Werff Lz., pred. te Kesteren (m. 1 Thess. V:12, 13; intr. m. Lc. II:13, 14).

Zondag 29 Juli 1855 vervulde hij, nadat 's voormiddags een ambtgenoot uit Purmerend den kansel had ingenomen, de gewone predikbeurt voor zijne gemeente (tekst: Mt. V:27-32). Onder zijn gehoor waren toen ook mannen uit Waarder, die hun vroegeren leeraar de beroeping naar hunne gemeente brachten. Twee hevige onweersbuien braken tijdens de godsdienstoefening los. Men werd onrustig; sommigen wilden huiswaarts gaan; de aandacht was geheel afgeleid. Toen sprak Ds. v. Herwaarden zijn gemeente toe: 'Vrienden! beseft toch dat wij ons overal en altijd in Gods hand bevinden. Hij kan ons hier in Zijnen tempel ook behoeden evenals elders. Hij is almachtig en geducht, maar ook lankmoedig en groot van goedertierenheid.... Moge ook deze stem der Almacht de begeerte in ons opwekken, om steeds zóó te leven, dat wij ieder oogenblik gereed zijn om door den Heer van leven en dood

1) Dit blijkt uit het Kerkeraadsarchief te Loenen. Onjuist is dus bij Sepp t.a.p. de vermelding van 1707 als zijn sterfjaar.

opgeroepen te worden’. Terwijl deze woorden bedaard, doch op diep bewogen toon werden uitgesproken, werd het onweer al heviger. Eindelijk

richtte Ds. v. Herwaarden zich tot een der ouderlingen met de vraag: ‘Broeders! wat zullen wij doen? Wat is hier ten deze gebruikelijk?’ waarop het antwoord luidde: ‘Wij hebben zoo iets nog nooit bijgewoond.’ Toen vouwde Ds. v. Herwaarden de handen tot gebed, maar nog eer hij dit uitspreken kon, sloeg de bliksem in den toren, baande zich een weg in de kerk en trof onder dreunenden donderslag den kansel. De prediker was onmiddellijk dood. Overal in 't ronde openbaarden zich schrik en ontzetting. En door het geheele land baarde de tijding van het gebeurde groot opzien. De weduwe van den getroffene liet op het vernemen van wat gebeurd was haar zoontje, dat zij op haar schoot had, van schrik vallen, tengevolge waarvan het kind (de latere predikant van Diepenveen) levenslang kreupel bleef. Overeenkomstig den wensch der weduwe werd het stoffelijk overschot van haar echtgenoot ter aarde besteld te Fynaart, vanwaar zij afkomstig was. Een vriend, Ds. O.G. Heldring, van Hemmen, voerde bij de begrafenis het woord. Een steen ter gedachtenis is aangebracht in de kerk te Opheusden.

In verband met dit zoo ongewoon verscheiden is het opmerkelijk dat in v. Herwaardens leven en prediking de ‘Leer der laatste Dingen’ zulk een gewichtige plaats innam. Meermalen was hij er ook in zijne droomen mee bezig. Ook bad hij gedurig voor Israëls wederherstelling en toebrenging. Hij was een ijverig en tegelijk voorzichtig pastor. In vroeger jaren had v. Herwaarden het moeilijk; later werd hij naar het tijdelijke ruim gezegend. Zijne ouders overleefden hem. Nog enkele dagen vóór zijn wegneming had zijne bijna tachtigjarige moeder hem bezocht. Hij was gehuwd eerst met Sya Maria Visser; te Fynaart verloor hij haar door den dood en hertrouwde hij met Jennigje van Dis. Uit zijn eerste huwelijk werd geboren Gerrit v. Herwaarden, emer. pred. van Leiden, woonachtig te 's-Gravenhage; uit het tweede, behalve een dochter (Douair. L.P. Quarles van Ufford), een zoon Dirk (overl. als pred. van Diepenveen in 1901).

Van Ds. Adr. v. Herwaarden bestaat een portret, borstb. v. voren, m. witte das. Lith. door C.C.A. Last. Uitg. v. J. v. Hoeve Js. te Gorkum 1856. 4° (vgl. v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, N° 2413).

Na zijn dood werden van hem uitgegeven:

Viertal nagelaten leerredenen. Met eene levensschets en eenige merkw. bijzonderheden uit zijne laatste levensdagen. Gorinch. 1855. Gr. 8°. 1ste en 2de dr. - *Twaalftal nagelaten leerredenen.* Gorinch. 1856. Gr. 8°. M. portr.

L i t t e r a t u u r : *Boekz.* Jrg. 1855^{2}, blz. 216, 217, 222, 235. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 320. - J. de Vletter, *Omstandig Verhaal v.d. ontzettende gebeurtenis te Opheusden op den 29 July 1855 (de dood v. Ds. A. v. Herwaarden)*. Uitgeg. t. vestig. v.e. tijdel. of wel tot eerste bijdr. v.e. blijvend schoolfonds voor minstvermogenden te Opheusden. Wageningen. 1855. - *Met een Onweder ten Hemel. Feuilleton* in het weekbl. *De Geref. Kerk.* XXVIe Jrg. (23 en 30 Oct. 1913) N° 1307, 1308. - P.A. v. Toorenenbergen, *God nam hem weg.* Lijkr. bij het verscheiden van Ds. A. v. Herwaarden. Utr. 1855. - *Brinkman's Cat.* 1850-1882, blz. 516.

[Joannes van Herwerden]

HERWERDEN (Joannes van), den 25^{en} Dec. 1713 geboren te Amsterdam als eenig kind uit het huwelijk van Adolf v. Herwerden en Maria de Vries, werd in 1735 ingeschreven als student te Utrecht, en den 26^{en} Apr. 1736 aldaar bevorderd tot Mag. liberalium artium et Philos. Doctor na verdediging van eene *Disputatio Astro-*

nomica Inaug. de motu terrae diurno atque annuo; daarna studeerde hij in de Theologie te Leiden, waar hij werd ingeschreven den 14^{en} Sept. 1737. Na peremptoir geëxamineerd te zijn in de Paaschvergadering der Classis van Haarlem, had zijne bevestiging te Limmen door Aeg. Stokmans, pred. te Knollendam en Marken, plaats den 10^{en} Mei 1739 (m. Pred. XII:10*a*; intr. m. Ps. XIX:15). Zijne tweede gemeente was Jisp, waar Ds. Thom. Vieroot, pred. te Wormer, hem den 5^{en} Maart 1741 bevestigde (m. Jes. LI:16; intr. m. 1 Cor. III:7; afsch. te Limmen 19 Febr. m. 2 Cor. XIII:11). Hoewel hij blijkens eene nominatie voor hoogleeraar in de Philosophie en Litteratuur aan de Illustre School te Deventer, den 10^{en} Dec. 1744 opgemaakt, voor dezen leerstoel in aanmerking kwam, bleef hij predikant te Jisp totdat hij den 11^{en} Oct. 1768 emeritus werd. Daarna woonde hij te Amsterdam. Hij overleed den 31^{en} Dec. 1772 aan een jichtachtige borstziekte te Leiden, waar zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in de Hooglandsche Kerk. Nog in datzelfde jaar, den 6^{en} Mei was zijn naam 'Hon. causa' in het *Alb. Stud.* ingeschreven.

Zooals blijkt uit de titels van enkele zijner geschriften bewoog hij zich gaarne op het gebied der Apocalyptische profetieën en berekeningen. Bijzondere aanleiding gaf hem daartoe het werk door den Zutphenschen predikant J.E. Jungius in 1749 uitgegeven over de *Verborgenheid der laatste tijden* enz., waarin deze een zeer zonderlinge verklaring gaf van Zach. XIV. Ook met den Duisburger hoogleeraar Petr. Janssen, die in zijn *Betoog uit prophetische en onlochenbaren Kundigheden* tegen Jungius' berekeningen was opgekomen, wisselde v. Herwerden van gedachten.

Den 20^{en} Febr. 1748 huwde hij met Aletta Catharina Pielat, die hem overleefde met vijf kinderen.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

W. Deurhofs Godgeleerdheid, door sommige zyner Vrienden uit zijne gedrukte en ongedrukte schriften schetsgewijze en naar waarheid voorgestelt en zonder omslag v. woorden in 't net gebragt. Amst. 1744. (Met classic. approbatie en voorafspraak aan Deurhoffs vrienden.) - □ □ΓΙΟΣ! □ ΠΑΝΤΑ! *of Godtgeleerd en Redenkundig Vertoog; over den Naam en het getal v.d. Naam v.h. Beest, uit Openb. XIII:18. Waar in niet alleen uit den Inhoud v.h. gehele XIIIe Hoofdtstuk, de Antichrist door al deszelfs Merktekens ontwyfelbaar wordt ontdekt; maar in 't byzonder ook de onderscheiden wyzen, waar op het Getal zynes Naams berekent wordt, onder andere ook die v.d. Eerw. Heer J.E. Jungius, worden ter toetse gebragt en beoordeelt; en eindelyk wordt aangewezen waar in met alle waarschynlykheid de Heilige Geest het zelve wil gezogt hebben.* Waar achter gevoegt zijn: *Vrymoedige dog Zedige Aanmerkingen over de Verborgentheit der laatste Tyden, die Aanstaande zyn (door den Eerw. Heer J.E. Jungius, uit Zach. XIV:1, 2, Dan. VIII:14, Cap. XII:5-12, ge-opendt). Ter nadere overdenkinge aan elk verstandige onder Godts Volk opgedragen.* Amst. 1751. 4°. - ΔΙΑΚΡΙΣΙΣ *of Wikkend Oordeel over het Betoog uit Prophetische en onlochenbare Historische Kundigheden opgemaakt! en 't grote Verschilstuk, rakende de toekomstige tijden, beslissende, waar in de Tydrekeningen van J.E. Jungius, opgegeven in zijn Boek genaamt de Verborgentheid der laatste Tyden die aanstaande zijn, en teffens de vrymoedige dog zedige aanmerkingen van J. van Herwerden over die tydrekeningen, als ook deszelfs Godgeleert en Redenkundig Vertoog over den Naam*

en 't Getal v.d. Naam en 't Getal v.d. Naam van 't Beest uit Openb. XIII:18, beoordeelt, voorts de toe-

komstige tijden, *wanneer namelyk de laatste beproevingsure beginnen*, *hoe lang dezelve duren*, *wanneer de Antichristische Beest vergaan*, *en de Bruid van den Christus uit deze benedenste Gewesten in zyns Vaders Huis*, *waar in vele Woningen zijn*, *overgebragt worden zal*, *naauwkeurig bepaalt en bewezen*, *mitsgaders de naam en 't getal v.d. naam des Beests op een gansch byzondere wyze ontdekt*, *opgestelt en in 't licht gegeven.* Amst. 1753. 4°.[1] - ΑΡΜΑΓΕΔΔΩΝ; *of Proefnemend onderzoek (volgens de Prophetische landbeschryving*, *die op de laatste tyden des N. Testaments ziet,) naar de plaats*, *waar in de Koningen der Aarde en der Waereld met hunne Menigte*, *voor den Aanvang v.h. Ryk der Heiligen*, *zullen verzameld en omgebragt worden. Zynde een Verklaring over Openbaringe XVI:16. Voor dewelke*, *in de Voorreden*, *ene Korte Verantwoording tegen Professor P. Janssen*, *en agter de welke Aärons inwijjing; of Leerreden over Exodus XL:13. ter Bevestiging v.d. Weleerw. Godzal. en zeer gel. Heer Henricus van Herwerden*, *tot gewoon Leeraar der Gemeente J.Chr. te Thaam aan den Uithoorn gevoegd is.* Amst. 1746. 4°.[2] - *Korte en Hoofdzakelyke Ontledende en te gelyk Vraag gewyze voorgestelde Schetze der Hervormde Geloofsbelydenisse; volgens den Leidraat der 12 Articulen; naar de Taale Godts opgeheldert en uitgebreid tot behulp van het geheugen en ter korte nadenking der gekende waarheden; voor meer geoeffende; en voor al ook tot een voorschrift der Belydenis voor aankomelingen*, *die zich door het nazoeken en in het geheugen in te prenten van de daar in niet uitgedrukte Schriftuurplaatsen*, *en in het geen zy elders leeren*, *tot deeze Schetze over te brengen*, *oeffenen willen. Eertyds tot eygen Huisselyk gebruik opgesteld*, *en nu op sommiger aanzoek in 't ligt gegeven.* Amsterd. 1770. 4°. - *Geef dan Gode dat Godes is; of Zedig*, *Ernstig en Bondig Vertoog dat de Spreekende Engel des Heeren*, *Luc. II:9*, *een Godlyk Persoon; bepaalt de Zoon Gods en geen geschapen Engel zy geweest; benevens de Wederspraak der Tegenwerpingen*, *die de Wel. Eerw. T. Vieroot*, *tegen de bewyzen voor de Godlykheid van den Engel*, *door den Hoog-Eerw. Heer Prof. J. van den Honert voortgebragt*, *gemaakt heeft. Waar agter gevoegd is: Het Voorrecht der Geloovige Eerstelingen uit de Jooden. By den aanvang van*, *en in gevolge van dien*, *geduurende het gansche N. Testament; tot bemoediging der verdrukte Opbouwers van het verwoeste Heiligdom*, *onder het beleid van Zerubbabel en Jozua; voorgesteld in de Verklaaring v.h. Voortreffelyk*, *Geheimzinnig en Naauwkeurig Gezicht*, *Zach. IV:1-6*, *en 11-14.* Amsterd. 1770. 4°.

Ook schreef hij een *Voorbericht om den Leezer van het noodige te berichten*, voor de uitgave van *Hoognodige Raad tot vernedering onder Gods kragtige hand*, *of Verklaaring en Toeëigening van 1 Petr. V:6*, uitgesprooken kort voor zyn onverwagt

1) Het bovenomschreven *Betoog* van Prof. Petr. Janssen werd nog gevolgd door een Tweede Dl., nevens eene *Voorrede*, *behelzende een grondige en naauwkeurige Verdediging des Betoogs*, *uit Prophetische en onlochenbare Historische Kundigheden opgemaakt*, *enz. tegen het Wikkend Oordeel van den H. van Herwerden*, *in welke Verdediginge der tyden-rekening*, *in het voornoemd Betoog opgegeven*, *nader bewezen*, *en in alle hare deelen in een nog helderder licht gestelt*, *als mede door vele byzondere Aanmerkingen gestaaft en onderschraagt wordt.* Amst. 4°. (*Boekz.* Jrg. 1754*b*, blz. 428, 429, 544).

2) Een 2de druk van dit *Proefnemend Onderzoek* verscheen in 1794. Ten onrechte worden bij v.d. Aa t.a.p. de titels van dit en eenige volgende (ald. onvolledig vermelde) werken van J. v. Herwerden geplaatst op naam van Henricus v. Herwerden.

afsterven door den Wel-Eerw. Heer Casparus Jansens Elinga, in zijn leven geagt en getrouw Leeraar in de Gemeente des Heeren te Wormer. Amsterd. 1772.

Litteratuur: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 216. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 136. - Id., *L.B.*, k. 967, 1108. - *Boekz.* Jrg. 1736*a*, blz. 473; jrg. 1744*b*, blz. 201, 727; jrg. 1750*b*, blz. 624; jrg. 1756*a*, blz. 755; jrg. 1770*a*, blz. 651, 652; *b*, blz. 557-568; jrg. 1772*a*, blz. 346; jrg. 1773*a*, blz. 116 117. - Sepp, *Stinstra.* II, blz. 177. - *Nav.* LXI (1912), blz. 471[1)]. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.* blz. 227. - *Alph. Naaml.* 1790-1832, blz. 246, 247. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, St. II. Afd. I, blz. 209.

[Henricus van Herwerden]

HERWERDEN (Henricus van) werd den 23^{en} Dec. 1731 geboren te Amsterdam als zesde der elf kinderen uit het huwelijk van Claude Henricus v. Herwerden, ouderling te Amsterdam, en Hendrina van Beveren, dochter van Corn. v. Beveren, pred. te Gouda. Na de Latijnsche Scholen in zijn geboortestad doorloopen te hebben, hield hij tot afscheid den 18^{en} Sept. 1750 in het openbaar een Latijnsche oratie in dichtmaat, waarna hij den 21^{en} Sept. werd ingeschreven als student te Leiden. Hier waren o.a. J.J. Schultens en J. v.d. Honert zijne leermeesters. Den 6^{en} Juni 1753 verdedigde hij er onder eerstgenoemde eene *Dissertatio Philologica exhibens Specimen observationum ad quaedam Veteris Testamenti loca* (Amos VI:4, 7, 8; Micha VII:3, 11, 12; Habac. III:11; Zephanja III:18; Zach. IV:10, 11). Daarna voltooide hij zijn theologische studie te Utrecht (waar echter zijn naam in het *Alb. Stud.* niet voorkomt). Den 2^{en} Juni 1755 praeparatoir door Ds. Rutg. Schutte geëxamineerd in de Classis van Amsterdam, werd hij den 23^{en} Nov. d.a.v. bevestigd te Thamen aan den Uithoorn door zijn neef Joh. v. Herwerden, pred. te Jisp (m. Exod. XL:13; intr. m. Joh. XV:16). Vandaar vertrok hij naar Zalt-Bommel, waar zijn bevestiging plaats had den 2^{en} Dec. 1764 door Ds. A.L. de Mist, pred. ald. (m. Mt. V:13; intr. m. Joh. I:6-8; afsch. te Thamen den 12^{en} Nov. m. Lc. XIX:42*a*). Zijn derde gemeente was Zutphen, waar Ds. J. Wolterbeek, pred. ald., hem den 26^{en} Oct. 1766 bevestigde (m. Joh. XVII:18; intr. m. Ps. CXIX:124, 125; afsch. te Zalt-Bommel den 19^{en} Oct. m. Hand. XX:36). In 1770 bedankte hij voor eene beroeping naar Groningen, maar drie jaren later gaf hij gehoor aan de roepstem uit Amsterdam; hij werd ald. den 24^{en} Oct. 1773 bevestigd door Ds. T.A. Clarisse, pred. ald. (m. 2 Tim. IV:22) deed er den 27^{en} Oct. intrede (m. Col. I:28; afsch. te Zútphen den 10^{en} Oct. m. 1 Cor. XVI:23, 24). Hij behoorde tot de 15 Amsterdamsche predikanten, die in 1796 weigerden den door de volksrepresentanten in Holland gevorderden eed van trouw afteleggen en dientengevolge ontzet werden uit hunne bediening; deze ontzetting werd in 1804 gevolgd door herstel in het ambt. Door een smartelijke kwaal in mond en keel langzamerhand gesloopt, waarbij ten laatste verval van krachten kwam, overleed hij den 19^{en} Dec. 1805 te Haarlem, waar hij sinds eenigen tijd verblijf hield. Nog bij zijn sterven beleed hij zijn geloof in den gekruisten Christus, dien hij in zijn leven met vuur had verkondigd. Hij werd begraven in de Oude Kerk. Hij was een zeer geëerd man, een op al zijn standplaatsen, niet het minst te Amsterdam, bijzonder geliefd en ernstig prediker, die, hoewel vaak met lichaamsongesteldheid bezocht, zich onderscheidde door nauwgezetheid in de waarneming van zijn ambt.

1) H. v. Herwerdens verblijf te Limmen wordt hier niet eenmaal vermeld.

Ook de studie bleef hij inmiddels beoefenen; vooral wijdde hij zich gaarne aan

de verklaring van moeilijke Bijbelplaatsen, die hij zocht dienstbaar te maken aan den opbouw der gemeente. Zijne verhandelingen over '*s Heilands verzoeking* enz. en over *de geschiedenis v.d. staat der regtheid en val onzer eerste ouderen* zijn bewerkt naar leerredenen door hem tevoren gehouden. Zijn bijzonder geprezen studie over het *Evangelie van Johannes* getuigt van zijn helder oordeel en deugdelijke geleerdheid, en kan zijn standaardwerk genoemd worden. Is het wat al te breed opgezet, dit is in zoover een voordeel, dat daardoor het raadplegen van verschillende andere verklaringen, vóór deze verschenen, overbodig is geworden.

Van Aug. 1786 tot 1788 was hij bestuurder van het *Haagsche Genootschap tot verded. v.d. Chr. Godsdienst*, waarvan de oprichting tot zijne wenschen behoord had.

Den 23^{en} Nov. 1758 huwde hij met Hendrina Geertruida de Bruin (dochter van Fl. Adr. de Bruin, pred. te Nieuwland); twee dochters uit dit huwelijk stierven vóór haren vader, één van deze zéér kort te voren. Zijne echtgenoote overleefde hem met één dochter. Bij zijn 25jarig huwelijk werd een gedenkpenning geslagen.

Van hem bestaat een portret op 59jarigen leeftijd, borstb. links, in ov. Naar Brijer, door R. Vinkeles, 8° en een borstb. links in ov. op een zinnebeeldige tombe, zinneprent op zijn overlijden, m. 6 reg. vers van M.C. Haack. Door N. v.d. Meer Jr. fol. (vgl. Muller, *Cat. v. Portr.* N° 2351-2354; Moes, *Iconographia Batava* N° 3455.

Van hem zag het licht:

Oratio, *de Christo Vincto*, *ductoque ad Annam et Cajapham*, *dicta publice in choro templo novi. A.D. XVIII Septemb. M.D. CC.L. cum ex Amstelaedamensium Gymnasio in civitatem academicam adscriberetur.* Amstelrad. 1750. 4°. - '*s Heilands Verzoekingen in de Woestijne.* Amst. 1786. gr. 8°. - *Geschiedenis van den Staat der Regtheid en Val onzer eerste ouderen.* Amst. 1787. gr. 8°. - *Het Evangelie van Joannes.* 6 dln. Amst.-Zutph. 1797-1799. gr. 8°.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 216[1)]. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 87, 88; III, blz. 664. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 582 (art. Dr. J. Herderscheê). - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1031. - *Boekz.* Jrg. 1753*b*, blz. 100; jrg. 1786*b*, blz. 137-145; jrg. 1788*b*, blz. 147-157; jrg. 1797*b*, blz. 3-15, 579-587; jrg. 1798*b*, blz. 675-687; jrg. 1800*a*, blz. 565-575; jrg. 1801*a*, blz. 129-140, 353-365; jrg. 1805*b*, blz. 708, 709; jrg. 1806*a*, blz. 91-93. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 358-360; verm. en verbet., blz. 25; verv. op Croese (1792-1817), blz. 147. - A. Kuenen, *Het Haagsche Genootsch. t. verded. v.d. Chr. Godsd.* Gedenkschr. v. zijn honderdjar. bestaan (1785-1885), blz. 112. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* IV, blz. 278. - Ypey, *Kr. Kerk 18^{e} e.* VIII, blz. 452. - *Nav.* VII, blz. 165; LXI, blz. 472. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 227. - *Alph. Naaml.* (1790-1832), blz. 247. - *Cat. Letterk.* I, k. 898.

[Claudius Henricus van Herwerden]

HERWERDEN (Claudius Henricus van), oudste zoon uit het huwelijk van Claudius Henricus v. Herwerden en Geertruida Agneta Commelin, werd geboren te Amsterdam den 11^{en} Maart 1766. Na voltooiing van zijne studiën, legde hij den 12^{en} Apr. 1790

1) Ten onrechte worden hier aan H. v. Herwerden toegekend eenige werken van Joh. v. Herwerden, vgl. hiervóór blz. 758[2].

praeparatoir examen af voor de Classis van Amsterdam. Den 27^{en} Juni 1790 had zijne bevestiging plaats te Jutphaas door zijn oom Ds. H. v. Herwerden, pred. te

Amsterdam (m. Mt. XXVIII:18-20; intr. m. Ef. VI:18). Voor beroepingen in Juli 1791 en in Juli 1792 op hem uitgebracht resp. naar Wilnis en naar Aalbertsberg of Bloemendaal bedankte hij, maar den 4^{en} Nov. d.a.v. nam hij afscheid van Jutphaas (m. 2 Cor. VI:1), om den 18^{en} Nov. bevestigd te worden te Zalt-Bommel door J. Kist, pred. ald. (m. Joh. XXI:17; intr. m. Rom. I:16). Hier bleef hij tot 1797, in welk jaar hij den 6^{en} Aug. bevestigd werd te Zutphen door Ds. H. van der Bank, pred. ald. (m. 2 Tim. IV:1, 2; intr. m. 2 Cor. V:11*a*; afsch. te Zalt-Bommel den 30^{en} Juli m. Rom. XV:13). Hij bedankte in Nov. 1804 voor eene beroeping naar Schiedam en overleed te Zutphen den 25^{en} Jan. 1820 na een zeer smartelijk ziekbed.

Hoewel hij geen geschriften uitgaf, werd ook in wetenschappelijk opzicht te Zutphen veel in hem verloren. Sinds 1816 doceerde hij aan het Gymnasium aldaar de Grieksche en Latijnsche fabelleer en de Oostersche talen. Ook hield hij verscheiden welgeslaagde wijsgeerige en geschiedkundige verhandelingen in het Natuur- en Letterkundig Genootschap: *Nut is ons doel.* In vroeger jaren arbeidde hij, geheel belangeloos aan de vorming van eenige jongelieden tot het predikambt. Zijn prediking onderscheidde zich door degelijkheid en gemoedelijkheid.

Hij was van de Geldersche Synode in Aug. 1802 te Arnhem scriba en van die in Aug. 1804 te Zutphen praeses.

Hij huwde den 26^{en} Aug. 1799 met Sara Maria Wolterbeek, die den 14^{en} Juni 1830 te Roderwolde overleed. Uit dit huwelijk werden zes kinderen geboren, van wie de oudste hierna (blz. 763) volgt.

Portretten zijn van hem niet bekend. In het oud-archief der gem. Zutphen berust echter een zinneprent ter zijner nagedachtenis. (Zie daarover: *De Wapenheraut*, XIe Jrg. (1907), blz. 430.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 216. - Kobus en de Rivecourt, *Biogr. Wdb. v. Nederl.* I, blz. 749[1)]. - Hs. Borger.

[Casparus van Herwerden]

HERWERDEN (Casparus van), den 18^{en} Jan. 1772 geboren te Amsterdam, als vierde der dertien kinderen uit het huwelijk van Claudius Henricus van Herwerden en Geertruida Agneta Commelin, jongere broeder van Claudius Henricus v. Herwerden, overl. als pred. te Zutphen (zie hiervóór), studeerde aan de Utrechtsche Academie, waar hij werd ingeschreven den 5^{en} Maart 1796. Praeparatoir geëxamineerd den 6^{en} Juni d.a.v., had den 17^{en} Apr. 1797 zijne bevestiging te Amerongen plaats door zijn bovengen. broeder, pred. te Zalt-Bommel (m. 2 Tim. IV:22; intr. m. 1 Cor. II:2). Reeds in Oct. d.a.v. bedankte hij voor eene beroeping naar Harderwijk. Van Amerongen nam hij afscheid den 14^{en} Apr. 1805 (m. Hand. XX:36), om te vertrekken naar Schiedam, waar hij den 21^{en} d.a.v. bevestigd werd door Ds. J. v. Pellecom, pred. ald. (m. Joh. XX:21*b*-23; intr. m. Rom. I:16, 17). Hij overleed te Schiedam den 14^{en} April (datum van zijn afsch. te Amerongen[2)] 1822, na een ziekte van vier weken, juist toen er even te voren uitzicht op herstel scheen geopend.

1) Ten onrechte wordt hij hier genoemd een zoon van Henricus v. Herwerden, terwijl ook zijn geboorteplaats en -jaar foutief worden opgegeven.
2) *Nav.* t.a.p. noemt blijkbaar ten onrechte als zijn sterfdag den 4den April.

Hij werd geprezen als een predikant van ernstige overtuiging, rondborstig en ijverig in zijne roeping. Evenwel wekte hij bij velen ergernis door de wijze waarop hij, nog pas een paar jaren in de bediening, zijn vroegeren leermeester Prof Jod.

Heringa Elz. van onrechtzinnigheid betichtte. Van Herwerden had den hoogleeraar een bezoek gebracht om diens raad intewinnen hoe hij zich het best te gedragen had jegens een ongeletterde, die in twijfel verkeerde ten opzichte van het leerstuk der Drieëenheid, met name omtrent het persoonlijk bestaan van den Heiligen Geest. In wat Heringa bij die gelegenheid had gezegd meende hij aanleiding te mogen vinden het gerucht van diens onrechtzinnigheid te verbreiden en hem als gevaarlijk voortestellen. Uit de in druk verschenen correspondentie tusschen beide bleek op hoe felle en scherpe wijze v. Herwerden dit deed. Zij zag het licht onder den titel: *Briefwisseling over de Godheid van den Heiligen Geest*, *gehouden tusschen den Hooggel. Heer J. Heringa*, *Prof. in de Uitlegkunde v.h. N. Test.*, *en den WelEerw. Heer C. van Herwerden*, *Ev. dienaar*, *in de Gemeente te Amerongen.* Utr. e.a. pl. 1800. gr. 8°.

Deze *Briefwisseling* had tengevolge, behalve het verschijnen van enkele vlugschriften, de anoniem bezorgde uitgave van preekschetsen van Prof. Heringa over de Zondagsafdeelingen VIII en XX van den Heidelb. Catechismus[1)].

Casp. v. Herwerden huwde den 27^{en} Nov. 1798 met Abigaël de Vrij (overl. 8 Maart 1844 op den huize Kerkwijk te Dieren). Uit hun huwelijk werd te Schiedam één dochter geboren, welke tweemaal is gehuwd geweest.

Portretten van Casp. v. Herwerden zijn niet bekend.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 185. - *Boekz.*]rg. 1800*b*, blz. 556; jrg. 1822*a*, blz. 600, 601, 617, 618. - *Nav.* LXI (1912), blz. 474. - Jod. Heringa El. zn., *Tweede Vervolg der Afgeperste Verdediging* blz. 27.

[Claudius Henricus van Herwerden]

HERWERDEN (Claudius Henricus van), geboren te Jutfaas den 17^{en} Maart 1802 als oudste der twee kinderen uit het huwelijk van Henricus van Herwerden, pred. ald. (ouderen broeder van Casp. v. Herwerden zie hiervóór) en Dieuwertje Hondius. Den 20^{en} Mei 1820 ingeschreven als student te Leiden werd hij in Mei 1827 bevorderd tot proponent door het Prov. Kerkbestuur van N.-Brabant, promoveerde hij te Leiden tot Doctor Theol. den 14^{en} Juni d.a.v. met eene dissertatie over Keizer Julianus' verhouding tot het Christendom. Den 7^{en} Oct. van datzelfde jaar had zijne bevestiging plaats als predikant te Poederoyen en Loevenstein door Prof. Dr. L. Suringar, hoogleeraar te Leiden (m. 1 Tim. IV:16; intr. m. Joh. XVII:20). Vandaar vertrok hij naar Beetsterzwaag c.a. waar hij den 17^{en} Oct. 1830 bevestigd werd door Ds. L.P. Suringar, pred. te Eethen (m. 1 Tim. I:5; intr. m. Ef. IV:15; afsch. te Poederoyen den 3^{en} Oct. m. Hand. XX:36; aldaar werd zijn eenige broeder Simon Hondius v. H. zijn opvolger). Hij bleef te Beetsterzwaag werkzaam tot hij, tegen het ingaan (1 Juni) van zijn emeritaat, den 9^{en} Mei 1869 afscheid preekte (m. Joh. XVI:33*a*). Daarna vestigde hij zich metterwoon te Amersfoort, waar hij den 23^{en} Febr. 1880 overleed.

Hij was een aanhanger van de vrijzinnige beginselen, een predikant in ouderwetsch-liberalen trant, die, de wonderen en de lichamelijke opstanding van Christus verwerpende, de geloofswaarheden niet aantastte op zijne catechisatiën, maar dit wèl deed, wanneer hij met personen in aanraking kwam, die hij geschikt

1) Zie den titel van deze uitgaven hiervóór: *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* III D., blz. 733.

achtte om zijne meening te verstaan. Tijdens zijn verblijf te Beetsterzwaag veranderde de toestand aldaar geheel. Aanvankelijk woonden er te Beets, en wel te Oud-Beets nauwelijks

150 zielen; bij v. Herwerdens vertrek was dit getal 500 geworden, meest wonend in de nieuwe vervening in Ny-Beets.

Den 17^{en} Aug. 1827 huwde v. Herwerden te Leiden met Maria Anna Susanna Elisabeth van Schilling, geb. te Lingen, (overl. te Amersfoort 1 Apr. 1871). Uit dit huwelijk werden geboren vier dochters en een zoon, Henricus, den lateren hoogleeraar in de Grieksche Taal en Letterkunde te Utrecht, (overl. 18 Nov. 1910).

Bij Muller noch bij v. Someren a.w. worden portretten van hem vermeld.

Van hem zag het licht:

Specimen Academicum Inaugurale De Juliano Imperatore, *Religionis Christianae hoste*, *eodemque vindice.* (Acad. Dissert. L. Bat. MDCCCXXVII. 8°.[1)] - *Leerr. over Marc. V:39b*, *ter nagedachtenis v. wijlen Jonkheer Rijnhard van Eysinga*, *overl. te Beetsterzwaag*, *op den 27 Oct. 1832*, *in den ouderdom v. bijna negentien jaren*, *geh. op den 9 Dec. 1832.* Leeuw. 4°. - *Leerrede over Hebr. XIII:14*, *ter nagedacht. v. wijlen de Hoogwelgeb. Vrouwe Baronesse Catharina Joanna Aebinga van Humalda*, *Douair. van Lynden*, *overl. te Beetsterzwaag*, *op den 2 Sept. 1835*, *in den ouderdom v. bijna zeven-en-zeventig jaren*, *geh. op den 13 Sept. 1835.* Leeuw. Z.j. 4°. - Vert. van A. Coquerel, *De Kerken der Woestijn of Geschied. v.d. verdrukking der Protestanten in Frankrijk van het einde der regering v. Lodewijk XIV tot op de Fransche Omwenteling; meerendeels naar oorspr. en onuitgegev. stukken bewerkt.* Met eenige verkortingen uit het Fr. vert. Gron. 1844-'46. 8°. (2 dln.)

L i t t e r a t u u r : *Nav.* LXI (1912), blz. 521. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1253. - J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, *De gemeente Beetsterzwaag sinds de Kerkhervorming;* in: *St. v. W. en Vr.* 58ste Jrg. (1921), blz. 943-946. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 593. - v. Veen, *Aanv. en Verbet. Romein*, blz. 73. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 74, 133[1)]. - *Brinkman's Cat.* 1833-1849, blz. 148, 238.

[Claudius Henricus van Herwerden]

HERWERDEN (Claudius Henricus van) werd den 1^{en} Juli 1802 geboren te Zutphen als oudste der vier kinderen uit het huwelijk van Claudius Henricus v. Herwerden (zie hiervóór, blz. 760, 761) en Sara Maria Wolterbeek. Hij werd ingeschreven den 19^{en} Sept. 1820 aan de Academie te Groningen, waar hij met zijne moeder en zijne zuster het bovenhuis van zijn oom Prof. H. Muntinghe bewoonde. Samen met zijne vrienden P. Hofstede de Groot (later gehuwd met v. H.s zuster) en M.A. Amshoff wijdde hij er zich eerst vooral aan de vrije studie der oude talen; zij vertaalden o.a. Grieksche treurspelen. Dat zijne theologische studie hieronder niet leed bewijst wel dat zijne beantwoording van de door de Theol. Faculteit ald. uitgeschreven prijsvraag *over het gezag en de bevoegdheid van den hoogepriester onder Israël* (zie onder zijne geschriften) bekroond werd. Den 10^{en} Mei 1826 samen met P. Hofstede de Groot, door het Prov. Kerkbestuur van Groningen tot de Evangeliebediening toegelaten, promoveerde hij den 13^{en} Dec. van datzelfde jaar tot Theol. Doctor na verdediging van een proefschrift over het *Boek Josua.* Den 24^{en} Dec. d.a.v. werd hij bevestigd te Hontenisse door Ds. J.C. Niedelstein Walter, pred. te Hulst (m. 1 Petr.

1) Ten onrechte door Knuttel, *Bibliogr. v. Kerkg.* toegeschreven aan C.H. v. Herwerden C. Hzn.

1) Ten onrechte door Knuttel, *Bibliogr. v. Kerkg.* toegeschreven aan C.H. v. Herwerden C. Hzn.

V:2-4; intr. m. Fil. IV:13). Na in Nov. 1828 bedankt te hebben voor eene beroeping naar Sas van Gent, gaf hij enkele maanden later gehoor aan de roepstem van Deventer, waar hij den 26^{en} Juli 1829 bevestigd werd door Ds. J. Moll Jak. zn., pred. ald.

(m. 1 Cor. I:6; intr. m. Rom. I:16*a*, afsch. te Hontenisse den 12^{en} Juli m. 1 Thess. III:8). Na in 1830 een beroeping naar Utrecht bedankt te hebben, nam hij in Dec. d.a.v. een andere, naar Groningen aan, waar hij den 1^{en} Mei 1831 bevestigd werd door Ds. J.P.A. Wintgens, pred. ald. (m. 1 Thess. V:24; intr. m. Lc. XXIV:36; afsch. te Deventer den 24^{en} Apr. m. 1 Cor. XIII:13). Hij bedankte (Dec. 1831) voor Leiden, later (Febr. 1832) voor Amsterdam, en bleef te Groningen werkzaam gedurende ruim een halve eeuw; den 30^{en} Juni 1881 emeritus geworden, overleed hij 31^{en} Juli d.a.v. te Bad Eilsen, waar hij, gelijk meermalen vroeger, voor herstel van gezondheid was heengereisd. Te Groningen werd hij begraven.

Hij was in meer dan één opzicht een man van beteekenis, van wien invloed uitging; niet slechts een welsprekend prediker, maar ook een geleerd theoloog. Prof. Muntinghe voorspelde, toen zijn neef en P. Hofstede de Groot nog studenten waren: v. Herwerden wordt een kanselredenaar, en de Groot zal naam maken in de geleerde wereld. Toch is ook de eerste een geleerde geworden, al heeft hij geen school *gesticht* gelijk de ander. Beide vrienden werkten in later tijd samen mede aan de Synodale vertaling van het N.-Testament. Én als redenaar én als wetenschappelijk theoloog trad v. Herwerden op den voorgrond in de Groninger Predikantenvergadering, die, in 1846 opgericht, ten doel had practisch werkzaam te zijn ten bate der gemeenten en niet om als voorvechters optetreden van een of andere godgeleerde school. Van 1850 af was v. Herwerden haar voorzitter gedurende bijna vijf-en-twintig jaren; hij werd als zoodanig jaren gekozen omdat hij de aangewezen man was voor het houden van een feestrede, zooals bij de feestelijke inwijding van het nieuwe Academiegebouw. Meermalen gaf hij in zijn declamatorische openingsredenen beschrijvingen van zijne reizen, zooals naar Parijs en naar de eerste Londensche wereldtentoonstelling; zijne hoorders zagen dan met zekere jaloersche bewondering tegen hem op; van Herwerden was een man van fortuin, die zich het reizen veroorloven kon. Zijn voordrachten, niet vrij van gezwollenheid, werden gewoonlijk voor de vuist voorgedragen, en meermalen later op verzoek der hoorders afzonderlijk in druk uitgegeven; overigens is wat hij ten beste gaf in dien kring te vinden in de notulen, die tot 1886 zijn afgedrukt. Hij is genoemd de Cicero der Groninger Predikanten-Vereeniging; dit is zeker, dat hij er het stempel op zette van zijn zelfbewuste persoonlijkheid, waarvan ook zijn uiterlijk blijkens zijn portret getuigde. Toch was hij niet alleen geëerd als grondig en smaakvol geleerde, maar trok hij wie hem leerden kennen aan door zijn beminnelijk karakter; een zijner geestverwanten, de latere hoogleeraar Lasonder noemde hem den Johannes uit den Groninger kring. Met vuur verkondigde hij het Evangelie in den geest der Groninger School, waarvan hij een der baanbrekers en sieraden was. Een der eerste levensteekenen van de geestesrichting uit dien kring was de uitgave der *Chr. Betrachtingen* door v. Herwerden met P. Hofstede de Groot en M.A. Amshoff[1)], een stichtelijk boek in bedoelden geest, waarvan de verschijning velen evenzeer ontstellen deed als zij door anderen toegejuicht werd.

Van het tijdschrift der Groninger Godgeleerden *Waarheid in liefde* was hij van den beginne (1837) af een der ijverigste en bekwaamste medewerkers; van 1859 af

1) Anoniem uitgegeven. Volgens mededeeling van den uitgever waren de drie bovengenoemden er de auteurs van.

komt zijn naam voor onder de redactie; hoe talrijk de resultaten zijner studiën zijn, die hij daarin neerlegde, en welke belangrijke, ingrijpende onderwerpen hij behandelde, blijkt uit de hierna volgende opgave der artikelen van zijne hand. Ook bemerkt men uit verschillende van die artikelen en van zijne afzonderlijk verschenen geschriften hoe hij met hart en ziel predikant bleef en de belangen van de gemeente en van het Koninkrijk Gods hem ter harte gingen.

Van Herwerden huwde te Leer den 15^{en} Aug. 1826 met Scatina Hendrica Wichers (geb. te Groningen 1 Jan. 1801, overl. ald. 5 Oct. 1871). Uit dit huwelijk werd den 3^{en} Sept. 1828 een zoon geboren, die reeds den 4^{en} Nov. d.a.v. overleed.

Van v. Herwerden bestaat behalve photogr. portr. een portret in silhouet, borstb. links, in ambtsgewaad. Naar W. Lubbers door C.C. Fuchs, m. adr. v. J. Oomkens. 12°. Vgl. v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, N° 2415.

Van hem zag het licht*:*

Commentatio ad Quaestionem a nobilissima Facultate Philosophiae Theoreticae et litterarum Humaniorum, *quae Groningae est*, *in certamine litterario Anno MDCCCXXII propositam: 'Quae fuit Summi Sacerdotis in Hebraeorum re publica auctoritas et potestas inde a civitate a mose constitutâ usque ad Hierosolyma expugnata?'* quae praemio ornata est. In: *Annales Acad. Gron.* MDCCCXXII-MDCCCXXIII. Gron. MDCCCXXV. 4°. - *Disputatio de libro Josuae*, *sive de diversis ex quibus constat Josuae liber monumentis*, *deque aetate*, *quam eorum vixerunt auctores.* Dissertatio. Gron. 1826. 8°. - *Responsio ad Quaestionem ab ordine Theol. Acad. L. Bat. A. MDCCCXXIV propositam*, *qua quae a Carolo Magno*, *tum ad propagandum Religionem Christianam*, *tum ad emendandam ejusdem docendi rationem acta sunt*, *exponantur*, *et quid illius res gestae atque instituta Ecclesiae Christianae profuerint*, *quid obfuerint*, *indagatur. Quae praemium reportavit D. VIII Mensis Febr. A. MDCCCXXV.* L. Bat. 1825. 4°. - *Jezus Christus*, *in de Bergrede beschouwd als een voorbeeld voor den kansel-redenaar.* Gron. 1829. gr. 8°; 2de dr. Utr. 1858. gr. 8°. - *Over het Nederlandsch volkskarakter*, *zoo als het zich in de laatste tijden ontwikkeld heeft.* Deventer. 1830. gr. 8°. - [anon.] *Nog een blik op het Nederl. volkskarakter in deze dagen. 17 Aug. 1831.* T. voord. v.d. gekwetsten. Gron. 1831. 8°. - Verh. v. L. Hüffell, *Brieven over de onsterfelijkheid der menschelijke ziel.* Uit het Hoogd. Gron. 1832. gr. 8°. - [Met P. Hofstede de Groot en M.A. AmshofF] *Christelijke betrachtingen. Eene bijdrage tot de stichtel. lectuur.* Gron. 1834. 8°.[1)] - *Chr. Geloofsbelijdenis*, *voor hen*, *die begeeren Lidmaten der Gemeente te worden.* Gron. 1834. kl. 8°. - *Het Evangelie van Johannes in deszelfs schoonheid beschouwd. Voor beschaafde Bijbellezers.* Gron. 1835-1854. 3 dln. gr.

1) Als protest tegen deze *Chr. Betrachtingen* zag het licht:
H. v. Heumen, *Zamenspraak tusschen twee vrienden*, *over het zalig sterven*, *gevolgd van eene toelage*, *waarin o.a. de leer der Socinianen*, *heele en halve Pelagianen en Roomschen kort voorgesteld*, *en voor elkeen opengelegd wordt*, *door vergelijking v.d. stellingen*, *voorkomen in het werk*, *get. Chr. Betrachtingen enz. geschreven door de Hoog-Eerw. en Wel-Eerw. H.H.P. Hofstede de Groot*, *C.H. Herwerden C. Hzn. en M.A. Amshoff*, *dat deze Heeren*, *in hun werk*, *het geheele en Snoode Socinianismus en Pelagianismus drijven.* 's Gravenh. 1834. gr. 8°

8°. - *Het Aandenken van Hendrik v. Zutphen*, *onder zijne landgenooten vernieuwd.* Gron. 1840. 8°.[2)] 2de verm. en verb. dr. (uitgeg. vanw. de Ev. Maatsch.

2) Opgedragen aan Mr. A.C.W. Staring.

(Ev. Biblioth. 1864. II) Arnh. 1864. 8°.[1] - *Voorrede* voor: Max Goebel, *Proeve eener geschiedkundige vergelijking v.d. Godsdienstige eigenaardigheid der Luth. en der Herv. Kerk.* Gron, 1841. gr. 8°. - *Goede Vrijdags-viering. Eene lectuur voor den heiligen dag.* Gron. 1843. 8°. - *Hendrik v. Zutphen. Nalezing op: Het Aandenken v. Hendr. v. Zutphen*, *onder zijne landgenooten vernieuwd.* In: *Arch. K.G.* V (1845), blz. 323-343. (Ook afzond. verschenen. Leiden. 1845. 8°.) - *Het Geloof in Jezus*, *het ware middel tot volksbehoud. Eene leerr. over Luc. XIX:41-44. Geh. te Gron.*, *den 28 Jan. 1844. Een woord om ons ook de geldelijke opofferingen voor het vaderland christelijk te doen brengen.* Gron. 1844. 8°. - *Leerr. over Jerem. VI:8a; n. aanl. v.d. mislukten aardappeloogst.* Uitgespr. te Gron., in de Groote Kerk, op den 28 Sept. 1845. Gron. 1845. 8°. - *Voorr.* voor: C.J.P. Spitta, *Bijbelsche Overdenkingen.* N. h. Hoogd. Gron. 1846. 8°. - *Lijkrede n. aanl. v. Hebr. XIII:7*, *ter gedacht. v. Ds. J.P.A. Wintgens*, *in leven Pred. bij de Ned. Herv. Gem. te Groningen*, *Ridder der Orde v.d. Ned. Leeuw.* Gron. 1847. gr. 8°. - *Jubelrede ter gedacht. v.h. vijftigjarig bestaan des Ned. Zendelingsgenootschaps*, *uitgespr. op den 19 Dec. 1847 te Groningen.* Uitgeg. t. voord. v.h. Vrouwel. Hulp-Zendel. Gen. Gron. 1848. 8°. - *Het Nahedal: In Brieven uit Kreuznach geschreven in 1847.* Gron. 1848. gr. 8°. - *Welke is de kracht v.h. Christendom in dezen tijd?* Haarl. 1848. gr. 8°. - Vert. uit het Hoogd.: K. Heintz, *Thomas Arnold*, *volgens zijne brieven en de mededeelingen zijner vrienden.* Gron. 1850. 8°. - *De toetreding tot het lidmaatschap der Gemeente*, *de aanvang v.e. nieuw leven.* Gron. 1850. 8°. - *Levensbericht van B.H. Lulofs. Letterk. Lb.* 1850, blz. 71-91. - *De kerkelijke en byzondere instellingen v. weldadigheid tegen de voorgedragene armenwet verdedigd.* Gron. 1851. gr. 8°. - *Leerredenen t. bevord. v.h. beoefenend Christendom.* Gron. 1852. gr. 8°. - *Reisherinneringen.* Arnh. 1853. 8°. - *Zwitsersch-Italiaansche reisherinneringen.* Arnh. 1854. 12°. - *Eene Pinksterbetrachting.* Gron. 1856. post 8°. - *Bladen uit het dagboek mijner reis naar de Waldenzen in den zomer van 1856.* Arnh. 1858. m. pl. gr. 8°. - *Voorr.* voor: *Het Land der Martelaren. Verhalen over de Waldenzen der Valleyen.* Uit het Fr. door D.F. Thieme. Gron. 1859. post 8°. - Vert. uit het Hoogd.: *Uit het leven der Hertogin v. Orleans.* Gron. 1860 post 8°. - *Onze behoefte aan gedurige geloofsversterking.* Gron. 1860. post 8°. - [Met P. Hofstede de Groot], *Over Moderne Theologie. Mededeel. en beschouw. omtr. eenige v. hare belangrijkste voortbrengselen.* 2de herz. dr. Gron. 1862. gr. 8°. - *Inleiding* voor: Helena (pseud.), *De Heer is waarlijk opgestaan! Eene Paaschviering.* Gron. 1866. 12°. - *Leerr. over Jes. 26:9b*, geh. op den Bededag v. 22 July 1866. Gron. 1866. post 8°. - *Voorr.* voor: *Het leven zooals het is.* N. h. Hoogd. door Mathilde. Gron. 1867. post 8°. - *Dankbare Gedachtenisviering v. veertigjarige Ev. bediening.* Gron. 1867. 8°. - *Jezus' zielegrootheid bij de wegleiding ter kruisiging.* Leerr. over Luc. XXIII:26-30. uitgespr.

1) In deze 2de uitg. is door v.H. gebruik gemaakt van hem vroeger onbekende bronnen, ten deele reeds door hem geraadpleegd in de hierboven verder genoemde *Nalezing op Het Aandenken v. Hendr. v. Zutphen in Ned. Arch. v. K.G.* (Zie de aankondiging in *Waarheid in liefde.* Jrg. 1886. I st., blz. 152 155.)

des voorm. in de Groote Kerk op den 22 Maart 1868. Gron. 1868. 8°. - [Met A. v. Toorenenbergen, H. Brouwer, P. Hofstede de Groot, S.K. Thoden v. Velzen en E.H. Lasonder], *De Kerkhervorming der 16e eeuw met*

de Gemeente dankbaar herdacht. Gron. 1868. post 8°. - *Evangeliewoorden voor onzen hoogst ernstigen*, *bangen tijd.* Gron. 1870. 8°. - *Parijs*, *eene waarschuwing ook voor Nederland.* Toespr. tot de Gem. geh. op den 25 Junij 1871. Ter voord. v.h. Groene Weeshuis. 1ste en 2de dr. Gron. 1871. gr. 8°. - *Jubelrede op het tweede eeuwgetijde van Groningen's bevrijding*, *den 28 Aug. 1872.* Gron. 1872. 8°. - *Het Ned. Zendelinggenootschap.* Open brief aan Dr. A.W. Bronsveld. Gron. 1874. gr. 8°. - *Gedachtenisviering v. vijftigjarige Ev. bediening.* Uitgeg. t. voord. v.h. Groene Weeshuis te Groningen. Gron. 1877. post 8°. - *De Rijksdag te Spiers. Gedachtenisviering geh. te Gron.*, *20 Apr. 1879.* Gron. 1879. 8°. - *Afscheid v.d. Gem. te Groningen*, *opgesteld*, *om bij het nederleggen zijner vijftigjarige bedieining ald. (1831-1881) te worden uitgesproken.* Gron. 1881. 8°. (Uitgeg. door P. Hofstede de Groot).

Voorts bezorgde hij met B. Nieuwold, pred. te Leeuwarden, de editie van: *Brevis Expositio Critices Vet. Foederis Auctoze Hermanno Muntinghe.* Gron. 1827. 8°; en met H.A. Spandaw en W. Hecker de uitgave van: B.H. Lulofs, *Gedichten. Na zijn overlijden verzameld en uitgegeven.* Gron. 1851. M. portr. 8°. Ook werkte hij mede aan de *Bijdragen tot bevorder. v.h. Chr. leven.* Uitgeg. door M.A. Amshoff en W. Muurling. T. voord. der geringere volksklasse, om in derzelver geestel. behoeften te voorzien. Gron. 1843-'67. (Zie: *Boekz.* Jrg. 1845*b*, blz. 752).

Voorts verscheen van hem:

In *Mnemosyne.* Mengelingen voor Wetenschappen en fraaye Letteren verzameld door H.W. Tydeman. VI D. XVIe st. (Gedichten), blz. 64-68. Dordr. 1826. 8°: *Aan mijn Vriend B.A. Wintgens*, *bij zijne bevordering tot Meester in de beide Regten.*

In *Waarheid in liefde; een Godgel. Tijdschr. voor beschaafde Christenen:*[1] *Proeve eener voorstelling v.h. Christendom*, *volgens den Apostel Johannes.* Jrg. 1842. III St., blz. 455-507. - *Groningsche Jubelpredikatieën.* Jrg. 1845. III St. blz. 491-547. - *Schetsen uit de Pastorij te Mastland. Ernst en Luim uit het leven v.d. Nederl. Dorpsleeraar.* Schoonh. 1843. Jrg. 1844. III St., blz. 547-630. - *De eerste Christengemeente te Jeruzalem en Petrus*, *eene proeve v.e. vrij en zelfstandig Gemeenteleven.* Jrg. 1845. IV St., blz. 691-707. - *Eenige opmerkingen en mededeelingen over den kerkelijken toestand v. Duitschland.* Jrg. 1847. 1 St., blz. 189-215. - *Als hoedanig maakt Jezus Zijne betrekking tot God openbaar?* Jrg. 1847. II St., blz. 225-277. - *Het Evangelisch Verbond.* Jrg. 1847. III St., blz. 564-581. - *Herder en de Gravin Maria von Schaumburg-Lippe. Eene proeve v.d. regte aanwending der Evangeliewaarheid door eenen Evangeliedienaar.* Jrg. 1848. IV St., blz. 763-836.[2] - *Het Evangelisch Verbond*, (verv. v. Jaarg. 1847). Jrg. 1849. I St., blz. 192-205. - *Als hoedanig stellen de Apostelen Jezus betrekking tot God voor?* Jrg. 1850. I St., blz. 7-103; verv. II St., blz. 217-313. - *Iets tot aandenken aan den Hoogleeraar Dr. W.M.L. de Wette*, *overl. te Bazel*, *den 19 Junij 1849.* Jrg. 1850. II

1) Van 1857 af staat op het titelblad vermeld: *N. Reeks*, *bijz. gewijd aan de opbouwing der Ev. Catholieke Kerk der toekomst.* Met jrg. 1862 werd het: *Godgel. Tijdschr. voor beschaafde Christenen*, *naar de behoefte dezer dagen.* Naast de namen van P. Hofstede de Groot, Pareau, Muurling en v. Herwerden komt nu ook voor die van A.T. Reitsma.

2) Afzonderl. verschenen in 2den herzienen en verbet. druk. Gron. 1853. post 8°.

St., blz. 402-410. - *Waarom is er minder gevoel v. gemeenschap in de Prot. Kerk, dan in*

de Roomsch-Cath.? en wat is er te doen, om dat gevoel bij de Evang. Christenen te verlevendigen? Jrg. 1852. II St., blz. 256-314. - *Nog een woord bij Gützlaff's ontslapen.* id., blz. 407-411. - *Een blik op den tegenwoordigen toestand v.h. R.-Catholicisme in Frankrijk.* Jrg. 1852. III St., blz. 629-640. - *Over het verwijt van Socialisme, door het Ultramontanisme in Frankrijk tegen het Protestantisme gerigt.* Jrg. 1853. II St., blz. 393-411. - *Strijd tusschen het Ultramontanisme en Gallicanisme in Frankrijk.* Jrg. 1854. I St., blz. 198-199. - *Het Russische Protectoraat over de Turksche Vorstendommen.* Jrg. 1855. I St, blz. 200-208. - *Wat Jezus Christus voor ons is, bij 't gevoel v. zonden, volgens 1 Joh. II:1, 2.* Jrg. 1855. II St., blz. 285-300. - *Marnix v. St. Aldegonde door Edgar Quinet.* id., blz. 365-394; verv. III St., blz. 577-605; slot. IV St., blz. 703-722. - *Hans Christiaan Oerstedt, de groote Deensche Natuurkundige, als Christenwijsgeer beschouwd.* Jrg. 1856. III St., blz. 485-517. - *Over den persoon v. Jezus Christus, volgens T. Colani.* Jrg. 1856. IV St., blz. 713-716. - *Bezoek, aan de Waldenzen gebragt in 1856.* Een toespr. in de Predik. vergad., den 30 Sept. 1856. Jrg. 1857. I St., blz. 165-182. - *Een schoon woord over den twijfelaar.* id., blz. 192, 193; - *De deugd v.d. natuurlijken mensch en v.d. christen.* id., blz. 193-196. - *De Bijbelsche en Evangelische strekking der godsdienstige opleiding aan het Doofstommen-instituut te Madrid.* Jrg. 1857. II St., blz. 352-360. - *Eene prediking aan het Strand.* id., blz. 360-366. - *Bijdrage tot juistere waardeering v.h. Evang. v. Johannes, naar vorm en inhoud.* Jrg. 1860. I St., blz. 9-106; verv. II St., blz. 225-288; slot. Jrg. 1861. III St., blz. 459-547. - *C. Schwarz, Predigten aus der Gegenwart.* Jrg. 1861. I St., blz. 180-210. - *Wat kenmerkt eigenlijk den mensch? naar A. de Quatrefages.* Jrg. 1861. II St., blz. 413-431. - *De onmisbaarheid v. 's Heeren opstanding uit de dooden.* (N. aanl. v. J.J. Prins, J. Tideman en A.D. Loman). Jrg. 1862. II St., blz. 335-369. - *De wederkeerige reformatorische invloed v. Duitschland op de Nederlanden en v.d. Nederlanden op Duitschland.* Jrg. 1862. III St., blz. 625-652. - *Over de eenheid v.h. menschelijk geslacht.*[1)] Jrg. 1862. IV St., blz. 677-706. - *De Waldenzische Kerk, gekenmerkt door de Handelingen harer Synode.* Jrg. 1863. St., blz. 161-173. - *Francesco Ruet, een eerste martelaar en prediker v.h. Evangelie in Spanje, in onze dagen.* Id., blz. 174-176. - *Is het Christelijk rationalisme nog eene Godsdienst? Iets over eene vraag v. E. Scherer.* Jrg. 1863. III St., blz. 573-580. - *Vrijheid, verantwoordelijkheid.* Id., blz. 581-586. - *Is de voorstelling v. Jezus' persoon eene andere in de drie eerste Evangeliën, dan in het vierde? Zoo ja, strijden die beide voorstellingen met elkander? indien zij dit niet doen, hoe is het verschil te verklaren?* Jrg. 1863. IV St., blz. 687-769. - *Achterblijvers. Iets over een woord v. Dr. A. Réville.* Jrg. 1864. III St., blz. 618-622. - *Over een Manifest van de ongeloovige jeugd.* Jrg. 1864. IV St., blz. 818-821. - *Iets over eenige zeer nieuwe uitkomsten v. natuurkundig onderzoek.* Id., blz. 821-827. - *De toekomst v. Godsdienst en Kerk, volgens F. Pécaut.* Jrg. 1865. I St., blz. 167-175. - *Over de opstanding v. onzen Heer Jezus.* Naar J.J. Prins, J.I. Doedes en een Ongenoemde. Id., blz. 179-190. - *Over de steenen- en boomendienst v. Israël.* Jrg. 1865. II St., blz. 377-398. - *Een spiritualistisch Fransch wijsgeer.* Jrg. 1865. IV St., blz. 863-870. - *Merkwaardige getuigenis v.e. Franschen leek.*

1) Redev. door v. H. in den winter van 1861-'62 uitgespr. in het Genootsch. voor *Natuurkundige Wetenschappen* te Groningen.

Id., blz. 871-875. - *Hulde aan den overleden hoogleeraar Gratiolet. Een teeken des tijds.* Id., blz. 875-877. - *Schleiermachers Leven v. Jezus*, *beschouwd door Ed. Ensfelder.* Jrg. 1866. I St., blz. 62-72. - *Het boek Job.* Jrg. 1866. III St. blz. 513-578. - *De vervolging te Barletta*, *een zegepraal v.h. Evangelie en een roepstem om hulp.* Jrg. 1866. IV St., blz. 777-787. - *Het Evangelie v. Johannes en de Synoptische Evangeliën. N. aanl. v. Alb. Réville*, *La question des Evangiles devant la critique moderne.* Id., blz. 851-867. - *Barletta.* (Aanvull. v. Jrg. 1866. Zie boven). Jrg. 1867. I St., blz. 102. - *Het belang v.h. vrije kritische onderzoek voor het godsdienstig geloof der gemeente volgens Prof. S. Hoekstra*, *Bzn.* Jrg. 1867. II St., blz. 385-412. - *Het menschenoffer in Israël. Of: Behoorde het menschenoffer in Israël tot de Godsvereering v. Jehova?* Jrg. 1868. I St., blz. 1-31; verv. Id., blz. 81-108; slot, Id., blz. 161-173. - *De persoon v. Christus het beginsel der kritiek*, *volgens een werk v.d. Hoogleeraar B. Mazzarella.* Jrg. 1868. I. St., blz. 136-139. - *Wat is verwerpelijke Christolatrie*, *in onderscheiding v. ware Christusvereering? Hoe gene te vermijden en deze aan te kweeken tot bevordering der aanbidding Gods in geest en waarheid?* Jrg. 1868. III St., blz. 513-544; verv. en slot. Id., blz. 593-636. - *Eene Evangelische Geloofsbelijdenis uit den jongsten tijd in Frankrijk.* Jrg. 1868. IV St., blz. 707-710. - *De Wetenschap der Godsdiensten. Emile Burnouf*, *La science des religions.* Jrg. 1868. IV St., blz. 775-803. - *Eene onverwachte ontdekking.* Id., blz. 806, 807. - *Natuurkundigen*, *die Christenen zijn.* Id., blz. 807-812. - *De Godsdienst uit den mensch?* Jrg. 1868. IV St., blz. 861-864.[1)] - *Gedachte of Werkelijkheid?* Jrg. 1869. I St., blz. 123-128. - *De Theologie van Béranger. Naar Ernest Renan*, *Questions contemporaines.* Jrg. 1869. II St., blz. 413-423. - *August Comte; of het positivistisch ongeloof*, *bijgeloovig geworden. Volgens Ernest Naville.* Jrg. 1869. IV St., blz. 791-800. - *De Sandwichseilanden.* Jrg. 1870. I St., blz. 1-29. - *Eene getuigenis v. Guizot over de waarheid en de waarde v.h. Christendom.* Id., blz. 29-33. - *Het Evangelie en zijne werking in John Wesley en het Methodisme*, *beoordeeld door Charles de Rémusat.* Id., blz. 207-218. - *Godsdienst en Kritiek. Naar Della Critica tre di B. Mazzarella. Vol. I., Storia della Critica*, *Genova 1867.* Jrg. 1870. II St., blz. 369-429. - *Ter nagedachtenis v. Lodewijk Desanctis.* Jrg. 1870. II St., blz. 541-552. - *De schilder Calame*, *of: het geloofsleven eene kracht der Kunst.* Jrg. 1870. III St., blz. 567-570. - *Paulus*, *als bron voor het leven v. Jezus*, *n. aanl. v. Keim*, *Geschichte Jesu von Nazara.* Jrg. 1870. IV St., blz. 673-724. - *De zegepraal der Chr. beeldende Kunst. Naar: Ueber die Darstellung des Schmerzes in der bildenden Kunst. Vortrag im Leipziger Kunstverein am 11 Dec. 1864 gehalten van Dr. Chr.E. Luthardt.* Jr. 1871. I St., blz. 195-202. - *Het Russisch Nihilisme. N. aanl. v. Iwan Turganow*, *Vader en Zoon; een verhaal uit het moderne Russische leven. Vert. d. J.J.A. Goeverneur. Utr. 1870.* Jrg. 1871. II St., blz. 285-292. - *Carl Ritter*, *De Schepper der Moderne Geographie*, *een Christen.* Id. blz. 345-367. - *Dr. Bechtinger en de Sandwichseilanden.* Id., blz. 385-402. - *Het Passiespel te Oberammergau. Toespr. bij de opening der Sept. vergadering v.d. Predikantenvereeniging te Gron.* Jrg. 1871. IV St., blz. 725-741. - *Dr. D.F. Strauss*, *Het leven v. Jezus*, *naar Victor Cherbulliez.* Jrg. 1872. II St.,

1) Een antwoord op dit art. gevolgd door een onderschrift van v. H. verscheen in Jrg. 1869. III St., blz. 438-442 onder den titel: *Aan Dr. C.H. v. Herwerden C. Hzn.*, door Dr. H.P. Berlage.

blz. 259-264. - *Schleiermacher en het Uebervernünftige; of: Schleiermacher's Lehre vom Wunder und von Uebernatürlichen im Zusamenhange seiner Theologie, und mit besonderer Berücksichtigung der Reden über die Religion und der Predigten dargestellt von Dr. Siegfried Lommatsch, Licentiat und Privatdocent der Theol. an der Univ. Berlin.* Id., blz. 264-272. - *Over de genetische ontwikkeling v.h. begrip, vervat in de Nieuw-Testamentische uitdrukkingen v. bekeering, wedergeboorte, geboorte uit God, herschepping, nieuwe mensch en dergelijken, in haren zamenhang beschouwd.* Id., blz. 273-294. - *Het vijftigjarig jubilé v.d. invoering des Christendoms op de Sandwichs-eilanden.* Id., blz. 295-304. - *Darwin's nederlaag in de Academie des Sciences.* Jrg. 1872. III St., blz. 466-474. - *Een natuurkundige, die God in de schepping ziet.* Id., blz. 592-597. Bovendien nog verschillende boekbeoordeelingen.

L i t t e r a t u u r : Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 342. - *N. Biogr. Wdb.* III, k. 581 (art. v. Dr. J. Herderscheê). - *Alb. Stud. Gron.*, k. 273, 520. - T.W. Dykstra, *Het vijf en zeventigjarig bestaan v.d. Gron. Pred.-Vereen., in enkele personen en tafereelen herdacht.* In: *St. v. W. en Vr.* 59ste Jrg. (1922), blz. 13-22, 25-29, 82-86, 92, 98-103, 109, 116. - S.D. v. Veen, *Uit drie eeuwen. Zes Jubeljaarspredicatiën. Met een naamlijst v. pred. te Gron. en korte levensschetsen*, blz. 232, 262. - *St. v. W. en Vr.* Jr. 1881[2], blz. 180, 288. - J.B.F. Heerspink, *Dr. P. Hofstede de Groots leven en werken*, blz. 18, 24, 26, 37, 38, 51, 80, 182, 242, 250, 336, 356. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, blz. 778. - *Nav.* LXI (1812), blz. 519, 520, 523. - *Gel. en Vrijh.* 15de Jrg. (1881), blz. 530, 531. - Hartog, *Gesch. Predikk.* (reg.). - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.* (reg.). - Dez., *Pragm. Gesch. Th.* (reg.) - Dez., *Stinstra.* I (reg.). - Herzog, *Realcykl.* VII Bd., S. 181. - v. Doorninck, *Anon. en Pseud.* II, No 567. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 133.[1] - Dez. *Cat. Pamfl.* VII (1831-'53) (reg.). - *Boekz.* Jrg. 1827*a*, blz. 303; jrg. 1840*b*, blz. 668, 669; jrg, 1842*a*, blz. 572-581; jrg. 1846*a*, blz. 14-16. - *Cat. Letterk.* I, k. 400; II, k. 252, 345, 346, 647. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, No 6733-6736. - *Cat. Rem. Rott.* (reg.). - *Alph. Naaml.* 1790-1832, suppl., blz. 57. - *Brinkman's Cat.* 1833-1849, blz. 288, 289, 290, 302, 312; id. 1850-1882, blz. 503, 505, 513, 516, 517, 542, 690, 720, 1280. - G.J. Vos Azn., *De nieuwe synodale Bijbelvertaling*, blz. 23.

[Johannes Hesener]

HESENER (HEZENER, HEZENAER, HEESENAR, HESENAAR, HASENAAR) (Johannes), zoon van Everhardus Hesener, die bijna veertig jaren predikant was te Schingen en Slappeterp, en als zoodanig den 6en Maart 1677 overleed, werd met grooten lof in 1674 proponent bij de classis Franeker, en trad na den dood van zijn vader, hiertoe door diens gemeente aangezocht, herhaaldelijk voor haar op, zoodat men hem straks wenschte te beroepen; maar het eind was dat de daartoe gerechtigden een ander aan de gemeente opdrongen. Hesener preekte omtrent dien tijd te Oosterend. Ouderlingen uit Britswerd, kwamen na het bedanken van Petr. Dittelbach[2], hem daar hooren, en op hun verzoek werd hij uitgenoodigd in hun vacante gemeente een beurt te vervullen. Hij preekte er daarop driemaal. Dat bij de daarna op hem

1) Zelfs hier, gelijk ook bij herhaling elders, worden C.H. v. Herwerden C. Hzn. en de hiervóór (blz. 762) behandelde C.H. v. Herwerden vereenzelvigd.
2) Vgl. over dezen: *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* II, blz. 505-508.

uitgebrachte beroeping juist stemmen van Labadistischen kant op hem werden uitgebracht, bracht de classis van Sneek ertoe in hare vergadering, waarin de beroeping zou geapprobeerd worden, van hem een waarborg te vragen dat hij, in geval van aanvallen van den kant der Labadisten, de partij zou kiezen van synode, classis of gemeente.

Hesener weigerde dit, en verklaarde daarop het schadelijke van het Labadisme niet te erkennen. De zaak begon er bedenkelijk uittezien. Afgevaardigden van Britswerd en Wieuwerd binnengeroepen meenden dat Hesener de verklaring teekenen moest, maar deze bleef weigeren, waarop de classis hem meedeelde de beroeping dan niet te kunnen approbeeren, terwijl zij hem verbood op een der beide plaatsen te preeken. Een paar weken later werd Hesener, die zich inmiddels bij de synode beklaagd had, door de Hoogeerw. synodale vergadering te Bolsward geroepen met een commissie uit predikanten der classis van Sneek, die het te zijnen opzichte genomen besluit zou verdedigen. De synode verzocht verder van hem op vier punten een niet bepaald scherp belijnde verklaring tegen de Labadisten. Hierin stemde hij toe, zoodat zijne bevestiging kon doorgaan, welke geschiedde door twee oudere collega's. Den 6^{en} Aug. 1678 werd hij aangenomen als lid der classis.

De argwaan dook echter straks weer op. De geestelijke toestand der gemeente beviel hem niet, en hij vond er aanleiding in de bediening van Doop en Avondmaal uittestellen. Op beklag van de Gemeente gelastte de classis hem de bediening te doen doorgaan. Op zijn weigering werd hij ter verantwoording geroepen. Daar hijzelf toen, gelijk meermalen, aan koorts leed, verscheen hij niet, maar stelde een uitvoerige schriftelijke aanklacht in tegen de Kerk, die de menschen zoo maar ten Avondmaal toeliet. De classis deed geen poging hem te weerleggen, maar daagde hem opnieuw in hare vergadering. Hesener antwoordde met een brief uit Britswerd, waarin hij zijn verbazing uitdrukte dat men op zijn missive het antwoord schuldig bleef. Daarop ten derden male geciteerd met bevel de bediening van Doop en Avondmaal te doen plaats hebben, verscheen hij eindelijk zelf, den 5^{en} Nov. 1678 te Sneek. De classis toonde zich sterk tegen hem ingenomen. Zijn verantwoording bevond zij van dien aard, dat zij tot zijne schorsing besloot. Den tijd zijner schorsing besteedde hij met het maken van aanteekeningen ter weerlegging van het over hem gevelde vonnis. De predikanten der classis, die 's Zondags in de kerk zijn plaats innamen, stelde hij voor als dwaalgeesten en verleiders. Zoo laaide het vuur almeer op. In April 1679 ontving hij bezoek van vier leden der classis, om hem te vermanen tot trouw aan de leer der Kerk. Tegenover zijn bezoekers hield hij vol dat zij de beschuldiging niet konden waarmaken; het kwam daarbij tot een dispuut over het onderscheid tusschen geloovigen en ongeloovigen. In het rapport door de commissie uitgebracht, werd Hesener voorgesteld als scheurmaker; ook voelden enkelen zich persoonlijk gekrenkt. Tien dagen later werd hij ontboden voor de classis van Sneek. Kort en bondig door den praeses gevraagd of hij beide sacramenten voortaan op tijd wilde bedienen, antwoordde hij, constateerende dat op zijn schriftelijke verklaring geen acht was geslagen, dat de toestand zijner gemeente hem dit niet veroorloofde, en dat hij bereid zou zijn, wanneer men hem uit de Ned. Geloofsbelijdenis kon aantoonen dat hij zijn plicht verzaakte, waarbij hij voorlas wat die belijdenis bevat over de ‘merckteickenen der Kristenen’. De praeses bleef daartegenover aandringen op een beslist antwoord.

De conclusie der vergadering was dat Hesener niet als predikant gehandhaafd kon blijven; en zoo werd zijn schorsing, die een half jaar

geduurd had, den 6^{en} Mei[1)] 1679 door ontzetting uit het ambt gevolgd. Men hield hem voor een verklaard Labadist. Hesener betuigde, zijne rechters te dagen voor den rechterstoel Gods.

Teruggekeerd in zijn stille pastorie, waren voor hem de vooruitzichten donker. Nog wilde hij zich niet geheel en al overgeven aan de Labadisten, al trok ook zijn hart hem tot hen; hij wilde tevens de classis geen schijn van recht geven met haar uitspraak. Hij stelde daarna een weerlegging op van het over hem gevelde vonnis in twee geschriften (zie hieronder). Streng en logisch houdt hij daarin het betoog vast, dat hij, in overeenstemming met de Ned. Geloofsbelijdenis, alleen aan hen de sacramenten mocht uitdeelen, bij wie hij eenigermate de merkteekenen vond, waaraan volgens de confessie de leden der Kerk gekend werden.

Kort na zijne afzetting ontving hij bezoek van Koelman in gezelschap van een ander ‘vroom leeraar’ (vermoedelijk W. à Brakel). Verontwaardigd over het over Hesener gevelde vonnis zochten zij hem terugtehouden van aansluiting aan de Labadisten; voor dit laatste dreigde te meer gevaar daar zijn eenige broeder, die vroeger een rang in het leger had bekleed, tot de Labadisten was toegetreden, en beide bezoekers bemerkten dat Hesener zelf al vrij wat van hunne leeringen had overgenomen. Op beider raad wendde hij zich tot de synode, in wier acta echter van dit appèl zelf geen spoor is te vinden, misschien omdat het was ingediend nadat Hesener feitelijk elk contact met de Kerk had verbroken. Al kort toch na zijn afzetting verkeerde hij in den Labadistischen kring op het Waltha-slot onder Wieuwerd, dat door den Gouverneur van Suriname, Corn. van Aerssen van Sommelsdyk, wiens drie zusters leden der Labadistische gemeente waren, aan deze ten gebruike was afgestaan. Hier meende Hesener vergoeding te vinden voor het leed, dat hem weervaren was. Van dien tijd af bestond aan zijn Labadisme geen twijfel meer. Zijn eerste werk in dien tijd was om, op raad van Koelman, al zijne bezwaren tegen Kerk en classis voor den druk gereed te maken. Alzoo geschiedde in het najaar van 1679. Blijkens de acta syn. 1680 machtigde de synode de classis bij de Staten aantedringen op executie van de strafbepaling tegen degenen, die verboden en slechte waar verspreidden, zooals het ‘scandeleus gemeen blauwboeckjen’ van Hesener.

Al spoedig werd deze opgenomen onder de z.g.n. ‘Sprekende Broeders’, die met den voorganger Yvon, du Lignon en de voornaamste vrouwen het zeer autocratisch bestuur der gemeente vormden. Zoolang hij te Wieuwerd bleef, behield hij het bestuur over de derde der gemeenschappelijke tafels, en oefende hij toezicht op de jongeren, hetgeen een bijzondere onderscheiding beteekende. Hier vond hij rust voor zijn bezwaarde conscientie. Na jaar en dag waarschuwde de classis van Sneek nog tegen ‘de omswevende wolven’, waarmede ook Hesener bedoeld werd.

Tweemaal per week, Donderdags en Zondags, preekte hij, afgewisseld door een Duitsch geestverwant, in een huis onder de buurtschap Jet in zijn vroegere gemeente en bewerkte hij er de bewoners door huisbezoek. De doortastendheid der classis wist echter aan het voortdringen van deze Labadistische propaganda een eind te maken.

Toen kort daarna de Labadisten pogingen aanwendden om andere landen te bewerken, en onder bescherming van gen. van Aerssen een gemeente te Suriname gesticht werd, trad Hesener als haar voorganger op. Bij zijn afreis was hij zóózeer aangedaan

1) Ten onrechte noemen Ypey en Dermout (*Gesch. N.H.K.* Aant., blz. 69) den 9den Mei.

dat hij de achterblijvenden niet kon toespreken en Jonkvr. Lucia van Sommelsdyk dit in zijn plaats deed. Hij gaf den indruk dat hij gaarne zou zijn teruggekeerd. Teleurstelling deed velen uit Suriname repatrieeren; de gelederen der achterblijvenden werden sterk door den dood gedund. Ook Hesener behoorde in 1687 tot zijne offers.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Zijn geschriften zijn:

Sententie v.h. Classis v. Sneek, *aangaande myn deportement. - Kort Verhaal v.d. proceduire* (sic!) *v.h. Claszis* (sic!) *tegens my Johannes Hesener*, *Predicant tot Britswert en Wiewert.* Amst. 1680.

L i t t e r a t u u r : J. Reitsma, *Johannes Hesener en Balthasar Colerus. Een episode uit den tijd der Labadisten in Friesl.*, in: *De Vrije Fries.* XIII D. (1877) Derde R. 1ste dl., 1ste st. blz. 97-148. - W. Koelman, *Hist. Verhaal Nopende der Labadisten Scheuringh* enz. blz. 286-289. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III, blz. 109, 112; Aant., blz. 68, 69. - Diest Lorgion, *Herv. K. in Friesl.*, blz. 150-162. - H. v. Berkum, *De Labadie en de Labadisten*, blz. 71-73, 136, 144. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 350, 351. - P. Hofstede de Groot e.a., *Geschied. der Chr. Kerk in tafereelen.* V, blz. 151. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, blz. 656.

[Wilhelmus Heshusius]

HESHUSIUS (Wilhelmus), zoon van Everhardus Hendrik Heshusius, Conrector en Inspector Seminarii te Lingen[1)], werd aldaar geboren in Oct. 1730. Vermoedelijk te Franeker studeerde hij. Proponent geworden bij de classis van Zevenwouden werd hij den 3en Sept. 1753 peremptoir geëxamineerd te Workum, waarna den 16en d.a.v. zijne bevestiging plaats had te Hindeloopen door Ds. Lud. Schraver, pred. te Molkwerum (m. 1 Petr. V:2-4) en door Ds. M. Brouerius, pred. te Koudum (m. Ps. XXVII:4). Hem werd een tractement van *f* 700. - toegelegd zonder bezwaar van het rectoraat der Latijnsche School. Reeds in 1754 werd hij aangetast door ongesteldheid en zwakte, zoodat de stedelijke regeering besloot tot eene 'extra ordinaire en politique beroeping' van een tweeden predikant, die hem nog in datzelfde jaar werd terzijdegesteld. Heshusius bleef nochtans in dienst te Hindeloopen totdat hij er den 10en Nov. 1776 afscheid preekte (m. Rom. XV:33), om te vertrekken naar Dokkum, waar hij den 17en d.a.v. zijn intrede deed (m. Hand. XVI:4).

Hij overleed te Dokkum den 23en Jan. 1781.

W. Heshusius was praeses van de Prov. Synode van Friesland in Juni 1765.

Hij was eerst gehuwd met Jelleana Anna ab Hoytema; na haar overlijden met R. Bruining, die hem met een dochter, en drie kinderen uit zijn eerste huwelijk overleefde.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

De wetenschap der Levendigen dat zij sterven zullen, *vertoont uit Pred. IX:5a*, *zijnde dit eene uitvoerige Kerkelyke Redenvoering*, *bij gelegentheid v.d. onverwagten*

1) Ten onrechte verwart v.d. Aa t.a.p. hem met *Wilh. Heshusius Sam. zn.*, die predikant is geweest te Oene (1744), Renkum en Heelsum (1750); volgens v.d. Aa zou deze laatste daarna nog predikant te Hindeloopen zijn geweest, hetgeen onjuist is; hij overleed te Renkum 4 Febr. 1782.

Dood v. hare Doorlugt. Hoogh. Maria Louisa, *geb. Prinsesse v. Hessenkassel*, *enz. enz. enz. Princesse Douar.* [sic] *v. Oranje en Nassau enz. enz. enz. Overleden op desselfs Vorstelyk*

Paleis te Leeuwaarden, *den 9 v. Grasmaand 1765. Uitgespr. den 19 v. Bloeimaand deszelven Jaars.* Amst. 1765. 4°. - *De Evangelie Kerk verheerlijkt door Christen Overheden*, *of Leerreden over Jes. XLIX:23a*, *bij gelegenheid v.h. hoge Huwelyk v. Zyne Doorlucht. Hoogh. enz. enz. enz. Erf-Stadhouder en Erf Opperwapen- en Krijgsgebieder te water en te Lande v.d. vrye vereen. Gewesten enz. enz. enz. en haare Kon. Hoogh. Frederica Sophia Wilhelmina*, *Prinses v. Pruissen*, *enz. enz. enz. plegtiglyk voltrokken in de Hoofdstad Berlin*, *den 4. v. Wynmaand 1767*, *en nu in 't licht gegeeven.* Amst. 1768. 4°.[1)]

v. Abkoude-Arrenberg, (*Naamreg.*, blz. 227) vermeldt nog van hem:

Viertal Kerkelyke Redenvoeringen. Leeuw. 1768. 4°. - *Drietal Leerr.*, *uitgespr. bij merkwaardige gebeurtenissen.* Dokkum. 1777. 4°.[2)]

In de *Boekz.* komen van hem de volgende Latijnsche gedichten voor:

In Obitum Viri Reverendi & Doctissimi Matthei Brouerii, *V.D. Ministri in pago Coudum*, *dum fuit*, *Meritissimi. Qui deposuit*, *quod mortale habebat. a.d. 8 Aug. 1761. Epitaphium.* Jrg. 1761*b*, blz. 236. - *Carmen Congratulatorium Dedicatum Clar. & Doct. Viro*, *H.J. Arntzenio*, *J.U.D. in Gymnasio Zutphaniensi Prof. Scholarum Rect. & Bibliothecario.* Jrg. 1763*b*, blz, 485, 486. - *Naenia Funebris in tristem Obitum Viri Reverendi Guilielmi Themmenii*, *Theologi Summi*, *dum fata benigniora sinerent*, *apud Arnhemienses Aeterni Euangelii Praeconis α□ριβεσ□ατος.* Jrg. 1765*a.* blz. 255, 256. - *In Acerbissimam Mortem Viri Reverendi Wynandi Winterswyk*, *Theologi Solidissimi*, *Dum fata benigniora sinerent*, *in Ecclesia Leovardiensi actezni Euangelii Praeconis Meritissimi Epitaphium.* Jrg. 1766*b*, blz. 626 (onder: *Gedichten op byz. gelegentheden gemaakt.*)

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 218. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 402, 456. - Hs. Borger. - *Boekz.* Jrg. 1765*b*, blz. 82, 366; jrg. 1768*a*, blz. 219; jrg. 1781*a*, blz. 208.

[Gerrit Hesman]

HESMAN (Gerrit), med. dr., wiens geboorte- en sterfjaar en verdere levensbijzonderheden onbekend zijn[3)], leefde omstreeks het begin der 18de eeuw als ambteloos burger ongehuwd te Dokkum, alwaar hij ook overleden is. Hij beoefende op zijne wijze de dichtkunst. De door of van hem uitgegeven bundels getuigen echter meer van rijmelarij dan van poëzie. Hij bedoelde blijkbaar stichtelijke of Bijbelsche verzen te leveren. In den na zijn dood uitgegeven bundel *Cupidoo's mengelwerken* zijn bij een spreuk in drie afdeelingen, eerst de plichten der gehuwden of dergenen, die van plan zijn te huwen, door gelijkenissen aangewezen, en deze vervolgens toegepast op het Christelijk leven, terwijl aan het hoofd van elke spreuk of zinnebeeld

1) Ook opgenomen in: Bundel v. IV Jubel- en Huwelijks-Leerr. Amst. (zie: *Boekz.* Jrg. 1780*b* blz. 361.)
2) Het is ons ondanks velerlei pogingen niet gelukt te constateeren of de *officieele* titels van deze beide laatste geschriften juist alzoo luiden.
3) Een uitvoerig onderzoek daaromtrent welwillend ingesteld door Dr. H.A. Poelman, Rijksarchivaris in Friesland, leverde geen resultaten op. In de doopboeken van Dokkum komt zijn naam niet voor; begrafenisboeken van Dokkum bestaan niet. Ook in het (onuitgegeven) *Alb. Stud.* van Franeker wordt hij niet vermeld.

een Bijbeltekst is geplaatst. De uitgave werd door Cl. Bruin bezorgd met zeer primitieve gravuren. Hij liet ook in 4° na een door hem opgesteld manuscript getiteld:

Omstandige aanteekeningen van het geen zedert den jaere 10 na de geboorte onzes Heeren Zaligmakers tot den jaere 1[1], *incluis tot Doccum is voorgevallen, uit veele schryvers bij een vergaderd.*

Van hem verscheen in druk:

Klokgeslag der Heylige Schriftuur. Amst. 1707. - *Christelyke Aandachten of Vlammende Ziel-Zuchten*, *eener Godvreezende Ziele*, *met een Goddelyk Antwoord daarop Passende.* Deventer. 1728. 4°. M.e. voorreden ... d. G. Outhof[2]. M. Zinneb. Kopergravures. - *Cupidoos mengelwerken of Minnespiegel der deugden*, *bestaande uit stightelyke zinnebeelden.* Uitgeg., nagezien, opgehelderd en verbeterd door Cl. Bruin. Amst. 1728. 4°. - *Schriftuurlyke Onderwyser*, *ofte jeugds Onderrichter*, *doorlopende alle de boecken des O. en N. Testaments. Vervattende de voornaamste saecken en personen*, *in eenige gerijmde vragen en raadsels.* Amst. 1743. 8°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 218, 219. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 218. - *De Vrije Fries.*. VI. (1853), blz. 127-130. - *Systemat. Catal. der Prov. Bibl. v. Friesl.* (Verv.) Leeuw. 1897, blz. 384. - *Cat. Letterk.* I, k. 366.

[Lucas Hespe]

HESPE (Lucas) werd in Dec. 1579 van Nieuwveen te Leiden door den kerkeraad beroepen, die, op last van den magistraat saamgeroepen om over zijne beroeping te beraadslagen, hem met algemeene stemmen verkoos, nadat hij te voren er op uitnoodiging van den kerkeraad eenige predikbeurten had waargenomen. Of hij vóór zijn verblijf te Nieuwveen predikant te Schagen is geweest, valt niet uittemaken[3]. Met Hallius wist hij op beider verzoek van den magistraat te Leiden verzegelde brieven te verkrijgen, waarbij hun eenige bezoldiging werd beloofd, zoo zij ten onrechte van hunne bediening mochten ontzet worden. Hij geraakte er in geschil met Caspar Coolhaes, tegen wiens meening in hij staande hield dat hij met niemand Avondmaal vieren wilde, die het niet in alles met hem eens was. Hespe trad bij dit onderhoud zeer heftig op, en zijn vriendschappelijke gezindheid jegens Coolhaes verkoelde zeer. Deze laatste achtte het nu het verstandigst zijn ambt neerteleggen en naar elders te vertrekken, maar wilde vooraf Hallius zenden tot Hespe om het gebeurde te bespreken. Maar dit had tengevolge dat Hallius door Hespe tot diens gevoelens werd overgehaald, en beide tot Coolhaes gingen om hem over zijn ingenomen standpunt te onderhouden. Coolhaes trad daarbij, gelijk hijzelf later erkennen moest zoo heftig op dat zijn beide bezoekers zeer ontevreden zijn woning verlieten. Hespe liet hem nu uitnoodigen de besproken punten voor hem op schrift te stellen, om er nogeens over te kunnen nadenken. Den volgenden dag reeds ontving Hespe een bevestigend antwoord in den vorm van negen ‘artikelen of quaestiën’, waarin hij zijn

1) Het jaartal van duizend alleen is ingevuld, blijkbaar met het doel, de aanteekeningen te vervolgen, waarna de aanvulling der verdere onderdeelen van het jaartal verder zou kunnen geschieden. Daartoe is het echter niet gekomen.
2) In deze ‘voorreden’ vindt men een litteratuur van Emblemata-schrijvers.
3) Het archief der Ned. Herv. Gem. te Schagen is bij den grooten kerkbrand in 1896 totaal vernietigd. De predikantenlijst, die in de tegenwoordige kerkekamer hangt, vermeldt als tweeden predikant *Lucas*, ber. 1574, overl. 1578. Vgl. R. Tutein Nolthenius, *Het geslacht Nolthenius (Tutein Nolthenius)*, blz. 163. Veeris en de Pauw *(Vern. Kerk. Alphab.,)* blz. 129 en v.d. Aa t.a.p. vereenzelvigen dezen met Lucas Hespe. In elk geval was hij ‘onordentelick in de Kercke gecomen’.

standpunt nader uiteenzette. Nog dienzelfden dag (16 Jan. 1580) ging hij persoonlijk Hespe en

Hallius verzoeken van deze ‘quaestien’ geen misbruik te maken, althans ze niet in 't algemeen te verspreiden, want op den preekstoel had hij dit onderwerp nooit behandeld. Nadat zij vriendelijk van elkander gescheiden waren, trad Hespe den volgenden Zondag, predikende over Matth. V:6 openlijk tegen Coolhaes op, dien hij zonder diens naam te noemen beschuldigde gevaarlijke ketterijen te importeeren, zooals die van Flacius Illyricus, Jacobus Andreas, Menno Simons en de Papisten. Velen ergerde dit en Coolhaes diende zijn beklag in bij den burgemeester. Een scheuring dreigde. Den volgenden dag zouden drie predikanten met de drie ouderlingen voor een der schepenen (tevens diaken) en den burgemeester gehoord worden. Hespe en Hallius vroegen een termijn aan van veertien dagen om uit de Schrift te weerleggen, hetgeen Coolhaes bij deze samenkomst ter verdediging van zijn gevoelen had aangevoerd. De hieraan door beide toegevoegde belofte om gedurende dien tijd noch in 't openbaar noch in 't bijzonder van de zaak te spreken, werd door Hespe niet gehouden; met verschillenden besprak hij de zaak, en dit niet ten gunste van Coolhaes. Na verloop van veertien dagen verzochten hij en Hallius nog een week uitstel, en daarna nog langer termijn. Ten slotte werd de indiening van hun antwoord bepaald op den 12^{en} Febr. Intusschen wist Pieter van Oy, pred. te Warmond, bij wien Hespe in huis woonde, en die van een verblijf elders was teruggekeerd, beide collega's te bewegen, dat reeds den 9^{en} Febr. allen te zijnent zouden saamkomen. Resultaat dezer bijeenkomst was dat zij het in alles eens werden, behalve ten opzichte van het geloof, door Hespe en Hallius verdedigd, dat men nl. reeds onder het O.-verbond onder het zaad der vrouwe ‘beide God en den mensch’, d.i. Christus had verstaan; Coolhaes beweerde dat men dit vóór Christus' komst niet had geweten. Hierin stemden echter allen saam dat van Adam tot het einde der wereld niemand kon zalig worden dan door Christus.

Men gaf hierop elkander de hand der verbroedering en Hespe vroeg Coolhaes vergeving voor zijn achterdocht en heftigheid. Met gebed begonnen ging men met dankzegging uiteen. Hoewel volgens schriftelijke verklaring van Hallius Hespe het punt van verschil maar liever had willen laten rusten, was men overeengekomen, dat elk der beide partijen zijn gevoelen op schrift zou brengen en bij den burgemeester indienen, opdat deze een naamlooze copie van beide stukken zou doen toekomen aan de vergaderingen der classes, in wier oordeel men zou hebben te berusten.

Den 10^{en} Febr. had onder voorzitterschap van Hespe de kerkeraadsvergadering ter verkiezing van diakenen, op verzoek van hem en Hallius vroeger uitgesteld, te Leiden plaats; overheid en gemeente approbeerden de uitgebrachte keuzen. Den 14^{en} Maart zou het Avondmaal worden gehouden; de afkondiging hiervan liet Hespe vergezeld gaan van eene vermaning dat niemand zich aan deze viering onttrekken zou, omdat de scheuring geheeld was. Reeds den dag na de Avondmaalsbediening, den 15^{en} Maart, riep hij den kerkeraad samen, en verzocht dezen ontslag wegens zijn ‘kranke memorie’ en omdat het prediken vanwege zijn vèr gevorderden leeftijd hem moeilijk viel. Alle pogingen om hem van dit plan aftebrengen, faalden; en het slot was dat hem zijne demissie gegeven werd.

Hierop verliet Hespe heimelijk Leiden; maar den 24^{en} d.a.v. kwam hij terug en den 25^{en} vervoegde hij zich met Hallius bij Coolhaes met de verklaring dat hij in

N.-Holland was geweest om met de broederen te raadplegen, hetgeen voor hem tengevolge had gehad dat hij van gevoelen veranderd was, zoodat hij nu met hem

het Avondmaal niet wilde houden eer Coolhaes schuld had bekend en zich met de N.-Hollandsche Kerk verzoend had. Coolhaes uitte tegenover Hespe zijn diepe verontwaardiging en drong er bij hem op aan het geschil niet weer opterakelen onder belofte dat hij met goedvinden van den kerkeraad naar N.-Holland zou gaan.

Hespe echter wilde hier niet van hooren, daar hij den kerkeraad voor suspect hield, en in zijn midden niet zou verschijnen; toch verscheen hij des middags in de bijeengeroepen kerkeraadsvergadering, welke nadat hij wederom vertrokken was, besloot nog een poging te wagen om nieuwe scheuring te voorkomen en daarom aan den magistraat verzocht een commissie te benoemen van vier predikanten en vier overheden tot onpartijdig onderzoek van de zaak. Terwijl de afgevaardigden om dit verzoek overtebrengen op het stadhuis waren, werd Hespe aldaar ontboden en tot vrede vermaand. Dit baatte evenwel weinig; hij bleef bij zijn verklaring het Avondmaal niet mede te willen vieren, waarop de magistraat meende hem het prediken te moeten verbieden, totdat die van N.-Holland of iemand anders kwam bewijzen dat er tegen Gods Woord gehandeld was. Hespe mocht niemand gaan vragen overtekomen, en zoo hij wilde schrijven verlangde de magistraat dien brief eerst te lezen. Toen hij den volgenden dag met een brief ten stadhuize kwam, werd hij door de overheid opnieuw vriendelijk vermaand; hierop beloofde hij tot de predikanten en ouderlingen te zullen gaan om zich met hen te verzoenen; maar in weerwil van deze belofte ging hij in stilte naar Haarlem en Amsterdam. Vandaar weergekeerd liet hij door Hallius den kerkeraad berichten dat de N.-Hollandsche predikanten bereid waren, de scheuring als geheeld te beschouwen, zoo de kerkeraad o.a. wilde beloven voortaan niet weer zoo te handelen verder moesten de beide andere predikanten met Hespe op de a.s. synode ter verantwoording verschijnen; de kerkeraad gaf hetzelfde antwoord als vroeger en sedert zonderde Hespe zich af, kwam niet meer ter kerk, verspreidde de artikelen van Coolhaes, grootendeels verminkt, terwijl hij ieder voor hem waarschuwde.

Kort hierop was hij predikant te Haarlem. Aanvankelijk schijnen daar verwikkelingen te zijn uitgebleven, maar den 13^{en} Maart 1582 moest hij verschijnen voor de Prov. Synode als aangeklaagde door zijne nieuwe gemeente in zake twist met zijne vrouw, ‘dagelicx voirvallende tot argernisse der kercken ende oyck derghenen, die der kercken gunstich syn, oyck tot opspraack der vyanden derselven’. Zelf vroeg hij ook met het oog daarop raad aan zijne gemeente en zelfs aan zijne classen met het verzoek ‘òft vansynen dienst ontslagen te syn, òft van der onvreedtsamen huysfrouw een tyt lang gescheyden te worden; waeromme de Kercke van Haerlem hierover des synode, raedt ende goeden bystaat tot goeder uutrichtinge begeert heeft.’ Resultaat was dat hij voor drie maanden in zijne bediening geschorst werd. Hijzelf verklaarde zich bij zijn verhoor bereid in een andere stad van Holland te gaan wonen. Eenige maatregelen zouden dan dienen genomen te worden voor zijn onderhoud en ook tot het waarnemen van den predikdienst, maar van zijn vrouw gescheiden wonen kon men hem niet toestaan. Was de toestand na drie maanden niet verbeterd, dan zou Hespe zijn dienstwerk niet meer mogen hervatten. Tevens werd beraadslaagd over de voorziening in zijn dienst. Dat de notulen verder zwijgen over den afloop zijner zaak zal wel verband houden met zijn overlijden in 1583.

Coolhaes, zoo heftig door hem bestreden, roemde Hespe nochtans als een degelijk man met goede predikgaven. En de Haarlemsche gemeente stelde zoozeer

prijs op zijn dienst dat zij hem gaarne voor zich wilde behouden, zelfs met het ‘ongemack van zyn huyshoudinge’, liever dan hem te moeten missen.

Geschriften liet Hespe niet na.

Portretten zijn van hem niet bekend.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 218. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* I, k. 1095 (art. v. F.S. Knipscheer). - Rogge, *Coolhaes* I, II (reg.). - Hs. Borger. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* I, II (reg.) - *Werken Marn.- Ver.* S. III. D. II, blz. 129, 194 D. V, blz. 245, 246. - Brandt, *Ref.* I, blz. 652. - Trigland, *Kerk. Gesch.* blz. 177. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* II, blz. 23. - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 180. - Hania, *Helmichius*, blz. 131, 133. - *Orde volgens welke de Feest- en Lijd. teksten in de Ned. Herv. Gem. te Leiden gepredikt worden*, *1857*, blz. 94. - *Arch. Ned. K.G.* N.S. 1903, blz. 377. - F.S. Knipscheer, *De vestiging der Geref. Kerk in N.-Holl. 1572-1608* in: *Arch. Ned. K.G.* N.S. 1909, blz. 157-160. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907. Bijl. Q, blz. 131, 132; Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 116.

[Hendrik van den Hespel]

HESPEL (Hendrik van den), geboren te Dordrecht den 26^{en} Oct. 1742, werd ingeschreven aan de Groningsche academie den 31^{en} Aug. 1765. Na in Oct. 1770 tot proponent bevorderd te zijn door de classis Dordrecht, diende hij eerst als hulpprediker de Amsterdamsche gemeente, en kwam vandaar als predikant te 's-Heerjansland (Sirjansland). Hier werd hij, na den 18^{en} Juli 1775 peremptoir geëxamineerd te zijn in een extra-ordinaire vergadering der classis Zierikzee, waar hij bedankt werd voor zijn ‘fondamenteel en keurig systematisch examen’, den 27 Aug. d.a.v. bevestigd door zijn broeder Florentius v.d. Hespel, pred. te Huisduinen[1)] (m. 2 Tim. II:15; intr. m. Jes. LV:5). Hij nam afscheid van zijn eerste gemeente den 5^{en} Nov. 1780 (m. Lc. XIX:42*a*) om te vertrekken naar Ovezande en Driewegen, waar zijne bevestiging den 12^{en} d.a.v. plaats had door Ds. J.L. Lotichius, pred. te Goes (m. Lc. III:5, 6; intr. m. Joh. IV:24). Zijne derde gemeente was West-Souburg, waar hij den 18^{en} Sept. 1785 bevestigd werd door Ds. N. Wittermans, pred. te Ritthem (m. Col. IV:17; intr. m. 1 Tim. I:15*a*). Te voren (1784) had hij voor een beroeping naar Vrouwenpolder bedankt. Hij bleef te West-Souburg tot hij wegens het ingaan van zijn emeritaat salvo honore den 4^{en} Mei 1807 afscheid preekte (m. Lc. XIX:42). Daarna vestigde hij zich metterwoon te Middelburg, waar hij den 15^{en} Oct. 1828 overleed in vast geloofsvertrouwen op zijn Zaligmaker.

Hij was zeer geacht als mensch en als leeraar. Ook na het ingaan van zijn emeritaat sprak hij zich nog meermalen uit door prediking en geschrift. Zijn betoog over Gods bestel in de omwenteling hier te lande behoorde tot die geschriften, waarin de omwenteling geheel uit godsdienstig oogpunt beschermd en verdedigd werd, en die daardoor wellicht hebben meegewerkt om uitspattingen te voorkomen.

Als een warm voorstander van Bijbel-, Zending- en Traktaatgenootschap deed v.d. Hespel zich kennen, maar ook in ander opzicht toonde hij een belangstelling,

1) Deze broeder van H. v.d. Hespel, geb. te Dordrecht in Mrt. 1738, diende achtereenvolgens de gemeenten van Huisduinen (1765), Petten (1777), Spanbroek (1792), emer. 1797; overl. te Leiden 13 Aug. 1825. Van hem komt in *Boekz.* Jrg. 1818*a*, blz. 310-320 een art. voor: *Gedachten over Luc. XXII*:36 en 38.

die in 1791 zijne benoeming tot lid van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen te Vlissingen tengevolge had.

Als emeritus was hij scriba van de Zeeuwsche synode te Veere 10-12 Mei 1808.

Hij huwde in 1785 met Anna Maria van Nederveen (overl. 6 Oct. 1805). Een zoon uit dit huwelijk was Jan van den Hespel, geb. te W.-Souburg 28 Mrt. 1786, die te Dordrecht later een zeer bekwaam heelmeester was, en schreef over wat men zou kunnen noemen 'kerkelijke chirurgie', o.a. over de *Zijdewonde*, *welke onze Zaligmaker aan 't Kruis ontving*, *ontleed- en zielkundig beschouwd* en *Ontleedkundige Aanmerkingen over de genezing van het afgehouwen oor v. Malchus.*[1)]

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem verscheen in druk:

Gods liefderijk bestuur in de omwenteling v. Nederland aangewezen. Middelb. 1796. 8°. - *Nieuwe leerwyze om Kinderen*, *langs een gemakkelyken en corten weg*, *het leezen en schryven gelyktydig te leeren.* 2de uitg. Middelb. 1799. 8°. - *Het leven en sterven v. J.K. Ellemer*, *den 22sten Maart 1815 geguillotineerd te Middelburg. In twee brieven.* Middelb. 1815. gr. 8°. - *Vriendenraad omtrent het misbruik v.d. Heiligen Naam des Heeren.* 2de verm. dr. Middelb. 1818. 8°. - *Opwekking omtrent het Christelijk geven en ontvangen van aalmoezen.* Middelb. 1819. 8°.

In *verhand. uitgeg. d.h. Zeeuwsch Genootsch.: Verhandeling over Gods goedheid*, *in de bepaaling omtrent den dood der meeste dieren.* Dl. XII (1786), blz. 313-345.[2)]

In: *Biblioth. v. Theol. Letterk. v.h. jaar 1809....* Eerste St. Amst. MDCCCIX, blz. 296-304: *Bedenkingen over Matth. XXI:19.*

In *Boekzaal: Gedachten over Matth. IV:4.* Jrg. 1818*b*, blz. 619-626. - *Gedachten over Matth. VII:1. Oordeelt niet*, *op dat gij niet geoordeeld wordt.* Jrg. 1819*a*, blz. 297-303. - *Bedenkingen over Matth. XII:31*, *32. Daarom zeg Ik u: alle zonden en lastering* enz. Jrg. 1820*a*, blz. 541-546. - *Gedachten over Matth. XVI:24-28. Toen zeide Jezus tot Zijne Discipelen: Zoo iemand achter Mij wil komen*, enz. Jrg. 1822*a*, blz. 689-695.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 219. - Hs. Borger. - Nagtglas, *Levensber.*, 2de afl., blz. 375, 376. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 219. - *Boekz.* Jrg. 1791*b*, blz. 62; jrg. 1799*b*, blz. 573, 574; jrg. 1820*a*, blz. 459, 460; jrg. 1829*a*, blz. 116-118. - N.C. Kist, *Neêrland's Bededagen en Biddagsbrieven.* I. blz. 507. - *Maandbl. v.h. Geneal.-Herald. Gen.* '*De Ned. Leeuw.*' 36ste Jrg. (1918), k. 160. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 132, 144, 149. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* VI (1796-1830), N° 24819. - *Naamreg.* 1790-1833, blz. 247.

[Folkert Jan Hesse]

HESSE (Folkert Jan), geboren te Groningen den 10en Jan. 1811 werd als student aldaar ingeschreven den 2en Sept. 1828. Den 6en Aug. 1834 bevorderd tot proponent bij het Prov. Kerkbestuur van Friesland, werd hij den 7en Febr. 1836 bevestigd als

1) Een en ander in het *Genees- Natuur- en Huishoudkundig Kabinet*, uitgeg. door J. Voegen v Engelen. Vgl. Schotel, *Kerkel. Dordr.* II, blz. 195, 196.
2) Hierin trekt hij ook ernstig te velde tegen alle misbruik van Gods schepselen.

predikant te Tjummarum door Ds. P. Conradi Florison, pred. te Oosterbierum (m. 1 Tim. IV:16; intr. m. Hand. XVIII:9*b*, 10*a*). Na een achttienjarig verblijf aldaar nam hij afscheid den 23^{en} April 1854 (m. Lc. XIX:42*a*), om te vertrekken naar Gasselter Nyeveen, waar hij den 7^{en} Mei d.a.v. werd bevestigd, door Ds. B. Sanders, pred. te Gasselte (m. Joh. XX:17; intr. m. 2 Cor. 1 V:5). Zijn derde

gemeente was Westerlee en Heiligerlee, waar hij den 1^en^ Maart 1857 bevestigd werd door Ds. R. Kylstra, pred. te Meeden (m. Lc. IX:62; intr. m. Hand. VIII:13; afsch. te Gasselter Nyeveen den 22^en^ Febr. m. Fil. I:27). Te Westerlee c.a. ontving hij tegelijkertijd in Nov. 1860 twee beroepingen, een naar Zeeryp en een naar Godlinze, welke laatste hij aannam; den 3^en^ Febr. 1861 werd hij er bevestigd door Ds. N.K. Kuiper, pred. te Krewert (m. Joh. I:43*a*; intr. m. Rom. XV:29; afsch. te Westerlee den 27^en^ Jan. m. 1 Thess. IV:1). Te Godlinze bleef hij werkzaam totdat hij met ingang van den 1^en^ Oct. 1887 emeritaat verkreeg. Hij overleed te Zuidbroek den 20^en^ Febr. 1888.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem verscheen in druk:

Des Christens roemtaal, *bij de ondervinding van den heilrijken invloed*, *welken het lijden dezes tijds*, *onder Gods genadigen zegen*, *op zijn hart en leven uitoefent.* Leerr. n. Rom. V:3*b*-5. Uitgespr. den 22 Nov. 1846, bij gelegenh. v. zijne herstelling uit eene zware krankheid. Uitgeg. t. voord. v.d. behoeftige Weduwen zijner Gemeente. Leeuw. 1847. gr. 8°. - *Gods hoog en wijs bestuur in de regeling v.h. sterflot v.d. mensch*, *vertroostend voor het hart en bevorderlijk aan de beoefening v. lijdzaamheid onder het smartelijkst verlies.* Leerr.... M. bijv. v. eenige dichtregelen, vervaard. door M. Koldijk Gzn. Franeker. 1853. gr. 8°.

Buitendien verscheen (volgens Romein t.a.p.) nog van Hesse een *Lijkrede op R. Kylstra.* Veendam. 1860[1)].

In de *Boekzaal* komt de volgende bijdrage van hem voor: *Het:* **Ik ben het,** *een woord ter behartiging bij de beschouwing van 's Heilands lijden. Naar Joh. XVIII:5m.* Jrg. 1846*a*, blz. 183-199.

L i t t e r a t u u r : Romein, *Pred. Drenthe*, blz. 64. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 283. - *Boekz.* Jrg. 1847*a*, blz 132. - *Brinkman's Cat. 1833-1849*, blz. 289; id. (1850-1882), blz. 518. - *De Wapenheraut.* XX (1916), blz. 443.

[Gerrit Jakob Hesselink]

HESSELINK (Gerrit Jakob)[2)] werd den 23^en^ Oct. 1755 te Groningen geboren als jongste der vijf zonen[3)] uit het huwelijk van Jakob Hesselink en Jeltje Derks, beide behoorende tot de deftige burgerij. Na het voorbereidend onderwijs in zijne vaderstad genoten te hebben werd hij aldaar den 8^en^ Juli 1773 als student ingeschreven. Hij studeerde eerst in de Latijnsche, Grieksche en Oostersche letteren, daarna in de wijsgeerige wetenschappen; vervolgens ging hij naar Lingen, om er het onderwijs te genieten van den vroegeren Groningschen hoogleeraar F.A. van der Marck. Na ruim een jaar teruggekeerd werd hij den 22^en^ Sept. 1777 opnieuw aan de Groningsche

1) De juiste titel kon ondanks verschillende nasporingen niet vastgesteld worden. Deze *Lijkrede* had betrekking op het overlijden van Ds. R. Kylstra, pred. te Meeden (zie boven) en had tot tekst Jes. XL:6, 7*a*.
2) In *Alb. Stud. Gron.* wordt hij tot driemalen genoemd *Gerhardus Jacobus;* overal elders heet hij alleen *Gerrit.*
3) Wèl werd na hem nog een zoon geboren, doch deze overleed spoedig na de geboorte.

academie ingeschreven en den 20^{en} Mei 1778 aldaar bevorderd tot A.L.M. en Phil. Dr. na verdediging eener dissertatie *de Montibus ignivomis ac terrae motibus*, *eorumque cognatione.* In zijn laatste jaar te Groningen volgde hij de

lessen van Prof. Chevallier en wijdde hij zich aan de theologische studie. Daarna liet hij zich inschrijven aan de Doopsgezinde Kweekschool, waar hij de leiding had o.a. van den Remonstrantschen hoogleeraar van der Meersch. Van het resultaat dezer studiën getuigt een door hem ingezonden, met zilver bekroond antwoord op een door Teylers Genootschap in dien tijd uitgeschreven prijsvraag aangaande *het onderscheidende kenmerk der Christelijke openbaring.* Dit was de eenige maal niet, dat een dergelijke onderscheiding hem ten deel viel. Het genoemde Genootschap vond aanleiding hem ook daarna nog te bekronen; hetzelfde geschiedde ook naar aanleiding van eene door hem beantwoorde prijsvraag van het *Haagsch Genootschap tot verdediging van den Chr. Godsdienst.*

In 1781 werd Hesselink leeraar bij de Doopsgezinde gemeente te Bolsward. Lang echter zou hij geen predikant zijn. Toen de hoogleeraar H. Oosterbaan zijn ambt aan de Doopsgezinde kweekschool verwisseld had voor dat van Doopsgezind leeraar te Harlingen, (waarvoor ook Hesselink met hem in aanmerking was gekomen), viel, na een paar vergeefsche benoemingen de keuze van Bestuurders op Hesselink, nadat deze een tweede verhandeling van zijne hand bekroond had gezien, over *de dwaasheid der twijfelarij.* Na zijn gemeente te hebben vaarwel gezegd, aanvaardde hij den 9^{en} Oct. 1786 zijn nieuwe ambt met eene *Oratio*, *caussas exponens*, *cur doctrina Euangelica*, *praestantiâ longe eminens*, *luculentissimisque miraculis munita*, *a plurimis quidem licet protinus recepta*, *a multis tamen*, *tam ex Judaeis quam gentibus*, *rejecta fuerit.* Zoowel door zijn geleerdheid en vernuft als door de wijze, waarop hij doceerde, was Hesselink als hoogleeraar op zijn plaats. Zijn leertrant werd gekenmerkt door eenvoud en beknoptheid. '*Het Zamenstel van Godgeleerdheid en Zedekunde*, 't welk hij zijnen leerlingen gaf tot rigtsnoer des onderzoeks, was noch droog noch duister, en even weinig onvolledig als langwijlig'; ook van zijne *Exegese van het N. Test.* kon hetzelfde gezegd worden. Op zelfstandige wijze volgde hij hierbij de grammatisch-historische methode. Als exegeet heeft hij zich inzonderheid naam gemaakt door zijn *Uitlegkundig Woordenboek des N. Verbonds*, bewerkt naar het voorbeeld van Teller en van Lang. Toegejuicht door mannen als van Hemert, die het reeds vóór de uitgave aanbeval, vond dit zijn standaardwerk op theologisch gebied eveneens heftige bestrijding in anonieme tegenschriften en ook in een naamlooze recensie in de *Bibliotheek v. Theol. Letterkunde v.h. jaar 1804*[1]. Men verweet hem neologie. Zelfs zond een ongenoemde[2] in 1793 er een tegenschrift tegen in het licht onder den titel: *De Nieuwe Hervorming onder de Doopsgezinden volgens het Uitlegk. Woordenboek van den Heer Hesselink; gedr. voor rekening v.d. Auteurs* waarop deze zich verdedigde in een brief *aan de Lezeren van het Uitlegk. Woordenboek*, waaraan hij bij de tweede, hier en daar veranderde uitgave van het werk nog

1) blz. 509-532.

2) Volgens de meening van velen zou de schrijver dezer recensie geweest zijn de Amsterdamsche hoogleeraar van Nuys Klinkenberg. Een anderen aanval had Hesselink te verduren van de zijde van Prof. A. Ypey (*Kr. Kerk* 18e e. D. IX. 1808, blz. 175), die weer aanleiding gaf tot eene anticritiek in *Vaderl. Letteroeffen.* Jrg. 1809, blz. 445-457. Vele jaren later nog plaatste G.H. van Senden (*Verdediging v. Bijbel en Openbaring tegen de voornaamste vroegere en latere bestrijders.* Gron. 1827. I, blz. 568, 569.) Hesselink onder de Bijbelbestrijders, maar werd hierom onderhanden genomen door Prof. Sam. Muller. (Vgl. over dezen pennestrijd *Mengelwerk* der *Vaderl. Letteroefen.* Jrg. 1828, blz. 313-333.)

een nieuwe verdediging toevoegde. Zijn uitlegging van verschillende plaatsen van het N. Test. was van dien aard, dat het verwijt van neologie zich wel laat verklaren; intusschen was zijn vrij radicaal standpunt toch ook niet dat van de Duitsche rationalisten. Hesselink behoorde tot de Lamistische of meer vrijzinnige richting onder de Doopsgezinden; daarom krenkte het hem ten zeerste toen Bestuurders van het Haagsch Genootschap, om hem te kwalificeeren op het titelblad van zijn bekroonde verhandeling *over het Hoogepriesterschap van Jezus Christus* hem aanduidden als 'Professor bij de Mennoniten te Amsterdam'; als Lamist stelde hij op het geestelijke vaderschap van Menno geen prijs; hij schreef dan ook een ernstig protest tegen dien opgedrongen titel[1]. Tijdens zijn hoogleeraarschap had in 1800 de vereeniging plaats van de Zonisten met de Lamisten, en ook van vroegere Zonistische zijde werd zeer gunstig over hem geoordeeld[2]. Mede door zijn invloed kwam het in 1811 tot de stichting van de 'Algemeene Doopsgezinde Societeit ter bevordering van de predikdienst.'

Zijn *dogmatisch* systeem kenmerkte zich door groote soberheid en kortheid, en werd opgehelderd in meer uitvoerige voorlezingen. Hij verbond er de *historia dogmatum aan.*

Zijn onderwijs in de *zedekunde*, waaraan hij ook ettelijke studiën wijdde in het *N. Magazijn v. Wetenschap*, *Kunst en Smaak*, vatte hij breed op; hij vond daarbij gelegenheid uit Hugo Grotius' werk over het *recht van Oorlog en Vrede* eenige hoofdstukken te behandelen, die hij bij zijne theologische lessen kon tepasbrengen.

Bij zijne *homiletische* lessen drong hij vooral aan op duidelijkheid. Dat van hem een gunstige invloed op de prediking onder de Doopsgezinden is uitgegaan kan niet beweerd worden. Ook hier kwam sterk uit dat physica en metaphysica bij hem bovenaan stonden. Hij kweekte bij zijne leerlingen een lust voor mathesis en natuurkunde aan, die zich in veelvuldige 'natuurpreeken' openbaarde. Niet alleen vond hij gelegenheid gedurende de tijdelijke afwezigheid van Prof. v. Konynenburg in 1797 en 1798 gelegenheid diens colleges voor de Remonstrantsche studenten waartenemen, maar ook nam hij in 1800 van den hoogleeraar J.H. van Swinden op diens aandringen het onderwijs over in de mathesis, logica, metaphysica en physica in al haren omvang; aan zijn naam als theoloog deed hij geen goed door den bijzonderen ijver, waarmede hij de physica onderwees[3]. De voorliefde voor deze wetenschap ging bij hem zóóver, dat hij na ongesteldheid zijne colleges daarin, die verzuimd waren, steeds inhaalde, wat met die in de godgeleerde vakken niet altijd het geval was. Zelfs deed hij een waterweegkundige ontdekking.

Zijne veelomvattende werkzaamheden noopten hem te bedanken voor het hem opgedragen lidmaatschap van het *Kon. Ned. Instituut van Letterkunde*, *Wetenschappen en Schoone Kunsten* te Amsterdam.

Intusschen bleef hij ook later nog de theologische studie wel behartigen. Zijn reeds genoemd *Zamenstel* werkte hij bij, en zeker zou hij de algeheele omwerking daarvan voltooid hebben, had zijn dood, den 7^{en} Nov. 1811, het hem niet verhinderd.

1) *Letteroef.* Jrg. 1800. N° XIV.
2) Zie A.H. van Gelder in *Kerknieuws bij de Naamlijst v. Doopsgez. Gemeenten en leeraars*, 1815, blz. 47. tt.
3) Zijne verdiensten op dit gebied zijn beschreven door R. Koopmans, *Hulde aan G. Hesselink*, blz. 97-114.

In *wijsgeerig* opzicht was hij opgeleid in de philosophie van Leibnitz en Wolff; maar hij liet deze varen, toen hij bij zijne studie te Amsterdam kennis maakte met de geschriften van A. Hulshoff; hierna toonde hij duidelijk zijne sympathie voor Kants wijsbegeerte, zooals ook blijkt uit zijn voor 'Felix Meritis' den 30^{en} Oct. 1799 voorgedragen verhandeling: '*Het Leibnitiaansch en Kantiaansch stelsel*, *ten opzigte van het zedekundige vergeleken.*

Zijn ongewone veelzijdigheid blijkt ook uit zijne geschriften op het gebied van *Nederlandsche taal- en letterkunde*, waarvoor hij de liefde van zijn vader geërfd had. Zijn hierna vermelde studie over *Hollandsche dichtmaat en Prosodie*, *toegepast op het Rythmus en Metrum der Ouden*, enz. was oorspronkelijk bedoeld als beantwoording eener prijsvraag, uitgeschreven door de *Hollandsche Maatschappij van fraaije Kunsten en Wetenschappen.* Onder de bewerking meende hij echter beter te doen zijne verhandeling afzonderlijk uittegeven. Intusschen droeg hij als honorair lid van gen. Maatschappij veel toe tot haren bloei. Hetzelfde geldt van de Maatschappij *Felix Meritis*, waarna hij twintig jaren lang honorair lid was.

Een schitterend vernuft was Hesselink niet, maar een zeer helder en scherpzinnig denker, toegerust met een zeldzamen schat van geleerdheid, daarbij echter meer natuurkundige en wijsgeer dan godgeleerde of bekwaam om geestelijke leiding te geven. Zijn uiterlijk maakte den indruk van kunsteloozen eenvoud, gepaard aan ernst, die tot het zwaarmoedige neigde, doch vrij was van verwaandheid en norschheid; ook leek hij iemand van zelfbedwang en kalmte, tevens van zachtmoedigheid en tevredenheid. Tengevolge van een klein spraakgebrek, drukte hij zich eenigszins moeilijk uit, hetgeen hem weleens ten onrechte het verwijt van stijfheid bezorgd heeft.

Den 27^{en} Maart 1809 werd Hesselink met nog enkele andere woordvoerders der Doopsgezinden door den Koning opgeroepen om samen een commissie te vormen, waarmede men maatregelen dacht te treffen tot regeling van al wat den eeredienst bij de Doopsgezinden betrof, gelijk dit ook met andere gezindten geschied was. Bedoelde commissie, als wier tolk Hesselink optrad, verklaarde geen verzoeken te zullen doen, maar de gelegenheid waartenemen de belangen der Doopsgezinden in 's Konings bescherming aantebevelen. Toen in 1811 de hertog van Plaisance, als Gouverneur-Generaal, in naam van het Fransche bewind, zich personen uit verschillende Kerkgenootschappen liet aanwijzen, geschikt om hem aangaande hun gezindte intelichten met het oog op de poging alle Christelijke Kerken in ons vaderland te organiseeren, behoorde Hesselink tot de uit de Doopsgezinden aangewezenen. Van deze poging, die beoogde alle Prot. gezindten te vereenigen, kwam evenwel verder niets. Hesselink was lid van de Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem; honorair lid van de Hollandsche Maatschappij van fraaije Kunsten en Wetenschappen en van de Maatschappij Felix Meritis. Hij behoorde tot de enkelen, die den graad van 'Doctor in de Letteren' verwierven, hoewel zij in de Godgeleerdheid waren opgeleid; de graad van 'Doctor Theol.' werd in de 18de eeuw niet gemakkelijk door Dissenters verkregen.

Op den 1^{en} Mei 1782 huwde Hesselink met Janke Heslinga, die hem vrij onverwachts den 28^{en} Sept. 1800 door den dood ontviel, hem nalatende zes kinderen, waarvan één, van de geboorte af zwak van lichaam en van geest, vijf jaren later

overleed; zijn tweede zoon, die veel beloofde voor de wis- en natuurkunde, stierf op 23jarigen leeftijd, als student te Utrecht, en het volgende jaar (1809) zijn

oudste zoon. Inmiddels was Hesselink hertrouwd met Cornelia Elisabeth Arkenbout, wed. van Jakob Penninck-Hoofd, die hem na anderhalfjarig huwelijk door den dood werd ontnomen den 22^{en} Sept. 1810.

Van G. Hesselink bestaat een portret borstb. rechts, in ov. Naar en door J.E. Marcus. 8°, en hetz. portr., fraaie proefdr. voor alle letter, met geëtsten naam aan de linkerzijde. 8°. (Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, N° 2557, 2558).

Behalve wat van hem gedrukt werd op het gebied der physica gaf hij de volgende geschriften uit:

Uitlegkundig Woordenboek ter opheldering v.d. Schriften des N. Testaments. Amst, 1790. 2 dl.: 2de verm. dr. - *Uitlegk. Woordenb. des N. Test.* Amst. 1803. 1 d. (m. portr.) - *Hollandsche Dichtmaat en Prosodie*, *toegepast op het Rythmus en Metrum der Ouden*, *in zoo verre beiden in onze Hollandsche Dichtkunde zouden kunnen worden ingevoerd.* Amst. 1808. - In: *Verhandel.*, *raakende den natuurl. en geopenb. Godsdienst. Uitg. d. Teyler's Godgel. Genootsch.: Verhandeling ter beantw. der vraage: Welk is het onderscheidende kenmerk v.d. Christelijke Openbaaring; en in hoedanig een verband staat dezelve*, *zo met de Mosaïsche Openbaaringe*, *als met den Natuurlijken Godsdienst?* (Met zilv. bekr.) I.D. MDCCLXXXI, blz. 19-241. - *Verhand. ter beantw. der Vraage: Hoe betoogt men bondigst en kragtigst de dwaasheid van het Scepticismus of der twyffelary*, *en de onbezonnenheid van het meesteragtig beslissen omtrent godsdienstige voorstellingen met aanwyzing van den middelweg*, *tusschen deze twee uitersten te houden?* (M. zilv. bekr.) VII D. (MDCCLXXXVII) blz. 111-228. - *Verhand. ter beantw. der Vraag: Mag en behoort het burgerlyk Bestuur eenigen invloed uitteoefenen op zaken v. godsdienst? - zo ja - van welken aart en uitgestrektheid behoort die invloed te zijn?* (Ond. de zinspr. uit Plutarchus adv. Colotem. Ex ed. Paris. 1524, p. 1125 E.) (M. zilv. bekr.). XVII D. (MDCCXCVII), blz. 227-338.- In: *Verhandel. v.h. Genootsch. t. Verded. v.d. Chr. Godsd.*, *opgericht in 's Hage. Voor het jaer MDCCXCVIII.* Amst. MDCCC.: *Verhandeling over de vraag: hoedanige begrippen hadt de schrijver v.d. Brief aan de Hebreërs aangaande het Hoogepriesterschap v. Jezus; en hoe blijkt derzelver overeenkomst met de denkwijze der overige schrijveren v.h. N. Testament?* (53 blz.). (M. zilv. bekr.).

Ook komen bijdragen van hem voor in verschillende periodieken: o.a.

Over de reden, *waarom Jezus*, *te Bethlehem geboren*, *de Nazarener genoemd werd*, *en op deze tegenwerping nooit geantwoord heeft*, in: *Alg. Vaderl. Letteroef.* Jrg. 1797, N° 3. - *Verhand. over de spreekwijs: den naam v. Jezus Christus aanroepen*, in: *Vaderl. Biblioth.* bij M. de Bruyn. Sept. 1801. - *Verhand. over de ontdekkingen des menschelijken verstands in godsdienstige zaaken*, in: *Nieuw Alg. Magazijn v. Wetensch. Konst en Smaak.* I D N^{o} V. - *De voortreffelijkheid v.h. redelijk schepsel boven de dieren*, *door onderlinge vergelijking*, id. II D. N° II. - *Verhand. over de Tydtelling* (Lezing geh. voor 'Felix Meritis', id. IV D, N^{o} V). - *Verhand. over de bediening der Profeeten bij de Israëlieten en derzelver voorzeggingen*, id. V D, N° 6, - *De redenen v.h. verschil tusschen Grondbeginsels en Gedrag bij de verstandige bewoners dezer aarde*, in: *Vaderl. Magazijn.* I D. N° VI.

L i t t e r a t u u r : R. Koopmans, *Hulde aan Gerrit Hesselink*, *A.L. M*, *Phil. Doct.*, *Lid v.d. Bataafsche Maatsch. der Wetensch. te Haarlem*, *en Hoogl. in de Godgeleerdh.*

en Wijsbeg. bij de Doopsgez. te Amsterdam. (Bevatt: *Lijkrede*, *geh. in de Groote Kerk der Doopsgez. te Amst.*, *den 26sten v. Louwmaand 1812* en *Redevoer.*,

uitgespr. in de Maatsch. v. Verdiensten, *ond. de zinspreuk: Felix Meritis*, *te Amst.*, *den 19den v. Sprokkelmaand 1812*. Benevens: *Aanspr. bij zijn graf door K. Hovens Greve en lijkdichten.* - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 220. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 88-91. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, III, k. 582 (art. v. Dr. J. Herderscheê). - *Galerie historique des Contemporains ou Nouv. Biogr.* etc. Mons. 1827. T.V. p. 313, 314. - S. Muller, *Geschied. v.h. Onderwijs in de Theol. bij de Nederl. Doopsgezinden.* (In: *Jaarboekje voor de Doopsgez. Gemeenten en Naamlijst v.d. Gemeenten der Rem. Broedersch.*, *v. hare Professoren en hare predikanten.* Amst. 1850), blz. 122-144, 146, 148, 149, 151. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 227, 233, 488. - Blaupot ten Cate, *Groningen.* I, blz. 179. - Dez., *Holland.* II, blz. 18, 19, 21, 104-108, 127, 129, 130, 162. - Ypey, *Kr. K. 18^{e} e.* D. IX, blz. 174 v.v. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.* (reg.) - Dez. *Stinstra.* I, II (reg.). - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 359. - *Boekz.* Jrg. 1791*a*, blz. 569-578; jrg. 1792*b*, blz. 16, 24. - *Jaarboekje v.d. Doopsgez. Gem.* enz. II 1838 en. 1839, blz. 112, 113. - *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1872, blz. 8, 9; jrg. 1897, blz. 83; jrg. 1898, blz. 36; jrg. 1901, blz. 18, 24. - *Arch. K.G.* V (1834), blz. 256, 266, 284, 299; VI (1835), blz. 214, 215. - *Alg. Konst- en Letterbode v.h. jr. 1812.* I, blz. 326-329. - *Biogr. Univ.* T. XX, p. 329. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 18. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* I, II (reg.). - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, N° 6769-6771.

[Jan Hessels]

HESSELS (Jan) werd den 25^{en} April 1836 geboren te Leggeloo, gem. Dwingeloo. Van zijn twaalfde jaar af na het verlaten der dorpsschool was hij eerst werkzaam op het land, met de gedachte dat hij evenals zijn vader ook verder den landbouw zou uitoefenen. Hij was echter bestemd om voorganger der gemeente te worden. Ging zijn hart aanvankelijk naar heel andere dingen uit, en koesterde hij begeerte de wereld in te gaan en met het geloof en de Kerk zijner ouders te breken, dit werd later geheel anders; het kwam bij hem tot een breken met zijn vroeger leven, en in 1856, het sterfjaar zijner moeder begaf hij zich, ondanks de aanvankelijke tegenkanting van zijn vader, naar de Theol. School te Kampen, waar zijn studielust, gepaard aan een helder oordeel en een sterk geheugen, hem goed van pas kwam. In 1860 slaagde hij er voor het Litterarisch examen; in 1862 werd hij beroepbaar gesteld in de Chr. Geref. Kerk. Van drie beroepingen, daarop door hem ontvangen, nam hij die naar Bolsward aan, waar hij den 21^{en} Sept. van datzelfde jaar bevestigd werd door Ds. S. Evenhuis, pred. te Scharnegoutum, en intrede deed (m. Joh. IV:35-38). Na twee jaren vertrok hij, mede om gezondheidsredenen naar Bedum, waar hij den 11^{en} Sept. 1864 werd ingeleid door Ds. P. Dijksterhuis, pred. te Groningen. Gedurende zijn zeventienjarig verblijf aldaar kwam er behalve een nieuwe Christelijke school een nieuw kerkgebouw met pastorie tot stand; den 26^{en} Nov. 1878 wijdde hij de kerk in (m. 2 Kron. XXX:8*b*). Van Bedum, waar hij veel vrucht op zijn arbeid zag, scheidde hij niet gemakkelijk; voor beroepingen naar Franeker (Maart 1872), Uithuizermeeden (April 1873), Assen (Nov. 1878) bedankte hij; eene van uit Zwolle volgde hij echter op; hij werd aldaar den 27^{en} Nov. 1881 bevestigd door zijn zwager Ds. R. Mulder, pred. te Haarlem (m. Hand. VIII:35*a*) en hield er intrede (m. Ef. VI:19; afsch. te Bedum 20 Nov. m. Num. XXVII:15-17). Hij bleef te Zwolle werkzaam ook na de samensmelting der Geref.

Kerken A en B in 1892; den 21^{en} Sept. 1902 herdacht hij zijn veertigjarige bediening (m. 1 Tim. I:12). Hessels was begiftigd

met een sterk gestel. Toen echter op zeventigjarigen leeftijd de arbeid hem te zwaar werd, ontsloeg de kerkeraad hem op zijn verzoek voor de helft van zijn dienst, terwijl een derde predikantsplaats gesticht werd. Den 8^{en} Sept. 1907 preekte hij voor het laatst; bronchitis en hartzwakte sloopten daarop zijn lichaam, en den 24^{en} Oct. d.a.v. overleed hij, zittende in zijn stoel. Den 28^{en} had zijn teraardebestelling plaats op de begraafplaats 'Bergklooster' bij Zwolle.

Hessels was iemand van invloed in de Gereformeerde Kerken. Zijn woord besliste meestal. Gewoonlijk was hij afgevaardigde van de Classis Zwolle naar de Particuliere Synode, en van 1872 af werd hij eerst door de Prov. Synode van Groningen en daarna door die van Overijsel bijna onafgebroken naar de Generale Synode afgevaardigd. Jarenlang was hij lid van de Synodale Commissie der toenmaals Chr. Geref. Kerk, en meermalen lid van het Moderamen der Synode, gelijk hij ook op de het laatst vóór zijn dood gehouden Synode van Utrecht assessor was. In het Curatorium van de Theol. School te Kampen, tot wier eerste en beste leerlingen hij behoorde, had hij tal van jaren zitting; nog in zijn sterfjaar leidde hij de Juli-vergadering als voorzitter. Hij was geëerd en bemind bij zijne mede-curatoren, bij hoogleeraren en ook bij de studenten, in wier leven hij zich goed wist te verplaatsen. Sinds 1902 maakte hij ook deel uit van de Commissie van Toezicht op het aan de Theol. School verbonden Gymnasium. Bijzonder legde hij den nadruk op de kennis der Oude Talen en met vaardigheid examineerde hij in Bijbelsche Geschiedenis en Geloofsleer.

Den 31^{en} Oct. 1903 erkende de Regeering zijne verdiensten door hem te benoemen tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

Hessels was gehuwd eerst met Aaltje Hessels (overl. 1889); later (in 1892) hertrouwde hij met Pietje Rypma, eerder wed. van Dr. C. Vermeulen, die, zelve ernstig ziek, hem overleefde. Vier kinderen werden hem te Bedum door den dood ontnomen; ruim vijf jaren vóór zijn overlijden moest hij zijn zoon Johannes, leeraar aan bovengen. Gymnasium, ten grave brengen. Van de zeven kinderen (uit zijn eerste huwelijk) liet hij bij zijn ontslapen slechts één dochter achter, gehuwd met Ds. A.M. Donner, pred. te Amersfoort.

Aan de levensschets van diens hand (zie onder 'Litterat.') is een portret van Hessels toegevoegd.

Van J. Hessels zag het licht:

De onsterfelijkheid der Ziel. Eene lezing geh. te Groningen en Appingedam. Delfzijl. 1880. - *De roem v.d. Evangeliedienaar.* Gedachtenisrede geh. bij gelegenh. v. zijne veertigjarige Ev. bediening op 21 Sept. 1902. Zwolle. 1902, gr. 8°. m. portr.

Met T. Bos en H. Dijkstra vormde hij de red. van den 20^{en} tot 25^{en} jaargang van *De Vrije Kerk.* Geref. Stemmen voor Kerk, Godgeleerdheid en Zending. Leiden. 1894-1899. post 8°.

Met J.H. Feringa en H. de Cock gaf hij uit: *Kerkenordening der Geref. Kerken in Nederl.; benevens de daaraan verbonden besluiten der Gener. Synode v. Dordrecht*, *in den jare 1893.* Kampen. 1894. kl. 8°. Nieuwe uitg., vermeerd. m.d. besluiten der Synode te Middelburg in 1896.

L i t t e r a t u u r : *In Memoriam. Ds. J. Hessels. Levensschets en Grafredenen.* M. portr.). Zwolle. 1907. - A.M. Donner, *Ds. J. Hessels*, dezelfde Levensschets als hiervoor in: *Handboek t. dienste v.d. Geref. Kerken in Nederl.*, *voor het jaar 1908.*

20e Jrg., blz. 307-312 (m. portr.) - *Onze Courant.* Orgaan voor Overijssel en Drenthe. Uitgeg. d. de Anti-revol. Persvereenig. Overijssel en Drenthe. 4de Jrg. 12 Nov. 1907. No 464, art. in memoriam door Ds. R. Mulder. - Hs. Borger. - *Brinkman's* Cat. 1850-1882, blz. 518; id. 1891-1900, blz. 368; id. 1901-1910, blz. 30. - *Cat. v.d. Bibl. der Theol. School v.d. Geref. Kerken in Nederl.*, blz. 306.

[Leonardus Hesta]

HESTA (Leonardus) geboren te Amsterdam den 9en Mei 1856, legde den 19en Juni 1875 met gunstig gevolg admissie-examen af aan de Utrechtsche Academie en werd aldaar als student ingeschreven den 23en Sept. d.a.v. Hij genoot er het onderwijs o.a. van Doedes, v. Oosterzee en Beets tot 1879, in welk jaar hij zich liet inschrijven aan de universiteit in zijn vaderstad. Den 7en Dec. 1881 proponent geworden bij de Alg. Doopsgezinde Societeit, bedankte hij voor beroepingen naar Poppingawier en naar Wieringen en deed hij den 19en Maart 1882 intrede te Rottevalle en Witteveen (m. Gal. I:11), na ingeleid te zijn door Ds. T. Kuiper, pred. te Amsterdam (m. Neh. II:20*a*). Den 20en Apr. 1884 nam hij afscheid van zijne eerste gemeente (m. Hand. XX:32*a*), en den 27en volgde zijn intrede te Norden (m. 1 Cor. III:11), waarmee het afscheid saamviel van zijn voorganger Ds. J. Pol, die de Doopsgezinden aldaar 44 jaren als leeraar had gediend. Zijn vijfjarig verblijf te Norden, waarin hij in het Duitsch preekte in de kleine Doopsgezinde gemeente, die a.h.w. in Duitsch-Luthersche omgeving gevangen zat, herinnerde hij zich gaarne. Den 24en Febr. 1889 preekte hij er afscheid (m. 1 Cor. XVI:23, 24), en den 3en Maart d.a.v. deed hij zijn intrede te Sneek (m. 2 Cor. XIII:9*b*). Kort duurde hier zijn verblijf; reeds het volgend jaar, den 22en Juni, nam hij afscheid van zijn derde gemeente (m. 1 Thess. III:12); den 29en d.a.v. verbond hij zich (m. Ef. VI:12*c*) aan de gemeente te Haarlem, waar hij nog in de kracht zijns levens, den 14en Apr. 1901, overleed.

In bijzondere mate was Hesta in de Doopsgezinde wereld een publiek persoon. Hij betoonde zich een grondig kenner van de geschiedenis der Doopsgezinden, en ijverig verzamelaar van Doopsgezinde letterkunde, geschriften en curiosa. Als opsteller van de statistische overzichten over de Doopsgez. gemeenten, kende hij, zooals slechts zeer weinigen, de Doopsgezind-kerkelijke kaart van het land. Bij hem klopte men van alle kanten aan om voorlichting en raad, en niet vruchteloos. Hij ging op in het behartigen van de belangen der Doopsgezinde gemeenten. Zoo was hij een der meest bekende Doopsgezinde leeraren. Groot was zoowel zijn werkkracht als werklust; hij stelde veel belang in personen en quaestiën, waarmee hij in aanraking kwam, en drong gemakkelijk door tot nadere kennismaking. Een nauwkeurigheid, die niets verwaarloosde, en een ambitie, die hem altoos prikkelde tot een bepaald doel en hem het leven nooit gemakkelijk deed opnemen, behoorde tot zijne kenmerken.

Zijn komst te Haarlem, waar zoo veel omvattende gemeentelijke zorg hem wachtte, belette hem zich voornamelijk aan de studie te wijden, die nu niet meer voor hem werd dan een middel om op de hoogte van zijne zaken te blijven, maar dit laatste was hij dan ook uitnemend. Aan zijne preeken besteedde hij veel zorg; gemakkelijk

droeg hij ze voor, waarbij zijn licht opgewekte aandoening en geestdrift tot uiting kwamen. Zijn aard en gaven maakten hem tot den aangewezen man om in commissies te zitten, en om reglementen te maken en te ordenen. Daarbij was hij echter ook als herder vol toewijding; dit was hem het meest geliefde deel van zijn arbeid.

Door de gezelligheid, die een grondtrek van zijn karakter was, verzamelde hij gaarne menschen rondom zich. Hij wist te waardeeren en te bewonderen. Zijn theologisch standpunt, verschillend van dat der modernen, bleef hij innemen.

Hij was bestuurder en lid van de commissie van uitdeeling der Alg. Doopsgez. Sociëteit, bestuurder van het Noord- en Zuid-Hollandsch Weezenfonds, ziel van de Vereeniging voor de belangen der Doopsgezinden in de verstrooiing, en penningmeester van het Fonds, later de Vereeniging voor Doopsgez. Weezen.

Den 2^{en} Febr. 1882 huwde hij te Amsterdam met Maria Christina van der Weyden.

Een portret van meer dan tien jaren vóór zijn dood prijkt vóór zijn levensschets in *Doopsgez. Bijdr.* (zie hieronder).

Van hem zag het licht:

Vert. v. Theod. Zahn, *De Zondag voornamelijk in de Oude Kerk.* M.e. voorwoord v. C.P. Hofstede de Groot. Amst. 1884. gr. 8°. - *Predigt über I Petr. 1 v. 3.* 1887. 4°. - Met H. Koekebakker Jr. en S. Cramer redigeerde hij gedurende eenige jaren: *De Zondagsbode in Doopsgez. en verwante Christelijke gemeenten.* Meppel. 1881-1891. 4°. De 5de en 6de jrg. droegen tot titel: *De Zondagsbode. Doopsgez. Weekbl.* Van den 7^{en} jrg. af trad een geheel nieuwe redactie op.

L i t t e r a t u u r : Jer. de Vries, *Leon. Hesta*, in: *Doopsgez. Bijdr.* 41ste Jrg. (1901), blz. 127-132 (m. portr.), 213. - Hs. Borger. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 543. - Id. *Ath. Amst.*! blz. 174. - *Brinkman's Cat.* 1883-'91, blz. 632, 633; id. 1891-1900, blz. 830. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* II, blz. 39.

[Romke van Hettinga]

HETTINGA (Romke van), zoon van Doekle v. Hettinga, zilversmid, en Reino de Lon, geboren te Harlingen in 1805 en aldaar ongehuwd overleden den 9^{en} Mei 1879, was in zijn geboorteplaats Kapitein bij de d.d. Schutterij; later leidde hij een zeer bekrompen bestaan en had toen een handel in Deventer-koek, die hij langs de huizen ventte; op 74-jarigen leeftijd werd hij in stervenden toestand gevonden.

Hij bewoog zich, zooals uit zijne hier volgende verschillende geschriften blijkt, op stichtelijk, kerkelijk en godgeleerd terrein.

De leer des Bijbels aang. de H. Driëenheid, *tegen de Handhaver der Herv. Godsdienst*[1] *verdedigd en nader in het licht gesteld.* Rotterd. 1848. gr. 8°. - *Het Lam Gods*, *dat de zonde der wereld wegneemt.* In tafereelen. Rott. 1851. gr. 8°. - *Eene bijdrage tot de leer der absolute predestinatie*, *benevens een aanhangsel betreffende de wijze*, *waarop men van de zijde der wetenschap*, *de leer der H. Schrift bepaaldelijk*, *voor als nog*, *met betrekking tot het rijk der duisternis*, *thans verontgeestelijkt.* Harlingen. 1852, gr. 8°. - *Twee brieven over Kerkeenheid en Kerkinrigting.* Harlingen. 1854. gr. 8°. - *De onfeilbaarheid des Pausen veroordeeld.* A^{o} 1870. Voor reken. v.d. schrijver. Harlingen. 1870. post 8°.

L i t t e r a t u u r : *Alph. Naaml.* 1833-1849, blz. 290. - *Brinkman's Cat.* 1850-1882, blz. 519. Aangevuld door mededeel. van Ds. H.A. Leenmans, pred. te Harlingen.

1) *De Handhaver der Herv. Godsdienst.* Rotterd. 1843-1846. 4 dln. anon. uitgegeven, van de hand van P.J. Laan, emer. pred. te Amersfoort (overl. 8 Dec. 1862).

[Johannes Filippus Heukelom]

HEUKELOM (Johannes Filippus of **Joh. Philippus)**, den 18^{en} Maart 1811 te Amsterdam geboren uit het huwelijk van Paulus Heukelom (Ned. Geref.) en Elisabeth Kraft (Luth.) werd in de Oude Kerk (Herv.) ald. gedoopt 29 Maart d.a.v. en bekleedde later[1)] de betrekking van Godsdienstonderwijzer bij de Ev. Luthersche Gemeente in zijne vaderstad, waar hij den 22^{en} Febr. 1895 overleed.

Van hem zag het licht:

Strijdt den goeden strijd! Een woord aan Protestanten en Katholieken in deze ernstige dagen. Amst. 1853. gr. 8°. - [J.P.H.] *De zaligende keuze. Vijftal toespr. aan leerlingen*, *na geëindigd onderwijs in de waarheden der Chr. Godsdienst.* Amst. 1859. 8°. - *Godsdienstig leesboek voor Chr. huisgezinnen*, *naar de behoefte v. onzen tijd.* Krommenie. 1870. 2 dln. in gr. 8°. - *Het geloof in God en onsterfelijkheid*, *verdedigd en toegepast volgens de beginselen der nieuwe richting.* Tiel. 1871. gr. 8°. - *De dageraad des Christendoms. Tafereelen*, *ontleend aan het N. Test.* Tiel. 1873. post 8°. - *Bijbelbode. Gids bij catechisatiën en Bijbeloefening in gezinnen der latere richting.* Amst. 1877. post 8°. Ook verscheen, door hem bijeenverzameld de *Almanak der zedelijke vereeniging* '*Waarheid*' *voor het jaar 1883.* Nijmegen. Z.j. 8°. Voorts schreef hij artikelen in tijdschriften als *De Tijdspiegel*, de *Chr. Volksalmanak*, en gaf hij eenige gedichten uit: [J.P.H.]. *Feest der dwaasheid.* Amst. 1845. - *Oranje komt.* Amst. 1861. - *Aan de Nederl. Pauselijke Zouaven.* Amst. 1868.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* V, k. 228, 229 (art. v. Dr. W. Zuidema). - *Cat. Letterk.* II, k. 337, 1014. - *Brinkman's Cat.* 1850-1882, blz. 519. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* VII, N° 29607. Aangevuld met mededeel. van den Heer A.B. van der Vies te Amsterdam.

[Justus Heurnius]

HEURNIUS (Justus), werd den 17^{en} Nov. 1587 te Leiden geboren als het zesde der elf kinderen uit het huwelijk van den hoogleeraar Johannes Heurnius, die reeds vóór zijn professoraat in de Medicijnen een zeer geëerd geneesheer was, en Christina Beyers, behoorende tot eene oude patricische Stichtsche familie. In zijn voorgeslacht waren reis- en avonturiersgeest niet vreemd. Als jongeling schijnt hij, hoewel zijn vader de gemeente te Leiden als ouderling diende, geen bijzondere liefde voor den dienst der Kerk geopenbaard te hebben. Althans hij koos evenals zijn oudste broeder de studie der medicijnen, en werd daartoe reeds den 17^{en} Juli 1602 ingeschreven in het Leidsche studentenalbum. Was zijn vader in het jaar te voren overleden, in 1604 verloor hij in één maand aan de ook te Leiden heerschende pestziekte twee zijner zusters, zijne moeder, en een jonger broertje.

Den 18^{en} Apr. 1611 promoveerde hij tot Doctor in de medicijnen. Kort daarop ondernam hij een reis naar Frankrijk en Engeland, die bijna vijf jaren duurde; in dien tijd zeide hij de studie der medicijnen vaarwel voor die der theologie met de bedoeling

1) In de Adresboeken van Amsterdam komt hij van 1855 af voor als 'Godsdienstonderwijzer', sinds 1861 als 'Ev. Luth. Godsdienstonderwijzer en Krankenbezoeker'.

later zich te wijden aan de geestelijke bearbeiding der Indiërs. Den 11^{en} Dec. 1615 liet hij zich daartoe inschrijven in het *Album Stud.* te Groningen; misschien juist dáár om den roep van rechtzinnigheid, die van deze pas gestichte academie uitging; misschien ook vanwege de verdeeldheid en twist in de Theologische

Faculteit te Leiden, ging hij ditmaal zijn vaderstad voorbij, waar zijn broeder Ottho hoogleeraar was in de medicijnen. Den 5^{en} Febr. 1620 met gunstigen uitslag geëxamineerd door de classis Woerden, vergaderd te Langer-Aar, werd hij kort daarop als predikant van Kalslagen bevestigd door Ds. Petr. Mosis, pred. te Nieuwveen, hiertoe door de classis aangewezen. Den 22^{en} Apr. werd hij tot lid der classis aangenomen. Vele bijzonderheden van zijn verblijf te Kalslagen zijn niet bewaard. Als deputaat naar de Synode van Z.-Holland te Brielle 4-12 Juli 1623 woonde hij daar een beraadslaging bij over den 'Kerckendienst van West-Indiën ende wat daarvan dependeert', leidende tot een aansporing aan Bewindhebbers der W.-I.-Compagnie om het loffelijk voorbeeld der O.-I. Compagnie natevolgen. Zoo leerde hij de houding en meening der vaderlandsche Kerk kennen in zake Indische Kerkzaken. Intusschen had hij in 1618 *de legatione evangelica ad Indos capessenda admonitio* uitgegeven, opgedragen aan de Staten-Generaal (waarvoor hem 100 gl. werd toegekend), aan Prins Maurits en aan de Bewindhebbers der O.-I. Compagnie, en voorzien van eene aanbeveling van Prof. J. Polyander. Het werd door iemand als Voetius geprezen.

In 1619 had Heurnius zichzelf aangeboden voor den dienst in O.-Indië bij de classis Amsterdam, aan wie de classis de haarzelve toekomende taak der beroeping had overgedragen.

Den 3^{en} Sept. 1620 verscheen hij in den kerkeraad om nader zijn begeerte en de door hem gestelde voorwaarden te kennen te geven; dezen laatsten waren hoogere, althans andere en meerdere dan aan voorgaande uitgezondenen waren toegestaan, terwijl de kerkeraad oordeelde dat Heurnius op dezelfde voorwaarden diende te gaan. Den 7^{en} Nov. 1622 werd besloten hem voortedragen aan Bewindhebbers der O.-I. Compagnie. Den 13^{en} Nov. 1623 eerst volgde zijne beroeping voor O.-Indië, waartoe Luc. Ambrosius, pred. te Amsterdam, bepaaldelijk zijn invloed aanwendde. Mede door diens toedoen als deputaat van de Amsterdamsche classis, werd ook de approbatie van de classis Woerden verkregen. Met vreugde had deze laatste het bericht van Heurnius' beroeping niet ontvangen, en vooral Kalslagens kerkeraad had aanvankelijk vele gravamina geopperd.

Den 9^{en} Jan. 1624 voer hij van Texel uit op het schip Gouda, en den 17^{en} Juli d.a.v. kwam hij na een voorspoedige reis te Batavia aan. Reeds den 6^{en} Aug. d.a.v. nam hij deel aan een vergadering van predikanten en den kerkeraad van Batavia met gedeputeerden van den Gouv.-Generaal Pieter de Carpentier, saamgeroepen bij resolutie van laatstgen.; Seb. Danckaerts, een der twee predikanten, die tegelijkertijd met Heurnius te Batavia waren aangekomen, werd als praeses gekozen. Aan deze vergadering werden verschillende opdrachten gegeven ter bevordering van den chr. Godsdienst. Heurnius werd al spoedig aangewezen den eerst benoemden scriba te vervangen. De vergadering, driemaal per week gehouden, kon eerst den 27^{en} Oct. gesloten worden, bij welke gelegenheid Heurnius met gebed voorging. Nog dienzelfden avond kwam de beschikking van den Gouv.-Generaal, waarbij Batavia als standplaats werd aangewezen aan Seb. Danckaerts en Heurnius, die er dienst deed in het Maleisch en in het Nederlandsch. Reeds van het begin af lag het in zijne bedoeling de heidenen in de beginselen der chr. religie te onderwijzen, waarbij hem alras bleek dat hij met tal van bezwaren te worstelen had, niet het minst van de zijde

der Bewindhebbers van de O.-I. Compagnie, die in hun eigenwaan zochten zelf alles af te doen. Nadat in 1626 een derde predikant de zorg voor de gemeente

kwam deelen, vond Heurnius gelegenheid zich met ijver toeteleggen op de beoefening van de talen dier volken, aan wie hij het Evangelie zocht te brengen, en die meestal slechts Chineesch, Japansch, Malabaarsch en Gusuratsch verstonden. Met behulp van een Chineesch schoolmeester uit Macau, die Latijn verstond stelde hij een Hollandsch-Latijnsch-Chineesch Woordenboek samen, ook bezorgde hij een Chineesche vertaling van de Geloofsbelijdenis, de Tien Geboden en het Gebed des Heeren. Van dit werk had hij groote verwachtingen voor de nakomelingschap en ook voor den Chineeschen handel. Bewindhebbers der O.-I. Comp. zonden hem op het bericht van zijne praestatie een vereering en aangename 'schenckagie' toe. Er ging terecht een goede roep van hem uit; als predikant was hij ook bij zijne gemeente zeer geliefd. Van invloed in zijn leven werd het gebeurde met den 17-jarigen Pieter Cortenhoeven en Sara Specx, het 13-jarig Statiedochtertje van J.P. Coens echtgenoote, die beiden wegens aanstoot, die zij door hun onzedelijk gedrag hadden gegeven, in Juni 1629 een geduchte strafoefening ondergingen: de eerste de doodstraf; de andere geeseling op het stadhuis met openstaande deuren. Met Ds. Abr. de Roy zocht Heurnius voor beiden vergeefs pardon te verwerven. Den 20^{en} Sept. werd laatstgen. aan het sterfbed van den Gouv.-Generaal geroepen, die hem mondeling den naam noemde van den daar begeerden opvolger. De Raad van Indië wees kort daarna een ander als opvolger aan, nl. Johannes Specx, vader van het daareven bedoelde meisje. Deze heeft veel kwaad aan de Indische Kerk gedaan, en Heurnius had bij herhaalde gelegenheden tegenover hem het kerkelijk recht te handhaven. Den 25^{en} Jan. 1632 moest Heurnius in de Kasteelskerk de 83ste, 84ste en 85ste vraag van den Heidelb. Catechismus verklaren, handelende over de Sleutelen des Hemelrijks; in tegenwoordigheid van Specx toonde hij aan 'sonder eenige hevigheid van spraak of gestes te gebruiken' en zonder persoonlijk te worden, dat de uitoefening der kerkelijke censuur toekomt aan de kerkedienaren en den kerkeraad. Dit verwekte den toorn van den Gouv.-Generaal. Den volgenden dag moest Heurnius verschijnen voor den vollen Raad van Indië, waar Specx hem last gaf zich naar het schip 'Rotterdam' te begeven; dit zou zijn gevangenis zijn. Drie weken werd hij daar in bewaring gehouden; daarna mocht hij zijn eigen kamer bewonen, maar het kasteel niet verlaten en niet prediken. Zijne ambtgenooten wisten echter te bewerken dat hij in Maart zijn vrijheid herkreeg. Heurnius eischte daarna, dat zijn onschuld openlijk van den kansel zou worden bekend gemaakt; de kerkeraad durfde dit echter niet tegenover Specx, die echter, toen hij van zijn commissarissen in den kerkeraad vernam van Heurnius' optreden, hem den 9^{en} April liet verbieden in den kerkeraad te verschijnen, en hem voor twee jaren naar de kust van Coromandel zond, waarna hij naar het vaderland zou moeten vertrekken. Zijne houding had echter blijkbaar zooveel indruk op Specx gemaakt, dat deze uitdrukkelijk een goede behandeling voor hem eischte en hem toestond met een der eerstvolgende schepen terugtekeeren, zoodat hij in Sept. 1632 zich weer te Batavia bevond. De nieuwe Gouv.-Generaal H. Brouwer liet nog geen week nadat hij den 7^{en} van die maand aan wal was gekomen, Heurnius in zijn ambt herstellen.

Niet lang bleef deze echter meer te Batavia. Had hij reeds vroeger zich aangeboden om het Evangelie te gaan prediken op de Key- en Aroëeilanden, nu er een predikant voor Ceram noodig was, viel de keus op hem, en hij aanvaardde ondanks zijn lichamelijke zwakte deze benoeming met blijdschap. Den 1^{en} Maart 1633 voer

hij daartoe uit, maar van te voren had hij in zeer korten tijd zoozeer de gunst van den nieuwen Gouv.-Generaal verworven, dat deze naar het vaderland het meest loffelijk getuigenis zond over ‘syn stichtelyk en onergerlyck leven’, waarom men hem moeilijk missen kon. Ook droeg hij hem de vereerende taak op, om als zijn commissaris naar Amboina te gaan. Het jacht Souburgh, dat Heurnius naar Amboina zou voeren, vanwaar hij naar Ceram vertrekken zou, moest op reis ook het eiland Bali aandoen; daar had hij zich in verbinding te stellen met het gezantschap van den Gouv.-Generaal, om zoodoende den Gouverneur van Amboina op de hoogte te kunnen stellen van de toestanden op Bali. Met bijzondere onderscheiding moest Heurnius worden behandeld. Den 16^{en} Apr. kwam hij voor Amboina; daar de Gouverneur en een paar andere autoriteiten nog op een tocht naar Cerams kust zich bevonden, moest hij nog wachten tot den 19^{en} Mei, eer hij van Ceram iets te weten kwam, maar de informatiën, op andere wijze omtrent Ceram ingewonnen, luidden vèr van gunstig: het Mahomedanisme had er reeds wortel geschoten en het werk onder de inlanders beloofde er weinig vrucht. Een vergadering, den 23^{en} Mei 1633 op Amboina met Heurnius gehouden, had tot resultaat dat diens reis naar Ceram werd uitgesteld tot nadere beslissing, een uitstel, dat leidde tot afstel. Heurnius is nimmer op Ceram geweest. Maar den 6^{en} Juni viel een ander besluit: Heurnius werd ‘neffens sijne familie’ naar de Oeliasersche eilanden gezonden, om aldaar die standplaats te kiezen, die hem het meest geschikt zou voorkomen. Den 17^{en} Juni arriveerde hij op de plaats zijner bestemming. Nog een predikant en een onderwijzer vergezelden hem, om hem bij de inwoners inteleiden. Zijn arbeid was er vèr van gemakkelijk. ‘Als een tweede Bonifacius sloeg Heurnius de hand aan de heidensche heiligdommen en verbrandde in een jaar tijds niet minder dan honderd kleine vierkante offerhuisjes, met de daarin geplaatste afgoden’. Vooral ook in het schoolonderwijs bracht hij hervormingen tot stand. Zijn ijver werd door de bewindhebbers in het vaderland ten zeerste gewaardeerd; men oordeelde dat hij daar voorloopig moest blijven. Zijn arbeid zou er echter op teleurstelling uitloopen. De invloed der Mahomedanen op de Oeliasers nam dermate toe, dat Heurnius' leven meermalen gevaar liep. Hij zag zich genoopt zijn gewone verblijfplaats Oelat te verlaten, om bij de reduite Honomoa te gaan wonen. In 't laatst van 1634 of begin van 1635 gelastte de Gouverneur hem, haar Amboina terugtekeeren. Heurnius verzocht echter den 11^{en} Apr. d.a.v. weer naar de door hem verlaten eilanden te mogen gaan, om er zijn werk en ook zijn aangevangen Schriftvertaling voorttezetten. Dit werd door den inmiddels opgetreden commissaris toegestaan, onder beding dat hij zijn verblijf zou vestigen te Honomoa. Onder de Oeliasers gaf men blijk zijn komst met verlangen tegemoet te zien. Toch duurde ditmaal dat verblijf er zeer kort; een poging om hem te vergiftigen bracht hem in levensgevaar, en Heurnius, die reeds vroeger aan ernstige ziekte geleden had en zwak van gestel was, kwam den 14^{en} Sept. ziek en uitgeput aan op het Kasteel Amboyna. Na aldaar een twist tusschen den Gouverneur en Ds. Vertrecht te hebben bijgelegd, begaf hij zich naar het eiland Noesalaoet, waarvan de opperhoofden hadden verzocht dat hij zich onder hen vestigen mocht. Tevoren deed hij, den 26^{en} Nov. 1635, in gezelschap van den Gouverneur nog een bezoekreis op de drie Oeliasersche eilanden, waarbij hij predikte, doopte, 61 huwelijken bevestigde, en tal van onderlinge twisten

bijlegde. Vervolgens bleef hij nog tot den 3^{en} Febr. 1636 op Amboina, vanwaar hij over het eiland Way, dat in geen

twee jaren bezocht was, naar Noesalaoet reisde; dit eiland had hij al vroeger als predikant onder de Oeliasers, bezocht; hij vestigde er zich in het dorp Lenito, waar hij velen onderwijzen mocht; de zichtbare resultaten van zijn arbeid vielen hem er echter tegen. Zijn moed en zendingsijver om in troebele tijden zich te vestigen op een onbeschermd eiland brachten zijn leven andermaal in gevaar; zijne vijanden spanden blijkbaar samen om hem in handen der ‘mooren’ van Iha over te leveren; een vaartuig om te ontkomen, werd hem geweigerd. Na enkele benauwde dagen kwam er redding; den 31^{en} Maart verscheen een jacht voor het eiland, waaruit 's avonds een sergeant met een soldaat aan wal stapten, afgezonden door den Gouverneur om hem aftehalen, en hem terugtebrengen naar Amboina, waar hij den 4^{en} Apr. 1636 aankwam. Even vóór zijn vertrek waren eenige aanzienlijke hoofden hem hun spijt over het gebeurde komen betuigen.

Op Amboina geraakte hij vervolgens nog meer in moeilijkheden, doordat hij ten onrechte er beschuldigd werd een uitgebroken oproer verwekt te hebben. De Gouv.-Generaal v. Diemen kwam daarop naar Amboina om het oproer te dempen, wat hem ook gelukte hierbij geïnspireerd door Heurnius, die bij hem in hooge achting stond en hem straks vergezelde op het grootste gedeelte zijner tochten tot bevrediging der verschillende eilanden. Bij die gelegenheid zag Heurnius de Oeliasers nog eenmaal terug. Vervolgens teruggekeerd op het Kasteel Amboyna bleef hij daar werkzaam, om den 23^{en} Febr. 1638 den Gouv.-Generaal met diens vloot te vergezellen naar Banda, waar den 29^{en} Maart de proponent H. Pontcaes in tegenwoordigheid van den Gouv.-Generaal e.a. door hem peremptoir geëxamineerd en tot predikant ‘gepromoveert’ werd.

Den 17^{en} Mei 1638 verliet Heurnius, die in Amboina was teruggekeerd, zijn eigenlijk zendingsterrein; in het jaar te voren had de Gouv.-Generaal hem verlof gegeven om te repatrieeren. De terugreis maakte hij onder geleide van den commandeur Jacob Coper, die met een drietal schepen en honderd soldaten naar het eiland Endeh (Flores) voer naar aanleiding van het bericht dat aldaar neiging tot het Christendom openbaar was geworden. De opdracht van den Gouv.-Generaal aan Heurnius luidde, te onderzoeken ‘wat apparentie van sielewinningh onder die van Ende’ was. Onderweg moest Heurnius nog van schip veranderen, daar zij door storm werden beloopen. Den 21^{en} kwam hij voor Flores, waar hij zich geruimen tijd ophield en een grondig onderzoek kon instellen naar de toestanden. Daarna volgde nog een kort bezoek aan Bali, waarvan Heurnius, den 28^{en} Sept. 1638, verslag uitbracht, nadat hij twee dagen te voren te Batavia was aangekomen. Den 23^{en} Dec. d.a.v. vertrok hij vandaar met het schip Zutphen naar het vaderland, voorzien van het getuigenis dat hij zich gedragen had in alle godzaligheid en ijver om zielen te winnen ‘selff met peryckelen sijns levens’.

In de laatste helft van Juni 1639 viel het schip in Texel binnen, en reeds den 25^{en} verscheen Heurnius in de vergadering van bewindhebbers der kamer van Amsterdam, om mededeelingen te doen omtrent den kerkelijken toestand in Indië.

Ook in de eerste classicale vergadering, na zijn terugkomst te Amsterdam gehouden, bracht hij rapport van zijne ervaringen uit. Tevens nam hij de gelegenheid waar om te pleiten voor het herstel van het in 1633 opgeheven Seminarie van Walaeus, opdat

bekwame predikanten naar Indië konden gezonden worden; hiertoe waren ook uit Indië herhaaldelijk verzoeken gekomen, en de N.-Hollandsche synode liet zich

mede niet onbetuigd. Reeds in een brief d^{o} 4 Jan. 1632, door Heurnius gericht aan Bewindhebbers der O.-I. Comp. had deze met ingenomenheid van gen. seminarie verklaard, dat er ‘geen getrouwer, noch stichtelicker bedienaers des gotlicken woordts in Indië gekomen waren dan de kweekelingen van dit loflicke collegium’.

De kerkeraad te Batavia had nl. aan den Gouv.-Generaal voorgesteld aldaar een seminarie te stichten en Walaeus' seminarie opteheffen. Wèl met het eerste, maar geenszins met het tweede deel van dit voorstel kon hij zich toen vereenigen: wat hij wenschte was een Indisch seminarie *naast* dat van Walaeus. Nu Heurnius was gerepatrieerd en brieven had meegebracht, waarin de Bataviasche Kerkeraad hem in 't bijzonder aanwees als zeer geschikt om regent van zulk een seminarie in het vaderland te worden en ook de Gouv.-Generaal hem daartoe aanbeval (hoewel deze liever zulk een college in Batavia gesticht zag), begon men weer moed te vatten, dat de zaak zou tot stand komen, en werd er door de classis van Middelburg en Amsterdam met ernst op aangedrongen. Alleen de groote kosten schrikten Bewindhebbers af. Toch knoopten zij met Heurnius nu onderhandelingen aan, om hem te vragen of hij niet genegen zou zijn eenige ‘aencomelingen, bequame studenten’ te ontvangen om hen inteleiden in de Theologie en in de kennis der Maleische taal. Deze onderhandelingen leidden echter tot niets.

Inmiddels werd hem d^{o} 12 Juli 1640 de beroeping toegezonden van den Kerkeraad te Wijk-bij-Duurstede, voor de derde predikantsplaats, aldaar pas gesticht wegens de combinatie met Overlangbroek. Den 25^{en} Aug. werd hij als lid der classis geadmitteerd.

Zijn leven daar ter plaatse kenmerkte zich niet door buitengewone gebeurtenissen. In zijn ijveren tegen ‘de profanatie van den Sabbath’ deed hij zich kennen als Voetiaan, hetgeen trouwens ook reeds in zijn vroeger leven gebleken was.

Hoezeer Heurnius onder de meest bevoegde taalkenners gerekend werd, blijkt hieruit dat de O.-I. Compagnie hem aanwees onder het drietal, waaraan de revisie van v. Hasel's Bijbeloverzetting werd opgedragen. Resultaat daarvan was de in 1646 verschenen verbeterde uitgave van de Maleische vertaling van het Evangelie van Lucas en dat van Johannes; het boek was in twee kolommen gedrukt, het Hollandsch naar de Staten vertaling in Duitsche, het Maleisch in Latijnsche letter. Ook geheel zelfstandig werk leverde hij, nl. in een Maleische vertaling van de Handelingen, uitgegeven door de Compagnie, in één deel met den door Heurnius herzienen arbeid van Alb. Ruyl, die Mattheus en Marcus en van Jan v. Hasel, die Lucas en Johannes had vertaald. Dit werk verscheen op last van de Bewindhebbers der O.-I. Compagnie te Amsterdam in 1651. Blijkens de dedicatie, door Heurnius aan de Bewindhebbers gewijd, was het Pieter de Carpentier die hem het herzien der Evangeliën had verzocht. Bij deze uitgave zijn nog gevoegd een aantal in 't Maleisch vertaalde en in den druk met noten voorziene psalmen, ook verschillende gezangen, waarvan alleen die, welke door de Dordtsche synode waren toegelaten, het Hollandsche naast zich hebben; de andere worden alleen in 't Maleisch aangetroffen. Achter de psalmen volgt nog een gedeelte van de in het Maleisch vertaalde liturgie. Van Bewindhebbers wist hij nog te verkrijgen dat het door v. Hasel vertaalde boek Genesis zou gedrukt worden (of het hiertoe gekomen is, staat niet vast). Waarschijnlijk na zijn dood, in 1652, verscheen *de Psalter ofte de honderd en vijftig Psalmen* enz. Het werk van v. Hasel, dat slechts de eerste vijftig Psalmen bevatte, was dus door Heurnius

aangevuld. Zijne vertalingen zijn van bevoegde zijde niet geprezen; maar de durf en het inzicht, uit zijn ondernemen gebleken, wekken in elk geval bewondering. Den 20^{en} Oct. 1651 maakte Heurnius zijn testament; de datum van zijn overlijden laat zich niet vaststellen, maar valt tusschen dezen dag en Sept. 1652.

Als scriba fungeerde hij in de Utrechtsche Synode 3-8 Sept. 1650, waar Anth. Mattheüs ijverig met hem beraadslaagde over een voorslag tot demping der geschillen gerezen tusschen Gisb. Voetius, Car. de Maets, Paul. Voet en Sam. Maresius.

Heurnius bleef ongehuwd. Allerwege werd zijn voorbeeldige levenswandel geroemd. Aan zijn 'diep ingesneden karakter' is zelfs van een zijde, hem overigens niet sympathiek gezind, hulde gebracht. Hij is een der warmste ijveraars geweest voor de belangen der Indische Kerk, wier geestelijk welzijn hij steeds in het oog hield, een strijder voor hare zelfstandigheid en voor haar recht. Dat hij dien strijd heeft verloren, lag niet aan hem.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van hem zag het licht:

De legatione evangelica ad Indos Capessenda admonitio. (Ps. 82:8). L. Bat. 1618. 16°. (Na de opdracht aan de Staten-Gen. en Prins Maurits en 'rerum Indicarum Curatoribus' volgt een brief v. Prof. J. Polyander aan Prof. O. Heurnius over deze *admonitio.);* 2de ed. 1628. - *Het Heylige Evangelium beschreven door Lucas ende Johannes; overgeset in de Malaische Tael door Jan van Hasel wylen Directeur. Overgesien ende verbetert door den Eerw.*, *Godsal.*, *Welgeleerden D. Justum Heurnium.* Amst. 1646. 4°. Gedr. in 2 kolommen, het Hollandsch naar de Staten-Vert. in Duitsche, het Maleisch in Latijnsche letter. Zonder voorr. of bijvoegsels. (In 1677 verscheen te Oxford een uitgaaf met opdracht aan Thomas Marshall, herdr. ald. 1704). - *Vyftig Psalmen des Koninklyken Propheets Davids: overgezet in de Maleische tale door Jan van Hasel*, *wylen Directeur. Overgezien ende verbeterd*, *ende de honderd laatste in die zelve tale gesteld door den E. Justus Heurnius*, *door ordre v.d. E.E.H.H. Bewindh. der O.-I. Comp. tot uuytbreyding v. Gods heilig woordt onder de verblinde volkeren in de quartieren v. O.-Indië;* hierachter gevoegd: *XIV Maleische Predikatiën*, *gesteld door den wel eerw. Godzal.*, *welgeleerden D. Kasper Wiltens zal^{r}*, *in zyn leven Dienaar des Goddel. Woords in O.-I.*, *ten dienst v.d. Achtb. vereen. Ned.-Comp.* Amst..... A^{o} Dom. 1648. 4°. Opnieuw uitgeg. ond. denzelfden titel. Amst. 1669. 4°; nogmaals: Amst. 1680. 4°. - *Vocabularium*, *ofte Woordenboek naar de orde van 't Alphabeth*, *in het Duitsch en Maleisch. Eertijds gecomponeerd en uitgegeven door den Eerw. Heer D. Kasper Wiltens*, *en Sebastiaan Dankaarts zaligr. Ende nu (met meer dan drie duizend zo woorden als manieren van spreken) vermeerderd uit de schriften van den E.E*, *Jan van Hasel ende Albert Ruyl.* Amst. 1650. 4°. (Later verm. uitg. door Ds. Fred. Gueynier en Ds. Melch. Leydecker. Batavia. 1707, 1708). - *De vier heilige Evangeliën*, *beschreven door de vier Evangelisten Matthaeus*, *Markus*, *Lukas*, *Johannes. Ende het boek v.d. Handelingen der H. Apostelen*, *beschreven door Lukas. Overgezet in Nederduitsch ende Maleisch naar de Grieksche waarheid. Ende zijn de twee eerste Evangeliën in de Maleische tale gesteld door den E. Heer Albert Ruil; de twee laatste der zelven*, *door den E. Jan van Hazel. Ende alle vier overzien ende verbeterd naar den originelen text door Justus Heurnius. De Handelingen d. H. Apostelen zijn in de Maleische tale gesteld*

door den E. Justus Heurnius, weleer Bedienaar des Goddel. Woords in O.-Indië, onder 't gebiedt der Achtbare vereen.

Nederl. Comp., *en tegenwoordig in de Geref. Gem. v. J.C. tot Wyk te Duurstede.* Amst. Gedr. door ordre v.d. E.E.H.H. Bewindh. der O.-I. Comp., tot uitbreiding van Gods H. Woordt onder de verblinde volkeren in de quartieren v. O.-Indië. Anno 1651. 4°. Opnieuw uitgeg. 'te Amsterdam, door ordre v.d. E. Heren Bewindh. der O.-I. Comp.'; gedr. 1692 in 't zelve formaat, onder den tytel, die op de voornoemden tytelplaat gestaan heeft; en het overige, dat op het tytelblad stondt, is gesteld achter de voorreden, met weinige veranderingen.' - *De Psalter*, *ofte de honderd en vyftig Psalmen des Koninglyken Propheets Davids gesteld in de Nederd. en Maleische tale naar de Grieksche waarheid: ende zyn de eerste vyftig Psalmen overgezet in de Maleische tale door den E. Jan v. Hazel*, *de welke zyn verbeterd*, *en de honderd laatste in de zelve tale gesteld door den E. Justus Heurnius.....* Amst. Gedr. door ordre v.d. E.E. Heren Bewindh. der O.-I. Comp..... A° Dom. 1652. 4°. Opnieuw uitg. Amst. 1689. 4°. (In twee kolommen uitgegeven.)

Voorts verscheen later in druk het door hem gestelde *Schriftelyck Rapport gedaen aengaende de gelegentheyt van 't eilandt Ende*, *tot het voortplanten v.d. Chr. Religie en van wegen de gelegenheyt van Bali:* 1638. In: *Bijdragen v.d. Taal-Land- en Volkenkunde v. Ned.-Indië.* Tijdschr. v.h. Kon. Instituut voor de Taal-Land- en Volkenkunde v. N.-I. Derde Dl. (1855), blz. 250-262.

L i t t e r a t u u r : J.R. Callenbach, *Justus Heurnius*, *eene bijdrage t.d. geschied. des Christendoms in Ned. O.-Indië.* Proefschr. 1897. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 228, 229. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, IV, k. 746 (art. Dr. J. Herderscheê); id. V, k. 229-231 (art. Dr. J.R. Callenbach). - v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.-I. Pred.*, blz. 179-182. - Dez., *De Herv. Kerk in O.-I.* (reg.). - Vos, *Amstels kerk. leven*, blz. 267, 271, 296. - Grothe, *Arch. O. Holl. Zend.* I-III (zie: reg. achter IV), V, blz. 196, 197; VI, blz. 16, 17, 84-90, 137, 193, 200, 207-213, 225-232, 247-256, 265, 266, 268, 275-278, 283-286, 303-305, 330, 336-339, 346-353, 357-365, 383-392, 400, 407 (hieronder verschillende brieven van Heurnius). - H.J. Olthuis, *De Doopspractijk der Geref. Kerken in Ned.* 1568-1816 (reg.). - F. Valentyn, *Oud en Nieuw O.-Indiën.* D. III, St. I, fol. 45-50; D. IV, St. II, fol. 8-16, 19, 115. - G.H. Werndly, *Maleische Boekzaal* (verv. op *Maleische Spraakkunst)*, blz. 230-236, 288, 289, 292, 293, 334. - *Bijdr. t.d. Taal- Land- en Volkenkunde v. Ned.-Indië.* N. Volgreeks. Eerste Dl., blz. 1-71. - W.P.C. Knuttel, *Just. Heurnius*, in: *De Ned. Spectator.* Jrg. 1897, blz. 253, 254. - Dez., *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 134. - Herzog, *Realencykl:* Bd. XIII. S. 132, r. 33, vv., 46. - *Herald. Biblioth.* Jrg. 1872, blz. 337-351; jrg. 1873, blz. 49-63, 146-148. - *Nav.* 24ste Jrg. (1874), blz. 301; 27ste jrg. (1877), blz. 602; 41ste jrg. (1891), blz. 361, 519, 520. - Dodt v. Flensburg, *Arch. Utr.* VIII, blz. 42.

[Cornelis van Heusden]

HEUSDEN (Cornelis van) werd, na den 14en Mei 1699 geëxamineerd te zijn, den 11en Juni d.a.v. door den kerkeraad te Amsterdam aangesteld tot 'siecketrooster'. Hij bleef, aldaar werkzaam tot zijn overlijden in 1741; den 27en Nov. van gen. jaar werd hij begraven in de Nieuwe kerk. Hij liet één kindskind na. Het laatst woonde hij aan de 'Heere Gracht bij de Roomolensteeg'.

Hij ijverde tegen Deurhoff en de Hattemisten, wier ideëen ook in de Amsterdamsche gemeente doorwerkten. In het jaar van Deurhoffs overlijden verscheen een bundel getiteld: *Alle de gedichten*, *voor en tegen den Grooten Godgeleerden en*

schranderen wijsgeer, *den Heere Willem Deurhoff.* (Amst. 1717. 4°), een wonderlijk mengelmoes van lof en blaam, waarin ook C. v. Heusden in zijne op rijm gebrachte woorden op schimpende wijze tegen Deurhoff zijn gemoed ontlastte. Hierop deed hij volgen: *Afgeperste Verantwoordinge wegens het Gedigt voor hem uitgegeven. Ter onsterv'lyke opvaard van Willem Deurhoff; Tegen alle de onheusche en valsche beschuldigingen van de Lievelingen des overledene*, *in verscheidene Gedigten uitgebracht: Waar in de Gevoelens*, *den zelven te Last gelegt*, *uit zyne Schriften*, *met behoorlyke bewys-stukken worden bevestegd*, *en deszelfs schand- en schaadlykheid aangeweezen.* Amst. 1719. 8°.

Later gaf hij nog uit: *Het Allervolmaakste*, *Van alle Schepzelen zakelyk onderscheiden hoogstgeduchte Goddelyk - Wezen: 't Geen Pontiaan van Hattem en zyne Navolgers lasterlyk noemen 's Werelds Afgod*, *Dagon*, *Satan enz.; Dat zy Goddeloosheid toeschryven*, *en Welks Val en Verlochenhige zy zeggen te moeten en te willen bevorderen: Tegens dezelven betoogt den Eenigen*, *Eeuwigen*, *Waaragtigen en Levendigen God*, *Den Schepper en Onderhouder der Wereld*, *ende den Wetgever en Richter van alle redelyke Schepzelen Zakelyk te zijn: Met de nodige Berichten en Bewys-stukken tot het een en ander dienende. Vervat in vyf Brieven aan den Heere N. N:. Opgestelt van eenen Liefhebber der Waarheid*, *Ende vervolgens in 't licht gegeven Door Corn. v. Heusden*, *Kranken-Bezoeker t' Amsterdam*, *Ter Waerschouwinge voor de Menigvuldige Voorstanders en Voortplanters der Atheistery en Vrygeestery*, *die heden daags onder 't Uitterlyke Christendom schuilen; En byzonderlyk tegens Hendrick Woutelaars; Weleer te Amsterdam alzo bekend en woonachtig*, *Maar door de WelEd. Gr. Achtb. Heeren Burgemeesteren in het Jaar MDCCXXXI om die reden uit dezelve stad gezet.*

Tweede Briev., *waarin van Hattems evengemelde Allerysselykste godslasteringen*, *en Woutelaars volstrekte overeenstemminge met Hem*, *ook die v. hun beide in het Hoofdzakelyke met Spinoza*, *niet alleen middagklaar in 't Algemeen bewezen*, *mitsgaders hunlieder bedriegeryen naakt ontdekt en aanvankelyk wederlegt worden; maar ook de Regtzinnige Waerheden in veele stukken daer tegens overgestelt en verdedigt zynde tusschen en onder den text ten dien einde in en bygevoegt de Twee Verklaringen van G. v. Heukelom*, *J. v. Dam en J. v. Stendel tegens Woutelaars*, *ende eenen Briev van Hem eigenhandig aan J. Ziegenmeyer geschreven*, *met verscheiden Aanmerkingen daarop; mitsgaders veele Verhandelingen over zeer gewigtige Metaphysice en Theologice Stoffen: ende in 't byzonder tegens de Metaphysica van den Heere Christian Wolff*, *Mathem*, *et Philosoph. Profess: primar: te Marburg etc. etc.; dog allervoornaamst tegens de Ongodistische Gevoelens en Schriften von Willem Deurhoff en zijne navolgeren.* Amsterd. MDCCXXXIV. 4°.

Tegen C. Bouman en diens vrienden, die hij beschuldigde aanhangers van Deurhoff te zijn, schreef hij: '*T Vervolg Op de Onpartydige Vraagen Gedaan aan C. Bouman*, *Over zyn Eigen* **Stellingen,** *in zyn* **Brieven** *aan* **Willem Beumer,** *en* **Andries de Vrind,** *en onpartydig Onderzoek*, *nopens Gods* **Aenbiddelijke Werking,** *etc. tegen het* **Onderzoek** *v. Willem Deurhof; waar ontdekt word*, *de ontrouwe behandelinge van Carel Bouman tegen de Persoon en Naam v. Cornelis van Heusden in zijn Historisch Verhaal v.d. zuivere en Rechtvaardige behandelinge der Eerw. Kerkenraad v. Amterdam. Waar by komt een Aanwysinge*, *dat* **Abram Raap** *ontrouw handelt*,

in zyn uitgegeven twee gehouden **Samenspraaken** *en beweezen word zyn verdraayen van de* **Waarheid** *in* **Leugen**. Amst. 1741. 4°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 231, 232. - Sepp, *Bibliogr. Kerkgesch.*, blz. 210. - v. Abkoude, *Naamreg.* D.I. St. I, blz. 152. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* IV, N° 17197. Aangevuld met meded. uit Kerk. Archief der Ned. Herv. Gem. te Amsterdam.

[Jacob van Heusden]

HEUSDEN (Jacob van), een der zestien kinderen[1)] uit het huwelijk van Jacob v. Heusden, Notaris en Procureur, en Johanna van der Plas, werd den 30^{en} Jan. 1757 geboren te Hilvarenbeek. Te 's-Hertogenbosch bezocht hij de Latynsche School, waar hij vele prijzen behaalde, en die hij verliet met het uitspreken op 22 Febr. 1766 van eene oratie *in agricolarum vitae laudem.* Den 13^{en} Sept. 1777 had zijne inschrijving plaats als student te Leiden, waar J.H. van der Palm en Ew. Kist tot zijne vrienden en Ew. Hollebeek tot zijne leermeesters behoorden. Den 3^{en} Febr. 1783 tot proponent bevorderd door de classis Leyden en Neder-Rhijnland, werd hij den 29^{en} Dec. van dat jaar beroepen tot adjunct-predikant te St. Oedenrode, en werd hij, na den 4^{en} Febr. 1784 peremptoir geëxamineerd te zijn voor de classis Peel en Kempenland, als gewoon predikant in gen. gemeente bevestigd den 7^{en} Maart d.a.v. door Ds. P. Keuchenius, pred. te Hilvarenbeek (m. Mal. II:7; intr. m. 1 Thess. II:20). Den 29^{en} Apr. 1792 nam hij aldaar afscheid (m. 2 Thess. III:18), om den 6^{en} Mei d.a.v. bevestigd te worden te Hilvarenbeek, Diessen en Riel door Ds. R. Alberthoma Chevalier, pred. te 's-Hertogenbosch (m. Mc. XVI:15*b*; intr. m. 2 Cor. VI:1). In 1807 werd de zeer moeilijk bereikbare gemeente Lage Mierde met zijn geboorteplaats gecombineerd, en verkreeg hij dientengevolge 150 gld. tractementsverhooging. In Apr. deed hij aldaar intrede (m. Joh. XX:26-29). In datzelfde jaar bedankte hij voor eene beroeping naar Arnemuiden. Een toezegging van beroep naar Vlissingen werd door hem afgewezen. Den 19^{en} Nov. 1809 wijdde hij de nieuwe, onder vele bezwaren gebouwde kerk te Hilvarenbeek in (m. Ps. CXXXIII); de oude kerk was tengevolge der Staatsregeling van 12 Juli 1798, den 22^{en} Aug. 1799 door de Roomschen genaast ondanks alle mogelijke pogingen door v. Heusden aangewend om dit te voorkomen. De godsdienstoefeningen hadden daarop plaats in een stal. De oude pastorie, op dezelfde manier genaast, werd aanvankelijk nog van de Roomschen gehuurd; nadat de huur weldra aanmerkelijk verhoogd was, werd V. Heusden gerechtelijk gesommeerd haar te verlaten tegen 1 Mei 1807; hij wendde zich daarop tot Lodewijk Napoleon, met dit gevolg dat deze 6000 gld. schonk aan de Herv. Gemeente tot bouw eener nieuwe kerk onder bepaling dat de pastorie aan deze zou worden overgedragen. Aan v. Heusdens overleg en goede administratie was het te danken dat de door aankoop der pastorie zeer verzwaarde gemeenteschuld geregeld werd afgelost en in de onderhouding beide van pastorie en kerk behoorlijk kon worden voorzien. Bij het uitbreken der Belgische onlusten ernstig bemoeilijkt kon hij zijn werk niet als vroeger verrichten, maar tot scheiden van zijn ambt kon hij nog niet besluiten. Eindelijk overtuigd dat het spoedig daartoe komen moest, kon hij bij het uitspreken van zijn laatste preek (over Mt. VI:33), zijne aandoeningen, die hij anders meester was, nauwelijks bedwingen. Met ingang van 1 Juli 1839 verkreeg hij emeritaat salvo

1) Tien van deze stierven zeer jong.

honore et stipendio, waarna hij bleef wonen in zijn geboorteplaats, waar hij den 7^{en} Maart 1841 overleed.

Van Heusden was een geleerd man, die niet alleen zuiver en vloeiend Latijn en Grieksch sprak, het Hebreeuwsch grondig kende; ook was hij bedreven exegeet en had zelfs verstand van rechtsgeleerdheid en geneeskunde. Zijne drie zonen bereidde hij zelf voor tot de Academie, waar zij tot drie verschillende faculteiten behoorden. Zijn verhandeling *over het onderzoek der H. Schrift* werd door het Haagsch Genootschap met zilver bekroond.

Niet alleen de belangen van eigen gemeente, maar van de gansche Ned. Herv. Kerk had hij op het oog. Temidden van de onaangenaamheden en gevaren, waaraan hij sedert de omwenteling van 1795 was blootgesteld, gaf hij zijne *Aanmerkingen* uit op een anoniem verschenen geschrift: *de Godsdienst afgezonderd van den Staat*, waarin hij de stelling *dat de Staat met de bezoldiging der Herv. Kerk niets te maken had* in verband met de verplichting tot uitbetaling der tractementen, zakelijk bestreed, later gevolgd door een eveneens naamloos verschenen *Praeadvys*, van zijn hand (zie onder zijn geschriften), zonder vermelding van den drukker, maar alom te bekomen.

Van zijn vredelievendheid gaf hij ook blijk door zijn optreden in den twist, in 1795 te Gouda ontstaan over de admissie van den politiek afgezetten, doch daarna weder herstelden Herv. predikant J.W. Bussingh, tegen wien de overige predikanten, gesteund door den kerkeraad, positie namen. De Goudsche gemeente werd dientengevolge in twee partijen verdeeld. Vruchteloos mengden zich de kerkelijke en burgerlijke autoriteiten erin. Van Heusden begaf zich daarop in eigen persoon naar Gouda (begin Mei 1802). Na een driedaagsche reis vervoegde hij zich bij het ministerie van predikanten, en den volgenden dag bij Bussingh; in een op zijn aandringen belegde kerkeraadsvergadering den 7^{en} Mei mocht v. Heusden de voldoening smaken dat een schikking getroffen en de twist, zeven jaren lang met groote bitterheid gevoerd, bijgelegd werd. Allerwege, ook buiten Gouda, werd hem lof toegebracht.

In een paar geschriften zette hij zijn standpunt uiteen ten opzichte van de Formulieren der Ned. Herv. Kerk. Zijne voorlezing *over het gebruik* daarvan moest dienen ter afwering van aanvallen, die men op de Formulieren had gericht. Bij het begin der kerkelijke afscheidingsbeweging van 1834 handelde hij nogmaals in 't bijzonder over het gezag der symbolische boeken. Hij wenschte hierbij onderscheid gemaakt te zien tusschen *leer* en *leerwijze;* de wijze, waarop de Bijbelsche leer van den weg der zaligheid werd voorgedragen, beoordeelde hij naar de begrippen van den tijd, waarin de Formulieren waren opgesteld.

Vooral heeft v. Heusden naam gemaakt door zijn met gunstigen uitslag bekroond pogen om de grondbeginselen der Maatschappij van Weldadigheid, waarin hij groot belang stelde, ook in N.-Brabant toegepast te zien. Den landbouw achtte hij een geschikt middel tot bewaring en versterking van kleine Protestantsche gemeenten. Hij was er niet blind voor hoe in zijne provincie menige Protestant, die den landbouw of een ander handwerk uitoefende, van Roomsche zijde zwaar in zijn bestaan werd gedrukt, hetgeen oorzaak werd dat dezulken zich veelal elders vestigden, waardoor tal van N.-Brabantsche gemeenten in kwijnenden toestand verkeerden. Bijzonder te Breda en in N.-Holland wendde hij pogingen aan om te geraken tot oprichting eener Maatschappij ten einde bedoeld verschijnsel tegentegaan. Vond hij aanvankelijk toejuiching, straks dreigde de zaak verijdeld te worden vanwege de vele daartegen geopperde bezwaren. De ijver van v. Heusden werd echter ten slotte bekroond door

de stichting den 18^{en} Juli 1822 te Breda van de *Prot. Maatschappij ter bevordering van welstand, door ondersteuning*

en voorlichting, zich ten doel stellend Prot. hulpbehoevenden voortelichten, te steunen en landerijen aantekoopen om hun gunstige uitzichten voor de toekomst te openen. O.a. in zijn *Peter en Anna of de gelukkige Landbouw* (in 27 hfdst. verdeeld) diende hij daarbij zelf van voorlichting. In Juni 1830 werd de naam der stichting veranderd in *Maatsch. tot bevordering van welstand*, *voornamelijk onder Landlieden;* maar het doel bleef hetzelfde. Weldra nam de Maatsch. in kracht en groei toe, en in den loop der jaren heeft zij onberekenbaar nut gesticht. Meende v. Heusden voor het voorzitterschap te moeten bedanken uithoofde van zijn leeftijd en zijn afgelegen woonplaats, hij werd daarop toch tot voorzitter benoemd met een Provisioneelen voorzitter nevens hem, die de gewone werkzaamheden waarnam. In 1839 werd hij tot Honorair Voorzitter benoemd. Zoolang mogelijk woonde hij de algemeene vergaderingen trouw bij, en tot het laatst toe leefde hij mee in de belangen der Maatschappij. In dit verband verdient vermelding dat hij ook voor de belangen van niet-Protestanten zich vaak moeite gaf.

Van Heusden was werkzaam in verschillende kerkelijke functies. In de allereerste vergadering van het Classicaal Bestuur van 's-Hertogenbosch den 27^{en} Maart 1816 trad hij op als Assessor. Hij vervaardigde een *Reglement van orde* voor de zitting en werkzaamheden van gen. Bestuur, en samen met den Praeses het *Regl. op de Weduwen-beurs* der Classis 's Bosch in 1817 en 1818. Als Praeses van gen. Bestuur trad hij op den 30^{en} Nov. 1825; als Praeses van het Prov. Kerkbestuur van N.-Brabant werd hij benoemd voor het jaar 1832; en hij bleef dit jarenlang. In die verschillende betrekkingen onderscheidde hij zich door kunde en karakter. Ook van den Ring Oisterwijk was hij jarenlang Voorzitter; als zoodanig vervaardigde hij een reglement voor de vergaderingen van dien Ring. Zijn lezing over Ps. CXLIV (zie blz. 801) droeg hij in een van deze, den 24^{en} Sept. 1816, voor.

Van Heusden huwde den 9^{en} Juli 1790 met mej. Wilhelmina Cornelia de Bruyn (geb. te Middelburg), met wie hij zijn gouden bruiloft vierde; zij overleed 10 Jan. 1854. Hun oudste zoon volgt hierna. Van Heusdens biograaf Ds. J.J. Sprenger van Eyk was door huwelijk zijn kleinzoon, en tevens zijn opvolger te Hilvarenbeek.

Bij Kon. Besl. d.d. 28 Sept. 1840 benoemd tot Ridder der Orde v.d. Nederl. Leeuw, ontving v. Heusden daarvan het ordeteeken juist den dag vóór zijn sterven.

Van hem bestaat een portret in steendruk borstb. links, in gekleeden rok m. ridderorde. N.A. du Bois door P. Barbiers. Met facs. kl. fol. Chin. papier. Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, N° 2369.

Van Jac. v. Heusden zag het licht:

Verhandel. in welke het onderzoek der Heil. Schrift den Christenen, *zo voor zichzelven*, *als met hunne huisgenoten*, *aangeprezen*, *en tevens aangetoond wordt*, *hoe het zelve*, *op de meest gevoeglyke wyze*, *tot recht verstand en troost*, *volle bevestiging der waarheid*, *kan worden in het werk gesteld.* 78 blz. In: *Verhand. v.h. Genootsch. t. verded. v.d. Chr. Godsd.*, *opger. in 's-Hage*, v.h. jaar MDCCLXXXIX. Amst. MDCCXCI. - [Anon.] *Aanmerkingen op een geschrift*, *getiteld: De Godsdienst afgezonderd v.d. Staat. Opgedragen aan de aanstaande Nationale Vergadering der Nederl. Republiek.* Dordr. Z.j. (1795). - [Anon.] *Een Praeadvys hoe de leeraars der Herv. Kerk*, *ingevolge het decreet der Nation. Vergadering ter afschaffing v. alle heerschende Godsdienst*, *zich voortaan te gedragen hebben.* Amst. Z.j. 8°. - *Het*

beminnelijke v.d. plegtige Godsdienstige samenkomsten der christenen, voorgesteld in eene leerr., naar

Psalm CXXXIII, *bij gelegenh. der inwijd. v.h. nieuwe Kerkgebouw der Hervormden te Hilvarenbeek*, *den 19den Nov. 1809*. 's-Hertogenb. 1811. 8o. - [Anon.] *De dag des Heeren. Eene Zamenspraak tusschen den Heer B. en Mevrouw V.* 's-Hertogenb. 1824. kl. 8o. - *Voorlezing*, *behelzende een woord over het gebruik v. Geloofs-belijdenissen of Symbolische boeken*, *ter bereiking v. derzelver bedoeling*, *eenheid des geloofs onder de belijders v.h. Christendom.* 's-Hertogenb. 1825. Gr. 8o. - [Anon.] *De voortreffelijkheid v.h. Gereformeerde boven het Roomsche geloof in gemeenzame gesprekken.* Breda. 1830. 12o. - *Het behoorlijk eerbiedigen v.d. Geloofs-formulieren der Herv. Kerk in Nederl.*, *beschouwd als het geschiktste middel ter bereiking v. derzelver doel*, *de eenigheid des geloofs*, *ook bij de tegenwoordige onrust*, *in dezelve verwekt.* 's-Hertogenb. 1836. gr. 8o. - [Anon.] *Het groot belang der Gereformeerden om zich van de Roomsche Kerk gescheiden te houden.* Amst. en Rott. 18.. - *Kort onderwijs in de Chr. Godsdienst*, *naar de belijdenis der Hervormden.* 3de dr. 's-Hertogenb. 1836 (1ste dr. ald. 1823) kl. 8o.

Onder de spreuk van Crispus Salustius: *Pulchrum est bene facere Reipublicae*, *etiam bene dicere haud absurdum est* gaf hij een kleine verhandeling (Breda 1830) ter aanbeveling van de Maatsch. v. Welstand enz. en met hetzelfde doel later het anon. verschenen geschrift: *Peter en Anna*, *of de gelukkige Landbouw.* Breda. 1834.

In *Boekz.* Jrg. 1816*b*, blz. 743-745 plaatste hij een *Kort Overzigt van den CXLIVsten Psalm.* (Voorgelezen in de Ringvergader. v. 24 Sept. 1816 te Oisterwijk).

L i t t e r a t u u r : J.J. Sprenger v. Eyk, *Jacob van Heusden*, *Ridder der Orde v.d. Ned. Leeuw*, *Oud-Presid. v.h. Prov. Kerkbestuur in N.-Braband*, *Rust. Predt. v. Hilvarenbeek*, *in zijn verdienstelijk leven geschetst.* M. aanteek. Rott. 1841. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 232. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 92-95. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* I, k. 1100 (art. v. Dr. W. Meindersma). - Kist en Royaards, *Arch. K.G.* V (1834), blz. 288. - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1125. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* II, k. 10, 65, 161, 443, 453, 621. - A. Kuenen, *Het Haagsch Genootsch.* enz., blz. 89. - *N.-Vadert. Biblioth.* VI, No 10. - J.W. Bussingh, *Twee Leerredenen.* Rott. 1802. - *Vaderl. Letteroefeningen.* Jrg. 1826. 1ste st., blz. 463-465; id. Jrg. 1831, 1ste st., blz. 534, 535. - *Het Geslachts-Register van de Fam. van Heusden*, *met de aanverwante takken*, *naar de offciële inlichtingen van 1716 af*, *tot de Achterkleinkinderen van Jacob v. Heusden*, *predt. te Hilvarenbeek.* (Niet in den handel). Uitg. ter drukkerij te 's-Hertogenbosch. Febr. 1888, blz. 22, 54-57. - *Boekz.* Jrg. 1776*a*, blz. 320, 321; jrg. 1802*a*, blz. 548; jrg. 1813*b*, blz. 260-267; jrg. 1841*a*, blz. 405, 406, 530, 531, - *Alphab. Naaml.* 1833-1849, blz. 29. - *Jaarverslag v.d. Maatsch. v. Welstand* 1824, 1826.

[Cornelis Johannes van Heusden]

HEUSDEN (Cornelis Johannes van), oudste zoon van den hiervoorgen. Jacob v. Heusden, geboren te St.-Oedenrode den 4en Apr. 1792, werd ingeschreven als student in de Rechten den 18en Sept. 1810 en promoveerde aldaar in Juni 1813 op Theses juridicae. Hij vervulde rechterlijke betrekkingen afwisselend te Breda en te 's-Hertobosch; waar hij jarenlang President was van het Prov. Gerechtshof van

N.-Brabant. Hij overleed aldaar den 1^{en} Aug. 1872. Op juridisch en ander gebied schreef hij vele werken; ook op godsdienstig en kerkelijk gebied bewoog hij zich. Het tijdschrift *De Dageraad* bevat van de oprichting af (1856) van zijne hand onderscheiden artikelen, onderteekend *E.G.* (Een Geloovige). Tegen de afvaardiging van dezen

Dageraadsman namens het Prov. Kerkbestuur van N.-Brabant als lid der Algem. Synode in 1860 kwamen G.P. Kits van Heyningen (zie hierna i.v.) e.a. in verzet; hetgeen hieromtrent in de Synode voorviel gaf aan v. Heusden *Een woord ter toelichting* in de pen.

Van de Maatsch. t. Nut v. 't Algem. ontving hij den gouden eereprijs voor zijne beantwoording der door haar in 1824 uitgeschreven prijsvraag over *Geluk en ongeluk of de onderscheidene gevolgen van huiselijkheid en uithuizigheid*, en achtereenvolgens werd hij benoemd tot Ridder der Orde van den Ned. Leeuw en Commandeur van de Eikekroon; onder de verschillende colleges, waarin hij zitting had, behoorde ook het Prov. College van Toezicht.

Hij was driemaal gehuwd 1° 5 Mei 1822 te 's-Hertogenbosch met Louise Sterk, 2° 12 Juni 1834 te Utrecht met Jonkvr. Jacoba Sara van Haeften, 3° 28 Apr. 1841 te 's-Hertogenbosch met Johanna Glasina Glein (overl. 16 Mrt. 1874). Uit deze drie huwelijken werden in 't geheel tien kinderen geboren.

Van C.J. v. Heusden bestaat een portret op steen geteekend door H.J. Backer naar eene schilderij van A. du Bois.

Behalve verschillende geschriften op rechtskundig en ander gebied zag van hem het licht:

De zaak der Protestanten in Noordbraband verdedigd tegen het antwoord van een vriend der waarheid enz. 1820. - [Anon.], *Christina of de gevolgen van wellust en vooroordeel.* Oorspr. Nederlandsch. Rotterd. 1822. 8°. - *Geluk en ongeluk*, *of de onderscheidene gevolgen v. huiselijkheid en uithuizigheid.* Uitg. d.d. Maatsch. t. Nut v. 't Algem. Amsterd. 1824. 8°. - [Anon.], *Adolf en Amalia of erkenning v. misstappen.* Oorspr. Nederlandsch. Rotterd. 1824. 8°. - [Anon.], *Nederlandsche verhalen tot aankweeking v. deugd en goede zeden.* Breda. 1824-1825. 2 dln. 8°. - [Anon.], *Edward en Lucia*, *of gevolgen van ligtzinnige leugen.* Oorspr. Nederlandsch. Rotterd. 1825. 8°. - [Anon.], *Huisselyke tafereelen en romantische verhalen.* Oorspr. Nederl. Rotterd. 1827. 8°. - [Anon.], *Verscheidenheden*, *landen en volken betreffende*, *getrokken uit de jongste en belangrijkste reisbeschrijvingen* door J.G. Sommer. Amst. 1834. 2 dln. 8°. In 1848 gevolgd door: *Nieuwe verscheidenheden.* 2 dln. - [Anon.], *Verkort Tafereel v.h. Heelal.* N. h. Hoogduitsch v. G.J. Sommer, Hoogleeraar te Praag. Amst. 1837. 8°. - [Anon.], *Tafereel v.h. heel-al*, volgens de beschrijving v. J.G. Sommer, Hoogleeraar te Praag. Amst. 1837. 6 dln. 8°. - [Anon.], *Beknopt overzigt van al het geschapene*, *ingerigt tot een leiddraad bij het school- en huis-onderwijs der jeugd.* Amst. 1837. 8°. - [Een Geloovige], *Gedachten ten aanzien eener toekomstige meer algemeene godsdienstige geloofsleer overeenkomstig de christelyke*, *gegrond op natuur en rede.* (Een boek voor onbevooroordeeld zelfdenkenden, uit alle Kerken en Kerkgenootschappen). Amst. 1845. 8°. - [Een Geloovige], *Een wetenschappelijke beschouwing der natuur in haren geheelen omvang*, *het middel om tot de waarheid te geraken.* Amst. 1847. 8°. Met naam opnieuw uitgeg. ond. den titel: *Wetensch. beschouwing der natuur*, *m.e. woord over supranaturalisme en causaal-verband n. aanl. der geschr. v. A. Pierson en A. Réville.* 's-Hertogenb. 1866. 8°. - [Een Geloovige], *Twintig stellingen tot aanwijzing der overeenstemmingen v.d. Chr. Godsdienst met wijsbegeerte en wetenschap.* Amst. 1850. 8°. - [Een Geloovige], *Mijn*

Christendom of beknopte aanwijzing mijner opvatiing der Godsdienstleer naar de eigen woorden van Jezus Christus. Amst. 1850. 8°. - *De herderlijke brief v.d. Alg. Syn. commissie der*

Ned. Herv. Kerk (22 Apr. 1853) aan de Christelijk Herv. Gem. in Nederland, *beschouwd als uitgaande van het ware godsdienstig en staatkundig beginsel.* 1853. - *Concept-reglement v.h. beheer der Kerkelijke Fondsen en Goederen in de Ned. Herv. Kerk.* (Rapport v.d. Syn. Commissie). 1853. - *Concept-reglement v. Kerkelijk Opzicht en Tucht voor de Ned. Herv. Kerk.* (Rapport v.d. Syn. Commissie). 1854. - [E.G.], *Open Brief aan een vriend over de studie der Chr. Anthropologie en de levens-studiën v.d. Hoogleeraar C. Pruys v.d. Hoeven*, *in betrekking tot het maandschrift* '*De Dageraad*'. Utr. 1858. 8°. - [Doctor in de natuurl. wijsbegeerte en bovennatuurkunde], *Het magnetisme beschouwd bij het licht der natuurkunde in zijnen aard*, *oorsprong en werking.* 's-Gravenh. 1858. 8°. - [Id.] *De onsterfelijkheid v.d. mensch natuurkundig*, *wijsgeerig bewezen*, *op grond v.h. magnetisme.* 's-Gravenh. 1858. 8°. - *Het leven na den dood. Philosophisch-metaphysische verhandeling over den toestand v.d. geest na zijne afscheiding v.h. ligchaam*, door den schrijver van 'De onsterfelijkheid v.d. mensch', ... Het magnetisme, enz. 's-Gravenh. 1859. 8°. - *Een woord tot toelichting v.h. voorgevallene ten gevolge zijner afvaardiging naar de Alg. Synode der Ned. Herv. Kerk in het jaar 1860.* 's-Hertogenb. 1860. post 8°. - [Anon.], *Stemmen van denkenden en voor denkenden uit alle Kerken en Kerkgenootschappen over waarheid en godsdienst.* 's-Hertogenb. 1861-'62. 8°. (Grootendeels van v.H.). Met naam opnieuw uitgeg. ond. den titel: *Waarheid en Godsdienst volgens ervaring en waarneming.* 's-Hertogenb. 1863, 1864. 3 dln. post 8°. (Van de verschillende hfdst. zijn er in het 2de dl. zes niet van v.H.). - *Onsterfelijkheid.* 's-Hertogenb. 1864. post 8°. - *Het leven naar de hedendaagsche wereldbeschouwing.* 's-Hertogenb. 1865. post 8°. - *De Ned. Herv. Kerk en de Moderne Theologie*, *in verhouding tot elkander.* 's-Hertogenb. 1868. post 8°. - *Mijn Gods-idee.* 1871. (Niet in den handel verschenen).

In *De Hervorming: Wat is godsdienst en wie is godsdienstig?* Jrg. 1846. - *Noodzakelijkheid eener wetenschappelijke opvatting der H. Schriften.* Jrg. 1846. - In *De Tijdspiegel: Een woord ter eere der Kerkhervorming aan al hare vrienden*, *tegen al hare vijanden*, *door J.I. Doedes*, *Theol. Dr. en Pred. te Rotterdam.* Tweede dr. Utr. 1849. Jrg. 1850. II, blz. 161-164. - *De Hoogleeraar J.H. Scholten en de Emer. predikant W. Broes.* Jrg. 1851. I, blz. 179-183. - *Over het goddelijk gezag v.d. schrijvers en de boeken des N. Verbonds.* Id. II, blz. 81-91. - *Kerk en Kerkelijke belijdenisschriften.* Jrg. 1852. I, blz. 81-96. - *Eerste bladzijde in een dagboek voor jongelingen.* Jrg. 1853, I, blz. 157-159. - *De kranke Kerk en hare genezing.* Jr. 1856. I, blz. 5-10. - In de *Kerk. Crt.: Art. 13 v.h. Concept Algem. Reglement voor het Bestuur der Ned. Herv. Kerk.* Jrg. 1851. N°. 28. - In *De Dageraad.* Jrg. 1855 en 1856: *Wetenschappelijke beschouwing v.d. mensch*, *de godgeleerdheid*, *de godsdienst v.h. christendom. - De Evangel. Maatschappij en De Dageraad. - Het Zondagsblad. - Geloof en ongeloof. - Christelijk Onderwijs. - Twee waarschuwende stemmen. - Chonia. - Ontwerp v. Wet op het L. Onderwijs.*

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* I, k. 1099, 1100 (art. Dr. W. Meindersma). - *Alb. Stud. L.B.*, k. 1224. - *Het Geslachts-Register v.d. Fam. v. Heusden* enz. blz. 22-26, 57-62. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* I, k. 135, 159, 198,

436, 529, 537, 538, 583, 584, 599; II. k. 139, 187, 414. - *Cat. Letterk.* I, II (reg.). - *Brinkman's Cat.*. (1850-'82), blz. 520. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, N° 6802-6809.

[Frans Esausz. den Heussen]

HEUSSEN (Frans Esaus. den), geboren te Enkhuizen in 1599, oefende daar waarschijnlijk eerst het ambacht uit van kuiper; in de opdracht van zijn geschrift over den Heid. Catechismus aan Burgemeesteren van Enkhuizen nl. verklaart hij ‘dat God hem onwaardige van zijn ambacht en als van achter de vaten geroepen en voort getrokken had, om zyne Gemeente op Oost-Vlieland met den Herderstaf Zijns Woords te weiden’.

Na door de toenmalige zes predikanten van Enkhuizen (onder wie Abr. à Dooreslaer) opgeleid en bekwaamd te zijn, werd hij in 1624 door de N.-Holl. Synode tot proponent bevorderd en in 1625 bevestigd als predikant te Oost-Vlieland, waar hij tot 1679, het jaar van zijn overlijden, werkzaam bleef.

Als beoefenaar van theologie en poëzie maakte hij zich in zijn tijd bekend. Zijn geschrift getiteld: *Den Chr. Visscher*, enz. was een hand- en schatboek voor de visschers van W. en O.-Vlieland. Eenigen tijd na de uitgave van zijn *Catechisatie* over het Eerste Stuk van den Heid. Catechismus was door hem op schrift gebracht een *Catechisatie* over de drie daaropvolgende Zondagen, welk werkje door de Classis van Enkhuizen was nagezien en goedgekeurd met aanmaning aan den schrijver, om dit werk voorttezetten en op dezelfde wijze een leerboekje over den geheelen Catechismus uittegeven, doch de zware predikdienst van den schrijver en bijkomende omstandigheden beletten hem in de eerstvolgende jaren aan dit verzoek te voldoen, maar op sterken aandrang van predikanten (vooral van Ds. Ubbenius, eerst pred. te Enkhuizen, daarna pred. en sub-regent van het Staten-College te Leiden) en van sommige lidmaten besloot hij, nadat Ds. Joh. Roos (overl. 1684) hem wegens zijn hoogen leeftijd en uitgebreiden pastoralen arbeid te O.-Vlieland in 1662 als adjunct was toegevoegd, het vroeger aangevangen werk te voltooien. Het werd in Nov. 1665 door gecommitteerden van de classis van Enkhuizen nagezien en goedgekeurd en in 1668 met Privilegie voor 15 jaren uitgegeven.

Den Heussen huwde in 1651 te Amsterdam met Sara Davids (ingeteek. 21 Apr.)

Verdere levensbijzonderheden zijn evenmin als afbeeldingen van hem bekend. Achter de opdracht van *Den Chr. Visscher* vindt men onder de vier dichtstukjes ter aanprijzing van dit geschrift er een van zijn zoon Nicolaus Doemer den Heussen, destijds scholier der Lat. School te Haarlem, later pred. te Koedijk (1657-1680), een dergenen, aan wie hij den hierna vermelden vierden vermeerderden druk van *Den Chr. Jongelingh* (1647) opdroeg; de eerste druk van deze ‘stichtelyke onderwysing’ (1638) was opgedragen aan zijn oudsten zoon Cornelis Doemer den Heussen; deze was echter vóór 1647 overleden, de beide volgende drukken aan twee met hem bevriende theol. studenten te Franeker; de vierde druk bovendien ook aan zijn zoon Nicolaus.

De door F. Esausz. den Heussen uitgegeven geschriften zijn de volgende:

Tien Schriftuurlyke Redenen, *tot bewys dat de jonge kinderen der Geloovigen moeten gedoopt worden. Cort en klaer tot onderrichtinghe van de eenvoudige t'samen gestelt.* T' Amstelredam gedaen voor Marten Jansz. Brandt. 1637. kl. 8°.[1] - *Den Christelijcken Jongelingh: D.i. Een stichtel. Onderwysinge.... Voorgestelt over de*

1) Dit geschrift is, gelijk ook *Den Chr. Visscher*, zeer zeldzaam geworden. Van beide vindt men, samen in één bandje, een ex. in de Univ. Biblioth. te Leiden. Achter in het eerstgen. komt een *Nieuwe-jaers-vereeringh* voor in poëzie met muziek.

woorden v.d. H. Propheet en Koning David. Psalm 119 vs. 9. Na de nieuwe oversettinge des Bybels, oock in alle aangetogene plaatsen der H. Schrifture. Met een Bij-voeghsel

bestaende in eenige Chr. Gesangen ende Lof-Gedichten tot stichtelicke vermakinghe der Jeugt. Amst. 1638. 8°; 4de verm. dr. ald. 1647. 8°; 5en dr. ald. 1657. 8°. - *Christelick Tresoirtjen ofte Aengvoeysel van het By-voeghsel tot den Christelicken Jongelingh. Inhoudende Eenige Gesanghen en Gedichten, met sekere Aenmerckingen op deselve, betreffende insonderheyt; 1. De Godsaligheyt, gerecommandeert; 2. De Hoovaerdye, bestraft; 3. Godts Besluyt in de Huwelicken, ende 4. De seeckerheyt der Saligheyt, beweert.* Amstelred. 1645. kl. 8°. (Opgedr. aan Gerrit Verduyn, koopman t' Amsterdam en aan den zoon des schryvers Jacob den Heussen 'Schoolmeester aen 't Zuyd-end van Oost-Sanen', die bij eerstgen. vroeger in betrekking was geweest). - *Den Christelijcken Visscher, Voor-ghestelt by forma v. t'samenspreeckinghe tusschen een Visscher ende Predikant: Tot stichtelycke onderwysinghe, aen alle Visschers en Zeevarende luyden. De derde druck, van nieuws oversien ende verbetert, na de nieuwe oversettinge des Bybels, in alle plaetsen der H. Schrifture.* T' Amstelredam. 1640. kl. 8°.[1] - *Catechizatie over het Eerste Deel v.d. Catechismus, van des Menschen Ellende.* 1647. - *Catechizatie over de Christelyke Catechismus, der Geref. Kerken in de Vereen. Nederlanden.* Enkhuysen. 1668. 8°. - *Noahs Arcke en Zions Burght, Vertoont Door de bewarende handt des Almachtigen Gods, in dit sware Oorloghs geval, aen syn Volck en Kercke, van het Vereenight Nederlandt, In Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt, en Groeningerland. Onder een Sommarisch Verhael van 't gepasseerde desen vergangen Somer 1672: Danckseggens en Gebedens wijse, tot onsen genadigen en weldadigen God. Begrepen en Gestelt, ter eeren Gods, en nut des Vaderlands. Hos. XIII:IX. Hos. XVIII:X.* Amsteld. 1673. 4°. - *Gouden Breydel voor de quade en ongebonden Tonge ofte Verklar. v.h. Derde Gebodt... Met een Aenhangsel vervat: eenige Politycke en Kerckel. wetten tegen het vloecken, sweeren* enz. Amst. 1676. kl. 8°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VI, blz. 232, 233. - v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 219, 220. - Hs. Borger. - J.Chr. Koecher, *Catechetische Hist. der Geref. Kerke in Zwitzerland*, enz. enz. (vert. d. E.W. Cramerus), blz. 312. - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 244. - *Nav.* II (1852), blz. 121. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 136. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* II[2], N° 10687. - *Maandbl.* '*De Ned. Leeuw*' 39ste Jrg. (1921), k. 18.

[Nicolaus van Heussen]

(HEUSSEN) (HUSSEN)[2] **(Nicolaus van)**, geboren te Delft, werd op achttienjarigen leeftijd[3] den 6en Febr. 1643, ingeschreven als student te Leiden, en in 1647 bevestigd te Poortugaal, waar hij ook na de combinatie dezer gemeente met Albrandswaard (in 1656) werkzaam bleef tot zijn vertrek naar N.O.-Indië. Door de classis van Amsterdam als predikant aldaar beroepen, reisde hij erheen met het schip 'de Walvisch'. Den 19en Juli 1660 arriveerde hij te Batavia. Vier dagen na zijn aankomst

1) Proza en poëzie met plaatjes, opgedragen aan de regeering van Enkhuizen en van W. en O.-Vlieland. De eerste en tweede druk waren binnen vier jaren geheel uitverkocht.
2) Als *Hussenius* staat hij ingeschreven in het *Alb. Stud. L.B.* en ook in het origineel van de *Acta der Part. Syn. v. Z.-Holl.* te Schoonhoven Juli 1650.
3) Volgens v. Troostenburg de Bruyn t.a.p. zou hij in 1627 geboren zijn.

werd hem de bloeiende gemeente aldaar tot standplaats aangewezen. Hij overleed er den 22^{en} Juni 1670. Hij werd geroemd als een ‘wakker’ man.

Hij was gehuwd met N. van Toll, uit welks huwelijk een dochter Sara geboren werd, later de echtgenoote van Cornelis Moll, secr. van de weeskamer te Batavia.

Portretten van N. Heussen zijn niet bekend.

Van hem worden de volgende geschriften vermeld:

Gebeden over den Catechismus. Leiden. 1655. 8°. - *Catechismus der Geref. Nederl. Kerken in haare waarheid bevestigd met de getuigenissen der Oud-Vaderen.* Rotterd. 1657. 8°.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. L.B.*, k. 347. - v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.-I. Pred.*, blz. 182, 183. - Soermans, *Pred. Z.-Holl.*, blz. 88. - J.Chr. Koecher, *Catechet. Historie der Geref. Kerken*, *In Zwitzerland* enz. enz. (vert. d. E.W. Cramerus), blz. 312. - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 244. - Knuttel, *Acta*, III, IV (reg.)

[Willem Dirk Heuvel]

HEUVEL (Willem Dirk), geboren in 1735 te Tilburg uit het huwelijk van Ds. David Heuvel en M.S. Zehender, studeerde aan de Utrechtsche Academie, waar hij ingeschreven werd in 1755 en den 29^{en} Oct. van datzelfde jaar bevorderd tot Theol. Doctor op het hieronder vermelde proefschrift.

Den 13^{en} Oct. 1756 door de classis 's-Hertogenbosch met ‘een loffelijk testimonium examinis’ tot proponent bevorderd, deed hij den 4^{en} Nov. 1759, na bevestigd te zijn door Ds. Car. Leyendecker, pred. te Boxtel (m. Ps. LXVIII:12, intr. m. Ps. XVI:5, 6) te Tilburg als opvolger van zijn vader, die aldaar in 1726 als adjunct-predikant opgetreden, er van 1734 af in vollen dienst werkzaam geweest en den 15^{en} Apr. 1759 overleden was, nalatende vijf kinderen. Ook de zoon bleef te Tilburg in dienst tot aan zijn dood. Na langdurige longtering overleed hij er den 28^{en} Oct. 1793. Zwak van lichaam had hij sedert lang rust noodig; toch preekte hij nog kort vóór zijn overlijden. Als een eigenaardigheid kan vermeld worden dat óók hij als predikant te Tilburg opgevolgd werd door zijn zoon *Dirk David Heuvel* (pred. te Heerewaarden 1785, Boxtel 1790, Tilburg 1 Juni 1794, overl. 6 Mei 1802).

Van W.D. Heuvel zijn geen afbeeldingen bekend.

De titel zijner acad. dissertatie luidt:

De vindemia et torcularibus Veterum Hebraeorum. Tr. ad Rh. 1755. 4°.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 153. - *Boekz.* Jrg. 1755*b*, blz. 737; jrg. 1793*b*, blz. 626, 627. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* I, blz. 60. Aangevuld met mededeel. v.d. Heer W.M.C. Regt.

[Arent van Heuven]

HEUVEN (Arent van), zijdereeder te Utrecht, diende tevens de Doopsgezinden aldaar in de 17de eeuw als leeraar, en nam als zoodanig deel aan den strijd om de belijdenis, welke in die kringen veel beroering wekte. Hun gemeente, in 1639 opgetreden als vereenigde Vlaamsche, Friesche en Hoogduitsche gemeente, had als zoodanig geen gemeenschap met de Waterlanders, van ouds de vrijzinnigen onder de Doopsgezinden. Een preekbeurt door een der leeraren van die gemeente, Ds. W.

van Maurick, kort na diens verkiezing, welke den 21^{en} Febr. 1658 plaats had, voor de Waterlanders te Rotterdam vervuld, werd aanleiding dat de Utrechtsche gemeente in twee partijen verdeeld werd. Er ontstonden hevige twisten. Aan de zijde van v. Maurick schaarden zich drie zijner mede-leeraars, onder wie v. Heuven; zij wilden van geen gezag van eenig belijdenisschrift weten; toch stelden zij, om aan het verlangen der tegenpartij tegemoettekomen, samen een belijdenis op, die, in 1659 in druk verschenen, geheel in den geest was van de beruchte XIX Artikelen van Galenus en Spruyt.

Een hunner voornaamste tegenstanders, Robbert van Hoogveldt, eveneens leeraar der Utrechtsche Doopsgezinden, antwoordde hierop met een *Korte*, *doch noodighe Waerschouwinghe*, waarin aan de vier daareven bedoelden verweten werd dat zij in de voornaamste stukken zich niet duidelijk hadden uitgelaten en den nadruk hadden gelegd op zulke dingen, waarover allen het eens waren. Hierop antwoordde v. Maurick weer mede uit naam der drie anderen, den 1^{en} Dec. 1659 in een *Uytbiedinge*, waarin zij beloofden allen aanstoot verder te vermijden en zich te houden aan de belijdenissen, een verklaring nog in datzelfde jaar door v. Maurick teruggenomen. Kort daarop mengde de kerkeraad der Gereformeerde gemeente zich in den strijd; hij drong er bij den Magistraat op aan, dat deze krachtens een vroeger plakkaat de 'Sociniaensche gruwelen' zou tekeergaan. Deze poging had wel geen onmiddellijk gevolg, doch het eind van het conflict, waarbij ook Doopsgezinde buitenmannen werden ingeroepen, was dat de plaatselijke overheid den 12^{en} Aug. 1661 het vonnis bekrachtigde, waarbij twee dagen tevoren de Utrechtsche gemeente besloot het viertal leeraars in hunnen dienst te schorsen; deze hielden daarna afzonderlijke bijeenkomsten, waarin zij zelfs Doop en Avondmaal bedienden. Zij werden hiervoor beboet, maar zij trotseerden den Magistraat en kozen telkens een andere plaats voor hunne conventikelen. Pogingen tot toenadering leden schipbreuk. Toen zij echter later, om zich van de blaam van onrechtzinnigheid te zuiveren, trachtten zich in een verantwoording zoo rechtzinnig mogelijk uittedrukken, besloot de Vroedschap den 4^{en} Aug. 1664 de schorsing opteheffen.

Ook nadat de rollen waren omgekeerd, bleef de gemeente verdeeld, maar de geruchtmakende strijd was thans ten einde. Van Gerereformeerde zijde werd bewerkt dat v. Maurick in 1666 zich opnieuw had te verantwoorden voor den Magistraat, maar wederom pleitte hij zich vrij met een verklaring; nu werd verlangd dat ook de drie andere leeraars zich zouden zuiveren. Een der twee, die met v. Maurick instemden, was v. Heuven.

Verder is deze blijkbaar niet op den voorgrond getreden. Andere bijzonderheden van zijn leven zijn, evenmin als afbeeldingen, van hem bekend.

Van hem zag het licht:

[Met G. v. Aldendorp, J. Andries en W. v. Maurick.], *Een Belydenisse aengaende de voornaemste Leer-stucken der Christelycken Godtsdienst.* Utr. 1659. 4°. - [Met dezelfde bovengen.], *Wijdt-loopiger Verhael v.d. beklaeglijcke onlusten, onder de Vlaemsche Doopsgesinden binnen Utrecht in den jaere 1661.* Utr. 1662. 4°.

L i t t e r a t u u r: J. Hartog, *De strijd om de Confessie. Eene bladzijde uit de Geschiedenis der Doopsgezinden te Utrecht*, in: *Gel. en Vrijh.* 8ste Jrg. (1874), blz. 490-522. - W.J. Kühler, *De strijd om de Belijdenis in de Vereen. Vlaamsche, Friesche en Hoogduitsche Gem. te Utrecht*, in: *Doopsgez. Bijdr.* 58ste Jrg. (1916), blz. 145-195. - Dez., *Socin.*, blz. 168. - v. Slee, *Rijnsb. Coll.*, blz. 150, 204. - Dez. *Socin.*, blz. 173, 195. - Blaupot ten Cate, *Holl.* I, blz. 335. - Hylkema, *Reformateurs.* I, blz. 29. - *Naaml. Doopsgez. Bijdr.*, blz. 47. - *Cat. Doopsgez. Bibl.* II, blz. 97, 99. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. II, Afd. II, blz. 62. - *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* III, blz. 214, 239.

[Jasper Heyden]

HEYDEN (Jasper, **Caspar**, **Gaspar van der) (HEYDANUS**, **HEIDEN**, **HEIDANUS)** werd in 1530 te Mechelen geboren. Door zijn vader Gerard of Gerrit van der Heyden,

die aldaar tot de aanzienlijke burgers behoorde, was hij bestemd voor den geestelijken stand. Op zestien- of zeventienjarigen leeftijd met het Evangelie bekend geraakt en aanhanger van de leer der Hervorming geworden, verliet hij zijn geboortestad, mogelijk om de vervolgingen te ontwijken, die daar reeds hadden plaatsgehad, maar waarschijnlijker omdat zijn vader hem niet langer bij zich wilde houden. Zonder middelen van bestaan kwam hij daarop te Antwerpen, waar hij als knecht in dienst trad bij een schoenmaker, die mede behoorde tot de kruisgemeente aldaar. Eerst later bemerkte hij dit, doordat hij zijn meester des nachts geregeld bij een kaars op zolder in den Bijbel zag lezen. Sinds dien tijd woonde v.d. Heyden de geheime samenkomsten der gemeente bij. Al spoedig nadat de leeraar der gemeente Jan van Ostende in Oct. 1551 gevangen genomen en kort daarop den marteldood gestorven was, werd hij aangewezen om den ontslapen leeraar te vervangen. Hij bewilligde hierin, doch bleef zijn handwerk daarbij waarnemen, misschien ook wel om daarbij te beter verborgen te kunnen blijven. Na aldus bijna vier jaren te hebben gearbeid, werd hij in 1555 bij herhaling door de gemeente aangezocht zijn handwerk vaarwel te zeggen en zich geheel aan het leeraarsambt te wijden; de gemeente zou hem dan onderhouden. Hij klopte daarop om raad aan bij den kerkeraad van de gemeente Emden, die een toevluchtsoord was voor de vervolgden, en voor vele andere gemeenten de moedergemeente. A Lasco, die in April 1555 uit Emden naar Frankfort vertrokken was, noodigde hem, niet wetende dat hij toen te Antwerpen was, uit bij hem te komen, vermoedelijk om de plaats intenemen van den inmiddels naar O.-Friesland vertrokken Maarten Micron. De kerkeraad te Emden ried hem aan bij de gemeente te Antwerpen te blijven.

Eer hij zich echter voorgoed aan deze gemeente verbond, wenschte hij te Emden tot zijn ambt bevestigd te worden. Eer dit plaats had arbeidde hij te Antwerpen nog eenigen tijd samen met Adr. v. Haemstede, met het oog op v.d. Heydens afwezigheid van uit Emden herwaarts gezonden. Hoelang deze laatste zich te Emden bevond is niet zeker vasttestellen; alleen dit staat vast, dat hij zich in Juni 1557 aldaar bevond en vóór 30 Aug. d.a.v. te Antwerpen terug was; waarschijnlijk was hij vandaar in het begin des jaars vertrokken en keerde hij er ongeveer half Juli weer; v. Haemstede, die zijn terugkomst afwachtte, verliet Antwerpen spoedig daarop; deze had, door vaak buiten te prediken, de gemeente verwaarloosd. Na v. Haemstede's terugkeer ontbrandde de twist tusschen dezen en de gemeente nog heviger, zoodat v.d. Heyden meermalen als vredestichter moest tusschenbeide treden, zooals blijkt uit een brief van den Antwerpschen aan den Emdenschen kerkeraad d^{o} 17 Febr. 1558. Het was niet buiten de schuld van v. Haemstede, dat het voor v.d. Heyden àl gevaarlijker werd, zoodat hij zich te Antwerpen niet langer veilig voelde; door verraad werd het huis, waar hij verblijf hield, omsingeld door den markgraaf Jan v. Immerzeele; o.a. de man bij wien hij inwoonde, en papieren, die v.d. Heyden toebehoorden, vielen den vijand in handen; hijzelf werd evenwel ‘miraculeuslijk genoeg’ gered.

Vermoedelijk heeft hij kort daarna Antwerpen verlaten en niet, zooals sommigen willen, pas in 1559, nadat op het hoofd van een predikant een prijs was gesteld. Hij begaf zich - niet, gelijk velen aannemen naar de Paltz - maar naar Frankfort a/M. waar hij ook het predikambt waarnam. Hoe lang hij daar bleef, is onzeker; waarschijnlijk zal hij spoedig den stroom zijn nagegaan van de vervolgden, die de stad

verlieten om naar de Paltz te trekken, waar Frederik III hun in Juni 1562 het klooster Groot-Frankenthal aanbood (niet ver van Worms) waar weldra een vrij belangrijke stad verrees met een aanwassende gemeente. Toen de eerste leeraar van deze, Petr. Dathenus, in 1564 tot hofprediker van den keurvorst beroepen werd, trad v.d. Heyden als zijn opvolger op bij de Frankenthalsche gemeente. Van 1562 tot 1564 hield hij zich mogelijk te Heidelberg op, òf hij werkte reeds vóór zijne beroeping eenigen tijd met Dathenus te Frankenthal.

In 1566 begon het er voor de Gereformeerden in de Nederlanden tengevolge van het Verbond der Edelen beter uittezien. Onder de vele uitgewekenen, die van de gunstiger omstandigheden gebruik maakten om naar het vaderland wedertekeeren, bevond zich ook v.d. Heyden. Hij kwam vermoedelijk in April te Antwerpen, maar bleef er kort. Den 24^{en} Aug. 1566 bevond hij zich te Axel; hij predikte er op dien dag (St. Bartelsdag) tweemaal in het openbaar ten aanhoore van een groote menigte gewapenden uit Eecloo en Hulst. Den volgenden dag woedde te Axel de beeldenstorm. Den 26^{en} trok v.d. Heyden naar Hulst, vergezeld van een troep gewapende geuzen. Ook daar predikte hij in het openbaar, niet zonder belemmering van de zijde der overheid; daarna had dienzelfden dag de beeldenstorm plaats, vooral in de St. Willebrorduskerk. Den 27^{en} verliet v.d. Heyden Hulst voor Eecloo om daar een kind te doopen. Den 28^{en} nam hij weer zijn intrek op een hoeve vlak bij Hulst, van welke stad de poorten toen echter voor hem gesloten bleven. Daarna vermeed hij Hulst, maar predikte in het zoogen. Malstede.

Dat de beeldenstorm èn te Axel èn te Hulst aanstonds gevolgd is op de sermoenen van G. v.d. Heyden geeft reden tot de onderstelling, dat hij op z'n zachtst genomen de beelden niet in bescherming heeft genomen. Het is ongerijmd, zooals door sommigen geschied is, het voortestellen alsof hij Axel verlaten zou hebben omdat eenigen begonnen daar de beelden te breken. Reeds het gezelschap van beeldstormers, waarin hij reisde van Axel naar Hulst, getuigt van het tegenovergestelde.

Na zijn verblijf in Vlaanderen keerde hij naar Antwerpen terug, waar den 26^{en} Aug. de Prins was gekomen; deze poogde er de rust te herstellen; aan de Gereformeerden werd wel niet, zooals zij verlangd hadden, het gebruik van eenige kerken toegestaan, maar toch enkele plaatsen in de stad. Weldra begonnen zij nu een paar kerken te bouwen. In de zoogen. ‘Koe-kerk’ (oorspronkelijk een koestal) heeft waarschijnlijk v.d. Heyden gepredikt.

In Nov. 1566 werd hem door de Antwerpsche gemeente de moeilijke taak opgedragen de nog jonge Geref. gemeente te Amsterdam te gaan bezoeken, die van de regeering een Kerk (de Oude Kerk) ten gebruike had ontvangen, hetgeen de invloedrijke Lutherschen aldaar zeer mishaagd had. Deze laatsten hadden daarop overal de Gereformeerden zoeken verdacht te maken ten opzichte van hun Avondmaalsleer. Dit had den predikant Jan Arentszoon aanleiding gegeven van den kansel het 10de en 13de Art. der Augsburgsche Confessie (handelend over het Avondmaal) voortelezen en daarbij te verzekeren, dat de Gereformeerden met den inhoud hiervan instemden. De gemeente van Antwerpen, waar in die dagen de verhouding tusschen Gereformeerden en Lutherschen zeer gespannen was, zag in het gebeurde verraad tegen het Gereformeerde beginsel en besloot daarom de zustergemeente in het Noorden tot herroeping van bedoelde woorden te dwingen.

Dit was de bedoeling, waarmee zij G. v.d. Heyden met twee ouderlingen daarheen afvaardigde. Volgens

Brandt zou hij bij die gelegenheid zeer hard zijn opgetreden, en de Amsterdamsche gemeente zelfs met excommunicatie bedreigd hebben, indien zij haar gevoelen omtrent het Avondmaal niet herroepen wilde. Hoewel dit van andere zijde[1)] ontkend is, lijkt het toch niet onwaarschijnlijk dat v.d. Heyden zich te Amsterdam harde woorden heeft laten ontvallen. Al leert men hem kennen als een zacht, vredelievend man, van heel anderen aard dan Moded of Datheen, toch ijverde hij voor wat hij beleed als de zuivere leer, en schroomde hij niet hen, die daarvan afweken, vaak op zeer gevoelige wijze te onderhouden. Daarbij kwam dat de Antwerpsche Gereformeerden voor toeneming van den Lutherschen invloed zeer bezorgd waren, en dat v.d. Heyden weinige jaren te voren te Frankfort veel van de Lutherschen had te verduren gehad. Zoozeer zelfs was hij overtuigd van hunne onhandelbaarheid om tot overeenstemming te geraken, dat hij de Luthersche Kerk daar niet eens als een Kerk van Christus wilde erkennen. In dit opzicht nam hij veel krasser standpunt in dan de wel zeer vurige, maar tevens bedachtzame Datheen. Het resultaat zijner bemoeiingen te Amsterdam was, dat de gemeente aldaar aannam om aan die te Antwerpen ‘in besloote brieven’ een verantwoording te zenden door middel van bovenvermelde commissie, want - aldus Brandt - ‘in 't korte viel de Hertogh van Alba hun beide met een Spaensche excommunicatie op 't lijf. Toen kreegh elk soo veel met sich selven te doen, dat de lust om broederen te quellen, wel deegelijk verging’.

Nog vóór het einde van 1566 keerde v.d. Heyden te Antwerpen terug. Hij bleef er, waarschijnlijk onafgebroken, tot in April 1567, toen de keer van zaken tengevolge van den slag bij Austruweel den Prins en met hem een stroom van emigranten de stad had doen verlaten, waar door het optreden van de Landvoogdes aan de vrije prediking van het Evangelie een einde was gemaakt. Van der Heyden begaf zich nu naar Frankenthal, om er zijn gedurende een jaar afgebroken dienst als predikant weer optevatten. Kort te voren schijnt hij zich echter nog om onbekende redenen te Emden te hebben opgehouden. Te Frankenthal bleef hij alleen als predikant over, toen in 1569 of '70 Dathenus naar Heidelberg was vertrokken. Spoedig echter kreeg hij er een ambtgenoot in Arnoldus Cornelii. Van v.d. Heyden's tweede verblijf te Frankenthal is slechts weinig bekend. In dien tijd vindt men zijn naam voor het eerst verbonden met dien van Philip Marnix van St. Aldegonde, dien hij in zijn latere Antwerpsche periode als burgemeester van die stad zou terugvinden, en die in 1570 te Heidelberg woonde; niet onwaarschijnlijk hebben beiden elkander daar leeren kennen. Samen onderteekenden zij een rondgaanden brief, d^{o} 21 Maart 1570, gericht aan de verstrooide gemeenten der vluchtelingen in Engeland en Duitschland; uit den inhoud blijkt dat reeds toen de stichting van eene Nederl. Geref. Kerk het doel was door beide mannen nagestreefd.

Had v.d. Heyden het convent te Wesel (1568) niet bijgewoond, in Oct. 1571 werd hem de eervolle opdracht verstrekt de synode te Emden te leiden. In deze eerste synode der Gereformeerde Kerk van Nederland is alzoo onder zijn leiding de grond gelegd van de Kerk der toekomst overeenkomstig de schets van beginselen, op het convent te Wesel ontworpen. Hij werd er ook met anderen aangewezen

1) W. te Water in *Boekz.*, Jrg. 1754 t.a.p. herinnert daarbij aan het onder voorzitterschap van v.d. Heyden zelf in 1571 tot stand gekomen art. 1 van de Synode van Embden dat ‘geen Kercke over een ander Kercke heerschappy voeren zal’.

om Marnix v. St. Aldegonde inlichtingen te verschaffen voor het historisch werk, dat deze wilde schrijven over de gewichtigste gebeurtenissen der laatste jaren.

Na afloop der synode keerde v.d. Heyden terug naar Frankenthal, waar zich onder de uitgeweken Nederlanders vele Wederdoopers bevonden; van dezen bleken sommigen onverstandige ijveraars te zijn. Om hun aanwas te stuiten en hen zoo mogelijk tot andere gedachten te brengen werd op last van keurvorst Frederik in diens tegenwoordigheid in 1571 een godsdienstgesprek te Frankenthal gehouden tusschen Gereformeerden en Doopsgezinden, waarbij vooral Datheen het woord voerde. Al behoorde v.d. Heyden niet tot de colloquenten, hij was erbij tegenwoordig en ontving de opdracht, het Protocol, dat, in het Duitsch gehouden, zeer spoedig daarop in diezelfde taal te Heidelberg het licht zag, in het Nederlandsch te vertalen. Ook voorzag hij het van een voorrede.

Tot 1574 bediende hij de gemeente te Frankenthal als predikant. Verschillende schrijvers berichten dat hij door keurvorst Frederik van de Paltz tot hofprediker van diens zoon Christoffel zou aangesteld zijn en laatstgen. vergezeld zou hebben op diens tocht naar de Nederlanden, waar hij met de Graven Lodewijk en Hendrik van Nassau den dood vond op de Mookerheide. Zooveel is zeker, dat hij niet *hof*-, maar *veldprediker* is geweest en dat hij al in dienst van den Paltzgraaf stond, eer hij te Middelburg beroepen werd. In deze stad kwam hij waarschijnlijk in Mei of Juni 1574; den 8^{en} Maart tevoren was hij er beroepen als tweede predikant. Daar er geen vaste kerkeraad gevormd was, werd deze beroeping op hem uitgebracht door den Prins van Oranje, in overleg met enkele predikanten, die toen de classis Walcheren uitmaakten. Het moet v.d. Heyden niet makkelijk gevallen zijn tot aanvaarding dezer beroeping te besluiten; hiervan getuigen ook de voorwaarden, die hij aan Middelburg stelde bij het aanvaarden van zijn ambt, maar om meer dan één reden kon hij niet bedanken, waar het vaderland hem riep. Na zijn aankomst vertrok hij van Middelburg op kosten van de Staten weer spoedig naar Dordrecht, om daar op aandrang van Taffyn de synode bijtewonen, den 16^{en} Juni aangevangen. In deze synode der Geref. Kerk van Holland en Zeeland, de eerste op vaderlandschen bodem, fungeerde hij als voorzitter. Ongeveer in de helft van Juli keerde hij naar Middelburg terug, waar hij de gemeente, te langzaam naar zijn wensch, zag toenemen. Hij woonde er aan de Noordstraat. Van de hooge achting, die hij er genoot, getuigt dat men de behandeling van gewichtige zaken uitstelde tot na zijn terugkomst, en ook dat hij (einde Jan. 1577) naar Engeland werd afgevaardigd, om er voor de Middelburgsche gemeente een predikant te zoeken uit de daarheen uitgewekenen. In de eerste week van Maart was hij teruggekeerd. Op deze reis deed hij hevige koortsen op. In het volgende jaar woonde hij de Nationale Synode te Dordrecht bij, die den 2^{en} Juni aanving en tot wier assessor hij verkozen werd.

Het verdient de aandacht dat v.d. Heyden een der predikanten was, die door tusschenkomst van Marnix, pressie zochten te oefenen op den Prins van Oranje, om van dezen strengere maatregelen te verkrijgen tegen de *Doopsgezinden*, bij gelegenheid van de dagvaart der Staten van Holland en Zeeland, in 1577 te Dordrecht gehouden. Volgens Brandt zag Marnix zich echter genoopt aan Heydanus te schrijven, dat de Prins er niet van wilde weten. Reeds te voren, in 1575, zou v.d. Heyden opnieuw naar Dordrecht zijn gezonden om met Taffin te beraadslagen over gewichtige kerkelijke aangelegenheden; bij deze gelegenheid zou hem, volgens te Water

t.a.p., ook zijn opgedragen te Middelburg een twistgesprek te houden met de Wederdoopers. Ook Menso Alting had zich in dien zin tot hem gericht. Maar v.d. Heyden bleek van het nuttelooze van zulk disputeeren vrij wel overtuigd; hij had dit vroeger in 1571 reeds te Frankenthal leeren inzien. Nadat hij bij den Prins geen gehoor had ontvangen in zake maatregelen tegen de Doopsgezinden, wendde hij zich met zijn Middelburgschen ambtgenoot Joh. Seu tot den Magistraat met het verzoek dezen niet te verschoonen van den plicht om gewapend ter wacht te trekken. Vergeefs protesteerden de Doopsgezinden hiertegen bij de Overheid, maar tengevolge van een verzoek daarop tot den Prins gericht, bleven zij toch verder een paarjaren ongemoeid. Later gaf hij tegen de Doopsgezinden uit zijn zeldzaam geworden geschrift *Cort en claer bewys van den H. Doop.* Antw. 1582.

Door de Nationale Synode van Dordrecht (1578) werd v.d. Heyden afgevaardigd naar Antwerpen, om het verzoekschrift tot den Godsdienstvrede aan den Aartshertog aantebieden. Het indienen van dit request voerde tot den weg, waarop Prins Willem straks met zijn ontwerp van een Religievrede tusschen Roomschen en Onroomschen zou kunnen voortgaan. Van v.d. Heydens mede-afgevaardigden Datheen en Taffin bleek de eerste niet intestemmen met den inhoud van het verzoek.

Einde Juni 1578 kwam v.d. Heyden te Antwerpen; reeds in April van dat jaar had de gemeente onder het kruis aldaar, die ondanks Alva's strenge maatregelen toch in leven was gebleven, tot de classis van Walcheren het verzoek gericht, om één of twee dienaren voor eenigen tijd ter leen te mogen ontvangen; daartoe was v.d. Heyden aangewezen, maar zijn spoedig vertrek destijds naar de Synode had veroorzaakt dat een ander in zijne plaats gezonden werd. Thans, nu hij te Antwerpen gekomen was, wilde de gemeente aldaar hem niet weer zoo spoedig laten gaan. Den 23^{en} Juli, ongeveer een maand na zijne komst, schreef de kerkeraad van Middelburg hem aan, naar eigen gemeente terugtekeeren; hieraan gaf hij den 30^{en} d.a.v. gevolg. Maar de nood te Antwerpen drong hem tot het verzoek opnieuw daarheen te mogen vertrekken, hetgeen hem werd toegestaan, terwijl de Middelburgsche gemeente er tevens in bewilligde dat hij te Antwerpen blijven zou, totdat het H. Avondmaal gevierd en ouderlingen en diakenen verkozen zouden zijn. Intusschen benoemde de Antwerpsche gemeente v.d. Heyden den 18^{en} Oct. 1578 tot vasten leeraar; en zij zag haren wensch in vervulling gaan, daar hij zich beriep op de voorwaarde, bij zijn komst te Middelburg gesteld ‘dat hij naar Antwerpen wilde terugkeeren, zoo de Heer opening aldaar gaf’, terwijl ook de Prins van Oranje schriftelijk het verzoek der roepende gemeente steunde. Dat het de Middelburgsche gemeente echter moeite kostte v.d. Heyden aftestaan, blijkt hieruit, dat de zaak in Maart 1579 nog niet tot een beslissing gekomen was. In dien tusschentijd reisde hij herhaaldelijk tusschen Middelburg en Antwerpen heen en weer, zijn arbeid verdeelende tusschen beide gemeenten. Zelf achtte hij dezen laatsten toestand schadelijk voor zijn arbeid, en verklaarde hij zich eenswillend ten opzichte van den weg, die hem zou gewezen worden. Deze zou ten slotte voor hem naar Antwerpen voeren, dat zich in Juli 1579 bij de Unie van Utrecht had aangesloten, en waar de Gereformeerde gemeente dagelijks toenam in bloei.

Den 2^{en} Oct. 1579 predikte hij afscheid te Middelburg. Van zijn arbeid in deze Antwerpsche periode is weinig bekend; zeker is dat hij in dien tijd zeer was vervuld van het nieuwe concept van Kerkordening, door de Staten ontworpen, ter

vervanging van die te Middelburg. V. d. Heyden heeft deze zaak uitvoerig besproken in een brief aan Arn. Cornelii d° 13 Mei 1583[1)].

Ook de door de Synode van 1581 beraamde nieuwe Bijbelvertaling had zijn aandacht; Antwerpen behoorde tot de vier classen, waaraan het leveren van zulk een vertaling was opgedragen; maar alras bleek het onuitvoerbare van deze verdeeling van arbeid, en ook v.d. Heyden liet er zich niet gunstig over uit; zijn advies luidde, om te wachten tot de Geneefsche Bijbel van de pers zou komen, en intusschen inplaats van de oude marginalen, nieuwe 'goede sekere hebreusche alteratiën in margine' te stellen. De beoogde vertaling werd ook inderdaad uitgesteld.

Den 17^en^ Aug. 1585 werd na langdurige onderhandelingen Antwerpen aan Parma overgegeven. Aan de Gereformeerden werd verlof gegeven nog vier jaren in de stad te blijven; In dien tijd zouden ze niet om hun geloof vervolgd worden, en daarna zouden zij, indien zij niet Roomsch wilden worden, hunne goederen mogen verkoopen of bij hun vertrek medenemen. Bijna niemand bleef. Reeds den 22^en^ Aug. 1585 verlieten de (toen vermoedelijk elf) predikanten, onder wie v.d. Heyden, de stad, tot wier burgemeester in 1583 zijn vriend Marnix v. St. Aldegonde benoemd was, hetgeen zijn verblijf de laatste twee jaren nog veraangenaamd had. Waarschijnlijk trok v.d. Heyden naar Holland of Zeeland, om aldaar te zien hoe zijn weg verder zou geleid worden. Een in het begin van 1586 op hem uitgebrachte beroeping naar Vlissingen wees hij af, maar kort daarop in het voorjaar vertrok hij naar de Paltz, waar hij door de Frankenthalsche gemeente ten derden male tot leeraar verkozen was. Ook nog een andere taak schijnt hem toen te zijn opgedragen, n.l. die van Inspector van Bacharach en het omliggend gewest, behoorende tot het gebied van den Paltzgraaf aan den Rijn. Misschien staat hiermede in verband wat in een brief d° 21 Apr. 1586, van Joh. Cuchlinus, pred. te Amsterdam, aan Arn. Cornelii vermeld wordt omtrent zekere moeilijkheden in de gemeente te Frankenthal, waartoe v.d. Heyden aanleiding zou hebben gegeven. Dit laatste kan het geval zijn geweest, doordat hij, wat voor de hand ligt, door Joan Casimir, die in 1583 als Administrator van de landen van zijn overleden broeder, Lodewijk VI, tot het werk eener kerkvisitatie geroepen, in een of andere quaestie werd gewikkeld. Kort daarop, den 7^en^ Mei 1586, volgde zijn overlijden te Bacharach.

Niet weinig heeft de voortgang der Reformatie aan Gasp. v.d. Heyden te danken gehad. Groote volhardende ijver paarde zich bij hem aan godsvrucht en moed; besliste geloofsovertuiging aan een mildheid en nederigheid, waardoor hij gunstig bij vele anderen afstak.

In alle opzichten geestverwant van Calvijn, op wiens oordeel hij bijzonder prijsstelde, was hij mede door zijn persoonlijken invloed iemand van gezag in verschillende Nederlandsche synoden; maar ook bij mannen als den Prins van Oranje, Marnix van St. Aldegonde, den keurvorst van de Paltz e.a. stond hij zeer in aanzien. Zijn veelbewogen leven heeft hem blijkbaar geen gelegenheid gelaten groote geschriften saamtestellen, maar de door hem uitgegeven kleinere zijn van duurzame beteekenis.

Aan den tekst van den Heidelb. Catechismus heeft hij zijn arbeid ten koste gelegd. Met zijn uitgave van dit kerkelijk leerboek bedoelde hij geen nieuwe vertaling te geven, maar eenvoudig de drukfouten en onhollandsche woorden die lang

1) Afgedrukt bij v. Lennep, a.w.; blz. 248-250.

zamerhand in den Catechismus waren ingeslopen, daaruit te verwijderen. Hij volgde daarbij den Datheenschen tekst, en, bij afwijking hiervan, de Latijnsche uitgave van het leerboek. In zijn voorrede verklaart hij zelf dat hij het 'boecxken na het Latijnsche exemplaer gesuyvert heeft'. Ook voegde hij vele Bijbelteksten als verklaarplaatsen bij de reeds door Datheen aangebrachte. Op den Catechismus volgen in de door v.d. Heyden bezorgde uitgave de 'Christelycke Ceremoniën ende Ghebeden'.

In 1580, hetzelfde jaar waarin deze uitgave het licht zag, verscheen eveneens te Antwerpen, bij een anderen drukker, een uitgaaf van hetzelfde formaat, gebonden achter de Psalmen van Marnix. Het was blijkbaar een nadruk van de eerstbedoelde editie. De Prov. Z.-Hollandsche synode van 1581 teekende hiertegen verzet aan. Zij achtte het onbehoorlijk dat bij het Psalmboek van Aldegonde gedrukt was 'een Catechismus op den name Gaspars van der Heyden', iets, dat 'by een particulier persoon, zonder voirg. beraedt der Kercken nyet en behoirde gedaen te worden.' Het advies luidde dat v.d. Heyden door de Generale Synode daarover tot rekenschap zou worden geroepen, daar hij zijn naam tot zulk werk niet gebruiken mocht, en er het woord 'gecorrigeerd' aan toegevoegd had 'dewelck van de substantie der Catechismus soude connen verstaen worden'. Ook was het een grief, dat 'in de Gebeden, Kort Ondersoek ende anders veranderinge geschiet is'. Uit een schrijven d^{o} 17 Juni 1581 van v.d. Heyden aan Arn. Cornelii, den praeses der Generale Synode te Middelburg van 29 Mei tot 21 Juni 1581, verklaart hij er zich over te verbazen dat die Synode hem onverhoord zou censureeren en voegde er tevens tot zijn verdediging bij, dat de 'correcture' van den Catechismus reeds drie jaren te voren aan Datheen was opgedragen. Laatstgen., zoo schrijft v.d. Heyden verder, had dit werk niet kunnen volbrengen 'dewyle hem velerley voorgevallen was' en had daarom sinds lang den wensch te kennen gegeven dat v.d. Heyden het op zich zou nemen, 'gelyck ick ook' (zoo voegt deze erbij) 'tsyner begeerden anno 65 de kerckenordeningen eerst gesteld hebbe om met synen Psalmen gedruct te wesen'. Hieruit kan men concludeeren dat niet Datheen, maar v.d. Heyden de eigenlijke opsteller is geweest van de Ned. Hervormde liturgie, en dat deze, na haar te hebben opgesteld, haar aan Datheen ter beoordeeling zal toegezonden hebben, gelijk hij trouwens in een zijner brieven zegt met deze zijn Catechismus-uitgave gedaan te hebben. Dat hij 'de kerckenordeningen gestelt' heeft, beteekent niet dat hij haar opgesteld, zelfstandig vervaardigd, maar dat hij haar samengesteld, gecompileerd heeft, en tevens vertaald. Wat hem geschikt voorkwam vertaalde hij letterlijk uit de Paltzische liturgie. Scheen een andere vorm hem wenschelijk toe, dan stelde hij iets nieuws op, waarbij hij waarschijnlijk à Lasco's *Forma ac ratio* en Microns *Christlike Ordonnantiën* raadpleegde.

Uit een en ander blijkt het belangrijk aandeel, dat G. v.d. Heyden gehad heeft in de wording en uitbreiding van de Geref. Kerk in de Nederlanden; hij mag met reden genoemd worden een der ijverigste en invloedrijkste verbreiders van de Gereformeerde leer in deze landen.

Hij huwde, waarschijnlijk te Frankenthal met Catharina van Goethem, mogelijk eene uitgewekene uit Vlaanderen, daar een schepen van dien naam te Hulst voorkomt. Uit dit huwelijk werden zes zonen geboren.

Portretten zijn van Gasp. v.d. Heyden niet bekend.

De titels der door hem uitgegeven geschriften zijn:

[Anon.], *Catechismus ofte Onderwysinghe inde Christelycke Religie*, *welcke inden Ghereformeerden Euangelisten Kercken ende Scholen der Nederlanden gheleert ende gheoeffent wert. Mitsgaders de Christelycke Ceremonien ende Ghebeden. Met neersticheyt oversien ende ghecorrigeert.* (Vignet). 't Hantwerpen. By Niclaes Soolmans op onse Vrouwen Kerchof inden Gulden Leeu. 1580. Met gratie ende Priuilegie. 8°. Aan de andere, in datzelfde jaar, eveneens te Antwerpen gedrukt, bij Gielis van den Rade, op 't Vlaminxvelt in den Gulden Rinck, waarin het vignet van den drukker ontbreekt (dat staat op het titelblad van de Psalmuitgave); doch inplaats daarvan vindt men den tekst Marc. 8 vs. 38; gaan in één band vooraf *de Psalmen Davids door Philips van Marnix Heer van Aldegonde.* 8°. - *Cort ende Claer Bewys vanden Heyligen Doop Wat hy eyghentlyck sy ende wien hy toecomt. Ook van Schriften ende redenen*, *bewysende dat in d'eerste Kercke de volwassene op haer belijdinge gedoopt zijn*, *welke de Wederdoopers misbruycken*, *om de kinderen den Doop te weeren. Midtsgaders een corte wederlegginghe eenes boecxkens*, *ghedruckt anno 1581. Gheintituleert*, *Een gantsch claere grondighe bewysinghe*, *etc. Daer in d'Autheur arbeydt*, *te bewysen dat de kinderdoop van Menschen ingheset sy.* Vignet. T'Antwerpen. 1582. 8?.[1)]

Ook verscheen van zijn hand de reeds vermelde vertaling getiteld:

Protocol dat is de Gansche Handelinge des Gesprecks, *te Franckenthal*, *in der Cuervorstelicker Paltz*, *met dien*, *welcke men Wederdoopers noemt*, *den 28 May begonnen*, *ende den 19 Juni deses*, *1571 jaers*, *voleyndicht. Wt den Ouerlantschen Duytsche*, *in Nederlandtschduytsch ghetrouwelick ouergheset.* Vignet.... Rom. 16 vs. 17. Ghedr. int Jaar 1571, den XXV Nouembris.

Bovendien wordt nog vermeld een overzetting door hem gegeven van de *Christelyke Confessie van Frederik de derde*, *Paltzgrave by den Rhijn*, *den 26 October 1576 daer op in den Heer ontslapen.* Dordr. 1577.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, a.w. VI, blz. 120, 121. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 43-48; III, blz. 663. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, II, k. 570, 571 (art. v. Dr. L.W.A.M. Lasonder). - M.F. v. Lennep, *Gaspar van der Heyden*, 1530-1586 (Acad. Proefschr.). Amst. 1884. - Brandt, *Reformatie.* I, blz. 187, 388; II, blz. 216-225, 228, 229. - *Levensbeschr. v. eenige voorname*, *meest Nederl. mannen en vrouwen.* IV, blz. 251-258. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* I, blz. 460, 537; Aant., blz. 214, 256. - te Water, *Ref. Zeel.*, blz. 388-410. - *Boekz.* Jrg. 1754*a*, blz. 434-465. - Groen v. Prinsterer, *Archives ou corresp. inéd. de la Maison d'Or.-Nass.* T. V (1838), 1me S., p. 223, 224. - Nagtlas, *Levensber.* 2de afl., blz. 355-357. - Dez., *De Alg. Kerker. der Ned. Herv. Gem. te Middelburg*, blz. 40, 41, 50. - *Biogr. Nation. de Belgique.* T. VIII, p. 844-849. - Janssen, *Kerkherv. in Vlaand.* I, blz. 73, 247, 248. - *Doopsgez. Bijdr.* 48ste Jrg. (1908), blz. 18-21, 33, 35, 42. - Pijper, *Ned. Arch. K.G.* N.S.D. VII (1910), blz. 34, 35. - *Troffel en Zwaard.* 15de Jrg. (1912), blz. 173. - Vos, *Amstels Kerk. leven* (reg.). - B. v. Meer, *De Synode te Emden. 1571*, blz. 54-67, 72, 136-138, 141-143, 147, 148, 180, 181, 245, 260. - G. Tjalma, *Philips v. Marnix*, *Heer v. St. Aldegonde* (reg.). - F.S. Knipscheer, *De invoering en waardeering der Geref.*

1) v.d. Aa t.a.p. vermeldt nog een derde uitgaaf uit de 17de eeuw; aan v. Lennep (a.w. blz. 178) schijnt slechts bovengen. uitgaaf van 1582 bekend te zijn.

belijdenisschr. in Nederl. vóór 1618. (reg.) - F.L. Rutgers, *Calvijns invloed op de Reform. in de Ned.* (reg.). -

van Schelven, *Vluchtel. Kerken* (reg.). - Dez., *Kerkeraads-protocollen der Nederd. Vluchtel. Kerk te Londen 1560-1568*, blz. 4, 238. - Olthuis, *De Doopspractijk der Geref. Kerk in Nederl. 1568-1618* (reg.). - *Werken Marn. Ver.* S. I, D. III; S. II, D. II, III; S. III, D. I, II (reg.). - J. v. Vloten, *Losse Aanteek. betrekkel. den Vrijheidsoorlog* in: H.Q. Janssen en J.H. v. Dale, *Bijdr. t.d. Oudheidk. en Geschied.*, *inzond. v. Zeeuwsch-Vlaand.* II (1857), blz. 180, 308-311. - F. Nagtglas, *De Kerkeraad der Ned. Herv. Gem. te Middelburg*, *tegenover de Doopsgez.*, *Voetwasschers en Martinisten v.* 1574-1608 in: Janssen en v. Dale, *Bijdr.* als boven. VI (1863), blz. 252, 253, 255. - Robert Fruins' *Verspreide Geschriften* enz. I, II (zie: *Registers*). - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* II, N° 840.